31593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Tilkovszky Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921—1924)

Pritz Pál: Gömbös Gyula első kormányának külpolitikája, megalakulásától Gömbös németországi útjáig

KÖZLEMÉNYEK — BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

12. ÉVF. 1978. 1. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudomány történetében
Gerics József: Domanovszky Sándor az Árpád-kori krónikakutatás úttörője
Csapodi Csaba: Domanovszky Sándor hagyatéka az MTA Könyvtárának kézirattárában
Simon V. Péter: A Niebelungének magyar vonatkozásai
Frank Tibor: Zerffi Gusztáv György a historiográfus

E számunk munkatársai

A. Sajti Enikő egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Árvayné Rényi Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Barabás László* középiskolai tanár (Nyíregyháza) — *Erdődy Gábor* muzeológus (Néprajzi Múzeum, Bp.) — *Frank Tibor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Glatz Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Gyarmati György* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Heiszler Vilmos* levéltáros (Új Magyar Központi Levéltár, Bp.) — *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Magyar István* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pók Attila* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Pölöskei Ferenc* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Pritz Pál* aspiráns (Bp.) — *Puskás Ildikó* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Sinkovics István* egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Szente Péter* középiskolai tanár (Bp.) — *T. Mérey Klára* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársa — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Varga Ilona* egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Vörös Károly* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
112. ÉVFOLYAM 1978. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Tilkovszky Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924) 3
Pritz Pál: Gömbös Gyula első kormányának külpolitikája, megalakulásától Gömbös németországi útjáig 49

KÖZLEMÉNYEK

Puskás Ildikó: A védikus társadalom kialakulásának előzményei . . . 98
Szente Péter: Egy elfelejtett amerikás magyar – Haraszthy Ágoston . 110

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Vörös Károly: A 19. század második fele tömegkultúrájának kutatási kérdései 125
Glatz Ferenc: Újkori muzeológia mint történeti forrástan és kultúrtörténet 134

BESZÁMOLÓ

Vita az értelmiség fejlődéséről a 18. században (*Á. Rényi Zsuzsa*) . . 154

TÖRTÉNETI IRODALOM

Gyula Moravcsik: Einführung die Byzantinologie (Ism.: *Magyar István* 162
Varga Endre: A királyi kúria (1780–1850) (Ism.: *Sinkovics István*) . 165
A. R. Korszunszkij: Isztorija Iszpanii 9–13. vekov (Ism.: *Varga Ilona*) 168
Alexandr Sergejevič Mylnikov: Vznik národně osvícenské ideologie v českých semích 18 století. Prameny národního obrození (Ism.: *Niederhauser Emil*) 169
Otázky dějin Střední a Východní Evropy (Ism.: *Niederhauser Emil*) 171
Könyvek a szlovák nemzeti értelmiség genéziséről. *Josef Kuzmik:* Slovnik autorov slovenskych a so slovenskymi vztahmi za humanizmus I–II. *Ján Tibensky–Mária Bokesová-Uherová:* Priekopnici slovenskej kultury. *Ján Hucko:* Sociálne zloženie a povod slovenskej obrodenskej inteligencie (Ism.: *Szarka László*) 173
Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében (Ism.: *Pók Attila*) 178
Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. (Ism.: *T. Mérey Klára*) . . . 180
Iszlamov Tofik: Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt. (1906–1914) (Ism.: *Pölöskei Ferenc*) 184
Dušan Lukac: Radnicki pokret u Jugoslaviji i nacionalne pitanje 1918–1941 (Ism.: *A. Sajti Enikő*) 186
Pölöskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere (1919–1922) Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) 188
V. G. Truhanovszkij: Winston Churchill (Ism.: *Gyarmati György*) . . 191
Reimund Schnabel: Mißbrauchte Mikrofone (Ism.: *Frank Tibor*) . . . 192
Kurt Finker: Stauffenberg und der 20. Juli 1944 (Ism.: *Barabás László*) 195

FOLYÓIRATSZEMLE

Sindelár, B.: A 16–18. századi abszolút monarchiák osztálypolitikai jellemzői 197 – *Spiesz, A.:* Az uralkodói hatalom és a városi önkormányzat viszonya Kelet-Közép-Európában a feudalizmus idején 198 – *Hlediková, Z.:* Az egyházi és a világi hatalom viszonya a 14. sz. második felében 198 – *Marecková, M.:* Bártfa és Eperjes kézművesipara a 17. sz. első felében 199 – *Kejr, J.:* Városaink eredete 200 – *J. Black:* A német konzervativizmus és a francia forradalom. Egy történeti-politikai analízis kísérlete 201 – *E. Angermann:* A korai német alkotmányos mozgalom és az amerikai példakép 202 – *G. I. Scsetinyina:* A szolgálati jegyzékek mint a Reform utáni orosz professzori kar összetételét tükröző történeti források 203 – *N. Schausberger:* Az 1871-es „Birodalomalkotás" az ausztriai közvélemény tükrében 204 – *L. Gall:* Liberalizmus és „polgári társadalom". A németországi liberális mozgalom jellegéhez és fejlődéséhez 205 – *W. Rugge:* A Weimari Köztársaság külpolitikája és az európai biztonság kérdése 1925–32 207

Tilkovszky Loránt:

NÉMETORSZÁG ÉS A MAGYARORSZÁGI NÉMET KISEBBSÉG (1921–1924)

Az 1918–1919. évi forradalmak után kiépülő ellenforradalmi rendszer kezdeti – a trianoni béke aláírásáig terjedő – időszakának nemzetiségpolitikája az ország területi integritásának megmentésére irányuló erőfeszítések szolgálatában állt. El akarta hitetni, hogy tanult az 1918 előtti nemzetiségpolitika hibáiból, s hogy kész konkrét rendeletekben megnyilávnuló „messzemenő" előzékenységre a nemzetiségek megtartása, visszahódítása érdekében. Nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy épp a nemzetiségek köréből találhasson és tolhasson előtérbe olyan politikai erőket, amelyek készek kiállni a területi integritás védelmének képviseletében.

A magyarországi nemzetiségi mozgalmakban szerepet játszó személyek közül a bácskai sváb származású Bleyer Jakab, a budapesti egyetem germanista professzora látszott a legalkalmasabbnak arra, hogy a Magyarország területi integritása érdekében folytatandó nemzetiségpolitikát mint a magyar kormány német nemzetiségű tagja, nemzetiségügyi minisztere képviselje. 1917-ben lépett fel először a német nemzetiség bizonyos kulturális igényeinek szószólójaként a világháborús összeomlás küszöbén a nemzetiségi problémákra felfigyelő Tisza István által megengedett szerény keretek közt. 1918–1919-ben elhatárolta magát az erdélyi szászok Rudolf Brandsch vezette, elszakadásba torkolló mozgalmától, de nem helyeselte a Guido Gündisch által képviselt autonomista törekvéseket sem. Elutasította a Károlyi-kormány német autonómiatörvényét is; a nemzetiségpolitikát új alapokra helyező Tanácsköztársasággal szemben pedig kifejezetten mint ellenforradalmár lépett fel, aktív szerepet játszva megdöntésében. Egész politikai arculatával, amelyen erős vonás volt az antiszemitizmus is, beleillett a felülkerekedett ellenforradalom vezető garnitúrájába, amely számára azonban elsősorban azáltal vált hasznossá és felhasználhatóvá, hogy mint német tudott vezető szerepet vállalni a Magyarország területi integritásáért folytatott küzdelemben.

Bleyer azért azonosulhatott őszintén a magyar politika területi integritási törekvéseivel, német keresztényszocialista pártját is – 1920. januári választási sikere után – integritás-párttá (Integritätspartei) keresztelve, mert átérezte, hogy a nemzetiségileg öntudatosabb felvidéki, délvidéki, erdélyi és nyugat-magyarországi német tömbök nélkül csak egy mennyiségileg és minőségileg egyaránt igen megcsappant jelentőségű, s így a magyar kormány által is már nyilván kevésbé respektált német mozgalomról lehet szó. Az integritási politika keretében viszont – annak vállalása és aktív nemzetiségpolitikai képviselete ellenében – a magyarországi német nemzetiségi mozgalom kibontakoztatása útjából számottevő akadályokat háríthat el, s a nemzetiségügyi minisztérium élén állva, konkrét intézkedésekkel, felülről mozdíthatja elő a német nemzetiségi mozgalom fejlődését.

1919. augusztus 15-től volt nemzetiségügyi miniszter Friedrich, Huszár, Simonyi-Semadam, majd Teleki első kormányában; nemzetiségi rendeletek, tervezetek fűződnek nevéhez. A magyarországi német nemzetiségi mozgalom és a magyar kormányzat érdekeinek egybeeső voltát hangsúlyozta a „Burgenland" néven az osztrákok által igényelt, nagy többségében németlakta nyugat-magyarországi területek („Deutschwestungarn") megtartása érdekében folytatott tárgyalásain, s ennek jegyében szervezte német integritáspártja a német népgyűlések sokaságát Nyugat-Magyarországon, de az ország más németlakta területein is.

Bleyer azonban nem aknázhatta ki zavartalanul a magyar integritási politika szolgálatából adódó lehetőségeit. A magyar kormányzat méltányolta ugyan ezirányú „hazafias" erőfeszítéseit, de a német nemzetiségi mozgalom olyan területeken is megkezdett kibontakoztatásával, ahol az asszimilálódás már előrehaladott fokot ért el, Bleyer tényked ése széleskörű és növekvő aggodalmat keltett, sőt heves tiltakozást is váltott ki. A trianoni béke 1920. június 4-i kényszerű aláírása nyomán a magyar soviniszta körök egyre hatásosabban hangoztatták: bebizonyosult, hogy a nemzetiségpolitikai engedmények nem alkalmasak a területi integritás védelmére, viszont a nemzetiségi szervezkedés szabadjára engedése megbonthatja még a Trianon által Magyarországnak meghagyott terület népének egységét is. A Bleyer elleni, de rajta keresztül a kormányt is érő támadásokra, a trianoni megrázkódtatást nehezen viselő magyar közvélemény nagyfokú izgatottságára való tekintettel Teleki 1920. december 16-án újjáalakult kormányából Bleyert már kihagyták; a nemzetiségügyi minisztérium vezetését előbb Teleki Pál miniszterelnök és külügyminiszter látta el, majd 1921. február 26-tól Gratz Gusztáv külügyminiszter.[1] Gratz kijelentette, hogy a kormánynak a magyarországi németséggel kapcsolatos magatartása, s egyáltalán a Teleki által már jelentős részben leépített, érdemlegesen már csak német vonatkozásban funkcionáló nemzetiségügyi minisztérium jövőbeli fenntartása is, a nyugat-magyarországi kérdés megoldásától függ. Ez figyelmeztetés volt, de a szepesi szász származású Gratz személye iránt bizalmat érző Bleyert újra aktivizálta a Nyugat-Magyarország megtartásáért folyó küzdelemben, továbbra is remélve ennek kamatozását a magyarországi német mozgalom javára. Azt ajánlotta Gratznak, hogy nyugat-magyarországi német képviselők küldöttsége élén Németországba utazik, s ott az un. „német nemzeti" köröket, amelyek Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolásának leghangosabb pártfogolói a birodalomban, éppen német érvekkel igyekszik meggyőzni arról, hogy Nyugat-Magyarország átadása esetén a Magyarországon maradó németség elsorvad, míg a nyugat-magyarországi német tömbbel együtt német nemzeti kibontakozása biztosított volna.

[1] Az eddigieket – mintegy választott témánk tömör bevezetőjéül – *Bellér Béla:* Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása című munkája (Bp. 1975) alapján (11–144.l.) vázoltuk fel, amely a magyar levéltári forrásokra és Magyarországon hozzáférhető sajtóanyagra, illetve irodalomra támaszkodik. Attól a ponttól kezdve, hogy Bleyer távozik a nemzetiségügyi minisztérium élérő s a magyarországi német nacionalista mozgalom előbbrevitelét új módon közelíti meg, különösei indokoltnak mutatkozik azonban e forrásbázis kiszélesítése a német levéltárak vonatkozó forrásanyagának szisztematikus feltárásával és bevonásával. Ez ugyanis konkrét adatokkal szolgál a bleyeri mozgalom korai külső kapcsolatairól, a weimari Németország és a kisantant-országok német kisebbsége politikája által a magyar nemzetiségpolitikára gyakorolt befolyásról, miáltal az ellenforradalmi korszak nemzetiségpolitikája 1921–1924 közti szakaszára vonatkozó eddigi ismereteinket teljesebb megvilágításba helvezi, s hozzájárul Bleyer és mozgalma reális értékeléséhez.

A budapesti német követség helytelenítette, hogy Bleyer – a Gratz személye iránti, jogosnak elismert bizalma alapján – elhamarkodottan félreteszi a nemzeti kisebbségek jogait szerinte alapjában el nem ismerő magyar belpolitikával szembeni indokolt gyanakvást, s az volt a véleménye, hogy a magyarországi német nemzetiségi jogok alaposabb reményében sem volna szabad Bleyernek segédkezet nyújtania olyan törekvésekhez, amelyek a nyugat-magyarországi német lakosságnak az ausztriai németséggel a nemzeti önrendelkezés joga alapján való egyesülésének megakadályozását célozzák. Nyugat-Magyarország Ausztria számára való átengedését az Ausztriával kötött Saint Germain-i, és a Magyarországgal kötött trianoni békeszerződés alapján eldöntött kérdésnek kell tekinteni; az átadást a nagyköveti konferencia 1920. december 23-i határozata is sürgette; az osztrákokkal e kérdésben folytatott tárgyalásokat a magyarok szemlátomást elhúzni igyekeznek a külpolitikai világhelyzet olyan remélt megváltozásáig, hogy elérhetik birtokon belül maradásukat Nyugat-Magyarországon.[2]

Gratz külügyminiszter viszont helyeselte Bleyer ajánlatát, aki – miután megbeszélést folytatott az osztrákokkal folyamatban lévő tárgyalásokat magyar részről irányító gróf Csáky Imrével és gróf Khuen-Héderváry Sándorral is – Johann Huber és Edmund Scholtz nyugat-magyarországi német képviselőtársai kíséretében 1921. március 7-én elindult tíznapos németországi útjára. A budapesti német követség megállapítása szerint Huber és Scholtz egyáltalán nem meggyőződéses hívei annak, hogy Nyugat-Magyarország magyar uralom alatt maradjon, de egyrészt féltek visszautasítani a magyar külügyminisztérium egyenes felszólítását az utazásban való részvételre, másrészt Bleyer is erősen befolyásolja őket. De Bleyernek a német követségen tett előzetes lépéseiből is arra lehetett következtetni, hogy „a Nyugat-Magyarország érdekében való nagyvonalú agitációból nem sok lesz". Bleyer ugyanis a követséget igen sürgetőleg arra kérte, hogy továbbítsa Hugo Stinneshez, a német monopoltőke hírhedten nacionalista vezető alakjához intézett levelét, amelyben a követség jelentése szerint egyetlen szó sem esett Bleyer németországi útjának „magyarérdekű" propagandisztikus célkitűzéseiről, viszont nyomatékosan hangsúlyozta a levélíró annak szükségességét, hogy német nemzeti érzésű magánkörökkel, vagyonos pénzemberekkel, németországi tartózkodása alkalmával kapcsolatot találhasson, s íly módon a nyugat-magyarországi kérdés Magyarországra nézve kedvezőtlen megoldása esetére az országban magáramaradó és „nehéz idők elébe néző" németek mozgalmához még idejében külföldi anyagi támogatást szerezhessen.[3]

Fürstenberg követ javasolta a berlini Külügyi Hivatalnak, hogy támogassa Bleyer törekvését németországi magán-pénzforrások szerzésére, hiszen „innen (t.i. a követség rendelkezésére álló hivatalos pénzeszközökkel) nem segíthető a magyarországi németség". Nem tudjuk, megtörtént-e Bleyer titokban tervezett személyes találkozása Stinnes-szel, a németországi út során. Úgy tűnik, hogy a remélt anyagi támogatás megszerzésének egyelőre jelentős akadálya volt a Bleyerrel szembeni bizalmatlanság és ellenérzés: a németországi „német nemzeti" körök – éppúgy, mint az ausztriaiak – elfogadhatatlannak tartották, hogy a magyarországi német nemzetiségi mozgalom jeles vezetője – bármily megfontolások alapján is – ellenezze a nyugat-magyarországi németek egyesülését az ausztriai németekkel, s ebben a magyar kormány kezére játsszék.

[2] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. (Nationalitätenfrage). Bd. 1. Fürstenberg jelentése, Bp. 1921. márc. 8.

[3] PA AA, Pol. Ab. II. Ung. Politik 6. Bd. 1. Fürstenberg jelentése. Bp. 1921. febr. 13.

Fürstenberg 1921. április 29-i jelentése Bleyer kifakadásairól számol be, amelyek szerint a németországi és az ausztriai németség cserbenhagyta őt. A követ úgy látja, hogy Bleyer – nagyfokú lelkiismeretlenségre utaló taktikai eszközökkel – az össznémetség rovására igyekszik immár erősíteni pozícióját az április 14. óta Bethlen István gróf vezetése alatt álló magyar kormánynál, amelyben a nemzetiségügyi minisztériumot Bánffy Miklós gróf, az új külügyminiszter vezeti. A követ véleménye mindezek alapján megváltozott: célszerű lenne figyelmeztetni Bleyer rendkívül káros magatartására a „német nemzeti urakat" Münchenben, Berlinben, hogy semmi támogatásban ne részesítsék őt. Annak érdekében, hogy a nyakasságáról ismert Bleyert újabb meggondolatlan kijelentésektől visszatartsa, közvetítő személyek révén igyekszik őt a követség mérsékletre bírni. E jelentésének másolatát Fürstenberg a bécsi német követségnek is közvetlenül megküldte.[4]

A „német nemzeti urak" elvben egyáltalán nem zárkóztak el a magyarországi német mozgalom pénzelésétől, de részletesen tájékozódni kívántak előbb annak helyzetéről, s nem utolsósorban a támogatásért hozzájuk forduló Bleyer ellentmondásos személyéről. A Németország határain kívüli németség védelmére létrehozott szövetség, a Deutscher Schutzbund elnöke, Karl von Loesch végezte el ezt a tájékozódást, aki 1921. június 29-én kelt – a Külügyi Hivatalnak is megküldött – jelentésében számolt be ezirányú kéthetes magyarországi vizsgálódása eredményeiről. Ebben úgy nyilatkozott, hogy a magyar kormányoknak a nyugat-magyarországi ügyben kifogásolható módon kezére játszó Bleyer „kétség kivül kétszínű jellem, kevéssé szimpatikus személyi tulajdonságokkal", de hangsúlyozta, hogy „az elmúlt év folyamán lassan, de egyre erősebben visszafejlődött németté: ma az a becsvágya, hogy a magyarországi németség vezére legyen". Nem lehet kétségbe vonni legfőbb törekvésének vallott igyekezete őszinteségét, hogy t.i. fenntartsa a magyarországi németséget. „Hogy ő ezzel egyidejűleg személyes becsvágyát is ki akarja elégíteni, s hogy talán anyagi reményeket is fűz ehhez, nem kell neki felróni." A magyarország svábokat, akiktől a szász mentalitás nagymértékben idegen, Loesch szerint csak a szintén sváb Bleyer vezetheti; a Budapesten felállított, Peter Jekel és Ludwig Teutsch vezetése alatt álló erdélyi szász iroda (Sächsisch-siebenbürgische Kanzlei) csak addig élvezi a magyar kormány támogatását, amíg az reményt táplál Nyugat-Magyarország megtartására. Gündisch radikálisabb irányvonalát a trianoni országterület német lakossága vonatkozásában már semmiképpen sem fogja eltűrni a magyar kormány. A német nemzetiség mozgalom Loesch szerint is a magyar kormánnyal jó egyetértésben remélhet csak megfelelő kibontakozást. Bleyer politikai habitusában kifogásolt azonban két olyan vonást amely hátrányos lehet a magyarországi német mozgalomra: az egyik „túlságos antiszemitizmusa, amely a zsidókat a németség legerősebb ellenfeleivé teszi, ami talán nem volna feltétlenül szükséges", a másik legitimizmusa (karlizmusa), amely nemcsak a birodalmi „német nemzeti körökben" ellenszenves, hanem a Habsburg-restaurációtól félő utódállamok németségének is problémát okoz; Magyarországon pedig szintén nem kívánatos visszahatása lehet a csak nemrég – március végén, április elején – lezajlott első királypuccs nyomán. A legitimista Keresztény Nemzeti Egység Pártjának amúgyi gyengébb pozíciói rovására most jelentősen megerősödött a Kisgazdapárt, s Loesch helyeselte, hogy Bleyer az átlépés gondolatával foglalkozik: a pártállás-változtatás teljesen közönséges jelenség Magyarországon, a német nemzetiségi mozgalom érdekében pedig

[4] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 1. Fürstenberg jelentése. Bp. 1921. ápr. 29.

vezetésben éppen „olyan opportunista és ingatag természetűekre van szükség, mint Bleyer".

Loesch magáévá tette Bleyer azon nézetét, hogy a kereken 300 000 német lakosú burgenlandi zárt településterület őszre várható átadása után Magyarországon maradó, számbelileg nem csekély – mintegy 500 000 főnyi –, de települési viszonyai folytán az asszimilációnak eddig is leginkább kitett németség „csüggesztő helyzete" egészen kritikussá válhat: nincs nemzetileg öntudatos értelmisége, amely vezesse, nincs szellemi központja, nincs átfogó kulturális, se gazdasági szervezete, nincsenek iskolái; a Pester Zeitung előre látható megszűntével nem lesz többé olyan sajtó Magyarországon, amely nemcsak nyelvében, de szellemében is német; a nyugat-magyarországi német képviselők kiválásával alig marad majd öntudatos német a magyar nemzetgyűlésben. Bethlen miniszterelnök azt hangoztatja ugyan, hogy nemzetiségpolitikája nem lesz szűkkeblű, s a német kisebbség olyan jogokat fog kapni, mint amelyekkel eddig az erdélyi szászok rendelkeztek, de ez az ígéret teljesen nyilvánvalóan arra az esetre vonatkozik, ha Magyarországnak sikerül megtartania a burgenlandi németséget: egyébként, a trianoni békeszerződés által megszabott országterület németségére vonatkozóan arra tett célzást, hogy ott Bleyer mozgalma mesterségesen kelt nemzetiségi igényeket és nem kívánatos nemzetiségi problémákat.

Helyzetfelmérése során Loesch arra a következtetésre jutott, hogy „ennek ellenére nem kell feladni a még mindig félmilliónyi magyarországi németséget". Véleménye szerint „céltudatos munkával mintegy tíz éven belül mindazt el lehet érni, ami bizvást jogosan kívánható: a németek kulturális és gazdasági szervezését, helyi önkormányzatot, német iskolákat, német sajtót, német bankokat, 6–10 német képviselőt a parlamentben". A legsürgősebb feladat egy olyan német lap megalapítása, amely hangot adna a német követeléseknek. Ellenkező esetben magyar részről arra hivatkozhatnak, hogy a magyarországi németség nem támaszt semmiféle igényt, helyzetével teljes mértékben elégedett. Azokkal szemben, akik e lapot értelmiségi jellegűnek szánták, a Magyarország iránt érdeklődő németországi, ausztriai stb. német olvasók számára hasznos kereskedelmi és ipari információkkal, Loesch Bleyer tervét pártfogolta, aki a hazai német gazdatársadalomra támaszkodó parasztújságot akar, amellyel „belső magyar pártpolitikát csinál". Hetilapként indulna, de hamarosan napilappá kellene kiépíteni. Véleménye szerint „Bleyer jó cikkíró, és mindenekelőtt kíváló toborzóerő. Mintegy 100 000 német család él az országban; ezek közül minden negyedik vagy ötödik számításba jöhet mint előfizető. Ha a lapnak tűrhető színvonala lesz, számos magyar is olvasná politikai és más okokból. Végül a Magyarországtól elcsatolt területekre is be lehetne vinni, amennyiben az ottani postai rendelkezések azt megengedik." Loesch nézete szerint a lap, amelynek egy Németországból való főszerkesztőre lenne szüksége, viszonylag rövid időn belül rentábilis lehet. Különösen ha sikerülne egy nyomdát szerezni, úgy a nyomdai megbízások révén „kifizetődne a magasabb tőkebefektetés, és később szép nyereségre is lehet számítani".

Az újságot nem lehet németországi tőke nélkül megalapítani, hangsúlyozta Loesch, további tőkebefektetéseket is ajánlva a magyarországi németek sorsa iránt nem közömbös „német nemzeti uraknak". Így „kínálkozik, mint azt Budapesten az ottaniak (t.i. Bleyerék) maguk javasolták, egy részvénytársaság alapítása, amely a kulturális vállalkozások egész sorát üzleti szempontok alapján szorgalmazná, s amelynek részvényeit ismét Bleyer és emberei helyeznék el az ottani németség körében. E részvénytársaság

feladatai lennének: könyvkereskedés és kölcsönkönyvtár, valamint falusi népkönyvtárak létesítése, újságok terjesztése, mindenféle mezőgazdasági és ipari, de főleg művészeti előadások tartása." Végül „szóba jöhet a mezőgazdasági szövetkezeti ügy kiépítése, összefüggésben az imént megalapított Magyar–Német Bankkal, amelyhez Bleyer is közel áll". Loesch szerint „e három tényező – sajtó, kultúr-részvénytársaság, szövetkezeti és banküg – körül szerveződhet a magyarországi németség, míg kiterjedt kisebbségvédelem révén, és a ma még igen rendezetlen viszonyok konszolidálódásával a normális fejlődés útjára nem léphet, mint más kisebbségek, például az oly kiváló módon kiművelt erdélyi szászok".

A továbbiakban Loesch azt hangsúlyozta, hogy „emellett jó lesz valahol Budapesten egy központot létesíteni, amely egyesületi lepel alatt mindezeket a mozgalmakat összetartja. Egy új egyesület alapítása előreláthatólag nagy ellenállásba ütköznék; Magyarországon 50 év óta egyetlen német egyesületnek sem hagyták jóvá az alapszabályait. Régóta fennáll Budapesten egy tekintélyes birodalminémet egyesület (Verein der Reichsdeutschen), ez azonban nem használható fel a kívánt célra, mert az itt élő németországi németek többnyire csak üzleteik után futnak, a népiségi kérdések iránt nem nagyon érdeklődnek, egyesek még elmagyarosítani is hagyják magukat. Szóba jöhet azonban az 1860-ban birodalmi németek által alapított, de ma már túlnyomórészt magyarországi svábokból álló, többezres taglétszámú, tekintélyes múltú 'Eintracht' egyesület: ez óvatos munkával olyan vágányra állítható, amely nekünk rokonszenves." Szükség van az „egyesületi lepelre", mert nyílt központot teremteni jelenleg aligha lehetséges. Elképzelhető azonban más megoldás is: „Ha sikerül elégséges eszközt előteremteni az újságra, a részvénytársaságra stb., a pénzbelileg érdekeltek egyik képviselőjét kellene egyidejűleg megbízni mindezek összekapcsolásával, aki egy ipari konszern vagy egy nagyobb újság képviselőjeként teljesen feszélyezetlenül mozoghatna Magyarországon. Hogy a német követséggel szoros kapcsolatban kellene állnia, az magától értetődik."

Mindazonáltal a magyarországi német népesség fenntartása és fejlődése szempontjából figyelembe ajánlott vállalkozások sikeressége feltételének tartotta Loesch, hogy azok „államilag magyar hazafias álláspontón legyenek", s a németországi „német nemzeti urakat" is arra figyelmeztette, hogy védakciónak kell tekinteni a magyarországi németek érdekében teendő lépéseket, tartózkodva attól, hogy túlságosan direkt módon próbáljanak hatni a magyarokra, mert az a cél elérése szempontjából káros lehet. Ezzel kapcsolatban a Külügyi Hivatalhoz is eljuttatott Loesch-jelentés megfogalmazza azt a taktikai elvet, amelyet a weimari Németország hivatalos diplomáciája is nemsokára magáévá tett és alkalmazott a magyarországi németség ügyében a magyar kormánnyal szemben: „Ennek az egész munkának az a feltétele, hogy a birodalom és Magyarország megfelelő körei közt szoros együttműködés jöjjön létre a kisebbségvédelem terén. A magyarok élénken érdekeltek a saját és a német kisebbségek védelmében az elcsatolt területeken. Az ilyen követelések mindig viszonossági követelések: tartósan csak akkor győzhetik meg a világot és az elcsatolt területeket is arról, hogy a kisebbségvédelmet komolyan gondolják, ha azt egyszersmind saját országukban is komolyan veszik. Ily módon kell, és fog is sikerülni, persze igen lassan és mindenféle kerülő utakon, a magyarokat arra ösztökélni, hogy jóvátegyék az eddig elkövetett hibákat."[5]

[5] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. l. Loesch jelentése. Berlin, 1921. jún. 29.

Loesch magyarországi tájékozódó útja szemlátomást Bleyer németországi tőkés körökkel való kapcsolatkeresésének folyománya volt, s a jelentésében rögzített helyzetfelmérés épp úgy, mint a magyarországi németség ügyében tett konkrét javaslatai a Bleyer felfogásával és elképzeléseivel való nagymértékű azonosulását tükrözik. Ez áll a magyar kormánnyal szemben alkalmazandó taktikára is: Bleyer is azzal érvelt 1921. május 31-i parlamenti beszédében, hogy oldja meg a magyarság mintaszerűen a nemzetiségi kérdést, és akkor majd lesz erkölcsi alapja a világ elé lépni panaszaival a szomszédos országok magyar kisebbsége sorsát illetően.[6]

A magyarországi németség céljaira feltétlenül szükségesnek ítélt németországi magán-pénzeszközök rendelkezésre bocsátása azonban váratott magára, így Bleyer és társai saját vagyonuk egy részének „feláldozásával" indították meg 1921 októberében a mozgalom hetilapját, a Sonntagsblattot, remélve, hogy a már meglévő lap fenntartásához könnyebb lesz az üzleti szempontokat egyáltalán nem mellékesnek tekintő „német nemzeti uraktól" pénzt szerezni.

Miután Nyugat-Magyarország bandaharcokkal és a „Lajtabánság" kikiáltásával is késleltetett átadása az október 13-i velencei egyezmény alapján — az október 24-én meghiúsított, és november 1-én már trónfosztáshoz vezető második királypuccs izgalmai után — november 15-e és 30-a közt megtörtént, s a Sopron városra és közvetlen környékére vonatkozóan elrendelt népszavazás december 14-én, ill. 16-án Magyarországra nézve kedvező eredménnyel végződött,[7] elérkezett az az aggódva várt pillanat, amikor a magyarországi német mozgalom nemcsak számbelileg és minőségileg gyöngül meg tetemesen, hanem a magyar kormány számára egyszeriben elveszíti azt a jelentőségét, melyet a területi integritásért folyó küzdelemben való felhasználhatósága kölcsönzött neki. Bleyer és Loesch megtalálták már ugyan a területi integritás védelméről — (az integritás-gondolat fenntartása mellett) — a kisebbségvédelemre való áttérés időszakára alkalmazható új formulát, amely a magyarországi német kisebbség szervezkedési szabadságában feltételét jelölte meg a szomszédos országok magyar kisebbségei hasonló jogai kivívásának, de várható volt a magyar sovinizmus eluralkodása, a nemzetiségileg homogén magyar állam célkitűzése jegyében a német nemzetiségi mozgalom elfojtása, az asszimiláció gyorsításának, fokozásának sürgetése. Bizakodást keltett azonban, hogy 1922 január elején Bethlen miniszterelnök igen előzékenyen fogadta előbb a soproni németek küldöttségét, majd azt a német delegációt, amely a szerb megszállás alól a múlt év augusztusában felszabadult bizonyos dél-dunántúli és dél-alföldi területek német lakossága nevében terjesztette elő kívánságait, utalva arra, hogy azok teljesítése — az egyedül így elvárható nemzetiségpolitikai kölcsönösség alapján — az elveszett területek magyarságának is érdekében áll. Válaszában Bethlen kijelentette, hogy nem ismétli meg a korábbi kormányok nemzetiségpolitikai hibáit, s méltányolni fogja, hogy a németek mindig a leghűségesebb elemek voltak a régi Magyarországon. Közölte, hogy a küszöbön álló nemzetgyűlési választások alkalmával semmiféle nehézséget nem támaszt német jelöltek indításával szemben. Vass József kultuszminiszter is, aki Fürstenberg követ véleménye szerint „egyébként bizonyára sovinisztának minősíthető", rendkívül előzékeny volt, s többek közt megígérte egy német tanítóképző intézet hamaros felállítását.[8]

[6] *Bellér:* i. m. 151.

[7] *Soós Katalin:* Burgenland az európai politikában 1918–1921. Bp. 1971. 135–177.

[8] Bundesarchiv (BA), R 43. I. 156. Bd. 1. (Akten betreffend Ungarn). Fol. 45–46. Fürstenberg jelentése, Bp. 1922. jan. 20.

Fürstenberg követ 1922. január 20-i jelentése bizonyos megkönnyebbültséggel állapította meg, hogy a Nyugat-Magyarország miatti viszály végre rendeződött, mégpedig úgy, hogy nem idegenítette el egymástól a németséget és a magyarságot. Bethlen küszöbön álló, január 27-i látogatása Bécsben, Johannes Schober kancellárnál, barátságos eszmecserét ígért; ezzel kapcsolatban említést tett Bleyerék egy érdekes várakozásáról, amely azonban nem valósult meg: „Az itteni németek igen remélik, hogy az Ausztriával való tárgyalások során a nemzeti kisebbségek védelme is szóba fog kerülni, hogy ily módon mind a burgenlandi magyar, mind a csonkamagyarországi német kisebbség érdekében konkrét megállapodások lesznek célul tűzve, amelyek, mint példaképek, más országokban is a német és a magyar kisebbségek javára szolgálhatnak." A budapesti német követség február 2-i jelentése szerint Bleyerék arra az esetre, ha nem remélhetik a nemzetiségi jogoknak egy osztrák–magyar kisebbségi egyezményben való biztosítását, arra számítanak, hogy „a választásokon eredményt fognak elérni, s azután a külpolitikai hatása folytán a magyarok számára kínos parlamentáris úton fogják kiharcolni a legszükségesebbeket". Véleményük szerint – befolyásmentes választás esetén – legalább öt német öntudatú képviselőt tudnak bejuttatni a magyar parlamentbe.[9]

Bleyer és Gündisch számos újságcikkben igyekezett meggyőzni a magyar közvéleményt „egy egészséges nemzetiségpolitika előnyeiről". A visszhang kedvező volt; a parlamentben a keresztény nemzeti szellemű tábor – a kormány hívei és az ellenzékiek egyaránt – melegen felkarolták a kisebbségi jogokat, a Keresztény Nemzeti Egység Pártja a választójogi törvény tervezetével kapcsolatos állásfoglalásában kifejezetten követelte is, hogy biztosítva legyen a nemzeti kisebbségek képviselete a parlamentben. Kedvezően foglalt állást a külügyminisztériumtól sugalmazott cikkeiben a Pester Lloyd, elítélve Magyarország korábbi hibás nemzetiségpolitikáját, s a nemzetiségekkel való összefogásban jelölve meg Magyarország helyreállításának útját. A szélsőjobboldali magyar fajvédő lapban, a Szózatban éles támadások jelentek meg viszont Bleyer ellen, őt vádolva Nyugat-Magyarország elvesztéséért, s hazafiatlansággal, magyarellenességgel vádolta a lap Johann Donawell professzort is, a Bethlennél járt délvidéki német küldöttség vezetőjét.[10]

Az a körülmény, hogy a minisztertanács 1922. február 10-én határozatot hozott a nemzetiségügyi minisztérium teljes felszámolásáról, nem érte Bleyeréket meglepetésként, hiszen Gratz már egy éve megmondta, hogy fenntartása a nyugat-magyarországi ügy függvénye. Megszűnését hivatalosan azzal indokolták, hogy a trianoni békeszerződés következtében a nem-magyar nemzetiségű állampolgárok túlnyomó része az ország határain kívülre került, s így nincs tárgyi alapja a minisztérium további fenntartásának.[11] De emellett a „nem kellő megfontoltsággal" létesített külön nemzetiségügyi minisztérium „intézményes hibájának" tartották, hogy „elhajlott az ilyen szolgálat elvi kiépítésében egyedül helyes vonaltól, t.i. attól, hogy lényegében csak megfigyelő és tanácsadó szerv legyen, hanem konkrét intézkedéseket kezdett és tett olyan ügyekben, amelyek különböző tárcák ügyköréhez tartoztak".[12] A minisztertanács most úgy határozott, hogy a

[9] BA, R 43. I. 156. Bd. 1. Fol. 56–57. Tiedemann jelentése. Bp. 1922. febr. 2.

[10] Uo.

[11] *Bellér:* i. m. 160.

[12] Magyar Országos Levéltár (OL), Miniszterelnökség Nemzetiségi Osztálya, 150. cs. C. 15410/1943. Bárdossy László miniszterelnök 1941. aug. 12-i körirata kormánya tagjaihoz a nemzetiségi ügyek intézéséről (visszapillantva az előzményekre is).

nemzetiségügyi minisztériumot megszüntetve, kormánybiztosokat nevez ki az egyes nemzetiségek ügyeivel való foglalkozásra: feladatuk lesz állandóan informálódni azok helyzetéről, meghallgatni panaszaikat; jogos kívánságaikat az illetékes minisztériumokhoz továbbítani, nem jogos igényeiket viszont elhárítani, megmagyarázva nekik azok jogosulatlanságát, s megnyugtatva őket. A kormánybiztosoknak nem lesz hivatali apparátusuk, (csupán egy-egy gépírónő áll rendelkezésükre); saját költségvetésük sem lesz: utazási és postaköltségeiket a miniszterelnökség fedezi. A főispánok utasítást fognak kapni, hogy a nemzetiségi kormánybiztosok munkáját támogassák. Az irányelv az volt, hogy a kormánybiztosok az illető nemzetiséghez tartozó, illetve abból származó, de magyar szempontból feltétlenül megbízható személyek legyenek. Német kormánybiztosnak Steuer Györgyöt szemelték ki; ez valóságos kihívást jelentett azonban Bleyerék mozgalma számára. Steuer ugyanis, mint a kezdetben Bleyer által vezetett nemzetiségügyi minisztérium államtitkára, és német főosztályának vezetője, belső harcot folytatott Bleyer ellen, a magyar közhangulattal megegyezően helytelenítve a német mozgalom megszervezését a már asszimilálódottabb népességű területeken. Fellépésének jelentős szerepe volt Bleyer megbuktatásában, majd a minisztérium fokozatos leépítésében s végül felszámolásában. 1917–1918. évi Torontál vármegyei főispán korában is ellenezte a német mozgalmat, nevezetesen egy kultúrszervezet létrehozását.[13] Steuer kormánybiztos csak az 1922. május 28. – június 1-i nemzetgyűlési választások után kezdte meg tényleges tevékenységét.

A Bleyerék által oly várakozással tekintett új választások előkészületeiről szólva Fürstenberg követ március 16-i jelentése eléggé gondterhelten számolt be arról, hogy a miniszterelnök ígéretei és számos kedvező sajtómegnyilvánulás ellenére a német nemzetiségi mozgalom választási kilátásai nagyon bizonytalanok. A magyar közvélemény a trianoni Magyarországot nemzeti államnak tekinti, nem akar tudomást venni a nemzetiségekről, még a több mint félmilliós németségről sem, s a városokban már régebbről végbement asszimilációt immár a falvak németségére is ki akarja terjeszteni. „Ilyen körülmények közt az itteni német politikusok számára nem lehetséges saját német zászló alatt, mint német pártcsoport fellépni", – mint korábban a KNEP keretébe tartozó Német-keresztény Gazdasági Párt (Deutsch-christliche Wirtschaftspartei), majd új nevén Német-keresztény Integritáspárt (Deutsch-christliche Integritätspartei) formájában történt. A német jelleg hangsúlyozása maga után vonhatja, hogy mint pángermán agitátorokat támadják őket, akik mesterségesen keltenek nemzeti mozgalmat a különben nyugodt és elégedett német lakosságban. Ezzel a váddal ellenfeleik lehetetlenné tehetik őket: az egyik legaktívabb sváb politikusnak, a pángermanizmussal vádolt Donawell professzornak a kormány tudtára adta, hogy egyáltalán nem vehet részt a választásokon. Ha Bleyerék kifejezetten mint német jelöltek lépnek fel, német választóiknak a jelenlegi atmoszférában nem lesz bátorságuk a nyílt szavazás során kiállni mellettük. Mindezek figyelembevételével Bleyer, továbbá Matthias Frühwirt, Johannes Huber, Johann Faul-Farkas a német jelleg kidomborítása nélkül lépnek fel jelentősebb német lakossággal rendelkező választókerületekben, a KNEP Ernst-Huszár-féle csoportjához tartozó képviselőjelöltekként, tehát ugyanabban a politikai keretben, amelyben az 1920 januári választásokon a magyarországi német mozgalom jelöltjei oly számottevő sikerrel szerepeltek.

[13] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. (Politische Beziehungen Ungarns zu Deutschland) Bd. 2. Feljegyzés, Bp. 1922. jún. 6.

Csakhogy akkor a KNEP – a Kisgazdapárttal együtt – a kormányban résztvevő párt volt, most pedig ellenzékbe szorult Bethlen 1922 februárjában létrehozott új kormánypártjával, az ú.n. Egységespárttal szemben. Ennek lett – önálló léte megszűnésével – fontos alkotó eleme az a Kisgazdapárt, amelyhez Bleyer az előző év derekán átállását fontolgatta. Erre nem került sor, de míg a magyarországi német mozgalom zöme továbbra is a KNEP-hez kötődik, Guido Gündisch az Egységespárt programjával, tehát kedvezőbb kilátásokkal indulhat a választásokon. Bethlen ezzel a gesztussal a német mozgalom megbontását reméli elérni, de Fürstenberg szerint e kísérlet meddő lesz, mert sem Bleyer sem Gündisch nem kívánják már egy éve fennálló egyetértésük megszakítását, ellentéteik felélesztését. A követ helyeselte „a teljes belső zártság mellett kifelé két pártban menetelés" taktikáját: előnyös, ha a német mozgalom kapcsolatokat épít ki az Egységespárt köreiben is. „Kézenfekvő okokból csak kívánatos lehet, ha a birodalom tántoríthatatlan barátai – és a jelenlegi vezetők ilyeneknek tekinthetők – befolyásukat a magyar pártok soraiban feltűnés nélkül érvényesíthetik". A jelentés végül megemlíti „a teljesség kedvéért, hogy a német szociáldemokrata szervezetek előkészületeket tesznek a választásokra."[14]

Fürstenberg minden aggálya ellenére sem gondolt azonban arra, ami bekövetkezett: a német nacionalista mozgalom jelöltjeinek teljes vereségére. Míg az 1920 januári választáson 9 képviselőjük jutott be a nemzetgyűlésbe, most egyetlen egy sem: megbukott Bleyer is, aki pedig két választókerületben is indult, az egységespárti Neuberger Ferenccel, illetve Wild Józseffel szemben, de Gündisch is, az egységespárti hivatalos jelölt, Pintér (Binder) László ellenében. Frühwirt legyőzője a szociáldemokrata Knaller Viktor lett. Valamennyien német származásúak, mint még sokan mások is az új nemzetgyűlésben; de közülük – a sors iróniája – épp a világnézeti ellenfél, „a szociáldemokrata Knaller tekinthető csak kifejezetten német öntudatúnak", a többiek viszont mind „csak nagy megszorítással minősíthetők németnek". Nem kétséges, hogy Bethlen mind Bleyerrel, mind Gündisch-sel szemben a „magyarérzelmű" németekre kíván támaszkodni nemzetiségpolitikájában.[15]

A budapesti német követség 1922. június 3-i jelentése szerint „az öntudatos németség vereségének oka különböző momentumokra vezethető vissza. Mindenekelőtt arra kell emlékeztetni, hogy a német mozgalom Csonka-Magyarországon csak az összeomlás után kezdődött"; a sváb parasztnépnek – minthogy nem részesül német iskolázásban – „nincs kifejezett népi (faji) öntudata (Stammesbewusstsein), s ennek következtében nem is bizonyult elég ellenállóképesnek a kormányzat részéről a választási harcban alkalmazott energikus nyomással szemben". Ugyanakkor az erős asszimilálódás következtében „a német öntudatú értelmiség, amely ezúttal a választási harcot vezette, számbelileg igen gyenge, és nem kapott sem anyagi sem szellemi támogatást".

A jelentés szerint a választási harc során bebizonyosult, hogy „az utóbbi évek eseményei ellenére, amelyek magukkal hozták a német öntudat ébredését, és a német kisebbség, mint olyan, bizonyos létrejöttét", Magyarország alapvetően elutasító magatartást tanúsít azzal szemben. A szomszédos országok magyar kisebbségeit szem előtt

[14] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 5. (Innere Politik). Bd. 2. Fürstenberg jelentése. Bp. 1922. márc. 16.

[15] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 5. Bd. 2. Kiep jelentése. Bp. 1922. jún. 3.

tartva, nemzetközi fórumokon, így az áprilisi genovai konferencián, kisebbségvédelmet sürget, de a saját kisebbségeinek jogait vonakodik elismerni, jóllehet Bethlen miniszterelnök azon kevés magyar politikus közé tartozik, akiben van megértés a kisebbségvédelem kölcsönösségének gondolata iránt, s aki mérlegeli a magyarországi német kisebbség sorsának visszahatását Németországra, amelyre támaszkodni kíván. A követség benyomása szerint „az ő részéről – mindenesetre megfelelő ráhatás esetén – e kérdésben bizonyos előzékenység várható". Abba a helyzetbe kell hozni a magyarországi németséget, hogy szervezett kisebbséggé váljék, és hogy parlamenti úton belpolitikailag érvényesüljön. A mostani választások tanulsága, hogy „ehhez valóban külső támogatás szükséges"[16]

A berlini Külügyi Hivatal ekkor, a magyarországi német mozgalom teljes választási vereségének hatására szánta el magát első ízben bizonyos fellépésre: Emich Gusztáv berlini magyar követ előtt szóvátették az ügyet, és figyelmeztették a német közvélemény együttérzésére a magyarországi németekkel. A budapesti német követ pedig utasítást kapott, hogy adódó alkalommal maga is érintse a német kisebbség kérdését a magyar miniszterelnök előtt.[17]

A választási kudarc nyomán Bleyerék határozott lépésekre szánták el magukat a nélkülözhetetlennek vélt külső támogatás megszerzésére. A Népszövetségi Ligák Uniója 1922. június 3–7-i prágai konferenciája alkalmával kapcsolatba léptek a többi utódállam német népcsoportjainak vezetőivel, akikkel megegyeztek a magyarországi németség ügyében a magyar kormányra gyakorlandó együttes nyomán alkalmazásának taktikájában: a német kisebbségek együttműködését a magyar kisebbségekkel az azt igen szorgalmazó magyar kormány csak a magyarországi német kisebbség szervezkedésének nyújtott engedmények ellenében remélheti, s mindaddig, míg erre nem hajlandó, a szomszédos országok német kisebbségi politikája az ottani kormányok Magyarországgal szembeni propagandáját támasztja alá azon különbségek szüntelen hangsúlyozásával, amelyek a magyarországi és a szomszédos országokbeli németség szervezkedési szabadsága közt fennáll. Ezzel a kapcsolatfelvétellel és megállapodással Bleyerék határozottan olyan útra léptek, amely a szomszédos országok vonatkozásában Trianon következtében rendkívül feszült viszony körülményei közt hasonlíthatatlanul nagyobb felháborodás okozója lett, mint a magyarországi német mozgalom németországi kapcsolatainak kiépítése, amely pedig szintén aggodalmakat keltett, de azokat a versaillesi békerendszerrel szembeni közös érdekeltség meggondolásai sokban mérsékelték.[18]

Fürstenberg követ 1922. június 23-án továbbította a berlini Külügyi Hivatalhoz azt a feljegyzést, amely „A magyarországi németség és követelései. Egy kisebbségvédelmi program a német külpolitika számára" címet viselte, s amely Bleyerék felfogását rögzítette „a magyarországi németség helyzetéről, valamint a német külpolitikának a nemzeti kisebbségek védelmében való fellépéséről", beleértve „a birodalmi úton való pénzügyi támogatás biztosítását" a magyarországi német nacionalista mozgalom részére. A budapesti követ figyelemre méltónak találta Bleyerék fejtegetéseit arról, hogy – a kisebbségvédelmi gondolat jegyében folytatandó külpolitikai aktivitás részeként – hogyan

[16] Uo.

[17] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Aktenauszug über die deutschen Schritte bei der ungarischen Regierung in der Frage der deutschen Minderheit in Ungarn. Berlin, 1924. ápr. 9.

[18] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Fürstenberg jelentése. Bp. 1922. jún. 23.

illeszkedhetne a magyarországi németség ügyében sürgetett fellépés egy jól átgondolt német kelet-politika (Ostpolitik) kereteibe, s pártfogolta a pénzügyi támogatásra vonatkozó kérést is: „a német nép becsületbeli kötelessége, hogy kultúrális létéért küzdő törzsrészét (Stammesteil) – több mint 500 000 lélekről van szó – lehetőség szerint segítse; néhány százezer márka itt sok hasznot hajthat". Csodálatra méltónak, de kimerülőben lévőknek minősítette azokat az egyéni anyagi áldozatokat, amelyekkel a mozgalom egyes vezetői a Sonntagsblatt fenntartásához, a választási költségekhez stb. hozzájárultak.[19]

A feljegyzés szerint „elsősorban és a legnagyobb gyorsasággal financiális támogatásra van szükség", mégpedig „egy munkaképes vezetés létrehozására és fenntartására", de különösen a Sonntagsblatt folytatásához, mert „a lap esetleges megszűnése megfosztana a németségnek a jelenlegi elnyomással szembeni megtartása minden lehetőségétől". De a legnagyobb figyelmet mégis a Németországtól várt politikai támogatás nemcsak a jelen helyzettől sürgetett, hanem történelmileg is megalapozott voltának indoklására, s e politikai támogatás legalkalmasabbnak vélt módja felvázolására fordította a feljegyzés. E fejtegetések szerint a német politikának több mint ezer év óta túlnyomórészt keleti orientációja volt; a „keleti előnyomulás" (Drang nach Osten) az utóbbi fél évszázadban megszakadt azonban a belső (porosz–osztrák) ellentétek miatt, s ennek rendkívül súlyos következményei lettek. „A nyugati német államoknak a bismarcki politika által végrehajtott elválasztása az osztrák császári birodalomtól, megfosztotta a kettős monarchiában maradó német elemet népiségi támaszától": az ausztriai németek az elszlávosodás, a magyarországiak az elmagyarosodás veszedelmének lettek kitéve. „Különösen a magyarországi németségnek kellett megadnia az árát annak, hogy a Németországtól való elválasztás folytán meggyengült császári birodalom a magyar népben volt kénytelen új hatalmi támaszt keresni: a magyar államnak ezért ellenértékül engedélyezett önállóság mintegy 3 millió németet szolgáltatott ki a magyarosításnak; maga a német birodalom, hatalma legnagyobb teljében, külpolitikai okokból, különösen a kettősmonarchiával való szövetsége miatt, nem volt abban a helyzetben, hogy eleget tegyen elnyomott néprészei gyakori és sürgető segélykéréseinek."

„Az utóbbi ötven év magyar nemzetiségpolitikájának lényege és hatása eléggé ismeretes", – írja a feljegyzés. Az asszimiláltak körében is megindult azonban a német öntudatosodási folyamat a világháború idején, amely ismét „megmutatta az utat kelet felé". Az összeomlás idején a magyarországi német nemzetiségi mozgalom maga is „a vezérszólammá emelt 'népek önrendelkezési joga' alapján kereste kibontakozási lehetőségeit, majd a forradalmak után kialakult helyzetben sikerrel „próbálta magát a parlamentbe és a kormányba is bejuttatni", de a legértékesebb, legaktívabb német néprészek elveszítése a trianoni békeszerződés következtében, kiszolgáltatta a megmaradt, még gyenge magyarországi németséget a megkisebbedett országterületen homogén nemzeti államra törekvő magyarság ellencsapásainak, amelyek a legutóbbi nemzetgyűlési választásokkor érték el eddigi csúcspontjukat. „A magyarországi németség vezetői most már időszerűnek tartják, hogy a törzsország (Stammland), azaz a német nép segítségét kérjék. Semmi lehetőséget nem látnak arra, hogy a harcot folytathassák népiségük megtartásáért Magyarországon, ha nem kapnak segítséget kívülről." A világháborús

[19] Uo.

vereség következményei – (a gyarmatok, a hadi és kereskedelmi flotta elveszítése, kirekesztődés a világpolitikából) – nyugat felé ugyis „elzárták a német nép kijáratát": vissza kell térni a hagyományos keleti orientációhoz. A magyarországi németség vezetői „a német birodalom kötelességének is tartják, hogy a régi Monarchia felbomlása után a keleti németség általa már elégtelenül ellátott védelmét átvegye".

A feljegyzés hangsúlyozza, hogy a magyarországi németség vezetői „ezt a segítséget nem úgy követelik, mint egy irredenta képviselői, akik egy kulturális vagy területi terjeszkedő politika előharcosai, hanem az imént meghirdetett, és a békeszerződésekben jogerőre emelkedett, a nemzeti kisebbségek szabadságáról és kulturális önállóságáról szóló tan alapján, amely elválasztott néprészeknek megadja a jogot arra, hogy törzsállamuknál (Stammland) kulturális támaszt keressenek; ők törzsnépüktől (Stammvolk) védelmet követelnek kultúrjavaik fenyegető elrablásával szemben." Véleményük szerint „ezt a jogi gondolatot kell előtérbe állítani, és az ellenfelek deklarációiból valamint a békeszerződés határozataiból merítendő propagandisztikus eszközökkel képviselni". Rámutattak „a magyar kormány példájára, amely a propagandát a trianoni szerződés területrablása ellen, és a harcot elszakított néprészeik gazdasági és politikai elnyomása ellen kezdettől fogva a kisebbségvédelem jelszavával folytatja; ezzel szemben ők a háború utáni német politika hibájának tartják, hogy az a jóvátételi kérdések aggályos figyelemmel kísérésére szorítkozott, anélkül, hogy a népek szabadsága és az önrendelkezési jog – maguk az ellenfelek által szolgáltatott – fegyvereit a németség érdekében keleten hatékonyabban használta volna". A magyarországi németség vezetői Németországtól „követelik a kisebbségvédelem érdekében való fellépést, a politikai propaganda minden eszközével. Azon a véleményen vannak, hogy Németország ne csak csatlakozzék a Magyarország részéről e vonatkozásban megragadott kezdeményezésekhez (Genova, Genf), hanem a kisebbségvédelem kérdésében át kell vennie a vezetőszerepet az európai politikában". Elvégre „a német népnek vannak államterületén kívül a legnagyobb számú kisebbségei a versaillesi szerződés alapján végrehajtott területi változtatások következtében", s ezzel összefüggésben „a kisebbségvédelem tana is éppen a német jogtudományban lett a legalaposabban kidolgozva".

A magyarországi németség vezetői az általuk elvárt németországi külpolitikai támogatás lehetőségeit kedvezőnek ítélték: „a mai Magyarország, a trianoni békeszerződés révén történt bekerítése következtében gazdaságilag és politikailag jobban rá van utalva Németország barátságára mint valaha". De hangsúlyozták, hogy nem a direkt beavatkozás, hanem az általános kissebbségvédelmi köntösben való fellépés lenne az igazán alkalmas mód a magyar kormány befolyásolására: „a magyarországi németség érdekében kívánatosnak jelzett ráhatást a magyar kormányra megkönnyítené, és egy idegen állam belügyeibe való beavatkozás kellemetlen mellékízét elvenné, ha az ilyen fajta demarsok a kisebbségjogi kérdés alapvető megvitatása keretei közt történnének. Magyarország kormánya magától is a kisebbségvédelmet szorgalmazza; az e kérdésben való közös eljárás megvitatásánál a mindkét oldali kisebbségek, s így a magyarországi németség konkrét viszonyaival való foglalkozás, mint olyan szükségszerűség adódik, amin nem lehet megütközni." Bleyerék a német és a magyar kormánynak a magyarországi németség ügyében folytatandó egymás közti közvetlen tárgyalásánál előnyösebbnek tartották, ha nemzetközi fórumokon, a kisebbségvédelmi kérdések átfogó tárgyalása keretében kerül sor a magyarországi német kisebbség ügyének képviseletére is, márcsak azért is, mert így más kisebbségi mozgalmak – nem utolsósorban a Magyarországgal szomszédos országok

német kisebbsége – szövetségesként léphetnek fel, amire kormányközi tárgyalások esetén nem lenne lehetőség. A kisebbségvédelmi kérdések megvitatásának nemzetközi fórumát a Nemzetek Szövetségének keretein kívül, épp annak kisebbségvédelmével perelve kívánták létrehozni, visszanyúlva egy Németországban már 1919-ben felmerült gondolathoz: a különböző országok munkássága nemzetközi szervezetben, internacionáléban való tömörítéséhez hasonlóan létre kellene hozni a nemzetiségek internacionáléját (Internationale der Minderheiten), amely szerintük „épp oly erős, ha ugyan nem erősebb hatalmi tényezővé fejlődhetnék". A weimari német köztársaság budapesti követe figyelemre méltónak találta a Loesch által nemrég még „túlzott antiszemitizmusa" miatt bírált Bleyerék mostani azon javaslatát, hogy ezt a nemzetközi kisebbségi szervezetet a nemzetközi zsidóságra támaszkodva kellene létrehozni, amely „Közép- és Kelet-Európában a védelmi gondolatban erősen érdekelt lévén, a maga kiváló szervezetével, tőkeerejével, a világsajtóra gyakorolt kiterjedt befolyásával a leghatékonyabb előharcosnak számít ezen a területen".[20]

Az európai nemzeti kisebbségek tervezett nemzetközi fóruma csak néhány év múlva, 1925 októberében jött létre, többek közt néhány kelet-európai zsidó szervezet képviselőinek részvételével is, de korántsem a „nemzetközi zsidóság" elképzelt egyöntetű támogatásával: a zsidóság nagy része nem az etnikai elkülönülést és annak konzerválását, hanem a beolvadás lehetőségeinek biztosítását, a polgári jogegyenlőség megvalósulását vallotta céljának, s valójában a Nemzetek Szövetsége szellemiségéhez, illetve az égisze alatt kialakuló jogrendszerhez vonzódott, amelynek kialakításában – mint a fentebbiekben tárgyalt feljegyzés említette – tevékeny része is volt. A weimari Németország politikája egyelőre jobban el volt foglalva a kelet-európai német kisebbségek közvetlen titkos támogatása sürgős megszervezésének gondjaival,[21] mintsem hogy komoly figyelmet fordíthatott volna a feljegyzésben középpontba helyezett azon lehetőségekre, amelyek közvetve adódhatnak abból, ha a német kisebbségek érdekében magához ragadja a kezdeményezést és a vezető szerepet az általános kisebbségvédelem propagálásában. A feljegyzésben foglaltak arról mindenesetre meggyőzték a német külpolitika irányítóit, hogy a magyarországi német nemzetiségi mozgalom helyzete indokolttá teszi „a megfelelő ráhatást a magyar kormányra", s ha ennek érdekében a német kormány a Bleyerék által kényesebbnek talált diplomáciai lépésekhez folyamodik is, nem téveszti szem elől a feljegyzés által figyelembe ajánlott tapintatot és körültekintést.

A weimari Németország diplomáciájának fellépése a magyarországi német kisebbség ügyében a Josef Wirth kancellár kormánya által a Bethlen-kormányhoz 1922. augusztus 4-én intézett demars keretében történt. A demars tulajdonképpeni tárgya annak kifogásolása volt, hogy a Bethlen-kormány eltűri a valóságos „mellékkormány" szerepét játszó Gömbös-csoport szövetkezését németországi szélsőjobboldali militarista és bajor szeparatista erőkkel, tűri, hogy Gömbösék Magyarországon rejtegessék Erzberger gyilkosait, s végül, hogy a magyarországi német kisebbséggel szemben alkalmazott nemzetiségpolitikájában enged a szélsőségesen nacionalista Gömbös-csoport káros

[20] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Das Deutschtum in Ungarn und seine Forderungen. Ein Minderheitsschutzprogram für die deutsche Aussenpolitik.

[21] *Norbert Krekeler:* Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Stuttgart. 1973. 13–64.

befolyásának: „A német kormány nem nézheti továbbra is ölbe tett kezekkel a magyarországi németség elnyomását, amely ügyében a német birodalom logikus módon csak kulturálisan, és nem politikailag vagy éppen területileg érdekelt."[22]

Az a körülmény, hogy a magyarországi német kisebbség ügye csak harmadik helyen szerepelt a német–magyar viszonyt zavaró, és kiküszöbölésre váró konfliktus-tényezők felsorolásában, s hogy a demars a nemzetiségi elnyomás politikáját tekintve is elsősorban a Gömbös-csoport szerepére utalt, a Bethlen-kormány felé lényegesen tompította a kérdés felvetésének élét. Már Hemmer államtitkárnak a tervezett demarssal kapcsolatban a birodalmi kancellárhoz intézett július 27-i előterjesztése is „a Bethlen-kormány cselekvőképességének korlátairól" szólt, s nem utolsósorban a magyarországi németség érdekében tartotta szükségesnek Gömbös és németországi reakciós militarista barátai megfékezését, akik a magyarországi németség ügyét kikapcsolva szövetkeznek egymással és szövögetik terveiket. A németországi közvélemény erről való felvilágosításában éppen a magyarországi németség szószólóinak lehetne szerinte lényeges szerepe. A magyarországi közvéleményt viszont arról kell meggyőzni, hogy az a németországi politikai csoport, amelyre Gömbösék építenek, a német politikában „egyáltalán nem játszik mértékadó szerepet", s nem fog a jövőben sem.[23]

A német kormány demarsát Fürstenberg követ jelentése szerint Bethlen előzékenyen fogadta. Megígérte, hogy Steuer kormánybiztost azonnal utasítja a német településterületek bejárására, hogy tájékozódjék a német kisebbség helyzetéről, s azt is kilátásba helyezte, hogy Steuer közvetlen érintkezésbe fog lépni a követtel. Fürstenberg ugyanezen jelentése szerint Bleyer viszont maga kívánt „hiteles" tájékoztatást nyújtani a magyarországi németség helyzetéről a berlini Külügyi Hivatalban, s egyúttal németországi pénzügyi támogatást szerezni lapjának.[24] Bleyer 1922 augusztusi útjának tárgyalásairól nem kerültek elő feljegyzések, egy későbbi utalásból azonban tudjuk, hogy Wirth kancellár is fogadta.[25] Ez volt az első eset, hogy a német kormányfő és a magyarországi német kisebbség nacionalista mozgalmának vezetője közt titokban közvetlen személyes érintkezés jött létre.

Bár Bethlen a nyár folyamán több interjút is adott németországi lapoknak, ígérve a német kisebbség ügyének méltányos kezelését, a német kormány – alighanem a Bleyer által adott helyzetkép alapján – augusztus 26-án újabb jegyzéket intézett a magyar kormányhoz, amely főleg az iskolaügyi és a választásokkal kapcsolatos panaszokat téve szóvá, azt állította, hogy „a kormánynak a németséggel szemben folytatott politikája a Bánffy Dezső miniszterelnöksége alatti magyarosítási törekvéseket idézi fel, s az Egységespárt soviniszta szárnyának (Gömbös-csoport) nyomására veszélyezteti a magyarországi németség nemzeti és kulturális sajátosságait". Az augusztus 28-i magyar válaszjegyzék szerint viszont Nyugat-Magyarország elcsatolása után is Csonka-Magyarországon 49 teljesen német tannyelvű, és 370 vegyes tannyelvű iskola van; a nemzetgyűlésben 14 német anyanyelvű képviselő található; számos német tölt be magas állami tisztségeket, és a németek gazdasági helyzete a magyar lakossághoz viszonyítva igen jó. Bleyer választási vereségének nem az ő német volta, hanem legitimizmusa az oka; győztes ellenjelöltje,

[22] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 1. Fürstenberg jelentése. Bp. 1922. aug. 4.
[23] BA, R 43. I. 156. Bd. 1. Fol. 105–110.
[24] Lásd a 22. jegyzetet.
[25] BA, R 43. I. 156. Bd. 1. Fol. 205. Aufzeichnung. Berlin, 1923. dec. 12.

Josef Wild, maga is német, olyannyira, hogy a magyar nyelvet ma még fogyatékosan bírja. A válaszjegyzék ezek után – nyilván Bleyer németországi lépéseinek bizonyos ismeretében – szokatlanul erős szavakkal minősítette Bleyert és a német kormányköröknek nyújtott információit: „A magyar kormány arra kéri ezért a német kormányt, hogy semmi különös jelentőséget ne tulajdonítson becsvágyukba belebetegedett egyes személyek, mint pl. Dr. Bleyer volt miniszter besúgásainak, és a magyarországi németség viszonyainak megítélésénél a tények és elfogulatlan személyek nyilatkozatai alapján járjon el."[26]

A magyar válaszjegyzékben foglaltakról a Külügyi Hivatal kikérte a budapesti német követség véleményét. Fürstenberg 1922. szeptember 18-i jelentéséhez csatolva küldte meg Braun von Stumm követségi titkár e tárgyban készített feljegyzését. Ez az iskolaügyek vonatkozásában megállapította, hogy a 250 000 burgenlandi német elcsatolása után még mindig 500 000 német maradt Magyarországon, s ezeknek kevés a főleg csak Nyugat-Dunántúlon található 47 tisztán német nyelvű iskola épp úgy, mint a 370 vegyes tannyelvű az ország egyéb területein. Szóvá tette továbbá, hogy a szerb megszállás alól felszabadult területek német községeinek iskoláit magyar tannyelvűre változtatják. A német kormánybiztosság felállítását üdvözölni lehet, de Steuer személye iránt, aki régtől fogva ellenzője a német nemzetiségi törekvéseknek, nincs bizalom. A nemzetgyűlésben helyetfoglaló 14 német képviselő közül egyedül a szociáldemokrata Knaller állt ki a német kulturális jogokért; de nem tette ezt a Bleyert legyőző, Bethlen által pártfogolt Wild, egykori k.u.k. vezérkari százados, aki csak röviddel előbb kapta meg a magyar állampolgárságot. Stumm elítélte azt a módot, ahogyan a magyar válaszjegyzék Bleyerről nyilatkozott. A magyarországi németség önzetlen és bátor vezetője nemcsak néphű, hanem feltétlenül államhű felelős személy, akinek nemzetiségi miniszterként két évig kifejtett tevékenységét magyar részről értékelték is. Nem igaz, hogy oppozícióban lenne a magyar kormánnyal szemben; nem legitimista: a választásokon a legitimizmust háttérbe szorító Ernst-Huszár-csoport tagjaként lépett fel. Valótlan, hogy külföldi útjain izgat a magyar kormány ellen. Mindössze csalódottságának ad hangot a magyarországi németek helyzetének rendezetlensége miatt, mint más hazai és szomszédországbeli németek is.[27]

Bethlen utóbb sajnálkozását fejezte ki a budapesti német követ előtt a magyar válaszjegyzék Bleyer személyével kapcsolatos kitételei miatt, amelyeket a Gömbös-csoport befolyása alatt álló külügyminisztériumi tisztviselők tollából származónak állított. Hangsúlyozta, hogy Gömbösékkel ellentétben elismeri Bleyer magyar államhűségét, amelynek bizonyságául tekinti, hogy Burgenland Magyarország számára való megtartása érdekében Bleyer híven járt el az előző (Teleki-) kormány megbízásából az illetékes berlini helyeken.[28] Tekintettel arra, hogy Bleyernek ezt a „magyarérdekű" szerepét német részről annakidején igen gyanakvóan sőt ellenszenvvel fogadták, Bethlen alkalmasnak tarthatta ezen tanúságtételét Bleyer magyar államhűségéről a német néphez való hűsége iránti korábbi kételyek felélénkítésére, amit annál időszerűbbnek látott, mivel jól érzékelhette, hogy a német kormány és diplomáciája, valamint a német sajtó Bleyert immár a magyarországi németség elismert vezetőjeként kezdi kezelni. Loesch azonban, aki 1922

[26] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2 Bd. 2. A német kormány 1922. aug. 26-i jegyzéke és magyar kormány aug. 28-i válasza.

[27] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 2. Stumm feljegyzése. Bp. 1922. szept. 18.

[28] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 2. Stumm jelentése. Bp. 1922. okt. 22.

szeptemberében ismét Budapesten töltött két hetet a magyarországi német kisebbség és mozgalma helyzetének tanulmányozására, a Külügyi Hivatalnak küldött 21-i jelentésében Bleyer személyének megbízhatóságát hangsúlyozta, és fontosságát a német politika magyarországi népiségvédelmi feladatai szempontjából: „Ő az egész mozgalom lelke, és oly öntudatos németté fejlődött, hogy két évvel ezelőtt még nem hittem volna. Bleyer kétségkívül még nagy szerepet fog játszani a mai Magyarországon. Ha őt a harc ezen napjaiban nem hagyjuk cserben, úgy ez az esemény annál hamarabb bekövetkezik, és ő később annál hálásabb lesz".

Loesch beszélgetések egész sorát folytatta ekkor hivatalos és félhivatalos magyar politikai személyiségekkel, akik az ország külpolitikáját irányították, illetve az irredenta propaganda kérdéseivel foglalkoztak, az elszakított területek magyar kisebbségei s a magyarországi német kisebbség helyzetéről. Ezek a személyiségek azonban benyomása szerint a külügyminisztérium politikai osztályát vezető Khuen-Héderváry Sándor gróftól, és Teleki Pál gróf volt miniszterelnöktől eltekintve, akik mindketten európai műveltséggel és igen széles látókörrel rendelkeznek, politikai mentalitásukat tekintve változatlanul a háború előtti primitív ideológiát vallják, amely hazafias kötelességnek tartja a kíméletlen magyarosítást, s azt Csonka-Magyarországra nézve feltétlenül szükségesnek is vélik. Kisebbségi jogokat követelnek az elcsatolt területek magyarjai számára, és teljesen naiv módon egyáltalán nem gondolnak arra, hogy a kisebbségi jog elsősorban kölcsönösségen alapul, és hogy Csonka-Magyarország csak akkor gyakorolhat vonzóerőt az elcsatolt területek németjeire, ha a megmaradt németeknek több jogot biztosít, mint az utódállamok az övéinek. Váltig azt hangoztatják, hogy törvényeik a legnagyobb szabadságot biztosítják, amit a szászok helyzete messzemenően igazolt is, a trianoni Magyarországon megmaradt svábok azonban már szinte teljesen elmagyarosodtak, s valójában egyáltalán nincsenek is nemzetiségi kívánságaik. „Magyarbarátságom minden hangoztatása mellett is tartózkodás nélkül kifejtettem ellentétes nézeteimet, és ugyanezt kijelentettem az itt uralkodó türelmetlen irányzat lapja, a Szózat képviselőjének" — jelentette Loesch. — „Azt mondottam, hogy a magyar külpolitika a belpolitikai taktikának sürgős megváltoztatását igényli, és hogy parancsoló szükségességnek tartom a háború előtti ideológia nemzetiségi vonatkozásban való alapvető megváltoztatását, tervszerű agitációval és oktalással a külföldi magyarok kemény sorsára, akiket különben gyorsan megfosztják magyarságuktól, ha Magyarországon nem szüntetik be mielőbb a megmaradt csekély kisebbségek magyarosítását. Hangsúlyoztam továbbá, hogy mind a birodalom, mind pedig a külföldi németség ezt minden körülmények közt elvárja Magyarországtól. E fejtegetéseket bizonyos csodálkozással, de mégis barátságosan fogadták."

Bethlen miniszterelnökkel nem sikerült ugyan beszélnie, de már hónapok óta a szintiek értelmében igyekezett befolyásoltatni őt Ledebur gróf, a prágai parlament német képviselője által, aki Loesch ösztönzésére előbb egy áprilisi előterjesztésében, majd a május végi, június eleji nemzetgyülési választások után levélben fordult Bethlenhez a magyarországi németség ügyében.

A legnagyobb jelentőségűnek Khuen-Héderváryval folytatott többszöri tárgyalását tartotta a Deutscher Schutzbund elnöke. Ő ugyanis meghallgatva a Loesch által elébe terjesztett „nagy panaszlistát", amelyen az iskolaügyi sérelmek, s főleg a szerb megszállás alól felszabadult területek német iskoláinak magyar tannyelvűvé változtatása, különös súllyal szerepeltek, elismerte, hogy a német községek egy része valóban elégedetlen a

jelenlegi helyzettel, s hogy hamis az a taktikai okokból hivatalosan gyakran hangoztatott állítás, miszerint „a német részről támaszott követelések csupán Bleyer és egy pár más szájaló mesterkedései". Elismerte továbbá, hogy a jelenlegi magyarországi viszonyok igen káros morális hatással vannak a magyar ügyre az elcsatolt területeken, s hogy a legsúlyosabban ártanak az ezek visszaszerzésére irányuló magyar propagandának. Magyarország ma erősebben érzi izoláltságát, mint valaha, s jól tudva, hogy a jövő csakis német–magyar együtthaladásban képzelhető el, – (francia és olasz orientáció szerinte nem jöhet komolyan szóba) –, nagyon nyugtalanító a magyarországi németség sorsa miatti németországi elégedetlenség. Különösen érzékenyen veszik a jobboldali német sajtó támadásait (a baloldalinak – állítása szerint – semmi jelentőséget nem tulajdonítanak). Khuen-Héderváry szerint nem a háború előtti nemzetiségpolitikához kell visszatérni, hanem a török hódoltság előtti nemzetiségi autonómiákhoz. Nézete szerint azonban német autonómia bevezetésének kettős akadálya van: egyrészt az a felfogás, amely a mai Magyarországot homogén nemzeti államnak tekinti, ahol a csekély nemzetiségi öntudatú svábság elhanyagolható mennyiség, másrészt a német értelmiség gyér volta, amely miatt kétséges, betölthetők-e egy autonóm igazgatás állásai. Ezzel kapcsolatban Loesch véleménye az volt, hogy maga sem abban látja magyar szempontból a nehézséget, hogy a svábok követelései magasak volnának, hanem abban, hogy azok sokkal szerényebbek, mint amit Magyarország a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek számára követel.

„A megbeszélések kézzel fogható eredmény nélkül zárultak" – jelentette Loesch de Khuen-Héderváryval folytatott tárgyalásai alapján mégis az volt a benyomása, hogy a magyar külügyminisztériumnak e kérdésben „igen rossz a lelkiismerete", és hogy „most csak egy további nyomás szükséges ahhoz, hogy elérjük, ami szükséges: német iskolákat középiskolákat, tanítóképző intézeteket, sajtószabadságot, gyülekezési szabadságot kulturális és gazdasági egyesületek alapításának szabadságát, s végül a bizonyos számú öntudatos-német képviselővel szembeni ellenállás feladatát". Loesch véleménye szerint „a nyomást egyrészt a hivatalos Németország, másrészt a németbirodalmi sajtó, mindenek előtt a jobboldali sajtó révén kell kifejteni. Hasonló értelemben kell hatnia a Német Népszövetségi Ligának (Deutsche Liga für Völkerbund), a berlini Kisebbségjogi Bizottságnak (Ausschuss für Minderheitenrecht), valamint a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai német sajtónak. Meg kellene végül fontolni – ajánlotta a Külügyi Hivatal figyelmébe – nem kellene-e Ausztriát arra biztatni, hogy a Burgenlandban maradt magyarok védelmének megvalósítása fejében hasonló védelmet követeljen a csonka-magyarország németek számára."

Loesch budapesti jelentése végezetül arról számolt be, hogy a magyar fővárosban találkozott az amerikai útjáról Temesvárra, a román Bánátba éppen visszatérő német képviselővel, Dr. Kaspar Muth-tal, aki korábban „magyaron" (= magyarbarát, magyar érzelmű) volt, most azonban egyike Romániában a legtekintélyesebb és legbuzgóbb német vezetőknek. Úgy nyilatkozott Loesch előtt, hogy lassanként szinte teljesen szabaddá tették magukat a magyar integritási gondolattól, meggyőződve arról, hogy a románia németség sorsa kulturálisan és gazdaságilag jobb, mint a csonka-magyarországi németségé. Most hozzálátnak ahhoz, hogy ezt újságcikkekben kifelé propagálják. „Ha Magyarország még meg akar minket nyerni, úgy tökéletesen meg kell változtatnia nemzetiségpolitikáját, s ideológiáját is teljesen át kell állítania. De már szinte túl késő van ahhoz" – mondotta.

Muth közlései megerősítették tehát, hogy a romániai német vezetők is készek bekapcsolódni a magyar kormánynak az utódállamok németsége részéről közös nyomás alá helyezésének azon taktikájába, amelyet Bleyerék a magyarországi német nacionalista mozgalom támogatása érdekében 1922 júniusában Prágában javasoltak és kértek. De Loesch emellett arról is beszámolt, hogy Muth „amerikai útjáról egy nagy koncepciót hozott haza", amelyet írásban is részletesen ki fog fejteni a Külügyi Hivatal számára. A koncepció rövid summázata a következő: „Ha a birodalomban súlyt fektetnek arra, hogy a 40 millió külföldi németet megtartsák, akkor a birodalomban még meglévő csekély kisebbségek számára – még 1%-ot sem tesznek ki – egy liberális kisebbségi törvényt kell hozni. A veszélyek, amelyek ebből a birodalomra származhatnak, e csekély szám folytán egyenesen elenyészők azon hihetetlen előnyökkel szemben, amelyekre Németország az ő külföldi németei megtartásával, és a kisebbségi gondolatnak, mint világjelszónak, az előharcosa szert tehet."[29]

Az Amerikából hozott Muth-féle koncepció keletkezési körülményei ez idő szerint nem ismeretesek, s a részletes kifejtését tartalmazó, kilátásba helyezett elaborátum sem került elő. De Loesch által rögzített fenti rövid summázatából is kitűnik, hogy egy rendkívül lényeges elemmel egészítette ki és fejlesztette tovább azt a Bleyerék részéről felvetett, és a budapesti német követség által a Külügyi Hivatalhoz 1922. június 23-án továbbított feljegyzésben fejtegetett gondolatot, hogy a német kisebbségek érdekében a német kormány ragadja magához az általános kisebbségvédelmi politikában és propagandában is a vezető szerepet. A Muth-féle koncepció ugyanis azt hangsúlyozza, hogy a német birodalom akkor lehet csak igazán a világjelszóvá vált kisebbségvédelem előharcosa általában, és az idegenben élő német kisebbségek jogainak hatékony követelője különösen, ha maga is nagyvonalú nemzetiségpolitikát folytat a saját uralma alatt álló kisebbségekkel szemben. Vagyis arról van szó, hogy a nemzetiségpolitikai kölcsönösség azon követelményét, amelyre eddig a saját (német és más) kisebbségeivel szemben szűkkeblű, és csak az idegen uralom alatt lévő magyar kisebbségek sorsával törődő magyar kormányt figyelmeztették német részről minduntalan, ezúttal éppen Németországtól kérték számon a külföldi német kisebbségek nevében és érdekében. E gondolat csak a 20-as évek második felére ért meg annyira, hogy Németország belső nemzetiségi viszonyainak bizonyos rendezése konkrét kísérletéhez vezessen, de az ezzel kapcsolatos huza-vona, szenvedélyes tartalmak, s végül az egész próbálkozás kudarca lényegesen leszállítja a magyar nemzetiségpolitikával szemben alkalmazott német kritika értékét.[30]

A magyarországi németség helyzetéről beszámoló 1922. október 17-i budapesti követségi jelentés nem látott lényeges változást sem a német kisebbség kezelésében, sem annak magatartásában. Minden esetre megfigyelhető volt mind a németországi közvélemény, mind az elcsatolt területek németsége részéről a magyarországi „néptársak" (Volksgenosse) sorsa iránti érdeklődés intenzívebbé válása, ami fokozta a magyar körök nyugtalanságát. „Egyre többen és többen jutnak arra a nézetre, hogy valaminek történnie kell." De valójában elsősorban azon fáradoznak, hogy a panaszokat kivédjék, s a külföldi német közvéleményt ígérgetéssel nyugtatgassák. Ezt a célt szolgálták Bethlen németországi

[29] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik. 6. Bd. 2. Bericht über meine Eindrücke in Budapest. Loesch jelentése. Bp. 1922. szept. 21.

[30] *Helmut Pieper:* Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1919–1933/34. Hamburg. 1974. 127–146.

lapokban elhelyezett újabb interjúi épp úgy, mint Steuer kormánybiztos feltűnően propagált helyzetfelmérő útjai a német településterületeken. A követség értesülései szerint Steuer nem a német lakosság, hanem a megyei hatalmasságok és legfeljebb a községi elöljárók véleményére volt kíváncsi, s a kulturális szükségletek felmérését mellőzve, csupán a gazdasági természetű kívánságok iránt érdeklődött, természetesen magyar nyelven.[31] Bleyer és Gündisch viszont a magyarországi németség gazdasági és kulturális igényeit egyaránt szem előtt tartva – mint Stumm már október 12-én jelentette –, azzal a kéréssel fordult a német kormányhoz, hogy importáljon 20 000 hektoliter bort a magyarországi sváb termelőktől: a haszon egy részét az itteni németség „kulturális megtartására" fordítanák. A berlini Külügyi Hivatal támogatta a kérést a birodalmi élelmezési és mezőgazdasági minisztériumnál (Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft).[32]

Gündisch, aki 1922. október 22-én Bécsben részt vett a Keleti-tenger és a Fekete-tenger közti államok német kisebbségi politikusainak egy titkos konferenciáján, mint a budapesti német követségen elmondotta, hazatérve rögtön kihallgatást kért Bethlentől, akire – anélkül, hogy a konferenciáról konkrét adatokat szolgáltatna, – azzal akart a magyarországi német mozgalom érdekében hatni, hogy a konferencia résztvevői nagy csalódottsággal és feltűnő nyomatékkal tették szóvá: az elnyomott német kisebbségek mindenütt messzemenően több jogot élveznek, mint a baráti Magyarországon, ahol a német lakosság asszimilációra van ítélve, s emiatt különösen a szomszédos országok német kisebbségei, amelyek a magyarországi németekkel az új, elválasztó határok ellenére összekötve érzik magukat, elégedetlenek, olyannyira, hogy lehetetlennek tartják az együttműködést a magyarokkal. Bethlen egyelőre nem talált ugyan alkalmat Gündisch fogadására, de hasonló irányban igyekezett befolyásolni a magyar miniszterelnököt október 27-én Bernstorff gróf, német diplomata, a Népszövetségi Ligák Uniója központi tanácsának budapesti ülésszaka alkalmával.[33] Változás azonban még mindig nem mutatkozott: tovább folyt az iskolák magyar tannyelvűvé tétele, a német öntudatú lakosság zaklatása (pl. a bormérési engedélyek megvonásával), a névmagyarosítási akció (pl. a katonatisztek körében) stb. Mivel a Szociáldemokrata Párt szót emelt a kormánynál „a vidéki hatóságoknak az országra rossz fényt vető és a kisebbségvédelemnek ellentmondó eljárása" ellen, s Országos Német Bizottsága szervezésében többhelyütt tiltakozó gyűlésekre is sor került, Bleyerék az egyik októberi vasárnapon a Sváb-hegyen maguk is gyűlést akartak tartani, de azt kellett tapasztalniuk, hogy „amit a szociáldemokratáknak (szerintük) – minden további nélkül engedélyezni szoktak, nekik üres kifogással megtiltották".[34] Az volt a legutóbbi nemzetgyűlési választások óta különösen sokat hangoztatott véleményük, hogy a magyar politika a szociáldemokratákkal szemben elnézőbb, mint az ő keresztény jobboldali német nemzetiségi mozgalmukkal szemben.[35]

[31] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Stumm jelentése. Bp. 1922. okt. 17.

[32] PA AA, Pol. Abt. II. Politik 25. (Deutschtum im Ausland), Bd. 1. Stumm jelentése, Bp. 1922. okt. 12.

[33] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Aktenauszug. Budapesti német követség 1922. okt. 27-i jelentése.

[34] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Stumm jelentése. Bp. 1922. okt. 17.

[35] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 5. Bd. 3. Fürstenberg jelentése. Bp. 1922. júl. 20. – szociáldemokratákkal szemben alkalmazott ekkori tényleges politikára ld. *Pölöskei Ferenc:* Horthy hatalmi rendszere 1919–1922. Bp. 1977. 199–200.

1922. november 11-én rövid időt Budapesten töltött Wilhelm Cuno titkos tanácsos, a Hamburg-Amerika tengerhajózási vállalat vezérigazgatója. Aligha véletlen, hogy Bethlen erről tudomást szerezve, azonnal maga kereste vele az érintkezést: ő már sejthette, hogy néhány nap múlva Wirth kancellár utóda, a németbirodalmi kormány feje lesz. Próbált vele szót érteni a kisebbségvédelmi problémákról, s nagy hatást tett rá az a határozottság, amellyel Cuno is a magyarországi németség helyzetének rendezését sürgette. A budapesti német követség november 13-i jelentése szerint „Bethlen gróf, hasonló módon, mint Bernstorff gróffal szemben, mentegetődzve válaszolta, hogy ő Magyarország határainak eddigi bizonytalansága miatt – (értsd a Felvidék és Kárpátalja katonai akcióval való megszerezhetőségéhez fűződő illúziókat) – még nem jutott hozzá, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzék, de a jövőben teljes erővel igyekezni fog a kérdés megoldására, és már most megbízta Dr. Steuert – ezt az innen már eléggé jellemzett renegátot – az előkészítéssel".[36]

Alighogy elhagyta Cuno Bethlen fogadószobáját, máris gesztusok történtek a magyarországi német kisebbség vonatkozásában. Engedélyezték az imént még megtiltott német nemzetiségi gyűlést; Gündisch telefonértesítést kapott, hogy a miniszterelnök 16-án fogadja őt, de addig tegyen látogatást Kánya Kálmánnál, a külügyminiszter állandó helyettesénél is. Ugyancsak a Cuno-Bethlen megbeszélés napján szüntette meg az eljárást a győri államügyészség Alfred Schwarz soproni ügyvéd ellen, akinek a magyarországi németség jövőjével foglalkozó röpiratát július 11-én foglalták le. Abban az időben a Sonntagsblatt megjelenését is betiltották három hétre, a Schwarz-féle röpirattal foglalkozó cikke miatt, így ez a lépés a lap számára is bizonyos rehabilitációt jelentett.[37]

Az eredetileg a Sváb-hegyre tervezett gyűlés megtartására Zsámbékon került sor 1922. november 12-én, többezer Buda környéki német lakos részvételével. A gyűlést Gündisch vezette, mert a német demarsra adott magyar válaszjegyzékben oly éles szavakkal illetett Bleyer előtérbe lépése taktikai okokból egyelőre nem volt célszerű. A Zsámbékon hozott határozat szerint „az összegyűlt sváb parasztok, polgárok és munkások kinyilvánítják, hogy a kormány programját, mint keresztény erkölcsi alapon álló demokráciát, saját programjuknak ismerik el. Üdvözlik gróf Bethlen István miniszterelnök ismételt kijelentéseit arról, hogy gondja lesz a magyarországi németség kulturális és erkölcsi javaira és biztosítani fogja teljes politikai szabadságát. A leghatározottabban elítélik azt a földalatti izgatást, amely arra irányul, hogy ezeket az ünnepélyesen meghirdetett alapelveket kijátsszák, és háttérbe szorítsák. A sváb lakosság különleges kívánságai: gazdasági és kulturális egyesületek alapítása, és a német tanításnyelv újból bevezetése az iskolákba."

A zsámbéki határozat félreérthetetlenül célzott arra, hogy a más világnézetű és ellenzéki pártállású szociáldemokráciával szemben a magyarországi német kisebbség nacionalista mozgalma az ellenforradalmi rendszer kormányával azonos világnézeti és politikai plattformról támasztja követeléseit; számít az ígéretek valóra váltására, és elvárja a Gömbös-csoport az elleni aknamunkájának megakadályozását. A budapesti német követség nagy jelentőségűnek tartotta, hogy a zsámbéki gyűlésen ilyen határozottan történt

[36] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Budapesti német követség 1922. nov. 13-i jelentése.

[37] Vö. *Bellér:* i. m. 212–213.

meg a kívánságok kinyilvánítása: „a magyarok ezen esemény után nem beszélhetnek többé arról, hogy a magyarországi németségnek nincsenek kívánságai". Véleménye szerint a zsámbéki nyílt kiállást az tette lehetővé, hogy „a magyar kormány az elmúlt hetek folyamán éppen elég bizonyítékot kapott arról, hogy a német kormány és a német közvélemény a birodalomban és az elcsatolt területeken a legélénkebben érdeklődik a magyarországi németség sorsa iránt". A német kívánságok méltánylása szempontjából kedvező körülménynek tekintette, hogy a magyar kormány „a csehekkel folyó jelenlegi tárgyalásain maga is néhány kisebbségi kívánságot keresztül szándékozik erőltetni".[38]

Gündisch feljegyzésben tájékoztatta a budapesti német követséget Kányával és Bethlennel folytatott megbeszéléseiről, amelyet az a Külügyi Hivatalhoz továbbított. A feljegyzés szerint az említettek „teljesen különböző, sőt egyenesen ellentétes" módon foglaltak állást a magyarországi német kisebbség kérdését illetően. Kánya a magyarországi német nemzetiségi mozgalmat pángermánnak, alldeutschnak nevezte, és sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy „Németország a kisebbségi kérdésben, úgy látszik, Magyarország ellen fordul", ahol pedig minden politikus németbarát, s a tisztikar 4/5 része is az. Véleménye szerint „a németeknek vissza kell térniük a régi bismarcki politikához, amely számára nem voltak fontosak a magyarországi német iskolák". Gündisch azzal érvelt Kánya fejtegetéseivel szemben, hogy a hármasszövetség ma már nem létezik, Magyarországnak ma már nincsenek 50%-ban idegen népei, amelyekkel szemben a korábbi szövetséges minden konszolidációs törekvést lojálisan, ám a magyarországi németség kárára támogatott; Magyarország ma nemzeti állam, amely nem szorul további nemzeti erősítésre, hiszen csupán 7% nemzetiség lakja; a német kisebbség eltűnése nem lehet Németország érdeke, mert 500 000 német létezése Magyarországon mégis bizonyos garanciát jelent a németbarát külpolitikai orientáció tekintetében. Viszont csak egy csonka-magyarországi liberális nemzetiségpolitika gyakorolhat vonzóerőt az elcsatolt területekre, és hozhat Magyarország számára nem lebecsülhető hatalomnövekedést, amely a magyarbarátság értékét megfelelőképp növelné Németország számára. Azonkívül, hogy Németország külpolitikailag erősen kiállhasson a kisebbségvédelem mellett, a magyarországi németekkel sem tehet kivételt, azoknak is védelmére kell kelnie. Itt Kánya azzal a jellemző megjegyzéssel szakította félbe Gündisch érvelését, hogy „egészen más dolog valamit kifelé hirdetni, és valamit a gyakorlatban megvalósítani".

Bethlen viszont arról igyekezett biztosítani Gündischt, hogy a német kívánságok és panaszok teljes méltánylásra fognak találni. Elismerte, hogy eddig ugyan semmi sem történt, de ezt azzal magyarázta, hogy míg a Felvidék és Kárpátalja egyes részeinek visszakerülésében bizakodhattak, várakoztak a nemzetiségpolitika meghatározásával. Kijelentette, kész szakítani azzal az eddigi gyakorlattal, hogy az állami iskolák mind feltétlenül magyar tannyelvet kötelesek használni. Klebelsberg kultuszminiszterrel együtt már kidolgozott egy tervet arról, mily módon lehetne az iskolákat német tannyelvűvé tenni ott, ahol a lakosság azt kívánja, mondotta a miniszterelnök, mire Gündisch – feljegyzése szerint – rögtön arra gondolt, „majd gondoskodni fognak arról, hogy a svábok ne merjenek ilyeneket kívánni". Bethlen a továbbiakban arról beszélt, hogy tervezett intézkedéseit nem szeretné nyilvánosságra hozni, mert vannak természetesen soviniszták, akiknek ellenzését nem kell provokálni. Szólt arról, hogy egy német tanácsadó testületet,

[38] Ld. a 36. jegyzetet.

„szenátust" kíván szervezni, amely a német kormánybiztosnak és a kormánynak segítségére lehetne. Gündisch javaslatára hozzájárult ahhoz, hogy a közeljövőben saját elnöklete alatt egy miniszterközi megbeszélést hív egybe, amelyre a németség részéről Gündisch mellett meghívást fog kapni Bleyer is, Scholtz és Huber volt képviselőkkel együtt. Azt is megígérte Bethlen, hogy engedélyeztetni fog egy német parasztegyletet és egy német kulturális egyesületet. Ezek alapszabályait Bleyerék már több hónapja elkészítették és benyújtották. Végül lehetségesnek mondotta, hogy a németek, ha nincs bizalmuk Steuer kormánybiztoshoz, úgy panaszaikkal Pataky Tibor osztálytanácsoshoz, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetőjéhez fordulhatnak. Gündisch rögtön fel is kereste Patakyt, aki azonban e kérdésekben – talán szándékosan – teljesen tájékozatlannak mutatkozott.[39]

A budapesti német követség 1923. január 1-i jelentése Gündischről mint „egy itteni erdélyi-szász bizalmi ember"-ről tett említést, aki beszámolt Bethlennel folytatott beszélgetéséről. A Gündisch fentebb ismertetett írásos feljegyzésében foglaltakhoz képest néhány részletkérdésben további adalékokkal szolgál: így kiderül belőle, hogy Gündisch különösen három olyan dologra mutatott rá a magyar miniszterelnök előtt, amelyek a szomszédos országok németségét – főleg a Bácska-Bánát-belieket –, és közvetítésükkel a németországi közvéleményt is „végsőkig felháborították", s amelyek következtében „el vannak szánva arra, hogy addig nem hagynak fel a tiltakozással, amíg tényleges orvoslás nem történik". Ezek: 1.) a jugoszláv megszállás alatt megtűrt német iskolaügy elfojtása a magyar tanításnyelv érdekében, a felszabadult baranyai területeken, 2.) a Csanád megyei Elek községben előfordult hasonló incidensek, 3.) az asszimilációs törekvéseket képviselő Steuer kormánybiztos személye. A jelentés elutasítja azt a Gömböshöz közel álló körökből eredő híresztelést, miszerint Hugo Stinnes budapesti tárgyalása Gömbössel, aki, mint ismeretes, ellenez minden német mozgalmat Magyarországon, annyit jelentene, hogy „a német ügy Magyarországon kilátástalan", és hangsúlyozza, hogy Stinnes nem alkudott meg ebben a kérdésben, hanem épp ellenkezőleg, itt-tartózkodásakor hálára érdemes módon tanúsított érdeklődést a magyarországi németség ügye iránt. De már megkérdőjelezi Bethlen Gündischnek tett ígéretei őszinteségét a követség azon értesülései alapján, amelyeket egy bizalmi embere révén a Bethlen bizalmasaként ismert, imént kinevezett új sajtófőnök, Dr. Angyal kijelentéseiről szerzett. Angyal véleménye szerint bármennyire is nem tetsző Steuer személye Németországban, Magyarországon épp ő a megfelelő ember, aki Bleyer és Gündisch „alldeutsch tendenciája" ellenében „hű magyar sváb" módjára foglalkozik mint kormánybiztos a német kisebbség ügyeivel. Ő mindenesetre tanúsíthatja, hogy Bethlen gróf is teljesen Steuer mögött áll.

A jelentés szerint mindenesetre számolni kell azzal, hogy a kormány Steuert aligha fogja elejteni. Eddig inkább cégérül használta a külföld félrevezetésére, de most már az sem lehetetlen, hogy Bleyer és Gündisch öntudatos német mozgalmával szemben egy német látszat-mozgalom vezetőjévé szemelte ki, aki kezébe kaparintja, majd hamarosan elfojtja a magyarországi németség mozgalmát. Steuer a teljesen rendelkezésére bocsátott Neues Politisches Volksblatt hasábjain leplezetlenül támadni kezdte azokat a Bleyer- és Gündisch-féle „levitézlett politikusokat és bajkeverőket, akik a gyakorlati életben való minden

[39] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Aufzeichnung über Unterredungen mit Ministerpräsidenten Bethlen und Gesandten Kánya über die Deutschen in Ungarn.

tapasztalat nélkül a svábság vezéreivé szeretnének feltolakodni, s csak gyűlöletet és undort keltenek". Velük szemben önmagát mint „a munka és a tett emberét" propagálta; lapja karácsonyi reklámszámának egyetlen szavából sem lehet azonban arra következtetni, hogy pl. a döntő fontosságú német iskolaügyben hajlandó volna síkra szállni. Bleyer a Sonntagsblatt 1923 újévi számában mértéktartó módon, és a kormánnyal szemben lojális szellemben reagált erre, megismételve a zsámbéki határozatban foglalt német kívánságokat. Újbóli személyes előtérbelépését nagyon megkönnyítette, hogy a Schwarz-féle röpirat lefoglalását feloldó említett államügyészi döntés indoklása, amelyben őszinte módon utalás történt mind a balfogásokra, mind a magyarosító politika káros következményeire, kifejezetten elismerte a magyar nemzetiségpolitikát helytelennek minősítő tárgyilagos kritika jogosultságát, s így Bleyer úgy vélte, „tovább haladhat eddigi útján anélkül, hogy magát tartósan és ellentmondásmentesen kitenné a 'rossz hazafi' megbélyegzésnek".

A követség véleménye szerint megérett a helyzet a magyarországi német kérdés megoldására. Sok múlik azonban Bleyerék taktikai ügyességén, s még több Németország megfelelő támogatásán. „Ha ugyanis a magyarországi németség demonstrációi még oly erősek lennének is, a magyar kormány – nem utolsó sorban az itteni svábok rendíthetetlen lojalitása iránti jogos bizalmában – semmiféle konkrét engedményre nem fanyalodna, ha nem érezné kívülről mindegyre a németség hajthatatlanságát ebben a kérdésben."[40]

A német sajtótámadások, amelyek Magyarországot nemzetiségpolitikája miatt érték, a magyar kormányt arra indították, hogy utasítsa berlini követét: tegyen panaszt ezek miatt a német külügyminiszternél. Emich Gusztáv 1923. január 3-án tett eleget utasításának, egyúttal hivatalosan bejelentve, hogy előkészületek folynak a magyarországi németség kérdésének rendezésére, nevezetesen egy iskolareformra.[41]

A Nemzeti Ujság 1923. január 27-i számában Bleyer cikket jelentetett meg a Ruhr-vidéki német ellenállási akcióról, s annak sikere esetére a versaillesi és a többi békeszerződés revízióját jósolta. Fejtegetései végén felvetette a kérdést: vajon a magyar bel- és külpolitika felkészült-e erre az eshetőségre? Megnyugtató-e Magyarország viszonya a mai Németországhoz, s vajon Magyarország nemzetiségpolitikája, főleg a német kisebbség vonatkozásában, a kívánt vonzóerőt gyakorolja-e a megszállt területek népeire, elsősorban németségére? Bleyer cikkére Ludwig Ernő volt magyar főkonzul ugyanennél a lapnál egy olyan cikkel kívánt reflektálni, amely Magyarország mind régebbi, mind ekkori nemzetiségpolitikáját – szemben pl. Csehszlovákia kisebbségi politikájával, amelyet teljes egészében elítél – példaszerűnek állítja, s amelyben Bleyert – hazafias érzületére hivatkozva – ennek megerősítésére szólítja fel. A lap szerkesztősége Bleyert és Ludwigot közös megbeszélésre hozta össze, s ezen Ludwig elmondotta, hogy mint a Magyar Külpolitikai Társaság kisebbségi osztályának vezetője, azért kívánja felszólítani Bleyert ilyen nyilatkozatra, mert azt fel lehetne használni a Népszövetségi Ligák Uniója küszöbön álló bécsi ülésén a magyar nemzetiségpolitikával elégedetlen német résztvevők megnyugtatására, s ily módon biztosítani lehetne segítségüket és támogatásukat a magyar ügy javára, a csehekkel szemben, akik állítólag heves támadásokra készülnek a magyar nemzetiségpolitika ellen. Bleyer azonban kijelentette, hogy a magyarországi németség jelenlegi helyzetére való tekintettel lehetetlen ilyen nyilatkozatot tennie. Ludwig végül is hozzájarult, hogy cikke a Bleyerhez intézett felszólítás törlésével jelenjék meg, s egyben megígérte

[40] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Wied jelentése. Bp. 1923. jan. 1.
[41] PA AA. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Aktenauszug.

Bleyernek, alkalmat ad neki arra, hogy egy szűkkörű, bizalmas értekezleten, néhány mértékadó ember előtt kifejthesse felfogását a jelenlegi magyar nemzetiségpolitikáról.

Erre az értekezletre február 7-én a Magyar Külpolitikai Társaság helyiségeiben került sor. Ludwigon kívül jelen volt a Társaság két másik vezetője, Paikert Alajos miniszteri tanácsos és a diplomáciatörténész Horváth Jenő, továbbá gróf Apponyi Albert, Berzeviczy Albert, valamint Pataky Tibor osztálytanácsos, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának éléről. Bleyer a következőket fejtette ki előttük: A magyar nemzetiségpolitikában jelenleg teljes káosz uralkodik. Az 1868. évi nemzetiségi törvényt sohasem hajtották végre, s egyébként sincs többé jogereje; a Friedrich-kormány 4044/1919. sz. rendeletének szintén nincs érvénye, mert a nemzetgyűlés nem törvényesítette. Egyébként az 1868. évi törvényt Nagy-Magyarország részére hozták, a 4044. sz. rendelet viszont egy olyan Magyarországra vonatkozik, amelyhez még hozzátartozott Nyugat-Magyarország, a mai Burgenland. E tisztázatlan jogi helyzet következménye, hogy – a Magyarországnál maradt nyugat-magyarországi határterület viszonylag kis számú német községe kivételével – a több mint fél millió német lakosú Csonka-Magyarország német községeinek népiskoláiban a német nyelvet, amely a Károlyi-kormány és Bleyer miniszterségе idején, de a románoktól (Elek és környéke) vagy szerbektől (Szegednél és Dél-Baranyában) átmenetileg megszállt területeken is be lett vezetve, egyre inkább visszaszorították. Nagyjábanegészében ugyanazt az állapotot állították helyre, amely a régi Magyarországon az összeomlás előtt uralkodott, hogy t.i. a németet csak tantárgyként tanították, többnyire csak a népiskola felsőbb osztályaiban. A nemzetiségi kérdés ilyenfajta megoldása Magyarországon veszélyes következményű lehet a magyar politikára. Egyrészt azáltal, hogy a magyar kormány és a magyar társadalom harca az elcsatolt területek magyar kisebbségei jogaiért erkölcsileg lehetetlenné válik, s éppen annak ellentétéhez vezethet, mint amire törekszik. Másrészt azért, mert ezáltal az elcsatolt nem-magyar népek (szlovákok, rutének, délszlávok stb.), s különösen a németek, akik ma mindenütt nemzeti öntudatra ébredtek, és semmiképpen sem hajlandók ismét a régi magyar nemzetiségpolitikához alkalmazkodni, egyenesen eltaszíttatnak a magyar államgondolattól. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint a magyar integritási politika teljes kilátástalanságát.

A kérdés azonban könnyen megoldható, mert a magyarországi németség kívánságai magukban véve igen mérsékeltek, s azért is, mert a magyarországi németség jól ismeri és megérti a magyar népnek az iszonyú sorscsapások és hallatlan megaláztatások következtében rendkívül felizgatott lelkiállapotát, s a maga részéről nem akarja még inkább keseríteni presztízs-igényekkel. A magyarországi németség kívánságai röviden összefoglalva a következők:

1. Német tannyelv a német, vagy túlnyomóan német községek népiskoláiban, ahol a magyart tantárgyként kell oktatni az első osztálytól kezdve; egyik-másik tárgy (magyar történelem, Magyarország földrajza) a felsőbb osztályokban magyarul tanítható.

2. A középiskolák vonatkozásában (gimnázium, reáliskola, polgári iskola, tanítóképző intézet) beéri a magyarországi németség azzal, hogy a német vidékek középiskoláiban a német nyelv és irodalom az elsőtől a legmagasabb osztályig tantárgyként taníttassék, azonkívül még 2–3 tantárgy – végig valamennyi osztályban – német nyelven (a többi tárgy magyar nyelven) taníttassék. A magyarországi németség azonban, tekintettel a magyar kormány nehéz helyzetére ebben a fontos kérdésben, mégsem ragaszkodik e kívánságának azonnali teljesítéséhez; azt kívánja azonban, hogy meg-

valósítását gyorsan és őszintén készítsék elő. (A követséget, és rajta keresztül a berlini Külügyi Hivatalt az értekezletről tájékoztató Bleyer e ponthoz még azt fűzte hozzá jelentésében, hogy „a középiskolákat nem szabad túlságosan szorgalmazni, míg népünket egy kultúregyesület segítségével bizonyos mértékig meg nem szerveztük, mert könnyen megtörténhet, hogy nem jelentkezik elegendő tanuló", – mint 1921-ben Sopronban a főreáliskola és leányközépiskola esetében a szervezetlenség és a magyar megfélemlítés következtében ténylegesen történt.)

3. Német községekben az elsőfokú hatóságok tisztviselőinek német nyelvismerete, mind szóban, hogy német felekkel németül tárgyalhassanak, mind írásban, hogy végzéseiket, rendeleteiket stb. – legalább kivonatosan – németül közölhessék.

4. Egy német kulturegyesület engedélyezése, a magyarországi német nép műveltségének ápolására és emelésére.

Bleyer ezután így folytatta: Ha a magyarországi németség ezen kívánságait nem halogatják ígérgetésekkel, hanem őszintén teljesítik és gyorsan megvalósítják, akkor ő és barátai teljes odaadással állnak a magyar kisebbségek védelmére irányuló törekvések szolgálatába, és nyugodt lelkiismerettel védelmezhetik a mai Magyarország nemzetiségpolitikáját rosszindulatú támadásokkal szemben. Amíg azonban a németség követelései teljesítetlenek, semmi körülmények közt sem vehetnek részt ilyen akciókban. Kéri a Külpolitikai Társaságot, ne is támasszon ilyen követeléseket velük szemben, mert az csak kárára lesz Magyarországnak és a magyar ügynek. Ő és barátai fontos németországi körök bizalmát bírják (ezt a magyarországi németség érdekeiért folytatott becsületes harcban szerezték meg), de egészen különleges bizalmát a Magyarországtól elcsatolt németségnek. Ha ők most meggyőződésük ellenére kiállnának egy nem kifogástalan ügy érdekében, egészen bizonyosan elveszítenék ezt a bizalmat; áthatja azonban őket az a remény és tudat, hogy e bizalom birtokában ők egyszer még fontos szolgálatot tehetnek a magyar ügynek.

Fejtegetései végén Bleyer felkérte a Külpolitikai Társaságot, Apponyit, Berzeviczyt és Patakyt, hogy a magyar kormányt, amely elutasító és megközelíthetetlen magatartást tanúsít személyével szemben, sőt azt hiszi, hogy őt mint legitimistát lehetetlenné teheti, ösztönözzék arra, hogy a nemzetiségpolitika problémája végre tisztáztassék, és sürgősen megfelelő megoldásra találjon.

Apponyi, Berzeviczy, úgy is mint a Külpolitikai Társaság képviselői, köszönettel fogadták Bleyer fejtegetéseit. Elismerték lojalitását, egyetértettek tartalmával, s maguk is hangsúlyozták a kérdés nagy fontosságát. Megígérték, hogy ebben az értelemben interveniálnak a magyar kormánynál. Pataky pedig kijelentette, hogy Bethlen őszintén kívánja a kérdés mielőbbi megoldását, mégpedig körülbelül ugyanazon értelemben és keretek közt, ahogy azt Bleyer javasolta; csupán két pontban nincs még tiszta képe a miniszterelnöknek: 1.) hogyan történjék a lakosság megkérdezése arról, hogy német oktatást kíván-e és milyen mértékűt; 2.) miként kell rendezni a középiskola kérdését. Úgy véli, hogy az utóbbi vonatkozásban a miniszterelnök akceptálni fogja Bleyer álláspontját.

Bleyer azt válaszolta, hogy véleménye szerint a lakosságot semmilyen formában nem szabad megkérdezni az alkalmazandó tannyelv kérdésében, mert az izgatásra és megfélemlítésre fog vezetni; csak a hivatalos anyanyelvi statisztika lehet mérvadó, de nem az 1910. évi. Megnyugvással fogadta Pataky ezzel kapcsolatos közbeszólását, amely szerint az 1920. évi népszámlálás még nem publikált adatai kedvezőbbek a németség

számára. Kifejezésre juttatta viszont megütközését azon, hogy a miniszterelnök nem vonja be őt és barátait a német kisebbségi kérdés rendezésének előkészítő munkálataiba. Pataky emlékeztetett arra, hogy Bethlen Gündischnek ígéretet tett erre, de ez Bleyert nem nyugtatta meg, mert az ígéret több mint három hónapja történt, s azóta sem valósult meg. Steuer kormánybiztos viszont ezalatt félreérthetetlen módon folytatja a svábság beolvasztására irányuló munkáját és propagandáját.[42]

Bethlen 1923. február 24-én levelet intézett Cuno kancellárhoz, melyben közölte, hogy báró Szterényi József volt kereskedelemügyi miniszter fel fogja őt keresni és személyesen fogja informálni a magyarországi német kisebbség ügye tervezett rendezéséről, eloszlatva sok félreértést, ami a német közvéleményben bizonyos kellemetlen feszültséget keltett Magyarország irányában. „Meggyőződésem – írta Bethlen –, közös érdekünk, hogy mellőzzünk és kikapcsoljunk minden olyan momentumot, amely lelki elidegenedést vagy bármiféle ellentéteket idézhet elő súlyosan megpróbált népeink között. Ez csak minden felmerülő kérdés folyamatos és intenzív tisztázása útján lehetséges."[43]

Cuno kancellár március 3-i válaszlevele már Szterényi látogatása után kelt. A vele folytatott eszmecserét rendkívül hasznosnak minősítette, s különösen örömére szolgált „véleményeink egyezése minden alapvető kérdésben". Részletekre nem tért ki, hiszen Szterényi majd beszámol tárgyalásukról. Megígérte, hogy a maga részéről szívesen megtesz mindent, ami hozzájárulhat ahhoz, hogy a németországi közvélemény teljes megértéssel legyen a magyarországi helyzet iránt.[44]

Szterényi beszámolóját nem ismerjük, de egy, a Külügyi Hivatalban készült feljegyzés alapján arra lehet következtetni, hogy a magyar kormány tervbe vett nemzetiségpolitikai intézkedéseinek részletes ismertetését egybekapcsolhatta azon nehézségek nyomatékos hangsúlyozásával, amelyeket a Gömbös-csoport támaszt Bethlen törekvéseivel szemben. A feljegyzésben ugyanis az áll, hogy „bár Bethlen gróf ígéretei a magyarországi német kisebbségvédelem eddigi helyzetéhez képest lényeges előrelépést jelentenek, még nem lehet tudni, mennyiben valósulhatnak meg a magyarországi belpolitikai helyzet, nevezetesen a kormánypárt (Egységespárt) soviniszta szárnyának túlsúlya miatt".[45]

Bleyer és Gündisch 1923. március közepén memorandumot intézett a német kormányhoz. Ez azzal vádolja a magyar kormányt, hogy nem fukarkodik „a birodalmi német címekre szóló ígéretekkel", de az ország közvéleménye előtt hallgat ezekről és nem lép fel a magyarországi németséggel érintkezésben lévő hatóságok és hivatalos személyek fokozódó soviniszta türelmetlenségével szemben. Budaörs községben karácsonykor megszüntették a német tanításnyelvet, Zsámbék községet pedig kifejezetten arra utalva rekesztették ki a Nagyatádi-Szabó-féle földreformból, hogy az „a német agitáció központja". A kormány tűrte azt a hajszát is, amelyet Donawell professzor, „a magyarországi

[42] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Bericht.

[43] BA, R 43. I. 156. Bd. 1. Fol. 164–165. A levélben Bethlen arra is kéri Cuno kancellárt, legyen segítségére, hogy a német közvélemény ne értse félre párizsi utazását, amelyre az ország financiális helyzete kényszeríti. Ez utóbbi problematikára vonatkozóan ld. *Sz. Ormos Mária:* Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Bp. 1964.

[44] BA, R 43. I. 156. Bd. 1. Fol. 166. A válaszlevél tartalmazza Cuno kancellár ígéretét: Bethlen párizsi útját illetően elejét fogja venni esetleges félreértéseknek német körökben.

[45] BA, R 43. I. 156. Bd. 1. Fol. 175–179. Mutius feljegyzése. Berlin, 1923. márc. 5.

németség előharcosa" ellen a sajtóban és a bíróság előtt folytattak. A Szegedi Újnemzedék című kormánylap mint alldeutsch agitátort és hazaárulót támadta meg azért, mert 1921 január elején Bethlen elé vezette a szerb megszállás alól felszabadult német falvaknak a német tanításnyelvhez ragaszkodó delegációját. Jóllehet a miniszterelnök a delegációt jóindulattal fogadta, akkor tett ígéretei máig sem valósultak meg. S amikor Donawell sajtópert indított az említett lap ellen, az alperesnek a tárgyaláson megjelent – a legbefolyásosabb magyar körökhöz tartozó – tanúi olyan szenvedélyes hangulatot keltettek ellene, hogy a per minden bizonnyal a felelős lapszerkesztő felmentésével végződött volna, ha a február 24-i főtárgyaláson Donawell hozzá nem járult volna „egy sovány megegyezéshez". A támadó felmentése ugyanis óhatatlanul azzal a következménnyel járt volna, hogy a magyarországi németség többi képviselője is, akik Donawell professzorral együtt dolgoztak, vele együtt kompromittálódtak volna a magyar nyilvánosság szemében. A kormánynak „meg kellene akadályoznia, hogy kormánylapok a németség államhű szószólóit mérték nélkül támadják, vagy arra kellene utasítást adnia, hogy az igaztalanul megtámadottakat, akik nem kívánnak többet, mint a Bethlen gróf által adott ünnepélyes ígéretek teljesítését, az államügyészség maga vegye védelmébe". Erről azonban szó sincs, és Donawell professzornak egy másik lap, a kormány fő szócsövéül szolgáló Szózat elleni sajtóperében épp úgy, mint Gündischnek az Ébredő Magyarok Egyesülete mosonmagyaróvári lapja elleni sajtóperében ugyancsak kilátástalan a helyzet.

A nyilván igen kínos német demarsok és sajtótámadások látszólag nem vezetnek célra, s inkább csupán egy publicisztikai ellenpropagandát váltanak ki, miközben magyar részről arra számítanak, hogy Németországnak más gondjai vannak, mint sem hogy a magyarországi német kérdéssel törődjék. „Ha Németország és kormánya, s annak sajtója, tétlenül nézi ezeket az elviselhetetlen állapotokat, hallgatással veszi tudomásul a magyar kormány nem komolyan gondolt ígéreteit, akkor Magyarország nem veszítette el már csaknem feladott játszmáját, és taktikája – hogy ti. nem vesz tudomást az utóbbi években nyomatékosan támasztott német kívánságokról, – eredménnyel járt". Bleyer és Gündisch arról igyekszik meggyőzni memorandumában a német kormányt, hogy „egyértelmű állásfoglalás német részről semmiképpen sem tehet itt rossz benyomást. Ellenkezőleg, egy újabb hivatalos fellépést a magyarországi néptársakért itt az erő jelének fognák fel, és megfelelő respektust keltene. Éppen az utóbbi év demarsai, valamint a számos birodalminémet sajtóhang vitt némi bizonytalanságot a német kérdés létezését eddig tagadó magyar kisebbségi politikába, s tartotta máig is napirenden Magyarországon a német kérdést."

A magyar kormány máig is rendszeresen kitér azonban a magyarországi német kérdés megoldása elől, mert az az érzés tölti el, hogy ürügyek és be nem tartandó ígéretek elégségesek a német kormány megnyugtatására, miközben egyidejűleg befejezik a magyarosítás művét. A magyarországi németség ezen hallatlan fenyegetettsége, s kevés „néptudatos" szószólójának kétségbeejtő helyzete, nem teszi többé lehetővé az itteni svábság érdekében való – de különféle politikai szempontokból Németország számára is gyümölcsöző – beavatkozás további elodázását. De nem a magyar kormánynál teendő demarsok jelentik az egyetlen járható utat, hanem a magyar és német érdekeket közösen érintő kérdésekben folytatható nyílt eszmecsere is alkalmat adhat erre. „Mindenekelőtt, ismeretes módon, egészen különlegesen keresi a magyar kormány a németek támogatását saját kisebbségi követelései megvalósításához az elszakított területeken. Itt német részről

– márcsak azért is, hogy a saját pozíciót ne terhelje egy, a kisebbségi politikájában nem feddhetetlen partner – az együttműködés feltételeként követelni kell a magyar kisebbségi követeléseknek saját portájukon való gyakorlati megvalósítását, amely a magyarországi nem-magyar népesség szabad fejlődését mintaként állítja más országok elé".

Bleyer és Gündisch memoranduma tehát ismét abban látja a magyarországi német kisebbségi rendezés legfőbb garanciáját, ha a német kormány ezt szabja a szomszéd országokbeli német-magyar kisebbségpolitikai együttműködés feltételéül. Most, amikor a magyar kormány hozzászólás végett eljuttatta a német kormányhoz rendezési tervét, „elérkezett az időpont, amikor a magyarországi németség megmentését jelentős lépéssel előre lehet vinni, természetesen csak a nagy német nemzet figyelme és közreműködése segítségével". A memorandum aláírói hangsúlyozták annak szükségességét, hogy a német kormány követelje meg bevonásukat a rendezési terv kidolgozásába és végrehajtásába, és figyelmeztesse a magyar kormányt arra, hogy a hatóságok és hivatalos személyek megfelelő magatartást tanúsítsanak a magyarországi németséggel és sokat rágalmazott vezetőivel szemben.[46]

A Külügyi Hivatal 1923. március 21-én utasította a budapesti német követség ügyvivőjét, Braun von Stummot, hogy „az ügy különösen kényes természetére való tekintettel" szóbelileg hozza Bethlen tudomására azokat a megjegyzéseket, amelyeket a német kormány a Szterényi által előterjesztett rendezési tervhez fűz. Stumm április 3-án beszélt a magyar miniszterelnökkel, hangsúlyozva az eszmecsere diszkrét, bizalmas jellegét; Bethlen is kijelentette, hogy „nemzeti presztízs-okokból" csak privát jellegűnek tekintheti e beszélgetést.

A német kormány megjegyzéseinek 1. pontja a népiskolai anyanyelvi oktatásra vonatkozott; ebben Bethlen szerint teljes az egyetértés. A 2. pont azt kívánta, hogy az anyanyelvi statisztika adatai legyenek mérvadók a kisebbségi tannyelvű iskolák felállításánál, ne pedig a lakosság kívánsága. Ezzel kapcsolatban Bethlen azt válaszolta, hogy e kérdésben még további tájékozódásra van szüksége, mert tény, hogy sokhelyütt magyar tanításnyelvet kíván a német lakosság, azzal az indokolással, hogy a német nyelvet odahaza különben is megtanulják. A nép által választott iskolaszékek döntése mérvadó lehet a tekintetben, hogy milyen legyen az oktatás. De jogosnak ismeri el azt a kívánságot, hogy a német írás és olvasás oktatása minden német községben mindenesetre kötelező legyen. A 3. ponttal kapcsolatban Bethlen kijelentette: „Kész vagyok minden további nélkül megadni a németeknek a kulturális szervezkedés szabadságát." E kijelentést Stumm nagy megelégedéssel fogadta, megjegyezve, hogy „ez az előzékenység Németországban egészen különösen kedvező fogadtatásra fog találni". A 4. pont arra vonatkozott, hogy a magyarországi németség képviselőit vonják be a kisebbség ügyét érintő tárgyalásokba. Bethlen emlékeztetett arra, hogy ezt már Cuno budapesti látogatásakor megígérte, és rövidesen valóra is váltja.

A beszélgetés során Stumm a magyarországi németek parlamenti képviseletének ügyét is szóba hozta, összehasonlítást téve a jugoszláviai helyzettel, ahol a legutóbbi választásokon a német képviselők nagyon szép sikert értek el. Bethlen azonban ezúttal is, mint Bernstorffal és Cunoval folytatott említett beszélgetései során, a magyarországi

[46] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. *Bleyer-Gündisch:* An die deutsche Reichsregierung. Bp. Mitte März, 1923.

viszonyok azon sajátosságára utalt, hogy itt a németség a politikai életben sohasem játszott külön szerepet, és parlamenti képviselői mindig a különböző magyar pártokhoz tartoztak. Hangsúlyozta, hogy most is van néhány német képviselő a magyar parlamentben, s név szerint hivatkozott Wild képviselőre, aki – teljesen az ő német választói szellemében – nyílt levelet intézett a Pester Lloyd március 31-i számában Gömböshöz, állást foglalva sovinizmusával szemben. Végül Bethlen köszönetet mondott a német felfogás közléséért, és kijelentette, hogy kész tovább folytatni e szóbeli eszmecserét, annak teljesen privát jellege fenntartásával.

Stumm benyomása szerint „barátságos közléseink meggyőzhették a miniszterelnököt arról, hogy Németország nem engedi magát orránál fogva vezettetni, és megoldásra tör". Még mindig vannak ugyan tisztázatlan kérdések, s óvatosságra int Bethlen ismeretes hajlandósága és képessége arra, hogy kényes kérdéseket húzzon-halasszon. De a miniszterelnök most már egyre inkább elkötelezi magát ígéretei teljesítésére, ha határidőt nem is jelöl meg. Bíztató jelenség, hogy Bethlen az utóbbi időben eredményesen igyekszik megszabadulni a Gömbös körüli soviniszta elemek nyomásától és befolyásától. A magyarországi német kisebbség kérdésében kielégítő megoldás azonban nem érhető el tartós német nyomás nélkül; ezért a Bethlen által is célszerűnek mondott megbeszélések folytatása mellett szükség van arra is, hogy alkalmas nem hivatalos személyiségek révén, mint Bernstorff gróf, német részről befolyást gyakoroljanak a magyar kisebbségi politikát külföldön hivatalosan folytató személyiségekre is.[47]

Az új budapesti német követ, Hans Welczeck, 1923. április 29-i jelentése szerint Bethlen miniszterelnöknél néhány nappal korábban tett bemutatkozó látogatása során a német kisebbség kérdéséről is szó esett. Bethlen kijelentette, komolyan fáradozik azon, hogy elhárítsa ezt a szerinte egyetlen akadályt, amely még útjában áll a tradicionális német–magyar barátság általa mindig szorgalmazott bensőségesebbé tételének. A német kormánynak a magyarországi német kisebbségre vonatkozó kívánságai teljesülni fognak. A tervezet jelenleg kidolgozás alatt áll; tárgyalásába be fogják vonni a magyarországi németség legkiválóbb képviselőit. Várható, hogy még ebben az évben törvényhozási vagy rendeleti úton megjelennek azok a határozatok, amelyek a magyarországi német kultúra védelmét és fejlődését biztosítani fogják. A követ köszönettel fogadta e kijelentéseket, és hangsúlyozta, mily erős Németországban és az utódállamok németségénél a magyarországi német testvérek sorsa iránti érdeklődés, s ezzel a magyar kormánynak számolni kell. Azt mondotta Bethlennek, hogy a német kormány az ő miniszterelnökségét a kisebbségi kérdésben tett ígéretek teljesítése, s egyáltalán a régi német–magyar baráti kapcsolatok megszilárdítása és fejlődése garanciájának tekinti. Bethlen ugyanis vázolta Welczeck előtt azokat a veszélyeket, amelyek a jobboldali radikálisok részéről fenyegetik „a magyar viszonyokhoz képest liberális" kormányprogramját, s egyenesen katasztrófának minősítette, ha a Gömbös-Héjjas-Prónay-klikk kormányra kerülne. Ezeket az embereket politikai analfabétáknak nevezte, akik minden szomorú tapasztalat ellenére semmit sem tanultak, s a jövőben sem fognak tanulni semmit. A követ azon kérdésére, hogy vannak-e eshetőségei a jobboldali radikálisok hatalomra kerülésének, Bethlen kitérő választ adott. Welczeck a Külügyi Hivatal számára így összegezte benyomásait: „Szeretném hinni, hogy

[47] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Stumm jelentése. Bp. 1923. ápr. 3.

Bethlen gróf a kisebbségvédelem kérdésében őszintén vélekedik, s hogy nincs szándékában az ügyet dilatórius kezeléssel zátonyra juttatni. Csak az tűnik előttem kétségesnek, megvalósíthatók lesznek-e ezek az ígéretek a túlzó nacionalisták ellenére, illetve, hogy nem fogják-e őt ezek már előbb megbuktatni?"[48]

1923 május elején Berlinben tartózkodott Teleki Pál volt miniszterelnök, ekkor „a magyar külföldi propaganda főnöke", hogy mint jeles geográfus, az őt tiszteleti tagjává választó Német Földrajzi Társulat meghívására előadást tartson. Valójában azonban politikai céljai voltak útjának; nem utolsósorban az, hogy közvetlenül tájékozódjék a magyarországi német kisebbséggel kapcsolatos németországi felfogásról, s hogy „tőle telhetőleg megszépítse a magyar kisebbségi politikát". A német Külügyi Hivatalban a szolgálattételre oda beosztott eddigi budapesti német követségi titkár, Braun von Stumm május 5-én feljegyzést készített Cuno kancellár, Rosenberg külügyminiszter, és mindazok informálására, akik Telekivel érintkezésbe kerülnek. E feljegyzés arra mutat rá, hogy a magyar kormány Németországnak tett ismételt ígéretei ellenére, amelyeket Magyarország közvéleménye elől elhallgatnak, nincs előrehaladás a német kisebbség ügyében, sőt iskolahelyzete tovább romlik, Steuer kormánybiztos pedig most már egy új hetilapot (Die Wochenpost) is kapott ahhoz, hogy még jobban kiterjeszthesse rágalomhadjáratát a német vezetők ellen. „Ilyen körülmények között nehéz hinni a magyar javaslatok őszinteségében" – állapítja meg a feljegyzés, majd azt hangsúlyozza, hogy „az az együttműködés, amelyre a magyarságnak a birodalom és az elcsatolt területek németsége részéről szüksége van elcsatolt testvéreik érdekében, Magyarországgal szemben a nyomás hatékony eszközének bizonyul". Azt ajánlja ezért, hogy Telekivel szemben ugyanazt az álláspontot képviseljék németországi beszélgetőpartnerei is, mint amelyet az imént megválasztott 8 jugoszláviai német képviselő újvidéki deklarációja szögez le: „Amíg Magyarország szándékosan és rendszeresen megtagadja a kulturális jogokat a több mint 540 000 főnyi svábtól, részünkről sem várható semmiféle részvétel a 3 millió elszakított magyar sorsában, még csevésbé valami különös szimpátia a magyar integritás-gondolat iránt, amelynek megvalósulása – a visszanyert Baranyában szerzett tapasztalatok alapján – ismét csak a svábok százezreit szolgáltatná ki az alig elkerült magyarosítási veszélynek. Egyébként az együttműködés lehetetlen egy saját ügyében kompromittált partnerrel, akivel szemben már a magyarországi szlovák kisebbségek is fellépnek." A feljegyzés szerint szükséges lesz Teleki rófot nyomatékosan figyelmeztetni a papiros-ígéretek elégtelenségére és a halogató manőverek káros voltára.[49]

[48] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welczeck jelentése. Bp. 1923. ápr. 29. – A lentés szerint egy osztrák minta szerinti pénzügyi ellenőrzés terve adott esetben jól jövő alkalmat yújthat az Ébredő Magyaroknak arra, hogy a Bethlen-kormányt megbuktassák, és Gömböst juttassák atalomra. – Welczeck jellemzése Bethlenről: Kifejezésmódjában inkább angolszász, mint magyar – yugodt, megfontolt, komoly, szűkszavú, de céltudatos. Erdélyi szászok közt történt nevelkedése emlátomást hatással lehetett gondolkodása józanságára, és a realitások tudomásul vételére nevelte.

[49] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Orientierung über die Persönlichkeit und den weck des Aufenthalts des Grafen Teleki in Berlin. 1923, máj. 5. – Teleki berlini tartózkodásának ılódi céljai közé sorolja, hogy szükség esetén felléphessen Bethlen grófnak a nagy-antant fővárosaiba tt utazását illetően Berlinben netalán észlelhető nem kívánatos kombinációk ellen. Jellemzése Telekiıl: erdélyi arisztokrata, egyike a legravaszabb magyar politikusoknak. Vezette a „gödöllői szerződés" ven ismert ügy tárgyalásait Franciaországgal, amelyeknek Magyarország javára szóló jelentékeny ıtár-kiigazítások és Franciaországot illető közlekedéspolitikai jogok mellett végső soron egy bizonyos

A Telekivel Berlinben folytatott beszélgetések közül, amelyek a magyarországi német kérdést érintették, az egyikről Fritz Klein, a Deutsche Allgemeine Zeitung szerkesztője készített bizalmas feljegyzést. E szerint Teleki különbséget látott a jugoszláviai és a csonka-magyarországi németek helyzete és követeléseinek indokoltsága között. Egy grazi professzor véleményére hivatkozva arról beszélt, hogy kétfajta kisebbség van: a jugoszláviai németek pl. „kényszerkisebbség", ezzel szemben a magyarországiak „önkéntes kisebbség". Az utóbbihoz tartozóknak csak annyiban kell nemzetiségi jogokat biztosítani, amennyiben azt maguk kívánják.[50] Teleki szerint a régi Magyarországon egyedül az erdélyi szászoknak volt nemzeti öntudatuk és ebből kifolyólag nemzeti követeléseik; a Németország különböző vidékeiről betelepedett svábok közt valójában sohasem volt nemzeti összetartozás-tudat. Csonka-Magyarországon pedig ma már többé-kevésbé elmagyarosodott németek élnek, s nagyon helytelen, hogy „a német nemzeti munkában" ilyen elveszett etnikai területek visszaszerzésére helyezik a súlyt. Ellenséggel szemben ez természetes, baráttal szemben azonban nem szabad ezt tenni, mert veszélyezteti a barátságot.

Annak Teleki nem mondott ellent, hogy magyar részről mégiscsak számításba kell venni a német kisebbséggel szembeni pozitív nemzetiségpolitikai lépések szükségességét az elcsatolt területek németségének visszavonzása szempontjából, s azt is elismerte, hogy a magyarországi német mozgalom vezetői jóval mérsékeltebb követeléseket támasztanak mint a magyarok az elcsatolt területeken, ám az volt a véleménye, hogy Bleyerék „nagy lelkesedéssel, de kevés ügyességgel vették kezükbe az ügyet". Steuer és Bleyer rég személyes ellentétein kívül erre vezette vissza a német kormánybiztos lapjainak (Neue Politisches Volksblatt, Die Wochenpost) panaszolt éles támadásait; a német jelöltek teljes választási vereségével kapcsolatban pedig azt mondotta, hogy azért Bleyerék elsősorban önmagukat okolhatják, bár elismeri, hogy „Gömbös, mint a választások irányítója, hibákat követhetett el, mert ő vezérkari őrnagy volt, és nincs semmi közigazgatási ismerete". A Bethlen és Gömbös közti belpolitikai ellentétekre vonatkozó kérdésekre kikerülte a választ; mindössze azt jegyezve meg, hogy „Gömbös akciójának igen csekély jelentősége van".[51]

Teleki május 8-án látogatást tett Loeschnél, a Deutscher Schutzbund elnökénél, hogy informálódjék Németország kisebbségvédelmi nem-hivatalos külföldi propagandája felől. Loesch jelentése erről így számolt be a német külügyminiszternek: „Bepillantást engedtünk neki egy külön előkészített, igen gazdag anyagba, és megegyeztünk egy bizonyos együttműködés irányvonalaiban. Nem titkoltuk előtte égető érdeklődésünket a magyarországi németség és annak kisebbségvédelme iránt, hanem aláhúztuk azt." Teleki azonban e témát illetően kitért az eszmecsere elől, s így Loesch az őt Bethlen különlegos megbízásából hivatalosan felkereső Papp Antal volt államtitkárral tárgyalt. Papp tájékoztatta őt a készülő kisebbségvédelmi rendelkezésekről, majd panaszolta, hogy a német sajtó újabban nem támogatja Magyarország külföldi propagandáját. Loesch erre azt válaszolt

fajta katonai konvencióhoz kellett volna vezetniük. Túlzás volna azonban őt kifejezetten francia-barátnak, illetve német-ellenesnek minősíteni. Opportunista balkáni államférfi, teljesen európai műveltség

[50] E koncepció későbbi továbbfejlesztése *Paul Teleki*: Traditionelle, freiwillige, und Zwangsnationalderheiten. Pester Lloyd, 1931. febr. 17.

[51] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. *F. Klein:* Vertraulicher Bericht. Berlin, 1923. május 12.

hogy e propagandisztikus támogatás feltétele, hogy az ígért kisebbségi rendezés végre megtörténjék. Kijelentette, hogy Steuer kormánybiztosnak el kell tűnnie; Die Wochenpost című lapját meg kell szüntetni, másik lapját, a Neues Politisches Volksblattot pedig át kell adni Bleyernek. Létre kell jönnie egy valódi német pártnak, legkevesebb 8–10 képviselővel a parlamentben. A németeknek Magyarországon nem lehet kevesebb joguk, mint amennyit minden más utódállamban már elértek.[52]

Papp megígérte, hogy minderről híven beszámol Bethlen miniszterelnöknek. Loesch május 13-án írásban is rögzítette számára a szóban már kifejtett nézeteit, és adatokkal támasztotta alá azokat. Míg 500 000 németre Magyarországon nem jut egyetlen képviselő sem, és egyetlen német párt sem létezik, ezzel szemben

3 500 000	németre	Csehszlovákiában	75	képviselő és szenátor, és	7 párt jut
1 500 000	németre	Lengyelországban	30	képviselő és szenátor, és	2 párt jut
830 000	németre	Nagy-Romániában	15	képviselő és szenátor, és	1 párt jut
500 000	németre	Jugoszláviában	8–9	képviselő és szenátor, és	1 párt jut
225 000	németre	Dél-Tirolban	4	képviselő és szenátor, és	3 párt jut
50 000	németre	Litvániában	1–2	képviselő és szenátor, és	1 párt jut
120 000	németre	Lettországban	6	képviselő és szenátor, és	6 párt jut
25 000	németre	Észtországban	3	képviselő és szenátor, és	1 párt jut
25 000	németre	Észak-Schleswigben	1	képviselő és szenátor, és	1 párt jut

A magyarországi németeken kívül egyedül a Franciaországhoz került elzász-lotaringiai németeknek nem engedélyeztek saját pártot.

Még érzékletesebb Loesch szerint az egyesületi ügy kezelése. Míg Magyarországon csak két német egyesület van (a birodalmi németek egyesülete és az „Eintracht"), Csehszlovákiában bizonyosan több mint százezer német egyesület, illetve helyi csoport van; Lengyelországban és Romániában tízezrei, a balti országokban ezrei, Jugoszláviában százai vannak az ilyeneknek. Még Franciaország sem támaszt nehézségeket az elzász-lotaringiai németek egyesületi szervezkedésének.

Loesch szerint nagyon is érthető, hogy a magyar államférfiak nehéz helyzetben vannak, és nagy gátlásokat kell leküzdeniük ahhoz, hogy a magyar nyilvánosság előtt feltárják, hogyan áll világviszonylatban ez a kérdés, s levonják abból a szükséges következtetéseket. Természetesen távol áll tőle, hogy bármi módon is beavatkozni kívánna a magyar belügyekbe, de mint őszinte magyarbarátnak, az a véleménye, hogy ennek haladéktalanul meg kell történnie, mert különben a magyar kisebbségvédelmi és integritási politika súlyos kárt szenved. A magyar államnak áll legnagyobb érdekében például, hogy megalakuljon Magyarországon egy – természetesen lojális – német párt, amely előreláthatólag a kormányblokkhoz tartozna. Akkor a magyar kormány, a magyar sajtó, és Magyarország barátai Németországban, mindig arra hivatkozhatnának. Az, hogy a magyar parlamentben, a magyar pártokban német származású és német nevű, de a német kulturális szükségletekkel nem, vagy csak propaganda célokból törődő képviselők ülnek, a világ számára mit sem mond. Mert ilyen képviselők a francia parlamentben is jelentős részt tesznek ki, és valamennyi utódállamban részint német nevűek a dühöngő soviniszták.

Ez az egész már nem pusztán magyar belügy, mióta a kisebbségi jog – a magyar államférfiak saját szavai szerint is – internacionális üggyé vált. Nemcsak a németországi

[52] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Loesch – Rosenberg külügyminiszterhez. Berlin, 923. máj. 11.

közvélemény nem érti, hogy miért rosszabb a német kisebbség politikai és kulturális helyzete a baráti Magyarországon, mint bárhol másutt Európában, hanem a különböző államokban kisebbségként élő sok-sok millió német ugyancsak a magyarországi sérelmes helyzetet hangoztatja (hallgatva arról – ismeri el Loesch –, hogy milyen jól megy viszont a magyarországi németeknek gazdasági tekintetben). A Magyarországgal szembeni éles kritikát csak akkor lehet elkerülni, a német–magyar kisebbségvédelmi együttműködést az egyes országokban és a nemzetközi fórumokon csak úgy lehet elérni, ha a magyar kormány megfelelően rendezi a magyarországi német kisebbség helyzetét. Mintaszerű magyarországi nemzetiségpolitika az integritási gondolat „mesés megerősödését" hozná magával az elszakított területeken, s Németország számára Magyarország barátságának tényleges értékét nem sejtett módon emelné.

Loesch nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Bleyert a magyarországi németség elismert vezetőjének tekintik, s titkos, befolyásmentes választás, szervezkedési szabadság esetén majd elválik, igaz-e az a magyar részről oly gyakori állítás, hogy „senki sem áll mögötte". Bleyer igaz német, de lelkes magyar patrióta; a vele szemben hangoztatott vádak visszahullnak a vádaskodókra. Mérsékelt követelései nem haladják meg a miniszterelnök által tett ígéreteket. Bevonása nélkülözhetetlen a magyarországi német kisebbség helyzetének rendezését célzó tárgyalásokba.[53]

A Deutscher Schutzbund elnökének e szóbeli és írásbeli közléseivel is nyilvánvaló összefüggésben, Emich Gusztáv berlini magyar követ 1923. május 16-án felkereste Gerhard Köpkét, a német Külügyi Hivatal politikai osztályának vezetőjét, és közölte Magyarország teljesen egyetért azzal, hogy a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó német szövetségek kapcsolatot keresnek és tartanak fenn megfelelő magyarországi német körökkel (Bleyerékkel), de azzal a megszorítással, hogy ezek a törekvések nem vezethetnek „a magyar nemzetállam tagadásához". A magyar–német barátságra a magyar kormány nagy súlyt fektet, de egyrészt az a véleménye, hogy e barátságot mindkét fél érdekében inkább befelé kell elmélyíteni, mint kifelé túlságosan propagálni, másrészt a baráti együttműködés nem korlátozódhat a kisebbségvédelemre, hanem más aktuális kérdésekben is, így különösen a jóvátételek ügyében, eleven kapcsolatot és élénk eszmecserét kellene kialakítani a két kormány között.[54]

Közben már május 8-án megtörtént Bleyer és Gündisch ismételten követelt bevonása a magyarországi németség helyzetének rendezését előkészítő tárgyalásokba. A külföldön tartózkodó miniszterelnök helyett, de kifejezetten az ő nevében, Klebelsberg Kunó közoktatásügyi miniszter elnökölt a konferencián, melyen jelen volt Steuer német kormánybiztos, Pechány szlovák kormánybiztos, Wild képviselő, Gratz volt külügyminiszter, Bonitz volt sajtófőnök is, valamint a közoktatásügyi minisztérium néhány magasabb rangú tisztviselője. Klebelsberg arra utalt megnyitó szavaiban, hogy ő azok közé tartozik, akik már annak idején túlzónak találták az Apponyi-féle népiskolai törvényt, s akiknek a

[53] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Loesch – Papp Antalhoz. Berlin, 1923. máj. 13. – Welczeck indítványára a Külügyi Hivatal és a budapesti német követség megállapodott abban, hogy a üggyel kapcsolatban német, illetve német kisebbségi, valamint magyar részről szereplő személyeket fedőneveken említik: Bleyer „Müller", Gündisch „Gerhardt", Teutsch „Ludwig", Hornbostel követségi tanácsos „Hoffmann", Szterényi „Meister" fedőnevet kapott. OL Filmtár, 10937. doboz, 460059 Notiz. Geheim. Berlin, 1923. máj. 12.

[54] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 2. Köpke feljegyzése.Berlin, 1923. máj. 16.

a véleményük, hogy most különösen toleránsan kell kezelni a kisebbségi kérdést. Mint mondotta, tulajdonképpen törvénnyel kellene szabályozni a kisebbségek nyelvhasználatát, a soviniszták erejére való tekintettel azonban mellőzni kívánják a parlamenti tárgyalást, és rendeletet készítenek elő. A rendelet azon néhány – a bíróságok előtti nyelvhasználatra vonatkozó – pontjával kapcsolatban fognak csak törvénytervezetet beterjeszteni, amelyek fennálló törvények módosítását igénylik.

Pataky Tibor miniszteri osztálytanácsos terjesztette elő a rendelettervezetet, amelyet egészében, majd pontonként megvitattak. A rendelettervezet egészével szemben Gratz azt a kifogást tette, hogy túl szolgailag alkalmazkodik az 1868. évi nemzetiségi törvény régi terminológiájához, jóllehet ez a törvény külföldön erősen kompromittált. Azt követelte, hogy egy egészen liberális új nemzetiségi törvényt terjesszenek a nemzetgyűlés elé. Bleyer viszont attól tartva, hogy akkor egyáltalán nem lesz a dologból semmi, azon a véleményen volt, hogy bármennyire is nem kielégítő a rendelettervezet, mégis nagy haladás, ha egy ilyen rendeletet kiadnak, mert ezáltal a német kívánságok a kormány által jóváhagyott jogi és erkölcsi alapot nyernek. Gündisch pedig azt kívánta, hogy a kisebbségi kérdésről szóló rendelet minden vonatkozásban törvényerővel bírjon.

A részletek tekintetében főleg két vonatkozásban emelt Bleyer kifogásokat. Az egyik a már többször szóvá tett szülői véleménynyilvánítás az iskola választandó tannyelvéről, az anyanyelvi statisztika alapul vétele helyett. Az elnöklő Klebelsberg nyíltan elismerte, hogy tartani kell a szülők „enyhe presszionálásától", de másfelől figyelmeztetett arra az ellenérvre, hogy a német tannyelvet nem lehet mesterségesen ráerőltetni az olyan szülők gyermekeire, akik azt nem kívánják. A másik vitatott pont a kisebbségi egyesülési jogról szóló volt, amelynek gyakorlati értékét Bleyer kétségbe vonta, hiszen Magyarországon új egyesületek alapítása egy érvényben lévő rendelet szerint elvileg tilos, és engedélyezése csak kivételes esetben, úgyszólván a miniszter kegyéből történhet.

A háromórás értekezlet lefolyásáról a budapesti német követség (és rajta keresztül a berlini Külügyi Hivatal) tájékoztatására Gündisch által készített feljegyzés szerint Bleyer és Gündisch a rendelettervezet minden pontjához hozzászólt, és megjegyzéseiket az elnöklő Klebelsberg minden esetben „teljes respektussal" fogadta. Semmit sem mondott ki azonban határozatként, hanem mindig csak úgy nyilatkozott, hogy jelentést tesz a miniszterelnöknek. A jelenlevő minisztériumi tisztviselők és Wild képviselő nem vettek részt a vitában. Bonitz ismételten Bleyer álláspontját támogatta rövid felszólalásaival; a német és a szlovák kormánybiztos csak néhány egészen jelentéktelen észrevételt tett, amelyekre Klebelsberg nem is reagált. Gündisch abban összegezte véleményét, hogy ez az értekezlet a magyarországi német mozgalom új szakaszát nyitja meg. „Hogy egy ilyen inkétra sor került, és hogy a magyarországi németség soviniszták részéről oly mértéktelenül támadott szószólóit a magyar kormány nemcsak udvariasan és barátságosan, hanem egyenesen teljes respektussal kezeli, mindenesetre olyan eredmény, amely lehetővé teszi a további munkát. S ez kizárólag a birodalmi német sajtónak és a birodalmi német ntervenciónak köszönhető."[55]

A budapesti német követ maga is elismert annyit, hogy „ezen esemény értékeléséhez figyelembe kell venni: nem rég még kereken tagadták a magyarországi német

[55] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Aufzeichnung über eine Enquete in Sachen der Minderheitsfrage.

kisebbségek létjogosultságát, és azt a svábot, aki német voltát hangsúlyozta, szinte hazaárulóként kiközösítették". Az értekezlet eredményeivel azonban korántsem volt elégedett, s elfogadhatatlannak tartotta, hogy Bleyer az 1868. évi törvényt bíráló Gratz ellen fordulva, megmaradt e törvény talaján. Az előtte is a velük tárgyaló magyarok udvariasságáról és az őket ért megtiszteltetésről lelkendező Bleyert és Gündischt azzal vádolta, hogy hagyták magukat elvakíttatni, és nem szálltak síkra kellő elszántsággal a német egyesülési szabadságért, amit pedig a követség mint elengedhetetlen, első és legfontosabb követelést jelölt meg. Bleyer és Gündisch megalkuvó magatartása következtében magyar részről most arra hivatkozhatnak, hogy a magyarországi németség követelései mérsékeltebbek, mint amelyeket követsége útján a német kormány támaszt velük kapcsolatban. Welczeck erélyesen közölte Bleyerékkel, hogy „a magyarországi németek itteni vezetőit, éppúgy, mint eddig, a követségnek kell céltudatosan irányítania, s ezen irányítás alól semmiképp sem vonhatják ki magukat". Rávette Bleyert, lépjen összekötetésbe Klebelsberggel, és „mondja neki azt, hogy érettebb megfontolás és sok magyarországi némettel folytatott megbeszélés alapján precizíroznia kell álláspontját, és egy törvénytervezet közzétételét kéri, olyan világos végrehajtási utasításokkal, amelyek értelmezése nem az egyes főispánok vagy szolgabírók belátására lesz bízva".

Welczeck e május 20-i jelentése jóval kevesebb bizalmat előlegez Klebelsbergnek, mint Bethlennek, aki végtére is erdélyi szászok közt növekedett fel, és szász iskolába is járt. De „hogy a magyar kormány már csak az elcsatolt területek magyar kisebbségeinek kezelésére való tekintettel is tenni akar, és ha Bethlen gróf kormányon marad, tenni is fog valamit, nem kétséges; most azonban itt az ideje, hogy verjük a vasat, amíg meleg. Ehhez az eddigi tapasztalatok alapján biztosítanunk kell a magyarországi németség itteni képviselőinek legintenzívebb együttműködését" – zárul a jelentés.[56]

A Külügyi Hivatalnak a budapesti német követséghez intézett május 27-i számjeltávirata szerint, ha Bethlen bukik, az a Gömbös-féle soviniszta erőknek kedvez. Német érdek tehát, hogy Bethlent minden erővel támogassák. Ennek egyik módja lehetne, ha Berlinből arra utasítják a Magyarországtól elszakított területek német újságjait (Temesvarer Zeitung, Kronstädter Zeitung stb.), hogy melegen szóljanak Bethlen nemzetiségi politikájáról, és ítéljék el Gömbös soviniszta magyarosító tendenciáit. Welczeck május 29-i választávirata határozott nemet mondott erre a felvetésre, azzal, hogy „okát majd szóban" adja elő Berlinben.[57] A budapesti német követ ezen szóbeli referátumát nem ismerjük, a Külügyi Hivatal június 4-i, Koch prágai német követhez intézett utasításából azonban kitűnik, hogy Welczeck azzal érvelt: a német kisebbségi kérdésben tanúsított magyarországi ellenállás immár jelentősnek mondható megpuhulását vétek volna nem kihasználni további nyomás alkalmazásával, amelynek leghatásosabb eszköze a szomszédos országok német kisebbségének elutasító magatartása a magyar kisebbséggel való együttműködés kérdésében mindaddig, míg a magyarországi németek helyzetének rendezése meg nem történik. A Bethlen esetleges bukásával és Gömbös hatalomra kerülésével kapcsolatos

[56] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welczeck jelentése. Bp. 1923. máj. 20. – A követ Ludwig Teutsch révén úgy értesült, hogy Klebelsberg, aki miniszteri autóján személyesen vitte el Bleyert az értekezletre, képviselői mandátumot is kilátásba helyezett a magyarországi németség körüludvarolt vezetőinek.

[57] OL Filmtár, 10937. doboz, 460060-1. A Külügyi Hivatal számjeltávirata a budapesti német követséghez. Berlin, 1923. máj. 27.; Welczeck választávirata 1923. máj. 29.

aggodalmakat tompítva, azokra az okokra mutatott rá, amelyek miatt a magyarországi németség fenntartásának szerinte a legnagyobb jelentősége van: 1. A magyarosítás további előrehaladása teljesen aláásná a német kultúrbefolyást Magyarországon, és ajtót-kaput tárna a most rendkívül élénk francia propaganda előtt. 2. A magyarországi svábok eltűnésével az elcsatolt magyar területek németsége is elveszítené a hidat a nagy német néptesthez, s ezzel maga is tartósan veszélyeztetve lenne. 3. Kézenfekvő, hogy a németség erősítése Magyarországon az osztrák Anschluss-kérdésre való tekintettel is politikai jelentőségű a német birodalom számára.[58]

Ezek az érvek meggyőzték Köpkét, aki a május 27-i számjeltávirat tendenciájával szöges ellentétben azt az utasítást adta a prágai német követnek, hogy a csehszlovákiai német kisebbség vezetői a jugoszláviai német kisebbség képviselői említett újvidéki nyilatkozatának megfelelő értelemben foglaljanak állást a magyarok által szorgalmazott kisebbségi együttműködés kérdésében; Ledebur gróf, Medinger, Hilgenreiner prágai német képviselők lépjenek érintkezésbe Szüllő Gézával, Szent-Iványi Józseffel, a csehszlovákiai magyar kisebbség vezetőivel, illetve Perényi Zsigmond báróval, a magyarországi integritási szövetségek elnökével, és figyelmeztessék őket azokra a magyar szempontból káros következményekre, amelyek az eddigi magyar kisebbségi politikából szükségképpen adódnak. Hasonló megkeresés érkezhetett a bukaresti német követhez, Freytaghoz, aki június 6-án azt jelentette Hans Otto Roth-tal folytatott beszélgetéséről, hogy az erdélyi szászok nem fognak együttműködni a magyar kisebbséggel, amely irredenta célkitűzéseivel csak kompromittálná őket.[59]

A csonka-magyarországi kisebbségek védelmére a német követelések ellenére nem törvény, hanem rendelet formájában hozott döntések 1923. június 22-i közzététele (4800/1923.M.E.sz.) nem változtatott a helyzeten. A német sajtó általában barátságosan üdvözölte ugyan e végre megtörtént lépést, de inkább várakozását fejezte ki a végrehajtási utasítás iránt.[60] A „nemzetiségek internacionáléja" előkészítő munkálatait végző baltinémet Dr.Ewald Ammende azonban már június 25-én éles kritikával reagált a kisebbségi rendeletre, főleg azt kifogásolva, hogy a magyarországi németségnek nincs semmiféle nyilvános képviselete; 30-án pedig a Revaler Boten-ben határozottan kijelentette, hogy a német–magyar kisebbségi együttműködésnek feltétele a magyarországi németek helyzetének alapvető megváltozása.[61] A magyar kormány azt ígérte, hogy a nyár folyamán elkészül a végrehajtási utasítás, és megadják az engedélyt a tervezett német kultúregyletnek. Bleyer és Gündisch maga is arra kérte Welczeck követet, legyen türelemmel, mert

[58] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Köpke utasítása Koch prágai német követnek. Berlin, 1923. jún. 4.

[59] *Hans Beyer:* Die ungarländische Deutschtumsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin. In: Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965). München. 1966. 307.

[60] A rendelet és sajtóvisszhangja részletes ismertetése: *Bellér:* i. m. 263–268. – Német részről helytelenítették, hogy a rendeletet úgy tekintsék, mint a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek realizálását. „Míg a rendelet a trianoni szerződés bélyegét viseli, minden magyar szolgabíró vagy jegyző hazafias kötelességének fogja tartani, hogy minden eszközzel hátráltassa annak végrehajtását". PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welczeck jelentése. Bp. 1923. okt. 14.

[61] *Hans Beyer:* i. m. 307–308.

taktikailag nem lenne célszerű a sürgetés: „azt a benyomást kelthetné a kormányban, hogy kételkedünk szándékai lojalitásában".[62]

Augusztus 8-án, a bukaresti magyar követség egyik jelentése nyomán, amely az erdélyi szászok elzárkózását panaszolta az ottani magyar kisebbséggel való együttműködés elől, Bethlen utasítására a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Khuen-Héderváry, azzal a Berlinbe továbbítandó kéréssel fordult Welczeckhez, hogy a német kormány szólítsa fel a romániai német kisebbségi vezetőket egy bizalmas, kívülről nem mutatkozó kapcsolat-felvételre a magyar kisebbségi vezetőkkel. Welczeck azt állította, hogy csak igen csekély befolyást gyakorolhatna a német kormány az érzületükben és eljárásukban igen függetleneknek ismert szászokra, akik teljesen érthető módon távoltartják magukat az irredenta politikát űző magyarokkal való együttműködéstől, hiszen az könnyen kitudódhat, s akkor annak a veszélynek tennék ki magukat, hogy elveszítik a románok által részükre biztosított nagyobb kulturális szabadságot. A romániai németeket – szászokat és svábokat – nem a német, hanem a magyar kormány vehetné rá leginkább a kisebbségi együttműködésre, mégpedig éppen a magyarországi kisebbségi rendelet nagyvonalú végrehajtásával.[63]

A rendelet iskola-paragrafusaihoz készített végrehajtási utasítás (110478/1923. VIII.a.VKM.sz. rendelet),[64] amely augusztus végén jelent meg, nem elégítette ki a németeket. Szándékosságot láttak abban, hogy közvetlenül az új iskolaév kezdete előtt jelent csak meg, s így alkalmazása gyakorlatilag máris egy évi késedelmet szenved. Sérelmesnek találták, hogy a tiltakozások ellenére a szülők állásfoglalása dönt abban a kérdésben, hogy a kisebbségi népiskolák három – az anyanyelvet az oktatásban különböző mértékben alkalmazó – típusa közül a községben melyiket választják, nem pedig az 1920. évi népszámlálás most, 1923 júliusában közzétett anyanyelvi statisztikai adatai a mérvadók, amelyek az előző népszámlálás megfelelő adatainál valóban kedvezőbbek. A német sajtó most már éles támadásra készült, aminek Welczeck azzal vette elejét, hogy figyelmeztette Berlint: nem látja célszerűnek, hogy ezzel most nehezítsék Bethlen helyzetét, aki a kisantant képviselőivel folyó genfi tárgyalásain a Magyarország számára létszükségletet jelentő külföldi kölcsön megszerzése érdekében nem utolsósorban a kisebbségi rendeletére és végrehajtási utasítására hivatkozva igyekszik leszerelni azok ellenzését. A több napig Budapesten tartózkodó, de szintén Genfbe tartó Ammende útján, aki Bethlent már korábbról személyesen ismerte, tudomására hozta a magyar miniszterelnöknek ezt a német sajtót mérséklő lépését, amiért a hazaérkező Khuen-Héderváry a miniszterelnök köszönetét tolmácsolta neki. Mint mondotta, Bethlen gróf el van szánva arra, hogy mind a kisebbségi rendelet, mind annak végrehajtási utasítása adódó fogyatékosságait kiküszöböli, és azok korrekt végrehajtását adott esetben ki fogja kényszeríteni a szemlátomást makacs alsóbbfokú tisztségviselőknél.[65]

Ammende egy feljegyzése szerint a német kisebbségek október 7-én Berlinben tartott bizottsági ülésén, amelyen Romániából Rudolf Brandsch, Jugoszláviából Stefan Kraft vett részt, szóba került a Bethlen-féle kisebbségvédelmi rendelet, és olyan határozat

[62] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welczeck jelentése. Bp. 1923. aug. 8.
[63] Uo.
[64] A rendelet részletes ismertetése: *Bellér:* i. m. 269–270.
[65] PA AA, Pol Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welczeck jelentése. Bp. 1923. okt. 14.

született, hogy annak lojális végrehajtását, s Bleyernek a német kisebbségi ügyekben a magyar kormány bizalmi embereként való igénybevételét a német–magyar kisebbségi együttműködés feltételének tekintik a szomszédos országokban és a nemzetközi fórumokon egyaránt.[66]

Bethlen október 13-án Welczeck követ előtt kijelentette, hogy ő a kisebbségi rendeletet nem propagandisztikus okokból, vagy azzal a céllal bocsátotta ki, hogy másoknak port hintsen a szemébe, hanem hogy azt lojálisan végrehajtsa. A következő napokban magához fogja hivatni Bleyert, hogy megbeszéljék az előrehaladás módját, s hogy meghallgassa kívánságait. Szavaiból azonban kitűnt, hogy különösen most, amikor kormánya a kölcsön feltételei miatt amúgyis igen súlyos belpolitikai teherpróbának lesz alávetve, tart a soviniszták tól, akiknek gyakran egy viszonylag csekély indíték is elég ahhoz, hogy ellene fordítsák a könnyen felizgatható kedélyeket. Tulajdonképpen azt szeretné, hogy „engedjük előbb tető alá hozni a kölcsönt, azután ő lojálisan gondoskodni fog a kisebbségi rendelet végrehajtásáról".

Lehet-e hinni Bethlennek – tépelődött Welczeck –, amikor „köztudomásulag az erdélyi mágnások a legravaszabbak a ravasz magyarok között". Bleyer őszintének tartotta Bethlen ígéreteit, Gündisch azonban nem. A követ Bleyer nézete felé hajlott, de azért nem kezeskedett, hogy Bethlennek sikerülni is fog megtörnie a soviniszták ellenállását. Végül is a következőkben foglalta össze véleményét: „Minden okunk megvan arra, hogy a Bethlen-kabinetet, különösen azóta, hogy világosan lemondott a fajvédő jobboldali radikálisokról és a liberális oldal felé való orientálódás tendenciáját mutatja, minden módon támogassuk. Amíg a kölcsön nincs biztosítva, lehetőség szerint el szeretném kerülni, hogy Bethlen grófnak belpolitikai nehézségeket okozzunk. Ez után azonban ajánlom, hogy követeléseinket teljes energiával szorgalmazzuk."[67]

Különösen kényes volt a német kultúregyesület létesítésének ügye. Bleyer jelölése az elnöki tisztségre szükségtelen támadásoknak tenné ki az egyesületet, mondotta Bethlen, s Welczeck többé-kevésbé igazat is adott neki abban, hogy ezt jó lenne elkerülni. Amikor a miniszterelnök, ígéretéhez híven, magához hívatta Bleyert, éreztette is vele, hogy „ő és a magyarországi németség más előharcosai az egyesület vezetéséből ki lesznek kapcsolva". Ez azonban már túlment Bethlen és Welczeck e tárgyban folyt eszmecseréjének keretein; a követ 1923. október 31-én levelet intézett Bethlenhez, közölve vele a Külügyi Hivatal Bleyer és társai mellőzésével szembeni állásfoglalását, s azt is, hogy a problémáról a Cuno helyébe lépett Gustav Stresemann kancellárt is tájékoztatta. A miniszterelnök és a budapesti német követ december 8-i megbeszélésén – ekkor már Wilhelm Marx volt a német kancellár – Bethlen úgy módosította álláspontját, hogy Bleyer alelnök lehet, majd Welczeck kívánságára hozzájárult, hogy ügyvezető-alelnöki tisztséget töltsön be. A követ nagy meglepetésére elnöknek Gratz Gusztávot ajánlotta Bethlen, aki pedig a miniszterelnök „kifejezett ellenfelének számít". Így akarja magának megnyerni, vagy éppen ezáltal reméli őt kompromittálni „ez a ravasz erdélyi gróf"? Annyi bizonyos, hogy ajánlata rendkívül ügyes húzás: német részről nem emelhető ellene kifogás, mert 1. külügyminisztersége idején nyíltan hirdette német szimpátiáit, 2. legitimizmusát nem lehet szóvá tenni,

[66] Ammende ezen feljegyzéséről Welczeck 1923. dec. 8-i jelentése tesz említést. PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3.

[67] Ld. a 65. jegyzetet. – Gömbös és társai 1923. aug. 2-án kiléptek a kormánypártból s megalakították fajvédő pártjukat.

mert amikor Bleyert magyar részről legitimizmusára hivatkozva próbálták Berlinben befeketíteni, e fölött ott napirendre tértek, 3. a május 8-i konferencián új, liberálisabb nemzetiségpolitikai törvényt követelt, míg Bleyer beérte az 1868. évi törvény keretei közt maradó rendeleti szabályozással.[68]

Bleyer és Gündisch, akikkel Welczeck szigorúan bizalmasan közölte Bethlen elgondolását, egyetértett azzal, hogy – amennyiben Bleyer ügyvezető-alelnöki tisztsége biztosított – Gratz legyen a létrehozandó német kultúregyesület elnöke, de nagyon valószínűtlennek tartották, hogy Gratz hajlandó lenne elfogadni e tisztséget, „amely őt politikai állásában kompromittálhatná", s akkor könnyen lehet, hogy Steuert próbálnák jelölni az elnökségre. Erre az esetre fel kell készülni, s Bethlent olyan döntésre kell kényszeríteni, amely elfogadható a magyarországi németség részéről. Gündisch ezért azonnal Németországba utazott, hogy ott diplomáciai és sajtótámogatást szerezzen. Első útja a Külügyi Hivatalba vezetett, ahol előadta, hogy az addigi tapasztalatok szerint rendkívül hatásos lehet, ha a német kormány a budapesti követsége révén közvetlen befolyást gyakorol a magyar kormányra. E lépés megtétele külpolitikai mérlegelést igényel, amely természetesen a kormányra, a Külügyi Hivatalra, illetve a budapesti követségre tartozik. A másik lehetőség egy nagyszabású német sajtókampány: „Amíg a magyar külföldi kölcsön még nincs tető alatt, igen kellemetlen lenne a miniszterelnöknek, ha a kisebbségek magyarországi elnyomását nyilvános kritika tárgyává tennék. Remélhető ezért, hogy Bethlen egy ilyen akció nyomása alatt enged". Gündisch a Külügyi Hivatal sajtóosztályán Wolff követségi tanácsosnak egy Budapestről magával hozott, előre elkészített cikkanyagot adott át, és Welczeck követre hivatkozva megbeszélte, hogy Budapestről érkező adott jelre Wolff gondoskodni fog a cikkek publikáltatásáról a német és a svájci sajtóban. „Erre az időpont valószínűleg január közepén érkezik el." Gündisch ezután – december 12-én – megjelent a birodalmi kancellárián is, de Marx kancellárnak nem volt ideje fogadni őt.[69] December 14-én pedig rövid bizalmas előadásban ismertette Gündisch a magyarországi németség jelenlegi helyzetét szűkkörű hallgatóság előtt, amely a Külügyi Hivatal és az Egyesület a Külföldi Németségért (Verein für das Deutschtum im Ausland = VDA) közvetítőszerve (Mittelstelle) képviselőiből, valamint néhány személyes németországi barátjából állt. Mindenekelőtt az iskolarendeletről beszélt, és néhány példával illusztrálta, hogyan szabotálják magyar hivatalos részről e rendelet végrehajtását. Majd rátért a jelenlegi helyzet fő problémájára: a magyar kormány a bürokrácia minden fortélyával mindegyre elodázza a német népművelődési egyesület engedélyezését. Gratz elnökül ajánlása is csak halogató manővernek tűnik. Ismertette elgondolásait és tett lépéseit a magyar kormányra gyakorolható német nyomás érdekében.[70]

Kérdéses, Gündisch azon berlini állítása, hogy „Welczeckkel minden meg van beszélve", fedi-e a valóságot: a budapesti német követ, aki szeptemberben – taktikai megfontolásból – a Bethlen-kormány kímélését ajánlotta és fellépett egy német sajtókampány kibontakoztatása ellen, decemberben segédkezet ajánlott volna ehhez a januárra időzített akcióhoz, amikor a magyar kölcsön ügyében összeül a kisantant belgrádi konferenciája.[71] Ez egyáltalán nem lehetetlen, hiszen – mint láttuk – 1923 májusában

[68] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welczeck jelentése. Bp. 1923. dec. 8.
[69] BA, R 43. I. 156. Bd. 1. Fol. 205. Aufzeichnung. Berlin, 1923. dec. 12.
[70] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Aufzeichnung. Berlin, 1923. dec. 18.
[71] *Sz. Ormos* i. m. 99.

éppen Welczeck hangsúlyozta a Külügyi Hivatal előtt, hogy nem szabad elejteni a magyar kormányra való ráhatás azon legsikeresebb eszközét, amit a német sajtó jelent, s hogy „addig kell ütni a vasat, amíg meleg". Utólag, amikor a német kultúregyesület már megalakult, határozottan elhatárolta magát a szóban forgó akciótól: „Mivel én a miniszterelnöknek a kisebbségvédelem tekintetében nekem tett ígéreteit jóhiszeműeknek tartottam, nem csatlakozhattam egyes heveskedők megrovó véleményéhez, akik a kultúregyesület megalapítása engedélyezésének elhúzódását egy sohanapjáig (ad graecas calendas) való elodázás gyanánt akarták megbélyegezni a német sajtóban. Figyelmeztetésem ellenére egyes újságok sajnálatos módon azzal vádolták a miniszterelnököt, hogy hátsó gondolatai vannak, és kétségbe vonták szavahihetőségét, s ezzel a hanggal nem használtak itt a német ügynek."[72]

E károsnak bizonyult német sajtókampányt megelőzően 1924. január 10-én Welczeck arról tárgyalt Bethlennel, hogy a német kormány nem emel semmi kifogást az ellen, hogy Gratz Gusztáv legyen a német kultúregyesület elnöke, de azt kívánja, hogy „kézenfekvő okokból tekintsenek el olyanféle emberek felvételétől az egyesület elnökségébe, mint a kisebbségi kormánybiztos Steuer". A miniszterelnök azt válaszolta, sohasem gondolt arra, hogy vezető szerepet adjon Steuernek az egyesületben, de arra igen, hogy „más német származású urak egész sorával együtt" tagja legyen az elnökségnek. A követ azt az ellenvetést tette erre, hogy Steuer neve az egész elnökséget kompromittálná, s felvételét az elnökségbe egyenesen sértésnek érezné az elcsatolt területek németsége, amelynek szimpátiáját akarja pedig elsősorban megnyerni a magyar kormány az egyesület engedélyezésével.[73]

Bethlen a reá oly jellemző módon húzta-halogatta az ellenzékét ingerlő s ezért számára belpolitikai nehézségeket okozható kérdések dülőre vitelét. Azon túl, hogy 1924. február 29-én megjelent a nemzetiségiek bíróság előtti nyelvhasználatát szabályozó 1924. évi II.tc., és a végrehajtási utasításul szolgáló 7500/1924.M.E.sz. rendelet a kisebbségi vidékeken alkalmazott tisztviselők szükséges nyelvismeretéről,[74] a német kultúregyesület kérdésében nem mutatkozott semmi előrehaladás. Welczeck egyideig úgy próbált Bethlenre hatni, hogy Ammendét, Ledebur grófot, a Deutsche Zeitung politikai szerkesztőjét, Heimburgot, és másokat küldött hozzá a kisebbségi együttműködésre vonatkozó szokásos érvekkel. Amikor azután már a szanálási törvényt április 18-án megszavazta a nemzetgyűlés,[75] Welczeck úgy vélte, hogy a kímélet ideje lejárt, és keményebb formában lépett fel a miniszterelnökkel szemben. Kijelentette előtte, hogy nincs módjában továbbra is fékezni a német sajtó éles kritikáját a magyar kormány halogató taktikájával szemben, s megismertette egy jelentéssel a Deutscher Schutzbund egy grazi gyűléséről, amelyen a magyar kormányt hevesen támadták a kisebbségi kérdésben tanúsított intranzigens magatartása miatt.

Welczeck fellépésének hatására Bethlen visszatért a német kultúregyesület január óta alvó kérdésére. Megbízottaiként Gratz és Wild folytatták a tárgyalásokat Bleyerrel és Gündischsel az egyesület vezető szerveinek (elnöki tanács és végrehajtó bizottság) személyi összetételéről. Amikor felmerült annak veszélye, hogy Bethlen jelöltjei

[72] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welczeck jelentése. Bp. 1924. aug. 14.
[73] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welczeck jelentése. Bp. 1924. jan. 10.
[74] *Bellér* i. m. 275.
[75] *Sz. Ormos:* i. m. 131.

majorizálják a vezetőségnek a Bleyer–Gündisch-irányzathoz tartozó tagjait, Welczeck ismét erélyesen fellépett a miniszterelnöknél, kijelentve, hogy a német kultúregyesület ügye ezen a kérdésen áll vagy bukik: a német kormány nem járulhat hozzá egy olyan irányzathoz, amely talán az egész mozgalmat zátonyra juttathatja. E kérdéssel kapcsolatban Welczeck jelentésében az a megállapítás található, hogy „ha Bleyer és Gündisch nem is tudták megakadályozni számos kormányember felvételét a különböző vezetőségi szervekbe, mindkettejük véleménye szerint biztosítva van az ő híveik kifejezett többsége a vezetőségben". Az elnöknek jelölt Gratzról jó véleményük volt, az igazgatói tisztségre jelölt Wildnek is bizalmat előlegeztek: „mindkét úr érdekei a miénkkel párhuzamosan futnak, s ők nem jelenthetnek semmiféle akadályt az egyesület céljai megvalósítása számára". Bleyeréknek a német követség támogatásával sikerült elérniük, hogy Steuer kormánybiztos az egyesületben ne játsszék semmiféle szerepet.

A benyújtott alapszabályokkal, amelyeken Bethlen sajátkezűleg csiszolgatott, 1924. augusztus 3-án „harmonikus körülmények között" zajlott le a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE), hivatalos német elnevezéssel Ungarländisch-deutscher Volksbildungsverein (UDV) alakuló közgyűlése. „Nem tagadható, hogy hatalmas lépéssel jutottunk előre", – állapította meg Welczeck, hozzátéve azonban, hogy „ezzel az alapítással csupán kezdetén állunk tulajdonképpeni tevékenységünknek". Az egyesületre támaszkodva megindul a harc a kisebbségi iskolarendelet végrehajtatásáért, s kérdéses, hogy milyen lesz a továbbra is külső német befolyás alá helyezendő magyar kormány magatartása ebben a belpolitikailag számára sokkal nagyobb nehézséget jelentő kérdésben. Ugyanez vonatkozik a magyarországi németség parlamenti képviselete kivívásának kérdésére is.[76]

*

A fentiekben megszólaltatott, a hazai és külföldi történetírásban eddig fel nem használt idevágó német források új megvilágításba helyezik a magyarországi ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikája kialakulásának 1921–1924 közti szakaszát annyiban, hogy feltárják és konkrét részletességgel bemutatják az eddig kevés figyelemre méltatott vagy észre sem vett német befolyás nagy szerepét abban. Az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása idején a német politika a szövetségi viszony zavartalanságának tulajdonítva elsőrendű jelentőséget, hivatalosan érdektelenséget nyilvánított a magyarországi németség helyzete iránt, s csak bizonyos pángermán társadalmi szervezetek (Alldeutscher Verband) propagandisztikus akciói tartották e kérdést napirenden, különös tekintettel a magyarországi erős asszimilációs törekvésekre, amelyekkel szemben a magyarországi németség nem fejtett ki számottevő ellenállást. Gyökeresen megváltozott azonban a helyzet a Monarchia felbomlásával, amikor az önálló Magyarország – a trianoni határok közt a nemzeti állam igényével – az asszimiláció meggyorsítására törekedett, ám Németországban a versaillesi béke által megszabott határok a külföldi németek sorsa iránti érdeklődést egyszeriben óriási mértékben felfokozták és korábban elképzelhetetlen szenvedélyességgel telítették; a külföldi németség védelmére alakult társadalmi

[76] PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welczeck jelentése. Bp. 1924. aug. 14. – A Volksbildungsverein megalakulásáról *Bellér:* i. m. 279–285.

szervezetek pedig e közhangulat felhasználásával a hivatalos német politikát is egyre inkább a német kisebbségek kérdésében való fellépésre aktivizálták. A Monarchia felbomlásával az osztrák-magyar–német szövetség is megszűnt; Németország ilyen szempontból immár feszélyezetlenül szólhatott bele a Monarchia utódállamai német népességének ügyeibe. A korábbi szövetséges Magyarország, amely Németországhoz hasonlóan viselte a vesztett háború következményeit is, Németország kisebbségpolitikai beavatkozása szempontjából nem volt kivételes helyzetben a győztesek oldalán létrejött, illetve gyarapodó kisantant-államokhoz képest, sőt, nemzetiségpolitikájának megítélését súlyosbította, hogy ez utóbbiak – magyar kisebbségeik ellensúlyozásának nyilvánvaló szándékával – német kisebbségeiknek több kulturális jogot és nagyobb szervezkedési szabadságot adtak.

A Magyarország trianoni határai közt megmaradt német népesség – erősen asszimilált volta következtében meglehetősen gyenge, s e területen úgyszólván teljesen hagyományok nélküli – nemzetiségi mozgalma, amely tulajdonképpen csak az 1918–1919. évi forradalmak idején ért el bizonyos rövidéletű eredményeket, a Bleyer–Gündisch-féle nacionalista vezetés alatt kihasználni igyekezett a külföldi németek iránti felfokozódott érdeklődést, sürgette, és a maga részéről elősegítette a külső beavatkozást a magyarországi németség ügyébe. A mozgalom vezetői, bár osztrák kapcsolataik is voltak, s bizonyos elképzeléseik egy osztrák-magyar kölcsönös kisebbségi megállapodásra irányultak, az osztrák kérdést kezdettől fogva alapvetően az Anschluss perspektívájában szemlélték, s várakozásaikat döntően Németországhoz fűzték, amelyet mintegy hivatva láttak egy beavatkozástól vissza nem riadó német kisebbségvédelmi szerep betöltésére, főleg egy aktív keleti politika keretében. Nem utolsósorban épp a magyarországi németség vezetői hívták fel németországi körök figyelmét a magyar nemzetiségpolitika német befolyás alá helyezésének leghatásosabb taktikai módszerére: a német kormány a magyarországi német kisebbség helyzetének megfelelő rendezését szabja feltételül ahhoz, hogy a kisantant-országok német kisebbségeit – a magyar kormány ismételt sürgetésére – az ottani magyar kisebbségekkel való együttműködésre utasítsa. A német kormány magáévá tette és sikeresen alkalmazta az ajánlott taktikát, amely azon alapult, hogy a Trianonnal elvesztett területek visszaszerzésére törekvő magyar kormány nem nélkülözheti ehhez Németország segítségét; német külpolitikai orientációja távlatban nem térhet ki az engedmények elől, amelyeket újabb követelések támasztásával egyre szélesíteni lehet.

A nemzetiségpolitika szuverén belügyből egyre inkább külpolitikai megfontolások tárgyává vált. Ilyen körülmények közt a Bethlen-kormány számára sok belpolitikai problémát okozó, – a kormánypárt szélső jobboldalán elhelyezkedő, majd onnan kiválva önálló fajvédő párttá alakuló – Gömbös-féle irányzat, amely az antant-hatalmak támadásainak tárgya volt, a magyarországi német nemzetiségi mozgalommal való éles szembenállása (valamint a németországi politika szélső jobboldali erőivel való szövetkezése) folytán német viszonylatban is külpolitikai tehertételt jelentett.

A magyarországi német nacionalista mozgalom vezetőivel szoros kapcsolatot tartó német diplomácia hivatalos fellépései, melyeket a külföldi németséggel foglalkozó nemhivatalos németországi szervek titkos akciói egészítettek ki, s a németországi, valamint a külföldi német sajtó ismétlődő nagy kampányai támogattak, 1923–1924-ben sikerrel kényszerítettek ki a magyar kormánytól bizonyos jelentősebb – bár így is eléggé korlátozott – nemzetiségpolitikai engedményeket. Az a körülmény, hogy az ellenforradalmi Magyarországon a német kisebbség Bleyerék által felfokozott, Bethlen által

lebecsült, Gömbösék által viszont kereken elvitatott nemzetiségi igényei kielégítésére nem volt megfelelő saját kezdeményezés a magyar kormány részéről, hanem a magyar politikának a Trianonban elvesztett területekhez való ragaszkodását lényegében zsarolásra használó külső német befolyás érvényesült, végzetesen rányomta bélyegét a kérdés további fejleményeire is.[77]

Л. Тилковски:

ГЕРМАНИЯ И ГЕРМАНСКОЕ МЕНЬШИНТСВО В ВЕНГРИИ (1921–1924 гг.)

(Резюме)

На основе германских архивных источников, до сих пор не использованных венгерской и зарубежной историографией, автор дает новое освещение периоду между 1921 и 1024 годами становления национальной политики венгерской контрреволюционной системы, поскольку автор обнаруживает и, вдаваясь в конкретные подробности, показывает ту большую рөль германского влияния в этой политике, которая до сих пор не была удостоена вниманием или же она была незамеченной. Единственным, значительным национальным движением Венгрии в то время было направление германских националистов под руководством Блэера и Гюндиша, которое вследствие своей слабости (чья причина заключалась в особенно продвижной стадии ассимиляции части германского народа, остававшейся в пределах страны) у Германии и немецких национальностей соседних стран запрашивало материальной и политической помощи для своей борьбы против сил венгерского шовинизма. Ассимиляторская нетерпимость последних бесспорно усиливалась после Трианона; их влиянием на общественное мнение серезно надо было считаться в венгерской внутренней политике. Через группу Гембеша, находившуюся в крайнем правом фланге правительственной партии, упомянутое нетерпимое, направление венгерской национальной политики оказало и значительное, непосредственное влияние на правительство, но еще больше на аппарат государственного управления. Само умеренное направление национальной политики, представленное премьером-министром Бетлен, было убеждено в том, что направление Блэера искусственно пробуждает затихающее национальное сознание немецкой национальности трианонской Венгрии, и этим оно новыми проблемами затрудняет внутренее положение страны, но именно в интересах медленней, но более органической венгеризации умеренное направление порицало шовинистскую нетерпимость и насилие. В надежде на готовность немецкого населения к продолжению венгеризации, умеренное направление хотело, с помощью уполномоченного правительства Штаера, заниматься экономическими и культурными требованиями немецкой национальности, но в так скромной мере, которую уже превысили условия немецких школ, находившихся на территориях, освобожденных от сербской оккупации. Не пытали уважения к политическим амбициям руководителей националистического движения немецкой национальности, и не случайно, что их поражение на выборах в Национальное Собрание в 1922 году дало решающий толчок тому, чтобы они продолжали раньше начатое искание внешней поддержки.

[77] *Tilkovszky Loránt:* Nationalitätenpolitische Richtungen in Ungarn in der gegenrevolutionären Epoche 1919–1945. Studia Historica 123. Bp. 1975. 7–9; *Tilkovszky Loránt:* A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle. 1970. évf. 3. sz. 369–395.

Просьба Блэера о помощи Германии нашла благоприятный отклик, но только после некоторой подозрительности, причиной которой являлась прежняя линия Блэера, т. е. сочетание дела немецкого меньшинства с политикой Венгрии по целостности, направленной на сохранение западной части Венгрии. Лёш, президент Дайчер Шуцбунда, организовавшего неофициальную „защиту" зарубежных немецких меньшинств, и Блэер вместе разработали казавшуюся наиболее соответствующей тактику оказания внешнего нажима на венгерское правительство: удовлетворение требований националистического движения немецкого меньшинства Венгрии ставили они условием того, чтобы в странах Малой Антанты могло осуществляться сотрудничество немецкого и венгерского меньшинств, о котором венгерское правительство все время хлопотало. Вступление движения Блэера в контакт с руководителями немецких меньшинств стран Малой Антанты, их отказ в сотрудничестве с венгерской политикой, а также из заявления для печати, подвергавшие критике национальную политику Венгрии на подобие чехословацкой, румынской и югославской пропаганды, получили более строгую оценку в Венгрии, чем установление связей с Германией, которому несколько другое освещение дала совместная заинтересованность по отношению к версальской системы мира.

В нашей историографии до сих пор неизвестными были и официальные выступдения германской дипломатии за направление Блэера и Гюндиша. Наконец в 1923–1924 годах, после выхода группы Гембеша из правительственной партии и после получения иностранного займа, имевшего решающее значение с точки зрения санации экономического положения страны, в национальной политике к некоторым уступкам приводили донесения посольства Германии в Будапеште, регулярно получавшего информации от Блэера, далее инструкции берлинского Управления по иностранным делам, а также демарши, направленные в этом деле венгерскому правительству, которые все аргументировали требованием взаимности защиты меньшинств и действовали напором отрицая сотрудничество немецкого и венгерского меньшинства, в сочетании с кампаниями в германской печати, продвинутыми, даже организованными Гюндишем. Однако на дальнейшую судьбу данного вопроса фатально наложил свой отпечаток тот факт, что в контрреволюционной Венгрии удовлетворение справедливых национальных требований немецкого меньшинства, увеличенных Блэером, недооцененных Бетленом и наотрез оспоримых Гембешем, могло осуществляться только в так ограниченной мере и таким путем, т. е. ири помощи влияния Германии, которая на шантаж использовала претензии венгерского правительства на потерянные в Трианоне территории.

L. Tilkovszky:

L'ALLEMAGNE ET LA MINORITÉ ALLEMANDE EN HOGRIE

(Rèsumé)

L'étude place sous un nouveau jour la période durant de 1921 à 1924 de la formation de la politique nationale du régime contre-révolutionnaire en Hongrie sur la base d'Archives allemandes y relatives non employées ni par l'historiographie hongroise ni par les historiens étrangers, dans la mesure où elle exploite et présente concrètement dans les détails le rôle important de l'influence allemande qui, jusqu'ici n'était pas trouvée digne d'attention ou n'était guère apperçue. A l'époque, le seul mouvement minoritaire important de la Hongrie, la tendance allemande nationaliste organisée sous la direction de Bleyer et de Gündisch, à la suite de sa faiblesse dont la cause primordiale était l'état particulièrement avancé de l'assmilation de la nationalité allemande jetée à l'intérieur des frontières du pays – a demandé une aide matérielle et politique de l'Allemagne et des Allemands des pays voisins de la Hongrie pour sa lutte contre les forces chauvinistes hongroises. L'importance concernant l'assimilation de ces derniers a augmenté sans doute après Trianon. Dans la politique

intérieure de la Hongrie, il a fallu tenir compte de leur propagande et de leur influence exercée à l'opinion publique. Par le groupe de Gömbös, situé à l'extrême droite du parti de gouvernement, cette tendance de politique nationaliste hongroise impatiente a exercé une influence directe bien significative au gouvernement et surtout à l'apparat administrtif. La tendance de politique nationaliste modérée représentée par le premier ministère Bethlen a été convaincue que le groupe de Bleyer incite artificiellement la conscience nationale déjà mourante parmi les Allemands de la Hongrie de Trianon, et ainsi ce groupe rend plus difficile la situation intérieure du pays avec de nouveaux problémes, et en faveur de la "magyarisation" plus complète et en conséquent plus lente, Bethlen n'ont pas consenti de l'impatience chauviniste et de la violence. Il a voulu s'occuper des prétentions économiques et culturelles des Allemands de Hongrie par le commisaire Steuer – en espérant leur compétence d'assimilation à l'avenir – mais dans une mesure si modeste – que par exemple sur les territoires libérés de l'occupation serbe, les circonstances d'écoles allemandes y trouvées n'y appartenaient pas. Le premier ministre n'a pas respecté les ambitions politiques des chefs du mouvement minoritaire nationaliste allemand, et ce n'était pas par hasard, que leur défaite subie aux élections législatives de l'année 1922 a donné le coup décisif qu'ils cherchent une aide étrangère. Cette recherche a été commencée d'ailleurs plus tôt.

La demande de secours du groupe de Bleyer de l'Allemagne, après quelques méfiances dans les commencements, – dont la cause était la tendance antérieure de Bleyer – c'est-à-dire la jonction de l'affaire des minorités allemandes et da la politique hongroise d'intégrité ayant pour but le maintien de la Hongrie de l'Ouest, a obtenu une réception favorable. Loesch, le président du Deutscher Schutzbund qui a organisé de la part de la République de Weimar la défence des minorités allemandes vivant à l'étranger, a élaboré ensemle avec Bleyer la tactique qui paraissait la plus apte à exercer une pression étrangère au gouvernement hongrois: c'est-à-dire ils ont imposé en condition l'accomplissement des prétentions du mouvement minoritaire nationaliste allemand de Hongrie pour que la coopération minoritaire germano-hongroise soit réalisée dans les pays de la Petite Entente sur laquelle insistait sans cesse le gouvernement hongrois. La prise des rélations du groupe de Bleyer avec les dirigeants des minorités allemandes des pays de la Petite Entente, l'isolement de ces derniers de la coopération avec la politique hongroise, leurs oppinions dans la presse critiquant la politique de nationalité hongroise favorablement à la propagande tchécoslovaque, roumaine et yougoslave, étaient condamnés en Hongrie beaucoup plus sévèrement que l'établissement des relations avec l'Allemagne qui était placé sous un autre jour à cause de l'intérêt commun concernant le système de paix de Versailles.

Dans notre historiographie, les démarches officielles de la diplomatie allemande en faveur de la tendance de Bleyer et de Gündisch, étaient inconnues. Les rapports de l'ambassade allemande à Budapest, informée d'ailleurs continuellement par le groupe de Bleyer, les directives du «Bureau des Affaires Etrangères» à Berlin, les démarches adressées au gouvernement hongrois dans cette affaire, ont pris l'argument des exigeances de la mutualité exercée à la défense des minorités et ils pressionaient avec le refus de coopération des minorités allemandes et hongroises, – tout cela allant de paire avec la campagne de presse encouragée et même organisée par Gündisch, – en 1923–24, après le départ du groupe de Gömbös du parti gouvernemental, et après l'arrangement de l'acquisition de l'emprunt étranger de première importance du point de vue du redressement de la situation économique du pays, tous ces facteurs résultaient enfin certaines concessions dans le domaine de la politique minoritaire. Le fait que dans la Hongrie de la contre-révolution, les justes prétentions nationalistes des minorités allemandes, excitées par Bleyer, dédaignées par Bethlen, et ouvertement discutés par Gömbös, pouvainet être réglées uniquement dans une mesure si limitée et ainsi avec l'aide de l'influence étrangère allemande qui, en profitant de l'attachement du gouvernement hongrois aux territoires perdus à Trianon, le faisait chanter et a exercé une influence fatale aux suites.

Pritz Pál:

GÖMBÖS GYULA ELSŐ KORMÁNYÁNAK KÜLPOLITIKÁJA, MEGALAKULÁSÁTÓL GÖMBÖS NÉMETORSZÁGI ÚTJÁIG*

A gazdasági válság mélypontján, 1932. október 1-én hivatalba lépő új kabinet külpolitikailag is nehéz helyzetben volt. Öröksége – amely elődeinek helyzetét is súlyosan befolyásolta –, a világháborút lezáró békerendszer szerkezeti elemeiben túlnyomórészt változatlanul épnek mutatkozott. Már gróf Bethlen István kormányfővé emelkedése óta az előző kormányok a győztesekkel szemben konciliáns, a békerendszer keretei közé beilleszkedni törekvő politikát inauguráltak. Az ország sorsának intézői – a rendszer jellegéből fakadóan is – távlatilag nem tudtak és nem is akartak lemondani a történelmi Magyarország visszaállításáról, ami mögött ennél is többről, a magyarság Duna-völgyi szupremáciájának visszaszerzéséről volt szó. Ezért a húszas évek második felében létrejövő külpolitikai lehetőségeket jórészt olyan diplomáciai tevékenység kibontakoztatására használták fel, amely az ország – meglehetősen csekély – erőforrásait egy feltételezetten majdan kialakuló, az európai status quot gyökeresen megváltoztató hatalmi csoportosuláshoz volt hivatott csatlakoztatni. Sokak által felismerten e képződmény a legyőzött, illetve az új helyzettel elégedetmegváltoztató hatalmi csoportosuláshoz volt hivatott csatlakoztatni. Sokak által felismerten e képződmény a legyőzött, illetve az új helyzettel elégedetlen országok szövetkezése révén fog kialakulni. E perspektívának a 20-as években még távoli és egyben feltételezett jellege, valamint Magyarország gazdasági, demográfiai, katonai helyzetének

A gazdasági válság pusztító vihara nemcsak a termelés és az elosztás szférájában okozott mélyreható átalakulásokat, hanem a politikai életben is – sokszor a gazdasági viszonyoktól közvetlenül befolyásoltan – változásokat indított meg. E fejlődés jegyében először a kapitalista Európa unionisztikus megszervezésére történtek kísérletek, majd annak kudarca nyomán a regionális megegyezési törekvések kerültek előtérbe.[1] E kísérleteket áthatotta már a felismerés, hogy a békekötések határozmányait az addigi módszerekkel fenntartani nem lehet.

A gazdasági krízis különösen a gyengén fejlett, mezőgazdasági struktúrájú országokat, köztük hazánkat is nagyon érzékenyen sújtotta. Minthogy a kilábalásra az összefogás révén tett kezdeményezések terméketlenek maradtak, szükségszerűvé vált, hogy ezek a gazdasági elzárkózás eszközével (vagyis egymás rovására) próbáljanak megkönnyebbülést találni. A gazdasági tendenciák ily alakulása a szélsőjobboldali velleitású, extrém nacionalista erők előretörésének kedvezett.

*Tanulmányunk a Gömbös-kormány külpolitikáját bemutató – készülő – összefoglalás része. Ezért mellőzhetőnek gondoltuk itt a magyar külpolitika néhány olyan lényegesebb relációjának – bolgár, jugoszláv, lengyel, török – a felvillantását, amely egy-egy későbbi időszakban nyer átmenetileg vagy huzamosabban jelentőséget. Ilyen esetekben a tárgyalást – némi visszatekintéssel – ott vesszük fel, ahol azt egy-egy fontosabb esemény ábrázolása indokolttá teszi.

[1] Erről ld. részletesebben: Ormos 45–125. (A lábjegyzetekben lévő rövidítések feloldását a tanulmány végén közöljük.)

Gömbös Gyula, aki hosszú évek óta készült arra, hogy egyszer az ország élére kerül, külpolitikai téren is olyan programmal jelentkezett, amelyet alkalmasnak talált arra, hogy a mély krízis nyomán országszerte eluralkodott kilátástalanság érzését megszüntesse, a kormányzat társadalmi bázisát kiszélesítse és ekképpen nagyobb léptekkel haladhasson tova azon az úton, amerre már az előző ellenforradalmi kormányok is – a maguk módján és a számukra adatott szűkebb lehetőségek között mozogva – törekedtek.

Noha a változtatásra törekvő erőknek még egyetlen ponton sem sikerült a békeműn súlyos sebet ejteniök, szaporodtak azok a jelek, amelyek arra vallottak, hogy a közeli jövő ilyenfajta sikereket érlel. Nemrégiben, 1932 nyarán, a lausanne-i konferencia a német jóvátételt – 3 milliárd márkás megváltás fejében – eltörölte, a bolgár és magyar jóvátételfizetést pedig megszüntette. Jelentősége elsősorban nem is gazdasági természetében rejlett, hiszen a jóvátételre kötelezett legyőzöttek fizetésképtelenségének tényét ismerte el, kodifikálta. A hangsúlyt joggal lehet ezért arra helyezni, hogy itt a békerendszer egy adott vonatkozásának tarthatatlansága, illetve megvalósíthatatlansága vált nyilvánvalóvá. Bizonyos értelemben jelentősebbnek minősíthető az a tény, hogy ekkortájt a győztes államok politikai – és szélesebb társadalmi – közvéleményében terjed az a meggyőződés, mely szerint a háborús összecsapást a békés revízióval lehet megelőzni. Olaszországban ez már évek óta a hivatalos politika rangjára emelkedett, Nagy-Britannia kezdettől fogva mérséklőleg lépett fel a francia hegemonisztikus igényekkel szemben, és most már a francia politikai közvéleményben is gyarapodik azoknak a száma, akik ebbe az irányba keresik a kiutat. Érthető módon a legmerevebbnek etekintetben a kisantant államai mutatkoztak. A megváltozó helyzet hatása alól azonban ezek sem vonhatták ki magukat. Hiszen valójában egyetlen közös érdek – a magyar revindikációs politikával szembeni védekezés – tartotta őket össze. A potenciálisan igazán veszélyes status quo ellenes Németországgal szemben Csehszlovákia nemigen számíthatott Románia, még sokkal kevésbé Jugoszlávia hatékony segítségére, míg a Jugoszlávia számára legnagyobb gondot jelentő Olaszországgal szemben a másik két partner iparkodott modus vivendit találni. A szovjetellenességben világnézeti alapon ugyan mindhárman találkoztak, viszont hatalompolitikai megfontolásokból kézenfekvő volt a két szláv etnikumú ország Szovjetunióhoz való közeledése. Ellenben Besszarábia hovatartozandósága Bukarest számára elrekesztette a Moszkvába vezető utat.[2]

Maradt tehát a magyar aspirációkkal szembeni együttes fellépés lehetősége és szükségessége, amelynek – már csak a más irányokban meglévő érdekellentétek elfedése végett is – érdemes volt demonstratív színezetet adni.

Ebben a helyzetben tette meg az új magyar miniszterelnök, hogy szakítva az előző kormány taktikájával, ismét nyíltan kormányprogrammá emelte a békés revízió követelését.

Október 4-én a rádión keresztül sugárzott bemutatkozó beszédében egyenes leszögezi: „minden békés eszközzel törekszünk a békeszerződések revíziójára". Kijelentésének nyomatékát a sűrű ismétlésekkel tovább fokozta. Néhány nappal később a TESz-nek az Országház előtt megrendezett demonstrációján mondott beszédében, majd az Országgyűlés Képviselő Házában, illetve Felső Házában történt bemutatkozásakor ugyanebben az értelemben nyilatkozott. A hónap végén közzétett Nemzeti Munkaterv vonatkozó pontja – némi bővítménnyel – a fentebb idézett szavakat ismétli meg.

[2] Halmosy 301–306 l, Ormos 131–138, 203–209, 17.

Gömbös is tartja magát az eddig követett taktikához, amennyiben nem tér ki az igényelt revízió tartalmának meghatározására. Ám amikor kijelenti, hogy „külpolitikánk feladatának tartjuk biztosítani a magyar nemzetállam részére azt a szerepet, amely nemzetünket múltjánál, földrajzi helyzeténél és történelmi hivatottságánál fogva megilleti", akkor – külpolitikai gondolkodásának vázlatos ismeretében – joggal következtethetünk arra, hogy ezzel az integer Magyarország helyreállításának, a régi szupremácia visszaszerzésének igényét juttatja kifejezésre. Ez volt a végső célkitűzés, amelyhez a békés revízió jelszavának lobogtatását megfelelő taktikának találta. A végső célhoz képest a választott taktika helyesnek tűnhetett, az adott helyzetben mégis számolni kellett a várható negatív visszhanggal. Feltehetőleg ezt enyhítendő jelentette ki Gömbös – aki szinte politikusi pályafutása kezdetétől szónokolt egy kelet-európai politika érdekében –, hogy nem zárkózik el „a dunai államok együttműködése elől". Feltételül viszont a – tartalmilag meg nem határozott – revízió megejtésén túl a kisebbségi jogok hatásos érvényesülését állította. A feltételek ilyetén történt egymás mellé állítása valamiféle részleges revízió igényére engedett következtetni, valódi aspirációját Gömbös tehát ezzel kifejezetten elleplezte.[3]

Az új kormány külpolitikai bemutatkozásának másik sajátos – és szokatlanságánál fogva nem csekély feltűnést keltő – mozzanata az volt, hogy Gömbös kinevezése napján nyilvánosan táviratot intézett Mussolinihez, amelyben maga és a nemzet nevében „tántoríthatatlan" barátságát és tiszteletét juttatja kifejezésre. Egyben az olasz diktátor támogatását kéri ahhoz, hogy – úgymond – „az elődeim által követett irányelvek teljes egészükben betarthatók legyenek". A táviratváltás – Mussolini 4-én meleg hangon válaszolt – ország-világ elé tárta, hogy a hivatalos magyar külpolitika feledtetni kívánja a már a Bethlen-kabinet utolsó hónapjaiban érzékelhető módon elkezdődött és a Károlyi-kormány idején jelentékenyebbé váló elhidegülést, amely ugyan még ma sincs kellőképpen feltárva, de kétségkívül egyfajta határozottabb francia orientációs kísérlet felbontakozásával volt összefüggésben. Ugyanakkor Gömbös e gesztusában határozottan mutatkozik egyféle gyerekes öröm, hogy íme, végre elérkezett a hatalom azon posztjára, honnan – remélte – valóra válthatja társadalomátalakító elképzeléseit és ezt immár „egyenrangú félként" adhatja a csodált és – feltehetőleg – egyszerre irigyelt, rokon érzeteket képviselő Mussolini tudtára.[4]

A politikai irányvonal alakulására közvetlenebb módon hatást gyakorló közélemény túlnyomó hányada egyetértéssel fogadta az olasz kapcsolatok intenzív ápolására így módon bejelentett igényt. Megmutatkozott ez gróf Apponyi Albert november derekán szajlott római látogatásán is, aki a Mussolinivel történt találkozóját arra is felhasználta, hogy eloszlassa – amint kifejezte – „azt a homályt, mely egy időben a magyar–olasz viszonyt érintette" és kérje a Ducet, hogy „legyen bizalommal Magyarország iránt". Ugyanakkor (kiváltképpen a nagytőkés és legitimista körök) nagy súlyt helyeztek arra,

[3] K 428. 839. csomó. 1932. X. 4.; Budapesti Hírlap, 1932. október 9., KN XI. kötet 53; FN II. kötet 6; K 428. 839. csomó. 1932. X. 25.; K 64. 1933–23–13. Pro memoria Gömbös számára 1932. XII. 9-én; Kónya 48., Pritz

[4] K 428. 839. csomó. 1932. X. 1. és X. 4.; DDF I 1. kötet 276. sz., Beauverger budapesti francia ideiglenes ügyvivő 1932. X. 25-i jelentése arról, hogy a távirat elküldését Mussolini iniciálta. KN XI. kötet 107, őrgróf Pallavicini György 1932. X. 12-i felszólalásában súlyos hibának tartja a táviratot. A Károlyi-kormány francia politikájára: Márkus 203–230, 257–271, Ormos 75–77, 85, 115–118, Juhász 135, 140.

hogy a kormány Londonnal és Párizzsal is ápolja a kapcsolatokat. Ebből a szemponból szorgalmazták egyesek a Károlyi-kormány által Párizs felé megkezdett „nyitás" folytatását. Gömbös ezt oly módon helyezte kilátásba, hogy elmosta az előző két kabinet között etekintetben valóban létezett különbségeket. Ilyenképpen a Károlyi-kormány külpolitikájának továbbfolytatására tett ígéretének csupán formális jelentősége volt. A hangsúlyt a magunk részéről fejtegetéseinek azon részén látjuk, amikor arról volt szó, az addigi külpolitika folytatása „nem zárja ki azt, hogy akkor, amikor az ország érdeke kívánja, ezen a politikai rendszeren külpolitikai vonatkozásban bizonyos változtatásokat lehessen eszközölni".[5]

A Franciaországhoz való közeledésnek Gömbös közismerten nem volt a híve, a Károlyi-Walkó által építgetett orientáció számára csöppet sem volt követendő példa. Nyilvánvalóan fenntartással kell fogadnunk a budapesti francia követ előtt tett kijelentését, mely szerint érzelmi momentumok nem sarkallják franciaellenességre. De azt is bizonyosra vehetjük, hogy franciaellenes beállítódásában nem ez volt a meghatározó mozzanat. Intranzigens nacionalizmusából fakadóan a francia orientáció számára azért nem volt szimpatikus, mert elképzelhetetlennek tartotta, hogy Franciaország a Dunamedencei politikáját úgy építse át, hogy az a magyar külpolitika távlatos céljaival egybecsengjen. Franciaellenességét világnézeti ok is motiválta: „Franciaország sohasem azokkal az osztályokkal és rétegekkel szimpatizált – mondja 1927-ben, és nincs okunk feltételezni, hogy időközben felfogását megváltoztatta –, amelyek a konzervatív világnézetet jelentették, hanem azokkal az elemekkel, amelyeknek hatalmából mi magyarok, akik a sovén magyar álláspontot képviseljük, nem kérünk".[6]

Ekkor azonban még Gömbös is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy – az olasz orientáció hangsúlyosabbá tételén túlmenően – nincsen ok a jövőre vonatkozóan kilátásba helyezett „bizonyos változtatások" azonnali megkezdésére.

A Külügyminisztériumban október 3-án utasítás-tervezetet készítettek a róma magyar követ, Hory András részére. A rövid szövegű tervezet értelmében a követnek Mussolinit kell felkeresnie, hogy elmondja: az új kormány „teljes egészében magáév teszi" a Bethlen által folytatott, a magyar–olasz barátsági szerződésre épülő külpolitika irányvonalat; „az olasz kormánnyal szorosan kollaborálni kíván". Egyben felhívja figyelmet a magyar gazdasági helyzet rendkívüli súlyosságára, kéri a Duce-t, hogy „ felmerülő közös gazdasági érdekű kérdések tárgyalásánál" legyen erre tekintettel, mert „ kormány, de a kormánypárt is ezen kérdések miként való megoldásával áll és bukik".[7]

A fogalmazványt Apor báró, a politikai osztály vezetője bemutatta a miniszter elnöknek, aki azt nem hagyta jóvá. Helyette maga fogalmazta meg a Mussolininek szóló üzenet szövegét. Lépése – és még inkább az üzenetnek a tervezetnél jóval sokoldalúbb

[5] K 63. 1932–23/7–2675/168/ Hory 1932. XI. 15-i jelentése, amelynek mellékleteként felte jeszti Apponyi feljegyzését Mussolinivel folytatott beszélgetéséről; KN XI. kötet 65, 107, 108, 11 Turi Béla 1932. X. 11-i, Pallavicini György X. 12-i, Bajcsy-Zsilinszky Endre X. 12-i felszólalása, illetve miniszterelnök X. 12-i válasza.

[6] Gömbös külpolitikai nézeteinek alakulásáról ld. részletesebben: Pritz; DDF I 2. kötet 65. sz de Vienne budapesti francia követ 1932. XII. 5-i jelentése Gömbössel történt 3-i találkozójáró ugyanerről: K 64. 1933–23–664. napijelentés 1932. XII. 4.; KN 1927. II. kötet 85.

[7] K 64. 1932–23–545.

kidolgozottsága – jelezte, hogy a magyar külpolitika irányításába közvetlen beleszólást igényel magának. Ismeretes módon Puky Endre külügyminisztersége is azon engedmények közé tartozott, amelyekre a kormányalakítási tárgyalások során Gömbös a nagybirtok és nagytőke exponenseivel szemben kényszerült. Ellenben míg a többi tárca új birtokosa önálló, karakterisztikus egyéniség volt, addig Puky esetében nem lehetett kétséges, hogy – amint azt Bethlen a budapesti francia követ előtt nem habozott kijelenteni – csupán „spanyolfal lesz", aki mögött mások fogják a magyar diplomáciát irányítani. Bethlen azt gondolta, hogy a Külügyminisztériumban lévő emberei révén – élükön a kitűnően felkészült, nagy tapasztalatú Khuen-Héderváry Sándorral, a miniszter állandó helyettesével – ő lesz a spiritus rector, változatlanul hódolhat kedvenc szenvedélyének, a diplomáciának. Gömbös viszont – akinek eltökélt szándéka volt, hogy a magyar diplomáciát maga irányítsa – szintén kézenfekvőnek látta, hogy a kényszerített engedményből fakadó lehetőséget a maga javára fordítsa.[8]

Egy török basa keleties cikornyásságára emlékeztető bevezető után üzenetében Gömbös is a bethleni kül- és belpolitika kontinuitását hangsúlyozza. Értvén ezen – a külkapcsolatokban – a határozott és egyértelmű olasz orientációt: „Bethlen gróf legnagyobb érdemének éppen azt tartom, hogy helyes intuícióval ismerte fel a nemzet érdekeit akkor, amikor útja Rómába vezette." Azt, hogy a belpolitikában mit is ért a folytatólagosságon, az üzenet elején nem említi, a végén azonban visszatér rá és világosan kifejezésre juttatja változtatási szándékát: „Magyarországon a politikának erős szociális tartalmat kell adni a Carta del Lavoro elgondolásai alapján azon célkitűzéssel, hogy a szociáldemokráciának a szerepe és jelentősége a minimálisra csökkentessék."

Az üzenetet Hory néhány nap múlva tudta Mussolininek átadni, akire e belpolitikai program „természetesen igen jó benyomást tett". Az olasz orientáció kontinuitását azonban kevésnek tartotta. Gömbös látogatási szándékát tudakoló üzenetére látható örömmel pozitív választ adván, kijelentette: „Általában szükségesnek tartom, hogy politikánknak konkrétabb tartalmat adjunk... Az olasz–magyar barátság igen szép. Politikánk azonban nem merülhet ki ennek hangoztatásában. Az utóbbi időkben csak ezt hajtogattuk s egyhelyben topogtunk.... Ez a politika úgyszólván teljesen statikus volt. Most dinamikus erőt kell annak adni."

E dinamikusabb politika konkrét tartalmára üzenetében már Gömbös javaslatot tett: „Külföldi relációkban a legnagyobb fontosságot tulajdonítom az osztrák kérdésnek, amellyel Olaszországgal egyetértőleg legintenzívebben kívánok foglalkozni."

A magyar követ által előadott üzenetet végighallgatva Mussolini is első helyen – és jóval részletesebben – az osztrák kérdéssel kezdett foglalkozni. A mai Ausztriát valóságos függönynek mondotta, amely a két országot elzárja egymástól. Bethlen vámuniós tervének meghiúsulását is az osztrák kormányzat nyakába varrta, amely most az olasz miniszterelnök előadásában kizárólag Berlin bábjaként jelent meg. Mussolini ezért javasolja, hogy az olasz–magyar politikát „ebben a vonatkozásban újból megvitassuk és összeegyeztessük".

„Németországban a német jobboldalhoz – üzeni Gömbös – erős szálaim vannak. Felfogásom a német kérdést illetőleg is teljesen azonos a Bethlen grófféval és hiszem, hogy

[8] Kónya 42–47; DDF I 1. kötet 225. és 276. sz., de Vienne 1932. X. 4-i, valamint Beauverger 25-i jelentése: Antal 64: „... megnyugtathatlak benneteket – mondotta Gömbös baráti körében akárki is a külügyminiszter... a külpolitikát én magam fogom irányítani. Sem az öreg Pukynak, sem a leendő utódjának nem sok beleszólása lesz abba."

ha Róma és Berlin, illetve Budapest és Bécs egy erősebb konszernt alkothatnának, annak jelentős szerep juthatna Európa politikai életében." Gömbös tehát az első adandó alkalommal Mussolini tudomására hozza a Berlin és Róma együttműködésére vonatkozó közel 12 esztendeje kialakult felfogását. E plánummal szemben azonban Mussolini hallgatásba burkolódzott, mert – amint azt találkozásukkor Gömbösnek ki is fejtette – a német nácik várható hatalomra jutását külpolitikailag nem tartotta kívánatosnak. Nemcsak az elsőrangú olasz érdeknek minősített osztrák függetlenséget látta általuk bizonyosan veszélyeztetettnek, hanem főleg attól tartott, hogy a német–olasz megegyezés megvalósítása velük még nehezebbé válik.

Nem reflektált Mussolini a lengyel kapcsolatok felemlítésére és közömbösen hallgatta az üzenet francia vonatkozású passzusát. („Franciaország részéről az utolsó időkben jobb diszpozíciók mutakoztak irányunkban és a franciák igyekeztek egy barátságosabb atmoszférát megteremteni, amelyet, tekintettel Franciaország nagyhatalmi jelentőségére, a szükséghez képest én is fenn kívánok tartani.")

Annál élénkebben reagált az üzenet ezen részére: „Különös gonddal kívánok foglalkozni a Balkán problémával és az a felfogásom, hogy Olaszország és Magyarország – adva lévén a Bulgáriához és Albániához való jó viszonyunk – eredményesen kooperálhatnak." Gömbös külpolitikai nézeteinek vázlatos ismeretében úgy véljük, hogy itt valóban a Balkánra, mint a majdan ismét kialakuló magyar expanzió terrénumára gondol, ahol megegyezést remél az olasz impériummal. Mussolini viszont, e szavakat „aktuálpolitikusan" értelmezvén, kizárólag és hosszadalmasan a jugoszláv – úgymond – előre haladott bomlási folyamaton kezdett el elmélkedni. Ezért az osztrák mellett a jugoszláv kérdést jelölte meg megbeszéléseik elsőrangú tárgyaként. Gömböshöz intézett felszólítása annak módja azt mutatja, hogy egymással összefüggésben az osztrák és jugoszláv kérdést tartotta igazán aktuálisnak. Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy a Pavelićék által ekkor már szervezett horvátországi felkelés motiválhatta Mussolinit. „Kérem őt (t. Gömböst – P.P.), hogy *már most tegye maga részéről is megfontolás tárgyává, hogy e kér viszonylatban milyen politika követését tartja célravezetőnek.* (Eredeti kiemelés – P.P.) *Bizonyos fejleményeket kombinációba véve* szükséges lesz attitűdünket Rómában elev fixíroznunk." (Kiemelés – P.P.)

A Duce helyeslőleg vette tudomásul, hogy Gömbös a leszerelési konferencián óvatos álláspontot óhajt tanúsítani és ehhez támogatását előre is kilátásba helyezte.

Természetesen üzenetében Gömbös is foglalkozott az ország súlyos gazdasági helyzetével. Mussolini segítségét kéri a magyar mezőgazdasági feleslegek „jó áron való" elhelyezése érdekében. „Ezzel szemben – fűzi hozzá, mintegy jelezvén, hogy nem alamizsnát kér, hanem üzletet ajánl – hajlandó vagyok Olaszország ipara részére szinté kedvezményeket tenni." A június végén megkötött olasz–magyar szerződés értelmében a olaszok a magyar mezőgazdasági termelvények közül nagy hányadában csak a búzára nyújtottak burkolt ártámogatást, tehát csak a búzának „jó áron való" elhelyezésére nyílott lehetőség. Ebben az esztendőben viszont silány volt a búzatermés és így ebből a termékből nem lehetett a rendelkezésre álló keretet kimeríteni. A Duce megértvén a kérés értelmét azonnal hozzájárult ahhoz, „hogy a hiányzó búzamennyiség az ismert feltétele mellett más mezőgazdasági cikkek által pótoltassék." Így azután a nagy diplomáciai rutinnal rendelkező Hory a kilátásba helyzett magyar ipari koncessziókat – tudván, hogy azoknak a Rómában Gömbös által való bejelentése, kiváltképp, ha az valamilyen konkré

formában történik, sokkal alkalmasabb Mussolini impresszionálására – „utólagos jóváhagyás reményében" elhallgatta.[9]

Gömbös római látogatásának időpontját – többszöri módosítás után – november 9–11-i terminusban állapították meg. Az azt megelőző hetekben olasz részről nem csekély módosulás következett be a tárgyalások tervezett tematikáját illetően és ezzel összefüggésben Romának a találkozó jellegére vonatkozó elképzelései is kezdtek kirajzolódni.

A rendelkezésre álló források arra engednek következtetni, hogy Mussolini – aki, mint a nemzetközi politikában oly sokan, Hitler közeli hatalomrajutásával számolt – meg akarván előzni a nácik, feltehetőleg először Ausztria ellen irányuló expanzióját, ismét erőfeszítéseket tett, hogy létrehozza a németek várható előretörését megakadályozó reteszt, vagyis erősítse Olaszország, Magyarország és Ausztria együttműködését. Ennek gazdasági megalapozására ismét szorgalmazni kezdte a három ország között megvalósítandó vámunió gondolatát, amelyet még az év elején – taktikából – római látogatása alkalmával Bethlen István vetett fel.[10] Ezért még Gömbös Rómába érkezése előtt tisztázni kívánták az osztrák álláspontot, illetve nyomást gyakoroltak Bécsre az olasz javaslat elfogadása érdekében. Dollfuss azonban Párizsra, Londonra, és főleg Berlinre tekintettel – a gazdasági akadályokat most nem is említve – kitért Mussolini kezdeményezése elől azzal az érveléssel, hogy e cél a semmeringi egyezmény (a semmeringi egyezmény, illetve a tárgyalt időszak olasz–magyar gazdasági kapcsolatainak alakulására ld. a 87–88. lapon írottakat) messzemenő kiszélesítésével valósítandó meg. Az olasz kormány az osztrák álláspontot elégtelennek minősítette és Budapestet kérte fel arra, hogy az „osztrákokat szintén ebben az irányban befolyásolja".[11]

Mi volt Budapesten a vélemény? Úgy tűnik, hogy Gömbös – aki a külpolitikában is átütő eredményeket szeretett volna felmutatni – nemcsak taktikából, de ténylegesen felkarolta a vámunió eszméjét. Ezért feltételezhetőnek tartjuk, hogy ezen üzenetnek befolyásoló szerepe volt abban, hogy a magyar kormányfő két nappal később titokban Bécsben termett és az osztrák kancellárt megkísérelte a vámunió tervének megnyerni. Eredményt azonban ő sem tudott elérni.[12]

[9] K 64. 1932–23–545. Gömbös üzenete Mussolinihez Hory András római magyar követen keresztül. K 63. 1932–23/7–2252. Puky számjeltávirata 1932. X. 5-én Horynak, amelyben – mivel az üzenetből kimaradt – jelzi Gömbös utazási szándékát és olasz választ kér. Mussolini válaszára: K 64. 1932–23–580. Hory számjeltávirata, valamint jelentése X. 13-án; az október 4-i üzenet egy részét idézi: Kerekes 44–45, illetve – a választ is ismertetve – Kerekes 73, 121; Gömbösnek a Berlin–Róma tengellyel kapcsolatos nézeteire ld. Pritz; a jugoszláv relációra, illetve a készülő usztasa felkelésre ld. Ormos 68. 78–79.

[10] „Hitler uralomra jutásával a nemzetközi politikai körökben már 1931-től kezdve számoltak, s azt tulajdonképpen korábbra várták, mint ahogyan bekövetkezett." Ormos 151; Bethlen vámuniós tervére: Márkus 228–229, Ormos 96, 238.

[11] K 64. 1932–23–604. Hory 1932. XI. 5-i számjeltávirata Aloisivel folytatott eszmecseréjéről.

[12] X 10933. sz. doboz E 673112–15. Schnurre 1932. XI. 28-i feljegyzése Kozma Miklóssal történt megbeszéléséről. K 69. osztrák dosszié Vegyes I. I–5. II. rész. Takácsy Csaba levele Rómába Nickl Alfrédnak 1933. III. 14-én; K 64. 1932–20–620. sz. Apor Gábor 1932. XI. 9-i napijelentése. Ld. még: Kerekes 73. 122.

A Külügyminisztérium az eddigiekben kialakított magyar álláspontot követte. A miniszterelnöknek kifejtették, hogy a vámunió „gazdaságilag csak fokozatosan érhető el, keresztülvitele és kezelése technikailag szinte kivihetetlen nehézségekbe ütközik.

Politikailag ugyanakkorák a nehézségek. Magyarország a kölcsön felvételekor, épp úgy mint Ausztria, kötelezettséget vállalt arra, hogy önállóságát megtartja. Tehát az Anschlusst tiltó hágai ítélet* épp úgy köti Ausztriát, mint Magyarországot. Annak az ítéletnek a jelen esetben való kedvező interpretációja Franciaországtól függ. Ez pedig Róma és Párizs közötti tárgyalás anyaga. Ebbe mi – *Bethlen gróf saját szavai szerint* – nem fogunk belefolyni, sőt nem vagyunk hajlandók Párizsban szóba is hozni... *Mindezek dacára* az olasz kormány előtt *teljes odaadással fel kell karolnunk* ezt az eszmét ... (tudniillik a vámunió gondolatát – P.P.) *Ugyanis a mi értékünk ezen kombináció által az olaszok szemében megnövekedik, ezáltal elesik számunkra egy olasz–jugoszláv vámunió mindig fenyegető lehetősége,* végül pedig *módunkban van a vámuniós cél érdekében a semmeringi egyezmény fejlesztését követelni és így (az) olasz-magyar gazdasági forgalmat növelni.*"[13] (Kiemelések – P.P.)

Október végére kiérlelődött az olasz elképzelések másik pontja is. Aloisi báró, az olasz Külügyminisztérium kabinetfőnöke október 29-én magához kérette a magyar követet. Közölte vele, hogy a tárgyalásoknak 'konkluzív' jelleget kívánnak kölcsönözni, elsősorban a vámuniós tervet illetően. „Egyúttal politikai megállapodás létesítésére is gondolnak, amelybe esetleg Ausztria is bekapcsolódnék. Ennek *pacte consultatif* jellege volna. Instrumentum *Gömbös római látogatása alkalmával* kerülne aláírásra."[14] (Kiemelések – P.P.)

A magyar Külügyminisztériumban nem talált helyeslésre az olasz javaslat. A válság mélypontján, tudatában annak, hogy az olaszoktól valóban hatékony gazdasági segítséget nem kaphatnak (Mussolini a még 1928-ban megígért nagyösszegű kölcsönt sem volt képes folyósítani); ugyanakkor számítván a nemzetközi helyzet gyökeres átalakulására, Budapest – éppen a tét nagysága miatt – a túlságos elkötelezettség elkerülésére, a szabad kéz politikájának megőrzésére törekedett. A Rómával való számos pontú érdekazonosság okán a magyar–olasz kapcsolatoknak az eddigieknél határozottabb karaktert kívántak adni, de egy konzultatív paktum megkötéséig nem kívántak elmenni.

Ezért Horyt olyan utasítással látták el, amely – a látogatásáról szóló olasz és magyar sajtó egybehangolására tett javaslaton keresztül – a negatív magyar választ közölte. A rejtett utalás hatásossága végett a követ még feladatul kapta, hogy „nem egyenes kijelentéssel, hanem egy mellékmondatban" értesse meg a Palazzo Chigiben: „bármilyen instrumentum aláírására sor nem kerülhet, mivel a miniszterelnök/nek/ az/t/ előzőleg teljes szövegében jóváhagyás végett be kell kormányzó úrnak mutatnia."[15]

Hory az utasítás első felét végrehajtotta, a másodikat azonban nem. Az olasz Külügyminisztériumban folytatott beszélgetéseiből „és egyes elszólásokból" ugyanis azt a

*A hágai Állandó Nemzetközi Bizottság 1931. IX. 5-én hozott ítéletében kimondta, hogy az év márciusában bejelentett német–osztrák vámuniós terv nem egyeztethető össze az 1922-es genfi jegyzőkönyvvel, amelyben az aláíró Ausztria kötelezettséget vállalt állami különállásának megőrzésére.

[13] K 64. 1932–23–621. „c" jelű melléklet.

[14] K 64. 1932–23–589. Hory X. 29-i számjeltávirata. A "pacte consultatif" kitételt a Külügyminisztériumban ceruzával aláhúzták. Vö. Aloisi 1932. X. 28-i bejegyzés.

[15] K 64. 1932–23–589. Puky XI. 4-i számjelutasítása Horynak.

benyomást nyerte, hogy az olasz diplomáciai kar vezetői nem ismerték Bethlen és Mussolini 1927 áprilisi, levélváltás formájában született titkos megegyezését, amely kimondta, „hogy azokról a kérdésekről, melyek a köztük fennálló szívélyes viszonyt bármilyen formában befolyásolhatnák, a jövőben tanácskozásokat folytatnak egymással". Miután azonban Arlotta (a budapesti olasz követ) „felvilágosította őket", a kabinetfőnök úgy nyilatkozott Horynak, hogy egy újabb accord létesítése nem szükséges „és csak azt ismételte meg, hogy Mussolini (a) római megbeszéléseknek *konkluzív* karaktert kíván kölcsönözni"[16] (Kiemelés – P.P.).

Az olasz diplomaták feledékenysége miatt helytelen lenne arra gondolni, mintha az 1927-es megállapodások ezen része egyáltalán nem ment volna át a gyakorlatba. Valójában a két ország között időről időre történt konzultáció. Az azonban nem lehet kétséges, hogy magának a megegyezésnek a tényét nem tartották evidenciában.

Vajon – a kérdés előtörténetének rekonstruálása nyomán – valóban megváltozott az olasz felfogás? Aligha hihetjük. Először is tekintetbe kell venni, hogy az 1927-es megállapodás nem meríti ki a konzultatív paktum fogalmát. Márpedig Mussolini – a jelek szerint – most ilyen megállapodás megkötését vette tervbe. Szándéka mellett a továbbiakban is kitartott. Néhány hónappal később az olasz diplomácia ismét erőfeszítést tesz az elfogadtatására,[17] és végül – 1934 márciusában – keresztül is viszi azt. Mindezek mellett az olasz elképzelés szívósságára mutat a konkluzív jelleghez való változatlan ragaszkodásuk. Azt aligha hihetjük, hogy a hármas vámunió kérdésében – kiváltképp az osztrák állásfoglalás ismeretében – gondoltak volna határozott körvonalú megállapodásra. Ezért Aloisi látszólag visszavonulásra való közlése mögül is azt az olasz szándékot véljük előlesejleni, amely arra irányult, hogy a találkozón valamiféle átfogó politikai megállapodás jöjjön létre.

Gömbös római útja fényes külsőségek közepette zajlott le. Kezdődött azzal, hogy a miniszterelnököt – kívánságára – nagy tömeg búcsúztatta a Déli-pályaudvarról. Folytatódott azzal, hogy az olasz határtól Mussolini szalonkocsiján utazott tovább, majd – megkülönböztető gesztusként – fogadására Mussolini megjelent a római pályaudvaron.[18]

A tárgyalások középpontjába a szorosabb olasz–osztrák-magyar kapcsolatok kialakításának kérdéskomplexuma került. A jugoszláv probléma taglalása viszont – legalábbis Mussolini eredeti elképzeléseihez képest – kisebb hangsúlyt kapott. Mussolini hozta szóba, kiemelvén, hogy „eleinte szkeptikus volt a horvát önálló nemzeti mozgalommal szemben, most azonban azon a nézeten van, hogy ez a mozgalom komoly, azt támogatni kell és, hogy Pavelić a megfelelő ember a mozgalom vezetésére". Minthogy Gömböshöz intézett üzenetében a Duce eleve jelezte, hogy a Jugoszláviával szemben követendő politika összehangolását is meg kívánja beszélni, a Külügyminisztérium erről a kérdésről is beszélgetéstervezetet készített. Gömbös ezt viszont nem mondta el, hanem csupán „alátámasztotta" tárgyalópartnere felfogását, „megemlítvén azt, hogy *ezen*

[16] Iratok IV. 28. sz.; K 64. 1932–23–604. Hory XI. 5-i számjeltávirata.

[17] Kánya Kálmán márciusi római útja előtt a francia követnek arról beszélt, hogy ha kisantant és francia oldalról a magyar külpolitika nem kap jobb diszpozíciókat, akkor a kormány nem lesz képes a belülről és kívülről – sejtetni engedte, hogy Rómából – jövő nyomásnak ellenállni, s akkor „az olasz-magyar szövetségi szerződés aláírása elkerülhetetlenné válhat". DDF I 2. kötet 395. sz.

[18] Antal 136; X 10926. sz. doboz K 125913–917. Hassell római német nagykövet XI. 16-i jelentése. K 428. 839. csomó. A Temps XI. 11-i jelentése.

mozgalom támogatására első sorban Olaszország van hivatva és hogy ezen mozgalommal párhuzamosan a makedon mozgalmat is istápolni kell, anélkül, hogy eleve megállapítanók, hogy a makedon mozgalom árnyalatai közül melyiket protezsáljuk. Megelégszünk azzal, hogy magát a makedon mozgalmat, függetlenül annak politikai végcéljaitól felkaroljuk, *mely akció szintén Olaszország hatáskörébe tartozik, míg mi itt is csak az asszisztens szerepét vállaljuk.*" (Kiemelések – P.P.) A külügyminisztériumi feljegyzés a szoros olasz–magyar együttműködés keretében javasolta, hogy „a két vezérkar az adott eshetőségeket már most egymással beszélje meg és konkluzióra jusson". A propozíciót Gömbös nem fogadta el, „mivel nézete szerint úgy az olasz kormány, mint a magyar vezérkar túl sötétnek nézi a jugoszláv helyzetet és korai – nézete szerint –, hogy a vezérkarok most erről beszéljenek".[19]

Az osztrák kérdésben jóval nagyobb egyetértésre jutottak.

A tárgyalás érdemi részét Gömbös azzal indította, hogy kifejtette: a gazdasági és politikai vonalvezetésnek azonosnak kell lennie. Ezt feltehetőleg azért tartotta fontosnak hangsúlyozni, mert a korabeli német–magyar kapcsolatokat – a magyar mezőgazdasági export tetemes kárára – éppen a két szféra szétszakítottsága jellemezte. Gömbös ezzel már előre jelezte, hogy Rómától nem csupán politikai gesztusokat, hanem azokat erőteljesen megalapozó gazdasági kooperációt vár. Miután álláspontját a Palazzo Venezia ura egyetértéssel fogadta, Gömbös megállapította, hogy „Magyarországnak Bécs-Róma vonalában kell elsősorban haladnia és hogy ebből a szempontból kell a jövőben nemcsak a politikai, hanem – húzta alá ismét nyomatékkal – a gazdasági kérdéseket is első sorban taglalnia".

Gömböst a Dollfuss-szal történt november 7-i eszmecseréje egyfelől, a tisztviselői révén a vámunió kérdésének taktikai kezelése mellett felhozott érvek másfelől meggyőzhették arról, hogy pillanatnyilag leghelyesebb, ha Rómában maga is a dollfussi formula elfogadása mellett érvel. (Ez azonban – véleményünk szerint – nem jelenti azt, hogy az azonos formula mögött két azonos felfogás húzódott volna meg. Az osztrák kancellár feltehetőleg taktikai megfontolásokból foglalt ekképpen állást, míg Gömbös változatlanul a vámuniót szükséges és elérendő célnak tartotta, ellenben a számbavett nehézségek késztethették a jelzett irányba.) „Az volt a benyomásom, hogy úgy a jelenlévő Suvich államtitkár mint Mussolini úr... végkövetkeztetésképpen belátták, hogy a vámunió azonnali kijelentése politikailag túlságosan erős éllel bír és így ők is *javaslatomat, amely Dollfusséval azonos, elfogadják.*" (Kiemelés – P.P.)

Mussolini tehát Bécs és Budapest ellenállásának láttán visszavonul. De megállapodnak abban, hogy a három ország 1–1 küldöttet delegál egy közös bizottságba, amelynek feladata lesz a vámunió kérdésének a megtárgyalása.

A konverzáció eredményeit olasz részről összefoglaló feljegyzésbe ennek kapcsán egy olyan pont került, amely kimondta, hogy „a vámunió megtörténte után a három kormány egymással a vámuniónak megfelelő politikai szerződést fog kötni". Gömbös viszont summázatában erről a megállapodásról nem tett említést. A diszkrepancia iránt érdeklődő Apor Gábornak pedig kurtán azt felelte, hogy „ez helyes, ez kimaradt az ő feljegyzéséből". Nyilvánvalóan a politikai szerződés gondolata – mint néhány nappal korábban a konzultatív paktumra vonatkozó elképzelés – olasz részről merült fel.

[19] K 64. 1932–23–621. „d" jelű melléklet; uo. „a" jelű melléklet; uo. Pro domo.

Gömbös számára azonban egy ilyen megállapodásnak csak a Berlinnel való kooperáció keretében lett volna értelme. Németország bevonása nélkül ekkor még nemcsak feleslegesnek, hanem – Berlin miatt – egyenesen ártalmasnak gondolhatta.

A dolfussi formula mindezek ellenére jó lehetőséget adott a gazdasági kapcsolatok szorgalmazására. Gömbös kérésére Mussolini hozzájárult ahhoz, hogy a trieszti kikötőt Ausztria és Magyarország igénybe vehesse. Ennek kapcsán Gömbös szállítási tarifa engedményt is kért, hogy a kikötőből az áruk jugoszláv terület érintése nélkül – tehát hosszabb úton, de mégsem drágábban – jussanak el rendeltetési helyükre. Gömbös nem volt nehéz helyzetben, amikor statisztikai adatokkal bizonyította a Jugoszláviából származó olasz mezőgazdasági importot, miközben – hangsúlyozta – a magyar mezőgazdaságnak nagy kiviteli nehézségei vannak. Ellenben – említette – Magyarország iparcikkeket szintén nem baráti államból vásárol. Ezért az olasz–magyar gazdasági kapcsolatok elmélyítését javasolta, és azt, hogy „annak megfelelően Olaszország mezőgazdasági, Magyarország pedig ipari cikkeket vegyen át." A probléma ebben a megvilágításban igen egyszerűnek tűnt, az olasz diktátor nagyvonalúan meg is ígérte annak „sürgős letárgyalását". A szakemberek részletekbe menő konkrét eszmecseréi a későbbiekben azonban ismét bebizonyították a probléma összetettségét, súlyos nehézségeit.[20] (Ld. erre részletesebben a 87–88. lapon írottakat.)

Mit jelentett akkor a nagyobb egyetértés?

Jelentette annak azonos megítélését, hogy Ausztriában olyan politikai viszonyokat kell teremteni, amelyek révén a magyar-olasz együttműködésben megbízhatóan résztvevő országgal számolhatnak. A probléma nem volt újkeletű, hiszen Bethlen és Mussolini már 1928-ban ennek módozatairól tárgyalt és jutott megegyezésre. A megállapodásnak, ismeretesen, az volt a lényege, hogy az osztrák szélsőjobboldal uralomra jutása jelentené a megfelelő megoldást, amelynek bekövetkezése közös olasz–magyar érdek.[21] Az alapvető célkitűzés megítélésében nem, de az addig követett magyar–olasz munkamegosztás helyességét illetően időközben Budapesten megváltozott a vélemény. „A Schober-kormány idején tett tapasztalatok, amikor az akció olasz beleegyezéssel magyar vezetés alatt állt, azt mutatják, hogy az olaszok mindig 'aktívak', elrontják túlbuzgalmukkal és fegyelmezetlenségükkel az akciót, a felelősség meg Magyarországé." Ennél is súlyosabb tanulságként állapították meg a Külügyminisztériumban, hogy a siker kilátásai kisebbek lettek. Bebizonyosodott ugyanis a Heimwehr gyengesége. Így a fordulatot „csak egy felülről, a kormány (ti. az osztrák – P.P.) által kezdeményezett és végrehajtott erőszakos megoldással" látják Budapesten keresztülvihetőnek. (Annál inkább erre a megoldásra gondolhattak Budapesten, minthogy másfelől az osztrák kormány a Heimwehr-hez időközben politikailag lényegesen közelebb került.) Ennél a pontnál tekintetbe vették azt is, hogy az osztrák kormánynak a nagyhatalmaktól való függése erősödött. Ezért „ezen kétes sikerű akció iniciálása és vezetése a Külügyminisztérium tiszteletteljes javaslata szerint – tanácsolják Gömbösnek – okvetlenül az olasz kormánynak hagyandó meg". A fordulathoz Berlin vagy Párizs „legalább passzív beleegyezése" szükséges, „amit csak Olaszország szerezhet meg". Az új rezsim stabilizálásának gazdasági feltételeit szintén csak Olaszország teremtheti meg. „Mindezen okoknál fogva javaslatunk az, hogy a tervet

[20] Uo. „d"jelű melléklet; uo. „e" jelű melléklet; Pro domo; uo „d" jelű melléklet.
[21] Nemes 99–108, Kerekes 73. 9–12.

karoljuk fel Rómában, de – sugalmazzák ismételten – olasz vezetés és felelősség alatt, és ígérjünk támogatást és... direkt összeköttetést a bécsi magyar követséggel, hogy egy szoros együttműködés lehetősége adva legyen."

Gömbös elfogadta a tanácsot. „Miután Ausztriában teljesen labilis a politikai helyzet, – fejtegeti Mussolininek –, a fősúly arra fektetendő, hogy a Heimwehrmozgalommal rokonszenvező Dollfuss helyzete megerősíttessék és ebből a célból esetleg illegális utak is választandók. A kérdésben vezető szerepet kell biztosítani a Bécsbe akkreditált olasz követnek, akinek – és itt Gömbös a kapott javaslatnál némileg továbbmegy – Budapest vezetésem alatt asszisztál."

A magyar kormányfő vázolta még „az osztrák katonai helyzetet és azon erőviszonyokat, amelyek az illegális szervezetek között fennforognak. Közösen megállapodtunk annak kimondásában, hogy a Heimwehrt és az osztrák hadsereget pozitív szervezési munkára fogjuk ösztökélni, hogy az osztrák kormánynak akaratának végrehajtásában megfelelő karhatalom álljon rendelkezésére."[22]

A római látogatás már önmagában alkalmas volt arra, hogy a két ország baráti kapcsolatait újból megerősítse. Az utazás politikai jelentőségét ebben láthatjuk. A találkozó alkalmával ugyan aláírtak néhány – a világháborús ellenséges viszony utolsó nyomait is eltüntető – kisebb jelentőségű egyezményt, így megszüntették a vegyes döntőbíróság intézményét, ám, az olasz szándékkal ellentétben, konkrét politikai megállapodásra nem jutottak. Ellenben jelentős – és az addigiakban alkalmazott munkamegosztást módosító – megállapodás született a tervezett osztrák belpolitikai fordulat intenzívebb előkészítését illetően. Mussolini ígéretet tett egy újabb – még a világháborúban zsákmányolt, korszerűtlen harcieszközökből álló fegyverküldeményre. Gazdasági téren – az említett és titokban tartott bizottság mellett – elhatározták egy olasz–magyar vegyesbizottság felállítását. A Brocchi-féle szisztéma – ld. erről a 87–88. lapon írottakat – keretében biztosított búzapreferencia más mezőgazdasági cikkekre való felhasználhatóságát – mint említettük – Mussolini már Gömbös üzenetére válaszképpen megígérte, találkozójuk alkalmával ezen ígéretét legfeljebb megerősíthette.[23]

Budapestre történt hazatérte után Gömbös diplomáciai úton tájékoztatta Dollfusst útjának eredményeiről. Az osztrákokkal szembeni bizalmatlanságát mutatja, hogy utasítása értelmében üzenetét – a nyomaték kedvéért kétszer is előírta – nem volt szabad írásban átadni, hanem Bessenyey bárónak (a bécsi ideiglenes magyar ügyvivőnek) fel kellett olvasnia Dollfuss előtt.

A magyar miniszterelnök jelezte, hogy az olasz kormány örömmel üdvözli Dollfuss Gömbös által tolmácsolt üzenetét. Ez a formula végképp elleplezte, hogy itt valójában olasz kezdeményezésről és egyúttal olasz visszavonulásról van szó. Gömbös kérte, hogy a kancellár a vámunió lehetőségét megvizsgáló bizottsága „bizalmi emberét minél előbb jelölje ki". Említette, hogy az olaszok elfogadták a trieszti közös kikötő tervét.

„Olaszország és Magyarország – folytatódik az üzenet – Dollfuss és pártjának, valamint a Heimwehr-nek együttműködését célzó osztrák politikai folyamatot örömmel üdvözlik és szívesen támogatják egyrészt olasz követ útján, másrészt a magyar miniszter-

[22] K 64. 1932–23–621. „b" jelű melléklet; uo. „d" jelű melléklet.

[23] X 10926. sz. doboz K 125913–17. Hassell XI. 16-i jelentése; K 64. 1932–23–621. „e" jelű melléklet. A találkozóra vonatkozóan ld. még Kerekes 45, 83, Kerekes 73. 121–124, Ormos 148.

elnök bevonásával." A megfogalmazásból kiérződik, hogy a hangsúly a Dollfuss-szal szembeni elváráson van, tehát elsősorban neki kell cselekednie. Ehhez azonban – és itt Gömbös elmossa az igényelt olasz prioritást – olasz és magyar részről segítséget kap.

A kancellár válaszában – utalván a folyamatban lévő osztrák–magyar kereskedelmi tárgyalások sürgősebb voltára – a delegátusra vonatkozóan halasztó feleletet adott. „Elejtette azt a gondolatot, hogy legszívesebben még egyszer találkoznék miniszterelnökkel, 'aminek talán azt a formát lehetne adni, hogy alkancellár Budapesten kérné odautazását'."

Így is történt. November 20-án, a következő vasárnapon Winkler alkancellárnak, a Budapesten tárgyaló osztrák kereskedelmi küldöttség vezetőjének kérésére Dollfuss néhány órára megjelent Budapesten.

Az osztrák államférfiú halasztó érvelését nem lehetett nem akceptálni, viszont budapesti utazását a bilaterális kereskedelmi szerződés ügyének egyenesbe juttatásán túl erősen motiválta a római út eredményei iránti érdeklődése.[24]

A gazdasági válság kellős közepén, 1932 tavaszán Ausztria június 30-i hatállyal felmondta az előző év derekán megkötött, az ún. Brocchi-féle szisztéma elvei alapján kialakított, és már az év végén módosított kereskedelmi szerződést. Az új szerződés megkötését célzó tárgyalások nemcsak a szerződés lejártáig nem vezettek eredményre, de a következő hónapokban sem tudtak a tárgyaló partnerek megegyezésre jutni. A szerződésnélküli állapotot árucsere-forgalmi megállapodásokkal enyhítették. E provizorikus megoldások nem változtattak azon a tényen, hogy a két ország között valóságos vámháború dúlt, kölcsönösen retorziókkal próbálták a krízis terheinek nagyobbik hányadát a másik félre hárítani. A tisztázatlan helyzet nagyarányú csempészkereskedelem kibontakozása irányába hatott, amellyel szemben például az osztrák határőrséget katonai alakulatokkal erősítették meg.[25]

Magyarországot a bekövetkezett helyzet általánosságában és konkrétságában egyaránt az ilyen szituációknál jóval érzékenyebben érintette. Egyrészt azért, mert hagyományosan Ausztria volt hazánk legjelentősebb külkereskedelmi partnere. Magyarország teljes külforgalmából az egymás közötti forgalom 1929-ben 19, 1930-ban 18,9, 1931-ben 20,9 és 1932-ben (a jellemzett helyzet ellenére is) 20,5%-ot tett ki. Ez önmagában is magas arány mögött a még tetemesebb magyar mezőgazdasági export húzódott meg. Az ország e szektorbéli kivitelének 1929-ben 37, 1930-ban 34,7, 1931-ben 39,6 és 1932-ben 40,6%-a e szomszédos országba irányult. Ha a mezőgazdasági kivitel egyes jellegzetes árucserecsoportjaira vetünk egy pillantást, akkor az eddig elmondottak még csattanósabbá válnak. Csupán az 1932-es esztendőt vizsgálva azt látjuk, hogy Magyarország teljes sertésexportjának 86,9, szarvasmarha-kivitelének 25,1, lóeladásának 27,5, gabona-, illetve lisztelhelyezésének 69,5, illetve 64,9%-a Ausztriába irányult.[26]

[24] K 64. 1932–20–616. Gömbös utasítása a bécsi magyar követnek. (A Külügyminisztérium a rendeletet XI. 15-én továbbította Bécsbe), uo. 623. sz. Ambrózy Lajos bécsi magyar követ XI. 16-i számjeltávirata; K 64. 1932–20–633. Gömbös feljegyzése a Dollfuss-szal folytatott XI. 20-i tárgyalásáról.

[25] K 69. osztrák dosszié – Vegyes II. A külügyminiszter összefoglaló tájékoztatása 1932. VII. 18-án a vámpolitikai bizottságban a magyar-osztrák kereskedelmi szerződéses tárgyalásokról, HIL Vkf. 2. 1932. 118560.

[26] Ausztria 12, Gunst 103, Ausztria 18.

A két ország között a történelmi fejlődés során tradicionálisan kialakult munkamegosztás azonban a saint-germain-i, illetve trianoni békeszerződés nyomán, az állami elkülönültség következtében nem jelentéktelen mértékben módosult. E változásokat pedig a gazdasági válság még inkább elmélyítette. Az autarchiás törekvések – a térség többi államához hasonlóan – mind jobban megmutatkoztak. Így Ausztriában komoly erőfeszítések történtek a mezőgazdasági termelés fokozására, hazánkban pedig az ipari fejlődésben következett be előrelépés.

A gazdasági válság ismeretes módon elsősorban a mezőgazdasági cikkeket exportáló országokat sújtotta. Saját szorult helyzetétől indíttatva relatív előnyét nyugati szomszédunk erősen deficites kereskedelmi mérlegének javítására iparkodott – nem eredménytelenül – felhasználni. A két ország teljes külforgalmának egyenlegében Ausztria rovására mutatkozó 1929. évi 160 millió schillinges deficit 1930-ban ugyan még némileg növekedett (163 millió), de 1931-ben már 105 millióra, 1932-ben pedig 65 millióra csökkent.[27]

Az új szerződés megkötésére vonatkozó tárgyalások elhúzódásának fő oka az volt, hogy az osztrák fél a cserearányokat számára kedvező módon tovább akarta javítani, míg a magyarok leginkább a kialakult helyzetet akarták stabilizálni. Súlyos nézeteltérések forrása volt továbbá az egyes árufeléségekre megállapítandó kontingensek megszabása.

A szerződés felmondása konkrétan azért érintette keservesen az országot, mert azt az osztrákok tudatosan a mezőgazdasági szezoncikkek fő exportidényére időzítették. Fegyverként használták tehát egy számukra előnyösebb új szerződés kikényszerítésére.

Az osztrákok helyzetét erősítette az a tény is, hogy Csehszlovákia – az ország másik legfontosabb kereskedelmi partnere – már 1930. december 15-i hatállyal felmondta a kereskedelmi szerződést. A két ország közötti vámháború évekig elhúzódott, az új szerződést célzó tárgyalások éppen 1932 májusában, eredménytelenségük miatt, megszakadtak.[28]

Ausztria tárgyalási pozícióit földrajzi elhelyezkedése is javította. Jelentős kereskedelmi partnereivel – Németország, Svájc, Olaszország, Csehszlovákia, Jugoszlávia – közvetlen összeköttetésben volt. Magyarországra, mint tranzitországra legfeljebb román viszonylatban szorult. Szükség esetén azonban – némileg hosszabb úton – Jugoszlávián keresztül is kapcsolatot teremthetett. A kisantant gyűrűjébe fogott Magyarország viszont nagyon erősen rá volt utalva az osztrák tranzit utak igénybevételére.

Mindezeken túlmenően politikai megfontolások is abba az irányba hatottak, hogy Budapest ne hagyja a helyzetet elfajulni. Az Ausztriával való politikai viszony megromlása teljessé tette volna az ország politikai izoláltságát, rontotta volna az Olaszországhoz fűződő baráti kapcsolatok kihasználásának esélyeit. „Helyes volna-e kockára tenni titkos szállítmányok tranzitjának lehetőségét – figyelmeztet kérdésével is a bécsi magyar követ –, amelynek megtűrését csak egy barátságos Ausztriától várhatjuk. Helyes volna-e Ausztriát annak a kísértésnek kitenni, hogy újból Csehországhoz való közeledésében keresse boldogulását? "[29]

[27] Ausztria 12.
[28] Szuhay 72–73, 61–68.
[29] K 69. osztrák dosszié – 1932. I-c. Ambrózy VII. 6-i, valamint VII. 15-i jelentése.

Mégis éppen a politikai momentum volt az, amely a meg-megrekedő tárgyalásokat a megoldás útjára vezette és a számbavett negatívumok ellenére is Magyarország számára viszonylag kedvező szerződést eredményezett.

Ausztria a számára életfontosságú lausanne-i kölcsön felvételével, amelynek folyományaképpen ismét kötelezettséget vállalt arra, hogy nemzeti különállását – 1952-ig – megőrzi, Németország politikai vezetőségét, nacionalista-nemzeti közvéleményét súlyosan felbőszítette, a kölcsönakciót keresztülvivő osztrák kancellárt egyszerűen – Kánya Kálmán szavaival élve – megutálták. A pénzügyi segítség ilyen feltételek melletti elfogadása Ausztriában is súlyos meghasonlásra vezetett, a kormányzat társadalmi-hatalmi helyzete kritikussá vált. Szorult helyzetében Dollfuss természetesen ismét és ismét mérlegelte a polgári demokratikus hatalmakra való támaszkodás lehetőségeit. Tapasztalatai révén azonban újból és újból arról kellett meggyőződnie, hogy hatékony támaszt nem lelhet körükben. A Németországban lezajló jobboldali politikai folyamat az osztrák baloldalt ugyan arra késztette, hogy korábbi felfogásával ellentétben Anschluss-ellenes álláspontra helyezkedjék, ám Dollfuss – és a mögötte álló osztrák nemzeti burzsoázia – a velük való politikai szövetkezést elképzelhetetlennek tartotta.

Így az osztrák kancellárnak nem sok választása maradt. Szükségszerűen közeledett Olaszországhoz és Magyarországhoz. Ennek a közeledésnek azonban súlyos ára volt: az ország politikai berendezkedését fasiszta mintára át kellett szerveznie. Nemcsak az ár súlyossága volt probléma, hanem talán még inkább az, hogy elfogadása feloldhatatlan és egyben elkerülhetetlen ellentmondásokba torkollott. Hiszen belpolitikailag az egyesülésellenes erők leghatékonyabb tömbjének felszámolását kívánta. Külpolitikai téren pedig számítani kellett a polgári demokratikus országok rosszallásával, aminek konzekvenciáit nem lehetett pontosan felmérni. Ráadásul Dollfuss az egyoldalú olasz–magyar orientációt taktikailag sem tarthatta kívánatosnak, hiszen még korántsem vesztette el a reményt, hogy Berlinnel megegyezhet. Egy ilyen lépés a Bécsre nehezedő német nyomást előreláthatóan fokozta volna. Mindezt tetézte az olasz és magyar partner egyáltalán nem feltétlen megbízhatósága. Rómában és Budapesten egyaránt az Anschlusst igazából elkerülhetetlennek tartották. A nacionalista világnézet jegyében logikus volt a felismerés, hogy – adott nemzetközi helyzet kialakulását feltételezve – a gyenge, még csak formálódó osztrák nemzettudat a nagynémet gondolat vonzásának nem lesz képes ellenállni.

Ha el is tekintünk attól az egyébként egyáltalán nem lényegtelen korabeli társadalomlélektani attitűdtől, amelyet a világháborús olasz pálfordulás váltott ki és amelyet korabeli olaszellenes politikai erők nem haboztak táplálni, a kortárs politikusok bőséggel találkoztak az olasz külpolitika olyan megnyilvánulásaival, amelyek arra vallottak, hogy Mussolini – feltéve az olasz aspirációk méltánylását – messzemenően hajlandó a németekkel megegyezni. Az alkuhoz pedig nemritkán az áldozat is hozzátartozik. Kiváltképp akkor, ha az „áldozat" kifizetődő eredményt hoz. Ha mások is voltak a konkrét elképzelések, Budapesten sem gondolkodtak másképp.

Az osztrák kancellár tehát ezzel a helyzettel kellett, hogy szembenézzen. Így politikája az elkerülhetetlen elkerülésére, a feloldhatatlan ellentmondások feloldására irányult, ami vonalvezetését határozatlanná, ellentmondásossá, sokszor kiismerhetetlenné tette.[30]

[30] A témakörre ld. általában: Kerekes 73; DDF I 2. kötet 327. sz. de Vienne 1933. II. 21-i jelentése; K 429. 4. csomó 2. dosszié Németországi út, 1933. május 2–5; K 428. 839. csomó 1932. IX. 28. Venkov (Prága).

November 20-án tehát két céltól vezettetve megjelent Budapesten.

Az utazásnak a nyilvánosság számára hangoztatott célját illetően eredményt értek el, amennyiben elvi megegyezés jött létre a megkötendő szerződésre. Ennek nyomán a két delegáció a következő három hét alatt a részletkérdéseket tisztázta. December 10-én sor került a parafálásra, majd 17-én az aláírásra. Az 1933. január 1-i hatállyal életbe lépő szerződést az osztrák Nemzeti Tanács már december 22-én elfogadta. Magyar részről azonban csak ideiglenes jelleggel léptették életbe, mert a magyar törvényhozás a ratifikálás munkájával lassabban végzett.

Másik célját azonban Dollfuss közel sem érte el. Római tárgyalásairól Gömbös spontánul csupán azt ismételte el, amit már üzenetében is elmondott. Amikor Dollfuss egyenest megkérdezte, szóba hozta-e Mussolini előtt a dél-tiroli kérdést, akkor Gömbös úgy válaszolt, hogy nem tartotta magát illetékesnek a kérdés érintésére, ennek tisztázása a kancellárnak lesz feladata.

A magyar miniszterelnök begombolkozása és nyers felelete bizonyára erősen elkedvetlenítette az osztrák kancellárt. Hiszen gazdasági előzékenységüket a politikai segítség reménye motiválta. Mussolini Olaszországát az osztrák közvélemény természetesen különféleképpen ítélte meg, de az Olaszországhoz tartozó Dél-Tirolban élő német nemzetiségűek kedvezőtlen bánásmódjára egységesen érzékenyen reagált. A Rómához való közeledést elkerülhetetlennek látó kormányzat számára ezért fontos volt, hogy a dél-tiroli kisebbség helyzete javuljon. Kézenfekvő volt számára, hogy magyar közvetítést kérjen ez ügyben. Ám Gömbös – aki nagyon jól tudta, hogy a kisebbségi ügyek mindkét fél részéről míly érzékeny pontokat érintenek – bölcsebbnek találta, ha a közvetítés hálátlan feladatára nem vállakozik.

A jószerével a fél osztrák kabinettel folytatott november 20-i tárgyalások megerősítették Gömbös addigi felfogását. Eszerint a szomszédos országban „olyan politikai bizonytalanság uralkodik, amelyre építeni nagyon veszedelmes". Tapasztalhatta, hogy nézeteltérés van az agrárius érdekeket mereven védelmező kancellár és az ipari körök érdekeire érzékeny kereskedelmi minisztere, Jakoncing között. Mégis a két politikus nézetkülönbsége csekélyebb volt, mint az a differencia, amely mindkettőjüket a nagynémet és demokratikus beállítottságú Winkler alkancellártól elválasztotta. Gömbös tárgyalási módjára jellemző, hogy „nem állhatta meg", hogy Dollfussnak meg ne mondja: „politikája Ausztriára nézve katasztrofális következményekkel járhat, mert feláldozza teljesen az osztrák ipart". Minden elégedetlensége ellenére Gömbös arra a következtetésre jutott, hogy Ausztria vezetői kezdik megérteni, „egy önálló új politikát kell hirdetniök és hogy nem lehet céljuk Németország provinciájává lealacsonyodni. *Ezt a tendenciát minden megbeszélésemnél alátámasztom.*" (Kiemelés – P.P.) Ezen összefoglalás nemcsak az osztrák politika megvilágítása szempontjából lényeges, de jól mutatja Gömbös külpolitikai koncepciója stratégiai és taktikai elemeinek egymáshoz való viszonyát. Gömbösnek is régi meggyőződése, hogy az Anschluss elkerülhetetlenül bekövetkezik. E meggyőződése azonban nem vetett gátat annak, hogy az osztrák különállás erősítése irányába hasson, mert egyáltalán nem tartotta lényegtelennek, hogy az egyesülés mikor és milyen feltételek között jön létre.[31]

[31] K 63. 1933–20–207. Ambrózy politikai összefoglalója az 1932. évről, K 428. 840. csomó XII. 10-i MTI jelentése Bécsből, K 69. osztrák dosszié Vegyes I. I–5. II. rész 1932. XII. 13-i összeállítás a parafált osztrák–magyar kereskedelmi szerződés főbb eredményeiről, K 69. osztrák dosszié 1932. I-b. 50293. az ideiglenes külügyminiszter (Gömbös – P.P.) bejelentése a Képviselőháznak a megkötött kereskedelmi szerződésről; K 64. 1932–20–633., Gömbös feljegyzése a Dollfuss-szal folytatott XI. 20-i tárgyalásáról; Pritz.

A római látogatás, majd a régóta húzódó magyar–osztrák tárgyalások sikeres lezárása kedvezően hatott az új kormány helyzetére. Most vessünk egy pillantást a kabinet külpolitikai fogadtatására, a bemutatott események nemzetközi visszhangjára.

A szeptemberi magyarországi politikai válságnak majd a hivatalba lépő kormánynak élénk európai sajtója volt, hiszen a kortársak a budapesti eseményeket a gazdasági és nyomában járó politikai válság okozta változások láncolatába illesztették bele. A megszámlálhatatlanul sok tudósítás, elemzés együttese – ilyenkor szokásos módon – tarka képet tár az olvasó elé, az alapszínek mégis jól kivehetőek.

Sokan felismerik Gömbös mögött Bethlen alakját, az új kormányfő megbízásában játszott szerepét. Mégis azt hangsúlyozzák, hogy önálló személyiség, aki Károlyi Gyula átmenetiségénél jóval többet fog jelenteni. Sokak számára Gömbös addigi politikai pályafutása biztos fogódzó, várható politikai törekvéseit ebből következtetik. Leginkább Mussolinivel rokonító vonásait, szélsőjobboldali, fasiszta beállítottságát, autoritatív törekvéseit, impulzív, dinamikus karakterét emelik ki. Az összképen belül nem halvány azoknak a megállapításoknak a rajzolata, amelyek higgadtságát, a realitások iránti érzékét említik, ebből következőleg Mussolini gyakorlatának mechanikus másolását nem tartják valószínűnek. A külpolitikában az olasz–magyar kapcsolatok szorosabbra fűzését várják tőle, már a hatalomrajutása utáni első napokban azt firtatják, vajon mikor utazik Rómába.

Általában – mintegy ellentéteként negatív tulajdonságainak – kiemelik antilegitimizmusát. Sűrűn hangot kap az a felfogás, mely szerint a földkérdéshez Gömbös feltétlenül hozzá fog nyúlni. Általában jelzik, hogy ez nehezen fog menni, de azt is hozzáfűzik, hogy a kis változás is jelentős, a nagybirtok hatalmát csorbító lesz.

A sajtó alaphangja természetesen országonként és azon belül pártállásonként változott. Az angol sajtó nyugodtan – mondhatjuk azt is, bizonyos érdektelenséggel – fogadta a magyarországi híreket. A francia újságok tónusa viszont jóval élénkebb és nyugtalanakvó volt. Kiváltképp idegesen reagáltak a kormány revíziós kampányára. A kisantant által finanszírozott francia lapok még élesebb hangot ütöttek meg. A fasiszta olasz sajtó elkendezett. A német és osztrák újságok beállítása volt – osztályérdekeik szerint – talán legdifferenciáltabb. A jobboldali orgánumok tudósításaival szemben a szocialista sajtó arra emlékeztetett, hogy az új miniszterelnök annak idején Erzberger gyilkosainak volt a vállásadója. Az osztrák szociáldemokrata sajtó amellett, hogy kiemelte, az új kormány a bel- és a külpolitikában egyaránt nyugtalanságot hoz, azt a véleményét is kifejtette, hogy Gömbös érthetetlen politikai karakter.

A kisantant sajtó volt a legnyugtalanabb. Dühödten támadta a békés revízió programját, újból és újból bizonygatva, hogy kész lehetetlenségről van szó: nem a békés revízió lehetetlennek minősítették Gömbös azon kijelentéseivel, melyek szerint a szomszédos népekkel megegyezésre törekszik. A kisantant koncertben a prímet ezúttal is Csehszlovákia vitte; Gömböst a szomszéd államok elleni gyűlölet fáradhatatlan szítójának tulálta, miközben – és erről a későbbiekben még lesz szó – a félhivatalos és Benešhez közelálló lapok inkább várakozó álláspontra helyezkedtek.[32]

[32] Általában: K 428. 839. csomó. Többek között Vossische Zeitung IX. 30., Daily Herald X. 1., Times X. 1., Antal 77., HIL Vkf. 2. 15501. a londoni katonai attasé X. 30-i jelentése, Vorwärts IX. 30., Arbeiter Zeitung IX. 30., Lidové Noviny X. 1.

A hivatalos politika többé-kevésbé megfelelt az illető országbeli sajtó tónusának. A Foreign Office-ban „egészen barátságosan" érdeklődtek az ottani magyar követtől az új kormány várható politikai magatartását illetőleg. Minden kommentár és újabb kérdés nélkül tudomásul vették a magyar diplomata kijelentését: „Magyarországon jelenleg a gazdasági kérdések annyira az érdeklődés előterében állnak, hogy nálunk senki sem gondolhat külpolitikai meglepetésekre."

Nem így vélekedtek azonban a francia diplomaták. Érzékenyen felfigyeltek arra, hogy első beszédében Gömbös hallgatott a Franciaországhoz való viszonyról. Bár a kormányfő ezután többféle úton-módon próbálta a csorbát kiköszörülni, a címzettek azonban azt inkább taktikának látták, amely nem homályosította el előttük Gömbös múltját. Aggodalmaikat az elhangzó revíziós beszédek – amelyek örvényében néhány hónap múlva már a maradék népszerűségét megmenteni igyekvő Bethlen Istvánt is eltűnni látták – megerősítették. A Budapesten akkreditált francia diplomaták nemcsak Gömbös felfogásában, de személyiségében sem láttak változást. Az ideiglenes ügyvivő „kissé naiv turbulenciá"-járól tudósított, a követ szerint pedig „most is egy minden lében kanál, aki azt hiszi, hogy a problémákat frázisokkal meg lehet közelíteni és gesztusokkal megoldani". Mindamellett úgy látta, Gömbös gyakorlati érzékkel rendelkezik, „amely az élet és a belpolitikai szükségszerűségek következtében arra készteti, hogy – úgy hiszem – őszinte vágyat érezzen a szomszédokkal (főleg Prágával) való gazdasági kiegyezésre".[33]

Felfogásában prágai követtársa, Noël is osztozhatott. E feltevés alapján lehetett hitelt adni azoknak a híreknek, melyek szerint Gömbös Gratz Gusztávon keresztül Benesnek gazdasági kiegyezésre és ugyanakkor 5 vagy 10 évre szóló politikai fegyverszünetre tett javaslatot. A francia diplomaták helyesen ítélhették meg Gömbös praktikus érzékét és a szomszédokkal való gazdasági megállapodásokra való törekvését. De programjába a politikai fegyverszünet ajánlása egyáltalán nem illett bele, ilyen javaslatot aligha tehetett. Az sem valószínű, hogy Gratz útjának félhivatalos jelleget engedélyezett volna. Éppen ellenkezőleg: főként Friedrich, Gratz, Hantos külföldi útjai és tárgyalásai kapcsán, az ilyen utaknak és róluk keringélő különféle híreknek elejét szándékolta venni.

Franciaországhoz tett közeledésében Beneš – Noël jelentése szerint – Bethlennél az őszinteséget hiányolta. Most viszont elképzelhetőnek tartja, hogy Gömbössel szót értsen úgy, hogy az számításait – helyzetének külpolitikai csatornákon való megerősödését – elérje.

Gratz Gusztáv is úgy látta, hogy a csehszlovák politikus az új magyar kormánnyal szemben várakozó álláspontra helyezkedett, és a csehszlovák sajtó egy része is igazolni látszik ezt a feltevést. A Lidové Noviny Gömbös október 4-i rádióbeszédéből azt következtetni, hogy „az új kormány számára egyelőre valóban sokkal fontosabb a tisztességes kereskedelmi szerződés, mint az, hogy teljesíthetetlen politikai követelésekkel elmérgesítse az amúgy is eléggé fülledt politikai légkört a Duna felett". A félhivatalos Prager Presse október 18-i vezércikkében így ír: „Nemzetközi szempontból az új Gömbös kormány az olasz fasizmussal való szövetség megerősödését jelenti. De Gömbös maga nem olyan természet, aki gondolat nélkül utánozna valakit és jellemének teljes félreismerés

[33] K 63. 1932–2/7. szn. Rubido-Zichy londoni követ X. 3-i számjeltávirata; DDF I 1. kötet 276. sz. Beauverger X. 25-i jelentése; K 428. 839. csomó Puky sajtótájékoztatója X. 8-án; DDF I 2 kötet 153. sz. de Vienne XII. 30-i jelentése; uo. 1. kötet 276. sz., illetve 2. kötet 65. sz.

volna az a feltevés, hogy ő egyszerűen magyar Mussolini akar lenni. Ehhez sokkal több önállóság és sokkal magyarabb jellem van benne."

A német Külügyminisztérium budapesti követétől olyan tájékoztatást kapott, hogy a magyar vonalvezetés ugyanaz marad: „erősen hangsúlyozott támaszkodás Olaszországra, ugyanakkor jó viszony a többi nagyhatalomhoz is, és a szomszédos államokhoz fűződő viszony megjavítása utáni vágy, minthogy Magyarországnak 'kelet-európai' politikát kell követnie". Gömbösben a követ egy kimondott magyart lát, aki német származású édesanyja ellenére annak érzi és mutatja magát; a magyarországi németség ügyében „csak kevés megértés és előzékenység várható tőle". A hónap végén Magyarországon járt német hírszerző tiszt számolt be tapasztalatairól, a Sándor-palotában történt fogadtatásáról Köpke-nek, a német Külügyminisztérium illetékes osztályvezetőjének. Fischer őrnagy – nem sokkal később budapesti német katonai attasé – erőteljes, céltudatos és nyílt személyiségnek találta Gömböst „és semmiképpen sem annak a tekintet nélküli, fanatikus, rámenős embernek", akinek Németországban általában beállították.[34]

A római látogatásnak a magyar politika irányítói a hazai és nemzetközi közvélemény előtt gazdasági jelleget kölcsönöztek. Politikailag csupán azt hangoztatták, hogy a látogatás a már tradicionális olasz–magyar barátság ápolását jelenti. Minden ezen túlmenő találgatásokat erélyesen dementáltak.

A cáfolatokra pedig nagy szükség volt. Diplomáciai körökben is komolyan találgatták, vajon született-e újabb és messzebbmenő olasz–magyar politikai megállapodás, a sajtóban pedig számos híresztelés és kombináció látott napvilágot. Ezeknek a csúcspontját minden bizonnyal Wickham Stead-nek a Sunday Times november 19-i számában megjelent szenzációs írása jelentette. Cikkében Stead – aki közép- és délkelet-európai ügyekben Seton Watson mellett az angol közvélemény legbefolyásosabb tájékoztatója volt – nem kevesebbet állított, mint hogy Gömbös római útja egy küszöbön álló olasz–német vezetésű közép-európai blokk létrehozásával van közvetlen kapcsolatban. Természetesen sem a Foreign Officeban sem a Quai d'Orsay-n nem adtak hitelt e fantazmagóriáknak, de azt már nem lehet határozottan állítani, hogy francia politikai körökre nem gyakoroltak volna hatást, kiváltképp, ha figyelembe vesszük, hogy a kisantantbarát angol publicista előadásához a félhivatalos Temps egyik vezércikkében „kísérőzenét" adott. Az állandó revíziós kampányon és a látogatás sikerességét túlértékelő magyar sajtó hangnemén felingerelt kisantant politikusok pedig – nem csekély mértékben saját propagandájuk csapdájába is esvén – bizonyos mértékig hitelt adtak a felröppent vad híreknek. Először Titulescu cselekedett. Lapjában, az Universulban magyarellenes felbujtó írás jelent meg, Romániában pedig Kolozsvárott szervezett zavargások zajlottak le.

Már a római út kapcsán, de még inkább az osztrák politikusok budapesti látogatásával összefüggésben széltében-hosszában elterjedt az a hír, hogy olasz–osztrák-magyar gazdasági közösség létrehozásáról, vámunióról folynak a tárgyalások. Ezúttal magyar és osztrák lapok is szolgáltak hírforrásul. A hivatalos cáfolatok annál inkább sem marad-

[34] DDF I 1. kötet 305. sz. irat 2. sz. lábjegyzete, Juhász 142.; K 58. 1932–B–65. Gömbös levele Pukynak 1932. X. 8-án, valamint uo. Puky X. 10-i válasza; K 63. 1932–7/7–2468. Masirevich Szilárd prágai magyar követ XI. 7-i jelentése; K 63. 1932–7/7–2293. Masirevich X. 6-i jelentése – a Lidové Noviny (Brünn) X. 6-i vezércikke mellékelve, magyarul. K 428. 839. csomó Prager Presse X. 8.; TIFT A–337 Schoen X. 12-i jelentése, X 10932. sz. doboz K 111850–55. Schoen X. 1-i jelentése, X 10937. sz. doboz E 460159–64. Köpke X. 26-i feljegyzése.

hattak el, mert a dementálók a híresztelések mögött nemcsak a szenzáció utáni vágyat, de helyenként – nem alaptalanul – olyan szándékot is feltételeztek, amelynek tudatos célja az ilyen irányú törekvések elé újabb akadályok állítása volt. Hiszen nem lehetett kétséges, hogy mindenfajta vámunió egyben politikai kérdés is, amely a Duna-medencei francia jelenlét mellett a jövőbeni német expanzió esélyeit is veszélyezteti, ezért Párizs és Berlin gyanakvását egyként éleszti.[35]

Az őszi hónapok élénk politikai pezsgése, a nemzetközi helyzet markáns vonású átalakulására valló előjelek szaporodása arra késztette Gömböst, hogy megszüntesse a külügyek élén azt az átmenetiséget, amit Puky figurája jelentett. Olyan személyt kellett találnia, aki a diplomáciai életben kellő jártassággal és egyben tekintéllyel rendelkezik, világnézeti beállítottsága lehetővé teszi a vele való együttműködést, külpolitikai koncepciójában pedig a francia variánsnak nem tulajdonít realizálható jelentőséget. Csak olyan jelöltről lehetett szó, akit Bethlen és a mögötte álló társadalmi erők is elfogadnak. Eredetileg Gömbös – bár más elképzeléseket is felvetett – Eckhardtot szerette volna a külügyek élére állítani. Szándékát – személyes motívumokon túl – Bethlen főleg azért akadályozta meg, mert nem tartotta kívánatosnak a gömbösi garnitúra túlzott megerősödését, de fontolóra vehette azt is, hogy az ország külkapcsolataira Eckhardt cikcakkos politikája inkább veszedelmeket mint sikereket rejt magában. E propozíciónak ellene szegülhetett talán azért is, amiért Gömbös maga szorgalmazta. Gömbös amellett, hogy e húzással kielégítette volna régi harcostársa ilyen irányú ambícióit, gyógyíthatta volna annak régi sebét – az 1926-os választásokon történt kibukását –, elsősorban belpolitikai szempontot tartott szem előtt. Tudatában volt ugyanis annak – és felfogását a kormányalakításnál tapasztalt húzakodások csak erősíthették –, hogy kizárólag a kormánypártra hagyatkozva politikai programját soha nem fogja megvalósítani. A kisgazdapártot tartotta olyan politikai faktornak, amelyre célkitűzéseiben majdan hathatósan támaszkodhat. Azért, hogy ebben az irányban eredményt érjen el, avégett akarhatta a párton belül befolyással rendelkező Eckhardtot magához kötni.[36]

[35] Antal 137., K 428. 839. csomó Gömbös XI. 14-i nagykanizsai beszéde, K 63 1932–23/7–2252. számjeltávirat XI. 7-én Londonba, Párizsba, Berlinbe és Belgrádba, ugyanaz XI. 15-én Londonba, Párizsba és Berlinbe, ugyanaz XI. 15-én és 16-án Ankarába; X 10926. sz. doboz K 125924–26. Köpke körtávirata a követségeknek Gömbös római útjáról és annak európai visszhangjáról K 63. 1932–11/7–2783. napijelentés Khuen-Héderváry és de Vienne XI. 28-i tárgyalásáról, K 428. 840. csomó Sunday Times XI. 19., HIL Vkf. 2. 1931. 123983/eln., X 10921. sz. doboz D 580442. Bülownak, a német Külügyminisztérium államtitkárának XII. 15-i feljegyzése Kánya nála tett látogatásáról; a kolozsvári zavargásokra: K 429. 16. csomó 3. dosszié. Aláírás és dátum nélküli összeállítás. K 64. 1933–27–8. Dávid Mihálynak, a kolozsvári útlevélkirendeltség vezetőjének XII. 30-i jelentése Magyary Antal bukaresti magyar követnek. Népszava XII. 1–3., KN XII. kötet 104. Buchinger Manó XII. 2-i felszólalása, Kovács 196; Pesti Napló XI. 10., Neue Freie Presse (Bécs) és Wiener Journal XI 20., K 428. 840. csomó. Morgen (Bécs) XI. 21. Dollfuss cáfoló nyilatkozata.

[36] Kónya 43–47, Talpassy 18, Pritz, K 64. 1934–16/a szn. Friedrich István Persián Ádámhoz 1932. I. 31-én írott levelének a Belügyminisztérium által megszerzett másolata: „Tagadhatatlan, hogy ő (Eckhardt – P.P.) Gömbössel is tárgyal titokban. Közös céljuk: a mostani egységespárti kisgazdákkal és agráriusokkal egy magyar 'snájdig irányzatot' inaugurálni. . .", X 10933. sz. doboz E 673112–15 Schnurre feljegyzése Kozmával folytatott 1932. XI. 28-i beszélgetéséről. Kozma elmondja, hogy Gömbös elsősorban a Kisgazdapártra próbálja kiterjeszteni bázisát. Erre Eckhardt befolyásos közvetítő. Gömbösnek az a célja, hogy az Egységes Párt által ráerőszakolt Puky helyére Eckhardtot nyerje meg külügyminiszternek.

A tervezett kombináció kilátástalansága és egy sor egyéb más tényező arra késztette, hogy más irányba keressen megoldást. A gazdasági válság olyan nyomasztó súllyal nehezedett az országra, hogy a politikai rendszernek a téli hónapokon való átmentése a kormányzat közvetlen feladatává vált, így a miniszterelnököt főleg és elsősorban a belpolitikai küzdelmek kötötték le. A külpolitika közvetlen irányítására vonatkozó igényének fenntartása mellett is lehetőséget láthatott arra, hogy megfelelő külügyminiszter mellett anélkül engedheti lazábbra a gyeplőt, hogy attól kelljen tartania: az irányítás átcsúszik Bethlen István kezébe.

Ebben a helyzetben komolyan fontolóra vette és december elején a maga részéről már elfogadta Kozma Miklósnak Kánya Kálmánra vonatkozóan még szeptemberben felvetett és azóta többször megismételt javaslatát. A kormányzót e tervnek minden további nélkül meg lehetett nyerni; december 9-én az értelmi szerző, Kozma már azzal a hivatalos megbizatással utazott Berlinbe, hogy Kánya válaszát Budapestre megvigye. A végleges választ budapesti tartózkodása alkalmával Kánya valamikor az év végén mondhatta ki. Nyomában most már a többször lemondott, a Közigazgatási Bíróság – magas közjogi méltóságot jelentő – elnöki székébe áhítozó Puky január 5-én úgy köszönhetett le, hogy lemondása – 7-én – elfogadásra is talált.

A hazai és külföldi közvélemény már a Puky lemondását hírül adó január 5-i MTI közleményből megtudhatta, hogy utódnak a kormány Kányát szemelte ki. A minisztertanács két nappal később le is tárgyalta a kérdést, a kormányzói kinevezés azonban csak majd egy hónappal később, február 4-én születik meg, az MTI pedig február 6-án teszi azt közzé.[37]

Kánya Kálmán 64 esztendős korában került a magyar külpolitika élére. Addigi politikai pályafutása nyomán számára az új feladatkör elsősorban a remélt nagyobb politikai mozgástér miatt lehetett vonzó. Már az Osztrák-Magyar Monarchiában elérte a rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri rangot, állomáshelyeinek gazdag változatossága, kiváltképp a mexikói misszió vezetése, illetve előtte a Külügyminisztérium sajtópolitikai osztályának irányítása révén egy korabeli elsőrangú nagyhatalom diplomáciai életében töltött be mind jelentékenyebb szerepet. Konzervatív jobboldaliságán túl – ritűnő intellektusa, fölényes nyelvismerete mellett – addigi pályafutása, illetve az annak révén elsajátított vezetői jártassága lehetett a döntő momentum abban, hogy az ellenforradalmi Magyarország megszerveződő Külügyminisztériumában hamarosan kulcspozícióba került. Éveken át a külügyminiszter állandó helyettese volt, majd 1925-től külügyminiszteri kinevezéséig a berlini magyar követséget vezette. Ma még pontosan nem tudjuk, vajon mivel is teltek el ezek az évek, ám bizonyosra vehető, hogy megbizatása jelentősebb volt annál, mint azt a korabeli német–magyar kapcsolatokból következtetni lehetne. A bilaterális kapcsolatok ápolása mellett Bethlen nagypolitikai koncepciója jegyében végzett feladatokat. Így szerepe volt a magyar–szovjet viszony normalizálására tett lépésekben és közreműködött a Berlin és Róma közelítését célzó bethleni kísérletben.

[37] Kónya 81, K 429. 4. csomó 1. dosszié berlini út 1932. XII. 9–13., uo. berlini út XI. 10–15., X 10932. sz. doboz K 111856. Schoen 1932. XII. 27-i távirata, amelyben már jelzi Puky „ezekben a napokban" várható lemondását, új kinevezését, Kánya külügyminiszterségét, sőt Masirevich berlini követi megbizatását is; K 428. 840. csomó 1933. I. 5-i, II. 4-i és II. 6-i MTI-közlemény; K 58. 1933-C. előterjesztés a minisztertanács 1933. I. 7-i ülésére. Külügyi Közlöny 1933. 1. és 2. szám. Ld. még: Kónya 44., 20. sz. lábjegyzet.

Reá különösen jellemző volt a korszak magyar politikusainál oly gyakran fellelhető hiba: jóllehet nagyon is tisztában voltak az ország siralmas helyzetével, elmaradottságával, mégis nem ritkán úgy politizáltak, mintha negyhatalom állt volna mögöttük. Mert a – bizonyos pontig kétségkívül számbaveendő – földrajzi adottságokat túlértékelték, politikai felfogásukban a historizáló szemlélet túlburjánzott. Mindehhez járult az abban való – egyébként nem alaptalan – bizakodás, hogy az előbb-utóbb elkerülhetetlenül lezajló európai átrendeződés az ország számára kedvező lesz. Minthogy a kedvező végkifejletet biztosra vették, ott akarták folytatni, ahol a háború előtt minden abbamaradt. Maga Kánya Kálmán is. Az ő személyi tulajdonságai fokozták e hibát. Szellemes, fékezhetetlenül csípős nyelve nemritkán a magyar külpolitika szempontjából sem kívánatos sebeket ejtett. Többször cinizmusba fulladó kiábrándultsága konzervatív világnézetet kifejező mélységes arisztokratizmussal párosult. A szomszédos népeket, illetve azok politikusait – különösen a cseheket és a szlovákokat – gyakorta kiérezhető lenézéssel kezelte. Ezt az attitűdöt ugyanakkor sajátos módon a gyengeségből fakadó düh is színezte, amely – kiváltképp a kisantant két markáns politikusával, Benešsel és Titulescuval szemben – kifejezett gyűlöletté fajult.[38]

A több úton már az év végén, január elején szerteröppenő hírt a németek örömmel a kisantant kifejezetten ellenségesen, a franciák gyanakvással és az olaszok is némi fenntartással fogadták. A kisantant propaganda azonnal hozzáfogott a dezignált miniszter lejáratásához és ehhez az érveket annak múltjából merítette. A sajtó hangneme elsősorban a manipulált közhangulatot tükrözte, de – például – a Novosti c. zágrábi kormánylap január 11-i vezércikke ennél jóval többet jelentett. Emlékeztet Kánya Ballhaus Platz-beosztására, aláhúzza – tévesen –, hogy ő vezényelte 1914-ben a Szerbia elleni monarchiabeli sajtókampányt. Mivel a hiedelemmel szemben – írja – nem került „az osztrák magyar kelléktár ócskavastárába", hanem külügyminiszter lesz, joguk van arra, hogy magatartásukat ehhez szabják. A félhivatalos Temps azt állapította meg, hogy Kánya „mindig odaadó híve volt Németországnak s ádáz ellensége az antantnak". Az olasz bizalmatlanságot az váltotta ki, hogy Róma politikai, gazdasági és katonai jelentőségét megbízhatóságát hajlamos volt német szemüvegen át nézni, aminek gyaníthatóan nem maradhatnak el a számukra kedvezőtlen konzekvenciái sem. Mindenesetre hivatalbalépése után üdvözlő levélváltásra került sor Kánya és Mussolini között.[39]

Kisantant és francia oldalról a bizalmatlanságot tovább fokozta az a rejtélyes tény, hogy még hetekkel kijelölése után is Kánya Berlinben tartózkodott. Tudni vélték – berlini francia nagykövet még hónapkkal később is ezt a felfogást vallotta –, hogy Kány

[38] Kormányzása idején Bethlen két alkalommal is sikertelenül kísérelte meg Kányának a tár élére állítását. „A külügyi politikát – vélekedett Kánya – nagy vonalakban úgyis Bethlen csinálja, í ambiciózus külügyminisztert nem kap, mert az szép és érdekes részéhez a munkának nem jut hozzá csak a kellemetlen momentumok maradnak neki. . ." K 429. 4. csomó 1. dosszié berlini út 1932. X 9–13., uo. 13. csomó 1. dosszié 1925. III. 22-i naplóbejegyzés; Sopronvármegye 1933. V. 2 Szent-Iványi 937–938; Kovács 205–206.

[39] K 74. 1933–I–Pozsony, Bartók pozsonyi konzul 1933. I. 6-i számjeltávirata; K 428. 84 csomó. Novosti I. 11., a cikkre a belgrádi német követség is felfigyelt: X 10926. sz. doboz E 6630. 1933. I. 18-i jelentés, K 428. 840. csomó. Temps I. 5.; K 58. 1933–III/1. Türr Stefánia levele Kányár 1933. V. 26-án, Iratok IV. 312/b. sz., K 63. 1933–23/7–443. Kánya II. 15-i levele és Mussolini II. 2 válasza.

Gömbös berlini utazását készíti elő. Már a római látogatás időpontja táján elkezdődött a találgatás egy ilyen látogatás körül; a budapesti francia követség újból és újból szondírozott e híresztelések valódisága felől. A válasz mindig ugyanaz és – megítélésünk szerint – a dolog lényegét hűen tükröző volt. Ilyen terv már csak belpolitikai okokból sem merült fel, „mert megismétlődnék az, ami Bethlen két év előtti útja alkalmával történt, hogy a magyar közvélemény Bethlen útjától gazdaságilag sokat várt, és súlyos decepciót okozott, mikor eredmény elmaradt. Azt a hibát semmi esetre sem volna szabad megismételni, hogy a miniszterelnök anélkül, hogy alapos kilátása volna eredményeket elérni, egy ilyen úttal alaptalan reményeket keltsen". Ilyen kilátások ekkor még nem voltak.

A kérdés eldöntését a további kutatások számára nyitva hagyva a magunk részéről azt az elképzelést tartjuk megengedhetőnek, hogy Kánya – aki a magyar külpolitika szempontjából valóban Németországnak tulajdonított elsődleges jelentőséget – a német belpolitikai válság megoldását akarta bevárni és az új kormányról óhajtott személyes információkat gyűjteni.

Ha ez volt az elképzelése, úgy mindkét célját elérte. Közvetlen tanúja volt Schleicher kancellár kibontakozási kísérlete kudarcának; február 2-án pedig – Khuen-Héderváry számjeltáviratán keresztül – kézhez vette Gömbös utasítását: „minél előbb" keresse fel az újdonsült kancellárt.[40]

A korabeli német–magyar viszony messze volt a magyar kívánalmaktól. Nemcsak arról volt szó, hogy a brutálisan berendezkedő ellenforradalmi rendszer konszolidált formájában sem talált elegendő affinitást a weimari Németországgal, de talán még inkább akadályozta a politikai kapcsolatok elmélyülését maga a német külpolitika, amely homlokterébe a Franciaországhoz való viszonyt állította, és a dunai térségben – még 1933 elején – sem szándékolt politikai kapcsolatokat kiépíteni, főleg azoknak különös súlyt adni. Keleti politikájában a Varsóhoz való viszony olyan súlyos tehertételt jelentett, hogy Csehszlovákiával szemben a lehető legzavartalanabb szomszédságra törekedett. Mindez a magyar revíziós törekvések számára – azok elvi helyeslésén túl – semmiféle fogható támaszt nem jelentett. Ellenben a két ország viszonylatában mindinkább negatívan éreztette hatását a magyarországi német kisebbség problémája, amelyet azután – kiváltképp a gazdasági válság éveiben – alaposan megtetézett a magyar mezőgazdasági cikkek német felvásárlásának megcsappanása. Mezőgazdasági termelvényeink számára a német piac hagyományosan fontos volt, a Csehszlovákiával 1931-ben kirobbant vámháború után pedig egyenest a második helyet foglalta el. Németországnak a magyar külkereskedelemben mutatkozott magas részesedése azonban a külföldi piacok általános bedugulásának volt a következménye és aligha takarhatta el a kiviteli mutatóknak a beviteli indexeknél jóval erőteljesebb zuhanását, a tetemes változás ellenére sem csekély magyar passzívumot.

Így például a magyar kivitelnek 1930-ban 10,3 , 1931-ben 12,7 , 1932-ben pedig 15,2%-a Németországban talált piacra, a mezőgazdasági exportnál ezek a számok még

[40] X 10921. sz. doboz D 580444. Bülow 1933. I. 28-i feljegyzése François-Poncet berlini francia nagykövettel folytatott megbeszéléséről, DDF I. 3. kötet 419. sz. François-Poncet 1933. VI. 22-i jelentése; K 63. 1932–11/7–2783. napijelentés Khuen-Héderváry és de Vienne 1932. XI. 28-i beszélgetéséről, K 64. 1933–41–42. napijelentés az előbbiek közötti 1933. I. 21-i tárgyalásról; K 63. 1933–21/7–306. Khuen-Héderváry számjeltávirata II. 2-án Kányának.

inkább emelkedő tendenciát mutattak – 11,3 , 15,7 és 19,3% –, miközben az 1930. évi 94 124 pengős árbevétel majd a felére, 50 661 pengőre zsugorodott össze. A szorongató gondokat közelebbről olyan tények érzékeltetik, mint például az, hogy 1932-ben egyetlen darab szarvasmarhát, sertést sem sikerült exportálni; a német partner is követte azt a – különben a gazdasági válság éveiben általános – gyakorlatot, hogy a nagy kínnal-keservvel kiharcolt beviteli kontingensek tényleges felhasználását a legkülönbözőbb módokon hol részben, hol teljesen lehetetlenné tette. Az állatkivitelt klasszikusan a különböző állategészségügyi rendszabályok bénították. A tartományok önkormányzata, a különböző rendeletek útvesztője mind megannyi újabb gátat állított az értékesítés elé. Németország is kötött egyes dunai agrár államokkal – köztük Magyarországgal – preferenciális szerződést. Azonban ez még 1932 végén sem lépett életbe; ugyanez év novemberében még mindig távol voltak a – legalábbis magyar szempontból égetően fontos – gabonavásárlási szerződés megkötésétől. Az elzárkózás következtében – a sajtóban is plasztikusan tükröződő – általánosan rossz hangulat alakult ki a volt szövetségessel szemben. A lehangoltság éppen az eredetileg leginkább németbarát konzervatív és agrár köröket kerítette a hatalmába. Amikor a gazdasági élet mind nyomasztóbb krízise, a költségvetési egyensúly krónikus hiánya és a nyomában ólálkodó inflációs veszély – összes politikai következményével együtt – a kormány helyzetét oly nehézzé tette, akkor ennek a ténynek a közvetlen gazdasági és gazdaságpolitikai jelentőségén túl nem csekély külpolitikai kihatásával is számot kellett vetni. A túlnyomó hányadában alapjában németbarát beállítottságú magyar uralkodó osztályok viszonylagos egysége került veszélybe, felerősödőben voltak azok a – korábban is meg-megmutatkozó – törekvések, amelyek a formálisan el nem kötelezett, ugyanakkor karakterisztikusan olasz irányvonalú és a német orientáció kibontakozásának esélyeire váró magyar külpolitika útjait más irányokba kívánták terelni. Gömbös taktikai rugalmassága egy bizonyos pontig ugyan nem zárta ki a különböző irányokba történő valóságos és látszólagos kísérletezéseket, de koncepcionális meggyőződéséből fakadóan nem engedhette meg a dolgokat odáig fejlődni, hogy jelentékeny iránymódosításra sor kerülhessen. Felfogását erősítette az a meggyőződése, hogy legfőbb célkitűzésének – a revíziónak – a megvalósulása közeledni látszott, márpedig mindenfajta másfelé fordulást e céltól való távolodásnak gondolt. Az európai rend várható megcsúszására való jelek sokaságából legtöbb várakozással a németországi eseményekre figyelhetett. Az ottani jobboldal előretörését azok a személyek reprezentálták, akik számára a legszimpatikusabbak voltak, akiket magához leginkább közelállónak érzett, és akikkel addigi pályafutása során kapcsolatokat épített ki. A nácikkal a húszas évek elején Scheubner-Richteren keresztül jutott nexusba, amely ugyan rövid életű lehetett, de Hitler kancellárrá történő kinevezésekor alapot adott a közös múltra való hivatkozáshoz. A hadügyminiszteri évek során már beosztása révén fonta a szálakat a vezető német katonai körökhöz, amelyek számára nemcsak azért voltak előnyösek, mert komoly hatalmat jelentettek, hanem koncepcionális okokból is: a felső német katonai vezetőség sem tartotta kecsegtetőnek a franciákkal való megegyezést, ellenben – szemben a politikai és diplomáciai körökkel – a nemet–olasz szövetkezés híveinek vallották magukat. Elképzeléseikben pedig nem feledkeztek meg a Magyarországgal való együttműködésről sem.[41]

[41] ADAP C. I/1. kötet 14. sz. Neurath Hassellnak 1933. II. 7-én; Tilkovszky 369–378 Berend–Ránki 87, Gunst 103, Berend–Ránki 87 és 64; X 10933. sz. doboz E 673107–11. Schoen

Amint rögtön kapcsolatot keresett Gömbös a náci kancellárral, két hónappal hamarabb ugyanúgy iparkodott hasznot húzni Schleicher kormányfői kinevezéséből. A december 6-i levél és a február 2-i üzenet tartalmában és hangvételében is rokon. Mindkettő hivatkozik a közös múltra és ezen a bázison panaszkodik a német gazdaságpolitikára, illetve kér változtatást. Ám a Hitlerhez intézett sorok több mint megelégedettségéről, egyenest lelkendezéséről vallanak – „újból és újból sok szerencsét kívánok neki" –, valamint új momentum annak a méltatása, hogy az új kormányfő „törvényes úton lett a hatalom birtokosa" és e tény „garanciát nyújt számára eszméink reálpolitikai megvalósítására". Gömbös azért térhetett ki e körülményre, mert nyilván ő is jól tudta, hogy milyen nagy kockázatot jelentett volna a nácik számára a hatalom erőszakos megragadásának a megkísérlése. De párhuzamot láthatott a január 30-i esemény és a saját – szintén kompromisszumok árán történt – uralomra jutása között is. Hitler sikerének a megjövendölése abból a feltevéséből táplálkozhatott, hogy a vállalt kompromisszumok koloncától idővel meg lehet szabadulni.[42]

A kancellár február 7-én fogadta Kánya Kálmánt, és úgy mutatkozott be, mint akinek „külpolitikai téren egyik fő célja az olasz–német barátság szilárd megalapozása és bensőségessé tétele. Erre mindenkor a legnagyobb súlyt fogja helyezni, s ezzel kapcsolatosan biztosan hiszi, hogy a magyar–német viszony egyre barátságosabban és bensőségesebben fog alakulni." Nehéz eldönteni, hogy a náci vezér, akinek megnyilatkozásaiban a hihetetlen otrombaságok a nagyonis óvatos furfanggal a kiismerhetetlenségig keveredtek, vajon tudatosan a magyar diplomata fülének jól hangzó gondolatot akart rögzíteni csupán, vagy esetleg ezen keresztül is – sőt talán ettől teljesen függetlenül – szubjektíve őszinte elképzelése jutott kifejeződésre. A nem is oly sokára bekövetkező események tükrében mindenesetre bizonyos, hogy miközben Hitler barátságról beszélt, nemigen gondolhatott az egyenrangú felek közötti „méltányos" megegyezésre, legfeljebb a barátságos módon végbemenő – akkor még irreális – alárendelődés perspektíváját tarthatta szem előtt. Véleményünk szerint Hitler tudatosan állította be úgy külpolitikai programját, hogy az a magyar nagypolitikai koncepcióval való egybeesés látszatát keltse. Ez önmagában is lelkesítőleg hathatott Budapesten és indíttatva érezhették magukat arra, hogy a német–olasz közeledésre – közvetett módon, az osztrák kérdés eliminálásával – befolyást gyakoroljanak.

1932. XI. 26-i összeállítása a magyar helyzetről, illetve a magyar–német viszonyról; K 429. 3. csomó 1 dosszié. Kozma 1929. XI. 12-i feljegyzése a német követtel folytatott beszélgetéséről; Wilhelmstrasse 1. sz. Scheubner-Richter alakjára ld. Franz–Willing 132–133. Scheubner-Richterről – aki az 1923-as náci puccskísérletben vesztette életét – Hitler egy alkalommal így nyilatkozott: „Mindnyájan pótolhatóak – ti. akik ekkor elestek – P.P. – csak egy nem: Scheubner-Richter." Uo. 133. A német katonai vezetők szövetségpolitikai elképzeléseiről: HIL Vkf 2. 1930. szn. gyűjtő, Ruszkay Jenő 1929. II. 15-i feljegyzése, uo. dátum és aláírás nélküli összeállítás a német–szovjet–olasz–magyar katonai kapcsolatok kérdéséhez, uo. 1930. 122326/eln. Stojakovics Dömc berlini magyar katonai attasé 1930. IX. 5-i jelentése, uo. 1933. 118242/eln. ugyanő 1933. II. 3-i jelentése.

[42] K 63. 1932–21/7–2818. Gömbös 1932. XII. 6-i levele Schleichernek. Magyarország 1. sz. Gömbös 1933. II. 1-i levele Khuen-Héderváry nak. A levél alapján készítette el Khuen – már említett – II. 2-i utasítását. A német külügyi iratok között található „üzenet" (ld. Wilhelmstrasse 1. sz.) pedig nem más, mint a Kánya által készített – immáron harmadik – változat.

A gazdasági és a kisebbségi kérdésben – ez utóbbi különben Gömbös eredeti üzenetében nem is szerepelt, hanem azt a magyar külpolitika már korábban kialakított irányvonalának megfelelően Khuen-Héderváry fogalmazta bele – Hitler szintén igen diplomatikus álláspontot alakított ki. Mindkettőben úgy volt engedékeny, hogy valójában egyik kérdésben sem kötelezte el magát. Arra vonatkozó utalásai, hogy „a gazdasági kérdéseknél nem kizárólag gazdasági, de politikai szempontok is tekintetbe vétessenek és azért teljesen tévesnek tartja azt az eljárást, amely az összes agrárállamokkal szemben ugyanazokat a módszereket alkalmazza", a magyar politikusok számára bizonyára reményt keltően hangozhattak, pedig már bennük rejlett az a veszedelem, amely a későbbi tragédiába torkollott.[43]

Történelmi tény, hogy a nácik hatalomrajutásának nemzetközi fogadtatása semmiképpen sem tükrözte közvetlenül annak negatív jelentőségét. Mégis, valami meghatározhatatlan módon a nemzetközi kapcsolatokban benne vibrált a feszültség, amely azután összevethetetlenül kisebb jelentőségű esetek felnagyításában, alaptalan híresztelések hisztérikus terjesztésében csapódott le.[44] Ennek egyik megnyilatkozása volt az ún. hirtenbergi-ügy.

Mint négy esztendővel korábban, most sem sikerült nemzetközi botrány nélkül megúszni az olasz tulajdonban lévő fegyverek Magyarországra csempészését. A bel- és külföldről egyre inkább szorongatott osztrák szociáldemokrata pártnak közvetlen érdeke fűződött ahhoz, hogy a Hirtenbergről birtokába jutott információt közzé tegye, hiszen joggal tarthatott attól, hogy az osztrák földre érkező fegyverekből a Heimwehr is részesedni fog. Az incidens a kisantantnak kapóra jött. December derekán megtartott belgrádi konferenciáján – részint a megélénkült magyar revíziós mozgalmakra válaszképpen, részint pedig a az erősen zokon vett december 11-i öthatalmi nyilatkozatra* reagálva – határozatot fogadott el egy, a három külügyminiszterből álló tanács megalakítására és egy állandó titkárság megszervezésére. A skandalum körül most minél nagyobb zajt iparkodott csapni, hogy decemberi határozatának valóraváltását indokolt és defenzív intézkedésként állíthassa be. Az osztrák kormány ellenhúzása – azzal való fenyegetőzése, hogy a jövőben nem fogja tűrni a Jugoszláviába irányított csehszlovák fegyverszállítmányok ausztriai áthaladását – Prágára némileg csillapítólag hatott, ám édeskevés volt ahhoz, hogy Benešt eredeti szándékától – az ügy Népszövetség elé vitelétől

[43] K 63. 1933–21/7–400. Kánya II. 8-i jelentése. Az üzenetváltásra – sokak mellett – ld. még: Berend–Ránki 71–73, Kerekes 69, Ormos 180.

[44] Ormos 175–176, 179–181, 213. K 63. 1933–11/7–488. Villani Frigyes párizsi követ 1933. II. 17-i jelentése a francia kamara külügyi bizottságának 8-án – háborús hangulatban – lezajlott üléséről. Ld. még: Ormos 181, ADAP C. I/1. kötet 24. sz. Bülow 1933. II. 18-i feljegyzése a berlini francia követtel – kölcsönös vádaskodások jegyében – folytatott beszélgetéséről. Bülow azt állította, hogy a német–olasz–magyar titkos szövetségről szóló hamis hírekkel a francia kormány azért alarmírozza a francia közvéleményt, hogy a hadügyi költségvetést megszavaztassa.

*1932. XII. 11-én az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország és Olaszország négy pontból álló együttes nyilatkozatot tett. Ennek első pontjában az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország kijelentette, hogy 'megadja Németországnak és más, szerződésileg lefegyverzett hatalmaknak az egyenjogúságot olyan rendszer keretében, amely minden nemzetnek biztonságot nyújt.' (Halmosy 318. l.).

– elállítsa. Ehhez hatékonyabb erőre volt szükség, amely azután Párizsban meg is mutatkozott.[45]

A francia diplomáciának az ügy inkább nem kívánt gondot okozott. Ekkortájt ismét az olaszokkal való megegyezés útjait próbálták megtalálni – Jouvenel missziója most veszi kezdetét, s az az első napokban Rómában „igen kedvező fogadtatásban részesült". Ugyanakkor persze Párizsban, de Londonban sem óhajtottak a békeszerződés nyilvánvaló megsértése felett elsiklani. Kompromisszumos megoldást választottak: Bécsben, Budapesten és Rómában diplomáciai úton kérnek felvilágosítást. Az olaszokkal szembeni francia tapintatra jellemző, hogy míg a két Duna-menti fővárosban együttes intervenciót irányoztak elő, addig Rómában az angol nagykövetnek egyedül kellett érdeklődnie.

A magyar kormány „begombolkozott és hallgatott, mintha semmi köze nem lenne a dologhoz". Január 28-án az érdeklődő francia, illetve angol diplomata megtudhatta, hogy „Magyarországra nem érkezett fegyver", valamint azt, hogy a kormánynak „az Olaszországból Ausztriába irányuló fegyverszállítmányokról sem közvetlen tudomása sem közvetlen értesülése nem volt". Várható módon az intervenció a másik két helyen sem ért el sokkal több eredményt.

Dollfuss helyzete mégis tetemesen nehezebb volt. A rakományok osztrák területen lévőségét ugyanis legfeljebb különféleképpen magyarázni, de letagadni már nem lehetett. És a magyarázkodásokba egyre több szembeszökő hiba csúszott, következőleg Dollfuss mind bizonytalanabbá vált. Úgy érezte, hogy szorult helyzetében a két értelmi szerzőtől nem kap hatékony segítséget. Terheiből Mussolinire nem mert hárítani semmit, de úgy vélte, hogy Gömbössel azt valamennyire megoszthatja: a bécsi francia és csehszlovák követnek is kijelentette, hogy „az anyag Magyarországnak volt szánva és. . . 10 vagon át is ment". Ezzel azonban nem sok sikert ért el, mert a felhorkant Gömbös a Ducenál kétszínűséggel vádolta meg és kérte, hogy „igen erélyesen" lépjen fel ellene. Kifejezetten kritikussá vált a helyzete, amikor a Franciaországot elöntő háborús hangulatnak bizonyos fokig hatása alá kerülő, a német–olasz–magyar szövetségről szóló értesüléseknek hitelt adó francia kormány az angolokkal együttesen február 11-én szokatlanul durva hangú, megalázó, ultimátum jellegű jegyzéket juttatott el az osztrák kormányhoz.

A jegyzék készítői feltehetőleg arra számítottak, hogy az osztrák kormány a kapott dokumentumot intern fogja kezelni. Ha Dollfusson múlott volna, nem is lett volna másképp. Mussolini – akinek Bécs a szöveget megküldte – viszont felismerte a jegyzékben rejlő lehetőségeket és azt (az osztrák fél állásfoglalását be sem várva) a Giornale d'Italia február 18-i számában közzétette. A lépéshez fűzött reményei beigazolódtak. A nemzetközi közvéleményben – beleértve ebbe Angliát is – a jegyzék általános visszatetszést keltett, a bécsi angol és francia diplomaták pedig azt konstatálták, hogy az osztrák kabinet helyzetét – érdekeikkel egyáltalán nem egyezően – igencsak megrendítették. Ebben a szituációban – Dollfuss helyzetét enyhítendő – fontolgatni kezdték egy hasonlóan erélyes budapesti demars esélyeit. Nem látván azonban elegendő alapot, most már túlzottan óvatossá váltak és nem tettek semmit. Pedig az eddig higgadtan viselkedő, a sajtó ellentámadásainak irányításába tevőlegesen bekapcsolódó Gömbös a

[45] Nándori 640–654, Kerekes 73. 126–129; a kisantant paktumra: K 63. 1932–7/7. szn. Masirevich 1932. XII. 21-i jelentése. K 63. 1933–7/7. szn. Ghyczy prágai ideiglenes ügyvivő 1933. II. 18-i jelentése, Ormos 194–195, Kovács 197–199; K 63. 1933–7/7. szn. Ghyczy 1933. I. 19-i jelentése Marek prágai osztrák követ és Krofta beszélgetéséről.

Seefehlner-ügy (Egon Seefehlner, az osztrák vasútak vezérigazgatója balul sikerült kísérletet tett a vasutas szakszervezet vezetőjének korrumpálására, hogy az „anyag" minél előbb Magyarországra kerüljön), kipattanásától erősen megijedt és az olaszokat arra akarta rávenni, hogy „legalábbis (a) Hirtenbergben lévő fegyverek minél előbb Olaszországba szállíttassanak vissza".

Rómában azonban tudták, hogy nincs ok az aggodalomra. Kihasználván a jegyzék közzététele nyomán létrejött engedékenyebb hangulatot, maguk is engedékenységet mutattak, mert ily módon látták az eredeti tervet leginkább keresztülvihetőnek. Ezért Londonban úgy nyilatkoztak, hogy készek a fegyverek visszaszállítására. Simon brit külügyminiszter kapott az alkalmon és az olasz deklarációval az ügyet befejezettnek nyilvánította: jelezte, hogy az osztrák válaszjegyzéktől is eltekintenek. Hozzátehetjük, a lezárás puszta formalitásával mindkét fél tökéletesen tisztában volt. Mussolininek esze ágába se jutott a fegyvereket visszahozni, és az angolok is tudták, hogy erre nem számíthatnak. A római brit nagykövet, akinek szintén tudomása volt arról, hogy a fegyverek egy része már túljutott a magyar határon, például magyar kollégájának mosolyogva csak ennyit mondott: „Igazán lehetett volna ezzel még egy ideig várni".[46]

Miközben Beneš azon fáradozott, hogy a fegyverszállítás leleplezéséből mennél nagyobb politikai tőkét kovácsoljon, Titulescunak, illetve a román külpolitikának az irányvonala korántsem volt ilyen egyértelmű. A botrány már javában tartott, amikor a román külügyminiszter egyszer csak Budapest felé különösen barátságos gesztust tett. Ivor Dénesnek adott interjújában átfogó igényű gazdasági tervet vázolt fel, ezzel összefüggésben a magyar–román barátság szükségességéről beszélt, amelynek megteremtésében hajlandónak mutatkozott kezdeményező szerepet vinni. Ha más jelek nem is lettek volna, a kolozsvári zavargások közeli emléke önmagában is elégséges ok volt a bizalmatlanságra. A váratlanul adódott lehetőséget Budapesten – nyilván elsősorban azért, hogy a Hirtenberg felé irányuló figyelmet csökkentsék – mégis megpróbálták hasznosítani. Gömbös is, Bethlen is megszólalt, készeknek mutatkoztak a román közeledés folytatására.[47]

[46] Ormos 183–184, DDF I 2. kötet 245. sz. Paul-Boncour francia külügyminiszter körtávirata 1933. I. 27-én a követségeknek; Antal 222, DDF I 2. kötet 248. sz. de Vienne I. 28-i jelentése. Ugyanerről: K 64. 1933–41–72. Khuen-Héderváry I. 27-i napijelentése a francia, illetve az angol követ érdeklődő látogatásáról; K 63. 1933–20/7–484. Nelky Jenő bécsi követ II. 21-i jelentése, K 64. 1933–41–45. Khuen-Héderváry számjeltávirata Horynak I. 23-án. A II. 11-i jegyzékre: Nándori 649; ADAP C I/1. kötet 81. sz. Köpke III. 13-i körtávirata a követségeknek, amelyben összefoglalót nyújt az egész hirtenbergi botrány lezajlásáról. A budapesti demars tervére: DDF I 2. kötet 325. sz. Paul-Boncour II. 20-án a londoni nagykövetnek; Antal 222–225, K 64. 1933–41–131. Khuen-Héderváry II. 3-i számjeltávirata Pelényinek Genfbe, K 64. 1933–41–128. Kánya számjeltávirata II. 24-én Horynak. A londoni olasz lépésre: ADAP C I/1. kötet 81. sz., K 64. 1933–41–124. napijelentés Kánya és Colonna budapesti olasz követ II. 22-i megbeszéléséről, K 64. 1933–41–131. Hory II. 24-i számjeltávirata.

[47] Az Est, 1933. I. 26. Ivor Dénes interjúja Titulescuval. A román külügyminiszter indítóokaira: Ormos 195–196; Magyar Szemle, 1933. II. Ottlik György külpolitikai szemléje: „Hirtelen szirénhangokat küld felénk ugyanaz a karmester, aki még röviddel ezelőtt a fenyegető és fenyítő zenekart vezényelte" (183.). K 428. 840. csomó I. 27-i MTI közlemény a külügyi bizottság üléséről. Az ülésen napirend előtt – feltehetőleg megosztott szereposztásban – Bethlen a kormány állásfoglalását kéri a román nyilatkozatról, Gömbös pedig pozitív értelemben válaszol.

A román diplomácia azonban – kiváltképp ebben a rosszul megválasztott időpontban – nem mehetett, főleg látványosan, ily messzire. Ezért két irányban is ellensúlyozó lépéseket tettek. Egyrészt néhány nappal később Vajda miniszterelnök Kovács Gyulának, a Pester Lloyd romániai tudósítójának adott nyilatkozatot, amely a Titulescu-nyilatkozat ellensúlyozására volt alkalmas, és a megfigyelők számára valószínűvé tette, hogy a két román politikus közötti összjátékról van szó. Másrészt maga Titulescu – természetesen nem a saját nevében – két olyan kommünikét juttatott el a kisantant égisze alatt működő Sud-Est sajtóügynökségen keresztül Párizsba, amelyek megtorpedózták a néhány napja általa felvetett magyar–román közeledés gondolatát. Eszerint „annak az érdeklődésnek, amelyet Bethlen István gróf, Gömbös Gyula tábornok és a budapesti félhivatalos lapok tanúsítanak a Titulescu-nyilatkozat alapján Tardieu közép-európai terve iránt, a román közvéleményben nem volt visszhangja. A román közvélemény nem engedi magát félrevezettetni, hanem arra törekszik, hogy világosságot derítsenek a hirtenbergi fegyverszállítás ügyére. A Románia felé irányuló budapesti kacsingatásokat Bukarestben a legnagyobb tartózkodással fogadják."[48]

A korrekciók révén az egyensúly helyrebillent, megtételük viszont nem szüntette meg azokat az okokat, amelyek a román külügyminiszter interjúját inspirálták. Február 13-án – amint azt Bukarestből még január végén megüzenték – Gömbösnél megjelent Viorel Tilea miniszterelnökségi államtitkár. Az Ivor Dénesnek adott nyilatkozat szellemében fejtegette a gazdasági kooperáció megvalósításának fontosságát. Eszmefuttatásának egyben erősen nagyhatalom-ellenes élt kölcsönzött – „ezek a kis államokat mindig csak eszközként használják fel, érdekeiket és így gazdasági érdekeiket (ti. a kisállamokét – P.P.) is csak tessék-lássék képviselik" –, valamint élesen hangoztatta a Benešsel szembeni elkülönültségüket: „Titulescu annak tudatában folytatja ezt a politikáját, hogy Beneš úrnak valószínűleg nem fog tetszeni a kooperáció különösen Ausztriával és Magyarországgal, de ezzel nem törődik."

A magyar kormányfő – aki már a Titulescu-interjút egy Párizs tudtával végrehajtott olyan taktikai manőver első lépésének látta, amelynek az a célja, hogy egy „német-olasz közeledés esetén előálló hatalmi csoportosulást" ellensúlyozó kelet-európai megoldás találtassék, és ennek keretében Magyarország és Ausztria egy olyan koncepció részévé váljék, amely „*természetes szövetségesünk,* Berlin és Róma ellen irányul" – nem sok bizalommal hallgathatta a román politikus előadását. A találkozóra a 'sacro egoismo' jegyében adott lehetőséget: „ha tudunk valamilyen előnyt szerezni Titulescuék szorult helyzetéből, az nem lehet ártalmára Magyarországnak". Az a tény, hogy a január végi visszavonulás ellenére Tilea mégis megjelent Budapesten, Gömböst megerősítette felfogásában: a románok „tudják... ahhoz, hogy Magyarországgal gazdaságilag kooperáljanak, valamilyen politikai koncessziót kell adniok". Válaszában ebből indult ki. Utalt arra, hogy a szomszédokkal barátságos viszonyban akar élni, de nem rejtette véka alá felfogását, mely szerint a problémákat nem tudja kizárólag gazdasági szemszögből nézni; nem kívánhatják tőle, hogy „láncra verten" tárgyaljon. Politikai feltételei közül első helyen a revíziót említette „különösen Csehországgal szemben, amely most Škodánál gyártat olyan ágyúkat, amelyekkel a határtól Budapestet tudja tűz alá venni." (Kiemelés – P.P.)

[48] K 74. 1933-I-Bukarest Magyary számjeltáviratai I. 30-án, II. 2-án és 3-án. K 428. 840. csomó. I. 31-i bukaresti MTI jelentés. A német diplomatáknak az volt a véleményük, hogy nem komoly gazdasági tervről, hanem Titulescu tisztán taktikai sakkhúzásáról van szó. ADAP C/1. kötet 5., 118. sz.

A területi kérdésen túl a katonai egyenjogúságot, valamint a magyar kisebbség „teljes kulturális és politikai szabadságát" szabta előfeltételül. Ha ezek teljesülnek, „akkor lehet majd szó arról, hogy egy olyan gazdasági elmélyülés felett gondolkozzunk, amelynek nagyobb koncepciója van... A magam részéről – fűzte hozzá – kezdeményező ezekben a kérdésekben nem lehetek, ez Titulescu úrnak a dolga."

Tilea a hallottakat tárgyalási alapul elfogadhatónak minősítette és jelezte Titulescu szándékát, hogy – titokban – szeretne Gömbössel találkozni. A találkozó gondolata ugyan májusban ismét felmerült, de érdemleges továbblépésre – ismereteink szerint – nem került sor. A tavasz folyamán a román külügyminiszter ugyan többször nyilatkozik a szorosabb gazdasági együttműködés mellett, de a magyar politikai feltételekre csupán néhány újszerűen hangzó formulával válaszolt. Így a határok „devalorizálásáról", illetve „spiritualizálásáról" beszélt.[49]

Kánya Kálmán külügyminiszterségének első hónapjai magukon viselték azoknak a változásoknak a jegyeit, amelyek az európai politikában ekkortájt lezajlottak. Budapest változatlanul a „szabad kéz" politikájának szükségességét hangoztatta, és gyakorlati politikai vonalvezetése nagyjában-egészében ennek az elvnek meg is felelt, ám az egyes hatalmakhoz való viszonyában nem csekély változásokra, hullámzásokra került sor.

A versailles-i Európa felett gyülekező felhők ellenére sem tehette meg ekkor még a magyar külpolitika, hogy ne fordítson Párizsra megkülönböztetett figyelmet. Így kellett lennie annak már csak azért is, mert a francia diplomácia több gesztusa az őszi hónapokban arra engedett következtetni, hogy Párizs az egyre türelmetlenebb német külpolitikával szemben az olaszoknál keres támaszt. Egy francia–olasz megegyezés lehetősége pedig – attól tartván, hogy fejében Mussolini lemond a magyar aspirációk támogatásáról – a magyar politikusok számára nem sok jóval kecsegtetett. Ezért éberen fürkészték a két latin főváros közötti viszonyt, de – egyelőre – nem találtak okot az aggodalomra. Apponyi Mussolinivel történt – említett – találkozóján azt tapasztalta, hogy a Duce „nagyon bizalomteljesen" vázolta előtte francia politikáját. Eszerint a fasiszta vezér ugyan „korántsem utasítja vissza" a francia közeledési hajlamot, de „a politikai intimitásba csak úgy hajlandó belemenni, ha tényeket lát". Vagyis csak akkor kész a megegyezésre, ha a franciák – beleértve a revízió kérdését – konkrét engedményt tesznek. Budapesten megnyugvólag vették tudomásul azt is, hogy a párizsi olasz nagykövet magyar kollegájának megígérte, a francia gesztusokat nem fogja viszonozni, hanem „néma lesz, mint a ponty". Sőt – egyelőre – a francia közeledés a magyar külpolitika számára is némi előnnyel járt. Nem alaptalanul ennek tudták be, hogy Gömbös római útját a francia sajtó „alig tette kellemetlen kritika tárgyává".

Mindezen okok alapján a magyar külpolitika intézői többrendbeli kísérletet tettek arra, hogy az új kormányt és annak politikáját a francia politikai körök számára elfogadhatóvá tegyék. Gömbös és de Vienne XII. 3-i első találkozója is jórészt ennek jegyében zajlott le. Az év vége felé francia újságíróküldöttség járt Magyarországon, beszámolóik nem voltak kedvezőtlenek Budapest számára. Hol anyagi áldozattal, hol anélkül Gömbös-nyilatkozatok jelentek meg a francia sajtóban. „Magyarország köszönettel adózik –

[49] K 64. 1933–27–111. Gömbös II. 13-i feljegyzése a Tileaval folytatott tárgyalásáról, Ormos 196–197, 202. A Škoda ágyuk visszhangjára: Herczeg 19–23. Megjegyzendő, hogy – tudomásunk szerint – ilyen ágyuk gyártására a Škoda-művek akkor még nem lehetett képes.

jelentette ki a magyar kormányfő – Franciaországnak azért a támogatásért, amelyet a gazdasági válság leküzdésére folytatott harcában Franciaország részéről nyert... A magyar nép szívében a franciákkal szemben érzett rokonszenv ma sem aludt ki, hanem változatlanul továbbél. Ez a rokonszenv biztosítéka annak, hogy országaink között (a) politikai jóviszonyt továbbfejlesszük, gazdasági kapcsolatainkat pedig megszilárdítsuk." A revíziós beállítottságú magyar közvéleményben felfokozott várakozás élt Párizzsal szemben. De Vienne az óesztendő végén úgy látta, Budapesten általános az a vélemény, hogy Franciaország részéről csak egy szónak kell elhangzania és Trianon megszűnik.[50]

A bemutatott év eleji események alaposan visszájára fordították a már-már megenyhülő francia magatartást. Az új helyzet sajátossága volt, hogy a magabiztosan öntudatos új magyar külügyminiszter egyáltalán nem sietett Párizs kiengesztelésére. Apró momentum, mégis sokat mutat, hogy de Vienne nem tudta észre nem venni: a kormányzó által adott diplomáciai fogadáson Kánya először – és tüntetően hosszan – a német követtel elegyedett szóba és csak utána lépett hozzá. Nagyobb jelentőségű – és francia ellenérzéseket szintén kiváltó – volt Kányának a Felsőház külügyi bizottságában március 30-án tartott expozéja. De Vienne Kánya előtt már másnap „kifejezést adott azon nézetének, hogy a beszéd tendenciózus, nagyon egyoldalú és túlságos merevséggel szögezi le azokat az ellentéteket, amelyek Franciaország és szövetségesei és a többi államok között fennállnak". Konkrétan a követ kifogásolta annak a hangsúlyozását, hogy „Európában csak egy szövetségi hatalomcsoport létezik, éspedig azon államok blokkja, amelyeket katonai és politikai szerződések fűznek Franciaországhoz", szóvá tette Mussolini négyhatalmi direktóriumra vonatkozó tervének békepaktumként történt aposztrofálását és végül azt, hogy Kánya említést tett egy preventív háború lehetőségéről, „amelyet a katonailag kész államok intézhetnének a leszerelt népek ellen".

A követnek adott válaszában Kánya beszédét defenzívnek minősítette és kijelentette: „ha rólunk azt állítják, hogy Németországgal és Olaszországgal revíziós célból szövetségi viszonyba léptünk, akkor teljes jogom van ezen állítás valótlanságát bizonyítani s leszögezni, hogy egy ilyen szövetség nem áll fenn, dacára annak, hogy a másik oldalon Magyarországellenes éllel katonai konvenciókon alapuló szövetség létezik." A preventív háború lehetőségét illetően utalt a francia lapokban megjelent cikkekre, illetve arra, hogy egy ilyen háborút – úgymond – „még Leon Blum is szükségesnek minősített".[51]

A négyhatalmi paktum terve – amely olasz és angol elképzelés szerint békés úton lényegében bizonyos revízióra nyitott volna lehetőséget –, magyar politikai körökben nagy és reményteljes várakozással fogadtatott. Az optimista hangulatot még inkább fokozta MacDonald angol miniszterelnöknek a legyőzött államok számára igen kedvező leszerelési

[50] K 63. 1932–23/7–2675/168/ Hory 1932. XI. 15-i jelentése, amelynek mellékleteként felterjeszti Apponyi feljegyzését Mussolinivel folytatott megbeszéléséről, uo. 2530/2671/ Villani 1932. XI. 15-i jelentése; Gömbös és a francia követ beszélgetésére: DDF I. 2. kötet 65. sz., valamint K 64. 1933–23–664., K 63.1933–11/7–488. Villani II. 17-i jelentése, K 429. 16. csomó. 2. dosszié. Kozma 1932. XII. 12-i levele Gömbösnek, uo. 16. csomó. 4. dosszié. Kozma levele Antal Istvánnak 1933 I. 4-én, uo. Kozma levele I. 7-én Gesztesy Gyulának, az MTI párizsi levelezőjének; K 428. 840. csomó. Gömbös nyilatkozata a Petit Journal I. 3-i számában; DDF I 2. kötet 153. sz. de Vienne 1932. XII. 30-i jelentése.

[51] DDF I 2. kötet 347. sz. de Vienne II. 26-i jelentése, K 63. 1933–11/7–1010. napijelentés Kánya és de Vienne III. 31-i találkozójáról.

tervezete. Ez a hangulat tükröződhetett de Vienne észrevételeinek ezen passzusára adott sértően fölényes feleletben: „ami . . .(a) 'békepaktum' kifejezést illeti, felvilágosítottam de Vienne urat, hogy ez alatt olyan javaslatot értettem, mely hivatva van a békét biztosítani". A magyar külügyminiszter nem mulasztotta el, hogy a számára adott tényszerű lehetőséget ki ne használja, amikor a francia diplomata előtt – annak állításait cáfolandó – hivatkozott expozéja befejező részére, amelyben a magyar közvéleményt nyugalomra intette, valamint annak szükségességéről beszélt, hogy „tartózkodnunk kell minden olyan lépéstől, ami a mai bonyolult helyzetet még jobban összebogozhatná". Holott Kánya nyilván jól tudta, a francia diplomatának igazából a tényszerűen pontos, ridegen logikus előadásmód mögül jól kiérezhető előzékenység hiánya, az öntudatos, a választóvonalakat – elleplezésük helyett – szenvtelen precízséggel exponáló beállítódás okozott gondot.

A romló francia–magyar viszonyt az európai politika kontextusában április vége felé, május folyamán valamelyest ismét javulni kezdett. A németországi eseményekkel és magával a német külpolitikával történő egybevetés a Gömbös-kabinetet viszonylagosan előnyös színben tüntette fel. Ezenkívül az angol, német és olasz oldalról szorongatott, a négyhatalmi paktumterv elvizenyősítésén fáradozó francia külpolitika számára igen lényeges volt, hogy a Duna-medencében a feszültségek csökkenjenek. E célból történtek a Magyarországgal való modus vivendi létrehozására irányuló kísérletek. Másfelől a reményeiben nem csekély mértékben csalatkozó, a közelesen várt sikerek helyett inkább súlyos gondok terhein osztozkodó magyar politikusok számára kézenfekvő volt, hogy a lágyabb hangokra konciliánsan reagáljanak.[52]

Hitlerrel történt találkozása után Kánya azzal a benyomással hagyta el Berlint, hogy a német kancellár személye – akiről különben korábban, majd nem sokkal később ismét lesújtóan vélekedett – igen „rezonábilis", a magyar törekvésekkel egybecsengő külpolitikai programot ígér. Ezen az alapon látott munkához, tett lépéseket abban az irányban, hogy a magyar külpolitika „két oszlopa", Róma és Berlin között – az osztrák probléma miatt – ne legyen feszültség.[53]

Február 20-án számjeltáviratban utasította a bécsi követet, keressen érintkezést Pabst őrnaggyal (a Heimwehr egyik vezetője – P.P.) és tudakolja meg tőle, hogy a „Heimwehr és (a) német jobboldali szervezetek (acélsisak és nácik) összeköttetésének ügye jelenleg hogy áll." Kánya számára ugyanis a megoldás legkézenfekvőbb módjának a különböző szélsőjobboldali, fasiszta szervezetek összefogása tűnt. Természetesen egyáltalán nem a náci totalitarizmus jegyében.

A napokon belül megérkező válasz azonban nem sok jóval kecsegtetett. Az őrnagy először az Acélsisaknak és a Heimwehrnek a náciellenes összefogásban meglévő közös érdekét húzta alá, ilyenformán az osztrák jobboldali szervezet és a német nácik együttműködésére nem látott reális lehetőséget. Ellenben a magyar kormány esetleges közvetítő

[52] A négyhatalmi egyezményre, illetve az angol leszerelési tervezetre ld. Ormos 190–224, DDF I 3. kötet 50. sz. de Vienne III. 26-i jelentése. A francia diplomata szerint MacDonald leszerelési, Mussolini négyhatalmi tervezete Magyarországra olyan hatást gyakorolt, mint amikor szíverősítőt adnak egy amúgy is felizgatott embernek. K 63. 1933–11/7–1010; K 58. 1933–B–30. Ottlik György V. 10-i levele Kányának, K 429. 16. csomó. 5. dosszié. Kozma Wodianer Andornak V. 29-én.

[53] DDF I 2. kötet 327. sz., DDF I 3. kötet 256. sz. de Vienne II. 21-i és V. 8-i jelentése, X 10932. sz. doboz K 111850–55. Schoen 1932. X. 1-i jelentése.

szerepét igen magasra becsülte. Pabst abból a logikus – bár mellékesnek bizonyuló – gondolatból indult ki, hogy a náci kancellár, szemben Papennel és a Stahlhelmmel, a magyar politikusokban nem lát vetélytársat, ezért a berlini magyar lépés „abban az irányban, hogy legalább addig, amig ő (ti. Hitler – P.P.) a Birodalomban helyzetét meg nem szilárdította, támogassa a jelenlegi rendszert (Dollfuss és a Heimwehrek) . . . nagy hatással volna".[54]

A nem sokkal később bekövetkező események megmutatták, hogy Pabst Kányánál jobban látta a fejlődés egyes összetevőit, azt is hamarabb vette észre, hogy Hitler az akkori osztrák rendszert nem óhajtja támogatni. De egyrészt messze túlértékelte a magyar kormány lehetőségeit, másrészt pedig – a valós tendenciákkal éppen ellentétesen – úgy vélte, hogy Hitler inkább csak az adott pillanatban nem akarja Dollfusst segíteni.

Kánya hajlani látszott arra, hogy megfogadja az őrnagy javaslatát. Ám először – tapogatódzásképpen – a birodalmi alkancellárhoz juttatott el magánlevelet. Berlini évei során legszívesebben a Herrenklub tagjaival, a német konzervatív jobboldal képviselőivel tartott kapcsolatot, azokkal a körökkel, amelyeket a január 30-án megalakult koalíciós kormányban Papen képviselt, és amelyek elég erőt látszottak képviselni ahhoz, hogy a nácizmus „forradalmi" törekvéseit addig a pontig engedjék érvényesülni, ameddig azok egy szélsőjobboldali, ám konzervatív alapon restaurálódó Németország megszületéséhez jelentenek hozzájárulást.

Kánya írását nem ismerjük, de a Papen válaszlevelének lényegét összefoglaló magyar diplomáciai iratból – Wettstein Jánosnak, a berlini magyar követség ideiglenes ügyvivőjének március 9-i számjeltáviratából –, valamint az eddig előadottakból fontosabb pontjain a rekonstrukciót el lehet végezni. Eszerint a magyar miniszter – mintegy a német részről szorgalmazott osztrák választások szükségtelensége mellett érvelve – kifejezte meggyőződését, hogy a március 5-i német választások eredménye Ausztriában is erősen éreztetni fogja a hatását. Síkraszállhatott Dollfuss támogatása érdekében, valamint az osztrák kérdés rendezésére német–olasz–magyar szoros egyetértés megteremtésére tett javaslatot.

Papen válaszának az a része kelthetett a magyar fővárosban a legtöbb figyelmet, amelyben azt üzente, hogy Hitler a „vele, valamint Bethlen gróffal folytatott beszélgetése alapján kijelentette, hogy Dollfuss személye ellen nincs kifogása". Ez még akkor is nagyon reményteljesen hangzott, ha ugyanakkor Papen is hozzáfűzte, hogy a választások megtartására okvetlenül szükség van. A német–olasz–magyar együttműködésre vonatkozó magyar propozíció az alkancellárnál olyan messzemenő helyeslésre talált, hogy az a magyar kormányban inkább már a kétkedés érzését ébresztette. Papen ugyanis a februári kisantant paktumra válaszképpen német–olasz–osztrák–magyar demonstrációt javasolt. Ezen elképzelés semmiképpen sem tűnt szerencsésnek, hiszen hatásában – növelvén a kisantant lépés jelentőségét – éppen nem az adott célkitűzést szolgálta volna. A kétkedést pillanatnyilag enyhítette Papennek az a – nem sokkal később lelepleződött – valótlan állítása, hogy Neurath, aki – úgymond, Kánya levelét olvasta – „csatlakozik ehhez a gondolatmenethez".[55]

[54] K 64. 1933–20–119. Kánya számjeltávirata Nelkynek Bécsbe II. 20-án, K 64. 1933–20–132. Nelky válasza II. 24-én.

[55] Hitler osztrák politikájára: Ormos 187–189; K 64. 1933–20–132. Kánya II. 28-i utasítása Wettstein részére, K 64. 1933–20–148. Wettstein III. 9-i számjeltávirata. Papennak a négyes fellépésre vonatkozó javaslatát Budapest Róma tudomására hozta. Utóbbi negatív álláspontjára: K 64. 1933–20–208. Hory számjeltávirata Kányának IV. 7-én. Papen lelepleződésére: K 64. 1933–20–170. s 235. Wettstein III. 18-i, valamint V. 5-i jelentése.

Mindenesetre Papen válasza a legfontosabb kérdésben zöld utat mutatott és nyomában az illetékes magyar diplomaták már arra kaptak utasítást, hogy Gömbös üzenetét Hitlernek tolmácsolják. Az üzenetben – amelynek a kancellárhoz való továbbítására a magyar diplomaták leghelyesebbnek Papent tartották felkérni – annak a felfogásának adott hangot, mely szerint a „helyzet Ausztriában különösen veszedelmes, mert ottani nemzeti szocialisták szociáldemokrata párttal karöltve küzdenek Dollfuss ellen, ami jobboldali kormány bukása esetében fekete-vörös koalícióra fog vezetni". Miután ez – úgymond – „Magyarország szempontjából rendkívül veszélyt jelent", Gömbös személyes kérést intéz Hitlerhez: „utasítsa osztrák nemzeti szocialista vezetőséget, hogy jelen pillanatban ne dolgozzon együtt szocialistákkal Dollfuss megbuktatására, hanem ellenkezőleg, támogassák őt, ezáltal biztosítva jobboldali irány fenntartását Ausztriában és annak lehetőségét, hogy politikai evolució nem vörösök felé, hanem ellenkező irányban fejlődjék".

A magyar miniszterelnök intervenciójára Hitlernek ugyanaz volt a válasza, mint a hasonló tartalmú olasz közbelépésre: nem ért egyet az efajta nézettel. „Inkább azt gondolja, hogy a németországi fejlődés nyomán a keresztény szocialistáknak a szociáldemokratákkal történő koalíciója teljesen kizárt. Egyben azon a nézeten is van, hogy a viszonyok beavatkozásunk nélkül új választásokhoz vezetnek."[56]

Alig telt el tehát 10 nap az olyannyira ismert módon megszervezett és következőleg a nácik számára komoly eredményt hozó németországi választások óta és az elegendő volt arra, hogy az addig annyira „rezonábilisnak" mutatkozott náci vezér brutálisan megmutassa igazi arculatát. A németországi fejlődés rapid tempója gyors és határozott cselekvésre ösztönözte Gömböst is. A Rómában időző – Mussolininél bemutatkozó – külügyminiszterét március 20-án utasította: „Amennyiben miniszterelnökkel való találkozás elmúlt, kérem azonnal Mussolinivel közölni, osztrák belpolitikai helyzetet úgy ítélem meg, hogy választások sem olasz sem magyar szempontból nem kívánatosak, mert ezek Dollfuss és Starhemberg bukására vezetnének. Dollfuss különben is általam képviselt álláspontot tette magáévá. *Választások nácik, Landbund és nagynémetek döntő győzelmével végződnének, ami Anschluss-szal azonos. Hitler álláspontja választások érdekében ezzel magyarázható . . . Kérem tehát Mussolininél odahatni, hogy továbbra is Dollfuss és Starhemberget támogassa, választások elkerülésével.*" (Kiemelés – P.P.)

Gömbös utasítása nemcsak a Berlinből érkező hírekre volt reagálás, hanem Mussolini felfogására is válasz volt. Kányának az olasz kormányfő két nappal korábban úgy nyilatkozott, mintha nem mérné fel kellőképpen az esetleges választások közvetlenül várható következményeit. Mert az egyesülés kérdésében ugyan „a legridegebb elutasító" álláspontot nyilvánította ki, másfelől viszont a választásokat – beletörődőleg – elkerülhetetlennek mondotta.

Gömbös felfogását Mussolini mégis azonnal magáévá tette. „Ma este utasítást küldtek bécsi olasz követnek Dollfuss és Starhemberg támogatására" – táviratozta még 20-án este Kánya Budapestre vissza.[57]

[56] K 64 1933-41-149. Khuen-Héderváry számjeltávirata III. 12-én Berlinbe, K 64. 1933-20-170. Papen III. 16-i levele Wettsteinhez. Ld. még ADAP C I/1. kötet 89. sz. Köpke III. 15-i feljegyzése.

[57] K 64. 1933-20-176. Khuen-Héderváry számjeltávirata III. 20-án Rómába., K 63 1933-23/7-669. Hory (Kánya) számjeltávirat Rómából III. 18-án, K 64. 1933-20-169. Hory (Kánya) válasza még aznap, III. 20-án.

Az olasz és magyar támogatásnak, illetve tanácsoknak nagy szerepük volt abban, hogy Dollfuss ezekben a hetekben erőteljesebb lépéseket tett az osztrák baloldal visszaszorítására. Korábban vázolt helyzetének súlyos nehézségei és ellentmondásossága azonban nem tette lehetővé, hogy a belpolitikai helyzet gyorsan és alapvetően átrendeződjék, de még ha így is lett volna, nem valószínű, hogy hatása a német–osztrák feszültséget megszüntette volna. A Berlinnel való viszony a tavaszi hónapokban inkább tovább romlott és esetenként egészen kritikussá vált.[58]

A német–osztrák kapcsolatok ilyetén alakulása, valamint az, hogy Hitler osztrák politikájának intranzigenciája felismerhetővé vált, közvetítési szándékában Budapestet még óvatosabbá tette. A kudarcból okulva határozottabban hirdette, hogy a német–osztrák viszályba nem kíván beavatkozni, pedig nem kétséges: változatlanul éber figyelemmel próbált olyan fogódzókat találni, amelyek erre lehetőséget nyújtanak. De *ilyenek* nem adódtak.

Május derekán Nikolaus Eltze, a Rhein-Metallwerke igazgatója, aki magyar katonai körök előtt nem volt ismeretlen, Semsey Andor Bécsben állomásozó magyar diplomatának előadta: „Berlinben azon a nézeten vannak, hogy a német–osztrák viszony állandóan összabbodik... ezen folytonos súrlódás alig helyrehozható következménnyel járhat, ha Berlin és Bécs között nem indul meg... rövidesen valamely közvetítési akció. Őt barátai: orosz miniszterelnök és Alfred Rosenberg felkérték,... tapintatos formában puhatolja ki, hogy magyar kormányelnök, akit legalkalmasabbnak tartanak erre a szerepre, birodalmi kormány ilyetén iniciatíváját miként fogadná."

A német módszer Budapesten nem váltott ki lelkesedést. Jól tudták, hogy az ilyenfajta felkérésből legfeljebb a németek húznának hasznot; Budapestnek még siker esetén sem lennének lekötelezve, ha pedig kudarcba fulladna a vállalkozás, a németek éppen megfelelő távolságban tarthatnák magukat. Olyan eljárás volt ez, amellyel a fasiszta Németország gyakorlatában még gyakran lehet majd találkozni. A későbbiekben több sikerrel jár, most azonban még nem válik be. A magyar állásfoglalás órák alatt kialakult. Válaszában Kánya Nelky Jenő bécsi magyar követ tudomására hozta, hogy a „miniszterelnök nem hajlandó német–osztrák differenciába befolyni, *hacsak erre német kormány őt közvetlenül fel nem kéri*". (Kiemelés – P.P.) Egyben utasította Nelkyt, amennyiben Eltze kérdésre visszatérne, úgy *kitérő* feleletet kapjon.

Hasonlóképpen elutasító volt a magyar kormány állásfoglalása akkor is, amikor nem sokkal később Walter Riehl, az osztrák náci mozgalom mérsékelt szárnyának vezére folyamodott közvetítésért a magyar politikusokhoz.[59]

A konzekvens tartózkodás mögött azonban magyar részről nem húzódott meg mélyebb felismerés. A megfelelő következtetések levonását alapvetően akadályozta a korabeli magyar külpolitikának az osztrák–német megegyezés létrejöttéhez fűződő fundamentális érdeke. A tisztánlátást ezen kívül nem csekély mértékben gátolta a német belpolitikai helyzet kialakulatlansága és – jórészt ezzel összefüggésben – a többarcú, több nem futó német külpolitika.

[58] Kerekes 74–78, Kerekes 73. 137–138, 143–144.

[59] K 64. 1933–20–248. a bécsi magyar követ V. 18-i számjeltávirata Kányának, uo. Kánya V. 20-i utasítása Nelkynek. Riehl lépésére, illetve a magyar közvetítési kísérletre általában: Kerekes 73. 143–144, illetve 135–144.

Ma már közhely annak hangoztatása, hogy a január 30-i fordulatot a vezető magyar politikai körök milyen nagy és örömteli várakozással fogadták. Ennek oka főleg és elsősorban abban rejlett, hogy ez esemény nyomában egy, a reviziós törekvések jegyében szövetséges Németország megszületését remélték. E várakozás a magyar politikai élet sokkal szélesebb köreit érintette, mint azokét, akik ezzel együtt a fasizmus totális győzelméért is lelkesedtek, sőt az előbbi várakozás valóra válásának előfeltételét éppen ebben látták. Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a magyar uralkodó osztályok döntő többsége számára a német nemzeti szocialista pártnak inkább a hatalomba való beépülése, mintsem annak kizárólagos megszerzése volt kívánatos, mert ily módon tartották reálisan elképzelhetőnek egy „dinamikus" német külpolitika kibontakozását. A németországi belpolitikai küzdelmek alakulását is ezen várakozásuk alapján kísérték nyomon. Ennek megfelelően sokáig – az 1934-es Röhm-puccsig bizonyosan és feltehetőleg még utána is egy ideig – nem is tartották Hitler pozícióit olyan szilárdnak, hogy kizárólagosságával tartósan számolni kelljen. Így lehetett ez annak ellenére is, hogy az addig igencsak sokszínű német politikai élet unifikálásának dermesztő hatása alól aligha vonhatták ki magukat. Mert azokat az atrocitásokat, amelyek a berendezkedő náci hatalom mindennapjait jellemezték, felületi és múló jelenségeknek látták és nem tudták felfogni, hogy itt a német fasizmus lényege felé mutató megnyilvánulásoknak a tanúi. Mert azt látták, hogy a Reichswehr egy bizonyos fokig önállóságát megőrzi, a náci befolyás térhódítása itt – az államélet más területeivel összevetve – viszonylag lassabban halad előre. Mert arra figyeltek, hogy a Külügyminisztérium személyi állománya – más tárcákkal szemben – szinte érintetlenül megmaradt. És mert erősen bizakodtak abban hogy – a hatalomból való mind erőteljesebb kiszorításuk ellenére – a hagyományos jobboldal pozícióit megőrizte annyira, hogy adandó alkalommal a hatalomból ismét erőteljesebben részesedhet. Ebből a szempontból szentelnek Papen figurájának különös jelentőséget, akinek személyiségét különben – szerényebb képességei, valamint, nagyon finoman kifejezve, „nem minden kétségen felül álló megbízhatósága" miatt – nemigen tartották sokra.[60]

A jólértesült magyar diplomaták számtalan helyes információt továbbítottak Budapestre a német politikai élet alakulásáról, mégis ezek megfelelő összerendezését a Németországgal szembeni elvárások – magyar érdekviszonyok – megakadályozták. Jól láttá például azt, hogy a náci politikusok nagy bizalmatlansággal és nem csekély elégedetlenséggel tekintenek a Wilhelmstrasse felé, azt is észrevették, hogy ez a hivatásos német diplomaták cselekedeteit erősen bénítja, a referensek nem tudnak és „főképp nem merne érdemleges felvilágosításokat adni attól való félelmükben, hogy esetleg a hatalom új birtokosainak intenciói ellenére cselekedhetnének és ezáltal árthatnának saját pozíciójuknak", mindazonáltal nem ritkán a hivatásos diplomaták közléseit fogadták el mértékadónak, holott azok legfeljebb részben fedték a német külpolitikát. Bizonyára karrierbeli diplomata szokványos gőgje is szerepet játszott abban, hogy a botcsinálta náci külügyesek nemegyszer otromba akcióin fölényes gúnnyal siklottak el, mégis téved

[60] K 63. 1933–11/7–862. napijelentés Khuen-Héderváry és de Vienne 1933. III. 18-i beszélgetéséről; Papenről – 1932 nyarán történt kancellári kinevezése alkalmával – Kánya hivatalos jelentésében azt a megállapítást engedte meg magának, hogy – lévén a kabinet átmeneti jellegű – „az új kancellár nagyobb bajokat talán nem fog okozhatni". K 63. 1932–21/1–1354. Megbízhatatlanságára: – többek mellett – K 64. 1933–20–235.

süknek alapvető oka az lehetett, hogy nem elemezték kellőképpen a nácizmusnak a külpolitikára gyakorolt hatását. Jól látták, hogy a náci vezetők egymással szemben milyen nagyfokú bizalmatlansággal, gyűlölködéssel viseltetnek, találó portrét tudtak rajzolni Alfred Rosenberg mérhetetlen becsvágyáról, külpolitikai ambícióiról, helyesen látták az 1933. április 1-i hatállyal megszülető új pártszervnek, a Külpolitikai Hivatal létrejöttének számos mozgatóját, a német külpolitika alakítása szempontjából való jelentőségét mégis alábecsülték. Mutatja ezt Velics László müncheni főkonzul vonatkozó jelentésének befejező passzusa is. Eszerint „magyar vonatkozásban Rosenberg kedvezően van befolyásolva és *a jövőben is irányítható* Hollósi Sándor útján, aki vele baráti bizalmas viszonyban áll". (Kiemelés – P.P.) A berlini ideiglenes ügyvivő párhuzamos jelentésének azon következtetése sem tűnik helyesen orientálónak, mely szerint a Hivatal felállítása szerencsésnek tekinthető abból a szempontból, hogy a tisztánlátáshoz nyújt majd segítséget. Véleményünk szerint a náci külpolitikai pártszerv inkább a német külpolitikában uralkodó zűrzavart intézményesítette. Nem azért, mintha Rosenbergnek nem lett volna célratörő külpolitikai koncepciója. Sokkal inkább amiatt, mert a Külpolitikai Hivatal létrejötte majd tevékenysége megrendítette a Wilhelmstrasse hitelét. Németország külpolitikáját egyre több helyen intézték, és nem lehetett tudni, hogy kinek a szava a mérvadó. Mindez a nácik számára – merész előrefutásokra (ha kellett: veszteség nélküli visszavonulásra) módot nyújtó – manőverezési lehetőséget adott.[61]

A németországi eseményekből Budapesten elsősorban azt a tanulságot vonták le, hogy nem szabad semmi olyasmit tenni, ami kiváltaná Berlin elégedetlenségét. Mivel – lényegében az egész európai diplomáciához hasonlóan – maguk sem ismerték fel a náci politikának fantazmagóriás kizárólagosságra törekvését, azzal áltatták magukat, hogy akkor cselekszenek helyesen, ha az új német rezsimet kizárólag – úgymond – a külpolitika aspektusából ítélik meg. Ezen azt értették, hogy az esetleges averziókat is félre téve nem szabad résztvenni Németország elszigetelésében. Mert arra gondoltak: „Európa hiába köpi a markát. Épp így köpte annak idején Mussolini ellen s aztán gyönyörűen bevették. Nagyon helyes volt, hogy Magyarország akkor fasiszta szimpátiákat mutatott." A párhuzam valóban csábító volt és egy darabig igaznak tűnhetett. De a két fasiszta rendszer alapvető azonosságai mellett meglévő, illetve formálódó jelentős különbségek elhanyagolása olyan hiba forrásává vált, amelynek negatív velejárói – az évekkel későbbi tragikus következményeket jóval megelőzve – igen hamar megmutatkoztak. Másfelől azonban a magyar külpolitika intézői arra is ügyeltek, hogy a németellenes európai hangulattól való elkülönülést kiegészítse a Németországtól történő elhatárolódás. Ez a megváltozott magatartás igen jó benyomást tett Rómában, ahol tavasszal – különösen Göring római látogatása nyomán – messze voltak már attól a mámoros hangulattól, amelybe Hitler kinevezése révén jutottak.[62]

[61] K 63. 1933–21/1–1057. Velics László müncheni főkonzul 1933. IV. 8-i jelentése, uo. 1073. Hettstein ugyanaznapi beszámolója, K 63. 1934–21–981. Hollósi Sándor összefoglaló áttekintése a náci Németország első esztendejéről, külpolitikai törekvéseiről – Velics László felterjesztésében. Hollósi alakjára: K 429. 4. csomó 2. dosszié. Németországi út 1933. V. 2–5.

[62] Juhász 145–146; Gömbös és Bajcsy-Zsilinszky vitája 1933 márciusában a Németországgal szembeni helyes beállítódásról: KN XIV. kötet 127–129, 202–204. A magyar külpolitika római megítélésére: K 63. 1933–21/7–1150. Hory IV. 19-i jelentése; K 429. 16. csomó 5. dosszié. Kozma Podianer Andornak VII. 6-án.

Ellenben – és ez 1933 első felében a magyar külpolitikai vonalvezetés sajátosságához tartozott – a kormánynak a Németországgal szembeni tartózkodása annak izolálódásával szinte fordított arányosságban csökkent. Rácz Dezső, az MTI londoni levelezője április második felében még úgy látta, hogy Gömbös Gyula addigi beszédeiből kicsendülő németekkel szembeni elhatárolódás az angol fővárosban „kitűnő benyomást" gyakorolt. Az angol–német viszony elhidegüléséből azt a következtetést vonja le, hogy e „fordulat talán nem kedvezőtlen a magyar érdekekre, mert Anglia, a német befolyás ellensúlyozására, közép-európai szövetségeseket fog keresni. Azt hiszem, a helyzet kényessége a legszigorúbb semlegességet teszi kötelességünkké, amit sajtónkban is ki kell fejezni. Legszerencsésebb volna, ha lapjaink azt a benyomást keltenék, mintha Svájcban írnák őket." A tanácsot itthon nem tudták megfogadni. Egy hónappal később a londoni levelező – konkrét példák alapján – már arra a következtetésre jut, hogy „tudatosan hátat fordítunk Londonnak és úgyszólván szégyeljük egykori angol asszociációinkat".[63]

Azt gondoljuk, hogy a londoni levelező helyesen ragadja meg az események tendenciáját, de a kontúrokat némileg leegyszerűsíti, illetve túlrajzolja. Ugyanis már a márciusban előadókörúton Németországban tartózkodó Bethlen István számjeltáviratban figyelmezteti a miniszterelnököt: „Itteni német nemzeti körökben kínos feltűnést keltettek magyar lapok nagy részének állítólagos német atrocitásokról terjesztett szenzációt hajhászó hírei. Sajtó ezen magatartásának folytatása magyar-német barátságot komolyan érinteni alkalmas." Egyben kéri Gömböst, hasson oda, hogy a sajtó hangja megváltozzék. Fellépésének bizonyára szerepe lehetett abban, hogy április elején a budapesti német követ már „elismeréssel" nyilatkozhatott a magyar sajtó magatartásáról.[64]

Ellenben a Londonhoz fűződő viszonyt illetően inkább annak elhanyagolásáról mint tudatos hátat fordításról lehet beszélni.

Ha azt kutatjuk, vajon a magyar külpolitika említett sajátosságának mi lehetett a kiváltó oka, akkor *közvetlen* mozgatóként közös politikai érdekekre nem lenne helye hivatkozni. Németországi útja során a berlini Kulturbundban „nagyszámú és csillogó" hallgatóság előtt tartott reprezentatív előadásában Bethlen István részletesen boncolgatta a két ország helyzete közötti eltéréseket, megállapította, hogy a két nép között kölcsönösen hiányzik a megértés. És bár hozzáfűzte, hogy „e megértés szolgálatában jelent meg itt, mégis a magyar–olasz barátság kiváltó okainak, jellemzésének sokkal nagyobb helyet szentelt, mint a magyar–német kapcsolatoknak. Berlinbe érkezése után egyébként ragaszkodott ahhoz, hogy az újságírókat fogadhassa, akik előtt egyértelműen kijelentette, nem híve a szövetségi rendszereknek. Nyilatkozatának joggal tulajdonítha-tunk kettős értelmet. Egyfelől ekképpen is a létező francia szövetségi rendszert támadta, másfelől viszont meg akarta előzni az útjára vonatkozó találgatásokat: ezzel is kinyilvánította, hogy nincsen szó német–magyar szövetségről, sem annak előkészítéséről. Ezek a gondolatok előadásában – amelyek szenzációja, megintcsak a német–magyar kapcsolatok körén kívülesően, a pánszláv törekvések éles exponálása és ezzel össze-

[63] K 429. 16. csomó 4. dosszié. Rácz Dezső Kozmának IV. 24-én, uo. 5. dosszié. Rácz V. 24-é Zimmernek, Kozma helyettesének.

[64] K 74. 1933–I–München. Velics (Bethlen) III. 18-i számjeltávirata; K 63. 1933–20–101 napijelentés Kánya és Schoen IV. 3-i beszélgetéséről.

függésben a közép-európai francia hegemónia elleni olasz–magyar küzdelem kinyilvánítása volt – ténylegesen meg is fogalmazódtak.[65]

Véleményünk szerint a keresett okot elsősorban a gazdasági szférában lehet megtalálni. A magyar–olasz viszony ősztől történt intenzívebbé tétele nem járt együtt a gazdasági kapcsolatok – sokak által talán már nem is várt – elmélyülésével. Olaszország részesedése a magyar kivitelben a húszas évek második felében 4–7% körül ingadozott, 1930-ban – a preferenciák hatására – majd 13%-ra növekedett, de ezt a viszonylag kedvező indexet nem sikerült stabilizálni: a mutató 1931-ben 10,1 , 1932-ben pedig 7,8-ra esett vissza, majd 1933-ban nehezen elérte a 8,7-es szintet. Olasz viszonylatban a magyar egyenleg általában pozitív volt, tehát a behozatal indexe az imént bemutatottaknál is alacsonyabb volt. A húszas évek második felében 4% körül ingadozott, azután lassan emelkedett: 1930-ban 5, 1931-ben 6, 1932-ben 5,5 és 1933-ban 7,4%-ot mutatott.[66] Az összforgalom volumene és trendje egyaránt arra vallott, hogy az Inginio Brocchi nevéhez fűzött rejtett preferenciális vámszisztéma a magyar mezőgazdaság – hiszen elsősorban erről volt szó – elhelyezési gondjain korántsem enyhít számottevő mértékben. Már az is sokat mondó tény, hogy az osztrák Semmeringen 1931. július 21-én a három ország – Olaszország, Ausztria, Magyarország – által parafált keretmegállapodás alapján a szisztémát először magyar–osztrák viszonylatban próbálták ki. A végleges olasz–magyar szerződést csak 1932. február 23-án írták alá Rómában, életbeléptetése helyett ellenben először hosszan elkezdtek alkudozni az egyes áruféleségekre megállapítandó kontingens, illetve preferencia nagyságáról. Mindezt összekombinálták a vámtételek felemelésével. Így 1932. június 23-án két szerződést írtak alá. Az egyik az 1928. június 4-én aláírt magyar–olasz kereskedelmi és hajózási szerződéshez kapcsolódó pótszerződés volt, a másik pedig a februárban aláírt „accord"-ot módosította. Brocchi eredeti elképzelése az volt, hogy 4:1 arányban nyújtanának preferenciát. Az összeget 40, illetve 10 millió lírában határozták meg, tehát az olasz államnak 40 millióval kellett támogatnia a magyar exportőröket, míg a magyarnak 10 millióval az olaszokat. A támogatás természetesen sem nyíltan, sem közvetlenül nem történhetett. A kifizetések realizálására csak meglehetősen tekervényes utak kínálkoztak, és ez a rendszer nehézkességének egyik forrásává vált. Ugyancsak az eredeti elképzelés egyik alapgondolata az volt, hogy az olasz térítés teljes egészében a magyar gabona elhelyezésének megkönnyítésére lesz hivatott. Az 1932 tavaszán folytatott tárgyalások homlokterébe viszont annak a magyar javaslatnak a megvitatása került, hogy ennek a 40 milliónak egy részét – amit 5 millióban határoztak meg – milyen más áruféleségekkel lehetne helyettesíteni. Mire ebben a kérdésben nagy nehezen zöld ágra sikerült vergődni, nagyjából már világossá vált, a magyar gabonatermés olyan silány lesz, hogy a 35 milliós gabonapreferenciát közel sem lehet kimeríteni. Így született meg az újabb magyar kérelem, amelynek tolmácsolásában – mint láttuk – már Gömbösnek is szerep jutott.

Az olasz fél a magyar kérést teljesítette és a november végén megszülető magyar–olasz gazdasági vegyesbizottság december elején már megkezdte munkáját. Tevékenysége eredményes volt atekintetben, hogy elvégezte a rendelkezésre álló preferencia árucsopor-

[65] *Bethlen István:* Magyarország az új Európában. (Bethlen 1933. III. 8-i előadása a berlini Kulturbundban) Magyar Szemle, 1933. IV., DDF I 2. kötet 387. sz. François-Poncet III. 9-i jelentése Bethlen németországi útjáról és kiváltképp berlini előadásáról.

[66] OMK 98., OMK 1934. 90–91.

tok közötti szétosztását. A forgalom felélénkítésére azonban nem tudott befolyást gyakorolni. Főleg a vágómarha, a hús és sertéskivitel tekintetében mutatkozó – olasz állategészségügyi kötözködések miatti – magyar panaszokat nem tudta orvosolni.[67]

A német piacra való behatolás tehát égetően fontos lett volna. A helyzet azonban ahelyett, hogy valamelyest enyhült volna, inkább tovább romlott. Április elejére a magyar–német áruforgalom – a német agrárprotekcionista intézkedések, amelyek mögött Hugenbergék tudatos autarchiás törekvése, a nácik agrárpolitikája és a Birodalom válságos devizahelyzete húzódott meg, valamint a viszonylag magas magyar árszint következtében – a minimálisra zsugorodott össze. Waldeck titkos tanácsosnak még az év elejére beharangozott budapesti útjára – nyilvánvalóan a német belpolitikai események akadályozó hatására is, ám feltehetőleg gazdasági megfontolásokból sem különben – mind ez ideig nem került sor. Magyar gazdasági körök egyre sürgetőbben követelték a német behozatal teljes megszüntetését, helyettük olasz és svájci áruk importját javasolták. A magyar kormány bizonyos fokig megértést tanúsított Berlinnel szemben, ám egyre kínosabb helyzetbe jutván, a budapesti német diplomatákkal szemben – elsősorban Gömbös és Kánya – mind nyomatékosabban utalt a helyzet lehetetlenségére.

A Wilhelmstrassen április elején kezdtek úgy vélekedni, hogy a helyzet kritikussá vált, tovább nem szabad feszíteni a húrt: Waldeck érkezésének időpontját Budapesttel mennél előbb közölni kell.[68]

A Külügyminisztérium illetékesei – akiket különben aligha lehet azzal vádolni, hogy túlbecsülték volna Magyarország jelentőségét[69] – munkaterületüknek megfelelően országuk nemzetközi helyzete szempontjából vizsgálták a kérdést és akartak megoldást

[67] K 70. 334. csomó. Az 1931. VII. 21-én parafált kiviteli egyezmény szovege; K 69. osztrák dosszié Vegyes I. I–5. II. rész. „Az olasz viszonylat állása" című dátum és aláírás nélküli összeállítás; uo. „Kánya miniszter úr és Nickl követ úr római utazása 1933. III. 16." című palliumon belül dátum és aláírás nélküli pro memoria „A miniszter úr személyes tájékoztatására", amely 1929-ig visszamenőleg áttekinti az olasz–magyar preferenciális kereskedelmi kapcsolatok történetét, a Brocchi-szisztéma létrejöttét. Az iratból arra lehet következtetni, hogy az eredetileg még Puky számára készült, majd a márciusi római út előtt Kánya számára is elővették. K 69. olasz dosszié I/i.d. „Megjegyzések a magyar-olasz szisztémához a II. szisztéma lezárásával kapcsolatban" c. dátum és aláírás nélküli összeállítás. Az irat gépeléséből és elhelyezéséből arra lehet következteni, hogy Héder János, a Magyar Külkereskedelmi Hivatal csoportvezetője készítette 1934 novemberében. Ld. még: Búzás-Nagy 104–109, Szuhay 69–71, 75–77, Ormos 53, 73, 77.

[68] A német agrárprotekcionista intézkedésekre és azok motívumaira ld. részletesebben: Berend–Ránki 74–76; X 10945. sz. doboz E 675070–72. sz. 1933. IV. 5-i aláírás nélküli német külügyminisztériumi feljegyzés.

[69] X 10937. sz. doboz E 459897–900. Köpke levele Schoennek 1933. V. 23-án. Köpke írásában – amely különben azért is igen tanulságos, mert arra vall, hogy a Wilhelmstrasse és a nácipárt között az osztrák kérdés *kezelését* illetően ugyan lehetett számottevő differencia, de a taktika, az Anschluss nélküli Anschlussról van szó, alapvetően azonos volt – az osztrák egyesüléssel szemben magyar állásfoglalást taglalja. Először is – úgy véljük, nem helytállóan – kijelenti, hogy azt „természetesen" az olasz magatartás állandóan és mértékadóan befolyásolja. Ezután azt mondja, amikor elérkezik az Anschluss ideje, akkor az mindenképpen a magyar magatartástól függetlenül fog megtörténni. Ezért – vonja le következtetését – magától elesik annak a szükségessége, hogy a magyar jóindulat feltételeihez állást foglaljanak. Itt megint kínálkozik egy lehetőség a Wilhelmstrasse és a nácik felfogásának az összevetésére. Nevezetesen az, hogy etekintetben a hivatalos német diplomatái felfogása a merevebb, hiszen a nácik az Anschluss jóindulatú kezeléséért viszonzásul a jugoszlávoknak Karintia egy részét, a magyaroknak pedig Burgenlandot helyezték kilátásba.

elérni. Szándékukkal szemben azonban ekkor még erősebbnek bizonyultak azok, akik a közvetlen gazdasági előnyöket a külpolitikai megfontolásoknak fölébe helyezték, illetve nem vették észre, hogy a kettőt, nagy sikerrel, össze lehet egyeztetni.

A magyar kormány ebben a helyzetben kétfelé hadakozott. Egyrészt a belpolitikai támadásokkal szemben hajthatatlanul hirdette a németekkel való jó viszony megőrzésének a fontosságát és több lépést is tett annak érdekében, hogy Berlin ne találhasson okot gazdasági elzárkózásának politikai indoklására.[70] Ugyanakkor kereste az utakat ahhoz, hogy a németeket fordulatra tudja késztetni.

Április 21-én Gömbös a magyar álláspont exponálása végett magához kérette a budapesti német követet, majd másnap – külügyminiszterének tanácsára – magánlevelet intézett a német kancellárhoz.

Öntudatos hangú írásainak alapgondolatává világnézet, politika és gazdaság egységét, illetve ezen egység megteremtésének szükségességét tette. „Mi erős kézzél kormányozunk egy olyan nemzeti Magyarországot, amely mindig bizonyos reménységgel és rokonszenvvel tekint Berlinre. Úgy vélem, *Németországnak is érdekében áll,* hogy ezt a rokonszenvet bizonytalan gazdasági kapcsolatok semmiképpen se zavarják meg. . . Szeretném ezért sürgősen kérni, határozza el a német kormány, hogy agrárexport kérdésekben segítségünkre siet." (Kiemelés – P.P.) Gömbösnek még fülében csenghetett Hitler február eleji válaszának az a része, amelyben a gazdasági és politikai kérdések egységes kezelése mellett nyilatkozott: „. . . tudom – írja most –, hogy excellenciád elvei megegyeznek az egyéimmel, hogy ti. a politikának és a gazdasági vonalvezetésnek a lehetőség szerint azonosnak kell lennie." Úgy véljük, Gömbös biztos fellépésébe az ebben való bizakodás is belejátszott, holott minden bizonnyal nem lett volna helytelen ezen – bármily őszinte – teoretikus nyilatkozat és a politikai gyakorlat közötti áttételekre tekintettel lenni.

„. . .a Németország és Magyarország közötti kapcsolatok szabályozására sürgős szükség van, elsősorban gazdasági helyzetünket illetően" – írja Gömbös. Bár a gondolat – a levél egész tendenciájának megfelelően – itt is az értékesítés felé fut ki, annál jóval többet fejez ki. Azt a bizonytalanságot tükrözi, amelybe a magyar vezető körök Magyarországhoz a kiismerhetetlenségig ellentmondásosan viszonyuló Németország láttán jutottak.[71]

Hitler – akárcsak Kánya február eleji jelentkezésére – most is gyorsan reagált. Ismét kifejezte szándékát, hogy a meglévő eszmei egyetértést „tényleges politikai egyetértéssé mélyítsék", mindent megtesznek – ígérte –, hogy a zavaró gazdasági mozzanatok, e politika prioritásának szem előtt tartásával, kiküszöböltessenek. Ellenben konkrét válasz

[70] K 63. 1933–20/1. szn. napijelentés IV. 19-én Kánya és Schoen beszélgetéséről, arról, hogy Gömbös – Hitler és Hindenburg elleni támadásai miatt – betiltotta az Egyenlőség c. liberális lapot, a többi liberális lapot pedig megfenyegette, hogy „hasonlóképpen fog velük szemben eljárni, ha nem szüntetik be Hitler-ellenes kampányukat." (Az Egyenlőség című lapot – IV. 8-i száma miatt – a belügyminiszter két hétre tiltotta be. Ezenkívül 3 hónapra megvonta az utcai terjesztés jogát is. Ld. Népszava IV. 21. A napijelentésben – nyilvánvaló elírás révén – Függetlenség c. liberális lapról van szó. Ilyen orgánum létezett; csak nem liberális, hanem kormányzati lapként.) X 10933. sz. doboz E 673166. Schoen V. 13-i jelentése. Eszerint a kormány orgánumaiban, a Budapesti Hírlapban és a Függetlenségben két vezércikket jelentetett meg, amelyek energikusan állást foglalnak a náci Németország oldalán és az a céljuk, hogy a liberális sajtó támadásait ellensúlyozzák. Gömbös felszólalása a Képviselőház májusi „német-vitájában": KN XV. kötet 518–520.

[71] Berend–Ránki 79; Kánya tanácsára: K 63. 1933–21/7–1170. Gömbös levele Kányának V. 1-én. A Hitlerhez intézett levelet közli: Wilhelmstrasse 3. sz.

helyett a német mezőgazdaság „rettenetesen szorult" helyzetére emlékeztetett, intézkedésképpen pedig csak arra utalt, hogy Gömbös levelét – válaszának szellemében – Neurath és Hugenberg tudomására hozza.[72]

A magyar miniszterelnöknek a gyors választ sem volt türelme megvárni. Éppen azon a napon – április 28-án –, amikor elkészült a Führer válasza, Schoen budapesti német követ Berlinbe telefonált, hogy Gömbös – Kánya jelenlétében – fogadta és „nagyon határozott módon" Hitlernek egy üzenet átadását kérte. Üzenetében a német elzárkózás ismert faktumával szemben arra utalt, hogy az utóbbi időben Franciaország és a kisantant, különösen Csehszlovákia, Magyarországgal szemben határozott módon előzékenységet tanúsít. A magyar kormánynak – miután szarvasmarha, gabona, vaj, szárnyas és tojás bevitelére nincsen mód – az a kívánsága, hogy legalább korai zöldségféléket és gyümölcsöt küldhessen Németországba. Ha ezen kívánságnak nem tesznek eleget, akkor ellenintézkedéseket foganatosítanak.[73]

Feltételezhető, hogy Gömbös nem kapott választ. Erre az újabb magyar lépés enged következtetni. Május elején olyan rendeletet adtak ki, amely újabb áruk behozatalát kötötte engedélyhez. A rendelet tendenciája nem lehetett kétséges. A magyar sajtóban nyíltan cikkeztek arról, hogy ez az intézkedés Németország ellen irányul. A cél az volt, hogy a magyar szempontból fontos behozatal a Birodalom helyett olyan országokból történjék, amelyek Magyarországgal szemben előzékenységet mutatnak.

Pedig ekkor már valóban komolyan folytak a német Külügyminisztérium és a gazdasági tárca között az egyeztető tárgyalások, és május 10-én a Wilhelmstrasse Kereskedelempolitikai Osztályán – Waldeck vezetésével – olyan előkészítő megbeszélést tartottak, amely részletekbemenően taglalta az egyes árucikkek kontingensére, vámjára stb. vonatkozó német álláspontot. Ezek azonban intern megbeszélések voltak, amelyekről a berlini magyar diplomaták valószínűleg nem tudtak. És még ha lett volna is információjuk, a sok meddő hitegetés bizonnyal szkeptikussá tette őket. Így május 13-án újabb magyar lépés következett: a követség szóbeli jegyzéket nyújtott át, amelyben a kormány május 31-i hatállyal felmondta az előző év április 13-án megkötött kliring-egyezményt.[74]

A felmondás gazdasági jelentősége – minthogy az utolsó hetekben a németek már csak kivételes esetekben, és csak akkor, ha a viszonosságra biztosítékot nyújtottak, kaptak engedélyt magyarországi exportra – politikai hatásához képest nem volt számottevő. Neurath – aki ugyan a leszerelés kérdésében maga is a végsőkig feszítette a húrt, de általános politikájával mégsem követte, hanem inkább nyesegetni iparkodott a náci „külpolikusok" vagabund akcióit – az ekkor már teljesen elszigetelődött, az angol hadés a francia külügyminiszter által néhány órája súlyosan megfenyegetett Németország szempontjából fontosnak tartotta, hogy a magyar lépés hatását eliminálja. Ezért maga intézett levelet kollegájához, Hugenberghez. Kiemelvén az ügy külpolitikai jelentőségét, kérte, hogy a magyar kiviteli kívánságokat – kiváltképp a korai zöldségfélékre, gyümölcsre és lovakra vonatkozóakat – megfelelő mértékben számításba vegye.

Hungenberg most már nem akadékoskodhatott. Még ugyanezen a napon számjeltávirat jön Budapestre, mely szerint Waldeck 23-án a magyar fővárosba érkezik és azt

[72] Wilhelmstrasse 4. sz.; A levélváltásból részletesen idéz: Berend-Ránki 79–82.

[73] X 10945. sz. doboz E 675064–65. aláírás nélküli IV. 28-i feljegyzés Schoen telefonjáról.

[74] Uo. E 675060–62. Schoen V. 10-i jelentése; uo. E 675054–56. Benzler V. 10-i feljegyzése; uo. E 675106–07. a berlini magyar követség szóbeli jegyzéke. Berend-Ránki 76–77.

tudakolja, vajon 24-én a magyar kormány kész-e a tárgyalások felvételére. Másnap Schoen természetesen igenlőleg táviratozhatott vissza.[75]

A több mint egy hétig tartó megbeszélések arra vallottak, hogy az eltérő gazdasági érdekeket csak nehezen lehet a politika primátusa alatt összeegyeztetni, június 2-án mégis sikerült 3 kompenzációs üzletről egy jegyzőkönyvet aláírni. Eszerint 5 millió német márkának megfelelő értékben gyümölcs és főzelékfélék átvételére vállaltak a németek kötelezettséget, valamint – összesen 9 millió holland forintig – különböző opciókat vásároltak gabonafélék és tengeri harmadik piacon történő értékesítése végett. Megállapodás született arra vonatkozóan is, hogy a függőben maradt kérdések tisztázására Berlinben fognak a tárgyalások tovább folytatódni.[76]

Május végén, amikor már látszott, hogy révbe fognak érkezni, a magyar kormány jelezte, hogy – a szerződésnélküli állapot elkerülése érdekében – vissza kívánja vonni a kliring-egyezményt felmondó szóbeli jegyzékét. Berlinből – ahol különben a felmondást nem tették közzé a hivatalos lapban – azonnal megérkezett az igenlő válasz: javasolták, hogy lépését a magyar kormány egy május 31-re visszakeltezett jegyzékben tegye meg.

A dolgok ily alakulásával Budapesten nagyon meg voltak elégedve. A gazdasági tárgyalások politikai színezetét még inkább erősítette az az esemény, hogy május utolsó napjaiban Budapestre érkezett Werner Daitz. Az április 1-i hatállyal életre hívott náci Külpolitikai Hivatal szervezeti felépítése a hónap derekára alakult ki. Struktúrája – négy főosztályt állítottak fel, az egyik a szervezéssel, a másik a személyi ügyekkel, a harmadik a *külkereskedelemmel* volt hivatva foglalkozni, a negyedik pedig a titkárság teendőit látta el – már mutatta, hogy a náci politikusok a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban látják azt a területet, ahol a lanyhának és kezdeményezésre képtelennek talált Wilhelmstrasse helyett maguk válhatnak a német külpolitika irányító faktorává. A Külkereskedelempolitikai Főosztály élén Daitz állott.

Budapesti tárgyalásairól nem rendelkezünk forrással, ám tényked̈ésének irányáról a 29-én elhangzott budapesti előadása alapján bizonyára helyesen lehet következtetni.

Ismeretesen Daitz volt az, aki a magyar miniszterelnököt Hitler meglátogatására invitálta.[77]

A magyar–német kapcsolatok szorosabbra fonását a magyarországi német kisebbség problémája 1933 első felében továbbra is akadályozta; az új német rezsim e kérdésben elfoglalt álláspontja a magyar vezetők számára ismét tisztázatlan pont volt.

[75] Az általános helyzetre, a nácik külpolitikai lépéseire, Neurath leszerelési politikájára, az angol és francia lépésre: Ormos 212–215; ADAP C I/2. 247. sz. Neurath levele V. 17-én Hugenberghez, Berend-Ránki 77; X. 10945. sz. doboz E 675053. uo. E 675052. Ulrich és Schoen V. 17–18-i táviratváltása.

[76] X 10945. sz. doboz E 675050–51. Ulrich V. 31-i feljegyzése Waldecknek a tárgyalások előrehaladásáról szóló, a német álláspontra javaslatot tevő telefonjelentéséről; uo. E 675048–49. Benzler VI. 1-i feljegyzése a Waldecknek küldött utasításról; uo. E 675043–46. Waldeck dátum nélküli feljegyzése a VI. 2-án aláírt jegyzőkönyvvel kapcsolatban; uo. E 675047. Schoen VI. 3-i távirata a megállapodások tartalmáról. Ld. még: Berend-Ránki 85.

[77] Ld. Ulrich V. 31-i, Benzler VI. 1-i – az előző lábjegyzetben hivatkozott – feljegyzését, valamint uo. E 675118. a berlini magyar követség V. 31-i szóbeli jegyzéke; a Külpolitikai Hivatal felépítésére: K 63. 1933–21/1–1200. Wettstein IV. 22-i jelentése; Daitz budapesti tartózkodására illetve előadására: Berend-Ránki 83–85, Karsai 5–6.

Neurathnál történt búcsú-kihallgatásán Kánya ugyan ebben a kérdésben vitába bonyolódott a német külügyminiszterrel, aki – mintegy útravalóul – a kisebbségi kérdés megfelelő kezelésére kérte, de Neurath felfogásából még nem lehetett következtetni a nácik állásfoglalására. A magyar politikusok azt tapasztalták, hogy a népi német gondolat a háború utáni időkben, a weimari Németországban izmosodott meg addig soha nem látott mértékben. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy az új rendszer ezt az örökséget sem fogja átvenni. Azt ugyan világosan látták, hogy a probléma az év első felében nem hogy nem lanyhult, hanem inkább tovább élesedett, de azt nem tudták eldönteni, hogy a nácik ezért mennyiben felelősek. Egyes jelek arra vallottak, hogy azok távol tartják magukat ettől az ideológiától. Így például Budapesten bizakodást váltott ki az a tény, hogy a májusi Bleyer-incidens körül – amely különben még Ausztriában is magyarellenes hangulatot szült – legjobban a német sajtónak még el nem nácisodott lapjai háborogtak, míg a hivatalos lapok hallgatásba burkolóztak. A Verein für das Deutschtum in Ausland június 3. és 5. között Passauban lezajlott nagygyűlésén „mellőztek minden olyan gesztust, amely a VDA-nak a horogkeresztes mozgalomtól való függésére vallana". Viszont szaporodtak azok a jelek is, amelyek az ellenkező irányba mutattak. Beszédes esemény volt például, amikor június elején a VDA ifjúsági szervezete a Hitler-Jugend-del kötött szerződést. Ebben az előbbi vállalta, hogy tagjai ezentúl horogkeresztes karszalagot fognak hordani. Június derekára jutott el a berlini magyar követ – Masirevich Szilárd – arra a felismerésre, hogy a népi német gondolatot „ápoló köröknek sikerült ezt az eszmét átmenteniök a weimari államból a 'Drittes Reich'-be, s iránta a nemzeti szocialistáknak eddig nem éppen nagy érdeklődését felkelteniök. Ha remélhető is – folytatja helyes irányba forduló, ám illúzióktól még egyáltalán nem mentes fejtegetését –, hogy az új rezsim talán több reálpolitikai érzékkel fogja ezt a kérdést kezelni, *mindenekelőtt a Németország iránt barátságos államok viszonylatában,* azt mégsem tehetjük fel, hogy az előtte is célként lebegő, Délkelet-Európa felé irányuló német expanziónak ezt a széles német körök által igen sokra tartott fegyverét a lomtárba veti."[78] (Kiemelés – P.P.)

A kiemelt rész egyben a magyar politika egyik posztulátumát tükrözi vissza. Nevezetesen azt a felfogást, hogy a németekkel a politikai viszonyt azon érdekből is szükséges szorosabbra fűzni, hogy ezáltal azok ne ártsák bele magukat – bizonyos intézkedések megvalósítását feltételezve – a kifejezetten magyar belpolitikai ügynek tekintett kisebbségi kérdésbe.

Mindezek nyomán 1933 júniusának első felében a magyar–német viszony a következőképpen festett. A magyar kormány abból a felfogásból kiindulva, hogy a békerendszer megváltoztatásának esélyei – éppen a németországi fordulattal összefüggésben – ugrásszerűen megnövekedtek, tudatosan törekedett arra, hogy ne vegyen részt a Birodalmat elszigetelő erők együttesében. Másfelől viszont a Berlinhez fűződő viszony sem intenzív, sem harmonikus nem volt, több kardinális kérdésben tisztázást igényelt. Nemzetközi viszonylatban elsősorban az Ausztriával, valamint a kisantanttal kapcsolatos német állás-

[78] X 10921. sz. doboz D 580450. Bülow II. 8-i feljegyzése Kánya Neurathnál történt búcsúkihallgatásáról; Tilkovszky 369–379, K 429. 16. csomó 5. dosszié Kozma Wodianer Andornak 1933. V. 29-én. („A németek megőrültek a kisebbségi kérdésben is és ezen a ponton nekünk is elég bajunk van velük."); K 63. 1933–21/7–126. Wettstein V. 20-i jelentése, K 63. 1933–20/7–1440. Nelky V. 16-i számjeltávirata; K 63. 1933–21/7–145. Masirevich VI. 17-i jelentése.

pontot kellett tisztázni. A két kérdéskör – a magyar kormány nem csekély aggodalmára – bizonyos pontokon összekapcsolódott. Mert a francia támogatás hatékonyságában mindinkább tamáskodó, következőleg a Berlin felé tapogatódzó lépéseket tevő kisantant országok éppen az Anschluss kérdésében való érdektelenségük – illetve egy esetleges restaurációval szemben azt, tudniillik az egyesülést preferáló álláspontjuk – kifejezésre juttatásával iparkodtak a németeknél előnyre szert tenni. Mindkét kérdés természetesen szorosan összefüggött azzal a szintén tisztázandó kérdéssel, hogy vajon Budapest meddig és milyen pontokon számíthat német részről a magyar területi követelések támogatására.

Tisztázandó volt a Béccsel szembeni német magatartás is, hiszen az a német álláspont, hogy ők az Anschlusst nem tekintik aktuálisnak, egy közeli ponton túl semmiféle támpontot nem nyújtott az eligazodásra, hacsak arra nem gondolunk, hogy ez a formula is világosan kifejezésre juttatta a perspektivikus német nézetet: nem hajlandók a déli szomszéd bekebelezéséről lemondani. A magyar diplomácia ugyan megpróbálta a német álláspontban rejlő lehetőséget – ti. ha az egyesülést nem tekintik aktuálisnak, akkor nincsen okuk az osztrák kormányzatnak támogatást nyújtó Rómára és Budapestre neheztelni[79] – kiaknázni, de azt aligha hihették, hogy ezzel a német álláspontot befolyásoló eredményt érhetnek el. A közvetlen tárgyalás – egyrészt a magyar nagypolitikai koncepció részletes bemutatása, illetve a német reagálás részletes megismerése miatt – okvetlenül szükségesnek látszott.

Ami pedig a kétoldalú kapcsolatokat illeti: a június 2-án Budapesten aláírt gazdasági jegyzőkönyv nem volt sem több sem kevesebb a nagyobb volumenű tárgyalások megkezdésére alapot adó lehetőség megteremtésénél. Most kellett igazából tisztázni, vajon a német piac meg fog-e nyílni hosszabb távra és olyan mértékben a magyar mezőgazdasági feleslegek előtt, hogy kielégítő megoldást hoz, vagy sem.

Ki kellett puhatolni azt is, hogy végül is a nemzetiszocialisták hogyan viszonyulnak a kisebbségi kérdéshez, hajlandók-e azt a kétoldalú kapcsolatoknak megfelelőképpen alárendelni, illetve elfogadják-e a szomszédos országokban élő német és magyar kisebbség együttes politikai akcióira vonatkozó régi magyar kívánságot.

Mindezen problémák tisztázására a magyar kormányfő németországi utazása látszott a leghatékonyabb módnak. Az utazás tervével Gömbös régóta foglalkozhatott, mind ez ideig azonban megvalósítását a kétoldalú kapcsolatok színterén a német gazdasági elzárkózás, nemzetközileg pedig Németország mind alacsonyabbra zuhanó árfolyama megakadályozta.

Június 7-én ellenben – hosszadalmas tárgyalások után – Anglia, Franciaország, Olaszország és Németország képviselői Rómában parafálták a négyhatalmi paktumot. E tény – illetve nem sokkal korábban Hitler május 17-i „békebeszéde" – a Birodalmat ismét a nemzetközi életben bizonyos mértékig „szalonképessé" tette.

A paktum parafálása másfelől viszont Budapesten súlyos csalódást okozott. Mert az egyezmény szövegéből „minden olyan pont, amelynek Magyarország jelentőséget tulajdonított, s amit Mussolini mint tervezetének célját és értelmét jelölte meg, kimaradt". Az elkeseredés hangulata elsősorban Róma felé áramlott, hiszen a Duce volt az, aki azt hirdette, hogy a nagyhatalmak direktóriuma meghozza a sérelmek orvoslásának, a területi kérdés békés úton történő megvalósításának a lehetőségét. Mussolini már másnap hosszú levélben tájékoztatta Gömböst, amelyben különféle rabulisztikus fordulatokkal kísérelte

[79] K 63. 1933–20–1011. Napijelentés Kánya és Schoen 1933. IV. 3-i beszélgetéséről.

meg elhitetni, hogy milyen nagy győzelmet arattak. A rideg tényeket azonban a magyar kormány előtt nem sikerült elhomályosítani.

Ebben a helyzetben határozta el Gömbös, hogy felkeresi Hitlert. Utazására Kánya Kálmán tanácsára, a Külügyminisztérium előkészítésével, német részről viszont a NSDAP Külpolitikai Hivatalának szervezésében került sor.

Mint láttuk, Gömbös berlini látogatását diplomáciai és politikai körök már 1932 ősze óta kombinálták. Most mégis a meglepetés erejével hatott az MTI június 17-én délben kiadott jelentése: „Gömbös Gyula miniszterelnök tegnap... Münchenbe utazott... ma délután 3 órakor találkozik Hitler Adolf birodalmi kancellárral..."[80]

RÖVIDITÉSEK

ADAP	Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945. Serie C: 1933–1937. Das dritte Reich: Die ersten Jahre. Band I/1. 30. Januar bis 15. Mai 1933. Göttingen 1971. Band I/2. 16. Mai–14. Oktober 1933. Göttingen 1971.
Aloisi	*Aloisi*, Pompeo: Journal. Paris. 1957.
Antal	Antal István visszaemlékezései. (Kézirat) MTA Történettudományi Intézete
Ausztria	Magyarország exportpiacai 1929–1933. Bp. 1934. I. füzet. Ausztria agrárbevitele 1929–1933.
Berend-Ránki	*Berend T. Iván – Ránki György:* Magyarország a fasiszta Németország „életterében" 1933–1939. Bp. 1960.
Búzás-Nagy	Magyarország külkereskedelme 1919–1945. Bp. 1961. (Ezen belül *Búzás József:* Magyarország külkereskedelme 1919–1938 és *Nagy András:* Magyarország külkereskedelme a második világháborúban.)
DDF I	Documents diplomatiques français 1932–1939 Ire Serie (1932–1935) Tome I /9 Juillet – 14 Novembre 1932/ Paris 1964; Tome II /15 Novembre 1932 – 17 Mars 1933/ Paris 1966; Tome III /17 Mars – 15 Juillet 1933/ Paris 1967.
FN	Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója
Franz-Willing	*Georg Franz-Willing:* Die Hitlerbewegung. Der Ursprung 1919–1922. Hamburg–Berlin. 1962.
Gunst	*Gunst Péter:* A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp. 1970.
Herczeg	*Herczeg Ferenc:* Napkelte előtt. Bp. 1937.
Halmosy	*Halmosy Dénes:* Nemzetközi szerződések 1918–1945. Bp. 1966.
HIL	Hadtörténelmi Intézet Levéltára
Iratok IV.	Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. – 1931. augusztus 24. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Bp. 1967.
Juhász	*Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1975.
K 58.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium, a miniszter kabinetjének iratai
K 63.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium politikai osztályának iratai
K 64.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium politikai osztályának rezervált iratai
K 69.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának iratai
K 70.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium, jogi osztály, nemzetközi szerződések gyűjteménye
K 74.	Országos Levéltár, Külügyminisztérium, számjelosztály iratai
K 428.	Országos Levéltár, kőnyomatosak
K 429.	Országos Levéltár, Kozma Miklós iratai

[80] Ormos 216–217, 221, az idézet helye uo. 221, K 64. 1933–23–277. Mussolini június 8-i levelének megyar fordítása. A keltezés rajta tévesen: július 8.; Karsai 3. sz.

Karsai	*Karsai Elek:* Iratok a Gömbös-Hitler találkozó (1933. június 17–18.) történetéhez. Bp. 1962
Kerekes	*Kerekes Lajos:* Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933–1938. Bp. 1963.
Kerekes 73.	*Kerekes Lajos:* Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Bp. 1973.
KN	Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója
KN 27.	Az 1927. január 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója
Kónya	*Kónya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968.
Kovács	*Kovács Endre:* Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971.
Magyarország	Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: *Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos.* Bp. 1959.
Márkus	*Márkus László:* A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968.
Nándori	*Nándori Pál:* A hirtenbergi fegyverszállítás. Hadtörténeti Közlemények, 1968. 4. sz. 636–657.
Nemes	*Nemes Dezső:* A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Bp. 1964.
OMK	Az Országos Mezőgazdasági Kamara 1933. évi jelentése. Bp. 1933.
OMK 34.	Az Országos Mezőgazdasági Kamara 1934. évi jelentése. Bp. 1934.
Ormos	*Ormos Mária:* Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Bp. 1969.
Ormos 68.	*Ormos Mária:* Merénylet Marseille-ben Bp. 1968.
Pritz	*Pritz Pál:* Gömbös Gyula külpolitikai nézeteinek alakulásához – kormányrakerüléséig. (Kézirat)
Szent-Iványi	*Szent-Iványi Domokos:* Csonka-Magyarország külpolitikája 1919–1944. I–II. kötet. Ráday Levéltár
Szuhay	*Szuhay Miklós:* Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962.
Talpassy	*Talpassy Tibor:* A holtak visszajárnak. Bp. 1971.
TIFT	Történettudományi Intézet Filmtár
Tilkovszky	*Tilkovszky Loránt:* A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970. 3. sz. 369–396.
Wilhelmstrasse	A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt* és *Juhász Gyula.*
X	Országos Levéltár Filmtár

П. Прищ:

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ПЕРВОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ДЬЮЛЫ ГЕМБЕША, С ЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ДО ПОЕЗДКИ ГЕМБЕША В ГЕРМАНИЮ

(Резюме)

В разгаре экономического кризиса, 1-го октября 1932 года основан новый кабинет, который и в отношении внешней политики оказался в тяжелом положении. В статье рассматриваются его характеристики, изложена внешнеполитическая программа Гембеша, повторное появление требования мирной ревизии в виде правительственной программы и прем нового кабинета в международной жизни.

Своей первой задачей в области внешней политики Гембеш считал укрепление венгеро-итальянских отношений. В статье детальному анализу подвергаются подготовка ноябрьской встречи Муссолини и Гембеша в Риме, цели итальянской и венгерской сторон в связи со встречей и прохождение самой встречи. Автор данной статьи изучает план таможенной унии

Италии, Австрии и Венгрии и обнаруживает имеющиеся за этим различные представления заинтересованных сторон. Далее показывается значение австро-венгерских торговых отношений, усилия на заключение нового договора о торговле и господство политических точек зрения, приводящия к решению.

Гембеш пришел к власти просредством внутриполитических компромиссов. Автор излагает внутриполитические мотивы решения вопроса, историю подбора лица будущего министра иностранных дел, его встречу с вновь назначенным канцлером Германии, а также влияние этой встречи на внешнюю политику Венгрии в дальнейшем.

В статье автор изучает и скандал в Гиртенберге, вызванный контрабандным провозом оружия, представляя связанные с этим попытки Малой Антанты, вернее французской и английской дипломатии, проведение австрийской и венгерской сторон и тактику Италии.

Автор устанавливает, что внешняя политика Румынии в это время не сходилась полностью с попытками Бенеша; показывает отдельную акцию Титулеску, которая направилась на венгеро-румынское соглашение и которая оказалась неосновательной.

Первичным интересом внешней политики Венгрии было согласование политики Германии и Италии. Поэтому весной 1933 года дипломатия Каньи сделала многократную – безуспешную – попытку к искорению австрийской проблемы, составлявшей семя раздора.

Автор обращает внимание на колебание порой улучшавшихся, порой портявшихся франко-венгерских отношений, принимая во внимание, как это было связано с положением франко-итальянских отношений.

В статье тщательно изучаются торговые отношения Италии, Австрии и Венгрии, основывавшиеся на т. н. системе Брокки, функционирование, результаты и проблемы этой системы. В связи с этим германовенгерские экономические связи рассматриваются, как тяжелый балласт отношений между Берлином и Будапештом. Рассматриваются шаги германской и венгерской сторон, приводявшие к экономическому соглашению, заключенному в начале июня в Будапеште. Автор устанавливает, что разносторонная внешняя политика Германии сильно мешала венгерской дипломатии в том, чтобы последняя уяснила себе цели германской внешней политики. Наиболее целесообразной для уяснения представилась встреча глав двух правительств. На этой встрече нужно было выяснять и то, в какой мере можно опираться на германскую сторону в поддержке венгерских ревизионных стремдений. Не менее важным было выяснить, какие возможности открываются для дальнейшего развития экономических связей. Но необходимо было узнать и то, какую политику проведет нацистская система по отношению к германским меньшинствам, проживающим за пределами Германии.

Наконец автор занимается заключением пакта четырех великих держав, который, с одной стороны, остановил – в данный момент – процесс изоляции Германии, а с другой стороны дал решающий толчок тому, стобы глава венгерского правительства удовлетворил неоднократное настояние Гитлера. 16 июня Гембеш, тайно, отъехал в Германию.

P. Pritz:

LA POLITIQUE EXTÉRIEURE DU GOUVERNEMENT DE GYULA GÖMBÖS, A PARTIR DE SA FORMATION JUSQU'AU VOYAGE EN ALLEMAGNE DE GÖMBÖS

(Résumé)

Le nouveau cabinet installant au pouvoir en pleine crise économique le 1 octobre 1932, était dans une situation difficile du point de vue de la politique étrangère. L'étude esquisse les caractéristiques principales de cette situation, fait connaître le programme de politique étrangère de Gömbös, l'intégration dans le programme gouvernemental de la revendication de la révision pacifique une nouvelle fois, et la réception internationale du nouveau cabinet.

Gömbös a considéré comme son premier devoir dans la domaine de la politique étrangère affermissement des relations italo-hongroises. L'étude analyse dans les détalis les préparatifs de la rencontre de Mussolini avec Gömbös déroulée en novembre à Rome, les objectifs qui se posaient concernant la rencontre de la part des Hongrois et des Italiens et le déroulement de la rencontre même. Elle s'occupe également du projet de l'union de douane italo-austro-hongroise et ellen démontre les opinions différentes des participants. L'étude présente l'importance des relations commerciales austro-hongroises, les efforts visant la conclusion du nouveau traitè commercial et la prédominance des points de vue politiques dans la solution.

Gömbös a acquis le pouvoir par des compromis faits dans le domaine de la politique intérieure, il n'a pas même choisi son ministre de affaires étrangères. L'auteur espuisse les motifs de politique intérieure de la solution du problème, l'histoire du choix du ministre des affaires étrangères futur, sa rencontre avec le chancelier récemment nommé et l'influence de cette rencontre à la politique étriangère dans les suites.

L'étude traite également le scandale de contrebande d'armes de Hirtenberg, en présentant les efforces y relatifs de la Petite Entente et de la diplomatie franco-anglaise, le comportement des Autrichiens et des Hongrois et la tactique des Italiens.

L'auteur constate que la politique étrangère roumaine ne converge pas totalement avec les prétentions de Beneš, il nous présente l'action particulièrement mal fondée de Titulescu visant l'accord hungaro-roumain.

L'intérêt primordial de la politique étrangère hongroise était l'harmonie de la politique des Allemands et des Italiens. C'est ainsi que la diplomatie de Kánya au printemps de 1933 a fait plusieurs essais sans succès à l'élimination du prolème autrichien constituant le noyeau du conflit. L'auteur suit es changements des relations franco- hongroises une fois améliorantes, autre fois s'altérantaes, et il fait toujours attention au rapports de ces dernières avec la formation des relations italo-françaises.

L'étude traite dans les détails les relations commerciales italo- austro-hongroises basées sur le soi-disant système de Bracchi, le fontionnement de ce système, ses résultats et ses problèmes. A propos de ce sujet l'étude relate les relations économiques hungaro-allemandes, comme le problème mportant du rapport entre Budapest et Berlin. L'auteur suit les démarches allemandes et hongroises nenant à l'accord économique de Budapest au commencement du mois de juillet. Il constate que la politique extérieure allemande multilatérale a beaucoup empêché la diplomatie hongroise dans la compréhension des objectifs de la politique étrangère allemande. Pour éclaicir les points critiques, 'entrevue des deux chefs de gouvernement paraissait le plus utile. A cette entrevue avait fallu éclaircir galement le probléme que dans quelle mesure les Allemands sont prêts à soutenir les aspirations ongroises à la révision. Il n'était pas moins important d'apprendre les possibilités offertes du léveloppement des relations économiques. Il était nécessaire de connaître la plitique que le régime nazi uivrait envers les minorités allemandes qui vivaient hors les frontières. Enfin l'étude s'occupe de la ormation du Pacte à Quatre aui – au moment donné – a arrêté d'une part l'isolement de l'Allemagne t d'autre part – à la déception profonde de Budapest – a donné le coup décisif à ce que le chef de ouvernement hongrois satisfaisait les sollicitations plusieurs fois répétées de Hitler.

Le 16 juin, Gömbös – en secret – est parti pour l'Allemagne.

Puskás Ildikó:

A VÉDIKUS TÁRSADALOM KIALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI*

Előadásom címének meghatározásakor haboztam, hogy azt vajon ne „A kaszt rendszer eredetének kérdései"-ként jelöljem-e meg. Habozásom oka az volt, hogy közhely számba megy az indiai társadalmat és a kasztrendszert összekapcsolni; olyannyira, hogy csaknem minden munka, amely az ind, illetve óind társadalom kérdéseivel foglalkozik valójában a kasztrendszer problémáit vizsgálja.

Szükségtelen ezen munkák sorát gyarapítani, ezért is tűnt félrevezetőnek az alternatív cím, még akkor is, ha abban a kaszt a *varṇa* – valójában helytelen – szinonimájaként szerepelt volna; az előadás tárgya ugyanis azoknak a *történelmi* – gazdasági-társadalmi – *előzményeknek* a vizsgálata, amelyek talaján kialakult a jellegzetesen indiai társadalmi struktúra, amelynek alapelemei a védikus korban szilárdultak meg, de a közhiedelemmel ellentétben csak annyira váltak kötötté, hogy még egy évezred társadalmi mozgásainak keretévé változhattak végső megmerevedésük előtt. A klasszikus és jellegzetesnek ismert merev indiai társadalmi struktúrát – a kasztrendszert – századunk meggyorsult gazdasági és társadalmi fejlődése spontán és adminisztratív eszközökkel egyaránt bomlasztani kezdte és ezzel fel nem mérhető hosszúságú szakaszt – a változások átmenetiség szakaszát – nyitotta meg India történelmében.

Ezek a jelenségek csak *folyamatként* értékelhetők, tehát előzményük is mint a folyamat kezdete, amely meghatározott összetevők együttes eredője.

A kutatásban a védikus társadalom[1] vizsgálatának elsődleges forrása a védikus irodalom, az árják szent himnuszait tartalmazó védagyűjtemények és a védikus próza irodalom, főként a brāhmanák. Ami az írott forrásokat illeti, ez a megközelítés jogos. Csupán ezekre támaszkodni azonban ugyanazt a hibát jelenti, amely számos kutató esetében egyoldalú kép megrajzolásához vezetett, amely az árja komponenst kiemeli, megkülönbözteti, esetleg kizárólagos szereppel ruházza fel. És ez, a kutatás mai állása szerint anachronisztikus: elég csak utalni azokra a korábbi törekvésekre, amelyek a nyelvészet, vallás, régészet területén az árja – nem-árja (dravida, munda, tibeto-burman stb.) elemek szétválasztását célozták, ill. valósították meg.

*Elhangzott az Ókortudományi Társaság 1976. szept. 17.-i felolvasó ülésén

[1] A *védikus társadalom* kategóriát mint társadalmi-történelmi kategóriát vonatkoztatjuk az i. 12–7. sz. közötti időszakra, azaz az árja hódítás és az indiai heterodox vallási-filozófiai irányzatok (buddhizmus, jainizmus, ājīvika stb.) megjelenése és elterjedése közötti periódusra értve, így tehát a vallástörténet védikus és brāhmanikus periódusánál tágabb, azokat is magában foglaló értelemben használjuk.

Ami a régészetet illeti, megjegyzendő, hogy az árja hódítás kronológiája és a vele asszociálható régészeti kultúrák viszonyát illetően nincs teljes egyetértés a kutatók között, amiből bizonyos nézetkülönbségek fakadnak a post-Indus-völgyi de prae-árja anyag értelmezésében.[2]

A legáltalánosabban elfogadott kronológia szerint az árják i.e. 1200 körül már Észak-Indiában voltak. Valószínűleg több, egymást követő hullámban érkeztek és folyamatosan terjeszkedtek kelet felé a Gangesz-síkságon. Régészetileg ez a mozgás először talán a harappai „Cemetery H" kultúrában fogható meg[3], bizonyosabban a „Jhukar" és „Jhaṅgar" kultúrákban, amelyek esetleg Moghal Ghundai (Zhob völgye, Észak-Balūchistān) közvetítésével a siālki „Cemetery B"-hez vezetnek Közép-Irānba[4] és i.e. 1200–1000 közöttre datálhatók, majd a Festett Szürke Edények (Painted Grey Ware, PGW) kultúrájának követésével.[5] A következő, jól körülhatárolt régészeti kultúra az északi fekete fényezett edények (Northern Black Polished Ware, NBP) kultúrája, amely a Doābban lezajló „városi forradalom" kísérője volt.[6]

Az árják korábbi mozgását régészetileg követni még nehezebb[7], és ma már a földrajzi horizont változását tükröző véda-himnuszok sem tűnnek olyan biztos pontoknak, amelyek alapján ezt a mozgást rekonstruálni lehetne, mert bebizonyosodott, hogy a földrajzi elnevezéseket továbbvitték, újraadták; jó példa erre a Raŋhā-Rasā folyó, amely R. *Ghirshman*[8] szerint eredetileg, az indo-iráni időkben a Volga volt, a Ṛgveda korában pedig az Indus egyik mellékfolyóját nevezték így, ill. egy mitikus folyót[9]. Későbbi klasszikus példái a névköltöztetésnek Mathurā és Madurai, Kamboja (Ny. Indiában) és Kambodzsa (ország) stb.

Míg az árják Indián kívüli mozgására vonatkozó forrásaink minduntalan kiegészítésre és ellenőrzésre szorulnak, az Indián belüli mozgást – megfelelő kontrollal[10] – az írott források segítségével követhetjük. Ha adataink egybeesnek a régészeti

[2] Példaként idézhető a Gangesz-völgy és a délebbre eső területek okkerfestésű kerámiájának (Ochre-Coloured Pottery), ill. az. ún. rézkincseknek (Copper Hoards) a kérdése. Vö. *Indian Prehistory: 1964.* (Deccan College Building Centenary and Silver Jubilee Series No. 32, ed. V.N. Misra and M.S. Mate) Poona 1965. Ksen 113 skk., továbbá: *Sir M., Wheeler:* Early India and Pakistan. London 1959. I. fej.; *B. and R., Allchin:* The Birth of Indian Civilization. 200 skk.; *W. A. Fairservis* Jr., The Roots of Ancient India. London 1971. XI. fej.

[3] *B.B. Lal* kétli az árjákkal való azonosítás lehetőségét, mert hasonló anyag nem került elő az árják ismert útvonalának egyetlen lelőhelyén sem. (Vö. *B.B. Lal,* The Indus Civilazation *in* A Cultural History of India, ed. *A.L. Basham.* Oxford, 1975. 19. 1.) Ez esetben feltételezhető, hogy a már néptelenedett Harappāba a balūchi peremvidék falusi lakossága telepedett be.

[4] *Wheeler:* Early India. . . 114–115; *R. Ghirshman:* Iran. Pelican 1954. 71.

[5] B.B. Lal: „Excavations at Hastinapura, and other Explorations in the Upper Ganga and Sutlej Basins". Ancient India X–XI., 1954–55. 150 sk. *N.R. Banerjee:* "The Iron Age in India", *in:* Indian Prehistory: 1964. 177–218; *Wheeler:* Early India. . . 114. – a PGW-t i.e. 800–500 közöttre datálja.

[6] Eredményesnek tekinthető megoldást, amely konvergál *T. Burrow:* The Early Aryans c. fejezetével (ld. az *A.L. Basham* szerkesztette, a 3. jegyzetben idézett kötetben, 20–30) *R. Ghirshman:* Iran et la migration des Indo-Aryens et des Iraniens. Brill. 1977 kínál.

[8] *R. Ghirshman* személyes közlése

[9] Ekként említi a RV. X. 108. (vö. *Geldner:* Der Rig Veda III.-p. 328), az Avesta, Mithra Yašt 14. versszak. A folyónév azonosítás összhangban áll Harmatta János professzornak az indoeurópai hazával kapcsolatos véleményével. Vö. Akadémiai Székfoglaló, MTA I. Oszt. Közl. 1972.

[10] A megfelelő kontrolt a brāhmanikus, buddhista és dzsaina (jaina) források együttes felhasználása biztosítja: csak így zárhatók ki az egy ideológiát szolgáló célzatos művek torzításai.

adatokkal, és a nyelvészet, összehasonlító vallástörténet is támogatja azokat, biztos talajon járunk, és a szükségképpen beépítendő hipotetikus elemek is nagyobb való színűségű hitelt kapnak ilyen kontextusban. A továbbiakban ennek a lehetőségét szeretnénk bizonyítani.

Észak-India árja benépesítését a Ṛgveda tükrözi. A Ṛgveda himnuszaiból nem állapítható meg, melyik árja hullám betelepüléséről informál bennünket, csak annyi bizonyos, hogy annak a csoportnak állít emléket, amely a Ṛgveda magvát sajátjaként magával hozta. A több hullám létezése mégis a Ṛgvedából bizonyítható: az árja néven említett ellenségek, akikkel meg kellett küzdeniük az új területekért, és akik korábban érkezvén addig szerzett jogaik megtartásáért szálltak szembe az újonnan érkezőkkel emellett szólnak. Olyan védikus nevek pedig, mint *Sudās, Divodās*[11], már az árja – nem-árja keveredés, együttélés bizonyítékaikéntis interpretálhatók. Ha ez igaz, a *dāsa* lehet ethnikai név és „rabszolga" jelentése későbbi használatú és eredetű[12], akárcsak a rabszolgaság tömegesebb megjelenése.

A letelepült árják társadalmi átalakulására az *Atharvaveda* és méginkább a *brāhmaṇák* (kivált az *Aitareya* és a *Śatapatha brāhamaṇa*) vetnek fényt. A kései brāhmaṇák egyidejűek a korai *upaniṣad*okkal, amelyeket csak akkor használhatunk fel a védikus társadalom képének megrajzolásához, ha figyelembe vesszük, hogy *ugyanazon* társadalmi fejlődés későbbi szakaszát tükrözik, azt a korszakot, amikor a buddhizmus jainizmus, vāsudevaizmus és más heterodox irányzatok születtek, ezért csak azokkal a forrásokkal együtt adnak objektív képet a brāhmaṇ-centrikus, manipulált források.

A régészeti feltárások igazolták a védikus források adatait, amelyek erődített városokról – *purá*król – beszélnek, és amelyeket korábban a bennszülött falvak védikus felnagyításának tekintettek a kutatók. A *pura* kérdéshez ugyancsak döntő érv lehet az

[11] Abban minden interpretálás egyetért, hogy *Sudās*, a Tṛtsuk híres királya, a tíz király csatájának főhőse (erről emlékezik meg a ṚV. VII. 33. himnusza), és apja, Divodās (némelyek szerint Divodāsa Atithighva) valóságos, történeti személyek voltak. A tíz király csatáját a ṚV mint az árja törzseken belüli konfliktust mutatja be, ugyanakkor az ellenséges tábor mindkét oldalán felsorakozó szövetségesek között árja és nem-árja nevűek egyaránt szerepelnek. A történelmi eseményeknél korábbi vagy kortárs himnuszokban a *dāsa* egyértelműen ethnikumot jelöl, amely az árjákkal ellenséges viszonyban áll. Ugyanakkor személynevekben – legalábbis az említett eseménytől nyomonkövethetően – előfordul a *dāsa* (vö. Divodās, Sudās) utótag; a névviselők Indra isten pártfogoltjai. Ezek tények, szerintünk, nem támasztják alá R.S. *Sharma* véleményét, aki szerint „a dāsák valószínűleg kevert indo-árják előőrse voltak, akik akkor jöttek Indiában, amikor a kaszziták megjelentek Babyloniában (kb. i.e. 1759 körül)" (Śūdras in Ancient India, p. 24), hacsak nem árja – nem-árja keveredést ért a „mixed" jelzőn a szerző, ami közelebb állhat az igazsághoz. Nem kevésbé plauzibilis elgondolás az, ha a dāsákat olyan nem-árja eredetű népcsoportnak tekintjük, amelynek egy részét korai árja hódítások asszimilálták, olyannyira hogy a későbbi „árjásításban" jelentős szerepet játszhattak, ám ennek ellenére más árja csoportok – akik között a Bhṛguk befolyása volt a döntő – ellenségesen viszonyultak hozzájuk. Így jöhetett létre a szó jelentésének a hasadása és kaphatott brāhmaṇikus forrásokban „szolga, rabszolga" jelentést. Ld. még köv. jegyzet.

[12] A kérdéssel részletesen foglalkozik *R.S. Sharma:* Śūdras in Ancient India. Delhi 1958. II. fej. 8–41 valamint *D.D. Kosambi:* The Culture and Civilization of Ancient India. London. 1965; ld. orosz fordítás 89 skk.). Továbbá: *A.A. Macdonell:* Vedic Mythology, Strassburg. 1897. 64 l., 157 skk. A rabszolgaság kérdéséhez ld. *D.R. Chanana:* Slavery in Ancient India as depicted in Pali and Sanskrit texts. New Delhi 1960. *Г. Ф. Ильин,* „Особенности рабства в древней Индии". Вестник Древней Истории 1951/1; *uő.:* „Основные проблемы рабства в древней Индии" *in* История и культура древней Индии. Москва. 1963. 118–161.

tény, hogy a városra használatos szanszkrit *nagara-* n 'town, city' szóhoz is dravida etimológia ad magyarázatot.[13]

Alamgīrpur, Kauśāmbī, és a Pañjāb-Sind-Doāb más lelőhelyei, bizonyították a késő-harappāi városi települések post-harappāi jellegű továbbélését az árja hódításig.[14]

A régészeti adatok önmagukban legfeljebb csak újabb hipotézis felállítását tennék lehetővé a Gaṅgā-Yamunā-Doāb praeárja szubsztrátumára vonatkozólag, de a nyelvészet és vallástörténet megbízható támpontokkal szolgálnak.

J. Bloch, S. Lévi, J. Przyluský[15] nevéhez fűződik a nem-árja elemek első kimutatása a szanszkritban. Alapállításukat, amely az indo-árja és dravida, ill. austroasiaticus nyelvek korai kapcsolatát hangsúlyozza és elemzi, részben *Sten-Konow* adataira[16] építették. Ezt *S. K. Chatterji*[17] és *T. Burrow* fejlesztette tovább és helyzete szélesebb összefüggésekbe. *T. Burrow* "Sanskrit and the Pre-Aryan Tribes and Languages"[18] c. cikkében meggyőzően bizonyítja, hogy „a periódust, amelyben a szanszkritot a legerősebb dravida hatás érte, a késővédikus és korai klasszikus korban jelölhetjük meg"[19], s ezt azzal egészíti ki, hogy „kiterjedt dravida nyelvű területek feltételezendők az árja települések elsődleges vidékein."[20] Ezt egyértelműen bizonyítják az Észak-Indiában ma is megtalálható dravida nyelvű izolált törzsi közösségek, amelyek a korábbi dravida nyelvű lakosság leszármazottai.[21] Ugyanezt igazolják a védikus források azon adatai, amelyek törzsek áttelepüléséről beszélnek. A dravida nyelvű szubsztrátum szanszkritra gyakorolt hatásának bizonyítékai a kölcsönszavak, amelyekre alább adunk példákat, a hangtani és grammatikai változások, amelyek a védikus szanszkrittól az epikus, ill. klasszikus szanszkrit,[22] ill. prákritok kialakulásához vezettek, és amely folyamat *huzamos* együttélést feltételez.

[13] A nagara szó azonban a dravida nyelvekbe e formájában a szkt-ból került: malayāḷam *nagaram*, tamil *nakaram*, kannada *nagara*, telugu *nagaramu*. Ugyanakkor a tamil *nakar* 'house, abode, mansion; palace, temple, shrine hall; town city;' malayāḷam *nakar* 'a town'; telugu *nagaru 'a palace'* oly korai előfordulásúak a dravida (különösen a tamil) szókészletben és jelentésük is más, hogy nem tekinthetők szkt.-ból vett kölcsönzéseknek. A szanszkrit szónak nincs indoeurópai etimológiája. Ugyanakkor egy általános „lakóhely" (habitation) jelentősű dravida szó könnyen differenciálódhatott egyfelől 'palace' stb. másfelől 'town' irányba és kerülhetett egy viszontkölcsönzési folyamatba. Párhuzamos jelenség a szkt. *pura* 'house, abode; fortress, castle; city, town', jelentéseinek hasonló jellegű differenciálódása. A dr. szókezdő *n-* instabil hang, gyakoriak a vele és nélküle előforduló változatok pl. tamil *nīr* 'water', *īr* damp), így az is valószínű, hogy szkt. *agāra, āgāra* – 'house, abode' ugyanerre a forrásra megy vissza. Az – *ar* viszont közönséges dr. suffixum, ezért tamil *akam* 'house', eredetileg: 'the inside'. Érdemes említeni a tamil *aka-nilai* összetett szót 'town' és *akap-pa* 'fortified wall' jelentésűt. Ld. *Burrow:* TPS 1945, 35 §).

[14] *Sir M. Wheeler:* Civilizations of the Indus Valley and Beyond. London. 1966. 63 skk. *B.* and *R. Allchin:* The Birth of Indian Civilization. Penguin 1968. 329 sk, 345 és részletes bibliográfia a 349–351 lapon.

[15] Cikkeiken kívül nézeteik legjobb összefoglalása Pre-Aryan and Pre-Dravidian in India. Calcutta. 1929 c. kötetükben található.

[16] *Sten Konow,* in Linguistic Survey of India. vol. IV. 278 skk. Calcutta. 1899–1928.

[17] Különösen: *S.K. Chatterji:* The Aryan Synthesis and Racial and Cultural Intermixture in India. Poona. 1953–54.

[18] *T. Burrow:* „Sanskrit and the pre-Aryan Tribes and Languages". Bulletin of the Remakrishna Mission Institute of Culture. Calcutta. 1958. febr. 1–12.

[19] I. m. 3.

[20] Uo. 5.

[21] *M. C. Андронов:* Дравидийские языки. Москва. 1965. 7–17. *Г. А. Зограф:* Языки Индии, Пакистана, Цейлона и Непала. Москва. 1960. гл. Дравидийские языки.

[22] *T. Burrow:* The Sanskrit Language. London. 1955.

Sok esetben a védikus irodalomban a hely- és személynevek csak a dravidából etimologizálhatók, függetlenül attól, hogy az adott személyt, a források árjának tüntetik fel, vagy árja nyelvterületi a toponimikai adat. E vonatkozásban különös figyelmet érdemelnek a ṛsik – mitikus bölcsek – nevei, a hozzájuk fűződő legendák. Példaként említhető Vasiṣṭha ṛsi. Elfogadható *D. D. Kosambi* hipotézise[23], amely szerint az anya-istennőtől csodálatos módon született Vasiṣṭha legendája egy, az árjáktól idegen, de a dravidákra jellemző (vö. *Hutton* és más ethnográfusok adataival) matrilineáris származás emlékét őrzi.

Amikor tehát az indo-árját ért dravida hatásról beszélünk, több dolgot kell figyelemmel kísérnünk.

Noha *T. Burrow* szerint, akinek véleményét osztja *M. Wheeler* is, az Indus-völgyi civilizáció pusztulását az árják okozták, és az *-arma, -armaka*[24] (=rom) végződésű helynevek az árják által lerombolt Indus-völgyi települések nevei. Mivel az adott földrajzi terület jórészt kívülesik az árja migráció útvonalán, a *-rom* elnevezés későbbi, ténymegállapító eredetű is lehet, hiszen régészetileg igazolódott, hogy bár az Indus-völgyi civilizáció mélyen a Pañjābba nyúlt, sőt a Doābig elért már érett, vagy legalábbis kései szakaszában, településközpontjaiban már megszűnt létezni az árja bevándorlást megelőző időszakban. Mindazonáltal a Doābban, majd további elvándorlásának színhelyén létrejöhetett az árja–dravida érintkezés. Ez az érintkezés azonban semmiféleképpen nem korlátozható a nyelvi szférákra, amit viszonylag egyszerűen bizonyít a vallások történeti elemzése, és remeljük, hogy bizonyítani tudjuk a kölcsönhatásokat a társadalmi szerkezet alakulásában is.

Ami az Indus-völgyi civilizációt és a dravidákat illeti, azon az állásponton állunk, amely szerint az Indus-völgyi civilizáció hordozója proto-dravida nyelvű (anthropológiailag kevert) népesség volt[25], amely földrajzi határait jóval az Indus-völgyön túlra terjesztette északkelet és dél felé. A terjeszkedés folyamatosan történt és okai közül ki kell emelnünk az alábbiakat: egyrészt, új területeket akartak biztosítani gazdasági expanziójukhoz, másrészt mert az áradások és földmozgások állandóan veszélyeztették létüket ahogy a szárazság és a nyugat-északnyugat felől meg-megújuló nomád támadások is. Nem hagyható figyelmen kívül a belső hanyatlás valószínűsége sem.[26]

[23] *D. D. Kosambi:* i.m. 91. sk.

[24] *T. Burrow:* „On the Significance of the Thermm–*arma, armaka* in Early Sanskrit Literature". JIH XLI. 1963 ápr. 159–166.

[25] Az Indus-völgyieket először *Sir J. Marshall:* MASI-jelentései és a Mohenjo-Daro and the Indus Civilization. I–III. London. 1933 kötete kapcsolta a dravidákhoz; *H. Heras:* Studies in the Proto-Indo-Mediterranean Culture. I. Bombay. 1953 könyvében azonosságukat már axiomaként kezeli, bizonyítania azonban csak az Indus-völgyi írás megfejtésén dolgozó szovjet és skandináv teamnek sikerült az Indus-völgyi nyelv és a proto-dravida rokonságát. Ld. Предворительное сообщение об исследовании протоиндийских текстов. Москва. 1965. Proto-Indica: 1968. Brief Report on the Investigation of the Proto-Indian Texts. Moscow. 1968. Proto-Indica: 1972. I–II. Сообщение об исследовании протоиндийских текстов. Москва. 1972. Proto-Indica: 1973. Сообщение об исследовании протоиндийских текстов. Москва. 1975. A szovjet team nem hagyta figyelmen kívül a skandináv kutatócsoport vonatkozó publikációit *A. Parpola* et al.: Decipherment of the Proto-Dravidian Inscriptions of the Indus Civilization. No. 1–2. Copenhagen. 1969, No. 3; uo. 1970 és már a Proto-Indica 1972 köteteiben hasznosította *A. R. K. Zide,* and *K. V. Zvelebil,* (eds.): The Soviet Decipherment of the Indus Valley Script. Translation and critique. Mouton. 1976 javaslatait, kritikáját, mivel annak kézirata 1968-ban készült el és a szovjet kutatók rendelkezésére állt.

[26] *Г. М. Бонгард-Левин:* „Хараппская цивилизация и ‚арийская проблема'." Советская Этнография 1962/1.

Mindenesetre, a régészeti adatok alátámasztják az északkeleti és déli irányú elvándorlást, amely végső fokon, a fentebbi okok következtében a civilizáció Indus-völgyi eltűnéséhez vezetett. Nem szabad azonban az elvándorlást követően *azonos fejlettségi szintet* várnunk az új területeken. Ez annál kevésbé sem lehetséges, mert az elvándorlók nem vákuumba érkeztek, mivel a szubkontinensen az Indus-völgyiekkel egyidejűleg különböző fejlődési szinten élő neolithikus és chalcolithikus közösségek léteztek. A különböző típusú települések egyidejű létezése egyszersmind különböző társadalmi szerkezetek koexistenciáját jelentette.

Ezeket a közösségeket részben kiszorították, részben rájuk telepedve, velük összekeveredve alkalmazkodtak az új környezeti feltételekhez, s e folyamat végeredménye egy *alacsonyabb szintű kiegyenlítődés* lett. Alátámasztják ezt a feltételezést nyelvészeti adatok és a dél-dravida nyelvek eredetének legelfogadhatóbb elmélete[27], éppúgy, mint az indiai vallástörténet. Beleillik emellett egy kettősgyökerű „bennszülött" társadalomnak és kultúrának a félnomád indoárjákkal való keveredése és asszimilációja alapján keletkező *új* társadalmi szerkezet elméletébe is. A fúzióban az indoárják játszották a szupersztrátum, a bennszülött lakosság a szubsztrátum szerepét.

Mint már jeleztük, a szubsztrátum nem volt homogén. A régészeti adatok mellé felsorakoztathatók azok a Ṛgveda himnuszok, amelyek más-más jelzőkkel különböztetik meg az egyidejűleg létező ideiglenes vagy állandó településeken élő neolithikus lakosokat a chalcolithikus „városlakók"-tól. A jelzőkkel illetett lakosok közül azok jelentették a nagyobb veszélyt az árják számára, akik erődített városokban laktak, minthogy a felettük aratott győzelem volt kelet felé irányuló sikeres vándorlásuk előfeltétele. Ezért emlékeznek meg a himnuszok e városok feletti győzelmekről, ezért tisztelték meg isteneiket és királyaikat olyan jelzőkkel, mint *tripuradāha, pūrbhid, puraṃdara, sahasrajit, śūra.*[28] A neolithikus lakosság legyőzése, meghódítása könnyebb vállalkozás volt: ismereteink szerint nem voltak állandó településeik, főként vándor szarvasmarhatenyésztéssel foglalkoztak.[29] Ennek megfelelően nem védekezhettek a lovas árják fém-, talán vasfegyvereivel szemben. E neolithikus törzsek ethnikai meghatározása csaknem lehetetlen, a legvalószínűbb, hogy anthrópológiailag sem voltak egységesek. Azok, akiket Közép- és Kelet-India erdőségeibe szorítottak, vagy maguk menekültek oda, talán a ma is ott élő törzsek őseivé váltak.

Ugyanakkor a chalcolithikus városok, vagy a körülöttük virágzó falvak lakói, a vas használatától eltekintve, magasabb fejlettségi szintet képviseltek mint a hódítók: letelepült életmódjuk gazdasági alapja a földművelés volt.

Bármi is a helyzet az Indus-völgyi civilizáció központjainak árja hódítását illetően, bizonyos, hogy ha az árják egyáltalán megismerték azokat (elsősorban Harappā jöhet szóba földrajzi helyzete miatt), ott a hanyatlás világos jeleivel találkoztak volna. Ez a

[27] *M. C. Андронов:* Дравидийские языки. Москва. 1965. Proto-Indica: 1972. Сообщение об исследовании протоиндийских текстов. Москва. 1972. Továbbá *T. Burrow*, és *M. B. Emenau* munkái.

[28] Ṛgveda I. 11., I. 5., I. 84., I. 102; X. 89., X. 11. stb. pūrbhid „Burgen zerbrechend" Gr. 844 puraṃdara „Burgzerstörer" Gr. 824 sahasrajit „tausend Feinde besiegend, Tausendfaches Gut erbeutend" Gr. 1501 śūra „stark, heldenhaft" Gr. 1411 *H. Grassmann:* Wörterbuch zum Rig-Veda. Leipzig. 1873. A tripuradāha „hármas-erődítés-égető" jelző csak egy a Tripura város elpusztítására utaló jelzők közül. Vö. *Sir M. Monier-Williams:* A Sanskrit-English Dictionary. Oxford. 1960. p. 459. col. 2.

[29] *F. R. Allchin:* Neolithic Cattle-Keepers of South India – A Study of the Deccan Ashmounds. Cambridge. 1963.

régészetileg egyértelműen bizonyított hanyatlás zárja ki azt, hogy az Indus-völgyi civilizáció központi városait azonosítsuk a már említett erődített városokkal, a himnuszok *purá*ival. E városok már nem voltak olyan hatalmasak, erősek, hogy igazolhatnák az árják fantasztikus erőfeszítéseit, hogy csak saját, árja isteneik varázserejének segítségével győzedelmeskedhettek. Ellenkezőleg, az isteni erőre és segítségre azokkal a városokkal szemben volt szükség, amelyek, mint említettük, késő-harappāi településekként léteztek a Pañjābban és Sindben, és valószínűleg a Gaṅgā-Yamunā Doābban is, ahogy a már idézett régészeti leletek is igazolják.

Nagyon kevés mondható a *pura*-lakók társadalmi felépítéséről, ez a kevés is csak a védikus és brāhmaṇikus vallás és mitológia összehasonlító elemzéséből következtethető. A brāhmaṇikus vallás és mitológia az árja és nem-árja amalgamáció eredményeként alakult ki. Az összehasonlító elemzések azt mutatják, hogy a védikus árja pantheon, amely főként férfi istenekből állt, jelentősen megváltozott. A védák egész, alapjában egyszerű szertartásrendszere bonyolult, gondosan kidolgozott rituálévá alakult, azzá változott, amit később brāhmanikusnak neveztek. Az átalakulás során a férfi istenek mellett megjelentek, majd az előbbiekkel azonos rangot értek el az istennők.

Az anyaistennők vezető szerepet játszottak a nem-árja pantheonban, tipikusan a letelepült földművelő társadalmakra. A védikus tűz-oltárt fokozatosan felváltották a templomok, a védikus *yajñát* a *pūjā*[30]. Ezek a változások annak a komplex folyamatnak

[30] *S. Bhattacharji:* The Indian Theogony. Cambridge, 1970. Vö. Introduction. Bhattacharji összehasonlító vallástörténeti elemzéseit frappánsan támasztják alá filológiai adatok is. Maga a *pūjā* (f.), 'honour, worship, respect, reverence, veneration, homage to superiors or adoration of the gods; és a *pūj-, ayati* 'to honour, worship, revere, respect' szavak, *M. Mayrhofer* szanszkrit etimológiai szótára szerint is nem-árja eredetűek a szanszkritban, ill. az ind nyelvekben. Léteznek azonban a dravida nyelvekben is. Mint *Major István* dravidológus felhívta a figyelmemet, a tamilban a *pūjā* megfelelője a *pūcai*[2], n. ('Worship, homage to superiors; adoration of the gods with proper ceremonies' – ld. Tamil Lexicon V, 286.) nem lehet árja (szanszkrit) átvétel, mert a *-ā* -ra végződő szavakat a tamil változatlan végződéssel vette át, lévén az egy lehetséges szóvégződés. Ugyanakkor az azonos szótő igei származékainak jelentései világosan mutatják, hogy a *pūjā, pūcai*[2] fent felsorolt jelentései derivátumok, a dravida igei alakok olyan alapjelentést őriztek meg és oly mértékig egyezőek, hogy proto-dravida eredetűnek fogadhatók el. Vö. *T. Burrow – M.B. Emenau:* A Dravidian Etymological Dictionary, (DED). Oxford. 1961, Supplement to, Oxford. 1968. (Tamil = Ta., telugu = Te., malayāḷam = Ma., kannaḍa = Ka., tulu = Tu., Kurukh = Kur., malto = Malt.) DED 3569.: Ta. *pūcu (pūci-)* 'to besmear, anoint, rub, daub on, plaster, scrub the floor with cowdung dissolved in water, clean, wash; n. daubing, smearing; *pūccu* 'daubing, smearing, coating, gilding, plastering'. Ma. *pūcuka, pūsuka* 'to smear, daub, rub, whitewash plaster, gild; *pūcal, pūccu* 'smearing, daub, coating'. Ka. *pūsu* 'to smear, daub, apply anoint, plaster; n act of smearing etc. oil for smearing on the body; *pūsuṇke* 'smearing' etc. Tu. *pūjuni* 'to smear, rub daub, apply'. Te. *pūyu* id. Cf. Skt. *pusta* – 'working clay, modelling; *pustakarman* 'plastering, painting'. Hasonlóak a Tamil Lexikon V. 286 adatai: *pūcu-*[1] 5. v. tr. 1. 'to besmear, anoint, rub, daub, spread on plaster'; *pūcu-*[2] *pūcu-*[1], daubing, smearing'; *T. Burrow 'Some Dravidian Words in Sanskrit'*, Transactions of the Philological Society 1945. 79–120. cikkében a szó szanszkritba kerülésének fonetikai útját a következő módon rekonstruálta: Ta. *pōṟṟu* 'to cherish, protect, nourish; to worship, treat with regard, entertain (a guest); to praise, applaud', Ma. *pōṟṟuka* 'to adore, to preserve, bring up, protect'. A tamil, malayāḷam pōṟṟu *(azaz pōṯṯru)* eredetileg egy **pōcču* alakra megy vissza, amelyben az *-rr-* egy eredeti affrikátából alakult ki. A szanszkrit *pūj-* tő tehát a dravida* *-poǰ* – ra megy vissza az intervocali consonans gyengébb formájával, amire a dravida nyelvekben más példák is találhatók. Hozzátehetjük hogy ez a hangtani rekonstrukció a szó másodlagos jelentésének közvetlen átkerülését mutatja; a alapjelentést a DED 3569 alapján már idézett skt. *pusta-* szó őrizte meg. A filológiai adatoknál nem kevésbé tanulságos figyelembe venni az alapjelentés *'beken, bedörzsöl, felken* stb.' és a másodlago

eredményeként jöttek létre, amelyben a védikus vallás magába olvasztotta a különböző helyi termékenység-kultuszokat: az anyaistennők, yakṣák, nāgák stb. kultuszát. E folyamat másik eredménye a védikus vallási-mitológiai-filozófiai rendszer teljes átalakulása lett, amely számos vonatkozásában előlegezi India későbbi történelmének hasonló fordulatait. Amiként azonban ezt a folyamatot az Atharvaveda és a brāhmaṇák bemutatják, az nem a valóság, hanem annak „égi mása", vagyis az, amit „brāhmaṇi redakció"-nak nevezhetnénk. Csak később, amikor már nyilvánvaló volt, hogy semmiféle kozmetikázás nem fedheti el, még kevésbé változtathatja meg a folyamatot, tükröződik vissza a valóságos helyzet, elsősorban a buddhista forrásokban. Ezek ugyan Buddha halála után kerültek, lejegyzésre, de ez a tény nem változtat azon, hogy a fenti változások Buddha korára befejezetté váltak, mivel Buddha tanításaiban semmi sem utal egy ilyen változás kényszerére; ellenkezőleg ezzel szemben fogalmazza meg tanait Buddha. Ugyanezt sugallja az upanisad-irodalom is.

Mindezeket előre kellett bocsátanunk ahhoz, hogy a korai, védikus indiai *társadalmi szerkezet* kérdésével foglalkozhassunk.

A Rgveda egészét tekintve a hódítások kezdetének tipikus árja társadalmát mutatja be. Az egyetlen kivétel a X. 90. ún. *Puruṣasūkta* himnusza, amely először említi a varna-rendszert és magyarázza annak keletkezését. Ez a himnusz az általános felfogás szerint a többségnél későbbi alkotás, inkább a brāhmana szövegekkel egykorú, és aszerint értékelendő.

A hódítók társadalmát a harcosok többsége jellemezte. Béke-időben a harcosok, az előkelő vezetőket leszámítva, mint pásztorok, földművelők tevékenykedtek. Mellettük létezett egy befolyásos papi csoport, a bölcsek, a későbbi brāhmaṇa varṇa csírája. A törzs vezetőjét királynak, rājának nevezték. Korábban ez választott tisztség volt, később örökletessé vált. Ő irányította és ellenőrizte a törzs életének minden vonatkozását, de saját maga a törzs *sabhā* és *samiti* szervezeteinek közösségi ellenőrzése alatt állt.[31] A papok befolyása ennél jelentéktelenebb volt: a *purohita* tisztsége még meg sem közelítette azt a presztízst, amelyet a brāhmaṇikus időkben élvezett, amikor a király, bár hatalma örökletes volt, egészében az ő befolyása alatt állt. (V.ö. az Arthaśāstra és a Mānavadharmaśāstra vonatkozó adataival: AŚ I. 5. 9., I. 6. 10., MDhŚ IV. 179–180.)

---

jelentés *'imád, megtisztel, áldozatot mutat be* stb' viszonyát. A jelentésfejlődés egyértelműen bizonyítja, hogy olyan áldozati szertartás volt az elsődleges, amelyben a vízzel, esetleg olajjal való *be-*, ill. *felkenés* játszotta a fő szerepet. Az *ablutio* szerepe aligha túlozható el az indiai vallásokban. Eredetére további fényt vetnek az utóbbi évek ásatásai során Lothalban előkerült anthropomorf kancsók, amelyeket kétségtelenül ablutio céljára használtak már az Indus-völgyi civilizáció idején is. – Vö. *Н. В. Гуров–Ю. В. Кнорозов:* Исследование памятников протоиндийской культуры c. a szovjet indológusok II. országos konferenciáján 1976. jan. 5-én elhangzott előadást. Közismert, hogy a *pūjā* szertartásaiban az étel-, ital-, vízáldozaton kívül milyen fontos szerepe van a *virág*nak is. A szanszkrit *puṣpa* (virág) szó ugyancsak dravidából etimologizálható (ld. *T. Burrow:* Loanwords in Sanskrit" TPS 1946. p. 10.): Ta., Ma. *pū* 'flower', Ka. *pū, puvvu;* Tu. *pū;* Te., *pū, pūvu, puvvu;* ugyancsak Ta. *pūppu* 'flowering'; Kur. *pūmp* 'flower'; Malt. *pūpu* uaz. (hivatkozásai: *R. Caldwell:* A comparative grammar of the Dravidian or South-Indian family of languages. London. 1875. 589; *H. Gundert:* A grammar of the Malayalam language. Mangalore. 1868. 527. *F. Kittel:* A grammar of the Kannada language, Mangalore. 1903 *no. 110; J. Bloch,* BSOS V., 740.)

[31] *Puskás I.:* „Az ókori India és az ázsiai termelési mód". MTA II. Oszt. Közl. 24. 1975. 147 skk.

Éppen a *purohita* hivatalának fejlődése mutatja a társadalom szerkezetében bekövetkezett jelentős változásokat, amelyek az árja – nem-árja lakosság huzamos együttélése során jöttek létre. Minthogy a brāhmaṇok hatalmának növekedése csak azután vált nyilvánvalóvá, hogy az ethnikai keveredés megtörtént és állandósult, elképzelhetetlennek látszik a két dolgot egymástól elválasztani: a nem-árják legfontosabb hozzájárulása az új társadalmi szerkezet kialakításához éppen az volt, hogy a papságot kivételes szerephez juttatta, sokkal jelentősebbhez, mint amilyet a hódítás előtti árja társadalomban élveztek. Ez csak úgy lehetséges, ha feltételezzük, hogy a bennszülött chalcolithikus lakosság életében a papság hasonló szerepet játszott, és az ő potenciális hatalmukat olvasztotta a magáéba az árja papság, vállalva az összeolvadás következményeit is, mert egyúttal politikai befolyása is növekedett. Valójában a két társadalom uralkodó elemeinek mindkét fél számára hasznos pozíciót biztosító fúziójáról volt szó. (Ld. MDhS V. 23.)

Ez az elképzelés beleillik az Indus-völgyi civilizáció társadalmáról alkotható képünkbe, amelyben a főszerepet a pap-király vagy theokratikus uralkodócsoport játszotta.[32] Egybevág a dravidák nyelvészetileg igazolt É-indiai elterjedésének tényével[33] és megegyezik az Indus-völgyi írásmegfejtés eddigi eredményeivel.[34]

Az írásmegfejtésekkel és az összehasonlító ikonográfiai kutatásokkal egyre világosabb kép alakul ki az Indus-völgyi civilizáció vallásáról, amelynek sajátosságai a következőkben foglalhatók össze: a kultuszok középpontjában a későbbi *Śiva és Bṛhaspati* istenek prototípusa állt, aki alighogy túljutott a *thériomorf* fejlődési szakaszon, *anthropomorf* formájában már a 'Világ Ura', egyszersmind az asztrális szimbolikának az Indus-völgyben legnagyobb szerepét betöltő Jupiter bolygónak (amelynek mozgása az Indus-völgyi kalendárium egyik alapja) a megtestesülése; a vele azonosságát hangsúlyozza az égtájakkal, a venerált állatokkal való kapcsolata is. Termékenységi aspektusára vethet fényt a phallikus kultusz kétségtelen megléte és a Termékenység-Istenanyával való kapcsolata. A *Magna Mater* Indus-völgyi változatának kultusza egyenrangúnak, sőt egy korábbi időszakban jelentősebbnek tetszik a proto-Śiva-Világúra kultuszánál. A termékenység kultusz közvetlen velejárója a masculin és feminin termékenységet jelképező állatok és növények kultusza, különösen a bika-, kígyó-, aśvattha-fa kultusza. A szertartások gyakorlati kivitelezésében nagy szerepet játszott az *ablutio,* amint azt a fontos Indus-völgyi települések régészeti leletei sokszorosan igazolják. A jellegzetes Indus-völgyi pecsételők nagy szá-

[32] A theokratikus uralkodó v. uralkodói testület lehetségességét fogalmazta meg *Marshall:* i.m., *S. Piggott:* Prehistoric India. London, 1950, *E.J.H. Mackay:* The Indus Civilization. London. 1937. *D.D. Kosambi.:* The Culture and the Civilization of Ancient India. London. 1965, és nyomukban a későbbi kézikönyvek. A korábbi szakrális királyság intézményének örökletes (amelyet *Ja.V. Vaszilkov* valószínűsített először a Proto-India: 1972. II. kötetében) királysággá alakulására mutatnak az új kutatások, vö. *Ju.V. Knorozov,* in Proto-Indica: 1973.

[33] Ld. 21. sz. jegyzet, továbbá *T. Burrow,* és *S.K. Chatterji,* id. művei.

[34] Az Indus-völgyi írás megfejtésének teljes korábbi történetéhez ld. *N.V. Gurov,* in Proto-Indica: 1972. I, ehhez kiegészítésül csak néhány későbbi recenzió, *Zide-Zvelebil* id. fordítása; *J.V.R. Kinnier-Wilson,* Indo-Sumerian. A New Approach to the Indus Script. Oxford. 1974 merőben spekulatív könyvecskéje sorolható fel, valamint a jelentős új eredményeket közlő Proto-Indica: 1975. Moszkva, 1975. *Burrow,* „Dravidian and the decipherment of the Indus script", Antiquity XLIII (1969) 274–278. *G. Clauson–J. Chadwiek,* „The Indus script deciphered? " Antiquity XLIII (1969) 200–207; A. *R. K. Zide–K. Zvelebil* res. *Parpola* et al., Decipherment . . . Copenhagen. 1969. *Uők,* Progress in the deciferment. Copenhagen. 1969, in Indo-Iranian Journal XII/2, 126–134; *R. V. Zvelebil* rec. *J. V. Kinnier-Wilson,* Indo-Sumerian. Oxford. 1974 in JRAS 1977. 211–214.

nak közvetlen kapcsolata a rendkívül aprólékosan kidolgozott és betartott, naptárilag rögzített ünnepekkel, az uralkodói hatalmat papi consensustól függően gyakorló szakrális király-léte mindmegannyi, csak vázlatosan felsorolt adat[35], amely egyértelműen bizonyítja, hogy a világi és vallási hatalom egyaránt a papság kezében összpontosult. A papság nagy tudását kiemeli a városok tervezettségének és szervezettségének egyedülálló foka; csillagászati ismereteik nemcsak az asztrális szimbolika kialakításában gyümölcsöztek, hanem a gyakorlati tennivalók szabályozására szolgáló naptárrendszer – amelyben nem kevés szerephez jutottak az ünnepek – megteremtésében is kifejezésre jutottak. Ha eddigi vonalvezetésünk helyes, és ha helyesen interpretáljuk a régészeti feltárásokat mint az Indus-völgyiek diffúziójának bizonyítékait, továbbá az árjákkal való keveredést és együttmozgást a Doábon belül, akkor az eddigiekből az következik, hogy nagy valószínűséggel a papság volt az az erő, amely, – miután a társadalom vallási irányítása mellett kezében tartotta a társadalom világi ellenőrzését is – a migrációkat irányította.

Ilyen előfeltevések mellett a *brāhmaṇa varṇa* megjelenését a védikus árja papság és a bennszülött prae-árja papság integrációjának foghatjuk fel. E feltevésekhez bizonyítékul hozhatjuk a védikus források nem-árja nevű ṛṣijeinek megjelenését, vagy a *Viśvāmitra* nem-árja, alacsonykasztú utódaira vonatkozó átkot[36] stb.

A *ksatriya varna* elsősorban magukból az árja harcosokból formálódott. Ez azonban nem jelenti, hogy az árja győzelem után és a békés együttélés során nem kerülhettek ebbe a varnába nem-árja elemek. Ellenkezőleg, a *Mahābhārata* és a *Mānavadharmaśāstram* későbbi adatai számos ilyen esetet ismernek, de mint olyan példát idéznek, amely az orthodoxia elutasítása miatt kaszt-csúszáshoz vezetett. Az említett nevek olykor indoeurópai származású népeket takarnak, de nem is minden esetben.[37] Ilyen vonatkozások értékelésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a varṇa-rendszer, de méginkább a kasztrendszer csak az i.e. első évezred második felére merevedett meg.

A *vaiśya varṇa* eredetére nézve a legvonzóbb feltételezésnek az tűnik, hogy többségében a nem-árja földművelő lakosságból formálódott, akiket az árják, minthogy az alluviális mezőgazdaságban lényegesen kevesebb tapasztalattal rendelkeztek, meghagytak élelmiszertermelő funkciójukban. Valószínűleg megmaradhattak földjeik birtoklásában vagy földtulajdonossá válhattak, akikkel az azonos foglalkozású árják szabadon keveredtek azonos jogok alapján. Közvetlen bizonyítéka ennek az, hogy a földművelési termi-

[35] Ld. Proto-Indica: 1972: I–II, Proto-Indica: 1973. releváns tanulmányait. Az indusvölgyi – – proto-dravida azonosítást a 25. sz. jegyzet alatt idézetteken kívül vallástörténeti és antropológiai tények is igazolják. A Mohenjo-daroban talált "proto-Śiva", a phallikus kultusz, a Nagy fürdő, a táncoló isten, a Termékenység–Anyaistennő kultusza, a víz- és fakultusz, az asztrális szimbolika – a hinduizmusba érő, máig élő, ható elemek, amelyek különösen erőteljesek dravida D-Indiában.

[36] Aitareya Brāhmaṇa, VII. 18.

[37] Pl. Mahābhārata, Anuśāsana Parvana 33. 21–23.

[38] Jellemző példa lehet az *eke* szó. A szanszkritban *lāṅgala-*, páli *naṅgala* – 'plough' dravida nyelvű megfelelői ugyanis dravidákból való kölcsönzésre utalnak: Ta. *ñāñcil, nāñcil;* Ma. *ñēñiol;* Ka. *nēgal, nēgil;* To. *nĕkhel;* Tu. *nāyeru;* Te. *nāgali, nāgĕlu;* Gon. *nāngēl;* kui: *nāngeli.* Burrow ugyanakkor, Przyluski nyomán nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a szót a dravida az austroasiaticus nyelvekből kölcsönözte; ez esetben nyitva marad az a kérdés, hogy a szkt. közvetlenül vagy dravida közvetítéssel vette át a szót. Ld. *T. Burrow:* TPS 1946 25–26. Ugyancsak a dravidából etimológizálható a szanszkrit *kūṭa-* n. 'part of a plough, ploughshare, body of a plough', amely az ujind nyelvekben is továbbél: hindī: *kūṛ* 'body of plough', pañjābī: *kaṛ* 'bottom of plough'. A szkt.-ban nem közhasználatú a szó, csak

nológia a szanszkritban jórészt dravida eredetű, amint *T. Burrow*, ill. a Dravida Etimológiai Szótár (DED) adatai bizonyítják.[38] Az eke, fűrész stb. szavakhoz hasonló kölcsönzések számát szaporítani lehetne mezőgazdasági, kézműipari eszközök, szerszámok, technológiák, sőt kultúr- és Indiában őshonos vadnövények, állatok elnevezésével kapcsolatos szavak vizsgálatával, ezek többsége az ind nyelvekben nem indoeurópai eredetűnek bizonyulna az elemzések során. Mindez amellett szól, hogy a vaiśya varṇa hármas foglalkozási alaptagoltsága mögött – mezőgazdaság, kézműipar, kereskedelem – változatos ethnikai, nyelvi elemek ötvözetét kell keresnünk, nem feledkezve meg arról, hogy a varna azonos *dharmá*jú tagjai osztályhelyzetüket tekintve nagyon is különböztek egymástól, éppúgy, mint a többi varṇa esetében.

Amikor a közeli területek földigénybevételi lehetőségei kimerültek, *vaiśya* kolóniák rajzottak ki, és erdőírtással, szűzföld-feltöréssel teremtettek új lehetőségeket. Még később, amikor teljesen elfogytak a földek, királyi előjoggá vált az új földterületek használatba vétele és adása. Ezt támasztják alá a *Mānavadharmaśāstra, Arthaśāstra* stb. későbbi adatai a királyi hatalom jellegével kapcsolatban.[39]

Minden forrás megegyezik abban, hogy legutolsóként formálódott a *śūdra varṇa*. Ez azt mutatja, hogy a brāhmaṇikus időben az az embercsoport még nem különült el élesen a többiektől, amely a varṇa magva lett. Ez a tény új interpretálásra ad lehetőséget.

Ha elfogadjuk, hogy létezett egy *śūdrá*-nak nevezett népcsoport[40], akiktől a varṇa nevét kapta, fel kell tételeznünk, hogy társadalmi fejlettségi szintjük elmaradt a többiekéhez képest. Minden valószínűség szerint neolith fokon állottak. Több más, hasonló szinten élő törzset tekinthettek a felső varnák ezen az alapon együvé tartozónak, nem utolsósorban azért, mert magukat már az asszimilálódott, egységesedett indiai vallás és kultúra hordozóinak tekintették az előbbiekkel szemben. Az ő szemükben viszont nem elsősorban a fejlettebb társadalmi forma volt a választóvonal, hanem az, hogy más isteneknek, kultuszoknak hódoltak. Később, amikor a vallási kapcsolatok kötötté és merevvé tették a varna-rendszert, új folyamat vette kezdetét: a varnákból való kiesés folyamata. E pillanattól vált a śūdrák csoportja a kihulló elemek gyűjtőmedencéjévé és szerveződött, válaszul, maga is varnává, amelyet nem kevésbé szigorú és kötött szabályok jellemeztek, mint a kétszerszületett varṇákat. A negyedik varna stabilizálódása vezetett a varna-rendszerből való *teljes kihullás* lehetőségéhez: így formálódott az érinthetetlen közösség magva.

szójegyzékekben fordul elő, de elterjedt az újindekben. A *Kittel* nyomán (Kann.Eng.Dict. p. XXXIII.) a dravidából gyűjtött változatok: Ta. *koṟu* 'bar of metal, ploughshare'; Ma. *koṟu'* ploughshare'; Ka. *kuṟu, guṟu* 'a bar of iron, a ploughshare'; Tu. *koru* "bar of metal," Ld. *Burrow*, T.TPS 1945 95 l. – esetleg eddig nem vizsgált gazdaságtörténeti vonatkozásokra: vasalt faeke használatára is fényt vethetnek. Ismeretes az Indus-völgyi civilizáció területén előkerült fűrészek különlegessége: *valódi* fűrészek, amilyeneket csak a római kortól ismerünk másutt. Nem véletlen, hogy a fontos szerszám neve az ind nyelvekbe szintén a proto-dravidából került: szkt: *krakaca-; kakaca;* prákrit *karakaya-;* szkt. *karapatra-;* marāṭhī *karvat;* nepáli *karati;* páli *khara* – 'saw'. A dravida nyelvekben: Ta. *karakku* 'teeth of a saw', 'jagged edge of a plamyra leaf', Ma. *karikku* 'edge of teeth', *karukku* 'teeth of a saw' Ka. *karku, karaku* 'rough, jagged edge'; Tu. *gargāsu* 'a saw'; telugu *karakasa* 'roughness' *karagasamu* 'a saw'. A dravida szavak közös gyöke a *kar-* '-hard, rough, uneven' jelentősű szó, amelyből a fűrész, vagy a fűrészrészek elnevezése logikusan származtatható, aminthogy a rokon jelentősű szavak egész csoportja a szanszkritban ugyanerre a tőre vezethető vissza. Ld. *T. Burrow:* TPS 1945. 96–97.

[39] *Puskás I.:* i.m.

[40] *R.S. Sharma:* Śūdras in Ancient India. Delhi. 1958.

Annak ellenére, hogy fejtegetéseink hipotetikus elemeket is tartalmaznak, számos forrás valószínűsíti interpretálásunk lehetőségét, amelynek, végezetül újra hangsúlyoznánk, az a sarkalatos pontja, hogy a védikus korban kialakuló varṇa-rendszert dialektikus fejlődésében és dinamizmusában kísérli meg vizsgálni, előre jelezve India történetének később megismétlődő hasonló tendenciájú folyamatait.

A védikus társadalom kialakulásának mozgásában történő megragadása talán segít pontosítani a varṇa-rendszer, és közvetve a kasztrendszer eredetének, és Indiában szükségszerű megjelenésének kérdését, anélkül azonban, hogy egyetlen tényező, egyetlen elem — fajta, vallás, tabuk és totemek vagy egyszerűen a munkamegosztás — túlhangsúlyozásával ferdítenénk el a képet.

Szente Péter:

EGY ELFELEJTETT AMERIKÁS MAGYAR – HATASZTHY ÁGOSTON

Haraszthy Ágoston alakja, élete, az Amerikai Egyesült Államokban tett utazása és erről írt könyve mindmáig a történettudomány által fel nem dolgozott fehér foltok közé tartozik. Másik reformkori Amerika-utazónk, Bölöni Farkas Sándor alakja és munkája sokkal ismertebb, könyve nemrég megjelent hatodik kiadásának gondozója, Mikó Imre a könyv függelékében négy, Bölönivel is foglalkozó tanulmánykötetet sorol fel, pedig csak az 1944 óta Romániában megjelent legfontosabb, könyv alakban is kiadott munkákat idézi. Mindehhez hozzájárul az is, hogy míg Bölöni munkája két modern kiadásban is hozzáférhető, addig Haraszthy könyve az 1844-ben megjelent első és 1850-ben kiadott második kiadás óta nem jelent meg, – ha eltekintünk a Pallas által 1926-ban kiadott, s az ifjúság számára a szerzőnek az indiánok közt átélt kalandjaira rövidített változattól. Kétségtelen, hogy Bölöni Farkas munkájának a reformkorban lényegesen nagyobb jelentősége volt, mégis tanulságosnak tartjuk Haraszthy életének és utóéletének részletesebb felidézését. Fontosnak tartjuk ezt két okból is. Részben azért, mert az elmúlt évek kutatásai világossá tették, hogy a tárgyalt korszak politikusainak eszmerendszerében milyen nagy szerepe volt az amerikai köztársaságról szerzett információknak.[1] Dolgozatunk ebben a vonatkozásban szerény kísérlet kíván lenni ilyen irányú ismereteink néhány adalékkal történő gazdagítására. Másrészt viszont bármennyire nem tipikus Haraszthy pályája, éppen egyedi volta miatt érdemel több figyelmet.

I. Haraszthy Ágoston utóélete

Haraszthy Ágoston 1869 júliusában halt meg Nicaraguában. Mintegy három hónap múlva a Vasárnapi Újság hasábjain jelent meg halálhíre rövid méltatással és vázlatos életrajzzal kiegészítve.[2] Halálhírének a magyar sajtóig való eljutási ideje a távolsághoz képest nem tekinthető túl hosszúnak, igaz, hogy túl rövidnek sem. Az amerikai polgárháború hírei átlagosan két-három hetes késéssel jelentek meg a magyar sajtóban. A lap forrásként a – bizonytalan személyazonosságú – Molitor úr tudósítását jelöli meg.[3]

[1] Vö. *Szabad György:* Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről, in: Századok, 1975. 3–4. sz. valamint *Kretzoi Miklósné:* Az amerikai polgárháború a magyar sajtóban 1861–1865 között; in: Századok, 1974. 3. sz.

[2] Vasárnapi Újság, 1869. 42. sz.

[3] A szepességi Molitor családnak öt, a szabadságharc után Amerikába került tagjáról van tudomásunk. *Albertről* csak annyit tudunk, hogy tüzérfőhadnagyként szolgált az amerikai polgárháborúban. Sztáray véleményünk szerint azért tartja őt Haraszthy halálhíre forrásának, mert a többiekről nincsenek adatai. (Vö. *Pivány Jenő:* Magyar–amerikai történelmi kapcsolatok. Bp., 1926, 53, *Eugene Pivany:* Hungarians in the American Civil War. Cleveland, 1913. 57, *Sztáray Zoltán:* Haraszthy

Egy héttel a Vasárnapi Újság nekrológjának megjelenése után hasonló közlemény jelenik meg az Igazmondóban.[4] Különösebb filológiai ismeretek és beható szövegelemzés nélkül is világossá válhat, hogy az Igazmondó újságírója vagy kissé átfogalmazta a Vasárnapi Újság közleményét, vagy Molitor úr nekik is elküldte tudósítását. Előbbit mindenesetre mentené Haraszthy halálának romantikus története, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az Igazmondót Jókai szerkesztette és adta ki. Igen valószínűnek tarthatjuk, hogy Haraszthy életének egy motívumát emelte át később Jókai „Enyém, tied, övé" című regényébe – ti. az átültetett növények, s különösen az átültetett szőlővesszők motívumát. Azt, hogy Haraszthy személye mennyire ismeretlen maradt, jól mutatja hogy a Jókai kritikai kiadás nem figyelt fel erre a mozzanatra mint a motívum egyik lehetséges forrására.[5]

Tizennégy év múlva érkezünk Haraszthy fordulatos hazai utóéletének következő állomásához, amikor Törs Kálmán hírlapíró (T-s K-n), aki egyébként 1869-ben a Vasárnapi Újságnál dolgozott,[6] a Pesti Hírlap újévi számában[7] a Haraszthy haláláról szóló közleményt kissé kiszínezve érdekes cikket kanyarít belőle. Igaz, hogy közben több tárgyi tévedést is elkövetett, így például szerinte Haraszthy könyve az 1830-as években jelent meg, s ráadásul még honvédemigránst is csinált belőle. Ebből a közleményből dolgozott a Pallas említett szócikkének írója, aki ennek megfelelően átvette a forrásában található tévedéseket is.[8] Azt, hogy ez nem járt komolyabb következményekkel, csak Szinnyei lelkiismeretességének köszönhető, aki betű szerint átemelte művébe a Vasárnapi Ujság cikkét, visszatérve ezzel az ősforráshoz.[9] Innen aztán egyenes az út. Ugyanennek a

---

Ágoston, a kaliforniai szőlőkultúra atyja. San Bernardino, California. 1864. Kossuth Foundation. 5.p.4. jegyzet, *Edmund Vasvary:* Lincoln's Hungarian Heroes. Washington, 1939. 68, 145.) *Ágost* egy ideig Kaliforniában élt, majd pénzváltóként működött Londonban, de elvesztette vagyonát és visszatért Amerikába, ahol hírlapírásból élt 1883-ban bekövetkezett haláláig. A Vasárnapi Újságban megjelent nekrológ szerint itthon halt meg, miután néhány évvel halála előtt visszatért Amerikából és a kataszternél dolgozott (*Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái IX. Bp. 1903. 132. hasáb, Vasárnapi Újság, 1883. 8. sz.) *Gusztáv* Irányi Dániel kocsisaként került Svájcba, majd Párizson keresztül Londonba, ahol – anélkül, hogy erre megbízást kapott volna – Mazzini központi demokrata bizottmányában képviselte az emigrációt. New Yorkban ismerkedett meg Fornet Kornéllal, Wass Sámuellel és Juhos Jánossal, velük együtt Kaliforniába ment, ahol érctisztítót, aranyolvasztót alapítottak. 1856-ban Molitor Londonba ment, s innen csak 1858-ban tért vissza Kaliforniába. (*Mednyánszky Cézár* br. Emlékezései és vallomásai az emigrációból. Bp. 1930. 95, 166. *Eugene Pivany:* i. m. 47–48, *Szinnyei:* i. m. XIV. köt. Bp. 1914. 1439–1443, Xantus János Levelei Éjszakamerikából. Pest, 1858. 165, *Kertbeny K.M.:* Die Ungarn im Auslande I. Brüssel-Leipzig. 1864, 41, *Jánossy Dénes:* A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–52. I. köt., Bp. 1940. 80.) Mivel – az adataiban rendkívül nehezen ellenőrizhető Ács Tivadaron kívül (MOL R 328 Ács Tivadar irathagyatéka 103, valamint *Uő.:* Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban. Bp. 1964. 69–71) – mindenütt vagy csak Ágost, vagy csak Gusztáv szerepel, s a kettejükről leírtak között nagyon sok a párhuzamos mozzanat, ezért számunkra a legvalószínűbbnek az a következtetés tűnik, hogy Ágost és Gusztáv ugyanaz a személy, s ő küldte meg a Vasárnapi Újságnak Haraszthy halálhírét. *Gyula* szintén Kaliforniába menekült a szabadságharc után, Sonomában halt meg 1867-ben. (Vasárnapi Újság, 1867. 35. sz.). Kaliforniába menekült *István* is, ennél többet nem tudunk róla (*Kertbeny:* i. m. 41).

[4] Igazmondó, 1869. 43. sz.

[5] *Jókai Mór* Összes Művei 29. Bp., Akadémiai. 1964. 299.

[6] *Szinnyei:* i. m. XIV. köt. Bp. 1914. 511–513. h.

[7] Pesti Hírlap, 1883. 1. sz.

[8] A Pallas Nagy Lexikona VIII. Bp., Pallas. 1894. 675.

[9] *Szinnyei:* i. m. IV. köt. Bp. 1896. 456–458. hasáb.

szövegnek rövidített változata került bele a Révay Lexikonba,[10] a Bevilaqua-Borsodi Béla szerkesztette „Régi magyar világjárók" című kötetbe[11] és újabban a Magyar Életrajzi Lexikonba. A két utóbbi kiadvány mindössze egy-egy – téves – adattal tud többet róla. Az első szerint Haraszthy Kaliforniában és Nicaraguában tokaj-hegyaljai szőlőtöveket ültetett, de ez már a Pesti Hírlap említett cikkében is megtalálható. A Magyar Életrajzi Lexikon szerint viszont Haraszthy Nicaraguában települést alapított Haraszthy-falva néven, melynek neve jelenleg Saul City. Azt, hogy Sauk City-ből Saul City lett, akár a nyomda ördögének is tulajdoníthatjuk, de azt, hogy az említett helység az Egyesült Államokból, Wisconsinból átkerült Nicaraguába, aligha.

A két világháború közötti időszakban történtek kísérletek Haraszthy életútjának tudományos feltárására is. Meg kell említenünk mindenekelőtt Pivány Jenőt, a magyar–amerikai történelmi kapcsolatok kutatóját, – bár a tokaj-hegyaljai szőlőtövek nála is kísértenek.[12] A tokaji szőlővesszőktől eltekintve részletes és pontos adatokkal rendelkezik Haraszthy életútjára vonatkozólag a Pallas által kiadott, az ifjúság számára az indiánok között átélt kalandokra redukált Haraszthy-kiadás névtelen életrajzírója is, aki sajnos nem nevezi meg forrásait.[13]

A második világháború után Amerikában is történtek kezdeményezések Haraszthy életrajzának megírására, feltárására. Ezek közül Magyarországon csak Sztáray Zoltán magyar nyelvű munkája található meg.[14] Ő hivatkozik három, Amerikában megjelent angol nyelvű munkára. Az egyik a népszerű ismeretterjesztés színvonalán mozog, a másik, melynek írója Haraszthy dédunokája, Brian McGinty, kiadója pedig Haraszthy milliomos unokája, Allan Hancock, a sznob őskeresés példája: hercegi családból származó grófot csinál Haraszthyból, aki demokratikus érzelmei miatt lemondott rangjáról. A harmadik Paul Fredericksen tudományos kutatásokon alapuló műve, ezt használta fel Sztáray is, a jelenleg Magyarországon hozzáférhető legautentikusabbnak tekinthető Haraszthy-életrajz szerzője.[15] Ezek a művek természetesen elsősorban Haraszthy amerikai életével foglalkoznak. Sztáray kísérletet tett Haraszthy Magyarországon töltött életszakaszának feltárására is, ezért 1964-ben levélben fordult a Magyar Országos Levéltárhoz. Ekkor kerültek elő azok a Haraszthyra vonatkozó levéltári anyagok, melyeknél ma sem ismerünk többet, s melyek némi bepillantást engednek hazai életébe

II. Haraszthy Ágoston élete I.

Haraszthy Károly és Halász Anna egyetlen fia, Haraszthy Ágoston 1812 augusztusában született a Bács-Bodrog megyei Futakon. Jogi tanulmányokat végzett – ami társadalmi helyzetét tekintve tipikus jelenség –, később a császári testőrség tagja lett, majd

[10] Révay Nagy Lexikona IX. köt. Bp., Révay. 1913. 507.

[11] *Bevilaqua-Borsodi Béla:* Régi magyar világjárók. 3. kiad., Bp., Gondolat. 1969. 106–108.

[12] *Pivány Jenő:* Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok Bp. 1926. 28–31, valamint *uő.:* Magyarok Észak-Amerikában. Bp., 1944. 15–16.

[13] –: Haraszthy Ágoston in: *Haraszthy Ágoston:* 15 hét indiánok között. Bp., Pallas. 1926. 5–8. 120–127.

[14] *Sztáray Zoltán:* Haraszthy Ágoston, a kaliforniai szőlőkultúra atyja. San Bernardino, California. 1964. Kossuth Foundation. 20.

[15] I. m., 6, 12–13. jegyzet.

József nádor magántitkára, legalábbis a Vasárnapi Újság – illetve Molitor úr – szerint. Sztáray véleménye az, hogy utóbbi adat legalábbis nem valószínűsíthető, mivel annak a Magyar Országos Levéltárban semmi nyoma nem maradt. A levéltár véleménye szerint ez nem bizonyít semmit, mivel fent említett adat szerint Haraszthy nem nádori titkár, hanem a nádor magántitkára lett volna, s ebben az esetben rá vonatkozó adatokat a nádori családnak a II. világháborúban elpusztult alcsuti levéltárában lehetett volna találni. A levéltárban Sztáray kérésére folytatott kutatások megállapították, hogy a regnicoláris és a helytartótanácsi levéltárban Haraszthy személyére, hazai tevékenységére, amerikai útjára és könyvére vonatkozó adatok nincsenek.[16] A Bács-Bodrog megyei levéltár korabeli nemesi közgyűléseinek általam átnézett részében Haraszthyra vonatkozó anyag szintén nem található.[17] Maradt tehát a kancelláriai levéltárban talált néhány adalék. Ezek szerint 1837-ben a Bács-Bodrog megyei visszaélések kivizsgálására kiküldött – Vay Ábrahám gróf máramarosi főispán királyi biztos elnöklete alatt működő – királyi bizottság a megyei pénztárban jelentős hiányt talált. Átvizsgálva a pénztáros iratait két nyugtát találtak Haraszthytól, aki ekkor a megye tiszteletbeli aljegyzője és több más megye táblabírája volt. A nyugták alapján megállapították, hogy Haraszthy két alkalommal nem hivatalos ügyben, hanem szórakozás céljából vette igénybe az előfogatot (praeiunctura). Az ezzel kapcsolatos visszaélések egyébként általánosan elterjedtek voltak, hogy csak egy szélsőséges példát említsünk, előfordult, hogy megyei főtisztviselők kutyáik szállítására vették igénybe azt. Haraszthyt a királyi biztos és a bizottság ki sem hallgatta ebben az ügyben. Haraszthy ezért tiltakozását jelentette be, a királyhoz fordult, meghallgatását kérve, hogy bizonyíthassa: a két ellene felhozott nyugta hamisítvány, ellenségei akartak ártani neki. Hivatkozott arra, hogy 36 lova van, nincs szüksége ingyen fuvarra, hivatalos útjain is saját fogatát szokta használni. Egyúttal több társa, köztük Zákó István alszolgabíró ellen tett feljelentést. Fennmaradt Zákó István kérvénye, hogy Haraszthy Ágostonnal szemben fennálló tartozása ügyében ne a megye rendes alispánja, hanem a helyettes alispán, vagy más alkalmas személy hozzon ítéletet. Ismerjük a magyar kancellária még ugyanazon évben kelt felterjesztését a királyhoz, amely szerint Ódry József rendes főispán, Haraszthy és még néhány hivatalnok ügyében saját kívánságuknak és a bizottsági véleményezésnek egyaránt megfelelően folytatni kell a vizsgálatot. Az ügy lezárása az eddig feltárt levéltári anyagokban nem ismert.[18] Felmerülhet ennek alapján az az elképzelés, hogy Haraszthy Amerikába történő kivándorlásában nagy szerepe volt annak, hogy helyzete a vizsgálat folytán Bács-Bodrog megyében tarthatatlanná vált. Ez elvben elképzelhető, azzal a megszorítással, hogy akkor sem a vizsgálat, hanem annak ürügyén személyes ellenségei tették lehetetlenné helyzetét megyéjében, hiszen az ügy többi szereplői – Latinovits Imre pénztáros, Zákó István és Ódry József – a továbbiakban is szerepelnek a megyei tisztségviselők között. Haraszthy neve ezzel szemben a korábbiakban sem bukkant fel, ami azzal is magyarázható, hogy a fiatal tiszteletbeli aljegyző túl jelentéktelen figura volt még ahhoz, hogy egyáltalában említést tegyenek róla. Ha kiutazásának motiváló tényezőit vizsgáljuk, ő maga könyvében egyszerűen utikedvéről ír, arról a vágyáról, hogy meglátogasson távoli, ismeretlen vidékeket.[19] Igaz, hogy ugyanezen köny-

[16] Iványi Emma személyes közlése. Ezúton is hadd mondjak köszönetet Iványi Emmának kutatásaimhoz nyújtott szíves segítségéért.

[17] MOL Mikrofilmtár. Jugoszláviai iratanyag 22039–41, 22282–84, 22287.

[18] MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalisa 1837:198, 611, 2258, 11961, 11963.

[19] *Haraszthy Ágoston:* Utazás Éjszakamerikában I. Pest. 1844. 15.

vében arról is ír, hogy soha sem jutna eszébe kivándorolni szülőhazájából, s mindezt jóval wisconsini birtokainak megvásárlása után mondja. Egy adalék szerint az amerikai hatóságoknak kiutazása indokaként azt jelölte meg, hogy Kossuth híve volt, s ezért üldözték, míg vele utazó unokaöccse, Halász Károly kalandvágyát nevezte meg indokaként.[20] Mindenesetre akármiért is történt, 1840-ben Amerikába utazott.

Milyen információi lehettek Haraszthynak a korabeli Amerikáról? A reformkor – folyóiratcikkekből leszűrhető – átlagos Amerika-képét nagy vonásokban igen röviden össze lehet foglalni. Ezek szerint az Egyesült Államok – az európai viszonyokhoz mérten – hallatlan ütemben fejlődik mind népességét, mind gazdasági életét tekintve. Az éppen kiadott statisztika egy-két év múlva már teljesen használhatatlan. Amerikában minden ember egyenlő, az elnök épp olyan egyszerű polgára az államoknak, mint bármely squatter. Az Államokban mindenki szabad, megszűnt az embernek ember általi elnyomása, nincsenek születési és rangelsőségek. Állam és egyház különvált egymástól, nincs uralkodó államvallás, mindenki – hátrányos következmények nélkül – annak a felekezetnek lehet tagja, amelyhez tartozni kíván. Ennek megfelelően teljes lelkiismereti szabadság van. Az Egyesült Államokban magas színvonalú, általános közoktatás van. Sokkal többet olvasnak az emberek, mint Európa bármely országában, különösen újságot. Amerikában nincsenek adók, s az Államoknak nincsenek adósságai. Egyetlen súlyos probléma a rabszolgaság, de harc folyik ellene és hamarosan meg fog szűnni.[21] Bizonyosnak tekinthetjük továbbá, hogy Haraszthy ismerte Bölöni Farkas – első kiadásban 1834-ben, második kiadásban 1835-ben megjelent, még ugyanazon évben be is tiltott – könyvét, saját művében hivatkozik is rá.[22] Bölöni Farkas az Államokban töltött idő rövidségéhez képest – mindössze 80 napig tartózkodott Amerikában – az ország rendkívül részletes és széles képét vázolta fel: leírta az amerikai törvényhozást és igazságszolgáltatást, a választási rendszert és a börtönöket, az iskolarendszert és az állami költségvetés főbb összetevőit és ezek arányait, a kereskedelmet és a közlekedést, ismertette a Függetlenségi Nyilatkozatot és az alkotmány egyes részeit. Ahol csak alkalma nyílt rá, kitért az Államok történetére.[23] Valószínűtlen viszont, hogy Haraszthy Tocqueville könyvét is ismerte volna, mivel az csak kiutazása után jelent meg magyarul.[24] Haraszthy nyelvtudásáról egyébként sincsenek biztos adataink. Latinul és németül nyilván már ifjúkorában megtanult: a tőle fennmaradt egyetlen irat a Magyar Országos Levéltárban latin nyelvű.[25] Második, húsz évvel később már amerikai állampolgárként európai körútjáról írt munkájában – melyben egyébként két évtizedes amerikai élet után is szükségét látta mentegetődzni angol nyelvtudásának hiányosságai miatt – írta, hogy német nyelvtudása alapján egyhelyütt született németnek hitték.[26] A fentebbiek alapján is valószínűnek tekinthető,

[20] Verne Seth Pease. Wisconsin Historical Society. Proceedings. 1906. idézi: *Sztáray:* i. m. 6–7, 19. jegyzet.

[21] Vö. Tudományos Gyűjtemény, 1822. III. 98, Hasznos Mulatságok, 1823. II. 19, Nemzeti Társalkodó, 1832. II. 358–368, 396–99, 1837. I. 49–54, Tudománytár, 1834. III. 134–145. Athenaeum. 1838. II. 48.

[22] *Haraszthy:* i. m. I. 17 és II. 274.

[23] Vö. *Bölöni Farkas Sándor:* Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár-Napoca, Dacia, 1975. 338.

[24] *Tocqueville Elek:* A demokratia Amerikában. I–IV. Buda. 1841–43. VI, 358; 412; IV, 230; 252.

[25] MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia 1837:198.

[26] *Agoston Haraszthy:* Grape Culture, Wines and Wine-Making. New York, Harper and Brothers. 1862. XIII, 78–79.

hogy – bár kis mértékben már első kiutazása előtt is tudhatott angolul –, de véglegesen csak Amerikában sajátította el a nyelvet. Egyhelyütt utirajzában is említi nyelvi nehézségeit.[27] Esetleges francia nyelvtudásáról viszont semmiféle adatunk nincs, hacsak nem tekintjük ilyennek, hogy egyik fiát Párizsba küldte taníttatni. Ha Tocqueville könyvét nem is olvasta, olvashatta a Figyelmezőben róla megjelent ismertetést, mely azonban nem tartalmaz a fentebb már vázolt Amerika-képhez képest döntően új elemeket – végkövetkeztetésétől eltekintve: „Nemde természetes, hogy épen Tocqueville' munkájából következtetik sokan azon bizonyítványt, hogy Európa' népeire az önkormány nem alkalmazható, 's hogy itt a' democratia lehetetlen? ".[28] Olvashatta esetleg a fordító, Fábián Gábor által a könyv megjelenése előtt közreadott részleteket is.[29] Bölöni Farkas – olvasói további tájékozódását is elősegítendő – pontos bibliográfiai utalásokkal ellátva megnevezte azt az öt művet – három angol, egy francia és egy német nyelvűt –, melyeket útikönyvként használt.[30] Ezzel esetleg Haraszthynak is nyújthatott néhány tájékozódási pontot, de Haraszthy utirajzában csak általánosságban utal korábbi olvasmányaira, s a különböző nemzetiségű Amerika-utazókra.[31] Ismeretei egyik legfontosabb forrását jelentette viszont az a két amerikai és egy angol ismerőse, akiket a mehádiai fürdőkben ismert meg, s meg is hívott Bács megyei birtokaira 1839-ben.[32]

Haraszthy 1840. március 27-én indult el Magyarországról. Bécsen, Prágán, Drezdán, Lipcsén, Magdeburgon és Hamburgon keresztül érkezett Londonba, ahol – egy Párizsba tett kirándulás után – hajóra szállt. Útján már említett rokona, Halász Károly kísérte; szülei, lengyel származású felesége, Dedinszky Eleonóra és fiai, Géza, Attila és Árpád otthon maradtak futaki birtokain. Haraszthy és Halász szerencsésen New Yorkba érkezek, s innen indultak amerikai körútjukra. Útjuk lényegesen tovább tartott és sokkal nagyobb területeket fogott át, mint Bölöni Farkasé. Főbb állomásai: New Yorkból a Hudsonon Albanyig hajóztak, ahol nyugatra fordultak, s továbbra is vízi úton – az Erie csatornán – Syracusába mentek. Innen szárazföldön vágtak át az Ontarioig, ahol ismét hajóra szálltak, hogy elérjék a Niagarát. A Niagara mentén vasúton átkeltek Buffaloba. Rövid rochesteri kitérő után az Erie tavon hajóztak tovább Clevelandba, majd Detroitba. Végighajózták a Huron – és a Michigan – tavakat, egészen Milwaukeeig. Innen kiindulva bejárták az akkor még alig civilizált Wisconsint és Illinoist. Wisconsinban Haraszthy birtokot vásárolt az azonos nevű folyó partján, s ezen várost alapította *Széptáj* néven. Ez a későbbi Town Haraszthy, majd Sauk City, sőt, Pivány adata szerint közben Westfieldnek is hívták. „Sauk" a winnebago indiánok egyik törzsének neve.[33] 1840–41 telét Haraszthyék Széptájon vészelték át, s tavasszal innen indultak tovább nyugatra. Útközben

[27] *Haraszthy Ágoston:* Utazás Éjszakamerikában I. 44: „Szép és hosszas angol beszédek tartattak, mellyeket azonban nem fogtam fel egészen, minthogy szónoki nyelven adattak elő, én pedig az angol nyelvben még akkor elég jártas nem valék."

[28] Figyelmező, 1837. I. 25. sz. 207.

[29] *Tocqueville:* i. m. I. köt. VI.

[30] *Bölöni Farkas:* i. m. 133–134.

[31] *Haraszthy:* i. m. I. 6, 16–17.

[32] I. m. 15–16.

[33] *Pivány Jenő:* Magyar–amerikai történelmi kapcsolatok. 28, amely Feleki Károly New Yorkban lakó bibliográfus személyes közlésére hivatkozik.

felkerestek több indián törzset. Olyan messzire nyomultak előre nyugati irányba, hogy végül elérték az Arkansas folyót, s azon, majd a Missisipin lecsorogva New Orleansban kötöttek ki. Innen Mobile-ba hajóztak, majd az Alabama folyón Montgomerybe. Útjuk következő állomása Jacksonville volt, innen ismét hajón folytatták útjukat Savannah-ba majd onnan a Savannah folyón Augustába. Innen visszatértek a tengerpartra Charlestonba, onnan hajón több közbenső állomással jutottak Washingtonba. Jártak Baltimoreban és Philadelphiában, végül New Yorkban fejezték be körútjukat. 1841. december 4-én szálltak New Yorkban hajóra és 26-án kötöttek ki Portsmouthban. 1842. január 8-án már Bécsben voltak, innen Pesten keresztül utaztak haza Bács megyébe.

Hazatérése után Haraszthy fél évet sem töltött Magyarországon. Rövid itthontartózkodása alatt eladta futaki birtokait, megállapodott könyve kiadásáról Heckenasttal, s annak megjelenését sem várva meg – két évvel később került csak rá sor – még 1842. őszén szüleivel, feleségével és gyermekeivel együtt Amerikába, wisconsini birtokaira utazott. Könyve megjelenésének évéből való hazai életének utolsó nyoma is: Konda Demeter és fia újvidéki kereskedők kérték a magyar udvari kancelláriát, hogy próbálja diplomáciai úton behajtani Haraszthyn 272 forint 55 krajcárt és annak kamatait kitevő adósságát. A kancellária a követelést továbbította a császári washingtoni nagykövetségnek.[34]

III. Az „Utazás Éjszakamerikában"

Haraszthy Ágoston első amerikai útja tíz évvel később zajlott le, mint a nála tizenö évvel idősebb Bölöni Farkas Sándoré. Mikor elindult Magyarországról, Bölöni Farkas még élt, mire visszaérkezett, már meghalt. S jóllehet, ez teljesen véletlen, mégis van benne valami jelképes. Magyarországon a reformkorban fejeződött be végleg az irodalom differenciálódásának folyamata, vált teljesen külön ággá az irodalmon belül a szépirodalom. Haraszthy ismerte Bölöni Farkas művét, hivatkozott is rá, könyvének megírásakor azonban mégsem az előtte álló példát követte. Mikó Imre, a nemrég megjelent kolozsvári kiadás gondozója és előszavának írója Bölöni Farkas könyvét műfaj szempontjából Lawrence Sterne és Ragyiscsev művei utódjának, a romantikus utirajzirodalom rokonának tekinti.[35] Mikó Imrének annyiban igaza is van, amennyiben Bölöni Farkasnál a statisztikai adatok mellett állandóan ott villódznak saját személyes reflexiói, könyvében kis betéttörténeteket helyez el, elragadtatottan tud áradozni a Niagaráról. Jellemző ebből a szempontból Hatvany Lajos tanulmányának címe: „Egy székely nemes, aki felfedezte a demokráciát". Bölöni Farkas könyvében valóban állandóan ott érezzük a felfedezésnek ezt az izgalmát. Haraszthy könyvéből ezek a személyes reflexiók jóformán teljesen hiányoznak. Haraszthy művével sokkal inkább unalmas, tudományos szárazsággal megírt utikönyv, sőt, utikalauz kerül az olvasó kezébe.

Könyve bevezetőjében Haraszthy a már említett reformkori Amerika-kép egyes alapelemeit vázolja fel: az Egyesült Államok hallatlan ütemű fejlődését, a privilégiumok és gazdasági monopóliumok teljes hiányát hangsúlyozza, valamint azt, hogy Amerikában

[34] MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia 1844:1810.

[35] *Mikó Imre:* Az egykönyvű író in: *Bölöni:* i. m. 12.

nincsenek naplopó, henyélő arisztokraták, mindenki egy közös célt ismer, a gazdagságot, ezért állandóan lót-fut, tevékenykedik célja elérése érdekében, s a legfantasztikusabb és legrendkívülibb vállalkozásokat is végre lehet hajtani, mert azonnal akadnak tőkével rendelkező társak. Külön kiemeli, hogy Amerikában nem számítanak a személyes és családi összeköttetések, s a bíróságok nem vesztegethetőek meg.

Haraszthy műve tulajdonképpen két fő részre tagolható. Az egyik útjának leírása, míg a másik az Egyesült Államok összefoglaló, főként statisztikai ismertetése. A két rész azonban nem válik el egymástól ilyen élesen: a Bevezetést az amerikai és a hazai pénznemek és mértékegységek összehasonlító felsorolása követi, majd a könyv első kötetét útjának -- sok helyütt statisztikai táblázatokkal megszakított – ismertetése tölti ki Washingtonba érkezéséig. A második kötet Washingtonba érkezésével és a város leírásával kezdődik, majd ezt több mint 200 oldalon keresztül különböző kimutatások követik a gazdasági élet különböző ágazatairól stb. Ismét útja egy szakaszának ismertetése következik Philadelphián és Baltimore-on keresztül New Yorkig, majd a legfontosabb árucikkeknek és ezek árának tételenkénti felsorolása 14 oldalon keresztül. Végül hazatérésének leírása zárja a munkát. Mindezek alapján nagyon valószínűnek látszik – amit egyébként a hazaérkezése és kivándorlása közt eltelt idő rövidsége is alátámaszt –, hogy Haraszthy nem túl sokat törődött művének formába öntésével: a mű szerkezete nagyjából megegyezhet utinaplójának felépítésével. Közölt adatait valószínűleg azon a helyen iktatja be, ahol hozzájuk jutott. Ezt a feltételezést erősíti meg az a tény is, hogy az adatok legnagyobb része washingtoni tartózkodásának leírása után következik – ahol ezekhez az adatokhoz legkönnyebben hozzájuthatott.

Az első részben sorra leírja útjának állomásait, s ezekben a leírásokban – kisebb-nagyobb részletességgel – mindenütt ugyanazt a sémát követi. Vegyük példának az egyik legrészletesebbet: New York állam fővárosának, Albanynak 15 oldalas leírását. Először földrajzi fekvését ismerteti, majd leírja röviden történetét. Ezt adatok követik az állam területéről és lakosságáról, a csatornák hosszáról és jövedelméről, a vasútvonalak hosszáról, az ipari létesítményekről és ezek jövedelméről, a művelés alatt álló földterületek nagyságáról, a növénytermesztésről és az állattenyésztésről, végül a bankok pénzügyi és hiteltevékenységéről. Mindenütt külön leírást szentel a közoktatás, a fogházak és a templomok állapotának, a legfontosabb felekezeteknek. Közelebbi példának véve az Albanyi „fiú-akadémia" ismertetését, az alapítás éve után leírja az épületet, az iskolai vezetés szervezetét, osztályonként az egyes tantárgyakat, majd részletes kimutatást közöl a tandíjról és egyéb bevételekről, valamint a kiadásokról. A közvetlen anyagi vonatkozások iránt egyébként is elég érzékeny: ennek legjellemzőbb példájaként csak annyit hadd említsünk, hogy filléres – illetve centnyi – pontossággal közli olvasóival útja egyes szakaszainak költségeit.

A mű másik része – mint már említettük – az Egyesült Államok összefoglaló, főként statisztikai ismertetése. Az Államokban jártakor – 1840-ben – lezajlott elnökválasztás eredményeinek és részeredményeinek ismertetése után felsorolja a korábbi elnököket és alelnököket, majd az államigazgatás főbb testületeinek leírása következik. Sorra veszi a kormányt és az egyes minisztériumokat, azok legfontosabb tisztviselőit – részletesen és nagy gonddal felsorolva fizetésüket, majd a kongresszust és a diplomáciai testületet. A haderő, a postaügy és a pénzverés szervezetének leírását a szövetségi – és államonkénti – költségvetés bemutatása követi. Részletesen kitér a földvásárlás rendsze-

rére, felsorolva az államonkénti árfolyamokat. Táblázatok hosszú sorával mutatja be – államonként – az állatállomány nagyságát, a növénytermesztés és az ipar termelési eredményeit, majd az egyes államok közötti kereskedelmet – kormányzati szakaszok, államok, valamint árucikkek szerint tagolva. Ezt a demográfiai mutatók táblázatai követik államok, korcsoportok, nemek és fajok szerinti tagolásban. Külön táblázatokban szerepel államonként a foglalkozások szerinti megoszlás és a rabszolgák száma. Ugyancsak államonként közli a közoktatás legfontosabb statisztikai mutatóit, az egyes felekezetek tagjainak számát, a bankok számát és a vasutak hosszát. Befejezésül megadja a legnagyobb városok földrajzi szélességét és hosszúságát, valamint legfontosabb meteorológiai jellemzőiket.

Haraszthyt különösen érdeklik az igazságszolgáltatás rendszere és a büntető intézmények – több mint ötven oldalt szentel leírásuknak. Az igazságszolgáltatás intézményeinek felsorolását követően államonként közli az igazságügyi tisztviselők számát és ezek fizetését, majd a bűncselekmények fajtáit és ezek gyakoriságát, s a rájuk kiszabható büntetéseket. Végezetül még néhány oldalt szentel az Államok kereskedelmének, iparának, adóügyének és kereskedelmi flottájának is.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Haraszthy – Bölöni Farkassal ellentétben – nemcsak saját reflexióit nem nagyon közli, de nem is nagyon értékeli a látottakat. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy könyve nem egyéb, mint adatok hatalmas méretű alig-alig áttekinthető konglomerátuma, melyből a reflexiók teljesen hiányoznak: New York esetében kiemeli a kereskedelem alapvető fontosságát a város életében, Buffalónál az ipart, Milwaukeeben megemlíti, hogy a várost négy év alatt építették fel, s valamenyhe együttérzését tapasztalhatjuk az indiánokkal kapcsolatban. New Orleansban kifejti hogy a várost a franciás erkölcstelenség jellemzi az új-angliai puritanizmussal szemben tesz egy-egy enyhe elítélő megjegyzést a rabszolgaságról, Washington sírjánál közhelyszerűen elejti, milyen nagy ember volt, végül megemlíti, hogy az amerikai zene csalfejfájást okoz az európai embernek. Néha egy-egy összehasonlítást is tesz az európai – é hazai – viszonyokkal: ő is megjegyzi, hogy Amerikában sokkal több az újság, mint bárhol másutt, két helyen is említi, hogy az Államokban sokkal kevesebb a rabok száma – lakosság számához viszonyítva –, mint Magyarországon, pedig szigorúbbak a törvények, - s javasolja a kegyelmi törvény bevezetését Magyarországon is. Kitér arra, hogy az Egyesült Államokban nincsenek céhek, amik az ipar fejlődését gátolják, végül leír néhány amerikai találmányt – gőzkapa, gyalugép, szegverőgép – amiket jó lenne Magyarországon is meghonosítani. Ezek a megjegyzései azonban elszórtak maradnak, nem épülnek bele szervesen művébe, s legfőbbképpen nem adnak neki egységes szerkezeti keretet, politikai és gazdaságtani szempontrendszert.

Bölöni Farkas könyvének egységességét az biztosítja, hogy mindent, amit lát, két politikai kategória, a szabadság és az egyenlőség fogalma szempontjából vizsgál, még akkor is, ha kissé idealizáltan látja az Egyesült Államokat. A jog szerinti egyenlőség teszi becsületesekké az amerikaikat, a szabadság vonzza Amerika földjére az odavándorlókat, a szabadság az oka az Államok lendületes fejlődésének a feudális Kanada stagnálásával szemben. Néha már-már mosolyogtatóan naiv következtetések is adódnak számára: a utcák tisztaságát is a szabadság következményeként próbálja megmagyarázni. „Századokon át vitatott elv volt, hogy pap és király nélkül státus fenn nem állhat, s íme, a quakerek másfél század, s Amerikai ötvennégy esztendő alatt az ellenkezőt bizonyítják

bé"[36] – írja, s ez akár mottója is lehetne könyvének. Haraszthy könyvét viszont csak az teszi többé egyszerű, enyhén túlméretezett arányú utikalauznál, hogy saját útját írja le és személyes élményeit is belefoglalja. Ebben az összefüggésben a Vasárnapi Újság immár többször említett közleményének Haraszthy könyvéről adott értékelését, amely szerint „ma már nem felel meg nyelvünk követelményeinek, s egy utazási munka igényeinek, de akkor híres volt és gyújtó hatást tett, szabad szellem lengte át minden sorát",[37] nem tarthatjuk többnek, mint a reformkor minden sajtóterméke iránt érzett kötelező elfogultságnak. Ezért kell rendkívül óvatosan kezelnünk Mikó Imrének azt a kijelentését, amit egyébként Bölöni Farkas művével kapcsolatban tett, hogy „az akkor új és fiatal polgári társadalom és államberendezkedés bemutatása, ez volt az a méreg, amely a kortársakra hatott".[38] Ez a kijelentés ugyanis azt a képzetet keltheti, mintha abban a korban a polgári társadalom és államberendezkedés leírása már maga is forradalmi cselekedet volna. Az amerikai társadalom és államberendezkedést Haraszthy is leírja, néhol sokkal részletesebben is, mint Bölöni Farkas, de művét nem teszi forradalmivá önmagában ez a tény. S azt, hogy ez mennyire így van, a legvilágosabban bizonyítja az, hogy ezt már a reformkorban is felismerték. 1844-ben az Életképekben jelent meg Irinyi József ismertetése Haraszthy könyvéről.[39] Irinyi abból a – helyes – felismerésből indult ki, hogy Haraszthy könyve nem egyszerűen útjának leírása akart lenni, hanem Amerika – elsősorban ipari, kereskedelmi, gazdasági szempontú – jellemzése. Szerző azonban nem tesz eleget az önmaga elé állított feladatnak – állapítja meg Irinyi – könyvéből hiányzik minden „magasabb nemzet-gazdaság elméleti szempont", s így a – kétségkívül fontos – adatok önmagukban nagyon szárazak.

Összefoglalva tehát véleményünket, elmondhatjuk: Haraszthy munkájára erősen rányomja bélyegét az, hogy olyan korszakban született, amikor az irodalom differenciálódása már végső fázisához közeledett. Haraszthy könyve a tudományos leírás felé közelít, jóformán teljesen kiküszöböli a szépirodalmi elemeket, de a magyar fejlődés jellegzetességeiből adódóan törvényszerűen megfigyelhetőek rajta a koránérkezettség gyermekbetegségei: a tudományos elméleti megalapozottság hiánya és ennek megfelelően a saját adatrengetegébe való belefulladás, adatainak kezelni nem tudása. Irinyi lényegében Tocqueville – Haraszthy amerikai utazása alatt Magyarországon is megjelent – művéhez viszonyította Haraszthy könyvét, ami ezt a mércét már nem ütötte meg.

IV. Haraszthy Ágoston élete II.

A Wisconsinban eltöltött öv évről viszonylag kevés adatunk van. Haraszthy apja, a „tábornok", patikát nyitott, majd felesége halála után újra megnősült. Ágoston, az „ezredes" újabb három gyermek apja lett, akiket Ida, Béla és Otélia névre kereszteltetett. Fűrésztelepet alapított, téglagyárat és malmot létesített, vegyeskereskedést nyitott, telek- és bérházspekulációval foglalkozott, hajótulajdonos és hadseregszállító volt. Földbirtokán búzát, rozsot, kukoricát termesztett, szarvasmarha-, juh- és sertéstenyésztéssel foglalko-

[36] *Bölöni Farkas:* i. m. 295.
[37] Vasárnapi Újság, 1869. 42. sz.
[38] *Mikó Imre:* i. m. 18.
[39] Életképek, 1844. II. 750–752.

zott. Sikertelen szőlő- és sikeres komlótermesztési kísérleteket végzett, utóbbiakkal megvetette a wisconsini sörtermelés alapjait. Egy adat szerint ő alapította a Wisconsin State Historical Society-t.[40]

1849-ben összecsomagolt és egész családjával Kaliforniába, San Franciscoba költözött. Sztáray véleménye szerint az áttelepedésnek három, egyaránt valószínűsíthető oka lehetett: Haraszthy apjának köszvénye és saját asztmája egyaránt a wisconsininál egészségesebb éghajlatot kívántak, de nagy szerepet játszhatott benne az első kaliforniai aranyláz és talán Haraszthy szőlőtermesztési vágya is. Ágoston legidősebb fia, Géza útközben otthagyta őket és New Mexikóban katonának állt. Később a polgárháborúban a New York-i 18. önkéntes gyalogezredben szolgált és őrnagyi rangot ért el. Egy ízben déli fogságba esett, ahonnan megszökött, de újra elfogták és halálra ítélték, míg végül fogolycserével szabadult.[41]

Haraszthy Kaliforniában San Diegoban telepedett meg, ott vett 160 acre földet, azon kezdett gazdálkodni. Európából – egyes, nem bizonyítható, de nem is cáfolható adatok szerint Magyarországról – hozott szőlővesszőkkel folytatott sikertelen kísérleteket. Közben telekspekulációval foglalkozott, omnibuszvonalat alapított, béristállót és mészárszéket nyitott. Egy ideig ő volt San Diego sheriffje, ilyen minőségében ő építtette a helybeli börtönt, amely azonban összedőlt, állítólag azért, mert kisprórolta volna belőle a cementet. Ez a kellemetlenség azonban nem nagyon csökkenthette befolyását: Kalifornia törvényhozói gyülésébe 1852-ben őt választották San Diego képviselőjéül, s egy adat szerint a sheriffi hivatalba is sikerült bejuttatnia egy emigráns honfitársát.[42] Mint képviselő javaslatot terjesztett be Kalifornia kettéválasztásáról, s – ami ennél is fontosabb – alaposan körülnézett San Franciscoban és környékén, s a törvényhozási időszak lejárta után átköltözött oda. 1853-ban 320 acre, 1856-ban további 640 acre földet vett San Franciscotól délre, ezeket Európából hozott szőlővesszőkkel – Alexandriai Muskotállyal és – állítólag Magyarországról hozatott Zirfandellel – telepítette be, nemesítésükkel kísérletezett.

Rendkívül zavarosak és tisztázatlanok viszont Haraszthy San Francisco-i aranyüzletei. Sztáray ezekről viszonylag keveset ír. Forrásai szerint Haraszthy 1854-től az Adams and Company cég finomítóüzemének vezetője, 1855-ben pedig az Egyesült Államok San Francisco-i pénzverdéjének igazgatója volt. Ilyen minőségben William C. Ralstonnak, a San Francisco-i Bank of America igazgatójának rövid időre egymillió dollár értékű arany érmét adott kölcsön, amit Ralston a bank kirakatában helyezett el, hogy helyreállítsa a bank fizetőképességében megrendült bizalmat. Bár Haraszthy hiánytalanul visszakapta az arany érméket, éppen úgy perbe fogták, mint két évvel később 1857-ben, amikor nagyobb mennyiségű arany elporladt a finomítóüzem rossz működése miatt. 1861-ben mindkét eljárás felmentésével ért véget.

Xantus János viszont 1857-ben, amikor San Franciscoban járt, részletes leírást adott Haraszthy és két 48-as emigráns, a czegei gróf Wass Sámuel és Urnay Lajos „aranyolvasztó és tisztító" gyáráról. Erről a vállalkozásról az igen ellentmondásos adatokból a következő kép bontakozik ki: Wass Sámuel a szabadságharc alatt diplomáciai missziót teljesített

[40] *Pivány Jenő:* Magyarok Észak-Amerikában. 15–16.

[41] *Edmund Vasvary:* i. m. 56, 134. valamint *Pivány Jenő:* Magyar–amerikai történelmi kapcsolatok, 53, *Ács Tivadar:* Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban, 38–40.

[42] *Xantus János:* Utazás Kalifornia déli részeiben, Pest. 1860. 66.

Bukarestben és Konstantinápolyban, majd Kossuth Amerikába küldte, hogy fegyvereket és hadihajókat vásároljon a honvédsereg számára. Wass fel is vette a kapcsolatot egy Georg Law nevű nagyvállalkozóval, s közben Zachary Taylor elnökkel is tárgyalásokat folytatott Magyarország elismeréséről. A közhiedelem szerint igen jól tudott angolul, Teleki azonban ezt írja róla egy Kossuth-hoz intézett levelében: „Wass nem sokat használhatott, mert módja sincs, angolul sem tud, ildommal sem bír".[43] Elképzelhető, hogy – más megfontolások mellett – Wass nyelvtudásának hiányosságai is arra ösztönözhették a Párizsban tartozkodó Telekit, hogy amikor Wass arra kérte, szerezzen neki diplomáciai megbízólevelet, Teleki inkább egy amerikai politikus, George Sumner felkérését javasolta a kormánynak. Igen valószínűnek látszik, hogy Wass angol nyelvtudását Amerikában tökéletesítette annyira, hogy 1849 decemberében már ő tolmácsolt Ujházi László és Daniel Webster szenátor találkozásakor. Amikor Wass meghallotta a szabadságharc leverésének hírét, Amerikában maradt.[44] New Yorkban azután megismerkedett Molitor Gusztávval – akiről részletesen írtunk a korábbi lábjegyzetekben – és Fornet Kornéllal. Fornet őrnagy a szabadságharc leverése után szintén Amerikába emigrált. 1850-ben – vagy 51-ben – Wass, Molitor és Fornet Kaliforniába mentek, s San Franciscoban megalapították a Xantus által leírt üzemet. Az, hogy Urnay Lajos – főhadnagy vagy százados – hol és mikor csatlakozott hozzájuk, jelenleg még feltáratlan. Kertbeny szerint csak 1857-ben került Kaliforniába. Valószínűleg részt vett a vállalkozásban egy ideig Juhos János Gyula (– vagy Lajos –) őrnagy is, aki viszont 1850-ben Rombauer Tivadar volt fegyvergyári igazgatóval és Karafiáth pesti menekülttel ment Kaliforniába szerencsét próbálni. Társai hamar visszatértek a keleti partvidékre; Rombauer 1851-ben Új-Budán telepedett le. Arról sincsenek pontos adataink, hogy Haraszthy mikor kapcsolódott be a vállakozásba, amely 1852-ben, amikor San Franciscoba költözött, már minden bizonnyal üzemelt. Ebben az évben ugyanis szerzett tőkéjével együtt kivált a vállalkozásból Fornet Kornél, Brüsszelbe (vagy Párizsba?) utazott, ahol megtartotta esküvőjét menyasszonyával, akitől a szabadságharc leverése elválasztotta, s New Jersey-ben telepedett le vele. (Fornet 1862-ben azután hazatért Magyarországra.) Az üzem legfeljebb 1857–58-ig működhetett, mivel 1856-ban Molitor is kivált a vállalkozásból, Haraszthy 1857-ben átköltözött Sonomába, s nincs nyoma, hogy ott szőlőtermesztésen kívül mással is foglalkozott volna. Wass és Juhos pedig 1858–59 során végleg hazatelepültek: csak Urnay és a Londonból visszatért Molitor vihették volna tovább az üzemet mivel ők még a 60-as évek elején is Kaliforniában tartózkodtak.[45]

1857-ben Haraszthy San Franciscoból a 60 km-rel északabbra fekvő Sonomába költözött. Itteni rezidenciájának a Buena Vista Ranche nevet adta. Szőlőtermesztési kísérleteinek tapasztalatait felhasználva szőlészetet és borgazdaságot rendezett be. A telepítést ezúttal is Alexandriai Muskotállyal és Zirfandellel kezdte, ezeket szaporította és nemesítette, újabb fajtákat hozatott Európából. 1858-ban és 59-ben boraival díjakat nyert

[43] *Hajnal István:* A Kossuth-emigráció Törökországban I. Bp. 1927. 598.

[44] *Jánossy Dénes:* A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–52. I–II. Bp., 940–48. I. 144–145, 166, 445, II. 352–354, *Kertbeny:* i. m. 75, *Szinyei:* i. m. XIV. Bp. 1914. 439–1443.

[45] Xantus János Levelei Éjszakamerikából, 165, 171–174, *Eugene Pivany:* i. m. 47–48. *Ács:* . m. 142, *Szinnyei:* i. m. XIV, 1439–1443, *Edmund Vasvary:* i. m. 53–54, 131–132, *Kertbeny:* i. m. 5, 26, 41, 70, 75, 89, *Jánossy:* i. m. I. 80, 192, 196, 197.

a Kaliforniai Állami Mezőgazdasági Társulat (California State Agricultural Society) kiállí tásain. 1858-ban a társaság felkérésére jelentést írt Kalifornia szőlőtermesztéséről é borgazdaságáról.[46] 1861-ben pedig már ő a társaság elnökhelyettese.

1861 tavaszán Kalifornia törvényhozó gyűlése és szenátusa a kormányzó kívánsá gával egyetértőleg bizottság felállítására hozott határozatot, melynek feladata megvizs gálni, miként lehetne meghonosítani és elterjeszteni Kaliforniában a szőlő- és borkultúrát Haraszthy előadta tervét a kormányzónak – szerinte az európai szőlő- és borgazdálkodá vizsgálatára hivatott tanulmányúttal kell kezdeni a dolgot. A kormányzó egyetértésének megszerzése után Haraszthyt bízták meg a tanulmányúttal – saját költségére. Haraszthy 1861. június 10-én indult el San Franciscoból, Sztáray szerint feleségével és Ida lányával könyve azonban inkább azt támasztja alá, hogy egyedül utazott. Június 4-én érkezett Nev Yorkba, 6-án fogadta Seward államtitkár, aki – misszióját elősegítendő – ajánlólevélle látta el az Egyesült Államok európai diplomáciai megbízottaihoz. Július 13-án száll hajóra New Yorkban és 26-án Hamburgban szállt partra. Párizsban találkozott négy év ott tanuló Árpád fiával, aki elkísérte európai körútján. A körút Dijonnak, a burgund szőlő hazájának megtekintésével kezdődött. Haraszthy itt töltött egy hetet, majd Párizs éppen csak érintve, augusztus közepén Németországba utazott. Hochheimben megtekin tett egy napi háromezer palack champagne-i utánzatot termelő üzemet, Wiesbadenbe mezőgazdasági iskolák és intézmények vezetőivel tárgyalt. Augusztus végén indult tovább Svájcon át Itáliába. Szeptember 5-én már Torinóban volt, 6-án Genovában. Szeptembe 10-ig a Genova környéki szőlőgazdálkodást tanulmányozta, innen hajón Marseille-b utazott, majd onnan Bordeaux-ba, ahol újabb négy napot töltött. Bayonne-on keresztü utazott Spanyolországba. Szeptember 24-én érkezett Malagába, ahol szeptember végéi tartózkodott. Október 3-án Barcelona, 4-én Marseille, 5-én Párizs. Tervét, hogy Görögo országba és Egyiptomba is elmegy, az ott időközben kitört pestisjárvány meghiúsította. Útj során 1400 szőlőfajta mintegy százezer tőkéjét vásárolta össze, ezeket a párizsi amerika konzulra bízta. Haraszthy december 5-én, a szállítmányok 1862. január 23-án érkezte San Franciscoba. Tapasztalatairól írott könyve még ugyanazon évben megjelent.[47] A California State Agricultural Society elnökévé választotta, a kaliforniai törvényhozá viszont 20:9 arányban megtagadta a százezer szőlőtőke után benyújtott tízezer dolláro számlájának kiegyenlítését, Sztáray szerint azért, mert Haraszthy demokrata volt, törvényhozás többsége viszont republikánus.

1863-ban Haraszthy két fia, Árpád és Attila egyszerre megnősültek, a Buen Vistával szomszédos ültetvény tulajdonosának, Vallejo tábornoknak két lányát vették el Haraszthy W.C. Ralstonnal részvénytársaságot szervezett egyre növekvő gazdasága tőke igényének biztosítására. Hatezer darab, egyenként száz dollár értékű részvényt bocsátot tak ki, ezek közül 2600 darabot Haraszthy kapott átengedett gazdasága fejében. A társaság átvállalta Haraszthy adósságait. A részvénytársaság pezsgőgyártással is foglalko zott. (Haraszthy fia, Árpád Párizsban ilyen tanulmányokat folytatott.) 1866-ban azonba fia után Haraszthy is kivált a részvénytársaságból, saját szőlőjével és konyaklepárlójáva foglalkozott. Sztáray véleménye szerint ennek okát abban kereshetjük, hogy nem tudta

[46] Report on Grapes and Wines of California. Sacramento. 1859. idézi: *Sztáray:* i. m. 13, 33. jegyzet.

[47] *Agoston Haraszthy:* Grape Culture, Wines and Wine-Making. New-York, Harper and Brothers. 1862. XXVII, 420, 2.

összeférni Ralstonnal. 1867 szerencsétlen év Haraszthy számára: egyik lepárló üstje felrobban és ő maga is megsebesül, majd egyik pincéje leég. 1868-ban Haraszthy egész családjával – a Kaliforniában maradt Attilát és Árpádot kivéve – Nicaruguába költözik, ahol ültetvényt (Hacienda San Antonio) s azon fűrésztelepet hoz létre.[48] Felesége még ugyanezen évben meghalt sárgalázban. Haraszthy a Molitortól származó dátum szerint 1869. július 22-én, Sztáray szerint valamikor 6-a és 22-e között szokásához híven kilovagolt, hogy megnézze fűrészmalmait. S innen idézzük Szinnyeit, aki az eseményeket Molitor tudósításából vette át: „el is ment a munkásokhoz és beszélt velök, midőn a munkásoktól a víz partján felfelé lovagolt, többé vissza nem tért. Másnap, midőn keresték, megtalálták lovát egy fához kötve a folyó mellett. Onnan nem messze volt leterítve felső kabátja, úgy látszott, ezen hevert egy darabig. Innen nyomai egy fához vezettek, melynek egy nagy ága átnyúlt a folyón, ez ág a közepén el volt törve, s a vízbe esve. Nyomait a fától visszafelé nem lehetett fölfedezni. Azon borzasztó, s teljes valószínűséggel bíró gyanításra jöttek tehát, hogy át akart menni a tulsó partra, de az ág eltörvén, vízbe esett, és egy alligátor elkapta. Mert e vidéken roppant nagy alligátorok lakják a folyókat."[49]

Haraszthy apja körülbelül ugyanekkortájt halhatott meg egy hajón, melyen Kaliforniába akart visszatérni. Géza fia gyermektelenül halt meg Nicaraguában, ahol apja ültetvényeit vezette tovább. Árpád 1900-ban halt meg Kaliforniában, ahol pezsgőgyártással foglalkozott. Attila az apja alapította részvénytársaságban maradt, további sorsa ismeretlen. A részvénytársaság szőlőit az 1873-ban kezdődő filoxéra elpusztította, ami megmaradt, az 1906-os nagy kaliforniai földrengés tette tönkre. Az újjászerveződött kaliforniai szőlőtermesztés máig is alapítójaként emlékezik vissza Haraszthy Ágostonra.

V. Kitekintés

Haraszthy pályafutásának végére érve megállapíthatjuk, hogy életútjának jelentőségét nem csupán abban kell keresnünk, hogy Bölöni Farkas Sándor után második Amerikautazónk, aki le is írja Amerikát, s ezzel közelebb hozza az amerikai köztársaságot a reformkori köztudathoz: Haraszthy egy társadalmi típusnak is képviselője. A hagyományos nemesi életforma egyre gyorsabb bomlása kezdetben Haraszthyt is a szokásos útra viszi: fiatal korában jogot tanul, majd a megyei közigazgatási apparátusban kezdi meg pályáját tiszteletbeli aljegyzőként és táblaíróként. A döntő változást életében amerikai útja jelentette: kivándorlása után Haraszthy a szabadversenyes vállalkozó társadalmi típusát testesítette meg. Ennek a típusnak természetesen már a reformkori Magyarországon is megvannak a kezdeményei, legfőbb jellemzője, hogy „tekintet nélkül arra, hogy ért-e valamihez szakszerűen vagy sem, mindenbe belevág, amiből hasznot remél".[50] Haraszthy a szőlőtermesztés és bortermelés mellett a legkülönbözőbb vállalkozásokba kezd, legyen az hadseregszállítói tevékenység vagy bérházspekuláció, középítkezés, vagy aranyfinomítás. Ebben a vonatkozásban tökéletesen képes asszimilálódni a 19. századi amerikai életformához. Már kivándorlásakor a nagy lehetőségeket tartogató, még civilizálatlan

[48] *Pivány Jenő:* Magyarok Észak-Amerikában. 15–16.
[49] *Szinnyei:* i. m. IV. köt. Bp. 1896. 456–458. hasáb.
[50] *Mérei Gyula:* Magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp. 1951. 107.

nyugaton, Wisconsinban telepedik le, s nem a már civilizált keleti partvidéken, majd az 1849-es aranyláz idején továbbköltözik a „nagy lehetőségek" földjére, Kaliforniába. Sorsa azt látszik alátámasztani, hogy társadalmi rétegének, ahonnan elindult, a tőkés fejlődés felé vezető útja nem volt teljesen lezárt, a hazai fejlődés korlátozott körülményei adták meg a keretét annak, hogy ez a réteg a kiegyezés után döntő többségében talajt vesztett dzsentrivé vált.

Az utolsó nyitva maradt kérdés az, hogy vajon miért kerekedett fel Haraszthy még egyszer és immár utoljára 56 éves korában, hogy minden jel szerint megállapodott, megbecsült és sikeres egzisztenciáját Kaliforniában odahagyva, újrakezdjen mindent Nicaraguában. Véleményünk szerint a Sztáray adta indoklás, az 1867-ben őt ért kudarcok semmiképpen sem adnak kielégítő választ erre, komoly szerepet játszhatnak ugyan továbbköltözésében, de semmiképpen sem elégségesek megmagyarázására. Addig is, amíg sor nem kerül esetleg a részvénytársaságból való kilépése körül és azután történtek részletesebb feltárására, hadd vessünk fel néhány erre vonatkozó lehetőséget. Mindenekelőtt nem tarthatjuk véletlennek azt, hogy Haraszthy Nicaraguát választotta: ott vezetett keresztül az a vasútvonal, amely Vanderbilt tőkebefektetésével épült és a két óceán közötti összeköttetést biztosította, a Panama-csatorna megépítéséig lényegében ellátta annak funkcióit. Ebben az időszakban már az angolok és az amerikaiak is fontolgatták a majdan megépítendő csatorna lehetőségét, az amerikai tervek pedig elsősorban Nicaraguára irányultak. Ezek a tervek mindenesetre alapot nyújthattak arra, hogy Haraszthy ezúttal Nicaraguában keresse a „lehetőségek földjét". Erre annál is inkább szüksége lehetett, mert minden jel szerint W.C. Ralston a 60-as évek második felében kísérletet tehetett a kaliforniai szőlő és borgazdálkodás monopolizálására, Haraszthyval való nézeteltérései feltehetőleg jelentős részben ebből származhattak. Ezek a körülmények mindenesetre bizonyos mértékig magyarázhatják Haraszthy Nicaraguába költözését.

Végül, problémaként hadd vessük fel, talán tanulságos lehetne Haraszthy életútjának összevetése a Kossuth-emigráció Amerikában letelepedett tagjainak életével, beilleszkedési kísérletével. Érdemes volna megvizsgálni, hogy kik és az élet milyen területén voltak képcsek tartósan beilleszkedni az amerikai életforma keretei közé, – s ha az asszimilációs kísérlet kudarcot szenvedett, mi volt a sikertelenség oka.

Vörös Károly:

A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELE TÖMEGKULTÚRÁJÁNAK KUTATÁSI KÉRDÉSEI*

I.

A kelet-európai történelemben a 19. század közepétől az első világháborúig terjedő mintegy háromnegyed évszázad többé-kevésbé pontosan körülhatárolható történelmi korszakot jelent. E korszakot a *gazdaság* vonatkozásában alapvetően a termelőerőknek a 18. század végétől meggyorsuló fejlődése és részint a gazdaság fejlődését szabályozó feudális intézmények felszámolása, részint az ipari forradalom gyors lezajlása, végül pedig a tőkés gazdaság teljes struktúrájának kialakulása jellemzi. Korlátai, gátjai, tökéletlenségei és a feudalizmus számos csökevényének szívós fennmaradása ellenére is egészében a tőkés társadalmi-gazdasági formáció létrejöttének útja ez.

E három szinten lejátszódó gazdasági fejlődés – melynek megindítóját: a termelőerők meggyorsult fejlődését, illetve az arra ható, már egyetemes történeti összefüggéseket itt nem szükséges ismertetni – természetszerűen nem maradhatott hatás nélkül az érintett országok *társadalmára* sem, azokban is mélyreható változásokat, a polgári társadalomszerkezet kialakítását indítva meg és hozva létre. A polgári társadalom osztályainak, rétegeinek kialakulása bonyolult, sok irányú mozgás. Ennek egyik fővonalaként egyre jobban meggyorsul a hagyományos falusi közösségek már korán megindult felbomlása: megerősödik a differenciálódás és a vagyoni polarizálódás menete; ennek keretében megerősödik és rohamossá válik a falvakból a városokba áramlás. Elsősorban a városokban, illetve az ipari nyersanyagforrások körül létesülő, csak lassan városiasodni kezdő telepeken kialakul a modern ipari proletariátus, de megerősödik a kispolgárság is, és létrejönnek a proletariátus és a kispolgárság között álló, bizonyos vonatkozásokban – elsősorban az életmód igényében – a polgárságig felnyúló, egyre szélesedő és differenciálódó alkalmazotti rétegek. Ugyanakkor a polgárságban is kiszélesedik a differenciálódás: a tőkés gazdasági élet új funkciói erőteljes és nagyvagyonú nagyburzsoáziát hoznak létre, miközben nem egy hagyományos polgári réteg gazdasági bázisa meggyengül, vagy éppen össze is omlik, – a polgári középréteget formáló tényezők közül pedig egyre növekvő szerephez jutnak bizonyos értelmiségi funkciók.

A tőkés gazdaságot és a polgári társadalmat kialakító mozgásnak a fentiekben csak néhány összetevőjét emeltük ki, – ám, úgy véljük, ez is elégséges ahhoz, hogy érzékeltesse: e mozgás nem maradhatott hatás nélkül a *kultúrára* sem. Kultúra alatt itt is, a továbbiakban is a sajátlag szellemi kultúrát értjük, úgy, amint az a társadalmi tudatformáknak (tudomány, művészet, filozófia, erkölcs, jog, vallás stb.), azok gyakorlati megnyilvánulásainak és olyan, mindezeket a széles tömegek felé közvetítő tevékenységnek mint a népművelés, vagy emberi képességeknek együtteseként megjelenik. Mindezen összetevőinek felépítmény jellege indokolja a kultúra rendkívüli érzékenységét a gazdaság

*Előadás a Lengyel–magyar történész vegyesbizottság 1975. évi krakkói ülésszakán.

és a társadalom változásai iránt, – a tudat fáziskéséssel történő reagálása azonban épp úgy, mint a kultúra egyes ágazatainak saját autonóm fejlődése indokolja azt is, hogy az e kultúra és az alapban végbemenő változások közötti kapcsolat nem mindig közvetlen, hanem sokszor és sokféleképpen áttételes: olyan körülmény ez, mely éppen tárgyunk, a tömegkultúra kapcsán fog rendkívüli jelentőséghez jutni.

Elsősorban a kapcsolat ilyen áttételes voltának többféle lehetőségei érvényesülnek abban, hogy a kultúrát – elsődlegesen az osztálytársadalmak gazdasági-társadalmi bázisából közvetlenül kialakult, az uralkodó osztály és az elnyomottak kultúrájának szembenállásával jellemezett kettősségen túlmenőleg – számos – igaz, csupán másodlagos szempontok által meghatározott – választóvonal is tagolja. Az így létrejövő másodlagos kategóriák nem szükségképpen vágnak tökéletesen egybe a kultúrának az osztályviszonyok szerinti elsődleges kategorizálásával: mint ahogy az őket életrehívó kategorizálás szempontjai sem közvetlenül és egyértelműen osztályszempontok csupán, – ha persze az osztályszempontú választóvonal valamennyi kategóriarendszer mélyén, mintegy közös alapként valahogyan mindig megtalálható. Ilyen az a talán legelterjedtebb másodlagos kategorizálás is, melynek választóvonala a kultúra területét átszelve, a társadalmi tudatformák gyakorlati megnyilvánulásainak forma és tartalom kölcsönhatása eredményeképpen kialakított színvonala szerint kategorizálva, az így kialakított *magas kultúrát* és a *tömegkultúrát* választja el egymástól*: a kultúra kiemelkedő értékű egyedi alkotásokban, illetve átlagos vagy átlag alatti értékű tömegcikkekben jelentkező megnyilvánulási szféráját.

Ám – mint minden másodlagos kategorizálásnak, úgy ennek a szétválasztásnak alapja sem csupán formális különbségtétel az adott kulturális területre jellemző külsődleges: műfaji, stiláris jegyek szerint. E kategóriák mélyén az alájuk besorolható kulturális szféra kategóriánként különböző társadalmi hatékonyságát is megtaláljuk mint jellemző különbséget: a látószög kiterjedésének különbözőségét a valóság észlelésében, eltérő mélységet a valóság tükrözésében és erősen különböző színvonalat annak értelmezésében.

Kétségtelen, hogy mindezen kategóriákban a színvonalasabb megnyilvánulási forma a magas kultúra. Ez adja általában a szélesebb és mélyebb perspektívát: a valóság objektívebb, hívebb ábrázolását és értékelését. De a társadalomban mennyiségileg kétségtelenül a valóságnak szűkebb, sekélyebb, felületesebb – épp ezért gyorsabban és könnyebben áttekinthető képe, esetleg éppen ezért torzítással is járó tükrözése és értelmezése fog élni és hatni. És bármilyen kézenfekvő lenne is a párhuzam: kétségtelen, hogy e magas kultúra – ha megnyilvánulásainak átértése általában mindenekelőtt olyan fokú iskolázottságot feltételez is, mely az osztálytársadalmakban túlnyomó részt az uralkodó

*Szerző tisztában van azzal, hogy a szóban forgó fogalmak teljesértékű szabatos megnevezésére – éppen e fogalmak rendkívül komplex tartalma folytán – sem a „magaskultúra", sem a „tömegkultúra" kifejezés nem alkalmas. Használatukat mégis indokolja az, hogy a tárgyalt fogalmakat legszélesebben még mindig ezek fejezik ki, e fogalmaknak igen lényeges vonásaira utalva: a „magaskultúra" megnevezés a termék objektív *színvonalát* vagy legalábbis színvonalra irányuló tudatos igényét érzékelteti, a „tömegkultúra" elsősorban az így előállt terméknek tömegcikk és ezen át széles körű fogyasztásra szánt *áru* jellegére utal. A kézenfekvő kérdésre: miért különnemű a két megnevezés (lévén az egyik az értékre, a másik a funkcióra orientált), a választ a cikk is megadja, utalva az így használt két fogalomnak nem egyazon szférán belül *ellentétes*, hanem különböző szférákban részben minőségileg (a szerves, a zárt életformával való kapcsolatuk, vagy az autonóm alkotásokra való alkalmasság szempontjából) is *más* voltára: a megnevezések egyneműsége esetén *eltéréseik* a valóságosnál egyszerűsítettebb formában, nyersen, csupán *ellentéteknek* tűnnének.

osztály monopóliuma – nem (és éppen az osztálynélküli társadalomban nem egészében) azonos a (szocialista társadalomban különben is már megszűnt) uralkodó osztály kultúrájával, – mint ahogy a tömegkultúra sem csupán a kizsákmányoltak szellemi birtoka. Mindegyikben megtalálhatók olyan elemek, melyek hozzáférhetők és felhasználhatók a másik oldal számára is, – ha természetes is, hogy a kultúrának a társadalmi rend stabilizálásában játszható nagy szerepe folytán, a kultúra egészének befolyásolására, irányítására az osztálytársadalomban elsősorban az uralkodó osztály fog törekedni, – helyzetéből következő eszközei révén korszakunkban még nem is minden remény nélkül. Már csak azért sem, mert a tömegkultúra a valóság tükrözésének – mint láttuk – egészében alacsonyabb foka következtében mindig is könnyebben volt eltorzítható, s felhasználható hamis tudatnak hordozására, sőt megőrzésére, fenntartására is.

II.

A tömegkultúra útja

Anélkül, hogy annak a mechanizmusnak (szempontunkból végül is másodrangú) elemzésébe kívánnánk bocsátkozni: milyen társadalmi-gazdasági tényezők következménye az, hogy a legszélesebb tömegek számára a valóság a fentiekben tömegkultúrának nevezett, e valóság közvetítésére végül is csak tökéletlenül alkalmas színvonalon tükrözve és értelmezve jelent meg, – meg kell állapítanunk: a *tömegkultúra* jelentősége egy adott kor történeti kutatása számára rendkívüli jelentőségű. Hiszen – bárhogyan vélekedünk is értékéről – a legszélesebb tömegek társadalmi tudatának kialakítása a kultúrának ebben szférájában és ennek eszközeivel megy végbe. A tömegkultúra történetének kutatása éppen ezért nem lehet független az ily módon bázisául szolgáló társadalmi mozgás kutatásától.

A kultúrán belül magas kultúra és tömegkultúra megléte, épp úgy mint ezek ellentéte és egysége természetesen minden társadalmi-gazdasági formáció kultúrájára jellemző: a feudalizmus utolsó évtizedeinek kelet-európai kultúrájára is. A 19. század első negyedében már meginduló változások ellenére is Közép-Kelet-Európa döntően paraszti világában a tömegkultúra is alapjában egyfajta egyértelműen *paraszti kultúra* volt, melynek hagyományos, sőt nagyon sokban éppenséggel archaikus állagát: benne egész világképét, művészetét, erkölcsét, jogrendjét még csak igen kevéssé s még inkább csak a felületen kezdték meg átformálni a polgárosodásnak a falut elérő gyenge, és a közösség által csak lassan és kevéssé befogadott hatásai. Az új, vizsgált korunkra jellemző tömegkultúra kibontakozása így csak akkor vált lehetővé, mikor a polgári átalakulás nyomán a parasztság a 19. század közepétől a feudalizmus felszámolásával rohamosan meggyorsuló, gyakran régiónként különböző időben lezajlott felbomlásának során egyre nagyobb tömegek kezdenek kiszakadni a falu és a mezőgazdasági munka keretei közül, átlépve és betagolódva a városok vagy a nyersanyagforrások közelében, azok feldolgozására alapuló telepek alapvetően ipari világába. Néhány évtizeden belül százezrek életviszonyai változnak meg löntő módon: bérlakókká válnak, falusi viszonylatban elképzelhetetlen nagyságú és befogadóképességű épületek lakóközösségében; boltból elégítik ki minden szükségletüket; munkájuk rendjét a természet hatásaitól függetlenül, monoton ritmusban az ipar és általában a városi igények kezdik meghatározni. Olyan körülmények ezek, melyek között, erő-

sítve attól a körülménytől, hogy a mozgás eredményeképpen az atomizálódott hajdani paraszti közösségek tagjai kikerültek e közösségnek a kultúra korábbi normáit még tagjaira kényszerítő nyomása alól, az elhagyott falu kultúrája is épp oly gyorsan használhatatlanná válik, mint a falusias viselet. A népdal, a népmese, a trufa immár természeténél fogva alkalmatlanná válik a kitáguló világ tükrözésére, kifejezésére, értelmezésére: a városi emberre az ingergazdag környezetből sűrűn zúduló új meg új benyomások feldolgozására. De e körülmények között hirtelen és rohamosan megnő, s a társadalom mozgásával együtt szélesedik és erősödik az igény egy mindezen funkcióikat immár ellátó, vagyis erre az új helyzetre reflektálni képes új kultúra iránt is.

Ennek a nagyon sematikusan vázolva kialakult igénynek kielégítésére azonban immár sem a paraszti kultúra, sem a magas kultúra által kialakított út és nyelv nem felel meg. A paraszti kultúra *kollektív* alkotás volt, ennek megfelelően lassan alakuló és mozduló: megfelelően a lassan és hagyományosan folyó, alapjaiban változatlan élet igényeinek. Nem volt egykönnyen megmozdítható, továbbfejleszthető, – már csak azért sem, mert elemei sem voltak erre a célra alkalmasak. A magas kultúra, ha legjobb termékei a kor valóságát képesek is tükrözni, értelmezni, mégis *egyéni* alkotások összessége, sokszor még lassabban alakul és éppen a tükrözött valóság dimenziói: szélessége, mélysége és így hatókörébe bevont elemeinek komplex volta folytán egyelőre nem is egykönnyen fogható fel, érthető meg, kivált teljességében nem, bár egyes elemeinek leszállása a tömegkultúrába elég gyorsan megindult.

A tömegkultúra jellemző vonásai

Az új igényekre válaszolva, a városokban megszülető *újfajta* tömegkultúra *első* jellemző vonása, hogy sokáig nincs is önálló formája: végig megmarad egyfajta *keverék*nek, – mint ahogy maga a bázisául szolgáló társadalmi mozgás is sokáig meglehetősen amorf társadalmi képletet eredményez. Indulásakor, a 19. század 50-es éveiben még sajátos módon keveredik benne a 19. század első negyedében már bomlásnak indult paraszti kultúra, a városinak még a 18. század végéről, a 19. század elejéről, részben az akkori polgári kultúrából visszamaradt elemeivel; a még falusi ihletésű népies műdal és a biedermeyer városi vendéglői zenéje; a falusi-paraszti ponyvairodalom és a városi típusú, egyre raffináltabb és pallérozottabb „kolportázs" irodalom; a falusias népszínmű mellett egyre nagyobb szerephez jut benne a városias operett. A városiasodás talán a képzőművészeti tömegkultúrában a legteljesebb, ahol az ábrázolt világ maximális valóságossága olyan objektív és ráadásul mindenki által ellenőrizhető és minősíthető célként és mérceként jelentkezik, hogy érvényesülését nem lehet befolyásolni, korlátozni, csak maximálisan kielégíteni, – ezt különben azután a kor képzőművészete el is végzi. És ugyancsak falu és város kultúrájának furcsa keveréke jelenik meg itt a ruházatban és a magatartás formáiban is. Olyan kettősség ez, mely – mint arra még visszatérünk – az első világháborúig és még azon túl is sokáig meg fog maradni, legfeljebb elemeinek, összetevőinek belső arányai változnak meg.

Második jellemző vonása a tömegkultúrának egyre növekvő igénye új meg új termékekben való kifejeződésre: akár zenében, akár irodalomban vagy képi ábrázolásban. Az igény alapjául szolgáló társadalmi mozgás állandósulása, ennek során egyrészt egyre erősödő differenciálódása, másrészt maga a város, állandóan új meg új ingereivel és változó

világával, e kultúra egyes termékeit – legyen szó dalról, regényről vagy ábrázolásról – már csak legnagyobbrészt csekély időtállóságuk folytán is többnyire hamar elhasználja: meguntatja, lejáratja őket. Az eredmény – ha egyáltalán ennek nevezhető – a „termelés" rendkívüli mennyiségi *megnövekedése* és (a társadalmi munkamegosztás bővülésére is válaszolva) minden irányban erősödő differenciálódása lesz. Ez a tömegkultúra által közvetített tudattartalom hatékonyságát igen erőteljesen és gyorsan meg fogja növelni, – hiszen e kultúrát mindig újabb és aktuálisabb formákban teszi kifejezhetővé, – anélkül azonban, hogy az hasonló lendületű tartalmi fejlődéssel is járna.

Harmadik jellemző vonása a tömegkultúrának mintegy logikusan következik a fentiekből: a fejlődés során jelentkező igények kielégítése e kultúra termékeinek – összhangban az egész gazdasági-társadalmi formáció jellegével – egyre inkább *áruvá* alakításával oldható csupán meg. Ez hovatovább az e szférában keletkezett szellemi termékekre is a tőkés árutermelés szabályait teszi érvényessé. A tömegkultúrát közvetítő eszközöknek egyre inkább tőkés vállalkozássá fejlődése e kultúra – mint láttuk növekvő számú – termékeinél is a jelentkező elvárások, igények üzleties kielégítésére ösztönöz. A tömegkultúra így nemcsak mennyiségileg hígul fel, hanem minőségileg, az általa képviselt tudattartalmat illetőleg is inkább konzervatívabbá válik: termékeinek növekvő mennyisége folytán növekvő intenzitással így egyre inkább a meglévő tudati állapot konzerválására, mintsem fejlesztésére alkalmas kultúrává válik. Jellemző, hogy még a korszakunkban induló és gyorsan kifejlődő szocialista munkásmozgalom irodalmi, zenei, képzőművészeti, – tartalmilag nagyon is forradalmi – törekvéseit, megnyilatkozásait is sokáig és széles sávban képes lesz e konzervatív formanyelvre fordítani, annak formáiba beszorítani.

Negyedik vonása e tömegkultúrának (látszólag a fenntiekkel ellentétben, ám valójában velük nagyon is összhangban) állandó változása: erőteljes *belső mozgása.* Ennek során egyrészt belső arányai mozdulnak el: a szűkebben vett paraszti jellemzőket már kiszorítani kezdő falusias-népies elem is lassan háttérbe szorul benne, sőt e kultúra keretén belül csökken utánpótlása is, míg a városias-polgárias elem előtérbe nyomul. Másrészt – ezzel összefüggésben – e kultúrának társadalmi hatóköre is kibővül: a falu felbomlásával együtt a városias típusú tömegkultúra kiterjeszti hatását a falura is: ennek kapcsán az e kultúrában még megmaradt falusias-népies elem is egyre jobban elszakad a falu valóságos körétől, és a benne kifejezett magatartás is inkább nosztalgikussá válik. Végül – e kultúrának minden konzervatív vonása ellenére is – megfigyelhető benne – nem ellentétben áru jellegével – bizonyos fejlődés: egyrészt a magas kultúra elemeinek bevonása, másrészt kifejezési formáinak tökéletesedése, finomodása irányában – könnyen felismerhetően már annak a változásnak sodrában, mely e kultúra társadalmi bázisában a kispolgári felé mutató tényezőket fogja megerősíteni.

Ötödik vonásaként, egyfajta sajátos belső mozgás eredményeképpen e kultúrában egyre inkább erősödnek, bővülnek az egyes megnyilvánulási formákat (irodalmat, képzőművészetet, zenét stb.) egymás között kölcsönösen is – bár inkább ösztönösen mintsem tudatosan – összekapcsoló és így ezek színvonalát egyfajta módon nivelláló tényezők is.

E tömegkultúrán belül világnézeti és stíluselemek, tematikák, magatartásmodellek kölcsönös áramlása indul meg: megjelenésük, igénylésük és végül alkalmazásuk e tömegkultúra legkülönbözőbb pontjain és vonatkozásaiban, immár nemcsak nivellálja (nem egy esetben színvonalában emelve) e kultúra különböző megjelenési formáit. Végső fokon e városias tömegkultúra, mely kezdetnél még oly sok különböző értékű és eredetű tényező-

ből volt összetéve, e mozgás eredményeképpen egyfajta *struktúrává* is összeáll, melyben az egyes elemek már feltételezik, sőt igénylik és ha kell, meg is teremtik a hiányzó másikat. Kialakulva pedig kölcsönösen erősítik is egymást: a tömegkultúra sokban csak formailag differenciálódott ágazatai, a valóság tükrözésének alacsonyabb színvonala révén az átlagos tájékozottságú ember tudatában homogénabb és így a struktúra egészét illetőleg is ellenállóképesebb és szinte hódítóbb egészet alkothatnak, mint a magas kultúra már erősen és mélyen differenciálódott, egyenként is autonóm módon fejlődő ágazatai.

A tömegkultúra értéke

Önállótlanságában, jellegtelenségében s így végül is a hagyományost erősítő áruvá válásában, állandó belső és külső változásában, végül már struktúrává szilárdulva, – e tömegkultúra mérlegét mégsem lehet csak negatív számokkal leírni. Világosan kell látnunk egyrészt, hogy a százezrek által elhagyott falu paraszti kultúrája a kultúra legsajátabb funkcióinak ellátására a társadalmi-gazdasági feltételek teljes megváltozása mellett immár teljesen alkalmatlanná vált. (Mint ahogy mai reneszánsza sem eredeti funkciói felől indult meg, hanem a magas kultúra keretében, s ebből már nem is tud kilépni.) Másrészt ugyanakkor meg kell látni azt is, hogy az új tömegkultúra kialakítása sem *csak* és *annyira* üzleti vagy politikai manipuláció következménye, ahogyan azt sokszor még napjainkra vonatkoztatva is hajlamosak vagyunk feltételezni. Mert e feltételezés végül is ellentétben áll a tömegeknek az új valósághoz való igen gyors alkalmazkodásban végül is rendkívüli intelligenciájáról tanúságot tevő tényekkel. Valójában a tömegeknek az új tömegkultúra alakításában nagyonis határozott, aktív szerepük volt, ha nem is e kultúra műveinek tényleges *megalkotásával*, de annál inkább az előttük megnyíló – akár csak áru formájában kínálkozó – lehetőségek közül az adott típus *kiválasztásával*. Ennek során ösztönösen megérezték: mi az, ami a régi elemek közül az új viszonyok között is továbbvihető, reális érték, és mi nem. (Amit legjobban a paraszti kultúrára épített, azt feltételező vallási tömegkultúra az új viszonyok közötti háttérbe szorulása és hatásfokának csökkenése fog érzékeltetni.) Ez, a döntően a választásban megnyilvánuló kultúraformálás, ha természetesen nem jelentkezik is közvetlen kézzelfogható egyedi vagy akár kollektív alkotásokban, véleményünk szerint nem kevésbbé jelentős teljesítmény, mint az elhagyott falu paraszti kultúrájának megteremtése volt (melyben egyszer ugyanígy meg kellene vizsgálni a választás szerepét és lehetőségét, mint ahogy erre a továbbiakban, korunk tömegkultúrájának kutatása során törekednünk kell). Mert ez a tömegkultúra az, mely – nem is a magas műveltség színvonalán – egyrészt sikerrel segített feloldani az életmódváltozás nagy sokkját, másrészt kétségtelenül szorosabbra zárta a „kultúrolló" szárait tömegműveltség és magasműveltség között: szorosabbra, mint azt a paraszti tömegkultúra bármikor is lehetővé tette volna. S végül is: ez az új tömegkultúra készítette elő (ha nem is ellentmondásmentesen) a tömegeket a szocialista munkásmozgalom programjának és ideológiájának befogadására is, – ha persze más vonatkozásokban eszközül szolgált a szocializmus-ellenes propagandának is. Olyan – e tömegkultúra minőségileg is komplex voltát bizonyító – körülmények ezek, melyeket a tömegkultúra útjának megindítandó további kutatása és értékelése során az eddiginél jóval nagyobb figyelemben kellene részesíteni.

III.

A fentiekből végül is mintegy maguktól következnek a tömegkultúra sajátos történeti *kutatási feladatai:*

1. Mindenekelőtt megállapítandó e tömegkultúrának mint struktúrának teljes kiterjedése: a tudat milyen konkrét megnyilvánulási formáira terjed ki (vagyis a tudat milyen és milyen szintű megnyilvánulási formái alkotják a tömegkultúrát), – és azok hogyan függenek össze egymással. A struktúra milyen elvek szerint rendeződik: melyik az a kifejezési forma, amely elsődleges, uralkodik és többé-kevésbé közvetlenül vagy áttételesen meghatározza vagy befolyásolja a struktúra többi elemeit is, végül megadva a tömegkultúra sajátos nemzeti vagy lokális színét, hangulatát.

Ennek – és a struktúra összetevői korszakunkban állandó változásainak – megállapítása, figyelemmel kísérése és a konkrét társadalmi mozgáshoz való lehető pontos hozzákapcsolása akkor is rendkívül jelentős, ha egyes pontokon még inkább csak feltételezni vagy jelezni tudunk bizonyos elemeket vagy kapcsolatokat.

2. A tömegkultúra teljes kiterjedésének, összefüggéseinek és időbeli kibontakozásának megállapítása azért is lényeges, mert csak ennek alapján tudjuk biztonsággal kiemelni azokat a legjellegzetesebb konkrét elemeket, mintegy mintákat, melyeknek most már részletes elemzését kell elvégeznünk ahhoz, hogy a tömegkultúra kialakulásának, fejlődésének és érvényesülésének mechanizmusát is megállapíthassuk: azt a tulajdonképpeni folyamatot, mely szerint a valóság leképezésre és értelmezésre kerül, – és az így nyert kép és értelmezése viszonyát a valósághoz: tehát végül is objektív értékét. Mindezeket természetesen ugyancsak – meghatározott időmetszetekben nyomonkövetett – fejlődésükben kell elemezni. Ilyen elemeknek tekinthetjük a zene egyes meghatározott műfajait; az olyan, a képző- és iparművészet határán álló műfajokat, mint a nipp vagy a falvédő a velük összefüggő feliratokkal együtt; vagy a irodalomból a ponyvaregényt, – később a bestsellert –, illetve annak egyes kiemelt kategóriáit, – vagy (komplex megközelítéssel) pl. az Európán kívüli egzotikum jelentkezését mindezen műfajokban.

3. Megállapítandó (elsősorban a 2. alatt említett elemek vizsgálata alapján) az egyes elemek kölcsönhatásának mechanizmusa: elsősorban az őket összetevő közös toposzok családfája, átszármaztatásuknak rendje, menete: valamely elem, motívum hol jelentkezik elsőnek, honnan származik, milyen (esetleg külföldi) közvetítő csatornákon át érkezik és hogyan megy tovább, bukkan fel más műfajokban – esetleg milyen változtatásokkal? – Ilyen vizsgálandó toposz pl. maga az egzotikum, annak afrikai vagy indiai, kínai stb. változatai, – vagy a vadnyugat: a cowboy és az indián téma megjelenése a ponyvaregényben, a falvédőn, és esetleg a zenében (először annak szövegében, később bizonyos zenei motívumokban is), – ugyanígy jelentős a vallásos toposzok komplex vizsgálata: itt persze nem annyira maga a már évszázados témakör, mint inkább annak a vizsgált korban új motívumokkal, új elemekkel való bővülése lehet a jellegzetes.

4. Megállapítandók (elsősorban a 2. alatt említett elemek vizsgálata alapján) a tömegkultúra általános fejlődési irányai: elsősorban immár abból a szempontból, hogy az egyes elemekre jellemző vonásokban az idők folyamán milyen tipikus és általánosságban szabályszerűnek tekinthető eltolódások történnek. Ilyen változásnak tekinthető: a tematika és általában a társadalmi pszichikum városiasodása, a falusi és általában a paraszti világ képének átváltozása archaikus realitásból modern idillé; a tükrözött

társadalmi magatartásformák és általában az egész értékrend változásai (pl. az értékrend olyan szabályozó elemeinek, mint a nemzeti vagy a vallási tényező erősödése vagy hanyatlása). Különös hangsúllyal vizsgálandó ennek során a szocialista gondolkodásnak, illetve a valóság már a szocialista munkásmozgalom világnézete alapján történő tükröződésének és értékelésének jelentkezése.

5. Megállapítandók – elsősorban az eddigiekben csak nemzeti keretek között vizsgált struktúrának és a tömegkultúra fejlődési irányának tágabb összehasonlítása alapján – az egyes kelet-európai országok tömegkultúrájában uralkodó részint nemzeti sajátosságok, részint közös vonások; ezek végül egy szélesebb európai összehasonlításban is elhelyezendők.

Mindezen kutatási feladatok megoldása természetesen, mintegy utolsó feladatként, megfelelő kutatási módszerek kidolgozását is megkívánja. Anélkül, hogy itt ennek konkrétumaiba belebocsátkoznánk, csupán néhány követelményt szeretnénk megfogalmazni. Úgy véljük: megfelelően a felderíteni kívánt és megfogalmazásuk során részben már a módszert is meghatározó problémáknak, e kutatásnak a vizsgált ágazat teljességének meghatározott szintű számbavételén, majd az ennek alapján gondosan kiválasztott minták lehető legmélyebb elemzésén kell alapulnia. A teljesség meghatározott szintjét itt az egyes jelenségek jellemző vonásainak olyan mélységű feltárása jelenti, amely mellett az 1. pontban említett kérdések megválaszolhatók lesznek. A minták kiválasztásánál – most már a vizsgálatra kiválasztott jelenségek természetéből következően – az egyedi előfordulások tömegéből olyan területi, műfaji, társadalmi alapon meghatározott csoportokat képezünk, melyek alkalmasak arra, hogy összességükben egyrészt a jelenség kiterjedésének, másrészt, elemezve, mechanizmusának teljességéről adjanak képet számunkra. Mindennek során a vizsgálati eredmények olyan formájú kifejezésére kell törekedni, amely lehetővé teszi minden oldalú összehasonlításukat, kombinációjukat. Ez elsősorban a gépi feldolgozásra is alkalmazható, esetleg csak sokszoros áttételeken át kialakuló kvantitatív kifejezés, ill. megfelelő kódrendszerek kidolgozásának igényét támasztja a kutatóval szemben. Az elemzésnek ilyen kvantitatívvá tételét jelentősen elősegítheti az a módszertani meghatározó körülmény, hogy már a vizsgált jelenségek valóban tömeges jellegének (tehát a tömegkultúrához tartozásuk egyik kétségtelen ismérvének) megállapítása során alapvetően a szóban forgó jelenség egyes megnyilvánulásainak közvetlenül vagy közvetve, de végül is csak számszerűséggel mérhető *sikeréből* kell kiindulnunk. Már csak azért is, mert a sikerben végső fokon a tömegkultúra fejlődését meghatározó legszélesebb társadalmi választás lesz megragadható.

A fenti alapelveken túlmenően konkrét módszer kialakítása minden esetben már a vizsgált tárgytól, annak természetétől és a rendelkezésre álló vizsgálati anyagtól: annak mennyiségétől, minőségétől függ: és hogy mennyire, azt az e tárgyban már hazánkban is folyó konkrét kutatások megszervezésének tapasztalatai bizonyítják.

*

Az első világháború kitörésének idejére Kelet-Európában a városias-polgári tömegkultúra már mindenhol struktúrává alakul; – természetesen egyes elemeinek ágazatainak súlya és jelentősége a struktúrán belül az elkövetkező negyedszázad folyamán is még majd jelentősen módosulni fog. Az e kultúrát közvetítő eszközök technikai fejlődése; az általános alapműveltség terjedése, mindenekelőtt az analfabetizmus

csökkenése, a struktúrán belül igen jelentős eltolódásokat is eredményezni fog. Sőt, meggyorsul a tömegkultúra kozmopolitává válásának folyamata is. A változások azonban már mind e struktúra keretein belül fognak maradni és ezáltal a felmérésekben és elemzésekben alkalmazandó eljárások és módszerek e kort vizsgálva sem szorulnak lényegi változtatásra. Ám ha ilyen módon alapvető változásokat is már csak a mennyiségi elmozdulások vonatkozásában tudunk elképzelni, – mindez nem csökkenti annak szükségét, hogy ennek kérdéseivel (immár a kortörténet részeként) még nagyobb erőfeszítéssel foglalkozzunk.

Glatz Ferenc:

ÚJKORI MUZEOLÓGIA MINT TÖRTÉNETI FORRÁSTAN ÉS KULTÚRTÖRTÉNET

I. Muzeológia, történeti muzeológia, újkortörténeti muzeológia

A tudományok történetében természetes jelenség, hogy az egyes szaktudományok differenciálódásának előrehaladásával először maga a tudományos tevékenység gyakorlata alakul ki, ehhez lassan intézmények (folyóiratok, bizottságok stb.) jönnek létre, s a szinte észrevétlenül megszületett új tudományág már fel is cseperedik, amikor a tudomány napi gyakorlatának elméleti kérdései először megfogalmazódnak. Majd előtérbe kerül az igény: a tudományos gyakorlat – mint önálló tudományág – helyét tisztázni a tudományok eddigi hierarchiájában. Lényegében hasonló esetnek tekinthető a „muzeológia", illetve a „történeti múzeológia" mind határozottabb izmosodása az utóbbi évtizedek tudományosságában. S ahogy a nekirugaszkodások egy-egy újabb tudományág és a „rokon" vagy „társ"-tudományok viszonyának kijelölésére, majd a tudományág metodológiai és metodika kérdéseinek kidolgozására általában a tudományág fejlődését is mutató intézményesedésével (egyúttal kutatási területeinek szükségszerű körvonalazásával) hozhatók összefüggésbe, úgy nem véletlen, hogy a történeti muzeológia (illetve újkortörténeti múzeológia) esetében is „a mindig nagyot markolás"-nak tűnő összegezést az intézményesedés egyik legdöntőbb fejlődési pontjához érkezés, az oktatási tárgyként való kodifikálás igénye keltette fel. Ez a sürgető igény késztetett bennünket arra, hogy vállalkozzunk bizonyos alapkérdések összegezésére, illetve – ha gyakran csak hipotetikus igénnyel is – megkíséreljük néhány elméleti és módszertani szempont kifejtését.*

*Az elmúlt évek során hosszú viták és alapos-szorgos elméleti igényű munkák, tanulmányok előtanulmányok előzték meg annak az egyetemi szintű képzési szaknak új alapokra helyezését melynek tervkoncepcióját, a Minisztérium felkérésére jelen sorok szerzője megkísérelte felvázolni.

Kiindulópontunk azok az „Irányelvek" voltak, amelyek az MSzMP KB Agit.prop. Bizottság határozatának előkészítéseként a Művelődésügyi Minisztérium kiadásában megfogalmazódtak (*Irányelvek a kapitalizmus és a szocializmus korszakával foglalkozó történeti muzeológia fejlesztéséhez.* 1973). Ezek határozták meg a „kapitalizmus és szocializmus történetével foglalkozó muzeológia" tematikai és kronológiai kereteit (1848–49-től kezdődően: az új és legújabb kor politikatörténete; a társadalom, a termelés és a kultúra története; a munkásosztály létrejötte, fejlődése; helytörténet).

Ezeket a kereteket figyelembe véve a jelen dolgozat azt tekintette feladatának, hogy egyrészt tovább, konkrét kérdéskörökre bontsa mindazt, amit a korábban említett dokumentum előkészítői és szerzői általános formába öntöttek, másrészt keresse azt az egységes tudományelméleti alapvonalat melyre a képzésben is majd helyet kapó szaktudományos ismeretegyüttes köre – természetesen további előkészítések után – felépíthető lehet.

A munkában nagy könnyebbséget jelentett, hogy az utóbbi években a hazai szakirodalom több tanulmányban tárgyalta az újkori muzeológia általános kérdéseit. Ezek közül csak néhányra szeretnénk

Tanulmányunkban igyekeztünk szem előtt tartani, hogy *egy tudományág a tudományok rendszerében csak akkor képes megtalálni helyét, ha tisztázza elméleti (metodológiai) és szakmódszertani (metodikai) specifikumait.* E specifikumok teljességre törekvő feltárása és megfogalmazása rendszeres elméleti eszmecserék és nem utolsósorban a konkrét kutatói tevékenység további erősödésének eredménye lehet csak. Mégis ahhoz, hogy a történeti, illetve újkortörténeti muzeológia e fejlődési folyamatát valószínűleg jelentősen felgyorsító egyetemi képzési szak a korábbi kezdetek után, azok tapasztalatait hasznosítva, majd egységes tantervkoncepció alapján megindulhasson, szükségesnek látszik megkísérelni e specifikumok közül néhányat megfogalmazni, az eddigi elméleti szakirodalom és kutatási anyag alapján összegezni. Tanulmányunk épp ezért igyekszik az újkortörténeti muzeológiához kapcsolható számos tudományelméleti kérdés közül (muzeológia és történeti muzeológia, történeti muzeológia és régészet, néprajz viszonya stb.) csak azokat megragadni, amelyek megítélésünk szerint a *legerőteljesebben domboríthatják ki e tudo-*

itt utalni: *Tanulmányok az új- és legújabb kori történeti muzeológia kérdéseiről* c. kötetre (A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Füzetei – továbbiakban MMMF. – Szerk. *Esti Béla.* 2. szám), mely közli a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya körkérdésére („az új- és legújabbkori, valamint munkásmozgalom-történeti muzeológia elvi és gyakorlati problémáiról") beérkezett válaszokat (*Dávid Lajos, Fancsovits György, Gerelyes Ede, Györffy Sándor, Kilián István, Mészáros Vince, Szabó László és Szabó István, Vörös Károly* tollából), s az ezen előtanulmányokat használó elvi igényű tanulmányra *Hetés Tibor*tól („Az új- és legújabbkori történeti muzeológia néhány kérdéséről és tudománypolitikai célkitűzéseiről"). Ez utóbbit megvitatta a múzeumigazgatók országos értekezlete Kecskeméten 1972. március 29–30-án. (Rövid összefoglalását adja Múzeumi Közlemények 1972. 1. száma 149–153). Ezt kiegészíti több ponton *Wellmann Imre:* Hozzászólás a múzeumigazgatók kecskeméti konferenciáján elhangzott referátumhoz (in. MMMF. 1973. 1. sz. 86–90).– Emellett sokban hasznosíthattuk *Vörös Károly* úttörő jellegű írásait (Gondolatok a művelődéstörténetről. Valóság 1966. 6. sz. 28–34., Néhány szó a történeti muzeológiáról. Századok 1965. 885–892), melyek egyrészt határozottan hangot adtak már korábban a „történeti szempontok" érvényrejuttatásának a muzeológiában, másrészt több részletkérdést (mindenekelőtt a tárgy szerepe a szellemi kultúra történetének megismerésében, annak közvetítésében) tisztáztak a kultúrtörténeti kutatómunka számára, s egyben lehetővé teszik, hogy az ott érintettekkel itt külön ne foglalkozzunk.

Mindezek után úgy éreztük, akkor fogjuk fel helyesen megbízásunkat, ha nem a – születése körülményeiből eredően egyébként is nem egységes és egyenetlen – szakirodalom valamiféle összefoglalására törekszünk, hanem a felvetett (vagy nem érintett) kérdéseket *tudományelméleti szempontból* tesszük vizsgálat tárgyává.

Itt a történettudománynak a nemzetközi történetelméleti irodalomban kialakuló általános ismeretelméleti (episztemológiai) szempontrendszerére építhettünk, s ezt kiegészítő saját kutatásainkra. Megkísérelve ezt alkalmazni a történeti muzeológiára, több ponton csak megerősíthettük azokat az eredményeket, melyeket a részletek tekintetében az eddigi szakirodalom felmutathat. Ugyanakkor néhány szempont végiggondolása több olyan kérdést vetett fel a szerző számára is, melyeknek feldolgozására sem az eddigi történetelméleti szakirodalom nem nyújt megfelelő alapot, sem azok kidolgozására saját eddigi kutatásai alapján nem érzi magát hivatottnak („segédtudományok"–újkori segédtudományok; „tárgyi emlék"–adat–tény viszonya; néprajz–régészet–műtörténet viszonya a történettudományhoz [a történeti muzeológiához]; kultúra történetében az anyagi és szellemi kultúra egysége stb.). De ismerve a tudományos nézetek egymásraépülő, egymást kihívó fejlődésbeli tulajdonságát, a praktikus célkitűzéseken – tantervkoncepció kidolgozásán – túl, nem is szántunk a még 1976-ban elkészített tervtanulmány közreadásának több szerepet, mint esetleg újabb, a részletkérdésekben is mélyebbre hatoló, vagy talán más elméleti alapot kereső további kérdésfeltevések indikálását.

mányszak sajátosságait a történeti tudományok rendszerében, s melyek épp ezért az új képzési tárgy programjának kialakításánál a kiinduló pontokat képezhetik. Mindebből következik egyrészt tárgyalásunk tematikai behatároltsága, másrészt tanulmányunk azon tulajdonsága, hogy nemcsak az számít kísérletnek, amit mond, hanem részben azon témakörök kiválogatása is, amelyekről egyáltalán beszélni kíván. De úgy gondoljuk, fiatal studium esetében ez nemcsak megengedett, hanem természetes is.

Muzeológia – történeti muzeológia

A szakirodalom, amely keresi az új és a legújabbkori muzeológia helyét a tudományszakok között, következetesen a „történeti muzeológia" elnevezést használja. A fogalom bevezetésének célja teljesen világos: a „hagyományos muzeológiai" szakterületekhez (régészet, művészettörténet, néprajz) képest – melyek közül különösen a régészet erősen a korai időszakokra koncentrálja figyelmét – az újkorral foglalkozó múzeumi feltáró és feldolgozó munka önállóságának, elkülönülésének hangsúlyozása fogalmi szinten is. Ugyanakkor már első hallásra a kérdések sorát támasztja bennünk, melyeket, úgy gondoljuk, már azért is elő kell adnunk, hogy érthetővé váljék, miért éppen a később tárgyalandó kutatási területeken keressük az újkortörténeti muzeológia helyét.

Vajon nem kell-e a „történeti" jelzőt a muzeológia fogalmával kapcsolatban legalább kettős értelemben használni? Először abban a tágabb értelemben, ahogyan a marxista felfogás mindent történetiségében tekint: Földünk bioszféráját éppúgy, mint az emberi társadalmat. Ebben az értelemben minden múzeum „történeti múzeum", hiszen akár az élő vagy élettelen természet, akár növényvilág vagy a technika emlékeit tartalmazza, lényegében mindig meghatározott természet- vagy emberi fejlődés adott „történeti pillanatban" keletkezett és a keletkezés korának jegyeit magán viselő emlékanyaggal (legyen az évmilliókkal ezelőtti természeti lelet, vagy néhány évvel ezelőtt még termelésben funkcionáló technikai eszköz) dolgozik. Ilyen összefüggésben azután nem minden alap nélkül mondhatjuk, hogy tágabb értelemben a muzeológia csakis „történeti" lehet, hiszen olyan tudományos tevékenységet foglal magában, amely szükségszerűen törekszik a tárgyi emlékanyagot a maga történeti környezetében – mert ez a környezet mindig is „történeti" – megvilágítani, s tárgyát abban elhelyezni.

Jogosan merül fel természetesen az a kérdés is, hogy amint általában a tudományok rendszerezésében, úgy a muzeológia esetében is miként kerülhetjük el azt a hibát, hogy túlzott következtetéseket vonjunk le a „minden történetiségében létezik" axiómájából, s a történettudományt feloldva a szaktudományok összességében, kijelentjük, hogy csak egyetlen tudomány van, a történettudomány (megszüntetve ezzel ugyanakkor mint szaktudományt), s kijelentjük, hogy minden múzeumi tevékenység „történettudomány". S hogy nincs is más muzeológia, mint történeti muzeológia?

Megítélésünk szerint e kérdőjelek azért kívánkoznak a szakirodalom vitáihoz, mert azok gondolatmenetének túlnyomó része a *múzeumból* mint tudományos, kulturális *intézményből* indul ki, s arra törekszik, hogy az ott végzett legkülönbözőbb tudományos feltáró, feldolgozó tevékenységnek egy közös tudományelméleti (metodológiai) alapot teremtsen. De vajon ha ezen az úton indulunk tovább, akkor nem szükségszerű-e, hogy a muzeológia metodológiai alapját valamiféle raktárológiában találjuk csak meg? Hiszen ez

az a közös általános „ismérv", mely jellemző mind a technikai, mind a természettudományos, mind a történeti múzeumokban végzett tudományos tevékenységre. Azt hiszem, erről le kell tennünk, s tudomásul kell vennünk, hogy „általános muzeológia" mint önálló szaktudomány nincs, hanem vannak *általános múzeumi ismeretek,* melyeket minden szakembernek – azaz a legkülönbözőbb önálló metodológiával rendelkező szaktudományt művelőnek –, aki múzeumban dolgozik, ott fejt ki tudományos tevékenységet, el kell sajátítani. Az, hogy a múzeum általában forrásfeltáró, forrásőrző tevékenységet folytat, s emellett közművelődési funkciókat lát el a legkülönbözőbb szaktudományokban, elméletileg nem indokolja, hogy ezt tudományelméleti specifikumnak tekintsük.

Nem jutunk-e sokkal messzebb, ha a muzeológia, és a bennünket elsősorban érdeklő történeti muzeológia elméleti alapjait a szaktudományok rendszeréből kiindulva keressük, s így külön beszélünk természettudományos és történeti muzeológiáról? Ebben az értelemben az *egyes múzeumban* (mint forrásőrző és feldolgozó „munkahelyen") *végzett egyes szaktudományos tevékenység a maga szaktudományának nem feltétlenül múzeumhoz kötött egyéb tudományos gyakorlatával áll azonos metodológiai alapon* (pl. a régész, a művészettörténész a történettudománnyal, ugyanígy a természettudományi múzeum biológusa a biológiával). Vagyis: *a döntőnek a tudományelméleti és nem az intézményes kapcsolatot kell tartanunk.* Nem feledkezve meg természetesen a mindenféle múzeumra jellemző általános ismérvről, hogy ui. valamilyen formában mindegyik „történeti" anyaggal dolgozik, s a maga szaktudományának területén a történetit keresi (mind a természettudományos, mind a „történeti"). A múzeum intézményében folyó tudományos kutató és feldolgozó tevékenységek közös metodológiai alapja sem a „történeti"-ség túl általános fogalmának alkalmazásával, sem pedig az intézmény-jelleggel összefüggő technikai ismeretanyagra építve nem teremthető meg.

Így természetesen nem beszélhetünk többé muzeológiáról általában mint önálló szaktudományról, hanem mint a különböző szakmuzeológiák együtteséről.

E szakmuzeológiák egyike a „történeti muzeológia", vagyis a most már szűkebben értelmezett, a par excellence történeti tudomány, amelyik az emberi társadalom történetének valamilyen aspektusával foglalkozik. Így tagozódik be a társadalomtudományok közé s így – mivel az emberi társadalom történetével foglalkozik – tagozódik be a történettudományba. De nemcsak *tárgya* azonos a történettudományéval, hanem *célja* is: mindkettő a történelmi-társadalmi törvényszerűségeket kutatja, s e törvényszerűségeket a maguk konkrét gazdasági-társadalmi környezetükbe ágyazott tények alapján kívánja feltárni.

A legdöntőbb, hogy alapvető azonosságot mutat a *megismerés útjának* összevetése is: ugyanúgy az emberiség történetének visszamaradt emlékeiből mint forrásból rekonstruálja a társadalom történetének konkrét jelenségeit, s ezekből vonja le következtetéseit, jut el az általános törvényszerűségekhez. Ennélfogva a történettudományos megismerés szakaszokra bomlása éppen úgy jellemzői, mint a történettudomány más ágainak: ugyanígy az emberi társadalom maradványait tekinti forrásának, a megismerés útja ugyanúgy szakaszolódik (anyaggyűjtés, verifikálás, értékelés, következtetés stb.).

Ha ilyen tudományelméleti alapon közelítünk a múzeumban folyó sokágú kutató és feldolgozó munkához, akkor világos lesz előttünk, hogy noha – a muzeológia területeiről szólva – az őstörténész munkája folytán közel kerül a paleo-antropológushoz, a növényföldrajzoshoz, az újkori történet kutatója a technikushoz, mégsem válik ezáltal azokból

történész, annak ellenére, hogy igen nagy általánosságban mindegyik az anyagi világ egy szeletét a maga történetiségében vizsgálja.

Történeti-újkortörténeti muzeológia

Mindebből következik, hogy helytelennek tartjuk történeti muzeológiáról beszélni akkor, amikor lényegében ennek egyik, *kronológiai alapon* különválasztott részstudiumára gondolunk, az *új- és legújabbkori történelemmel foglalkozó muzeológiai* részdiszciplínára. Ahogy az újkorkutatás szétválása a medievisztikától korunk napirenden lévő szakmai problémája, úgy a történeti muzeológián belül is mindinkább szükséges az újkorral foglalkozó muzeológiai szakág metodikájának körvonalazása és egyúttal – ahol szükséges – elválasztása is a történeti múzeológiának a középkort kutató „hagyományos" studiumaitól.

Ahogy metodológiailag általában a történeti muzeológiának a történettudománytól való szétválasztását indokolatlannak tartjuk, úgy indokolatlan lenne az *újkori muzeológiát* szétválasztani a *történettudományon belül folyó újkorkutatástól.* Pontosabban: annyiban képez azon belül specifikummal rendelkező tudományos megközelítést, amennyiben a muzeológia a történettudományon belül. – Mivel eredeti célkitűzésünk az újkortörténeti muzeológia helyének körvonalazása, így a következőkben, amikor a *történeti muzeológia specifikumait* keressük általában a történettudományon belül, külön ki fogunk térni a kronológiai szétválasztás indoklására is. Kiindulásunk minden esetben a történeti muzeológia és történettudomány viszonya lesz, s ezen belül tárgyaljuk az újkori muzeológia problematikáját.

II. Történeti muzeológia – történeti forrástan

Történeti forrás és múzeum

Minden, az elmélet szintjén megoldásra törekvő álláspont a történeti források körét igyekszik minél szélesebb keretekben megvonni. Az, hogy a történettudományunkban a „segédtudományok" címén számontartott forrástudomány vagy forrástan gyakran az írott forrásokra korlátozza foglalkozási körét, csak a történeti irodalom elméleti felkészültségének szintjét jellemzi.

Hogy csak a legfrissebb marxista rendszerező kísérletet említsük: a „történeti forrást" a „társadalmi emlékezet" problémájának viszonylatában vizsgálva, a tudományos információelmélet eredményeit is hasznosítva, a történeti forrás fogalmát a legszélesebb értelemben alkalmazva, az minden írótt, tárgyi, szóbeli emléket idesorol, amely információt tartalmaz az emberiség múltjáról. Ha már most az előző fejezetben vázolt tudományelméleti alapon fogjuk fel a történeti muzeológia tárgyát, s azt par excellence történeti tudománynak tekintjük, akkor első specifikumát éppen a források körében találhatjuk meg. Míg ugyanis korábban – a tudományelméleti alapokról írva – azt mondottuk, hogy tévedés volna arra törekedni, hogy a múzeumban helyet kapó különböző tudományelméleti alapozottságú tudományos, valamint közművelődési tevékenységnek valamiféle közös elméleti alapot, egy általános muzeológia tudományát teremt-

sünk, most (a metodikai specifikumokat keresve) mégis abból kell kiindulnunk, hogy a *múzeum szükségszerűen a történeti források egy adott típusának forrásőrző és feldolgozó helye: az emberi társadalom és kultúra tárgyi (anyagi) emlékeinek.*

A forrásanyagból következő e specifikum természetesen nem metodológiai alapokon nyugszik, mint ahogy az archivisztika azon sajátossága sem metodológiai (elméleti) érvényű, hogy a levéltári történeti forrásanyagra irányul. A forrásőrző helyek típusainak ilyen kialakulása (levéltár, múzeum) nem tudományelméleti, hanem merőben praktikus alapokon nyugszik. Nem mondhatjuk, hogy a történeti források őrzése, feltárása bármikor is a történeti megismerés aspektusaihoz (gazdaság-, társadalom-, művészet-, politika- stb. történet) vagy bármikori elméleti szempontokhoz igazodott volna. A *források őrzőhelye* a *források külső, formai jegyei által meghatározott.* S mivel valószínűleg sohasem jut el oda a társadalomtudományok és a történeti tudományok fejlődése – mint ennek értelme sem volna sok –, hogy az egyes korszakokra, vagy témákra vonatkozó forrásanyagok legkülönbözőbb típusait azonos forrásőrző helyre gyűjtsék és ott dolgozzák fel, ezért tudomásul kell venni, hogy ugyanazon történeti folyamat akár ugyanazon oldalainak forrásai különböző formai jegyek – tehát egyáltalán nem tartalmi ismérvek – alapján, különböző forrásőrző helyeken kerülnek megőrzésre, helyreállításra, sőt bizonyos mértékű – s itt a forrástan által megkövetelt feldolgozási szintre gondolunk – feldolgozásra is.

Történeti muzeológia mint forrástan

Mellőzve most akár csak a sommás kitekintést is általánosságban a forrástan tárgyára, elfogadhatónak azt az álláspontot tartjuk, amely – a történeti források definiálásához hasonlóan – a legszélesebb értelmezési lehetőséget adja. Eszerint „... a forrástan a történeti forrásokról, felfedezésük, tanulmányozásuk és a történész munkájában való felhasználásuk módszereiről szóló tudomány" (*Sz. O. Smidt:* A forrástan mai problémái. in: Isztocsnikovedenie. Moszkva, 1969). A megfogalmazás, ha általánosságban mozog is, bizonyos következtetések lehetőségét magában hordja a történeti muzeológia területére vonatkozóan is.

A muzeológiának mint metodikai szinten a múzeumi forrásanyaghoz kötődő tudományágnak magától értetődően történeti forrástanként is funkcionálnia kell. Hiszen feladata, mint arról már korábban röviden szóltunk, a múzeumi tudományos kutatómunkák és a muzeológia viszonyának tárgyalásánál, nagyrészt az anyagi kultúra termékeinek illetve a történelem tárgyi forrásanyagának feltárása, megőrzése és feldolgozása. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy csak ezzel a típusú forrásanyaggal dolgozik, hanem azt, hogy mint kutatótevékenység, e forrásanyagra, annak keletkezési körülményeire, történelmi-társadalmi-termelési funkciójának megvilágítására irányul. Eközben természetesen használja – ha úgy tetszik „segédtudományként" – a többi történeti szakágazat eredményeit, módszereit és forrásait. Nehezen volna elképzelhető, hogy bármilyen feudáliskori használati tárgynak, mint történeti forrásnak megvilágításához ne használnánk fel ugyanúgy az írott (levéltári vagy könyvészeti) forrásokat, mint a hasonló tárgyi emlékekből, az azokkal való összehasonlításból adódó következtetéseket. A muzeológia annyiban forrástan, amennyiben vállalkoznia kell a *ránkmaradt tárgyi*

emlékek mint történeti források születése körülményeinek, történelmi funkciójának, fennmaradása történetének, egészében: forrásértékének tisztázására. Ebből a szempontból ugyanazt a szerepet tölti be a történettudományon belül, mint – nem elhanyagolható különbsége ellenére – az archivisztika és a hagyományos segédtudományok a levéltári források forrásértékének kutatása terén.

A múzeumi újkori forrásanyag természete

a) A forrásanyag specifikuma természetesen nem egyszerűen a forrás alaki jegyeiben rejlik, abban ui., hogy azok túlnyomóan tárgyak, hanem a tartalmi mozzanatban, hogy abban a társadalom egyféle jelenségviszonylatai öltenek testet, a társadalom anyagi-kulturális életének tárgyi emlékei. S mint tárgyi emlékek abban is különböznek az írott emlékektől, hogy míg amazok az írásban rögzített gondolatok, mondanivaló révén válnak *forrásokká* (vagyis a történeti kutatás részére felhasználhatóvá), addig a *tárgyi emlékek* önmagukban, illetve a korábbi korszakban betöltött *társadalmi-eszköz funkciójuk következtében.* Ebből a jellegzetességből azután több következtetés adódik a történeti, s különösen az újkortörténeti muzeológiára vonatkozóan.

Anélkül, hogy itt is a még ezután elvégzendő elemző és rendszerező munka elébe akarnánk vágni, ki kell térnünk röviden a további fejtegetésünk szempontjából leglényegesebbnek tartott következtetésekre.

Az első azonnal a *forrásanyag természetére* vonatkozik. A 19. század második felének közigazgatás- és társadalomtörténeti iskolája már felfigyelt a források, pontosabban az írott források mögött rejlő társadalmi mozzanatra. Őket az akták forráskritikája, az „aktakorszak" forrástermelésének sajátosságai érdekelték. Így jutottak el a modern hivatalnokréteghez, mint az újkori írott források szociális hátteréhez. – Tőlük teljesen függetlenül ugyanezt a logikai utat járta be a marxista forráskritika, amikor a modern forrástan alapelveit alakítva-kutatva most már általánosságban felhívta a figyelmet a források mindig – minden típusú forrásban és minden időből származó forrásban – meglévő „szociális természeté"-re. („A történeti forrás szociális természete a benne tárgyiasult emberi tevékenység eredménye". *G. M. Ivanov:* A történeti források szociális természetéről, in: A történettudomány metodológiai és historiográfiai kérdései. 10. Tomszk. 1974.) A történeti forráskritika fejlődése szempontjából döntő fontosságú gondolatmenetekből következtetéseket vonhatunk le a muzeológia számára is, ugyanakkor ennek tapasztalati anyagából a forrástan általános elvei is továbbfejleszthetők, kiegészíthetők lehetnek.

Amikor ugyanis azt mondottuk, hogy a tárgyi emlékek az anyagi-kulturális folyamatban betöltött funkciójuk révén válnak forrássá, vagyis a muzeológiának mint a tárgyi emlékek forrástanával foglalkozó diszciplínának *forrásanyaga* e *speciális kitermelődésére kell figyelmét fordítania,* akkor szükségszerűen kell eljutnunk ahhoz a következtetéshez: a muzeológiának mint forrástannak messzemenően és behatóan kell *foglalkoznia forrásanyaga keletkezési korának társadalom-, termelés- és kultúrtörténetével, hogy megvilágíthassa azt a társadalmi funckiót, melyet a kezében lévő tárgyi emlék betöltött a történelem folyamán* (akár több korszakban, s különböző jelleggel is), *mely által történeti forrássá válik.* Egyben megvilágíthatja azt is, hogy mely forrástípusok milyen mértékben rendelkeznek szociális töltéssel, mennyire tér el a társadalmi életben betöltött funkció-

jukból is adódóan az alakilag is különböző típusú források társadalmi töltése, közvetítőereje. Vagyis a történeti forrástant igen fontos – ma még el nem végezhető – általánosításokhoz segítheti hozzá: egy-egy korszak forrástermelése (és forrásadottsága) egészének rekonstruálásához. A modern forrástan szerintünk nagy kérdése: „a mi mire és mennyiben forrás" csakis az adott *korszak különböző típusú forrásainak és ezáltal különbözőképpen végbemenő forrástermelésének együttes ismeretében* válaszolható meg, s ebben az írott források kritikájára felépített forrástudományok rendszere addig általános érvényűt nem mondhat, amíg a tárgyi emlékek forrásvizsgálatát a maga kialakítandó forráskritikai eljárásaival, ennek alapelveivel ki nem egészíti. Egyrészt tehát a források társadalmi töltéséről eddig született elgondolások lökést adhatnak a tárgyi emlékek forráskritikáját végző történeti muzeológia részére, ugyanakkor az így kifejlesztendő történeti muzeológia mint forrástan döntő mértékben járulhat hozzá a történeti forrástan egészének kimunkálásához.

b) Szerénytelenség lenne természetesen már most – amikor épp csak a szervezett megindítást sürgetjük – a tárgyi emlékek és írásos emlékek együttes kutatásában, a metodikai alapelvek kidolgozásában – a történettudomány egyik legfiatalabb diszciplínája az újkortörténeti muzeológia forrástani sajátosságairól beszélni. Mégis, az eddigi társadalom- és kultúrtörténeti ismereteink alapján, bizonyos általános megállapításokat, akár mint munkahipotéziseket előrebocsáthatunk az újkori múzeumi forrásokra vonatkozóan.

Ha majd egyszer az írott és a tárgyi emlékek szociális természetét vizsgáljuk, nemcsak az tűnik majd szemünkbe, amiről már szóltunk, hogy ui. a tárgyi emlékek forrásjellegéhez közvetlenül hozzátartozik azok társadalmi funkciója, mert azáltal lesznek forrássá; s nemcsak az, hogy a tárgyi emlékek, mint források feltárásával, megszólaltatásával foglalkozó muzeológusnak lényeges társadalom-, gazdaság- és technikatörténeti ismeretekkel kell rendelkeznie, hanem az is, hogy a tárgyi emlék éppen társadalmi töltésénél fogva mennyire sokágú és gazdag forrásanyagát is képezi a társadalom- és kultúrtörténetének. Ahogy *emléke* mindannak a *termelési folyamatnak* (technikai megmunkálásnak), amellyel létrehozták és *hordozója* annak *a társadalmi-kulturális életformának*, melyben mint tárgy, mint eszköz funkcionált, ugyanígy, elsőszámú forrás is a mai történész számára, a társadalom és kultúra történetének megismerésében.

Az elmondottak végiggondolásának fokozott jelentősége van az újkorkutatás és ezen belül az újkortörténeti muzeológia számára. Az újkori társadalom életében ugyanis sokkal nagyobb helyet foglal el az eszköz, a tárgy, mint a középkorban. A kapitalista koszaknak a termelés területén legfőbb jellemzője, részben fejlődési mutatója is az iparszerűség, az, hogy mennyire tudja az embert körülvevő világot tárgyi-dologi eszközökkel, cikkekkel ellátni. S ebben a vonatkozásban a szocialista ipari fejlődés sem tér el a kapitalizmusbélitől. Mint ismeretes, nemcsak az ipari termelés technicizálódása, gépesítése rohan előre mind gyorsabban a 19. és 20. században, de az embert mindennapi életében körülvevő ezernyi használati cikk száma is rohamosan növekszik, tekintet nélkül arra, vajon társadalmi funkciója a kulturával vagy az ember biológiai újratermelésével stb. van összefüggésben. Ismeretes, hogy a modern társadalom ezen technikai-kulturális „eszköz-konzumálását", mint az új- és legújabbkori történelem egyik döntő sajátosságát a szociológiai irodalom bizonyos vonatkozásokban („tömegkultúra", „kultúra futószalagon" stb.) már elemezte, leírta. Talán nem túlzunk, ha – témánk szempontjából fogalmazva – azt állítjuk: az újkor embere mind határozottabban válik eszközhasználó, lassan tárgyközpontú társadalmi lénnyé. Ha összehasonlítást akarunk végezni a középkori

vagy az ókori társadalmakkal, akkor csak az újkorkutatás fejletlenségével magyarázhatjuk, hogy dinamikus társadalomtudományi diszciplínánk (az újkorkutatás) mennyire nem figyel fel kutatási tárgyának (a 19–20. század történelmének) e sajátosságára, s mennyire perifériára szorítja az eszközöket, tárgyakat mint forrásokat. Okait természetesen akár messzemenő fejtegetéseket érdemlően ismét a tudománytörténetben találhatnánk meg: az ó- és középkor kutatása természetesen fordult az anyagi maradványokhoz mint forrásokhoz, hiszen az írott források oly szűken állottak rendelkezésre. Úgy látszik, a gondolkodás-fejlődésbeli paradoxonok sora érvényesült e téren: az újkortörténeti kutatásban talán épp az írott források tömegessége idézte elő a forrásvakságot a tárgyi emlékekkel szemben; viszont az írott források feltétlen tiszteletét az újkorkutatás a medievisztikától és az ókorkutatástól örökölte, ahol ezt a rajongó tiszteletet épp a források szűkös volta idézte elő. Azt már nem is említve, hogy az írott források sokasága szükségszerűen vetné fel az újkorkutatásban a forráskritika precíz kidolgozását (a források sokféleségéből, bőségük adta lehetőségéből következően is), és mégis a gyengébb forrásadottságú medievisztika maradt az, amelyik határozottabban törődik a maga forrástani alapelveinek kidolgozásával. . .

E tudományelméleti- és történeti sajátosságok felvillantása számunkra csak azért érdekes, hogy felhívhassuk a figyelmet az újkori forrástan és ezen belül az újkortörténeti muzeológia lehetőségeire. Hiszen igaz, hogy a polgári vagy szocialista korszak technicizált világában élő ember részére a tárgyi-anyagi kultúra jobban fogyasztási cikk, mint a középkor emberének életében, s ezáltal egy-egy tárgyhoz közel sem ragaszkodik annyira, mint nagyapái évszázadokkal előtte, tárgyai tehát kevésbé „egyediek", de az őt körülvevő világ tárgyai éppen ezért jobban magukon is viselik mindazt a technikai-kulturális (sőt akár ideológiai) fejlődést is, mely keletkezésének korában lezajlik. S jobban mutatják is helyét, részvételét e folyamatokban. Ha a 18. századi faragott székeknek egyik forrásértéke – fokozva az ügyes parasztiparosoktól kikerülő parasztbarokk faragások esztétikai szépsége, akár egyes darabjai „egybefaragottságukból" is következő tartóssága által – a történész számára éppen az, hogy generációkon keresztül használatban állottak, szinte egyediekké váltak e használati tárgyak, akkor az utóbbi évtizedek kutatója számára legalább ennyire forrásértékű lenne az a jelenség, hogy a sovány csapolású, enyvezett-csavarozott székek – talán éppen konzum-jellegüknél fogva – alkalmasak arra, hogy egy-egy generáció bútorzatán vagy eszközkészletén a technikai megmunkálás fejlődésének, a tömegesztétikai felfogások gyorsuló változásának jegyei jelentkezhessenek, s hogy a történész leolvashassa azokat.

És ha már példákat, s példákból származó specifikumokat említünk, nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy az újkori társadalmi kulturális fejlődés egyes – a korábbi korszakoktól alapjaiban elütő – jelenségei elsősorban a tárgyi-anyagi emlékeken tükröződnek. Csak egy példát: a tömegességet. Akár arra gondolunk, hogy a modern politikai élet egyik döntő sajátossága, miszerint tömegeket mozgat, s tömegeket namipulál, vonultat fel, akár arra, hogy a modern kultúra egyik alapja éppen tömegkultúrává alakulásában rejlik, akár a technológiai folyamatok történetére vetünk pillantást, – mindenütt a tömegesség jelenségével találkozunk. S e jelenség legmegfoghatóbb forrása a történész számára, hogy mindez hallatlan gazdag eszköz- és tárgyapparátussal történik: a politikai eszmék propagálása éppúgy áramlik már a századforduló milleneumi lakószoba-cikkeire (a Kossuth-órától a Ferenc Jóskás kávésbögrékig), mint ahogy a rádió vagy a hanglemez mint eszköz történetének ismerete nélkül elképzel-

hetetlen a zenei tömegkultúra kialakulása, s a 20. század története nagy vívmányainak megértése: mint lett a kultúra mind döntőbb részévé az ember, mint biológiai és társadalmi egyed életének, környezete (kulturális berendezésektől kert- és kerítéskultúrájáig) alakításában. Igaz, leírhatók a jelenségek jobb vagy kevésbé jó statisztikai adatok alapján is, sőt azok nélkül a folyamat egy lényeges jellemzője – éppen mennyiségi oldala – nem is érzékelhető, a folyamatnak, mint összességnek és a korábbi időszakhoz képest bekövetkezett változásnak minőségi jegye (mindent elárasztó, terjeszkedő volta; esztétikai színtjének süllyedése-emelkedése) a társadalom életében betöltött funkciója a tárgyi-anyagi emlékek forrásközvetítése révén válnak elsősorban megragadhatóvá.

Vagyis, ha az újkori társadalomfejlődés e sajátosságait nézzük, akkor a történésznek le kell vonnia következtetését az e kor történelméről, társadalmáról, mint forrástermelő közegről, meg kell állapítania, hogy a történelem korábbi szakaszaihoz képest az *új- és legújabbkor a források újszerű viszonyát* termeli ki, s az e korszakot kutató történésznek számolnia kell azzal, hogy *forrásai sokaságában a források súlyaránya megváltozik, mégpedig erősen a tárgyi források (mint az emberi viszonylatok tárgyiasult emlékei) javára.*

A mi szempontunkból jelenleg az a lényeges: a történeti muzeológia már a forrástan első kérdésénél, a források természeténél metodikai specifikumokat mutat. Az újkori történelem pedig kimondottan olyan jelenség-sorozatokat termel ki, melyeknek *kutatásában az anyagi-tárgyi emlékek feltárására, rendszerezésére, feldolgozására hivatott újkortörténeti múzeológia,* mint az újkorkutatás egyik ága jelentős szerephez juthat. Úgy is fogalmazhatnánk: e jelenségek természetének feltárása, megismerése azért is késett és késik, mert hiányzott és nem fejlődött ki az ezzel foglalkozó kutatási diszciplína. Az újkortörténeti muzeológia tehát *jelentős rést tölthet ki az újkori történelem kutatásának módszerbéli fejlesztésében.*

„Forrástermelés" és periodizáció

És most, miután vázlatosan már szólhattunk arról, az újkori tárgyi forrásanyag természete mennyire szükségessé teszi, hogy az újkori muzeológia mint forrástudomány, mégpedig mint újkori forrástudomány is funkcionáljon, visszatérthetünk a korábban már felvetett periodizálás kérdésére.

A történeti muzeológiát mint történettudományt tekintve, az azon belüli kronológiai szakaszolás nyilvánvalóan a történelmi folyamat egészének szakaszolása alapján történhet. Anélkül, hogy kitérhetnénk akár csak azokra a szempontokra, amelyek a magyar történelem periodizációja alkalmából a vitákban minduntalan visszatérnek (vö. erre legutóbb a Magyarország története periodizációs vitáját), nem nehéz belátni, hogy az újkori muzeológia kronológiailag ugyanúgy kötve van a forrásanyaga természetéből következő metodikai specifikumához, mint ahogy később látni fogjuk, tematikájának körülhatárolásában.

Nem kívánjuk megelőzni azokat az eszmecseréket, melyeket a szakirodalom ilyen irányú kezdeteire építve (vö. a tanulmány első részéhez tartozó fejezetben idézetekkel) még a periodizálás részletes kidolgozásáért folytatnunk kell, két rövid megjegyzést azonban szeretnénk előrebocsátani.

1. Forrásanyagunk azáltal lesz forrássá – mint az előzőkben erre utaltunk –, hogy a termelés termékeinek végtelen sorából kiemeljük őket igényeink szerint. A tárgyak termelése – melyek közül forrásainkat kiemeljük – a társadalmi újratermelés folya-

matának az általános gazdaság-, társadalom-történeti folyamatoknak természetes része, és betagozódik azokba. Vagyis a kronológiai határ kérdése a közép- és az újkor között a muzeológián belül az általános történelmi periodizációnak része. Az elválasztást ugyanúgy a társadalmi formációk váltása képezi, mint a történettudományban. Eddig is ezért beszél a szakirodalom a „kapitalizmus és szocializmus" korabeli történeti múzeológiáról.

Ha azonban hangsúlyosabban vesszük figyelembe a forrásanyag és a forrástermelés, és mint azt fentebb igyekeztünk kifejteni: az ehhez kötődő társadalmi, technikai, kulturális folyamatok középkoritól elütő jellegének kibontakozását, különbözőségének időbeli megjelenését, a középkortól elütő jellegének kibontakozását, akkor az újkori muzeológia korszakhatárát némiképpen el kell választanunk a köztörténeti korszakhatártól. Ez utóbbit a történettudomány mindig is azokhoz a döntő politikai, felépítménybeli eseményekhez kötötte, amelyek valamilyen módon jelezték a társadalmi viszonyok új formájának fölénybe vagy meghatározó szerephez jutását. A problémát az idézi elő, hogy az újkori muzeológia keretén belül olyan gazdasági-termelési-közgondolkodásbéli folyamatokat kell alaposabban feltárni, amelyek az új társadalmi-politikai viszonyok döntő súlyának kialakulását nagyrészt elő is készítik, vagy éppen követik és így szükségszerűen meg is előzik, illetve követik azokat.

De nemcsak hogy megelőzik, követik, hanem általában nem is igazodnak pontosan a köztörténeti periódushatárokhoz. E sajátosság abból is következik, hogy az anyagi világ mint környezet (vagy szűkebben, mint eszközkörnyezet) változása nem követi a társadalmi-politikai viszonyok változásait. Sok kutatásnak és elméleti végiggondolásnak lehet csak eredménye az anyagi kulturális viszonyok és a politikai-társadalmi viszonyok együtt- és különmozgásának pontos feltárása. Annyi azonban az eddigi kultúr- és technikatörténeti ismereteink alapján is megállapítható, hogy a tárgyelőállítás és a tárgyhasználat technikai (termelési és általános értelemben vett fogyasztói) és társadalomtörténeti alapfeltételei csak igen bonyolult áttételekkel igazodnak a társadalmi viszonyok változásához. Az ember tárgykörnyezetének alakulása pedig, mint ismeretes, igen gyakran áthúzódik a politikai viszonyok kronológiai határain.

Ebből is következik az a forrástani egyediség, hogy a tárgyi kultúráról korántsem olvasható le feltétlenül olyan biztonsággal a társadalmi-politikai viszonyok alakulása, mint pl. a politika, a társadalom, vagy a gazdasági viszonyok történelmén.

2. Mindezzel összefügg a periodizációs kérdésekhez kívánkozó második megjegyzésünk.

Azok a történelmi folyamatok, melyeket az újkori muzeológia keretén belül kutatni, feltárni elsősorban lehetségesnek látunk, *nem köthetők egyáltalán eseménytényekhez.* Ilyen szempontból nem a legszerencsésebb politikatörténeti határ 1848. Nemcsak azért, mert ez politikatörténeti alapon van kijelölve (hiszen mint kronológiai határ, valóban köréje vonható a magyar történelem majd minden szálának metszéspontja), hanem azért sem, mert számunkra *más típusú korszakhatárra* van szükség: olyanra, amelyik a bennünket érdeklő technikai-kulturális tömegjelenségek milyenségére adhatnak eligazítást. Azaz, mi a „gépkorszak", a tömeges eszköztermelés, a „polgári társadalmi igények, a tömegesség" kialakulásának megjelenésénél kellene, hogy korszakhatárunkat keressük. Kézenfekvő lehetőség egy technikatörténeti határévszám (gőzgép feltalálása) munkaszervezeti fejlődést (céhrendszer bomlása) vagy akár a termékek „fogyasztásának" új módját jelző évszám keresése, s így olyan *tényt* találni korszakhatárnak, amelyik nem egy eseményt, hanem egy, a társadalom, a termelés, a kultúra strukturájában lezajló

folyamatváltást jelezne. (Csak zárójelben jegyezzük meg: itt természetesen igen körültekintően kell eljárnunk, hiszen egy időben és helyileg rendkívül széthúzódó jelenségek közötti mintegy „középarányos" megkereséséről, s virtuális kronológiai határként való kijelöléséről van szó.)

Ez azonban feltételezné: azokat a termelési-társadalom-történeti folyamatokat, amelyekről szólni akarunk, olyan biztonsággal tudjuk alkotóira szétbontani, hogy megállapíthassuk az igazán döntő, indító jellegűt. Kétségtelen: strukturálisan igen kevéssé ismeri még történettudományunk a polgári termelési, közkulturális viszonyok kialakulását. Lehetséges, az éppen fokozottabb serénységre ösztönözni kívánt kutatások egyszer majd azt eredményezik, hogy határozottan rámutathatunk valamelyik alapvető termelési, technikai eljárásra, amelyik döntőnek látszik az újkori muzeológia (és így az újkori termelés és technikatörténet) kezdőhatárának kijelöléséhez.

E folyamatok természetrajza, komplex, többtényezős volta azonban sokkal inkább arra int bennünket, hogy a *periodizáció hagyományos jellegén változtassunk* és ne keressünk adott évszámot, sem valamilyen egyedüli tényt, hanem *folyamatokat* tekintsünk határnak. S ahogy a fentebb leírt folyamatok átalakulásának egyik jellegzetessége összefonódása, a „részek" lassú egybeamalgámozódása következtében az „egész" fokozatos színeváltozása, úgy a *periódushatár kijelölését* is szerencsésebbnek érezzük *ölelkező jelleggel* megállapítani.

Hogy hol húzódjék meg e határvonal? Eszmecserét, kimunkálást igénylő kérdés. Megítélésünk szerint azonban ennek kijelölésénél, az ölelkezés évtizedeinek meghatározásánál annál helyesebben járunk el, minél határozottabban azokhoz a termelési eljárásokhoz, a munkaviszonyokban bekövetkező változásokhoz nyúlunk, amelyek akár függetlenül is a köztörténeti határtól, a polgári társadalom általunk vizsgálni választott szektorát (s nem feltétlenül a polgárság mint társadalmi osztály jelenlétéhez kötve) végső fokon átalakulásra kényszerítették.

III. Történeti muzeológia és az anyagi kultúra története

Láthattuk, hogy abból az egyszerű feltételből, miszerint a múzeum a mindenkori örténelem tárgyi emlékeinek forrásfeltáró, forrásőrző helye, s abból következően, hogy e árgyi forrásanyag természetének legjellemzőbb sajátossága: miszerint az az adott korszak echnikai-termelési állapotának, tudásszintjének tükrözője, s hogy mint használati tárgy, nint adott társadalomban funkcionáló eszköz társadalmi-tudati (jelentős részben munka) iszonyokat sűrít magába – *szükségszerűen* következik, hogy a muzeológia mint „alkalmazott" forrástan erősen *társadalom- (technika)- és kultúrtörténeti studium* jelleget ölcsönöz a történeti muzeológia egészének mint történeti tudománynak. Azt is láttuk, hogy az új- és legújabbkor-történeti muzeológiának e specifikuma a korszak gészének (társadalmának, politikai-szellemi életének) jellegéből következően a korábbi orszakok kutatási területeihez képest még szembeötlőbb. S a forrásanyag természete neghatározónak látszik a *muzeológusi tevékenység* egyéb *szakaszaira* vonatkozóan is. Hogy még mindig a *forrásfeltárás* mozzanatánál maradjunk: nem nehéz belátni, hogy pl. a orrásgyűjtés – túl most már a tárgy forrásjellegének felismerésén – a ránkmaradt *tárgyi mlékek,* termékek *válogatása* is csak olyan szakmai ismeretek birtokában lehetséges, elyek lehetővé teszik, hogy a muzeológus felismerje forrásának értékét (korát, technikai s általános kultúrszintet közvetítő értékét), s ennek alapján képes dönteni a forrás

megőrzésre érdemességéről. Különösen fontos e tevékenység, ha a muzeológiát valóban mint par excellence történettudományt fogjuk fel, nem pedig csupán bizonyos esztétikai szépséggel bíró vagy politikai relikvia jellegű tárgyak gyűjtésére és bemutatására hivatott studiumot. Ebben az esetben ugyanis érdeklődésünk középpontjában nem maga a tárgy (a forrás) áll, hanem az azt kitermelő társadalom: a termelési folyamatok, melyeknek eredményeként az elkészült, az anyagmegmunkálás legelső fázisaitól a formakészítés stádiumáig, azok a termelési és kereskedelmi viszonyok, melyek közepette az áruvá válik, s végül mindazon emberi viszonylatok, melyek során sajátos jelentésviszonyok hordozójává lett. Csak az a szakember képes dönteni a századforduló öntöttvásból készült vasalójának forrásértékéről, aki tisztában van annak ipartörténeti érdekessége mellett a századforduló háztartásának technikai szintjével, s hogy ebben mint fontos higiéniai eszköz, ugyanakkor az öltözködéskultúra bizonyos társadalmi színvonalán elengedhetetlen tartozéka, a vasalt ruha biztosításában milyen szerepet játszhatott e hétköznapi tárgy, sőt igazi forrásközvetítő erejét akkor vagyunk csak képesek megérteni, ha a vasalás munkafolyamatát (a faszéngáz kellemetlenségét, a vasalólengetés parázsélesztő és a csuklót hallatlanul igénybevevő voltát) magunk előtt látjuk a korabeli háztartásokban, s egyúttal azt a presztízs-szerepet is, melyet adott társadalmi rétegek körében e munkafolyamat okvetlenül mással (vasaló asszonnyal, cseléddel) végeztetése jelenthetett.

Mindebből természetesen ismét következtetések vonhatók le a muzeológiának mint forrástudománynak természetére is: elmondhatjuk, hogy az újkortörténeti muzeológiának ki kell dolgoznia azon alapelveket, melyek alapján az anyagi kultúra immáron nagytömegű emlékei kiválogatásra, selejtezésre, megőrzésre kerülnek. Amikor azonban a ma még bennünket is körülvevő tárgyi emlékek történeti forrásértékét, illetve azok értékrendjét megállapítja, s ezáltal akár a következő korszakok részére az anyagi kultúra elsődlegesen fennmaradó „forrásanyagát" szállítja, csakis a forrásanyagoknak társadalmi funkcióját megvilágító társadalom- és művelődéstörténeti ismeretanyag alapján járhat el.

De művelődés- és technikatörténeti ismeretekkel telítődik a forrásfeltárás mégoly technikai részlettevékenysége is, mint a források eredeti formájának *helyreállítása*, melynek jelentős része nem is teljesen szakmuzeológusi, hanem restaurátori feladat. Forrásunk (a tárgy) tartalmi közvetítő ereje a legszorosabban összefügg eredeti formájának, esetleg tárgykörnyezetének helyreállításával. Márpedig ez – különösen töredékek esetében – jórészt a tárgy korabeli használati funkcióját és igen nagy mértékben az eredeti tárgyelőállítási technológiai folyamatok ismeretét, sőt bizonyos formaművészet-történeti alapokat is kíván.

Már ezek, a szorosan a forrásanyag természetéből következő és a forrásfeltáráshoz tapadó tevékenység-mozzanatok is arra az immár metodológiai szintű sajátosságra hívják fel figyelmünket, hogy a *történeti muzeológia* művelőjének (s mi itt természetesen első sorban az újkortörténeti múzeológiára gondolunk) tevékenységében a forrás feltárásától a történelmi folyamatra vonatkozó következtetések levonásáig, vagyis *a történeti megismerőtevékenység* egyes szakaszai között egy rendkívül szoros, szétválaszthatatlan kapcsolat áll fenn. Hiszen forrásanyaga forrás-jellegének megállapítása, azaz a tárgyban a forrás felismerése önmagában is alkotó tudományos folyamat, melyben a (már említett társadalom-, technika-, kultúrtörténeti jellegű) ismeretanyag alkalmazásáról, minden egyes leletanyaggal magát az ismeretanyagot bővítő megismerő tevékenységről van szó. Ha csak nem úgy képzeljük el a muzeológus tevékenységét, mint a lepke- vagy kép- vagy

ıélyeggyűjtőkét, akik mindenre kiterjedő pontos, fényképmelléklettel, pontos forrás-
ırték feltüntetésével ellátott katalógusokkal keresik, majd találva „begyűjtik" tárgy-
ınyagukat, akkor nem nehéz belátni, hogy ha valamelyik történeti tudományban, akkor a
örténeti muzeologiában, különösen a tárgyvilág utolérhetetlen gazdaságával dolgozó
újkortörténeti muzeológiában a *forrásfeltárás, megőrzés* és a *feldolgozás* (ennek külön-
ıöző formái és különböző szakaszai is) sohasem válhat el egymástól. *A forrás és a*
örténeti megismerés útjának e szétválaszthatatlansága az újkortörténeti muzeológia egyik
egdöntőbb metodológiai specifikuma a történettudományos diszciplínák között, s alap-
ıetően meghatározza a történeti muzeológia egészének helyét a történettudományon
ıelül.

Ha ugyanis most egy lépéssel továbbmegyünk és a muzeológiai feldolgozó tevéken-
ıégre gondolunk, akár a kiállításra, akár a tudományos publikációra (legyen az forrás-
eldolgozás vagy az anyagi kultúra történetének bármilyen szintetizálása, akár csak egy
árgyegyüttes pontos környezettanulmány alapján történő rekonstruálása), vég-
ıeredményben ugyanazon (ha úgy tetszik *csak* ugyanazon) jellegű ismeretanyagot kell
csak) ugyanazon a logikai úton mozgatni, mint a forrásfeltárás egyes mozzanatainál már
ırról szóltunk. Ha például az 50-es évek közműveltségi viszonyairól szóló kultúrtörténeti
zintézis, vagy múzeumi kiállítás jellemezni akarja tárgyi anyaggal a kor zenei tömeg-
ıultúrájának belső feszítőerőit, s bemutatja a korabeli hanglemezanyagot, s azok között a
ıis nylon-alapanyagú, kisipari úton vágott nyugati rock-and-roll lemezeket, ugyanúgy
smernie kell és meg kell jelenítenie, el kell helyeznie a korabeli lemezgyártás technológiai
olyamatai között a 30—40 lejátszásra alkalmas, sercegő kis lemezlapok kezdetleges
oltát, szemben az állami boltokban kapható, már jó minőségű „állami áruház" vagy
„traktoros" kultúrájú lemeziparral szemben, mint ahogy meg kell jelenítenie a kor tipikus
ıultúrbutikjában (a Rákóczi út 80. sz. alatti hanglemezudvarban) sorban állók társadalmi
ıeuvrjét, éreznie és tudnia kell a Little Richard Send me some loving-jéhez és ezzel szem-
ıen a megújult operett és népszínmű-daljáték optimistán zengő slágereihez kötődő
ársadalmi-kulturális-tudati szálak rikítva elütő szövevényét, mint ahogy a forrásfeltárás
ıgyes mozzanatainak jellemzésénél a századforduló vasalójának forrásérték-meg-
illapításánál a tárgy mind technikai, mind társadalmi-kulturális funkcionális ismeretét s
ınnek megvilágítását szükségesnek tartottuk.

Mindez részben bizonyíték a már korábban említett metodológiai sajátosság mellett,
ıogy ugyanis a muzeológiában a forrásfeltárás, a feldolgozás mozzanatai rendkívül
zorosak, azonos logikai út bejárását és azonos jellegű forrás-, illetve műveltségi anyag
ırtoklását, mozgatását kívánják. Részben viszont megerősíti azokat a következtetéseket,
nelyeket az újkortörténeti muzeológiának a történeti tudományok között elfoglalt
ıelyére vonatkozóan az előző fejezetben levontunk.

Vagyis az újkortörténeti muzeológia amellett, hogy a ránkmaradt *tárgyi emlékek*
ınulmányozására hivatott történeti diszciplína, a forrástan speciális ága, a társadalom
nyagi (és részben attól elválaszthatatlan szellemi) kultúrájának feltárását szükségszerűen
*olytató történettudományos megismerő tevékenység.**

*A tárgyi forrásanyag szerepéről az újkor szellemi életének megismerésében Vörös Károly már idézett tanulmányára szeretnénk ismételten utalni.

S ha feladatát így fogja fel, a történettudományon belül az egyik legtágabb perspektívájú s a sok ágazatból összetevődő történeti megismerés egyik leggazdagabb szempontrendszert igénylő és a társtudományoknak azt nyújtó történeti studiumma lehet.*

IV. Az újkortörténeti muzeológia mint oktatási tárgy

Munkahipotézis

1. Szaktudomány és képzés

Fejtegetéseink kezdetén azt mondottuk, hogy az újkortörténeti muzeológia legfontosabb, a tudományok közötti helyét kijelölő metodológiai és metodikai specifikumaira korlátozzuk fejtegetéseinket. Azokra, amelyek megítélésünk szerint az oktatási tárgy koncepciójának kiindulási pontjait meghatározzák. Tudjuk azonban, hogy egy tudományágnak azon sajátosságai, amelyek a tudományok rendszerében elfoglalt helyét kijelölik, korántsem képezhetik egyedül a tudományág kutatási tevékenységének körét. Ez utóbbi jóval szélesebb az előbbinél. S ha korábban a tudományelméleti alapok körvonalazásánál arról szóltunk, hogy az újkortörténeti muzeológiának az a specifikuma a történeti tudományok között – hogy az egyrészt a tárgyi források forrástana, másrészt, hogy a társadalom kulturális élete történetének feltárását, feldolgozását kell végeznie, s képes azt a történeti tudományok között a leghatékonyabban végezni –, akkor most mindezt ki kell egészítenünk: *mint oktatási tárgynak magában kell foglalnia mindazokat a történeti műveltséget adó studiumokat, melyek felkészítenek arra a sokágú, általános történeti ismeretekét kívánó munkára, melyet az újkortörténeti muzeológusnak végeznie kell.* Ebben az értelemben kell az újkortörténeti muzeológusképzésben nagy helyet kapnia a *köztörténetnek* (lényegében a politika, közigazgatás) a *munkásságtörténetnek és általában a dolgozó rétegek* és egy egészen más, még a későbbiekben érintésre kerülő megokolásból – a *helytörténet* metodikai kérdéseinek.** Úgy gondoljuk, felesleges itt megismételnünk azokat az indokolásokat, amelyek részben az irányelvekben, részben a hazai szakirodalomban találhatók a politikatörténeti ismeretek fontosságáról, vagy a munkásmozgalom története kutatásának jelentőségéről az újkori muzeológus tevékenységében. Mindezt nyugodtan adaptálhatjuk az oktatás terére is; hiszen nyilvánvaló: a képzésnek biztosítania kell mindannak elsajátítási lehetőségét, amire a gyakorlati muzeológusi munkában később szükség lehet. S itt kell a tudományelméleti megfontolásokat részben az oktatási követelményekhez igazítanunk, részben továbbgondolva kiegészítenünk.

*Külön tanulmány tárgya lehet természetesen, hogy az újkori muzeológia történettudományon belüli helyzetének ilyen felfogása mennyire vezethet bizonyos következtetésekhez a történeti tudományos kutatás témaköreinek kialakításánál, illetve a történettudományon belül a minél sürgetőbb munkamegosztás intézmények szerinti végiggondolásánál. Tanulmányunkban a kettőt – a szaktudományos tevékenységet (történeti muzeológia) és intézményt (múzeum) – igyekeztünk nem egybemosni, ezzel is hangsúlyozni kívántuk: fejtegetéseink csak a történeti muzeológiának a tudományos megismerő tevékenységek rendszerében elfoglalt helyét érintik. S az, hogy ezt az anyagi kultúra feltárásában, tanulmányozásában találtuk meg, közel sem jelenti azt, hogy a történelem ezen aspektusa kizárólagosan hozzákötődnék a múzeumhoz mint tudományos és közművelődési intézményhez.

**Az újkori muzeológiával kapcsolatos állásfoglalás kiemeli az újkori muzeológia feladatát a munkásmozgalom története kutatásában, feltárásában. Az állásfoglalás méltatása és értékelése nem lehet e módszertani tanulmány feladata. Megjegyezni azonban mégis szükségesnek tartjuk: a) min

A) Hogyan értelmezendő a történeti (illetve tárgyunknál maradva) újkortörténeti muzeológia metodológiai specifikuma, hogy ui. forrásadottságából és a megismerési tevékenység egyes szakaszainak szoros egymásbafonódásából következően szükségszerűen kultúr- és társadalomtörténeti diszciplína?

Arra valószínűleg senki sem gondol, hogy amikor a történeti muzeológián belül társadalomtörténetről, vagy politikatörténetről beszélünk, akkor pl. a munkásmozgalom- vagy parasztságtörténet, illetve a politikatörténet eddigi művelőitől szeretnénk témáikat elragadni, s azt állítanánk, hogy azokkal az újkori muzeológusnak kellene központi témaként foglalkozni. A tudományág – és ezáltal az oktatási tárgy – specifikuma éppen abban érezteti hatását, hogy a történeti muzeológia a hagyományos diszciplínához képes adni olyan *szempontot*, amely a legszorosabban (tárgyi) forrásanyagához és abból történő kiindulásából következik. Vagyis: az újkortörténeti muzeológia a maga tárgyi forrásanyagának feltárásával, társadalmi-kulturális környezetének feldolgozásával, megjelenítésével akár a munkásmozgalom történetének is teljesen új tényezőit tárhatja elénk. Csakis a történeti muzeológia képes annak a tárgyi környezetnek a feltárására, amelyik pl. jellemzően körülvette a munkásság egyes rétegeit mindennapjaiban, s amelyben elhelyezve elevenedhet csak meg előttünk a két háború közötti első generációs, vagy tradicionális munkás, szakmunkás és lumpenproletár otthoni életének különbözősége. Akár pl. egy háztartás eszközkészletének, lakáskultúrájának rekonstrukciója révén a munkásosztály életmódjának új oldalait hozhatja elénk az újkortörténeti muzeológia. És hangsúlyozni szeretnénk: nemcsak azért, mert a ma embere számára a leginkább jellemző erővel a vizuálisan megjelenített történeti tény rendelkezik, hanem azért is, mert a tudományos kutatás számára ezt a szempontot, a *társadalom-kultúrtörténet* szempontját, melyet az anyagi kultúra emlékei sugároznak a legkifejthatósabban, az azt feltáró részstudium tudja legdimenzionáltabban képviselni.

Mindez természetesen ismét nem azt jelenti, hogy az újkortörténeti muzeológia mint oktatási tárgy keretében a társadalomtörténetről szólva többek között a munkásmozgalomnak csak „társadalom-és kultúrtörténetét" kellene oktatnunk. Amíg a történeti muzeológiának mint tudományágnak (és az ismeretterjesztésben kiállítások révén jelentős közművelődési funkciót betöltő kultúrpolitikai tényezőnek) valóban létezik specifikuma, addig az oktatásnak természetesen a munkásmozgalom és az általános politikatörténet tekintő tanulmányozására is ki kell terjeszkednie. Nem utolsósorban éppen azért, hogy diák előtt felismerhetővé váljék szakmájának szaktudományos és közművelődési specifikuma.

B) *„Közművelődési specifikum"* – ez a következő olyan témakör, amely az újkortörténeti muzeológiát mint oktatási tárgyat messzebb viszi szaktudománya sajátosságainál. Az ugyanis sohasem képzelhető el, hogy egy kiállítás – pl. egy munkásmozgalom-történeti, hogy előző példáinknál maradjunk – csak kultúr- vagy társadalomtörténeti tematikájú lesz. Ez viszont már feltételezi, hogy a közművelődési funkció ellátása az újkortörténeti muzeológustól egy olyan általános történeti tájékozottságot

szaktudományos diszciplínának nem „mozgalom" (tehát politikatörténet), hanem ennél mélyebben társadalomtörténeti központú tevékenységben látunk „muzeológiai specifikumot; b) ha a parasztság tárgyi emlékeinek kutatása a néprajz (tegyük hozzá: egyoldalú) érdeklődése folytán talált is már tudományos diszciplínára, csupán e tudományfejlődési sajátosság miatt (mely mögött ideológiai rugók is húzódnak) elméletileg nem látjuk indokoltnak az alapvető társadalmi osztályok kultúrája, anyagi-tárgyi emlékeinek kutatásában a szétválasztást megtenni.

kíván, mely gyakorlatilag a történelem minden szférájára kiterjed. A történeti muzeológus-képzés tehát már emiatt sem állhat meg a szaktudományos specifikumok elsajátításánál, hanem általános történeti ismeretekkel kell ellátnia a jövendő történeti muzeológusokat.

Külön kérdés, de tematikailag a legszorosabban idetartozik azoknak az ismeretek elsajátítása, amelyek a muzeológusnak mint a közművelődés mindenkori művelőjének társadalmi-kultúrpolitikai funkciójából következik. És ezek: a társadalom-lélektani, „kiállítás-pszichológiai", szociológiai ismeretek. Nem nehéz belátni, hogy a korszerű ismeretterjesztés nélkülözhetetlen elemei az e téren szerzett ismeretek. A történeti muzeológus képzésben tehát helyet kell kapnia olyan társadalmi (a mai társadalomra vonatkozó), esztétikai, pszichológiai műveltséganyagnak, amely a muzeológus (tudományos) feldolgozó munkát (egyben a történeti muzeológus közművelődési szerepét) segíti.

Az viszont már ismét egy metodikai sajátosság, hogy a múzeum közönség felé fordulása nem egyszerű „ismeretterjesztés", a szónak abban az értelmében, hogy ismert dolgokat közérthető, népszerű formában közvetít a közönség részére. A történeti muzeológus, épp abból következően, hogy a bemutatandó történeti téma forrásanyaga azt a speciális ismeretanyagot kívánja, amely tudományága egyik sajátossága is, s hogy minden, akár ismert, elfogadott történeti megállapítást a tárgyi emlékek síkján tesz megragadhatóvá, egy olyan alkotó munkát végez, mely lehet ugyan, hogy társadalmilag az „ismeretterjesztés" kategóriájába szorul, de metodológiailag a bizonyítandó tétel sajátos forrásanyagon történő bizonyítási lehetőségeinek szüntelen, végtelen-variációs tudományos-feldolgozó tevékenységének minősül.

C) A metodológiai fejezetben azt igyekeztünk bizonyítani, hogy „általános muzeológia" mint tudomány nem létezik. Már ott is jeleztük, hogy ez nem jelent korántsem a *„múzeumi ismeretek"* fontosságának lebecsülését. Mint oktatási tárgy természetesen tartalmaznia kell az újkortörténeti muzeológus képzésnek a minden múzeumban dolgozó számára szükséges technikai ismereteket (a fotótechnikától a megfelelő tárolási hőmérséklet biztosításáig), különös hangsúllyal a történeti muzeológia forrásanyagának feltárásával, őrzésével kapcsolatba hozható ismeretekre. Csak előre bocsátott megjegyzésként: ezek lesznek szükségszerűen azok a „tárgyak", melyeket a múzeumi gyakorlat keretében kielégítően elsajátíthatnak a növendékek.

D) A *helytörténet* látszólag különálló tárgycsoportja a tervtanulmánynak. Pedig valójában a legszorosabban kapcsolódik a metodológiai alapelvekhez, ugyanakkor a múzeumok közművelődési funkciójához.

Amennyiben elfogadjuk az újkortörténeti múzeológiának a tudományok rendszerében elfoglalt helyéről mondottakat, úgy mind a forrásfeltárás, mind a feldolgozás folymatában a „helytörténeti" szempontoknak rendkívüli jelentősége van. Anélkül, hogy a „helytörténet" fogalma és a történeti kutatáson belüli funkciója körül keletkezett vitába beleszólnánk, mi a helytörténet fogalmát kettős értelemben használjuk a történettudományon belül. Egyszer jelenti azt a hagyományosan kialakult kutatói tevékenységet amely adott területi egység történetének kutatására irányul (közvetlenül visszanyúlva a német Ortsgeschichte studiumához), másrészt viszont egy szempontrendszer érvényre juttatását értjük a helytörténet történettudománybeli funkcióján: annak az általában elfogadott, de újkorkutatásunkban nem eléggé követett szempontnak az érvényesülését a történeti kutatásban, amely minden forrásunkat, vagy magát a történelmi jelenséget i

hangsúlyozottan a keletkezés helyi körülményeiben kívánja vizsgálni. Az újkortörténeti muzeológiának mindkét értelemben szüksége van a „helytörténet"-re.

Elméleti szempontból mint tudományág, szinte szükségszerűen „helytörténeti" studium. A muzeológiáról mint forrástanról elmondottuk, hogy a történeti muzeológia egyik fontos funkciója a tudományok rendszerén belül a történelem ránkmaradt tárgyi forrásanyagának megvilágítása, keletkezése körülményeinek, majd a társadalom életében betöltött eszközfunkciójának tisztázása. Arra is utaltunk, hogy a tárgyi forrásanyag specifikuma pl. a levéltári forrásokhoz képest éppen ebben az eszközfunkcióban rejlik, s ebből származik a tárgyi forrásanyag meghatározó jellegű szociális töltése. Mindezt továbbgondolva helytörténet-történettudomány-történeti muzeológia relációjában, könnyű belátni, hogy a történeti muzeológia mint forrástan állandóan helytörténetet művel abban az értelemben, hogy a helytörténet mint kutatási szempont állandóan jelen van a kutatásban. Ha ugyanis az írott forrásanyag keletkezési körülményeinek provenienciájának feltárásához szükséges az adott forrásanyag társadalmi körülményeinek helyi meghatározottságát tisztán látni, akkor a tárgyi emlékanyag esetében – amely éppen e mindig is helyi társadalmi-kulturális környezetben viselt funkciója következtében válik forrássá – fokozottan szükséges mindez. Hiszen *tárgyi forrásanyagunk éppen tömeges jellegéből következően a különböző társadalmi közegben teljesen különböző társadalmi-kulturális viszonyoknak válik hordozójává, s azoknak mint forrás – a muzeológus, a történész számára – tükrözőjévé.* Ugyanahhoz a többezer példányban készült használati tárgyhoz más társadalmi töltés tapadhat a nagyon is helyhezkötött társadalmi folyamatok következtében. Különösen erős e sajátosság a dinamikus társadalomfejlődési periódusokban. Nem arról van természetesen szó, hogy pl. a fürdőszobai felszerelést, eszközöket a falusi vagy a vidéki lakásokban nem ugyanarra a tisztálkodási, célra használták volna pl. a felszabadulás utáni évtizedekben, de az már pl. ismert jelenség, hogy a városi polgári lakások ugyanazon Lampart-fürdőkádja, vagy színes fajansz mosdótálja, mennyezetig csempézett fürdőszobafalai más társadalmi-presztízs struktúrát közvetítenek a kortörténet kutatójának, mint az 1960-as évek terjeszkedő vagy újjáépített parasztházainak ugyanilyen berendezettsége; nemcsak annyiban, hogy az egyiknél a megszokott mindennapi élet használati tartozéka, a másik esetben pedig csak a következő generáció használja majd azt ugyanilyen természetességgel, hanem abban a vonatkozásban is, hogy egyik helyen már semmi társadalmi hierarchiát nem közvetítő tárgyi forrásanyag, a másik esetben viszont ilyen jellege szinte döntő. De szólhatnánk ugyanebből a korszakból a lakberendezés egyéb darabjainak elütő társadalmi tartalmat hordozó szerepéről, vagy a korábbi korszakok még élesebb társadalmi különbséget közvetítő példáiról. *Az újkortörténeti muzeológiában tehát fokozottabban van jelen a helytörténeti szempont, mint az egyéb történeti tudományokban.*

S ha a tudományos gyakorlatban ilyen helyet kap a helytörténet, magától értetődik, hogy az újkortörténeti muzeológiában, mint képzési tárgyban is szerepeljen, mégpedig igen határozottan módszertani jelleggel.

Más okokból, a múzeum közművelődési funkciójából következően is szükség van arra, hogy a történeti (jelen esetben az újkortörténeti) muzeológia mint képzési szak tartalmazzon helytörténeti módszertani ismeretanyagot. A múzeumi hálózat fejlődése mind határozottabban teszi lehetővé a helyi tárgyi emlékek mind komplexebb szemléletű feltárását, feldolgozását (minek következtében mint szaktudomány is mindinkább „hely-

történeti"-vé alakul), ugyanakkor a múzeum mind határozottabban válhat a helytörténeti kutatások, és egyúttal az ehhez kapcsolódó közművelődési tevékenység központjává. Gondolom, ez utóbbi összefüggés részletes kifejtése már elfogadottsága miatt sem szükséges ehelyütt.

A helytörténet és ennek módszertani kérdései az újkortörténeti muzeológiának mint képzési szaknak tehát szerves részei, amelyek bizonyos mértékig kiegészítik a képzés folyamán az elméleti-módszertani felkészítést, részben pedig előkészítik a muzeológust a reá háruló közművelődési szerepre.

2.) Újkortörténeti muzeológia mint „tantárgyak" együttese

Ahogy a történeti muzeológiának a történeti tudományokhoz való viszonya tárgyalásakor törekedtünk szem előtt tartani: az új tudományos diszciplína helyének megtalálása akár az egyszerűsítések veszélyét is jelentő – határozott konturok megrajzolását kívánja, úgy az új képzési szak helyének kijelölése is annak világos tisztázását kívánja majd: mint helyezkedik el a képzési szakok, sőt az oktatási tárgyak rendszerében. Noha mindez már az oktatási intézmények megfelelő szakembereinek feladata, annyit előrebocsáthatunk, hogy e viszony meghatározásának alapját a tudományelméleti alapelvek és azok további kimunkálása képezheti. Mivel a kettő – a metodológiai alapelvek és a képzési szak tematikája – között ha azonosság (mint az előbbiekben láthattuk) nem is, de szükségszerűen összhang áll fenn, ezért úgy érezzük, további fejtegetéseinkben mintegy következtetésekként előzetes javaslatot is tehetünk a képzési tematika főbb tartalmi egységeire.

A) *Köztörténet*

Amennyiben az újkori muzeológiát nem csak történelemszakosok vehetik fel: a történelemszakosok részére kötelező óraszámban és tematikával. Történelemszakosok számára természetesen ez kiesik.

B) *Társadalom- és művelődéstörténet*

(különös tekintettel a dolgozó osztályok történetére).

Ezen belül:

1. A magyar társadalom története az új és legújabb korban. *Az anyagi kultúra története*
2. Művelődés- és műveltségtörténet. (Különös tekintettel az egyes társadalmi osztályok műveltségi anyagára.)
3. A termelési munkaeszközök és technika története.

C) *Muzeológia mint forrástan*

1. Általános forrástan; a történeti források típusa, természete
2. Az újkortörténeti segédtudományok és muzeológia (numizmatika, paleográfia stb.) Általános művészettörténet, építészettörténet, iparművészet-történet; a felső-közép- és alsószintű közigazgatás története.

D) *Múzeológiai alapismeretek*

1. A muzeológia tárgya; muzeológia mint tudomány; múzeumügy és a múzeumok története az új- és legújabbkorban
2. Szakmuzeológiai ismeretek
3. A múzeumi gyakorlat (múzeum felszerelése, technikai kérdések stb.).

E) *Múzeum és közművelődés*

1. A múzeum közművelődési szervezetünkben és kultúrpolitikánkban. A közművelődési intézmények Magyarországon a felszabadulás után.
2. Múzeum és közönsége (a kiállítás). Művelődésszociológiai és szociálpszichológiai ismeretek.
3. Helytörténet és múzeum.

*

E javaslat csak azokat a főbb tematikai köröket jelöli, amelyekre a majd kialakítandó tantervi koncepció, végül pedig a tanterv maga felépül*het*. Noha a sorrend bizonyos fontossági sorrendiség is egyben, korántsem jelenti azt itt megnevezett 5 egység, hogy a tanórák számának szétosztásában is tükröződnie kell e tartalmi szempontú csoportosításnak. Az egységek (A-E) nem azonos óraszámot igénylő „tantárgyblokkok". (Nagyon is elképzelhető, hogy pl. az első helyen kiemelt köztörténet rovására a művelődés- és társadalomtörténetet előnyben részesítsük és így tovább.)

VITA AZ ÉRTELMISÉG FEJLŐDÉSÉRŐL A 18. SZÁZADBAN

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya 1977. május 30-án vitaülést rendezett az értelmiség fejlődéséről a 18. században. A vitára meghívták a par excellence történészeken kívül a rokon szaktudományok (orvostörténet, irodalomtörténet, szociológia) képviselőit is. A hivatalosan felkért hozzászólók Antall József, H. Balázs Éva, Bíró Ferenc, Heckenast Gusztáv, Huszár Tibor és Kosáry Domokos voltak.

Kosáry Domokos (vitavezető) megnyitójában az értelmiség-kutatás célját az értelmiségnek az ország fejlődéséhez való hozzájárulása vizsgálatában jelölte meg. Kiemelte, hogy ennek ismeretére a mai értelmiségnek is szüksége van. Bár a téma kutatásának számottevő eredményei vannak (elsősorban tudománytörténeti összefoglalók, valamint monografikus feldolgozások), a vitaülés feladata nem annyira a kész eredmények prezentálása, mint inkább a feltárnivaló felmérése s a vélemények konfrontálása. A 18. századról kialakult nézetek még sok vonatkozásban tisztázásra szorulnak. Ilyen problémák pl. a 18. század hanyatló, vagy fejlődő jellegének kérdése, a felvilágosult abszolutista kultúrpolitika értékelése, a németesítés és a Ratio Educationis kapcsolata stb. Ezeket a kérdéseket tudományos módszerekkel kell megvizsgálni.

A vitavezető ezután rátért annak a négy problémakörnek ismertetésére, amelynek megbeszélését javasolta. Ezek:

I. Mennyiben és miért, milyen szükségletek következtében nőtt meg az értelmiség létszáma és funkciója a 18. században?

(Alkérdések: Indokolt-e a modern, hivatásos értelmiség kezdeteit a 18. században keresni? Mi volt a létszámnövekedés, színvonalemelkedés s a funkció jelentékenyebbé válásának oka? Mennyiben igényelte ezt az ország fejlődése? Mennyiben idézte ezt elő a felvilágosult abszolutista állam színvonalemelési törekvése, a szakképzett hivatalnokképzés bevezetésével? Mennyiben igényelt értelmiségieket a hazai birtokos nemesség feltételeinek változása? Mennyiben segítette elő az értelmiség számának növekedését a felvilágosult rendi műveltségi program?)

II. Az értelmiség képzésének és működésének milyen intézményes keretei voltak?

(Alkérdések: Mit jelentett az iskolaügy állami ellenőrzése? Mennyiben volt pozitív, ill. negatív hatású a Ratio Educationis? Mit jelentett ez az egyes iskolatípusoknál? Hogyan érvényesült az oktatás különböző szintjein? Mennyiben különbözött az egyházi és a világi iskolák helyzete? Milyen jelentősége volt az egyetemi reformnak? Mit jelentettek a külföldi egyetemeken folytatott tanulmányok? Mit tudunk az értelmiség társadalmi utánpótlásáról?)

III. Mi volt az értelmiség helye a hazai társadalomban, kulturális életben, politikában?

(Alkérdések: Kit nevezünk értelmiséginek? Vajon a kulturális elit azonos-e az értelmiséggel? Melyek az értelmiség kritériumai (szakképzettség, stb)? Milyen volt az

értelmiség felekezeti, anyanyelvi és társadalmi szintek szerinti megoszlása? Mit jelentett a színvonalemelkedés a tanárok, illetve a tanítók szintjén? Hogyan változott az értelmiség megoszlása a különböző oktatási szinteken? Mennyiben volt javulás társadalmi elismerésükben? Milyen szerepe volt ennek az értelmiségnek a politikában?)

IV. Mi volt a hazai értelmiség helye az európai értelmiségen belül?

(Alkérdések: A külföldi egyetemeken folytatott tanulmányok (mint közvetlen nemzetközi kapcsolatok) jelentősége. Milyen volt az egykorú értelmiség tudományos színvonala? Mennyiben tudtak betagolódni a magyar értelmiségiek a nemzetközi tudományos életbe? Milyen volt az európai „perifériák" értelmisége és a legfejlettebb nyugat-európai „fennsík" szellemi életének viszonya? Mit jelentett a hazai értelmiség számára a fejlettebb példa ismerete?)

Az eszmecsere az értelmiség létszámnövekedését és funkcióváltozását előidéző szükségletekről kezdődött meg.

Hajagos Ferenc felszólalásában a demográfiai robbanás jelentőségéről beszélt, s ennek, valamint a békés fejlődésnek tulajdonította, hogy több idő jutott a művelődésre.

Diószegi István a demográfiai helyzettel kapcsolatban a járványokról és a csecsemőhalandóság alakulásáról érdeklődött a korszak kutatóitól.

Karasszon Dénes hozzászólásában a járványok jelentőségét hangsúlyozta, melyet a történészek nem vesznek kellően figyelembe. Rámutatott, hogy a pestis megfékezése pl. konkrét egészségügyi intézkedések eredménye volt. Megkérdezte, hogy hogyan látják a kutatók az orvosértelmiség szerepét s a materialista gondolkodás térhódítására gyakorolt befolyásukat.

A feltett kérdésekre válaszul *H. Balázs Éva* az értelmiség városhoz kötődésének jelenségét emelte ki. A legfejlettebb európai területeken a városok számának növekedése és az értelmiség arányának emelkedése között szoros összefüggés van. Ugy vélte, aligha fogadható el Itáliának a perifériákhoz utalása. Megállapította, hogy az itáliai, németalföldi és angol területeken a városi lakosság és ebből adódóan az értelmiség arányszáma magas volt. Utalt arra, hogy a demográfiai eredmények és a járványok megfékezésében elért sikerek részben az orvostudomány fejlődéséből, részben azonban a táplálkozás javulásából adódtak. A megfelelő táplálkozás és az éhínségek ritkulása például nagymértékben hozzájárult a pestis csökkenéséhez.

Antall József egyetértett azzal, hogy a táplálkozásnak nagy szerepe volt a szervezet ellenállóképességének növelésében, de a járványok megfékezése elsősorban mégis prevenciót igényel. Felhívta a figyelmet arra a történetileg jelentős tényre, hogy a járványok csökkenését a török visszahúzódása és a Közel-Kelettel való kapcsolat leszűkülése is elősegítette. Az állam közegészségügyi szervező tevékenységét európai jelentőségűnek tartja. Ezeknek az intézkedéseknek, vagyis a megelőzésnek a története tartozik a kérdés egyik feléhez, míg a gyógyítás története (a védőoltás feltalálása, a csecsemőhalandóság kérdése) a tudománytörténethez tartozik és a kérdés másik felét alkotja.

Kosáry Domokos elmondotta: a demográfiai növekedés számbavételén túl a gazdasági háttér egészét kell figyelembe venni. Az állami közegészségügyi intézkedésekről szólva rámutatott, hogy a Habsburg-állam már a század első felében is hozott ilyeneket. Rendelet kötelezte a megyéket arra, hogy tisztiorvosokat tartsanak. Egyetért Karasszon

Dénes véleményével, hogy ezeket a katasztrófákat nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy történetkutatásunk elsősorban nem a járványok eseménytörténetének leírásával, hanem a társadalmi-gazdasági feltételeik meghatározásával foglalkozik.

Heckenast Gusztáv is jogosnak tartotta az orvostörténészek szemrehányását a járványok jelentőségének alábecsülésével kapcsolatban. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy ennek kutatástechnikai okai vannak, mivel az erre vonatkozó forrásanyag nehezen hozzáférhető.

Buzinkay Géza hozzászólásában az értelmiség fogalmi meghatározásának nehézségeiről, valamint a magyarországi értelmiség művelődési elképzeléseinek sajátosságairól beszélt. Problematikusnak tartja, hogy jogos-e a magyar történelemben a reformkor előtt értelmiségről beszélni. Véleménye szerint korábban az értelmiségi fogalmat csak megszorításokkal alkalmazhatjuk, mivel a 18. századi értelmiségnek semmi olyan csoport-, vagy rétegtudata, ill. érdeke nem volt, mely a különböző feudális osztályokhoz, ill. rétegekhez kapcsolódó értelmiségieket összefogta volna. Buzinkay szerint a 18. század végén Magyarországon a „megcsontosodott feudalizmus" időszakában nem annyira a valóságos gazdasági, vagy társadalmi mozgatóerők késztettek haladásra, sokkal inkább a művelődési eszmékkel próbálták felülről forradalmasítani a társadalmat. Ebből az az ellentmondás adódik, hogy amíg csak megszorítással beszélhetünk értelmiségről, addig a műveltségnek a hazai társadalomtörténeti fejlődésben lényegesen kiemeltebb szerepe volt, mint a nyugat-európai társadalmakban.

Spira György azt a kérdést vetette fel, hogy az értelmiségfogalom kritériumai között a származást, a megélhetést, vagy a hivatásszerű foglalkozást tekintsük-e döntőnek. Értelmiséginek tartsuk-e a papi fizetésből élő írókat, vagy pl. az akadémiai képzettségű hivatalnokokat? Az oklevélíró szerzetesek és a mai gépírók között hol helyezkedik el a 18. századi értelmiségi, vagyis milyen szerepe volt magának az írástudásnak? Az értelmiség szerepének megnövekedését előidéző állami igények, egyházi igények és a társadalom belső fejlődéséből fakadó szükségletek egymással ellentétesek voltak-e, vagy együttesen hatottak?

Kosáry Domokos a Buzinkay Géza által felvetett kérdésekre reflektálva elmondotta: annak ellenére, hogy az értelmiségnek nem volt olyan közös érdeke, vagy közös tudata, amely egy réteget összefog, mégis beszélhetünk értelmiségről. A közös tudat hiánya ugyanis az értelmiség megosztottságából adódott. Kifejtette, hogy nem lehet osztályöntudatot számon kérni egy olyan társadalmi elemtől, amely nem osztály. Az azonban, hogy az értelmiségiek társadalmilag és politikailag nem voltak önállóak, hanem más, meglévő erőkhöz kapcsolódtak, azt is jelenti, hogy volt bennük egy közös törekvés erre a kapcsolódásra.

Antall József is elsőrendű feladatnak tartotta annak tisztázását, hogy mit tekinthetünk értelmiségnek. Véleménye szerint az értelmiség réteg-, ill. csoport-jellegéből következik sokfélesége. Mivel potenciálisan valamennyi társadalmi osztály megadta a lehetőséget az értelmiséggé válásra, az értelmiségiek között nem állt fenn érdekazonosság, ebből következik, hogy nem lehet egységes tudatról beszélni. Antall a hagyományos kategóriákon túl szükségesnek tartotta a kulturális és politikai elit és az értelmiség közti határ meghúzását, s a döntési jog lehetőségét jelölte meg határvonalként. Az értelmiség kialakulásának folyamatában a szakszerűség szükséglete volt a döntő. Az értelmiség

szakértelmet ad, de nem dönthet, a döntési jog az elit birtokában volt. A fogalmi meghatározásnál a sokféleséget kell szem előtt tartani: sem vertikálisan, sem horizontálisan nem lehet egységes értelmiségről beszélni. Abból is adódnak nehézségek, ha a mai kategóriákat vetítjük vissza s ezek gyökereit keressük.

Számos szakterület a 18. században nem tekinthető értelmiséginek, mivel csak a 18. század végi, 19. század eleji értelmiség-képzés intézményesített formája tette lehetővé, hogy azokból értelmiségi pályák váljanak. Hangsúlyozta, hogy nem lehet mereven meghatározni a fogalmat, hanem magát az intellektualizálódási folyamatot kell vizsgálni. A szakszerűség igényéből kiindulva különbséget kell tenni az értelmiségnek az elithez, vagyis az alapvető államhatalmi döntésekben részt kapó réteghez tartozó része és a szorosabb értelemben vett szakértelmiséghez tartozók között.

Antall József hozzászólását követően *Huszár Tibor* kért szót. Először arról beszélt, hogy a 18. századi magyar értelmiség szerepének megítéléséhez a 18. század általános értékelése szükséges. Tisztázásra vár, hogy milyen ideológiák és eszmeáramlatok hatottak. Utalt a Szekfű Gyula és Németh László közötti, a század értékeléséről folytatott vitára. Ezután rátért a definíció kérdésére. Elmondta, hogy az értelmiségre is vonatkozik az egyes szociológiai kategoriák adott történeti kontextusban való értelmezése. Annak ellenére, hogy az értelmiségi tevékenységnek minden korszakban vannak bizonyos közös jellemzői, mégsem lehet egy tértől és időtől elvonatkoztatott definíciót alkotni. Az egyes korszakok értelmiségei más-más szociológiai jellemzőkkel írhatók le, más-más struktúrába tagolódnak be s így intellektuális funkciójuk is eltérő. Bár vannak a kultúra folytonosságából és az intellektuális munka természetéből adódó közös érintkezési pontok, az értelmiség társadalmi elhelyezkedését, presztízsét, funkcióit mégis csak a konkrét struktúrából lehet levezetni. Kitért arra, hogy mivel a várost is történeti kategóriaként kell értelmezni, problematikusnak tartja a város és az értelmiség összekapcsolását. A továbbiakban arról beszélt, hogy mikortól datálható a magyar és az európai kultúra közti fáziseltérés. Hangsúlyozta, hogy a polgári értelmiség kialakulása egy több évszázados folyamat volt, mely az itáliai reneszánsztól kezdve Franciaországon, Németalföldön és Anglián keresztül más-más hangsúlyokkal és színezetekkel ment végbe. Magyarországon – pontosabban Erdélyben – e folyamat kezdetei a 16–17. században csak nyomokban lelhetők fel. A kelet-európai kultúrát, értékmintákat és távlatokat társadalmi bázis és támogatás híján nem tudta realizálni. Ebben a folyamatban azért tartja a 18. századot cezúrának, mert ekkor hazánkban is létrejöttek a szakértelmiség kialakulásának bizonyos társadalmi feltételei.

Ezt követően Huszár Tibor a Buzinkay Géza által felvetett problémára reflektált s kifejtette álláspontját azzal kapcsolatban, hogy a társadalmi homogenitást kritériumnak kell-e tekinteni. Huszár szerint bizonyos intellektuális funkcióknak a különböző korokban más-más csoport, ill. réteg a hordozója. Az egyes társadalmi osztályok kulturális funkciójáról a következőket állapította meg: az európai tájékozottságú műpártoló főnemesi réteg közvetítette a szakértelmiség felé az európai kultúrában végbemenő fordulatot, így egy bizonyos kultúraközvetítő funkciót vállalt. A köznemességet ez a fordulat váratlanul érte, mivel kulturális bázisa nem tette őt alkalmassá az átállásra. Mivel a városok fejlettsége elmaradt a nyugat-európai átlagtól, így a polgári bázis hiányzott. Mindez egy sajátos kelet-európai fejlődést eredményezett. Elsősorban Magyarországon és Lengyelországban, ahol azok az intellektuális funkciót teljesítő emberek, akik Nyugat-

Európában a polgári rétegbe, vagy a művelt rendekbe sorolódtak, hazánkban nem találják meg azt a réteget, amely befogadja őket, ill. amellyel össze tudnak olvadni. Ebből következik, hogy az értelmiségnek elkülönülési tendenciája volt, külön-tudata mutatható ki. Ez a misszió-tudat a 18. század végén még nem volt olyan erőteljes, mint amilyenné később vált. Hozzátette még, hogy ezt a jelenséget nem tartja az értelmiségi lét sine qua non-jának, de a 18. század végi Magyarországon volt ilyen irányú tendencia.

A vita *Kosáry Domokos* felszólalásával folytatódott. Antall Józsefnek felelve, a mai kategóriák visszavetítésének problematikusságáról szólva hangsúlyozta, hogy a történészi megközelítés itt csak a 18. század egykorú, objektív valóságára irányulhat. A kérdésfeltevésre azonban a jelennek is van beleszólása. A kérdések változása jogos s ezáltal változik a történettudomány is. Huszár Tibornak válaszolva, az egyes korszakok értelmiségi funkciói összehasonlításának lehetőségére vonatkozó fenntartásaival kapcsolatban a következőket mondotta: egyetért azzal, hogy nem lehet valamiféle parttalan értelmiségi fogalmat használni. Az összehasonlító módszernek az az aranyszabálya, hogy nem a látszólag hasonlót kell összehasonlítani, hanem csak olyan jelenségeket, melyek lényegében ugyanazon történeti folyamat tartozékai. Így a 18. századi magyar értelmiség és az egykorú, vagy valamivel korábbi nyugat-európai értelmiség összehasonlításáról beszélhetünk. De, véleménye szerint, nem kell a 15. századig visszamenni. A kulturális elit jelentősége és a szakszerűségi igény aránya a 18. században kezd változni Magyarországon, s így a későbbi modern értelmiség előfutára ekkor alakul ki.

A következő hozzászóló *Bíró Ferenc* hangsúlyozta, hogy mondanivalóját az író-értelmiségre szűkíti. A 18. századi magyar irodalom történetében a nemesi elit és a laicizálódó értelmiség volt a két fő tényező. Az 1750-es évektől kb. 1780-ig jelentős szerepet játszik az az értelmiségi réteg, amelyet laicizálódó egyházi értelmiségnek nevezhetünk. Azokat az egyházi keretek közt működő írókat sorolta ebbe a kategóriába, akiket vonzalmaik, nosztalgiáik már a nemességhez húztak, az 1765-ös évtől (Orczy és Bessenyei fellépésétől kezdve), majd az 1770-es években a nemesi elit vált uralkodóvá. Az 1770-es évek elmúltával ez a nemesi elit már nem jelentkezett irodalmi művekkel s az új nemzedékben ismét az értelmiség, annak már laicizálódott része vált hangadóvá. Ennek az értelmiségnek – melynek a szakszerűség a meghatározó jegye – megélhetését a szellemi tevékenység biztosította. Ilyen nem-nemes származású értelmiség volt Verseghy, Dayka, Virág, Csokonai, Fazekas és Kármán. Mellettük Kazinczy, Gvadányi és Ráday helyzete volt a kivételes. A felekezeti, származási és ebből következően műveltségbeli különbségek és az eltérő politikai orientáció okozta, hogy nem volt kohézió az értelmiségen belül. A 19. század első két évtizedében ismét a nemesi elit uralkodott az irodalomban. A 18. század vége és a 19. század első két évtizede író-értelmiségének helyzetét vizsgálva tehát megállapítható, hogy e két értelmiségi kategória ütközése, hegemóniájának változása állt az irodalmi közélet központjába.

Bíró Ferenc hozzászólására reflektálva *Kosáry Domokos* kiemelte, hogy az értelmiségiek csak az irodalomban uralkodtak és nem a politikában. Az 1790-es évek elejére a felvilágosodásnak azt a változatát képviselték, amely a polgári felvilágosodást tűzte programjául. 1795 után viszont a nemesség a forradalomtól megriadva politikai okokból fordult el a progressziótól. A felvilágosodásnak sok eleme továbbélt, de világnézeti síkon nem érvényesült.

Ezt követően *Somogyi Éva* tett fel kérdéseket: milyen szerepe volt az abszolutista államnak az önálló értelmiség kialakításában; milyen igény jelentkezett az állam részéről a bürokrácia működésével kapcsolatban; valamint milyen kapcsolat volt a birodalom nyugati fele, ill. Magyarország állami tisztviselőinek képzettsége s szemlélete között?

H. Balázs Éva válaszában az értelmiség számáról s az állami bürokrácia társadalmi összetételéről, a magyar és a lengyel helyzet különbségéről, valamint a szakszerű hivatalnokképzésről beszélt. Hivatkozott Benda Kálmán számításaira, aki a II. József-féle összeírás és Schwartner Márton statisztikája alapján kb. 15 ezerre becsülte a hazai értelmiség számát. Hozzátette, hogy ebből 1500 fő Pest-Budán élt, s ez a központhoz kapcsolódás fontos tényező volt a polgári nemzetté válásban betöltött szerepükben. Ebből az 1500 főből 467 fő tartozott a hivatalnoki réteghez. Összehasonlította a Helytartótanács és a Kamara hivatalnokgárdájának társadalmi összetételét és megállapította, hogy a Kamarában több volt a polgári szakember (bár a vezető funkciókat a nemesek gyakorolták), a Helytartótanácsban pedig a kulcspozíciókat az újarisztokrácia tagjai töltötték be. Br. Podmaniczky József és mások példáját hozta fel, akik a tereziánus nemesítés által váltak az újarisztokrácia tagjaivá. Kiemelte, hogy a régi és az új arisztokrata családoknak az értelmiséghez fűződő viszonya lényegesen különbözött. Az 1780-as évekre a progresszív nemesség az értelmiségi réteg szövetségesévé vált. Ezt H. Balázs Éva magyar specifikumnak tartja, a más indíttatású és más típusú lengyel nemes-értelmiség kapcsolódással szemben. Magyarországon a főurak és titkárjaik „kliensi kapcsolatáról" beszélhetünk. Ez a zömmel az 1780-as években létrejött függési viszony azért nevezhető „kliensi" viszonynak, mivel a régi, feudális jellegű kapcsolattól különbözött. Lényeges, hogy az ilyen értelmiségiek nagy számban töltöttek be megyei hivatalokat is. Vitázott azzal a nézettel, amely szerint a megye a reakció fellegvára lett volna. II. József kerületi beosztása következtében egy „szakszerűségre-ítélt" hivatali gárda nevelődött föl. Az 1785-ben megindult, s néhány éven át tartó szakszerű hivatalnokképzés eredményeképpen az országban szétszórtan, de kialakult egy európai szintű értelmiségi szakember gárda.

A Somogyi Éva által felvetett kérdésre reflektálva *Kosáry Domokos* elmondotta, hogy a birodalmon belül lényeges eltérés volt az értelmiség társadalmi összetételét tekintve. Az ausztriai értelmiség polgáribb jellegű volt, s társadalmi bázisát a 18. században felemelkedő osztrák-német burzsoázia adta. Magyarországon az értelmiség a köznemesség felemelkedésének folyamatához kapcsolódott, ez magyarázza 1848-as és 1867-es szerepét is.

Huszár Tibor szerint nem tekinthető evidenciának a szaktevékenység és az értelmiségi tevékenység egyenlősége, mivel a ma már egyértelműen értelmiséginek minősíthető tevékenységek közül több csak a polgárosodás folyamán intellektualizálódott. Ugyanígy nem tekinti evidenciának a megélhetés kategóriáját sem. Akkor is lehet ugyanis értelmiségi funkcióról beszélni szerinte, ha nem hivatásszerűen folytattak szellemi tevékenységet. Véleménye szerint az önálló polgárság hiányából fakadt, hogy egy társadalmi bázis nélküli laicizálódó értelmiség alakult ki. Az értelmiség-fogalom kritériumaival kapcsolatban rámutatott, hogy a 18. század rendi társadalmában még nem voltak a 19. századihoz hasonló tiszta rétegképző momentumok. Véleménye szerint a probléma megközelítésénél a funkcionális és strukturális szempont mellett szükséges az értékkritérium bevezetése is.

Heckenast Gusztáv egy, a vitában eddig figyelmen kívül hagyott szempontra mutatott rá. Az értelmiségre vonatkozóan rendelkezésünkre áll egy egykorú hivatalos kategó-

ria: a honoratiores fogalma, s így ebből kell kiindulni. A II. József-kori népszámlálás és a 19. század elején készült összeírások a „nemes", „jobbágy", „városi polgár" kategóriák mellett „honoratiores"-nek nevezték a nemeslevéllel nem rendelkező szellemi foglalkozásúak rétegét. A történetíró végezhet korrekciót az egykorú kategorizáláson, de semmiképpen sem hagyhatja figyelmen kívül azt. Néhány példát hozott fel annak problematikusságára, hogy kit tartottak honoratiornak és kit nem.

Antall József elmondotta: egyetért Huszár Tiborral a szakszerűség kritériumának és az intellektualizálódási folyamatnak összekapcsolása kérdésében. Heckenast Gusztáv felszólalására reflektálva kifejtette, hogy azt kell alapul venni, amit az adott kor értelmiségnek tekint (honoratiores), s ezt kell kiegészíteni azzal, hogy mit sorolunk még ide. Rámutatott, hogy a problémák a mai szociológiai szemlélet és az egykorú jogi szemlélet konfrontálódásából adódnak. Arra az összefüggésre hívta fel továbbá a figyelmet, hogy a 18. századnak a polgári forradalmat megelőző szakasza az infrastruktúra kiépülésének kezdeti szakasza volt, mely szükségszerűen hozta magával a szakszerűség igényét. Az államhatalomnak a klasszikus rendőri-katonai funkcióján túlmenően a korszakban új szerepe lett. Végezetül kifejtette, hogy a szűkebb szakértelmiség többsége nemmagyarokból tevődött össze, mivel a városi polgárságból kikerülő értelmiség első generációjának többségét nem magyar anyanyelvűek alkották. Ez a tény magyarázza bizonyos fokig a szakértelmiség politikai orientációját is. Az asszimilációs folyamat tudati vetülete a nemzeti kérdésben jelentkezett.

A vita lezárása során *Kosáry Domokos* figyelmezetetett arra, hogy mai szemmel olykor a múltbeli jelenségeket bonyolultabbnak látjuk annál, mint amilyenek azok valójában voltak. A 18. századi értelmiségre vonatkozóan nincs kész kategóriánk. Az értelmiség egy olyan folyamat során alakult ki, amely mindinkább a szakszerűség igényét érvényesítette az intellektuális munkában és funkciókban. Ahogy nőtt a szakszerűség igénye, olyan mértékben intellektualizálódott egy-egy szakértelmiségi tevékenység. Ehhez járult a laicizálódási folyamat. Vagyis a fő kritériumok: a szakszerűség igénye, az intellektualizálódó tevékenység és a laicizálódás folyamata. Az akadémiai képzettség csak egy plusz vonása ennek, amely azonban nem feltétlenül csak az értelmiségre, hanem pl. a kulturális elitre is jellemző. A továbbiakban Kosáry Domokos példákkal illusztrálta, hogy az értelmiség fejlődése hogyan ment végbe az igények, a képzés, majd az ezek által kialakított társadalmi helyzet lépcsőfokain. Az orvosi foglalkozás és a mezőgazdasági tevékenység intellektualizálódása területéről hozott példákat. A szakemberképzéssel kapcsolatban kiemelte: annak ellenére, hogy az ipar lassan fejlődött, mind az államnak, mind a nemességnek szüksége volt szakemberekre. Ugyanakkor konfliktusok jelentkeztek mind az egyház és állam, mind pedig az egyház és a földesurak között. Ezzel a kiegészítéssel a vitának arra a megválaszolatlanul hagyott kérdésére utalt, amely a gazdasági-társadalmi feltételek hatására vonatkozott. Szólt a II. József-féle ösztöndíjrendszer kapcsán keletkezett, az állam és az egyház közti konfliktusokról. Rámutatott, hogy az egyházi értelmiség volt a régi típusú értelmiség; az ebből kiváló, s a képzés révén laicizálódó és szakképzettséget szerző embereket tekinthetjük új értelemben vett értelmiségieknek. A fogalmi meghatározás nehézségeire reflektálva újból hangsúlyozta, hogy nem elvont definíció, hanem konkrét történeti fogalom meghatározására kell törekedni. A hazai értelmiség és az európai szellemi élet színvonaláról szólva kifejtette: az elmaradottság nem a vezetők színvonalában jelentkezett, mivel igen magasszintű garnitúra

képezte az értelmiség vezető rétegét. A kelet-európai „periféria" államai korábban is elmaradottak voltak, a 18. században inkább a „behozás" folyamata ment végbe. A 13–14. században egyszer már megindult ilyen folyamat, a 15. század végére már sokat be is hozott az elmaradásból, de korántsem vált teljesen egyenlővé a nyugat-európai „fennsík" színvonalával.

A kelet-európai elkanyarodás a késő feudalizmusban a folyamat megtorpanásához, a polgári irányú fejlődés visszaeséséhez, a feudális osztályok uralma megszilárdulásához s ezzel együtt a második jobbágysághoz vezetett. Ennek fő oka az volt, hogy a 16. századi agrárkonjunktúra a fejlettebb ipari országokban olyan piacot teremtett, amelyet a keleti periféria országai igyekeztek kihasználni. Az adott társadalmi szituációban a feudális urak alkotta legerősebb társadalmi osztály fölözte le ennek hasznát. A parasztság elnyomásának megerősödésével ez a rendi hatalom nagyarányú térnyerésére vezetett a polgársággal és a parasztsággal szemben.

Végezetül abban összegezte a vita tanulságait, hogy ha a mai értelmiség „funkcióbeli" előfutárait keressük, akkor a 18. században találhatunk ilyeneket.

A vita során a társadalomtudományok képviselői a még megoldatlan problémákról szóltak. A korszak szakértői vázolták a kutatási nehézségeket, elsősorban azokat a problémákat, melyek a történeti anyag mai fogalmakkal való megragadásából adódnak. Képet adtak a polgári értelmiség kialakulásának folyamatáról, de nyitva hagyták az értelmiség-definició kritériumainak s e réteg funkciójának problémáját. A vitavezető által összeállított témakörök pedig a további kutatás számára nyújtanak tematikát. Úgy véljük, hogy a most megtartott vita további kutatásokra inspirál. A majd megszülető eredményekről hasznos lenne újból eszmecserét szervezni.

Árvayné Rényi Zsuzsa

GYULA MORAVCSIK:

EINFÜHRUNG IN DIE BYZANTINOLOGIE

(Budapest, Akadémiai Kiadó 1976)

BEVEZETÉS A BIZANTINOLÓGIÁBA

Az alig néhány esztendeje elhunyt kíváló magyar bizantinológus, Moravcsik Gyula művét, amely 1966-ban a Tankönykiadónál „Bevezetés a bizantinológiába" címmel jelent meg, az Akadémiai Kiadó az osztrák Wissenschaftlichen Buchgesellschaft közreműködésével, Engl Géza német fordításában jelentette meg 1976-ban. A jelenlegi fordítás a szélesebb nemzetközi érdeklődés igényeinek kíván eleget tenni, s ennek megfelelően nem csupán a magyar eredeti fordítása, hanem annak átdolgozott kiadása. A jellegzetesen magyar vonatkozású részek (mint pl. „A magyar bizantinológia" c. fejezet) a német nyelvű kiadásban a többi bizantinológiai problémával együtt, annak részeként került feldolgozásra. Még egy rendkívül jelentős körülmény teszi nélkülözhetetlenné használatát az eredeti mellett: Minden egyes fejezeten belül, az egyes részproblémák irodalmánál a német kiadás hozza a két kiadás közt eltelt tíz esztendő során megjelent legfontosabb nemzetközi irodalmat. A kötetet páratlan didaktikai értéke teszi egyedülállóvá a nemzetközi bizantinológiai irodalomban, ugyanis a címben szerényen megjelölt „bevezetés" helyett a bizantinológia tudományának teljes és alapvető keresztmetszetét adja. Ebbe az alapvető teljességbe éppúgy beletartozik a bizantinológia múltjának, történetének ismertetése, mint a jövő feladatainak felvázolása. A filológiai alapvetést a sajátosan történeti jellegű bizánci studiumok követik, s a könyvet Bizánc kulturális örökségének rövid ismertetése zárja. Négy darab térkép, valamint 11 facsimile tábla teszi gazdagabbá, és az oktatás céljaira is sokoldalúan felhasználhatóvá Moravcsik munkáját.

Az „Einführung"-ben tárgyalt problémák az egyes fejezetek sorrendjében vázlatosan áttekintve a következők:

I. A bizantinológia neve és fogalma

A tudományág elnevezésének etimológiája világosan utal Byzantionra, a thrákiai Bosporus menti Bizáncra. A szerző Bizánc lényegét, világtörténeti szerepét A. Heisenberg és G. Ostrogorsky nyomán a következőkben látja: „Bizánc a kereszténnyé lett görög nemzetiségű római birodalom" illetve „római államiság, görög kultúra és keresztény hit a fő forrásai a bizánci fejlődésnek". Bizánc államiságának és kultúrájának ezt a hármas egységét tükrözik a főváros nevei, melyek a görög eredetre, a keresztény alapokra és a rómaiság megszakítatlan folytonosságára utalnak (Byzantion, Konstantinopolis, Nea Rómé). A főváros egyéb, a vele érintkező népek által használt elnevezései (Isztanbul, Carigrad stb) pedig annak a nagy kultúrtörténeti hatásnak a tanúi, amelyet Bizánc ezekre a népekre gyakorolt.

A bizantinológia fogalmát Moravcsik a legáltalánosabban a következőképpen definiálja: „A bizantinológia a történettudomány ama területe, amely Bizánc élettörténetével foglalkozik". Szűkebb meghatározása pedig: „A bizantinológia a hellénológia ama résztudománya, amely Bizánc élet történetével foglalkozik."

II. A bizánci tanulmányok története

A fejezet – címével ellentétben – jóval többet nyújt, mint csupán a bizánci tanulmányok történetét. Megismertet a bizantinológia 19. sz. előtti, valamint a 19. és 20. sz. története mellett a tudományág jelenével is. A bizantinológia 19. és 20. századi történetét az egyes országok sorrendjében, a legjelentősebb bizantinológusok munkásságának ismertetésén keresztül tárgyalja. A magyar eredetitől eltérően, itt kapott szerény helyet a magyar bizantinológia múltjának és jelenének tárgyalása is. A fejezetet a bizantinológia nemzetközi fórumainak ismertetése zárja.

III. Népességi összetétel

A szerző bemutatja, hogy Bizánc lakossága a legkülönfélébb etnikai elemekből tevődött össze, és ez a tarkaság története során az erőszakos hódítások vagy a békés letelepítések útján mindvégig jellemzője maradt. Bizáncban nem az etnikai hovatartozás volt a meghatározó tényező. Alattvalóinak, akik a „római birodalom" polgáraiként magukat „rómainak" nevezték, a bizánci művelődés, s az anyanyelvként vagy második nyelvként használt görög nyelv adott egységes jelleget. A fejezet ismerteti a bizánci birodalom egyes tartományaiban lejátszódott legfontosabb etnikai változások történetét.

IV. A nyelv

Bizánc államszervezetét és anyagi kultúrájának megalapozását Rómától örökölte, de szellemi kultúrájának eredetei – beleértve görög nyelvét is – hellénisztikus alapokra támaszkodnak. A Nagy Sándor óta egységesen beszélt, dialektusoktól mentes köznyelv, a koiné (dialektos) vált a bizánciak nyelvi örökségévé, másrészről pedig a koinéból kialakult bizánci köznyelv továbbfejlődése lett a mai újgörög népnyelv, a dimotiki.

A fejezet a továbbiakban a bizánci köznyelv legfontosabb jellemző vonásait tárgyalja, amelyek már a koiné-ban érzékelhetőek voltak, s végső soron a mai újgörög népnyelvet is kialakították. Nagyon fontos probléma a bizánci kétnyelvűség, a diglosszia kialakulása, amely a természetes nyelvi fejlődéssel szemben a görög nyelv klasszikus korszakát eleveníti fel. Ez az archaizáló tendencia az ú.n. „atticizmus".

V. Az írás

Ebben a fejezetben Moravcsik elsősorban a bizánci írástörténettel foglalkozik. Az írásmód történetének tárgyalása mellett az írásban szükséges anyagok használatának alakulását is bemutatja. Megismerkedhetünk a papirusz, a pergamen és a papíros felhasználási módjával, formáival (tekercs, kódex), valamint alapvető paleográfiai ismereteket is közöl. (könyvírás, okiratírás, kurzívírás; litterae maiusculae, litterae minusculae).

VI. A források

A szerző elsősorban az írásos emlékekkel foglalkozik. A források fajainak felsorolása mellett mindegyiknek tömör jellemzését is nyújtja. A következő forrásokat tárgyalja: kortörténeti monográfia, világkrónika, egyháztörténet, történeti költemények, hagiográfiai iratok, ranglisták, hadtumományi iratok, jogi források (egyházi és világi), püspökségi jegyzékek, zsinati akták, oklevelek stb. A források ismertetését követően utal a forráskutatás és a szövegkritika feladataira és szempontjaira, valamint országok szerint felsorolja a legfontosabb forrásgyűjteményeket. Végül röviden tisztázza a bizánci kronológia és a keresztény időszámítás közti eltéréseket. Ez a fejezet zárja a filológiai alapvetést, s a továbbiakban pedig a sajátosan történeti jellegű bizánci studiumokat tárgyalja.

VII. Társadalom és gazdaság

A bizánci társadalom az ókorból örökölte a rabszolgatartó rendszert, melyet saját belső fejlődése során később a feudalizmus váltott fel. Hogy azonban a feudalizmus kezdete mikorra tehető Bizáncban, s mikorra bontakozik ki a maga teljességében, erre nézve egységes felfogás nincs a kutatók közt. Moravcsik a hűbéri rendszer létrejöttét a 10–12. századra teszi, amikor az addig szabad parasztok (georgoi, stratiotai) földjük révén fokozatosan az államon kívül függő viszonyba kerülnek a nagyobb hűbérúraktól is, és jobbágyokká (paroikoi) lesznek. A társadalom legfelsőnn rétegeit Bizáncban a fővárosi és a tartományi arisztokrácia (dynatoi) alkotta, amely azonban sohasem jelentett születési arisztokráciát, mivel ilyen nem létezett Bizáncban. Az erős társadalmi tagolódás nem jelentett egyúttal az egyes társadalmi rétegek közötti merev válaszfalakat. Mindenkiből minden lehetett, – történetesen bárki felküzdhette magát akár a császári trónra is. A bizánci társadalom áttekintése mellett azonban a fejezet adósunk marad a címben szereplő bizánci gazdaság történetével.

VIII. A bizánci állam életrajza, politikai története

Bizánc története nem a rómaiság ezeréves agóniája, hanem a maga egészében a rabszolgatartó rendszerből a feudalizmusba átmenő új államalakulat története; életét külső és belső, társadalmi, gazdasági és egyéb tényezők, öröklött elemek és spontán, öntörvényű fejlődése alakították. Ennek az „életrajznak" a legfontosabb mozzanatait vázolja a szerző ebben a fejezetben.

IX. Az államszervezet

A fejezet azzal foglalkozik, hogy Bizánc, mely államszervezetét a római császárságtól örökölte, hogyan fejlesztette azt tovább története során. Az állam élén a császár állt, aki az egész római birodalom urának tekintette magát, a nyugati rész felbomlása után (476) is, sőt nemcsak a római birodalom, hanem a keresztény kultúrközösség, az oikumené uraként jelentette be mindenkori világuralmi igényeit. Mindezekben támogatta őt az állami közigaztatás hatalmas gépezete, az óriási hivatalnoki kar. Az állam fő támasza a koronként eltérő alapokon szerveződő hadsereg, melynek tevékenységét Bizánc páratlan diplomáciája, valamint az állami hivatalnokok közé besorolt egyháziak egészítették ki. Ennek alapja az állam és egyház sehol másutt meg nem található szoros kapcsolata.

A legfontosabb közigazgatás a római császárságtól örökölt területi beosztás, a provincia-rendszer átszervezése, s nagyobb egységekbe, (themákba) való összefogásra a 8. századtól kezdve, melyet a külső támadásokkal szembeni hatékonyabb védekezés megszervezése tett indokolttá. Az egyházi beosztás más volt: a négy keleti patriarchátus metropolisokra, azok pedig püspökségekre tagolódtak. A birodalom életében rendkívül fontos szerepet játszottak a fővárost három földrésszel összekötő tengeri utak, valamint a szárazföldi utak hálózata is (via militaris, via Egnatia).

X. A kultúra

A szerző Bizánc kulturális életét elemezve bemutatja, hogyan alakul ki a hellenisztikus, római és keleti elemek szintéziséből egy új kultúra, a bizánci, s hogy ebben a tarka etnikumú birodalomban a legfontosabb karakterisztikum éppen ez az egységesítő jellegű bizánci kultúra. Bizánc a népvándorlás hullámait átvészelte, a művelődés folytonossága megmaradt, s így a korai középkorban messze fölülmúlta a Nyugat kultúráját. A magasabb képzettségben szélesebb rétegek részesültek, mint Nyugaton. Nemcsak egyháziak, hanem világiak, sőt nők is tevékeny alakítói voltak Bizánc kultúrájának. Műveltségük megszerzésének forrásait jelentették a különböző iskolák. Középfokú iskolák voltak a nagyobb városokban, főiskolák pedig a nagyobb kultúrközpontokban működtek, mint pl. Athén, Alexandria, Antiochia. A legnagyobb képzést viszont a fővárosban valószínűleg már Nagy Konstantin óta működő egyetem nyújtotta, s amely egészen Bizánc elestéig fönnállt. Az írásos műveltség széles körökben való elterjedettsége tette lehetővé az igen gazdag *bizánci irodalom* kialakulását. Művelői a

:ársadalom legkülönbözőbb rétegeiből tevődtek össze, s ennek megfelelően más a felső rétegek rchaizáló, atticista nyelvezetű, és megint más az alacsonyabb rétegek népies irodalma. Bizánc a *művé-zetben* alkotta a legnagyobbat: az építészetben, az egyházi festészetben, a mozaikképekben, s az ötvösművészetben (rekeszzománc). *Tudományos* tevékenysége viszont csak az antikvitás öröklött smeretanyagának átmentésére szorítkozott. Óriási jelentőségű volt Justinianus császár működése, aki a *ómai jogot* kodifikáltatta, s ezáltal átmentette az utókor számára.

Rendkívül érdekes megállapításokat tesz a szerző Bizánc kultúrájával kapcsolatban, amikor arra i kérdésre igyekszik válaszolni, hogy miért nem volt Bizáncban igazi „renaissance", az időnként nutatkozó, antik alapokon történő újjászületés jelei ellenére sem.

XI. Bizánc öröksége

Az utolsó fejezetben Moravcsik azt a mély hatást elemzi, amelyet Bizánc gyakorolt a vele rintkező népek életére. A *keleti népek* körül a kereszténység révén a szírek, koptok, etiópok, rmények és grúzok kultúrájára hatott Bizánc, de ez alól a hatás alól a mohamedán népek: az arabok, a zeldzsuk és oszmán törökök sem tudták kivonni magukat.

Mélyebb és döntőbb hatást gyakorolt Bizánc a *szláv népekre.* Ami Róma volt a nyugati ermán-latin népek számára, azt jelentette az Új Róma a szláv népek (bolgárok, szerbek és oroszok) számára. A *románok* kultúrája ugyancsak a bizánci művelődés légkörében fogant, de *Bizánc és a agyarság* érintkezése is jelentős kulturális befolyással járt, még akkor is, ha a magyarság a két kultúra atárovalán végül is a nyugati mellett döntött.

Bizánc hatása – elsősorban Itálián keresztül – Nyugatra is termékenyítőleg hatott, főleg a ivészetek terén. Az antik görög források másolásával és megőrzésével pedig a nyugat-európai umanizmus kialakulását tette lehetővé.

Magyar István

VARGA ENDRE:

A KIRÁLYI CURIA 1780–1850

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974. 274 l.)

Varga Endre több mint négy évtizeden át volt az Országos Levéltár bírósági levéltárainak őadója, gondozója. Ez alatt az idő alatt jól megismerte ezt az anyagot az itt végzett rendezési munkák a kutatók eligazítása során. De főleg az anyag leltározása alatt mélyült el ezekben az iratokban, nikor végig vett mindent a legapróbb részletekig. A töredékében maradt anyag csak úgy vált számára övé, hogy igyekezett megismerni a bíróságokat, szervezetüket, működésüket a peres eljárást, a gforrásokat. Tanulmányozta a régi jogi szerzők írásait. Ezek a munkák azonban a hivatali tennilókat éppen csak hogy érintették, az ilyen ismereteket a patvarista és a juratus a gyakorló évek alatt nökeitől szóban tanulta meg, illetve a curiai kancelláriákban mint segéderő a gyakorlatból sajátította (8. l.) A történetírónak mindezt az ismeretet az iratok egy-egy odavetett megjegyzéséből, a okványostól eltérő eset szűkszavú leírásából, apró mozaikokból kellett összegyűjtenie. A valóság egközelítése az anyaggal való folyamatos foglalkozást és a hiányos adatok mögé látó történetírói szséget kívánt meg. Ennek a jogi műveltségnek a megszerzésével lett Varga Endre a bírósági anyag izi ismerője.

De nem elégedett meg azzal, hogy különös ismeretek birtokába jutott, ezeket közkinccsé ekezett tenni. Ehhez a nagy ismeretanyagot rendszereznie kellett és fel is kellett dolgoznia, hogy az ána következők már iránymutatásával eligazodhassanak. Komoly erőfeszítéssel elkészítette a curiai éltár ismertető leltárát és megírta A királyi curia 1780–1850 c. monográfiát. Az előbbi kéziratban iradt, az utóbbi azonban posztumusz munkaként napvilágot látott.

A munka három részre tagolódik. Az első rész a curia történetét tekinti át 1780-tól 1850-ig. A zel háromnegyed évszázad II. József reformkísérletével kezdődik; a szerző behatóan foglalkozik a

„Novus Ordo" bevezetésével, az igazságszolgáltatás átrendezésével. De a reform csak néhány évig volt érvényben. II. József után visszaállott a korábbi rend, a kezdeményezés azonban nem múlt el nyomtalanul. Egyik legmaradandóbb eredménye volt, hogy az 1790/91. évi országgyűlés a nem nemesek számára is biztosította a fellebbezés jogát. A „Novus Ordo"-hoz hasonló reformra már nem került sor, csak részletintézkedésekkel igyekeztek a bíráskodás menetét gyorsítani, viszont a napóleoni háború fenyegetése, az udvar bizalmatlansága és más külső események ismételten megzavarták a törvénykezés menetét. Lényeges fejlődést hozott az 1840-ben létrejött váltófeltörvényszék. 1849-ben megszűnt a királyi curia, amely nem tudott igazodni a forradalmi átalakulás követeléményeihez. Helyébe két külön bíróság lépett: a hétszemélyes törvényszék és az országos törvényszék. Ezek a szabadságharc eseményeinek kedvezőtlen alakulása folytán éppen csak hogy megkezdhették működésűket.

A második rész a curia szervezetét, ügyvitelét, hatáskörét és illetékességét tárgyalja, külön-külön a királyi táblát, a hétszemélyes táblát és a váltófeltörvényszéket. De külön rámutat a három intézményt, főleg a királyi táblát és a hétszemélyes táblát egységbe összefogó szálakra. Végül a harmadik rész a curiai peres eljárást ismerteti, külön a polgári pereket és külön a büntető pereket. Mindkét csoporton belül külön tárgyalja a táblán indított pereket és külön részt szentel a fellebbezett pereknek.

Az első rész 1780-tól 1850-ig időrendben tárgyalja a curia történetét, a belső változásokat és az országos események beleszólását a legfőbb bíróságok életébe. A második és a harmadik rész viszont tematikai egységek szerint csoportosítja az anyagot, de nagyobb időkeretben, határul az 1724-et és az 1849-et veszi fel. Ebből a szempontból tehát a monográfia nem egységes. Hiányzik a királyi curia történetének rajza 1724-től, a központi bíráskodás átszervezésétől, viszont a curia szervezetének és peres eljárásának tárgyalása 1724-ig megy vissza. Varga Endrének természetesen volt anyaga a curia történetének 1724-től 1780-ig terjedő szakaszára is, és hogy ennek feldolgozásába nem fogott bele, annak megvolt az oka. Talán azért választotta ezt a megoldást, mert úgy látta, hogy siettetni kell a munka befejezését, az egész megírására nem fogja futni az idejéből. Így azután a curia 1724-től 1780-ig terjedő története megiratlan maradt. Pedig ennek a korszaknak is kitűnő ismerője volt. Ez az érthető sietség különben máshol nem látszik meg, és az egyes részek nem egyenletes kidolgozottságából, továbbá a munka belső arányaiból inkább csak sejthető, hogy az eredeti elgondolást teljes egészében nem sikerült megvalósítani. A szerzőnek, aki az elérhető legnagyobb teljességre, pontosságra és következetességre törekedett, külön gondot okozott már az is, hogy teljes anyagát nem dolgozhatta fel, és külön gondot az is, ha valahol nem tudta a maga munkaigényes módszerét a forrásadatok ellenőrzésében, kiegészítésében utolérhetetlen következetességgel végigvinni.

Az intézménytörténetnek egyik alapkérdése: a felhasznált forrásanyag kritikai ellenőrzése Vajon a törvények, rendeletek, utasítások a valóságot tükrözik-e, vagy pedig jól-rosszul éppen csak hogy megközelítik. Erre csak úgy lehet válaszolni, hogy magát a gyakorlatot közvetlenül mutató iratanyagot is bevonjuk a vizsgálódás körébe. Varga Endre nem elégszik meg az utasításokkal, hanem előírásaik érvényesülését a valóságban konkrét esetek során készült iratokkal ellenőrzi. Többször hivatkozik példákra, amelyek az előírások követését, vagy az eltéréseket mutatják. Így a kép amit rajzol, feltétlenül pontos és megbízható. Legfeljebb azt lehetne megjegyezni, hogy az iratanyagból még többet is ki lehetett volna hozni. A megmaradt 7500 táblai pert számszerűleg is ki lehetett volna aknázni. Meg lehetett volna vizsgálni, hogy milyen perek vannak többségben és ez az arány időnként hogyan változik. Fel lehetett volna dolgozni az anyagot abból a szempontból, hogy a perek hogyan oszlanak meg országrészenként, a szereplők társadalmi helyzete szerint, általában mennyi ideig tartott amíg az ügy végére pontot tettek a polgári és a büntetőperek csoportján belül stb. A 7500 pe természetesen csak egy része a curián megfordult ügyeknek, az említett megfigyelésekből is csal hozzávetőleges képet lehetne nyerni. A szerző ezekre a kérdésekre nem tért ki, de azt pontosa bemutatja, hogy a fennmaradt táblai polgári perek milyen 4 csoportba oszthatók és a csoportol összetételét részletesen elemzi. Ugyanígy kitért a büntetőperek csoportjaira is.

Összetételében, szervezetében, ügyintézésében a curia mindvégig megőrizte a feudális vona sokat. Egyre világosabban látszott, hogy a feladatokkal nem tud megbirkózni, egyrészt a háborúk é egyéb külső események miatt alig volt a század elején olyan év, amikor a királyi tábla mind a nég törvényszakot meg tudta volna tartani, a hétszemélyes tábla mérlege még rosszabb; előfordult, hog évente mindössze 2–3 hónapot ülésezett. Ha pedig ehhez hozzávesszük, hogy az eljárás menny különféle halasztási, időhúzási lehetőségre adott alkalmat, amit a munka szemléletesen mutat b

akkor nincsen abban meglepő, hogy ha évről évre növekedett az elintézetlen ügyek száma. A kancellária kívánságára a királyi tábla 1818-ban összeállítást készített, és ez világosan mutatja, hogy a curián 4000 per volt elintézetlen. Több mint 12%-ban már az egész eljárást lefolytatták, úgyhogy csak az ítélet volt hátra. Az elintézetlen táblai perek között voltak olyanok, amelyek 65–70 éve indultak (110–111. l.). Érthető, hogy közben olyan változások történtek, amelyek az eredeti alapállást gyökeresen megmásították. Jó pár olyan pert is hurcoltak a hátralékok között, amelyekben már nem lehetett várni, hogy a felek jelentkeznek és az ügy elintézését kérik. Varga Endre azt is észrevette, hogy a perek közül azok húzódnak el legtovább, amelyek szoros kapcsolatban állanak az ősiséggel. A tüneti kezelés tehát kevés javulást ígért, az egész gazdasági-társadalmi rendszer gyökeres megváltoztatására lett volna szükség. Ezért volt az, hogy akik látták a jogszolgáltatás súlyos hibáit, azt is észrevették, hogy ezeken nem lehet változtatni. A szerző, aki a levéltáros szemével nézte a hatóságok működését, azt is megfigyelte, hogy a központi igazgatási hatóságok ügyintézése és iratkezelése magasabbfokú, mint amilyen a felső bíróságokon megvalósult, ahol nincsen iktatás, hiányzik a központi nyilvántartás. A szerző véleménye természetesen sokban eltér attól az értékeléstől, amit a curia a maga munkájáról adott és eltér a jogtörténeti irodalomtól is. Igyekszik pontos és reális képet adni. Éppen ezért minden oldalról mérlegre állítja a curia működését, észreveszi a pozitívumokat is. Így kiemeli a „Decisiones curiales" a kúria döntvények (Planum Tabulare) jelentőségét, azt a tevékenységet, hogy összegyűjtötték a királyi tábla és a hétszemélyes tábla által hozott végleges ítéleteket, hogy a továbbiakban a bíráskodás számára zsinórmértékül szolgáljanak. Ezek a Corpus Juris hiányait igyekeztek pótolni és az ítélkezésben az egységet mozdították elő, segítették a bírák és az ügyvédek munkáját, különösen attól kezdve, hogy 1880-ban nyomtatásban is közzétették.

Ugyanúgy megemlíti a curiával közvetve összefüggő kezdeményezéseket. Ilyen volt az 1840-ik évi váltótörvény, amely a társadalom igényének megfelelően új bírósági szervezetet létesített a váltóbíráskodáson túlmutató szélesebb hatáskörrel. A törvények megfelelően alakultak meg a váltótörvényszékek és a váltófeltörvényszék. Ezt az utóbbit a curiához csatolták mint annak harmadik tagját. A curia együttes ülésein a váltófeltörnyszék elnöke és bírái is részt vettek. Legfelső fokon pedig a hétszemélyes tábla ítélkezett váltó- és csődügyekben. Ez a törvény és megvalósulása rést ütött a feudális jogszolgáltatási rendszeren; nem nemes bírák is helyet kaptak a királyi curián, a váltóbíráskodásban megszűnt a perek húzásának-halasztásának lehetősége. A váltóbíráskodás új szint hozott a curia életébe is.

Nem sikerült megújítani a büntetőbíráskodást, bár ebben az irányban is történtek kezdeményezések. Az 1827-ik évi országgyűlésen kiküldött bizottság javaslata körül, amely rávilágított a büntetőjog elmaradottságára és élesen bírálta a curiát, nagy vita alakult ki. Az 1840-es országgyűlésen kiküldött választmány tervezete az 1843-ik évi országgyűlés elé került, de a főrendek és az udvar megakadályozták, hogy törvény lehessen belőle. Viszont a curia szempontjából az volt jelentős, hogy a törvénykezés meggyorsítására az országgyűlési végzések növelték a törvénykezésre fordítható időt. 1844-ben leszögezték, hogy a hétszemélyes táblának meg kell tartania a 4 törvényszakot, de azt már az udvar politikai okokból meghiúsította, hogy az országgyűlés alatt is intézzék a táblai pereket. Az udvari kancellária nem is titkolta, hogy az oktaválisi táblai perek tárgyalásának meggyorsítása Magyarországon az amúgy sem elég szilárd birtoklást még bizonytalanabbá tenné. Így aztán gyökeres javulásról nem lehetett szó a régi rendszer fennállása alatt.

Varga Endre módszeréhez tartozik, hogy minden forrást igyekszik felhasználni. Még a postakönyveket is tanúul hívta, ahol iratok nem maradtak meg. Minden felvetődő fogalmat pontosan kifejt, magyaráz. A jelenségeket egészükben be akarja mutatni, ezért olyan részleteket is érint, amelyeket az olvasó nem keresne itt. Így a titkos szervezkedések elleni intézkedések között megemlíti I. Ferenc leiratát a curiához a carbonari-mozgalomról (102. l.). A tartalom sokrétűsége miatt, továbbá a munka ez utóbb érintett sajátossága miatt jó lett volna, ha a kötethez név- és tárgymutató is csatlakozott volna.

Történetírásunknak komoly vesztesége lett volna, ha a szerző ezt a munkát nem tudta volna befejezni. A munka azonban elkészült, és ennek a teljesítménynek a nagy pozitívumával szemben el kell némulnia minden hiányérzetnek, vagy esetleges vitának. A monográfiát Varga Endre úgyszólván ereje fogytáig csiszolgatta-javítgatta. Súlyos betegen a kórházban is az egységesítésről, a jegyzetapparátus pontosabbá tételéről vitatkozott és azon volt, hogy elgondolásai a nyomdakész szövegbe bekerüljenek. Ez azoknak, akik tudtak róla, akaratlanul is eszükbe jut, valahányszor a maradandó értékű munkát kezükbe veszik. Ars longa, vita brevis.

Sinkovics István

A. R. KORSZUNSZKIJ:

ISZTORIJA ISZPANII IX–XIII VEKOV

(Szocial'no-ekonomicseszkie otnosenija i politicseszkij sztroj Auszturo-Leonszkogo i Leono-Kasztil'szkogo korolevsztva)

(Moszkva, Vüszsaja skola 1976. 239 l.)

SPANYOLORSZÁG TÖRTÉNETE A 9–13. SZÁZADBAN

Az Auszturia-Leon és a Leon-Kasztiliai királyság szociális-gazdasági viszonyai és politikai rendszere

Alekszandr R. Korszunszkij neve a népvándorlás korának társadalmi-gazdasági problémáiról szóló munkái révén ismert a szakirodalomban. Most e művével a spanyol történelem egy későbbi szakaszáról ad áttekintést, ami korábbi tanulmányainak továbbfejlesztését jelzi. Jelen monográfia a korábbiakkal abban mutat közös vonást, hogy mindenütt a történelmi korszakváltás kérdései állnak vizsgálódása középpontjában.

A könyv bevezetőjében a spanyol feudalizmus kialakulásának vitás kérdéseit vázolja és a társadalom egészének elemzése során igyekszik választ adni a felvetett problémákra. A címben jelölt korszak elválaszthatatlan a korábbi századok eseményeitől, amelyek közvetlenül hatással voltak a spanyol feudális viszonyok kialakulására. Így a későrómai birodalom, majd a gót királyság intézményei beépültek a társadalom és gazdaság szerkezetébe. Az arab hódítás nem jelentette ezek teljes megsemmisítését, hanem a kialakulóban levő társadalmi rendszert bizánci és perzsa elemekkel ötvözte.

A spanyol államiság a korábbi örökség alapján az arab hódítás után indult fejlődésnek az Ibériai-félsziget északnyugati részében, az Aszturiai királyság megalakulásával 722-ben. A 8.-tól a 10. század végéig terjedő időszakot a szerző a korafeudális korszakként jellemzi. Az életviszonyok ezen a területen egyszerűbbek voltak, mint a gót királyság keleti területén és az állattenyésztésnek jelentős szerepe volt. A királyság területe a 8. század végére lassan kiterjedt és a székhely változásával Leon királyságként szerepelt. Ezen a területen jellemző volt a kis földtulajdon és a faluközösségek túlsúlya. A más területről áttelepülők és a reconquista sikerei érdekében alakult ki a pressura intézménye, amely a műveletlen földeket királyi tulajdonként kisajátította és a földfoglalóknak kiadta.

A reconquista nyomán a kolonizáció folytatódott és újratermelődtek a kistulajdonos szabad közösségek. A terület növekedése azonban nemcsak a királyi hatalom megerősödését jelentette, hanem a partikuláris tendenciákat is megnövelte, így a 10. század közepén önállósult Kasztilia 1035-ben három királyságra szakadt (Kasztilia, Navarra, Aragonia).

A 11. században új lendülettel folytatódott a reconquista és a kolonizáció, amelynek élén a Kasztiliai királyság és a vele egyesült Leon állott. A kolonizáció bázisát a közösségek adták, de ezek már nem azonosíthatók a régi korok falu- és városi szervezeteivel. Az elfoglalt területek és városok meghatározott rendben kerültek felosztásra. Andaluziában pl. a kolonizáció az alábbiak szerint történt: koronabirtokok, világi- és egyházi nagybirtokok, majd a közösség, a consejos területe következett, ahol a földművelő peonok és a járadékkal nem terhelt caballeros földjei voltak. Jelentős, főleg állattenyésztésre alkalmas földterületeket kaptak a lovagrendek, amelyeknek a reconquistában és a feudális hierarchiában megvolt a sajátos szerepük. A szerző kiemeli, hogy a 13. sz.-ig terjedő korban a földadomány túlsúlyban feltételhez kötött, beneficiális jellegű volt és ez összefüggésben van a senior-vazallus rendszer terjedésével.

A reconquista és a kolonizáció a rendi tagozódás és a járadék kisajátításának lehetőségeit is elősegítette. A szabad birtokos parasztság körében általánossá vált a behetria rendszere, amelyek során ezek seniort választottak maguknak. A személyi függés változatos formái mellett a birtokuk részleges, vagy teljes átadására is sor kerülhetett. Hasonló a helyzet az araboktól visszafoglalt városokban, ahol az új betelepülők a feudális hierarchia szerint helyezkedtek el a városszervezetben. Galiciában már korán kialakult a városok választott senior rendszere. Kasztiliában sajátos csoport a caballeros-villanos, a

városlakó földtulajdonosok, akik a peon-birtok kétszeresét kapták. Földjáradékkal nem terheltek, de meghatározott katonai szolgálattal tartoztak.

A későrómai és az arab hódítás nagy városai a kolonizáció nyomán erősen feudális jellegűekké váltak, ahol a földművelés dominált és a kereskedelem elmaradt a korábbi színvonaltól. Érthető, hogy a vezetőszerep a caballeros, mint földtulajdonos réteg kezébe került. Ift kell utalni a városi küldötteknek a 12. században kialakuló kortezben betöltött szerepére. A szerző spanyol történészekre utal (J. Manuel Pérez-Prendes y Muñoz de Arraco), akik szerint a kortez szerepe nem azonosítható a francia états generraux és az angol parlamentével, mint rendi gyűlésekkel. A kortez inkább tanácsadó testület volt. A városi küldöttek a kortezben nem a király, hanem a felső adminisztrációt képviselő főnemesség és főpapság ellenzéke voltak.

A királyi hatalom korlátozásának módját látja Korszunszkij a királyi kúria körében kialakult tisztségek és hatáskörök megosztásában. Ez a folyamat már a korábbi századokban megindult és a területi adminisztráció kiépülésével folytatódott. A partikuláris törekvések korlátozására a grófságokat a merinidad rendszere váltotta fel, de a funkciók bővülésével újra lazult a központtal való kapcsolat. A helyi igazgatás seniorja (dominus terrae) a vazallusaival kormányzott.

A 9–13. századi spanyol feudalizmus létét szerző a társadalmi-gazdasági viszonyok alapján igazolva látja. Néhány sajátos vonásra hívja fel a figyelmet, amelyekre más országokban lelhetünk analóg példákat. Így a kézművesség lassú differenciálódása, a városokban a nemesség szerepe, vagy a földtulajdon beneficiális jellegének tartós fennmaradása közép-kelet-európai országokban is megtalálható, – bár ezek más történelmi hatások alapján alakultak ki. Az elemzett spanyol feudális viszonyok kialakulásának rugóját az általános körülmények, a reconquista nyomán létrejött helyzet adja. A szerző a feudalizmus meglétének bizonyítását tekinti fő feladatának – a szakirodalomban jelzett más álláspontokkal szemben – és ezért támad hiányérzetünk, hogy a sajátos fejlődés pontosabb tipizálását nem adja meg. Könyve hasznos összefoglalás és képet ad a 9–13. századi spanyol társadalom szociális-gazdasági viszonyairól.

Varga Ilona

ALEXANDR SERGEJEVIČ MYLNIKOV:

VZNIK NÁRODNĚ OSVÍCENSKÉ IDEOLOGIE V ČESKÝCH ZEMÍCH 18. STOLETÍ. PRAMENY NÁRODNÍHOZOBROZENÍ

(Praha, 1974, Universita Karlova, 259 l.)
(A NEMZETI FELVILÁGOSODÁSI IDEOLÓGIA KIALAKULÁSA A CSEH TARTOMÁNYOKBAN A 18. SZÁZADBAN. A NEMZETI MEGÚJULÁS FORRÁSAI)

A cseh kultúrtörténet, jelesen a cseh megújulási mozgalom kiváló szovjet szakértője, a leningrádi A. Sz. Milnyikov több, a cseh megújulás vezetőivel foglalkozó monográfia és számos tanulmány után, ebben az újabb munkájában a cseh felvilágosodás korai korszakát vette részletes vizsgálat alá éppen abból a szempontból, hogyan viszonylik ez a későbbi megújuláshoz, a nemzeti mozgalom kibontakozásához.

A szerző korántsem járatlan utakon halad, a korszak, a 17. sz. második fele és a következő század, az 1770-es évek végéig, éppen a kulturális fejlődés szempontjából a cseh történelem szinte jól feldolgozott korszakának számít. Milnyikov persze ragyogóan ismeri a vonatkozó szakirodalmat, ugyanakkor vissza is ment az eredeti forrásokhoz, korabeli sajtóanyagot, röpiratokat, levéltári anyagokat vizsgált át újból, még a bécsi orosz követek jelentéseit is áttanulmányozta. Valóban, az egész elérhető anyag birtokában írta meg könyvét.

A munka jelentősége azonban még ennél is nagyobb. Éppen a terjedelmes szakirodalom sajátossága, hogy a korszakról, visszanyúlva 1620-ig, a fehérhegyi csatavesztésig és az utána bekövetkezett „sötét" korszakig két diametrálisan ellenkező koncepció alakult ki már a polgári történetíráson belül: az egyik a „sötétséget" hangsúlyozta, a cseh kulturális fejlődés mélységes hanyatlását, a másik éppen ellenkezőleg a cseh barokk fényét. (A magyar szakembereket alkalmasint nem kell különösebben emlékeztetni a „nemzetietlen kor" és a „magyar barokk" nálunk is sokat vitatott kettősségére.) Nos, Milnyikov szerint, ahogy egy részkérdéssel kapcsolatban maga is leírja, bármilyen banálisan is

hangzik, úgymond, az igazság valahol a kettő között van. Könyve jórészt éppen ezt bizonyítja, nagyon meggyőzően.

Az első, a felvilágosodás előfeltételeit tárgyaló részben először a gazdasági és társadalmi fejlődés fő vonásait mutatja be, és azt igazolja, hogy a harmincéves háborút követő gazdasági hanyatlás, a második jobbágyság ténylegesen meglévő nehézségei mellett az új csíráinak a jelentkezése, a manufaktúrák létrehozása stb. a korszakot, különösen a XVIII. századot a gazdasági emelkedés szakaszává is teszi.

Részletesebben vizsgálja az ideológiai előfeltételeket, abból az engelsi gondolatból kiindulva, hogy minden új eszmei áramlatnak a meglévő ideológiai anyaggal kell számolnia. Ebben a vonatkozásban megállapítja, hogy az ellenreformáció nem tekinthető egyértelműen ellenségesnek a cseh nyelvvel és a cseh kultúrával szemben, ellenkezőleg, maga is igyekezett, a maga módján fejlesztésére, persze a maga politikai céljai érdekében. A hazafias gondolkodás számos nyomát is kimutatja, mind a parasztság és a városi szegény rétegek osztályharcos megnyilvánulásaiban az 1775-ös parasztfelkelésig, mind a polgárság, sőt tartományi patriotizmusa formájában a nemesség esetében is. Nagy helyet juttat itt a jezsuita Bohuslav Balbín történetírói tevékenységének, ill. az ugyancsak jezsuita Jiří David oroszországi utazásának és róla szóló beszámolójának, amely persze csak egyik ága volt a nagyobb szláv közösséggel való kapcsolat tudatosodásának. Természetesnek tartja viszont, hogy a polgári és értelmiségi rétegek gondolkodásában az ellenreformáció nem volt hatástalan, éppen ezért jelentős, hogy a huszita mozgalmat viszonylag objektíven tudták értékelni, még ha egyházi szempontból el is ítélték. A korai felvilágosodás eszméinek az elterjedését nemcsak nyugat felől követi nyomon a szerző, ahol elsősorban német közvetítéssel és német mintákkal kell számolni, hanem kelet felől is, Lengyelország és Oroszország is hozzájárult a felvilágosult eszmerendszer kialakulásához.

A második rész a korai felvilágosodás eszmei fejlődését elemzi. A különböző tudományos, gazdasági, népművelő egyleteket állítja itt a központba, ezek a felvilágosodás mérsékelt változatát képviselték, gyökeres társadalmi reformokra egyáltalában nem törekedtek. Hosszan tárgyalja a történeti legendákkal szembeszálló piarista Gelasius Dobner történetírói tevékenységét és a körülötte zajló vitákat. Utal a szabadkőművesség szerepére is, bár ezen a téren a szerző is a források csekély voltára panaszkodik, így részletes elemzést nem tud adni. A korai csehországi felvilágosodásban három irányzatot különböztet meg, az egyik a bécsi J. von Sonnenfelshez kapcsolódó, amely a cseh nemzeti fejlődéssel szemben közömbös volt, a másik a prágai egyetemi tanár, K. Seibt körül csoportosuló német „schöngeist" irányzat (ennek a cseh fejlődésre gyakorolt pozitív hatását is hangsúlyozza), a harmadik a hazafias cseh korai felvilágosodás. Erről megállapítja, hogy továbbra is a mérsékelt irányzat jellemezte, jó néhány képviselője később konzervatív is lett. Nagyjából 1750 és 1780 közé eső munkásságuk mégis alapvetően pozitív volt, éppen a cseh nemzeti mozzanat hangsúlyozásával. Milnyikov itt megint nagyon meggyőzően bizonyítja, hogy a korszak szóhasználatában annyit emlegetett patriotizmus nem csupán rendi-tartományi patriotizmust jelentett, hanem valóban cseh nemzetit, legalább is Csehországban. Morvaországban ennek nemigen van jele, a cseh etnikummal való azonosság gondolata is még csak nagyon halványan jelentkezik. Csehországban viszont ez a nyelvi-nemzeti tudatosság még az arisztokráciában is megvan, az egyik Kinský grófot idézi, aki a cseh nyelv fontosságát hangsúlyozta, és egy földrajzi tárgyú értekezésében Csehország egyedülálló szépségeit és sajátosságait emelte ki (Milnyikov nagyon józanul ebben már természetesen nemzeti elfogultságot és túlzást is talál).

Ez a korai felvilágosodás a nemességhez, a városi rétegekhez szólt. A szerző felveti azt a kérdést is, hogy ha itt csakugyan cseh nemzeti gondolkodásról van szó, miért van az mégis, hogy a kor szereplői mind németül írtak, még a cseh nyelv védelmében is (még később is Václav Thám, aki először ír csehül ugyancsak a cseh nyelv előnyeiről, munkái zömét maga is németül írja, nem is beszélve Josef Dobrovskýról). Milnyikov egyrészt a cseh nyelv ténylegesen nagyon elmaradott voltában látja ennek az okát (még a nyelvújítás előtt vagyunk!), másrészt abban, hogy az előbb említett rétegekhez kívántak szólni, amelyek köznapi nyelve mégis a német volt.

Felvilágosodás és nemzeti megújulás viszonyának a kérdését Milnyikov megint igen helyesen úgy ítéli meg, a felvilágosodás nemzetietlenségét hangoztató felfogással szemben, hogy a korai felvilágosodás a nemzeti mozgalom előzménye, előkészítője volt, felvilágosodás és nemzeti megújulás ugyanannak az eszmei fejlődésnek időben különböző szakaszai.

Milnyikov könyve a kelet-európai felvilágosodás egy esettanulmányát tárgyalja, a legmagasabb színvonalon, olyan eset-tanulmányát, amely a kelet-európai problematika jórészét tartalmazza. Minden tudós mivolta mellett még jól, élvezetesen is megírt, végletektől kényesen tartózkodó, okos, kiegyensúlyozott munkája a kelet-európai felvilágosodás kutatása során más népek fejlődését vizsgáló szakemberek számára is sokatmondó, hasznos könyv.

Niederhauser Emil

OTÁZKY DĚJIN STŘEDNÍ A VÝCHODNÍ EVROPY

Red. Frantisek Hejl – Josef Kolejka,
(Brno, Univerzita J. E. Purkyne, 1975. 333 l.)

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEI

1971-ben jelent meg ezen a címen a brnói egyetem kiadványa, mint Josef Macůrek professzor 70. születésnapjára készült emlékkönyv (ismertetését ld. Századok 1974. 108. évf. 1.sz. 292–294. l.). Közel öt évi szünet után jelenkezik most a második kötet, az eltelt tervidőszak készülő kiadványainak mintegy melléktermékeiből.

Az első rész tanulmányai elsősorban régebbi korok tudományos és egyéb kapcsolatainak egyes kérdéseit tárgyalják.

František Hejl a szláv népek eredetére és egymás közti kapcsolataira vonatkozó humanista nézeteket vizsgálja, abból kiindulva, hogy a szláv népek már a kialakultság bizonyos fokán léptek be a történelembe, származásukra, az őshazára vonatkozólag nem volt eredethagyományuk. Az ókortól kezdve mindig kívülállók írtak róluk, a középkorban is, az egység ismerete azonban megvolt a szlávoknál. A humanisták elvetették a dunai őshazát, a szlávokat északról származtatták, vagy a szarmatákkal azonosították.

Józef Leszczyński azt vizsgálja, milyen szerepet játszott a cseh és a magyar rendek példája a lengyel nemesség politikai ideológiájában 1572–1648 közt, a különböző királyválasztások kapcsán. 1572–76 közt két Habsburg-jelölt is volt, a nemesi politika azonban éppen arra hivatkozva utasította el őket, hogy megválasztásuk esetén ugyanolyan abszolutisztikus rendszert próbálnának bevezetni, mint Szt. Vencel és Szt. István koronájának országaiban, elveszne a nemesi szabadság. Szerepet játszott az elutasításban a németellenesség is. Arra is utaltak, hogy a Habsburg-király a török ellen fordulna, s akkor a magyaroknak ugyan jobb lenne, a lengyeleknek azonban nehezebb. A Habsburgok mellett érvelők (Dudith András pl.) sokkal kisebb számban voltak. Az ellenzők érveit a szerző túlzottaknak tartja. 1590-től már inkább a magyarországi eseményekkel érvelnek a Habsburg-jelölés ellen, különösen Bocskai felkelése idején, 1618 után viszont megint, mint kezdetben, a cseh példa a döntő.

Josef Macůrek Vitéz Mihály és a cseh rendek kapcsolatainak a kérdését veti fel újból, közli Mihály 1600. február 2-i levelét, amelyben a cseh rendek segítségét kéri, s az egy nappal korábban Pálffy Miklóshoz írt levelét. A két szöveg túlnyomórészt azonos, ami azt mutatja, hogy a cseh rendekhez intézett segélykérés nem volt valami sajátos, egyedi jelenség. A módszertani tanulság ebből, hogy a kétoldalú kapcsolatok vizsgálata esetén sem szabad elhanyagolni az összehasonlítást egyéb országokkal. A szövegeket Veress Endre dokumentumgyűjteményéből ídézi, a cseh visszhangot dokumentáló iratokkal együtt.

A magyar történészek és irodalomtörténészek körében egyaránt jól ismert *Richard Pražák* három cseh színész és zeneszerző, František Vincenc Tuček, Matouš Alois Cibulka és František Xaver Jiřík működését mutatja be a pesti német színházban a 18–19. sz. fordulóján. A szorgosen felkutatott adatokat a Habsburg-birodalom általános kulturális keretébe illeszti. Cibulka és Tuček főként mint zeneszerzők jeleskedtek, Tuček egy Kazinczy-fordította darabhoz is írt zenét. Jiřík németre fordított nyugati színműveket, maga is írt színdarabokat, így István királyról, amely majd Katonának szolgál mintául. Az ismert cseh színész, Václav Thám 1810-es fellépése csak epizód, viszont cseh szempontból jelentős, mert Thám életrajzának eddig ismeretlen korszakát világítja meg.

Jiří Cvetler Dusán István szerb cár 14. századi törvénykönyvének kutatásában mutatja be cseh és szlovák tudósok tevékenységét (egyéb nemzetiségű kutatókra is utalva). P. J. Šafárik a maga korában ismert négy kézirat közül hármat maga szerzett meg és publikálta, jegyzetekkel, amelyek persze helyenkint még hiányosak voltak, mert nem minden kifejezés pontos fordítását tudta megadni. Palacký is lelkesedett a forrásért. Konstantin Jireček ugyancsak jogtörténeti érdeklődésű feldolgozásában elődeihez hasonlóan az ősi szláv jogrend vonásait kutatta benne, elhanyagolta a bizánci hatást. Az újabb feldolgozók viszont, különösen Karel Kadlec és Theodor Saturník éppen a bizánci jog hatását mutatták ki.

A második rész tanulmányai a 19–20. századi nemzeti problematika egyes vonásait tárják fel. *Josef Kolejka* 1878-ig vizsgálja a nemzetközi munkásmozgalom felfogását a keleti kérdésről, az eseménytörténet felvázolásával. Marx és Engels az 1850-es években a török birodalom felbomlását várták, véleményük szerint a Balkán legyen a délszlávoké. Már ekkor utaltak Oroszországra és a pánszláv veszélyre. Az 1860-as években kitartottak oroszellenes álláspontjukon, Bakunyin föderatív elképzeléseit is elutasították. Az 1875–78-as válság idején úgy vélték, az orosz győzelem az oroszországi forradalom akadálya volna. Egyes szocialista vezetők viszont ekkor rokonszenveztek a felkelő népekkel. Cseh szocialista részről is ez figyelhető meg. Az osztrák szocialisták viszont ellenezték a nemzeti mozzanatot, csak Bosznia-Hercegovina megszállását ítélték el egységesen.

Vladimír Gonec a Szovjetunió létrejöttének folyamatát vizsgálja. A Habsburg-monarchiával összehasonlítva a cári Oroszország felbomlása is természetesnek tűnt volna. Első pillanatra úgy tűnik, mintha a szovjet köztársaságok egyesítését valamiféle központból irányították volna. Gonec viszont éppen arra utal, hogy a kapcsolatok már igen korán kialakultak (a folyamatot az orosz és az ukrán szovjet köztársaságok példáján mutatja ki), a politikai és katonai együttműködés már a breszti béke előtt létrejött, ezt követte a gazdasági, a népbiztosságokban pl. ukrán képviseletek is működtek. A kapcsolatok jogi szabályozása mindenütt csak követte a már ténylegesen kibontakozott fejlődést. Így az egyesülés hosszasan tartó folyamat eredménye volt, amelyben nem különíthetők el éles fordulók.

Marta Zedníková a szlovákiai magyar és német kisebbség politikai fejlődését és a szlovák kérdésben való állásfoglalását vizsgálja, historiográfiai bevezetőjében igen pozitívan ítéli meg a kérdéssel foglalkozó magyar szakirodalmat, elsősorban Tilkovszky Loránt munkáit. A magyar kisebbség tagjai több pártban tevékenykedtek, a kommunista pártban is, az agrárpártban is. Az ellenzéki keresztény-szocialista párt magyar revíziós célzattal Szlovákia autonómiája mellett foglalt állást, de nem tudott együttműködni Hlinka pártjával. A másik magyar ellenzéki párt a köztársaság melletti aktivista politikát folytatott, a magyar kormány a két párt egyesítését szorgalmazta, ami 1936-ra valósult meg (nyilván elírás, hogy Jaross Sándorról szól Jaross Andor helyett). Hangsúlyozza, hogy nem az egész magyar kisebbség volt irredenta. A németek még több párt közt oszlottak meg, volt magyarbarát szepesi párt is. A szudétanémet párt befolyása 1927-től erősödött meg, amikor Franz Karmasin jött Szlovákiába szervezkedni, ennek következtében nőtt meg a Németországra támaszkodni kívánók száma. A nemzetiségi kérdés elintézetlen volta tette lehetővé 1938–ban a külső hatalmak beavatkozását.

Otto Šula a jugoszláviai nemzeti kérdést és a „jugoszlávizmus" problémáját vizsgálja 1918–1941 közt, analógiát lát Csehszlovákiával a soknemzetiségű összetétel révén. A nemzeti kérdésben az unitarizmus és a föderalizmus állandó küzdelmét látja, az unitarizmus azonban, amely a közös délszláv eredetet hangsúlyozta, csak 1918-ig játszott pozitív szerepet, utána már a haladó mozgalmak ellen irányult. Az egyes népek közti aránytalanság lélekszámukat és gazdasági súlyukat tekintve nehezítette a nemzeti kérdés megoldását. Persze nemcsak az unitarizmus, hanem a föderalizmus is valójában az egyik vagy másik nép hegemóniájának a biztosítását célozta. Külön problémát jelentett a macedon kérdés, a bolgár kormányzat propagandája miatt is; de a négy állam területén élő szlovének, vagy a szerb nemzetbe, a macedónhoz hasonlóan, hivatalosan beolvasztott montenegróiak kérdése úgyszintén. Az egyéb nemzetiségek helyzetét is felvázolja a szerző, utal pl. arra, hogy a kormányzat az elmagyarosodott szlovákok reszlovakizálását vette tervbe. A nemzeti ellentétek kiélezése természetesen nem jelentett megoldást, csak a kommunista párt által hirdetett föderáció.

Az utolsó rész két tanulmánya gazdasági kérdésekkel foglalkozik. *Marie Marečková* a bártfai vászonipart vizsgálja a 17. század első felében, főként 12 összeírás alapján, amely a városi fehérítő üzemre vonatkozólag tartalmaz részletes adatokat, ezeket a városi számadáskönyvekkel és egyéb forrásokkal egészíti ki. A fehérítés magas műszaki színvonalon történt. A termelés az egész korszakon keresztül nem csökkent. A fehérítő üzemet gazdag polgárok, sőt nemesek is felhasználták, akik évente

3–8000 rőf vásznat fehéríttettek, de voltak szegények is (évi 50–150 rőf termeléssel). A nem a városból, hanem környékéről származó vászonkészítők száma az 1610-es évek végén volt a legnagyobb. A főidény április-július folyamán volt. A fehérítő üzem kapacitása évi 200.00 rőf volt, de ezt nem használták ki, az átlagos évi termelés 100 000 rőf körül mozgott. Távolsági kereskedelemre alig termeltek, ehhez alkalmasint nem volt elég tőke, az Erdélybe irányuló kivitelt eperjesi kereskedők tartották a kezükben. Úgy tűnik, azt sem tudták kihasználni, hogy a környéken állandóan nagy létszámú katonaság állomásozott.

Zdeněk Sládek és *Marta Romportlová* 1927-ig vizsgálják a csehszlovák–magyar gazdasági kapcsolatok alakulását, az 1919-ben, 1921-ben, 1923-ban, 1926-ban megkötött egyezmények, végül az 1927. évi szerződés létrejöttét. Hangsúlyozzák, hogy a mindkét részről érvényesülő elzárkózás és vámvédelem nehezítette a kapcsolatokat, a létrejött egyezmények csak gyakorlati jellegűek voltak, nem is mindig ratifikálták. Az 1927. évi szerződés az első, amelyben mindkét rész engedményeket tett a vámvédelem terén. Ekkor volt a legnagyobb a kölcsönös forgalom, utána a csehszlovák kivitel csökkent, a magyar pedig stagnált, csak összetételében módosult, mert a gabona helyét az állati termékek kezdték elfoglalni. A csehszlovák kivitel textíliát, vegyipari nyersanyagokat, fűtőanyagot, vas- és gépárut ölelt fel, Magyarországról gabonát, különösen búzát, kukoricát és takarmánynövényeket, állatot, textilipari nyersanyagokat (len, kender, nyersfonal) és kevés gépet szállítottak ki.

Az első kötethez képest a második profilja kissé módosult; kevesebb, de nagyobb eredeti forrásanyagot megmozgató tanulmányt találunk, nagyobb érdeklődést a részkérdések iránt. Az igen gazdag magyar vonatkozások miatt is örömmel üdvözölhetjük a kötetet.

Niederhauser Emil

KÖNYVEK A SZLOVÁK NEMZETI ÉRTELMISÉG GENEZISÉRŐL

Jozef Kuzmík:

SLOVNÍK AUTOROV SLOVENSKÝCH A SO SLOVENSKYMI VZŤAHMI ZA HUMANIZMUS I–II,
(Martin. 1976. Matica Slovenská. 961 l.)

HUMANIZMUS-KORABELI SZLOVÁK ÉS SZLOVÁKIAI VONATKOZÁSÚ SZERZŐK SZÓTÁRA

Ján Tibenský – Mária Bokesová-Uherová:

PRIEKOPNICI SLOVENSKEJ KULTURY
(Bratislava, SPN: 1975. 314 l.)

A SZLOVÁK KULTÚRA ÚTTÖRŐI

Ján Hučko:

SOCIÁLNE ZLOŽENIE A PÔVOD SLOVENSKEJ OBRODENSKEJ INTELIGENCIE
(BRATISLAVA, SAV. 1974. 385 l.)

A SZLOVÁK NEMZETI ÚJJÁSZÜLETÉS ÉRTELMISÉGÉNEK SZOCIÁLIS ÖSSZETÉTELE ÉS SZÁRMAZÁSA

A marxista történetírás – különösen az utóbbi tíz-tizenöt évben – komoly erőfeszítéseket tett a művelődéstörténeti kutatások fejlesztése érdekében. Tudomány- és művészettörténeti konferenciák, az immár tizedik évfolyamába lépett Dějiny věd a techniky (Tudomány- és technikatörténet) című folyóiratban, valamint másutt megjelenő tanulmányok és a közeli szintézis lehetőségét is megteremtő monográfiák egész sora bizonyítja a fokozott érdeklődést, amelynek kiváltó oka minden bizonnyal a szlovák nép e téren meglévő gazdag hagyománya. Nem véletlen tehát, hogy a kutatások legfőbb módszertani szempontja a művelődéstörténetnek – a készülő szlovák történelmi szintézisben – gazdasági és politikai történelemmel kialakítandó szerves egysége.

A komplex módon vizsgált művelődéstörténet egyik fontos, Kelet-Közép-Európa történetírásában azonban kevésbé feltárt területe az értelmiség – nemzeti történelemről lévén szó –, a nemzeti értelmiség bonyolult és sokrétű kérdésköre. Az alábbiakban három olyan szlovák munkáról kívánunk tájékoztatást adni, amelyek egyrészt a szlovák nemzeti értelmiség későközépkori, azaz reneszánsz-korabeli előzményeit feltáró kutatásokat summázzák lexikonszerűen, másrészt a szlovák nemzeti újjászületés idején kialakuló és egységesülő szlovák nemzeti értelmiség szociális származásának és rétegeződésének vizsgálatát tűzték ki célul.

Közismert tény, hogy azok a szellemi foglalkozási ágak, amelyeknek már a középkor folyamán is megvolt a mai fogalmainkban, meghatározásainkban többé-kevésbé pontosan rögzített értelmiségi jellege, túlnyomórészt az egyházi élettel voltak szoros összefüggésben. A középkori értelmiségiek társadalomra gyakorolt közvetlen hatása ennek folytán általában erősen korlátozott volt. Az értelmiségi pályák laicizálódásának első, valóban európai méretű hulláma a humanizmus idején érte el Közép-Európát. Igaz, ebben a térségben a reformáció hamarosan módosította a humanizmus térhódítása révén kialakult szellemi konstellációt. Mégis a reneszánsz közel két évszázada alatt tudományokban, művészetekben és az általános műveltségben egyaránt több olyan – egymáshoz láncszemként kapcsolódó – változás történt, amely az értelmiségiek kialakulófélben lévő csoporttudatát erősítette. Így például a nemzeti nyelvű írásbeliség elterjedése a nemzeti értelmiség csoporttudatának alapvető feltételét teremtette meg.

Jozef Kuzmík kétkötetes lexikona több mint 1400 szlovák, illetve szlovákiai vonatkozású reneszánsz – a cím szerint: humanista – szerzőt dolgoz fel az 1492–1650 közötti időszakból. A lexikon része egy az ó- és középkorra is kiterjedő tervezett munkának, s célja a kutatások adott szintjének megfelelően, mindennemű szlovák, valamint szlovákiai vonatkozású írásbeli anyag (könyv, értekezés, vitairat, urbárium, sőt marginális bejegyzés) szerzőjének kimutatása. Eltekintve a képzőművészet korabeli megnyilvánulásaitól, a korszak értelmiségi munkásságának vizsgálata során ugyanis csupán ez az egy szempont, az igazolható alkotásokhoz kapcsolódó szerzőség alkalmazható minden kétséget kizáróan.

A szerző tanulmányvázlatnak is beillő címszavakban tárgyalja a legjelentősebb szlovák írók, költők, tudósok, pedagógusok munkásságát, így például Vavrinec Benedikt Nedožerský életútját is. Az ő cseh nyelvtanában találhatjuk meg a cseh és szlovák nyelv különbségeinek első tudományos igényű vázlatát. A kiváló humanista poéta, Martin Rakovský életművének elemzése pedig tudomány és költészet korabeli szimbiózisának manapság sokak által újra korszerűnek talált lehetőségére is rámutat. A Corpus Iuris alapjait letévő Zachariás Mošovský-Rohožník (Mosóciusz) életművét tárgyaló címszó a régebbi magyar szakirodalom tévedéseit kijavítva a Decret, constitutines et articuli. . . 1584-es nagyszombati kiadásának egyedüli szerzőjeként Mošovskýt jelöli meg. A szlovákiai vonatkozások révén bekerült külföldiek közül Coxe-ot, az angol humanista költőt, Kâtip Cselebit, a török és Wintermonatot, a német történészt, Clusiust, a belga botanikust említhetjük meg példaként.

Több címszóban is találunk utalást rövidéletű – jobbára baráti – társaságok létezésére. Ezek közé tartozik pl. az irodalomkedvelő liptói nemes Fanchali Jób baráti köre vagy a Balassi emlékére szerkesztett gyűjtemény, az 1595-ös bártfai kiadású Epitaphia javarészt znióváralji szerzőinek csoportosulása és mindenek előtt természetesen a humanista eszmék közép-európai elterjedésében fontos szerepet játszó Sodalitas litteraria Danubiana, amely talán külön címszót is megérdemelt volna. Ezeknek a társaságoknak a működése az értelmiségi csoporttudat kialakulásának másik igen fontos tényezőjét jelentette.

A névanyagon kívül Jozef Kuzmík több olyan tárgyi, illetve fogalmi címszót is besorolt könyve anyagába, amelyek közvetlenül összefüggenek a mai Szlovákia területének korabeli politikai és művelődéstörténetével. Így például külön címszó tárgyalja a szlovákok humanizmus-korabeli kultúrnyelveit, a reneszánsz szlovák népzenét, az 1595–1649 közötti országgyűlési cikkelyeket, az 1608-as „nemzetiségi törvényt", a korabeli okleveleket, bánya- és katonai térképeket stb. További kutatások szükségességét veti fel a nagy számú – kb. másfélszáz – ismeretlen, illetve anonim szerző besorolása.

A bevezető tanulmány egynéhány érdekes kitételéről is érdemes szót ejtenünk, minthogy azok végső soron a könyv koncepcióját voltak hivatva felvázolni és igazolni. Először is a két évszám (1492–1650) nem jelenti a magyarországi reneszánsz új periodizációját, hanem csupán a bevezető negyedszázad technikai okokra visszavezethető kényszerű – kétségkívül zavaró – elhagyását, amivel a szerző a régebbi korok anyagát tárgyaló kötet arányosan megfelelő terjedelmét kívánja elérni.

A magyarországi feudáliskori nemzetiségek közül a szlovák volt az egyik leggyengébben fejlődő, ami természetesen a nemzeti kultúra kezdeti nehézségeiben is megnyilvánult. Ennek okát Kuzmík véleménye szerint egyrészt a Duna-Kárpát-térségben a 8–10. században szlovákok által megteremtett államszervezetre épülő magyar államban (7. 1.), illetve az annak részéről megnyilvánuló jogtalanságokban, a szlovákság hatalmi-politikai mellőzésében, a betelepülő németek privilegizálásában, a szlovák jobbágyság örökös jobbággyá tételében, valamint „a szlovák etnikai nemzet (?) létezésének elhallgatásában" (6. 1.) kell keresni. Mint másik fontos tényezőt, a szlovák nemzetről és az általa lakott területről alkotott idegen és saját elképzelések homályos voltát említi.

Néhány nyilvánvaló egyoldalúságán túl a fenti érvelés három pontját tartjuk fölöttébb vitathatónak. Mint arra már szlovák szerzők is rámutattak, a szlovák etnikum nagymorva szubsztrátumától való önállósodása során a szlovák feudális nemzetiség kialakulása szempontjából a magyar állam léte a pozitív tényezők közé tartozott.* Zavaróan hat továbbá a szlovák nemzet történelmi előzményeinek és a 19. században kialakult szlovák polgári nemzetek azonos, illetve nem pontos műszóval való jelölése („nemzet", „etnikai nemzet"). Harmadsorban a feudáliskori nemzetiségek fejlődésében fontos középkori privilégiumok szlovákoknál érezhető hiányának okait – úgy véljük – komplexebb módon szükséges értelmezni. Józan összevetésekre alapozva ugyanis a szlovákság középkori hatalmi-politikai mellőzésének a feudáliskori szlovák nemzetiség belső fejlődését elsődlegesen gátló tényezőként való említése szintén vitatható tételnek bizonyul.

A reneszánsz – azaz humanizmus és reformáció – Kuzmík könyve által kijelölt másfél évszázadában a szlovák feudális nemzetiség fejlődése szempontjából kétségkívül meglehetősen ambivalens történelmi helyzet alakult ki. A szerző ennek lényegét abban látja, hogy egyrészt Magyarország magyarok lakta területeinek török alá kerülése, valamint Erdély szeparatista törekvéseinek következtében a Habsburg-királyság alatt lévő, jelentős mértékben szlovák lakta Felső-Magyarország – „a tulajdonképpeni Szlovákia" – képviselte államjogi szempontból a folytonosságot. Másrészt a már ott élő magyar nemesség a török elől menekülőkkel kiegészülve „Európa legsűrűbb kizsákmányoló rétegét alkotta", s mint olyan, fokozott terheket rótt a létszámában arányosan nem növekvő jobbágyrétegekre. Kuzmík szerint tehát az idő tájt adva volt a lehetőségeknek az előző évszázadokénál szélesebb skálája, másrészt viszont a vallási megosztottságában újonnan meggyöngült szlovákság szociális elnyomása is tovább éleződött. A lehetőségek korabeli megvalósításának szubjektív akadályait pedig nyelvi okokra vezeti vissza. Szerinte a 8–9. században alapjaiban kialakult szlovák nyelv a közbeeső századokban bekövetkezett fejlődés ellenére, a már említett hatalmi-politikai beavatkozások következtében korlátozódott kiegészítő népnyelvi funkcióira. A cseh nyelv általa paradox jelenségként megjelölt írásbeli elterjedésének és a megfelelő személyiség hiányának tudható be, hogy nem alakult ki már ekkortájt a szlovákság nemzeti irodalmi nyelve és nemzeti irodalma.

Újabb kutatások eredményei szerint a három részre osztás korát – a sokáig leegyszerűsítő tiszta képletek sugallta elképzelésekkel ellentétben – nem a fokozatos elszigetelődés, hanem az országrészek közötti változó intenzitású kapcsolatok és átfedések jellemezték. Az államjogi folytonosság területi képviselete jelentős mértékben csupán formális tényező. Véleményünk szerint a felemás helyzet lényegét a szlovák feudális nemzetiség néhány kedvező gazdasági és politikai feltétel egybejátszása révén megindult kétségtelen fejlődésének és a hungarus, valamint szláv tudat változatlanul indifferenciált voltának ellentétében kell keresni. Ez utóbbinak egyébként jó mutatója a szlovák származású értelmiségnek a nemzeti-nemzetiségi problematika iránti – csak lassan oldódó – érdektelensége, írók, tudósok két-, sőt többnyelvű „kozmopolitizmusa".

A nyelvi kérdés vonatkozásában Kuzmík lényegében visszatér a nemzeti „ébresztők", többek között Jozef Ignác Bajza és Anton Bernolák által hirdetett nyelvi elmélethez, amely szerint a Nagymorva Birodalom idején virágzó szlovák nyelv megújulásának a fentiekben említett objektív és szubjektív akadályai okozták a későközépkor szlovák nyelvű kultúrájának a korszak adta lehetőségekhez képest alacsony fejlettségi fokát. Kérdés viszont, hogy célszerű-e a kelet-európai polgári nemzetek kialakulásánál legtöbbször döntő szerepet betöltő nyelvi kérdés fejlődését ilyen, a nyelvtudományban sem véglegesen tisztázott szempontok szerint vizsgálni, s nem kellene-e azt elsősorban a polgári nemzetek születésekor működő általános törvényszerűségek felől mint az egységes nyelvi norma

*– Vö. *Peter Ratkoš:* A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. század végéig. Nemzetiség a feudalizmus korában. Budapest. 1972. 119 l.

kialakulásának objektív folyamatát megközelíteni, amelynek lezárása csupán a polgári fejlődés bizonyos fokán válhatott reális lehetőséggé és sürgető szükségszerűséggé.

Bevezető tanulmányában a szerző helyesen állapítja meg, hogy a humanizmus és a reformáció időszakában a vizsgált értelmiségiek etnikai hovatartozásának kritériuma nem lehet a nemzeti tudat, mert annak nyomait csak néhány rendkívüli esetben figyelhetjük meg. Ugyanígy a szlovák nyelvűség sem, mert a hivatalosan használt nyelv a latin, illetve a szlovakizált cseh volt. A címszavakban mégis hangsúlyozott szerepet kap a szerzők etnikumának meghatározása, valamint a fenti két tényezővel történő bizonyítása. A szerző szlováknak tekintett minden olyan, a mai Szlovákia területén született, szülei révén onnan származó, ott élő, ideiglenesen esetleg másutt dolgozó, a tudományos vagy szépirodalomban tevékeny értelmiségit, akinek „a nemzeti közösséghez való tartozását semmilyen körülmény sem zárja ki". A kizáró körülmények meghatározása viszont hiányzik.

Ennek jegyében Balassinál hangsúlyosan tárgyalja az ifjúkori szlovák környezet hatását; az 1572-es országgyűlés idején Bécsben nagy sikert aratott rögtönzött táncbemutatóját a szlovák pásztortánc adataként említi. Pázmányról megjegyzi, hogy „ősrégi szláv család magyarosított ágának leszármazottja", Alvinczi Kassa magyarosításnak harcosa. A szlovákok humanizmus-korabeli kultúrnyelvei címszóban a magyart a nyugat- és középszlovákiai nyelvjárások, az általánosan használt latin és német mellett mint „a némely dél-szlovákiai városban és faluban korlátozott mértékben használatos nyelvet" említi (381. l.), amelyet minden bizonnyal „a szlovákiai magyar kisebbség irodalmi képviselői" (19. l.) is használtak.

Jozef Kuzmík a tekintélyes nagyságú anyagot könnyen áttekinthető és kezelhető rendszerbe gyűjtötte. Harminchat szellemi foglalkozás képviselői kerültek be a kötetbe, helyi kapcsolatuk szerint Párizstól Lembergig, Uppsalától Bolognáig. A humanizmus-korabeli szlovák és szlovákiai vonatkozású szerzők lexikona egynéhány vitára ösztönző módszertani és szemléleti vonatkozása ellenére is alapos és alapozó jelentőségű munka, amelynek hatása minden bizonnyal hamarosan jelentkezni fog az újabb kutatások eredményeiben.

Ján Tibenský és Mária Bokesová-Uherová könyve a szlovák történelem nagy személyiségeit bemutató – elsősorban pedagógiai célokra készülő – sorozat kiadványaként jelent meg. A szlovák kultúra legjelentősebb úttörőinek arcképcsarnokát a szerzők a 9. századi nyitrai fejedelemség és a Nagymorva Birodalom uralkodóival, valamint a hittérítő párral, Cirill és Metóddal nyitják, tárgyilagosan megjegyzik, hogy Svatoplukék a cseh és szlovák nép közös kulturális örökségének letéteményesei, jóllehet mindkét nép hagyományaiban más-más szerepet töltöttek és töltenek be. Bizonyára a józan megfontolás eredménye az a tény is, hogy a könyvben őket a 18. század elejéről Ján Baltazár Magin, a szlovák–magyar egyenlőség első szlovák szószólójának portréja követi, mert hiszen egyrészt a történelmi Magyarországon élő szlovákok esetében is a középkor tartamának javarészét a feudális nemzetiség vajúdása töltötte ki, másrészt mert a korszak sokáig egységesen latin nyelvű kultúrájában csak csekély mértékben érvényesültek „nemzeti" szempontok, s így e hosszú korszak művészeti értékeit, tudományos sikereit az itt élő népek közös hagyományaként kell értelmezni.

A könyv írásai a kitűzött pedagógiai céloknak megfelelő szinten számos fontos kérdésre világítanak rá, sokszor módosítva a polgári történetírásnak a szlovák köztudatban is szívósan tovább élő értékeléseit.

A Bél Mátyásról szóló írás például a tudós polihisztor enciklopédikus munkásságának elemzése mellett a szlovák származás és magyar patriotizmus Ľudovít Štúrig nyomon követhető termékeny kettősségének magyarázatával ad a lehetőségekhez mérten pontos képet. Magin, Sklenár és Papánek személyében a 18. századi portrék között három történész is található. A barokk apologetikus történelemszemlélet mindhármuknál fellelhető elemeinek egybevetése, valamint a magyar és cseh történészek (Katona, illetve Dobrovský) ellenvetéseinek párhuzamos tárgyalása a kor élénk szellemi áramlását idézi.

Anton Bernolák személye kapcsán Ján Tibenský röviden felvázolja a szlovák irodalmi nyelvi norma megteremtéséért tett lépéseket: az 1648-ban kiadott latin-magyar-szlovák szótártól Bernolák 1790-es szlovák nyelvtanáig, megemlítve a szomszédos népek hasonló irányú törekvéseinek a kortárs szlovák értelmiségre gyakorolt ösztönző hatását. Bernolákék idealizált nyelvi elképzeléseit Tibenský kizárólag a szlovák nemzeti ideológiában alapvető jelentőségű szláv-szlovák fogalompár fokozatos differenciálódása és a szlovákok önálló „törzsi" tudatának kialakulása szempontjából értékeli pozitívan. Bernolák komoly érdemeket szerzett az 1792-ben megalakult Szlovák Tudós Társaság létrejöttében is, amely a korábbi tájjellegű – többnyire rövidéletű – egyesületek helyett Nagyszombattól

Homonnáig több száz embert mozgósított, megindítva ezzel a szlovák nemzeti mozgalom 1848-ig tartó egységesülésének folyamatát.

A Ľudovít Štúrról, Michal Miloslav Hodžáról és Jozef Miloslav Hurbanról rajzolt csoportkép az 1848 előtti időszak kulturális és politikai küzdelmeit, a szlovák mozgalom vezetőinek a magyar forradalom ellentáborába történt végzetes sodródását, valamint a forradalmat követő évek útkereséseit tárja elénk. Tibenský szerint a szlovák és a magyar nemzeti mozgalom közti ellentétek osztályellentétként való értelmezése a szlovák mozgalom vezetőinek téves meggyőződésén alapult, amelytől a forradalom idején sem tudtak megszabadulni.

A fenti példák, amelyeket szaporíthatnánk a Mária Bokesová-Uherová által megrajzolt újabbkori portrék többségének felsorolásával, jól mutatják, miként vizsgálja felül a marxista szlovák történetírás nemcsak saját nemzeti múltjának konkrét eseményeiről, személyiségeiről a köztudatban kialakult képet, hanem ezzel szoros egységben a szomszédos népekkel való kapcsolatok történetét is.

Az újkori kelet-európai fejlődés sajátosságainak világtörténeti helyértékét mind pontosabban meghatározó marxista összehasonlító kutatások érdeme, hogy a polgári nemzeti mozgalmak kezdeteit és lefolyását is „a társadalmi formációk minőségi különbségeiből mint elsődleges meghatározásokból" kiindulva, de egyúttal „a konkrét történetiség" igényével vizsgálják. Ennek az alapjaiban osztályszempontú megközelítésnek egyik alaptézise szerint a feudális uralkodó osztály, valamint a trónkövetelő polgárság közt meglévő erőviszonyok döntően befolyásolták a nemzeti mozgalom irányvételét és sikerességét.

Az értelmiség mint osztályok közötti társadalmi réteg a történelem folyamán először a tőkés társadalmi rend és polgári nemzetek kialakulásához vezető újkori formációváltás idején lépett fel kollektív szerepkörben. Ez a szerepkör többek között a termelőerők ipari forradalomba torkolló korszerűsítése során, a nemzeti irodalmi nyelvek létrejöttét eredményező filológiai belharcokban, a feudális nemzetiségi közösség múltját eszményítő-kárhoztató koncepciók ütköztetésében körvonalazódott, hogy azután a nemzeti értelmiség legjobbjainak a kor forradalmait szolgáló közvetlen politikai fellépésében, szerencsés esetben pedig az új rend győzelmében realizálódjék.

A szervezett értelmiség kialakulása és egységes fellépése szempontjából azonban a különböző nemzeti keretek többé-kevésbé hasonló osztályviszonyai sem jelenthettek azonos történelmi szituációt. Így nyilvánvalóan ez a szempont sem tekinthető univerzálisnak. Annyit mégis bátran megtehetünk, hogy az alapbeli változásokat is gyakran megelőző – a nemzeti értelmiségtől köldökzsinórnyi távolságban fejlődő – polgári nemzeti ideológia életképességét a tőkés társadalmi rendért küzdő rétegek osztálybázisának függvényeként értelmezve, a nemzeti értelmiség hatóerejét a konzervatív nemességtől való távolodás, illetve a polgári elemhez, a velük szövetséges – esetenként őket helyettesítő – reformer nemességhez kapcsolódás mértéke szerint minősítjük.

A kelet-európai értelmiségnek a polgári célok, eszmék, érdekek terjesztésében és tudatosításában betöltött szerepét épp a szövetséges osztályerők csekély száma, a vitális ellentábor számbeli fölénye, valamint a több nemzedéknyi kötöttség veszélyét is magában rejtő saját nemesi származás által meghatározott helyzet nehezítette.

Ján Hučko komplex forráskutatásokra, elő- és résztanulmányokra támaszkodva a szlovák nemzeti értelmiség szociális származását a mai Szlovákia területének korabeli legfőbb gazdasági és szociális jellemzőit is figyelembe véve vizsgálja. Statisztikai adatok részletes egybevetése alapján jut el a szlovák nemzeti értelmiség általános jellemzéséig: „Szlovákia szociális szerkezete, a gazdaságilag fejletlen környezet, valamint nemzetünk fejlődésének történelmi sajátosságai hatására korabeli értelmiségünk népiesebb jellegű (és rosszabb szociális helyzetű) volt, mint más nemzetek, például a magyarok értelmiségi rétege; mindez egyben a népi rétegekkel való bizonyos kapcsolatokra is utal." (206. l.)

A szerző természetesen nem abszolutizálja ezeket a vonásokat: az értelmiségiek népi származása és kapcsolataik a néppel fontos, de nem egyedüli tényezői voltak a nemzeti mozgalomban végzett munkának. Erről tanúskodik többek között a szlovák polgári nemzeti mozgalom első szakaszában (1780–1820) működő nemzeti „ébresztők" (Kollár, Šafárik, Hamuljak) szerény szociális programja. A szélesebb népi rétegek megnyeréséhez elengedhetetlenül szükséges demokratizálódás megindítói gyakran az egyetemi évek alatt szerzett külföldi, főleg német tapasztalatok voltak; így például a nyelvi közösséget a nemzeti közösséggel azonosító német nemzetkoncepció hatott ösztönzően a fiatal szlovák értelmiségre.

A népi származás a nemzeti mozgalom és a nép viszonyának értelmezésében Kolláréknál jóval előbbre jutó, Ľudovít Štúr köré csoportosuló új nemzedék fokozatos térnyerése nyomán vált egyen-

rangú tényezővé. A nemzedék bázisát alkotó pozsonyi Csehszláv Társaság hatéves működése után 1835-ben kibővített programjában már nemcsak a néptömegek felvilágosítása, hanem elnyomott voltuk tudatosítása, valamint az erőszak és elnyomás megszüntetésére való felhívás is szerepel. A nemzeti mozgalom és a néptömegek szoros kapcsolatának kialakulásában fontos szerepe volt a közép-szlovákiai nyelvjárás irodalmi nyelvvé való emelésének, ami a mozgalom egységesülésének végleges lehetőségét is megteremtette.

A szerző meggyőzően bizonyítja a nemzeti mozgalom demokratikus szociálpolitikai céljainak a szlovák irodalmi romantikában való tükrözését, például a J. P. Maróthy, J. M. Hurban, L. Paulíny. Škultéty, Zimáni verseiben megjelenő szociális motívumok, a forradalmi hangvétel és a kelet-európai romantikára általában jellemző folklorisztikus elemek szerepeltetésének gyakoriságában.

A könyv másik részét alkotó mintegy 1300 korabeli szlovák értelmiségi foglalkozású személy adatait felsoroló szótár tovább növeli a munka értékét, amely az 1780–1848 közötti időszak nemzeti mozgalmai iránt érdeklődők számára minden bizonnyal komoly segítséget jelent.

Szarka László

SARLÓS BÉLA:

KÖZIGAZGATÁS ÉS HATALOMPOLITIKA A DUALIZMUS RENDSZERÉBEN.

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 278 l.)

Az utóbbi 20–25 évben a magyar történetírás számos tény feltárásával, sok összefüggés, törvényszerűség bizonyításával gazdagította Magyarország dualizmus kori történetére vonatkozó ismereteinket. Jó néhány munka foglalkozik a korszak gazdaságtörténetével és ismerjük a társadalmi berendezkedés fő jellemzőit, a bel- és a külpolitika legfontosabb mozzanatait, a kulturális fejlődés sok területét. Az e témákról szóló munkák szerzői szinte kivétel nélkül találkoztak kutatásaik során egy kézenfekvő, ám igen nehezen feldolgozható forráscsoporttal, a korabeli törvényekkel, rendeletekkel és egyéb jogszabályokkal. E források könnyen vezethetik félre a kevés jogi ismerettel, jogi napi gyakorlattal pedig egyáltalán nem rendelkező történészt, hiszen jogi felkészülség nélkül könnyen az a benyomásunk támadhat, hogy külön tudományra van szükség e jogszabályok rejtett céljai, bonyolult viszontbiztosítási összefüggései és egyéb ravaszságai közötti eligazodáshoz.

Sarlós Béla új könyve szinte kizárólagosan ezt a forráscsoportot használja: azt mutatja be hogy „... milyen módon történt meg a dualizmus kormányrendszerének az új közigazgatás szervezetével való összekapcsolódása, milyen szervezeti elvek, politikai módszerek érvényesültek ennek során, s milyen változások történtek ezekben". (11. l.) A könyv saját célkitűzését maradéktalanul teljesíti és evvel igen nagy szolgálatot tesz a dualizmus problémáival foglalkozó történészeknek: a szerző, sok évtizedes jogászi tevékenysége során összegyűjtött tapasztalatait felhasználva, igen nehezen felismerhető összefüggésekre mutat rá. Jogászi és történészi tudásának ötvözése teszi lehetővé, hogy új, eddig mellőzött szempontot vegyen figyelembe a dualizmus kori magyar közigazgatás tárgyalása során. Nem pusztán a centralizáció, illetve a megyei autonómia híveinek érveit és vitáit tárgyalja, hanem a magyar közigazgatás rendszerét a kiegyezést létrehozó, az osztrák–magyar viszonyt meghatározó jogszabályokkal hozza kapcsolatba. A kialakult közigazgatási szervezet fél évszázados fejlődését pedig Magyarország és a magyar uralkodó osztályok Monarchián belüli helyzetének alakulásával összefüggésben vizsgálja. Így tárulhat fel – a szerző véleménye szerint – e közigazgatási rendszer tényleges gazdasági és politikai tartalma.

A munka a dualizmus hagyományos korszakolásának megfelelően, hét fejezetben mutatja be a dualizmus kori magyarországi közigazgatás fejlődését. Két, eredendően ellentétes tendencia egymásra hatásának vizsgálata húzódik végig a fejezeteken. Az egyik a polgári állam felépítésének igénye, amely centralizációs intézkedéseket kíván, a másik pedig a dualista rendszer alkotmányjogi védelme, amihez viszont a középfokú (megyei) autonómia erősítésére volt – Sarlós szerint – szükség. Az egyes fejezetek középpontjában többnyire egy-egy törvény elemzése áll. Kiemelkedik ezek közül az 1870-

XLII. törvénycikk, az első törvényhatósági törvény elemzése. Azt eddig is tudtuk, hogy ez az első átfogó jellegű közigazgatási jogszabály, amely a törvényhatóságok helyzetét gyakorlatilag az egész ország területén (csak a Királyföld és Buda-Pest volt kivétel) egységesen szabályozta. Közismert az is, hogy ez a jogszabály korlátozza először jelentősen a törvényhatóságok autonómiáját. Azt azonban, hogy ténylegesen milyen mértékben korlátozta ez a törvény a közép- és alsófokú közigazgatási szervek autonómiáját és mi volt e korlátozás politikai tartalma – ezt Sarlós Béla könyvéből tudhatjuk meg.

Sarlós nemcsak a törvény betűit magyarázza, hanem abból indul ki, hogy az önkormányzat tulajdonképpeni kulcskérdése a költségvetési önállóság. Majd a költségvetéssel kapcsolatos szabályokat vizsgálja egyrészt a király és az országgyűlés, illetve a kormány, másrészt pedig a kormány és a törvényhatóságok közötti jogkörmegoszlás szempontjából. Következtetései: az 1867: X. törvénycikk és a királynak az 1867/64.M. E.sz. bizalmas szabályzat 12.§-ában rögzített ún. előszentesítési joga (e rendelkezés jelensőségére Sarlós mutat rá először; lényege az, hogy a király előzetes jóváhagyása nélkül a kormány nem nyújthatta be a költségvetést az országgyűléshez) olyan közjogi helyzetet teremtett, hogy „Magyarországon csak akkor és úgy lehetett alkotmányszerűen, egyben zavartalanul kormányozni, ha állandóan fennáll az egyetértés a király, a kormány és az országgyűlés között" (32. l.). Tulajdonképpen a királyi abszulút jogkör és a parlamentarizmus kompromisszumáról volt szó, mivel a király széles jogköre ellenére megmaradt a miniszterek ellenjegyzési joga, a költségvetés tervezetét csak a minisztérim készíthette el, megmaradt az országgyűlés szerepe a törvényhozásban. Végső soron persze – mivel a kiegyezési törvény 12.§-a szerint a közös hadsereggel miniszteri ellenjegyzés nélkül rendelkezett a király – a döntés az ő kezében volt. Hosszú távú abszolutisztikus berendezkedésre azonban így nem volt lehetőség. Rámutat Sarlós a közös és a magyar költségvetés szoros kapcsolatára, arra a politikailag nagyjelentőségű tényre, hogy a király előszentesítési joga lehetővé tette, hogy a magyar *belső* kormányzathoz szükséges összegek csak akkor kerüljenek be a költségvetésbe, ha a királynak megfelelő összegű *közös* költségeket jóváhagyja a delegáció. Mindez csak látszólag kitérő, – a fenti jogkörmegoszlás ismeretére feltétlenül szükség van a törvényhatósági közigazgatási törvények megértéséhez. A témára vonatkozó eddigi elemzések közös hibája ugyanis – ahogy erre Sarlós rámutat – az, hogy„ . . .a szerzők többsége a törvényhatósági jogokat a parlamentáris rendszerrel általában, a felelős kormánnyal általánosságban hasonlította össze, s valamiféle elvont parlamentarizmussal, elvont felelős kormányzati rendszerrel kívánta összhangba hozni, nem pedig a dualizmus valóságos konkrét parlamentarizmusával, a kiegyezési törvényekkel s kisegítő jogszabályaival létrehozott kormányzati rendszerével" (39. l.).

A kormány jóváhagyási jogköre ugyanis olyan törvényhatósági ügyekre terjedt ki, amelyekben országos szinten a kormány határozata is királyi jóváhagyásra szorult. A törvényhatóságnak nem lehetett természetszerűleg nagyobb költségvetési önállósága, mint a kormánynak. S ebből következik a szerző igen lényeges, szemléletileg a konkrét vonatkozáson túlmutató megállapítása: „A törvényhatósági önkormányzatnak azokat a korlátait, amelyeket az 1870: XLII. törvénycikk 3.§-a határozza meg, nem tekinthetjük a törvényhatósági jogok szempontjából sem 'jónak' sem 'rossznak', sem a kormány indokolatlan centralizációs törekvései megnyilvánulásainak, sem a törvényhatósági autonómia szükségtelen megnyilvánulásának, hanem a dualizmus egész kormányzati rendszeréből szükségszerűen, elkerülhetetlenül következő, ezzel a kormányzati rendszerrel teljes összhangban álló törvényi rendelkezéseknek. A törvényi rendezés minden más módja politikai, jogi, történelmi szempontból egyaránt elképzelhetetlen és megvalósíthatatlan lett volna." (39. l.) A könyv számos, teljes mértékben meggyőző elemzéssel bizonyított fő tétele tehát: a törvényhatóságok és a kormány között lényegében ugyanaz volt a viszony, mint a király és a magyar országgyűlés, illetve minisztérium között.

E recenzió keretei között lehetetlen a kötet valamennyi elemzésének mégcsak töredékes összefoglalása is – és természetesen az 1870: XLII. törvénycikket is a vázoltnál lényegesen sokrétűbben tárgyalja Sarlós. Könyvének alapgondolata, témájának megközelítési módja azonban mindvégig egységes: a Monarchia egészének hatalmi viszonyába helyezve, azokkal szerves összefüggésben vizsgálja a közigazgatás fejlődését. Elvégzi a saját maga által kitűzött feladatot: a kialakult közigazgatási mechanizmust meghatározó tényezők elemzését. Kétségtelenül hasznos lett volna azonban, ha olvashatnánk a törvények meghozatalát megelőző és az azt követő parlamenti és sajtóvitákról, megismerhetnénk az ezekben kifejtett, a megvalósulásig nem jutott, de széles körű publicitást kapott koncepciókat

is. Sennyey és pártja koncepciójának, Grünwald Béla és Mocsáry Lajos vitájának, vagy Kossuth idevágó elképzeléseinek hasonló mélységű elemzése igen tanulságos olvasmány lehetne.

Sarlós Béla jól áttekinthető szerkezetű, világos stílusú műve e nélkül is átfogó képet ad témájáról, alapvető, nélkülözhetetlen kézikönyv a dualizmus kori magyarországi politikatörténet bármilyen szempontú vizsgálatához.

Pók Attila

KAPOSVÁR. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Szerk.: Kanyar József
(Kaposvár, 1975. 854 l.)

Somogy megye székhelye: Kaposvár 1973-ban ünnepelte várossá alakulásának centenáriumát. Az akkor tartott ünnepi tudományos ülés előadásai közül *Rúzsás Lajos:* Dunántúli városfejlődés a kései feudalizmus korában (Somogy megye múltjából 1974. Kaposvár 1974. 49-60. l.) és *Vörös Károly:* A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában (uo. 1973. 189–204. l.) című munkák napvilágot láttak, mielőtt a „Kaposvár" kötet megjelent volna. E két alapvető tanulmánnyal együtt az előttünk fekvő több mint 800 oldalas kötet ennek, az azelőtt történelmileg kevéssé feltárt városnak múltját olyan sokoldalúan mutatja be az érdeklődő olvasónak, amellyel kevés hazai városunk dicsekedhet.

A kötet elő- és utószavát a város politikai vezetői írták. Az előszóban *Deák Ferenc,* az MSzMP Városi Bizottságának titkára többek között a kötet kiadatásának körülményeiről, Kovács Ferenc a Városi Tanács elnöke pedig annak a városépítő hétköznapokban is hasznosítható gondolatairól írt.

A kötetet Kanyar József szerkesztő három nagy egységre bontotta. Az első rész: A vár és a mezőváros címmel a történetileg megfogható legrégibb időszaktól 1849-ig, a polgári forradalom és szabadságharc bukásáig fogja össze a város földjének és népének történetét.

Az első tanulmányban *Bakay Kornél:* Kaposvár földjének őstörténete a legrégibb időktől a honfoglalásig címmel a régészeti leletek alapján alkot képet Kaposvár és környéke, elsősorban a Kapos völgyének őstörténetéről. A mammut maradványoktól kezdve az őskőkor kevés és a neolitikum számban növekvő lelethelyeit tekinti át, majd a réz- és bronzkori településeket vizsgálja meg. Részletesebben foglalkozik a vaskorral, a kelta leletekkel. Áttekinti a római hódítás korának tárgyi emlékeit, majd a népvándorlás időszakának leleteit vizsgálva érinti a kettős honfoglalás és az avarkor etnikailag korszakra nem bontható elméleteinek egyes kérdéseit, mindenütt elsősorban a leletanyag ismertetésére fektetve a súlyt. A tanulmány utolsó fejezete a magyar honfoglalás sajnálatosan kevés tárgyi emlékeire hívja fel a figyelmet, ami – megítélése szerint – elsősorban az ásatások hiányára vezethető vissza. Az értekezést gazdag képanyag illusztrálja.

Ezt követi *Györffy György:* Kaposvár az Árpád-korban című tanulmánya. A szerző ebben áttekinti azokat a történeti tényezőket, amelyek a későbbi Kaposvár kialakulásában közrejátszottak. Rámutat arra, hogy a honfoglalás idején ez a terület Árpád és hozzátartozóinak szálláshelye volt. A mai Kaposvár környékén a 11. és 12. században új települési rend alakult ki. Rámutat arra, hogy Kaposvár előzményeként két nagybirtok központ is fellelhető ekkor: a zselic-szentjakabi apátság és a márki vagy rapolyi uradalom. A szerző végigtekint ezek történetén, térképen is bemutatva a márki uradalom 13. századeleji képét. A tanulmány amellett, hogy adatokban nagyon gazdag, kitűnő keresztmetszetét adja a táj és népe középkori életének. (Véleményem szerint a tanulmány egyik legérdekesebb része a korai telepítésekkel és a lakosság foglalkozási megoszlásával kapcsolatos, helynevekre is támaszkodó elemzés.)

Komjáthy Miklós: A középkorvégi Kaposvár című tanulmánya oklevelek gyér adatai alapján állapítja meg, hogy a régi Rupul vára helyett a 14. század derekán a Kapos folyó mellett felépült Rupulújvára. E vár jelentőségét mutatja, hogy a korafeudalizmus idején az ország leghatalmasabb családai harcoltak birtoklásáért. Az erősség a török elleni küzdelemben is fontos szerepet játszott. A szerző megvizsgálja azt a kérdést, hogy a várat kiszolgálni hivatott iparos polgári réteg kialakulhatott-e

a közelben, és arra a megállapításra jut, hogy mivel a középkori források minderről egyöntetűen hallgatnak, feltételezhető, hogy a kedvezőtlen földrajzi adottságok, mocsarasodás stb. hátráltatta egy mezőváros vagy egy falu kialakulását. A legközelebbi több iparos által lakott település a Kapos folyó túlsó partján lévő Kecel lehetett. Utóbb azonban, a török elleni védekezés idején éppen ez a védelmet nyújtó földrajzi környezet segítette elő a későbbi mezővárosi közösség kialakulását.

Szakály Ferenc: Kaposvár a török időkben című tanulmányában a mohácsi csatavesztéstől kezdődően tekinti át Kaposvár történetét. Bemutatja, hogy miként lett végvárrá, majd tisztázza azt a kérdést: hogyan került Kaposvár vára török kézre. (Dzselalzade Musztafa, Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós tudósítását elemzi és azokból vonja le következtetéseit.) A „török" Kaposvár történetének ismertetése során nemcsak annak politikai történetével foglalkozik, hanem a különböző családi és egyéb összeírások adataiból összeállítja az ott élő lakosság életének rajzát is. A katonai megszállók és az azokat kiszolgáló „nem hódolt szerbek" életéről is képet ad, továbbá több érdekes adatot közöl a foglyul ejtett kaposvári törökök, ill. szerbek életére vonatkozóan. Végül bemutatja a város 17. századi földesurait is. Tanulmányát Kaposvárról készített térkép, illetve korabeli rajzok közlésével zárja.

Bácskai Vera: A város és társadalma a 18. században (1720–1828.) című tanulmánya bőséges táblázatos anyag segítségével áttekinti a Kaposvárra betelepülők származási hely szerinti megoszlását, a város adózói számának megnövekedését. Figyelemmel kíséri a település belső struktúrájának átalakulását a jelzett időhatárok között. Részletesen foglalkozik a kézművesek és a kereskedők számának és arányának alakulásával. A források elemző vizsgálatával mutatja be azt, hogy Kaposvár iparosodó mezőváros e jellegének kialakulásában a döntő szerepet kereskedelmi és piaci funkciói játszották.

E korszakot záró tanulmány *Szili Ferenc:* Kaposvár 1848–1849-ben című munkája. Ez a tanulmány adatokban igen gazdag. Különösen figyelemre méltók az 1848/49. évi adózó könyv adatait értékelő, továbbá a Közigazgatási Bizottság iratanyagából, a nemzetőrségi összeírási lajstromok adataiból levont következtetései. A tanulmánynak a honvédlajstromoknak kiértékelő, majd a szabadságharcot követő időket konkrét adatokkal bemutató részei hasonlóképpen „fehér folt" eltüntetéséhez járulnak hozzá nemcsak a város, hanem a megye történetében is, értékes adatokat szolgáltatva az országos történetírásunknak.

A kötet második része „A rendezett tanácsú város" címet viseli, bár tulajdonképpen az erre való törekvés egész folyamatát is bemutatja.

E rész első tanulmányát *Lóczy István* írta: Somogy vármegye közlekedési hálózatának változása és Kaposvár központi szerepkörének kialakulása a 19. század folyamán címen. A szerző elsősorban a természeti és a gazdasági földrajz oldaláról mutatja be a megye és ezen belül Kaposvár jelentőségének, valódi megye központtá válásának történeti folyamatát. A 18. és 19. századi térképek nemcsak a megye természeti arculatának változását, hanem az útviszonyok átalakulását is ábrázolják. A mezőváros vonzási körzeti határainak eltolódása, a különböző korszakokból származó izokron térképek alapján érdekesen mutatja be Kaposvár jelentőségének megnövekedését. A tanulmány olvasása során világossá válik, hogy miként vált a város – a kibontakozó közigazgatási, közlekedési, politikai, ipari és pénzügyi funkciói révén – a megye tényleges központjává.

E tanulmányt követi *Simonffy Emil:* Kaposvár a várossá alakulás útján című értekezése, amely a 19. század 30–70-es éveinek gazdasági fejlődését tekinti át. A szerző bemutatja, hogy Kaposvár városi fejlődése a polgári átalakulás éveiben alapozódott meg. Ezt igazolja a városi fejlődés feltételeinek áttekintése (munkamegosztás, árutermelés foka, a népesség növekedése és sűrűsége), a közlekedési helyzet alakulása (út-, majd vasút-politika), a város uradalmi központ szerepe, amellyel kapcsolatban foglalkozik a szerző a mezővárosi szabadság kérdésével, a feudalis örökség felszámolásával, a vagyonosítás, a Kapos folyó szabályozásának ügyével, majd részletesen ismerteti a polgári városigazgatás kialakulását a 19. század végéig. A tanulmányt 10 táblázat követi, amelyeknek mindegyike urbanisztikai szakemberek számára is használható (többségük több megye, illetve Horvátország e régióhoz közeli városainak fontosabb adatait is tartalmazza.)

Tóth Tibor: Félúton a megyeszékhely és megyeközpont között című tanulmánya – alcíme szerint is – a dualizmuskori Kaposvár gazdaságtörténetéhez kíván adatokat szolgáltatni. Elsősorban a statisztikai adatok ügyes csoportosításával állapítja meg azt, hogy Kaposvár ipara még nem volt alkalmas arra, hogy városi munkamegosztást hozzon létre a 19. század végén. Ugyanakkor a város nem volt képes megbírkózni a népesség nagyarányú beözönlésének problémáival sem. Végső konkluziója szerint Somogy megye a 20. században egy „alkalomszerűen iparosított megyeszékhelyt" örökölt. Az

értekezés megállapításai négy, nagyon részletesen kidolgozott táblázat adatsorán alapszanak, amelyeket a szerző tanulmánya végén közöl.

Kelemen Elemér: Kaposvár művelődésügye 1918-1919-ben című értekezése eddig fel nem tárt, széles körű levéltári iratanyag, továbbá a helyi sajtó alapján áttekinti a dualizmuskori kedvezőtlen előzmények után a forradalmak időszakának kulturális intézkedéseit. Megállapítja, hogy a Tanácsköztársaság idején történt először kísérlet az egész megyére kisugárzó kulturális program kidolgozására. Részletesen tárgyalja az iskolaügy és az iskolán kívüli művelődés helyzetét, majd levonja a tanulságokat, amelyek közül a tanítók és a tanárok politikai állásfoglalásának radikalizálódását emeljük ki.

Andrássy Antal: A város az ellenforradalmi rendszer idején című tanulmánya széles forrásbázisra támaszkodva tekinti át a nagy- és a kisipar, a hitelélet, a kereskedelem, a közlekedés és a postaforgalom helyzetét a két világháború közötti időszakban Kaposváron. Ezután rátér a város társadalmának, a lakosság életviszonyainak ismertetésére, bemutatja a lakosság foglalkozás szerinti rétegződését (jó folytatása ez az előbbi két tanulmány adatainak, kár hogy nem fejezi ki százalékosan is adatait), majd a lakóházak, a lakások, a szociális helyzet és a szociálpolitika, az egészségügy és egészségpolitika ismertetésével zárja ezt a részfejezetet. A tanulmány utolsó szakasza a városvezetés, a politikai pártok és a munkásmozgalom eseménytörténetének ismertetésével végződik. Az első problémakör tárgyalása során a város vezetésén, illetve a városgazdálkodáson kívül városrendezési kérdéseket is érint. A politikai pártokkal kapcsolatosan különösen a nyilas-mozgalommal foglalkozik részletesen. Gazdag és sok szálon futó feltárása az országos történeti feldolgozásokhoz új adatokat szolgáltat. Figyelemre méltó a városban lévő munkásmozgalmi eseményekről, és értékesülésükről írott tanulmányrésze.

E korszak zárótanulmányát *Kanyar József* írta „Kaposvár művelődésének kérdései a 18–20. században" címmel. Az értekezés igen nagy időkeresztmetszetben mutatja be a város művelődési viszonyainak átalakulását, nem egy helyütt azok gyökereit, a gazdasági és a társadalmi alapot is áttekintve. Tanulmányában az iskolaügy mellett a közművelődés egyéb forrásait, intézményeit is számbaveszi, sok új adatot tár fel és foglal össze. (Olvasókörök, színházi kör stb.) Helyenként „korrajz"-ként a társadalomtörténészek által is hasznosítható problémákra is kitér (mint pl. a halál-okok, a törvényes és törvénytelen születések aránya, a keresztnév-divat stb.), foglalkozik ezen kívül a Munkásotthon, a szabad iskolák, a Munkás Gimnázium 20. század eleji történetével is. A tanulmány rendkívül sok fonalat ragad meg, anyaggazdagságát kell kiemelnem, amellyel bő tárháza lesz a Somogy megye története iránt érdeklődő kutatásoknak.

A kötet harmadik része: „A szocialista város" címet viseli.

Az első tanulmány *Andrássy Antal:* A felszabadult város című értekezése. A szerző 1944–1945 korszakhatárok közt elsőként a város felszabadulásának eseménytörténetét ismerteti levéltári, sajtó és irodalmi feldolgozás felhasználásával. Ezután áttekinti a jelzett időhatárok közt a város történetének főbb mozzanatait. Rámutat a háborús veszteségekre (bár itt elsősorban a népesség számadatait elemzi csak). Ismerteti a MKP somogyi szervezetének és a többi demokratikus pártnak megalakulását, majd rátér a néphatalmi szervek tevékenységének ismertetésére. Külön fejezetben foglalkozik az újjáépítés és a thj. várossá alakulás kérdésével. A tanulmány a fordulat évének gazdasági és társadalmi eseményei továbbá a proletárhatalom megteremtésének körülményei ismertetésével zárul.

A következő tanulmány műfajában eltér az eddigiektől. *Peregi Tamás:* Kaposvár urbánus fejlődésének tényezői és a városrendezés című munkája az építész szemével tekinti át a város adottságait, a természetföldrajziakat éppenúgy, mint a településtörténetieket. A városias fejlődés tényezőit tartja mindenütt szem előtt. A legrégibb időktől jut el a máig. Képek, térképek, közreadott tervek egész sora illusztrálja a tanulmányt, amely utcák és épületek történetén át gazdaságtörténetet sőt olykor művelődéstörténetet is ad.

Stadler József: A város területegységeinek és a települést alakító létesítmények várható fejlődés című írás a város építését irányító építész szemével tekinti át Kaposvárt. Bemutatja a települést alakító létesítmények várható fejlődését. Sorra veszi a város lakó- és ipari területeit, megvizsgálja a városközi pontot, a zöld- és sportterületeket, a közlekedési hálózatot és a közművek jelen és jövő helyzetét mindenkor mérlegelve a terveket alakító, befolyásoló tényezőket.

Ormosy Viktor: Kaposvár szocialista ipara című tanulmányában mint a város egyik felelős vezetője a közgazdász szemével tekinti át a várospolitika jelenben felvetődő kérdéseit, és az azokra adható választ. A szocialista ipar kialakulása és fejlődésének ismertetése után rátér az 1960-as éve

idején a városon belül a szocialista ipar megerősödésének bemutatására. Megállapítja, hogy Kaposvár ipara egy részének fejlődésében az iparfejlődésnek az a szerves útja figyelhető meg (kézműves műhelyből nagyüzem, majd gyár), amely – a történetírás eddigi megállapítása szerint – hazánkban viszonylag szórványos jelenség volt. A szerző áttekinti a város szocialista iparának szerkezetét, az ipar és a foglalkoztatás összefüggéseit, a szocialista ipar technikai jellemzőit, s végül röviden összefoglalja az ipar és a város kapcsolatát. Megállapítása szerint ez tette Kaposvárt hazánk egyik jelentős ipari centrumává.

A kötet zárótanulmánya *Zádor Mihály:* Kaposvár műemlékei és azok szerepe a magyar építészettörténetben című tanulmány. Ez, a szerző által megírt Kaposvár építészettörténeti monográfiájának adatain alapszik, annak összefoglalása. A szerző a város történetét a megmaradt műemlékek alapján „lapozza végig", kezdve az egykori zselicszentjakabi bencés apátság romjainak bemutatásán (az alapító levél építészettörténeti jelentőségét, az ásatások tanulságait, a levéltári kutatás anyagát és a kolostor műemléki helyreállítását is áttekintve), folytatja a középkori kaposvári vár romjairól tudottak ismertetésével, majd néhány fontosabb műemlék épület bemutatásával (vármegyeháza, megyei kórház stb.).

A kötethez értékes függelék csatlakozik. Ennek első részében *Fiola Pál* és *Sipos Csaba* által összeállított várostörténeti irodalomjegyzéket találunk. A szerzők két csoportra osztották ezt, az első csoportban Somogy szerepelt címként, s ide azokat a műveket csoportosították, amelyek Kaposvár történetével *is* foglalkoztak. A második részben csupán a Kaposvárral kapcsolatos műveket találjuk. A bibliográfia gazdag, a folyóiratokban megjelent jelentősebb tanulmányokat is magába foglalja.

A függelékben kapott helyet „Várostörténet képekben" című 32 oldalas szép kiállítású képanyag, amely térkép-fényképeken kívül (1853, 1901, 1919, 1968) ipari létesítményeket, városrészeket, egészségügyi és kulturális létesítményeket mutat be, ezek képén keresztül ábrázolva a város fejlődését.

A függeléket egy másfél íves hely-, név- és tárgymutató zárja be (*Hajdó Lászlóné* munkája.)

A kötet tanulmányainak rövid tartalmi áttekintése után máris megállapítható, hogy a rendelkezésre álló tér nem teszi lehetővé a tanulmányok részletes *elemzését.* Ennek gátját képezi egyébként a tág idő- és szak- „spektrum" is, amely megakadályozza az igazságos mérlegelést. Erre azonban egy ismertetésen belül nincs is szükség. Egy megjegyzést még sem hallgathat el a recenzens. E rövid ismertetésből is kiviláglik, hogy a kötetben sok az átfedés, ugyanannak a történelmi eseménynek értékelése olykor négy-öt cikkben is előfordul. Lehet-e ezt a szerkesztés hibájául felróni? Megítélésem szerint nem. A kötet címében szerepel, hogy tanulmányokat tartalmaz, amelyek tehát önállóak, és az egységesség igényével lépnek fel. Az olvasót, ha a kötetet egyvégtében olvassa végig, esetleg zavarja a vissza-visszatérő esemény-láncolat, az ugyanabból az adatból levonható következtetések sokoldalúsága. De itt *több* oldalúságról és *nem* egymással ellentétben álló megállapításokról van szó! A különböző szempontú megközelítés elé kár lett volna idő-, vagy térbeli gátat emelni!

Az ismertetés során már az is kiderült, hogy a tanulmányok különbözősége nemcsak tárgymegjelölésükből, a felhasznált forrásanyag különbözőségéből adódik, hanem sokkal inkább az alkalmazott *módszerek* eltéréséből. Ebből pedig az is következik, hogy használhatóságuk *módja* is eltérő. A tanulmányok egy része – tegyük hozzá: döntő többsége – nemcsak feltárja a helyi adatokat, hanem elemzi is azokat, beillesztve egy nagyobb régió egészébe, összefüggéseket keresve és láttatva –, értékel. A tanulmányok egy másik csoportja – s hadd tegyem hozzá, egyáltalában nem alacsonyabb színvonalú az előbbinél! – a helyire koncentrál, azt kívánja feltárni, lehetőleg sok irányból közelítve meg a valóságot. A nagyobb régióba történő beillesztést *vagy* nem végzi el, *vagy* csak esetlegesen utal egy-egy gazdasági, társadalmi, olykor politikai jelenségre, amely a nagy egészben mutatja be a kinagyított, igen precízen kidolgozott „mikrovilág" eseményeit. Mindkét megközelítési mód becsületes és a maga nemében nagyon értékes: az egyik megállapításokkal, a másik bőséges adatbázisával járul hozzá az országos, szintetikus történetírás munkájához.

Külön kell megemlítenem azokat az elmélyült és felelősséggel megírt tanulmányokat, amelyek nem történészek tollából születtek és közvetlenül a gyakorlati élet szolgálatában állnak. Mindegyiken végighúzódik az a történelmi szemlélet, amely nagy egységben látja és láttatja a múlt, a jelen és a jövő problémáit. S ez egyben az egész kötet egyik legnagyobb erénye.

T. Mérey Klára

ISZLAMOV TOFIK:

POLITIKAI KÜZDELMEK MAGYARORSZÁGON AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT. 1906–1914

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 121 l.)

Rendkívül értékes könyvvel gazdagodott az Értekezések a történeti tudományok köréből című sorozat. Nem csupán amiatt, mert a Bakuban született, s a magyar nyelvet már kandidátusként, illetve doktorként tökéletesen elsajátító Iszlamov Tofik szovjet történész könyvét forgathatjuk, hanem mert benne Magyarország történetének egyik fontos szakaszát tanulmányozhatjuk. Hiszen a szerző újabbkori forradalmaink érlelődésének korszakát vonja elemzés, vizsgálat alá. Úgy azonban, hogy nem a részkérdésekre irányítja figyelmünket és nem kerüli meg a történettudományunkban újra és újra jelentkező vitákat sem. Tollát a reális marxista történeti elemzés vezeti – s általa bennünket is – a legbonyolultabb kérdések sűrűjébe, hogy azután a szakma mesterének biztonságával ösvényt vágva segítsen az eligazodásban.

A recenzió adta szűk keretek természetesen eleve lehetetlenné teszik nemcsak a tartalmi ismertetést, hanem még a szerző új és időt álló legfontosabb tudományos eredményeinek felsorolását is. Közülük legfeljebb csak példaszerűen hivatkozhatunk néhányra és elsősorban azokat idézzük fel, amelyek a legellentétesebb interpretációkat váltották ki a történetkutatók körében, de amelyekben a szerző mély elemző készségével, világos logikai okfejtésével vitathatatlanná tette az előrehaladást s immár ebből az aspektusból új kutatásokra ad ösztönzést.

Ebben az értelemben feltétlenül kiemelendő – a hazai tudományos eredményeket számbavevő – a koalíciós kormány társadalmi bázisát, összetételét, kormányzásának irányát, jellegét elemző s tevékenységének mérlegét megvonó történetírói alkotómunka. Indokolt például a koalíciós kormány hatalomrakerülésének körülményeiről, az udvar és a magyar uralkodó osztályok 1906. évi megegyezéséről szólva, azt új kiegyezésként bemutatni. Ezután a tények sokaságával bizonyítja a Wekerle-kormány munkás-, paraszt- és nemzetiségellenes politikáját. S mindebben jelentős szerepet játszott Andrássy Gyula és Apponyi Albert gróf.

A koalíciós kormány s vezető politikusai tevékenységének tanulmányozása azonban túlmutat az adott kor keretein. Alkalmas terepet kínál annak a vizsgálatára is, hogy a benne levő heterogén irányzatok miként válnak szét, milyen irányba indulnak s hova jutnak. Különösképpen sok tanulságot nyújt az említett konzervatív politikusok életútjának, eszmerendszerük változásának nyomonkísérése. Annál is inkább, mert a Monarchia széthullása, az 1918–19-es forradalmak leverése után a magyar uralkodóosztályoknak a szabadelvűpártban, illetve a Nemzeti Munkapártban politizáló szárnya, Tisza István tábora 1919 őszén – részben szétesettsége miatt – sem léphetett újra a politika porondjára.

Kezdetben – az ellenforradalom által felszínre dobott középrétegek mellett – emiatt is jelentősebb szerephez jutottak az 1906–1910-ig hatalmon levő konzervatív arisztokraták, akik különösképpen a trianoni béketárgyalások időszakában a dualizmuskori kormánypolitika liberalizmusát emlegették. Retrográd beállítottságuk azonban mind a társadalmi, mind a nemzetiségi kérdés terén még kirívóbbá vált.

A szerző a koalíciós kormány tevékenységének sokoldalú bemutatása mellett kitér az ország első világháború előtti gazdasági helyzetére, a gazdasági fejlődés megtorpanására s ennek jórészt a német szövetséggel összefüggő okaira, köztük a nyugati tőkebefektetések alakulására. Érzékelteti a központi hatalmak belső ellentéteit, amelyeknél azonban erősebbnek bizonyultak az összekötő szálak. Kitér a fegyverkezés Magyarországra gyakorolt – az Ausztriánál kedvezőtlenebb – hatására. Hiszen a hadikiadások döntő része Ausztriába áramlott. Így válik érthetőbbé a magyar uralkodóosztályok fokozódó elégedetlensége a véderőjavaslatok, a hadianyaggyártás s a hadimegrendelések terén.

Iszlamov Tofik könyvéről, annak tudományos eredményeiről szólva nem mellőzhetjük még két kérdéskör kiragadását. Az egyik a munkásmozgalom, a másik a nemzetiségi kérdés. Mindegyiket még eléggé kivételesnek számító történetírói módszer, a kronológikus és a tematikus megközelítés együttes alkalmazásával veszi vizsgálat alá. Ez a módszer egyrészt lehetőséget nyújt a történeti események és körülményeik számbavételére, másrészt alkalmat kínál a konklúziók levonására. A történész ezáltal úgy juthat nagyobb időhatáron belül általános érvényű megállapításokhoz, hogy ismertetheti is

következtetései alapját, a tényet tömegét s azok konkrét történeti összefüggéseit. S a szerző kiváltképpen e két téma kapcsán élt a megközelítési módszeréből adódó lehetőségekkel.

A könyv képet ad az ipari és mezőgazdasági sztrájkok számszerű és területi kiterjedtségéről, a mozgalom erejéről, eredményeiről és gyengeségeiről, a szociáldemokrata párt elméleti és gyakorlati tevékenységéről. Bemutatja a szocialista munkásmozgalom nehéz helyzetét a Nemzeti Munkapárt kormányzásának időszakában. Nem hagyja figyelmen kívül a II. Internacionálé pártjainak felfogását sem az alapvető hatalmi kérdésekben. Ilyen módon válik hitelessé, megalapozottá az a több ízben is aláhúzott megállapítása, hogy a változó gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok a korábbi választójogi politikára épülő stratégia és taktika felülvizsgálatát követelte volna. Számos kérdés kapcsán – választójogi taktika, agrárkérdés, nemzetiségi kérdés, szövetségi orientáció – kitér a párton belüli baloldal – jobbára helytálló – kritikájára is. Miután azonban politikai platformját – az előremutató átfogó program hiányának okait – nem elemzi, ezen a téren akarva-akaratlanul is némi idealizálást sugall. S ezzel szoros összefüggésben – részben ebből fakadóan – időnként a valóságosnál élesebb kontrasztot ölt a pártvezetőség, valamint a baloldal és a párt tömegei közötti felfogásbeli különbség az említett kérdésekben.

Aláhúzza ezt néhány elírás – pl. a politikai tömegsztrájkok időpontját illetően – vagy az 1910–1911-es évek eseményeinek halványabb ábrázolása. Mindezek a kérdések azonban csak árnyalatbeli vitakérdések lehetnek, hiszen a szerző, felfogásommal összhangban, a vizsgált időszakban a magyarországi szociáldemokrata munkásmozgalmat – a pártvezetés opportunizmusa s a baloldal többnyire jogos kritikája, a tömegek forradalmi akciói ellenzése – végeredményben egységes politikai mozgalomnak tekinti.

Hasonlóképpen markáns vonásokkal rajzolt kép tárul elénk a magyarországi nemzetiségi kérdés olvasásakor. Pedig ez a nemzetiségek gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális helyzete, pártjainak jellege, a Monarchiához, a magyar uralkodó osztályokhoz vagy a magyarországi progresszív irányzatokhoz való viszonyuk bonyolultsága, gyakori ellentmondásossága miatt a korszak egyik legnehezebb kérdésköre. A szerző kimutatja azokat a nacionalista hatásokat, amelyek bár különböző mértékben, de még az egyébként legprogresszívabb irányzatokat sem kerülték el. Ugyanakkor a szükséges árnyaltsággal elemzi a különbségeket az uralkodó körökön belül is. Ebből a szempontból külön is kiemelendő Tisza román tárgyalásainak s azok fogadtatásának leírása. Hiszen ezeket nemcsak a konzervatív nagybirtokosok utasították el, hanem éppen az 1910-es évek elején az egyéb társadalmi, politikai kérdésben előrelépő baloldali függetlenségiek is elzárkóztak mindenféle kompromisszumtervtől. A szerző azonban nyomban hozzáteszi, hogy Tisza meg-megújuló tárgyalásai, kompromisszumos javaslatai nem valamiféle liberalizmusból, hanem jelentős mértékben Németországnak Románia megnyerésére irányuló törekvéseiből, s részben Tisza társainál messzebblátó politikai felfogásából fakadtak. Mert – amint a szerző ezt külön hangsúlyozza – a rendelkezésünkre álló adatok a világháború kitöréséig nem bizonyítják ugyan a magyarországi románok elszakadási, kifelé gravitáló törekvéseit, Tisza azonban felismerte, hogy mindez nem azonosítható valóságos nemzeti törekvéseikkel.

Iszlamov Tofik könyve tehát nem marad a szűken felfogott országtörténet keretein belül, hiszen – amint példáinkon is bizonyítani kívántuk – nemcsak számításba veszi, hanem elemzi is a témájával kapcsolatos egyetemestörténeti összefüggéseket.

Pölöskei Ferenc

DUŠAN LUKAČ:

RADNIČKI POKRET U JUGOSLAVIJI I NACIONALNE PITANJE – 1918–1941

(Beograd, ISI. 1972. 421 l.)

A MUNKÁSMOZGALOM JUGOSZLÁVIÁBAN ÉS A NEMZETI KÉRDÉS 1918–1941

Jugoszlávia két világháború közötti történelmének talán legizgalmasabb, ugyanakkor legbonyolultabb kérdéséről írt monográfiát Dušan Lukač. Sokan és sokféleképpen közelítették meg már ezt a mindmáig „túlérzékenységet" kiváltó témát, s a szerzőnek nem volt könnyű dolga, mikor megpróbált egy valóban alapos elemzést nyújtani. De nehézsége nemcsak ebből adódott – hiszen a jugoszláv kommunista és munkásmozgalom története önmagában is bonyolult, s történészeink álláspontja számos kérdésben eltérő, vagy éppen ellentétes. Hogy csak néhányat említsünk: Jugoszlávia széttörésének és önálló kisállamok alakításának jelszava a huszas évek második felében a kommunista mozgalomban, a kommunisták és a legerősebb ellenzéki párt, a Horvát Köztársasági Parasztpárt viszonya, egyes kommunista vezetők nézeteinek megítélése a nemzeti-nemzetiségi kérdésben.

Mivel a nemzeti-nemzetiségi kérdés Jugoszláviában ma is élő probléma, Lukač kerüli „az olyan ítéletalkotást... amely szükségtelen vitákra adna alkalmat". Úgy véli, az anyag „ilyetén tárgyalása volt az egyetlen alternatíva" – írja előszavában.

Széles forrásbázis segítségével nyúl a témához (Komintern anyagok, a JKP KB-nak iratai, a két világháború közötti pártsajtó, dokumentumkötetek, feldolgozások), melyek megbízhatóvá teszik megállapításait, elemzéseit, sőt helyenként igen finom különbségtételek megrajzolását teszik lehetővé. A munkásmozgalom, s ezen belül a Jugoszláv Kommunista Párt nemzetiségpolitikai koncepciójának és gyakorlatának *fejlődését* ábrázolja a párt megalakulásától a népfelszabadító háború megindulásáig, mikor a jugoszláv kommunisták „a megszállás és a háború minőségileg új körülményei között" folytatták munkájukat és harcukat.

A jól tagolt könyv fejezetei igazodnak a JKP fejlődésének általánosan elfogadott szakaszaihoz – a párt legális korszaka 1921-ig, az illegalitás évei az 1929. január 6-i diktatúráig stb.

Az SHS Királyság megalakulásával szinte egyidőben létrejövő egységes Jugoszláv Szocialista (kommunista) Munkáspárt, megalakulásának körülményeiből fakadóan, a volt szociáldemokrata pártok – elsősorban a Szerb Szociáldemokrata Párt – koncepcióját fogadta el az *egységes délszláv nemzetről*. Míg 1918-ban a szociáldemokrata pártok az egységes nemzet koncepciója mellett még egyértelműen az új délszláv állam haladó jellegét hangsúlyozták – bár annak berendezkedéséről eltérő nézeteket vallottak – az egyesülési kongresszuson már a *burzsoázia és a világháború* művének tekintették azt, melyből a tömegeket kizárták. Az osztályharc – véleményünk szerint – merev értelmezéséből fakadóan a nemzeti kérdést a *„törzsi burzsoázia"* ügyének tekintették, amely csak akadályozza az osztályharcot, tehát a munkásosztály számára *„másodrendű"* kérdés. A „délszláv törzsek asszimilációjáról szőtt illúziókat" csak erősítette a közeli világforradalomba vetett hit – írja Lukač – hiszen az alig karnyújtásnyira remélt proletárforradalom ezeket a kérdéseket automatikusan megoldja.

Lukač innen kíséri figyelemmel a munkásmozgalom eszmei, szervezeti fejlődését és gyakorlati politikáját, lényegében a JKP 1940 októberi V. Országos Konferenciájáig – de képet kapunk az 1941 áprilisig terjedő időszakról is.

A párt 1921-ig tartó nemzetiségpolitikája kapcsán Lenin Rosa Luxemburggal folytatott vitájának gondolatai jutottak eszünkbe: „... a munkásosztály legkevésbé csinálhat magának fétist a nemzeti kérdésből, mert a kapitalizmus fejlődése nem okvetlenül az *összes* nemzeteket kelti önálló életre. De ha nemzeti tömegmozgalmak már létrejöttek, akkor elhessegetni magunktól őket, megtagadni a támogatást attól, ami bennük progresszív, annyit jelent, hogy valójában behódolunk a *nacionalista* előítéleteknek, nevezetesen: ‚saját' nemzetünket ismerjük el ‚mintanemzetnek'..."

Újszerűségével hat a Jugoszlávia Független Munkáspártjában (NRPJ), a JKP legális szervében a nemzeti-nemzetiségi kérdésről lezajlott *1923-as sajtóvita* ismertetése és elemzése. A májusban induló

vitát az NRPJ központi lapja, a Belgrádban megjelenő *Radnik-Delevac* kezdeményezte. E vita során megszólalt a párt szinte valamennyi vezetője – Sima Marković, Pavle Pavlović, Ante Ciliga, Duro Cvijić és mások. Kétségtelen, írja a szerző, hogy ezt az „első demokratikus vitát" az 1921-ben elszenvedett vereség, az erősödő nemzeti ellentétek és mozgalmak inspirálták, a pártnak az a törekvése, hogy kitörjön elszigeteltségéből, melynek egyik okát a vita legtöbb résztvevője még mindig abban jelölte meg, hogy a munkásmozgalom nem vonta le a megfelelő következtetéseket a növekvő *„törzsi"* ellentétekből. A szerteágazó vita ismertetése után Lukač értékelése kissé visszafogottnak tűnik, mivel a vita anyagából egyértelműen látszik, de ezt a szerző nem említi, hogy az egységes nemzetről vagy a pusztán törzsi ellentétekről vallott nézetek már kezdettől fogva ellentétesek voltak mind a Komintern, mind pedig a Balkáni Kommunista Föderáció nézeteivel.

Jelentőségüknek megfelelően foglalkozik a szerző a JKP egyes konferenciáival, országos értekezleteivel, a KB üléseivel, valamint a Komintern és a Balkáni Kommunista Föderáció Jugoszláviára vonatkozó határozataival és elemzésével, azokkal a vitákkal, melyek a huszas évek elejétől egyes kérdésekben a kommunisták világpártja, annak balkáni szekciója és a Jugoszláv Kommunista Párt vezetősége között bontakozott ki. Ugyanakkor a könyv egyik nagy erénye, hogy az eszmetörténeti vonal bemutatását nem szakítja el a jugoszláviai, a balkáni és az általános európai eseményektől és igyekszik a párt eszmei fejlődésével párhuzamosan bemutatni annak nemzetiségpolitikai gyakorlatát is.

Ismeretes, hogy a JKP-t a húszas évek elejétől egyre mélyülő és időben is hosszan elnyúló frakcióharcok bénították. Lukač ennek gyökereit nem elvont sémákban, vagy pusztán személyi ellentétekben keresi – amelyre bőven vannak példák –, hanem igyekszik meglátni és láttatni azokat a jugoszláv társadalom mélyén rejtőző okokat, kül- és belpolitikai mozgásokat (nem tagadva a frakcióharcok személyi motívumait sem), melyek kialakították a párt vezetőségében a helyzet eltérő értékelését, s az ebből szükségszerűen más-más irányba levont következtetéseket, melyek végső soron megvonták a baloldal, a centrum és a jobboldal közötti határokat. A szerző helyesen állapítja meg: az egyes frakciók közötti határvonalak egyre inkább a nemzeti-nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontok szerint alakultak. S a húszas évek közepére az országban többé „nem volt olyan erő, amely megoldhatta, vagy csak enyhítette volna ezt a vitát". Ezért a Komintern többször foglalkozott – nemegyszer a Jugoszláv Kommunista Párt vezetőinek kifejezett kérésére – a jugoszláv párt belső helyzetével, illetve a pártnak a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontjával.

Ezeknél a részeknél a szerző látószöge helyenként leszűkül és kizárólag a JKP és Jugoszlávia belső helyzete felől közelíti meg és értékeli a fejleményeket. Ez történik például a KI V. Kongresszusának a jugoszláviai nemzeti kérdésről szóló határozatának elemzésekor (Jugoszlávia kereteinek széttörése, önálló Horvátország, Szlovénia, Makedónia megteremtésének jelszava). Itt a szerző megelégszik azzal, hogy megállapítsa: „nehéz megállapítani" mi vezette erre a Kominternt, de annyi bizonyos, hogy „indirekt módon szerepet játszott a jugoszláv belpolitikai momentum – elsősorban az egységes állammal szembeni gyengülő szimpátia az elnyomott nemzeti tömegek és a munkásosztály soraiban". Véleményünk szerint ez az egyébként valóban helytelen állásfoglalás szorosan kapcsolódik a KI V. Kongresszusa értékeléséhez a nemzetközi helyzetről. A kongresszus túlzott optimizmussal közelítette meg a forradalom lehetőségét Európában, mivel a kapitalizmus stabilizációjának kétségtelen jelei ellenére is úgy értékelte azt, mint „demokratikus-pacifista", „két forradalmi hullám" közötti korszakot, melynek „objektív" értelme abban van, hogy a burzsoázia immár nem vezethet a régi módszerekkel. Ez a korszak a kapitalista rendszer ingatagságának, hanyatlásának és annak kifejezője, hogy elkezdődött „fejlődésének" lefelé ívelő szakasza..." A balkáni országok ebben a felfogásban mint a „legnagyobb antantországok" függvényei jelentek meg – következésképpen jugoszlávia kis államokra történő széthullása gyengíti az imperializmus és növeli a forradalom erőit a Balkánon.

Az 1935–1941 közötti periódus tárgyalásánál Lukač sikerrel érzékelteti azt a szívós, kudarcoktól sem mentes harcot, melyet a párt fiatal erői vívtak az antifasiszta egységfront, a helyes szövetségi és nemzetiségpolitika megteremtéséért, e vonal megértetéséért és elfogadtatásáért, s ezen új orientáción belül Jugoszlávia további sorsát érintő új koncepció kialakításáért. Ezt az új koncepciót az 1935 júniusi plénum így fogalmazta meg: „... az önrendelkezés elvét, egészen az elszakadásig, nem változtatjuk meg. De nem szabad a hangsúlyt az elszakadásra tenni..." Ez, hangsúlyozza a szerző, órási jelentőségű volt mind a jugoszláv kommunista mozgalom, mind pedig Jugoszlávia további sorsa szempontjából annál is inkább, mivel a párt egyes vezetői, köztük Milan Gorkić titkár is, kísérletet tettek arra, hogy szektás módon feleleventsék Jugoszlávia széttörésének régi, korábban is hibás

koncepcióját. Ez a szektás vezetőség úgy ítélte meg Jugoszlávia belső helyzetét, hogy a párt és a munkásosztály a fasiszta diktatúrák idején nem foglalhat állást Jugoszlávia állami egysége mellett. Egy ilyen szituációban a JKP KB-nak néhány tagja az egyetlen akkor lehetséges lépésre szánta el magát: hatálytalanította egy Moszkvában megtartott aktívaértekezleten a KB előző állásfoglalását. Ez a júniusi értekezlet, írja Lukač, már egyértelműen leszögezi: Jugoszlávia elnyomott népeinek elszakadási kísérletei a jelenlegi nemzetközi helyzetben a fasiszta hatalmakat és azok háborús céljait segítik. E törekvésekkel szembe a párt a *demokratikus Jugoszlávia* jelszavát állította. Ennek a világos, bár részleteiben még kidolgozatlan állásfoglalás megvalósításának megvoltak a szubjektív feltételei is a pártban – folytatja a szerző –, mivel a KB szervező titkársága Titóval az élen hazatért az országba. Ettől az időtől a jugoszláv kommunistáknak a nemzeti-nemzetiségi kérdésre vonatkozó nézetei egyenes vonalban, bár korántsem nehézségek nélkül fejlődtek. A párt alkalmassá vált egy valóban rugalmas elvi és gyakorlati politika kialakítására és alkalmazására. Lényegesen összehangoltabbá vált a JKP és szomszédos országok kommunista pártjainak munkája, s ez lehetővé tette, hogy *közös* nyilatkozatban ítéljék el például az 1937-es jugoszláv–olasz és a bolgár–jugoszláv szerződéseket.

Elemezve a szovjet–német megnemtámadási szerződésnek a jugoszláv kommunisták munkájára gyakorolt hatását a szerző helyesen állapítja meg: „nem kedvezett a JKP aktivitásának", mivel leszűkítette a párt agitációjának lehetőségeit. Ugyanakkor ez a helyzet nem változtatott a párt rugalmas politikáján, s azon a tényen, hogy az áprilisi háború és Jugoszlávia összeomlása sem szervezetileg, sem pedig politikailag nem érte felkészületlenül a JKP-t, amely ezekben a súlyos esztendőkben vált az ország valóban történelemformáló erejévé.

Csak jelezni szeretnénk, hogy a frakcióharcok részletes és finom elemzése során alkalom nyílott volna néhány vezető akár csak pár mondattal felvázolt portréjának bemutatására is. Kérdésként maradt bennünk, vajon a jugoszláv kommunisták milyen tanulságokat vontak le a szomszédos bolgár kommunisták 1923-as vereségéből, milyen volt a jugoszláv társadalom két világháború közötti szerkezete, a munkásosztály összetétele és földrajzi elhelyezkedése.

D. Lukač könyvét joggal nevezhetjük a 60-as évek elejétől megélénkülő jugoszláv történetírás egyik jelentős eredményének, olyan monográfiának, mely sikeresen tesz kísérletet a jugoszláv munkásmozgalom két világháború közötti nemzetiségpolitikájának marxista elemzésére.

A. Sajti Enikő

PÖLÖSKEI FERENC: HORTHY ÉS HATALMI RENDSZERE (1919–1922)

(Budapest, Kossuth Kiadó, 1977. 222 l.)

Az ellenforradalmi korszakkal foglalkozó kutatók különböző módokon próbálták és próbálják feltárni, leírni a rendszer működését, kijelölni helyét egy hosszabb történeti folyamatban és megadni minősítését. Mégis, a kulcsfontosságú szakasszal, az ellenforradalom berendezkedésével és a 20-as évek történetével viszonylag kevés munka foglalkozik behatóan. Pölöskei – hasznosítva a korábbi kutatások eredményeit – fő feladatának azt tekintette, hogy történeti folyamatában vizsgálja az ellenforradalom kormányzati berendezkedését, a közigazgatás, a politikai jogok szabályozása, a pártok kialakulása, a jogfolytonosság problémáját, Horthy és Bethlen szerepét. Könyvének újdonsága az, hogy először veti össze rendszeresen, egy egész szakaszra kiterjedően az ellenforradalom jogi intézkedéseit a dualista korszak vonatkozó törvényeivel, jogalkotásával. Így tényszerűen és ugyanakkor szerteágazó következtetések lehetőségével tárja fel a két korszak jelentős kapcsolatait, az ellenforradalomnak a dualizmusba visszanyúló gyökereit. Az ellenforradalmi rendszer minősítése tekintetében lehetséges és szükséges eljárások, módszerek közül mindeddig ez váltotta ki a legcsekélyebb érdeklődést a kutatókból, noha kézenfekvő, hogy egy ilyen elemzés elvégzése egyike a legfontosabb feladatoknak. Pölöskei számára e feladat „testreszabott" volt: a dualista korszak ismert és eredményes kutatójaként otthonosan mozgott a most történeti előzménnyé vált korábbi kutatási területén.

A kötet új eredményei elsősorban azokban a fejezetekben sűrűsödnek, amelyek a törvény- és rendeletalkotással foglalkoznak, illetve az Egységes párt megteremtését, az 1922-es választásokat mutatják be.

A Friedrich-kormány rendeletalkotásában – mint Pölöskei megállapítja – három tendencia érvényesült: a fővezérségé, mely a legerősebben hatott a maga nyílt, terrorista, fasiszta tartalmával; a hagyományos uralkodó osztályok konzervatív irányzata; esetenként érvényesült az antant, illetve az ellenzék liberális jellegű követelése. „Bár e három tendencia aránya, érvényesülése az 1920-as években időszakonként változott, végső soron meghatározta az ellenforradalom lényegét és jellegét" (15. l.). Vagyis, a jogalkotásban is a hatalmi harc erőviszonyai jutottak kifejezésre. Teljesen egyetértek a szerzővel abban is, hogy a forradalmakra, a Tanácsköztársaságra való visszahatás, a retorzió sokféle megnyilatkozását végső fokon a Frierich-kormány rendeletalkotásán messze túlmenő, a hatalmi és politikai viszonyok egészét jellemző tényezőként mutatja be, hiszen a rendszer alapvetően ellenforradalmi volt. A 'középrétegek' szerepének, befolyásának hangsúlyozása szintén olyan eleme az előadásnak, amely nem kis mértékben magyarázza az ellenforradalmon belüli hatalmi harc, a konszolidáció elhúzódását (18. l.). Sokkal kevésbé tudom elfogadni túlságosan tömör Friedrich-értékelését (13. l.), amelyben nem érvényesül eléggé az előbbiekben ismertetett általános és helyes helyzetelemzése.

Lehetetlen minden ponton rámutatni azokra az új megállapításokra, tanulságos összefüggésekre, amelyek Pölöskei jogtörténeti elemzéseiből, az alkotmányosság vizsgálatából következnek a Huszár-kormány eskűtételének kérdésétől az egyes törvények és rendeletek elemzéséig. Ezekkel korábban ilyen részletességgel s a dualista előzményekkel összevetve, egyetlen munka sem foglalkozott, noha a fővezérség, a kormányzói jogkör problémáit jogtörténeti szempontból már igen hasznosan elemezték (Vargyai Gyula, Pataki István). Az ellenforradalom számára oly lényeges jogfolytonosság problematikája az, amelyet a kötet részletekben s azok mögött felmutat: az elszánt törekvés e jogfolytonosság megteremtésére és fenntartására s a megvalósítás nehézségei, illetve sikertelensége. Ha ugyanis az ellenforradalmi rendszer nem lehetett a dualista kori kormányzat egyszerű folytatója, akkor ennek szükségszerűen a törvény- és rendeletalkotásban, az alkotmányos intézmények működésében is kifejezésre kellett jutnia. Jóllehet a kiindulópont a dualizmus volt, az ellenforradalomnak lényeges kérdésekben tovább kellett lépnie, – túlnyomólag a jogkorlátozás területére.

Hangsúlyozni kell, hogy Pölöskei a jogtörténeti szempontot történészként kezeli, következésképp elemzése a jogtörténeti összefüggéseket történetivé szélesíti, a jog és a jogalkotás társadalmi-politikai alapjait és inditékait vizsgálja. Éppen ez az, ami a korszakkal foglalkozók számára oly hasznossá teszi munkáját.

Talán nem lett volna felesleges, ha a minden tekintetben alapvető 1912:LXIII. tc. jelentőségét (a törvényt tanulságosan elemzi és értékeli Sarlós Béla) a kicsit általánosabb szintre emelve is bemutatja, hiszen a kivételes hatalomból épült ki a rendszer. Az a mód, ahogyan az 1912-es törvényt az ellenforradalom a maga működésének, jogalkotásának alapjává tette, maga is jogellenes, éppen a törvény paragrafusai alapján törvénytelen volt. A gazdag részletek átfogó értékelését megkönnyítette volna az olvasó számára, ha a szerző összegezően értékeli, hogyan viszonyultak a különböző rendeletek az alaptörvény szelleméhez. Mindez annál kevésbé okozott volna nehézséget, mert Pölöskei egyik korábbi, értékes kötete igen részletesen foglalkozott az 1912-es törvénnyel is.

Pölöskei hívja fel a figyelmet arra, hogy a magyar jog az 1921:III. tc.-ig (lásd az 1878. évi büntető kódexet, az 1896. évi büntető perrendtartást, amely ráadásul kiterjesztette az esküdtszékek hatáskörét!) nem ismerte a politikai bűncselekmény fogalmát. Ezt az ellenforradalmi rendszer vezette be és alkalmazta először (58–59. l.), de a törvényt megelőző rendeletek, maga az internálási eljárás is e kategóriába tartozott.

Az ellenforradalmi korszak politikai harcainak egyik területe a sajtó volt. A kormányzat számára – mutatja ki Pölöskei – elégséges volt az 1914:XIV. tc., illetve rendeleti kiegészítése, hogy korlátozza e téren a jogokat, s majd később, az 1938:XVIII. tc. is csupán az „őstörvény" 7.§-át helyezi hatályon kívül (77. l.). Ebből és Pölöskei további elemzéseiből világosan kitűnik az a jogtörténeti jellegzetesség, mely először szintén az ellenforradalom sajátja s természetszerűleg a kormányzati módszerek egészét jellemzi, hogy ti. a törvény önmagában esetleg szélesebb keretű, a birtokolt jog történeti értékeléséhez nem is elégséges, mert az alaptörvényhez kapcsolódó rendeletek már magát a

törvényt is módosíthatják. Ebben az összefüggésben érdemes lett volna kicsit kitekinteni az ellenforradalmi rendszer, Magyarország határain túlra s általában arra a problémára, hogy a központi kormányhatalom erősödésének nemzetközileg érvényesülő tendenciája mennyiben hozza magával „természetes velejáróként" azt az eljárást, mely a parlamenttel csak alaptörvényt fogadtat el – ha nem iktatja ki egyáltalán magát a parlamentet –, s a társadalom egésze, a jog tényleges érvényesítése szempontjából lényegesebb gyakorlatot, a törvény végrehajtását, – a mindenkori kormányzat rendeleteivel szabályozza.

Az oly fontos egyesülési és gyülekezési jogot törvények a dualizmus idején sem szabályozták, ez esetben csupán rendeleti előzményekhez nyúlt vissza az ellenforradalmi rendszer. Pölöskei ezzel kapcsolatban több figyelemre méltó megállapítást tesz. Így azt, hogy az ellenforradalomnak jórészt megfeleltek a munkapárti kormányzat rendeletei és a háború alatt hozott intézkedések, amelyeket azonban egyes pontokon „továbbfejlesztettek". De kiemeli azt is, hogy míg a polgári demokráciákban az egyesületi és gyülekezési jog elkülönítése erősítette a szabadságjogok garanciáit, addig a rendszer itthon „a gyülekezési jogot az egyesületek körébe vonta. A szigorú feltételekkel engedélyezett gyűléseket ugyanis csak az államhatalom által jóváhagyott egyesületek és pártok tarthattak" (83. l).

Akkor, amikor Pölöskei bemutatja a nemzetgyűlés működését s az azt szabályozó jogi intézkedéseket, végképp megerősödik az egész könyv egyik legfontosabb tanulsága: ahhoz, hogy az ellenforradalmi rendszer „megalapozó szakaszáról", működéséről megbízható képet és ítéletet adjunk, elkerülhetetlen Tisza István és a munkapárti kormányzat tevékenységének tanulmányozása. Az ellenforradalom a rendszer berendezése során a maga közvetlen történeti előzményeit és elődjét leginkább ott találta meg.

Az, ami formailag a dualista előzmények továbbélése, tartalmilag lényeges változásokon megy át 1919 után – talán így összegezhető a pártokról, politikai szervezetekről adott elemzése: „A keresztény jelszavas pártpolitika" épp úgy nem 1919 őszén jelent meg először, mint a kisgazdák vagy a liberálisok politikai képviselete, de sem helyük, sem célkitűzésük nem azonos az 1918 előttivel. Erre nézve célszerű lett volna valamivel részletesebb tárgyalás, hiszen e változások nagyonis jellegzetesek az ellenforradalom szempontjából. Pölöskei, sorra véve a különböző pártokat, inkább a szervezkedés eseményeinek rövid summázatát, semmint a pártpolitikai tabló általános változásait elemzi az összegezés és összevetés szintjén. Így néhány lényeges új vonás (az emigráció következménye, a szélsőjobboldali tömegszervezetek megjelenése stb.) nem tűnik ki eléggé.

Az események folyamatában s nem külön megrajzolt portrékban jellemzi Horthyt és Bethlent, az általuk képviselt törekvéseket s kettejük viszonyát. (A kötet címe alapján Horthyról többet vár az olvasó, mint amennyit kap.) Nem kétséges, hogy a lényeget tekintve igaza van: „... amíg 1920–1921-ig inkább Horthy, addig 1921 után elsősorban Bethlen elképzelései valósultak meg a rendszer kiépítése során" (47. l.). Azt azonban túlságosan merev megállapításnak tartom, hogy 1919 őszén Bethlen „Nem habozott. Egyértelműen Horthy hívévé szegődött" (uo.). Bizonyos, hogy Bethlen mint a korszak legnagyobb képességű politikusa, másoknál korábban és teljesebben látta át a konszolidáció kül- és belpolitikai feltételeit, követelményeit s vonta le tanulságait, elejtve nem sokkal korábbi saját elképzelését. Horthy és Bethlen együttműködése döntő eleme az egész korszaknak. Úgy látom azonban, hogy nem csupán egyik, hanem mindkét fél lépett azon az úton, amely a végső cél, a rendszer legalizálása és stabilizálása felé vezetett. Ha a megvalósult eredményt is tekintetbe vesszük, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Bethlen úgy vált Horthy „egyértelmű hívévé", hogy Horthy Bethlen politikájához (a hagyományos uralkodó osztályok közös érdekeihez) igazodott.

Az ellenforradalmi rendszer konszolidációja szempontjából elengedhetetlen egységes kormánypárt kialakulásának folyamatát Pölöskei részletesen, sok új elemmel gazdagítva mutatja be, felvillantja ezzel kapcsolatban Teleki és Bethlen koncepciójának különbségeit is. Pölöskei az eddigi feldolgozásokkal szemben azt emeli ki: 1921 tavaszától októberig Bethlen célja nem Nagyatádi Szabó „megpuhítása", hanem „a gazdagparaszti mozgalom visszaszorítása, tömegbázisának elvonása volt. A kormányt támogató egységes pártot ekkor a KNEP-ből, a Kisgazda párt konzervatív szárnyából és a régi uralkodó osztályokat magukba záró kis pártokból kívánta megszervezni" (173. l.). A második királypuccs javított a Kisgazda párt pozícióján, mely önállóságát nem akarta feladni, s amikor vezetői 1922 januárjában Bethlennek „igent" mondtak, azt abban a hitben tették, hogy az Egységes párt rájuk épül. Bethlen taktikai lépéseinek bemutatása a következőkben is sok részletet világít meg a pártalakítás folyamatából, így azt is, hogy Bethlen formálisan soha nem lépett be a Kisgazda pártba (1979. s köv. l.).

Pölöskei kötete ismét arra figyelmeztet, mennyire termékenyítő és távlatot adó, ha a történész jártassága több korszakra kiterjed. Jogtörténeti megközelítése önmagában véve is egészen új nézőpontból világítja meg az ellenforradalmi korszak kezdetét, de arra is int, hogy ezt a szempontot érdemes időben kiterjeszteni kutatásaink során, érvényesíteni a rendszer 1922 utáni szakára is.

L. Nagy Zsuzsa

V. G. TRUHANOVSZKIJ: WINSTON CHURCHILL (POLITIKAI ÉLETRAJZ)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1976. 440 l.)

Winston Churchill az az államférfia századunknak, aki már életében is több publicistát késztetett arra, hogy tevékenységét – hol alaposabb elemzéssel, hol zsurnaliszta közelítéssel – bemutassa. A magyar nyelven olvasók számára Stanislav Budin esszéje és Vásárhelyi Miklós portrévázlata után *(Stanislav Budin:* Egy úr az admiralistásról, Budapest, 1968; *Vásárhelyi Miklós:* A hatalom mestersége, Budapest, 1972) valóban sok szempontból új a szovjet történész adatgazdagsága, ábrázolásmódja, stílusának közvetlensége, mellyel megeleveníti a 20. századi Anglia eddigi legjelentősebb, s egyúttal leginkább vitatott politikusát.

Truhanovszkij tekintélyes forrásanyag és irodalmi hivatkozás alapján rajzolja meg annak a történelmi személyiségnek az életútját, akinek pályafutása a viktoriánus Angliában indul, egyre jelentősebb alakjává emelkedik az angol politikai életnek, s államférfiúi tevékenységének akkor mond búcsút, amikor Anglia „küldetése és dicsősége" már a múlté. A bevezető fejezetekben a szerző kellő arányérzékkel állítja elénk a korabeli Anglia politikai viszonyait, s az angol közéletbe több módon betörni kívánkozó ambiciózus, ifjú arisztokratát. A fiatal Churchill – mint azt Truhanovszkij leírásából megtudhatjuk – egyszerre vagy egymást kiegészítve, három formájával is próbálkozik a közélet porondjára való bejutásnak. Katona, újság- és szépíró, majd parlamenti képviselő, illetve ezeket a tevékenységi formákat leggyakrabban – már ekkor is – egymással párhuzamosan műveli. A század első három évtizedében – alsóházi tagságától kezdődően (1900) – hamarosan fontos tisztségeket tölt be a brit politikai élet különböző területein, miniszterhelyettesi, miniszteri posztokon, 1917-től a szűkebb háborús kabinet tagja mint hadiipari miniszter. Ezt követően a Szovjetunió elleni intervenció egyik fő szervezője, majd a MacDonald vezette munkáspárti kormány bukása után a pénzügyi tárca vezetője. Karrierje a Baldwin-kormány 1929-es bukásának következtében megtörik. Ekkorra nagyon sajátos hírnévre tesz szert, aminek egyik oka pártállásának kétszeri megváltoztatása.

A későbbiek során Churchill az angol politikai életben sajátos helyet foglal el. Még a meglehetősen laza angol pártfegyelmet sem tartja magára nézve kötelezőnek, mérvadónak. Gyakran lép fel kormányon lévő pártja, vagy annak vezetője ellen, ha valamilyen kérdésben nem osztja véleményét. Ennek következtében eléggé elfogadottá lesz a közvéleményben az a nézet, mely szerint – mint azt Roosevelt elnök egykori bizalmas tanácsadója, H. Hopkins megfogalmazta – Churchill „csak egy párthoz volt végig hű, s ez a párt saját kalpagja alatt tömörült".

A harmincas évek második felében ezek a „pártszerűtlen" megnyilatkozásai olyan kérdésekre igyekeztek felhívni az angol közvélemény figyelmét – s ez nem kap megfelelő hangsúlyt Truhanovszkij könyvében –, amelyek jelentőségét először a vezető angol politikusok nagy része sem ismerte fel, illetve a felismerés után sem fordítottak rá olyan figyelmet, amilyet a kérdés fontossága megkívánt volna. Truhanovszkij úgy vélekedik, hogy Churchill csak közvetlenül München előtt kezdett komolyan foglalkozni azzal a gondolattal, „hogy a Németországgal szembeállítandó államok koalíciójába be kell vonni a Szovjetuniót is" (260–261). A Szovjetunió akkori londoni nagykövete I. M. Majszkij visszaemlékezéseiben Churchill ilyen irányú elképzeléseit korábbra, 1934-re teszi. A szovjet diplomata a következőképpen idézi Churchill akkori mondatait: „Nekem a brit birodalom a kezdet és a vég. Ami jó a brit birodalomnak, az jó nekem is, ami rossz a brit birodalomnak, rossz nekem is. 1919–20-ban úgy vélekedtem, hogy a brit birodalom szempontjából a legnagyobb veszély az

önök országa, s ezért akkoriban ellenfele voltam az önök országának. Most úgy látom, hogy a brit birodalom szempontjából a legnagyobb veszély Hitler, s ezért most Németország ellenfele vagyok. Németország nemcsak minket fenyeget, hanem Önöket is – miért ne tehetnénk meg ilyen körülmények között együtt egy szakaszt a történelem útján? ... Ezt diktálja a józan ész mindkettőnknek." (I. M. Majszkij: Egy szovjet diplomata visszaemlékezései. Moszkva, 1966. Budapest, 1975. 270. 1.) Churchill, aki másfél évtizeddel korábban egyik fő szervezője volt a Szovjet-Oroszország elleni katonai intervenciónak, fenti megállapításával azok közé a politikusok közé tartozott, akik a legkorábban ismerték fel a fasizmusnak az egész emberiségre nézve fenyegető és veszélyes voltát, felülemelkedve szovjetellenességén megfogalmazta azt a reális elképzelést, amelynek eredményeként sikerült a fasizmus megtörése, illetve a náci Németország legyőzése.

A „Churchill fénykora" c. fejezettől kezdődően kissé elhalványul az a helyes arány, melynek segítségével a szerző biztos kézzel ötvözte a korabeli Anglia és ezen belül Churchill figurájának bemutatását. Ennek következtében a korábbiakhoz képest kidolgozatlanabbnak tűnik az Anglia számára nem kis fontossággal bíró Európán kívüli tengeri és szárazföldi hadműveletek bemutatása, s Churchillnek a brit birodalom háború utáni egységének biztosítása érdekében tett törekvései. Ugyanígy egyoldalú, és egy megállapodás beváltására, vagy be nem váltására egyszerűsödik le a máig is vitatott második front és Churchill ezzel kapcsolatos tevékenységének bemutatása. A teheráni, jaltai és potsdami értekezlet árnyaltabb és részletesebb elemzése, továbbá a világháború alatti és utáni angol-amerikai viszony ellentmondásosságának bemutatása egy sokkal differenciáltabb Churchill-portré megrajzolását tette volna lehetővé. A fentebb jelzett arányeltolódás „A hidegháború zászlóvivője" c. fejezetben érzékelhető leginkább.

Truhanovszkij kellő alapossággal bírálja Churchill konzervatív imperialista beállítottságát és politikáját. Nem kerül azonban kellő megvilágításba a történelmi alak karakterének (még ha objektíve korlátozott keretek között is), politikai gondolkodásmódjának fejlődése. Churchill végigjárva az angol állami tisztségek jelentős részét, alapos tájékozottságra tesz szert a birodalom legfelső vezetésének kérdéseiben, s ennek segítségével olyan mértékben nő fel a háborús kabinet miniszterelnöki tisztével szembeni elvárásokhoz, ahogyan csak kevesen feleltek meg a világháborús idők Angliájában. Természetesen ennek említésekor sem feledkezünk meg arról, hogy ezekre a „kihívásokra" Winston Churchill mint egy imperialista nagyhatalom konzervatív politikusa reagált. De éppen a szerző által közölt gazdag irodalomjegyzék alapján, az egyébként valóban bonyolult karakter árnyaltabb bemutatására lehetőség nyílott volna.

A történelem iróniájának tekinthető, hogy az a politikus, akinek elképzelései a történelmi folyamatok visszafordíthatatlanságát szerették volna cáfolni, helyzetfelismerései és politikai lépései révén gyakran az egyetlen lehetőséget el nem szalasztó, az erőviszonyokkal számoló reálpolitikus erényeit is megcsillantotta. Így a hidegháború apostolának nevezett politikusnak Őfelsége miniszterelnöki tisztében kellett megérnie a hidegháborút követő enyhülési politika kezdetét, s ő maga kezdett arról beszélni, hogy a „békés koegzisztencia elérésére törekszik Oroszországgal". (391.)

Gyarmati György

REIMUND SCHNABEL:

MISSBRAUCHTE MIKROFONE

Deutsche Rundfunkpropaganda im Zweiten Weltkrieg (Wien, Europa Verlag. 506 l.)

MIKROFONOK ROSSZ KEZEKBEN: NÉMET RÁDIÓPROPAGANDA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

„Ebben a háborúban – inkább, mint bármely korábbiban – döntő szerepet játszik a küzdelem minden kontinens országainak közvéleményéért. A háború tapasztalatai bebizonyították, hogy a rádió mint modern, világotátfogó propagandaeszköz korlátlanná tette a népek befolyásolásának lehetőségét. Ez az új, veszélyes fegyver olyannyira érinti az ellenséges népesség erkölcsét és harci kedvét, hogy a

rádió hozzásegít az ellenfél megsemmisítéséhez és így támogatja a katonai vezetést." Az 1941-ben életrehívott *Deutsche Auslands-Rundfunk-Gesellschaft Interradio AG* „munkatervének" ez a bevezető passzusa alapító okmánya lehetne a barna birodalom egész rádiópropagandájának. *Reimund Schnabel* dokumentumgyűjteménye e gondolatok valóraváltását: a hitleri rádiópropaganda egész bürokrata gépezetét és cinikus „filozófiáját" mutatja be a források döbbenetes elevenségével.

Schnabel maga is a fasiszta propaganda félrevezetettjeként, Hitlerjugend-vezetőként kezdte pályáját, hogy azután a nácik üldözöttjévé, kevés híján mártírjává legyen. 1942-ben Dachauba került s a tábor felszabadításáig küzdött a nemzetközi politikai fogolycsapat életbentartásáért. A háború után több munkában dolgozta fel élmény- és információanyagát (*Macht ohne Moral,* Röderberg, 1957; *Die Frommen in der Hölle,* Röderberg-Union, 1966). Mostani munkája azokhoz az erőfeszítésekhez csatlakozik, amelyek a náci propaganda természetrajzának feltárására irányulnak. Némileg hasonló dokumentációt készített már 1964-ben Joseph Wulf (*Presse und Rundfunk im Dritten Reich, Gütersloh*), s részben e forráskiadványokra építette munkáját a kérdéskör első korszerű összegzése, Z. A. B. Zeman izgalmas könyve (*Nazi Propaganda,* Oxford UP, 1973[2]). Mindez illeszkedik azokhoz a törekvésekhez is, amelyek néhány rádiótársaság – s általában a rádiózás – történetének feldolgozásában a 60-as években kezdtek testet ölteni. Legelőbb az angolok láttak neki: Asa Briggs oxfordi professzor négy kötetben megírta „A rádiózás történetét az Egyesült Királyságban" (*The History of Broadcasting in the United Kingdom,* Oxford UP, 1961), majd a japán rádió és televízió társaság, az NHK egyik kutatóintézetében összeállították „A japán rádiózás történetét" (*The History of Broadcasting in Japan,* NHK, 1967). Most, hogy elkészült a Magyar Rádió háború előtti és alatti történetének úttörő feldolgozása: Tanulmányok a Magyar Rádió történetéhez 1925–1945 (MTA Történettudományi Intézet – Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975), érdemes e külföldi párhuzamokra jobban odafigyelnünk.

Schnabel munkája népszerű forráskiadvány. 235 dokumentumot közöl, jelentős részüket technikailag kitűnő hasonmás alakban. A forrásanyagot két nagyobb részben csoportosítja: előbb a propagandahálózat fontosabb intézményeire vonatkozó iratokat közli, majd az egyes országokban vagy nagyobb földrajzi térségeken kifejtett rádiópropaganda írásos emlékeit.

Mire derül fény a „titkos birodalmi ügy" jelzéssel sűrűn ellátott feljegyzésekből, levelekből, tervezetekből és utasításokból?

A hitleri állam valóban kitüntetett helyet juttatott a rádiónak propagandagépezetében. Hitler már a *Mein Kampf*ban hangsúlyozta a propaganda, ezen belül a háborús propaganda jelentőségét, s később a nemzetiszocialista rendszer anyagi és technikai eszköztárát a propagandacélok szolgálatába állította. A leghatékonyabb rádiós intézményt, az *Interradio AG*-t Ribbentrop Külügyminisztériuma szervezte meg, nem kis mértékben annak az állandó rivalizálásnak a szellemében, mely a goebbelsi Propagandaminisztériummal szemben fűtötte (62–98. dok.). Hiszen Goebbelsék már korábban felállították a *Radio-Union* elnevezésű szervezetet, amely – az *Interradio*-hoz hasonlóan – külföldi adóállomások felvásárlását, vagy legalábbis gazdasági eszközökkel történő befolyásolását tűzte ki céljául. A két minisztérium között végül megegyezésre került sor, s az *Interradio* 1942 januárjától – 20 millió márkás alaptőkével – részvénytársaságként működött, belgrádi, bukaresti, semlini és zürichi „leányvállalatokkal", a két minisztérium közös politikai irányítása alatt. Az *Interradio AG* új külföldi rádiótársaságok alapítását is szorgalmazta, így pl. egy német és olasz érdekeket képviselő monacoi rádióét (*Société Radio Monte Carlo,* 77–84. dok.). Működése során ismételten konfliktusba került a német központi rádiótársasággal, a *Reichs-Rundfunk-Gesellschaft m. b. H.*-val (RRG), így kapcsolatukat írásban kényszerültek szabályozni (87–98. dok.).

1940-ben – ugyancsak a Ribbentrop–Goebbels ellentét jegyében – a Külügyminisztérium létrehozta saját műsorlehallgató szolgálatát, *Seehaus* fedőnévvel (99–108. dok.). Evvel sok borsot törtek a propagandaminiszter orra alá, aki szívesebben vette volna, ha – Göring elképzelése szerint – egyetlen központi lehallgató-intézményt állítottak volna fel, lehetőleg persze goebbelsi vezetés alatt. A *Sonderdienst Seehaus* roppant költséggel, 500 szakember bevonásával, 40 nyelven hallgatott le külföldi rádióadásokat. Párizsi és bukaresti alállomásainak bevonásával képes volt a világ bármely pontjáról sugárzott rádióhíreket többszáz példányban, órák alatt a politikai és katonai vezetés asztalára tenni. Leginkább politikai beszédek, fontosabb rádiókommentárok érdekelték a lehallgatószolgálatot, ilyen adásokból (például 1942 januárjában) naponta mintegy 300-at rögzítettek; magyar nyelvűből is 90-et, egy hónap alatt. Nem elégedtek meg az egyes országok központi rádióállomásainak anyanyelvű

adásaival: figyelték minden fontosabb adó valamennyi nyelven sugárzott műsorát. Így a londoni, a moszkvai, az ankarai, a kairói, a vatikáni vagy a római rádió 10–30 nyelven elhangzott műsorait jegyezték le. A budapesti magyar adás mellett lehallgatták a Magyar Rádió román és szlovák nyelvű közleményeit is, és rögzítették a moszkvai és a londoni rádió magyar adásait is. A nagy precizitással szervezett és működtetett *Seehaus* szolgálat a német háborús bürokrácia egyik csúcsteljesítménye volt.

Külföldi adók befolyásolása mellett egy sor titkosadót is működtettek, ugyancsak a Propagandaminisztérium és a Külügyminisztérium politikai irányítása mellett (38–61. dok.). A *Concordia* fedőnevű adók felelőse egy Kurt Georg Kiesinger nevű ügyvéd lett, és a nevét viselő akták tucatjainak bemutatása (lehetőleg *facsimile* alakban) azt a benyomást kelti, hogy a szerkesztőnek kifejezett célja volt a szövetségi kancellár náci múltjának dokumentálása, a nagyhatalmak előtti diszkreditálása. A *Concordia* vállalkozások az ellenfelek pszichológiai „megdolgozására" törekedtek, gátlástalan cinizmussal szemelve ki a vezető hatalmak társadalmi-politikai életének sebezhető pontjait. Nagy-Britannia számára például három „Concordia" műsort szerkesztettek: a *New British Broadcasting Station* a birodalmi gondolatot némi pacifizmussal kibélelve Churchill „kalandorpolitikáját" ostorozta; a *Caledonia* a skót nacionalisták mozgolódását bátorította; a *Worker's Challenge* antikapitalista jelszavakkal apellált a brit munkásság radikális rétegeihez. A Szovjetunió felé sugárzott „Olaszország hangjá"-t kommunistaellenes, nagyorosz nacionalizmus fűtötte. A műsorok készítői semmiről sem feledkeztek meg: nemcsak az adások tartalmát, politikai-társadalmi mondanivalóját szabták meg aggályos gonddal, hanem a célbavett közönség nyelvi ízlését is rafináltan kiszolgálták. A „radikális" munkásizgatók a kelet-londoni *cockney*, az antikommunista-antiszemita „birodalomféltők" Oxford és Cambridge „kiráyi" angolságával manipuláltak (38–19. dok.).

A rádiós propagandarendszer legkevésbé bevált intézménye a *Radio Mundial* ügynökség volt, amely – a sajtóhírügynökségek mintájára – a világ valamennyi rádiótársaságát lett volna hivatva híranyaggal ellátni. E „semlegességének" hiteléül Portugáliában felállított szervezet nácibarát állásfoglalásai azonban hamar felfedték a szövetségesek előtt a lisszaboni bábok berlini mozgatóit, s így a németek az ügynökséget – újabb hazugságok leple alatt – gyorsan felszámolták (1–37. dok.).

Kevésbé összefüggő kép bontakozik ki a Schnabel kötetének második részében közreadott dokumentumok nyomán. Az egy-egy országban, vagy térségben kifejtett rádiópropaganda írásos dokumentumai ugyanis csak apró mozaikkockák, melyeket a további kutatásnak kell majd egybeilleszteni és kiegészíteni. Néhány adat azonban itt is megdöbbenti az olvasót. Mindenekelőtt az a fanatikus hit, amellyel a náci bürokrácia közlegényei és altisztjei a birodalom győzhetetlen lendületében bizakodtak. Mert bár a náci világuralmi terveket Adolf Hitler és az NSDAP vezető klikkje szőtte, végrehajtásukhoz tízezernyi szorgos hivatalnokra is szükség volt – a hadsereg mellett. A kötet dokumentumai éppen a birodalom adminisztrátorainak egyik fontos rétegéről adnak kezünkbe információkat: pontosságukról és ostobaságukról, hiszékenységükről és cinizmusukról, gátlástalanságukról és önállótlanságukról. Remekül példázza ezt az a feljegyzés, amely – 1942 februárjának elején – a német csapatok arábiai bevonulásának körülményeit tervezi és a kedvező fogadtatás érdekében hatékonyabb rádiópropagandát sürget (114. dok.).

Kiviláglik az iratokból az is, hogy bárhol állította is fel a rádióháború frontvonalait a náci birodalom propagandája, mindenütt *nagyhatalmi* ellenfeleivel küzdött. Ha az arab térségben, Indiában vagy Görögországban sugároztak műsort, *angol*ellenes jelszavakkal, rágalmakkal vagy hazugságokkal operáltak; ha Finnország vagy Törökország tömegeit próbálták félrevezetni, a *Szovjetuniót* gyalázták. A nagyszámú, igen értékes irat közül kiemeljük itt azoknak a műsoroknak a szövegét, melyeket a megszállt Görögországban sugárzott a *Concordia* adók egyike, „Haza" fedőnévvel, tele a görök hazafiakat megtévesztő álinformációkkal és hazugságokkal (158–181. dok.). Érdekesek azok a források is, melyek a háború végén a szövetséges csapatok „fellazítására" sugárzott adásokról tanúskodnak. Fel kell hívnunk végül a figyelmet néhány olyan, a dokumentumokban felbukkanó névre, melyek tulajdonosai a Magyar Rádió 1944–45. évi történetében kulcsszerepet játszottak, így mindenekelőtt von Niebelschützre és Franz Schaubra. A Schnabel által közölt adalékok tágabb hátteret rajzolnak e rosszemlékű figurák mögé, akik a nyilas hatalomátvétel után a budapesti adó tulajdonképpeni gazdái lettek.

Nem tudjuk, hogy a kötet szerkesztője milyen módon szelektált a rendelkezésére álló anyagból. Nem derül ki még az sem, hogy az egykori birodalmi Külügyminisztérium, a Propagandaminisztérium, a Rádiótársaság (RRG) és a Wehrmacht iratanyagából származó forrásokat ma milyen levéltárak őrzik.

Egy újabb gyűjtés esetén bizonyára lehetne több anyagot találni a Szovjetunióba és Kelet-Közép-Európa országaiba irányuló náci rádiópropagandára vonatkozóan is, s egy esetleges második kiadás mélyrehatóbb, elemzőbb és szakszerűbb kommentárokat is tartalmazhatna. Mozaikszerűségével, főként Angliára pillantó egyoldalúságával és kissé szakszerűtlen jellegével egyetemben is Schnabel kiadványa komoly segítség a náci tömegbefolyásolás tanulmányozói számára és értékes adalék a rádiózás történetéhez általában is. S ami talán nem kisebb erénye: egy bűnügyi regénnyel felérő olvasmány.

Frank Tibor

KURT FINKER:

STAUFFENBERG UND DER 20. JULI 1944 5.

(Berlin, Union Verlag. 485 1.)

STAUFFENBERG ÉS 1944. JÚLIUS 20.

A német ellenállási mozgalomról már sok munka született: az NDK-ban különösen az 1960-as évektől kezdődően. Finker munkája is ebből a témakörből meríti anyagát. A Hitler elleni összeesküvés történetét a merényletet végrehajtó Stauffenberg gróf életrajzának keretében dolgozza fel.

Az első fejezetben megismerkedhetünk Stauffenberg családi körülményeivel, neveltetésével és nem utolsósorban azokkal a hatásokkal, amelyek a konzervatív-arisztokratikus környezetben érték. Ezek közül is kiemelkedik az elitelméletet hirdető és a tömegeket megvető Stephan George baráti körével fenntartott kapcsolata. Ezeknek a hatásoknak megfelelően csak egy elit réteg vezetésével tudta elképzelni a német gazdasági és politikai élet irányítását.

Katonai pályafutását még a versailles-i békeszerződés által 100 ezer főre korlátozott német hadseregben kezdte meg. Kiváló képességei folytán gyorsan haladt a ranglétrán. 1933 sem hozott különös változást számára, folytatta előmenetelét.

1938-ban Hitler menesztette az addigi háborús előkészületeket odaadással támogató katonai, gazdasági és politikai vezetőket, akik aggályoskodtak merész terveit illetően. Ide nyúlnak vissza az 1944 júliusában merénylethez vezető Hitler-elleni összeesküvés gyökerei. A szerző alapos elemzés alá veszi az ekkor és később kialakuló csoportok személyi összetételét. A Goerdeler vezette csoport főként a különböző monopóliumoknál magas gazdaságirányítói feladatot ellátó személyeket tömörített, akik elsősorban a saját nagyvállalatukat képviselték. Mivel az összeesküvésen belül ez a csoport volt a legbefolyásosabb, valóban úgy látszik, hogy az összeesküvés jelentős részben gazdasági indíttatású volt. A Beck-csoport viszont szinte kizárólag katonatiszteket fogott össze, akik a második világháború menetében egyre inkább kirajzolódó katonai vereséget akarták elkerülni. Helyesen mutat rá a feldolgozás, hogy az érdekek egybeesése miatt jöhetett létre a találkozás a két csoport között, mivel mindkettő alapvetően abban volt érdekelve, hogy ne veszítsék el a háborút. A vereség megkérdőjelezné a porosz-német militarizmus egzisztenciáját és megszüntetné a német imperializmusnak azt a lehetőségét, hogy rövid időn belül Európát, sőt a világot gazdaságilag az uralma alá hajtsa. Puhatolózó tárgyalásokat folytattak a nyugati nagyhatalmakkal különbékéről, hogy megegyezés alapján érjék el a világ újrafelosztását.

A józan ítélőképességűek már 1941-ben látták, hogy ha a Szovjetuniót megtámadják, a háború Németország számára elveszett. Így meg akartak szabadulni Hitlertől, aki egyre nyilvánvalóbban az összeomlás felé vitte az országot.

Stauffenberg csoportja csak annyiban kapcsolódott az előzőekhez, hogy közvetlen célja – a legfelsőbb vezetés eltávolítása – egybeesett azokéval. Ezt a vegyes összetételű csoportot azonban inkább a demokratizmus felé hajló patriotizmus jellemezte, szemben a Goerdeler–Beck-csoporttal, mely a tekintélyuralmi elvet és a monarchiát képviselte. A Stauffenberg-csoport is elhatárolta magát azonban a tömegakcióktól, márpedig tömegtámogatás nélkül semmiféle akció nem vezethetett sikerre.

A szervezkedésen belüli ellentmondásokat jól mutatja, hogy nem rendelkeztek minden résztvevő által elfogadott közös programmal, csak a legelső lépéseket rögzítették, a többit nem tisztázták. A Stauffenberg-csoport az illegalitásban működő kommunistákkal is fel akarta venni a kapcsolatot, ezt azonban csak 1944-ben, a frontesemények nyomasztó hatására döntötték el. Bár a merénylet konkrét előkészületei is igen elnagyoltak voltak, mégis cselekedtek 1944. július 20-án, hogy a frontot minél messzebb állítsák meg és mentsék ami még menthető. A kudarc azonban előrelátható volt.

Az összeesküvéssel kapcsolatban a kötet felvázolja a németországi ellenállási mozgalom egészének helyzetét és fő problémáit. Bemutatja, hogy az SPD elhibázott politikája milyen súlyos következményekkel járt. A kisebb ellenálló csoportok valóban önfeláldozó tevékenységet végeztek, különösen a nagyobb ipari körzetekben voltak igen aktívak, de a munkásmozgalom megosztottsága erősen csökkentette lehetőségeiket és munkájuk eredményeit.

Kiemeli a „Szabad Németország" mozgalmat, amely – részben emigrációból irányított – népfrontjellegű mozgalom volt. Fő céljának a háború befejezését és a demokratikus Németország megteremtését jelölte meg. A Stauffenberg-féle haladó polgári csoport szimpátiával kísérte a mozgalom tevékenységét, említett kapcsolatbalépési szándéka azonban, amennyire megállapítható, már nem realizálódott.

Kurt Finker a nyugatnémet polgári történetírók állításaival polemizálva, akik az erősen konzervatív, tekintélyuralmi elveket képviselő Goerdeler–Beck-csoportot tekintik az igazi német ellenállási mozgalomnak, igen bő forrásanyagra támaszkodva bizonyítja, hogy az összeesküvés jobbszárnya nem tudott – nem is tudhatott – igazi alternatívát kínálni a német nép számára. E bizonyítás tudományos megalapozottsága ezúttal erősebben kidomborodik, mint a kötet korábbi kiadásaiban, amelyek – még most sem teljesen mellőzött – bizonyos propagandisztikus hangvételét feleslegesnek éreztük. A szerző nagyon jól oldja meg egy tragikus sorsú személy életútjának bemutatását az összeesküvés eseményláncolata leírásával ötvözve. Mivel a magyar nyelvű irodalom az összeesküvéssel kapcsolatban igen szegényes, minden érdeklődő számára hasznos könyv lehet; alapos irodalom- és forrásjegyzéke a tárgyalt témakörben igen jó tájékoztatást nyújt.

Barabás László

B. SINDELLÁR:

A 16–18. SZÁZADI ABSZOLÚT MONARCHIÁK OSZTÁLYPOLITIKAI JELLEMZŐI

A négy részre tagolódó tanulmány első részében a szerző a kérdéssel foglalkozó polgári történészek nézeteit foglalja össsze. Nagy teret szentel a Hartung és Mommsen által a X. történész-kongresszuson (Róma, 1955) előadott referátumnak, bírálva a spanyol és a kelet-európai abszolutizmus merev szétválasztását. A historiográfiai áttekintés végén a kérdés marxista (főleg szovjet és NDK-beli) irodalmának fő vonásait mutatja be. A második részben az abszolutizmus általános jegyeit vázolja fel, elsősorban Marx és Engels idevágó munkái alapján.

A tanulmány harmadik részében a szerző kifejti: az abszolutizmus eszerint a feudális társadalom fejlődésének szerves, logikus következménye. A korábbi korokhoz képest igen komoly haladást jelentett az egységes államok kialakítása, a feudális széttagoltság megszüntetése. Ezt a feladatot a feudális abszolutizmus valamennyi formája megoldotta. Az abszolutizmust a szerző gyüjtőfogalomként használja, s véleménye szerint egyik abszolutizmus sem olyan, mint a másik. Az abszolutizmus két modelljét alkotja meg: a fejlődést elősegítő, haladó formát, ill. a feudális állapotokat rögzítő, konzerváló formációt. Azt, hogy egy abszolutizmus melyik formához tartozik, a polgársággal szemben folytatott politikája határozza meg: amelyik kormányzat elősegítette a polgárságnak középkori rendből modern, osztálytudatos burzsoáziává alakulását, haladónak minősül. A 16. sz.-ból vett példák alapján az abszolutizmus haladó válfaját „tudori típusú abszolutizmusnak", reakciósabb változatát „spanyol típusú abszolutizmusnak" nevezi. A tudori típusú abszolutizmus a „rózsák harca" után meggyöngült nemességgel szemben eredményesen támogatta a polgárságot, s az így létrehozott osztály-egyensúly körülményei között a kapitalizmushoz vezető úton valóságos katalizátor-szerepet játszott. Ezzel szemben a spanyol típusú abszolutizmus a maga kifejezetten polgárellenes, a főnemességre és a katolikus egyházra támaszkodó politikájával a feudális viszonyok konzerválásához, a polgári forradalom elhalasztásához járult hozzá.

Ezek a típusok nem léteztek tiszta formában: a történelmi fejlődés folyamán változhattak, deiglenesen ellenkező előjelt is vehettek fel: így a Tudorok haladó abszolutizmusát a 17. sz.-ban a Stuartok jóval reakciósabb rendszere követte. Másfelől a spanyol kormányzat a 18. sz.-ban a felvilágosodott abszolutizmusok közé sorolható. Franciaországban a kezdeti, haladó richelieu-i politikát követően, mely a tudori típushoz közelítette a francia abszolutizmust, a nantes-i ediktum kiadása után a spanyol típusra jellemző vonások erősödtek meg.

A mindkét típusban fellelhető vonásokat egyidejűleg felmutató rendszerek számára a „hibrid típus" megjelölést alkalmazza. Ide sorolja a Habsburgok által a 17. sz.-ban és a 18. sz. elején megvalósított konzervatív formát, valamint a brandenburgi-porosz abszolutizmust, melyeket a felvilágosult abszolutizmus váltott fel.

Cikke utolsó részében a szerző kiemeli az egyes abszolutizmus-fajták időbeli egymásutániságának szinte alapvető jelentőségét: mivel a tudori típust a spanyol követte Angliában, ez a fejlődés ütemének felgyorsulását s a polgári forradalom feltételeinek érlelődését hozta magával. Hasonló volt a helyzet Franciaországban is. Fordított sorrend esetén viszont a feudális viszonyok tartósulása következik be, a polgári forradalom eltolódik. Ez volt a helyzet Spanyolországban, Poroszországban és a Habsburg-birodalomban is.

Československý Časopis Historický. 1976. 4. szám, 564–599. l.) *H. V.*

A. ŠPIESZ:

AZ URALKODÓI HATALOM ÉS A VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT VISZONYA KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN A FEUDALIZMUS IDEJÉN

A lengyel, a cseh és a magyar királyságok területén kialakult városok fejlődését vizsgálja a tanulmány. A terület városfejlődésének közös jellemzője a királyi hatalom nagy befolyása a gyakran külföldi – főleg német – betelepülők által végrehajtott városalapításokra. Az uralkodóhoz való viszony, az önkormányzat mértékében már több eltérés látható.

Lengyelországban – ahol a magdeburgi városjog dominált – az uralkodó által kinevezett személyek álltak a városi közigazgatás élén. A polgárság viszont arra törekedett, hogy a kinevezett városbíró a városi tanács ellenőrzése alá kerüljön. Ez a nagyobb városokban a 16. sz.-tól sikerült is, de a városok többségében megmaradt a királynak felelős városbíró. A 15. sz.-tól kezdve egyre nagyobb jelentőségre és befolyásra tesznek szert a városi tanáccsal szemben is a király által kinevezett sztaroszták, akik eredetileg a királyi birtokok igazgatói voltak. A 17. sz. folyamán egyre nagyobb szerepet játszottak nemcsak az önkormányzat, hanem a városok pénzügyeinek területén is. A nemesi köztársaság egyenesen a városok önkormányzatának felszámolását tervezte. A lovagrendi ellenőrzés alatt álló területekre is igen korlátozott volt a városok önkormányzata.

A cseh királyság és a morva őrgrófság Európa azon területei közé tartozott, ahol az uralkodói befolyás a városokra rendkívül erős volt az igazgatás, az igazságszolgáltatás és a gazdasági élet területén is. Nemcsak a városok élére nevezte ki a bírókat, de a 13. sz. folyamán szerveződő városi tanácsokat is szoros ellenőrzés alatt tartotta az uralkodói hatalom. Érdekes, hogy a cseh polgárság sem törekedett erősen a városi tanácsok szabad választására. A Habsburgok idején, különösen a rendi felkelés leverése után a városi autonómia tovább szűkült; a városi hivatalokba gyakran kerültek nem polgári származású személyek is. A gazdasági élet ellenőrzésére hejtmanokat állítottak a városokba. A 18. sz. végétől a városok irányítása egyre inkább az állami bürokrácia kezébe került.

A magyar uralkodók szomszédaikétól egészen eltérő várospolitikát folytattak, mivel városaiknak már az alapító levélben biztosították a szabad bíróválasztás jogát. A magyar királyok nagyvonalú politikájának az oka az egyre jobban szervezkedő nemességgel szembeni ellensúly keresése volt. Az Árpádok politikáját utódaik is folytatták. Ennek redményeképpen a magyar királyok mindig számíthattak városaik támogatására, míg Csehországban és Lengyelországban gyakoriak voltak az uralkodók elleni felkelések. Bár a magyar városok a betelepítések folytán számos nyugat-európai formát vettek át, a városi igazgatás teljesen önálló típusát alakították ki. Mivel a hivatalok betöltése alulról jövő választás s nem felülről jövő kinevezés útján történt, feltételezhető, hogy a magyar városok igazgatása jobb volt a környező területekénél.

A magyar városok privilégiumait a Habsburg-abszolutizmus is respektálta a 17. sz. végéig. Később pozsonyi mintára egységesítették s egyúttal meg is nyirbálták önállóságában a városok igazgatását. 1870 után a magyar kormány megsemmisítette a városok önkormányzati szerveinek választását. A dualizmus ideje alatt a magyar városok – melyek a feudalizmus korszakában kitűntek önállóságukkal – jogi szempontból a legrosszabb helyzetűek közé kerültek Európában.

(Historický Časopis, 1976. 4. sz. 497–516. l.) *H. V.*

Z. HLEDIKOVÁ:

AZ EGYHÁZI ÉS A VILÁGI HATALOM VISZONYA A 14. SZ. MÁSODIK FELÉBEN

A tanulmány szerzője nem az állam és egyház legmagasabb szintű kapcsolatait kívánja vizsgáln hanem a mindennapi életben megmutatkozó jelenségeken át kutatja az egyháziak és világiak együt élését. Először az egyházi és világi hatóságok jogi kapcsolatát tisztázza. Az egyházi és a világi hatalor eltérő felfogásai közül a 14. sz. közepére az egyházi felfogás diadalmaskodott: szoros egyházi igazgatá rendszer jött létre, melynek keretein belül szabályozták a klérus fölötti püspöki bíráskodást, a

egyházi javadalmak betöltési rendjét s a működésük feletti felügyeletet. A cseh egyház jól működő szervezete biztosította belső egységét és függetlenségét. A fő kérdést azon javadalmak megerősítése képezte, ahol az egész rendszer a bemutatási jog közbeiktatása miatt bizonyos mértékig a világi hatalom képviselőitől is függésbe került. A bemutatási jog következetes alkalmazása miatt a 14. század folyamán a súlypont erre a tényezőre helyeződött, s e jog birtoklói döntöttek lényegében a javadalmak betöltéséről.

A nem-lelkészi javadalmak betöltése terén a következő volt a helyzet: a püspökségeket vagy az uralkodó közvetlen döntése, vagy káptalani választások, vagy pápai provizió alapján töltötték be. Bonyolultabb volt a helyzet a káptalani méltóságok elosztásánál: a 11 csehországi kollegiális káptalan közül csak négynél döntött egyházi személy a helyek betöltéséről, s itt érvényesült a pápai proviziós jog is. A világi hatalom növekedését mutatta, hogy V. Orbán ígérete értelmében a pápa a beneficiumok elosztására vonatkozó döntéseit az uralkodó hozzájárulásától teszi függővé. Így a világi, s különösen az uralkodói hatalom a nem lelkészi javadalmak betöltésénél túlsúlyra tett szert.

A lelkészi javadalmak esetében a patrónusi jogok elosztása volt érdekes. A prágai egyházmegye 2084 plébániája közül 1333-ban a világi patrónusok (főleg középnemesek; de voltak főnemesek, uralkodók, s kisebb mértékben városok is) döntöttek, 519 esetben az egyházi patrónus. 70 plébániánál váltakoztak az egyházi és világi patrónusok, 162 esetben nem ismert pontosan a patrónus jellege. A világi patronátus így mintegy 3/5-ös fölényben volt. Kivételt a prágai városrészek képeztek, ahol 28 plébániának egyházi, 18-nak világi patrónusa volt.

Felmerül a kérdés, hogy a patrónustól függő klérus mennyire támogathatta az önállóan fellépő egyházi hatalmat a 14. századi Csehországban. Főleg a számszerűen legerősebb plébániai klérusról, s annak is falusi része érdekes e szempontból. A diakónusi vizitációk jegyzőkönyvei alapján nyomon követhető a falusi klérus élete, működése, még eszmevilága is. Ez nem különbözött lényegesen a paraszti felfogástól: a kánoni előírások megsértését a plébánosok részéről a lakosság a mindennapi élet velejárójának tekintette, inkább az anyagi követelések felemelése s a község elhanyagolása miatt zúgolódott. A prágai plébániai klérus viszont betartotta a kánonjogi előírásokat annak előnyeivel és hátrányaival, s így a felsőbb káptalani klérusal együtt az egyházi minimális program élharcosává vált. Mivel a többséget kitevő falusi klérus jobban függött jogilag is a világi hatalomtól, s eszmeileg is távolabb állt az egyházi felsőbbségtől, a prágai érsek önálló politikájához csak a prágai káptalan tagjaitól s néhány jelentéktelen plébánia káptalanjától várhatott támogatást. Jan Jenštejn érsek vitája IV. Vencellel a kladruby püspökség fölött megmutatta az erőviszonyokat, az egyház függőségét a világi hatalommal szemben. Ugyanakkor Jenštejn érsek kísérlete a kánonjog kompromisszum nélküli alkalmazására mutatja az egyházi törekvések csúcspontját is.

(Československý Časopis Historický 1976. 2. szám. 249–276. l.) *H. V.*

M. MARECKOVÁ:

BÁRTFA ÉS EPERJES KÉZMŰVESIPARA A 17. SZ. ELSŐ FELÉBEN

A középkori városok társadalmi összetétele kutatásának fontos részét képezik az ipari termelés, az egyes iparosrétegek s az ipari specializáció tisztázása. Az ipari termelés színvonalára vonatkozó megállapításait a szerző az egyes kézműves iparágak előfordulása s a szakosodás mértéke alapján vonta le. A következtetések alapjául a bártfai jogkönyv szolgált, mely 1597–1648 közötti bejegyzéseket tartalmaz; ebben az új polgárok neve után foglalkozásuk is szerepelt latin vagy német nyelven. Az itt nyert adatokat a szerző a hasonló eperjesi jogkönyv megfelelő adataival vetette össze.

A források jellege lehetővé tette bizonyos rétegek bevándorlási intenzitásának és területi elterjedésének a feltárását is. Az adatok összehasonlítása Eperjes jobb gazdasági lehetőségeiről tanúskodik. A 17. sz. első felében az évi bevándorlás Eperjesen a bártfainak kétszerese volt, s csak a század harmadik negyedében esett kissé vissza. A bevándorlás Bártfán a pestisjárványok után élénkült meg, Eperjesen egyenletesebb volt. A területi megoszlás nem volt olyan különböző: Eperjesen a 17. sz. első felében a szlovákiai városokból (Bártfáról is), a cseh tartományokból és Ausztriából feltűnően sokan telepedtek le. Hasonló a helyzet Bártfán is, bár itt Lengyelország erősebben képviselteti magát.

Kézművesiparral Bártfán a háztulajdonosok majdnem 1/4-e foglalkozott, akik túlnyomórészt a 3. és 4. vagyoni osztályba tömörültek. Új céhek főleg a 16. század második felében alakultak. Ezek bizonyos mértékig korlátozták a termelési ágak szétválását. A legjelentősebb pozíciót a sörfőző céh töltötte be. A sörfőzés ezenkívül sok polgár mellékfoglalkozása is volt. Kiemelkedett a ruházati, a fa- és a fémfeldolgozó ipar. Feltűnő az építő szakma visszaesése, s nem tudott kibontakozni a textilipar sem, melyet erősen korlátozott az igen elterjedt háziipari termelés s a külföldi import is. A bártfai kézművesipar differenciálódása (összesen 33 iparág) a fémfeldolgozó szakmák esetében nem érte el a 16. sz. közepének szintjét sem, s bizonyítja a termelés átállását a helyi és a regionális piaci kereslet fedezésére. Külföldi piacokra néhány fajta textilárun, kalapokon kívül fa- és fémeszközök kerültek Bártfáról, bár szó sincs rendszeres vagy nagyobb mértékű szállításokról. A regionális piacról a bártfai kézműves termékeket nemcsak a terület városainak termelése szorította ki, hanem az eperjesi konkurrencia is, mely végül Bártfa helyi piacára is betört.

Eperjest a 17. sz.-ban a kézművesek száma és a szakosodás foka szempontjából a szlovákiai városok közül csak Pozsony szárnyalta túl. Eperjesen a kézművesek száma megháromszorozódott, ők adták a háztulajdonosok létszámának felét, s a kézműves iparágak száma – szakosodásuk miatt – a 16. sz. közepinek a kétszeresére emelkedett. Akkoriban Eperjes kézműveseinek száma és specializálódása szempontjából a 17. sz. eleje Bártfájának színvonalán állott. A 61 szakma között vezető szerepet töltöttek be a ruházati, a fém- és a fafeldolgozó szakmák. Éppen a leginkább differenciálódott fémfeldolgozó kézművesiparágak adják a két város termelési szerkezetének legmarkánsabb megkülönböztető jegyét.

Mindkét várost a kézműves termelési struktúra legmagasabb fokán álló kézműves városnak tekinthetjük, bár termelésük a közelfekvé piacokra irányult, s nem mutatható ki a termelési ágak egyoldalú exportorientáltsága sem. A bártfai kézművesség termelése pedig a 16. sz. közepe óta stagnált.

(Československý Časopis Historický 1976. 1. szám, 91.–121. l.) *H. V.*

J. KEJŘ:

VÁROSAINK EREDETE

A város fogalmának meghatározására nincs olyan definició, mely általános érvényű lenne minden térségre és időre. Éppen ezért az újabb kutatások arra irányulnak, hogy a városfogalom leglényegesebb vonásainak kidolgozása érdekében ismérvek és kritériumok olyan rugalmas rendszerét dolgozzák ki, mely alkalmazható akkor is, ha a források jellege s a várostörténettel foglalkozó diszciplínák eltérő szempontjai különböző megközelítést igényelnek. Ehhez az kell, hogy az egyes szakágazatok egymás eredményeinek megismerésére törekedjenek, törjenek ki elszigeteltségükből s hagyjanak fel saját eredményeik abszolutizálásával.

A várostörténet művelése különösen nehéz a korai idők kutatásánál, mivel itt nincs lehetőség a város társadalmi struktúrája forrásokon alapuló elemzésére. Különösen problematikus marad a kérdés: mikortól nevezhetünk városnak egy települést? Foglalkozni kell itt a korábbi időkkel, s különös figyelem fordítandó az általában védelmi funkciót ellátó városmag: vár, kolostor kialakulására. Ügyelni kell a terminológia változásaira, tisztázandó, hogy egy adott kifejezésen mit értettek a különböző időszakokban.

A városok a kézműves termelés központjai voltak. Nem mindenfajta termelés jelent egyúttal városképző elemet is, hanem csak a piacra irányuló, melyet szabad, a termelőeszközökkel mint tulajdonával rendelkező kézműves végez. Ugyanakkor a városok a termékcsere színhelyei is. Bebizonyosodott, hogy a városok létrejöttének alapvető feltétele a fejlődő mezőgazdasági termelés, a javuló talajmegmunkálási technika. A várost ugyanis nem lehet környezetéből kiszakítva vizsgálni, mert csak térbeli környezetével együtt látható igazán gazdasági jelentősége.

Csehországban az első városok szinte kizárólag az uralkodó birtokában lévő területen, vagy olyan helyen keletkeztek, melyeken az uralkodó különleges jogokat érvényesíthetett. Csak később

indult meg a városok keletkezése a nemesi vagy egyházi kézen levő területeken, de a várossá nyilvánítás joga mindvégig az uralkodóé maradt. Mutatkozik bizonyos tervszerűség is a városhálózat alakításában.

Mivel a városokat rendkívül sokrétű gazdasági, jogi és kulturális relációk jellemzik, az általános és a különös kategóriái közötti viszony tanulmányozása itt módszertanilag igen fontos. A túlzott általánosítástól ugyanúgy óvakodni kell, mint a sok részadat puszta egymás mellé halmozásától. A kutatás fő jellemzője a komplex szemlélet legyen, mellyel megállapíthatók a városok létrejöttének legfontosabb feltételei, fejlődési trendjeik, tipológiájuk és belső struktúrájuk.

Összehasonlító kutatásokkal kell összevetni a csehországi városok fejlődését a németországi, ausztriai, sziléziai, lengyelországi, magyarországi – különösen szlovákiai – városok fejlődésével. Ezek alapján követhető – a fennmaradt források hiányosságai ellenére is – Csehország gyors urbanizációs üteme, melyhez hasonló kevés akad. Tudomásul kell venni a városfejlődés társadalmi jelentőségét, melynek következtében egy olyan városhálózat jött létre, mely Csehország földrajzi arculatát az ipari forradalom kezdetéig meghatározta.

A szerző nem foglalkozik a cseh városok létrejöttének részletes tárgyalásával, inkább a további viták számára kíván anyagot adni, melyek során a csehországi városfejlődés kezdeteinek kutatásához új, lényegbevágó módszertani szempontok merülhetnek fel.

(Československý Časopis Historický 1976. 3. szám, 377–401. l.) *H. V.*

J. BLACK:

A NÉMET KONZERVATIVIZMUS ÉS A FRANCIA FORRADALOM. EGY TÖRTÉNETI-POLITIKAI ANALÍZIS KÍSÉRLETE

A francia forradalom kirobbanása, eseményei és következményei az egyes német államok politikusainak körében a lelkes azonosulástól, a várakozó magatartáson át a polemikus elutasításig a legkülönbözőbb hatást váltották ki. Black tanulmánya a vélemények széles skálájából egy csoport, a hannoveri választófejedelemség göttingeni egyetemmel szoros kapcsolatban álló tudósai és publicistái – Ernst Brandes, August Wilhelm Rehberg, Ludwig Schloezer és mások – álláspontjának alakulását követi nyomon a nemzetgyűlés tevékenysége (1789–1791) időszakában. Egy, a liberalizmushoz hasonló egységes, zárt világnézeti rendszer rekonstruálására a szerző objektív és szubjektív okokra hivatkozva nem vállalkozik (vö. M. Greiffenhagen: Das Dilemma des Konservativismus in Deutschland. München, 1971). Elemzése így a hannoveri tudósok forradalomkritikájában megnyilvánuló konzervatív gondolati struktúrák, az alkotmányos fejlődésről és a helyes államberendezkedésről kialakított nézetek vizsgálatára összpontosul.

A jelenségek megközelítésében egységesnek nevezhető göttingeni csoport társadalomtörténeti koncepcióját mindenekelőtt a kontinuitás és az organikus növekedés szükségességének elfogadása jellemezte. Ennek megfelelően – sokban Montesquieu hatására – azt vallották, hogy a helyes alkotmányos fejlődés az emberi értelem és részben a természeti körülmények által meghatározott viszonyok lassú változásain nyugszik, azaz az egyik államban bevált gyakorlat a másik ország politikai, társadalmi és gazdasági fejlettségére való tekintet nélkül nem alkalmazható.

A vizsgált gondolkodók az abszolút monarchiát, annak despotikus tendenciáit egyöntetűen elutasították. Differenciáltabb, a rousseau-i értelmezés befogadásáig eljutó képet alakítottak ki ugyanakkor a demokráciáról. Schloezer, Spittler és Girtonner kihangsúlyozta azt is, hogy a demokratikus törekvések csak kis országban valósíthatók meg, nagy területű és lakosságú államban azonban a demagógia elterjedésének veszélyét hordozzák magukban. Mindenfajta önkényuralommal szemben – elsősorban Locke és Montesquieu tanítását fogadva el – a politikai hatalom megosztását javasolták, de azt az amerikai federalisták felfogásához hasonlóan, nem az egyes politikai funkciók (ti. a törvényhozó és a végrehajtó hatalom) teljes elkülönítésével, hanem a kétkamarás szisztémára felépített brit alkotmányos rendszer figyelembevételével képzelték el.

Az emberiség jövőjét meglehetősen pesszimistán ítélték meg. Elvetették, mert utópiának minősítették a francia forradalom egyenlőségre és szabadságra alapozott emberképét és nem bíztak a

néptömegek nevelés útján történő felemelkedésében. Szabadságon sokkal inkább morális lehetőséget, mint polgári – a személyes vagyoni és politikai biztonságon túl a társadalom aktív átalakítását is magábafoglaló – jogot értettek. Az egyenlőtlenséget természettől és istentől befolyásolt, társadalmilag meghatározott, az emberi nem számára adequát állapotnak tekintették és ez a hozzáállás határozta meg a társadalom tükörképének felfogott, hierarchikus tekintélyelvre alapozott családmodelljüket is A társadalom rendi tagozódásának jogosságát nem kérdőjelezték meg. A feudális szerkezet lényeges integráló tényezőjét a vallásban jelölték meg, mindenekelőtt eszközt, ideológiai kötőanyagot keresve benne a politikai-társadalmi rend széthúzó tendenciáival szemben.

A vázolt szellemi és szemléleti alapról kiindulva ítélték meg a francia forradalom első szakaszának fejleményeit. A politikai, társadalmi, gazdasági és morális betegségekben szenvedő Franciaországban a lázadás tényét elfogadták. Üdvözölték XVI. Lajosnak a rendek összehívására vonatkozó döntését, valamint az alkotmányos monarchia mérsékelt híveit, de bírálták a választójog meghatározása és a rendek szavazása terén tapasztalt, konfliktus kockázatát is magában hordó homályosságokat. Negatívan vélekedtek az alkotmány számos pontjáról is. Helytelenítették többek között az ellenállási jognak, úgymond a polgári rend biztonságát veszélyeztető elvnek a kimondását, a királyi döntési hatáskör eltörlését a háború és a béke kérdésében és a miniszteri felelősség általános érvényesítését. Egyetértettek ugyanakkor a nemesség és az egyház privilégiumainak megnyirbálásával és az egész Európa számára követendő példaként emlékeztek meg a szerzetes- és az apácarendek feloszlatásáról.

J. Black szembeszáll azokkal a megállapításokkal, melyek reakciósoknak mutatják be a göttingeni politikusokat. Valójában olyan, a türelmetlenséget és a radikalizmust elutasító, a reformok bevezetésének szükségességében azonban nem kételkedő, az intézmények és az ideák folytonosságának követelményét szem előtt tartó konzervatív reformereknek (Reformkonservativen) tekinti őket, akik a társadalom alapjaiban történő átalakításával nem értenek egyet és csak azt és akkor kívánják megváltoztatni, ami feltétlenül szükségesnek és elengedhetetlennek tűnik számukra.

(Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1976. 2. szám. 729–749. l.) *E. G.*

E. ANGERMANN:

A KORAI NÉMET ALKOTMÁNYOS MOZGALOM ÉS AZ AMERIKAI PÉLDAKÉP

A 19. század elejétől az európai közgondolkodásban rohamosan terjedő liberalizmus tanait a gyakorlatban eredményesen megvalósító Egyesült Államok a nyugat-európai országok közül is talán Németországban hatott leginkább. Az elmúlt két évtizedben megjelent munkák (a legfontosabbak közül ld. H. Dippel: Deutschland und die amerikanische Revolution. Köln, 1972; Eckhard G. Franz: Das Amerikabild der deutschen Revolution von 1848–49. Heidelberg, 1958; E. Fraenkel: Amerika im Spiegel des deutschen politischen Denkens. Köln-Opladen, 1959) megnyugtatóan tisztázták az amerikai politikai elképzelések átvételének és terjedésének részleteit. Angermann tanulmánya – támaszkodva a korábbi kutatások eredményeire – egy kevésbé megvilágított kérdés felé fordul, amikor az amerikai eszméknek a német alkotmányos életbe történő átültetését megakadályozó nehézségek gyökereit próbálja megragadni.

Az amerikai ideológia megismerésének németországi lehetőségeit és forrásait vázlatosan bemutató szerző a Bundesstaat (szövetségi állam) és a Volkssouveränität (népszuverenitás) komplexitásának, szerinte az egész amerikai alkotmány megértése szempontjából alapvető problematikáját állítja elemzése középpontjába és annak megválaszolását tekinti tanulmánya fő feladatának: mennyire értette meg az egyébként jól informált német publikum az amerikai alkotmány mondanivalóját, s képes volt-e annak tanulságait saját területén hasznosítani.

Kiindulásképpen azt szögezi le, hogy a német liberális gondolkodók többségének tudatában az amerikai államberendezkedés korántsem egy konstruktív politikai megoldás előképeként, a saját problémákra minden szempontból tökéletes megoldást kináló receptként jelentkezett. A konvent által 1787-ben Philadelphiában lefektetett, a demokratikus-unitárius és a föderatív vonásokat szerencsésen

egyeztető államrend azonban mindenképpen ösztönző példáját szolgáltatta annak, hogy a nemzeti egység megteremtése érdekében mégsem eleve elképzelhetetlen egy olyan megoldás, melyben az egyes államok lemondanak különálló érdekeikről, anélkül, hogy feladni kényszerülnének azok egymással és a központi irányítással összeegyeztethető elemeit is. Ebből kiindulva fejtette ki nézeteit Karl Salomon Zachariä 1807-ben a Bundesstaat és a Staatenbund (államok szövetsége) közötti különbségekről, majd vetette fel 1831-ben Welcker – először a német parlament történetében – a német szövetség nemzeti alapon történő átszervezésének a szükségességét. S bár fellépése nem járt praktikus eredményekkel, javaslatát a továbbiakban nem lehetett agyonhallgatni. Welcker tervéhez nyúlt vissza Bassermann 1848. február 12-i, a badeni parlamentben elmondott, a német egységparlament egybehívását sürgető beszédében, s nem sokkal később H. v. Gagern követte példáját Hessen-Darmstadt országgyűlésén.

Nem kívánatos változást figyel meg Angermann ugyanakkor a másik kulcskérdésnek tekintett probléma, a népszuverenitás demokratikus elvének értelmezésében. Míg Robert Mohl 1824-ben megjelent, „Das Bundes-Staatsrecht der Vereinigten Staaten von Nord-Amerika" c. munkájában a képviseleti demokrácia alapvonása a népszuverenitás, a nép alkotmányos hatalma pedig a magasabbszintű államjogi szerkezet megalapozója – hozzátéve, hogy az ismertetett elvek csak megfelelő körülmények között alkalmazhatók, egyébként kifejezetten káros hatásúak és tarthatatlanok; a későbbiekben a demokratikus gyakorlat – a baloldaliaktól és néhány idealistának nevezett politikustól (pl. Murhard és Welcker) eltekintve – már mint az általános normáktól eltérő tulajdonságokat elnyomó, mindent egységesítő és uniformizáló rendként került bemutatásra. A vezető gárdában kialakuló félelemérzetet erősítették az 1830-as forradalmak, a chartista felkelések és a 30–40-es évek éhségmegmozdulásai is.

Az elemzett elméletbeli visszalépés oda vezetett, hogy az amerikai alkotmányosság központi princípiumának összefüggéseit a német liberalizmus végül is nem értette meg. Még a szerves kapcsolódást egyébként áttekintő politikusok (Mohl, Welcker és Murhard) sem voltak képesek, legjobb tudásuk ellenére, felfogni azt, hogy a vizsgált szisztéma egyik eleme sem vehető át önmagában az egész összefüggéseinek széttörése nélkül.

Angermann szerint ez a tévedés sokban meghatározta az 1848-as forradalom sorsát is, mert jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a német vezetők nélkülözték azt az államférfiúi bölcsességet, mely az amerikai forradalom irányítóit jellemezte. Egyéb, a nemzeti fejlődésből és a nemzetközi erőviszonyokból adódó kötöttségek mellett elsősorban ezzel magyarázza, hogy a frankfurti parlament nem tudott egy, a sajátos német viszonyoknak megfelelő, gondolatilag egységes politikai koncepciót kidolgozni, ami véleménye szerint egyben azt is jelentette, hogy a német egység megvalósításának egyetlen reálpolitikai alternatívája a bismarcki megoldás maradt.

(Historische Zeitschrift, 1974. 1. szám, 1–32. l.) *E. G.*

G. I. SCSETINYINA:

A SZOLGÁLATI JEGYZÉKEK MINT A REFORM UTÁNI OROSZ PROFESSZORI KAR ÖSSZETÉTELÉT TÜKRÖZŐ TÖRTÉNETI FORRÁSOK

A Szovjetúnió Állami Központi Történeti Levéltárában fellelhető forráscsoportról eddig még nem készült speciális forráselemzés, pedig több kutató is dolgozott már belőle. A hat legnagyobb egyetem professzori karáról tartalmaz kimutatásokat a jegyzék. Életkor, vallás, végzettség, rendi hovatartozás és vagyoni helyzet a legfontosabb adatok. Egy jelentős társadalmi csoport jobb megismerését segíti elő, amely társadalmi helyzete, felkészültsége és befolyása miatt figyelemre méltó. Körülbelül másfélezer professzor adatait tartalmazza a szerző által bemutatott jegyzék. Az egyetem elvégzésekor, kitüntetések, külföldi utak, előreléptetés, nyugdíjazás alkalmából történt a regisztrálás. Szinte minden személyi anyag teljes, hivatalos és hiteles. Az adatokat mindig ellenőrizte az illetékes egyetem adminisztrációja is.

Milyen tanulságokat von le szerzőnk? Mindenekelőtt azt, hogy sok professzor ténylegesen és elsősorban magas szintű állami hivatalok tagja volt. A cári kormányzat tehát támaszkodni próbált a magasan kvalifikált szakemberekre. A cikk példái közül A. I. Bazarov nemesi származású professzort, a

kémiai tudományok doktorát emeljük ki, aki Lipcsében végzett egyetemet, 1881-től a Nyikitszk-i Botanikus kert igazgatásával bízták meg, majd 1891-től az Állami Javak Minisztériuma mellett működő Tudományos Bizottság tagja lett. Vagy megemlíthetjük F. F. Martensz nevét, aki a Pétervári Egyetemen a nemzetközi jog professzora volt, s résztvett a Külügyminisztérium egyik bizottságában, továbbá a zsidókra vonatkozó törvényeket felülvizsgáló munkacsoportot vezette 1888-ban. Igen sokan és aktívan tevékenykedtek a különböző tudományos bizottságokban. A zömében liberális érzelmű és gondolkodású professzorok közéleti szereplést is vállaltak. Gyakori volt, hogy egy-egy tekintélyes szakember egyidejűleg több katedrát is kapott. Többen nem csupán egy diplomával rendelkeztek. Sz. I. Barsev a Moszkvai Egyetem rektora pl. a teológiai akadémia után a Berlini Egyetem jogi karán is szerzett diplomát.

A szolgálati jegyzék tanúsága szerint jó néhány professzor állami támogatással folytatta egyetemi tanulmányait, amelynek fejében bizonyos ideig állami szolgálatot vállalt. Általános volt, hogy az egyetem befejezése után az egyetemeken maradtak, vagy külföldi tanulmányútra mentek, ahonnan vagy újabb diplomával, vagy gazdag szakmai tapasztalattal tértek haza. Elterjedt gyakorlat volt, hogy egy külföldi tanulmányutat követően állami szolgálatba lépett a jövő professzora. A családi állapotot rögzítő adatokat azért tartja figyelemre méltónak a szerző, mert más források adataival együtt tudós dinasztiák nemzedékeit lehet sgítségükkel nyomon követni. A nemzetiségi hovatartozás kiderítése bonyolult, mert ilyen rubrika nem szerepelt a szolgálati jegyzékben. Vallásuk és nevük alapján lehetett következtetni. Zömükben pravoszlávok, oroszok. Kivételt csupán a Derpt-i egyetem képezett, ahol továbbra is sok német tudós dolgozott. Rendi állásuk szerint egyre kevesebben tartoztak a nemességhez. Tulajdonképpen többségük raznocsinyec származású volt, ha ezt a kifejezést nem is használták a hivatalnokok. Külön rendeletek rögzítették a rendi állás változását. Vagyoni helyzetét tekintve is sokszínű a századvég orosz professzori kara. Akadt köztük néhány nagybirtokos, többen egyéb ingatlan vagyonnal rendelkeztek. Zömük azonban az állami fizetésből élt, amely komoly összeget jelentett. Ezt részletezi is a cikk. Befejezésül hangsúlyozza a szerző, hogy az értelmiség-vizsgálat teljesebbé tételét szolgálja a bemutatott forrásanyag feldolgozása.

(Isztorija SzSzSzR. 1977. 1. szám, 84–96. l.) *M.*

N. SCHAUSBERGER:

AZ 1871-ES „BIRODALOMALKOTÁS" AZ AUSZTRIAI KÖZVÉLEMÉNY TÜKRÉBEN

A német egység létrejöttének 100 éves évforulójára visszaemlékezve Schausberger nem kis megnyugvással azt állapítja meg, hogy a korábban uralkodó, dicshimnuszokat zengő, elfogult értékelésekkel szemben az elmúlt években kritikus hangvételű, a német nemzeti állam történetét Bismarcktól Hitlerig egyetlen egységes folyamatként ábrázoló analízisek születtek. Továbbra is aktuális feladatnak nevezi azonban a nemzet, nezeti állam, nemzeti egység és a nemzeti öntudat kérdésében meglévő téves beállítások leleplezését és az ausztriai németek tudatában lejátszódó változások rekonstruálásával egy helyesebb kép kialakításához kíván hozzájárulni.

A tanulmány első része a birodalomalapítás előzményeit, a Napóleon elleni közös harcban kialakuló német nemzeti tudat változásait követi nyomon. Részletesen tárgyalja a kisnémet megoldás irányába mutató fejlődés okait és részleteit, kiemelve a metternichi vezetés, objektív politikai meggondolások alapján sokban nem is Ausztria háttérbe szorulását, mintegy önkizárását eredményező politikáját. A hosszú folyamatot mintegy betetőző, döntő jelentőségű állomásként jelöli meg a nagynémet vámuniós terv rechbergi változatának 1864-es visszavonását, melyet a katonai és politikai vereséget négy évvel megelőző, a porosz hegemóniát messzemenően biztosító „gazdasági Königgrätz"-nek nevez. Az 1866-os esemény történelmi horderejét abban látja, hogy a nemzetek feletti kereteket széttörve, s a nemzeti állam megszületése előtt tornyoszló akadályokat megszüntetve egy ezeréves fejlődést zárt le, ami Ausztria számára a történelmi kultúrtradiciók gyökereitől történő elszakadást és a végleges délkelet-európai orientáció nyitányát jelentette.

Az 1871-es birodalomalkotás Ausztriában eltérő reakciókat váltott ki. Poroszország szerepének megítélése erősen ingadozott. Megnőtt a félelem Bismarck Franciaországot ingerlő külpolitikájával szemben, de Berlin mutatkozott a panszlávizmus elleni legtermészetesebb szövetségesnek is. Minden korábbinál erősebben nyilatkozott meg ugyanakkor a német etnikum Németországhoz való csatlakozásának a vágya.

Ezeket a mozzanatokat emeli ki a tanulmány különböző hírlapok elemzéseit megszólaltató második fele. A liberális „Neue Freie Presse" már 1871. január 5-én sietett közölni Beust Bismarckhoz intézett választáviratát, hozzátéve, hogy a bécsi kancellár egyszerre tudatta Versailles-al és Berlinnel: osztrák részről nincsen többé akadálya a legszorosabb német kapcsolatok kialakításának. A „Konstitutionelle Vorstadtzeitung" külön beszámolóban fejtegette a német nemzeti párt Marburgban elfogadott programját, mely a korábbi kételyeket és fenntartásokat eloszlatva egyértelműen ausztriai alapra helyezkedett és száműzte az elszakadás gondolatát. Síkra szállt a decemberi alkotmány mellett és elutasította a föderalizmus, valamint az örökös tartomány autonómiájának további kiszélesítésére irányuló terveket.

Miközben Bécsben egyre előrébb haladt a klerikálisokat, bürokratákat és a militarista köröket is átfogó németellenes agitáció, a „Neues Wiener Tageblatt" „Kaiser Wilhelm I." c. vezércikke Berlint az ausztriai németek legfőbb védelmezőjének tüntette fel. Bírálatban részesítette azonban azt a külpolitikát, amely szerinte két tartomány (Elzász és Lotharingia) kedvéért Franciaország állandó revansvágyát hívja ki maga ellen, s ezzel egy francia–orosz összefogásnak, Németország bekerítésének veszélyét idézi fel és az egész európai kultúrát fenyegeti.

A bonni egyetemen művészettörténetet előadó Anton Springer, a nemzeti-liberális párt tanácsadója „Stellung der Deutschen in Österreich" c. cikke az abszolutizmus visszaállításában, diktatúra bevezetésében keresi az ausztriai–német összefogás belső biztosítékait és alaposan elmarasztalja Beust, valójában éppen az alkotmány továbbfejlesztése ellen irányuló 1867-es lépéseit.

A különböző, egymásnak gyakran ellentmondó cikkekből Schausberger arra a – visszavetítésektől nem mentes – következtetésre jut, hogy a nemzeti érzés, a német nacionalizmus, a létért folytatott küzdelem, valamint a bizonytalanság és a belőle táplálkozó agresszív tendenciák, melyek szerinte a 20. század második felében nyilatkoztak meg a maguk teljességében, már 1871-et követően jelentkeztek, mégha a veszély felismerése, a visszamenőleg pontosan kimutatható jelek helyes értelmezése el is maradt.

(Österreich in Geschichte und Literatur. 1974, 6. szám. 321–340. l.) *E. G.*

L. GALL:

LIBERALIZMUS ÉS „POLGÁRI TÁRSADALOM". A NÉMETORSZÁGI LIBERÁLIS MOZGALOM JELLEGÉHEZ ÉS FEJLŐDÉSÉHEZ

A liberalizmus mint ideológiai áramlat kutatása és értékelése az utóbbi években megjelent néhány tanulmány ellenére meglehetősen lassan halad előre. Különösen egy olyan átfogó, egységes koncepciójú szintézis hiánya okoz problémát, mely megadhatná egy széles körben kibontakozó véleménycsere kereteit és szempontjait. Az alapok megteremtéséhez kíván hozzájárulni Gall a 30. német történészkongresszuson, 1974-ben Braunschweigben tartott előadásának kibővített változatával, a polgári liberalizmus németországi szerepét és jellegét tisztázó vita fellendítése érdekében sokszor szándékosan kiélezett hangnemben fogalmazva meg állításait.

Az esetleges félreértések elkerülése végett mindenekelőtt a vizsgált politikai irányzat lényegének meghatározását tartja szükségesnek. Tömör megfogalmazásában azt a Nyugat- és Közép-Európában a 18–19. század fordulóján, az ún. alkotmányos mozgalmakból spontán összefogás eredményeként kifejlődött áramlatot nevezi liberalizmusnak, mely legfőbb céljának egy olyan képviseleti-alkotmányos állam megteremtését tekintette, amelyben az egyének közötti kapcsolatok mintájául egy meglehetősen idealizált, a szellemileg és anyagilag egyaránt szabad, önmagának felelős és cselekvőképes

individuumokat feltételező kép szolgál. Gall liberalizmus-felfogása kizárja azokat a törekvéseket, melyek bizonyos részterületeken – pl. a gazdasági életben, a szociális kapcsolatokban, a kulturális és az egyházi viszonyokban – liberális tendenciákat mutatnak fel ugyan, de összességében szem elől tévesztik a társadalom tagjainak összmunkájára és összfelelősségére felépített képviseleti állam megteremtésében kijelölt fő célkitűzéseket.

A tanulmány jelentős része a német liberális mozgalom Vormärz alatti fejlődését vizsgálja. Mint minden koraliberális koncepcióban, elsősorban a francia felvilágosodás, különösen Rousseau – a fennálló szociális rendet és az adott politikai-gazdasági szisztémát bíráló, a kiváltságokat megszüntető és magas szinten egalizált társadalom megteremtését követelő programjának – hatását emeli ki meghatározóként. Az átvett, osztálynélküli társadalom alternatíváját kínáló modell az ipari forradalom következményeinek tükrében azonban utópiának bizonyult, s lelepleződéseinek hatására több liberális gondolkodó az alulról kezdeményezett átalakulás helyett a felvilágosult uralkodók által bevezetett bürokratikus reformok igenlése felé közeledett. Holott az 1815 utáni fejlemények éppen azt bizonyították, hogy szemben a 18. században elterjedt felfogással, a felvilágosult abszolutizmus korántsem a liberális, szociális, gazdasági és politikai rendszer kialakításának egyik módozatát jelenti, sőt, a felülről hozott reformok egész sora összeegyeztethető a korábbi szisztémával, mi több, annak átmentését és erősítését szolgálja.

A negatív tapasztalatok következtében jelentkezett az az igény, hogy a továbbiakban minden reform kiindulópontjának a társadalom politikai emancipációját tekintsék. A korai német liberalizmus azonban nem volt képes a foglalkozási ágak szerinti tagozódást is figyelembe vevő újrendi felfogás következetes meghaladására, a bürokratikus állam felsőségének ellentmondásoktól mentes elutasítására. A továbblépést a többség a gazdasági fejlődéstől és a felvilágosodás elterjedésétől várta és elsősorban abban bízott, hogy folyamatosan nő majd azoknak a száma, akik anyagi és szellemi önállóságuk kivívásával megváltják „belépőjegyüket" a polgári társadalomba, s végül mindenki az általános polgári rend teljes jogú tagjává válik. E polgári utópizmus erős továbbélésének okát a szerző a liberális politikai reformkoncepció kifejlődése és az ipari forradalom németországi áttörése közötti időszak Nyugat-Európától eltérő igen hosszú elhúzódásában látja, s ezzel magyarázza azt is, hogy a francia felvilágosodás a Napóleon utáni évtizedekben is megőrizte a rendi világhoz és intézményekhez még jelentős mértékben kötődő német közegre gyakorolt korábbi befolyását. Ebből következett szerinte a koraliberális német mozgalomnak az a specifikus vonása is, hogy a társadalmat még nem időhöz kötött, emberek közötti cselekvési és rendi kapcsolatrendszerként, azaz szociális szisztémaként értelmezték, hanem tovább tartotta magát az a hagyományos felfogás, mely egyszerűen csak az egyes emberek közös célok elvégzésére irányuló összefogásának tekintette azt.

A külföldi kapcsolatokat és hatásokat vizsgálva Gall külön kiemeli, hogy az 1820-as és 30-as években korántsem az egyedi fejlődési vonalat befutó angol példa befolyásával találkozunk. A korai déli és délnyugati liberális áramlatok számára szerinte a közeli Svájc kínálta a harmonikus kibontakozást, a maga Németországéhoz hasonló tradicionális szervezetével, tradicionális életkörülményeit alig kikezdő iparával.

Miután az 1830-as forradalmak nagyjelentőségű eszmei hatásának jelzésétől eltekint, a liberalizmus történetének fordulópontját az 1848-49-es eseményekben és azok következményeiben jelöli meg. Csupán vázlatosan jellemzi azt a liberalizmus táborán belül bekövetkező, szerinte háromirányú polarizálódást, mely az „eltorzult fejlődést" a bürokratikus állami irányítás hiányában kereső *dogmatikus*, a vele szemben éppen az események természetes kibontakozásának megzavarásában felfedezni vélő *opportunista*, valamint az 1849 utáni viszonyokkal számoló, az ipari forradalom tanulságait is figyelembe vevő *revizionista* irányzat elkülönüléséhez vezetett.

Az angol John Stuart Mill és a francia Alexis de Tocqueville-hez hasonló kvalitású teoretikus hiányában a korszak kiemelkedő jelenségének azt a Georg Gottfried Gervinust és Schultze-Delitzsch-et tekinti, aki a szociális evolucionizmus utópista optimizmusával szemben aktív szociális politikát javasolt, s ehhez az egoista csoportérdekeket képviselő polgársággal való szakítást és az eredeti célitűzésekhez visszatérve, a liberalizmus bázisának – a valódi egyenlőséget képviselő rétegek bevonásával történő – kiszélesítését tartotta szükségesnek.

Néhány mondattal utal csak az 1873-as válságra, valamint Friedrich Naumann és a Mittelstandsgesellschaft, azaz a középosztályra épülő társadalom megvalósításának igényével, az államapparátust a szervezett munkásság bevonásával demokratizálni kívánó törekvésekkel fellépő Max Weberre.

Befejezésképpen nyomatékosan hangsúlyozza a szociális integrációs igényéről, valamint reformképességéről önként lemondó és ezzel dinamikájától önmagát megfosztó liberalizmus és Bismarck találkozásának fontosságát. Úgy látja ugyanis, hogy ennek bekövetkezése, az elmaradott viszonyok konzerválásának elősegítésével, közvetlenül befolyásolta a későbbi német fejlődést. Az említett jelenség következetes végiggondolásától azt várja, hogy egy másirányú megközelítés eredményeképpen minőségileg új képet fessen a 70-es évek válságsorozatáról.

(Historische Zeitschrift. 1975, 2. szám. 324–356. l.) *E. G.*

W. RUGGE:

A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG KÜLPOLITIKÁJA ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁG KÉRDÉSE 1925–32

Az 1925. évi locarnói szerződés jelentős mértékben módosította az első világháború után kialakult nemzetközi politikai viszonyokat és új szituációt teremtett Németország számára is. A nyugati határok sérthetetlenségének kimondásával, a nyugat-európai status quo elismerésével a német vezetés látszatra lemondott agresszív szándékairól, hogy megfelelő hátteret biztosítson keleti törekvéseihez.

A kontinens és az egész világ békéje szempontjából kulcskérdést jelentett a német külpolitika alakulása, melynek fő tendenciáit Rugge – utalva a rendelkezésre álló adatok szűkösségére – a külügyminiszter Gustav Stresemann és a Centrum Párt néhány befolyásos képviselőjének nyilatkozata alapján mutatja be. Hosszú teret szentel a mai polgari német történetírás bírálatának. Leleplezi a Selbstbestimmungsrecht (önrendelkezési jog) és a Gleichberechtigung (egyenjogúság) eredeti demokratikus tartalmát szerinte meghamisító, demagóg értelmezéssel – az anyaország azon jogára hivatkozva, hogy elszakadt nemzetiségeiről gondoskodjék – a más országok belügyeibe történő beavatkozásra, a német imperialista igények igazolására felhasználó egykorú törekvéseket. Elutasítja azt a véleményt, mely szerint a locarnói „regionális biztonságban" az európai stabilizáció irányába tett első lépést és a kontenentális béke egyik építőkövét kell keresni. Leszögezi, hogy a határok sérthetetlenségét elvben és gyakorlatban egyaránt általános elvként kell elfogadni, annak érvényessége nem redukálható egyes területekre, és a hivatalos német politikai körök kelet-európai terveinek elemzésével annak bizonyítására törekszik, hogy a locarnói megállapodás tulajdonképpen a München és a második világháború felé vezető út kezdetét jelentette.

A német–lengyel határrevízió előkészítésére és végrehajtására Stresemann egy háromszakaszos tervet dolgozott ki. Ennek értelmében az első feladatot Lengyelország anyagi és gazdasági helyzetének, elsősorban kereskedelmi háború útján történő aláásásában határozták meg és ezt követte volna a szomszédos állam külpolitikai elszigetelése, katonai erejének megrendítése, majd a kérdéses területek elcsatolása. Az 1926–27-es fejlemények azonban az elképzelések megvalósíthatatlanságát bizonyították és utat nyitottak a különböző centrumpárti kezdeményezések előtt, melyeknek – Stresemanntól eltérő – közös jellemzőjük az osztályellentétek felismerése és középpontba állítása volt. A centrum képviselői a német expanziós terveket a változó nemzetközi összefüggésekhez kívánták igazítani, azaz a brit szovjetellenes aktivitással egyeztetni.

Új kelet-európai politika követelésével lépett fel Herbert v. Dirksen „Über die veränderte Haltung des Zentrums gegenüber der deutschen Ostpolitik" c. munkája 1927-ben. Az írás szembehelyezkedik a német–lengyel vámháborúval, s helyette a lengyel piac meghódítását, békülékeny magatartást, a német kisebbség problémájának átmeneti háttérbe állítását javasolja. A Lengyelországra gyakorolt nyomás megszüntetésétől reméli Henning Pfaffrott, a „Kölnische Volkszeitung" és a „Germania" párizsi levelezője is a nyugati hatalmak által korlátozott német mozgásszabadság visszaszerzését. „Ha a német külügyminiszter a Rajnán aratni akar, keleten kell vetnie" – adja ki a jelszót a szovjetellenes tömbhöz való csatlakozásra.

A meghirdetett új vonal pontosítására Fr. v. Papen vállalkozott 1927. július 31-i ellenmemorandumában, mely a rappallói szerződést „kijátszhatatlan adunak" nevezte, s azt javasolta, hogy a lengyel kérdés rendezését a Szovjetunióval történő leszámolás utáni időre halasszák. Az egyik legbefolyásosabb centrumbeli politikus, Hans Graf Proschma már egyenesen a Szovjetunió ellen felhasználható életképes Lengyelország megteremtésének programját hirdette meg.

Bár a fentiekben vázolt elképzelés a Weimari Köztársaság időszakában tisztán sohasem érvényesült, szerző szerint a német kormányok lényegében és szellemében a papeni–porschmai gondolatmenetet követték. A hivatalos német külpolitika az európai biztonság megerősítését szorgalmazta és bizonyos mértékig kész volt elismerni a realitásokat. Mindezt azonban Rugge csak a német imperializmus félrevezető manővereinek tulajdonítja, melyek mögött a rapallói szerződés megszegésének, végső soron a szovjet társadalmi rend megdöntésének terve húzódott meg.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1974, 3. szám. 273–291. l.) *E. G.*

A folyóiratszemlét írták: Erdődy Gábor (E. G.), Heiszler Vilmos (H. V.) és Menyhárt Lajos (M.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. II. 17. Terjedelem: 18,2 (A/5 ív)
78.5526 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Тилковски Л.:* Германия и немецкое меньшинство в Венгрии (1921 – 1924 гг.) — *Прицц П.:* Внешняя политика первого правительства Дьюлы Гембеша с его образования до отъезда Гембеша в Германию — СООБЩЕНИЯ — *Пушкаш И.:* Предистория возникновения ведического общества — *Сенте П.:* Агоштон Харасти – забытый венгр, вернувшийся из Америки — ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ — *Вереш К.:* Вопросы исследования массовой культуры второй половины XIX века — *Глац Ф.:* Музееведение по новой истории, как источниковедение и история культуры — ОТЧЕТ — Дискуссия о развитии интеллигенции в XVIII веке (А. Рэньи Жужа) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES — *L. Tilkovszky:* L'Allemagne et la minorité allemande en Hongrie (1921 – 1924) — *P. Pritz:* La politique extérieure du gouvernement de Gömbös, à partir de sa formation jusqu'au voyage de Gömbös en Allemagne — COMMUNICATIONS — *I. Puskás:* Les antécédents de la formation de la société védique — *P. Szente:* Un Hongrois oublié en Amérique – Ágoston Haraszthy – THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE — *K. Vörös:* Les problèmes de recherches dans la culture des masses de la deuxième moitié du XIXe siècle — *F. Glatz:* La muséologie moderne comme étude des sources historiques et histoire de la civilisation — BULLETIN — Discussion sur l'évolution des intellectuels au XVIIIe siècle (Zsuzsa Á. Rényi) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DE PÉRIODIQUES

CONTENTS

STUDIES — *L. Tilkovszky:* Germany and the German Minority in Hungary (1921 – 1924) — *P. Pritz:* The Foreign Policy of Gyula Gömbös' First Government, from its Foundation until the German Trip of Gömbös — COMMUNICATIONS — *I. Puskás:* The Antecedents of the Emergence of the Vedic Society — *P. Szente:* A Forgotten Emigrée Hungarian Ágoston Haraszthy — THEORY AND METHODOLOGY — *K. Vörös:* The Research Questions of Mass Culture in the Second Half of the 19. Century — *F. Glatz:* Modern Museology as Science of Sources and as Cultural History — REPORT — Discussion on the Development of the Intellectuals in the 18. Century *(Zsuzsa Á. Rényi)* — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *L. Tilkovszky:* Deutschland und die deutsche Minderheit in Ungarn (1921 – 1924) — *P. Pritz:* Die Außenpolitik des Kabinetts Gömbös von seiner Konstituierung bis zur Deutschlandreise von Gömbös — BEITRÄGE — *I. Puskás:* Antezedenzien der Ausgestaltung der vedischen Gesellschaft — *P. Szente:* Ein vergessener Ungar in Amerika — Ágoston Haraszthy — THEORIE UND METHODOLOGIE — *K. Vörös:* Forschungsfragen der Massenkultur der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts — *F. Glatz:* Museologie der Neuzeit als historische Quellenkunde und Kulturgeschichte — BERICHT — Diskussion über die Entwicklung der Intelligenz im 18. Jahrhundert *(Zs. Á. Rényi)* — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039–8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban

Gerics József: Domanovszky Sándor az Árpád-kori krónikakutatás úttörője

Csapodi Csaba: Történészhagyatékok az MTA Könyvtárának kézirattárában

Simon V. Péter: A Nibelungének magyar vonatkozásai

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN — FIGYELŐ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

112. ÉVF. 1978. 2. SZÁM

Következő számunk tartalmából

L. Nagy Zsuzsa: A hazai liberális ellenzék a világgazdasági válság idején (1928–32)
Molnár János: A Szociáldemokrata Párt új politikai irányvonalának kialakulása 1944–48
Frank Tibor: Zerffi Gusztáv György a történetíró
Jemnitz János: Az 1917. évi „stockholmi konferencia" történetéhez

E számunk munkatársai

Ács Zoltán egyetemi hallgató (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *ifj. Barta János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Csapodi Csaba* kandidátus (Bp.) — *Erdődy Gábor* muzeológus (Néprajzi Múzeum, Bp.) — *E. Csorba Csilla* a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa — *Font Márta* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Glatz Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Gerics József* egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Györffy György* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Hanák Péter* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Hegyi Klára* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Izsák Éva* főiskolai adjunktus (Könnyűipari Műszaki Főiskola, Bp.) — *Jemnitz János* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kállay István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Kalmár János* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Paulinyi Oszkár* kandidátus (Bp.) — *Poór János* tudományos segédmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Simon V. Péter* főiskolai adjunktus (Tanárképző Főiskola, Szombathely) — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szvák Gyula* középiskolai tanár (Bp.) — *Zömbik Miklós* középiskolai tanár (Békéscsaba)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
112. ÉVFOLYAM 1978. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban 211

Gerics József: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője 235

KÖZLEMÉNYEK

Csapodi Csaba: Történészhagyatékok az MTA Könyvtárának kézirattárában 251

Simon V. Péter: A Nibelungének magyar vonatkozásai 271

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Paulinyi Oszkár: Kimutatások a körmöcbányai bányakamarai körzet nemesfémtermeléséről a 16. század első felében . . 326

FIGYELŐ

Hanák Péter: Szakmai kritika és értékrend a történettudományban 347

TÖRTÉNETI IRODALOM

Hansgerd Göckenjan: Hilfsvölker und Grenzwächter im Mittelalterlichen Ungarn (Ism.:*Györffy György*) 362

I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-ekonomicseszkoj isztorii (Ism.: *Font Márta*) 363

R. G. Szkrinnyikov: Ivan Groznij (Ism.: *Szvák Gyula*) 364
Golo Mann: Wallenstein. Sein Leben (Ism.: *Kalmár János*) 366
Horst Denzer: Moralphilosophie und Naturrecht bei Samuel Pufendorf (Ism.: *Poór János*) 368
Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730 (Ism.: *Zömbik Miklós*) 371
Gonda Imre–Niederhauser Emil: A Habsburgok – Egy európai jelenség (ism.: *Ács Zoltán*) 373
Marta Bur-Markovszka: Balkanite i ungarszkijat pazar prez XVIII vek (Ism.: *Niederhauser Emil*) 375
Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig (Ism.: *Kállay István*) 377
Keith Hitchins: The Nationality Problem in Austria–Hungary. The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery (Ism.: *Szász Zoltán*) 379
Jan Dąbrowski: Dziennik 1914–1918 (Ism.: *Kovács Endre*) 380
A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976 (Ism.: *Izsák Éva*) 383

FOLYÓIRATSZEMLE

Eric Cochrane: Tudomány és humanizmus az itáliai reneszánszban 386 *O. E. Tuganova:* Az USA nemzeti kultúrájának kialakulása 387 *Maurice Agulhon:* A polgári-női allegória. Vázlat a Köztársaság régészetéhez 388 *Philip S. Foner:* Tiltakozások az Egyesült Államokban Bismarck szocialistaellenes törvénye ellen. 390 *A. Z. Nyurkajeva:* Az 1903 májusi fordulat Szerbiában 391 *Bentley Brinkerhoff Gilbert:* David Lloyd George. A föld-, a költségvetés, és a társadalmi reform kérdése 392 *L. G. Protaszov:* Az orosz hadsereg osztályösszetétele Október előtt 393 *Werner Pade:* A német imperializmus latin-amerikai expanziós politikája 1918–1933 395 *A. I. Szizonyenko:* A Szovjetunió kapcsolatainak fejlődése Latin-Amerikával az 1930-as években 396

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 397
Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat küldöttségének 1977. december 17–23-i törökországi kapcsolatteremtő útjáról *(Hegyi Klára)* 398

TANULMÁNYOK

Glatz Ferenc:

DOMANOVSZKY SÁNDOR HELYE A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN*

1877. május 27-én született Nagyszebenben, apja jogakadémiai tanár, filozófus. Középiskoláit Budapesten végezte, egyetemre a pesti Bölcsészkarra járt. Tanárai – mint azt Curriculum vitae-jében szükségesnek tartotta megnevezni –: a középiskolában Márki Sándor, Mika Sándor, az egyetemen Marczali Henrik, Fejérpataky László, Lánczy Gyula, az Eötvös-kollégiumban Mika Sándor. 1899 szeptember elejétől Pozsonyban, a főreáliskolában helyettes, majd rendes tanár. Itt írja első krónika-tanulmányait. 1904-ben Pestre kerül, a Kereskedelmi Akadémián tanít történelmet 1914-ig. Figyelme a gazdaságtörténet felé fordul. 1907-ben a Történelmi Társulat választmányi tagja, 1909-ben az árpádkori történelem magántanára a budapesti egyetemen. 1913-ban rábízzák a Társulat és a magyar történettudomány központi folyóiratának, a Századoknak szerkesztését. 1914. július 14-én Békefi Remig halála után kinevezik a művelődéstörténeti tanszék professzorának, 1915-ben az Akadémia levelező tagjává választják. 1920-ban a béketárgyalásokra utazó delegáció történeti szakértője. Közeli kapcsolatban áll Teleki Pál gróffal, s mint a Társulat egyik vezetője – két évtizedig alelnöke, ügyvezetője –, gróf Klebelsberg Kunóval. A húszas években tagja a Közoktatási Tanácsnak (1921–1926), majd a magyar tudománypolitika mintegy csúcsszervének, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának (1922-től), 1927 júniusától (létrehívásától) ügyvezető igazgatója az Országos Ösztöndíjtanácsnak, 1928-tól a nemzetközi történettudományi bizottság magyar delegátusa, 1933–38 között a Bizottság tagja.

Amikor e száraz életrajzi adatokat előrebocsátom, teszem azt egyrészt azért is, hogy világossá váljék: olyan sokoldalú, nagy munkásságú történetíróról kell itt ma szót ejtenem, akit egy előadás keretében nem követhetünk – működésének minden területén – nyomon. De teszem ezt azért is, hogy jelezzem: nem egy életrajzi méltatást szeretnék elsősorban adni, mely egyszerűen a „régi idők neves embereinek" cím, rang, társadalmi megbecsülés etc. miatt kijár, hanem egy nagyon is élő, mai szakmai munkánkra is hatással bíró tudományos életműben rejlő történetírói problémákat kíséreljék keresni. A tudósról – meggyőződésem – nem életrajzával, pályája méltatásával kell megemlékezni. A tudós életműve nem életrajzi adatok sora: életműve gondolatait rögzítő írásaiban, szerkesztéseiben, tanítványai munkásságában rejlik. Domanovszky szellemi hagyatéka élő hagyaték: történetírásához, tárgyszerűségével tiszteletet keltő munkáihoz ma is nyugodtan fordulunk kutatásaink közben, történetírói megoldásain újra és újra elgondolkodunk,

*Előadásként elhangzott 1977. november 18-án az MTA II Osztályának felolvasó ülésén Domanovszky Sándor születésének centenáriuma alkalmából.

tudományszervező, tanári egyéniségének önzetlenségét, tudományszeretetét csodáljuk. A következőkben – számolva az előadás szabta keretekkel – néhány, ma sem aktualitás nélküli témakört ragadunk ki munkásságából: a filológus Domanovszkyt hozzánk közelebb hozó krónika-tanulmányokat, gazdaság- és társadalomtörténet írásának módszertani kérdéseit, a 18–19. század fordulóját érintő kutatásait, végül röviden a tudományszervezőt s a tanárt.

I.

Domanovszky Sándor első tanulmánya 1895 nyarán jelent meg a korabeli művelt, humánérdeklődésű középosztályhoz szóló folyóiratban, a Hazánkban. A dolgozat igazi milleniumi témát boncolgat: Árpád sírjának hollétét keresi. A meglepő nem is az éppen csak 18 esztendős diák témaválasztása, hanem az, hogy a dolgozat a szerző életkorát meghazudtoló filológiai felkészültséggel és íráskészséggel fog Anonymus jólismert 52. fejezetének elemzéséhez. Kitűnő latintudás, a kiadott okleveles- és krónikaanyag kritikai használata, érett történészt sejtető tájékozottság a középkori határleírások módjában – s mindez párosulva a szakirodalom historiográfiailag rostált használatával, a probléma világos exponálásával, szinte kiforrott írás- és szerkesztési móddal. Talán az sem véletlen, hogy amikor Domanovszky a cikket néhány évtized múlva ismét ki akarja adni, csak annyiban változtat a szöveg kéziratán, hogy az újabb kutatási eredményekből néhány mondatnyi kiegészítést fűz hozzá.

S ha elolvassuk ugyanezen hónapokban megjelent más kisebb cikkeit, majd a következő évekből származó egyetemi szemináriumi dolgozatait Brunechildről, az Istvánffynál előforduló külföldi helynevekről, vagy a Szent László-korabeli okleveles gyakorlatról, Paulus Diaconus forrásairól – azok szerzőjében szinte kész történészt kell felfedeznünk. Ugyanaz a nyugodt, kiegyensúlyozott, leíró stílus jellemzi, ugyanaz az első pillanatra is áttekinthető szerkesztés, melyben a századelőn kelt krónika-tanulmányoktól az 1940-es években befejezett József nádor kötetig bezárólag későbbi művei íródtak. Ha a kis írások némelyikének hátlapján nem lenne feltüntetve a szeminárium címe s a szemeszter dátuma, hajlana azt hinni a mai kutató: kiadásra végül is nem került késői tanulmányokat tart kezében.

A dolgozatok amellett, hogy a humán tudományokban szokatlanul korai érettséget, egyben hallatlan szakmai jártasságot is tükröznek, mind a meroving-kori, mind a longobárd-kori írás, a kiadott francia és német okleveles anyag alapos ismeretét, a vonatkozó szakirodalom teljes „kézbentartását" tanúsítja. Szerzőjük olvassa Waitz, Wattenbach, Mommsen, Michelet munkáit, pontosan elhatárolja a szakirodalom vitás kérdéseit. Az pedig, ahogy pl. Paulus Diaconus forrásairól írva kútfőjének nyelvezetét elemzi, majd a leírt események zárt logikájú elemzése folytán határozza meg az interpolációkat – már az egyetemistában a későbbi krónika-tanulmányok mesterét mutatja. Kis oklevéltani dolgozatában Szent László okleveleit veszi sorra: vizsgálja azokban az oklevél-formulákat, a stílust, s ezek alapján hasonlítja össze a 12. század második felének okleveles gyakorlatát a Szent István korabelivel, megállapítva a néhány évtized alatt végbement hanyatlást.

A dolgozatok, s rövidrefogottan ismertetett eredményeik azért is kelthetnek bennünk méltán meglepetést, mert a modern történettudomány történetében az ilyen

korai szakmai érettség majdhogynem párját ritkítja. A 19. század második felében elfogadottá váló szaktudományos kritériumok, s különösen a szaktudományos fejlődés azon sajátossága, hogy e kritériumok a középkorkutatásban alakultak ki, egy sor olyan hosszú, fáradságos tanulással elsajátítható ismeretanyagot követelt meg a történésznek készülőtől, melyek kizárták már a múlt század végén is a néhány évtizeddel előbb, az autodidakta történetírás korában még igen gyakori esetet, hogy kiemelkedő tehetségű, mozgékony gondolkodású szorgalmas fiatalemberek huszonéves korukban dolgozataikkal akár az Akadémia tagjai is lehettek. Ha csak arra gondolunk, hogy éppen a kor elsőszámú szakmai normája: a középkori források eredetiben olvasása, s a hiányos, gyenge forrásadottságokból származó követelmény: a források különböző részeinek egymásra vonatkoztatása, mind az okleveles, mind az elbeszélő források kritikája megkövetelte hatalmas köztörténeti tényanyaggal való szabad bánásmód – a történeti műveltséganyag birtoklásán túl – milyen kifinomult gondolkodásbeli iskolázottságot kíván – érthetővé teszi a kérdésfeltevések jogosságát, vajon Domanovszky e korai szakmai érettsége egyszerűen neveltetésből, iskolázottságból magyarázható. Tudjuk, hogy apjának, a jónevű Dante-kutatónak, a filozófia professzorának hetedik, de egyetlen életbenmaradt, igen-igen késői gyermekeként otthon, védetten s a tudomány szeretetére – költséget nem kímélve – nevelték, s hogy már gimnazista korában a latin mellett kiválóan tud franciául, kiválóan beszél németül. Már 18 évesen bemutatják az öreg Szilágyi Sándornak, aki a kamasz-historikusra rá is bízatja a nagy milleniumi történeti kiállítás egyik termének rendezését. Vagy mindemellett egyéni pszichikai strukturáltságra is visszavezethető e jelenség? Vagy alkotás-pszichológiailag vizsgálva a tudományos teljesítményeket: e korai szakmai érettség hozzájárul-e ahhoz, hogy Domanovszky élete későbbi szakaszán – újra és újra fiatalkori témáihoz, a középkori forrástanulmányokhoz visszatérve – lényegében ugyanazokkal a módszerekkel közelít krónikáihoz, mint több évtizeddel korábban?

Ezek a korai dolgozatok ugyanakkor segítenek Domanovszky történetírása, történetírói módszere genezisének feltárásában és helyének kijelölésében is. Mutatják, hogy a magyar történettudomány első módszeresen képzett nemzedékének szemináriumaiban miként nevelődött fel az a történész-generáció, melynek tagjai Domanovszky mellett a néhány évvel fiatalabb Szekfű Gyula, Hóman Bálint, majd az ezután következők: Eckhart Ferenc, Hajnal István, Szentpétery Imre és a többiek – akik szakmai felkészültség, iskolázottság tekintetében európai színvonalra emelik később a magyar történetírást. E mesterek között kell említenünk a rendkívül invenciózus Marczali Henriket, aki a maga zsenialitásával néha igaz, hogy fejből idézi – és sokszor tévesen – forrásait, de aki a magyar középkori kútfők első rendszeres áttekintését készítette el, s aki az 1870-es években végigutazza Európa minden jelentős történész-professzorának szemináriumait, megismerkedik Ranke történetírói iskolájával, a „szakállas Wattenchach"-hal, az a Marczali – aki, tegyük hozzá, képes volt arra, hogy mind az árpádkori források kritikája, mind az újkori történelem köréből meghirdetett társadalom- és politikatörténeti szemináriumain diákjaival megértesse részben a párizsi Ecole des Chartes, de főként a porosz történetírás módszertani vívmányait. Említenünk kell Fejérpataky Lászlót, aki az ekkor az európai medievisztika élére ugró osztrák történeti intézet, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung, mindenekelőtt a forráskritika egyik máig legkiemelkedőbb mesterének, Theodor Sickelnek cizellált diplomatikai, paleográfiai iskoláját képviseli a budapesti egyetemen és a segédtudományok művelésének rendszeres kiépítését sürgeti a magyar

történetírásban. Mellettük – ugyanúgy, mint a későbbi vitapartner Szekfű Gyula esetében – a jó öreg Mika Sándort találjuk ott azon tanárok sorában, akik meghatározzák Domanovszky történeti látásmódját, történelemhez közelítését. A Mika-szeminárium, amelyben az Eötvös kollégisták nemcsak az oklevélolvasást, a kiadott magyar és európai okleveles anyag adott szempontú felhasználását, a Monumenta Germaniae, a forráskiadványok és általában a források feltétlen tiszteletét tanulták meg, melyek Marczalinál és Fejérpatakynál tökéletesen elsajátíthatók voltak, hanem ahol egyedülálló képességet szereztek a történeti irodalomban való tájékozódásra, ahol Niebuhrt, Rankét, Waitzot, Wattenbachot, de ugyanúgy a franciákat, mindenekelőtt Michelet-t kötetszámra olvastak, megérezve sokmindent a kritikai szellem szerepéből a történetírásban, a történetírás igazi öröméből, az összehasonlításból.

Ilyen szellemi környezetből, a rendszeres forráskutatásra nevelés ilyen műhelyeiből és természetesen Domanovszky egyéni érdeklődéséből származtatható a középkori források kritikájában való elmélyülés, mindenekelőtt az egyetem elvégzése után egymást követő krónikatanulmányok. Utolsó éves korában készíti el doktori disszertációját (1899) a Dubniczi Krónikáról, melyben az Illésházyak dubniczi kastélyából előkerült 15. századi kódexet veszi vizsgálat alá: amolyan iskolatanulmányként sorra tárgyalja a kódex formáját, külső alakját könyvészeti szempontból, a kódexbe tett, későbbi sorsáról árulkodó, de nem a krónikához tartozó bejegyzéseket, a krónika kronológiai utalásainak alapján az íratás korát, majd – s ez már szinte előrevetíti a későbbi krónikatanulmányok sorsát – összefüggéseit a többi krónikával. Domanovszky ugyanis a rendkívül alapos filológiai összevetésben már nem is annyira a 15. századi események elbeszélése miatt tartja érdekesnek a Mátyás-korabeli szöveget (melyet saját korára amúgy is kevés forrásértékűnek mond), hanem azért, mert az fenntartott egy Nagy Lajos korabeli töredéket. Azzal, hogy tanulmányának végén ezt tartja fő érdemének, sejteti, hogy a szerző el fog indulni korban visszafelé, s keresni fogja a korábbi krónika-szerkesztmények egymásraépülését. Már itt tisztán felvázolja krónikáink családfájának két ágát: a Bécsi Képes Krónika és a Budai Krónika családját. S ezzel a modern hazai középkorkutatás egyik alapozását végzi. A huszonéves fiatal pozsonyi középiskolai tanár már ezzel beírta nevét a magyar történetírás történetébe.

A krónikák egymáshoz való viszonyának meghatározása közben jut el Domanovszky Kézai Simon IV. László korabeli krónika-szerkesztményéhez. Már a Dubniczi Krónika szövegösszehasonlításánál felfigyelt rá, mint viszonyítási pontra a szövegszármaztatásokban, majd a két krónikacsalád elkülönítésében elsősorban ennek szövegére támaszkodik. Logikusan zárja tehát a krónikatanulmányokat – további kisebb szerkesztmények taglalása mellett – Kézai Simon mester krónikájának impozáns elemzése.

S itt talán azért érdemes néhány percre elidőznünk, mert a Kézai-tanulmány megítélésünk szerint egy általánosabb módszertani-historiográfiai kérdést rejt magában: történetszemléletnek és filológiának viszonyát a történetírói gondolkodásban.

Ha végigolvassuk most már nemcsak a századforduló, hanem a korábbi és napjainkig húzódó ilyen témájú irodalmat, azonnal világossá válik: a korai elbeszélő forrásainkkal való foglalkozást – tudománytörténeti perspektívába állítva – nemcsak a szaktudomány művelésének valamiféle öncélú szándéka vezette, hanem az amögött mindig meghúzódó *nemzeti problematika,* ennek is egyik legkényesebb, legérzékenyebb része: a nemzet származásának, eredetének, vagy legalább is származástudatának kérdése. E származás-

tudat „hic Rhodusa" a századforduló nemzeti gondolkodásában: vajon a magyarok hun, finn-ugor, vagy bolgár-török rokonságú nép-e? Különösen az első, a hun kérdés bírt ideológiai hangsúllyal. Márpedig a hun eredet gondolata éppen Kézai Simon krónikájában maradt fenn. – A magyarság hun származásának, illetve rokonságának alaptézise mindig szorosan hozzákötődött a forrás, Kézai hun-krónikájának megítéléséhez. A kérdés: vajon a magyarok hun származásának tudata az 1270–80-as években író krónikás, Kézai Simon kompilációja, aki azt csak az 1270-es években vette át, a magyarokat és hunokat azonosító nyugati szövegekből, s innen került át a köztudatba, vagy pedig már a honfoglaló magyarok is tudtak arról, hogy ők a hunok rokonai lennének, annak a vitéz népnek leszármazottai, akik többszáz évvel korábban egyszer már bírták a Kárpát-medencét, s megverték fél Európát. Vagyis a kérdés kettős: részben a hun eredetmondának megítélése: a *hun rokonság tudata* korai hagyomány-e, amely a századvég kozgondolkodásában kis kapukat hagyott annak a nemzeti büszkeséget melengető gondolatnak, hogy a magyarok valamilyen módon valóban a hunok rokonai, s erről tudtak a honfoglalás körüli időben. A kérdés másik része viszont annak filológiai eldöntése: vajon *mikor foglalták írásba,* s *milyen forrásból* a hun-magyar rokonságot. A kutatás és a hun kérdés vitája is két vonalon mozgott – az etnográfia, az irodalomtörténet, valamint a történeti filológia terén. De a kettő eredményei között állandó korreláció mutatható ki. S ez szükségszerű is: nem nehéz ugyanis belátni, hogy aki elfogadja azt a tézist, mely szerint a hun-hagyomány csak a 13. századi krónikás külföldi krónikából származó kompilációja (nevezetesen Kézaié), az eleve tagadja a magyarok régi hun-hagyományát, implicite hun származtatási lehetőségét.

A nemzetietlennek nevezett irányzat (mely tagadta a hun-monda és a származástudat létét, s a hun-krónika írásba rögzítését csak Kézainak tudta be) a századfordulón részben kiszorult azzal, hogy az uralkodó álláspont ugyan elismerte: a hun-krónika Kézai műve, tehát 13. századbeli szerkesztés, de ettől függetlenül létezett a mondabeli hun-hagyomány, s Kézai a 13. században azt a szóhagyományt (mely valószínűleg a betelepedett németektől származik) átvette, rögzítette.

Domanovszky Kézairól írott tanulmánya külön fejezetet szentel a hun-krónikának. Mindenekelőtt azt igyekszik bizonyítani, hogy Kézai elbeszélésének két része, a hun-krónika és a IV. László korabeli része nem lehet azonos szerző műve, hanem a hun krónikát már a korábbi évszázadban írásba foglalták. Ezzel Domanovszky a hun kérdésben a hun rokonság lehetőségét tagadó álláspont utolsó, eddig kétségbe nem vont filológiai érvét, az írásos krónika csak 13. századi kompilációs mivoltát vonja kétségbe. Azt igyekszik bizonyítani: Kézai azt egy korábbi ősforrásból másolja. A hun-krónika ezen ősforrását Domanovszky hajlik a 12. század végére helyezni. A kérdés, mint ismeretes, ma is vita, tudományos vita tárgya. Azt azonban filológiai irodalmunk már tisztázta, Domanovszkynak ebben a kérdésben nem volt igaza, az írásos hun-történet a 13. század végi krónikaíró, Kézai műve. De számunkra, amikor a történetírói gondolkodást mozgató tényezőket keressük, Domanovszkynál sokkal inkább az a fontos: vajon a „krónaikakutatás nagymestere", Domanovszky, miért éppen ebben a kérdésben téved?

Nem függ-e össze a filológiai álláspont Domanovszkynak a hun-monda, s ezzel a származástudat általánosabb kérdésében való állásfoglalásaival? Noha azt írja, nem kíván a hun-monda vitájához szólni, ő csak írásos forrás szövegkritikáját fogja itt előadni, mégis elmondja: egyrészt elfogadja, hogy a hunokkal azonos területen élő X–XI. századi

magyarok körében kellett, hogy létezzen e származástudat, és e származástudat nem is idegen népek közvetítésével került hozzánk, hanem az a magyar földhöz kötődő hagyomány, másrészt elfogadja azt is, – szintén a korábbi irodalomból –, hogy csakis e szóbeli hagyomány lehet forrása az írásbafoglalásnak. Domanovszky tehát premisszaként indul ki a hun-hagyomány korai meglétéből, s ezzel már el is árulja, hogy eleve nem hisz abban, miszerint az a késői krónikaszerkesztményből táplálkoznék.

Hogy Domanovszkyt Kézaihoz és így a hun-történethez is kimondottan filológiai szempontok vezették, kétségtelen. Sőt, egész korabeli tudományos tevékenységét, történetírói alkatát tekintve, bizonyosra vehetjük, hogy nem is kívánt hozzászólni a magyarok származástudatáról szóló vitához. De hogy érvelése akaratlanul is kapcsolódik a közvéleményben folyó széleskörű vitához, ő is érezte. Tőle teljesen szokatlanul, munkája bevezetésében igyekszik előre tisztázni magát, miszerint el akarja kerülni „azt a gyanút, hogy csak azon pontokat használom fel tanulmányomban, amelyek talán egy előre megalkotott nézet bizonyítására alkalmasak". Vajon a hun-krónika szerzőségének kérdésében azért tévedett a történész, mert elvétette a filológiát? Vagy egy logikai hibát vétett: s nem figyelt fel arra, hogy ha a korai hun monda, s ezzel a származástudat élését elfogadja, eleve prekoncepcióval nyúl a filológia fegyveréhez? Vagy a történetíró gondolkodásában olyan mélyen mozognának emocionális tényezők, hogy azok még a legkiválóbb forráskritikai munkákon is átütnek? Kérdések, melyeket akár egy esetben is, így Domanovszky Kézai tanulmánya esetében is csak hasonló jellegű elemzések s ezek összevetése után tudnánk bizonnyal megválaszolni.

Domanovszky krónika-tanulmányainak eredményei, kevés kivétellel időtállóknak bizonyultak a későbbi, a krónikakutatásban már komplexebb módszereket alkalmazó történetírás előtt is. Historiográfiai értéküket azonban mégsem csak eredményeik időtállósága adja, hanem a *szövegkritikai módszer* finom alkalmazása. Annál is inkább indokoltnak látszik ennek kiemelése, mert a későbbi történetírás, mindenekelőtt a majd nagy szintetizálódásokat adó szellemtörténet meglehetős malíciával emlegette a történetírásnak azon periódusát, amikor történészeink úgymond elmerültek az Anonymus-kérdésben és a krónikaproblémákban. És volt olyan időszak a magyar marxista történetírás történetében is, amikor a filológia, a forráskritika és a forrástanulmányok nem kapták meg az őket megillető helyet.

Kétségtelen: a szövegkritika a történetírás története korábbi periódusának volt terméke. Az az időszak hívta életre, amikor a források összegyűjtésének még sok altruizmussal művelt foglalatosságát szükségszerűen felváltja a források szakszerű kritikája. A kor történetírója nem tud menekülni a forrás igézetétől, s tudományának legnagyobb teljesítményét a forrás szakszerű elemzésében látja. Számukra már nem is a megtörtént történelem, hanem az arról hírt adó forrás, s annak hitele a fontos. A magyar történelem korai időszakában, mint ismeretes, rendkívül gyér az okleveles anyag, s az elbeszélő források is – részben a késő középkori pusztulások miatt, részben a magyarországi írásbeliségnek a nyugati országokhoz képest késett fejlődése miatt, – rendkívül mostoha szövegkörnyezetben, nehezen felfejthető történelmi körülmények között maradtak fenn. Szinte természetesnek kell tehát tekintenünk, hogy a 19. század végén mind határozottabban szervezeti kereteit és programját is kereső magyar történettudományon belül szembe kell nézni az elbeszélő források kritikai megrostálásának fárasztó igényével.

Domanovszky krónikatanulmányai ezt végezték el. E téren kifejtett munkássága majd a 30-as években tetőzik, amikor a Szentpétery szerkesztette Scriptores köteteiben máig el nem ért színvonalon, a forráskritikai szempontok, az áttekinthetőség és a szöveg eredeti szerkezete megőrzésének igényét egyesítve kiadja a 14. századi krónikaszerkesztmények, Kézai Simon szövegét. Ami most már Domanovszky történetírása szempontjából érdekes: ezen korai forrástanulmányoknak, a források hallatlan tiszteletének és tiszteletben tartásának nagy részük van abban, hogy Domanovszky történetírásában a forrásnak, a forrásbázisnak és a cizellált forráskritikának mindig nagy szerepe lesz.

II.

Domanovszky Sándort úgy tartja számon a magyar történetírás, mint az újabb magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás atyját. És joggal.

Mint ismeretes, a gazdaságtörténet-írás megszületését a historiográfia világ- illetve Európa-szerte hozzáköti a kapitalizmus virágkorához, s jogosan hangsúlyozza annak szemléleti funkcióját: a kereskedelemből a termelő munkához kapcsolódó üzemágakból épülő polgárság világfelfogása tör magának azzal a történetírásban utat. 1879-ben megjelenik Inama Sternegg Deutsche Wirtschaftsgeschicht-je, 1894-ben megindul a nemzetközi gazdaságtörténeti folyóirat, a Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte és ugyanebben az évben megindul Magyarországon a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. A folyóirat – mely a középkor, de főként a koraújkor, a 16–17. század időszakából közöl résztanulmányokat: a birtokgazdálkodás, a birtokjog, a halászat, s nem utolsósorban a kereskedelem története köréből –, rendkívül sokféle adatot hoz a felszínre, az összegyűjtött anyag valamiféle rendszerbefoglalása azonban már meghaladja a magyar történetírás erejét. Amellett, hogy a gazdaságtörténet-írás korabeli legjobb képviselői nem is gondolnak még az összefoglalásokra, a magyar történetírásban is uralkodóvá, majdhogy nem eluralkodóvá válik a politika története, az állam életével összefüggő jelenségek iránti érdeklődés. Ezekhez csatlakoznak azután a Habsburg Monarchiában Magyarország helyét – a Habsburg–magyar viszonyt – történetileg feszegető témakörök (függetlenségi hagyomány, az országgyűlések története) és mind harsányabban az 1910-es években a nemzetiségi kérdés.

Ilyen körülmények között kezd Domanovszky Sándor a gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozni. Annak magyarázata, hogy a krónikatanulmányok immár fiatalon nagy elismerést aratott szerzője, miért kezd váratlanul egy eddigi kutatásai területétől távoleső témával foglalkozni, nem nyúlik vissza semmi historiográfiai, vagy történetszemléleti indítóokra. Magyarázata egyszerű: a pozsonyi középiskolai tanár tudományága műveléséhez a fővárosba törekszik, s itt 1904 őszén a Budapesti Kereskedelmi Akadémián kap történelemtanári állást. Minden különösebb megrázkódtatás nélkül kezd most a kereskedelem történetével foglalkozni, először csak a felső kereskedelmi iskolák történelem-tankönyveit írja meg (az ókortól a legújabb korig), majd az 1910-es években megszületik a magyarországi középkori vámtörténet három klasszikus alkotása: a Harmincadvám, a Mázsaszekér, majd A szepesi városok árumegállító joga. A tanulmányok, mint egy alkalommal maga Domanovszky írja, csak „melléktermékei", előtanulmányai egy nagy tervnek: a középkori magyar vámtörténet összefoglalásának. A tervhez a már

ismert rendszerességgel és alapossággal lát hozzá: sorra búvárolja az észak-magyarországi városok levéltárait, mindenekelőtt a szepességieket, ahol Domanovszky még – családja illetősége révén – amúgy is otthon érezte magát. Vessünk egy pillantást e tanulmányokra módszertani szempontból, annál is inkább, mert azoknak erős kihatásai lesznek a későbbi korszak történetírásában a gazdaságtörténet művelésére.

Bizonyos szempontból azok valóban melléktermékek, illetve előtanulmányok.

Amíg a krónikatanulmányok ugyanis műfajilag kiforrott voltukkal a szövegkritikai megközelítés mintadarabjai, a vámokról írottak módszertanilag jóval kiforratlanabbak. Ezeket is a rendkívül széles forrásbázis és a forráskritikai alaposság jellemzi, de egyúttal támad egy olyan benyomásunk, hogy a szerzőt itt is a krónikatanulmányokhoz hasonlóan, elsősorban adatainak megvilágítása, hitelességük eldöntése és felsorakoztatása érdekli. Kétségtelen, visszavezethető ez ismeretelméletileg a pozitivizmus tényfogalmára, amely a forrásban előforduló adatot azonosította a történeti ténnyel, s számára az bírt bizonyító erővel, ha egy állítást minél több hiteles forrásból származó adattal támasztható alá. Igy a történészi értékítélet bizonyítása elsősorban a vonatkozó forrásbeli adatok kritikai vizsgálatára szorítkozott. A történetírói alapállás eredetét Domanovszky esetében, aki egyáltalán nem volt teoretikus történetíró, jobban a korábban kialakult forráskritikai gyakorlatában kell keresni. Rokoníthatóak a krónika- és a vámtörténeti tanulmányok a kifejtés módjában is: említi az adatot, előfordulási helyét, majd a főszövegben hozzáfog forrástani elemzéséhez. Az elemzés során azután kibomlik előttünk szinte az egész társadalmi és gazdasági élet, megjelennek az ablakaiknál árusító kovácsok, szűcsmesterek, a vámtarifajegyzékbe betoldást készítő „ravasz ember", aki szándékolt olvasati hibával terjeszti ki a vámolt áruk körét, s akit a szerző látható élvezettel csíp nyakon most, többszáz évvel később. Mégis, a hús-vér emberek – akiknek pedig szokásait a szerző maga előtt látja, nyelvezetüket is tökéletesen érti – csak mintegy háttérben maradnak, s tevékenységükről, állapotukról csak egy-egy, a vámok fejlődését jelző oklevéladat kritikai érvelései közé szorítva hallunk.

És itt következik másik észrevételünk: az immár forráskritikailag mintaszerűen megrostált adatok felsorakoztatása az intézmények, a rendelkezések, szabályok fejlődésének dokumentálását adják. Nem magát a gazdaságtörténelmi folyamatot – hogy pl. a vámok mennyiben, s hogyan illeszkedtek az ország gazdasági életének egészébe stb. –, nem a társadalmat állítja a szerző elénk, hanem azok jogviszonyait, intézményeket s az ezekről valló adatokat.

Amikor Domanovszky gazdaságtörténeti tanulmányainak ilyen módszertani sajátosságaira, „előtanulmány" jellegükre fényt derítünk, külön fel kell figyelnünk Domanovszky gazdaság- és társadalomtörténet-írásának már e tanulmányokban is világosan kidomborodó *metodológiai* érdemeire. Nem arra, amit már említettünk, hogy ui. olyan korszakban fordult a gazdasági-társadalmi jelenségek felé, amikor a politikai történet uralta a történetírást, hanem mindenekelőtt arra is, hogy jól látta: csakis a forrásainak adatait a kritikai megszűrés útján megjelenítő, a történés egyediségét is látó kutatói megközelítés képes a társadalom, a gazdaság működését, a működés sokszínűségét, a cselekvő ember tevékenységének motivációit feltárni. És Domanovszky történetírásának, sőt mint az előadásairól készült jegyzetek, saját előadás-vázlatai is bizonyítják, egész történelemtanári tevékenységének is ez maradt egyik központi törekvése: a társadalom életének, az

egyének társadalmi cselekvési motívumainak megragadása. Ha volt Domanovszky történetírásának történetelméleti – azaz metodológiai – alapköve, úgy ez volt az.

Összefügg-e azonban ez a tudományelméleti alapvonás, mely a történetírás fő feladatának e *sokszínűség közvetítését,* a feldolgozás során annak feltétlen megőrzését hirdeti azokkal a módszerbeli (metodikai) sajátosságokkal, a bizonyos *„előtanulmány" jelleggel,* amelyről előbb szólottunk? S miként függ össze mindez a Domanovszky tanulmányok eredményeinek jellegével, hogy ugyanis azok végeredményben az *intézmények feltárását* adják?

A kérdések megválaszolásához közelebb jutunk, ha ugyanilyen szempontból megvizsgáljuk röviden a történetírásának ugyanezen periódusában készülő – kéziratban maradt – társadalomtörténeti előadásait is, melyek egyúttal Domanovszky egyetlen szintetizálási kísérletét is jelentik.

Ezekre az előadásokra is áll az a megállapítás, ami az egyidőben keletkezett vámtörténeti írásokra: módszertanilag bizonyos mértékig félúton megállnak a forrástanulmány és a par excellence társadalomtörténet között. Ahogy a harmincadvámról írott tanulmányban, úgy itt is nagy oklevélkritikai fejtegetéseket találunk a főszövegben. Amikor a szabadok dénárairól ír, belefeledkezik a témába, s hosszú – a maga nemében rendkívül éles megfigyelő képességet, analizáló készséget bizonyító – diplomatikai fejtegetésekbe bocsátkozik arról a két oklevélcsoportról – a borsmonostoriról és a heiligenkreuziról –, amelyekben a „liberi denarii" kategória előfordul. De hasonló példák egész tömegét sorolhatnánk itt fel. – Figyelemre méltó a másik egyezés is: ahogy a gazdaság, úgy a társadalom esetében is az intézményeket, a társadalmi jogviszonyokat állítja előtérbe. Miért? Azt hiszem, munkái e sajátosságaiban felesleges lenne világnézeti vagy „történetfilozófiai" meggondolásokat keresni. Hacsak annyiban nem, hogy metodikai, szakmódszertani gyakorlatában – mint arra utaltunk – a pozitivizmus egyfajta adat-tény interpretálása itt is kimutatható. Domanovszky a forrásaiból indul ki. A középkori gazdaság- és társadalomtörténet írott forrásai azonban mit tartanak fenn elsősorban: a társadalmi jogállást. Iródni is azt a jogállást érintő, vagy érvényrejuttató esetekben íródnak. A metodikailag az adatot a ténnyel azonosító történetírás, amikor okleveleiből kihámozta a gazdaságra, a társadalomra vonatkozó adatokat, ezek természetesen a jogállapotokról, viszonyokról vallottak. Vagyis a célkitűzés: nem az állampolitikai szférát, hanem a társadalmi életet vizsgálni – annyiban és úgy valósul meg: hogy elsősorban e társadalmi élet kereteit, hierarchiáját, a társadalom tagjainak kodifikált viszonyait világítja meg.

Mindjárt hozzá kell tennünk: ez természetesen nem csak Domanovszky társadalomtörténet-írásának sajátja. A korabeli európai történetírás semmivel sem tart előbbre. A társadalom- és gazdaságtörténet-írás ugyanezen módszerét, a forrásokhoz tapadó tényfelfogás és ennek következtében a jogviszonyok történetének együttmozgását találhatjuk meg a német gazdaságtörténet-írás első nagy művelőjének, Inama Sterneggnek német gazdaságtörténetében, melyet Domanovszky nemcsak adataiban, hanem a középkori társadalmi fejlődés átfogó megítélésénél koncepciójában is használ, és sok vonatkozásban megtaláljuk ugyanezen jellegzetességeket a bécsi gazdaságtörténeti iskola legnagyobb képviselőjének, Alphons Dopschnak századelőn kelt írásaiban. Ebben az irányzatban joggal láthatjuk mind az európai, mind a magyarországi szakszerű gazdaság- és társadalomtörténet-írás úttörését.

De amikor Domanovszky századeleji gazdaság- és társadalomtörténet-írásának ilyen módszertani alapjaira mutatunk rá, azt is el kell mondanunk, hogy Domanovszky nem marad meg valamelyik történetfilozófiai „irányzat" teoretikus módon kijelölt keretei között. Az 1910-es években írott előadása, mely joggal nevezhető talán egyik legszebb munkájának, az árpádkori társadalom differenciálódásának leírása közben olyan valós társadalmi folyamatokat hámoz ki forrásaiból s a társadalmi jogállásokra vonatkozó adatokból, olyan következtetéseket tartalmaz a társadalmon belüli mozgás természetére vonatkozóan, melyeket mai történetírásunkban is elfogadottnak tekinthetünk, vagy újra fölfedezhetünk. Noha a honfoglaló magyarság differenciáltságát – elsősorban az írott forrásokra korlátozottsága miatt – még nem látja tisztán, pontosan kimutatja a szabadok süllyedésének folyamatát, a mezőgazdasági termelés, a megtelepedés rétegeket, osztályokat alakító voltát, a nemzetségi viszonyok felbomlását, a kalandozások „harczias elemei"-nek bekövetkező süllyedését a mezőgazdasági termelésbe nem illeszkedésük következtében. És korszerű érveket hangoztat akkor is, amikor arról szól, hogy a forrásai által tükrözött „jogi különbségek csak ott támadnak, ahol a társadalomban már előbb gazdasági ellentétek fejlődtek".

Mindezek után azt hiszem, fel kell tenni azt a – mind a tudománytörténet, mind a történettudomány a nem utolsósorban a gazdaság- és társadalomtörténet-írás elmélete szempontjából idekívánkozó – kérdést: vajon miért maradt el a szintézise a Domanovszky-féle gazdaság- és társadalomtörténetnek? – „Fejemben itt van készen az egész magyar gazdaság- és társadalomtörténet" – mondotta többször is tanítványainak. S elgondolkodtató: vajon élete utolsó 5–6 évében, amikor környezetében mindenki a sok kéziratos előtanulmányra is támaszkodó nagy magyar gazdaságtörténeti összefoglaló megírását várta, a magyar gazdaság- és társadalomtörténeti iskola megteremtője miért fog egészen más, a szellemi kultúra körébe vágó témához? Vajon kötődik-e az elmaradás azokhoz a módszertani sajátosságokhoz, melyekre már eddig is felfigyelhettünk? Milyen irányban keresi ő a szintetizálás lehetőségét?

Nézzük ehhez történetírásának fejlődését a háború utáni időszakban. Domanovszky – összhangban kora történetírásával – az 1910-es években mindazon jelenségek vizsgálatát, melyek kívül estek „az állami élet külsődleges jelenségein" (politika, háborúk) a művelődéstörténet tárgyának tekintette. A két világháború között ehhez képest elvi célkitűzésében határozottan előrelép: a művelődés történetét nem egyszerűen az állami és politikai életen kívül álló szférákkal foglalkozó diszciplínának tartja, hanem egy lépést téve a francia „civilizáció"-koncepció irányába, abba az emberiség minden kultúralkotását, így az államot is beletartozónak mondja. A művelődéstörténet eszerint komplex történettudomány, amely integrálja a gazdaság, a társadalom, a vallás- és a „szellemtörténet", jog-, alkotmánytörténetet. Ugyanakkor a totális kultúrtörténeti felfogást *a gyakorlati kutatómunka feladataihoz* érve korántsem érvényesíti, hanem a *művelődéstörténet szintetizáló jellegének* szempontját félretéve, a hagyományos módon *bizonyos kutatási területekre* szűkíti azt. S ezek: a gazdaság- és társadalomtörténet, a közigazgatás és „szellemtörténet". – Vagyis, noha a kor művelődéstörténeti iskolájának, mely a szintetizálás igényével lépett fel, elméleti alapvetését ismerte, a történetírói gyakorlatban, mint azt e korszakban keletkezett kisebb tanulmányai is mutatják, az évtizedekkel korábban elért módszertani elveket nem haladta meg.

Új vonás a két világháború között a Domanovszky-féle művelődéstörténeti felfogásban a társadalmon belül az *élet* bemutatása igényének fokozott hangsúlyozása. Az általa szerkesztett Magyar művelődéstörténet előszavában áttekintve a művelődéstörténetről vallott nézeteket az európai történeti irodalomban, a leglényegesebbnek azt tartja, hogy bebizonyosodott: „a kultúra . . . társadalmi alakulás s a társadalom is kultúrájának keretei között öl." Társadalom és kultúra ezen szoros összetartozóságát szem előtt tartva fogalmazza meg: „Az ember . . . csak mint közösséget alkotó, kulturált lény tárgya a történelemnek." A művelődéstörténettől tehát azt várja, hogy kutatója „az elmúlt életet át tudja élni, összefüggéseit meglássa s így a saját szellemén át feleleveníthesse". „A történetíró — mondja — az élet kérdéseivel akar tisztába jönni"(13. l.). — A program — ha terhes is a szellemtörténeti módszerek beszivárgásától és bizonyos eklekticizmustól — kétségtelenül újszerű és ebben a vonatkozásban is kamatoztatja mindazokat az eredményeket, melyeket ekkor már a francia Annales, a németországi kulturtörténeti iskola és az etnográfia, valamint a korabeli szociológia, az életmódvizsgálat, a társadalmi élet mind rejtettebb zugaiba való behatolás terén elért.

Ennek a célkitűzésnek, melynek központjában szintetizálási pontként a társadalmi élet áll, részben az egyetemi előadásokban és a híres mezőgazdaság-történeti dolgozatokban eredményei is mutatkozik. A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből c. sorozat füzetei — amellett, hogy a két világháború közötti magyar történetírás egyik legjelentősebb kezdeményezését képezik —, valóban sok ponton ablakot is vágnak olvasóink részére a 18. századi uradalom és általában az agrárnépesség életébe; bepillantást engednek a termelésbe, általában a nagybirtokon folyó gazdálkodás működésébe. Így több tekintetben a tanítványok megvalósítják azt, amit tanáruktól csak előadásaiban, instrukcióiban hallhattak. De arra is fel kell figyelnünk: a birtoktörténetek végeredményben szintén csak résztanulmányok, s szintézist csak a valamikori igazgatási egység szintjéig jelentenek. Mint ahogy az első füzet bevezetőjében a szerkesztő mondja: ahhoz, hogy bemutathassák a mezőgazdasági életet, meg kellett keresni a „szervezeteket". Domanovszky ismét azokat a kereteket keresi, s találja meg a birtokban, melyek között „a gazdaság élete" mozgott. Vagyis a szintetizálási pont ismét beszorul a történeti feldolgozó munkában a társadalmi-gazdasági élet korabeli *keretei* közé.

Ugyanezt a módszertani megfontolást mutatják egyetemi előadásai is, ahol — mint azt részletesen kidolgozott óravázlatai mutatják — hatalmas ismeretanyagot közölve lényegében feldolgozta a magyar társadalom történetét 1790-ig. A volt hallgatók jegyzetei arról vallanak: tanítványai előtt a részletkérdésekben képes volt megjeleníteni a társadalom fejlődésének főbb mozgatórugóját. De ezek a jegyzetek azt is tanúsítják, hogy a Domanovszky-előadások felépítésében a központban szintén a bemutatni kívánt élet „keretei", az azokat szabályozó törvények, okleveles adatok állanak.

Történetírásának ez a módszertani sajátossága kétségtelenül az egyik oka annak, hogy a már a századelőn európai színvonalon művelt Domanovszky-féle gazdaság- és társadalomtörténetírás nem jutott el a szintézisig: azért nem, mert kitűnő iskolázottságú művelője, ha fel is ismerte a gazdaság- és társadalomtörténet írásának, szintetizálásának egyik alapkövetelményét, hogy ui. annak — a kormányok, diplomácia stb. szféráiban mozgó és azok adatait kronológiai rendben előadó politikatörténettől eltérően — a társadalom életében, annak bemutatásában kell a szintetizálás alapját keresnie, azt a metodológiai-tudományelméleti alapot, amelyen ez a szintézis megvalósítható lenne —

nem találta meg, mint ahogy kortársai sem találták. Gátolta őt – aki egyedül rendelkezett ehhez kortársai között felkészültséggel – ebben az, hogy a *történeti összefoglalás alapját csak azokban a keretekben tartotta lehetségesnek, mely keretek között a társadalom élete a maga korában lezajlott.* Gátolta őt az is, hogy mivel a társadalom életében a *sokszínűséget, a történések egyediségét* tartotta döntőnek, *szembeállította ezt a törvényszerűségek érvényesülésével* a történelemben. S mivel a történeti ábrázolásban e sokszínűség megragadását tekintette főfeladatnak, mereven *elzárkózott a történetírói munkában az absztrakció elől.* „A történelemben nincs veszedelmesebb, mint az absztrahálás és az általánosítás!" – mondja az összefoglaló Művlődéstörténet előszavában. Nem vette észre, hogy azon követelmény elől zárkózott el, amely a gazdaság és társadalom kutatásában s bemutatásában, – mint ezt már természetesen az utókor történésze látja – éppen a Domanovszky által is annyit hangoztatott sokszínűség láttatása miatt, egyik legfontosabb metodológiai követelmény. Maradtak tehát az utókornak a remekbeszabott kis tanulmányok – ahogy szerzőjük nevezte őket: a melléktermékek – a kéziratos töredékek, vázlatok, s nem utolsósorban tanítványainak munkássága, akik a középkori bánya-, kereskedelem és az újabbkori mezőgazdaság történetét sok monográfiával, tanulmánnyal vitték előbbre.

III.

A másik ok, ami Domanovszky történetírásában a társadalom- és gazdaságtörténet művelését hátráltatta, kirándulása az újkori történelem mezejére, a 18–19. század fordulójára.

Messze vezetne bennünket – mélyen a politikai történet, a politikai gondolkodás mezejére – azon okoknak akárcsak felvillantása is, amelyek előidézték, hogy a középkori filológián nevelkedett, majd egy évtizedig árpád- és anjou-kori vámviszonyainkkal foglalkozó halkszavú Domanovszkyt élete szakmailag legjobb éveiben József nádor 50 évnyi kormányzásának egyik periódusa, az első 17 év története (1795–1812) kösse le. A körülmények pontos számbavételéhez fényt kellene vetnünk arra a megrázkódtatásra, mely a történeti Magyarország széthullásával érte a magyar történetírás gondolati alapjait, sőt azt a társadalmi réteget is, melybe a korabeli magyar történésztársadalom betagolódott, s mely megrázkódtatás gyökeres változást hozott a történésznek saját társadalmi feladatairól, a történészi magatartásformáról kialakított álláspontjában, s mely odavezet, hogy szinte minden jelentősebb történészünk megírja a maga ún. „trianoni művét": a Három nemzedéken, a történetpolitikai tanulmányokon dolgozó Szekfű Gyulától, az ellenforradalmi tudománypolitikáról cikkező Hóman Bálinton, a béke könyvét – a békekötések mintegy világtörténetét – író Marczali Henriken át a békedelegációk történeti érvanyagait filológiai, kereskedelemtörténeti, majd nemzetiségtörténeti írásokkal szolgáló Domanovszky Sándorig. De fényt kellene vetnünk a történelem idézésének mind határozottabb integrálódására a politikai gondolkodás alapanyagába, sőt propagandaszlongaszótárába, aminek következtében a történettudomány minden eddiginél inkább nemzeti tudománnyá nőtt, s amihez paradox módon visszavezethető jórészt az a nagy fellendülés, amely a tudomány intézményrendszereinek kiépítése terén (új sorozatok, külföldi történeti intézetek, kiadási viszonyok szervezése) az 1920-as években bekövet-

cikkanyagából – bármely ponton nyúljon is a kor szellemi életének, vagy akár szűkebben: történetírásának történetéhez – minden szál Közép-Kelet-Európa kis népei dolgának ezen ismét rosszul rendezéséhez, a történeti Magyarország ilyen szétesésének traumájához vezet, hosszan kellene szólni a magyar történetírásban bekövetkező azon deformálódásokról is, melyeket épp a fentebbi sokkhatás idézett elő a történetírás belső struktúrájában, és veti vissza éppen a legmodernebb gazdaság-társadalom és közigazgatás-történeti részstúdiumokat. Miként hagy fel, hogy csak a korábban említetteknél maradjunk, a középkori gazdaságtörténet, a pénztörténet művelésével Hóman Bálint s fordul a „nemzetibb" tematikájú hun- és székely kérdés, a korábban közigazgatás-történetet művelő Szekfű Gyula a publicisztika felé, hogyan törik – természetesen más vonatkozásban – derékbe Marczali társadalomtörténet-írása. Ez az időszak, ez a gyorssodrású ideológia- és tudománytörténeti korszak Domanovszky újkorkutatásának szellemi forrásvidéke.

Domanovszkynak fel kell hagynia vámtörténeti kutatásaival, mert mint később maga is mondja, az északi megyék elszakadása révén épp a kérdés legfontosabb forrásanyaga került az országhatáron túlra. Azt pedig, hogy mikor jön el az idő, amikor ismét cseh, román, horvát és magyar kutató nyugodt kollegialitásban kutathasson Késmárkon, Lőcsén, Kassán vagy fordítva is: csehek, szlovákok, románok a budapesti levéltárban – 1919 után még sokáig nem láthatta a történész bizonnyal. Először a nyugat-magyarországi határkérdés okmánytárát akarja elkészíteni, de amikor Klebelsberg kedvenc eszméjéhez, újkori forráskiadvány sorozat kiadásához fog, ő is – mint annyi más medievista (az idősebbek közül Károlyi Árpád, Angyal Dávid, a fiatalok közül Mályusz Elemér) – témát vállal a Fontes-sorozatból.

Historiográfiai irodalmunk még adós az 1919 utáni évek magyar történetírásában lejátszódó koncepcióbeli változások alapos elemzésével. Annyit azonban már látunk a kezdeti kutatások nyomán is, hogy az újkori történelem, a „hozzánk közelebb eső korok" – mint mondották – bizonyos tematikai vonalakon történő megközelítése aktuális ideológiai indítékkal történt. A levelezések, tervezetek azt mutatják, ha maguk a sorozat készítői közül sokan nem is, de a korabeli hivatalos történettudomány nagy „ötletgyárosa" és hatalmas szervezőerejű irányítója, a későbbi kultuszminiszter, a Történelmi Társulat elnöke, gróf Klebelsberg Kuno látta mind a nemzetiségtörténeti, mind a Széchenyi, mind pedig a nádor-kötetek történeti-politikai helyét. Amellett, hogy Klebelsberg személyesen igen jó viszonyban volt József főherceggel – a valamikori József nádor unokájával –, s ez nyilván befolyásolta abban, hogy a Habsburg nádorok tevékenysége köré rendezze az újkori közigazgatás történeti kötetek témáit, a királyság államformáját megtartó, de most már független Magyarországon meghatározott ideológiai funkciója volt a Habsburgok legitimitásának bizonyos nemzeti historizálását adni. Klebelsberg tanácsadó történészei között nem is arat egyöntetű sikert ez a terv, különösen az öreg Károlyi Árpád zsörtölődik, aki jobban szeretné az osztrák birodalmi centralizációs törekvések történetét elkészíttetni a közigazgatás-történeti sorozatban. Klebelsberg új nacionalizmusával azonban a régi, közjogi ellentétpárokban gondolkodó, a Habsburgok uralkodása mögött mindegyre az örökös tartományok és a magyar nemzeti érdekek összeütközését kimutató és bizonyító történetírás már korszerűtlennek látszik. Ő meg akarja „menteni" attól az újkori magyar állam történetének bemutatását, hogy az elmerüljön és beszűküljön a függetlenségi és önállósodási mozgalmak történetére, mely még a kettős Monarchia magyar történetírásának volt központi eszmeköre. Amit ő ajánl, valóban jobban igazodik

az ún. „modern" aktuális problémákhoz: az újkori magyar államapparátus kiépítésének és működésének rajzát, előtörténetét adni. De azzal, s ezt már csak a következményekkel is számottevő mai történész látja, hogy ezt a Habsburg nádorok működésén kívánta bemutatni, végeredményben visszacsempészte, de legalább is ébrentartotta a történeti gondolkodásban a Habsburg-kérdést.

A programok természetesen nemcsak a politikában, de a szellemi életben sem mindig úgy valósulnak meg, ahogy azokat meghirdetik. S itt is, mint amott, igen sok múlik azokon, akik azt kivitelezik. A történeti forrásanyag alapos feldolgozására, az adatok tiszteletben tartásán túlmenően a szerzőnek a magyar történelemről kialakult álláspontja is erősen közrejátszott abban, hogy a nádorok, mindenekelőtt József nádor beállításában egy sajátos, részben az 1918 előtti történetírás függetlenségi hagyományait megőrző, részben megmagyarított, új Habsburg-kép bontakozik ki.

Domanovszky az írások első három kötetének kiadása után a nádor élete feldolgozása közben szinte az egész magyar történelemről alkotott, a korábbi évek tanulmányaira is visszanyúló történeti képét tárja fel, mintegy a nádor tevékenységének hátteréként. Itt kap igazán értelmezést egy sor, korábbi kisebb írása is.

Már fiatalkori tanulmányai több helyen árulkodnak arról, hogy a krónikakérdés és a gazdaság-társadalomtörténet mellett Domanovszkynak határozott álláspontja van a Habsburg–magyar viszony, s az e köré csoportosított dualizmus kori történetírás főbb politikatörténeti kérdéseiről. Már 1913-ban, az Árpádok öröklési rendjéről folyó vitához szólva elmondja, hogy ő a nemzet szabad királyválasztó jogát látja érvényesülni a középkorban. Azt hiszem, nem kell részletezni, hogy különösen a gyermeknélküli aggastyán császár halála előtt és a magyarellenességéről ismert Ferenc Ferdinánd már biztosnak látszó uralomrajutása előestéjén milyen aktuális álláspontot takartak a vitában elhangzo vélemények. – Jelentősebb fogódzópont már a rendiség, illetve a köznemesi rend szerepéről vallott felfogása. Társadalomtörténeti előadásában a köznemesi rend még csak valós nagy szerepe miatt kerül kiemelésre, Szekfű Gyula Der Staat Ungarn-jának ismertetésében azonban Domanovszky már a köznemesség szerepét, illetve szerepének pozitív voltát kiterjeszti az újkori magyar történelem évszázadaira. Jellemző, hogy azért dicséri meg Szekfű könyvét, mert az a 16–18. századi magyar fejlődésben az állam szétszakadása után a köznemesi rendet tartja a magyar nemzeti gondolat őrzőjének és továbbvivőjének. Ezek az apró nyomok, melyek még valóban csak nyomok, nem mutatják meg a továbbhaladás irányát, de már jelzik, hogy Domanovszky gondolkodásában a nemzeti történetfelfogás rendi-függetlenségi elemei élnek. A gazdaság- és társadalomtörténeti, a filológiai munkák egyelőre nem is teszik szükségessé, hogy a töredékekből akárcsak önmagának is határozott kontúrú képet rakjon össze. Megteszi ezt azonban a történeti Magyarország szétesése okainak végiggondolása. – Ugy látja, hogy a baj ott kezdődik, amikor Magyarország idegen hatalommal került perszonális unióba, mert az idegen kormányzatnak nem volt érzéke a nemzet ősi tulajdonságához, hogy ui. a vendég népekkel – és így a 17. századtól mind nagyobb számban betelepülő nemzetiségekkel – jól bánt, türelmes volt azokkal szemben. Ez a minden nemzeti iránt érzéketlen bécsi politika – mondja – kijátszotta a nemzetiségeket a magyarok ellen, s ezzel megkezdődött az a konfliktus-sorozat először a magyarok–szerbek, majd a más nemzetiségek és magyarok között, mely elvezetett a nemzetiségek kiszakadási törekvéséhez. A magyar

nemzetiségpolitika ha követett is el hibát, akkor az e két tűz közé szoríttatása, Bécsnek a magyar nemzeti törekvések elleni áskálódása miatt történt.

Tudjuk: a történetíró gondolkodási útjának, a koncepcióalkotás folyamatának feltárása mindig is nagyszámú hipotézis közbeiktatásával történik, hiszen a művek, a levelezési anyag nem minden esetben árulkodnak a szerző véleményének indítékairól, arról nem is szólva, hogy ezen indítékokat legtöbbnyire maga a történész írás, gondolkodás közben fel sem ismeri. Óvakodnunk kell tehát attól, hogy elszórt nyomokból Domanovszky gondolkodásában is valamiféle egyenesre vágott útirányt olvassunk ki. Annyi azonban bizonyos, hogy ha 1919 előtt csak feltételezhetően, de 1919 után már bizonnyal összeállt a magyar történeti fejlődés egészének megítéléséről a kép, melyben Bécs a nemzet fejlődésétől idegen Habsburg király, másik oldalon pedig a török uralom és a Habsburg abszolutizmus idején a nemzet függetlenség és az önállóság őrzője a rendiség, mindenekelőtt a köznemesség áll. S ha fellapozzuk az 1930-as években a Hóman–Szekfű-féle Magyar történet Szekfű köteteit, különösen a 16–18. század története körüli vitákat, akkor láthatjuk: Domanovszky történetírói gondolkodása ugyanezen érvrendszer mentén mozog. Kiegészülve természetesen a protestáns történetírás erősen függetlenségi irányú hagyománykészletével, melyhez Domanovszky evangélikus voltán túlmenően a szekfűi koncepció erősen katolikus ihletettsége miatt is kapcsolódik.

Azt hiszem, nem csodálkozhatunk, ha József nádor életének feldolgozásából végül is – igaz, már több mint 10 esztendővel Klebelsberg halála után – sok ponton a régi, az 1918 előtti közjogi problematikához visszavezető nemzeti álláspont bontakozik ki. Az újkori magyar történeti fejlődésnek két útvonalát rajzolja meg: az egyiken járnak az egymásratalált, dinasztikus érdekektől mozgatott Habsburgok és az osztrák tartományok (azaz Bécs), a 18. században hozzájuk édesgetett főúri családokkal, a másikon a magyar rendiség. A magyar rendiség, amelyet Domanovszky most már korántsem értékel olyan pozitívan, mint korábban: kiemeli érdemeiket „a magyar független állameszme hűséges szolgálatában", de látja maradiságukat, s hogy révükön „a sajátosan nemzeti csak a Corpus Iuris és a Tripartitum egyoldalú, megcsontosodott imádatában jutott kifejezésre" s hogy az a „rendi kiváltságok alapján szembehelyezkedett a jövő fejlődés egyetlen lehetséges alapjával, az alsóbb társadalmi rétegek a korszellemnek megfelelő fölemelésével". Domanovszky láthatóan a magyar történelemben egyértelműen pozitívnak a renaissanceban meginduló polgári fejlődést „az urbanizálódást" tartja. Ez azonban – mint részletesen leírja – hiába erősödött a 13. századtól elsősorban a bányagazdálkodás és a kereskedelem révén. A 16. századi háborús viszonyok, és Bécs Magyarország ellenes gazdasági törekvéseinek hatására, – melyet a 16. századtól a közös Habsburg-dinasztia támogatott – „a polgári foglalkozás elsorvadt". Azaz, ha Domanovszky felfogása a magyar történelemről igen sok szállal kötődik is a rendi-nemesi függetlenségi hagyományokhoz, a rendiséghez illetve a köznemességhez, ebből csak annyi köti, amennyiben egyedül abban találja meg a nemzeti álláspont képviseletét a centralizáló bécsi törekvésekkel szemben. Ami felfogása társadalomtörténeti aspektusait érinti – hűen gazdaság- és társadalom-történeti előadásainak szelleméhez –: ennek az egy érintkezési pontnak kivételével teljesen szemben áll a hűbéri társadalom és a rendiség iránti bármiféle szimpátiától.

Visszatérve most már a társadalom-történeti kérdésektől – melyeknél Domanovszky is oly szívesen időzött – a politikatörténethez: József nádort az udvar és a

magyar társadalom között őrlődő politikusnak ábrázolja, aki végül is, közelebbről megismerkedve a magyar viszonyokkal, igyekszik az egyetlen „helyes" megoldást érvényre juttatni: az alkotmányosság útját egyengetni. A nemzeti önállóság védelme, de az alkotmányos úton – ez lesz értékmérője most már a magyar politikával szemben is: dicséri a „megfontolt államférfiakat" (Ürményit, gr. Zichy Károlyt) s elmarasztalja a más dinasztiákkal tárgyaló nemesi politikusokat. S Domanovszky nagy gonddal ássa ki azokat az adatokat a bécsi levéltárból, melyek bizonyítják: József nádor ellen mennyit intrikáltak Bécsben e magyarbarát politikája miatt, aminek következtében a nádor egyre jobban összeforrt a nemzettel . . . Az egyik kérdés most már a tudománytörténet számára, hogy Domanovszky munkájában rajzolt Habsburg-kép mennyire vezethető vissza a dualizmus korabeli történetírásnak az alkotmányos 48-asságból táplálkozó felfogásához, s mindenekelőtt Károlyi Árpád történetírásának, a századforduló bécsi magyar történészeinek alaptéziseihez. S részletes elemzés tárgya lehetne annak kimutatása, mennyire érződik Domanovszky munkáján a szándék: a függetlenségi hagyományokhoz kötődő történeti koncepcióba beilleszteni a Habsburg nádort, s mind határozottabban a „magyar nádort" rajzolni meg személyében, politikájában. Aláhúzva természetesen ezzel mégjobban a bécsi centralizáló törekvések tarthatatlan voltát.

A másik kérdés a magyar történetírás számára az, hogy vajon mennyi hozadékot jelentett a nádor életrajzának a program szándékától eltérően a hagyományos függetlenségi problematikához igazítása. Ebből a szempontból nézve a rengeteg energiát felemésztő 1000 nyomtatott lapnyi összefoglalást – még ha meg is toldanánk az elmondottakat az életrajz szép részeinek felidézésével, bravúros forrásfelhasználási metódusának méltatásával – korántsem tarthatjuk olyan historiográfiai érdeműnek, mint egyéb munkáit. Nem is szólva arról, milyen nagy kárára volt saját történetírásának, hogy a valóban korszerű historiográfiai igény: a gazdaság- és társadalomtörténet hatékonyabb művelése helyett történetírásának virágkorában az avitt Habsburg-kérdés újrafogalmazása köti le.

Amiben Domanovszky Sándor József nádorral kapcsolatos kutatásai igazán nagy historiográfiai érdemmel bírnak, az az újkori források közlése mintaszerű metodikájának érvényesítése. Noha a kiadás alapelveinek kidolgozása Károlyi Árpádék munkája, s noha ezek általában érvényesülnek is a kötetek mindegyikében, legmaradéktalanabb megvalósításuk és kifinomításuk a két nádor, Sándor Lipót főherceg és József nádor iratainak kiadásában található. Talán éppen azért, mert a nádorok állították szakmailag a legnagyobb feladat elé a történészt? Az „aktakorszak" – vagyis a már intézményeket kiépítő és tömeges forrásokat termelő újkor – legnagyobb forráskritikai és forráskiadási problémáját exponálták ezek: a történést, a bemutatni kívánt ügy szálait a forrástermelő szervek bonyolult útjain nyomonkövetni, s úgy hozni végül is a legdöntőbb aktát a kiadványba, az olvasó elé, hogy a központban álló akta szerelkezvényeiből kitessék annak egész forrásértéke a mondanivaló szempontjából. A nádorok tevékenysége a korabeli igazgatási szervek legkülönbözőbbjeihez kötődött, s így nemcsak egyszerűen rendkívül fáradságos volt utánajárni a nádorhoz kötődő ügy történetének, hanem a történésznek a legeltérőbb provenienciájú forráscsoportok forráskritikai értékelését és tanulmányozását is el kellett előzőleg végeznie. S most, amikor több évtized után végre megindult az iratok kéziratban maradt utolsó kötetének sajtó alá rendezése, amikor kénytelenek vagyunk Domanovszky írásának, gondolkodásának nyomonkövetésére, tárulkozik fel igazán előttünk az újkori történetkutatásnak a források sokszínűségéből származó szakmai

izgalma, mely teljesen rácáfol azokra a véleményekre, melyek vitatják vagy inkább még nem ismerték fel a forrásfeltárás és a szakszerű kiadás feldolgozással egyenrangú intellektuális értékét, s csak sajnálkozással láthatjuk, hogy milyen kevés gondot fordítunk ma újkori forrásaink kiadásakor a forráskritika alapelveire.

IV.

A tudomány, a modern tudomány már nem redukálható egyszerűen az elért szakmai eredmények összességére. Szervesen hozzátartozik az eredményeket segítő intézmények rendszere, a tudomány adminisztrációja. Domanovszky életműve, tevékenysége ismét figyelmeztet bennünket a modern tudományosság fejlődésének ezen alapmotívumára. Meggyőződése volt, hogy a modern tudománynak szüksége van az adminisztrációra: a folyóiratszerkesztőkre, kik végeredményben gyakran a leghálátlanabb munkát végzik kollégáik kéziratainak sajtó alá rendezésével, a tudományos sorozatok, a külföldi kutatások mindmegannyi anyagi és adminisztratív tartozékait ellátó tudományos hivatalnokokra. Mint életrajzi adataiból is láthattuk, kortársai között egyedülállóan sok tudományszervezői funkciót látott el: 30 esztendeig szerkesztette a Századokat, a központi történész folyóiratot, majdnem ugyanennyi évig vezette a Történelmi Társulat adminisztrációját, különböző akadémiai bizottságok tagja, aktívan résztvett a nemzetközi történész-bizottság munkájában, újjászervezte a bölcsészkari művelődéstörténeti tanszéket, dékán, majd rektor volt. S mindezekben a tisztségekben ténylegesen tevékenykedett: mint Társulati ügyvezető, az 1919 utáni gazdaságilag mostoha helyzetben, amikor Klebelsberg a magyar nagytőkések közül néhányat, és a pénzesebb arisztokráciát a tudomány iránti anyagi áldozatokra bírta, vezeti a társulati bevételek, részvénytársasági átutalások könyvelését, ő adminisztrálja az 5 illetve 10 000 koronás segélyeket, melyeket a kutató történészek, mint kutatási segélyt kaptak. Gyakorlatilag ő tartja rajta kezét a Társulat bécsi kutatásain, s miközben családját itthon anyagi nehézségek között hagyva, Bécsben diáksztöndíjon élve másolja József nádor iratait, arra is van gondja, hogy az alakuló Bécsi Magyar Történeti Intézet legapróbb gondjaival: szobaberendezéseivel, csak rántottlevest és kenyérhéjat megengedő anyagi ellátottságával, az öreg Károlyi Árpád villamosbérlet-ügyével foglalkozzék. Noha tele van munkával, gondosan készíti egyetemi előadásainak részletes és roppant anyaggazdag vázlatát – majdhogy nem kész mondatokra fogalmazva –; állandó késésben áll a nádor-kötettel, mégis napi 10–12 órát töltve íróasztalánál, javítja a Fontes-sorozat egyes köteteinek korrektúráját, kilincsel mezőgazdaság-történeti tanulmányainak anyagi fedezete ügyében, adminisztrálja – amellett, hogy szerkeszti – a művelődéstörténeti sorozatot, s szinte fillérnyi haszon nélkül. A hasonló beállítottságú miniszterrel közösen főzik ki a terveket, miként lehet az itthon megszerzett lepedőket párosával egy-egy ösztöndíjassal kiküldeni, s mint lehet a rossz koronát Bécsbe hajón illegálisan kijuttatni. Apró-cseprő dolgok, de ha ezeket nem intéznék – mert ezek maguktól nem intéződnek – „a tudományos nagyüzem", ahogy Klebelsberg környezetéből néhányan nevezték a szervezett tudományt – leállna.

Ő a tudományos adminisztrációban nem hatalmi pozíciót keres, hanem az ügy intézését, a tevékenységet magát szereti. Kretschmert olvasva többször emlegeti, hogy ő végeredményben egy „tatkräftiger Praktiker". Az intézmények világában él – nemcsak a

gazdaság- és társadalom-történetben, hanem saját mindennapi valóságában. Az intézmény- és ügyszeretet munkásságában néha mindenek elé kerül. Hol opportunizmusra, hol bátor kiállásra vezetett. Ez magyarázza, hogy amikor a fiatal Szekfű körül kitör A száműzött Rákóczi-vita, s az egyébként szakmai kritikát író Domanovszky teljesen Szekfű oldalán érzi az igazságot, mint a Századok szerkesztője, majd a Társulat helyettesítő titkára, távol marad a vitától, féltve a válságból éppenhogy kilábalt folyóiratot. Az opportunizmusnak életre szóló rossz viszony a fizetsége. De ugyanezen intézményhez, a Társulathoz, a korábbi Klebelsberg-programhoz, a megkezdett munkálatok rendes befejezéséhez ragaszkodás szabja meg viszonyát Hómannal a 30-as években, aki szeretné elnökségét és miniszterségét új vállalkozásokkal is megkoronázni. Ez a magatartás vezet ahhoz, a később, a felszabadulás utáni igazolásoknál sok keserűséget okozó konfliktushoz, hogy 1942-ben — az előírásokhoz és a szabályokhoz való ragaszkodásától indítva — az akadémiai nagydíj kiosztásánál Hóman Bálint pártjára áll, nem tulajdonítva jelentőséget annak, hogy a németbarátságáról ismert bukott miniszter ellen politikum miatt szólalnak fel, s hogy az állásfoglalás itt már rég politizálást jelent. S talán nem is értett egyet, hogy ez politika kérdése legyen . . . Levelezéseit, rendszeres kimutatásait olvasva, konfliktusait látva, a századeleji állami vagy szakigazgatási adminisztráció tagjainak liberális polgári magatartásformáját látjuk megelevenedni: akik az intézményeket a társadalmi élet legtermészetesebb kereteinek és egyúttal továbbvivőjének tekintik, amelyben résztvenni nem politika, hanem — ahogy ők gondolják — nemzeti kötelesség. Nemcsak történetírásában, de tudományszervezői munkásságában, megjelenésében, munkaerkölcsében is sokban kötődött a Monarchia liberális értelmiségi világának felfogásához. A tudomány szolgálatát nemzeti ügynek tekintette, mely felül áll a napi politikán és személyes érdekeken. Közismert volt, hogy tanítványai milyen szorosan kötődtek hozzá, s hogy ő is mennyit törődött azokkal. Mégis, amikor tudományos funkciójából eredően kellett döntenie, ilyen szempontok sohasem vezették. Tudjuk pl., hogy a két világháború közötti korszak történetírásában a felekezeti hovatartozás rendkívül erős szerepet kapott. Érezhető volt ez már a diákok hova-csoportosulásában is, s Domanovszkyt mint protestáns történetírót emlegették. Ha történetírásában — mint láthattuk, különösen korai szakaszában — ez érvényesült is, tudományszervezői munkásságán sehol sem volt érezhető. Mint az Ösztöndíjtanács ügyvezetője, vagy mint a Századok szerkesztője ugyanúgy mindent elkövetett mások tanítványainak érvényesüléséért, ha azokban tehetséget látott, mint sajátjaiért.

Közéleti szerepléséhez hozzátartozott a politikához való viszonya. Csak emlékeztetni szeretnék rá: a kor felfogása a szakigazgatásban, az adminisztrációban való részvétel nem tartotta politikának, s Domanovszky ezen az alapon mindig messze tartotta magát a napi vagy pártpolitikától. Ami még nem jelentette azt, hogy ne lett volna politikai véleménye. De egész társadalmi habitusához éppúgy hozzátartozott a nem politizálás, mint a magában kialakított álláspontjának szilárdsága. Hozzá igen közel álló tanítványai is azt mondották az igazolásokkal kapcsolatos nyilatkozatukban, hogy csak elszórt megjegyzésekben nyilvánult meg állásfoglalása. A türelmességet, nyitottságot, megértést hirdető polgári humanizmusa ugyanúgy értetlenül állt a Szovjetunióban hozott iskolareformok, az iskolák átpolitizálása előtt, féltve a műveltséget a propagandától, mint ahogy szembehelyezkedett az Evangélikus Tanáregyesület elnöki székéből az olasz és a német fasizmussal. A civilizáció legnagyobb vívmányát abban látta — az erősödő fasizmus idején —, hogy

kitermelte a türelmet, s az évszázados fejlődés vívmányait attól féltette, hogy „az emberiség egyes csoportjai: felekezetek, világnézetek, nemzetek, társadalmi rétegek nem a meggyőzés és a békés együttélés álláspontjára" helyezkednek. S hogy elvét komolyan vette, azt mutatják szelid egyéniségéből nehezen eredeztethető, sokkal inkább őszinte felháborodásából, világnézeti alapállásából következő személyes kiállása az antiszemita diákzavargásokkal szemben és kiállása a fasizmus üldözte lengyel és francia professzorok mellett.

*

Ha Domanovszky Sándor tevékenységének arányait hűen akarnám érvényre juttatni ez előadás keretében, akkor most meg kellene kísérelnem hosszan vázolni tanári működését. Nemcsak azért, mert mint tanárt — ahogy jegyzetei is tanúsítják — a pontosság, a szorgalom, a tudomány, a kultúra szeretete jellemezte, hanem azért is, mert a kevés közül az egyik igazi nagy tudós-tanár egyéniség volt a magyar történettudomány történetében, aki iskolát tudott teremteni, s akinek a tanítványai a polgári korszakban nevelkedve marxista történettudományunk oly kiváló művelőivé, egyesek vezető egyéniségeivé is nőttek. Engedjék meg, hogy ez excursus helyett ideiktassam egyik kedves tanítványának visszaemlékező sorait, melyekből mindaz kicsendül, amit a szétszórt forrásokból dolgozó mai történész, akár hosszú fejtegetések eredményeként elmondhatna: „Komoly volt már megjelenése is. Távozó alakja úgy marad előttünk, amint sötét ruhában, arcán a vállalt kötelezettségeinek mindig és mindenben megfelelő ember tiszteletet parancsoló öntudatával lépett katedrára. Választékos formájú előadásai, négy, szinte klasszikusnak mondható nagykollégiuma, kiskollégiumai biztos bevezetőt adtak hallgatóinak a magyar történelembe. Az a professzor volt, aki nem tudományos kedvtelései, hanem mindenkor hallgatóinak szükségletei szerint készítette el előadásait. Domanovszky Sándor tanár volt, nagyon jó tanár, olyan, amilyen évszázadonként csak kevés születik: *tanulni lehetett Tőle.* Formaérzéke, szigorú kriticizmusa, módszeressége és biztos iudiciuma tették egy tudós életre szólóan tanulságossá péntek délutáni szemináriumait is. Igazi nevelő egyéniség volt. Keveset beszélt, annál többet mondott magatartásával. Egyetlen rosszalló pillantása hatásosabb és félelmetesebb kritika volt, mint hangoskodó emberek indulatkitöréseinek sorozata. Nem telepedett rá tanítványaira. Szabadon engedte képességeik kibontakozását. Legönállótlanabb hallgatójában is jobban tisztelte az embert, semhogy a maga elképzelését akarta volna ráerőszakolni. De aki tanácsára, vagy segítségére szorult, sohasem fordult hozzá hiába."

Vajon kell-e tanárnak nagyobb elismerés, mint hogy így álljon tanítványai emlékezetében, vajon kell-e tudományszervezőnek nagyobb elismerés, mint hogy az utókor benne tisztelje ma is élő tudományos intézményeinek hosszú évtizedeken át éltetőjét, életbentartóját, s van-e nagyobb elismerés tudósnak, hogy dolgozatainak eredményeit, módszereit a rohanó — szempontrendszereiben fejlődő — társadalomtudomány hat—hét évtized után is élő, szerves részének tartja? Domanovszky Sándor akadémiai szintű tudós volt, modern, kiváló tudományszervező s professzor.

JEGYZETEK

Domanovszky Sándor életrajzi adatainak összeállításához felhasználtam: „Curriculum vitae" (az igazolóbizottsághoz benyújtott részletes önéletrajz), személyi hagyatékát (Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára – továbbiakban MTAKK) az Akadémia két világháború közötti bizottságainak iratait. (Régi Akadémiai Levéltár. MTAKK). Ezúton is szeretnék azokért a Domanovszky tevékenységére, pályafutására vonatkozó adatokért köszönetet mondani, amelyeket dr. Domanovszky Ákos ny. könyvtárigazgatótól és Domanovszky Sándor volt tanítványaitól kaptam.

I. „Árpád sírja" c. dolgozat a „Hazánk" 1895 júliusi füzetében. Ugyanennek kézirata, későbbi rájegyzésekkel: MTAKK Ms 4530/14. – További cikkei ugyanezen hónapokról: „Vöröskő vára" (Hazánk, 1895. augusztus), „Báthori Erzsébet" (uo. szeptember) – Egyetemi dolgozatai: MTAKK. – Domanovszky egymást követő krónikatalnulmányainak bibliográfiai adatai „Domanovszky Sándor műveinek jegyzéke" c. összeállításban (Juhász Lajos munkája) az „Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27." Bp. 1937. Itt még nem említett krónikakiadásai: Chronicon Posoniense, Chronicon Monacense, Chronicon rythmicum Henrici de Migeln (Scriptores rerum Hungaricarum, II. Bpest, 1938.) Ennek forráskiadói módszeréről *Mályusz Elemér:* A Képes Krónika kiadásai. Klny. 172. l.

II. A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéről: *Izsépy Edit:* A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. Századok, 1969. 5–6. sz. – Kijelentése, hogy az 1910-es évek vámtörténeti tanulmányai csak „melléktermékek" a „Curriculum vitae"-ben. A vámtarifa jegyzékbe betoldást készítő „rossz ember"-ről a szándékolt olvasati hibákról: A harminczadvám története, 36. l. – Itt felhasznált egyetemi előadásainak szövegei, kéziratos előadásai: MTAKK. Ms 4528/178; 4528/179; 4528/183; A szabadok dénárairól, a jogi viszonyok és a gazdasági ellentétekről, ugyanakkor a honfoglaló társadalom differenciálatlan voltáról „A társadalom differenciálódása" c. előadásában. – A művelődéstörténet fogalomköréről beszél az „Igazságszolgáltatás" c. előadásvázlatának bevezető fogalmazványában (MTAKK, Ms 45–29/7), valamint lexikon-cikkben összefoglalóan Ms 4530/19. – A Magyar művelődéstörténet Előszójából vett idézetek a 10. és 11. illetve 13. lapról valók. – A mezőgazdaság történeti tanulmányok sorozathoz írott Előszó: *Bakács István–Jármay Edith:* A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerkeszti: Domanovszky Sándor 1. Bp. 1930.) – A sorozatról általában: *Wellmann Imre:* Mezőgazdaság-történetünk új útjai (in Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60. évfordulójának ünnepére, 664–714) – Domanovszky igen részletes vázlatot készített előadásaihoz. Ezek MTAKK. – Az absztrahálásról a történetírói munkában a Magyar művelődéstörténet Előszójában a 17. lapon.

III. A trianoni sokkhatásról a magyar történetírásban részletesen a „Der Zusammenbruch der Habsburger Monarchie und die ungarische Geschichtswissenschaft" c. előadásomban (1975) megjelenés alatt az Acta Historica-ban. – Domanovszky tanulmánya az Árpádok öröklési rendjéről: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. Budapesti Szemle, 1913 december, 336–398. – Szekfű Der Staat Ungarn-ja ismertetésében a rendiség szerepéről: Századok, 1918. 3–4. sz. 170–171. – A nemzetiségekkel szembeni türelemről a magyar politika részéről: „Történeti bevezetés a nemzetiségek kisebbségek jogairól készült emlékirathoz" (kézirat. MTAKK Ms 4522/42). Domanovszky egyébként Teleki Pál „tanácsadója" volt a béke-előkészítések ügyében. Több történeti feljegyzése (vita a szerbekkel, Magyarország mint kereskedelmi összekötő kapocs a Nyugat és Kelet között, A francia-magyar kapcsolatok történetéről, Az osztrák békeszerződés elvei nem alkalmazhatók Magyarországra) ebben a kérdésben: Uo. Ms 9522/44; 43; 42; 45; 46; 47; Magyarország feldarabolása ellen írott brosúrája: „A magyar kérdés történeti szempontból tekintve" Bp. 1920. A területi felosztás később is állandóan foglalkoztatja. Ismeretlen céllal a felszabadulás után is memorandumot ír a békedelegációhoz ezzel a céllal: Uo. Ms 4522/72/I. – Domanovszky kritikái a Hóman–Szekfű IV. és V. kötetéről: Századok, 1929–30. 881–903. – Domanovszky felfogása a rendiség helyéről a magyar történelemben a „József nádor élete" (Első kötet. Első rész Bp. 1944) „A magyar sors" c. fejezetében. Az idézetek: 26, 27. l. – A polgári fejlődésről és Habsburgokról: Uo. 19. és 21. l. – A magyar nemesi ellenzék idézett értékelése: uo. 144. majd 183. l.; Ziczyről, Ürmünyirűl 146–148. és 180–181. l. – József nádor alkotmányosságért harcoló beállítása végighúzódik a köteten, tézisszerű megfogalmazása: 513. l. – A bécsi magyarok „alkotmányos nemzeti" felfogásáról, mint a magyar nacionalizmus egyik sajátos válfajáról: a Történettudomány és történetpolitikai koncepció c. disszertációmban (1975).

IV. A Történelmi Társulat, Klebelsberg 1919 utáni tudományszervező szerepéről: „Klebelsberg és a magyar történettudomány" c. tanulmányomban (Századok, 1969. 5–6. sz.) Domanovszky szervező tevékenysége: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Annalecta. A Magyar Történelmi Társulat iratai. Továbbá levélváltása Klebelsberg Kunoval: Uo. Levelestár, Domanovszky Sándor levelei Klebelsberg Kunohoz; a levélváltás másik része MTAKK Klebelsberg Kuno–Domanovszky Sándor. – Ugyanitt, Domanovszky hagyatékában a mezőgazdaság történeti sorozat és a Magyar művelődéstörténet szervezésével kapcsolatos iratok. – Kretschmer idézését Domanovszky Endre információjának köszönöm. – Az akadémiai nagydíj ügyére vö. idézett igazolási aktáit, továbbá: Országos levéltár, Magyar Nemzeti Múzeum iratai 103/1945. J. B. Erre Domanovszky beadványa az igazolási iratok között. – Hóman Bálint levelei Domanovszkyhoz: MTAKK. – Előadásából az idézet: az Evangélikus Tanáregyesületi Közgyűlés megnyitó ülésén 1940 (3)-ben elmondott beszédének eredeti kéziratából (MTAKK. Ms 4522/80). Hasonló szellemben a többi beszédekben is: Uo. Ms 4522/81, 82, 83. Lengyelország lerohanása idején a lengyel professzorok melletti kiállásáról, antifasiszta magatartásáról. Doktoravató beszédek. Bp. (1940) – továbbá igazolása érdekében tanítványainak beadványa az Igazoló Bizottsághoz. – Az antiszemita diákzavargások elleni határozott fellépésének részletes beszámolóját tanítványának, Lederer Emmának köszönhetem. – A „tanár" alakját Komjáthy Miklós beszédéből idéztem.

Ф. Глац

МЕСТО ШАНДОРА ДОМАНОВСКИ В ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

(Резюме)

В венгерской историографии Шандор Домановски считается основоположником современной историографии хозяйственной и общественной истории Венгрии. Настоящая статья представляет собой текст доклада, прочитанного автором на научном заседании ВАН, посвященном столетию со дня рождения Домановски. Перечислив биографические данные Домановски, автор статьи анализирует три момента его деятельности: исследования в области свода венгерских хроник; создание т.н. школы хозяйствееной и общественной истории; монография о политической карьере наместника-эрцгерцога Йожефа Габсбурга и методика издания связанных с этим источников.

Домановски в молодом возрасте приступил к раскрытию генезиса венгерских хроник XIII–XV вв. Он установил генеалогию двух больших групп хроник, которая и в наши дни действительна. В данной статье указывается на развитие метода критики текста, который развивался в европейской историографии и потом проложил себе дорогу в венгерской историографии тоже. Самыми выдающимися результатами этого направления являются те статьи Домановски, которые он написал о хрониках в первые годы нашего века. В то же время автор настогщей статьи пытается обнаруживать: в историографической работе, даже и в филологии, какую роль может иметь фаворизирование сборников исторических источников, и в данном случае, вопросы национальной идеологии. Единственное заблуждение Домановски было установление личности автора хроники о гунской и венгерской истории и датировка хроники о гуннах. Исходя из этого заблуждения, автор статьи анализирует идеологическое значение происхождения венгров от гуннов в период 1880–1905 гг. (значит в годы до написания статьи Домановски) и доказывает, что с венгерским национализмом всегда было связано сознавание происхождения от гуннов и в историографии с этим коррелятивную связь имеет взгляд на писателя происхождения венгеров от гуннов и на эроху оформления. В связи с этим автор ставит вопрос, разве в вопросе определения времени деятельности хрониста и возникновения хроники Домановски не отвергал ли филологию потому, чтот он принял наличие сознания происхождения от гуннов и таким образом он авансом подходил к гунскому вопросу с незамеченной им политической концепцией.

После оценки деятельности Домановски в области критики текста, в статье анализируется его труды по хозяйственной и общественной истории. Опубликованные статьи о таможенной истории и сохранившиеся в рукописи общественно-исторические доклады (ко-

торые впервые были написаны как лекции) представляли собой предварительные подготовки для запланированного суммарного труда о хозяйственной и общественной истории средних веков. Опираясь на основы позитивистской методологии, эти труды отождествили данные с фактами и в центр историографии ставлят, в первую очередь, источники, говорящие об общественно-экономических явлениях, а также кроющиеся в них данные. Из этого вытекают и два свойства статей Домановски: с одной стороны то, что почти все эти статьи являются образцовыми статями маленького объема по критике источников, где часто кажется, что Домановски имеет своей первоочередной целью раскрыть данные из контекстов источников; с другой стороны эти статьи пытаются освещать не общественно-экономическую жизнь, а ее рамки. Таким образом его статьи добираются до обнаруживания общественно-экономических институтов. Многие характеристики историографии Домановски – и школы хозяйственной истории, возникшей вокруг его кафедры – связаны с европейской хозяйственной историографии, ставшей самостоятельной в конце XIX века, аспрежде всего с деятельностью Инамы Штернегга и Алфонза Допша. Начиная с 1920-х годов – в частности, под влиянием французских „Анналов" – Домановски в своем историческом воззрении сильнее подчеркивает требование изображения „жизни", „цветистость жизни" и в этом он даже переступает всою прежнюю „арс историка". В тот же время методологически он совсем огораживался от всех форм абстракции в историографии, так как он опасался за утрату цветистости исторической жизни. Этот основной методологический принцип служил одной из существенных причин тому, что в историографии он никогда не добрался до постоянно предположенного синтезирования.

После обнадеживающей завязки на рубеже столетия (Карой Таганьи, Балинт Хоман и прежде всего Шандор Домановски), развитие хозяйственной и общественной историографии задерживал „шок", постигший общественную мысль и, в частности, историографию в сязи с потерей 2/3 территории страны. Автор представляет те идеологические и научно-политические факторы, которые обусловливают выдвижение на передний план национальной проблематики и известных „национальных тем" в венгерской историографии. Домановски стал специалистом-историком подготовительной комиссии Трианонского мирного договора; друг за другими он разработал свои маленькие статьи, обосновывавшие единство „исторической Венгрии" . Он стал председателем-исполнителем Венгерского исторического общества, редактором центрального исторического органа „Сазадок" (1913–1943), другом Куно Клебелсберга, министра просвещения, оказавшего определяющее влияние на венгерскую историографию, далее руководителем Общегосударственного совета по предоставлению стипендий и одним из организаторов исторических исследований, проведенных в венском Государственном Архиве. „Администрирование науки" он считал одним из неизбежных условий современной науки. Он принял деятельное участие в установлении современной организации венгерской науки, особенно в модернизации учреждений исторических наук. С его научно-политической деятельностью было связаню, что в рамках серии „Фонтес хисторие . . ." он взялся за разработку деятельности наместника Йожефа. В фигуре наместника Йожефа он оформил защитника конституционной самостоятельности Венгрии. В вопросе о Габсбургах исторические аргументы традиционного венгерского национализма за независимость он отчасти приспособляет к требованиям нового национализма, поскольку он подчеркивает национальную роль Габсбургского эрцгерцога. В то же время по вопросам сословности, независимости и самостоятельности он во многих отношениях занимает традиционную протестантскую позицию. Слабости монографической разработки противостоят принципы образцового из.ания архивов, показывающих политику наместника (издано 3 тома; автором настоящей статьи подготовлен к печати том IV, который скоро выйдет в свет). Обоснованными пояснительными текстами и архивными ссылками сопровождал он материалы семейного архива Габсбургов и других врцгерцогов и документы руководящих брганов управления. Ценность этих изданий увеличивается тем, что в них есть несколько таких документов о работе венских правительственных органов, которые во время второй мировой войны уничтожились.

Наконец автор вспоминает о домановски, как об организаторе науки, потом о выдающемся предодавателе истории венгерской историографии.

F. Glatz:

LA PLACE DE SANDOR DOMANOVSZKY DANS LA SCIENCE HISTORIQUE HONGROISE

(Résumé)

L'historiographie hongroise estime Sándor Domanovszky comme le fondateur de l'historiographie sociale et économique hongroise moderne. L'étude qui contient le texte de l'exposé prononcée à l'occasion du centenaire de la naissance de Sándor Domanovszky à la conférence organisée par l'Académie des Sciences Hongroise, après avoir énuméré les données biographiques, analyse trois aspects de l'activité de Domanovszky: ses recherches dans le domaine des chroniques hongroises, la fondation de l'école d'histoire sociale et économique, son monographie écrite sur la carrière politique du palatin-archiduc Joseph Habsbourg et la méthodologie de la publication des sources y relatives.

Domanovszky commence à exploiter la genèse des chroniques hongroises de XIII–XVe siècles déjà étant très jeune. Il constate les circonstances d'origine des deux grandes familles de chronique d'une façon qui est même aujourd'hui valable. L'étude présente l'évolution de la méthode de la critique de texte dans l'historiographie européenne et son expansion dans l'historiographie hongroise. Les études de Domanovszky écrites pendant les premiéres années de ce siècle concernant les chroniques, paraissent être les résultats les plus représentatifs de cette tendance. En même temps, l'auteur essaie de nous présenter le rôle des idéologies métafontiques, dans notre exemple notamment celui de l'idéologie nationale dans l'historiographie et même dans la philologie. La seule erreur de Domanovszky était la définition de l'auteur de la chronique hunnique- hongroise et celle de l'époque de la rédaction de la chronique hunnique. En partant de cette erreur, et en analysant importance idéologique de l'origine hunnique des Hongrois entre les années 1880 et 1905, qui d'ailleurs précédaient justement la naissance des études de Domanovszky, et en démontrant qu'au nationalisme hongrois toujours était lié la conscience de l'origine hunnique et que dans l'historiographie, la précision de la première personne qui exprimait l'origine hunnique et la datation de l'époque de ce processus étaient toujours en corrélation, l'auteur pose la question: est–ce que Domanovszky a commis une erreur philologique concernant le problème de l'écrivain de cette chronique et de l'époque de sa rédaction, parce qu'il a admis l'existence de la conscience de l'origine hunnique, et ainsi – il s'approchait sans s'apercevoir du problème hunnique avec une certaine conception politique.

L'étude, après avoir estimé l'activité déployée de Domanovszky dans le domaine de la critique de texte, analyse ses écrits concernant l'histoire sociale et économique. Les études d'histoire de douane publiées et les conférences d'histoire sociale restées en manuscrit (elles étaient d'abord rédigées comme conférences universitaires) étaient des études préliminaires d'une histoire sociale et économique médiévale synthétique à écrire. Ces écrits, en se fondant aux principes de la méthodologie positiviste et en prenant les données pour faits, placent au centre de l'historiographie en premier lieu les sources concernant les phénomens économiques et sociaux et les données que ces phénomens contiennent. De cela vient deux caractéristiques des études de Domanovszky: d'une part, elles sont toutes de petites conférences de critique de source parfaites, dans lesquelles il nous paraît souvent que le but primordial de Domanovszky est le dépouillement des données des sources, d'autre part, ces études désirent à éclaircir non pas la vie de l'économie et de la société, mais leurs cadres. En conséquent, ces études vont en premier lieu jusqu'à l'exploitation des institutions économiques et sociales. Beaucoup de caractéristiques de l'historiographie de Domanovszky et de celles de l'école d'histoire sociale formée autour de sa chaire, sont liées à l'historiographie d'histoire économique européenne qui est devenue d'ailleurs indépendante à la fin du XIXe siècle et surtout à l'activité d'Inama Sternegg et ensuite à celle d'Alphons Dopsch. A partir de la fin des années 1920 – à l'influence des Annales françaises en premier lieu, il accentue dans ses conceptions historiques la prétention de la représentation «de la vie» et de la «multiplicité de la vie» et de ce point de vue, il dépasse déja son «ars historica» précédent. En même temps, il a refusé méthodologiquement de toute forme d'abstraction, parce qu'il a redouté de perdre la »multiplicité de la vie« en employant des abstractions. Ce principe méthodologique était une des causes les plus importantes du fait qu'il n'est jamais arrivé dans l'historiographie à la synthèse projetée.

Le choc qui a touché le penser public hongrois et ainsi l'historiographie par la suite de la perte des deux tiers du territoire du pays, a retardé dans son développement l'historiographie sociale et économique hongroise après les prémices encourageantes des premières années du siècle (Károly Tagányi, Bálint Hóman et surtout Sándor Domanovszky). L'auteur présente les facteurs d'idéologie et de politique scientifique qui déterminent l'accentuation des problèmes nationaux et ainsi certaines thèmes nationales dans l'historiographie hongroise. Domanovszky sera élu l'expert-historien du Comité s'occupant de la préparation du Traité de Paix de Trianon: il élabore l'une après l'autre de petites études expliquant l'unité de la «Hongrie Historique». Il est directeur de la Société Historique (Történelmi Társulat), rédacteur de la périodique «Századok» (Siècles) à partir de 1913 jusqu'à 1943, devient ami de Kuno Klebelsberg, du ministre des cultes ayant une influence déterminante à l'historiographie hongroise. Domanovszky devient dirigeant du Conseil Hongrois de Bourse (Országos Ösztöndijtanács) et l'un des organisateurs des recherches historiques qui avaient lieu aux Staatsarchiv de Vienne. Il a considéré l'administration de la science comme condition indispensable de la science moderne. Il jouait un rôle important dans la formation de l'organisation scientifique moderne surtout dans la modernisation des institutions des sciences historiques. En relation de son activité déployée dans la domaine de la politique scientifique, il entreprend l'élaborer l'activité du palatin Joseph dans un des volumes s'occupant des palatins et édités dans la série «Fontes Historiae». Il forme dans le personnage du palatin Joseph le défenseur de l'indépendance constitutionelle hongroise. Il adapte en partie les arguments historiques du nationalisme d'indépendance conservatif hongrois aux exigeances du nouveau nationalisme au cadre du problème Habsbourg, dans la mesure où il accentue le rôle national de l'archiduc Habsbourg. En même temps, dans le problème du système des Ordres, de l'indépendance et de l'autonomie, il représente de plusieurs aspects la position protestante conservative favorable au système des Ordres et à l'indépendance. Aux faiblesses d'une présentation monographique sont opposés les principes de publication exemplaire des volumes contenant des documents relatifs à la politique du palatin (3 volumes sont parus, le 4ème volume va paraître avec les explications de l'auteur de cette étude.) Il a donné des explications et des rencois dans les détails aux documents de provenances diverses – les Archives familiales des Habsbourg, les documents des autres archiducs, les documents des organes gouvernementaux dirigeants, comme ceux de Staatsrat de Vienne, de Konferenzministerium et de l'Office du palatin de Hongrie. La valeur de ces publications de document est augementée par le fait qu'il communique plusieurs documents de la matière de certains organes gouvernementaux déja disparus (pendant les années de la deuxième guerre mondiale).

Enfin l'étude parle de Domanovszky comme de l'organisateur de la vie scientifique et comme de l'un des plus grands personnages parmi les professeurs de l'histoire de science historique hongroise.

Gerics József

DOMANOVSZKY SÁNDOR, AZ ÁRPÁD-KORI KRÓNIKAKUTATÁS ÚTTÖRŐJE

(Születése századik évfordulóján)

Domanovszky Sándor majdnem hat évtizedre terjedő tudományos munkásságának kerete, foglalata volt a középkori krónikáinkkal való foglalkozás. Jelképes jelentőségű dolog, hogy pályájának két szélső pontján krónikatanulmány áll: 1899-ben a Dubnici Krónikáról írt dolgozat, 1954-ben pedig Horváth János könyvéről, az Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémáiról készített opponensi vélemény. Ha tevékenységének jelentőségét egy mondatban kellene összefoglalni, biztonsággal lenne kijelenthető: nélküle lehetetlen krónikáinkkal akármilyen szempontból eredményesen foglalkozni, és erre vonatkozó műveinek tanulmányozása napjainkban is időszerű. Nemcsak arról van szó, hogy az ő nevéhez fűződik krónikáink szövegének immár *40* év próbáját kiállt, el nem avult kritikai kiadása, és hogy mindenkinek ezt kell kézbe vennie, akit tudományos érdeklődés vezet a krónikákhoz. Mégcsak nem is Domanovszky bizonyos alapvető, megkerülhetetlen és el nem vitatható igazságú megállapításaira kell itt gondolnunk, amelyekről alább lesz szó. Ezeknél is fontosabbak pillanatnyilag műveinek módszertani tanulságai, amelyek – legalább első tekintetre úgy mutatkozik – egyáltalán nem részesülnek az azokat megillető figyelemben és követésben. Tanulmányai ti. a szövegkritika alkalmazásának iskolapéldáit is nyújtják e módszer égetően szükséges elsajátításához. Ez az égető szükség könnyen belátható, ha a latin nyelvismeretek maradványainak szemünk előtt szakmai körben is végbemenő pusztulására gondolunk. Ismételten tanúi lehetünk annak, hogy középkori latin forrásokkal analitikus és szintétikus, népszerűsítő és tudományos igényű művekben a szövegkritika alapelveit, pl. a lectio difficilior elemi szabályát meliőzve, (vagy meg sem tanulva, vagy elfelejtve) önkényesen és ötletszerűen bánnak, a forrásszöveget előítéletekhez igazítva. Pedig ezzel olyan eszköz vagy módszer megy veszendőbe, amely bizonyos határok közt a szövegnek szinte egzakt elemzését tenné lehetővé a hozzáértő számára. Feledésbe merülése elkerülhetetlenül idézi fel a hamarságos és tetszetős, de mégis csak kérész-életű eredményre vezető, „kormányozható" forráskritika veszélyét. Ennek következményei valamely történetírói munka igazságtartalmát tekintve előre láthatók. Domanovszky tanulmányai a megfelelő latin nyelvismerettel rendelkező és kellően figyelmes olvasót sok mindennel megismertethetnék a középkori elbeszélő források formális kritikájának alapjaiból. Ezek tüzetes ismerete nélkül a formális forráskritikán túlhaladni nem lehet.

Domanovszky Sándor krónikakutató munkásságának számos eredménye bizonyult maradandónak, időtállónak, sőt olyan is van köztük, amelynek jelentősége túlnő a hazai történetkutatás határain. Némely megállapítását a forráskritika természetesen meghaladta, a történeti igazságnak jobban megfelelőkkel váltotta fel.

A következőkben Domanovszky tevékenységét ezeknek a szempontoknak az alapján igyekszem áttekinteni. Először vázlatosan ismertetni szeretném Árpád-kori forráskritikai munkásságának alapvető eredményeit, majd részletesebben foglalkozom a külföldi szakirodalom számára is jelentős megállapításával, azzal, amely a legkorábbi hazai krónikaszerkesztésre és forrásának: az Altaichi Évkönyvnek 11. századi magyarországi felhasználására vonatkozik. Ez utóbbi megállapítást igyekszem bizonyos érvekkel ki is egészíteni. Áttekintésem végén azokra a mozzanatokra kívánok röviden rámutatni, amelyeket Domanovszky megállapításai közül az utána következő nemzedékek kutatása nézetem szerint helyesbített.

I.

Krónikatanulmányaival Domanovszky a századforduló óta mintegy előkészítette hatalmas szövegkiadását. Legsürgetőbb feladata azt volt, hogy tisztázza a krónika kéziratainak egymáshoz való viszonyát és leszármazásukat. E munka során tűnt ki, hogy az összes meglevő krónikaváltozatok mind besorolhatók vagy a Budai, vagy a Képes Krónikáról elnevezett kéziratcsoportba, és hogy a Képes Krónika kéziratcsaládja a Budai Krónika családja által fenntartott szöveg bővítése útján keletkezett. Alapvető jelentőségű volt Domanovszkynak az a megállapítása, hogy a Budai Krónika magyar története nem Kézai szövegéből bővült, hanem Kézai és a Budai Krónika rokon előadása a magyar históriára nézve olyan történetíró művén alapul, aki V. István korában működött.

A hazai történetírás őskorába jutott el Domanovszky azoknak a bővítményeknek (interpolációknak) az eredetét vizsgálva, amelyeket a Képes Krónika szerkesztője toldott a Budai Krónikában fenntartott szöveghez. Megállapította ugyanis, hogy ezek az interpolációk nem a 14. századi szerző leleményei, hanem a 11–12. században működött krónikások műveinek töredékei. Ezek eredetileg szerves egységet alkottak a Budai Krónikában fennmaradt szöveggel, és valószínűleg az V. István-kori szerző hagyta ki őket az általa szerkesztett krónikából, amely közös őse lett Kézai és a Budai Krónika magyar történetének. A Képes Krónika szerkesztője azonban hozzájutott ezekhez az V. István-kori krónikás által mellőzött, régi elbeszélésekhez, és kompilációs tevékenysége során kiegészítette velük az V. István-kori szerkesztésű előadást. Ilyen módon bizonyos értelemben helyreállította az V. István idején megrövidített eredeti szövegeket.

II.

1. Ezeknek az interpolációknak és eredeti szövegösszefüggéseiknek a vizsgálata során Domanovszky Sándor érdemleges megállapításokat tett a legkorábbi magyarországi gesztaszerkesztés 11. század közepe táján való keletkezéséről és forrásáról, az Altaichi Évkönyvről. Domanovszkynak az Altaichi Évkönyv és a magyar krónika viszonyára vonatkozó eredménye nemcsak a magyar, hanem a középkorral foglalkozó német, illetve osztrák történetírást is közvetlenül kellene, hogy érdekelje.

Az évkönyv keletkezési korának, valamint az olyan kérdéseknek a megoldása, vajon az annales milyen évekre vonatkozó elbeszélése volt hatással a krónikára és mikor alkalmazhatta forrásul az évkönyvet a magyar író, szorosan összefügg és befolyással van egymásra, amint az elmondandókból ki fog tűnni.

Természetesen „hatásköri túllépésnek" is lehet tekinteni, ha magyar kutató eredményeinek megszívlelését javallják az Altaichi Évkönyv keletkezése dolgában német és osztrák történészeknek. Mégis ezt kell tennünk. Nemcsak arról van szó, hogy Domanovszky latinul és németül is hozzáférhető, lényeges megállapításait[1] figyelmen kívül hagyják, hanem évszázados, vaskos tévedésről. A. Lhotskynak 1963-ban megjelent Quellenkunde-je ti. éppúgy, mint pl. Giesebrecht múlt századi munkái csak arról hajlandók tudomást venni, hogy Kézai 13. századi és Thuróczy 15. századi műve áll rokonságban az annales szövegével, de arról már nem, hogy 14. századi kéziratok, pl. a Képes Krónika szintén tartalmaznak az évkönyvből származó, terjedelmes részleteket.[2] Ilyen alapon még az évkönyv magyarországi használatának kérdéskörét sem lehet felvázolni, nemhogy ebből következtetéseket vonni.

Az említett annales keletkezéséről a német kutatásban két álláspont alakult ki. Az egyiket Giesebrecht alapozta meg. Eszerint az évkönyvnek 1073-mal záruló feljegyzéseiben az 1032-re vonatkozó adatok után kell határvonalat húzni: az addig terjedő szöveg Wolfher hildesheimi szerzetes műve, az annales anyagának 1033 és 1073 közti része (az évkönyv ránkmaradt szövegének kb. négyötöde) pedig egészében valamelyik altaichi bencésnek tulajdonítandó. Ez az altaichi annalista 1075 körül működött, és művét, az 1033 és 1073 közti évkönyvrészt egyfolytában készítette el.[3]

A másik nézetet H. Zeissberg fejtette ki és indokolta meg.[4] Eszerint az évkönyv szövegét időről időre működött írók egymás munkáját folytatva fogalmazták meg, azaz korántsem egyvégtében készült.

Mivel köztudomás szerint a magyar krónika szépszámú és terjedelmes annales-részletet vett át, a krónika keletkezési idejének meghatározását közvetlenül érinti a kérdés: Giesebrecht, vagy Zeissberg felfogása járhat-e közelebb az igazsághoz? Más tekintetben viszont az évkönyv keletkezéséről folytatott viták eldöntését kétségtelenül elősegítené, ha kiderülne: vajon a magyar krónikásnak a ránk maradt annales-szöveg egésze, vagy csak egy része állt-e rendelkezésére?

Lhotsky óvatosan nyilatkozott: lehetségesnek tartja, hogy Magyarországon nem az annales ma ismert egésze, hanem talán csak ahhoz szolgáló, valamilyen előmunkálat (Vorstadium) fordult meg a krónikaíró(k) kezén.[5]

Domanovszky határozottabban foglalt állást. Kiadásának előszavában megírta: „ami az annales használatát illeti, az 1046. év említendő, amely határt szab a megelőző résznek; a magyar krónikaírók ui. eddig az évig használták ugyanolyan módon az évkönyvet, hogy világosan kitűnik: szószerinti idézeteket is vettek át belőle; 1046 után már semmiféle

[1] Die Interpolationen der Wiener Ungarischen Bilderchronik. Ung. Rundschau I. 771–799 és bevezető tanulmány a 14. századi krónikaszerkesztés kiadásához: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, (röv. SRH.) Edendo operi praefuit E. Szentpétery. I. Bp. 1937.

[2] Pl. W. Giesebrecht 1867-ben írt előszavában, ld. Annales Altahenses Maiores. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Hannoverae, 1891. XVII–XVIII. old., *A. Lhotsky:* Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. Graz–Köln. 1963 (MIÖG Ergänzungsband XIX) 173.

[3] Annales, id. kiad. XVII.

[4] Zur Kritik der Annalen von Altaich, Zeitschrift für österreichisches Gymnasial-Wesen. 1875. 491–511.

[5] *Lhotsky:* i. m. 173.

szószerinti megegyezés nincs, bár a magyar szerzők említenek műveikben olyan eseményeket, amelyekről az évkönyv szintén ír."[6]

Ez a megállapítás filológiai szempontból sarkigazságnak tekinthető. Igaza nemcsak az ellentétes felfogás[7] cáfolatából derül ki, hanem közvetlenül is igazolható, hogy a magyar krónika nem ismerte pl. az évkönyv 1055. évi feljegyzését. Az Altaichi Évkönyvekben ui. két és fél évtizeden át, 1036-tól 1060-ig szerepel Gebhard regensburgi püspök. Őt püspökké tételekor az évkönyv 1036. évi bejegyzése a trónon ülő császár, II. Konrád 'frater'-ának írja[8], 1055-ben pedig az akkor uralkodó III. Henrik 'patruus'-ának nevezi[9], jogosan és helyesen, mert Henrik II. Konrád fia volt. Gebhardot a magyar krónika is ismeri, ti. hosszan fejtegeti szerepét Henrik vértesi hadjáratában, amely a krónika szerint a magyaroknak Gebharddal szemben sikeresen alkalmazott hadicsele miatt vallott kudarcot. A krónika szintén megjelöli Gebhard és a vértesi hadjáratot vezető császár rokonságát: a püspököt Henrik 'frater'-ének írja.[10] Nézetem szerint a krónikás Gebhardot az évkönyv idézett, 1036. évi adata alapján teszi meg Henrik 'fráter'-ének. Ha a krónikás ismerte volna az évkönyv 1055. évi adatát, ennek nyomán Gebhardot nyilván III. Henrik *patruus*-ának titulálta volna, és nem követte volna az 1036. évi annales-adatot, amely szerint Gebhard az *akkor* uralkodó császárnak, Henrik *apjának* a 'frater'-e!

Ezért közvetlenül megerősítve látom Domanovszkynak azt a véleményét, hogy az évkönyv 1046-on túli előadása bizonyos hasonlóságok ellenére sem volt forrása krónikáink szövegének. Ezeknek a hasonlóságoknak a léte kétségtelen, vagyis bizonyos rokonság valóban fennáll az évkönyv 1046 utáni szövege és a krónikaelőadás közt. Fontos magyarázatul szolgál erre egyebek közt az, hogy az évkönyv 1046 utáni előadása gyakran követi, ismétli az 1046 előtti elbeszélés stiláris fordulatait és formuláit. Mivel az évkönyv 1046-ig terjedő elbeszélése közvetlen mintája volt krónikáink szövegének is, szükségszerűen keletkezett bizonyos stiláris hasonlóság az 1046-ig terjedő annales-szöveg két felhasználója: a magyar krónika és az 1046 utáni évkönyvszöveg közt. Az itt említett hasonlóságok azonban éppen keletkezésük körülményei miatt másodlagosak és közvetettek. Ezért nem is ítélhetők meg olyan módon, mint az évkönyv 1046-ig szóló elbeszéléséből származó, terjedelmes és közvetlen átvételek. Ennek a körülménynek fontos következményei vannak. Annyit mindenképpen jelent, hogy a krónika írójának *nem* állt rendelkezésére az annales a ma ismert, teljes terjedelmében, hanem csak 1046-ig terjedő elbeszélése. Vagyis más szavakkal: az 1073. év, amelyre az annales legkésőbbi bejegyzése vonatkozik, nem kezelhető az évkönyvet forrásul használó magyar krónika keletkezésének terminus post quem-jeként.

Domanovszkynak az volt a felfogása, hogy az évkönyvet a 11. századi, vagyis legkorábbi magyar geszta írója használta fel. Abból a tényből, hogy a krónika az évkönyv szövegét 1046-ig aknázta ki, Domanovszky a krónika 1046 körüli keletkezésére is

[6] SRH I. 335.

[7] *Hóman Bálint* pl. az évkönyv 1063-ig terjedő elbeszélésének hatását kereste a krónikában: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és 12–13. századi leszármazói. Bp. 1925. 81–84. E vélemény bírálatát ld. *Gerics József:* Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Ért. a tört. tud. köréből. Uj sorozat 22. Bp. 1961. 49–52.

[8] Id. kiadás 20.

[9] Uo. 51.

[10] SRH I. 347.

következtetett. Ilyen módon az évkönyv használatának kérdését összekapcsolta az első hazai gesta megírásának korával. Nézetem szerint az 1046 utáni évkönyv-feljegyzések krónikánkra gyakorolt befolyásának hiánya kétségtelenül a magyar forrás 11. századi eredete mellett szól, bár még nem indokolt belőle a magyar forrásnak közvetlenül 1046 utáni létrejöttére következtetni. Bizonyos terminus post quemnek 1046 valóban tekinthető, és pusztán az évkönyv felhasznált szövegének a krónikás általi megváltoztatásából terminus ante quem is állapítható meg. Ez esetben az Ausztria területét jelölő nevezetek váltakozásáról van szó.

Az említendő évkönyv-, illetve krónikahelyek értékeléséhez, és a belőlük meríthető érv megítéléséhez a történeti földrajz segítségét vehetjük igénybe.

Tudnunk kell, hogy a latin *Austria* név (melléknévi alakja: Australis) Ausztria jelölésére a forrásokban csak 1136-tól kezdve terjed el.[11] Helyette azelőtt *Marchia*-t vagy *regio orientalis*-t, az archaikus *Noricum*-ot, sőt *Bawaria*-t alkalmaztak. Ennek az utóbbi jelölésnek az volt az alapja, hogy egészen 1156-ig, Ausztriának őrgrófságból hercegséggé emeléséig, őrgrófjai a bajor hercegség alá voltak rendelve, és a hozzájuk tartozó területekkel együtt csak ekkor szakadtak ki Bajorország kötelékéből.[12] Földrajzi tekintetben ez a háttere az idézendő krónika-elbeszélésnek, amely az annales 1043. évi előadásán alapul. A krónika szerint Aba a békekötésről tárgyaló követséget küldött Németországba. „A császár azonban addig nem akart egyezkedni, amíg Bajorországba nem ér, hogy a béke kötésének részesei legyenek azok is, akiknek a magyarok jogellenesen sérelmet okoztak. A császár ezért Magyarország határvidékére ment, és elhatározta, hogy a következő napon megtámadja azokat az akadályokat, amelyekkel a magyarok a Rábca folyót elzárták. Közben Aba király követei kérték a császártól, hogy tűzzön ki megfelelő határidőt, hogy akkor (Aba) minden foglyot visszabocsásson hozzá és ezen kívül ajándékokat adjon. A császár tehát az ajándékoktól és egyéb, súlyosabb ügyektől indíttatva visszatért."[12a] A krónika előadásának az évkönyv 1043. évi feljegyzése[13] volt a forrása. Az annales itt Bavariát, Bajorországot nem említi. Szempontunkból az a lényeges mozzanat, hogy Bavariát itt a krónikás önállóan toldotta be, és a szöveget akként alakította át, hogy *önálló tevékenységének* eredményeként vált benne határossá Magyarország és a bajor föld, hogy a magyar határ nyugati oldalán a császár *Bavariá*ban áll. Ez a krónikás által teremtett beállítás, amely szerint *in Bavariam venire = venire ad terminos Hungariae,* a 11. századi tényleges helyzetnek tökéletesen megfelel, de annál kevésbé a 12. század közepinek.

Az Altaichi Évkönyvet felhasználó magyar krónikás eszerint még akkor működött, amikor Ausztria még nem volt Austria, hanem Noricum, illetve Bavaria, azaz a 12. század

[11] *A. Luschin von Ebengreuth:* Österreichische Reichsgeschichte des Mittelalters. Bamberg. 1914². 104.

[12] *Karl und Mathilde Uhlirz:* Handbuch der Geschichte Österreich-Ungarns, 1. Band. 1963². Graz–Wien–Köln, 309.

[12a] „Sequenti anno Aba rex missis legatis ad cesarem, que pacis sunt, querebat . . . Cesar vero noluit componere, donec in Bavariam veniret, ut qui per Hungaros iniuste lesi fuerant, composicioni pacis interessent. Venit ergo cesar ad terminos Hungarie et in crastinum expugnare disposuit obstacula, quibus Hungari fluvium Rabcha concluserant. Interim vero a legatis Abe regis rogatus est cesar, ut conpetentem terminum figeret, in quo omnes captivos ei remitteret et donaria insuper donaret. Cesar itaque allectus muneribus et aliis gravioribus negociis rediit." SRH I. 328–329.

[13] *Oefele* id. kiadása, 32–33.

közepe előtt. Szintén ennek a krónikásnak a szóhasználatát tartotta fenn Kézainak az a részlete, amely szerint I. Andrásról „azt mondják, hogy hadat viselt a *noricumiakkal*, csehekkel és lengyelekkel, akiket győztesen leverve három évig adófizetővé tett".[14] A *„Noricis"* szót a 14. századi krónikaszerkesztés jellemzően *Australes*-ra változtatta,[15] Kézai szövege alapján azonban kétségtelen, hogy az V. István-kori szerkesztés is a régies, eredeti *„noricumiak"* kifejezést tartalmazta.

A ránk maradt krónikaelbeszélés az annalesből átvett szövegbe három helyen toldotta be az *Austria* nevet.[16] Ezeket az Austria-előfordulásokat – az előbb ismertetettek szem előtt tartásával – nem az évkönyvet forrásul használó krónikásnak tulajdonítom, hanem későbbi átdolgozónak, aki a saját korára végbement átalakulásnak megfelelően behelyettesítette az illető földrajzi nevet. Az annalest felhasználó író működését ezért pusztán a krónika és az évkönyv-szöveg viszonyának vizsgálata alapján 1046 utáni, de az Austria-nevezet meghonosodását, vagyis az 1140-es éveket mindenképpen megelőző időre tehetjük.

Domanovszkynak az első hazai krónikaszerkesztés keletkezési korára vonatkozó véleményét abban az értelemben nyomós érvekkel lehet támogatni, hogy ezt a gestát a 11. század derekához aránylag közeli időben írhatták. Ebben a tekintetben olyan krónikarészekre hivatkozom, amelyekkel korábban már foglalkoztam, de régebbi elemzésük elmélyíthető.

2. 11. századi eredetű krónikaszerkesztés nyomára vezet a gesta 80. fejezetének a történeti földrajz szempontjából való vizsgálata.

Ebben a fejezetben arról van szó, merre veszik útjukat Vazul megvakítása után a száműzött András és Levente hercegek lengyel földről az 1030-as években ott maradó fivérük, Béla oldala mellől: „... Nem volt ínyére Endrének és Leventének, hogy Béla révén ... éljenek Lengyelország hercegénél ... Lodoméria királyához mentek, de nem fogadta be őket ... Innét a kunokhoz mentek tovább ... innen azután orosz földre vették útjukat."[17] András és Levente köztudomás szerint a kievi fejedelem udvarában talált menedéket. A krónikás tehát Rusciát Kievvel veszi azonosnak. Más tekintetben ennek a szövegnek az az érdekessége, hogy Lodoméria (a volhiniai Vladimirt) megkülönbözteti Rusciától, az orosz földtől. Ebből a szempontból a fejezet magában áll krónikáinkban: amennyire megállapítható, egyéb krónikahelyeink Rusciát (Rutheniát), az orosz földet egészen a Kárpátokig számítják, Lodoméria nem állítják szembe Rusciával. Így járt el mindenek előtt az V. István-kori szerző: IV. Béla megkoronázásával kapcsolatban a halicsi és lodoméria fejedelmet egyszerűen „az oroszok hercegének" nevezi.[18] Az az író, aki a vladimiri fejedelmet úgy címezte, fejedelemségét is minden bizonnyal az

[14] „... cum Noricis, Boemis et Polonis guerram dicitur tenuisse, quos superans debellando tribus annis fecisse dicitur censuales". SRH I. 178. A „Noricum exercitum" előfordulása az Annalesben 1044-nél: *Oefele:* id. kiad. 35.

[15] „Tribus ... annis Polonos, Bohemos et Australes Hungaris suis armis fecit censuales." SRH I. 344.

[16] SRH I. 326, 327 és 330. Nem az évkönyvből származó helyen: i. m. 342.

[17] „Displicuit autem Endre et Levente, quod per Belam apud ducem Polonie degerent ... iverunt ad regem Lodomerie, qui ipsos non recepit ... abinde ad Cumanos perrexerunt ... abhinc postea in Rusciam sunt profecti." SRH I. 336.

[18] „Daniel dux Ruthenorum" SRH I. 467.

orosz földhöz tartozónak tekintette. Kézai arról tud, hogy Lodoméria Oroszországban van.[19] *Rusciát* említ a krónika 1123-ban, 1151-ben és 1152-ben megállapíthatóan Vladimirba vezetett hadjáratról beszámolva, és *Rusciát* írja az 1099-ben Przemysl, 1092-ben pedig valószínűleg Trembovla fejedelme elleni had színtereként.[20] Az említett adatok ezért összességükben azt mutatják, hogy a 80. fejezet a Lodomeria – Ruscia szembeállítással mindazoktól a krónikaszerkesztésektől különböző, önálló szövegegységet képvisel, amelyek Lodomériának az 'orosz földtől' való megkülönböztetését nem ismerik. A fontos kérdés ezek után az, mit tud erről a megkülönböztetésről Oroszország történeti földrajza.

Az, amit a 80. fejezet latinul Ruscia-nak nevezett, oroszul kétségtelenül *Rusz*-nak, Russzkaja Zemlja-nak hangzott. E fogalom történetének A. N. Naszonov terjedelmes monográfiát szentelt.[21] Megállapításai szerint Rusz-nak, Russzkaja Zemlja-nak eredetileg a középső Dnyeper vidékét nevezték, és a kifejezés csak később vette fel az „összorosz" jelentést. Ez a középső Dnyeper-melléki territórium, a tulajdonképpeni Rusz, élén Kievvel, a kievi államnak területi központja és politikailag vezető magva volt. A kievi állam fennhatósága a Russzkaja Zemljén kívül más territóriumokra is kiterjedt, amelyeknek olyan helyi, saját központjai voltak, mint Rosztov, Novgorod stb.[22] A Rusz a 10–11. század fordulóján váltakozó szerencsével hosszú, kemény harcokat vívott a lengyelek ellen a vele nyugatról és délnyugatról határos vidékekért, mégpedig Beresztyéért és a nyugati Bug felső folyásának mellékéért. Kiev végül kiterjesztette uralmát mindkettőre, azonban Beresztye körzetének mégis másként alakult a sorsa. Beresztye ti. nemcsak a kievi állam hatalma alá került, hanem beolvasztották központi territóriumába, a Russzkaja Zemljába. Beresztye lett a kievi territórium, a Russzkaja Zemlja nyugati peremterülete.[23] Kiev mindent megtett, hogy ugyanilyen sorsra juttassa, tehát beolvassza a Ruszba a nyugati Bug felső vidékét is, azaz ne csak a kievi állam fennhatóságát ismertesse el. Ezek a kísérletek azonban a 11. században végig eredménytelenek voltak. A nyugati Bug felső vidékén a novgorodihoz, vagy rosztovihoz hasonló territórium jött létre. Ez volt a Vladimirnak nevezett volhiniai territórium. Naszonov szerint Volhinia territóriuma „nem a nem létezett, monolitikus Kievi Rusz széthullásának eredményeként keletkezett, hanem helyi viszonyok következményeként: arra az időre, amikor ide kiterjedt Kiev uralma, itt már megvoltak a városok, a földesurak helyi vezető osztályával, amely egyesítette, összetartotta a keleti szláv tivercek stb. által lakott területet ... Beresztyében helyi vezető erők létére nincs utalás."[24] A nyugati Bug felső folyásánál levő territóriumot tehát a jóval előbb végbement állam-jellegű integrálódás alapján saját centruma és uralkodó osztálya tartotta meg – Kiev főségének elismerése ellenére is – a Russzkaja Zemlja határain kívül. Beresztye beolvadását a helyi uralkodó osztálynak és a belső integrálódásnak a hiánya legalábbis nagyon megkönnyítette.

[19] „... in Rutheniam transierunt ... ibi a duce Lodomerie suscepti non fuissent." SRH I. 177.

[20] *Gerics:* i. m. 25 és 27–28.

[21] „Russzkaja Zemlja" i obrazovanyije territorii drevnyerusszkovo goszudarsztva. Moszkva. 1951.

[22] Uo. 7.

[23] Uo. 128–129.

[24] Uo. 130.

Naszonov 10–11. századi adatok alapján rekonstruálta a Ruszt a nyugati Bug felső folyásának területiumától a *kievi államon belül* elválasztó határvonalat. Eszerint ezen a területiumon az említett határtól délnyugatra feküdt Przemysl, Zvenigorod, Mikulin és Terebovl, nyugatra tőle Cserven, Szutejszk, Vladimir, Sepel, Luck, Peremil, Brod és Belz. A területet a 10–11. században érdekes módon eleinte „Cserveni városoknak" (Cservenszkije goroda) nevezték. Ez a jelölés önmagában is bizonyítéka Cserven helyi központmivoltának, valamint a vidék bizonyos belső kohéziójának.[25] Miután a területium Kiev fennhatósága alá került, új politikai központ keletkezett, és ezt Vladimirnak nevezték el, nyilván a kievi Vladimir fejedelem iránti tiszteletből.[26]

Kiev változatos eszközöket alkalmazott a beolvasztás érdekében. Evégett 1057 és 1078 között Volhiniának egyszerűen nem adtak fejedelmet, ami a tartomány és a Rusz közvetlen egyesítésének kísérletére vall. 1078-ban viszont Vladimir és a Russzkaja Zemljához tartozó Turov közös fejedelmévé tették Vszevolod kievi nagyfejedelem fiát, Jaropolkot. Ez az aktus nem Volhinia területét növelte, hanem önállóságát csorbította. Jaropolkot Vszevolod tulajdonképpen helytartójának szánta. Vladimir és Turov egyesítése nem bizonyult tartósnak. A Bug mellékén saját, külön fejedelmet akartak, még akkor is, ha Kiev alárendeltje. Vszevolod politikája az ottani előkelők makacs ellenállásába ütközött. Naszonov vladimiri „helyi környezetet" keres mind a Rosztiszlavics hercegeknek rokonuk, Jaropolk elleni, 1084. évi lázadásában, mind pedig azokban a „rossz tanácsadókban", akik 1085-ben eszközként használva Jaropolkot, lázadásra tüzelték apja, a kievi nagyfejedelem ellen. A nagyfejedelem végül engedni kényszerült: Jaropolk volhiniai fejedelem maradt, Turovba Szvjatopolk került.[27]

Kudarcot vallott tehát Vszevolod kísérlete Vladimirnak a Rusz-ba való beolvasztására. A középső Dnyeper-vidék fejedelmeinek, a Russzkaja Zemljának a viszonya Volhiniához és a délnyugati területiumokhoz a 11. században és a 12. század első felében Naszonov megállapítása szerint hasonló volt, mint a Rusz viszonya Novgorodhoz, Szmolenszkhez, vagy Rosztovhoz. A Bug-menti területiumtól ekkoriban Kiev tulajdonképpen vazallusi szolgálatok teljesítését követelte. Az orosz forrásokban a Russzkaja Zemlja nevezet a vizsgált vidékre csak a 13. században terjedt át.[28]

Vizsgálódásom kiindulópontja a 80. krónikafejezet eljárása volt, hogy ti. Lodomeriát megkülönböztette Rusciától, Rusciát viszont Kievvel azonosította. A 80. fejezet ezzel a beállítással magában áll, önálló szerkesztményt képvisel, mert más helyein a gesta Rusciát (Rutheniát) egészen a Kárpátokig számítja, és Rusciát ír Lodomeria helyett olyankor is, amikor bizonyíthatóan vladimiri eseményekről ad számot.

Szembesítve Naszonov kutatásainak vázolt eredményeivel a 80. fejezet Lodomeria–Ruscia ábrázolását, ez tökéletesen megfelel a volhiniai Vladimir és a Russzkaja Zemlja közt a 11. században ténylegesen fennállott viszonynak. A 80. fejezet ezért korai szövegegységet képvisel, annál a szerkesztménynél feltétlenül régebbit, amelyhez a 138. és 145. fejezet tartoznak. Ezek ti. Rusciába vezetett hadjáratokként írnak le 1099-ben a przemysli fejedelem ellen, 1092-ben pedig alighanem a terebovli fejedelem ellen viselt

[25] Uo. 130–131.
[26] Uo. 133.
[27] Uo. 134–135.
[28] Uo. 143–144.

hadakat.[29] Jó okunk van tehát a mai 80. krónikafejezetnek legalább a Lodomeriát Rusciától megkülönböztető és Rusciát Kievvel azonosító részeit a 11. századból eredeztetni. Ezen a fejezet 13. századi interpolálásának olyan jele sem változtat, mint a *Comani* népnév előfordulása.

3. A Domanovszky által megállapított 11. századi gesta megírásának terminus ante quem-je valamivel közelebbről is meghatározhatónak látszik a 90. krónikafejezet és a nagyobb Szent István-legenda egyik részletének rokon elbeszélése alapján. A 90. krónikafejezet III. Henrik 1051. évi vértesi hadjáratát, a legendarészlet II. Konrád 1030. évi Szent István elleni támadását írja le.

90. krónikafejezet

... A császár ... igen nagyszámú katonával Magyarországra jött ... Gebhard püspök Győrhöz ért, és levelet küldve Henrik császárnak, megkérdezte tőle, hol várakozzék rá. A levél vivőjét pedig Isten akaratából foglyul ejtették András király száguldói és hozzá vitték. Amikor azután Miklós püspök magyarázatából megértették a levél tartalmát, válaszlevelet írtak Gebhard püspöknek, egy (német) hospes által küldvén el. Ő pedig azt színlelve, hogy a császár küldötte, ilyen tartalmú levelet adott át Gebhard püspöknek: 'Tudd meg derék Gebhard püspök, birodalmunk súlyos, nagy ügyei késztetnek arra, hogy Magyarországról visszatérjünk Németországba ... Ezért rajta, igyekezz, és a hajók megsemmisítése után amilyen gyorsan csak lehet, Regensburgban találkozz velünk, mert neked sem biztonságos Magyarországon maradni.' Miután tehát ezeket megtudta, Gebhard püspök sietve menekült Németországba ... Ezért a császár látva, hogy ennyi és ekkora veszedelembe jutott ... azt mondta ... hogy ... a jövőben a magyarok királyának ... sohasem kísérel meg sérelmet okozni. De ha utódai közül valaki háborút indítana Magyarország meghódítására, a mindenható Isten neheztelését vonja magára, és átka sújtsa mindörökre.[30]

A nagyobb legenda
Konrád támadásáról (B kódex)

(A császár) tönkretévén a béke nyugalmát, azon volt, hogy egész Németország egybegyűjtött hadával ellenségként Magyarország határaira rontson. A király ellene ... összeszedte Magyarország minden katonáját. Előbb mégis ... Szűz Mária elé terjesztve sérelmeit ... bizakodva indult útnak az ellenség ellen. A következő napon a németek mindegyik vezéréhez követ érkezett mintegy küldetésben (Hartvik A C és B_2 kézirata e két utóbbi szót *elhagyja*, V_2 és M_1 változata pedig helyettük ezt írja: *gyors küldetésben*) a császártól, aki parancsot hozott nekik a hazavonulásra ...

A császár pedig övéinek ennyire hirtelen megfogyatkozásától megrettenvén, megkérdezve, hogyan is történt a dolog, látva, hogy visszavonulásuk tényleg megtörtént, (a nagyobb legenda M L és H kódexe a legutóbbi mellékmondat helyett ezt közli: *Mivel nem egyedül tudta, hogy visszavonulásuk híre igaz volt*, Hartviknál: *Mivel tudta, hogy a visszavonulásukat elrendelő követ valóban nem volt az övé*) nem kételkedett benne, hogy az igazhivő király reményének megerősítésére történt az Isten szándékából, és az Örök Bíró iránti félelemtől akadályoztatva, országának megtámadásától azután tartózkodott.[31]

[29] SRH I. 423–424 és 414.

A legendaváltozatok közül a legkorábbinak, a *B* kódexnek az előadása áll a krónikához a legközelebb. A krónikáéhoz képest a *B* kézirat szövege töredezett, kivonat-jellegű. Ezt a nagyobb legenda többi változata és Hartvik meghatározott, jellegzetes ponton egytől egyik javítgatja, bővíti és magyarázza. Ez a jellegzetes hely a krónikával leginkább rokon motívum, a *nuncius ceu missus ab imperatore* és szerepe. A követ maga, illetve a *nuncius* szó a *B* kódex részletében csak egyszer fordul elő.

A javítgatás eredményeként a nagyobb legenda későbbi kéziratai másodszor is használják a szövegben a *nuncius*-t, de másik jelentését, a *hírt* állítják előtérbe. Igy a *B* elbeszélését egyszerűen elrontották. Hartvik „helyesbíti" a dolgot annyiban, hogy a másodszori előfordulásnál is „követ" értelemben alkalmazza a *nuncius*-t. Ám ez a körülmény nem változtat azon, hogy a *nuncius* másodszori feltűnése a szövegben nem eredeti, hanem másodlagos, és ezen kívül Hartvik számos kézirata az első előfordulásnál megmásítja a *nuncius* originális szövegkörnyezetét, a *ceu missus*-t.

A bemutatott legendarészlet célja az olvasóban azt a meggyőződést kelteni, hogy István imájának nyomán csoda történt. A csodás elem hordozója a történetben „a mintegy a császártól küldött követ". Kilétét a *B* kódex nem határozza meg és nem aknázza ki az égi követként való szerepeltetésből a történet csodás hatásának fokozására kínálkozó alkalmat. Ezt csak Hartvik teszi meg egy beszúrással: a császár főként annak a felismerése miatt vonult vissza, hogy csapatainak hátrálását nem az ő követe (hanem nyilván égi hatalmaké) rendelte el. A Hartvik-legenda későbbi kéziratai még tovább mennek ezen az úton, és elhagyják a követnek a *B* kódexben olvasható jelzőjét, a „ceu

---

[30] A 90. krónikafejezet elbeszélése III. Henrik hadjáratáról:

„. . . Caesar . . . cum magna multitudine bellatorum . . . venit in Hungariam . . . Gebarth episcopus venit in Geurinum et mittens epistolam ad Herricum cesarem, sciscitabatur ab eo, ubi deberet ipsum expectare. Is autem, qui ferebat litteras, Deo sic volente, captus est a latrunculis Andree regis et ad eum ductus. Cumque Nicolao episcopo interpretante tenorem litterarum percepissent, rescripserunt episcopo Gebarth litteras, quas per quendam hospitem ei miserunt. Ille autem simulans se a cesare missum, obtulit litteras Gebarth episcopo talia continentes: „Noveris optime Gebarth episcope, quod magna et ardua negotia nostri imperii nos ab Hungaria in Teutoniam redire compellunt . . . Ergo age, festina et destructis navibus, quam citius poteris, nobis Ratispone occurras. Nec enim tibi tutum est in Hungaria commorari." His itaque cognitis Gebarth episcopus festinanter fugit in Teutoniam . . . Cesar ergo videns tot et tantis periculis se esse perplexum, . . . dicebat . . . quod . . . numquam amodo regem Hungarorum . . . ledere attemptaret. Sed etiam si quis de successoribus suis ad debellandam Hungariam arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret." SRH I. 347–349.

[31] A nagyobb legenda *B* kódexe Konrád támadásáról:

„. . . (Imperator) destructa pacis tranquillitate totius Teutonie manu coadunata Pannoniae terminos hostiliter conatus est invadere. Contra quem rex . . . armatos totius Ungarie contraxit. Prius tamen . . . virgini . . . Marie iniurias commendans . . . fiducialiter adversus hostem iter arripuit. Altera mox die nuncius ad unumquemque ducem Germanorum in castra ceu missus (Hartvik A C és B_2 kézirata egyszerűen elhagyja a *ceu missus*-t, V_2 és M_1 kézirata *celeriter missus*-t ír helyette) ab imperatore venit, qui eis redeundi mandatum detulit . . .

Imperator vero suorum tam repentina perterritus defectione, sciscitans, qualiter res facta fuerit, cernensque reversiones eorum fuisse veraciter, (M L és H változatok: cum nuncium reversionis eorum non solus [solus helyett Hartvik: suum] fuisse veraciter sciret,) per consilium divinitatis ad corroborandam regis fidelissimi spem factum non dubitavit." – A nagyobb legenda előadása SRH II. 389–390. old., M L és H változata 390. old. ** jegyzet, Hartvik szövege 423–424. old., kéziratainak említett, eltérő olvasatai 424. old. x és + jegyzet. A kódexek ismertetése: 369–375. old.

missus"-t. Ezzel még határozottabbá teszik az olvasó benyomását: a „császártól" jött követek igazában mennyei megbizatást teljesítenek. Vagyis a szöveg csoda benyomását keltő hatása, hagiografikus jelleg abban az arányban növekszik, amilyenben távolodik a *B* kódex előadásától, és messzebb kerül az abban olvasható, eredeti *nuncius ceu missus ab imperatore* beállítástól.

A B kódexnek ez a kitétele azonban a legközelebbi rokonságban van a 90. krónikafejezetnek a Gebhard püspökhöz levelet vivő *hospes . . . simulans se a cesare missum esse* motívumával. Nem kétséges, hogy a két kifejezés között genetikus kapcsolat van. Csak az kérdéses, vajon a krónika, vagy a B kódex passzusa az eredeti. A szövegfejlődésnek a Szent István-legendáknál megfigyelt iránya meglehetős biztonsággal amellett szól, hogy a *nuncius ceu missus ab imperatore* idegen test, egyenetlenül eldolgozott, elsimítatlan csomó a legenda szövetében. *Valamennyi* legendaváltozat ui. ennek a legendaszövegbe való jobb beleillesztésével bajlódik, a variánsok nagy számának tanúsága szerint azonban korántsem teljes sikerrel. A *nuncius* jelenléte a legendában eszerint *nem* eredeti, hanem a krónikából átvett motívum, amely annál jobban simult a legendához, minél távolabb jutott a profán históriában, a krónikában olvasható alakjától. Az eldolgozatlanság magyarázata alighanem az, hogy a legenda maior szövegezője a krónikából vette át a követ-motívumot, amely ott sikerült hadicsel része. A követek égi eredetéről a nagyobb legenda tulajdonképpen nem mer beszélni, és a császár elvonulásának magyarázatánál sem ír le olyasmit, mint Hartvik, hogy ti. Konrád éppen a követek nem általa küldött voltát tekintette égi jelnek. Ez a hallgatás annak lesz a következménye, hogy a legendaszerző a maga korában jól ismert *evilági* történetet vett át művébe, „csodává szellemítette" a 90. fejezet leírását, és mennyei hatalmakkal ismételtette meg István érdekében a krónika szerinti hadicselt. Ezt az átvételt, úgy látszik, kissé rossz lelkiismerettel és gátlásosan tette meg, s ezért átallotta András és Béla cselének teljes „szakralizálását". Habozása, a hadicsel „szakralizálásánál" tanúsított aggodalmaskodása szinte tettenérhetővé teszi a legendaszerzőt, amint a motívumot átemeli művébe és mutatja, hogy *máshonnét* merített elemet használ fel a csoda megörökítésénél. Az égiek profanizálásától való félelme tarthatta vissza attól, hogy a követjárást nyíltan mennyei jelnek minősítse, s még a császárral se láttasson a követjárásban földöntúli beavatkozást. Erre a változtatásra csak Hartvik szánta el magát. A kronológiára jellemző és a krónika elsőbbségét határozottan bizonyító tény az, hogy a nagyobb legendának és Hartviknak a 11. századtól időben távolabb eső kéziratai rendre elrontják és kihagyják a legendának a 90. krónikafejezet előadásával leginkább rokon motívumait. Biztos jele ez annak, hogy a közfelfogás szerint 1080 táján keletkezett nagyobb István-életrajz már krónikaszerkesztést használt forrásul.

III.

Röviden áttekintettem azokat a legfőbb megállapításokat, amelyek Domanovszkynak az Árpád-kori elbeszélő forrásokra vonatkozó kutatásaiból nézetem szerint a jövő szakirodalma számára meg nem kerülhető és szilárd kiindulópontul szolgálnak. Ezen kívül igyekeztem kiegészíteni leglényegesebb eredményei közül némelyiknek a bizonyítását.

Munkásságának eredményei közt természetesen vannak olyanok is, amelyeket a forráskritika fejlődése megítélésem szerint meghaladott és módosításukat tette szükségessé.

Közülük első helyen a hun történet szerzőségéről folyt vitát kell említeni. A hun krónika írójának Domanovszky az V. István-kori szerzőt tartotta. Horváth János kutatásai azonban arról győznek meg, hogy a hun krónikát Kézai művének kell tekintenünk.[32] Horváth megállapításaival teljes összhangban vannak Szűcs Jenő elsősorban eszmetörténeti szempontú vizsgálatai.[33]

Krónikáink egymással való összefüggéseinek egyik lényeges kérdése Anonymus és a többi geszta rokon szövegrészleteire vonatkozik. Domanovszky a szövegrészletek rokonságát azzal magyarázta, hogy P. mesternek és a többi gesztának régebbi szerkesztmény volt közös forrása, ahonnét a hasonló részletek származnak. Felfogása szerint a későbbi krónikaszerzők nem ismerhették Anonymus munkáját. Györffy György terjedelmes és meggyőző érvelést szentelt annak igazolására, hogy a 13. századi krónikás ismerte és használta P. mester művét,[33a] Horváth János pedig a maga bonyolultságában tárta fel az Anonymus és a többi geszta közti kapcsolat kölcsönösségét, kétoldalúságát. Az egyik vonatkozásnak, vagyis P. mester többi krónikánkra gyakorolt hatásának bizonyítékaként Horváth Isidorus Hispanensis egyik szövegrészletére hivatkozott. Ezt a részletet Anonymus, a hun történet Kézainál fennmaradt szövege és 14. századi szerkesztésű változatai is tartalmazzák, csakhogy korántsem azonos mértékben. Éppen ennek a körülménynek van szövegkritikai értéke.

Isidorus szerint tudniillik a jogtudósok „megszerkesztve kiadták a római jog institutioit, hogy *a pereskedők jogvitáit és pereit ezek alapján intézzék el*" („institutiones civilis iuris compositas ediderunt, quibus dissidentium lites contentionesque sopirent"). Anonymus művének 53. fejezetében rektorokat neveztek ki, „hogy a szokásjog alapján *a pereskedők jogvitáit és pereit ők intézzék el*" („... qui moderamine iuris consuetudinis dissidentium lites contentionesque sopirent"). P. mester tehát Isidorus definícióját pontosan beledolgozta munkájába.

Kézai a hun történet 7. fejezetében az Isidorus-részletet *megrövidítve* közli: „kineveztek ... egy rektort ... hogy bíráskodjék a közös hadsereg felett, *a pereskedők jogvitáit intézze el,* büntesse meg a gonosztevőket, tolvajokat, rablókat" („Constituerunt ... rectorem unum ... qui communem exercitum iudicaret, *dissidentium lites sopiret,* castigaret malefactores, fures et latrones").

A hun történet Budai és Képes Krónika-beli változatának 7. fejezete a Kézainál amúgy is megrövidített Isidorus-idézet szórendjét is átalakította: „Kinevezve ... egy rektort, ... hogy *intézze el a pereskedők jogvitáit,* a tolvajokat, rablókat és gonosztevőket pedig büntesse meg" („Constituentes rectorem unum ... qui *lites sopiret dissidentium,* fures et latrones ac malefactores castigaret").

Horváth ebből levonta a vitathatatlan következtetést: „Mivel Anonymus szövege szó szerint egyezik Isidorusével, Kézai pedig már megrövidíti a meghatározást, a Budai és Képes Krónika szövege meg a lerövidített szövegnek még a szórendjét is felforgatja, világos, hogy ez a definíció Anonymus révén került be krónikairodalmunkba, onnan

[32] Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 350–393; A hún történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 67. 1963. 446–476.

[33] Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. Századok, 107. 1973. 569–643, és 823–873.

[33a] Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 44–46, 140–146.

került Kézai hun történetébe már csonkultan, s e csonkult meghatározás a bővebb szövegezésekben még tovább variálódott."[34]

Anonymus és a többi fennmaradt gesta szövegkapcsolatainak másik vonatkozását, ti. P. mester és a többiek számára közös forrás létét Horváth az Álmos vezér születését és a turul-jelenetet rokon módon előadó részek elemzésével mutatta be. Horváth ezirányú vizsgálatai ti. arra az eredményre vezettek, hogy ha az Emese álmáról szóló krónika-előadásról leválasztjuk az Anonymus alapján történt kiegészítést, akkor megkapjuk azt az aránylag egyszerű szöveget, amely itt Anonymus kiindulópontja is volt, és amelyet a belőle sarjadt Anonymus-elbeszéléssel valószínűleg az V. István-kori krónikás egyesített a krónikában ma is olvasható szöveggé.[35]

Állást foglalt Domanovszky a krónikának és a Gellért-legendának Árpád-kori forrásaink története szempontjából annyira fontos viszonyáról is. Ugy ítélte meg, hogy a krónika több helyen is vett át jelentős részleteket Gellért püspök nagyobb legendájából. Horváth János több ízben is behatóan foglalkozott a kérdéssel, és nézetem szerint megnyugtatóan igazolta a krónikaszöveg eredetibb voltát.[36]

Horváth János meggyőző előadásához némi kiegészítést lehet fűzni, szövegkritikai természetű megfontolásokat hozva fel igaza mellett, főként Gellért vértanúságának leírásából.

Gellért-legenda	Krónika
Miután pedig a pesti révhez értek, öt elvetemült ember, Vata és bűntársai ... a püspökökre és társaikra rontottak. (Cumque autem ad portum Pesth venissent, ecce quinque viri impii, Vata et complices eius ... irruerant in episcopos et in socios eorum.)	Miután pedig a mondott révhez értek, ime elvetemült emberek, mármint Vata és bűntársai rontottak a püspökökre és minden társukra. (Cumque ad predictum portum venissent, ecce viri impii scilicet [V_5: videlicet] Vata et complices sui ... irruerunt in episcopos et in omnes socios eorum.)

A legenda szövege egyszerűen rossz, a benne levő számjelző (öt) értelmetlenné teszi. Gellértnek és társainak a gyilkosa az egész pogány tömeg volt, nemcsak az *öt* ember (Vata és négy cinkosa). A legenda ominózus számneve, a *quinque*, a krónika hibátlan előadásának elrontásával, tévedés alapján leírt római számból keletkezett: bizonyára a következő szó, a *viri* kezdőbetűjének elnézése, illetve tévedés folytán római ötösnek való nézése útján, vagy azért, mert esetleg a V_5 kódex variánsa, a *videlicet* az eredetibb, s ennek a rövidítése is okozhatta a félreértést.[37] Ezen a helyen igen könnyű belátni a krónikaszöveg

[34] Irodalomtörténeti Közlemények, id. h. 454.

[35] Stílusproblémák, 15–17. Emese álma Anonymus előadásában: SRH I. 38, a krónikában SRH I. 284.

[36] Stílusproblémák, 177–179. A Gellért-legendák forrásértéke, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 13. k. 62–80, A Gellért-legendák keletkezése és kora, a Horváth János és Székely György szerkesztette tanulmánykötetben: Középkori kútfőink kritikus kérdései (Memoria Saeculorum Hungariae), Bp. 1974. 147–163.

[37] A szövegeket ld. SRH II. 502. ill. I. 340, a V_5 variánsa 340. old. C' jegyzet.

eredeti voltát, a legendaíró szinte a szemünk előtt rontja el a *quinque* számnév beiktatásával a krónikaelbeszélést.

A következő két esetben a legendaíró nem tette értelmetlenné a krónikaszöveget, hanem közismertebb szóval helyettesítette a krónika korántsem evidens jelentésű szavát.

a) „... lóhúst kezdtek enni és egyáltalán gaztetteket véghezvinni" („... ceperunt comedere equinas pulpas [legenda: carnes] et omnino pessimas facere culpas [legenda: et omnia pessima et enormia opera facere et exercere]").[38]

b) „Láttam Urunkat Jézus Krisztust, amint szentséges ... anyja székén [legenda: anyja ölében] ült" („Vidi ... Dominum nostrum Ihesum Christum in pluteo [legenda: gremio] sanctissime matris sue ... sedentem").[39]

A krónika középkorban sem közismert jelentésű szavainak, a *pulpa*-nak és a *pluteus*-nak a legendabeli, közkeletű *caro*-val és *gremium*-mal való pótlása biztos jele a krónika elsőbbségének a legendával szemben.

Domanovszky megállapításai közül tehát módosítani kellett a hun történet szerzőjére, az Anonymus és a többi gészta viszonyára, továbbá a krónika és a Gellért-legenda kapcsolatára vonatkozókat.

*

Árpád-kori krónikakutatásai során Domanovszky Sándor a szövegkritika módszerével érte el úttörő eredményeit.

Az elbeszélő források, köztük a krónikák is, kétségtelenül csak oklevélben szegény korokra nézve elsődleges fontosságú kútfői történelmünknek. Ez a szerepük az oklevelek számának gyarapodásával háttérbe szorul, de a krónikák ennek ellenére sem iktathatók ki a törvényekben és oklevelekben egyébként gazdag 13. és 14. század forrásai közül sem. A mostanában megélénkülő eszmetörténet szintén fontos kutatási területet talált krónikáinkban, s a folklór meg az irodalomtörténet is újult figyelemmel fordul hozzájuk. Ezek a körülmények azt mutatják, hogy a krónikákkal való foglalkozás jogosult is, időszerű is mind a mai napig. Az ilyen foglalatosság eredménye, a történeti rekonstrukció szilárdsága, maradandósága, vagy légvár-szerűsége, délibábossága azonban sokban a kutató módszerén múlik. A Domanovszky által alkalmazott módszer ezért nem vesztette el fontosságát a maga helyén. Eredményes felhasználásának szép példáit láthattuk az oklevéltanban is.[40] Bizonyosra vehetjük tehát, hogy jelentőségét ez a módszer meg fogja tartani mindaddig, amíg csak igény lesz a krónikákkal való tudományos foglalkozásra.

[38] A krónikaszöveg: SRH I. 338, a legendáé: SRH II. 501.

[39] Krónika: SRH I. 340, a legenda: SRH II. 502. A *pluteus* magyarázata: „Aus den Glossen (CGIL V. 655,26 *pluteum* scamnum, V. 74,10 pl. sedile grammaticium, II. 153,33 *ἀνάκλιτον*) ergibt sich, dass sich ... synecdochisch pluteus zur Bedeutung *„Sitz mit Lehne'*, daher 'Bank', 'Grammatikersitz, Studiersessel', 'Lehnstuhl' entwickelt hat". *Pauly-Wissowa:* Real-Encyclopädie der klassichen Altertumswissenschaft, hrg. von Konrad Ziegler, 41. Halbband, 1951. 988. hasáb. – A krónika „in pluteo matris" részlete különféleképpen fordítható: közvetlenül „anyja székén" jelentésben, de nem zárható ki az „anyja karjában, mintegy székén" értelmezés lehetősége sem. Az ilyen összefüggésben igen ritka *pluteus*-t a legenda egyszerűen azonosnak vette a „gremium"-mal.

[40] Pl. Kumorovitz Lajos értekezése: Tanulmányok Budapest múltjából. 19 (1972). Bp. 7–35.

Й. Герич:

ШАНДОР ДОМАНОВСКИ, ЗАСТРЕЛЬЩИК ПО ИССЛЕДОВАНИЮ ХРОНИК ЭПОХИ ДИНАСТИИ АРПАДА

(Резюме)

Отмечая столетие со дня пождения Шандора Домановски, вспоминающее аотомство оглядывает на него и как на мастера критики эпических источников эпохи династии Арпада. Применяемое им критико-филологический метод привел к основополагающим, состоятельным и в наши дни выводам, и это предоставило возможность Домановски образцово издать средневековые хроники Венгрии. (См. Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, Bp. 1937–38. vol. I–II.) (Там же: обильный обзор на латинском языке о результатах исследований Домановски.) Основным принципом издания являлось осознание того, что варианты сохранившихся хроник все могут быть включены в рукописную группу или Иллюстрированной хроники, или Будской хроники. Текст Иллюстрированной хроники основывается на тексте, сохранившемся в группе другой хроники, и это было дополнено им на основе рассказов хроник XI–XIII вв. Домановски опровергнул ходячее мнение – которое раньше в Венгрии было общепринятым, но за границей и ныне погвляется порой – по которому первоисточником средневековых венгерских хроник были „Деяния венгров", написанные около 1285 г. Шимоном Кезаи. О произведении Кезаи выяснилось, что оно основывается на утраченном труде неизвестного хрониста, написанном около 1272 г., этот труд был источником венгерской истории, сохранившейся в Будской хронике и в ее вариантах.

В ходе своих исследований Домановски сделал важные выводы относительно историографии Венгрии XI–XII вв. Тексты Будской и Иллюстрированной хроник сохраняют значительные фрагменты произведений тех хронистов; которые в то время работали, но в наше время лично уже неизвестны.

С точки зрения критики текста существенным является тот вывод Домановски, что текст Алтайхских анналов, как общеизвестно, был источником венгерской хроники, но венгерским хронистом был использован не ныне известный, полный текст Анналов. Из тех записей Алтайхских анналов, влияние которых можно обнаружить в тексте хроники, ипоследняя относится к 1046 году. По мнению Домановски, это обстоятельство имеет немалое значнсие с точки зрения датировки венгерской хроники, использовавшей Анналы источником, так как в последней записи Анналов говорится о событиях 1073 г. Значит венгерский хронист не знал Анналов в целом, поэтому период его деятельности Домановски относит к XI веку. В данной статье высказано несколько новых аргументов за существование венгерской хроники XI в., установленной Домановски. Кроме этого дается краткий обзор о тех важнейших вопросах, по которым исследования с течением времени модифицировади выводы Домановски. Так например, в настоящее время – главным образом в результате исследований Яноша Хорвата младшего – автором истории гуннов уже считается вообще Шимон Кезаи. „Деяния венгров" безымянного писаря короля Белы; мастера П., счиаются известными уже до деятельности хрониста короля Иштвана V, а сходство, близость объемистых отрыков этой хроники и жития Геллерта объясняется тем, что автор жития Геллерта использовал хронику источником.

J. Gerics:

SÁNDOR DOMANOVSZKY, PRÉCURSEUR DES RECHERCHES CONCERNANT LES CHRONIQUES ÉCRITES À L'ÉPOQUE DES ARPAD

(Résumé)

A l'occasion du centenaire de sa naissance la postériorité remonte à Sándor Domanovszky comme au spécialiste de la critique des sources narratives. La méthode critique et philologique employée par lui est même aujourd'hui valable et avait pour résultat des constations fondamentales, et tout cela a rendu possible la publication exemplaire des chroniques médiévales hongroises pour Domanovszky. (A paru in Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, Bp. 1937–38. T. I–II. Ibid. un résumé complet en latin concernant les résultats des recherches y relatives de Domanovszky.) Le principe fondamental de la publication était la reconnaissance que les variantes de chroniques conservées peuvent être toutes rangées dans la groupe de manuscrit de la Chronicon Budense ou de la Chronicon Pictum Vindobonense. Le texte de la Chronicon Pictum Vindobonense se fonde au texte conservé dans l'autre groupe de chronique, et elle a complété ce texte de la matière des récits de chronique venant du XI–XIIe siècles. Domanovszky a refuté la conception à l'étranger toujours rapparaissante et autrefois populaire en Hongrie également que la Gesta Ungarorum du Maître Simon Kézai qui a déployé ses activités vers 1285, était l'ancêtre des chroniques médiévales hongroises. Il nous a prouvé des oeuvres de Kézai que ses oeuvres se fondent à l'ouvrage déjà perdu de nos jours d'un chroniqueur écrivant vers 1272, et l'ouvrage de cet auteur inconnu était la source de la Chronicon Budense et de l'histoire de Hongrie conservée par ses variantes.

Au cours de ses recherches, Domanovszky a fait des constatations importantes concernant l'historiographie hongroise au XI–XIIe siècles. Dans les textes de la Chronicon Budense et dans ceux de la Chronicon Pictum Vindobonense sont conservés des fragments importants des oeuvres des chroniqueurs aujourd'hui déjà inconnus, déployant leurs activités à l'époque.

Du point de vue de la critique de texte a une grande importance la découverte de Domanovszky que le texte des Annales Altahenses – comme il est connu – était la source de la chronique hongroise, mais le chroniqueur hongrois n'a pas employé le texte complet et aujourd'hui connu des Annales, mais un autre. Parmi les mentions des Annales Altahenses, la dernière dont l'influence peut être démontrée dans le texte de la chronique, se rapporte à l'année 1046. Selon Domanovszky, du point de vue de la datation de la naissance de la chronique hongroise employant pour source les Annales, ces circonstances ont une importance extrême. A savoir, les dernières nations des Annales se rapportent aux événements de l'année 1073. Par conséquent, le chroniqueur hongrois n'a pas connu l'entier postérieur des Annales, et ainsi Domanovszky date l'époque de son activité au XIe siècle. L'étude donne quelques nouveaux arguments qui prouvent l'existence de la chronique hongroise datée par Domanovszky aussi au XIe siècle. Ensuite l'étude résume brièvement les questions les plus importantes concernant lesquelles les constatations de Domanovszky sont modifiées par les recherches des temps plus modernes. Et ainsi – surtout se fondant aux recherches de János Horváth cadet – en général, on considère Simon Kézai comme l'auteur de l'histoire des Huns. On suppose que le chroniqueur vivant à l'époque du roi István V connaissait la Gesta Ungarorum du maître P, notaire anonyme du roi Béla. La ressemblance, la parenté de vastes parties de texte de la chronique et de la légende de St. Gérard s'explique par le fait que l'auteur de la légende de St. Gérard a utilisé comme source la chronique.

Csapodi Csaba:

TÖRTÉNÉSZHAGYATÉKOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK KÉZIRATTÁRÁBAN

III.

25.

DOMANOVSZKY SÁNDOR

1877–1955

A budapesti egyetemen a magyar művelődéstörténet tanára. Főleg középkori krónikáink kritikájával, gazdaságtörténettel és József nádorral foglalkozott. Tanítványai irányításával megkezdte a rendszeres mezőgazdaság- és jobbágyságtörténeti kutatásokat. Tudományszervező és a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatainak kiépítésével kapcsolatos munkássága is nagyon jelentős volt. Három évtizedig a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, ugyancsak 30 évig a Századok szerkesztője. Az MTA és külföldi akadémiák, tudományos szervezetek tagja. (Léderer Emma: Domanovszky Sándor. Századok 1955. – Juhász Lajos: Domanovszky Sándor műveinek jegyzéke. Domanovszky emlékkönyv. Budapest 1937.)

Hagyatékát ajándékképpen kapta meg a MTAK 1955-ben.

Kézirattári jelzete: Ms 4517–4538.

Életrajzi anyag: Személyi iratai (Ms 4517/1–64). – Akadémiai működésével kapcsolatos iratok (Ms 4517/65–135). – Egyetemi tanári működésével kapcsolatos iratok (Ms 4517/136–357, 4518/1–57). – Működése a Comité International des Sciences Historiques-ben (Ms 4518/58–109, 4519, 4520, 4521/1–20). – Működése a Magyar Történelmi Társulatban (Ms 4521/21–278). – A „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez" sorozattal kapcsolatos iratok (Ms 4521/279–307). – A Századok szerkesztésével kapcsolatos iratok (Ms 4521/308–311). – Az Orsz. Ösztöndíjtanácsbeli működésével kapcsolatos iratok (Ms 4522/1–37). – A béketárgyalásokkal kapcsolatos iratai (Ms 4522/38–73). – Egyéb működési iratok (Ms 4522/74–91).

Levelezés: Domanovszky Sándorhoz írt levelek: (Ms 4522/110–4528/165). Áldásy Antal (3), Alexander Bernát, Alföldi András (12), Alföldi Andrásné, Alszeghy Zsolt (3), Albrecht fhg., Albrecht Gyula, Albrechtné Fischer Gréti (3), Amantos, Andress Fr. (4), Andrup (2), Angyal Dávid (85), Angyalffy Sándor (3), Ányos Lajos (5), Áprily Lajos, Asbóth Oszkár (2), Asztalos Miklós (2), Auner Mihály (2), Aunerstode, Bajuszné Kossányi Edit, Bakács István (5), Bakay Lajos (4), Balanyi György (6), Balassa Bruno (6), Balassa László, Balassa Márton, Balfons (2), Baló József (2), Balogh Ernő (2), Balogh Jenő (3), Balogh Jolán, Balogh József (13), Bánlaky József, Bánkuti Dezső (2), Barabás Samu, Bárány Istvánné, Baranyai Béla (19), Baranyai Béláné (5), Baranyai Lipót (2), Baranyay Zoltán (4), Baráth Tibor (93), Barta István, Bartók György, Bartók Imre, Bartoniek

Emma (7), Bartucz Lajos, Bassola Zoltán (2), Bauer, Baynes, Bech J., Békefi Remig (3), Belák Sándor (2), Belitzky János (4), Benda Kálmán (2), Bendefy László (2), Berlász János (2), Berlász Jenő (9), Bernát Gyula (2), Bernát István (2), Berta László, Bertolini, Berzeviczy Albert (3), Beyer H., Bezard Y., Beznák Aladár (2), Bierbauer Virgil (2), Bierbauer Virgilné, Birkás Géza, Bisztray Gyula, Bitera Károly, Bitera Miklós, Bittner L. (12), Bleyer Jakab (5), Bloch M. (7), Bobula Ida (2), Bodnár János (2), Bókay János (4), Boldur A., Bolgár Ferenc (2), Borsiczky Béla, Botta Andor (2), Bonne (4), Brackmann, Brandi Karl (5), Brandt Otto (3), Breyer István, Broly Tivadar, Bruckner Győző (15), Brugmans, Brunel (8), Brunswik György, Bud János (2), Buday László, Budó Jusztin, Bülow, Bujak (2), Burger Károly (2), Carlgren, Casanova E., Cavaignac, Caderberg Arno, Colenbrander (2), Columbia Egyetem, Concha Győző, Cotek Ernő, Courteault, Craemer, Cutulo (6), Csáky István, Csanádi püspöki hivatal, Csánki Dénes (9), Csánki Dezső (20), Csányi Károly, Csapodi Csaba (5), Császár Elemér (3) Császár Elemér, Császár Mihály, Csepeti Péter, Cserenyey Jenő (3), Csóka Lajos (3), Csüry Bálint, Czakó Elemér (16), Czettler Jenő (3), Dabrowski Jan (21), Darás Gábor, Darkó Jenő (2), Darnay Kálmán, Deér Ödön, Deér József (11), Dékány István (2), Dembinski (8), Deng Géza (2), Denhoff Antal (3), Depreaux A. (7), Deprez (2), Diehl M.(2), Dittrich Vilmos (3), Divéky Adorján (70), Dobay Géza (3), Dohnányi Ernő (2), Domanovszky Ákos (2), Domanovszky Endre, Domanovszky György (2), Dopsch Alfons (7), Dölger Fr., Döller Antal (3), Dőry Ferenc (2), Dudich Endre, Éber, Eckhart Ferenc (34), Eckhardt Sándor (2), Egyetemi Nyomda, Ehrke, Eisenmann Louis (2), Elekes Lajos (2), Elze W., Ember Győző (2), Entz Béla, Entz Géza (12), Entz Géza (2), Enyvvári Jenő (2), Eperjessy Kálmán (2), Erdey-Grúz Tibor (3), Erdélyi László (4), Erdélyi Pál (4), Ernszt Sándor, Erzsébet fhgnő, Éry Emil (3), Esterházy Mária (15), Esterházy Móric, Esterházy Pál (6), Étienne E., Fabinyi Tihamér (2), Farkas Gyula (12), Farkas László, Fazekas Jenő, Fehér Géza id. (15), Fehér Géza ifj., Fejérpataky László (6), Fekete Lajos (2), Fekete Nagy Antal (3), Fellner Frigyes, Ferenczi Zoltán (2), Fest Aladár, Fetter Klára (5), Fettich Nándor (4), Fidele P., Finánczy Ernő (2), Fincke H., Finkey Ferenc (3), Fittler János, Fitz József, Fleischer Gyula (3), Florovsky, Fludorovits Margit, Fludorovits Jolán (2), Föglein Antal, Förster Aurél (15), Fraknói Vilmos (3), Franklin Társ., Franz Eugen (6), Frenyó Lajos (3), Freyer H., Friis Aage (4), Fügedi Erik (5) Fülei Szántó Endre (2), Gagliardi Emma, Gagliardi Ernst (5), Gajzágó László (3), Gáldi László (22), Galla Ferenc (2), Gálos Rezső (2), Gams, Ganshof (4), Gárdonyi Albert (13), Gerendás Ernő (6), Gerevich Tibor (2), Gerke D., Gerke Fr. (2), Geszler Ödön, Glaser Lajos (2), Glattfelder Gyula, Glatz Edit, Glatz Ernő, Glatz Ernőné, Glatz Oszkár, Glotz G., Godlewski (8), Goldberger L. (3), Gombocz Endre (3), Gombos Albin (13), Gombosi Ottó (2), Gorka Sándor (2), Gould Romola, Göllner Károly id. (6), Göllner Károly ifj., Gömöri Laiml L., Gragger Róbert, Grósz Emil (12), Grotz L. (6), Gulány Zoltán (2), Gundel Károly, Guoth Kálmán (2), Gyalokay Jenő (15), Györffy György, Györffy István, Győry János (7), Győry Tibor (5), Gyulay Ágost, Gyulay Tibor (2), Haász Aladár, Hajdu János (9), Hajdu László (8), Halasy Nagy József, Hajnal István (118), Hajnal József, Halden Jenő, Halphen (2), Hamvas József, Hanák Péter, Handelsmann M. (3), Hankiss János (9), Harajda János, Haraszti Emil (7), Hárich János (4), Harrer Ferenc (2), Hartman, Hartnagel [Hartay] Alice (2), Hauptmann Ljudmill, Hédi Jenő (10), Hegedüs Lóránt (12), Hegedüs Zoltán, Heinlein István (3), Héjja Pál (2), Hekler Antal (3), Helbing Ferenc (8), Helbing László, Heller

Farkas (7), Herczeg Ferenc (2), Herczeg Sándor, Herzog Ferenc (2), Herzog József (5), Hermann Egyed, Hessel Alfred (2), Hetényi Imre (5), Hintze Ottó, Hodinka Antal (3), Hollán Sándorné (2), Holtzmann R. (8), Holub József (50), Hóman Bálint (30), Hoór Tempis István (23), Hoppe (2), Horváth Géza, Horváth Győző, Horváth János (4), Horváth Jenő (15), Huismann (2), Huizinga (2), Hunyady Ferenc (2), Huszár Béla, Huszár Károly (2), Huszti József (6), Hültl Dezső (3), Ila Bálint (3), Illés Endre, Illés József (2), Illyefalvi Lajos, Illyés Géza (5), Ilosvay Lajos (2), Imre József, Imre Sándor (7), Imrédy Béla, Isoz Kálmán, István Gábor, Ivanoff (5), Iványi Béla (11), Jaakkola (5), Jakó Zsigmond (3), Jalsoviczky Károly, Jambrekovich László, Jancsó Elemér, Janicsek István, Jánossy Dénes (19), Jármai Edit, Jöntere, Jeney Szabó Árpád (2), Johan Béla (2), Joó Tibor (2), Jordan, József fhg. (2), József Ferenc fhg. (3), Juhász Lajos (9), Juhász László (7), Juhász Viktor, Jurenak Sophiae, Jusse, Juva (9), Kaegi Werner (6), Kalken (4), Kállay Kálmán, Kannisto Artur, Kanyar Ferenc, Kapi Béla (4), Kapossy János, Karácsonyi János (3), Karafiáth Jenő, Kardos Tibor, Károlyi Árpád (404), Károlyi Gyula, Kartal István, Kartal Jenő (9), Kazacsay Árpád (2), Kéky Lajos, Kelényi B. Ottó (2), Keleti Kornél (2), Keller Imre, Kenéz Béla, Kerekes György, Kerényi Károly (3), Kereszty István, Keutgen Nancy, Kiss István (5), Klebelsberg Kuno (19), Klebelsberg Kunoné (5), Koch István (2), Koch Sándor, Koch Vilmos, Koht Halvdan (10), Koht Paul (2), Kolbai A. Károly, Kolosváry Bálint, Koltay Kastner Jenő (14), Komjáthy Miklós (30), Kommer Gyula, Kommer József (5), Kommer Magda (Domanovszky Sándorné), Komoróczy György (9), Korányi Sándor, Korbuly György (11), Korduba (6), Kornemann (5), Kornfeld Móric (2), Kornis Gyula (11), Kosáryné, Kosáry Domokos (8), Kossányi Béla (9), Koszó János (2), Kovács Alajos (5), Kovács Sándor (3), Kováts Andor, Kováts Ferenc (3), Koygeasz, Kozma Miklós, Kőszeghy Elemér, Kratochwill Károly, Kárpáthy-Kravjánszky Mór (5), Kring Jenő (3), Kristóf György (5), Kukuljevic József (3), Kuncz Ödön, Kuntze Edward, Kuny Géza, Lábán Antal (16), Lábán Antalné (3), Laine, Lakó György (6), Laky Dezső, Lánczy Leó, Láng Nándor (14), Lantos Kálmán (4), Largiader, Lascaris M. (3), Latouche, Léderer Emma (9), Léderer Imre, Leffler Béla (5), Leffler Béláné (3), Leger, Leleand Waldo (4), Lepointe (2), Lepold Antal, Levison, Lhéritier M. (62), Ligeti Lajos (2), Linvald Axel (2), Lepacinski V. (2), Lotz János (11), Lövinger Lajos, Lukinich Imre (21), Lukinich Imréné (2), Lyka Döme (7), Lyka Döméné (4), Lyka Károly Macartney Aylmer (4), Machado, Madzsar Imre (18), Manner Ludwig, Mágócsy-Dietz Sándor (2), Magyar Szociográfiai Intézet, Magyary Zoltán (2), Magyary Kossa Gyula, Makkai Sándor, Maksay Ferenc, Malán Mihály, Málnási Ödön (5), Mályusz Elemérné (3), Mansfeld Gyula, Manteuffel T., Marczali Henrik (4), Marczali Paula (2), Margalits Ede (4), Marikovszky György (9), Marinescu C., Márki Sándor (7), Markó Árpád (5), Marquard E., Martin O., Marton Géza, Maschke E., Máté Károly, Mátrai László (3), Matuska Mihály, May István (2), Mayr Theo, Medvei Dezső, Meister R., Melander, Melich János (16), Melly József, Meran J. (3), Meran Ph., Messik Béla (2), Meilen J., Mészáros János, Michel-Lévy, Miskolczy Gyula (45), Miskolczy István (9), Mitrovics Gyula, Mommsen W. (2), Molnár Kálmán, Moór Gyula, Moravcsik Gyula (6), Moravek Endre (2), Morvay Endre (2), Müller (Molnos) Lipót (9), Nabholz Hans (16), Nádor Jenő, ifj. Nagy Imre, Nagy Iván (6), Nagy Miklós (7), Nagy Gyula, Navratil Ákos (4), Nedeczey (Travnik) Jenő (9), Nékám Lajos (3), Nemes Antal, Németh Antal, Németh Gyula (9), Németh Károly, Németh Sámuel, Némethy Károly (6), Neuber Ede, Niklay Péter (2), Nikov P., Nizsalovszky Endre, Nőtel Rudolf, Nunzler Dezső,

Oberschall Viktorné, Oikonosz G., Oncken H., Orsós Ferenc (2), Ortutay Gyula, Pach Zsigmond Pál, Pachner Béla, Pachofer Béla, Pages, Paikert Géza (3), Pais Dezső, Pálffy Ilona (2), Palkovics Pál (3), Pap Károly, Papp Ferenc (2), Papp Károly (2), Párdányi Miklós (2), Pasteiner Iván (5), Pásztor Mihály (2), Pataki József (2), Pataky Arnold (2), Pataky Tibor (4), Patek Ferencné, Pauler Ákos (2), Paulinyi Oszkár (65), Paulovics család, Petzelt Erna (4), Pekár Mihály (3), Péter András (4), Péter Jenő (2), Pethő Sándor, Pető Béla, Petrovics Elek (13), Pettazzoni, Petz Gedeon (4), Pieradska, Pigler Andor, Pilch Jenő (3), Pillias Emile, Pleidell Ambrus (6), Pogány Frigyes, Polányi István, Polczer Ferencné, Polczer Ödön, Ponyi István, Posthumus, Prahács Margit (5), Prém Loránd (4), Prohászka Lajos (4), Prónay Dezső (2), Pröhle Károly (4), Pruzsinszky Károly (5), Pukánszky Béla (6), Pukánszky Béláné (8), Purébl Győző (2), Pusztai János (2), Rácz Lajos (2), Radich Jolán, Radisics Elemér, Radocsay Ernő, Radvánszky Albert (2), Ralszcka St., Ranschburg Viktor, Ravasz László (9), Reau L. (2), Rédey Tivadar (2), Redlich Oswald, Régis de Olivéra, Rein A., Rein G., Reiner János, Reiszig Ede (12), Rekk Lajos, Réti István, Révay József, Révész Imre (4), Ripper A., Rossier, Rózsaffy Rezső, Röder Vilmos, Ruszt József, Rutkowski (9), Ruzsás Lajos, Rüblein Kamill, Saak M., Sagher H., Sági István, Sajóné Nagy Edit, Salacz Gábor (2), Salamon István, Santifaller, Sarton, Schmeidler, Schmidt Henrik (23), Schmidt Henrikné, Schnürer, Schönebaum (4), Schönherr Gyula, Schramm Percy Ernst (2), Schrickerné, Schulteiszné, Schütz Antal, Scipiades Elemér (2), Sebes Ferenc, Sebestyén József, Semkowicz Wl. (7), Serédi Jusztinián (2), Seregély Béla (2), Seuffert B., Siemienski (4), Sigmond Elek, Siklósy László, Simon Béla, Sinkovics István (16), Šišić F (2), Sonnerfelt, Sőregy János (2), Spuller Aladár, Srbik Heinrich (5), Stadtmüller, Staud János, Stählin, Steier Lajos (6), Steier Lajosné, Steiner Mihály, Stieve, Stolpa József (2), Surányi Unger Tivadar (3), Susta, Sümeghy Dezső, Szablya-Frischauf (2), Szabó Árpád, Szabó Dezső (egyetemi tanár), (42), Szabó Gusztáv (6), Szabó István (6), Szabó László (2), Szabó Miklós (2), Szabolcska Mihály, Szádeczky Lajos (2), Szandtner György (2), Szandtner Pál (10), Szarvas Pálné, Szász Károly (4), Szász Károly, Szász Károlyné, Széchenyi Domokos, Széchenyi László, Szekfű Gyula (53) Szelényi Ödön (2), Szendy Károly (4), Szent-Györgyi Albert, Szentpétery Imre (43), ifj. Szentpétery Imre (2), Szilágyi Loránd (3), Szilágyi Sándor, Szily Kálmán (11), Szinnyei Ferenc (10), Szinnyei József, ifj. Szinnyei József (2), Szinnyei Merse Jenő (4), Szladits Károly, Szondy György, Szőts Gyula, Szterényi József (2), Tagliavini, Takács Menyhért, Takács Sándor, Tamedly Mihály, Tankó Béla (2), Taubinger Viktor, Teghze Gerber Ferenc, Teleki Pál (15), Temperley H. (16), Terbócz Miklós, Thim József (90), Thiering Richárd, Thirring Gusztáv (2), Thirring Gusztávné, Thomen R., Thurner Mihály, Tichy Kálmán, Tiefenthaler József, Tisza Lajos (13), Tolani Vilmos (5), Tolani Vilmosné (4), Tolnai Gábor, Tomcsányi Móric (3), Tomka István, Tompa Ferenc (2), Tormay Cecile, Tóth, id. Tóth András (2), ifj. Tóth András (5), Tóth Károly, Tóth László (egyetemi tanár), (22), Tóth Zoltán (17), Tömösközy Emil, Töreky Géza (2), Törne (3), Török Pál (4), Traeger Ernő (2), Trócsányi Zoltán (2), Tronchon H., Trulsson T., Tulenheimo, Turyn (2), Ugron Gábor, Uhlirz Mathild (3), Ujlaky Miklós, Undi Mária (5), Ungár László, Vácz Elemér (6), Váczy Péter (18), Váczy Péterné, Vajda Ákos (3), Valjavec Fritz (9), Vámossy Zoltán (4), Vanyó Tihamér, Varga Endre (7), Varga István (2), Vargha Damján, Vargha Zoltán (5), Vári Rezső (2), Varju Elemér (45), id. Vayer Lajos (2), ifj. Vayer Lajos (4), Végh Ferenc, Végh Gyula, Velics Lajos, Vellosin,

Veneto Nuovo Arch., Verebély Tiborné, Veress Endre, Vértesy Jenő (22), Vértesy Miklós (2), Verzár Frigyes (2), Villat L., Viszota Gyula (10), Vladár Gábor (2), Voinovich Géza (28), Volpe G. (3), Vulic (2), Wagner József, Webster Ch., Weinberg Gyula, Weisz Leó, Veiszer Édi, Wellmann Imre (28), Weöres Gyula (8), Werner Adolf, Winkler József, Weber W. (2), Yakchitch, Zádor Anna, Zambra Alajos, Zatschek, Závodszky Berta, Závodszky Levente (7), Závodszky Leventéné, Zibolen Endre, Zichy István (2), Zichy Rafaelné, Zimányi Gyula (2), Zimányi József, Zimmermann Ágoston (3), Zimmermann Pál, Zoltai Lajos, Zombory László, Zsinka Ferenc, Zsirai Miklós (3), Zsitvay Tibor (5), ismeretlenek (12).

Művek: A magyar hadviselés történetének vázlata (bevezetés, a honfoglaló magyarság.) (Ms. 4528/178, 180)
Geschichte Ungarns (magyar kézirata, Ms. 4531/1.)
La méthode historique de M. Nicolas Jorga (magyar kézirata, Ms 4531/2–3.)
L'origine et la patrie première des Roumains. (Ms. 4531/5.)
Attilától Árpádig. Adalékok krónikáink kritikájához. (Ms 4529/25–26.)
József nádor élete és iratai (töredékek, Ms. 4530/1–5.)
Az árpádkori hadszervezet és harcmodor (Ms. 4530/6.)
A honfoglalásról, csonka, cím nélkül. Ms. 4530/7.)
Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. (Ms. 4530/8–9.)
Károly Róbert és Lokietek Ulászló. (Ms. 4530/10.)
János minorita Nagy Lajosról szóló töredéke. (Ms. 4530/11.)
Kézai zempléni származása. (Ms. 4530/12.)
Szent László oklevelei. (Ms. 4530/13.)
Árpád sírja. (Ms. 4530/14.)
Brunhild. (Ms. 4530/15.)
Istvánffy históriája. (Ms 4530/16.)
Paulus Diaconus forrásai. (Ms. 4530/17.)
Szaktudás, routine és általános műveltség (Ms. 4530/21.)
Tendences prémercantilistes en Hongrie. (Ms. 4530/22.)
A nemesség kiválásának folyamata a magyarságnál. La formation de la classe nobilitaire en Hongrie. (Magyarul és franciául, Ms. 4530/23–27.)
A tatárjárás. Németül is, cím nélkül. Ms. 4530/28–31.)
Macartney: The Hungarian National Chronicle c. művére vonatkozó kritikai levél. (Ms. 4529/29.)
A Képes Krónika Toldy-féle facsimile kiadásának az a példánya, amelyben Domanovszky a Szentpétery-féle kritikai kiadás számára végig bejegyezte a krónika-variánsokat. (Ms. 4529/24.)
Párhuzam a magyar és a svéd, illetve a finn történet közt. (Előadás Ms. 4530/32–35.)
A magyar nemzeti kérdés a középkorban. (Németül is, Ms. 4530/36–38.)
Megemlékezés Klebelsberg Kunóról és Történelmi Társulat-i működéséről. (Előadás, Ms. 4530/53–54.)
József nádor. (Előadás, Ms. 4530/52.)
Szent István. (Előadás, Ms. 4530/55.)
Széchenyi István (Előadás, Ms. 4530/56.)
A lengyel önállóság visszaállításának huszadik évfordulója. (Előadás, Ms. 4530/57.)

Egyetemi előadások: Társadalomtörténet. (Ms. 4528/179. 185, 186.)

A honfoglalás. (Töredék, Ms. 4528/181.)
IV. Béla és kora. (Töredék, Ms. 4528/182.)
Magyarország Mátyás király korában (és folytatólag a XVI. század közepéig). (Ms. 4528/183–184.)
Közlekedés. (Töredék, Ms. 4528/189.)
Gazdaságtörténet. (Ms. 4528/190.)
Művelődésünk a XIII–XIV. században. (Ms. 4529/1.)
Törökkor. (Ms. 4529/2.)
Művelődéstörténet. (Ms. 4529/3.)
A magyar művelődés története a XVIII. és XIX. században. (Zsiga Margit jegyzete Domanovszky előadásai alapján. Ms. 4529/22.)
Mezőgazdaságtörténet. (Ms. 4529/4–5.)
Igazságszolgáltatás. (Ms. 4529/6–8.)
Iskoláztatás. (4529/9.)
Település (Ms. 4529/12.)
Hadszervezet. (Ms. 4529/13.)
Lektori és opponensi vélemények, ismertetések. (Ms. 4530/39–41.)
Műveiről: Műveinek kiadásával kapcsolatos levelezés, szerződések, bírálatok. (Ms. 4532/1–288.)
Domanovszky–Jorga-vita. (Ms. 453/35–39.)
Műveiről írt ismertetések. (Ms. 4536/40–42.)
Ujságkivágatok. (Ms. 4536/43–52.
Anyaggyűjtés: Középkori gazdaság- és társadalomtörténethez. (Ms. 4533/1–19.)
A harmincadvámról. (Ms. 4533/20–34.)
József nádor élete és irataihoz (aktamásolatok, fogalmazvány, stb.) (Ms. 4534, 4535, 4536/1–39.)
Vegyes (viselet, középkori vár, város, krónikák, közlekedés stb.) (Ms. 4529/10–11, 14–21, 23, 4532/299–317.)
Idegen anyagok: Baráth Tibor: Genthon István, Az új magyar festőművészet története. (Ms. 4537/1.)
Sándorhegyi (Karácsonyi János): Az erdélyi oláhok beköltözése és Anonymus. (Ms. 4537/2.)
Karácsonyi János: Uj adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez. (Ms. 4537/3.)
Komjáthy Miklós: A nyugatmagyarországi kérdés története. (Ms. 4537/4.)
Moravcsik Gyula: Jelentés „A magyar történelem bizánci forrásai" c. munkájáról. (Ms. 4537/6.)
Mályusz Elemér: (A Felvidék települési- és nemzetiségtörténete kutatásának megszervezéséről.) – A helytörténetírásról mint a Magyar Történettudományi Intézet feladatáról. (Ms. 4537/7.)
Mályusz Elemér: (Kritikája Oszetzky Dénes egy meg nem nevezett tanulmányáról.) (Ms. 4537/8.)
A deverbális képzők. (Ms. 4537/9.)
Tolnai Vilmos: Irodalmi emlékek. (Ms. 4537/12.)
Wellmann Imre szerkesztői véleményei a Magyar művelődéstörténet 4. kötetének cikkeiről. (Ms. 4537/14–28.)

Aperçu de l'historiographie hongroise 1933–1935. (Ms. 4537/29.)
Arday Pál: Magyarország történelme kartogrammokban. (Ms 4537/32.)
Bánkuty Judit: A kereskedelem irányváltozása Magyarországon a XVIII. században. (Egyetemi szakdolgozat.) (Ms. 4537/33.)
Barta István: Hajnóczi József. (Ms. 4537/34.)
Belitzky János: A Duna képe a török hódítás utolsó éveiben. (Ms. 4537/36.)
Bendefy László: Itil és a Duna. Uj szempontok őstörténetünk keleti kútfőinek magyarázatához. (Ms. 4538/1.)
Berlász Jenő: Berzeviczy Gergely közgazdasági munkáinak ismertetése. (Ms. 4538/2.)
Dobos Ferenc: Vedres István. (Ms. 4538/3.)
Entz Géza: Laczkovics János. (Ms. 4538/4.)
Huszti Dénes: Berzeviczy Gergely: De conditione . . . c. munkájának ismertetése. (Ms. 4538/5.)
Kálmán Lajos: A debreceni kollégium nevelő munkásságának zenei vonatkozásai. (Ms. 4538/6.)
Kommer Magda (Domanovszky Sándorné): Károly Ambrus főherceg prímássága. (Ms. 4538/7.)
Major Jenő: A keszthelyi és magyaróvári gazdasági szakiskolák szerepe a magyar mezőgazdaság fejlődésében. (Ms. 4538/8.)
Maláty Flóra: Battyány Vince könyveinek ismertetése (Ms. 4538/9.)
Mészáros Lajos: Ballmann. (Ms. 4538/10.)
Pach Zsigmond Pál: Az Orczy birtokok gazdálkodása a XVIII. sz. végén. (Ms. 4538/11.)
Sinkovics István: A magyar nagybirtok története Zsigmond korában. (Ms. 4538/12.)
Szalay György: A pénzverés és a pénzverő kamarák Zsigmond király korában. (Ms. 4538/14.)
Szijjártó Lajos: Középkori kereskedelmi kapcsolataink a Balkánnal. (Ms. 4538/15.)
Szöllősi Magda: Martinovics Ignác (Ms. 4538/16.)
Szvoboda (Mindszenti) Ödön: Csaplovics J. Gemälde. (Ms. 4538/17.)
Vadász Tibor: Grassalkovich és a magyar kamara. (Ms. 4538/18.)
Vayer Lajos: (Két XVIII. századi közgazdasági irat ismertetése.) (Ms. 4538/19.)
Nagyváthy János és Pethe Ferenc. (Ms. 4538/20.)
A donációkból származó kincstári jövedelem Mária Terézia korában. (Ms. 4538/21.)
A nádori hatáskör fejlődésének vázlata. (Ms. 4538/22.)
A nádori oklevelek a XVIII. században. (Ms. 4538/23.)
A megye a XVIII. században. (Ms. 4538/24.)
Bél Mátyás Notitiájának ismertetése. (Ms. 4538/25.)
A magyar királyi helytartótanács működése III. Károly korában. (Ms. 4538/26.)
Gr. Batthyány Alajos. (Ms. 4538/27.)

Levelek más személyekhez: (Ms. 4538/28–62. Domanovszky Sándornénak; Brunel, Eckhart Ferenc, Blanche Etienne, Hajnal Istvánné, Hartman B., Heinrichs M., Jakó Zsigmond, Károlyi Árpád (2), Koht H., Koht Karin, Leffler Béláné, Lhéritier M., Lukinich Imre (2), Nabholz B., Nabholz H., Ripper Claire, Tolnai Vilmosné, Váczy Péter, Wellmann Imre, Weöres Gyuláné, – Bókay Jánosnak Miskolczy Gyula. – Hajnal Istvánnak Wellmann Imre. – Leffler Bélának Lotz János, – Mályusz Elemérnek Károlyi Árpád – Párdányi Miklósnak Kerényi Béla. – Wellmann Imrének Mályusz Elemérné. – Kóti József gyászjelentése, Henri Pirenne gyászjelentése.

26

ÉRDY (LUCZENBACHER) JÁNOS

1796–1871

Történetíró és régész, ügyvéd. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának őre, az MTA tagja. Szerkesztette a Tudománytárt. (Nagy Iván: Emlékbeszéd Érdy János felett. MTA Értekezések a történeti tudományok köréből. II. Budapest 1973.)

Kézirattári jelzete: MS 366 10.219–10.220

Életrajzi anyag: Majláth György országbíró tanúsítványa Luczenbacher J. ügyvédi megbízásáról egy, a Nemzeti Színházzal kapcsolatos peres ügyben (1840.) (Ms. 10.219). – A Nemzeti Színház és az Athenaeum közti per iratai (részben Érdy írása). (Ms. 10.220.) – Királyi bizonyságlevél, mely a Figyelő és az Athenaeum szerkesztőinek jogi képviselőjeként ismeri el. (Ms. 366/h.). – Jelentése az MTA-hoz az 1843-ban megjelent figyelemreméltó magyar munkákról. (Ms. 10.219/g.)

Művek: Slavorum migrationes et occupationes. (Ms. 10.219/h.).
Stiria mint magyar vezérség és érmei 1254–1260. (Ms. 10.219/a.)
Van-e Róbert Károly magyar királynak szerb veretű érme? (Ms. 10.219/h.).

Adatgyűjtések és jegyzetek: Éremtani jegyzetek. (Ms. 366/d 10.219/c, d). – Északi régiségtan. (Ms. 366/c). – Az esztergomi érsekség pénzmestere (pisatarius). (Ms. 366/a). – Jegyzetek történeti és régészeti munkákról, oklevelekből. (Ms. 366/e–g, 10.219/e, f, h). – Jogi följegyzések. (Ms. 10.219/k).

Idegen anyagok: Két kivonat Pest megye színészeti választmányának ülésjegyzőkönyveiből 1837, 1838. (Ms. 10.219/i, j).

27

HADNAGY ALBERT

1901–1966

A Szekszárdi Állami Levéltár igazgatója. Elsősorban levéltárosként működött. Tudományos munkásságként keveset publikált. (Balázs Péter: Hadnagy Albert. Levéltári Közlemények 1967. 135.)
Kéziratát 1963-ban szerezte meg az MTAK kézirattára.

Kézirattári jelzete: Ms. 943.

Anyaggyűjtés: A bécsi Staatsarchiv anyagából készített regesták az 1790/1791-i erdélyi országgyűlésre vonatkozó 1790–1792. évi iratokból. (Az iratok eredetije azóta, a második világháborúban, elpusztult.)

28

HERMANN EGYED

1895–1970

Premontrei kanonok, a szegedi egyetem történész professzora. Ujkori magyar katolikus egyháztörténettel foglalkozott.
Kéziratát 1960–1962-ben szerezte meg az MTAK Kézirattára.

Kézirattári jelzete: Ms. 577/I–IV.

Anyaggyűjtés: Magyar egyháztörténetre vonatkozó regesták a bécsi Staatsarchiv (a második világháborúban elégett) Staatsrat-aktákból (1792–1834), kisebb részben a Kabinet- (1806–1831) és Conferenz-aktákból (1820–1842.)

29.

HORNYÁNSZKY GYULA

1869–1933

Először a kolozsvári, azután a szegedi, végül a budapesti egyetem professzora, az MTA tagja. Klasszika-filológus, de munkássága az ókori történelem területén is jelentős. (Huszti József: Hornyánszky Gyula emlékezete. 1933. – Marót Károly: Hornyánszky Gyula. 1934.)

Hagyatékának csak kis töredéke került 1963-ban kézirattárunkba.

Kézirattári jelzete: Ms. 934–935.

Művek: A görög műveltség kezdete. (Ms. 934).

Die Rolle der Masse in der griechischen Geschichte. (Ms. 935 a).

Idegen anyag: Négyessy László tréfás bírálata Hornyánszky Gyuláról. (Ms. 935 b.)

30.

KOSSÁNYI BÉLA

1894–1968

Levéltáros, 1942–1949-ig az Országos Levéltár főigazgatóhelyettese. Főleg a levéltári munka szervezésével, az ügyvitel irányításával foglalkozott, valamint a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatainak kiépítésével. A történettudomány terén a magyarság honfoglalás előtti történetével foglalkozott. (Ember Győző: Kossányi Béla. Levéltári Közlemények 1968. 360–361.)

Hagyatékát 1970-ben szerezte meg a kézirattár.

Kézirattári jelzete: Ms. 5352–5356.

Életrajzi anyag: Országos levéltári működésével kapcsolatos iratok, szabályzatok, tervezetek. (Ms. 5352/1–19, 61, 118.) – A levéltári törvénnyel és a levéltárosképzéssel kapcsolatos iratok. (Ms. 5352/27–60.) – Magyar–csehszlovák közigazgatási iratok cseréje, 1940-ben. (Ms. 5352/119–120.) – Csánki Dénes fegyelmi ügye. (Ms. 5352/121–127.) – A párizsi béketárgyalásokkal kapcsolatos iratok, 1946/48. (Ms. 5352/128–136.) – Akadémiai megbizatásaival kapcsolatos iratok 1951–1955. (Ms. 5352/137–161.)

Levelezés: Kossányi Béla lengyel nyelvű levélfogalmazványai (Ms. 5352/162–176.)

Művek: Az Orosz Krónika tisztázott szövege (oroszul). (Ms. 5353/1.)

Az orosz–magyar kapcsolatok középkori története az írott források tükrében. (Ms. 5353/2–4.)

A Poveszt' vremennüch let legrégibb magyar vonatkozású tudósításai. (Ms. 5353/5.)

A királyi városok és a polgárság adózása 1342–1437. (Ms. 5353/6.)

A középkori lengyel nemességről. Töredék. (Ms. 5353/8.)
A bécsi Staatsarchiv anyagának áttekintése. (Ms. 5356/1).
Anyaggyűjtés: Nemességről, nemesítésről, címerekről stb. (Ms. 5355/34.).
Magyar őstörténetről, az orosz forrásokról stb. (Ms. 5354).
Vegyes iratmásolatok (XV–XVII. század). (Ms. 5356/6).
Vegyes jelzetek. (Ms. 5356/11–15.).
A középkori lengyel nemességről. Töredék. (Ms. 5353/8).
Anyaggyűjtés: főleg a magyar őstörténet és az orosz források területéről. (Ms. 5354).
Egyetemi jegyzetek különböző professzorainak előadásairól:
Áldásy Antal: Freisingi Ottó történeti kritikája. (Ms. 5355/1–2.)
Angyal Dávid: Szamosközy István. (Ms. 5355/3.)
Békefi Remig: A magyar művelődéstörténet honfoglaláskori kútfői. (Ms. 5355/4).
Domanovszky Sándor: A honfoglalás és a kalandozások. (Ms. 5355/5).
Domanovszky Sándor: A földközösségről. (Ms. 5355/6).
Fejérpataky László: Oklevéltan. Paleográfia. (Ms. 5355/7–10.)
Marczali Henrik: A földbirtok története Magyarországon. (Ms. 5355/11).
Marczali Henrik: A polgárság története Magyarországon a XVI–XVII. században (Ms. 5355/12).
Marczali Henrik: A reformkorszak kezdetei. (Ms. 5355/13.)
Marczali Henrik: Az abszolutizmus és a kiegyezés kora. (Ms 5355/14).
Marczali Henrik: A kiegyezés története. (Ms. 5355/15).
Marczali Henrik: Történeti módszertan. (Ms. 5355/16).
Marczali Henrik: A magyar adórendszer története. (Ms. 5355/17).
Alexander Bernát: Sz. Ágoston és Aquinoi Sz. Tamás államtana. (Ms 5355/20).
A magyar gazdasági élet fejlődése. A magyar hadszervezet és hadviselés története. Egyháztörténet. (Ms. 5355/18, 19, 21).
Idegen anyagok: Bergbaukunde. (XIX. század eleji kézirat). (Ms. 5355/22–26).
Gregus Mihály: Bányajog. Magyar statisztika. Gyurkovits Sámuel kézirata. 1836. (Ms. 5355/33).
Latin nyelvű kéziratos jogi kézikönyv töredékei. (Ms. 5355/28–32.)
A vegyes házasságokra vonatkozó katolikus egyházi körlevél (csonka, kb. 1839). (Ms. 5355/33).
Német dalok, XIX. század (Ms. 5355/35).
A Mars és a Föld összehasonlító topográfiája. Jeligés pályamű. (Ms. 5356/2).
Gyóni Mátyás: A Kievi ősévkönyv volochjai. (Ms. 5356/4).
Miskolczy Gyula: (A bécsi Staatsarchiv anyagának áttekintése). (Ms. 5356/5).
Károlyi Árpád: Curriculum vitae. (Ms. 5356/8).
A budapesti egyetem rektorának kérvényei a magyar külügyminiszterhez lengyel professzorok Magyarországra utazása érdekében 1940. (Ms. 5356/9).
Sólyom Jenő: Általános iskolai evang. egyháztörténeti tankönyv vázlata. (Ms. 5356/10).

31

MÁRKI SÁNDOR

1853–1925

A kolozsvári egyetemen az egyetemes történet tanára, az MTA tagja. A hazai parasztmozgalmak és szabadságharcok, Arad és Bihar megye történetével foglalkozott, földrajzi munkái is vannak. (Lukinich Imre: Márki Sándor emlékezete. Budapest 1941. – Műveinek jegyzéke ld. Márki Emlékkönyv. Kolozsvár 1927.)

Hagyatékából csak levelezése és csekély töredék van az MTAK kézirattárában. Az Akadémiára kerülésük időpontja ismeretlen. Hagyatékának legnagyobb részét a szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi.

Kézirattári jelzete: Ms 1237–1240. Ms 5160–5167. Tör. 20.314

Levelezés: Márki Sándornak írt levelek: (Ms 5160–5167). Abafi (Aigner) Lajos (17), Ábrai Lajos (35), Abt Antal, Acsády Ignác (4), Acsay István (2), Ádám Imre (2), Adorján Róbert (2), Ágner Béla, Ajtai K. Albert (2), Albert Károly, Áldásy Antal (23), Áldor Imre, Alexander Bernát (7), Alexics György (3), Az Alföld szerk., Almásy Dénes, Almásy Kálmánné, Alvinczy Sándor, Amberger Gyula, Anelli Ambrogio, Andor Endre, Andrássy Kálmán (5), Angyal Dávid (25), Anker János, Antolik Károly (10), Apáthy István (15), Apponyi Albert (5), Apponyi Sándor (4), Arad és Vidéke, Az aradi Reáliskola tanárai (3), Arany László (2), Aranyossy Ákos (2), Arday Pál, Athenaeum rt. (185), Augusztiny Oszkár, Auner Mihály (20), Baáry Elemér (5), Babó András, Bachmann Hans, Badics Ferenc (8), Balás Béla? Balás Elemér, Balás Manó, Balásy Dénes (2), Balázs András (2), Balázs Ferenc, Balázs Gyula, Balázs K. József, Balázsy Czirill, Bálint Gábor (11), Bálint Károly (5), Balla Antal (2), Balla Mihály, Ballagi Aladár (5), Balogh Artur (2), Balogh Endre (2), Balogh Ferenc (3), Balogh Ince, Balogh János (2), Balogh Jenő (14), Balogh Zoltán, Baloghy Dezső (9), Bán Aladár (7), Banczik Samu, Bánffy Miklós, Bánffy Zoltánné (2), Banner Benedek (9), Banner János (3), Bánóczi József (3), Banghs Béla (10), Bánhidy A. (2), Barabás Ábel (3), Barabás János (2), Barabás Samu (8), Bárány Ernő, Baranyay Jusztin, Baranyi Ádám, Barcsi József, Barna Leander (13), Baros Gyula, Baróti Lajos (2), Barrault (?), Barsi József (5), Bársony János, Bartalis József (4), Bartha Gyula, Barthos Indár (8), Bartók György (2), Bartoniek Géza (4), Bartucz Lajos (4), Barzu Tarján, Báthory Vilmosné, Bátky Zsigmond (4), Bay Ilona (20), Bayer József (12), Bayer Sándor (3), Baumel Adolf, Bechold (?), Beck Benjámin, Bedő Sándor, Bedőházi János (2), Bajczy Árpád, Beke Manó (2), Békefi Remig (18), Békési Péter, Békéssy László, Békésy Károly, Béldi Ákos, Benczner József, Benczur Gyuláné, Bende Imre (2), Beöthy Ákos, Beöthy Zsolt, Bérczy Ernő (12), Berecz Antal (56), Bereczki (?), Bereczky Imre (3), Bereczky János, Berger (?), Berger Ede, Bergleiter Hans, Berkeszi István (5), Bernát István (3), Bernstein Sámuel, Berta Ilona (3), Berta Orbán (2), Bertolini G. Lod. (4), Berzeviczy Albert (18), Bethlen László, Bethlen Ödön, Bethlen Sándor, Bethlen Sándorné, Bésán Mihály, Beszterczey György (2), ifj. Biás István (14), Biedermann Adolf, Biedermann Rezső, Bigoni Guido, Bihari Péter, Biki Károly, Bilinszky Lajos, Binder Jenő (7), Binder Laura (4), Bing Rezső (5), Biró Balázs, Biró Imre (5), Biró Vencel (21), Bitay Árpád, Bittó Károly, Blaskovics Ferenc, Blau Jakab, Blénessy János, Bleyer Jakab (11), Barcza József, Bochkor Mihály, Bodó János (3), Bodor József (10), Bodor Károly, Bodori Gyula, Bodrogi János (10), Bodrossy Lajos, Boér Elek (3), Bojnićić Iván (2), Boga Imre,

Bokor János (3), Bokor József (23), Bolgár Lajos, Boncz Ödön (17), Bóra Gy., Borbás Vince (7), Borbély György, Borbély István (2), Boros Fortunát (2), Boros Gábor (5), Boros György (4), Boros János, Boros Sándor, Boros Vida (9), Borovszky Samu (35), Both Ferenc, Bozóky Aladár (3), Botha László, Bozóky Béla, Bozóky Endre, Bozóky Istvánné (2), Bozóky Mátyás (4), Böccsök Andor, Böhm Adolf, Böhm Miklós (16), Bökényi Dániel, Bölöny József (3), Bölöny Sándor (3), Böszörményi Géza, Bresztyénszky Sándor (5), Brájjer Lajos, Brandt József, Braun Árpád (2), Brockhaus F. A., Bruck Leó (3), Bruckner Győző (3), Bruun Christian. Buday Árpád (5), Budiäto István, Buday Kálmán, Bujy Sándor (3), Bulyovszky Lilla, Bunet Ágoston, Bunyitay Vince (31), Burián János (5), Busy Endre, Buszek Gyula (2), Buzárovits Gusztáv (2), Bygdén L., Carnovale Luigi, Cervesato Arnoldo (2), Champion Honoré, Cherven (?), Chester Frank D., Chilkó László, Cholnoky Jenő (16), Cicatricis Lajos, Ćindrić Egon (9), Ćindrić Elza (8), Cindris Jánosné (5), Cocron Miklós, Concha Győző (4), Connert, Crane Walter, Csaba Jenő (2), Csáki Mihály (4), Csáky Albin, Csáki Alfonz, Csanády László (2), Csánki Dezső (67), Csányi Károly (2), Csaplár Benedek (2), Császár Károly, Csatáry Gusztáv, Cseh Lajos, Csekey István (2), Csengeri János (30), Csengery Antal, Csepreghy Lajos (5), Cserép József (7), Csérer Lajos, Cserey Adolf, Cserey Jánosné, Csergő Tamás, Cserhalmi Samu, Csernátoni Gyula (2), Csetri Károly (6), Csiky Miklós (2), Csink János, Csinos Albin (6), Csinos Albinné (2), Csipkésné, Csipkés Ilona (2), Csiszár Gyula, Csomor Lajos (2), Csősz Imre (2), Csucs János, Csuday Jenő (3), Csutak Lajos, Csutak Vilmos (10), Czakó János, Czéh Sándor, Czetz, Czeigler Arnold, (2), Czeigler Ignác (10), Czimer Károly (3), Czimmermann Pál (3), Cziráky Erzsébet (4), Czirbusz Géza (40), Czverkovics Jenő (2), Damkier Axel, Dankó József, Danzer Armee Zeitung, Dallos Elek, Darvai Móric, Dávid Manó (2), Deák Lajos (12), Deák Sándor (8), Deáky Albert, Dedek Crescens Lajos, Dedinszky Gyula, Dékáni Kálmán (35), Demkó Kálmán (5), Dengi János (17), Dénes Béla (2), Deppner Mihály, Déry József (2), Deutsch Andor, Dézsi Lajos (38), Dicsőfi József, Dietz Sándor, Divéky Adorján (3), Dobay János (3), Dobó József, Dobos Ferenc, (4), Doby Antal (22), Dolinay Gyula, Domanovszky Endre, Domanovszky Sándor (50), Dombi Lajos (2), Domonkos Kálmán, Domokos Lajos, Domoszlay József, Donáth Lajos, Dongó Gyárfás Géza, Dorner Béla (5), Doroghy N., Dósa Elek, Dózsa Emma (5), Dózsa Endre (7), Dózsa Zsuzsanna, Döbrössy Alajos (2), Döller Gyula, Dölleg N., Dömötör Győző (11), Dömötör János, Dömötör Pál (2), Dömötör László (43), Dőry Ferenc (6), Drágán Gyula (12), Dunay, Dus László (3), Duschek István, Dutkay Dezső, Dutkay István (2), Dutkay Róbert, Dutkay Tibor, Éber László (2), Eberstein B. F., Éble Gábor (6), Eckhart Ede, Ecsedi István (3), Edvi Illés László (4), Eggenberger Könyvkereskedés (2), Eisenkolb Aurél (6), Egyetemi Szent Imre Kör, Eisler Mátyás (5), Éjszakai Ödön (2), Ekker Antal, Élet Irod. és Nyomda rt., Elischer József (2), d'Ellevaux Béla (4), d'Elseaux nővérek, Ember György (2), Ember Károly, Emődy Miklós, Ender Dániel, Endrődi Sándor (4), Enyedi Mária (3), Eötvös Károly, Eötvös K. Lajos, Eötvös Loránd, Epstein Gyula, Erdélyi, Erdélyi Károly (6), Erdélyi Lajos (16), Erdélyi László (4), Erdélyi Pál (12), Erdélyi Kárpát Egyesület, Erdődi Béla (7), Erdősi Károly (7), Erőss József (3), Az Est szerk., Esterházy Kálmán, Esterházy László (4), Esterházy János, Ewa János (14), Fabinyi, Fadrusz János (2), Fadrusz Jánosné (2), Faith Mátyás, Fall Endre, Falusi Sándor, Faragó László, Farkas Béla, Farkas Gyula (4), Farkas Lajos (9), Farkas Ödön (4), Farkas (Wolfner) Pál (17), Farkas Sándor (8), Farkas Tarján (3), Farkasfalvi Imre (2), Fazakas

József (4), Fazekas Sándor (9), Fehér Géza (2), Fejérpataky László (28), Fehérvári Antal, Feichtinger Ev. János, Fejér Antal, Fejér Gerő (2), Fekete Gábor (3), Fekete József (3), Fekete Margit és Fábián Irén, Fekete Nagy, Felbermann Lajos (6), Felix Mihály, Fellegi Lajos (3), Felméri Albert (2), Felméri Albertné, Felméri Lajos, Felsmann, Fényes Dezső (17), Fenyő Sándor, Fenyvessy Ferenc (2), Ferdényi Kálmán (2), Ferdényi Olivér, Ferenczi Miklós (14), Ferenczi József, Ferenczi Sándor (2), Ferenczi Sári, Ferenczi Zoltán (21), Ferenczy Gyula (4), Ferenczy József (9), Ferenczy István (16), Fest Aladár (25), Finászy Ernő (6), Finály Gábor (7), Finály Lajos (3), Finkey Ferenc, Fischer Ignác, Fischer Miklós, Fock Gustav (2), Fodor Ferenc, Fodor János (3), Fogarasi Béla (2), Forster Gyula (6), Fóti J. Lajos (5), Földes János (2), Földi János, Felföldy Sándor (2), Förster Rezső, Fraknói Vilmos (17), Frána Péter, Frank János, Franke Pál, Franklin Társulat (74), Freiborner Dezső, Friml Aladár, Fross Károly, Frőlich Ottó (3), Futó Zoltán (3), Független Magyarország szerk., Fülöp Adorján, Gaál Jenő (10), Gabányi Árpád, Gábor Gyula (4), Gagyhy Dénes, Gál Kálmán, Gál Kelemen (5), Gallyas István (2), Gallyas János (2), Gálos Rezső (4), Gámán Zsigmond, Gámán József (2), Gáspár Ármin (2), Gáspár Imre (19), Gáspár János (2), Gazelli Árpád, Géczy Sándor, de Gerando Antonia (15), de Gerando Attila (3), Gelei József, Gerecze Péter (5), Gerenday György (2), Gerenday László, Géresi Kálmán (3), Gergely György (4), Gergely Sámuel (24), Gidófalvy István (4), Gerő Ödön (2), Gerster Béla, Giesswein Sándor, Gobóczy Károly (3), Golancz I., Goldzieher Ignác, Gombos Ferenc Albin (59), Gombos Ferenc (2), Gonda Béla, Gorzó Kálmán, Göllner János, Göndöcs Benedek, Görög Ferenc (10), Gössl Geyza (5), Graul József (3), Gregorich Izor (5), Gremsperger Mór, Grillusz Emil, Grósz Emil (2), Gross Albert, Gubenatis Angelo, Gványi Ödön (8), Gyalokay Jenő (45), Gyalokai Lajos id., Gyalokay Lajos ifj. (12), Gyalui Farkas (21), Gyemge János (4), Gyöngyösy László, Gyöngyösi M. A. (6), Györffy Gyula, Györffy István, (botanikus), (3), Györffy István (néprajzos) (16), György Aladár (5), György X., György Lajos (4), Haan Lajos (13), Haan Lajosné, Háday József, Hagymássy Károly, Hajnim Péter (2), Hajdu Elek (2), Hajdu X., Hajnal Albert (3), Halász András (2), Halász Ferenc, Halász Ignác (7), Halász István (2), Halász József (3), Halász Péter (8), Háhn Adolf (3), Hahn K. (2), Halaváts Gyula (11), Haller C. F., Haller Gusztáv (2), Haller Károly, Hám Sándor (2), Hamza Leó, Hanasievitz Pál, Hangay Oktáv (8), Hangay Oktávné, Hanthó Lajos (19), Hangay Zoltán (11), Hangay Erzsébet (Beélik Imréné), Haraszti Gyula (6), Hardy Ernő, Harkó Gyula, Harmath Domokos (14), Harsányi István (3), Harsányi Zsolt, Harsis Jusztinián (4), Háry Sándor, Haslinger Ferenc (2), Haty Kálmán, Havas Gyula (7), Havass Rezső (35), Haviár Gyula (3), Hazai Hugó (2), Hazslinszky Rezső, Hegedüs Béla (2), Hegedüs István (8), Hegedüs Károly, Hegedüs László (8), Hegedüs Lászlóné (3), Hegedüs Pál (2), Hegedüs Sándor (5), Hegedüs Zoltán (2), Hegyesi Márton (23), Hegyesy Vilmos (4), Hehe Béla, Hehr Károly, Heinrich Gusztáv (42), Heinzély Béla (3), Helf M., Hellebrant Árpád (3), Heller Ágost (3), Heller Farkas, Hellerig Wilhelm (2), Helmár Ágost (3), Helwig Vilmos (2), Hengelmüller L. (2), Heppes Miklós, Herczeg Ferenc, Herczeg Jenő, Herczl Márton, Herepei Ottó (2), Herre Paul (2), Herrman Antal (3), Herzog Sándor (2), Hevesi József (5), Hidegh Kálmán (7), Himpfner Béla (2), Hindy Árpád, Hirschfeld Sándor, Hirschler József (10), Hlatky Endre, Hlatky József, Hódi János, Hoeld Károly, Hofer Károly, Hoffmann Alfréd, Hoffmann Géza (3), Hoffmann József, Hoffmann Mór, Hoffmann X., Hoffmann és Molnár, Hohenlohe Károly, Holczhammer János, Hollós Károly, Hollósy Lajos, Holstein Gyula,

Holubné, Homolka József (84), Hoor Károly, Horger Antal, Hornyánszky Gyula (2), Hornyánszky Viktor, Horvát Árpád, Horvát (Horowitz) L. (14), Horváth Döme, Horváth Emil (3), Horváth Ignác, Horváth János, Horváth Jenő (hadtörténész) (10), Horváth Jenő (Rónai prof.) (88), Horváth Jenő (min. titkár), Horváth József (3), Horváth Lipót (3), Horváth Mihály (egy. m. tanár), Horváth Mihály életrajzának megírásával kapcsolatos irat- és könyvkölcsönzési levelezés (14), Hőke Lajos, Hölzel Eduard, Huber Imre (3), Hummer Nándor (8), Hunfalvy János, Huszár Ferenc (2), Huszti József, Hügel Ottó (10), Iker rt., Ilg Albert, Illésy Piroska (2), Ilosvay Lajos, Imre József (8), id. Imre Sándor (5), ifj. Imre Sándor (35), Institoris Kálmán (2), Das Interessante Blatt szerk., Isac Emil, Istvánffy Gyula, Iványi Béla (9), Iványi Ede (3), Ivánfy Sándor, Iványi István, Iványi Lajos, Jahn Wilhelm (5), Jakobei Dezső (2), Jakói Géza (2), Jakóts Béla (4), Jambrekovics László, James Edmund, Jancsó Benedek (68), Jancsovics Ferenc, Janka Gejza, Jankó János (16), Jankovits Gyula, Jánosi Béla (4), Jánossy Béla (9), Janovics Jenő (9), Jármy József (7), Jaskovics Ferenc, Jász Géza, Jászai Rezső (2), Jászi Oszkár, Jekel Frigyes, Jekel János, Jekeli Gyula, Jenáki Ferenc, Jermy József, Jeszenszky Kálmán (3), Jeszenszky X., John Henry M. (5), Jónás Gyula, Jónás Károly, Jordan X., Josephi József, Jósika Lajosné, Joubert Joseph, Juba Adolf, Juba Adolfné (2), Jugu Jusztin, Juhász Árpád, Juhász Ferenc (3), Juhász György, Juhász Kálmán (5), Juhász Zsigmond, Juta péter (10), Kádár József, Kaizler Nándor, Kállay István, Kállay Ödön (2), Kalmár Elek (2), Kálmány Lajos (5), Kammerer Ernő (6), Kámosy Sámuel, Kampós József (2), Kandler János, Káni Kálmán, Kandler János, Kanyaró Ferenc (5), Kanyurszky György, Kara György, Karácson Imre (2), Karácson Márton, Karácsonyi János (65), Karafiáth Márius (2), Karcsu Arzén, Karczag Vilmos, Kardos Albert, Karl Lajos (4), Karl Lajosné (2), Kármán Mór (3), Kármán S., Károlyi Árpád (21), Kárpáti Endre, Kárpáthy Gusztáv, Kaszap Antal (3), Kaszó József, Katona Lajos (2), Kauffmann Camil, Kaufmann Ödön, Kazik István (4), Kedves István (10), Kéki Lajos (3), Kékus Vidor, Kelmer Béni (2), Kelemen Lajos (3), Keller Imre (9), Kemenes Antal (8), Kemény Gábor, Keményné, Keményfy K. Dániel, Kempf József, Kenessey Béla, Kenesey Móric (2), Kenyeres Balázs (3), Kepp Friedrich, Kerekes György (4), Kerekes Zoltán (3), Kerékgyártó Árpád (8), Kerékgyártó Elek (3), Kerékgyártó Lóránt, Kerner György, Kertbeny Károly (9), Kestler István (3), Kesztyüs János, Khuen Héderváry K. (2), Kilián Frigyes, Király István (2), Király Pál (22), Király Pálné, Kirchner Béla, Kisfaludy Á. Béla, Kis Ernő (4), Kiss János, Kiss József (3), Kiss Em. Károly (7), Kiss Lajos (8), Kiss Mór (2), Kiss Pál, Kiss Sándor (6), Klamarik János (3), Klebelsberg Kuno (7), Klinger K., Kluch Johann, Kober Albert, Kocsis Károly, Kodolányi Antal (2), Kogutowicz Manó (81), Kogutowicz Károly (7), Kohlbach Bertalan, Kókai Lajos (18), Kollányi Ferenc (2), Kolumbán Samu, Kolosvári Samu, Kolosvári Bálint (5), Komáromy András (18), Komjáthy Gábor (2), Kompfli Jenő, Koncz Józsefné, Konkoly Ambrus, Konstantin Lajos (3), Kont Ignác (19), Kontraszt Dezső (3), Koós Gábor, Korbuly Emil, Korény-Schak Vince, Kormos Béla, Konhoffer, Kornis Berta, Kornis Gyula, Korvin Vince, Kossányi Béla, Kossutányi Ignác (4), Kosztka Mihály, Kotl-Dobris Jutta, Kovács Aladár. Kovács Albert (16), Kovács Dezső (5), Kovács Elemér (2), Kovács Gábor, E. Kovács Gyula, Kovács János, Kovács Vince (8), Kovássy Zoltán (2), Kováts Gyula, Kováts János, Kozma Béla (2), Kozma Ferenc (4), Kozma Ferencné, ifj. Kozma Ferenc, Kozora Vince (2), Kőfalusy Győző (13), Kőfalusy Viktorné (8), Kőfalusiné (5), Kőhalmi Béla (3), Köllő Ignác (3), König György, Kőnig József, Köpesdy Elemér,

Köpesdy Sándor (9), Körmendy Géza (10), Körösy Henrik, Körösy György (2), Körösy József, Kővári Endre (3), Kővári Lásuló (5), Kövesdi Ignác, Köztelek szerk., Kraft Viktor, Krasznopolszky Ida (2), Kratochvill Gyula, Krecsmayr Ilka (3), Krenner Miklós (61), Kresznerics György, Kresznerics Károly, Kreutzer Lipót (4), Kristóf György (4), Kristóffy József (2), Krompecher E., Kroner Ferenc (5), Kronstein Vilmosné, Kropf Lajos (9), Kubányi Jenny (2), Kudora Károly (4), Kukuljevic József (24), Kulcsár István, Kun József Jenő (2), Kuncz Aladár (5), Kuncz Elek (9), Kuncz Ignác, Kuncz Ödön, Kunné Gyula, Kunossy, Kurucz György (2), Kurucz Imre (2), Kusztó István (19), Kuti Sándor (9), Kvacsala János, Lacsny János (2), Lád Károly (4), Lakatos László, Lakatos Sándor (2), Lakatos Ottó, Lám Károly, Lampel Róbert (4), Lánczy Gyula (46), Lanfranconi Enea, Láng Nándor, Lányi Zsigmond (2), Lasz Sámuel (8), Laszky Ármin (8), Lauffer Vilmos (8), Lauka Gusztáv, Laukó Albert (25), Laukó Albertné, Lauran Ágoston, Laurentzi Vilmos (2), Lázár Albert, Lázár Béla, Lázár Dezső, Lázár Ferenc, Lázár Gyula, Lázár Gyuláné (4), Lázár Lajos, Lázár Miklós (4), Lázár Miklósné, Lázár Ödön, Lähne Vilmos, Lechner Károly (6), Légrády Imre, Léhmann Róbert, Lehoczky József (6), Lehoczky Tivadar (4), Leicht P. S. (2), Lejtényi Sándor (6), Lekly Gyula (15), Lendvai Emil (2), Lendvai Miklós (4), Lendvai X., Lengyel István (2), Lenkei Zsigmond (2), Lenkey Gusztáv, Lehner Emil, Leövey Sándor, Leopold Lajos (5), Lévay Ede (2), Lévay Ferenc (7), Lévay József (2), Libner József, Lindt, Lindenberger János, Lindner Gusztáv (3), Lippay György, Liptai Imre (3), Lóczy Lajos (64), Lodge H. C., Lovas Imre (2), Lovass Zsigmond, Lovassy Andor (2), Lovcsányi A. Gyula (7), Lőcs Rezső (13), Lőrincz Gábor, Lőrinczi István, Lőte József (3), Lővy Ferenc, Ludmann Emil (4), Ludmann Gyula (8), Ludwig Rezső (2), Lugossy József (3), Lukachich Ferenc, Lukács György (8), Lukáts Adolf, Lukácsy Lajos (12), Lukácsy Miklós (9), Lukcsics József (2), Lukinich Imre (53), Lukinich Imréné, Lyka Károly (5), Máday Andor (4), Magasházy László (5), Magnocascallo, Mágocsy Dietz Sándor (4), Magyar Endre, Magyar Kázmér (3), Majláth Gusztáv Károly (40), Majláth József, Majakovszky Pál (2), Majakovszky Miklós (5), Makfalvi Ferenc, Makkai Ernőné, Makoldy Győző, Malesevics, Malet Albert, Malmosi Károly, Málnási Ödön (5), Mály István (2), Manajló Endre, Mandelló Gyula (6), Mangold Lajos (160), Mangold család, Mangold Margit (2), Mánya Ferenc (3), Marbeau Edouard, Marczali Henrik (17), Marcsek Andor, Margalits Ede (3), Marini Niccolo, Marinovich Imre, Márki Istvánné, Markus János, Márkus József, Marosán Viktor (2), Marosy Ferenc, Marót Károly (6), Marschalkóné (2), Marschall Lajos (2), Martin Lajos (2), Mártonfi Lajos (4), Marzsó Lajos (4), Máthé József, Máthé Miklós, Máthé Sándor, Matlakowski W. K. (2), Matolay Viktor (2), Matusik Nep. János, May Gyula, Mayer József, Mayer-Wyde (14), Medve Imre, Melcsiczky Lajos, Melich János, Meltzl Hugó (21), Menyhárt Gáspár (2), Menczer Pál, Méray Horváth, Merényi Lajos, Mérey Gyula (2), Merza Gyula (4), Mészáros Gyula (3), Mészáros István, Mészáros Sándor (2), Meszlényi Zoltán (3), Metinau János (2), Mezey István, Mihálfi József, Mihálovics János, Mihalovics Béla (8), Mihályi Ákos (5), Mihályi Ernő, Mihályi Róza (2), Mikes János (3), Miklós Andor, Miklós Ferenc (7), Miklós Viktor, Milotay István (2), Misik János, Miskolczy István (7), Miskulin Alajos, Mitrovics Gyula, Mocsáry János (6), Moga János, Mogyoróssy József, Mokcsay Zoltán (2), Mokry Sámuel, Moldován Gergely (17), Moldványi István, Moldványi Sándor (2), Moller Ede, Molnár István (6), Molnár József, Molnár Nep. János, Molnár S., Molnár Viktor, Mór Kálmán, Móra Ferenc (4), Moravcsik Géza, Morelli Gusztáv (10), Morfort

Gertrud, Morgante (5), Morvay Győző (2), Mózes Mihály, Möller István (7), Möller Károly, Murai Károly, Muteanu Sándor (5), Muzslai Antal, Muzslai Emilia, Müntz Eugene (2), Myskovszky Viktor (3), Nábráczky Lajos, Nachtnebel Ödön, Nadányi Emil (8), Nagel Ottó, Nagy Aranka (12), Nagy Árpád, Nagy Benjámin (6), Nagy Endréné, Nagy Ferenc (2), Nagy Gabriella, Nagy Géza, Nagy Gyula (45), Nagy István, Nagy Iván (46), Nagy Ivánné (13), Nagy József (2), Nagy Károly, Nagy Lajos, Nagy László, Nagy Mihály (5), Nagy Miklós (23), Nagy Mór (2), Nagy Olivér (7), Nagy Pál (5), Nagy Sándor (4), K. Nagy Sándor (5), Nagy Zsigmond (6), Nagy X., Nagyváthy Kálmán (4), Naményi Lajos (21), Napkelet szerk., Nasér Ede (2), Naszádi Sándor, Nátafalussy Kornél (2), Navratil Ákos (4), Nécsey László (3), Négyessy László (8), Neményi (2), Nemes Ferenc, Nemes Imre, Németh Antal (2), Németh Gyula, Némäti Kálmán, Németh Kálmán (3), Németh József, A Nemzeti Nőnevelés szerk., Népszava szerk., Nesnera Aladár (14), Nestor Szilveszter, Nielsen Konrad, Nikolits Döme (2), Nogall János (3), Nogely István, Nosz Gusztáv, Nyáry Albert, Nyáry László (9), Oakley Coper, A. J., Oláh György, Olajos László, Omazta Gyula, Orbán Lajos, Orbán Sándor, Orbók Mór (11), Ormay Sándor, Orosz Lajosné (3), Orosz Pál, Orsós Ferenc, Ország-Világ szerk., Orsz. Iparegyesület igazg. (3), Orszler Serena, Ortvay Tivadar (4), Osváth Imre (7), Osváth Ödön (9), Osváth Pál (7), Osztern Salamon P. (5), Otrok Mihály, Óvári Ferenc (7), Óváry Kelemen, Óváry Lipót (13), Paikert Alajos (15), Pajor István (2), Pákey Lajos, Pál Antal, Pál Ferenc (2), Pálfy, Pálffy Boldizsár (2), Pálffy gr. (Zádor Vitér), Palkovics József, Páll Gyula (4), Páll Károly, Páll Rafael, Palla József (2), Pallas Lexikon szerk. (22), Pallós Albert (8), Palócz Lipót (6), Pályi Ede, Pap Károly (7), Papp Antal, Papp Endre, Papp Jenő (3), Papp József (4), Cs. Papp József (20), Papffy Jusztin (3), Paradeyser Lajos, Parádi Ferenc, Parecz Gyula, Páris Sándor, Pasteiner Gyula, Pártos Szilárd, Pásztor Árpád, Pataky Árpád, Pataky József (3), Patay József (4), Péter Béla (2), Patmer István, Pauer Imre (9), Pauler Ákos, Pauler Gyula (5), Paulikovics Lajos (19), Paulovics István (4), Payer Hugo (2), Pázmándy Dénes, Péchy Imre (2), Pecz Vilmos (2), Perthes Justus (2), Pekár Dezső (3), Pekár Károly (15), Perczel, Perényi József, Persián Kálmán (3), Pesty Frigyes (2), Petelei István (5), Péterffy István (2), Péterffy Lajos (5), Péterfy Sándor (3), Pethő Gyula, Pethő Sándor (84), Pethő Sándorné (11), Petkó, Petrán Tibor, Petrenkó János, Petres Kálmán (6), Petri Mór (6), Petrichevich-Horváth Kálmán, Petry Gyula, Petrik Géza, Petrini, Petrobich Ferenc, Petrovics Arzén, Petzholdt Julia (2), Pfeiffer Miklós, Philipovich Achilles, Picot Emile, Piketty Árpád (2), Pilch Jenő (17), Pirchala Imre (6), Pischel Josef (3), Pisztróy Mór (3), Pitroff Pál (7), Pitvány Jenő (13), Podhraczky József, Pokoly József (4), Pokomándy Károly (2), Polcz Rezső, Polcseszky Jolán, Polgár György, Polgár György, Polgár József (2), Polgári Sándor, Politzer Géza (5), Pollák Lajos (3), Pollák László, Pollatschek Elemér, Polner Ödön, Pontelly István (38), Popovics György (2), Popovici János (3), Pór Antal (17), Pósa Lajos, Pósta Béla (11), Poszler Teréz, Pozsgai Rezső (7), Pozsgay Rudolf, Pozsonyi Antal (3), Poszler Gyula, Pozder Károly, Preisz Hugóné, Prelogg József, Prém József, Pribék Gábor (13), Prifach József, Protat, Pröhle Vilmos (18), Pruzsinszky János (2), Pulszky Ferenc, Puskás Endre (4), Püspöky Alajos, Püspöki Gracián (5), Rácz Gyula (31), Rácz János (2), Rácz Károly (40), Rácz Miklós (3), Rácz Viktor, Rácz-Rónay Károly (10), Rádl Ödön (4), Radnai Farkas, Radnóti Dezső (3), Radó Antal (4), Radó Gyula (5), Radonić Iovan (2), Rády József, Rajla Péter (21), Rajner I. (2), Rákóczy Béla, Rákóczy Imre (2), Rákos Adolf, Rákos István, Rákosi Viktor (2), Ranschburg Viktor (2), Rapaics Raymond, Ráth

Mór (3), Rauku Miladu, Ravasz Árpád, Ravasz László, Récsi Viktor, Regdon Károly (2), Regely János. Reichenhaller Kálmán (7), Reinhold Béla (7), Reinbold Olivér, Reiner János (9), Remekházy Károly, Reményi Antal (7), Reményik Sándor (5), Reök Iván, Requinyi Géza (3), Rétay Sándor (4), Réth Lajos (2), Réthly Antal (2), Réthy Lipót (19), Réthy Viktor, Révai Károly (2), Révai Leó, Révay Mór (3), Révai Testvérek (26), Révész Imre (2), Révész Kálmán (2), Révész Lajos, Reviczky Gyula (4), Réz Mihály, Ribáry Ferenc, Richter Aladár (31), Richter Aladárné, Rieder, Riedl Frigyes (5), Rietly Károly (3), Rigler Gusztáv (15), Rinyi Ede, Rochussen, Roder, Roman József, Roman Sándor, Rombauer Emil (9), Rómer Flóris (5), Romhányi János (3), Romy Béla (3), Rónay Béla (11), Ronciere Ch., Roska Márton (6), Roskovics Ignác, Rosler Albert (2), Rosnyayné, Róth Jenő, Róth Márton (16), Rothenthal Henrikné, Rozinay István (4), Rózsa Antalné, Rózsa József (6), Rózsa Vitál, Rozsnyay Kálmán (2), Rozvány György (50), Röhricht Reinhold (2), Rubin Simon, Rudnyánszky Endre (3), Rupp Kornél, Rusch Gyula (2), Russel Károly (6), Ruzitska Ármin (3), Sabatier Paul (3), Sáfrán Károly, Sajó Sándor, Sajóvölgyi Gusztáv, Salacz Gyula (3), Sámi László, Sámuel Kornél (2), Sándor Endre (3), Sándor Imre, Sándor József (24), Sántha Angelus, Sántha József, Sárkány Loránd (4), Sas Ede, Sas Róbert (2), Schack Béla (4), Scheda József, Scherer Benedek, Scherer Ferenc (18), Schilling Lajos (9), Schlauch Lőrinc, Schmidt Henrik (4), Schmidt János (2), Schmidt, Schneider Ferenc, Schneller István (23), Schohr Róbert (2), Schotsch Jenő (3), Schön Ödön (2), Schönherr Gyula (4), Schullerus Adolf (9), Schumacher Sándor (12), Schuster Fritz (5), Schürger Ferenc, Schüster Henrik, Schwab Traugott (2), Schwarzel Adél (2), Schwarz Félix, Schwimmer Rózsa, Scridon István (4), Sebes Gyula (6), Sebestyén Gyula (16), Sebestyén Gyuláné, Sebestyén József (2), Seiler Henrik, Selagian Kamil, Sennovitz Adolf, Seres Lajos, Simkó Gyula (3), Simon Bálint, Simon Ferenc, Simon Karolin (2), Simon Péter, Simonkai (Simonovics) Lajos (4), Simonyi Zsigmond (5), Singer és Wolfner (192), Sipos Árpád, Skopál István, Soerensen Asmus (6), Sólyom Fekete Ferenc (2), Sólyom Fekete Vilmos, Sólyom János (5), Somló Bódog (3), Somogyi Ágoston (3), Somogyi Gyula (17), Somogyi László, Somogyi Nándor (2), Soós Elemér (14), Soós Károly, Sörös Pongrác (2), Stampfel Károly (37), Staub Mór (3), Stauber Ida (2), Stauber József (7), Stein János (19), Steiner Fülöp, Steiner Henrik (8), Stetina Ilona, Stiller János (15), Striling Antal, Styhler Henrik (3), Stuttina Luigi (5), Sváby Pál (9), Sváby Pálné, Szabados József, Szabó Emil (4), Szabó Endre (3), Szabó Ervin, Szabó Ferenc (9), Szabó Gyula, Szabó László (32), Szabó Márton (20), Szabó Mihály (2), Szabó Péter, Szabó Sámuel, Szacsvay Elek, Szádeczky Béla (2), Szádeczky Lajos (80), Szádeczky Margit, Szakács Andor (3), Szál Antal (4), Szalay Imre (2), Szalay János, Szalay József (5), Szálinger Ernő (3), Számek György (3), Szamosi János (9), Szamosi Jánosné, Szana Tamás (2), Szandtner Pál (2), Szániér Alajos, Szántó Károly (36), Szárics Bertalan, Szárnovszky Ede, Szarvas Gáborné, Szász Béla (2), Szász Domokos (2), Szász Endre, Szász Ferenc, Szász Gerő, Szász Károly (8), Szász Zsombor (7), Széchy Károly (13), Széchy Károlyné (3), Székely István (2), Székely József, Székely Lajos, Székely Salamon, Szél Álmos, Szele György, Széll Farkas (3), Széll Kálmán, Szemák István (5), Szemer János (2), Szemere Miklós, Szemere Samu (3), Szemethy Béla (3), A Szemle szerk., Szénásy Dénes (2), Szendrei János (19), Szent István Társ., Szentiványi Albert, Szentiványi Róbert (4), Szentkereszthy Zsigmond, Szentkirályi Ákos (2), Szentkirályi Gyula (22), Szentkirályi Gyuláné (2), Szentkláray Jenő (22), Szentmártoni

Kálmán, Szepesi Géza (2), Széplak Ferenc, Szerdahelyi Adolf (2), Szerdahelyi János, Szeremlei Sámuel, Szeremlei Lajos (5), Szigethy Lajos (2), Szigetvári Iván (2), Szigyártó Gábor, Szilády Áron (3), Szilágyi Albert, Szilágyi Dezső (2), Szilágyi Gyula (2), Szilágyi Iván, Szilágyi János, Szilágyi Sándor (62), Szilasi Móric (2), Szili Kálmán (20), Sziness József (2), id. Szinnyei József (43), ifj. Szinnyei József (3), Szirtes Ignác, Szkunzevics Kornél, Szmrecsányi Miklós (3), Szociális Misszió Társulat, Szombathy Ignác, Szondy Imre, Szongott Kristóf, Szontágh Antal, Szontágh Pál (7), Szőke József, Szöllösi István (6), Szöllőssy Károly (3), Szterényi Hugó, Szterényi József (2), Sztripszky Hiador (7), Sztrojiny Lajos (2), Szudy Elemér, Szunter Nándor (2), Szücs Sándor, Szvacsina Géza (10), Szvacsina Gézáné, Tagányi Károly (10), Takács Menyhért, Takáts Sándor (2), Talapkovics Antal, Tanács József (4), Tanács Margit, Tangl Károly (2), Tankó Béla, id. Tárczy Károly, ifj. Tárczy Károly (52), Tarján Kristóf (6), Tarjányi Ákos (8), Técsy Barna (12), Técsy Józsefné (3), Téglás Béla, Téglás Gábor (64), Téglás Géza, Téglás István (4), Telbisz Károly (9), Telegdi László (2), Teleki Árvédné, Teleki Géza, Teleki Pál (16), Teleki Sándorné, Teleszky István, Telmányi Emil, Tergina Gyula (3), Terner Adolf (7), Tersánszky József (3), Téry Ödön (14), Tessitori Nóra, Teubner B. C., Thallóczy Lajos (71), Thaly Kálmán (25), Thaly László, Thewrewk Árpád, Thewrewk Emil (2), Thirring Gusztáv (65), Thót László (17), Thurn-Taxis Egon (3), Timon Zoltán, Tocsek Helén, Tokaji László, Tokay Elek, Toldy László (6), Tolnai Simon (2), Tomašivsky István, Tomcsányi János, Torma Károly (2), Torma Miklós (6), Tóth Béla (4), Tóth Ferenc (3), Tót György, Tóth Gyula, Tóth József (2), Tóth Lajos (5), Tóth Lajosné, Tóth Mihály (2), Tóth, Tölcséry István, Töreky Géza, Török Anna (2), Török Aurél, Török Béla (3), Török Berta (2), Török Imre (12), Török Imréné (3), Török István (8), Török Zoltán, Töttössy Gyula, Tragor Ignác (10), Trefán Leonárd, Treszkony János, Trócsányi Zoltán, Truskovszky Jenő (6), Turáni Társaság, Turchányi Tihamér (3), Türr Lajos (3), Udránszky László (5), Uhrl Józsa, Ujvári Béla (11), Ungár Kálmán (2), Urbasek Sándor, Ursehitz Anna, Ujváry Lajos (2), Ürmössy Lajos (4), Váczy János (4), Vaday József, Vágó Ferenc (2), Vajda Emil (2), Vajda Gyula (4), Vajda Viktor, Váli Béla (4), Valter Vilmos, Vámos Dezső, Vannai Gusztáv (2), Váradi Adolf, Váradi Albert, Váradi Aurél, Váradi Ödön, Várady Miklós, Varga Béla, Varga Ferenc (7), Varga Ottó (15), Varga Zsigmond (12), Vargha Ferenc (2), Vargha György, Vargha Gyula (18), Vargyasi Dániel Gábor, Várhelyi Gyula (5), Vári Rezső, Varjassy Árpád (41), Varjassy Lajos, Varju Elemér, Varju János (18), Váró Ferenc (2), Vass Bertalan, Vass Géza (3), Vass István, Vass Jenő, Vass Miklós, Vay Sándor, Vay Tibor (2), Vécsey Tamás, Végh Aurél, Végh Ödön (2), Véghelyi Dezső, Véghelyi Kálmán, Vela Pál, Velhagen-Klasing, Velits Ödön, Velley Charles (5), Veress Béla, Veress Endre (69), Veress Endréné (6), Veress Ernő, Veress István (2), Veress Mihály, Veress Zoltán (15), Veress Zoltánné (3), Versényi György (11), Vészi József, Veszprémy Dezső (8), Vezér László, Vida Aladár, Vidovich György, Vikár Béla (5), Villányi Alajos, Vinkler József (2), Virág Béla, Visegrádi Lajos, Viszota Gyula, Vizaknai Antal (3), Volf György (3), Vörös Vidor, Vrannay Erzsébet, Vuchetich Sándor (3), Vuchetich, Vulkánu József, Vutkovich Sándor, id. Vutkovich Sándor, Wágner János (65), Waldapfel János (4), Wallentinyi Samu, Walter Antal, Walter Gyula (2), Walther Béla (4), Wayand Géza, Wéber Péter, Weinwurm Antal (6), Wekerle László (3), Wenczel Gusztáv, Weress Sándor (3), Wertheimer Ede (3), Wertner Adolf (3), Wesselényi Istvánné (2), Westrin Theodor, Wiedermann Károly (4), Wieland János, Wiesner Jakab (4), Woldner

Ödön, Wlád Alajos (2), Wlassics Gyula, Wlha József (9), Wodianer Fülöp és Fiai (13), Wolf Györgyné, Wolff Ferenc, Wolfner József (4), Zachar Gyula (2), Zágoni István (2), Zakrzewski Wincenty, Zalai Márk, Zamlinszkyné, Zánk Gergely, Zehner Albert (5), A Die Zeit szerk., Zerdahelyi Béla, Zilahi Lajos, Zirzen Janka (6), Zolnai Béla, Zolnai Gyula (12), Zombory László, Zord Idők szerk., Zorkóczy Lajos (3), Zoványi Jenő (11), Zubriczky Flóris (7), Zvarinyi Emil, Zsakó István (2), Zsigmond György (2), Zsilinszky Lajos (3), Zsilinszky Mihály (8), Zsirai Miklós, Megnevezetlenek (3).

Márki Sándor levelei: (Ms. 5161/999, 1316, 5165/553–558.) Athenaeumnak (3), Hanvay Zoltánnak, Kogutowicz Manónak, A Korvin-család egy tagjának, Márki Istvánnénak, Megnevezetlennek.

Művek: A magyar földrajzi ösmeretek története. (Ms 1237).
Négy év Rákóczi Ferenc fölkelésének történetéből. Lord George Stepnay levelezése alapján (Ms 1238).
Le Noble, Eustache: Rákóczi fejedelem élete. Ford. Márki. S. (Ms. 1239).
Thaly Kálmán élete (Tört. 2° 314. I–III.)
Xenopol: Románia története. Ford. Márki S.
Auguletti: Ujkori román történelem. Ford. Márki S. (Ms 1240).
Idegen anyagok: Arany János levele Kókai Lajosnak (Ms 5160/31). Márki Sándorhoz írt levelek: Elszórtan a Márki S. levelek közt): Csávásy Józsefné, Dutkai Róza, Fehér Géza, Hódi Jánosné (3), Majovszky Irén, Majovszky Vilmos, Moldován Gergely, Molnár Zsigmond, Muzslai Emilia, Nábráczky Ida, Nagy Iván (3), Nagy Ivánné (2), Óvári Ferenc, Pekár Károly, Pethő Sándorné (3), Schmidt Henrik, Szádeczky Lajos, Szádeczky Lajosné (4), Számek György, Szentkirályi Gyula (8), Szentkirályi Gyuláné (5), Técsy Józsefné (4), Török Imre, Török Imréné, Vass Jolán (4), Veress Zoltán (2), Veress Zoltánné. – Spitkó Lajosnéhoz írt levél: Preiss Hugóné, – Gyászjelentések: Eötvös Józsefné, Ipolyi Arnold, Palkovics József.

32.

SZABÓ ISTVÁN

1898–1969

Hosszú időn át az Országos Levéltár tisztviselője volt, azután a debreceni egyetem professzora lett. Szerkesztette a Levéltári Közleményeket. Főleg a magyar parasztság történetével és településtörténettel foglalkozott, de levéltári szakirodalmi munkásságot is fejtett ki. (Sinkovics István: Szabó István. Levéltári Közlemények 1969. 191–192. l.)
Hagyatékát 1969-ben szerezte meg a kézirattár.

Kézirattári jelzete: Ms 5438–5443.

Életrajzi anyag: Személyi iratai és működésével kapcsolatos iratok. (Ms. 5438/1–105). – Munkáinak kiadásával kapcsolatos kiadói levelezés, tervezetek, szerződések stb. (Ms. 5440/127–172).

Levelezés: Szabó Istvánhoz írt levelek: (Ms. 5438/120–167). Angyal Dávid (2), Bárczi Géza (2), Balla Lajos, Barta István (2), Bíró Vencel, Bog I., Bullon István, Csanak Dóra, Erdei Ferenc, Gericsné Bolla Ilona, Hanák Péter, Hársfalvi Péter, Ila Bálint (2), Jakó

Zsigmond (2), Károlyi Árpád, Kávássy Sándor, Kelemen Krizosztom, Ladányi Andor, Láng Andor, Lázár Vilmos, Lukinich Imre, Móricz Zsigmond (2), Pach Zsigmond Pál (3 és válaszlevél-fogalmazvány) Papp László, Szabó József, Szántó Imre, Szekfű Gyula (3), Szirmay-Kolos Pál, Sztana Béla, Teleki Pál, Thirring Lajos (2), Varga Endre, Varga János, Megnevezetlenek.

Szabó István levelei: (Ms 5438/106–119). Bartha Antalnak, Csanok Dórának, Hadtört. Közl. szerk.-nek, Lederer Emmának, Maksay Ferencnek, Orsz. Köznevelési Tanácsnak, Pach Zsigmond Pálnak, Szleich Lajosnak, Seregi Ferencnek, Varga Endrének (3), Megnevezetlennek.

Művek: A középkori magyar falu élete. (Ms. 5438/168–169.)

A magyar asszimiláció. (Ms. 5438/170)

Histoire des relations diplomat. entre la France et la Transylv. 1635–1683.

Jobbágyság – Parasztság. (Ms. 5439/3–5.).

A honvédelmi bizottmány elnöki hivatala 1849-ben. (Ms. 5439/6).

A parasztság a kapitalizmusban. (Ms. 5439/7).

Az alföldi tanyásgazdálkodás (Ms. 5440/7).

Nagyszőllős. (Ms. 5439/11).

Révész Imre. Nekrológ. (Ms. 5439/13–14.)

(A tudományos magatartásról előadás.) (Ms. 5439/15).

Magyarország mezőgazdasága a XIV. század közepétől az 1530-as évekig. (Ms. 5439/17–18)

Hunyadi János (előadás). (Ms. 5439/8.).

Hozzászólás a Tört. Társ. 1949-i debreceni vándorgyűlésén (Ms. 5439/9).

Előadás a Debreceni Egyetem névadó ünnepségén. (Ms. 5439/10).

Történelem és élet (előadás). (Ms. 5439/16).

Lektori és opponensi vélemények, bírálatok. (Ms. 5439/12, Ms. 5440/1–38.)

Műveiről: Lektori vélemények. (Bárczi Géza, Benő Loránd, Hoffmann Tamás, Ila Bálint, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, Méri István, Pach Zsigmond Pál, Sinkovics István, Spira György, Székely György, Szuhay Mátyás, Tálasi István, I. Tóth Zoltán, Veres Péter.) (Ms. 5440/39–44, 48, 50–91).

Anyaggyűjtés: A középkori magyar falu, Ónod Vár uradalma, II. Ulászló okleveleiből regeszték stb. (Ms. 5439/19, 5440/74–75, 92–126, Ms 5441–5443).

Idegen anyagok: Mérei Gyula lektori véleményei a következő művekről: Oláh József: A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban. – Simonffy Emil: Urbéri birtokrendezések Zala megyében. – Varga Gyula: Missmarja. – Für Lajos: A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848–1896-ban. (Ms. 5440/45–47, 49).

Simon V. Péter:

A NIBELUNGÉNEK MAGYAR VONATKOZÁSAI

Német kultúrkörben továbbélő magyar hagyományt feltételezve, az átvétel két lehetséges módját vehetjük számításba. A magyar hagyomány írásban történő átörökítését feltételezik azok a filológusok, akik az ún. Ősgesztát, ill. az abban leírt hun történetet hozzák összefüggésbe a német mondakörrel.

A hagyomány más útját nyomozza az a történész, aki a magyar valóság mondaalakító erejét, a kor viszonyait, a közvetlen tapasztalatból és a kalandozások korából származó emlékek nyomát véli felfedezni a német epikus művekben, mindenekelőtt azonban a Nibelungénekben.

Bár a két hatásrendszer csak feloszthatatlan egészként tárgyalható, mégis alig akad példa a két irányzat képviselőinek érintkezésére, annál is kevésbé, mert azok egymást követően léptek föl; filológiai kutatás ez irányban főként a századfordulóig folyt, míg arra a kísérletre, amely az Ősgeszta rekonstruálásának lehetőségén túltekintve a német mondákban fellelhető magyar vonatkozások feltárására irányult, csupán századunk húszas éveiben került sor.

A KUTATÁS ÁLLÁSA

A gesztáinkban lejegyzett hun történet zömében kétségkívül idegen hatásra jött létre, de maga a krónikás is buzgón érvelt a hun-magyar vérrokonság mellett. Igyekezete mögött az a politikai megfontolás húzódik meg, amely a kétfelől is fenyegetett Dunamedence magyar birtoklására keresett jogalapot, s azt a hun-magyar azonosság tételében, a hatalom gyakorlásának kontinuitásában fedezte fel. A hun-magyar kontinuitás gondolatának igazi jelentőségét persze a magyarok által leigázott népek jelenléte adta meg.

A hun történetet első ízben a 11. század utolsó harmadában foglalták írásba. Valamennyi későbbi krónikánk erre az elveszett archetípusra, az Ősgesztára vezethető vissza.[1] Kérdéses természetesen, mennyit őrzött meg a krónikákban fennmaradt hun hagyomány népi tartalmaiból, mely kútfők hatása alatt nyerte el végső formáját, mennyi-

[1] Azok a krónikás művek, amelyek az Ősgesztában foglalt hun történet anyagát megőrizték, a következők: Anonymus Gesta Hungarorum-a, Kézai Simon Gesta Hungaroruma, Chronicon Pictum Vindobonense, Chronicon Posoniense, Mügeln Henrik krónikája, Chronicon Budense, Thuróczi János krónikája, Oláh Miklós Attila c. munkája.

ben alakították a szomszédos és a honfoglaláskor itt talált népek mondái, s mennyiben hatott vissza azokra.

A germán hun hagyomány és a magyar húnmonda közötti kapcsolatot már Wilhelm Grimm felfedezte. Grimm a két mondakör közti hasonlóságot oly szembeötlőnek találta, hogy a magyar hunmondát, ezt az „ősrégi népi eposzt"[2] fenntartás nélkül a német hősmondák közé sorolta be. Grimm elméletét magáévá téve állapította meg Wenczel Gusztáv, hogy a hunmonda anyaga ősi népi hagyomány, amely még az őshazából származik. Egyes elemeit a Magyarországon tevékenykedő Piligrim passaui püspök közvetítésével fogadta be a német monda, amelynek későbbi fejlődésére oly nagy hatást gyakorolt.[3] Ugyanezt az álláspontot képviselte Toldy Ferenc és Ipolyi Arnold is.[4] Ebben az egyöntetű állásfoglalásban azonban már minden kétséget kizáróan igen jelentős szerepe volt a kor egyik leghatásosabb dilettáns filológiai kísérletének, Amade Thierry hipotézisének is.[5]

A hunmonda mondatörténeti értékéről szóló vita a filológusok korábban egyöntetű megítélése után tulajdonképpen csak Hunfalvy Pál nagy port felverő tanulmányával indult meg.[6] Hunfalvy ugyanis annak a meggyőződésének adott hangot, hogy krónikáink hun története teljes egészében német történetíróktól átvett tudós kompiláció, a Nibelungének és latin kútfők egybeolvasztása. Riedl Frigyes[7] azzal a megszorítással nevezett meg a Nibelungének mellett egyéb német költeményeket krónikáink forrásaként, hogy azokból csak Detre alakját és Attila fiainak némely vonását kölcsönözték. Hasonló a véleménye Marczali Henriknek is, aki a magyar mondában csak Csaba alakját tartotta népi ihletésűnek.[8] Gyulai Pál[9] és Szász Károly[10] ezzel szemben a hun történet mondatörténeti értékeiért szálltak síkra, míg Bleyer Jakabnak[11] ismét germán elemek egész sorát sikerült abban kimutatnia.

A kérdés sokoldalú metodikai vizsgálata után Heinrich Gusztáv jutott el ahhoz a hallatlanul értékes felismeréshez, hogy a német hatás alatt álló és alakuló magyar hunmonda a későbbiekben nem csekély mértékben visszahatott a német hősmondára. Kijelentette: a német monda a Magyarországon honos németek által közvetített magyar hagyomány hatására lokalizálta Etzelburgot Óbudán, melynek monumentális rómaikori

[2] *Wilhelm Grimm:* Altdeutsche Wälder 1/1813., Ungarische Traditionen, 195; uő. Deutsche Heldensagen. Berlin. 1899. 3, 181, 343.

[3] *Wenzel Gusztáv:* Eszmetöredékek a magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatására. Pest, 1850. Reguly Album 1.

[4] *Toldy Ferenc:* Geschichte der ungarischen Literatur im Mittelalter. Pest-Buda. 1865. 30; Geschichte der ungarischen Dichtung von den älteren Zeiten bis auf Alexander Kisfaludy. Pest-Buda. 1863. 17. *Ipolyi Arnold:* Magyar mythológia. Pest. 1854. XIV, 153.

[5] *Amadé Thierry:* Attila-mondák. Pest. 1864.

[6] *Hunfalvy Pál:* Ethnographie von Ungarn. Budapest. 1877.

[7] *Riedl Frigyes:* A magyar hunmondák. Budapesti Szemle. 27. évf. 321.

[8] *Marczali Henrik:* Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden. Budapest. 1882. 54, 82; vö. A székelyek eredetéről. Budapesti Szemle, 25 évf. 142.

[9] Marczali és Riedl tanulmányainak lábjegyzetei.

[10] *Szász Károly:* A világirodalom nagy eposzai. Bp. 1882. 2, 162. és A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről Akad. értek. 1868.

[11] *Bleyer Jakab:* Die Germanischen Elemente der ungarischen Hunnensage, Beitr. zur Gesch. der dt. Sprache und Literatur, 31 (1906) 492–600.

romjait a honfoglalók a nagy elődnek kijáró bámulattal tulajdonították Attila palotája maradványainak.[12]

A hun történet és forrásai minden részletre kiterjedő elemzését Petz Gedeonnak[13] köszönhetjük. Petz a magyar hunmonda történeti magvát Priscos Rhetor, Jordanes, Paulus Diaconus és Isidorus már a középkorban is általánosan ismert műveire vezette vissza. A jellegzetesen germán motívumok nézete szerint a magyarországi németek közvetítésével kerültek a mondába, mint ahogy annak „magyar" elemei is a hunok után bevándorolt népektől származnak.

A magyar hunmonda ősi, ázsiai eredetét hirdető tanok elvetése után többen is kísérletet tettek arra, hogy a hagyomány magyarokra történt átörökítését a székelységbe beolvadt avarok szerepével magyarázzák.[14]

Míg a székelyek közvetítő szerepe aligha bizonyítható meggyőző módon, a hun monda körül gyűrűző vita már kialakulásakor sejteti azt az egyre általánosabbá váló felismerést, hogy a magyar hagyomány a német hunmonda egészére, következésképp a Nibelungénekre is, tehát korábbi forrásaira jelentős mértékben visszahathatott.

A Nibelung-kutatásban[15] már viszonylag korán kialakult az a többé-kevésbé egységes nézet, hogy a hőseposzban ősgermán mondák és történeti tények vegyülnek egymással, s utóbbiak a mondai elemek fokozatos átalakulását eredményezték. Míg azonban az a szemléleti mód, amely az egész művet keletkezési idejének viszonyai alapján kívánná interpretálni[16], vajmi kevéssé jellemző, viszonylag soḳan lépnek fel azzal az igénnyel, hogy a teljes kérdéskomplexumot egyoldalúan mondatörténeti, mitológiai, vagy költői szempontból világítsák meg. A legtöbb kutató beéri a szövegkritikai módszer alkalmazásával, s a legkisebb figyelmet sem szenteli a történelmi események esetleges hatásának.

[12] *Heinrich Gusztáv:* Etzelburg és a magyar hunmonda. Akad. Ért. Ny. 1882. 10. sz. A magyar monda és a német telepesek Attila-hagyománya közti kölcsönhatás nyomai Anonymusnál jól követhetők: „. . . rex Athila . . . in terram Pannonie venit . . . et regalem sibi locum constituit, que per lingua Hungaricam dicitur nunc Buduvar et a Theotonicis Ecilburgu vocatur" (Scriptores, 35.) *Ugyanő* a honfoglalásról és Etzelburg birtokba vételéről: „. . . intraverunt in civitatem Atthile regis . . . et ammirabantur . . . omnia illa edificia lapidea et facti sunt leti ultra, quam dici potest, eo, quod capere merverunt sine bello civitatem Atthile regis, ex cuius progenie dux Arpad descederat et epulabantur cottidie cum gaudie magno in palatio Athile regis . . ." (Scriptores 94).

[13] *Petz Gedeon:* A magyar hunmonda. Bp. 1885.

[14] A vita Karácsonyi János egy tanulmányával kezdődött (A székelyek eredete és Erdélybe való letelepedése. Akad. Ért. Tört. 1905. 3. sz.), amely Sebestyén János elméletével (A magyar honfoglalás mondái. Bp. 1904–1905) szállt vitába. A kutatók idővel a néprajz és a folklorisztika eredményeit is bevonták a vizsgálódás körébe (*Grexa Gyula:* A székely hun hagyomány. Bp. 1928), azonban ez sem vezetett megoldásra.

[15] A Nibelungénekre vonatkozó szakirodalom egyre nehezebb áttekintését három alapvető kiadvány segíti elő: *Willy Krogmann, Ulrich Pretzel:* Bibliographie zum Nibelungenlied und zur Klage. Berlin. 1966; *Otfried Ehrisman:* Das Nibelungenlied in Deutschland. Studien zur Rezeption des Nibelungenliedes von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. München. 1975; *Francis G. Gentry:* Trends in „Nibelunglied" research since 1949. A critical review. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik. 7 (1974) 125–139.

[16] *Henrik Becker* (Warnlieder, Leipzig, 1953) tagadja, hogy a Nibelungének a népvándorlás korának reminiszcenciáit is megőrizte volna. Nézete szerint az egész eposz a középkori szerző képzeletének szülötte. Ezzel szemben Andreas Heusler (Nibelungensage und Nibelungenlied. Berlin, 1921) az eposz vázát ősi reliktumnak tartja, s tagadja, a későbbi események hatásának lehetőségét.

Legjobb esetben is legfeljebb azokat a motívumokat tárgyalják behatóbban, amelyek az eposz szerzőjére engednek következtetni, az ő korának eseményeit tükrözik. Ily módon a Nibelungénekben fellelhető csaknem valamennyi történeti reminiscenciát a mű közvetlen keletkezési idejének eseményeivel, a szerző előtt személyes tapasztalásból ismeretes tényeknek tudják be, s teljesen megfeledkeznek az előző évtizedek, évszázadok mondateremtő-formáló hatásairól.

Ugyanakkor mindmáig nem derült még fény a mű szerzőjének kilétére. Többen is kísérletet tettek arra, hogy ismert középfelnémet költők, a Kürenbergi, Walther von der Volgelweide, Wolfram von Eschenbach, vagy akár a képzelet szülte Heinrich von Ofterdingen szerzőségét bizonyítsák. Mindezen azonosítási kísérletek abból a feltevésből indultak ki, hogy egy olyan mestermű, mint a Nibelungének, csak gyakorlott, neves költő alkotása lehet, olyan művészé, akinek költői képességeit más remekbe sikerült művek is bizonyítják.

A régebbi kutatás menetét alapvetően Lachmann és követőinek felfogása határozta meg. A kutatóknak ez a generációja az eposzhoz utószóként csatolt „Klage" tanúbizonyságának ad hitelt, miszerint az eposz második részében leírt eseményeket egy bizonyos Konrád jegyző örökítette meg, a megbízó pedig Piligrim passaui püspök volt. Ez esetben az a feltételezés szolgál kiindulópontul, mely szerint a püspök felbukkanása az amúgyis több passaui vonatkozást tartalmazó Nibelungének Piligrim korától és személyétől oly idegen szereplői között csak annak szerzőségével magyarázható. A mű legkorábbi kéziratainak alapos vizsgálata — a legrégibb fennmaradt kézirat a 13. század elejéről való, míg Piligrim Géza fejedelem kortársa volt —, valamint a forráskritika egyéb eredményei hamarosan tarthatatlanná tették a Piligrim-elméletet. Minthogy azonban Passau a mű keletkezési helyeként továbbra is számításba jöhetett, a kutatás egész ága próbálta azonosítani a Nibelungének költőjét a kérdéses időben bizonyíthatóan itt működött személyek valamelyikével.

Dietrichs abból indult ki, hogy Lorsch említése a Nibelungénekben a passaui püspökség hatalmi törekvéseivel hozható összefüggésbe, azzal a még Piligrim által megindított történelmi jelentőségű perrel, melyben a még hamisítástól sem visszariadó egyházfő Passaunak, a hunok által epusztított Lorsch jogutódjának követelte a hajdani Hunia et Avaria azaz a középkori Magyarország feletti egyházi fennhatóságot. Véleménye szerint a felperes egyik döntő bizonyítéka éppen a Nibelungének volt. Az eposz szerzője, az 1150 körül élt Siegehardt lorschi apát pedig művében nem csupán az egykori, bizonyításra szoruló állapotnak, de az évszázados vita kezdeményezőjének, Piligrimnek is emléket állított.[17]

Kralik legalább részben hitelt ad a „Klage" adatának. Egy Wolfger von Ellenbrechtskirchen püspök idejében, tehát a Nibelungének vélhető keletkezésekor a passaui kancelláriában tevékenykedő Konrád jegyzőt próbál azonosítani az eposz szerzőjével.[18] Friedrich Panzer is egy Konrád nevezetű passaui klerikusban, aki 1196 és 1209 között oklevelekkel igazolhatóan jószágkormányzóként, „magister scolaricus et scriba" minőségben működött a püspökség központjában[19], véli felfedezni a Nibelungének költőjét.

[17] *Johann Dietrichs:* Der Dichter des Nibelungenliedes. Frankfurt am Main. 1923.
[18] *Dietrich von Kralik:* Wer war der Dichter des Nibelungenliedes? Wien. 1954.
[19] *Friedrich Panzer:* Das Nibelungenlied. Stuttgart. 1955.

Becker már sokkal komolyabban veszi a Klage tanúbizonyságát, s bár elismeri, hogy a kérdéses időszakban és térségben „szinte korlátlan számú Konrád van jelen", maga is egy bizonyos Konrád szerzősége mellett kardoskodik: jelöltje Conradus de Sto. Floriano mester, akinek neve 1203 körül többször is előfordul Wolfger püspök útikiadásainak nyilvántartásában.[20] A szerzőség kérdésében síkraszálló magyar filológusok közül a már említett Szász Károly, az eposz fordítója mellett főként Gärtner Vilmos állásfoglalása érdemel figyelmet. Lachmann nyomdokain haladva ő is egy bizonyos Konrádban, mégpedig a göttweih-i prelátusban vélte fölismerni a Nibelungének szerzőjét.[21]

Más kutatók, akik nem merészkedtek odáig, hogy az ismeretlen költőt valamelyik híres dalnokkal, vagy a mű vélt keletkezési helyén élt ismert személyiséggel azonosítsák, legalább annak rangját és társadalmi állását próbálták közelebbről meghatározni. Lachmanntól Heuslerig alig vitatták, hogy a Nibelungének szerzője regős volt, aki műveltsége és olvasottsága ellenére is „jobb" körökhöz tartozhatott. A „spielmann"-teóriával ellentétes következtetésekre jutott azonban de Boor, különösen pedig Nelly Dürrenmatt, akik az udvari élet olyan részletekbe menő és alapos ábrázolását tárták fel a Nibelungénekben, ami sok tekintetben az udvari költők ismereteit is meghaladta. E tényből azt a következtetést vonták le, hogy a mű szerzője csak a lovagi rendből származó személy lehetett.[22]

Lovagköltőről beszél Naumann és Schwietering is.[23] A lachmanni felfogást támadja Panzer is, meggyőzően bizonyítva, hogy a mű szerzőjeként csak olyan kivételesen művelt személy jöhet számításba, aki a kortárs német és francia irodalom mellett latin kútfők híradásait is kamatoztatta művében. Ilyen magasszintű műveltség, a passaui egyházi tradíció és az udvari élet együttes ismerete – s e ponton tér el Panzer gondolatmenete a lovagköltő-hipotézis képviselőitől is –, világi állású személyről ebben a korban egyáltalán nem tételezhető fel. A legelfogadhatóbb még talán Kralik nézete, nevezetesen az, hogy a Nibelungének költője csak klerikus lehetett, mégpedig „clericus" a középkori értelemben, ami nem annyira papot, mint inkább udvari tisztségviselőt, mi több, olykor diplomatát jelentett.

Nem kevésbé eltérőek a vélemények a mű keletkezésének helyét és idejét illetően. A kutatók többsége a költemény keletkezési idejét az 1150 és 1200 közötti időszakra teszi, míg a keletkezés helyeként a bajor-osztrák térség mellett az alemann és frank, főként Rajna-menti területeket jelöli meg.

Az a nézet, hogy a Nibelungének a 12. század közepe táján keletkezett, szövegkritikai alapokon nyugodott. Bartsch[24] az ún. B és C kéziratokat egy olyan archetípusra vezette vissza, amely véleménye szerint a 12. század ötvenes éveiben keletkezhetett. Bár az elmélet alapjául szolgáló asszonantikus elemekről később bebizonyosodott, hogy a mű

[20] I. m. 296.

[21] *Gärtner Vilmos:* Chuonrat, Prälat von Göttweih und das Nibelungenlied. Eine Beantwortung der Nibelungenfrage. Pest–Wien–Leipzig. 1857.

[22] *Nelly Dürrenmatt:* Das Nibelungenlied im Kreis der höfischen Dichtung. Bern. 1945.

[23] *Hans Naumann:* Versuch einer Einschränkung des romantischen Begriffes Spielmannsdichtung. DVGL, 1924. 2. Heft. – *Friedrich Schwietering:* Deutsche Dichtung des Mittelalters. Wien. 1934.

[24] *Egon Bartsch:* Untersuchungen über das Nibelungenlied. Wien. 1906.

datálása szempontjából értékelhetetlenek, Willy Krogmann[25] a közelmúltban új érvekkel próbálta alátámasztani Bartsch elméletét. Krogmann úgy véli, a mű eredeti kézirata 1130 körül keletkezett, mégpedig alemann területen. Az első átdolgozás – a Nibelungének fennmaradt kéziratainak archetípusa –, a 12. század második felében jött létre, immár a Duna medencéjében.[26] Az elméletét igazolni látszó támpontot abból a valóban sajátos tényből nyeri, hogy a Nibelungének elbeszélése szerint Kriemhild és Etzel menyegzőjére nem a burgund udvarban, Wormsban, vagy Attila székhelyén, Etzelburgban, hanem a tulajdonképpeni cselekmény színtereitől távol eső, s még a mű keletkezésekor is provinciális Bécsben került sor. Ennek a körülménynek Krogmann szerint csak egy nevezetes, a mű szerzőjének emlékezetében elevenen megőrzött történelmi esemény lehet a magyarázata: V. Lipót 1174-ben Bécsben kötött házassága. Etzel és Kriemhild esküvőjét, melynek színhelye az eredeti műben még minden bizonnyal Worms volt, a mű első átdolgozója, a pompás bécsi menyegző egyik tanúja helyezte át Bécsbe. Ezt a feltevést támasztja alá a „Thidrekssaga" elbeszélése is, hiszen ebben a mondaváltozatban még Gunhar udvarában kerül sor a tragikus véget hordozó esküvőre.

Dietrichs[27] is különbséget tesz az általa 1150-re datált eredeti és az 1200 körül elkészült, általánosan archetípusnak tekintett első variáns között. Míg azonban nézete szerint az eredeti a rajnamenti frank területen keletkezett, a feldolgozásra már, amely egyébként csak formai tekintetben jelent újat, a bajor-osztrák dunavidéken került sor.

Ellentétben e nézetekkel, melyeket a kutatók nagy többsége a legnagyobb bizalmatlansággal fogadott, minden amellett szól, hogy a Nibelungének 1200 körül keletkezett bajor-osztrák területen. A mű keletkezési idejének meghatározásában döntő jelentőséget nyertek a Nibelungének és a Parzival között kimutatható átfedések és rokon vonások. Wolfram von Eschenbach ugyanis a Parzivalban utal (450, 25) Rumoltnak a Nibelungénekben elhangzó tanácsára: a kritikus sorok a B kézirat 1465., a C kézirat 1497. strófájában találhatók.

Többen is igazolni próbálták ugyan, hogy a Nibelungének szerzője merített a Parzivalból, de ennek alighanem az ellenkezője igaz: bizonyosra vehető, hogy Wolfram már ismerte az eposzt, s legfeljebb azon lehet vitatkozni, melyik kéziratot forgatta. Miután pedig a Parzival keletkezési ideje ismeretes – a kérdéses VII. könyv 1204-ben készült el –, nyilvánvaló, hogy a Nibelungének ebben az évben már „forgalomban" volt.

További támpontok adódnak a Zasamanc és Asagouk keleti nevekből, amelyek mindkét műben előfordulnak. Feltételezve, hogy azokat Wolfram vette át a Nibelungénekből, arra a következtetésre jutunk, minthogy mindkét szó az 1197 körül megkezdett Parzival első részében fordul elő, hogy a Nibelungének már a 12. század kilencvenes éveire elkészült. Amennyiben azonban abból indulunk ki, hogy a kérdéses szavak a Parzivalból kerültek át a Nibelungénekbe, úgy az eposz megkezdésének időpontjául hozzávetőlegesen

[25] *Willy Krogmann:* Der Dichter des Nibelungenliedes. Berlin. 1962.

[26] A Nibelungének három legkorábbi kézirata csaknem egyidőben keletkezett. Az ún. A kézirat a 13. század utolsó negyedében jött létre. Lachmann és követői sokáig ezt tekintették az eposz legpontosabb leiratának. A 13. század második feléből származó B kézirat 60 versszakkal többet tartalmaz, mint az A. Elsődlegessége mellett főként kiadói, Hagen és Bartsch kardoskodtak. A C variáns a 13. század első felére tehető, s általában a B-vel azonos megítélés alá esik. A később keletkezett 32 kézirat az első három variáns töredékes leirata.

[27] I. m.

az 1198. évet nyerjük. Ily módon a Nibelungének keletkezési ideje az 1198 és 1204 közötti évekre tehető. A későbbiekben megkísérlek az alig vitatható terminus ante quem-hez, egy, a meglévőnél bizonyosabb post quem-időpontot csatolni, amely a Nibelungének megkezdését azonos pontossággal, de az átvétel prioritásának kérdésessége nélkül határozza meg.

A Nibelungének keletkezési helyét illetően Dietrichs és Krogmann megállapításai látszanak a legmegalapozottabbaknak; az eposzban sűrűn előforduló bajor, ill. osztrák dialektusra utaló jegyekből joggal következtetnek arra, hogy a mű a Duna völgyében íródott. Ezt igazolják az eposz szerzőjének földrajzi ismeretei is; míg ezen a környéken a legnagyobb biztonsággal tájékozódik, nem egyszer súlyos hibát vét más tájak leírásakor. Különösen jól ismeri a passaui viszonyokat – a cselekmény egyáltalán nem indokolja azt a figyelmet, amellyel Bécs és Passau felé fordul –, s több körülmény is amellett szól, hogy szoros szálak fűzhették ide. Mindezt összegezve az a megállapítás látszik a legvalószínűbbnek, miszerint az 1200 körül keletkezett Nibelungének szerzője egy nagyműveltségű passaui klerikus volt.

A Nibelungének mindkét részében csak nehezen feloldható ellentmondások egész sorára bukkanhatunk, s nem csupán a szereplők jellemzésében, de magában a cselekmény vonalvezetésében és motiválásában is. Az elbeszélés egésze egy keresztényi, feudális képzeletvilág jellegzetes terméke. Ugyanakkor azonban a mítikus-mondai meseszövés – a nibelungok földjén élő óriásokkal és törpékkel, a Siegfried sebezhetetlenségéről szóló regével, a vízitündérek alakjával –, számtalan elemével találkozhatunk a valósághű ábrázolás keretein belül. Nem kevésbé jellemző az udvari élet elemeinek, a feudális világtól távol álló motívumok és a nyersen komikus vonások egymással való keveredése. Talán csak egyetlen példát: miután az elbeszélő Gunthert és Brünhildát reprezentatív királyi párként mutatja be, hosszasan időz a brutálisan ízléstelen hálószobajelenet ábrázolásánál, annak minden taszító részletébe bevezetve a meglepett olvasót.

A sajátos ellentmondásosság egyik oka minden kétséget kizáróan abban a tényben keresendő, hogy a költőnek műve megírásakor ősrégi hagyomány anyagából kellett merítenie, s ez aligha lehetett könnyű feladat a „modern kor" gyermeke számára. Az örökölt mondai kereteket történeti és mesei elemekkel tölttötte ki; a néprajzi kutatás a Nibelungének cselekményeinek egész összefüggő rendszerét eredezteti a mesevilágból.

Míg a régebbi kutatás főként a mű ellentmondásos jellegét emelte ki és taglalta, olykor egyenesen túlhangsúlyozva azt, az utóbbi időben néhány kutató azzal az igénnyel lépett föl, hogy egységes alapokra helyezze a Nibelungének interpretálását. Elsőként Maurer[28] hívta föl a figyelmet a mű költőjének személyes szerepére, majd Nagel[29] utalt arra, hogy a hőseposzt a középkorban mintegy folytatásokban adták elő, s így az egyes epizódok az idők folyamán olyannyira önállókká váltak, hogy az olykor már az elbeszélés egészének összefüggéseit is megváltoztatta.

Emellett teljes joggal mutat rá Nagel a különböző korokból származó elemek keveredésének különleges jelentőségére. Érvelése során arra az általánosan ismert tényre hivatkozik, hogy a hőseposz cselekménye egy eredetileg csupán néhány személyt szerepeltető családi tragédia kereteit feszegeti. Az ősi monda nyomait több ponton is

[28] *Friedrich Maurer:* Die Einheit des Nibelungenliedes. Jena. 1923. 29–50.

[29] *Bert Nagel:* Zur Interpretation und Wertung des Nibelungenliedes. Neue Heidelberger Jahrbücher, 1954.

megőrizte a Nibelungének, az egybeszerkesztés hiányosságai pedig nem egy „megmagyarázhatatlan" fordulatot eredményeztek. Így tudunk például választ adni arra a kérdésre, miért is kellett Hagennek egy kicsiny tutajon egyszerre 1100 lovagot átszállítania a Dunán: az ősi hagyomány szerint Hagent csupán Gunther és néhány csatlós kísérte Atli udvarába, az ő befogadásukra pedig bőségesen elegendő volt egyetlen ladik is.

Az a megállapítás is elfogadható, miszerint a különböző korokból származó elemek együttes jelenlétéből a jellemek dualizmusa következett; Nagel útmutatása nyomán valóban két Hagent, két Gunthert és két Kriemhildét fedezhetünk fel. Valamennyi főszereplőnek, legyenek bár a „legudvarképesebb" köntösbe öltözve is, megvan a maga megfelelője az ősgermán dalköltészetben, melynek ethoszát a Nibelungének hűen őrzi.

Mindezen helyes észrevételek sem elegendőek azonban ahhoz, hogy a monda magvában bekövetkezett változásokat, az egyes alakok metamorfózisát, az ellenmondások sokaságát minden részletükben megmagyarázzák. Különösen nehéz feladat vár a mondatörténet kutatóira a Nibelungének második részében kimutatható fejlődés interpretálásakor. Ellentétben a hősköltemény első részével, melynek történeti értékelése szellemes kísérletek[30] ellenére is teljesen kilátástalan, a burgundok pusztulásáról több kútfő is beszámol: a legjelentősebb talán Prosper Aquitanius híradása, amelyből részletesen értesülhetünk a hunok 437-ben indított támadásának áldozatul esett nép tragédiájáról. Kriemhilde alakja és szerepe viszont kétségkívül Hildico emlékét idézi, Attila azon germán ágyasáét, aki mellett a hun uralkodó rejtélyes halála bekövetkezett. Ezek a közismert történeti események a Nibelungénekben azonban annyira átformálva és átértelmezve jelennek meg, hogy feltétlenül rá kell kérdeznünk azokra a motívumokra, amelyek a történeti anyag sajátos alakulására hatással lehettek.

Az Attila-hagyomány fokozatos átalakulásának kezdetei már a történetírásban kitapinthatóak. Szinte valamennyi Nyugat-Európában létrejött történeti mű Cassiodorosra és Jordanesre, ill. ez utóbbi közvetítésével Priscosra vezethető vissza. A Nyugat számára Attila egy világrend létét fenyegető pusztító fenoménként jelent meg. Jordanes ábrázolásának azonban nem ez a lényege; az ő Attilája mindenekelőtt az üldözöttek menedéke, mindazok hű barátja, akik a segítségét kérik.[31] Jól ismeri azonban az elnyomott népek rettegett parancsolóját és zsarnokát is, kinek intését a germán fejedelmek rettegve

[30] *Hugo Kuhn* (Der Teufel im Nibelungenlied. Zu Gunthers und Kriemhilds Tod. ZfdA. 94. [1965]; Brünhilds und Kriemhilds Tod. ZfdA. 82. [1950]) teljes egészében a történelemből vezeti le az eposz cselekményét. Siegfried alakját Chlodwig 575-ben meggyilkolt unokájával, Sigibert von Austrasiennel azonosítja Gregor von Tours krónikája alapján. *Helmut de Boor* (Hat Siegfried gelebt? PBB. 63. [1939], 259–269) Gundahari burgund király ripuári frank sógorának személyében látja az eposz hősének történelmi modelljét. Nem kevésbé fantasztikus, de lényegesen jobban dokumentált *Lintzel* elmélete (Der historische Kern der Siegfriedfrage. Hist. Studien. Berlin, 1934). Ő Procop elbeszélésére hivatkozik, s Uraja-ban látja Siegfried történelmi előképét. Höfler egyenesen Arminiusra gyanakszik, s elméletét a két alak részletes összehasonlításával próbálja alátámasztani (Siegfried, Arminius und die Symbolik. Heidelberg. 1961).

[31] Getica, cap. 38 *Jordanes:* előadja, hogy a hun király Ardarich gepida fejedelmet és testvéreit, Walamért, Widamért és Theodemért „super ceteros regulos" kedvelte, s tanácsaikra sokat adott. Majd így folytatja: „Reliqua autem se dicitas est, turba regum diversarumque nationum duclores, ac si satellites mutibus Attilae attendebant, et ubi oculo anuisset, absque aliqua murmuratione cum trimore et tremore unusquisque astabat, aut certe, quod iussus fuerat, exequebatur. Solus Attila rex omnium regum super omnes et pro omnibus sollicitus erat."

vigyázzák.[32] Sem a legenda, sem a hősköltemény nem ismeri ezt az Attilát, holott alighanem ez az ábrázolás adja a leghűbb képet az erőszakos, hatalomvágyó uralkodóról, e mindmáig felderítetlen jellemű, világot pusztító és új világot teremtő óriásról.

Egészen más képet őrzött meg a hun uralkodóról az egyházi hagyomány: csak a „flagellum Dei"-ről szól. A pogányt állítja szembe a keresztény imperiummal, melynek élharcosa Aëtius. Míg azonban a tudós hagyományból kinövő legenda későbbi alakulása során az Aëtius-figura[33] veszendőbe megy, fokozatosan kialakul a csoda- és hőstörténetek sora — Troyes megmentése, Aquileia feldúlása stb. —, amelyek Attilát kivétel nélkül az egyház valamelyik lokális képviselőjével konfrontálják.

A germán monda minderről semmit sem tud. Attiláról csak a hun fejedelmet sirató germán halotti ének — szövegét Jordanes örökítette ránk —, hangján, mint atyuskáról szól. Ennek folytán a Hildebrandslied költője Attila jóságos jellemét már magától értetődőnek veszi, s a hun fejedelem udvarát hősei biztos menedékének tudja.

Ezzel szemben a Walthari-ének bevezetőjében bemutatott Attila kielégíthetetlen hatalomvágyával tűnik ki, feltarthatatlan lendülettel veti alá uralmának a különböző népeket. Ugyanakkor azonban a germán túszok Attila barátai, aktivitásának, hadi talentumának legfőbb hordozói. Ez az Attila-kép már számos rokon vonást mutat a Nibelungénekkel: a hun király barátságos, tétlen, szinte gyenge — minden vállalkozást átenged az udvarában időző hősöknek.

Még szembeötlőbb Attila tétlensége a Dietrich-mondákban. Attila itt a „milt" uralkodó, aki hatalmának eszközeit minden hátsó gondolat nélkül hűbérese, Dietrich szolgálatába állítja. Ő a „getriuwe" hűbérúr mintaképe, aki hűbéresével szemben még akkor is megőrzi baráti érzéseit, amikor nemzetségének legelemibb érdekei parancsolnák a szakítást, mi több, az ellenséges fellépést.

A Thidrekssaga már a messzi Észak kegyetlen színeivel festi a maga Attila-portréját, s lényegesen különbözik a germán mondától. A hun király itt feltűnően nagyfokú aktivitást mutat. A mesés kincs utáni vágy hatása alatt vet tőrt nála vendégeskedő sógorainak. A cselekmény tulajdonképpeni rugója azonban már itt is Kriemhilde csillapíthatatlan bosszúvágya, ami Attila aranyéhségét a maga javára fordítja. A kincsvágy motívuma viszont már az északi monda világába vezeti a vizsgálódót.

Az északi hagyományban élő Attila-figura, az Edda-dalok Atlija korántsem lágyszívű, tétlen uralkodó. Nem ismer nyugalmat, féktelen brutalitással fordul szembe a burgond hősökkel, s válik a családi konfliktusban az aranyéhségtől hajtva a legalábbis látszólag triumfáló sátáni erő markáns hordozójává.

Az Attila-figura alakváltozásainak áttekintése után a mondafejlődés északi és germán színterein szinte magától vetődik fel a kérdés: milyen tényezők motiválhatták a germán világban kialakult Attila-kép kétarcúságát, miért különbözik egymástól oly élesen az északi és a német mondafejlődés?

[32] Getica, cap. 48: „Ita tamen ut saepe dictum est imperabant (ti. a keleti gót királyi testvérek), ut ipsi Attilae, Hunorum regis, imperio deservirent. Quibus nec contra parentes Vese-Gothas licuisset recusare certamen, sed necessitas domini etiam parricidium si uibet, implendum est."

[33] Az újabb germanisztikai kutatás már arra is kísérletet tesz, hogy a feledőbe ment klasszikus Aëtius-hagyományt közvetlenül is összekapcsolja a Nibelungének anyagával. Vö. erre *Gareth, Morgan:* Hagen and Aätius. Classica et Mediaevalia (Koppenhága és Lipcse) 30. 1969/1974. 440–450.

Priscos és Jordanes adatait alapul véve De Boor elemzi a kettévált római birodalom keleti és nyugati részeiben élő történetírók híradásait Attila végzetes kimenetelű nászáról, s megállapítja, hogy míg Priscos és Jordanes elbeszélésük igen részletező volta ellenére is csupán egy névtelen „puella"-ról tudnak, s a hirtelen felindulás következtében megindult „sanguinis effusione"-ról beszélnek, az őket követő történetírók ábrázolása már bizonyos élt mutat, ami a hallatlan eseményt végül is a kétely és a gyanú eloszlathatatlan ködébe burkolja. A történetírók csoportosítása után végül is arra a következtetésre jut, hogy míg a keletiek Attila haláláról, s az általuk kitalált és az esemény hátterébe illesztett nemzetségi konfliktusokról oly sokat és olyan részletesen tudnak mesélni, a nyugatiaknak úgyszólván semmi mondanivalójuk sincs e tárgyban.

De Boor tetszetős gondolatmenete[34] lényegében megválaszolatlanul hagyja a kérdést. A római Attila-hagyomány nagy gonddal kimutatott elhanyarodása a germán mondafejlődéstől semmiképpen sem adhat ugyanis magyarázatot a német és az északi Attila-kép különböző voltára. Legfeljebb a germán húnmonda keletkezésének és történeti kiindulópontjának felderítéséhez adhat támpontot, de nem világíthatja meg annak két szálon tovább futó alakulását.

Ugyanilyen értetlenül áll szemben a germanisztika Attila ingadozó keresztény hitével, tétlenségével és lágyságával, azokkal a személyiségjegyekkel, melyeknek nyomai majd minden hőskölteményben felfedezhetők, különösen szembeötlőek azonban a Nibelungénekben.

A kutatók többsége legszívesebben megkerülné az egész kérdést. Igy Heusler például minden bizonyíték nélkül megállapítja, hogy a német monda tétlen-gyenge uralkodótípusa éppoly ősi, mint az Eddában felvázolt kegyetlenül sötét Attila-kép.[35] Eltekintve attól, hogy ez az általánosan elterjedt nézet mindazon történeti tényezőket eleve figyelmen kívül hagyja, amelyek az Attila-figura átalakulására hatással lehettek, feltétlenül hamis akkor is, amikor a gyenge uralkodó alakjának időtlenségére hivatkozik, hiszen annak első jeleit csupán a Walthari-énekben – tehát viszonylag későn –, fedezhetjük fel.

Más kutatók a mondafejlődés belső logikájában vélik megtalálni a sajátos jelenség magyarázatát. De Boor például azt hangsúlyozza, hogy a mondabeli Etzel fokozatosan a nyugvó uralkodó típusává vált. Kijelenti: Arthus király kerekasztala és Nagy Károly lovagi köre Etzel udvarával rokon jegyeket mutat. Ez a megállapítás igaz ugyan, de még kísérletet sem tesz arra, hogy a tényállás rögzítésén túl az azt előidéző motívumok után kutasson. Erre pedig már csak azért is szükség lenne, mert míg Arthus, vagy Nagy Károly reprezentatív szerepét történelmi jelentőségük, ill. a róluk alkotott kép egésze indokolja, hasonló motívumokra az európai hún történetben nincs példa, holott a mondai anyag alakulása ez esetben is történelmileg meghatározott.

Nézetem szerint talán még Hóman tanulmánya közelíti meg legjobban a valóságot.[36] Attila rokonszenves portréjában, a vallási tekintetben toleráns, békeszerető uralkodó újszerű, a legendától élesen különböző ábrázolásában mélyreható történelmi reminiszcenciákat vélt felfedezni. Az ő véleménye szerint a Nibelungének Etzelje feltűnő

[34] *Helmut de Boor:* Attila in Geschichte, Legende und heroischer Dichtung. Neujahrsblatt der lit. Ges. Bern, 1932.

[35] Hoops Reallexikon „Attila" címszava.

[36] *Hóman Bálint:* Geschichtliches im Nibelungenlied. Berlin–Leipzig, 1924.

hasonlóságot mutat Géza fejedelemmel, aki hosszas háborúskodások után végre békét szerzett és országában a keresztény vallás szabad gyakorlását is engedélyezte, sőt Etzelhez hasonlóan még saját fiának megkereszteléséhez is hozzájárult. További rokon vonásként emlékeztet Géza bőkezűségére, a „hospes"-ek, kiváltképpen a „hospites Theutonici" iránt tanúsított szívélyességére, akik udvarában különleges előjogokat élveztek, fontos hivatalokat töltöttek be, jelentős katonai szerepet kaptak.

Hóman gondolatmenetének sarkalatos hibája az, hogy a Hartwig-legendára alapozott elmélet kibontakoztatásakor megfeledkezik a monda tipizáló erejéről, s a Nibelungének Etzeljének történeti mintaképét a magyar történet egyetlen alakjában próbálja felfedezni. Így több rés is támad gondolatmenetében, s olykor alapjában helyes észrevételei is tévedésbe torkollanak.

Ugy vélem, amint a mondafejlődés kezdeteire is már a történelmi eseményekből kiolvasható tendencia hatott, úgy a monda anyagában később bekövetkezett változásokat is csak a megváltozott történelmi viszonyokkal magyarázhatjuk. A népi hagyományra azonban a történelem csak akkor hat közvetlenül, ha egy-egy üstökösszerű jelenség – mint Attila gigantikus lénye –, nagy tömegek képzelőerejét, tudatát hozza mozgásba, termékenyíti meg és formálja át. A hagyomány átalakulását ilyen látványos átalakító tényező híján – márpedig Géza hatása a német mondára aligha hasonlítható Attiláéhoz –, csak abban az esetben tartom elképzelhetőnek, ha hasonló, vagy közel azonos viszonyok között új történeti elem jelenik meg, markáns és hosszú időn át fennmaradó jelenség, ami tendenciózus volta miatt alkalmas arra, hogy fokozatosan, szinte észrevétlenül beszivárogjon az ősi monda merev keretei közé. Következésképpen a Nibelungének jámbor és gyengekezű hun királyának mintaképe sokkal inkább egy bizonyos típusban, a magyar uralkodóról alkotott kép fejlődését kifejező magatartásmódban, a rettegett „hun" királyok megszelídülésének folyamatában, semmint egyetlen személy jellemében és sorsában ragadható meg.

Csakúgy mint Etzel esetében, Kriemhilde alakjának fejlődését is csak a történetírás és a mondaformálódás közti kölcsönhatásokat boncolgatva tárhatjuk fel. A mondafejlődés alapja ui. itt is a tudós hagyományban könnyen fellelhető és leolvasható tendencia.

Két évszázaddal Jordanes előtt, hetven évvel Attila halála után az illir Marcellinus Comes tovább folytatja a Hieronymus által megkezdett világtörténet írását. A 453. évről ezt írja: „Attila rex Hunnorum, Europae orbator provinciae, noctu mulieris manu cultroque confoditur. Quidam vero sanguinis reiectione necatum petribent." Priscos híradásának részletei tehát már feledésbe merültek, lényege, a halál okának megjelölése azonban változatlan: senki sem felelős a hun király haláláért, Attilát egy véletlenül bekövetkezett orrvérzés fojtotta meg.

Egy esetleges gyilkosságra a bizánci történetírók gondoltak először. Johannes Malalas az, aki elsőként gyanakszik merényletre: úgy véli, Attilát egyik Aëtius által felbérelt ágyasa ölte meg. Ugyanez a gyanú hatja át Agnellus beszámolóját, amikor a ravennai egyház történetét feldolgozva a következőket írja Attila haláláról: „Et post haec omnia avilissima muliere cultro defossus mortuus est." Ezzel a summázattal kiegészülve már kerek egész a tudós hagyomány. A későbbiekben a történetírás mindvégig következetesen megmarad azon az álláspontón, miszerint Attilát Hildico nevű germán ágyasa, ill. felesége (Jordanes) gyilkolta meg nászéjszakájukon (Malalas). A véres éjszaka további részleteinek leírása már egyértelműen mondai színezetű a keleti történetírásban.

Míg ugyanis a bizánci történetírók Hildicoban csupán az orgyilkost látták, Gudrun alakja sokkal többet jelent a germán krónikásnak: a törzsi bosszú végrehajtóját, amit már az is igazolni látszik, hogy nevének puszta hangzása Gunther, Giselher és Gibich, a burgund hősök rokonává avatja.[37] Már Prosper Aquitanius hírt ad az Attila ellen elkövetett merényletről, mégpedig a burgundok pusztulásával kapcsolatban. Chronographus Saxo már határozottan törzsi konfliktusra céloz, amennyiben kijelenti: Attila erőszakkal ragadta el a burgund királylányt, apját pedig megölte – Hildico tettét tehát a vérbosszú törvénye parancsolja. Saxo elbeszélése nyilvánvalóan a monda hatása alatt áll, a valóság elemei között támadt réseket régen kitöltötte a nép meseteremtő képzelete.

Az északi monda viszi tovább a tudós hagyomány szálát és regél Hildico-Gudrun véres tetteiről. Német földön azonban a monda összeolvadt egy másik, ugyancsak kialakulóban levő hagyománnyal magába fogadta a Brünhildéről fennmaradt emlékeket.[38]

A mondafejlődés harmadik szakasza röviddel a Nibelungének végső kialakulása előtt következett be. Ekkor ruházta fel az ismeretlen költő, vagy a nép képzelete Kriemhildét Brünhilde hagyomány őrizte jellemvonásaival, s ötvözte eggyé a két nőalak sorsát. A monda eme utolsó átalakulásának motívumai mindmáig a kutatás legvitatottabb kérdései közé tartoznak.

Kurt Wais[39] a magyar hagyományt tartja a Kriemhildmonda alapjának. Nézete szerint a magyar huntörténet, amelyben Kriemhilde a német mondától feltűnően eltérő szerepet kap, Kriemhilde alakváltozásának döntő tényezője. Miután a következő fejezetben részletesebben is kitérek erre a kérdésre, itt csupán annyit jegyeznék meg, hogy az a kísérlet, amely a Nibelungének egyes elemeit a magyar hunmondából származtatja, nem érheti be csupán a gesztákban lejegyzett hun történet elemzésével. A monda magyar változatának csaknem valamennyi sajátosan magyar, az európaitól eltérő eleme egy tőről fakad: a huntörténet keletkezési idejének viszonyait tükrözve színezi át a monda készen kapott alapanyagát olyan sajátosan magyar motívumokkal, amelyekre az európai hun monda korábbi fejlődése semmiféle magyarázattal sem szolgálhat, s amelyek csupán a középkori magyar történet vizsgálata révén interpretálhatóak megnyugtatóan.

Talán még Gizella királynő történeti szerepe idézhető fel leginkább – amint azt Hóman Bálint is bizonyítani igyekezett –, ebben az összefüggésben. A bajor hercegnő

[37] *Willmanns:* Der Untergang der Nibelungen. Abh. der Kg. Ges. der Wiss. zu Göttingen. PhKl. Nf. 7. 1903. Nr. 2.

[38] A Brünhild-monda történeti magvát Gregor von Tours és Fredegard krónikái tartalmazzák. Brunhild, az ifjú nyugati gót királylány 565-ben ünnepélyes lánykérés után nőül ment Sigiberthez, az egyik frank királyság urához. Férje három, majd két testvérével együtt kormányozta Chlodwig részekre szakadt birodalmát. A testvérek egyike, Chilperich, és annak asszonya, Fredegund súlyosan megsértették Sigibertet, s talán még inkább Brunhildet. A kirobbanó merowing testvérharc tizedik esztendejében Sigibertet Fredegund által felbérelt orvgyilkosok megölték, s maga Brunhild is szorult helyzetbe került. Unokájánál, Theoderich burgund királynál talált menedéket. Theoderich Brunhild biztatására háborút indított Austrasien királya ellen, s azt családjával együtt legyilkoltatta. A birodalom egyéb részei ellen folytatott harcok során végül Brunhild is fogságba esett. Ellenségei kegyetlen kínzások közepette végeztek vele (*Hugo Kuhn:* Brunhild und das Kriemhildlied. Tübingen. 1953).

[39] *Kurt Wais:* Frühe Epik Westeuropas und die Vorgeschichte des Niebelungenliedes. Tübingen. 1953.

gyermekkorától elhivatottan apácának készült, s csak a bajor hercegség közvetlen érdekeit szem előtt tartva fogadta el István komoly politikai előnyökkel kecsegtető házassági ajánlatát. Férjének halála után Péter király üldöztetéseitől zaklatva elhagyta Magyarországot, s bajor földre visszatérve a niedernburgi kolostor fejedelemasszonyaként fejezte be életét és talált végső nyugvóhelyet Passauban, a Nibelungének keletkezésének valószínű színhelyén. A következő századok során emlékét az államalapító özvegyének kijáró tisztelet övezte, a szentként tisztelt király méltó társává magasztosult. A Nibelungének nagyműveltségű szerzője Gizella passaui síremléke előtt állva különösen eleven képet alkothatott magának a „Hiunenlant"-ban élt német királylány alakjáról és sorsáról.

Egy alapvető ellentmondást azonban Hóman sem tud feloldani: Kriemhilde a bosszúállás vérszomjas démona, akit saját honfitársai is megvetnek, s akivel az iszonyodó Hildebrand gyűlölete végez, míg Gizellát a Hóman által idézett kútfők kivétel nélkül az újonnan megtérített ország jótevőjeként, csaknem szentnek kijáró tisztelettel említik. Ezen felül Hóman egy sor olyan szempontot és tényezőt is figyelmen kívül hagyott, amelyek alapos vizsgálata segíthetne Kriemhilde metamorfózisának megértésében. Mindenekelőtt kérdéses maradt, mivel magyarázható meg Kriemhilde mohó kincsvágya és Attila fiának, Ortfriednek rendkívül problematikus szerepe a magyar történet esetleges analógiái alapján.

Kétségkívül történelmi reminiszcenciákat őriz Rüdiger alakja is. Ellentétben Attilával vagy Kriemhildével, Rüdiger figuráját úgyszólván minden kutató a Nibelungének keletkezését közvetlenül megelőző időszak valamelyik történeti személyiségével azonosítja. Rendkívül bonyolulttá teszi azonban a kérdést az a tény, hogy míg a kérdéses időszak forrásai csaknem korlátlan számú Rüdigert ismernek, ezek között egyetlen egy sem akad, akinek történeti szerepe a mondabeli Rüdigerével valamilyen módon rokonítható lenne: ez utóbbi Dietrichhel együtt Attila hű vazallusaként és helytartójaként kerül szóba az eposzban mindenütt, amit a 10–12. században élt Rüdigerekkel kapcsolatosan meglehetősen nehéz elfogadhatóan megindokolni.

A Rüdigerre utaló legrégibb adat Metellus von Tegernsee 1160 körül költött „Quirináliáiban" fordul elő.[40] Itt még nem történik említés Bechelarenről, de az Erlafról, ami a mai Pöchlarn, azaz a középkori Bechelaren mellett ömlik a Dunába, már megemlékezik a szerző. A „Tetrici veteris", azaz Dietrich von Bern egyidejű említése kétségtelenné teszi, hogy a Metellus által megénekelt személyek a hősköltemények közismert alakjaival azonosak. Az epigrammaszerző Herger[41] már ismert mondai hősként szerepelteti Rüdigert. Az a pentádája ugyanis, amelyben Rüdiger alakja felbukkan, élő személyeket állít szembe mondabeli figurákkal, s Herger az utóbbiak közt említi Rüdigert is.

A Dietrich-mondakörben Rüdiger alakja csak mintegy fél évszázaddal a Nibelungének keletkezése után bukkan fel először.[42] A következő költeményekben jut szerephez: a „Rabenschlancht"-ban, a töredékesen fennmaradt „Dietrich und Wenzlau"-ban, az ún.

[40] Die Quirinalien des Metell von Tegernsee. Disszertáció. Greifswald. 1913. Hrsg. von. P. Peters.

[41] *Helmut de Boor:* Die höfische Literatur. Bern. 1935. 297. *Anholt:* Die sogenannten Spervogelsprüche und ihre Bedeutung in der älteren Spruchdichtung. München. 1928. 17, 37.

[42] *Hugo Bekker:* The Nibelungenlied. Rüdiger von Bechelaren and Dietrich von Bern. Monatshefte. (A journal devoted to the study of German language and literature.) Madison. 66 (1974). 229–253.

„Wunderer"-ben, a „Rosengarten" különböző változataiban, valamint a „Bieterolf und Dietrich" c. eposzban. A többi hősköltményből hiányzik az alakja, ami érhető is, hiszen a többi szereplőnél jóval később került a mondakörbe.

Minthogy kezdetben lehetetlennek látszott Rüdigert valamely kiemelkedő történelmi személyiséggel azonosítani, Willmanns kijelentette: Rüdiger csupán egy helyi monda kitalált alakja.[43] Willmanns nézetét Panzer is osztja és azt állítja, hogy Rüdiger alakja egy lokális hagyomány szülötte, s egy közelebbről meg nem határozható, de minden bizonnyal valóban létezett ostmark-i Rüdiger őrgróf emlékét őrzi.[44] Feltevését St. Andrae község anyakönyvének egyik bejegyzésére alapozza, amely egy bizonyos Rudker elhalálozására vonatkozik. Hempel úgyszintén a st. andrae-i anyakönyvben szereplő őrgróffal azonosítja a monda hősét.[45]

Persze vajmi kevés példát ismerünk arra, hogy monda hősök halálának tényét és időpontját anyakönyvben rögzítették volna, így ezt a lehetőséget nyugodtan el is vethetjük. Schwarz[46] különben ugyanazt a bejegyzést Alsó-Ausztria egyetlen hasonló nevű grófjára vonatkoztatja, akit egy 987-ből származó oklevél említ. Ez az azonosítási kísérlet is meglehetősen gyenge lábakon áll, hiszen nagyon nehéz magyarázatot találni arra a kérdésre, miért csak a 13. században vezették be az anyakönyvbe a 10. században elhúnyt gróf nevét. Ennek az elméletnek ellentmond továbbá az a tény is, hogy a Traisen menti St. Andrae-t csupán a 12. század ötvenes éveiben alapították, s Rüdiger ekkoriban már a monda szereplője. Nem kevesebb súllyal esik latba az a körülmény, hogy az umlaut nélkül álló Rudker név Schwarz állítása ellenére sem ejtendő Rüdgernek, s így aligha lehet az eposzban szereplő Rüdiger fonetikus elődje.

Vancsa[47] Burkhard őrgróf személyében látta Rüdiger modelljét, mert csak az ő idejében volt Bechelaren az Ostmark székhelye. Heusler[48] viszont úgy véli, hogy a hősköltemény szerzője Rüdiger szerepeltetésével a babenbergi hercegeknek kívánt emléket állítani, s hősének alakját Heinrich Jasomirgottról, az Ostmark utolsó kormányzójáról mintázta. A szűkös korai forrásanyagnál jóval többet tudnak Rüdigerről a humanista krónikások. Thomas Ebendorfer „Chronicon Austriacum" c. művében még az őrgróf halálának évét is elárulja. Hasonló adalékokkal szolgál Aventinus is.

Ezeket a Rüdiger őrgrófról tájékoztató késői híradásokat azonban ajánlatos fenntartásokkal kezelni, már csak azért is, mert a humanista szerzők műveiben minden előzmény nélkül megjelenő adatok többnyire légbőlkapottak. A humanisták Rüdiger megjelölésére állandóan a „freigiebiger Graf von Bechelaren" kifejezést használják, ami már önmagában véve is a monda, ha ugyan nem egyenesen a Nibelungének hatását mutatja.

Minthogy Rüdiger személyazonossága teljes biztonsággal nem állapítható meg, a megoldást nézetem szerint nem annyira az illető térségben kimutatható történelmi

[43] *Willmanns:* Der Untergang der Nibelungen. Abh. der. Kgl. Ges. der Wiss. zu Göttingen. PhKl. Nf. 7. 1903. Nr. 2.

[44] *Friedrich Panzer:* Das Nibelungenlied. Entstehung und Gestalt. Stuttgart, 1955. 393.

[45] *Heinrich Hempel:* Nibelungenstudien I. Nibelungenlied, Thidrekssaga und Balladen. Heidelberg. 1940.

[46] *Erich Schwarz:* Das germanische Kontinuitätsproblem in Niederösterreich. Aus Verfassungs- und Landesgeschichte. Festschrift Th. Mayer. 40.

[47] *Joseph Vancsa:* Geschichte Nieder- und Oberösterreichs I. Wien. 1905. 194.

[48] *Andreas Heusler:* Nibelungensage und Nibelungenlied. Wien. 1921. 44.

személyek, mint inkább az eposzban ábrázolt helyzet vizsgálata adhatja meg. A kérdés ily módon történő megfogalmazása viszont ismét a magyar történelem körébe tereli a vizsgálódást, annak a „Hiunenlandnak" a múltját firtatja, amely a Nibelungének és a történeti kútfők egybehangzó tanúsága szerint igényt támasztott az Ostmarkra, s annak területét hűbéres birtokként kezelte.

Az eddigi kutatás néhány sarkalatos kérdését vázolva azon problémákra kívántam rámutatni, amelyek nyilvánvaló magyar vonatkozással bírnak, s így munkám tárgyát képezik. Mielőtt azonban a vizsgálódást megkezdeném, feltétlenül ki kell térnem Hóman Bálint munkájának, a Nibelungének magyar vonatkozásait tárgyaló egyetlen jelentős vállalkozásnak legfontosabb megállapításaira.

Minthogy a Nibelungének lejegyzését közvetlenül megelőző időszak átfogó vizsgálatára az eposz szemszögéből nem került sor, Hóman 1924-ben kísérletet tett néhány történelmi motívum magyar történeti megközelítésére. 10. századi passaui forrásokat elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az azokban említett személyek – Piligrim püspök, egy bizonyos Marchwart comes, továbbá Rüdiger, Hunolt és Volker nevezetű személyek, valamint az oklevelekben úgyszintén előforduló Gotelint és Prunhilt – azaz a Nibelungénekben szereplő személyek névrokonai és történelmi előképei, kivétel nélkül az Aribo nemzetség tagjai, vagy ahhoz legalábbis igen közel álló személyek. Megállapította továbbá, hogy miként az eposz előadása szerint Piligrim Kriemhilde rokona, úgy a nevezetes püspök a valóságban is fejedelmi rokonsággal bírt: vérségi kapocs fűzte Szent Henrik császárhoz és húgához, a magyar királynővé lett Gizellához, II. Henrik bajor herceg és a burgund uralkodócsaládból származó Gizella gyermekeihez.

A Hóman által feltételezett rokoni kapcsolat Piligrim és Kriemhilde-Gizella között azonban nem állja meg a helyét: a magyar királynő ugyanis a Liutpoldinger nemzetséghez tartozott és így vajmi kevés köze volt az Aribókhoz. Gyanúperrel kell élnünk az Aribók magyarországi kapcsolatait illetően is. Hóman kísérletet tett arra, hogy Gizellát egy más vonatkozásban is közelebb vigye ehhez a nemzetséghez. Kijelentette: az Aribók családi hagyományai elválaszthatatlanul összefonódtak a magyar királyi család sorsával, minthogy a nemzetség egyik tagja a magyar udvarban szerzett benyomásait, a magyarországi viszonyokról szóló beszámolóját saját családjának hagyományaiba ágyazva adta elő. A híranyagot Németországba szállító családtag Hóman szerint egy bizonyos Botho, vagy Potho, aki bátyjával, Ariboval együtt részt vett Konrád herceg 1054-ben megindult császárellenes lázadásában, majd a felkelés leverése után András királyhoz, Magyarországra menekült. A száműzött csak hosszú évek múltán, 1060-ban térhetett vissza hazájába, akkor, amikor a Béla elől menekülő Salamon herceg anyjával és feleségével együtt a német udvarban keresett menedéket. Potho Salamon kíséretében tartózkodott és hősiesen harcolt a császári sereg soraiban. Ekkor került kapcsolatba Güntherrel, Bamberg tudós püspökével, s itt, az „Ezzolied" megírásán fáradozó papok társaságában ismerte meg Konrádot, a Nibelungének majdani szerzőjét. Günther püspök halála után Konrád Passauba került, s ott a Botho által elmondottakat, tehát az Aribo család magyar kortörténettel vegyített históriáját rímekbe szedte, s az ősi nibelung-monda anyagába illesztette, megalkotván ezzel a Nibelungének végső, ma is ismert változatát.

Ezt a minden mozzanatában logikusnak látszó gondolatmenetet csak a Nibelungének valóságos keletkezési idejére (12 század vége – 13. század eleje) hivatkozva utasíthatnánk el, ha Potho comes valaha is megfordult volna Magyarországon. A magyar kútfők

alaposabb vizsgálata azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a német forrásokban valóban sűrűn előforduló Potho semmilyen magyar kapcsolattal sem rendelkezett. Hóman elméletét a „Képes krónika" egyik adatára alapozta, amely szerint a hazánkban meghonosodott Poth nemzetség őse, egy bizonyos Poth(o), Salamon király idejében vándorolt be Magyarországra.[49] Kálti arról is beszámol, hogy a Poth nemzetség egyik ága a későbbiekben Lébény község birtoka után a Lébényiek nevet kapta, míg a nemzetség többi tagját magában foglaló ág családneve Győr lett. Ez utóbbiak családi kolostora, amelyet még maga a nemzetségalapító Potho comes alapított, a Somogy megyei Zselicszentjakabon állt.

Az adat szerfölött megbízhatatlan, tekintve, hogy a Botho, ill. Potho tulajdonnév a krónikaíró tévedésének következménye, vakvéletlen, helyesírási hiba, vagy figyelmetlenség következtében került a történeti műbe. Ugyanazon krónika ugyanis néhány sorral lejjebb már egyértelműen Atha névvel illeti a kolostoralapító comest: „Atha palatinus rogavit regem (Salamon) et ducem (Géza) ut in constructione monasterii sui, quod in honore s. Jacobi edificaverunt in Zelyz, interessent, quod et factum est."[50]

Az alapítólevél – Hóman csak Fejér töredékes kiadásában ismerhette –, teljes szövege nyilvánvalóvá teszi, hogy a kolostor alapítóját Othónak hívták, amit egyébként német származása is valószínűsít.[51] Ha azonban a kérdéses személyt nem Bothónak nevezték, s következésképpen az Aribo nemzetséggel sem állt kapcsolatban, tarthatatlanná válik Hóman elmélete, így az a megállapítása is, miszerint a Győr nemzetségnév is az Aribók magyarországi szerepével magyarázható. Hóman ugyanis kijelentette, hogy a Győr családnév nem más, mint az Aribo, vagy Arbo név mesterséges etimológiai levezetése Győr város magyar nevének a latin Arabo elnevezésből történő származtatása alapján. A Győr nemzetségnév azonban annál is kevésbé származhat a német Aribo nemzetség nevéből, mert míg krónikásaink a Győr és Lébény nemzetségek egyes tagjait gyakran említik, azok német származásáról semmit sem tudnak. Ami pedig a Hóman által bizonyítékként felhozott passaui oklevélben szereplő személyeket illeti: néhány azonos, vagy hasonló hangzású név előfordulása oly sok meg nem egyező között már csak azért is véletlennek mondható, mert a kérdéses nevek hordozói jórészt már passaui névrokonaik megszületése előtt felbukkantak a német mondakörben.[52]

Ugy gondolom, a Botho-teória cáfolata után nem kell különösebben megindokolnom, ha Hóman Rüdigerre vonatkozó megállapításait is elutasítom. Hóman ugyanis éppen ebben a Magyarországon sohasem élt „comes palatii Potho"-ban látja Rüdiger történelmi modelljét, egyszerűen azért, mert az Aribo-sarj éppúgy a „hún" király bizalmasa és első szolgája, mint az eposz hőse, Rüdiger.

[49] „Rex autem Solomon marchionem Thwutonicorum promissa pecunia in auxilium ascivit. Presentim quia subiit in mentem sibi, quam miserabiliter perierant per Hungaros Willermus et Poth et Marcard duces." Scriptores, 396.

[50] Scriptores, 364.

[51] *Kumorovicz L. Bernát:* A zselicszentjakabi alapítólevél. Tanulmányok Budapest múltjából. 17. köt. 1966.

[52] Dietrich és Rüdiger esetében, akiknek alakja a kérdéses időpontnál jóval előbb, ill. később került a monda anyagába, nem igényel külön bizonyítást fenti állítás cáfolata. Bloedel személye egészen más irányba tereli a kutatást, a többi név eléfordulása pedig aligha bír különösebb jelentőséggel. A Hóman által vizsgált forrás egyébként a Codex traditionum Pataviensis (Monumenta Boica, 28-b. 68).

Súlyos hibát követett el Hóman a Nibelungének keletkezésének megítélésekor is: minthogy germanisztikai ismereteit csupa kiérdemesült tanulmányból merítette, e kérdésben olyan megállapításra jutott, ami évtizedekkel korábban is már túlhaladottnak számított.

Hóman Nibelung-tanulmányának másik alapvető eleme Piligrim püspök és Lorch történeti szerepének egybevetése a hősköltményben leírtakkal. Megállapította, hogy bár Piligrim maga nem jöhet számításba az eposz szerzőjeként – hiszen szerinte a mű a 11. század végén keletkezett –, politikai törekvéseinek emléke a hősköltemény feljegyzésének talán legfontosabb mozgatórugója. Ezzel kapcsolatban a következő megállapításokat teszi:

Piligrim életcélja a passaui püspökség felemelkedése, s nem utolsó sorban érseki fennhatóságának keleti irányú, Magyarország területére is kiterjedő megnövelése volt. Célja eléréséhez felhasználta az egykori lorchi érsekség egyházmegyei határairól, a hűnok elől Passauba menekített érsek előjogairól fennmaradt hagyományt is. A pápa jóindulatát kívánta akkor is elnyerni, amikor mindenki mást megelőzve térítő akciót szervezett 972 és 976 között két ízben is magyar földön, amint ezt Benedek pápának sietve jelentette is. Passau állítólagos privilégiumainak védelmében pápai bullák hamisításától sem riadt vissza. A hajdani lorchi érsekség önjelölt utódjaként Passaunak követelte a maga hamisította oklevelekben a „Hunia et Avaria" megjelöléssel szereplő Magyarország feletti egyházi hatalmat. Ezzel magyarázható, hogy a Passauban keletkezett Nibelungének Lorchról is említést tesz, amennyiben elmondja, hogy a passaui püspökséghez tartozó Lorch kolostorát Krimhilde anyja, Ute asszony alapította, hogy öregségére oda vonulhasson vissza. Lorch szerepeltetésének kizárólagos magyarázata Hóman szerint az eposz szerzőjének Magyarország, a püspökség számára oly sokat jelentő terület iránti olthatatlan kíváncsiságban, a Nibelungénekben újrafogalmazódó passaui hatalmi célokban rejlett.

Hóman tévedése meglepően súlyos. A passaui püspökséghez tartozó jelentéktelen lorchi apácazárda és a Regensburg közelében fekvő lorschi benedekrendi kolostor felcserélése rendkívül durva hiba, annál is inkább, mert Lorsch történetének valóban számos magyar vonatkozása van. A benedekrendiek voltak ugyanis azok, akik a hunok által elpusztított hajdani kolostorról szóló hagyományra hivatkozva igényt támasztottak a magyar területek fölötti egyházfőségre, s követelésükkel végül a pápához fordultak.[53] Piligrim tehát nem egyebet követelt, mint Lorsch előjogainak Passaura való átruházását, s így természetszerűleg nem annyira a magyar érdekekkel, mint inkább a regensburgi püspökséggel került szembe.[54] Az újonnan alapított lorchi zárdát azonban sem Piligrim, sem a Nibelungének szerzője nem téveszthette össze a vita középpontjában álló Lorschsal.

Ugyancsak elhibázott Hómannak az a kísérlete, hogy Rüdiger vazallusszerepére a bajor–magyar kapcsolatok jellegére utalva adjon magyarázatot. A bajor hercegek magatartása a magyarokkal szemben többnyire valóban baráti, a magyar fejedelmek is mindenkor szívesen adnak menedéket a császár ellen lázadóknak, akik szövetségesi kötelezettségeiknek még olyan nehéz helyzetekben is eleget tesznek, mint amilyen Augsburg katasztro-

[53] Hóman ez esetben valószínűleg Dümmler (Piligrim von Passau und das Erzbistum Lorch. Leipzig. 1854) téves adatait veszi át. A névcsere alapján levont következtetéseket már Hempel (Pilgerin und die Altersschichten im Nibelungenlied. ZfdA 69 [1932] 1–16) elutasította.

[54] *Hempel:* i. m.

fális vereséggel végződő ostroma volt. Magatartásukat azonban még Hóman adatait alapul véve sem nevezhetjük megalázkodónak; a bajor hercegek egyenrangú félként tárgyaltak magyar szövetségeseikkel, s azokat nem egyszer hatalmi törekvéseik puszta eszközeként használták a császár elleni harcban.[55]

Hóman igen gyakran hivatkozott az Ősgesztában foglaltakra, mégpedig olyan vonatkozások alátámasztása érdekében, amelyek az archetípus mindmáig rekonstruálatlan második részében, azaz a szorosabban vett magyar történet tárgyalása során fordulhattak elő, s így állításainak egy része éppoly kevéssé cáfolható, mint bizonyítható. Napjainkig megválaszolatlan ugyanis az a kérdés, hogy az Ősgeszta egyáltalán foglalkozott-e saját korának kérdéseivel, s ha igen, milyen módon tárgyalta a 11. század első felének eseményeit.

Amennyiben tehát a Nibelungének egy sor olyan magyar vonatkozású adatot tartalmaz, amelyeket az eposz szerzője semmiképpen sem meríthetett az Anonymus előtti krónikás által is bőbeszédűen előadott hun történetből, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a német eposz szerzője az Ősgeszta írásos anyagán kívül esetleg még jelentős szóbeli információkkal is rendelkezett. A továbbiakban kísérletet fogok tenni arra, hogy az Ősgeszta eddig még rekonstruálatlan elemein túlmenően a Passauba érkező esetleges szóbeli híradások jellegére is következtetésekkel szolgáljak.

A MAGYAR HUNMONDA ÉS A NIBELUNGÉNEK ROKON ELEMEI

Amint Kurt Wais[1] a Nibelungének néhány eleméről megállapította, magam is azon a nézeten vagyok, hogy a magyar huntörténet nem csupán a német hunmonda egyes elemeit olvasztotta anyagába, hanem annak egész fejlődésére jelentős mértékben vissza is hatott. Már évtizedekkel ezelőtt bebizonyosodott annak az elméletnek a tarthatatlansága, miszerint a magyar hunmonda nem egyéb mint latin és német források anyagából összeszerkesztett tudós kompiláció. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy csak a két mondakör összehasonlító vizsgálata révén választhatjuk el a mondai mag ősi anyagát annak későbbi hordalékától, s deríthetjük fel az európai hun hagyomány e két jelentős hordozójának tényleges viszonyát. Minthogy a Nibelungének a német hunmonda anyagának csupán tört részét foglalja magában, a német huntörténet magyar elemeivel kapcsolatos megállapításaim nem kis része egyéb német epikus művekre is érvényes. A német mondakör egészének áttekintése, az analóg jelenségek feltárása azonban – úgy vélem –, a germanisták feladata. Az itt következő vizsgálódás során figyelmen kívül hagytam mindazon elemeket, amelyek nyilvánvaló módon a krónikaíró képzeletének szülöttei, ill. kompilációk, vagy a német mondával semmiképpen sem rokoníthatók.

[55] *Hóman–Szekfű:* Magyar történet I. Bp. 1935. 122–146.

[1] *Wais:* i. m.

A MAGYAR ÉS A NÉMET HAGYOMÁNY ANYAGA

Pannónia meghódítása

1. Csaták a Duna mentén

Az Európába betörő hunok csak hosszas és véres harcok árán szerezhették meg Pannónia területét. A nyugati történetírás ezekről a Duna-menti csatákról nem számol be, így a magyar geszták híradásait igen óvatosan kell kezelnünk. Az azonban mégsem tételezhető fel, hogy a krónikás maga fundálta volna ki az egész hadjárat történetét. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha a krónikaírók csak a történeti valóságot tartották volna szem előtt, egy egész hadjárat részletes leírását azonban aligha találhatták ki, különösen nem akkor, amikor a győzelmek puszta megemlítése a részletek leírása nélkül is elegendő lett volna.

Ez esetben alighanem népi eredetű lokális hagyományról van szó, olyan tradícióról, amelynek ősi magva csupán a 11. században kapcsolódott össze végérvényesen Attila hunjainak emlékével. Ezt az elképzelést támasztja alá az a tény is, hogy a geszták szerzői a Duna menti csatákról írva feltűnő gyakorisággal alkalmazzák a „fertur" és „dicitur" kifejezéseket. Oláh és Thuróczi munkái közvetlen tanúbizonysággal is szolgálnak arra nézvést, hogy a Pannónia meghódításáról szóló elbeszélés még a 15–16. században is a nép ajkán élt.

A Duna mentén különben valóban több csatára is sor került. Krónikáink tanúsága szerint itt szenvedett döntő vereséget Szvatopluk. A nagyobbrészt népi eredetű „Pannónia meghódításáról való ének" a Szvatopluk feletti győzelmet ugyanazon a helyen lokalizálja, ahol a krónikák leírása szerint a hunok a rómaiakkal csatáztak. A monda természetesen későbbi események emlékét is megőrizhette. Így Karácsonyi a hagyomány történeti magvát két jóval későbbi epizódban sejtette meg: Macrinus, aki a krónika tanúsága szerint a német Dietrich (Detre) segítségére siet, nem más, mint Péter király, aki 1046-ban valóban a német császár hűbéresévé vált, miután a magyarok Buda közelében éppúgy megtámadták, mint Macrinust a húnok Potentianánál, s éppoly hiábavalóan küzdött Tárnok völgyében mint amaz, míg végül a Tárnok melletti Zámorban fogságba esett; a Zeiselmauer mellett aratott győzelem pedig Aba Sámuel 1042-ben indított sikertelen nyugati hadjáratának állított emléket.[2] Nem kizárt természetesen az sem, hogy a hunok Duna menti harcairól szóló monda az 1051-es harcok emlékét is megőrizte.[3]

A magyar hunmonda mondatörténeti értékét többen is kétségbe vonták azzal az indokkal, hogy az abban előforduló helynevek nagy többsége a népvándorlás koránál jóval későbbi időkből származik. Ez az érv azonban önmagában még nem teheti kétségessé a monda ősi voltát és hitelességét, hiszen a hagyományt nem a helynév, hanem a nevezetes események színhelye maga őrzi. A mondát feldolgozó krónikások a helynevek használatakor saját koruk földrajzi elnevezéseivel éltek.

[2] *Marczali:* i. m. 102; *Karácsonyi:* i. m. 19.
[3] *Petz:* i. m. 33.

a) Potentiana, Tárnokvölgy, Keveháza

A hun betörés idején Macrinus volt Pannónia kormányzója. A veszély láttán Detre német királyhoz fordult segítségért. Míg azonban Macrinus és Detre Potentiana melletti táborukban haditanácsot tartottak, a hunok csendben átkeltek a Dunán és a római sereg nagy részét megsemmisítették Sicambria alatt.[4]

A Sicambriánál lefolyt küzdelemről a nyugati kútfők nem adnak hírt, s ugyanígy nem említik Potentiana nevét sem. Ez a körülmény kétségessé teszi ugyan a helynév hitelességét, viszont a város létezésének lehetőségét nem zárja ki teljesen.[5] Sicambriának a középkori krónikás Budát, pontosabban Óbudát nevezi. Az általánosan használt magyar elnevezések és a német Etzelburg név mellett a város latin neve még a késői középkorban is ismert volt.[6]

A Sicambriánál elszenvedett vereség után Detre Tárnokvölgyben ütközött meg ismét a húnokkal. Ezúttal sikerült elégtételt szereznie: a hunok választott kapitányainak egyike, Keve is elesett a véres ütközetben. A menekülő hunok halott vezérüket a hagyomány szerint az út mellett temették el, nyughelyét pedig Keveházának nevezték el.[7] Ez a helységnév (Kézai: Cuveazoa; Kálti: Keweoza; Budai krónika: Kevehaza) később Keászóvá alakult,[8] ma pedig Kajászószentpéterként ismeretes. Tárnok mindmáig megőrizte hajdani nevét.

b) Tulln, Treisenmure, Helchenburg

A tárnokvölgyi csata után Detre Tulln felé vonult vissza. A hun sereg a nyomában maradt, s így újabb ütközetre került sor Cesumaur közelében. A küzdelem mindkét részről sok áldozatot követelt; a csatában negyvenezer hun harcos esett el, köztük Béla, Rőf és Kadocsa is, de életét vesztette Macrinus is és Detre szintén súlyosan megsebesült.[9]

Kézai a következőket írja Tulln városáról: „Tulna ... quae tunc erat civitas Latinorum inter urbas Pannoniae computata."[10] A budai krónika és Kálti Márk leírása szószerinti egyezést mutat: „Tulna civitas est in Austria, tres rastas distat Vienna."[11] A Nibelungének ennél jóval kevesebbet, mindössze a következő semmitmondó adatot jegyzi fel Tulln fekvéséről:

[4] Scriptores 149 (Kézai) 259 (Kálti), Thuróczi I. 11.

[5] Hasonló névadásra számos példa található Itáliában és Galliában. Potentianus római császár volt, s könnyen elképzelhető, hogy több települést is elneveztek róla. Nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy – mint Bél Mátyás gondolta –, a város eredeti neve nem Potentiana, hanem Mogentiana volt. Ezt a nevet Antonius Itinerariuma is említi a pannóniai városok felsorolásakor.

[6] „Supra Budam in eadem Danubii ripa extant adhuc vetustissime cuiusdam urbis vestigia, referentia magnum murum ambitum. Sicambria in locus vocitatur" (Ransanus I.).

[7] Scriptores, 150, ill. 260.

[8] „Huic loco additum nomen Keveháza, id est domus Keve, qui nunc mutatis et detractis litteris Keazo appelatur" (*Oláh:* Attila, cap. 2).

[9] Scriptores, 150.

[10] Uo.

[11] Scriptores, 260.

„Ein stat bi Tuonuowe lit in Osterlant
diu ist geheizen Tulne . . ."[12]
„. . . do riten si von Tulne ze Wiene zuo der stat."[13]

A magyar krónikás tehát lényegesen többet tud Tullnról, mint a Nibelungének szerzője. Ismeri a Bécs és Tulln közötti távolságot, s nem ismeretlen előtte a leírt terület története sem, hiszen még azt is elmondja, hogy az említett vidék korábban Pannóniához tartozott, s csak röviddel elbeszélésének időpontja előtt csatolták Ausztriához. Ezzel szemben a Nibelungének szerzője csak annyit jegyez meg, hogy a város a Duna mellett fekszik. Számára a terület hovatartozása korántsem kétséges, magától értetődőnek tartja, hogy a város Ausztriához tartozik, annál is inkább, mert tudomása szerint Hiunenlant valahol messze, Bécsen túl, Hainburg irányában terül el. Treisenmureról a következőket írja:

„Bi der Treisem hete der künic von Hiunen lant
eine purc vil riche, diu was wol bekant
geheizen Treisenmure, vrou Helche saz da é . . ."[14]

Ez a helységnév sem kerülhetett a Nibelungénekből a magyar gesztákba. Amint ez a városnév eltérő írásmódjából is kitűnik, a magyar krónikában egészen más helységről van szó.[15] Ausztriában, ill. Pannónia hajdani területén ugyanis két hasonló nevű helység is volt.[16] A Traisen mellett terült el Treisemure, a római-kori Trigisamum, vagy Trigesimum; közvetlenül Comageni (Tulln) mellett, attól valamelyest délre pedig Cetii muri, azaz a későbbi Zeiselmauer. A Nibelungének Treisemuret említi, a krónika pedig – mint ez a Cetii muri és a Cesumaur-Zeiselmauer szavak kiejtésbeni hasonlóságából is kitűnik –, kétségkívül Zeiselmauerről beszél. Ezt támasztják alá a két műben szereplő topográfiai viszonyok is. A Nibelungének előadása szerint Kriemhilde és kísérete a Duna folyását követve először Treisemureba érkezik, s csak azt követően jut el Tullnba, míg a Detrét üldöző hunok a folyás ellenében haladva Zeiselmauert még Tulln előtt elérik.

Honnan származnak tehát a geszta adatai, ha nem a Nibelungénekből? Ugy vélem, a krónikás itt éppúgy helyi hagyományból meríthetett, mint Sicambria említésekor, vagy a tárnokvölgyi csata leírásánál. Einhardus évkönyveiben a 791. év eseményeiről beszámolva egyebek között egy nevezetes ütközetről is megemlékezik: „Pulsis igitur Hunorum praesediis ac distructis munitionibus quarum . . . altera iuxta Comagenos civitatem in monte Cumeoberg vallo firmissimo erat exstructa, ferro et igni cuncta vastantur."[17] Pontosan ezen a helyen, Tulln és Zeiselmauer közelében ütköztek meg tehát Nagy Károly

[12] *Bartsch:* 1341. strófa.
[13] *Bartsch:* 1361. strófa.
[14] *Bartsch:* 1332. strófa.
[15] *Kézai:* Cesunmaur (Scriptores 150, 152); *Kálti:* Chr. Bud: Cesunmaur, Cesumaur (Scriptores 260).
[16] *J. R. Aschbach:* Die römischen Militärstationen in Ufer-Noricum. Sitzber. der phil-hist. Klasse der Kais. Akad. der Wiss. Wien. 1861. 35; *Friedrich Panzer:* Der Weg der Nibelungen, in Erbe der Vergangenheit, Festgabe für K. Helm. Tübingen, 1951. 83–109.
[17] Monumenta Germaniae SS. I. 177.

csapatai az avarokkal, egy olyan nép harcosaival, akiket nomád életmódjuk és harcmodoruk miatt nem csak a jámbor Einhardus, de csaknem minden kortársa is azonosnak hitt a rettegett hunokkal. Einhardus leírását olvasva aligha kerülte el a magyar krónikás figyelmét, hogy a „hunokkal" megütköző német sereg egyik vezérét Theodoricusnak, azaz Detrének hívták. A vajmi kevés kronológiai érzékkel rendelkező klérikus úgy érthette, hogy Attila Detrét üldöző hunjainak nyomára bukkant az annalesekben. Beleillesztette tehát a frissen nyert adatot munkájába, az elbeszélés fonalát pedig saját elképzelései szerint szőtte tovább.

A hún támadásról szóló adatokat a Nibelungének szerzője már az Ősgeszta előadásában ismerte meg. Nem fogadhatjuk el Panzer véleményét, egyszerűen elképzelhetetlen ugyanis, hogy az eposz szerzője egyenesen Einhardus feljegyzéseiből szerzett volna tudomást a Tulln közelében lezajlott ütközetről, hiszen így Nagy Károly alakját kellett volna szembeállítania Attila hunjaival, amit a két egymástól világosan elkülönülő mondakört egyaránt jól ismerő passaui szerzetes soha nem tett volna. Számára Einhardus adata csak akkor válik felhasználhatóvá, amikor Dietrich és a hunok mellett Károly már nem jut szerephez az elbeszélésben. Az ő alakját viszont a magyar krónikás iktatta ki a cselekményből, őt már csak Detre érdekelte, Nagy Károly emléke alig jelentett neki valamit. Számára csak egy a fontos: az Einhardus által említett területet Attila hunjai Dietrichhel csatázva foglalták el. Ezt a hitelesnek látszó adatot veszi át a Nibelungének szerzője, s így válik érthetővé, hogyan is fogadhatta Attila Kriemhildét és kíséretét az immár saját birodalmához tartozó Tulln határában. A fenti, Nibelungénekből vett idézetben szereplő Helchenburg említése különben további bizonyítékokkal is szolgál arra nézve, hogy az eposz szerzője az Ősgeszta alapján rekonstruálta a hun–germán határviszonyokat.

Jordanes az, aki Herca tornyát, egy bizonyos „turrem, quae Herca dicitur" első ízben említi. Herca Priscos tanúsága szerint Attila első felesége volt. A nevét viselő tornyot a népi hagyomány először Mundo, a rablóvezér[18], majd pedig, mint ez a Thidrekssaga-ból is kiderül, a herul Rudolf emlékével kapcsolta össze.[19] Igen valószínűnek látszik, hogy a herulok emlékezetével összekapcsolódó torony azonos a 832–1156 között szintén említett Herilungoburggal, a herulok várával, amely megnevezés viszont ismét az eposzban kitüntetett szerepet játszó Pöchlarn-ra (Bechelaren) utal.[20] Az idő múltával több várat és őrtornyot is Herca tornyával azonosított a nép képzelete. Így vándorolt el eredeti helyéről, Kelet-Pannóniából, ill. Moesiából a Duna mentén nyugatra, s vált több lokális mondában is egykori hun és avar támadások emlékművévé.[21]

Jámbor Lajos 823. június 28-án kelt oklevelének 1013 és 1043 között készült hamisítványából világosan kitűnik, hogy Zeisenmure, Tulln és Treisemure még a 11. században is hun területnek, pontosabban egykori hun területnek számított a köztudatban. Az oklevél így említi ezeket a városokat: „. . . in terrae Hunnorum Zeizzinmurum, Treismam . . ."[22] A hamisító a régies írásmód használatával és a hun fennhatóság emlékét

[18] *Jordanes*, cap. 42.

[19] *Hempel:* i. m. 8. 98.

[20] Vö. *Heinrich Weigl:* Historisches Ortsnamenbuch von Niederösterreich.

[21] *Emil Ploss:* Zeisenmure und Helchenburg. Zur Vorgeschichte der donauländischen Heldensage. Forschungen und Fortschritte 31 (1959) Hf. 7. 208–215.

[22] Die Tradition des Hochstifts Passau, hrsg. von M. Heuwieser. München, 1930. XXI, 79.

őrző helyi hagyományra való utalással minden bizonnyal művének kívánt hitelt szerezni. A német forrásokban szereplő három helységnevet, amelyet, mint láttuk, több helyi hagyomány is összekapcsolt már a hunok emlékével, a magyar Ősgeszta a 11. század végén végképp beillesztette az Attiláról és Dietrichről szóló német monda anyagába.

Az osztrák földön is „megjelenő" Herca tornyát Regimbert említi először 1147. május 16-án egy birtok kiterjedését rögzítő okiratban: „. . . ubi rivulus baidenpach intrat in Danubium in ascensu supra asque ad rivulum iuxta ruptum castrum dominae Helchin."[23] Nincsen tudomásunk olyan Weidenbach nevű patak („rivulus baidenpach") létezéséről, amely közvetlenül a Dunába ömlene, így a Regimbert által említett patak alkalmasint a Neulengbach közelében létezett Weidenbach, vagy a Tullnnál a Dunába ömlő Grosse Tulln és Kleine Tulln egyike lehet.[24]

Panzer[25] az oklevélben szereplő Helche nevet a germán nyelvekben démonok és boszorkányok megjelölésére szolgáló „helia" (ófelnémet), „heliauna" (angolszász) tövekre vezeti vissza, s azt igyekszik bizonyítani, hogy Regimbert ezzel a megjelöléssel az ismert hun királynő ördögi eredetére kívánt utalni. Ez a megállapítása az egész kérdést a mitológia körébe utalja, s megkerüli a filológiai problémát. Panzer beállítását azonban maga a kérdéses forrás cáfolja, s teszi lehetetlenné: ugyan hogyan is nevezhetné a jámbor klérikus a boszorkányt dominának, úrnőnek?

A magyarázatot ebben az esetben is a magyar huntörténet adja meg. A Tulln közelében lezajlott ütközet leírása megadta a Nibelungének szerzőjének a támpontot ahhoz, hogy Dietrich vazallusszerepét motiválhassa. A Nibelungének és a magyar geszták közti kölcsönhatások, a „praelium Crumhelt" említése világosan mutatják, hogy a magyar krónikás minden hozzáférhető forrást felhasznált a hun történet megírásakor. Herca tornya már Jordanes figyelmét is felkeltette. Mundótól Rodolfig vezetnek a hagyomány szálai, majd onnan tovább a gótokhoz, langobárdokhoz és gepidákhoz. A mondában tovább élő Rodolf alakja a „Thidrekssagaban" már Attila vazallusaként bukkan fel újra, s vele együtt természetesen a Herca várához fűződő emlékek is. Míg azonban Jordanes a hun királynő várát még Pannónia keleti részén lokalizálta, a „Thidrekssaga" már „Wilzenland"-ban „építi fel" azt. A torony vándorútja a Nibelungénekben ér véget: Kriemhilde „Zeizinmure" közelében tér be Helchenburgba. Ez azonban természetes is: Zeiselmauer neve a Nibelungének szerzőjének tudatában az Ősgeszta jóvoltából végképp összefonódott a Dietrich és Attila hunjai között itt zajló harcok emlékével. A hőskölteményszerzője magától értetődően olyan területen kereste, s vélte megtalálni Herca várát, amelyről úgy tudta, hogy egykor hun fennhatóság alatt állt: a földrajzi tévedésben az általa használt forrás, a magyar geszta a ludas. A hun birodalom nyugati határának megjelölésében elkövetett hibák arra engednek következtetni, hogy a Nibelungének szerzője behatóan tanulmányozta az Ősgesztát, s így elképzelhető, hogy annak egyéb elemeit is beillesztette művébe.

[23] *Panzer:* i. m. 394.
[24] Vö. *Otto Kronsteiner:* Wörterbuch der Gewässernamen von Österreich. Wien. 1971.
[25] *Panzer:* i. m. 394.

2. Detre (Dietrich)

A magyar hunmonda egyik központi alakja veronai Detre. A geszták elbeszélése szerint római király volt: „Tunc illo tempore Romani Ditricum Veronesem Alamennum natione super se regem prefecerant voluntarie."[26] Thuróczi és Oláh német származását szem előtt tartva egyenesen „Germania" uralkodójának tartották.[27] Detre Macrinus szövetségeseként harcolt a hunok ellen Sicambriánál, Tárnokvölgyben és Cesumaur mellett. Ez utóbbi csatában egy nyíl fúródott a homlokába: „Ditrico per jaculum in fronte letaliter vulnerato . . ."[28] A nyíl szárát letörte, annak fémhegye azonban a homlokában maradt. Mégsem halt bele a súlyos sérülésbe, a csata után azonmód, nyílheggyel a homlokában, visszatért Rómába. Így jutott a magyar hagyományban a neve előtt újra meg újra felbukkanó „haláltalan" jelző birtokába: „. . . sagittae truncum ipse Detricus urbem ad Romanam dignitates imperatoriae in curiam pro documento certaminis per ipsum cum Hunnis comissi in fronte detulisse et propter hoc immortalitatis momen usurpasse narratur Hungarorumque in idiomate halaltalan. Detreh dici meruit praesentem usque in Diem. Hunc Detricum galeam quandam habuisse et illam quanto magis deferebat, tanto maiori claritate refulsisse fabulantur."[29] Hasonló módon számolt be az eseményekről Oláh Miklós is, aki Detre római útjáról is megemlékezett.[30] A döntő vereség után Detre behódolt Attilának: „Ditricus de Verona, qui prius hostis erat, cum principibus Germaniae accedens omne homagium Ethelae et hunis fecisse perhibebatur."[31]

Attila jóindulattal viseltetett Detre iránt: „Detricus de Verona regis benevolentia, liberalitate auditis cum multis Germaniae princibus, tanti regis venit in curiam et non minus ceteris, se ille exhibuit gratum et familiarem. Rex vero Attila multa liberalitate illi ceterisque principibus cum illo existentibus respondit."[32]

Detre több német előkelőség társaságában Attila udvarában vendégeskedett: „Erant tunc Sicambriae principes Germaniae multi regi Attilae ob metum illius coacta servitute alligati, inter quos Detricus de Verona excellentiam habebat non ultimam."[33] A hun király barátsága jeléül végül unokahúgát feleségül adta Detréhez: „Neptem Attilae ex sorore uxorem duxisse dicitur."[34] Detre viszont kétszínű játékot folytatott: „Detricus vero et ceteri Germaniae principes erga Hunnos non recta erant corde"[35] –, s Attila halála után viszályt szított a hun fejedelem fiai között: „Detricus suggerente ambos inter fratres ingens exorta est dissensio" –, amely végül Csaba királyfi bukásához vezetett: „Chaba per artem Detrici devictus fuisse dicitur."[36]

[26] Scriptores, 149 ill. 258.
[27] *Thuróczi* I. 11.; *Oláh* I.
[28] Scriptores 150 ill. 160.
[29] *Thuróczi* I. 12.
[30] *Oláh* II.
[31] Scriptores 152 ill. 264.
[32] *Thuróczi* I. 15.
[33] *Thuróczi* I. 23.
[34] *Oláh* XVII.
[35] *Thuróczi* I. 23.
[36] Scriptores 161, 276, 277.

Ha a német mondakör anyagát a Detréről szóló magyar tudós hagyománnyal egybevetjük, azonnal szembetűnik, hogy Dietrich mindkét helyen – a történeti valósággal ellentétben – Attila kortársaként és vazallusaként szerepel. Mint láttuk, a magyar krónika Detrét római királynak nevezi. Dietrichnek ez a címe a német hagyományban sem ismeretlen, s így joggal feltételezhetjük, hogy a krónikás ezt az adatot a Dietrich-mondakör azon darabjaiból vette, amelyek Dietrichet mint „künec von Römisch riche", vagy „der fürste uz Römischland" említik.[37]

A német mondakör egyes darabjaiban még utalás sem esik Dietrich Attila ellen folytatott harcairól, mint ahogy a nevezetes nyíllövés története és Dietrich „haláltalansága" is ismeretlenek.

A Zeiselmauer melletti csata leírásának történeti hátterére mégsem különösebben nehéz következtetni, ha Detre alakját összehasonlítjuk Theodoricussal, a Catalaunumnál Attila ellen harcolt vizigótok királyával. Detre Macrinus, Theodoricus Aëtius szövetségeseként harcolt Attila ellen. Theodoricus nyíllövés, vagy egy rávetett dárda okozta seb következtében vesztette életét.[38] A szembetűnően azonos helyzet és a hősök névrokonsága magáért beszél.

A Dietrich halhatatlanságáról szóló monda eredetét illetően Jakob Grimm magyarázata tűnik a legelfogadhatóbbnak: a csaknem misztikus fordulat minden bizonnyal népi ihletésű. Szinte minden nép mondakincsében szép számmal akadnak olyan hősök, akiknek halálhírét a nép nem fogadta el, visszatértüket évtizedekig, olykor évszázadokon át várta, s így azokat a szó szoros értelmében is halhatatlannak vallotta. Különösen gazdag e tekintetben a német hagyomány. A legismertebb monda Barbarossáról szól, de más mondai és történelmi személyiségek „halhatatlanságáról" is tudunk. Így például Siegfridről azt tartja a néphit, hogy nem halt meg, hanem csak mély álomban fekszik Gerolseck vára alatt. Több rege is hírt ad Nagy Károly, Vidukind szász herceg, Nagy Ottó, sőt V. Károly „halhatatlanságáról". Ilyen és ehhez hasonló mondák éltek a nép ajkán Dietrichről is. Az „Etzels Hofhaltung" előadása szerint egy napon lóra szállt és soha többé nem tért vissza: sorsa parancsát követve egy pusztába lovagolt, s ott sárkányokkal fog küzdeni egészen az utolsó ítélet napjáig.[39] A „Heldenbuch" epilógusában egy törpe hívó szavát követve tűnt el örökre: „Do sprach der zwerg: du solt mit mir gan, dyn reich ist nit me in diser welt. Also gieng der berner hyn wege unnd weysz nyemant wo er kummen ist, ob er noch in leben oder todt sy.[40] Még Otto von Freising is megemlékezik egy meséről, amely szerint Dietrich elevenen szállt alá az alvilágba.[41]

Az Ősgeszta szerzője tehát a német monda anyagából merít, amikor Detre halhatatlanságáról szól. A fent felsorolt hősköltemények egyike sem szolgálhatott szonban a magyar krónikában feljegyzett történet forrásául, hiszen azokat csak jóval később foglalták írásba. A krónikás anyagát csak eleven népi hagyományból meríthette, annak a német ajkú népségnek mondakincséből, amelynek magyarországi szerepéről alig van megbízható

[37] Rabenschlacht 6, 956, 1021; Dietrichs Flucht 793; Dietrichs und Wenezlau 219.

[38] „. . . dicunt eum interfectum telo Andagis." (*Jordanes*, cap. 40).

[39] „. . . mit Wurmen muss er streiden, pis uns der jungstag went pey" (Etzels Hofhaltung 1320).

[40] Das deutsche Heldenbuch, 212.

[41] „Hinc puto fabulam illam traductam, qua vulgo dicitur; Theodericus vivus, equo sedens ad inferos descendit." Chronicon, V. 3.

adatunk: a középkori Magyarországon honos német vendégektől. Különösen nagy hatással lehetett a magyar monda alakulására az az előkelő, művelt lovagi és clericus kíséret, amely a magyar királyokkal házasságra lépő bajor és német hercegnők, így mindenekelőtt Gizella és Judit (Salamon felesége) oldalán már a 11. században hazánkba érkezett. A jobbára II. Géza alatt meginduló, majd Imre és II. András alatt már jelentős tömeget megmozgató szervezett telepítés során Magyarországba áramló paraszti és kézműves elemek jelentősége e vonatkozásban alighanem másodrendű, bár jelenlétük már csak számszerű súlyuk folytán sem lebecsülhető. Az ő ajkukon formálódott tovább, s alakult át néhány elemében az ősi mese: egyes epizódjai, így Dietrich halhatatlanságának regéje is, határozottabbá váltak, mások pedig kiegészültek az új hazában szerzett élményekkel, s a maguk módján az itt élt német közösség életviszonyait tükrözik. Ez esetben a német monda fejlődésének egy specifikus irányával állunk szemben. Ebből és innen származik a magyar hunmonda és a Dietrich-mondák közt kimutatható eltérések java része: az Ősgeszta szerzője megfelelő írásos forrással nem rendelkezvén a „hospes Theutonici" megfogalmazásában ismerte meg a Detréről szóló meséket, s így illesztette be azokat históriájába.

A német mondai elemek átvételének nem Detre portréja az egyetlen bizonyítéka. Utalás történik a magyar gesztában Ermanerichre és ennek Dietrichhez fűződő viszonyára is. Az az adat, miszerint Attila Detre tanácsára különböző hadi vállalkozásokba fogott, s ezek során a „római király" segítségét is igénybe vette, szintén a hazánkban honos németektől származik, csakúgy mint Detre szerepének beállítása Attila fiainak bukásával kapcsolatban. Eltérő formában bár, de a „Thidrekssaga" és a „Rabenschlacht" is Dietrichet teszi felelőssé a katasztrófáért. A Nibelungének gesztáinkkal megegyező földrajzi adatai viszont azt mutatják, hogy a német monda nyilvánvaló hatásán túl visszahatással is számot kell vetni. Dietrich alakján ez a magyar hunmondából kiinduló visszahatás két ponton fedezhető fel.

Míg a Dietrich-mondakör egyes darabjai különböző nemzetiségű lovagok egész sorát nevezik meg és szerepeltetik, a Nibelungének már nem említ neveket, s csak általánosságban beszél az Attila udvarában vendégeskedő német lovagokról, Dietrich állandó kísérőiről és harcostársairól.[42] Ők az egy Bloedelint kivéve, aki a magyar mondában is fontos szerepet kap, valamennyien elvesztek az elbeszélés számára. Ennek magyarázata csak az lehet, hogy a Nibelungének szerzője az Attila német vendégeiről szóló adatot olyan forrásból merítette, amelynek az Attila körül sürgölődő mellékszereplők neve semmit sem mondott, s egyedül Dietrich sorsát szem előtt tartva róluk végképp megfeledkezett. Ez a kútfő pedig nem lehetett más, mint az Ősgeszta, amely bár több helyen is megemlékezik a legyőzött népekről és azok Attila udvarában tartózkodó uralkodóiról, utóbbiak közül egyedül Detrét nevezi meg.

Ugyancsak a gesztából származónak kell tekintenünk azt az adatot is, mely szerint Dietrich Helche királynő unokahúgát vette volna feleségül.[43] Hasonló adatra a Nibelungének kivételével az egész német mondakörben nincs példa. Az ismert magyar források közül is csak Oláh Miklós munkája említi ezt a házasságot. Az ő adata csak két helyről származhat: vagy a Nibelungénekből, vagy az Ősgesztából. A Nibelungénekben azonban

[42] Nuodunc, Dietleip, Gotel der marcman, Dietrich von Kriechen, Walter der langesaere, Isolt von grossen Ungern, Irinc, Helphrin von Lunders és Bloedelin.

[43] *Bartsch:* 1381.

Herrat Helche rokonaként szerepel, Oláh viszont Attila rokonaként említi Detre feleségét. A művelt humanista történetíróról aligha tételezhető fel, hogy művéhez akár a lenézett regős énekek, akár egy német epikus mű meséjét felhasználta volna. Dietrich házasságára vonatkozó adatát éppúgy az Ősgesztából merítette mint a Nibelungének szerzője, aki a helynevek átvétele és Dietrich alakjának megmintázása után ez esetben is bizalommal fordult a magyar krónikához.

3. Attila udvartartása

Az újabb germanisztikai kutatás számára nem egy esetben súlyos problémát jelentettek a Nibelungénekben szereplő földrajzi adatok. Ez abból adódott, hogy a kutatók az adatokat a költő tévedésének, félreértésének tekintették, vagy pedig éppen ellenkezőleg a szöveg szószerinti elemzése révén kívántak eljutni a legalább részben fantázia szülte terepviszonyok rekonstruálásához. Igy jutott Robert Sommer[44] arra a téves következtetésre, hogy a sokat vitatott Etzelburg, Attila városa, a hajdani Észak-Magyarország területén volt. A Nibelungének „útleírását" követve olyannyira elveszítette tájékozódó képességét, hogy az eposzban említett Miesenburgban nem volt képes felismerni a Duna déli ága mellett fekvő Wieselburgot csupán azért, mert a hősköltemény keletkezésének idején a hajóforgalom nem a folyó déli, hanem annak középső ágán zajlott. Az eposzt útikalauzul elfogadó szerző arról is megfeledkezett, hogy a középfelnémetben gyakori m – w hangváltozás is Miesenburg és Wieselburg (Mosonmagyaróvár) azonosságát igazolja, amint ezt a kutatás – egyébként már Sommer előtt bebizonyította.

A Nibelungének először Etzelburgot, majd Grant említi Attila rezidenciájaként. Attila és Kriemhilde udvara Etzelburgban van, a burgund vendégeket viszont Granban gyilkolják le, „miközben az ábrázolás egésze semmi kétséget sem hagy afelől, hogy mindez éppen Attila rezidenciáján történik".[45]

Zarncke az ábrázolás kettősségét azzal a kijelentéssel kívánta feloldalni, hogy Etzelburg a Nibelungének keletkezésének idején még nem Budán, hanem Esztergomban volt. A magyarázat kedvéért figyelmen kívül hagyja azt a német olvasó előtt csak kevéssé ismert tényt, hogy az Etzelburg helynév nem a mindenkori királyi székhely megjelölésére szolgál, hanem városnév, Óbuda német neve, amely már több mint egy emberöltővel a Nibelungének megírása előtt a német hagyományban is megjelent.

A kérdés megoldásában a korai kutatás jobban jeleskedett, mint akár Sommer, akár Zarncke. Müllenhoff a következőket írta egyik cikkében Etzelburgról: „A hagyomány Attila várát csak a magyar honfoglalás után helyezte Budára, illetve Aquincumba ... Közismert volt, hogy hol fekszik Etzelburg. Hogy a Nibelungének nem jelöli meg közelebbről fekvését, sőt Gran említésével még meg is téveszti a mai olvasót, csak azt bizonyítja, mint annyi más is, hogy a költemény szerzője eleven hagyományból merített és értő közönségnek alkotott."[46]

[44] *Robert Sommer:* Die Nibelungenwege von Worms über Wien zur Etzelburg. Giessen. 1929.

[45] *Friedrich Zarncke:* Beiträge zur Erklärung und Geschichte des Nibelungenliedes. Berlin, 1857. 200.

[46] *Karl Müllenhoff:* Zeugnisse und Excurse zur deutschen Heldensage. ZfdA. 12 (1888). 434.

A magyar hunmonda minden esetben Aquincum, ill. Óbuda megjelölésére használja az Etzelburg nevet. Az elnevezés a német hagyományból származik. A „Rabenschlacht" és a „Thidrekssaga" számára Etzelburg neve még csak Attila várának absztrakt megjelölésére szolgál, s nem városnevet jelent. Egészen más a helyzet a „Dietrichs Flucht"-ban, ahol Etzelburg és Esztergom már különálló helységekként jelennek meg, míg végül a „Biterolf" egyértelműen Óbuda megjelölésére használja az Etzelburg nevet.

Maga az Etzelburg helynév a német monda hatása alatt keletkezett. Minthogy Attila birodalmának központja itt terült el, a középkor emberének képzelete a hagyomány[47] ismeretében kapcsolatot keresett a jelesebb magyarországi romok és Etzelburg emléke között, s végül Aquincum impozáns romjaihoz jutott el. Anonymus már a 12. század végén magától értetődőnek tekinti, hogy Attila palotájának romjai Óbudán vannak, s nem ismeretlen előtte a helység német neve sem.[48] Oklevelek egész sora bizonyítja, hogy Etzelburg neve változatlan tartalommal még a 14–15. században is használatos. A helység névadóira enged következtetni az a tény, hogy Etzelburg neve az oklevélkezésben kizárólag akkor helyettesíti a magyar Óbuda elnevezést, ha az oklevél tartalma a magyarországi német lakosságra, vagy a város németajkú polgáraira vonatkozik. Még egyértelműbben utal a krónikás maga az Etzelburg helynév eredetére, amikor ezt írja: „Theutonici ... Eccylburg eam vocant ... Hungari ad huc eam Ovbudam usque hodie vocant et appellant."[49]

Etzelburg és Gran együttes szerepeltetésére pedig csak a passaui szerzetesek csendes életét felbolygató történelmi esemény adhat magyarázatot, egy olyan rendkívüli élmény, amelyben a Nibelungének szerzőjének is része lehetett, vagy amelyről legalábbis közvetlen forrásból származó érzékletes, részletes beszámolót kapott. A költő olyannyira az élmény hatása alá került, hogy az alább következő eseménynek saját művében is emléket állított, amint erről a Nibelungének 27. Aventiurejét és a Barbarossa kereszteshadjáratáról beszámoló egyéb forrásokat pontról pontra összehasonlítva ki-ki meggyőződhet.

1187 októberében elesett Jeruzsálem, s vele együtt elveszett csaknem az egész Szentföld is. 1189 letare vasárnapján az agg császár, Barbarossa Frigyes másodszor is felvette a kereszt jegyét és meghirdette a szent hadjáratot. A magasztos célért harcoló sereg május 11-én indult meg Regensburgból. Passauban Dietbold püspök is csatlakozott a keresztesekhez, akiket Bécsben Lipót herceg ünnepélyesen fogadott. Dietbold mellett a császár kíséretében tartózkodott egy tucatnyi passaui nemesúr és klérikus, valamint Dietbold majdani utódja, az a Wolfger von Ellenbrechtskirchen, aki a hadjárat kudarca után a császár holttestét hazaszállította. A püspököt elkísérte az útra Tagano jegyző, a püspökség dékánja is. Dietbold püspök Akkon előtt halt meg 1190. november 13-án. A viszontagságos úton a passauiak többségét még jóval a püspök előtt elérte a halál. Könnyen elképzelhető, milyen tisztelettel gondoltak Wolfger von Ellenbrechtskirchen

[47] A Waltharilied előadása szerint Attila Pannóniában uralkodik, de birodalma kiterjed Franciaországra, Aquitániára és Burgundiára is. A Biterolf úgy tudja, hogy Etzel magyarországi székhelyéről az Elba és a tenger között elterülő országok felett uralkodik. A Nibelungénekben Attila 12 királyság és 32 fejedelemség sorsát igazgatja Hiunenlandból (*Bartsch* 1235).

[48] Vö. I. 12. lábjegyzetével.

[49] Scriptores 156 ill. 268.

püspöksége alatt Dietboldra, aki a Megváltóért adta életét és áldóan tekint alá az ő Passaujára. Bizonyosra vehető az is, hogy a város lakóinak emlékezetében elevenen élt annak a hatalmas seregnek a képe is, amely annyi passauit magával ragadott és örökre elnyelt.

Passaut és Bécset maga után hagyva a sereg a Duna folyását követve haladt tovább. Pozsonnyal szemben, a Vierfelden többnapos pihenőt tartottak. Itt jelentek meg III. Béla király követei, akik a császárt és kíséretét uruk nevében meghívták – s mint Eckewart a burgundokat Rüdiger őrgrófságának nyugati határától Bechelarenbe vitte –, a királyi udvarba kísérték. Ott már nagy előkészületek történtek a sereg fogadására és megvendégelésére. Két liszttel és árpával teli magtárat, kenyérrel, borral és vágómarhával megrakott szekereket és hajókat bocsátottak a keresztesek rendelkezésére. A császárt és közvetlen kíséretét maga a királyi pár látta vendégül négy álló napon át. A királynő, a francia Fülöp király húga, hatalmas, gazdagon díszített sátrat ajándékozott a császárnak. Mindezeket a Nibelungének leírásával olyannyira megegyező eseményeket végül egy ünnepi aktus tetézte: az agg császár második fiát, Friedrich von Schwaben herceget eljegyezték a magyar király lányával. Az esküvőre – pontosan úgy, mint az eposz bechelareni idilljében –, a sereg visszatértével került volna sor:

„Do sprach der markgrave: ir edeln künege rich,
Als ir nu wider ritet, das ist gewonlich,
Heim ze Burgonden, so gib ich iu min kint,
Das ir si mit iu fueret, das gelobeten sie sint."

A magyar királynak az utazás megkönnyítésére is gondja volt; egészen a bolgár határig kísérte az elvonuló sereget.[50]

Barbarossát és kíséretét a királyi székhelyen, Esztergomban látták vendégül. A német források azonban beszámolnak arról is, hogy a császár útja ezután Etzelburgba vezetett, aholis Csepel szigetén három napon át vadászattal mulatott. Magyarok és németek egyaránt megcsodálták a vidék nevezetes látványosságát, Óbuda római-kori romjait, azaz a „civitas regis Attilae" maradványait. Mindnyájan úgy tudták, hogy a hun király, a magyar uralkodócsalád őse székhelyének közelében tartózkodnak. Az „Attila király városáról" szóló beszámoló éppoly nagy hatással lehetett az eposz szerzőjére, mint a bechelareni epizódban megörökített esztergomi ünnepségek. A költő számára a két színtér közötti távolság úgyszólván semmit sem jelentett, azt a meseszövés érdekében minden további nélkül ignorálta, s kereste Grant és Etzelburgot ugyanazon a helyen. Amikor tehát a Nibelungének költője az Etzelburg elnevezést a német epika történetében első ízben földrajzi értelemben használta, minden kétséget kizáróan annak a népi hagyománynak a hatása alá került, ami nem csupán a neki beszámoló passaui klérikusok, így mindenekelőtt Tagano, de a magyar Ősgeszta és az abból merítő krónikák elbeszélésének is alapjául szolgált.

[50] Az itt felsorolt adatokat vö. *F. Wilken:* Gechichte der Kreuzzüge. IV. 1826; *S. Riesler:* Forschungen zur deutschen Geschichte. X. 1870; *K. Fischer:* Geschichte des Kreuzzugs Kaiser Friedrichs I. 1870; *A. Chronst:* Quellen zur Geschichte des Kreuzzugs Kaiser Friedrichs I. MG. SS. Nova Series V. 1928. továbbá *Simson–Giesebrecht:* Geschichte der deutschen Kaiserzeit VI. 1895. 216, 691, valamint a források itt közölt jegyzéke.

4. Attila kardja

Harcos életmódot folytató népek egészen különös tisztelettel adóznak legfőbb fegyverüknek, a kardnak. A harcos kardjának köszönheti sikereit, gyakran az életét is. A kardot személyes tulajdonságokkal ruházzák föl, névvel illetik, sajátos történetet is tulajdonítanak neki, mint ez Siegfried legendás kardja, a Balmung esetében is történt. A középkor embere még a 15. században is kardjára esküdött, s a lovagi eskü ugyanolyan szent volt, mintha az Evangéliumra tett kézzel történt volna.

A kard hasonló tiszteletét tapasztalhatjuk a hunoknál is. A hagyomány szerint bűvös erejű kard birtokában volt maga Attila is. Priscos részletesen beszámol a fegyver eredetéről, a kibontakozó monda azonban csupán Jordanesnél jelenik meg teljes mesei köntösében; egy hun pásztorfiú nyáját legeltetve arra lett figyelmes, hogy egyik birkája sántít és vérzik; a vérnyomokat követve rábukkant arra a kardra, melynek hegye az állatot megsebezte. Kiásta a fegyvert a földből és Attila királyhoz futott vele, „quo ille munere gratulatus, ut erat magnanimus, arbitratur se mundi totius principem constitutum et per Martis glaudium potestatem sibi consessam esse bellorum".[51]

A korai magyar elbeszélő forrásoknak nincs tudomása Attila kardjáról, holott annak emléke időközben már jellegzetes mondává kerekedett. Callimachus és Oláh Miklós annál bőbeszédűbben adják elő a Jordanestől kölcsönzött történetet, sőt azt kitalált részletekkel tovább bővítik.

A monda mégis ott kísért, mégpedig magyar vonatkozásokkal terhesen már a 11. század végén német földön, a Nibelungének keletkezési helyén. Lambertus Schafnaburgensis az 1071. év eseményeiről szólva a következőket adja elő: amikor Salamon magyar király Otto bajor herceg segítségével 1063-ban visszaszerezte trónját, a király anyja hála jeléül Attila kardjával ajándékozta meg a herceget, azzal a végzetes fegyverrel, „quod glaudius idem ad interium orbis terrarum atque ad perniciem multarum gentium fatalis esset". Otto von Nordheim nagy örömmel fogadta a becses ajándékot, s azt végrendeletében Dedi őrgróf egyik fiára hagyta. Ennek halála után a fatális kard maga a császár tulajdonába került, aki azt végül Liutpold von Merseburgnak ajándékozta. Liutpold pedig egy alkalommal kilovagolván olyan szerencsétlenül bukott le a lóról, hogy az ajándékba kapott legendás fegyver, Attila baljóslatú kardja halálra sebezte.[52]

Attila kardjának elajándékozásáról a magyar források semmit sem tudnak. A Lambertus által előadott történet mégis megeshetett, az azonban teljesen elképzelhetetlen, hogy az ajándékot eleve Attila kardjaként nyújtották volna át Otto hercegnek. A monda minden valószínűség szerint csak Liutpold halálos balesete után alakult ki és szövődött a kard köré, amelynek eredete általánosan ismert volt. A történet mégis bizonyító erejű; a német hagyományban Magyarország és minden, ami onnan származik még évszázadokkal a honfoglalás után is magától értetődően hunnak számít, s ha arra csak a legcsekélyebb lehetőség is van, idővel feltétlenül kapcsolatba kerül Attila alakjával, a hun-magyar charakter felejthetetlen fenoménjával. E tekintetben a Nibelungének sem kivétel.

[51] *Jordanes*, cap. 35.
[52] MG. VII. 185.

5. Attila és Buda

A források egybehangzó tanúsága szerint Attila és Buda társuralkodókként vették át a hatalmat. A magyar geszta ettől csak annyiban tér el, hogy a testvérek „előéletéről" szólva, kezdetben mindkettőjüket a hunok választott vezérei között említi. Pannónia meghódítása után a hunok Attilát választották királyukká, ő pedig a birodalmat és a kormányzást nagylelkűen megosztotta testvérével, Bledával, vagy ahogy a magyar források nevezik, Budával.[53]

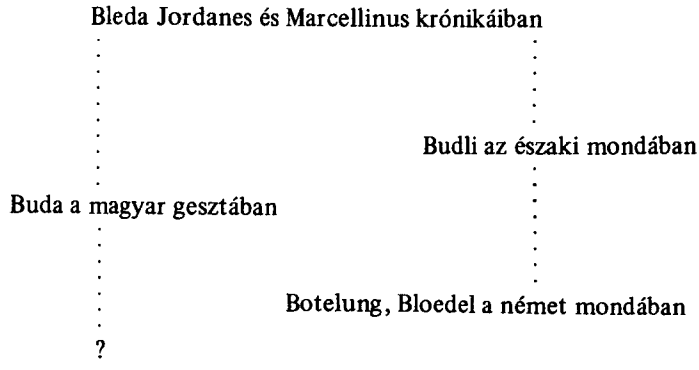
Bleda, Attila bátyja a német monda feldolgozásainak nagy többségében is szerepet kap. A német hagyományban azonban teljes egészében hiányzik az a szándék, hogy Bledát akár névlegesen is „emancipálja" Attilával. A jelenség közvetlenül a monda jellegéből következik: egyszerűen elképzelhetetlen lett volna ezt a két, jellemében és sorsában annyira különböző személyt egyenrangú partnerekként szerepeltetni. Ily módon a „Biterolfban" Bloedelin már csak a vlachok uralkodója, Attila vazallusaként szerepel. A „Thidrekssaga" is említ egy bizonyos Blodlin fejedelmet, de már semmit sem tud Attilával való rokonságáról, míg végül a „Dietrichs Flucht"-ban Bloedel Attila egyszerű harcosaként bukkan fel.

A német monda változataiban Bleda mindvégig mellékszereplő marad. Nincs ez másként a nyugati történeti forrásokban sem: alakja csak meggyilkolásakor kerül előtérbe. Történeti tény, hogy Bledát Attila parancsára ölték meg, ha ugyan testvére nem maga végzett vele. Egyedül a magyar krónikás próbálja Attilát felmenteni a testvérgyilkosság vádja alól, s igyekszik a felelősséget legalább részben Budára hárítani. Ezt írja: „Budam fratrem suum manibus propiis interfecit, proiici faciens corpus eius in Danubium, eo quod Ethela ipso in partibus occiduis praeliante inter eum et fratres eius metas stabilitas transgressus fuerat dominando. Fecerat enim Sicambriam suo nomine appelari."[54]

Az eltérés mutatja, hogy a magyar hagyomány sokkal többet őrzött meg a valóságból, mint a német, amelynek semmi mondanivalója sincs a testvérharcról. A germán világ figyelmét teljes egészében Dietrich sorsa köti le. Az érdeklődés alapvetően különböző irányán túl más és más forrásból meríti Budára vonatkozó adatait a magyar monda és a német hagyomány. Ez utóbbi figyelmen kívül hagyja a történeti munkákat, s mondandójának megfelelően az északi mondák anyagát építi bele elbeszélésébe, míg a magyar krónika Jordanes, Isidoros és Marcellinus híradásaiból indul ki.

Az „Altamal" és a „Volgungasaga" egyaránt Atli testvérének tudja Budlit. Érdekes módon egyedül az Edda-dalokban fedezhető fel a szinte mindenütt erősen idealizált Attila hiteles, valóban történeti jellemrajzának valamilyen halvány nyoma. Ezek a dalok még ismerik Attila mohó hatalomvágyát, nem titkolják, hogy aljas indok tette a nagy hun királyt testvérgyilkossá. A német monda mindebből csupán a cselekmény fő vonalát tartotta szem előtt, a számára érdektelen erkölcsi kérdést gyorsan ejtette. A Bleda-motívum mondatörténeti fejlődését a következő sémával lehetne szemléltetni:

[53] Scriptores 150, 261.
[54] Scriptores 156, 268.

A kérdőjel a magyar krónikában felbukkanó tudós hagyomány további útjára kérdez. Míg ugyanis az északi és német mondakörben használatos névváltozatok kivétel nélkül a gót „Budli" névre vezethetők vissza, a magyar Buda elnevezés a krónikás kezenyomát viseli magán. A történelmi hitelességű Bleda név felbukkanása a magyar gesztában ad ugyanis alkalmat a krónikaírónak a helynév eredetének megmagyarázására. A magyarázatul felhozott testvérharc feltűnően emlékeztet Romulus és Remus történetére; a Budli és Buda személynevek közti különbséget semmibevevő nagyvonalúság megszokott jelenség a középkori szerzőknél.

A monda fejlődésének további menete világos és különösebb nehézség nélkül követhető: a Nibelungénekhez vezet. Ez a hősköltemény a német epika egyetlen olyan darabja, amely a hun történet egyes elemeit feldolgozva Attila és Buda viszályára is kitér, sőt azt egyenesen a cselekmény előterébe helyezi. Az a véres harc, amit az eposz leírása szerint Bloedel Attila akarata ellenére kirobbant, végső soron a két testvér ellentétét takarja. Ebben a vérengzésben, amelyben a hun király feleségét, gyermekét, végül pedig a becsületét is elveszti, Bloedel Attila ellenségeként jelenik meg. A cselekmény motívuma itt is a hatalomvágya: Bloedel azért válhat Kriemhilde bosszújának eszközévé, mert a hatalomra tör. Bloedel végül is alulmarad a küzdelemben, s bátyjának hűbéresei végeznek vele, pontosan úgy, mint a valóságban.

Amennyiben a hősköltményben leírt események forrását kutatjuk, két lehetőség között kell választanunk, Minthogy a testvérek közötti ellentét és a hatalmi harc a német hagyományban különben teljesen ismeretlen, vagy a róluk beszámoló authentikus történelmi műveket, vagy a belőlük merítő, azok anyagát tovább formáló magyar Ősgesztát kell a Nibelungének forrásának tekintenünk. Az a körülmény, hogy a Nibelungének szerzője Jordanestől, vagy Marcellinustól egyébként semmit sem vett át, viszont a magyar hun mondát jól ismerte, s egyes esetekben használta is, a második lehetőség mellett szól. Kételyeinkre a végső választ Bloedel és Kriemhilde egymásmellettisége, együttes szerepeltetésének ténye, a beállítás egésze adja meg.

Ők ketten a Nibelungének előadása szerint olyan tett végrehajtására szövetkeznek, amely végső soron Attila ellen irányul, s ami nem csupán a hun király fiának, de egész birodalmának pusztulását is maga után vonja. Olyan forrás, amely Bloedel és Kriemhilde Attilával szemben tanúsított engedetlenségét, sőt ellenséges magatartását bizonyítaná, szép számmal akad. Olyan azonban, amely a két személy vétke között kapcsolatot teremt,

Kriemhildét és Bloedelt sors- és harcostársakként mutatja be, a Nibelungéneken kívül csak egyetlen egy van: a magyar hunmonda.

A magyar krónikák, a hagyomány minden más változatától eltérően nem külön-külön szerepeltetik őket, hanem harcukat és sorsukat egy egységbe szerkesztve jelenítik meg. Lényegében a magyar monda sem más, mint az európai hun történet, sőt részben a német hagyomány egyik változata, s így egész koncepcióját tekintve igen alkalmas egy német költő számára az átvételre. A geszta előadása szerint előbb Buda, majd Krumheld került szembe Attilával, illetve a hun király életművével. Ezt az egymásutániságot a német hőskölteméný szerzője saját mondandójába illesztve egymásmellettiséggé alakította át. A Nibelungének szerzője a magyar monda híradását az Attila és Buda között lefolyt testvérharcról, valamint a „praelium Crumhelt"-ről összekapcsolta és feloldhatatlan időbeli és logikai egységként tálalta művében.

6. A „praelium Crumhelt"

A hunoknál – mint a legtöbb törzsi-nemzetségi társadalomban –, többnejűség uralkodott. Priscos feljegyezte, hogy Attilának több felesége és ágyasa volt. Jordanes már arról ír, hogy a hun király „innumerabiles uxores" ura volt. A történetírók Attila számos felesége közül különösen kettőt említenek igen gyakran: Hercát és Hildicót. Mindkettőjük nevét Priscos jegyezte fel első ízben. Az őt általában pontosan követő Jordanes viszont már csak Hildicóról emlékezik meg név szerint is. „Qui (Attila) ut Priscos refert, exitus sui tempore puellam Ildico nomine decoram valde sibi locum in matrimonio post innumerabiles uxores, ut mos erat gentis illius socians."[55]

A magyar krónika ugyancsak hallgat Hercáról, s csupán Attila utolsó házasságára tér ki részletesebben, a menyasszonyt azonban nem Ildicónak, hanem Micoltnak nevezi: „... interea Bractanorum regis filiam Micolt nomine sibi adducunt ad amandum suam formam humanam pulcriorem."[56] A továbbiakban a geszta még két nevet említ, azokat az asszonyokat, akik Csaba és Aladár királyfiaknak életet adtak: „... quidam Chabam regis Ethelae filium ex Graecorum Imperatoris filia seu Honorii genitum; alii vero Aladarium ex Cremildi Germaniae principissa procreatum praeficere in regem ... nitebantur."[57]

A Micoltról szóló elbeszélés minden részletében megegyezik a nyugati kútfők adataival, csupán éppen a királylány neve hangzik másként. Attila Honoriával kötött házassága a krónikás kompilációja, aki ez esetben azoknak a forrásoknak ad hitelt, amelyek a hun király és a görög királylány között szövődő kapcsolatról adnak hírt. Ennél jóval érdekesebb Kriemhilde alakjának felbukkanása a magyar gesztában. A róla szóló hírek ismét a német mondakörbe utalják a vizsgálódást, annak a hagyománynak a hatását sejtetik, amelyben Helche Attila első, Kriemhilde pedig második feleségeként kap szerepet.

[55] *Jordanes*, cap. 49.

[56] Scriptores 160, 275.

[57] Crumheld (Scriptores 277), Crumhelt (163), Crumheldina (276), Crimhilda (136), Cremild (161), Kremheylch (*Thuróczi* I. 23).

A kútfők Attila számtalan feleségéről szólva arról is hírt adnak, hogy a hun királynak rengeteg fia volt, számuk Jordanes szerint[58] egész népet tett ki. Nem sokban tér el ettől a magyar krónikaíró sem, aki a következőket írja Attila fiairól: „... multitudinem filiorum formidantes, qui quasi populus vix potuit numerari".[59]

Attila halála után magasra csaptak a gyűlölség lángjai a hun király fiai között. A birodalom elnyomott népei ezt az alkalmat használták ki a hun iga lerázására. Ardaricus gepida király, Attila egyik legkedvesebb vazallusa vezette a felkelést. A döntő ütközetre a Nedao folyó mellett került sor. A legidősebb hun királyfi, Ellac elesett a harcban, testvérei dél felé menekültek. A hunok hatalma megtört: Dacia a gepidák, Pannonia a gótok fennhatósága alá került.

Attila halálának következményeiről szólva a magyar krónikák elbeszélése erősen különbözik az európai hagyománytól. Itt az idegen népek egyáltalán nem gondoltak felszabadulásukra, éppen ellenkezőleg, félelemmel várták a tragikus esemény következményeit. Nem is az ő szabadságharcuk, hanem Attila fiainak véres viszálya az, ami a hun birodalom bukását okozza. A hatalomért Honoria fia, Csaba és a germán asszony, Kriemhilde fia, Aladár versengenek. A hunok Csabát támogatják, a germánok viszont Aladár mellé állnak. Az első ütközetekben a hunok győzedelmeskednek, a döntő csatában azonban, amely 15 napig tart, Sicambria mellett, az egykori győzelmek színhelyén, megsemmisítő vereséget szenvednek. Ez a csata – írja a krónikás –, amelyet a hunok (azaz a magyarok) a mai napig „Kriemhild csatájának" neveznek.

A magyar krónika elbeszélése ezen a ponton több részletében is különbözik az európai történetírásban kialakult hagyománytól. A mondai elemek és az epikus előadásmód nyomai egészen szembeötlőek. Feltűnően mesei színezetű a harc személyes motíválása. Csaba és Aladár ügye mögött még bizonyos nemzeti és faji ellentét is meghúzódik. Ardaricus helyét Detre veszi át. Mesteri szerkesztésű a harc kimenetelének drámai előadása. A krónika elbeszélése valóságos hőskölteménnyé alakul át, bár világosan felismerhető a szerzőnek az a törekvése, hogy a mondai cselekménybonyolítást összhangba hozza az autentikus kútfők híradásaival.

Attila fiainak testvérharcáról a német mondának nincs tudomása. A „praelium Crumhelt" emléke itt annak a harcnak a leírásában él tovább, amit a Nibelungének örökít meg, s amit az eposz szerzője a mű utolsó versszakában „Nibelunge not"-nak nevez. A hőskölteményben lejegyzett véres események történeti alapja nyilvánvalóan a burgundok Attila alatt bekövetkezett pusztulása, melynek emléke talán a Netád mellett lefolyt csatáról szóló hagyomány néhány elemét is magába fogadta.

A Nibelungének és a magyar krónika közös forrásaként egyedül a katalaunumi csata leírása jöhet szóba. A „praelium Crumhelt" elbeszélésének a Nibelungénekből történő átvételét logikai okokból ki kell zárnunk. A magyar krónikaíró, aki a katalaunumi csata leírásakor a győzelmet Jordanes ellenére is a hunoknak tulajdonította, aligha „hagyta" volna legyőzni a hunokat a „praelium Crumhelt"-ben, ha olyan forrás leírását követi, amelyik – mint a Nibelungének –, a hunokat hirdeti ki győztesnek. A német monda hatását mindössze maga az elnevezés, a „praelium Crumhelt" kifejezés mutatja.

[58] *Jordanes*, cap. 50.
[59] Scriptores 161, 276.

A Kriemhildnek és Detrének tulajdonított szerep arra mutat, hogy ez a hagyomány Magyarországon saját táptalajra talált, s a továbbiakban kihatott a német mondafejlődés menetére. A német monda helyi ágazataként több lokális tradíció is kialakult; magyar földről hatott vissza a német monda alakulására az aquincumi romok láttán keletkezett Etzelburg-hagyomány. Kriemhilde emléke különösen eleven maradt ezen a földön. Ezt mutatja az is, hogy a tradíció Óbudán, azaz Etzelburgban, a „praelium Crumhelt" és a monda oly sok más fontos eseményének színhelyén lokalizálta Kriemhilde fürdőjét, a német mondából jól ismert Crumheldbadot. A nevezetes fürdőhelyet a német monda tanúságát követve Gunther wormsi udvarának közelében kellene keresnünk. A magyar hagyomány számára azonban a burgundok emléke éppoly keveset jelent, mint Brünhilde alakja, s már csak arról van tudomása, hogy Kriemhilde fürdőjének valaha egészen kiemelkedő jelentősége volt. Minthogy azonban Kriemhilde Attila felesége volt, s így természetszerűen a hun király udvarában, tehát Etzelburgban élt, a nép képzelete Kriemhilde fürdőjét is Óbudán kereste. Ha kereste, hát meg is találta, mégpedig egy kikövezett csatornában, amelynek vize a mai Vörösvári út mentén folyt, s a Vörösvári út és a Bécsi út kereszteződésének magasságában ömlött egy természetes medencébe. A csatorna és víztároló része volt annak a római vízvezetéknek, amely az Árpád-forrás vizét egykor Aquincumba vezette. A Magyarországra betelepült németek Aquincum romjaihoz hasonlóan a víztárolót is kapcsolatba hozták a mondáikban szereplő hunokkal, e föld egykori lakóival, a monda egyes hőseivel, így Kriemhildével is. Aquincumot Etzelburggal, a vízvezetéket pedig a Crumheldbaddal azonosították.[60]

A „SZELÍD" HUN KIRÁLY

(A német–magyar viszony fejlődése és az Attila-kép módosulása)

Amint az előbbiekben már rámutattam, a germanisztika mindmáig értetlenül áll szemben Attila figurájának a német mondákban végbemenő és a Nibelungénekben tetőző átalakulásával. A kérdés jelentősége lényegesen meghaladja a szó szoros értelmében vett nibelungkutatás körét. A hun király alakját nem az a monda ruházta fel az oly sokat vitatott szelídséggel, amely a germán mondakincs legősibb anyagához tartozik. Az ősi északi mondák még mit sem tudnak erről a sajátos jellemvonásról, de nem emlékeznek meg Attila kereszténnyi erényeiről s tétlenségéről sem. Ezek az elemek a német földön továbbalakuló ősi monda anyagába viszonylag későn, annak legújabb fejlődési szakaszában kerültek bele: Attila alakváltozásának első jelei csak a 10. században jelennek meg, válnak egyre általánosabbá, míg a hun király zord jelleme a Dietrich-mondakör egyes darabjaiban, s végül a Nibelungénekben helyenként már kifejezetten pipogyává válik.

Helmut de Boor említett tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy Attila alakjának szembeszökő átváltozása teljes egészében a mondafejlődés belső tipizáló

[60] A Crumheldbad-ot 1389-ben kelt oklevél Krumheltferdeye néven említi, az elnevezés a 12. században már Budán élő németségtől ered, amiként ők azonosították Etzelburgot is Óbudával, mégpedig már 1189, Barbarossa Frigyes látogatása előtt. Vö. Budapest története. Főszerk: Gerevich László I. 250.

erejének tudható be. Ez a rendkívül népszerűvé vált és elterjedt elmélet azonban éppoly kevéssé képes történelmi fogódzókra találni, mint a hozzá hasonló egyoldalúan spekulatív magyarázatok tucatjai. Hóman volt az egyetlen, aki a népvándorlás korának forrásain kívül a „hunok" későbbi történetének egyes elemeit is bevonta a vizsgálódás körébe, s az így nyert történelmi alapról tett kísérletet Attila „új" jellemvonásainak magyar szempontú elemzésére.

A Nibelungének szerzőjének figyelmét nézetem szerint két dolog terelte Magyarország felé. A monda cselekménye önmagában is elég okot ad arra, hogy ismerőjének figyelme Hiunenland felé forduljon, arra az országra, melyről a művelt passaui klerikus amúgyis oly sokat hallott. Minden bizonnyal ismerte Tagano feljegyzéseit, azt az útinaplót, amelyet a Magyarországon átvonuló német keresztes seregben tartózkodó passaui nótárius vezetett. A korán elhunyt Tagano művét végül a Reichersbergi Krónika írója fejezte be, s ugyanő méltatta a „szerzőtárs" érdemeit is: „Ipse est, qui singulas mansiones, quas petransierant, pio studio adnotans, labores et augustias con fratrum suorum et exercitus Dei viventis memoriae posterorum scripto commendavit."[1] A passaui térség kolostorainak könyvtárai a Nibelungének keletkezését megelőzően már több példányt is őriztek Freisingi Otto Magyarországgal részletesen foglalkozó krónikájából[2], de – mint ez az előbbiekből kitűnt –, a magyar Ősgeszta egyik leirata is eljutott a Nibelungének szerzőjéhez. A hőseposz költőjének tehát mindazon írásos adalékok rendelkezésére álltak, amelyek egy művelt egyházi személynek hazánk közvetlen szomszédságában ebben a korban egyáltalán hozzáférhetők lehettek.

Még fontosabbak e tekintetben Passau magyarországi kapcsolatai. E hagyományok egyike éppen a Nibelungének keletkezését megelőző években merült fel újra a feledésből, s idézte fel újra a püspökség hajdani magyarországi missziójának emlékét, irányította a szerzetesek figyelmét ismét „Hiunenlandra" s az ott uralkodó állapotokra. 1181-ben tűzvész pusztította el a dómot és közvetlen környékét. A helyreállítási munkák során előkerült Piligrim sírja. A szentéletű püspök nevét hamarosan szárnyára vette a hír, s zarándokok ezrei indultak el Passau felé, miután Piligrim sírjánál állítólag néhány csoda történt. Az Ernst hercegről szóló eposz néhány sora még közelebb vitte a püspök emlékét a Nibelungének költőjéhez, s egyúttal összekapcsolta Piligrim magyarországi tevékenységét azokkal az ősi regékkel és mondákkal, amelyeket a passaui szerzetes valószínűleg már jó ideje ismert:

„Do liez ers niht beliben
der keiser hiez do schriben
Wier hinfuor und wider kam
swer disu maere von im vernam
der muose weinen al zehant."[3]

A passaui hagyomány és Magyarországról szerzett egyéb ismeretei egyaránt arra indították a költőt, hogy készülő művének gazdagítására „Hiunenland" újabb történe-

[1] MG. SS. XVII. 517.

[2] Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs I–III. Registerband zum Bd. I. Wien. 1929. 121.

[3] *Panzer:* i. m. Die Klage und die Bearbeitung C des Liedes.

téből merítsen adalékokat. Ő egyébként is legalább olyan természetesnek tekinti a hun-magyar azonosságot, mint ezt a magyarországi állapotokat közelebbről ismerő Piligrim, a csodált passaui elöd maga is tette. Míg ugyanis a püspök oklevelei a magyarokat rendesen „ugri" néven említik, országukat már kevésbé következetesen „Hunia, qui et Avaria dicitur"[4] néven a hunok birodalmával azonosítják. Amikor tehát a Nibelungénekben a különben használt „Hiunenland" kifejezés helyett két ízben is az „Ungerlant" megjelöléssel találkozunk, éppoly kevéssé a szerző ortográfiai hibájával vagy tévedésével állunk szemben, mint az előző fejezetben átvizsgált esetekben. A jelenség magyarázatát a Nibelungénekhez csatlakozó ún. „Klage" fenti idézettel összecsengő sorai adják meg. Az oly sokat vitatott részlet az eposz szerzőségének kérdéséhez ugyan semmivel sem visz közelebb, azt azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a Nibelungének második részében, azaz a szorosabban vett hun történetben szereplő adatok Magyarországról származnak, s róla vallanak. Piligrim tevékenységének és magyar kapcsolatainak ebben az összefüggésben történő említése azt tanúsítja, hogy a Nibelungének költője mindazt, amit művében a hunokról elmond, tulajdonképpen a magyarokra érti:

„. . . von Pazowe der bischof Pilgerin
hiez schreiben disiu maere,
wie ez sich huob und och began,
und wie ez ende gewan,
ern liez sin niht beliben,
wie ez ergink und geschach,
wan er ez horte unde sach,
er und manic ander man."[5]

„Hungarorum mos habeat, ut rex propria in persona bellum intrare non debeat."[6] Bert Nagel ezt a mondatot ragadja ki a humanista történetíró, Thomas Ebendorfer munkájából annak bizonyítására, hogy a Nibelungénekben vázolt helyzet, a hun király teljes tétlensége a legnagyobb harcok közepette egy speciális hun-magyar szokásból következik.[7] A „Chronicon Austriacum" idézett adata valójában már a Nibelungénekből származik, abból a műből, melynek szerzője az Attila-figura megformálásakor éppen a rettegett hírű hunok megjuhászodásának, a magyar veszély megszűnésének állít emléket.

A magyar királyok semmivel sem voltak kevésbé harciasak, mint nyugati társaik, némelyikük pedig egyenesen személyes bátorsága és kiemelkedő harci erényei révén szerzett magának az ország határain is túljutó hírnevet. A lovagi erényeiről ismert I. Lászlónak a legnagyobb nemzetközi elismerésben is része volt: élete utolsó éveiben a pápa keresztes hadjárat vezetésére kérte fel. A magyar és külföldi források több magyar király harcos jelleméről, személyes bátorságáról is beszámolnak. Amennyiben a Nibelungénekben Attila, a hun-magyar jelleg fenomenális megszemélyesítője mégis gyenge, sőt gyáva alakként szerepel, úgy a magyarázatot a magyar belső viszonyok és külkapcsolatok

[4] *Dümmler:* i. m. 115–116.
[5] *Lachmann* 2160.
[6] Chronicon Austriacum, cap. 2.
[7] *Bert Nagel:* Das Nibelungenlied. Stoff – Form – Ethos. Frankfurt am Main. 1965.

gyökeres átalakulásában kell keresnünk, abban a változásban, ami nem csupán a Nibelungének költőjére, hanem kortársaira, mondhatnánk úgy is, az egész nyugati közvéleményre döntő hatást gyakorolt.

A honfoglalás nyugati szomszédainkban olyan rémületet keltett, ami csak a hun hadjáratok okozta pánikhoz hasonlítható. A Kárpát-medencében véres harc folyt a földért és a hatalomért: a Karoling birodalom maradékai és a fiatal cseh-morva állam estek elsőként áldozatul a visszatérő „hunoknak". Ez azonban csupán a kezdet: a kalandozó magyarok alig egy évszázad leforgása alatt többszáz hadi vállalkozást indítottak a bizánci birodalom egyes részei, Karinthia, Thüringia, Bajorország és a német császárság egyéb területei ellen.

A kalandozások borzalmainak hatására a hunok és magyarok emléke évszázadokra összefonódik, sőt azonossá válik a köztudatban. Az azonosság gondolatát nem csupán a történelmi szerep, de a nomádok külsejének hasonlósága is sugallta: a pusztító magyar csapatok előőrseit rendszerint a kabarok, pecsenyegek és besenyők alkották, azok az ázsiai néptöredékek, melyek öltözete, vonásai és hadviselési módja valóban feltűnően emlékeztet a hunokra. Ázsiai nomád népek és a magyarok keveredését gesztáink több helyen is említik. A gesztából vett alábbi részek és a Nibelungének közti elgondolkodtató egyezések arról tanúskodnak, hogy a hőseposz költője az Ősgesztából származó adatokon kívül a kalandozások korából fennmaradt emlékeket is felhasználhatta műve gazdagítására. Hogyan magyarázhatnánk másként a német képzelet számára oly idegen fogalmak, város- és népnevek előfordulását a Nibelungénekben, mint a rutén, a vlach, a pecsenyeg és Kijev?

Nibelungének	Anonymus	Kézai
1340. Von dem land ze Kiewen reit da vil manic degen . . .	Pag. 6 . . . ad partes Ruthenorum pervenerunt ad civitatem Kyev . . .	Pag. 71 . . . transierunt per regna Bessorum et civitatem Kyo . . .
1339. Von Ruizen und von Kriechen reit da vil manic man; den Poelan und den Vlachen sech man swinde gan . . .	Pag. 8. Duces Ruthenorum dicebant . . . quem terram Pannoniae habitarent Sclavi, Bulgari et Blachii ac pastores Rumanorum . . .	Pag. 70. Slavis, Graecis, Theutonicis, Messianis . . . princeps quidem in Polonia . . . incipiens in Pannonia nominari.
1343. Der herzoge Ramunc uzer Vlachen . . . von Tenemarke . . . Irinc und Infrit von Düringen . . .	Pag. 28. Et vicine nationes . . . confluebant ad ducem Arpad et pura fide subdieti serviebant ei sub magna cura . . .	Pag. 65. Vlachis, qui . . . fuere pastores, ramannentibus in Pannonia.*

**Hóman:* i. m. 27

Ami a görögök Nibelungénekben történt szerepeltetését illeti, kielégítő magyarázattal szolgál a 11. század elején alapított veszprémvölgyi apátság alapító oklevele, amely számottevő görög ethnikum magyarországi jelenlétéről tanúskodik. Bizonyosra vehető, hogy I. István uralkodása kezdetén görög befolyás alatt állt, s tanácsadóinak egy része is görög lehetett. Tudomásunk van arról is, hogy az elsőként megtérő magyar törzsfőket görög papok keresztelték meg. Igen valószínű, hogy az igen korán kialakult kapcsolatok István halála után sem sorvadtak el. Erről tanúskodik a feldebrői altemplom ornamentikájában kimutatható görög hatás és a Tihanyi Alapítólevél „sceptrifer" jelzője.[8]

A magyarság idegen népekkel való kapcsolatai eleinte csak a honfoglalásban velük együtt résztvevő nomád néptöredékekkel, s az itt talált, leigázott népségekkel mutatható ki. A Nyugattal való baráti kapcsolatok elsőként a bajorokkal szemben tanúsított békés, sőt szövetségesi hajlandóságokban mutatkoztak. Miután a bajorok a kalandozó magyarokkal csatázva 907-ben Ennsburg mellett, majd 910-ben Augsburgnál is vereséget szenvedtek, s még ugyanebben az évben az Inn mentén is alul maradtak, Arnulf bajor herceg és a magyar fejedelem 912-ben békét, mi több, szövetséget kötött. A szövetség létrejöttének közvetlen előzménye és indítéka Arnulf sikertelen felkelése a császár ellen. A menekülő bajor herceg gyermekeivel együtt Magyarországon talált menedéket. A baráti fogadtatást azzal hálálta meg, hogy a birodalom ellen vonuló magyar seregeknek 917-ben, majd 919-ben is szabad átvonulást biztosított országán. Ez a barátság kisebb megszakításokkal egészen a kalandozó magyarok 955-ben bekövetkezett katasztrofális augsburgi vereségéig fennmaradt; a magyar csapatokat több ízben is bajor segédcsapatok támogatták Nagy Ottó hatalmát gyengítő támadásaikban.

A merseburgi és az augsburgi vereség az ellenségeskedés beszüntetésére kényszerítette Taksony fejedelmet. Géza fejedelem uralkodása alatt a rettegett magyarok már új, békés magatartást tanúsítottak meglepett szomszédaikkal szemben. A keresztény világ csodálattal figyelte az új magyar „szokást": a magyar uralkodók nem ragadnak többé kardot, éppen ellenkezőleg, mindent elkövetnek, hogy megnyerjék a környező népek barátságát és jóindulatát. Ennek a folyamatnak a során, tétlenségük és békés magatartásuk révén válnak a magyar uralkodók együttesen a Nyugat tudatában a Nibelungénekben megfogalmazott szelíd hun király modelljévé. Az új magyar viszonyok, s az egyes „hun" királyok személyes tulajdonságai azonban más tekintetben is hatással voltak a német hőseposz szerzőjére.

Amikor Rüdiger a Nibelungénekben Attila kérőjeként felkeresi a hun király feleségének kiszemelt Kriemhildét, megbízóját szinte szó szerint úgy jellemzi a burgund királylány előtt, mint Géza fejedelmet a róla beszámoló német források:

„Ern ist niht gar ein heiden, des sult ir sicher sin;
ja was vil wol bekeret der liebe herre min,
wan daz er sich widere vernogieret hat . . .
wolt ir in, frouwe, minnen so möhte sin noch werden rat."[9]

[8] Vö. *Bárczi Géza:* A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp. 1951 és *Balogh Albin:* A tihanyi alapítólevél mint 11. századi művelődési kapcsolataink emléke. Magyar Nyelv, LIII (1957) 35–42.

[9] *Bartsch* 1261.

Géza valószínűleg egy német szerzetes kezéből vette fel a kereszténységet. Erre utal a st. galleni anyakönyv egyik bejegyzése, amely szerint Prunwart püspök nagyszámú magyart térített meg, köztük magát a királyt is.[10] Öt évvel megkeresztelkedése után Géza ismét visszatért a pogány szokásokhoz. Thietmar von Merseburg a fejedelem szájába adott szavakkal keres magyarázatot erre az ingadozó magatartásra „Hic Deo vero variisque deorum vanitatibus inserviens . . . inquit, divitiae mihi habudant et ad haec agenda libera facultas et ampla potestas est."[11]

Ez a hitbéli ingadozás különben meglehetősen gyakori volt az újonnan megkeresztelt magyaroknál. Bulcsúról szintén ismeretes, hogy röviddel Bizáncban történt megkeresztelkedése után megtagadta az új hitet, s visszatért a régi istenek tiszteletéhez. A párhuzam nem egészen pontos; Géza ugyanis legalább olyan jó taktikus volt, mint amilyen rossz keresztény. Megértette az új idők parancsát – s mint a Nibelungénekben Rüdiger Attiláról mondja –, „er liez toufen seinen lip".[12] A Nibelungénekben Kriemhildének kilátásba helyezett misszió lehetőségei ekkor valóban rendkívül kedvezőek Magyarországon. Ezt elsőként Piligrim, Passau püspöke ismerte fel: tömegesen indultak a hitbuzgó térítők a pogányok megkeresztelésére. Maga Piligrim két ízben is Magyarországra utazott, hogy a térítő tevékenységet ellenőrizze, míg végül elégedetten és nem minden büszkeség nélkül írhatta a pápának: „. . . ita concordes sunt pagani cum christianis, tantamque ad invicem habent familiaritatem . . . christiani . . . nullo obstante timore . . . christiano more oratoria audent construere percepta linguam ligatam in laudem salvatoris presumunt solvere."[13]

Ez bizony nem más, mint a Nibelungének Hiunenlandja, az az ország, ahol a hunok és keresztény vendégeik békés egymásmellettiségét az uralkodó vallási türelme biztosítja. Itt egyáltalán nem lehetetlen a burgundok misehallgatása, hiszen egyik templom épül a másik után, s nem elképzelhetetlen Dietrich hun leánnyal kötött házassága sem. Innen már valóban csak a térítés művét kiteljesítő királynő hiányzik. István asszonya, a királynői korona várományosa, Gizella bajor hercegnő rokoni kapcsolatait tekintve – II. Henrik testvére, Piligrim unokahúga[14] – kétségkívül a hőseposz Kriemhildéjének modellje. Ő a két nép békéjének legfőbb záloga, s részben rá hárul az a feladat is, hogy a kereszténységet megszilárdítsa Magyarországon. A német történetíróknak a maguk szemszögéből nyilvánvalóan igazuk van, ha Géza fejedelem langyos vallásosságát pogányságnak bélyegzik, s a magyar királyi család tulajdonképpeni kereszténnyé válását Gizella szerepével magyarázzák.[15]

[10] Liber Anniversariorum et necrologium monasterii s. Galli. MG. Necrologia I. 466 p. ad 2. Februarius: „(Obitus) . . . Prunwarti episcopus; iste s. Galli servus erat et plurimos Ungariorum cum rege ipso convertit."

[11] Idézi *Cassel:* Magyarische Altertümer. Berlin, 1848. 10.

[12] *Bartsch* 1265.

[13] *Marczali Henrik:* Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. Bp. 1902. 57.

[14] Aventinus Gizella nevét a „Geisel" (tusz) szóból származtatja, ezzel is utalva a bajor királylány magyarországi missziójára: „Bei den alten Teutschen haist „Geisl" pürgen und lebendig pfand des frieds zwischen den herren; darumb hat die junkfrau ein reckten nam gehabt, dan si fried zwischen ungläublichen Ungern und Christen gemacht" (Bayrische Chronik. Buch V. cap. 15. 284. München. 1881–1886).

[15] Herim. Aug. SS. V. 117 p: „. . . cum se ad fidem Christi converteret . . ." Wiponis Gesta Chunradi imperatoris: „(Gisela) causa fuit christianitatis primum in gente Pannonicaa." Vö. még SS. XV. 976: „. . . ex paganos christicola factus."

„Und füerten die künigin in Ungarn die bairischen grafen Hanto, Boso, Wolfger, Wenzla, Herman. Nachdem aber die Ungern so gern den glauben annamen, zug vil teutsch edls aus Bairn und tet sich in Ungern nider."[16] Igy számol be a késői krónikás a 10. század talán legnagyobb feltűnést keltő politikai frigyéről. A magyar állam létrejötte és megszilárdulása a legszorosabban összefügg a Gizella kíséretében érkező, és az ezt követően több hullámban hazánkba betelepülő német vendégekkel. Kézai így ír a „hospites Theutonici" beáramlásáról: „... multi comites, nobiles, milites ex terris christianorum ad eum (Stephanem) acceserunt."[17] A „német vendégek" rövidesen a királyi hatalom jelentős, ha ugyan nem legfőbb támaszává váltak. István törvényei alapján könnyen rekonstruálható állásuk és jogaik feltűnően emlékeztetnek a Nibelungénekben szerepeltetett „tiusche gesti" helyzetére. Dietrichhez és harcostársaihoz hasonlóan bátran siettek a király segítségére, s nem haboztak hűségüket bizonyítani még olyan esetekben sem, ha a magyar trón védelmében saját honfitársaikkal kellett szembeszállniuk. István oly nagyra becsülte a német vendégek támogatását, hogy a neki tulajdonított „Atyai intelmek"-ben (De morum institutione ad Emericum ducem liber[18]) utódjának kifejezetten meghagyta, hogy őket mind nagyobb számban hívja be az országba, s bírja rá a letelepedésre.

A Nibelungének szerzője azonban nem csupán a magyar udvarba sereglő német vendégek szerepét, de az őket pártoló István portréját is igen alkalmasnak találhatta műve színesítésére. Hóman Géza fejedelmet tekinti a Nibelungének Etzeljének modelljéül. Elemzése során a fejedelem ingadozó kereszténységét, István és Gizella házasságának létrehozatalában játszott szerepét, tehát Géza azon vonásait hangsúlyozza, amelyek valamelyest összefüggésbe hozhatók a német eposz hun királyának jellemrajzával. Elképzelhetetlen azonban, hogy a Nibelungének szerzője arról a fejedelemről mintázta volna Etzeljét, a szelíd, gyengekezű uralkodó mintaképét, akit az egész középkori történetírás egybehangzóan hatalmaskodó, a vérontástól sem visszariadó zsarnokként jellemez. A már említett Thietmar von Merseburg például azt jelenti, hogy Gézából már csak azért sem lehetett volna jó keresztény, mert számos gaztettet követett el, egész élete bűnben fogant. A magyar geszta sem ad sokkal kedvezőbb jellemzést Gézáról, akit még a térítés szent művén dolgozva is szörnyetegként, vértől mocskolt zsarnokként mutat be: „Geysa namque dux inter alios divino premonitus oraculo converters cepit Hungarorum gentem ad fidem christianam. Et dum monitu illos convertere non posset paganismis ritibus deditos et intentos, opertebat quosdam armis edomare, qui plures fuere fidei repugnantes . . ."[19]

A gyenge hun király típusának forrásához ismét csak a passaui püspökség fennmaradt könyvtári katalógusai vezetnek el. A benedekrendiek melki kolostorában és a bécsi dominikánusok könyvtárában már a Nibelungének keletkezését megelőzően felbukkan a „Hartvicus episcopus Ratibonensis Vita Sancti Stephani regis Hungariae"[20] néhány példánya. Az eposz költője ezt az anyagot, a Hartvic-legenda adatait használta fel

[16] *Aventinus* uo.
[17] Scriptores 172.
[18] Cap. 6.
[19] Schriptores 295.
[20] Ld. 2. jegyz. Registerband zum Bd. I. 75 és I. Bd. 336.

és építette bele készülő művébe. István másik két életirata, a szent király ún. kisebbik és nagyobbik legendája aligha szolgálhatott a Nibelungénekben szereplő gyenge hun király jellemrajzának alapjául, hiszen mindkettő István férfias tulajdonságait hangsúlyozza, azt az energikus állam- és egyházszervezőt mutatja be, aki a hatalmi harc erőpróbáiból győzelmesen kikerülve, a külső támadást is sikeresen veri vissza. A geszták is csupán egyetlen olyan epizódot említenek Istvánnal kapcsolatban, ami támpontot adhat a gyenge uralkodó portréjához: a király kétségbeesetten siránkozik unokaöccsének, a pogány Vazulnak sorsán, akit az ő tudta és akarata nélkül a magyar történet Kriemhildéje, Gizella parancsára megvakítottak.[21]

Hartvicus műve ezzel szemben a törékeny, aszkétikus felfogású, szentéletű uralkodót mutatja be. Itt ismerkedhet meg az olvasó annak a hun királynak az alakjával, aki egész életét rosszindulatú környezetének kiszolgáltatott, imába mélyedő mártírként morzsolja le. Körülötte magasra csapnak a szenvedélyek, gyakran vérontásra is sor kerül, ő maga azonban tétlen marad, békéért könyörög és szánalmasan siránkozik a szörnyűségek felett. Elveszíti fiát, unokaöccsét megvakítják, Etzelhez hasonlóan maga is harcba keveredik felesége német rokonaival, s mégsem tesz mást, csak imádkozik, könyörög és sír. Hartvicus ábrázolásmódját nyilvánvalóan áthatja az a szándék, hogy István keresztényi erényeinek és jámbor cselekedeteinek kiemelésével a király szenttéavatásának jogosságát igazolja, s így elbeszélése úgyszólván semmit sem őrzött meg a határozott, keményekezű uralkodó valódi jellemvonásaiból.

Attila a Nibelungénekben Dietrich segítségére szorul, hogy életét és hatalmának legalább látszatát megőrizze. Mindez logikusan következik a hun király gyengeségéből, nem zárhatjuk ki azonban a történeti motiváció lehetőségét sem. A történeti modell ez esetben feltétlenül Salamon, annál is inkább, mert az ő alakja Attila általa elajándékozott végzetes kardja révén már amúgy is belekerült a német monda vonzáskörébe. Ezen felül Salamon sorsa a legszorosabban összefonódott a német uralkodóház politikai törekvéseivel, s igen nagy hatással volt arra a körre, amelyben a száműzött magyar király és családja tartózkodott.

Miután a Magyarország ellen indított hadjáratok sorra kudarcba fulladtak, a császári udvar a békés hódoltatás lehetőségeit vette számba. I. Béla halála és Salamon királlyá választása új korszak kezdetét jelentette a német–magyar kapcsolatokban. Salamon 1063-ban foglalta el a trónt, mégpedig a császár segítségével.

„Concordius est autem imperator ad universum cetum Hungarorum pro genero suo rege Salamone, pacemque inter eos reformatam iusiurandi religione interposita confirmavit. Regem autem Salamonem in paterno solio glorie coronatum eum assentu et clamatione totius Hungariae sedere fecit."[22] Salamon vazallus volta már uralkodásának kezdetén nyilvánvaló. Még világosabbá válik tehetetlensége és a német szövetséges gyámkodása, amikor a trónkövetelő Salamont néhány év fegyvernyugvás után menekülésre kényszerítik és Géza személyében új királyt választanak.

A száműzött Salamon 1074-ben is a császárnál keresett és talált menedéket. Német földre érve családját az admonti kolostorban helyezte biztonságba, ő maga a császárnál vendégeskedett és várta a kilátásba helyezett fegyveres segítséget. A rövidesen meginduló

[21] Scriptores 320.
[22] Scriptores 361.

hadjárat azonban csak részben érte el célját: Salamon visszanyert három vármegyét, amelyeket egészen végleges száműzetéséig, 1083-ig Pozsonyból kormányzott.

A „hun" király gyengesége és német szövetségeseinek gyámolító szerepe mélyen belevésődött a kortársak emlékezetébe, különösen Stájerországban és Karinthiában, ahol Salamon családja tartózkodott és mindvégig szoros kapcsolatot tartott fenn a helyi vezető papi személyekkel. Mi sem jelzi ezt jobban, mint az a tény, hogy a Hildesheimi Évkönyvek oly sok évi hallgatás után ekkor kezdenek újra híreket közölni Magyarországról. Hildesheim egészen a negyvenes évek közepéig rendszeres szóbeli információkat kapott Magyarországról, miket már csak azért is nagy érdeklődéssel fogadott, mivel a magyar királynő, Gizella csakúgy mint bátyja, a császár hildesheimi születésű volt. Az István halálát követő zavargások alatt ez a tájékoztatás egyre rendszertelenebbé vált, míg végül a két ország közt megindult ellenségeskedés hatására végképp elmaradt. Az annalesek szerzője csak akkor veheti fel újra az elbeszélés megszakadt fonalát, amikor Salamon és kísérete Németországba érkezve Hildesheimmel is kapcsolatba kerül, s új adalékokat „szállít" a magyarországi állapotokról. A magyar viszonyok ily módon és ezekben az években válnak egész német földön ismertekké. Az új hírek nyilván Passauban is szinte élményszámba menő hatást gyakorolnak a derék klérikusokra, akik a magyarországi eseményeket kezdettől fogva csaknem belső ügyüknek tekintik és nagy érdeklődéssel követik.

Már csak azért is bizonyosra vehetjük ezt, mert ebben az időben Passau püspöke Altmann (1065–1091) volt, aki Salamont személyesen ismerte és meglehetős ismeretekkel rendelkezett Magyarországról is. Hosszabb ideig Günther bambergi püspök környezetében élt ugyanis, egy olyan körben, amely a császár magyar vendégeivel különösen szívélyes kapcsolatban állt. Günther püspök maga Attila és az Amalung nemzetség történetével foglalkozott, s így könnyen elképzelhető, milyen érdeklődéssel nézhetett körül a püspököt szentföldi zarándokútján elkísérő Altmann Magyarországon átutazásában. Günther a Szentföldről visszatérőben 1065. július 23-án egyes feltevések szerint éppen magyar földön, Sopronban meghalt[23], fiatal kísérőjét, Altmannt viszont még ugyanebben az évben kinevezték Passau püspökévé. Passauba érkezve Altmann korábbi ismereteit és személyes tapasztalatait tovább gazdagíthatta annak a Piligrimről szóló helyi hagyománynak egyes elemeivel, amely a püspökség területén közel száz éve közszájon forgott, s a passauiak figyelmét Magyarországra terelte.[24]

S végül a magyar történet még egy epizódja, amely a Nibelungének Attila-képének kialakulásában döntő szerepet játszhatott: az 1131-es véres aradi országgyűlés, ahol ismét csak egy tehetetlenül siránkozó, gyenge hun királlyal, s egy bosszúálló, véreskezű királynővel találkozunk.

Béla herceget apja, Álmos lázadásának leverése után Kálmán király még gyermekkorában megvakíttatta. Ezt a kegyetlen büntetést a királyi család azon tagjaival szemben

[23] Günther püspök halálának körülményei nem egészen ismertek, egyértelműen nem bizonyítható, hogy az valóban Sopronban következett be. Vö. *Mollay Károly:* Scarbantia, Ödenburg, Sopron. Archivum Europae Centro-orientalis 1943–44.

[24] Hóman Salamon passaui kapcsolatait elemezve próbálta valószínűsíteni Potho elméletét. Az általa vizsgált forrásokból azonban csak ez az összefüggés fedezhető fel, annál is inkább, mert a Potho-teória és Hóman periodizációja időközben tarthatatlanná vált.

alkalmazták, akiket valamilyen oknál fogva alkalmatlanná akartak tenni a trónöröklésre. Vak Béla 1131-ben mégis trónra került. A források egybehangzó tanúsága szerint jóindulatú, szelíd és nem tehetségtelen uralkodó volt, vaksága azonban tétlenségre kényszerítette. A kormányzás gondját ezért feleségével, a rác vajda hatalomvágyó lányával kellett megosztania. A királynő már trónraléptekor szenvedélyes gyűlölettel fordult szembe a Béla megvakíttatását elrendelő Kálmán egykori tanácsadóival. A koronázás után rögtön összehívta az országgyűlést, s az ott kínálkozó alkalmat a vérbosszú végrehajtására használta fel.

Az aradi országgyűlésen lezajló véres eseményekről így ír a krónikás: „Illa igitur die dicte congregationis, dum rex sedisset super solium sui, venit regina cum filiis suis et sedit et circa regem. Dixit autem ad populum universum: „Cum cuique vestrum Deus visum dederit naturalem, volo audire, cur dominus noster rex suis occulis sit privatus, et quorum consilio hoc sit actum? Modo mihi propalate et eos fideliter in hoc loco vindicantes nobis de ipsis finem date." Facta igitur hac voce irruit omnis populus super illos barones, quorum consilio rex obcecatus fuerat et quosdam ex ipsis ligaverunt, quosdam vero detruncaverunt."[25] A mészárlásnak 68 áldozata volt. A legyilkolt urak vagyonát azok között osztották föl, akik hűséget tanúsítottak a királynővel szemben.

Az alapséma itt is, mint a Nibelungénekben: bosszúvágyó, idegen királynő, – gyenge, tétlen király, – véres harc, iszonyú bosszú. Mégis elhamarkodott következtetés lenne Ilona királynőt a Nibelungénekben szereplő Kriemhilde modelljének tekinteni, minthogy a fejezetben felsorakoztatott epozódok inkább Etzelre, semmint Kriemhildére emlékeztetnek. Míg ugyanis a Nibelungének szerzője a nyugvó uralkodó típusát mintázva a magyarság fenomenális átváltozását csodálta, s műve motiválásához több „hun" király (Géza, István, Salamon, II. Béla) jellemvonásait és körülményeit olvasztotta Attila figurájába, Kriemhilde portréjának elkészítésekor a magyar történet egyetlen olyan nőalakját tekinti modelljének, akit jelleme és sorsa egyaránt Kriemhilde rokonává avat: Gizellát.

KRIEMHILDE ÉS BLOEDEL

A szelíd hun király típusának kialakulását motiváló tényezők feltárása során Gizella személyében olyan alakra bukkantunk, aki magyarországi helyzetét és szerepét tekintve számos rokon vonást mutat az eposz Kriemhildéjével. A német források pontosan úgy írják le a 10. századi magyarországi állapotokat, mint ahogy a Nibelungének jellemzi Attila udvarát, s az ifjú bajor hercegnőnek, Gizellának, szinte szóról-szóra azt a szerepet tulajdonítják, amit az eposzban Rüdiger Kriemhildének helyez kilátásba; azért kell feleségül mennie a félpogány „hun" királyhoz, hogy annak országában a keresztény hit elterjedjen és megszilárduljon. Amit a Nibelungének Kriemhildéről állít, hogy tudniillik rokona lenne Piligrim passaui püspöknek, Gizellára vonatkozik; a magyar király felesége és a szentéletű püspök egyaránt a Liutpolding nemzetség tagjai. Gizella és férje mellett ott találjuk a „hospites Theutonici", a német vendégek gyülekezetét, azokat a hűséges német vazallusokat, akik az Attilát szolgáló germánokhoz hasonlóan még saját honfitársaikkal is szembeszállnak a királyi pár, s a számukra idegen érdekek védelmében. Végül

[25] Scriptores 370.

Gizella maga is egy hatalmas német király húga, s Kriemhildéhez hasonlóan ő is véres konfliktusba keveredik német rokonaival. A szent hírében álló Gizella és a bosszúállás démonaként dühöngő, véreskezű Kriemhilde azonosságának gondolata mindazonáltal mindaddig hihetetlennek tűnik, míg a hipotézist bizonyító adalékokat továbbiakkal nem tudjuk kiegészíteni.

Ute asszony, Kriemhilde anyja, a burgund király özvegye, a Nibelungének egyik változatának előadása szerint kolostort alapított Lorch-ban, a passaui püspökség területén, hogy megözvegyülvén öreg napjaira oda visszavonulhasson. Az „Annales ducum Boiariae" a következőket írja Gizella nőági felmenő rokonai és Passau kapcsolatáról: „Geist ein pürg, der einer dem andern einsetzt, damit fried gehalten wird; ein alter frauennam, im latein Gisela oder Gisla genannt, ist sand Heinrichs mueter gewesen, herzogin in Bairn, liegt zu Regensburg zu Nidermünster; auch sein tochter, künigin zu Ungern, liegt zu Passau in frauenkloster."[1] A burgund király felesége, Gizella anyja valóban egy regensburgi kolostorban végezte be életét. Ugyanitt temették el a burgund Adelheid hercegnőt († 999), a magyar királynő nagynénjét is.[2] Magáról a Kriemhildéhez hasonlóan anyai ágon burgund származású magyar Gizelláról azt írják krónikáink, hogy magas kort ért el, s Magyarországon halt meg. Sírját még halála után évszázadokkal is sok zarándok kereste fel az általa alapított veszprémi apácazárda templomában.

Valójában Gizella Passauban nyugszik, abban a niedernburgi zárdában, amelynek élete utolsó éveiben fejedelemasszonya volt.[3] Síremlékét Passauban nagy becsben tartották, emlékét évszázadok múltán is általános tisztelet övezte. Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a niedernburgi zárda első fejedelemasszonya, Gizella elődje – mint ez a magyar királynő sírkövén feltüntetett adatokból kitűnik[4] –, egy bizonyos Helche asszony volt. A kolostor alapítására 976-ban, azaz Piligrim püspöksége alatt került sor.

Gizella 996 végén, vagy 997 elején lett István felesége. A házasság gondolata feltehetően Szent Adalberttől, a magyarországi misszionáriusok legkiválóbbjától származott. Valószínűleg ugyancsak ő lehetett az, aki a pogány magyar fejedelem fiával kötendő házasság elfogadható, sőt hasznos voltáról a császári udvart meggyőzte. A lánykérőbe érkező magyar küldöttség megjelenésekor Gizella éppen azon elhatározás előtt állt, amely Kriemhildét is csaknem kolostorba vezette: apáca akart lenni, s csak jámbor okokból, a magyarországi térítőmunka nagyszerű lehetőségeitől vezérelve mondott le szándékáról és fogadta el István felajánlott kezét. Kriemhilde hainburgi fogadtatásának leírásában mégsem Gizella és István házasságkötésének, hanem a magyar történelem egy valamivel későbbi epizódjának, egy másik nevezetes esküvőnek az emléke él tovább. A Nibelungének szerzője, aki passaui klérikus társaihoz hasonlóan behatóan ismerte a magyar Salamon király életpályáját, Salamon és Judit német hercegnő nagy ünnepségek közepette megrendezett esküvőjének részleteit eleveníti fel igen nagy plaszticitással elbeszélésének ezen a pontján. A mennyegzőt 1058-ban tartották meg a Marchfelden, a magyar–német határon.

Gizella uralkodása kezdetén minden tekintetben eleget tett küldetésének; az ország jótevőjévé vált, férjével boldog házasságban élt, s rövidesen fiúörököst hozott a világra.

[1] *Aventinus:* i. m. I. köt. 85.
[2] *Giesebrecht:* Geschichte der deutschen Kaiserzeit I. 665, 727.
[3] *Erich Schmid:* Das Grab der Königin Gisela. München. 1912.
[4] Monumenta Boica XXVIII/b és *Dümmler:* i. m. 58.

Gesztáink szinte versengve magasztalják jámborságát, nagylelkűségét, keresztényi erényeit, s új hazájának tett szolgálatait. Részletesen beszámolnak a szentként tisztelt királynő jótékonyságának minden megnyilvánulásáról: „Regina vero Kaisla, uxor sancti regis, ecclesiam aureis crucibus, fusoriis, tabulis, calicibus, gemnis et ornamentis ultra modum ditavit."[5]

A fentiekhez hasonló magasztaló megemlékezések tucatjával találhatók a magyar történetírásban. A kezdetben jótevő szentként tisztelt királynőnek az utókor mégis olyan szerepet tulajdonított, ami emlékét és nevét még saját honfitársai előtt is gyűlöletessé tette. Gesztáink elbeszélése, a Nibelungének költője számára hozzáférhető források előadása rendkívül alkalmas arra, hogy a magyar királynőt a német rokonait lemészároltató, véreskezű Kriemhilde történelmi előképévé avassa.

Amikor Imre, a trónörökös meghalt, István király joggal kezdett aggódni műve fennmaradásáért. A keresztény rend és az államiság még gyenge lábakon állt; Koppány és Ajtony lázadása világosan megmutatta, hogy a még igen nagy számban levő pogányok megújulással fenyegető támadásai a feudális rendet is súlyosan veszélyeztetik. A szomszédos nagyhatalmak magatartása sem bíztatott sok jóval. Sámuel bolgár király a bizánci császárság zsoldjában nyugtalanította a végeket, a német birodalommal pedig 1030-ban nyílt összeütközésre is sor került. Az agg király a nehéz helyzetben megfelelő trónörökös híján szükségmegoldást keresett. Elhatározta, hogy az Árpád nemzetség oldalágát segíti a trónra.

A nemzetség egyetlen számbajöhető, férfikorban levő tagja Vászoly volt, akit a király kénytelen volt „recluserat ... proptem iuvenilem lasciviam et stulticiam, ut corrigetur".[6] A közvélemény is alighanem benne látta a trón jogos várományosát, s végül maga a nagybeteg István is cselekvésre szánta el magát. „... Vazul de carcere Nitie educeret ... ut eum antequam moreretur regem constituerem."[7] Ekkor azonban valami rettenetes dolog történt. Vászoly olyan súlyos bűnbe esett, ami trónutódlását végképp lehetetlenné tette, megvakíttatását és fiainak száműzetését vonta maga után.

István jellemének és a kényszerítő helyzetnek ismeretében a legsúlyosabb vétekre kell gondolnunk, hogy Vászoly iszonyú bűnhődésére magyarázatot találjunk. A hildesheimi évkönyvek szerzője, egy emberöltővel az események lefolyta után azzal magyarázza a történteket, hogy Vászoly Péter várható trónralépése ellen fellépve vonta magára a király haragját. A geszták szinte leplezetlenül mentegetik Istvánt, amikor a szörnyű tettet egyértelműen Gizella és Péter rovására írják. Az események valódi hátterére csak Szent István kisebbik legendájából következtethetünk, bár a részletek itt is rendkívül homályosak. A legenda egyebek között megemlít ugyanis egy István élete ellen irányuló összeesküvést. A merénylet nem sikerült, s a fogságba esett orvgyilkos kivallotta megbízója nevét, akit büntetésül megvakításra ítéltek. A kegyetlen ítélet végrehajtója a hagyomány szerint Sebös ispán, Buda fia volt. Az összefüggések ismeretében és a különben kizárólag a királyi család tagjaival szemben szokásos büntetés alapján csak Vászolyt gyanúsíthatjuk az István elleni merénylettel.

[5] Scriptores 316.
[6] Scriptores 320.
[7] Scriptores 320.

Az Ősgeszta és az utána következő történeti művek Istvánt menteni akarván egészen más formában adják elő a történteket. A véres eseményekért teljes egészében Gizellát és Budát teszik felelőssé: „Keisla regina iniit consilium cum Buda viro naphando, et festinantissime misit nuncium nomine Sebus filium ipsius Buda ad carcerem in quo Vazul detinebatur. Sebus itaque preveniens nuncium regis effodit oculos Vazul, et concavitates aurium eius plumbo obturavit . . . Quem sanctus rex Stephanus videns tam miserabiliter destructum in nimias erupit lacrimas, sed impediente egritudinis molestia debitam penam malefatoribus inferre non potuit."[8]

A lágyszívű, gyenge király tehetetlenül áll szemben vérengző asszonyával. Rokona tragédiájáról értesülve keserves zokogásra fakad, majd megpróbálja menteni a még menthetőt. Vászoly fiait, Andrást, Bélát és Leventét külföldre menekítette a kegyetlen Gizella elől, s kevéssel ezután meghalt. Az elbeszélés minden részlete igaz, a krónikás mindössze a szerepeket cserélte föl István kegyelettel őrzött emléke védelmében. Vászolyt valóban Sebös, Buda fia vakította meg, csak éppen nem Gizella, hanem a király parancsát követve; a megvakított pogány fiai nem Gizella elől menekültek, hanem István parancsára hagyták el az országot. A krónikaíró fogása sikerült: István emléke, a szent király mesterségesen kialakított legendája mentes maradt az erőszak és vérontás mocskától. Gizella alakja hamarosan a külföldi forrásokban is már szörnyetegként szerepel, rá és a felbujtó Budára hárul minden felelősség az iszonyú eseményekért.

Az Altaichi Évkönyvek szerzője adatait részben már a Péter bukása után trónrajutott Vászolyfiak családi hagyományából, I. András és I. Béla, az egykori száműzöttek környezetéből szerzi. Ez a családi hagyomány hatja át az Ősgeszta egész előadásmódját, s ennek egyes elemeit terjeszti el és népszerűsíti Salamon is németországi számüzetése idején. István utolsó éveiről, Gizella szerepéről, s az 1038–1047 között lezajlott hatalmi harcokról szólva a Vászolyfiak szolgálatában álló krónikaíró minduntalan az egykori száműzöttek egyoldalú eseménymagyarázatát tükröző hagyományt szólaltatja meg művében. Az Ősgeszta torz beállításait helyenként még későbbi, mértéktartóbb krónikáink is sejteni engedik.

A geszta Pétert, a német források adatait tudatosan meghamisítva, Gizella testvéreként mutatja be, hogy ezáltal a királynőt tehesse meg minden baj okozójának. Ezzel a beállítással csak Kálti Márk helyezkedik szembe, aki Gizella és Péter családi kapcsolatait az időközben elkészült István legendák adatai alapján lényegesen másképp, a valóságos helyzetnek megfelelően látja. Geneológiája a Nibelungének elemzése szempontjából is döntő fontosságú: „Villelmus autem pater Petri regis fuit frater Sigismundi regis Burgundiorum, sed post interemptionem sancti Sigismundi venerat ad imperatorem, quem imperator collocavit Venetiis et dederat ei sororem suam nomine Gertrud in uxorem, de quam genuit Keysla reginam. Mortua autem Gertrud, Villelmus duxit in uxorem sororem sancti regis Stephani, de qua genuit Petrum regem."[9]

A burgund király felbukkanása Gizella családfáján és az Ősgesztát követő német krónikák leírása minden ponton megegyezik azzal, amit a Nibelungének Kriemhilde sorsáról tud. István halála után Gizella és Péter olyan szörnyűségeket követtek el, hogy véres harc tört ki németek és magyarok között, amelyben a felkelő magyarok végül

[8] Scriptores 320.
[9] Scriptores 323.

minden németet és keresztényt a gyűlölt királynővel együtt legyilkoltak.[10] A lázadás legvéresebb eseményei Kelenföldön, Etzelburg közelében játszódtak le.[11] Gizella rossz szelleme egészen a vég bekövetkeztéig Buda maradt, akivel a felkelők a legkegyetlenebb módon végeztek. Albericus az, aki – valószínűleg az Ősgeszta valamelyik változata alapján – hírt ad Gizella erőszakos haláláról. Későbbi krónikáink már elhallgatják ezt a tényt; vélhetőleg a szent király emlékét akarták óvni, amikor nem tértek ki feleségének további sorsára és halálának körülményeire.

RÜDIGER, ATTILA FIA ÉS AZ OSTMARK

(A német–magyar határviszonyok alakulásának áttekintése)

A kutatási eredmények összefoglalásakor már utaltam arra, hogy a Nibelungénekben szereplő Rüdiger alakját az Ostmark valamely jelentős történeti személyiségével azonosítani lehetetlen. Az ő esetében aligha a mintaképül szolgáló személy, de sokkal inkább az őrgróf által megjelenített helyzet, a jellegzetes magatartás érdekelhette az eposz szerzőjét. Ezt a megállapítást támasztja alá a hőskölteméný szereplőinek összehasonlító vizsgálata is. Az eposz második részében felbukkanó személyek kivétel nélkül hús-vér figurák, jellegzetes, egyéni tulajdonásokkal felruházott hősök; Hagen a vérszomjas Kriemhilde kegyetlen ellenfele, Attila gyengesége rokon Guntherével, Giselher az ártatlan áldozat, s Volker eleven jellemrajza a költő önportréját sejteti.

Ezzel szemben Rüdiger mindvégig a háttérben marad, személyes tulajdonságaira és jellemvonásaira éppúgy nem derül fény, mint a tetteit meghatározó motívumokra. Pontosabban az olvasó csak egyetlen motívumot ismer fel, anélkül azonban, hogy Rüdigerről magáról valamit is megtudna. Amint Tulln, Zeiselmauer és a Helchenburg esetében, itt is az Ostmark története elevenedik meg, az őrgróf fiktív személyének szerepeltetése pedig csak arra szolgál, hogy az osztrák történet egy bizonyos korszakát idézze. Rüdiger, a hun király hűséges vazallusa lényegében a történeti háttér megjelenítésére szolgál abban a drámában, melynek főszerepeit a 10–11. századi magyar történet kiemelkedő alakjai játsszák. Rüdiger szerepét csak a német–magyar határviszonyok ismeretében lehet megnyugtatóan tisztázni. Ez a vizsgálódás egyúttal egy sor más összefüggés feltárására is alkalmas.

Az Ostmark birtokáért a magyar honfoglalástól egészen Géza fejedelemségének kezdetéig véres harcok folytak. A kor német forrásai Bajorországot a birodalom véderődjének, a támadó barbárok megfékezőjének látják. Miután a magyar sereg 907-ben a Pozsony melletti csatában döntő győzelmet aratott, a defenzívába kényszerült birodalom még a hajdani Ostmark felújítására is kísérletet tett. A vitatott terület egy része 913-ban gyakorlatilag „terra intacta"-vá vált, miután a Burgundiából hazatérő kalandozó magyarokat Arnulf herceg az Inn mellett legyőzte. Ezek az első összecsapások alakították a későbbi, többé-kevésbé állandó határok körvonalait, amennyiben a bajorok a Traun, a magyarok az Enns mögé húzódtak vissza. Néhány évtizednyi béke után 943-ban újabb

[10] MG. SS. XXIII. Albericus, 1010; „Gisla, ut dicunt Ungari, multas malitias fecit et ad extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta fuit."

[11] Scriptores II. 165, 465.

összecsapásra került sor a határmenti Welsnél, amit 948-ban és 950-ben további csatározások követtek. A harcok magyar területen folytak, a védekező magyarok csak egy ízben (948) jutottak el a Traunig. Az augsburgi csata után békés kapcsolat alakult ki a „megszelidült" fejedelmek és a bajor hercegek között, amit ez utóbbiak arra használtak föl, hogy a határvonalat lépésről lépésre keletre terjesztették ki. A karoling Ostmark helyreállítására különösen nagy erőfeszítéseket tett Henrik bajor herceg az augsburgi csatát követő húsz évben. Az Enns és a Traisen között létrejött bajor őrvidék első őrgrófjaként a kútfők már 972 előtt említik Burkhardot.[1]

A magyarok nem álltak a bajor terjeszkedés útjába. Az Enns és Lajta közötti terület teljes egészében Magyarországhoz tartozott, de itt a magyarok ebben az időszakban nem települtek le nagyobb számban. A keleti nomád népek szokását követve a területeiket övező természetes és mesterségesen létrehozott védővonalakon kívül eső térségeket nem egyszer több napi járóföldre lakatlanul hagyták. Ez a terület, a gyepüelve semleges zónaként vette körül az országot, s itt találtak egymásra az esetleges szétszórt csapattestek.[2] A gyepüelve ennek ellenére sem volt teljesen lakatlan. Az ország délkeleti részén a gyepű vonalán kívül eső területet a székelyek, északnyugaton különböző szláv néptöredékek, nyugaton a krónikáink által is gyakran említett „Bessores"[3] lakták.

A „speculatores", az őrök településeinek nyomára az írásos emlékek mellett igen gyakran vezetnek az őr szóból származott, ill. az azt magukba foglaló helynevek. A hajdani őrtelepülések nyomát követve csaknem teljes biztonsággal következtethetünk a kérdéses időszak határviszonyaira. Az ily módon rekonstruált határvonal természetesen nem jelent állandó, szilárd államhatárt, csupán az őrhelyek vonulatát.

A nyugati gyepűvonal a Dráva és a Mura egybeömlésének helyétől indult ki, s Nova és Zalalövő irányában húzódott észak felé. A védvonal Csákánytól keletre terült el. Karácsfa és Kolozsvár (Hagendorf és Clus) helynevek mutatják az újvári völgyet elzáró mesterséges erődítések elhelyezkedését. Az említett községektől északra a Pinka völgyét is mesterséges gyepű oltalmazta. A Rába és a Rábca mentén húzódó hadiutakat különösen vigyázták. Kapuvártól északra a Fertő és a Csallóköz mocsarai természetes határvonalat képeztek, amelyet a Dunáig mesterséges erődítésekkel hosszabbítottak meg. Innen mintegy a mai Lajtafalu magasságáig a Lajta folyása szolgált természetes határként, míg a Pozsonyig terjedő határszakaszt ismét mesterséges védővonallal erősítették meg.[4]

A gyepüelvén szinte a kezdetektől kimutatható valamelyes német telepes lakosság jelenléte. A magyar honfoglalás idején ez a népesség jobbára az elnémetesedett avarokból került ki. Jelenlétük mindenekelőtt a Bécsi erdőtől keletre elterülő térségben, a Bécs, Hainburg és Szombathely határolta háromszögben tételezhető fel, azon a területen, ahol a legtöbb magyar őrtelepülés állt. Lényegesen más volt a helyzet a Bécsi erdő és az Enns közötti területen, ahol a lakosság túlnyomó része az állandó háborúskodás következtében kipusztult. Itt az újra betelepülő németek első csoportjai csak az augsburgi csata után

[1] *Joseph Vancsa:* i. m. I. köt. 194.

[2] *Tagányi Károly:* Alte Grenzschutzvorrichtungen und Grenzödland: gyepű und gyepűelve. Ungarische Jahrbücher I. 1902. 105–121.

[3] *Belitzky János:* A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek. Domanovszky emlékkönyv. Bp, 1937. 55–95.

[4] *Karácsony János:* Halaványy vonások hazánk Szt. István korabeli határairól. Századok, 1901. 1039–1058.

bukkannak fel, amint a senki földjének tömeges megszállására is csak Géza fejedelemsége alatt került sor.[5]

A bajor hercegek kezdettől igényt tartottak erre a területre. A fegyveres hódítás viszont igen sokáig kilátástalannak tűnt, így a vértelen hódítás eszközéhez folyamodtak: német telepesekkel népesítették be a sokat vitatott földet. A kérdéses területet a bajor források 976-tól egyre gyakrabban nevezik „Ostarrichi"-nek. A német kolonizáció „hun" területen történő előrehaladtának ütemét és mértékét igen nehéz pontosan meghatározni. A passaui birtokok határait elemezve[6] arra a következtetésre jutunk, hogy Géza uralma alatt a hallgatólagosan elismert határvonal a Traisen folyását követte. Annyi mindenesetre bizonyosra vehető, hogy a határ 972 előtt még a Traisen mögött húzódott[7], s az Enns balparti területe egészen 977-ig betelepítetlen maradt.[8]

A Bécsi erdő csak 984 után vált határterületté. Melk apátja 150 évvel később feljegyzi, hogy ez a terület, ahol maga „dux Gizo" castrumot építtetett, a hagyomány szerint még III. Ottó alatt is Magyarországhoz tartozott, míg I. Liutpold, „Ostarrichi" ura végül fel nem szabadította.[9] A castrumról szóló hírt nem kell komolyan venni, az azonban bizonyos, hogy a kérdéses terület Géza uralma alatt még magyar birtok volt, s ennek emléke évszázadokig fennmaradt. III. Ottó egyik oklevele közvetlen bizonyítékkal is szolgál erre nézve, amennyiben hírt ad a magyarok itt még 985-ben is észlelhető mozgolódásáról.[10]

Melk feladása után a magyarok a Bécsi erdőtől keletre húzódtak vissza. A német telepesek előrenyomulása alig ütközött ellenállásba. Nyílt összeütközésre csak egyetlen alkalommal, 991-ben került sor. A gyepüelve békés meghódítását a fiatal magyar állam belső nehézségei és a két uralkodó baráti, sőt rokoni kapcsolatai tették lehetővé. A német telepesek beszivárgása hamarosan olyan nagy méreteket öltött, hogy az 1120-as évekre már a Lajtáig terjedő területek is német megszállás alá kerültek.[11]

A Nibelungénekben leírt határviszonyok meglepő hűséggel tükrözik a II. Ottó uralkodása alatt kialakult állapotokat. Rüdiger őrgrófsága az Enns és a Traisen közti területre terjed ki, márpedig ez a helyzet csak a Banbergiek uralkodását közvetlenül megelőző időszakra jellemző. Az a kérdés, hogy az eposz szerzője valóban Burckhard őrgróf emlékének kívánt-e hódolni Rüdiger felléptetésével, nézetem szerint lényegtelen. A hagyomány ebben az esetben nem valamely meghatározott személy, hanem a terület történeti múltjának emlékét őrzi. „Ostarrichi" Attilát szolgáló őrgrófjának bemutatása arra szolgál, hogy felidézze azt a helyzetet, amelyben ez a terület még a „hunok" fennhatósága alá tartozott. A térség múltja, hovatartozása a Nibelungének keletkezésekor még általánosan ismert volt; maga a helyi hagyomány és a passaui birtokviszonyokat

[5] *Konrad Schünemann:* Die Deutschen in Ungarn vom 9. bis 12. Jahrhundert. Berlin–Leipzig. 1923. továbbá *Hóman:* i. m. 15.

[6] *Michael Büdinger:* Österreichische Geschichte. Leipzig. 1858. I. 268.

[7] *Gombos F. Albin:* Észrevételek az „Ostarrichi" 976-iki keleti határvonalához, az 1030-iki német–magyar háborúskodáshoz és Péter uralkodásához. Bp. 1911. 34.

[8] Monumenta Boica XVIII–I. 223.

[9] Conradi de Wizzenberg abbatis Mellicensis Breve Chronicon veterum Austriae marchionum et ducum in: *Petz:* Scriptores rerum Austriacum.

[10] Monumenta Boica XXVIII–I. 243–244.

[11] *Gombos* i. h.

rögzítő források[12] is azt bizonyították, hogy a terület nem olyan régen még „Hiunenland", azaz Magyarország része volt. Erről a tényről megfeledkezni ugyanúgy képtelenség, mint a kalandozó magyarok keltette rémületet és a „hun" királyok hajdani hatalmát elfelejteni. Az a hőskölteményi pedig, amelyben Attila hatalmával a bajor Ostmark, vagy netán a csak néhány évtizedes múltra visszatekintő Ausztria dacol, a korabeli értő közönség körében aligha talált volna hitelre, siker helyett csak gúnyos fogadtatásra számíthatott.

A hun királyok egykori hatalmának nyilvános beismerése természetesen összefügg a magyarok megszelídülésével, a „nemzetközi helyzet" enyhülésével. Erre csak akkor kerülhetett sor, amikor Bajorország és Magyarország már nem állt ellenségesen szemben egymással, amikor a gyenge, tétlen magatartás már a hun királyok tipikus vonásává vált. Abban a politikai atmoszférában, amely a késői Staufer-korban kialakult, a költő már nyugodtan szólhatott a birodalom keleti határterületeinek múltjáról, s ültethette művében a „getriuwe" Eckewartot az alvó határőrt Ostarrichi nyugati határára. Eckewart szinte nem is mondai figura benyomását kelti, hanem azt a szunnyadó magyar határőrséget képviseli, amely évtizedeken át szabad utat adott a magyar területre benyomuló német telepeseknek. Azt a kérdést pedig, hogy Eckewart miért a királynő, nem pedig a „hun" király számára őrzi Ostarrichit, történelmünk egy további epizódja világítja meg: az 1030. évi hadjárat.

A háborút kirobbantó okok, annak lefolyása mindmáig ismeretlen. A konfliktus létrejöttének körülményeit több, egymásnak olykor ellentmondó elmélet taglalja. Huber[13] lényegében semmilyen magyarázatot sem talált, Pauler[14] pedig beérte Konrád császár ellenszenves tulajdonságainak bemutatásával. Giesebrecht teljes egészében Istvánra hárítja a felelősséget, s kijelenti, hogy a császár erélyes fellépésével csak a Lengyelországban egyre erősebbé váló magyar befolyásnak akart véget vetni.[15] Marczali[16] ezzel szemben a határviszonyok rendezetlenségében látta a konfliktus alapvető okát. Hasonlóan ítélte meg a kérdést Gombos is.[17] Hóman nem minden elfogultság nélkül, egészen krónikáink szellemében nyilvánít véleményt, amennyiben minden előzetes vizsgálódás nélkül kijelenti: Konrád el akarta foglalni Magyarországot, s a támadás megindításához a lengyel konfliktus szolgáltatott ürügyet.[18]

Giesebrecht és Hóman elméletét át- meg áthatja a nemzeti elfogultság, azok alig tekinthetők megalapozott tudományos téziseknek. Több figyelmet érdemel a többi hipotézis. A háború kirobbanásában feltétlenül fontos szerepet játszott a határ rendezetlensége. A német telepesek előretörése hosszú éveken át zavartalanul folyt; Géza több oknál fogva is rá volt szorulva Heinrich bajor herceg, a későbbi császár támogatására, Istvánt pedig már rokoni szálak fűzték a német uralkodóhoz. Ezen felül mindkettőjüket arra kényszerítették a belső nehézségek, hogy megnyerjék a külföld jóindulatú semleges-

[12] *Karl Juritsch:* Geschichte der Babenberger und ihrer Länder. Innsbruck, 1894.
[13] *Franz Huber:* Geschichte Österreichs. Gotha. 1885.
[14] *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp. 1893. 91.
[15] *Pauler Gyula:* i. m. II. 259.
[16] A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp. 1893. 297–299.
[17] *Gombos:* i. m.
[18] *Hóman–Szekfű:* i. m. 233.

ségét, ha ugyan nem szorultak rá a császár és a német vendégek támogatására a kereszténység és a királyi hatalom megszilárdításáért vívott harcban.

1024-ben II. Henrikkel kihalt a bajor dinasztia férfiága. Az új császár, II. Konrád trónraléptét Magyarországon eleve bizalmatlanul és elégedetlenül fogadták. Az elhidegülés oka természetesen nem kizárólag és nem elsősorban a császár személyének megváltozásában keresendő. Az államrend megszilárdítása és ütőképes hadseregének megszervezése után a magyar király joggal érezhette úgy, hogy elérkezett az idő a német előretörés felszámolására, a magyar hatalmi célok megvalósítására. A konfliktus kibontakozását meggyorsította Konrád erőszakos fellépése. Az új császár azzal a szándékkal foglalta el trónját, hogy Nagy Károly és Nagy Ottó hatalmi politikáját követve engedelmességre bírja egyre önállóbbá váló hűbéreseit, Miciszláv lengyel királyt és Ulrich cseh herceget. Igazi ellenfelét azonban még csak nem is István, hanem Gizella személyében találta meg.

Gizella magyarországi állása éppoly jelentős, mint bármely nyugati országban a királynőé. A koronázással fontos részt kapott az ország kormányzásából.[19] A király és királyné közösen intézkedtek egy sor esetben. Egy casulán, melyet István a pápának küldött ajándékba, a következő felirat áll: „István, Magyarország királya és szeretett felesége Gizella küldik ezt János pápának ajándékba."[20] Hasonló felirata van annak a casulának is, amelyet a székesfehérvári Mária templom kapott a királyi pártól.[21]

Gizellát honfitársainak nagyszámú gyülekezete vette körül Magyarországon. Szerepének jelentősége, hatalmas befolyása legvilágosabban az Imre halála után kialakult helyzetben, a trónörökös megválasztásakor mutatkozott meg. István maga is arra törekedett, hogy hitvesének királynőhöz méltó állását és politikai befolyását növelje, illetve biztosítsa. A királynő által pártolt jelölt, Péter, valamint a köréje tömörülő országnagyok ezért a király felszólítására ünnepélyesen megfogadták, hogy Gizellát a hatalom birtokában is tiszteletteljes bánásmódban részesítik, birtokait érintetlenül hagyják, személyét pedig megvédelmezik.[22]

Gizella helyzetének ismeretében joggal tételezhetjük fel, hogy a királynőnek az 1030. évi hadjárat kitörésében is része lehetett. Fia, Imre Magyarország első „dux"-ja, hercege volt. A történeti kutatásban igen elterjedt az a nézet, hogy a hercegség intézménye Imre „ducatus"-ával jött létre. A későbbi századokban általánossá vált az a gyakorlat, hogy a „dux", a mindenkori trónörökös trónrajutásáig kormányzási előgyakorlatként az ország területének mintegy egyharmadát igazgatta. A dux fennhatósága alá rendszerint a határterületek tartoztak, azokat ellenséges támadás esetén köteles volt megvédelmezni. Imre a „dux Ruisorum" címet viselte.[23] A „Ruizi" elnevezést Alberich von Trois Fontaines két évszázaddal Imre halála után Ausztria területére vonatkoztatja, amennyiben az Ennstől keletre elterülő vidékeket a Paulus Diaconus által említett „Rugiland"-dal azonosítja. Később a Ruzia nevet a humanista történetírás éppúgy Magyarország egészére alkalmazza, amint Alemannia is a német területek egészét jelöli. A

[19] Legenda s. Stephani maior. Scriptores II. 384.
[20] SS. XI. 238 p. 43 jegyz.
[21] SS. XI. 235 p. 38 jegyz.
[22] Annales Altachenses ad anno 1041.
[23] Annales Altachenses ad anno 1031.

Ruzia fogalom értelmezésekor Albericus bizonyító erejűnek tekinti azt a tényt, hogy az oroszok az osztrákokat még a 12. század során is „Ruzarii" névvel említették.[24]

Györffy György nagy jelentőséget tulajdonít Imre „dux Ruisorum" címének.[25] A háború alapvető okát a határviszályokban megjelölő Marczali Henrik is számításba vette annak lehetőségét, hogy Imre dux Ruisorum-ként igényt tarthatott a későbbi Ausztria oly sokat vitatott területére, s ezzel közvetlen okot adhatott a háború kirobbanásához.[26] Lényegében ez a véleménye Schünemannak is.[27] Mindhárom kutató a „dux Ruisorum" címből kiindulva jut erre a következtetésre, mégpedig tisztán logikai úton, anélkül, hogy írásos forrásra hivatkozhatnának. Pedig ilyen írásos adalék létezik. Az 1030-as hadjárat ügyében az oly gyakran jogos szkepszissel illetett Aventinus a koronatanú.

Aventinus „Bayerische Chronik"-jában hírt ad arról a követelésről, amelyet Imre Henrik császár halála után a bajor hercegi család utolsó férfitagjaként jogos örökségére, az Ostmark, sőt egész Bajorország területére támasztott. Az örökségi igény sugalmazója, a háborút kirobbantó felbujtó Gizella volt; „Die ungerisch künigin vermaint mit irem sun ein recht natürlicher erb zum laut Bairn zu sein; ir anherr, vater, veter und brueder hetten Bairn besessen. Deshalb sagt der ungerisch künig sant Steffan kaiser Chunraden und seinem sun, herzog Hainrichen dem sechsten in Bairn ab. Aber in diser zwietracht sant Emerich starb, ward die sach liderlich zwischen kaiser Chunraden und dem ungerischen künig gericht."[28]

Itt, Aventinus leírásában találunk rá tehát a Nibelungének cselekményének hátterében meghúzódó leglényegesebb motívumra: a harc a királynő örökségéért folyik, s a gyilkos bírvágy első áldozata a hun király fia lesz, akit anyja rokonai már a vérontás kezdetén megölnek. A Nibelungénekben ábrázolt küzdelem modellje teljes egészében a magyar történelemből származik, az ősi hagyomány merev kereteit a szerző képzeletét megmozgató eleven magyar valóság tölti ki. Nem kivétel e tekintetben az eposz Kriemhilde-Gizella további sorsáról számot adó adata sem: a vérontás okozóját, a gyűlölt királynőt végül a többi némethez és kereszténhez hasonlóan legyilkolják.

A „Bajor krónika" forrásértékét a filológusok általában csekélynek tartják. A szkepszis érthető: Aventinus nem egyszer a legképtelenebb forrásokból merít, műve megbízhatatlan adatok jól-rosszul összefűzött kompilációja. Tudós hagyomány, mondai ihletésű mesefűzés, hiteles adalékok sora keveredik ebben a krónikában. Ennek folytán a kutatók az imént idézett soroknak mindeddig vajmi kevés jelentőséget tulajdonítottak, holott azok mint az 1030-as hadjárat okait, mind pedig Imre halálának körülményeit minden eddigi elméletnél logikusabban magyarázzák.

Bár Imre életpályája lényegében feltáratlan, a filológusok nagy többsége minden fenntartás nélkül elfogadja a Hildesheimi Évkönyvek és a Pray Codex adatát: Imre herceget 1031-ben vadászat közben egy vaddisznó sebezte halálra. Az ennél későbbi kútfők már kivétel nélkül az Imre legenda hatása alatt állnak, s a királyfi aszkétikus

[24] Albericus MG. SS. XXIII. 1024.

[25] *Györffy György:* Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Bp. 1959. 141.

[26] I. m. I. köt. 298, 302 p. 4. jegyz.

[27] *Schünemann:* i. m.

[28] *Aventinus:* i. m. V. cap. 20. 287.

jellemzrajza egységének érdekében Imre mindazon jellemvonásait elhallgatják, amelyek a legenda szellemével ellentétesek. Imre és István szent hírét oltalmazó gesztáink még a birodalom ellen indított háborúról is hallgatnak, nehogy kétség férjen apa és fia békeszerető, jámbor magatartásához. Ezt a célt szolgálja a nagyobbik István legenda beállítása is, ami a háborúért kizárólag Konrádot teszi felelőssé. István alakját a legenda a kereszténység védelmezőjeként állítja szembe a térítés vívmányait fenyegető német császárral, akit a „kereszténység új hajtására" törő Antikrisztusként jellemez.[29]

Az Imre haláláról szóló adatok kivétel nélkül másodlagos forrásból származnak. A Hildesheimi Évkönyvek szerzői szóbeli információkból merítik adataikat, ezért periodizációjuk rendkívül megbízhatatlan. Az 1030-as hadjárat esetében a kutatás Aventinussal szemben táplált bizalmatlansága ellenére is a „Bajor krónikának" kell hitelt adnunk. Aventinus adatai ugyanis az Ősgesztára vezethetők vissza. Tanulmányom minden eredménye ezt bizonyítja. A vizsgálódás során nyilvánvalóvá vált, hogy a hőseposz szerzőjének feltétlenül ismernie kellett az Ősgesztát. A Nibelungénekbe nem csupán a magyar geszta elemei, de annak több összefüggő leírása is átkerült. A hun királyfi alakjának és sorsának bemutatásakor minden részletre kiterjedő azonosság fedezhető fel a Nibelungének és a Bajor krónika elbeszélése között. A királyfi halálát okozó véres harc kirobbantója mindkét helyen a hatalomra vágyó királynő, aki örökségét követelve saját rokonaival és honfitársaival kerül szembe. Az összecsapást kiváltó ok Aventinusnál és a Nibelungénekben egyaránt a hun királyfi fellépése. A németek és a hunok között kirobbanó harc első áldozata itt is, ott is az ártatlan királyfi. A küzdelem további fordulatairól szólva a Nibelungének szerzője már nem csupán az 1030-as hadjárat emlékét idézi, de utal a trónörökös korai halálának következményeire is, míg végül elbeszélése a bajkeverő királynő halálával éri el csúcspontját.

A Nibelungének és Aventinus beszámolója között megmutatkozó egyezések egyedül lehetséges magyarázata az, hogy a két mű közös forrásból, az Ősgesztából merítette adatait. Ez a tény az egész Imre-kérdést új megvilágításba helyezi, s egyben új útra tereli az Ősgeszta teljesebb rekonstrukciójára törekvő kutatást is.

*

Összefoglalásként megállapítható tehát, hogy a Nibelungének számos magyar vonatkozással bír, s feltételezhető, hogy annak szerzője nem csupán, s nem is elsősorban a passaui magyar hagyományra támaszkodott műve megfogalmazásakor, de ismerte és felhasználta mindazon szóbeli közléseket és írásos forrásokat is, amelyek a Duna-menti művelt klérikusnak rendelkezésére állhattak a 12. század végén. A német epikus költészet magyar szempontú elemzése általában véve is több figyelmet érdemel az eddigi szórványos kísérleteknél, hiszen az – mint ebben az esetben is –, több új adalékkal járulhat hozzá geszta- és krónikairodalmunk archetípusának, a 11. századi Ősgeszta teljesebb rekonstrukciójához. Nagy hagyományokkal bíró filológiai kutatásunk mindeddig jobbára beérte a későbbi magyar elbeszélő források vizsgálatával, azokból szűrve ki az Ősgesztából származó elemeket, s vajmi kevés figyelmet szentelt az Ősgaszta nyugat-európai kisugárzásának. Az eddigi eredmények birtokában nagy biztonsággal következtethetünk a

[29] Legenda s. Stephani maior. Scriptores II. 389.

„magyarok első bejöveteléről" szóló archaikus hagyomány egyes elemeire, annál kevesebb támpontot nyerünk viszont az Ősgeszta későbbi krónikáiban már átértékelten megjelenő „napipolitikai" vonatkozásaira nézve. Az államalapítás történetét, István uralkodásának értékelését és a trónviszályokat illetően be kell érnünk az Endre és Béla hercegekkel trónra jutott Vászoly-fiak verziójával, a Kálti Márk és a Képes Krónika előadásában megfogalmazódó hivatalos Árpád-házi felfogással.

Az Ősgeszta második részének tartalmára nézve mindenekelőtt a német mondák és hősköltemények azon elemeiből vonhatunk le újabb következtetéseket, amelyek a honfoglaló és kalandozó magyarokkal némiképp analóg szerepet játszó, s a németség tudatában avartól és magyartól világosan el nem különített hunokkal, a német földön is oly gazdag Attila-hagyománnyal kapcsolatosak. A Dietrich-mondák, a Waltharilied és a Nibelungének egyaránt különbözik az európai hun hagyománytól, a francia vagy olasz krónikairodalomban és költészetben kialakult Attila-képtől. A szembeötlő sajátos eltérések semmi esetre sem magyarázhatók a monda lokális önfejlődésével. Logikus következtetésként merül tehát föl a hunok örökébe lépő magyarság, a magyar valóság és a magyar geszta hatásának lehetősége.

Dolgozatomban figyelmen kívül hagytam azt a már többször és többek – Petz, Hunfalvy, Bleyer stb. – által vizsgált kérdést, hogy mennyiben hatott a Nibelungének a magyar gesztákra, s ehelyett azt elemeztem, hol mutatható ki a formálódó magyar huntörténet hatása a Nibelungének szövegében. Ezen túlmenően elsőrendű feladatomnak tekintettem a Nibelungének történeti forrásértékének vizsgálatát, amennyiben következtetni próbáltam az Ősgesztából származtatható mozzanatokra – Attila és Kriemhilde magyar mintára motivált cselekedetei, az 1030-as hadjárat emlékét idéző határviszonyok és küzdelem, a német vendégek szerepe stb. –, valamint a passaui hagyományból, az eposz szerzőjének személyes tapasztalatából táplálkozó magyar vonatkozásokra, így például a Piligrim püspök emlékét, vagy éppen Attila fatális kardját körüllengő legendákra és a Barbarossa Frigyes magyarországi látogatását megörökítő aventiurera.

A vizsgálódás eredményei arról győzték meg, hogy kívánatos lenne a humanista történetírás néhány szkepszissel fogadott képviselőjének, így mindenekelőtt a sok, kellő mértékben még nem értékelt magyar vonatkozású adattal operáló Aventinus összefoglaló forráskritikai elemzése. A Bajor Krónikáról alkotott képünk elnagyolt, a szakmai körökben általánosan elterjedt sommás ítélet pedig már csak az Aventinus és a Nibelungének között kimutatható elgondolkoztató egyezések folytán is elhamarkodott. Az Ősgeszta további tartalmi feltárásának elengedhetetlen feltétele a történettudomány és a germanisztika eredményeinek szüntelen egybevetése és a két szaktudomány együttműködése.

Helyreigazítás

A Századok 1978. év 1. száma 110. oldalán a cím helyesen:

Egy elfelejtett amerikás magyar –
Haraszthy Ágoston

Paulinyi Oszkár:

KIMUTATÁSOK A KÖRMÖCBÁNYAI BÁNYAKAMARAI KÖRZET NEMESFÉMTERMELÉSÉRŐL A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

(Adatszűrő elemzés)*

A tanulmányban A, B : 1, B : 2 és C jelek alatt közölt kimutatások a körmöcbányai kamarai körzet nemesfémtermelésének az alakulásáról adnak képet a 16. század második negyedében; sőt az egyik kimutatás számadatai visszanyúlnak a 15. század utolsó lusztrumáig. Az összeállítás a statisztikai elemzést volna hivatva szolgálni. Az tehát a teljesség igényével készült. Amihez persze mindjárt hozzá kell fűznöm, hogy a mennyiségi felmérésnek ez a teljessége csak viszonylagos, a múltba merült valóságot csak megközelíti. Természetes velejárója ez minden adatsornak, amely nem *közvetlen felvételre,* hanem a korabeli ügyintéző írásbeliség meghatározott gyakorlati célú termékeinek a *közvetett adatszolgáltatására* épül.[1]

Az *A.* alatti táblázat a termelő vállalkozók által a kamarán beváltott bányaezüst meg bányaarany mennyiségét mutatja ki a számbajövő kamarai számadások alapján. Minden bányaterméknek számító nemesfém – a másodlagos lelőhelyén mosással nyert fövényarany is – a nemesfémbeváltás felségjogának a bevezetése (1335 körül) óta[2] kényszerbeváltási kötelezettség alá esett. A király által megszabott áron a területileg illetékes bánya- és pénzverőkamaráknál volt beváltandó. E beváltási kötelezettség alól királyaink nem igen adtak mentesítést. A beváltott nemesfémek mennyisége így nagy egészében a teljes össztermékkel azonosítható. Nagy egészében és általában. Csak éppen Körmöcbányán nem, a kimutatás két évtizedében (1528–1549). Az egyetlen számottevő mentesítés ugyanis éppen a körmöcbányai kamara körzetéből ismeretes, még hozzá pont a 16. század első felében. A besztercebányai réziparvállalat kiépítésében az augsburgi Fugger-kereskedőházzal társult bethlenfalvi Thurzó Jánosnak az egyedülálló mentesüléséről van szó. Thurzó, hogy vállalkozása jövedelmezőségét növelje, 1496. április 6-án II. Ulászló királytól kiváltságot eszközölt ki magának arra, hogy a gazdag ezüsttartalmú besztercebányai réz[3] ezüstjének a kiválasztására csurgatókohókat (Seigerhütte) építhessen és tartson fenn Magyarországon. Minthogy pedig ily csurgatókohók eladdig itt ismeret-

*Ismételt idézés esetén csak a szerző nevére és arra a jegyzetszámra (mindkettő dűlten szedve) szorítkozom, ahol a kérdéses mű szabatos bibliográfiai megjelölése található.

[1] Vö. *Paulinyi Oszkár:* Termelés és vállalkozás – Történelmi Szemle, XIX, 1976, 548.

[2] *Hóman Bálint:* A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921, 121. – De ld. hozzá: *Paulinyi Oszkár:* A vállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán. Adatsorok 1537–1549. – Történetstatisztikai kötetek. Bp. 1967, Bevezetés, 12. jegyzet.

[3] *Paulinyi Oszkár:* A magyarországi réztermelés a középkorban – Károlyi Árpád-Emlékkönyv, 408. l., 19. jegyz.

lenek voltak és a besztercebányai ezüsttartalmú feketeréz finomítatlanul, azaz ezüsttartalmával együtt került külföldre, mi sem volt könnyebb, mint hogy Thurzó udvari összeköttetései révén e kiváltságot még azzal is megtoldotta, hogy teljesen szabad kezet kapott az így nyert, a rézből csurgatott ezüst értékesítésére.[4] Mi több, a Thurzók – 1498 óta a kamara bérlői és grófjai – ezt a mentességet, bár önkényesen, az egyéb (nem réz-) ércekből kohósított ezüstre is vonatkoztatták.[5] A vállalat 1525. évi elkobzó lefoglalása után az udvar azt már csak bérleti alapon adta vissza a Fuggereknek, akik a Thurzókkal fennállott társulásukat is felszámolták. Az 1526. április 15-én 15 évre kötött első bérleti szerződés is már erősen korlátozta az addigi mentességet, amennyiben a Fuggereket arra kötelezte, hogy évente 7500 márka finomezüstöt szolgáltassanak be kedvezményes 7 forintos áron[6] a kamarának.[7] A második, az öt évre szóló 1541. évi bérletszerződés meg azt már majdhogy megszüntette. A Fuggerek e bérleti időszakban évente mindössze 800 márka ezüstöt tarthattak vissza szabad értékesítésre, a többit a 7 forintos áron egészében be kellett szolgáltatniok.[8] A beváltás alól mentesült ezüst mennyisége a vállalat fennállásának második felében e megszorítások következtében számottevően csökkent. A kamarának ebből az időszakból fennmaradt számadásai könyvelik is a vállalat ezüstbeszolgáltatását. De hogy mennyi volt a többlet, amit a Fuggerek szabad kézből értékesítettek, és így mennyivel kell még kerekíteni az *A.* alatti kimutatás adatait ahhoz, hogy a körzet ezüsttermelését a maga egészében megkapjuk, azt egyedül a kamarai számadásokból nem lehet megállapítani. Idevágó adatszolgáltatásuk elégtelenségét csak növeli az a körülmény, hogy a Fugger-vállalat rovatán könyvelt ezüst évi mennyisége az 1531–1541 években mindvégig és többnyire jelentékeny mértékben alatta maradt a bérletszerződés 7500 márkányi volumenének.

A kérdést más oldalról kellett megközelíteni. A *B-1.* alatti kimutatás a Fugger-levéltár számviteli iratainak *irodalmilag* ismert adatai alapján[9] ad képet a besztercebányai réziparvállalat félszázados alakulásáról. A *B-2.* jelű kimutatás viszont arra ad választ, hogy a *B-1.* alatt kimutatott össztermékből mit könyvelnek az 1531–1546. években kamarai

[4] Ujabb közlése a dillingeni Fugger-levéltárnak (a továbbiakban „F. A."-val idézve) *„37,4"* jelzetű 16. századi másolatáról: *Max Jansen:* Jakob Fugger der Reiche – Studien zur Fuggergeschichte, 3. Leipzig, 1910, 373–376. l. Régebbi kiadása a bécsi Haus-, Hof-, u. Staatsarchiv (Ung. Urkunden) eredetijéről: *Fr. A. Schmidt:* Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Österr. Monarchie, Zweite Abt. (Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien . . .), I, 65. l. – Vö. *Wenzel Gusztáv:* Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és rézvállalatának történetéhez, 1494–1551 – Történelmi Tár, 1882, 664, l. illetőleg: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében – Akad. értekezések a tört. tudomány köréből X. k. 4. sz. Bp. 1882, 17. l.

[5] A magyarországi vállalat számadásaiban 1526-ig semmi nyoma kamarai ezüstbeváltásnak. (A számadásokra nézve vö. alább a 32. jegyz.).

[6] A rendes beváltási ár ezekben az években 5,50 ezüstértékű magyar forintban volt megszabva. Ld. *Paulinyi, 2,* 82. l. és 98. l. 2. jegyz.

[7] A tizenöt évre szóló 1526. ápr. 15-i szerződés eredetije: *FA, 38. l.* – Kimerítő tartalmi ismertetése: *Götz Frh. v. Pölnitz:* Anton Fugger, 1. Bd, 1453–1535 – Schwäbische Forschungsgemeinschaft bei der Kommission für bayerische Landesgeschichte. Reihe 4, Band 6, (und) Studien zur Fuggergeschichte Band 13. Tübingen. 1958, 400. l., 42. jegyz.

[8] *Wenzel, 4,* Történelmi Tár, 442–443. l. – Vö. *Pölnitz 32,* Anton Fugger, 2/I, 197–199. l. és 514. l. 119. jegyz.

A

Kimutatás

az 1528: II. félévtől az 1549: I. félévig terjedő időszakban a körmöcbányai kamara egész körzetéből beváltásra beszolgáltatott ezüst meg arany mennyiségéről, és annak a selmecbányai alkamara körzetére eső hányadáról.

Üzemi év (félév)	A körmöci kamara egész körzetéből beváltott		Az összmennyiségből a selmeci alkamara körzetére eső hányad	
	finomezüst (15 latos)	finomarany (23 3/4 karat)	finomezüst (15 latos)	finomarany (23 3/4 karat)
	m : p	m : p	m : p	m : p
1	2	3	4	5
1528 : 2. félév	16353 : 27	508 : 00		
1529	26488 : 33	745 : 30		
1530	24953 : 40	852 : 00		
1531	19797 : 00 1/2	744 : 00	13584 : 07	
1532	16748 : 23	700 : 00	12920 : 20 1/2	
1533	15117 : 45	685 : 00	11583 : 19	
1534	17484 : 32	689 : 44	15041 : 17	
1535	25960 : 33	716 : 00	22230 : 21 1/2	
1536	22259 : 20 1/2	729 : 00	18340 : 38	
1537	16219 : 30	731 : 00	13467 : 25	
1538	20454 : 31 1/2	773 : 00	16656 : 21	340 : 20 (366 : 34)
1539	14734 : 02	767 : 00	10450 : 42	281 : 41 1/2 (304 : 14 1/2)
1540	16447 : 39 1/2	691 : 00	9436 : 47	258 : 08 1/2 (278 : 03)
1541	21855 : 24	765 : 00	14085 : 18	329 : 01 (355 : 09 1/2)
1542	20262 : 32 1/2	710 : 00	11578 : 24	292 : 47 (316 : 14 1/2)
1543	24071 : 05 1/2	842 : 00	13202 : 36	346 : 35 1/2 (374 : 16)
1544	22575 : 14	784 : 00	14923 : 22	346 : 12 1/2 (373 : 39)
1545	26655 : 14	716 : 00	20243 : 01	321 : 27 1/2 (347 : 19)
1546	31688 : 25 1/2	789 : 00	24645 : 02	349 : 02 1/2 (377 : 24 1/2)
1547	27995 : 33	748 : 00	19869 : 47	331 : 15 (357 : 46 1/2)
1548: 1. félév	14406 : 11	383 : 00	10975 : 08 1/2	166 : 28 (180 : 29)
1548: 2. félév			12016 : 29	169 : 15 1/2 182 : 38 1/2)
1549: 1. félév			13661 : 07	171 : 22 (188 : 40 1/2)
összesen	442530 : 36 1/2	15068 : 26	298913 : 20 1/2	3704 : 36 1/2 (4005 : 32 1/2)
évi átlag	22126 : 26 1/2	753 : 18	16157 : 23	322 : 07 (348 : 02)
helyesbített évi átlag		1000 : 00		

beszolgáltatásként már az *A.* alattihoz felhasznált kamarai számadások és mekkora az összkamarai termékvolumen megállapításához még figyelembe veendő termékrész.

A *C.* alatt végül az *A.* és *B-2.* jelű kimutatások összesítésében az összkamarai teljes – beváltott és beváltás alól mentesült – ezüsttermés mennyiségi adatait adom.

(Az *A* jelzésű kimutatást ld. a 328. lapon.)

Tájékoztató az A. jelzésű kimutatáshoz

A kimutatás korabeli kamarai számadásokon alapul. A számok értelmezéséhez, kritikai értékeléséhez meg kellett ismerkedni a kamara korabeli birtoklási viszonyaival, területi és ügyköri illetékességével, igazgatási szervezetével, ügyintéző működésével, különösképpen azonban a kamarai finomítóművek anyagkezelő manipulációjával. Minderről rendszeres áttekintést adtam a selmecbányai bányavállalkozók korabeli személyi köréről kiadott statisztikai adatsorok bevezetésében.[10] Szóltam ott arról a páratlan becsű számviteli irathagyatékról is, amely Mária királyné kamarai birtoklása idejéből maradt ránk.[11] Az itt közölt kimutatás összeállításánál e számadásokból a következő sorozatokat vettem figyelembe:

1. A selmecbányai kamarai választómű vezetőjének a számadásai, meg anyagforgalmi naplói.

2. A selmecbányai alkamaragróf számadásai az alkamara bevételeiről és kiadásairól.

3. A körmöcbányai alkamaragróf számadásai hol a kamarának beszolgáltatott ezüstről-aranyról, hol általában a kamara bevételeiről és kiadásairól.

Ezeknek a kamarai szerveknek és üzemeknek a számadásai az alábbi évekről vannak meg:

Az 1. alattiak:

a) 1537. december 8.–1542. október 14.: Hollensteiner Kristóf választómester számadásai a selmecbányai választómű bevételeiről és kiadásairól (*Kgn. Maria, Nr. 413*).

b) 1546. január 2.–1547. június 25.: Nembtsche János választómester számadásai a selmecbányai választómű bevételeiről és kiadásairól (*Kgn. Maria, Nr. 416, fol. 25–29, 46–47*);

c) 1548. július 7.–1549. július 25.: a választómű részletes (heti) anyagforgalmi naplója a beváltási kötelezettség alá eső égetett ezüst finomításáról (*Kgn. Maria, Nr. 419, fol. 183–195* és *Nr. 425, fol. 201–217*); szöveghű kiadása: *Paulinyi, 2, Adatsorok, 2–3. szám;*

d) 1548. július 7.–1549. június 15.: a választómű részletes (heti) anyagforgalmi naplója a beváltási kötelezettség alól mentesült ércpróbákból meg ötvösművekből nyert égetett ezüst finomításáról, az ú.n. „kis választásról" („der kleine scheiderlohn") – (*Kgn. Maria, Nr. 421, Paulinyi, 2, Adatsorok, 4–5. szám.*

A 2. alattiak:

[9] Ld. alább a 34. jegyz.

[10] *Paulinyi, 2,* 11–23. l.

[11] Az iratok mai őrzési helye: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien; közelebbi jelzetük: Ungarische Akten (Hungarica), Specialia, Königin Maria, Nr. 1–426. A továbbiakban röviden „Kgn. Maria" alakban idézem a megfelelő sorszám feltüntetésével.

a) 1538. december 20.–1541. augusztus 13.: Bartfelder Tádé selmecbányai alkamaragróf számadásai (*Kgn. Maria, Nr. 412*);

b) 1541. augusztus 13.–1546. december 31.: Ungerfeindt (Hungerfeindt) Péter selmecbányai alkamaragróf számadásai (*Kgn. Maria, Nr. 414, fol. 1–186*);

c) 1546. január 2.–december 31.: Scharberger János ellenőr számadása az alkamaragróf betegsége idejéből (*Kgn. Maria, Nr. 414, fol. 187–223*);

d) 1547. január 8.–június 30.: Polster György könyvelő és Scharberger János ellenőr számadása az alkamaragróf betegsége, majd az elhunytával beállott székületesedés idejéből (*Kgn. Maria, Nr. 424, fol. 49–78-a*);

e) 1547. július 2.–1548. november 22.: Scharberger János alkamaragróf számadásai (*Kgn. Maria, Nr. 424, fol. 16–47, 85–117, 121–148*).

A 3. alattiak:

a) 1531. január 1.–1541. július 25.: Dubraviczky János körmöcbányai alkamaragróf évenkénti elszámolásai a kamara összes ezüstbevételéről (*Kgn. Maria, Nr. 406*);

b) 1529. márc. 2.–1541. július 29.: A körmöci pénzverde vezetőjének hetenkénti elszámolása a pénzzé vert ezüstről (anyagforgalmi számadás) – (*Kgn. Maria, Nr. 404*);

c) 1528. június 13.–1541. július 25.: Hetenként tagolt kimutatás a feldolgozásra kiadott ezüst pénzöntvény súlyáról és az abból kivert érmék forintban és denárban kifejezett értékéről (*Kgn. Maria, Nr. 405, fol. 19–46*);

d) 1528. július 18.–1541. július 12.: Dubraviczky János körmöcbányai alkamaragróf számadásai a kamara aranybevételéről és annak hováfordításáról (*Kgn. Maria, Nr. 403*);

e) 1528. július 18.–1541. július 12.: Kimutatás a körmöcbányai kamarának a saját kezelésű bányavállalatából, a pénzverési nyereségből, a kamarai beváltásból és a kamarai finomítóművek vakarékjából befolyt aranyáról (*Kgn. Maria, Nr. 405, fol. 47–74*);

f) 1541. július 29.–1548. november 22.: Himmelreich Boldizsár körmöcbányai alkamaragróf számadásai a kamara bevételeiről és kiadásairól (*Kgn. Maria, Nr. 410*).

A kimutatásnak márkában és pizetben[12] megadott súlyadatai a régibb magyar bányavárosi vagy budai márkában értendők. Mai súlyban egy márka 245,53779 g-nak felel meg.[13] Kereken egynegyed kg-mal számítható.

A körmöcbányai kamara ügyvitelében a márka súly alábbi feloszlásai használatosak:

1 márka = 48 pizet
1 márka = 16 lat = 64 quent = 256 pfennig (súlydenár).
1 márka = 12 karat = 288 grén.

Márkában s pizetben adták meg a nemesfémek súlyát. Latokban és karatban fejezték ki a finomságukat, latokban az ezüstét, karatban, esetleg karatban és grénben az aranyét.[14]

Az ezüst beváltási ára 15 latos finomságra szólt. Ezt mondták finom ezüstnek megkülönböztetésül a 16 latos színezüsttől. Az arany beváltási ára a beszolgáltatott fehér

[12] A latin pisetumból; mondták pondusnak is, ennek volt a magyar megfelelője a nehezék, amely „nessig" alakban átment a hazai német műnyelvbe is. Számadásaink általában pisetumot (p) írnak, ezért használom ennek magyar átírását a pizet-et.

[13] *Hóman Bálint:* Magyar pénztörténet, 1000–1325. Bp. 1916, 94–97.l.

[14] A súlyok rövidítései: márka = m, vagy M; pizet = p vagy P, lat (németül lot, latinul loto) = l; karat = k, grén = gr.

aranynak (aurum album) a finomsága szerint félkaratonként tagolt árszabásban volt rögzítve. Itt a magyar aranyforint 23 3/4 karatos finomságát vették finom arany (aurum finum) számba, ellentétben a 24 karatos színarannyal.[14a] Mai számítással az ezüst 15 latos finomsága 937,5 ezreléknek, az arany forint 23 3/4 karatos finomsága pedig 989,6 ezreléknek felel meg.

A kimutatás súlyadatai a finomezüst 15 latos és a finomarany 23 karat 9 grénes finomságára vonatkoznak.

*

A súlyadatok általában a számadások idevágó adatainak az 1. sz. rovatban megjelölt időszakot felölelő összesítései, amelyek azonban a 1/2 pizetnél kisebb mennyiséget már nem tüntetik fel. Helyenként be kellett érni másodlagos adatszolgáltatással, amelyből csak közvetve, több-kevesebb átszámítással lehetett a nemesfémtermésnek azonos finomságra vonatkoztatott mennyiségét meghatározni. Rovatonként haladva, a számsorok lényegesebb forrástani vonatkozásairól az alábbiakat kell megjegyezni:

A *2. rovat* 1531–1548: I. félévi tételeihez a körmöcbányai alkamaragrófok *3:a* és *3:b* alatti számadásait vettem alapul. A *3:a* alatti hetenként, illetőleg bizonyos időszakok szerint részletezve, a *3:b* alattiakat pedig évi sommás adatokkal külön-külön számolják el

1. a selmecbányai alkamarából hetenként felküldött,
2. a besztercebányai Fugger-féle, illetőleg 1546. június 7. óta már kamarai kezelésbe vett réziparvállalatból beszolgáltatott,
3. a kisebb besztercebányai vállalkozók által beadott,
4. a Fuggerek kezében volt körmöcbányai cementezőműből beszolgáltatott,
5. a körmöcbányai kamarai bányavállalat által termelt,
6. a körmöcbányai bányavállalkozóktól a kamarán beváltott és végül
7. a körmöcbányai kamarai finomítóművek vakarékjából kiolvasztott ezüst mennyiségét.

Az 1538. évtől kezdve e két számadássorozat mellett figyelembe vettem a selmecbányai alkamaragrófok *2 a-e* alatti számadásait is, főként a Selmecbányán eladott kisebb ezüsttételeket, amelyeket az 1541–1548. évi körmöcbányai számadások csak elvétve regisztrálnak egy-egy jegyzetben; a korábbi években (1531–1541) az erre vonatkozó utalások gyakoribbak.

Az 1548: II. és 1549: I. félévről nincsenek a körmöcbányai kamara egész ezüsttermésére vonatkozó adataim.

Az 1528: II. félévi viszont és az 1529–1530 éveké közvetett úton, visszaszámítással meg volt állapítható. A *3/b* alatti kimutatás a kérdéses évekre nézve megadja a feldolgozásra kiadott ezüst pénzöntvény mennyiségét,[15] amelynek törvényes finomsága ekkor 8

[14a] Ld. *Paulinyi, 20,* 83. l.

[15] E szerint a harmadfélév során 8 latos finomsággal az alábbi mennyiségeket verették pénzzé:

1528: II félév (júl. 7.–dec. 28.)	29451 m 36 p
1529-ben	47704 m 24 p
1530-ban	44940 m 14 p
összesen	122106 m 26 p

lat volt.[16] Finomezüstre (15latos) átszámítva[17] ez a pénzzé vert termékrész az

1528:II. félévben	15707 m 29 p-nek
1529-ben	25442 m 19 p-nek
1530-ban	23968 m 00 p-nek

a harmadfélévben együttesen 65118 m 00 p-nek felelt meg.

Nincs ellenben közvetlen adat a veretlen állapotban felhasznált, az eladott, a királynénak beszolgáltatott vagy nevében ajándékul adott ezüst mennyiségéről. Ezt a későbbi, az 1531–1541:I. félévről szóló számadásokból átlagos arány alapján számítottam ki. Az említett tíz és fél esztendőből ismeretes mind a kamara egész ezüstbevétele, mind annak pénzített része. Az össztermék mennyisége ezüstben 198068 m 10 1/2 p finomezüst volt, (a *3 a* alatti számadások), az ugyanebben az időszakban feldolgozott 366766 m 09 p-nyi nyolc latos pénzöntvény pedig 190248 m 34 p finomezüstnek felel meg (a *3:b* alatti számadások). Ez az utóbbi mennyiség az össztermeknek 96,05%-a míg a fennmaradó 3,95% a veretlen állapotban felhasznált termékrész kulcsszámául vehető. Az 1528:II–1530 évek összkamarai ezüsttermésének a táblázatban foglalt mennyiségi adatait ezeknek az átlagos arányszámoknak az alapulvételével számítottam ki a pénzített termékrész ismert súlyából.

A *3. rovat* az aranytermelés összkamarai alakulását mutatja. Az ezüstös arany beváltását és finomítását a magyar aranyforint 23 karat 9 grénes finomságára a kamara körmöcbányai cementezőműve végezte.[18] Ez a mű azonban ekkor a különben örökletes cementezőmesteri tisztnek még Thurzó János által történt megvétele (1505) folytán a Fuggerek birtokában volt. Kezükön a mű minden kamarai ellenőrzés nélkül végezte munkáját. A cementezőmester a Fuggerek alkalmazottja volt, aki kamarai ellátmány igénybevétele nélkül Fugger-pénzen vitte az üzemet. A beváltás és a finomítás munkája kamarai szerv közreműködése nélkül ment végbe. Anyagforgalmi naplói, mint teszem a selmecbányai választóműé,[19] nem kerültek a kamaragróf elé. A cementezőmű ellenőrizte aranytermésnek egyetlen kamarai lecsapódása, hogy a körmöcbányai alkamaragróf számadása (*3:e* alatt) könyveli a cementezőmű által a pénzverőházban aranyforinttá veretett finomaranynak a mennyiségét is és így számolja el az annak minden márkája után 3

[16] Az ezüst pénzöntvény korabeli 8 latos finomságára ld. Mária királynénak a bányavárosokba küldött biztosai részére adott utasítását (1540. jún. 1. Brüssel – közli: *Fr. A. Schmidt, 2:* I. 121–144; az id. rész a 126–127. lapon), hogy ellenőrizzék megtartják-e az ezüstpénznek még II. Lajos király által megszabott pénzlábát, amely szerint 1 márka 8 latos finomságú ezüst pénzöntvényből 412–416 db (denar) volt verendő. 1546. aug. 13-val a darabolást az addigi 416-ról 436-ra emelték (Kgn. Maria, Nr. 409, fol. 78–135; számadás az 1546-ban a pénzverőknek kiadott ezüst pénzöntvényről – az ún. „Numeration-Register" aug. 6. és 13. alatt). A finomság azonban változatlanul 8 lat maradt (Kgn. Maria, Nr. 409, fol. 136–226: számadás az 1546-ban pénzöntvénnyé olvasztott ezüstről – az ún. „Imposition-Register)."

[17] A 15. jegyzetben megadott mennyiségeket nyolccal szorozva a szorzat a színezüsttartalom latokban értendő mennyisége. Ezt osztva tizenöttel az osztás eredménye a 15 latos finomsággal számított súly.

[18] Vö. *Paulinyi, 2,*. 15. l.

[19] Vö. *Paulinyi, 2,*. Adatsorok 2–5. szám.

forinttal levonásba vett pénzverési, vagy ha úgy tetszik, beváltási nyereséget – mint a források mondják: a *Kammergewinn*-t vagy *lucrum camerae*-t.[20] A *3. rovat* tételei is az így könyvelt aranymennyiségek éves összegével azonosak.

Ellenőrző számvitel és az eredeti anyagforgalmi naplók hiányában felmerül persze a kétkedő kérdés, vajon ezek a tételek, – az a finomarany, amit a cementezőmester a pénzverési nyereség leróvásával urai részére pénzzé veretett, valóban azonos-e a körmöcbányai kamara körzetének a teljes aranytermékével. A beváltott és cementezett aranynak egy részét a cementezőmester nem vonta-e el a pénzítés elől, hogy a mű hozamát még az így megtakarított pénzverési nyereséggel is növelje?

A kételyt eléggé nyomós mozzanatok erősbítik. Már maga a fortélykodó huza-vona, amellyel a Fuggerek és faktoraik a királyi kincstárnak a cementezőmű visszabocsátására támasztott igényét kezelik. Besztercebányai bérletük felszámolása (1546) után még öt esztendőnek kellett eltelnie, míg végre engedtek a kincstár követelésének, azt is csak a fenyegető perbefogás nyomására. Még gyanútkeltőbb makacs vonakodásuk, hogy betekintést engedjenek a cementezőmű számadásaiba, ezt még a királyi jogügyigazgató felszólítására sem voltak hajlandók megtenni.[21]

Magasabb termelési eredményekre engednek következtetni a számok is: a kimutatás évsoránál korábbi és későbbi mennyiségi adatok. Ismerjük az arany „lucrum camerae"-ját, azaz pénzverési nyereségét az 1486. augusztus 1.–1492. december 31. időszak 77 hónapjából is, – 25288,14 ar.f. volt,[22] 1564–1565-ből pedig magának a termelt finomaranynak a mennyisége ismeretes, – a két évé együtt 1995 m 20 p-tel.[23]

A Miller Ferdinánd által kiadott „Ars cementi" szerint a beváltási nyereséget a *finomarany* minden márkája után 3 ar. f. 40–42 garassal, azaz 3,56–3,58 ar. forinttal kalkulálták. Ezzel csaknem azonos átlagot – 3,54 ar.f-t – adnak a nagybányai cementezőműnek az 1481–1482 évek 23 hetéből ismert összegezései.[24] E három kulcsszám közül mint középértéket a 3,56-ot véve alapul a 25288 ar.f-nyi *„lucrum camerae"* 7103,37 m termelt (beváltott) finomaranynak felel meg.[25] Ez 77 hónap terméke volt, ami évi átlagul 1107 m *finomaranyat* ad.[26]

[20] Vö. *Paulinyi Oszkár:* Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. – A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, VI. évf. Bp. 1936, a Források 3–4. számának bevezetését a 131–133. és 139. lapon.

[21] Id. h., 54–55. l. (kül. a 72. jegyz.) és 57–68. – Már maga a 3 ar. forintnyi „lucrum camerae" is valami rendellenességről árulkodik. Az 1481–1482. évi nagybányai beváltási naplók (*Paulinyi, 20,* 99–131. l.) 1 m finomaranyra 3 ar f. 39 garas beváltási nyereséget adnak és 3 ar. f. 40–42 garassal számítja a Miller közölte „Ars cementi" is. (Cathalogus numorum Hungariae et Transilvaniae instituti nationalis Széchenyiani, Pars III., Appendix, Pesthini 1810, 116–121. l.). Ami ezen felül nyereségtöbblet adódott, azt már rendkívüli többletnek „residium"-nak tekintették, amely jobbára a beváltáskor vett finomsági próbáknak a beváltót terhelő hibáiból adódott. A garas itt fiktív számítási egység, hetvenkettőt számítottak 1 ar. forintra.

[22] *Berzeviczy–Gerevich–Jakubovich:* Aragoniai Beatrix királynéra vonatkozó okiratok – Magyar Történelmi Emlékek 39. köt., Bp. 1914, 254–263 és 301–304. l. (CLXXIV. és CCVII. sz.).

[23] Hofkammerarchiv, Wien: Hoffinanz Ungarn, Vermischte Gegenstände, Fasc. 11 = Schwarz 15378 (Kremnitz), Fol. 173 s köv.

[24] Ld. a 21. jegyzetet. – A 23 heti számadás (beváltási napló) egyike 1508. szept. 26-ról kelt.

[25] 25288 : 3,56 = 7103,37.

[26] Az 1107 m finomarany (finomsága: 23 karat 9 grén = 285 grén = 989,6‰) színaranyban 1095,5 m-t ad. A 20. jegyzetben id. tanulmányomban (66. l.) 1254 m színarannyal állítottam be az évi

Az 1564–1565 évek aranyforgalmának az évi átlaga ugyancsak *finomaranyban* (kerekítve 997 m 34 p-ről) 998 m.

A századvég és a hatvanas évek termelési adataiból együttesen 1052 1/2 m évi átlagot kapunk.

A Fuggerek cementező mestere ezzel szemben húsz év alatt átlagosan mindössze évi 753–754 m finomaranyról adott számot a kamarának. Ez közel 30%-kal kevesebb az 1486–1492 és az 1564–1565 évek terméseredményeinél. Ekkora törés a termelés valóságos alakulásában el nem képzelhető. Semmi nyoma pl. az ezüstnél sem.[27] Másfelől a nehézségek, főként a bányavíz leküzdésének a gondja, egyaránt megvoltak a három időszak mindegyikében.[28]

Az előadottak alapján indokoltnak találtam, hogy a Fuggerek cementese által 1528–1548-ban elszámolt mennyiségekből adódó évi 754 m-nyi átlag helyesbítésével a húszas–harmincas évek *valóságos aranytermését* évi átlagban 1000 m finomaranyra tegyem.

A *4. rovat* forrásai: az 1531–1541:I. félévhez (július 25-ig) a *3:e* alatti számadások első, a Selmecbányáról felküldött finomezüstöt könyvelő rovata, amelyet azonban az 1538–1541:I. évkörben egybevetettem az *1:a* és a *2:a* alatti selmecbányai számadásokkal is. Az 1541:II. félévtől (július végétől) az 1548:I. félév végéig terjedő évkörben a *3:b* és a *2:b-e* alattiak egybevetésével állapítottam meg az egy-egy évre eső mennyiséget. Végül az 1548:II. és az 1549:I. félévnek az *1:c* és *1:d* alatti volt a forrása.

Az *5. rovat* mennyiségi adatai az 1538–1548:I. félévi évkörre a *2:a-e* alatti számadásokban találhatók; az 1548:II. és 1549:I. félévre pedig az *1:c* alatti anyagforgalmi naplókban. Lényegében a selmecbányai körzetben termelt ezüstből kiválasztott aranyról van szó, amit a kamarai választómű minden további manipuláció nélkül azonmód kiadott

termékátlagot. Helytelenül. Durva hiba csúszott be számításomba. Az 1486–1492 évek – hét esztendő! – együttes mennyiségét *nem héttel*, hanem csak *hattal* osztottam. Héttel osztva az évi átlag csak 1075 m színarany = 1086 m finomarany. Ez alkalommal évi 1107 m finomaranyat kaptam eredményül. Az eltérés magyarázata: 1936. évi tanulmányomban a Körmöcbányán beváltott és pénzzévert arany pénzverési nyereségének az ismert összegéből 3,75-ös kulccsal (3,75 aranyforintnak véve az egy-egy márkára eső nyereséget) számítottam vissza a pénzített arany mennyiségét, míg most ezt a kulcsszámot csak 3,56-ra vettem. Korábbi kulcsszámom meghatározásakor (vö. *Paulinyi Oszkár:* A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban – Domanovszky Sándor-Emlékkönyv. Bp. 1937) a Tilesius-féle számítási táblázatokat még nem ismertem s nélkülük a *Miller* közléséből ismert „Ars cementi" adataival sem tudtam biztonságosan operálni. Az akkor a Khuen-Héderváry-család hédervári könyvtárában őrzött Tilesius-kéziratra *Kováts Ferenc* hívta fel a figyelmemet. E számítási táblák nélkülözhetetlen kulcsát képezik minden, az arany termékvolumen megállapítására irányuló számításnak. A kézirat ma lappang; van róla egy filmmásolatom; sajnos közzétételére eddig nem találtam lehetőséget.

[27] Az 1528 : II. – 1548 : I. félév húsz évének évi átlaga finomezüstben (442531 : 20 =) 22126 1/2 m, amit az 1564–1565 éveké 24555 1/2 m-val csak kevéssé múlt felül, míg az 1486. aug. 1-től 1491. dec. 31-ig terjedő 65 hónapos időszak 14569 1/2 m-nyi évi átlaggal még erősen mögötte is marad az 1528–1548 éveknek. (Adatok a 22. és 23. jegyzetben, i. h.).

[28] A körmöcbányai bányák vízmentesítésére Thurzó János kamaragróf és a városi tanács 1498-ban együttesen új vízemelőművet létesítenek (*Krizsko Pál:* A körmöczi régi kamara és grófjai. – Értekezések a történeti tudományok köréből, VIII. k. 10. sz. Bp. 1880, 41. l.). A besztercebányai bányák korabeli válságára ld. *Paulinyi, 3.* De a selmeci termelés is (évi 10 800 m) alatta van a húszas-harmincas évek majd 15 000 m-nyi átlagának.

a beváltóknak, hogy azt közvetlenül a körmöcbányai cementezőműnek szolgáltassák be. Ez még elegyes finomságú finomítatlan arany volt, az úgynevezett album aurum, amelynek valóságos finomsága tételenként változott. Minthogy a számadások csak az együttes súlyt adják meg, a kimutatásban az első helyen megadott súly már finomaranyra (23 karat 9 grénes finomságra) van számítva, míg az utána zárójelben közölt adat a számadásokban a finomság tekintetbe vétele nélkül található együttes súly. Az átszámítás azon az alapon történt, hogy a számadásokban könyvelt aranymennyiséget egészében 22 karat átlagos finomsággal vettem számba.

Döntésem a körmöcbányai alkamaragróf aranybevételi számadásából (ld. fentebb *3.d* alatt) ismert különböző finomságoknak a százalékos megoszlásán alapult. E számadás négy fő rovata közül az első a kamarai számlára művelt bányavállalat, a „Goldkunsthandlung" által termelt aranyat számolja el, a harmadik pedig a körmöcbányai választóműben finomított aranyos ezüstből kivont és a kamara – nem a cementezőmű – által beváltott aranyat számolja el. Mindkét rovat tételenként részletez s minden tételnél feltünteti annak súlyát, finomságát és a beváltási tarifa szerinti értékét. – Az első rovat az 1528 június 13-tól 1541 július 25-ig terjedő 13 esztendőről összesen 188 m 43 p aranyat számol el, a harmadik pedig 214 m 02 p-t. Az első rovatnál az elszámolt tételek finomsága 18 és 23 karat között váltakozik. A harmadiknál egy elenyésző töredék (9 m 17 p = 4,84%) alatta marad a 17 karatos finomságnak, míg a többi (204 m 33 p = 95,16%) a 17–23 karatos finomsági fokozatok közt oszlik meg. Mindkét rovatnál az elszámolt mennyiség zöme a legmagasabb finomsági fokozatokra, a 22, 22 1/2 és a 23 karatos finomságra esik, míg a konkrét megoszlási arányok a következők:

	A kamarai bányavállalat termésénél:	A beváltott tételeknél:
23 karatos	24,03%	27,51%
22 1/2 karatos	38,04%	23,63%
22 karatos	25,24%	19,58%
22 karaton aluli	12,69%	29,28%

Eza a megoszlás akár azt is megengedte volna, hogy a számbajövő aranyat fele-felerészben a 22 és 22 1/2 karatos finomság közt osszam meg. Végül – óvatosságból – mégis a 22 karat mellett döntöttem. Főként azért, mert azok a szórványos adatok (14 esetet ismerek), amelyek Selmecbányáról jegyezték fel a „választott" arany konkrét finomságát, jobbára 20–21 karat finomságúak s mindössze egy tétel éri el a 22 karatos finomságot.[29] Ez a mérséklésre intett. Az így nyert eredmény, mint minden kombinatív számításé, merőben hozzávetőleges. De ebben a mivoltában is lehetővé teszi a mennyiségi felmérés további értékelését.[30]

*

[29] Az adatok: Kgn. Maria, *Nr. 413*, fol. 6/r. (három); *Nr. 414*, fol. 115/v, 116/r, 121/v (kettő), 153/v, 157/v (kettő); *Nr. 424*, fol. 21/r (kettő), 90/v, 154/v.

[30] Ld. pl.: *Paulinyi, 2*, a 6. adatsor 7. rovatát.

Az 1528–1549-es évkör nemesfémtermelésének a számszerű meghatározásával már korábban is foglalkoztam.[31] Az itt közölt kimutatás igazából ennek az első kísérletnek a helyesbítő átfésülése. Az eltérések, kivált ha az évi átlagok végső számértékeit vesszük, nem számottevők. Mégis nem lett volna illő az újabb átdolgozás során hibásnak talált adatok felett hallgatólagosan napirendre térni. Nagyobb, márkákra rugó eltérések inkább csak a 2. rovatnál mutatkoznak. A hibaforrás: az idézett első összeállításnál beértem a kamaragrófi számadások rovatösszegezéseivel, míg mostani kimutatásomhoz már el tudtam végezni a részletezés tételenkénti elemzését is. Igy ugrottak ki egyik-másik rovatnál az annak összegezésében bennefoglalt áthozott tételek, amelyek mint előző évi termék, most természetesen kiestek az áthozó év volumenéből. Más alkalommal rovásomra eső számítási hibák, majd meg egy-egy adatnak a módosult értelmezése tették szükségessé a helyesbítést.

Az alábbiakban rovatonként haladva adom a tekintetbe jövő évek helyesbített súlyadatát, zárójelben fűzve hozzá a korábbi közlés lapszámát és az ott adott hibás számértékeket.

2. rovat		(*191. l.* a 2 1/2 évet itt együttesen számítottam 69158 m
1528 : II.	16353 : 27	eredménnyel. Az 1362 m eltérés abból ered, hogy a számí-
1529	26488 : 33	tás alapjául szolgáló pénzöntvényt az 1528:II. félévnél az
1530	24953 : 40	eredeti végösszegezésével vettem, amely a június 16–30-i
		három hetet is megábafoglalta, most e három hét pénzített
2 1/2 év együtt	67796 : 04	öntvénymennyiségét 2451 m 30 p-tel figyelmen kívül hagy-
		tam. – Az átszámításra ld. fentebb a 331. lapot.)
1534	17484 : 32	(*187. l.* 17486:32; a selmecbányai rovat július 20-i tételnél a lapszélen eladottnak jelzett 2 m-t külön vettem számba, míg most betudtam az e napon könyvelt fő tételbe.)
1535	25960 : 33	(*187.l.* 25960:37 – az eredeti összegezése a selmeci ezüstöt 4 pizet többlettel veszi számba.)
1536	22259 : 20 1/2	(*187.l.* 22. 259:20 – sajtóhiba.)
1537	16219 : 30	(*187.l.* 16192:30; másolási hiba, a selmeci rovat július 20-i tételét 274:09 helyett 247:09 súllyal írtam ki)
1538	20454 : 31 1/2	(*187.l.* 20453:31; a körmöci vállalat rovatában a december 19-i tételhez fűzött jegyzetben eladottnak jelzett 1 m ezüstöt nem vettem figyelembe; a további 1/2 p tollban maradt.)
1539	14734 : 02	(*187.l.* 14734:01; két pizettöredéket – 1/2 és 3/5 – nem vettem figyelembe; egyébként ennél az esztendőnél egy tétel 1540 januári kelettel könyvelt cementezüstöt – 7 m 08 1/2 p – a következő évnél vettem számba.)

[31] *Paulinyi, O.*: Die Edelmetallproduktion der Niederungarischen Bergstädte, besonders jene von Schemnitz, in der Mitte des 16. Jahrhunderts – Nouvelles Études Historiques publiées a l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bp, 1965.

1540 16447 : 39 1/2 (*187.l.* 16447:29 1/2 elírás; vö. az előző évhez fűzött jegyzetet.)

1542 20262 : 32 1/2 (*187.l.* 20251:32, 11 m Selmecbányán eladott ezüstöt nem vettem figyelembe.)

1543 24071 : 05 1/2 (*187.l.* 24072:31; téves adatértelmezés: külön vettem számba egy 1 m 26 p-nyi selmeci kamarai beváltást, holott ez már be volt tudva a Selmecbányáról felküldött ezüst mennyiségébe; 1/2 pizet viszont tollban maradt.)

1544 22575 : 14 (*187.l.* 22607:39; számba vettem az előző évről áthozott 29:15 1/2 m cementezüstöt, hasonlóképpen a selmeci 3 m 09 1/2 p-nyi kamarai beváltást is, holott utóbbi már be volt tudva a Selmecbányáról felküldött ezüst mennyiségébe.)

1545 26655 : 14 (*187.l.* 26665:36 1/2; számbavettem az előző évről áthozott 9:31 márka cementezüstöt is, továbbá Selmecbányán beváltott 37 1/2 p aranyos ezüstöt, holott ez már bennefoglaltatott a Selmecbányáról felküldött ezüst mennyiségében; végül a selmecbányai eladást nem 10 m 17-tel, hanem egy másik könyvelési változat szerint 10 m 19 p-tel vettem számba.)

1546 31688 : 25 1/2 (*187.l.* 31705:43 1/2; számbavettem az előző évről áthozott cementezüstöt is; hasonlóképpen 1 m 45 p Selmecbányán beváltott aranyos ezüstöt, valamint a királyné újbányai bányarészére esett 44 1/2 p aranyos ezüstöt, amelyek már bennefoglaltattak a Selmecbányáról felküldött ezüst mennyiségében, s így külön nem lettek volna számbaveendők.)

1547 27995 : 33 (*187.l.* 28013:31; tévesen számbavettem az előző évről áthozott 17 m 46 p cementezüstöt is.)

1548:I. 14406 : 11 (*187.l.* 14449:21; számba van véve az előző évről áthozott 43 m 09 1/2 p is, azonkívül a pizettöredékeket is 1/2 helyett egész pizetként vettem számba.

3. rovat: nincsenek eltérések.

4. rovat:

1532 12920 : 20 1/2 (*189.l.* 13020:20 1/2; a selmecbányai ezüstből Körmöcbányán eladott 100 m-t kétszer vettem számba; egyszer a részletezés augusztus 5 alatt betoldott, de utóbb törölt tétele, másodszor pedig a rovatösszegezés alapján.)

1534 15041 : 17 (*189.l.* 15043:17; mint a 2. rovatnál 1534 alatt.)

1537 13467 : 25 (*189.l.* 13467:24 1/2; számításnál becsúszott elírásból van a 1/2 p-nyi eltérés.)

1542 11578 : 24 (*189.l.* 11567:24; mint a 2. rovatnál 1542 alatt; a selmecbányai számadás 11 p-nyi többletét a körmöcbányai 11578:24 mennyiségével szemben nem vettem sem az első alkalommal, sem most figyelembe.)

1543 13202 : 36 (*189.l.* 13204:13 1/2; külön számbavettem a Selmecbányán beváltott 1:26 márkányi aranyos ezüstöt is, holott ez már bennefoglaltatott a Körmöcbányára beküldött ezüst fő tételében; emellett még egy 1/2 p-nyi számítási hiba is becsúszott.)

1544 14923 : 22 (*189.l.* 14926:31 1/2; külön számbavettem 3 m 09 1/2 p beváltott aranyos ezüstöt is, holott ez már bennefoglaltatott a Körmöcbányára küldött ezüsttételek fő összegében.)

1545 20243 : 01 (*189.l.* 20243:40 1/2; külön számbavettem 37 1/2 p beváltott aranyos ezüstöt, holott ez már bennefoglaltatott a Körmöcbányára küldött ezüsttételek fő összegében; azonkívül a selmecbányai eladást nem 10 m 17 p-tel, hanem egy másik könyvelési változat szerint 10 m 19 p-tel vettem számba.)

1546 24645 : 02 (*189.l.* 24647:43 1/2; mint a *2. rovatnál* 1546 alatt.)

1547 19869 : 47 (*189.l.* 20108:44; belevettem a 238 m 45 1/2 p vakarékezüstöt is, holott ez bennefoglaltatott már a Körmöcbányára küldött ezüsttételek fő összegében; viszont 1/2 p tollban maradt.)

1548 : II. 12016 : 29 (*192.l.* 12209:37; nem vontam le a 193 m 10 p-nyi tűzbeli súlyveszteséget.)

1549 : I. 13661 : 07 (*192.l.* 13730:44, nem vontam le a 208 m 14 p-nyi tűzbeli súlyveszteséget, viszont nem vettem számba 138 m 43 p-nyi vakarékezüstöt; további 11 p számítási hiba.)

5. rovat. E rovat adatait tovább finomítottam. Az ismert finomságú tételeket ugyanis ez alkalommal e valóságos finomságuk alapján számítottam át, nem az átlagos *22 karatos* finomsággal. Jobbára kisebb, gyakran még csak nem is márkányi tételekről van szó. Az alábbi jegyzékben számot adok róluk. Az eltérések a korábbi és a mostani számadatok közt jobbára innen erednek.

1538 340 : 20 (367 : 34) (*189.l.* 340:29 – 367:34; számba nem vett ismert finomságú tételek: 1:12 à 20 k; 1:16 à 20 1/2 k; 0:02 1/2 à 22 1/2 k.)

1539 281 : 41 1/2 (304 : 14 1/2) (*189.l.* 281:43 – 304:14 1/2; az 1 1/2 p többlet túlzott kerekítés.)

1540 258 : 08 1/2 (278 : 43) (*189.l.* 260:46 – 278:35; tévesen nem 278:35-ből, hanem 281:35-ből lett átszámítva; számba nem vett ismert finomságú tétel: 2:25 à 20 1/2 k.)

1541 329 : 01 (355 : 09 1/2) (*189.l.* 329:00 – 355:09 1/2, de csak 355:09-ből lett átszámítva.)

1542 292 : 47 (316 : 14 1/2) (*189.l.* 293:00 – 316:15, utóbbi 1/2 p-nyi többletéből az eltérés.)

1543 346 : 35 1/2 (374 : 16) (*189.l.* 346:36 – 374:16; utóbbi súlyú 22 karatos aranynak 346:35 1/2 finomarany felelt volna meg.)

1544 346 : 12 1/2 (373 :39) (*189.l.* 346:12 – 373:38 1/2; 1/2 p az utóbbi alapmennyiségnél számítási hiba.)

1545 321 : 27 1/2 (347 : 19) (*189.l.* 320:04 – 347:18 1/2; 1/2 p az utóbbi mennyiségnél tollban maradt; ismert finomságú tétel: 4:16 és 0:6 1/2 à 21 1/2 k; 0:38 1/2 à 19 1/2 k.)

1546 349 : 02 1/2 (377 : 24 1/2) (*189.l.* 349:33 – 377:24 1/2; 1/2 p-nyi eltérés túlzott kerekítés terhére róható fel; számba nem vett is nert finomságú tételek: 0:44 1/2 à 15 1/2 k; 0:24 à 17 1/2 k; 0:26 à 18 k; 0:16 1/2 à 19 k; 0:26 à 21 1/2 k.)

1547 331 : 15 (357 : 46 1/2) (*189.l.* 331:28 – 357:46 1/2; figyelembe nem vett ismert finomságú tételek: 3:09 1/2 à 20 1/2 k; 1:40 à 21 1/2 k.)

1548 : I. 166 : 28 (180 : 29) (*189.l.* 168:35 – 182:15; 1:34 1/2 körmöci eredetű arany is számba van benne véve, de a 1/2 p figyelmen kívül hagyásával; számba nem vett ismert finomságú tételek: 0:24 à 18 1/2 k; 1:37 1/2 a 21 k.)

1548 : II. 169 : 15 (182 : 38 1/2) (*192.l.* 168:05; hibás volt az átszámított alapmennyiség; figyelembe nem vett ismert finomságok: 0:02 à 18 1/2 k; 0:00 1/2 à 21 k; 1:40 à 21 1/2 k.)

1549 : I. 171 : 22 (188 : 40 1/2) (*192.l.* 121:38; sajtóhiba 171:38 helyett, a két félév összegezése is az utóbbi számot adja; ezenkívül még figyelembe nem vett ismert finomságú tétel: 2:22 à 22 1/2 karat.)

A fentiekben felsorolt helyesbítések folytán a vizsgált korszak (1528 : II – 1549 : I) ismert évenkénti termékeredményein alapuló évi átlagok a következőképpen módosulnak:

A körmöcbányai kamara egész körzetéből beváltott ezüst évi átlaga a korábbi számítás 22 199 m-ja helyett csak *22 126 1/2 m.* (72 1/2 m-val kevesebb). – Az aranyé *változatlan.*

A selmecbányai alkamara körzetéből beváltott ezüst évi átlaga sem 16 190 m, hanem *16 157 m.* – Az aranyé viszont változatlanul *322 m.*

(Korábbi számításom évi átlagait ld. *Paulinyi, 31,* 191–192. l.)

*

(A *B–1* jelzésű kimutatást ld. a 340. lapon.)

Tájékoztató a B–1. jelzésű kimutatáshoz.

A besztercebányai Thurzó–Fugger-féle réziparvállalat félszázadot élt meg. Fennállása idejéből szinte hézagtalanul megvannak a 4–5 éves időközökben készült mérlegállító számadásai. Mindössze 16 hónapról (1539. szeptember 8.–1541. április 15.) hiányzanak adataik, amelyek egyébként konkrét számszerűséggel megbízható képet nyújtanak a vállalat fémtermeléséről – rézről, ezüstről egyaránt.[32] Az 1526–1546 évekről meg-

[32] E mérlegállító számadások adatainak legújabb és legrészletesebb ismertetése: *Götz Frh. v. Pölnitz:* Jakob Fugger. Quellen u. Erläuterungen. Tübingen (é.n. 1951); Anton Fugger, 1. Bd.,

B-1.

Kimutatás

a besztercebányai réziparvállalat által az 1495–1546 években termelt ércekből a helybeli és a hohenkircheni meg fuggeraui kohókban előállított finomezüst mennyiségéről.
(E táblázatban a márkasúlynak pisetumban megadott töredékeit nem vettem figyelembe.)

Termelési időszak	A termelt finomezüst magyar márkában				
	Besztercebánya	Hohenkirchen	Fuggerau	összesen	Évi átlag
1	2	3	4	5	6
1495–1499	5072				
1499–1501	4581	29175	25599	78970	8386
1501–1504	14543				
1504–1507	31865	16490		48355	15270
1507–1510	29794	12607	44	42455	15438
1510–1513	35972	15875	1	51848	17046
1513–1516	22474	11991		34465	10742
1516–1519	10374	8413		18787	6093
1519–1525	44518	21641		66159	11341
1525–1526	7268			7268	9691
1526–1539				112125	8204
1540–1541				(?)	
1541–1546				37050	7410
összesen 49 év 8 hónap alatt				497482	
Ebből:					
az 1495–1525. július 16. időszak (367,5 hónap) éves átlaga:					11136
az 1525. július 16.–1526. április 22. (40 hét = kb. 9 hó) éves átlaga (51 munkahetet számítva)					9691
az 1526. április 22.–1539. szeptember 8. (160 hó) és az 1541. április 16.–1546. április 15. (60 hó) időszak együttes éves átlaga					8136
A három időszak (596,5 hó) együttes éves átlaga					10008

1453–1535; és 2. Bd., Teil I, 1536–1543; 2 Bd., Teil II, 1544–1548. Tübingen, 1958, 1963, 1967. Még pedig: *1495–1504. máj. 31.* Metzler János két számadása 1495–1498. febr. 24. és 1498. febr. 24. – 1500 (véleményem szerint „1501") aug. 31-ről és Beck Szaniszlóé 1504. máj. 31-ig: 54–56, 105–119, de vö. 173. l. is; *1504. jún. 1.–1507. júl. 24.:* 223–231; *1507. júl. 24.–1510. máj. 11.:* 252–254; *1510. máj. 11.–1513. máj. 14.:* 282–299; *1513. máj. 14.–1516. júl. 28.:* 362–368; *1516. júl. 28.–1519. aug. 16.:* 430–435, 455–458; *1519. aug. 16.–1525. júl. (1526. ápr. 22.):* 580–588 és Anton Fugger, 1. Bd. 427–428; *1526. ápr. 22.–1527. szept. 8.:* uo., 485–486; *1527. szept. 8.–1533. szept. 8.:* uo. 606–608; *1533. szept. 8.–1536. szept. 8.:* Anton Fugger, 2. Bd. Teil I, 321–323; *1536. szept. 8.–1539. szept. 8.:* uo. 540–542; *1541. ápr. 16.–1546. ápr. 16.:* Anton Fugger, 2. Bd., Teil II., 681–682. (A továbbiakban *Pölnitz:* Jakob Fugger és *Pölnitz:* Anton Fugger alakban idézem.)

maradtak amellett még a körmöcbányai kamarának beszolgáltatott ezüst nyilvántartásai vagy kimutatásai is.[33] A szakirodalomban a vállalat e számviteli hagyatéka jól ismert és a szerzők éltek is a lehetőséggel, hogy áttekintést adjanak a fémtermelés alakulásáról.[34] Az eredeti számadások előttem sem maradtak ismeretlenek. Feldolgozásukkal azonban a húszas–harmincas években folytatott kutatásaim során a mérlegállító számadásoknál csak 1510-ig jutottam el; az 1526–1528 évekre szorítkozó töredék maradt az ezüst-nyilvántartások másolata is.[35] Töredékes mivoltukban másolataim nem voltak elegendők ahhoz, hogy táblázataimat az eredeti számadások alapján állítsam össze. Be kellett érnem az irodalommal. Pedig a meglevő másolatok is több ponton az eddigi közlések hiányosságára, pontatlanságokra derítettek fényt. Nem teljes értékűek még *Pölnitz* közlései sem. Az egyes számadásokat merőben elszigetelten reprodukálja; közlése nem eléggé egyöntetű és nem is rendszeres ahhoz, hogy azt statisztikai adatsorokká lehetne formálni; nem is szólva a forrástani elemzés igénytelenségéről. Csak fájlalni lehet, hogy ezekből a mérhetetlen anyagot mozgató, monumentális monográfiákból hiányzik az igazi gazdaságtörténeti problémaállítás, az így is rengeteg időt-munkát kívánt számviteli forrásoknak a statisztikai megközelítése.

További megjegyzéseim az egyes évkörök adataihoz:

1495–1504. Dobler (39. l.) ezekből az évekből csak a hohenkircheni és a fuggeraui kohókban termelt 29175 + 25599 = 54774 márkáról tud. *Jansen* (158–159. l.) együttesen 48355 m-t mutat ki. *Schick* (117. l.) 54774-t. Ezzel szemben *Pölnitz* (Jakob Fugger, II, 54, 118. l.) Besztercebányán is tud 5072, illetőleg 14543 m ezüstről az 1495–1500 és 1501–1504 évekből. Adatainak figyelembevételével állította be kimutatásában *Vlachovič* (53. l.) az 1495–1504 évkör együttes volumenét 74389 m-val. E korrektúra nem pontos. Az első besztercebányai faktor, Metzler János, kettős (1495–1499. február 24. és 1499. február 24.–1501 augusztus 31.)[36] számadása alapján készült mérlegállító számadás elemzésénél ugyanis Pöllnitz (a 32. jegyz. i. h.) elnézte, hogy az első számadás 5072 m-ja mellett még a második is elszámol további 4581 m-t. Kimutatásom ezt is figyelembe veszi. –

[33] *Pölnitz:* Anton Fugger, 2/I, 294. l. 4. jegyz., 515. l. 135. jegyz., 661–662. l. 141. jegyz.

[34] *Friedrich Dobel:* Der Fugger Bergbau und Handel in Ungarn. – Zeitschrift d. Hist. Ver. f. Schwaben u. Neuberg. Bd. 6, 1879. – *Max Jansen, 4,* 158–158. – *Pölnitz* az előző jegyzetben id. h. – *Léon Schick:* Un grand homme d'affaires au début du XVIe siècle: Jacob Fugger. Paris. 1957. 117 (a továbbiakban: *Schick, 1957* alakban idézve). – *Jozef Vlachovič:* Slovenská med' v 16. a 17. storočí. Bratislava, 1964, 53. – Magyarul Dobel után: *Péch Antal:* Alsómagyarország bányamívelésének története, I. Bp. 1884, 87, 92, 202.

[35] Kutatásaim első éveit az oklevelek és az üzleti levelezés feldolgozása töltötte ki. 1927-ben került volna sor a számadásokra, amit azonban az iratok hirtelen benyirkosodása miatt a harmincas évek elejéig el kellett odázni. Majd meg Strieder professzornak, a levéltár vezetőjének az elhunyta szakította félbe munkálataimat. A közelmúlt években ismételten szándékolt kiutazást a szükséges anyagi eszközök hiányában végül is mindmáig nem tudtam megvalósítani.

[36] A Metzler első két számadása alapján Fugger Jakab által készített mérlegállító számadás a Metzler-féle második számadás zárónapját 1500. augusztus 31-gyel adja meg (*F. A. 36, l.*). De tekintettel arra, hogy a Metzler örökébe lépő Beck Szaniszló számadása 1501. szept. 1-vel kezdődik (*uo.*), nyilvánvaló, hogy Metzler számadásának zárónapjául 1501. aug. 31. veendő; az „1500" Fugger Jakab számadásában elírás.

1504–1507. Dobel (40. l. l. j.) és *Jansen* (158–159. l.) nem tudnak ennek az évkörnek a számadásáról. *Schick* adatait vettem át.

Az *1507–1510, 1510–1513, 1513–1516, 1516–1519, 1519–1525* évköröknél *Jansen* (158–159. l.) és *Schick* azonos adatain indultam.

Az *1525–1526* évi negyven hetet felölelő királyi gazdálkodás adatát Behaim Bernát kamaragróf számadásainak a Fugger-faktorok készítette kivonatából (egykorú másolat: *FA. 2, 3, 5,* fol. 155) vettem; a kimutatott mennyiség csurgatott és leűzött ezüstre (Blicksilber) vonatkoztatandó.

Az *1526–1539* évkör adatát *Dobel*-től (41. l.) vettem át, az 1541–1546 évkörét Pölnitztől (Ant. Fugger, 2/II, 661–662. l, 141. jegyz.), aki 34968 m pénzzé veretett (= a kamarára beszolgáltatott) és 2082 m eladott, összesen 37050 m ezüstöt számol el, 1 m-val többet, mint Dobel 37049 márkája. *Pölnitz* megjelöli a forrását is, a Fuggerek ún. „Ungarisches Bergmeisterbuch"-ját. Nyilván innen vette Dobel (47–48. l.) is a 37049 m-t.

A kimutatott ezüstsúlyok magyar bányavárosi márkában (= 245.53779 g) értendők és 15 latos finomságra vonatkoztatandók; kivéve az 1525–1526 évi kamarai igazgatás 7268 márkáját, amely csurgatott vagy leűzött ezüst; finomsága így csak hozzávetőlegesen vehető 15 latnak.

Kimutatásom és *Vlachovič* (53. l.) éves átlagai közt jelentékeny az eltérés. Az átlagok kiszámításánál én az egyes számadási időszakok hónapszámát – a teljes hónapokét – vettem alapul, az egy hónapra eső mennyiség tizenkétszeresét véve éves átlagnak. A kimutatásom 1. rovatában csak évszámmal jelölt számviteli időszakok szabatos időkerete:

1495. január 1.	–	1499. február 24.
1499. február 25.	–	1501. augusztus 31.[36]
1501. szeptember 1.	–	1504. május 31.
1504. június 1.	–	1507. július 24.
1507. július 24.	–	1510. május 11.
1510. május 11.	–	1513. május 14.
1513. május 14.	–	1516. július 28.
1516. július 28.	–	1519. augusztus 16.
1519. augusztus 16.	–	1525. július 16.
1525. július 16.	–	1526. április 22.
1526. április 22.	–	1539. szeptember 8.
1541. április 16.	–	1546. április 16.

*

(A *B–2.* jelzésű kimutatást ld. a 343. lapon.)

Tájékoztató a B–2. jelzésű kimutatáshoz.

A kimutatás a vállalat által termelt ezüst mennyiségének (2. rovat) és az abból a kamarán beváltott hányadnak (3. rovat) a különbözetében (4. rovat) azt az ezüstmennyiséget tünteti fel, amely mentesült a kényszerbeváltás alól és így az *A.* alatti kimutatás 2. rovatának a tételeiben nem szerepel.

B-2.

Kimutatás

a besztercebányai réziparvállalat által az 1526. április 22.–1539. szeptember 8., meg az 1541. április 15.–1546. április 15. időszakban termelt ezüstről, valamint annak a körmöcbányai kamaránál beváltott és a beváltás alól mentesült hányadáról.

(E táblázatban a márkasúlynak pisetumban megadott töredékeit nem vettem figyelembe.)

Termelési időszak	A termelt	A beváltott	A be nem váltott
	15 latos finomezüst magyar márkában		
1	2	3	4
1526 (máj.–dec.)		4883	
1527		17089	
1528		18107	
1529		12657	
1530		11416	
1531		5634	
1532		3524	
1533	112125	2543	
1534		1934	
1535		3008	
1536		3630	
1537		2208	
1538		2955	
1539 (jan.–aug.)		1891	
1526: máj.–1539: aug. összesen	*112125*	*91479*	*21646*
évi átlag	*8409*	*6861*	*1623*
1539 (szept.–dec.)	(?)	(1540)	
1540	(?)	(6228)	
1541 (jan.–ápr. 15.)	(?)	(2025)	
1541 (ápr. 16.–dec.)			
1542			
1543			
1544	37050	34968	2082
1545			
1546 (jan.–ápr. 15.)			
1541. ápr. 16– 1546. ápr. 15. összesen	37050	34968	2082
évi átlag	*7410*	*6994*	*416*
Az 1526–1539 évi 160 hó és 1541–1546 évi 60 hó együttes összege	149175	125447	23728
együttes évi átlaga	*8136*	*6897*	*1294*

Ez az ezüstmennyiség csak az 1526. április 22.–1539. szeptember 8., illetőleg az 1541. április 16.–1546. április 16. időszak sommás összegében és éves átlagában volt meghatározható, miután az össztermék mennyisége (2. rovat) is csak e két elszámolási időszak[37] sommás eredményében ismeretes.

A 2. rovat mennyiségi adatai azonosak a *B–1.* alatti kimutatás megfelelő évkörének az 5 rovatbeli tételeivel; mindkettő egyazon forrásból van véve.[38]

A 3. rovatnál az 1526. május–1541. április időszak adatait Dernschwamnak, a Fuggerek faktorának a kamaragrófok ellennyugtázó könyvei alapján összeállított kimutatásából[39] vettem. Dernschwam megjegyzi, hogy a vállalat könyvei szerint a beszolgáltatott ezüst mennyisége ezeket az adatokat több száz, vagy akár 1000 márkával is meghaladja. Az eltérés magyarázata, hogy Dobrawiczky alkamaragróf többször is egyes darabokat kölcsönvéve, ezeket utóbb anélkül fizette meg, hogy azokat az ellennyugtázó könyvekbe bevezette volna. Hasonló módon adott el másoknak is a Fuggerek beszolgáltatta ezüstből.[40]

Kimutatásom, a *B–1.* alattitól eltérően az 1526–1546 évekre szorítkozik, amikor az 1526. április 15-i és 1541. február 18-i bérletszerződések[41] a vállalat korábbi mentességét az ezüst kényszerbeváltása alól már erősen korlátozták. Az 1495–1525 évek itt már csak azért is mellőzhetők voltak, mivel ezeknek az éveknek az ezüsttermékével a vállalat igazából szabadon rendelkezett. Vagy áruba bocsátotta, vagy pedig, a Thurzók ekkor a kamara bérlői is lévén, a körmöcbányai pénzverőben a maga számlájára pénzzé is veretheti.

Fentebb már utaltam rá, hogy a két imént említett bérleti szerződésnek az ezüst beváltását szabályozó kikötéseit 1526-ról 1541-re megszigorították.[42] Célszerűnek láttam ezért, hogy az 1526–1539 és az 1541–1546 időszak évi átlagait külön-külön is meghatározzam. Az utóbbi évkör ezüstbeszolgáltatásának 37050 márkányi sommás adatát *Pölnitz*től vettem át.[43] *Pölnitz*nek vannak egyébként még egyes esztendőkre is számszerű, a besztercebányai bányamester tollából származó adatai. Ezek szerint a vállalat 1541-ben 8043 m, 1542-ben 8643 m, 1543-ban 7917 m ezüstöt termelt volna. Itt csak a legutolsó adat feltűnő, mert ha ez helyes, akkor a vállalat beszolgáltatása 1543-ban (9783 m) erősen meghaladta ez évi ezüsthozamát.[44]

Szembetűnő azonban, hogy az 1541–1546 években a beváltás alól mentesült ezüst mennyisége 416 márkányi évi átlagával messze alatta maradt annak a 800 márkának, amit a Fuggerek az 1541. február 18-i bérletszerződés értelmében évente szabad kézből értékesíthettek volna. Nem éltek a Fuggerek e lehetőséggel? Avagy csak lecsapódása nincs

[37] Vö. fentebb a 341–342. l.

[38] Vö. uo.

[39] F. A. 2, 3, 6., fol. 61: r-78 : r:

[40] A kamaragrófi számadások Dernschwamétól eltérő adatai: 1532: 3234 m; 1533: 2823 m; 1534: 1831 m; 1535: 3111 m; 1536: 3427 m.

[41] Ld. fentebb a 7. és 8. jegyz.

[42] Vö. fentebb 326–327. l.

[43] Vö. fentebb 342. l. – A kamaragrófi számadások az 1541. IV. 16.–1546. IV. 15. időszak beszolgáltatott ezüstjét csak 34965 m-val számolják el (1541. IV. 16.–XII. 31.: 4969 m; 1542: 7911 m; 1543: 9783 m; 1544: 6422 m; 1545: 5034 m; 1546. I. l.–IV. 15.: 846 m).

[44] *Pölnitz*, Ant. Fugger 2/II, 661–662. l., 4. jegyz.

a *Pölnitz* idézte forrásokban? Egyelőre nyílt kérdés marad számomra. Feltéve, hogy a Fuggerek a 800 márkányi évi kontingenst nem hagyták kihasználatlanul, kimutatásom 416 márkányi átlagát további 384 m-val 800 m-ra kellene kiegészíteni.

C

Kimutatás

a körmöcbányai kamara körzetének az egész ezüsttermeléséről a kamarán beváltott és a beváltás alól mentesült ezüst évi átlagai tükrében az 1526–1549 évek ismert termelési adatai alapján (A megadott súlyok magyar márkában és 15 latos finomezüstre vonatkoztatva értendők

A kamarán az 1528/II–1548/I időszakban beváltott ezüst évi átlaga	A Fugger-vállalat beváltástól mentesült ezüstje az 1526–1539 évek 160 és az 1541–1546 évek 60 hónapjának évi átlagában	A körmöcbányai kamarai körzet egész ezüsttermésének (beváltott és mentesült mennyiség együtt) az évi átlaga
1	2	3
22126	1294 (ha pedig az 1541–46 évek be nem váltott ezüstjét évi 800 m-val vennők számba, akkor a következő átlagokat kapnók a 2. és 3. rovatban:)	23420
	1680	23806

Tájékoztató a C. jelzésü kimutatáshoz.

A kimutatásban megadott évi átlagok közül az 1. rovatbeli kiszámítása az *A.* jelzésű kimutatás 2. rovatában található, a 2. rovatbelié viszont a *B–2.* jelzésű kimutatás 4. rovatában; a 3. rovatbeli az 1. és a 2. rovat átlagainak az összege.

A 2. és a 3. rovat átlagainak a második változatáról az 1680, illetőleg 23806 márkáról a *B–2.* jelzésű kimutatáshoz fűzött tájékoztatóban szóltam részletesebben.[45]

*

Számításaim végső eredménye a 16. század második negyedére 23420, maximálisan 23806 m-t ad évi termékátlagul. Ez a szám illuzórikussá teszi *Soetbeer* becsléseit, aki az 1521–1544 évkörben egész Magyarország ezüsttermelését, Erdéllyel együtt, 7270 m-ra teszi.[46] Nem igazolják viszont eredményeim *John U. Nef*-nek az elképzelését sem, aki konkrét mennyiségi adatok nélkül, inkább csak a külföldi tőke, elsősorban a Fuggerek nagymérvű érdekeltsége alapján rangsorolja Magyarország ezüsttermelését. Véleménye

[45] Ld. fentebb a 342 és 344–345. l.

[46] *Soetbeer:* Edelmetallproduktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber–Petermanns Geographische Mitteilungen No. 57. Bd. XIII. 1879. 27,30. l.

szerint ez a 16. század első két évtizedében több tízezer márkára rúghatott, sőt megkockáztatja azt a feltevést is, hogy Besztercebánya egymagában a 40 000 márkát is elérhette.[47] A számszerű adatok ennél alacsonyabb szintet mutatnak. S ezt nemcsak a 16. századnak a második negyedében, amelyről forrásaim közvetlenül vallanak, hanem az előző negyedszáz évben is.

A Thurzó–Fugger-féle vállalat ezüsttermelése az 1495–1525 években átlagosan évi 11136 márkára rúgott.[48] A Besztercebányán kívüli körzetekből erről az időszakról számszerű adatok a termelés alakulásáról nem ismeretesek. Nincs azonban semmi okom rá, hogy azt magasabbnak vegyem az 1528–1549 évek átlagánál, amely 22126 1/2 márka volt.[49] Levonom ebből a Fuggerek által a besztercebányai vállalatból az 1526–1546 évkör 239 1/2 hónapja alatt beszolgáltatott ezüstnek (136240 márkának)[50] az évi átlagát, 6826 m-t, a kamarához tartozó többi bányakörzetre eső termékhányad évi átlagául 15300 m-t kapok. Ezzel számítva a termelés alakulását az 1495–1525 években is az átlagosan (15300 m + 11136 m Besztercebányáról) évi *26436 m-val* rögzíthető.

Több tízezer márka ez is, de csak kétharmada annak a 40 000 márkának, amire *Nef* Besztercebánya évi termelését egymagában szerette volna becsülni.

Az évi 40 000–50 000 márkával legfeljebb ha az ország egész ezüsttermése mérhető, Erdélyt is beleszámítva, és ez is csak a Mohácsot közvetlenül megelőző évtizedekben. A felsőmagyarországi bányavárosok ezüstje ekkor már aligha haladta meg az évi 1800–2000 márkát.[51] Nagybánya a cementező műnek az 1481–1482 évek huszonöt folytatólagos munkahetéről fennmaradt naplói szerint e félév alatt 6159 3/4 márka ezüstöt termelt,[52] ami egy évre (51 munkahétre) átszámítva 12566 márkának felel meg. Az erdélyi kamarából nincs adatom. Ezüstje azonban nem igen haladhatta meg Nagybánya ezüsttermelésének a felerészét.

A négy körzet így együttesen országos hozamul *46–47 000* márkát adna. 1526 után azonban mind Nagybányán, mind Erdélyben a termelés jelentékeny visszaesésével kell számolni.[53]

[47] *Nef:* Silver Production, in Central Europe, 1450–1618 – Journal of political economy, XIX, 1941, no. 4. 578, 584. l.

[48] Ld. a *B–1.* jelzésű kimutatás (339. l.) összegezését.

[49] Ld. az *A.* jelzésű kimutatás (328. l.) 2. rovatát.

[50] Ld. a *B–2.* jelzésű kimutatás (343. l.) 3. rovatát.

[51] Dernschwam János a Fuggerek faktora 1528-ban beutazta e bányavárosokat. Közülük a legszámottevőbb Szomolnok ezüsttermelését évi 800 márkával adja meg. Rudabánya termelése az évente felhasznált ólommennyiség (400 mázsa) alapján ugyanennyivel számítható. Dernschwam beszámolóját közli: *Vlachovič, 34,* 280–282. l.

[52] *Paulinyi, 2,* 97–136 (Források, 2. sz.). – Adatom a „separatio" jelzetű napló 3. és 4. rovatainak az együttes összege.

[53] Vö. id.h. 68–71. l.

Hanák Péter:

SZAKMAI KRITIKA ÉS ÉRTÉKREND A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

A tudományos munka, bármennyire egyéni is a kutatás, a felismerés, az alkotás egyes műveleteiben, a valóságfeltárás és a megismerés egész folyamatában mégis *kollektív* jellegű, társadalmi kooperáció eredménye. Társadalmi elvárások ösztönzik a témaválasztást, közösségi értékrend befolyásolja a kutatói magatartást, szűkebb szakmai vagy szélesebb társadalmi vélemények módosítják, csiszolják, korrigálják az eredményeket. Különösen így van ez manapság, amikor itthon és külföldön egyre inkább intézményesen szervezett műhelyekben folyik a kutatás, olyan alkotó műhelyekben, amelyekben a szakmai kollektíva szemlélete, értékrendje, módszerei alapvetően meghatározzák, a részeredmények vitái folyamatosan formálják, korrigálják a végeredményt.

Az alkotó műhelyek a szakmai kritika elsődleges és elsőrendű fórumai, ellenőrző-bíráló funkciójuk ma már az alkotó tevékenység szerves részévé vált. A műhelyek belső dialógusai és vitái azonban nem helyettesíthetik és nem pótolhatják a nyilvános, nyomtatott, szakszerű bírálatot. Sőt, minél inkább specializálódnak, elkülönülnek a műhelyek, az alkotó csoportok, annál nagyobb szükség van a nyilvános vitára, a szakfolyóiratokban és a sajtóban egyebütt megjelenő kritikára. Csupán olvasói tapasztalataim impresszionista képe alapján is az a vélemény alakult ki bennem, hogy a tudományos intézmények és eredményeik imponáló fejlődésével nem áll arányban a szakmai kritika elmélyülése. Igaz, a szakkritika sohasem volt erős oldala történetírásunknak. Méltatni vagy elhallgatni történészeink jobban tudtak, mint szakszerűen és elvszerűen bírálni, amennyiben műbírálaton az új értékeket és eredményeket is felmutató, a hibákat, a megalapozatlan nézeteket is feltáró, sokoldalú elemzést értjük. Az volt a benyomásom, hogy a bíráló készség, a szakszerűség és az elvszerűség az elmúlt néhány évtized alatt nem sokat – látványosan bizonyára nem – fejlődött. E feltételezés ellenőrzése végett végignéztem fő szakmai folyóirataink néhány évfolyamát. „Felmérésem" a *Századok* 5 évfolyamára, a *Párttörténeti Közlemények*, az *Agrártörténeti Szemle*, a *Hadtörténelmi Közlemények* 2–2 évfolyamára, a *Történelmi Szemle* szakkritikai összegezéseire, vitabeszámolóira, a *Világtörténet* áttekintő referenciáira szorítkozott. Le kellett mondanom a színvonalas fővárosi és vidéki népszerűsítő és irodalmi folyóiratok kritikai anyagának, a disszertációs viták opponensi véleményeinek áttekintéséről, amit csak formálisan lehet mai témánk kifejezetten szakkritikai körülhatárolásával indokolni. A felmérés így a szakfolyóiratok 482 recenziójára, beszámolójára terjed ki.

Ez a minta nem elég széles, és nem elég reprezentatív ahhoz, hogy a belőle levont következtetéseket szakkritikánk egészére érvényesnek és bizonyítottnak tekinthessük, de elégséges alapul szolgál bizonyos megoszlási, műfaji, tartalmi és értékpreferenciális

tendenciák jelzésére, mindenképpen elég annak megállapítására, hogy szakkritikánk az elmúlt tíz évben sokat fejlődött. Számszerűen is nőtt az információgazdagsága, szélesedett a látóköre. A Századok recenzióinak egyharmada, a HK fele, az AtSz nagyobb része ismertet külföldi szakirodalmat, éspedig többségben szovjet és más szocialista országokét, de növekvő figyelemmel a német és az angol nyelvterület könyvanyagát is. (Kívánatos lenne, hogy a PtK egyébként jól szerkesztett recenzió rovata is nagyobb kitekintést nyújtson a munkásmozgalom- és párttörténet nemzetközi szakirodalmára.) Elismeréssel említhetem a történetírásunk újabb fejlődésirányait jól követő-támogató tematikai bővülést, a gazdaság- és társadalomtörténeti, a művelődéstörténeti és a módszertani szakirodalom növekvő mértékű regisztrálását. Eredménynek tekinthetjük az annotációszerű tájékoztatást, a referenciaszolgálat fejlődését, amiben a PtK és a HK jár az élen.

Szakfolyóirataink szemléi nagy többségükben informatív jellegű, tartalomismertető recenziók, rendszerint számot adnak a felhasznált forrásanyagról és a főbb eredményekről. Kifogás, kritika, ellenvélemény aránytalanul kevés, az is jobbadán a forrásokra, egyes adatokra, részletekre vonatkozik. Elmélyült, távlatos kritika, amely az új összefüggések, új gondolatok méltánylását is, a tévedések, vitatható tételek bírálatát is szakszerű és elvi elemzéssel fejti ki, meglehetősen ritka. A Századok 386 átnézett recenziójából mindössze 80 tartalmazott figyelmes olvasással észrevehető kritikai szempontokat, de közülük is csupán 28-at sorolnék jó lélekkel az elmélyült kritikai elemzések közé, a szó eredeti értelmében vett szemle, bírálat műfajába. Lehet, hogy az én kritikai mércém magasabb volt, mint a recenzens kritikusoké, vagy talán nem akadt több elemzésre méltó szakmunka. Ez szubjektív megítélés dolga. Két egzakt tényre azonban érdemes felfigyelni: az elemző kritikák aránya az 1960-as évek eleje óta nem emelkedett, pedig – bizonyításra sem szorul – azóta tucatnyi magas színvonalú, alapozó munka érett be. És ami nem kevésbé jellemző: az alapos szakkritikák zöme nem ezekkel a kiemelkedő monográfiákkal foglalkozik, a megbírált munkák mélysége többnyire nincs korrelációban a kritikai elmélyüléssel. Nem változtat a képen, ha ideszámítjuk a számban-tűzben hamvadó szakmai vitákat is. Ezek egy része nagyranövelt recenzió, álvita, másik része nem érdektelen, de korlátolt érdekességű részkérdések körül forog, és minél lokalizáltabb, annál szakszerűbb. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a viták érdekességének, érvényességi körének bővülésével, általánosítható elvi szintre emelkedésével arányosan csökken az érvényességük, általánosíthatóságuk, elvszerűségük, s amilyen mértékben a vita élesedik, úgy csökken a szakszerű érvanyag, és nő az ideologisztikus nukleáris töltet.

Természetesen nem gondolom, hogy a fenti megállapítások merőben újszerűek volnának szakmai kritikánk helyzetfelméréseinek sorában. Szerzők, szerkesztők, szakmabeliek régtől ismerik, úgy tűnik, olykor már bele is törődtek a kritikai elemzés és a vitaszellem gyengeségébe; – mintha ezt sejtetné a vita-rovat lassú kihalása a *Századok* utolsó három évfolyamában. Alkalmasint ez a jelenség késztethette az MTA II. Osztályát, hogy ezt a témát tűzze az 1977. évi közgyűlés osztályvitájának napirendjére, és a szakmai kritika nem pusztán informatív, hanem elemző kritikáját kérje.

*

Kérdés, hogy a fejlődést jelző adatok, a szakfolyóiratokban megjelenő évi 150–200 recenzióban felhalmozott információgazdagság eléggé hatékonyan, a valós értékekre orientálva tájékoztatja-e a kutatót. Az empiria szintjén maradva is könnyen belátható,

hogy technikai, műfaji és tartalmi okok pazarolják az információgazdagságot, csökkentik a hatékonyságot, zavarják az értékorientálást.

A *Századok* utolsó évfolyamaiban egy-egy recenzió átlagosan 2,5, a *PtK*-ben 1,8, az *AtSz*-ben 2,4, a *HK*-ben 2, a *TSz*-ben és a *Világtörténetben* esetlegesen, olykor 3–4 évvel a mű megjelenése után kerül közlésre. Minthogy azonban folyóirataink keltezése többnyire antedatált, a valóságban az egyes számok féléves, éves késéssel jelennek meg, a recenzió a mű kiadása után jó három évvel kerül az olvasó kezébe. S minthogy mai viszonyaink között a kiadás is többnyire 1,5–2 évre elnyúló processzus, egy átlagos – se nem szenzációs, sem botrányos – munka születésétől a bérmálásáig legalább öt, ha nem hat év telik el. Ilyen fáziseltolódás következtében a könyvről szóló tájékoztatás hatékonysága meggyengül. A kutatók zöme, mire a recenzió megjelenik, már jól ismeri, széljegyzetelte, átvette, bírálta a szakterületébe vágó munkát. Ilyen kései megjelenés esetén a recenzió fő funkciója már nem az informálás és orientálás, hanem a rangadás, a protokolláris helyosztás: kiről ki ír, hány oldalon, mennyi és milyen jelzőkkel. S a szerző számára, aki 4–6 év múltán többnyire más témán dolgozik, a kései kritika már nem az újragondolás ösztönzője, hanem meteorológiai jelzés, vagy merő hiúsági kérdés lesz.

A fáziseltolódásnak azonban nemcsak hatékonyságcsökkentő, hanem műfajtorzító következményei is lehetnek. A néhány év múltán ugyanis az annotációszerű híradás időszerűtlenné, afunkcionálissá válik, át kellene adnia a helyét az értékorientáló kritikának. E nehéz műfaj megkövetelte műgond és felelősség miatt azonban szerzők és szerkesztők valaminő iratlan konszenzussal egy közbülső változatot alakítottak ki: a megbővített annotáció és a pszeudo-kritika kombinációját. Ezek között is akadnak élvezetes, a fáziseltolódás ellenére is sok részletben informatív írások, a többség azonban színtelen, sablonos, olykor fárasztóan protokolláris. S minthogy az eleven műfajok megmerevedése, kanonizálása többnyire manierizmushoz vezet, nem érdektelen a műfaj kritikai funkciójától elágazó változatokat kissé kritikusan tipizálni.

A méltatás. Nem vitatom, vannak nagyon jelentős művek, amelyek magas fokú, de azért nem kritikátlan, hanem az újszerűt és értéket tudománytörténeti szinten elemző méltatást igényelnek. A méltató recenziók többsége azonban himnikus, reflexiómentes feldicsérés, a jubileológia megemlékezéseivel rokon. Igy aztán, a szerző eleven buzgalma ellenére, a méltatás őszies temetőszagot áraszt.

A recenzió klasszicista válfaja a szonátaformához hasonlít. Rendszerint a szerzőt és a témát bemutató rövid *allegro* tétellel kezdődik, amely lehet *moderato,* jeles szerző esetében pedig *con fuoco.* Ezt követi a tartalmat kivonatoló, itt-ott kommentáló *andante* tétel. A zárótétel többnyire rövid, inkább *kódának* nevezném, ellenpontozott, két „mindazonáltallal". Az első mentegetőző-sajnálkozó. „Mindazonáltal szóvá kell tennünk . . ." „Nem hallgathatjuk el azt a kifogásunkat" . . . következik egy egész vagy félbekezdésnyi kritika. Több lábjegyzet pontatlan, néhány forrást nem használt a szerző. Száraz, túl tömör a stílusa. Nem minden tételt kommentált, a következtetést az olvasóra bízta. Vagy ilyesfajta, mesteri fordulat: a kötet számos olyan megoldást alkalmaz, amelyek vitathatók, s több olyan kérdésre nem tér ki, amelyeknek elhagyása ugyancsak vitatható. Mégsem ezeket a problémákat akarjuk itt kiemelni. S ezután jön a másik mindazonáltal: mindez semmit sem von le a mű értékéből, amelynek jelentősége, súlya, hordereje . . . Finále, harmónikus záróakkord.

Kialakult egy ritka, érdekes válfaj: a *variáció* egy témára. Szerzője röviden ismerteti a munka témáját, aztán néhány oldalon kifejti saját álláspontját, nézeteit, témavariációit. Ezek sok esetben érdekesek, tanulságosak. Kérdés: miért nem vitacikk, vagy önálló tanulmány formájában adta közre őket?

A műfaji elszíntelenedés és az elterjedt modorosság mögött mindenképpen a műbírálat formálissá válása, vagyis a szakmai közösség tevékeny, kritikus együttműködésének gyengesége húzódik meg. Hogy e mögött, vagyis a motiváció mélyebb rétegeiben mi rejlik, vajon kényelmesség, húzódozás az eszmei küzdelem, a nyílt színvallás elől, a tekintélytisztelet vagy a csoportérdek, azt más összefüggésben, tudományos közéletünk demokratizmusának felmérése kapcsán érdemes lenne egyszer megnézni. Annyi bizonyos, hogy a szakkritika formalizmusa a tudományos fejlődés egyik lényeges alkotóelemét, a közösségi önkorrekciót erőtleníti, és egyúttal *kettős értékrend* kialakulásához vezet: a szakkritika által is alátámasztott formális, és a közvéleményben kialakuló, informális értékrendhez. Mindenképpen figyelemre és elgondolkozásra méltó jelenség, hogy a szemléletünket és módszereinket erősen formáló munkák soráról nem jelent meg érdemleges bírálat, kisebb fajsúlyú, múlékonynak bizonyult könyveknek viszont túlságosan gyakran is kijutott az „úttörő", a „megalapozó", a „maradandó" díszítő jelző.

A szakkritika formalizmusa és az informális közösségi értékrendtől való eltávolodása joggal veti fel a kérdést, mennyire értékorientáló szakfolyóirataink kritikai szemléje. Még olyan kétségek is támadhatnak, hogy vajon vannak-e határozott értékkategóriái. Úgy véljük, a szakma természete és a szemléleti alapok közössége tudatosan is definiált és – mint minden közvéleményszerű jelenség esetében – spontánul is kialakított konszenzusként érvényesülő értékkategóriákat. Ezeket módszertani tanulmányok, összegező áttekintések, többek között a TSz 1969. évi ankétjának hozzászólásai értékpreferenciálisan is megfogalmazták. Első értékkategóriának a témaválasztást, másodiknak a tényfeltárást, aztán a feldolgozás színvonalát, majd a marxista eszmeiséget és módszert jelölték meg. Egyik kitűnő ismertetés szerzője *expressis* felsorolja, hogy az ismertetett munkákat a felhasznált források, a tartalomhoz választott műfaj, a nemzetközi és a hazai történelembe való beágyazás és a történelemszemlélet értékkategóriáihoz mérve elemzi.

Ahhoz, hogy szakkritikánk értékorientáló szerepét felmérhessük, előbb a recenziókból ki kell szűrnünk a tudatosan vagy spontánul alkalmazott értékkategóriákat. Az átnézett recenziók nagy része méltatja a témaválasztást, csaknem kivétel nélkül valamennyi említendő, méltánylandó értéknek tartja a felhasznált források mennyiségét, minőségét, megszűrését, a forráskritikát, illetve kifogásolandó hiánynak a szűk, egyenetlen, pontatlan forrásanyagot és kezelését. Elismeri az eredményeket, ismereteink gyarapítását, a múltba zárt valóság kisebb-nagyobb darabkáinak feltérképezését, meghódítását. Azt, hogy ez a hódítás csupán extenzív-e, pusztán ismeretgyarapító, vagy új minőséget tár-e fel, formálja-e a történeti tudatot, vagy éppen az összefüggések új, mélyebb rendjét megragadva, magasabb szintű általánosításhoz, szabályszerűségek, rejtett tendenciák felismeréséhez vezet-e el, ezt a recenziók nagy többsége nem különbözteti meg, vagyis az új minőséget – erre már itt felhívnám a figyelmet – nem tartja kiemelendő értéknek. Ilyen értelemben az újító-teremtő gondolat, az általánosítás, a teória nem minősül különleges értéknek. Sok esetben a „tudományos szemlélet", a „marxista eszmeiség" formális kritériuma a hiányzó értékorientáció pótlására szolgál. Igaz, ebben az értékkategóriában az elemzés többnyire néhány jelzője, tömör megállapításra korlátozó-

dik. Az értékelési sorrend valahogy úgy alakul, hogy a csúcson áll a marxista megalapozás, alatta egyszerűen: a marxista, ez alatt áll a marxista igényű, ami a nem teljesen, nem kifogástalanul marxista minősítés eufemisztikus formája, ezt követi a haladó, haladószellemű. Az ennél alacsonyabb minősítés már vitát követel, ilyenre azonban az átnézett recenziók között csak néhány nyugati munka esetében bukkantam.

Ha ezeket az értékkategóriákat és ítéleteket ezen a ponton nem akarjuk egy axiomatikusan tételezett értékhierarchiához hozzámérni, akkor a történész munka – bármilyen tudományos munka – sajátos építkezési rendjéből, értékfeltáró és értékalkotó tevékenységnek részműveleteiből kell kiindulnunk. Minden tudományos munka a *témaválasztással* kezdődik, ami mindenütt, minden szakmában tudatos értékválasztás. Ezt követi a historikusoknál a forrásfeltárás, az adatgyűjtés, ezt a forráskritika, az adat hitelességének tisztázása: a *verifikáció.* A következő fokozat a megszűrt, hiteles adatok csoportosítása egymáshozrendeltségük, vagyis megtörténésük valóságos összefüggéseinek rendjében. A valóságfeltárás, a *rekonstrukció* minden tematikus kutatásnál az egyedit, a konkrétot, a valóság egy részletét tárja fel. A történész alkotómunka végső fázisa a rekonstruált valóságelemek közötti összefüggések és szabályszerűségek kimutatása: az *általánosítás.* Ezt a fázist sokan nem tartják a kutatás betetőzésének, mégcsak a tudományosság integráns elemének sem. Nem kívánnak túllépni az oknyomozó pragmatizmus határain, úgy vélve, hogy a történész tudományos kompetenciája nem terjedhet túl a „mi történt" és a „miért történt" tisztázásán. Ezzel az éreveléssel – és magatartással – szemben, az ismétlés banalitását is vállalva, rá kell mutatnunk arra, hogy a történettudomány és a többi társadalomtudomány feladata nem pusztán egyes tények és a köztük levő összefüggések kimutatása, hanem a történeti-társadalmi fejlődés teljességének a feltárása. Az egyes tények és a részleges összefüggések valójában a történeti-társadalmi totalitáson belül értelmezhetők. A történészek egy része éppen ezért hárítja el az általánosítást: a társadalom mozgásának totális szemlélete, a nagy tendenciák és törvényszerűségek feltárása szükségképpen értékmozzanatot tartalmaz, a törvényszerűhöz rendelt érték, vagy értékeszmény pedig elkerülhetetlenné teszi az értékelést, a minősítést. Tekintsünk itt el a jó–rossz, haladó–reakciós minősítésétől, ami valóban gyakran elméletileg megalapozatlan, a mindennapi tudatban *a priori* adott értékpreferenciáktól befolyásolt kategorizálás. Maradjunk egyelőre annyiban – későbbre halasztva a bizonyítást –, hogy az egyedit az általánossal, a részlegest a totálissal összekötő kapcsolatok felfedése, az általánosítás, a történész alkotó munka integráns része, végső fázisa.

Témaválasztás, adatgyűjtés, verifikálás, rekonstrukció, általánosítás: ezek volnának a történész kutató és alkotó munka egymásra épülő, egymást átható műveletei. Ezek – beleértve a gyűjtést és a verifikálást is – *értékorientáltak.* Nem olyan értelemben, hogy valamennyien az utolsó fázis, a teoretikus általánosítás prekoncepciójának volnának alárendelve, hanem azért, mert a témaválasztástól kezdve mindegyikben valamilyen szelektáló rendező elv működik: a részműveletek egyúttal értékkategóriákhoz kapcsolódnak. A témaválasztás értékkifejezője a *jelentőség,* az adatgyűjtésé a *reprezentatív teljesség,* a verifikációé a *hitelesség,* a rekonstrukcióé a *valósághűség,* az általánosításé pedig a társadalmi gyakorlattal is igazolható *érvényesség* – (a filozófiai értelemben használt *igazság*).

Mennyiben fejezik ki a történész alkotó munka immanens értékkategóriáit a szakkritikánkban található értékítéletek? A témaválasztást, mint mondtam, általában

értéknek fogadják el, de olyan súlyozatlanul, parttalanul, bármelyik témát egyformán jelentősnek, időszerűnek, hézagpótlónak minősítve, hogy az már a témaválasztás értékminőségét semmisíti meg. Az 1945 óta (1973-ig) megjelent 9900 történeti munka témaválasztása mind ilyen megasfokúan értékhordozó volt volna?

A források mennyisége és minősége, megszűrése és hitelessége valamennyi kritikai írásban, vitában, opponensi véleményben elsőrendű értéknek számít, – és ez nagy pozitívum, tudományágunk fejlődésének egyik szolid alapja. Itt csupán egyetlen kérdőjel írható fel. Nem uralkodott-e el a forrásgyűjtésben, a bizonyításban a puszta mennyiségi szemlélet? Vajon lehetséges-e a levéltári fondok folyóméterein, a sajtóanyag kilóiban mérni az adatbázis reprezentatív teljességét? A megszűretlenül, értékmentesen halmozott adatok elburjánzása, úgy vélem, a szakszerűségnek mint alapvető értékkövetelménynek ellenértékorientált értelmezéséből következik. Tegyük fel magunknak a kérdést: vajon szakkritikánk – nemcsak az írásos, de a véleményekben és döntésekben megfogalmazott is – nem hibás-e benne, hogy többezer oldalas monográfiák születnek részkérdésekről, hatalmasra duzzasztott, de tudományosan fel nem dolgozott forrásanyaggal? Vajon nem él-e szakkritikánk a mennyiségi szemlélet bűvöletében, és megillető helyére állította-e a minőségi értékorientációt?

Szakkritikánk elsőrendű pozitívumaként könyvelhetjük el a rekonstrukció eredményességének feltétlen méltánylását. Ezt az erényt, kiváltképp ha jobban szelektálna faktológiai és érdemi eredmény között, ösztönzésre, csiszolásra érdemesnek tartom, és még azt is bocsánatosnak, ha a szerző műve előszavában maga tájékoztatja olvasóját kutatásai áttörő jelentőségéről, elvégre ezt Liviustól sem vesszük rossznéven. Nagyonis helyénvaló – ha nem is a saját előszóban –, hanem a kritikában az alapvető marxi értékkategóriát, a *gazdagodást* alkalmazni: amennyiben a munka valóban gazdagította, gyarapította történettudományunkat.

Ezt a jóirányú értékorientációt azonban érdemes, sőt szükséges volna igényesebbé, elvileg megalapozottabbá tenni. A történeti rekonstrukció nembeli értékkategóriája ugyanis a valósághűség, ezt kell a kritikának az újszerűséggel szembesítenie. Tudatában kell lennie annak, hogy az ismeretbővítés nem önmagában való érték, hanem csak a valóságról szerzett ismeretek koherens rendszerében válik azzá. A valósághűség mint értékkategória – beleértve a lényeges összefüggések és a totalitásfokozatok kiemelését – ritka esetben válik a szakkritika mércéjévé. (Példák nagyszámban találhatók a balatonfelvidéki présházaktól, a délbudai fogyasztási és értékesítési szövetkezet történetéig.)

Ez a kérdés logikusan átvezet az általánosítás értékkategóriájához. Nem szorul hosszas bizonyításra: nemcsak történetírásunknak, szakkritikánknak is ez a leggyengébb oldala. Lehet, nem bővelkedünk alapvető, teoretikus érvényű művekben. De az a kevés, az a növekvő számú kevés, ami van, ha egyáltalán elismerik és még recenzeálják is, nem kerül tudománytörténeti helyére. Említhetném a nyugati és a keleti feudalizmus tipológiáját, a kelet-közép-európai iparosodásról, az itteni fasizmusokról alkotott új, általánosító tételeket, és másokat. Ezeket a szakkritika vagy első látásra elutasította vagy a példás, tiszteletreméltó aprószentek közé sorolva lefokozta. Tapasztalat és tájékozódás megerősített abban, hogy kritikánknak, bárminő legyen is megjelenési formája, tartalmilag leggyengébb oldala a minőségi értékorientálás. Ez a legszorosabban összefügg az elméleti színvonal, vagy mondjuk: az elméleti fogékonyság gyengeségével (és itt az „elméletit" nemcsak a „teoretikus", hanem az „intellektuális" értelemben is használom).

A szakmai kritika és az értékrend viszonyának zavaraira hadd említsek három példát.

1. Ha nem is általános, de nem is kivételes *Szücs Jenő: A nemzet historikuma* könyvének fátuma. A könyv ma már elismert, szemléleti fordulatot hozó és jelző érték. 1969-ben a kiadó, a korábban kötött szerződést „alapos mérlegelések" után felbontotta. A könyv egy év múlva az *Értekezések* sorozatában jelent meg. A szakmai kritika – egyetlen ismertetésen, a *Történelmi Szemle* szép, kulturált, a könyv érdemének megfelelő elemző recenzióján kívül – hallgatott. Hallgatott akkor is, amikor az irodalmi folyóiratokban, a sajtóban heves viták dúltak körülötte, amikor opponensei félremagyarázták, és még méltánylói sem mutatták ki azt a szemléleti fordulatot, amely a saját közösséget a megfigyelés alanyából a megfigyelés tárgyává változtatta, anélkül hogy akár a közösséggel való azonosulásról, akár a tudatos értékorientációról lemondott volna.

2. Elvi szempontból – legalábbis eddig – nagyon hasonló *Lackó Miklós: Válságok – választások* könyvének fogadtatása. A sajtó azon melegében, – többségében pozitívan –, az intellektuális bátorságot és az újszerűséget megillető elismeréssel üdvözölte. A szakfolyóiratok többsége hallgat. Ami megjelent, nem fukarkodik az elismerő mondatokkal, de a lényeges újítást: a baloldali szellemi áramlatok tudományos vizsgálatát, a beidegzettségek formálta hagyományos kép védelmében bírálja. Éppen azt nem akarja felfogni, hogy lehet a saját közösség múltját is tárgyilagosan, a tudományos értékalkotás tárgyaként kezelni.

3. *Berend Iván–Ránki György* összefoglaló munkája, amely a nemzetközi irodalomban is először dolgozta fel összehasonlító módszerrel, szintetizáló módon Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődését a 19–20. században, már több idegen nyelven megjelent, róla pedig vagy félszáz külföldi recenzió. Hazai szakfolyóiratban egy sem. A szakkritika nem lát benne elemzésre érdemes értéket. A szerzőpár hasonló jellegű magyar gazdaságtörténeti összefoglalásáról több kritika is jelent meg, közülük egyik-másik a *„méltatás"* műfajába sorolható. Minden fejezetet külön-külön dicsérnek, csak a lényeget nem, Berend és Ránki koncepcionálisan új tipológiáját: a kelet-európai iparosodás nem a nyugati megkésett lenyomata, hanem más, külön fejlődési típus.

A szakmai kritikának és értékelésnek más formája – talán más műfaja – a retrospektív áttekintésekben, historiográfiai tanulmányokban, beszámolókban jelentkezik. Ezek történetírásunk egészének, vagy egyes ágainak fejlődéséről, eredményeiről és hiányosságairól készítenek mérleget egy-egy jubiláris alkalomra, a nemzetközi történész kongresszusok *Etudes Historiques* köteteibe, társulati közgyűlésekre, stb. E beszámolók úgyszintén a történész munka immanens értékkategóriáiban gondolkodnak, de az értékhierarchiájuk fordított. Első helyre a marxista eszmeiséget, a marxista történelemszemlélet alkalmazását, ennek tisztaságát állítják, illetve az eltéréseket, a tévedéseket, a deviáns jelenségeket, irányzatokat – leggyakrabban a nacionalista maradványokat, befolyásokat – bírálják. Ezt követi a tudományág valóságfeltáró szerepének, a rekonstrukció eredményeinek értékelése, amit gyakran összekapcsolnak a tematikai gazdagodásnak, a tudatos értékválasztás fejlődésének felmutatásával. Végül, a beszámoló áttekintések is nagyra értékelik a szakszerűséget, a minél szélesebbkörű forráshasználatot, a forráskritikát és metodikát.

Az logikus, hogy ez az értéksorrend eltér a recenzióétól, hiszen az egy egyeditől, a szakmai alapműveletekből indul ki, a beszámoló pedig történettudományunk egy adott időpontban realizált „végeredményeiből", s az általános jelenségektől halad vissza a szakágakig, az egyedi jelenségekig. Az első probléma abból adódik, hogy a kétféle értékrend a verifikáció és a szakszerűség kategóriáin túlmenően alig érintkezik egymással. A konkrét recenzió nem tartalmazza, vagy csak elvétve, mellette elsuhanva az általánosításnak, az érvényességnek, az eszmeiségnek azokat a kritikai mozzanatait, amelyeket a beszámoló típusú kritikai értékelés tüzetesen szemügyre vesz. Ebből kettős törésű ferde látszat keletkezik. Először az, hogy a konkrét műre, amelynek megnevezett szerzője van, redukált értékkategóriák alkalmazhatók, kisebb igényűek és tapintatosabbak, mint egész tudományágunk anonim irányzataira. Másrészről olyan optika keletkezhet, hogy az összefoglaló beszámolók ideologisztikus megállapításaik anyagát nem az egyedi munkák konkrét kritikai anyagából merítik, hanem abból a filozófiai többletből, amennyivel az egész több, mint a részek matematikai összege. Ezt a látszatot erősítheti az a módszer, ahogyan egyik-másik beszámoló az ideológiai tudatformáló funkció eredményeit és gyengeségeit elválasztja a valóságfeltáró, általánosító érvényesség értékkategóriájától.

A másik problémát a historiográfiai jellegű beszámolók, minőségi, értékorientáló szerepében látom. Ámbár ezt sem tartom eléggé megalapozottnak és kielégítőnek, nem kívánok egyenlőségjelet tenni az áttekintő referátumok és az egyedi recenziók közé, csupán szigorúbb mércét alkalmazni a mértékszabó, irányzelző, többnyire vezető történészek által írt munkákkal szemben. Nem mintha nem ismerném el, hogy axiómaként kezelt dogmák, nem-kognitív értékítéletek felülvizsgálását és a marxi haladásfogalom újragondolását éppen Molnár Erik egyik jubileumi beszámolója indította el; nem mintha nem értékelném nagyra, hogy a negyed százados fejlődésünket összegező historiográfiai áttekintés foglalt nagyonis ösztönzően állást a koncepcionális új eredmények, az alkotó továbbfejlesztés mellett. Csaknem tíz év múltán is jelentős tettnek tartom a *Történelmi Szemle* 1969. évi ankétjának egyértelmű kiállását az új módszerek, új minőségek, a dogmatikus apologetika leküzdése mellett, a kiállást olyan értékrend mellett, amely regisztrálja a bizonyított új eredményeket és honorálja a tényleges teljesítményt, s amelyben a *szakkritika* a biztosítéka annak, hogy a tudomány lényeges, valóságfeltáró eredményei el ne sikkadjanak. Mindezek elismerése ellenére, három kifogást emelnék a historiográfiai jellegű áttekintések ellen. 1. Nem eléggé differenciált skálán helyzik el az új eredményeket; akárcsak az egyedi recenziók, nem eléggé választják szét az ismeretbővítést az ismeretátalakítástól; a témaválasztást és a jelenségszintű rekonstrukciót önmagában való minőségi értéknek fogadják el. 2. A vitát kavaró újítást, a szemléletformáló általánosítást – bizonyára e műfaj rendeltetése okán is – jócskán megkésve, a harcok megharcolta után, hogy úgy mondjam: retrospektív tárlatvezetés módjára méltatják. 3. A minőségi értékorientáció elméletileg nem eléggé megalapozott, illetve az alapok időnként szükséges renoválása húzódik, akadozik.

Ha most az okok kutatása során eltekintünk, amitől a gyakorlatban nem lehet eltekinteni, a változó tudománypolitikai megfontolásoktól és a történész front egyensúlyának inkább nivelláló, mint értékdifferenciáló érdekeitől, akkor a minőségi értékorientáció és értéksösztönzés gyengeségének okát végső soron a marxista értékelmélet

kidolgozatlanságában, különösképpen történelmi értelmezésének elnagyoltságában, illetve a közvetlen gyakorlatból levezetett értékposztulátumokkal való *helyettesítésében* keresném.

*

Nem lenne nehéz most a további oknyomozást és útkeresést a marxi történetszemlélet alaptételeire való hivatkozással lezárni. Ha egyszer a történész alkotó munka részműveleteihez értékkategóriák rendelhetők, ha ezek mögött *értékrendszer*, emögött pedig *szemlélet* áll, akkor az értékrendszer objektivitása és érvényessége attól a szemlélettől függ, amelyben gyökerezik. A bizonyításnak ezt a könnyű, deduktív módját nem tartom kielégítőnek. Nemcsak azért, mert az effajta *quod erat demonstrandum* nem győzi meg azokat, akik e dedukció premisszáit nem fogadják el axiómaként, hanem azért sem, mert a magunk számára is időszerűnek tartom értékkategóriáink objektivitásának és érvényességének újraátgondolását. Nem vállalkozhatom persze filozófiai áttekintésre és megalapozásra. Ez meghaladná kompetenciámat, és bizonyos fokig el is térítene témánktól. Bennünket itt nem a filozófiai értelemben vett értékorientációs kategóriák – a jó – rossz, hasznos – káros, kellemes – kellemetlen „életértékek" –, és nem is ezeknek a „*legyen*" normatív etikai kategóriaként való megjelenése érdekel, hanem a történelemhez, mint az ember nembeli fejlődésének sajátos objektivációjához fűződő értékrendszer objektivitása. Nem kanyarodunk vissza sem a valóság szférájától elkülönített, magábanvaló érték kanti fogalmához, sem az abszolut szellem önkifejtő fejlődésfolyamatában értelmezett hegeli értékeszméhez. Csupán azokat a történetfilozófiai irányzatokat említjük, amelyek nagy hatást gyakoroltak koruk történetírására.

A *historizmus* a történeti fejlődés kontinuitásának és a haladás fogalmának elvetésével együtt az értékek egyetemes érvényességét és kontinuitását is tagadta. A historizmus történeti relativizmusának jellemzésére Ranke tömör aforizmáját szoktuk idézni: „Minden kor egyformán közel van Istenhez és egyformán távol van tőle." Ebben a felfogásban az értékek a térbeli és időbeli egyediséghez kötöttek, a korba zártak, és nem a tárggyal, hanem a megfigyelő szubjektummal és a szituációval adekvátak. Dilthey szerint a történészek ítéleteit „meghatározza individualitásuk, a nemzet, amelyhez tartoznak, a kor, amelyben élnek. Még ott is e látókörük határozza meg őket, ahol azt hiszik, hogy előfeltevésmentesen járnak el".[1] Mannheim felfogásában az értékek és értékítéletek ugyancsak „szitusz-adekvátak", vagyis egy adott kor, osztály, párt szituációját fejezik ki.[2] Az érték tehát nem elválasztható a konkrét helyzettől, mert egyedül abban konstituálódik.

Tagadhatatlan, hogy a historizmus értékrelativizmusának reális magja van: az érték bármilyen tökéletes logikai operációval sem választható el az értékelőtől, ő pedig csoportjához, osztályához, nemzetéhez kötött, egy közösségi szociokultúra értékpreferenciáin nevelődött, az értékítéletek tehát valóban relatívak. „A szitusz-adekvancia – írja Heller Ágnes – az értékracionális cselekvés kiküszöbölhetetlen tényezője."[3] Az is igaz, hogy nincsenek „örök" és „változatlan" értékek, hiszen ezek is a változó ember, a változó

[1] *Wilhelm Dilthey:* A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Bp. 1974. 521.
[2] *Karl Mannheim:* Ideology and Utopia. New York (1948). 69–70.
[3] *Ágnes Heller:* Bekenntnis zur Philosophie. Kézirat. 114.

társadalom termékei. Éppen itt rejlik azonban a historizmus értékrelativizmusának megoldatlan problémája: a konkrét és az általános, a részleges és a totális, a korhoz kötött és a – habár nem örök és nem változatlan, de korokat összekötő – *emberi* nembeli fejlődésének elválaszthatatlan kapcsolata.

Az ellentmondás feloldásában alkalmasint Dilthey jutott a legtovább, aki az élet totalitásának koncepciójába igyekezett beépíteni a hegeli történeti kontinuitás gondolatát. Az értékrelativizmus és az értékobjektivitás ellentmondásainak feloldását „a történelmi világnak mint olyan hatásösszefüggésnek megértésében látom – írta 1910-ben –, amelyik önközpontú, amennyiben minden egyes benne foglalt hatásösszefüggésnek értékek tételezése és értékek realizálása által önmagában van a központja, strukturálisan azonban mindegyik egy egészhez kapcsolt, melyben az egyes részek jelentőségéből a társadalmi-történelmi világ összefüggésének értelme fakad: úgyhogy kizárólag e strukturális összefüggésben kell megalapozottnak lennie minden értékítéletnek és céltételezésnek, mely belenyúl a jövőbe."[4]

Dilthey utolsó művében figyelemre méltó kísérletet tett az értékkontinuitás és érvényesség filozófiai megalapozására, de nem tudott kitörni az értékrelativizmusból. A hegeli objektív szellem helyébe állított „élettotalitás", amelyet megéléssel, beleéléssel lehet megérteni és kifejezni, nem alapozta meg a végső értékek objektív érvényességét. Nem kevésbé problematikus Mannheim ismeretes elgondolása az alapul elfogadott értékrelativizmus és a mégis kívánatos objektivitás közti ellenmondás feloldására: a rétegközi helyzetben „szabadon lebegő értelmiség" rendelkezik az igaz megismerés privilégiumával,[5] ő van hivatva az érdekmentes érték megfogalmazására.

Századunk társadalomtudományi módszertanára és értékszemléletére a marxizmus mellett és vele szemben Max Weber gyakorolta a legnagyobb hatást. Indokolt tehát a „mellett" miatt is, a „szemben" miatt is külön foglalkoznunk vele és indokolt azért is, mert csupán *A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének" értelme* c. tanulmányát kiragadva, problematikáját egyszerűsítve, mértékadó filozófiai és szociológiai tanulmányok őt tették meg az értékmentes tudományosság apostolának. Az a gondolatmenet, amelyre Weber eme minősítését alapozzák, rövidrefogva így hangzik: Az empirikus tudományokban felvetődő problémákra magukban véve „értékmentes" válaszokat kell adni. „Ezek nem 'értékproblémák' . De tudományágaink területén befolyása alatt tartja őket a realitásoknak az értékekhez való kapcsolódása." Ez pedig annyit jelent, hogy minden empirikus vizsgálat tárgyának kiválasztását és megformálását sajátos „érdeklődés" irányítja. Az értékorientált témaválasztás persze „magán az empirikus vizsgálaton belül nem jogosít fel semmiféle 'gyakorlati értékelésre'. Csupán annyi nyilvánvaló, hogy az empirikus tudományos kutatás *irányát* „kulturális, tehát értékérdekek szabják meg".[6] E gondolatmenetből kitűnik, mire vonatkoztatta Weber az „értékmentesség" fogalmát, és miben látta az értékorientáció befolyását.

Weber azonban itt és más tanulmányaiban többet és relevánsabbat is mond a kérdésről. Érdemes tehát közelebbről megnéznünk, mi ellen és milyen értelemben támasztotta az empirikus *vizsgálat* értékmentességének követelményét. „Tény és való – írta *A*

[4] *Dilthey:* id. m. 522.
[5] *Mannheim:* i. m. 138–140.
[6] *Max Weber:* Állam, Politika, Tudomány. Bp. 1970. 97.

társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés 'objektivitása' c. tanulmányában –, hogy tudományaink területén a személyes világnézetek akadálytalanul bele szoktak játszani a tudományos érvelésbe is ... még a tények egyszerű oksági kapcsolatainak tisztázásakor is befolyásolják a tudományos érvek helytálló voltának megítélését, aszerint, hogy az eredmény csökkenti vagy növeli-e a személyes eszmények esélyét." Az is tény, hogy éppen „a cselekvésünket meghatározó és életünknek értelmet és jelentőséget adó legmagasabb és végső értékítéleteket szoktuk 'objektíve' értékes valaminek érezni ... *Csakhogy* az ilyen értékek *érvényességének megítélése hit* dolga, s emellett *talán* a spekulatív szemlélődésnek s az élet értelmére és a világ értelmére vonatkozó elmélkedéseknek a feladata, de *semmi esetre* sem tapasztalati tudománynak a tárgya."[7]

Bizonyára ellenvetésre késztet bennünket a világnézetnek – és a belőle fakadó értékeszméknek – a tudományos érvelésből és vizsgálatból való száműzése. Ellenvetésünk logikai igazságát annak belátása sem gyengítheti, hogy Weber eme nevezetes óvását a „személyes világnézetek", a tudományos kutatásokba és vitákba beavatkozó politikai elfogultságok és pártérdekek ellenében tette. Az persze elfogadható, hogy az empirikus vizsgálat *folyamán,* metodikailag különbséget tehetünk a megismerés és a megítélés között, mert van különbség az empirikus valóság gondolati rendezése és a feltárt folyamatok értékelése, vagyis a megismert valóság hasznosságáról, alkalmazhatóságáról való döntés, az érzelmeinkre és a lelkiismeretünkre apelláló állásfoglalás között. Az is igaz, hogy a „metodika szempontjából kizárólag az az érdekes, hogy egyfelől valamely gyakorlati imperativusznak mint normának az érvényessége és másfelől egy empirikus ténymegállapítás igazságtartalma mint problematika két tökéletesen különböző síkon helyezkedik el".[8] A valóság teljes feltárásában, rekonstrukciójában és törvényszerű összefüggéseinek általánosításában mégsem választhatjuk mereven szét a megismerés és az értékelés szféráját, egyszerűen azért, mert maga a megismerés sem indítékaiban, sem következményeiben nem öncélú.

Kérdés, hogy tagadta-e ezt Weber, és miként értelmezte a két szféra kölcsönkapcsolatát. Arra már utaltunk, hogy a témaválasztást mindenképpen értékorientáltnak tartotta. Indokolása messzemenően historikus alapozású. A valóság összefüggéseinek bármilyen teljes megragadása még nem teszi lehetővé, hogy maradéktalanul megismerjük a *„történetileg* adott kultúrát, vagy akár annak csak egyetlen egyedi jelenségét". A kultúra „bármelyik jelenségének *jelentőségét* és e jelentőség alapjait a törvényfogalmaknak semmiféle, mégoly tökéletes rendszeréből sem vezethetjük le, indokolhatjuk meg és tehetjük érthetővé, mert ez a jelentőség a jelenségek értékeszmékkel való kapcsolatán alapul. A kultúra fogalma értékfogalom. Az empirikus valóság *azért* 'kultúra' számunkra, mert értékeszmékkel kapcsoljuk össze; a valóságnak azokat az alkotórészeit fogja át – és *csak* azokat –, amelyeket ez a kapcsolat tesz számunkra *jelentőssé.*"[9] És ez a kapcsolat nemcsak a témaválasztásra, hanem a lényegesnek tételezett oksági kapcsolatok megragadására is érvényes. A valóság tényeinek és összefüggéseinek végtelenségéből, káoszából „csak azokat az okokat ragadjuk ki, amelyeknek valamely történés adott esetben 'tényleges' alkotórészeit kell *tulajdonítanunk* ... Valahányszor oksági magya-

[7] Uo. 12–13.
[8] Uo. 86.
[9] Uo. 34–35.

rázatot akarunk adni a kultúra valamelyik jelenségére, ... az okozat létrejöttében érvényesülő *törvények* ismerete a vizsgálatnak nem lehet *célja*, hanem csak *eszköze*."[10]

Weber világosan leszögezi, hogy az értékorientáció nemcsak a témaválasztásban, hanem a tényeknek és az oksági kapcsolatoknak a számunkra való *lényegességük* szerinti kiemelésében is érvényesül. Csakhogy, mondja, „amikor a valóságot olyan értékeszmékre vonatkoztatjuk, amelyek jelentőséget kölcsönöznek neki, s amikor a valóságosnak ezáltal színezett alkotórészeit kultur*jelentőségük* szempontja szerint emeljük ki és rendezzük, merőben más szempont szerint járunk el, mint amikor a valóságot *törvények* szerint elemezzük és általános fogalmak szerint rendezzük."[11]

Weber tehát – erre a konklúzióra juthatunk – nem tagadja a társadalomtudományok értelmének, a valóság teljes megismerésének értékorientáltságát, de kanti – illetve újkantiánus – filozófiai elvek alapján szétválasztja az empirikusan megismerhető történeti-társadalmi valóság szféráját az axiomatikusan adott értékek szférájától, a „törvényszerűségi" értéket a „megismerési" értéktől. Az előbbi szféra kutatásában és logikai rendezésében – abban, amit mi adatgyűjtésnek, *verifikálásnak* és *rekonstrukciónak* nevezünk – lehetségesnek és kívánatosnak tartja az értékmentességet, ám az oksági kapcsolatok lényegességének és teljes összefüggésrendszerének feltárásában – abban, amit mi az *általánosítás* fogalommal fejezünk ki – kiindulópontnak és a megértés szempontjából elengedhetetlennek minősíti az értékorientáltságot. A társadalomtudományi megismerés és megértés objektivitása tehát végső soron nem az értékmentességben rejlik, hanem abban, hogy az empirikusan nyert valóságismeretet „sohasem avatjuk azzá a piedesztállá, amelynek az értékek érvényességét kellene bizonyítania, hiszen az empirikusan lehetetlen".[12]

A tapasztalati valóság és az értékek szférájának, s az értékorientáció érvényességének ily szétválasztását sem metodikailag, sem teoretikusan nem tartjuk indokoltnak és elfogadhatónak. Úgy véljük, hogy a tudományos alkotó munka minden fázisában, az anyaggyűjtésben, a verifikációban és a rekonstrukcióban is értékorientált, ámbár nem egy prekoncepció illusztrálása vagy igazolása értelmében, hanem a Weber által is „megismerési értékként" tekintett „számunkra való jelentőség": a lényegesség rendező elve alapján. Számunkra az a releváns kérdés, hogy a minden fázisában értékorientált kutatás valóban csak a kortól, osztálytól, szituációtól, személytől függően relatív, vagy létezhet objektív értékrendszer. S ha létezik, mi adja meg a tudományos megismerés objektivitását és egyetemes érvényességét? A válaszhoz, mégha ismerjük is a végeredményt, járjuk végig a marxi okfejtés gondolatmenetét.

*

Mit tekintett *Marx* egyetemes alapértéknek, mi volt értékelméletének axiomatikus alapkategóriája? Ez – amint azt a hazai filozófiai irodalomban nagy bizonyító apparátussal és elmélyüléssel *Heller Ágnes* kimutatta – a *gazdagság*, az ember *embervoltának sokoldalú kibontakoztatása*.[13] Az embervoltot, a filozófiai szakirodalomban

[10] Uo. 38.
[11] Uo. 36.
[12] Uo. 72.
[13] *Heller Ágnes:* Hipotézis egy marxista értékelmélethez. Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 5–6. sz.

használatos terminussal: „az ember nembeli lényegét" a társadalmiság, a termelő munka, a tudatosság, a szabadság alkotja. Ezek az erők, képességek, az emberben „nembeli lényegénél" fogva benne rejlenek, és mint lehetőségek, fejlődéstendenciák bontakoznak ki. A kibontakozás egyik fő mozzanata: a természeti korlátok leküzdése a termelés, illetve az emberi termelőképesség kifejlesztése révén. „A termelés a termelés végett – írja Marx – nem egyéb, mint az emberi termelőerők kifejlődése, tehát az emberi természet gazdagságának kifejlődése."[14] „Hiszen a valóságos gazdagság valamennyi egyén kifejlődött termelőereje."[15] Az emberi lényeg kibontakoztatásának másik fő mozzanata az egyetemessé bővülő társadalmiság, a társadalmi korlátok visszaszorítása, leküzdése, az intézményesített egyenlőtlenség forrásának, az osztályelnyomásnak a megszüntetése az osztályharc révén.

A marxi alapérték kibontakozása: a *gazdagodás*, más marxi fogalmazásban: az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé való fejlődés nem egyszerűen *kifejlés* (Entwicklung), hanem meghatározott irányú fejlődés, vagyis *haladás* (Fortschritt), amelyben az „alacsonyabbrendű" és a „magasabbrendű" minősítésének értékorientált mércéje az ember lényegspecifikus képességeinek állandó gazdagodása.[16]

Ez a haladásfogalom – szemben a hegeli teleologikus szabadságeszménnyel – immanens, az ember sajátos embervoltából következik, és kibontakoztatása sem transzcendens erő, hanem emberi tevékenység és küzdelem eredménye. Az emberi lényeghez tartozó tudatosság fokozatos kibontakozása következtében a haladás iránya felismerhető, megismerhető, fejlődéstendenciája kivetíthető. A történelem, Marx felfogásában nemcsak múlt, hanem jelen és jövő is. A haladás mozgástendenciája a kommunizmus felé mutat, ez azonban Marxnál nem teleologikusan tételezett végcél, nem a „történelem" végcélja, hanem a „mi tervünk"[17] az emberi lényeg sokoldalúan kibontakozott képességeinek végeredménye, vagyis az immanens képességek realizálásának állapota.

Nem hiszem, hogy illektételen kiruccanás, öncélú „teoretizálás" volna a filozófiai alapokhoz való visszatérés. Nem hiszem, hogy felesleges lenne a marxi haladásfogalom újragondolásának kísérlete. Nemcsak azért, mert szakirodalmunkból kiveszőben van, vagy elszürkült, megkopott, köznapi politikai értelmű jelzővé vált a „haladó", és szinte használhatatlanná a haladás kategóriája, – hanem azért is, mert helyébe beszüremkedett – egy nyílt vagy burkolt teleologikus haladásfogalom. Sok szempontból bíráltuk már, és meghaladtuk a dogmatizmust. Viszonylag kevéssé elemeztük azonban, hogy emberfelettivé mitizált szükségszerűség-felfogása miként csempészte vissza a jövőre is, a múltra is a teleologikusan tételezett célt, amelynek az emberi tevékenység csak eszköze, az ember csak végrehajtója. A dogmatikus haladásfogalom egyrészt elvileg nem ismerte el a haladásban benne rejlő konfliktus-lehetőségeket, s ha a praxisban mégis beléjük ütközött, akkor a már létezőként tételezett végcélnak alárendelten, vagyis önkényesen oldotta fel őket. Másrészt nem ismerte el a haladás alternatíváit, hiszen minden teleologikusan tételezett addigi stációhoz is, a végcélhoz is csak egyetlen út vezet, a történetileg megvalósult, illetve a célorientáltan megvalósítandó út.

[14] *Marx Károly:* Értéktöbbletelméletek. II. r. Bp. 1961. 100.
[15] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM. 46/II. k. Bp. 1972. 172.
[16] *Heller:* id. tanulmány, Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 6. sz. 1067–1070.
[17] Uo. 1074.

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy ezzel szemben a marxi immanens haladásfogalom nemcsak elismeri, de egyenesen tételezi az értékkonfliktusokat, hiszen a kifejlés során – és a fejlődés Marx szerint tipikusan egyenlőtlen – az emberi lényegben rejlő képességek egyenlőtlenül bontakoznak ki: hol a társadalmiság, hol a termelőképesség, hol a szabadság ugrik előre vagy marad hátra. Az értékkollízió a marxi haladásfogalom belső kategóriája, amelynek feloldása nem a teleologikus célnak alárendelten, hanem az emberi tevékenység sokoldalú kibontakozása, önmegvalósító harca révén történik. Másrészt, a marxi immanens haladásfogalom nemcsak elismeri, de tételezi az alternatív fejlődési lehetőségeket, hiszen az emberi lényeg kibontakoztatása csak lehetőség. Elképzelhető, hogy nem valósul meg: népek, kultúrák kipusztulhatnak, stagnálhatnak, s a megvalósult történelem, mondja Marx, mindig végeredmény.[18] A múlt csupán a végeredmény szintjéről visszatekintve lesz annak előtörténete, a valóságos történés folyamában még az egymást erősítő és az egymással ütköző emberi tevékenységek, alternatívák küzdelme.

Ha már most a történelem immanens értékkategóriája a haladás, akkor a történettudományé a haladás részjelenségeinek és új minőségeinek felismerése, az emberi lényeg harcokon, konfliktusokon, alternatívákon keresztül kibontakozó gazdagodásának és a gazdagodás belső összefüggéseinek feltárása. A történelmi mozgás és megismerés alapkategóriáira való visszavezetésből logikusan következik az is, hogy a történeti rekonstrukció és az általánosítás értékkategóriái: a valósághűség és az érvényesség konzisztens módon az alapkategória – a haladás – viszonyítási rendszerében értelmezhetők.

*

E fejtegetéssel szemben, tudom, felvethető egy praktikus ellenvélemény. A szakmai kritika értékrendjének a haladás kategóriájában való elhelyezése, bármilyen helytálló legyen is teoretikusan, végül is gondolati konstrukció, amelynek a recenzióírás gyakorlatában nem sok haszna vehető. A minőségi értékorientáció gyengeségének elméleti alapokra való visszavezetése helyett hasznosabb lett volna a reálisan megfogható gyakorlati okok felmutatása és praktikus javaslatok megtétele.

Előadásomat felépíthettem volna ilyesfajta gyakorlatias tematikával is.

Szerkesztőségi problémák. Tény, hogy a folyóiratok szerkesztőségei éppen a szemle és a vita rovat összeállításánál küszködnek a legtöbb nehézséggel. El kell ismernünk, nem könnyű kenyér a szerkesztőé a recenzió megjelenése előtt, de talán még keserűbb a megjelenése után.

Túllektorálás. Meg kell értenünk a recenzenst is. Mire kezébe kapja a könyvet, azt már neves szakemberek, szakértekezletek, szakbizottságok többszörösen átfésülték, kigyomlálták, lecsiszolták. Hány kézen megy is keresztül egy kézirat a megjelenésig? Először keresztülmegy a munkahelyi szakvita kártolóján, aztán átnézi a munkahelyi vezető, utána két hivatalos lektor, majd a kiadó belső szerkesztője, minimum 5–6 ember. Ha a munka egyúttal disszertáció, akkor megjárja az előopponensek, a nyilvános opponensek, a kiküldött szakmai bizottság, a „kis TMB", a „nagy TMB" rostáit, s mire a kiadói lektorok és szerkesztők is ellenőrizték – kritikus legyen a talpán, aki gubancot talál a mű szövetében. Többnyire azt kifogásolhatja, ami kézen-közön elveszett, kimaradt.

[18] *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. k. Bp. 1965. 175.

Vajon nem használna-e történetírásunk szakmai színvonalának, ha kevesebb lenne a lektor és több a kritikus?

Szólhatnánk továbbá a vitaszellemről, gyengélkedésének szakmai, akadémiai és országos okairól, a csoportszellemről, a külső és az önkorlátozó feltételekről. Mégsem ezeket a problémákat, a praktikus gondokat választottam mai előadásom tárgyául. Ezek egy részének megoldása a hatáskörünkbe tartozik ugyan, de a szerkesztőbizottságokra, az operatív akadémiai szervekre, a kiadókra tartozik, nem az akadémiai közgyűlés elvi vitájára. A gondok, bajok más részének orvoslása kívül esik a szaktudomány, alkalmasint az egész Akadémia kompetenciáján. Ami ránk tartozik: eszmecsere tudományunk fejlesztésének *saját hatáskörünkben* levő eszközeiről. Itt és most, úgy véltem, annak van értelme, hogy megvitassuk: miként javíthatjuk a szakirodalomról szerezhető információk gyorsaságát, gyarapíthatjuk gazdagságát, emelhetjük magasabb színvonalra a minőségi értékorientációt. Centrális kérdésnek a szemléletformáló, új értéket, új minőséget alkotó munkák magasabb szintű elemzését, sokoldalú kritikáját tartottam, olyan értékrendet, amely nemcsak értékorientáló, de egyúttal értéksztönző is. A történelem alapvető értékkategóriájának, a haladásnak – ezt igyekeztem bizonyítani – nem a feltárt igazságok újrafeltárása, újrabizonyítása, kézműves kicsipkézése felel meg, hanem új összefüggések, új igazságok keresése, az ismeretlen megismerése. Gondolatmenetemet aligha tudnám mással, jobbal befejezni, mint amivel *Szabó Ervin* hasonló témájú előadását 65 esztendeje bevégezte: „ne feledjük el, hogy az igazság megvalósulásának útja lassú, s mire megvalósult, a régi eredményeken túllépő tudomány új igazságokat fedett föl. ... Vigyázzunk, hogy a megvalósuló igazság kényszerű deficitjét mindig ellensúlyozhassuk új igazságplusszokkal."[19]

[19] *Szabó Ervin:* A Társadalomtudományi Társaság föladatai. Huszadik Század. 1912. II. k. 469.

TÖRTÉNETI IRODALOM

HANSGERD GÖCKENJAN:

HILFSVÖLKER UND GRENZWÄCHTER IM MITTELALTERLICHEN UNGARN

(Wiesbaden: Steiner Verlag. 1972. 261 l., Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa)

SEGÉDNÉPEK ÉS GYEPŰŐRÖK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Hansgerd Göckenjan a mai német történetírás fiatalabb generációjához tartozik; azok közé, akik Kelet-Európa történetét nem csupán az egykori német birodalom szemszögéből tekintik, hanem megtanulják a vizsgált ország nyelvét, elsajátítják tudományos eredményeit és mindkét oldal irodalmának ismeretében formálják meg véleményüket. Göckenjan a kora Árpád-kori Magyarországon szereplő katonai segédnépek és gyepűőrök problémájának szentelt komoly monográfiát. Ez a téma a német történetírás előtt sem ismeretlen; többízben foglalkozott vele K. Schünemann és újabban H. Schönebaum. Göckenjan azonban tárgya kidolgozásához átbúvárolta a magyar forrásanyagon kívül régi és új történeti irodalmunkat is. Műve két főrészből áll: az első, összefoglaló részben általánosságban ismerteti a gyepű és gyepűelve, valamint a gyepűőrök intézményét, míg a második, terjedelmes részben az egyes segédnépek beható ismertetését adja. Ezek során külön fejezetben tárgyalja a Nyék törzset, a kék-kendeket, a kabarokat, a kálizokat, a besenyőket és végül a székelyeket. E fejezetekben kitér a magyar történészek által is érintett legkülönfélébb kérdésekre, egyebek között arra, hogy a felsorolt segédnépek, ill. etnikumok honnan erednek, mi a településtörténeti helyük az Árpád-kori Magyarországon és hogyan illeszkednek be az ország gazdasági és társadalmi viszonyai közé. Vitatott kérdések esetén többnyire maga is állást foglal egyik vagy másik nézet mellett, amivel a munka csak nyer, de egyben némely ponton vitát is válthat ki.

Ami a vizsgált segédnépeket illeti, hiányolhatók az oroszok, akiket már Anonymus úgy említ meg, mint a nyugati határ védelmére épített Oroszvár lakóit a 10. században, de akikhez hozzákapcsolhatjuk a gyepűvidéki helynevekben jelentkező kölpényeket. Ez a varég-orosz eredetű etnikum a bizánci forrásokban *kulpingoi* néven szerepel a katonai segédnépek között, míg az orosz évkönyvek *kolbjagi* néven ismerik, s mivel több keleteurópai országban feltűnnek ilyenféle szerepben, indokolt a magyarországi határvédő népelemek közé sorolásuk.

Ami a nyékeket illeti, Németh Gyula sorolta a hét magyar törzs közé tartozó *Nyék* törzset a gyepűvédők közé. Ezt azon az alapon tette, hogy a Nyék a hét törzs között sorrendben az első helyet foglalja el a *Megyer* előtt s a magyar régiségben kimutatható egy *nyék* szó 'sövény, bekerített hely stb.' jelentéssel, amihez Göckenjan hozzászámítja, hogy a nyugati határszélen több *Nyék* helynév található. Ez a feltevés-sor azonban még több szempontból problematikusnak tűnik. Egyrészt kérdéses, hogy lehet-e a hét törzs bármelyikét katonai segédnépnek tekinteni, kivált a Németh Gyula által is finn-ugornak tekintett Nyéket. Ami pedig a *nyék* szó jelentését illeti, amennyiben az Árpád-korban is ilyen jelentésben használták, amire nincs adat, akkor feltehető, hogy a nyugati határszélen feltűnő *Nyék* helynevek nem az etnikumról, ill. törzsről, hanem a határvédő építményről nyerték nevüket.

A magyarországi besenyők beható ismertetéséből egy olyan adatot emelek ki, amely a magyarországi kutatók előtt is vitatható értelmezéssel szerepelt. Az 1224-i kiváltságlevelükből ismert árpási besenyőket általában a határvédő besenyők egyik településeként tartjuk számon. Ezzel szemben óvatosságra int az a körülmény, hogy az árpási besenyők nem a határvármegye ispánja, hanem a nádor alá tartoztak s ilyenformán a királyi udvart ellátó szervezet népei közé sorolhatók.

Göckenjan kitűnő összefoglalást nyújt a székely kérdésről a forrásokban való feltűnésüktől kezdve középkori társadalmi viszonyaikig, ugyanakkor óvakodik attól, hogy a székelyek eredetének kérdésében állást foglaljon s megelégszik annak felsorolásával, hogy hányféle eredetűnek tartották eddig a székelyeket.

vásárlással és a pusztaföldek elfoglalásával szemben háttérbe szorul a feudális jellegű földadományozás és a szabad obscsina függésbe kényszerítése, földjének elfoglalása. Ebből a szerző olyan következtetést von le, hogy az adott időszakban a szabad obscsina-paraszt birtoka a meghatározó, mellette létezik a nagybirtok, amely jellegét – azaz, hogy feudális-e vagy sem – szociális tartalma szabja meg. Ennek megfelelően Frojanov a nagybirtok függő elemeinek helyzetét, függésük jellegét igyekszik meghatározni. Több esetben újszerű következtetést von le a szerző. Pl. míg korábban – a grekovi koncepciónak megfelelően – rabszolga-jellegű függő elemnek csak a holopot tekintették, addig Frojanov az ilyenek közé sorolja pl. a „cseljagy"-ot (mint hadifogolyból lett rabszolgát), a „szmerd"-ek egy függő részét (mint állami földekre ültetett rabszolgát) és a „zakup"-ot, mint a rabszolgaság keletkezésének egy meg-megújuló, helyi tartalékokra épülő és még a 12. század elején is progresszíven érvényesülő formáját. A rabszolgaságból felemelkedők, illetve a szabadokból – a feudális függésbe kerülés törvényei szerint – lesüllyedők rétegeit képviselik az „izgoj", a „puscsennyik", a „proscsennyik", a „rjadovics" és a „zadusnije ljugyi". Ezekről a rétegekről, amelyek a feudális jellegű függő viszony hordozói, a hiányosabb forrásanyagra hivatkozva elnagyoltabb képet rajzol Frojanov; így véleménye éppen a feudalizmus irányába mutató függő viszony elemzésénél a legkevésbé alátámasztott. A felsorolt elemek vizsgálatából azt a következtetést vonja le a szerző, hogy a kijevi Oroszországban a rabszolgaság patriarchalis formája mellett megjelentek annak antik típusa felé mutató formák is, amelyek együttesen a 11. század közepéig az uralkodó tendenciát képviselik; ettől kezdve kerülnek egyre inkább előtérbe a feudális függési formák. A nagybirtokra mindkettő párhuzamos létezése a jellemző. Ugyanakkor maga a nagybirtok csupán „sziget" a szabadparaszti gazdaságon alapuló termelés rendszerében.

Frojanov könyve tulajdonképpen vitairatnak is felfogható. Egyrészt bírálja a grekovi álláspontot, a gyors és korai feudalizálódás ellen foglal állást; másrészt nem ért egyet több – szintén a grekovi koncepció bírálatával induló és ellentétes előjellel túlzó – újabb véleménnyel sem (pl. Pokrovszkij, Kolicseva, Goremikina cikkei). Frojanov egy lassúbb, hosszabb és ellentmondásosabb folyamat eredményének tartja a feudális viszonyok kialakulását a kijevi Oroszországban, olyan folyamatnak, amelyben sokáig – gyakorlatilag az egységes kijevi állam fennállásának idején – együtt léteznek a feudalizmus irányába mutató és az azzal ellentétes tartalmú tényezők, amelyek maguk is több összetevőből állnak.

Frojanov álláspontjának kifejtésére természetesen nagyjából ugyanazokat az adatokat használja fel, amelyekre Grekov, Juskov, Cserepnyin is támaszkodtak, csak új megvilágításba helyezi őket. A szerző mégegyszer hangsúlyozandó érdeme a forrásanyag igen alapos, körültekintő felhasználása, az európai problémákkal foglalkozó szakirodalom bevonása és egy újszerű koncepció kialakítása, amely vitára és egyes fogalmak pontosabb meghatározására készteti az olvasót, ezért joggal tart igényt a középkori Kelet-Európával foglalkozó történészek érdeklődésére.

Font Márta

R. G. SZKRINNYIKOV:

IVAN GROZNIJ

(Moszkva, 1975, 248 l.)

RETTEGETT IVÁN

IV. Iván tébolyult fiúgyilkos vagy messzetekintő államférfi? A kortársak tették fel először a kérdést, – s e két felfogás kiáltó ellentéte ezentúl egyetlen orosz történelem iránt érdeklődő embert sem hagyott közömbösen. A válaszadás azonban a régi orosz történettudományban mindvégig megrekedt a kérdésfeltevés reprodukálásában – mégha olyan nagyszerű tudósok nevével is fémjelezte irányzatait mint V. O. Klucsevszkij és Sz. F. Platonov. A szovjet történettudomány 40–50-es évekbeli időszakában a megoldás a következő értékelés volt: „IV. Iván, a külső (elsősorban is a német) veszéllyel szemben az országot – a hazaáruló bojárok szétzúzása révén – kemény kézzel egybetartó, progresszív uralkodó."

Ez az értékelés azonban nem maradhatott fenn sokáig. A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében a Szovjetunió Története Feudalizmuskori Szekciójának 1956 május

A kitűnő munka talán kiegészíthető volna még egy olyan összefoglalással, amely ismertetné, hogy a magyar államszervezés mennyiben hatott ki a határvédelemre. Nézetem szerint a fejedelemség korában inkább etnikai határvédelemről beszélhetünk, amikor is a csatlakozott népek etnikumuk fenntartásával látták el egy nekik kijelölt területen a határvédelmet, míg István király intézkedése nyomán a határvédőket is az új intézmények keretei közé osztották; nagyrészüket a határvárak ispánjai alá rendelték, kisebb részük a királyi udvar szervezetében kapott helyet. Ha ez a változás Göckenjan művéből nem is derül ki kellő súllyal, a munka szinte teljes anyaggyűjtésével és jó csoportosításával kitűnő áttekintést adott az egész kérdéskörről, ami nélkülözhetetlen bevezetésül fog szolgálni a jövőben a kérdés iránt érdeklődő külföldi kutatóknak, de hazai történészek is haszonnal forgathatják. Alkalmassá teszi erre 22 apróbetűs oldalra terjedő bibliográfiája is, melyben szinte minden, a kérdéssel foglalkozó könyv és dolgozat megtalálható.

Györffy György

I. JA. FROJANOV:

KIJEVSZKAJA RUSZ. OCSERKI SZOCIALNO-EKONOMICSESZKOJ ISZTORII.

(Leningrad, Izd. Leningradszkogo Universzityeta. 1974. 158 l.)

A KIJEVI OROSZORSZÁG. GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

I. Ja. Frojanov könyve a kijevi Oroszország gazdasági és társadalmi problémáival foglalkozik az állam megalakulásától kezdve (9. sz.) a feudális széttagoltság bekövetkeztéig (12. sz.), nem kronológiai, hanem tematikus csoportosítást követve. Az első részben az obscsina-földtulajdon (obscsinnoje zemlevlagyenyije), a nemzetség (verv') és a család (drevnyerusszkaja szemja) helyzetét és fejlettségi fokát vizsgálja az adott időszakon belül. A második részben a nagybirtok (krupnoje zemlevlagyenyije) gazdasági berendezkedését elemzi a szerző, és külön-külön foglalkozik a nagybirtok különböző típusaival (fejedelmi, bojári, egyházi). Végül pedig a nagybirtok kialakulásának folyamatába és annak különböző módozataiba nyújt betekintést. A harmadik részben a függőségben levő rétegek helyzetét és egymáshoz való viszonyukat elemzi.

A kijevi állam gazdasági-társadalmi felépítésével, politikai helyzetével foglalkozó művek már eddig is szép számmal láttak napvilágot; mindezeket figyelembe véve a szerző álláspontját a korábbi nézetekkel (alapvetően B. D. Grekov: A kijevi orosz állam. Moszkva, 1953) vitatkozva fejti ki. Grekov koncepciójában és kutatási módszerében azt kifogásolja, hogy elsősorban olyan tényezők kimutatására koncentrált, amelyek a kialakuló feudalizmust jelzik, és kevésbé foglalkozott a bomló ősközösségi viszonyokra visszavezethető jelenségekkel, valamint a rabszolgatartás jellegével és mértékével. Tehát mindazok a problémák, amelyek e munkában felvetődnek, egyetlen kérdésre, az oroszországi feudalizmus genezisének bonyolult folyamatára keresnek választ. A szerzőnek a bevezetőben megfogalmazott véleménye szerint: „Azon történészek sorába tartozunk, akik azt tartják, hogy a feudalizmus genezise olyan probléma, amely a legközvetlenebb módon kapcsolódik a magánjogon alapuló nagybirtok keletkezéséhez és növekedéséhez. Következésképpen a feudális földtulajdon adott formájának fejlettségi foka tükrözi a feudalizálódás mértékét a kijevi Oroszországban" (12. l.).

Az első fejezet általánosabb kérdéseinek vizsgálatából arra a következtetésre jut a szerző, hogy a kijevi Oroszországban, annak gazdasági-társadalmi struktúrájában a feudalizmus előtti tényezőknek lényeges szerepe volt. A nagybirtoknak a feudalizmus fejlettsége szempontjából meghatározó jellege mint eleve elfogadott kritérium, és a feudalizmus előtti társadalom maradványai együttesen befolyásolják Oroszország gazdasági-társadalmi arculatát, ezért a következő témakör Frojanov könyvében – logikusan – a nagybirtok helyzete és fajtái. A szerző végső megállapítása az, hogy az adott periódusban az uralkodó osztály bármely rétegének (fejedelem, bojárok, egyház) anyagi javai között legnagyobb jelentősége az ingóságoknak (dvizsimije cennosztyi) van, a nagybirtok, azaz a belőle származó jövedelem csak másodlagos. A nagybirtok létrejöttében pedig – Frojanov véleménye szerint – a

14–15-én tartott ülésén, ahol Sz. M. Dubrovszkij A személyiség kultuszáról néhány történeti munkában (IV. Iván és mások értékeléséről) c. referátumát vitatták meg, az elnöklő L. V. Cserepnyin zárszavában leszögezte: „Vitathatatlan, hogy tudományos – s nem csupán szép- és népszerűsítő – irodalmunkban megengedett volt IV. Iván és politikája idealizálása. Hasonló hibák széleskörűen elterjedtek" (*M. D. Kurmacseva:* Ob ocenka gyejatyelnosztyi Ivana Groznovo című, a Voproszi Isztorii 1956 szeptemberi számában megjelent vita-ismertetése, 203 l.).

Ezzel az állásfoglalással új fejezet kezdődött a tárgyalt probléma kutatásában. Az elmúlt húsz évben e tárgykörben egy sor kiváló munka látott napvilágot. Ezek részleteiben komolyan módosították, összességükben pedig alapjában megváltoztatták a hagyományos Iván-felfogást. Mindezidáig hiányzott azonban a speciálisan Rettegett Iván alakjának és művének szentelt szintézis, s méginkább hiányzott az új eredményeknek a széles közvélemény számára elérhető formában és módon történő összegzése.

E kívánalmaknak tett eleget R. G. Szkrinnyikov legújabb könyvével, amelyet – pusztán már e tényért is – alapvető jelentőségűnek kell tartanunk.

A szerző a kitalálások, a kortársak s az utókor tudatos torzításai, hamisításai miatt a legendák homályába vesző cár, valamint a nem kevésbé talányos kor bemutatására a tények elemzésének módszeréhez folyamodik: „A választ . . . csak a tények adhatják meg. Kísérjük nyomon őket türelmesen, a lehető legnagyobb gondossággal" (4. l.).

A kellő kritikával kezelt források felsorakoztatásával ill. szembesítésével egy, a beidegződöttől gyökeresen eltérő Iván-kép rajzolódik ki előttünk. A megkövesedett érv-sztereotipiák végérvényesen a történettudomány lomtárába kerültek. (Mint például a cár gyerekkori megaláztatásainak az emócionális töltés miatt előszeretettel használt közhelye, amelynek alapjául Iván későbbi – egyáltalán nem elfogulatlan – visszaemlékezései szolgáltak!)

Nagyszerű meglátás a cár önálló politikai porondra lépése datálásának az ún. Izbrannaja Rada vezetői elűzetésével való egybekapcsolása. Meggyőző, s Rettegett Iván uralkodása második szakasza, az ún. opricsnyina-időszak vérzivataros történéseinek egyetlen logikus magyarázata, R. Szkrinnyikov azon megállapítása, hogy ellentmondás volt az egyeduralom fanatikus hitté mélyített eszméje és a realitások között. Nem valamiféle mindent átható hatalmas bojár-összeesküvés – amire gyakran hivatkozik Iván írásaiban –, hanem a túlságosan komolyan vett abszolutisztikus elképzelések hívták életre az „erős kéz politikát". A cár azonban megrémült saját terrorjától és gyanakvóvá vált, nem tudott úrrá lenni a mindig is „túlérzékeny" idegzetén elhatalmasodott rettegésén, elveszített minden józan ítélőképességet; tetteinek egyetlen motiváló tényezőjévé az önfenntartó, önvédelmi ösztön vált. Szorongásos képzeletvilágát mintha egy egész birodalomra ki tudta volna vetíteni; a társadalom összes sejtjét jéghideggé dermesztette a páni félelem, a bizalmatlanság, a gyanakvás apokaliptikus víziója. S a legjobban maga a cár rettegett. Évekig napirenden tartotta pl. az angliai „menedék" gondolatát, ahová, úgy tervezte, végső esetben egész családjával elmenekülhet; végrendeleteiben skizofrén módon az üldöző az üldözöttet siratja magában. S „önvédelmi" reakciója egy újabb pogrom, amely újabb potenciális ellenségeket termel, akikkel ismét csak le kell számolni – és így gyűrűzik a terror tovább, egyre nagyobb hullámokat kavarva, bármiféle külső rendező elv nélkül, öntörvényei által mozgatva.

IV. Iván tehát korántsem nevezhető a centralizált hatalom megerősítése *tudatos* harcosának. Ismertek például lekicsinylő megjegyzései az alacsony származású szolgáló nemesekről, a kereskedő, iparos népségről. E szubjektív mozzanaton túl döntő fontosságú tény továbbá, hogy a szolgáló nemességnek csupán elenyésző hányadára támaszkodott, nem törekedett következetesen a részfejedelemségek felszámolására. Megmaradt a Bojár Dumának is tradicionális hatalma; sőt, a „zemscsinában" bizonyos mértékben még önállóságot is kapott.

Mindezek mellett R. Szkrinnyikov néhány arisztokrata család fizikai megsemmisítését, a Bojár Duma tagjainak számszerű csökkentését, s a szolgáló nemesség ill. bürokrácia valamelyes térnyerését Iván uralkodásának *objektíve* a centralizáció továbbvivésének irányába mutató eredményeként fogja fel. Túlságosan sok azonban a mínusz (gazdasági, külpolitikai, katonai, belpolitikai, dinasztikus csőd; a „nagy pusztulás") ahhoz, hogy okunk lenne feltételezni a „reformok időszaka" vívmányainak továbbfejlődését a krízishelyzetben.

Nem könnyű természetesen a tudós dolga, amikor számára láthatólag szokatlan műfajhoz fordul. Vezethet ez szerkezeti aránytalanságokhoz (az opricsnyina-időszakról szóló rész kissé aprólékos az előző ill. a követő korszak sokszor elnagyoltnak tűnő tárgyalásához viszonyítva). Nem tud elkerülni

bizonyos közhelyeket, ill. túlhangsúlyoz egyes jelenségeket (pl. az Izbrannaja Rada ún. „kompromisszumos politikájá"-nak értékelése, a dvorján publicisztika század közepi fellendüléséről, M. Baskin eretnekségéről, I. Pereszvetov radikalizmusáról, típus-jellegéről szóló részek, az 1566-os zemszkij szobor résztvevőinek „zendülése" stb.). Ellentmondásokba keveredik némely, a forrásokban különösen homélyosan és megtévesztően felbukkanó esemény tárgyalásakor (pl. a bojár „összeesküvés" és „árulás" terminusok idézőjeles és idézőjel nélküli használatának állandó variálása, V. Sztarickij szerepe és az erre vonatkozó források váltakozó interpretálása). Eltekint a tárgyalásuktól, ill. csak utalásszerűen tér ki még minden vonatkozásában nem kellően kidolgozott, ill. végérvényesen még meg nem oldott általános elvi jelentőségű kérdésekre (a rendi képviseleti monarchia, a centralizáló, a „szamogyerzsavije", az abszolutizmus tartalma és egymáshoz való viszonya Oroszországban. Túlságosan bízik az olvasó „nagykorúságában", és maga elhagyja az értékelést. Ez utóbbi R. Szkrinnyikov munkájának legalapvetőbb hiányossága.

A politikatörténetbe ágyazott életrajzban valójában kevés a kitekintés. Alig tudunk meg valamit arról, hogyan illeszkedik a korszak a 16. századi orosz fejlődésbe, mik ennek a fejlődésnek gazdasági, társadalmi mutatói; mik a lehetőségei és korlátai.

A szerző elismeri, hogy V. I. Lenin megállapítása a 17. századi Oroszországról, mint „önkényuralmi (szamogyerzsavnaja) monarchiáról Bojár Dumával és bojár arisztokráciával" a 16. századra is – még fokozottabb mértékben – helytálló. E felépítményi sajátosság nyilvánvalóan Oroszország gazdasági-társadalmi fejlettségi szintjével magyarázható. Ebből azonban R. Szkrinnyikov nem von le következtetéseket a lehetőségekre vonatkozóan. Ellenkezőleg: Iván szélsőséges politikáját szubjektíve – egyébként az általa is politikai vezető-szerepre még éretlennek tartott – dvorjánsztvo 16. század közepi publicisztikájának egyszemélyi képviselője, a cár kegyeit kereső, idegen származású condottieri, I. Pereszvetov harcias „esdeklő leveleivel" igazolja. A szerző bemutatja a „reform-korszak" messzemutató vívmányait s jelzi, hogy ezekhez Ivánnak vajmi kevés köze volt. Tárgyalja a cár „önállóságának", uralkodása második szakaszának eredményeit; a csődöt, az ország demoralizálódását. E két tényt azonban nem kapcsolja össze, s belőlük nem von le következtetést.

Sokoldalúan, a rendelkezésre álló források teljességére támaszkodva rajzolja meg Rettegett Iván alakját, – de nem próbálja meghatározni, hogy e nem mindennapi egyéniség extremitásának mikor és milyen mértékben volt hatása az események menetére.

Félreértés ne essék; nem azt kérjük számon R. Szkrinnyikovtól, hogy miért nem mondja ki expressis verbis: nagy cár vagy idegbeteg despota. Ezzel együtt joggal tarthatjuk indokolatlanul lakonikusnak a probléma megoldásának kísérletét a könyv utolsó két sorában: „A viharos idő sajátságos bélyeget nyomott a történelmi személyiségek jellemére és sorsára. Rettegett Iván e kor szülötte volt" (241. l.).

Az R. Szkrinnyikov által elfogulatlanul, szigorú objektivitással elénk tárt forrásokból mégis egyértelmű bizonyossággal tárul elénk a cár valóságos képe. Ez a portré pedig gyökeres ellentéte a hagyományos történetírás idealizált konstrukciójának. A leningrádi tudós Rettegett Iványról szóló életrajzával tehát elérte célját; megszületett az a mű, amely alkalmas lehet arra, hogy a köztudatból kiszorítsa a régit, s elterjessze az új Iván-képet. Minkáját ezért nyugodtan nevezhetjük – minden ellentmondása ellenére – R. Ju. Vipper 40-es években kiadott művéhez hasonló historiográfiai jelentőségűnek.

Szvák Gyula

G. MANN:

WALLENSTEIN. SEIN LEBEN ERZÄHLT VON GOLO MANN

(Frankfurt/M., 1971., S. Fischer. 1367 l.)

WALLENSTEIN ÉLETE

A harmincéves háború és annak egyik legfőbb szereplője, Wallenstein, már a kortársakat is foglalkoztatta (Priorato, Gualdo: Historia della Vita d'Alberto Valstain, Lion, 1643), az utóbbi száz év e témáról szóló irodalma pedig – a szépirodalmiakat nem is említve – önmagában is szinte áttekinthetetlen. Érthető ez az érdeklődés, hiszen a harmincéves háború eseményeinek, jellegének

változatossága roppant szövevényes kapcsolatba hozta a benne résztvevő országokat, hadvezéreket és politikusokat. E háború nem pusztán egyike volt a számos feudális-korinak, hanem – miután szinte valamennyi európai országot érintette – kimenetele a következő fél évszázadra, egészen a spanyol örökösödési háborúig, meghatározta az európai erőviszonyokat. Ez az oka, hogy ez az önmagában is számos ellentmondást rejtő korszak valamennyi részvonatkozása mai napig sem megnyugtatóan tisztázott, több korabeli politikus tevékenységének megítélése pedig egyes részletkérdések megvilágítása után módosításra szorul.

Éppen ezért lehet hasznos Wallenstein személye és a harmincéves háború iránt érdeklődők számára a neves nyugatnémet történésznek, Golo Mann-nak, századunk egyik legnagyobb írója, Thomas Mann fiának Wallensteinről szóló monumentális biográfiája. A mű szépírói megformálásában bizonyára az apai örökség is közrejátszik, bármennyire eltérő is kettejük stílusának jellege.

A jelenleg Svájcban élő professzor érdeklődési köre széles. Fontosabb művei: Friedrich von Gentz. Geschichte eines europäischen Staatsmannes (1947), Vom Geist Amerikas (1954/61), Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts (1958), Geschichte und Geschichten (1961). Golo Mann a klasszikussá vált Propyläen-Weltgeschichte társkiadója, amelynek 7. kötetébe ő írta a harmincéves háborút és a 17. század művelődéstörténetét tárgyaló fejezeteket (Propyläen-Weltgeschichte Bd. 7, Berlin–Frankfurt/M. – Wien, 1964).

Az 1970-es moszkvai nemzetközi történészkongresszus több hozzászólása foglalkozott a történeti életrajznak a történettudományban betöltött szerepével, s e műfaj legfőbb feladatának a társadalom és az egyén, a történelmi személyiség és történelem egymásra hatásának bemutatását jelölte meg.

Golo Mann Wallenstein-biográfiája is hasonló célt tűzött maga elé: a mindvégig reflektorfénybe állított főszereplőt a lehető legszélesebb családi, társadalmi, politikai környezetben igyekszik bemutatni. A Magyarországon többnyire kizárólag zsoldosai fosztogatásáról hírhedtté vált hadvezér sokoldalú tevékenységét jórészt már kiadott, de így is lenyűgöző mennyiségű forrásanyagra és életrajzi földolgozásra, valamint számos résztanulmányra támaszkodva dolgozza fel a szerző. A Wallenstein-biográfiák szerzői közül elsőként állt módjában a könyvének megírása idején még kiadatlan, de azóta már részben megjelent forráskiadvány-sorozat, a Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia fölhasználása is, amelynek kiadását e korszak jelentős csehszlovák szakembere, Josef Polišenský vezeti. Annak ellenére, nogy a korabeli Európa egyik legnagyobb hadvezéréről ír, Golo Mann nem bocsátkozik az egyes csaták részletes leírásába, sőt a katonai hadmozdulatokat is csak másodlagosan tárgyalja, szemben az ugyancsak a közelmúltban megjelent másik Wallenstein-biográfia szerzőjével, Hellmut Diwalddal, aki Wallenstein stratégiai tevékenységét állítja a középpontba (*Hellmut Diwald:* Wallenstein. Eine Biographie, München, 1969). Annál bővebben értesülünk viszont Wallenstein hadseregszervezői tevékenységéről, racionális birtokigazgatásáról a feleségétől örökölt birtokain, valamint Friedland és Mecklenburg hercegségekben, melynek eredményeként csehországi birtokait „terra felix"-nek nevezték. Ugyancsak jelentőségüknek megfelelően kapnak teret pénzügyi manipulációi is, amelyekhez a nagy zsoldossereg fenntartása céljából folyamodik. Hőse ellentmondásos jellemének és cselekedeteinek bemutatásakor a szerző mindenkor logikusan, meggyőzően érvel „. . . hősünket nem akarjuk jobbá tenni, mint amilyen volt" – mondja (250. l.), s ezt, a mű egészét tekintve, sikerül is megvalósítania: „Elbeszélésünk megmutatta, egyre nehezebb lesz Wallenstein jellemét meghatározni" (1013. l.). Vele szemben azonban a hadvezér politikai ellenfelének, Miksa bajor választófejedelemnek a Protestáns Unióra válaszként 1609-ben megalakított Katolikus Liga fejének, a kor egyik jelentős politikusának külpolitikai tevékenysége a megérdemeltnél sötétebb színben jelenik meg. Golo Mann saját korábbi álláspontjával (Propyläen-Weltgeschichte, Bd. 7. 175–183, 201–211. l.), valamint a vele párhuzamosan dolgozó Hellmut Diwalddal (i. m.) összhangban a vallási ellentéteket áthidalhatónak tartó, összbirodalmi békére vágyó politikusnak ábrázolja Wallensteint, aki azért tagadja kezdettől fogva a harmincéves háború vallási jellegét, mert úgy véli, hogy egy vallásháború sosem érne véget. E pozitív jellegű törekvését tartva szem előtt, menti föl Wallensteint a császár elleni összeesküvés vádja alól. Föltétlen erénye a műnek, hogy Wallenstein tevékenységét mindig széles politikai-diplomáciai összefüggésekbe állítva ismerteti. A harmincéves háborút megelőző politikai viszonyokat, az 1624–25-ös évek politikai eseményeit, az 1626 utáni helyzetet, sőt a richelieu-i külpolitikát is arányosan tárgyalja, s eközben lehetősége van a Habsburg-ház, az európai dinasztikus kapcsolatok, vagy a harmincéves háború hadseregének bemutatására, sőt olykor a kor

mentalitásának megragadására is. Az író természetesen nem vállalkozhatott a történelmi környezet teljesen összefüggő bemutatására, hiszen ezt az életrajzi műfaj nem teszi lehetővé.

Bizonyos hiányérzetet kelthet a restitúciós ediktum visszavonási okainak ismertetése. II. Ferdinánd e politikai lépését szinte kizárólag az uralkodó közismert vallássosságának, valamint a papság – mindenekelőtt a jezsuiták – befolyásának tulajdonítja a szerző, s nem tekinti azt az összbirodalmi politika által megkívánt szükségszerűségnek, a németországi abszolutizmus kiépítése irányába tett első lépésnek. Hasonlóképpen nem jogos részéről a háborúk „komoly szükségszerűségből" fakadását megkérdőjelezni még Wallenstein korára vonatkozólag sem.

A magyar történelem szempontjából mindenekelőtt Bethlen Gábor személyének és politikájának jellemzése érdemel figyelmet. Bár Golo Mann szemmel láthatóan számos aprólékos információval rendelkezik Erdély történetére vonatkozólag – mindenesetre jóval többel, mint Hellmut Diwald, aki Bethlent a korábbi német történetírói hagyománynak megfelelően, politikájában kiszámíthatatlan, magatartásában féktelen fejedelemnek jellemzi (i. m. 135. l.) – megállapítása mégis nem egy ponton korrekcióra szorul. Ismételten visszatérő kitétel, hogy Bethlen a törököknek „csaknem jobbágyi vazallusa" volt (183. l.). Bethlennek Moldvával és Havasalfölddel kapcsolatos tervei, melyek egy Erdély érdekében mozgósítható katonai szövetség erejéig terjedtek, Mann-nál egy „magyar-szláv birodalom", vagy egy „félig protestáns félig ortodox Dák királyság" létrehozását célzó tervekként jelennek meg (273. l.).

Wallenstein magyarországi hadjáratait ábrázolva Mann olyan térképet közöl (397. l.), amelyen a felvidéki, sőt olykor egyes ma is hazánkhoz tartozó városok szlovákul jelennek meg, a török hódoltsági területen fekvő Buda és Pest helyett pedig Budapest szerepel, jóllehet külön-külön pont jelzi a két várost a Duna két partján. Számos helységnév németül van feltüntetve, ami egy német nyelvű munkában természetes.

Csak fájlalható, hogy a tartalomjegyzék címszavai kizárólag Wallenstein pályájának állomásait jelzik, hiszen a műben ennél jóval többről van szó. Ez megnehezíti a kötet kézikönyvszerű használatát, amin az egyébként nagyon hasznos név- és helységnévmutató, valamint a tárgyalt témák mutatója is csak részben tud segíteni. A nagyszerűen rendszerezett, témakörök szerint csoportosított bibliográfia viszont külön erénye a könyvnek.

Végezetül feltétlen említést érdemel a mű stílusa. Amellett, hogy élvezetes olvasmányélményt is nyújt a szakmai ismeret mellett, a belle-lettre-szerű feldolgozás előnye a merészebb és sarkítottabb kérdésfeltevés és – amennyiben ez megfelelő korlátok között történik – a szereplők jellemének árnyaltabb bemutatása is. Mindazonáltal Wallenstein hangos-gondolkodásszerű megszólaltatása talán nem a legszerencsésebb megoldás a szerző részéről (665–669., 1052. l.). A szokatlan jegyzetelési forma is – a jegyzetek szövegközi számozás nélkül a kötet végén összefogottan jelennek meg – bizonyára a könnyebb olvashatóságot hivatott elősegíteni.

Golo Mann „Wallenstein"-je – mindenekelőtt széles horizontú ábrázolása és hihetetlen anyagbősége következtében említett fogyatékosságai ellenére – a korabeli magyar történeti problémák európai összefüggésben való megértéséhez és értékeléséhez is számos támpontot nyújthat.

Kalmár János Miklós

HORST DENZER:

MORALPHILOSOPHIE UND NATURRECHT BEI SAMUEL PUFENDORF

(München, Verlag C. H. Beck. 1972. 405 l.)

MORÁLFILOZÓFIA ÉS TERMÉSZETJOG SAMUEL PUFENDORFNÁL

A tudományok történetében három tudóstípust különböztethetünk meg. Az egyik a forradalmi újító, új eszmék zseniális teremtője, aki messze túlhalad korán. A másik csoportba a meglevő eszméket szintetikusan feldolgozó, azokat zárt gondolati rendszerbe foglaló tudósok tartoznak. A harmadik csoportot a közvetítő, a meglevőre támaszkodó, de az új eszmékre is nyitott gondolkodók alkotják. Ez utóbbiak közé tartozik Samuel Pufendorf (1632–1694). Ezzel a pusztán a szemléletesség kedvéért leegyszerűsítő kategorizálással kezdi Horst Denzer Pufendorfról szóló kitűnő könyvét.

A teljes pufendorfi életművet elemző monográfia nemcsak a nagy gondolkodó mélyebb megismerése miatt fontos, hanem azért is, mert egy olyan eszmerendszerről nyújt áttekintést, amelynek a magyar történelemre, főleg a 17–18. század politikai gondolkodására eddig kellően nem méltatott komoly hatása volt. A természetjogot a 17. század végétől oktatták a magyarok által is látogatott nagy európai egyetemeken, de megtalálhatók voltak Pufendorf és a természetjogi iskola más képviselőinek művei az osztrák kameralisták és a Habsburg család könyvtáraiban is.

Denzer nem foglalkozik külön Pufendorf életútjával, arra egy rövid kronológiai táblázat erejéig tér ki a függelékben, a rendszer tárgyalása során pedig csak az annak szempontjából fontos mozzanatokat említi meg. Pufendorf nem akadémikus tudóstípus volt, a „tudást csak akkor tartotta értelmesnek, ha az használ". Ezért is utasította vissza a pfalzi választófejedelem által felajánlott professzorságot, mondván, hogy nem akar a meglevő 999 előadáshoz egy ezrediket fűzni. Tudományos munkája a jelenhez, a pozitív változtatásokhoz akart tudományos igényű segítséget nyújtani, de – bár kereste a fejedelmi udvarok közelségét (Heidelberg, Stockholm, Berlin) – a gyakorlati politikával személyesen nem került kapcsolatba. Világpolgár volt – írja Denzer –, akinek ott a hazája, ahol a szabadságot, jogot, vallási türelmet, veszélytelen életet, jövedelmező foglalkozást biztosítják. Franciaország elleni támadásai sem nemzeti érzületből fakadtak, hanem a Nantes-i ediktum visszavonása kapcsán a XIV. Lajos politikájában való csalódás váltotta ki azokat.

Pufendorf hallatlan népszerűségének okát Denzer közbülső helyzetében, az új és a régi közötti közvetítő szerepében, világpolgárságában, azaz nézeteinek mindenütt alkalmazhatóságában látja. Művei számos kiadást értek meg, ami akkor is magáért beszél, ha az egyes kiadások példányszáma ismeretlen. A „De officio hominis et civis" 60 latin, 20 francia, 5 angol, 3 német; a „De iure naturae et gentium" kb. 15 latin, 10 francia, 6 angol, 2 német, 1 olasz; a Monzambano néven írt „De statu imperii germanici" több mint 20 latin, több francia és angol; az „Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten . . ." több mint 20 német és francia, 10 angol kiadása ismeretes. Pufendorf autoritás volt a politika, természet-, nép-, és államjog területén, könyvei a 17. század elején standard művek az egyetemeken. Természetesen kritikusai is voltak, mint Leibnitz, Thomasius, a felvilágosodás egyik szárnya stb. A 19. sz.-ban is ellentmondásosan értékelték teljesítményét, van aki az államtudományok előfutárát látja benne (Treitschke), van aki éppen a pozitív államjog kidolgozásának hiányát rója fel (Bluntschli).

A könyv második részében Denzer Pufendorf tudományelméleti előfeltevéseit vizsgálja, mint tudományfogalom, megismerés, értékelmélet és szisztéma. A következő fejezetben tér rá a fő témára, a pufendorfi rendszer elemzésére.

Korában és a későbbiekben is legnagyobb hatása Pufendorf államelméletének volt a politikai gondolkodásra. Az államot racionális vívmánynak fogta fel, amely a természetjog és a pozitív jog elveire épül. Az államot az emberből, az emberi természetből lehet megérteni, lévén az szerződés-állam, azaz emberi tett. Denzer ezért Pufendorf rendszerének elemzését az emberi természet értelemzésével kezdi.

A kozmoszt Pufendort „entia physica"-ra, azaz élettelen, vegetatív és állati természetre; illetve „entia moralia"-ra, azaz emberi természetre osztja. Hansúlyozandó, hogy az emberi természet a fizikain alapul, de egyben annak meghaladása is.

Az emberi természet specifikuma az értelem. Az értelem azokat a normákat ismeri fel, amelyek szerint minden emberi tevékenységnek orientálódnia kell; az értelem képes felismerni a törvényeket, azok alapján megítélni a helyest és helytelent. A másik specifikusan emberi sajátosság a szabad akarat. A szabad akarat nem azonos a korlátlan szabadsággal, korlátja, pontosabban regulatív elve az általános emberiként felfogott boldogságra és tökéletességre való törekvés. Pufendorf rendszerében az elsődleges szerepet a *törvény* játssza. A törvény létét, szerinte, az emberi természet specifikumai, az értelem és a szabad akarat egyaránt feltételezik. A törvény vezérlő normát jelent, amit az értelem által felismert jó, az ember java tételez.

Az általános törvények általános kötelességeket feltételeznek, azaz a törvények iránti engedelmességet. Minthogy azonban a természeti törvény az ember tökéletesedését szolgálja, az ember szabad akaratából veti magát alá. A természeti ember Pufendorf rendszerében értelmes lény, szabad akarattal, aki azonban törvényeknek van alávetve, azok kötelező érvényét elismeri, ám azokban egyúttal szabadsága is gyökerezik.

A természeti állapotban az ember elsődlegesen saját boldogulását keresi, ebből azonban Pufendorfnál nem következik a hobbesi harcállapot. Az emberi természetbe ui. Pufendorf beépíti a szocialitást. Egyrészt a gyengeség, a szükség, a segítségre utaltság késztetik az embert a társulásra, másrészt viszont az értelem, az azonos emberi természet sugallják, hogy a közösség jobb és biztonságosabb, mint a magány.

A természeti állapotot Pufendorf mintegy humanizálja, elvetve a „bellum omnium contra omnes" hobbesi természeti-állapot képet. Nem tagadja, hogy a természeti állapotban lehet viszály, de azt nem annak lényegének, hanem partikularitásának tartja. Az értelem, mint az emberi természet lényegi része a békés együttélés melletti állásfoglalásra készteti az embert. A természeti állapotban egyenlőség uralkodik. (Pufendorf természeti állapotnak tekinti az állam előtti állapotot, bár – és ez ellentmond az egyenlőségnek – alárendeltség már van az állam előtt is, a családban, házi közösségben.)

A természeti állapotban a normatív tényező a természeti törvény, az általa nem szabályozott szféra pedig a természetjog érvényesülésének területe. A természetjog, szemben Hobbes-szal, értelmes, kötelességeket is vállalni tudó emberekre vonatkozik; a közösségbeni tevékenység jogi rendjének elve. Pufendorfnál a jogból és így a természetjogból is elsősorban kötelességek következnek: abszolút és relatív kötelességek. Az ember magával szembeni kötelessége az önfenntartás, önvédelem, tökéletesedés. Másokkal szembeni kötelessége a személyiség tiszteletben tartása, mások meg nem sértése, emberiesség, jogegyenlőség tisztelete és a szerződésekhez való hűség. Ez utóbbi különösen fontos, mert alapja már nemcsak a szeretet és az emberiesség, hanem rögzített jogi alapokon nyugszik. A szerződések relatív – természetjogból eredő – kötelességeket vezetnek be, amik a szerződés tárgyára irányulnak. Relatív kötelesség a magántulajdon tiszteletben tartása – mivel a magántulajdon is szerződés. Ugyanilyen kötelesség a házasság, család, házi közösség (ahol már szolgák is vannak) tisztelete, az üzleti megállapodások betartása stb.

Mivel azonban a természeti állapotban nincs jogi személy, aki betarttatná a természetjogi elveket, ez az állapot bizonytalan. Szükség van az államra, amelynek szankciós jogai vannak akarata keresztülvitelére. Az államot tehát az emberi természet tökéletesedése követeli. Az állam szerződés-állam, szabad elhatározás alapján létrejövő uralmi forma. Az alattvalók csak természeti szabadságuk egy részéről mondanak le, azt átruházzák az uralkodóra. Ez szükséges, de az alattvalók boldogulását is szolgáló áldozat, amit mint minden szerződést, az alárendeltek beleegyezése legitimizál. A szuverenitás nem jelent korlátlan uralmat, ha az uralkodó megsérti a szerződésben foglaltakat, a népnek ellenállásjoga van. Itt azonban Pufendorf bizonytalan. Az ellenállás jogát ui. korlátozza a szuverén sérthetetlensége, másrészt, hogy az összesség érdeke fontosabb az egyesénél, ezért a személyes sérelmeket alá kell rendelni, hacsak lehet, az állam érdekeinek. Az uralkodó ellenőrzésének jogát Pufendorf a rendeknek (mint testületnek) adja meg. A rendek közvetítik az uralkodóhoz a nép kívánságait és panaszait is.

Az állam mesterséges képződmény, pozitív törvények és jogok rendezik be. A pozitív jog viszont nem más, mint a természetjog elveinek alkalmazása az állam keretein belül. A kétféle jog között nincs alá-fölérendeltségi viszony. Konfliktus felmerülhet közöttük, és akkor a polgár a természetjog ítélőszéke elé viheti az állami parancsot. (Akkor elvileg – láttuk – ellenállásjoga van.) Az államban létrejövő közösségeknek Pufendorf teljes mozgási szabadságot biztosít, míg azok az állam érdekeit nem sértik. Ide tartoznak a vallási felekezetek is. Az ateistákat viszont nem tűri Pufendorf, mivel a természetes vallást a természetjog alapjának tartja.

A természetjog a polgári fejlődés egy fokán, az indivíduum megerősödésével jön létre. A természetjog az emberi együttélés szabályait már az egyén természetére alapozza, az állam is egyének döntésének eredménye. Arra nem tér ki Denzer, hogy Pufendorf polgári álláspontját még feudális maradványok terhelik. Azzal sem érthetünk egyet, hogy a természetjogot történeti rendszernek tekinti, hiszen attól, hogy a természetjog alkalmazásakor mindig konkrét történelmi körülményeket kell figyelembe venni, az még az ember fiktív természetéből, az értelemből és az isteni tervből levezetett logikai konstrukció marad.

Az utolsó rész Pufendorf és a természetjog helyét vizsgálja a 17. szd-ban. Az első természetjogi tanszékeket Heidelbergben (1661), Kielben (1665), Greifswaldban (1674) és Helmstedtben (1675) állították fel. A 18. században már katolikus egyetemeken is voltak tanszékei. Elemzi a szerző Pufendorf legfontosabb forrásait. Legnagyobb hatással Grotius (mint fő tekintély) és Hobbes, (mint fő ellenfél) voltak rá, de kiemelendő Arisztotelesz, Platon, Cicero stb. hatása is. Tudománytörténeti

áttekintést is kapunk ebben a részben, a gyakorlati filozófia és a modern descartes-i tudományosság kapcsolatáról, Pufendorf logikai-deduktív módszeréről.

Ezzel zárul Horst Denzer rendkívüli felkészültségről tanúskodó, óriási forrástömeget megmozgató könyve. Talán éppen alaposságra törekvése okozza, hogy sokszor ismétli magát. Ez azonban értékéből semmit nem von le, könyve szempontokat nyújthat azon magyar történészek számára is, akik a magyar politikai gondolkodás nyugatról kapott impulzusaival foglalkoznak.

A könyvhöz több, mint 80 oldalas függelék is tartozik: kronológiai áttekintés Pufendorf életéről és műveiről; fő műve, a „De iure naturae et gentium" összes hivatkozásának áttekintése; rendkívül alapos tárgymutató és névmutató.

Poór János

EMBER GYŐZŐ:
AZ ÚJRATELEPÜLŐ BÉKÉS MEGYE ELSŐ ÖSSZEÍRÁSAI
1715–1730

A szerző műve a Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból című sorozat 8. köteteként jelent meg. A gyulai megyei Levéltár igazgatójának, Szabó Ferencnek a szerkesztésében eddig kiadott kötetek részben közművelődési célzattal, részben tudományos igénnyel készültek, de mindenképpen hiánypótló szerepük volt.

Ember Győző műve az 1725-ös összeírás precíz sajtó alá rendezésével hozzáférhetővé tett a kutatók számára egy megyei és országos szempontból egyaránt jelentős történeti forrást. Bevezető tanulmányával pedig, amelyben sokoldalúan dolgozta fel nem csupán az 1725-ös, hanem az 1715–30 közötti többi összeírást is, példát adott a kvantitatív kutatási módszer alkalmazására. Tanulmányának megállapításait mennyiségi adatokkal bizonyítja. A feldolgozott történeti forrás nyújtotta minden konkrétumot figyelembe vesz, nem elégszik meg valószínűsített adatokkal, feltevésekkel.

Ilyen szempontból komoly kritikai értéke van a tanulmány azon részének (28–34. l.), amelyben a szerző azzal foglalkozik, hogy miképp történt az összeírások felhasználása Békés megye eddigi történeti irodalmában. Az 1855-től napjainkig megjelent fontosabb műveket és tanulmányokat vizsgálva megállapítja, hogy a Békés megye 1711 utáni újratelepülésének első két évtizedére vonatkozóan fontos számszerű adatokat tartalmazó 11 összeírás közül teljes szövegében eddig egy sem került kiadásra.

Az eddig megjelent különböző műfajú történeti feldolgozások egyáltalán nem merítették ki ezt a gazdag forrásanyagot és – mint a szerző sajnálattal állapítja meg – történeti statisztikai feldolgozásukra sem tett még eddig Acsády Ignácon kívül senki sem kísérletet. Ő 1895-ben megjelent tanulmányában az 1715. és az 1720. évi országos összeírások adatait dolgozta fel ezzel a módszerrel. Ez a felismerés indította a szerzőt az 1725. évi összeírás teljes szövegű kiadására és adatainak történeti statisztikai feldolgozására.

Tanulmánya elején ismerteti a korszak adózásának módját, az adóigazgatás mechanizmusát. A kérdésben nem egészen otthonos olvasó számára is érthetően világítja meg a hadiadó (contributio) kivetésének módját. Megtudjuk, hogy a repartitio portarum fogalma a 18. század elején már nem az adóalapnak az egységeit jelentette, hanem az adóigazgatás számítási egységeit. Ahogy változott a lakosság anyagi helyzete, úgy került sor országosan a portaszám módosítására. Az összeírásokra azért volt szükség, mert így tudták megállapítani az adóalapot. Az összeírások rögzítették az adózók számát, anyagi helyzetét és jövedelmi forrásaikat.

Közismert tény, hogy a 18. század első évtizedeinek belső vándorlása következtében ez az adóalap sokszor változott. Az 1715–30 közötti időszakból azért maradt fenn viszonylag sok összeírás, mert ekkor a belső vándorlás felgyorsult. A belső vándorlásban nem kis szerepe volt a hadiadó összegén kívül a megyék által megállapított, saját költségeik fedezésére szedett háziadónak is.

A következőkben a tárgyalt időszak 10 összeírását (ebből 2 országos és 8 megyei) elemzi a szerző. A rövid elemzés jó tájékoztatást ad az egyes összeírások tartalmáról, jellegéről. Igen hasznos

segítségére lehet ez az áttekintés a további kutatásoknak, mert eligazít abban, hogy melyik összeírás foglalkozik részletesebben az adózók gazdasági helyzetével, melyek a dikális összeírások, melyik összeírás különbözteti meg a jobbágyokat és a zselléreket, hol találhat a kutató adatokat az adózók jövedelmének készpénzben kifejezhető összegéről. Végig kísérhetjük továbbá a megye helységei számának és ezen belül az egyes helységekben összeírt családok számának hullámzását ezekben a mozgalmas évtizedekben. Az összkép, az időnkénti visszaesések ellenére, fejlődést mutat a vizsgált másfél évtizedben: 1715-ben Békés megyében 9 helységet írtak össze és bennük 344 családot, 1730-ban pedig már 19 helységben 1710 családot.

A szerző közlésre nem az eddigiekben tárgyalt 10 összeírás valamelyikét választotta ki, hanem a tizenegyediket, az 1725-ös adóösszeírást. Választását azzal indokolja, hogy az időszak 11 összeírása közül ez az egyetlen, amelyet egy földesúr kezdeményezésére az uralkodó hajtatott végre, továbbá olyan kérdésekről ad tájékoztatást, amelyekről a többi összeírásban nem esik szó.

Röviden vázolja a tanulmány az 1725-ös összeírás keletkezésének okát és hátterét: Harruckern János György pályafutását, a gyulai uradalom elnyerését, benépesítését és a lakosság elvándorlásának megakadályozása érdekében az uralkodóhoz 1725 tavaszán beadott kérvényét. Ebben panaszolja, hogy 7 hónap alatt 270 család vándorolt el Békés megyéből más megyékbe, bár ő a földesúri szolgáltatások alól mentesítette jobbágyait. A földesúr az elvándorlás okát az állami hadiadó és a megyei háziadó magas voltában látja. Ezért kérvényében a hadiadó leszállítását, a megyei tisztviselők számának csökkentését és az adószedés jogának a földesúri tisztviselőkre való átruházását javasolja az uralkodónak.

Rámutat a szerző arra, hogy a Harruckern-féle kérvény nyomán elrendelt összeírás más volt, mint a korábbi összeírások. A királyi biztosok ugyanis a helyben található lakosokon kívül külön kimutatást készítettek a megyéből elvándoroltakról is, amire a korábbi összeírásokban nem volt példa. Vizsgálták továbbá a földesúr szerepét a megye benépesítésében, valamint az adóigazgatás visszaéléseit is.

Az összeírás szerkezetének ismertetéséből megtudjuk, hogy a helyben talált lakosok összeírása egy rovatos és egy szöveges részből állt. A rovatos rész 11 rovata az emberi munkaerőt és az állatállományt veszi figyelembe, mint legdöntőbb termelőerőt, amely ebben az időben meghatározta az adózóképességet, hiszen az újratelepített területeken szántó, rét és legelő szinte korlátlanul állt rendelkezésre. Az összeírás szöveges részét tartja a szerző érdekesebbnek. Ebben a részben a királyi biztosok a lakosság vallomása alapján öt pontba foglalva összegezték, amit a település körülményeiről, a földesúr szerepéről, az adott mentességekről, az adóztatás módjáról és az adók összegéről megtudtak.

Az összeírás további részében az elköltözötteket vették számba. Itt is egy rovatos rész tájékoztat arról, hogy helységenként kik, mikor, hová távoztak, majd hat pontban összefoglalva összegezték a biztosok a vizsgálatból leszűrt tapasztalataikat.

Az összeírás szerkezetének ismertetése után az adatok elemzésére tér át a szerző. Ennek során közöl egy kimutatást, amelyben a megye helységeit a családok számának nagyságrendjében sorolja fel, majd utal a német, román és szerb nemzetiségű, adómentességük miatt össze nem írt lakosokra. 1725-ben a megye lakosainak számát 6000-re becsüli. Még mindig a családok számánál maradva találunk egy olyan összeállítást, amely a megyebeli családok számának községenkénti alakulását mutatja az 1715–30 közötti időszak 11 összeírásának tükrében. Sokoldalú elemzést kapunk a korszak nagy problémájáról, a jobbágyvándorlásról, annak méreteiről, okairól és irányáról. Érdekes adat például, hogy az 1725-öt megelőző 4 évben 364 család vándorolt el a megyéből és ezeknek csaknem a fele az utolsó félévben. Az elvándorlás irányát tekintve Heves és Bihar megye áll az első helyen.

A tanulmány ezután azt vizsgálja, hogy volt-e összefüggés az elvándorlás és a lakosság anyagi helyzete között. Ehhez egyedül lehetséges következtetési alapul az állatállomány nagyságát veszi. Az egy családra eső átlagos állatszámot kimutató táblázat szerint 1725-ben nem volt Békés megyének egyetlen helysége sem, amelyben egy családra átlagosan 2 igásökör vagy 2 igásló esett volna. Érdekes eljárással kísérli meg a szerző annak a megállapítását, hogy valamennyi állatfajtát együttesen figyelembe véve hogyan alakult az egyes helységek állatállományának értéke és azok egymáshoz való viszonya. Az 1717-es és az 1720-as dikajegyzék és dikaértékelés adatait alapul véve jut el ahhoz a megállapításhoz, hogy az állatállomány értéke szerinti helységsorrend sokban eltér a családok száma szerinti sorrendtől.

Az adókivetés viszont inkább a családszámhoz igazodott, nem pedig az állatállományhoz. Így több aránytalanságot állapít meg a kivetett adó és az állatállományban tükröződő adózóképesség között.

Külön részt szentel a szerző az állatállomány 1717–1730 közötti alakulásának. Hat összeírás adatait összehasonlítva mutatja ki, hogy az állatállomány fejlődését elsősorban az elvándorlás akadályozta, mégis – úgy látszik – erősebbek voltak a segítő körülmények, főleg az új telepítések. 1730-ban ugyanis az 1717. évinek 3-szorosa volt az ökörállomány, 4,5-szerese a tehénállomány, 6-szorosa a lóállomány, 10-szerese a juhállomány.

Az összeírás szöveges részének ismertetése után rámutat a tanulmány a jobbágyvándorlás legfőbb okára, amelyet sem az összeírást végző királyi biztosok, sem a bevallást végző lakosok nem láttak tisztán. Ez az ok a török uralom alól felszabadult országrészekben mindenütt jelentkező munkaerőhiány volt. Ezt használta ki a jobbágyosztály a földesúri kizsákmányolás elleni harcában. Nyilvánvalóvá válik az 1725-ös összeírás szöveges részéből a megyei adóigazgatás önkényessége is: a lakosok nagy része nem tudja megmondani, hogy mikor és mennyi adót fizetett, de a királyi biztosok sem tudják elszámoltatni a megyei pénztárost.

Nem tartja érdektelennek a szerző az 1725-ös összeírás további sorsát sem. Ismerteti a helytartótanács állásfoglalását és a királyhoz felterjesztett javaslatait, amelyek a hadiadó mérséklését elvetették ugyan, de egyebekben helyt adtak Harruckern kérésének. A király változatlanul jóváhagyta a helytartótanács felterjesztését, de a helytartótanácsi rendeletek végrehajtása csak vonakodva történt és még évekig elhúzódott.

A tanulmány utolsó része az 1725-ös összeírás tükrében összegezi a jobbágyvándorlás és a telepítések fő kérdéseit. Megállapítja, hogy ezzel az összeírással kapcsolatban olyan kérdésekre igyekezett rámutatni, amelyeket jónak látott a forrásközlések bevezetésénél szokásosnál bővebb terjedelemben megtárgyalni, azoknak az egész ország történetére kiható vonatkozásai és tanulságai miatt.

A helytörténeti kutató figyelmébe ajánlhatjuk azokat a témákat, amelyek feldolgozása a szerző szerint eredményesnek igérkezik és hozzájárulhat Békés megyes helységei történetének korszerű megismertetéséhez.

A kiadvány terjedelmes és igényes bevezető tanulmányát a Békés megye 1725. évi összeírása című forrásközlés követi, amely az összeírás rovatos részén kívül tartalmazza a latin nyelvű szöveges részeket, a királyi biztosoknak az összeírás bevezetőjeként közölt megbizatási irányelveit, valamint befejezésként tapasztalataik pontokba foglalt összegezését.

A német és a szlovák nyelvű kivonatos tartalmi ismertetés és a mellékletként közölt 10 fotokópia szerencsésen egészíti ki a művet.

A szerző magasfokú tudományos igényességgel szolgálta azt a célt, amelyet maga elé tűzött: értékes forráskiadvánnyal gazdagította történeti irodalmunkat és egy regionális adóösszeírás kapcsán írt tanulmányával felhívta a figyelmet a történelemnek ezekre a konkrét mennyiségi adatokat bőven tartalmazó forrásaira.

Zömbik Miklós

GONDA IMRE–NIEDERHAUSER EMIL:

A HABSBURGOK – EGY EURÓPAI JELENSÉG

(Budapest, Gondolat, 1977. 362 l.)

A könyv témaválasztása érdekes és fontos. A Habsburg-dinasztia tagjai évszázadokon keresztül ültek a magyar trónon és politikájuk nagyban befolyásolta történelmünk menetét. Könyvek és tanulmányok egész sora világította már meg a Habsburg-birodalom és a magyar állam viszonyát, magával a családdal azonban mindezideig keveset foglalkozott történetírásunk. Pedig a Habsburg-család története egész Európa vonatkozásában jelentős, hiszen Európa egyik legrégibb uralkodóháza, amely hétszáz éven keresztül aktív részese, sok esetben irányítója volt az európai történelem menetének.

A Habsburgok olyan történelmi szituációban kerültek a német birodalom trónjára, amikor az egymással szembenálló hatalmi csoportosulások olyan dinasztiát kívántak, amelynek hatalmától nem

kell különösebben tartani, amelytől bármikor vissza lehet szerezni a császári címet. A Habsburgok azonban hamar rájöttek arra, hogy megfelelő házassági hirdetésekkel nemcsak hogy megtarthatják a császári címet, hanem még növelhetik is a családi birtokot és ezzel együtt hatalmukat. A házasságok révén azonban nemcsak szövetségeseket szereztek maguknak, hanem egyszersmind olyan problémákat, amelyek megoldása már meghaladta erejüket. A magyar trón elnyerésével például együtt örökölték a török veszélyt, amellyel csaknem másfél évszázadon keresztül kellett szembenézniük. Miksa házassága révén megszerezték Burgundiát virágzó kereskedő- és kézműves városaival, de épp e terület birtoklása révén kerültek ellentétbe a korabeli Európa egyik vezető hatalmával, Franciaországgal. Amikor azután 1500-ban a korábbi dinasztikus házasság révén ölükbe hullt a spanyol örökség, akkor már állandósultak az ellentétek Franciaországgal, amelyet nyugtalanított, hogy a 16. század végén Habsburg gyűrű vette körül.

A család tüneményes felemelkedése a 13. század hetvenes éveiben indult a német birodalom területéről, s a 16. század elején a Habsburgok már rátelepedtek Európa peremvidékére, Sziléziától Portugáliáig, megteremtve egy világbirodalmat, amelyet V. Károly neve fémjelez. De mennyit ért ez a világbirodalom? Valóban akkora volt a hatalma a Habsburg-családnak, mint ahogy azt a kiterjedt birodalom következtetni engedné? Korántsem, – állapítja meg Niederhauser Emil, megmutatva a felszín alatt meghúzódó bomlasztó erőket. Szól az európai peremvidékek elmaradott agrárjellegéről a kapitalizmus megjelenésének pillanatában; a birodalom egyes országainak eltérő rendjéről, törvényeiről, szokásairól, a később nemzetiségi kérdésként jelentkező vegyes etnikumról, a reformációról, amelyet felhasználtak az önállóságot követelő német tartományok. Ez utóbbinál a feudális rend és a vele szemben fellépő polgári törekvések ellentéteiről van szó.

De a Habsburgok még ragaszkodnak egy ideig a világbirodalomhoz, – amelynek belső korszerűsítésével egyáltalán nem, vagy csak nagyon keveset törődtek, – és ragaszkodnak a katolicizmushoz is, amely mindig is jó szövetségesnek bizonyult uralkodásuk alatt. II. József lesz a család egyetlen olyan tagja, aki tudatosan nemet mond az egyháznak. De addig még a Habsburgok sokat háborúznak, hiszen a császári cím – úgy gondolják – kötelezi őket. Közben összeül néhányszor a család, hogy a dinasztián belüli örökösödési ügyeket megtárgyalják és komoly küzdelem folyik a családon belül a spanyol és az osztrák ág között. A kérdés a spanyol ág kihalásával dől el, miközben a birodalom súlypontja már fokozatosan áttolódott a dunai monarchiára. Ezt az összezsugorodott – de még így is hatalmas – birodalmat a család néhány józanabb tagja megpróbálja modernizálni, néha az abszolutizmust választva a „legmegfelelőbb" formának. De mi lesz a családdal, a birodalommal, ha nincs férfi utód? A család 1703-ban vitatta meg ezt a kérdést. Megszületik a Pragmatica Sanctio, amelyet 1725-re sikerül elfogadtatni az egyes országok rendjeivel. A család első uralkodó női tagját, Mária Teréziát aztán mindjárt próbára is tették a Habsburgokra féltékeny uralkodók.

A francia polgári forradalom súlyos veszély volt a Habsburgok szemében: a forradalmi eszme még a birodalmat is megfertőzheti, jobb ha elébe sietünk a bajnak, – gondolták, – s koalíciókat szerveztek.

A külpolitikai siker érdekében a birodalomban az abszolutizmushoz folyamodtak, de az már csak olaj volt a tűzre, elősegítette a birodalmon belül a polgári forradalmak kibontakozását. Ha már a kapitalizmus, a polgárosodás térhódítását nem sikerült feltartóztatni, akkor legalább ott gördítettek elébe akadályt, ahol tudtak. A Habsburgok számára még egy komoly probléma jelentkezett a 19. században: az egyes nemzetek, nemzetiségek önállósodási törekvése a birodalmon belül. A Habsburgoknak, akik közben a német császári címet is elveszítették, Solferino és Königgrätz nemcsak területi veszteségeket jelentett, hanem a nagyhatalmi tekintély megcsappanását is. Ezt felismerték és kiegyeztek Magyarországgal. Igaz, a kiegyezéssel le kellett mondaniuk a Habsburg összbirodalom ideáljáról, de a Monarchia legalább védelmet nyújt egy ideig a nemzetiségek törekvéseivel szemben. A belpolitikai nyugalom lehetővé teszi azt is, hogy a kapitalizálódásban való lemaradásukat megpróbálják bepótolni. A gyors ütemű polgári fejlődés nagymértékben átalakítja azonban a társadalom szerkezetét, újabb problémákat okozva az uralkodóháznak (munkásmozgalom s a korábbinál intenzívebben kibontakozó nemzetiségi mozgalmak).

Ha ennyi a megoldhatatlan probléma, akkor mi tartja össze a 11 nemzetből álló Monarchiát? A szerzők világos választ adnak a kérdésre, felsorolva az egyes nemzeteknek a Monarchiához fűződő érdekeit és az egyes nemzeteken belül a társadalom különböző rétegeinek érdekviszonyait. Igaz, sokan változtatni szeretnének a fennálló viszonyokon, de egyelőre a Monarchia – ha nem is látványos –

külpolitikai sikereket ért el, s még mindig nagyhatalom. Most már nem a korábbi dinasztikus kapcsolatok határozzák meg a külpolitikát, hanem a gazdasági, nagyhatalmi érdekek. De a felgyülemlett problémák robbanását Ferenc József hosszú uralkodása is csak halogatni tudja. Az idő már rég elszaladt a Habsburg-család és az általa fémjelzett Monarchia felett. A birodalom felbomlását nemcsak a határain belül élő népek várják és sürgetik, hanem Németország kivételével szinte mindegyik európai állam. Az utolsó Habsburg-uralkodónak, Károlynak már csupán az a feladat jut, hogy ősei birodalmának bukását szentesítse. Ezzel az aktussal ér véget – egy európai jelenség története, amelynek bemutatását kiválóan oldották meg a szerzők a súlyponti részek kiemelésével, az ok-okozati összefüggések bemutatásával, közérthető stílusban. A Habsburg-családról szóló monográfiák sorában feltétlenül kiemelkedő helyet foglal el Gonda Imre és Niederhauser Emil könyve.

Ács Zoltán

MARTA BUR-MARKOVSZKA:
BALKANITE I UNGARSZKIJAT PAZAR PREZ XVIII VEK
(Szofija, Izd. na Bălgarszkata akademija ne naukite. 1977. 207 l.)

A BALKÁN ÉS A MAGYAR PIAC A XVIII. SZÁZADBAN

A Bolgár Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének kiadásában jelent meg „külföldre szakadt hazánkfia", Bur Márta kitűnő könyve a Balkán és a 18. századi magyar gazdasági fejlődés összefonódásáról. Sok évi, roppant szorgos kutatómunka eredményeit kapja kézhez a szakember. Ez a kutatómunka kiterjedt nemcsak a mai magyarországi levéltárak anyagára, beleértve ebbe a vidéki levéltárakat is, hanem a szlovákiai, sőt lengyelországi levéltárak anyagát is bőven felhasználta. És ami természetes: a bolgár nyelven megjelent könyv nemcsak a kérdés bolgár, hanem magyar (és egyéb külföldi) feldolgozásait is jól ismeri és fel is használja, bár a szerző elsősorban saját levéltári gyűjtésére építi fel mondanivalóját.

Az első két fejezet inkább bevezető jellegű, nagyobbrészt a bolgár olvasó tájékoztatására szolgál, azt mutatja be, milyen gazdasági kapcsolatok fonódtak a török hódoltság korában, a 16–17. században a balkáni területek és a Habsburg-birodalom országai, elsősorban Magyarország között, és hogyan módosultak ezek a török kiűzése után, milyen kereteket biztosított az osztrák, ill. a magyar közigazgatás a Balkánról átmenetileg vagy végleg Magyarországra települő kereskedők számára. Kitűnően fel tudja itt használni a szerző a Magyarországon élő török birodalmi alattvalók, „görög" kereskedők többszöri összeírásait, ezek nyújtják az alapvető támpontot a további kutatás számára.

A Balkánról jött kereskedők a történeti Magyarország legkülönbözőbb területein telepedtek meg, persze olyan városokban, sőt falvakban is, amelyek a dunai víziut, ill. az északra vezető, a bortermelő vidékeket is magukba foglaló kereskedelmi útvonalak mentében helyezkednek el. Ezeken a településeken társulatokat, sőt fejlettebb formában bizonyos önkormányzattal rendelkező közösségeket, communitasokat hoztak létre. A szerző ezek belső fejlődéséről, jogi helyzetéről sok érdekes mozzanatot tudott összegyűjteni.

A balkáni kereskedők tevékenységét három alapvető vonatkozásban vizsgálja meg. Az egyik: bekapcsolódásuk a magyarországi mezőgazdasági árutermelés külföldi forgalmazásába. Adataiból világosan kiderül, hogy a kereskedők jelentős szerepet játszottak különösen a hegyaljai bortermelés lengyelországi kivitelében, cégtársak (többnyire testvérek, rokonok) bonyolították le ezt a kereskedelmet, akik részben Magyarországon, részben a közel fekvő lengyel városokban, elsősorban, de nem kizárólag Krakkóban tevékenykedtek. Ugyanakkor ezek a kereskedők szoros kapcsolatban álltak az árutermelésre berendezkedő nagybirtokosokkal, egy Károlyi Sándorral vagy Eszterházy Pállal például.

A másik tevékenységi terület a magyarországi lakosság áruellátása. Itt válnak fontosakká nemcsak a nagyobb városokban, hanem falvakban élő balkáni kereskedők. A feldolgozott hagyatéki és egyéb leltárakból meg más forrásokból az látszik, hogy valóban balkáni eredetű, vagy legalább is a Balkán felől érkező árucikkeket helyeztek el a magyarországi piacokon, fűszereken kívül nem sok

mezőgazdasági nyersterményt, viszont jelentős mértékben selymet, nyers és feldolgozott bőröket. Különösen a gazdagabb kereskedők árukészletében (de a kisebbeknél is) viszont egyre növekvő arányban találkozunk egyéb („bécsi", „lipcsei" stb.) árukkal, ami arra utal, hogy a balkáni kereskedők nemcsak az otthoni, hazai termeléssel tartottak kapcsolatokat, hanem általában jelentős szerepre tettek szert a magyarországi áruforgalomban. És ha a nagykereskedők egy része elsősorban a vásárokon helyezte el áruit, a kereskedők zöme bolttal is rendelkezett, ahol közvetlenül a lakosság szükségleteit látta el.

Harmadikként a balkáni kereskedők hitelügyleteit elemzi Bur Márta, kettős viszonylatban is. A kereskedők hitelre hoztak árut a török birodalomból, azután egyéb területek felé is áruhitellel forgalmazták vagyonukat. A nem is olyan ritkán bekövetkezett csődök esetében látszik igen világosan, hogy a csődbejutott kereskedő aktivái voltaképpen általában meghaladják passziváit, csakhogy ezek az aktivák a jelentős saját árukészlet mellett még inkább rövid idő alatt nem realizálható aktív adósságokból álltak. Másrészt, a fejletlen magyarországi hitelszervezetnek megfelelően a balkáni kereskedők is bekapcsolódtak az uzsora-kölcsönök nyújtásába, bár ezen a téren az egyház és a nagybirtokosok mellett csak szerényebb szerepet játszottak.

A zárófejezetben a szerző egyrészt a balkáni kereskedők – elég szórványos – manufaktúra-alapítási kísérleteit mutatja be (Egerben pl. egyenruha-készítő manufaktúrát hoztak létre), másrészt kulturális életükre, templomépítésre, oktatásra vonatkozó adatokat összegez. Itt már kitér a balkániak közt a század végén jelentkező nemzeti ellentétekre, a pesti görögök és kuco-vlachok, ill. szerbek közti viszály szinte már teljes fejlettségében mutatja be ezeket a nemzeti ellentéteket.

A balkáni kereskedők nemzetiségi megoszlását egyébként Bur Márta – igen helyesen – nem firtatja, nemcsak adatok híján, hanem azért is, mert a század vége előtt ez még eléggé történetietlen. Utal arra, hogy mennyire nem lehet a személynevekből nemzetiségi hovátartozásra következtetni, egy Rácz nevű kereskedő görögül írja alá magát, görög keresztnévvel (Sztavri). Bur Márta egyébként a magyar forrásokban szereplő, nyilván sokszor torzított névalakokat adja meg, nem is próbálja ezeket értelmezni, éppen azért, mert a nyilván nem torzított Rácz, Görög stb. magyar névalakok, mint az iménti példa is bizonyítja, ugyancsak nem mondanak semmit. A bevezetőben emlegetett országos összeírások ugyan általában megadják a kereskedők származási helyét, de ez sem ad bővebb útmutatást, hiszen a legtöbb macedón területről származik.

Teljesen igaza van Bur Mártának, mikor ezeket a kérdéseket kiiktatja, legfeljebb arra figyel fel, amikor – származási helyük vagy nevük alapján – nyilvánvalóan bolgár kereskedőkről van szó. A bolgár közönségnek írt munkában ez természetesen nagyon is helyén való. De ugyanígy helyénvaló, hogy Bur Márta a kereskedők gazdasági tevékenységére ügyel, nem nemzetiségi hovatartozására. Kereskedelmi szerepük, vagyoni helyzetük, kapcsolataik vonatkozásában roppant gazdag anyagot tudott összegyűjteni. Némi túlzással azt mondhatjuk, mindegyik balkáni kereskedőt felkutatta és bemutatja. Valóban, az egyénekig lehatolóan olyan mélységben és részletességben tárja fel témáját, amely egyébként országos vonatkozásban elképzelhetetlen, legfeljebb helytörténeti szinten kísérelhető meg.

Azért is dolgozhatott a szerző így, mert csak a török birodalmi alattvalók szerepét kutatta, azokét, akik többnyire még családjukat is otthon hagyták, valahol a Balkánon, és csak ideiglenesen telepedtek meg Magyarországon, vagy Mária Terézia rendelete után vették fel az osztrák állampolgárságot (a rendelet ugyanis a század utolsó negyedében csak ezeknek engedte meg a kereskedelmi tevékenységet). Ezzel persze a balkáni származású, de állandóan letelepedett lakosság, más kategória lévén, már kikerül érdeklődési köréből, olykor viszont, minthogy „görög" vagy pravoszláv vallásúakról van szó, mégis kénytelen számbavenni. Ezt a kettősséget a szerző láthatólag igyekszik elkerülni, a balkániakra korlátozva magát. Ez mutatja viszont, hogy a további kutatásnak, nálunk, elsősorban ebben a vonatkozásban kell tovább építenie a Bur Márta által megrajzolt képet. Ez azonban már a távolabbi teendők kérdése, és elsősorban a hazai gazdaságtörténészekre váró feladat. Bur Márta a maga témáját bőven kidolgozta, széleskörű és gondos forrásfeltáró és elemző munkáját befejezésül is teljes elismeréssel kell illetni. Jó, fontos könyv, gazdag adataival (melyek részletes bemutatása messze meghaladná az ismertetés kereteit) a magyar kutatásnak is nagy szolgálatot tett.

Niederhauser Emil

DEGRÉ ALAJOS:

A MAGYAR GYÁMSÁGI JOG KIALAKULÁSA A DUALIZMUS KORÁNAK GYÁMSÁGI KÓDEXÉIG

(Jogtörténeti Értekezések, az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszékének kiadványai, 8. szám. Szerkeszti: Kovács Kálmán. Budapest, 1977. 153 l.)

Régóta vártuk ennek a könyvnek a megjelenését. Elismerés illeti a Jogtörténeti Értekezések szerkesztőjét, Kovács Kálmán tanszékvezető egyetemi tanárt, hogy felismerte a munka jelentőségét és hozzáférhetővé tette e színvonalas sorozatban. A témáról, mely az egyik klasszikus jogág, a magánjog történetéhez tartozik, nem sokat tudunk. Talán azért, mert nemcsak a gyámság intézménye, hanem a gyámsági jog története is későn jelentkezett hazánkban.

Degré szerint a gyámsági intézmény késői jelentkezését a nagycsaládi vagyonközösség fennmaradása magyarázza. Az apátlanul maradt árva ugyanis tagja a nagycsaládi vagyonközösségnek, melynek vagyonában részes és mely mint testület gondoskodott róla. A jobbágyoknál, ahol a nagycsaládi közös gazdálkodás némely helyütt még a 19. század elején is megvolt, a 16–17. században is többnyire az árvával osztatlan közösségben gazdálkodó idősebb testvérek, az atya testvérei, vagy más rokonok gyámkodtak. Minthogy a vagyonukat egy osztályból származtató rokonoknak a nagycsalád felbomlása után is fennmaradt a kölcsönös öröklési igényük, természetes, hogy elsősorban az volt hivatva a gyámkodásra, akinek érdekét leginkább sértette volna, ha a gyermek tehetetlensége folytán a vagyon pusztulásnak indul. Ez a rokon – Werbőczi formulázása szerint – a legközelebbi örökös. Érthető módon legtöbbször az elhalt atya fivére vagy a nagyszülő gyámkodik. Arra vonatkozó jogvitát 1514 előtt, hogy a rokonok közül kit illet a gyámság, az eddigi kutatások nem hoztak napvilágra.

A Hármaskönyv a gyámsággal aránytalanul részletesen foglalkozik. Ennek kétségtelenül az az oka, hogy Werbőczi a joganyagban sok zavart, visszaélést talált, melyet tisztázni akart. A gyámsággal kapcsolatos kérdések tárgyalásánál szorosan követte Justinianus Institutioinak és a Digestáknak a tartalmát. Központi politikai törekvése a középnemesség hatalmának és vagyonának megőrzése. Ezért szorította vissza az ősiség lazítására irányuló törekvéseket és tartotta fenn a rokoni gyámságot, mely a vagyon legközelebbi örökösét illette. A kialakult szokásnak megfelelően a gyám nem volt jogosult a gyámolt vagyonának elidegenítésére.

A Mohács utáni két évszázadban az állandó háborúk, a 17. században végighúzódó szabadságharcok szinte teljessé tették a létbizonytalanságot: ingó vagyon, készpénzjövedelem kevés volt. Werbőczinek az árutermelői római jogot átvevő szabályait tehát csak csekély részben vették figyelembe, mert azok nem a tényleges gazdasági helyzethez igazodtak. Az igaz, hogy most már kivételes a képviselet nélkül fellépő serdületlen nemes gyermek, rendszerint gyám képviseli. De a jobbágyárvák sokszor képviseletlenek, és akik gondjukat viselik, azok sem nevezik magukat gyámnak, sőt tiltakoznak gyámmá minősítésük ellen. Elintézettnek vették a gyámságot azzal, hogy valaki a jobbágyárvát „gondviselés alá vette". Werbőczi nyomán, különösen főúri körökben, elterjedt a végrendeleti gyámrendelés, bár sokszor a legközelebbi örököst, illetve az anyát rendelték ki. Többnyire nem egy, hanem több gyámot rendeltek. Ezek egyike hatalmas nagyúr, a tekintélyes védelem céljából, mellette négy–öt atyafi, akik egymás utáni rendben vagy a gyermekeket és a vagyont megosztva gyámkodtak, vagy együtt valami családi tanács félét alkottak (Franciaországban már a 14. században kialakult és utóbb gyámhatósági funkciót látott el). Városokban ritka a végrendeleti gyámrendelés.

Werbőczinek azt az előírását, hogy a gyám a gyámolt vagyonának jövedelméről számadással tartozik, el is felejtették. Zala megye pl. a 17. század közepén követutasításban szögezte le, hogy a gyámok gondatlansága miatt számos gyámolt teljesen elszegényedett, ezért a gyámsági számadást megkövetelő törvényalkotást kívánt. A nádori és a helytartói gyámrendelésekbe rendszerint bevették, hogy a gyám a gyámság leteltével számot adjon. Minthogy azonban nem jelölték ki az elszámolást ellenőrző hatóságot, ez csak annyit jelentett, hogy az érdekelt árvának adták át a vagyont, sőt rendszerint nyugtát is vettek, de csak egészen általánosságban, részletezés nélkül, hogy pl. „a gyámolt az őt illető javakat átvette". A vagyon jövedelmének elszámolásáról ezekben szó sem esett. Egyedül a fejlettebb gazdálkodást folytató városok, ahol aránylag több volt az ingó vagyon, írták elő, hogy a (esetleg a bíró vagy a tanácsosok által készített) hagyatéki leltárt be kell jegyezni a városi

jegyzőkönyvbe. A városok megkívánták azt is, hogy a gyámok a jövedelemről a tanács megbízottai előtt évente elszámoljanak.

A jobbágyárvák főgyámságára a földesúr tartott igényt. Minthogy azonban a jobbágyárvák helyzete rendezetlen volt, formális gyámság sem alakult ki. A földesúr nem rendelt gyámot a serdületlen, ellátatlan jobbágyoknak, nem is ellenőrizte a jobbágyárvák vagyonát kezelő személyeket. Van adat, hogy az uradalom hivatalból összeírta az apátlan-anyátlan árvák vagyonát, de hogy mi történt magával a gyermekkel, azt néha kifelejtették az összeírásból. Degré egyetlen adatot (Szalonak 1631) ismer „árvák könyvéről" (24. l.). A Werbőczi által átvett római jogi szabályoknak csak egy töredéke ment át tehát a gyakorlatba. A gyámok továbbra is a saját céljukra használták a gyámoltak vagyonát, és rengeteg visszaélési lehetőségük volt. Ez fokozta az amúgyis meglévő birtok-bizonytalanságot. Ezért került sor III. Károly reformjai között a gyámság rendezésére, gyámhatóság létesítésére. A reform világosan a római jog alapján indult el: a gyámok elszámoltatását a gyámoltak teljeskorúságának (azaz 21. életévének) betöltése utánra tűzte ki. A gyámhatóság létesítésében a reform már nem a római jogot, hanem az abszolút monarchiák jogrendszerét követte. A leltárt az alispán vagy a szolgabíró készítette el, a gyám a megyei közgyűlés által kiküldött személyek előtt három évenként számolt el. A közgyűlés – a rendben talált számadás alapján – az árva-ingatlanból eredő jövedelem egy hatodát munkadíj fejében a gyámnak juttatta. Ezzel a nemes árva felügyelő gyámhatóságának a vármegyét tette meg a törvény. Néhány évvel később ezt azzal egészítették ki, hogy ha a vármegye nem járna el, helyette a helytartótanács lépjen fel. E törvényekre hamarosan hivatkozni kezdtek a központi hatóságok és a vármegyék, de végrehajtása mégsem volt maradéktalan.

Mária Terézia a vármegyék nemtörődömségéről szóló helytartótanácsi jelentések, a helytartótanács konzervativizmusa elleni városi panaszok miatt 1760-ban erélyesen nyúlt a gyámság kérdéséhez. 1763-ban Tallóson árvaházat alapított; majd szorgalmazta, hogy minden vármegye állítson fel árvaházat. Ezek azonban legfeljebb a talált gyermekek tartására utaltak ki néhány forintot évente a megyei házipénztárból. A helytartótanács 1770-től kezdte követelni a megyéktől évi jelentések küldését az árvák helyzetéről. 1773-ban ki is dolgoztak egy bürokratikusan eltúlzott – 24 rovatból álló – jelentés-táblázat mintát.

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a gyámsággal a késői feudális kori városokban. Megállapítja, hogy a kisüzemszerű ipari termeléssel párhuzamosan a polgárok ház- és szőlőingatlan szerzésére törekedtek, melyből pénzjövedelmet húzhattak. Ezért az értéket nem ingatlanban, hanem pénzben fejezték ki. Ez jellemezte a gyámügyek kezelését is. Legtöbbször az árva gyermek nevelése, vagyonának kezelése is az anya, mint természetes és törvényes gyám kezében maradt, még ha új házasságot kötött is. Ha nem volt végrendeleti gyám, sem gyámkodásra hivatott özvegy, a városi tanács maga rendelt gyámot. A 18. század közepén a gyám a tanács kiküldöttei által fevett leltárral vette át az árva vagyonát. Nem egyszer megtörtént azonban, hogy a tanács az árvának nem rendelt gyámot, hanem vagyonát a város árvapénztárában kezelték, magának az árva tartására pedig, ha azt önként senki sem vállalta, a városi árvaatya szerződött valakivel, tartásdíjat biztosítva neki.

A városi árvapénztárakban ezen az úton jelentős készpénz-tőke halmozódott fel. Ezt a város egyéb (házi-, háramlási,- szegényházi-, alapítványi- és egyházi-) pénztáraitól külön kezelte. Degré szerin „az árvapénztárból csak kivételesen adtak kölcsönöket magánosoknak, ha igen azok is jobbára a városi tanács tagjai voltak, sokszor a város maga használta fel kölcsönként" (76–77. l.). Ezen a ponton vitába szállok a szerzővel. Saját kutatásaim ugyanis azt mutatják, hogy a városok az általuk kezelt pénztárakat (és ebben az árvapénztár sem kivétel) takarékpénztárként hasznosították. Vagyis a készpénz-tőkéket magánosokhoz kamatra kihelyezték. Az árvapénztárak esetében éppen a kihelyezett tőkék kamatai biztosították az árvák eltartásához szükséges pénzösszeget. Példaként Székesfehérvár várost említem, amely 1771–1785 között jelentős összeget, csaknem 25 000 Ft-ot adott ki az árvapénztárból 5–6%-os kamatra. Adataim szerint a város már a 18. század elején is ezt a gyakorlatot követte.

Hasonlóan kiemelt helyet kap Degré munkájában a jobbágyárvák gyámsága, mellyel írott jogforrások Mária Terézia Urbáriumáig nem foglalkoztak. A 18. századig a jobbágyok jogügyleteit is csak kivételesen foglalták írásba, így szokásjogukról is keveset tudunk. Jobbára csak néhány úriszéki ítélet és panasz tájékoztat bennünket a „jobbágyi magánjog" történetéről. Degré szerint ritkábban merült fel a szüksége annak, hogy a jobbágyárvák felett gyámkodjanak, mert amíg a nagycsaládi vagyonközösség fennállt, addig az szükségtelen volt. A 18. század folyamán azonban általánosabbá

vált a jobbágyok egyéni gazdálkodása és így a jobbágyárvák feletti gyámkodással is többször találkozunk. A jobbágyárvákkal való bánásmódot Degré az osztályharc egyik eszközeként szemléli: a jobbágyárvákat egyszerűen kifosztotta az, aki a szokás, majd törvényadta jogánál fogva hatalmat gyakorolt felettük: a földesuruk. A kifosztás módja a földesúr érdekeinek alakulásával változott. A nagy uradalmak keletkezése idején, amikor be kellett telepíteni a török által elhagyott nagy puszta földeket, a földesurak gyámság útján is munkaerő biztosítására törekedtek. Mikor elfogytak az uratlan birtokok, új robotosokat igyekeztek a földesurak a robotolásra képtelen árvák telkeinek elvételével szerezni. Végül, amikor befektetés céljából pénztőkére volt szüksége, az árvák vagyonát pénzzé téve, a pénz kezelését vonta magához. Az eredmény a gyámolt árvák szempontjából ugyanaz volt: vagyonuk csorbulása, sokszor elvesztése.

A jobbágyárvákat ismertető fejezet kiegészítéseként megjegyzem, hogy a 18–19. században már több uradalomban (pl. a herceg Esterházy hitbizományban) vezettek árvakönyveket, mely az elhalt nevét, a halál dátumát, a hagyatéki leltárt tartalmazta. Az árvakönyvbe beírták az árva ingatlan és ingó vagyonát, ebből levonták az adósságokat (pl. a temetési költséget, az uradalmi taksát stb.), az így létrejött egyenleg után névszerint felsorolták az árvákat. Minden esetben feltüntették az árvakönyvek a gyámok nevét. E korszakban egyre gyakrabban fordult elő, hogy a jobbágyárvák vagyonát árverés útján eladták, az ebből befolyt pénzt az uradalmi árvapénztárba (pl. Keszthelyen) vételezték be, illetve – városi mintára – kamatra kihelyezték. A kamatokat az árvák tartására fordították. Ha a gyám magát az árvavagyont kapta kezelésre, a birtokkormányzati szervek (rendszerint a tisztiszék, mint pl. a prímási uradalmakban, vagy a tiszttartó, mint pl. a palotai uradalomban) a 18. század második felétől gyámi számadást követeltek. Mindez azonban nem ellentétes Degré Alajos könyvének alapvető mondanivalójával: osztálytársadalmakban a gyámság lényege nem az árvákról, hanem sokkal inkább az árvavagyonról való gondoskodás. Ez állott a munkát záró 1877:XX. tc. középpontjában is.

Kállay István

KEITH HITCHINS:

THE NATIONALITY PROBLEM IN AUSTRIA-HUNGARY.
THE REPORTS OF ALEXANDER VAIDA
TO ARCHDUKE FRANZ FERDINAND'S CHANCELLERY.

(Leiden. E. J. Brill. 1974. XVIII + 188 l.)

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS AUSZTRIA-MAGYARORSZÁGON.
VAJDA SÁNDOR JELENTÉSEI
FERENC FERDINÁND FŐHERCEG IRODÁJÁHOZ

A Studien zur Geschichte Osteuropas sorozat 18. kötete olyan forráspublikáció, amelyik a történeti kutatás elől hosszú időn át elzárt, s éppen ezért sok találgatásra okot adó Ferenc Ferdinánd hagyatékba nyújt betekintést. Keith Hitchins, az erdélyi román nemzeti mozgalom avatott és szorgalmas kutatója ezúttal a századforduló utáni erdélyi román politikai élet egyik kiemelkedő egyéniségének, Vajda-Voevod Sándornak a trónörököshöz, pontosabban a trónörökös katonai irodájának vezetőjéhez, Alexander Brosch von Aarenauhoz írt leveleit és jelentéseit teszi közzé az 1906 áprilisa és 1910 novembere közötti időszakból.

Vajda-Voevod ahhoz a modern román polgári politikus gárdához tartozott, amelyik a századfordulón szakított a Román Nemzeti Párt addigi, a teljes elszigetelődés veszélyével fenyegető passzivista politikájával, s a nyílt parlamenti és parlamenten kívüli harc útján törekedett a románság nemzeti jogainak megvédésére és kibővítésére. A szabadelvű párt 1905. évi választási veresége után került kapcsolatba Ferenc Ferdinánd körével, elsősorban annak politikai tanítómesterével, Max Wladimir Beck-kel, a későbbi osztrák miniszterelnökkel. Ferenc Ferdinánd először 1907 februárjában fogadta őt, mivel a dinasztia mellett a parlamentben harcosan kiálló Vajda különösen felkeltette a trónörökös (illetve Brosch) érdeklődését. Ő lett a Belvedere és a románok közötti kapcsolat kialakítója és fenntartója. Keith Hitchins a trónörökös hagyatéka, továbbá a más kutatók számára hozzáférhetetlen Vajda-Voevod hagyaték alapján a bevezetőben részletesen ismerteti Vajda szerepét, s jelzi a jelentések

alaptendenciáját: A dinasztia iránt hűtlen magyarsággal szemben ott a hűséges románság, amely azonban az elnyomást nem tűrheti örökké, s netán a dinasztiába vetett hite is meginog, ha nem kerül sor gyorsan rendszerváltozásra, ami természetesen nem várható mástól, mint a trónörököstől. A háttérben az az axioma húzódott meg, amelyet Aurel C. Popovici is megfogalmazott, hogy a Monarchia feladata a kis népeket megvédeni Oroszország és Németország hatalmi törekvéseivel szemben. Vajda a románság egész politikai súlyát kínálta fel a trónörökösnek a magyar uralkodó osztály elleni politikai mérkőzéshez, feltételezve, hogy az általános választójog s a nemzetiségek politikai autonómiájának gondolata komolyan foglalkoztatja a Belvedere titokba burkolózó urát. A Ferenc Ferdinánd hagyaték egészéből, de a K. Hitchins által publikált iratokból is kikövetkeztethető, hogy a koalíciós kormány elleni harc volt az a rövidtávú politikai célkitűzés, amely a nemzetiségek egyes képviselőit és a trónörököst egymáshoz közelítette. A koalíció bukásával új helyzet alakult ki. A nemzetiségek táborában zavart okozott, hogy Khuen Héderváry Károlyt, az új miniszterelnököt a trónörökös emberének hitték, s a magyar kormány tett is néhány engesztelő gesztust irányukba. Vajda helyzete is megnehezedett. Az 1910-es választásokon bejutott ugyan a parlamentbe, de rajta kívül csupán 4 román politikus tudott mandátumot szerezni, s ettől kétségtelenül csökkent a súlya a Belvedere előtt. Még nehezebbé vált kényes szerepe, amikor a Román Nemzeti Párt – egyelőre közvetve – tárgyalásokat kezdett a magyar kormánnyal, felismerve, hogy az adott történelmi körülmények között ez igérkezik egyedül járható útnak. Vajda ugyan kitartott a trónörökös mellett – a levelezés nem szakad meg 1910-ben, mint azt Keith Hitchins feltételezi, hanem folytatódik 1914-ig – de nem fordult szembe a Román Nemzeti Párt többi vezetőjével, s óvatos formában a trónörökös előtt védelmébe vette a paktumkísérletet. 1913–1914-ben ő továbbítja a Belvedere tanácsait az újabb paktum-tárgyalásokba bocsátkozó román párt vezetőihez.

Az iratokból kibontakozó Vajda-kép differenciáltabb, mint azt eddig a történetírás vélte. Önálló politikus, nem a Belvedere vak szolgája (leveleit egyébként Fidus álnéven írta), aki tudja, hogy a történelemben mindig több lehetőséget kell számításba venni. A magabiztosságot, amelyet időnként önérzetes jelentéseiből kiolvashatunk, az adta számára, hogy – például Kristóffytól eltérően – valóságos politikai erő, az erdélyi román nemzeti mozgalom állott mögötte. Egyre bátrabb hangú levelei szerényen tükrözik a román nemzetiségi politikusoknak a dinasztiától való emancipálódásának gyorsuló, de az első világháború végéig teljesen még le nem záródó folyamatát.

A könyv borítóján nyilván kiadói üzleti megfontolásból ez a cím olvasható: The Nationality Problem in Austria-Hungary. Vajda jelentései e kérdésnek csupán egyetlen oldalát, az erdélyi románoknak a dinasztiához és a kormányhoz fűződő kapcsolatait érintik. A jelentések közzétételével azonban Keith Hitchins értékes munkát végzett a Monarchia alkonya politikai eseményeinek források alapján történő megismerése érdekében.

Szász Zoltán

JAN DABROWSKI:

DZIENNIK 1914–1918

(Kraków, Wydawnictwo Literackie. 1977. 231 l.)

NAPLÓ, 1914–1918

A századunk első felét megvilágító lengyel dokumentumok között a magyar olvasók érdeklődését joggal vonhatja magára Jan Dąbrowskinak az első világháború éveiben született napjóla. A kiváló krakkói középkortörténész 1890–1965 között élt s gazdag tudományos munkássága szorosan hozzáfűződik hazánk és a középkori Lengyelország kapcsolatainak kutatásához. Fiatalon, a krakkói egyetem szenátusának ösztöndíjasaként, 1913-ban járt első ízben nálunk mint annak a bizottságnak a tagja, amely feladatául tűzte ki az Országos Levéltár polonicáinak számbavételét. A bizottság 1526-ig kívánta áttekinteni a levéltári forrásokat, de végül is eljutott a 18. századig, amikor a világháború kitörése megakasztotta a szervezett munkát. Az ifjú Dąbrowski belekerült a galíciai politikai élet

áramlatába. A háborús években mint a Krakkóban 1914 augusztusában megalakult Nemzeti Főbizottság (a galíciai fegyveres erők, a pénzügy és a politikai irányítás szerve) sajtópropagandistája tevékenykedett részben Krakkóban, részben – meglehetősen sűrűn – Budapesten. Tudományos elkötelezettségének szilárdságára vall, hogy a zavaros és zsúfolt években is tudott időt szakítani magának a történeti kutatásokra és a propagandamunka mellett sorra jelentette meg azokat a könyveit, tanulmányait, amelyek 1918 után már mint beérkezett tudósnak biztosítottak neki helyet a lengyel szellemi életben. Különösen az Anjou- és Jagelló-korszak kutatásában hozott új eredményeket.

1914. augusztus 3-án kelt az első feljegyzés, 1918 november 26-án az utolsó. A napló levélformában íródott, de készítője nem küldte el a címzetthez, későbbi nejéhez. A levél intim műfaj, s van is ezekben a levelekben számos szubjektív aláfestés, mégis a politika az, amely főhelyet kap; a helyi politika mindenekelőtt, s a távoli nagy események rezonanciája. Felvonul előttünk az egész galíciai politikai élet minden jelentős alakja, beletekinthetünk az ország jövőjével kapcsolatos elképzelésekbe és tervekbe. A galíciai belviszonyokban kevéssé járatos olvasó el is tévedne e rengetegben, ha a gondos, körültekintő jegyzetanyag – Jerzy Zdrada és a naplóíró történész-leánya, Elżbieta Dąbrowska munkája – nem nyújtana kellő tájékoztatást. (Külön elismerést érdemel a magyar vonatkozású jegyzetek pontossága, ami még a magyar tulajdonnevek írásában is érvényesül, ami eléggé ritka a lengyel művekben.) Ugyancsak jól használható, kerek képet alkot a bevezetőben Jerzy Zdrada Dąbrowski életpályájáról és különösen háború alatti tevékenységéről, megválaszolva azokat a kérdéseket, amelyek a napló olvasásakor támadnak az olvasóban. A szerkesztő felhasználta ehhez a galíciai Nemzeti Főbizottság iratanyagát és a munka végéhez számos, Dąbroski által készített magyarországi keltezésű bizalmas iratot, jelentést is hozzáillesztett.

A szóbanforgó Nemzeti Főbizottság 1914-ben egy keleti (lwówi) és egy nyugati (krakkói) szekciót állított fel, élükön a Végrehajtó Bizottsággal. Mindegyik szekció 3 departmentre oszlott: hadügyi, pénzügyi és szervezési részlegre. A Főbizottság elnöke a bécsi Birodalmi Tanácsban működő Lengyel Kör elnökével volt azonos. 1914 októberében azonban megszűnt a keleti szekció, mivel a galíciai nemzeti demokraták és a podolakok (a keletgalíciai konzervatívok csoportja) elhagyták; így minden súly a krakkói szekcióra hárult, melyben – a Stanisław Kot által irányított sajtóiroda keretében – az agilis Dąbrowskinak jutott fontos szerep. Ő lett a magyar ügyek referense. Feladata volt a sajtóanyagok gyűjtése, a propagandacikkek elhelyezése mind a lengyel mind a magyar lapokban (s valóban, Dąbrowski ragyogóan megszervezte a hírlapi sajtópropagandát), brosúrák írása, személyi kapcsolatok ápolása a magyar politikai és kulturális élet kiemelkedő képviselőivel.

A magyar szálak kiszélesítése nem volt könnyű feladat, mivel 1914 előtt a magyar és a lengyel politikai élet között hiányzott a szervezett együttműködés. A munka megkönnyítésére 1915-ben a krakkói Főbizottság állandó delegációt küldött Budapestre, melynek elnöke T. Stamirowski, titkára báró J. Syntinis lett. (Mint a naplóból kiderül, tevékenységük korántsem volt zavartalan, s még fokozottabban elmondható ez később a Főbizottság Budapestre küldött főtitkárának, Michał Sokolnickinak az itteni szerepléséről.) A legjelentősebb sikerek közé számított a Magyar–Lengyel Klub 1915. évi akciója, amikoris, Varsónak Németország részéről bekövetkezett elfoglalása után, a magyarországi vármegyéknek mintegy a felét sikerült megmozgatni a lengyel kérdés „kedvező" megoldása érdekében. Az akció azzal a tanulsággal járt, hogy a lengyelek iránti rokonszenv igen elevenen élt a magyar társadalomban, de a lengyelek jövőjét illetően már a magyar politikai élet korántsem volt egy véleményen.

A galíciai központi szerv a lengyel államiság kérdésének „ausztriai" megoldása mellett szállott síkra, ami annyit jelentett, hogy a Lengyel Királyságot egyesítsék Galíciával s ezt csatolják az Osztrák-Magyar Monarchiához, létrehozva így a trialista államszerkezetet. Ezt a tervet volt hivatva elősegíteni a lengyel hadsereg is. A lengyel légiók 1914-ben ugyancsak galíciai kezdeményezésre alakultak meg. (Eredetileg két légió, melyek felett a Nemzeti Főbizottság gyakorolta a politikai felügyeletet, majd később 3 dandár.) A Piłsudski alatt álló erők, mint ismeretes, 1915-ben nyíltan a központi hatalmak oldalára állottak, s ebben változás csak 1917-tel következett be, amikor Piłsudski szembefordult az osztrákokkal és a németekkel.

A magyarországi politikai akció egyik láncszemét volt hivatva alkotni a lengyel légió megalakítása magyar területen, amit a Nemzeti Főbizottság a magyar politikusok megnyerése által szeretett volna elérni, de Tisza ezt éppúgy ellenezte, mint a lengyel kérdésnek trialista módra való megoldását, nem akart orosz területeket is magába foglaló Lengyelországot, mert attól tartott, hogy Galícia is

odahúz majd, elszakad a Monarchiától és felbillen az egyensúly. Ragaszkodott a dualizmushoz, melyen belül létrejöhet az osztrák–lengyel blokk, miután Ausztria-Magyarország bekebelezte a Lengyel Királyság területét.

Miért volt olyan fontos a lengyeleknek, hogy megnyerjék terveiknek a magyar politikát? Mert 1914 októbere után, amikor a kárpáti fronton a 2. dandár már magyarországi területen harcolt, feltételezhető volt, hogy a lengyel kérdésről nem kizárólag Berlinben és Bécsben fognak dönteni, hanem beleszól Budapest is. Ezért fokozódott 1915-ben a magyarországi lengyel propaganda. Támaszát mindenek előtt a trialista megoldás mellett több alkalommal kiálló Andrássy Gyulában és egy sor parlamenti képviselőben találta meg. A magyar országgyűlés vitáit ismerheti az olvasó Lukinich Imre, Divéky Adorján és Szokolay Katalin munkáiból. Az 1915. évi decemberi parlamenti ülést követően Dąbrowski azt jelentette Krakkóba, hogy valamennyi parlamenti párt egyetért két elvben: 1. nem szabad visszaállítani a cári Lengyel Királyságot, 2. nem szabad felosztani az orosz övezetet. A trializmus hívei nagyrészt az ellenzéki politikusok közül kerültek ki, de bármilyen szép szónoklatokat tartottak is a lengyelek és a trializmus érdekében, súlyuk csekély volt. A kérdés akkor bonyolódott igazán, amikor beleszólt a német hatalmi politika a maga anneksziós terveivel, és a lengyelek tarthattak attól, hogy az erősebb szövetséges hangja fog érvényesülni a döntésnél, s akkor a kérdés megoldásának ausztriai variációja lehetetlenné válik. Dąbrowski nagyon bízott abban, hogy a magyar közvélemény legszélesebb megmozgatása nem lesz hatástalan (mint ahogy a nagypolitikában az osztrák fél sem fog simán kapitulálni Berlin előtt).

A hivatalos magyar politika – s erről tanúskodik Dąbrowski naplója is – a lengyel kérdésben nem volt képes elég határozottságot mutatni, s különösen nem Berlinnel szemben. Megfigyelhető volt ez Tisza kétértelmű nyilatkozataiban, de abban is, hogy 1916 augusztusától maga Andrássy is hajlott a német befolyás alá kerülő Lengyel Királyság megszervezésének koncepciója felé. Még Batthyány Tivadar állott legközelebb az osztrákbarát galíciaiak állásfoglalásához: egységes lengyel államot kívánt, melyet dinasztikus kapcsolat kötne egybe a Monarchiával. 1917-ben Dąbrowski abban bizakodott, hogy IV. Károly trónralépésével Tisza megbukik és Andrássyval az élen az ellenzék kerül hatalomra. Mialatt 1917-től a belpolitikai ügyek mellett a lengyel kérdés háttérbe szorul Magyarországon, a társadalmi akció nem lanyhul, megalakul a Lengyelország Barátainak Magyar Szövetsége, mely számos vezető politikai személyiséget (Andrássyt, Batthyányt, Károlyi Mihályt) von a tagjai közé és változatlanul hirdeti a trialista megoldást.

A breszti békekötést követően a lengyelek magyar segítségre számítottak Cheľm kérdésében (Cheľm vidékét ui. a lengyelek elvesztették). Bécsben a Lengyel Körben tömörült néppártiak és az antanttal rokonszenvező nemzeti demokraták ellenzékbe mentek át, ami ismét csak az osztrák-barát lengyel koncepciót gyengítette. Dąbrowski aggódott amiatt, hogy az így előálló zavarban át fogják adni a lengyel területeket a megszállóknak mint provinciát. Czerninről úgy vélekedett, hogy naiv politikus, ha azt hiszi, hogy a lengyelek belenyugodnak Cheľm elvesztésébe. Több magyar politikus azzal biztatta a lengyeleket, hogy a hatalmak rövidesen újból megvizsgálják a cheľmi kérdést, elfogadják a pótszerződést, amely megsemmisíti a breszti békét és a lengyelek bevonásával új szerződést készít.

A tiralista megoldás koncepciója nem tűnt el a politikai élet viharai között, Andrássy ismételten exponálta magát emellett és Dąbrowski remélte, hogy sikerül is Andrássynak az uralkodóval elfogadtatni ezt a megoldástervet, annál is inkább, mivel Burián is ezt képviselte Berlinben a tárgyalásokon. 1918. június 14-én hangzott el Andrássy utolsó beszéde a lengyel ügyben, megint letette a garast a trializmus mellett. De már közeledett a Monarchia katonai és politikai válsága. Augusztus 11-én Dąbrowski megállapítja, hogy a németek nem nyerhetik meg a háborút, de vigasztaló az a tudat, hogy „két legfőbb ellenségünk nem állhat már utunkba".

A napló írójának nem lehetett módja arra, hogy megszűrje és valódi súlyuknak megfelelően értékelje az eseményeket, inkább a politikai életnek felszínen bekövetkező változásait, hullámzásait rögzítette, mégis az alapos és tájékozott történetíróra vall az a tartózkodás, amellyel a lengyel kérdés alakulását szemléli, s az a józanság, amely visszatartja attól, hogy vérmes reményeket fűzzön a magyar segítséghez és saját missziójához. Megtett mindent, ami módjában állott; cikkek százait helyezte el a lapokban, utazott, tárgyalt, informált és természetesen – találgatott, ahogy mindenki más tette volna az ő helyében. Tudatában volt annak, hogy nem folytat nagypolitikát, hogy feladata apró kövekből építkezni, lehetőleg tartósan. A történelmi események ennek nem kedveztek. A magyar politika egészét nem lehetett úgy megmozgatni, hogy abból a lengyel ügynek valóban haszna legyen; maradtak

az érzelmi demonstrációk, a hagyományos lengyelbarátság menyilvánulásai. De még ha sikerült volna is közös nevezőre hozni a magyar politikát, az osztrák koncepció akkor is megbukott volna, hiszen a lengyel kérdést valójában nem Bécsben és Berlinben, még kevésbé Budapesten oldották meg, hanem a Monarchia háborús veresége és az Októberi Szocialista Forradalom győzelme után előállott nemzetközi helyzetben a diplomáciai tárgyalóasztaloknál. Hogy a krakkói konzervatívok kötélszakadásig ragaszkodtak az osztrák variációhoz, annak hosszú történelmi oka van. Az autonóm Galícia olyan kedvező feltételeket nyújtott a lengyel uralkodó osztályoknak, amilyenekkel egyetlen más övezetben sem rendelkeztek a lengyelek. Ez volt az a belle époque, melynek meghosszabbítását remélték a bekövetkező béke viszonyai között, ez volt az a nosztalgia is egyben, amely a galíciai lengyel társadalmat még később is oly szoros érzelmi szálakkal fűzte az egykori Monarchiához.

Ami a politikai előrelátást illeti, a napló is azt bizonyítja, hogy a lengyel társadalom osztrákbarát fele az utolsó pillanatig áltatta magát a Monarchia győzelmével. A jövő Lengyelországát illetően nemcsak az választotta el az antantbarát nemzeti demokratákat a krakkói és lwówi konzervatívoktól, hogy az egyik az antant győzelmét remélte, a másik a központi hatalmakét, hanem az is, hogy a krakkóiak a három megszállott lengyel övezet legelmaradottabbját szerették volna ott látni az egykori Habsburg Monarchia keretében, míg a nemzeti demokrácia a gazdaságilag fejlettebb területek jegyében remélte az új Lengyelország talpraállítását. De hogy milyen legyen ez a Lengyelország külső és belső viszonyait tekintve, ebben nem volt tiszta elképzelés. A krakkói Nemzeti Főbizottság magyarországi küldöttje 1916-ban kijelentette Andrássynak, hogy a lengyelek maguk sem tartják lehetségesnek egy önálló, teljes Lengyelország felállítását. A történelem két év múlva rácáfolt erre a kishitűségre.

A napló azzal az érdekes tanulsággal szolgál, hogy a lengyel kérdés – hasonlóan az 1830-as és 1860-as évekhez – az első világháború idején is afféle integrációs szerepet töltött be a magyar társadalomban: egyetlen kérdésben képes volt a legkülönbözőbb pártok s elvek embereit tömöríteni. Dąbrowski könyve ehhez bőséges névsorral szolgál: Andrássy Gyula, Berzeviczy Albert, Ugron Gábor, Zichy Aladár, Giesswein Sándor, Nyáry Albert, Rákosi Jenő, Zsembery István, Huszár Károly, Bárczy István, Földes Béla, Batthyány Tivadar, Nagyatádi Szabó István, Marczali Henrik adnak egymásnak kezet a lengyelek megsegítésének szándékával.

Kovács Endre

A NEMZETKÖZI KOMMUNISTA MOZGALOM DOKUMENTUMAI 1945–1976

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1977. 616 l.)

Társadalmi és kulturális fejlődésünk örvendetes velejárója, hogy megnőtt a nemzetközi kommunista mozgalom, a tudományos szocializmus aktuális kérdései iránt érdeklődők száma. Ezt mutatja többek között az is, hogy az utóbbi időben évente átlagban több mint 2,2 millióan vettek részt a marxista–leninista képzés különböző formáiban. Így a Kossuth Könyvkiadó „A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976" megjelentetésével, nemcsak a szűkebb szakmai közvélemény, a párt és állami oktatásban résztvevők, hanem egy szélesebb olvasótábor igényeivel is számolhatott.

A dokumentumkötet kiadásában a nagy érdeklődés mellett nyilvánvalóan szerepet játszott az akadémiai nívódíjjal kitüntetett „A nemzetközi munkásmozgalom története 1945–1974" (Kossuth Könyvkiadó, 1975) közönségsikere is.

A dokumentumkötet szerkesztői (Harsányi Iván, Szántó György, Fencsik László) és munkatársai (Horváth Jenő, Johancsik János, Stemler Gyula, Vigvári András) a kötet összeállításánál arra törekedtek, hogy a különböző tankönyvekben, monográfiákban és memoárokban leírt történelmi eseményeket a dokumentumok tükrében is ábrázolják, valamint bemutassák a nemzetközi kommunista mozgalom eszmei és politikai fejlődését az elmúlt három évtizedben. A kötet 82 dokumentumot, illetve dokumentumrészletet közöl öt fejezetben, ezen belül kronológikus elrendezésben.

A könyv első része a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásain közösen elfogadott határozatokat, második része pedig általános jellegű dokumentumokat tartalmaz. A két

fejezet tematikailag szorosan kapcsolódik egymáshoz, hiszen a nemzetközi kommunista mozgalom fejlődésének fő iránya, a stratégia és taktika, a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás éppen ezekben az okmányokban tükröződik leginkább, ugyanakkor ezek a forradalmi mozgalom különböző szektoraira is nagy hatást gyakoroltak.

A második világháború után a nemzetközi erőviszonyok nagyarányú átrendeződése, az antifasiszta koalíció felbomlása, a hidegháború meghirdetése szükségessé tette, hogy a kommunista pártok kidolgozzák az imperializmus elleni harc közös feladatait. 1947 októberében a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozata a nemzetközi helyzetről (1. sz. dok.) helyesen állapította meg, hogy a háború után két tábor alakult ki a világpolitikában. A határozat az Egyesült Államok agresszív terveinek, egy új világháború kirobbanásának megakadályozására, a demokratikus és hazafias erők tömörülését hirdeti meg egy imperialistaellenes és demokratikus program alapján.

A negyvenes évek végén az ötvenes évek elején kialakul és megszilárdul a szocialista világrendszer, mely a nemzetközi osztályharc feltételeit is nagymértékben megváltoztatja. Mindez lehetővé, de egyben szükségessé is tette, hogy a kommunista mozgalom továbbhaladásának fő feladatait új módon fogalmazzák meg. Az új irányvonal kidolgozásában igen nagy jelentőségűek az SzKP XX. kongresszusának állásfoglalásai (7. sz. dok.)

Az SzKP-nak a megváltozott nemzetközi erőviszonyokból levont következtetései, majd a személyi kultusznak és következményeinek leküzdéséről szóló határozatnak (8. sz. dok.) rendkívül nagy nemzetközi visszhangja volt, az új irányvonal érvényesítése azonban bonyolult körülmények között, sokszor ellentmondásosan érvényesült. A XX. kongresszusnak a háborúról, a békés egymás mellett élés lehetőségéről szóló megállapításai – melyek napjainkban is érvényesek – nagy szerepet játszottak az 1957-es, majd ezt továbbfejlesztve az 1960-as moszkvai nyilatkozatok kidolgozásában (2. és 3. sz. dok.). „Korunk fő jellegzetessége, hogy a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének döntő tényezőjévé válik" – állapítja meg a kommunista és munkáspártok 1960-as moszkvai nyilatkozata. A nyilatkozat korunk fő tartalmát és sajátosságait elemezve részletesen foglalkozik a szocialista világrendszer, a fejlett tőkés országok problémáival, és az ott folyó osztályharc sajátosságaival. Ezek a dokumentumok nagy előrelépést jelentettek a kommunista világmozgalom stratégiai irányvonalának továbbfejlesztésében is.

A hatvanas években azonban több tényező nehezítette az elfogadott irányvonal érvényesítését. Több szocialista országban főleg a nemzeti sajátosságok túlbecsülése alapján helytelen irányzatok jelentkeztek, ami nemcsak a Kínai Népköztársaságban vezetett zavarokhoz, de nehézségeket okozott a szocialista világrensszer egészében is. A Szovjetunió és a szocialista országok különösen nagy erőfeszítéseket tettek az egység helyreállítására. Az ezekről szóló dokumentumokat közli a „Kína Kommunista Pártja vezetőinek antimarxista nézeteiről és szakadár politikájáról" című alfejezet (14–19. sz. dok.).

A hatvanas évek közepén a két világrendszer nemzetközi osztályharcában egy új imperialista offenzíva körvonalai bontakoznak ki a szocialista országok és a nemzeti felszabadító mozgalmak ellen. Az indokínai agresszió, a nemzeti demokratikus törekvések ellen irányuló támadás az ázsiai, latin-amerikai és afrikai államokban, még inkább előtérbe helyezték a kommunista mozgalom történelmi felelősségét az imperializmus elleni egységes front kibontakoztatásában. A kommunista mozgalom egységének erősítése alapján az antiimperialista egységfront megteremtése szellemében született dokumentumok közül kiemelendő jelentőségű helyet foglal el a kommunista és munkáspártok 1969. évi moszkvai tanácskozása (5. és 12. sz. dok.). Az antiimperialista akcióegység megteremtése mellett a szocialista országok külpolitikájukban ebben az időszakban nagy erőfeszítéseket tesznek az európai béke és biztonság megteremtésére is. 1967 áprilisában Karlovy Varyban az európai tőkés és szocialista országok kommunista pártjai nyilatkozatban fogadták el az európai kollektív biztonság tervezetének alapelveit (4. sz. dok.). E törekvéseket átmenetileg nehezítette az 1968 tavaszán és nyarán kibontakozó csehszlovákiai válság. A csehszlovákiai válság megoldása, a csehszlovákiai demokratikus erőknek nyújtott segítség, a szocialista országok internacionalista kötelezettségéből adódó feladata volt. Ezzel összefüggésben közli a kötet a szocialista országok kommunista és munkáspártjainak 1968-as pozsonyi nyilatkozatát (50. sz. dok.).

A hatvanas és hetvenes években a kommunista és munkáspártok közös fellépései az antiimperialista akcióegység megteremtéséért több kérdés megoldását is elősegítették. Az 1976 júniusában 29 európai kommunista és munkáspárt részvételével megtartott berlini konferencia különösen nagy

jelentőségű esemény volt, mert az ott elfogadott dokumentum (6. sz. dok.) a mindig is nagy politikai fontossággal bíró európai helyzetet elemezve, határozatokat hozott az európai béke és biztonság megszilárdításának további közös feladataira.

A kommunista mozgalomra oly erőteljesen ható nemzetközi tanácskozások dokumentumai mellett, a kötet III., IV. és V. fejezetében, korunk három fő forradalmi erejének, a szocialista világrendszer, a tőkés országok kommunista pártjai és a fejlődő országok kommunista pártjainak dokumentumait találhatjuk meg. „A szocializmus és kommunizmus építésének útján" c. III. fejezet kronológikus elrendezésben, ezen belül három alfejezetben követi a Szovjetunió és a szocialista országok fejlődését. Ezután külön alfejezetben találhatjuk meg a szocialista országok gazdasági, politikai és katonai együttműködésének okmányait. Az európai és ázsiai népi demokratikus forradalmak győzelme, a szocializmus világrendszerré válása nemcsak a nemzetközi viszonyokat változtatta meg gyökeresen, hanem nagymértékben gazdagította a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet történelmi tapasztalatait is.

A népi demokratikus országokban lezajló történelmi változásokat tükröző dokumentumokból is kitűnik, hogy a proletárdiktatúra győzelme, a szocialista építés megindulása hasonló külső és belső feltételek között ment végbe, megvalósulásukra azonban nagymértékben hatottak az egyes országok sajátos körülményei is. A hetvenes években, miközben a Szovjetunióban folytatódik a kommunizmus építése, a szocialista országok pártkongresszusainak 1971 és 1976 között tartott ülésein kerülnek elfogadásra, a szocializmus alapjainak lerakása után, a fejlett szocialista társadalom építésének pártprogramjai (37–45. sz. dok.).

A IV. fejezet dokumentumai a tőkés országok kommunista pártjainak fejlődését, új stratégiai irányvonala kibontakozását, a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött szerepüket mutatják be. Az új stratégiai koncepció kimunkálásában – melynek élén a francia és az olasz kommunista párt járt – jelentős szerepet játszottak az SzKP XX. kongresszusának megállapításai, valamint a kommunista pártok korábbi politikájának kritikai átértékelése is. Az OKP VIII. kongresszusán 1956-ban elfogadott programnyilatkozat-elemek (58. sz. dok.) az FKP XV. kongresszusának 1959-ben kidolgozott tézisei (59. sz. dok.) kiindulópontját jelentették a 60-as évekre kikristályosodott modern politikai irányvonalnak, amely a demokráciáért és szocializmusért folytatott harc összekapcsolásán nyugszik. A hatvanas, hetvenes évek dokumentumaiban az állami monopolkapitalizmus új gazdasági és politikai jelenségeinek elemzése, és az abból levont következtetések kerülnek előtérbe. A fejezetnek a hetvenes évek kommunista mozgalmával foglalkozó dokumentumai (69–73. sz. dok.) egyben azt is bizonyítják, hogy korunkban a kapitalista országok többsége, fokozódó válságukat ma már képtelenek a kommunista pártok figyelembe vétele nélkül megoldani.

A második világháború után meggyorsul és befejeződik a klasszikus gyarmati rendszer felbomlása. Az így függetlenné vált fejlődő országok a nemzetközi osztályharc egyik jelentős, de rendkívül bonyolult, feszültségektől terhes terepe lett. A fejlődő országok kommunista pártjainak dokumentumai kaptak helyet az V., a záró fejezetben. A függetlenség elnyerése után a fejlődő országok kommunista pártjai a hatalom és politika bonyolult, sokszor ellentmondásos kérdéseivel találták magukat szemben, melyek megoldása az osztályharcban gyakran nemcsak jelentős sikereket, de súlyos kudarcokat is eredményeztek. Az utóbbit példázzák az indonéziai és a chilei kommunista párt dokumentumai (75. és 80. sz. dok.). Az afrikai kontinensen a fejlődő országok helyzetét nehezíti az is, hogy még alig, vagy csak gyengén fejlett munkásosztály áll szemben a hazai burzsoázia, illetve a nemzetközi burzsoázia neokolonialista törekvéseivel. Az arab országok, valamint Latin-Amerika és a karibi-térség kommunista pártjai 1975-ös értekezleteiről közölt dokumentumok (80. és 82. sz. dok.) egyben azt is mutatják, hogy a fejlődő országokban is erősödnek az egységes antiimperialista stratégia kialakítására irányuló törekvések.

A kötet összeállítói nagy feladatot vállaltak magukra, amikor a nemzetközi munkásmozgalom három évtizedes szerteágazó fejlődésének dokumentumaiból válogattak. E dokumentumok ismeretét ma már nehezen nélkülözhetik az egyetemi, főiskolai hallgatók és oktatók, valamint azok, akik a jelenkor történetével és aktuális politikai kérdéseivel kívánnak behatóbban foglalkozni. E dokumentumgyűjteményt elsősorban nekik ajánljuk, de haszonnal forgathatja a szélesebb olvasóközönség is.

Izsák Éva

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

ERIC COCHRANE:

TUDOMÁNY ÉS HUMANIZMUS AZ ITÁLIAI RENAISSANCE-BAN

A hazai olvasó előtt tulajdonképpen kissé különösnek ható problémát feszeget tanulmányában a szerző, a chicagói egyetem tanára. Nálunk is köztudott, hogy a múlt század közepén a Burckhardt-féle reneszánsz felfogás az itáliai „rinascimento"-t tette meg a modern Európa kiindulópontjául. Az azonban már kevésbé ismert, hogy – mint minden nagy elméletnek – a burckhardt-i szemléletnek is kialakult a reakciója. Kb. egy fél évszázaddal ezelőtt a kritika ízekre szedte a nagy svájci művészettörténész megállapításait, s szinte mondatonként cáfolta meg azokat. Ekkor vetődött fel az a gondolat is, hogy a humanizmus és a tudomány egymástól elválasztható. Amerikai tudósok (Thorndike, Sarton stb.) tagadták a két jelenség kapcsolatát s úgy vélték, hogy a humanizmus a tudományos alaposság helyett beérte az antik tekintélyek tiszteletével. A kor tudományellenességét igazolhatja szerintük az is, hogy Leonardo is elrejtette írásait a kortársak elől. Ezt a bírálatot az amerikai történetírásban azóta sem cáfolták meg.

Cochrane elismeri, hogy a humanizmus valóban számos bizonyítékát szolgáltatja annak, mintha nem tisztelné a tudományt. A humanisták köre rendszerint kivetette magából a tudósokat. A kor kevésszámú tudósának egyike, Sperone Speroni, a páduai egyetem arisztotelianus filozófusa úgy fogalmazott, hogy a humanizmus lényege a retorika, amivel a maga igazságára akar másokat rábeszélni, míg a tudománynak a valódi igazságot kell keresnie. A humanisták tudományellenességének egyoldalú elmélete azonban – a szerző szerint (s ezzel mi is egyetérthetünk) – mégsem állhatja meg a helyét a modern történettudományban. Ezért vállalkozik most kritikájára.

Azt szerinte sem mondhatjuk, hogy a humanizmus különösebben tudományos lett volna. A humanista filológiában vagy a retorikában az előadást legalább olyan fontosnak tekintették, mint a kutatás eredményeit. De amikor Petrarca kinevette a tudományt, akkor annak kritikátlan tekintélytiszteliire gondolt, akik megfigyeléssel nem bizonyítható dolgokról folytattak terméketlen vitákat. Ezzel szemben a humanisták szívesen fogadták a technológiát (amelynek újításait persze még nem annyira a tudomány, mint inkább a gazdasági, társadalmi viszonyok ösztönözték), s mintegy meg is ideologizálták: úgy vélték, hogy a technológia teszi a kortársak számára jobban elérhetővé a klasszikus antikvitás matematikai és tudományos munkáit. Ez a humanizmus első adománya a tudomány számára. A második kapcsolatot humanizmus és tudomány között Galilei és követőinek tevékenysége teremtette meg: a galileanusok ahhoz tartották magukat, hogy az elmélet csak addig ér valamit, ameddig a megfigyelésből nő ki, s csakis addig a határig értékes, ameddig a cselekedet ereje életben tartja. Bár égbe tekintettek, mégis a földön jártak – mondja róluk Cochrane, s ezt azzal igazolja, hogy tudományos eszközöket készítettek, folyókat szabályoztak, mocsarakat szárítottak ki.

A humanizmus harmadik nagy hozzájárulása a tudományhoz, hogy lerombolta a tekintélyek alapján való érvelés módszerét. Tulajdonképpen ekkor alakul ki a kimondott szóért való felelősség elve. Felismerik, hogy koruk túlhaladta az antikvitást, s hogy a jövő őket is felülmúlhatja. Még keresik az antik példaképeket, de ezek kiválasztása már nem feltétlenül a tekintélyelv alapján történik. Amikor Galilei a mozgás problémájának kérdésében nem kap választ Arisztotelesztől, minden lelkifurdalás nélkül fordul Archimedeszhez. S a negyedik adomány: a dialektika természetének és funkciójának újradefiniálása. A dialektika a retorikához kapcsolódott azon humanista elv alapján, hogy a tudás haszontalan, amíg nem bocsátják közre, a bemutatás haszontalan, amíg rá nem beszél. A quattrocento latin nyelvű tudománya így a cinquecentoban átadta helyét a firenzei akadémia olasz nyelvű tudományának, mivel csak ez szolgálhatta a rábeszélő funkciót. De megváltozik a közlés formája is: az

eddigi értekezéseket felváltja a leveles vagy párbeszédes forma, amely retorikailag hatásosabb, az olvasót szinte részvételre ösztönzi. Mindez végül lerombolja a tudomány (beleértve a filozófiát is) elefántcsonttornyát, hiszen e művek olvasói felöleik a legszélesebb köröket is.

A humanizmusnak (sőt az egész korszaknak) valóban viszonylag kevés önálló tudományos felfedezése van. Mégsem hanyagolható el az a szempont, hogy a humanista metódus fel tudta kelteni az érdeklődést a dolgok iránt, így hallgatóságot biztosított a tudománynak. Ez tette Galileit népszerűvé, s ez adott tanítványai és követői kezébe olyan eszközöket, amelyek a tudomány fejlesztésére képesítették őket. A tudományt tehát mégsem lehet egyértelműen elszakítani a humanizmustól.

(The American Historical Review 1976/5. 1039–1057. l.) *B. J.*

O. E. TUGANOVA:
AZ USA NEMZETI KULTURÁJÁNAK KIALAKULÁSA

Az amerikai angol gyarmatok nemzetté formálódásának első jelentős periódusa a 18. század. Ebben a folyamatban igen nagy szerepet játszott a kultúra fejlődése. A sok forrásból táplálkozó, éppen ezért sokszínű kultúra tükrözte, de egyben elő is mozdította a nemzetté formálódás irányába mutató progresszív folyamatokat, a gyarmati kötelékek elszakítását, észak-keleten a felekezeti villongások megszünését, dél feudális vonásának mérséklődését, a polgári köztársaság kiteljesedését, a felvilágosodás eszméinek terjedését, új területek meghódítását. Ezen progresszív és meghatározó tendenciák mellett olyan jelenségek szerepét is figyelembe kell venni, mint az indiánok kiirtása, a néger rabszolgák kizsákmányolása, a politikai korrupció jelentkezése, a nyárspolgáriság rátelepedése a közéletre és a kapitalista mentalitás amerikai válfajának elterjedése.

A cikk a vonatkozó szovjet kutatási eredményekre, az amerikai kulturtörténetírás legjelentősebb monográfiáira és eredeti forrásokra épül. A kulturális élet egészét átfogó szovjet munka eddig nem született. Az egyes ágazatok fejlődését elemző tanulmány annál több. Az USA-ban publikált kutatási eredményekből a polemikus kérdéseket emeli ki Tuganova és igyekszik ezeket értékelni. Egyes amerikai szakemberek a különböző kulturális régiókat nemzeti, etnikai alapon különböztetik meg. Új-Angliában az angol, Louisianában a francia, Pennsylvániában és Texas egyes körzeteiben a német, Új-Mexikóban, Texasban a spanyol s indián elemekből álló mexikói kulturhatás érvényesült. Más kutatók az alapító, legfejlettebb gyarmatok és a később integrált peremterületek kulturális kölcsönhatását állítják előtérbe. Természetesen az indián, ill. az amerikai néger kultúra is jelentős hatással volt az amerikai kultúra fejlődésére.

Szerzőnk a regionalitás érvényesülését elfogadja, de a nemzeti-etnikai gyökerek mellett az adott terület gazdasági-társadalmi és politikai viszonyainak is nagy szerepet tulajdonít a kulturális arculat formálódásában. Példaként Észak és Dél kulturális életét állítja szembe. A déli államok felső rétegei a 17–18. század folyamán az európai kultúra eredményeit vették át, elzárkóztak az északi puritán kultúra hatásai elől. Kezdetben egy szűk felső réteg számára ez magasabb kulturális színvonalat jelentett, mint Észak puritán szellemisége, de az elmaradott társadalmi-politikai viszonyok miatt fejletlen oktatásügy nem biztosította a társadalom egészére ható kisugárzást. Politikai konzervativizmusuk miatt a francia felvilágosodás szellemi és tudományos eredményeit elutasították, ami végül is – az előzőekkel együtt – a függetlenné válás időszakában viszonylagos kulturális lemaradottsághoz vezetett. Új-Angliában puritán, vallásos szellemiség uralkodott ugyan, de az a körülmény, hogy a bevándorlók kb. 2%-a egyetemet végzett (zömmel teológiát), hogy korán kifejlődött egy demokratikus iskolahálózat (1636-ban megalapították a Harvard egyetemet), terjedt a könyvnyomtatás – elősegítette a helyi kultúra kialakulását, a 18. századi haladó európai gondolatok adaptálását.

A továbbiakban két nagy szakaszra bontva taglalja a cikk az amerikai kultúra kezdeteit. Az első szakasz a 17. századot ölelte fel, s az 1720-as évekkel zártult. Ekkor még az Európából hozott szellemiség, a bevándorlók kultúrája dominált, de az ún. népi, népszerű kultúrában már a sajátos amerikai elemek is jelentkeztek. Provinciális, a kis ember igényéhez idomuló szintű kultúra volt ez.

Elsősorban az elbeszélő irodalom tükrözte a sajátos amerikai valóságot. Az indiánokkal folytatott harc, a fehér telepesek köré szőtt mítosz, a szociális mobilitás legendája, az ideérkező európai kivándorlók illúziói. Az irodalomban már ekkor megjelent a magános, bátor hős alakja, a yankee típusa. A humoros szatíra-irodalom felvirágzása angolellenességet fejezett ki. A zene elsősorban egyházi jellegű volt, kórusok művelték, bár a 18. század elején világi énekkarok is szerveződtek a városokban. A néger rabszolgák zenei kultúrája már ekkor is színesítő, gazdagító elemként jelentkezett. Az építészet és a képzőművészetek a kézművességből nőttek ki, csak az első lépéseket tették meg.

A következő korszak a 18. század középső harmadától a függetlenségi harcok befejezéséig tartott. A kulturális fejlődés szempontjából nagy jelentőségűnek bizonyult, hogy csaknem egy tucat egyetemi központ működött, neves polihisztorokkal, természettudósokkal dicsekedve. Az írás-olvasás széleskörű elterjedése (főként Északon) a könyvek, újságok, folyóiratok számára teremtett termékeny talajt. Az 1770-es évekre Bostonban csaknem 50 könyvesbolt működött. Philadelphiában és New-Yorkban is 30 körül volt a számuk. 1754-ben New Yorkban létrehozták az első közkönyvtárat, az 1760-as évek közepén már 17 ilyen intézményt tartottak nyilván. 1733-tól 25 éven át évi 10 ezer példányban látott napvilágot a Benjamin Franklin által alapított „Poor Richard's Almanach". 1704-ben jelent meg az első napilap, a „News-Letter", Bostonban 1721-ben napvilágot látott az első ellenzéki, függetlenségi orientációjú újság, a New England Courant. 1765-ben már 43 újságot adtak ki, felét Uj-Angliában. 1741-ben jelentette meg Franklin az első, minden amerikai angol gyarmatnak szóló folyóiratot. Ebben a korszakban a néger kultúra is túllépett a folklór-jellegen, s a zene mellett az irodalomban is hatott.

A kibontakozó amerikai irodalom didaktikus jellegű volt és szentimentális. Uralkodóvá vált benne a yankee-mítosz. Másrészt a bigottsággal határos vallásosság jellemezte. Az egyházak az iskolaügyben is hegemóniával rendelkeztek. A világias népművelés terén ugyancsak Franklin tette meg az első lépést. 1728-ban klubot alapított, amely értelmiségiek és alkalmazottak mellett főleg iparosokat tömörített és önképzésüket szolgálta. 1769-ben ebből nőtt ki az Amerikai Filozófiai Társaság. A kultúra világiasodása teremtett jó talajt a francia felvilágosodás híveinek, tanításának a befogadására. Ez pedig radikálisabbá tette a függetlenségi mozgalom ideológiáját.

A függetlenségi háború éveiben felerősödött az amerikai patrióta szellem. Az irodalomban ennek már voltak előzményei: az angolellenes szatíra, humor, az indiánokat legyőző fehér telepes s a sikeres yankee. A festészet ekkor vált igazi művészetté, s történelmi tárgyú patetikus alkotásokkal jelentkezett. Az építészetben a klasszicizáló stílus eluralkodása figyelhető meg a puritán-provincializmussal szemben. Ezekben az években tette meg első lépéseit az amerikai színház és drámairodalom. Az amerikai társadalom egységességének túlhangsúlyozását – ami a függetlenségi mozgalom erejét jelentősen növelte – kezdte felváltani a társadalmi feszültségek ábrázolása, érzékeltetése. Az agrár és ipari érdekek ellentétei, a föderalista és demokrata tábor szembenállása, a francia forradalomhoz való ellentétes viszonyulás jelentették a legnagyobb feszültségeket.

A 18. század végére tehát a sokszínű összetevőből körvonalazódott a sajátosan amerikai kultúra, amelynek egységesülése újabb kultúrtörténeti korszakot igényelt.

(Voproszi Isztorii, 1977. 4. sz. 58–74. l.) *M.*

MAURICE AGULHON:

A POLGÁRI–NŐI ALLEGÓRIA. VÁZLAT A KÖZTÁRSASÁG RÉGÉSZETÉHEZ

Az Annales 1973. évi első száma „nem írott történelem" címmel fejezetet szentel a hagyományos írott forrásokat kiegészítő, különösen az újkori és legújabbkori történeti kutatást segítő anyagnak, így elsősorban a filmnek, de számos más, elhanyagolt, dokumentum-értékű területre is ráirányítja a figyelmet. A szám bevezető tanulmánya a Köztársaságnak – a Nagy Francia Forradalomtól szinte napjainkig – állított, illetve megőrzött emlékművein vizsgálja a történelmi-ideológiai változások okozta módosulásokat. Topográfiailag elsősorban Párizs és Dél-kelet Franciaország, időben pedig a III. Köztársaság a szerző fő kutatási területe.

Az 1789-es forradalomtól kezdődően a köztársasági eszmét általában női alakok szimbolizálták éppúgy, mint a Szabadság, Egyenlőség, Igazság, Ész elvont fogalmát. Hogy ezen ábrázolatok feminin jellege pontosan mire vezethető vissza, nem állapítható meg egyértelműen; feltehetően az antik Minerva, az okos, harcias szűz szolgáltatta a modellt. Már az 1789-es forradalom alatt kialakultak a Köztársaságot jellemző attributumok: így az antik öltözet, a frigiai sapka, a triangulum (háromszög), a lándzsa, az oroszlán stb. A szobrok a Köztársaságot megjelenítő statikus alkotások, de mint azt a szerző több példán is bizonyítja, a 18. századtól a múlt század 70-es éveiig Franciaországban a népünnepélyeken a Köztársaság élőképszerű megjelenítése is uralkodott. Fiatal nők ókori istennők kosztümét öltve törekedtek e bonyolult fogalom megjelenítésére. (E szerepre lehetőleg – mint arról Michelet is tanúskodik – erkölcsileg feddhetetlen, köztársasági érzelmű nőket választottak éppúgy, mint a szobrok megmintázásához.) Míg a plasztikai alkotások állami megbízás útján jöttek létre, az élőkép mindig a nép köréből kiinduló nem hivatalos ünneplési forma volt.

A szerző időrendben halad; először megállapítja, hogy a Nagy Forradalom alatt viszonylag kevés maradandó alkotást hoztak létre a témakör ábrázolására, majd 1830-ig szinte nem is beszélhetünk ilyen jellegű létesítményekről.

Lajos Fülöp uralkodása idején nagy, a történelmi visszaemlékezést segítő műemlékek születtek, amelyeken áttételesen jelentkezik újra a köztársasági gondolat: pl. Rude önkéntesei az Arc de Triomphe-on, Julius oszlopa, Delacroix festményén: A Szabadság vezeti a népet stb.

Az 1848-as forradalom győzelme után az Ideiglenes Kormány hivatalosan is kifejezésre akarta juttatni eszmei kötődését az I. Köztársasághoz: hamarosan, a május 14-i Concorde ünnepre megrendelte a Szabadság és Testvériség, majd a Köztársaság szobrát. Fontosnak tartották, hogy a városi közhivatalokat a királyok képei helyett az új szellemet megtestesítő „Köztársaság" festett képmása vagy szobra díszítse. A modell megtervezésével nem kisebb művészt, mint Daumier-t bízták meg, akinek a harcias istenasszonyt felváltó, emberközelibb, ülő, gyermekeket fogadó és tápláló nőalakja az újdonság erejével hatott.

Míg az 1830-as években – elsősorban a protestánsok lakta területeken – a „Gall kakas" lesz a nemzet szimbóluma, a II. Császárság idején a reménykedő, elnyomott republikánusok körében „Marianne" neve válik a várt államforma jelképévé.

M. Agulhon a jelenkor régészetének nevezi az olyan tárgyi emlékeken végzett kutatómunkát, melyek korunkban is többé-kevésbé eredeti formájukban, eredeti helyükön találhatók, vagy más segédanyag pl. képeslap, fotó alapján rekonstruálhatók. Ebből a szempontból igen gazdag az az anyag, amely a III. Köztársaság idejéből maradt ránk, hiszen a hivatalos köztársasági rendszer történelmi eredetét kutatva és a hagyományokat ápolva számos maradandó anyagból készült emlékművet állíttatott. Az 1880-as években viszonylag sok, 1789 centenáriuma idején igen jelentős számú, majd átmeneti apály után az 1900-as évek elején újra nagy számú szobor kerül a terekre, közhivatalokba. Ezt a folyamatot az első világháború állítja meg, ezután már csak az elpusztult alkotásokat pótolják, illetve az elesett hősöknek állított emlékművekkel helyettesítik azokat.

Az 1880-as években leleplezett szobrok közös jellemzője továbbra is az allegórikus ábrázolás: álló, méltóságteljes nőalak testesíti meg a végre elértnek hitt politikai szabadságot. Emellett – kiszélesítve tematikailag a köztársasági eszme győzelmét hirdető alkotások sorát – mindenképpen ide sorolhatók a Gambettát, V. Hugot, Dantont ábrázoló szobrok, az 1870–71-ben elesetteknek emléket állító művek. A szerző szerint a kortársak gondolatvilágában a Szabadság, Haza, Haladás hármassága értelmében a kor magas szintű technikai fejlettségét tükröző, a Nagy Forradalom 100. évfordulójára elkészülő Eiffel torony is a Köztársaságot dicsőítő művekhez sorolható.

M. Agulhon az 1870. szept. 4-én kikiáltott III. Köztársaság és az átmenetileg győztes Kommün között erős eszmei kontinuitást érez. Ikonográfiai kutatásaiból arra következtet, hogy a Kommün időszakában született ábrázolatok és díszítés sokkal inkább táplálkozik a republikánus hagyomány eszköztárából, mint a proletár–burzsoá ellentét új típusú képi anyagából. A Kommün allegorikus megjelenítője is az eddig polgári köztársaságot jelképező Marianne lesz, csak most a szocialista köztársaság szimbólumaként. Ez a kettősség a 80-as években tovább él; létezik a hivatalos köztársasági és a szociális értelmezésű „Marianne", míg az első inkább a plasztikai alkotásokon, a második az irodalomban követhető nyomon. Ez az ellentmondás azonban csak addig tart, míg a munkásmozgalom rátalál a maga autonóm – többnyire masculin figurákat felsorakoztató – szimbólum rendszerére.

Oly sok helyen és az évek múlásával annyi változatban használták fel Marianne alakját a III. Köztársaság idején, hogy jogosan vetődik fel a kérdés: vajon ez a szimbólum a valóságban az általában vett ideális köztársasági rendszert jelentette-e, vagy magát a Francia Hazát? Számtalan példa alapján a szerző azt a következtetést vonja le, hogy míg kezdetben inkább az elsőről, ill. a kettő egészséges ötvözéséről lehet szó, később egyre inkább a nacionalista értelmezésű nemzet-fogalom kerül előtérbe. Ennek látható példáit nyújtják azok a köztársasági emlékművek, melyek az 1870–71-ben elesettek mellett a gyarmatokon harcolóknak is emléket állítanak.

A megközelítésében és témaválasztásában eredeti munka, – amelyet illusztrálásra szolgáló képanyag és példatár is követ – célja, hogy felhívja a figyelmet a másodlagos, de mégis forrásértékű területekre, azt hangsúlyozva, hogy a történész számára az esztétikai szempontból esetleg elmarasztalható alkotás művelődéstörténeti-történelmi tekintetből figyelemfelkeltő lehet.

(Annales. 28. évf 1. sz. 1973 január–február, 5–35. l.) *E. Cs. Cs.*

PHILIP S. FONER:

TILTAKOZÁSOK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN BISMARCK SZOCIALISTAELLENES TÖRVÉNYE ELLEN

Foner felidézi, hogy John Swinton amerikai újságíró 1880-ban felkereste európai körútja során Marxot – aki rendkívül nagy hatást gyakorolt rá – s benyomásait a New York Sun-ben nyilvánosságra is hozta. Ezt követően Marx levélben megköszönte a rokonszenvező cikket, de egyúttal felhívta figyelmét a német szociáldemokraták üldözésére, s felkérte, hogy az Egyesült Államokban lépjen kapcsolatba Sorgeval, az I. Internacionálé utolsó főtitkárával – hogy további értesüléseket szerezhessen. Swinton a találkozó elől kitért, megjegyezvén, hogy nem tudna interveniálni, de pénzsegélyt küldött Sorgenak. Hosszabb ideig, abból kiindulva, hogy a Marx Swinton-Sorge együttműködés így nem jött létre – arra gondoltak, hogy a „kivételes törvény" elleni tiltakozás sem bontakozott ki az Egyesült Államokban. Foner azonban hangsúlyozza, hogy ez a megítélés tévedésen alapult.

A „kivételes törvény" sajtóvisszhangja az Egyesült Államokban nagyon szerteágazó és kiterjedt volt. Foner felidézi, hogy különféle tekintélyes napilapok és folyóiratok miként foglaltak állást Bismarck mellett és a szocialisták ellen. De igen elterjedt egy másik vélemény is, amely szerint Bismarck „hibát követett el", a szocialisták erejét túlbecsülte, – s a régi, hagyományos liberális megközelítést ajánlotta volna követni. Ezt a véleményt képviselte többek között a New York Times is. A Chicago Tribune pedig egyenesen Marxszal készített interjút annak megválaszolására, hogy miért is vezette be Bismarck az új törvényt, amelynek során Marx éppen azt húzta alá, hogy a szocialista veszélyt Bismarck éppen azért nagyította is fel, hogy mindenféle ellenállást letörve szilárdíthassa meg a maga diktatórikus rendszerét.

Mindemellett határozott tiltakozó mozgalom is kezdett kibontakozni, aminek a lelke a többségükben német–amerikaikból kikerülő Szocialista Munkáspárt (SLP) volt. E párt elsősorban New Yorkban, illetőleg Chicagóban rendelkezett nagyobb befolyással. Foner gondos kutatások alapján mutatja ki, hogy 1978 nyarától a SLP milyen gyűléseket rendezett, határozatokat hozott, felhívásokat adott ki az üldözött német szociáldemokraták megsegítésére. Foner ennek során egyaránt idézhette az SLP Chicagóban megjelenő angolnyelvű lapját, a The Socialist-et, szónokai között többek között ott volt az az A. Parsons is, aki alig nyolc esztendővel később, a chicagói május 1. kapcsán lett az amerikai és nemzetközi munkásmozgalom mártírja.

A tiltakozó mozgalom azonban túlnőtt az SLP nyújtotta kereteken. (Érdekes, s Foner aláhúzza, hogy az üldözött német szociáldemokraták védelmében fellépő SLP-ben még milyen erős volt a lassalleánus hatás.) New Yorkban az amerikai szocialista munkásszervezetek mellett megmozdultak liberális körök is, még előkelő gyűléstermekben is összegyűltek ilyen vitaesetekre (ezek szervezésében az említett Swinton is előkelő szerepet játszott), s a fenti liberális, demokratikus szellemben ítélte el Bismarck politikáját a New York Times, a New York Herald és a Chicago Sun.

Foner a tiltakozó mozgalom áttekintésénél külön tekintettel volt a nemzeti aspektusra. Így kitér arra, hogy abba mennyire kapcsolódtak be nem kifejezetten szocialista németek, illetőleg hogyan kapcsolódtak ebbe bizonyos ír szálak. Hasonlóképpen kitér egy olyan összefüggésre, hogy a korábbi rabszolgaság ellenes szervezetek, illetve személyiségek miként szólaltak meg újra az üldözöttek védelmében.

(International Review of Social History. 1976. 1. sz. 30–50. l.)

J.

A. Z. NYURKAJEVA:

AZ 1903 MÁJUSI FORDULAT SZERBIÁBAN

1903. május 29-én a belgrádi helyőrség összeesküvő tisztjei meggyilkolták a királyt, feleségét és néhány miniszterét, megdöntötték az Obrenović dinasztiát. Az események hátterében szereplő politikusok a Karađorđević dinasztia egyik tagját léptették trónra, választásokat írtak ki, s a radikális többségű parlament a szerb burzsoázia érdekeit képviselő kormányt hívott életre. Szerbia alkotmányos királyság lett. A kortársak, s ennek nyomán hosszú ideig a történetírás is palotaforradalomként értékelte a változásokat. A szerző, amint ezt cikke alcímében is jelzi, (Okok és következmények) az 1903-as szerbiai fordulat társadalmi, politikai feltételeit elemzi, s hozza összefüggésbe az 1903 májusában történtekkel.

Mindenekelőtt azt vizsgálja, milyen változásokat okozott az ország társadalmi, politikai erőviszonyaiban a teljes felszabadulás után, az 1880–90-es években végbement kapitalista fejlődés. Rámutat, hogy a kereskedő-uzsora az agrárburzsoázia fokozatosan háttérbe szorult, s az ipari burzsoázia vált a legdinamikusabb gazdasági tényezővé. Az abszolutisztikus módon uralkodó, az osztrák–magyar befolyást eltűrő Obrenović–monarchia politikája gazdasági érdekeiben sértette, politikai szereplését is szűk térre szorította, s ezért tömörült a Radikális Pártba ez az új, nemzeti burzsoázia. A radikális, s egyben nacionalista politikai irányzatok alapvető társadalmi bázisa a társadalom döntő többségét jelentő kispolgárság volt. 1900-ban a két és fél millió lakos 86 százaléka falun élt, s ezek 92 százaléka 15 hektárnál kevesebb földdel rendelkezett. A városi kézművesek, s az értelmiségiek rétegével együtt ez a deformált kapitalizálódási folyamat következtében labilis társadalmi helyzetű tömeg a lakosság 87 százalékát jelentette. Radkializmusának alapja a labilis társadalmi helyzetben, s a mesterségesen szított nacionalizmusban jelölhető meg.

Külön taglalja a cikk a munkásmozgalom fejlődését, s szerepét a májusi fordulatban. A munkásosztályhoz sorolható társadalmi elemek 1900-ban az ország lakosságának 2,5 százalékát, a városi lakosság 17 százalékát alkották. Kezdetben a munkásság a különböző radikális irányzatok mögött sorakozott fel. A szocialista tanítások értelmiségi, kispolgári körökben hódítottak. Az eszmeileg legfejlettebb értelmiségi szociáldemokrata körök a szervezkedő városi munkásokat megismertették a marxizmus tanításaival, s a 20. század elején szervezetileg, politikailag is elkülönültek a radikális irányzatoktól: szakszervezetek jöttek létre, sztrájkokra került sor. 1903 tavaszán a diákzavargásokkal együtt a munkásság fellépése teremtett kritikus politikai helyzetet. A márciusi megmozdulásokat ugyan leverték, de a szerző szerint a munkástüntetések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a burzsoázia elérkezettnek látta az időt az Obrenović dinasztia megbuktatásához. Az abszolutisztikus rendszer miatt politikai eszközei ehhez nem voltak, a saját osztályérdekeit képviselő munkásság tömegeire nem támaszkodhatott, s ezért választotta a palotaforradalmat, mint eszközt.

Az 1903. május 29-i fordulat után bár a monarchia fennmaradt, megszilárdult a parlamentáris rendszer. A nemzetgyűlés 160 helyéből 74-et radikális párti képviselő, 61-et független radikális politikus töltött be. Miért őrizték meg a monarchiát? Az alkotmányos királyság volt az egyedüli alternatíva? Az orosz követ jelentései és más korabeli források alapján a szerző megállapítja, hogy igen erős volt a köztársasági hangulat. A diákság, a munkások, a kispolgári és értelmiségi elemek köztársasági államformát követeltek. A szerb burzsoázia azonban nem állt élére ezeknek a követeléseknek. Gazdasági érdekeit, politikai pozícióit féltette egy demokratikus politikai berendezkedéstől, amelyben

a kispolgári, radikális elemek játszhattak volna vezető szerepet. Ugyanakkor a külső – osztrák-magyar – beavatkozástól is tartottak (nem alaptalanul) egy radikális belpolitikai fordulat esetén. Az alkotmányos monarchia megteremtésével elkerülték a külső beavatkozást, kiengesztelték a politikai hegemóniájukat elvesztett, de társadalmi pozícióikat megőrző régi uralkodó köröket, s le tudták szerelni a radikális tömegek elégedetlenségét is. Kezdetét vette ugyanis az ún. aranykor. Az ipari burzsoázia érdekeinek megfelelő gazdaságpolitika érvényesült. Vasútépítkezések, a Monarchia befolyását gyengítő vámpolitika. A cenzusos választási rendszer, amelynek alapján a lakosság 20 százaléka rendelkezett szavazati joggal, biztosította a burzsoá elemek politikai vezető szerepét, kielégítette a radikálisokat, tekintettel arra, hogy falusi tömegeik politikailag fejletlenek voltak, s a hazafias jelszavakkal megelégedtek.

Ha a fordulat belpolitikai következményeit nem is egyértelműen ítéli meg a cikk – a munkásmozgalom korlátozása a burzsoá uralom megszilárdulása miatt –, az 1903 utáni szerb külpolitikát pozitívan értékeli. Szerbia megszabadult a Monarchia politikai befolyása alól, csökkent a gazdasági függés mértéke, s közeledett Oroszországhoz. Kedvezően változott az ország nemzetközi helyzete Meggyorsult a szerb–bolgár közeledés, amely végül is a török-ellenes Balkán Szövetség kialakulásához vezetett. Igaz, a Macedónia kérdésében felmerült ellentétek lelassították ezt a folyamatot, s ezt használta ki a Monarchia Boszniában. Úgy véljük, helyes és igazolt törekvés az 1903-as váltázások társadalmi feltételeit feltárni – ha .a politikai előzmények rangsorolása nem is meggyőző – és politikai következményeit elemezni. Az új szerb külpolitikára vonatkozó értékeléshez oda kívánkozik azonban, hogy felgyorsította azt a folyamatot, melynek eredményeként a Balkán a nagyhatalmi érdekek konfrontációjának színterévé, az első világháború egyik tűzfészkévé vált.

(Voproszi Isztorii 1977. 7. sz. 67–78. l.) *M.*

BENTLEY BRINKERHOFF GILBERT:

DAVID LLOYD GEORGE. A FÖLD, A KÖLTSÉGVETÉS ÉS A TÁRSADALMI REFORM KÉRDÉSE

A brit kormány ún. „jóléti politikájá"-nak kibontakozását a 20. század elején a történettudomány rendszerint balról kiinduló ösztönzésre vezeti vissza. Általában úgy tartják, hogy az ekkoriban születő munkáspárt nyomása valamint a munkásosztály növekvő osztályöntudata váltotta ki a liberálisok politikájában jelentkező társadalmi reformok sorát, mindenekelőtt a kötelező beteg- és munkanélküli biztosítást.

A szerző – az illinoisi egyetem tanára – ugyan nem akarja ezt a hagyományos magyarázatot teljes egészében elvetni, ám úgy véli, hogy ez csak része az igazságnak. A Lloyd George nevével fémjelzett „jóléti politika" kiváltó okai sokkal bonyolultabbak egy ilyen leegyszerűsített magyarázatnál. Valóban szerepet játszik közöttük a politikai kihívás, de nemcsak a baloldal nyomása, hanem a jobboldal, a demagóg toryk fellépése is. Lloyd George – aki a nyilvánosság előtt könnyen megindult az özvegyek és árvák sorsán – „jóléti program"-jában mégsem elsősorban a szegénység felszámolására, mint inkább a felső osztályok privilégiumainak eltörlésére törekedett. Vidéki származása megakadályozta abban, hogy a városi viszonyokra, a szakszervezetekre vonatkozó ismereteit teljessé tegye. Programjának középpontja élete végéig a vidék problémája: a földmonopólium megszüntetése maradt.

David Lloyd George meglehetősen nehéz korszakban lépett be a liberális kabinetbe. A liberálisoknak 1906-ban elsöprő választási győzelemmel sikerült megdönteniök a toryk 20 éve tartó uralmát. Új kormányuk azonban elmulasztotta, hogy egységes politikai irányvonalat dolgozzon ki. Az egyénileg különben tehetséges miniszterek egyedi ügyvitelükkel gyakran szinte egymás ellen dolgoztak. A pártnak az 1908-i pótválasztásokon elszenvedett veszteségei népszerűsége hanyatlását mutatták. Szinte a csőddel küzd, amikor Asquith átveszi a miniszterelnökséget. De a vezetők az elvesztett politikai varázs visszaszerzésére egyideig még mindig egymásnak ellentmondó programokat dolgoznak ki. Az ún. liberális unionisták (élükön Joseph Chamberlainnel) a hanyatló brit ipar támogatásával, s az ezt segítő

behozatali vámokkal akarták Angliát újra a világ műhelyévé tenni. A hagyományos liberalizmus egyébként nem sokat törődött az állam jövedelemforrásainak növelésével: megelégedett azzal, ha az adók a kereskedelem növekedésének arányában emelkednek. A Gladstone óta azonos elveken nyugvó liberalizmus egyensúlya tehát a béke fenntartásához volt kötve.

A kormány új pénzügyminisztere, Lloyd George azonban új észrevételekkel lépett elő: úgy találta, hogy – a hadihajó-építés és a nyugdíjak növekvő kiadása miatt – a kormány költségvetésének egyensúlyát a felbillenés veszélye fenyegeti. Ezért sürgősen új adók kivetését javasolta. Fellépése mégis tulajdonképpen csak ürügy volt arra, hogy a földbirtokosok ellen régóta tervezett támadását valóra válthassa. Lloyd George Észak Walesből egy olyan társadalom képét hozta magával, amelyben a föld biztosította a birtokos osztály társadalmi privilégiumait és politikai hatalmát csakúgy, mint gazdagságát. Ez az osztály ennek ellenére nem járult hozzá anyagi erejének arányában az őt fenntartó társadalmi rendszer védelméhez, azt teljesen ráhagyta a sokkal bizonytalanabb jövedelmű üzletemberekre. Lloyd George tehát azon javaslatok mellé állt, amelyek a föld-adót a bérlők helyett a tulajdonosokra kívánták átruházni.

Programját azonban meglehetősen ügyesen csomagolta. Ő az, aki Angliában megteremti a modern állami költségvetés rendszerét. A dohányra, a szeszesitalokra kivetett közvetett adókkal valamint új jövedelmi adójával évi 25 milliónyi új bevételhez juttatta az államot. Ezen az alapon meg lehetett kezdeni a „jóléti program" megvalósítását. A földadók ezzel szemben a költségvetésnek pénzügyileg elhanyagolható részét képezték, Lloyd George számára mégis ezek tűntek fontosabbnak, hiszen általuk akarta elérni, hogy a birtokosokat érdekeltté tegye a mezőgazdasági termelésben. Ugy vélte, ha a 19. század második felében műveletlenné vált, parkká, szarvas- és fácános kertté alakított területeket újra bevonnák a termelésbe, akkor csökkenhetne az élelmiszerimport, mérséklődnének a bérleti díjak, eltűnne a földdel való spekuláció. Mindez azon üzletemberek és munkások javát szolgálná, akik Angliát a világ műhelyévé tették, s akiktől az ország új felemelkedése is függ. Ugyanakkor ezek az intézkedések visszavernék a konzervatív birtokosok állam- és nemzetellenes támadásait.

Lloyd George felismerése, hogy Anglia problémáit a mezőgazdaság regenerálásával lehet megoldani, helyes úton járt. Tragédiája az volt, hogy kortársai – akik politikai karrierjét gyanakodva szemlélték – kevésszámú helyes felismerését sem vették komolyan.

(The American Historical Review, 1976/5. sz. 1058–1067. l.) *B. J.*

L. G. PROTASZOV:

AZ OROSZ HADSEREG OSZTÁLYÖSSZETÉTELE OKTÓBER ELŐTT

A hadsereg forradalmasodása jelentősen hozzájárult az 1917-es orosz forradalmak győzelméhez. A katonák politikai fellépésében társadalmi helyzetük fontos szerepet játszott.

Az Októberi Forradalom nem marxista szemléletű kutatói gyakran hamis értékelést adnak a hadsereg szerepéről. Egyes munkák egy spontán katonalázadás eredményének tüntetik fel az orosz szocialista forradalom győzelmét. Más szerzők gyakran figyelmen kívül hagyják a hadsereg osztályösszetételét. Ismét mások azt állítják, hogy az orosz katona a háború során anarchista lett.

A hibás nézetek cáfolataként, a hat évtizedes jubileum alkalmából jelenttette meg tanulmányát a szerző. Bevezetőjében kifejti, hogy a szovjet szakemberek sem tárták még fel kellően a téma minden vonatkozását. A legtöbb eredményt a flotta történetének kutatói tudják felmutatni, akik a tengerészek szociális összetételét részletesen elemezték. Az egész hadseregre vonatkozóan B. M. Kocsakov tanulmányát említi a szerző, amely felveti a problémát, áttekinti a cárizmus hadsereg-politikáját. Sok feldolgozás csupán érinti a kérdést, s a társadalom osztálystruktúráját rávetíti a hadseregre, amelyen belül így 80–90% a parasztok aránya.

A téma vizsgálatát megnehezítette a forrásbázis egyenetlensége is. Az „Oroszország a világháborúban. 1914–1918." c. kiadvány a téma szempontjából nem tartalmaz hasznosítható adatokat.

Az orosz hadsereg statisztikai évkönyvei a háborút megelőző időszakot ölelik fel. Protaszov egy eddig alig feldolgozott anyag, a besorozott újoncok és a behívottak adatait elemzi. Ezek sem teljesek, de a háború éveiben behívott több mint kétmillió katona foglalkozásáról, vallásáról, családi állapotáról, végzettségéről megbízható információkat szolgáltatnak. A források hiánya, hézagos volta mellett az okozza a legnagyobb gondot, hogy a foglalkozási struktúrából a szociális összetétel közvetlenül nem deríthető ki. A foglalkozások zöme hordozhat magában társadalmi tartalmat, de a kutatók között ma sincs egységes álláspont a foglalkozások és a társadalmi csoportok kapcsolatát illetően. A flottával foglalkozó gazdag irodalom is hozzávetőleges adatokat rögzít a tengerészek szociális összetételéről.

A cikk a különböző „foglalkozás – szociális helyzet" mutatók és az orosz társadalom szerkezete ismeretében elemzi az 1914–1918 között behívott újoncok foglalkozási adatait. Legfontosabb következtetése, hogy az orosz hadsereg szociális arculatát a kispolgári rétegek – parasztok, kézművesek, kusztáriparosok, alkalmazottak, értelmiségiek – határozták meg. Bár társadalmi helyzetükben jelentős eltérések mutatkoztak, számos közös ideológiai vonással rendelkeztek. Ezek közül a szerző az ellenzékieskedést, a radikalizmusra való hajlamot, az ösztönösséget és az állhatatlanságot említi. A proletariátus arányát 1914–1918 átlagában 16,5 százalékra becsüli. A háború első három évében ez az arány 17% fölött volt, 1918-ban viszont csak 6,5%. A proletariátus kategórián belül elkülöníti a szerző táblázata a nagyüzemi munkásságot (6%), a vasutasokat, a kikötői munkásokat, az építő munkásokat (4,7%) és a kisiparban foglalkoztatottakat (4,8%). A félproletárok arányát 2,2%-ban adja meg. A kézművesek és kusztáriparosok aránya 5%. A legjelentősebb társadalmi csoport, az ország osztályösszetételének megfelelően a parasztság (66,5%). Ezt a %-ot, amely kisebb, mint a parasztok országos aránya, a szerző azzal magyarázza, hogy a hadseregbe a keresők jöttek, s a kétlakiak gyakran ipari foglalkozásukat vallották be.

A behívottak között, mint láttuk, a proletár réteg aránya magasabb, mint a lakosság egészén belül. A hadsereg technikai követelményei magyarázzák ezt. A 6% nagyüzemi munkás jelentőségét az adta, hogy ők rendelkeztek politikai tapasztalatokkal, ők voltak ideológiailag a legfejlettebbek. A háború vége felé dezorganizálódó hadseregben egyre aktívabb szerepet játszottak, ők állították a forradalom mellé a hadsereg tömegeit. Az építőipari, a kisiparban foglalkoztatott munkások viszonylag magas arányát az orosz ipar fejletlenségével magyarázza a szerző. A tanulmányban közölt táblázat egyik érdekes tanulsága, hogy 1914–1915–1916-ban 65% a parasztok aránya a behívottak között, 1917–1918-ban 80% fölé emelkedett, tükrözve a társadalmi arányokat. Ugyanakkor például a proletariátus aránya a 17% fölötti értékről 6,5%-ra csökkent. A változást többféleképpen magyarázták a kutatók. Egyesek szerint nem országos adatokról van szó, mások úgy vélték, hogy az agrárvidékekről történtek a behívások, s ezzel magyarázható a módosulás. Bebizonyosodott azonban, hogy az adatok Oroszország egészét átfogják, s épp a központi iparvidék rész-adatai is hasonló tendenciát tükröztek. A szerző pontosabbá teszi a képet: a proletárok aránya valóban csökkent, de a közülük behívottak száma nem. Tehát a megnövekedett emberanyag-szükségletet, mind nagyobb mértékben a paraszti lakosságból elégítették ki. A proletariátus behívásának korlátot szabtak a haditermelés követelményei is.

A proletár réteg belső összetételének változása is elgondolkodtató. A nagyüzemi munkások aránya ugyanis nőtt a csoporton belül, holott a hadiipar termelését a nagyüzemek biztosították. Itt két körülményt kell figyelembe venni. Az egyik, hogy a behívások a nagyüzemek nagy szakmai tapasztalattal rendelkező szakmunkás törzsgárdáját nem érintették, tehát a hadiüzemek szakember ellátottsága nem romlott. A nagyüzemek fiatal, könnyen pótolható munkaerejét szívta el a hadsereg. Másrészt a háború alatt a zömmel nem hadiipari jellegű kisüzemek vagy tönkre mentek (és munkásaik a nagyüzemekből bevonultak helyére kerültek), vagy termelési profilt változtattak. Gazdasági súlyuk, a bennük foglalkoztatottak aránya tehát csökkent, így a behívottak között is kevesebb kisüzemi munkást tartottak számon a statisztikák. Mindenesetre, a proletár rétegen belül a nagyüzemi munkások arányának emelkedése a politikailag legfejlettebb elem súlyának a növekedését eredményezte, ami a hadsereg forradalmasodását fokozta.

A bevonultak adatainak regionális bontása az adott vidék gazdasági-társadalmi viszonyait tükrözi, a proletariátus helyi megoszlása a táj iparának fejlettségével függ össze. A szerző által feldolgozott adatok lehetővé teszik a világháborús újoncok iskolázottsága és fegyvernemenkénti megoszlása közötti korreláció kimutatását is. A háború során végbement szociális mozgások közül, a

munkásosztály friss kispolgári, paraszti elemekkel történt feltöltődése nagyban hozzájárult, hogy 1917 februárja után az eszer és mensevik irányzat szerzett többséget a szovjetekben. A behívott munkások által forradalmasított katona tömegek hazaáramlása 1917–1918 során a szovjethatalom sikereit segítette elő a Lenin Októberét követő hónapokban.

(„Isztorija SzSzSzR." 1977. 1. sz. 33–48. l.) *M.*

WERNER PADE:

A NÉMET IMPERIALIZMUS LATIN-AMERIKAI EXPANZIÓS POLITIKÁJA 1918–1933

A tengerentúli terjeszkedés a német monopolkapitalizmus külpolitikájának és gazdasági tevékenységének már az első világháború előtt is szerves részét képezte és a közép-afrikai gyarmatbirodalom kiépítése mellett szorosan kapcsolódott a német világuralom megteremtésének kísérletéhez. Werner Pade elsősorban Argentína példáján keresztül igyekszik e törekvések jellegét és módszereit bemutatni. Kiemeli, hogy Németország már 1914 előtt igen kedvező gazdasági pozíciókkal rendelkezett és vezető nagybankjai, a nehéz-, az elektro- és vegyipari monopóliumai, valamint hamburgi és brémai kereskedőházai révén Anglia mögött a második helyen állt a Dél-Amerika megszerzéséért versengő hatalmak között. A Mexikótól Chileig terjedő beruházások elérték a 900 millió dollárt, ami az Anglia, USA és Franciaország mögötti negyedik helyet jelentette.

A legjelentősebb energiahordozó és tőkepiacnak már ekkor Argentína bizonyult. A német behatolás fontos állomását jelentette a Deutsch–Argentinischer Centralverband megalakulása 1909-ben, mely az első világháború alatt különböző gazdasági és politikai feladatokat látott el, majd a kapcsolatok újrafelvételében és normalizálásában jutott lényeges szerephez. Hasonló funkciója volt a Deutscher Volksband für Argentinien és a Deutsche Handelskammer in Buenos Aires nevű szervezeteknek is. A hivatalos berlini körök tudatosan számoltak a latin-amerikai németek segítségével, s ezt a tendenciát kívánták erősíteni az első világháborút követő nagyarányú német kivándorlással is. Jó kapcsolatot építettek ki ugyanakkor a helyi uralkodó osztályokkal, a hagyományos oligarchiával és a felnövekvő nemzeti burzsoáziával egyaránt, s az elmondottak alapján nem tűnt irreálisnak az a háború elvesztésének előestéjén kialakult elképzelés, hogy az Afrikában elvesztett gyarmatokért Németország Latin-Amerikában kárpótolja magát.

A versailles-i diktátumok következtében előállott, Németország számára kedvezőtlen körülmények között a Weimari Köztársaság mindenekelőtt a gazdasági terjeszkedésre helyezte a hangsúlyt. A kapcsolatok helyreállítását és a korábbi pozíciók visszaszerzését célul kitűző 1918–1914 közötti szakaszt követően nyíltan megindította offenzíváját. A gazdasági világválság ismét a második helyen érte, de Anglia vezető szerepét továbbra sem tudta veszélyeztetni. A monopóliumok törekvése elsősorban az észak-amerikai behatolás megakadályozására és Anglia vezető helyének megtörésére irányult. Mindenképpen kedvező körülménynek számított az, hogy míg az Egyesült Államok a mezőgazdasági termékeket exportáló Argentína számára óriási konkurrenciát jelentett, addig Németország és az európai hatalmak szívesen fogadták a mezőgazdasági terményeket és cserében kedvező piaci lehetőségeket találtak kész- illetve félkész ipari termékeik számára. Ugyanakkor a minden nemzet egyenlő kereskedési jogait hirdetve, a látszólag antiimperialista célokat követő német vezetés meg tudta nyerni magának a helyi nemzeti burzsoázia szimpátiáját is.

A gazdasági válság ideje alatt Németország állásai a konkurens hatalmakkal szemben lényegesen megerősödtek, s az új lehetőségekből kiindulva a spekulatív inflációs konjunktúra helyére a szisztematikus, az állam által támogatott és irányított gazdasági offenzíva lépett. Az új német elképzelésekben Argentína a korábbiaknál is fontosabb szerepet kapott: az egész latin-amerikai piac meghódítása támaszpontjául kívánták kialakítani. Ezt a célt szolgálta többek között a német hadseregben kiképzett Uriburu generalis vezetésével 1930-ban végrehajtott katonai puccs, mely az 1916-ban hatalomra jutott nemzeti burzsoáziától ismét a konzervatív oligarchia számára szerezte vissza az irányítást, nagyobb mozgásszabadságot biztosítva a külföldi tőkének és véget vetve a nacionalizálási folyamatnak.

Berlin a továbbiakban is messzemenően támaszkodott a helyi német lakosság együttműködésére. Egyesületeikben a szélsőjobboldali erők kerültek többségre, elerőtlenítve a demokratikus elemek tevékenységét. A kivándorlási akciók tudatos befolyásolásával a német kormány a számára kedvező erőviszonyokat igyekezett konzerválni. A helyi német etnikum tudatának alakítására ugyanakkor létrehozták a Deutscher Lehrerverband-ot, amely a valódinál lényegesen kedvezőbb színben tüntette fel a hazai állapotokat. A két ország kulturális-tudományos együttműködési szerződést is kötött egymással, amit a szerző a német imperializmus újabb expanziójának, ideologiai diverziónak minősít.

A hagyományosan szoros német–argentín kapcsolatok a második világháború alatt, s azt követően sem szakadtak meg, s bár gazdasági szempontból a kontinens vezető hatalma Brazília lett, politikai jelentőségéből Argentína semmit sem veszített.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1974. 6. sz. 578–591. l.) *E. G.*

A. I. SZIZONYENKO:

A SZOVJETUNIÓ KAPCSOLATAINAK FEJLŐDÉSE LATIN-AMERIKÁVAL AZ 1930-AS ÉVEKBEN

1928-ban, majd 1929-ben a leszerelési konferencia előkészítése során aktív együttműködés alakult ki az argentin, a chilei, a kolumbiai, illetve a szovjet küldöttségek között. 1931-ben Uruguay és Chile is részt vett azon a nemzetközi konferencián, amely elítélte a gazdasági kapcsolatokat zavaró, korlátozó megkülönböztető szankciókat. Az állásfoglalás szovjet javaslatra épült. A békés egymás mellett élés elve alapján a diszkriminációk eltörléséért szállt síkra. Két évvel később a londoni nemzetközi gazdasági konferencia idején Litvinov külügyi népbiztos a Szovjetunió nagyvolumenű vásárlási szándékát fejtette ki. Latin-Amerika országaiból színesfémeket, nyersbőrt, kávét, kakaót és kaucsukot kívántak beszerezni a szovjet külkereskedelmi szervek.

1934 – a Szovjetunió belépése a Népszövetségbe – fordulatot ígért a kapcsolatok fejlődésében. Mexikó varsói követsége kezdeményező szerepet játszott ennek a jelentős nemzetközi politikai eseménynek az előkészítésében. Tulajdonképpen a két ország viszonyának a normalizálására irányuló mexikói törekvés váltotta ki az első lépéseket. A Szovjetunió felvétele mellett több latin-amerikai ország szavazott a Népszövetségben. 1936-ban viszont Uruguay megszakította Moszkvával a diplomáciai viszonyt. A kérdés népszövetségi vitája során elvetették a latin-amerikai ország vádjait, igaz azonban, hogy nem marasztalták el. Az etiópiai krízis, a spanyol polgárháború szintén állásfoglalásra késztette a Népszövetséget. A Szovjetunió és Mexikó véleménye lényegében véve megegyezett, s elítélte Franco fellépését, a köztársaságiak segítését sürgette. Chile ellentétes álláspontra helyezkedett.

Szizonyenko a kétoldalú kapcsolatok bemutatására is gondot fordít. Az egyes országok haladó erői síkraszálltak a Szovjetunió elismeréséért, a viszony normalizálásáért. Jelentős belső erők, valamint az angol–amerikai nyomás, mint külső tényező lehetetlenné tette a kapcsolatok fejlesztését. Mexikó 1930-ban ilyen előzmények után mondta fel a diplomáciai viszonyt. 1934-től varsói, majd párizsi és londoni követségein keresztül tett közeledési lépéseket, de eredmény nélkül. Az 1930-as évtized első felében csak Uruguay-jal tartott fenn rendezett diplomáciai viszonyt a Szovjetunió. Így vált lehetővé, hogy a „Juzsamtorg" központját 1931-ben, miután Argentína kiutasította Buenos-Aires-ből, Montevideóba helyezzék.

1935-ben Kolumbia liberális kormánya – a római képviseletek közvetítésével – a diplomáciai viszony rendezését kérte, ami meg is történt és a kereskedelmi kapcsolatok bővüléséhez vezetett. Ezekben az években a szovjet–argentín gazdasági kapcsolatok is megélénkültek. Chile és Kuba haladó erői is sürgették a viszony normalizálását. Nem nagy eredménnyel, ha a politikai, gazdasági együttműködés területét nézzük. Biztatóbb kezdeményezésekre került sor kulturális téren. Szovjet filmek bemutatása, Eizenstein mexikói útja, irodalmi és tudományos tapasztalatcserék jelezték az előrelépést. Sokoldalúbbá váltak a kapcsolatok, bár gyökeres fordulatra a háború befejezéséig nem került sor.

(Voproszi Isztorii 1977. 6. sz. 49–58. l.) *M.*

A külföldi folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Erdődyné Csorba Csilla (E. Cs. Cs.), Erdődy Gábor (E. G.), Jemnitz János (J.) és Menyhárt Lajos (M.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Titkársági ülés

A Magyar Történelmi Társulat 1977. szeptember 23-án *Szabolcs Ottó* főtitkár elnökletével titkársági ülést tartott, melynek napirendjén az 1978. évi Országos Történész Vándorgyűlés tervezetének megvitatása szerepelt. Beszámoló hangzott el az 1977. évi rendezvényterv végrehajtásáról és a III. Országos Történelemtanítási Konferencia előkészületeiről. Az ülésen részt vett *Bassa Endre, Incze Miklós, Sipos Péter, Vörös Károly* társulati titkár és meghívottként jelen volt *Hanák Péter* alelnök is.

Elnökségi ülés

1977. november 17-én *Berend T. Iván* elnökletével tartott ülést a Magyar Történelmi Társulat elnösége. Az ülés az 1978. évi Országos Történész Vándorgyűlés programjának megvitatásával és színhelyének kijelölésével kezdődött. Ezután került sor a Thököly-felkelés 300. évfordulója alkalmából megrendezendő konferencia; az „Eredményeink és feladataink a magyar antifasiszta partizánmozgalom feltárásában, közzétételében és a köznevelés szolgálatába állításában" című, a Magyar Partizán Szövetséggel közösen Salgótarjánban megrendezésre kerülő konferencia; és az 1977. decemberi III. Országos Történelemtanítási Konferencia felvetette problémák mérlegelésére. Ezt követően *Szabolcs Ottó* főtitkár beszámolt a Társulat 1977. évi munkájáról és ismertette az 1978. évi központi társulati rendezvényekről készített tervet. A vitában részt vett: Berend T. Iván, a Társulat elnöke, *Liptai Ervin, Sinkovics István* és *Vass Henrik* a Társulat alelnökei, *Bassa Endre, Incze Miklós, Sipos Péter, Vörös Károly,* a Társulat titkárai, *Kónya Sándor,* a Századok felelős szerkesztője és *Stier Miklós,* az MTA II. osztályának tudományos titkára.

Nemzetközi kapcsolatok

Az NDK VI. Történész Kongresszusán – melyet 1977. december 6. és 9. között Berlinben rendeztek meg – Társulatunk képviseletében *Berend T. Iván* elnök és *Szabolcs Ottó* főtitkár vett részt.

Felolvasó ülések a Magyar Tudományos Akadémián

Az MTA II. osztálya és a Magyar Történelmi Társulat „Domanovszky Sándor helye a magyar történettudomány történetében" címmel 1977. november 18-án felolvasó ülést rendezett az MTA Felolvasó Termében. Az ülés előadója *Glatz Ferenc,* az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, elnöke pedig *Ember Győző* akadémikus, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója volt. (Az előadást e számunkban közöljük.)

„Dzierżyński októbere" címmel a Magyar Történelmi Társulat 1977. december 6-án az MTA Felolvasó Termében ülést rendezett, amelyen *Dolmányos István* egyetemi tanár tartott előadást.

Az ülés elnöke *Liptai Ervin,* a Magyar Történelmi Társulat alelnöke volt.

Az orosz Októberi Forradalom nagy formátumú történelmi személyiségei sorában is kiemelkedő helyet foglalt el Dzierżyński, akit joggal hasonlíthatunk Saint Juste-höz vagy Dabrowskihoz, Frankelhez azzal a – nem lényegtelen – különbséggel, hogy szerepe még központibb és lényegesebb volt.

Dzierżyński – ez szerepének egyik „titka" – már az illegalitás éveiben foglalkozott a nép fegyveres önvédelmének tervével, amit a Februári Forradalom után gyorsan segített a gyakorlatba is átültetni. Ő volt a moszkvai Vörös Gárda, a munkásőrség egyik megalapítója.

Elvhűségét jelzi az a tény is, hogy Lenin felszólítására a felkelés azonnali megindítása mellett szállt síkra 1918 októberében.

Az októberi felkelés utáni napokban a Forradalmi Katonai Bizottságon belül és azon kívül egyik irányítója a jobboldali eszer és mensevik árulás elleni küzdelemnek.

A szovjet kormány megalakulása után Dzierżyński – tárca nélkül – tagja lett a népbiztosok tanácsának. Legfőbb feladata a forradalom védelme, a szovjethatalom ellen szervezkedő összeesküvők felkutatása és megbüntetése volt. A később megalakuló állami szerv élére – több jelölt közül – éppen azért állították őt, mert bolsevik „jakobinizmusával" a felkelés után még jobban rászolgált erre a bizalomra. Az 1918 júliusában kirobbant eszer-lázadást követően a VCSK vezetője, Dzierżyński világszerte különösen ismertté vált. Dzierżyński abból indult ki, hogy az új társadalomért vívott harcban a kínálkozó eszközök összességét igénybe kell venni, a legenyhébbektől a legszigorúbbakig.

A nacionalizmus elleni küzdelemben példamutató volt a lengyel forradalmár internacionalizmusa, mely Októberben a pártegység egyik fő „cementezőjévé" tette – mondotta befejezésül Dolmányos István.

Vitaestek a Kossuth Klubban

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT 1977. november 16-án vitaestet rendezett „Magyarország a második világháborúban az újabban feltárt források tükrében" címmel. A vitát *Juhász Gyula, Karsai Elek, Ránki György, Sipos Péter* és *Tóth Sándor* vezette.

1978. február 15-én a Magyar Történelmi Társulat és a TIT az európai fasizmusokról (1919–1939) rendezett vitaestet. A vitát *Bassa Endre, Incze Miklós, Ormos Mária, Szántó György, Székely Gábor* és *Tokody Gyula* vezette.

BESZÁMOLÓ A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÜLDÖTTSÉGÉNEK 1977. DECEMBER 17–23-I TÖRÖKORSZÁGI KAPCSOLATTEREMTŐ ÚTJÁRÓL

A Magyar Történelmi Társulat küldöttsége: *Berend T. Iván* elnök, *Szabolcs Ottó* főtitkár, *H. Haraszti Éva, Hegyi Klára* titkárok és *Barta Gábor* 1977. december 17–23. között a magyar–török kulturális munkaterv keretében, a Török Történelmi Társaság vendégeként, Ankarában járt. A látogatás célja az volt, hogy a két ország történelmi társulatai kapcsolatba lépjenek, megismerjék egymás szervezetét és munkáját, előkészítsék a magyar–török történész vegyesbizottság létrehozását és felmérjék a kölcsönösen hasznos közös kutatások lehetőségeit. A tárgyaló küldöttségek megállapodtak, hogy a régi török népek és a magyar őstörténet kapcsolódó kérdéseiben, a török népek és a magyarok középkori történeti kapcsolataiban, a magyarországi török hódoltság korszakának problémáiban és a 19–20. századi gazdasági-társadalmi fejlődés összevethető kérdéseiben szorgalmazni fogják a közös kutatásokat, forrásközléseket és feldolgozásokat (első helyen egy történeti helynévatlasz elkészítését), javasolják kétoldalú konferenciák rendezését, kölcsönösen támogatják egymás szakembereinek kutatóútjait és szorgalmazzák társulataik bekapcsolódását a tankönyvegyeztetési munkálatokba. A küldöttségek javaslataikat közgyűlésük ill. elnökségük elé terjesztik jóváhagyásra.

A magyar küldöttség viszontlátogatásra hívta meg a Török Történelmi Társaság küldöttségét, és javasolta, hogy a mostani megbeszélések alapján addig mindkét fél tegye meg a vegyesbizottság felállításához szükséges előkészületeket.

Hegyi Klára

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Глац Ф.:* Место Шандора Домановски в венгерской исторической науке — *Герич Й.:* Шандор Домановски, застрельщик по исследованию хроник эпохи династии Арпада — СООБЩЕНИЯ — *Чаподи Ч.:* Наследства историков в рукописном отделе Библиотеки Венгерской Академии наук — *Шимон В. П.:* Венгерские отношения Песни о Нибелунгах — ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ — *Паулиньи О.:* Списки о добыче благородных металлов в горно-камерном районе Кёрмёцбани — ОБЗОР — *Ханак П.:* Профессиональная критика и система ценностей в исторической науке — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *F. Glatz:* La place de Sándor Domanovszky dans l'histoire de l'historiographie hongroise — *J. Gerics:* Sándor Domanovszky, précurseur des recherches concernant les chroniques écrites à l'époque des Arpad — COMMUNICATIONS — *Cs. Csapodi:* L'héritage des historiens dans le département des manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie Hongroise — *V. P. Simon:* Relations hongroises dans le chant des Nibelungen — THEORIE et MÉTHODOLOGIE — *O. Paulinyi:* Statistiques sur la production des métaux précieux du territoire de la Chambre de mine de Kremnica dans la deuxième moitié du XVIe siècle — OBSERVATEUR — *P. Hanák:* Critique professionelle et l'ordre de valeurs dans la science historique — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DE PÉRIODIQUES — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES — *F. Glatz:* The Place of Sándor Domanovszky in the Hungarian Historiography — *J. Gerics:* Sándor Domanovszky the Pioneer of Chronicle-Research of Árpád-ages — REVIEW ARTICLES — *Cs. Csapodi:* The Historians' Collections in the Archives of the Library of the Hungarian Academy of Sciences — *V. P. Simon:* The Lay of Nibelungen's Hungarian Relations — THEORY AND METHODOLOGY — *O. Paulinyi:* Accounts on the Precious Metal Production of the Kremnica District Chamber of Mines in the First Half of the 16. Century — OBSERVER — *P. Hanák:* Professional Critic and Scale of Values in the Historical Science — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *F. Glatz:* Der Platz S. Domanovszkys in der Geschichte der ungarischen Geschichtswissenschaft — *J. Gerics:* S. Domanovszky Bahnbrecher der Chronikforschung des Arpadenzeitalters — BEITRÄGE — *Cs. Csapodi:* Historikernachlaß in der Schriftensammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften — *V. P. Simon:* Ungarische Beziehungen des Nibelungenliedes — THEORIE UND METHODOLOGIE — *O. Paulinyi:* Ausweise über die Edelmetallproduktion des Bergwerkskammerbezirkes von Kremnitz in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts — BEOBACHTER — *P. Hanák:* Fachkritik und Wertordnung in der Geschichtswissenschaft — GESCHICHTLITSERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

1828–1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. IV. 20. Terjedelem: 16,8 (A/5 ív)
78.5716 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039-8098

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1593

SZÁZADOK

A tartalomból:

L. Nagy Zsuzsa: A hazai liberális ellenzék a világgazdasági válság idején (1928—1932)

Molnár János: A Szociáldemokrata Párt új politikai irányvonalának kialakulása

Frank Tibor: Zerffi Gusztáv György, a történetíró

Jemnitz János: Az 1917. évi "stockholmi konferencia" történetéhez

BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — KRÓNIKA

112. ÉVF. 1978. 3. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Kristó Gyula: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál
Varga László: Az állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után
Havas László: Az un. római forradalom kérdése a szovjet szakirodalomban
Székely György: Reformpolitika és társadalmi mozgalmak Bakócz érsek életében
Anderle Ádám: A kurakák szerepe a gyarmati társadalomban
Szabó Dániel: A Néppárt az 1896. évi országgyülési választásokon

E számunk munkatársai

Ács Zoltán egyetemi hallgató (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Berend T. Iván* akadémiai l. tag, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora (Bp.) — *Borus József* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Frank Tibor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kovács Endre* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Molnár János* kandidátus, az MSzMP KB Politikai Főiskola rektorhelyettese — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Petneki Áron* az MTA Történettudományi Intézet Tudományos és Információs osztályának munkatársa — *Rákos István* tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet főosztályvezetője — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Székely Anna* a Magyar Történelmi Társulat munkatársa — *Szerényi Imre* az MSzMP KB Párttörténeti Intézet Archívumának főmunkatársa — *T. Mérey Klára* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársa — *Varga László* aspiráns (Bp.) *Vargyai Gyula* tudományos főmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
112. ÉVFOLYAM 1978. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

L. Nagy Zsuzsa: A hazai liberális ellenzék a világgazdasági válság idején (1928–1932) 403

Molnár János: A Szociáldemokrata Párt új politikai irányvonalának kialakulása 442

KÖZLEMÉNYEK

Frank Tibor: Zerffi Gusztáv György, a történetiró 497

Jemnitz János: Az 1917. évi „stockholmi konferencia" történetéhez 530

BESZÁMOLÓ

Berend T. Iván: Az oktatási reform néhány kérdéséről 555

Szabolcs Ottó: Történelemtanításunk helyzete és az új tantervek . . . 561

III. Országos Történelemtanítási konferencia *(Székely Anna)* 569

TÖRTÉNETI IRODALOM

Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. (Ism.: *Bellér Béla*) 577

Kasznik, Aleksandra Helena: Miedzy Francja a Algeria. Z. dziejów emigracji polskiej 1832–1856. (Ism.: *Petneki Áron*) 580

Bibliografie československé hungaristiky za léta 1972–1974. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 582

Szántó Imre: Hévíz története I. Az őskortól az 1857. évi tagosítás befejezéséig. (Ism.: *Rákos István*) 582

Curticăpeanu, V.: Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'Etat national Roumain. (Ism.: *Szász Zoltán*) 584

Egyed Ákos: A parasztság Erdélyben a századfordulón. (Ism.: *Ács Zoltán*) 585

Sziklay László: Visszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések (Ism.: *Kovács Endre*) 587

Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975. (Ism.: *Varga László*) 589
Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig (Ism.: *T. Mérey Klára*) 591
Gustav Hennyey: Ungarns Schicksal zwischen Ost und West. (Ism.: *Vargyai Gyula*) 595
Jenei Károly: A Nitrokémia Ipartelepek története 1921–1948. (Ism.: *Szerényi Imre*) 597
Veress D. Csaba: A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története (1944–1945.) (Ism.: *Borus József*) . . . 598

KRÓNIKA

Az MTA Történettudományi Bizottságának ülése *(L. Nagy Zsuzsa)* 604
Az 1980-ban Bukarestben megrendezésre kerülő nemzetközi történész kongresszus *(r. l.)* 606
Várostörténeti konferencia. Debrecen 1977. *(Ács Zoltán)* 609

L. Nagy Zsuzsa:

A HAZAI LIBERÁLIS ELLENZÉK A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG IDEJÉN (1928–1932)

Az 1920-as – 1930-as évek fordulóján, a világgazdasági válság éveiben a magyarországi liberális ellenzék természetesen szintén szenvedő alanya volt a társadalom egészét sújtó helyzetnek, ezzel egyidejűleg saját belső életében is kritikus szakaszon ment át. Sorai átrendeződtek, némileg megfogyatkoztak, szervezeti keretei átalakultak, politikai partnerei részben megváltoztak. Küszködött a válsággal kapcsolatos új jelenségekkel s közben, ha némileg módosítva is, erőltetni próbálta tíz évvel korábban kialakult, majd 1924-ben már elbukott tervét a kormánybakerülésre. Az ellenzék, mely azelőtt a politikai praktikumon túl alig tekintett, most nemcsak a magyarországi viszonyokat, a kormányzati politikát tette mérlegre, de általánosabb szinten az egész polgári parlamentarizmust, a tőkés magángazdálkodást s egy szélesen értelmezett válságból kivezető út alternatíváját is. Gazdaság, társadalom, politika problémái így a maguk idején együtt s egymást áthatva jelentek meg, s csupán a feldolgozás kényszere különíti el őket egymástól, mint ahogyan terjedelmi okok szűkítik le az egykori kérdések körét. A dolgozat időhatárait nemcsak a válság magyarázza, de azok a problémák is, amelyek a liberálisok életében szerepet játszottak.

Az évtizedforduló története a gazdaság és a politika szempontjából egyaránt részletesen feldolgozott; amit ehhez a liberális ellenzék kapcsán hozzátehetek, nem módosítja, legfeljebb színezi a képet.[1]

Gazdaságpolitika – társadalom

1928-tól már szenvedélyes vita folyt a kormány gazdaságpolitikájáról, bár a válság komoly méretekben Magyarországon még nem mutatkozott. Bethlen az Egységes Párt 1929 őszi értekezletén erélyes hangon szólt azokról, akik a gazdasági nehézségekből

[1] A válságra *Berend T. Iván–Ránki György:* Közép–Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században Bp. 1969. II. fej., főleg 2. és 3. alfejezeteit használtam. Sokoldalú összegezést ad a korszakról a Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. (8. köt.) Bp. 1976. Főszerk. Ránki György megfelelő fejezete. Az uralkodó osztályok sarkalatos problémáit elemzi *Márkus László:* A bethleni kormányzati rendszer bukása. Századok, 1964. 1–2. és 3. sz. *Márkus László:* A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968, a nemzeti koncentráció tekintetében is a legteljesebb összegezést adja s bizonyos összefüggésben Rassayval is foglalkozik. *Kónya Sándor:* Gömbös Gyula kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére Bp. 1968, bevezető részében szintén foglalkozik az általam tárgyalt évekkel. A nemzetközi szituációt és Magyarország helyzetét tárgyalja *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1975. II. fej.

politikai tőkét akarnak kovácsolni s az országot az 1918-ashoz hasonló kísérletbe akarják belevinni. Hosszabb idő óta most támadta ismét „Károlyit és társait" s azzal rémítette a polgári társadalmat, hogy „minden izgatásnak és minden gyűlölködésnek a babérját a vörös rém fogja learatni".[2] Ez ekkor elsősorban még az 1928 óta fokozódó politikai nyugtalanságra vonatkozott s a liberálisok reményeinek lehűtését szolgálta. Az ellenzék ugyanis abban bízott – legalábbis kezdetben –, hogy a történelem megismétli önmagát, s ők most már élni is tudnak a lehetőséggel. Vagyis, hogy a kormány kénytelen lesz külföldi kölcsönt kérni, s hogy a hitelezők most igazán követelni fogják a kormányzati módszerek liberalizálását. Amikor Wekerle Sándor pénzügyminiszter leszögezte, hogy „fel kell hagynunk minden nyílt vagy burkolt tőkeellenes támadással", úgy vélték, ha 1922–1924-ben nem is, most, az évtized végén, reálisan mérték fel a helyzetet.[3] Ezért azután 1930 elejétől azt követelték, a válság kibontakozásával együtt mind erőteljesebben, hogy a kormány vegyen fel Nyugat Európában hosszúlejáratú kölcsönt. Hogy a kormány maga is erre törekedett, és sikerrel, azt kezdetben figyelembe sem vették.[4] A liberálisok nem méltányolták, hogy Bethlen *francia* kölcsönt szerzett, mert az ő esetében semmiféle lépést nem voltak hajlandóak elismerni, viszont Károlyi Gyula készségét a francia kapcsolatok erősítésére annál helyeslőbben fogadják majd. Sőt, azt gondolják, Károlyit rá tudják venni arra, amivel Bethlennél is kísérleteztek, hogy a kormány bizonyos belpolitikai intézkedésekkel maga menjen elébe a francia (nyugati) gazdasági (és politikai) kapcsolatok megkönnyítésének. Ezért próbálkoztak – a statáriális viszonyok között rendkívül feszült politikai légkör ellenére – választójogi reformjavaslat elfogadtatásával.[5]

A kormány és az ellenzék összeütközésének első pontja a válságért való felelősség megítélése volt. Bethlen természetszerűleg azt hangsúlyozta, hogy „a gazdasági krízis nem speciális magyar jelenség", amiben igaza volt, még ha a kormányt akarta is felmenteni.[6] A liberálisok sem vonták kétségbe a válság nemzetközi jellegét, viszont ők és a szociáldemokraták arra törekedtek, hogy ezen belül a kormányzat hibáit és felelősségét domborítsák ki. Ugyancsak ők voltak azok, akik tagadták a kormánypárti és szélsőjobboldali érvelés egyik alapgondolatát, hogy ti. a gazdasági bajok ősforrása Trianon.[7] A liberálisok elsősorban a külkapcsolatokat is magában foglaló gazdaságpolitikát hibáz-

[2] *Bethlen István* gróf beszédei és írásai. I–II. Bp. 1933. II. 235. Hozzátette még: „a haladást és ennek tempóját nem az ellenzéki viszketegség követeléseihez mérem." Uo. 236.

[3] Az 1927. jan. 25-ére összehívott országgyűlés képviselőházának naplója (a továbbiakban Napló 1927–1931). XVIII. 297. Hasonlóan beszélt Bud János közgazdasági miniszter is: uo. XX. 116. s köv.

[4] OL K 510. XI. A külügyi és pénzügyi bizottság 1930. máj 7-i ülése. Esti Kurir, 1931. szept. 11. Ne kerteljünk (vezércikk). Okt. 27. A Népszövetség pénzügyi bizottságának jelentése mindenben igazolta az ellenzék évek óta hangoztatott követeléseit. Ujság, 1931. okt. 30. Csalódtunk vagy tévedtünk?

[5] Rassay és Farkas István külön-külön nyújtanak be javaslatot a választásra jogosultak és a titkosan választó kerületek kiterjesztésére. A kisgazdák nevében Gaál Gaszton támogatta őket. A képviselőházi többség tárgyalás alá sem vette a javaslatot. Az 1931. júl. 18-ra összehívott országgyűlés képviselőházának naplója (a továbbiakban Napló 1931–1935). II., III., 1931. nov. 12., nov. 13., dec. 22. stb. ülések. 1932-ben Vázsonyi János és Gál Jenő, valamint Buchinger Manó terjesztenek be újabb, hasonló javaslatot. Uo. V., X. 1932. febr. 25., márc. 31., ápr. 5., jún. 14. ülések.

[6] *Bethlen* II. 228.

[7] Napló, 1927–1931. XX. 201. és köv. Pakots József.

tatták: a kormány elzárkózó gazdaságpolitikát folytatott, védővámrendszere lehetetlenné tette kiterjedt és normális gazdasági kapcsolatok kialakítását, nem törekedtek kellően a szomszédos országokkal való együttműködésre.[8] A gazdaság és külpolitika összefüggésében főleg az olasz szövetséget támadták,[9] mert mint évek óta hangoztatták, elsősorban a szomszédos országokkal kellett volna szoros gazdasági együttműködést teremteni. Felfogásukat a válság közepette sem változtatták meg, éppen ellenkezőleg, 1930-ban egy olyan agrárblokk tervével álltak elő, amely Magyarországot, Romániát, Jugoszláviát fogta volna egybe.[10] A liberálisok „kisantant szerelme" – ahogyan a szélsőjobboldal a Duna-medence együttműködését magában foglaló programjukat gúnyolta –, a legszerencsétlenebb időpontban nyilatkozott meg: Csehszlovákia 1930-ban mondta fel a korábban Magyarországgal kötött kereskedelmi szerződést, s ezzel a kisantant kapcsolatok ellenzőit igazolta. A terv ettől függetlenül is erős kétségeket kell hogy ébresszen, hiszen a magyar mezőgazdaság kiviteli problémáinak megoldását aligha szolgálhatta volna. Logikus volt viszont, éppen a mezőgazdasági export miatt, hogy az ellenzék bizonyos megértéssel fogadta a kormány németországi tárgyalásait, azt remélve, hogy az általuk annyit támadott olasz szerződéssel szemben megkönnyíti a magyar mezőgazdasági termékek értékesítését.[11] Tartós megoldást azonban csak a Duna-medence országainak és Nyugat-Európának a gazdasági együttműködésétől reméltek. A Tardieu-tervet ezért a legnagyobb rokonszenvvel fogadták 1932-ben, és úgy látták, az „Magyarország számára talán az egyetlen lehetséges utat mutatja arra, hogy a pénzügyi kibontakozáshoz és a gazdasági fellendüléshez eljusson".[12] E terv s a hozzá való csatlakozás tökéletesen beillett a liberálisok általános koncepciójába, a francia orientáció hagyományos sürgetésébe. Ők, akik a Páneurópa-mozgalom meggyőződéses hívei voltak, a Tardieu-tervet e program részének tekintették. Auer Pál elnökletével 1932 februárjában nemhivatalos bizottságot hoztak létre (Comité Permanent pour Rapprochement Economique des Pays Danubien), amelyben osztrák, csehszlovák, román, jugoszláv politikusok, közéleti személyek vettek részt, jórészt liberálisok, szabadkőművesek.[13]

A „magyar válság" további okát abban látták, hogy az államhatalom szisztematikusan beavatkozott a magángazdaságba, akadályozta annak normális működését. Ez a liberálisok régi sérelme volt és korábban főként az adópolitika, valamint az ipari termelő

[8] Uo. 244–247. Bródy Ernő. Elmondta azt is, hogy felfogásukat teljesen osztja a Cobden Szövetség.

[9] Napló, 1931–1935. I. 88. s köv. Rassay Károly.

[10] OL K 510. XI. 262., 264. A földművelési, igazságügyi, közgazdasági, közlekedési, pénzügyi bizottság együttes ülése 1930. jún. 23. Sándor Pál.

[11] Ujság, 1930. nov. 23. Berlin felé (vezércikk). Nov. 25. Amit Berlintől várunk (vezércikk). – További szempontjuk az volt, hogy a Németországból fenyegető politikai veszedelemnek, a hitlerizmus térhódításának a gazdasági válság az oka. Az lenne tehát az ésszerű, ha a különböző országok, főleg Franciaország, mindent megtennének a német gazdasági élet normalizálására. Uo. 1931. aug. 11. Gyorssegély.

[12] Esti Kurir, 1932. ápr. 28. Közgazdasági Kurir c. melléklet. Olasz orientáció? (vezércikk). A lap 1932 januárjától szinte naponta foglalkozik a Tardieu-tervvel. Ld. még: *Márkus:* A Károlyi Gyula-kormány 231. s köv. *Juhász* II/2. fej.

[13] *Kövics Emma:* Páneurópa-koncepció az 1920-as években. Párttörténeti Közlemények, 1976. 4. sz.-és *L. Nagy Zsuzsa:* Szabadkőművesség a XX. században. Bp. 1977. IV. fej. *Stephen Borsody:* The Triumphy of Tyranny. The Nazi and Soviet Conquest of Central Europe. London. 1960. 56.

és értékesítő szövetkezetek léte, állami támogatása váltotta ki, s az tartósította, hogy a liberális pártok társadalmi bázisát alkotó kiskereskedő, kisiparos rétegek érdekeivel mindkettő ütközött. A liberálisok általában az adóterhek csökkentését, az adórendszer egyszerűsítését s azt követelték, hogy a forgalmi adó a termelőt (nagy- és középipar), ne pedig a „végállomást", a kiskereskedőt sújtsa. 1929-ben elégtétellel állapították meg, hogy a kormány némileg mérsékelte az adókat, de mind a forgalmi adó fenntartását, mind a fővárost kedvezőtlenül érintő javaslatot a leghevesebb ellenzéssel fogadták. Mint korábban, a szanálási törvényeknek a fővárosra történt kiterjesztése idején, ugyanúgy tiltakozott most is a liberális ellenzék, együtt Wolff-fal, Friedrichhel, az ellen, hogy a kormány beleavatkozzék a főváros ügyeibe.[14] E sajátos összefogást az tette lehetővé, hogy távolról sem csupán adóügyről volt szó: egy autonóm testület védte jogát a központi hatalommal szemben, mégha Wolffék szempontja más volt is, mint a liberálisoké.

A különböző szövetkezetek működését, azok állami, valamint a jobboldali társadalmi szervezetek részéről történt támogatását és a főváros „községesítési politikáját" elvi megfontolások alapján s a kiskereskedő, kisiparos réteg érdekei miatt tartották katasztrofálisnak. Az utóbbi szempont főleg Budapesten, a Városháza vezetőivel szemben kapott nagy hangsúlyt. A közüzemek ugyanis — fejtette ki Vázsonyi János — „a közmunkák terén a kisiparral olyan versenyt folytatnak, amely méltán állítható párhuzamba a statáriális eljárással." Ezért arra a következtetésre jutott, hogy „a felesleges közüzemek megszüntetése közös érdeke a kisiparnak és a kereskedelemnek".[15] Ez ellentmondott a más összefüggésben a liberálisok által is követelt modern városvezetési elvnek, de bizonyos pontokon a munkások, általában az alacsonyjövedelműek vásárlási érdekeinek is. A fő dolog, ami miatt a liberálisok legkülönbözőbb csoportjai egyként támadták a szövetkezeteket, a magántulajdon és a magángazdaság védelme volt. Rassay szerint a szövetkezetek, a községi tulajdonú üzemek tulajdonképpen olyan gazdasági szervezetek, amelyek létükkel, növekvő szerepükkel „az államszocializmus" felé mutatnak, ellenkeznek a magángazdálkodás elvével s ezért igen veszélyes tendenciát képviselnek.[16] Fábián Béla még határozottabban fogalmazott: „a szövetkezeti rendszer nem a polgári gazdasági rendszer, hanem igenis a kollektív gazdasági rendszer megjelenési formája."[17]

A liberálisok álláspontja a gazdasági élet szabadságáról, valamint az állami beavatkozásról szükségszerűen ellentmondásos és tele van aggályokkal. Az állam, a központi hatalom gazdasági irányító szerepének növelése ui. nemcsak a gazdaságra, hanem a politikára is kihatott. Nemcsak az volt a kérdés, kinek, milyen csoportoknak az érdekében avatkozik be a kormány, hanem az is, hogy milyen mértékben és milyen következményekkel növeli ez a politikai, kormányzati módszerek diktatórikus elemeit.

A liberálisok a gazdasági élet szabadságának elvét, mint ideálisat, teljes mértékben soha nem adták fel; a gazdasági liberalizmust minden más módszernél jobbnak tartották. Ebben nem csupán konzervativizmus, az új jelenségek iránti értetlenség játszott szerepet,

[14] A kormány adójavaslata szerint a budapesti nyugdíjasok kereseti adóját a fővárostól elvonva községek fejlesztésére és segélyezésére fordította volna a kormány. A javaslatot, az inkriminált 9. §-sal együtt, eredeti formájában szavazta meg a többség. Napló, 1927–1931. XX. 9. s köv.

[15] Uo. 1931–1935. V. 385. Hasonlóan vélekedtek a demokrata városatyák: Főv. Lvt. Közgy. jkv. 1929. máj. 31.

[16] Főv. Lvt. Törv. hat. tan. 1933. jan. 13.

[17] Napló, 1931–1935. II. 214.

mégcsak nem is bizonyos társadalmi rétegek érdekei, hanem az a következetesen érvényesülő álláspontjuk, amely a gazdaságpolitikát és a kormányzati módszereket együttesen, összefüggésükben ítélte meg.[18] A gazdasági liberalizmus feladásától a politikai liberalizmus korlátozását féltették általában, s itthon, ahol „a politikai szabadverseny" egyébként sem érvényesült, egyenesen politikai diktatúrától tartottak. Így tehát nemcsak azt tagadták, hogy a gazdasági liberalizmusnak szerepe lehetett a válságban, hanem azt is, hogy le kellene mondani további alkalmazásáról. Ezt annál nagyobb hibának tartották volna, mivel szerintük az állami beavatkozás „végcéljában bizonyos állami tervgazdaság áll", amely elkerülhetetlenül politikai diktatúrát hoz magával.[19] Ezek s az évtizedfordulótól aktuálissá váló hasonló problémák ismét közel hozzák a liberálisok felfogását Jásziéhoz.[20]

A válság elkerülhetetlenné teszi, hogy az ideálok hangoztatásával egyidejüleg magát a kapitalista termelési rendszert s a polgári társadalom helyzetét elemző vizsgálat alá vegye az ellenzék. Ez a vizsgálódás nemcsak tényével, hanem következtetéseivel is beilleszkedett az európai polgári liberális, radikális körök hasonló elemzéseibe.[21] A termelés, az elosztás, az irányítás, a társadalom és az egyén viszonya, polgári demokrácia és diktatúra összefüggései kerültek így előtérbe. Ennek során viszont a liberálisok először foglalkoztak behatóan a szovjet rendszerrel, hasonlították össze a kapitalizmussal – *újabb ellentmondásokkal tetézve koncepciójukat.*

A 20-as évek elején gazdasági, kereskedelmi megfontolások alapján sürgették a Szovjetunió „tudomásul vételét", szerződésbe foglalt rendszeres gazdasági kapcsolatok megteremtését,[22] de magával a szovjet rendszerrel nem foglalkoztak. Mivel a világgazdasági válság egyik okát a polgári gazdaságpolitika és termelési gyakorlat szervezetlenségében látták, a szovjet rendszerből a szervezettség ragadta meg figyelmüket. Noha egyébként és általában elutasították a tervgazdálkodást és sikerében kételkedtek, mégis

[18] Az állami beavatkozásra általában: *Berend–Ránki* II/3. fej. – A gazdaságpolitikát bíráló alapkérdéseket már a szanálás és a vámtarifa vitája során kifejtették. Ezek akkor a következők voltak: az állami bevatkozás növekszik, az alkotmányos ellenőrzés csökken; a kormány kifejezetten a nagytőke, az ipari tőke érdekeit tartja szem előtt, a magángazdasággal, kisiparral, kiskereskedelemmel szemben a szövetkezeteket támogatja; az adópolitika elhibázott. Napló, 1922–1927. XVIII., XXII. stb. kötetek és Iratok az ellenforradalom történetéhez III. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. Bp. 1959. Összeáll. Karsai Elek. 288–289, 376–378 (a szanálási bizottság ülésének jegyzőkönyve).

[19] Napló, 1931–1935. V. 18–19. Gratz Gusztáv. Szavai jellegzetesen mutatják a liberális gazdaságpolitika népszerűségét. Gratz hamarosan a Rassay-párt egyik legtekintélyesebb tagja lesz.

[20] Jászi a válság leküzdése érdekében sem tud megalkudni a diktatórikus módszerek alkalmazásával. Ld.: levelét Csécsy Imréhez 1933. okt. 15. Jaszi Papers. Columbia University, Butler Library.

[21] Vö. La Paix 1929 szept. külön szám:. *A. Lebey:* Le monde moderne et la Franc-Maçonnerie.

[22] A liberálisok már a 20-as évek elején, a pénzügyi stabilizáció előkészítésekor támogatták a gazdasági kapcsolatok normalizálását. Bethlen ilyen irányú törekvéseit oly mértékben helyeselték, hogy Fenyő Miksa és Ignotus 1922-ben nemcsak mint magánemberek, vagy mint az ellenzék képviselői keresték fel a berlini szovjet képviseletet, hanem a kormány megbízásából kezdeményeztek tárgyalásokat. Ld.: Dokumenti vnyesnyaja politika SzSzSzR. Moszkva. 1963. V. 157 és 727, 46. jegyzet. Erre a forrásra Hajdú Tibor hívta fel a figyelmemet, amit ezúttal is köszönök. – Az évtized végén újrafogalmazott igényre: Ujság, 1929. ápr. 5. *Beck Lajos:* Lengyel–román–magyar szövetség? (vezércikk).

úgy látták, „a szovjet ötéves terv olyan lecke, amelyből sokat kell átvennie a világ többi részének, nekünk is, még ha eredeti hazájában kudarccal végződik is".[23] A szovjet ötéves tervről részletes, adatokkal illusztrált ismertetéseket adtak, a „Pjetiletka" (sic) eredményeit összevetették a nyugati világ válság-adataival.[24]

A szovjet viszonyok, egyben a kommunista program alaposabb vizsgálata mindenekelőtt politikai következtetések levonásához és súlyos aggodalmak megfogalmazásához vezetett. Úgy látták, a világ olyan ponthoz érkezett, amelyen meghatározott lehetőségek közül kell választania, s ez a polgár számára egyre nagyobb konfliktussal jár; a polgári társadalom a régi ideálokkal felfegyverkezve mind kevésbé képes szembeszállni az új, nemzetközi méretű törekvésekkel: a szovjet példa a polgárság számára nem követhető, viszont a kapitalista rendszer „a bolsevizmustól való félelem mellett nem érlelt ki eszmét, mellyel maga mellett lelkesíteni tudna".[25]

Végül is mindebből az következett, hogy a liberálisok a körülmények kényszerítő ereje következtében elismerték az állami beavatkozás elkerülhetetlenségét, jobban, mint korábban; irányát a saját célkitűzéseik szerint szerették volna meghatározni, vagy legalábbis befolyásolni; a beavatkozást alkotmányos ellenőrzés alá kívánták vonni, s minden erővel meg akarták akadályozni a központi hatalom befolyásának kiterjesztését a politikai életre.

A liberálisok számos ok miatt (társadalmi bázis, a Nemzeti Demokrata Párt hagyománya és befolyása stb.), kezdettől elhibázottnak tartották a rendszer gazdaságpolitikáját, amely szerintük csak az ipari tőke érdekeit szolgálta. Politikai vonatkozásban mindig azt kívánták, hogy növekedjék a tőkés körök befolyása, mert ettől az arisztokrata nagybirtok sok tekintetben feudális maradványokkal terhelt konzervativizmusának háttérbe szorulását s egyben a liberális irányzat befolyásának növekedését remélték. Tették ezt annak ellenére, hogy az ipari és a pénztőkés köröktől soha nem kaptak olyan hathatós támogatást, amely a polgári liberalizmus súlyát számottevően növelte volna. Gazdasági téren viszont ugyanilyen következetesen kifogásoltak mindent, amiben az ipari tőke preferálását látták. Az ellenzéknek ezt a jellegzetes és ellentmondásos iparitőke ellenes felfogását az évtizedfordulón megerősítette és minden korábbinál magasabb fokra emelte maga a válság s az a helytálló következtetésük, amit a németországi eseményekből vontak le. Szinte napról napra követve az ottani fejleményeket, azt állapították meg, hogy Hitler mögött „a nagykapitalisták", „az iparmágnások" állnak, ők használják ki a munkanélküli tömegek elkeseredését.[26] S mivel a nácizmust nem tekintették a válság megoldására alkalmas módszernek, nemcsak a hitleristákkal fordultak szembe, de támogatóikkal is.

[23] Újság, 1931. aug. 30. *Lakatos Gyula:* Közbenső megoldások (vezércikk).

[24] Uo. 1930. nov. 29. *Beck Lajos:* A vörös szfinksz (vezércikk). – Annyi információt s olyan, viszonylag józan elemzést, amilyet általában a liberális és radikális sajtó ad, más polgári orgánumban nem találni.

[25] Uo. 1931. márc. 13. Oroszország (vezércikk). Ld. még: uo. 1931. máj. 20. *Kóbor Tamás:* Kapitalisták és bolsevisták (vezércikk). 1930. aug. 5. *Kóbor Tamás:* Világválság (vezércikk). – A régi értékrend válságának felismerése s az ebből fakadó problémák természetesen nem csupán a liberálisokat érintették s egyáltalán nem korlátozódtak a politika és a politikai gondolkodás területére.

[26] Ujság, 1933. febr. 2. Hitlerék fáradt bemutatkozása. – A hasonló mentalitású francia körök helyzetelemzése ugyanerre a következtetésre jutott: L'Acacia, 1930. 68. sz. 409–411, 73. sz. 174, 233.

Ebből szükségszerűen következett, hogy a válság enyhítésére hozott magyar kormányintézkedéseket a német események fényében is támadták.

Heves tiltakozást váltott ki a kormány 1931-es törvénytervezete a kartellek működéséről: kevesellték a korlátozásukra tervezett intézkedéseket és a legkevésbé sem tekintették megnyugtatónak, hogy végrehajtásuk felett a kormányzat, nem pedig „pártatlan intézmény" gyakorolja az ellenőrzést. Az egész tervet a gyáripar támogatásának tekintették.[27]

Mivel a válság Magyarországon először és elsősorban a mezőgazdaságot és értékesítési lehetőségeit érintette kedvezőtlenül, a liberálisoknak főleg a kereskedelmi tőkéhez kapcsolódó csoportja az egyoldalú, ipartámogató kormánypolitika felelősségét a gazdasági bajokért, bizonyítottnak látta. Következésképpen – Sándor Pál szavaival – „minden célt alá kell rendelni a mezőgazdaság érdekeinek".[28] Ezek az érdekek azonban számukra nem a nagy- és az úri középbirtok, hanem az értékesítés, a kereskedelem, valamint a mezőgazdasági kistermelők szempontjait jelentették. Ezért azután nemcsak az ipart támogató kormányintézkedések ellen léptek fel, hanem a mezőgazdasággal kapcsolatban hozottakkal is. Az erdélyi földbirtokosok kártalanításáról szóló hágai döntés után Sándor Pál, Rassay Károly, Baracs Marcell, Nagy Emil azt javasolták, hogy 25%-os vagyonadóval sújtsák a kártalanított nagybirtokosokat.[29] Teljesen elhibázottnak tartották a bolettarendszert, mivel „a legnyomorultabb emberek fizetik meg az evvel kapcsolatos adót a nagybirtokosoknak". Ehhez társította Sándor a kereskedő megfontolásait: a búza és a rozs értékesítésére vonatkozó törvény megnehezíti az üzletkötést, olcsóvá teszi a gabonát, emeli az őrlési adót, drágítja a kenyeret.[30]

A szűkebben vett gazdasági szempontokon túlmenően Vázsonyi János újrafogalmazta a polgári liberálisok régi álláspontját a városi és falusi kistermelők közös érdekeiről. Szerinte nagy szükség van a szolidaritás, „az egység jegyé"-nek felmutatására, mert csak a kisiparosok, kiskereskedők és a falusi árutermelők „kettőssége és együttessége által lehet megteremteni *a merkantil gondolatot az agrár gondolat mellett,* amely kettőnek az összefogása, feltámasztása, becsületes akarása teremtheti meg csak Magyarország újjáépítését, a munka, a becsület és a tisztesség alapján".[31] Ebből következően „a városi lakosságnak legfontosabb életérdeke a falu feltámasztása, a mezőgazdaság talpraállítása azért, mert a lerongyolt és tönkretett kisipar és kiskereskedelem csak a mezőgazdaság talpraállítása útján juthat fogyasztási területhez".[32] A „merkantil" és „agrárérdek" kiemelése az ipari tőke ellen irányult. A fiatal Vázsonyi megfogalmazása annyiban

[27] ÓL K 510. XII. Az igazságügyi, közgazdasági bizottság 1931. jan. 12., jan. 13. ülésein Sándor Pál, Rassay Károly felszólalása.

[28] Uo. 1930. ápr. 4. délutáni ülés. Rassay sürgette, hogy tegyék olcsóbbá a mezőgazdasági termelés költségeit, a kormány támogassa nagyobb mértékben a háziipart, így növelve a mezőgazdasági lakosság foglalkoztatottságát. Uo. és ápr. 7. délelőtti ülés.

[29] Uo. XI. 251. s köv. A javaslatot a parlament külügyi, pénzügyi bizottságának együttes ülése 1930 májusában elveti. Az optánsok elleni „támadást" Bethlen nagyon erélyesen utasította vissza: *Bethlen* II. 254. s köv.

[30] Uo. XI. 262. A földművelési, igazságügyi, közgazdasági, közlekedési, pénzügyi bizottság együttes ülése 1930. jún. 23.

[31] Napló, 1931–1935. V. 388. (Az én kiemelésem – L. N. Zs.)

[32] Uo. II. 451.

tért el az öreg Vázsonyiétól, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület (OMKE) vezetőiétől, hogy számukra az agrárérdek mindenekelőtt a mezőgazdasági terményeket forgalmazó kereskedelem szempontját jelentette. Az évtizedfordulón azonban nemcsak Vázsonyiék, de a liberálisok más csoportjai is sokkal nagyobb figyelmet fordítottak a kisárutermelő parasztság általános helyzetére és problémáira. Ebből viszont az következett, hogy míg 1924 táján főleg az agrárius nagybirtok és a demokraták álláspontja érintkezett, addig az évtizedfordulón a kisgazdákhoz kerültek közel. A mezőgazdaságra vonatkozó tennivalók és kormányintézkedések vitájában a demokraták – általában a liberálisok – és a kisgazda politikusok igen gyakran támogatták egymást.[33] Így volt ez még – legalábbis részben – a gazdaadósságok eltörlésének esetében is. Egyformán kifogásolták, hogy a pénzügyi kölcsönt a nagybirtok javára használja fel a kormány, hogy a moratórium a gazdáknak csak szűk körére terjedt ki, és csak a mezőgazdaságot érinti.[34] A liberálisok az egész eljárást az „osztálypolitika" megnyilatkozásaként értékelték,[35] mivel a kedvezményekből kizárták a kisipart és a kiskereskedelmet. Akárcsak a munkanélküli segély esetében, úgy most is szenvedélyesen tiltakoztak az ellen, hogy bármiféle, a válság terheit csökkentő intézkedésből kirekesszék a számukra legfontosabb rétegeket. Annak követelésében, hogy az adósságok megfizetésére a kiskereskedő, kisiparos is haladékot kapjon, teljesen egységes volt a liberális tábor.[36]

E rétegek szempontjából ítélték meg a „gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosítására" 1931 júliusában benyújtott kormányjavaslatot is, ezért fogadta általános ellenzéki tiltakozás.[37] Gál Jenő, a liberálisok parlamenti vezérszónoka, kifogásolta, hogy a mezőgazdaság talpraállítása érdekében semmiféle lényeges intézkedést nem terveznek, de a legfőbb hibának azt tartotta, hogy a kiskereskedelem, a kisipar támogatására nem gondolt a kormány. A bankzárlatot is elsősorban miattuk akarták mielőbb feloldani, mert felfogásuk szerint a takarékosságot nem ezeknél a rétegeknél kell elkezdeni, hanem a kormánynál, az állam gazdálkodásában.[38]

A Bethlen-kormány egész politikáját, de még a válság leküzdésére tett kormányintézkedéseket is azért tartották katasztrofálisaknak, mert tékozló és egyoldalú módszereivel a polgári társadalmat ásta alá, éppen azokat a rétegeket gyengítette s nehezítette életviszonyaik javítását, amelyek e társadalom rendjének alapját képezik. Elsősorban persze megint a kiskereskedő, kisiparos elemre gondoltak, amely „mindenkor megbízható, öntudatos, gerinces réteg volt a polgári társadalom szempontjából".[39] Támadták azt a kormánypolitikát, amely gazdasági téren nem igazodott a trianoni Magyarország feltételeihez, az anyagi lehetőségekkel pazarlóan bánt s ahelyett, hogy a polgári társadalom

[33] Ld. pl. Napló 1931–1935. I. 1931. júl. 28-i és következő ülések vitáját a válság megoldására beterjesztett kormányjavaslatról s a már idézett liberális megnyilatkozásokat.

[34] Uo. III. 90–91. Vázsonyi János. XI. 2. s köv. Eckhardt Tibor.

[35] Esti Kurir, 1932. júl. 8. Dolgozni a polgárságért (vezércikk). Júl. 9. Megszavazták.

[36] Uo. és Napló 1931–1935. III. 90–91. Vázsonyi János.

[37] A szociáldemokraták kisebbségi véleményt terjesztettek be, amely a kormány egész pénzügyi politikájával szemben bizalmatlanságot nyilvánított, követelte az adóemelés megtiltását, a bankforgalom szabaddá tételét és hasonló intézkedéseket. Napló, 1931–1935. I. 47. s köv., 160. 1931. júl. 28. és 30. ülések.

[38] Uo. I. 78–84. Gál 1931. júl. 29-én, 229, s köv. Fábián 1931. júl. 30-án.

[39] Uo. V. 385. Vázsonyi János.

alappilléreit erősítette volna, az államigazgatást és a hadsereget részesítette előnyben.[40] Márai Sándor mindennek társadalmi következményeire mutatott rá, amikor az általános felháborodást és tiltakozást kiváltó lillafüredi kastély építkezése kapcsán leszögezte: „ez a kastély nemcsak tájilag nincs aláépítve, hanem társadalmilag sem", mert hiányzik a vagyonos „középosztály", nincs „teherbíró magyar társadalom".[41] Mások is azt kérték számon a kormánytól. „hová lett a polgári elem, a nemzeti államépületnek semmi más népi kategóriával nem pótolható pillére? " Szerintük a polgárság a Bethlen-kormányzat idején gazdaságilag teljesen legyengült; felemelkedés, gazdasági és társadalmi pozíció helyett csupán vagy négyszáz társadalmi egyesületet kapott a rendszertől. Ugyanakkor viszont „a középkori oligarchiához veszedelmesen hasonlító", az államhatalmat feltétlenül kiszolgáló „köztisztviselői rend" hihetetlenül megerősödött s mindez arra vezetett, hogy a társadalom polgári, vagyis kereskedő, iparos eleme politikailag is meggyengült, „gubbaszt, mint a tört szárnyú sas".[42] Az eredmény: „Munka nélkül áll az egész magyar társadalom. Nem kell a kommunista földalatti izgatás gonosz lámpája, hogy belenézzünk az otthonok hangtalanságába (sic!) ... kulik lettünk valamennyien, szellemi és testimunkások egyaránt."[43]

Súlyosbította a helyzetet, hogy épp ezidőre esett annak az új generációnak a jelentkezése, amely a válság éveiben állt elő állás- és munkaalkalom, egzisztenciateremtés igényével. Az érettségizettek, diplomások „túltermelése", a generáció-váltás kiegyensúlyozott viszonyok között sem könnyű megoldása a gazdasági válság közepette drámaivá vált, az egyébként is súlyos gondokat szinte megoldhatatlan nehézségekkel és politikai feszültséggel tetézte. Az Ujság vitát indított a fiatal generáció kérdéseiről, mert úgy látta, „a szakadék a tegnap és a holnap társadalma között sokkal mélyebb, sem hogy ezt tovább lehetne leplezni". Attól tartottak, az elégedetlen fiatal generáció a szélsőséges, számukra egyként nem kívánatos bal- vagy jobboldali irányzatokhoz csapódik. Sürgették tehát, hogy eltávolítva azokat, akik „a polgárok küzdelmes életének nem résztvevői és együttszenvedői, hanem csak parancsolói", a közéleti posztokon adjanak teret a fiataloknak, szállítsák le a választási korhatárt stb.[44]

Legáltalánosabb követelésüket Károlyi Gyulának címezték: *„A tunya burzsoáziával szemben a dolgos citoyen típusát méltóztassék istápolni"*, vagyis azt a típust, amelyet elsősorban a kiskereskedő, a kisiparos testesít meg, amely dolgos munkása a társadalomnak s egyben szilárd támasza a polgári rendnek.[45] A Károlyi-kormány gazdasági intézkedései épp e rétegek érdekeit nem elégítették ki, sőt, azokkal jórészt ellentétesek voltak, s amikor ezekről a kormány a parlamentben beszámolt, a liberálisok Fábián Béla

[40] Uo. I. 128 s köv. Rassay; 198. s köv. Pakots József. Esti Kurir, 1931. nov. 26. Közgazdasági Kurir c. melléklete: *Fodor Oszkár:* Önsegítés.

[41] Ujság, 1931. nov. 22. Várkastély a ködben.

[42] Uo. 1931. febr. 1. *Nagyflórisi Nagy Béla:* A polgár problémája.

[43] Uo. 1930. aug. 1. A magyar földrengés.

[44] Uo. 1930. aug. 14. *Sebestyén Ernő:* Az új generáció választójoga (vezércikk). – A „harmincasok" problémáiról szinte naponta cikkeztek. Az idézet helye: uo. 1931. jan. 1. Nyílt kérdésekre vár választ az Ujság a 30-asok táborából.

[45] Napló, 1931–1935. II. 318. Vázsonyi János. (Az én kiemelésem – L. N. Zs.) – Az ellenzék tudatában volt annak, hogy saját politikai gyengesége éppen e típus hiányából vagy erőtlenségéből fakad s meg volt győződve, hogy a citoyen a kulcsa a magyar társadalom problémái megoldásának.

előterjesztésében kisebbségi véleménnyel feleltek. Részletesen elemezték, miért elhibázott a kormány gazdaságpolitikája s ezzel szemben az államháztartásban erőteljes takarékosságot, a kispolgári rétegek számára kedvező adópolitikát, az iparral szemben a kereskedelem védelmét követelték, továbbra is főleg Bethlen kormányzását téve felelőssé a válságért.[46] A Károlyi-kormány terveit és intézkedéseit vitatva szüntelenül visszatértek Bethlen korszakára s amikor azt támadták, egyben Károlyit is figyelmeztetni akarták. Jellemző a vita tónusára, hogy Lázár Miklós teljesen alaptalanul azzal vádolta a Bethlen-kormányt, hogy az „államszocializmust létesített, amely közüzemi politikája révén lehengerelte az egész magyar kereskedelmet és ipart".[47] Következésképpen Károlyinak helyre kell hoznia, korrigálnia kell ezt az elhibázott gazdaságpolitikát.

A liberálisok, noha a válság (s a Bethlen-kormányzat) igazi áldozatának a kispolgári-polgári rétegeket tekintették, világosan látták, hogy helyzetének javulása csak más rétegekével együtt, a belső piac kiszélesítése, a vásárlóerő növelése révén várható.[48] Ezért nemcsak a kisparasztok, hanem a munkásosztály iránt is megértést mutattak. Sőt, a munkásosztály helyzetét a birtokos parasztokénál súlyosabbnak ítélve, teljesen indokoltnak vélték az SzDP gazdasági és politikai harcát: nem a munkanélkülieket, a szociáldemokrata mozgalmat, hanem a belügyi szerveket bírálták a szervezkedés korlátozása miatt. „Munkát kérnek, kenyeret akarnak, munkaalkalmat sürgetnek — írták. — Ezt se szabad? Nem, sőt, éppen csak ezt nem, mert ez a kérdés ma a legfontosabb és a legtermészetesebb ... Honnan vennének kenyeret egy országban, ahol csak pompás palotákra telik."[49] Tagadták, hogy a munkásság elégedetlensége a „bolsevista agitáció" rovására írható, mint ahogyan azt szélsőjobboldali körökben hangoztatták. „Manapság nem éppen rémlátás a feltevés, hogy a bolsevista agitáció állítja talpra az utcát — állapították meg. — Valóban, van bolsevista agitáció. De próbálja ez az agitáció délelőtt az utcára vezényelni a munkásokat, akik el vannak foglalva a műhelyekben! Kenyeret és munkát! Az agitáció, ha boldogul, bizonyosság arról, hogy ez a kettő nincs meg."[50]

Az 1930-as nagy munkanélküli tüntetés előkészületi stádiumában ennek ellenére megpróbálták a szociáldemokrata vezetőket lebeszélni a demonstrációról, amelynek kimenetelét nem tudták megítélni s amely mindenképpen aggodalommal töltötte el őket, ugyanakkor a kormánytól nagyobb megértést, rugalmasságot vártak el. „Egyik részről sincs semmi célja a vérontásnak ... egy gyönge országban senki se legyen hiú arra, hogy ő erősebb a másiknál."[51] Bródy azt kérte a polgármestertől, közvetítsen a kormány és a munkások között, hogy „a fővárosban béke, munka, nyugalom és rend legyen".[52]

1930. szeptember 1-e után is elismerték ugyan a tüntetés indokoltságát, de mind a rendőrséget, mind a munkásságot felelőssé tették a véres összecsapásokért, a halálos

[46] *Kónya* 42. és Napló, 1931–1935. II. 52–53, 317–320, 358–363, 382–384, 420–421. stb.

[47] Napló, 1931–1935. II. 88.

[48] „Gazdasági bajaink teljes gyógyulását azonban a középosztály csak a közvetlenül termelő osztályok gazdasági állapotának megjavulásán keresztül várhatja" — szögezte le a liberálisok nevében is felszólaló Peyer Károly. Főv. Lvt. Közgy. jkv. 1929. márc. 6. Ld. még Vázsonyit: Napló, 1931–1935. III. 450–451., és e cikk 32. jegyzetét.

[49] Újság, 1930. aug. 24. Rovás.

[50] Uo. 1931. ápr. 3. Rovás.

[51] Uo. 1930. aug. 26. Rovás.

[52] Főv. Lvt. Törv. hat. tan. 1930. aug. 28.

áldozatokért, a kormánytól azonban munkaalkalmak teremtését kívánták: „Lehetetlen ennyi embert, aki becsületesen dolgozni akar, éheztetni azért, mert foglalkoztatásuk nem jár kellő haszonnal, mert a tőke, mely a beruházásokra kell, túlságosan drága." Teljesen igazuk volt, amikor azzal érveltek, hogy a gazdasági egyensúly helyreállításához nemcsak termelésre, de fogyasztókra is szükség van.[53]

Addig, amíg a munkanélküliség problémája elsősorban a kormánnyal szembeni bírálatként volt használható, mindenképpen a munkanélküliek iránti rokonszenv jellemezte a liberálisok álláspontját. Más volt a helyzet a munkanélküli segély, a munkanélküliség esetére szóló biztosítás esetében. A kérdés persze nem a gazdasági válság idején, hanem már a gazdasági stabilizáció éveiben felmerült. Attól kezdve a liberálisok egyes csoportjai különbözőképpen foglaltak állást, megnyilatkozásaikat napi taktikai megfontolások is befolyásolták. 1924–1925-ben a munkanélküli segély bevezetését olyan liberális politikusok is ellenezték, mint Rupert; 1927-ben a demokraták mutattak legnagyobb megértést iránta és azt ajánlották, a főváros saját kezdeményezésében lásson hozzá megfelelő javaslat kidolgozásához.[54] 1930-tól kezdve azonban elsősorban Rassay és környezete minden, a témába vágó javaslatot, tervezetet és kormányintézkedést a leghatározottabban elutasított, így még az öregségi biztosítás bevezetését is. Az érvek között szerepeltek gazdaságiak, amelyek az ország teherbíró képességére vonatkoztak, s olyanok, amelyek a munkanélküliek törvényes védelmét, a munkanélküliség társadalmi elismerését kifogásolták.[55] A tiltakozás politikai háttere sem volt lebecsülhető. Bethlen kezdeményezésére, de már Károlyi idején, a kormányzat a szakszervezetek révén bizonyos anyagi támogatást juttatott a munkanélkülieknek. A liberálisok zöme az Egységes Párttal együtt – hasonlóra nem volt korábban példa – indított támadást a javaslat ellen; a legélesebben kifogásolta, hogy a segély elosztásában a szakszervezetek szerephez jussanak, s hogy a segélyezés csak a szervezett munkásságra terjedjen ki. A kormány nem véletlenül, s nem politikai megfontolások híján döntött így, s az is igaz, hogy a válság nemcsak a szakszervezetekben tömörült munkásokat sújtotta. A polgári ellenzék fellépése mégis elhibázott volt, politikai szűklátókörűségről tett tanúbizonyságot, bizonyos értelemben saját nézeteiknek is ellentmondott. Részben demagóg követelés volt a részükről az, hogy a kereskedő, az iparos, az ügyvéd, a tisztviselő szintén kapjon munkanélküli segélyt.[56] A segélyezés körüli vita a politikai élet minden fórumán zajlott. Rassay különösen élesen támadta a szociáldemokrata vezetőket, amire azok hasonló hangnemben feleltek, mert kölcsönös indulataik korábbi, már legalább 1924-től kialakult ellentétekre épültek. Az Esti Kurir vezércikke a liberális sajtóban egyedülálló hangnemben írta egy parlamenti vita kapcsán: „. . . a terror brutális jelentkezése volt az a botrány, amit tegnap a parlamentben a

[53] Ujság, 1930. szept. 3. És most? (vezércikk), valamint szept. 2. *Ladányi Loránt:* Véres szeptember elseje.

[54] Iratok az ellenforradalom történetéhez III. 282. és Főv. Lvt. Közgy. jkv. 1927. dec. 21.

[55] OL K. 510. I. 265. A pénzügyi biz. 1930. márc. 28-i ülése. – „. . . az intézményes munkanélküliség túlmegy az inségakció értelmén, mert törvényes jogot ad az érdekelteknek és törvényes kötelezettséget hárít az államra." Ujság, 1931. nov. 18. A segélyezés vihara.

[56] Különösen Rassay és Fábián köre támadta a munkanélküli segélyt; Vázsonyiék jóval megértőbbek voltak és nem állították olyan élesen szembe a munkások és a kispolgárok követelését, mint Rassayék. Napló, 1931–1935. II. 1931. nov. 17-i ülés. Ujság, 1931. nov. 18. Kormánybuktató bizalmi értekezlet az egységes pártban. Esti Kurir, 1931. nov. 18. Egyenlő elbánást (vezércikk).

szociáldemokrata képviselők rendeztek ... mint szennyes áradat, úgy tört fel a balszél képviselőinek száján a szitok ... A polgárságnak látnia kell, hogy mi jelentkezik itt – természetesen nem a szociáldemokrata munkásság, hanem a mohó és fékevesztett vezetők részéről."[57]

A „botrány" abban állt, hogy a szociáldemokrata képviselők erélyes követeléseiket a kormány és a liberálisok támadásával egészítették ki, mivel utóbbiak nem támogatták a segélyezést. Rassay volt az egyetlen a liberálisok között, aki erre így reagált s ez korábbi magatartásából, kormányba kerülési vágyából éppen 1931 őszén, a „nemzeti koncentráció" tervei idején, logikusan következett. Jelezte ez, mennyire eltávolodott Rassay régi politikájától és egykori szövetségeseitől,[58] végleges következtetéseket mégsem vonhatunk le belőle, mivel később, s 1933 után különösen, Rassay és a szociáldemokraták parlamenti, városházi csoportjai is együttműködnek a nácizmus és hazai követők ellen.

Politikai módszerek

A világgazdasági válság szükségszerűen élezte ki azt a kérdést, vajon a polgári rendszer súlyos helyzetéből á kivezető utat a hagyományos politikai-kormányzati formákkal, vagy pedig új, „modern" eszközökkel kell-e keresni, egyáltalában, a diktatúra, mint kormányzati módszer, megoldást hozhat-e? A kérdés belső ellentmondásai a választ nem könnyítették meg. A polgári baloldal kérdésfeltevése és válasza különböző formákban és szinteken történt; a válság gazdasági összefüggései kapcsán éppen úgy, mint a kormány átalakítására vonatkozó tervekben. A helyzet különlegességéből következett, hogy az évtizedfordulón oly sokat foglalkoztak a 20. század egyik fő gondolatával, az állami bürokrácia, az államapparátus növekvő szerepével és önállósulásával. A nagy problémát a diktatúra és a demokrácia, a kormányzati módszerek milyensége jelentette számukra. Ez nemcsak a liberálisok gondja volt, a polgári társadalom egészét foglalkoztatták, s nemcsak Magyarországon. A liberálisok gondolatmenete a hasonló európait követte, a hazaiak nem egy sajátos magyar, hanem egy jellegzetesen polgári gondolatrendszernek adtak kifejezést.[59]

A liberálisok jó érzékkel ismerték fel a polgári parlamentarizmus válságát és úgy látták, csak azok a társadalmi erők és irányzatok rendelkeznek szervezett, dinamikus erővel, amelyek a polgári demokrácia intézményrendszerét veszélyeztetik: a bal- és a szélsőjobboldal. S bár maguk is pesszimizmusra hajlottak, végső fokon mégis kizárólag a polgári demokráciában láttak kivezető utat.[60] Ez, és a hozzákapcsolódó további

[57] Esti Kurir, 1931. nov. 19.

[58] „A választások idején – állapította meg keserűen Kotroczó József makói küldött az SzDP kongresszusán – az ellenzéki polgári pártok fennen hirdették, hogy őket mi sem választja el a szociáldemokrata párttól. Most láthattuk, hogy mihelyt néhány fillérnyi munkás érdekről van szó, hogy összefogtak ezek az ellenzékiek a kurzuspártokkal." PI Arch. MSzDP ir. Az 1931. évi pártkongr. jkv. 49.

[59] Ez az egyvágányon futó elemzés már Mussolini hatalomrajutása után elkezdődött a polgári demokrácia védelmében s a diktatórikus törekvések ellen. Vö. L'Acacia, 1923. 1. sz. Pour la Paix és La Franc-Maçonnerie et le Fascisme, valamint 4. sz. La Nationalisation industrialisée c. tanulmányokat.

[60] Felfogásukat részben az 1918–1919-es forradalmak élménye táplálta („... a forradalmak és fasiszta erőlködések az ország bajain nem változtatnak semmit" – Az Ujság, 1922. nov. 1. Az olasz

problémák magyarázzák, hogy az évtizedfordulótól a hazai polgári ellenzék általában és szinte véglegesen eltávolodik Károlyi Mihálytól, hogy Károlyi és Jászi között is súlyos ellentétek fagyasztják be évekre barátságukat.[61]

A polgári baloldal már a 20-as évek végén sokat foglalkozott azzal, hogy a végrehajtó hatalom, az állami bürokrácia egyre nagyobb szerephez jut, hogy a kormány s a politikai vezetés mellett mindinkább önállósul, külön erőt képvisel, hogy a rendszer maga is az állam és az államérdek fetisizálására törekszik. A radikálisok úgy látták, „a mai uralomnak nem legdöntőbb s legszélesebb hatályosságú jellemvonása az antiszemitizmus", ennek helyét az etatizmus illetve a tekintélyelv foglalta el.[62] A bürokrácia, az állami adminisztráció veszélyességét azért is ítélték olyan nagynak, mert „még a nyugati demokráciák tanulságai is amellett szólnak, hogy a parlamentáris rendszer sem ellensúlyozhatja a bürokrácia hatalmát". Magyarországon viszont ez az ellensúly roppant csekély, az állami bürokrácia öntudata szinte korlátlan. Zsolt Béla szavaival, „minden hivatali lüszterkabát azt hiszi, hogy integráns része a koronázó palástnak, minden penna a jogarnak".[63] A misztikum, a formalizmus, a dogmatizmus, a felelősségtől való rettegés, mint a bürokrácia kísérő jelenségei és egyben tekintélyét szolgáló eszközök,[64] elsősorban és mindenekelőtt a diktatórikus rendszerek jellemzőiként tűntek fel előttük. Hiszen az állam és apparátusa, hatalmában megnövekedve, a kormányzottak együttműködését nem kívánja meg, hacsak nem az engedelmesség formájában, míg viszont a demokratikus intézményrendszer éppen aktív közreműködésükre épül. Európai keretben vizsgálódva azonban azt is látták, hogy ez utóbbi egyre nehézkesebbé válik s így általános tendenciaként mutatkozik az államapparátus szerepének növekedése.[65]

Azok a liberális politikusok, akik a politikai életben aktív szerepet játszhattak, kevésbé elvi-általános, inkább praktikus alapon fejtették ki nézeteiket. Ők is abból indultak ki azonban, hogy „a demokrácia és a parlamentarizmus bizonyos válságon megy át" az első világháborút követően.[66] A válság megoldását, a diktatórikus irányzattal szembeni védekezést és az állam szerepének korlátozását egyedül a parlamentáris formák, az önkormányzati intézmények, a politikai szabadverseny erősítésével látták lehetségesnek.[67] Az, amit a radikálisok állam és hatalom, állam és demokrácia problémájaként

---

tükörkép), s úgy látták, „a diktatúra lényegénél fogva mindig beteg, sőt magában véve betegség", amely csak az erős polgári demokráciákat nem fenyegeti. (Ujság, 1929. febr. 24. Ha beteg a diktatúra – (vezércikk).

[61] *Károlyi Mihály* válogatott írásai 1920–1946. I–II. Bp. 1964. I. 281, 387 stb. *Litván György:* Egy barátság története. Történelmi Szemle, 1975. 2–3. sz.

[62] Századunk, 1928. 9. sz. 557. *Szász Zoltán:* A demokrata párt és a zsidó hagyományhűség (az idézet innen való.) és uo. 1930. 1. sz. 29. l. *Kecskeméti Pál:* Levél a demokráciáról.

[63] Zsoltot idézi Századunk 1927. 3. sz. *Gyömrei Sándor:* A bürokrácia. Az idézetek sorrendje: 151., 142.

[64] Uo. 145–146.

[65] Uo. 1928. 3. sz. *Szende Pál:* A kényelmetlen demokrácia. 158–159. – A szerkesztőség 1927 nyarán indított vitát a demokráciáról s azzal összefüggésben került napirendre az állam és az apparatus problémája.

[66] Az 1922. június 16-ára összehívott nemzetgyűlés naplója. (A továbbiakban Napló. 1922–1927) XLII. 108. Nagy Vince.

[67] Uo. XXXVI. 125, 126 és XLII. 167–168. Rupert Rezső, XXXVIII. 203–206. Hegymegi Kiss Pál.

exponáltak, a liberálisok többségénél mint a demokratikus közigazgatás, az autonóm jogok megteremtése és kiszélesítése jelent meg az állami bürokráciával, a központi hatalommal szemben.[68]

Az 1930–1932-ben a válsággal kapcsolatban hozott kormányintézkedésekben s végrehajtásuk módjában teljesen igazolva látták aggályaikat: az államhatalom erőteljes beavatkozása a gazdaságba együtt jár a politikai élet, a kormányzati módszerek további torzulásával. Az 1931: XXVI. tc. szerintük csak a kormány „omnipotenciáját" biztosította; az alkotmányosság sérelmét, az ellenőrzés jogának csorbítását állapították meg a 33-as és a 6-os bizottság felállításában és egységesen tiltakoztak „a kormányrendeletek uralma" ellen.[69] A rendeleti kormányzás az ellenforradalom hatalomrajutásától fogva foglalkoztatta az ellenzéket, mivel a kormányzat nemcsak törvényeket pótolt rendeletekkel (1922-es választójog), de parlamentáris úton elfogadott törvényeket is lényegesen módosított a kiegészítő rendeletekkel. Mindezeken túl, a Bethlen-kormány a gazdasági stabilizációt követően, a 20-as évek második felében sorozatosan megvalósította azokat az intézkedéseket is, amelyeket Bethlen már kormányralépésekor szükségesnek tartott, de kénytelen volt elhalasztani őket, s ezek a központi hatalom befolyását növelték.[70] Az ellenzék különösen szenvedélyes harcot folytatott az 1930-as fővárosi törvény ellen, amelynek tervezetében joggal látta a diktatórikus tendencia érvényesítését a politikai vezetésben. Ezzel a törvénnyel Bethlen a főváros vezetésének szerkezetében, a választott és kinevezett tisztségviselők hatalmi viszonyában gyökeres változást hozott és a korábbiakhoz mérten új alapokra, új formák közé helyezte a kormányzat hatáskörét az autonómiával szemben. E munkát Gömbös fejezi majd be az 1934-es fővárosi törvénnyel.[71]

A liberálisok, a már megismert gondolatmenetük alapján, mindent azonos módon minősítettek diktatúrának, ami eltért a polgári parlamentarizmus módszereitől, klasszikus angol vagy francia formájától. Nagyon jellegzetesen fejezte ezt ki Vázsonyi Vilmos még 1923-ban: „Ma Európa szerte látni egy áramlatot, amely a parlamentarizmus, az alkotmányosság helyébe a diktatúra cezarizmusát akarja állítani. Ez nem egyéb, mint a bolsevizmus gondolatmenete."[72] Ebből következően nemcsak a fasiszta módszereket ítélték el, de a szovjet rendszert is. A Szovjetunió gazdasági stabilitásának felismerése és méltánylása nem zárta ki, azzal kitűnően megfért náluk a szovjet gazdasági és politikai

[68] Uo. XLIII. 325–328, 342, 344. XLIV. 197 stb. A 20-as években a liberálisok elsősorban azért rokonították Mussoliniével Bethlen kormányzati rendszerét, mert az állampolgári jogok gyakorlását, az autonom testületek jogait korlátozta.

[69] Napló, 1931–1935. I. 78 s köv. Gál Jenő. II. 147–148. Fenyő Mikra. 410–411, 440. Gál Jenő. III. 419. Sándor Pál: „amióta a bizottságban tárgyalják az ország vitális ügyeit, azóta a parlament voltaképpen B-listára került".

[70] *Pölöskei Ferenc:* Horthy és hatalmi rendszere 1919–1921. Bp. 1977. – Az „új" intézkedések régi eredetére 154–155. mutat rá először az irodalomban.

[71] Az 1930:XVIII. és az 1934:XII. tc.-vel valamint a körülöttük folyt politikai küzdelemmel két munka foglalkozik részletesebben: *L. Nagy Zsuzsa:* A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Bp. 1972. Értekezések 59. és Források Budapest múltjából III. Források Budapest történetéhez 1919–1945. Szerk. Szekeres József. Bp. 1972.

[72] Az Ujság, 1923. nov. 30. Vázsonyi Vilmos leleplezi a Hitler-fiúk hazaszeretetét. – A bal- és jobboldali veszedelem gyakori emlegetése mellett sokszor megfogalmazták e tételüket. Pl. Ujság 1932. júl. 23. Tanulságok. 1933. márc. 1. A berlini tűz. Esti Kurir, 1933. márc. 12. Nincs megállás.

berendezkedés elutasítása, a szovjetellenesség. *A diktatúrával kapcsolatos liberális nézetek egyidejűleg tartalmaztak szovjetellenességet és antifasizmust.* Ebben az időszakban azonban, ha általánosságban, elméletileg azonosították is a két különböző rendszert, gyakorlatilag politikájukban mégis antifasiszta fellépésük volt jellemző, közvetlen fenyegetettségük miatt.

A liberálisok az általánosítás szintjén tagadták, hogy diktatórikus, fasiszta eszközökkel meg lehet oldani a polgári társadalom válságát. A diktatúrát úgy fogták fel, mint a polgári társadalom betegségének tünetét, nem pedig mint e betegség gyógyszerét. Következtetésük az volt, a betegség abból fakad, hogy nem teljesen érvényesül a polgári demokrácia elve és gyakorlata. Az évtizedfordulóig a diktatórikus elemek jelentkezésében s még Mussolini kormányzásában sem láttak olyan veszélyt, amely a világot komolyan fenyegetné, noha az olasz fasizmust elítélték. A németországi események és a világgazdasági válság nyomán jutnak arra a következtetésre, hogy most már nemzetközi méretű és igen erőteljes, általánosan érvényesülő tendenciával állnak szemben. Ez a jó helyzetértékelés azonban megerősíti alapelvüket: sem Magyarországon, sem máshol nem lehet más eszközökkel tartósan megoldani a gazdaság, politika, társadalom, közgondolkodás terére kiterjedő válságot, mint a polgári demokrácia erősítésével.[73] Ekkor is meg voltak győződve arról, hogy a fejlődés fő iránya az alkotmányosság, a parlamentarizmus felé mutat.[74]

A liberális politikusok közül talán Vázsonyi János foglalta össze legjellegzetesebben az ellenzék fő megállapításait, s azt, hogy miért szállt szembe olyan határozottan s annyi félelemmel eltelve a pusztán gazdasági indokokból növekvő állami befolyással, s általában a szabadságjogok korlátozásával. Az 1932-es költségvetési vitában az ellenforradalom berendezkedésétől eredeztette a politikai módszerek torzulásait. A folyamat a „bürokrácia túltengésé"-vel kezdődött, s „megállapítható, hogy ma már a köztisztviselők rovására is megy és az a túlzott etatisztikus rendszer, amely politikailag a szabadságjogok elkobzásához, a parlamentarizmus elsorvasztásához és a rendeletekkel való kormányzáshoz vezetett, gazdaságilag pedig a közüzemi politikához, az ipar és a kereskedelem szabadságának korlátozásához, a belső gazdasági megkötöttséghez, a szabad mozgásnak mindennemű akadályozásához ... A bürokrácia gyámsága alá helyezett mindenkit és mindent – folytatta – és kiépítette az állami beavatkozásnak olyan rendszerét, amely a termelést, a javaknak elosztását, az áraknak szabályozását, a ki- és bevitel organizálását akarta és akarja végrehajtani, szemben a gazdasági életnek önmaguktól kialakult törvényeivel." Ebből következően „az államosítás és községesítés terén mutatkozó haladás a kollektív társadalom felé vezető út mérföldköveit jelzi ... Gazdaságilag a kapitalista rendszer helyébe félig kollektív, félig kapitalisztikus rendszert iktatott be a hatalmi körét egyre tágító etatizmus, és a bürokrácia lassankint önmagát nevezte ki az államnak".[75] A bekövetkezett s a még várható változások végső eredményét, távlatát

[73] Ld. pl. Napló, 1927–1931. XX. 211–212. Baracs a válság lehetséges megoldása kapcsán.

[74] Ujság, 1929. febr. 5. Trockij. Febr. 24. Ha beteg a diktatúra. 1931. febr. 19. A spanyol vulkán (vezércikk). Itt írják: „Minden erőszak, amely a rendcsinálás okán vagy ürügyén ragadja kezébe a hatalmat, a saját eszközeivel idéz fel olyan ellenállást és vált ki oly mozgalmakat, amelyek messze túlhaladják a célba vett hatást . . ."

[75] Napló, 1931–1935. VII. 105–106.

végül úgy összegezte, hogy a bolsevizmus és a fasizmus látszólag különböző, de lényegileg ugyanaz.[76]

Ez a gondolatmenet nem Vázsonyi János sajátja, hanem általában a liberálisoké. Erre nemcsak az az azonosítás jellemző, amely mint diktatúrát azonosítja a fasizmust és a szovjet rendszert, hanem az is, hogy a polgári demokráciák megítélésében a realitásoktól teljesen elszakad, a polgári demokráciát, mint rendszert, kritikátlanul idealizálja.

Végül itt kell szólnom arról is, hogy az évtizedforduló új jelenségeket hozott a politikai élet hétköznapi területén is. A formák, a külsőségek változására gondolok, amelyek egyáltalán nem a liberálisokra jellemzőek elsősorban, de amelyek éppen azért figyelemre méltóak, mert egy ideig rájuk is hatottak.

A 20-as évek folyamán – hogy messzebbre ne menjünk vissza – a liberális pártélet alapjában véve három jellegzetes keretben zajlott: 1. nagyobb szabású politikai gyűlés (választási agitáció, képviselői beszámoló stb.); 2. politikai vacsora (egy-egy kávéház, étterem különtermében esetleg több száz terítékes vacsora, túlnyomólag azonban intimebb körben megrendezett összejövetel, ahol a pohárköszöntők voltak politikai beszédek); 3. klub-összejövetel, előadás (ezek nem feltétlenül politikai, hanem a legkülönbözőbb gazdasági, tudományos-kulturális stb. természetűek voltak). Ezekre a gyűlésekre, összejövetelekre ki-ki maga elhatározásából ment el, mégha a kerületi pártvezérek gonddal toborozták is a résztvevőket.

Ezek a keretek nem sokat változtak később sem, a külsőségek viszont igen. 1939-től figyelhető meg, hogy az ellenzék már nem elégszik meg a szokott kávéházi összejövetelekkel, hanem a pesti vagy a budai Vigadóba vonul ki, a gyűlésen így egyszerre nem 50, vagy egy-két száz, hanem ezer vagy többezer a hallgatók száma. Így most már feltétlenül tömeget alkot, amely demonstrálni kívánja, látványban is, a liberálisok jelenlétét. Az 1930-as fővárosi választásra készülve Rassayék, Vázsonyiék is a pesti Vigadóban tartják már demonstratív gyűléseiket. A demokratákat – erre korábban nem volt példa – Nagybudapest területéről különbuszok szállítják a színhelyre. A résztvevők kerületenként tömörültek, s a saját kerületüket is hangsúlyozó más-más színű pártjelvényt viseltek. A Független Nemzeti Demokrata Párt (Fábián Béla pártja) az újpesti Horvát-kertben 1932-ben ezer terítékes vacsorát rendez politikai gyűlés címén, amelynek külsőségeit előre megtervezik és megszervezik: lampionos kivilágítást adnak, a tüzoltók égő fáklyákkal vonulnak fel stb.[77] Hasonló külsőségek akárcsak egy-két évvel korábban is, teljesen elképzelhetetlenek lettek volna, s később fel is hagytak velük. Visszatérésük a régi, szolid formákhoz 1933 után tiltakozást, elhatárolódást is kifejez a szélsőjobboldallal szemben.

[76] Uo. 109. Egy francia polgári megfogalmazás szerint: „. . . a fasizmus és a kommunizmus, amelyek ellenséges ikertestvérek módjára egymással szembenállni látszanak, csak a kapitalizmus két különböző arcát tükrözik." La Paix, 1929. szept. különszám, 6.

[77] Ujság, 1930. okt. 12. „Bethlen kabinetjét az ország legelső szakembereiből alakuló kormánynak kell felváltania." Okt. 14. Gyűlések és tízezer választópolgár vett részt a Nemzeti Demokrata Párt vigadói demonstrációján. Nov. 11. Rassayék. 1932. jún. 14. Ezerterítékes vacsorán ünnepelték Fábián Bélát képviselőségének tizedik évfordulóján. – A liberálisok alkalmazkodása az új, látványos külsőségekhez messze elmaradt Wolff Károly s főleg Gömbös későbbi fogásaitól. Wolff 1930-ban hangosfilmet készíttetett magáról s ezt pártja különböző választási gyűlésein, amelyeken megjelenni nem tudott, vetítették. Wolff Károly élete, politikája, alkotásai. Szerk. Szigethy Endre. Bp. 1943. 89.

Változások a liberális táborban – Rassay politikai tervei

Az évtized forduló a pártpolitika szintjén is jelezte a válságot, a politikai erők mozgását. 1928-ban a fajvédők visszatértek a kormánypártba; a hagyományos szélsőjobboldali szervezetek némileg veszítettek egykori befolyásukból, de egyidejűleg megjelentek a nyilaskeresztes mozgalom első képviselői; 1930-ban megalakult a Független Kisgazda Párt s ezzel a paraszti társadalom ismét politikai képviselethez jutott.[78] Minderre a liberálisok érzékenyen reagáltak, hatásukat sokféle módon érezték. Az új jelenségeket abból a szempontból értékelték, mennyiben segíthetik Bethlen lemondását, a kormánypolitika liberalizálását.

Gömbös visszatérését az Egységes Pártba és bekerülését a kormányba nemcsak aggodalommal fogadták, mint a jobbratolódás jelét, hanem arra a sajátos következtetésre jutottak, hogy mivel e fordulat az 1923-as szakításhoz képest Bethlen veresége, a miniszterelnöknek le kell mondania.[79] Bethlen eltávolítása olyan ceterum censeoként szerepelt náluk, amely minden más megfontolást maga alá rendelt. Gömbösék új szereplése a kormánypárt mérsékelt csoportjaiban is tiltakozást váltott ki. Ezt az ellenzék kettős óhajtól vezettetve szítani igyekezett, miközben jellegét módfelett eltúlozta: Kállay Tiborék kilépésében az Egységes Párt szétesésének első jelét láttatta s egy a Bethlen-kormány helyére lépő ellenzéki front kialakítását remélte.[80] Annál inkább, mivel a gazdasági válság nyomán az Egységes Párton és az uralkodó körökön belüli ellentétek mindinkább láthatóakká váltak, a megoldás különböző tervei és az azokat képviselő csoportok a politika nyílt fórumain ütköztek össze.

Ilyen körülmények között a liberálisok ismét aktuálisnak ítélték régi célkitűzésüket: a kormányzati politika megváltoztatását azáltal, hogy bejutnak a kormányba s ennek előfeltételeként az egységes, kormányképes ellenzék szervezeti megteremtését is. A kormányrakerülés 1919 augusztusától 1923–1924-ig nemcsak a hazai polgári liberálisokat és szociáldemokratákat foglalkoztatta, de az emigrációt is. Különböző motívumok alapján egész politikájuk arra a feltételezésre épült, hogy a nagyhatalmak és Magyarország szomszédai csak a Tanácsköztársasággal szembeni alternatívaként fogadták el az ellenforradalom Horthy, majd Horthy és Bethlen által képviselt formáját, s kívánni fogják a belpolitika liberalizálását, a legális baloldali ellenzék pozíciójának javítását, kormányba emelését. Ezek az elképzelések különösen erőteljesek voltak 1919 végéig, valamint 1922–1924 között, a kormány pénzügyi tárgyalásai idején, addig, amíg kiderült, hogy

[78] Ld.: *Dósa Rudolfné:* A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944. Bp. 1972. 140–143, 151–154. *Lackó Miklós:* Nyilasok és nemzetiszocialisták 1935–1944. Bp. 1966. 16. s köv. *Vida István:* A Kisgazdapárt 1930-as programja. Történelmi Szemle, 1967. 1. sz.

[79] Ujság, 1928. szept. 8. Gömbös Gyulát honvédelmi államtitkárrá nevezte ki a kormányzó. Szept. 12. Bethlen miniszterelnök távozásáról beszélnek a kormánypártban. OL Kozma ir. 14. cs. Naplójegyzetek 1928–1929. 15–16. (Feljegyzés József főherceggel folytatott megbeszéléséről 1928. okt. 11-én.)

[80] Az Ujság, 1928. szept. 13-i száma több cikket szentelt az eseménynek. A vezércikken kívül még kettő méltatta: Kállay Tibor ma kilépett a kormánypártból és lemondott mandátumáról, valamint Pártszakadásra számítanak a kormánypárt rendkívüli értekezletén.

Bethlen belpolitikai feltételek nélkül kapta meg a népszövetségi kölcsönt.[81] Amikor e koncepciót s az erre alapozott politikát fel kellett adni, a bécsi emigráció jórészt szétszóródott, Károlyi Nyugat-Európában telepedett le, Jászi az Egyesült Államokba vándorolt ki. Itthon évekig tartó bizonytalanság következett az ellenzék politikájában s ettől az időtől eredeztethető Rassay és a többi liberális csoport elhidegülése, a kormánnyal szembeni magatartásuk eltérő megítélése.

1928 és 1932 között ismét feléledtek a remények, hogy a régi törekvést az új körülmények kedvezően támogatják. Az Egységes Párton, az uralkodó körökön belüli ellentétek, a Kállay Tibor-csoport kilépése, a gazdasági válságot kísérő politikai mozgás szinte kínálta a lehetőséget a liberális ellenzék kezdeményező fellépéséhez. Kézenfekvő volt az is, hogy ezekben a nagyratörő liberális tervekben Rassay Károly játssza a főszerepet.

Rassay tulajdonképpen 1924-től, amikor elkülönült a Demokratikus Szövetségtől, a demokratáktól, októbristáktól és a szociáldemokratáktól, élete céljának egy egységes és majdan kormányképes liberális polgári párt létrehozását tekintette. Ez a párt elképzelése szerint nem korlátozódott volna a már meglévő csoportok, pártok beolvasztására; a lényeg éppen a tagság és a bázis kiszélesítése, a liberálisoktól addig távol álló rétegek megnyerése lett volna. Ezt célozta az 1924-ben alapított Országos Szabadelvű Klub, amelybe az ipari és pénztőke néhány közismert képviselője, mérsékelten liberális vagy mérsékelten konzervatív politikus is belépett.[82] Vázsonyi Vilmos váratlan halálát követően, 1926-ban, létrejött a demokraták és a szabadelvűek szervezeti egysége, megalakult a Független Nemzeti Demokrata Párt, vagy ahogyan Rassay is szívesebben nevezte, az Egyesült Balpárt. Az egység azonban már kezdetben is nagyon ingatag alapokon nyugodott; a személyi ellentétek és rivalizálás mellett elsősorban *politikai* nézeteltérések miatt.[83] Az Egyesült Balpárt vonzereje a hagyományos liberális bázison túl nem terjedt, az ellenzék súlyát és befolyását nem növelte, hiába állt mögötte az OMKE több vezetője.[84] Pedig már

[81] Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Szerk. Csergő Hugó és Balassa József. I–II. Bp. 1927. II. 254–256., 270. *Fehér András:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer 1919 augusztus–1921. Bp. 1959. Értekezések 50. 31–33. *Hajdu Tibor:* Károlyi Mihály Prágában. Valóság, 1972. 9. sz. Jaszi Papers. Károlyi – Jászinak 1919. szept. 18., 1922. febr. 8. Szende Pál – Jászinak 1923. okt. 2. Biró Lajos – Jászinak 1924. febr. 1. Károlyi – Jászinak 1924. jan. 18. Károlyi Mihályné – Diner Dénes Józsefnek 1927. febr. 12. és Jászi nyilatkozata az Evening Postnak: Opposes Unguaranted Loan to Horthy Regime. Esti Kurir, 1923. szept. 25. Rassay Károly beszéde Tótkomlóson. Okt. 23. Vezércikk.

[82] Az Ujság, 1924. nov. 4. Uj szabadelvű klub alakult. – Matlekovits Sándor, Hantos Elemér, br. Kohner Vilmos, Márkus Jenő, Magyar Pál. Sándor Pál, Chorin Ferenc, budai Goldberger Leó és mások alkotják a klub vezérkarát.

[83] Az 1926-os választásokat követően az Egyesült Balpárt tulajdonképpen csak a parlamenti képviselő-csoport formájában maradt meg, Pakots József a Magyar Demokrata Párt megszervezésével kísérletet tett a demokraták önállóságának helyreállítására, mások viszont (Ehrlich G. Gusztáv, Bárczy, stb.) az Egységes Párt vagy Kállay kedvéért hagyták ott Rassayt. Ujság, 1927. febr. 1. Kállayékhoz csatlakoznak Ehrlich G. Gusztávék. Febr. 4. „Vázsonyi puritán szellemét kell belevinni a magyar közéletbe." Febr. 6. Bárczy István ötödmagával belépett a Ripka pártba. Márc. 12. Pakots József és Gál Jenő dr. megalakították a magyar demokrata pártot. – Ennek önállósága csupán egy évig tartott: uo. 1928. jan. 17. Pakots József és Gál Jenő beléptek a Rassay pártba.

[84] Sándor Pál már 1926 júniusában úgy nyilatkozott Rassayról, hogy „államférfiúi vonatkozásban ő tudja, mit akar, tudja, mi jó az országnak és hogyan lehetne az országot eredményesen kormányozni." Napló, 1922–1927. XLIV. 343.

ekkor azzal érveltek az egységes liberális párt mellett, hogy az ellenzéknek „fel kell készülnie egy guvarnementális politikára".[85] Rassay a pártegyesüléskor leszögezte, hogy a kormányzati rendszer s az adott pártszisztéma elkerülhetetlenül fel fog bomlani. „A mi összefogásunktól várom a parlamenti helyzet szanálását – folytatta. – Pártunk természetszerűleg a beálló szétesés esetében alkalmas felszívó mag lesz arra, hogy *kialakítsuk a jövő parlamenti helyzetnek és a parlamentarizmusnak 'két párt' rendszerére való felépítését.*" Rassay „a politikailag és gazdaságilag független polgári elemekre" akarta alapozni e pártot, de az „intelligencia" s ami fontosabb, az „agrártömegek" csatlakozását is várta.[86] Ekkoriban kezdte megfogalmazni azt a nézetét is, hogy „a tőke és a munka harmóniájához a szabadelvűség útja vezet", hogy az egységes liberális ellenzéknek ennek megfelelően kiegyenlítő erővé kell válnia e két pólus között.[87] Rassay reményei azonban nem váltak és nem válhattak valóra: a parlamenti váltógazdaság megteremtésének feltételei hiányoztak, megteremtésük nem egy vagy más pártvezér elhatározásától függött; elmaradt a különböző rétegek remélt csatlakozása is. Rassay azonban mindennek mélyebben fekvő okait nem ismerte fel.

1927-ben tehát újabb kísérletet tett, hogy az ellenzéki politikát kimozdítsa a holtpontról s széles keretbe fogja. Úgy látta, „elérkezett az idő, amikor a titkos választójog híveinek, tekintet nélkül politikai pártállásukra, közös akcióban kell megtalálniok egymást".[88] Rassay már ekkor főleg Kállay csatlakozását várta, hisz a baloldal jelenléte e tömörülésben kézenfekvőnek tűnt. Kállay azonban ekkor még kifejezetten pesszimistán ítélte meg a liberálisok esélyeit.[89]

A fordulatot mind Rassay kezdeményezésében, mind Kállay magatartásában az 1928-as év, s kiváltó okként Gömbös új politikai szerepe hozza meg. Rassay törekvéseit tekintve teljesen logikus, hogy az Egységes Pártból kilépő politikusokban végre megtalálni véli azokat a partnereket, akiket addig is keresett, akiktől az ellenzéki politika új lendületét, sikerét várta. Kállay és Rassay összefogása nem volt váratlan vagy szenzációs meglepetés, noha 1926-ban, a választások idején, még mint riválisok álltak szemben egymással.[90] Kállay azonban már szinte ez időtől fogva oly mértékben ellenzéki helyzetbe került az Egységes Pártban, számos kérdés megítélésében annyira közeledett a liberálisokhoz, s részben azok is hozzá, hogy 1927 elején még a demokraták is kilépésre, a velük való összefogásra biztatták.[91] Ők azonban aligha lehettek Kállay politikai partnerei.

[85] Ujság, 1926. júl. 13. Harcias új pártban egyesül az ellenzék.

[86] Uo. 1926. júl. 27. Rassay Károly nagy beszédben zászlója alá szólítja a liberálisokat. – Néhány évvel később Bajcsy-Zsilinszky a saját pártját ajánlja fel Bethlennek, hogy politikai bomlás esetén Rassayékkal szemben is „felvevő árkot" alkosson „a visszaözönlő és félig-meddig csatát vesztett nemzeti erőknek". OL Kozma ir. 14. cs. (Bajcsy Zsilinszky – Kozmának, 1930. nov. 18.)

[87] Ujság, 1926. júl. 27. Rassay Károly nagy beszédben zászlója alá szólítja a liberálisokat. Okt. 12. Vass József szerint Budapesten és a vidéken új kommunista rohamcsapatok vannak megszervezve.

[88] Uo. 1927. máj. 8. Rassay Szegeden közös frontba szólította a titkos választójog híveit.

[89] Uo. 1927. szept. 22. Vezércikk.

[90] Kállay vezetésével hozza létre Bethlen a Polgári Egység Klubja nevű szervezetet, amelynek az a feladata, hogy a fővárosban elhódítsa Wolff Károly Keresztény Községi Pártja és a liberálisok szavazóit. *Bethlen* II. 146. s köv.

[91] Ujság, 1927. márc. 18. Pakots József felszólította Kállay Tibort és társait, hogy a valorizáció ügye miatt lépjenek ki a kormánypártból.

Rassay és Kállay 1928-as egymásra találását az tette lehetővé, hogy a fő kérdésben mindketten azonos, vagy igen hasonló nézetre jutottak, mindketten a Bethlen-kormány távozását követelték, mindketten féltek a szélsőjobboldal előretörésétől. Az év tavaszán tárgyalt olasz–magyar szerződés vitájában, mely a fasizmusról vallott nézeteket is felszínre hozta, már egymást támogatták megnyilatkozásaik.[92]

Az év őszére megérett programjuk is, amelyet – némi eltéréssel – Kállay és Rassay egy napon jelentett be: a „polgári társadalom" összefogása és egységes ellenzéki front megteremtése Gömbösék félreállítására, majd a kormányba való bekerülés céljából. Mivel Kállay csoportja szervezettel nem rendelkezett, Rassay a demokratákkal közös pártját ajánlotta fel az egységes ellenzéki front alapjául.[93]

A demokraták maguk is úgy vélték, „ma nyereség az ellenzéki frontnak minden egyes politikus, aki kilép a kormánypártból" és nem utasították el eleve a Kállayval való együttműködést. Rassay felajánlkozását azonban ellenérzéssel fogadták, attól féltek, ők maguk, valamint politikájuk ebben a szövetségben teljesen háttérbe szorulnak majd. A tervezett ellenzéki front fő célkitűzését helyeselték, de az elérését célzó eszközöket, módszereket Rassaytól eltérően látták.[94]

Nemcsak a Fábián- és Gaál Jenő-féle csoport bírálta Rassayt, de Hegymegi-Kiss Pál és környezete is, Vázsonyiról nem is szólva. Az ellentétek végül szétrobbantották az Egyesült Balpártot, a demokraták és Rassayék önálló szervezeti keretben működtek tovább.[95] „Rassay – írta a Századunk – még pártelnök korában se érezte magát túlságosan szolidárisnak ezzel a párttal s így távozása a párt éléről inkább egy előkelő idegen távozása volt . . ."[96]

Hegymegiék, akik Rassay pártjában és a liberális táborban a „földreformos" csoportot alkották s többször próbáltak önállósulni, sikertelenül, egy ideig még Rassaynál maradtak, de azután az 1931-es választások idején átmentek a Független Kisgazda Pártba. Ez a liberális párt számára azért jelentett veszteséget, mert távozásukkal ott nagy mértékben háttérbe szorult az agrárnépesség, a földbirtokviszonyok problémája s meglazultak a vidékkel való kapcsolatok is (Hegymegiék főleg a debreceni és békési csoportot vitték magukkal.) Ez azért is éreztette hatását, mert a liberálisok és a kisgazdák szövetsége nem jött létre 1930–1931 után sem. Rassay magatartását a Kisgazda Párttal szemben Hegymegiék elvesztése is motiválta, negatív értelemben, míg viszont megkönnyítette a függetlenségi-oktobristák közeledését a kisgazdákhoz.

Az Egyesült Balpárt felbomlása megnyitotta az utat Vázsonyi János politikai szereplése előtt. Vázsonyi János tulajdonképpen 1928-tól kezdve lépett előtérbe s vált

[92] Kállay ez évben többször nyilatkozott a liberális sajtónak. Így egy alkalommal kijelentette: „Észokokkal argumentálva meg kell állapítanunk, hogy *a fascizmus nem kizárólagos formája a rendcsinálásnak.* Hatalmas történelmi példák igazolják a demokratikus rend alaposságát és sikerét is." Ujság, 1927. ápr. 6. Kállay Tibor a fasizmusról.

[93] Uo. 1928. okt. 21. Rassay felajánlotta pártját az egységes ellenzéki front megalakításához és *Kállay Tibor:* Egységes ellenzéki front c. cikkek.

[94] Uo. 1928. okt. 23. Egyesülés vagy kooperáció? (vezércikk).

[95] Uo. 1928. okt. 28. „Feloszlott a Független Nemzeti Demokrata Párt politikai képviselete", és vezércikk „Pártból csoport" címmel. Okt. 30. Óvást emeltek a demokrata szervezetek a parlamenti képviselet feloszlatása ellen. Okt. 31. Pakots József bent marad a Demokrata Pártban.

[96] Századunk, 1928. 9. sz. 557. *Szász Zoltán:* A Demokrata Párt és a zsidó hagyományhűség.

fokozatosan a demokraták vezetőjévé, egy összehasonlíthatatlanul gyengébb és nehezebb helyzetben levő pártban, mint amilyenben alig néhány évvel ezelőtt még apja töltötte be e tisztséget. Nézetei, a gyakorlati politikát illető elképzelései számos tekintetben eltértek apjáétól; őt már nem kötötték dualista kori hagyományok, szabadabban alkalmazkodott az új követelményekhez. A generációs adottságok – ő is a 30-asokhoz tartozott –, az egyéni karakter, a helyzeti hátrányok Rassayval szemben, együttesen vezetnek arra, hogy következetesebb ellenzéki, a napi megalkuvásokat inkább elhárító politikai vonalat képviseljen, hogy a demokraták politikai szövetségeseit is részben eltérő módon keresse, mint apja vagy Rassay. Vázsonyira s az ismét önállósult Nemzeti Demokrata Pártra a radikálisok nagy várakozással néztek, inkább csak óhajtva, semmint megalapozottan remélve, hogy éppen ez időben olyan tényezővé válhat, amilyenné már a századfordulótól válnia kellett volna: „A demokrata pártnak modern európai értelemben vett, világos programmal, alkotmánnyal és komoly szervezetekkel bíró párttá kell lennie." Ezért kívánták – Rassayval ez egyszer egyetértve – a párt programjának, tevékenységének kiszélesítését a zsidó kispolgári, polgári érdekvédelmen túl is. A Nemzeti Demokrata Pártot olyan szervezetnek szerették volna látni, amely kellő vonzerőt gyakorol az ifjúságra, mert az most „vagy a bolsevista vagy a fajvédő ideológiában támolyog".[97] Az ő igényeik és Vázsonyi törekvése nem voltak ellentétesek, csak megvalósíthatatlanok.

Rassay Nemzeti Szabadelvű Párt néven kezdett új szervezkedésbe. Igaz, hogy az induláskor, 1928-ban, szervezetileg jóval előnytelenebb helyzetben volt, mint a demokraták, hamarosan mégis kitűnt, hogy pártja nagy vonzerőt gyakorol a liberális polgári rétegekre, magukra a demokratákra is. Rassay az öreg demokratákkal szemben azt hangoztatta, hogy nem engedi „egy terméketlen és kilátástalan guerillaharccá" degradálni az ellenzéki politikát s olyan széles polgári ellenzéki összefogást ajánlott, amely a „nemzet közvéleményét" fejezné ki s mint ilyen, a „pártokon felül álló" Horthy számára eszköz lehetne kormány- és politikai változások elindításához. Már ekkor hangsúlyozta, hogy a rendszer és a kormány bírálatát el kell választani a kormányzó személyétől, Horthyt pedig meg kell próbálni felhasználni Bethlen és kormánya ellen.[98] (Erre a sajátos érvelésre még visszatérek.) Nem sokkal később, 1930-ban, azt ajánlja Horthynak, tárgyaljon az ellenzéki politikusokkal, véleményüket figyelembe véve vizsgálja felül Bethlen és a kormány tevékenységét. Horthy – ekkor még – nem volt hajlandó erre, s Bethlen környezete élesen támadta Rassayt.[99]

A politikai nyugtalanság miatt szélesebb körökben erősödött a felfogás, hogy az önmagukban jelentéktelen vagy csekély erőt képviselő ellenzéki irányzatoknak, félretéve a

[97] Uo. 558–560. Az idézet az 560. lapon. – A fiatal Vázsonyiról sem életében, sem azóta nem jelent meg összefoglaló értékelés, pályáját összegező írás. Ld.: *Vázsonyi Vilmosné:* Az én uram. Bp. é. n. 367. Magyar országgyülési Almanach. 1935–1940. Szerk. Lengyel László Bp. 1936. 567–568. *Rátkai Károly:* A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben. Bp. 1945. *Pintér István:* A Magyar Front és az ellenállás (1944. márc. 19.–1945. ápr. 4.) Bp. 1970. 116. s köv.

[98] Ujság, 1929. jan. 3. Rassay Károly a kormányzó vezetésével összefogásra hívta fel a magyar társadalmat. Erre reagál uo. jan. 3. Rovás. – Rassay álláspontja nem volt idegen a demokratákétól sem. Horthy kormányzóságának 10. évfordulóján az Ujság 1930. márc. 4. Rovás c. rovatában a szerkesztőség így írt: „Hát tisztázzuk: az ünnep az államfőnek szólt, a panaszok a kormányról zengenek."

[99] Uo. 1930. szept. 19. Lényegében kell megváltoznia az egész magyar külpolitikának.

kicsinyes ellentéteket, össze kell fogniuk, ha lényeges változást akarnak elérni.[100] 1929 elején még úgy látszott, hogy a Kállay–Rassay-féle ellenzéki front talán nem fog különbözni a korábbi évek hasonló blokkjaitól, szövetségeitől s ezért az egész liberális ellenzék, a Keresztény Gazdasági Párt, a legitimisták, néhány pártonkívüli képviselő csatlakozásával számoltak s remélték a szociáldemokraták támogatását is.[101] Kállay és Rassay azonban másra gondoltak. Kállay az összefogást két szempontból tartotta elengedhetetlennek: az 1930-as fővárosi választások miatt s azért, hogy „kapitalista alapon" biztosítsanak komoly gazdasági fejlődést és „békebeli szabadságjogokat". A kormányzati rendszert „neofasizmus"-ként jellemezte, amely egyre nagyobb elégedetlenséget vált ki gazdasági és politikai okokból egyaránt. „Az ilyen talajból – mondotta – már nem polgári ellenzék, hanem szocializmus szokott kinőni." Éppen ezért az ő ellenzéki frontja nemcsak a kormányzat és a szélsőjobboldal ellen irányult volna: az lett volna a feladata, hogy baloldalról is megvédje a rendszert. Az ellenzéki szövetkezésbe tehát nem volt hajlandó bevenni a szociáldemokratákat, de a Kossuth Pártot sem.[102] Rassay valamivel később így fogalmazott: „. . . csak két erő van, az egyik a mélyből feltörő rombolás szelleme, a másik a kormányhatalom. Közbül áll a polgárság, melynek tagjai a lecsukott ablakok mögött rettegve nézik, hogy mi történik. Ha a polgárság nem veszi kézbe sorsának irányítását, vagy anarchiának vagy diktátori kalandoknak lesz áldozata az ország".[103] Az új, polgári párt feladatát tehát a már korábban is kifejtett módon látta: kiegyenlítő, harmadik erőt akart kovácsolni belőle, amely a szélsőséges törekvéseket (jöjjenek azok a kormánytól, a jobb- vagy baloldaltól) egyaránt leszerelheti. Csécsy Imre találóan írta, Jászit informálva az újabb belpolitikai fejleményekről: „Kállay és Rassay szeretnének 'jó társaságban' ellenzéki politikát csinálni s egyik-másik kétségtelen tehetsége (Rassay) dacára számolnak a 'possibilitás' szempontjaival." Ezzel magyarázza, hogy „nincs is ma ellenzéki komoly alakulás hazánkban".[104]

Kállay és a kormánypárt mérsékeltjei azért kerültek ellentétbe Bethlennel, mert megítélésük szerint a kormányzat megengedheti magának, sőt, szüksége is van arra, hogy nagyobb liberalizmussal kezelje a politikai szabadságjogokat, több lehetőséget adjon liberális törekvések érvényesülésének, gátolja az autoritárius irányzat erősödését, mert éppen ezzel tudja biztosítani a rendszer szilárdságát. Rassay felfogása sok tekintetben igen közel állt ehhez. Mégsem csupán az vitte őt a vele való szövetkezéshez. Rassay joggal szűrte le a korábbi évekből azt a tapasztalatot, hogy ha az ellenzék kormányképessé akar válni – s e nélkül alkotmányos úton lehetetlen érdemi változásokat elérni –, nemcsak politikai és szervezeti egységet kell teremtenie, hanem olyan partnereket kell szereznie,

[100] Uo. 1929. márc. 31. *Borbély Andor:* Kormányképes ellenzéki front alakulása vethet csak gátat a közhangulat politikai nyugtalanságának.

[101] Uo. 1929. febr. 24. Negyventagú polgári ellenzéki front van alakulóban. Febr. 26. Legitimista háttere van a keresztény párt ellenzéki mozgalmának.

[102] Uo. 1929. ápr. 5. Kállay Tibor: „Először a nagyközönségben kell kialakulnia az új pártnak." (Az idézet innen való.) E cikkben Kállay nagyon reálisan ítélte meg az erőviszonyokat: „egészében véve sincs annyi tagja az ún. polgári ellenzéknek, amennyi egy számottevő párthoz kell, hiszen öt-hat „vezérnek való férfiből nem alakulhat párt.", valamint uo. máj. 3. Kállay Tibor neofasizmusnak nevezte a mai politikai rendszert.

[103] Uo. 1931. szept. 4.

[104] Jaszi Papers. Csécsy – Jászinak 1929. febr. 26.

akik megkönnyítik a kormánybakerülést, akik a hagyományos és uralkodó pártokhoz, osztályokhoz, rétegekhez tartozva mintegy egyengetik az ellenzék útját. Ilyen lehetőséget látott Kállayban. A Horthyval kapcsolatos megnyilatkozásaiban is ott munkált az a megfontolás, hogyha bármilyen csekély, de az ellenzék által felhasználható reagálást, gesztust tudnak kicsikarni a kormányzótól vagy környezetétől, akkor azzal kitűnően operálhatnak éppen a Kállay-féle politikusok körében. Józan ésszel ugyanis nem lehetett arra számítani, hogy Horthy Bethlennel szemben a liberális ellenzéket preferálja, miután Gömböst juttatta be a kormányba.

Rassay, aki a liberális ellenzéken belül egyedül volt abban a pozícióban, hogy egyáltalán foglalkozhassék a kormányrakerülés gondolatával, mert ilyen esélyei a zsidó Vázsonyi Jánosnak, az emigrációval való kapcsolataik miatt teljesen kompromittálódott Nagy Vincééknek nem lehettek, minden energiáját egy kormányképesnek tervezett ellenzéki párt létrehozására fordította. Ezért taktikázott, nem riadva vissza meglepő fordulatoktól, érveinek váltogatásától, ezért fordult el egykori társaitól s keresett szövetségeseket a mérsékelten konzervatívok között, a keresztény ellenzéknél, a legitimistáknál. Rassay nagy energiával szervezte pártját, mint az ellenzéki front szervezeti alapját, és nem is sikertelenül.

A főváros több kerületében új pártszervezeteket alakítottak, Rassay nemcsak ezeket, de a régieket is sorra látogatta.[105] A pártszervezés vidéken is mutatott eredményeket. Szolnokon pl. megalakult a Polgárok és Munkások Kossuth Pártja, amelyben értelmiségiek, ügyvédek, kispolgári elemek s a korábban a Függetlenségi Párthoz tartozók tömörültek. A párt Rassayt, „Kossuth apánk eszméinek rendíthetetlen harcosát" kérte fel vezetésre. Törekvéseiket brosúrába foglalva a demokrácia és a belpolitikai szabadságjogok „1848-ban gyökerező" programjának képviselői, a „polgárság mai hivatott vezérei" közé sorolták Rassayt, de Friedrichet, Bródy Ernőt, Kállay Tibort, Gaál Gasztont, Nagy Emilt, Sigray Antal grófot, Apponyi Albert grófot is.[106] Ez a névsor Rassay tényleges vagy potenciális szövetségeseit tartalmazza, lényegében véve azokat, akik hamarosan mint a „nemzeti koncentráció" követelői lépnek a színre. Jelezte azt is, amit Rassay nagyon szeretett volna elérni, hogy a legitimistákon, keresztény ellenzéki politikusokon túl a kisgazdákat is maga mellé állítsa. Erre vonatkozó sorozatos tárgyalásait ez időben élénk figyelemmel kísérte a rendőrség, amely törekvését úgy summázta: a „cél kormányalakítás".[107]

A Nemzeti Szabadelvű Párt 1928-ban még meglehetősen rövidre fogott célkitűzését 1930-ban már programmá szélesítette Rassay. A ferencvárosi pártkörben utalt a két évvel korábban meghirdetett alapelvekre: a békeszerződés békés revíziója, a demokratikus államberendezkedés kiépítése és ésszerű gazdálkodás kialakítása a kormány és az állam szintjén. Mivel ezek terén a kormány semmiféle eredményt nem tud felmutatni, távoznia

[105] Ujság, 1930. márc. 21. Csoportok alakulnak a parlament folyosóin. Ápr. 25. Éles kritikák hangzottak el a szabadelvű párt újpesti zászlóbontó vacsoráján. Márc. 1. Megalakult a Nemzeti Szabadelvű Párt a budai I. kerületben. stb.

[106] OL BM res. 1930–7–7923. (A Szolnoki Polgárok és Munkások Kossuth Pártjának szervezőbizottsága által kiadott röpirat. Felelős kiadó dr. Gergelyffy Géza.)

[107] Uo. BM VII. res. 1930–7–5285 (1930. máj. 15-i jel.) Kozma is figyelemre méltónak tartotta Rassay próbálkozását, de nem hitt sikerében. OL Kozma ir. 14. cs. Politikai levelek 1930. 48.

kell. Rassay – követve a hagyományos liberális gondolatmenetet – úgy látta, a területi revízió csak a Népszövetségtől indulhat ki, annak égisze alatt történhet meg, előmozdítására pedig csak „tiszta", „kötöttségek nélküli" kormány alkalmas. Vagyis „a kormányzati rendszer változását követeli az ország belpolitikája és gazdasági helyzete, a külpolitika és a revízió ügye is". Az új, Bethlent követő kormány belpolitikai feladatát az 1848-as vívmányokhoz való visszatérésben („a közvélemény uralma", parlamentáris felelős kormányzat, tiszta népképviselet, polgári szabadságjogok),[108] a Nemzeti Szabadelvű Párt „korszakalkotó jelentőségét" pedig abban állapították meg, hogy a „polgári öntudat felébresztésével hivatva lesz kivezetni a mai válságos helyzetből" az országot.[109]

A Szabadelvű Párt különböző összejövetelein elhangzó beszédek éles kritikai hangja, Bethlen távozásának erőteljes követelése felkeltették az emigráció figyelmét is. „Rassay valóságos forradalmi beszédekben jósolja a katasztrófát, amelyből csak a polgárság szervezkedése mentheti meg az országot – tájékoztatja Jászit Dániel Arnold. – Ha ő maga nem is nagyon megbízható, jellemző a közhangulatra, hogy ilyen hangon kell beszélnie, mert az emberek ezt akarják hallani." Dániel azt is jól megérezte, hogy Rassay célja a polgárságnak olyan megszervezése, amely egyaránt elháríthatja a bal- illetve a szélsőjobboldal részéről fenyegető veszélyeket és a polgárság így a maga szervezett politikai erejével paralizálja a polgári parlamentarizmus intézményrendszerét fenyegető törekvéseket.[110]

A megélénkült politikai tevékenység a liberálisok más csoportjainál is mutatkozott. Mivel a demokraták a Rassay-féle kombinációkban komoly szerephez nem jutottak, azokkal sok tekintetben nem értettek egyet s mert az általános elégedetlenséget maguk is ki akarták használni, igyekeztek megerősíteni szervezeteiket, amelyek egyes kerületekben a Rassayhoz átállok miatt meggyengültek. Ugyanakkor élénkebbé váltak kapcsolataik a szintén nehéz helyzetben levő oktobrista-függetlenségiekkel. Egyesek már nemcsak együttműködésről, hanem a demokraták és oktobristák fúziójáról is tudni véltek. A legitimisták most azt sérelmezték, hogy a demokraták nem támogatják őket, hogy Vázsonyi nem tartja célszerűnek és elfogadhatónak programjukat. Az ellentéteket a Bródy Ernő és Hadik János gróf közötti tárgyalások sem tudták feloldani. A fiatal Vázsonyi e téren is eltávolodott apja politikájától.[111]

Az oktobristák 1931 tavaszán, Rupert Rezső ünnepelése címén, nagyszabású politikai vacsorát rendeztek, amelyen Vázsonyi is résztvett; a radikálisok és oktobristák létrehozták az Ügyvédek Érdekvédelmi Pártja nevű szervezetet Vámbéry Rusztem, Rupert Rezső, Szőke Sándor, Szőnyi László és mások részvételével. Ez a szervezet, neve ellenére, nem párt volt, hanem arra szolgált, hogy ellássa a politikai perek baloldali vádlottainak a védelmét.[112]

[108] Ujság, 1930. márc. 6. Rassay Károly: „A revízió képviseletét ez a kormány sikerrel nem vállalhatja."

[109] Uo. 1930. márc. 9. Rassay Károly: „Bizalmatlanság van a kormányzattal szemben az egész közéletben."

[110] Jaszi Papers. 1930. ápr. 14-i levél.

[111] Uo. Vámos Henrik – Jászinak 1930. márc. 7. és Pl Arch Buchinger gyűjt. 1929. (Mónus Illés levele Buchingerhez 1929. nov. 2.) valamint a korabeli sajtóbeszámolók a legitimista megmozdulásokról.

[112] A kb. 150 résztvevő között jelen volt az októbrista, radikális, demokrata és szociáldemokrata politikusok tekintélyes vezető gárdája. Megbújt közöttük a rendőrség embere is, aki

A feszültségek és ellentétek felfokozott mértékben mutatkoztak és állandósultak – más okok mellett – az 1930-as fővárosi községi és az 1931-es országos választások előkészületei, a politikai agitáció következtében. A két választással kapcsolatos legáltalánosabb és a polgári baloldal minden csoportjának nézetét kifejező programot Rassay fogalmazta meg: „Bethlen kabinetjét az ország legelső szakembereiből alakuló kormánynak kell felváltania".[113] A Szabadelvű Párt kortesei (Nagy Emil, Marczali Henrik, Madarassy Beck Gyula báró stb.) azt hangsúlyozták, hogy Rassayra vár „az a nagy nemzeti hivatás", hogy a szabadelvű eszmét „népies alakban újra odaültesse a magyar közélet középpontjába," mivel „itt egy széles alapokon nyugvó összefogásra, a polgári önérzet felébresztésére, a tömegek meggyőzésére, egy olyan párt kialakítására van szükség, amely megmenti azt, ami még menthető".[114] Egy ilyen párt vagy pártszövetség létrehozása azonban meglehetősen lasssan haladt előre.

A választási előkészületek kapcsán más, rövidéletű szövetkezések terve is felmerült. Bethlen, aki a fővárosi választások elé mindig aggodalommal nézett s a gazdasági válság idején méginkább, mint korábban, szociáldemokrata többség bekerülésétől félt, a fővárosi politika polgári vezetőinek (Fábián, Bródy, Rassay, Kozma Jenő, Wolff Károly, Szilágyi Lajos) azt javasolta, hogy egyesülve és közös választási listával szorítsák ki a Városházáról az SzDP-t. Ezt a javaslatot a liberálisok, köztük Rassay, elutasították, mert az csak a miniszterelnök pozícióját erősítette volna, mert olyan kurzus-politikusokkal, mint Wolff, nem voltak hajlandóak együttműködni a szociáldemokraták ellen.[115]

A politikai élet bizonytalanságát, az ellenzéki tömörülés kialakulatlanságát mutatta, hogy a kisgazdák és a legitimisták (Eckhardt, Ulain, Sigray, Pethő Sándor) azzal keresték meg a Kossuth Pártot, hozzanak létre „választójogi kooperáció"-t. Eckhardték ezzel tulajdonképpen Rassaynak egy korábbi gondolatát elevenítették fel, s a választójogi koalícióba készek lettek volna befogadni a választójog minden hívét. Ha logikailag érthető volt is a terv, kivihetetlen maradt: az általános titkos választójogot valamennyi párt és csoport más és más célra kívánta volna felhasználni; Eckhardték feltételét, a Revíziós Ligához való csatlakozást, sem az októbristák, sem a szociáldemokraták nem vállalták. Ebben elsőrendű szerepe volt Jászi és az emigráció határozott fellépésének. Vámbéry Rusztem, aki a maga módján nagy taktikus volt, a szövetségesek megválasztása és vállalása terén később is oly messzire ment, hogy az emigráció rosszallását, Jászi bírálatát vonta magára, nem szégyellte bevallani az egyezkedésre való hajlandóságát, mert meggyőződése

---

jelentésében részletesen tudósított a résztvevőkről, valamint a pohárköszöntőkről, amelyek az 1918-as programot éltették. OL BM res. VII. 1931–7–sz.n. (1931. márc. 29-i szig. biz. jel.) és uo. 1931–7–5368. (1931. júl. 5-i szig. biz. jel.)

[113] Ujság, 1930. okt. 12. Az idézet egyben a cikk címe. Hasonlóan írt az okt. 11-i vezércikk.

[114] Uo.

[115] A pártközi értekezletről beszámol Ujság, 1930. nov. 12. Antimarxista polgári front megalkotására szólítja fel Bethlen a fővárosi polgárokat. Nov. 14. Egyhangúan visszautasította az ellenzék a kormány választási paktum-ajánlatát. – A demokraták arra is rámutattak, hogy a polgári társadalom szempontjából kifejezetten elhibázott volna a szociáldemokrata mozgalom gyengítése akkor, amikor a válság úgyis radikalizálja a munkásságot: „a polgári frontnak is kedvesebb egy szocialista munkásság, mint egy bolsevista." Uo. 1930. nov. 15. Rovás.

szerint „... külső presszió híjján igazán nincs más mód a zsákutcából való kievickélésre, mint a titkos választójog híveinek nyílt szövetkezése".[116]

A fővárosi választások eredménye, noha a baloldal számára általában kedvező volt, igen figyelemre méltó változásokat tükrözött. Bethlen új fővárosi törvénye alapján 1930-ban már csak 150 mandátum sorsáról döntöttek választás útján, szemben az 1925-ös 250-nel. Az SzDP saját 1925-ös és Wolffék 1930-as eredményeihez mérten is jobban szerepelt: Wolffék 45, míg a szociáldemokraták csupán 15 mandátumot vesztettek. Bethlen pártja 1925-ben, a miniszterelnök minden erőfeszítése ellenére, mindössze 24 mandátumot volt képes megszerezni, messze lemaradva Wolffék és a liberálisok mögött is. Ezzel szemben 1930-ban, noha a választott városatyák száma százzal csökkent, mindössze két helyet veszített, vagyis 22-őt meg tudott tartani! Ez a kétségtelen erősödés annak jele volt, hogy a gazdasági bajoktól és átláthatatlan politikai veszélyektől megriadt polgári rétegek számára Bethlen politikája és személye még mindig garanciát jelentett minden nemkívánatos vagy kiszámíthatatlan változással szemben. Ilyen érzelmek nemcsak Wolffféktól vontak el szavazatokat, de a liberálisoktól is. Ennek ellenére – a választott helyeket tekintve – a Kozma vezette kormánypárt és Wolffék csupán egyetlen mandátummal szereztek többet, mint a liberálisok és a szociáldemokraták.

A választások vesztese tulajdonképpen a Nemzeti Demokrata Párt lett. Míg 1925-ben 71, addig 1930-ban már csak 26 helyet mondhatott magáénak a közgyűlésben. A válság, amelybe 1926-tól került a párt, következményeit ekkor mutatta először számszerűen is megragadható módon. Az évtized fordulójára kialakult helyzetben a demokraták súlya, befolyása, vonzereje zuhanásszerűen hanyatlott le. A fővárosi polgárságra Rassay programja vagy a Kozma-párt mérséklete jóval nagyobb vonzerőt gyakorolt.

A választások egyetlen „győztese" a Nemzeti Szabadelvű Párt volt: 1925-höz mérten nem hogy nem vesztett mandátumaiból, hanem csaknem megduplázta azok számát, 8-ról 14-re nőtt városatyáinak száma.[117]

Ezzel egy évtizedek óta szilárd erőegyensúly borult fel a főváros közgyűlésében. A Nemzeti Demokrata Párt, mely valamikor kizárólagos pártképviselője volt itt a liberális ellenzéknek, s amely a legnagyobb polgári ellenzéki párt pozícióját formálisan még 1930-ban is megőrizte, ténylegesen elvesztette régi súlyát és tekintélyét. A Nemzeti Szabadelvű Párt nemcsak a parlamentben vált hangadóvá, hanem a Városházán is. Egyáltalán nem szabad azonban lényeges személyi változásokra, tömeges személycserékre gondolnunk: a Rassay-párt városatyái túlnyomó többségükben valamikor Vázsonyi pártjához tartoztak.

[116] Jaszi Papers. Vámbéry – Jászinak 1929. máj. 29. Elméletileg elismerte Szende aggályait, de gyakorlati szempontból nem. – 1931-ben Rassay is próbál majd választási szövetséget teremteni a kisgazdákkal, de az sem sikerül. OL BM res. VII. 1931–1–550. (1931. jún. 12-i jel.) *Nemes Dezső:* A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Bp. 1964. 399–400.

[117] A végső mérleg csak a különböző, szétszórt forrásokból alakítható ki. OL Kozma, ir. 3. cs. Adatgyűjtemény 1930. II. (Évi áttekintés 1930. dec. 30-án.) *Nemes* 318. Főv. Lvt. Közgy. jkv. 1931. jan. 20., jún. 3., júl. 1. Ujság, 1930. dec. 24. Az eredmény (vezércikk).

Kozma Miklós az 1930-as választások eredményét „végleges jobboldali győzelem"-ként értékelte.[118] Ez a győzelem azonban rendkívül sajátos módon mutatkozott meg és így viszonylagos volt: nem Wolff, hanem Kozma pártja erősödött; ha a Demokrata Párt elvesztette is korábbi befolyását, Rassay megnövelte saját pártjáét.

Az 1931-es országos választások előkészületei során Bethlen nem a szociáldemokratákkal, hanem a kisgazdákkal foglalkozott elsősorban, a liberálisokról szinte tudomást sem vett.[119] Az ellenzék az egység fontosságára vonatkozó nyilatkozatok ellenére sem volt képes egységesen indulni. Garami javaslata, hogy az általános titkos választójog minden híve vonuljon passzivitásba a megfelelő törvény életbeléptetéséig, általános ellenkezéssel találkozott. A SzDP-n belül ez adott alkalmat a pártvezetőség és Garami közötti ellentétek kirobbantásához illetve lezárásához, Garami ismételt emigrációba vonulása formájában.[120] Polgári körökben az önkéntes visszavonulást a gyengeség jelének tekintették volna, s igazuk volt abban, hogy a liberális polgári pártok nem rendelkeztek a szociáldemokratákéhoz hasonló, parlamenten kívüli eszközökkel, helyzetük így jóval hátrányosabb lett volna egy újabb passzivitás esetén. „A passzivitásnak csak ott van értelme – foglalták össze véleményüket és 1925–1926-ban szerzett tapasztalatukat –, ahol viszont nincs reá ok."[121]

Nem sikerült áthidalni a demokraták és a szabadelvűek ellentéteit sem, a korábbi összeütközések, nézeteltérések elmérgesedtek és szinte állandósultak. A két párt egymást hibáztatta a kormányképes ellenzéki blokk megalakulásának késedelméért.[122] Rassay, bírálva a demokraták beszűkült politikáját, a korábbinál erőteljesebben hangsúlyozta, hogy a polgárság liberális képviseletének „egyenlő tényezővé" kell válnia „a reakció és a Szociáldemokrata Párt táborával" hogy az „arany középutat" képviselhesse. „Éppen úgy állok szemben a reakcióval – szögezte le –, mint a szociáldemokráciával."[123] Vázsonyi viszont, helyesen, úgy látta, hogy az SzDP kizárásával lehetetlen komoly ellenzéki tömörülést létrehozni.[124] Meglepően aktív volt a Kossuth Párt. Rupert pártelnök nyílt levelet intézett választóihoz, amit röpirat formában is terjesztettek; egy másik írásban 14 pontban összegezték a párt bel- és külpolitikai követeléseit, amelyeknek megvalósítása

[118] OL Kozma ir. 3. cs. Adatgyűjtemény 1930. II. Feljegyzés 1930. dec. 30-án. E szerint „nagyszámú józan elem a Rassay-táborból átment Kozma Jenő táborába. Viszont jobbra való eltolódás következett be a demokratáktól Rassay felé is. ... Az egész kép tehát azt mutatja, hogy a főváros polgársága lassan jobbra tolódik." Supka ebből azt a következtetést vonta le, hogy még az ellenzéki politika sem képes többre ilyen körülmények között, mint a rendszer igazolására, tehát egyedül a passzivitás a helyes magatartás Jaszi Papers. Supka – Jászinak 1930. dec. 23.

[119] *Bethlen* II. 322. s köv. A liberálisok Gömböstől kapták meg a szokott támadásokat. A „szovjet előőrseinek" nevezte őket s mindazokat, akik „túlságosan" hangsúlyozzák a demokrácia és a politikai szabadságjogok szükségességét. Ujság, 1931. ápr. 30. Gömbös Gyula éles támadást intézett a demokrácia és a sajtószabadság ellen.

[120] Ujság, 1931. ápr. 11. A politika hírei. *Nemes* 397–398.

[121] Ujság, 1931. máj. 22. Passzivitás? (vezércikk).

[122] Uo. 1931. jún. 4. Paktumot kötött a demokrata és a szabadelvű párt. Jún. 10. Szerdán este nyilvános gyűlés dönt a liberális ellenzék választási paktumáról. Jún. 11. Vázsonyi János és hívei külön listával indulnak az északi kerületben.

[123] Uo. 1931. jún. 9. „Közszabadságok nélkül nem lehet tartósan kormányozni egy nemzetet."

[124] Vázsonyi, szinte egyedül a polgári politikusok között, eredetileg Garamit támogatta. Ujság, 1931. jún. 11. Vázsonyi János és hívei külön listával indulnak az északi kerületben.

„állandó és lerombolhatatlan erkölcsi kapcsolatot létesítene Magyarország és a hatalmas Anglia és az Északamerikai Egyesült Államok demokratikus kormányzatai között".[125]

Annak ellenére, hogy az ellenzék számára vidéken nagy csalódást és vereséget hozott a megelőző, 1926-os választás, s hogy a Kossuth Párt akkor a vidéken teljesen kibukott, 1931-ben mégis meglepően sok jelöltet léptettek fel. A demokraták ugyan főleg csak Budapesten és környékén próbálkoztak, Rassayék azonban már messzebbre is merészkedtek (Debrecen, Szeged, Veszprém stb.), de a legtöbb vidéki jelöltet ismét a Kossuth Párt állította, jórészt korábbi kerületeiben.[126]

A választások „természetesen" hozták meg az Egységes Párt győzelmét: a 245 mandátumból 158-at szerzett. Ez azonban 1926-hoz mérten, amikor 170-et birtokolt, jelezte, hogy a válság a kormánypárt helyzetére is kihatott. Mivel a liberálisok nem tudták növelni képviselőik számát, a kormánypárti veszteség a Kisgazda Pártot (10 mandátum), s a pártonkívülieket erősítette.

A válság hatása és a baloldal szerény bázisának stabilitása abban is megmutatkozott, hogy a liberálisok és az SzDP meg tudták őrizni 1926-os pozíciójukat (Rassayék 6, a demokraták 3 mandátumát, mintegy 6–8 pártonkívüli képviselő támogatását, az SzDP 14 helyét). Az ellenzék a titkosan választó kerületekből jött be, amelyekben – összevetve a kormánypárttal – magas szavazatot kapott, különösen Budapesten. Rassay pozíciója Vázsonyival szemben megszilárdult. A demokraták nagyobb része Rassay mögé sorakozott fel, Vázsonyit csak a kisebbség támogatta.[127]

A megválasztott liberális képviselők között a régi nevekkel találkozunk; a Rassay színeiben fellépők is jórészt a régi demokraták közül kerültek ki, míg viszont Rassay valamikori hívei, a Hegymegi-csoport tagjai, már nem szerepeltek a szabadelvű listán.[128] Az 1931-es választás teljes vereséget hozott a Kossuth Pártnak. 1926-ban Budapestről még be tudta juttatni Nagy Vincét, 1931-ben azonban már egyetlen képviselőt sem tudott megtartani.[129] Mindez sokban magyarázza a párt ezt követő útkeresését, közeledését a Független Kisgazda Párthoz, együttműködését Bajcsy Zsilinszky Endrével.

[125] OL BM res. VII. 1931–IV–2–5456, 1931–IV–2–5625, 1931–IV–2–5656. (Az idézet helye az utóbbi.) A programban szerepelt, hogy az államformát a nemzet döntse el; az általános titkos választójog, a politikai szabadságjogok biztosítása; széleskörű földreform, a mezőgazdasági termelés korszerűsítése; olcsó hitel a kisiparnak, kiskereskedelemnek és a kisparasztnak; progresszív adórendszer, új vámtörvény, takarékos államháztartás, egyszerű közigazgatás, közmunkák megindítása stb.

[126] Ujság, 1931. jún. 7. Alig hatvan polgári ellenzéki és pártonkívüli jelölt lépett fel az egész országban. Jún. 9. Budapesten június 29-én és 30-án lesz a képviselőválasztás.

[127] *Ruszkai Miklós:* Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. Történeti Statisztikai Közlemények, 1959. 1–2. sz. Ujság, 1934. dec. 25. Ellenzék nélkül nincs parlamenti élet. (E cikk, mely igen részletes összefoglalót ad az egyes pártokról, azt írja, hogy 1931-ben Budapesten az Egységes Párt [Kozma Jenő] 50.695, a Keresztény Párt [Wolff Károly] 54.200, az SzDP 67.514, Rassay 14.259, a Nemzeti Demokrata Párt 32.255, a keresztény ellenzék 13.193 szavazatot kapott.) *Nemes* 402. *Márkus:* A Károlyi Gyula-kormány 70. s köv. részletesen tárgyalja a választásokat. Napló, 1931–1935. I. 353–354. (a véglegesen igazolt képviselők névsora). Az egyes adatok némi labilitást, eltérést mutatnak, az arányokat azonban jól tükrözik.

[128] Napló, 1931–1935. I. 353–354. Fábián Béla a választások után Pest megyei és budapestkörnyéki demokrata szervezetekből önálló pártot alapított Független Nemzeti Demokrata Párt néven. Ujság, 1934. dec. 25. Ellenzék nélkül nincs parlamenti élet.

[129] Ujság, 1931. júl. 5. A Kossuth-párt huszonhárom jelöltje közül egy sem jutott mandátumhoz.

Az évtizedfordulóra tehát a liberális ellenzék pozíciója az 1926-os erőviszonyok szintjén stabilizálódott, ami a 20-as évek első feléhez mérten komoly visszaesést jelentett. Míg azonban 1926-ban úgy-ahogy sikerült összetákolni legalább Vázsonyiék és Rassayék egységét, most már az alkotmányos fórumokon egyébként is elenyésző liberális erők teljesen szétforgácsolódtak. Ilyen körülmények között a kormányra kerülés tervének belső alapja is hiányzott, noha kudarcát nem ez okozta. Viszont természetessé tette Rassay erőfeszítését, hogy az ellenzéket fel- és kiemelje a jelentéktelen minoritás kilátástalan pozíciójából.

Az ellenzék régen beszélt már kormányra kerülésről, Bethlen lemondásáról, ténylegesen azonban egyáltalán nem mérte fel ennek lehetőségét, nem is készült fel igazán ilyen fordulatra. Programja egy kormányváltozás esetére túlságosan általános maradt, homály fedte azt is, mit, milyen tárcákat kívánt volna kormányra kerülésekor, egy „árnyék-kormánynak" még árnyékát sem lehetett felfedezni az ismert források között. Senki sem hitte, hogy Bethlen valóban lemond. Amikor mégis megtörtént, tanácstalanul álltak: „nem tudunk feladatunknak megfelelni s a közönségnek megmagyarázni, hogyan történt, mint történt, mi történt, baj-e vagy jó-e, ami történt. Nem tudunk semmit, nem értünk semmit."[130] Így azután a liberális vezetők kezdetben óvakodtak nyilatkozni, nem értették, miért akkor távozik Bethlen, amikor már megszerezte a francia kölcsönt. Egy dologban határozottak voltak: Bethlen felelősségének s annak hangsúlyozásában, hogy ha bukott a kormány, menniök kell a hatalomból azoknak a pártoknak is, amelyek addig e csődbe jutott politika támaszai voltak.[131]

Bethlen lemondása meglepetést, a Károlyi-kormány összetétele nagy csalódást okozott az ellenzéknek. Azt feltételezték ugyanis, hogy az új miniszterelnök a Kállay—Rassay csoportot már számításba veszi. Kifejezetten felháborodtak amiatt, hogy Bethlen kormánypárti vezető szerepe nem ingott meg, hogy az ex-miniszterelnök a régi politika folytatását követelte utódjától.[132]

Mindezek ellenére Rassay és Kállay csoportja úgy hitte, Bethlen lemondásával, Károlyi kinevezésével közelebb került a megvalósuláshoz az a program, amelyet 1928 óta hirdettek. Bethlen távozásában ugyan nem volt szerepük, de így elhárult előlük a legfőbbnek ítélt akadály: Bethlen kemény és velük szemben megingathatatlan elutasítása. Az „öregúr", a „söröző arisztokrata", ahogyan Károlyit nevezték, felcsillantotta a reményt: sikerül megtörni az Egységes Párt monopolhelyzetét, sikerül bekerülniök a kormányba. Taktikájukat ehhez igazították. Károlyi személyéről tehát tartózkodóan vagy rokonszenvvel nyilatkoztak, s hamarosan célszerűtlennek és oktalannak nyilvánították a kormányzati rendszerre irányított támadásözönt. Míg az SzDP politikusai erős kritikai

[130] Ujság, 1931. aug. 20. Rendszerváltozás nélkül átmeneti kormányt alakít Bethlen István lemondása után Károlyi Gyula gróf dezignált miniszterelnök. – A lemondással kapcsolatos általános problémákat *Márkus:* A bethleni kormányzati rendszer bukása (Századok, 1964, 1–2) világítja meg.

[131] Esti Kurir, 1931. aug. 23. Több szerénységet.

[132] Bethlen ama szavai ingerelték fel az ellenzéket, miszerint „a vágányokat lefektettük és ennek a kormánynak a feladata és kötelessége, hogy a végrehajtás munkáját vállalja ezzel a párttal együtt és a testvérpárttal együtt és *kizárólag ezekkel a pártokkal*..." *Bethlen* II. 357. (Az én kiemelésem – L. N. Zs.) Ujság, 1931. aug. 22. Rovás. Aug. 26. Erős kéz (vezércikk). Esti Kurir, aug. 25. Nem ezt vártuk (vezércikk).

vonalat követtek s a Bethlen-kormány vád alá helyezését követelték, az Esti Kurir leszögezte, „komoly ellenzéki részről a legteljesebb áldozatkészség mutatkozik meg abban az irányban, hogy a felelősségre vonás kérdésének bolygatása nélkül lehessen menteni, ami menthető". Vagyis, ne vágják el az útjukat Károlyi előtt azzal, hogy számára kínos kérdéseket erőltetnek.[133] A demokraták kevéssé vagy egyáltalán nem igazodtak ehhez s Rassayék is elégedetlenül látták már 1931 őszén, hogy Károlyi nem kap két kézzel utánuk. Azzal aligha lehetett előmozdítani ügyüket, hogy Károlyi előtt közeli bukását vázolták fel, amennyiben nem támaszkodik rájuk.[134]

A várakozások és remények teljesen illuzórikussá váltak a biatorbágyi merényletet követő statárium bevezetésével, a megmerevedett belpolitikával. Az uralkodó osztályok az „erős kéz" politikáját tartották szükségesnek, s ha Károlyival szemben változást akartak, az a liberális óhajokkal éppen ellentétes volt. Az ellenzék általában két ok miatt követelte a statárium visszavonását, a politikai élet normalizálását: azért, mert saját tevékenységét is korlátozta a rendelet, s mert a demokraták a polgárság szempontjából a legnagyobb hibának tartottak mindent, ami gyengítheti az SzDP-t. Ugyanakkor rendkívül aggasztották őket a szélsőjobboldal ismét élénkülő tevékenységét mutató jelenségek (Vannay, Molnár és mások, az ismert különítményesek, merénylők újbóli színrelépése, az antiszemita botrányok stb.). Az 1931 novemberében kirobbant szélsőjobboldali puccsterv nemzetközi hátterét joggal látták a hitlerista mozgalomban, célját pedig a válság szélsőjobboldali megoldásában. Mindez, s a legfelső politikai vezetés szoros kapcsolata az Etelközi Szövetséggel, mely ismét napirendre került, általános baloldali tiltakozást váltott ki. Növelte az aggodalmakat, hogy Gömbös 1931 őszétől egyre többet szerepelt a politika fórumain, amit honvédelmi miniszteri tárcája nem indokolt.[135]

A válság gazdasági és politikai tünetei, a Károlyi-kormányt körülvevő bizonytalanság és elégedetlenség erőteljesebb szervezkedésre ösztönözte Rassayt és Kállayt.[136] Szüntelen tárgyalásokat folytattak az Egységes Párt „ellenzéki" csoportjaival, Hadik Jánossal, Esterházy Móriccal, Pallavicinivel, Sigrayval s már új pártalakításról is szó volt, főleg, amikor közösen léptek ki a 33-as bizottságból.[137] A rendőrségi jelentések vál-

[133] Ujság, 1931. nov. 8. *Márai Sándor:* Öregúr a viharban és Esti Kurir, 1931. szept. 4. Komédia. Az idézet innen való. *Márkus:* A Károlyi Gyula-kormány 117. s köv. tárgyalja részletesen azt a politikai szituációt, melyben a nemzeti koncentráció terve is felmerül. Ő új taktikát lát a liberálisok magatartásában, én egy régi program ismételt elővételét.

[134] Ujság, 1931. aug. 28. A bemutatkozás (vezércikk) és Esti Kurir, 1931. nov. 6. A tolakodó múlt (vezércikk).

[135] Ujság, 1931. szept. 15. Idegen terror (vezércikk). Szept. 18. Ezerkilencszáztizenkilenc sem kell (vezércikk). Nov. 5. Rovás. Dec. 31. Statárium vár a rablásra szövetkezett puccsistákra. 1932. aug. 9. Rovás. Esti Kurir, 1931. szept. 29. Gömbös (vezércikk). Szept. 30. Régi árnyak (vezércikk). Dec. 3. Határozzák el (vezércikk). Dec. 15. A puccs-ügy (vezércikk).

[136] Ujság, 1931. okt. 3. A párt (vezércikk). és Három csoport alakul ki az egységes pártban. Nov. 3. Borbély Andor: Károlyi Gyula gróf egynek vallotta magát Bethlen politikájával.

[137] Esti Kurir, 1931. dec. 12. Minden hiába (vezércikk). Ujság, 1931. nov. 27. *Borbély Andor:* Uj középpárt alakul? Dec. 11. Kilépnek a 33-as bizottságból az ellenzék tagjai. Dec. 12. Károlyi Gyula kormányának kritikus pénteki napja. – Csatlakozott hozzájuk a Keresztény Párt (Ujság, 1931. dec. 13. A Keresztény Párt döntő értekezlete), míg Szilágyi Lajos a kivonulást a passzivitás jeleként fogva fel, a módszert elítélte (Napló 1931–1935. V. 382).

tozatos ellenzéki kombinációkról, tömörülési tervekről tudósítottak,[138] míg végül 1931 karácsonyán a Kállay–Rassay–Sigray–Pallavicini csoport Dombóváron közös programot hirdetett. Mintegy három év kellett ahhoz, hogy Kállay és Rassay kezdeményezése a legitimistákat, a pártonkívüli képviselők tekintélyes részét maga mellé állítsa. Csoportjuk nem volt jelentéktelen, egyes finánctőkés körök támogatását is megnyerte, a napi aktualitások terén nem egyszer Károlyi is hozzájuk hasonló álláspontot képviselt. Mindez reményeket táplált sikerüket illetően. Általános programjuk a Horthy–Gömbös–Bethlen csoport háttérbe szorítását s egy korlátozott politikai szabadverseny megteremtését sejttette. Leginkább abban voltak egységesek, hogy a gazdasági bajokból kiindulva („a nagyzási hóbort még a megmaradt csonka országot is pusztulásba viszi és a revízió gondolatát eltemeti") új kormányzati politikát követeltek, amely megszünteti az Egységes Párt egyeduralmát. Felszólították Károlyit, hozzon létre „nemzeti egységfront"-ot, mert ha ő ezt nem tenné meg felülről, akkor az ellenzék fogja megtenni alulról.[139] A hasonló gyűlések és megnyilatkozások 1932 elején is egymást követték, azzal az érveléssel kiegészítve, hogy a Hitler németországi előretöréséből következő veszélyekkel szemben idejekorán és hathatósan kell védekezni.[140] Februárban a Hegyalján, Lázár Miklós szokásos képviselői beszámoló gyűlésén Friedrich, Fábián, Kun Béla, Magyar Pál, Bródy Ernő, Tildy Zoltán és mások jelenlétében jelentették, hogy „pártjuk nevében megalakítják a 'Nemzeti Egységben egyesült nemzeti ellenzék'-et."[141] Ennek ellenére a kisgazdák, a demokraták sokkal inkább csak „erkölcsi támaszt" adtak, azt is csak átmenetileg; nem annyira a Kállay–Rassay–Sigray csoporttal való egyetértés, mint inkább a kormánnyal szembeni elégedetlenség ellenzéki egységének demonstrálására. A „nemzeti koncentrációsok" részben maguk zárták ki az egységből az ellenzék jelentős erőit, részben azok zárkóztak el tőlük. Kállayék, Rassayék magabiztos nyilatkozatai[142] 1932 tavaszán már a sikertelenség elismerésével keveredtek. „Mi a polgári front egységét kívánjuk" — mondotta Kállay Nagykanizsán, de Bethlen tíz éves kormányzása gyengeségre szoktatta az embereket . . . ma a polgári osztályok összetört gerincét nem lehet használni".[143] A kisgazda vezetők, ha kacérkodtak is a liberálisok egyes csoportjaival, számos ok miatt

[138] Emlegették a független kisgazdák, a pártonkívüli képviselők, a demokraták összefogását, de azt is, hogy a Kossuth Párt, Friedrichék, Veér Imréék és mások, köztük Prónayék, szövetkeznének. OL BM res. VII. 1931–7–7591 és 1931–7–9390. Ujság, 1931. szept. 29. Fábián Béla az ellenzék kooperációját sürgeti. Okt. 11. Rovás.

[139] Az Esti Kurir 1931. dec. 22. száma több oldalon át tárgyalta, bő idézetekkel, a gyűlést, s visszatért rá még a karácsonyi terjedelmes számban is. Ujság, 1931. dec. 22. Pártkeretek lerombolására és nemzeti egység megteremtésére hívták fel a miniszterelnököt a dombóvári beszámolón.

[140] Ujság, 1932. márc. 27. *Kállay Tibor:* Az egyetlen kivezető út.

[141] OL BM res. VII. 1932–4–2082/IV. (1932. febr. 2-i jel.) *Márkus:* A Károlyi Gyula-kormány 250 még a korábbi lelőhelyet tünteti fel.

[142] Szegeden volt – többek között – monstre ellenzéki felvonulás (Sigray, Friedrich, Nagy Emil, Pallavicini, Apponyi György, Lázár Miklós, Klein Antal, Tauffer Gábor, Pakots, Bródy, Magyar Pál stb., míg Esterházy Móric és Hunyady Ferenc táviratban fejezték ki támogatásukat), ahol Rassay kijelentette: „Mi kiragadjuk a nemzetet az ő kezükből (ti. az Egységes Párt és Bethlen kezéből – L. N. Zs.) és nem engedjük, hogy továbbra is játékszerük legyen." Esti Kurir, 1932. máj. 10. Ez a szám is több oldalra kiterjedő ismertetést közöl. – Ujság, 1932. máj. 8. Rassay vezetésével tizenkét képviselő sürgette a koncentrációt Szegeden. Máj. 10. Szegeden. stb.

[143] Esti Kurir, 1932. máj. 24. Kállay Tibor Nagykanizsán beszámolót tartott. Ide is felvonult az előbbiekben ismertetett társaság.

mégis Gömbös felé fordultak e kritikus időben s csak 1935-ös csalódásuk hoz majd változást politikájukban. Rassayék a Kisgazda Pártban, mely komoly partnerük lehetett volna s amelyet Bethlen is jelentős tényezőként tartott számon, elsősorban veszélyes politikai konkurrenst láttak. Egyik kedvelt érvük a vele való együttműködés ellen az volt, hogy a Kisgazda Párt „osztálypárttá" válik, azaz gazdasági vonatkozásban a Rassay–Kállay csoporttal ellentétes vagy egyoldalúan megfogalmazott érdekeket képvisel.[144]

A demokraták és a függetlenségi-oktobristák kapcsolatának erősödését a demokraták és az SzDP viszonyának kedvezőbbé válása kísérte, hiszen ezek a polgári csoportok képviselték leghatározottabban azt a nézetet, miszerint az SzDP nélkül semmiféle polgári ellenzéki összefogás nem hozhat eredményt, hogy lényegét tekintve polgárellenes a szociáldemokrácia-ellenes politika. Ezt a nézetet, melyet a hitleristák szervezkedése egyes polgári körökben megerősített, szinte klasszikus módon fogalmazta meg Márai Sándor, az Ujság belső munkatársa.[145]

A demokraták szövetségi politikája tulajdonképpen a hagyományos vágányokon haladt; a forradalmak előtt és a forradalmak után a Nemzeti Demokrata Párt egyaránt kész volt együttműködni az SzDP-vel, amit Rassay 1924-től már nem vállalt; a demokraták, miután megtörtént a szakítás Rassayék és az októbrista-függetlenségiek között, kisebb-nagyobb zökkenőkkel ugyan, de ellenzéki blokkjaikba bevonták őket. Az évtizedfordulón sem történt lényeges változás a szociáldemokratákkal és az októbristákkal való viszonyukban, hacsak az nem, hogy Vázsonyi csoportja – szemben Fábiánékkal, Rassayékkal – még fontosabbnak tartotta az SzDP-vel való együttműködést, mint korábban bármikor.

A valamikor oly hangos szabad királyválasztó Rassay, aki politikai karrierjének fellendülését is a királypuccsokban kompromittálódott legitimista koncepció opponálásának köszönhette, most legitimista vezetőkkel fogott össze. Ezt a szövetséget a 20-as

[144] Esti Kurir, 1932. jan. 5. Rassay üdvözlése a Nemzeti Szabadelvű Pártban. A cikk Rassay újévi beszédét közli; a kisgazdák mellett az SzDP-ről is beszélt, azt állapítva meg, hogy „nincs meg a nemzetben a gyökere".

[145] Ujság, 1932. máj. 1. Barna május. – A cikk abból indul ki, hogy „csenevész az a májusfa", amelyet a szociáldemokrácia Közép-Európában körülhordoz, mivel Hitlerék az 1932-es májust már „barnába öltöztették". Nekünk – írja –, a polgárság képviselőinek, „kétségtelenül szükségünk van rájuk", ti. a szociáldemokratákra, míg viszont ők „kénytelenek savanyú arcot vágni és szépen megköszönni ezt a polgári szolidaritást, mely végzetesen kompromittálja őket . . . Mert hogy a magyarországi szociáldemokrácia csakúgy, mint a német és az osztrák, a bolsevizmus és a fehér eszeveszettség malomkövei között a kapitalizmus védelmében vesztette el hitelét a tömegek előtt, azt ma már igazán csak mokány szolgabírók tagadják, amikor lefülelik vidéken a szocialista agitátort." „Ahhoz, hogy a magyar szociáldemokrata párt tovább ülhessen a vészfék mellett, ahogy ezt évtizede teszi, feltétlenül szükség van reá – fordul a kormányhoz –, hogy üldözzék egy kicsit – ne nagyon, éppen csak úgy szemre –, de igen zavarba kerül, ha a polgári rend a demokrácia védelmében, s mikor Hitlerék torkára teszik a kést, nyíltan is melléjük áll." Az a polgár, aki 45 éve rettegve hallgatja a szociáldemokrata tanokat, „ugyanannak a polgárnak minden reménye ma, hátha megmarad neki Hitler vagy Sztálin helyett MacDonald vagy Leon Blum. . . . E pillanatban nem sok a jele annak, hogy megmarad." Igazat ad Vámbérynek: „tévedett mindenki, aki éppen az írástudók árulását nem kalkulálta be a háború utáni politikába." Márai szerint a szociáldemokraták nem árulják el a „szociáldemokráciát", amikor frontot csinálnak Moszkva és Hitler ellen, s ebben kénytelen szövetségre lépnek a polgársággal. Ha a polgárság is belátja, hogy nélkülük nem boldogulhat, „nincs nehézsége annak, hogy tisztességes paktumot kössenek".

évek derekától előkészítette Rassay készsége a „posszibilis politikusokhoz" való közeledésre. Miután a demokratákkal, oktobristákkal, szociáldemokratákkal való szövetkezést nem tekintette elég hatékonynak s mert nélkülük teljesen elszigetelt maradt volna, azokhoz a csoportokhoz kellett fordulnia, amelyek, ha más módon is, mint korábbi társai, de a kormányzattal szemben álltak. Ennek a nagyívű fordulatnak Rassay politikájában szükségszerűen kellett bekövetkeznie, miután a pénzügyi kölcsön megadását követően a végsőkig levonta helyzetelemzésének konzekvenciáit: az ellenforradalmi rendszer liberalizálását illetően többé nem lehet számítani sem Nyugat-Európára, sem a kisantant országokra; változást csak belülről lehet elindítani. Ennek viszont az a feltétele, hogy a liberalizálás hívei bekerüljenek a hatalomba, hiszen az ellenzék még parlamentáris reformok kikényszerítéséhez sem rendelkezik elégséges erővel. A kormányképes ellenzéki front létrehozásának terve s az ehhez alkalmas partnerek megtalálása már természetesen következik e helyzetelemzés logikájából. A Hitler hatalomra jutását követő, valamint Ausztria bekebelezését megelőző időkben majd új színnel gazdagodik Rassay és a legitimista, mérsékelten konzervatív politikusok kapcsolata. Míg addig a legitimisták csupán az adott kormány, valamint a teljhatalmú kormánypárt eltávolításához szükséges partnerek a számára, addig a 30-as évek derekán már egyfajta legitimista koncepciót, Ausztria és Magyarország ismételt, alkotmányos összekapcsolását is helyesli, mint lehetséges eszközt a hitleri Németország terjeszkedésének megállítására, Magyarország biztonságának fokozására.[146] Rassay szövetségi politikája egyáltalán nem azt jelentette, mintha a 30-as és 40-es években nem a szociáldemokratákkal, liberálisokkal együtt lépett volna fel a fasizmus, a hazai jobboldal ellen. A sajátos éppen az volt, hogy Rassay ilyen irányú és tartalmú közéleti szereplésének nem utolsó sorban, sőt, mondhatni éppen ez a politikai szövetség adott megkülönböztető nyomatékot. Hitler hatalomra jutása után, a 30-as évek derekán, szükségszerűen háttérbe szorulnak majd Rassay és Vázsonyi nézetkülönbségei is.

A másik fontos jelenség szintén a „nemzeti koncentráció" terveinek idején figyelhető meg az SzDP és a Független Kisgazda Párt viszonyában. Az SzDP — a dualizmusból átörökölt s az 1918-as forradalom idején részben megőrzött tradícióként, Vázsonyi és Garami szoros személyi kapcsolata következtében is — a 20-as évek első felében magától értetődő szövetségeseit látta a demokratákban, az oktobristákban, valamint a liberális tábor más irányzataiban. Az 1924-es év, vagyis a rendszer pénzügyi stabilizálódása és egyben az emigráció, valamint a hazaiak közös koncepciójának kudarca, nemcsak Rassayra hatott, de az SzDP politikusaira is. 1924-től szövetségesei köréből kivált Rassay, az évtizedforduló táján a demokraták jelentéktelen csoporttá zsugorodtak, az októbristák elszigetelődtek. 1926-ig azért még létrehoznak blokkokat, választási szövetségeket, azt követően azonban már nem, noha politikai együttműködésük nem szűnik meg. Ilyen körülmények között lép színre a Független Kisgazda Párt, amely kezdetben többfelé is

[146] Néhány kiragadott megnyilatkozás: A restauráció értékes helyzeti erőt ad Magyarországnak s „méginkább ezt kell vallanunk ma, amikor több letagadhatatlan jelenség bizonyítja, hogy a Dunamedence országai számára a mai széttagoltság és elzárkózás álfüggetlensége sem a jelen nyugalmát, sem a jövő fejlődést nem biztosítja". Esti Kurir, 1933. jún. 9. Időszerű-e? — „... az Anschlusszal szemben egyetlen pozitív védekezés az osztrák restauráció." Uo. 1933. dec. 6. Rassay a legitimizmusról. — „Én sohasem csináltam titkot abból, hogy reámnézve a legitimizmus nem közjogi és nem érzelmi kérdés." Uo. 1937. máj. 30. Érdekes politikai beszédek a tegnapi legitimista vacsorán. — E nézetek és a francia politika rokon-voltára: *Juhász* II/2. fej.

tapogatózik s egy ideig úgy tűnik, mintha az SzDP-vel komolyabb együttműködése bontakoznék ki. A két párt kölcsönösen fordul egymás felé s egy sor aktuális ügyben közösen, egymást támogatva – többnyire a demokraták szekundálása mellett – lép fel. Gaál Gaszton úgy nyilatkozik, hogy csupán „két céltudatos ellenzéki párt" létezik: a sajátja és az SzDP.[147] Egyedül a kisgazdák állnak ki pártdeklarációval az SzDP mellett, amikor az 1932 áprilisában tiltakozik a Népszava betiltása, illetve utcai árusítási jogának megvonása ellen. Augusztusban, szeptemberben az SzDP és a kisgazdák kezdeményezik a képviselőház rendkívüli ülésének összehívását; a közös ellenzéki álláspontot Eckhardt majd Ulain ismerteti.[148] A kormánnyal szembeni elégedetlenségük közös megfogalmazása, egymás esetenkénti támogatása igen figyelemre méltó új fejlemény, annak ellenére, hogy a kisgazdák és a szociáldemokrácia tényleges együttműködése a 30-as években nem alakulhatott ki.

Károlyi, részben időnyerést remélve, részben saját meggyőződését követve, bizonyos feltételek között nem zárkózott volna el kormánya átalakításától, kibővítésétől. Megnyilatkozásai így táplálták Rassayék reményeit, alkalmat adtak arra, hogy 1932 tavaszán is reálisnak tüntessék fel saját programjukat. Megkönnyítette ezt még néhány nemzetközi tényező is.[149] A nemzeti koncentráció Rassay–Kállay–Sigray által képviselt programja azonban a válság körülményei s az uralkodó osztályok belső ellentétei ellenére sem volt képes arra, hogy szétszakítsa a kormánypártot s az ellenzéket bekapcsolja a hatalmi politikába.[150] A kudarcnak nem mellékes eleme volt, hogy a „nemzeti koncentrációsok" a polgári ellenzék egységét sem tudták megteremteni.

Mindezért elsősorban Bethlent tették felelőssé, noha Károlyinak is kijutott a támadásból. 1932 nyarától már nyílt titok volt, hogy októberben új kormány jön, Károlyinak távozni kell.[151] Ekkor már az egész liberális tábor szintén elégedetlen volt Károlyival. Rassayék azért, mert a miniszterelnök elzárkózott a kormányba való bevonásuktól, Vázsonyiék viszont – már 1931 végétől – egyszerűen azért, mert a válsággal kapcsolatos kormányintézkedések „a dolgozó osztályok" érdekeit sértették.[152]

[147] Erre reflektál emelt hangon az Esti Kurir, 1932. márc. 9-i vezércikke: „Céltudatos ellenzék" címmel. Rassayék megkérdőjelezik a kisgazdák ellenzékiségét: hol voltak s mit tettek Bethlen idején és ellen? – Gaál szavai a kisgazdák mátészalkai gyűlésén hangzottak el.

[148] Napló, 1931–1935. V. 1932. ápr. 6-i ülés, valamint I. aug. 12. és szept. 2-i ülések. Az SzDP és a kisgazdák már ezt megelőzően is többször léptek fel közösen a parlamentben. Ld. pl. uo. I. 19. s köv. 1931. júl. 23-i ülés.

[149] *Márkus:* A Károlyi Gyula-kormány 255. s köv. mellett ld.: Napló, 1931–1935. V. 63. Esti Kurir, 1932. márc. 2. megszólaltatja az ellenzék minden vezetőjét Károlyinak az Egységes Pártban 1932. márc. 2-án mondott beszédével és parlamenti felszólalásával kapcsolatban. Ujság, 1932. márc. 4. *Gratz Gusztáv:* Nemzeti összefogás. Márc. 5. Csalódás. – Bethlen álláspontja („Én sohasem voltam a koalíciók barátja" – *Bethlen* II. 371.) el kellett oszlasson minden liberális reményt.

[150] OL Kozma ir. 15. cs. Pol. 1933. (Kozma levele Nelky Jenőhöz 1932. máj. 5.) és *Márkus:* A Károlyi Gyula-kormány 303–304.

[151] Ujság, 1932. márc. 4. *Gratz Gusztáv:* Nemzeti összefogás. Esti Kurir, 1932. jún. 21. Támadás (vezércikk). Napló, 1931–1935. V. 61. s köv. Eckhardt Tibor. *Bethlen* II. 371–372. *Kónya* 39–43., 110–111. *Márkus:* A Károlyi-kormány, 272 s köv.

[152] Esti Kurir, 1932. júl. 12. Rassay beszámolója a szegedi tanyákon. Júl. 31. A kormány hallgat (vezércikk). Szept. 4. Csalódott nemzet. Ujság, 1931. dec. 15. Vázsonyi János és Gál Jenő beszámolója.

Mégis, 1932 nyarán a liberálisok magatartását az a félelem uralta, hogy Károlyi nem tud kilábalni a kormányválságból, valóban távozni kényszerül, – s ezzel ismét megnyílik az út Bethlen visszatérése előtt.[153] A liberálisok ebben az időben egyedül Bethlent látták possibilis jelöltnek a miniszterelnöki posztra, s ezt minden más lehetőségnél rosszabbnak ítélték. Rassayék tehát, még utoljára, megpróbálták Károlyival elhitetni, hogy kormányát csak a velük való szövetkezés mentheti meg, de ebben maguk sem hittek.[154] Ennél most már fontosabbnak tartották, hogy Bethlen kinevezését megakadályozzák. A Bethlennel szembeni ellenszenv oly erős volt, hogy háttérbe szorította a liberális tábor belső ellentéteit, Bethlen ellen készek voltak egységesen fellépni.[155]

Mindez meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy 1932 nyarán politikai körökben, Gömbös készülődése közismert volt, hogy az ellenzék az elmúlt tíz évben az egyik legfőbb politikai veszélyt benne látta. Ezt a veszélyérzetet azonban néhány, nem jelentéktelen tényező elaltatta. Gömbös ugyan nem egy nyilatkozatot tett 1930–1931-ben a liberálisok ellen, de az Egységes Pártban Bethlen volt hangadó, így Gömbös szerepe a „nemzeti koncentráció" megakadályozásában nem került előtérbe. Első, augusztusi nyilatkozatait a liberálisok úgy értékelték, mint „politikai múltjának megtagadását", noha nem látták világosan, mit ért „belső revízión".[156] A leendő miniszterelnök előkészítő tárgyalásai során nemcsak híveivel és konzervatív, keresztény politikusokkal, hanem Rassayval is tárgyalt.[157] Ez nagy visszhangot keltett liberális körökben, annál inkább, mivel Gömbös Rassayn keresztül az egész polgári ellenzéket meg akarta nyugtatni afelől, hogy mint kormányelnök nem a régi fajvédő vezér politikáját kívánja folytatni. Az ellenzéket elbódította az is, hogy 1919 óta először, Horthy ellenzéki politikusokat is meghallgatott az új kormány kinevezése előtt, Rassay Károlyt szintén fogadta. A látszat tagadhatatlanul az volt, hogy Rassay nem hiába ajánlotta évek óta ezt az eljárást, hogy a liberálisokat a korábbinál fontosabb tényezőként kezeli a kormányzó, hogy mindennek számukra kedvező következményei lesznek. Rassay volt az egyetlen közülük, akivel Horthy tárgyalt s ez érthetően megnövelte az ellenzéki vezér tekintélyét.[158] A látszattal szemben

[153] Esti Kurir, 1932. jún. 2. Károlyi két ízben jelent meg a kormányzónál. Jún. 18. Hír szerint Károlyi jövő héten lemond. Jún. 19. Károlyi cáfolja a válsághíreket. Júl. 1. A miniszterelnök felajánlotta, de Horthy nem fogadta el a kormány lemondását.

[154] Uo. 1932. jún. 10. Válaszúton (vezércikk). Júl. 19. A szikla (vezércikk). Ujság, 1932. júl. 12. Rassay Károly a szegedi tanyákon propagálja a nemzeti összefogást.

[155] Ujság, 1932. máj. Bethlen nagy beszéde Debrecenben. Máj. 26. Jön-e Bethlen miniszterelnöknek vagy nem? Jún. 18. Károlyi miniszterelnök lemondása még nem befejezett tény. Szept. 22. Lemondott a Károlyi-kormány. Szept. 24. Csütörtökre várják Bethlen dezignálását. Szept. 25. 99%-os valószínűsége van az új Bethlen-kabinetnek. Esti Kurir, 1932. szept. 23. A párt. Szept. 24. R. K. (Rassay Károly): Nyugodt lelkiismerettel.

[156] Esti Kurir, 1932. aug. 28. Revízió (vezércikk).

[157] Rassay szerint Gömbös együttműködést ajánlott személy szerint neki, amit elutasított. OL R. 226/1289 (Rassay emlékirata).

[158] Esti Kurir, 1932. szept. 25. A lap 2. oldalát teljesen betölti a kormányzói kihallgatás ismertetése. A hangulatot csak az zavarta, hogy a kisgazdák túlságosan magabiztos nyilatkozatokat adtak, Gaál Gaszton is tárgyalt Horthyval, s Gaál kijelentette, készek vállalni a kormányzást. Rassay és a kisgazdák viszonya méginkább elhidegült. Uo. szept. 10. Ez lenne az út? (vezércikk).

azonban Gömbös kormányzása s az azt követő események – szinte szükségtelen is rámutatni – a liberálisok cselekvési, működési területét és szabadságát méginkább korlátozták, a jobbratolódás üteme felgyorsult.

*

Nem kétséges, hogy a liberálisok különböző csoportjai sok tekintetben jól látták a válság okait, tüneteit, fenyegető veszélyeit. Ugyanakkor legalább ilyen szembetűnő az is, hogy álláspontjuk, magatartásuk ellentmondások tömegével terhes: régi koncepciójuk, a kormányba kerülés felújítása kifejezetten irreális helyzetmegítélésre alapozódott. Magyarországon nem voltak meg a feltételei a válság liberális, demokratikus megoldásának. E helyzetmegítélés következményei legtisztábban Rassaynál mutatkoztak, aki politikai programját, taktikáját, szövetségi politikáját a kormányba kerülés lehetőségének rendelte alá. Az évtized fordulója Rassay pályáján lényeges állomás: ekkor s ezt követően válik véglegessé, hogy bár még közösen lép majd fel szociáldemokratákkal, demokratákkal a nácizmus és a hazai szélsőjobboldal ellen, igazi partnereit többé nem közöttük keresi, s végül majd Bethlennel, Kállay Miklóssal kerül közös plattformra. Vázsonyiék, az októbrista-függetlenségiek teljesen egyetértettek Rassayval abban, hogy Bethlennek mennie kell, hogy az ellenzék bevonása a kormányba távlatos kivezető utat nyitna a sokoldalú válságból. Ennek ellenére elutasítják Rassay gyakorlati lépéseit, a Kállay–Sigray-féle szövetséget a liberális politika érvényesítése szempontjából veszélyesnek tartják. Már ebben az időben kitapintható, milyen irányban próbálkoznak majd szövetséget keresni és találni mind a demokraták, akiknek egy része eljut a Szent-Györgyi Albert-féle ellenállási csoporthoz, mind az októbrista-függetlenségiek, akik a kisgazdák, Bajcsy-Zsilinszky révén legjobbjaikkal bekapcsolódnak a függetlenségi mozgalomba. A liberális táboron belüli erőviszonyok is ez időre tolódtak el véglegesen úgy, hogy Rassay vált a legbefolyásosabb liberális pártvezérré. Ez viszont – mint a választási eredmények is jelezték – a polgári, kispolgári rétegek politikai magatartásával szintén szorosan összefüggött, s magyarázatát jórészt a válság általános jelenségei, a polgári rétegek ebből levont következtetései adják. Megerősödött, megmerevedett a liberálisok minden csoportját jellemző ama felfogás, mely a polgári demokrácia ideáljának alapján azonosította a fasizmust és a szovjet rendszert, mindenféle, bármennyire különböző diktatúrát. Ez a felfogás beárnyékolta és gyengítette antifasiszta megnyilatkozásaikat és tevékenységüket.

Жужа Л. Надь

ВЕНГЕРСКАЯ ЛИБЕРАЛЬНАЯ ОППОЗИЦИЯ В ГОДЫ МИРОВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

(1928–1932)

(Резюме)

Среди тех проблем, котрые возникили на рубеже двух десятилетий, в статье изучается три круга вопросов. Первий из них – подзаголовок „Экономическая политика – общество" – суммирует критику либералов относительно экономической политики, прежде всего, правительства Бетлена и, отчасти, Дьюлы Каройи. По мнению либералов, за кризис было ответственно правительство, первую очередь из-за его замкнутой экономической политики, союза с Италией и потому, что его вмещательство помещало внутреннему механизму экономической жизни. Они выступали против налоговой политики, производственных и сбытовых кооперативов, далее против тех заводов, которые находились в собственности столицы, так как эти заводы невыгодно касались слоев мелких ремесленников и торговцев, составлявших социальную базу либералов, далее потому, что либералы усматривали в кооперативах и коммунальных предприятиях зародыши „государственного социализма". По мировому экономическому кризису либеральная оппозиция анализирует положение всего капиталистического мира и в первый раз изучает экономическую систему Советского Союза и хотя она несогласна с данной системой, некоторые выводы сделала в связи с ней. Оппозиция выразила свои традиционные взгляды, когда она обвиняла правительство в одностороннем представительстве интересов промышленного капитала. Своеобразное и противоречивое понимание оппозиции против промышленного капитала на рубеже двух десятилетий питалось и тем состоятельным осознанием, что в Германии „промышленные магнаты" стоят за нацистским движением. По мнению либералов идеальная экономическая политика может зародиться лишь сочетанием *меркантильной* и *аграрной* мыслей. Их аграрный интерес был детерминирован, в первую очередь, торговыми точками зрения, но в то время они решительно выразили и интересы мелких сельскохозяйственных товаропроизводителей. Жертву номер один правительственной политики и мирового экономического кризиса либералы видели в мелкобуржуазных и буржуазных слоях. Поэтому они требовали усиления этих слоев как в экономической, так и политической областях, так как, по их мнению, только гражданин (citoyen) может принести решение кризиса общества и может устранить правые или левые крайности. Кризис обостряет соотношение либеральных партий и социал-демократии; только меньшая часть либералов держалась своего мнения, по которому именно против левого радикализма нужно буржуазному обществу укрепление социал-демократии.

Под заглавием „Политические методы – переменные обстановки" автор рассматривает все те проблемы, которые в то время заняли не только буржуазные слои, но и рабочее движение. Автор занимается проблемами демократии и диктатуры, буржуазно-демократической системы и диктаторского режима. В ходе анализа буржуазного парламентаризма либералы подчеркивают ту опасность, которую означает усиление государства в ущерб обществу и становление государственной бырократии, аппарата исполнительной власти самостоятельными. Анализ создавшегося положения либералами осветил действительные проблемы, решение которых либералы считали возможным путем демократических институтов и отказали во всех формах диктатуры. Из этого вытекало их антифашизм равно как и антисоветизм. Автор статьи ссылается на те изменения, которые на рубеже двух десятилетий произошли и во внешних формах политической жизни и которые были заметны также в партийной жизни либералов (массовые митинги, постановочные формальности, рост организованности, и т.п.).

В заключительной части статьи („Изменения в лагере либералов – политические планы Рашшаи") автор изучает, как и в каких условиях пыталась оппозиция обращать на свою пользу кризис и противоречия между правительственными кругами. Здесь речь идет о возоб-

новлении концепции периода 1919–1924 гг. и ее адаптации к новым условиям, по которой западные буржуазные демократии только по необходимости терпят или потерпели контрреволюционную систему и они, в сущности, хотели бы либерализировать ее; но для того, чтобы буржуазная оппозиция поставила эту систему в более либеральное направление, оппозиция должна прийти к власти. Во внутренних условиях венгерской контрреволюции, с оппозиционной позиции невозможно было в конституционном порядке достигать изменений. В статье показывается, что наиболее подходящий лидер оппозиции, Карой Рашшаи, как попробовал создать такую единую организацию, которая была бы способна на слом монопольного положения единой партии в правительстве, как Рашшаи объединяется в интересах этого с диссидентами правительственной партии и с умеренно либеральными или умеренно конзервативными политическими деятелями, и почему заключилась его попытка провалом даже и во время правления графа Дьюлы Каройи. Тем самым внутри либеральной оппозиции тоже наблюдается перемещение сил: октябристское направление борьбы за независимость вполне свернулось и вытеснилось из форумов общественной жизни; роль и вес демократов – по сравнению с прежниму положением – тоже свернулось и наиболее сильным направлением стала национально-либеральная партия Рашшаи. Изменения и новые явления на рубеже двух десятилетий во многих отношениях предъявили либеральную политику следующих годов, которая должна будет осуществлена в условиях новых партийных отношений и политических направлений.

Рассматривая взгляды и поведение либералов в период 1928–1932 гг. автор данной статьи пытается указать на их буржуазные и невенгерскием специфики, в частности, на их совпадение с подобными французскими кругами.

Наряду с экономической литературой данного периода автор обогащает до сих сложившуюся картику с материалами буржуазно-либеральной оппозиции и обильно использует печатные издания, протоколы парламентских заседаний того времени и имеющиеся в распоряжение скромые архивные источники.

Zsuzsa L. Nagy:

L'opposition libérale hongroise à l'époque de la crise mondiale (1928–1932)

(Résumé)

L'étude analyse trois groupes de questions des nombreux problèmes survenus au tournant du siècle. Elle résume sous le titre "Politique économique – société" la critique des libéraux concernant surtout les mesures économiques du gouvernement Bethlen et en partie de celui de Károlyi et les consequences de ces deux. Selon les libéraux, c'était le goubernement qui était responsable de la crise à cause de sa politique économique isolée, à cause de l'alliance avec les italiens et à cause du fait que son intervention a boulversé le fonctionnement interne de la vie économique. Ils ont attaqué la politique d'impôt, les coopératives pour la production et pour la vente, les usines qui étaient propriétés de la capitale parce qu'elles touchaient les intérêts des commerçant de détail qui constituaient d'ailleurs la base sociale des libéraux, et ceux des couches d'artisans, et parce que ces usines étaient propriétés des coopératives ou de l'Etat, ils voyaient en elles les gerbes du socialisme d'Etat. L'opposition libérale analyse, par la suite de la crise mondiale, la situation du monde capitaliste. Elle analyse également certaines conséquences du système économique sociétique, bien qu'elle ne soit pas d' accord du régime. L'opposition quand elle accuse le gouvernement de la représentation unilatérale des intérêts du capital industriel, reprend ces vues traditionelles. Sa conception caractéristique et contradictoire contre le capital industriel était nourrie par l' idée juste au tournant du siécle qu' en Allemagne les grands industriels coutenaient le mouvement nazi. Selon les libéraux, la politique économique idéale ne peut naître que de l'unification de la pensée agraire et de la pensée mercantile.

Leur attachement aux idées agraires est déterminé par des points de vue commerciaux mais à cette époque, ils accentuent les intérêts des petits propriétaires agraires. Ils considéraient les petit-bourgeois et les bourgeois comme les premières victimes de la politique gouvernementale et de la crise économique mondiale. C' est pourquoi ils exigeaient le renforcement de ces couches du point de vue économique et politique, parce que selon leur opinion, seule le *citoyen* peut résoudre la crise sociale et peut prévenir les extrémités gauchistes et droitistes. La crise envenime la relation des partis libéral et social-démocrat. Seulement une partie moins importante des libéraux soutient la conception que justement la société bourgeoise a besoin du renforcement de la socialedémocratie contre le radicalisme de gauche.

Sous le titre "Méthodes politiques – apparences variantes" l'auteur relate les problèmes qui occupaient à cette époque non seulement les couches bourgeoises mais également le mouvement ouvrier. Il s'occupe des problèmes de la démocratie et de la dictature, du système bourgeois – démocratique et dictatorique. Les libéraux accentuent le danger au cours de l' analyse de la crise du parlamentarisme bourgeois que le renforcement de l'Etat au dépens de la société et que l'autonomie de la buraucratie d'Etat et du pouvoir exécutif signifient. L'analyse des libéraux eclaircissent les problèmes réels, la solution desquels ils voyaient exclusivement par l'aide des institutions démocratiques et ils ont refusé toute forme de la dictature. De cette prise de position vient leur antifascisme et leur antisoviétisme. L'étude fait des allusions aux changements qui, au tournant de la décennie, se dfoulaient également dans les aspects extérieures de la vie politique et qui se manifestaient dans la vie de parti des libéraux/meetings, apparences spectuaculaires, l'accroissement du niveau de l'organisation.

Les passages finals de l'étude (Changements dans le camps libéral – les projets politiques de Rassay) analyse comment et dans quelles circonstances essaie de profiter l'opposition des antagonismes des cercles gouvernementaux, en un mot, la crise. Il s'agit ici de la reprise de la conception de 1919–24 et de son adaptation aux circonstances nouvelles, selon laquelle les démocraties bourgeoises ne subissent ou subissaient que par la contrainte le gouvernement contre- révolutionnaire, et en effet, elles voudraient le libéraliser. Mais parce que l'opposition libérale pousse le régime dans une tendance plus libérale, elle doit participer au pouvoir. Parmi les conditions internes de la contrerévolution hongroise, il est impossible d'effectuer des changements par la voie constitutionelle. L'étude présente que le dirigeant le plus important de l'opposition, Károly Rassay, comment essaie de former l'union qui pourrait annéantir la position monopole du Parti Uni, et pour arriver à ce but, comment il s'allie aux dissidents du Parti gouvernemental, aux politiciens libéraux modérés ou conservatifs modérés. L'étude nous montre également pourquoi il est inévitable que sa tentative termine par un échec à l'êpoque du gouvernement du comte Gyula Károlyi. En même temps on peut voir la restricturation des forces à l'intérieur de l'opposition libérale: la tendance "octobriste" indépendante devient de plus en plus moins importante et il sera éliminée aux forums publics, le rêole et l'importance des démocrats deviennent moins importants en les comparant au passé, et la tendance la plus significative devient le Parti Libéral National. Les changements du tournant de la décennie, les nouveaux phénomens nous montrent à l'avance de beaucoup de points de vue la politique libérale des années à venir qui doit fonctionner entre des conditions et tendances politiques nouvelles.

En abordant les vues et le comportement des libéraux entre 1928 et 1932, l'auteur essaie de nous démontrer leurs traits caractéristiques bourgeois et non pas hongrois, leurs coincidences sur certains points avec des cercles français.

L'étude motive et illustre par la matière venant de la côté de l'opposition libérale bourgeoise et par la littérature spéciale de l'époque notre image formée jusqu'ici de ce problème en employant abondamment la presse libérale contemporaine, les procès verbaux des séances parlementaires et les sources d'archives moins amples.

Molnár János:

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÚJ POLITIKAI IRÁNYVONALÁNAK KIALAKULÁSA*

Az SzDP 1945 utáni, új politikai irányvonalának kezdetei a 32. kongresszusra nyúlnak vissza. Ez felismerte a munkásosztály fontos szerepét a nemzeti függetlenség védelméért, a demokratikus összefogásért való harcban. A párt ezt a felismerést nem tudta ugyan gyakorlatába átültetni, ideológiájának azonban része maradt. 1939 forduló volt, de nem előzmény nélküli, váratlan esemény. A politikai irányvonal, a régi pártprogram korszerűsítésének igénye már korábban felmerült a pártban.

1. Kísérletek a korszerűsítésre, a „munkaterv"

Az MSzDP 1903-ban a legfontosabb feladatokat átfogóan tárgyaló programot fogadott el. Igaz, ebben a konkrét magyarországi viszonyok elemzése elmosódott volt, a világ új jelenségeit sem elemezték, de a gyakorlat, munkástömegeinek sodrása előrelendítette a pártot, s ebben a program is segített, mert a szocialista társadalmat kívánta. 1919-ben – a kommunistákat követve, velük összefogva – a munkásosztály akarata szerint cselekedve részt vett a Tanácsköztársaság létrehozásában. Az 1919 utáni, igen bonyolult helyzetben a párt vezetősége és tagságának egy része ezt megtagadta. Vezetése azok kezébe került, akik már 1919-ben is a proletárdiktatúra ellen voltak. Kicsinyes, sokszor csupán a párt puszta létét – osztályérdeket sértő alkudozások, engedmények árán – biztosítani igyekvő antikommunista politikája nem feledtethette azonban, hogy a párt programja elavult. Ezt, különböző indokkal, egyre gyakrabban emlegették. A világ, a munkásmozgalom helyzete megváltozott. Ezt látni kellett.

Az 1925. évi 23. pártgyűlés – a vezetőség javaslatára – 11 tagú bizottság feladatává tette egy új pártprogram kidolgozását. Ennek még az alapelveit sem ismerjük. A határozatot nem hajtották végre, a bizottság feltehetően el sem kezdte a munkát.

A hazai és a nemzetközi helyzet változásai, az illegális kommunista mozgalom jelenléte, majd a Magyarországi Szocialista Munkáspárt sikerei, az 1930-as évek tömegmozgalmai méginkább követelték az új program kidolgozását. A párt 1930-ban kiadta történetének első önálló agrárprogramját. Az – bár hasznos –, de időben és szemléletben

*Az SzDP politikai ideológiájáról és irányzatairól szóló tanulmányomban – ez a cikk ennek egy fejezete – nem tárgyalom az SzDP politikájának egészét. E tekintetben a már megjelent – később idézendő – feldolgozosásokra utalok.

elkésett volt. Az 1931-es 28. pártgyűlésen újra emlegették, hogy a régi pártprogram elavult, de felújítására nem történt intézkedés.[1]

A fasizmus uralomra jutása Németországban, majd Ausztriában, a munkásmozgalom vereségei, a nyugat-európai szociáldemokrata pártok munkaterv törekvései újra napirendre tűzték a korszerű pártprogramot. 1934-ben, azután, hogy a Belga Szocialista Párt – Hendrik de Man irányításával – munkatervet dolgozott ki, Mónus Illés és néhány munkatársa magyar munkaterv elkészítését javasolta. A pártaktíva egy része örömmel üdvözölte, de Mónusnak nem kis erőfeszítésébe került a pártvezetés többségének minden új iránti idegenkedését legyőznie ahhoz, hogy a munkát megkezdjék.[2]

A Népszava 1934 elején ismertette a Belga Szocialista Párt munkatervét, majd Mónus javaslatára az április 19-i választmány magyar munkaterv elkészítéséről határozott. Mónus az egész pártot foglalkoztató ügynek nevezte a munkát, igérte, hogy az őszre tervezett pártgyűlésen már előterjesztik.[3] A Népszava vezércikkben méltatta az akciót, majd két irányban megindult a munka. Egyrészt a Népszavában, valamint a Szocializmus, a Pártszervezet, a Föld és Szabadság című lapokban cikkek jelentek meg az alapelvekről, másrészt 1934 júniusában a Kertész Miklós készítette belső, előzetes tervezetet Mónus szétküldte véleményezésre.[4] Itt csak „általános" elveket adnak – mondták, később majd tizennyolc szakbizottság dolgozza ki a részletes anyagot. A néhány beérkezett hozzászólást nem publikálták, de cikkek jelentek meg a tervről. Mónus az év végén kénytelen volt visszautasítani „sok elvtárs" ama kérését, „hogy a párt már most tegye közzé egy szocialista munkaterv tervezetét", hiszen azt előbb pártgyűlésen kell megvitatni. Viszont – igazságtalanul – félreértésből eredő mulasztásnak nevezte, hogy „pártszervezeteink addig nem foglalkoztak a szocialista munkaterv kérdésével, amíg tervezetet nem kaptak". Önálló véleményeket kellett volna kialakítaniok – írta.[5]

1935 elején a fővárosi és környéki pártértekezlet Kertész előterjesztése alapján vitatta a munkaterv alapelveit.[6] Ezután egy ideig megint nem hallunk róla. 1935 első felében a párt más feladatokkal – az országgyűlési, a törvényhatósági, valamint az OTI-választásokra való felkészülés, a KMP egységfrontjavaslatai elleni harc, majd a 30.

[1] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1925. dec. hó 25., 26. és 27. napjain Budapesten megtartott XXIII. pártgyűlésének jegyzőkönyve (Népszava, 1926. 95–96. és 268. l.) A 28. kongresszusról: Népszava (a továbbiakban N), 1931. dec. 8. A továbbiakban a hivatalos „pártgyűlés" kifejezés helyett a kongresszust használom, valamint római számok helyett arab számokat.

[2] A munkatervvel először *Ördögh Piroska* foglalkozott A szakszervezetek antifasiszta tevékenysége a Gömbös-kormány idején (Akadémiai 1977) c. könyvében. A párt ezidőbeli politikájáról és a munkatervről lásd: *Pintér István:* Adalékok az MSzMP politikai arculatához (1933–1934 július) Párttörténeti Közlemények 1975. 1. sz. és Az MSzDP vezetői a fasizmusról és a fasizmus ellen hirdetett „szellemi offenzívá"-ról. (Századok 1977. 3. sz.) továbbá *Sándor Pál:* Marx vagy Hendrik de Man c. korabeli írását. (Újraközölve: Az ár ellen. Magvető 1970. 226–277).

[3] A Belga Szocialista Párt munkaterve (N 1934. jan. 6., 10., 12.). A választmányról uo. 1934. ápr. 20.

[4] Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PI Arch.) 658/5/239/X. Mónus 1934. jún. 14-i kísérőlevelével küldték vitára. Kertész tervezete – módosítással – megjelent a Szocializmus (a továbbiakban Sz) 1934 júliusi számában is Gondolatok az új szocialista munkatervhez címmel.

[5] A szocialista munkaterv (Pártszervezet – a továbbiakban PSz – 1934. okt. 4. sz.) és A szocializmus problémái (Uo. 1935. jan. 1. sz.)

[6] N 1935. jan. 22. Előadása megjelent külön füzetben is. (*Kertész Miklós:* A szocialista munkatervről. Szociáldemokrata Füzetek 11. sz. Bp. 1935).

kongresszus előkészítése – volt elfoglalva. Az év második felében Mónus nem sokra értékelte az addigi munkát. „A pártvezetőség még nincs abban a helyzetben, hogy már a mostani pártgyűlés elé munkatervet terjesszen." Még csak az érdeklődést kívánták felkelteni – írta. Nem kell elsietni a dolgot, a terv nem határidős, hanem politikai kérdés, s ha elkészül, rendkívüli kongresszus elé kell terjeszteni.[7] A 30. kongresszuson – 1935 szeptemberében – ismertette a terv fő elveit és megvalósításának feltételeit. Javaslatára a kongresszus 80 tagú bizottságot választott a terv kidolgozására.[8] 1935 végén Mónus, mint a következő év egyik fő feladatát még napirenden tartja. Elméleti feladatnak, a „szellemi felkészültség" fontos mutatójának tekinti.[9] 1936-ban azonban már csak egy cikk szól róla, az is úgy, hogy Magyarországon nincsenek meg a megvalósítás előfeltételei. A 30. kongresszuson megválasztott bizottság munkájáról nincsenek adataink, így azt sem tudjuk, hogy dolgozott-e egyáltalán.[10]

Hosszú szünet után, és minden előzetes bejelentés vagy figyelemfelhívás nélkül, Mónus 1941-ben kiadott egy füzetet, amelyben az angol, a német, a francia, a belga, a svájci, az osztrák és a holland munkaterv mellett közölték a magyart is.[11] De sem Tolnai György előszavából, sem más forrásból nem tűnik ki, hogy a 30. kongresszuson választott bizottságnak köze volt-e hozzá, a párt hivatalos álláspontja volt-e vagy nem.[12] A füzetről nem jelent meg külön ismertetés. Választmányokon, de még az 1942-es kongresszuson sem említették és az 1943-as programkészítésnél nem hivatkoztak rá.

Mi volt a magyar munkatervben? Kertész Miklós írta az első változatot. Ez a nagybirtokok, a nyersanyag- és az energiaforrások, valamint a monopóliumok köztulajdonba vételét követelte. Ahol a termelőeszközök nem a monopóliumok kezében vannak, ott pénz- és hitelpolitika segítségével „irányított magángazdálkodást" kell fenntartani. Az alkotmányt, a jogrendszert és a közigazgatást meg kell reformálni. Ígérte, hogy a terv elfogadása esetén két év után 50, öt év után 100%-kal lehet emelni az életszínvonalat. A gazdasági válság elleni küzdelem meg a kapitalizmus megdöntéséért, a szocializmusért való harc összekapcsolását hirdette. Megjegyezte, hogy ez nem az osztályharc útjáról való „letérés", hiszen egy országban nem lehet megvalósítani a szocializmust,

[7] Elvi kérdések a pártgyűlésen. A szociáldemokrata munkaterv megalkotásának feladata (N, 1935. aug. 18.).

[8] XXX. Országos Pártgyűlésünk (uo. 1935. szept. 17.).

[9] Pártgyűlés után (uo. 1935. szept. 22.). A pártépítés feladatai (uo. 1935. dec. 25.).

[10] *Vándor Zoltán:* Munkaterv, fasizmus, demokrácia (Sz), 1936. 2. sz. 49–54). Egy hozzászóló még az 1947 áprilisi Párttanácson is szóvátette, hogy az 1935-ben megválasztott munkabizottság nem számolt be tevékenységéről (PI Arch. 283/3–4).

[11] Milyen legyen a tervgazdaság? Szerkesztette: Ács Tamás (Mónus Illés). A Szociáldemokrata Párt kiadása, Budapest, 1941. (A magyar terv a 11–24. oldalon.)

[12] Mónus ugyan – a fenti kiadványra utalva – valamikor 1942–43-ban azt mondta, hogy „a magyar párt is meghirdetett és előkészített egy magyar Munkatervet, amely hivatva lett volna áthidalni az 1903-ban alkotott szociáldemokrata program és az azóta megváltozott társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok figyelembevételével elkészített új, szociáldemokrata program közötti eltéréseket". Megjegyzi, hogy a kötet „a magyar Munkatervre is értékes anyagot tartalmaz". (A Szociáldemokrata Párt felépítése és programjának magyarázata. Tiszántúli N 1945. jún. 8., 9., 13., 14., 16. és 20. A szerkesztőség szerint „a nyilas terroristák által meggyilkolt Mónus Illés elvtársnak a szociáldemokrata pártiskolán tartott utolsó előadását közöljük a gyorsírói jegyzetek alapján".) Mónus előadásából sem derül ki egyértelműen, hogy ez a munkaterv hivatalos álláspont volt-e, vagy nem.

mivel ahhoz „a munkásosztály egyidejű nemzetközi akciójára van szükség". A szociáldemokrácia munkatervének célja egy „darab szocializmus" megvalósítása egy adott állam keretei között. A javaslat a tervgazdálkodás sikeres példájának a Szovjetunió ötéves tervét tekintette. E példát követte – írja – az Amerikai Egyesült Államok is. A tervezet nagy figyelmet fordított a munkásság, valamint az egyre növekvő műszaki értelmiség és a többi középrétegek kapcsolatának erősítésére.

Az 1941-ben kiadott munkatervben fő feladatként a gazdasági válságból való kiút megtalálása szerepel, s ezt már nem kapcsolja össze a kapitalizmus megdöntésével. Leszögezi, hogy: „mélyreható reformokat csak demokratikus rendszer hozhat létre", ezért elengedhetetlen előfeltétel a politikai reform, mindenekelőtt az általános, titkos választójog.

Az 1935-ös első elképzelésekkel ellentétben, e változatban vezető helyen nem az ipar, hanem – a nyugati tervekhez hasonlóan – a hitel és a biztosítás átszervezése állott. Az ipari termelést – fejtegette – az állam a hitelszervezet útján szabályozhatja. Ehhez a Nemzeti Bankot, a Pénzintézeti Központot és 10–12 nagybankot át kell szervezni úgy, hogy ezek – s így az állam – új részvények kibocsátásával szerezzék meg a szavazatok többségét és ezzel a rendelkezési jogot. Így kivennék a gazdasági hatalmat a finánc-oligarchia kezéből. Az iparban a termelés fokozása, a tervszerű irányítás a feladat. Ez utóbbi is „elérhető új részvények kibocsátásával", a régiek megszerzése későbbi feladat. A termelés irányításában szerepe lehet a munkáltatók – a tőkések – kamaráinak is. Fokozottan ellenőrizni kell a kartelleket. A nagykereskedelmi vállalatokat a közösség felügyelete és irányítása alá kell helyezni, a külkereskedelem pedig legyen állami monopólium.

A legfontosabb feladatok közé sorolta a földreformot, a mezőgazdasági termelés növelését, az ehhez szükséges gazdasági, szociális és kulturális intézkedéseket s a széles körű szövetkezeti hálózat megteremtését. Követelte, hogy az állami intézményeket korszerűsítsék, racionalizálják, a képviselőház mellé hozzanak létre tanácsadó bizottságokat.

Beszél még a kisipar, a kiskereskedelem védelméről, széles körű közmunkákról, szocialista lakáspolitikáról, nagyarányú lakásépítkezésről, a szakszervezeti jogok biztosításáról, a nagyobb vállalatoknál üzemi tanácsok létrehozásáról, a 40 órás munkahétről, a fizetett szabadságról, a munkanélküli segélyről.[13] Ezután a családvédelmi és egyéb szociális intézkedések, a fiatalság, az értelmiség védelme következik, majd a progresszív adó, az örökösödési adó reformja, az adómentes létminimum. Gazdasági minisztériumot, a nem gazdasági minisztériumokban pedig tervosztályokat kell létrehozni. A tervet be kell illeszteni egy nemzetközi tervgazdasági programba, ez végül elvezet az egységes világvaluta megteremtéséhez. A nemzetközi tervgazdaság fő feladata a nyersanyagok tervszerű fel-

[13] A közhiedelemben néha még ma is az él, hogy az illegális KMP irreális célokat tűzött maga elé, amikor a harmincas évek elején 7 órás munkanapot követelt, s az SzDP nem követte ebben. Az igazság azonban az, hogy az SzDP 1931 és 1936 között többször is, hivatalos pártálláspontként, követelte a 40 órás munkahetet. Néhány példa: az 1931 júniusában megjelent „Magyarország dolgozó népéhez" c. kiáltvány a „heti 40 órás munkaidő törvénybeiktatását" követelte (N 1931. jún. 7.). 1935 végén a fővárosi frakció javasolt hasonló tartalmú feliratot a kormányhoz (uo. 1935. nov. 6.). De hasonló követelései voltak a Szakszervezeti Tanácsnak is (uo. 1932. nov. 22.). Ilyen követelések még N 1932. szept. 16., 1934. dec. 11., 1935. jan. 19., 1935. nov. 13. stb.

osztása és a munkanélküliség leküzdése. Mindehhez békére van szükség. Az egész terv elvi alapja az állami beavatkozás általánossá válása.

A munkatervből nem lett pártprogram. A párt elé tornyosuló egyéb feladatok és a nemzetközi helyzet változásai mellett azért sem, mert alapvető kérdéseiben nem volt egyetértés.

A pártban a munkatervről nagy viták folynak, írják a korabeli rendőrségi jelentések. Kissé eltúlozták ezt. Részben azért, hogy felnagyítsák az MSzDP „bomlási folyamatát", – azt főleg, hogy ennek az illegális KMP erősödő tevékenysége az oka.[14] Az MSzDP nem hozta nyilvánosságra a nézeteltéréseket. Csak egy közlés utal rájuk közvetlenül: a Népszava szerint az 1935 januári fővárosi értekezleten Buchinger vitatkozott róla Kertésszel. Egyrészt azt kifogásolta, hogy Kertész nem mondta meg, „hogyan következik el a szocialista társadalmi rend", másrészt visszautasította Kertész ama tételét, hogy a nyomor nem forradalmasít. Feltűnő, hogy bár a párt felső szervei kétszer is – az 1934. április 17-i választmányon és a szeptemberi 30. kongresszuson – határoztak elkészítéséről, Buchingeren kívül a párt más vezetője nem szólt hozzá a nyilvánosság előtt és direkt módon a munkatervhez. Nem lett az „egész pártot foglalkoztató ügy", ahogy Mónus remélte. Peyer és Szakasits – 1939-ben, majd 1940-ben – úgy követeltek, illetve javasoltak akcióprogramot, hogy szót sem ejtettek a készülő – vagy elkészült – munkatervről.

Már azt is vitatták, hogy kell-e egyáltalán, s ha igen, új program legyen-e, vagy csak akcióterv. Az egyik hozzászóló szerint felesleges, mert megvan az 1903-as pártprogram és az 1930-as agrárprogram. Az 1934 áprilisi választmány után a Népszava is leszögezte, hogy nem a párt meglevő – és jó – politikai irányvonalának megváltoztatásáról van szó.[15] Az ilyen vélemények miatt Mónus maga is elhárította azt a feltételezést, hogy új programot készítenek. Az 1903-ast – főként „formailag" – túlhaladta ugyan az idő, de a harmincas évek közepe nem alkalmas új program kidolgozására, annál inkább követel munkatervet – írta.[16] De ezt annál inkább hangsúlyozta, és a 30. kongresszuson is fellépett azok ellen, akik az 1903-as programot védve feleslegesnek tartották a tervkészítést.[17]

Vitatták azt is, hogy milyen feltételek szükségesek a munkaterv végrehajtásához. Mónus a 30. kongresszuson az általános, titkos választójogot, a földreformot, továbbá a nagybankok nacionalizálását tekintette ilyeneknek. Az 1941-es terv szerint is demokratikus rendszer kell, általános választójog. Mindebből azonban nem derül ki, hogy szükséges-e hozzá a párt részvétele a hatalomban. A hozzászólók többsége szerint a munkaterv feladata, „hogy megmutassa, melyek azok a közvetlen célok és közvetlen teendők, amelyek alapján a magyarországi szociáldemokrácia hatalmat vállalna és hogyan fogna

[14] PI Arch. 651/6/1934. máj. 17., máj. 30., jún. 21., jún. 28., júl. 20. Némelyik jelentés szerint ez időben az MSzDP „már-már alapjaiban" megingott. (Lásd erről bővebben Ördögh Piroskának a 2. sz. jegyzetben idézett könyvét.)

[15] Szocialista munkaterv (N, 1934. ápr. 21.).

[16] Szocialista munkaterv (Sz, 1934. 2. sz.).

[17] N 1935. szept. 17. De az említett nézetek tovább éltek. A 31. kongresszuson – 1937-ben – a pártvezetőség jelentette, hogy nem tudja beterjeszteni a munkatervet. Az egyik hozzászóló – ezt tudomásul véve – újra arról beszélt, hogy nem is kell az 1903-as programhoz nyúlni, annak végrehajtása a történelmi feladat (uo. 1937. ápr. 7.).

hozzá tervei megvalósításához". Egy „kormányképes, vagy esetleg kormányon levő párt hosszú időre szóló gyakorlati" tervét kell elkészíteni.[18] A kongresszus egyik hozzászólója szerint a tervben „a hatalomra való törekvés gondolatának kell legerősebben kidomborodnia". A határozat még tovább ment. „Az ország gazdasági, társadalmi és kulturális életének szocialista" átalakításáról szóló tervet az ország közvéleménye elé tárja a párt, hogy megnyerje támogatását, „és ezen az alapon fölhatalmazást – politikai hatalmat – szerezzen a terv megvalósítására" – jelentette ki.[19] E határozat egyben azt is mutatja, hogy a kongresszus nem egy „darab szocializmust", nem a válság felszámolását várta a munkatervtől, hanem „a" szocializmust.

Az egyik legfigyelemreméltóbb álláspont Rónai Zoltáné. 1936-ban – már a fenti viták után – írott cikkében felteszi a kérdést: miután a nyugati demokráciákban a szocialista munkatervek a fasiszta veszély elleni küzdelem eszközei, van-e egyáltalán jelentősége ilyen tervnek Magyarországon, ahol a demokratikus szabadságjogokért kell küzdeni? Hangsúlyozva, hogy a nyugati tervek az antifasiszta propaganda és a középosztályok megnyerésére szolgáló politikai eszközök, úgy vélte, hogy a magyar tervben különös figyelmet kell fordítani az agrárreformra, a gazdasági, kulturális, szociális elmaradottság felszámolására és főleg a politikai rendszer megváltoztatására. „A munkaterv politikai előfeltétele a magyar demokrácia megvalósítása" – írja. Bár nem veti el a tervkészítést, nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a magyar munkaterv „esélyei ott kezdődnek, ahol a mai politikai rendszer végződik", mert előbb a demokráciát kell kivívni. Ugyancsak igen figyelemreméltó amit a kivívandó demokráciáról, illetve a parlamentarizmusról ír. Ennek a modern demokráciákban az általános, egyenlő, titkos választójog az alapja, de a fasizmus tanulsága szerint szabadságjogok nélkül mindez nem sokat ér. Végső következtetése: „modern demokráciát nem építhet ki az, aki nem érzi, hogy a törvényhozás kérdésénél fontosabb a *végrehajtás* kérdése, hogy a legszebb törvény is írott malaszt marad a tökéletlen végrehajtó hatalom kezében."[20] Álláspontja tehát a politikai demokrácia értelmezésében túlmutat a Mónus–Kertész-féle elképzeléseken, amelyeknek tengelyében az általános választójog kivívása áll, mert virágnyelven ugyan, de a hatalomban való részvételt hangsúlyozza.

A fő vitakérdések azonban nem is a fentiek voltak. A munkatervkészítés során az „elméletileg ortodox, gyakorlatilag opportunista" pártvezetés szállt szembe mindenféle újítással. Mert Mónus – és Kertész – újítani akart. Kertész 1935 januárjában arról beszélt, hogy „bátran és őszintén alkalmazzunk ideológiai átértékelést", ne legyünk dogmatikusak, alkalmazzuk a tömeglélektan eszközét. Még azt is ki merte jelenteni, hogy „egyben másban kell, hogy revideáljuk az *osztályfrontokra* vonatkozó elgondolásainkat is". Egyrészt a nyomor nem automatikusan zülleszt, másrészt „új társadalmi rétegződésről" van szó, nem pedig pusztulásról, az ipari adminisztratív réteg növekszik, az ipari munkásság létszáma pedig csökken. Igen fontosnak tartotta a kispolgári és középrétegek

[18] *Szekszárdi László:* Mi legyen a munkatervben? (uo. 1934. máj. 1.), ill. *Németh János:* Néhány szó a szocialista munkatervhez (Föld és Szabadság, 1935. máj. 4. sz.).

[19] XXX. Országos Pártgyűlésünk (N, 1935. szept. 17.).

[20] *Vándor Zoltán (Rónai Zoltán):* Munkaterv, fasizmus, demokrácia (Sz, 1936. 2. sz. Meg kell jegyezni, hogy Rónai ekkor úgy beszél a tervről, amit még ezután kell elkészíteni.)

megnyerését, propaganda útján való felvilágosítását Rónai Zoltán is.[21] Szakasits Árpád szerint a német és az osztrák szociáldemokrata párt vereségének tanulsága a „tömeglélektani kutatások eredményeinek fokozottabb" felhasználása. A „szociáldemokrata tömegeknek szakítaniok kell a burzsoá forradalom romantikájával. Értékesíteni kell a skandináv országok szociáldemokrata pártjai részéről elért eredményeket" – mondta a 30. kongresszuson.[22] Kertész szerint tágabb és mélyebb értelmezést kell adni a szocializmusnak. „A szocializmus nem munkaidő és munkabér kérdése csupán, hanem magasabb egységben való összefogása a proletariátus vezetése mellett mindazon humanisztikus és etikai erőtényezőknek, amelyek nem annyira gazdasági kényszerűségből, mint inkább emberi és erkölcsi okokból fordultak szembe a fennálló társadalmi renddel, amelyet igazságtalannak és embertelennek éreznek."[23]

Mónus azt hangsúlyozta, hogy a szocializmus tudatos tevékenység eredménye. Szerinte „kissé le kell tompítani azt a kényelmes álláspontot, hogy a szocialista társadalmi és termelési rend vaskövetkezetességgel és szükségszerűen" úgyis elkövetkezik. Hendrik de Man „legforradalmibb jellegű állítása, hogy: a szocializmust akarni kell és . . . nem szabad a fejlődést önként bekövetkező, magától értetődő és szükségszerű folyománynak tekinteni" – írta 1936-ban.[24] Mindez természetesen nem Hendrik de Man felfedezése volt, de a magyar párt általános szemléletétől idegen felfogás.

Az új szemlélet jele volt, hogy a tervben nem foglalt el központi helyet a társadalmasítás. Kertész még csak óvatosan érintette ezt a kérdést. „Rendkívül fontos dolog, hogy kellő óvatossággal húzzuk meg a *határvonalat* a társadalmasítandó és a magángazdálkodás keretében meghagyandó gazdasági ágak között" – mondta. Tervezete azonban még összekapcsolta a válságból való kiutat a kapitalizmus megdöntésével. Még bizonyos mértékig őrizte a magyar szociáldemokrácia hagyományos alapelvét, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételét, de szűkítette a társadalmasítás hatókörét, mert ezt – legalábbis a munkaterv idejére – csak a monopóliumokra akarta kiterjeszteni.[25]

Mónus tovább ment. A 30. kongresszuson elmondott beszámolója szerint a régi „szociáldemokrata programok a termelőeszközök társadalmasítását tűzték ki célul. Ez ma már nemcsak a tizenöt-húsz év előtti szocializálást jelenti . . . A szociáldemokrata munkaterveknek nem a húsz év előtti idealisztikus elképzelések formájában kell beszélniök, hanem reális, kézzelfogható tényeket kell formába öntenie."[26] Ez a szemlélet is idegen volt a magyar párttól, hiszen a régi szocializmus-elképzelések sarkalatos tételét vitatta.

Új és pozitív vonása a Kertész-féle elképzelésnek, hogy a tervgazdálkodás példájául a Szovjetuniót emlegették. Továbbá szakítottak a magyar párt torz szövetségi politikájával –

[21] A szocialista munkatervről (Szociáldemokrata Füzetek, 11. sz. Bp. 1935. 3., 6., és 7) és Vándor idézett cikke.

[22] *Szakasits Árpád:* Organizációs reform? (Sz, 1934. 4. sz. 167–169) és N, 1935. szept. 17.

[23] *Kertész:* A szocialista munkatervről, 9.

[24] Szociáldemokrata munkaterv (Sz, 1934. 2. sz. máj. 50) és Romanticizmus és valóság (uo. 1936. 9. sz. 481). A tudatosság szerepét mint a súlyos idők tanulságát említi 1935-ben is. A szocializmust akarni kell, tehát: küzdeni kell érte – írta a szocializmus útja című cikkében (Népszava Naptár 1935. 26). Ezt a gondolatot hangsúlyozza egy aláírás nélküli, föltehetően Mónustól származó 1940 végi cikk is (Hendrik de Man körül. N, 1940. okt. 16.)

[25] *Kertész:* A szocialista munkatervről. 12. (Az ő kiemelése.)

[26] N, 1935. szept. 17.

amely még az agrárprogram után is csak a munkásosztályt és az agrárproletariátust tekintette a szocializmus megvalósításáért vívott harc bázisának –; és elvileg érintették a szövetség kiszélesítését az ún. középrétegek felé. Különösen nagy figyelmet szentelt az értelmiség megnyerésének. Az aktuális követelések első helyre állítása magában rejtette azt a lehetőséget, hogy a párt egy olyan szövetségi politika alapján indul harcba, amelyik kiszélesíti a párt tömegbázisát. A terv a szocializmusnak nem egyszerre, egy csapásra, minden feltétele megérésével való megvalósítását hirdette, hanem „egy darab" szocializmust akart létrehozni a meglevő társadalmi keretekben. Mindezekből formailag a szocializmushoz való fokozatos átmenet eszméje tűnik ki, a népi demokratikus út homályos megsejtése.

Mónus ezeket az elemeket, a realitásokat, a *ma* megvalósítható dolgokat tudatosan hangsúlyozta is. „A szociáldemokrata munkaterv feladata kell legyen a tervszerű gazdálkodásnak, az ésszerű életnek . . . A jövőbeli követelések helyett a jelen problémáit akarjuk a tömegek felé vetíteni"[27] – írta. Hendrik de Man legfőbb erényének azt tartotta, hogy felszámolta a korábbi szociáldemokrata szemléletet, amely a programokat két részre szakította: „a kapitalista társadalomban megvalósítandó reformokra és a szocialista elvi követelésekre".[28]

Kétségtelen, Mónus elvetette azt a régi szociáldemokrata szemléletet, amelyik a „szocializmus" állandó emlegetésével vélte elintézni a politikai feladatokat. Felismerte, hogy ez gyakran frázissá, s az aktuális feladatok alóli kibújás eszközévé válik. Arra törekedett, hogy figyelembe vegye a megváltozott viszonyokat. Az 1933-tól a középeurópai szociáldemokráciára szakadt üldözéssorozattal magyarázta a „bizonyos mértékig más elgondolások" szükségességét. A marxizmus elmélyítését, az elvek, az eszmék védelmét, ugyanakkor az aktualitást, a korral való lépést tartást állította a párt feladatainak előterébe.[29]

Ugyanakkor a változások tendenciáinak megítélésében Mónus igen ingatag talajra csúszott, és óriási illúziók éltek benne a szocializmus békés előretörésének lehetőségeiről. A Nyugat-Európában és Amerikában fennálló rendszer „már nem kapitalizmus, még nem szocializmus, még nem az új világ, de már a régi sem, legalábbis nem tiszta, zavartalan formájában" – mondja a 30. kongresszuson. A munkaterv szinte becsempészi a tervszerűség elemeit a tőkés gazdaságba. Ha a tervszerű gazdálkodást segítő intézkedéseket nemcsak az állam hajtja végre, hanem „a társadalom végzi el, akkor már lényeges lépést tettünk a szocializmus felé".[30] Ebből következik, hogy Mónus elképzeléseit akarata ellenére is áthatották a magyar helyzet változása iránti illúziók, az, hogy Magyarországon ilyen tervnek realitása van. Igaz, többször is leírta, hogy a terv előfeltétele a szabadság, a demokrácia. Mégis az „ésszerű termelés" meg a lehetséges szociálpolitikai intézkedések tekintetében megalapozatlan reményei voltak.

[27] Uo.

[28] Elvi kérdések a pártgyűlésen (uo. 1935. aug. 18.).

[29] Uo. 1934. ápr. 20.

[30] Uo. 1935 szept. 17. Megjegyzendő, hogy Veres Péter – aki ezidőben gyakran írt szociáldemokrata lapokba – teljesebben fogalmazott. A „termelési reformokat csak a társadalmi reformokkal együtt kell és lehet megcsinálni" és „ezt nekünk magunknak kell megcsinálni" – írta. (Termelési reform? Föld és Szabadság, 1935. okt. 3.).

Emellett Mónus és Kertész egy szót sem ejtett a hatalomról. Egyikük tervében, cikkében egy szó sincs erről konkrétan. Pedig ez lett volna a lényeg. A „demokrácia" általában természetesen nem pótolta ennek az alapvető kérdésnek a kifejtését. Enélkül a terv csak illúzió maradt. Ennek a jelentőségét talán csak Rónai értette meg igazán.

Mónus ezután 1943-ig abbahagyta programkorszerűsítési kísérleteit. A 30-as évek második felében a párt legfontosabb feladatának a jövőre való felkészülést látta. Az osztrák és a német szociáldemokrácia veresége „újból eszmei küzdelemmé változtatták a legutóbbi évtizedek munkásmozgalmát", ezért „a szervezés és a felkészülés a jelen problémája és feladata . . . A szocialista mozgalom szellemének és szervezetének fenntartása".[31]

Más körülmények is elvették kedvét a munkatervtől. A válság rácáfolt a munkatervhez fűződő reményekre, egyre inkább látszott, hogy új háború készül. A munkatervkísérletek mindenütt csődbe jutottak. Ugyanakkor a párton belül is – ha nem is nyíltan, Mónusra utalva – cáfolták, bírálták a munkaterv-elképzeléseket. 1940-ben a párt kiadta Kővágó Pál: Szocialista irányú tervgazdaságot! című füzetét. Ennek az alapkoncepciója, hogy a kapitalista tervgazdasági kísérletek Svájcban, Hollandiában, az Egyesült Államokban, Angliában, Belgiumban sorra megbuktak és csupán az állam szerepének növekedését eredményezték. Az USA-ban tíz millió munkanélküli van – írja a brosúra. Az a következtetése, hogy nem általában tervgazdálkodásra vagy „ésszerű", „szervezett" termelésre, hanem szocialista tervgazdálkodásra van szükség. A szocialista tervgazdálkodás pedig az, „amelyben az összes, de feltétlenül a lényeges termelési eszközök egységes gazdasági terv végrehajtása érdekében a *társadalom* (a dolgozók) tulajdonában, ellenőrzése és vezetése alatt állnak". A szerző szerint ehhez polgári demokráciára van szükség, mert ez „alkalmas az átmenet biztosítására".[32] A szerző ugyan a Szovjetuniót nem említi, de a szocialista tervgazdaság nyomatékos megkülönböztetése a tőkés kísérletektől, továbbá, hogy szovjet kudarcról nem ír, megengedi a feltételezést, hogy a szocialista tervgazdaság példájának a Szovjetuniót tekinti. Mindez Mónus koncepciójának alapos bírálata volt, hiszen ő – Kertésszel ellentétben – a tervgazdaság példái között a Szovjetuniót még csak nem is említette. (Ezt csak 1943–1944-ben tette meg.[33]).

Koncepciójának közvetett bírálata volt Tolnai György előszava is az 1941-ben kiadott füzethez. Tolnai – burkoltan – főként Mónus ama elképzeléseit bírálta, amelyekben az a munkatervekhez a szocializmus megújításának, korszerűsítésének reményét fűzte. Tolnai világosan leszögezte, hogy a szocialista munkatervkísérletek egyetlen célja a

[31] A magyar munkásmozgalom feladatai (Sz, 1935. szept. 390–392).

[32] Szociáldemokrata Füzetek. Pártszervezeti Könyvtár. 1. sz. A Szociáldemokrata Párt kiadása. Bp. 1940. (Idézet: 13. és 23.)

[33] Már említett 1942–43-as előadásában mondta: „a Munkaterveknek az volt a feladatuk, hogy a kapitalizmus válságából kivezető útra mutassanak rá, mégpedig a mai társadalmi rend keretén belül. Erős lökést adott a Munkatervnek a szovjetből kiindult ötéves tervek sorozata." (Tiszántúli N, 1945. jún. 13.) Egyébként a kapitalista tervezgetések sikerét illetően időközben maga Mónus is megváltoztatta véleményét. 1941-ben a kísérletektől ugyan nem vitatott el „némi sikert", de azt hangsúlyozta, hogy ezek nem jelentenek „szocialista tervgazdaságot", éppen a kapitalizmus védelmében alkalmazzák őket, nincs tehát szocializmus „kapitalista formák között" (*Mónus Illés:* A munkásmozgalom bukásáról, a marxizmus csődjéről és a szocializmusról. Népszava Naptár 1941. 69).

válságból kivezető út megtalálása volt.[34] Ennél többet nem akartak. Tolnai ugyancsak konkrétan is utal Szovjetoroszország gazdasági életére. A szocializálást hangsúlyozza, mint a tervek lényeges elemét.

A munkaterv nem lett élő állásfoglalás, nem játszott szerepet a párt politikai irányvonalának megváltoztatásában.

1936 után Mónus már nem foglalkozott a munkaterv kérdésével, de láthatóan tovább gyötörte a gondolat: hogyan felelhet meg a szocialista eszme és mozgalom a kor követelményeinek. Erre kísérelt meg választ adni az 1937-es pártgyűlésen. Igen fontosnak tartotta ezt az összegezést. „Érzem a feladat súlyát. Ebben a pillanatban személyes szeretettel és megbecsüléssel gondolok azokra, akik előttem ezen a helyen a párt megtisztelő megbizatásából hasonló témát referáltak és akiknek ajkáról egykoron én is mint küldött lestem a szocializmus igéit. Ezek emlékét idézem" – mondta.

Mónus referátumának egyik fő kérdése a Szovjetunió megítélése. Elismeri, hogy a Szovjetunióban – a nagy franciához hasonló, tehát polgári jellegű – forradalom zajlott le. Elismeri továbbá, hogy a Szovjetunió rendkívül fontos külpolitikai tényező, mert óriási katonai erővel rendelkezik. Kijelenti azt is, hogy a Szovjetuniónak békére van szüksége. A téma fő gondolatmenete azonban az, hogy „bolsevizmus és szocializmus nem azonos. A bolsevizmus nem szolgálja a társadalom fejlődését . . . És nekünk nincsen fontosabb és jelentősebb feladatunk, mint hogy különválasszuk a szocializmus ügyét Oroszországtól, hogy semmiképpen se kapcsoljuk össze a kettőt". Végső következtetése: a párt álláspontja két irányú a Szovjetunió tekintetében, „egyrészt: el a kezekkel a Szovjetuniótól. Senki se avatkozzék bele a Szovjetunió belső ügyeibe, senki ellene háborút ne indítson és se jobbról, se balról ne bántsák. Hagyják magára. Problémáit önmaga oldja meg.

Másfelől az a felfogásunk, . . . hogy a szocializmust el kell választani a bolsevizmustól, a diktatúrától, az orosz állam kormányzásától és mindattól, ami kompromittálná és megfosztaná eszmei tisztaságától". Mónus ekkor már nem volt dühödt szovjetellenes, de álláspontja még hatékonyabban szolgálta a Szovjetunió befeketítését, mint a nyílt szovjetellenes kirohanások. Mónus ekkor még nem értette a Szovjetunió szerepét a forradalmi mozgalomban, sem a hatalom szerepét általában.[35]

A másik, ugyancsak negatív momentum Mónus koncepciójában a szocializmus amerikai „előrehaladásának" túlértékelése. Azt fejtegeti, hogy a kapitalizmusba vetett hit megrendült nemcsak a munkásosztály, de a polgárság között is, hogy a kapitalizmus maga

[34] Tolnai 1947-ben, visszaidézve a harmincas évek szociáldemokrata munkaterveit, a szocialista gazdaságpolitika mellett való kiállásnak tekintette őket. Lényegük a kulcsiparok államosítása és a gazdasági demokrácia, a dolgozók beleszólásának biztosítása volt – írta (Gazdasági terveink és – végrehajtásuk. N, 1947. febr. 16.).

[35] *Mónus Illés:* A szocializmus világképe (Szociáldemokrata Füzetek 4. sz. Népszava Bp. 1937). Meg kell jegyezni, hogy Mónus 1941 júniusáig többször is kifejtette, hogy a Szovjetunióban nincs szocializmus. Lásd különösen: Oroszország beszéltet magáról (Sz, 1938. 3. sz.). Szocializmus és szabadság (Népszava Naptár 1938. Itt azt írja, hogy a szociáldemokrácia feladata a polgári szabadságjogok védelme a bolsevizmussal és a fasizmussal szemben. 27.), valamint Ami bennünket foglalkoztat című – Ács Tamás névvel jelzett – írásait (Népszava Naptár 1940). Ez utóbbiban azt fejtegeti, hogy az orosz–német szerződés „megfosztotta a háborút antifasiszta jellegétől" (30. l.), hogy a bolsevizmust nem szabad azonosítani a szocializmussal (35. l.). Itt nem tárgyalható pozitív jelenség Mónusnál, hogy szerinte a kormányra került szociáldemokrata pártokat sem szabad azonosítani a szocializmussal.

is átalakult. Ennek fő vonása az állam szerepének növekedése, aminek következtében „az állam a kapitalizmus fölé került". A vegyes gazdálkodás terjedése következtében „szocialista gondolatok nyernek polgári jogot". Különösen nagy az előrehaladás az Egyesült Államokban, hiszen „a rooseveltizmus mi más, mint a kollektív szociális gondolat győzelme s a korlátlan kapitalizmus megrendszabályozása?" Amerikában az ésszerű termelésre való áttérés korszakalkotó jelentőségű kérdés, a „szocializmus hódító útra indult az új világrészben". Mindez természetesen illúzió, felületes elemzés következménye volt, és Mónusnak nemsokára csalódnia kellett a szocializmus előrehaladásához fűzött reményeiben.

Mónus gondolatmenetének harmadik, sok pozitív elemet tartalmazó része a munkásosztály, illetve a szocializmus történelmi helyéről és perspektíváiról szóló fejtegetése. Mónus szerint „a szocialista mozgalom csak olyan társadalmi mozgalom lehet, amelynek problémái a társadalom általános problémái. A munkásosztály csak úgy emelkedhet ki, ha önön problémáit a társadalom általános problémáivá teszi." Hogy ez a gondolatmenet a magyar szociáldemokrata mozgalom általános felfogásában újat jelentett, Mónus maga is érezte, és tudatosan szembeállította a régi szemlélettel. Hangsúlyozta, hogy a munkásosztálynak a társadalom, a kor problémáival kell foglalkoznia, az igazságért, a szabadságért kell síkraszállnia. „A munkásosztály ne elégedjék meg, ha szociális olajcseppekkel akarják őt kifizetni. Ne elégedjék meg azzal, hogy a munkáskérdés ketrecébe utasítsák vissza, hanem jelentse be igényét az egész társadalom megváltoztatására és a társadalom minden kérdésében való érdekeltségre és véleménynyilvánításra". Végső következtetése pedig úgy hangzik, hogy „a pártok új feladata: kiemelkedni az osztályjellegből, harcolni a szabadságért, a magasabbrendű társadalomért".[36] Mónus ezt a tételt nem konkretizálta eléggé, sem a kor fő feladataira, még kevésbé Magyarországra. Nem szól a munkásosztály vezető szerepéről ebben a harcban. Mégis – és ez előadásának negyedik fontos előremutató eleme – a német fasizmus propagandájával szembeszállva azt hangsúlyozza, hogy a frontvonalak nem a fasizmus és bolsevizmus között vannak, hogy „ma a valóságban nem a fasizmus és bolsevizmus, hanem a fasizmus és a demokrácia küzdelme folyik". Ennek a küzdelemnek kimenetele pedig nem kétséges, a fasizmus el fog bukni.

A munkásosztály össztársadalmi feladatainak megértése egyik lépcsőfok volt az új politikai irányvonal kialakulásában. Koncepcióját azonban a szovjetellenesség és más ellentmondások terhelték. Ezen kívül is előadásának nem volt semmi visszhangja, nem tekintették olyannak, amiből politikai következtetéseket is le kell vonni.

Amikor az SzDP 1943 tavaszán – ismét Mónus kezdeményezésére – elkészített egy új akcióprogram-tervezetet, a nemzetközi és belpolitikai helyzet egészen más volt, mint 1934–35-ben.

[36] E gondolat már 1935-ben is feltűnik Mónusnál. A szocializmus útja című cikkében írja: nem csak arról van szó, hogy a fasizmus uralmát „velünk szemben szüntessük meg, hanem mindig arról van szó, hogy valamennyi ember számára szerezzük meg a szabadságot . . . a szocializmus megvalósítására való törekvést nem szabad beszorítani csak a munkbér, vagy ehhez hasonló – önmagukban értékes és hasznos – reformokra . . ." (Népszava Naptár 1935. 25).

2. Az új politikai irányvonal kezdetei, az SzDP 32. kongresszusa és jobboldali elferdítése

A KMP a Komintern VII. kongresszusa után, a korábbi kísérletek, a nemzetközi tapasztalatok, súlyos belső válságok után megkezdte stratégiájának és taktikájának a fasisztaellenes népfrontot és a függetlenségi harcot szolgáló megváltoztatását. Ennek legfontosabb eleme az SzDP-hez való viszonyának megváltoztatása volt. Egyben ez volt az egyik legnehezebb feladat is. A „szociálfasisztáktól" a testvérpártig hosszú és keserves út vezetett. Olyan – tettekben megvalósuló – önbírálat, amit a „rendőrspiclizö" partner megfelelő válasza késve követett.

A KMP legelőször ezen az alapvető területen, a munkásegységben kezdte kijavítani hibáit. 1934 és 1936 között – sok visszaeséssel, buktatóval, a párttagok nagy részének meg nem értése ellen is harcolva – gyakorlattá tette a szakszervezetekben való politikai munkát. 1936 januári határozatában kijelentette, hogy „az egész dolgozó nép fasisztaellenes frontjának megteremtése csak a proletár akcióegység alapján lehetséges". 1936 júniusában a demokratikus köztársaságért, a békéért, a dolgozók mindennapi érdekeiért, a földreformért folytatott harc fő feltételének ugyancsak az SzDP-hez való viszony megváltoztatását tartotta.[37] A párt feladata, hogy magyarázza: „népfront nélkül lehetetlen a demokratikus Magyarország kiharcolása és az ország függetlenségének biztosítása", írta a Dolgozók Lapja első száma.[38] A népfront azonban nem egyszerű megállapodás a pártok vezetői között, hanem nagyszabású tömegmozgalom. Ennek megteremtésére kell törekedni a munkásosztály vezetésével. 1938 áprilisában a lap kijelentette, hogy „a német fasizmus ott áll határainkon... *Veszélyben az ország!*... A magyar munkásosztály ebben a helyzetben felelőssé lett az egész országért, a magyarság jövőjéért, a nemzet sorsáért. Álljon élére annak a harcnak, amelynek meg kell indulnia *az ország függetlenségének megvédelmezésére... Szabad, független, népi Magyarországot akarunk.*"[39]

A KMP-t 1940 tavaszán súlyos veszteség érte. Sok vezetőjét letartóztatták, Mégis továbbfolytatta keservesen nehéz munkáját. 1941 szeptemberétől kidolgozta, majd fejlesztette a háborúból való kilépés, a függetlenség és a demokratikus átalakulás programját. 1941. szeptember 1-i felhívásában minden hazafias és demokratikus politikai csoport legfőbb feladatának a német imperializmus alóli felszabadítást, a Szovjetunió elleni indokolatlan háborúból való kilépést jelölte meg. Kijelentette, hogy a párt e célokért németellenes politikai mozgalomban kész szövetkezni a polgári pártokkal is. Ígérte, hogy tevékenysége a magyar jogrend kereteit nem lépi túl, nem törekszik a fennálló társadalmi rendszer erőszakos megdöntésére. A párt egész tevékenységét „a közös nemzeti célok megvalósításáig kizárólag a közös ellenség, a megszálló német hatalom ellen fogja fordítani".[40] További munkáját valóban ez az irányvonal határozta meg.

[37] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1935–1945 (Kossuth 1964.) 42. és 62. l. (A továbbiakban: Dokumentumok.)

[38] *Szántó Zoltán:* A „Dolgozók Lapja" irányelvei és feladatai (Dolgozók Lapja, Szikra. 1955. 7.)

[39] *Révai József:* Előre a népfrontért! (uo. 54. l.) és Május elseje és a magyar munkásság feladatai (uo. 118–119.).

[40] Dokumentumok, 292.

1942 februárjában a háborúból való azonnali kilépést, különbékét követelt, majd áprilisban jelszóvá sűrítette programja lényegét, a „Független, szabad, demokratikus Magyarországot". Ez, és az – 1942 novemberében megfogalmazott – „Béke, kenyér, föld és szabadság" lettek a népfrontmozgalom vezető jelszavai.[41]

A KMP – újabb súlyos veszteségek után – 1942. november 6-i helyzetelemzésében már felhívta a figyelmet a kormányzat ama törekvésére, hogy az ellenzéki pártoknak tett engedmények útján reakciós, rendszermentő kiutat keressen a háborúból. Úgy látta, hogy ez a kísérlet nem veszélytelen, különösen azért nem, mert azok – így pl. Peyer és társai – hajlandók erre. Ezért nagyon fontos annak megakadályozása, hogy a Szociáldemokrata Pártot jobboldali vezetői a kormányzat eszközévé tegyék. A munkásegység erősítésének szellemében arra hívta fel a kommunistákat, hogy „új és új toborozással . . . forradalmi szellemű munkássággal" emeljék a szociáldemokrata szervezetek szellemét, harci készségét. Az a meggyőződés hatotta át, hogy ismét rendezni tudja sorait. A KMP sohasem csak a munkásosztály részvételéről, „csatlakozásáról" beszélt, ha a függetlenségi mozgalomról szólott. Félreérthetetlenül leszögezte, hogy a kommunisták kötelessége „biztosítani a munkásosztály *hegemóniáját* a nemzeti szabadságharcban". Ennek megfelelően fogalmazta követeléseit. „Egy katonát se Hitlernek! Hozzák haza honvédeinket! – Azonnali különbékét! Ki a háromhatalmi egyezményből!" – hirdette a felhívása.[42]

1943 áprilisában kidolgozta a „Független, szabad, demokratikus Magyarország" jelszavának részletes programját. Középpontjában az azonnali különbéke, nemzeti kormány megalakítása és a katonai függetlenség állott. Követelte a legalapvetőbb demokratikus szabadságjogokat, szociális intézkedéseket és földosztást. Ismét hangsúlyozta: „a munkásosztályra vár az a történelmi feladata, hogy *vezetője* legyen Magyarország függetlenségéért vívott harcának, hogy mozgósítsa az egész ország politikai erőit, hogy őre legyen a tiszta elveknek és becsületes cselekedeteknek".[43]

A Békepárt első – 1943 júliusi – röplapja már a Kállay-kormány eltávolítását követelte. „Nemzeti Kormányt kell alakítanunk, amely . . . azonnal különbékét köt és véget vet az értelmetlen áldozatoknak . . . szabadságot ad a magyar népnek, megsemmisíti a magyar szabadság belső ellenségeit!"[44] A Békepárt felismerte a Kállay-kormány „nemzeti egység" politikájának veszélyességét. 1944 januári memoranduma helyesen állapította meg, hogy „Kállay legfőbb célkitűzése az ő vezetése alatti nemzeti egység megteremtése és az ország mai rendjének feltétlen megőrzése . . . Ha a demokratikus pártok nem fordulnak határozottan szembe Kállay nemzeti egységével, akkor megássák saját sírjukat, s meg nem másítható felelősséget vállalnak az ország katasztrófába döntéséért."[45]

A demokratikus pártok azonban nem akartak igazán – s már csak ezért sem tudtak – szembefordulni Kállay nemzeti egységével.

*

[41] Uo. 346. Itt meg kell jegyezni, hogy az 1945 után használt „Föld, kenyér, szabadság" jelszót az SzDP már régebben használta. Szeder Ferenc Föld, kenyér, szabadság című vezércikke elsősorban a földmunkások szervezkedési szabadságát követeli (N, 1941. jan. 19.)

[42] Dokumentumok, 366–371 (Az én kiemelésem).

[43] Uo. 398 (Az én kiemelésem).

[44] Uo. 418–419.

[45] Uo. 440–443.

Az SzDP politikája 1939-ben jelentősen megváltozott. Ez mindenekelőtt a német fasizmus és a háború fenyegető veszélyének felismerésében jelentkezett, s főként a kommunisták párton belüli tevékenységének a következménye volt. A párt 1939-től a háború végéig – időnként más-más tartalommal és formában –, de politikájának alapelemeként, hangsúlyozta a nemzeti függetlenség védelmét, a földkérdés megoldásának szükségességét, és újra meg újra körvonalazta a munkásosztály háború alatti célszerű magatartásának elveit.

A KMP új politikája fokozatosan hatást gyakorolt a hazai közvélemény egy részére. Ezt mutatta a Márciusi Front megalakulása is. Ebben a kommunisták, a népi írók, továbbá velük kapcsolatban álló egyéb, főleg fiatal értelmiségi csoportok a hazai népfrontmozgalom csíráját teremtették meg. Az SzDP ugyan kívüle maradt, de alapjában pozitívan értékelte a mozgalom munkáját. A fenyegető német veszedelem felismerése és a népfronteszme hatására 1938 végén polgári körök, az uralkodó osztályok jobboldali, de németellenes csoportjai, politikusai – Pethő, Eckhardt, Bethlen stb. – hangoztatni kezdték a „függetlenségi gondolat" időszerűségét. E kezdeményezésekhez az SzDP is csatlakozott. A Népszava – az 1938. december 18-i betiltása után megjelent első – 1939. január 19-i számában megismételte a párt egyik korábbi röplapjának szavait: „A munkásság is kész arra, hogy magatartásával megerősítse ezt az új gondolatot és a belőle kialakuló *mozgalmat* is". „Esetleges szervezőinek" nem szabad kikapcsolni a munkásosztályt ebből a mozgalomból.[46] A lap később vezércikkeben méltatta a polgári ellenzék kísérletét a „függetlenségi blokk" létrehozására.[47] A pártban dolgozó kommunisták és baloldali szociáldemokraták azonban ennél többet követeltek. A párt 1939. január 29-i 32. kongresszusának előértekezletén – rendőrségi jelentés szerint – az Országos Ifjúsági Bizottság küldötte elmondta, hogy az SzDP „feladata ezt a mozgalmat népmozgalommá szélesíteni". Ilyen javaslatot nyújtottak be a kongresszuson. A kongresszuson a küldöttek már a referátumok elhangzása előtt éltették a demokratikus, független Magyarországot. Ezt követelték a szónokok is. Szakasits szerint „soha világosabban még nem deklarálódott a nemzeti eszme és a szociáldemokrata gondolat tökéletes harmóniája, mint éppen ezekben az időkben". Peyer azt mondta, hogy a német nyomás növekvő tényei „mindenkit arra kényszerítenek Magyarországon, hogy pártállásra való tekintet nélkül . . . összefogjon az ország függetlenségének érdekében". A kongresszus határozata szerint: „Magyarország függetlenségének feltétlen és minden körülmények között való megóvása, és ha kell elszánt és áldozatkész védelme: *a magyar nép számára a lét vagy nemlét kérdése*".[48] A beszédek és a határozat nem szóltak a tömegmozgalomról, sem a munkásosztály vezető szerepéről, mégis előrelépést jelentettek.

1939 első felében a párt több nyilatkozatban tett hitet az ország függetlenségéért folytatott harc mellett. Februárban kiadott felhívása kijelentette, hogy a szervezett

[46] A függetlenségi gondolat (N, 1939. jan. 19.).

[47] Függetlenségi blokk (uo. 1939. jan. 21.).

[48] Az előértekezletről: A magyarországi munkásmozgalom 1929–1939-ig (Kossuth 1958–59. 360–362); a javaslat: Dokumentumok, 190–191. A kongresszusról N, 1939. jan. 31., a határozat jan. 29. Az előértekezlet és a kongresszus résztvevőinek egy része élesen szembeszállt a vezetőség ama javaslatával, hogy a párt neve ezután Szociáldemokrata Párt legyen. Ez az osztályárulásnak tekintett lépés szinte elmosta előttük a kongresszus fő mondanivalójának jelentőségét. (Lásd erről: *Marosán:* Tüzes kemence. Magvető 1968, 562–565).

munkásság megvédi intézményeit, s a szociáldemokrata tömegek „készek arra, hogy erejük teljességével részt vegyenek azért az új Magyarországért való küzdelemben, amelynek alapja a szabadság és a demokrácia és amelyben a szociális igazságosság egyedül épülhet fel". A haza mindenkié, és a párt mindenki szabadságáért küzd. A május 5-i választási felhívás az ország „függetlenségének és önállóságának védelme mellett" állt ki, továbbá hangsúlyozta, hogy a külpolitikának a Duna-medence népeinek békés egymás mellett élését kell segítenie.[49]

A függetlenségért való harc részeként korán megjelent az a gondolat is, hogy a munkásosztály a nemzet része, s vállalja a nemzeti feladatokat. 1939 februári nyilatkozata első helyen foglalkozik a nemzet és a szocializmus viszonyával. Kijelenti: a munkásság álláspontja „nem áll ellentétben a jó értelemben vett nemzeti érdekekkel", s a párt kötelességének tartja, hogy „a dolgozó tömegek élén harcoljon Magyarország integritásáért, szabadságáért és függetlenségéért".

A munkásosztály nemzeti feladatainak hirdetése fordulat volt a párt politikájában. Az SzDP-t korábban ezek lebecsülése jellemezte. Most sem volt könnyű elfogadtatni a párt tagságával. Más szellemben nevelték korábban, ezért sokan osztályárulást láttak benne. A 32. kongresszus elé terjesztett jelentésnek még erősen bizonygatnia kellett, hogy „csak igennel lehet felelni" arra a kérdésre: szükséges-e előtérbe állítani az ország függetlenségének ügyét. A 33. kongresszus jelentése pedig megállapította, hogy a nemzeti eszme fontosságának a megértése „súlyos terhektől szabadított meg bennünket, olyan terhektől, amelyek ballasztként nehezedtek egész politikánkra".[50] A döntő lökést a KMP adta, akkor is, ha az SzDP természetesen nem rá, hanem Pethőre hivatkozott.[51] A fordulat kiemelte a pártot elszigeteltségéből, s olyan áramlat részévé tette, amelyik valóban a legfontosabb teendők köré akarta tömöríteni a haladó erőket.

A kongresszus másik, nagy jelentőségű döntése az volt, hogy a párt hitet tett a béke, az ország semlegessége mellett. „Magyarország olyan külpolitikát folytasson, amely természetesen számot vet az adottságokkal, az ország földrajzi fekvésével, egyben azzal, hogy kis ország lévén *minden nagyhatalom rokonszenvére szükség van . . . minden eshetőségre fenn kell tartani az ország szabad elhatározásának feltétlen lehetőségét*" – mondta ki a határozat. Az SzDP itt kissé „semleges" volt, de az adott helyzetben ez a határozat is Hitler ellen irányult elsősorban. A Népszava, a párt később is többször állást foglalt a béke, a semlegesség mellett. Így határozott az 1939. szeptember 29-i választmány is, a világháború kitörése után.[52]

A függetlenségi eszme részeként 1939 végén megjelent a párt ideológiájában a munkás-paraszt-értelmiségi összefogás is. A Népszava szerint „parasztnak, munkásnak és polgárnak egyetlen táborban van a helye, ott, ahol ha kell, mindent feláldozhat és

[49] Kiáltvány Magyarország dolgozó népéhez! (N, 1939. febr. 5.) és Magyarország dolgozó népéhez (uo. 1939. máj. 5.).

[50] PI Arch. 658/1/35. és 1/36.

[51] A 32. kongresszus elé készített jelentés szerint 1938 végén az események „összekovácsolták a polgári ellenzéket, amely most döntő küzdelemre indul a totalitásos törekvések ellen és Magyarország függetlenségének megóvása és biztosítása érdekében". Ehhez a küzdelemhez csatlakozott a párt (PI Arch. 658/1/35).

[52] N, 1939. jan. 29. és szept. 30. Lásd még különösen a Népszava Békét (aug. 31.), Béke és Szocializmus (szept. 24.) c. cikkeit.

megvédelmezi az öklével, s tíz körmével is Magyarország függetlenségét kifelé, szabadságát befelé".[53]

Ezzel függ össze végül az is, hogy a párt, a Népszava ez időtől rendszeresen foglalkozott a parasztkérdéssel. Most már nemcsak az 1930-as programot emlegette, hanem a munkás-paraszt szövetséget is. Továbbá részletesebben és konkrétabban elemezte a magyar parasztság sajátos problémáit, osztálytagozódását is. Szinte alig volt év, hogy ne közölt volna hosszabb cikksorozatot az agrárkérdésről. E fejlődésnek – konkrétan a pártban dolgozó kommunisták munkájának – eredménye volt az is, hogy 1940-től a Népszavában rendszeresen megjelentek a népieseket elemző, bíráló, segítő cikkek.

Az SzDP politikájának 1939-es fordulata 1945 utáni politikai irányvonalának első megközelítése volt. A párt megértette a kor követelményeit. A 32. kongresszus határozatai megelégedést váltottak ki a párttagságban, és fellendítették a pártmunkát.

Az új irányvonal azonban nem lett a párt politikájának gyakorlatává. Ennek számos kül- és belpolitikai oka közül itt csak a párton belüliekre térünk ki. Az 1939-es állásfoglalás nem lett a pártvezetőség egészének meggyőződése, a vezetőség jobboldala pedig már kezdettől fogva igyekezett meghamisítani a kongresszus határozatait. Peyer és mások nem az uralkodó körök hazaáruló politikája elleni harc, hanem a velük való megbékélés, megegyezés útját keresték. Hitték, hogy az uralkodó körök rádöbbennek téves politikájuk veszélyeire, és az SzDP-vel együtt védik majd az ország függetlenségét.

Ehhez hozzájárult a német–szovjet meg nem támadási szerződés és a finn–szovjet háború idején a pártban felerősödő szovjetellenesség, majd a kommunisták elleni terrorhadjárat miatti megriadás. Az 1940 januári választmány kijelentette, hogy „a hivatalos magyar külpolitika vonalvezetése ellen nem lehet komolyabb kifogást emelni".[54] Méginkább e pozíciónak felelt meg a Szakszervezeti Tanács 1940. január 22-i nyilatkozata. Sajnálkozva „a magyar szervezett munkássággal" szemben megnyilvánuló „régi elfogultságból eredő rideg magatartás" miatt, kijelenti, hogy az „ez alkalommal is kinyilatkoztatja a magyar nemzethez való tartozását és törhetetlen ragaszkodását", és „kész együttműködni abban, hogy az ország, amely neki is hazája és szülőföldje, megrázkódtatások, katasztrófák nélkül jusson el a fejlődés útján a szebb és boldogabb jövőhöz és jogos igényeinek teljesüléséhez".[55] A nyilatkozat nagy vihart kavart a párttagságban – egy része a forradalmi célok elárulásának tekintette. Ebben szerepe volt a nemzeti kérdés iránti értetlenségnek, de a felajánlkozással szembeni jogos ellenkezésnek is. A Népszava és Peyer tagadta, hogy a nyilatkozat a kormány kérésére született. A nyilatkozat nem jelent lemondást a jogokról, a szocializmus útjáról való letérést – mondták.[56]

[53] Igen, tovább egy lépéssel (uo. 1939. aug. 17.) Hasonló szellemű a lap aug. 2-i, A magyar értelmiség, a parasztság és a munkásság c. vezércikke is.

[54] Uo. 1940. jan. 21.

[55] A Szakszervezeti Tanács nyilatkozata (uo. 1940. jan. 24.). Peyer később úgy fogalmazta e felfogás lényegét: „Mindenki tanulja meg, hogy *a munkásosztály mindig a nemzet egészéhez tartozónak tekinti magát.* Amikor egyenrangú félként vehet részt a nagy nemzeti küzdelmekben, mindig ott van, de sohasem fogja eltűrni, hogy róla – nélküle határozzanak . . . A népközösségbe mi is beletartozunk, de nem vagyunk hajlandók az elnyomottak szerepét vállalni." Előszó Az erdélyi munkásság küzdelme a román uralom alatt c. kötethez (a Szociáldemokrata Párt kiadása. Bp. 1942. 5).

[56] Arról, hogy állítólag a kormány javaslatára készült: Dokumentumok, 225. Peyer beszéde N, 1940. jan. 27., valamint Szocializmus és nemzeti eszme, uo. 1940. jan. 25.

De az uralkodó osztályok iránti illúziók éltek. A Népszava egyik vezércikke azt fejtegetve, hogy a modern háborúkban a hadiipar, a munkás éppen olyan fontos tényező, mint a harcoló katona, az előrelátó, megértő, elfogulatlan magatartást ajánlotta az állam figyelmébe. A szociális szellem hiánya súlyos következményekkel járhat. A munkásság azonban „bizalomra bizalommal" felel. A lap március 15-i vezércikke is kijelentette: a függetlenség védelme és a szociális megújhodás a fő feladatok. „Készek vagyunk arra, hogy mindkét kötelesség elvégzésében részt vegyünk", – azaz a kormányzat ilyen tevékenységének támogatásában. Erre buzdították a kormányt még az év végén is. Javasolták Országos Gazdasági Tanács létesítését, mert ennek segítségével a kormány jobban tudná irányítani a gazdasági életet, és „egyensúlyt teremtene az árak és bérek között".[57]

Az SzDP jobboldali vezetői a kormányzat „felelősségérzetének" eszméjét hirdetve, meg azért, mert lebecsülték a háborús veszélyt – elferdítették, az uralkodó körök „józanságába" vetett illúziók eszközévé alacsonyították a 32. kongresszus helyes döntéseit.

A nemzeti feladatok hirdetésének másik alapvető ellentmondása volt, hogy a pártvezetés behódolt a „területgyarapodásnak". Nem vette észre a Hitler-adta „visszacsatolások" veszélyeit és nem mert szembefordulni a nacionalista hullámmal. Ez 1938-ban hatott a legerősebben a pártra, állásfoglalásai a felvidéki „területgyarapítás" idején nem különböztek lényegesen az uralkodó körök nézeteitől. Sőt, a párt elégedetlen volt az „eredményekkel", még többet követelt. Már az 1939 februári kiáltvány is kijelentette, hogy a felvidéki visszacsatolás „tényével nem zárult le a trianoni igazságtalanság jóvátétele. A magyar kérdést a béke és az igazság szellemében kell megoldani, a népek önrendelkezési jogának és a *történelmi* elvek alapján". A május 5-i kiáltvány követelte, hogy Magyarország „történelmi szerepét megillető helyet vívjon ki" a Duna-medencében, és „a nemzeti és történelmi elv összhangzatos érvényesülésével jogainak teljes birtokába" jusson. A történelmi elv, a „Nagy-Magyarország" eszméjéhez való ragaszkodás 1944 elejéig a párt hivatalos álláspontja maradt.[58]

A párt 1939 utáni politikájának harmadik negatív eleme: az „átmentés" eszménye volt. Ebben csaknem az egész pártvezetés egységes volt. Alapelveit Mónus már 1935–36-ban lefektette. A pártvezetés a munkásosztály követendő magatartását a mozgalom átmentésében, szellemi, szervezeti és emberi értékeinek megőrzésében, nem pedig a harcban látta. Az 1939 szeptemberi választmányi ülés már mint alapelvet fogalmazta meg ezt. Szakasits kijelentette, hogy „a pártban tömörült dolgozóknak pedig nincs

[57] A munkásosztály társadalmi jelentősége (uo. 1940. jan. 28.); A cselekvés és – a tett márciusa (uo. 1940. márc. 15.); Az országépítés feladatai (uo. 1940. nov. 16.).

[58] N, 1939. febr. 5. és máj. 5. Peyer már a 32. kongresszuson azt mondta, hogy a Felvidék visszacsatolása nem elég, „mert mi sokkal többet követelünk", s ha a Kárpátok medencéje ezer évig alkalmas volt népi egységre, az lesz ezután is (N, 1939. jan. 31.). A 33. kongresszuson – 1942 decemberében – Szeder kijelentette, hogy a bécsi döntéseket a magyarság „keserű szájízzel vette tudomásul . . ., mert azoknak a területeknek csak egy része került vissza hozzánk, amelyekre joggal tartott igényt a múltban és joggal tart igényt a jövőben is" (PI Arch. 658/1–36). A nacionalizmusra lásd *Pintér István:* Szélsőjobboldali nacionalista csoport az MSzDP-ben 1938–1939 fordulóján (Párttörténeti Közlemények, 1976. 1. sz.), valamint München és az első bécsi döntés hatása a Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájára (Történelmi Szemle, 1976. 3. sz.) c. cikkeit.

fontosabb feladatuk, mint tovább építeni és átmenteni a mozgalmat egy tisztultabb korszak számára".[59] A Szakszervezeti Tanács 1940 januári nyilatkozata is megrázkódtatások nélkül akart eljutni a boldogabb jövőhöz. Az év végén a párt hangsúlyozni kezdte a jövőre való felkészülés feladatait. A szeptember 13-i pártválasztmányon Szakasits azt emelte ki, hogy a munkásosztálynak állandó feszült figyelemmel kell lennie, „hogy megőrizze magát, hogy átélje ezeket a vérzivataros időket és készen álljon a háború után következő építés munkájára".[60] 1940-ben gyakran fellépnek azok ellen, akik határozottabb politikát követelnek a párttól, és még nyomatékosabban hangsúlyozzák a háború utáni nagy feladatokat.

Mégis, a növekvő német nyomás és a háborús veszély, a kommunisták aktivizálódása a szociáldemokrata pártszervezetekben 1941 közepétől eleven erővé tették a függetlenségi eszmét, s erősítették a munkásegységet. Ennek erejét nem törte meg az sem, hogy az uralkodó osztályok háborúba sodorták az országot. Ellenkezőleg. A kommunisták és a szociáldemokraták együttműködése erősödött, s ez a függetlenségi eszme, a népfrontgondolat olyan sikereihez vezetett, amelyek 1941 ősze és 1942 márciusa között nemcsak közvéleményformáló erővé lettek, de a tömegmozgalom kibontakozásának jeleit is felmutatták.[61] A pártvezetőségben is teret nyert a kommunistákkal való együttműködés eszméje. A párt eredményes politikájának fejlődésében kiemelkedő szerepe volt a Népszavának, Szakasits Árpád és az ott dolgozó kommunisták együttműködésének.

De ennek a fellendülésnek 1942 nyarán ismét vége lett, s a pártvezetést azok vették kezükbe, akik kezdettől fogva a 32. kongresszus álláspontjának meghamisításán dolgoztak, s a Kállay-kormány átmentési politikájának eszközévé akarták tenni a pártot.

3. Az SzDP irányvonala a háború alatt, az új programtervezet

1942 márciusában ugyan még csak kevesek hitték, hogy a német fasizmus villámháborújának vége van, mivel a német hadsereg Moszkva alatt ugyan visszavonult, de 1942 nyarán még nagy szovjet területeket foglalt el. Az országban azonban – ha ígéretes kezdeti sikerei után visszaszorítva is – már nemcsak a kommunisták népfronteszméje élt, hanem az uralkodó körök németellenes csoportjainak szervezkedése is. Kállay kormánya 1942 végére ezek közvetlen nyomása alá került. Ekkor már világosan látszott, hogy Németország végére ért a háborús sikereinek. A Kállay-kormány ekkor angol-amerikai politikai körökben megkezdte arra irányuló diplomáciai akcióit, hogy a rendszer fenntartása és akkori határainak megőrzése mellett próbáljon kimaradni a háborúból.[62] E

[59] N, 1939. szept. 30.

[60] Uo. 1940. szept. 15.

[61] Ez a korszak már részletesen feltárt, azért itt csak hivatkozom A magyar forradalmi munkásmozgalom története (Kossuth. 1976). *Zágoni Ernő:* A magyar kommunisták a munkásegységért 1939–1942 (Kossuth. 1963), *Kállai Gyula:* A magyar függetlenségi mozgalom 1936–1945 (Kossuth. 1965) és *Pintér István:* A magyar antifasizmus és ellenállás (Kossuth. 1975 – a továbbiakban Pintér: i. m.) c. könyvekre.

[62] A Kállay-kormány külpolitikájáról ld. *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945 (Kossuth. 1969. 256–306) s ugyancsak tőle: Az üszkös pillanat (Magyar–angol titkos tárgyalások 1943-ban. Uj Irás, 1977 5. és 6. sz.) az egész korszakról pedig *Marosán György:* Tüzes kemence (Magvető. 1968) c. könyvét. A párt 1945-ben kiadta A reakció ellen. A Szociáldemokrata Párt harca c. összeállítást (Népszava 1945). Ez is tárgyalja a párt háború alatti tevékenységét.

kísérletek a lakosság előtt titokban folytak – de nem maradtak titokban az uralkodó osztály bizonyos csoportjai, sőt az ellenzéki pártok, így az SzDP, de a németek előtt sem. Kállay a szándékairól nyíltan nem beszélhetett, viszont mégis nemzeti egységet akart szervezni a támogatásukra – mindez belpolitikájának, a maga alapvető egyértelműségén belül, rendkívül kétértelmű jelleget adott.

Kállay külpolitikai magyarázatai – mint ismeretes – sajátos átalakuláson mentek keresztül 1942 tavaszától 1944 elejéig. 1942 elején, a német sikerek idején még a „mi háborúnkról" beszélt, és ennek megfelelően is cselekedett: a frontra küldte a második hadsereget. 1943 májusától új elem jelent meg: a „kis nemzetek" „külön rendezést igénylő" sorsa. A háború kívülesik a magyar lehetőségeken és érdekeltségeken; Magyarország akaratán kívül keveredett a háborúba, mert „a hadak útján" fekszik, az orosz, a német és az angol nagyhatalom küzdelme folyik, de a „nagy harc minden oldalról közeledik hozzánk". A fő feladat az európai „civilizációnak tett szolgálat". Ehhez mindenekelőtt az ország határait kell védeni – mégpedig már a Donnál.

1942 végén az SzDP vezetői a pártrendezvényeken általában azt hirdették, hogy a fasiszta Németország nem győzhet, igyekeztek nyíltan feltárni a valóságos fronthelyzetet és a németekkel való szövetség kiúttalanságát, Németország vereségéről, a szövetségesek győzelméről beszéltek.[63] De ezen túl az uralkodó osztályok angolbarát körei – a Kállay-kormányra is nyomást gyakorolva ezzel – szintén ezt tették. A Népszava, a polgári ellenzéki lapok, különösen a Magyar Nemzet, a szövetségesek rádiói, a kommunisták röplapjai, a nem lebecsülhető suttogó propaganda is ezt hirdette.

A németellenes propaganda természetesen titokban, leplezetten folyt, de nem észrevétlenül. Az uralkodó osztályok Bethlen körüli csoportjának érdekeit és propagandáját jól tükrözték Gogolák Lajos külpolitikai összefoglalói a Magyar Szemlében. Cikkeinek három visszatérő témájuk volt.

Először is semmi kétséget nem hagytak afelől, hogy a háború fő frontja Keleten van. Már 1942 októberében felismerték a sztálingrádi harcok jelentőségét. Mint Gogolák írta: „már második hónapja tart a sztálingrádi nagy csata, amely egykor nyilván az európai haditörténelem egyik legérdekesebb fejezete lesz".[64] A német vereség belpolitikai hatását is igen korán felmérték: „Az ellenséges propaganda és a még veszélyesebb belföldi célzatos, rosszindulatú, suttogó propaganda a Sztálingrádért folyó hosszú küzdelmet ügyesen karolja fel abból a célból, hogy a tengelyhatalmak győzelmébe vetett hitet idehaza megingassa. Sajnos még olyan keresztény körökben is eredményes ez a propaganda, amelyben a kishitűségnek nyomát sem szabad feltalálni."[65] Végső következtetésük szerint az orosz téli hadjárat igazi jelentősége „annak a ténynek a felismerésében rejlik, hogy a tengely eddigi erőfeszítései a Szovjetunió legyőzésére nem voltak elegendőek. Szükséges tehát az erőfeszítés nagyarányú fokozása. Ez most van folyamatban."[66] 1943 végén és 1944 elején Gogolák azt is látta, hogy a szovjet előretörés a második front megnyitása nélkül is egyre tart, a Vörös Hadsereg közeledik.

[63] Az 1943 januári, februári rendőrségi jelentések ezt állandóan hangsúlyozták (Pl Arch. 651/6/1943).

[64] Magyar Szemle, 1942. nov. 263.

[65] *Vasvári Károly:* Sztálingrád szívós védelme (uo. 1943. jan. 114. l.).

[66] Uo. 1943. márc. 152–153 és 1943. ápr. 181.

A második téma, amelynek különös figyelmet fordított a lap, a Hitler-ellenes koalíció országai közötti együttműködés, különösen az angol–orosz viszony alakulása volt. Korán figyelmeztetett arra, hogy ez az együttműködés, főként az angol nép és az angol katonák részéről, egyre fejlődik. Német forrásokra hivatkozva megállapította, hogy „az angol társadalom . . . a szovjet javára nagy érzelmi átalakuláson megy át, s a bolsevizmus iránti rokonszenv már a hadseregben is elterjedt".[67] De remélte, hogy ez a „rokonszenv" nem lesz tartós, és az ellentétek kiéleződnek. Gogolák 1943 elején írja: „Nyilvánvaló . . . hogy az angolszász hatalmak szívesen használják fel a Szovjetuniót a németellenes háború céljaira, azonban vagy maguk sem jutottak még el a teljes segítség lehetőségének legmagasabb fokára, vagy pedig bizonyos politikai számításból – hogy ti. ne erősítsék túlságosan a bolsevizmust – kapitalista nagypolgári érekeik szerint takarékosan bánnak vele."[68] Később azonban a folyóiratnak sorra be kellett számolnia – és be is számolt – az antifasiszta koalíció vezetőinek mind gyakoribb értekezleteiről és egységük erősödéséről. Az utolsó – 1944 márciusi – szám szerint a Szovjetunió figyelmét nem kerülték el a német diplomácia ismét megújuló erőfeszítései annak bizonygatására, hogy „a német haderő tartja vissza Európától a bolsevizmust, ami német nézetek szerint elvégre érdekük az angolszászoknak is. Leegyszerűsítve ma is ez az általános diplomáciai helyzet természete . . . Már most más kérdés, mint értelmezi ezeket a lehetőségeket a brit diplomácia."[69]

Harmadszor – főként 1943 végétől – nagy figyelmet fordított a lap a Szovjetunió és Kelet-Európa és a Balkán országainak várható viszonyára. Rendszeresen beszámolt a csehszlovák, a jugoszláv, és a lengyel emigráns kormány tevékenységéről. Emlegette, hogy ezek célja valamiféle blokk, államszövetség létrehozása Kelet-Közép-Európában, hogy gátat vessenek a Szovjetunió előtt Nyugat felé. Később azonban rezignáltan megírta, hogy Beneš tudomásul vette a Szovjetunió határozott ellenkezését minden ilyen tervvel, s hogy a csehszlovák–szovjet megegyezés azt mutatja; a Szovjetunió külön-külön akar tárgyalni, szerződni a kelet-közép-európai országokkal, ez pedig egyben azt is jelenti, hogy az angolok is kénytelenek tudomásul venni a Szovjetunió különleges érdekeit ebben a térségben.

A magyar közvélemény 1943-ban tehát sok forrásból értesülhetett nemcsak a németek egyre romló katonai-politikai helyzetéről, hanem az antifasiszta koalíció mind nagyobb sikereiről és terveiről is. A hivatalos propaganda ezt nem tudta teljesen ellensúlyozni. E hírek, már csak a béke közeledésének reménye miatt is, a lakosság nagy része előtt rokonszenvesek voltak, ugyanakkor a Kállay-féle titkos tárgyalások sikere iránti, cselekvést bénító remények, illúziók alapjául is szolgáltak.

Ami a belpolitikát illeti, arról Kállay igen sokat beszélt, s e tekintetben nem hagyott kétséget alapvető célját, az uralkodó rendszer hatalmának megőrzését illetően. Belpolitikájának alapvonását első beszédében Kállay Gömbös követésében határozta meg: „Ma is a 95 pont alapján állok. Ez a politikai hitvallásom."[70] Később fokozatosan

[67] Uo. 1942. márc. 158.

[68] Uo. 1942. aug. 100.

[69] Uò. 1943. márc. 153. l. és 194. márc. 154. l.

[70] *Kállay Miklós:* Nagy idők sodrában. Kállay Miklós m. kir. miniszterlnök beszédei és nyilatkozatai. 1942. márc. 12.–1943. máj. 29. Stádium é. n. (1943) 1. köt. 9–10. Ez a könyv kissé „szerkesztett" volt. Akkor hivatkozunk rá, ha egyéb források – sajtóközlések, illetve parlamenti naplók – is megerősítik. (Mindkét kötet egy könyvben van.)

elhatárolta magát Gömbös általános módszereitől, de a szociális propaganda terén mindvégig követte, – még minisztereivel is szembeszállt, ha nem értették meg a „szociális kérdés" állandó emlegetésének politikai, taktikai szerepét. Már 1942-es beszédeiben is hangsúlyozta, hogy a kor egyik fő problémája a szociális kérdés, továbbá, hogy világtörekvés a pozitív megoldása, s ő is ezen fog munkálkodni. Nem tagadta – és éppen ezért tudta demagógiájában igen jól kihasználni –, hogy Magyarországon „megdöbbentően sok teendő" lenne a nép szociális helyzetének javítása terén.[71] A szociális kérdés gyakori emlegetése kezdetben a nyilas szociális demagógia ellen is irányult – a kormány megtesz majd mindent, amit lehet, nincs hát szükség jobboldali „lázongásra". De a túlzott várakozásokat már induláskor lehűtötte: kezdettől hangsúlyozta, hogy csak bizonyos határok között lehet foglalkozni a dologgal. 1942 végéig mindenekelőtt azt hangoztatta, hogy az emberek legyenek türelemmel, hiszen a háborús erőfeszítések mellett, bár nagy szükség lenne rájuk, lehetetlen jelentős szociális reformokat végrehajtani. Másrészt úgy vélte, hogy „a háború egyik eredménye, hogy mindenki ugyanolyan mértékben részesül azokban a szűkre méretezett földi javakban, amelyek előteremtését és elosztását irányítanunk kell... Ez tulajdonképpen a legnagyobb szociális kiegyenlítődés."[72]

A fő „szociális" kérdés a földreform volt. Kállay ezt a zsidóbirtokok elvételével kívánta elodázni. Egy millió hold földet vett el, előtte senki ennyit az országban – mondta. De az egy millióból csak 200.000-et parcelláztak vagy adtak el, a 800.000-ről pedig az volt a véleménye, hogy ezek parcellázásával egyáltalán nem kell sietni. Egyébként is – mondta – „bátorkodom még egy lényeges kérdésre a dolgokat egyáltalán nem ismerő földosztóink figyelmét felhívni. Az az egynéhány hold többnyire nem is jó föld, egy proletár sorshozkötöttséget jelent... Leköti, szolgájává teszi az embert, a családot, de megélhetést, szociális emelkedéshez lehetőséget nem nyújt. Népünk szociális emelkedésének másképpen kell megoldódnia. Ezek között... első helyen áll a... házhelyakció gyorsabb keresztülvitele".[73]

Később – nyilván a hazai ellenzékkel szemben, de nyugati közvélemény megnyerésére és a remélt nyugati partnerek megnyugtatására is – szociális vonatkozásban dicsekvésbe csapott át. Magyarország az utóbbi 20 évben sokat haladt a szociális fejlődés útján – ez lett a jelszó. „Amit Magyarország az elmúlt húsz évben szociális téren alkotott... óriási volt... Magyarországot általában a nagybirtok hazájának tartják. Ez teljes tévedés."[74] Nagy propaganda indult ennek bizonygatására. Kiadták a „Magyarország a szociális haladás útján" c. propagandafüzetet. Ennek végső konklúziója az volt, hogy „Magyarország a szociális fejlődés terén messze felülmúlja az utódállamokat".[75]

[71] Ujság, 1942. márc. 14.

[72] *Kállay:* i. m. 2. köt. 25. 1942. okt. 21.

[73] Uo. 2. köt. 82. 1942. nov. 21. A parlamenti vitában az is kiderült, hogy a 200.000 hold sem mind parasztok kezébe került. Ezt kifogásolta Szeder is, aki egyébként sajátos módon úgy vélte: „önmagában véve azért mégis nagyszerű volt, hogy létrejött ez a zsidótörvény a maga rendelkezéseivel, mert példamutatónak szolgál arra, hogyan lehet földbirtokreformot csinálni az eljövendő időben gyorsan, jól és kevés anyagi tőkével". (Az 1939. évi január 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. Athenaeum 17. köt. 1943. nov. 18. 435. – A továbbiakban OKN.)

[74] Uo. 16. köt. 514., 516. l. 1942. dec. 3.

[75] Magyarország a szociális haladás útján. Bp. 1943. Athenaeum. 71.

A szociális kérdés gyakori emlegetésének fő célja az 1918 megismétlődése elleni védekezés volt. A Kállay-kormány belpolitikáját alapvetően a baloldali mozgalmak, különösen a kommunizmus elleni harc jellemezte. Ez természetesen, főleg nem propagandával, hanem terrorral s mindenekelőtt a kommunisták ellen folyt. Kállay azonban úgy vélte: nem kell erről sokat beszélni. Arra sincs szükség, hogy a parlamentben a jobboldaliak túllicitálják a kormányt. A bolsevizmus elleni harcot ne sajátítsák ki, hiszen a kormánynak is ez a politikája.

Kállay számára ugyanis sem bel-, sem külpolitikai okokból nem volt kívánatos, hogy az illegális kommunista mozgalomról sokat beszéljenek. A németek ezt a kormány gyengeségének tekintették. Nyugat meg a rendszer terrorisztikus jellegét láthatta volna belőle. A sajtóban rendszeresen közölték a kommunista perekről szóló hivatalos adatokat, maga Kállay azonban, de még a belügyminiszter is, viszonylag keveset beszéltek erről.

De az üldözött kommunista mozgalom munkájáról – röplapjain, a párttagok és a szimpatizánsok tevékenységén, a rendőri jelentéseken túl – a közvélemény mégis értesülhetett „hivatalosan". A jobboldal parlamenti beszédei és sajtója szinte rendszeresen tájékoztatott a kommunisták tevékenységéről. Az SzDP elleni fő vádjuk az volt, hogy a kommunisták irányítása alatt áll, tagságának több, mint fele kommunista stb. Ennél azonban többet is mondott a jobboldal. A tudomására jutott adatok alapján rendre ismertette a Kommunista Párt, majd a Békepárt politikai irányvonalát és akcióit is. Vajna, aki különösen sokat foglalkozott a kommunizmus elleni harc problémáival, már 1942. június 23-án elmondta a Parlamentben, hogy „egész sereg napi- és hetilap harcol még ma is a Sztálin és Rákosi Mátyás által hirdetett 'független' – idézőjelek között mondom – „demokratikus Magyarországért".[76] Maróthy Károly 1942. november 10-én arról tájékoztatta a Parlamentet, hogy újra különféle kommunista röpcédulák jelennek meg, és kiadták a Szabad Népet is.[77] Baky szerint ezek a röpcédulák egységes nemzeti kormányt és független Magyarországot követelnek.[78] Vajna Gábor 1942 novemberében összefoglalta a kommunista párt általuk addig megismert tevékenységét. Szerinte ennek fontosabb állomásai: Táncsics sírjának 1941 végi megkoszorúzása, a Népszava ugyanez évi karácsonyi száma, a Történelmi Emlékbizottság megalakulása, Petőfi szobrának 1942. március 15-i megkoszorúzása, a Szabad Nép megjelenése. Mindezt, mondta, a kommunisták a „Független, demokratikus Magyarország" jelszava alatt folytatják.[79]

Maróthy 1943. november 10-én arra figyelmeztetett, hogy a Békepárt kommunista jellegű, röpcéduláin követeli, hogy „hozzák haza honvédeinket", továbbá arra is, hogy „a sarló és kalapács megjelenik ma már a budapesti perifériák gyárainak falain s egész tömegét látjuk ezeknek olyan helyeken is, amelyekről ma beszélnünk itt a nyilvánosság előtt nem is lehet".[80] A jobboldal azt is kimondta, hogy a függetlenség gondolatának erősödését segíti a háború menetében bekövetkezett döntő fordulat is. Pándi Antal 1943 decemberében keserűen állapította meg, hogy ők nem akarják a túloldalra – ezen a

[76] OKN 14. köt. 102.
[77] Uo. 15. köt. 164.
[78] Uo. 571.
[79] Uo. 16. köt. 421–425.
[80] Uo. 17. köt. 238.

kormánypártot is értette – erőszakolni a véleményüket, mert „úgy is tudjuk, hogy Sztálingrád előtt másféle véleményük volt, Sztálingrád után megint más véleményük lett", s Peyer mostani beszéde „szintén Sztálingrád utáni hang".[81]

Kállay – bár keveset beszélt a forradalmárok konkrét tevékenységéről – bemutatkozó beszédétől kezdve mindvégig hangsúlyozta a rend védelmét a „felforgatóktól". 1942 márciusában utalt először arra, hogy a hadsereget 1918-ban felbomlasztották, s hogy ez vezetett a forradalomhoz és Trianonhoz. Ettől kezdve a belső problémákat is érintő fontosabb beszédeiben sohasem hiányzik 1918-ra, az őszirózsás forradalom „pusztításaira" való utalás. A kormány fő feladata a belső rend fenntartása, és még a parlament is vegye figyelembe, hangoztatta: „1918-ban már egyszer láttuk, hogy a bomlasztásnak, a destrukciónak, a züllésnek csírái a parlament padsorainak egy részéből indultak el. Ez még egyszer nem történhet meg."[82] 1943-ban már úgy vélte, hogy e téren sikereket könyvelhet el, mert halvány jele sincs annak, hogy valaki is 1918-as viszonyok előidézésére törekednék.[83]

A rendszer átmentésére és titkos tárgyalásai leplezésére Kállay nemzeti egységet propagált. Parlamenti bemutatkozó beszédében, 1942 márciusában kijelentette: szeretné, ha a hadsereg, tehát a háború ügye, a nemzetiségi kérdés, valamint a közellátás problémája nem lenne pártügy, s ezekről sem a parlamentben, sem kívüle nem rendeznének pártvitákat. A Kállay-féle nemzeti összefogás hirdetett célja kezdetben „a pártpolitikának a nemzeti életből való kikapcsolása", visszaszorítása, különösen az ifjúságnak a pártoktól való távoltartása volt.[84] Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a rendszer parlamentarizmusa európai méretekkel mérve „szinte példátlan", Magyarország független ország, szabadságban él, a pártok szabadon működhetnek, jobb- és baloldali lapok egyaránt megjelennek. A korlátokat azonban világosan megjelölte: megengedi a parlamentarizmust – mondotta –, ameddig nem sérti a „nemzeti" érdekeket.[85] Kétségtelen, hogy ennek a politikának, már 1942 végére voltak bizonyos eredményei, s Kállay 1942 decemberében kijelentette, hogy az értelmezése szerinti „nemzeti egység gondolata talán még soha sem élt olyan mértékben", mint most.[86] A gyakorlatban a nemzeti egység hátterében természetesen jelen volt a forradalmi és igazi demokratikus baloldal brutális és szívós üldözése.

1943. május 29-i beszédében Kállay nyíltabban megfogalmazta céljait. 1941 óta először hangsúlyozta nyomatékosan a „védekező" háború teóriáját. A Kárpát-medence népeinek békéjét emlegette, és arról szólt, hogy átfogó szociális kódexet tervez. Beszédének legfontosabb momentuma az a bejelentés volt, hogy „programja, hite és akarása, hogy ezt a nemzetet átvezesse a ma világának szörnyű krízisén". Ebbe az átvezetésbe másnak nem lehet beleszólása, így a baloldalnak sem. Népfront nincs, s ha

[81] Uo. 19. köt. 76., 78.

[82] *Kállay:* i. m. 2. köt. 24.

[83] Uo. 119. (Még csíráját sem látja „azoknak a lelki elferdüléseknek, amelyek egyszer 1918-hoz vezették ezt az országot" – mondta 1943. márc. 11-én.)

[84] *Kállay:* i. m. 1. köt. 40., 77.

[85] Uo. 55.

[86] Uo. 2. köt. 96.

mégis lenne, „az szembetalálja magával az egész államhatalmat". Óva intett 1918 példájától, mert „a magyarság levonta 1918 tanulságait, ezért nem felejt".[87]

Mindenesetre 1943 közepén nagyobb mozgási szabadságot engedett a kormányzat a legális ellenzéki pártoknak. A Kisgazdapárt és az SzDP éltek is vele.

*

Az SzDP bonyolult helyzetbe került a háború alatt. A kormányzat erősen beszűkítette működési lehetőségeit. Sok nagyüzemben katonai ellenőrzést vezettek be, a szakszervezeteket zaklatták, tagjaik és a párt tagjai közül sokat letartóztattak és tömegesen hívták be őket – gyakran a – kiirtásra szánt, ún. „különleges"-alakulatokba. A Szocializmust és több pártlapot 1939-ben betiltották. A mind szigorúbb cenzúra és a „kötelező közlemények" rendszere a megmaradtakat is gúzsba kötötte. Jobban, mint a polgári ellenzéki sajtót. Különösen 1942 második felében katonai célokra hosszabb-rövidebb időre rendre igénybe vették a munkásotthonokat, elsősorban a pestkörnyéki nagy központokban, Csepelen, Pesterzsébeten, Újpesten, Kispesten, de vidéken, Diósgyőrött, Kolozsvárott és másutt is.[88]

Nehézzé tette az SzDP helyzetét különösen a bányász- és részben a vasasszakszervezet – főként az üzemi csoportjaik – ellen a munkaközpont, a hivatásszervezetek kormánytámogatással intézett rohama, meg a nyilas behatolás.

A parlamentben a jobboldal, mindenekelőtt a nyilasok, mind az 1942-es, mind az 1943-as őszi ülésszakon követelték az SzDP és a szakszervezetek betiltását. Fő érvük az volt, hogy ezek a kommunizmus fészkei, nem szociáldemokraták, hanem illegális kommunisták, illetve a Békepárt irányítják őket.[89]

1941–42 fordulóján a párt a kommunisták vezette függetlenségi mozgalom része volt. Ezt a politikát azonban 1942 nyarán, majd őszén a pártvezetés felülvizsgálta és elvetette. Az első lépés az 1942. június 12-i választmány deklarációja volt. Ez a munkás-

[87] N, 1943. máj. 30. Az „átvezetésről" szóló kijelentések fent idézett cikkgyűjteményben nincsenek benne. Meg kell jegyezni, hogy az ellenzék azonnal felismerte Kállay 1943. május 29-i beszédének jelentőségét. A Független Magyarország május 31-én A nagy Kállay-beszéd c. cikkében méltatta, hangsúlyozva, hogy az egész nemzetben megnyugvást keltett. Bajcsy-Zsilinszky Endre még a parlament őszi ülésszakán is visszatért rá, mondván: „ha a T. miniszterelnök úr szükségesnek érezte, hogy mint a magyar kormány feje messzehangzó májusi beszédében bizonyos mértékig distanszírozza magát elődjének politikájától, s ettől a beszédétől számítsa a magyar külpolitika változatlanságát . . ." A mondatot Bajcsy nem tudta befejezni a jobboldal állandó zajos közbekiabálásai miatt (OKN 18. köt. 281. l.). Kállay maga is számtalanszor hivatkozott a májusi beszédre. Mégis úgy vélte, hogy az ellenzék feleslegesen emlegette a beszéd fordulatjellegét, s ezért az ilyen nézeteket visszautasította. A felsőházban mondta 1943 végén: „május 29-i beszédemben precizíroztam már a magyar külpolitika hivatalos alaptételeit, annak legfontosabb kül- és belpolitikai vonatkozásait. E beszédemre nem úgy hivatkozom, mintha új étape lett volna a kormány politikájában", hanem csak azért, mert összefoglaló és deklaratív jellegű volt Az Országgyűlés Felsőházának Naplója IV. köt., Athenaeum 204. – (A továbbiakban OFN.).

[88] Lásd ezekről a különböző szakszervezeti vezetőségek üléseit. PI Arch. 666. fe. 144., 672/49. stb.

[89] Lásd Vajna, Meskó és Maróthy hozzászólásait (OKN 14. köt. 270., 272. ülés, 15. köt. 303. ülés) az 1942 őszi ülésszakon, valamint Vajna, Maróthy, Koltai stb. hozzászólásait az 1943-as őszi ülésszakon (uo. 17. köt.).

ságot fokozott óvatosságra hívta fel, s mindenfajta szélsőségtől való tartózkodásra intett. A munkásság, hangoztatta, csak „komoly" magatartással kerülheti el azt a veszélyt, hogy „tetszetős jelszavak möge bújtatott politikai üzelmek áldozatául essék". A le nem írt, de érthető másik következtetés: az SzDP-ben nincs helye kommunistáknak.[90] A 33. kongresszus ezt a döntést olyannak értékelte, amelyik végre „világos álláspontot" deklarált.

A függetlenségi harc aktív vállalásának feladásáig jutott el a 33. kongresszus 1942. december 13-án.[91] A kongresszus jelentése és Szeder beszámolója a 32. kongresszus vonalát most is pozitívnak tartotta. Szeder szerint „a nemzeti eszme és a szociáldemokrata gondolat tökéletes harmóniája ... hatotta át négy éven keresztül politikai törekvéseinket". A jelentés szerint ez az eszme — a munkásságnak, parasztságnak és a szabad értelmiségnek összefogása — 1941-ben „egyre szélesebb rétegekbe hatolt be és az év végén már az egész magyar sajtót foglalkoztatta". Mind a beszámoló, mind a jelentés sorra vette a függetlenségi mozgalom 1941 végi és 1942 eleji konkrét akcióit és eredményeit is. Ezeket azonban Szeder úgy summázta, hogy „a bolsevisták ezt a mozgalmat fedőszervezetnek akarták felhasználni". Ennek a tanulságait levonva, a júniusi választmány után — a jelentés szerint — „mi magunk is félárbócra eresztettük a szabadság és függetlenség lobogóját". Így hát — bár szavakban fenntartották az 1939-es elveket — a párt alapvető magatartásának meghatározásánál nem erre hivatkoztak, hanem a kalandoktól való tartózkodásra. A jelentés felteszi a kérdést, hogy nem kellett volna-e szembeszállni a fasiszta és háborús erőkkel „és inkább vállalni a mártírumot, a dicső halált ... A pártvezetőség felelt ezekre a kérdésekre, és a válasza tagadó volt ... nem kockáztathatott sem értékeket, sem életeket, s nem dobhatta a mérleg serpenyőjébe a mozgalom intézményeit, hogy ezután irány és cél nélkül, összefogó erő nélkül, a jövő reménye nélkül tévelyegjenek a munkásosztály legértékesebb rétegei". Szeder pedig nyomatékkal megismételte a már 1939 végén megfogalmazott tételt: „mindennél fontosabbnak tartottuk, hogy a mozgalmat szellemi tisztaságában és anyagi értékeinek a megtartásával át tudjuk menteni az elkövetkező tisztultabb idők számára".

A 33. kongresszus a dolog lényegét illetően megmásította a 32. kongresszus álláspontját. Az SzDP vezetői továbbra is hirdették, hogy a fasiszta Németország nem győzhet. Mindezt azonban az átmentés szellemében tették. Ez egyben azt is jelentette, hogy a pártvezetőségben a domináns szerepet Peyer és az időközben főtitkárrá előlépett Szeder Ferenc játszották. Szakasits „lemondott" és háttérbe szorult, a Népszavát azonban továbbra is ő szerkesztette. A pártvezetőség tagja maradt ugyan, de nyíltan nemigen képviselhetett más álláspontot, mint Peyer és Szeder. Mónus már 1939-ben háttérbe szorult, nem lehetett sem a párt főtitkára, sem a lap szerkesztője, írói tevékenységét nagyrészt álnéven kellett folytatnia, és a pártban elszigetelődött.

*

Az SzDP tevékenysége 1943 tavaszán, főként pedig nyarán fellendült, a pártélet márciustól kezdve szervezettebbé lett. Ennek egyik legfontosabb jele a választmányi értekezletek rendszeressé válása volt. Márciusban és szeptemberben országos választ-

[90] Dokumentumok 355.
[91] PI Arch. 658/1/36.

mányt, időközben pedig vidéken – Pécsett, Debrecenben, Kolozsvárott, Miskolcon, Szombathelyen stb. – helyi választmányi üléseket tartottak. Tavasszal újra megengedték azt is, hogy az SzDP bérbevegye a szakszervezetek helyiségeit, s ez megkönnyítette városi szervezkedését. Tavasszal létrehozták a párt új szervezeti egységét: az értelmiségi osztályt.[92] Vezetőképző tanfolyamokat, sikeres Népszava-előfizetési versenyt szerveztek. Ilyen szervezett fellendülésre 1941 óta nem volt példa a párt életében.

Különösen fellendült 1943-ban a szakszervezeti munka. Az év tele van szakszervezeti közgyűlésekkel. Ez évben ünnepelték a Szakszervezeti Szövetség fennállásának 40. évfordulóját, továbbá több szervezet, a Vasasok, a MÉMOSZ stb. megalakulásának valamilyen kerekszámú évfordulóját. Minden szakszervezet megtartotta rendes évi közgyűlését. Az év második felében eredményes tagtoborzást folytattak.

Fontos eseménye volt a párt politikai tevékenysége fellendülésének a Kisgazdapárttal 1943 nyarán kötött szövetség. Az év második felében a két párt vezetői is gyakrabban érintkeztek, sőt néhol együttes gyűlésre is sor került.

A fellendülést a párt és a későbbi értékelések is mindenekelőtt azzal magyarázták, hogy a Kállay-féle kivárási politika részeként 1943 tavaszán – a kommunisták elleni változatlan terror mellett – a legális ellenzéki pártoknak nagyobb mozgási lehetőséget adtak.[93] A németek is úgy látták, hogy a Kállay-kormány és személy szerint a miniszterelnök igyekszik „szalonképessé" tenni az SzDP-t.[94]

Kállay maga a nyilvános fellépéseikor alig foglalkozott az SzDP-vel, a nyilasok állandó követeléseivel szemben azonban nyíltan is megvédte a legalitását, kijelentve, hogy Magyarországon „mint parlamentáris és alkotmányos országban minden párt szabadon fejtheti ki tevékenységét, amíg az ország rendjével, a közérdekkel, a nemzeti célokkal szembe nem kerül".[95] Néhány alkalommal figyelmeztette ugyan Peyert: ne higyje, hogy a magyar munkásosztály mögötte áll, továbbá arra, hogy szerinte az olyan pártok, amelyek világnézeti alapon állnak, nem pártok, és tevékenységük nem egyeztethető össze a nemzeti összefogással.[96] Tény azonban, hogy az SzDP-t nyíltan nem támadta. Helyeslőleg vette tudomásul a Kisgazdapárttal való szövetséget is, 1943 decemberében pedig megelégedéssel nyugtázta Peyer ama kijelentését, hogy bizonyos kérdésekben az SzDP hajlandó együttműködni az ország függetlenségének biztosításában.[97]

Az SzDP tevékenységének fellendülésében a kormányzat taktikai engedményei nyilván fontos szerepet játszottak, a legfontosabb ok azonban az volt, hogy 1943 végén nyilvánvalóvá lett: a háború a befejezéséhez közeledik, mégpedig a németek vereségével.

[92] PI Arch. 672/62. Az értelmiségi munkáról részletesebben lásd *Urbán Károly:* A Szociáldemokrata Párt értelmiségi akciója 1943–1944-ben (Századok, 1977. 1. sz.).

[93] A hatósági nyomás enyhülésével magyarázta a fellendülést a Bánya és Kohómunkások Országos Szövetségének 1943. nov. 1-i közgyűlése (PI Arch. 664/9), a vasutasok 17. közgyűlésének 1943–44-ről szóló jelentése (uo. 672/1943. 21.) stb.

[94] Lásd Veesenmayer 1943. dec. 10-i jelentését (A Wilhelmstrasse és Magyarország. 1943–1944. Kossuth. 1968. 746. l.).

[95] OKN 17. köt. 196. l. (1942. nov. 10.).

[96] Concha Győzőre hivatkozva kijelentette: a szociáldemokrácia „párt a szó parlamentáris értelmében nem lehet, s olyan célkitűzései is lehetnek, amelyek nem mindig egyeznek a nemzet céljaival" (uo. 16. köt. 1942. dec. 3.).

[97] Uo. 18. köt. 639.

Mindennek hatására a tömegek reményei nőttek, s bátorságuk is. A bekövetkező társadalmi átalakulásban is bíztak.

A Peyer–Szeder-féle koncepció egyik vezető eleme a „belső kivárás" volt. A háborús időkben Magyarországon a parlamenten kívül nincs lehetőség eredményes harcra a kormány ellen. De 1943-ban már nemcsak a passzivitásról, a „kivárásról" volt szó, hanem a Kállay-féle „hintapolitika" iránti illúziókról, ezért annak szemérmes támogatásáról is. Ennek két fő jellemvonása volt: a termelés, különösen a hadiüzemekben folyó munka zavartalanságának hirdetése, másrészt annak bizonygatása, hogy a párt szerint sem szabad bekövetkeznie még egyszer „1918"-nak.

Ismeretesek a különböző szakszervezeti testületek, továbbá Peyer és Szeder felhívásai a „buzgón" végzett munka, a fegyelmezett, kötelességteljesítő magatartás szükségességéről. A Szovjetunió elleni háború idején a párt képviselői ezt mint a munkásosztály magatartásának pozitívumát emlegették. A szélsőjobboldal, a nyilasok zavargásokat provokálnak, sztrájkokat szerveznek, az SzDP pedig igyekszik ezeket leszerelni. „Sem az 1914–18-as, sem a most dúló második világháború idején nem fordult elő egyetlen egy alkalommal sem, hogy a magyar bíróságok szervezett munkások ellen szabotázs-vád alapján ítéletet hoztak volna" – írja az egyik szakszervezeti lap 1942 elején.[98] A párt egyes képviselői szinte dicsekedtek ezzel. Malasits szerint „sehol Európában nem dolgozott a hadiipar olyan nyugodtan, mint Magyarországon és sehol Európában nem számíthatott jobban a hadvezetőség a termelő munkás erejére, tudására, leleményességére, mint éppen nálunk".[99] Peyer 1942. november 26-án kijelentette, hogy „minden olyan építkezést, amely honvédelmi szempontból szükséges, természetesnek tartok, e téren semmiféle korlátozást nem tartanék helyesnek vagy célszerűnek".[100] A hadiüzemi állapotokat Malasits elsősorban azért bírálta, mert ott a termelést zavaró felesleges zaklatásoknak, fasiszta jellegű világnézeti „oktatásnak", katonai gyakorlatnak vetik alá a munkásokat. Veszélyesnek tartotta, hogy bár a kormánypropaganda szellemében ismertetik a Szovjetunió helyzetét, ez mégis óhatatlan, méghozzá felesleges vitát vált ki a munkások között. A munkaszolgálatot és a zsidók elleni intézkedéseket elítélték, de az adott helyzetben főként azért bírálták, hogy nincs egységes végrehajtási rendszerük. Malasits azt javasolta, hogy hozzanak létre egységes irányító központot, mind a hadiüzemek, mind a munkaszolgálatosok tevékenységének összefogására.[101] Feltehető, hogy

[98] Magyar Vasmunkások Lapja, 1942. febr. 15.

[99] OKN 18. köt. 150. Hasonlóan beszélt már előbb is: uo. 16. köt. 572–576. Különösen gyakran hangoztatták ezt az álláspontot a szakszervezeti közgyűléseken. A famunkások 1942. októberi küldöttértekezletén a központi küldött kijelentette: „A termelés zavartalansága, a munkakifejtés folyamatossága ma mindenek felett álló nagy érdek, ezt a szervezett munkásság nem hagyta és nem hagyja figyelmen kívül. A munkásság hátat fordított a különböző szintű demagóg irányzatoknak . . ." A szakszervezetek szerepéről szóló cikkben pedig azt írta: „Tények és adatok azt mutatják, hogy ahol a szakszervezetek befolyása érvényesül, ott a munkásság fegyelmezettsége és mértéktartása biztos tényezője a termelés zavartalanságának . . ." (N, 1942. okt. 6. és okt. 25.).

[100] OKN 16. köt. 260.

[101] Uo. 18. köt. 152–153. „Én tehát azt kérem a t. miniszter úrtól, hogy mindkét kérdésben is egységes irányelvek szerint járjanak el. A munkaszolgálatosok ügyét kérem, hogy központi szervre bízza . . ." Peyer 1942 novemberében kijelentette: „Ha kell az országnak munkásszázad, akkor állítson fel munkásszázadot, de szűnjék meg az az embertelenség, amely egyik-másik helyen – szerencsére nem általánosságban – ilyen irányban megállapíttatott . . ." (OKN 16. köt. 266).

egy központi irányítás csökkenthette volna a szélsőséges terrormódszereket, de a lényegen, a rendszeren nem változtatott volna.

Egyetértett a jobboldal Kállayval a rend fenntartásában is. Peyer a rend fontosságát már 1942 végén hangsúlyozta: „Én, aki átéltem az 1918-as eseményeket ... ezekből a tapasztalatokból szűröm le azt a megállapítást, hogy egy nemzet csak akkor képes a maga érdekeit megvédelmezni, ha elsősorban belső területén nyugalmat és rendet tud biztosítani."[102] A párt vezetői 1943-ban azután többször biztosították Kállayt: nem céljuk 1918-as állapotok előidézése, az SzDP-t illető ilyen aggodalma alaptalan. Ha a „túloldal" nem akar újra 1918-at, ebben mi is teljesen egyetértünk vele – mondogatta Peyer és Szeder. A munkásosztály elég érett arra, hogy elkerülje 1918 buktatóit. Ezt emelte ki október 3-i beszédében a baranyai választmányi ülésen Szeder.[103] Peyer pedig a kolozsvári választmányon kijelentette, hogy „mindent el fogunk követni az ország rendjének és nyugalmának fenntartására, hogy megőrizhessük országunk függetlenségét és szabadságát az események viharában és felépíthessük a demokratikus Magyarországot".[104] 1943 decemberében ismét nyomatékosan hangsúlyozta. „sokat halljuk, hogy a múlt eseményei nem ismétlődnek meg. Innen üzenem: a mi álláspontunk is ez". 1944 elején is azt emlegette, hogy „amit akarunk, az nem felfordulás és zűrzavar, hanem becsületes átmenet".[105]

Mindezekben a kijelentésekben természetesen szerepe lehetett annak az aggodalomnak is, hogy belső forrongás esetén a németek azonnal megszállják az országot és nyílt Gestapo-terror következik be, és ez tíz meg tízezrek pusztulását vonja maga után. A kivárási politika azonban ezt sem tudta megakadályozni, s az általános haladás és a magyar nép igazi érdekeinek védelme is a fasizmus elleni harcot követelte volna, nem pedig a kivárást. Azonkívül: feltehetően nem „Október" teljes megtagadásáról van szó, hanem arról, hogy az akkori „felfordulás és zűrzavar" Trianon oka volt, ezért el kell kerülni. Csakhogy ez hamis dolog volt. Egyrészt: Kállay is felfordulásról és zűrzavarról beszélt, értve ezen a polgári demokratikus forradalmat. Ettől az állásponttól Peyer és Szeder nem határolták el magukat. Továbbá: a „becsületes átmenetet" a kormánytól várták. Végül az „ország függetlenségének" védelme jelszó ekkor már a Szovjetunió ellen is irányult.

A parlamentben nagyon ellentmondásossá vált a párt helyzete. Figyelembe kellett vennie, hogy Kállay engedi a párt működését, s nem hallgat a nyilasokra. Taktikai szempontból érthető volt, hogy a párt nem vállalta az aktív harcot a háborúból való kilépésért. Másrészt volt bizonyos hallgatólagos megegyezés a polgári ellenzék, az SzDP és a kormány között, hogy „kényes" kérdésekről a parlamentben nem beszélnek. Bajcsy is, Peyer is többször utált erre – az értelme az volt, hogy nem akadályozzák Kállay előttük is ismert külpolitikai manővereit, és nem hívják fel rájuk a németek vagy a nyilasok figyelmét. Ebben pedig az a remény fejeződött ki, hogy Kállay kísérlete sikerül.

Az SzDP az 1942-es költségvetési vitában alig vett részt, csak novemberben szólalt fel Peyer. Intenzíven csupán 1943 novemberében, decemberében kapcsolódott be a

[102] Uo. 270.
[103] N, 1943. okt. 5.
[104] Uo. 1943. nov. 10.
[105] Uo. 1943. dec. 19. és 1944. jan. 18.

parlamenti vitákba. Képviselői mindig kijelentették: főként világnézeti okokból nincsenek abban a helyzetben, hogy megszavazzák a kormány javaslatait. Mindig nemmel szavaztak. Elvetik a kormány általános politikáját – mondta Peyer. Elsősorban szociális, bérpolitikai ügyekben, a munkaszolgálatosokkal és a zsidókkal kapcsolatos visszaélésekért bírálták a kormányt. Bizonyos alapvető politikai kérdésekben azonban nem támadták Kállayt.

*

Kállay egységpolitikája 1943 őszére kétségtelenül bizonyos sikereket ért el. A kommunistaellenes terror, a szélsőjobboldal visszaszorítása, a polgári ellenzék nagyobb mozgási szabadsága, az antikommunista szellemű átmentési kísérletekhez fűződő illúziók valamelyes egységet teremtettek Kállay mellett nemcsak az uralkodó osztályok különböző csoportjaiban, de az ellenzékben általában. A szélsőjobboldalt – a nyilasokat és az imrédystákat – kivéve, akik most is hevesen támadták a kormányt, az ellenzéki pártok hangja megváltozott. Bár most is bizalmatlanok voltak, és nem szavazták meg az előterjesztett javaslatokat, fontos kérdésekben kifejezték egyetértésüket Kállay politikájával.

A Békepárt 1943 decemberi tájékoztatója joggal állapította meg, hogy az ülésszak jellemvonása volt „a demokratikus képviselők passzivitása – talán az egy Bajcsy kivételével – ... jóindulatú passzivitásuk a költségvetési vita folyamán az egész kormánypolitika iránt".[106]

Ez a jóindulatú passzivitás természetesen az uralkodó osztályok különböző csoportjaira s az ellenzék egyes vezetőire értendő. Nem tudjuk megállapítani, hogy mennyire hatotta át az ellenzéki pártok tagságát, ahol forradalmi politikai csoportoknak, baloldaliaknak és kommunistáknak is volt befolyásuk. Érthető azonban, hogy erősödtek a Kállay-féle „hintapolitika" iránti illúziók a tömegek között is.

A közeledés négy fő kérdésben mutatkozott meg. Mindenekelőtt, mint már említettük, egyetértettek Kállayval abban, hogy a rend megőrzése, fenntartása az egész ország érdeke. Ismét leszögezték 1918 elkerülésének szükségességét, s itt, különösen az uralkodó osztályok anglofil csoportjaiban, a korábbinál is nagyobb hangot kapott a bolsevizmus elleni védekezés. Kállay az őszi ülésszakokon újra nyomatékosan hangsúlyozta, hogy 1918-nak „megtörténnie nem szabad", hogy az ezzel kapcsolatos defetizmust mindenki üldözze, de – persze a jövőben – megfelelő szociálpolitika is kell. Erre nem gondolni „elvakult, makacs politika lenne, mert anélkül, hogy szociális megnyugvást hozva az emberek lelkét átmentenők a háborún, nem maradna nagyipar, nem maradna nagybirtok, hiszen, hogy megmentsük ezeket a feltétlenül szükséges tényezőket, ... nem a jogrend, nem a magyar egyenlőség gondolata, nem a világfejlődés, de a *kapitalista gondolat* írja elő elsősorban és követeli meg azt, hogy a szociális vonalból egy jottányit sem engedjünk".[107] Ezt a követelményt a képviselőház és a felsőház egyaránt szem előtt tartotta, legalábbis messzebb látó képviselői. Orffy Imre felsőházi tag szerint sem szabad megfeledkezni a szociális szempontokról, „hiszen már kezd a talaj remegni alattunk, hiszen a soká tartó háborúknak állandó tünete az, hogy alulról kezd mindig valami

[106] Dokumentumok 430.
[107] OKN 17. köt. 222–227 és OFN IV. köt. 203 (az én kiemelésem).

parázslani. És ha ez még nálunk nincs is meg, elébe kell vágnunk és ezt másképp, mint egy komoly szociálpolitikával aligha fogjuk megoldani." Rupprecht Antal szerint is „a bolsevizmus melegágya az elégedetlenség és ellátatlanság".[108] A szociálpolitika fontos feladatait a szociáldemokrata párt is hangsúlyozta, s azt is, hogy a rend megőrzése szerinte is fontos. Malasits kijelentette, hogy „mi nem akarunk sem felforgatást, sem még egyszer olyan dolgokat, amelyek miatt aztán később a korbács a munkásosztály hátán csattan el" – de követelik a szólás és szervezkedés szabadságát.[109]

Ugyancsak támogatták a hadsereg megerősítését, amit Kállay minden áldozatot megérdemlő dolognak tekintett. Malasits Géza szerint a szabadság, függetlenség és szabad önrendelkezési jog legfőbb eszköze a korszerű hadsereg, így „az első és legfontosabb szempont tehát a hadseregnek korszerű fegyverekkel való felszerelése. Ennek érdekében minden lehetőt el kell követni: anyagi eszközöket, munkaerőt, mindent, amit ennek a célnak érdekébe és szolgálatába kell állítani".[110] Erről beszéltek a felsőházi szónokok, így vitéz Somogyi Béla is. Nem lehet olyan ember, aki „nem látja be helyzetünk bizonytalanságát és honi hadseregünk szükségességét".[111] A felsőházban pedig már azt követelték, hogy hozzák haza a hadsereget. Czettler Jenő december 14-i felszólalása szerint egyesek még mindig azt a szólamot emlegetik, hogy tartsuk meg továbbra is a magyar vitézi rezolúciót. „Hagyjuk abba ennek hangoztatását, méltóztassék odahatni, hogy jöjjön vissza az a hadsereg, amely határainkon kívül teljesíti kötelességét." A katonák azt tekintenék szép karácsonyi üdvözletnek, ha megtudnák, „hogy a kormány minden intézkedést meg fog tenni arra, hogy minél előbb hazajöjjenek".[112]

A harmadik kérdés a Kállay által nemzetiségi problémaként emlegetett komplexum volt, azaz a bécsi döntések alapján szerzett területek megtartása, egyesek reményeiben a kibővítésük. Ezt nemcsak az említett területekről behívott képviselők hangsúlyozták nyomatékosan, de a szociáldemokrata párttól a felsőház tagjaiig igen sokan. Peyer szerint Magyarországnak semmi köze a háborúhoz, hiszen nincsenek területi aspirációi. Ellenben: „területi követeléseink a szövetségeseinkkel szemben vannak . . . A románnal, a horváttal, a tóttal, a némettel szemben vannak területi követeléseink, melyeknek kiegyenlítését kérjük és követeljük, nem ma, hanem követeltük akkor, amikor elszakították tőlünk ezeket a területeket . . . Mi ezekről a területekről sohasem mondtunk le és nem is fogunk lemondani . . . a magyarság sohasem nyomta el a nemzetiségieket – amit bizonyítanak a soroksári svábok meg a többiek –, akkor nem lehet azt mondani, hogy ezeknek a területeknek az elszakításával lehet csak ezeket a problémákat megoldani."[113]

A Kállay-koncepció sikere iránti illúziókkal lehet magyarázni, hogy a kormány múltjáról is megváltozott a baloldali ellenzék álláspontja. Bírálták Kállay elődeit, különösen Bárdossyt és általánosak voltak az olyan megjegyzések, mint Pallavicini György őrgrófé, aki hazafias vállalkozásnak nevezte Kállay miniszterelnökségét, „amellyel átvett

[108] OFN IV. köt. 56. és 222.
[109] OKN 17. köt. 246.
[110] Uo. 18. köt. 150.
[111] OFN IV. köt. 45.
[112] Uo. IV. köt. 40.
[113] OKN 18. köt. 452–452.

egy szörnyű örökséget elődjétől". Így beszélt Czettler Jenő és vitéz Somogyi Béla is.[114] Általános lett az a nézet is, hogy a Kállay-kormány nem felelős a háborúba sodródásért, hiszen „ki vagyunk téve a hatalmasok önkényének, akiknek a parancsát teljesítenünk kell", hiszen „a világesemények rajtunk és mint minden nemzeten, nagyon és kicsin, keresztülgázoltak".[115]

Az SzDP ellenezte a kormány háborús politikáját. Mivel a parlamentet nem kérdezték meg, a Szovjetunió elleni hadüzenet ellen ezen a fórumon sem az SzDP, sem más nem tiltakozhatott. Peyer a Külügyi Bizottságban megtette. 1942. november 26-án a parlamentben jelentette ki, hogy „külpolitikai kérdésekről nem beszélek. Nem értek egyet a kormány külpolitikájával. Ezt megmondtam a múltkor is, nem mondok többet: várok".[116] 1943 nyarán, a Bajcsy-Zsilinszky Endre-féle memorandummal Peyer is megismerkedett, s egyetértett vele.[117] A memorandumot a szélsőjobboldal a parlamentben élesen támadta. Bajcsy a november 26-i ülésen kijelentette, hogy a háborúba lépés alkotmányellenes volt, pedig még a „jogos és súlyos tanulságok során belénk idegződött félelmünk Európa bolsevizálásától" sem kellett volna többre indítsa az országot, mint hogy szabadcsapatokat küld a bolsevizmus elleni harcra. „Semmiféle szerződéses kötelezettség nem írta elő számunkra pártunk felfogása szerint, hogy egyetlen katonát is adjunk ebbe a háborúba". Ezért „elemi kötelessége a magyar politikának, kormánynak és országgyűlésnek az ország minden katonai erejét maximumig fejleszteni és kinnlévő haderőnket visszavonni és összpontosítani országunk védelmére".[118] Erre jogi lehetőséget teremt az is, hogy a háromhatalmi egyezmény egyik tagja, Olaszország kiesett.

A szélsőjobboldalon óriási felháborodást váltott ki, hogy Kállay a Bajcsy-Zsilinszky memorandumának csupán a publikálását tartotta veszélyesnek,[119] Bajcsy-Zsilinszky felszólalása pedig a végsőkig fokozta a nyilasok dühét. Az utána felszólaló Peyer felvetette: meg kellene vizsgálni, valóban alkotmányellenesen történt-e a hadbalépés. Hozzanak létre parlamenti bizottságot ennek kivizsgálására. Ő is kijelentette, hogy Olaszország kilépése után jogilag nem kötik le az országot az egyezmények. Magyarország már megtette kötelességét ebben a háborúban, „többet mint kellett volna". (Megjegyzendő, hogy Peyer e mondata után Bajcsy-Zsilinszky közbekiáltott: „Semmire sem volt kötelezve! Egy katona adására sem volt kötelezve.") Végül azonban úgy zárta beszédét, hogy nehéz megállapítani, ki kezdte, melyik fél a felelős. „Mi csak egyet kérünk: bennünket hagyjanak békén, mert mi ebből a kérdésből kívül akarunk maradni, nekünk ezekben a harcokban, ebben a nehéz küzdelemben csak az a szerencsétlen szerepünk van, hogy felvonulási útban feküdtünk és rajtunk keresztül kellett menni és a magyar kormány nem

[114] OFN IV. köt. 16., 17., 39. és 44. Nem térünk itt ki annak részletes bemutatására, hogy – különösen a felsőházban – arról beszéltek, hogy Kállay a zsidókérdésben mérsékletet tanúsít, s ezért a hazai zsidóság hálával tartozik. Ezt Őrffy így fogalmazta: „Felhívom . . . a zsidóságot arra, hogy ha arra kerül majd sor, hogy az ő közismert nemzetközi befolyásukat latbevessék, vajon ott lesznek-e és el fogják-e mondani azt, ami kötelességük és ezt az országot meg fogják-e védelmezni vagy sem" (OFN IV. köt. 54. 1943. dec. 14.).

[115] Uo. IV. köt. Vitéz Somogyi és Őrffy felszólalásai, 49., 53.

[116] OKN 16. köt. 271.

[117] *Pintér:* i. m. 204.

[118] OKN 18. köt. 283–284.

[119] Uo. 640.

tehetett egyebet, mint hogy kénytelen volt ezt tűrni. Ezt a helyzetet mint befejezettet tekintem." Az „ország függetlensége, ennek a területnek az épsége, a rend és a nyugalom fenntartása" azok a közös területek – fejezte be beszédét –, amelyekben a politikai nézeteltérések ellenére találkozhatnak a parlament résztvevői.[120] Peyer messze elmaradt Bajcsy-Zsilinszky bátorságától és igazságától.

Hangsúlyozzuk ismét, hogy itt csak a legális ellenzéki pártok, továbbá az uralkodó osztályok németellenes csoportjai magatartásáról van szó, továbbá arról, hogy mindkettőben voltak olyanok, akik messzebb láttak, és azonnali tetteket, mégpedig a magyar hadseregnek a határokra való visszarendelését követelték.

Melyek voltak a Kállay-féle nemzeti összefogási politika parlamenti sikerének okai?

Mindenekelőtt az, hogy az ülésszak idején, 1943 októberében–novemberében, Kállayék az angoloktól pozitív választ reméltek tapogatódzásaikra; azt, hogy készek a kormánnyal tárgyalni. A vérmesebbek az angol–orosz összeütközésben is reménykedtek.

1943 őszén, még a parlament ülésszaka előtt, már a közvélemény is értesülhetett a Kállay-kormány kísérleteiről. A Népszava az MTI isztambuli jelentésére hivatkozva egy török lap Kállayval készített interjúját közölte. Az újságíró második kérdése így hangzott: „Híresztelések vannak forgalomban arról – amint azt különösen svájci utazásom alkalmával tapasztaltam –, hogy Magyarország elszakad a német szövetségtől. Van valami igazság ebben? Kállay a válaszát azzal kezdte, hogy »mi« a magyar függetlenségért, kizárólag nemzeti érdekekért harcolunk a kommunizmus és az oroszok ellen. Ez pedig másképpen, mint Németországgal való szoros szövetségben lehetetlen. A kérdés felvetése miatti tiltakozásnak, egyértelmű cáfolatnak semmiféle jele nem volt válaszában."[121]

Kétségkívül hozzájárult Kállay magabiztosságához az is, hogy a kormány újabb csapást mért a forradalmi baloldalra, a kommunistákra. A MÉP október 21-i értekezletén Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kijelentette, hogy bár a politikai pártok „szabadon" működhetnek, fokozott ellenőrzést kell gyakorolni felettük. Ezután „ismertette az ebben az irányban tett intézkedéseket, majd megemlékezett az ún. Békepárt tevékenységéről, amely kétségtelenül nyugtalanságot keltett. A Békepárt szervezkedése mögött – mondotta a belügyminiszter – kommunista szervezkedés húzódott meg, de ezt a hatóságok idejében leleplezték, vezetőit letartóztatták és ártalmatlanná tették".[122]

*

Ebben az időben készítették el Mónus és közvetlen munkatársai az SzDP új akcióprogram-tervezetét, s 1943 májusában küldték szét véleményezésre.[123] Novemberig érkeztek a megjegyzések. Szakasits március végén a Népszavában is jelezte, hogy értelmiségieket kértek fel, hogy segítsenek „egy átfogó, a magyar gazdasági, politikai és szociális élet minden területére kiterjedő" munkaterv elkészítésében. A részletes tervek kidolgozá-

[120] Uo. 452–454, 456.
[121] N, 1943. okt. 10.
[122] Uo. 1943. okt. 23.
[123] Pl Arch. 658/5/239. A tervezettel először Pintér István foglalkozott: A magyar kommunisták harca a Hitler-ellenes nemzeti egységért (Kossuth. 1968) c. könyvében.

sába a nyáron megalakult értelmiségi szervező bizottságot akarták bevonni, erre a július 23-i ülésen kérték fel.[124] A tervezettel kapcsolatos további munkának a német megszállás vetett véget.

A tervezet a világháború utáni idők programjának előmunkálata. Címe: A Szociáldemokrata Párt a magyar néphez. Mit akarunk? A Szociáldemokrata Párt gyakorlati programja demokratikus és szociális Magyarország felépítésére. Bevezetője szerint a párt célja a kapitalista kizsákmányolás elleni küzdelemben új társadalmi rend megvalósítása, ezekből az elveiből semmit sem ad fel. A cél az ország „mindenkivel" együtt való újjáépítése. Tíz fejezete mintegy kétszáz pontban vázolja a párt feladatait.

Az első fejezet alkotmányozó nemzetgyűlést, az államforma eldöntésére pedig népszavazást javasol. Részletesen felsorolja a kívánt demokratikus szabadságjogokat az általános, titkos választójogtól az önkormányzatok demokratikus rendjéig. Ezek a párt ismert követelései voltak. Új javaslat volt a köztestületek és intézmények nyilvános ügyvitelének, az alapvető demokratikus intézmények megsemmisítésére szervezkedők bíróság elé állításának, a törvényhozó hatalom jogkörét korlátozó rendeletek hatályon kívül helyezésének követelése.

Az igazságszolgáltatásról szóló – második – fejezt a politikai perekben esküdtszéki bíráskodást, a különbíróság eltörlését, a politikai elítéltek „kegyelemben" részesítését követelte.

A harmadik fejezet az ország külpolitikájának alapját a Duna-medence országainak államszövetségében látja, követeli a Népek Szövetségének megalakítását és nemzetközi egyezmények útján az európai gazdasági egység, az Európai Egyesült Államok megvalósítását.

A legrészletesebb a termelésről szóló negyedik fejezet. A gazdaságot fel kell szabadítani a tőke uralma alól, s a népjólét és a kultúra szolgálatába kell állítani – jelenti ki. A kulcsiparokat, a monopolisztikus vállalkozásokat közösségi kezelésbe kell venni. Három gazdasági szektorra van szükség. Az első a közösség kezelésében és tulajdonában van, a második magántulajdonban, de állami ellenőrzés és irányítás alatt, végül a harmadik magántulajdonban. Ebben a szektorban szövetkezeteket kell létesíteni. A nagykereskedelmet, a hitel- és a bankszervezetet a részvénytöbbség megszerzésével állami ellenőrzés és irányítás alá kell vonni. Fokozatosan tervszerű és irányított gazdálkodást kell bevezetni. A vállalkozók, a munkások és a fogyasztók képviselőiből alakított központi szervezet – a kormány és a törvényhozás tanácsadó testülete – irányítja, ellenőrzi a termelést, készíti a terveket. Emellett az üzemi választmányokra épülő gyári önkormányzatokat kell létrehozni. A fejezet szól még az adórendszer reformjáról, magas örökösödési és ajándékozási adóról és a biztosítás államosításáról.

Az ötödik fejezet a hitbizományi és az egyházi birtokok, továbbá a nagybirtokok 200 holdon felüli részének kisajátítását és kisbirtokokká alakítását, házhelyjuttatást követel. A továbbiakban a mezőgazdaság termelési reformjával, állami mintagazdaságok létrehozásával, a tudomány és a technika fokozott alkalmazásával foglalkozik. A mezőgazdasági termelést Országos Mezőgazdasági Tanács irányítaná.

[124] Holnap (N, 1943. márc. 28.); PI Arch. 658/5/244. 1943 szeptemberében már hat csoportról beszélnek, ezek a háború utáni gazdasági problémákkal foglalkoztak (uo.). A fellendülő értelmiségi munkáról – a művészértelmiség közötti szervezésről is – tájékoztat A reakció ellen. 89–91.

A hatodik fejezet kötelező kollektív szerződéseket, általános szociális biztosítást, nyolcórás munkaidőt, fizetett szabadságot stb. követel, és javasolja, hogy – a munkások és a munkáltatók szervezeteinek képviselőiből – hatósági szervként működő munkakamarákat hozzanak létre. A hetedik fejezet a sokgyermekes családok, az anyák fokozott védelmét, a napközi otthonok fejlesztését, az egészségügyi ellátás javítását követeli. A nyolcadik fejezet szerint – állami program alapján – évente annyi lakást kell építeni, hogy a lakáshiány a terv megvalósulásával megszűnjék. Fel kell számolni a lakbéruzsorát.

A kilencedik fejezet ifjúságvédelmi és tanonctörvényt, a tizenöt éven aluliak munkájának eltiltását, fokozott egészségvédelmet, pályaválasztási tanácsadót, szabad önkormányzatú ifjúsági egyesületeket követel, valamint azt, hogy a levente-intézményt változtassák az ifjúság testnevelését szolgáló szervezetté.

Az utolsó – tizedik – fejezet elsősorban a tanuláshoz követel mindenki számára megfelelő feltételeket. Az iskoláztatás minden költségét az állam fedezze, a tanítás és a tanszer legyen ingyenes. A nevelés az alsófokú oktatástól az egyetemig legyen demokratikus, szocialista szellemű, s álljon kapcsolatban a gyakorlati élettel. A felekezeti és a magániskolákat meg kell szüntetni.

A tervezetet – egy-két kivétellel – mindenki élesen bírálta. De nem azonos indokkal. A pártvezetőségi tagok egy része szerint nincs szükség rá. Kéthly úgy vélte, hogy elegendő lenne „átfésülni" az 1903-as pártprogramot, kigyomlálni belőle a „legkirívóbb anakronizmusokat", és csak szabadabb vitalehetőségek után kellene új programot készíteni. Ha mégis szükséges, egyértelműbben emeljék ki a párt általános céljait, és szerkesszék át az egész tervezetet. Fanyalogva fogadta a tervezetet Peyer is. A párt későbbi baloldalának tagjai a tervezet politikai bátortalanságát, opportunista, liberális szemléletét ítélték el. Szemére hányták Mónusnak, hogy – bár nem ért egyet velük – a jobboldali pártvezetők hatása alá került. Radikálisabb, szocialistább programot követeltek. A javaslatból nem derül ki világosan, milyen politikai változásokra számít – mondták. Justus szerint a tervezet utopisztikus, „mert nemcsak azt tételezi fel, hogy a kapitalizmus a háború befejezése után lényegileg nem változik, hanem azt is, hogy a monopolkapitalizmust le lehet bontani, legalább részben, anélkül, hogy a termelő- (tulajdon-) viszonyokat a szocializmus irányában lényegesen megváltoztatnók". A nyugati koreszmékhez (?) való csekély terminológiai közeledéstől eltekintve, marad minden a régiben, hiszen a program a nem szocialistáknak szól – írta egy másik hozzászóló. Csak arra alkalmas, hogy az értelmiség egy részét, a kiskereskedőket, a kispolgárokat meggyőzze „a magyarországi szociáldemokrata mozgalommal való kooperáció lehetőségéről, hiszen ez az irat bizonyosságot nyújt: a párt a jövőben is éppoly ártalmatlan kíván lenni, mint az elmúlt két évtizedben, vezetői nemhogy szocialista uralmat nem akarnak, de egyenesen *ígérik*, hogy semmi hasonló belátható időn belül nem jöhet szóba és . . . a radikalizmust Magyarországon továbbra is Parragi képviseli". Egy másik levele szerint Mónus azt reméli, hogy külső hatalom biztosítja a párt monopóliumát és hatalmát, továbbá csak a Nyugatot látja, de megfeledkezik a Keletről. Alapjában kommunista elvek szerint bírálva tett kiegészítéseket Markos György. Mindenekelőtt azt kívánta, hogy a program szögezze le: a szocializmusba való fokozatos átmenet idejére szól. A proletárdiktatúra kimondását követeli, s javasolta a munkásság lehetséges szövetségeseinek említését.

Néhány ponton a hozzászólók különösen fennakadtak. Gáspár Zoltán szerint teljesen felesleges alkotmánykészítés körüli vitákkal lekötni a proletariátus erejét. Mások a népköztársasági államforma határozott kimondását követelték, és nem a népszavazást róla, hiszen ezt még a Kisgazdapárt ugyancsak 1943-as programja is így tartalmazza. Fasiszta ízű beütésnek tartották a munkakamarákat, hiányolták a kötelező nyolc osztályos általános iskolát, és követelték a leventeintézmény azonnali felszámolásának kimondását. Justus szerint a termelőeszközöket – addig is, ameddig köztulajdonba vehetők – az egész nép irányítása és ellenőrzése alá kell vonni. A monopóliumokat, a hitel- és bankszervezetet szocializálni, nem pedig államosítani kell.

Igen sajátos volt a hozzászólók véleménye a földreformról. Justus alacsonynak tartotta a 200 holdas kisajátítási határt, mivel ez lehetetlenné tenné a technikailag fejlettebb mezőgazdasági nagyüzemek fenntartását, a termelés csökkenését idézhetné elő, s ezzel veszélyeztetné a munkásság ellátását. Még az agrárproletariátus többségének életképes birtokhoz jutásához sem lesz elegendő föld. Györki Imre 500 holdra javasolta felemelni a kisajátítási birtokhatárt. Sem a jobb-, sem a baloldal nem értette a munkás-paraszt szövetség fontosságát, lényegét.

Az 1943-as programtervezet készítői azzal számoltak, hogy a háború a német fasizmus és szövetségesei vereségével végződik, és ez kedvező lehetőséget teremt a demokratikus fordulatra. A program konkrét követelései ezt tükrözik. Szociális, családvédelmi, ifjúságvédelmi és lakáspolitikai követelései példamutatóak voltak. Ezek nagyobbrészt az akkor Magyarországon is ismert Beveridge-terv adaptálásával kerültek be a programba – a baloldali bírálók szerint nem is vették át minden fontos javaslatát. (A Beveridge-terv a tőkések megértő magatartására és a dolgozók terhére alapozott maximális szociális intézkedéseket tartalmazott.) A programtervezet sok mindent helyesen közelített meg abból, ami a munkásosztály lehetősége és feladata lett 1945 után. Így a gazdaság fokozatos átszervezésének útját, a földreformot stb.

Mégsem volt alkalmas arra, hogy irányt mutasson a munkásosztálynak. Mindenekelőtt azért, mert még csak nem is érintette az alapvető kérdést: a hatalom kérdését. Ezt a program baloldali bírálói helyesen látták. Ez a – még csak belső – tervezet fel sem veti a munkásosztály, a párt részvételét a hatalomban. Az alkotmányozó nemzetgyűlés, a népszavazás követelése azt mutatja: a párt maximálisan azzal számolt, hogy valamiféle polgári vezetés alatt álló koalíció tagja lesz, méginkább, hogy továbbra is ellenzékben marad. A párt nem akart „a hatalomhoz nyúlni".

A másik alapvető hiányosság, hogy – a Népszava akkori publicisztikai állásfoglalásaitól is elmaradva – nem szól a munkásosztály lehetséges szövetségeseiről. A Népszava 1943-ban is propagálta a munkásság, parasztság és értelmiség összefogását. A programtervezet „mindenkivel" kifejezése ezt nem pótolta.

A program nem tárgyalja a munkásosztály szervezeteinek, a szakszervezeteknek a problémáját, és természetesen szó sem esik a programban a másik munkáspárttal való összefogásról, amelynek a szociáldemokrata szervezetekben való illegális jelenlétéről és fokozódó befolyásáról a tervezet készítői is tudtak. De ha elfelejtették volna, a baloldali bírálók emlékezetükbe idézték.

Ezzel a programtervezettel az SzDP vezetése nem tudott olyan alapelveket megfogalmazni, amelyek a követelményeknek megfelelően készítették volna fel tagságát a jövő feladataira – elmaradt a kor követelményeitől.

Főként közvetett forrásokból úgy tűnik, hogy Mónus politikai fejlődése 1943-ra már előrehaladt. Ezt mutatják a baloldaliak levelei, megjegyzései hozzá a programtervezetről. Ha bírálják is a tervezetet, néha úgy, hogy azt mondják: azért rossz a javaslat, mert Mónus a jobboldali vezetők hatása alá került. Mint Horváth Zoltán később elmondta, Mónus 1943-ban már annyira elítélte a párt opportunista politikáját, hogy szerinte még „a szociáldemokrata megjelölést is kerülni kell, mert ez mindenben a II. Internacionálé irányának benyomását kelti, holott nekünk az úgynevezett kétésfeles Internacionálé vonatát kell követnünk".[125] Tény azonban, hogy Mónus 1941-ben mindenesetre még távol állott az új politika szükségességének a megértésétől. Azt tartotta, hogy nincs szükség új politikára. A cél és a törekvés változatlan – a szocializmus –, új programok csak politikai divatot jelentenek. A háborús évek egyébként sem alkalmasak a szocialista társadalomtudomány aktív művelésére, hiszen ez „csak a háború befejezése után lesz abban a helyzetben, hogy az újonnan kialakult viszonyokat megvizsgálja és feldolgozza".[126]

Világosan kitűnt a párt új törekvéseivel szembeni fenntartása a Népszava 1941. december 25-i híres számába írt cikkéből. Itt a munkásság, parasztság és polgárság összefogását vizsgálja. Hangsúlyozza: nem a napi politika, hanem a jövő szempontjából érdekli, hogy milyen lesz a három réteg viszonya a szocialista társadalomban. A kérdésfeltevés már önmagában kerüli az aktuális feladatot, a népi összefogásért való harcot. Mónus szerint a három réteg – egyszer majd eltűnő – foglalkozási különbsége lehetetlenné teszi igazi összefogásukat. Toldozással-foldozással lehet javítani a helyzetüket, „de megváltoztatni és egy síkra hozni csak más, új társadalmi rendben lehet . . . A politikai, gazdasági és társadalmi küzdelmek folyamán megváltozik és emelkedik a munkásság életszínvonala, ugyanígy a parasztságé és a polgárságé is. Ez azonban nem jelentheti még a legjobb és legtartósabb szövetségi viszony keretében sem az ellentétek feloldását".[127] Olyan viszonyok adják meg ennek a lehetőségét, amikor a munkás, a paraszt vagy a szabadfoglalkozású azt a munkát végzi, amire éppen szükség van, és nemcsak egy megszokott foglalkozást. Nem lesz köztük különbség, mert mind dolgozók lesznek. A dolog utópisztikus jellegétől eltekintve, a lényeg az, hogy Mónus szerint nincs realitása e három réteg összefogásának, éppen a kívánt jövőért való közös harc érdekében. Nem tükröződött Mónus – feltehetően jelentős – politikai fejlődése a programtervezet szemléletében sem.

De a népi demokratikus átalakulás lehetőségeit és feladatait, a népfrontpolitikát s különösen a parasztkérdés jelentőségét a baloldaliak sem értették meg. Úgy tűnik, közülük sokan nem osztották a jobboldali vezetés reményét, hogy angol–amerikai meg-

[125] PI Arch. 253/1–5. Erdődy idézte Horváth levelét a hozzászólásában. Ezt támasztja alá Marosán György visszaemlékezése is. Szerinte Mónus 1944 márciusa után úgy látta, hogy a párt vezető embere Szakasits lesz, őt kell támogatni, a két munkáspárt közötti tárgyalásokról tudott és azokat elkerülhetetlennek tartotta. A tárgyalásokat folytatni kell – mondta –, mert az „oroszok gyorsan ideérkeznek" (*Marosán György:* Tüzes kemence 748, 751–752). Hasonló szellemben beszélt róla 1947 nyarán is (Szentesi Lap, 1947. jún. 10.).

[126] *Ács Tamás:* Változatlan cél, változatlan törekvés (N, 1941. máj. 1.) és *Ács Tamás:* Feladatok és törekvések (uo. 1941. ápr. 13.).

[127] *Ács Tamás:* Társadalmi problémák (Uo. 1941. dec. 25.). – (Megjegyzendő, hogy Mónus itt – mint a szociáldemokrata publicisztika gyakorta – a „polgár" kifejezést az értelmiség szinonimájaként használta.)

szállás következik. Ennek ellenére a sorra kerülő átalakulás jellege homályos volt előttük. A szocialista célok deklaratív emlegetését követelték, nem a megvalósításukhoz szükséges politikai körülményekért való harcra mozgósítást.

*

A párt 1945 utáni új politikai irányvonalának több elemét tartalmazták a Népszavában Szakasits és az ott dolgozó kommunisták cikkei. A Népszava munkatársai gárdájában lényegében továbbra ia fennállt a munkásegység. Szakasits és más szociáldemokrata újságírók mellett változatlanul dolgoztak a lapban kommunisták is.[128] Ez volt az egyik biztosítéka annak, hogy a párt központi lapjának irányvonalát Peyer és Szeder sem tudták teljesen megváltoztatni.

Itt az elemzésnél különösen figyelembe kell venni a korabeli politikai és sajtóviszonyokat, az igen szigorú cenzúrát. A Népszava azonban ennek ellenére is igen jól tudta szolgálni a tömegek felvilágosítását.

A Népszava igen gyakran vitába szállt a nyilas, imrédysta szélsőjobboldali uszító erőkkel, leleplezve nemzetellenességüket. Fellépett a szélsőjobboldal ama alternatívája ellen, hogy győzelem vagy halál. A nép számára nem ez a válszatási lehetőség, írta, „a nemzet, a nép pedig semmilyen körülmények között nem akar meghalni . . . A pártok megtehetik, hogy a győzelem vagy a halál alternatíváját állítják magukkal szembe. A nemzet számára mindig ott van még a harmadik út is: élni! Igen: élni, megmaradni, felemelkedni. A háború még nem dőlt el, nem is tudjuk mikor és hogyan végződik, de egyet tudunk: a magyar nép fennmarad és hazáját naggyá tenni kész erővel lát hozzá történelmi küldetésének beteljesüléséhez."[129]

A Népszava belpolitikai cikkeinek középpontjában a függetlenségi és népfrontmozgalom állott. Főként Szakasits cikkei hirdették a független, szabad, haladó Magyarország jelszavát. Szakasits kijelentette, hogy egy pillanatra sem szabad megakadnia az érintkezésnek azok között, „akik ugyanazt akarják: szabad, független, szociális Magyarországot". A Kisgazdapárt és az SzDP szövetségének értelme a lankadatlan küzdelem a „szabad és független Magyarországért". A nép azt akarja, hogy a háború után „hozzáláthasson a szabad, független, demokratikus Magyarország teljes kiépítéséhez". A nép vágyait régóta kifejező, de ma is aktuális jelszó: „Föld, kenyér, szabadság . . . ez a három szó elég programnak is."[130]

A Népszava megállapította, hogy a független, szabad, demokratikus Magyarország célját valló erők, a munkás-paraszt-értelmiségi egység létrejött: „A munkásság, parasztság és értelmiség rétegei tisztán látják, hogy a magyar függetlenségi gondolat maradéktalan érvényesítése és a társadalmi kérdések demokratikus megoldása, s ennek révén a nép felemelése szilárd egységgé kovácsolódott". Javasolta, hogy a három társadalmi réteg legjobbjai üljenek össze és „teremtsék meg az együttműködés programját. Hozzák létre a három társadalmi réteg alkotó munkaközösségét", egyben kijelentette, hogy a Kisgazda-

[128] Lásd *Sándor Pál:* A Népszava és a kommunisták a felszabadulás előestéjén (Magyar Könyvszemle, 1970. 1–2. sz.).

[129] *Szakasits Árpád:* Utolsó percig. Cikkgyűjtemény 1939–1944. Népszava 228., 270., ill. 69.

[130] Uo. 147. és 36.

párt és az SzDP szövetségéhez várják „hasonló gondolkodású, haladó és demokratikus pártok vagy csoportok csatlakozását". Feltételül arról írt, hogy az egyes társadalmi osztályoknak „önkormányzatot" kell adni a szervezkedéshez, és kölcsönösen el kell fogadni, hogy a tárgyalásokban a „közmegegyezés" elve érvényesüljön.[131]

A lap 1942. december 25-i, karácsonyi száma A holnap Magyarországa címmel közölt összeállításokat, és 1943-ban is visszatérő témája volt a lap cikkeinek A holnap Magyarországa programjának elemzése. E képzelt programnak bizonyos elemeit részben a vezércikkekben, részben egyéb írásokban fokozatosan ismertették is, és 1943 októberétől 1944 elejéig a Célok és tervek sorozatban Markos György A magyar tervgazdaság céljai címmel tíz részben közölte az alapelemeit. Néhány vezércikkében Szakasits is kitért A holnap Magyarországa fő vonásaira. A termelőeszközök fokozatos nacionalizálását, a háború utáni újjáépítés, a termelőerők fejlesztésének feladatait, a közmegegyezésre és az egyes társadalmi osztályok önkormányzaton alapuló megszervezésére támaszkodó politikai rendszert vázolta. Ennek összefoglalóan szociális, demokratikus, szabad, független népállam nevet adta. A távlatokra vonatkozó elképzelések sem Szakasitsnál, sem a lap más cikkeiben, különösen Markosnál nem hagytak kétséget az iránt, hogy a szocialista termelési rend a cél. Érthetően sokkal homályosabbak voltak az alkotmányos fejlődésről, önkormányzatról, szóval a politikai fejlődésről szóló elképzelések.

A haladó erők általános feladatainak megfogalmazása helyes volt. Fő vonásaiban megfelelt a legforradalmibb erő, a KMP álláspontjának. Egy legális laptól akkor természetesen nem lehetett követelni, hogy nyíltan írjon a háborúból való kiugrásról, új nemzeti kormányról, szóval a legaktuálisabb feladatokról. Ezen kívül a lap – Szakasits – természetesen nem fordulhatott szembe nyíltan a párt hivatalos politikájával, még Peyer vagy Szeder véleményével sem. Mindamellett a Népszava cikkeiben – különösen 1943 második felében – erős illúziók éltek a kormányra gyakorolt agitatív nyomás hatékonyságáról. Ez elvileg természetesen nem volt kizárt dolog, az adott szituációban azonban, mint ki is derült, illúzió volt, különösen mivel a párt semmilyen hatalmi pozícióval, kormányzati poszttal nem rendelkezett. Szakasits maga is túlságosan nagy reményeket fűzött pl. ahhoz, hogy Bornemissza Géza iparügyi miniszter a holnap Magyarországának problémáit fejtegette. A párt és maga Szakasits is többször javasolta: hozzanak létre Országos Gazdasági Tanácsot, hogy kidolgozza a jövő munkaterveit, a békegazdálkodás alapproblémáit.[132]

További ellentmondása volt ennek a politikai tervnek, hogy rendkívül nagy nyomatékkal hangsúlyozta: a holnapra való felkészülés egyik oka, hogy a háború utáni viszonyokra kisebb megrázkódtatásokkal, teljes egyetértésben térjen át az ország, hogy elkerüljön mindenfajta katasztrófát.[133]

Bizonyos mértékig ellentmondásos volt a holnap Magyarországának az emlegetése is. Úgy véljük azonban – ellentétben az eddigi értékelésekkel –, pozitív vonása volt, hogy terjesztve a közvéleményben a ma – az akkor – Magyarországának kilátástalanságát, a háború közeli befejezésének lehetőségéről beszélt, és arról, hogy a holnap Magyarországát nem lehet ott kezdeni, ahol 1939-ben abbahagyták. Emellett az ekkor már teljesen

[131] Uo. 50, 57. 36. 101. és 52–54.
[132] Uo. 43., 139.
[133] Uo. 46, 230–231.

általános, a kormányzat részéről is meginduló „jövőtervezések" közepette a szocialista jövőt emlegette.

Az uralkodó osztályok egyes csoportjai részben azért, hogy a nyilasok kezéből kivegyék a szociális fegyvert, részben, hogy az akut problémákat „elnapolják", különféle politikai, közgazdasági társaságokban megkezdték a háború utáni gazdasági problémák vitatását. 1943 tavaszán egyre több idevágó konzervatív elképzelés kelt szárnyra. Lázár Andor nyugalmazott igazságügyminiszter az Országos Nemzeti Klubban úgy vélte, hogy „elérkezett már az az idő, amikor Magyarországon is saját nemzeti és gazdasági nézőpontjainak figyelembevételével egész rendszeresen és intézményesen kell a háború után felmerülő gazdasági feladatok megoldása kérdésével foglalkozni". Februárban vitéz Pétery István az átmenetgazdálkodás előkészítését sürgette, ami csak akkor sikerül, ha „a háború végére fokozott mértékben biztosítjuk az általános rendet és fenntartjuk a szigorú fegyelmet". Bornemissza iparügyi miniszter áprilisban a kormány nevében átmeneti gazdasági terv készítését javasolta. Kállay 1943 decemberében bejelentette, hogy „a békére való felkészülés teljes erővel folyik . . . a Teleki Pál Intézetben, az átmenetgazdasági kérdések problémái a csúcsminiszter úr irányításával . . . munkában vannak".[134] A kormánynak e tervezgetésekbe a szakszervezeteket is sikerült bevonnia. November 23-án az Iparügyi Minisztériumban ankétot rendeztek az átmenetgazdaság problémáiról, s ezen a Nemzeti Munkaközpont és a Hivatásszervezet képviselői mellett a szakszervezetek képviseletében Kabók és hét társa is jelen volt.[135]

Ilyen körülmények között fontos volt, hogy a Népszava bemutassa: milyen legyen a népnek is jó átmenetgazdálkodás. Markos említett cikkei erre is igyekeztek választ adni.

A sorozat X. – Összefoglalás és a fogalmak tisztázása című – fejezete kijelentette, hogy „a munkásság és a parasztság az a társadalmi erő, amely hivatva van a tervgazdaságot megvalósítani . . . a munkásság és a szegényparasztság szövetsége politikailag éppen olyan szükségszerűség, mint gazdaságilag a tervgazdaság és az átmenetgazdaság".[136] Markos a baloldal néhány más képviselőjéhez képest is inkább szűkítette, mint bővítette a nemzeti összefogás lehetséges kereteit, bár alapjában helyesen jelölte meg.

Ugyanakkor e tervezgetésekben benne rejlett az az elképzelés is, hogy a ma Magyarországa a háború végével szinte önmagától változik a holnap Magyarországává.

Úgy véljük azonban, hogy a Népszava vonalának legfőbb ellentmondása az volt, hogy nem kellőképpen hangsúlyozta a munkásosztály vezető szerepét. A Népszava cikkei szerint egyetlen osztály sem vállalkozhat kormányzásra, és a „közmegegyezés" alapján a neki jutó helyet az ipari munkásság öntudatosan, fegyelmezett szervezettséggel veszi tudomásul. E cikkek elvetik a monopóliumra való törekvést. Szakasits igen gyakran írt erről 1943-ban. Így április 11-én: „A szervezett szociáldemokrata munkásság senkire sem akarja ráerőszakolni a maga álláspontját . . . Mi nem törekszünk monopóliumra". September 12-én: „Monopóliumra sohase törtünk és nem is törünk ezután sem". Október 10-én: a Kisgazdapárt és az SzDP szövetségének elvi alapja „az egypártrendszertől való irtózás" – stb.[137]

[134] Magyar Nemzet, 1943. jan. 22., febr. 6., N, 1943. ápr. 15., OKN, 16. köt. 515. 1943. dec. 3.

[135] PI Arch. 672/62. 1943. nov. 26.

[136] N, 1944. jan. 1.

[137] *Szakasits:* i. m. 44–46, 57, 61.

A monopóliumra való törekvés elvetése általában helyes volt. Az ellenkezője nem segítette volna a nemzeti összefogást. A baj csak az, hogy a Népszava nem szólt arról: ki *vezesse* a harcot a független Magyarországért. Még annyit sem írt, mint amennyit Bajcsy is elismert, hogy a munkásosztály a szociális fejlődés „élharcosa".

Ezzel is összefüggésben a Népszava nemcsak a politikai fejlődésről, hanem az aktív politikai harc szükségességéről szintén elég keveset írt. 1943 szeptemberében azonban egy – h szignójú – cikk igen tanulságosan szembeszáll azokkal az ismert szociáldemokrata nézetekkel, hogy előbb „az embereket kell megváltoztatni ... és csak azután lehet a körülményeiket, amennyiben erre azután még egyáltalán szükség lesz". Ez a felfogás téves, írja a cikk. „Ha ezek a tanácsadók csak az ember tökéletesítésével törődnek, hogyan akarják majd egyáltalán megállapítani, mikor lesznek és mi módon lesznek eléggé érettek az emberek egy alapvető szociális változásra? Lehetséges-e egyáltalán végignézni világszerte az égbekiáltó igazságtalanságokat anélkül, hogy megkísérelnék ezeket az emberekcsinálta körülményeket megváltoztatni? " S végső következtetése: „Hazugság és csalás az az állítás, hogy a szociális haladás csak az ember erkölcsi tökéletesedésének az eredménye lehet és hogy a szociális rend minden megváltoztatása a szabadság megsértése. A szociális realitások az embertől aktív magatartást követelnek, szociális tetteket. Akarva, nem akarva rá vagyunk kényszerítve, hogy részt vegyünk országunk szociális életében."[138]

Néhány cikk még utal az ilyen magatartás szükségességére, de igen elvontan. „Az új világ nyilván elérkezik, itt lesz, de senki se higyje, hogy önmagától alakul ki, senki se higyje, hogy tétlenül várhatja be a jobb, a szebb, a biztonságosabb, emberségesebb új világot ..."[139]

Természetesen sokkal következetesebbek voltak ezekben a kérdésekben a lapnál dolgozó kommunisták cikkei. Jól mutatják ezt Kállai Gyula írásai. Kállai világosan megírta: „A közelmúlt eseményei, sajtóvitái és politikai harcai a közvélemény előtt is bebizonyították, hogy a jövő Magyarországának az ipari munkásság a vezető osztálya. Az az osztály, amelyik a parasztsággal és a haladó értelmiséggel a nemzeti érdekekért vívott harc élén áll, s egyetemes szabadság jelszavaival és belső szociális követeléseivel a demokratikus kibontakozás legfőbb biztosítéka."[140] A munkásosztály vezető szerepét, a két dolgozó osztály szövetségét többször is következetesen hangsúlyozta: „A független Magyarország és a népi demokrácia megvalósításának az ipari munkásság mellett a parasztság a leghatalmasabb bázisa", – írja máshol.[141]

A Népszavának természetesen igen korlátozottak voltak a lehetőségei. De e korlátok között is sokkal pozitívabb, hasznosabb munkát végzett, mint a hasonló szituációban levő Peyer–Szeder-vonal.

*

A kommunistákat ért súlyos csapások megnehezítették az illegális párt tevékenységét, de nem tették lehetetlenné. 1943 végén a jobboldali pártvezetőség minden igyekezete ellenére a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködése újra meg-

[138] *(h):* Beszélgetés a szociális változásokról (N, 1943. szept. 4.).
[139] Uo. 1943. szept. 5. (A jövő előkészítése).
[140] *Kállai Gyula:* Szabadságunk születése (Gondolat 1973. 163.).
[141] Uo. 165.

erősödött, az illegális párt tagjai aktívan dolgoztak a szakszervezetekben és a szociáldemokrata pártszervezetekben is. Ez a helyzet egyre elevenebb problémává tette: milyen lesz az együttműködés a két munkáspárt között a jövőben.

Azzal, hogy a háború után a kommunisták legális pártként jelennek meg a politikai porondon, a szociáldemokraták számoltak. Főként a baloldaliak, akik nem éltek sokáig abban az illúzióban, hogy angol–amerikai megszállás következik. A programtervezet vitájában figyelmeztették is Mónust arra, hogy többek között azért is kell radikálisabb, szocialistább program, mert különben a párt a radikális, baloldali nyomás alatt szétesik.

A jobboldali vezetők főként a „bolsevista veszélyt" látták. Kéthly 1943 májusi feljegyzése is erre mutat. Feltehetően az elnökség ülésére készítette, vagy ott el is mondta. Igen érdekesen elemezte a párt belső helyzetét. Új, „nemzeti" politikáját, írta, tagságának egy része nem érti, és az „Eszme" elárulásának tartja. Sok párttag a csodavárás hangulatában van, azt hiszi, a háború befejeztével azonnal szocializmus lesz, és figyelmen kívül hagyja, hogy még azután is az osztályharc új fejezetei következnek. Ugyanakkor számolt azzal, hogy valamennyi részt engednek a pártnak a hatalomból, és javasolta, hogy erre készüljenek fel, keressenek vezetésre alkalmas embereket.

Felhívta a figyelmet arra, hogy az üzemekben agitálnak a diktatúra hívei, az általa használt kifejezéssel: a „bolsik". Ezek az élet hétköznapjaiban is a munkások mellett vannak, hirdetik eszméiket, „folyton és szakadatlanul hatnak" rájuk, s közben pedig támadják, denunciálják az SzDP vezetőit. Úgy látta, hogy az SzDP nem elég eredményesen harcol ellenük, és a „bolsik" befolyásának növekedésétől kell tartani. Erősíteni kell a bolsevisták elleni harcot, mert a háború végén a politikailag képzetlen tömegek egy része könnyen bedől nekik. Annál is inkább, mert azok tanultak 1919-ből, és ügyesen dolgoznak többek között a szakszervezeti pozíciók erősítésén. Azt javasolta, hogy új, modernebb, hatékonyabb propagandamódszereket dolgozzanak ki. Folytassanak műhely-agitációt, szervezzenek beszélgetéseket, lássák el megfelelő anyagokkal az előadókat, neveljenek ki alkalmas gárdát, amely képes az ilyen csendes, kérdés-felelet agitációban helytállni.[142]

1943 végén és 1944 elején Peyer is kitért erre a problemára, bár mindig nagyon homályosan. A Magyar Szakszervezeti Értesítő 1943. évi utolsó számában Az erőgyűjtés munkája címmel írt vezércikket. Ebben kifejtette, hogy harc folyik a munkások megnyeréséért. „Az irányítás máshonnan jön, olyanok részéről, akik a nyilvánosság előtt nem is mutatkoznak, de az anyagi támogatást ők nyújtják és egyúttal megszabják az irányt és a keretet ... Jelentkezik ez a törekvés sokszor radikális jelszavakban, nálunk ismeretlen túlzásokkal."[143] Ez aligha vonatkozhatott a nyilasokra, hiszen azok mutatkoztak, és egyébként sem „nálunk ismeretlen" radikális túlzásokkal jelentkeztek már ekkor. 1944 januárjában Peyer A jövő feladatai címmel írt cikket a lapba. Új világ jön – mondja –, amelyben az SzDP önállóan akarja betölteni történelmi hivatását, „együttműködve azokkal a társadalmi szervezetekkel és politikai pártokkal, amelyek, ha nem is mindenben, de nagy vonásokban egyetértenek velünk". Nem lehet a párt semmiféle más törekvés eszköze, szembe kell szállni a demagógiával, mert az lerombolhatja, amit „fáradságos munkával felépítettünk". Számot kell vetni a tényekkel, szembe kell szállni a jelszó-

[142] PI Arch. 658/5/239/VII.

[143] Magyar Szakszervezeti Értesítő, 1943. dec. 15.

radikalizmussal és számolni kell a munkásosztály „gazdaságilag és kultúrában visszamaradott részével is, amely hajlamos a lázálmokban fogant demagógiára".[144]

A Peyer–Szeder-féle vezetés politikai koncepciójának kiinduló pontja a szervezetek, a munkásosztály megóvása mindenfajta előkészítetlen akciótól, abban reménykedve, hogy ez nemcsak a pártot, a szervezeteket, hanem a munkástömegek harcos elemeit is átmenti. Természetesen aligha lehet hibának felróni, hogy Peyerék – általában a pártvezetés – nem állott ki nyíltan 1918 eszméje mellett. A Békepárt sem emlegette, hiszen nem ez volt az aktuális feladat. De az SzDP vezetőinek 1918-at visszautasító nyilatkozatai mögött a Kállay-kormányba, illetve különösen külpolitikai manővereibe vetett reményük rejlett. S ez olyan nagy volt, hogy még belpolitikája ellen sem tudtak határozottan fellépni, még kevésbé követelték távozását. A meghatározó elem az a feltevés volt, hogy a Kállay-kormánynak sikerül antibolsevista politikáját a nyugati hatalmak előtt népszerűvé tenni, és az országot a rendszer fenntartásával elszakítani a németektől. Ez a koncepció illúziónak bizonyult. A Kállay-féle tervek megalapozatlanok voltak és csődbe jutottak, s velük együtt az SzDP jobboldali vezetőinek reményei is. A kivárási politika nem tudta megőrizni a munkásosztály szervezeteit, politikailag aktív tagjait, megakadályozni az ország kifosztását, a fasiszta háború szolgálatába állítását, sok százezer magyar honvéd, munkaszolgálatos és zsidó pusztulását, végül az ország megszállását, s a „területi követelések" teljesüléséhez sem vezetett.

De ez a politika arra sem volt alkalmas, hogy felkészítse a pártot, a munkásosztályt a háború utáni fordulatra. A párt élete szervezetileg fellendült, taglétszáma, befolyása nőtt, munkástömegei tettrekész várakozással tekintettek vezetőkre. Ők azonban ezt az erőt csak a jövőre várva-hagyatkozva veszni hagyták.

*

A „nemzeti egység", amely a parlament őszi ülésszakán néhány kérdésben körvonalazódott, 1943 végére, 1944 elejére felbomlott. Egyrészt kiderült: a Kállaynak adott angol figyelmeztetés reális, nem lehet csupán az angol–amerikai féllel tárgyalni, és kitűnt az is, hogy Kállay az elhatározó lépésre nem képes. A békére vágyó tömegek, amelyeknek szintén voltak illúzióik a „sima" kiugrásról, határozott cselekvésre ösztökélték pártvezetőségeiket is. Mindezek következtében 1943 végén, 1944 elején egyrészt a kormány is fellépett a Kisgazdapárt és az SzDP vezetői ellen, másrészt ez utóbbiak elhatárolták magukat tőle. A január 21-i választmányi ülésen Kéthly beszélt „azokról a hírekről, amelyek a német–angol különbéke körül keringtek, s amelyek meglepően gyorsan elültek", s így a hozzájuk fűzött remények is illúzióknak bizonyultak.[145] Peyer Kassán 1944. január 30-án kijelentette, hogy a párt „semmiféle közösséget" nem vállal a kormány politikájával, és nincs is tudomása arról, hogy erről a „túloldalon" beszélnének. Ilyen értelemben szólalt fel a február végi összbizalmi értekezleten is.[146]

[144] Uo. 1944. jan. 15. 2. sz. A kassai választmányi ülésen január végén azt hangsúlyozta, hogy „mi nem vagyunk barátai semmiféle oldalról alkalmazott diktatúrának és erőszaknak" (N, 1944. febr. 1.).

[145] Uo. 1944. jan. 23., febr. 1. és *Pintér:* i. m. 251.

[146] Uo. 283–289 és A reakció ellen 99–109.

Peyer politikai fordulata nem volt teljes, meg későn is jött. Most sem követelte a nemzeti összefogás kormányát, az azonnali cselekedeteket, s nem hívta fel tettekre a pártot, a munkásosztályt sem.

Az SzDP az 1944. március 19-i német megszállás után súlyos helyzetbe került. Törvényen kívül helyezték, lapjait betiltották, a szakszervezeteket szoros ellenőrzés alá helyezték. Vezetőiknek illegalitásba kellett menniük, sokat közülük elfogtak, s mártírhalált haltak a Gestapo vagy a nyilasok karmai között.

A párt nem készült fel az illegalitásra, és nem is tudta ezt szervezetten kiépíteni. Ez igazán csak Szakasitsnak és szűkebb körének sikerült. Vele a Békepárt hamar megtalálta a kapcsolatot, és együttműködésük megszilárdult. A Békepárt az SzDP más vezetőivel, különösen a szakszervezeti vezetőkkel is igyekezett kapcsolatot találni, s maguk az illegalitásban élő szociáldemokrata vezetők is kérték őket az ellenállási mozgalomba való bekapcsolódásra, többségük azonban erre nem volt hajlandó.

A német megszállás után a párt későbbi balszárnya Bán Antal és Marosán György körül tömörülve szorosabbra fűzte kapcsolatait, de szervezett illegális tevékenységet nem tudott kibontakoztatni, a Szakasits körül tömörült és az ellenállási mozgalomban fontos szerepet játszó csoporttal sem sikerült kapcsolatba lépnie.[147] Közülük is sokat letartóztattak, elhurcoltak, csak kevesen vehettek részt az ellenállásban.

Az illegalitás idején a Szakasits-féle irányzat került élre a vezetőségben. Neki volt a legnagyobb szerepe abban, hogy a párt aktívan részt vett a Magyar Frontban, s most igazán a munkásosztály vezető szerepét megvalósítani törekedve harcolt a nemzet érdekeiért. Ez a politika az 1939-es irányvonal következetes vállalása és továbbfejlesztése volt. Szakasits és köre a kommunistákkal való összefogás útján arra törekedett, hogy megteremtse a munkásegységet, a demokratikus átalakulás leglényegesebb előfeltételét. Ennek fontos jele volt az Egységkormány létrejötte 1944 októberében.

Az új politikai irányvonal kidolgozása 1945-ben

Az SzDP-nek nem volt átfogó koncepciója a háború utáni átalakulásra. A párt egyes vezetői aláírták az Egységokmányt, mások Szegeden, Debrecenben elfogadták a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kommunisták javasolta programját. Mindez megkönnyítette az átalakulás fő feladatainak megértését és a párt tömegeivel való elfogadtatását. Nehezebb helyzetbe került a párt, amikor a szegedi–debreceni program megvalósítása került napirendre.

Kezdetben a párt vezetői igen bizonytalanok voltak e tekintetben. A földreformról – ez volt az egyik legfontosabb feladat – az NPP és az MKP javaslatára alkottak törvényt, s a végrehajtás megszervezéséből is e két párt vállalta a nagyobb részt. Az SzDP lemaradt, bizonytalankodott. Felhívást adott ki a földreform végrehajtásáról, ez azonban inkább általános, propagandisztikus jellegű volt, nem szólt a pártszervezetek feladatairól sem.[148] Az SzDP vezetősége természetesen a kormányban és azonkívül is támogatta a földreformot. Március 29-i határozata szerint minden erővel támogatni kell a végrehajtását, és

[147] *Pintér:* i. m. 289, ill. *Marosán György:* Tüzes kemence 681, 717.

[148] A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai (Bp. Kossuth. 1967, 63. – Ezután: Határozatok.

nincs itt az ideje a rendelet hibái korrigálásának. Nem tudták azonban a pártot a földreform végrehajtásának valóban aktív részesévé tenni. Ezt a májusi pártvezetőségi ülésen Bán is elismerte: „a végrehajtásban nem merném azt állítani, hogy túlságosan kivesszük a részünket, ez a Kommunista Párt vezetésével indult el". A jobboldal szinte büszke volt erre a lanyha részvételre. Szeder kijelentette: az MKP ugyan hívott bennünket, de mi nem mentünk, s én nem is sajnálom ezt. Még 1946 őszén is a földreformrendelet hibáit emlegette. Elsietettségét s azt: hiba, hogy nem az igazságügyi hatóságok, hanem a Földigénylő Bizottságok állapítják meg, kitől lehet elkobozni a földet fasiszta, népellenes múltja miatt. 1946 októberi utólagos bírálata szerint: „bizony sok érdemtelen jutott pillanatnyi hatások alatt ahhoz, hogy learathassa a már bevetett földterületet".[149] Szeder kifogásainak politikai színvonala különösebb kommentárt nem igényel.

Az ország előtt álló másik nagy feladat akkor az újjáépítés megszervezése volt. A párt 1945 májusi értekezletén Bán jól érzékelte ezt. A 10-én tartott referátuma ugyanazokat a feladatokat jelölte meg, amelyeket az MKP május 20–21-i országos konferenciája. A legfontosabb a közlekedés helyreállítása, az építőipar megszervezése, valamint a mezőgazdasági szerszám- és kisgépgyártás megindítása – mondta.[150] Az értekezlet azonban nem értette meg eléggé Bánt. A vitában senki sem tért vissza erre a témára. Már az MKP konferenciája után befejeződő értekezlet összefoglalója, a róla kiadott ismertető kissé elhomályosította Bán világos feladatmegjelölését.

A májusi értekezletnek átfogóbb feladata volt. Itt körvonalazták a párt új politikai irányvonalát.

*

Az új irányvonal kialakulásában döntő állomás volt az 1944 októberi Egységokmány. Ez kijelentette, hogy a két munkáspárt közös célja a „független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtésén keresztül" a „szocializmus megvalósítása", s hogy ennek „a magyar munkásosztály harcos, forradalmi egységének megteremtése", egységes pártja a biztosítéka. Az egyesülést azonban a „háború utáni" időkre halasztották, hogy erőiket a közvetlen feladatok megoldására összpontosíthassák. Az egységes szakszervezet és ifjúsági szervezet – az Ifjú Szocialisták Szövetsége –, összekötőbizottság, valamint közös lap létrehozását viszont halaszthatatlannak tekintették.[151]

Az Egységokmány tartalmazta az SzDP politikai irányvonalának egyik legfontosabb alapelemét, a munkásosztály egységét, továbbá félreérthetetlenül állást foglalt a közös cél, a szocializmusért való harc mellett. Nem tért ki azonban más fontos kérdésekre, továbbá nem a párton belüli vita alapján elfogadott okmány volt, egyes pontjai a szakszervezetek

[149] Az 1945. május 10., 17. és 24-én tartott kibővített pártvezetőségi ülés jegyzőkönyve (PI Arch. 253/1–5.); PI Arch. 283/7–10 (vezetőségi) és 283/16 (megyei) titkári értekezlet, 1946. okt. 22.).

[150] Az MKP az újjáépítés gazdasági feladatait az ápr. 20-i határozatában rögzítette (Határozatok 74–76). Ez ugyanazokat a feladatokat jelölte meg, mint az országos értekezlet májusban. De ez még nem átfogó politikai terv volt, csak gazdasági program. Ennek alapján javasolta az Összekötő Bizottság előtt a teendőket. Ezen – Rákosi és Bán előterjesztése alapján – egyetértésre jutottak.

[151] Határozatok 30–32.

képviselőinek fenntartásai miatt akkor függőben maradtak. 1945 után a jobboldal gyakran tagadta, hogy az okmány egyáltalán létezik, s ha igen, hogy Szakasitsnak joga volt aláírnia.[152]

Az egységmegállapodás lényegét a párt 1945 januárjában kiadott, A Szociáldemokrata Párt felhívása Magyarország dolgozó népéhez című kiáltványa ismertette a közvéleménnyel.[153] Ez azonban nem terjedt el széles körben, és a részletesebb irányvonalat sem pótolta.

Nem sokkal a felszabadulás után az SzDP Budapesten tartózkodó vezetői megkezdték ennek kidolgozását. Február 25-én a fővárosi és a pestkörnyéki szervezetek első értekezletén a fő referátumot – a távollevő Szeder helyett – Bán Antal tartotta. Szerinte az országban nincs forradalmi helyzet, de kedvező lehetőségek vannak a demokratikus átalakulásra. A fejlődés egyelőre a kapitalizmus keretei között halad a demokrácia irányába. Lehetőség nyílik azonban a kapitalizmus korlátozására. Szükségesnek tartotta a tervgazdálkodás bevezetését. Bírálta, de tudomásul vette a koalíciós kormányzást. Az Egységkormányra utalva ugyancsak szükségesnek tartotta a két párt akcióegységét mint a fejlődés egyik zálogát, hangsúlyozva, hogy az SzDP baloldali, marxista pártként vesz részt az átalakulásért vívott harcban.[154]

A párt baloldala, – az ekkor igen fontos szerepet játszó Bán Antal is – kissé idegenül tekintett a demokratikus összefogás politikájára. Ezt mutatta referátuma a februári értekezleten, de ezt tükrözi a párt háború utáni első, programszerű állásfoglalása, amelyik „Mit akar a Szociáldemokrata Párt?" címmel 1945 márciusában jelent meg és feltehetően a baloldaliak írták.[155] Keletkezéséről, szerzőiről keveset tudunk. Hogy hivatalos állásfoglalás volt, hogy a baloldaliak készítették, arra Justus utalt 1947 végén. Emlékezete szerint 1945 február elején néhány társával együtt ő kapta feladatul, hogy foglalja össze „a párt politikájának elvi alapjait". Ezt tartalmazta a röpirat. Justus ez alkalommal idézett is a brosúrából.[156]

A röpirat a baloldal később is fennmaradt számos nézetét tartalmazza. Bár itt még nem szerepel a „legbaloldalibb" párt kifejezés, a röpirat szemlélete ennek megfelelő. Ez különösen két dologból tűnik ki. Egyrészt a röpirat a szocializmus *közeli* megvalósulását hirdeti, ennek rendelve alá az átmeneti demokratikus célokat is; másrészt abból, hogy teljesen mellőzi a nemzeti összefogás problémakörét, az SzDP viszonyát a többi párthoz, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronthoz.

A röpirat megjelenésének idején épp csak hogy megindult a földosztás, a kiáltvány azonban az önkéntesség alapján létrejött „szocialista mezőgazdaság kialakítása" felé utat

[152] Szeder még 1947 december végén is azt emlegette, hogy a „hetek" – a szakszervezeti vezetők – annak idején nem értettek egyet az okmánnyal, és nem írták alá (PI Arch. 283/3–104). Kéthly pedig még 1970-ben is azt írta, hogy „Ha *valóban* létezett ilyen írás, illetve közös aláírás, a későbbi főtitkárnak tudnia kellett, hogy ez csak magánjellegű lehetett" (Szociáldemokrata Szemle, Stockholm 1970. dec. 2. sz.).

[153] Határozatok, 59–62.

[154] N, 1945. febr. 27., 28.

[155] Mit akar a Szociáldemokrata Párt? Röpirat. Felelős kiadó Szeder Ferenc. PI Arch. Könyvtára MM/25/240/a. A párt irányzatairól lásd: Irányzatok a Szociáldemokrata Pártban 1945 után című tanulmányomat (A Politikai Főiskola Közleményei 1977. 2. sz.).

[156] Az Országgyűlés Naplója 1947. nov. 19. 1115–1116.

mutató termelőszövetkezetekről ír. Az üzemi bizottságok egyrészt „az osztályharc alapvető szervei", másrészt nevelik és előkészítik a munkásosztályt „a szocializált üzemek vezetésére, a szocialista termelési rend felépítésére". Bár az ország „jelenlegi helyzete, s a világpolitikai erőviszonyok nem teszik lehetővé a szocializmus felépítésének azonnali megkezdését", a párt erre a célra tekint, mert „a kapitalizmus csődje beteljesedett és a szocializmus megérett a megvalósításra".

A gazdasági intézkedések – mindenekelőtt az államosítások – előkészítik a vegyesgazdálkodásra való áttérést, ugyanakkor ezek a demokratikus gazdasági intézkedések egyben „a szocializmus előkészítését és megvalósítását szolgálják".

Az újjáépítés terhe „majdnem teljes egészében a munkásosztályra hárul". Minden területen biztosítani kell a kapitalista kizsákmányolás visszaszorítását, s ennek érdekében a „dolgozó rétegeknek és az őket vezető szakszervezeteknek és szocialista pártoknak a demokratikus ellenőrzés jogát".

Az SzDP demokráciát akar, – de okulva a weimari tanulságain – új demokráciát. Olyat, amely szilárd gazdasági alappal rendelkezik, s melynek fejlődése „nyílegyenesen mutat a szocializmus felé", s végül amelyik „állig felfegyverkezett", és „könyörtelenül eltiporja a nép ellenségeit".

A röpirat fogalmazta meg először a párt 1945 utáni legfőbb jelszavát: vezetik a harcot „ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért".

A röpirat – néhány, közvetlenül a néphez szóló mondat ellenére – elsősorban a párttagokhoz, azoknak is inkább a képzettebb csoportjaihoz szólt. Kissé „szemináriumi" stílusa volt, nem politikai és agitációs jellegű. Az egyik helyen pl. a következő okfejtés van benne: a demokrácia megváltozott gazdasági alapot kíván, „az átalakított gazdasági szerkezetre felépülő új demokratikus politikai berendezkedés azután visszahat az őt meghatározó gazdasági alapra, folytatja a gazdasági szerkezet átalakításának történelemformáló munkáját".

A kiáltvány nem szól a többi pártról, az MKP-ról is csak úgy, hogy azt bele lehet érteni a szocialista „pártok" többes számú fogalmazásába. A Függetlenségi Front neve sincs leírva. Ugyancsak hiányzik az okmányból a Szovjetunió neve, bár a demokratikus külpolitika alapelvének tekinti a szomszéd népekkel való barátságot.

Különleges, és a párt későbbi hivatalos okmányaiban, határozataiban is szinte példa nélkül álló dolog, hogy a röpirat az SzDP-t „a magyar nép évezredes szabadságharcainak szakadatlan sorába" kapcsolja. Említi e sorban Dózsát, Bocskai hajdúit, Rákóczi és Esze kurucait, Petőfit, Táncsicsot, valamint 1918–19 forradalmi hagyományait.

A röpirat, a népi demokratikus, népfrontos összefogást szinte negligáló jellege miatt, nem lehetett a párt új politikai irányvonalának dokumentuma. Justus már említett 1947 végi beszédén kívül nincs is rá utalás a pártirodalomban. Nem is terjedhetett el széles körben. Az új irányvonalat még ki kellett dolgozni.

Ezt a munkát már jobban segítette az, hogy 1945. április 27-én megjelent a két párt közös nyílt levele szervezeteikhez és tagjaikhoz. Ez újra megerősítette azt a közös véleményüket, hogy a nemzeti összefogás politikájának „legfontosabb pillére a két munkáspárt összefogása", s ennek erősítését követelte. Tapasztalatok alapján kérte a két párt megbízottait, hogy ne kerüljenek szembe egymással a koalíciós testületekben. Kiváltképp fontosnak minősítette a szerkszervezetekben való együttműködést. Külön is szólt azokhoz a párttagokhoz, „akik az elmúlt 25 esztendő folyamán nem egyszer állottak

egymással szemközt, s akiknek emiatt most nem könnyű kéz a kézben haladni". Feledjék a régi harcokat, és az új idők követelményei szerint dolgozzanak együtt.[157] A nyílt levelet már mindkét párt tagsága megismerhette, igen jó hatással volt, s az SzDP az új politikai irányvonalának kidolgozását is megkönnyítette.

Az új irányvonalat részletesen a május 10–, 17– és 24-én tartott kibővített vezetőségi ülés dolgozta ki. Bán referátuma és Szakasits beszéde, valamint széles körű vita után fogadták el. A vita tapasztalatait is magában foglaló összegezés és a határozat Bán Antal szerkesztésében jelent meg.[158]

Bán bevezető referátuma – mint már említettük – helyesen beszélt az újjáépítés fő kérdéseiről. A párt politikai irányvonalának alapelemeit a baloldal néhány sajátos nézetével együtt ismertette. Egyik fontos tétele volt pl. hogy az igazi forradalmi, a „legbaloldalibb" párt az SzDP, míg az MKP „függetlenségi", demokratikus politikát hirdető párt, ami szinte anomália. Az 1947 végéig hivatalos irányvonalat. Szakasits fejtette ki.

Szakasits az irányvonal minden fő kérdésére kitért. A szocialista célt szem elől nem tévesztve a demokratikus Magyarországért való harcot tartotta fő feladatnak. Követelte, hogy a párt teljes erejével vegyen részt a már 1944-ben megkezdett új politika végrehajtásában, a nemzeti összefogáson alapuló koalíciós együttműködésben. Fellépett azok ellen, akik 1944-ben bírálták vagy 1945-ben bírálják ezt az álláspontot, hiszen „a függetlenségi mozgalomban való részvétel mentette meg a pártot", és nyitotta meg 1944 utáni kedvező politikai lehetőségeit. Az ellenzékiséget teljesen fel kell adni, felelős kormányzópártként kell résztvenni a munkában. Frázisnak, szólamnak nevezve határozottan visszautasította, hogy az SzDP lenne a „legbaloldalibb" párt. Az új körülményekhez és a realitásokhoz alkalmazkodó politika inkább forradalmi, mint a baloldaliságról hangoztatott szólamok – mondta. A kompromisszumok szerves részei a politikának, és a Szovjetunió meg a kommunista pártok sikerrel alkalmazzák őket. Nem munkáskormány megteremtése van napirenden, mint egyes baloldaliak vélik, hanem a demokratikus koalíció erősítése.

A jobboldal bírálta ezt a koncepciót, de nem vetette el. Néhányszor ugyan mondogatta, hogy nem jó pozíció ilyen súlyos politikai, gazdasági helyzetben vállalni a kormányzás felelősségét. A baloldallal együtt élesen bírálta az NPP-t, szinte elvitatva jogát a koalícióban való részvételre. Ugyancsak mindkét irányzat kétségbe vonta a kommunista párt demokratikus politikájának őszinteségét. A baloldal itt újra emlegette a „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért" jelszavát, és ismételgette, különösen Szakasits felszólalása előtt, a legbaloldalibb párt koncepcióját.

A politikai irányvonal másik alapeleme az MKP-val való összefogás, a munkásegység volt, mint a demokratikus fejlődés legfontosabb feltétele. Az MKP-val való együttműködésnek „nincs határa, végleges és örök" mondta Szakasits. Ha mindkét párt elvégzi sajátos feladatát, eljön az egyesülés ideje. Ami majd akkor még külön nehézséget jelenthet, az a szociáldemokrácia ragaszkodása az „egyéni kritika szabadságához".

[157] Határozatok, 59–62.

[158] Lásd a 149. jegyzetet és A Szociáldemokrata Párt politikai irányvonala. Összeállította az 1945. május 10-, 17- és 24-én tartott kibővített pártvezetőségi tanácskozás vitaanyagából Bán Antal (Népszava é. n.) c. kiadványt.

Szakasits ugyanakkor megerősítette azt a már február vége óta gyakorlattá vált álláspontot is, hogy a párt önálló ifjúsági és nőmozgalmat szervez.

A baloldal messzemenően támogatta ezt a koncepciót, a jobboldal sem vitatta a munkásegység fontosságát, de – elsősorban a kommunisták erős rendőrségi pozíciói miatt – megkezdte a paritásvitákat, és hangoztatta a kommunisták őszintesége iránti kétségeit. Nem szóltak ugyan erről nyíltan, de érezhető megrőkönyödést váltott ki közöttük Szakasits kijelentése a kommunistákkal való örök barátságról és a majdani egyesülésről.

Szakasits a Szovjetunióról mint a szocializmus forradalmi országáról beszélt. A szovjet diktatúra a tömegek érdekében való, demokratikus diktatúra, mondta. Felhívta a figyelmet a marxizmus–leninizmus – benne Sztálin munkássága – tanulmányozására, mert a pártnak szüksége van arra, hogy átvegye a hasznosítható elemeket. Kiemelte a szovjet realista külpolitikát.

Szakasits értékelte először a vezetőség előtt kritikusan – önkritikusan a párt múltját. A párt – mondotta – 1945 előtt „elméletileg ortodox, gyakorlatilag opportunista" alapon politizált. A német fasizmus tapasztalatai alapján szükségesnek tartotta a demokráciáról vallott nézetek átértékelését, a weimari demokrácia iránti illúziókkal való leszámolást. Dinamikus, hatékony politikát kívánt, és a párt egységének mindenáron való megőrzését. Bátran kell új embereket bevonni a pártvezetésbe – hangoztatta. Ez utóbbi követelmény váltotta ki a legnagyobb vitát a pártvezetőség ülésén, és ez adott ürügyet a jobboldalnak arra, hogy bírálja az új irányvonalat.

A jobboldal – mindenekelőtt Szeder, Valentiny és Takács József – az „öregek" védelme címén támadta. Igazságtalannak érezve a párt múltjának bírálatát, egyben a régi vezetőket is védte. Javasolta, hogy folytassák tovább a vitát. A „tiszta demokrácia" védelmében tett még meglehetősen homályos megjegyzéseket, nem fordult szembe nyíltan Szakasits állásfoglalásával, nem vetette el.

Végül, bár nem fejtette ki részletesen, Szakasits fontosnak tartotta, hogy vegyék figyelembe a pártmunka megváltozott körülményeit, különösen a szakszervezetek új helyzetét.

Szakasits a fő kérdésekben való egyetértést tartotta a legfontosabbnak. Mentegetőzött, hogy nem akarta sérteni a régi vezetőket, de a párt régi tevékenységéről elmondott bírálatát nem vonta vissza. A vitában felmerült olyan igényekre, hogy készítsenek új programot, meglehetősen szkeptikusan válaszolt. Alapjában igaza is volt. Miután az SzDP egyik aláírója volt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944 decemberi programjának, tudta, hogy e program megvalósítása a fő feladat, a mindig következő aktuális és megoldható problémák helyes kiválasztása. A párt általános magatartását pedig jól határozta meg a májusi értekezlet, s így megteremtette a feltételét annak, hogy a párt aktívan bekapcsolódjék a forradalmi harcba.

A maga teljességében az 1945 végi 34. kongresszuson derült ki, hogy teljesen új, az 1944 előttivel gyökeresen szakító politikai irányvonalról van szó. Ezt a baloldal különösen hangsúlyozta. Nem lehet ott folytatni, ahol 1944. március 19-én abbahagytuk – volt a jelszava. Nagy figyelmet fordított a párt munkájának kritikus szemléletére. További pártmunkáját a májusi irányelvek elfogadásához mint alapfeltételhez kötötte.[159]

[159] PI Arch. 283/1–1. Bán jelentette ki, hogy ha a kongresszus nem a munkásegység mellett dönt, ő megválik a pártmunkától.

A jobboldal személyeskedő támadásokkal bírálgatta az új irányvonalat, de megkérdőjelezni sem tudta.[160]

A 34. kongresszuson már szerves része, összefoglaló jelszava lett a politikai irányvonalnak a „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért". A jelszó értelmezéséről viták voltak, bár nem volt akkora gyakorlati jelentősége a párt politikájában, mint a körülötte akkor vagy később folyt vitákból gondolni lehetne. Nem volt állandó vagy napi jelszó. Az MKP főként a szocializmus gyakori és túl korai emlegetése miatt bírálta, mivel úgy vélte, hogy sem taktikailag, sem várható hatását tekintve sem időszerű még a szocializmus mint napi feladat emlegetése.

A jelszó elvileg természetesen nem hibás. Arra utalt, hogy a párt célja a demokrácia, majd a szocializmus megteremtése. (Beleérthető a párt ama felfogása is, hogy a szocializmust demokratikus úton kell megteremteni. Ez az utóbbi nézet azonban csak nagyon áttételesen és külön magyarázattal volt jelen a jelszóban.) Mégis voltak bizonyos taktikai fogyatékosságai.

A két kategorikus időhatározó használata bizonytalanná tette a demokrácia és a szocializmus „határát" – azt, hogy hol van a *ma* vége, és hol kezdődik a *holnap*, különféleképpen lehetett értelmezni. És valóban másként is értelmezte a jobb- és a baloldal. Különféleképpen lehetett értelmezni a ma, illetve a holnap feladatait is. A jelszó magában rejtette azt a veszélyt, hogy „kínai falat" vonnak a ma, azaz a demokrácia, és a holnap, azaz a szocializmus közé. Ilyen jelenségek a baloldal propagandájában fel is tűntek.

A jelszót a pártban nem is értelmezték egységesen. Bár a baloldal – Justus – fogalmazta, mindenki elfogadta, és emlegette, de mást-mást értettek rajta. Egyik szembetűnő értelmezésbeli különbség a tömegek nevelésével kapcsolatos állásfoglalásban nyilvánult meg.

A jelszó nem felelt meg a párt saját akcióprogramjának sem, amely – helyesen – nem vont látványos szakaszokat az átmenetben, hiszen 1945 végétől akcióprogramjait a szocialista követelések növekedése, szaporodása jellemezte. Ezek a jelszónál helyesebben tükrözték a politikai, gazdasági és szociális előfeltételek fokozatos felhalmozódását.

A párt új politikai irányvonalát a 34. kongresszus szentesítette, és ennek alapján részletes akcióprogramot is elfogadott.

Az új irányvonal helyesnek és a párt fejlődésére hasznosnak bizonyult. Az SzDP taglétszáma 1945 végére erősen megnőtt, s az 1945 végi parlamenti választásokon 17,4%-ot, több, mint 700.000 szavazót tudhatott maga mögött. Ez, s a két munkáspárt még töretlen együttműködése a népi demokratikus fejlődés záloga volt.

*

Az SzDP a 34. kongresszus után átfogóan már nem tárgyalta a politikai irányvonalát. A párt irányzatai azonban már 1946 elejétől a saját felfogásuk szerint, mégpedig igen különbözőképpen magyarázták, mindenekelőtt a munkásegységről és a párt múltjának értékeléséről szóló elemeit. Az ebből származó súrlódások az 1946 második felében

[160] A 34. kongresszuson zajló belső harcokról lásd: Irányzatok harca a Szociáldemokrata Pártban 1946–1947-ben című tanulmányomat (Párttörténeti Közlemények 1977. 1. sz.).

élező viták során oda vezettek, hogy a jobboldal megkérdőjelezte az 1945-ös vonal helyességét.

Amikor a fúzió – 1946 nyarán – vitát váltott ki a vezetőségben, Vajda az 1945 májusi álláspont alapján értékelte a párt helyzetét, múltját, álláspontját, a weimari demokráciáról. Előadásának fő elemeit csak sajtótudósításból ismerjük. Eszerint utalt mindkét pát 1945 előtti hibáira, és azt hangsúlyozta, hogy több az összekötő elem, mint az elválasztó. Kéthly azonban élesen kikelt az önkritikus hang és a weimari demokrácia bírálata miatt.[161] Ezzel megindult a vita a politikai irányvonalról.

A párt mindhárom irányzata kifejtette nézeteit a pártvezetőség ülésein kívül is. A vita első állomása az akkor még baloldali Bánnak 1946. szeptember 20-i Az SzDP irányvonala című előadása. Ebben az 1945 májusi álláspont alapján élesen bírálta a párt 1944 előtti politikáját. A sajtóközlések szerint kijelentette, hogy 1944 márciusáig „a Szociáldemokrata Párt csak azért, hogy a föld felett maradhasson, hogy el ne veszítse a tömegek vezetését, kénytelen volt opportunista módon sok mindennel megalkudni, ami homlokegyenest ellenkezett a szocialista elvekkel". 1945 májusában alakították ki a párt új politikai irányvonalát, ekkor határozták el az MKP-val való szoros együttműködést, noha voltak, akik ezt hibáztatták. A párt harcban kialakított irányvonala, mondta, helyesnek bizonyult. Most pedig olyan időszak következik, amikor „elő kell venni" az osztályharcot. A párt forradalmi szocialista, és ha az osztályharc megkívánja – éppúgy, mint 1912-ben – az utcán fognak röpködni a jelszavak. Bán beszéde egy év óta először hangsúlyozta megint, hogy a párt új politikáját 1945-ben alakították ki, s hogy egyik lényeges eleme a kommunistákkal való együttműködés. Ez az előadás volt Bán utolsó, egyértelműen baloldali fellépése. Ezt a koncepciót magyarázta tovább Justus Uj, nagy osztályharcok előtt c. cikke.[162]

Szakasits e hónapokban szintén nem egyszer foglalkozott a párt politikai irányvonalával. A pártvezetőség vitái ezt meg is követelték. Nézetei kezdetben igen ellentmondásosak voltak, és gyakran változtak a vita pillanatnyi helyzete szerint. Szeptember 18-án mint választási lehetőséget vetette fel a három alternatívát: az ellenzékbe vonulást, a középpártiságot vagy a forradalmi, baloldali politika folytatását. A vita lezárása nem volt egészen világos. Zavaróan hatott Bánnak az az álláspontja, hogy a két utolsó lehetőség kombinációját alkalmazzák. Szakasits zárszava az elkészítendő akcióprogramot állította a középpontba. Egy ideig még többször is fellépett a középpárti pozíció ellen, a pártot mint a forradalmi szocializmus képviselőjét emlegette, és azt, hogy ha az osztályharc fejlődése megkívánja, a párt a tömegek aktív mozgósításától nem zárkózik el.[163] Végül azonban – a jobboldal fokozódó nyomásának is engedve – saját, illetve a centrum álláspontja szerint összegezte a párt politikai irányvonaláról kialakított véleményét. Ezt három különböző beszédében tette: az 1946. október 22-i megyei titkári értekezleten, a december 20-i választmányon, valamint az 1947 februári, 35. kongresszuson.[164] Sem a jobboldal, sem a baloldal álláspontját nem osztotta, de inkább a baloldallal polemizált.

[161] N, 1946. jún. 4. és PI Arch. 283/4–27.
[162] Világosság (a továbbiakban V) – 1946. szept. 22. és V, 1946. dec. 25.
[163] N, 1946. szept. 25. és V, 1946. okt. 20.
[164] PI Arch. 283/16, 283/2–6 és PI Arch. 283/7–133.

Interpretációjának központi eleme a kompromisszumokat felhasználó „forradalmi realista" politika volt. A decemberi választmányon hangsúlyozta először – kissé megkülönböztető jelleggel –, hogy a párt politikai irányvonalának alapelvei 1941-ben alakultak ki. Szemben a baloldal ez időben gyakran hangoztatott tömegmozgósítási terveivel, úgy vélte, hogy az átalakulás folyamatát forradalmi eszközökkel lehet ugyan siettetni, de csak nagyon nagy körültekintéssel. Nem értette ide az 1946 márciusi tömegmozgalmakat, különösen nem a „népítéleteket". Egyáltalán: az átalakulás – mondta – hasonlít a kertész munkájához, és a pártnak ebben a szellemben kell dolgoznia. Fellépett a baloldal egyes tagjai által emlegetett munkáskormány, a két munkáspárt koalíciós kormányának elképzelése ellen.

Most is visszautasította a középpárti koncepciót, bizonyos konkrét értelmezésben azonban tudomásul is vette. Fontosnak tartotta ugyanis a párt „békeközvetítő" szerepét a két „szélsőség", az MKP és az FKP között. Ugyanakkor hangsúlyozta a demokratikus összefogás, a koalíció fenntartásának fontosságát.

Az MKP-hoz, illetve a Szovjetunióhoz való baráti viszony nem taktika, hanem a párt politikájának alapeleme – mondotta. Mindamellett a korábbiaknál sokkal nyomatékosabban szólt arról, hogy a párt nem tűri tovább az MKP egyes szervezeteinek vagy funkcionáriusainak erőszakoskodását, keményen és határozottan szembeszáll velük.

Végül ezekben a beszédeikben már nem tért ki a párt 1944 előtti politikájának bírálatára. Ez a momentum a továbbiakban is hiányzott nála, egészen a 36. kongresszusig.

A jobboldal álláspontját a leghatározottabban Szeder fogalmazta meg. Érintve a felszabadulás óta az ország és a párt helyzetében bekövetkezett változásokat, megállapította, hogy vannak, „akik ezekből a tényekből arra a helytelen következtetésre jutnak, hogy a párt irányvonala megváltozott. Más, mint volt háromnegyedszázados történelme során... Voltak egyes elvtársak, akik úgy vélték, hogy a pártnak most új életet kell kezdeni, amit csak új emberekkel tehet meg, sőt egyesek odáig is eljutottak, hogy szerették volna a párt nagyszerű történelmi múltját felszámolni. Most már azonban ezek az elvtársak is belátják, hogy a párt iránya nem változott, mint ahogy nem is változhat meg." Sem a másik párttal való együttműködés, sem a koalíció nem a párt irányvonalának a megváltozása. Tervszerűen kell dolgozni a szocialista eszmék terjesztésén, a munkásosztály szervezésén „minden eszközzel, amely a proletárság jogérzetével megegyezik. Úgy, amint azt a Szociáldemokrata Párt 1903-as programja megállapította." A félreértések elkerülésére még hozzátette: egyesek „új módszerekről és harci eszközökről beszélnek, amikor az új idők beköszöntése csak tágabb lehetőséget biztosított jól bevált eszközeink alkalmazására".[165]

A felek úgy vitatkoztak, hogy a másik oldalt csak „egyes elvtársaknak" emlegették, senki nem nevezte nevén a vitapartnert. A 75 éves múlt 1947 közepén, a választási harc meg az évforduló miatt is került az agitáció előterébe, és lett a választási harc egyik fő jelszavává, elsősorban a jobboldaliak között.

A választások után, amikor a párt súlyos helyzetbe került, a jobboldal a 45-ös politikai irányvonalnak nemcsak egyes elemeit, hanem az egészét megkérdőjelezte, és a párt politikájának teljes megváltoztatását követelte. Legelső célja most is az MKP-val való teljes szakítás kierőszakolása, a munkásegység politikájának megszüntetése, az ellenzékbe

[165] *Szeder:* Pártunk általános irányvonala (PSz, 1947. febr.).

vonulás volt. Ennek realitása többek között azért sem volt meg, mert a meggyengült, de most már demokratikus vezetés alatt álló FKP nem volt hajlandó csatlakozni ilyen akcióhoz. Elvetették a jobboldaliak a szovjetbarát külpolitikát is, határozottan követelték, sőt megkezdték a szociáldemokratizmus polgári eszméinek terjesztését, és általános támadást indítottak a vezetőség baloldali, sőt néhány centrista tagjának is az eltávolítására vagy visszaszorítására. A harcok azért váltak rendkívül elkeseredetté, mert most már érezhető közelségbe került a szocialista forradalom győzelme. Az MKP és a párt szocializmust akaró munkástömegeinek támogatásával a baloldalnak csak kemény harcok árán sikerült a jobboldalt kiszorítania, s a 45-ös politikai irányvonalat, elfogadva az MKP politikai és eszmei vezetőszerepét, megvédenie, majd a 36. kongresszusig továbbfejlesztenie.

Az 1947 őszi vitákban már nem volt igazi vitakérdés sem a párt múltjának értékelése, sem az, hogy mikor alakult ki az új politikai koncepció. A baloldal azonban mégis fontosnak tartotta, hogy hangsúlyozza ennek 1945-ös kezdeteit. Gergely az októberi választmány napjára megjelent cikkében azt írta, hogy a párt 1945-ben lépett jó útra, a kommunistákkal való összefogás útjára. „Mi töretlenül állunk az eszmei és politikai baloldalon 1945 szellemében" – mondta –, és nem tévesztettünk utat. A párt a „belső ellenáramlatok dacára ma is az eredeti 1945-ös alapon áll", bár a választások után felléptek „a 45-ös vonalvezetéssel szembenálló szociáldemokraták" – írja máskor.[166]

A párt új politikája kezdetének 1945-re datálására a jobboldal most már nem válaszolt. A centrum viszont – nem kissebbítve 1945 szerepét a párt életében – kitartott amellett, hogy az új politika már 1941-ben megkezdődött. Szakasits a választmány októberi ülésén pedig 1939-re teszi az új politika kezdetét. A 36. kongresszuson kijelentette: a párt „új politikai és mozgalmi koncepciója már 1939-ben nagy körvonalakban kibontakozott. 1940-ben határozott alakot öltött. 1941-ben már olyan erősek voltunk, hogy kiléptünk a nyilvánosságra a híres karácsonyi Népszavában".[167] Ebben a kérdésben nem jött létre a centrum és a baloldal egysége. A baloldal a 36. kongresszuson is kitartott amellett, hogy az igazi fordulópont 1945, így értékelte ezt Marosán is. A baloldal ebben az ügyben igazságtalan és történelmietlen volt, az igazság a centrum oldalán volt. A baloldal 1939-ben, 1941-ben kezdődő népfrontos tevékenységben igazán nem is vett részt – sőt egyes tagjai elítélték –, ezért sem érezhette magáénak a párt történetének e pozitív szakaszát.

A párt politikai irányvonala 1948 elején, az egyesülés szükségességének megértésével, elfogadásával változott meg, fejlődött tovább.

[166] *Gergely István:* Nem tévedtünk (V, 1947. okt. 26.) és A harmadik erő (uo. 1947. dec. 25.).

[167] PI Arch. 283/2–20 és A magyar munkásosztály egységéért! A Szociáldemokrata Párt XXXVI. kongresszusának teljes jegyzőkönyve. 11.

Янош Молнар

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ

(Резюме)

В статье изучается новый политический курс СДП, разработанный партией в мае 1945 года и соответствующий, в основном, требованиям народно-демократического развития.

Первая попытка для совершенствования устарелых программ партии была сделана в 1934–1935 годах. Проекты программы требовали ограниченной социализации, земельной реформы, политической демократии, далее социальных и культурных прав. Эти соображения имели ряд таких элементов, которые порвали с доктринерскими взглядами партии, например в отношении оценки союзников. Однако партия не могла превращать программу в свою официальную позицию, в движущую масс силу.

Монуш, как руководящий идеолог партии, продолжал раскбыть возможности для совершенствования политики партии. Он подчеркивал общественные задачи рабочего класса, его ответственность в борьбе против фашизма, за свободу. Но эти дальновидные элементы были отягощены, с одной стороны, антисоветскими позициями, далее такими иллюзиями, которые рассматривали попытки капиталистического государства против кризиса как накопление элементов социализма.

32 съезд партии сделал шаг вперед по некоторым основным вопросам. Он решительно выступил за защиту национальной независимости, против экспансии гитлеровской Германии и за сохранение мира, и провозгласил сплочение рабочих, крестьян, интеллигенции и граждан (буржуа). Эти принципы остались до конца войны – хотя только в следах – частями идеологии партии. Эти идеи помогли партии в том, чтобы она – в духе политики народного фронта ВКП, с помощью коммунистов, работавших в этой партии – в конце 1941, начале 1942 года стала участником в успехах антигерманского движения независимости.

Однако правое крыло партийного руководства истинно никогда не разделило эти идеи и уже в конце 1939 года и в 1940 году по своему вкусу объяснило и искажало их. Правые начали исповедать „ответственность" правительства в защите независимости страны и не заметили опасности осуществленных Гитлером территориальных воссоединений и они все более стали на позицию „спасания", сформированную Монушом. Эта политика усиливалась во второй половине 1942 года, после полицейского террора против левых. 33 съезд изменил политический курс 32 съезда и партия отказала от того, чтобы к высоко держать знамя независимости. После этого правые лидеры партии – хотя они не приняли внешнюю и внутренюю политику правительства и подвергали ее критике – все более обнадеживались успехом лавирования правительства Каллаи, тем, что путем англо-американской оккупации удастся выводить страну из войны. В статье дается анализ тех основных черт внешне- и внутриполитической пропаганды правительства Каллаи, которые пытались перетягивать легальную опоозицию на свою сторону, упоминая об опасности 1918 года, проповедуя национальное единство, в то же время преследуя революционных левых, коммунистов и других патриотов.

В конце 1943 года был разработан проект новой программы на период после войны. Этот проект обрисовал постепенную национализацию средств производства и, этим, он содержил ряд положительных элементов, но в то же время он обошел вопрос власти. В нем не говорится о союзной политике, которая требовалась бы с точки зрения действительного выхода из войны и строительства после войны. Левая сторона партии резко критиковала непоследовательности проекта.

После германской оккупации партия тоже понесла тяжелые потери, но ввиду того, что она не была подготовлена к нелегальности, только маленькая часть партийного руководства – объединенная вокруг Сакашича – могла включиться в движение Венгерского фронта, а там укрепился ее союз с коммунистами, который потом в октябре 1944 года привел к документу о единстве.

После 1945 года СДП стояла перед задачей разработать политику, спответствующцю требованиям преобразования. Такие попытки начались уже в феврале 1945 г. Левые группы партии в Будапеште разработали директиву, которая – хотя она высказалась за социалистическое строительство – оставила без внимания коалиционные условия народно-демократического преобразования, значит она явилась „левым" соображением и не соответствовала требованиям.

Новый политический курс партии был сформулирован на расширенном заседании руководства, проведенном в мае 1945 г. Заслуга разработки принадлежит, в основном, Сакашичу. Предложенный им курс содержил последовательную привязанность к единству рабочих (которая потом приведет к единой партии); поддержание коалиционной политики народно-демократического преобразования; сдачу оппозиционной позиции; признание Советского Союза, как социалистической и освободительной страны; критику и отклонение правой политики партийного руководства до 1942 г.; переоценку веймарской демократии и требования новых методов партийного строительства. Партийное руководство приняло данный курс. Это представляло условие тому, чтоняло данный курс. Это представляло условие тому, чтобы партия стала активным участником народно-демократического преобразования.

Наконец в статье излагаются те споры, которые проводились о новом политическом курсе с осени 1946 года, а также взгляды представителей различных направлений.

János Molnár:

La formation de la nouvelle tendance politique du Parti Social- Démocrat

(Résumé)

L'étude analyse la nouvelle tendance et ses antécédents du Parti Social-Démocrat élaborés en mai 1945 qui répondaient aux exigences du développement démocratique populaire.

La première tentative pour moderniser le programme suranné du Parti était effectuée en 1935. Les sociaux-démocrats ont exigé la socialisation limitée des idées concernant le projet de travail, la réforme agraire, la démocratie politique et des droits sociaux et culturels. Dans ce programme, se figuraient plusieurs élements qui rompaient avec des vues doctrinaires du Parti par exemple avec celles concernant l'appréciation des alliés. Mais le Parti ne pouvait pas le faire passer pour prise de position officielle, pour une force mobilisant les masses.

Mónus, comme idéologue principal du Parti, cherchait continuellement les possibilités de la modernisation de la politique du Parti. Ils a souligné les taches sociales de la classe ouvrière et sa responsabilité dans la lutte contre le fascisme et pour la liberté. Mais ces éléments progressifs étaient chargés d'une part des prises de position antisoviétiques, d'autre part, des illusions qui considéraient les tentatives de l'Etat capitaliste pour affranchir la crise comme l'accumulation des elements du socialisme.

Le 32 ième congrès faisait des pas en avance concernant quelques problèmes fondamentaux. Il a pris parti pour la défense de l'indépendance nationale contre l'expansion de l'Allemagne hitlérienne, pour le mainten de la paix, pour l'union des ouvriers, des paysans, des intellectuels et des bourgeois. Ces idées, jusqu' à la fin de la guerre, – souvent partiellement – mais restaient des parties de l'idéologie du Parti. Ces idées rendaient possible que le Parti, au sens de la politique pour le front populaire du Parti Communiste Hongrois, devienne participant, par l'aide des communistes travaillant dans le Parti, aux succès du mouvement d'indépendance antiallemand au tournant de l'année 1941–1942.

Mais la droite de la direction n'adoptait jamais ces idées et déjà à la fin de 1939 et en 1940 elle les a déformées en les expliquant à son gré et les a falsifiées. Elle a commencé à proclamer "la responsabilité" du gouvernement concernant la défense de l'indépendance du pays, elle n'a pas apperçu les dangers des expansions hitlériennes et de plus en plus, elle a pris parti pour la politique

opportuniste décrite déjà par Monus. Cette politique, au cours de la deuxième moitié de 1942, après la terreur policière contre la gauche devenait plus significative. Le 33 ième congrès a changé la tendance politique du 32 ième congrès, le Parti a quitté ses vues favorables à l'indépendance. Ensuite, les dirigeants de droite du Parti, bien qu'ils n'aient pas accepté la politique intérieure et extérieure du gouvernement et ils les aient critiqués, avaient de plus en plus de confiance du succès de la politique de bascule du gouvernement de Kállay et de ce qu'il est possible de faire sortir le pays de la guerre par l'aide d'une occupation anglaise–américaine.

L'étude analyse les traits principaux de la propagande dans la politique extérieure du gouvernement Kállay qui essayait d'avoir pour allié l'opposition légale pour la mise en relief de la question sociale et des dangers de 1918, par la proclamation de l'unité nationale et en même temps par la poursuite de la gauche révolutionnaire, des communistes et des autres patriotes.

A la fin de 1943, ils ont élaboré le nouveau projet de programme concernant les temps d'après-guerre. Ce projet contenait – par l'esquisse de la nationalisation progressive des moyens de production – beaucoup d'éléments progressifs, mais il n'a pas touché la question du pouvoir. Il n' a pas parlé de la politique d'alliance dont il aurait eu besoin du point de vue du vrai accès de la guere et du point de vue de la reconstruction d'après-guerre. La gauche du Parti a fortement critiqué les inconséquences du projet.

Après l'occupation allemande, le Parti a subi de graves pertes, mais parce qu' il n'était pas préparé à l'illégalité, seulement une partie assez limitée de la direction du Parti pouvait participer – concentrée autours de Szakasits – au mouvement du Front populaire. Dans cette fraction, l'alliance avec les communistes devenait plus forte et aboutissait enfin en octobre 1944 au Document d'unité.

Après 1945, devant la Parti Social-Démocrat se posait le devoir qu'il forme une politique conformément aux exigences de la transformation. Les premières tentatives pour réaliser ce but ont été commencé déjà en fevrier 1945. Les groupes de gauche du Parti ont élaboré un principe directeur à Budapest. Ce dernier, bien qu'il prenait parti pour l'établissement du socialisme, ne prenait pas en considération les exigences de coalition de la transformation populaire démocratique, il était une conception de gauche et il ne convenait pas aux circonstances.

La nouvelle tendance politique du Parti était proclamée à la séance de direction élargie tenue en mai 1945. Le mérite de l'élaboration appartient à Szakasits. La tendance élaborée par lui contenait l'attachement conséquant à l' unité des ouvriers qui aboutira au Parti Uni, la soutenance de la politique de coalition, de la transformation populaire démocratique, l'abandon de la position d'opposition, la reconaissance de l'URSS comme pays socialiste et libérateur, des pricipes fondamentaux de l'amitié avec elle, l'abandon et la critique de la politique droitiste de la direction du Parti avant 1945, l'apprétiation de la démocratie de Weimar et les exigences des nouveaux méthodes de la construction du Parti. La direction du Parti a accepté cette tendance. Tout cela étaient des conditions nécessaires pour que le Parti soit un participant actif de la transformation populaire- démocratique. Enfin, l'étude analyse les débats qui se poursuivaient autours de la nouvelle tendance à partir de l'automne 1946, et elle fait connaître les opinions des représentants des tendances différentes.

Frank Tibor

ZERFFI GUSZTÁV GYÖRGY, A TÖRTÉNETÍRÓ

A Kossuth-emigráció politikai jelentőségét feltáró tanulmányok mellett a legutóbbi időben mind több figyelem fordul 1848–49 magyar menekültjei közül azok felé, akik – akár nyomban a levert szabadságharc után, akár az emigráció politikailag aktív korszakának lezárultával – tanári-kutatói pályára léptek.[1] Élete utolsó szakaszában az emigránsok e csoportjába tartozott az ellentmondásos pályájú Zerffi Gusztáv György (1820–1892) is, akinek angliai tudományos pályafutása minálunk mind ez ideig teljesen ismeretlen maradt, noha ennek művészettörténeti és historiográfiai vonatkozásai – s nem utolsósorban nemzetközi összefüggései – méltán számot tarthatnak a magyar tudománytörténet érdeklődésére.[2]

Zerffi pályájának forradalom előtti és alatti adatai részben – főként irodalomtörténészeink gondos munkája nyomán – már néhány éve napvilágra kerültek. A német munkákkal induló, utóbb Petőfi ellenlábasaként hírnévre törekvő fiatal Zerffi Gusztáv 1846 és 48 között a *Honderü*, majd a *Morgenröthe* munkatársa volt, ismert konzervatív

[1] *Pál Lajos:* Rónay Jácint (Századok, 105, 1971/3–4), 670–695; *Zádor Anna:* Henszlmann Imre emlékezete (Magyar Tudomány, IX, 1964/2), 63–69; *Levárdy Ferenc:* Henszlmann alkotó egyénisége (Művészettörténeti Értesítő, XVIII, 1969/3), 193–200; *Pogányné Balás Edit:* Pulszky Ferenc (Művészettörténeti Értesítő, XVIII, 1969/3), 201–203.

[2] Zerffiről mint történetíróról legkorábban a japán historiográfia emlékezett meg, először behatóbban *Imai Tosiki:* Szeijósigaku no Honpó-sigaku ni ataetaru eikjó (Az európai történeti kutatás hatása történettudományunkra), *in:* Honpó-sigaku-si Ron-szó, Ge-kan. Nihon-sigakkai hen (Értekezések történettudományunk történetéről, 2. Kiadja a Japán Történettudományi Társaság), Tokió, Fuzan-bó, 1939), 1439–1469; majd részben ennek alapján *Numata Dzsiró:* Meidzsi-soki ni okeru Szeijósigaku no junjú ni cuite – Sigeno Jaszucugu to G. G. Zerffi, „The Science of History" (Az európai történettudomány bevezetése a Meidzsi-kor kezdetén: Sigeno Jaszucugu és G. G. Zerffi, „The Science of History"), *in:* Itó Taszaburó (szerk.): Kokumin Szeikacu-si Kenkjú (Tanulmányok a nemzet életéről), 3 (Tokió: Josikava-kóbunkan, 1958), 401–429; ill. *uő (Numata Jiro):* Shigeno Yasutsugu and the Modern Tokyo Tradition of Historical Writing, *in:* W. G. Beasley–E. G. Pulleyblank (eds.): Historical Writing on the Peoples of Asia, Vol. III: Historians of China and Japan (London: Oxford UP, 1961, repr. 1962), 264–287. *Numata* dolgozata nyomán készítette az első átfogó vázlatot Zerffi életéről és munkásságáról az olasz *Arnaldo Momigliano:* Da G. G. Zerffi a Ssu-ma Ch'ien (Rivista Storica Italiana, LXXVI, 1964/IV), 1058–1065, amelyben egy sor kérdést vetett fel és igyekezett megválaszolni. – Zerffi emigrációs pályafutását kandidátusi disszertációmban dolgozom fel, vö. *Frank Tibor:* Művészetszemlélet és történelemfelfogás a viktoriánus műtörténetírásban: Zerffi Gusztáv György (Művészettörténeti Értesítő, XXI, 1977/1), 1–9, ill. *uő.* Szekularizmus a viktoriánus Angliában (Világosság, XVIII. 1977/8–9), 548–554. E tanulmány is a disszertáció része, s így egyes kérdéseket csupán érintőlegesen tárgyal.

zsurnalista, kritikus és lapszerkesztő, aki saját írásain kívül irodalmi fordításokat is publikált.[3] A már 48 előtt köpönyegforgató „pecsovicsként" emlegetett újságírót „ez évi martius hava mosdatta ki a rossz hírben álló Honderű, és még rosszabb hírben álló P. Horvát Lázár feketesárgaságából". Átállt a forradalom táborába: németre fordította a Nemzeti Dalt, kiterjedt publicisztikai munkásságot folytatott, szerkesztette a *Reform* és a *Der Ungar* című lapokat, aktív tagja lett a radikális Egyenlőségi Társulatnak, s bekerült annak választmányába is. A Társulatban forradalmi hangvételű beszédeket mondott, többek között a nemzeti függetlenséget követelve. 1848/49 fordulóján a főváros felé nyomuló Windisch-Grätz tábornagy csapatai elől családjával együtt az Alföldre menekült. 1849 januárjában rendőri biztosként, februártól pedig a főhadszíntéren mint a Tisza melléki hadsereg számvevő tisztje részt vett a szabadságharcban. Február közepén századosi rangot kapott, s tavasszal a II. hadtest parancsnoka, Aulich Lajos tábornok segédtisztjeként a honvédsereg főerőivel indult Pest felé. Az alföldi küzdelmek után májusban Schweidel József tábornok, pesti főparancsnok első hadsegédje lett – Schweidel minősítése szerint „ügyes és szorgalmatos". A szabadságharc végén Komáromban, majd Szegeden találjuk, a bukás után innen menekül – Kossuth nyomában – Törökországba. Szeptember közepén „a Magyar Országi fegyveres felkelésben tettleges részvétellel vádoltatik" és „elfogattatás véget köröztetik", egyszersmind azonban – újabb fordulattal – csaknem egyidejűleg beáll a bécsi külügyminisztérium nemzetközi ügynöki hálózatába. Több mint másfél évtizeden át küldi számozott kémjelentéseit a nemzetközi – de főként a magyar – emigráció tevékenységéről Bécsbe, előbb Konstantinápolyból (1850–51) és Párizsból (1851–52), majd 1853 kora tavaszától Londonból, ahol azután végleg le is telepszik.[4]

A bécsi fizetés mellett a német nyelv és irodalom tanítása biztosította Zerffi londoni megélhetését az 1850-es években: oktatott az epsomi *Royal Medical College*-ban, a bayswateri *Westbourne College*-ban, a „fővárosi esti iskolában" (Crosby Hall), a *City of London College*-ban, a *The Elms and Park House* női iskolában. 1862-ben brit állampolgárságot kapott, s amikor 1865-ben megszakadtak kapcsolatai bécsi megbízóival, tisztesebb – s most már kizárólag angol – kenyér után nézett. Egy 1881-ben kelt

[3] *Kiss József:* A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai, *in:* Lukácsy Sándor és Varga János (szerk.): Petőfi és kora (Budapest: Akadémiai, 1970, 434–460); , *uő:* Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution, *in:* Studien zur Geschichte der deutsch–ungarischen literarischen Beziehungen (Berlin: Akademie, 1969), 290–292; *Pándi Pál:* „Kísértetjárás" Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban (Budapest: Magvető, 1972), I/298, 349, 431, 496; II/48, 57, 199, 218, 353, 372, 408, 453.

[4] *Nádaskai Lajos* Zerffiről, Honderű, 6 (1848), 13. sz., 203; *Bajza József* Zerffiről, Kossuth hírlapja, 1848. dec. 12., 615; Zerffi beszéde az Egyenlőségi Társulat 1848. aug. 20-i közgyűlésén, Népelem, 1848. aug. 23–24., 178, 183. – Zerffi Gusztáv folyamodványai századosi kinevezése ügyében Mészáros Lázár hadügyminiszterhez, 1849. febr. 17. és márc. 7., valamint ezek mellékletei, ill. kinevezési okmányának fogalmazványa, 1849. febr. 23.; Országos Levéltár (OL): 1848–49-i Hadügyminisztérium, Általános iratok, H 75, 73. cs., 4149. sz. – Schweidel József tábornok a hadügyminiszterhez, Pest, 1849. május 23. és a május 31-i válasz fogalmazványa, OL: H 75, 121. cs., 16 356. sz. – Zerffi – Kossuth, Belgrád, 1849. szept. 17. OL: Kossuth-gyűjtemény, R 90, I/539; Zerffi – Kossuth, London, 1854. jan. 28. közli *Abafi Lajos:* A magyar emigratió történetéhez, Hazánk II (1884), 388–389. – *Kovács József László:* „. . . elfogattatás végett köröztetik . . ." (Petőfi, Kossuth s más írók és forradalmárok közös körözőlevele 1849 szeptemberéből), Alföld, XXIV (1973), 78–80.

levelének tanúsága szerint már az 50-es évek második felétől tanított történelmet is – ekkoriban számos honfitársa fordult megnövekedett érdeklődéssel e diszciplína felé. A 60-as évek végén „a díszítőművészetek történetének előadójaként" tagja lett a *National Art Training School* tanári karának, s haláláig működött e jónevű főiskolán. Mindeközben – különösen a 70-es és 80-as években – igen nagyszámú nyilvános előadást is tartott részben történeti, részben – a *Sunday Lecture Society* nevű ismeretterjesztő társulatban – szekularista-ateista témakörökről, s egyike lett London akkoriban jól ismert és népszerű „ismeretterjesztőinek". Saját becslése szerint pályája során mintegy 180 000 ember hallgatta meg előadásai valamelyikét, s – ennek részbeni bizonyítékaként – neve fel is bukkan különféle angol magánlevelekben, visszaemlékezésekben, mint aki „történelmet tanított Londonban".[5]

Zerffi tanári működésének első, komolyabb eredménye az az előadássorozat, amelyet „a művészetek történeti fejlődéséről" tartott a *National Art Training School* hallgatóinak, s amely 1876-ban könyv alakban is megjelent *A Manual of the Historical Development of Art* (A művészet történeti fejlődésének kézikönyve) címmel, Londonban. E pozitivista és determinista gondolkodóktól, mindenekelőtt Taine-től, Carriere-től befolyásolt, de Darwin, sőt Gobineau ekkor rendkívül gyorsan terjedő tanaitól sem érintetlen munka már sok jellegzeteset megmutat Zerffi történet felfogásából, noha ennek elsődlegesen a művészet, pontosabban „a díszítő művészet" fejlődését érintő összetevőiről tudósít.

Zerffinek e könyv megjelenésekor már kialakult nézetei voltak a történetírás céljáról, értelméről és mikéntjéről is. Bár 1848 előtt irodalmi kritikusként dolgozott leginkább, nyilvánvalóan maga is felfigyelt a reformkor szellemi életét mind általánosabban jellemző történeti érdeklődésre és olvasta a korszak történeti-történelemszemléleti irodalmát. Angliai történeti munkásságának gyökerei tehát valószínűleg a magyar reformkor és a 48-as forradalom élményeiből táplálkoztak, ha figyelme csak az 1870-es években terelődött is az alkalmazott műtörténetírás felől a historiográfia irányába.[6] Evvel függhetett össze igen korai, 1874 tavaszán történő belépése az akkor még fiatal angol Királyi Történelmi Társulat, a *Royal Historical Society* tagjainak sorába.

Az 1868 novemberében megalapított RHS ezekben az években még a dilettantizmus és a részvétlenség okozta súlyos gondokkal küszködött. „Királyi" címét sem azonnal, hanem csak 1872-ben nyerte el, s hosszú évekig eltartott, amíg a kezdeti, néhány tucatnyi taglétszám 1874 végére 383-ra, 1880 tavaszára pedig 670-re emelkedett. A tagok

[5] Ld. a 2. és 3. sz. jegyzetet, továbbá *G. G. Zerffi:* Faust, von J. W. Goethe. With Critical and Explanatory Notes (London: Simpkin, Marshall & Co., 1859[1]; London: Nutt, 1862[2], címlapok); állampolgársági okmányát ld. Public Record Office (PRO, London), HO 1/107/3964; történelemtanári működéséről G. G. Zerffi – W. Herbage, 1881. márc. 24., Royal Historical Society Archives, H3/1/1; John Robertson – Mrs. T. E. Ellis, 1909. nov. 22., National Library of Wales (NLW, Aberystwyth, Cardiganshire, Wales), D. R. Daniel Papers, 31/3; G. G. Zerffi: Studies on the Science of General History (London: Hirschfeld, 1887–89), I/IV. Vö. *R. Várkonyi Ágnes:* A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban (Budapest, Akadémiai, 1973), II/256–257. – Köszönettel tartozom P. A. Brand-nak (PRO), valamint N. C. Masterman-nek (University College, Swansea, Wales) és B. G. Owens-nek (NLW) a dokumentumok felkutatásához nyújtott segítségükért.

[6] Részletesen elemzi Zerffi művészettörténetét idézett tanulmányom: Művészetszemlélet és történelemfelfogás . . . , 1–9. – A reformkori magyar történetírásról ld. *R. Várkonyi Ágnes* (1973); i. m. II/17–223; *Pamlényi Ervin:* Horváth Mihály (Budapest, Művelt Nép, 1954), 13–20.

között ekkoriban alig akadt hivatásos történész: lelkészek, orvosok, katonatisztek, hivatalnokok, ügyvédek, bankigazgatók, újságírók, mérnökök, tanárok és – persze – a Lordok Házának tagjai között még a genealógusok és antikvaristák száma is elenyésző volt. A Társulat vezetője egy skót presbiteriánus lelkész és publicista, Charles Rogers lett, aki előzőleg sikertelenül próbálkozott a St. Andrews-i Egyetem egyháztörténeti professzurájának megszerzésével. Rogers a „historiográfus" címet nyerte el és legfőként jókora jövedelmet igyekezett húzni a Társulat rendelkezésére álló, egyébként elég szerény összegekből.

Feltűnő, hogy sem ő, sem a vele együttműködő vezetőségi tagok nem igyekeztek kapcsolatot tartani azokkal a körökkel, amelyek pedig éppen az 1870-es évtizedben Oxford és Cambridge történeti oktatásának átalakításán fáradoztak. William Stubbs-ot éppen a Társulat megalapítása előtt, 1866-ban nevezték ki a modern történelem „királyi" professzorává Oxfordba (ugyanekkor lett Manchester-ben egyetemi tanár A. W. Ward); 1871-ben létrehozták az oxfordi Újkori Történeti Tanszéket is. Cambridge-ben 1873-ban vezetik be a középkori hagyományokra épülő vizsgafélét, a *tripos*-t a történeti stúdiumokban is. A kezdő Cambridge-i tanárok között van ekkor már G. W. Prothero, W. Cunningham és F. W. Maitland, a Balliol College hallgatói között pedig a tudományos történetírás olyan ígéretei tanulnak, mint T. F. Tout, J. H. Round, Richard Lodge, R. L. Poole és C. H. Firth.[7]

A korszak friss és szakszerű törekvéseitől elhatárolódó, műkedvelő színezetű Társulat Zerffi Gusztáv Györggyel az átlagtól sokban eltérő taggal gyarapodott. Zerffitől idegen volt a régiségbúvárlatnak a többség által odaadóan űzött szenvedélye, az öncélú adatgyűjtögetés, a kisszerű, sokszor provinciális szemléletmód. A faktográfia harcos és fáradhatatlan ellenfele lett, és mindjárt tagsága kezdetén felhívta magára a figyelmet elméleti igényességével és filozófikus történetszemléletével. Már tagfelvételének évében megtartotta első előadását „Az egyetemes történelem szigorúan tudományos művelésének lehetőségeiről", amelyben gyakorlatilag teljes történetelméleti felfogását körvonalazta. A tagok zömével képest kitűnően felkészült Zerffit – aki már Pesten, 1848-ig „drága könyvtárat" gyűjtött össze – európai tájékozottsága és szellemi mozgékonysága ajánlhatta mindjárt a következő év őszén a Társulat Tanácsának tagjai közé. Ebben a minőségében tartja meg előadását 1876-ban „Immanuel Kant viszonya a modern történelemhez" címmel, s hamarosan négy részre tervezett előadássorozatot hirdet „Az idealizmus és realizmus történeti fejlődéséről" (1877–1880).[8]

[7] *R. A. Humphreys:* The Royal Historical Society 1868–1968 (London: RHS, 1969), 1–14. Humphreys munkáját és Zerffire vonatkozó adatait ismertettem a Századokban, 105, 1971/1, 179–181. A taglétszámra vonatkozó adatai nem fedik pontosan a Transactions of the Royal Historical Society egykorú köteteinek élén közölteket. – Humphreysnek az angol történetírás ekkori helyzetéről rajzolt, igen vázlatos képét jól kiegészíti *G. P. Gooch:* History and Historians in the Nineteenth Century (London: Longmans, Green & Co., 1928[4], 340–401; vö. új, átdolgozott német kiadásával: Geschichte und Geschichtsschreiber im 19. Jahrhundert (Frankfurt a. M., S. Fischer, 1964), 362–426. Legújabban ld. *K. B Vinogradov:* Ocserki anglijszkoj isztoriografii novovo i novejsevo vremenyi (Leningrád, Izd. Leningr. Unyiv., 1975[2]), 47–55.

[8] *G. G. Zerffi:* On the Possibility of a Strictly Scientific Treatment of Universal History (Transactions of the RHS III, 1874), 380–394; *G. G. Zerffi:* Immanuel Kant in his Relation to Modern History (Transactions of the RHS IV, 1876), 75–96; *G. G. Zerffi:* The Historical Development of Idealism and Realism (Transactions of the RHS V, 1877, 117–143; VI, 1877,

The Science of History

A *Royal Historical Society* vezetőségi tagjaként, tanárként, előadóként s egy sikeres művészettörténet szerzőjeként egyre jobban ismert Zerffi 1878-ban vagy 1879-ben – egy fontos dokumentum állítólagos, második világháborús megsemmisülése miatt aligha tisztázható körülmények között – megismerkedett a londoni japán követség titkárával, Szuemacu Kencsó-val (1855–1920). A művelt, széleslátókörű japán fiatalember diplomáciai megbizatása mellett elutazása előtt különleges feladatot is kapott Tokióban.[9]

A tíz évszázados japán feudalizmust megdöntő Meidzsi-restauráció (1868) első évtizedének forrongó légkörében megnőtt a történetírás politikai és ideológiai jelentősége. A fiatal Meidzsi-kormányzatnak mindjárt 1869-ben gondja volt rá, hogy megalakítsa „A nemzeti történelem forrásainak gyűjtésére és összeállítására létrehozott hivatalt" (Sirjó Hensú Kokusi Kószei Kjoku), melyből rövid idő elmúltával kialakult „A nemzeti történelem összeállításának hivatala" (Kokusi Hensú Kjoku), 1875-ben a „Historiográfiai Hivatal" (Súsi-kjoku), 1877-ben pedig a „Historiográfiai Intézet" (Súsi-kan). A császári kormányzói hivatal közvetlen felügyelete alatt működő intézmény vezetője a Meidzsi-kormánykörökkel, így például a befolyásos Ókubo Tosimicsi államminiszterrel is szoros kapcsolatban álló Sigeno Jaszucugu (1827–1910) lett, akinek érdeklődése már igen korán megmutatkozott a nyugati, elsősorban az angol és francia történetírás módszerei és eredményei iránt. Sigeno úgy vélte, hogy a kronológikus adatgyűjtésnél megrekedt, deskriptív japán történetírást közvetlenül a legjobb akkori forrásból, az angol és francia történetíróktól átvett módszerekkel kell megtermékenyíteni. Meggyőződése volt, hogy az akkoriban szinte kizárólagosan érvényesített s magában is szegényes politikatörténeti nézőpont mellett nagy szükség van gazdaság- és társadalomtörténeti, sőt eszmetörténeti stúdiumokra is, melyek feltárnák ugyanakkor az eseménytörténet okozati összefüggéseit is. A japán nemzeti történelem korszerű feldolgozásának ez a nyugat-európai mintákhoz igazodó programja, amely mögött tehát a Meidzsi-kormányzat sürgős politikai szükséglete (és hivatalos tekintélye) húzódott meg, teljes összhangban állott avval a minden területen megfigyelhető európai „nyitással", mely ekkortól kezdve a japán gazdaságot, kultúrát és ideológiát jellemezte.[10]

304–323; VII, 1878, 130–154; VIII, 1880, 331–355). Zerffi megjegyzése Windisch-Grätz által 1849 januárjában elkobozott és elárverezett könyvtáráról Mészáros Lázárhoz intézett, 1849. márc. 7-i folyamodványában szerepel, OL: H 75, 73. cs., 4149. sz.

[9] Zerffi munkásságának japán vonatkozásait Nisizava Rjuszei professzor (Cukubai Egyetem, Történeti és Antropológiai Intézet) készséges segítségével sikerült feltárnom. A japán nyelvű irodalom feldolgozásában további segítséget kaptam Tasiro Fumiotól és Hidasi Judittól. Mindhármuknak szeretnék ez alkalommal is hálás köszönetet mondani.

[10] A Meidzsi-restaurációról általában ld. *Hani Goro:* A japán nép története (Budapest, Gondolat, 1967), 53–73; *Paul Akamatsu:* Meiji – 1868. Révolution et contre-révolution au Japon (Paris, Calmann-Lévy, 1968); *W. G. Beasley:* The Meiji Restoration (Stanford UP, 1972). A történettudomány Meidzsi-kori újjászervezéséről *Abe Makoto:* Szuemacu Kencsó to Zerffi, „The Science of History" (Szuemacu Kencsó és Zerffi műve, a „The Science of History"), *In:* Rekisigaku-Kenkjú (Történettudományi kutatások), 3–4 (Tokió, Aoki Soten, 1935), 347; *Imai Tosiki:* i. m. 1441–1442; *Numata Jiro* (1961): i. m. 265–269, 273; *Ivai Tadakuma:* Nihon-kindai sigaku-si no Keiszei (Az újkori japán történettudomány fejlődése). *In:* Nihon Rekisi. Bekkan I (Japán története. I. pótkötet) (Tokió, Ivanami Soten, 1966), 83.

Igy született meg 1878-ban a Londonba készülő Szuemacu megbizatása is az angol és a francia történetírás legújabb eredményeinek tanulmányozására. Sigeno egy ekkoriban tartott, tokiói előadásában annak a reményének adott hangot, hogy a japán történetírásnak most új korszaka nyílhat meg, s szavai híven tükrözték a Meidzsi-korszak hivatalos japán köreinek a Szuemacu-misszióhoz füzött várakozásait. Szuemacu 1878. február 9-én kapta megbízását, amelynek alapján egy jó év múlva, 1879. március 6-án felkérte Zerffi Gusztáv Györgyöt egy historiográfiai munka elkészítésére. Nem tudjuk, hogy Szuemacu ezt az esztendőt végig Angliában töltötte-e már, s hogy milyen úton jutott el éppen Zerffi felkéréséhez. De feltehető, hogy Londonba érkezése után alaposan tájékozódott, s jó referenciát kapott a magyar emigránsról.[11] Nyilvánvalóan felhívták Szuemacu figyelmét Zerffi történetelméleti és filozófiatörténeti előadásaira is, amelyek ekkorra meg is jelentek a Történelmi Társulat évkönyve, a *Transactions of the Royal Historical Society* köteteiben. A japán fiatalember érdeklődését magára vonhatta mindjárt az első tanulmány, Zerffi minden későbbi történeti munkájának ez a kiindulópontja és elméleti megalapozása. De újszerűnek találhatta azokat a dolgozatokat is, melyekben Zerffi először Kant jelentőségére hívta fel a figyelmet, kijelölve a német filozófus helyét az újkori történelemtudományban, majd idealizmus és materializmus küzdelmét ábrázolta a görögség, a római kor, a középkor és – utóbb – az újkor gondolkodóinál. Szuemacu-nak fel kellett figyelnie Zerffi filozófikus szemléletet követelő tudományfelfogására, materializmus és idealizmus harcát Darwin teóriájában feloldani kívánó, „megbékítő", deista „filozófiájára", faktográf kisszerűség helyett a nagyvonalú összegezések létjogosultságát hirdető történetszemléletére. Az európai historiográfiában még járatlan japán megbízónak – jegyzetek, hivatkozások hiányában – esetleg fel sem tűnt, hogy „a brit történész" 1874-es „történetelméleti alapvetése" egyetlen elemében sem eredeti. A filozófiatörténeti sorozat hasonló önállótlanságáról Szuemacu valószínűleg szintén nem tudott: Zerffi nemcsak utalt F. A. Lange ekkoriban immár második kiadásban megjelenő, mind népszerűbb munkájára a materializmus történetéről és Kuno Fischer újkori filozófiatörténetére, de alaposan merített is a német tudósok tény- és gondolati anyagából.[12]

Kapcsolatuk nyomát sajnos ma már csak Szuemacu állítólagos, Zerffihez intézett levele és a mellé adott „Instrukció" őrzi, melyeket Zerffi a még abban az esztendőben, 1879-ben elkészített és ki is nyomatott (!) könyvének, a *The Science of History*-nak (A történelem tudománya) élén közzé tett. Szuemacu mindenesetre nagy érdeklődéssel kísérte a munka születését, és amint arról apósához, Itó Hirobumihoz, a későbbi miniszterelnökhöz Londonból írott (s éppen most, 1977-ben publikált) leveleiből kitűnik, jelentős összegeket költött a szerzői honoráriumra és a nyomdai költségekre – az összeget

[11] *Ókubo Tosiaki:* Zerffi no „Sigaku" tó Ivakura Tomomi. Meidzsi Sigaku-si no icsi-ibun (*Zerffi:* „The Science of History" és Ivakura Tomomi. Egy epizód a Meidzsi-kori történettudomány történetéből). Nihon Rekisi (Japán története), 118 (Tokió, Josikava-kóbunkan, 1958), 52–53; *Abe Makoto:* i. m. 347; *Numata Dzsiró* (1958): i. m. 405–406, 409–410; *uő* (1961): i. m. 274–275. Vö. *G. G. Zerffi:* The Science of History (London. 1879), III–VIII.

[12] *G. G. Zerffi:* The Historical Development of Idealism and Realism (Transactions of the RHS, V, 1877, 118–121, 142–143; VI, 1877, 311, 314, 323; VII, 1878, 143, 152; VIII, 1880, 333–336, 338, 355.) Vö. *F. A. Lange:* Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart, I–II (Iserlohn, Baedeker, 1873–1875²); *Kuno Fischer:* Geschichte der neueren Philosophie (Mannheim. 1854).

később a Historiográfiai Intézet természetesen megtérítette. Szuemacu-nak tetszett a munka, s apósánál is szorgalmazta lefordítását, amely „nagy szolgálatot tenne".[13]

Milyen lett ez a Szuemacu felkérésére írott, saját történet-oktatói tapasztalatait jelentékeny erudicióval elegyítő Zerffi-könyv?

A szerző ismételten hangsúlyozza, hogy munkáját „kifejezetten japán tudósok számára írta" s arra törekedett, hogy „érintse mindazt, ami segítheti őket a Nyugat szabad és független gondolkodásmódjának megismerésében". Ennek alátámasztására Zerffi – mindjárt előszava után – közli Szuemacu hozzá intézett „bevezető levelét", amelyben Zerffi megbízója kifejti, hogy országában „jelenleg általános irányzat minden olyan jelenség átvétele, amely az európai kultúrában és tapasztalatok között a legkiválóbb és utánzásra méltó". Tokióban kapott megbízásával összhangban a könyv fő feladatául Szuemacu azt jelöli meg, hogy „mutassa be a saját hazájuk történetének megírására törekvő japán tudósok számára a legkitűnőbb európai modelleket . . ." Majd hozzáteszi: „Helyezzen különösen nagy hangsúlyt azoknak az előnyöknek a bemutatására, melyek tényanyag és filozófia megfelelő társításából adódnak . . . , s mutasson rá, hogy milyen végtelenül nagyobb hasznot hoz egy olyan munka, mely az eseményeket gondosan visszavezeti okaikra és rámutat következményeikre is, szemben a tények hosszadalmas elősorolásával, melyből nem adódik semmiféle tanulság . . ."[14]

A levélhez csatolt „instrukció" mindenekelőtt a történelem tanulmányozásának fontosságát hangsúlyozza, az eszményi történetírói erényeknek és ezek legkiválóbb megtestesítőinek személyenkénti ismertetését várja. Elsősorban a görögök bemutatását igényli, a római és a modern történetírók esetében már kritikai értékelést kér. Ezt követően az európai történetírás főbb teljesítményeinek osztályozását és kronológikus bemutatását, valamint a forrásanyag megszerzésével járó nehézségek elemzését írja elő. Az egyik irányelv feladatává teszi a szerzőnek, hogy rámutasson: aki egy ország történetét akarja megírni, annak nem csupán a csatákról, a kormányokról, az udvari intrikákról és a parlamenti vitákról kell számot adni, hanem „a nép történetéről, a hasznos és díszítő művészetek, valamint a vallási szekták kialakulásáról és fejlődéséről, illetve mindarról a számtalan változásról, amely az egymást váltó nemzedékek életében és szokásaiban, s legfőképpen gondolkodásmódjában végbemegy". A következőkben a szerző fontos feladatul kapja az események filozófiai tanulságainak megvilágítását, hiszen „olyan történészek, mint Voltaire Franciaországban, filozófiával egyesített ékesszólásuk segítségével gondolati és érzelmi forradalmak szerzőivé lettek, amelyek azután dinasztiák és trónok változásához egyengették az utat." Az utolsó „irányelvben" Guizot és Buckle neve jelenik meg, mint akik „képesek voltak formába önteni a történeti nyersanyagot és kibontani belőlük a történelem filozófiáját, s elemezni a civilizáció fejlődését . . ."[15]

[13] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. III–XIII; *Imai Tosiki:* i. m, 445; *Numata Dzsiró* (1958): i. m. 422; *uő* (1961): i. m. 276/35. j.; Itó Hirobumi kankei Mondzso, 5 (Dokumentumok Itó Hirobumi életéhez, 5) (Tokió, Hanava Sobó, 1977), 356, 369–370, 374–375. – *Numata* adatai szerint a Historiografiai Intézet évi 30.000 jen-es költségvetéséből 1500 jen-t küldött Szuemacunak a Zerffi-könyv kiadására, majd a mű kinyomtatása után további 348 angol fontot. A fordítás 591 jen-be került az intézetnek. Ezek az összegek akkoriban igen jelentős költségvetési tételnek számítottak.

[14] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. III–VIII.

[15] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. IX–XIII.

Feltűnő, hogy az „instrukciók" éppen Voltaire-t, Guizot-t és Buckle-t emelik ki, s hozzá igen hangsúlyos helyen, példaként.

A célkitűzések nagy része összhangban van Zerffi könyvének gondolati anyagával: a tizenkét pontban előadott vázlat többnyire azt fogalmazza meg, amiről a könyv ténylegesen szól, és nemcsak a megkívánt anyag jellegében, de arányaiban, sőt itt-ott hangsúlyaiban is előlegezi a művet. Úgy tűnik, hogy számolnunk kell itt magának a könyv szerzőjének gondolati befolyásával, hiszen annak – már 1874-es előadásában, s más műveiben is könnyen nyomon követhető — felfogása markánsan jelen van a Szuemacu-utasítások szellemében. Annál is inkább valószínű, hogy itt nem Zerffi alkalmazkodásáról, hanem befolyásoló közreműködéséről van szó, mert némi eltérés figyelhető meg a Sigenotól származó, eredeti instrukciók, illetőleg a Szuemacu-féle dokumentum között, amit a japán történetírás eddig Szuemacu személyes érdeklődésének tulajdonított.[16]

Már e Szuemacu — vagy akár saját maga — által Zerffi elé állított célkitűzések is utalnak munkájának történetfilozófiai genezisére, s jelzik helyét a történetírás történetében. Mindjárt a munka élén megjelenik — hogy azután az egész szöveget átszője – a történetiség elve, az újkor eszmerendszerének ez az alapvető mozzanata, mely — Hegelnél jutva csúcspontjára — áthatotta a 19. század egész gondolkodását.[17] De konkrétabb utalások is kiolvashatóak az „instrukciókból", melyek — most már túllépve ezen az általános elméleti célkitűzésen — a pozitivista történetszemlélet befolyását tükrözik. Zerffi munkája nyilvánvalóan kompiláció – fél esztendő alatt aligha vállalkozhatott volna egyébre –, de paradox módon éppen ebben a minőségében nyújthatta leginkább azt, amire felkérték: a nyugat-európai történettudomány jellemzőinek összefoglalását. Zerffi ugyanis nemcsak leírja, de — olykor utalva forrásaira, olykor gátlástalanul plagizálva — követi is kora jellegzetes történetíróit: munkája beszámoló a nyugat-európai pozitivizmus és részben a historizmus történetfelfogásáról és egyben illusztráció is ahhoz. Alapvető hibája, hogy a szerző nem mélyedt el a korszak hatalmas történetelméleti és -módszertani irodalmában még viszonylagos alapossággal sem: mélyreható stúdiumok helyett csak nagyon felületes, sokszor vulgárisan egyszerűsítő áttekintést ad a különféle történetszemléleti irányzatokról, s igen gyakran össze is mossa azokat. A korszak vezető teoretikusainak sokszor csupán a nevét, esetleg elméleteik egy-egy látványos elemét ismerte és ismertette, s alig jutott el érdemi mondanivalójuk lényegéhez.

Zerffi e könyvében — mintegy történetelméleti alapozásul — csaknem egészében közli 1874-es tanulmányát, melyben a pozitivista történetírók számos jellegzetes, metodológiai alapelvét fejtette ki. Pozitivista kortársai legnagyobb részéhez hasonlóan a tudományban látja az emberiség megváltóját. „Csak a tudomány révén válhatunk sorsunk uraivá" — vallja, s a történelemnek nem egyszerűen a tudomány rangját, hanem éppenséggel a leginkább kiemelt szerepet juttatja a tudományok között: a „tudományok tudományának" nevezi. Ismételten leszögezi, hogy „a történelem tudományos művelése lehetséges", s hogy a „történelemtudománynak" ugyanolyan összefüggéseket lehet és kell is feltárnia, amilyenek „az anyagi világban" „bárhol máshol is" kimutathatóak.[18]

[16] *Imai Tosiki:* i. m. 276; *A. Momigliano:* i. m. 1063.

[17] *Ágh Attila:* „A német ideológia" történetfelfogása (Budapest, Akadémiai, 1976), 123; *J. Bronowski–Bruce Mazlish:* The Western Intellectual Tradition. From Leonardo to Hegel (Harmondsworth, Penguin, 1963), 539–542.

[18] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 1, 4, 53, 416, 705, 760.

Mi teszi – Zerffi szerint – a történelemírást tudománnyá? Mindenekelőtt az emberiség életében megfigyelhető törvényszerűségek ábrázolása. „Ha bármilyen természetű jelenségek között bizonyos törvények szerint működő erőkre bukkanunk, e jelenségeket tudományosan taglalhatjuk" – indul a gondolatmenet. Sem a véletlen, sem a predesztináció, sem pedig a szabadakarat elméletei nem segítenek a történelem valóságos mozgásának megértéséhez: „A történész csak akkor lesz képes tárgyának rendszeres kifejtésére, ha szilárd alapját a törvényben találja meg." Ez az 1874-ből származó gondolat végighúzódik a *Science of History* úgyszólván minden fejezetén, s ezáltal mintegy a japán történetíróknak szánt első számú, alapvető módszertani tanáccsá válik. „A történelem semmiképpen sem elszigetelt jelenségek véletlenszerű konglomerátuma." „A részletek száma nő, s növelhető is a végtelenségig; de a bennük működő törvények szükségképpen azonosak. Amint a történész néhány általános elv helyes megértésével kezdi munkáját, a részletek csoportosítása és elrendezése már nem jelenthet nehéz feladatot." Zerffi többek között e gondolat jegyében összegzi is könyvét: „A történelem azoknak a belső erőknek a külső eredménye, melyek az emberiségben egy előre elrendezett törvény szerint működnek, amely ugyanúgy adott, mint az, amelyik a naprendszerbe visz rendet és összefüggést. A történésznek az a feladata, hogy felfedje ezt a törvényt, akár egyes emberek vagy nemzetek, akár az egész emberiség történetéről legyen szó."[19]

Melyik most már az a törvény, amely magyarázó elvként szolgálhat minden nép és minden korszak történetéhez? Zerffi – az egyetemes fejlődéselméletekhez képest némileg visszalépve – egy ilyen összefüggést talál kiemelésre méltónak, s ez nem más, mint az okság törvénye. Zerffi szavaival: „Azonos ok azonos hatáshoz (okozathoz) vezet." A történésznek tehát főként az okokat kell keresnie, s Zerffi konkrét történeti példák egész során mutatja be e törvényszerűségek érvényesülését. Akár Dáriuszról beszél és a görög-perzsa háborúk menetét elemzi, vagy a kereszténység kialakulásának történetét vizsgálja, akár a kereszteshadjáratok okairól és eredményeiről szól, vagy a nagy találmányok hatását firtatja, Zerffi ismételten alkalmat talál annak hangsúlyozására, hogy ok és okozat elválaszthatatlanul összefügg. Bacon méltatása kapcsán is azt emeli ki, hogy a filozófus képes volt „csoportosítani, párhuzamokat vonni, rendszerezni, sőt adott tényekből vagy okokból még meg is jósolt jövendő eseményeket, mint amazok hatását. . . . e képességeket a történésznek a legmagasabb fokon kell birtokolnia".[20]

Zerffi 1874-hez képest itt bővebben kifejtett tanítása a történelemről – mint törvények, közelebbről az okság törvénye szerint értelmezhető, egységes folyamattal foglalkozó tudományról – messzemenően követi a korszak uralkodó pozitivista történetszemléletét. Törvénycentrikus felfogása, amely egy ókori eredetű s épp az adott időszakban evolucionista színezetet öltő természetelvű ismeretelmélettel állott közeli rokonságban, különösen rokonszenves volt a viktoriánus gondolkodás számára. A történelmi törvényszerűség problémáival akkor már évszázada birkózott a német idealista filozófia is, s így ez a kérdésfeltevés nem csupán a pozitivista gondolkodók munkásságából szűrődött át a Hegeltől és az objektív idealizmus német filozófiájától nagy mértékben befolyásolt

[19] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 2–3, 29–33, 526, 554, 593, 770–772.
[20] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 19, 148–149, 391, 593, 597, 607–609, 614, 631, 644.

Zerffi kötetébe.[21] Az általános hatások mellett azonban szembeötlő a *History of the Civilization in England* szerzője, Henry Thomas Buckle mindenki másénál konkrétabb és egyértelműbb befolyása Zerffire.

Buckle neve és szelleme már Szuemacu „instrukcióiban" is megjelenik. A *History of the Civilization in England* lapjairól ered mindenekelőtt Zerffinek a tudomány mindenhatóságába vetett, már-már fanatikus hite. „Csak a tudomány fölfedezései maradandók, egyedül nekik köszönhetjük mindazt, amivel bírunk; ..." – vallja Buckle, s nagy munkájának bevezetőjében oldalakon át fejtegeti: lehetséges a történelem tudományos kutatása. Buckle hitet tesz amellett, hogy „a ma titokszerűnek látszó, egykor világos, könnyen érthető lehet", mert „a művelődés tagadhatatlan irányzata a rend, módszer és törvényszerűség általánosságában való hitünknek megerősítésére törekszik." Fájlalja, hogy „a törvényszerűség felismerésében való hit" „a történetbúvárok közt nincs ... általában elterjedve," annál is inkább, mert úgy látja, hogy „az ember s így a társadalom cselekedetei határozott törvények alá" vannak vetve. Buckle a történelem tudománnyá válása alapvető feltételének tartja annak a törvényszerűségnek a fel- és elismerését, mely szerint „minden cselekedet indok- vagy indokokból származik, ... miképp ezek ismét egy megelőzőnek következményei, miképp tehát minden eseményt csalhatatlan bizonyossággal előre megmondhatnánk, ha ismernők minden előzményét s mindazon törvényeket, melyek szerint valami bekövetkezik." Buckle meggyőző fejtegetéssel utasítja el a szabadakarat és a predesztináció tanát, s határozottan leszögezi: „Ugyanazon körülmények közt mindenkor ugyanazon események következnek be". A *History of Civilization in England* bevezető gondolatsora nyilvánvalóan Zerffi 1874-es előadásának, illetve 1879-es könyvének történetelméleti és módszertani vezérfonalául szolgált.[22]

Buckle szelleme világosan nyomon követhető Zerffi munkájának heves antiklerikalizmusában is: a Szent Ágoston-i világkép ellenes támadásaiban csakúgy, mint a papság és a babonás hit elleni kirohanásaiban. Amíg Buckle (Leckyvel, Draperrel együtt) az egyház történeti szerepének bírálatára helyezi a hangsúlyt, Zerffi – mintegy ebből kiindulva – a papság saját korabeli befolyását kárhoztatja. Buckle munkájában beszámol arról, hogy

[21] *R. Várkonyi Ágnes:* A pozitivista történetszemlélet (Budapest, Gondolat, 1970), 60–63, 78–79, 85, 140, 157–163; *uő* (1973): i. m.: I/58–60, 69–72, 76, 115–116, 128–131; *uő:* Buckle és a magyar polgári történetírás (Századok, 97, 1963/2–3), 614, 620–622, 625–626, 628–629; *I. Sz. Kon:* A szociológiai pozitivizmus (Budapest, Kossuth, 1967), 7–9; *uő:* Filoszofszkij idealizm i krizisz burzsuaznoj isztoricseszkoj müszli (Moszkva, Szocekgiz, 1959), 43–49; *uő:* Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts. Kritischer Abriss (Berlin, Akademie, 1964), I/46–53; *V. F. Asztmusz:* Marx és a polgári historizmus (Budapest, Gondolat, 1973), 106–120; *Elekes Lajos:* A történelem felfogása korunk polgári tudományában (Budapest, Kossuth, 1975), 98, 102; *Walter E. Houghton:* The Victorian Frame of Mind, 1830–1870 (New Haven, Yale UP, London: Oxford UP, 1957), 145–146, 149–150; *W. R. Sorley:* A History of British Philosophy (Cambridge UP, 1965), 277–278; *N. G. Annan:* The Strands of Unbelief, *J. Bronowski:* Unbelief and Science, *J. Bowle:* Origins and Development of the Idea of Progress, mindhárom *in:* H. Grisewood (ed.): Ideas and Beliefs of the Victorians (London, Sylvan Press. 1949), 151, 166, 34.

[22] Henry Thomas Buckle: History of Civilization in England, I (London, Parker and Son, 1857[1]), 6–8, 16–18, 206; *Buckle H. Tamás:* Anglia Művelődésének Története (Pest, Aigner, 1873–1881), I/6–8, 14–15; II/47. – Buckle munkáját az egykorú magyar kiadás nyomán idézem, annak ellenére, hogy e fordítás igen elavult és nem is teljesen hiteles. E problémára már *R. Várkonyi Ágnes* is felhívta a figyelmet, ld. Századok, 97, 1963/2–3, 633, 50. j.

„... röviddel a római birodalom felbomlása előtt Európa irodalma egészen a klérus kezeibe került ... S minthogy a papság, mint testület, mindig inkább a hit megerősítésére, mint a vizsgálat bátorítására törekedett, ... az irodalom ... századokon át ártott, ahelyett hogy használt volna a társadalomnak; mert növelte a hiszékenységet s azáltal megakadályozta a tudomány haladását. Valóban annyira hozzászokott a világ ez időben a hazugsághoz, hogy nem fordulhatott volna elő semmi olyas, mit az emberek el nem hittek volna. ... A történelmet oly osztály monopolizálta, mely könnyenhívő volt foglalkozásainál és szokásainál fogva, és a melynek közvetlenül érdekében állott az általános hiszékenység gyarapítása, miután az volt az alap, melyen saját tekintélye nyugodott." Zerffi mintha csak éppen ezt a gondolatsort fűzné tovább, amikor – a középkori angol történetírók papság-ellenes küzdelmeiről szólva – hozzáteszi: „Nagy hiba volna feltételezni, hogy ezek a hatalmak teljesen elveszítették befolyásukat. Elnyomó zsarnokságuk éppolyan kegyetlen mostanság, amilyen az inkvizíció boldog napjaiban volt. Ezek ugyanazok a kérlelhetetlen, engesztelhetetlen papok, ugyanazok az előítélettől sújtott vakbuzgók, ugyanazok a hiszékeny fanatikusok, akik a becsületes véleményt kizárják a sajtóból, hátuk mögött rágalmat szórnak a szerzőkre, akadályozzák őket szóban és írásban és kizárják őket egyetemeikről, nehogy a bigottok dogmatikus álmát megzavarják." Zerffi a papság saját korában is zavartalanul erős tömegbefolyását ostorozza – Buckle szellemében: „... szellemi dolgokban a nép ma is a középkorban van, hála az elhanyagolt és egyoldalú oktatásnak; predesztináció, kegyelem, örök kárhozat, pokoltűz és az ördög létezése ma is komoly viták tárgya. A nép még ma is azt hiszi, hogy valamely öntudatos hatalom ... eteti és öltözteti őt, vagy megbünteti háborúkkal, éhinséggel vagy rossz idővel." Buckle nyomán fogantak azok a részletek is, melyek a reformáció jelentőségét méltatják, és azok is, amelyek az ágostoni világszemléletet cáfolják pontról-pontra a ráció, a tudományos létmagyarázat érveivel. Mégsem elsősorban az igen nagyszámú, szövegszerűen igazolható részlet-egyezés rokonítja a *Science of History*-t ebben a vonatkozásban is a *History of Civilization in England*-del: sokkal inkább a mindkét művet gazdagon átszövő antiklerikális, a vallással a tudományt szembesítő szellem, amelynek rokonságát még a finom gúnnyal átitatott előadásmód azonos karaktere is aláhúzza.[23] Nem véletlen, hogy Buckle is, Zerffi is részben éppen antiklerikális felfogása miatt került a kortársi kritika pergőtüzébe – Buckle hazájában és Magyarországon is, Zerffi pedig Londonban, a Royal Historical Society élén töltött évek alatt. De – következetesen antifeudális szemlélete mellett – részben épp ez az érvrendszer tette Buckle híveivé az új eszmék iránt fogékony ifjúságot – Angliától Lengyelországig és Magyarországig, s szerzett a szekularista Zerffi Gusztáv Györgynek jelentékeny hírnevet a 70-es és 80-as évek Londonjában.[24]

[23] *H. Th. Buckle:* i. m. 282–284 és passim; *Buckle H. Tamás:* i. m. III/15–17 és passim; *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 502, 575–576, ill. 78, 92, 256, 461, 491–497, 623–624, 635, 702–703, 769. Vö. *W. Draper:* History of the Conflict between Religion and Science (London, 1875); továbbá *Frank Tibor:* Szekularizmus a viktoriánus Angliában, 548–554.

[24] *R. Várkonyi Ágnes* (1970): i. m. 107–112, 205–210; *uő:* (1973): i. m. I/90–96, 156–159; *uő:* Buckle és a magyar polgári történetírás, i. m. 616, 618, 625–626; *J. M. Robertson:* Buckle and his Critics (London, 1895); *G. A. Wells:* The Critics of Buckle (Past and Present, No 9, April 1956), 75–89; *Giles R. Saint Aubyn:* A Victorian Eminence. The life and works of H. Th. Buckle (London, 1958), *passim, Elekes Lajos:* i. m. 107–109; *I. Sz. Kon:* A szociológiai pozitivizmus, i. m. 45–46. A Zerffi ellenes támadásokra ld. az 59. sz. jegyzetet.

Nyilvánvaló, hogy a kenyerét részben szekularista-deista pamfletekkel és előadássorozatokkal kereső Zerffi e tekintetben nem kizárólag Buckle tanítványa volt: a szekularista világmagyarázat – különösen Darwin fellépése után – a korszak egyik uralkodó eszmeáramlata lett. „Dogma és tudomány" szembenállásáról Zerffi még csak nem is csupán a pozitivisták (Buckle mellett valószínűleg Draper) ösztönzésére kezdett értekezni.[25] De darwinista-evolúciós színezetű „lételméletében" a Buckle-hatást mégis további egyezések is alátámasztani látszanak.

„A pápai és császári autoritással, egyházi és büntető törvényekkel ortodoxnak hirdetett doktrinákat felborította egy csendesen ható erő, amely tudományainkban és felfedezéseinkben jelenik meg" – írja Zerffi. „Ma már kétségbevonhatatlan tényként tudjuk, hogy különféle fajok ezrei, sőt még élőlények törzsei is kihaltak; hogy emberi lények milliói és milliói éltek és haltak meg jóval Ádám teremtése előtt. . . . Tudjuk, hogy a Nap nem forog a Föld körül, hogy az ég nem rögzített boltozat . . . , hogy a földet nem a semmiből teremtették . . . hogy nem lapos, hogy zsámolyul szolgáljon az istenségnek; . . . s hogy a Szentírás bölcseinek egész kronológiája pusztán rabbik és püspökök merő fabrikációja, akik semmit sem tudtak a történelemről." A Szent Ágoston megalapozta világképpel vulgár-darwinista módon harcba szálló Zerffi könyve elején és végén egyaránt azt hirdeti, hogy „a történelem legfontosabb szereplője kétségkívül az ember". Méghozzá nem is az egyes ember, hanem „az emberiség általában . . . a történelem nagy és hatalmas szereplője", azaz az ember mint „nembeli lény". A történelem ismeretére éppen mint a történelem főszereplőjének van szüksége az embernek – egészül ki Zerffi gondolatmenete. Mert mi is az ember célja? A civilizáció, melyet előbb Gobineau, Guizot és Wilhelm von Humboldt különféle meghatározási kísérletei nyomán próbál meg leírni, hogy azután e fogalom értelmét – részben követve, ha meg nem is értve Buckle-t – „abban a tökéletes egyensúlyban" lelje meg, „amely az emberiség aktív és reaktív, statikus és dinamikus, vagy erkölcsi és intellektuális erői között kialakul".[26]

A „statikus vagy morális", illetve a „dinamikus vagy intellektuális" erő küzdelme Zerffi számára már 1874-től kezdve, s e könyvének tanúsága szerint is a történeti mozgás ábrázolásának és értelmezésének központi kategóriája, amely különösen egy évtized múltán, a *Studies on the Science of General History* köteteiben, Zerffi utolsó nagyobb munkájában válik mindent átfogó „történetfilozófiai" magyarázó elvvé. Az emberben – Zerffi szerint – két erő működik: az aktív-dinamikus *intellektus*, és a passzív-statikus *morál*. A *Science of History* szerzője szerint „a történelem minden jelenségét tudományos eszközökkel egy-egy pluszra vagy mínuszra redukálhatjuk az emberiségben működő aktív és reaktív erők relatív mennyiségében . . ." „Magasabb általános és tudományos szempontból a történelem egész tanulmányozása feloldható e két erő működési zavarainak pontos feltárásában. *Múlt, jelen* és *jövő* áradó és apadó óceánjának minden jelensége; minden vallási, társadalmi, politikai, művészi és tudományos esemény filozófiailag visszavezethető morál és intellektus, vagy intellektus és morál valamely konfliktusára."[27]

A gondolatsor számos eleme Buckle művéből származik. Innen erednek mindenekelőtt az ember történelmi szerepéről, a civilizáció fogalmáról, a *morál és intellektus*

[25] Vö. *Frank Tibor:* Szekularizmus a viktoriánus Angliában, 548–554.
[26] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 3–17, 59, 490–491, 646, 769–771.
[27] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 17, ill. 3–4, 14, 489–490, 509–511.

viszonyáról Zerffi által hangoztatott gondolatok. Ez utóbbi kifejtésének Buckle egy egész fejezetet szentel, s Zerffi csupán az értelem nagyobb történelemformáló jelentőségét vonja kétségbe Buckle okfejtésében, hogy helyére *a két „erő" egyensúlyának teóriáját* állítsa. Itt Zerffi mintha tudatosan igyekeznék Buckle-től eltérően megválaszolni egy számára is fontos kérdést. Ennél jóval nyíltabb „vitája" az angol történetíróval már az 1874-es cikkben hangot kapott, anélkül azonban, hogy Zerffi név szerint is megnevezte volna azokat „a történészeket, akik ... végzetes hibát követnek el akkor, amikor az okok feltárása helyett pusztán a következményekre figyelnek".[28]

Feltűnő, hogy Zerffi milyen következetesen alakítja át Buckle történetszemléletét éppen azokon a pontokon, ahol a *History of Civilization in England* szerzője a társadalom történetét osztályok küzdelmeiként ábrázolja, s milyen makacsul állítja az osztályharc eszméjének helyébe intellektus és morál konfliktus-modelljét. Hiba lenne őbenne éppen ezért Buckle vagy általában a pozitivisták következetesen hűséges tanítványát vagy epigonját látnunk. Zerffi ugyanis jónéhány alapelvet nem értett meg, vagy nem fogadott el a pozitivista történetszemléletnek abból a radikális irányzatából, melynek Buckle a legkiemelkedőbb képviselője. Az osztályharc elve mellett hiába keressük például a *Science of History* fejezeteiben a valóban – s nemcsak jelszavakban – társadalomtörténeti szemléletet, aminthogy frázisokra (és egyházellenességre) korlátozódott Zerffi Buckle-éhez nem hasonlítható antifeudális alapállása is. Zerffi nem ismerte fel, hogy a feudális viszonyokkal harcbaszállni készülő japán történetírás számára éppen ez lett volna a legfontosabb pozitivista tanulság.

A Buckle-lel szembeforduló Zerffi két területen nagyon tudatosan követett gyökeresen eltérő elveket. Két, egymással egybe is fonódó gondolatsor ugyanis Zerffit részben a Buckle-től elutasított fajelmélet, részben pedig az általa kevés figyelemre

[28] Morál és intellektus viszonyáról ld. *H. Th. Buckle:* i. m. IV. fejezet, 153–206; *Buckle H. Tamás:* i. m. II/3–47; *G. G. Zerffi:* On the Possibility of a Strictly Scientific Treatment of Universal History, i. m. 387–388. Ld. ehhez *R. Várkonyi Ágnes* (1970): i. m. 42–59, 157–165; *uő* (1973): i. m. I/44–57, 125–132; *Elekes Lajos:* i. m. 104–107; *K. B. Vinogradov:* i. m. I/44–45. – Zerffi elmélete a statikus és dinamikus erőkről (nála morál illetve intellektus) kapcsolatba hozható Comte társadalomfelfogásának szóhasználatában mindenképpen rokon elemeivel. Ehhez ld. *I. Sz. Kon:* A szociológiai pozitivizmus, i. m. 14–26; *Zsigmond László:* Claude-Henri de Saint-Simon. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből (Budapest, Akadémiai, 1977), 192–241; *Kulcsár Kálmán:* A szociológiai gondolkodás fejlődése (Budapest, Akadémiai, 1971²) 49–63. Intellektus és morál konfliktusának mint alapvető történeti képletnek a teóriája nem csupán Buckle-re vezethető vissza Zerffinél. *Vasvári Pál* már az 1848-as forradalom előestéjén Zerffiével csaknem azonos következtetésre jutott: *„Két párhuzamos vasvonal* kívántatik arra, hogy az emberiség gőzkocsija folytonosan és mégis veszély nélkül előre haladhasson. Egyik az erkölcsiség vonala, másik a' külmíveltségé. ... A' míveltség vasrúdjait *párhuzamosan* kell lerakni az erkölcsiség ősvonalával!" E részleteket, melyeket 1847 decemberében „mutatványként" közölt az akkorra már a fiatal forradalmár írók irányítása alatt álló *Életképek,* Vasvári nagy történeti munkájának, a töredékesen ránk maradt „Történeti névtár"-nak (1848) a bevezetésébe szánt („Az emberiség földi czélja és a' világszellem fejlődése", Életképek, 4/24–25. sz., 1847. dec. 12–19, 741–747, 773–777, az id. rész 745–746.). Zerffi bizonyosan olvasta a lapjával (a konzervatív *Honderűvel*) és személyével ekkoriban állandó harcban álló *Életképek* e számait, és valószínűleg felfigyelt Vasvári cikkeire és érvelésére is. (Vasvári munkájáról részletesen ld. *R. Várkonyi Ágnes* (1973): i. m. II/213–223.) – A Vasvári-hatás lehetőségére s általában Zerffi történeti gondolkodásának valószínű reformkori gyökereire munkám lektora, R. Várkonyi Ágnes hívta fel figyelmemet. Értékes tanácsaiért itt mondok köszönetet.

méltatott ókori világ, azon belül is a görögség lelkes hívének mutatja. Milyen hatások érték e területeken a japánok okulására kompiláló historiográfust?

A fajelméleti érveléshez Zerffi paradox módon éppen a történettudomány egyetemességéről vallott nézeteinek kapcsán jut el. Az igazi történettudomány Zerffi számára a *General History*, vagyis az egyetemes, általános történeti stúdium. Ezt mindenekelőtt „filozófikus szemléleti módja" s az „emberiség totalitásának minden részletre kiterjedő megragadása" jellemzi. Az egyetemes (általános) történésznek kiválóan kell ismernie a modern forráskritika eszköztárát és a történeti segédtudományok mindegyikét. Zerffi megítélése szerint az ilyen értelemben vett *General History* még mindig nem foglalta el méltó helyét a tudományok között, s még mindig művelésre érdemtelennek minősül az angliai egyetemeken. Szembeötlő, hogy Zerffi nem reagál az egyetemi oktatásban éppen ekkortájt végbemenő jelentős változásokra és az újabb szaktudományos eredményekre.[29]

Már itt feltűnik azonban az az ellentmondás, amely Zerffi történeti munkásságát egyre fokozódó mértékben jellemzi, s amely leginkább kidolgozott formában majd a *Studies on the Science of General History* két kötetében követhető nyomon. Az egyetemesség igényét Zerffi ugyanis sajátos módon mindjárt korlátozza is: „a történelmi jelenségek széles megértését", „a szándékos egyoldalúság" és „a tudatosan szított ellentétek" elkerülését csak az „indoeurópai vagy európai-árja, vagy teuton" családon *belül* tartja kívánatosnak, azaz „egyetemes" felfogását fajelméleti szempontokkal kísérli meg összebékíteni.[30] Történetelméletének ez az irracionális mozzanata nem marad elszigetelt ismeretelméleti maxima: lényegében a faji gondolatra épül a történeti, illetve az ezzel párhuzamosan előadott historiográfiai fejlődés tényleges menetének ábrázolása. Zerffi ugyanis a fehér fajban, közelebbről a „teuton-árja" népcsaládban látja a történelem igazi főszereplőit, s már a görögségre is mint ugyanazon „árja" kultúrkör legkorábbi, és egyben szerinte legmesszebbre jutó centrumának lakóira tekint. Az indíttatásában pozitivista és determinista történeti felfogás tehát Zerffi munkájában alapvetően eltérő történetelméleti áramlatok egyes mozzanataival épül össze rendkívül eklektikus konstrukcióvá.

A nagyterjedelmű Zerffi-kötet már arányaival is egyfajta értékrendet tükröz: az európai történetírás történetét áttekintve Zerffi két rövidebb fejezetet (170 oldalt) szán a *görögök*, közel ugyanennyit a *rómaiak*, 132 oldalt a *keresztény középkor*, alig több mint száz oldalt a *feudalizmus alkonya és a reneszánsz* történeti és történetírói teljesítményének taglalására, s végül – a zárófejezetben – mintegy 130 oldalban foglalja össze a reformációtól saját koráig, a 19. század második feléig terjedő időszakot. Az időben előrehaladva tehát fokozatosan mind kevesebb teret hagy a világtörténeti folyamat és a historiográfiai tükrözés bemutatására, s már magával e ténnyel is kifejezésre juttatja azt az – egyébként is sokszor hangoztatott – alapgondolatát, hogy „a görög történelem minden későbbi történeti jelenség megoldásához kulcsul szolgál". Zerffi ugyanis a görögségben

[29] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 26–27, 448. Az összegzés, az egyetemes áttekintés iránti igényről a korabeli európai történetírásban ld. *Elekes Lajos:* i. m. 188–191. Bár már 48 előtti írásait is európai látókör igénye jellemzi, nagyon valószínű, hogy honfitársai nagy részéhez hasonlóan Zerffi gondolkodásának idő- és térbeli kereteit is igazából a forradalom és a szabadságharc, illetve az emigráció élményei tágították ki. Vö. *R. Várkonyi Ágnes* (1973): i. m. II/239–244.

[30] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 524–525.

véli megtalálni történeti ideálját, s a könyvben – akárcsak néhány évvel előbb, a *Manual of the Historical Development of Art* lapjain – a görögök teljesítményeit teszi meg mintegy a történelem mércéjéül.

A görögök iránti rajongó vonzalmát mindenekelőtt avval magyarázza, hogy – szerinte – e nép valósított meg legtisztábban egyfajta eszményi fejlődés-modellt, melyet azután ő a japánok számára készült kéziratban különösen fontosnak tartott követendő például beállítani. „Semmi sem ragad meg bennünket erőteljesebben a görögökkel kapcsolatos történeti jelenségek között, mint erkölcsi, intellektuális, művészi és filozófiai fejlődésük rendszeres és fokozatos folyamata." A görög fejlődés harmóniáját, lendületét, sikerét a – Buckle-tól, de Taine „miliő-elméletétől" is befolyásolt – szerző a földrajzi környezet derűjéből, kiegyensúlyozottságából vezeti le, s mindjárt párhuzamot is von a görögök, az angolok és a japánok országának egyformán kedvező földrajzi helyzete között. Zerffi számára a görögök jelentik „az emberiség haladó történeti fejlődésének első igazi képviselőit", akikben egyszersmind „az első történetileg öntudatos nemzetet" is ünnepli. Zerffi rokonszenvét a görögök azzal nyerték meg, hogy „egyéniségüket sohasem rendelték alá valamely teokratikus vagy másféle állam-absztrakciónak". Múltjuk megismerését olyannyira fontosnak tartja, hogy szerinte a felsőoktatás alapját is a görögök tanulmányozásának kellene képeznie, hiszen „mindaz, amit Róma, Franciaország, Németország és Anglia haladó fejlődése során a vallás, a tudományok, a művészetek és az erkölcsök terén elért, görög hatásra vezethető vissza".

E felfogásból logikusan következik, hogy Zerffi a görög történetírást is követendő példaként mutatja be és értékeli. „A történész – írja – csak akkor lehet kiváló, ha alaposan megismerkedett a görög historiográfiával." A görög történetírók magas színvonalát a szerző részben az ország demokratikus törvényeivel és közszellemével, részben a „szellemi kizsákmányolást" végző papi kaszt hiányával (Buckle!) magyarázza. A görög történész leggyakrabban nemcsak írója, de szereplője is volt történelmének, s egy szabad országban félelem nélkül kimondhatta az igazságot.[31]

A *Science of History* Róma-képe csaknem pontról-pontra a görögségről írottak ellenkezőjét sugallja. Bár Zerffi kiemeli, hogy Róma is egyazon – saját kifejezésével – „árja" kultúrkör másik centruma volt, de a művészettörténeti kézikönyvéből már jól ismert argumentumokkal ezt az államot mint az egyéniséget kegyetlenül elnyomó *absztrakciót*, egy öncélú államrezon megtestesítőjét jellemzi. „Brutális erőszak volt a római állam hajtóereje már a kezdetektől. Az apa megfélemlítette a fiát, a közösség az apát, a tartomány a közösséget, Róma a tartományt, az uralkodók Rómát és az Állam az uralkodókat." Az egyéniség alárendelődött itt egy elvont, misztikus eszmének, amely annak teljes megsemmisítésére törekedett. Egy ilyen országban persze elhallgattatták az igazat szólókat – Róma csak hízelkedést és eltussolást látott szívesen. A római politikai klíma olyannyira nem kedvezett az elfogulatlan történetírásnak, hogy Ciceroig nem volt igazi római történész. A római irodalom egyetlen ága sem volt valódi nemzeti termék, hanem – isteneikhez hasonlóan – csak vegyes eredetű külföldi importcikk.[32]

[31] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 54, 65–68, 70–71, 139–140, 145, 150–151, 222, 225, 633. Vö. *Frank Tibor:* Művészetszemlélet és történelemfelfogás . . . , 6.

[32] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 226–248, 236–239, 282–283, 291, 327–328, 385. Vö. *Frank Tibor:* Művészetszemlélet és történelemfelfogás . . . 7.

Az emberiség történetének Zerffi-ábrázolta útja a rajongó görögség-képtől az elutasított Román át sajátos logika szerint vezet a szerző „árja"-kultuszának következő állomásához, a „teutonok" vagy „germánok" dicsőítéséhez. Zerffi már a görögökről szóló első sorokban megállapítja, hogy a fekete, a sárga és a fehér fajok között rendkívüli különbségek vannak. „Csak a fehér embernek, az árjáknak volt ... folyamatosan haladó történetük ..." Tulajdonképpen – érvel Zerffi – Ázsiában és Afrikában a történelem még nem valósulhat meg: itt csak „az emberiség történetietlen szelleme" tanulmányozható. A történeti fejlődés valódi centrumai Európában alakultak ki, méghozzá délen (Görögország és Róma), észak-nyugaton (Franciaország, Anglia és Németország) és észak-keleten (Oroszország és a szláv államok). Zerffi a gyarmattartó európai fölényével igyekszik saját kontinensét minden más földrész történeti modelljéül megtenni, s ez a felfogása különösen szembeötlik ideáljai, a germán népek történetének tárgyalásakor.

A „teuton" fogalommal Zerffi Európa csaknem minden népére utal, kivéve a magyarokat, a törököket, a görögöket és a latin-rómaiakat. Zerffi szerint a „teutonok" hoztak mozgást, változást, aktivitást a történelembe: ők azok, akik „csinálják" a történelmet. „A földgolyó háromnegyed részét teuton eszmék, teuton tudás, teuton szorgalom, teuton kereskedelmi vállalkozás, teuton ízlés, teuton intézmények és teuton felfedezések uralják." Zerffi itt megjegyzi, hogy az „árják" agyának mennyisége általánosságban azonos és „kétségkívül nagyobb, mint az emberiség bármely más csoportjánál" – egy gondolat, amely már 1874-es tanulmányában és 1876-os művészettörténetében – részletezőbben is – megjelent.[33]

Az emberiség történeti útjának főbb állomásait bemutató gondolatsor a *Science of History* szerkezetet és mondanivalót egyaránt meghatározó eleme, amely egyben a legvilágosabban tanúsítja a szerző történetszemléleti és metodológiai eklekticizmusát. A másutt is, sokféle formában kísértő Hegel-hatás itt konkrétabban is tetten érhető, hiszen a fejlődés világtörténeti folyamatának ábrázolásánál Zerffi nyilvánvalóan Hegel történetfilozófiájának korszakolását – és részben értékelését – is követte.[34] A görögökért rajongó Zerffi azonban egyben sajátosan angol hagyományt is tovább épített, hiszen a viktoriánus antikvitáskultusznak ekkor már évszázados tradíciói voltak a szigetországban.[35] Érvelésének van egy harmadik lényeges forrása is. Már a század első felében megkezdődött ugyanis az a termékeny kölcsönhatás és együttműködés is, amely a német ókortudomány és a brit szellemi élet vezető műhelyei között az egész viktoriánus korszakban megfigyelhető. B. G. Niebuhr már 1830 körül a fiatal Cambridge-i nemzedék érdeklődésének homlokterébe került, s evvel a kritikai ókortudomány képében megindult a német historizmus történetelméleti és – főként – módszertani eszméinek folyamatos beáramlása az angol történeti gondolkodásba. Az Ausztriában nevelkedett, eredendően németes orientációjú és képzettségű Zerffi, aki a németet anyanyelveként használta,

[33] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 55–56, 61–63, 503–504, 525, 527–530, 540; G. G. Zerffi: On the Possibility of a Strictly Scientific Treatment of Universal History 390–394. Vö. *Frank Tibor:* Művészetszemlélet és történelemfelfogás ... 4–6.

[34] *V. F. Aszmusz:* i. m. 113–114; *Lendvai L. Ferenc–Nyiri J. Kristóf:* A filozófia rövid története. A Védáktól Wittgensteinig (Budapest, Kossuth, 1974), 164–166; *A. Momigliano:* i. m. 1063.

[35] Vö. *Frank Tibor:* Művészetszemlélet és történelemfelfogás ... 6–7.

nyilvánvalóan maga is szívesen vált e folyamat segítőjévé és kihasználta a német tudományosság iránt amúgyis megmutatkozó, felfokozott angliai érdeklődést.[36] A német irodalom és tudományosság angliai népszerűsítését már az 1850-es évektől kezdve feladatának érezte, s Goethe *Faust*-jának 1859-es és 1862-es londoni kiadását is az „angol–német testvériség", az „angolszász faj egyetemes uralma" jegyében bocsájtotta közönsége elé.[37] Később, angol tudósok nyomába lépve, nem csupán a német ókortudomány alapvető eredményeit közvetítette angol – és japán – olvasóihoz, de maga is hasznosította a vallástörténet, illetve a társadalom- és alkotmánytörténetírás német kutatóinak Angliában ekkor amúgyis széleskörűen ható munkásságát.

Zerffi nem ad bibliográfiai összefoglalót vagy jegyzeteket e munkájához, de ha elszórt utalásai alapján összeállítjuk az általa bevallottan hasznosított szerzők és művek jegyzékét, világossá válik: túlnyomórészt a német historizmus iskolájába tartozó, vagy legalábbis németekre támaszkodó angol szerzőket tanulmányozott és igyekezett közvetíteni japán olvasóihoz. Hegel mellett többször is utal Herder és Schlegel, illetve B. G. Niebuhr, Th. Mommsen, Fr. Chr. Schlosser („a német historiográfia óriása"), W. v. Humboldt, Max Müller, J. L. v. Mosheim, P. v. Bohlen és F. A. Wolf nevére, s az angol munkák közül is a német tudósok iskoláiban nevelkedett kutatók által összeállított, W. Smith féle *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*-t (1849), illetve J. R. Green rendkívül erős német hatásokat tükröző *A Short History of the English People*-jét (1874) használja forrás gyanánt és ajánlja japán olvasói figyelmébe. Német tudósokra hivatkozik az árja kérdésről előadott nézeteinek alátámasztására is, így mindenekelőtt Wilhelm v. Humboldt, Jakob Grimm, Franz Bopp, Max Müller, Ernst Curtius, Albert Kuhn és A. F. Pott nevét jelöli meg, akiknek munkáira nemcsak eredetiben támaszkodott ekkoriban az angol tudományos irodalom, de legtöbbjét le is fordították angolra.[38]

A történeti és historiográfiai fejlődés részletes előadásakor tehát a pozitivista fogalomkészlettel és célkitűzésekkel induló Zerffi a legfontosabb pontokon a historizmus s általában a német gondolkodók eredményeit hasznosítja és népszerűsíti. Zerffi e „fordulata" a pozitivizmustól az irracionális, „biológiai", germán nacionalizmushoz, a német (azaz inkább porosz) szellemi és fizikai fölény teóriájához és a 19. század második felében nagy lendülettel előtörő többi reakciós, német ideológiához munkájának talán legérdekesebb mozzanata.[39] Célkitűzés és végtermék e kiáltó ellentmondásának okai

[36] *Klaus Dockhorn:* Der deutsche Historismus in England (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1950), 15–78; *uő:* Deutscher Geist und angelsächsische Geistesgeschichte. Ein Versuch der Deutung ihres Verhältnisses (Göttingen–Frankfurt–Berlin, Musterschmidt. 1954), 31–33.

[37] *G. G. Zerffi:* Faust, von *J. W. Goethe*, i. m. 2. kiadás (1862), XXXII.

[38] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 635; 615; 104–105; 247–248; 706; 241, 297–298; 186–187, 312, 505, 520; 4–6; 445; 513; 706; 292, 372; 621; 530. – *Klaus Dockhorn* (1950): i. m. 24–26, 155–160, 72–78, 115–122, 123–171; *uő* (1954): i. m. 31–33, 36–39, 42–47. Vö. *G. G. Iggers:* The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present (Middletown, Conn., Wesleyan UP. 1968), 6; *Elekes Lajos:* i. m. 125–126, 129–139, 155; *K. B. Vinogradov:* i. m. 55–59.

[39] A 19. századi reakciós német ideológiákhoz ld. *Lukács György:* Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája (Budapest, Akadémiai K., 1965[3]), illetve *Szamuely Tibor:* A németországi fasizmus történeti előzményeiről és ideológiájáról (Történelmi Szemle V, 1962/3–4), 505–510. – A pozitivizmus és a historizmus áramlatainak érintkezéséről árnyalt képet fest *R. Várkonyi Ágnes* (1970): i. m. 190–203; ill. *uő* (1973): i. m. I/151–156.

között számba kell vennünk a mű születésének időpontját, a Párizsi Kommün bukásának, a német császárság létrejöttének és megszilárdulásának évtizedét, az új állam minden támogatását élvező s azt minden módon támogató, gyorsan hódító porosz történeti iskola Zerffi által sokat forgatott munkáinak hatását.

Zerffi már az 1860-as évtized elején csatlakozott a német nacionalista *Deutscher Nationalverein* londoni tagozatához, amely ezekben az években a politikus-költő Gottfried Kinkel vezetése alatt állott, és egy rövid ideig titkára is lett a londoni német emigránsok e csoportjának. Bár feltehetően bécsi megbízásból épült be a Habsburgok számára politikai szempontból korántsem veszélytelen (mert porosz vezetésű, „kisnémet" egységet követelő) egyletbe, hogy ott „nagynémet" jelszavakat hirdetve Ausztria érdekében működjék, Kinkellel folytatott magánlevelezése mindenképpen a német egységgondolat hívének mutatja. Ezért valószínűnek látszik, hogy nagy hatást tett rá a nemzetközi politikai erőtér átrendeződése a 60-as évek végén, a 70-es évtized fordulóján, és – egyébiránt a brit közvélemény jelentős részével együtt ő is – éljenezte az új, egységes német államot. Bár az angol közvélemény megoszlott a francia–porosz háború megítélésében, jelentős volt azoknak a száma, akik a *Fortnightly Review* szerkesztőjével, John Morleyvel együtt úgy érezték: semmi sem lehet kívánatosabb „a legmagasabb civilizáció érdekében, mint egy hatalmas, szorgalmas, értelmes és haladó nép beékelése a nyugati nemzetek és a félbarbár orosz hordák közé, az európai államrendszer szívében". A közvélemény egy része nem szomorkodott az ősi ellenségnek tekintett Franciaország megaláztatásán sem, ha a porosz militarizmus eszközeit és céljait nem is tartotta túlságosan rokonszenvesnek. Gazdasági és politikai megfontolások egyaránt az új Németország elfogadását sürgették. Zerffi aligha maradt érintetlen a brit sajtót szenvedélyesen foglalkoztató polémiától, és feltehetően nyomban az új császárság hívévé szegődött.[40]

Mindez bizonyára szerepet játszott abban, hogy a kortársi európai történetírásról adott Zerffi-kritikát olyan vulgárisan egyszerűsítő szemléletmód jellemzi. Zerffi ugyanis nem az egyes történetírói teljesítményeket, a történészek által képviselt elméleti és metodológiai elveket igyekszik objektív mérlegelés tárgyává tenni, hanem nemzeti hovátartozás szerint – azt is mondhatnánk: politikai megfontolások nyomán – értékel.

Rendkívül hízelgő képet rajzol mindenekelőtt a német történetírásról. Nemcsak burkoltan, a figyelemre méltatott elvek és módszerek átvételekor, illetve a konkrét hivatkozásoknál tesz különbséget a kortársi angol–francia, illetve a német történetírás között. Ha mégoly sommásan intézi is el a kortársi történettudomány bemutatását és értékelését munkája zárófejezetében (amint erre későbbi japán kritikusai, elsősorban Imai professzor nyomán, rámutattak), félreérthetetlenül a német tudományosság mellett száll síkra, s ismételten szembeállítja azt az angol és francia történeti irodalommal. Ez annál is inkább feltűnő, hiszen megbízói éppen az utóbbi bemutatásától reméltek sokat: Sigeno doktor Historiográfiai Intézetében az angol és a francia példa szerint kívánták megírni

[40] Zerffi és a Nationalverein kapcsolatáról ld. *Frank Tibor:* Marx és Zerffi Gusztáv (1852–1853), Magyar Filozófiai Szemle XXII (1978), sajtó alatt; *Karl Marx* és *Friedrich Engels* Művei, 30. kötet (Budapest, 1973), 22., 203., 209., 225. sz. jegyzetek; Zerffi–Kinkel, London, 1863. szept. 7., 10. és 22. Másolatban: Universitätsbibliothek, Bonn: Handschriftenabteilung, S 2675 (26). – *John Morley* cikkét (France and Germany, The Fortnightly Review, Sept. 1870, 369–370.) idézi *Andrea Sujánː* British Views on the Franco-Prussian War, *in:* Az Angol TDK Évkönyve 1975–76 (Budapest, ELTE, 1976), 196. és kk.

Japán történetét. Zerffi úgy tudja, hogy századában 254 „fontos, független történeti munka" jelent meg német szerzők tollából, akik közül J. A. W. Neander, F. Chr. Dahlmann, B. G. Niebuhr, E. Curtius, Th. Mommsen, L. v. Ranke, J. J. v. Görres, J. v. Hormayr, A. v. Pfister, W. Menzel és H. v. Sybel nevét emeli ki a könyve utolsó lapjain, igen hangsúlyos formában adott összegzésben. Zerffi (s ebben ellentmond a kérdés egyébként igen tájékozott mai kutatójának, K. Dockhornnak) korántsem elégedett a nagy német történeti irodalom angliai elterjedésének mértékével: megítélése szerint a fordítások száma csekély, minősége hevenyészett, s többségük pusztán kiadói spekulációk gyümölcse. Ezzel szemben – emeli ki másutt – „nincs egyetlen, fontosnak mondható történeti mű, írták légyen bármely európai vagy ázsiai nyelven, amelyet nem fordítottak le németre... A kínaiak és japánok minden klasszikus és történeti munkáját lefordították, kommentálták és rendszerezték." Imai Tosiki joggal figyelmeztetett rá már 1939-ben, hogy Zerffi évekkel azelőtt hívta fel az angol olvasók figyelmét a német történeti iskola jelentőségére, mint ahogyan Lord Acton híres, programadó tanulmánya, a *German Schools of History* megjelent az újonnan alapított *English Historical Review* első számában.[41]

Az új irányzatokra általában is meglepő gyorsasággal, egyfajta újságírói szenzációérzékkel reagáló Zerffi nagyfokú szellemi frissességgel figyelt fel a 70-es évtized minden „modern" hozadékára, így Gobineau akkoriban történő újrafelfedezésére és népszerűsödésére is. Ez annál is feltűnőbb, mivel francia kortársairól egyébként Zerffi igen durván támadó portrékat fest. Bár Kínára és Japánra vonatkozó szakirodalmat francia szerzőktől ajánl megrendelői figyelmébe, egészében mélyen elítéli a franciák „párizsias gondolkodásmódját és érvelését", amely „történetírásukat és történészeiket ... nemzeti kuriózumokká és különcségekké teszi..." Zerffi szerint a franciáknál „nemcsak a történeti kutatás, hanem a történetírás is nélkülözi az objektív, tisztán tudományos szempontokat" és ezért „valódi történészeket hiába fogunk közöttük keresni".[42]

A francia történetírásról adott ellenséges kép ismét Zerffi historiográfiai felfogásának egyértelműen politikai mozgatórugóira hívja fel a figyelmet. Franciaellenes politikai álláspontja már az 1850-es évek végére kialakult, amint azt egy 1860-ban névtelenül közreadott, de bizonyíthatóan tőle származó politikai vitairat igen részletesen és meggyőzően dokumentálja. A *Civilization in Hungary* Szemere Bertalan egy franciául, majd angolul is megjelent pamfletjére adott válaszként íródott, nyilvánvalóan erős bécsi sugallatra, ha nem éppen megrendelésre; s a kötetnyi munka két teljes fejezetet: több mint 60 oldalt szán a francia politikai ambíciók leleplezésére, a bonapartista tervek történeti, ideológiai, sőt kultúrantropológiai (!) érvekkel és adalékokkal történő lejáratására.[43] Ahogyan tehát történetszemléletének németbarát vonásai is közvetlenül össze-

[41] G. G. Zerffi: Science, i. m. 746–767, különösen 747, 750–751, 763, 767. Vö. *Imai Tosiki:* i. m. 1444; *David Mathew:* Lord Acton and his Times (London, Eyre & Spottiswoode, 1968), 329–335; G. P. Gooch (1928[4]): i. m. 385.

[42] G. G. Zerffi: Science, i. m. 729–746, különösen 739–740, 743.

[43] Civilization in Hungary: Seven Answers to the Seven Letters Addressed by M. Barth. de Szemere... to Richard Cobden... by an Hungarian (London, Trübner & Co., 1860), 163–225. Zerffi szerzőségét mindenekelőtt az a pamflet bizonyítja, amely – ugyancsak névtelenül, a Trübner & Co. kiadónál – 1861-ben jelent meg „The Emperor of Austria versus Louis Kossuth: A few words of

kapcsolhatók évtizedekkel korábban kialakult és nagy mértékben Bécsből irányított politikai felfogásával, úgy a historiográfus Zerffi franciaellenességéről is nyilvánvaló, hogy az emigrációja politizáló szakaszának szülötte. A történetírói munkásságán mindvégig átütő, s nem is igen rejtegetett politikum Zerffi osztrák ágensi korszakának közvetlen öröksége: a historikus Zerffi részben mintegy a történetírás nyelvére fordította ügynöki éveinek politikai mondanivalóját.

Gobineauval a francia történetírókhoz képest Zerffi valószínűleg vélt korszerűsége miatt tett kivételt, s ezért épített Hegeltől és a historizmustól is mélyen érintett fejlődésmagyarázatába fajelméleti, még hozzá igen agresszív fajelméleti elemeket is. Feltűnő, hogy a munka lapjain felsorolt sokszáz történetíró és gondolkodó közül legelsőként (mindjárt az 5. oldalon) Gobineau nevét és munkásságát emeli ki, noha a francia teoretikus egész gondolkodási iránya eltér műve legtöbb más forrásáétól. Buckle egyik legjelentősebb kritikusa, Lord (a bírálat megírásakor Sir John) Acton éppen Gobineau teóriájának figyelembe vételét kérte számon a *History of the Civilization in England* szerzőjétől, s a nyílt fajelméleti érvelés nem volt jellemző a historizmus német iskolájára sem.[44] Ahogyan már A. Momigliano úttörő Zerffi-cikke is felfigyelt rá, különösen meghökkentő ez a gondolatsor éppen egy olyan munkában, mely egy ázsiai nemzet számára készült: Zerffit nem zavarta, hogy elmélete civilizátori gőggel a fejlődés alacsonyabb fokára helyezi azt a népet is, melynek „felvilágosítására" művét éppen írta.

Zerffi érvelésében ugyan a legszélső határokig elmegy (például azzal méri a déleurópai népek „függetlenség és haladás iránti szeretetét, intellektuális és morális erőinek vitalitását, hogy ereikben több vagy kevesebb teuton vér folyik-e"), de feltűnő, hogy a *Science of History* éppen ezen az egyetlen ponton kevesebbet ad az 1874-ben keletkezett történetelméleti alapvetésnél. Ugyanis – s ezt Momigliano már nem vette észre – elmarad annak a teóriának a részletes kifejtése, amely az emberi fajok eltérő történeti teljesítőképességét kraniometriai „bizonyítékokkal" igyekszik megmagyarázni, s melynek – 1874-es cikke tanúsága szerint – Zerffi már jóval korábban hívéül szegődött. Akár Szuemacu emelt óvást az 1874-es tanulmány kraniometriai argumentumainak hasznosítása ellen, akár Zerffi maga érezte meg, hogy a „sárga fajú" japánokra nézve túlságosan súlyosan elmarasztaló anatómiai „bizonyítékainak" már nincs helye a számukra készülő kötetben, a *Science of History* lapjain hiába keressük azt a táblázatot, melyben Zerffi 1874-ben összefoglalta a különféle etnikai csoportok agytérfogata és „morális" illetve „intellektuális" erői közötti összefüggéseket. Zerffi óvakodott attól,

---

common sense" címmel, szerzőként (angol szokás szerint egy előző munkára utalva) a „Civilization in Hungary" íróját tüntetve fel. Ez utóbbi pamfletet, amely az 1861. évi londoni Kossuth-bankó perben igyekezett Ausztria segítségére sietni, Zerffi nyomban megjelenése után sajátkezű levele kíséretében, saját műveként küldte meg – egyenesen Ferenc Józsefnek (1861. ápr. 23.; HHStA: Min. d. Äußern, Informationsbüro, Actes de Haute Police, Karton 57). Zerffi szerzőségének további, közvetett bizonyítékait disszertációmban részletesen bemutatom.

[44] *John Acton:* Mr. Buckle's Philosophy of History, Rambler, 1858, repr. *in: Lord Acton:* Essays in the Liberal Interpretation of History (Chicago–London, University of Chicago Press, 1967), 28–29; *R. Várkonyi Ágnes* (1970): i. m. 138; *uő* (1973): i. m. I/114; *Elekes Lajos:* i. m. 106; *Lukács György:* i. m. 518–528; *I. Sz. Kon:* A szociológiai pozitivizmus, i. m. 51. Zerffi fajelméletének forrásairól, Gobineau-hoz való viszonyáról részletesen írtam művészettörténeti kézikönyve kapcsán, vö. *Frank Tibor:* Művészetszemlélet és történelemfelfogás . . . , i. m. 4–6.

hogy a japánokat új könyvében is a „fehér-árjáknál" 9 köbinccsel kisebb agyú, statikus karakterű, csupán gazdálkodásra, pásztorkodásra és kereskedésre termett népcsoportnak írja le, ahogyan néhány évvel korábban a *Transactions* oldalain tette. Teóriájával teljes egészében majd csak 1887-ben, a *Studies* brit olvasóknak szánt első kötetében lép újra a nyilvánosság elé, ekkor bővebb, s egyben végleges formába öntve kraniometriai közelítésű fajelméletét.[45]

Miben áll most már Zerffi elképzelése szerint az emberi fejlődés lényege, hogyan jellemezhető az emberiség által megtett út, s melyek annak törvényszerűségei? „Az ember haladó fejlődése" mindenekelőtt az „alantas, állati természeten" való uralkodás elsajátításában bontakozik ki. Az emberi történelemre a haladás jellemző, még pedig a „lassú és fokozatos fejlődés", amely „mind az anyagi, mind az értelmi világban megfigyelhető". A haladás „lassú és fokozatos" jellege vissza-visszatérő motívuma Zerffi „történet-filozófiájának", melyben az evolúcióval szemben az elkorcsosulás, a degenerálódás teóriája jelenik meg lehetséges, de a szerző által határozottan elutasított alternatívaként. A másik lehetőség, a „hirtelen, lökésszerű változás" (értsd: forradalom), Zerffi szerint „szokatlan jelenség, amely külföldi (!) hatásra jön létre, s gyakran éppolyan hirtelen marad abba, ahogyan elkezdődött". Ezzel szemben „a normális fejlődés hullámvonalban mozog, haladó és retrográd kanyarokkal. Amit a történészek gyakran 'újkori történelemnek' hívnak, az csupán régi elvek szerint formálódó új kultúrkörök létrejöttét jelenti . . ." Zerffi más formában szinte szóba se hozza a forradalom kérdését, ami 1848–49 személyes résztvevőjétől, s sokáig aktív ellenforradalmártól mindenesetre meglepő dolog. Edmund Burke művét a francia forradalomról „zseniális, de egyoldalú" munkaként értékeli és egyszerűen átugorja, más helyütt pedig a szocializmusról csupán annak „veszedelmes (bomlasztó) és álmodozó vágyakozásaira" utalva emlékezik meg.[46]

Zerffi „fejlődéselmélete" s benne a japánoknak kínált „haladásmodell" (ha szabad e leegyszerűsítő és kidolgozatlan elgondolást egyáltalában így aposztrofálni) ugyanannak az idealista jellegű, konzervatív eklekticizmusnak a bélyegét viseli magán, mint amely egész történetfelfogását jellemzi. De a sokféle hatás közül talán – párhuzamosan – Hegelé és Darwiné a legerősebb itt. A német filozófus befolyását Zerffi néhány alkalommal el is ismeri, de szellemi jelenlétét minden egyes, az emberiség fejlődésére vonatkozó eszmefuttatásában érzékelni lehet. „A természetet úgy jellemezhetjük, mint az anyag fejlődését a térben; míg a történelem a szellem fejlődése az időben" – próbálja aforizmába sűríteni a Darwint és Hegelt egyszerre lapozgató Zerffi olvasmányainak végső tanulságait. A Darwinéval együttesen megmutatkozó Hegel-hatásnak ez a jellegzetes gondolati terméke nem csupán a német filozófus ismeretét tükrözi. L. E. Elliott-Binns brit egyháztörténész kevesedmagával állítja csupán, hogy a hegeliánizmus alapjában idegen volt az angol gondolkodástól: térhódítását aligha lehet azzal a paradoxonnal megmagyarázni, hogy „Oxford az a hely, ahová a jó német filozófiák megtérnek, ha már meghaltak".[47] Brit és német történészek általában inkább úgy látják, hogy a viktoriánus gondolkodást egyéb-

[45] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 540; *uő:* On the Possibility of a Strictly Scientific Treatment of Universal History (1874), i. m. 390; *uő:* Studies on the Science of General History, i. m. I/10. Vö. *A. Momigliano:* i. m. 1063–1064.

[46] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 8, 45, 47, 72, 226, 725, 736.

[47] G. G. Zerffi: Science, i. m. 620; *L. E. Elliott–Binns:* Religion in the Victorian Era (London, Lutterworth. 1946[2]), 274–275.

ként is a haladásba vetett hit járta át, amely mindenekelőtt a polgárság életszínvonalának fellendülésével vált mind optimistábbá. Ehhez a gondolkodási klímához nagyon is harmonikusan illeszkedett a hegeliánus filozófia, amely – különösen a század második felében – meglepően széleskörűen hódított a szigetországban. Diadaláról árulkodik Sir William Hamilton, James Hutchison Stirling (*The Secret of Hegel,* 1865), Robert Adamson, Thomas Hill Green, John és Edward Caird, F. H. Bradley, B. Bosanquet, William Wallace, James Ward, James Seth és J. McT. E. MacTaggart filozófiai termése, akiknek munkásságában a filozófiai idealizmus „másodszor is magasra emelte a fejét". A hegeliánizmus különösen három területen győzedelmeskedett: az államtan, a teológia és a „szellemtudományok" művelőit vonta hatása alá. Oxford és Glasgow a század második felében egyenesen a brit hegeliánusok fellegvárának számított, s a későbbiekben számos történetíró is a mozgalom vonzásába került, így Sir James Frazer, R. L. Poole, Sir Richard Lodge, James Tait, Frederick Powicke, A. L. Smith, T. F. Tout, hogy csak néhányat említsünk közülük. Érdekes emlékeznünk rá, hogy német fordítójának, Arnold Ruge-nak a tanúsága szerint Buckle maga is hangoztatta: „sokat tanult Hegeltől".[48]

Meg kell említeni végezetül azt is, hogy Hegel hatása még azoknak a – többségükben Zerffi által is ismert és hasznosított – német történészeknek a munkáiban is kimutatható, akik – mint Ranke, Dahlmann, Gervinus, Droysen, Gierke vagy Meinecke – maguk inkább tagadták a nagy elme befolyását szellemi fejlődésükre és történetírói felfogásukra. A Zerffi által olyannyira méltányolt és népszerűsített német historizmuson átszűrődő hegeliánizmus az eszmetörténeti és historiográfiai kutatás eddig kevéssé figyelembevett, noha ígéretes területe.[49]

Zerffinek a fejlődéssel kapcsolatban előadott gondolatait e nagymértékű és sokgyökerű Hegel-hatás mellett befolyásolták a pozitivista gondolkodók, így mindenekelőtt Comte, Buckle és Spencer sokat méltatott fejlődéselméletei, melyeknek optimizmusa határozott nyomokat hagyott Zerffi gondolkodásán. Kissé elmosódott felfogása ugyanakkor alapvetően el is tér a pozitivista irányzatok nagyon markáns és kiérlelt fejlődéselméleteitől. A pozitivista történetírók részben maguk is Hegel kérdéseire keresték a válaszokat, de fejlődéselméleteik közvetlen ösztönzést is kaptak részben a 19. század nagy forradalmainak, részben a kortársi természettudomány felfedezéseinek roppant élményétől. Zerffivel talán e vonatkozásban vethetők egybe, hiszen Darwin munkái az 1849-es magyar emigráns világképére is jelentős befolyást gyakoroltak: a nagy természettudós hatása végigvonul minden munkáján, így a *Science of History* fejezetein is.[50]

[48] Klaus Dockhorn (1954): i. m. 42–43, 46–47; *G. M. Trevelyan:* Macaulay and the Sense of Optimism, *in:* H. Grisewood (ed.): i. m. 50–51; *J. Bowle:* i. m. 33–34, 38; *J. Bronowski–Bruce Mazlish:* i. m. 539–542; *V. F. Asztmusz:* i. m. 128–142; *Lendvai L. Ferenc–Nyíri J. Kristóf:* i. m. 153–168; *W. R. Sorley:* i. m. 242–243, 267–270, 286–290, 295–299; *Henry Thomas Buckle:* Geschichte der Civilisation in England. Deutsch von *Arnold Ruge* (Leipzig & Heidelberg, Winter, 1881[6]), IX. XIII.

[49] *G. G. Iggers:* i. m. 32, 39–40, 80, 101–105, 132; *Elekes Lajos:* i. m. 124–128, 131–134.

[50] A pozitivizmus fejlődéselméleteiről ld. *R. Várkonyi Ágnes* (1970): i. m. 48, 122–146; különösen 124–125 és 135–142; *uő* (1973): i. m. 49, 103–121; *I. Sz. Kon:* A szociológiai pozitivizmus 27–42; *uő:* Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts I/33–37; *Elekes Lajos:* i. m. 104–115. – Zerffi vulgarizáló darwinizmusáról részletesebben szóltam idézett tanulmányaimban: Művészetszemlélet és történelemfelfogás . . ., 4–5; ill. Szekularizmus a viktoriánus Angliában, 549, 554.

Hegeliánizmus és pozitivizmus e Zerffinél oly szemléletesen tükröződő, együttes megjelenése jellegzetesen viktoriánus képlet. Világosan utalt erre már Lukács György is, aki magyarázatot keresett az imperialista korszak német és egyéb nyugati filozófiai fejlődése közötti szembeötlő különbségekre. „A 48-as forradalom befejezi Németország számára a hegelianizmus felbomlását; az irracionalista Schopenhauer lesz a forradalom utáni Németországnak ... vezető filozófusává. Az angolszász országokban és Olaszországban azonban a hegeli filozófiának ebben a korban is vezető szerepe van, sőt befolyása még fokozódik. Ez azon alapszik, hogy a polgári haladásgondolat itt nem jutott még nyílt válságba, mint Németországban, a válság itt lappangó és rejtett maradt, de a haladás fogalma, 48 eredményeinek megfelelően, liberálisan ellaposodik és elvizenyősödik. Filozófiai tekintetben ennek következménye az, hogy a hegeli dialektika teljesen elveszti 'a forradalom algebrája' jellegét (Herzen), hogy Hegelt egyre közelebb hozzák Kanthoz és a kantianizmushoz. Ezért lehet az ilyen hegelianizmus, különösen az angolszász országokban az előnyomuló szociológiával párhuzamos jelenség, amely – mindenekelőtt Herbert Spenceré – szintén liberális evolucionizmust hirdet." Különösen érdekes Lukács megjegyzése a kantianizmusról, hiszen Zerffi hegelianizmusa is közvetlen módon kötődött Kanthoz: már 1876-os Kant-előadásában felvetette, hogy „Hegel Kantra épített ...". Hegel és Kant viszonyához fűzött reflexiói jól példázzák a hegeli gondolat viktoriánus pályafutásának jellegzetességeit.[51]

Mire akarta megtanítani japán olvasóit a *Science of History* szűkebben értett módszertani szempontból? Hogyan igyekezett konkrét segítséget nyújtani a japán nemzeti történet leendő szerzőinek?

A könyv közel nyolcszáz oldalán elszórtan történetírói módszertani tanácsok sokaságát találjuk. Ezek rendszerint egy-egy éppen bemutatott ókori vagy középkori (egész ritkán újabbkori) szerző kapcsán kerülnek megfogalmazásra. A pozitivizmus és a historizmus ölelkező ihletése itt is pontról-pontra kimutatható. Zerffi szerint a történetíró „legfőbb kötelessége, hogy fejlessze az értelmi képességet, ösztönözze az intellektust egy magasabb kultúra felé, s hogy képessé tegye az elmét az emberi ... sors mélyebb megértésére". Zerffi világossá kívánta tenni a japán olvasók számára, hogy a történetíró elválaszthatatlan korától, s hogy a történetszemlélet változásai mindig visszavezethetők a társadalomban bekövetkezett változásokra. Egyetemes fejlődésteóriájának ellentmondva, dilettáns módon úgy gondolta, hogy a történésznek először a nemzeti történet fő vonásait kell felvázolnia, s csak azután kell „a részleteket, mint pusztán másodlagos és véletlenszerű történéseket" e vázlatba beillesztenie. Zerffi felhívta a japánok figyelmét: a természettudósok, földrajzírók, régészek, moralisták, szónokok, költők és szatíraírók műveit is tanulmányozni kell, hogy „helyes fogalmat alkothassunk egy nemzet intellektuális tevékenységéről és legbenső gondolkodásmódjáról ..." Nem csupán a forrásokat, hanem a rájuk vonatkozó későbbi irodalmat is hasznosítani kell, s mindehhez a legalkalmasabb módszer az összehasonlítás, amelyet Zerffi újra meg újra olvasói figyelmébe ajánl. Zerffi elkötelezett híve a komparatív irodalom- és vallástörténetnek, az összehasonlító filológiának, és az egyidejű komparáció mellett különböző korok és térségek egybevetését is ígéretes módszerként jelöli meg, amelyeknek alkalmazásától látszólag eltérő, de alapjában azonos történeti jelenségek közös jegyeinek kimutatását remélve.

[51] *Lukács György:* i. m. 14–15. Vö. *G. G. Zerffi:* Immanuel Kant ..., 94.

Zerffi módszertani megjegyzései közül leggyakrabban az *elfogulatlanság* követelményének hirdetésével találkozunk. Deklarált elvek és megvalósított gyakorlat Zerffinél más vonatkozásban is megfigyelhető szétválására aligha találhatunk jobb példát, hiszen a szerző legkevésbé sem elfogulatlan szemléletmódjának nyomai mindúntalan ellentmondanak a lépten-nyomon hangoztatott pártatlanság-követelménynek. Zerffi itt is csupán fráziskénti alkalmazta a pozitivisták nevezetes objektivitásigényét, s nem volt képes annak következetesen eleget tenni saját szövegében. Így azután az olvasó meglepve értesül éppen Zerffitől, hogy nincs súlyosabb történetírói vétek, mint a részrehajlás, az előítélet, az elfogult pártoskodás, amelyet fejezetről-fejezetre, szerzőről-szerzőre szinte megszámlálhatatlan alkalommal tűz tollhegyére. Zerffi valószínűleg nem tételezte fel japán olvasóiról, hogy felismerik az ellentmondást tanítójuk jelszava („A tudományos történésznek olyanfokú szellemi függetlenségre kell ránevelni magát, hogy szigorúan igazságos lehessen baráthoz és ellenséghez egyaránt") és – például – a kortárs angol, francia és német történetírókról sugalmazott értékítéletei között. Cinizmus vagy ostobaság kellett hozzá, hogy a szerző a munka végén azt remélje: sikerült „egy részrehajlás és előítélet nélküli Történetek Történetét olvasói elé helyezni".[52]

Habent sua fata libelli.

Az elkészült Zerffi-művet a szerző – Szuemacu költségén – Londonban „kéziratként" kinyomatta 300 példányban, s ebből százat a megrendelő Tokióba továbbított. Sigeno maga nemigen tudott angolul, s így a könyvet csak lefordítása után tudta hasznosítani. A tekintélyes és jónevű Nakamura Maszanao-t bízták meg a fordítással, aki azonban egyéb elfoglaltságai miatt mindössze a könyv első fejezetét készítette el, s azután félretette a munkát, noha annak kiadását tervbe vették. Csak az időközben hosszú európai tanulmányutat tett Szuemacu hazaérkezésekor került ismét elő a Zerffi-könyv ügye. Az apósa révén gyorsan emelkedő pályájú Szuemacu szinte nyomban a kormány tagja (földművelés- és kereskedelemügyi, majd közlekedésügyi, később belügyminiszter), utóbb a titkos államtanács tagja lett, s mindeközben megőrizte szinte megdöbbentően széles érdeklődési körét. Szépirodalmi műveket fordított japánról angolra és nyugati nyelvekből japánra (így Balzac regényét, „A völgy liliomát"), verses köteteket és irodalomelméleti munkákat publikált; később úttörő munkát végzett a római és a nyugateurópai jog feldolgozásában és Japánban történő meghonosításában, és írt egy sor történettudományi munkát is, jórészt „kortörténeti" kérdéseket tárgyalva (így például az orosz–japán háború kapcsán). Ez a rendkívül befolyásos és képzett ember keresztül vitte, hogy a fordítást – annyi év után – barátjára, Szaga Sószaku közgazdasági lapszerkesztőre bízzák, aki azután meg is birkózott a hatalmas anyaggal és 1887-ben elkészítette a japán változatot.

A könyv japán nyelvű kiadására azonban sohasem került sor. Ugyanebben az évben ugyanis a Historiográfiai Intézetet a tokiói birodalmi egyetemhez csatolták, ahol egy Németországból meghívott vendégprofesszor, a Ranke-tanítvány Ludwig Riess vezetésével ekkortól valóban megindul a japán történettudomány európai, pontosabban német

[52] *G. G. Zerffi:* Science, i. m. 65, 183–187, 287–288, 339, 372, 377, 444–447, 504–509, 548, 635; az elfogulatlanság történetírói követelményéről 35–36, 75, 180, 189, 191, 204–205, 242, 303, 370, 456, 722–723.

minták nyomán történő újjászervezése. S bár Riess tokiói meghívásában a német történetírásért olyannyira lelkesülő Zerffi útmutatásait is követve láthatjuk, a német professzor nyilvánvalóan kevés érdeklődést mutatott a számára ismeretlen nevű, londoni magyar emigráns évtizeddel korábbi, angol nyelvű művének hasznosítása iránt. De a Zerffi-könyv kéziratban-maradásáért alighanem elsősorban a fordító a felelős – ha ezt ilyen nyíltan a japán historiográfia eddig nem is mondta ki.[53]

Szaga ugyanis – szerkesztői állását is otthagyva – a fordítással párhuzamosan maga is történeti könyv írásához fogott, s „A japán történelem alapelvei" címmel sikeres könyvet publikált – még a fordítás elkészültének évében. Ez a munka, amint azt Ozava Eicsi nemrégiben megjelent historiográfiájában gondos elemzéssel kimutatta, számos gondolatot, sőt megfogalmazást is átvett Zerffi könyvéből. Megjelenik nála a történelemről mint törvénytudományról hangoztatott felfogás, az okság törvényeinek nyomatékos kiemelésével, hangsúlyt kap a páratlan történetírás igénye. Szaga jelentős teret szentel a „civilizáció" fogalmának, s mindazokban a részekben, ahol a történész feladatairól, követendő módszereiről és általában a történelemírásról értekezik, Zerffi erős hatását ismerhetjük fel. Szaga szonban nem utal Zerffire, és valószínűleg érdekében állott, hogy a saját munkája forrásául szolgáló kézirat soha se lásson napvilágot (máig irattárban őrzik). Arról pedig neki se igen lehetett tudomása, hogy az általa felhasznált gondolati anyag még csak nem is Zerffitől ered, hanem – Hegeltől, Buckle-től, Gobineau-tól, és általában a nyugat-európai pozitivizmus és a német historizmus történetíróitól. S így Zerffi könyve csupán ihletője lett egy, a maga idejében igen elterjedt, számos iskolában tankönyvként is használt munkának: az ismételt plagizálás révén a nyugat-európai tudományosság élvonalának gondolkodói Szaga, és nem Zerffi révén jutottak szóhoz első ízben Japánban.[54] Mégis, ha a *Science of History* csupán Riess professzor meghívásának előkészítésében, s a széles hatású Szaga-könyv inspirálásában játszott is szerepet, s közvetlen befolyása csak az angolul értő kevesek között lehetett (példányait máig őrzik a japán könyvtárak), Zerffi munkája az újabb japán historiográfia szerint is fontos építőköve lett a Meidzsi-kor japán történetfelfogásának s szerepet játszott Hegel, illetve a pozitivizmus és a historizmus távol-keleti meghonosításában. A *Science of History* mindenesetre egyedülállóan érdekes terméke és egyben forrása a Meidzsi-Japán történeti gondolkodásában kimutatható, eklektikus „európaiságnak".[55]

A Royal Historical Society élén

A japánoktól kapott, ritka megbízatás, s a gyorsan elkészített, nagyterjedelmű munka is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Zerffi történelmi társulati tekintélye tovább növekedett. Alig egy hónappal a könyv befejezése után, 1879 novemberében „szék-

[53] *Imai Tosiki:* i. m. 1444–1445; *Ókubo Tosiaki:* i. m. 52–53; *Numata Jiro* (1961): i. m. 275–276, 278; *Ivai Tadakuma:* i. m. 83. Szuemacu későbbi pályafutásáról Nisizava Rjuszei professzor közlése nyomán számolok be. – Mindeddig nem sikerült korabeli angol, német vagy japán szakkritikára találnom Zerffi művéről.

[54] *Ozava Eicsi:* Nihon-sigaku-si no Kenkjú. Meidzsi-hen (Tanulmányok az újkori japán történettudomány történetéről. Meidzsi-kor) (Tokió, Josikava-kóbunkan. 1968), 380–383, 388–389.)

[55] *Imai Tosiki:* i. m. 1448.

foglaló" előadást tartott a Társulat ülésén, ahol – mondanivalóját a frissen elkészült munka címével jelölve – röviden összegezte a *Science of History* főbb eszméit, különösen nagy hangsúlyt téve a német történetírás jelentőségére. A historizmus legkiválóbb képviselőinek hosszú listáját sorolta el ezen az ülésen is, melyen egyébként szóbahozta a japánok megújult történeti érdeklődését, s megemlítette azt is, hogy az utolsó hat esztendőben pontosan 45 576-an hallgatták meg történeti előadásait.[56] De fáradhatatlanul vállalkozott újabbakra is: egy fél év múlva a Társulat Tanácsa határozatot hozott, hogy „a történelem tanulmányozása iránti érdeklődés ... növelése végett" „Dr. Zerffi tartson ... 30 előadásból álló sorozatot, 'Az általános történelem tudománya' címen," melyet a South Kensington Museum (ma: Victoria & Albert Museum) nagy előadó termében – Zerffi szerint – összesen 5380 érdeklődő hallgatott végig.[57]

1880 végén a pályája csúcsára jutó Zerffit a *Royal Historical Society* a társulati Tanács elnökévé választotta.

Ezt a tisztséget 1876-ban alakították ki a Társulat akkori vezetői, s 1894-ig állott fenn. Szükség addig volt rá, míg a Társulat elnöki székében csupán protokolláris funkciót ellátó, szakmán kívüli főrendek ültek, mint Lord John Russell, volt miniszterelnök, vagy – 1878 és 1891 között – Lord Aberdare korábbi belügyminiszter. Zerffi öt éven át látta el funkcióját, s haláláig a Tanács tagja maradt. Megválasztása szorosan összefüggött a Társulatot 1878-tól kezdve folyamatosan érő támadásokkal, melyeknek célpontjába egyre inkább a „historiográfus", Charles Rogers került. A sajtó szóvátette a Társulat alacsony színvonalát, a publikációk csekély számát és gyenge minőségét, a tagság válogatás nélküli felvételét, és – leginkább – az RHS pénzügyi helyzetét. Szemet szúrt, hogy a „historiográfus" fizetése az 1870-es évek végén már az évi bevétel felét tette ki, s az *Athenaeum* valóságos cikksorozatban támadta a vezetést 1878–79-ben. Rogers megpróbálta elhallgattatni ellenzékét, amely a Tanács ülésein és a közgyűlésen is heves támadásokat intézett ellene. 1880–81-ben a botránnyá dagadt társulati ügy hosszas huza-vona után Lord Aberdare segítségével ért véget: Rogers kénytelen volt lemondani tisztségeiről, visszavonult a Társulattól és már csak néhány, kudarcra ítélt sajtótámadással iparkodott elvesztett birtokát visszafoglalni.[58]

Zerffi mindvégig igen aktívan küzdött Rogers ellen, s így érthető, ha annak támadásai ellenfele és örököse ellen irányultak. Saját vagy inspirált cikkeiben különösen Zerffi South Kensington-i (a *Sience of History*-ra épülő) előadásainak „hitetlenségét", „ateizmusát" próbálta kikezdeni. A *Greenock Telegraph* 1881 novemberében például névtelen cikket közölt, melynek szerzője úgy értesült, hogy „Dr. Zerffi nem folytatja South Kensington-i előadásait a történelem tudományáról. A doktor azt állítja, hogy az utolsó félévben 50 fontot veszített e vállalkozással, s ezért, vagy mert a doktor kifejlett teológiai vélekedései a hatóságok számára elfogadhatatlanok, az előadó nem fog újra megjelenni a Privy Council vagy a Royal Historical Society égisze alatt mint a történelem magyarázója". A cikk valószínűleg az újság egy korábbi híradását próbálta meg diszkre-

[56] *G. G. Zerffi:* „The Science of History". Inaugural Address, 1879. nov. 13. (Transactions of the RHS IX, 1881), 1–20.

[57] RHS: Report of the Council, Session 1880–1 (Transactions of the RHS X, 1882), függelék 3; *R. A. Humphreys:* i. m. 14.

[58] *R. A. Humphreys:* i. m. 14–19.

ditálni, amelyből ugyanis az derült ki, hogy a Társulat elnöke, „Lord Aberdare ... kijelentette, hogy szembenáll a katolicizmussal, s inkább hajlamos támogatni Dr. Zerffi történeti vélekedéseit." Ezt a cikket még a rangos *The Press and St. James's Chronicle* is átvette s evvel a Társulat új vezetője iránti hivatalos bizalom széleskörű nyilvánosságot kapott.[59]

Zerffi méltán számíthatott Aberdare támogatására, hiszen a Társulat adminisztratív ügyeinek intézésében messzemenően tartotta magát a lord utasításaihoz vagy kéréseihez, s igyekezett a Társulatot kiterelni a kicsinyes személyeskedések, önző cívódások zsákutcájából. „25 éve tanítok történelmet ebben az országban" – írta bizalmas magánlevélben a Társulat pénztárnoki funkcióját betöltő William Herbage-nek, akivel baráti kapcsolatot ápolt, „és tudom, hogy melyek a történelem elfogulatlan tanulmányozásával szemben hangoztatott kifogások – feladatunk az lenne, hogy elnémítsuk e kifogásokat és megmutassuk, hogy valódi kultúra nem létezhet történelem nélkül és támogassuk a független szellemű történeti érdeklődést és komoly kutatást – és semmi sem történik ebben az irányban; csak veszekedések zajlanak technikai kérdésekről és gyermekes érzékenykedésekben merülünk el, amitől az ember beteg és fáradt. Kérem, ne törődjék a kisszerű elmékkel – dolgozzunk tovább ugyanúgy mint eddig és lassacskán, kétségtelenül, megújítjuk a Társulatot, publikálunk néhány jó dolgozatot, kiadunk bibliográfiai jegyzeteket és fokról-fokra felkeltjük a közönség érdeklődését. Az én tapasztalatom az, hogy a történeti ismeretek igénye napról-napra nő."[60]

Rogers távozásával, Zerffi beiktatásával valóban lényeges változás köszöntött be a Társulat életében. Sikerült megállítani a taglétszám veszedelmes apadását, amely a rossz társulati légkör hű tükre volt. Aberdare oltalmában Zerffi és Herbage gyors ütemben rendbehozták a Társulat pénzügyeit és más tudományos társaságok mintájára új működési szabályzatot dolgoztak ki. Kiadói bizottságot állítottak fel, amely felügyeletet vállalt a *Transactions* sorozat színvonaláért, s a nívó lassan ténylegesen emelkedni kezdett (bár igazán szembeötlő javulás csak az 1890-es években következett be). És noha a tagfelvétel szakmai feltételei egyelőre továbbra is bizonytalanok maradtak, s így a társulati munka szakszerűsége csak igen lassan növekedett, a Rogers-idők zűrzavaza véget ért. A Zerffi-évek munkájának sikerét jelezte az, hogy 1884 és 1886 között olyan tudósok lettek az RHS tagjai, mint Lord Acton, F. W. Maitland, M. Creighton, W. E. H. Lecky, J. R. Seeley és W. Cunningham. A Társulat Tanácsa joggal szögezte le 1887-ben, hogy az RHS „fokozatosan megnyerte azok rokonszenvét és támogatását, akik a történeti kutatás művelésével foglalkoznak Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben". 1885-ben Seeley

[59] The Greenock Telegraph and Clyde Shipping Gazette, 1881. okt. 11., nov. 11.; The Press and St. James's Chronicle, 1881. okt. 22. Vö. *R. A. Humphreys:* i. m. 19.

[60] G. G. Zerffi–William Herbage, London, 1881. febr. 18, márc. 24. (két levél azonos dátummal: egy hivatalos és egy hozzá mellékelt bizalmas-magánjellegű); Lord Aberdare–G. G. Zerffi, 1881. febr. 14. Royal Historical Society Archives, H3/1/1. A Royal Historical Society archívumában őrzött, Zerffivel kapcsolatos levelezést R. A. Humphreys professzor, az RHS volt elnöke, A. G. Watson, az RHS volt titkára és D. L. Jones (University of London) segítségével tanulmányozhattam, amiért mindhármukat köszönet illeti. – Sajnálatos módon nem maradt fenn Zerffire vonatkozó levelezés az Aberdare-hagyatékban, melyet részben Nagy-Britanniában (Glamorgan Record Office, Cardiff, Glamorgan), részben az Egyesült Államokban (The Huntington Library, San Marino, California) őriznek (Patricia Moore, GRO, és Mary L. Robertson, Huntington, szíves tájékozatása alapján).

elnökletével megalakult a Társulat Cambridge-i csoportja, 1886-ban a Társulat (a Public Record Office-szal és a British Museum-mal együttműködve) megszervezte a Domesday-emlékünnepségeket, 1887-ben pedig az első iskolai történelemtanítási konferenciát. S bár ezek az események részben már a Társulat Zerffi leköszönte utáni történetéhez tartoztak, munkássága kétségtelenül hozzájárult a válság utáni egyenletes fejlődés megindításához.[61]

Elnöki évei alatt Zerffi nem elégedett meg az adminisztratív feladatok ellátásával. Székfoglalója után befejezte filozófiatörténeti sorozatát, s kiegészítette egy Voltaire-dolgozat felolvasásával is (1881 július). Amikor Zerffi Voltaire-ről szólt, tulajdonképpen Kantról beszélt, hiszen évekkel előbbi Kant-előadásához fűzött új gondolatokat. Célja az volt, hogy visszautasítsa azokat a (bécsi akadémikus körökben ekkor megfogalmazott) Kant-ellenes érveléseket, melyek szerint a königsbergi filozófus mindent Voltaire-től vett volna át. Zerffi igyekezett pontról pontra dokumentálni, hogy milyen különbségek mutathatók ki a két gondolkodó életműve között, s szembeállította „a tudományosan képzett teutont" „a valódi mélységet gyűlölő, szellemes franciával". Így ez az előadás is Kant-méltatássá alakult, melyben „az istenben a törvényt meglátó", „észérvekkel argumentáló", „konstruktív" német tudósról nemcsak azt próbálta kimutatni, hogy nem volt Voltaire tanítványa, hanem éppenséggel azt, hogy csaknem mindenben felette állt az írónak kiváló, de filozófusnak „dogmatikus" és „destruktív", „történetietlen" Voltaire-nek. A lendületes eszmefuttatás során Zerffi jócskán túlszaladt eredeti célján, s nemcsak arra törekedett, hogy érvényre juttassa a századvégi brit filozófiára jellemző kantiánus érvrendszert, hanem egyszersmind ismételten belesodródott a feltételezett német–francia értékkülönbségek hamis és vulgáris gondolatkörébe.[62]

Széles érdeklődési körét és sokoldalúságát tanúsítják utolsó társulati előadásai. 1882-ben kettőt is tartott, először a X. századi arab földrajz- és történetíró, Al-Hamdáni munkájáról, „A koszorú"-ról, majd – és ez számunkra az érdekesebb – Mátyás király Magyarországáról. Ez volt egyetlen magyar történeti munkája, s lélektanilag talán indokolható, hogy éppen tudományos pályájának zenitjén, társulati pozíciójának megszilárdítása után, 1882 decemberében szólt először és utoljára elhagyott hazájának történetéről. Itt sem törekedett – nem is törekedhetett – önállóságra. „Miután tanulmányoztam a Magyarországra vonatkozó lehető legjobb forrásokat, dolgozatom eredetisége a tények elrendezésében és az általános tanulságok levonásában áll." Werbőczi, Thuróczy, Katona, Szilágyi, Fessler, Pray és mások munkája nyomán mutatta be Mátyás király uralkodását, s röviden a magyar népet is hallgatóságának. Elutasította a közvetlen finn–magyar rokonság elméletét, s helyette a közös turáni eredet tételét hangoztatta. Párhuzamot vont a magyar és az angol politikai fejlődés menete között – ez akkoriban már évtizedek óta népszerű gondolata volt a történeti publicisztikának Angliában és nálunk is.[63]

[61] William Herbage–G. G. Zerffi, 1880. dec. 23., 1881. jan. 10., 26., febr. 25., márc. 16., 21., 23., 24. Royal Historical Society Archives, Letter-Book, H3/1/3. Vö. *R. A. Humphreys:* i. m. 19–22; *G. P. Gooch* (1928⁴): i. m. 340–401.

[62] *G. G. Zerffi:* Voltaire, in his Relation to the Study of General History, from a Philosophical Point of View. Read 21 July 1881 (Transactions of the RHS X, 1882), 344–370, különösen 344, 357–358, 367–369. Vö. John Passmore: A Hundred Years of Philosophy (Harmondsworth, Penguin. repr. 1972), 57.

[63] *G. G. Zerffi:* The Ikîlk, by Hamdâni. Read Febr. 1882 (Transactions of the RHS N.S. I, 1884), 70–83; vö. *Germanus Gyula:* Az arab irodalom története (Budapest, Gondolat, 1973²), 148. –

Utolsó társulati előadásában ismét távoli témát választott: a konfucianizmus „kánonját", a *Csung Jung* („A Közép Mozdulatlansága") című kötetet méltatta és elemezte történeti szempontból. Konfuciusz erkölcsi tanainak ezt a követői által készített összefoglalását kapcsolatba hozta a kínai mozdulatlanság, morál és intellektus egyenlőtlen távol-keleti fejlődésének általa kezdettől hangoztatott dogmájával, s — mint csaknem minden előadásában — újra utalt 1874-es „történetelméleti" rendszerére.[64]

A Társulat évkönyveiben még egy helyen gyaníthatjuk keze nyomát, ha egy szignálatlan bibliográfiai jegyzetet csak fenntartásokkal tulajdoníthatunk is neki. A *Transactions* sorozat 1884-es kötetében ugyanis, melyben a társulati Tanács befolyásos elnökének már amúgyis szerepelt két dolgozata, híradás és kommentár jelent meg J. A. v. Helfert újabbkori Ausztria-történetének egyik kötetéről (*Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848*, [IV/1], Prag: Tempsky, 1876). A könyvet a *Transactions* cikke kizárólag magyar szempontból értékeli rövid jegyzetében, melyben számos, tartalmilag és stilárisan egyaránt Zerffi munkáira jellemző fordulat bukkan fel. „Elfogulatlanság a múlt eseményeiről írók első kötelessége. . . . Ha egy szerző nem tud megszabadulni kisszerű párt- vagy törzsi érzelmektől, ne próbáljon történelmet írni." A jegyzet kemény bírálatot mond Helfert Bécset igazolni igyekvő könyvéről, és 1848 okául a magyarok jogainak és kiváltságainak folyamatos megsértését jelöli meg. „Kossuth, Széchényi (sic), Szemere, Perczel, Batthyányi (sic) stb., éppoly ártatlanok voltak az 1848-as forradalom dolgában, amilyen vétkesek Ausztria kétszínű, csalárd és tehetetlen urai. . . . A történelem anomáliái közül egy sem volt nagyobb, mint amelyet az osztrák kormányzat követett el Magyarországon. Jól ismert, hogy a magyarok vezetője, Kossuth, teljesen képtelen volt az állam hajóját a forradalom viharában elkormányozni; de történelmi igazságtalanság, ha valaki Kossuth bírálata révén dícsérni merészeli Görgeyt (sic). A Cromwellek ritkák, O'Connellekből talán sok is van, és Kossuth, aki megpróbált Cromwell lenni, alig ért egy O'Connell szónoki lángeszének nyomdokaiba. Igazságtalan megvádolni őt kisszerű ambíciókkal; '1848 átkozott lázadójának' hívni az igazság durva megsértése. A magyar nemzet túlnyomó többsége vele tartott; 'Meszlényi Teréz' (felesége) vak eszközeként kezelni hitvány és közönséges dolog; Görgey árulását magasztalni bűn minden erkölcsi elvvel szemben . . ." Talán megkockáztathatjuk, hogy e jegyzetben az Ausztriával és saját ügynöki múltjával más írásaiból is következtethetően jócskán meghasonlott Zerffi fordult szembe az osztrák kormánypropaganda érvelésével.[65]

G. G. Zerffi: Hungary under King Matthias Hunyady, surnamed 'Corvinus' 1458–1490. Read Dec. 1882 (Transactions of the RHS N.S. I, 1884), 260–272, különösen 260–263. Vö. *Frank Tibor:* Magyarország az angol publicisztikában (1865–1870) (Századok, 109, 1975/3–4), 593–594, 598–599.

[64] *G. G. Zerffi:* The Tchŏng-Yŏng of Confucius. Edited by his Grandson, Tchhing-Tsé. Read Febr. 21. 1884 (Transactions of the RHS N.S. II, 1885), 254–271, különösen 255–256. Vö. *Sir Richard Temple:* Political Lessons of Chinese History (Transactions of the RHS N.S. I, 1884), 205–229; ill. *Tőkei Ferenc–Miklós Pál:* A kínai irodalom rövid története (Budapest, Gondolat, 1960), 26–27.

[65] Bibliographical Notices (Transactions of the RHS N.S. I., 1884), 273–274. – Helfert báróról, az aulikus-konzervatív politikusról és történetíróról ld. Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, II (Graz–Köln, Böhlaus Nachf. 1959), 256–257. – Ha feltevésem igaz, Zerffi Helfert-kritikájában részben személy szerint saját magával is szembekerült, hiszen Helfert munkájának (különösen a Kossuthra vonatkozó fejezeteknek) egyik fő forrása éppen az a Szemere Bertalan kötet,

Studies in the Science of General History

1885 tavaszán Zerffi megvált társulati funkciójától, s utolsó éveit egészen történeti és művészettörténeti előadásainak szentelte. Változatlan energiával működött a *National Art Training School* tanári karában, és a *Sunday Lecture Society* helyett most a *Crystal Palace Company's School of Art, Science, and Literature* nevű, népszerű „szabadiskolán" tartott tanévről–tanévre különféle történeti előadásokat, főként – amint kiemelte – „hölgyeknek". Még a társulati évek végén szervezett itt negyedmagával jellegzetesen viktoriánus fogantatású ülést, „Evolúció a történelemben, nyelvben és tudományban" elnevezéssel, melyen ő tartotta a bevezető előadást. Ebben nemcsak megismételte kedvenc gondolatait az „általános történelemről", de határozott társadalmi jelentést kölcsönzött a *„survival of the fittest"* spenceri–darwini tételének, s így a szociáldarwinizmus érveivel igyekezett igazolni Gobineau-éval már korábban is rokon faji gőgjét.[66]

Zerffinél – valamiféle „árja-germán" eredet vélt közösségének jegyében – a német kultúrfölény eszméje mellett paradox módon jól megfért a brit nagyhatalmi ideológia támogatása. Leplezetlen kiszolgálójának mutatja őt az ír kérdésről két évvel később, ugyanitt elmondott előadása. Sajátos módon itt az ír–magyar párhuzam divatos történeti-publicisztikai érvanyagát *cáfolva* igyekszik Anglia írországi hódításait jogosultnak feltüntetni, s azt sugallja, hogy Magyarországot történelme és adottságai révén megilleti a függetlenség az Osztrák Birodalmon belül, Írországot viszont semmi sem predesztinálja erre a Brit Birodalom keretei között.[67]

De a „viktoriánizmus" gondolatrendszere, a brit hatalmi eszmény nem csupán ennek az előadásnak képezte „ideológiai" alapját. A *Crystal Palace Company* szabad-

amelynek kiadásában – fordítóként és minden bizonnyal Kossuth-ellenes információkkal is – Zerffi 1852–53-ban maga is közreműködött. Vö. *Helfert:* i. m. IV/1. kötet, 216–255, ill. függelék 99–109; *Bartholomäus Szemere*, Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem Ungarischen Freiheitskriege (Hamburg, Hoffmann und Campe. 1853). A Szemere könyvére is vonatkozó Zerffi–Szemere levelezést (1852–53) ld. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár, ill. Egyetemi Könyvtár (Budapest), Kézirattár: Litt. Orig. 584/1; ld. továbbá ugyanerről a Bangya János–Szemere levelezést (1851–52), OSzK Kt, Levelestár, ill. EK Kt: Litt. Orig. 583/7–28.

Zerffi Ausztria-ellenes megjegyzéseit, egyes esetekben éles kirohanásait több munkájában is megtaláljuk, ld. pl. Spiritualism and Animal Magnetism (London, Hardwicke. 1873²), IV–V; The Eastern Question (London, Sunday Lecture Society. 1877), 21; The Irish Question in History (London, Crystal Palace and Simpkin, Marshall & Co. 1887), 20–21. Zerffi felesége már 1860-ban anonym cikket közölt az akkor induló *The Cornhill Magazine*-ben (Vol. I, 736–741), „An Austrian Employé" (Egy osztrák alkalmazott) címen, amely az osztrák bürokrata rendszer gyilkos szatírája. Az élesen Ausztria-ellenes írás mindjárt az elején utal a kémekre is: „„. . . a kormány . . . kémeket és nem bizalmat akar". A cikk szerzőjének kilétét a „The Wellesley Index to Victorian Periodicals 1824–1900" (Ed. W. E. Houghton, Toronto, University of Toronto Press, London, Routledge & Kegan Paul, 1966, Vol. I, 326) állapította meg.

[66] *G. G. Zerffi:* Past and Present in the East, *in:* Evolution in History, Language, and Science. Four Addresses delivered at the Commencement of the twenty-fifth session, 1884–85, of the Crystal Palace Company's School of Art, Science, and Literature (London, Crystal Palace Co. 1884), 1–46, különösen 10, 22–31, 32–37, 41–42, 45–46.

[67] *G. G. Zerffi:* The Irish Question in History (London, Crystal Palace and Simpkin, Marshall & Co., 1887), 1–24, különösen 20–21. Vö. *Frank Tibor:* Magyarország az angol publicisztikában . . . , I 604–605, 610.

iskolájában tartott történeti előadássorozat egy része füzetenként is megjelent, és sikerük arra bátorította Zerffit, hogy anyagukat kötetekbe rendezze. 1887-ben publikálta *Studies in the Science of General History* (Tanulmányok az általános történelem tudományáról) című, három kötetre tervezett munkájának első (ókori) kötetét, melyet 1889-ben követett a középkori. 1892-ben bekövetkezett halála megakadályozta a szerzőt a harmadik kötet elkészítésében, bár annak anyaga valószínűleg teljesen együttállt már a 80-as évek végén. A csonkán maradt, két kötetében azonban így is több mint 900 oldalas egyetemes történeti mű Zerffi utolsó, legnagyobb szabású összegzése, melyben gyakorlatilag minden korábbi munkáját egybedolgozta. Újszerű mozzanatot nemigen találunk már a kétszer húsz megjelent tanulmányban (az utolsó kötet is húsz részben mutatta volna be az újkort), melyben a már jólismert történetelméleti és metodikai alaptételek, s a *Science of History* egész fejezetei rendre felvonulnak. Maga a bemutatott egyetemes történeti anyag azonban igen gazdag, s a szerző remek stílusa, színes elbeszélőkészsége vonzó olvasmánnyá avatta a korabeli közönség számára Zerffi doktor *tanulmányait.* Hasznosnak találhatta az egykori olvasó az egyes fejezetekhez csatolt szakirodalmi összegzéseket és a szöveg között megadott hivatkozásokat is, amelyek a kor legjobb európai szerzőire hívták fel a figyelmét – ha a „további olvasáshoz" ajánlott könyvtárnyi munka közül maga a szerző csak azokat hasznosította is, melyek saját koncepciójának alátámasztásához nyújtottak segítséget.[68]

Egy alapvető ponton a *Studies* kötetei mégis továbbépítik Zerffi történeti teóriáját, s ez a fajelmélet gondolatköre. Itt ugyanis Zerffi érvelése végleg egységes rendszerré áll össze. A Föld délkeleti felét szembeállítja az északnyugatival, s minden ponton kimutatja az utóbbi fölényét az előbbivel szemben. Északnyugaton él az árja népcsalád, s minden, amit az emberiség a tudományban, a jogban elért, ennek a „fajnak" köszönheti. Zerffi árjakultuszának megtámogatására itt újra előveszi 1874-es táblázatát fehérek, sárgák és feketék agytérfogatának eltérő méreteiről és az evvel összefüggő képesség-differenciákról. Sőt, e kraniometriai érvelést kiterjeszti a férfi és a nő közötti különbségek magyarázatára is, és hosszan bizonygatja, hogy a férfi és női agy térfogata közötti, általa jelentősnek vélt különbség megmagyarázza a két nem között szerinte kimutatható értelmi képességbeli eltéréseket is.[69]

A fajok és nemek közötti különbségek kraniometriai magyarázatának hiteléül Zerffi 1887-ben közli azoknak a kutatóknak a neveit is, akikre – úgymond – teóriáját építette. Az 1874-ben még említetlenül hagyott anatómusok műveinek azonban óvatosságra kellett volna inteniük Zerffit. A kraniometriai etnológia ekkoriban már Európa-szerte divatos irányzatának ugyanis lényegében hiányoztak a szolid anatómiai alapjai, s a Zerffi által felületesen konzultált – vagy éppenséggel csak név szerint ismert – német Friedrich Tiedemann és Emil Huschke éppúgy óvott az agymérések fajelméleti konzekvenciáinak levonásától, mint a Zerffi által nem ismert, bár alapvető francia antropológus, Paul Broca, akinek 1874-ben már összegyűjtve is megjelentek antropológiai dolgozatai Párizsban. Tiedemann heidelbergi professzor „A néger agya, összehasonlítva az európaiéval és az orángutánéval" című munkájában (1837) egyértelműen arra a következtetésre jutott,

[68] *G. G. Zerffi:* Studies on the Science of General History, Vol. I: Ancient History (London, Hirschfeld. 1887), Vol. II: Mediaeval History (London, Hirschfeld. 1889), I/6 és *passim.*

[69] *G. G. Zerffi:* Studies, i. m. I/9–11, 43–44, 64, 151, 212–213.

hogy a néger és az európai ember agyméretei és agyfelépítése között nincs számottevő különbség, s hogy a néger agya semmivel sem hasonlít jobban az orángutánéhoz, mint az európaié. Huschke jenai anatómus professzor munkájából („Az ember és az állat koponyája, agya és lelke; kor, nem és faj szerint", 1854) Zerffinek látnia kellett volna hogy a kortársi szaktudomány *„terra incognita"*-nak, *„tabula rasa"*-nak tekinti a különböző népek agyméreteinek összevetésére épülő „antropológiai anatómiát", amely egyes esetek véletlenszerű regisztrálásán kívül alig tett érdemleges tudományos megfigyelést. A párizsi antropológus professzor, Broca is kétkedve tette fel a kérdést: vajon az emberek vagy fajok magasabb- vagy alacsonyabbrendűségét az agy alakjával és térfogatával meg lehetne magyarázni? [70]

Miért ragaszkodott vajon Zerffi kraniometriai „bizonyítékaihoz" az anatómia minden korabeli tekintélyének csaknem egyértelmű fenntartásai ellenére? A *Studies* első kötetében mintha magyarázatot kapnánk erre az ellentmondásra. A szerző – itt először és egyben utoljára is – kifejti, hogy „az angolok, németek és amerikaiak felsőbbrendű intellektusa . . . mindig üdvös befolyást gyakorolt az emberiség haladó fejlődésére. Az árja vagy teuton faj, megáldva a legnagyobb mennyiségű aggyal, folyamatosan, bár öntudatlanul, engedett ennek az ösztönzésnek, melyet a nagyobb intellektus belső ereje hajtott . . . Ez magyarázhatja meg azt a gyarmatosító erőt, amely csak a teuton fajok sajátsága, amely erő teljesen hiányzik a római és francia fajokból." A kraniometriai adalékokkal „bizonyító" fajelmélet így lép most már direkt módon is a gyarmatosító ideológia méghozzá kifejezetten és csaknem kizárólagosan a *brit* gyarmatosító ideológia szolgálatába. Aligha tévedünk, ha Zerffi történetmagyarázatának irracionális elemeiben részben a birodalomépítés brit ideológiájához való, tudatos alkalmazkodás jeleit látjuk.[71]

Zerffi történetírói életművének alapvető jellemvonása éppen az a rugalmas, s eleményes igazodás a korszak uralkodó szellemi áramlataihoz, melyek közül még a legveszélyesebbet is adaptálta. Nagy tárgyi tudását, elméleti fogékonyságát, absztrakciós készségét, nyelvismereteit és személyes tapasztalatait odaadó buzgalommal igyekezett új hazájának szolgálatába állítani, de megpróbálta kielégíteni a japán igényeket is. Gyors társadalmi beilleszkedését, történettanári, szakirodalmi és „tudományszervezői" sikereit viszonylagos népszerűségét részben a „viktoriánizmus" ellentmondásos ideológiájának csaknem feltétel nélküli kiszolgálása, részben mindenfajta szellemi konjunktúra-hullám kozmopolita meglovagolása magyarázza.

Minthogy Zerffi irathagyatéka – eddigi ismereteink szerint – nem maradt fenn történetírói munkásságának értékelésekor lényegében csak a nyomtatásban megjelent művekre támaszkodhattunk. Sok esetben ezért feltevésekre voltunk utalva a művekben megjelenő számos ellentmondás pontos okait és hátterét illetően – ilyen például a faj elmélet és a német kultúrfölény programszerű hirdetése. A jelszóként hangoztatott elvek és a tényleges történetírói gyakorlat közötti, csaknem állandó feszültség éppúgy jellemző

[70] *G. G. Zerffi:* Studies, i. m. I/212; *Dr. Friedrich Tiedemann:* Das Hirn des Negers mit dem des Europäers und Orang-Outangs verglichen (Heidelberg, Winter. 1837), 63–64; *Emil Huschke:* Schaedel Hirn und Seele des Menschen und der Thiere nach Alter, Geschlecht und Race. Dargestellt nach neuen Methoden und Untersuchungen (Jena, Mauke. 1854), 71; *Paul Broca:* Histoire des travaux de la Société d'Anthropologie (1859–1863), *in: Paul Broca:* Mémoires d'Anthropologie, II (Paris, Reinwald et Ce. 1874), 445. – Broca munkásságára Dr. Katona Ferenc volt szíves felhívni a figyelmemet.

[71] *G. G. Zerffi:* Studies, i. m. i/63, II/155.

ellentmondásos históriku si teljesítményére, mint a kétségtelenül érdekes eredmények árnyékában meghúzódó súlyos szemléleti és módszertani hibák, következetlenségek sorozata. S ha történeti munkáinak olvastakor nem is mindig könnyű egyértelműen megítélni, hogy vajon – egykorú mércével mérve – ismeretterjesztő kompilátor vagy olcsó propagandista tollát követjük-e, az teljesen nyilvánvaló, hogy kiváló intellektusát nemcsak „politikusként" állította bécsi ügynök korában rossz erők szolgálatába, de részben „tudósként" is kártékony irányzatok népszerűsítője, veszedelmes elméletek propagátora lett. Intellektus és morál változó viszonyában kereste az emberiség sorsának magyarázatát, s a maga tragédiája is morál és intellektus krónikus egyensúlyzavara lett. Felelőtlen írástudó volt, aki éppen viszonylagos tömegbefolyásával vált veszélyessé, amikor részben azoknak az irracionális, reakciós és agresszív eszméknek és elméleteknek a terjesztőjévé szegődött, melyek – bár számos áttétellel – végső fokon a fasizmus embertelen ideológiájának szálláscsinálói lettek. A talajavesztett Zerffi Gusztáv György életműve a múlt század tudománytörténetének taszító példájú epizódja, amely egyben sajátosan illusztrálja a század vezető történetelméleti és metodológiai irányzatai tömegbefolyásoló – s japán vonatkozásban ideológiaépítő – mechanizmusának egy lehetséges és nem is ritka válfaját.

Helyreigazítás

Az 1978. évi 1. számunk 49. oldalán az első bekezdés utolsó öt sora helyesen:

Sokak által felismerten e képződmény a legyőzött, illetve az új helyzettel elégedetlen országok szövetkezése révén fog kialakulni. E perspektívának a 20-as években még távoli és egyben feltételezett jellege, valamint Magyarország gazdasági, demográfiai, katonai helyzetének igen szerény mutatói parancsolóan követelték az egyértelmű elkötelezettségtől, az egyoldalú orientációtól való tartózkodást.

Jemnitz János:

AZ 1917. ÉVI „STOCKHOLMI KONFERENCIA" TÖRTÉNETÉHEZ

(Új adatok az antant kormányainak és szocialistáinak szerepéhez)

E konferencia – mely soha nem ült össze – összefüggései annyira bonyolultak, szerteágazóak, a tanácskozások s a tanácskozásokkal kapcsolatos levelezés, a róluk szóló jelentések tömege oly irdatlanul nagy, hogy azt egyetlen tanulmányban összefoglalni egyszerűen képtelenség. Az összegezésre éppen ezért e tanulmány eleve nem tart igényt, miként az e kérdéssel foglalkozó kései történeti irodalom áttekintésére sem vállalkozik.

Mielőtt még a kérdés és a problémák tulajdonképpeni felvetésébe, és az új adalékok alapján néhány részkérdés elemzésébe bocsátkoznánk, úgy tűnik, néhány gondolatot, megközelítést szurrogátumszerűen mégis ismertetni kell, noha minden egyes ilyen összefoglaló szükségszerűen hiányos, vázlatos. Kimarad belőle a történeti folyamat izgalmas dinamikája, mely minden történeti kérdésnél lényeges, s az olyannyira feszült és vázlatos 1917-es évben ez méginkább elengedhetetlen mozzanat. A stockholmi tanácskozásokról történeti irodalmunkban az a köztudott, hogy Stockholm a háborúban kifáradt gyengébb fél (a központi hatalmak) manővere volt a status quo ante alapján a kiegyezéses béke megteremtésére. Ismeretes, hogy a berlini és bécsi kormányzat lehetővé tette a szocialisták kiutazását –, továbbá Lenin műveiből az, hogy a bolsevikok a konferencia összehívásának tervét elvetették. Elutasították méghozzá két szempont alapján. Egyfelől azért, mert átlátták, s hangsúlyozták, hogy a meghirdetett konferencia tervét mennyire átszövik a központi hatalmak manőverei, másfelől azért, mert attól tartottak, hogy a konferencia sikere esetén a szociálsoviniszta pártok egyszerűen megbocsátják egymás bűneit a jelenben, s ugyanakkor megfeledkeznének tényleges feladataikról: arról, hogy előkészítsék a forradalmi akciókat saját imperialista kormányaik ellen.

Ezek a kritikai sorok jól ismertek. Egy sor kérdést azonban még egyáltalán nem eléggé világítottak meg. A legújabb magyar történeti irodalomban is nem egyszer találunk olyan megállapítást, mintha az antant-országok szocialista pártjai egyszerűen nem akartak volna részt venni a konferencián, ami tévedés. De ezzel már el is érkeztünk a problémák hosszú sorához.

1. *A konferencia előtörténete*

Mint minden eseménynek, a „stockholmi konferenciának" is voltak közvetlen előzményei és olyanok is, amelyek a távolabbi múltba vezettek vissza. Ezúttal csak az előbbire utalunk, arra, hogy 1916 őszén a front mindkét oldalán tapasztalni lehetett a háborús fáradtság növekedését, ami megmutatkozott a semleges országokban is. Ezzel összefüggésben a skandináv országok szocialista pártjainak értekezlete már 1916

december elején azt sürgette, hogy a Nemzetközi Szocialista Iroda haladéktalanul hívja össze a nemzetközi szocialista értekezletet.[1]

A skandináv szocialistáknak ez a kísérlete időben összecsengett azzal, hogy ugyancsak 1916 decemberében egyfelől az Egyesült Államok szocialistái, másfelől a holland szocialisták szintén hasonló kezdeményező lépésekre szánták el magukat. A holland vezetők már 1914 telétől átvették a Nemzetközi Szocialista Iroda (NSzI) operatív Végrehajtó Bizottságának a vezetését, P. Troelstra, H. Van Kol, vagyis az NSzI VB holland tagjai a legszorosabban együttműködtek az NSzI főtitkárával, a belga C. Huysmansszal. A holland és belga vezetők decembertől kezdve több nyilatkozatban is legszögezték: szükségesnek tartják az Internacionálé akcióját, és tévesnek tekintik az olyan számításokat, hogy valamelyik hadviselő fél átütő győzelemre számíthat.[2] Mindez kétségtelenül az Internacionálé felélesztése irányába mutatott.

A bizonytalan felhívások után a dánok messzebb merészkedtek. Először az angol Munkáspártot akarták megnyerni a nemzetközi konferencia gondolatának, majd Franciaországba kívántak utazni 1916 decemberében, hogy a CGT kongresszusán ismertessék elgondolásaikat – de az óvatos francia külügyminisztérium ezt megakadályozta.[3] Azt viszont már nem lehetett meggátolni, hogy a francia szocialista párton és a CGT-n belül (mint ezt a két szervezet decemberi kongresszusa is bizonyította) ne erősödjék meg a háború befejezését sürgető pacifista kisebbség.[4] E kisebbség egyúttal nyomást gyakorolt az antant kormányaira háborús céljaik világos megfogalmazása, a titkos egyezmények imperialista törekvései kiküszöbölése érdekében.

A pacifista ellenzék megerősödése 1916 telére (a küldötteknek közel fele tartozott ide) ellenére azonban a régi vezetőség (Léon Jouhaux és Pierre Renaudel) még elég szilárdan kézben tartotta a mozgalom irányítását, s a nemzetközi konferenciák azonnali összehívásának tervét megakadályozta.[5]

E téli hónapok áttekintésénél látni kell azt is, hogy tökéletes mozdulatlanságról nem lehet beszélni. Nemcsak azért, mert erősödött a békevágy, s ennek nyomán a pacifista kisebbség, továbbá megnőtt a forradalmi internacionalista baloldal befolyása, hanem azért is, mert ezekben a hetekben is mindig „történt valami", ami vagy előrevitte a nemzetközi akció megvalósításának ügyét – vagy visszavetette azt.

1916 decemberében a politikai események logikája alapján úgy tűnt, hogy kialakulóban van egy ilyen akcióegység. A német szoldateszka ugyanis éppen ebben az időben tömegesen szállította Németországba a belga munkásokat és a hadiiparban kényszermunkásként alkalmazta őket. A belga szocialisták akkor az NSzI VB-hez fordultak, hogy kérje fel a német szociáldemokratákat a közbeavatkozásra, tiltakozásra. Ez meg is történt, de a hollandok azonnal megragadták az alkalmat és jelezték; igazi haladást csak az hozhatna, ha az antant és a központi hatalmak szocialistái közvetlen tárgyalásokat folytatnának. A javaslat részben francia, részben belga ellenállásba ütközött. Viszont a

[1] Erről magyarul bővebben *Jemnitz János:* A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben. 1914–1917, Bp. 1975, 577.

[2] I. m. 578, 543–546.

[3] Uo.

[4] Uo.

[5] Uo.

kérdés fájdalmas volta miatt, valamint azért is, mert a belga pártvezetők egy része szintén kész volt a hollandokat támogatni, az ellenállás megingott, s a francia és belga soviniszta vezetőség korlátozottan és közvetítéssel kész volt együttműködni a németekkel.[6] A merev ellenállás így ezen a ponton megtört.

Egy ideig úgy látszott, hogy ez a „belga akció" kimozdítja az NSzI-t és az Internacionálét a tétlenségből. 1917 január–februárjában azonban a német agresszív militarista körök újabb akciója, a korlátlan tengeralattjáró háború meghirdetése egyszerűen befagyasztotta az együttműködési tendenciákat és visszavetett mindenfajta tárgyalást, közeledést.

Az oroszországi februári forradalom hatása

Ez a mozdulatlanság sem tartott túl soká. A háború viharos gyorsasággal száguldó eseményei és főként a februári orosz forradalom megint új helyzetet, a közeledéshez jobb feltételeket teremtettek.

A februári forradalomról, s ennek nemzetközi hatásáról ehelyütt részletesebben nem kívánunk szólni.[7] Pusztán azt szögezzük le, hogy bár a német és az antant szociáldemokrata pártok vezetőségei több szempontból is eltérően reagáltak az orosz forradalom híreire, érdemileg azonban nem változtattak eddigi álláspontjukon; változatlanul támogatták kormányaikat. Ugyanakkor a februári forradalom a front mindkét oldalán szárnyakat adott mind a pacifista ellenzéknek, mind a radikális internacionalista baloldalnak. A két irányzat hangja ugyan eltért egymástól, de közös volt annyiban, hogy saját kormányaikkal szemben is sürgették a béke mihamarabbi megkötését.[8]

Ami közvetlenül a nemzetközi szocialista konferencia ügyét s az Internacionálé sorsát illeti, a februári forradalom ebben a vonatkozásban is új helyzetet teremtett. Még a baloldali radikálisok közül is ekkor többen úgy vélekedtek, mint ezt Karl Radek, a brémai baloldaliak lapjában, az Arbeiterpolitik hasábjain megfogalmazta: „ezekben a döntő órákban, amikor a háború kirobbanása után először elérhető közelben van, hogy fordulatot erőszakoljanak ki".[9] A Pétervári Munkástanács békefelhívása újabb láncreakciót indított el. A mozzanatok részben ismeretesek. A decemberben is aktív dánok újra megszólaltak, s április elején T. Stauning, a dán szociáldemokraták vezetője és a dán kormány tagja kijelentette: amennyiben az NSzI nem mozdul meg, ők a maguk részéről

[6] I. m. 543.

[7] Erről magyar nyelven részletesebben lásd *Jemnitz J.:* A szocialista pártok és a háború. 1914–1918. Bp. 1969. 214–224. és *Vadász Sándor:* Lenin és a zimmerwaldi baloldal. Bp. 1971. 169–175. Lásd még: *Mucsi Ferenc:* Februártól Októberig. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1977. Bp. 1977. 6–16; *Niederhauser Emil:* Az oroszországi forradalmak hatása Kelet-Európában i. m. 30–40.

[8] Jellemző, hogy Danneberg, az osztrák pacifista irányzat egyik vezetője is ilyen szellemben kifogásolta, hogy a Scheidemann-féle vezetők nem tudják az új helyzetet kihasználni. (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, a továbbiakban IISG) K. D. XVI. 422.

[9] *K. Radek:* In den Reihen der deutschen Revolution. München. 1921. 456–459.

Skandináviában összehívják a nemzetközi értekezletet.[10] A dán lépés után Troelstra azonnal Stockholmba indult, s Brantinggal együtt, aki szintén felkarolta a nemzetközi konferencia ügyét, megalakították a Holland–Skandináv Bizottságot (végleges formában csak május 3-án), amely május 15-re Stockholmba összehívta a nemzetközi konferenciát.

A konferencia előkészítésének első szakasza (április–május)

Ismert az a tény, hogy a tanácskozások meghirdetésének első szakaszában az antant vezető pártjai, az angol Munkáspárt, a francia szocialista párt és a belga Munkáspárt vezetői a konferencia összehívásának gondolatát elutasították,[11] míg a bolsevikok és a német spartakisták forradalmi megfontolások alapján hárították el a részvételt. Az osztrák, a magyar és a két bolgár párt, illetve az akkor már ugyancsak két német párt azonnal jelezte részvételi hajlandóságát – de a tárgyalásokkal kapcsolatban felfogásuk sok tekintetben különbözött, hiszen a bolgár „szélesek" megbízottai, illetve a német „többségi" szocialisták köréből Eduard David, a német szociáldemokrata parlamenti frakció egyik, a szélsőjobboldaliakkal szoros kapcsolatot tartó vezetője kifejezetten annexiós követeléseket akartak Stockholmban elfogadtatni.[12] Az eltérő felfogások – mint ez május közepére kiderült – a helyzetet rendkívül megnehezítették és emiatt a megnyitás időpontját elnapolták.

Április végén még úgy nézett ki, hogy a hollandoknak és a skandinávoknak sikerül a konferenciát összehívni, melynek pontos időpontját is megjelölték május 15-ben. Az első hírek nyomán a szocialista pártvezetőségek is leszögezték állásfoglalásukat.

Április utolsó napjaiban már két fontos – ellentétes értelmű – nyilatkozat is elhangzott. Vandervelde egyik levelében ismételten figyelmeztette Huysmanst a német manőverekre, s a konferencia megtartását bizonyos feltételekhez kötötte. – A feltételek „természetesen" csak a központi hatalmakra vonatkoztak.[13] Ugyanakkor Lazzari táviratot intézett a francia pártvezetőséghez, amelyben jelezte, hogy a franciákkal együtt kész részt venni a konferencián. A francia többségi szocialisták viszont elvetették a konferencia gondolatát. A CGT lapja, a La Bataille 1917 április közepén Stockholmról kifejezetten, mint „német manőverről" írt.[14]

Változás akkor következett be, amikor nyilvánvalóvá lett, hogy nemcsak a „gyanús" dánok, és a „németbarát" Troelstra és Huysmans áll e terv mögött, hanem Hjalmar Branting, a svéd szociáldemokraták igen befolyásos vezetője, akinek ismeretesek voltak „antant-szimpátiái", és a Pétervári Munkástanács is. Velük az antant-szociálsovinisztái sem kívántak nyíltan szembeszegülni. Bonyolította még a helyzetet az olaszok

[10] Részletesebben lásd *Jemnitz János:* A szocialista pártok és a háború 1914–1918. 227–229. – Megjegyzendő, hogy a skandinávok valamennyi lépését itt nem tudjuk nyomonkövetni, így azt sem, hogy a dánok hogyan létesítettek azonnal külön és közvetlen kapcsolatokat az orosz szocialistákkal, a Pétervári Munkástanáccsal – éppen Stockholm előkészítését előmozdítandó.

[11] Uo.

[12] Uo.

[13] Archives Diplomatiques (a továbbiakban A. D.) Guerre, 1914–1918. Socialisme, 1204. köt.

[14] La Bataille, 1917. ápr. 14, 15, 18.

pártoló állásfoglalása is. A változás legjobban a Bataille hasábjain követhető nyomon, ahol közölték Branting nyilatkozatait, aláhúzva, hogy „a svéd szocializmus veterán" harcosa Stockholm mellett szólalt meg.[15] Másfelől az is feltűnő, hogy április 20-tól kezdve a stockholmi konferencia előkészítésével kapcsolatos híranyagokban sűrűn tűntek fel a kisebb-nagyobb fehér foltok, ami a Bataille, a CGT és a francia kormány ütközését bizonyította. Ugyanakkor a francia szocialista pártvezetőség április 27–28-i ülése Huysmanshoz levelet intézett, melyben elutasították a részvételt. Ezt a Bataille egyik legsovénebb cikkírója lelkesen úgy kommentálta, hogy „a határozat (a pártvezetőség – J. J.) becsületére válik és a nemzetközi proletariátus ezért elismeréssel fog adózni neki".[16]

Néhány nappal később ugyanebben a lapban egy másik szerző azt latolgatta: még nem lehet tudni, mi is lesz Stockholm igazi értelme – ez végeredményben attól függ, hogy a Németországban a Philipp Scheidemann féle többségiek, vagy a Hugo Haase-féle „függetlenek" irányzata fog-e inkább érvényesülni.[17]

Ezek az állásfoglalások is bizonyították a küzdelem elszánt jellegét. A francia pacifisták állásfoglalására, amelyben felkarolták Stockholm ügyét, a kormánykörök azonnal reagáltak. Alexandre Ribot, aki miniszterelnök és külügyminiszter volt egyben, értesítette londoni követét arról, hogy a pacifisták határozatot hoztak Stockholm mellett, amelyet mint írta „Németország hívott össze". E dokumentumból az is kiderül, hogy elsőként a francia kormány hozta meg a maga elutasító határozatát, ugyanis Ribot így folytatja leiratát: „Az a véleményem, hogy nem engedélyezem az utazást ezeknek az uraknak. Kérem értesítsen arról, hogy ha az angol szocialista pacifisták is Stockholmba készülnének utazni, mi lesz az angol kormány magatartása ezzel kapcsolatban".[18] Kétségtelen az is, hogy a legérdekeltebb francia diplomaták sem értékelték azonos módon a konferencia jövőjét. Chevalley norvégiai követ, aki Brantinggal szemben mélységes bizalmatlanságot táplált, az elutasítás, letiltás mellett volt. Thiebaut stockholmi követ, aki az évek során nemcsak meggyőződött Branting antant-barátságáról, hanem a németbarát svéd konzervatív kormánnyal szemben számtalan esetben támaszkodott Brantingra, elismerő képet festett róla. A konferencia gondolatával nem helyezkedett szembe, s sokat várt a német „függetlenek" megerősödésétől.[19] Thiebaut ily módon eltérő koncepciót képviselt, de a francia diplomáciában elszigetelődött. A párizsi külügyminisztériumban a „háborús győzelem", az „erős kéz" irányzata érvényesült.

Az első határozatok nem voltak hosszú életűek. Május első napjaiban érkezett Stockholmba Jean Longuet távirata, amelyben Huysmanst a nemzetközi konferencia elnapolására kérte. Ezt azzal indokolta, hogy május 27-re összehívták a francia párt választmányát (a kongresszusok közötti időszakban a legmagasabb, legnépesebb fórum a pártban), hogy újra megvitassák Stockholm ügyét.[20] Vagyis a „kisebbség" (a pacifisták –

[15] La Bataille, 1917. ápr. 21.

[16] La Bataille, 1917. ápr. 29.

[17] La Bataille, 1917. máj. 2, 4.

[18] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme. 1204. köt.

[19] Uo.

[20] Uo. – A francia kisebbség ezt az eredményt nem utolsó sorban annak köszönhette, hogy a május 6-án megtartott ellenzéki konferencia ehhez erőt, tekintélyt adott neki.

JJ) elérte, hogy a korábbi elutasítást megkérdőjelezzék. A francia kormányzat továbbra sem maradt tétlen, s külügyi szolgálatán keresztül gondoskodott arról, hogy Branting és az éppen Oroszországban tartózkodó Albert Thomas, fegyverkezésügyi miniszter között az állandó kapcsolat fennmaradjon.[21] A francia diplomáciai kar nagy aktivitást fejtett ki. Allizé hágai követ többször is kifogásolta, hogy Huysmansnak egyáltalán belga útlevelet adtak, amivel Stockholmba utazhatott.[22] Miután ezt Vandervelde államminiszterként nem tagadhatta meg a párt egyik vezetőjétől, s mivel ezt Branting is kérte – ez a legmerevebb álláspont nem érvényesült. Huysmans tevékenységét az oslói és a le havre-i (a belga kormány mellé akkreditált) követ is a „hazafias francia és belga szocialisták" diszkreditálásának[23] tekintette.

A konferencia megtartása kérdésében eltérő felfogású svédországi és norvégiai francia követ közötti megbeszélésen értékelték ki az eseményeket. A megbeszélés után Thiebaut május 9-én azt jelentette: tekintettel arra, hogy a skandinávok és a hollandok orosz segítségre számíthatnak, továbbá a központi hatalmak szocialistái feltétlenül megjelennek, az elképzelhető német siker ellensúlyozására, és Branting megerősítésére kívánatosnak tartaná a francia és az antant szocialisták megjelenését. Reményét fejezte ki, hogy azok majd képviselik a francia érdekeket, s az orosz szocialistákra is kedvezően hatnak.[24] Az antant kormányok ekkor még nem döntöttek végérvényesen. Hiszen még Ribot is egyelőre csak a pacifista „kisebbségiek" kiutazását kívánta megakadályozni, amit az antant országokkal össze kellett hangolni.

Az orosz szocialisták növekvő szerepét és a Pétervári Munkástanács rendkívüli jelentőségét hangsúlyozta MacDonald április 26-i, Vanderveldhez intézett levelében. Rámutatott, hogy az oroszok megformulázhatják az igazságos béke feltételeit, s azt kormányukra kényszerítve a nemzetközi diplomáciai élet részévé tehetik.[25] A levélből kiderült az is, hogy a Pétervári Munkástanács akkori mensevik-eszer többsége, valamint az angol (és francia) pacifista irányzat között kezdett kibontakozni egyfajta szövetség, ami időről időre zavarba hozhatta az antant kormányait. A kibontakozó szövetség, egyik jele volt, hogy ez év tavaszán a Pétervári Munkástanács hangsúlyozottan az ILP (Független Munkáspárt) pacifistáit és BSP (Brit Szocialista Párt) internacionalistáit hívta meg Oroszországba. Ezzel egyidőben az angol kormány saját költségére szélsőséges soviniszta szakszervezeti küldötteket utaztatott Pétervárra.

Míg a két angol szocialista párt támaszkodni próbált a Pétervári Munkástanácsra, a Munkáspárt vezetői kritikusan szemlélték tevékenységét. Az ILP lapja, a Labour Leader, kiállt a Pétervári munkástanács és a konferencia összehívása mellett. Az orosz munkásmozgalom jobbszárnyát alkotó nacionalisták, az antant szociálsovinisztáival együtthaladók (Plehanov, Potreszov) viszont szenvedélyesen ellenezték a tervet. Plehanov nemcsak azt hangsúlyozta a Jegyinsztvo április 25-i számában megjelent cikkében, hogy a belga, a francia szocialista és az angol Munkáspárt távolmarad Stockholmtól, hanem azt is, hogy az egész konferenciát a Scheidemann-féle német szocialisták szervezik, akik hamis

[21] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme 1204. köt.
[22] Uo.
[23] Uo.
[24] Uo.
[25] IISG. Troelstra Arch. 568/1–2.

cégér alatt tulajdonképpen a német imperializmus érdekeit szolgálják. Éppen ezért – hangsúlyozta – „ahhoz, hogy az Internacionálét újraélesszék, nem szükséges ezekkel (vagyis a Scheidemann-féle szocialistákkal – J. J.) barátkozni".[26] Az angol és az orosz szocialista sajtóban nem egy hasonló szellemű nyilatkozat jelent meg ezekben a napokban, de míg Plehanov Oroszországban teljesen elszigetelődött, Angliában más volt a helyzet.

Közben más országok, pártok szintjén is történtek változások. A holland szocialisták egyik vezetője, Willem Vliegen, akit Franciaországban a holland párt antanttal leginkább szimpatizáló tagjának tartottak,[27] május elején jelezte: Franciaországba kíván utazni, hogy a francia szocialista vezetőkkel megvitathassa a stockholmi konferencia előkészítését.[28]

Ekkor azonban lényeges fordulat történt, ugyanis május 10-i kelettel megérkezett Cambontól a távirat Ribothoz az angol kormány idevágó határozatáról. Cambon tolmácsolta Lord Robert Cecil külügyi államtitkár véleményét, miszerint: az angol kormány „nem rokonszenvezik az angol szocialisták Stockholmba való utazásával". Egyúttal az angol kormány nevében kérte a Stockholmba készülő francia szocialisták névsorát, hogy a vízumkérelmüket megtagadhassák. Az angol kormány előre leszögezte, hogy az angol szocialista pacifisták nem kapnak útlevelet.[29]

Igy megszületett a másik kritikus helyen is az elutasító döntés. Szerepet játszott az elutasításban az Egyesült államok hasonló állásfoglalása is.

Az események dinamikája azonban túl gyors volt, s noha a párizsi és londoni vezetők egy pillanatra azt hitték, hogy határozatukkal Stockholmra végzetes csapást mértek, ez még nem következett be. Az ellenszél változatlanul Pétervárról fújt. Egy nappal Cambon londoni távirata után érkezett meg a pétervári követségről Charles Dumasnak, Jules Guesde volt 1914. évi miniszteri államtitkárának levele. Dumas azt kérte, hogy a levelet diplomáciai úton juttassák el Guesdenek, Renaudelnek, a párt főtitkárának, és Louis Dubreuilh-nek (az utóbbi a francia párt nemzetközi titkára volt). Dumas értesítette őket arról, hogy az előző napon a Pétervári Munkástanács olyan határozatot hozott, miszerint Stockholmba kívánnak menni s ott készek Scheidemannal találkozni. Dumas közölte azt is, hogy a belga szociáldemokraták egyik legbefolyásosabb vezetőjével, De Brouckerrel együtt felkereste Ceretelit és Szkobelevet (vagyis a mensevik centrum vezetőit – J. J.) és tudomásukra hozta, hogy a franciák nem mennek Stockholmba. Kifejtették azt a véleményüket is, hogy e döntés nyomán „a nyugati demokráciák és Oroszország között szakadás következhet be". Dumas azt is megtáviratozta, hogy mind a bolsevikok, mind Plehanov szembehelyezkedett a stockholmi konferencia tervével. Befejezésül arra figyelmeztette elvbarátait, hogy mindenképpen tartsanak ki az 1916 decemberi pártkongresszus elutasító határozata mellett.[30]

[26] Jegyinsztvo, 1917. ápr. 25. *G. V. Plehanov:* God na rogyine. Paris, 1921. I. köt. 49–50. Potreszov különféle lapokban Plehanovéval összecsengő álláspontot hirdetett. Vö. *A. N. Potreszov:* Poszmertnüj szbornyik proizvegyenyii. Paris, 1937. 227–230.

[27] Vliegen 1914. évi idevágó szerepléséről lásd: *Jemnitz János:* A nemzetközi munkásmozgalom, 52–53.

[28] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1204. köt.

[29] Uo.

[30] Uo.

Ezzel szinte egyidőben – május 9-én – az angol Munkáspárt Végrehajtó Bizottsága is ülést tartott, amelyen a januári pártkonferenciára hivatkozva megerősítették a konferenciát elutasító határozatukat. A Munkáspárt vezetői így megkönnyítették az angol kormány helyzetét Stockholm elutasítása kérdésében. Ebből következett, hogy amikor az ILP és a BSP egyes vezető tagjai valóban útlevelet kértek, akkor ezt a kérést az angol kormány egyszerűen megtagadta. Ezt a francia kormány messzemenően helyeselte, olyannyira, hogy a párizsi külügyminisztérium jegyzéket küldött át Londonba, amelyben ők a maguk részéről újra leszögezték: a francia pacifista kisebbségieket nem engedik elutazni Stockholmba és Pétervárra.[31]

Stockholm ügye azonban változatlanul vita tárgyát képezte – még az antant diplomáciában is. Thiebaut, – akiről láthattuk, hogy mindvégig a rugalmasabb diplomáciai módszerek alkalmazásának híve volt – „ultra" győzelempárti kollégáival szemben bizonyos hátvédet teremtett magának azzal, hogy elérte, május 12-én valamennyi stokcholmi kollégája (az angol, belga, amerikai követ) azonos tartalmú táviratot küldött kormányának. A táviratok azt hangsúlyozták, hogy Stockholmot nem kell mereven elfogadni, vagy elutasítani. Az elutasítás ugyanis – fejtegették – Oroszországban és a semleges államokban súlyos zavarokat okozna és akadályozná Németországban a pacifista „független szocialista" párt megerősödését. – Éppen ezért a kategorikus nem kimondását helytelenítették.[32] Ily módon a stockholmi követek kormányaikra bizonyos presszíót gyakoroltak a kapuk megnyitása érdekében.

Új viták május közepén

Május közepére kitűnt, hogy a francia és angol kormány nem akarja kiengedni a pacifista szocialistákat Stockholmba, de még nem döntött egyértelműen a konferencia ügyében.

Május derekén azonban az antant szocialisták magatartásában újabb fordulat következett be. Az aggodalmaskodó stockholmi diplomaták után az Oroszországban tartózkodó A. Thomas, a francia kormány tagja, a francia párt egyik legsovinisztább vezetője május 15-én a pétervári követség útján kommentálta Ribot és a francia kormánynak azt a döntését, hogy a francia kisebbségieknek nem akarnak útlevelet adni. Thomas megjegyezte, hogy e döntésnek Oroszországban „rendkívül rossz visszhangja" támadt. Majd a maga véleményét rögzítve kijelentette: „Bármi legyen is a stockholmi kongresszussal kapcsolatos határozat, én úgy vélem, a legjobb politika az lenne, ha ezek a képviselők szabadon részt vehetnének azon".[33]

Ugyanakkor szó sem volt arról, hogy Thomas és a francia szociáldemokraták egyszeriben Stockholm mellé sorakoztak volna fel. Inkább eleve és előre meg kívánták határozni és változtatni a konferencia jellegét. Thomas ugyanaznap elküldött másik táviratában kifejtette, hogy ő és elvbarátai csak akkor hajlandóak Stockholmba menni, ha az oroszok világossá teszik hadicéljaikat és általános politikájukat (Thomas szerint

[31] Uo.
[32] Uo.
[33] Uo.

ugyanis az annexió és kárpótlásnélküli béke jelszava elfogadhatatlan a franciák és belgák számára) és egyúttal olymértékben határozott irányvonalat alakítanak ki, hogy az lehetetlenné teszi a német többségi szociáldemokraták részvételét ezen a tanácskozáson.[34]

A bizonytalankodás egyelőre minden szinten tovább tartott. A francia külügyminisztérium híreket kapott arról, hogy a norvég, a finn szociáldemokraták és a bolgár tesznyákok képviselői megérkeztek Stockholmba.[35] Az előzetes tanácskozások így egyre inkább nemzetközi méreteket öltöttek.

Albert Thomas és Thiebaut oppozíciója után Londonból is ellentmondásos hírek érkeztek. Paul Cambon követ május 22-én azt jelentette, hogy az ILP küldötteitől az útlevelet újra megtagadták, de az elutasítás nem volt végleges, s mint Cambon megjegyezte: „az angol kormány magatartása egyelőre bizonytalan".[36] Cambon értesülései szerint Lloyd George kész lett volna J. R. MacDonaldnak is megadni az útlevelet. Ezt leghevesebben Arthur Henderson, a Munkáspárt vezére, és akkor még az angol kabinet tagja ellenezte, mert a háború kérdésében – szerinte – MacDonald túlságosan pacifista felfogású volt.

Henderson még nem utasította el eleve a részvételt, hanem olyan feltételekhez kötötte azt, mellyel előnyöket szerezve befolyásolni tudja a konferenciát még az összehívás előtt. Azt igényelte, hogy Stockholmba hívják meg az angol és amerikai (AFL) szakszervezeteket, kívánatosnak tartotta, hogy Stockholm előtt az antant országok szocialistái tartsanak külön előkészítő konferenciát, végül, hogy Stockholmban ne hozzanak határozatokat, a konferencia maradjon meg pusztán a konzultáció keretei között.[37]

A különféle indítású ellenjavaslatok miatt a konferencia megnyitásának időpontját a szervezők június 8-ra napolták el.

A tanácskozások azonban már megkezdődtek. Az antant országok reagálása, álláspontja nagyon ellentmondásos volt, annak ellenére, hogy a francia és angol kormánykörök a konferencia megtartását ellenezték. Ebben a vonatkozásban számíthattak Washington határozott támogatására. Jusserand washingtoni francia követ május 25-én azt táviratozta kormányának, hogy az amerikai kormány szintén megtagadja az útlevelet az amerikai szocialistáktól (Victor Berger, Algernon Lee és Morris Hillquit), akik felfogásukat tekintve a francia és angol pacifista szocialistákhoz álltak közel. Az amerikai kormány Stockholmot sommásan szintén „német manővernek" ítélte.[38] Ugyanezen napon vált ismertté, hogy Samuel Gompers az amerikai szakszervezetek, az AFL rendkívül befolyásos vezére, aki ráadásul ekkor Wilson elnökkel szorosan együttműködött, hangsúlyozottan jelezte, hogy nem óhajt résztvenni a konferencián.

Az Egyesült Államokból érkező hírek még merevebbé tették az ingadozó Lloyd George magatartását. Thiebaut május 23-i jelentése – melyben azt írta: „kívánatos lenne,

[34] Uo.

[35] Uo. – Érdekes, hogy a francia belügyminisztérium átirata szerint a „tesznyákok" Bulgáriában igen népszerűek, s noha a háborúval kapcsolatos magatartásukat a szerv szerint alapjában „nehéz megítélni", teljesen hibásan mégis azt írták, hogy a tesznyákok is támogatják a bolgár háborús kormányt.

[36] A. D. Guerre 1914–1918. 1204. köt.

[37] Uo.

[38] Uo.

ha sajtónkat felszólítanák, hogy ne diszkreditálják a stockholmi tanácskozásokat olyan beállítással, mintha az német vállalkozás lenne".[39] – ellenére a franciák felfogása is keményebbé vált az amerikai kormány álláspontjának ismeretében.

Az amerikai magatartást pillanatnyilag ellensúlyozta az oroszok véleménye, melyet a nyugati antant körök sem tekinthettek semmisnek. Maga a mereven győzelempárti Allizé is úgy vélte, hogy az orosz meghívás után a francia és angol kormány nehezen utasíthatja el az angol–francia kisebbségi pacifisták kiutazását. Május végén kiderült, hogy a francia hivatalos „többségi" pártvezetőségnek is módosítania kell magatartását. A konferencia előkészítéséről pontosabb információkat kértek Brantingtól. A levelezés hivatalos, diplomáciai úton történt. Renaudel levelére Thiebaut azt válaszolta, hogy A. Thomas a kialakult helyzetről már értesítette Ribot miniszterelnököt és külügyminisztert, s egyben kérte, hogy azt továbbítsák pártja vezetőinek is. Ezt a kérést a külügyminisztérium nem teljesítette.[40]

Május végére nyilvánvalóvá vált, hogy véleményeltérés áll fenn Stockholm ügyében Ribot és Thomas között. Thomas a francia szélsőjobboldal álláspontját képviselte a pártban, s antant-párti stockholmi találkozót szeretett volna előkészíteni, de Ribot és mások is már a teljes letiltásra hajlottak, mert nem akarták, hogy a béke előkészítése a szocialisták ügyévé legyen, még akkor sem, ha ezt Renaudel és A. Thomas képviselné.

Egyelőre azonban változatlanul minden csoport tovább haladt a maga útján, a sakktáblán még minden bábu állt, senki nem ért el egyértelmű és vitathatatlan sikert. Az olasz pártvezetőség május 18-án újra kijelentette, hogy az olaszok el akarnak menni Stockholmba, de feltételt szabtak, méghozzá olyan feltételt, ami nem esett egybe sem az antant kormányainak, sem Thomas és elvbarátainak szándékaival. Az olasz pártvezetőség ugyanis kikötötte, hogy csak akkor vesznek részt a konferencián, ha egyfelől oda valamennyi szocialista párt elküldi képviselőit, másfelől, ha csak a szocialista pártok vesznek azon részt (azaz az AFL nem!)[41]

Az egyes kormányok ingadozását mutatta, hogy míg egy-két nappal korábban Paul Cambon londoni francia követ aggodalmaskodott az angol kormány határozatlanságán, addig május 21-én Lord Berthie párizsi angol követ adta át az angol külügyminisztérium táviratát, amelyben kifejezték azon reményüket, hogy a francia kormány megtagadja az útlevelet a francia pacifistáktól.[42] A. Thomas május 20-án egy újabb és hosszabb táviratban fejtette ki álláspontját Stockholmmal kapcsolatban. Ebben leszögezte, egyfelől azt, hogy csak akkor vesznek részt a találkozón, ha bizonyos előfeltételekben megegyeznek (vagyis nem egyszerűen a Pétervári Munkástanács programja; nem a szerinte „hibás" és „ködös" annexió és kárpótlásnélküli béke alapján), másfelől viszont szükségesnek vélte az antant országok szocialistáinak részvételét. Meggyőződött ugyanis arról – írta –, hogy a semleges országokban rosszul ítélik meg az antant országok háborús céljait, ezért azon részt kell venniök, hogy kellő hatást érjenek el. E táviratban Thomas megismételte azt is, hogy olyan feltételeket kell elérni, amelyek kizárják a „többségi" német szociáldemokraták részvételét.[43]

[39] Uo.
[40] Uo.
[41] Uo.
[42] Uo.
[43] Uo.

E május 20-i Thomas táviratnak van egy rendkívül árulkodó passzusa, ami mindennél jobban megvilágítja, mennyire mélyek voltak az ellentétek Ribot és Thomas között. Thomas megjegyezte, hogy a francia kormány elutasító végzését neki nem küldték meg, s ő ezt a pétervári angol és olasz követ révén ismerte meg, akik ezt a kérdést meg akarták vele vitatni. Thomas utalt arra is, hogy a stockholmi antant-követek is másként ítélik meg a követendő taktikát, elsősorban azért, mert közvetlen közelről megismerhették a semleges országok népeinek hangulatát. Végül nyomatékosan kérte e távirat eljuttatását Renaudelhez és a francia párt vezetőihez, hogy Renaudelék helyesen tájékozódhassanak még a május 27-i pártválasztmányi ülés előtt.

Másnap, május 21-én Thomas még egy táviratot küldött Ribotnak, amelyben hangsúlyozta, hogy a Pétervárott megforduló nagyon sokféle szocialista delegáció az oroszokkal együtt a Stockholmban való részvétel mellett foglalt állást.[44]

Ezekben a kritikus pillanatokban, amikor Thomas inkább a rugalmasabb taktika elfogadására sarkallta a francia kormányt, érkezett a washingtoni távirat az elutasításról. Ugyancsak május 25-én a New York Times közölte Gompers rendkívül rideg elutasító nyilatkozatát, miszerint ők nem küldenek megbízottakat a június 8-ra kitűzött konferenciára.

Újabb heves viták május végén. Súrlódás a francia és angol kormány között. A francia szocialista párt megváltoztatja álláspontját.

Május végére a francia és olasz kormány elutasító álláspontja megerősödött, az angoloké ugyan bizonytalan volt hazai talajon, de szintén megmerevedett nemzetközileg (például a francia kisebbségiekkel szemben), s mindehhez május közepén csatlakozott az Egyesült Államok is. A másik oldalon az orosz Pétervári Munkástanács Stockholm mellett kötelezte el magát, s új fordulatot jelentett, hogy Thomas, Henderson véleménye is változott, elsősorban oroszországi élményeik és az ottani realitás alapján — amit kiegészítették a semlegesekkel való számvetés megfontolásai. E tekintetben Thomas (és Henderson is) támaszkodhatott a stockholmi antant követek véleményére. A végleges döntés még mindig nem született meg, de a két tendencia közül egyelőre a merev irányzat kerekedett felül. Igaz, ebben szerepe volt annak is, hogy május elején még Henderson is a francia többségi vezetők (Renaudel és A. Thomas) Stockholm ellen foglaltak állást. Az a körülmény, hogy május derekán véleményük ingadozni kezdett, majd taktikájuk megváltozott, új helyzetet teremtett. S így következett el május vége, amikor Franciaországban a párt plénumának kellett döntést hoznia a követendő politikáról.

A fő harci terep így Franciaország és a francia szocialista párt lett. Míg 1917 első heteiben a francia párt belső erőviszonyait úgy lehetett lemérni, hogy az Humanité soviniszta, győzelempárti értékeléseivel szemben a Populaire-ben (s néhány más „kisebbségi" lapban) jelentek meg a pacifista színárnyalatú állásfoglalások, akkor május derekától, május 27-e előtt az Humanité fóruma tulajdonképpen már vitafórummá vált, ahol egyfelől Alexandre Bracke, L. Dubreuilh, Ernest Poisson és mások képviselték a régebbi merev irányzatot, de ugyanitt Jean Longuet, Adrien Pressemane és Paul Mistral is

[44] Uo.

kifejthette a pacifista gondolatmenetet. A változás így szembetűnő volt. Mindehhez tartozott azután az, hogy a Renaudel–A. Thomas csoport május folyamán szintén áthangolta a maga korábbi véleményét, sőt még május 27 előtt taktikai módosításra szánta el magát s a Thomas–Ribot ellentétek is ennek kapcsán szakadtak fel. Mindennek volt még egy sajátos angol illetve olasz összefüggése is.

A francia kormány nehézségeit növelte a Pétervári Munkástanács befolyása, amivel elérhette, hogy az Ideiglenes Kormány – ha olykor nem is eléggé egyértelműen – de támogatást ígérjen a stockholmi konferenciának. Ehhez járult még, hogy a Pétervári Munkástanács május folyamán többször is hangsúlyozottan az angol és francia pacifistákat hívta meg Pétervárra. Ilyen körülmények között az antant kormányok hivatalos végleges döntésénél még mindig többféle elképzelés érvényesült. Nem utolsósorban azért, mert ezekben a napokban a francia kormánnyal szemben az angol kormány kulcsfigurája, Lloyd George sem döntött még egyértelműen, s az oroszokra való tekintettel, bizonytalanabb formulázást keresett. Igy jellemző módon Ribotval szemben érintkezésbe lépett a Pétervárott tartózkodó A. Thomas-val.

A. Thomas, mint a francia kormány tagja, május 29-én a pétervári követség útján megküldte Párizsba annak a táviratnak a szövegét, amit Lloyd George-tól kapott. E táviratban az angol kormány feje világosan számolt azzal, hogy Stockholmban mind a két német párt küldöttsége megjelenne, és ott lennének az orosz szocialisták is. Az antant „igazsága" eléggé megalapozott – írta –, ezért kívánatos lenne az antant szocialistáinak részvétele, hogy az oroszokra és a semlegesekre hatást gyakorolhassanak. Lloyd George, ismerve A. Thomas, illetve a stockholmi antant követek véleményét, annak néhány pontját határozottan tisztázni próbálta. Így megkövetelte volna, hogy az orosz „annexio nélküli" békejavaslattal szemben szögezzék le: ez nem jelentheti azt, hogy Afrika és Mezopotámia továbbra is török elnyomás alatt maradjon. Vagyis világosan előrevetítette a területi változásokat. Ugyanígy utalt Elzász-Lotharingia visszacsatolására.

Lloyd George az útlevelek problémájára utalva megállapította: tudja, hogy a vízumok megtagadását – mely rossz hatással lenne az orosz szocialistákra is –, a német propaganda is kihasználná a maga javára. Éppen ezért az angol miniszterelnök ekkor még szintén úgy vélte, hogy – biztosítékok alapján – előnyösebb lenne a részvétel. Ezt így fogalmazta meg: „biztosítani kellene, hogy a delegátusok között ne legyenek antipatrióták és a minden áron békének hívei, illetve olyanok, akik az orosz különbéke ügyét pártolnák". A táviratot így fejezte be: „Az ügy nagyon sürgős és szeretném az ön véleményét minél hamarabb megismerni".[45]

Thomas válaszában – amiről utólag tájékoztatta Ribot-t, a francia kormány fejét – támogatta a Lloyd George féle elképzelést. Thomas így kezdte válaszát: „Úgy hiszem elérhetnénk, hogy feltételeinket napirendre tűzzék". Majd azt taglalta, hogy ha az oroszok mennek, akkor feltétlenül kívánatos az ő jelenlétük is: „Siralmas hatása lenne az oroszokra, ha az angolok és franciák távolmaradnának, s a németek jelen lennének." Thomas hangsúlyozta, hogy az antant kellő diplomáciai érzékkel valóban el tudná oszlatni a semleges országok közvéleményében kialakult félreértéseket. Ehhez viszont – folytatta – az szükséges, hogy a szövetségesek a nemzetközi szocializmus területén is harcot folytassanak", s éppen ezért ő kívánatosnak tartja a stockholmi konferencián való

[45] Uo.

részvételt. Thomas ebben a levélben reflektált a belga vezetők véleményére, illetve e vélemény módosulására is. Megjegyezte, hogy Vandervelde és De Brouckère kezdetben a konferencia ellen foglalt állást, így is érveltek a Pétervári Munkástanács ülésén, de a későbbiekben véleményüket megváltoztatták, részben az oroszok hatására, részben Thomas nyomán.[46]

A nagy „színfalátrendeződésben" érdekes és sajátos helyzetet foglalt el a francia szocialisták hajdani nagy úttörő vezetője, Jules Guesde. Betegségtől sokszor ágyhoz kötötten gyakran már csak áttételesen tudta befolyását érvényesíteni. Állásfoglalását pedig 1914-től kezdve a francia szocialista párton belül a szélsőséges „győzelem-akarás", a nacionalista hangvétel jellemezte. Az 1916 decemberi francia pártkongresszuson is ő volt az egyik leghajthatatlanabb „anti-internacionalista", aki legkövetkezetesebben utasította vissza az olyan elgondolásokat, hogy az Internacionálé-kapcsolatokat már ekkor újra fel lehetne venni. 1917 májusának végén barátainak, követőinek azt írta: „ugyanúgy, ahogyan eddig, ellenzem az Internacionálé összehívását". S ugyanitt megismételte 1916 decemberi érveit: „ugyanis ez meggyengítené az antant országok szocialistáinak helyzetét, s így végső soron „csak még nehezebbé tenné az újraegyesülést".[47]

Persze Guesde szintén ismerte már az új elgondolásokat is, többek között éppen a felfogásban hozzá közel álló A. Thomas elképzeléseit. Ezeket véleményezte is, amikor ugyanebben a levélben azt hangsúlyozta, hogy Thomas politikai követelés-rendszerében szerinte centrális helyen az áll, hogy a német szociáldemokratáknak ugyanúgy meg kell buktatniuk a maguk császári rendszerét, ahogyan ez Pétervárott történt. Amennyiben viszont ez nem történik meg, akkor a német szociáldemokratáknak nincs sok értékük, s így – Guesde szerint – a lényegi politikai feladatot változatlanul az antant katonai erőknek kell megoldani.

Guesde és A. Thomas között azért nyilvánvalóan volt különbség, bár Guesde Thomas szerepléséről dícsérőleg nyilatkozott. Guesde érzéketlen maradt Thomas finomabb módszerei iránt, s természetesen a Thomas-féle válasz felelt meg a változott időknek, a tömegek békevárásának.

E hangulatváltást jól le lehetett mérni a pártkonferencia májusi előkészítésén. A pártvezetőség olyan javaslatot terjesztett a konferencia elé, amely egyfelől hangsúlyozta, hogy „az Internacionálénak újjá kell alakulnia. Hallatnia kell a szavát. Azt követelik tőle, hogy megvizsgálják a béke lehetőségeit." Ezután nyomban hangsúlyozottan beszéltek arról, hogy a német munkásmozgalomban szakadás állott be, s nekik nem lehetett kapcsolatuk a német imperializmust támogató többségi szocialistákkal. Egyáltalán nem tettek különbséget a szélsőséges „ultrák" (Südekum, Heine) és a pártvezetőség „mérsékeltebb", kevésbé annexionista politikusai (Scheidemann) között.

Ebben a helyzetben, amikor Oroszországból azzal a megváltozott véleménnyel érkezett vissza a francia pártküldöttség (Cachin–Moutet), hogy Stockholmba el kell utazni,[48] Vandervelde május 23-án ugyancsak megszólalt. A francia párthoz intézett

[46] Uo.

[47] IISG. Guesde Archiv. 484/1.

[48] Thiebaut már május 23-án megsürgönyözte Stockholmból, hogy a hazatérő képviselők „Moutet és Cachin úr annak az abszolút meggyőződésnek adott hangot, hogy a francia szocialistáknak részt kell venni a stockholmi konferencián". A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1204. köt.

levele részben már tükrözte azt a módosulást, amire Thomas is utalt. Levelében egyfelől megismételte, hogy a német többségi szociáldemokratákkal nem hajlandók tárgyalni, másfelől annyi engedményt tett, hogy az antant országok szocialista pártjainak előzetes tanácskozása után elmenjenek Stockholmba. Vandervelde ugyanebben a levelében leszögezte: az Internacionálénak állást kellene foglalnia a demokrácia haladása kérdésében, s az megkövetelné, hogy az orosz forradalom után Németország is forradalom útján alakuljon át demokratikus állammá.[49]

Végeredményben a fenti változások és előkészítő lépések után a francia párt május 27–28-i ülésén valóban fordulat következett be. A pártvezetőség április 25-i Stockholm-ellenes határozatát megváltoztatva kimondották, hogy a fenti feltételek alapján készek megjelenni a konferencián.

A határozat azonban heves bel- és külpolitikai reakciókat váltott ki. Ennek egyik nyoma a már idézett Lloyd George–A. Thomas féle levélváltás volt. Míg azonban Lloyd George mérsékeltebb és rugalmasabb húrokat pengetett. Rómából nagyon éleshangú válasz érkezett. Barrère, római francia követ – aki egyébként a legmerevebb győzelempártiak közé tartozott – május 30-án azt írta jelentésében, hogy „a francia pártválasztmány határozata siralmas hatást keltett itt a honvédelem hívei körében". Barrère jelezte ugyan: megértik, hogy a francia pártvezetőknek tekintettel kellett lenniük az oroszokra, továbbá „a francia kisebbség növekvő erejére" – mindamellett szenvedélyesen kifogásolta a határozatot.

Barrère azonban nemcsak „magán" követi véleményét közölte. Előző napon tanácskozott Sonnino olasz külügyminiszterrel, az olasz kormány határozottan győzelempárti tagjával. „Sonnino – írta Barrère – energikusan fellépett mindenféle könnyítés ellen, amit az antant szocialistáknak adnának, hogy azok Stockholmba mehessenek". Egyben leszögezte, hogy „a maga részéről" ezeket a könnyítéseket nem fogja megadni. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy „míg egyesek a fronton meghalnak, addig mások szabotálják a háborút, kapcsolatba lépjenek az ellenséggel, hogy ily módon egy gyalázatos békét készítsenek elő".[50]

A római távirattal szemben a londoni – ugyancsak május 30-i keltezéssel – nagyon eltérő volt. Fleuriau francia ügyvivő ebben jelentette, hogy előző nap Lort Robert Cecil külügyi államtitkárral beszélt, aki szintén indokoltnak vélte az angol, francia, olasz, amerikai közös álláspont kialakítását, de Sonninoval szemben nem nyilatkozott a kormány érdembeni szándékairól. Ugyanakkor a Le Havre-ba menekült belga kormány külügyminisztere Klobukowski francia követ előtt nagyon élesen visszautasította azt a gondolatot, hogy útleveleket adjanak Stockholmba. Kifogásolta a francia pártkonferencia május 27–28-iki határozatát, amit „a háború kezdetétől a legjelentősebb hibának" minősített, mivel a Stockholmban megkezdődő tanácskozások az antant országaiban csak zavart válthatnak ki. „Először győzni kell, azután lehet beszélgetni, ez az egyedüli gyakorlatias program" fejtette ki a belga külügyminiszter, amihez a francia követ hozzáfűzte: „Ez a hangvétel ... úgy tűnik nekem miniszterelnök úr, érdemes az Ön figyelmére."[51]

[49] *J. B. Sévérac:* Les relations socialistes internationales. L'Avenir, 1917 július.
[50] A. D. Guerre 1914–1918. 1204. köt.
[51] Uo.

Míg Sonnino és a belgák ha úgy tetszik „jobbról" merevítették meg Ribot kormányvonalát, ugyanezen órákban, napokban, a francia szocialisták balról igyekeztek nyomást gyakorolni. A. Thomast, aki korábban jobbról próbálta nehezíteni Renaudel és a francia pártvezetőség lépéseit, ezek az események a Ribot kormányzat elleni önállóbb fellépésre hangolták. Már első soraiban jelezte, hogy „a táviratban nehéz megmagyarázni a pontos helyzetet", de azt leszögezte, hogy az oroszok a kárpótlás és annexió nélküli béke mellett kardoskodnak. Külön is kitért a jóvátétel problémájára. Ezzel kapcsolatban leszögezte: ha a Bismarck-féle, vagyis a győzelem nyomán kivetett hadisarcról le is kellene mondani, az viszont jogosan felvethető, hogy az elpusztított francia és belga területek helyreállítására anyagi hozzájárulást kérjenek. Végül a következtetés: „A jelenlegi helyzetben úgy vélem el kell menni a konferenciára."[52]

Az események ilyen alakulása közepette Ribot változatlanul a régi, merev irányvonalat támogatta. Május 31-én olyan táviratot küldött a londoni követnek, amely az angol bizonytalankodással szemben lényegileg nagyon határozott tagadó választ tartalmazott a konferencián való megjelenést illetően".[53] Ennek a Ribot-féle táviratnak néhány sora kitűnően megvilágítja, mennyire nyugtalanította a kormányt a francia pártban bekövetkezett május végi fordulat. „A közvéleményt (Ribot ehelyütt a maga értelmezésében szólt az „egész közvélemény" nevében – J. J.) sérti ez a határozat egy olyan országban, amelynek egy részét még megszállja és pusztítja az ellenség." Ugyancsak kellemetlenül érintette az angol kormány közlése, hogy az kész útlevelet adni MacDonaldnak és szocialista, pacifista társainak, hogy azok Pétervárra utazhassanak. Ezért a londoni követ útján arra hívta fel az angol kormány figyelmét, hogy szükséges az antant egységes állásfoglalásának kialakítása, mert „Olaszország és az Egyesült Államok kormánya szilárdan el vannak szánva, hogy visszautasítsák, hogy az olasz és amerikai szocialisták . . . Stockholmba utazzanak". Majd először és határozottan leszögezte: „Ilyen körülmények között részemről csatlakozom a két kormány véleményéhez és ezt holnap a parlament tudomására is hozom".

Ugyanezen a napon Ribot táviratot küldött Franciaország washingtoni követének, amelyben az amerikai kormányt értesítette arról, hogy a francia kormány megtagadja az útleveleket a Stockholmba készülő szocialistáktól,[54] s erről már tudósította az angol kormányt is.

Az ellentétek fokozódása London és Párizs, a francia kormány és a francia szocialisták között június első napjaiban

Május utolsó napjaira lényegesen megváltoztak az erőviszonyok. Tisztázódott a francia szocialista párt hivatalos álláspontja és egyértelműen Stockholm ellen foglaltak állást a francia, olasz, illetve amerikai kormányok. Kitűnt az is, hogy az angol kormány hajlik a rugalmasabb módszerek keresésére, s ezért főként francia és olasz részről próbálták merevebb elutasításra szorítani.

[52] Uo.
[53] Uo.
[54] Uo.

A francia kormány döntésének nyilvánosságra hozatala újabb láncreakciót váltott ki. A szerb szocialisták szintén bejelentették, hogy Stockholmba kívánnak menni, de Pasics a Korfu szigetére menekült szerb kormány nevében felzárkózott a francia kormány elutasító irányvonalához.[55]

A holland parlamentben a szocialista képviselők tiltakoztak a francia kormány akciója, az útlevelek megtagadása ellen.[56] A. Thomas Oroszországból újabb hosszabb táviratot küldött Ribotnak – amiben fenntartotta álláspontját. (E távirat ismertetésére még visszatérünk.)

Az angol és francia felfogás még június elején is eltért egymástól. Június 4-én Fleuriau a francia kormány megbízásából ismét felkereste Lord Robert Cecilt, s közölte: a francia kormány szükségesnek tartja, hogy a szövetséges kormányok megakadályozzák a nemzetközi kongresszus összehívását, amelyen az ellenség képviselői is résztvesznek.

A francia demars nem hozott azonnal eredményt. Fleuriau táviratában jelezte, hogy Lord Robert Cecil szükségesnek tartotta a válasz összehangolását, de az érdemi kérdésben határozottan szembefordult Párizzsal. Kijelentette: az angolok nem tagadhatják meg az útlevelet például a Pétervárra meghívott MacDonaldtól. A táviratból az is kiderült, hogy az angolok nem tartanák szerencsésnek, ha Stockholmban az oroszok – a franciák és angolok távollétében – találkoznának a német szocialistákkal.[57]

Ezután egy rendkívül jellemző és fontos mondat következett. Lord Cecil – Lloyd George véleményére hivatkozva – azt hangsúlyozta: ha valamennyi antant kormány el is fogadná a francia álláspontot, az aligha befolyásolhatná az Ideiglenes Kormány döntését. Ennek következtében meggyengülne az oroszok és a nyugati hatalmak közötti szövetség. Az angol kormány határozottan felhívta a franciák figyelmét erre a lényeges mozzanatra.[58]

Mindez annál is jelentősebb volt, mert a Pétervári Munkástanács ezekben a napokban egyértelműen újra síkraszállt a konferencia megtartása mellett, az annexió és kárpótlás nélküli béke alapján. Erre reagált az akkor Pétervárott lévő A. Thomas, Henderson és Vandervelde egy közös nyilatkozatban, melyben sajnálkozásukat fejezték ki, hogy az oroszok egyfelől elébe vágtak a közös állásfoglalásnak, másfelől szerencsétlennek tartották a formulázást, mert az nem szólt bizonyos területek és népek felszabadításáról, ami a háború lezárásának egyik feltétele.[59]

A. Thomas június 4-én egy bizalmas táviratot is küldött Ribotnak, amelyben reflexiókat fűzött a francia kormánynak az útleveleket megtagadó döntéséhez. Thomas közölte, hogy a tájékoztatást „hidegvérrel" tanulmányozni fogja, de a kérdés érdemi részét illetően fenntartotta véleményét, ugyanis azt, hogy az ő megközelítése volt a helyes, miszerint azért kellett volna elmenni Stockholmba, hogy ott a német többségieket elszigeteljék. A kialakult helyzetet veszélyesnek tartotta, mert szerinte a németek befolyá-

[55] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt.

[56] Uo.

[57] Uo.

[58] Uo.

[59] Ez a közös nyilatkozat egy helyen még élesebb kitételeket is tartalmazott, amennyiben azt hangsúlyozták, hogy azért is ellenzik a stockholmi részvételt, mert ha „a munkás és paraszt tömegekben illúziót ébresztene atekintetben, hogy igazságos és tartós békét elérhetnek, még mielőtt az agresszív imperializmust leküzdenék".

solhatják az oroszokat. A. Thomas – mintegy a francia kormány kisebbségi, ellenzéki tagjaként – azt is megírta miniszterelnökének, hogy véleményéről tudósította Lloyd George-t, aki egyetértett felfogásával.[60]

A. Thomas táviratának volt még egy kiélezett passzusa. Egyaránt elhatárolta magát mind a Pétervári Munkástanács feltételek nélküli konferencia-tervétől, mind pedig a francia kormány állásfoglalásától. Thomas hangsúlyozta, hogy a döntés Oroszországban segíti azokat a baloldaliakat, akik a feltétel nélküli konferencia megtartása mellett érvelnek. Ami a francia mozgalom belső helyzetét, s a párt május végi állásfoglalását illeti, elképzelhetetlennek tartotta, hogy Renaudel ellen nyilvánosan fellépjen, s hozzáfűzte azt is, hogy: „megbízik Renaudel politikai rátermettségében".[61]

Ribot és Thomas között ekkor már nem egyszerűen taktikai nézeteltérés volt. A miniszterelnök döntésével, amellyel a stokcholmi konferenciát gyakorlatilag meghiúsította, Thomas nem értett egyet, s felajánlotta lemondását. Ezt Ribot nem fogadta el, s június 6-i választáviratában kifejtette: erre semmi szükség nincs azután, hogy a francia szocialista képviselők fele a parlamentben megszavazta a hadihiteleket. Ribot hangsúlyozta a nemzeti egység további fenntartásának szükségességét: „Jobban szükségünk van erre az egységre, mint valaha. A hadsereg és az ország helyzete aggasztóvá lenne, ha azt lehetne hinni, hogy meg vagyunk osztva. Ribot kifejezte azt a meggyőződését, hogy Thomasra otthon Franciaországban van szükség, s ezért szükséges lenne visszatérése.[62]

Ribot békülékeny és meggyőző hangja azonban nem teremtett e kérdésben valódi összhangot. Thomas újabb, június 10-i táviratában Stauning állásfoglalására hivatkozott, aki kijelentette, hogy a stockholmi találkozót a francia kormány akciója hiúsította meg, s fennáll a lehetősége, hogy az oroszok a Holland–Skandináv Bizottsággal és a zimmerwaldiakkal – a franciák nélkül, sőt ellenére – a nemzetközi konferenciát mégis összehívják. Ilyen körülmények között Thomas újra arra figyelmeztette Ribot-t: nem szabad szembehelyezkedni ezzel a lehetőséggel, helyesebb a realitásokkal számolva Huysmansra támaszkodni. Ismételten kifejezte bizalmát Renaudel, sőt Longuet iránt is, s biztosra vette, hogy a francia szocialista párt nem sorakozik fel a zimmervaldisták mögé.[63]

[60] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt. – Thomas a táviratban élesen bírálta a francia kormánypolitikát, s megjegyezte: „már eddig is nem kis nehézségek keletkeztek, hogy a francia közvéleménnyel – amely erre nem volt felkészülve – megértessék azt a propaganda-erőfeszítést, amiről én Lloyd George-zsal együtt azt hiszem, hogy feltétlenül az antant hasznára válnék". – Ezután azt taglalta, hogy ha a francia sajtó továbbra is azonosítja az ő Stockholm-elképzelésüket az oroszokéval, akkor félrevezetik a francia közvéleményt, amely megint nem érti meg majd, hogy mi történik a világban.

[61] Ehelyütt Thomas pontosan azt táviratozta: „Eléggé megbízom Renaudel politikai biztonságában és rátermettségében, hogy azt higyjem, ha ide akar jönni, akkor minden másfajta elképzelést lehetetlennek tart. Éppen ezért lehetetlennek tartom a pártunk által hozott határozattal szemben bármilyen formában történő nyilvános állásfoglalást." – Itt megjegyezhetjük, hogy J. R. MacDonald ugyanezekben a napokban, június 4-én sürgette meg az ILP titkárát, F. Johnsont, hogy az a Labour Party nemzetközi titkára, J. Middleton révén kérje meg az útleveleket Pétervárra (ami viszont óhatatlanul Stockholmot is érintette), ILP Archive, Bristol, Cornelissen viszont a Bataille hasábján június 5-én újra Stockholm ellen lépett fel.

[62] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt.

[63] Uo. A Stockholm melletti szocialista fellépésekkel egyidejűleg ellentétes értelemben is érkeztek sürgetések. Igy ugyanezekben a napokban, június 8-án Klobukowski jelentette Le Havre-ból, hogy Broqueville belga miniszterelnök legerőteljesebben hangsúlyozta, hogy kormánya még

Az antant országok szocialista pártjainak újabb nyilatkozatai Stockholmról (1917 június)

A francia kormány visszautasító nyilatkozata elhangzása után nyilvánvalóvá vált, hogy igazi nemzetközi konferenciára nem számíthatnak, s a Holland–Skandináv Bizottság a konferencia összehívását július 8-ra halasztotta.

Erről a szakaszról teljes képet ehelyütt nem adhatunk. Nem szólhatunk azokról a tárgyalásokról, amelyek május végén kezdődtek a Holland–Skandináv Bizottság és a különféle delegációk (németek, osztrákok, bolgárok, magyarok stb.) között, sem arról, hogy a holland, illetve a különféle skandináv pártok vezetői ebben az időben milyen nyilatkozatokat tettek, Branting, Stauning, Troelstra vagy Vliegen között milyen különbségek mutatkoztak.[64] Tekintsünk el most a finn szocialisták véleményének bemutatásától is.

A cseh szociáldemokraták részéről háromtagú delegáció érkezett Stockholmba. A párt vezetőjének, A. Nemecnek oldalán ott állt G. Habermann, aki a párton belül a nacionalista szárny egyik legmarkánsabb alakja volt, aki egyfelől az antant másfelől a cseh polgári pártok felé keresett és talált kapcsolatot. A másik oldalon B. Šmeral naivitásnak minősítette, hogy az adott politikai erőviszonyok közepette egyoldalúan csakis az antanttól remélhetnék a cseh kérdés megoldását.[65]

Június elején úgy tűnt, mintha a stockholmi – a központi hatalmak és a skandináv országok szocialistái közötti – előzetes tárgyalások révén a fő hadszíntér átkerült volna Stockholmba, de ez csak részben igaz.

Angliában MacDonald sürgette az ILP vezetőit, hogy sürgessék meg a pétervári utazás engedélyezését. Az angol kormány ezelől – mint erről már volt szó – nem is tért ki. Az ILP és a BSP küldötteinek elutazását a soviniszta tengerész szakszervezet közbelépése akadályozta meg, s ez átmenetileg visszavetette, megzavarta a nyugat-európai békesürgető akciókat. De csak rövid időre, mert június 9-én és 11-én A. Thomas és Henderson a Pétervári Munkástanács fórumán újabb szerény kezdeményező lépést tettek: egyfelől újra hangsúlyozták, hogy kívánatosnak tartanák bizonyos feltételek, módosítások és pontosítás után a Stockholmba való megjelenést, de szükségesnek vélték, hogy előtte az antant országok szocialista pártjai külön értekezletet tartsanak. Az angol álláspont azonban változatlanul eltért a francia–olasz kormány véleményétől.

Vandervelde ellenében sem kívánja lehetővé tenni, hogy belga szocialisták Stockholmba menjenek, mert elfogadhatatlan, hogy „a parlament egy frakciója vagy a belga állampolgárok bármilyen csoportja megkísérelje, hogy befolyást gyakoroljon az ország külpolitikájára". A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt.

[64] Útban hazafelé. A. Thomas Christianiából 1917. június 19-én még egy táviratot küldött Párizsba. Ebben visszatekintett saját stockholmi „félhivatalos" tárgyalásaira, s míg egyfelől hangsúlyozta, hogy milyen heves vitákat folytatott Troelstraval, másfelől megállapította, hogy a többi holland-szocialista vezetővel, s a norvég Vidnesszel, de főként Brantinggal eredményes tárgyalásokat folytatott, s Branting, valamint a svéd szociáldemokrata napilap milyen értékes szolgálatokat tesz nekik. A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt.

[65] A. D. Guerre – 1914–1918. Autriche–Hongrie. 153. köt. A cseh szocialisták szereplésének pusztán csak néhány olyan aspektusáról szólunk, amelyek az antant diplomácia, illetve az antant országok szocialistáinak akcióihoz kapcsolódnak – s ráadásul csak az archiválís források vetnek rájuk fényt. A bizalmas feljegyzés Šmeralról így folytatódik: „Šmeral esete eléggé furcsa. Nemec és Habermann elég sok rosszat mondanak nekem róla, s figyelmeztettek, hogy legyek vele szemben óvatos" – bár mindketten hangsúlyozták, hogy az persze ki van zárva, hogy kormányügynök lenne.

Ezek után június közepén a vélemények alig-alig módosultak. A. Thomas Oroszországból visszatérve június 18-án megállt Stockholmban, ott „nem hivatalos" tárgyalásokat folytatott a skandináv és holland szocialista vezetőkkel, ami bizonyította, hogy ő még mindig számolt Stockholm lehetőségével.[66]

Minthogy a konferencia június 8-i összehívását még nem vonták vissza, újra megszólaltak az akkori „héják" is. Barrère követ június 22-én azt jelentette Rómából, hogy az olasz kormány nem ad útlevelet a Stockholmba készülő szocialistáknak.[67]

Június utolsó dekádjában kisebb változások történtek. A francia pártvezetőség a stockholmi rendezőktől azt kérte, hogy a konferencia megnyitását halasszák el, mert a franciák még egyszer találkozni akarnak az oroszokkal, és az angol pártvezetőkkel. Az I. Szovjet kongresszus, amely akkor tartotta ülését, ismételten hitet tett Stockholm mellett. A Kerenszkij–Bruszilov-féle offenzíva azonban alaposan beárnyékolta a Stockholmba vetett hitet. Ezzel egyidőben a Pétervári Munkástanács megbízottai a nyugati antant országokba utaztak, hogy ezeket a pártokat felsorakoztassák Stockholm mögé.[68]

A nyugat-európai országok szocialistái, mint korábban is, szívesen hivatkoztak-támaszkodtak az oroszokra, onnan várva a segítséget saját kormányuk ellenében is a békekonferencián való részvételhez. Így F. Johnson, az ILP titkára június 28-án hivatalos levélben jelezte Fjodor Dannak, a mensevik centrum egyik vezetőjének, hogy ők szívesen résztvesznek a stockholmi konferencián, ha útlevelet kapnak.[69] Ugyancsak június utolsó

[66] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt. A koppenhágai francia követségről július 21-én táviratozták Párizsba, hogy a Stockholmból visszatérő Stauning – aki hangsúlyozta, hogy Stockholmban többek között A. Thomas-szal is találkozott – kijelentette: „A stockholmi konferencia ügyét biztosítva látja, s bizonyosnak azt is, hogy azon a francia és angol szocialisták is megjelennek." Thiebaut július 18-án Stockholmból Thomas fellépéséről azt jelentette, hogy „nagyon hatásosan" beszélt, s ezt fontosnak ítélte, mert az antant országok és szocialisták szempontjait „a semleges országok szocialistái idáig csak rosszul értették meg". (Uo.) A. Thomas újabb nyilatkozatainak, akcióinak értékét növeli, hogy ugyanekkor a Bataille hasábjain (1917. jún. 7., 16.) ismét hangsúlyozottan Stockholm-ellenes cikkek jelentek meg, s a szemleírók jellegzetes módon inkább Ribot-val és nem a szocialistákkal rokonszenveztek.

[67] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt. Sonnino megjegyezte, hogy amikor Serrati útlevelet kért Franciaországba, hogy onnan tovább utazhasson Stockholmba, „instrukciót adtam", kérvényének visszautasítására.

[68] A Pétervári Munkástanács küldötteinek nyugat-európai útja sok viharral járt. Sokféle nyilatkozat hangzott el, s útjuk – elsősorban Olaszországban – kétségtelenül erjesztőleg hatott. Ennek az útnak részleteire, összefüggéseire azonban itt nem térhetünk ki.

[69] Independent Labour Party Archive. Bristol. Az útlevélkérelemnek az angol parlament is egyik hadszínterévé lett. Az útlevélkérést ekkor jellemző módon „jobbról" az angol munkásmozgalom egyik veterán hajdani úttörője, William Thorne opponálta meg, akit egyébként 1917 tavaszán az angol kormány utaztatott az angol internacionalista szocialisták felháborodására, kormánypénzen Oroszországba. Thorne július 21-i felszólalásában jellegzetes módon a Munkáspárt 1917 januári konferenciájának határozatára utalt vissza, amely Stockholm elutasítását tartalmazta. S ezek után az angol szocialista pártok gyengeségére, az angol szakszervezet és Munkáspárt túlnyomó erejére hivatkozva kérte számon a kormánytól az elutasítást. Balfour külügyminiszter persze sietett biztosítani őt arról, hogy a Brit Szocialista Párt küldötteinek nem készültek útleveleket adni. (Parliamentary Debates. – a továbbiakban P. D. – 1917. XCV. köt. 731). A BSP lapja, a The Call június 28-án ugyancsak az útlevelek megadását sürgette. Velük szemben a szélsőségesen nacionalista és győzelmet követelő szélső jobboldalon Hyndman és munkatársai a Justice-ban taglalták hogy „Stockholm mindenképpen halott".

napjaiban a holland szocialista vezetők több optimista nyilatkozatot tettek a stockholmi konferencia megtartásának lehetőségéről, amit Vandervelde a maga részéről sietett megkérdőjelezni. A valóságban június végén már több mint kérdéses volt, megnyithatják-e a konferenciát július 8-án.

Júliustól a sine die elnapolásáig. Az oroszok új fellépése, fordulat Angliában

Július elejének egyik leglényegesebb eseménye, az orosz megbízottak Stockholmba érkezése, a Holland–Skandináv Bizottság átalakulása, kiegészülése Orosz–Holland–Skandináv Bizottsággá, majd végül e közös bizottság július 11-i bejelentése, hogy a konferencia megnyitásának időpontját augusztus 15-re halasztják.[70]

Ugyancsak július elején tanácskoztak az orosz küldöttek a zimmerwaldi Nemzetközi Szocialista Bizottság néhány tagjával, s a megbeszélésekből félreérthetetlenül kiderül, hogy a stockholmi rendezők nem számíthatnak a zimmerwaldiak támogatására, akik e nemzetközi konferenciától semmit sem vártak, a különböző országok szociálsovinisztáival nem kívántak tárgyalni és külön akciót készítettek elő.[71]

Július első napjaiban – az antant diplomácia szempontjából – volt még egy érdekes tanulság. Thiebaut, aki mindezideig határozottan a részvétel mellett volt, a németek gyenge szereplésében a stockholmi előtanácskozások devalválását látta.[72]

A legjelentősebb „földcsuszamlás" július elején történt Angliában, ahogyan május végén teljesen új helyzetet teremtett az antant országokban a francia szocialista párt választmányán hozott határozat, ugyanígy „megrendülést" okozott, hogy az Oroszországból visszatérő Henderson szintén Stockholm mellé állt, s ennek nyomán a Munkáspárt irányvonala is módosult. 1917. július 3-án a Munkáspárt vezetőségének ülésén 9–4 arányban olyan döntést hoztak, hogy a párt képviseltetni kívánja magát Stockholmban. Ezt követően Sembat – az 1914-es nemzeti egységkormány volt szocialista minisztere – a francia szocialista parlamenti frakció nevében július 13-án a parlamentben újra követelte: adja meg a kormány a párt képviselőinek az útlevelet Stockholmba. Az antant két vezető országában így a szocialista pártok offenzívája a stockholmi részvételért nemcsak megújult, hanem jelentősen fel is erősödött. Egyetlen kitérővel: az angolok párttradíciói megkövetelték a rendkívüli pártkonferencia megtartását ez ügyben – amit augusztus 10-re tűztek ki. Henderson és a Munkáspárt vezetői ezért újabb haladékot kértek a stockholmi rendezőktől, amit azok készségesen megadtak, és az új „nyitás nap" augusztus 22. lett.

[70] Ezekből a napokból fennmaradt Troelstranak egy július 18-i levele, amelyben kifejezetten azt hangsúlyozza, hogy az orosz forradalmak mennyire megkövetelték tőlük a békekezdeményezést, s a nehézségek ellenére még mindig bízott bizonyos eredmények elérésének lehetőségében (IISG. Troelstra Arch. 536/4–5). – Ugyanakkor Rosanov Troelstrahoz írott július 22-i levelében azt taglalta, hogy a német többségi szociáldemokraták és az osztrák pártvezetők (V. Adlert említi) hajthatatlansága mennyire megnehezíti nekik, a nyugati országokban tárgyaló orosz vezetőknek, hogy megtörjék a Stockholmmal szembeni angol és francia obstrukciót (IISG. Troelstra Arch. 555/7).

[71] Erről bővebben lásd. V. I. Lenin művei, továbbá *Jemnitz J.*: A szocialista pártok 255–257 és *Vadász S.*: i. m. 139–199.

[72] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt.

Hendersonnak és az angol Munkáspártnak ez az új állásfoglalása természetesen mind az országban, mind a nemzetközi diplomáciában ugyanúgy újabb láncreakciót okozott, mint annak idején a francia állásfoglalás. A francia külügyminisztériumba egymás után érkeztek jelentések különböző országokból Henderson fellépésének értékeléséről. Londonból bizalmasan jelentették, hogy a Munkáspártban Hendersonnak komoly ellenzéke van, és állásfoglalását nem kell komolyan venni, az csak az oroszok megnyugtatására szól stb.[73]

Ezek után viharos események következtek. Henderson J. R. MacDonalddel és a Pétervári Munkástanács küldötteivel elutazott Párizsba, ahol valóságos nemhivatalos ellenzéki csúcsdemonstrációra[74] került sor. Balfour külügyminiszter sietve utasította Lord Bertie párizsi követet, hogy tájékoztassa a francia kormányt: az a körülmény, hogy Henderson történetesen az angol kormány, sőt a kabinet tagja, ezúttal nem azt jelenti, hogy Henderson véleménye, nyilatkozatai a legkisebb mértékben is elköteleznék az angol kormányt.[75] Július 23. és 27. között az olasz szocialista párt megtartotta országos konferenciáját, ahol megerősítették a korábbi döntést, hogy a párt képviseltetni akarja magát Stockholmban. Az olasz szocialisták ezzel a francia és az angol párt mögé sorakoztak fel.

Kormányszinten ekkor leghamarabb Washingtonban született döntés. Jusserand francia követ már augusztus 4-én azt jelentette, hogy a kormány újra megtagadja az útlevelet az amerikai szocialistáktól, s Gompers is ilyen felfogásban szólalt meg.[76] Plehanov is ilyen szellemben jelentetett meg cikkeket a pétervári Jegyinsztvoban, sőt ezen túlmenően augusztus 8-án a pétervári francia követség útján sürgős levelet küldött Guesdenek, a francia szocialista „héják" egyik legintranzigensebb képviselőjének. Plehanov ebben a levélben ismét Stockholm ellen érvelt, a háború folytatására buzdított

[73] Uo. – Ugyanakkor Jean Longuet a Le Populaire hasábjain (1917. júl. 21.) olyan vezércikket írt, amelyben az Internacionálé kongresszusának összehívását üdvözölte, s biztosra vette, hogy e kongresszust most végre már megtartják. E cikk hangvétele bizonyos fokig rákérdező, kihívó is volt, amikor arról írt, hogy elképzelhetetlennek látszik – ami tény volt –, hogy Wilson kormányzata támaszt elsőként akadályt a szocialisták utazása elé. J. R. MacDonald ugyanakkor, július 26-án a parlamentben mondott nagyobb beszédet, amelyben azt taglalta, hogy a kormány népellenes és korlátolt politikát folytat azzal, hogy a stockholmi konferenciát megakadályozza (P. D. XCVI. köt. 1485–1486.)

[74] „Csúcskonferencia" volt, amennyiben Párizsba hívták az orosz küldötteken kívül az olasz párt képviselőit, valamint Huysmanst, Hendersont és J. R. MacDonaldot is. Mindegyik említett meghívás külön-külön diplomáciai bonyodalmakat kavart fel, az olasz és francia „héják" a diplomáciai karban minden áron meg akarták akadályozni a kiutazásokat. A részletekre azonban itt nem térhetünk ki. Magát a „csúcskonferenciát" részlegesen sikerült megtartani.

[75] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt. Ugyanekkor P. Snowden a Labour Leader vezércikkében (1917. aug. 2.) nagy reménységgel nézett az Orosz Munkástanács küldátteinek londoni és párizsi látogatása elé és hangsúlyozta, hogy a pétervári küldöttek a nemzetközi szocialista találkozó egybehívását támogatják. Később azután Snowden természetesen lelkesen üdvözölte Hendersont, amikor szintén ilyen programmal lépett fel (aug. 9.) Megjegyzendő, hogy a Munkáspárt említett augusztus 10-i konferenciájával kapcsolatban a Labour Leader kritikus állásfoglalásokat is megjelentetett, s Bruce Glasier hibáztatta, hogy a kongresszus olyan határozatot fogadott el, hogy a Munkáspárt Stockholmba képviseltetni akarja magát, de a szocialisták előtt elvágták a megjelenés lehetőségét (1917. aug. 16.).

[76] Uo.

„a győzelemig".[77] Alighogy e levél megérkezett, augusztus 10-én Guesde keményhangú levelet intézett Dubreuilh-höz, a párt nemzetközi titkárához, amelyben kijelentette: betegség miatt nem tud megjelenni a pártvezetőség ülésén, de kéri, közölje a megjelentekkel, nem ért egyet a májusi határozattal, s ha ilyen értelemben hoznak újra határozatot, az ő nevét ne írják a nyilatkozat alá.[78]

Dubreuilh-nek egy későbbi, augusztus 17-i válaszleveléből kiderült, hogy Guesde üzenetét és Plehanov levelét a párt vezetőség ülése elé terjesztette, de mindez már nem változtatott a francia párt irányvonalán. A kérdéses párthatározatot Dubreuilh egyébként megküldte Guesde-nek,[79] aki két nappal később újabb levélben leszögezte: betegség miatt nem tudott a pártvezetőségi ülésen megjelenni, s a határozatot változatlanul kifogásolja.[80] A Stockholmot nyíltan és mereven ellenző jobbszárny azonban a francia szocialista mozgalomban elszigetelődött.

Augusztus közepén azonban az antant országok táborában az igazi vihargóc már nem Franciaország, hanem Anglia volt. Augusztus 10-én megtartották a Munkáspárt rendkívüli konferenciáját, amelyen 1,846,000 szavazattal 550,000 ellenében elfogadták, hogy a párt képviseltesse magát Stockholmban — s ezzel hatálytalanították a párt 1917. januári rendes évi konferenciájának idevágó határozatát, ami erre a kérdésre még nemet mondott.[81] Az angol munkásmozgalom belső szabályai szerint augusztus 21-én összeült a második konferencia, amelynek mintegy „ratifikálnia" kellett az első konferencia határozatát. A két konferencia között azonban jelentős elcsúszás következett be. Ez részint az angol belpolitikai viharoknak volt köszönhető, annak, hogy viharos körülmények után Henderson kivált a kormányból, miután Lloyd George megkísérelte meghazudtolni néhány kijelentését[82] — vajmi kevés sikerrel; és nem utolsó sorban annak, hogy néhány nagy szakszervezet, mindenekelőtt a bányászok, a maguk blokkszavazatát ekkor Henderson és Stockholm ellen adták le. Mindennek ellenére az augusztus 21-i konferencián 1,234,000 szavazattal 1,231,000 ellenében jóváhagyták a Stockholmban való részvétel gondolatát. A kis szavazatkülönbség azonban megkönnyítette a kormánynak az útlevelek megtagadását. Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy a

[77] IISG. Guesde Archiv. 487/1; 487/2.

[78] Uo.

[79] IISG. Guesde Archiv. 487/3; 487/5.

[80] Uo.

[81] *G. D. H. Cole:* A history of the Labour Parthy from 1914. London. 1948. 34–37. *B. Webb:* Diaries. 1912–1924. London. 1952. 92–93.

[82] Panousse tábornok, a londoni francia követség katonai attaséja 1917. augusztus 13-i jelentésében e konferenciával kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy a baloldali fordulatban különösen nagy szerepet játszottak a szakszervezetek, s ezek között is külön R. Smillie és J. T. H. Thomas szerepét emelte ki. Ami pedig a Lloyd George–Henderson vitát és a kölcsönös hazugság vádemelését illette, Panousse itt érdekes módon megjegyezte: nem lehet tudni, hogy melyiküknek van igaza, de mindehhez hozzáfűzte: akárhogy is áll ez a kérdés, Henderson elég ügyes, ahogy a botrány alapján is az ő tekintélye fog a munkásság körében megnőni (A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1205. köt.). A későbbiekben Fleariau londoni francia ügyvivő szintén több jelentésben (aug. 13, 18.) aláhúzta, hogy a vita az angol kormány számára egyre kényesebb lesz az orosz diplomaták, illetve az Ideiglenes Kormány tagjainak helyesbítései következtében (uo.). A francia diplomaták jelentéseinek dátumai nem véletlenek. Az augusztus 10-i konferencia után az angol parlamentben augusztus 13-án, valamint augusztus 16-án és 17-én éles viták zajlottak le, aminek ismertetésére itt nem térhetünk ki. P. D. XCVII. köt. 1529–1556.

Stockholm-határozat bizonyos feltételekkel született meg: azzal, hogy előzetesen még megtartják az antant országok szocialistáinak külön konferenciáját. Ezzel összefüggésben a stockholmi rendezők a már sokszor elnapolt konferencia nyitó dátumát újra szeptember 3-ra, illetve 9-re módosították.

Augusztus utolsó dekádja azután érthetően a diplomáciai életben is heves hullámveréseket okozott. Jellemző, hogy még a sokat szereplő Thiebaut is azt jelentette 1917 augusztus 20-án: megtagadta a svéd szakszervezeti anyagok továbbítását a CGT vezetőinek,[83] akik éppen ezekben a napokban szolidaritást vállaltak a francia szocialista párttal és elítélték a francia kormány politikáját.[84]

Az igazi vihar azonban a már jelzett Henderson–Lloyd George összecsapás alkalmával lángolt fel, amiben súlyosan érintve volt az orosz diplomácia, s az orosz Ideiglenes Kormány is. Arról volt szó ugyanis, hogy mind Henderson, mind Lloyd George az Ideiglenes Kormány, s Kerenszkij, illetve Terescsenko külügyminiszter jóindulatára hivatkozott. A kényelmetlen helyzetben a követek és maga Terescsenko is több nyilatkozatot tett, aminek lényege (kisebb-nagyobb eltérésekkel) az volt, hogy az orosz kormány Stockholmot pártügynek tekinti, de semmiként sem tesz óvintézkedéseket ellene. Augusztus 15-én Noulens pétervári francia követ még azt táviratozta, hogy mindkét érintett orosz miniszter azt fejtette ki neki, hogy a francia és olasz kormány véleményével szemben „szerintük hiba lenne, ha az útleveleket visszautasítanák". E nyilatkozatok ellenére egy héttel később Noulens mégis olyan kiegészítő magyarázatokat fűzött a nyilatkozatokhoz, hogy azokat nem kell igazán komolyan venni, s az orosz miniszterek tulajdonképpen nem bánnák, ha a konferenciát nem tudnák megtartani.[86]

Végeredményben a hivatalos kormányválasz megint a régi szellemben hangzott el: az útleveleket a francia szocialisták és az angol Munkáspárt követelése ellenére megtagadták. S ez új helyzetet teremtett.[87]

[83] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1206. köt.

[84] Thiebaut e közlésével, határozatával érdekes összevetni a CGT lapjának, a Bataille-nak irányvonalát. Hosszas tépelődés és ellentétes szemléletű közlések után augusztus 7-én végre elítélte a kormányt az útlevelek megtagadása miatt, végül L. Jouhaux augusztus 16-án maga írt cikket itt ugyanebben a szellemben.

[85] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1206. köt.

[86] Uo.

[87] Amikor az útlevelek megtagadásának híre nyilvánosságra került, a Labour Leader természetesen tiltakozott az ellen, s P. Sowden e hír értékeléséhez hozzáfűzte, e visszautasításnak talán egy pozitív következménye lehet, a munkásság megszabadul a kormányok iránt táplált illúzióitól (1917. aug. 16.), s az ilyen radikalizálódás ekkor nem volt egyedülálló. A francia Populaire-ben R. Verfeuil, a pártvezetőség tagja hasonlóan írt, Longuet pedig augusztus végén több cikkben vitázott a szociálsovinisztákkal (aug. 18, 25.).

Ekkor új problémák és feladatok is felvetődtek. Nevezetesen éppen a pacifista ellenzék sorában is megindult egyfajta erjedés, így a francia „kisebbség" baloldalán többen – egyebek között az említett Verfeuil és más befolyásos vezetők is – a parlamenti beszédeknél és sajtócikkeknél hatásosabb tömegakciók igénybevételét sürgették. Az álláspontok kialakulását, ütközését itt nem tudjuk nyomonkövetni.

Jellegzetes a Bataille hangvétele is. Augusztus utolsó dekádjában a szerkesztők megint megjelentettek néhány Stockholm-ellenes, nacionalista szellemű írást, ami annyira megtévesztő lehetett, hogy újra Jouhaux-nak kellett megszólalnia. Augusztus 27-i cikkében („Ingérence intolerable") Jouhaux ismét mintegy a CGT „hivatalos" véleményét szólaltatta meg és újra elítélte a francia

Felvetette elsősorban azt, hogy mit tesznek az érintett pártok saját kormányaik ellen, másodsorban, hogy milyen álláspontot fogad el Stockholmmal kapcsolatban az antant országok szocialista pártjainak augusztusi londoni konferenciája. A tilalommal kapcsolatban megszólaltak a stockholmi szervezők is.

Ez utóbbi állásfoglalások lényegét csak tömören összefogva érzékeltetjük. Thiebaut már augusztus 17-én azt jelezte, hogy Branting a konferenciát csak akkor tekinti igazán életképesnek, ha az antant országok szocialistái is résztvesznek azon, s ha a nyugati pártok, vagy az oroszok ezt ellenzik, Branting is visszavonul.[88] Amikor a kérdéses antant-pártok kormányaik ellenére sem fordultak szembe Stockholmmal, Branting a konferencia megtartása mellett érvelt. Így Thiebaut augusztus 27-én azt állapíthatta meg, hogy Branting noha az antant barátja, mégis az Internacionálé gyors összehívását sürgeti.[89]

Troelstra és Huysmans a visszautasításról harciasan nyilatkozott, kijelentette: „A kormányok megsértették a nemzeti egységet, de nincs ok arra, hogy a helyzetet tragikusan vegyék. A demokratikus országokban nem lehet hosszabb ideig a nép akarata ellenére kormányozni". S mindehhez hozzáfűzte: „a kormányok nem örökéletűek".[90]

A stockholmi szervezők tehát még ezekben az augusztusi napokban is bíztak, hittek a konferencia megtartásának lehetőségében, ha a dátumot illetően már kételyeik is voltak.

1917. augusztus 28–29-én végül is sor került az antant-szocialisták II. londoni konferenciájára.[91] Stockholm vonatkozásában ez a konferencia 48–13 arányban megszavazott egy olyan határozatot, miszerint képviseltetni akarják magukat Stockholmban, s 50–2 arányban egy másik határozatban tiltakoztak az ellen, hogy az antant kormányai megtagadták az útleveleket a küldöttektől.

Ez az augusztusi konferencia azonban már nem változtatott a tényleges helyzeten. A május óta annyiszor elnapolt stockholmi konferencia megnyitását szeptember 3-ról először szeptember 9-re, majd határozatlan időre elnapolták. A konferencia megtartására végül is nem került sor.

Az angol és francia szocialisták 1917 szeptembere után sem tekintették végleg lezártnak a nemzetközi konferencia összehívásának tervét, s Stockholmnak 1917 telén, sőt még 1918 folyamán is volt olyan „utójátéka", amely a nemzetközi munkásmozgalom története felmérésénél figyelmet érdemel, s amit az antant diplomatái is – ugyanúgy mint korábban – gondosan nyomonkövettek.

A stockholmi konferencia összehívásának meghiúsulásában egyebek között jelentős szerepet játszott az antant országok szocialistáinak magatartása, hogy csak késve és akkor sem elég határozottan, léptek fel kormányaik ellen. Ennek tetemes része volt abban, hogy a megegyezéses béke lehetőségéből (ami a háború folyamán minden bizonnyal csak

---

kormányt a nemzetközi találkozó megakadályozásáért. Jouhaux érvelése egyébként A. Thomaséra emlékeztetett, s azt hangoztatta, ha kijutottak volna, természetesen önálló véleményüket képviselték volna: „sem a német szociáldemokraták, sem a francia szocialisták felfogása nem lett volna rájuk nézve irányadó."

[88] A. D. Guerre 1914–1918. Socialisme, 1206. köt.

[89] Uo.

[90] Uo.

[91] E konferencia részletesebb elemzésétől ehelyütt el kell tekintenünk. Magyarul erről bővebben lásd *Jemnitz János:* A szocialista pártok. 257–258.

1917-ben látszott egyedül igazán reális lehetőségnek) nem lett valóság, és még többszázezer, sőt millió embernek kellett a frontokon elpusztulnia, hogy a háború egyéb következményeiről ne is szóljunk. Mégis, mint már a bevezetőben jeleztük, az itt felsorakoztatott anyag, úgy véljük, kellően megvilágítja, hogy 1917 májusától, júliusától már az antant országok szocialistái is kívánták (ha sokszor másfajta megfontolásból is) a stockholmi konferencia összehívását, s a megegyezéses béke megkötését. Mindebben volt illúzió, néhány vezetőnél nacionalizmus és sok másfajta szándék, egészében azonban az erjedést is mutatta, a háborúval szembefordulást, a titkos és hivatalos diplomácia megkérdőjelezését. Végeredményben Stockholm hatása a viták, a parlamenti és sajtócsatározások elősegítették, hogy a szocialista pártok nagy tömegei szabadultak fel az elvakult szociálsovinizmus bilincseiből és váltak a kormányok ellenzékévé.

Végül Stockholm bebizonyította, hogy e kérdésben nemcsak a Sonnino–Ribot-féle merev győzelempárti irányzat utasítja vissza a megegyezéses béke gondolatát, hanem az olyan rugalmasabb politikát követő körök is, mint akiket Wilson és Lloyd George képviselt. Részben éppen ezen a ponton pattant szét a nemzeti egység és kerültek szembe a kormányok a békét és gazdasági, szociális reformokat sürgető tömegekkel, szocialista pártokkal.

BESZÁMOLÓ

Berend T. Iván:

AZ OKTATÁSI REFORM NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

A század végére tervezett oktatási reform induló szakaszában a fő kérdés az volt, mit akarunk tanítani. A kidolgozott, korszerű művelődési koncepció keretében, annak megfelelően munkáltuk ki az új történelmi-társadalmi ismereti tantárgy koncepcióját. Az elmúlt 3–4 év munkája és kísérletei nyomán ma már – talán elmondhatjuk – tudjuk, hogy mit akarunk. Élő, a jelennel összekapcsolódó, hosszú történeti folyamatokat elemző, tehát valóságos történelmi szemléletet sugárzó tantárgyat, ami átfogja a társadalmi folyamatok totalitását, vagyis áttöri a társadalomtudományi diszciplinák megmerevedett falait és egyben a nemzeti vagy akár európai beszűkültség korlátait is, vagyis mind diszciplináris, mind területi értelemben a teljesség érzékeltetésére törekszik. Erről a felfogásról az elmúlt években nagyon is sokat beszéltünk, írtunk, vitáztunk, mindennek megismétlésére most aligha lenne szükség. Ma már e koncepció gyakorlati megvalósítása, ill. annak előkészítése szakaszába érkeztünk.

Ennek egyik legfőbb feltétele, hogy világos gondolatokat alakítsunk ki a megvalósításról és az előkészítésről, hogy világosan lássuk, hogy ez nem egyetlen év gyakorlati lépése lesz majd, nem egyetlen reformintézkedés vagy törvény következménye, nem egyetlen tanárképzési reform egyetemi megvalósítása, hanem hosszú, több évtizedes folyamat. Egyébként nagy szemléleti, koncepcionális átalakítást, évszázados megrögzöttségek és kialakultságok átalakítását képtelenség lenne végrehajtani. Tehát ha a jövőről beszélünk, a gyakorlati megvalósításról beszélünk, azonnal el kell kezdenünk történész társadalmunk, benne nagyon nagy hangsúllyal történelemtanáraink, történelemoktatóink szemléletének, történelmi világképének és módszerbeli megszokottságainak átalakítását. Ez a szemléletváltoztatás, ez a módszertani átalakítás azonnali teendő, mit már ma el kell indítanunk.

Koncepciónk, az új történelmi-társadalomtudományi tárgy megvalósítása esetén – ezt szeretném bizonyítani – nagy lépéseket tehetünk ugyanis előre a tudományos egzaktság, sőt, túlzó fogalmazással megkockáztatható, a kísérletező természettudományokhoz közelítés útján. A túlnyomóan lexikális jellegű tantárgy, a tényközlő leírás uralmával szemben, valóságos szemléleti-módszertani forradalmat hajthatunk végre az új tantárgyi felfogás keretében. Mire alapozom ezt a merész állítást? Elsősorban arra, hogy az újtípusú tantárgy keretében az összehasonlító módszertan alapjára helyezhetjük tantárgyunkat, a történelmet. Gondoljuk végig, mit jelent ez módszertani, szemléleti szempontból, milyen átalakítási teendőket kell azonnal megkezdenünk, jóval, évtizedekkel a reform megvalósítása előtt.

Történelmi tantárgyunk jelenleg értelemszerűen lezárt történeti folyamatok leírására, legjobb esetben vizsgálatára, elemzésére vállalkozik. Már önmagában ez a tény ellentmondásban van azonban a történelmi valósággal, hiszen míg a történelem mint tantárgy, mint tudomány is, mindig lezárt folyamatokat vizsgál, addig minden *valóságos* történelmi helyzet alternatívákat, különböző lehetőségeket rejt magában. Ezek közül azonban mindig csak egyetlen valósulhat meg. A történettudomány pedig nem tehet mást, mint ezt az egyetlent, a megvalósultat vizsgálja. A történettudományban nem létezik kísérlet, nem lehet kikísérletezni, hogy a meg nem valósult alternatívák, a ki nem bontakozott lehetőségek mit is rejtettek magukban. Ez az egyszerű, elemi tény a módszertani hibák és gyengeségek egész sorát vonja maga után. Esetenként – nem szeretnék erről most részletesebben szólni – túlhajtott determinizmusra (minden szükségszerű, ami megtörténik), máskor éppen a véletlen szerepének abszolutizálására vezet (minden megtörténhet). Ebből a módszertani gyengeségből, ebből az adottságból következik, hogy a történelem kronológikus egymásutánisága, vagy éppen a különböző történeti események időbeli egybeesése szemléletünkben oksági kapcsolatként tűnik fel. Egy több mint 10 évvel ezelőtti folyóirat-vitában az azóta elhunyt Mód Aladár professzor a meg nem valósult, a történelemben nem realizálódott alternatívák kifejtését, kibontását javasolta, állította a történészek elé feladatként. A történész – fogalmazta akkor – nem nyugodhat bele a fasizmus győzelmébe, fel kell mutatnia, hogy lehetőségekben, elnyomott társadalmi erőkben és törekvésekben benne rejlett az ellenkező tendencia is, a demokratikus rend vagy a szocialista átalakulás is. Igy válhat a pesszimista determinizmusból optimista történetszemlélet. Ezt a nézetet, ezt az álláspontot – csak felidézek egy vitát és nem egy elhunyt kollégával akarom felújítani azt – többen értelemszerűen elvetettük, elutasítottuk, mint járhatatlan utat, mint letérést a valóság talajáról a találgatások, a feltételezések ingoványos talajára. Végső soron mint a történettudomány elvetését. Ma is változatlanul úgy vélem, hogy igazunk volt ebben az álláspontunkban. Most mégis az előbb elmondott gondolatmenet talán mintha ellentmondani látszana ennek az állításomnak. Mintha most szemléleti-módszertani átalakulásról beszélve, magam is meg nem valósult lehetőségek, ki nem bontakozott alternatívák után kutatnék a történelemben. Mondjuk ki nyíltan: a tudományunkban tabunak tekintett kérdést, „mi lett volna, ha . . ." szeretném feltenni. Mellékesen jegyzem meg: vajon miért nem fordítunk kellő figyelmet arra, hogy az érdeklődő laikus közvélemény *mindig* fel akarja tenni ezeket a „mi lett volna, ha . . ." kérdéseket. Mi lett volna, ha . . . – hogy az elmúlt években zajló heves történelmi vitákra utaljak – nincs Osztrák–Magyar Monarchia, jobban, vagy kevésbé jól fejlődött volna-e hazánk gazdasága. Mi lett volna, ha a Károlyi-kormány konszolidálódik? Másként alakult volna-e a két világháború közötti magyar politika története? Komoly történész, szakmáját becsülő tanár az ilyen kérdésekre sohasem válaszolt, hiszen megválaszolása természetszerűleg a reálisan megtörtént helyett a soha nem igazolható hipotézisek talajára sodorná a történettudományt és a történelemoktatást. Vagy van vajon olyan, aki életében ne utasított volna el ilyen „mi lett volna, ha . . . " kérdést, aki a katedra magasságának biztonságából ne állította volna, hogy ez nem a történettudományhoz méltó, hogy ez történelmietlen kérdés. Én magam írásban is megtettem ezt. Márpedig szembe kell nézni a valósággal. Minden történész, minden nap kutatómunkája kapcsán, minden történelemtanár minden történelemórán számtalan ilyen kérdést tesz fel, tudattalanul, és válaszol meg, annál nagyobb biztonsággal.

A közös vámterület az Osztrák–Magyar Monarchia keretében hátrányos volt, mert rászabadította a magyar piacra a fejlett osztrák–cseh ipar versenyét – tanítottuk 100 éven keresztül Magyarországon. Ez egyszerű állítás. Mögötte azonban tudattalanul és megfogalmazatlanul ott rejlik a „mi lett volna, ha . . ." kérdése! Mi lett volna, ha nincs közös vámterület? Nem lett volna hátrányos osztrák–cseh verseny, nem szabadult volna rá a magyar piacra az osztrák–cseh áruk tömege, tehát előnyösebb lett volna a magyar gazdaság fejlődése. De ezt nem vizsgálat, konkrét tudományos kérdésfeltevés és válasz alapján mondtuk, ezt a kérdést még csak meg sem fogalmaztuk. A Tanácsköztársaság megbukott. Az idegen katonai túlerő vérbe fojtotta. Egyszerű állító mondatok. Mögöttük is meghúzódik azonban a „mi lett volna, ha . . ." kérdése, ismét tudattalanul, megfogalmazatlanul. Mi lett volna, ha nincs idegen katonai túlerő? Győzött volna a Tanácsköztársaság, állítjuk ezt anélkül, hogy a feltételeket, körülményeket vizsgálhatnánk ehhez. Vagyis a „mi lett volna, ha . . ." kérdéseket végülis feltesszük tudattalanul, de mivel tudattalanul tesszük fel, pusztán előítéleteink és feltételezéseink alapján válaszoljuk meg őket. Ez, ha lehet, még rosszabb, mintha feltennénk a rossz kérdéseket.

Mintegy évtizede a történettudomány széles színskálájában megjelent egy újabb tudományos irányzat, az ún. új gazdaságtörténeti iskola amerikai irányzata, amely módszertani zászlajára tűzte az ún. conterfactual analysis (a tényekkel ellenkező, a tényekkel ellentétes vizsgálat) módszerét. (Erről magyar nyelven először Ránki György: Közgazdaság és történelem, a gazdaságtörténet válaszútjai című tanulmányában olvashatunk.) E módszer a legszorosabban összekapcsolódott – és ezt nagyon szeretném hangsúlyozni – a kvantifikált, matematizált gazdaságtörténettel. Az irányzat indító, iskolát teremtő munkája azt vizsgálta, mi lett volna az Egyesült Államokban, ha a modern tőkés gazdasági fejlődés vasutak nélkül játszódott volna le. Olyan számításokat, olyan elemzést végeztek, amivel számszerűen kiszűrték a vasútépítések beruházási és továbbgyűrűzési hatásait a gazdasági növekedésből. Ez a módszer bizonyos történelmet formáló tényezők szerepének mérését egzaktabbá teheti. Pontosbíthatja egyik-másik tényező szerepének, súlyának megítélését. Nem vitatom, hogy egy-egy kvantifikálható területen ez a módszer felhasználható. Egészen határozottan állíthatom azonban, hogy az ilyen „tényellenes vizsgálatok" és magyarázatok nem járhatók a történeti folyamatok szélesebb, nem kvantifikálható és fontosabb területein. Nem lehet kikövetkeztetni hasonló módszerrel, hogy mi lett volna, ha Magyarország mondjuk távol marad az első világháborútól stb. Vagy mégis van valamiféle módszertani-szemléleti kulcsunk ennek az áttörhetetlennek látszó körnek a feloldásához?

Teljes és maradéktalanul eredményes módszerünk természetesen nem lehet. Mégis van azonban olyan megoldás, amivel legalábbis megkísérelhetjük a kitörést. Ez nem más, mint az összehasonlító történeti módszer. A marxista történetszemlélet alapvető eszmei-szemléleti-módszertani kiindulását képező komparatisztika következetes alkalmazásával feltétlenül közelebb juthatunk a tudományos megoldáshoz. Nem tesszük fel a feltehetetlen és megválaszolhatatlan „mi lett volna, ha . . ." kérdéseket, de még sem kerüljük meg ezeket. Tudatosítjuk és egymás mellé állítjuk a különböző történeti eseteket: Dánia nem alkalmazott vámvédelmet a 19. században és felzárkózott a legfejlettebb, legiparosodottabb országok közé. Svédország nem alkalmazott vámvédelmet a 19. században és a szabadkereskedelem ellenére felzárkózott a legfejlettebb, legiparosodottabb országok sorába. Portugália nem alkalmazott vámvédelmet a 19. században, és ebben teljesen

tönkrement. Spanyolország hasonló gazdasági fejlettségi szinten vámvédelmet alkalmazott és ennek ellenére is tönkrement. Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia keretében nem alkalmazhatott vámvédelmet, sajátos, ellentmondásos, felzárkózó-lemaradó fejlődés útját látjuk itt kibontakozni. Nyilvánvaló, hogy csupán az összehasonlítás széles skálája és részletes elemzése alapján a vámvédelem mindenhatósága, központi jelentősége, ami 100 éves vitatéma a magyar történelemben, egészen más megvilágításba kerül. Ha úgy tetszik, a kísérletező tudományokhoz közelítünk, hiszen az összehasonlító módszert felhasználva egy-egy adott kérdésre úgy keressük a választ, hogy elemezzük a hasonló történelmi kérdésekre adott *különböző* válaszok egész sorát.

Mi lett volna, ha nem győz és nem fullad véres ellenforradalomba a Magyar Tanácsköztársaság? – mint ahogy már egyszer megfogalmaztam bevezetőben ezt a kérdést. Mi lett volna, ha a Károlyi-kormány polgári demokratikus rendszere konszolidálódik? Nem tudjuk kísérleti alapon megválaszolni ezeket a kérdéseket. Módunkban áll azonban összehasonlító vizsgálatokat folytatni, mégpedig ez esetben nem gazdaságtörténeti, hanem politikatörténeti szférában. Mi történt a két világháború közötti elmaradott, közepesen fejlett, agrár-, vagy agrár-ipari Európában, amely súlyos gazdasági válságba jutott, s a világgazdaság szerkezeti átalakulását nem tudta követni, megoldhatatlan helyzetbe került. Ebben az időszakban még az első világháború előtt megfigyelhető gyenge, ellentmondásos fejlődés is megtört, s az új világgazdasági körülmények közé került elmaradott európai országok nem tudtak megoldást találva igazodni és felzárkózni. Elmaradottságuk méginkább növekedett. Mi történt ezen az európai periférián politikailag?

Jelen keretek között természetesen csak jelezni lehet a folyamatokat, amihez hadd használjam a következő egyszerű felsorolás módszerét: Lengyelországban Piłsudski, majd halála után az ezredesek diktatúrája – vitatkoznak rajta, hogy fasiszta vagy félfasiszta rendszernek ítélhető-e –, Bulgáriában Sztambolijszki meggyilkolásával Velchev ezredes, majd az azt követő ezredesek és tábornokok autoritatív rendszere, diktatúrája, fasiszta vagy fasisztoid rendszere következett. Jugoszláviában Zinkov tábornok, majd 1931-től az ún. királyi diktatúra teremt hasonló hatalmi rendszert. Az agrár-ipari jellegű elmaradott Olaszországban Mussolini fasizmusa, Spanyolországban 1923-ban Primo de Rivera tábornok diktatúrája – ezen is vitatkoznak, hogy fasiszta, fél-fasiszta, vagy „csak" katonai diktatúra volt-e –, majd Franco véres uralma következett. Portugáliában Salazar fasiszta diktatúrája rendezkedett be hosszú időre. Ha egymás mellé illesztjük a két világháború közötti elmaradott európai agrár, agrár-ipari országok gazdasági-társadalmi válságára történt politikai reagálások képét, biztosabb választ tudunk adni a fel nem tett „mi lett volna, ha . . ." kérdéseinkre.

Elhatározott szándékom volt, hogy ezúttal a reform-előkészítés gyakorlati kérdéseire összpontosítom figyelmemet. Ha mégis hosszadalmasabb módszertani fejtegetésbe bocsátkoztam, akkor ez csakis azért történt, mert úgy vélem, hogy amiről szó van, az a legpraktikusabb kérdések közé tartozik. Semmilyen oktatási reform, vezessék azt be 1990-ben vagy 2000-ben, semmilyen egyetemi tanárképzési reform nem oldhatja ugyanis meg az új tantárgy „bevezetését" egyik napról a másikra. Ezen ma kell elkezdenünk dolgozni, nem utolsó sorban a kívánt és tervezett szemléleti-módszertani átalakítás hosszú és csakis közös munkával elérhető megindításával.

Hogy mit tudunk az előrebocsátott, most csak vázlatosan jelzett új történelmi-társadalomtudományi tantárgyi koncepcióból, módszertani-szemléleti gondolatkörből megvalósítani, azt most kutatjuk. Lelkes kísérletek folynak az iskolák sorában, melyek eleinte inkább arra koncentráltak, hogy életszerű történelemmel, az ember mindennapi cselekvése, életformája előtérbe állításával próbálják kiegészíteni-felváltani a történelem korábban túl absztrakt, túl elvont iskolai oktatását. Gazdaság, társadalom, művelődés, kultúra különböző területei, az osztályküzdelem, politikai harc egyidejűségei, hatalmas korszakos egyidejűségek és aszinkronitások, országok és földrészek között térben, folyamatokban, mind és egyre inkább épülnek iskolai kísérleteinkbe. Mind és egyre inkább épülnek azokba a tankönyvelemzéseinkbe, amelyeket a jelen, a most használt tankönyvek vizsgálata, kritikai elemzése kapcsán alkalmazunk és amelyek a következő tankönyvek fokozatos jobbítását segíthetik elő, mert ez sem mehet természetesen egyik napról a másikra.

Sokan úgy vélik, hogy minden előrelépés, különösen a tantárgy nagy horderejű reformja, elsősorban a feltételeken múlik. Ez igaz. Új tantervre, új tananyagokra, tankönyvekre, új tanárokra, új technikai feltételekre van szükségünk ahhoz, hogy mindezt megvalósíthassuk. Ha ahhoz keresünk azonban érveket – és ez sajnos nagyon gyakori –, hogy megmagyarázzuk, hogy a feltételek miatt mit miért nem tudunk végrehajtani, mi miért irreális, akkor teljesen feleslegesen pocsékolunk szellemi erőket. Ha ahhoz keresünk önigazoló érveket, hogy mit miért nem fognak jól megcsinálni, hogy mi miért nem fog megvalósulni, akkor semmit sem teszünk, ha látszólag magunkat igazoljuk is ezekkel az elégedetlenkedéseinkkel. Az új történelemoktatás egyik legfőbb feltétele ugyanis *mi* vagyunk, mi, akik az országban ebben a szakmában dolgozunk, törekvéseinkkel, cselekvésünkkel és tanári, sőt bizonyos értelemben – ha jól dolgozunk – országos közvéleményt formáló befolyásunkkal is. Kell új tanterv? Természetesen kell és tudunk új tanterveket csinálni. Kell új tankönyv? Tudunk új tankönyveket írni. Kell új tanár? Tudunk továbbképzést biztosítani, tudunk új szerkezetű, új tartalmú tanárképzést kialakítani, új tanárokat kiképezni. Tudunk megújulni és tudunk megújítani, ha vállaljuk és végezzük.

Természetesen nagy szükség van az iskolatípusról folytatott intenzív és helyenként szenvedéllyel telített vitákra, tervekre és alternatívákra. Szükség van a tantervek szerkesztésére és mindazokra a munkákra, melyek a reform-előkészítés sokéves folyamatában ma előtérbe kerültek. Tantárgyunk esetében azonban mindenekelőtt a kialakított koncepció kézikönyv vagy tankönyv jellegű kidolgozására kell erőfeszítéseinket koncentrálni. Ezen áll vagy bukik a következő években és évtizedekben fokozatosan kialakítható új tantárgy és kiképezhető új tanár, hogy szakmailag felkészülten fogadhassuk a reformot.

Azt állítottam, hogy tudunk új tankönyveket írni. De fogalmazzuk meg nagyon őszintén magunknak a kérdést: tudunk-e valóban olyan új tankönyvet írni, mely átfogja a politikai és társadalmi, gazdasági és műveltségi folyamatok teljességét, mégpedig nem lexikon-jellegű descriptióval, mindezen szférák egymásmellettiségének megemészthetetlen ismerethalmazával, hanem összefüggéseik előtérbe állításával. Tudunk-e úgy szólni nemzeti történelmünkről, hogy bemutassuk az egyediben a sajátosat és az általánost is, hogy felmutassuk a fő fejlődési utakat és típusokat, hogy összehasonlító alapra helyezzük a történelmet, hogy bemutassuk a különböző folyamatok és régiók egymásra hatását, hogy nyilvánvalóvá váljék, hogy a történelem egyes korszakaiban egymás mellett létező,

kapcsolódó vagy elkülönülő világok, világrészek milyen sokfélék és mennyire összefüggenek?

Tudunk-e tehát olyan tankönyveket írni, amelyeket eddig sehol sem produkáltak? Amelyek a társadalomtudományok összességének és nemcsak a történettudománynak legjobb eredményeit kell, hogy történelmi szintézisbe sűrítsék és az életkor sajátosságainak megfelelően formálják. Mondjuk ki világosan, hogy nem tudunk ilyet írni, a régi módon és a régi feltételek között. Nem tudunk, ha a tananyagírás néhány lelkes, jó pedagógiai gyakorlattal-felkészültséggel rendelkező, tájékozott, tudományban is jártas szerző feladata lesz, amit munkájuk mellett, mintegy mellékesen, határidőre és mindig rövid határidőkre kell elkészíteni. Mondjuk ki, hogy egy-egy ilyen kézikönyv vagy tankönyv megírása a legnagyobb és legnehezebb tudományos feladat, amivel történész szembenézhet, amihez a legjobb, legszélesebb látókörű tudósok csoportjait, és nemcsak történészek, hanem társadalomtudósok csoportjait kell mozgósítani. Mondjuk ki, hogy ez ezerszer hálátlanabb feladat, mint egyetlen szűk kis területre levéltárban összegyűjtött és lehetőleg kihagyás nélkül felhasznált forrásanyagra épült szakmonográfiák tudományos rangot biztosító publikálása. S akkor mondjuk ki, hogy új utakat kell tehát keresnünk ahhoz, hogy megoldjuk ezt a feladatot. Gyűjtsük össze mindazokat a forrásokat, anyagi forrásokat is, amelyekből az ilyen nagy vállalkozást finanszírozni lehet, nem a szokásos ív-honoráriumokkal és ne is annak háromszorosával, ne a szokásos pályadíjakkal és ne is azok háromszorosával, hanem olyan módon, hogy a legjobb szakemberek csoportjait évekre függetleníthessük ennek a munkának az elvégzésére. Ezt másként elvégezni ugyanis lehetetlen. Önáltalás lenne minden ilyen feltételezés. Hívjuk segítségül a tömegeket ma legjobban mozgósító, a tanáraink és a széles érdeklődő tömegek közvéleményét legjobban formáló hírközlő eszközöket, a televíziót és a rádiót, hogy segítsenek ebben a munkában. (A valóságban a helyzet úgy áll, hogy ma a televízió és a rádió bennünket hív, hogy segítsünk nekik, akik már meg akarják kezdeni ezt a munkát.)

Mindez álmodozás lenne? Azt hiszem, hogy nem. Mindez valós lehetőség. De csakis úgy valós és úgy lehetséges, ha nemcsak nyilatkozatokkal és rábeszéléssel, nemcsak konferenciákkal, megbeszélésekkel, vitákkal, hanem valóságos cselekvésekkel látunk munkához.

Széchényi Ferenc akkor is nagyot alkotott volna, ha annak idején éles hangú előadásban, tanulmányban sürgette volna egy nemzeti könyvtár létrehozását. Széchenyi István akkor is történelmi tettet hajtott volna végre, ha 1825-ben éles hangú beszédben ítélte volna el, hogy még nem működik Magyarországon tudományos akadémia. De Széchényi Ferenc és Széchenyi István mégsem csak ezt tette. Az előbbi átadta könyvtárát a nemzetnek, az utóbbi pedig felajánlotta birtokai egy évi jövedelmének kamatait és Akadémiát alapított. Mi se azt ostorozzuk *csak*, hogy mi nincs, ne *csak* arról beszéljünk, hogy minek kellene lennie, hanem tegyük le az asztalra szellemi vagyonunkat, az új tankönyveket.

Szabolcs Ottó:

TÖRTÉNELEMTANÍTÁSUNK HELYZETE ÉS AZ ÚJ TANTERVEK

Történelemtanításunk helyzetét vizsgálva úgy tűnik, hogy az utóbbi években – egymással párhuzamosan – két ellentétes tendencia nyilvánul meg. Egyik a történelemtanítás eredményeivel kapcsolatos elégedetlenség, másik a történelemtanítás folyamatának kétségtelenül érzékelhető fejlődése.

A középiskolai kollegák arról panaszkodnak, hogy gyenge történelmi képzettségű gyerekanyagot kapnak az általános iskolából, nem tudnak eléggé támaszkodni az általános iskolai történelemtanítás eredményeire. Az egyetemi oktatók érthető bosszúsággal szólnak arról, hogy a felvételi vizsgák eredményei nemcsak a más karokra jelentkezőknél nem kielégítőek történelemből, hanem még a történelmet élethivatásul választók, a feltehetően történelmi érdeklődésű fiatalok ismeretei is nagyon hiányosak, s ami még nagyobb baj, szemléletük fejletlen.

A történelemoktatással kapcsolatos kritika azonban szélesebb körben is gyűrűzik. A Népművelési Intézet felmérésében, amely a fiatal szakmunkások történelmi ismereteire és tudatára vonatkozóan adott szomorú képet,, a TIT felméréseiben, amelyek a legkülönbözőbb rétegek történelmi gondolkodását kísérelték meg legalább néhány kérdés erejéig megvizsgálni. Az a sok bírálat is, amely a történelemtanítás lexikalizmusát, enciklopédizmusát, sematizmusát – több-kevesebb joggal – támadta, mind ezt a képet erősíti. S a problémák gyökere részben talán épp itt van, ezeknél az erőteljes támadásoknál, illetve ezek hatásánál a közgondolkodásra. De erről majd később.

Vizsgáljuk meg előbb a bírálatokkal szemben felhozható kétségtelen pozitívumokat. Magyarországon az utóbbi másfél évtizedben – a kötelező érettségi eltörlésétől eltekintve – iskolai kereteiben nem szorult háttérbe a történelem. Egyfelől igaz, más felől üres szólam, hogy egy tantárgy oktatási eredményeit nem az óraszámok biztosítják. Igaz, hogy nagy óraszámmal el lehet érni figyelemre méltó eredményeket, meg gyenge eredményeket is, az azonban üres szólam, hogy egy bizonyos tanítási kereten alul jó eredmény várható. Egy tantárgy oktatására biztosított óraszámnak mindenképpen arányban kell lennie az adott tantárgyat reprezentáló tudomány társadalmi fontosságával az ifjúság nevelése, oktatása, képzése szempontjából. Végső soron tehát politikai kérdés is az, hogy az ifjúság nevelése érdekében a történelem valóságos jelentőségének megfelelő kereteket kap-e az iskolában. Az utóbbi 15 évben a történelem óraszámai sem abszolút számban, sem az összes stúdiumok relatív óraszámelosztásában nem csökkentek egyik iskolatípusban sem. Sőt, az 1977/78-as évvel kezdődő korszerűsítés kapcsán az új feladatokat is vállaló történelemtanítás óraszámai az általános iskolában és a gimnáziumban még valamennyivel

növekedtek is, a kedvező fakultációs lehetőségekről nem is szólva. Úgy tűnik tehát, hogy problémáink gyökereit nem elsősorban az óraszámokban kell keresni.

A történelemtanítás szemlélete, szelleme és módszerei jelentősen fejlődtek az elmúlt másfél évtizedben. Tizenöt évvel ezelőtt még a lélektelen prelegálás, a lecke felmondása és visszakérdezése, a mindent elszürkítő magoltatás ellen tartottuk szükségesnek a főtüzet irányítani, s bizonyára nem minden ok nélkül. Nem arról van szó, hogy 15 évvel ezelőtt nem volt sok jó, sőt kitűnő tanár, akik meg tudták eleveníteni a történelmet, s végig tudták vezetni a tanulókat a történelmi gondolkodásnak az élménytől a törvényszerűségig vezető útján, hanem arról, hogy akkor még a prelegáló, a leckét elmondó és felmondató tanítás volt a jellemző. Sem igazi hagyományai, se kidolgozott és a tömeges gyakorlatban adaptált vagy adaptálható módszerei nem voltak az élményt nyújtó és elemző történelemtanításnak, és nem rendelkeztek az iskolák az ehhez szükséges munkáltató taneszközkészlettel sem. Alig volt szaktanterem, a múzeumpedagógia szinte ismeretlen fogalom volt, s így sorolhatnánk tovább a másfél évtizeddel ezelőtti hiányokat.

Ma már messze vagyunk mindettől. A Magyar Történelmi Társulat fórumain többször cseréltünk eszmét minderről, először már 1959-ben a szombathelyi vándorgyűlésünkön, amely az 1962. évvel kezdődő korszerűsítés tartalmi és módszertani útját jelölte ki egészen az 1975. évi közgyűlésig, amely a történelemtanítás távlatait körvonalazta. Sok konferenciánk és munkaértekezletünk épp a koncepcionális és módszertani fejlesztés egyes kérdéseit vitatta, hogy itt csak néhányat említsünk: a múzeum és iskola, majd a levéltár és a történelemoktatás kapcsolatait és együttműködésük lehetőségeit vizsgáló vagy a tankönyvírás kérdéseit vitató széleskörű tanácskozásaink, amelyeket a gyakorlatban megvalósuló eredmények követtek. Ma már átment a köztudatba, hogy a történelem is úgynevezett „szertáras" tantárgy; iskoláinkra egyre inkább jellemző az olyan oktatási folyamat, amelynek keretében a tanár és a diák közös munkával tárják fel az egyes korok és konkrét helyzetek történelmi valóságát, és végigjárják a történelmi megismerés észre és szívre ható, történelmi gondolkodást formáló, szemléletet alakító útját. Ma már ritkán látni, illetve hallani szürke, egysíkú, dogmatikus prelegálásra épülő történelemórát; a történelmi valóságot megeleveníteni szándékozó tanári törekvések olyan ügybuzgalmat mozgósítottak, hogy már nem annyira a megelevenítésre és a tanulmányozva tanulás eszközeinek felhasználására, mint inkább célszerű használatukra kellett felhívni a figyelmet, nehogy a közben kialakult jelentős munkaeszközkészlet célszerű alkalmazás helyett a pedagógiai divat eszköze legyen. Ma már egyre több tanár tudja élményszerűen tanítani a történelmet, a tanulókat minél nagyobb mértékben igyekszik bevonni a megismerési folyamatba, ügyesen használja a taneszközöket, s él a múzeumok nyújtotta korszerű lehetőségekkel, vagy maga hoz létre iskolamúzeumot, történelmi kabinetet, szertárt, szemléltető és munkáltató anyagokat, eszközöket. Ilyen szempontból nagyobb a fejlődés, mint a korábbi időszakokban együttvéve. A történelemtanítást ért bírálatok igazságalapját tehát nehéz lenne a módszerek és eszközök elégtelenségében, elmaradottságában keresni. E téren a lehetőségek lényegesen gazdagodtak, és bizonyítható eredmények vannak.

Önként adódik az a feltételezés, hogy ha nem az a probléma, *hogyan* oktatunk, akkor talán a *mit* kérdésénél kell a bajok gyökerét keresni.

Az 1959/62 között kidolgozott tanterveknek és a rájuk épülő tankönyveknek az előző évtized hibáit kellett korrigálniuk. Többféle hibát egyszerre: felszámolni a tananyag

merev, szürkítő sematizmusát, durva egyszerűsítéseit, különböző egyoldalúságait. Mindezt nagyon nehéz volt a gyakorlatban megvalósítani, hiszen az illetékes szakemberek látókörén, tájékozottságán és erkölcsi bátorságán kívül sok egyéb tényezőtől függött az előrelépés sikere; nem utolsó sorban a tudomány akkori helyzetétől, feltárt anyagaitól, s kialakult szemléleti eredményeitől. Akik a tanterveket és tankönyveket készítik, azok nem termelői, hanem fogyasztói a tudománynak; az oktatás tartalmi, szemléleti hibáiért a tudomány is felelős. A voluntarista szemlélet felszámolása a történelemtanítás számára is jelentős feladat volt abban az időben. A történelemtanítás fő gondja azonban az volt, hogy visszaállítsa a történelem becsületét, mint az objektív valóságot feltáró tudományba vetett hitet az iskolákban, a tanuló ifjúság, a tanulók szülei és bizonyos tekintetben az egész társadalom előtt. Ez ugyanis abban az időben a társadalom mozgástörvényeit megértő, azonban okosan eligazodni képes és a társadalomban céltudatosan tevékenykedni akaró ifjúság nevelésének nagy nemzeti feladatát jelentette.

A történelem pedig azért vesztett becsületéből sokat az iskolákban, mert az élő valóság helyett szociológiai sémákat tanítottak, valamint azért is, mert a sok változtatás, heroizáció és deheroizáció sokat ártott a történelem törvénytudomány jellegébe vetett hitnek. Az iskolában tanultak és az életben tapasztaltak szembesítése sem mindig használt a történelemtanítás tekintélyének.

Ma már mindez jórészt históriai kérdés, talán nem is volna értelme itt szót ejteni róla, ha nem az elmúlt másfél évtizedet akarnánk áttekinteni, hogy keressük mai sikereink és sikertelenségünk tényezőit és okait.

A történelemtanítás fő kérdése volt tehát, hogy visszaállítsa a történelem becsületét az iskolában, a tanulók – s nem kis mértékben a tantestületek – előtt. Ennek eszköze pedig csak az lehetett, hogy visszaadja a történelem jelenségeinek a rangját: Olyan történelemtanítást tervezzen és valósítson meg, amely a szilárd történelmi tények és folyamatok, a múlt idők történelmi valósága alapján vezeti végig a tanulókat a történelmi megismerésnek ezen az útján, kicsiben és egyszerűbben, amelyet a tudomány magasabb szinten és részleteiben kimunkáltabban végigjárt. Ennek alapján kellett megváltoztatni a történelem anyagát: a végső igazságok gyűjteményéből a végső igazságok megismerése lehetőségének gyűjteményévé tenni. S ha volt is, aki ezt a törekvést a lexikalizmus, a enciklopédizmus, a faktológia vádjával illette, ez nem változtat azon, hogy a történelemtanításban e téren kétségtelenül nagy fordulat következett be a 60-as évek elejétől, s ez a változás csak pozitívan hathatott és hatott. S ha valahol hiba történt, semmiképp sem ott, hogy a történelem tényei megfelelő helyet kaptak az iskolában, s hogy a „klasszikus" tanítási folyamat helyére a megismerési folyamat lépett, hanem ott, hogy ez a folyamat nem volt következetes és kellőleg kiérlelt, s a tanítás gyakorlata sem mindig tudta követni a meghirdetett szándékokat.

Mondhatni tehát, hogy a történelemtanítás iskolai hitelének visszaállítása annyira sikerült, amennyire a történelmet történelmi módon tudtuk tanítani, amennyire a történelemtanítás elveiben és gyakorlatában szakítani tudtunk az 1950-es évek dogmatikus örökségével, amelynek negatív hatására vagy az egyetemes történelmet csupán Magyarország perspektívájából megközelíthető, vagy épp a nemzeti hagyományokat nélkülöző karakter nélküli folyamatnak tekinthette a fiatalság.

A szakítás szándéka, a megújítás törekvése teljes volt, a megvalósítás azonban csak egy hosszabb folyamat eredménye lehetett. A tudomány új eredményeinek pedagógiai

feldolgozása és a rájuk épülő szempontok és nézőpontok kidolgozása, az egyoldalú tájékozottság és felkészültség megváltoztatása mind időt és energiát igényelt, s számos megoldandó módszertani kérdést hozott felszínre a tanítás elméletében és gyakorlatában. A társadalmi-politikai feltételek szerencsére jól alakultak, s zöld utat nyitottak a történelemtanítás karaktere megváltoztatásának, a tudomány pedig egyre több új eredményt tárt fel. Nehéz lenne itt egyikről vagy másikról szólni, végeredményben a tudomány fejlődésének egésze hatott a tanításra, a termékenyítette meg azt szemléletében és tartalmában. Az átvétel üteme azonban közel sem volt szinkronban a tudomány új eredményeinek a feltárásával, s nem jelentett folyamatos korszerűsítést. A tanítás csak bizonyos mértékig és szakaszosan tudta átvenni a tudomány új eredményeit. Szakaszosan, hiszen a tanítás tartalmi főtényezőit meghatározó tantervek legfeljebb egy-két évtizedenként egyszer változnak meg gyökeresen, a tankönyveket sem lehet évente újra írni. A szakmunkástanulók iskoláinak kivételével valamennyi iskolatípusban még ma is az 1962-es tantervek vannak érvényben, s az új tantervek bevezetésére a most következő négy évben fokozatosan kerül sor. A tankönyvek megírása és megjelenése között is legalább két év telik el, így a tankönyvek néhány éves használat után már természetszerűen a tudomány 10 évvel korábbi eredményeit tükrözik. A tudomány eredményei és a tanítás gyakorlata között mindig van egy bizonyos fáziseltolódás, s ez eddig szükségszerűnek is tűnt. Új tantervi és pedagógiai szemlélet kellett ahhoz, hogy az új felfogásban készült korszerűbb tantervek majd igyekezzenek ezen változtatni.

Azonban, mielőtt a történelemtanításnak most soron következő korszerűsítéséről, egybek között az új tantervekről szólnék, szeretnék egy pillantást vetni az 1960-as évek elejének elgondolásaira, amelyeken mai tanterveink és tankönyveink felépültek, s amelyek mindeddig meghatározták történelemtanításunk szemléletét.

Az egyik alapvető szempont volt a világtörténeti látásmód alakítása; a másik a tanítás közelebb vitele az élethez; a harmadik, ahogy akkor mondták: a történelem komplex jellegének kibontakoztatása, a gazdaságtól a kultúráig terjedő totalitásában. Azt hiszem, ezeket a szempontokat ma sem lehet negatívan értékelni, ezek ma is időszerűek. A kérdés csak az, hogyan valósultak meg, hová vezettek a gyakorlatban, miként hatottak a tanítás mindennapjaiban.

Az nem lehet vitás, hogy a világtörténeti szemlélet igénye kitágította a történelemtanítás horizontját, mai szemünkkel nézve azonban nem eléggé: annyira, amennyire 20 évvel ezelőtt láttuk, s nem annyira, amennyire ma ellátunk. Tehát a probléma nem ott van, hogy az 1960-as évek elején a világtörténeti látásmód meghirdetése jelentős lépés volte, vagy sem, hanem ott, hogy ennek a lépésnek az eredményei ma már nem elégítenek ki bennünket. Igaz, hogy a tanítás anyaga némileg kitágult; az adott, nagyon is megszabott keretek között többet tudott mondani a szomszéd népekről, mint korábban; kitekintett néhány nagy kultúrára: Indiára, Kínára, az ókori Közel-Keletre, de nem tudta átfogni a világtörténeti folyamatokat még főbb vonatkozásaiban sem. Már igényeiben is leszűkült, amikor csak a társadalmi fejlődés szempontjából döntő folyamatokra s csupán ezek tipikus megvalósulásaira kívánta fordítani a figyelmét, s látóköréből kimaradtak a stagnáló és a hanyatló társadalmak, elhalványultak a nem forradalmi időszakok, és szinte teljesen kimaradt azoknak a népeknek a múltja, amelyeket ma a „harmadik világ" megnevezéssel szoktak egybefoglalni.

Nem kevésbé volt jelentős gondolat a komplexitás, a történelem komplex értelmezése, más szóval: a történelmi megismerés integrált jellegének felismerése. E téren is jelentős szemléleti és nem lebecsülendő, de nem túlbecsülhető gyakorlati előrelépés történt. A korábbi teljesen egyoldalú politikatörténeti anyagot kiegészítette a gazdasági alapok bemutatása, némi technika- és tudománytörténet és az egyes korszakok kultúrtörténeti áttekintései. Az akkori előrehaladást azonban a mai igények és lehetőségek már jelentősen túlhaladták. Ezek az igények bizonyos mértékig tükröződnek majd az 1978-as tantervekben, s szélesen kibontakoznak a történelemoktatás távlati koncepciójában, amelyet a Magyar Történelmi Társulat 1975. decemberi vándorgyűlésén Berend T. Iván ismertetett.

Az 1960-as évek elején meghirdetett korszerűsítés harmadik irányelvét, az élethez való közelítést részben megvalósította a tanítás, ugyanakkor azonban nem kevés félreértést is okozott ez az irányelv, s talán okozhat még ma is. Vannak ugyanis, akik úgy értették, hogy „közelebb az élethez" egyszerűen annyit jelent, hogy közelebb a mához, illetve a jelen kor történetéhez. Ezért a régebbi korok tanításának elhanyagolására, s a jelen kor történeti anyagának nagymértékű kiterjesztésére gondoltak. Kétségtelenül reális igény korunk történetének alaposabb és sokoldalúbb tanítása, a mában végbemenő történeti folyamatok alapos megismertetése és megértése. Ez az élethez, a mai ember életéhez, a társadalom mai mozgásának megértéséhez való közelítés egyik tényezője. De nem az egyedüli és nem is az alapvető tényező. Az élethez és a társadalmi mozgás megértéséhez való közelítés a történelemtanítás számára éppen a történetiségben rejlik. Abban, hogy a tanuló megértse, és megismerő tevékenységében alkalmazni tudja a társadalmi mozgás törvényszerűségeit. Ez a képesség pedig csakis a teljes történelmi folyamat megismerésének élményein keresztül válik a fiatalok sajátjává. Ez a történelmi felismerési, elemzési, absztrahálási képesség ad iránytűt a jelen történelmi-társadalmi folyamataink megértéséhez, ahhoz, ami a történelemtanítás számára az élethez való igazodást, a korszerűen értelmezett nevelésközpontúságot jelenti.

Az idő tehát elhaladt a történelemtanítás másfél évtizeddel ezelőtti reformja fölött, s a kritikák, amelyek a mai eredményeket érik, nem elsősorban a 15 évvel ezelőtt kialakult, akkor korszerű szempontoknak szólnak, hanem a rájuk épülő gyakorlat és a mai igényeink között húzódó szakadéknak. Ha eltekintünk néhány nem lebecsülhető egyéb tényezőtől, attól, hogy a tananyagcsökkentések hulláma, valamint az enciklopédizmus és a lexikalizmus elleni küzdelemnek a gyerekeket és a szülőket helytelenül orientáló, leszerelő jelszava nem emelte a tanítás színvonalát, a kritikák jogosságát a megnövekedett lehetőségekre épülő igényeink és a két évtizeddel ezelőtti lehetőségeket tükröző történelemtantervek szembesítése indokolja. Ezért volt szükség arra, hogy sürgősen, már az évtized végén új tantervek, új tankönyvek és egyéb taneszközök lépjenek életbe valamennyi iskolatípusban.

Most majd arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy az új tantervek milyen mértékben és milyen módon voltak képesek felhasználni, gyümölcsöztetni eddig elért eredményeinket, ugyanakkor mennyire és miben tudtak tovább lépni a fejlődés útján. Ez a kérdés a tanítás tudományos tartalma és pedagógiája tekintetében egyaránt felvetődik.

Maga az a tény, hogy a korszerűsítési munkálatok során a Magyar Tudományos Akadémia, az Oktatásügyi Minisztérium, az Országos Pedagógiai Intézet szakemberei, a külön-külön és együttesen működő bizottságok és munkakollektívák, a tudomány és az

oktatás képviselői a múlt, a jelen és a jövő kontinuitásában tekintették át a történelemoktatást, már magában új jelenség volt a tanügyi reformok történetében. A tanácskozások sorozata azt mindenesetre tisztázta, hogy mit tettünk, hol tartunk, s merre megyünk. S ebben az értékelő, vitatkozó, útkereső folyamatban érdekes módon szinte könnyebb volt megjelölni a történelemtanítás távlati irányát, mint a közvetlen jövő feladatait és megoldásait megtalálni. A távlatok ugyanis nem akadályoznak bennünket a ma és a holnap szorító korlátaival, nem állítanak elénk olyan feladatokat, amelyeket ma még nem tudunk megoldani. A most előttünk álló tanterveknek tehát azt kellett megvalósítanunk, amire ma képesek vagyunk, abból azonban a legtöbbet és a lehető legjobban. E téren talán éppen a tanítás anyagának tudományos korszerűsítésében tudtak a legkisebb – bár önmagában semmiképp sem lebecsülendő – lépést tenni előre. S itt találkoztunk egy sor olyan feszítő tényezővel, amelyeket nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

Az első közülük, hogy a történelmet szeretnénk sokoldalú összetettségében, árnyaltan tanítani, az egyes történelmi időszakokra, kérdéskomplexumokra fordítható tanítási idő azonban rövidítésre, összevonásokra, egyszerűsítésekre készteti a tantervek, tankönyvek készítőit, s az iskolai tanítási munkát egyaránt. Szakítani akarunk mindenfajta sablonszerűséggel, a történelemnek szociológiai sémákban való tanításával, a durva egyszerűsítésekkel, a gyakorlati lehetőségek azonban – az időkorlátok miatt – mégis ebbe az irányba terelnek bennünket.

Ezt csak növeli – s ez a második ellentmondás, amivel szembe kellett nézni –, hogy a történelem egyes korszakait, különösen a régebbi korokat olyan életkorban tanítjuk, amikor a tanulók absztrakciós képessége még nem eléggé fejlett, ezért a markáns körvonalak mellett éppen a finomabb árnyalatok, azok a motívumok tűnnek el, amelyek nélkül nagy a veszélye a merev sémák kialakulásának.

Az adott tanítási idő és az életkori sajátosság tényezője azonban nemcsak a történelem árnyalt tanításának kvalitatív igényeivel hatott ellentétesen, hanem az emberiség története tanításának olyan kvantitatív igényeivel is, amelyek végeredményükben nagyon is minőségi, szemléleti tényezővé válnak. A történelem térbeli és lényegbeli sokrétűségben való bemutatása időigényes, nem fér bele az adott keretekbe. Időbeli folyamatban átfogni az egész világot, megismertetni, megértetni a különböző kultúrákat, civilizációkat egymás mellett élésükben és együttélésükben, haladásukban, stagnálásukban, hanyatlásukban, egymásra gyakorolt hatásukban, gazdasági, politikai és társadalmi összetevőkben, egy-egy időszak strukturális áttekintésében – nagyon is időigényes feladat.

A történelemtanítás örök problémája a tanórák üteme. Éppen az anyaggazdaság miatt annyira felgyorsult a gyakorlatban a történelemórák üteme, hogy nincs idő sehol sem megállni, elgondolkozni, vitázni, elmélyülni. Ami nagyobb baj, sokszor még elemezni, bejárni és bejáratni a megismerés útját sincs idő. S ez a harmadik, a legsúlyosabb ellentmondás. Ezen a tanításnak egyébként örvendetes, ismertetett korszerű fejlődése sem segített, sőt olyan teljesen jogos, s ma már nélkülözhetetlen igényeket ébresztett, amelyek inkább csak növelték gondjainkat ezen a területen. A történelmet jelenségeiben, konkrét valóságában megelevenítő, elemző, a súlypontot a megismerési folyamatra helyező történelemtanításnak több időre van szüksége, mint az egyszerűen megismertető, narratív jellegű tanításnak. A tartalmi és a módszertani korszerűsítés tehát súlyosbította a

történelemtanítás ellentmondásait, oly mértékben, hogy ezeket az ellentmondásokat csak új megoldásokkal lehet feloldani, vagy legalábbis csökkenteni.

Addig ugyanis viszonylag könnyű a tantervkészítők dolga és a tanárok feladata, amíg csupán azt mondjuk: vegyék át a tudomány új eredményeit, illetve a régi, elavult adatokat cseréljék ki az azóta feltártakkal. Ehhez az utóbbi évtized szakirodalmának a feldolgozása és a tudomány képviselőinek segítsége szükséges. Ma már elmondhatjuk, hogy mindkettő az oktatás rendelkezésére áll.

Nehezebb a feladat, amikor az oktatás anyagának szemléleti korszerűsítéséről, koncepcionális változások végrehajtásáról van szó. Ennek érdekében át kell tekinteni valamennyi illetékes területet, együtt kell mérlegelni az oktatás és a tudomány, a nevelés és a történelem igényeit, lehetőségeit, feltételeit. Ezt a feladatot az Akadémia, a Minisztérium, az OPI szakembereinek és a tanárok jelentős számú képviselőinek együttes munkája, összefogása képes volt megoldani. A problémák ott kezdődtek, hogy a korszerű igények, a szükséges reformok hogyan hozhatók összhangba a lehetőségek által korlátozott megvalósítással.

Világos, hogy a történelmi ismeretekből nemcsak újat, tartalmában korszerűbbet, hanem lényegesebbet, többet és sokrétűbbet, mélyebbet kell adnunk a tanulóknak, mint eddig. Ez pedig a régi keretek között nem lehetséges, ezért új megoldást kell találnunk. Ezt a régi eredményekre épülő, de sok tekintetben új megoldást kísérlik meg az új tantervek, s majd a rájuk épülő új tankönyvek és egyéb oktatási munkaeszközök.

Az új tantervek jellemző sajátossága a tudomány új eredményeinek konzekvens felhasználásán túl nevelésközpontúság és többoldalú nyitottság. A sokoldalú személyiség kialakításának igényéből indul ki, ezen belül keresi meg a történelemtanításnak mint iskolai tantárgynak adottságaiból származó helyét és szerepét, összhangba hozva a tudomány és a pedagógia szempontjait. Ez a felfogás már önmagában az interdiszciplinaritás irányába hat, hiszen az egészből indul ki, s a társadalom mozgástörvényei megismerésének – s az ezzel való nevelésnek – munkamegosztásában vizsgálja a történelemtanítás feladatait, s a társadalmi mozgás megértésének igényével szükségszerűen sokat befog a történelemtanítás hálójába azokból a nevelési tényezőkből, amelyek más területben nem fejthetik hatásukat.

Ez a tartalmi – területi szélesítés szükségszerűen egyben a szelektálás, a biztonságosabb körülhatárolás és elhatárolás igényét is magában hordja. Ezért az új tanterv szélesít és mélyít, ugyanakkor szelektál, megszűr, elhatárol.

Másik sajátossága a tantervnek a több oldalú nyitottság. A régi tantervek tartalmukat tekintve olyannyira minden részletükben megkötöttek és kötelezőek voltak, hogy sokszor hivatkoztunk törvényerejű voltukra. Igaz, hogy a korábbi módszertani kötöttséggel szemben az 1960-as évvek közepétől fokozatosan meghirdették a módszertani szabadságot, egészen a teljes kötetlenségig. Az akkori álláspont körülbelül ezzel jellemezhető: a tanár határozza meg, hogy hogyan tanítson, a kultúrkormányzat, hogy mit tanítson.

Világos, hogy az ismertetett ellentmondások nem teszik lehetővé ennek a merev kötöttségnek a további fenntartását. Ezeket az ellentmondásokat nem lehet feloldani a tanítási anyag kötöttségének megőrzésével. A merev korlátok feloldását azonban egyéb okok is szükségessé teszik. A mai iskola tanulója történelmi információinak egyre nagyobb részét nem az iskolából, nem a tananyag közvetítésével szerzi. A tömeg-

kommunikáció gyors ütemű fejlődésének következtében az iskolai tananyagból és az iskolán kívül szerzett történelmi információk mennyiségének aránya egyre inkább az utóbbi javára tolódik el. Ebből egyrészt azt a következtetést lehet levonni, hogy az iskolai oktatásban egy olyan történelmi ténybeli magot kell képezni, ami mindenki számára közös, ami nélkül a történelem alapvető folyamatát nem lehet megérteni. Másrészt nyitottá kell tenni az iskolai történelemtanítást a tanulókhoz sok forrásból eljutó információk befogadása, az iskolai és iskolán kívüli információk szembesítése, együttes feldolgozása és megérlelése számára. Ez a szembesítés pedig csak a tananyag nyitottá tételével valósítható meg úgy, hogy nem csak az oktatás módszerei alkalmazkodnak a megismerés korszerű igényeihez, hanem bizonyos tekintetben a tanítás anyaga is. Ezért az iskolai történelemtanítás anyagát az új tantervekben fel kellett osztani egy föltétlenül felhasználandó törzsanyagra és egy felhasználásra ajánlott, további lehetőségeket nyitó kiegészítő anyagra. Igy azután nem egyszerűen több lett, amit a tudományból a tanítás feldolgoz és alkalmaz, hanem az adott körülményeknek megfelelően lehet mennyiségében kevesebb is mint eddig, lehet több is, ha erre igény és lehetőség van, de mindenképpen többoldalú és mélyebb, valósabb eredményeket ígérő, mint eddig.

Az anyag tervezésének ez az új, a tanítás gyakorlatát figyelembe vevő módszere azután a tanterveknek új pedagógiai koncepcióját eredményezte valamennyi iskolatípusban. Ha ugyanis a tananyagbeli megkötöttségeket nagymértékben feloldotta a tanterv, más módon kellett biztos fogódzókat adni a megfelelő eredmények érdekében. Ha nem a tananyag egyszerű tudását tekinti célnak, hanem a történelmi elemző, felfogó, szintetizáló képesség kifejlesztését a konkrét történelmi folyamat feldolgozásával, akkor ehhez kellett megteremteni a feltételeket, a körülhatárolni a követelményeket. A tanterv ennek érdekében hármas tagozódású lett: megjelöli a történelemtanítás feladatait egyes történelmi korszakok tanításával kapcsolatban; rögzíti, hogy milyen történelmi anyagot ír elő vagy javasol a feladatok megvalósításához; meghatározza, hogy milyen követelményeket támaszt a tananyag feldolgozásának eredményeként. Ez a hármas elvi-tartalmi-pedagógiai irányító rendszer igyekszik összhangba hozni a tanítás eszmei, politikai, nevelési feladatait a történelem tartalmi adottságaival és az elérendő teljesítményekkel, a tanulók elvárt tudásával, amelyet nyitottnak kell tekinteni újabb történelmi formációk befogadása, feldolgozása, szintetizálása irányában. Ez a tanterv az oktatási-nevelési folyamat egészének irányítója lehet. Ennek megvalósításától várható, hogy a történelemtanítás eredményei meggyőzően mutatkozzanak meg az iskolákból kikerülő fiatalok történelmi tudásában, történelemszemléletük fejlettségében.

A történelemtanítás új tanterveinek röviden ismertetett koncepciója az első ilyen jellegű törekvés nemcsak Magyarországon, hanem többé-kevésbé a szocialista történelemoktatás egész történetében. Ezért új tanterveinknek vállalniuk kell a kezdeményezés kockázatát. A következő évek gyakorlati tapasztalatai tovább fogják majd érlelni tanterveinket, s meg fogják mutatni, hol kell változtatni, javítani rajtuk. Egy azonban bizonyosnak látszik: ezek a tantervek olyan szempontból is nyitottak, hogy nyitva hagyjuk a kapukat a jövő irányában, akár továbbfejlesztésükből, akár egyes részeik tagadásából születik majd meg a jövő tanterve. A most bevezetésre kerülő tantervek a kívánatos jövő, az integrált történelemtanítás irányában igyekeznek megtenni – a lehetőségek, a realitások szigorú figyelembevételével – a már ma megtehető lépéseket.

A III. ORSZÁGOS TÖRTÉNELEMTANÍTÁSI KONFERENCIA

1977. december 14–15-én tartotta meg a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet a Magyar Tudományos Akadémia Roosevelt téri székházának Nagytermében a III. Országos Történelemtanítási Konferenciát. Az első nap délelőttjén elhangzott négy előadást másfél napon keresztül nyolc korreferátum követte.

A december 14-i délelőtti ülésszak elnöke *Vass Henrik*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke volt. Az elnökségben *Berend T. Iván akadémikus*, a Magyar Történelmi Társulat elnöke, *Mátrai László akadémikus*, az MTA II. osztályának elnöke, *Miklósvári Sándor* minisztériumi főtanácsos, az OPI főigazgatója, *Sinkovics István* egyetemi tanár, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke és *Szabolcs Ottó* főosztályvezető, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára foglalt helyet.

A konferenciát – Vass Henrik bevezető szavait követően – *Gosztonyi János* oktatásügyi államtitkár előadása nyitotta meg. Az előadás bevezetője hangsúlyozta: „A Magyar Történelmi Társulatnak a magyar közoktatás érdekeit is segítő nemes hagyománya, hogy időközönként országos fórumon, a történelemkutatók és a történelemoktatók széles körének részvételével napirendre tűzi a történelemtanítás helyzetének megvizsgálását és a továbbfejlesztés útjának kijelölését." 1885 óta ez a harmadik ilyen tanácskozás s a megelőzőekhez hasonlóan olyankor került sorra, amikor a történelemoktatás jelentős változás előtt áll. „Az eddigi két történelemtanítási konferenciának éppen abban van nagy jelentősége és érdeme, hogy a jelen kritikus értékelése, elemzése alapján figyelmét a jövőre irányította ... Reméljük, hogy ez a konferencia is ezt teszi, s akkor betölti nemes hivatását, nagy segítséget nyújt a közoktatásnak és megérdemli mindannyiunk köszönetét".

Az MSzMP KB-nak az állami oktatás helyzetéről és feladatairól hozott határozata felvázolta a továbbfejlesztés általános irányelveit, de a konkrét tervek kidolgozása és a gyakorlati megvalósítás csak a közoktatási szakemberek és a történettudósok együttműködésének eredményeként képzelhető el. A történettudomány és a történelemoktatás összefogásának éppen a közoktatás megújításának alapvető elve, a nevelésközpontúság, a politikai, világnézeti nevelés erősítése szempontjából van nagy jelentősége. E megújítás legfontosabb célja, hogy olyan fiatalok kerüljenek ki az iskolákból, akik el tudnak igazodni a társadalomban, amelyben élnek. A társadalom problémáinak, mozgásának megértését semmi sem szolgálhatja jobban, mint a történelem, az emberi közösségek mozgásának tudománya. Az előadó rámutatott, hogy ebből a szempontból az iskolai történelemoktatás egyre inkább betölti a szerepét. Az e téren felvetődő problémák abból

származnak, hogy nem tökéletesen kihasználtak a meglevő lehetőségek sem. A kötelező történelem érettségi eltörlésével kapcsolatban az előadó hangsúlyozta, hogy egy világtendenciának tekinthető gyakorlat követéséről van szó, mivel számos országban az érettségit csupán anyanyelvből és matematikából teszik kötelezővé. E sokat vitatott rendelkezés célja az volt, hogy csökkentse az érettségi vizsgák gondjait s az azokkal járó izgalmakat. Azonban a gyakorlat tapasztalatainak alapján vissza kell térni az érettségi vizsga problémájára.

A történelemtanítás sikerességének, eredményességének alapvető feltétele a megfelelő tanterv, tanítási dokumentum és a tanáregyéniség harmóniája. Az új tantervek a történelem jelenségeinek megelevenítésére, elemzés útján való megismertetésére épülnek, ezért előtérbe kerül a színes, tudós tanáregyéniség.

Gyakran hangzik el az a megállapítás, hogy az iskolában a történelem politikai stúdium s pótolhatatlan jelentősége van a dialektikus gondolkodás kialakításában. Azonban az is igaz, hogy az iskolai nevelésben a történelem jelentősége akkor lesz szinte felmérhetetlen, ha valóságos történelmet oktatunk és jól. Óriási felelősség hárul azokra, akik részt vesznek a történelem tantervek, tanítási dokumentumok kialakításában és gyakorlati megvalósításában.

A történelemtanítás soha sem juthat hiteles anyaghoz a kutatás eredményei nélkül, a történetírás pedig nem kap értő olvasóközönséget és utánpótlást, ha nem megfelelő a történelemoktatás. Nyilvánvaló tehát a tudomány és az oktatás egymásrautaltsága. „Ezért is üdvözöljük örömmel ezt a tanácskozást. Üdvözöljük azt az együttműködési készséget, amit ez a konferencia tükröz" – zárta szavait Gosztonyi János.

Ezután *Mátrai László* tartott előadást „Történelemismeret és személyiség" címmel. Megállapította, hogy szerte a világban lázas tevékenység folyik az oktatásügyi reformok terén. Ennek az az oka, hogy a szocialista és a kapitalista társadalmi rendszerben egyaránt egyre fontosabb tényező a termelést végző ember tudati felkészültségének szintje. Ehhez járulnak a szocialista társadalmakban a kulturális forradalmak művelődési szükségletei. Hazánkban magas szinten folynak az aktuális oktatási reform előkészületei. A viták és a felmérések központi problémája jelenleg a szakmai és általános műveltség viszonyának tisztázása. Ehhez a kérdéskörhöz csatlakozik a szak- és általános képzés viszonyának ma is megoldatlan problémája.

A külföldi és hazai szakirodalom alapján már pedagógiai axiómának tekinthető az a megállapítás, hogy az oktatás szükséges, de korántsem elégséges feladata az iskolának. A nevelés, a gyermek személyiségének fejlesztése az elsődleges cél. Ahhoz pedig, hogy a pedagógia minél teljesebben fejleszthesse a személyiséget, szem előtt kell tartani a kultúra teljes kategóriarendszerét. Gyakori hiba ugyanis, hogy kiragadjuk a kultúra egy-egy részjelenségét, s így ez a kultúra-töredék válik nevelési céllá. „Sohasem lenne szabad elfelejteni, hogy a kultúra három logikai dimenziójú jelenségrendszer, melyben a társadalmi tudat formáinak különféle politikai, jogi, erkölcsi, vallási, művészi, filozófiai tartalmai különféle formákban jelennek meg . . ."

Az oktatási reformmunkálatok tudományos előkészítése során a szakemberek természetszerűleg támaszkodnak a személyiségpszichológia legfrissebb eredményeire, melyeket kutatóink kitűnően ismernek s kellő kritikával kezelnek. Számos példával bizonyítható az a tény, hogy a személyiségpszichológia nem közömbös tevékenység, hanem messzemenően világnézeti, ideológiai terület, s ez megnöveli a reformok

kidolgozóinak tudományos és közéleti felelősségét. Szervesen ide tartozik a történetiség kérdése is, hiszen a személyiség a történetileg létrejött emberi kultúrából részesedik, s történelemtudata is van.

Világszerte feszültség van a nevelés természettudományos-technikai, avagy társadalomtudományi-történelmi jellegét hangsúlyozó iskolareform tervek között. Nálunk e problémát a tudományos-technikai és a társadalmi-kultúrális forradalom együttes, egyszerre való jelenléte okozza. A harc mindenkori állása a legkézzelfoghatóbb módon a tantárgyak óraszámának megoszlásán mérhető le. A vita irányítói sokszor az indulatok. Egy neves tudománytörténész egy reformtanácskozáson például kijelentette, hogy ami elmúlt, az elmúlt, s nézzünk bizakodással a jövőbe. Ezt hallva „feltűnik előttünk a történeti amnézia, a történelmét elvesztett ember dehumanizált rémképe." Az e témára vonatkozó komoly kutatások szerencsére egészen más képet nyújtanak. Hunyadi György vizsgálatai például felhívják a figyelmet a történelemtanítás fontos szerepére. Eperjessy Géza és Szebenyi Péter kutatásainak eredményei azt bizonyítják, hogy a tanulók társadalomszemléletének helyessége együtt növekszik történelmi műveltségükkel.

Összegezésként Mátrai László megállapította, nincs értelme, hogy komoly elvi alap nélkül pozícióharcot folytassanak a természettudományos vagy humán alapképzés párthívei „Nem csorbul meg a matematikai logika fejlesztéséről és fejlesztő erejéről vallott meggyőződésünk, ha emellett felismerjük a történelmi orientáltság hatalmas személyiségképző lehetőségét ... Ha történet, műveltség és személyiség valós összefüggéseit ismerjük és elismerjük, akkor értelmét veszti mind a pedagógiai kutatásban, mind a közoktatás tervezésben a technokratizmus kontra historicizmus latens vagy nyílt párharca"

Ezt követően *Berend T. Iván* és *Szabolcs Ottó* tartotta meg előadását, melynek szövegét ld. az 555–568. l.-on.

A délutáni ülésszak elnöke *Sinkovics István* egyetemi tanár, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke volt. Az elnökségben helyet foglalt *Miklósvári Sándor* minisztériumi főtanácsos, az OPI főigazgatója, *Unger Mátyás* egyetemi docens, a Magyar Történelmi Társulat tanári tagozatának elnöke, *Szebenyi Péter* főosztályvezető-helyettes, *Veres Géza* főiskolai docens és *Vladár Ervin* főosztályvezető-helyettes.

A korreferátumok sorát *Unger Mátyás* nyitotta meg. A történettudománnyal való kapcsolat szempontjából elemezte az új tanterveket, s az eredmények mellett elsősorban a még megoldatlan problémákra kívánta felhívni a figyelmet.

Csupán egyetlen évtized választ el bennünket az előző tantervek bevezetésétől, s ezek kidolgozásakor is döntő szempont volt az, hogy a történettudomány szintjén fogalmazódjanak meg. A történettudományban az utóbbi évtizedben nem következett be látványos fordulat. Igy nincs semmi szégyellnivaló abban, hogy az új tantervek tudományos bázisában nincsenek meghökkentően új vonások.

Az új tantervek – amennyire ezt a tanterv műfaji sajátságai lehetővé teszik – tükrözik a tudomány mai szintjét. Egyet lehet érteni a tanterveknek a tananyag kiválasztására vonatkozó cél- és szempontrendszerével, a világtörténelmi látásmód kialakításának korszerű igényével és azzal, hogy az Európa-centrizmus és hungarocentrizmus felszámolásával a tanterv összeállítói igyekeznek kiszélesíteni a történelemtanítás horizontját. A hungarocentrizmus felszámolása ebben az esetben nem a nemzeti történelem háttérbe szorítását, hanem provinciális szemléletének fölszámolását jelenti. Az Európán kívüli népek gyarmatosítás előtti, alatti és utáni történetének bemutatása

valóban komoly problémát jelent, hiszen e kiterjedt témakör tudományosan sem tökéletesen feldolgozott még. Nem ártana azonban egyértelműen tisztázni azt sem, hogy végülis meddig akarunk menni az Európa-centrizmus fölszámolásában, hisz számunkra Európa története meghatározó jelentőségű, múltunk és jelenünk megértésének kulcsa. Egy bizonyos Európa-centrikusság tehát elkerülhetetlen.

Nehéz dönteni a tanterv készítésekor az egyes korszakok arányát illetően. A jelenkor kérdéseiben való jártasság igénye megköveteli a legújabb kor alaposabb ismeretét, így a tananyagban az arányok a 20. század történetének javára tolódnak el. Egyes korai társadalmi formációk anyaga az egymást követő reformok során ennek következtében olyan mértékben összezsugorodott, hogy nem tanítható kellő intenzitással a korábbról örökölt szerkezeti megoldásban. Ennek következményeit csökkenteni lehetne a tananyag más elrendezésével.

Joggal várható el a történelemtanítástól, hogy több technikatörténeti, tudománytörténeti, művelődéstörténei elemet integráljon. Ennek megoldása azonban csak a rokontudományok fokozott támogatásának segítségével képzelhető el. Az integráció kérdésével szorosan összekapcsolódik az eseménytörténet szerepének a kérdése. Az eseménytörténet bizonyos fokú „rehabilitálása", a történelmi anyagtudás becsületének helyreállítása nélkül legszebb terveink is kudarcra vannak ítélve.

Évek óta növekednek a történelemoktatással szemben támasztott követelmények. A történelem tanítására fordított óraszám egészében nem sokkal csökkent, de „radikálisan csökkent a történetiség szerepe a középiskola többi tárgyaiban . . . Mindez nem lehet közömbös. A tartozik és követel rovat között helyre kellene állítani az egyensúlyt" – hangsúlyozta Unger Mátyás.

Szebenyi Péter az új tantervek pedagógiai koncepcióját elemezve kijelentette, hogy a szemléltető és munkáltató eszközök és eljárások meghonosítása érdekében jóval több történt az elmúlt tíz esztendőben, mint az azt megelőző száz évben. Ennek eredményei nyilvánvalóan megmutatkoztak a tanulói teljesítményekben. Egy reprezentatív nemzetközi vizsgálat azt is bizonyította, hogy hazánkban a történelem a diákok legkedvesebb tantárgyai között szerepel.

Ezzel szemben – a legutóbbi hónapokban többször foglalkozott ezzel a rádió és a televízió – sokszor megdöbbentően hiányosak a tanulók történelmi ismeretei. Ennek legmélyebb, legalapvetőbb okai közül néhányról kívánt szólni az előadó.

Megállapította, hogy a tananyag bizonyos szempontból sok is. A tanár jóformán soha sem tudja a hagyományos módon „végigmagyarázni" az anyagot, nincs elég ideje feleltetni, s eközben számtalanszor elhangzik az a jogos szemrehányás, hogy a fiatalok az iskolában gyakran még csak nem is hallanak az emberiség történetének igen lényeges elemeiről. A tantárgyon belüli nehézségeket tantárgyközi problémák is fokozzák. A technika rohamos fejlődésének korában tantárgyunknak felelnie kell arra a kérdésre, hogy mi haszna van belőle a társadalomnak és az egyénnek; s a válasz nem olyan kézenfekvő, mint a matematika vagy a nyelvek esetében. Megfogalmazódik tehát a kérdés: mi a haszna, jelentősége, értelme a történelemtanításnak?

Az új történelemtantervek pedagógiai koncepcióját mindenekelőtt a vázolt ellentmondások föloldására való törekvés jellemzi. Az új tantervek legfontosabb sajátossága a nevelésközpontúság. „A nevelési célok primátusának fokozott érvényesítése lehetővé teszi, hogy a tanterv a szélesen értelmezett nevelési folyamat egészének . . . alapvető

szabályozó dokumentumává váljék". A pedagógiai gyakorlat korszerűsítésére késztet az, hogy a tanterv súlypontja áthelyeződik a tananyag-felsorolásról a követelményekre, „arra a felismerésre, hogy a tantárgy keretei között nem egyszerűen ismereteket kell átszármaztatni, hanem a követelményeknek eleget téve meghatározott cél érdekében nevelési – képzési – oktatási feladatokat teljesíteni."

A nevelési-oktatási-képzési folyamat hatékonyságát szolgálja a törzsanyag és a kiegészítő anyag különválasztása. Új vonás, hogy összefüggőbb kép rajzolódik ki a szomszéd népek történelméről, s tudatosan exponált az anyagban a nemzetiségi kérdés előtörténete és története. Cél az életteljes történelemtanítás pozícióinak erősítése is.

Veres Géza főiskolai docens „A történelemtanítás korszerűsítése és a tanítás pedagógiája" címmel tartott előadást. Nyilvánvaló a történelemtanítás társadalmi szerepe és szükségessége – mondotta.

A hazai történelemtanítás történetében a tantárgy-pedagógiai gyakorlat és az elméleti-metodikai irányítás közötti kölcsönhatásban sajátos hullámzás figyelhető meg. A 19. sz. végén nagyon dinamikusan fejlődött a tantárgyi nevelő munka. A századfordulón előtérbe került a tendenciózus eseménytörténeti irányzat, s megtört a korábbi dinamizmus. Az ellenforradalmi korszak idején – egyes tiszteletreméltó törekvések ellenére – megerősödött történelemtanításunkban a retrográd szemlélet és metodikai gyakorlat. Az 1945-től lendületes, s talán egyetlen más tantárgyban sem tapasztalt nehézségeket leküzdő fejlődés megtört az ötvenes években. A történelemtanításban az 1950-es évek végén indult meg a tulajdonképpeni konszolidáció. Határozottan törekedni kezdtek a szakemberek a történelemtanítás egyoldalúságának megszüntetésére.

A tantárgypedagógia csak az 1860-as évek közepétől kezdett valóban tudománnyá válni. Jelenleg az az ellentmondás válik mind tarthatatlanabbá, amely a tudománnyá váló szakmetodika eredményei, a korszerű eszközrendszer s az ezektől elmaradó színvonalú mindennapi iskolai tanítási gyakorlat között feszül. E megállapítás kapcsán különösen érdekes megfigyelésre hivatkozott az előadó. Az első országos tudományos tantárgyi tudás- és teljesítményvizsgálatból kitűnt, hogy a tanulók tudását nem befolyásolta az együtt tanuló csoportok létszáma. Ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a gyerekek történelmi műveltsége nagyrészt független a tanári munkától. E műveltség kialakításában a tankönyveknek, olvasmányoknak, tömegkommunikációs eszközöknek van döntő szerepe.

Rendszeres tárgyi tudásmérési alkalmat nyújtanak a felvételi vizsgák. „A központi, egységes írásbeli vizsgafeladatok mérhető átlageredményei történelemből évek óta alatta maradnak az elégségesnek." „A történelem lényege csak a dialektikus és történelmi gondolkodásmóddal volna megragadható, de ez hiányzik."

A történelemtanítás hatékonysága tehát ma már elsősorban a szaktanárok munkájának, s történelemtanítás iskolai gyakorlatának megújításán múlik.

A következő előadást *Vladár Ervin* tartotta „Információhordozók rendszere az új tantervek megvalósításához" címmel. Megállapította, hogy az utóbbi évtizedben felgyorsult a történelemtanítás eszközbázisának a fejlődési üteme. Tulajdonképpen eszközrendszerekről beszélhetünk. Az eszköztár gazdagodásától azt várjuk, hogy a mennyiségi változást kövesse minőségi változás, vagyis hogy alakuljon át a történelemtanítás eszközeinek helye a tanításban.

E változást vizsgálva szembetűnő a vizualitás térhódítása. Egyre több fajta audiovizuális készülékkel találkozunk. A szemléltetési lehetőségek ezen arányeltolódása

érzékenyen érinti a főként szóbeliségre építő történelemtanítást, s ez arra késztet, hogy megtaláljuk a vizualitás helyét metodikai gondolkodásunkban.

Kétségtelen, hogy a szóbeli információátadással összehasonlítva a vizuális módszer teljesítőképessége sokkal nagyobb. Viszont szóbeliség esetében az információközlés viszonylagos lassúsága több lehetőséget ad arra, hogy a tanuló agyában az új ismeretek kapcsolódjanak a már felhalmozott asszociációs anyaghoz.

A történelemtanítás egyik alapvető célja, hogy korhű képet alakítson ki a tárgyalt korokról. A szóbeliség nyomán kialakított képben igen sok az individuális, esetleg anakronisztikus elem. A vizuális forrásból származó képzetek ellenben sokkal pontosabbak, szilárd kereteket adhatnak a verbális forrásból származó ismeretek elhelyezésének.

Régebben a szemléltetés bemutatást jelentett. E módszer a modern oktatásban az írásos és képi dokumentumok elemző feldolgozása helyettesíti. A szemléltetés és a munkáltatás összekapcsolásáról beszélhetünk. Ma már egyre több e célt szolgáló eszköz készül.

Sajnos nem kielégítő mindenütt az iskolák eszközzel való ellátottsága és a meglévő eszközök kihasználtsága. Az új tantervek mellett szükség lenne egy olyan kiadványra, amely – rövid felhasználási útbaigazítással – felsorolná egy-egy óra anyagának minden szemléltető eszközét.

Igen fontos dolog a tanári szabadság. Az új tantervek metodikai fejezetei növelik ezt a szabadságot. A tanterv nem tartalmaz előírásokat, csupán a munka általános irányát, természetét jelöli meg. Az előre elkészített eszközök (diasorozat stb.) használata bizonyos fokig megszabja a tanári munka irányát. Nem csökkenti a tanári szabadságot azonban az eszközhasználat, ha ezeknek együttesét a tanár saját elképzeléseinek megfelelően válogatja össze, s új eljárásokat alkalmaz a felhasználásukra.

Vladár Ervin hozzászólását követően *Sinkovics István* elnök összefoglalta a délutáni ülésen elhangzott hozzászólásokból levonható következtetéseket. Ezzel lezárult az első nap programja.

Az ülésszak december 15. délelőtt 9 órakor folytatódott. Az ülés elnöke *Miklósvári Sándor* minisztériumi főtanácsos, az Országos Pedagógiai Intézet főigazgatója volt. Az elnökségben helyet foglalt *Balázs Györgyné* egyetemi docens, *Biró Ferencné* vezető szakfelügyelő, *Glatz Ferenc*, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője és *Kardos József*, az Oktatási Minisztérium főosztályvezetője.

Miklósvári Sándor bevezető szavait követően hangzott el *Glatz Ferenc* korreferátuma a történettudomány és a történelemtanítás együttműködésének távlatairól. Fel kell tennünk azt a kérdést – kezdte hozzászólását –, hogy amikor a közvélemény egyre nagyobb követelményeket támaszt a történelemtanítással szemben, nem állíthatók-e ugyanezek a követelmények a történettudomány elé? Az elmúlt évek során az akadémiai történelemtanítási reformbizottság számot vetett a tantervek hiányosságaival. Ezek között szerepelt a magyar történelem Kelet-Európa történetébe való beágyazottságának, a magyar- és az egyetemes történelem összhangjának a problémája. Az elmúlt években a történettudomány elé állított akadémiai kutatási feladatok között ugyanezekre a problémákra bukkanhatunk. Ugyanez a kérdés vetődik fel a korszerűség követelménye kapcsán. „Mindig elmondjuk, hogy a történelem tanításának korszerűnek kell lennie, a korszerű világképhez kell igazodnia, de vajon a korszerű világképhez igazodik-e történettudományunk?" Gyakran elhangzik a legkülönfélébb fórumokon, hogy nemcsak a politika történetét kell tanítani az általános és középiskolákban, hanem törekedni kell a

gazdasági, társadalmi és művelődéstörténeti mozzanatok alaposabb bemutatására is. Hogyan tegyen eleget ennek a történelemtanár, aki az egyetemen nem tanult kellő mélységben gazdaság- és művelődéstörténetet? Általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy a történelemtanításnak a történettudomány legújabb eredményeit kell „közvetítenie", de vajon felfigyelünk-e a nemzetközi történettudományban az utóbbi években megjelenő történettudomány-elméleti kutatásokra? Ezekre a kutatásokra azért érdemes felfigyelni, mert azt mutatják, hogy a történettudomány mint szaktudomány saját megismeréselméletet igyekszik kialakítani.

A történészek egymás között gyakran helytelenítik a történelem érettségi vizsgát eltörlő rendeletet. Hogy nem csupán szakmai sovinizmus diktálja e kritikát, azt az is bizonyítja, hogy irodalom és fizika szakos tanárok is panaszkodtak: nem tudják kellő történelmi megalapozottság nélkül megértetni bizonyos anyagrészeiket.

A kutatás és az oktatás szintjén egyaránt meg kell vizsgálnunk az általánosítás és a konkrét megismerő tevékenység viszonyának problémáját. Van-e létjogosultsága annak, hogy az általánosítás és a konkrét megismerés folyamata szaktudományi szinten elkülönüljön a filozófia és a történettudomány területére? Nem arról van-e szó, hogy ezt az elkülönülést csupán a marxizmus fejlődése egy adott szakaszának sajátosságai tették szükségessé? Fontos módszertani probléma, hogy a különböző történelmi korszakok kérdéseit nem kutathatjuk és nem is taníthatjuk azonos módon. Például bizonyított tény, hogy a felvilágosodás születésének folyamata modellezhető, 1848–49 története azonban nem.

Az elmondottakkal igyekezett felvázolni közös gondjainkat, melyeknek számbavétele és megoldása azért is alapvetően fontos, mert – mint ezt gyakran hangoztatjuk – a történeti tudattal tulajdonképpen politikai tudatot formálunk.

A következő előadó *Kardos József* volt, aki a történelemtanítás jövőjéről és a tanárképzésről beszélt. Nagy felelősséggel jár a tanárképzésről beszélni – mondta Kardos József –, mert olyan ma és olyan lesz a jövőben is történelemtanításunk, amilyen tanárképzésünk és tanár-továbbképzésünk.

A fejlett szocializmus építése jelentős társadalmi feladatokat állít általában az iskolák és ezen belül a történelemtanítás elé, hiszen a történelem mint tudomány és mint iskolai tantárgy is eszmeérzékeny, tudat- és világnézet alakító, személyiségformáló hatású. A történelemszakos tanárképzésnek ezeket a követelményeket kell szem előtt tartania. A történelemszakos tanárképzésnek igazodnia kell a történelemoktatás jövendő követelményeihez. Ennek feltétele, hogy az egyetemi és főiskolai oktatók is jól ismerjék a tanterveket és a tanítási dokumentumokat. Ennek érdekében az Oktatási Minisztérium 1976 szeptemberében új, módosított tanterveket jelentetett meg a tanárképző főiskolák számára.

Középiskolai szinten tanárképzésünk gimnáziumcentrikus. Ez azért jelent problémát, mert egyre nagyobb szerephez jutnak az oktatásban a szakközépiskolák és a szakmunkásképző intézetek. A képzés során azt is figyelembe kell venni, hogy az egyetemeken végzett tanárok korántsem jelentéktelen százaléka általános iskolában kezdi a pályáját.

A jelenlegi körülmények között még szükségesnek látszik az egyetemeken folyó tanárképzésben a kétszakos képzés fenntartása. Felvethető az a kérdés, hogy a modern iskola sokrétű feladatai nem teszik-e majd később szükségessé az egyszakos képzés bevezetését. „Elképzelhető, hogy a jövő iskolája új dimenzióba kerül, ha a fejlődésünk úgy alakul, hogy az iskolát körülveszik a közművelődési intézmények . . . Ezen új helyzetből adódó feladatok igénylik vagy igényelhetik és lehetővé is tehetik az egyszakos képzés bevezetését."

A történelmi és állampolgári ismeretek, a történelem és a társadalmi ismeretek tanítása szükségessé teszi a tanárok szemléletének és módszereinek korszerűsítését. Ezért az egyetemeken és a főiskolákon is törekedni kell az önálló munkára való felkészítésre. Fontos az is, hogy a leendő történelemszakos tanárok tudatában ismereteik egységes világnézetté, műveltségi rendszerré ötvöződjenek. Ma még korai lenne nyilatkozni a történelemszakos tanárképzés távolabbi jövőjéről, „az azonban már ma is bizonyosnak látszik, hogy ha a jelenleg megfogalmazott követelményeket jól valósítjuk meg, olyan alapot teremthetünk, amelyre bátran építhetjük az ezredforduló történelemszakos tanárképzését" – zárta szavait Kardos József.

Utolsóként *Biró Ferencné* referátuma hangzott el „A történelemoktatás korszerűsítése és a történelemtanár" címmel. Mint mondotta: felvetődik a kérdés, hogy hatékonyabbak lesznek-e az új tantervek, mint a régiek. Minden tanárt érdekel az is, hogy mennyivel jelent több munkát, feladatot ez az új tanterv a lelkiismeretesen dolgozó nevelő számára.

A tanári munka, a pedagógiai gyakorlat a nagy változások, átalakulások korát éli. Ezeket a változásokat a módszertani változások jellemzik leginkább. Ennek egyik eleme, hogy az információknak a történelemórán ma már nem egyetlen, legfontosabb forrása a tanár és a tankönyv. A tanári gyakorlat jellemzőjévé vált az olvasókönyvek és a lexikonok használata. Egyre több óra folyik történelmi szaktantermekben. E termek berendezése hallatlan energiát és szervezőkészséget kíván a tanároktól. A frontális óravezetést egyre gyakrabban helyettesítik új eljárások. Egyre inkább terjed a különböző audio-vizuális eszközök használata, bár funkció nélküli alkalmazásuk lényeges tartalmi feladatoktól vonja el a tanár és a tanuló figyelmét egyaránt.

„A tanári munkamódszerek hatékonysága – úgy tűnik – nem áll arányban a befektetett munkával. Munkájukat reálisan értékelő emberek előtt világos, hogy a történelemtanítás eredményessége, a tanulók politikai, világnézeti nevelése nem probléma nélküli napjainkban."

Ezután az előadó felsorolta és elemezte e ténynek az iskolával kapcsolatos okait. Ezek közé sorolható, hogy az elmúlt másfél évtizedben megváltozott a hagyományos műveltségideál, megszűnt a humán műveltség egyeduralma. A reál műveltségnek a műveltség fogalmába való beillesztése során ezután ellentétes irányú túlzás következett, és a társadalomtudományi elemek túlságosan háttérbe szorultak. Az oktatás eredménytelenségéhez sokszor hozzájárult az is, hogy a tananyagcsökkentés félreértelmezésével lazultak a követelmények. A történelem érettségi fakultatívvá tétele sem támasztotta alá a történelemtanárok munkájának hitelét.

Több területen kell növelni az oktatás hatékonyságát. Több ismeretanyagot kell hogy nyújtson a történelemtanítás az Európától távoleső régiókkal kapcsolatban. Hatékonyabban kell nevelni a szocialista hazafiságra, a proletár internacionalizmusra. Jogos törekvése tehát az új tantervnek, hogy beágyazza – illetve megpróbálja beágyazni – a jelenlegi kutatások szintjén a magyar fejlődést Kelet–Közép-Európa fejlődésébe.

„A tantervekre való felkészülés élettel gazdag, politikailag tudatosabb munkát vár tőlünk. E tudatos, tervezett, tematikusan rendezett tartalmi hangsúlyokra épített tanári alkotó munka a demokratikus tanári magatartás és módszertani szabadság irányába hat."

A kétnapos tanácskozást Miklósvári Sándor összefoglaló szavai zárták.

Székely Anna

AUS DER GESCHICHTE DER OSTMITTELEUROPÄISCHEN BAUERNBEWEGUNGEN IM 16–17. JAHRHUNDERT

Herausgegeben von Gusztáv Heckenast
(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1977. 533 l.)

A 16–17. SZÁZADBELI KELET–KÖZÉP-EURÓPAI PARASZTMOZGALMAK TÖRTÉNETÉBŐL

Folyóiratunk már részletesen ismertette a Dózsa György – alighanem hibásan – 1472-re tett születésének félévezredes fordulója alkalmából 1972. szeptember 12–15-én Budapesten Keletközép-európai parasztmozgalmak címmel rendezett tudományos ülésszakot (Századok 1973/2. 527–551.). Ha most anyagának közzététele kapcsán röviden újból visszatérünk rá, célunk nem az ismertetésből kimaradt egy-egy hozzászólás (Barta Gábor, Robert Mandrou) pótlása – hiszen az előttünk fekvő kötet sem teljes – vagy mások (Perjés Géza) részletesebb ismertetése, hanem pusztán egy gyorsmérleg készítése néhány szempont alapján a Dózsa-kutatás *akkori* helyzetéről, amely lényegében *mai,* Barta Gábor, Fekete Nagy Antal, Szűcs Jenő munkásságában kifejeződő helyzetét is meghatározza.

Az egyik legnehezebb feladat, amellyel az ülésszak szembekerült, a parasztháború előzményeinek, gazdasági-társadalmi okainak feltárása volt. Azt már Mályusz Elemér és Szabó István alapvető kutatásai óta tudjuk, hogy a parasztháborút nem a parasztság elnyomorodása, hanem a mezővárosokban realizálódó parasztpolgári törekvéseknek a nemesség részéről való fenyegetettsége robbantotta ki. A tanácskozásnak sikerült a társadalmi feszültség néhány további fontos gazdasági és politikai tényezőjét föltárni. *Pach Zsigmond Pál* szerint a nemesség valósággal kihívta maga ellen az egész, nem csupán a polgárosodó mezővárosi, hanem a falusi parasztságot is a legkülönbözőbb feudális szolgáltatások egyidejű fokozásával, ill. kiterjesztésével. Nemcsak a paraszti árutermelés hasznát akarta lefölözni a pénzjáradék emelésével, hanem a természetbeni járadék, a kilenced mezővárosra, falura való kiterjesztésével kereskedelmi haszonhoz is kívánt jutni, kihasználva a 16. században meginduló mezőgazdasági áremelkedést. Az 1514 után kiépülő uradalmaik részére pedig a munkajáradék, a robot növelését is megkezdte. Más oldalról közelíti meg a parasztháború gazdasági okait *Heckenast Gusztáv* termékenynek látszó hipotézise. Eszerint az 1512/13-ban az európai rézkereskedelemben kimutatott, valószínűleg azonban sokkal szélesebb területen gyűrűző középeurópai kereskedelmi és pénzügyi válság kettős hatással is lehetett a magyarországi parasztháborúra: egyrészt Dózsa táborába vitte a válságba jutott mezővárosi marhakereskedőket és a munka nélkül maradt hajdúkat, másrészt motiválta a királyi tanács döntését a keresztesháború mellett, eszközt látván benne a feszültség levezetésére. A parasztháború politikai okait tárja fel *Elekes Lajos.* A rendi fejlődést, a rendi kormányzat tevékenységét vizsgálva, a 15–16. század fordulóján egy reakciós, haladásellenes fordulatot figyel meg, amely a nemesség nagy többségét egyesítette abban a törekvésben, hogy a földre és a parasztokra nehezedő feudális erőszakot fokozzák, a fejlődés útját és egyben a földesúri hatalom fellazítását jelentő formákat visszaszorítsák, a parasztok személyi és földhasználati jogát korlátozzák, és egyben a városi fejlődés útjába is akadályokat gördítsenek, minthogy az ellentétes irányba haladt. Itt nem csupán a feudális osztályrend szokványos védelméről volt szó, hanem egyben annak a harcnak kezdetéről is, amely később, talán a 16. század közepétől mind határozottabban az ún. második jobbágysággal terhelt hosszú és kínos fejlődésbe torkollott.

Ha a parasztháború előzményeinek, kiváltó okainak vizsgálata az ülésszakon „csupán" részleteiben hozott újat, koncepcionálisan új volt a parasztháború eseménytörténetének, politikai tartalmának, ideológiájának Barta Gábor és Szűcs Jenő hozzászólásában, ill. előadásában adott megvilágítása, amely már akkor, álláspontjuk első körvonalazásakor a parasztháború kutatásának új szakaszát sejttette. *Barta Gábor* szerint a keresztesháború nem rögtön, még május első felében és nem is a Dózsa-féle főseregnél csapott át először parasztháborúba. Dózsa serege Pest alól még keresztes

seregként indult el május 9-e körül az aldunai hadszíntérre. Csak mikor a toborozást, majd az egész kereszteshadjáratot leállították, és a menetirányát ennek következtében megváltoztató főseregelővédjét nemesi csapatok támadták meg – kezdeti siker után megsemmisítő vereséggel, amikor a mellékhadszíntereken már javában tombolt a parasztháború, vagyis május végén lett Dózsa keresztes seregéből parasztsereg, és Dózsából az egész parasztháborút központilag irányító fővezér. A nemesség először a mellékhadszíntereken ért el helyi sikereket, aztán vívta ki a győzelmet a főhadszíntéren Dózsa seregével szemben, míg végül Biharban, a Bácskában, a Bakony-hegységben elfojtotta a parasztháború utolsó tűzfészkeit is. A parasztháborúnak ehhez az új koncepciójához szervesen kapcsolódik *Szűcs Jenő*nek a parasztháború ideológiájáról adott újfajta, mélyreható értelmezése. Szűcs Jenő miközben hangsúlyozza a magyar parasztháború ideológiájának az eseményekkel párhuzamosan futó gyors kifejlődését és egyedülálló, a korabeli parasztmozgalmak ideológiájával összehasonlíthatatlan voltát, az ideológiának lényegében két rétegét különbözteti meg: 1. az egyházit, azaz a keresztes eszme népi változatát, amelyet a keresztesháborúban részvett, az eretnek misztika által befolyásolt klerikusok, elsősorban obszerváns ferencesek kovácsoltak ki több elem ötvözetéből; a 2. a világit, a székely szabadságnak a fővezér székely származásához kapcsolódó modelljét, amely józan realizmusával visszafogta a khiliasztikus misztika túlzásait. Így lehetett a magyar parasztháború ideológiája – ami megint egyedülálló európai jelenség – társadalmilag nagyon radikális és ugyanakkor realisztikus. A népi patriotizmus ideológiai jelenlétét ez a felfogás kizárja.

A parasztháború új koncepciója nagy figyelmet keltett, de talán éppen meglepően új – és első ízben itt publikált – eredményei miatt nem váltott ki széles körű vitát. Mindamellett az új felfogással szembeni indirekt polémiának tekinthető *Székely György* előadása, aki – mondhatni klasszikus formában – ismételte meg a korábbi marxista felfogást a keresztes seregnek még a pesti táborban bekövetkezett forradalmasodásáról, az alföldi hadvonulás – egy későbbi törökellenes harcot ki nem záró – antifeudális jellegéről, a különböző parasztseregeknek legalábbis ideológiai szempontból kezdettől fogva Dózsa által való irányításáról, a temesvári döntő vereségről, megtartva a parasztháború hagyományos időrendjét, eseményeit, szereplőit, politikai, ideológiai tartalmát, beleértve az antifeudális osztályharcnak egy sajátos középkori népi patriotizmussal való összefonódását, a parasztháború leverésének és a mohácsi vésznek összefüggését is. Direkt polémiát az új felfogás egészével egyedül *Perjés Géza* folytatott nem csupán katonai, hanem politikai és ideológiai szempontból is. Elfogadva a parasztháború időrendje revíziójának Barta Gábor által alkalmazott módszerét, hogy ti. a biztosnak tekinthető május 22-i békési tartózkodástól a sereg napi menetteljesítménye alapján visszafelé számolva kell megállapítani Dózsa útjának egyes állomásait, vitába szállt eredményeivel, mondván, hogy a Barta által számításba vett 20 km átlagos napi menetteljesítmény csupán nagy seregre érvényes; kisebb lovasegységek 120–140 km-es napi menetteljesítményre is képesek. Ilyen számítással Dózsa nemhogy május 15-én, de még 20-án is tartózkodhatott Cegléden. (Eszerint elmondhatta nevezetes ceglédi beszédét, és kibocsájthatta kiáltványát; az új felfogás ugyanis a beszéd tényét és tartalmát is tagadja, a kiáltvány kibocsájtását pedig későbbre, június elejére datálja.) Perjés a parasztháború hadmozdulatainak elemzéséből az új felfogással homlokegyenest ellenkező következtetésre jut, nevezetesen: Dózsa és hívei kezdettől fogva nem a török, hanem a nemesség elleni harcra készülődtek, sőt céljuk megvalósítására valószínűleg már 1513 őszétől titkos szervezkedést folytattak. Szembeszáll Perjés a magyarországi parasztháború ideológiájának hazai gyökerű felfogásával is, és az európai parasztháborúk ideológiájával egyező vonásait tartja lényegeseknek, nevezetesen: 1. a régi jogra való hivatkozást, 2. az eretnek – köztük huszita – tanokat és 3. a parasztság tudatos, a honvédelem eszméjét sem kizáró politikai aktivitását.

A nézetek ilyen teljes konfrontációjára ugyan az ülésszak további folyamán nem került sor, egyes vitapontokat azonban több felszólalás is érintett. Viszonylag kevés reflexiót váltott ki a szakaszosság, az „átcsapás" problémája. A Dózsa-parasztháborúra emlékeztető szakaszosságot állapított meg *Szántó Imre* Jovan Nenad cár 1526/27-i dél-magyarországi felkelésében, amely nem is egészen egy év alatt három fázison is átment, mégpedig a törökellenes harc, az antifeudális parasztfelkelés és a Habsburg zsoldosság fázisain. Ezzel szemben az ugyancsak Délvidéken, Bánságban 1594-ben hajdúmegmozdulásból kirobbant rajah-felkelés nem csapott át antifeudális térre, hanem mindvégig megőrizte törökellenes jellegét. *Szendrey István* viszont lényegében tagadta a szakaszosságot. Elismerte, hogy a parasztháború keresztesháborúként indult, azt azonban kétségbevonta, hogy ez csupán a nagylaki véres események után csapott volna át parasztháborúba. A parasztságnak már

évtizedekkel 1514 előtt röghözkötéssel, teljes szolgasággal való fenyegetettsége szerinte az első adandó alkalommal, amikor ti. az uralkodó nem rendelkezett kellő fegyveres erővel, kiváltotta a felkelést.

A szakaszosságnál lényegesen nagyobb figyelmet váltott ki a parasztháború ideológiája, politikája. Az ideológiával kapcsolatban két fontos elvi megjegyzés is elhangzott. Az egyik *Wellmann Imré*től, aki miközben hangsúlyozta a szellemi hatások kutatásának fontosságát, ugyanakkor figyelmeztetett arra, hogy elsősorban mégis a paraszti ideológia gazdasági, társadalmi hátterét kellene feltárni. Ugyanezt sürgette *Makkai László* is – a kötetből egyébként hiányzó – felszólalásában mondván, hogy önmagában véve semmiféle – mégoly éles – társadalombírálat sem vezet forradalmi erjedéshez, ha nincs megfelelő társadalmi közeg, nem alakul ki forradalmi helyzet. A Dózsa-féle parasztháborúnál is a sajátos társadalmi-gazdasági alaphelyzetben kell keresnünk a forradalom okát, és az ideológia hatását is ennek függvényeként kell értelmeznünk. (Századok 1973/2. 538.) Az elvi-módszertani megjegyzéseken túl konkrét történelmi hivatkozások is elhangzottak. *Kardos Tibor*, aki – mint mondotta – a parasztháború ideológiájának négy évtizedes nyomozása során kezdettől fogva megkülönböztette az ideológia kettős, egy világi humanista és egy vallási apokaliptikus-misztikus rétegét, most e kettőnek teljes összeolvadását hangsúlyozta a parasztháború kitörésének pillanatában. Szűcs Jenőnek az a tétele, miszerint a kereszteshábornak a parasztfelkelés szinonimájaként való használata kizárólag magyarországi jelenség, megerősítést nyert *Joze Koropec* felszólalásában, mely szerint az 1573. évi horvát-szlovén parasztfelkelők is magyar példára olykor kereszteseknek nevezték magukat. Az a megjegyzése viszont, hogy a felkelt parasztok a hatalomért, saját államuk megteremtéséért harcoltak, a parasztok magas fokú, öntudatos politikai tevékenységére enged következtetni.

Több felszólalás érintette a székely, ill. a hajdúszabadság kérdését. *Gyimesi Sándor* úgy vélte, hogy a székely szabadság eszméje nem csupán Dózsa székely származásán keresztül hatott, hanem a parasztháborúban feltehetőleg résztvett és ezért meg is büntetett jászoknak és kunoknak a székelyekéhez hasonló gazdasági-társadalmi viszonyain át is. Több hazai és külföldi felszólaló, *Bánkuti Imre, Lajos Demény, Rácz István, Vlagyimir Vasziljevics Mavrogyin, Szakály Ferenc, Igor Karaman, Szántó Imre, Niederhauser Emil* foglalkozott a hajdúszabadság kérdésével, különféleképpen differenciálva, árnyalva a korábban eléggé sematikus képet, abban az egyben azonban megegyezve, hogy a hajdúszabadság sem szűk kereteinél, sem nemesi kiváltság jellegű tartalmánál fogva nem lehetett a parasztság felszabadulásának széleskörű és hatékony módja. A népi patriotizmus, a paraszti honvédelem problémájával két felszólalás is foglalkozott. *Szakály Ferenc* a 16–17. századi magyarországi török- és Habsburg-ellenes harcokban a magyar, *Josef Koči* a harmincéves háborúban a cseh parasztság magatartását vizsgálva egyértelműen arra a következtetésre jutott, hogy a parasztok fellépését minden esetben a szűkebb haza, otthonuk és környékük közvetlen védelme motiválta, nem pedig valami magasabb rendű nemzeti vagy vallási szempont. A két felfogás közvetve Szűcs Jenő álláspontját támasztja alá.

Utolsó szempontként vizsgáljuk meg a nemzetközi tudományos ülésszak egyik legfontosabb feladatának, a kelet–közép-európai parasztmozgalmak összefüggésének és tipologizálásának kérdését. Fontosnak tűnik ebből a szempontból *Vlagyimir Vaszüjevics Mavrogyin* disztinkciója parasztfelkelés és parasztháború között. Eszerint a parasztháborút polgárháborúnak kell tekinteni, amelyben nem kisebb-nagyobb engedményekért, hanem a jobbágyrendszer felszámolásáért folyik a harc országos méretekben. A kelet–közép-európai parasztmozgalmak tipizálását a 14–15. századra, ill. a 16. század elejére vonatkozólag – E. V. Gutnovának a nyugat-európai parasztmozgalmakra felállított tipológiájából kiindulva – *Makkai László* kísérelte meg vitazáró értékelésében. A valódi parasztháborúk kora Kelet-Európában viszonylag későn, csupán a 15. században a huszita háborúkkal kezdődik. Ennek oka az, hogy a szabad költözködésű és örökölhető jobbágytelekkel rendelkező, jogilag is elismert paraszti rend csak a 14. században alakul ki. Az integráció és a felvirágzó paraszti árutermelés következtében megnő a parasztság osztályöntudata, kiéleződnek az osztályellentétek. Csehországban, Magyarországon kitörnek az első parasztháborúk. Lengyelországban még csírájukban elfojtják ezeket. Viszont a szlovéneknél a politikai célok, a törökellenes harc elősegítik a parasztmozgalmak kibontakozását. Hasonló szerepet tölt be a törökellenes harc a Dózsa-féle parasztháborúban. Makkai *Bogo Grafenauer*nek a délszláv és *J. Gierowski*nak a lengyel parasztmozgalmakról felállított tipológiája alapján a 16–17. századi parasztmozgalmak tipizálásával is megpróbálkozott. A 16. században az agrárkonjunktúrától kifejlesztett robotgazdaság és más egyéb növekvő terhek, a 17.

században az agrárdepresszió következtében a parasztság nem tud többé önálló politikai erőként fellépni. Osztályharca így a növekvő terhek *(Antoni Podraza)*, a katonaság rablásai *(Josef Koči, Józef Leszczyński, Szakály Ferenc)* és az idegen hódítók *(Antoni Podraza, Josef Koči, Bánkuti Imre)* elleni önvédelemre szorítkozik, és helyi felkelésekben merül ki. A korábbi nagy parasztháborúk hagyományai feledésbe süllyednek. Az államhatalom meghódításáról lemondott parasztság valami passzív államellenességbe húzódik vissza, amely a betyárromantikában találja meg a maga kifejezését és a hajdúmozgalmakban a maga illúzióit.

A fölvetett kérdéscsoportokon kívül több más fontos kérdést is ki lehetett volna emelni a tanulmánykötet anyagából, mint pl. a „második jobbágyság" kérdését, a parasztháborúk historiográfiájának, hagyományaik továbbélésének és irodalmi, művészeti, folklór lecsapódásának problémáit, nemkülönben a kelet–közép-európai parasztmozgalmak történetének számtalan, az egyes felszólalók által fölvetett konkrét részletét, sajátosságát, couleur locale-jait, de ezek elemzésére nincs módunk.

A kötetet összeállító és német nyelven kitűnő tudományos stílusban, minimális sajtóhibával, precíz jegyzetekkel, nagyon hasznos helynévegyeztetővel kibocsájtó szerkesztőbizottság, elsősorban Heckenast Gusztáv szerkesztő és a tekintélyes kiadványt esztétikus külsőben megjelentető Akadémiai Kiadó érdemes munkát végzett. Ha a jó tudományos tanácskozásnak – mint Makkai László mondotta – az a fő jellemzője, hogy megoldatlan kérdéseket megold, és a látszólag megoldottakat újból kérdésessé teszi, a kelet–közép-európai parasztmozgalmakról rendezett tudományos ülésszak jó tanácskozás volt, és anyagának megjelentetése nagyon hasznos tudományos tett.

Bellér Béla

ALEKSANDRA HELENA KASZNIK:

MIĘDZY FRANCJĄ A ALGERIA. Z DZIEJÓW EMIGRACJI POLSKIEJ 1832–1856

FRANCIAORSZÁG ÉS ALGÉRIA KÖZT. A LENGYEL EMIGRÁCIÓ TÖRTÉNETÉBŐL 1832–1856. (WROCŁAW–WARSZAWA–KRAKÓW–GDAŃSK, 1977. OSSOLINEUM. 171 l.)

A 19. század lengyel felkeléseinek leverését mindig nagy emigrációs hullám követte. Talán a legnagyobb politikai jellegű kivándorlás az 1830–31-es szabadságharc után indult meg. Már 1831. első hónapjaiban, amikor az orosz cári seregek Varsó felé közeledtek, nyíltan megfogalmazták a politikai emigráció gondolatát. A vereség után ezt azzal indokolták, hogy szükség van eljövendő felkelőkre, s a legyőzetés nem volt végleges. Az Autsztria és Poroszország területén meghúzódó lengyeleknek egy úticéljuk volt: Franciaország. Itt jött létre a híres ún. „Nagy Emigráció", amely a független Lengyelország eszméjét képviselő politikusok központja lett. Ennek a „Nagy Emigrációnak" a történelmi irodalma igen jelentős, most azonban egy eddig kevéssé kutatott részét tárja fel A. H. Kasznik könyve: a lengyel emigráció algériai történetét. A korábbi historiográfia részletekben foglalkozott ugyan ezzel a témával is, de most kapunk először átfogó képet a 19. századi civil és katonai menekültek történetéről és politikai szerepéről.

Franciaország 1830-ban az addig a török birodalomhoz tartozó Algériát formálisan is gyarmatosította, valójában azonban hosszú ideig inkább csak a parti sávot birtokolta, mert az arabok az ország belsejében sokáig fegyveresen küzdöttek a megszállók ellen. A francia gyarmatpolitikában már kezdetben szerepet játszott az a gondolat, hogy a menekült lengyeleket ne az anyaországba, hanem az afrikai kolóniákra telepítsék. Ennek többek között az is oka volt, hogy bár a júliusi monarchia éppen forradalom útján jutott hatalomra, s a politikai okokból hazájukat elhagyók szemében Franciaország testesítette meg a reménységet, mégis Lajos Fülöp jó diplomáciai viszonyt akart fenntartani valamennyi európai hatalommal, így a Lengyelországot felosztó három állammal is. A katonai menekültek nagyobb tömege pedig még külön veszélyt is jelentett a belpolitikai konszolidációs törekvések idején. Ráadásul ezek a lengyel egységek önálló nemzeti légió megteremtésének gondolatával foglalkoztak. Éppen ezért a legmegfelelőbb megoldásnak az látszott, ha a lengyeleket is besorozzák az 1831-ben létrehozott, kezdetben jórészt németekből és olaszokból álló idegenlégióba.

Az önkéntesek toborzása azonban nem járt kellő sikerrel. A francia kormány nem alkalmazott erőszakot, de olyan rendelkezéseket hozott 1833-ban, hogy azok a politikai menekültek, akiknek nincs vagyonuk, és francia vízumot kérnek, elvben csak úgy kaphatják meg, ha Algériában telepednek le. Igy azután többszáz lengyel civil került Észak-Afrikába, akik bekapcsolódtak az anyaországban maradt honfitársaik politikai életébe.

Az idegenlégióban harcoló lengyelek legtöbbje az 1831-es felkelés után Poroszországban internáltak közül került ki. Négy lengyel századot alakítottak, amely 1834 elején kitüntette magát a Bougie-nál vívott harcokban, majd ez év közepén Oranban létrehozták az úgynevezett 4. lengyel zászlóaljat. Természetesen meg kell jegyezni, hogy ennek a legénysége nem volt tisztán lengyel (németek is voltak, a két nemzetiség között időnként viszály is fellépett), s a francia felettesek mindig elutasították a lengyel vezényleti nyelvre irányuló kéréseket, hiszen a tisztikarban franciák is helyet kaptak. A lengyelek igen bátran vették ki részüket az 1835-ös Moulley–Ismaïl-i és Macta-i csatákban, de volt olyan emigráns is, aki, bár egyenruhája kötötte, szíve szerint a függetlenségéért harcoló algériai nép mellett állt, hiszen annak sorsában mintegy saját hazája küzdelmét látta a megszállókkal szemben.

Az idők folyamán azonban sokat változott a francia politika az emigránsokkal szemben, elsősorban 1848 táján. A II. Köztársaság már nem szívesen fogadott be olyan menekülteket a gyarmatokra, akik nem rendelkeztek a kellő anyagiakkal, a II. Császárság pedig egyenesen megtiltotta az ilyeneknek, hogy Algériába utazzanak. A politikusok ugyanis úgy vélték, hogy az Abd el-Kader vezette felkelés leverése után már nincs szükség az idegenlégió növelésére; féltek attól, hogy a külföldiek számbelileg túlsúlyba kerülnek a franciák felett Észak-Afrikában; és Algéria a radikális elemek gyűjtőhelyévé válik.

Az algériai emigránsok ügye a lengyel politikusokat is foglalkoztatta, elsősorban Czartoryski herceget. Ő a nyugat-európai államok és az abszolút monarchiák között fennálló feszültségre épített, s a lengyelek fegyveres fellépésére a liberális kormányok mellett, ha háborúra kerülne sor. Ezért úgy vélte, hogy az idegenlégió keretein belül megteremtendő önálló lengyel katonai egység mintegy kiképző iskolája, bázisa lenne egy eljövendő lengyel hadseregnek. Ezt az elgondolását, amely 1833-tól kezdve kristályosodott ki, természetesen keresztülhúzták a francia katonai vezetők. Czartoryski ennek ellenére nem tett le véglegesen tervéről, s azt húsz éven át a megfelelő nemzetközi helyzetben újra meg újra elővette. Igy még a krími háború idején is mintegy 200 főnyi lengyel légiót akart szervezni az idegenlégióban szolgáló lengyelekből. Minket, magyar olvasókat különösen érdekel Bem koncepciója az algériai telepesekről, bár ezt a tervezetet a magyar történetírás is említi (vö. Kovács Endre: Bem József. Bp. 1954. 205–208. l.). Bem elgondolása az volt, hogy az algériai tengerpart mentén, francia bankárok kölcsönei segítségével földeket vásárolnának és ott letelepednének a lengyelek, gazdaságokat hoznának létre. Ugyanakkor minden telepes fegyverrel rendelkezne (ezt a csekély közbiztonsággal indokolta, de világos volt, hogy paramilitáris szervezetre gondolt), és polgárőrséget alkotnának. A légionisták állandó hadgyakorlatokkal készülnének fel az eljövendő szabadságharcra, s az európai helyzet alakulásának adott időpontjában harcrakész egységeket lehetne tengeri úton Lengyelországba átdobni. A francia bankárok viszont még ekkor sem járnának rosszul, hiszen az ő tulajdonukba mennének át a megművelt gazdaságok. Bemnek ezt a reális alapokat nélkülöző tervét sem a franciák, sem a lengyelek nem fogadták el, bár ő többször is megpróbálta ennek hasznosságát aláhúzni. Honfitársai közül többen, a sajtó útján nyíltan is kifejezték elégedetlenségüket Bem szándéka iránt.

A. H. Kasznik könyve részletesen elemzi az algériai menekültügy politikai és polgári részét, s külön részt szentel az idegenlégióval, illetve a katonai tervekkel kapcsolatos ügyeknek. Eléggé nehéz is időnként szétválasztani a kettőt egymástól, ezért többször utal az előző részben elmondottakra. Igen érdekesen elemzi a lengyel lakosság statisztikai arányait, s nemcsak a katonai, hanem a polgári karriereket is nyomon követi. Külön érdeme a műnek, hogy igyekezett feltárni a lehető legteljesebb mértékben a létező lengyel dokumentumokat, emlékiratokat, korabeli naplókat. Térképvázlata a kérdés földrajzi megértését teszi könnyebbé, a sajnálatosan hiányzó mutatót viszont egy igen részletes tartalomjegyzék helyettesíti. A lengyelül nem értő olvasó számára három és fél oldalas francia nyelvű összefoglaló könnyíti meg a tájékozódást a mintegy 1100–1200 algériai lengyel emigráns sorsának nyomonkövetésében.

Petneki Áron

BIBLIOGRAFIE ČESKOSLOVENSKÉ HUNGARISTIKY ZA LÉTA 1972–1974

(Szerk. Richard Pražák és Marta Romportlová, František Koukola közreműködésével)
(Brno, 1977. Universita J. E. Purkyně, I, 166 l.)

(MATERIÁLY K DĚJINÁM A KULTUŘE STŘEDNÍ A JIHOVÝCHODNÍ EVROPY 6.)

A CSEHSZLOVÁKIAI HUNGARICA BIBLIOGRÁFIÁJA 1972–1974

Az előző, az 1969–71-es anyagot felölelő kötet ismertetését (ld. Századok 1977. 111. évf. 4. sz. 828. l.) azzal zártuk, hogy reméljük, a sorozat folytatódik. És valóban, három év múlva már meg is jelent a következő, ismét három éves időszakot felölelő újabb kötet. Sajnos, az előszóban azzal a hírrel, hogy a kötet egyik főmunkatársa, František Koukola 1976-ban elhunyt.

A kötet beosztásáról és tartalmáról az előző ismertetésben elmondottakhoz nincs mit hozzáfűznünk, a szerkesztők most is az ott alkalmazott szakbeosztásban közlik anyagukat, apró jellegű változásokat kivéve. Amit érdemes regisztrálni, az az anyag terjedelmes bővülése, ahogy azt egyszerűen a jóval nagyobb lapszám is igazolja. Nagyon örvendetes, hogy Richard Pražák folytatja ezt a jelentős, ugyanakkor nagyon áldozatos munkát, amely mindenképpen elősegíti a két ország népeinek a közeledését. Úgy gondoljuk, a magyar tudományosság szempontjából legalább ugyanolyan fontosságú ez a sorozat, mint csehszlovák szempontból. És újabb figyelmeztetés: a hazai kutatásnak az eddiginél jobban kell odafigyelnie a csehszlovákiai tudomány eredményeire.

Niederhauser Emil

SZÁNTÓ IMRE:

HÉVIZ TÖRTÉNETE I. AZ ŐSKORTÓL AZ 1857. ÉVI TAGOSÍTÁS BEFEJEZÉSÉIG. SZEGED 1977

(Hévíz Nagyközségi Tanács V. B. kiadása.)

Az elmúlt években örvendetes módon megélénkült a helytörténet iránti érdeklődés; hatására a helytörténeti kutató és feldolgozó munka számos tanulmánykötettel és monográfiával gazdagította történeti irodalmunkat.

Szántó Imre, aki a helytörténetírás elméleti kérdéseinek neves kutatója, monográfiájával a gyakorlatban bizonyítja, hogy egyetlen szerző is képes, amennyiben segítségül hívja a különböző tudományágak legújabb eredményeit, komplex helytörténet megírására. Szerencsésnek tartjuk a vizsgált „tájegység" kiválasztását, ugyanis a szerző nemcsak Hévíz község történetét rajzolja meg, hanem túllépve a falutörténet határán kiterjeszti figyelmét a többi, azonos földrajzi adottságokkal rendelkező, többnyire hasonló gazdasági és társadalmi viszonyok között élő páh falura is (Hosszúpáh, Felsőpáh, Boldogasszonypáh).

A természetföldrajzi alapvetésű fejezet után Szántó Imre megállapítja: a kedvező földrajzi adottságok lehetővé tették a Balaton nyugati végétől északnyugati, nyugati irányban elterülő Zalavári-hát korai betelepülését. Ennek igazolására sorra veszi azokat a kultúrákat, amelyek a fiatalabb kőkorszaktól (neolitikum) kezdődően „régészeti nyomot" hagytak ezen a vidéken. Részletesen szól az itt fennmaradt római kori emlékekről, ezek és természetesen az országos kutatások eredményei alapján felvázolja Pannonia gazdasági és társadalmi viszonyait, rekonstruálja a történelmi eseményeket. Az avar korszak, illetve népvándorlás kora megszaporodott régészeti anyagát elemezve arra a megállapításra jut, hogy a „Keszthely-kultúra" jelenléte folytonos volt a római kortól egészen a magyarok bejöveteléig. A honfoglalás előtti régészeti anyag vizsgálata során a szerző kitér azokra a kérdésekre, amelyek közül több (pl. népesség-kontinuitás, kettős honfoglalás) napjaink szakirodalmi vitáinak középpontjában áll.

A kora Árpád-kori lakosság a határnak ugyanazt a részét, a Zalavári-hát keleti peremét, szemelte ki magának lakhelyül, amelyen a letűnt korok népeinek kultúráját megtalálhattuk. Az un. Páh-földje

volt ez. A „páh" szó kezdetben gyűjtőnévként egy olyan terület megjelölésére szolgált, amelyen a tímármesterséget folytató lakosok egyetemlegesen a Hévíz meleg vizében ványolt (páholt!) bőrök szolgáltatására voltak kötelezve. Mellettük egyéb szolgáló népek is éltek, ezek földművelést folytattak (vinitores, aratores). E rétegek sorsát végig kísérve, Szántó Imre bemutatja azokat a gazdasági változásokat, amelyek következtében a 13. század folyamán kialakultak a szállások összetelepülésével a páh-falvak. Lakóik között a társadalom átrétegződésével összefüggésben a jobbágyokat éppenúgy megtaláljuk, mint a várjobbágyok közül a nemesség soraiba emelkedő kisnemeseket. Ezt a sajátos társadalmi összetételt Hévíz közvetlen elődje, Szentandráspáh a magánföldesúri korszakban is megőrizte, egészen a feudalizmus végéig.

A virágzó feudalizmus korát az okleveles anyag segítségével mutatja be Szántó Imre, majd kutatott időszakához érve, avatott kézzel rajzolja meg a török hódítás következményeit, vizsgálódása körébe vonja Keszthely vidékének valamennyi települését. A következő fejezetben képet kapunk – most már egyetlen települést érintve – Szentandrás újjátelepüléséről, a határ birtokbavételéről, majd ezt követően a Mária Terézia-féle úrbérrendezés helyi végrehajtásáról. Szentandrás legnagyobb földesura ekkor a Festetics-család volt, de éltek itt taksás nemesek is. A Festeticsek allodizáló törekvései csak a 19. század első felében jelentkeztek, de a telken kívüli földek nagyrészét az 1857. évi tagosításig nem a földesúr, hanem az úrbéres jobbágyság használta. Igen értékes fejezetét alkotja a monográfiának a falusi művelődés lehetőségeiről, továbbá a gróf Festeticsek gazdálkodásáról írott rész. A jobbágyfelszabadítás helyi következményeit 1848-ban a jobbágyok, a kisnemesek és a Festeticsek oldaláról egyaránt megismerhetjük, majd a szerző rátér az 1857. évi tagosítás végrehajtásának értékelésére. Megállapítja: az úrbéri pátens végrehajtása Szentandráson is együtt járt a parasztok által birtokolt telken kívüli állomány (maradvány- és cenzuális földek) nagy részének elvételével. A kis- és törpebirtokos parasztok előtt a nagybirtok harapófogójában lezárultak a birtokszerzés lehetőségei, miközben a feudális kor maradványai (ledolgozási rendszer stb.) is őket sújtották.

Külön fejezetben szól a szerző a hévízi tó fürdőhellyé fejlesztéséről, bemutatja az első, 18. századi kísérletek kudarcát, majd előlegezi a tagosítást követő – ekkor a hévízi tó egésze a Festeticsek tulajdonába került – fejlesztés második, napjainkig terjedő szakaszát.

Szántó Imre Hévíz történetéről írott monográfiája a helytörténeti kiadványok legjobb alkotásai közé tartozik, erre a szintre emeli a szerző tudományos felkészültsége, a regionális és országos összefüggések arányos bemutatása, olvasmányos stílusa, nem utolsó sorban a komplexitás elvének érvényesítése. A kötet bemutatója mindössze két általános észrevételt tehet. Egyrészt hiányolhatja a népvándorlás és honfoglalás korának tárgyalásánál a ma még le nem zárt, általánosan el nem fogadott nézetek „kiélezését". Ennek ellenére úgy véljük, hogy az egymásnak ellentmondó koncepciók egyeztetésére tett kísérlet további indítékokat adhat a jövő régészeti kutatásaihoz. Másrészt, aránytalanul kevésnek tarthatja a Szentandrással „együtt induló" többi páh-falu 18–19. századi gazdasági és társadalmi viszonyaira utaló adatokat. Egy-egy kisebb településről – pl. az úrbéresek társadalmi rétegződésének bemutatásánál – pontosabb képet kaphatunk a többi település összehasonlító adatainak közreadásával. Igaz, ezt az összehasonlítást a szerző az 1960-ban megjelent „Alsópáhok története" című munkájában már jórészt elvégezte.

A kötetet gazdag képanyag egészíti ki; felöleli a régészeti leletanyag egy részét, illetve a 18–19. századi térképek másolatát.

Rákos István

CURTICĂPEANU, V.:

LE MOUVEMENT CULTUREL POUR LE PARACHÈVEMENT DE L'ETAT NATIONAL ROUMAIN (1918)

(Editions de l'Academie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest 1973, 264 l. + 1 térkép)

KULTURÁLIS MOZGALOM A ROMÁN NEMZETI ÁLLAM MEGVALÓSÍTÁSÁÉRT

A nemzeti mozgalmak kialakulásában és fejlődéstörténetében Dél-Keleteurópában különös fontosságú és egyben rendkívül hosszú időtávot fog át az ún. kulturális szakasz. Messzemenően érvényes ez a Habsburg birodalom nemzeteire, s különösen a történelmi Magyarország nemzetiségeire. Ha erős túlzás is Vasile Curticăpeanunak az előszóban megfogalmazott megállapítása, hogy a Monarchia románjai számára a kulturális élet nyújtotta az egyetlen lehetőséget a közélet szintjén történő kibontakozásnak, azzal történetírásunk is egyetért, hogy a nemzetiségek társadalmi-politikai fejlődése következtében az egyházi-kulturális élet keretei egészítették ki, részben pótolták a saját politikai szervezetek hiányosságait.

A hét fejezetből álló munka első egysége a román nemzeti-kulturális mozgalom kezdeti szakaszát vázolja a 18. századtól a 19. század közepéig, addig, ameddig kialakulnak a nemzeti-kulturális élet szervezeti keretei, s ezekben a polgári gondolkodás válik uralkodóvá. A második fejezet a helyi egyesületeket vizsgálja. Az olvasóköröket, melyek elsősorban a tanulóifjúság szervezetei voltak, némelyek közülük lapokat is kiadtak, és sokat tettek az egyes városok román értelmisége közötti elszigeteltség felszámolásáért. Minden számottevő iskolával bíró nagyobb városban működtek román ifjúsági egyesületek; súlyuk a viszonyok és a szükségletek szerint változott. Az egyesületi hálózat részét képezték a nőegyletek (Torda, Nagyszeben, Brassó, Déva, Balázsfalva, stb.), amelyek a szegény diákok segélyezésétől a háziipar fejlesztéséig terjedő tevékenységükkel a modern polgári asszonytípus kialakulását is előmozdították. Ezeket a kis szervezeteket kiegészítette a különféle dalárdák, tornaegyletek, színjátszó csoportok sora, melyek részben hatósági engedély nélkül, de általában a hatóságok tudtával működtek. Különös súlya volt a román színházalap-gyűjtő társaságnak, mely 1871-től törvényesen működött, hogy egy erdélyi román nemzeti színház számára a szükséges pénzt előteremtse. A valóságban sokkal fontosabbak voltak nagy és kis összejövetelei, állandó működése és a körülötte folyó viták, mint maga az évtizedek során befolyó összeg. A szerény kaszinók, olvasókörök, klubok, iparoskörök voltak a román kulturális propagandatevékenység legalsóbb sejtjei, amelyekből idővel kis román „nemzeti házak" lettek. A nagyobb egyesületek egész régiókat fogtak át, de súlyuk hagyományoktól és lehetőségektől függően változott. A máramarosi román kulturegylet a századvégre elsorvadt. Az 1862-ben alapított aradi egyesület viszont számottevő anyagi alapot teremtett saját működése számára, tanulókat segélyezett, szerepe volt az egységes román írásmód kialakításáért folytatott harcban, iskolák alapításában, a nemzeti kisipar és kereskedelem fejlesztésében, s a századforduló után megerősödött az érdeklődése a parasztság iránt is.

A negyedik fejezetben a szerző az erdélyi román közművelődési egyesület, az Astra megalakítását és tevékenységét mutatja be, azét az intézményét, amelyet az egész erdélyi románság kulturális központjának szántak alapítói, s amelyik sok viszontagság után, az első világháború előtti évekre rendkívül hatékony szervezetté alakult. Tagjainak száma 1914-ben túllépte a tízezret, rendes bevétele meghaladta a két millió koronát, s ezen felül egy sor alapítványt kezelt, valamint néhány romániai eredetű ösztöndíjat. Az Astra szoros politikai és tudományos kapcsolatban állott a később létesített romániai akadémiával, amely 1893-ban az erdélyi románság kulturális és politikai életének egyik nagyját – az Astra egyik alapítóját és vezetőjét – elnökévé választotta. A nagyszebeni egyesület iskolák támogatása, ösztöndíjak adományozása mellett széleskörű tudományos tevékenységet fejtett ki; a századforduló után valóságos „románságtudományi" intézetté alakult. A szerző részletesen ismerteti az általa kezdeményezett vagy támogatott tudományos és népszerűsítő munkásságot, melyben a politikai jogokért folyó harc következtében természetesen döntő szerepe volt a történeti kutatásoknak. 1898 és 1904 között három kötetben kiadtak egy enciklopédiát is (172 munkatárs, 40.000 címszó). A szerző bemutatja az Astra vidéki könyvtárhálózatát, a népkönyvtári sorozatban

megjelentetett munkák terjesztését, a tudomány- és gazdaságismereti előadássorozatokat, a kiállításokat, az 1905-ben felavatott nagyszebeni román múzeumot, valamint azt a kísérletet, amely egy román jogakadémia vagy egyetem megteremtésére irányult.

Külön fejezet foglalkozik a budapesti és a bécsi egyetem román diákjainak életével és egyleteik működésével. Az 1862-ben alapított pesti „Petru Maior" egyesület tagjai között megtaláljuk a román közélet olyan nagyjait, mint Ioan Lupaş, Vasile Goldiş, Octavian Goga vagy Iulia Maniu. Innen indult 1902-ben a nagyhatású irodalmi újság, a „Luceafărul". A bécsi „Fiatal România" egyesület első vezetői Ioan Slavici és Mihai Eminescu voltak. Politikai tevékenységük szélesebb körű volt, mint pesti társaiké.

A munka hetedik fejezete a romániai könyvek monarchiabeli terjesztésével és a hatósági ellenintézkedésekkel foglalkozik. Mai szemmel megmosolyogtató a szerző azon megállapítása, hogy „a dualista állam szigorú cenzúrát szervezett és állandóan ellenőrizte a határpostát, szigorú szemmel figyelte a könyvek forgalmát a Kárpátok egyik oldaláról a másikra." Az azonban kétségtelen, hogy a századvégén gyakoribb lett egyes román lapok és könyvek kitiltása. Ilyenkor más cím alatt adták postára, esetleg az újság is címet változtatott. Érdekes egyénisége volt a könyvcsempészetnek egy vállalkozó szellemű parasztember, Gh. Cîrţan, aki a Kárpátokon keresztül gyakran maga fuvarozta a könyveket és újságokat, s magánál Tisza Istvánnál panaszkodott, amikor 1903-ban könyv- és irat-anyagát a hatóságok elkobozták. (A 76.000 tételből álló – 17% történelmi munka, 15% szépirodalmi folyóirat, újság, 12% tankönyv továbbá naptárak, vallási, gazdasági jellegű irományok, közte számos monarchiabeli vagy onnan ki nem tiltott nyomtatvány – anyagot végül 1907-ben elégették, s az eljárást felfüggesztették. Ezt a kérdést eredeti iratok közlésével tárgyalja a szerző a Nouvelles Etudes d'histoire II. Buc. 1960. 611–631. l. megjelent tanulmányában.)

A könyv utolsó fejezete a Románia területéről kiinduló össznemzeti kulturális-politikai akciókkal foglalkozik. Ismerteti a bukaresti Transilvania egyesületet, amelyik ugyancsak adott ösztöndíjakat erdélyi román fiataloknak, továbbá a Liga Culturală munkásságát, mely 1891 után a dualista monarchiával szembeni politikai ellentámadás egyik főszervezője lett. Végül Iorga 1908 után indított nyári egyetemének és a Román Akadémia erdélyi vonatkozású akcióinak bemutatásával zárja a románság politikai egyesítését előkészítő kulturális egységtörekvések rajzát.

A munka felépítése világos, áttekinthető. Sok adatot közöl, de ebben nem törekszik rendszerességre. Mellőzi az iskolák nyilván nagy munkát igénylő bemutatását, de mellőzi annak bemutatását is, hogy valójában mik voltak a kulturális tevékenység törvényes és gyakorlati korlátai, anyagi forrásai. Ha a fejlődés nem is volt egynesvonalú – a szerző a törésekre, nagy visszaesésekre nem tér ki, – a dualista Monarchia keretei között a román nemzeti kultúra intézményei kiépültek, megszilárdultak, s az 1910-es évekre a politikai vezetőréteg szilárd támaszát képezték. V. Curticăpeanu könyve ennek megismeréséhez hasznos és tanulságos történeti olvasmány.

Szász Zoltán

EGYED ÁKOS:
A PARASZTSÁG ERDÉLYBEN A SZÁZADFORDULÓN
(Bukarest, 1975. 300 l. Tudományos és Enciklopédiai K.)

A romániai magyar tudományos élet mindig érzékenyen reagált a korszerű, az aktuális kérdésekre. Ezt igazolja az a kutatási és feldolgozási „tájolódás" is, ami az agrártörténet felé fordította a romániai magyar kutatók figyelmét, melynek egyik értékes darabja *Egyed Ákos* összegezése az erdélyi parasztság kapitalizmus-kori viszonyairól. Egyed Ákos rövidsége ellenére is alapos, számos újabb szempontra is figyelő, komplex vizsgálati módszert alkalmazó könyve megkapta 1977-ben a Román Tudományos Akadémia egyik díját.

Bár a címben csak a századforduló parasztságáról van szó, a szerző a korszak tárgyalását a jobbágyfelszabadítással kezdi, hogy az olvasó jobban megértse, hogyan is jutott el a századfordulóra az erdélyi parasztság oda, ahová eljutott.

A jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatására Erdélyben 1848. június 18-án került sor. Bonyolította a jobbágyfelszabadítás kivitelezését az a tény, hogy itt nem hajtották végre a Mária Terézia-féle úrbérrendezést. A Mária Terézia-féle úrbéri összeírás Magyarországon azzal könnyítette meg ezt a folyamatot, hogy szétválasztotta az úrbéres és nem úrbéres parasztságot. 1848-ban a jobbágyfelszabadítás a paraszti társadalomnak csupán 78 százalékát érintette. A még tisztázatlanul hagyott kérdéseket volt hivatva pótolni az 1854-es erdélyi császári pátens, amely az előbbihez képest annyiban jelentett haladást, hogy a volt jobbágyokat és zselléreket úrbéresekre és nem úrbéresekre osztotta. Ez a különválasztás azért volt lényeges, mert az úrbéresek helyett az állam fizette ki a megváltási összeget. A pátens elengedte a házatlan zsellérek tartozásait, de földet nem adott nekik, s ezzel proletarizálta őket.

A jobbágyfelszabadítás után természetesen nem fejlődhetett ki máról-holnapra a kapitalista gazdálkodás. A jobbágy–földesúri függés kezdetben annyiban módosult, hogy a jobbágyfelszabadítás következtében földjét vesztett paraszt a földesúr földjét művelte ezután is, a volt paraszti gazdálkodás színvonalán, de nem robotban, hanem ellenszolgáltatásért. A valóságos kapitalista gazdálkodásra való áttéréshez hiányzott a hitelrendszer, a birtokok korszerűsítéséhez szükséges tőke és a szakképzett munkaerő. Ezért a kapitalista viszonyok az erdélyi mezőgazdaságban csak a 19. század végére kerültek túlsúlyba. A kapitalizálódási folyamatot elősegítette a múlt század hatvanas éveiben kibontakozó és a század végéig tartó gabonakonjunktúra és az azt követő gabonaválság. Az előbbi idején gyors fejlődésnek indult a malom- és a szeszipar, új utak és vasutak épültek a szállítás meggyorsítására. Növekedett a kereskedelmi tőke. Ez a folyamat szinte töretlenül tartott a 80-as évekig, amikoris az Európába beáramló olcsó amerikai búza ezrével tette tönkre a kis- és középgazdaságokat.

A kötet következő fejezetében rövid társadalomtörténeti áttekintést kapunk arról, hogyan szélesedett ki a kapitalizmus-korabeli erdélyi parasztársadalom. Az 1900. évi népszámláláskor a közel 3,5 millió főt kitevő parasztság Erdély összlakosságának 74 százalékát alkotta. A jobbágyfelszabadítás után a kapitalista társadalmi viszonyok kialakulásakor létrejövő sokoldalú differenciálódás a parasztságot vagyon és foglalkozás szerint tovább tagolta, egységes fellépését méginkább megnehezítette.

Az 1848 utáni földbirtokstruktúra sajátos alakulása Erdélyben nemcsak gazdasági-társadalmi, hanem főként nemzeti kérdésként jelentkezett. Míg a társadalmi harcot a háromnyelvű (magyar, román és német) parasztság valamint a földbirtokos osztály vívta, addig a politikai jellegű összecsapás a román polgárság és a nagybirtokos magyarság között folyt.

Külön fejezet tárgyalja a megváltozott paraszti gazdálkodást és termelést, valamint ennek kihatásait a paraszti életformára. A családi parasztgazdaságnak még a századfordulón is komoly szerepe volt Erdély gazdasági életében. Ez a parasztgazdaság azonban már nem a szó eredeti értelmében vett faluközösséget jelentette, hanem azt, hogy a falu keretbe fogta és szokásaival irányította a termelést. A szóban forgó parasztgazdaságok különböző típusait sok tényező együttes hatása (pl. a föld nagysága és minősége, a gazdálkodás rendszere, a termelőeszközök fejlettsége, a piactól való távolság stb.) alakította ki. Magukon a gazdaságokon belül a munkaeszközök tökéletesedése, az új termelési eljárások bevezetése szétfeszítette a tradicionális gazdálkodást. Felbomlott az évszázadokon keresztül folytatott ugartartás és átadta helyét a váltógazdálkodásnak. Ez az átalakulás keserves harc eredményeként jött létre (bár sok helyütt még megmaradt a régi rendszer). A hagyományos gazdálkodás hívei nehezen hagytak fel a két- vagy háromnyomásos gazdálkodással.

A kiegészítő és mellékfoglalkozások, amelyeket egyszerű gazdasági kényszer hívott életre, létkérdésként jelentkeztek az erdélyi parasztság életében. S mivel a kezdeti fejlődési stádiumban levő gyáripar nem tudta felszívni a falusi népesség termelőeszköz nélküli rétegét, a kiegészítő elfoglaltságot az őstermelés körében, a részesmunkában, a háziiparban (családi szükségletet kielégítő) és népiparban (piaci termelésre specializálódott), a vándoriparban és kereskedelemben kellett megtalálniok. A 19. század közepén a népipari termékeket többnyire élelemre cserélték. Fejlődésről akkor beszélhetünk, ha a népipar a helyi kereteket túlnőve utat talált a nagypiachoz vagy művészeti értéke által versenyképes lett. Ez utóbbi példaként említi a szerző a torontáli szőnyeget, a kalotaszegi varrottast és a mezőségi háncs- és gyékényipar termékeit. A népipar egyes falvakban (pl. Kalotaszegen és könyékén) nemcsak meggátolta a munkaerő elvándorlását, hanem vissza is vitte a már korábban elvándoroltakat.

A kialakuló kapitalista mezőgazdaságban a paraszti gazdaságoknak is szükségük volt kölcsönre, hitelre (rossz termés miatti jövedelemkiesés, természeti csapások, kamatok fizetése, birtokrendezési kiadások). Ha a parasztgazda nem tudta idejében visszafizetni a kölcsönt – a legtöbb esetben nem

azért vette fel, hogy befektesse, hanem hogy a kárát pótolja – akkor tönkrement, eladósodott. A múlt század végére a paraszti földeknek mintegy a fele a banktőke „rabjává" vált Erdélyben.

A könyv második fele a nincstelen, földnélküli parasztságról szól. Ennek a rétegnek az alapját a feudalizmusban a zsellérség alkotta. Ők voltak a legjobban kiszolgáltatva a mezőgazdaságban végbemenő változásoknak. Ők voltak a legmozgékonyabbak és a legérzékenyebbek is. Ez a „napszámos osztály", ez a „szolganép" alkotta az agrárszocialista mozgalom gerincét. Ők emelték fel szavukat a századfordulón a bánsági, bihari, aradi és szatmári aratósztrájkokban. Hozzájuk tartoztak a napszámosok, az aratómunkások, a cselédek, a summások és a zsellérek. A kivándorlási hullám (1899–1913 között közel 340 ezren vándoroltak ki Erdélyből) csak részben enyhítette a már régóta feszülő szociális problémákat. A századfordulón sorra jelentkeztek az aratósztrájkok, több közülük véresen ért véget. Ezen mozgalmak leírásának azért szentel nagyobb teret a szerző, mert, mint írja, „történettudományunk mindeddig keveset foglalkozott velük, s szépirodalmunkban is alig van nyoma a parasztkérdésnek".

Egyed Ákos könyvét az teszi teljessé, hogy szól az erdélyi parasztság századfordulói műveltségéről, művelődési viszonyairól is. Teljes képet nyújt, olyat, amit nemcsak a kutató nem nélkülözhet, hanem az érdeklődő nem hagyhat figyelmen kívül.

Ács Zoltán

SZIKLAY LÁSZLÓ:
VISSZHANGOK. TANULMÁNYOK, ELEMZÉSEK, ÉRTÉKELÉSEK

(Bratislava, Madách kiadó. 1977. 401 l.)

A szerző ama irodalomtörténészeink közé tartozik, akik tudatosan vallják, hogy az irodalom és a művészet jelenségeit csakis a társadalmi összefüggések kontextusában lehet és kell értelmezni. Ily módon tanulmányai nem korlátozódtak műfaji, nyelvi-stilisztikai kategóriák vizsgálatára, hanem kitekintést nyújtanak arra a közelebbi és távolabbi közegre is, melyben gyökereznek, melyből nedveiket szívják. Ezt a módszertani vívmányt alkalmazza a szerző akkor is, amidőn egész korszakra jellemző szellemi áramlatot vizsgál, s akkor is, ha egyik-másik irodalmi műnek vagy magához a műhöz fűződő elméleteknek a jellegét keresi.

Ebből adódik, hogy valahányszoer legszemélyesebb kutatási területének, a szlovák irodalomnak valamely vitás kérdését bogozza (s hogy a kérdések vitásakká váljanak, arról mélyrehatoló filológiai érzékével s a korban való biztos mozgásával rendszerint ő maga gondoskodik), mindig a történésznek is nyújt érdekes szempontokat. Emellett, mint a kelet-középeurópai irodalmak komparatív vizsgálatának híve, sohasem – vagy csak ritkán – horgonyoz le egyetlen nemzet szellemi életének körében; mindig a jelenségek szélesebb csoportja érdekli; akkor is, ha ezek rokonsága az első pillantásra nyilvánvaló, akkor is, ha az összefüggések rejtettebbek. E kutatási elv célja megkeresni a koherens elemeket, kimutatni a keleteurópai nemzetek kulturális nagycsaládjának lényeges vonásait úgy, ahogy a műalkotásban elénk állnak. De a szerző még ezzel sem elégszik meg, hanem – mint az egykori kisebbségi sors neveltje – egy szűkebb szakmán túlmutató pragmatikus célt is lát maga előtt: a gyakorlati életben összébb hozni azokat a nemzeteket, melyeket a történelem Európa eme részében egymáshoz sodort, s amelyek kultúrája között mindenkor szerves kapcsolat állott fenn. Olyan összetartozóság, amelyről a múltban gyakran megfeledkeztek.

Ennek az elkötelezettségnek a jegyeit viselik magukon az egyes írások, melyek jellege sokféle, de azonos cél felé mutat. Ez a cél – a szerző által talán elsőként – „testvériesülés"-nek nevezett folyamat sok példán való nyomon követése. Ennek a folyamatnak egyes állomásait veszi szemügyre Sziklay László a legszélesebb területen, sűrűn túllépve a szűkebb irodalmiság határain. A párhuzamok, melyek át- meg átszövik az előadást, sokágúak (magyar–szlovák, magyar–cseh, szlovák–cseh stb.) és Sziklay teljes otthonossággal, a magyar kutatók között ma nyilván egyedülálló szakismerettel tárgyalja

az egyes analógiákat, de sohasem öncélúan, hanem azzal a távolabbi céllal, hogy az együttélés történelmi formáit is teljesebben láttassa, mint ahogyan azt az egyoldalúan politikává kiélezett történetírás a múltban nem kis nacionalista elfogultsággal tette. Az irodalom több hangon szólt, változatosabban, de egybehangzóbban is, mint a politika; az irodalmat nem tudta megfertőzni a politikai brosurák elvakult dühe, az irodalom gyökerei mélyebben nyúltak a hagyományokba, a művészet alkotó folyamatába a nacionalista politika gyakran hatástalanul próbált mérget keverni.

Sziklay László az általa testvériesülésnek nevezett közös hagyománykincset szinte az egész történelmi folyamatban szemlélteti. (Különösen ha ideszámítjuk az e köteten kívül megjelent nagyszámú tanulmányát is.) Azt bizonyítja, hogy a népek közötti testvéri érzés hol élesebben hol halványabban megmutatkozott a történelem egész menetében; a nemzeti ébredés koráig a közös patrióta érzés alakjában, később, már a modern nemzettudat létrejötte idején a politikai elválasztó vonalak ellenére a közös témákban, a közös hősök megválasztásában, a stílus hasonlóságában adott jelet magáról. Főként a magyar–szlovák kulturális viszony terén tudott Sziklay sokat módosítani a politika által megformált kapcsolat jellegén.

Az ilyen pozitív előjelű kapcsolatkutatás a régi világban egy kissé az ár ellen való úszásra hasonlított. Az 50-es években, amikor e kötet tanulmányainak egy része megszületett, már programszerű munkálatok folytak, de hogy ez korántsem történt torzítások nélkül, arra Sziklay László több írása is fényt vet. A 60-as években kezdődött a fellendülés, az árnyaltabb kutatás, aminek jótékony légkörében születhettek meg Sziklay egyre szélesebb területeket felölelő tanulmányai is. A tárgyismeret bővülése nyomán finom analízisek születtek. A forma vagy a tartalom primátusáért lefolytatott viták nem zavarták meg Sziklayt, nem lett hódolója a strukturalista divatnak, meg tudott őrizni bizonyos egyensúlyt a tartalmi és formai elemek vizsgálata során.

Sziklayra jellemző a vitázó kedv, mely nem pusztán szeszélyi, hanem tárgyi okokra vezethető vissza; túl sok kérdés vár megvilágításra és tisztázásra, nagyonis sok téves nézet tapadt az általa kutatott irodalmi jelenségekre. Hogy milyen mélységbe kell itt hatolnia az átértékelő tudósnak, arra kitűnő példa a munka elején olvasható Hviezdoslav-tanulmány, melynek központjában a nagy szlovák költő magyar nyelvű zsengéi s ezzel kapcsolatban a fiatal Országh Pál magyar neveltetése, magyar élményei és – eddig meglehetősen homályos magyarázatokra okot adó – nemzeti öntudatosodása áll. Sziklay itt verselemzésekkel követi nyomon a költő belső élményvilágának alakulását, de nem kapcsolja ki az életrajzi, külső mozzanatokat sem, s így áll elő egészen új kép. Hálás téma volt a történeti igazságtevés számára a reformkori eperjesi magyar és szláv diákkör munkájának és három jellegzetes alakjának (Haan Lajos, Sárosi Gyula, Székács József) összehasonlító elemzése; a közös tájélményből fakadó „testvériesülés", a három és négynyelvűség együtthatásának remek példái ezek.

Vitázó lendülettel készültek a szlovák irodalom „belső" kérdéseivel foglalkozó résztanulmányok is csakúgy, mint a programadó cikkek, melyek a komparatisztika jegyében fellendülő magyar kutatás adósságaira – s eredményeire – hívták fel a figyelmet. Az évek folyamán Sziklay mérlegre tett minden jelentős szlovák kiadványt, megjegyzéseiből nem hiányzik a bíráló hang, de mindig a segítés szándékával. Az új szlovák irodalmi kutatás nem egy hasznos eligazítást kapott tőle, akinek szemléletmódja egyébként közel áll a szlovák tudósokéhoz s mint Krejčí-tanulmánya bizonyítja, a cseh tudósokéhoz is. Megértően foglalkozik a nem szocialista országokban megjelent jelentősebb munkákkal, mint pl. O. Feylnek a jénai egyetem szellemi kisugárzását taglaló könyvével, vagy J. Matlnak Europa und die Slaven c. alapvető munkájával, melyekhez szintén számos bíráló megjegyzése van. Erősen szubjektívvé csak Gogolák Lajos (Ma: Ludwig v. Gogolak) könyvével kapcsolatban válik a hangja, mert ennek szemléletétől egy egész világ választja el, s itt a tárgyi tévedések is súlyosabban estek latba.

A kötet végéhez illesztett kisebb írások a hagyományőrző Sziklayt mutatják be, akiben erősen élnek ifjúsága nagy szellemi élményei, a régi emberekhez és a régi tájhoz: Szlovákiához fűződő emlékek. Ezek az emlékek történetileg ma még nagyon közelieknek látszanak, idő kell ahhoz, hogy teljes tárgyilagossággal tudjon róluk írni. De itt is megmutatkozik a testvériesülés szándéka, nemcsak a szlovákiai szellemi élet jeleseiről (Fábry Zoltán, Krammer Jenő, Darkó István, Sziklay Ferenc) van elismerő szava, de olyan specifikus témák is érdeklik, mint Laco Novomeský magyar élményvilága vagy a magyar motívumok egyik-másik szlovák tudós életművében. (A Novomeský-képhez azonban a történész kénytelen egy zárójeles megjegyzést tenni: nincs alapja annak, hogy Novomeskýről, az 1945 utáni kultuszminiszterről s ennek magyarpolitikájáról illúziókat tápláljunk, mert ezzel szembenáll az a

sokatmondó tény, hogy 1947 júniusában még egyetlen magyar nyelvű iskola sem működött Szlovákiában! Kár volt átvenni ezt a legendát.)

A könyv bevezetőjében Sziklay felsorolja azokat a mestereket, akiknek tanítványa volt az egyetemen és az Eötvös Kollégiumban. Horváth János, Gombocz Zoltán, Eckhardt Sándor, Melich János, Gyergyai Albert – illusztris névsor, mely az akkori fiatal tudósjelölt szellemi irányát egy életre meghatározta. Ehhez az örökséghez, mint legújabb könyve is tanúsítja, később sem lett hűtlen.

Kovács Endre

ARATÓ ENDRE:
TANULMÁNYOK A SZLOVÁKIAI MAGYAROK TÖRTÉNETÉBŐL 1918–1975

(Budapest, Magvető. 1977. 444 l.)

A történelemkutatás számára nagy jelentőségű – és számtalan elméleti kérdést is felvet – a szomszéd országokban élő magyarok története. Az erre vonatkozó történelmi publikációk száma elenyésző, az eddig megjelent tudományos igényű művek java az irodalomtörténet keretei közé sorolható. Tény ugyanis, hogy a csehszlovákiai magyarok két világháború közötti történelme szorosan kapcsolódik az irodalomhoz, hiszen kimagasló egyéniségei – Csatári Dániel megfogalmazásában – „jobbára írók, újságírók és olyan értelmiségiek voltak, akiknek közéleti szereplése elválaszthatatlan szellemi alkotásaiktól, de gyakorlati kiállásuk példája időközben történelemmé magasodott. A történész feladata tehát, hogy a résztvevők cselekedeteit megelőző körülményeket felvázolja, a szellemi erjedéseiket kifejező anyagot összeállítsa – az esztétikai értékelés viszont az irodalomtörténész kötelessége."

Arató Endre kötete – tevékenységének egyik legfontosabb területén – tragikus módon végleges összegezéssé vált. A közelmúltban elhunyt akadémikus számos tanulmánya, folyóirat- és újságcikke szerves előzménye ennek a könyvnek. Olyan szintézis ez, amely mindenekelőtt szerzőjének történelmi tisztánlátását dícséri. A témához tapadó évszázados indulatok, elfogultságok, sérelmek máig is érezhető kihatásaival szemben az egyetlen megoldás ezek kiméletes lehántása, a lényeg feltárása és felmutatása. Arató Endre erre vállalkozott tanulmányainak gyűjteményében. A kötet első részében (1918- 1938) a formailag egymástól független tanulmányok akár egy egységes mű fejezetei is lehetnének. Az első tanulmány a világháborút követő béketárgyalásokat, a csehszlovák–magyar határ kialakulását elemzi. Már ebben is megmutatkozik Arató következetes alapállása, midőn mindkét oldalon feltárja a nacionalizmus megnyilvánulásait és mozgatóit, s rámutat a trianoni béke imperialista jellegére. Ugyanakkor dialektikusan elemzi a társadalmi haladás és a nemzeti követelések összefüggéseit, ellentmondásait. Arató Endre pontos érzékkel tapintja ki azokat a kérdéseket, amelyek meghatározzák a nemzetiségek helyzetét. Részletesen bemutatja a népszövetségi kisebbségvédelmi rendszert és annak törvényszerű kudarcát. Ezt követi a csehszlovák kormány nemzetiségi politikájának vizsgálata. A két világháború közötti magyar polgári nacionalista irodalom különleges figyelmet szentelt ezeknek a kérdéseknek. Arató Endre magabiztos kézzel igazítja el olvasóit az esetek többségében rendkívül ellentmondásos jelenségek között, amelyeket a marxista szakirodalom eddig kevéssé vizsgált. A tájékozódást elősegíti, hogy – ha röviden is – minden részkérdésnél kitekint a romániai és jugoszláviai magyarok helyzetére is. A látószög kiszélesítése lehetővé teszi a szakszerű értékítéletet. A szerző a csehszlovák nemzetiségi politika negatívumai mellett jogosan hangsúlyozza a pozitívumokat is. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatánál sem elégszik meg a jelenségek megragadásával: a maguk teljes sokrétűségében, dialektikájában tárja fel az ok– okozati összefüggéseket.

Hasonlóan jelentős a csehszlovákiai magyarok gazdasági helyzetét tárgyaló tanulmány. Egyetlen nemzetiség fejlődése sem ítélhető meg gazdasági helyzetének pontos feltárása nélkül. Arató Endre tanulmánya e vonatkozásban is úttörő jellegű, s szilárd alapja minden további feldolgozásnak. A csehszlovákiai magyarok gazdaságtörténetének elemzésén belül is érvényesül a komplexitás (az ország

általános gazdasági helyzete, a cseh és szlovák gazdasági viszony alakulása, az integráció sajátos fejlődése, a demokratikus földreform antidemokratikus – és nemzetiségellenes – végrehajtása, a kormány gazdaságpolitikája). A gazdasági fejlődés áttekintése teszi lehetővé a szerző számára a csehszlovákiai magyar társadalom osztályszerkezetének ismertetését.

A könyv szigorú szerkezetének belső logikájából következik, hogy az említett tanulmányokat a csehszlovákiai magyarok politikai szervezeteinek bemutatása követi. A szerző részletesen elemzi a magyar polgári pártok politikáját, egymáshoz, a Szlovák Néppárthoz és a horthysta Magyarországhoz fűződő viszonyukat, olyan új és egyben lebilincselően izgalmas kérdéseket felvetve, amelyek további munkálkodásra ösztönözhetik a téma kutatóit.

Arató Endre a cseh, szlovák, magyar haladó, baloldali mozgalmakkal foglalkozva, részben korábban is ismert eseményeket elemez. Elméletileg azonban ezeket a részeket is újszerűvé teszi a kölcsönösség szempontjának alkalmazásával.

Korábban már utaltunk az irodalom szerepére a nemzeti kisebbségek életében. A Felvidéknek, szemben Erdéllyel és némileg a Vajdasággal, a Monarchia felbomlásáig szinte alig vannak saját elkülönülő, magyar irodalmi hagyományai. Az 1918 után kibontakozó progresszív irodalmat jelentős mértékben Ady hatása határozta meg. Fábry Zoltán publicisztikáját, Győry Dezső líráját, Krammer Jenő pedagógiáját pontosan kimutathatóan szövi át az Ady-élmény. A cseh, szlovák, magyar progresszió együttműködésében, a kölcsönösségben döntő tényező a kulturális közeledés. Ebben játszott jelentős szerepet a prágai Petőfi kör, Anton Straka budapesti csehszlovák sajtóattasé, a Dav folyóirat, Fábry Zoltán Az Út-ja, a Sarló és az ezek körül tömörülő számos kimagasló egyéniség. Az együttműködést szélesítették a népfrontjellegű tömegszervezetek is. A kapcsolatok egyik fontos epizódja a Szép Szó négy munkatársának (Fejtő Ferenc, Ignotus Pál, Nádass József és Remenyik Zsigmond) csehszlovákiai körútja, amelynek Arató Endre külön tanulmányt szentel.

A csehszlovákiai magyarok történetének fontos állomása az első köztársaság védelme a német fasizmus agresszív politikájával és a magyar revizionista törekvésekkel szemben. A CSKP 1937 májusi besztercebányai konferenciája ezt a célt összekapcsolta a jogos szlovák és magyar nemzeti követelésekkel, így jelentős magyar tömegeket sikerült megnyernie. Nem a CSKP-n, mégcsak nem is a nemzetiségeken múlott, hogy erőfeszítéseik végül eredménytelenek maradtak.

A kötet további tanulmányai betekintést nyújtanak az alkotói folyamatba. Tanúi lehetünk, ahogy mások művei (Husak, Zvara, Deme) termékeny továbbgondolásra késztetik a szerzőt.

Arató Endre híven önmagához, a nemzetiségi politikát elemezve, nem tér ki az indulatoktól terhes kérdések elől, ugyanakkor – saját szavaival – mindvégig „elkerülte a nacionalizmus és a nemzeti nihilizmus Szkülláit és Karübdiszeit". Álláspontja mindenképpen figyelemre, továbbgondolásra méltó, még az esetlegesen vitatható részeknél is, mint amilyenek például a kultúranatómia alkalmazhatóságával, vagy a más országok nemzetiségi politikájába való beavatkozással kapcsolatos – sajnálatosan csak vázlatosan felvetett nézetei. Érdekesek ugyanakkor a cseh-szlovák föderáció előzményeivel és a csehszlovákiai nemzetiségi kutatással foglalkozó tanulmányok is.

A kiadó „polémiára biztatónak" nevezi Arató Endre tanulmányait. A valóságban ez a könyv elsődlegesen nem polémiára, hanem továbbgondolkodásra, további jelentős kutatásokra és feldolgozásokra ösztönöz. Több, mint jelkép, hogy az ismertetett könyv a Magvető Könyvkiadó Elvek és Utak sorozatában jelent meg. Arató Endre e művében nemcsak vállalta Ady–Fábry útját, hanem maga is jelentősen hozzájárult a „híd" továbbépítéséhez, a Kárpát medence népeinek közeledéséhez, megjelölve ezzel a jövő generációk számára az egyetlen járható utat.

Varga László

DEBRECEN IPARÁNAK TÖRTÉNETE A KAPITALIZMUS KIALAKULÁSÁTÓL NAPJAINKIG

Szerk.: Ránki György
(Debrecen, 1976. 341 l.)

Napjaink történettudománya a jelen kor igényéből hozta létre azt az új történeti műfajt, amely egy területen vagy településen belül az egyik termelési ágnak: az iparnak helyzetét teszi vizsgálat tárgyává. S minthogy a gazdasági életnek ez a faktora egyre jelentősebb szerepet játszik a városok életében, ez a műfaj egyben a várostörténeti kutatásoknak is egyre nélkülözhetetlenebb segítője lesz. Újat ad azonban a terület-tervezésnek is akkor, amikor pontos diagnózist állít fel a hajdan korok „gyermekbetegségeiről", intve a jövő tervezőit a hasonló hibák elkövetésétől.

Annak az értékes anyagfeltáró és rendszerező munkának, amelyet a kötet négy tanulmánya és külön tanulmánynak is beillő, színvonalas előszava tartalmaz, nemcsak Debrecen, sőt, nemcsak az Alföld szempontjából van igen nagy jelentősége: megkönnyíti az előrelépést az ország más területein folyó hasonló kutatómunka számára is, – értékes szempontrendszert és összehasonlítási alapot szolgáltatva. Mindezeken túl elősegíti az országos eredmények mikroszinten történő ellenőrzését is, a mérlegelés és a mérleg elkészítésének kettős, és – távlatait is tekintve – nagyon fontos feladatát.

A tanulmánykötet előszavát a szerkesztő *Ránki György* írta, akinek összegező, gondolatébresztő sorai ennek az ismertetésnek a végére kívánkoznak.

Az első tanulmány szerzője, *Szücs Ernő* „Debrecen ipara az abszolutizmus korában" címmel az 1849 és 1867 közti időszak iparának történetét tárgyalja. Rövid visszatekintést ad, amelyben többek között a város lakosságának foglalkozás szerinti rétegződését mutatja be 1714 és 1848 között. E bevezetés végén tömören összegezi Debrecen 1848 előtti iparának jellemző vonásait.

A tanulmány első fejezete a gazdasági fejlődés körülményeivel és feltételeivel foglalkozva először az ország gazdasági fejlődésének fő vonásait vázolja fel 1849-től 1867-ig. Ebben az országos keretben helyezi el azután Debrecent, amikor a kapitalista gazdálkodás előfeltételeit vizsgálja meg ott. A város népessége 1850–1869 között megkétszereződött: a közigazgatásba hozott idegeneken kívül a vasúttal együtt betelepülő terménykereskedők, továbbá az iparban elhelyezkedő cseh, morva és osztrák területről érkező betelepülők okozták ezt. Ismerteti a város hitelviszonyait és a tőkefelhalmozás jelenségeit. A tőke nagyrésze ekkor a kereskedők és a földbirtokosok számára nyújtott hitelt, illetve a vasútépítésbe áramlott. A gyári hitel csak később kialakuló bankügylet lesz a városban. A szerző áttekinti a közlekedési viszonyokat, foglalkozik a kialakuló vasútvonalakkal, amelyeknek negatív hatásaként csökken a debreceni vásárok forgalma. Megállapítja, hogy mivel a várost a környékével összekötő vasútvonal csak 1884 után épült ki, így Debrecent nem kötötte össze vasút a hagyományos piackörzeteivel, ezáltal Pest szívóhatása felerősödött. A közúti körülmények hasonlóképpen rosszak voltak a város számára. E fejezet keretében külön foglalkozik a szerző az urbanizációval és annak külső jeleivel.

A tanulmány második fejezete „Céhes ipar Debrecenben" címen a város iparának részletes ismertetését tartalmazza. Foglalkozik a céhekkel és belső életükkel, áttekintve a Debrecenben található céheken kívüli társaságokat is (bádogos, borbély, kenyérsütő stb.), amelyek formailag ugyan a céhekhez hasonlítottak, de kiváltságlevelük nem volt, csupán néhánynak volt működési szabályzata. Külön alfejezetben tekinti át a céhekben folyó termelő munkáat, majd ismerteti Debrecen iparosainak szakágankénti megoszlását 1846 és 1870 között.

E korszak céhes iparának jellegzetessége még az egyes mesterségeken belüli specializálódás, amelyet a szerző „Differenciálódás" fejezet-címmel jelez.

Egy újabb alfejezet a kontárokkal foglalkozik. Rámutat arra, hogy a kontár fogalma ebben a korban értelemváltozáson ment át, mert már nem a középkorban használt értelmét: a szakmát nem kellően elsajátítókat jelentette, akik csak silányabb iparcikkek előállítására voltak képesek, hanem azokat nevezték kontároknak, akik mestervizsgával csak azért nem rendelkeztek, mert a céhek nem vették fel őket soraikba.

„A munkaerő és a céhek" című alfejezet a céhek szakemberképző feladatát ismerteti, majd megemlíti a debreceni „rajziskolát", amely a kézműiparosok rajzkészségét fejlesztette. Foglalkozik többek között a mesterek, a segédek és az inasok arányával a céheken belül, s megállapítja, hogy voltak

olyan mesterek, akik már több napszámost alkalmaztak, az átlagosnál jóval magasabb segédmunkaerővel rendelkeztek, tehát már megtették az első lépéseket ahhoz, hogy vállalkozókká legyenek.

„A céhek és az értékesítés" című alfejezet a céhes ipar piacproblémájával foglalkozik. A híres debreceni vásárok (évi négy) mellett a heti piacon volt még lehetőség az ipari áru értékesítésére.

A tanulmány harmadik fejezete a kapitalista üzemformák kialakítását tárgyalja Debrecenben. Ennek kapcsán külön alfejezetben foglalkozik a céhek hanyatlásával, összefoglalva és kiegészítve az előző fejezetben már említett fejlődésgátló tényezőket. Vázolja az új, városiasabb életforma következtében az ipartól kívánt termelés és szolgáltatás megváltozott formáit, amelyek a városi céhes ipar szerkezetének bomlását eredményezték.

A „Tőkés kooperációk és manufaktúrák" címen megírt második alfejezet részletesen foglalkozik azokkal az ipari létesítményekkel, amelyek gyáripari „kezdemény"-ként nyertek elhelyezést a városban vagy annak kapuin kívül. A szerző megállapítása szerint maga a város is gyakran kezdeményezte egy-egy iparág megtelepedését (nyomda, cserép- és téglavető stb.), de volt céhes iparosok is létesítettek kézműipari üzemeket saját szakmájukban vagy egy rokonszakmában. A debreceni manufaktúrákban ebben az időszakban még alig találni idegen tőkét.

Ezt követően a tanulmány áttekinti a gyári jellegű létesítményeket. (István gőzmalom, cukorgyár, légszeszgyár, dohánybeváltó). Utal arra, hogy a gyárak szakemberei nagyrészt Ausztriából jöttek. Konklúziója szerint ebben az időszakban Debrecen megszűnik egy izolált gazdasági körzet centruma lenni, és elveszíti addigi vezető szerepét.

A tanulmánykötet második értekezését *Mózes Mihály* írta „Debrecen ipara a dualizmus korában" címmel. A szerző az előbbi mű gondolatsorát viszi tovább azzal a különbséggel, hogy Debrecen vezető szerepének megváltozását, megszűnését már a feldolgozás módszerével is érzékelteti. Tanulmányában nagyobb szerepet kap „az egészben a rész" koncepció, a helytörténet színes képsora helyett a statisztika szárazabb és elvontabb világa. „A gazdasági növekedés alapvető tényezői" című első fejezetben elsőként a város népességét tekinti át megállapítva, hogy 1870 és 1910 között lakóinak száma megkétszereződött, ami az Alföld városai között is kitűnő aránynak számít. A bevándorlás jobb mint az országos átlag, és a népesség kor szerinti megoszlása is kedvező. A demográfiai szerkezet vizsgálata azt is bemutatja, hogy a lélekszám növekedése mellett jelentős ipari átalakulás is bekövetkezett. A hitelviszonyok és a tőkefelhalmozás című fejezet pedig a Debrecenben megalakult takarékpénztárak és bankok hálózatának ismertetésével az ipar tőkeigényének kielégítésére is, annak lehetőségeire is rámutat. Ezt követően foglalkozik a szerző az út- és a vasúthálózat további kiépítésével, megállapítva azt, hogy az 1894-ig kiépült vasútrendszer Debrecent Kelet-Magyarország forgalmi csomópontjává tette. Ezt követően „Urbanizáció" címmel a város külső képének dinamikus változását ismerteti. Az 1890-es évek végétől már villannyal világíthattak, majd villamossal utazhattak a polgárok.

E tanulmány további részében két átfogó fejezet foglalkozik a város iparával. Az első fejezet „A kisipar Debrecenben" címen a kézművesipar helyzetének alakulását méri fel. 1867-ben a város összíparos népességének 80–90%-a, a világháború előtt pedig 55–60%-a volt kisiparos. Ugyanez az arányváltozás mutatható ki a többi alföldi városban is. Az ipari foglalkoztatottsági struktúrában a kisipar azonban megtartotta vezető szerepét.

A kisipar történetén belül foglalkozik a szerző a céhrendszer 1872. évi hivatalos eltörlését követően az ipartársulatok, majd ipartestületek megalakulásával. „A kisipar fejlődési problémái" című alfejezet a kis- és a nagyipar párviadalában mindkettőnek helyzetét mérlegeli, majd a kortársak véleményére támaszkodva megállapítja, hogy a nagyipari konkurrencia már igen sok kisipari ágazatban érezhetővé vált. A továbbiakban egy külön alfejezetet szentel e probléma részletes vizsgálatának. Bemutatja 1880-ban a város kisiparának szerkezetét, majd a kisipar iparcsoportonkénti részesedését az összmunkás-létszámból. Ugyanezt a vizsgálatot elvégzi 1910-re vonatkozóan is, majd ennek alapján megállapítja, hogy azokban az iparcsoportokban, ahol nem volt jelentős a nagyipari konkurrencia, a kisipar intenzíven fejlődhetett, ahol azonban a nagyipar konkurrenciája már ekkor jelentkezik, ott a fejlődés lényegesen szerényebb a kisipar körében. Általában ebben az időszakban már a kisipar funkciója termelőjellegűből javító-szolgáltató jellegűvé alakul át, s ezzel már kialakul Debrecenben a kis- és nagyipar közti munkamegosztás.

A kisipar történetét áttekintő fejezet utolsó része a vállalati fejlődéssel foglalkozik, s összefoglaló táblázatok segítségével vizsgálja a különböző üzemtípusok történeti alakulását. Megállapítása szerint 1895 után a nagyüzem előretörése figyelhető meg.

A tanulmány utolsó fejezete a gépi nagyipar fejlődését mutatja be. Foglalkozik a tőkeckumuláció problematikájával, igen érdekesen közelítve meg ennek lényegét. Három családi irattár ámadatait tekinti át, egy iparosét, egy kereskedőét és egy tisztviselőét, akik utóbb nagyiparosok ttek. E számadásokból következtet az ipari beruházások forrásaira és mértékére.

A „Fellendülés és válság" című alfejezet 1867-től 1880-ig tekinti át Debrecenben a nagyipar jlődését, érdekes adatokat tárva fel részint a pénzintézetek működésére, részint a gyárak növekedére vonatkozóan. Ezt követően 1880-tól a századfordulóig vizsgálja meg az üzemfejlődést, majd a 20. ázad elejének fellendülését vázolva elemző képet ad a gyáripari üzemekről. Kár, hogy adatainak arszerkezeti csoportosítása elmarad, s így megállapításait nehéz követni.

A háborús évek gyáriparának helyzetét bemutató alfejezet zárja ezt a munkát. Bemutatja, hogy vállalatok többsége veszteségessé vált, s csak a hadi termelésbe beépült cégek zárták aktívummal a áborús éveket.

A szerző e fejezet végén röviden utal arra a bíztató kezdetre, amelyet Debrecen ipara szemontjából a Tanácsköztársaság győzelme és rövid fennállása jelentett, s amelynek a román csapatok evonulása vetett véget.

A tanulmánykötet harmadik részét „Debrecen ipara az ellenforradalom időszakában" címen két erző írta meg. *Szani Ferenc* az 1920-as évek iparfejlődését kísérte nyomon Debrecen fejlődésének észében, *Timár Lajos* az 1930-as évek, továbbá a második világháború alatti helyzet alakulásáról lott képet.

E tanulmány első része két fő fejezetre oszlik: az első a város fejlődését vizsgálja meg a trianoni ékeszerződést követő új feltételek között, míg a második fejezet konkrétan az ipar fejlődését kintette át.

A város fejlődését több tényező befolyásolta Debrecen esetében igen károsan. Egyrészt az, hogy város egyszerre a határ szélére került, másrészt, hogy Debrecenben az iparfejlesztés és a városi kosság gyarapodása közt a háborút követő első évtizedben nem volt szoros korreláció. A lakosság áma – elsősorban bevándorlással – 10 év alatt 13,7%-kal nőtt, 5%-kal múlta felül az országos átlagot. özigazgatási és kulturális centrum maradt továbbra is, s ez megmutatkozott a város külső képének ázdagodásában is. Az infláció majd a stabilizáció időszakában a felvett külföldi kölcsönöket elsőrban úgynevezett városi építkezésekre, a közmunkák pénzügyi fedezetére használták. A szerző ezt övetően áttekinti a hitelviszonyok és a bankhálózat, továbbá a tőkeképződés alakulását, külön iblázatban közölve a pénzintézetek mérlegszámláit.

A következő fejezetben a szerző a 20-as évek iparfejlődését mutatja be. Megállapítja, hogy a irgyalt időszakban az ipar fejlődése megrekedt, a város elvesztette kapcsolatát nyersanyagbázisával. A isipari konjunktúra, majd azt követő hanyatlás okának a vidéki iparosoknak juttatott hitelkeret szűk ltát tartja, amely a kisiparosok tömeges tönkremenetelét idézte elő. Ennek ellenére a városban lévő isipari műhelyek aránya változatlanul magas (95%).

A város gyáripari üzemeinek száma elenyésző a kisipari üzemekéhez képest, de munkáslétszáma termelési értéke egyre nő. A szerző a továbbiakban iparáganként tekinti át a gyáripar helyzetét. élelmiszeripar, építőanyagipar, faipar, kefegyárak, nyomdaipar, vegyészeti ipar, villamosenergia, vas-, ém- és gépgyártás.) Végül sikeres kísérletet tesz arra, hogy megállapítsa a kis- és nagyipar súlyát és ányát Debrecenben. Az adatok tanúsága szerint a kisipar tengerében szinte elvesztek a nagyobb zemek, az élelmiszeripari üzemek is kisipari jellegűek voltak, és ez ennek az iparágnak viszonylagos lentéktelenségét is tükrözi.

Debrecen 30-as években bekövetkezett fejlődését *Timár István* elsőként a lakosság és a város izsgálatával mutatja be. Áttekinthető ábrái könnyűvé teszik ennek megértését. A város fejlődésének árom infrastrukturális elemét: az építkezési tevékenységet, a kereskedelmi és a bankhálózatot elemzi. z „Iparfejlődés 1829–1844 között" című fejezet arra a kérdésre kíván választ adni, hogy a gazdasági let egészére gyakorolt hatása alapján milyen szerepe volt az iparnak, miként határozta meg a város azdasági vonzáskörét. A kisipar és a nagyipar részletes vizsgálatával pedig arra a kérdésre keresi a álaszt, hogy miért fejlődött vissza az adott időszakban a foglalkoztatottak számát tekintve a nagyipar kisiparhoz képest. Végül a gyáripar szerkezetéről megállapítja, hogy az az első világháború előttihez ohban hasonlít, mint az adott időszak országos ipari struktúrájához. Debrecenre jellemzőnek találja, ogy a kisipar egyáltalán nem kiegészítője a gyáriparnak abban az értelemben, hogy csak ott evékenykednek, ahol a technológia még országosan is kisipari jellegű. „Debrecenben a kisipar azokban

az ágazatokban is jelen van, ahol a munkaerő-koncentráció szempontjából gyárjellegű üzemel működnek", írja, s ennek szerinte az az oka, hogy a városban működő gyárjellegű üzemek munkafolyamat szempontjából még nem igazán gyárak.

A kisipar sajátosságának és szerkezetének bemutatása kapcsán megállapítja, hogy a váro fogyasztópiacára épül, és erősen szolgáltató jellegű. A gyáripar ágazati jellemzőinél viszont nemcsal általános iparszerkezeti vizsgálatot ad, hanem vállalati analízist is.

„Az ipar a hadi gazdálkodás korszakában" címmel Debrecen iparának problémáit tekinti át háború idején, majd megállapítja, hogy a gyáripar termelőberendezéseinek mintegy 30–40%-a pusztul el a háború végéig, s a város ipara rendkívül torz szerkezeti arányokat mutatott.

A tanulmánykötet utolsó része *Baranyi Béla* munkája: „A szocialista termelési viszonyol kialakulása és a szocialista építés Debrecen iparában". A város iparát a felszabadulástól az új gazdaság irányítási rendszer bevezetéséig tekinti át. Nagyrészt kéziratos összefoglalások, levéltári, továbbá sajtóanyag alapján méri fel a háborús károkat, és ismerteti a helyreállítás első lépéseit, a termelőmunka megindulásának első szakaszát. Megállapítása szerint ez 1946 derekán zárult le, amikor is a váro iparában alapvető mennyiségi és minőségi változás ugyan nem történt, de a helyreállítás munkája befejeződött. Vázolja az újjáépítés megkezdésének fő állomásait: utal az újtípusú állami beavatkozásra a tőkekorlátozásra, majd kitér a tervgazdálkodás jelentőségére, bemutatja a nemzeti és üzemi bizott ságok szerepét. Ezt követően kiemelten foglalkozik a munkaszövetkezetek jelentőségével, s meg állapítja, hogy a munkásokban kialakult az a tudati és érzelmi tényező, amellyel nemcsak magukénak érezték, de követelték is az üzemeket.

„Az újjáépítés kibontakozása 1946–47-ben" című alfejezetben az államosításhoz vezető történelmi út egyes állomásait kíséri nyomon a városban, majd ismerteti az első hároméves terv kezdet szakaszát. Ennek tárgyalása visz el „A tőkekisajátítás betetőzése, az államosítások" című fejezet széle panorámát nyújtó anyagához, amelyet a hároméves terv eredményeinek értékelése és a szocialista építés kezdeteinek bemutatása követ. Debrecen iparszerkezete a tervidőszak végére lényegesen nem változott meg, jellegét tekintve továbbra is a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar maradt a döntő.

A tanulmány második fejezete az ipar szocialista átalakításával foglalkozik, és az iparosítá politikai eredményeit és hibáit tekinti át az első ötéves terv időszakában. (1950–1955). Az új fejlődés szakasz két fontos mozzanata: a gazdasági irányítás rendszerének szocialista átszervezése és a gazdaság gyors ütemű fejlesztése, amelyet adatok sorával kísér nyomon Debrecen ipartörténetében. A szélesanyag-feltárás eredményeként megállapítja, hogy az első ötéves terv lényegesen megváltoztatta a váro arculatát, amely elvesztette agrárvárosi jellegét, és fokozatosan ipari jellegűvé vált. Felsorolja az új gyáripari üzemeket, megállapítva azt, hogy ebben a fejlődési szakaszban váltak jelentős tényezővé a város iparában a kisipari termelőszövetkezetek is. Az ipar nagyrészt Debrecenben koncentrálódott, a megye ipara termelési értékének 92%-át az első ötéves terv végén debreceni üzemekben termelték.

A tanulmány harmadik fejezete az ipar fejlődésének főbb szakaszait és jellemzőit tekinti át 1956 és 1968 között. Felméri az ellenforradalom okozta károkat, majd áttekinti a munkáslétszám és a termelés időbeli alakulását. Statisztikai adatok, vállalati jelentések adatai alapján végül is arra a megállapításra jut, hogy Debrecen a 60-as évek második felétől egyre inkább az intenzív fejlődés útját járta.

A negyedik fejezet külön vizsgálat tárgyává teszi a munkaerő-állományt létszám és képzettség szerint. Ebben a fejezetben foglalkozik az ingázás problémáival is. Megállapítja, hogy a képzettség szint emelkedett, ami által az ipari munkásság körében megváltozott a szakképzett és a betanított munkások aránya.

A tanulmány utolsó fejezete összegezi a város iparának szerkezeti változásait és bemutatja a növekedés ütemét. Megállapítja, hogy az ipar ágazati szerkezetében nagyarányú változások mentek végbe, az aktív ipari keresők között megnőtt a nehéziparban foglalkoztatottak száma és aránya, viszont csökkent a könnyű- és élelmiszeriparban foglalkoztatottaké. Debrecen gyorsütemű iparosodása meg növelte az ipar súlyát a városban, és ezzel az agrárvárost modern ipari várossá alakította át. Az iparfejlesztés intenzív útja, a gépesítés magasabb foka azonban csak 1965 után, a vidéki ipartelepítés politika hatékonyabb gyakorlati megvalósítása idején következett be.

E rövid áttekintés után megállapíthatjuk, hogy a tanulmánykötet széles ívben fogja össze Debrecen ipara múltjának jelentősebb állomásait, bemutatja a jelentéktelen kezdetektől a társadalom életében egyre nagyobb méreteket öltő kibontakozásáig ennek a gazdasági ágnak történetét.

A szerkesztő *Ránki György* előszava Debrecen iparának történetét az európai tablón is elhelyezi. Meghatározza országos helyzetét, s megállapítja, hogy a 19. század második felétől Debrecen szerepe az ország gazdasági fejlődése szempontjából kevésbé meghatározó „... önálló egységként való kezelését nem a gazdasági életben betöltött szerepe, inkább adminisztratív keretei indokolhatják." Ennek okait kutatva Ránki György rámutat Debrecen gazdasági hátterére, amelyet az ország fejletlenebb vidékei képeztek. Debrecen a második világháború előtt az ipari termelés nagyságát tekintve ötödik helyen állt, s az egy főre eső gyáripari termelés nagyon alacsony volt, a budapestiének 1/4-e. Rámutat Ránki arra, hogy Debrecen viszonylagos ipari elmaradottságában a város hagyományos ipari struktúráján kívül nagyiparának erősen lokális jellege játszott szerepet. Véleménye szerint „a szocialista város új igényeit már az ipar döntő súlya melletti gazdasági és társadalmi továbbfejlődés harmonikusabb és arányosabb útja fogja követni".

A tanulmánykötet egészének *ez* adja meg végső kicsengését: a komoly mérlegelés, az adatoknak elsőséggel teljes elemzése. Előfordul, hogy a tanulmányok közt átfedések mutatkoznak, de minthogy a szerzők önállóságát tudatosan nem befolyásolta szerkesztői munka, így a többoldalú (gazdaságelméleti, gazdaságföldrajzi, településtörténeti) látásmód érdekesen bontakoztatja ki *ugyanazt* az eredményt, ami által az ábrázolt kép sokszínűbbé és mozgalmasabbá válik.

Külön erényként kell kiemelnem, hogy a szerzők több, más kutató által megírt és adatokban nagyon gazdag kéziratos munkák feldolgozásait és eredményeit is közkinccsé tették.

A debreceni kutatóközösség valóban maradandót alkotott akkor, amikor városuk iparának történetét tényszerűen és elemző értékeléssel letette a város és a hazai történettudomány asztalára.

T. Mérey Klára

GUSTAV HENNYEY:

UNGARNS SCHICKSAL ZWISCHEN OST UND WEST. LEBENSERINNERUNGEN

(Mainz, Von Hase – Koehler Verlag. 1975)

MAGYARORSZÁG SORSA KELET S NYUGAT KÖZÖTT

Hennyey emlékiratának feltételezett értéke adott a kor kutatója számára. A szerző résztvett a magyar katonai hírszerzés megszervezésében a húszas években, katonai attaséként Belgrádban dolgozott, 1933-tól 37-ig a vezérkar 2. osztályának vezetője volt, majd a Lakatos-kormány külügyminiszteréként ott volt a legfőbb politikai döntések kialakításának közvetlen közelében. Az ellenpontozás is adott: a magyar katonai és politikai emigráció egyik vezetője írta meg emlékiratait, akinek politikai nézetei – a kormányzó minden döntését, de gesztusát is helyeselve – 1945 előtt csupán a szélsőjobboldal extrém köreivel történő szembefordulását fejezték ki. Ez pedig az emigrációban nyilván engedményeket kívánt, s e koncessziók határozták meg a memoárnak elsődlegesen az emigráció történetével foglalkozó – számunkra kevésbé érdekes és értékes – közléseit.

Hennyey memoárjában el kell választanunk a tendenciózus fejtegetésektől és közlésektől azokat a részeket, ahol a szerző – lehetőségei révén – forráspótló vagy kiegészítő információkkal rendelkezik, mint pl. a vezérkar 2. osztályának tevékenységére, a harmincas évek német–magyar, olasz–magyar katonai kapcsolataira, a marseillei kérdésre vonatkozóan.

A magyar katonai hírszerzés iratanyagának erősen töredékes jellege, a kérdésre vonatkozó emlékiratok hiánya még fokozhatja várakozásunkat a memoárral szemben.

A magyar katonai hírszerzés, a vezérkar 2. osztályának keletkezéstörténetét rekapituláló Hennyey csupán néhány szubjektív megjegyzésében lép túl a kérdésnek a Hadtörténelmi Intézet levéltárában őrzött iratanyagából rekonstruálható képén. Foglalkozik a kérdés kapcsán Sztojakovits Döme szerepével, akit úgy említ, hogy már a bécsi Evidenzbüroban is értékelték szakértelmét ezen a területen. Nem tud azonban a memoáríró egyértelmű képet adni a későbbi berlini diplomatáról, a katonai attaséról és a követről, a német megszállás miniszterelnökéről: tetőtől talpig becsületes

embernek tartja, aki meggyőződésből csatlakozott a szélsőjobboldali politikához. (25. l.) Ugyancsal ellentmondásosan szól Hennyey a kormányt alakító Sztójayról is: meggyőződéses bámulója volt Németországnak, de igyekezett a kormányzó intencióit is figyelembe venni. (56–57 l.) A hírszerző osztályt megteremtő és vezető Sztójayról úgy vélekedik, hogy a hírszerző munkában a lényeget a minőségi szempontokra fektette, ezt később is érvényesnek tekintették utódai, így ő is.

A rendelkezésre álló forrásokkal lényegében összhangban szól a szerző a német és magyar katonai hírszerzésnek már a húszas évek közepén megteremtett kapcsolatairól. Amikor azonban úgy vélekedik, hogy ez német részről elsősorban Canarisnak volt köszönhető, a memoár némi kritikát kíván. A magyar forrásanyag ismeretében úgy véljük, Canaris kinevezése a kapcsolatok elmélyítésére nem volt olyan hatással, mint azt Hennyey állítja. A magyar és német katonai hírszerzés – elsődlegesen csehszlovák relációban – már Canaris kinevezése előtt eljutott a hírcseréhez, a rendszeres konzultációkhoz. Hennyey szerint Canaris „... ellentétben Hitlerrel, igen nagy szimpátiával viseltetett Magyarország iránt ...", már a háború kitörése előtt Hitlerrel szemben eltérő véleményt hangoztatott a Szovjetunió elleni háború esélyeiről, s 1939 őszén – Lengyelország megtámadása után – Győrbe úgy nyilatkozott az emlékirat szerzőjének, hogy Németország a háborút elvesztette. (27., 37–38. l.) A német és magyar katonai hírszerzés kapcsolatairól emlékező Hennyey közléseit – mint már említettük – a levéltári források egyébként alátámasztják. (Vö. pl.: Hadtörténelmi Intézet Levéltára. Vezérkar Főnökség. 1934. 2. 156. 121582., 1934. 2. 158. 123907., Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Neues Politisches Archiv. K21. 24–27., 455.) Az olasz és magyar katonai hírszerzés nexusairól mondott véleménye ugyancsak szinkronban van a magyar forrásokkal. Hennyey utal arra, hogy ez a kapcsolat nem érte el a németekkel kiépített kapcsolat szintjét. A római magyar katonai attasé számára 1932 június 9-én készített utasítás szerint „... állandó és igen messzemenő összműködés áll fenn a vezérkarok illetékes osztályai közt a katonai hírszerzés tekintetében ... Nem áll fenn azonban olyirány megegyezés, vagy kötelezettség, amely a kölcsönös saját katonai helyzet és szándékok teljes feltárására kötelezné a feleket". (Hadtörténelmi Intézet Levéltára. Vezérkari főnökség. 1932. 2. 125.)

A marseillei merényletről véleményt formáló Hennyey (40–45. l.) lényegében az akkori hivatalos magyar álláspontnak megfelelően szól az eseményekről. Elbeszélésében novumnak tűnik viszont az, hogy még a merénylet előtt a jugoszláv vezérkari főnök magához kérette őt – Hennyey ekkor még katonai attasé volt Belgrádban – s azt javasolta, hogy a magyarok ne vegyenek tudomást egy kommandó-akcióról, amely arra irányulna, hogy a jugoszlávok Jankapusztát „kiürítenék".

Hennyey részletesen szól a Magyarországon lévő horvát emigráció politikai veszélyeiről, arról a kísérletről, hogy a magyar politikai és katonai vezetés Olaszországba telepítse át a csoport legveszélyesebb magját.

Különösebb jelentőség nélküliek az emlékiratnak az 1941–44-es időszakot tárgyaló fejezetei. Részletesebben foglalkozik viszont a szerző a német megszállást követő eseményekkel. Március 19-ét illetően szól a kormányzó dilemmájáról, de elfogadja Horthy nézetét: lemondása esetén a németek más ekkor Szálasit segítették volna hatalomra. Érdekesen ábrázolja a szerző azokat a német törekvéseket, amelyek a Lakatos kormány megalakulását kísérték: német részről Bárdossyt szerették volna látni külügyminiszter pozíciójában, hadügyminiszterként Ruszkay Jenőt, s támogatták azt, hogy Reményi Schneller és Jurcsek megtartsa tárcáját az új kormányban is. Nem mond újat a német követség és Szálasi kapcsolatairól. Hennyey memoárjában így határozza meg legfontosabb feladatát: enyhítse a németek agresszivitását, ill. fékezze puccsterveik előkészületeit a már meginduló fegyverszüneti tárgyalások időszakára. Érdekes az a közlése, hogy Bethlen szemrehányást tett neki, hogyan lehetséges, hogy még nem tudtak valamit produkálni a fegyverszünet eléréséért. Bárdossyról viszont közli: kifejtette neki a korábbi miniszterelnök, hogy az utolsó emberig harcolni kell a német szövetségesek oldalán.

A fegyverszünet-kéréssel kapcsolatban Hennyey elismeri: Horthynak sohasem volt szándéka, hogy Németország ellen katonai akciót indítson. A szeptember 7-i koronatanács határozata azonban, melyre az emlékirat nem figyel fel, ennél többet tartalmazott: Magyarország védelmére öt német páncélos hadosztályt kértek, s ezek be nem érkezése esetére tartották szükségesnek, hogy közöljék a németekkel: Magyarország fegyverszünet kérésére kényszerül.

Az angol–amerikai légideszant-divíziók Magyarországra küldésének igényét illetően a katonai Hennyey elmulasztja megállapítani, hogy az – éppen a katonai helyzet ismeretében – irreális volt. Mint információt elfogadhatatlannak érezzük az emlékiratnak egy állítólagos Eckhardt-táviratra vonatkozó állítását. Hennyey elmondja, hogy Eckhardt Tibor 1958. május 19-én hozzá írt levelében szám

be arról, hogy a Quebec-i konferencia idején az amerikai elnök lehetőséget látott egy olyan politikai és katonai megoldásra Magyarországon, amelynek megvalósítása már közel állt volna a kormányzó és a Lakatos kormány fegyverszüneti szándékaihoz.

Az október 14–16-i események rekapitulálása mellett a memoáríró elsődleges szándéka, hogy meggyőzze olvasóját a kormányzó lépéseinek helyességéről. Hennyey úgy véli, hogy Horthy csupán egy rossz és egy rosszabb megoldás között választhatott, s tagadja, hogy a kiugrás azért nem sikerült, mert Horthy informálta a németeket. Említi Vörös János felelősségét is a fegyverszünet meghiúsulásában: – a magyar vezérkari főnök külön tárgyalásba bocsátkozott a német követtel. Közli Hennyey azt is, hogy Horthy hadparancsa azért nem jutott el a csapatokhoz, mert azt a vezérkar hadműveleti osztályának a vezetője visszatartotta.

Több mindent hiányolhatunk az októberi eseménysorok ábrázolásánál – így pl. a baloldallal folytatott tárgyalások mellőzését. Az emlékirat szerzője a szeptember 7-i koronatanács véleményét emeli ki: – bár számolni kell egy feltétel nélküli megadással, a fegyverszüneti tárgyalások során törekedni kell annak elérésére, hogy a magyar biztonsági erők résztvegyenek a rend fenntartásában.

Az emlékirat foglalkozik még Hennyeynek a háború utáni magyar emigrációban játszott szerepével. (114–141 oldal). E közlések kritikájába azonban e helyen nem kívánunk belebocsájtkozni.

Hennyey Gusztáv emlékirata tényközléseiben inkább csak a harmincas évekre jelenthet forráslehetőséget, ami 1944-et illeti – novumot alig tartalmaz. Koncepcióját pedig olyan értelemben fejti ki egy megkésett utolsó szó jogán, amely a történettudomány ítélete után hangzik el. S hogy ezt az ítéletet aligha befolyásolhatja – az kétségtelennek tűnik.

Vargyai Gyula

JENEI KÁROLY:

A NITROKÉMIA IPARTELEPEK TÖRTÉNETE 1921–1948
(NITROKÉMIA IPARTELEPEK. 1976)
(Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya. 206 l.)

Vegyiparunk ma már egyik legjelentősebb létesítményének, a fűzfői Nitrokémiának több mint negyedszázados történetét dolgozta fel a szerző, aki számos üzemtörténeti mű szerzője vagy társszerzője volt az utóbbi évtizedben. Újabb munkája az 56 éve működő ipartelep történetének kapitalista múltjával foglalkozik, a gyár alapításától az államosításig.

A szerző részletesen feltárta a gyár alapításának előzményeit, az elődvállalat, a Magyar Lőporgyárüzemi Rt. megalakulásának körülményeit. A Magyaróvárra telepített gyár fő feladata a háborúra készülődő Monarchia fokozott lőporigényének kielégítése volt, az építkezéseket a kincstár 2 millió koronát kitevő vállalati összeggel 1914 májusában kezdte meg. Nagyszabású üzembővítésekkel a gyár a háború végére jelentős ipari létesítménnyé vált. A polgári demokratikus forradalom győzelme után a gyártelepet a Földmívelésügyi Minisztérium vette át, hogy ott a salétromsavgyárat bázisnak felhasználva műtrágyagyárat létesítsen, majd a lőporgyárat a Tanácsköztársaság kikiáltása után a Hadügyi Népbiztosság – az ország védelmére készülve – újra üzembe helyezte.

A Tanácsköztársaság megdöntését követően átmeneti szünet után a gyár részvénytársasági alapon 1921-ben ismét megkezdte működését, innen számítják a Nitrokémia Ipartelepek történetét.

A szerző elemzi azokat az okokat, melyek a gyár Fűzfőre történő telepítésében közrejátszottak, és azokat a gazdasági és politikai körülményeket, melyek hatására az új gyár Európa egyik jelentős lőszer- és hadianyaggyártó létesítményévé vált.

Az új fűzfői ipartelep a balatonvidéki környező falvak életére is hatással volt, munkásainak többsége e falvak szegényparasztjaiból és agrárproletárjaiból került ki. E tény, továbbá az a körülmény, hogy a gyár 1931-től a kincstár tulajdonába került és gyakorlatilag hadiüzemmé vált, magyarázza azt, hogy a munkásság szervezettsége alacsony színvonalon volt.

A béke utolsó éveiben az üzembővítések és a termelés fokozása a vállalatot arra ösztönözték, hogy a belföldi szükségletet meghaladó termékeit és a gyártási kísérletek során szerzett tapasztalatait exportálja. E törekvéseket és ennek eredményeit a szerző az alapos levéltári kutatások során feltárt

dokumentumokkal illusztrálja. Az első külföldi sikert a Nitrokémia számára 1934-ben a törökországi trinitriotoluol-gyár felépítésére kapott megbízás jelentette. Később a vállalat, a finn hadügyminisztériumtól kapott megrendelést egy lőporgyár építésére.

A második világháború kitörése előtti években a Nitrokémia nagy mennyiségű lőport exportált Ausztriába, Svájcba és Görögországba. A legjelentősebb szellemi exportüzletet 1938 őszén kötötte a vállalat, amikor egy brazíliai lőpor és dinamitgyár megépítésére kötött szerződést. A nemzetközi helyzet kiéleződésével, 1939 tavaszától kezdve egyre jobban megnehezült a vállalat exporttevékenysége, a Mexikóval és Egyiptommal gyalogsági és tüzérségi lőporgyár, valamint a robbanóanyaggyár létesítéséről folyó tárgyalások éppen a háborús feszültség következtében nem járhattak eredménnyel.

A Magyarországot katasztrófába sodró második világháború azonban a Nitrokémia számára természetszerűleg konjunktúrát jelentett. A fűzfői gyár foglalkoztatottsága a háborús években maximálissá vált, az üzemek 1940-től kezdve három műszakban dolgoztak; a szigorú fegyelem biztosítása érdekében csendőrségi laktanyát építettek a telepen, a gyár őrzésére katonaságot is kirendeltek. Így a hadiüzem jelleg teljessé vált.

A fokozódó nyersanyaghiány következtében a háború vége felé a gyár termelése hanyatlani kezdett, majd 1944 decemberében meg is szűnt. A gyári berendezések Németországba történő szállítását a munkások bátor helytállása nagyrészt megakadályozta.

A szerző könyve befejező részében a Nitrokémia Ipartelepek Rt. felszabadulás utáni történetét követi nyomon az államosításig, 1948-ig. A felszabadulást követő napokban megalakult üzemi bizottság vezetésével megtörtént a gyár „demilitarizálása" és 1945 júniusában már keményítőcukor, nátriumbenzoat, gyümölcsfeldolgozó, rézgálic, gyufagyártó és olajütő üzem működött.

A vállalat végleges profilja az államosítás után alakult ki, mely utat nyitott egy sokféle vegyipari terméket előállító, élénk exporttevékenységet felmutató szocialista nagyvállalat kifejlődéséhez.

A széles levéltári kutatáson alapuló munka, amely egyik jelentős vegyipari létesítményünk történetének első szakaszát mutatja be, gazdagítja a kiemelkedő üzemtörténeti monográfiák sorát. A kötetet kisebb dokumentumgyűjtemény és kronológia egészíti ki, továbbá a szerző függelékben ismerteti a Nitrokémiával érdekközösségi és érdekeltségi kapcsolatban álló vállalatok rövid történetét.

Szerényi Imre

VERESS D. CSABA:

A BALATONI CSATA VESZPRÉM MEGYE FELSZABADÍTÁSÁNAK KATONAI TÖRTÉNETE

(1944. december 1.–1945. március 30.)

(H. és é.n. [1977] A Veszprém megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztályának kiadása. 496 l.)

A hazánk felszabadulásával foglalkozó irodalomnak külön, jelentős részét teszik ki az egyes megyék felszabadulását ismertető dolgozatok; számuk egyre gyarapodik. Legutóbb, felszabadulásunk 32. évfordulóján jelent meg ez a munka, Veszprém megye felszabadításának katonai története (1944. december 1–1945. március 30.) alcímmel, közel 500 oldalnyi terjedelemben, a Veszprém megyei Tanács VB kiadásában.

Az előszón kívül öt fejezetből álló, csaknem 450 jegyzetet, képeket, vázlatokat és egyéb mellékleteket tartalmazó, 5000 példányban napvilágot látott munka kétségtelenül jelentős alkotás; ilyen terjedelemben eddig egyetlen megye felszabadulásának története sem készült el. A Dunántúl 1944 november végi helyzetének ismertetése után a szerző december 1-ével kezdődően, időrendben haladva napról-napra foglalkozik négy teljes hónap eseményeivel; a Jenő-, majd a Margit-vonal szovjet csapatok általi áttörésétől egészen Veszprém megye felszabadulásának befejezéséig, tehát 1945. március 30-ig. Az egész munkának, de az egyes fejezeteknek a címéből kitetszően elsősorban a katonai, hadtörténeti kérdéseket tárgyalja, de több alfejezetben kitér a megye front mögötti területeinek helyzetére, a nyilas terrorra, 1944 decemberében, azután 1945 januárjában és februárjában.

Ismeretes, hogy az F. I. Tolbuhin marsall vezette 3. Ukrán Front csapatai 1944. november 7-ére virradóra keltek át Mohácstól délre a Dunán, s ettől kezdve a Dunántúl az ország felszabadításának befejeződéséig, 1945. április 4-ig szakadatlan harcok színtere volt. Az országnak a Dunától keletre és északra fekvő területeit az R. J. Malinovszkij marsall parancsnoksága alatt harcoló 2. Ukrán Front 1944 december végére sorra megtisztította a hitlerista és a horthysta, illetve a nyilas csapatoktól, – így ettől az időponttól kezdve már csak Budapestért és a Dunántúlon folytak harcok. Ezekből – földrajzi helyzetéből következőleg – bőven kijutott Veszprém megyének, mely 1944. december elejétől kezdve 1945 március. legvégéig hadszíntér volt, elszenvedve a modern háború minden borzalmát és szenvedését.

Veress D. Csaba részletesen ismerteti, hogyan szolgált a megye felvonulási területül a hitlerista és a nyilas hadvezetésnek, milyen német és magyar katonai alakulatok, különféle fegyveres intézmények tartózkodtak vagy vonultak itt át a harcok négy hónapja folyamán. 1944. december 9-ig a 3. Ukrán Front 4. gárdahadserege és a 2. Ukrán Front 46. hadserege a Dunántúlon északi irányba nyomult előre, és ekkor az arcvonal megmerevedett. Közben a hitlerista hadvezetés csapatokat, elsősorban páncélos alakulatokat irányított Veszprém- és Fejér-megye területére, azt tervezve, hogy támadást indít, és visszaveti a szovjet csapatokat a Duna keleti partjára.

E terv megkezdését azonban a 3. Ukrán Front nem várta meg, hanem december 20-án, a 2. Ukrán Fronttal egyidőben indított nagy hadműveletével nyugatról napok alatt bekerítette Budapestet. A németek nyomban ellenintézkedéseket tettek: más hadszínterekről a Dunántúlra szállított hadosztályokkal Komárom, Fejér, illetve Veszprém megye területéről egymásután háromszor kísérelték meg a számukra politikailag és katonailag egyaránt elsőrendűen fontos magyar főváros felmentését. E kísérletek sorra kudarcot vallottak, – a német legfelső politikai és katonai vezetés azonban mégsem tett le a Dunántúl visszaszerzésének irreális tervéről.

Újabb jelentős erőket, elsősorban SS-páncéloshadosztályokat irányítottak a Dunántúlra, s 1945. március 6-án megkezdték a „Tavaszi ébredés" fedőnevű támadást, az itt harcoló szovjet csapatok megsemmisítésének közvetlen céljával. A második világháborúnak ez az utolsó német támadása a rendkívüli veszteségek ellenére is csak kisebb sikereket ért el; a páncélos- és a gyaloghadosztályokat sorra feltartóztatta az alaposan kiépített és szilárdan tartott szovjet állásrendszer. Kitűzött céljukat a német támadók sehol sem érték el, és március 13-án, 14-én már csak kisebb harcokra telt erejükből.

1945. március 16-án a 2. és a 3. Ukrán Front csapatai, előre gondosan elkészített terv alapján, támadásba mentek át. E nagy támadás lefolyását a könyv VI. fejezete ismerteti, napokra, ezeken belül pedig a támadó szovjet hadseregek sávjára tagolva. Ez a fejezet az egész munkának több mint a felét teszi ki, – egyben a Magyarországot teljesen felszabadító hadműveletnek ez eddig a legrészletesebb leírása.

Veress D. Csaba könyvének egyik legnagyobb pozitívuma maga a témaválasztás. Veszprém megye területén nem folytak olyan súlyos, hónapokon át dúló harcok, mint a szomszédos Somogyban vagy Fejérben, de ez a megye is hosszú hónapokon át hadszíntér volt, hosszabb ideig, mint a szomszédos Fejér. Ugyanakkor e terület jelentősége a hitlerista-nyilas hadvezetés számára semmivel sem volt kisebb a szomszédos megyékénél, végül pedig, 1945 március második felében a szovjet támadás e megyében gyorsult fel annyira, hogy pár nappal később befejeződhetett az egész ország felszabadítása. Az említett két szomszéd megye, Fejér és Somogy felszabadításának már korábban, a 25. évfordulóra elkészült történetéhez csatlakozik most Veszprém felszabadításának nagyon részletesen megírt, terjedelemben azokat lényegesen meghaladó feldolgozása.

A témaválasztásnál semmivel sem kisebb jelentőségű az a nagyszabású kutató munka, amit a szerző – mint az előszóból értesülünk – több mint tíz éven át végzett könyve anyagának összegyűjtéséhez, utána megírásához. A magyar nyelven megjelent szovjet munkák legnagyobb részét éppúgy felhasználta, mint jónéhány német hadosztály történetét, vagy a különböző folyóiratok, sőt napilapok cikkeit. A nyomtatásban még meg nem jelent anyagok közül legtöbbet a Magyarországon harcolt német Déli Hadseregcsoport mikrofilmen rendelkezésre álló hadműveleti naplójából merített, de a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia hadművészettörténeti tanszékének jóvoltából hozzájutott szovjet levéltári dokumentumokhoz is. Felhasználta továbbá a Hadtörténelmi Intézet Levéltárának vonatkozó anyagait, a Veszprém Megyei Levéltár számos dokumentumát, sőt nem kis mennyiségű, magánkézben levő iratanyagot is.

Külön elismerést érdemel a megyében végzett sokoldalú és sokirányú gyűjtőmunka. Veress D. Csaba beszélt a részvevőkkel és a szemtanúkkal, végigjárta a harcok színhelyét és a temetőket, átnézte a halotti anyakönyveket, továbbá a temetők nyilvántartási könyveit is. Mindez olyan jellegű és annyi időt követelő tevékenység, hogy csak a helyszínen élő, választott témáját a legnagyobb mértékben szerető kutató végezheti el. – A helyi adatok összegyűjtésében a vidéki kutatók kétségtelenül előnyben vannak a fővárosban, központi intézményeknél dolgozó kollégáikkal szemben.

Ugyanakkor – és ezt Veress D. Csaba példája is bizonyítja – a vidéki történészek – a hadtörténeti témákkal foglalkozók talán fokozottan – több vonatkozásban hátrányban vannak az előbb említettekkel szemben. A második világháború történetével való foglalkozás, még ha csupán egyetlen megye területén lezajlott hadieseményekre szűkítjük is, kiterjedt historiográfiai, levéltári, továbbá hadseregszervezési, sőt haditechnikai ismereteket követel meg. Mindennek ma már olyan szélességű és mélységű kiadott forrásanyaga van, – a könyvtárakat megtöltő feldolgozásokat ma már szinte át sem tudjuk tekinteni, – hogy megismerése meghaladja egyetlen ember lehetőségeit. Nem arról van szó, mintha valamilyen nagyobb kérdés, időszak, vagy akár haderőnem, fegyvernem, kisebb terület történetével ne foglalkozhatna színvonalasan egy-egy kutató, hanem arról, hogy eredményes munkát csak – kisebb vagy nagyobb létszámú – munkaközösség végezhet. Az ilyen közösségi munka az egészen laza szervezettől, szakmai problémák megvitatásától, adatok és ismeretek kicserélésétől egészen a munkák közös megírásáig terjedhet.

A könyvnek számos olyan vonatkozása van, ahol az olvasó tájékoztatására bővebb – a szükségtől függő terjedelmű – magyarázatra lett volna szükség. Az előszóban meg kellett volna pl. említeni, hogy a megye mai határai nem azonosak az 1944/45-ös állapottal. A szerző, sajnos, annak megjelölésével is adós marad, hogy 1944 december elején melyik napon kezdődött a megye felszabadítása, jóllehet a II. fejezetben (13. s köv. oldalak) részletesen ír a december 3-án és a következő napokban Siófok környékén vívott harcokról. Bizonytalanság marad az olvasóban azért is, mert a szerző általában nem mondja meg egyértelműen, mi az, ami Veszprém megye területén történt, és mi az, amivel csak az itt történtek megértetése érdekében foglalkozik.

Több probléma adódik a szerző által összegyűjtött (vagy figyelmen kívül hagyott) adatokból, ezek mennyiségéből és minőségéből is. A könyv hátsó borítóján a „megjelentetett könyvészeti anyagra" való utalást olvashatunk. Ennek ellenére nemcsak több, a hazánk felszabadulásával foglalkozó összefoglalás vagy a szomszéd megyék 1944–45. évi történetét ismertető dolgozat említését keressük hiába a jegyzetekben. Nem található még olyan fontos kézikönyv említése sem, mint a Moszkvában 1961 és 1965, magyarul pedig 1964 és 1967 között hat kötetben megjelentetett, minden hibája és hiányossága mellett ma sem nélkülözhető „A Nagy Honvédő Háború története 1941–1945" című munka. Egyetlen jegyzetben, a könyv 178. oldalához tartozó 396. számúban szerepel ugyan ilyen hivatkozás: „Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnü Szovjetszkava Szajuza. 1941–1945. Tom. 4–5. 199. lap. Moszkva, Vojenizdat, 1962–1963." – de ez a szöveg többszörösen téves és pontatlan. Az orosz nyelvű kiadás 4. és 5. kötete nem egyben, hanem külön-külön jelent meg; a 4. kötet 1964-ben, ráadásul ez csak az 1944. év eseményeit tárgyalja, így semmiképpen sem lehet benne szó az 1945. március 6-án a Sárvízcsatornától nyugatra vívott harcokról, I. A. Szergejev hadnagy, páncélelhárító-tüzérszakaszparancsnok hőstettéről. Az idézett hely az oroszul ugyancsak 1964-ben kiadott 5. kötetben található, magyarul pedig az 1967-es megfelelő kötet 166. oldalán.

Ezt az 5. kötetet azért is érdemes lett volna kézbe venni, mert ugyanezen az oldalon olvashatjuk az egyik legkiválóbb szovjet vadászrepülő, A. I. Koldunov százados, 1944. augusztus 2. óta a Szovjetunió hőse, 1945. március 8. és 9-i győzelmeinek leírását. Koldunov tevékenységét azért is szükséges lett volna megemlíteni, mert nemcsak egyszerűen gazdagította volna a szovjet légierő magyarországi szerepléséről szóló, eléggé kevés és hiányos ismeretünket, hanem azért is, mert a magyar légtérben a második világháború idején harcolt szovjet vadászrepülők közül ő érte el a legjobb eredményt. A háború végéig összesen 46 ellenséges gépet lőtt le; 1948. február 23-án megkapta a második „Arany Csillag"-ot, majd a légierő akadémiája és a vezérkari akadémia elvégzése után folytatta szolgálatát a szovjet légierőben, jelenleg repülőmarsalli rangban.

Túlságosan messzire vezetne további fontos, de Veress D. Csaba által nem használt szovjet munkák ismertetése, ugyanígy a Nyugaton kiadott összefoglalások, hadosztálytörténetek és egyéb kiadványok számonkérése. Nem kevesebb problémát vet fel az idézett művekre való hivatkozás, magának a jegyzetelésnek a módja. Tudományos igényű munkákban lényegében kétféle jegyzetelési

mód használatos. A leggyakoribb eljárás az, amikor az első hivatkozást 1, a másodikat 2 számmal jelöljük – és így tovább folyamatosan. Ennek megfelelően a lap alján vagy a könyv végén található jegyzetek számozása is 1-gyel kezdődik. Egy másik, újabb módszer esetén megszámozzuk a felhasznált munkákat és az egyéb forrásokat, s az előbbivel azonos módon növekvő sorrendi számozású jegyzetekben e számokra hivatkozunk, megadva természetesen az oldalszámot vagy egyéb, közelebbi útbaigazítást is.

Veress D. Csaba egy harmadik módszert követ. A könyv végén található jegyzetek számozása ugyan 1-gyel kezdődik, és halad a 44-es számig; a szövegben viszont sorrendben a legelső a 14-es, utána a 15-ös, aztán 14, majd 20 következik, de ezután már a 349-est találjuk. Az 1 számú jegyzet a 398. oldalon kerül elő, 2–6 számút egyáltalán nem találtam, a 7 számú a 184. oldalon van, 8–13 szintén nincs, – és lehetne folytatni a hasonló példák felsorolását.

A zűrzavart még fokozza az, hogy számos adathoz, állításhoz nincs semmiféle jegyzet, máskor megy ugyanahhoz a dologhoz vagy idézethez ismétlődik a jegyzet. Így például nincs semmiféle hivatkozás, forrásmegjelölés a 25. oldalon említett „Fedorenko-rohamlövegosztály"-hoz, vagy a 364. oldalon olvasható, március 24-én a szovjet 189. csatarepülő- és a 288. vadászrepülő-hadosztály által német és magyar csapatok ellen intézett légitámadásra, hogy csak két, tetszőlegesen kiragadott példát említsek. Kettős, ezért felesleges jegyzetelésre példa a könyv 299/300. oldalán idézett részlet, „a Hajmáskérről Kádárta felé visszavonuló német csapatok harcának egyik epizódjára". Az ehhez tartozó 404-es jegyzet száma kétszer, előtte és utána is szerepel.

Ez még csak a kisebb probléma lenne. A 404. számú jegyzet szövege ugyanis a következő: „Steiner F.: Die Armee der Geachteten (Plesse Verlag, Göttingen. 1963) 265–271. lap." – (Csak így jegyzem meg, hogy Felix Steiner volt Waffen-SS-tábornok könyvének címe: Armee der Geächteten, magyarul: A kiközösítettek hadserege, míg a „geachtet" ennek éppen az ellenkezőjét jelenti!) A probléma akkor válik nyilvánvalóvá, ha megnézzük Steiner könyvét, ui. ebben nyoma sincs a Veress D. Csaba által idézett szövegnek, az ott szereplő Ruhle nevű SS-tiszt a könyvben elő sem fordul. Megtalálható ellenben a jelenet, a szereplő nevével együtt Erich Kern (teljes nevén Kernmayr) volt-SS-tiszt: „Die letzte Schlacht. Ungarn 1944–45" címmel több alkalommal, legutóbb 1972-ben a Preussisch Oldendorfban levő K. W. Schütz KG kiadónál megjelent, rendkívül gyenge munkájában. A könyv főszereplője, Gilbert Ruhle SS-Oberjunker (tisztjelölt), majd Untersturmführer (hadnagy) azonos Kernmayrrel, így a könyv az ő állítólagos magyarországi szereplésének ismertetése, dühödt szovjetellenesség „elvi" alapján, SS-erotikával színezve, jelentős tárgyi tévedésekkel. Ráadásul a Veress D. Csaba által közölt rész (Kern könyvének 273/274. oldaláról) még fordítási hibákat is tartalmaz. Ruhle hadnagy volt, és nem százados, s a jelenetben szereplő másik hadnagy, a rohamlövegek parancsnoka, ezt mondta neki: „Ihr habt völlig den Kopf verloren und seht lauter Gespenster", azaz: Teljesen elveszítették a fejüket és csupa kísértetet látnak.

Tíz – tizenöt évvel ezelőtt még egyáltalán nem volt ritka az olyan helytörténeti munka, amely legnagyobb részben az általános történet valamilyen – jól-rosszul sikerült – kivonatát tartalmazta, és helyi adatok legfeljebb illusztrációként fordultak elő benne. Ilyen munka szerencsére ma már nemigen van, és Veress D. Csaba könyve is jól bizonyítja, hogy lehet vidéken megfelelő adatgyűjtést végezni, lehet önálló feldolgozást készíteni. Olvasás közben viszont sorra kerülnek elő események, problémák, elnevezések, és nincs hozzájuk kellő magyarázat.

Nem tudhatja a könyv minden olvasója, hogy mi az a Jenő- vagy a Margit-vonal, s hasonlóan azt sem, hogy ezek hol húzódtak. Keveset, néhol szinte semmit sem tudunk meg a különböző hadműveletek céljáról, majd eredményéről vagy következményéről. Mindenképpen kellett volna, legalább néhány mondatnyi terjedelemben foglalkozni a Konrad fedőnevű, Budapest felmentésére indított három német támadás előzményeivel, majd pedig kudarcuk hatásával a német vezetés további terveire, illetve általában az egész dunántúli helyzetre. A munka V/B fejezete tárgyalja a Frühlingserwachen fedőnevű német hadművelet előkészítését és lefolyását. A német legfelső vezetés 1944. december 16-án indított nagyszabású támadás kudarca után, 1945 februárjában a négy páncéloshadosztályból álló 6. SS-páncéloshadsereget nyugatról Magyarországra dobta át. A Frühlingserwachen hadműveletet Veress D. Csaba – nem következetes szóhasználattal – előbb ellencsapásnak (163. old.), majd – helyesen – ellentámadásnak nevezi (176. old.). Okairól azonban semmit nem ír, és céljáról is túlságosan keveset.

Bőven lehetne foglalkozni – hadtörténeti munkáról lévén szó – a különféle katonai kérdésekkel, a nem kevés számú ilyen jellegű pontatlansággal, tévedéssel vagy elírással. Veress D. Csaba általában megadja a különböző szovjet, illetve német és magyar parancsnokok nevét, rendfokozatát és beosztását. Ezt azonban nem következetesen teszi, nem is mindig a legelső előfordulás alkalmával, néhol elhagyja ezt, másutt meg téves adatot közöl. Talán legkirívóbb ilyen jellegű tévedése az, miszerint Tyimosenko marsall „a 3. Ukrán Front haditanácsának tagja" lett volna (214. old.). Valójában Sz. K. Tyimosenko – mint azt többek között a Veress D. Csaba által is használt, M. V. Zaharov marsall szerkesztésében megjelent, „A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944–1945" című munkából is tudjuk – a főparancsnokság főhadiszállásának a képviselője volt, a 2. és a 3. Ukrán Front tevékenysége egybehangolásának feladatával. Magasabb hatáskörrel rendelkezett tehát, mint egy front (mai kifejezéssel: hadseregcsoport) parancsnoka.

F. I. Tolbuhin, a Szovjetunió marsallja Veress D. Csaba szerint „a 3. Ukrán Front vezetési törzsének parancsnoka" volt (10. old.). Ez kétszeresen pontatlan állítás. Tolbuhin marsall a front parancsnoka volt; a front törzse, más kifejezéssel: vezérkara élén pedig Sz. P. Ivanov altábornagy állott. A könyvben lépten-nyomon találkozunk ezzel a „vezetési törzs" kifejezéssel, amit a szerző – nem teljesen következetesen – általában a „vezérkar", másutt viszont egyszerűen „parancsnokság" helyett, ennek értelmében használ, helytelenül, mivel ilyen kifejezés sem a magyar, sem az orosz katonai nyelvben nincs. (A hitleri Wehrmacht főparancsnokságán működött „Wehrmachtführungsstab" magyar megfelelője: Wehrmacht vezetési törzse. E szervnek, melynek élén Alfred Jodl tüzérségi tábornok, később vezérezredes állott, voltaképpen egy hiányzó összhaderőnemi vezérkar teendőit kellett volna ellátnia, – de ilyen szerv több nem volt, és más hadsereg nem ismerte.)

Visszatérve a rendfokozatokra és a beosztásokra, ezeket Veress D. Csaba főként a német és a nyilas hadsereg vonatkozásában használja tévesen és következetlenül. A célszerű eljárás az lett volna, hogy a különféle parancsnokok nevét és beosztását az illető alakulat vagy személy első előfordulásakor közli, de nem ismétli újra meg újra, ahányszor csak előfordul, ahogyan Veress D. Csaba teszi. Közölt adatai azonban hiányosak, többször pontatlanok is. Az 1. német páncéloshadosztály parancsnokának nevével elsőízben 1944. december 29-én találkozunk, így: „Thunnert vezérezredes" (71. old.). Eberhard Thunert valójában ezen a napon még ezredesi rangban volt, vezérőrnaggyá nem sokkal később, 1945. január 1-én lépett elő. Vezérezredes sem a német, sem más hadseregben nem töltött be az e rendfokozathoz képest alacsony hadosztályparancsnoki beosztást. Ezzel szemben a hadseregcsoport parancsnok vezérezredes, vagy a még magasabb rangban álló vezértábornagy volt, ritkábban fegyvernemi tábornok. Veress D. Csaba Hans Friessnert, aki 1944. július 1-ével lett vezérezredes, a Dél Hadseregcsoport parancsnokaként „altábornagyi" ranggal szerepelteti (50. old.).

A Horthy-, majd a nyilas hadseregben a legmagasabb rendfokozat a vezérezredes volt; a hadosztályparancsnokok az ezredesek vagy a vezérőrnagyok közül kerültek ki. Éppen ezért téves a könyv minden olyan állítása, ahol hadosztályparancsnokként vezérezredes szerepel. Szügyi Zoltán, a Szent László-hadosztály parancsnoka vezérőrnagy volt; a hadosztály vezérkari főnöke, Lajtos Árpád pedig nem vezérőrnagy (33. old.), hanem vezérkari őrnagy.

Március 25-én Pápa közelében, Kéttornyúlak községben „példátlan esemény" történt; mint a 386. oldalon olvashatjuk, német tisztek között heves szóváltás robbant ki, és ez „egy SS vezérezredes legyilkolásával végződött!" – Ehhez Veress D. Csaba jelzetet nem közöl ugyan, de feltehetően a helyszínen hallott közlés állításának forrása. A dolog azonban ebben a formában semmiképpen sem történhetett meg. Először is az egész SS-ben összesen három ember viselte a vezérezredesinek megfelelő Oberstgruppenführer-i rendfokozatot, közülük kettő tartozott a Waffen-SS kötelékébe. E kettő közül Magyarországon 1945 márciusában a Veress D. Csaba által is többször említett, tévesen „Brigadeführer"-i, tehát vezérőrnagyi rangban szerepeltetett (173. old.) Sepp Dietrich tartózkodott, aki több évtizeddel élte túl a második világháborút. Másrészt elképzelhetetlen, hogy ha a német szárazföldi csapatok, esetleg a légierő tisztjei egy SS-tábornokot, vagy akárcsak magasabb rendfokozatú vagy beosztású tisztet valóban lelőttek volna, ennek az iratanyagban vagy a szárazföldi csapatok és a Waffen-SS ellentéteit bőven tárgyaló irodalomban ne lenne semmi nyoma.

Veress D. Csaba elismerést érdemlő buzgalommal gyűjtötte össze a Veszprém megyei harcokban szerepelt különféle harceszközök, lövegek, harcjárművek és repülőgépek technikai adatait; melyeket a szövegben, egy részüket még külön mellékletben is közöl. Sajnos, tévedések e vonatkozásban is

akadnak szövegében, s az is előfordul, hogy ugyanarra a harceszközre kétféle megjelölést vagy adatot találunk. A német Me 109 vadászgép fegyverzetét képező MK 108 ágyú megnevezése a könyvben (133. old.) előbb „MK – 108-as mintájú 30 mm-es nehézgéppuska", a következő sorban viszont már „MK – 108-as 30 mm-es gépágyú". A német légvédelmi gépágyú nem 40 mm-es volt (15. old.), hanem 37; JSz – 122-es szovjet harckocsit nem ismerünk; a 390. oldalon közölt 27. számú fényképen a harckocsi KV – 1 típusú; a német Marder elnevezésű páncélvadásznak II és III változata volt, de IV – mint az pl. a 170. és 174. oldalon szerepel – nem; a német Királytigris harckocsi hivatalos típusjelölése nem „P – VII" volt (336. old.), hanem Pz VI „Tiger II"; a Focke-Wulf Fw 190 gépet a németek nem nevezték „csatarepülőgép"-nek (17. old.), hanem vadásznak és vadászbombázónak, – és így tovább.

A különféle ezredek vagy hadosztályok szervezeti felépítését ma már számos munka segítségével pontosan meg tudjuk állapítani. Veress D. Csaba többször említi a német páncéloshadosztályok „páncéltörő-tüzérezredét" (30., 104–105. stb. old.), a ténylegesen megvolt páncélos-tüzérezred mellett. Ilyen szervezés mellett a hadosztálynak két tüzérezrede lett volna, azaz egy szokásos és egy páncéltörő. A német hadseregben azonban a páncéltörő tüzérséget nem szervezték ezredekbe; a páncélelhárítást a rendszeresített harckocsikon és rohamlövegeken kívül a gránátos ezredeknél levő páncéltörő-ágyúk, továbbá az ugyancsak rendszeresített páncélvadász-zászlóalj látta el.

Bizonyos hiányérzetet vált ki az olvasóban az, hogy nem találunk bővebb ismertetést a nyilas vezetés terveiről és elgondolásairól az uralma alatt maradt területeket illetően általában, és arról sem, miért tekintették fontosnak a nyilasok Veszprém megyét, milyen terveik voltak vele, hogyan használták fel pl. a már egészben vagy részben felszabadult megyék közigazgatási és más szerveinek elhelyezésére stb.

A könyv egészét értékelve a pozitívumok mindenképpen túlsúlyban vannak, s meg lehet állapítani a hibák forrásait is. Ugy látszik, mintha a szerzőnek magára a megírásra, adatainak ellenőrzésére, a jegyzetek elkészítésére és egységesítésére kevesebb ideje jutott volna, mint a megelőző adatgyűjtésre. Az is nyilvánvaló, hogy ha írás közben alkalma nyílik kikérni a különféle szakemberek tanácsát és véleményét, a hibák javarészét elkerülhette volna. Szóvá kell tenni a lektorok munkáját is, mivel a hibák, ellentmondások egy részét nekik is észre kellett volna venniük. Az egész könyvön érződik egy alapos, hadtörténeti igényű lektorálás, nem különben a gondos szerkesztés hiánya. Ez utóbbinak kell tulajdonítanunk azt a tényt is, hogy a fejezetek és alfejezetek címei a szövegben, másfelől a tartalomjegyzékben nem teljesen azonosak.

1965-ben Moszkvában, a hitleri Németország feletti győzelem 20. évfordulóján tartott nemzetközi történészkonferencia idején jelent meg az „Oszvobozsgyenije Vengrii ot fasizma" című kötet, benne V. A. Szugyec repülőmarsallnak, a Szovjetunió hősének visszaemlékezése: A 17. légihadsereg a Magyarországért vívott harcokban, képekkel illusztrálva. Kár, hogy Veress D. Csaba ezt az érdekes visszaemlékezést nem használta. A 85. oldalon közölt kép sérült német páncélosjárművet ábrázol, aláírása: Kilőtt harckocsik oszlopa a csatarepülők támadása után Veszprém városánál. A kép szélén szereplő egyik német járművet akkor és utána hosszú ideig nem tudtuk azonosítani. Amióta ez a kép, és a hozzá tartozó többi a Hadtörténelmi Múzeumba került, és mások után Veress D. Csaba is közölt a sorozatból (342. és 343. old.). Ugyanő azt is megállapította, hogy a felvételek a szentkirályszabadjai repülőtérre vezető úton hátrahagyott német járműveket ábrázolják. Szerinte a kérdéses jármű: „St – IV-es Brummbar" romahlöveg (341. old.).

Az idevonatkozó német szakirodalomból azóta sikerült megállapítani, hogy a német IV típusú harckocsi futóművének és felépítményének felhasználásával kialakított, hosszúcsövű 75 mm-es ágyúval felszerelt vadászpáncélos prototípusáról van szó. Ennek a járműnek a felépítménye túlságosan magasnak bizonyult, ezért jóval alacsonyabbra vették, és úgy gyártottak belőle 1944 augusztusa és 1945 márciusa között 278 darabot, Panzer IV/70 megjelöléssel. Az a tény, hogy ennek prototípusát 1945 márciusában Magyarországon kénytelenek voltak bevetni, haditechnikai érdekesség, és főleg azt bizonyítja, hogy milyen szorult helyzetben volt a német katonai vezetés a második világháborúnak ebben a végső szakaszában.

A munka – hibái ellenére – jelentős nyeresége nemcsak a helytörténetírásnak, hanem a hazánk felszabadulásával fogalakozó történeti irodalomnak is. A helytörténet országos és megyei vonatkozású adatainak összegyűjtése, megfelelő színvonalú összegezése ezen túlmenően még a második világháború történetének irodalmát is gazdagíthatja.

Borus József

KRÓNIKA

AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK ÜLÉSE

A Történettudományi Bizottság 1978. január 13-i ülése Nemes Dezső akadémikus elnökletével Pamlényi Ervin referátuma alapján foglalkozott a XV. Nemzetközi Történettudományi Kongresszusra készülő tanulmánykötettel. E kötetnek az a feladata, hogy az 1980-ban Bukarestben sorra kerülő kongresszuson bemutassa a magyar történettudomány legújabb s részben a kongresszus tematikájához kapcsolódó eredményeit. Megtárgyalta a Bizottság azt az előterjesztést is, amelyet Zsigmond László vezetésével Kovács Endre, Niederhauser Emil, Szokolay Katalin és Tokody Gyula dolgozott ki a hazai egyetemtörténeti kutatás helyzetéről csatolva ehhez azoknak az egyetemes történeti témáknak a jegyzékét, amelyek az egyes intézmények, kutatóhelyek jelenlegi ötéves középtávú kutatási tervében szerepelnek. A Bizottság néhány aktuális gyakorlati kérdés mellett behatóan foglalkozott az egyetemes történeti kutatások elvi-módszertani problémáival, s ezek további, nem csupán a Bizottság keretében való tárgyalását határozta el.

AZ 1980-BAN BUKARESTBEN MEGRENDEZÉSRE KERÜLŐ NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUS

Még alig zajlott le az 1975-ben San Franciscóban megtartott nemzetközi történész kongresszus, alighogy az egyes nemzeti bizottságok összeállították beszámolóikat, esetleg megjelentették a kongresszuson előadott referátumaik, hozzászólásaik szövegét, s máris az öt év után sorrakerülő új nemzetközi kongresszus előkészületeiről kell hírt adnunk.

Mint eddig is, az újabb kongresszus előkészítése már az előző kongresszuson megkezdődött, a Nemzetközi Történész Bizottság és a hozzá kapcsolódó, egyes történettudományi ágakkal foglalkozó bizottságok és albizottságok San Franciscóban tartották meg első üléseiket, a nemzetközi bizottság pedig azóta több ízben is összeült, hogy kialakítsa a bukaresti kongresszus végleges programját.

A hagyományoknak megfelelően a bukaresti kongresszus munkája is négy nagy csoportban, szekcióban folyik majd. Az első, általános csoport tartalmazza az ún. nagy témákat, melyek korszakokon áthúzódnak és mintegy általános érdeklődésre tarthatnak számot. Ilyen jellegű a második, módszertani csoport is. A harmadikat a kronológiai szekciók teszik ki, és a negyedik csoportba tartoznak a kongresszus alkalmával ülésező albizottságok tudományos tanácskozásai.

A kongresszus másodízben ül össze szocialista ország fővárosában, a helsinki-i és belgrádi nemzetközi találkozók után, az azok által megteremtett légkörben, ezért a Kelet és Nyugat közti párbeszéd, a kölcsönhatások problémája mintegy áthatja a kongresszus egész tematikáját. Ezt mutatja az, hogy a „nagy témákon" belül az elsőnek a tárgya Kelet-Európa, mint a kultúrák közeledésének a színtere. A második, a békés egymás mellett élés korszakában igen időszerű probléma, a béke problémáinak formái a történelemben. A harmadik téma a szövetségi és pluralista államok kérdése, a negyedik pedig a nő a társadalomban. Az egyes témákon belül egy-egy országra hárul a főelőadás, és minden témán belül több ország történészei szerepelnek majd korreferátumokkal, ezeket követi majd a vita.

Hasonló a második, módszertani csoport felépítése. Ennek első témája a magyar történészek által eddig kevés figyelemre méltatott probléma, a történész nyelvezete, vagyis a történeti munkák

fogalmi rendszerének a kérdése. A második, jelenkorunkkal szorosan összefüggő téma a történelemtanítás helye és szerepe a 20. század emberének formálásában, különös tekintettel a középfokú oktatásra. A harmadik, módszertani szempontból különösen érdekes és elvi síkon megint alig érintett kérdés a szóbeli történelem problémái és módszerei, vagyis a kortársak megszólaltatása a történelmi eseményekről és az így nyert adatok forráskritikája. Ennél a témánál az egyik előadás Magyarországnak jutott. A csoport utolsó témája pedig ugyancsak nagyon időszerű, a demográfia, a járványok és az ökológia problémája.

A kronológiai szekción belül ismét számos témában mutatkozik meg a kongresszus alapgondolata, a Kelet és Nyugat közti kapcsolatok kérdése. Az ókori tárgyú előadások sorában az egyik témacsoportnak ez is a címe, és ezen belül Magyarország az előadója a római birodalom kapcsolatai az északkelet-európai barbár népekkel c. témának. Az ókor másik témaköre kultúrák és társadalmak.

A középkori szekció egyik témacsoportja: társadalmi és gazdasági változások, illetve struktúra és változás a középkori társadalomban, a másik pedig megint Kelet és Nyugat kapcsolatainak a problémája. Az utóbbin belül Magyarország a levantei kereskedelem és Kelet-Európa c. téma előadója.

Az újkori szekciónak három témaköre van, az egyik a kapcsolatok földrészek és népek között, a másik: eszmék és társadalmak, amely a társadalmi gondolkodás egyes kérdéseit tárgyalja, a harmadik pedig a gazdaság fejlődése.

A legújabb kori szekció négy témakörrel foglalkozik, az egyik a nemzetközi kapcsolatok, a másik a belpolitika és a gazdaság összefüggése. Ezen belül Magyarországnak jutott a gazdasági válság Kelet-Európában 1929–1933. c. téma. A harmadik csoport a társadalom fejlődése, a negyedik pedig: munka és irányítás a 20. század iparában, az együttműködés formái. A kronológiai csoportot egy általános érdekű ülés zárja le: a középkori Bulgária és az európai világ.

Külön nagy csoportot jelentenek az egyes albizottságok és egyéb szervezetek programjai. A nemzetközi szlavisztikai bizottság az 1945 óta folyó szlavisztikai kutatások mérlegét állítja fel. Az onomasztikai bizottság a névkutatókkal foglalkozik. A Pánamerikai Intézet tervezetet nyújt be Amerika összefoglaló történetének megírására. A nemzetközi numizmatikai bizottság a numizmatika, mint művészettörténeti és eszmetörténeti forrás kérdését vizsgálja. A gazdaságtörténeti bizottság a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokkal kíván foglalkozni a középkor óta. A nemzetközi jogtörténeti bizottság a házasság, a vallás és a jog kapcsolatait vizsgálja az európai, az iszlám és a fekete-afrikai világban. A társadalmi mozgalmak történetével foglalkozó bizottság a kisvállalkozás (kézművesipar és kiskereskedelem) problémáit vizsgálja meg a 18. század végétől napjainkig. A tengerészettörténeti bizottság a tengerész-élet társadalmi környezetét tárgyalja meg szárazföldön és tengeren. A második világháborús bizottság a propaganda eszközeit és módszereit tűzte ki témájául. A rendi intézményeket vizsgáló bizottság két témája a rendi gyűlések kérdése, illetve a modern állam és a parlamenti intézmények kapcsolata. Az összehasonlító hadtörténeti bizottság a hadsereg és a társadalom kapcsolatát, illetve a háború elméletét és realitását vizsgálja. Az összehasonlító egyháztörténeti bizottság a katolikus, protestáns és ortodox egyházak fejlődését veti össze a középkor végén és az újkor elején, szellemiségüket és intézményeiket. A demográfiai bizottság azt kutatja, mit adott a történettudománynak a demográfia. A várostörténeti bizottság a központi hatalom és a városok kapcsolatát vizsgálja a 16. századtól az ipari forradalom kezdetéig. Az egyetemtörténeti bizottság vagylagosan három témát vetett fel: az egyetemeket megelőző iskolák, az egyetemi tankönyvek vagy az egyetemi levéltárak. A francia forradalom történetét kutató bizottság a délkelet-európai forradalmi mozgalmakat tárgyalja 1770 és 1870 között. Az afrikai történészek társulata Afrika gazdasági, politikai és társadalmi fejlődését kívánja vizsgálni 1914-től napjainkig.

Mint látható, a magyar történészek négy témának a kidolgozását vállalták magukra, köztük az egyik nagy központi témának egyik részét. De várható, hogy a korábbi nemzetközi történész kongresszusokon megszokott módon hozzászólásaikkal, bírálataikkal is tevékenyen részt vesznek a kongresszus munkálataiban.

r. l.

AZ 1980-BAN BUKARESTBEN TARTANDÓ KONGRESSZUS PROGRAMJA

Az ülések 1977. július 30-án meghatározott rendje

I.

NAGY TÉMÁK

1. *Kelet-Európa, a kultúrák közeledésének színtere*

Főelőadó	Románia
Előadók	Bulgária
	Finnország
	Görögország
	Izrael
	Lengyelország
	Törökország
	Szovjetunió
	USA

2. *A béke formáinak problémái a történelemben*

Főelőadók	Olaszország–Spanyolország
Előadók	NSZK
	Franciaország
	Japán
	Vatikán
	Szovjetunió
	USA

3. *Szövetségi és pluralista államok*

Főelőadó	Lengyelország
Előadók	NSZK
	Ausztrália
	Kanada
	Hollandia
	Svájc
	Venezuela
	Jugoszlávia
	Arab történészek szövetsége
	Szovjetunió
	USA

4. *A nő a társadalomban*

Főelőadó	Franciaország
Előadók	Bulgária
	Anglia
	India
	Mexikó
	Svédország
	Svájc
	Törökország
	USA

II.

MÓDSZERTAN

1. *A történész nyelvezete*

Főelőadó	NSZK
Előadók	NDK
	Franciaország
	Anglia
	Olaszország
	Lengyelország
	Románia

2. *A történelemtanítás helye és szerepe – különös tekintettel a középfokú oktatásra – a XX. sz. emberének formálódásában*

Főelőadó	Szovjetunió
Előadók	Belgium
	Kanada
	Instituto Panamericano
	Japán
	Mongólia
	Románia
	Jugoszlávia

3. *Az orális történelem problémái és módszerei*

Főelőadó	Anglia
Előadók	Belgium
	Dánia
	Franciaország
	Olaszország
	Hollandia
	Románia
	Svájc
	Csehszlovákia

III.

KRONOLÓGIAI SZEKCIÓ

Ókor

A) *Kapcsolatok Kelet és Nyugat között*

1. Japán: A kelet-ázsiai államok kialakulása és kapcsolataik
2. Szovjetunió: A fekete-tengeri kultúrák együttműködése
3. Lengyelország: A Fekete-tenger és a Kaukázus Róma és a parthusok között
4. Magyarország: A Római Birodalom kapcsolatai Északkelet-Európa barbár népeivel
5. Vatikán: Vallási és politikai problémák Délkelet-Európában a IV. sz. közepén

B) *Kultúrák és társadalmak*

1. Törökország: A hettita feudalizmus és hatása
2. Dánia: Az athéni család.
3. NDK: A görög művelődéstörténet vitatott problémái
4. Spanyolország: Válság az i.e. III. században
5. Románia: A dákok és kultúrájuk
6. Franciaország: Személyösszeírás és társadalomtörténet a Római Köztársaság és Császárság alatt
7. NSzK: Császár és király a késő antik és a korai bizánci korszakban

Középkor

A) *Társadalmi és gazdasági változások: Szerkezet és változás a középkori társadalomban*

1. Észak-Korea: A koreai feudális állam festett sírköveinek datálása
2. Törökország: A racionális gondolkodás áramlatai a Közel-Keleten a II. században
3. Franciaország: A család és struktúrája a középkorban
4. NDK: Gazdaság- és társadalmi struktúrák a X–XI. században
5. NSZK: A középkori területfejlesztés, mint Kelet-Európa fejlődésének problémája
6. Csehszlovákia: Vlach jogú telepítés

B) *Kapcsolatok Kelet és Nyugat között*

1. Spanyolország: Kölcsönös függés a zsidó, az iszlám és a keresztény kultúrák között a középkori Nyugaton
2. Vatikán: A vallási mozgalmak hatása a délkelet-európai nyelvek fejlődésére a késői középkorban
3. Dánia: A kontinentális Európa, valamint az Északi-tenger és a balti terület a korai középkorban (900–1200)
4. Finnország: Bizánc és a balti országok
5. Ciprus: Ciprus, mint Nyugat és Kelet közötti állomás a keresztes hadjáratok idejében
6. Magyarország: A levantei kereskedelem és Kelet-Európa
7. Lengyelország: Középkori historiográfia és a történelmi kultúra . . . Jan Dlugosz (1415–1480) helye a XV. sz. historiográfiájában

Újkor

A) *Kapcsolatok földrészek és népek között*

1. Franciaország: Tengerentúli nagyvárosok és társadalmak; külső behatás avagy átvétel?
2. Vatikán: A XVI–XVIII. századi nyugat-európai kultúra Oroszország-képe
3. Ciprus: A közel-keleti országok helyzete az ottomán és az európai birodalmi rendszerekben
4. Kanada: Francia-amerikai indián kulturális kapcsolatok
5. Japán: Az iszlamiták és a Csing-dinasztia (XVII. sz. Kína)
6. Csehszlovákia: A reneszánsz nemzeti sajátosságai Közép- és Délkelet-Európában
7. Jugoszlávia: Válságmegoldás. A berlini kongresszus (1878) és ami utána történt

B) *Eszmék és társadalmak*

1. NSzK: Az ellenállási jog problémája a XVI. században
2. NDK: Európai parasztmozgalmak a XVI–XVIII. században
3. Olaszország: Az értelmiség és a hatalom
4. Románia: A felvilágosodás Közép- és Délkelet-Európában és társadalmi-politikai vonatkozásai
5. Törökország: A vakufok, társadalmi és emberbaráti szervezet az ottomán birodalomban
6. USA: A parasztok és a nemzeti állam; a nemzeti tudat problémája Franciaországban és Németországban a XIX. században
7. Szovjetunió: A társadalmi gondolkodás fejlődése Oroszországban és Nyugat-Európában a XIX. században: a kölcsönhatás problémái

C) *Gazdaság*

1. Afrikai Történész Egyesület: Gyarmatosítás előtti függési formák Afrikában
2. Spanyolország: Az amerikai kereskedelem, mint az európai gazdasági növekedés mozgatója
3. Svédország: Az ültetvényes gazdaságok Észak- és Dél-Amerikában a XVIII–XIX. században
4. Észak-Korea: A kapitalista viszonyok születése Koreában

Legújabb kor

A) *Nemzetközi kapcsolatok*

1. Irak: Kísérletek az arab egység megteremtésére a XX. században
2. Japán: Az imperialista világrendszerek hanyatlása és a béke problémái Ázsiában a XX. században
3. Svájc: A kis országok szerepe a XX. századi nemzetközi kapcsolatokban
4. Vatikán: Diplomáciai kapcsolatok a Szentszék és Kelet-Európa között a XX. században
5. Spanyolország: A semlegesség kérdése a két világháború folyamán
6. Kanada: A Brit Nemzetközösség autonóm tengerentúli országainak részvétele a nemzetközi kapcsolatokban 1914 óta.

B) *Belpolitika és gazdaság*

1. Olaszország: Növekedés és elmaradottság a világon a XX. században
2. Jugoszlávia: A nemzeti kisebbségek Délkelet-Európában
3. NDK: Munkásmozgalom és gyarmati kérdés
4. NSzK: Nagyvállalatok és a manager-kapitalizmus felemelkedése a XIX. század végén és a XX. század elején (Németország, az USA és Nagybritannia összehasonlító vizsgálata)
5. Franciaország: Kapcsolatok a vállalati struktúra és a XX. századi ipari forradalom között
6. Magyarország: Gazdasági válság Kelet-Európában 1929–1933
7. Norvégia: A norvég gazdaság a második világháború után

C) *Társadalom*

1. Zaire: A bennszülött elit kialakulása a közelmúltban dekolonizált országokban.
2. Csehszlovákia: Tudományos és technikai haladás és békés egymás mellett élés korunkban.
3. USA: Társadalmi mobilitás az Egyesült Államokban.
4. Szovjetunió: A társadalmi és nemzeti kérdések összefüggéséről a hszinghai forradalomban (Kína) (1911–1913).
5. Románia: Agrárreformok a két világháború közötti időszakban.
6. Finnország: A bűnözés tipológiája és visszaszorítása.
7. Lengyelország: A sport, mint szociális és kulturális jelenség

d) *Munka és irányítás a XX. század iparában: az együttműködés formái*

Nagy-Britannia: A szervezett csoportok változó hatalma a modern Angliában

Speciális ülések

– A középkori Bulgária és az európai világ

VÁROSTÖRTÉNETI KONFERENCIA DEBRECENBEN 1977. DECEMBER 14–15.

Debrecenről átfogó várostörténeti monográfia legutoljára 1871-ben látott napvilágot. Az elmúlt tíz évben sorra jelentek meg a hajdúvárosok történetét feldolgozó monográfiák, csupán Debrecené hiányzik még. Ezért határozta el 1973 őszén a Városi Tanács, hogy felkér egy tudományos kutatókból álló munkaközösséget, készítse el Debrecennek minden igényt kielégítő, a várostörténetírás minden legújabb követelményének megfelelő, marxista szemléletű monográfiáját. A kutatómunka derekán, az eddig feltárt eredmények ismertetése céljából várostörténeti konferenciára került sor 1977. december 14–15-én, a debreceni Déri Múzeum előadótermében. A kétnapos tudományos tanácskozást, amely egyben munkabeszámoló is volt, a Városi Tanács, a Debreceni Akadémiai Bizottság és a „Debrecen története" Szerkesztősége rendezte. A nagyszámú érdeklődő közönség előtt lezajlott tanácskozás első napján négy előadásra került sor.

A megnyitó beszéd után az első referátumot *Ránki György* akadémikus, a Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója (Budapest) tartotta *A magyar történetírás és a várostörténet* címmel.

A várostörténetírás jelenlegi helyzetéről, feladatairól szólva, hangsúlyozta, hogy a városok funkcionális szerepének megfelelő értelmezése még kidolgozatlan az eddig megjelent várostörténeti munkák zömében, pedig éppen ez lenne leginkább alkalmas a várostörténeti funkcióváltásnak és az össznemzeti folyamatokban való elhelyezkedésének bemutatására. Városaink a sajátos kelet-európai fejlődés következtében a modern nagyipar által jellemzett gazdasági élet kialakulásától váltak a nemzetgazdaság szerves részévé. A modern várostörténet az a terület – hangsúlyozta az előadó –, ahol talán a legeredményesebben érvényesülhet a különböző tudományok interdiszciplináris együttműködése. Felhívta a figyelmet arra, hogy a mezővárosok bizonyos fokú túlhaladottsága és hanyatlásuknak gazdasági okai kapcsolatban álltak a modern városfejlődés néhány alapvető tényezőjével is. Utalt a demográfiai változások fontosságára, a városfejlődésben betöltött szerepére. A mezőváros gazdaságilag lassan fejlődött, társadalmát tekintve meglehetősen stabil volt, és ez a stabilitás akadályozta gazdasági felemelkedését. A gazdasági fejlődés új erőket kívánt, amelyeket az ipar hívott életre a városban. Az ipari város a munkásosztállyal olyan új társadalmi erőviszonyt teremtett, melynek a mezőváros keretei már nem feleltek meg. Városaink történetében tehát a régi hagyományok, jogi-politikai keretek csak egyik elemét alkották a modern városfejlődésnek. A gazdasági változások és a velük fellépő politikai mozgalmak és állami intézkedések formálták ki az új, lényeges elemeket. A várostörténet fontosságát jelzi, hogy az egyben a magyar polgárság, a magyar értelmiség és döntően a magyar munkásság története is. Az előadó hiányolta az eddig megjelent várostörténeti munkák zöméből a szociológia aspektusát, amely lehetővé tenné, hogy a szakembereknek mondanivalójuk legyen arról az új típusú kapcsolatrendszerről, amely a nagyarányú városiasodás következményeként mind a városokon belül, mind pedig a város és vidéke között létrejött. Az eddigi várostörténeti munkák egyáltalán nem foglalkoztak, vagy ha igen, akkor felületesen a társadalmi mobilitás kérdésével. A társadalmi struktúra elemzése jórészt megmaradt a lakosságlétszám alakulásának, a foglalkozások megoszlásának, a szociális helyzetnek a vizsgálatánál. A társadalmi mozgás és struktúra kidolgozatlansága mai várostörténeti irodalmunk leggyengébb pontja mind teoretikus, mind módszertani szempontból – hangsúlyozta az előadó. Az utóbbi harminc év feldolgozásánál is emelni kell a követelményeket. A történeti távlat hiányát, a történeti módszer gyengeségét éppen ezekkel a kutatásokkal lehetne a társtudományok eredményeinek és szempontjainak fokozottabb átvétele révén ellensúlyozni, felhasználva a közgazdaságtudomány, a szociológia és a településföldrajz eddigi kutatási eredményeit is.

A következő előadó *Hársfalvi Péter,* a Bessenyei György Tanárképző Főiskola főigazgató helyettese (Nyiregyháza) volt. Előadásának címe: *Debrecen város tanácsának kiadványpolitikája a helytörténet szolgálatában.*

Debrecen története ezer szállal kötődik a Tiszántúléhoz, az egész magyar történelemhez – mondotta. Ezért nem volt közömbös a történelem folyamán, és ma sem az, mi történik Debrecenben. A várostörténetírás tekintetében Debrecen kettős értelemben is felhívja magára a figyelmet: megerősödött a város közelebbi és távolabbi múltjának feltárására irányuló erőfeszítés, ugyanakkor itt koncentrálódik az a kutatógárda, amely a környező hajdúvárosok történetének megírásával nagyban előre is vitte a hazai várostörténetet. A városszellem és a várostudat ápolása része az átfogó várostudománynak, amelynek feladata: vizsgálni a város életét, a tájat, abból eredő hivatását, fejlődésének feltételeit és lehetőségeit, és ezen keresztül szolgálni a korszerű városigazgatást. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy a helytörténetnek nincs megfelelő gazdája. Hiányzik egy országos szerv, amely orientálni tudná a helyi kiadványokat. A megyének vagy a megyei jogú városnak nincs tudományos folyóirata, amely biztosítaná az eleven és folyamatos vérkeringést a kultúrális életben. A város kiadványpolitikáját az utóbbi évtizedben egyre inkább a tervszerűség, a átgondoltság jellemzi. Utalt itt a nemrég megjelent, a város zenei, színházi életét, tőkés iparát feldolgozó kötetekre. A legújabb vállalkozás az öt kötetre tervezett monográfia, amelynek ügye nem lokális ügy a szó igazi értelmében, hanem egyseges és szerves része várostörténeti kutatásainknak.

Berend T. Iván akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora (Budapest) *Városfejlesztés és a történeti tradíciók* címmel tartott előadást. Mint ebben rámutatott, a magyar városfejlődés egyik legsajátosabb vonása az urbanizációban való elmaradása. 1910-ben az összlakosság 18 százaléka élt városokban Magyarországon. Ez a szám 1949-ig 36-ra növekedett, de ugyanakkor fokozódott a viszonylagos lemaradásunk. Az utóbbi 30 év fejlődésének eredményeként ma az összlakosság 51 százaléka lakik városokban, ezzel azonban korántsem hozhattuk be a városiasodás

területén való száz éves lemaradásunkat a fejlettebb ipari államokhoz viszonyítva. Míg a felszabadulás óta az ipar termelése a tízszeresére emelkedett, ehhez a robbanásszerű iparosodáshoz képest a lakosság növekedési üteme alacsony volt. A városiasodás területén megtörtént a történelmi átbillenés, mégis elmaradottak vagyunk saját fejlettségi színvonalunk alapján és nemzetközi tekintetben is – állapította meg. Ennek okai főleg a rossz településstruktúrában és a torz városfejlődésben keresendők. Az utóbbi években egyre erőteljesebb az urbanizáció üteme hazánkban. Míg 1960-ban 46 százalékos volt a városi lakásépítkezés, addig ez a szám 1976-ra 61 százalékra emelkedett. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy tudatosan, tervszerűen, a nemzetközi tapasztalatokat figyelembe véve kell megoldanunk a városiasodás és a vele együtt járó negatív jelenségek problémáját, nehogy 2–3 évtized múlva a városból való kimenekülés gondjaival kelljen bajlódnunk. Városfejlesztésünknek a falusi-községi települések tervszerű fejlesztésével karöltve kell járnia.

Az első nap utolsó előadását *Enyedi György* tud. főmunkatárs (MTA Földrajzi Kutatóintézet, Budapest) tartotta *Településhálózat és regionális fejlődés Magyarországon a felszabadulás után* címmel. A regionális fejlődés és a gazdasági-társadalmi fejlődés szoros kapcsolatáról szólva hangsúlyozta, hogy a regionális fejlődés és az össztársadalmi gazdasági fejlődés összhangja elsőrendű társadalmi-politikai feladat. Magyarországon nem beszélhettünk a felszabadulás előtt modern értelemben vett városhálózatról. Az alföldi városok sem funkciójukban, sem gazdasági szerkezetükben nem voltak kapitalista jellegű városok. A felszabadulás után az 50-es években az új iparvidékek (Miskolc, Salgótarján, Pécs, Komló stb.), megjelenésével párhuzamosan viszonylagosan romlott az Alföld helyzete. Tömeges elvándorlás volt tapasztalható az ipari vidékek irányába. Ezzel egyidejűleg hanyatlott az alföldi városok korábbi kereskedelmi és piaci funkciója is. A területfejlesztés politikai szükségessége 1959-ben, a VII. pártkongresszuson fogalmazódott meg. Ekkor dolgozták ki az Alföld iparosításának és a budapesti ipar decentralizációjának a tervét. Egyenletesebb lett a termelőerők földrajzi megoszlása. Debrecen és Szeged lassan számottevő ipari gócponttá fejlődött. 1968-tól átfogóbb, megalapozottabb lett a területfejlesztési politika. Meghonosodott az ipari kultúra az Alföldön is, melynek következtében sok helyen a falusi iparosodás kisvárosok létrejöttét eredményezte. E területfejlesztési politikának két célkitűzése van és lesz a jövőben is: a hatékonyság és a területi kiegyenlítettség. A területi különbségek jelentéktelenné zsugorodtak a foglalkoztatottság és a jövedelem, valamint az életkörülmények tekintetében is. Enyedi György a jelen és a jövő feladatainak felvázolásával fejezte be előadását. Kiemelte, hogy fontos elágazási ponthoz értünk, amelyet az is bizonyít, hogy az V. ötéves terv eddig eltelt ideje alatt a kiegyenlítődés megtorpant. Vagy folytatjuk a komplex területfejlesztést, vagy a városhálózat felső hierarchikus szintjét erősíthetjük meg. Az első napi előadások után két hozzászólásra került sor. *Ságvári Ágnes*, a Fővárosi Levéltár igazgatója röviden beszámolt a készülő nemzetközi várostörténeti monográfia eddigi munkálatairól, majd azokról a módszertani gondokról szólt, amelyek akadályozzák az egységes szemléleti és vizsgálati kutatómódszer kialakulását. Világszerte megnőtt az érdeklődés a városok múltja iránt, amellyel a várostörténettel foglalkozók pillanatnyilag még nem tudnak lépést tartani. A mai élet hagyományait megteremtő korszakról többet tudnánk – mondta, ha intenzívebben tárhatnánk fel a felszabadulás utáni forrásanyagot. Ennek az anyagnak a birtokában esetleg választ lehetne adni néhány olyan kérdésre, mint pl.: Mire terjedt ki a város vezetésének hatásköre? Milyen változások hatottak valóban a város életére? stb. Az előadó hiányolta a forráskritikát a helytörténeti és üzemtörténeti feldolgozásokban. Végül javasolta, hogy a várostörténetet vezessék be az egyetemi oktatásba, mert talán ez segíthetne a problémák megoldásában. Ha a várostörténet polgárjogot nyer az egyetemi oktatásban, akkor ezzel új periódus kezdődik a várostörténetírásban.

Sápi Lajos mérnök, a város nyugalmazott építésze, hozzászólásában sürgette a város hagyományainak, történelmi emlékeinek átmentését, ápolását. Röviden felvázolta Debrecen mai településszerkezetének történetét, hangsúlyozva, hogy bár a város több ízben leégett a történelem folyamán, mindig hagyományosan építették fel, átmentve ősrégi településszerkezetét.

A városrendezési problémákhoz több építészmérnök is hozzászólt. Véleményük szerint a városépítés és rendezés területén nem érvényesült központi akarat, hiányzik a központi koncepció. A városok múltjával nem szabad szakítani. Ennek ellenére oly mértékben változik a magyar városok képe, hogy alig lehet rájuk ismerni ma már. Nem elegendő a városok műemléki védettsége, védeni kell a városok képét, szerkezetét is.

A konferencia második napján került sor azokra a munkabeszámolókra, amelyek a Debrecen-monográfia eddigi kutatási eredményeiről számoltak be.

Szendrey István kandidátus tanszékvezető egyetemi tanár (KLTE, Debrecen) *Debrecen városvezetése a 16–18. században* címmel tartott előadásában az első kötet szerteágazó kérdései közül egyet emelt ki. Szólt arról, hogy Debrecenben már korán kialakult a faluvezetés a bíró irányításával. 1398-ból maradt fenn az első bíró neve, akit Lőrincnek hívtak. 1405-ben a Debreceni család kihalása után Zsigmond király szabad királyi városi rangot adományozott a városnak. A király azonban már öt év múlva elzálogosította Debrecent. Ez a momentum is hozzájárul többek között, hogy Debrecen jogállása különös, szinte egyedinek mondható a hazai történelemben. Az előadó ezután bővebben foglalkozott az esküdtválasztással, az esküdtek személyével, társadalmi hovatartozásukkal. Szólt arról, hogy a Hunyadi kor a város fejlődésének egyik csúcspontját jelentette, és a 16. században is egymás után újították meg az uralkodók Zsigmond király 1405. évi kiváltságlevelét. Debrecenben az első ismert városi önkormányzati rendszer Enyingi Török Péter nevéhez fűződött. A bíróválasztás jelentős esemény volt a város életében. Ekkor kezdődött az új esztendő a városban, ettől az időponttól keltezték újjá a városi jegyzőkönyveket.

Rácz István kandidátus, egyetemi tanár (KLTE, Debrecen) munkabeszámolójának címe *Szempontok Debrecen önkormányzatának vizsgálatához (1693–1848)* volt. Az előadó a címben közölt városi autonómiának három fontos kérdését vizsgálta. Először a város helyét határozta meg az ország és a tájegység településrendszerében. A 18–19. században gyakran már elmosódott a különbség a mezőváros és a szabad királyi város között. Az alföldi mezővárosok közül néhány már elérte gazdasági erő, földbirtoklás és kiváltságok tekintetében a szabad királyi városi szintet. Tévútra juthat ezért a kutató – hangsúlyozta Rácz István –, ha csupán a városok jogállásából próbál következtetni a városiasodás mértékére. A továbbiakban azokról a történeti munkákról szólt, amelyek már túllépték a formális jogi kategorizálást. A 18. század elején a 25 szabad királyi városból csupán egy esett az Alföldre: Debrecen. Gyimesi Sándor városiassági értékrangsora szerint – amelyet négy fő szempont figyelembe vételével állított össze – Debrecen 1715-ben az első, 1828-ban pedig a második helyen állt. Az előadó több példa felsorolásával érzékeltette Debrecen sokszínű jogállását a feudalizmus utolsó másfél századában. Előadásának második részében a városi polgárjog megszerzésének néhány kérdésével foglalkozott. Szólt az 1733-tól rendszeresen vezetett Polgárok Anyakönyvéről, amelynek alapos átvizsgálását mindeddig elmulasztották a kutatók, amely pedig különösen társadalomtörténeti vonatkozásban sok tanulsággal szolgál. Debrecenben a polgárjogot csak a 18. századtól kezdve kötötték háztulajdonhoz. Ma még nem bizonyítható egyértelműen, mikor, hogyan és miért alakult ki a polgárjog elnyerésének e kötött rendszere a városban. A polgárkönyvben található névanyag nagy társadalmi mobilitásról tanúskodik. A török kiüzése utáni másfél évszázadban a helybeliek közül elsősorban a parasztok szereztek polgárjogot. Debrecenben kevés volt a kívülről betelepedett polgár, s ezek a város protestáns jellegét még a 19. században sem igen változtatták meg.

Rácz István előadásának befejező részében a város kölcsön- és hitelügyleteiről szólt. Felhívta a figyelmet arra, hogy történetírásunknak nagyobb gondot kell fordítania az ár- és bértörténeti kutatásokra. A városgazdálkodás a városi autonómia egyik alapfelvétele volt. A városok gazdálkodásáról gazdag forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére, de a vizsgálatokat megnehezíti az a kérdés, hogy mennyire lehet hinni a számadások hitelességében és pontosságában. Forráskritikai szempontok alkalmazására és más forrásanyag bevonására van szükség – hangsúlyozta Rácz István.

A következő előadást *Orosz István* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (KLTE, Debrecen) tartotta *A mezőgazdaság tőkés átalakulása Debrecenben és a magyarországi agrárfejlődés* címmel.

A 18. század második és a 19. század első felében a debreceni lakosság életmódjának jellegét egyre inkább a mezőgazdaság határozta meg. A városban a hagyományos feudális rendszer nem belső változások eredményeként, hanem külső tényezők hatására bomlott fel. Arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen jellegűek voltak a változások a 166 ezer holdas határral rendelkező Debrecenben, két probléma vetődik fel: az első, a tőkés földtulajdon kialakulása Debrecenben, a második, a tőkés mezőgazdasági fejlődés során létrejövő termelési szerkezet. Debrecen polgárai már a 18. század kezdete óta tulajdonosaik lehettek földjüknek, de a feudális viszonyok között a szabad királyi városok földtulajdonának feudális jellege a rendelkezés szabadsága elé állított közösségi korlátokban nyilvánult meg. A városi lakosság magánhasználatú földjei háromfélék voltak: 1. ház utáni földek, amelyet csak háztulajdonosok kaptak; 2. béres vagy tanyaföldek és kaszálók a város határában bérelt pusztákon; 3. az ún. kisnyilas földek, amelyeket a külvárosok lakói is megszerezhettek megfelelő

cenzus fejében. Az első két földtípust csak polgárjoggal rendelkezők kaphatták meg. A közösségi korlátok lebontására, azaz a szabad földtulajdon megteremtésére irányuló első kísérletek 1848 márciusában jelentkeztek a városban. A tanács kimondta a ház utáni földek adás-vételének szabadságát. Ez azonban csak a beltelek és a külsőség elválasztásának lehetőségét jelentette, nem a teljesen szabad birtokforgalmat. A ház utáni földeket ezután is csak polgárjoggal rendelkezők vehették meg. A béres földek árát még egyszer ki kellett fizetnie a városnak, jobban mondva a birtokosoknak, mert azt a kincstár 1854-ben visszakövetelte. A telekkönyvezésnél azonban a várost jegyezték be a birtokosok nagy sérelmére, akik habár már kétszer megfizették a béres földek árát, mégsem váltak szabad tulajdonosokká. Az 1850–60-as években Debrecenben még nem beszélhetünk a szabad rendelkezésű, polgári jellegű földtulajdon megteremtéséről. A kisnyilas földeken még az újraosztásos rendszer is fennmaradt. Aligha volt olyan része Magyarországnak – állapította meg az előadó –, ahol a földek egy részének 2–3 évenkénti újraosztása, mint a földközösség egyik rekvizítuma, olyan sokáig fennmaradt volna a tőkés viszonyok közepette is, mint Debrecenben. A közösségi megkötöttség első nagy áttörésére 1876-ban került sor, amikor a 15 ezer holdas bellegelőt véglegesen kiosztották a ház utáni földek arányában. Ezek a földek a házbirtokosok között már elidegeníthetők voltak. Ezt követte a kaszálók ügye, így a század végére csak a legelők és az erdők maradtak köztulajdonban. Az első nagy témakört összegezve, az előadó hangsúlyozta, hogy Debrecenben a hagyományos kötöttségek továbbélése nemhogy elősegítette, hanem inkább gátolta a tőke beáramlását. Míg a jobbágyfelszabadítás másutt az országban szabaddá tette a birtokforgalmat, elősegítve ezzel a tőkés differenciálódást, Debrecen makacsul ragaszkodott a régi kötöttségekhez. A referátum a következőkben a mezőgazdasági termelés szerkezetével, és kiemelten a 20–500 holdas cívis gazdaságok gazdálkodási színvonalával foglalkozott. A korabeli árak, árszerkezet vizsgálata azt mutatja – állapította meg az előadó –, hogy a piac az állattenyésztés fejlesztését igényelte, mivel a húsnak állandó konjuktúrája volt a század második felében. A város mezőgazdasági fejlődése a tőkés korszakban azonban nem ebbe az irányba haladt. A debreceniek rugalmatlanságára, a tőkés hatások kirekesztésére utal, hogy a mezőgazdasági termelés jellegét meghatározó cívis gazdaságok a hagyományos termelési szerkezet változatlan fenntartására törekedtek. A 19. század második és harmadik évtizedében a népesség növekedése az alacsony hozamú termelés miatt az Alföldön egyre több föld feltörését sürgette, ami a legelőterület csökkenésével járt. Az 50-es és 70-es évek gabonakonjuktúrája felcsillantotta a válságból való kilábalás lehetőségét azáltal, hogy az alföldi mezővárosok lakói megpróbáltak gabonaárutermelővé válni. Ez a kísérlet azonban sikertelen maradt. A debreceni cívisgazdaság nem azzal válaszolt a tőke kihívására – eltérően sok más alföldi város gazdagparasztjaitól –, hogy igyekezett árugabonát termelni, hanem változatlanul fenntartotta a 18. században kialakított komplex állattenyésztő, gabonatermelő üzemét. Ezt a feltételezést látszanak megerősíteni az állatlétszám alakulását mutató adatok is, valamint a tartásmód változatlansága. Így a tőkés agrártermelés elemei nem a cívisgazdaságokban, hanem azok ellenére születtek meg. A tőke első behatolási formái a város tulajdonában levő földek bérletében jelentkeztek. Nagy sertés- és juhtartó gazdaságok jöttek létre, amelyek a 19. század 50-es éveiben már komoly tőkés üzletté váltak.

Az előadó azzal zárta referátumát, hogy az eddigi vizsgálatok nem erősítik meg azt a közkeletű felfogást, amely a kedvezőbb birtokmegoszlás alapján eleve feltételezte a termelés szférájának kedvezőbb alakulását, ezért az esetleges „amerikai utas" tendenciák feltárására Debrecennél alkalmasabb terepet kell keresni.

Az elhangzott két előadás után *Makkai László* a történelemtudományok doktora (Történettudományi Intézet, Budapest) korreferátumára került sor. A felszólaló Debrecen művelődéstörténetéhez kapcsolódva tényekkel bizonyította, hogy a városnak volt határozott, társadalmi okokkal is indokolható, tudatos művelődéspolitikája, amely ebben a korban valláspolitikát is jelentett. Ez ugyanakkor nem jelentette a vallási irányzatok szolgai követését – hangsúlyozta Makkai László. Dési András 1549-ben írott „A tanácshoz" című versében felszólította a város vezetését, maradjon hűséges a református valláshoz. A város az is maradt, mert felismerte, hogy ez a hűség tulajdonképpen életének is a feltétele. A korakapitalista kori Magyarország legfejlettebb városa volt Debrecen, itt alakult ki legkorábban a váltógyakorlat is. A város vezetőségét a bérmunkások munkamorálja is foglalkoztatta, felvetődött a kálvinista morálprobléma. A város vezetősége meggyőződött arról, hogy számukra a kálvinizmus jó. A felszólaló szólt az egyház és a városvezetés viszonyáról, s hangsúlyozta, hogy a városi tanács nem tűrte el a prédikátorok diktatúráját a városban, hanem keményen megszabta szolgála-

tukat. A város igényeket támasztott a prédikátorokkal szemben, akiknek helyébe – feladataik nem megfelelő teljesítése esetén – a következő évben mást választottak. Debrecen az 1670-es években ugrik a magyarországi művelődés élére, amivel összefügg a bújdosók befogadása is. Az iskolakérdésről szólva a hozzászóló megállapította, hogy a tanács éppen olyan hatalmat gyakorolt az iskola felett, mint az egyház felett. Jelentős összegeket költött ösztöndíj formájában az utánpótlás nevelésére. Debrecen nagyságát az biztosította, hogy okosan és tudatosan tudta felhasználni a kálvinizmus morálját, – fejezte be hozzászólását Makkai László..

Balogh István ny. múzeumi igazgató (Debrecen) hozzászólásában a Rácz István által felvetett gondolatokat fűzte tovább. Utalt a szatmári békét követő két évtized hatalmi küzdelmeire a központosító államhatalom és a magyar rendiség között, arra a folyamatra, amely előidézte, hogy a 18. század második felében a szabad királyi városok rendi jogállása az egyház és a nemesség mellett az országgyűlési egyetlen szavazatra csökkent. Balogh István a továbbiakban a városi autonómiára és a gazdálkodásra vonatkozó rendszabályokról beszélt. 1735-től példa nélkül álló, drasztikus állami beavatkozásra került sor Debrecen esetében. Ennek egyik fő oka, hogy az udvar ki akarta erőszakolni az állam iránt lojális katolikus és német lakosok felvételét a belső és külső tanácsokba. Így 1772-től Debrecenben a város gazdálkodása és az autonómia a királyi biztosságok miatt csak formális volt. A „debreceniség" gyökerét – a hozzászóló véleménye szerint – itt kell keresni. Balogh István ezután a jogilag szabad királyi, funkcionálisan azonban mezővárosi polgárság 1848-hoz való viszonyával foglalkozott. Annak a kérdésnek a tisztázása nélkül, hogy mennyire volt tudatában a városok polgársága annak, mit jelent számára a polgári, jogi egyenlőségen alapuló, céhes kötöttségektől mentes gazdasági és társadalmi rend, nem lehet megérteni a következő évtizedek Debrecenének polgári fejlődését, – mondotta.

Irinyi Károly kandidátus, egyetemi docens (KLTE, Debrecen) a debreceni politikai közgondolkodást vizsgálta a dualizmus korának első évtizedeiben. Bevezetésképpen utalt azokra a történelmi hagyományokra, az örökölt, majd újratermelt mítoszokra, amelyek a város különböző társadalmi rétegeinek politikai gondolkodását, mentalitását befolyásolták. Ezek közül is kiemelkedik a város önheroizáló magatartása. A debreceniekben lévő felfokozott magyarságtudat nem volt rövid, átmeneti jelenség. A történész kötelessége utalni arra, – mondta Irinyi Károly –, hogy a város szellemi tunyasága, a tudományos, szellemi teljesítményekkel szemben tanúsított megvetése fontos szerepet játszott a politikai álláspontok kialakításában. Ugyanakkor a politizálás helyi területei, a közgyűlések, pártok, sajtó stb. mozaikkövei voltak az országos politikai életnek. Az előadó utalt arra, hogy Debrecen esetében a politikatörténet szempontjából is meghatározó tényező volt az, hogy itt sem volt nagyobb számban képviselve a születési arisztokrácia, hiszen a város a dualizmus első évtizedeiben sem válik az ipari-városi modell megtestesítőjévé. Ennek oka a parasztság túlsúlya, az ipari és kereskedelmi burzsoázia összefonódottsága a mezőgazdasággal. Az előadó hangsúlyozta, hogy a politikatörténetnek választ kell adnia Debrecen esetében is arra a kérdésre, hogy t.i. rendelkezett-e valamely réteg politikai monopóliummal. A válaszadáshoz meg kell vizsgálni a választási névjegyzékeket, költségvetési tárgyalásokat, zárszámadásokat stb. A következő kérdés az, hogy valóban „polgáriak" voltak-e a város polgárainak magatartásformái. Eme vizsgálódásnál a politikatörténetnek számolnia kell a pusztán ideológikus közelítés egyoldalúságának veszélyével – figyelmeztetett az előadó. A kiegyezés utáni debreceni politikai élet jellegét és lényegét illetően megállapította, hogy a küzdelem, – amely leginkább a városi tisztújító és az országgyűlési képviselő választások idején tetőződött – nem az osztályharc erővonalainak közvetlen irányában folyt, hanem sokkal inkább a hatalmon lévő osztályokon, rétegeken belül. A politikai életet a különböző réteg, csoport, családi és egyéni érdekszálak szövevénye bonyolította, ezért szükséges felvetni az uralkodó elit kérdését. Debrecenben az uralkodó elit vezérkarát a felsőbb hivatalnoki réteg és az értelmiség alkotta túlnyomó részben. A helyi elit gyakran generációkon keresztül telepszik rá a közéletre, háttérbe szorítva a gazdasági elitet közgazdasági, politikai, kultúr- és művelődéspolitikai kérdések döntéshozatalában. Az előadó a következőkben a politikai élet helyi specifikumaival foglalkozva megállapította, hogy az egyház oly mértékben törekedett a politikai életben való aktív részvételre, hogy a századfordulóra már teljesen elvilágiasodott.

Debrecen társadalma bizonyos megnyugvással, a fennmaradt nemzeti sérelmeket majdan orvosló időszak kezdő állomásaként tekintette a kiegyezést. A debreceni ellenzékiség nem a kiegyezés revízióját, hanem a királyi városok történetileg kialakult anatómiájának védelmét írta zászlajára. A

létharc napi gondjai miatt a parasztság alsó rétegei és a munkásság csupán passzív szemlélői az eseményeknek, a nemzeti függetlenség lehetőségét és célszerűségét illetően a debreceni manipulált és az önreflexiós közvélemény egyaránt átszínesződött, megggyőződéses dezilluzionista lett a kiegyezést követően, ami elsősorban a magyar nacionalizmus következménye volt. Ez jelentette a debreceni politikai közgondolkodás irányvonalát, nemzedékeken át meglévő alappillérét. Ez a nacionalizmus indította meg elsőként támadását a 68-as nemzetiségi törvény liberalizmusa és Mocsáry ellen. A közgondolkodás nacionalista elemeit táplálta a város agrárius mentalitása, etnikai homogenitása is. A munkásmozgalom kutatásánál – mondta az előadó – a politikatörténetnek nem szabad megelégednie csupán a bérharcok leírásával, hanem a többdimenziós megközelítést kell alkalmaznia. A 67 utáni debreceni munkásmozgalom egyik fő jellegzetessége a falusi-vidéki kötöttség, amelyből egyfajta „parasztikus mentalitás" szükségképpen következik. Erőteljes antiszemitizmus nem alakult ki, mert a város vezetése felismerte, hogy szüksége van a zsidóság tőkéjére, szakértelmére, ugyanakkor a főleg kereskedelmet űző zsidóság nem jelentett konkurrenciát az alapvetően földcentrikus debreceni mentalitás körében.

Az előadó a továbbiakban a dualizmuskori Debrecen társadalmának pártcsoportosulásait, azok programját vizsgálta, majd előadásának végén utalt arra, hogy az egész politikai-ideológiai szféra megítélésében a fő szempont csak az lehet, hogy mennyiben szolgálta avagy keresztezte a 48-as forradalom által megalapozott, a kiegyezés révén viszonylag kedvező feltételek közepette felerősödő magyarországi polgári fejlődést.

Szabó Ferenc, a Békés megyei levéltár igazgatója (Gyula) hozzászólásában Orosz István előadásához kapcsolódott. Megemlítette, hogy a dualizmuskori történetírók és a közvélemény Szegedet ipari és kulturális centrumnak minősítette, Debrecent ezzel szemben paraszt- és kézművesvárosnak. Ez a megítélés azonban Szegedet illetően hamis, mert Debrecen ipari-kereskedelmi népessége nagyobb volt a szegedinél a dualizmus korában, bár Szeged lélekszáma lényegesen meghaladta Debrecenét. Ezután Szeged és Hódmezővásárhely birtokhasználatáról beszélt Szabó Ferenc, kiemelve a Debrecentől eltérő vonásokat.

Farkas Gábor, a Fejér megyei levéltár igazgatója (Székesfehérvár) a dualizmuskori Székesfehérvár politikai viszonyairól beszélt. A kort illetően több az eltérés a Debrecennel való összehasonlításban, mint az azonosság – mondotta. Ezután részletesebben elemezte a dualizmuskori Székesfehérvár politikai viszonyait.

A kétnapos konferencia utaolsó előadását *Fehér András* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (KLTE, Debrecen) tartotta *Az 1945 utáni politikatörténet országos – és helytörténeti problémái* címmel. Bevezetőként felvázolta azokat a nehézségeket, amelyekkel szemben találja magát a kor kutatója. Ezek közül a legnagyobb az, hogy a várostörténeti munkákban – főleg a népi demokratikus korszak vonatkozásában – még ma is megtalálható az a helytelen szemléletmód, amely a politikatörténetet egyszerűen leszűkíti a lezajlott események felvázolására, a pártharcok ismertetésére. Azaz, nem veszik figyelembe a politikai élet kialakulását meghatározó tényezőket, a társadalmi és gazdasági életben rejlő mélyebb összefüggéseket, a politikai intézményeket, azok közvéleményformáló szerepét, az osztályok politikai mentalitását stb. A politikatörténeti ábrázolás során az 1945 utáni valóságos városi politikai élet helyett az országos részjelenségek tárulnak fel. A történész munkája ilyen esetekben mind a tudomány, mind a politika számára haszontalanabbá válik – állapította meg az előadó, – hiszen a politikatörténet többszörösen leszűkítve, eltorzultan jelenik meg. A 45 utáni Debrecen történetének ábrázolásakor szükséges feltárni a helyi hatalom demokratizált formája létrejöttének körülményeit, társadalmi támasztékait, a politikai intézményrendszer leglényegesebb alkotóelemeit, valamint magát a politikai életet, azaz a pártviszonyokat, politikai közvéleményt, a tömegek tudatos és spontán mozgalmait, a politikai-hatalmi erőviszonyok fejlődési tendenciáit. Szükség van azonban a társadalmi viszonyok politikatörténeti aspektusú vizsgálatára is, a művelődéstörténet, a társadalom-pszichológia területeit érintő aspektusokra, a társadalom szellemi életének a politikatörténet szemszögéből történő vizsgálatára, a város korábbi belső szellemi élete által kitermelt ideológiák vizsgálatára. Az előadó kitért arra, hogy a debreceni társadalom fejlődése a második világháború végéig torz maradt, mert gyenge volt a modern városi tőkés-polgári, kispolgári, továbbá az ipari proletár rétegek súlya, ugyanakkor jelentős volt a nem nyugati típusú paraszt-polgári, kispolgári-paraszti jellegű rétegek aránya. Ezek a jellegzetességek nagy hatást gyakoroltak a társadalom közgondolkodására, talajt teremtve a konzervativizmus paraszti hagyományainak, a protestáns ellenzékiség

gondolati elemeivel átszőtt liberális-konzervatív kormánypártiságnak. Mindezeket a tényezőket figyelembe véve lehet megérteni, hogy a parlamenti mandátumok számát tekintve miért a kisgazda párt vált a város legerősebb pártjává 1945 őszén. Ugyanakkor a szociáldemokrata párt proletár jellege meggyöngült, tagságának társadalmi rétegezettsége kispolgáribb jellegűvé, vezetősége pedig jobboldalibb összetételűvé vált. Mindez megnehezítette a helyi kommunisták helyzetét. Ezen ismeretek birtokában Debrecen társadalmának progresszivitását korántsem szabad felnagyítani – hangsúlyozta Fehér András –, illetve a népi demokratikus átalakulás zökkenőmentességéről egyoldalúan álromantikus nézeteket táplálni. A város felszabadulás utáni politikai viszonyait téves lenne csak a belső gazdasági-társadalmi adottságokból levezetni, mert meghatározó tényező az az országos hatalmi-politikai közeg volt, amely alapvetően formálta a város politikai életének mozgását. Rá kell mutatni a politikai küzdelmek különböző területeire, arra a széleskörű eszmei harcra, amely a városban rendkívül éles és bonyolult formákat mutatott. 1948 után a helyi politika alakításának új eszközei és formái jöttek létre. Törést szenvedett a demokratizálódás felszabadulás után elindult folyamata, a politikai élet elszürkült. A történész feladata feltárni, mennyiben módosult a debreceni társadalom habitusa, politikai, szellemi gondolkodása, hogyan befolyásolták ezt a nagy gazdasági, társadalmi változások, a politika, a gazdasági, szociális viszonyok alapvetően pozitív fejlődési vonalai, de olykor negatív momentumai is. Mennyiben alakultak ki 1945–1948 között a forradalomnak a szocialista átalakulás irányába történő átfejlesztésének feltételei a helyi társadalomban? Miért vert törvényszerűen mély gyökeret 1957-től a város társadalmában az MSzMP politikája? Ezek mind olyan kérdések, amelyek nehéz feladata elé állítják a várostörténet kutatóját, aki a megoldás követni kívánt útját próbálta jelezni, – fejezte be előadását Fehér András. Ezután még három hozzászólás következett. *Tar Károly* osztályvezető (Városi Tanács Művelődési Osztálya, Debrecen) a város közoktatási és közművelődési helyzetéről beszélt a Horthy-korszakban. Szólt a megyében 1919–21 között lezajlott terrorhadjáratról, amelynek során felelősségre vonták a Tanácsköztársaság idején kompromittált pedagógusokat.

Gazdag István (levéltárigazgató, Debrecen) hozzászólásában az ellenforradalmi korszak népszámlálási adatait vizsgálta meg Debrecenben. Utalt arra, hogy az 1920-as, és az 1941-es népszámlálások sajátos történelmi helyzetben kerültek lebonyolításra. Mint elmondotta, a népszámlálási eredmények feldolgozására eddig még nem vállalkozott senki a helytörténészek közül. Gazdag István ezután röviden szólt a népességszám alakulásáról és a foglalkozási ágak megoszlásáról.

Ónosi László, a Hajdú-Bihar megyei Napló főszerkesztője, a helytörténetírás fontosságát hangsúlyozta történetírásunkban. Ránki Györgyhöz hasonlóan a szociológiai jellegű vizsgálatok szükségességére utalt, valamint arra, hogy a tudati szférák feltárására is szükség van a történettudománynak. Megemlítette, hogy a helyi kiadványok nem kapnak kellő méltatást az országos sajtóban, tömegkommunikációs eszközöknél.

A kétnapos tanácskozás *Postás Sándornak*, az MSzMP Debrecen városi Bizottsága első titkárának az ülésszakot sokrétűen elemző zárszavával ért véget.

Ács Zoltán

1828–1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978 VII. 23. – Terjedelem: 18,9 (A/5) ív
78.5840 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Л. Надь Ж.:* Венгерская либеральная опозиция в годы мирового экономического кризиса (1928 1932) *Молнар Й.:* Формирование нового политического курса Социал-демократической партии СООБТЕНИЯ – *Франк Т.:* Зерффи Густав Дьёрдь, как историограф *Йемниц Й.:* К истории «Стокгольмской конференции» 1917 г. – ОТЧЕТ — *Берендъ Т. И.:* О некоторых вопросах реформы образования *Сабольч О.:* Положение дела обучения истории и новые учебные предметы в Венгрии – О III всевенгерской конференции по обучению истории ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ХРОНИКА

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES — *Zs. L. Nagy:* L'opposition libérale hongrois à l'époque de la crise mondiale (1928—1932) — *J. Molnár:* La formation de la nouvelle politique du Parti Social-Démocrat — COMMUNICATIONS — *T. Frank:* Gusztáv György Zerffi, le historien — *J. Jemnitz:* A l'historie de la «conférence de Stockholm» de 1917 — COMPTE RENDU — *I. Berend T.:* Sur quelques problèmes de la réforme réalisée dans le domaine de l'enseignement — *O. Szabolcs:* La situation de notre enseignement d'histoire et les nouveaux programmes d'enseignements – Compte rendu sur la troisième conférence nationale sur l'enseignement de l'histoire – LITTÉRATURE HISTORIQUE — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES — *Zs. L. Nagy:* The Hungarian Liberal Opposition During the World Economic Crisis (1928—1932) — *J. Molnár:* The Formation of the Socialdemocratic Party's New Political Line — REVIEW ATRICLES *T. Frank:* György Gusztáv Zerffi the Historian — *J. Jemnitz:* Contribution to the History of the „Stockholm conference" of 1817 – REPORT – *T. I. Berend:* On Some Questions of the Educational Reform — *O. Szabolcs:* The Situation of Our History Teaching and the New Curricula On the III. National Conference of History Teaching HISTORICAL LITERATURE– CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Zs. L. Nagy:* Die ungarische liberale Opposition zur Zeit der Weltwirtschaftskrise (1928 –1932) — *J. Molnár:* Die Herausbildung der neuen politischen Richtlinie der Sozialdemokratischen Partei – BEITRÄGE — *T. Frank:* Gusztáv György Zerffi der Historiker — *J. Jemnitz:* Zur Geschichte der „Stockholmer Konferenz" von 1917 BERICHT— *I. Berend T.:* Über einige Fragen der Unterrichtsreform — *O. Szabolcs:* Die Lage unseres Geschichtsunterrichts und die neuen Lehrpläne — Über die III. Geschichtsunterrichtslandeskonferenz — GESCHICHTSLITERATUR — CHRONIK

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039—8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Kristó Gyula: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál

Varga László: Az állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után

KÖZLEMÉNYEK — BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

112. ÉVF. 1978. 4. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Láng Imre: A konzervativizmus támadása a New Deal ellen

Baksay Zoltán: A gyáripari munkanélküliség történetéhez Magyarországon

Németh József: A műszaki értelmiség és a mérnökszakszervezet 1946/47 társadalmi, politikai küzdelmeiben

Sipos Péter — Vida István: Magyarország kilépése a második világháborúból és az Amerikai Egyesült Államok

E számunk munkatársai

Anderle Ádám kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *A. Sajti Enikő* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *ifj. Bartha János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Csorba Csilla* a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa — *Degré Alajos* kandidátus, a Zala megyei Állami Levéltár főlevéltárosa — *Erdődy Gábor* muzeológus (Néprajzi Múzeum, Bp.) — *Farkas Márton* kandidátus, a Hadtörténeti Intézet és Levéltár főmunkatársa — *Haraszti Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Havas László* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Huszár Lajos* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Kállay István* a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Kristó Gyula* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pintér István* kandidátus, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Szabó Dániel* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Székely György* akadémikus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *T. Mérey Klára* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársa — *Tilkovszky Lóránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Tóth István György* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Varga László* aspiráns (Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
112. ÉVFOLYAM 1978. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Kristó Gyula: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál 623
Varga László: Az állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után 662

KÖZLEMÉNYEK

Havas László: Az ún. római forradalom kérdése a szovjet szakirodalomban 704
Székely György: Reformpolitika és társadalmi mozgalmak Bakócz érsek életében 716
Anderle Ádám: A kurakák szerepe a gyarmati társadalomban . . 722
Szabó Dániel: A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon 730

BESZÁMOLÓ

Nemzetközi Művelődéstörténeti Szimpozium *(T. Mérey Klára)* . 757
Nemzetközi jogtörténeti konferencia *(Degré Alajos)* 762

TÖRTÉNETI IRODALOM

Constantin Preda: Monedele Geto-Dacilor (Ism.: *Huszár Lajos*) . 771
Horváth Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből (Ism.: *Kállay István*) 772

Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert (Ism.: *Niederhauser Emil*) 774
Keith Hitchins: Orthodoxy and Nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873 (Ism.: *Niederhauser Emil*) 776
Geschichte der Stadt Weimar (Ism.: *Tóth István György*) 778
Tibor Frank: The British Image of Hungary 1865/1870 (Ism.: *Jeszenszky Géza*) 780
Imre Gonda: Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjahren (1916–1918) (Ism.: *Farkas Márton*) 783
Fanny Milkova: Isztorija na bălgarszkata burzsoazna dărzsava i pravo prez perioda 1918–1944 godina. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 785
Ördögh Piroska: A szakszervezetek antifasiszta tevékenysége a Gömbös-kormány idején (Ism.: *Pintér István*) 786
Lőrinc Péter: Harcban a földért. A magyar fasizmus jugoszláviai földbirtokpolitikája. (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 788
C. H. Rolph: Kingsley. The Life, Letters and Diaries of Kingsley Martin. (Ism.: *H. Haraszti Éva*) 791
Isztorija 20. veka. Zbornik radova XII. Tanulmánykötet XII. (Ism.: *A. Sajti Enikő*) 792

FOLYÓIRATSZEMLE

Günter Vogler: Forradalmi mozgalom és korai polgári forradalom. Vizsgálatok a német korai polgári forradalom és a szociális, illetve politikai mozgalmak viszonyának kérdésében 796 – *Bernd Martin:* Anglia külkereskedelme és külpolitikája Cromwell idejében 797 – *Pierre Caspard:* Szempontok az 1848-as osztályharc kérdéséhez: a Mobil Gárda toborzása 798 – *Werner Boldt:* Alkotmányos monarchia vagy parlamenti demokrácia: Vita a német nemzetgyűlésről az 1848-as forradalomban 800 – *Christoph Klessmann:* Az 1849-es birodalmi alkotmány megvédéséért folytatott harc társadalomtörténetéhez 801 – *Michael Löwy:* Rosa Luxemburg visszahódítása 803 – *O. N. Znamenszkij:* A szovjetek létrejötte és az alkotmányozó gyűlés kérdése 803 – *H. N. Asztrahany:* Oroszország kispolgári pártjai eszmei-politikai csődje 1917-ben 805 – *Adrian Oldfield:* A Független Munkáspárt és a tervezés 807 – *Zbigniew Landau:* Az 1926 májusi államcsíny hatása a lengyel gazdaságra 809.

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 811

TANULMÁNYOK

Kristó Gyula:

RÓMAIAK ÉS VLACHOK NYESZTORNÁL ÉS ANONYMUSNÁL

Aligha szükséges bőven taglalni, hogy mekkora fontossága van Kelet-Közép-Európa korai középkorának történetére nézve a Nyesztor nevéhez fűződő orosz krónikának (vagy évkönyvnek)[1] és a magyar Anonymus Gesta Hungarorumának.[2] Az 1110-es években alkotott Nyesztor és a nála mintegy évszázaddal későbbi Anonymus munkájukban olyan sajátos keverékét alkották meg az elmúlt idők egymásra rétegeződött és egymást módosító történeti hagyományainak, valamint a maguk kora viszonyainak, hogy mind a mai napig tartanak és még sokáig tartani is fognak a viták Nyesztor és Anonymus forrásértékéről. Írásos forrásban szegény századokban annak meghatározása, hogy melyik információt, honnan milyen szóbeli vagy írásbeli kútfőből merítették, melyik fogalmon mit értettek, aligha kecsegtet valaha is a teljes értékű, fellebbezhetetlen hitelű megoldás lehetőségével. Ugyanakkor nem is reménytelen vállalkozás egy-egy kis területet elragadni a múlt nagy fehér foltjaiból. Nemcsak a vállalkozó kedv újul meg időről időre, de a vizsgálati szempontok, a módszerek is tökéletesednek. Nem lehet mondani, hogy új lenne az etnikumok történetét egy-egy forrásban nyomozó eljárás, mégis az utóbbi évtizedekben ennek reneszánszát figyelhetjük meg. Természetes, hogy a szovjet történettudomány figyelmét Anonymusnak a *Rutheni* népre vonatkozó információi kötötték le,[3] míg ugyancsak magától értetődő, hogy magyar kutatók nagy érdeklődéssel fordultak a Nyesztor-krónikában szereplő *ugri* nép felé.[4] De külön tanulmány foglalkozott Nyesztor

[1] Nyesztor szövegének kiadása: Poveszty vremennih let. Csaszty pervaja. Tyekszt i perevod. Podgotovka tyekszta *D. Sz. Lihacsova.* Perevod *D. Sz. Lihacsova* i *B. A. Romanova.* Moszkva–Leningrád, 1950. (A továbbiakban e kiadványra Ny. betűvel és az oldalszám feltüntetésével a szövegben hivatkozunk.)

[2] Anonymus szövegének kiadása: Scriptores rerum Hungaricarum, volumen I. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Praefatus est textumque recensuit Aemilius Jakubovich. Annotationes exegeticas adiecit Desiderius Pais. Budapestini, 1973. 33–117. (A továbbiakban Anonymus szövegére An. rövidítéssel és az oldalszámmal, a kiadvány más forrásaira SRH rövidítéssel és az oldalszámmal utalunk.)

[3] *V. P. Susarin:* Russzko-vengerszkije otnosenyija v IX v. In: Mezsdunarodnije szvjazi Rossziji do 17. v. Moszkva, 1961. 131–180.

[4] *Iglói Endre:* Az orosz őskrónika (Poveszty vremennih let) magyar vonatkozású helyeiről. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 5 (1958) 47–80. Orosz nyelvű változata: Poveszty vremennih let o vengrah. Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 3 (1963) 83–104; *Perényi József:* Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Kemény G. Gábor (szerk.): Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből I. Bp. 1961. 28–54. Orosz nyelvű változata: Ugri v „Povesztyi vremennih let". In: Letopiszi i hronyiki. Szbornyik sztatyej 1973 g. Moszkva, 1974. 92–102.

narcijaival és volohjaival[5] éppen úgy, mint Anonymus bolgárjaival, görögjeivel és kománjaival.[6] Amikor az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk a római és vlach (voloh) népnevek jelentését Nyesztornál és Anonymusnál, végső fokon ezt a nem előzmények nélküli kutatási irányt kívánjuk továbbvinni, s eredményeinktől nemcsak azt reméljük, hogy két jelentős középkori történetíró fogalomkincséhez, írói magatartásához nyújtanak adalékokat, hanem segítségükkel talán közelebb juthatunk az ábrázolt események történeti hitelének megállapításához is.

A legkisebb problémát első pillanatra Nyesztor rómaijainak meghatározása jelenti. Az orosz krónikában – amennyire ez a szövegkiadás nem teljesen pontos mutatójából megállapítható – két alkalommal szerepel a *római* (rimljanye) név. Az egyik alkalommal a Jáfettől származó népek felsorolásában fordulnak elő a rómaiak, méghozzá az angolok, a gallok, a volohok, a németek, a korljazok, a velenceiek, a genovaiak és mások társaságában (Ny. 10.). Másodszor egyházi vonatkozású passzusban találkozunk a római névvel, amikor az orosz krónikás elmondja: „Ilyent korábban a rómaiak nem tettek, de helyesen határoztak az összes zsinatokon, összejőve Rómából és minden eparchából" (Ny. 79.). Ami a római név első előfordulását illeti, egyelőre arra gyanakodhatunk, hogy itt Róma lakóiról van szó. Ezt megerősítheti az a körülmény, hogy Nyesztor külön említést tesz népfelsorolásában más itáliai városok lakóiról – a velenceiekről (venyádici) és a genovaiakról (frjagove) – is. E lehetőséget e pillanatban nem zárja ki a népfelsorolás sorrendisége ahol a rómaiak előtt az angolok, a gallok és a volohok, a rómaiakat követően pedig a németek, a korljazok, a velenceiek és a genovaiak állnak –, amelyben szoros területi-földrajzi rendet aligha lehet látni. Nem tűnik vitásnak a római név második szereplésének értelmezése. Világos, hogy itt a rómaiak egyházi értelemben fordulnak elő, s a római egyház fennhatósága alatti kereszténveket kell értenünk rajta. Értelmezésünket megerősíti Nyesztor egy másik, szorosan az idézett részhez csatlakozó helye, ahol arról olvashatunk, hogy „nem fogadva el a tant a latinoktól (ot latin)" (Ny. 79.). A rómainak tehát itt a latin a szinonimája, s a már hivatalosan is befejezetté vált egyházszakadás korában élt Nyesztor tollán a nyugati (római vagy latin) kereszténveket, azok képviselőit jelenti.

Sokkal több nehézséget okoz Anonymus rómaijainak értelmezése. Anonymus gestájában a rómaiak (Romani) négy vonatkozásban, négy eseménycsoport kapcsán fordulnak elő. Közülük egyet, P. mester hivatkozását a rómaiak gestájára (gasta [!] Romanorum, An. 36.), eleve figyelmen kívül hagyhatunk, mivel nem ismeretes az a munka, amelyre itt a névtelen jegyző utalt. A fentmaradó három eseménycsoport az idő fonalára fűzhető fel. Először: Pannónia földjén Attila előtt rómaiak éltek, majd Attila szkíta földről kiszállva Pannónia földjére jött, a rómaiakat elkergetve az országot birtokába vette (An. 35.). Másodszor: a Szkítiából elindult Álmosnak az orosz vezérek mondták, hogy Pannóniát a szlávok, a bolgárok, a vlachok és a rómaiak pásztorai lakják. Ugyanis Attila halála után a

[5] *Sz. P. Tolsztov:* „Narci" i „volhi" na Dunaje (Iz isztoriko-etnograficseszkih kommentarijev k Nyesztoru). Szovjetszkaja Etnografija 1948/2. 8–38.

[6] *Eckhardt Sándor:* Anonymus dölyfös bolgárjai. Magyar Nyelv 56 (1960) 248–250; *Gyula Moravcsik:* Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. Revue des Études Sud-Est Européennes 7 (1969) 167–174; *Szegfű László:* Anonymus és a komának. Magyar Könyvszemle 85 (1969), 220–238.

rómaiak Pannónia földjét legelőknek hívták, mivel a nyájaik Pannónia földjén legeltek. Attila halála után a római fejedelmek foglalták el Pannónia földjét egészen a Dunáig, és ott telepítették le a pásztoraikat. Miután a Szkítiából jött magyarok Árpád, Álmos fia vezetésével a Megyer-révnél átkeltek a Dunán, ennek hallatára a Pannónia földjén lakó összes rómaiak futásban kerestek menedéket. Veszprém várát római katonák védték, akiket a magyarok legyőztek, sokukat elpusztítottak, a megmaradt rómaiak pedig Veszprém várát odahagyva futásnak eredtek, s életüket mentve a németek földjére siettek. A magyarok egészen a németek határáig üldözték őket, a rómaiak pedig a Pannónia és a németek határán lévő folyót lappangva átuszták, s erről a folyót a magyarok Lapincsnak nevezték el. A győzelmes magyarok tudatták Árpáddal, hogy mi módon hagyták oda a rómaiak Veszprém várát, majd végül a magyaroknak utolsóként ellenálló Kárpát-medencei vezérhez, Ménmaróthoz is eljutott a hír, hogy Árpád és vitézei a rómaiakat Pannóniából elkergették (An. 45–46., 48., 94., 97–98., 99., 103.). Harmadszor: Anonymus a Pannóniát a rómaiak legelőjének nevező passzus kapcsán megjegyzi: „joggal mondhatták Pannónia földjéről, hogy az a rómaiak legelője, hiszen éppen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból" (An. 46.). Eszerint tehát Anonymus három időszakban szerepeltet rómaiakat Pannóniában: a hunok Kárpát-medencébe érkezése, azaz az 5. század előtt, a hunok itteni birodalma széthullását követően egészen a magyar honfoglalásig, vagyis az 5–9/10. századig, végül pedig saját korában, a 13. század elején.

Semmi kétségünk nem lehet, hogy az első időszak rómaijai az ókori rómaiakat jelentik.[7] Hogy a magyar középkor más krónikásainak is tudomásuk volt az ókori rómaiakról, azt a 14. századi krónikakompozíció ama mondata bizonyítja, amely szerint az egyik 10. századi Gyula vadászat közben Erdélyben egy nagy várat (várost) talált, amelyet korábban a rómaiak építettek.[8] Itt legfeljebb azt a megszorítást tehetjük, hogy a 12. század közepe előtt aligha lehet az ókori Róma kultuszának magyarországi (közép-európai) elevenségével számolni,[9] vagyis hogy a magyar források antik rómaijai bizonnyal nem korábbi lejegyzésűek a 12. századnál. Eme körülmény megkérdőjelezi annak a koncepciónak a valóságtartalmát, amelyet újonnan V. D. Koroljuk neves szovjet medievalista dolgozott ki. Koroljuk néhány premisszából – abból, hogy Nyesztor a régi szlávokat a narci néppel azonosította (akikban a noricumiak láthatók, Ny. 11.), Moráviát pedig Illíriával mondta egyenlőnek [?] (Ny. 23.), abból továbbá, hogy Pál apostol a szlávok között terjesztette a keresztény hitet, s az első szláv hittanító – Nyesztor szerint – arra a következtetésre jutott, hogy az orosz évkönyvíró a szlávokat és a Ruszt (a kijevi Oroszországot) közvetlenül összekapcsolta az antik római birodalom sorsával. Nyesztor eme lépésében Koroljuk Bizánc-ellenes beállítást vél felfedezni (hogy ti. Rusz nem bizánci közvetítéssel, hanem közvetlenül Krisztus apostolától jutott a kereszténységhez), s úgy

[7] Ld. *Konrad Schünemann:* Die „Römer" des anonymen Notars. Ungarische Jahrbücher 6 (1926), 450–451; *Pais Dezső:* Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1926. 135; *Györffy György:* Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 76 (1965), 420. Francia nyelvű változata: Formation d'États au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum", du Notaire Anonyme. Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bp. 1965. 27–53.

[8] SRH I. 290–291.

[9] *Győry János:* P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarságtudomány 1 (1942), 18–20.

látja, hogy Nyesztor e „tudós sémája, széles eszmei-politikai platformba nőve át, a régi Rusz nagy állami és nemzeti öntudatát tükrözte."[10] Leszámítva most a vitás terminust és a mögötte rejlő tudattartalmat, maga a bizonyítás sem meggyőző, hiszen a fenti premisszák aligha adnak lehetőséget a merész konklúzió megformulázásához: néhány ókori eredetű név szerepeltetése a szlávokkal kapcsolatban (hogy pl. Illíriában eredetileg szlávok éltek), nem bizonyítja olyan súlyos állítások igazát, amilyent Koroljuk a volohok bekapcsolásával tesz – s amiről dolgozatunk későbbi részében ejtünk majd szót –, hogy ti. „a régi szlávok egy bizonyos időben, az évkönyvíró szerint, a római történelem aktív részeseivé váltak".[11] A nyesztori munka tendenciáinak ismeretében, hogy ti. szembenállt az antik eredetű birodalmi hagyományokkal, óvatos tartózkodást válthatnak ki mindazok a kombinációk, amelyek tudatosságot látnak Nyesztor néhány földrajzi nép- és személynevének (Illiria, narci és Pál apostol) használatában abban a vonatkozásban, hogy a kijevi krónikás az ókori Róma és a szlávság (a kijevi Oroszország) közti kapcsolatot biztosító láncszemek kimunkálásán fáradozott. S ezen a ponton visszakanyarodhatunk Anonymushoz, aki bizonnyal megfordult olyan vidékeken, az egykori Pannonia provincia területén bizonyosan, de alkalmasint Dacia provincia területén is, ahol a maga korában még számos építészeti emlék utalhatott az antik Róma egykori itteni uralmára. Anonymus rendelkezett ismeretekkel a római antikvitásról. Tudta, hogy a római uralom a Dunántúlra, az egykori Pannonia provincia területére terjedt ki, s annak keleti határa a Duna vonalán húzódott. Sejtette, hogy a dunántúli romok a rómaiakhoz köthetők. Bár Aquincumot, melynek királyi palotáit, kőépületeit – „egyeseket földig romba, másokat nem" – megcsodáltatja Árpád vitézeivel, Attila városának tartja, de utal arra, Attila az ott talált antik épületeket (antiqua opera) építtette újjá (An. 35.). A klasszikus műveltség bizonyos elemeit magába szívó, a trójai történetet és a görögök háborúit megíró Anonymusnak bizonyíthatóan voltak tehát ismeretei a római antikvitásról.

Voltaképpen máig megoldatlan, hogy kiket kell értenünk azon rómaiak alatt, akik Attila király halála után Pannónia földjét egészen a Dunáig elfoglalták, oda pásztoraikat helyezték, s egészen Árpád magyarjainak érkeztéig a Dunántúlt hatalmuk alatt tartották. A magyar szakirodalomban négyféle válasz is található erre. Az egyik feltevés szerint – mint Pais Dezső megfogalmazta – a „*Romani* a Nagy Károly-féle római (frank-német) császárság népeinek is a gyűjtőneve. E birodalom hatalmi vagy érdekköre a honfoglalás táján csakugyan átnyúlt hazánk területére."[12] A másik, Pleidell Ambrus által képviselt

[10] *V. D. Koroljuk:* Volohi i szlavjanye russzkoj letopiszi. Kisinyov, 1971. (Lényegében ezzel azonos *V. D. Koroljuk:* Volohi i szlavjanye „Povesztyi vremennih let". Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije 1971/4 41–53; a továbbiakban a kisinyovi brosúra oldalszámait idézzük) 8–10. A szó szerinti idézet: „Pered nami, takim obrazom, ucsonaja szhema, pererasztajuscsaja v sirokuju igyejno-polityicseszkuju platformu, otrazsajuscsuju mogucseje gyerzsavnoje i nacionalnoje szamoszoznanyije Drevnyej Ruszi." Uo. 9. Az 1965. évi bécsi történészkongresszuson *František Graus* is felfedezni vélte már a 11. sz. végén a cseh nemzeti öntudatot (conscience nationale – Nationalbewusstsein), bár Szűcs Jenő mindenképpen jogos megállapítása szerint „a 'nemzeti öntudat' modern asszociációkat keltő terminus technikusát a marxista történetírás a távoli korokra nézve lehetőleg kerüli". *Szűcs Jenő:* A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához. Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1974, 294, 314.

[11] *V. D. Koroljuk:* Volohi i szlavjanye, 11.

[12] *Pais Dezső:* 7. jegyzetben i. m. 135. Ld. még *Hóman Bálint:* A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Bp. 1925. 60.

felfogás úgy magyarázza Anonymus 5–9/10. századi rómaijait, hogy a névtelen jegyző a maga korában az Alpokban még nagy számban élő s magukat Romanusoknak nevező latin népelemeket a honfoglaló magyarok által Pannóniából kiűzött népek maradványának tekintette, vagyis a gestában szereplő Romani valóban rómaiak, latinok voltak.[13] Sajátságos, később azonban feladott nézetet fogalmazott meg Tamás Lajos. Eszerint Anonymus ismerte az erdélyi románokat, a pásztorok élő nyelvhasználatában saját nevükként a Rumân népi nevet hallhatta, s ezt tüstént Romanusra javította ki, s ilyen módon a románokat a rómaiakkal azonosította. „Mivel csak kizárólag a tágabb értelemben vett Erdélyben ismert oláhokat, ugyanakkor azonban tudta, hogy a Dunántúl is római provincia volt, az oláhok (Rumân, Romanus) hiányát az utóbbiban úgy gondolta megmagyarázhatónak, hogy ezek, illetőleg az őseiknek tartott rómaiak a Lapincson átlopakodva (latenter) hagyták el Pannóniát".[14] A negyedik magyarázat az 5–9/10. századi Romani népen is rómait ért. Már Tamás Lajos hangoztatta: Anonymus a Romani kifejezést igenis használhatta 'római' és nem 'oláh' értelemben. „Az a tény, hogy a honfoglaló magyaroknak a nyugat-római birodalom megbontásában a 9. század végén már semmilyen részük sem lehetett, mit sem ront ennek az értelmezésnek a helyességén".[15] Újabban ifj. Horváth János arra mutatott rá, hogy Anonymusnál a Romani principes 'római vezérek'-et jelent, akik elfoglalták Pannóniát. Ez történetileg nem állhat meg, mert a hunok után a források sem nyugat-római, sem kelet-római (bizánci) hódításról nem tudnak e területen. A névtelen jegyzőt nyilván még az ő korában tekintélyes római romvárosok (Savaria, Valcum, Scarbantia, Brigetio, Gorsium, Aquincum stb.) látványa vezette e helytelen történeti rekonstrukcióhoz, továbbá egy, a bizánciaknál még élő szó: Pannonia, amelynek lehetett egy pan 'minden' + nomósz 'legelő' görög-bizánci népies-tudákos etimológiája. Ez arra bírhatta Anonymust, hogy Pannóniát a rómaiak (meghagyva a szót a maga kétértelműségében: nyugat-rómaiak és hoi Rómanoi = kelet-rómaiak) legelőjévé tegye.[16]

Alig kisebb a megítélésbeli zavar a külföldi szakirodalomban. Konrad Schünemann szerint Anonymus a Romani népnéven a magyar honfoglalás előtt és annak folyamán nem érthetett németeket (akiket mindig mint Theotonici nevű népet jelölt meg); a névtelen jegyző tudta, hogy az ókorban Pannóniában a rómaiak uralkodtak. Az ő Romanijai ténylegesen az ókor rómaiai, akiket az iskolapadban ismert meg, és Róma város lakóival a maga korában azonosított.[17] A román történetírás Nicolae Drăganu óta Anonymus Romani népével a románt (rumân) azonosítja. Drăganu szerint valahányszor Anonymus a pannóniai Romaniról beszél, ezeken a vlachokat és a rómaiak pásztorait érti (Blachii ac pastores Romanorum). Drăganu tehát Schünemann tételét – ha Anonymus Romaniijait rómainak kell érteni, a pastores Romanorumon is a rómaiak pásztorai értendők – ilyenképpen módosítja: „Ha Anonymus Romanijait románnak kell érteni, a pastores

[13] *Pleidell Ambrus:* A magyar várostörténet első fejezete. Századok 68 (1934), 193. Ld. még *Tamás Lajos:* Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp. 1935, 213. Francia nyelvű változata: Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane. Arhivum Europae Centro-Orientalis 1 (1935), 1–96, 2 (1936), 46–83, 245–374.

[14] *Tamás-Treml Lajos:* Drăganu, Nicolae: Românii . . . Századok 68 (1934), 216.

[15] Uo. 213.

[16] *Ifj. Horváth János:* P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70 (1966), 16–18. Német nyelvű változata: Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 17 (1969), 17–48.

[17] *Konrad Schünemann:* 7. jegyzetben i. m. 450–451.

Romanorumon is a románok pásztorai értendők."[18] V. D. Koroljuk, aki újabban külön tanulmányt szentelt Anonymusnak, sajátságos álláspontra helyezkedett a névtelen jegyző Romanijait illetően. Egyrészt leszögezi: a rómaiak Anonymusnál túlságosan világosan szembe vannak állítva a németekkel, bennük tehát a német birodalom alattvalóit nem láthatjuk. A római elnevezésen a névtelen jegyző valóban rómaiakat értett, az antik rómaiak utódait, akik Attila halála után Pannóniát elfoglalták. Ez a történelmi helyzet azonban csak Anonymus logikai konstrukciója, a Gesta Hungarorum alapján Pannóniában a magyar foglalásig[19] elélő, megtelepedett (nem-nomád) romanizált népességet nem lehet feltételezni. De a régi rómaiak Anonymus által kitalált utódai – csak egyik jelentése a Romanus terminusnak Anonymusnál. Az anonymusi rómaiak legelője kitételben egy pásztori lét képe tárul fel szemünk előtt, amely akkor, minden forrással egybehangzóan, éppen Délkelet-Európa voloh népességére jellemző. Koroljuk szerint Anonymus ama passzusa, hogy Attila halála után a rómaiak fejedelmei elfoglalták Pannónia földjét a Dunáig, ahová pásztoraikat helyezték, csak egyféleképpen értendő: ezek a pásztorok – voloh romanizált népesség, s így egészen természetes, hogy a rómaiak fejedelmeiben voloh fejedelmeket lássunk.[20] Egyelőre Drăganu és Koroljuk okfejtését nem részletezhetjük, hiszen ez már szorosan Nyesztor és Anonymus voloh~vlach etnikumával függ össze, célszerű tehát visszatérnünk Anonymus 5–9/10. századi Romanijaihoz, hogy e népelem fogalmi meghatározását megadhassuk.

Három vonatkozásban magában Anonymus gestájában kereshetjük a választ arra a kérdésre, kiket is értett Anonymus a hunok utáni és a magyarok előtti pannóniai rómaiakon. Az egyik: Anonymus szerint Attila halála után a római fejedelmek Pannónia földjét egészen a Dunáig foglalták el. Igaz ugyan, hogy a karoling-frankok hatalma kiterjedt a 9. században a Dunántúlra, de az ő esetükben a Duna nem képezett szigorú értelemben vett határt, hiszen a frank fennhatóság keleti sávja általában ténylegesen el sem ért a Dunáig. Egy esetben húzódott az i. sz. I. évezredben limesszel védett állami határvonal a Duna mentén, ez pedig az 1. században megszervezett Pannonia provincia határa volt. Hogy az antik Róma fennhatósága a Dunáig nyúlt, a középkor írói ismerték. Konsztantínosz Porfürogennétosz szerint a Diocletianus császár által Dalmáciába hozott rómaiak (Rómánoi) fennhatósága „egészen a Duna folyóig terjedt".[21] Maga Anonymus is

[18] *Nicolae Drăganu:* Romanii in veacurile IX–XIV pe baza toponimiei si a onomasticei. Academia Română. Studii şi cercetări XXI. Bucureşti, 1933, 16–17, 23. Ld. még *Ştefan Pascu:* Voievodatul Transilvaniei I.[2] Cluj, 1972. 49. – N. Drăganu művének nyelvészeti kritikáját, továbbá a nyesztori volohok, valamint az anonymusi rómaiak és vlakok addigi irodalmának tömör összegzését adja *István Kniezsa:* Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen. Archivum Europae Centro-Orientalis 1(1935), 97–220, 2 (1936), 84–178 (az irodalmi összegzést ld. 173–177).

[19] Érthetetlen, hogy V. D. Koroljuk miért minősíti a „honfoglalás" (obretyenyije rogyini) fogalmát kétes tudományos korrektségűnek a 10. század számára, s még érthetetlenebb, amikor a honfoglalókat magyar nomád hordának (vengerszkaja kocsevaja orda) nevezi. *V. D. Koroljuk:* Szlavjanye, vlahi, rimljanye i rimszkije pasztuhi vengerszkogo „Anonima". In: Jugo-vosztocsnaja Jevropa v szrednyije veka I. Kisinyov, 1972. 144.

[20] Uo. 140–142, 153–155.

[21] *Moravcsik Gyula:* Bíborbanszületett Konstantín. A birodalom kormányzása. Bp. 1950, 122–123. – Konsztantínosz azt is megírta, hogy ezek a rómaiak „mindmáig ezt az elnevezést viselik". V. Novak szerint a tudós császár által a 10. században Románoinak hívott népet a 13. századi Spalatói Tamás Latininak nevezte. *Viktor Novak:* The Slavonic-Latin Symbiosis in Dalmatia during the Middle Ages. The Slavonic and East European Review 32 (1953), 3.

félreérthetetlen tanúbizonyságát adja annak, hogy az ókori rómaiak pannóniai fennhatóságának keleti határvonalát ismerte. Ezt a Pannónia fogalom gestájában megfigyelhető kettőssége igazolja. Hogy Anonymus Pannónia fogalmán egyrészt a középkori Magyarországot, azaz Hungária fogalmát értette, munkája több részéből is kiderül: így mindenekelőtt azokból a megjegyzésekből, amelyek a hét vezér pannóniai térnyerését már Ungvár vidékére, tehát a Kárpát-medence északkeleti, római uralom alá soha nem tartozott részére értik (An. 37., 45., 51.). Számos passzus igazolja ugyanakkor, hogy Anonymus ismerte a Pannonia fogalom szűkebb, csak a Dunántúlra, az egykori Pannonia provincia területére korlátozódó értelmét is. Amikor arról ír, hogy Árpád vezér és nemesei a Csepel-szigeten elhatározták: távoznak a szigetről, átmennek a Dunán túlra, meghódítják Pannónia földjét, vagy amikor arról számol be, hogy a Dunán a Megyer-révnél átkelő magyarok elől a Pannónia földjén lakó összes rómaiak futásban kerestek menedéket (An. 89., 94.), a névtelen jegyző egyaránt tanúbizonyságát adja ennek. Sajátságosan tükröződik a Pannónia-fogalom kettőssége a gesta fejezetcímeiben is: a 12. fejezet a "Quomodo Pannoniam intraverunt" címet viseli, s e cím a magyarok halicsi tartózkodását követi, vagyis itt Pannonia lényegében az egész Kárpát-medencét, a középkori Hungáriát magában foglalja. Ezzel szemben a 47. fejezet címe, „De terra Pannonie" Árpád dunántúli hódítására utal, azaz e helyütt Pannonia jelentése megfelel ókori értelmének (An. 50., 95.).[22] Vajon hová lokalizálja az 5–9/10. századi Kárpát-medencében Anonymus a rómaiakat? Semmi kétséget nem hagy a gesta: kizárólag a Dunától nyugatra eső területre. Már idéztük az ide vonakozó adatokat, de nem árt egybehangzó tanúságtételüket itt ismételten felidéznünk: Attila halála után a római fejedelmek foglalták el Pannónia földjét egészen a Dunáig, és ott telepítették le pásztoraikat, s majd mikor évszázadokkal később Árpád magyarjai átkeltek a Dunán, hogy a Dunától nyugatra eső terület meghódításához fogjanak, a történelmi Pannóniában egyetlen komoly ellenféllel találkoztak csak, a rómaiakkal, akik Veszprém várát őrizték (An. 48., 94., 97–98.). Anonymus tehát ott (és csakis ott) szerepelteti a rómaiakat az Attila halálától Árpád jöveteléig eltelt idő alatt, ahol Attila érkezése előtt a Pannonia nevet viselő római provincia feküdt. Ez egészen bizonyossá teszi, hogy Anonymus 5–9/10. századi rómaiai valójában az antik rómaiakkal azonosak. Más kérdés, hogy az antik rómaiaknak a történeti valóságban nem adatott meg, hogy Pannónia provincia 4–5. századi pusztulása után visszatérhessenek a Dunántúlra. Az időt kevéssé érzékelő, a sémákban való gondolkodásra hajlamos Anonymust ez a legkevésbé sem zavarta. Tudott az antik Róma pannóniai uralmáról, Attiláról, és tetszett hiúságának, hogy magyar létére az Árpád-dinasztiát hozzákötheti Attilához. Ugy állította fel tehát a történeti sablont, hogy Pannóniát kezdetben a rómaiak uralták. Attila „a szkíta földről kiszállva hatalmas sereggel Pannónia földjére jött, és a rómaiakat elkergetve az országot birtokába vette" (An. 35.). Amiképpen Anonymus Árpád magyarjainak Attila jogán juttatja *vissza* a Kárpát-medencét, feltételezésünk szerint ugyanolyan természetes volt számára, hogy Attila „halála után a római fejedelmek foglalták el Pannónia földjét egészen a Dunáig, és ott telepítették le a pásztoraikat" (An. 48.), vagyis hogy Attila halála

[22] A Pannónia fogalom kettősségére Anonymusnál ld. *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 6. Bp. 1925–1929. 415; *Inokai Tóth Zoltán:* Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Századok 79–80 (1945–1946), 52.

után a rómaiak a korábbi birtoklás jogán *visszatértek* Pannóniába, s újból csak Árpád vitézei űzték ki őket. Árpádnak is megadja tehát azt, ami Attilának megadatott: megszabadítani az országot a rómaiak fennhatóságától.

A másik vonatkozás egy negatívum. Ismeretes, hogy a 9. századi Dunántúl egy része laza kötelékkel a karoling-frank államhoz tartozott. Történelmi tény, hogy a 10. század elején a magyaroknak a pozsonyi csatában fegyverrel kellett biztosítaniok pannóniai uralmukat a keleti frankok (bajorok) ellenében. Anonymus mit sem tud erről: nem ismeri sem a frank birodalmat, sem az ómorva államiságot, nincs ismerete a pozsonyi csatáról sem.[23] Gestájában az 5–9/10. századi rómaiakról adott jellemzésének egy vonása sem utal arra, hogy e rómaiak megformálásában a Nagy Károly-féle frankok lebegtek volna a szeme előtt. Anonymus Romani népe nem jelentheti tehát a frankokat, s e rómaiak Attila utáni pannóniai uralma az 5–9/10. században nem lehet a 9. századi dunántúli frank uralom emléke sem.

A harmadik vonatkozást megint csak Anonymus munkája adja. A névtelen jegyző szerint a Veszprémet védő rómaiak veszteségeiket látva futásnak eredtek, s életüket mentve a németek (Theotonicorum) földjére siettek. A magyarok egészen a németek (Theotonicorum) határáig üldözték őket. Egy nap pedig, amikor a magyarok és a rómaiak a határon voltak, a rómaiak lappangva átúszták azt a folyót, amely Pannónia és a németek (Theotonicorum) határán van (An. 94., 97–98). Anonymus eme tudósításából – a valóságértéktől függetlenül – annyi bizonyos, hogy a rómaiak *életük mentése érdekében* a németek földjére igyekeztek. A rómaiak tehát német földön biztonságot remélhettek. Ez a körülmény a németek és rómaiak szoros kapcsolatára enged következtetni. (Nem tudhatni, Koroljuk hogyan jutott arra a következtetésre, hogy e passzusban a „rómaiak túlságosan világosan szembe vannak állítva a német-teutonokkal ahhoz, hogy bennük romanogermánokat, a német birodalom alattvalóit lássuk".[24]) Ezen a ponton lehetetlen nem gondolni arra, hogy Anonymus korában létezett egy európai nagyhatalom, amely név szerint római birodalom volt, alattvalóinak zöme azonban a német (teuton) etnikumhoz tartozott. Vajon lehet-e, hogy a névtelen jegyző által életre keltett 5–9/10. századi pannóniai „antik" rómaiak a magyar honfoglaláskor saját birodalmukba siettek haza, a németek lakta római császárságba, amely lényegét tekintve 962-től realitás volt, még ha a Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation kifejezés csak a 15. századból származik is? És vajon miért éppen Veszprém várát védték Anonymus rómaijai, azt a Veszprémet, amely annyi, valóban római alapokra épült dunántúli várossal (Óbudával, Péccsel, Győrrel, Sopronnal, Szombathellyel) szemben nem volt római város?

Mint már fentebb idéztük, Anonymus a Pannóniát a rómaiak legelőjének nevező Passuis kapcsán megjegyzi: „Et iure terra Pannonie pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie" (An. 46.), vagyis magyar fordításban: „És joggal mondhatták Pannónia földjéről, hogy az a rómaiak legelője, hiszen éppen most is rómaiak legelnek Magyarország javaiból". Minden kétségen felül áll, hogy a névtelen jegyző eme megjegyzése saját korára, a 13. század elejére utal. V. D. Koroljuk az egyetlen, aki ezt másként értelmezi: „I zemlju Pannonyiji po pravu nazivajut pasztbiscsem rimljan, ibo do szih por (t. je. do prihoda vengrov – V. K.) rimljanye polzujutszja bogatsztvami

[23] *Györffy György:* Honfoglalás előtti népek, 411–414.
[24] *V. D. Koroljuk:* Szlavjanye, vlahi, 154.

Vengriji" vagyis magyar fordításban: „És Pannónia földjét joggal nevezik [!] a rómaiak legelőjének, mert addig az időig (azaz a magyarok megérkezéséig – V. K.) [!] a rómaiak használják Magyarország javait."[25] Koroljuk értelmezési botlására nehéz mentséget találni, ugyanis a kérdéses mondatot Koroljuk munkája előtt egy évtizeddel korábban oroszra fordította már V. P. Susarin egy, Koroljuk által is ismert és sokszor használt tanulmányában. Susarin helyes fordítást ad: „I po pravu zemlju Pannonyiji nazivajut pasztbiscsem rimljan, ibo i ninye rimljanye polzujutszja blagami Vengriji (Hungarie)."[26] (Itt magyar fordítást sem kell közölnünk, az orosz szöveg lényegében egyenértékű mind a latin eredeti, mind a magyar fordítás szövegével.)

Koroljuk tévedése megteremti számára azt a lehetőséget, hogy kiiktassa Anonymus romaijai jelentéseinek sorából a 'romanogermán', azaz 'a német birodalmi alattvaló', végső fokon pedig az Anonymusszal egykorú népesség jelentést, s ilyen módon az anonymusi Romani értelmét az ókori rómaiak Anonymus által kitalált utódai mellett a voloh romanizált népességre, vagyis a román (român) etnikumra vonatkoztassa.

Ha már most Koroljuk szövege helyett újra az eredeti textus felé fordítjuk figyelmünket, s az abban szereplő Romani jelentését kutatjuk, a szakirodalomban ismét egymásnak ellentmondó értelmezésekkel találkozunk. Jakubovich Emil vetette fel, hogy a Magyarország javaiból legelő rómaiak – összhangban a névtelen jegyző II. Béla-koriságáról vallott felfogásával – az 1147. évi keresztes hadjárat III. Konrád császár vezette és a magyar egyházakat megzsaroló németjeire vonatkoznak.[27] Jakubovich Emillel szemben Konrad Schünemann arra mutatott rá, hogy a Romani tudomása szerint nem jelentett németeket, az imperium vagy regnum Romanum pedig csak a birodalomra és nem a népre utalt. Schünemann szerint Anonymus e helye része a nyugati egyházhoz tartozó Európában ekkortájt megerősödő Róma (a római pápaság) elleni támadásoknak, s a Magyarországon javakat habzsoló rómaiakon a pápaság értendő.[28] Ujabban Györffy György szerint e rómaiakat „elsősorban a nyugatról a királynék kíséretében beköltözött lovagokra értelmezhetjük, akik hatalmas birtokokat szereztek, és a királyi tanácsban a magyar főurakat háttérbe szorították. Ezt tekintve nem véletlen, hogy az elkergetett római katonák lakhelye Veszprém, a királynék állandó székhelye". Györffy – Anonymus III. Béla-koriságáról vallott nézetének megfelelően – a 12–13. század fordulójának királynéira utal (III. Béla egyik felesége antiochiai, a másik francia, Imréé aragóniai és II. Andrásé meráni), továbbá arra, hogy a 14. századi krónikakompozíció római alatt német birodalmit ért, tehát magyar anyagból dokumentálható a Romanus 'német-római' jelentése.[29] A 14. századi krónikakompozíció mellett más magyarországi kútfők is tanúskodnak a Romanus szó olyan értelméről, amely – szemben Schünemann kategórikus ítéletével –

[25] Uo. 152.

[26] *V. P. Susarin:* Russzko-vengerszkije otnosenyija, 141.

[27] *Jakubovich Emil:* P. mester (Adalékok az Anonymus-kérdéshez). Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno ... születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 211–212; *Jakubovich Emil:* Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Akadémiai Értesítő 37 (1926), 156. Ld. még *Pais Dezső:* 7. jegyzetben i. m. 9.

[28] *Konrad Schünemann:* 7. jegyzetben i. m. 455–457. Ld. még *Győry János:* Gesta regum – gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XXIX. Bp. 1948, 35.

[29] *Györffy György:* Honfoglalás előtti népek. 420.

nem egyszerűen a német-római birodalomra, hanem annak népeire utal. Igy a 11. század végi kisebbik István-legenda Henriket a rómaiak császárának (Heinrico Romanorum augusto), a 13. század végi Kézai Simon pedig Habsburg Rudolfot Németország és a rómaiak királyának (Rudolfus ergo Teutoniae rex atque Romanorum) titulálta.[30] Az Anonymus kortársainak számító Hohenstauf-császárok magukat következetesen a rómaiak császárának (Romanorum Imperator) nevezték.[31] A 12–13. század fordulójának magyar királynéi közül azonban – figyelembe véve a Romani sokoldalúan dokumentált magyarországi 'német-rómaiak' jelentését – csak egyetlen egy minősül ebben az értelemben Romananak, Gertrúd, II. András király meráni felesége, s így a királynékkal bejött kíséretek közül is csak ez az egy állhatott Romanusokból, azaz a német-római birodalom alattvalóiból. Gertrúd három testvére élt hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon, őket nem csekély számú kíséret övezhette. Ismeretesek azok az adományok, amelyeket II. András Gertrúd testvéreinek s a merániaknak adott. Joggal írhatta tehát 1205–1213 között Anonymus, hogy éppen most is a rómaiak (azaz a rómaiak császárának a birodalmából jött alattvalók) legelnek Magyarország javaiból. Az antik rómaiak Romani neve összecsengett a német-római birodalom Anonymusszal kortárs alattvalóinak Romani nevével, s ez adja magyarázatát, hogy a névtelen jegyző által életre keltett 5–9/10. századi pannóniai „antik" rómaiak a magyar honfoglaláskor a németek földjére mint saját hazájukba siettek, miután Veszprém várát, a 13. század eleje német származású királynéjának székhelyét a honfoglaló magyarok rohamával szemben nem tudták megvédeni. Valóság és elképzelés, igazság és séma, realitás és mítosz kevereg látszólag kusza összevisszaságban a Gesta Hungarorum lapjain. Évszázadok lebegnek céltalanul az anonymusi időtlenség tengerén. Igy válnak valószínűtlenül összekeveredve és szinte szétválaszthatatlanul egybeolvadva rómaiakká Anonymus gestájában az i. sz. 1–4. századi pannóniai rómaiak és a 13. század eleji meráni királyné római birodalomból jött német kíséről, akiknek az a fő funkciójuk, hogy a 9–10. század fordulóján a honfoglaló magyar vezérek dunántúli ellenfeleiül szolgáljanak, mert csak ilyen áron, az ellenük elért fiktív győzelem kivívása után lehet Anonymusnak a dunántúli győztes hadjáratért Árpáddal birtokokat adományoztatnia a szívéhez közel álló kortárs előkelők mondai ősei számára.

Áttérve a vlachoknak a – római névvel szorosan összefüggő – kérdéskörére, vizsgálódásainkat Nyesztor krónikájának volohjaival kezdjük. A voloh név négy alkalommal fordul elő az orosz krónikában. Vegyük ezeket sorra, megelégedve a szövegek magyar fordításával. Az első hely: „A lengyelek és a poroszok is a varjág-tenger közelében vannak. E tenger mentén vannak a varjágok, attól keletre Sém határáig, e tenger mentén vannak nyugat felé is, az angol és a voloh (volosszki) földig" (Ny. 10.). A második: „Jáfet ivadékai ezek: varjágok, svédek, normannok, gótok, orosz (rusz), angolok, gallok, volohok (volhva), rómaiak, németek, korljazok, velenceiek, genovaiak és egyebek – ezek nyugaton a déli országokkal határosak és szomszédosak a hamita törzzsel" (Ny. 10.). A harmadik: „Sok idő múltán a szlávok a Duna mentén telepedtek meg, ahol most a magyar és a bolgár föld van . . . Amikor a volohok (volhom) a dunai szlávokra támadtak és közéjük telepedtek és sanyargatták (elnyomták) őket, akkor ezek a szlávok elmentek és a Visztula

[30] SRH II. Budapestini, 1938, 399; SRH I. 186.

[31] *H. Sudendorf:* Registrum oder merkwürdige Urkunden für die deutsche Geschichte I. Jena, 1849, 73, 78, 79, 80, 92, 93 stb.

mentén szálltak meg" (Ny. 11.). A negyedik: „Vonultak az ugorok (ugri) Kijev mellett a hegyen keresztül, amelyet most Ugornak (ugorszkoje) neveznek, és megérkezvén a Dnyeperhez, megálltak sátraikkal, mert ugyanúgy vándoroltak ők, mint a polovecek. És kelet felől jöve, a nagy hegyeken átvergődtek, amelyet Ugornak (ugorszkia) neveztek, és harcolni kezdtek az ott élő volohok (volohi) és szlávok ellen. A szlávok éltek ott korábban, de azután a szláv földet elfoglalták a volohok (volohove). De azután az ugorok (ugri) kiűzték a volohokat (volhi), örökölték azt a földet, letelepedtek a szlávokkal, alávetvén őket maguknak, és attól kezdve a földet Ugornak (ugorszka) nevezték" (Ny. 21.). Az első három hír Nyesztornál keltezetlen, a negyedik a 898. évre vonatkoztatva olvasható.

A régebbi szláv szakirodalom általában keltákat vagy dáciai római légiókat látott Nyesztor volohjaiban, a korábbi magyar kutatás elsősorban rómaiakra gondolt e vlachokkal kapcsolatban, de felmerült longobárd, bolgár, román, géta stb. minősítésük is.[32] A szlovén D. Trstenjak és az orosz A. Sahmatov mutattak rá elsőként arra, hogy kelták a magyar honfoglalás idején nem éltek Pannóniában, viszont e területen a 9. században a Karolingok római királyságának frankjai uralkodtak, tehát a történeti körülmények arra mutatnak, hogy Nyesztor volohjain frankokat kell érteni. A. Sahmatov ezt még azzal toldotta meg, hogy a vlach, voloh szó a szláv népek nyelvén általában rómaiakat (neorománokat) jelentett és nem csak itáliaiakat. Nincs tehát nyelvészeti akadálya sem, hogy a gall kultúrát felvevő frankok és franciák is voloh néven szerepeljenek.[33] A magyar tudományosságban elsőként Tamás Lajos fejtette ki a Nyesztor-krónika volohjaival kapcsolatban: „Hogy kik ezek a volochok, arra nézve egyöntetű felfogás még korántsem alakult ki", de nem lehetnek sem kelták, sem volgai bolgárok, „s inkább a Keleti Frank Birodalom, majd a 10. sz. folyamán megalakuló német-*római* császárság népei között kell keresnünk a Nestor-féle tudósítások kuszáltságában rejtőző megfejtést. Mivel pedig a *Voloch* Nestor szemében lehetett a *Romanus* szláv szinonimája, tekintetbe jöhetnek a probléma megoldásánál a német-római császárság népei: németek és itáliaiak egyaránt, annál is inkább, mert az utóbbiak csakugyan vlachok voltak, s azok is mindmáig a nyugati szláv nyelvekben." Tamás tétovaságát azonban jól jelzi, hogy egy másik passzusa szerint még „az sem lehetetlen, hogy Nestor volochjai egyszerűen a Nyugati Egyházhoz tartozó különböző nyelvű népek".[34] Trstenjak és az értelmezést nagy alapossággal továbbfejlesztő Sahmatov tételét a magyar szakirodalomban Gyóni Mátyás gyökereztette meg, és gazdagította az elméletet új szempontokkal. A nyelvi érvek sorában Gyóni a helynevek tanúságára is hivatkozott, olyan példákat sorolt elő, mint a szerémségi Franca villa, amelynek magyar neve Nagyolaszi, vagy a szepességi villa Latina, amelyet a magyarok Olaszinak, a szlovákok Vlachynak, a németek pedig Wallendorfnak hívnak. Végső fokon Gyóni arra a következtetésre jutott, hogy Nyesztor volohjai nem csupán 'itáliai'-t jelentenek, hanem kollektív értelműek, a frankokra vonatkoznak, s Nyesztor ismerte egyrészt

[32] A régebbi nézeteket összefoglalóan ld. *A. Sahmatov:* Volohi drevnyej russzkoj letopiszi. Izvesztyija Tavricseszkoj ucsonoj arhivnoj kommissziji. God tridcaty pervij. N° 54. Szimferopol, 1918, 237–238; *Mathias Gyóni:* Les Volochs des Annales primitives de Kiev. Études Slaves et Roumaines 2 (1949), 67–68.

[33] *A. Sahmatov:* 31. jegyzetben i. m. 238–239.

[34] *Tamás Lajos:* Rómaiak, románok, 44–45.

a Nagy Károly-i frank-római birodalmat, amely Franciaországra, Németországra és Itáliára terjedt ki, másrészt a keleti frank birodalmat is, amely Francia orientalis-t és Itáliát foglalta magában, s ezek lakóit nevezte volohoknak.[35] A Trstenjak–Sahmatov–Gyóni-féle egybeeső és egymásra épülő kutatási eredményeket másként és másként fogadták Magyarországon, Romániában és a Szovjetunióban. A magyar kutatók teljes mértékben hitelt adtak kutatási eredményeiknek, s Nyesztor volohjaiban frankokat látnak.[36] A román történetírás az orosz krónika volohjait románoknak tette meg.[37] A Moldáviai SzSzK történetét feldolgozó orosz nyelvű összefoglalás ezen a ponton a román történetírás véleményét osztja, a románok, illetve a moldvánok őseit látja Nyesztor volohjaiban.[38] Más szovjet történészek kételyeiknek adtak hangot. Az orosz krónika kiadója, D. Sz. Lihacsov a krónikához írt kommentárjaiban úgy foglalt állást, hogy a krónika volohjainak mind a keltákkal, mind a dákok ellen vonult, Traianus vezette rómaiakkal való azonosítása ingatag, és úgyszintén kevéssé valószínű a volohok azonosítása a Nagy Károly alatti frankokkal is. Lihacsov szerint az évkönyvíró, úgy látszik, valamilyen zavaros népi mondát használt, s arról nem volt világos képzete.[39] N. A. Mohov a moldáviai nép és állam kialakulását tárgyaló munkájában megírta, hogy Nyesztor 898. évi tudósítása voloh-passzusának „értelmezésében a fő nehézség abban áll: az évkönyvíró nevezhette volohoknak az itáliaiakat, a keltákat és másokat, hiszen legendáktól vezérelve több mint kétszáz évvel az események után írt. Ezért ezeket a volohokról szóló értesüléseket nem szabad megbízhatóknak tekinteni".[40] V. P. Susarin szerint az orosz évkönyv szövege nem ad egyértelmű feleletet az abban szereplő volohok etnikai hovatartozásáról. A 9–10. századi Közép-Duna-medencére vonatkozó összes adatok bevonása a vizsgálódásba azonban megengedi azt a feltevést, hogy a népi hagyományban (és ennek nyomán talán az írásos emlékekben is) romanizált (neolatin) népességet (a franciák és az olaszok elődeit), a frank marka népességét nevezték volohnak, amely a keleti frank birodalom határvidékén a Dunántúlon létezett. Ugyanakkor Susarin is hangoztatta, hogy Nyesztor volohjai etnikai hovatartozásának problémája további vizsgálódást igényel.[41] Mégis a kételyek ellenére azt kell mondani: a szovjet szakirodalomban szinte általánosan elfogadott Sahmatov nézete, hogy Nyesztor volohjait frankoknak kell értelmezni.[42] Több munkájában ennek a fel-

[35] *Matthias Gyóni:* 32. jegyzetben i. m. 83–92.

[36] *Györffy György:* Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. Irodalomtörténeti Közlemények 74 (1970) 8. Német nyelvű változata: Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 20 (1972), 209–229. Orosz nyelvű változata: Vremja szosztavlenyija Anonyimom „Gyejanyija vengrov" i sztyepeny dosztovernosztyi etogo szocsinyenyija. In: Letopiszi i hroniki. Szbornyik sztatyej 1973 g. Moszkva, 1974, 115–128.

[37] *Nicolae Drăganu:* 18. jegyzetben i. m. 22–23; *Ştefan Pascu:* Voievodatul Transilvaniei I.[2], 49.

[38] Isztorija Moldavszkoj SzSzR v dvuh tomah I.[2] Otv. redaktor L. V. Cserepnyin. Kisinyov, 1965, 65. (A vonatkozó részt *I. G. Hinku* írta.)

[39] Poveszty vremennih let. Csaszty vtoraja. Prilozsenyija. Sztatyji i kommentariji D. Sz. Lihacsova. Moszkva–Leningrád, 1950, 213.

[40] *N. A. Mohov:* Formirovanyije moldavszkogo naroda i obrazovanyije moldavszkogo goszudarsztva. Kisinyov, 1969, 47. old. 6. jegyzet.

[41] Isztorija Vengriji v trjoh tomah I. Otv. redaktor V. P. Susarin. Moszkva, 1971, 103.

[42] Ld. pl. *A. G. Kuzmin:* „Varjagi" i „Rusz" na Baltijszkom morje. Voproszi Isztoriji 1970/10 31.

fogásnak üzent hadat V. D. Koroljuk, s kísérletet tett egy más koncepció megalapozására. A továbbiakban Koroljuk nézeteit tekintjük át és ezekkel kapcsolatos megjegyzéseinket tesszük meg.

Koroljuk elmondja, hogy a varjág- (a Balti-) tenger partvidékén élő népek közé valóban beletartoznak a frankok is, de őket Nyesztor korljaz vagy német korljaz név alatt említi és nem voloh néven. Mivel azonban a népek sorrendje Nyesztornál nem teljesen következetes, a volohok lakhelyéről a népek évkönyvbeli sorrendisége alapján véglegesen nem lehet ítélni. Sokkal jellemzőbb ennél az évkönyvíró megjegyzése a voloh földről mint a varjág-tenger utolsó pontjáról délen a hamita népek szomszédságában. Nyesztor kétszer is utal arra, hogy a varjág-tengerről lehet Rómába menni (Ny. 11.), illetve hogy a varjágoktól Rómába, Rómából a hamita törzshöz lehet eljutni (Ny. 12.). Összevetve ezt a részt a varjág-tenger fent idézett leírásával, könnyű észrevenni – mondja Koroljuk –, hogy az évkönyvíró szerint az egyik esetben éppen Róma, a másik esetben a voloh föld voltak a határpont, ahonnan a hamita népek által lakott országokba lehetett hajózni. Ez az összehasonlítás csak egy következtetésre ad lehetőséget: a voloh föld alatt Nyesztor csak Itáliát érthette, s nemcsak hogy nem vonatkoztatta a volch terminust a frankokra, hanem pontosan elválasztottá a volohokat a vele kortárs rómaiaktól, velenceiektől és genovaiaktól. A voloh földön Nyesztor tehát csak Itáliát, az ókori római birodalom területét érthette. Könnyű belátni, hogy az orosz krónikás által említett voloh támadás a dunai szlávok ellen sokkal megelőzte a Kárpát-medencei magyar foglalást, hiszen Kijev mellett már réges-régtől éltek Nyesztor szerint a Dunától áttelepült poljánok, „akiket most Rusznak hívnak". Ebben az esetben csak azt lehet feltételezni, hogy a volohokban, akiket megkülönböztetett Róma, Velence és Genova vele kortárs lakóitól, régi (ókori) rómaiakat látott, akik leigázták a dunai szláv törzseket és dunai őshazájuk elhagyására kényszerítették őket. Ez a séma – folytatja Koroljuk – az évkönyvíró szemében fontos láncszem volt a korai szlávság és az ókori Róma közti kapcsolatok keresésében. Hiszen éppen a volohok folytán a régi szlávok egy bizonyos időben Nyesztor véleménye szerint a római történelem aktív résztvevőivé váltak. Ám ha a volohok – rómaiak, akkor nyilvánvalóan ez nem az a nép, amellyel a Dunánál a magyarok összeütközhettek volna. Következésképpen a volohokon az orosz krónikában két különböző nép értendő. Bármilyen (nagymorva, cseh vagy orosz) forrást is használt Nyesztor a 898. évi magyar-voloh harcok megfogalmazásához, e variánsokból egy megoldás sem hagy helyet a volohokat a frankokkal azonosító feltevés számára, hiszen Nyesztor krónikájában korábban a frankokat nem voloh, hanem más néven említette, az pedig elképzelhetetlen, hogy Nagy-Moráviában vagy Csehországban a mindenki által jól ismert frankok a teljesen idegen voloh név alatt szerepelhettek volna. „Mi több – írja Koroljuk –, határozottan meg lehet erősíteni, hogy ha a megfelelő évkönyvcikket a szláv-voloh viszonyról a nagymorva vagy a cseh hagyományhoz kötjük, egy részről a volohokban kétségtelenül régi (ókori) rómaiakat kell látni, más részről pedig alkalmasint valamilyen régi helyi romanizált lakosságot, amely hosszú ideig a szlávok között élt." A magyar-voloh háború és a volohok magyarok általi kiűzése bizonyára azért 898-nál szerepel az orosz krónikában, mert Nyesztornak tudomása lehetett a magyarok 899. évi nagy itáliai, tehát voloh-földi hadjáratáról. Nyesztor nem rendelkezett biztos ismeretekkel a Duna-vidéki lakosság váltásának egymásutánjáról, s így a voloh fogalomba (azaz Pannónia magyar foglalás előtti lakossága fogalmába) két népet mosott egybe: a régi rómaiakat és a tulajdonképpeni volohokat. A 898. évi évkönyvcikk

rejtvényének megoldásában – folytatja Koroljuk – a magyar Anonymus munkája tesz jó szolgálatot. Anonymus szerint a magyarok Oroszországban az orosz fejedelmektől kapták azt az információt, hogy a Közép-Duna-medencében szlávok, bolgárok és vlachok (azaz az orosz évkönyv volohjai) és a rómaiak pásztorai laktak, s ugyancsak Anonymus szól Tétény magyar vezér győztes csatájáról Gelou blak (vlach) seregével szemben. Anonymus tudósításait a vlachokról nem lehet a múlt eseményei közé tett anonymusi aktualizálásnak értelmezni, hiszen a vlachokat ismeri az orosz évkönyv, amelynek pontos értelme szerint a szlávok és volohok együttélésének hosszú korszakáról kell beszélni egyazon területen. Anonymus a pannóniai vlachokról szóbeli hagyományt ismert, s Nyesztornál is a Pannóniában lévő volohokról szóló tudósítás szóbeli tradíció használata eredményeképpen jelent meg. E hagyomány Oroszországba akár magyar környezetből, akár a Közép-Európában élő szlávok révén eljuthatott. Anonymus említése a rómaiak pásztorairól, különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy a rómaiak pásztoraiul a bizánci források éppen a vlachokat nevezik, tanúskodik a vlach népesség pásztori életformájáról. „Figyelembe véve mindezeket a körülményeket, – summázza fejtegetését Koroljuk –, a legvalószínűbb az orosz évkönyv volohjait és a magyar Anonymus vlachjait a 9. századi Pannónia valamilyen helyi romanizált lakosságának feltüntetni . . . Miként a magyar Anonymus, úgy a Poveszty vremennih let is bizonyítéka két különböző ethnosz bonyolult kölcsönhatásának és együttlétezésének a 9. századi Közép-Európában: a szlávnak és a románnak vagy romanizáltnak, és bizonyítéka két különböző kulturális-gazdasági rendszernek: a szláv megtelepedett földművelő és, úgy látszik, a román mozgó pásztori rendszernek."[43]

Koroljuk tanulmánya 1971-ben látott napvilágot, mindjárt két helyütt is, Kisinyovban önálló brosúraként, illetve a moszkvai Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije c. folyóirat hasábjain. Az itt megfogalmazott koncepciót Koroljuk ez ideig két alkalommal módosította. 1972-ben az orosz krónika egyes voloh-előfordulásainak jelentéseiről a következőképpen vélekedett: a voloh föld és a Jáfet ivadékainak sorában említett voloh név (a mi számozásunk szerint az első és a második előfordulás) 'Itália lakosá'-t, 'a 12. század eleje orosz évkönyvírójával kortárs itáliai'-t jelent. A szlávokra támadó volohok (az általunk harmadikként említett előfordulás) csak a régi rómaiak értelemben interpretálhatók helyesen, míg a 898. év magyarokkal harcoló volohjai (a negyedik előfordulás) hordozzák az antik rómaiak és a 9. századi keleti rómaiak értelmeinek kontaminációját.[44] (Nem módosította alaptételét Koroljuk 1973-ban közzétett tanulmányában, ahol általánosságban érintette a voloh-szláv társadalmi-gazdasági és etnikai szintézis kérdéseit, amelynek feltételei közepette a volohoknál befejeződött a feudális viszonyok kialakulása, az államiság létrejötte és az etnikum [narodnoszty] kiformálódása.[45]) Koncepcióján a második korrekciót 1976-ban hajtotta végre Koroljuk. Eszerint a voloh terminus Nyesztornál nem két – mint 1971-ben írta –, hanem három értelem kontaminációját jelöli: a régi (antik)

[43] *V. D. Koroljuk:* Volohi i szlavjanye, 3–23.

[44] *V. D. Koroljuk:* K voproszu o mesztye izvesztyij o volohah v „Povesztyi vremennih let". Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije 1972/1 76–77.

[45] *V. D. Koroljuk:* K isszledovanyijam v oblasztyi etnogeneza szlavjan i vosztocsnih romancev. Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije 1973/3. (Lényegében ennek újraközlése V. D. Koroljuk azonos című tanulmánya. In: Voproszi etnogeneza i etnyicseszkoj isztoriji szlavjan i vosztocsnih romancev. Otv. redaktor V. D. Koroljuk. Moszkva, 1976, 6–29; a továbbiakban a Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije oldalszámait idézzük) 73–91, különösen 91.

rómaiakét, a keleti neolatin (vosztocsnoromanszkije) pásztorokét és a kelet-római birodalom alattvalóiét („romeji"). Végső eredménye szerint az első érintkezés közöttük, illetve a pásztorkodó és földművelő szlávok lakosságának konfrontációja a volohokkal a Duna-medence területén történt a 6. században és a 7. század elején.[46]

Koroljuk 1971. évi írásához képest a későbbi helyesbítések igazán lényeges változást nem eredményeztek. Ha ennek az 1971. évi munkának a tudománytörténeti értékelését tekintjük, figyelembe veendő szempontokat kapunk. Magának az 1971. évi írásnak Kisinyovban megjelent változata (beharangozóként, nem feltétlenül a szerző tollából) „új és eredeti kísérlet"-nek nevezi a brosúrát az orosz krónika egy olyan tisztázatlan kérdésének megoldására, amely a volohokra, a moldáviai nép őseire vonatkozik. Bizonyos, hogy maga Koroljuk is fontosnak ítélte 1971. évi tanulmányát, mivel 1973-ban erre történő hivatkozással ekként szűrte le vizsgálódásainak tanulságait: „Már az írott forrásokra irányuló munkálat első tapasztalatai . . . rámutattak ezek gondos és aprólékos kutatásának szükségességére a kútfő belső logikájának figyelembe vételével." A neves szovjet bizantinológus, G. G. Litavrin „szellemes és eredeti" munkának minősítette Koroljuk 1971. évi kisinyovi kiadású munkáját.[47] Mármost ennek a munkának a legfontosabb megállapítása kétségtelenül az, hogy Anonymus vlachjai rávallanak az orosz krónika volohjaira, s mindkettőben 9. századi pannóniai romanizált (illetve kifejezetten román~român) népességet kell látni. Ez a tézis azonban korántsem új és nem is eredeti a szakirodalomban. Radu Cupar belényesi görög-katolikus főgimnáziumi tanárnak intézete értesítőjében 1905-ben megjelent igénytelen – s a mi kezünkbe merő véletlenségből került – munkája már egymás mellett említi Nyesztor szláv krónikáját és Béla király névtelen jegyzőjének munkáját, mint amelyek egyaránt arról tudósítanak, hogy a 9. században a mai Erdélyben [!] szlávok és vlachok (azaz románok) éltek, s maga a román nyelv „fennhangon bizonyítja, hogy igenis a 6. századtól a magyarok bejöveteléig *a románság régi Dácia területén az ó-szlovénekkel folytonos érintkezésben volt*".[48] Koroljuk tétele tehát már a 19–20. század fordulóján megjelent a dákoromán kontinuitás elmélete híveinek tollán. Magát a gondolatot, hogy ti. Nyesztor és Anonymus egyazon román nép magyar honfoglalás előtti Kárpát-medencei tartózkodásáról szolgál hiradással, „tudományos" köntösbe Nicolae Drăganu öltöztette 1933-ban.[49] Ştefan Pascu már 1960-ban, majd 1964-ben azt írta, hogy az orosz krónika és Anonymus gestája, e két, egymással semmilyen kapcsolatban nem lévő írás megerősíti egymást. „Az orosz krónika – írja Pascu – románokról és szlávokról beszél *(Volochi i Sloviani)*, akikkel a magyarok a magas hegyeken való

[46] *V. D. Koroljuk:* Peremescsenyije szlavjan v Podunavje i na Balkani (Szlavjanye i volohi v VI–szeregyinye VII v). Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije 1976/6, 53–54.

[47] *V. D. Koroljuk:* Volohi i szlavjanye, 2; *V. D. Koroljuk:* K isszledovanyijam v oblasztyi etnogeneza, 89; *G. G. Litavrin:* Vlahi vizantyijszkih isztocsnyikov X–XIII vv. In: Jugo-vosztocsnaja Jevropa v szrednyije veka I. Kisinyov, 1972, 138. – Litavrin véleményét a dákoromán kontinuitás-elmélettel kapcsolatban ld. Szovjeti i rasszkazi Kekavmena. Szocsinyenyije vizantyijszkogo polkovodca XI veka. Podgotovka tyekszta, vvegyenyije, perevod i kommentariji *G. G. Litavrina.* Moszkva, 1972, 519–522, 527. (E munkára lektorunk, Bartha Antal hívta fel figyelmünket.)

[48] *Radu Cupar:* Românii şi Vetero-Slavii. A Románok és Ó-Szlovének. Értesítvény a belényesi gör.-kat. főgimnasiumból s a vele egybekötött alsóbb tanodákból 1904/5 tanévre. Programa gimnaziului superior gr.-cat. şi şcoalelor elementari din Beiuş pe anul şcolastic 1904/5. Belényes–Beiuş, 1905. Román nyelvű változat: 11, magyar nyelvű változat: 14 l.

[49] *Nicolae Drăganu:* 18. jegyzetben i. m. 16–17, 22–23.

átkelésük közben harcoltak, míg Anonymus nemcsak az Erdélyben a 10. században együtt élő románokról és szlávokról beszél, hanem említésük sorrendjéből *(Blasii et Sclavii)* értetni engedi, hogy a románok népesebbek voltak és politikai tekintetben is uralkodó szerepet töltöttek be, minthogy a vajda román volt *(quidam Blachus)*."[50] De az orosz nyelvű szakirodalomban sem tekinthető kifejezetten újszerűnek Koroljuk idézett tétele. A Moldáviai SzSzK történetét orosz nyelven közreadó vállalkozás – I. G. Hinku tollából – egymás mellett említi az orosz évkönyvet és Anonymust, megjegyezve, hogy Nyesztor volohjai a Keleti Kárpátoktól nyugatra éltek a magyar foglaláskor, míg a névtelen jegyző Erdélyben három fejedelemségről írt, amely közül az egyiknek az élén Gelou, egy bizonyos vlach állt, a vlachok és a szlávok fejedelme.[51]

A következőkben mérlegre kell tennünk Koroljuk állításainak igazát és bizonyító eljárásának megbízhatóságát. Megjegyzéseink sorában elsőként arra utalhatunk, hogy vitatható az az – ismételten felbukkanó – érvelés Koroljuknál, miszerint Nyesztor volohjai nem lehetnek frankok, mert hiszen az orosz krónikás a frankokat más néven (korljaz vagy német korljaz néven) ismeri. D. Sz. Lihacsov szerint a korljazi népben a Karolingoknak alávetett németeket látják, s felteszi, hogy a nyemci korljazi szókapcsolatot talán együtt kell értelmezni, s nem is kell a két szót egymástól vesszővel elválasztani.[52] Eszerint tehát a korljaz vagy német korljaz sem a frankokra, hanem a frank birodalmat alkotó egyik etnikumra, a Karoling-németre vonatkozik. De nem vezet biztos és megbízható eredményhez a névazonosítást a kizárólagosság alapján végző koroljuki elemzés sem, hogy ti. Nyesztor volohjai pusztán azért nem lehetnének frankok, mert a frankokat az orosz krónikás korljaz vagy német korljaz néven ismeri. Ennek az elvnek mindjárt a nyesztori népfelsorolás első három tagja ellene mond: varjazi, szveji, urmanye, ezeken ugyanis a varjágok, a svédek és a normannok értendők, vagyis egyazon nép, illetve annak részei. Jól tudjuk ugyanis, hogy a vikingeket Oroszországban varjágoknak, Franciaországban normannoknak nevezték,[53] míg a vikingek egy, főleg Oroszországba „kalandozó" csoportját svédnek nevezték. Az egy nép = egy elnevezés koroljuki tana alapján tehát nem lehet kizárni Nyesztor volohjainak frank jelentését.

Megalapozatlannak látszik Koroljuknak az az állítása, hogy Nyesztor szerint Róma és a voloh föld volt egyaránt az a határpont a varjág-tengeren, ahonnan a hamita népek által lakott országokba lehetett hajózni. Azt valóban mondja Nyesztor, hogy a varjág-tengerről lehet menni Rómába (Ny. 11.), illetve hogy a Dvinán át a varjágok földjére, a varjágoktól Rómába, onnan pedig a hamita törzshöz lehet eljutni (Ny. 12.). De ilyesmit az évkönyvíró a voloh földről nem állít. A voloh föld – az angol földdel együtt (zemlje

[50] Miron Constantinescu (szerk.): Erdély története I. Bukarest, 1964 102. (A vonatkozó részt *Ştefan Pascu* írta.) A kötet az első kiadásban román nyelven megjelent munka (Din istoria Transilvaniei. Bucureşti, 1960) fordítása. – Hasonló értelemben állítja egymás mellé Anonymus és Nyesztor adatát *Mircea Rusu:* The autochthonous population and the Hungarians on the territory of Transylvania in the 9th–11th centuries. Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania. Bibliotheca Historica Romaniae. Monographs XVI. Bucureşti, 1975, 203, valamint *Thomas Nägler:* Die Ansiedlung der Sachsen in Siebenbürgen und ihr Beitrag zur Entwicklung der rumänischen Feudalgesellschaft. Studien zur Geschichte der deutschen Nationalität und ihrer Verbrüderung mit der rumänischen Nation I. Bukarest, 1976, 13.

[51] Isztorija Moldavszkoj SzSzR I.[2] 65.

[52] Poveszty vremennih let. Csaszty vtoraja 212.

[53] *A. Ja. Gurjevics:* Pohodi vikingov. Moszkva, 1966, 6.

agnjanszki) – csak úgy szerepel Nyesztornál, mint a varjág-tenger ama nyugati pontja, ahol még varjágok élnek. Ha pontosan értelmezni akarjuk az orosz krónika szövegét (márpedig csak ilyen módon remélhetünk megbízható eredményt), éppen Koroljukkal ellentétes következtetésre kell jutnunk: a varjágok a varjág-tenger mellett élnek nyugat felé egészen az angol és a voloh földig. Ha azonban a varjág-tengerről Rómába lehet menni, akkor világos, hogy Róma nem a varjág-tenger partján van, tehát nem ott, ahol a voloh föld, s nem lehet igaz az sem, hogy a Róma = voloh föld tételből következően Nyesztor voloh földje Itáliával azonos. Még egyszer hangoztatjuk: Nyesztor szerint csak Rómából lehet eljutni a hamita törzshöz, míg a voloh földről ezt nem mondja; más szempontból sincs tehát alap Róma és a voloh föld topográfiai azonosítására.

Időközben maga Koroljuk helyesbítette azt a tévedését, hogy Nyesztor népfelsorolásának volohjaiban ókori rómaiakat látott. Ez a korábbi nézet azért is tarthatatlan, mert a népfelsorolás többi tagja kivétel nélkül Nyesztorral kortárs (tehát nem kihalt) nép: nem lehet tehát ebből a sorból a volohokat önkényesen kivéve antik rómaiaknak megtenni. Meghagyta azonban Koroljuk 'régi római' jelentésében azokat a volohokat, akik a szlávokra támadtak. Ide vonatkozó bizonyítéka nem áll erős lábon. Eszerint a voloh támadókban azért kell ókori rómaiakat látnunk, mert a Dunától áttelepült, (a volohok által) elűzött poljánok már réges-régtől Kijev mellett éltek, olyan régen, hogy csak az antik világbeli rómaiak mozdíthatták ki őket a Duna vidékéről. Ennek az értelmezésnek mind Koroljuk megállapításai, mind a legfrissebb szovjet kutatások ellene mondanak. Maga Koroljuk 1976-ban úgy foglalt állást, hogy az első érintkezések és konfrontációk a pásztorkodó és földművelő szlávság és a volohok között a Duna-medence területén mentek végbe a 6. században és a 7. század elején.[54] Ha Nyesztor platformján maradunk (márpedig ott kell maradnunk, hiszen ha onnan lelépünk, minden összeomlik a koroljuki konstrukcióból, lévén – Nyesztorral szemben – a szláv őshaza nem a Duna-medencében[55]), nyilván csak azért a 6–7. században történtek az első érintkezések szlávok és volohok között, mert a Duna-medencébe kivülről érkező volohok korábban nem voltak itt. Ha ez igaz, ha tehát a szláv-voloh kapcsolatok a Duna mentén a 6. századdal kezdődtek, akkor ezek a volohok nem lehettek ókori (antik) rómaiak, a 6. században nem lévén már ugyanis sem Imperium Romanum, sem Pannonia provincia. Ami pedig a szláv-voloh érintkezés szláv vonatkozásának valós (és nem vélt) időkereteit illeti, a szovjet történeti kutatás csak az i. u. 1. évezred második felére helyezi – korábbi népszórványoktól eltekintve – a Kárpát-medence tömeges megszállását nyugati és keleti szláv törzsek által,[56] vagyis megint csak arra az időre, amikor e területen már nem volt módjuk antik rómaiakkal találkozniuk és azokkal huzamosabban együttélniük. A dunai szlávokra támadó nyesztori volohok 'ókori rómaiak' értelmezése nem állja meg a helyét.

Koroljuk – mint ismeretes – azt a voloh népességet, amelyet Nyesztor szerint 898-ban a magyarok űztek el a Kárpát-medencéből, a románokkal azonosítja. A bizonyítás módját itt az anonymusi vlachokra való hivatkozás jelenti, anélkül, hogy részletesen

[54] *V. D. Koroljuk:* Peremescsenyije szlavjan, 54.

[55] Nyesztor e tévedésére Koroljuk is utal: *V. D. Koroljuk:* Volohi i szlavjanye, 8.

[56] *Sz. I. Penjak:* K voproszu o vremenyi zaszelenyija szlavjanami Karpatszkogo basszejna. In: Isszledovanyija po isztoriji szlavjanszkih i balkanszkih narodov. Epoha szrednyevekovja. Kijevszkaja Rusz i jejo szlavjanszkije szoszjegyi. Moszkva, 1972, 68–77, különösen 77.

elemezné akár Nyesztor, akár főleg Anonymus volohjainak, illetve vlachjainak etnikai hovatartozását és lejegyzésük körülményeit. E tanulmány szerint Anonymus igazolja tehát Nyesztort. A nevek összecsengése, hangzásuk hasonlósága az idegenek által a románok neveként is használt vlach névvel elégséges alap arra Koroljuknak, hogy mind Nyesztor 898. évnél említett volohjaiban, mind Anonymus vlachjaiban románokat lásson. Ez a koroljuki kijelentés nincs tudományosan dokumentálva, az „azonosítás" mellé, bizonyítékokra várva, kérdőjelek sorát írhatjuk. Koroljuk nem nevezte meg azokat a bizánci forrásokat sem, amelyek a rómaiak pásztorainak éppen a vlachokat nevezik; mi egyetlen ilyen középgörög kútfőről sem tudunk.

Ha magunk akarjuk meghatározni Nyesztor volohjainak megközelítően pontos értelmét, magával az elnevezéssel kell kezdenünk a vizsgálódást. A voloh eredetileg germán szó, a kelta Volcus törzs nevéből ered, az ófelnémetben szabályosan Walh lett, ebből walhisk>welsch, a nyugati román népek csúfneve. A szó tehát eredetileg keltát, majd romanizált keltát, újlatin népet jelentett. Az ófelnémet Walhból átvett ősszláv volchъ (és annak minden szláv nyelvi fejleménye) eredetileg valamennyi román népre vonatkozott (a szlovénben a vlah, a lengyelben a włoch 'olasz'-t, az ócsehben a vlach 'franciá'-t jelent), ez a jelentés azonban a bolgárban, a szerbben és az ukránban a velük szomszédos balkáni romanizált lakosságra szűkült le.[57] Nyesztor volohjai tehát a szótörténet perdöntő tanúsága alapján akármelyik román nyelvű népre vonatkozhatnak.

A közelebbi meghatározás érdekében bevonhatjuk a vizsgálatba az ezredforduló körül keletkezett szláv nyelvű forrásokat is. A 9. század végi Metód-legenda azt a mondatot adja a Mihály bizánci császár elé járuló, Rostislav és Svatopluk fejedelmek által küldött morva követek szájába, hogy sok keresztény tanító jött hozzájuk Vlachyból és Görögországból és Németországból (iz Vlach i iz Grk i iz Nyemc), és különbözőképpen tanították őket.[58] A szakirodalom jobbára Itáliára gondolt a szöveg Vlachyja kapcsán.[59] Malalasz krónikájának ószláv fordítása a 10. század elején készült, de, sajnos, egységes megfogalmazásban nem maradt ránk, hanem csak későbbi (16. századi) orosz krónikakéziratokból lehet rekonstruálni. Innen tudjuk, hogy az Attila halála kapcsán olyan mondatot tartalmazott, mely szerint emberei a holttestet megfogták és vitték Volochyn és Németországon (Volohi i Nyemci) keresztül és Magyarországon (v zemlji Ugorszteji) eltemették.[60] Tekintettel Attila itáliai halálára a mondában, a földrajzi szempontok is egyértelműen arra vallanak, hogy Volochyn Itáliát értsünk, s a szláv fordításnak alapul szolgáló görög szövegben eredetileg Italoi, vagy Rómaioi állott, és a szláv barát a neki

[57] *Kniezsa István:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai I.[2] Bp. 1974, 359. – Ld. továbbá *Bartha Antal:* A dákoromán kontinuitás problémái. Magyar Tudomány, új folyam 22 (1977), 146.

[58] Magnae Moraviae fontes historici II. Textus biographici, hagiographici, liturgici. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica 118. Brno, 1967, 144.

[59] A magyar irodalomból: *Melich János:* Néhány magyar népnévről. Magyar Nyelv 5 (1909), 434; *Tamás Lajos:* Rómaiak, románok, 43; *Mathias Gyóni:* 32. jegyzetben i. m. 70. A külföldi irodalomból összefoglalóan ld. *Josef Macůrek:* La mission byzantine en Moravie au cours des annés 863–885 et la portée de son héritage dans l'histoire de nos pays et de l'Europe. Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica 102. Praha. 1965, 22.

[60] *Julius Moravcsik:* Attilas Tod in Geschichte und Sage. Kőrösi Csoma-Archivum 2 (1926–1932), 98–99.

idegen szót az általa jól ismert Volochy szóval fordította.[61] Ismerjük továbbá a 13. század elejéről azt a délszláv adatot, amely szerint szerb ítélet nélkül vlachot ne fogjon el, s melynek egykorú latin fordításában a vlachnak Raguseus, tehát 'ragusai', azaz 'dalmát-latin' (a szerbnek pedig Sclauus) a megfelelője.[62] A történeti adatok mindenben a nyelvészeti eredményeket igazolják: az ezredforduló körüli évszázadokban a vlach~voloh a neolatin nyelvű népek megjelölésére szolgált.

Ezen a ponton ismét Nyesztor szövegéhez kell visszakanyarodnunk. A voloh szó értelmének meghatározásához a legbiztosabb kiindulópontnak a mi általunk elsőként említett előfordulási hely mutatkozik, amely szerint a varjágok a varjág-tenger mellett nyugat felé is élnek, az angol és a voloh földig. Angol földön a brit szigetek nagyobbikát, Angliát kell értenünk, amely 1066-ban került a normannok fennhatósága alá. Voloh földön Nyesztor bizonnyal a La Manche másik, az angol szigettel szemközt fekvő partját értette, ahol már a 10. század eleje (911) óta létezett a viking uralom alatt álló Normandia. Csak így kap értelmet az őskrónika ama mondata, hogy a varjágoktól Rómába lehet eljutni (Ny. 11.). Ha magyarázatunk megállja a helyét, akkor voloh földön Nyesztor egykori frank, majdani francia területet, tehát mindenképpen neolatin nyelvű nép által lakott földet értett.

Sokkal nehezebb állást foglalni abban a kérdésben, hogy kikre vonatkoznak a Nyesztor népfelsorolásában szereplő, általunk másodikként említett volohok. Egyetlen támpontként az egyes népek Nyesztornál említett sorrendje szolgál, bár ez – mint említettük – szigorú rendszernek nem engedelmeskedik. Úgy tűnik azonban, hogy az azonos népek (varjágok, svédek és normannok) vagy a térben egymáshoz közeliek (velenceiek, genovaiak) egymás mellett helyezkednek el a nyesztori listában. A volohokat az angolok és a gallok előzik meg, illetve a rómaiak és a németek követik. Az angolokon a brit szigetek egyikének lakói értendők, s bár a gallokat próbálták hol Wales, hol a hispániai Galícia lakóiként magyarázni,[63] a legvalószínűbben mégis Gallia lakóinak, tehát franciáknak tekinthetők. Mivel a gallokat a volohok követik, joggal gondolhatunk a volohokban szintén egykori galliai területen élő francia (tehát neolatin nyelvű) népet. Nem vitás, ha a római (rimljanye) szónak egyszerűen Róma városnevéből képzett és csak az örök város lakóira értett szoros 'római' jelentést tulajdonítjuk (mint fentebb tettük), akkor nehezen magyarázható meg, hogy miért a franciák és a németek között szerepel és miért nem a hasonlóan városnévből képzett velenceiek és genovaiak társaságában. Ez a rendszertelenség rögvest renddé válik, ha a római szónak a városnévből képzett melléknévi értelemnél szélesebb jelentést adunk, ha politikai–állami értelemben mindazokat a népeket e szó mögé képzeljük, akik alkotóelemei voltak a Nyesztor korában létező német-római birodalomnak. Ez az értelmezés magyarázatot adhat arra is, hogy a gallok és a volohok (azaz a franciák) után az orosz évkönyvíró miért a rómaiakat, a németeket vagy a német-korljazokat említi. (Magyarázatunk természetesen függvénye annak a kérdésnek, mennyiben csoportosította tudatosan az összetartozó népeket Nyesztor egymás mellé, illetve mennyire csak a kutatói fantázia véli ezeket valóságos, tudatos csoportosításnak. Mindenesetre teljes rendszerbe foglalni Nyesztor népfelsorolását nem lehet: a varjágok,

[61] Uo. 104. Ld. még *Matthias Gyóni:* 32. jegyzetben i. m. 70–71.
[62] *Tamás Lajos:* Rómaiak, románok, 43.
[63] Poveszty vremennih let. Csaszty vtoraja, 212.

svédek és normannok sorát a talán Balti-tengeri gótok, majd Rusz, továbbá – s itt megbomlik a rend – az angolok követik.)

Ha óvatosan is, megkockáztatjuk azt az állítást, hogy két esetben is azonos eredményre vezethető vizsgálódásunk nyomán Nyesztor volohjaiban Nyugat-Európa neolatin népességét (bizonnyal a franciákat) kell látnunk. További problémák tornyosulnak elénk az orosz krónika másik két voloh népnévi előfordulásának értelmezésében. Az egyik esetben Nyesztor szerint a volohok a Duna-menti szlávokra támadtak, földjüket elfoglalták, közéjük telepedtek, elnyomták és elköltözésre bírták őket, míg a másik esetben a kelet felől jövő ugorok a Duna vidékén az ott élő volohok és szlávok ellen harcoltak, a volohokat kiűzték, a szlávokat pedig maguknak alávetették, s a szlávokkal együtt letelepedtek. Ha nem helyezkedünk eleve a tagadás és a kétkedés álláspontjára, hogy ti. az egész elbeszélés költött és koholt, hiszen már kiindulópontja is téves: a szláv őshazának a Duna-medencébe helyezése, s nem zárkózunk el analízisétől, eleve számolnunk kell azzal, hogy nem tudunk egyetlen tökéletes magyarázatot adni. Mégpedig azért, mert a 6–9. század között Nyesztoron kívül más forrásunk nem örökített meg a Kárpát-medence ellen voloh támadást, a szlávok földjének elfoglalására. Tudunk a kérdéses évszázadokban a Kárpát-medence (illetve annak egy része) felett avar és dunai bolgár uralomról, e népeket azonban Nyesztor aligha illethette voloh névvel. Még egy támadásról tudunk, amely a 8–9. század fordulóján a Közép-Duna-medencét érte, ezt a frankok indították az itteni avar kaganátus ellen. Ez a támadás kimeríteni látszik a Nyesztornál említett ismérveket, és eleget tesz a nyesztori voloh névvel kapcsolatos nyelvészeti kritériumnak is. Nyesztor a dunai szlávok volohok általi megtámadását, elnyomását és részleges elköltözését említi. Történelmi tény, hogy a Kárpát-medencébe behatoló frankok sok évtizedes harcot folytattak az ott élő szlávokkal, az ómorva államisággal. Nyesztor információi egy részét nyugati szláv forrásból merítette, amelyek egykori morva tradícióra mennek vissza. A. A. Sahmatov a 898. év történetét, amelyben mind a szláv föld volohok általi elfoglalásáról, mind a voloh–magyar harcokról, mind a Kirill-Metód-történetről olvashatunk, egyenesen egy Szkazanyije o prelozsenyiji knyig nevű nyugati szláv (ómorva) forrásból eredezteti.[64]

Magunk a Nyesztor-krónika voloh-rejtélyét csak egy módon tudjuk a történelmi és nyelvészeti körülményeknek és ismérveknek megfelelően megoldani, ha feltesszük, hogy egyrészt a szlávok dunai őshazájáról szóló információ, másrészt a dunai szlávok ellen történt voloh támadásról beszámoló hír, végül pedig a magyaroknak a dunai volohok és szlávok elleni támadásáról megformált tudósítás ómorva forrásból jutott el Oroszországba és így Nyesztorhoz is. Koroljuk szerint a szláv etnikai öntudat fejlődésében a fordulópont a 6. századra és a 7. század elejére esik, s ez a fejlődés a szlávoknak a volohokkal való konfrontációja feltételei közepette folyt. Ennélfogva Koroljuk e konfrontációt, illetve a pásztorkodó és földművelő szlávok és a volohok közti első érintkezéseket a Duna-medence területére helyezi, a 6. század és a 7. század eleje időszakára. Ez a rendkívül antedatált koncepció a dunai szláv etnogenezis számára csak olyan valószínűtlen magyarázatokat hagy meg, hogy e volohok ókori rómaiak vagy netán a kelet-római birodalom alattvalói voltak.[65] Ha Nyesztor eme helyeit nem tekintjük forrásnak a szláv etnikai öntudat kialakulására nézve (ehhez külön bizonyító eljárásra lenne szükség), s e passzusokban nem

[64] Ezt Koroljuk is elfogadta: *V. D. Koroljuk:* Volohi i szlavjanye, 12–13.

[65] *V. D. Koroljuk:* Peremescsenyije szlavjan, 53–54.

is a szláv etnogenezis befejező korszakát keressük, hanem valóságos történeti események évszázadokon keresztül a hagyományozódás útján torzult s a 12. század elején írásban is rögzített lecsapódásait, a 6–7. század helyett rögtön a 9. századra, általában a dunai szlávok helyett a nyugati szlávok egy csoportjára, a morvaszlávokra, az ókori rómaiak helyett pedig a frankokra kell gondolnunk. Ez az értelmezés mindenben eleget tesz a nyesztori szöveg és a nyelvészet tanúbizonysága követelményeinek. Eszerint tehát Nyesztor a szlávok elleni voloh támadásban a frankok támadását örökített : meg a morvaszlávok ellen. A frankok valóban a morvákra támadtak (nem is egy esetben), közéjük telepedtek (a Conversio Bagvariorum et Carantanorum frank-germán helynévanyaga bizonyítja ezt a morváktól menekült pannonszlávok területén) és elnyomták őket (főleg a frank egyházi befolyás kiterjesztése szolgálta érdekeik biztosítását Moráviában). Ez a magyarázat nem ad ugyan kulcsot annak a nyesztori hírnek az értelmezéséhez, hogy a szlávok a voloh támadás következtében elmentek és a Visztulához telepedtek, de úgy hisszük, itt egy más hagyomány beszüremkedéséről van szó az orosz krónikába, arról a helyes hagyományról, hogy a szlávok valódi őshazája a Visztula vidékén volt. Ha már most visszatérünk Nyesztor volohjaihoz, megint csak a frankokra kell gondolnunk, amikor az orosz krónikában azt olvassuk, hogy a Kárpát-medencébe keletről bejövő magyarok harcolni kezdtek az ott élő volohokkal és szlávokkal. Azoknak a közismert adatoknak a felemlítése, hogy a magyarok adták meg a kegyelemdöfést a belső harcokban és a frankokkal vívott küzdelemben legyengült ómorva államnak, illetve hogy a magyarok a 10. század elején Pozsonynál a frankok ellen aratott győzelmükkel kiszorították azokat a Kárpát-medencéből, egyaránt igazolja a nyesztori tudósítás igazát. A történeti körülmények tehát csak azt a magyarázatot engedik meg, hogy az orosz krónika Duna-medencei volohjaiban 9. századi frankokat lássunk.[66] S noha a Kárpát-medencében a frankokat elsősorban német nyelvű keleti frankok képviselték, Nyesztor mégis joggal illette a neolatin nyelvű népek összefoglaló neveként használt voloh elnevezéssel őket, hiszen a regnum Francorum csak fokozatosan vált a Francia orientalis és a Francia et Saxonia lépcsőfokain át Theutoniává,[67] s a német királyok császári hatalma külsőségeiben felidézte a jogigényt a Romanusokra, a neolatin nyelvű népekre.

Áttérhetünk Anonymus vlachjainak a vizsgálatára, akik a latin nyelvű gestában kivétel nélkül B-szókezdettel (egyes számú alanyesetben Blacus, többes szám alanyesetben pedig Blachii, Blasii, többes birtokos esetben pedig Blacorum alakban) fordulnak elő. Anonymus vlachjai három esemény kapcsán szerepelnek a gestában. Először: a Kárpát-medence elfoglalására nyugat felé vonuló Álmosnak az orosz fejedelmek mondják a Hungária értelemben vett Pannóniáról: „Azt a földet szlávok, bolgárok és blachok és a rómaiak pásztorai lakják" (An. 45.). Másodszor: a magyar honfoglalást kísérő harcok kapcsán szólt a névtelen jegyző arról, hogy az erdőntúli földön (Erdélyben) valami Gyalú nevű blak uralkodott. Tétény nekiindult az erdőkön túlra kelet felé a blakok vezére, Gyalú

[66] A részletek mellőzésével a Kárpát-medence egy részére kiterjeszkedő ómorva állam teljes forrásanyagát eredeti nyelven és cseh fordításban közzétevő nagy vállalkozásra hivatkozunk: Magnae Moraviae fontes historici I–IV. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica 104, 118, 134, 156. Pragae–Brunae. 1966–Brno. 1971.

[67] *Eckhard Müller-Mertens:* Vom Regnum Teutonicum zum Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. Reflexionen über die Entwicklung des deutschen Staates im Mittelalter. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 11 (1963), 321–322.

ellen. Tétény kémje, Agmánd apa elmondta Erdélyről, hogy „annak a földnek a lakosai az egész világon a leghitványabb emberek. Mégpedig azért, mivel blaszok és szlávok". Tétény fegyverrel győzte le Gyalú seregét, akit a Szamos folyó mellett fekvő vára felé siettében Tétény vitézei a Kapus patak mellett megöltek (An. 65–67.). Harmadszor: amikor pedig a magyar honfoglalók a Maros és az Al-Duna között országló Galád ellen vonultak, Galád a magyarok ellen „a kumánok és bolgárok és blakok segítségét élvezte" (An. 90.).

Figyelmünket először a magyar szakirodalomra összpontosítva, megállapíthatjuk, hogy számára a legkisebb gondot az anonymusi vlachok általunk utolsóként említett csoportjának értelmezése jelentette. Régtől fogva ismert, hogy az Anonymus által említett bolgár-vlach-kun (kumán) összefogás először az 1186-ban Bulgáriában létrehozott Aszenida-birodalomban jött létre,[68] tehát a Galádot segítő kumán–bolgár–blak szövetséget Anonymus saját korából vetítette vissza a magyar honfoglalás, a 9–10. század fordulója időszakába. Sokkal nehezebb állást foglalni az általunk első és második helyen említett anonymusi esemény vlachjainak minősítésében. Anonymus e vlachjainak megítélését szinte a mai napig befolyásolta Hóman Bálint állásfoglalása. Hóman szerint a feltételezett 11. századi gesta azonos értelemben használta a vlach és a rómaiak pásztorai elnevezést, a Dunántúlon római (vagyis frank) uralom alatt élő pásztorokat értve rajtuk. (Hóman itt Nyesztorra hivatkozik, aki szerinte voloch néven a Dunántúlt meghódító frank-római császárságról, annak friauli őrgrófságáról beszél.) Ezzel szemben Anonymus a maga korában Erdély délkeleti határain feltűnő pásztorkodó román nép hatása alatt a 11. századi ősforrásban egyazon nép jelölésére szinonim értelemben használt két elnevezést szétválasztja, s a vlach elnevezést a 11. század óta beszivárgó erdélyi román pásztoroknak foglalta le, míg a pastores Romanorum népet ő is a Dunántúlon szerepelteti. A dunántúli vlachok vagyis római pásztorok nemzetisége közelebbről meghatározhatatlan.[69] A Hóman után indult kutatók legfeljebb abban különböztek egymástól, hogy a dunántúli vlachokban egyikük román (oláh, român) pásztornépességet, másikuk nyugati típusú románokat, ismét másikuk az alpesi vidékeken még a 12. században is meglévő latin népelemeket látott,[70] de abban egységes álláspontot képviseltek, hogy a vlach névnek a 11–12. századi Magyarországon olyan jelentést tulajdonítottak, amely neolatin nyelvű nem-román (nem-român) etnikumú népességre vonatkozott. A hómani koncepció végeredményben azon a forráskritikai bázison nyugodott, hogy Anonymus a 11. század végi magyar ősforrást, a Szent László-kori Gesta Ungarorumot használta. Ezt az eredeti szövegezést *híven* őrizte meg Kézai krónikája és a 14. századi krónikakompozíció, amelyekben egyaránt azt olvashatjuk, hogy a vlachok az ő (vagyis Pannonia, Panfilia, Macedonia, Dalmatia és Frigia

[68] *Györffy György:* Honfoglalás előtti népek, 414. – Ujabban hangot kapott a szakirodalomban az a vélemény, hogy Anonymus a vlachok előnytelen jellemzését, s egyáltalán több passzusban – az általunk másodikként és harmadikként említett előforduláskor – a vlachokra vonatkozó ismereteit az ún. Ansbertus-féle Historia de expeditione Friderici imperatoris c. műből vette, ld. *Josef Deér:* Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 79 (1971), 56.

[69] *Hóman Bálint:* A magyar hún-hagyomány 60; *Hóman Bálint:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925, 48.

[70] *Pais Dezső:* 7. jegyzetben i. m. 129; *Tamás Lajos:* Rómaiak, románok 213; *Deér József:* A románság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban. Magyarok és románok I. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Bp. 1943, 96–98.

városainak, azaz ezek Olaszhonba menekült városi lakosságának[71]) pásztoraik és kolónusaik voltak, s e vlachok önként maradtak Pannóniában.[72] Ezzel szemben – mint már említettük – Anonymus eltért ősforrása szövegétől, s annak vlachjait *tévesen* a 12. században beszivárgó erdélyi román pásztorokkal azonosította.[73] Hóman és követői között itt csak annyi az eltérés, hogy míg Hóman a névtelen jegyző tudósítását Anonymus téves azonosítására vezette vissza, addig pl. Deér József szerint ez nem a 11. századi Gesta Ungarorum félreértéséből eredt, hanem tudatos megkülönböztetés eredménye.[74] Ujabb kutatások módosítják az anonymusi forrásbázisról megrajzolt hómani képet, s arra mutatnak rá, hogy Anonymus magyarországi krónikás forrása egy, a 12. század végén (esetleg a 13. század elején) létrejött alkotás volt.[75] Ez az új datálás gyökeresen új megvilágításba helyezheti az Anonymusnak forrásul szolgáló munka értelmezését.

Mint ismeretes, Anonymusnál az orosz fejedelmek szájába adva fordul elő az a megjegyzés, hogy Pannónia földjét (azaz a középkori Hungaria területét) „szlávok, bolgárok és blachok és a rómaiak pásztorai lakják" (An. 45.). Vajon azonosító vagy elkülönítő jelentésű-e az anonymusi szövegben a vlachokat és a rómaiak pásztorait elválasztó *és* (ac) kötőszó? Hóman és követői szerint – mint említettük – az ősforrásban azonosnak tekintett vlachokat és római pásztorokat Anonymus különválasztotta. Az egyik fajta magyarázat tehát elkülönítő értelműnek tekinti az *és* kötőszót.[76] A magyar szakirodalomban azonban ellenkező előjelű nézetekkel is találkozunk. I. Tóth Zoltán szerint eredetileg a gesta intenciójának megfelelően Anonymus a vlachok és a rómaiak pásztorai kifejezést szinonimának fogta fel – Blachi ac (= qui et) pastores Romanorum –, később azonban, megismervén a könnyű fegyverzetű román segédcsapatokat az ország délkeleti szélén, a régi forrásban szereplő Blachi *ac* pastores Romanorum kötőszavát megőrizte, mert utólag *et*nek, nem pedig magyarázólag *qui et*nek értelmezte, mint korábban tette.[77] Legalább ennyire merész ifj. Horváth János értelmezése, amelyet szó szerint kell idéznünk: „Könnyen lehet tehát, hogy P. mester Pannonia (Dunántúl) népeinek a felsorolásában a Bizáncban használatos kettős értelmű – mert Magyarországra és a Bulgáriára egyaránt használatos – *Pannonia* népeit Sclavi Bulgari et Blachii = ac pastores Romanorum sorolja fel, akik egyúttal *valamennyien: pastores Romanorum:* a rómaiak pásztorai. (Ennek az értelmezésnek nem mond ellene a P. mesternél ehelyt használt *ac* kötőszó sem. Ez különben is részletkérdés.)"[78] Magunk nem hinnénk, hogy akár az ac kötőszó ott-létét részletkérdésnek lehetne minősíteni, akár 'és' jelentésű kötőszavakkal összekapcsolt népe-

[71] *P. Gy.* [= *Pauler Gyula*]: Anonymus az erdélyi oláhokról (ismertetés). Századok 14 (1880), 769.

[72] SRH I. 156–157, 269.

[73] *Hóman Bálint:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum, 48.

[74] *Deér József:* A románság eredetének kérdése, 97.

[75] *Kristó Gyula:* Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez. Magyar Könyvszemle 88 (1972), 166–174, különösen 168–169.

[76] A 65–66. jegyzetben idézett irodalom mellett ld. még *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország, 416; *Váczy Péter:* Anonymus és kora. Horváth János és Székely György (szerk.): Középkori kútfőink kritikus kérdései. Memoria saeculorum Hungariae 1. Bp. 1974, 34.

[77] *Inokai Tóth Zoltán:* 22. jegyzetben i. m. 52.

[78] *Ifj. Horváth János:* P. mester és műve 19.

ket azonosítani lehetne. Anonymustól különben sem idegen egyes ország-, személy- és népneveket 'és' értelmű kötőszavakkal választani el egymástól: így olvashatunk gestájában „Bauariam et Alemanniam ac Saxoniam et regnum Lathariense" országfelsorolást (An. 110.), „Zuardu et Cadusa atque Boyta" személynévi együttest (An. 89.) és „Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum" népnévi listát (An. 90.) anélkül, hogy az *et, ac* és *atque* kötőszavakkal összekötött országok, személyek és népek bármelyikét is egymás között azonosítani eszünkbe jutna. Bele kell tehát nyugodnunk: az Anonymusnál szereplő „Sclaui, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum" népfelsorolás (An. 45.) mindegyike önálló, a másiktól független népet jelent; nincs tehát ok a vlachok és a rómaiak pásztorai azonosítására.

Valamivel világosabb a magyar szakirodalom képe a csak Anonymus által említett erdélyi Gyalú vezér[79] blakjairól. Elismeri ugyan, hogy ezek a blakok a mai románok (oláhok, românii) ősei,[80] de az anonymusi híradás valóságtartalmát kétségbe vonja. Mint már Csetneki Elek közel egy évszázada megfogalmazta: „A Gyeló-féle oláh birodalom tehát nem történelmi valóság, hanem a 'hét magyar' költött históriájának egyik költött részlete."[81] Arra a kérdésre azonban, hogy hogyan kerültek be Anonymus gestájának erdélyi részébe a honfoglalást megelőzően a blakok, a kutatás már eltérő válaszokat adott. A válaszokban közös, hogy mindegyik szerint visszavetítésről, későbbi események antedatálásáról van szó. Hóman Bálint szerint Anonymus a maga korában Erdély délkeleti határain feltűnő pásztorkodó oláh népre alkalmazta ősforrása vlach elnevezését.[82] Melich János úgy látta, hogy Anonymus jól ismerhette az oláhokat, akik a középkori Magyarország területén már a 12. század folyamán is laktak, sőt lehet, hogy Fogaras vidékén már a 10. század vége, a 11. század eleje óta.[83] Tamás Lajos szerint Anonymus arra a tanú, hogy Erdélybe a balkáni pásztorelemek beszivárgása már korábban megkezdődött.[84] Deér József álláspontja alapján a 11. századi gesta még csak dunántúli vlachokat ismert, s mit sem tudott egy azonos nevű erdélyi népről, míg Anonymus kora viszonyai alapján már írni akart ezekről, jóllehet még az sem biztos, hogy Anonymus korában Erdélynek már megtelepedett román lakossága volt. „Anonymus azért helyezett a honfoglalás kori Erdélybe oláhokat, mert ezt munkájában kivétel nélkül megtette mindazokkal a népekkel, amelyek a 12–13. század fordulóján Magyarországgal szomszédosak voltak, függetlenül attól, hogy a valóságban a honfoglalás korában ott éltek-e vagy sem."[85] I. Tóth Zoltán szerint a vlachok úgy kerültek Anonymusnál Erdélybe, hogy Anonymus mindent szeretett megmagyarázni, s mivel egyedül Erdély nem volt még lefoglalva egy ellenfél számára, a vlach-kérdést összekapcsolta Erdéllyel. Ezt segítette elő, hogy Erdély déli

[79] Ld. *János Melich:* Gépides et Roumains: *Gelou* du Notaire Anonyme. Revue des Études Hongroises 6 (1928), 62–79.

[80] *Pais Dezső:* 7. jegyzetben i. m. 129–130.

[81] *Csetneki Elek:* Anonymus az erdélyi oláhokról. Egyetemes Philologiai Közlöny 5 (1881), 253.

[82] *Hóman Bálint:* A magyar hún-hagyomány, 60.

[83] *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország, 307–309, 312. Ezzel *Pauler Gyula* (A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I.[2] Bp. 1899, 218–219, 376–377) véleményéhez csatlakozott.

[84] *Tamás Lajos:* Rómaiak, románok, 218–220.

[85] *Deér József:* A románság eredetének kérdése 103, 107–108.

szélén ebben az időben magyar szolgálatban is kezdtek feltünedezni az első könnyű fegyverzetű román segédcsapatok, sőt volt már Dél-Erdélyben silva Blacorum is. „Igaz, hogy a vlachok 1200 körül még csak Dél-Erdélyben laktak kimutathatólag, de a honfoglaló észak-erdélyi nemzetségeknek ellenfélre volt szükségük, Anonymus ezért kénytelen volt a vlachokat éppen Észak-Erdélyben szerepeltetni, ahol első történeti nyomuk csak 1285-ben jelentkezik." Anonymus értesülései a vlachokról azonban ennél nagyobb mértékben a bolgár-vlach császárság népével vannak összefüggésben.[86] Györffy György szerint a vlachok Erdélyben való szerepeltetésének etnikai alapja a dél-erdélyi vlach határőrség, amelyre az első adat 1210-ből való, s a vlachok betelepülésére III. Béla trónra lépte után kedvező helyzet áll elő.[87]

A magyar szakirodalomban újszerű elképzeléssel lépett fel legújabban Bodor György, aki arra figyelt fel, hogy a korai forrásokban (Anonymusnál, Kézainál, az 1224 előtti magyar oklevelekben és néhány külföldi, így többek között az 1186-ban újjáalakult második bolgár államra vonatkozó forrásban) a vlach névnek csak B-s szókezdetű (Blaci, Blacc , Blachi, Blacki) alakváltozataival találkozunk. Ebből arra a következtetésre jutott, „hogy a krónika későbbi másolói, köztük elsősorban a Képes Krónikát összeállító Márk barát alighanem hibát követtek el, amikor a későbbi oklevelekben *Volachus, Valachus* stb. néven felbukkanó népet összetévesztették a keleti eredetű, valószínűleg a bolgárokkal ide sodródott, azonos kultúrájúnak látszó s velük talán szinbiózisban élt blak néptöredékkel, melynek egy része a bolgároktól elszakadva Erdélyben maradhatott, és a székelyekkel olvadt egybe, Balkánra került ága pedig a bolgárok etnikai sorsában osztozott."[88] Bodor tanulmánya e végső megállapításának igaza nyelvészeti szempontok alapján megkérdőjelezhető. Tudvalévő, hogy az „ősmagyar kor végén a mai magyar *v* hang helyett még bilabiális *β*-t találunk", s ez mint „bilabiális réshang sokkal közelebb áll az ugyancsak bilabiális *b*-hez, mint a labiodentális *v*, tehát föltehetőleg könnyen támadhat *b* variánsa".[89] Ha pedig tudjuk, hogy oláh szavunk a feltehetően déli szláv vlach-ból bilabiális *β*-s alakon át fejlődött,[90] semmi meglepő sincs abban, ha a korai források a *β*-s ejtésnek inkább megfelelő *b*- szókezdetű alakot favorizálják, míg a későbbi, *v*- szókezdetű alakok megfelelnek a *β* > *v* hangváltozási iránynak, *v* hangunk megszületésének. Mindenesetre Bodor adataival a legteljesebb összhangban van a nyelvtudomány ama tétele, hogy „a XIV. század végéig a nyelvterület nagyobb részén a *β* már *v*-vé vált".[91] Sokkal nehezebb állást foglalni Bodor elmélete történeti vonatkozásának hitelét illetően. Kétségtelen, hogy a források elszórtan említést tesznek a Volga középső folyása vidékéről származó blakokról. Nem lehet azonban – külön bizonyítékok híján – egyfelől ezeket a blakokat azonosítani az Aszenida bolgár állam blakjaival, másfelől pedig e bulgáriai blakokat keleti eredetű, a Volga-vidékéről származó népnek feltüntetni. A volgai blakok valóságos kiléte és sorsa ismeretlen, az 1186-ban megszülető Aszenida-állam blakjai viszont bizonyosan románok, azaz vlachok. Ez utóbbiakkal kapcsolatban Györffy György helyesen utal arra,

[86] *Inokai Tóth Zoltán:* 22. jegyzetben i. m. 57, 84.
[87] *Györffy György:* Honfoglalás előtti népek 426–427.
[88] *Bodor György:* Egy krónikás adat helyes értelmezése. Magyar Nyelv 72 (1976), 268–271.
[89] *Bárczi Géza:* Magyar hangtörténet.[2] Bp. 1958, 109.
[90] *Kniezsa István:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai I.[2] 359.
[91] *Bárczi Géza:* 89. jegyzetben i. m. 127.

hogy amikor a vlachok Bolgárországból eltűnnek a 13. század első felében, akkor jelennek meg tömegesen Magyarország, valamint Cumania területén (adatokban 1210-től).[92]

Nem adtak új szempontokat a kérdés vizsgálatához az Anonymus vlachjaival foglalkozó német és angol kutatók sem. Konrad Schünemann szerint aligha lehet valójában kételkedni, hogy a pastores Romanorum kifejezés a magyar elbeszélő forrásokban – így Anonymusnál is – a vlachok megjelölésére szolgált.[93] Macartney arra a következtetésre jutott, hogy Anonymus „hivatkozásai az oláhokra, azaz a 'pastores Romanorum'-ra elsősorban Attila mondájából valók, végeredményben a délszláv mondából származnak, és semmi közük sincs a mai románokhoz".[94] Ezzel szemben a román történetírás már a dákoromán kontinuitás-elmélet atyjától, Gheorghe Şincaitól kezdve[95] Anonymus összes vlachjait (még a szlávok, a bolgárok és a rómaiak pásztorai társaságában szereplő vlachokat is) románoknak tekinti. Nicolae Drăganu a vlachok mellett románnak minősíti Anonymus rómaijait és az anonymusi rómaiak pásztorait is.[96]

Nyiltan az erdélyi etnikai prioritás szempontja alapján exponálja a kérdést V. D. Koroljuk 1972-ben Kisinyovban megjelent és a magyar Anonymusnak szentelt tanulmánya. Nem érdektelen hosszasabban idéznünk Koroljuk bevezető gondolatait. Hogy eldöntsük azt a kérdést – indítja fejtegetését Koroljuk –, lakott-e a Közép-Duna-medencében és az Al-Dunától északra, a folyó bal partján a magyar foglalás előestéjén régi római lakosság, amely a forrásokban vlach-voloh néven fordul elő, nem kell többé speciális kutatást folytatni. Miután megállapítást nyert, hogy az orosz évkönyvíró a volohokon a 12. század elején mind a régi rómaiakat, mind a Duna-vidék nem-szláv romanizált lakosságát értette, ez a kérdés könnyen eldől az orosz évkönyv adatainak egyszerű összehasonlítása útján a 12. század végi, 13. század eleji magyar Anonymus tanúvallomásaival, akinél szintén megjelenik ez a régi romanizált lakosság a magyarok előtti Pannónia területén blak név alatt.[97] Ha két, egymástól teljesen független forrás, amelyek genetikusan semmi kapcsolatban nincsenek egymással,[98] eléggé határozottan rögzíti egy és ugyan-

[92] *Györffy György:* Anonymus Gesta Hungarorumának kora 8.

[93] *Konrad Schünemann:* 7. jegyzetben i. m. 451.

[94] *Macartney Carlile Aylmer:* „Pascua Romanorum". Századok 74 (1940), 9.

[95] *Gheorghe Şincai:* Opere IV. Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et plurium aliarum nationum. Bucureşti. 1973, 250.

[96] *Nicolae Drăganu:* 18. jegyzetben i. m. 16–17. N. Drăganura hivatkozva teljesen azonosan foglal állást *Ştefan Pascu:* Voievodatul Transilvaniei I.², 49. – Ld. továbbá *Mircea Rusu:* Quelques remarques d'ordre archéologique et historique sur les places fortes transylvaines des IXe–XIIe siècles. Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 2. Rédigé par Jan Filip. Prague, 1971, 1134.

[97] Koroljuk itt lapalji jegyzetben saját munkáira – 1971. évi kisinyovi brosúrájára és a Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije 1971/4. és 1972/1. számaiban megjelent írásaira – utal.

[98] A magyar szakirodalomban felmerült annak gyanúja, hogy Nyesztor és a magyar krónikás irodalom vlachjai nem függetlenek egymástól. *Györffy György* (Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 149) azt fejtegette, hogy mivel a hun-történet két ízben emlékezik meg az Attila birodalmát lakó pannóniai vlachokról, s mivel Anonymusnál szintén szó van Pannónia hajdani lakóiként e vlachokról, jogosult feltenni: vlachok már a régi – szerinte I. András-kori (uo. 5) – Gestában szerepeltek mint Pannónia (a Dunántúl) honfoglalás előtti lakói. „Ezen értesülés forrását az orosz évkönyvekben találhatjuk meg." Ezt a nézetet azonban már *Iglói Endre* (4. jegyzetben i. m. 63) elvetette, hiszen „a Poveszty a régi Gesta Ungarorumnál később keletkezett, a megelőző orosz évkönyvekből pedig ez a magyar vonatkozású leíró közlés hiányzott". Ugyanakkor *Györffy* nyomán

azon jelenséget, a kutatóban nem kell kétségnek támadnia a tanúbizonyság hitelét illetően. Adott esetben hasonló kételyek annál kevésbé jogosak, mert az orosz évkönyv és a magyar Anonymus tanúságtétele világos megerősítéssel rendelkezik egy harmadik forrásban, egy teljesen más jellegű bizánci műben. Nikétasz Khóniatész 13. század eleji bizánci történetíró ugyanis a 12. század második felére vonatkozó esemény gyanánt elmondja, hogy a Halicsba menekülő Andronikoszt Halics határainál vlachok fogták el. Ha figyelembe vesszük – folytatja az okfejtést Koroljuk –, hogy a halicsi Rusz határai a Dunától néhány napi járóföldre északra voltak, s a bizánci határ-garnizonok is a Duna jobb partjának vonalán húzódtak, teljesen logikus feltételezni, hogy Khóniatész vlachjai a Duna bal partján laktak. Így a Közép-Duna-medencében és a Duna bal partján a vlach-volohok jelenléte a 9. század végén – a 10. században és a 12. században teljesen bizonyítottnak vehető három, egymást kölcsönösen kiegészítő, de egymástól teljesen független, önálló 12–13. századi orosz, magyar és bizánci forrás tanúsága alapján. S ha mégis szükséges újból visszatérni a magyar Anonymus megfelelő szövegéhez – zárja bevezető fejtegetését Koroljuk –, az azzal magyarázható, hogy Anonymus a vlachokkal együtt említi a rejtélyes rómaiak pásztorait és a nem kevésbé rejtélyes rómaiakat mint Pannónia őslakóit a magyar foglalás előestéjén.[99]

Vajon mivel érvel Koroljuk? Az alapkérdésben, hogy Nyesztor volohjai és Anonymus vlachjai azonosak, Koroljuk mindenféle bizonyítás nélkül foglalt állást, amint már tette akkor is, amikor a nyesztori volohokat (azokat, akiket az orosz évkönyvíró szerint 898-ban a magyarok űztek el a Kárpát-medencéből) a románokkal azonosította. Akkor Anonymus igazolta Nyesztort, most pedig Nyesztor igazolja Anonymust: a mindkét szerzőnél előforduló vlach-volohok azonosok (nevük azonos), s a románokra vonatkoznak (akiket nagyon sokáig megilletett szomszédaik részéről a vlach elnevezés). Olyan eljárás ez, amely megelégszik a dolgok felszínén mutatkozó külsődleges hasonlóságok tényként való elfogadásával. Koroljuknál ezen a ponton hiába keressük az elmélyült forráskritikát. Györffy György és V. P. Susarin nyomán ismeri az Anonymus forrásértékével kapcsolatos elmarasztaló ítéleteket (maga Koroljuk írja le, hogy Anonymusnál gyakori az egykorú események, politikai viszonyok és történeti földrajzi helyzet múltba való visszavetítése, vagy hogy Anonymus gestájában jobbára hiányoznak a 9–10. század fordulójára való etnikumok, ugyanakkor saját korának népei és államai bukkannak fel írásában a magyar honfoglalás időszakában a Kárpát-medencében[100]), de arra a kérdésre, hogy ki lehet-e zárni Györffy és Susarin nyomán Anonymust a 9–10. század fordulója fontos forrásai közül, nemmel felel. Mindazon esetekben, ahol Anonymus tudósítását független kútfők erősítik meg, ott Koroljuk szerint hitelt kell adni a névtelen jegyző gestájának (amelyet egyébként Koroljuk nem romantikus gestának, nem lovagregénynek tekint, hanem történeti–politikai publicisztikai alkotásnak).[101] A nevek puszta egyezésén túl az egyes nevek sajátos (esetleg textusonként vagy koronként–országonként változó) jelentésének

---

Iglói hasonló természetű gyanújának adott hangot: „vajon nem közvetlenül Anonymus volt-e a kölcsönző, mégpedig a Povesztyből?" Jelen ismereteink Koroljuk állítását igazolják: Nyesztor és Anonymus teljesen függetlenek egymástól, genetikusan semmiféle kapcsolatban nem állnak egymással.

[99] *V. D. Koroljuk:* Szlavjanye, vlahi, 139–140.

[100] Uo. 146–147.

[101] Uo. 147–149.

lehető pontos meghatározása, a két forrás valóságtartalmának, forrásértékének gondos számbavétele jelentené az elmélyült kútfőkritikát. A harmadik forrást, Nikétasz Khóniatészt itt nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen egyrészt információja nem a 9–10. század fordulójára, hanem a 12. század második felére, 1164-re vonatkozik, másrészt pedig kétség merülhet fel abban a vonatkozásban, hogy valóban éltek-e románok akkor a Dunától északra, Moldvában és Munténia keleti részén.[102] Emlékezzünk vissza: Koroljuk 1971. évi kisinyovi brosúrájában mindvégig igazolatlan (sőt igazolni meg sem kísérelt) feltevés maradt, hogy Nyesztor volohjaiban – a régi (antik) római jelentés mellett – a Kárpát-medence régi romanizált, sokáig a szlávok között élt lakosságát kell látni, vagyis a románokat. Koroljuk ugyancsak ebben az írásában már az anonymusi vlachok nevének legelső lejegyzésekor az orosz évkönyv volohjaival azonosítja őket (a Közép-Duna-medencében a magyar foglalás előestéjén Anonymus szerint – idézzük Koroljukot – „a szlávok, a bolgárok és valahok, azaz az orosz évkönyv volohjai és a rómaiak pásztorai éltek"),[103] anélkül, hogy az azonosítás igazolására bármiféle erőfeszítést tenne. Koroljuk számára magától értetődően természetes, hogy Anonymus blakjai csak a románokat jelenthetik, így erre a kérdésre egyáltalán nem is tér ki. Foglalkozik viszont az anonymusi pastores Romanorum kifejezéssel. Már 1971. évi tanulmányában arra az álláspontra helyezkedett, hogy Anonymus említése a rómaiak pásztorairól – figyelembe véve a bizánci források híradását, amelyek éppen a vlachokat nevezik a rómaiak pásztorainak – a vlach népesség pásztori életformájáról tanúskodik.[104] Ezt a gondolatot vitte Koroljuk tovább 1972-ben közzétett írásában. Sajnálatos, hogy a pastores Romanorum ('a rómaiak pásztorai') anonymusi kitételt rendre rimszkije pasztuhi ('római pásztorok') formában adja vissza (még tanulmánya címében is így szerepel), s csak ritkábban használja a filológiailag egyedül helyes pasztuhi rimljan ('a rómaiak pásztorai') alakot. Koroljuk szerint abban, hogy ezek a pásztorok voloh népesség, aligha lehetnek kétségeink. Ennek egy dolog szolgál bizonyítékul Koroljuknál, az, hogy éppen így érti a terminust Kézai Simon, a 13. századi magyar krónikás is. S mivel a romanizált pásztornépességet jelentő pastores Romanorum visszavezethető a 11. századi magyar ősgestára, Anonymus e helyét Koroljuk fontos bizonyítéknak tekinti a Közép-Duna-medence magyar foglalás előtti lakosságának etnikai arculatára nézve. Mi több, Koroljuk szerint az ide vonatkozó anonymusi tudósításból mindaz visszamehet a magyar ősforrásra, ami megfelel az orosz évkönyvnek. Az anonymusi népfelsorolásból tehát, amely a Kárpát-medence 9. századi lakóiként a szlávokat, a bolgárokat és a blakokat és a rómaiak pásztorait említette meg, csak két nép neve megy vissza a magyar krónikák ősforrására: a szlávoké és a vlachoké (az orosz évkönyv volohjaié). Nem mi lennénk az illetékesek megválaszolni azt a jogos kérdést: milyen forráskritikai, szövegtörténeti szempont indokolja azt, hogy egy feltételezett 11. századi magyar kútfő szöveghagyományáról – ismételten hangoztatjuk: itt és most szöveghagyományról és nem annak valóságtartalmáról van szó – végső soron az a forrás

[102] Nikétasz Khóniatész kérdéses görög szövegét, román fordítását és a vonatkozó irodalmat ld. *Alexandru Elian–Nicolae-Şerban Tanaşoca:* Izvoarele istoriei României (Fontes historiae Daco-Romanae) III. Scriitori Bizantini (sec. XI–XIV). Bucureşti. 1975. 250–251. – A kétségeket legújabban ld. *V. P. Susarin:* Etnyicseszkaja isztorija vosztocsnogo Prikarpatyja v XI–XII. vv. In: Sztanovlenyije rannyefeodalnih szlavjanszkih goszudarsztv. Kijev, 1972, 174–176.

[103] *V. D. Koroljuk:* Volohi i szlavjanye, 18: „valahi, t. je. volohi russzkoj letopiszi".

[104] Uo. 22.

döntsön, amelynek minden magyar írott hagyománytól való teljes függetlenségét éppen Koroljuk hangoztatta, ti. Nyesztor krónikája. Koroljuk szerint a Kárpát-medencei 9. század végi etnikumra vonatkozó rövid anonymusi tudósítás – szlávok, vlachok és a római [!] pásztorok – másodlagosnak és romlottnak tűnik. Az utóbbi két elnevezés alatt – Kézai a tanú rá – egy és ugyanazon ethnosz szerepel, a román népesség. Az eredeti szöveg tehát csak a szlávokat és a vlachokat említette, bár azt kizárni, hogy a rómaiak pásztorai vagy egyszerűen csak a pásztorok terminus benne volt az ősgestában, nem lehet. A továbbiakban Koroljuk – a vlachok és a rómaiak pásztorai azonosításból kiindulva – még azt az állítást is megkockáztatja, hogy Anonymus rómaijain – az ókori rómaiak mellett – vlachokat kell érteni, s így számára egészen természetes, hogy a Dunántúlon pásztorokat elhelyező rómaiak fejedelmeiben is vlach fejedelmeket lássunk. Koroljuk végső tétele szerint Anonymus krónikájában a vlachokon, a római pásztorokon és a rómaiakon egyazon romanizált voloh népesség értendő, s mivel ezek már bizonnyal a 11. századi magyar ősforrásban is szerepeltek, az orosz évkönyvet megelőző időből írásos bizonyíték van a Közép-Duna-medencében élő vlach (román) népességről. Ezt a pásztorkodó romanizált népességet a honfoglaló nomád magyarok kiszorították a pannon síkságról; a román népesség a hegyekbe szorult, és hosszú időre eltűnt a középkori szerzők látóköréből, Kézai Simon a 13. században már mint a hegyekben élő népről beszél a blackokról.[105]

Azt nem lehet mondani, hogy V. D. Koroljuk mindenestül a dákoromán kontinuitás-elmélet hívéül szegődött volna. Egyik munkájában eldöntetlennek minősíti a volohok (románok) eredetének és a kora középkor jelentős időtartama alatt végbement etnikai fejlődésének kérdését, s úgy fogalmaz, hogy a probléma kutatásának jelenlegi helyzetében nincs lehetőség állást foglalni sem kelta vagy trák eredetük javára, sem egy és ugyanazon romanizált lakosság fejlődésének megszakítatlanságáról beszélni a Közép-Duna-medence (a Duna bal parti vidék) területén az i. sz. 2–3. századtól kezdve.[106] Egy másik munkájában óvatos tartózkodásának ad hangot azzal az ismert román koncepcióval szemben, hogy Erdélyben és Pannóniában a magyar foglalás előtt három vlachoszláv fejedelemség létezett (ti. Gelou, Glad és Menumorout fejedelemsége), már legalábbis ami e fejedelemségek vezetőinek nevét, valamint e fejedelemségek megnevezését és a magyarokkal való szembenállásuk bizonyos vonatkozásait illeti.[107] Amikor azonban Koroljuk a volohok (románok) önálló etnikai öntudata kérdését Anonymus alapján igyekszik vizsgálni,[108] vagy amikor a szlávok és volohok közti első érintkezéseket a Duna-medence területére a 6. századra és a 7. század elejére teszi,[109] olyan elmélet alapjára helyezkedik, amely közelíti őt a dákoromán kontinuitás-teória felé. Koroljukot azonban – eredményeinél is jobban – módszere rokonítja a dákoromán kontinuitás-elmélet román képviselőivel. Ha pl. Nicolae Drăganunál azt keresnénk, hogy milyen *érvek* alapján veszi azonosnak és a románságra vonatkozónak az anonymusi Romani, Blachii és pastores Romanorum fogalmakat, indokok helyett csak kinyilatkoztatással találkozunk: valahányszor Anonymus a pannóniai *Romani*ról beszél, ezeken a *Blachii ac pastores Romanorum*ot érti.[110] Nap-

[105] *V. D. Koroljuk:* Szlavjanye, vlahi, 154–159.
[106] *V. D. Koroljuk:* Volohi i szlavjanye, 22–23.
[107] *V. D. Koroljuk:* Szlavjanye, vlahi 148, 152.
[108] Uo. 157.
[109] *V. D. Koroljuk:* Peremescsenyije szlavjan 53–54.
[110] *Nicolae Drăganu:* 18. jegyzetben i. m. 16–17.

jainkban Ştefan Pascu Drăganura hivatkozva állapítja meg, hogy a római élet nem szűnt meg Pannóniában a római uralom idejével, Anonymus Pannónia *romaniijain* a *Blachii ac pastores* romanorumot érti, a vlachok románok és nem rómaiak.[111] Kinyilatkozásaik még a feltevés szintjén szükséges bizonyító eljárásnak is híjával vannak, így nem kis nehézségekbe ütközik az ezekkel szembeni tárgyszerű vita. A magunk részéről szigorúan tudományos módszerekkel kíséreljük megcáfolni azt a tételt, hogy Anonymus a vlachok, a római pásztorok (a rómaiak pásztorai) és a rómaiak terminus alatt a Közép-Duna-medence egyazon romanizált pásztornépességét érti, a románokat.

Elöljáróban szögezzük le, hogy külön vizsgálatot igényel a rómaiak legelője és a rómaiak pásztorai terminus. Anonymus szerint a honfoglalásra indult Álmosnak mondták az orosz fejedelmek, hogy a Hungária értelemben vett Pannóniát szlávok, bolgárok és vlachok és a rómaiak pásztorai lakják. Ugyanis Attila király halála után a rómaiak Pannónia földjét legelőknek hívták azért, mert nyájaik Pannónia földjén legeltek, s joggal mondták Pannónia földjét a rómaiak legelőjének (An. 45–46.). A pascua Romanorum (a rómaiak legelője) kitétel a középkor számos művében felbukkan a Kárpát-medencére nézve. Ezt találjuk a magyar krónikairodalommal bizonyíthatóan kapcsolatos írásokban. A Riccardus-jelentésben kifejezetten egy Gesta Ungarorum Christianorumra történő hivatkozással esik arról szó, hogy a honfoglaló magyarok végül arra a földre érkeztek, amelyet most Ungariának hívnak, akkor pedig pascua Romanorumnak mondtak.[112] A stičnai rímes krónika szerint az öreg fóliánsok, a régi kódexek alapján a magyarok országa Romanorum pascua volt.[113] Egy 14. század eleji névtelen francia dominikánus szerzetes közlése szerint Makedónia, Akhaia és Thesszaloniké között egy Blazi nevű nagy nép van, akik egykor a rómaiak pásztorai voltak és Ungariában, ahol a pascua Romanorum voltak, a föld rikító zöld színe és dús termékenysége miatt valaha tartózkodtak; más helyütt pedig azt írja, hogy Panoni, akik akkor Panoniát lakták, valamennyien a rómaiak pásztorai voltak, és tíz hatalmas királyuk volt egész Messiában és Panoniában, majd a rómaiak császárságának végeztével jöttek az Ungari – vagyis a hunok – Sicia provinciából.[114] Szerepel a pascua Romanorum a 13. század második feléből való, Spalatói Tamás által írt munkában is, eszerint a magyarok egész Pannóniát a Duna mindkét partján elfoglalták, a síkvidéken telepedtek le, ezt a vidéket régen pascua Romanorumnak nevezték.[115] A magyar hagyomány torz formában – már a pascua Romanorum kifejezés nélkül – tükröződik a különben is zavaros magyar–lengyel krónikában. Ott azt olvashatjuk, hogy Attila nyugati irányból átkelt a Dunán, sík és mezei földet talált ott, amely füvekben bővelkedett, és teli volt pásztorokkal, nyájakkal, marhákkal és betöretlen lovakkal; ugyanis azon a földön csak pásztorok és szántóvetők tartózkodtak.[116]

[111] *Ştefan Pascu:* Voievodatul Transilvaniei I.², 49.

[112] SRH II. 535.

[113] Uo. 606.

[114] *Olgierd Górka:* Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Cracoviae. 1916, 12–13, 44. Ld. *Josef Deér:* Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 45 (1931), 1–22.

[115] *I. G. Schwandtnervs:* Scriptores rervm Hvngaricarvm III. Vindobonae. 1748, 548–549.

[116] *Béla Karácsonyi:* Chronica Hungaro–Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXVI. Szeged. 1969, 18–19.

Ha annak a széles körben elterjedt hagyománynak a gyökereit keressük, hogy Magyarország a rómaiak legelője volt, ahol pásztorok (a rómaiak pásztorai) éltek a termékeny, dús füvű földön, figyelmünket a magyar írásos hagyománytól független értesülésekre is ki kell terjesztenünk. A legkorábbi ide vonható információ Konsztantínosz Porfürogennétosznál olvasható. Eszerint a Duna folyóig terjedt Dalmácia a rómaiak (Rómánoi) uralma alatt állott. A Dalmácia városaiból összegyűlt katonák őrködtek a Duna folyónál az avarok miatt, akik a Duna folyón túl tanyáztak. A dalmáciaiak, akik évente elmentek oda, gyakran látták a folyón túl a barmokat és az embereket. Idővel az avarok elfoglalták Dalmáciát, csak a tenger melléki városok maradtak a rómaiak birtokában.[117] Eszerint a pásztorok eredetileg a Dunától keletre éltek. A Duna–Tisza-közére helyezi pásztorait a magyar–lengyel krónika is. A rómaiak pásztorai (pastores Romanorum) hagyomány tehát két forrás egyesüléséből eredhetett: a Kárpát-medence egy részére egykor kiterjedt római uralom évszázadokat átívelő – s mint Konsztantínosz Porfürogennétosz korábban idézett helye a tanú, még a 10. században is élő – emlékéből, és abból a legalább a 12. századig eleven és érvényes tapasztalásból, hogy a Kárpát-medence mezőségi területe alkalmas a pásztorkodásra. Konsztantínosz Manasszész 1173-ban azt írta, hogy a magyar nép „sok szántónak s gabonatermő földnek, valamint sok lótenyésztő s marhalegeltető földnek élvezi a hasznát, mert a föld, melyen a barmok legelnek, füves és dús: a rét és nádas legelője kövér és gazdag, meg harmatos és vízöntözte – végtelen".[118] A Magyarországon 1147-ben átvonuló Odo de Deogilo szerint a Dunántúl, ahol ő megfordult, annyira gazdag legelőben, hogy állítólag itt volt Iulius Caesar legelője.[119] A magyar krónikák egy korábbi szerkesztése tehát – erre Riccardus, a stičnai rímes krónika, a 14. század eleji névtelen francia domonkos utazó és Spalatói Tamás a tanú – ebben a kétféle irányból összevegyült értelemben ismerte a rómaiak legelőjét is (pascua Romanorum), összesűrítve a kifejezésben az egykori római uralmat és a Kárpát-medence legeltetésre kedvező, termékeny földjét. Ez a szerkesztés az 1230-as években már készen állott, mert Riccardus kivonatosan idézett belőle. Hogy mit tekinthetünk a kifejezés írásbeli lejegyzése terminus post quemjének, az vitás. Történelmi irodalmunk a pascua Romanorum mozzanatot általában az elveszett 11. századi ősforrásra vezette vissza.[120] Amióta Hóman Bálint a 14. századi krónikakompozíció (és Anonymus) híradásainak jelentős részét általában bizonyítás nélkül a 11. századi elveszett gestára vezette vissza (így természetesen a pascua Romanorumot is[121]), eljárása széles körben alkalmazott gyakorlattá vált. Pedig Mályusz Elemér joggal bírálta Hómannak az ősgesta szerzőjét idealizáló és az ősgestát grandiózus alkotásnak ábrázoló felfogását: „sajnálatos, hogy [Hóman] Anonymus gestáját

[117] *Moravcsik Gyula:* Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása, 140–143.

[118] *Gyóni Mátyás:* Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Magyar-görög tanulmányok, 7. Bp. 1938, 26.

[119] *Albinus Franciscus Gombos:* Catalogus fontium historiae Hungaricae III. Budapestini. 1938, 1720. Hogy Odo nem használt magyarországi írott forrást, ld. *Iosephus Deér:* Quis fuerit post primigenius Gestorum Chronicorumque Hungaricorum medii aevi ex saeculo XI-o oriundus at post deperditus. SRH I. 4.

[120] A vonatkozó szakirodalom tételes felsorolását ld. *Kristó Gyula:* Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól (Riccardus és Albericus tanúsága). Horváth János és Székely György (szerk.), 76. jegyzetben i. m. 229–230. old. 2. jegyzet.

[121] *Hóman Bálint:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum, 33–34.

vette a műfaj legjellegzetesebb képviselőjének s azután akaratlanul is ennek mintájára képzelte el az ősgestát . . . Ezt az auktort igen magas fokra helyezte értékelésében . . . Az ősgesta, ellentétben Hóman feltevésével, nem lehetett nagy mintaképekhez hasonlítható alkotás."[122] A hómani gyakorlatra visszamenő megszokáson kívül nincs egyetlen körülmény sem, amely akár a rómaiak legelője, akár a rómaiak pásztorai kifejezéseknek a 11. századi magyar ősforrásra való visszavezetését indokolná.

Magunk egy korábbi tanulmányunkban arra figyeltünk fel, hogy ahol Anonymus „Quid plura" vagy „Quid ultra" frázissal fejez be egy-egy fejtegetést, ott magyarországi írott forrást használt. Márpedig annál a sokszor idézett résznél, ahol a névtelen jegyző, az orosz fejedelmek szájába adva a szót, a Hungária értelemben vett Pannónia magyar honfoglalás előtti lakóiról szól, azaz a szlávokat, a bolgárokat és blakokat és a rómaiak pásztorait említi, valamint arról számol be, hogy Attila halála után a rómaiak Pannónia földjét legelőnek nevezték, mivel nyájaikat Pannónia földjén legeltették, s Pannónia földjét jogosan illették a rómaiak legelője elnevezéssel, a leírást „Quid plura" megjegyzéssel zárja. Anonymus és a magyar krónikatörzsből ránk marad szövegek (Kézai Simon és a 14. századi krónikakompozíció) egybevetése igazolta, hogy Anonymus itt magyarországi írott forrásból merített, amely aligha lehetett korábbi a 12–13. század fordulójánál.[123] Ugy gondoljuk, ekkortájt – és nem a 11. században – foglalták elsőként írásba a két irányú hagyományból egybegyúrt pastores Romanorum (és pascua Romanorum) kifejezéseket. A pascua Romanorum sem Kézai, sem a 14. századi krónikakompozíció szövegében nem maradt ránk, de hogy az 1230-as évek második fele előtti krónikás szöveghagyománynak (a riccardusi Gesta Ungarorumnak) része volt, azt Riccardus igazolja, aki kifejezetten egy Gesta Ungarorumra hivatkozva említi a pascua Romanorumot.[124] Voltaképpen a pastores Romanorum sem található sem Kézaiban, sem a 14. századi krónikakompozícióban. Helyettük Pannonia, Panfilia, Macedonia, Dalmatia és Frigia városainak pásztorai és kolónusai szerepelnek itt, akiket e forrásaink a blackokkal (vlachokkal) azonosítanak, illetve blackoknak (vlachoknak) neveznek.[125] Tekintettel arra, hogy itt római provinciákról, illetve római fennhatóság alatti területekről van szó, amelyeknek városaiban rómaiak éltek, aligha kétséges tehát, hogy pásztoraik végső fokon a rómaiak pásztorai voltak.

Vajon szerepeltek-e Anonymus magyarországi írott forrásában vlachok? Erre a kérdésre ma még nem lehet egyértelmű feleletet adni. Ha szerepeltek is, olyanféle funkcióban szerepelhettek, mint ahogyan ez Kézai és a 14. századi krónikakompozíció ma ismeretes szövegében olvasható, hogy ti. a blackok (vlachok) Pannonia, Panfilia, Macedonia, Dalmatia és Frigia városlakóinak pásztorai és kolónusai voltak, akik, miután a városlakók Attila korában Itáliába távoztak, önként Pannóniában maradtak. Ha tehát a

[122] *Mályusz Elemér:* Krónika-problémák. Századok 100 (1966), 714, 724.

[123] *Kristó Gyula:* Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez, 166–174. – Tanulmányunkkal nagyjából egy időben Deér József arra a következtetésre jutott, hogy az anonymusi gesta „Quid plura" és „Quid ultra" kifejezései az aacheni Nagy Károly-vítából történt átvételek, ld. *Josef Deér:* Aachen und die Herrschersitze der Arpaden 42.

[124] E Gesta Ungarorum szerintünk 1235 táján készült, ld. *Kristó Gyula:* Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól, 229–238.

[125] SRH I. 156–157, 269.

vlachok benne is voltak Anonymus magyarországi írott forrásában, s mivel ez a forrás nem igen lehetett korábbi a 12–13. század fordulójánál, szerzője csak románokat láthatott bennük. A Hungária értelmű Pannóniában (Erdélyben) a maga korában már ismert vlachokban a középkor fogalmai szerint „joggal" láthatott e krónikás római leszármazottakat, hiszen a vlachok nyelve az általa jól ismert latinra emlékeztette,[126] saját maguk által használt nevük pedig rumân (esetleg romîn) volt, ami a Romanusszal csengett össze.[127] Ez azonban csak elméleti lehetőség. Hogy az Anonymus által használt magyarországi kútfőben a rómaiak Pannóniában maradt pásztoraiként bizonyosan vlachok szerepeltek volna, két körülmény kérdőjelezi meg. Mindenekelőtt az, hogy ennek a Kézai- és 14. századi krónikakompozícióbeli hírnek Anonymusnál semmi nyoma. Anonymus mit sem tud arról, hogy a rómaiak pásztorai éppen a vlachok lettek volna, akik a római városlakók Itáliába távozása után Pannóniában maradtak volna. A másik szempont sem elhanyagolható: Kézai krónikája további két helyén ismét felbukkannak a blachok, mutatván azt, hogy blackokról a magyar krónikások közül Kézainak volt a legközvetlenebb tudomása. Kézai a hun birodalom bukását követően elmondja: a székelyek, a hunok maradékai, megtudván, hogy a magyarok ismét Pannóniába jönnek, eléjük mentek Oroszországba, majd Pannónia elfoglalása után nem Pannónia síkságán szálltak meg, hanem a vlackokkal együtt a hegyekben kaptak részt, ahol a blackokkal elkeveredve állítólag azok írását használják.[128] Kézai egy másik helyen hírül adja, hogy miután Attila fiai Crunhelt (Crumhelt) csatájában a szkíta hadinéppel együtt csaknem elvesztek, Pannónia tíz évig király nélkül volt, csupán a szláv, görög, német, messianus és oláh (Ulahis~Vlachis) jövevények (advenis) maradtak ott, akik Attila életében közönséges szolgálattal szolgáltak neki.[129] Az elsőként idézett Kézai-passzust sem szabad korábbi krónikaszerkesztményre visszavezetni, mivel a 14. századi krónikakompozíció kódexei közül csak a V-krónikacsalád tagjai tartalmazzák ezt a szöveget. Az információ maga is csak a 13. század végére, Kézai korára vall, hiszen még a 13. század elején is (Anonymus és feltett magyarországi forrása korában) a székelyek jóval nyugatabbra éltek mai, Keleti-Kárpátokhoz közeli lakhelyüknél, ahová a 13. század során befejeződő keleti irányú mozgás következtében jutottak.[130] Tehát a székelyek csak a 13. század utolsó éveiben jutottak a Keleti- és Délkeleti-Kárpátok szomszédságában a románok közelébe, akik legalábbis a 12–13. század fordulója óta éltek azon a vidéken.[131] Hasonlót mondhatunk Kézai másik vlach-adatáról is. Csak az tehette meg a szlávokat, a németeket és a románokat az 5. századi Attila szolgáinak, aki az egész hun-történet konstrukcióját létrehozta, aki abban számos anakronizmust követett el (akinél pl. Attila egyik unokája, Edemen a magyar honfoglalás résztvevője): Kézai Simon. S a köznemesi Hungarus-tudatot képviselő Kézai éppen úgy advenáknak (jövevényeknek) minő-

[126] Erre, illetve a román és az olasz nyelv rokonságára a humanisták figyelnek fel tömegesen a 16. században, ld. *Tamás Lajos:* Rómaiak, románok, 91–92, 102–104.

[127] *Treml Lajos:* Az oláhok nemzeti nevéről. Egyetemes Philologiai Közlöny 57 (133), 51–53.

[128] SRH I. 162–163, 279.

[129] Uo. 163, 281.

[130] Összefoglalóan ld. *Györffy György:* A székely társadalom. Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953. 104–108.

[131] *Antonius Fekete Nagy–Ladislaus Makkai:* Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Etudes sur l'Europe Centre-Orientale – Ostmitteleuropäische Bibliothek N° 29. Budapestini. 1941, 1–24.

síti Pannóniában a szlávokat, a görögöket, a németeket és a messianusokat, mint a vlachokat is.

Magunk tehát inkább azt tartjuk valószínűnek, hogy Anonymus 12–13. század fordulóján keletkezett magyarországi forrásában csak a rómaiak pásztorai szerepeltek közelebbi etnikai meghatározás nélkül, és a rómaiak legelője kifejezés Hungária (az egész középkori Magyarország) értelemben fordult elő benne. Eszerint ez a forrás vlachokról nem emlékezett meg. A vlachokat a magyar krónikás irodalomban Anonymus és Kézai Simon vezette be. A 13. század elején élő névtelen jegyző teljesen következetes képet rajzol mind a rómaiakról, mind a vlachokról. A rómaiak nála *csak* a Dunától nyugatra fordulnak elő, ott, ahol az i. sz. első századokban Pannonia provincia létezett. S bár Anonymus nem lokalizálja a rómaiak pásztorait, gestájából egyenesen következik, hogy azokat csak a Dunántúlon szabad keresnünk. Ezzel szemben vlachok *kizárólag* a Tiszától keletre szerepelnek nála; mind Gelou, mind Glad vlachjaira érvényes ez. Ebből a megkülönböztetésből világos, hogy Anonymus rómaijai semmi esetre sem lehetnek vlachok (románok), amiképpen nem lehetnek vlachok (románok) az Anonymusnál szereplő rómaiak pásztorai sem. A névtelen jegyző nevezetes népfelsorolásában szereplő négy név – Sclaui, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum – mindegyike önálló etnikumot jelent, a Sclaui a szlávokat, a Bulgarii a bolgárokat, a Blachii a kelet-magyarországi (erdélyi és al-dunai) románokat, a pastores Romanorum pedig a nyugat-magyarországi (dunántúli) lakosokat. Téves tehát Drăganu, Pascu és Koroljuk tétele, akik a névtelen jegyző rómaijait, rómaiak pásztorait és blakjait egyaránt románnak minősítette. Anonymus gestája azonban kívül rekedt a magyar krónikatörzsön, a névtelen jegyző korrekt, a rómaiakat és a blakokat következetesen elválasztó, s Pannóniát is árnyaltan, kétféle értelemben használó elbeszélése nem kapott visszhangot a későbbi krónikás irodalomban.

A vlachokat újólag a 13. század végi Kézai Simon vezette be középkori írott történetünk lapjaira. Kézai – csak a mi vizsgálati szempontjainkra korlátozva – lényegében ugyanazt a magyar forrást (illetve annak továbbfejlesztett, korszerűsített változatát) használta, amely már Anonymusnak is rendelkezésére állott. Ez, mint ismeretes, tudott a Hungáriával szinonim rómaiak legelőjéről és ismerte a rómaiak pásztorait. Kézai ugyanebből a nyersanyagból Anonymustól egészen eltérő következtetésre jutott. Őt ebben a vonatkozásban nem kötötte oly erősen az egykori rómaiak dunántúli uralmának emléke, mint a névtelen jegyzőt, aki a trójai történet és a görögök háborúi megírása kapcsán mégis elsajátított bizonyos – ma úgy mondanók – „klasszikus" műveltséget. Emellett Kézai közelebbről is ismerhette a Kárpátok hegyei mentén a székelyekkel keverten élő románokat. Jól lokalizálta lakhelyüket, sőt még a székely rovásírást is – tévesen – a románoknak tulajdonította.[132] Ismeretei lehettek a kelet-magyarországi románok pásztorkodó életformájáról, és talán felfigyelt nyelvük latinhoz hasonló voltára, vagy arra, hogy önmagukat rumânnak nevezték. Forrásának mondai pastores Romanorum kifejezését tehát a kelet-erdélyi, saját korabeli románokra alkalmazta. Így írta le krónikájában, hogy a blackok *azok* pásztorai (ipsorum . . . pastores) és kolónusai voltak, s e blackok önként Pannóniában (ti. a Hungária értelemben vett Pannóniában) maradtak. Logikus volt ez utóbbi feltevés, hiszen ha saját korában, a 13. század végén románok éltek Erdélyben, akkor –

[132] *Ifj. Horváth János:* A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 67 (1963). 473.

ellentétben uraikkal – nem távoztak el onnét. Kikre vonatkoznak az *azok?* Kézai forrásában a rómaiakra (pastores Romanorum), Kézainál azonban Pannonia, Panfilia, Macedonia, Dalmatia és Frigia városlakóira. Ezek római provinciák voltak, Kézai tehát – forrásából, az Exordia Scythicából véve e tartomány-neveket[133] – bizonyos értelemben logikusan helyettesítette a Romanorum helyébe e földrajzi neveket. Ezek közül Pannonia a Dunántúlra, Pamphylia Kis-Ázsiára, Macedonia a Balkán-félszigetre, Dalmatia az Adriai-tenger keleti partvidékére, Phrygia pedig szintén Kis-Ázsiára vonatkozott. Mindenképpen tanulságos a névsorból Dacia hiánya, ami két dologra mutat. Egyrészt jelzi Kézai tájékozatlanságát Közép-Európa ókori viszonyait illetően, másrészt bizonyítja, hogy az általa ismert vlachoknak (románoknak) nem volt tudomásuk dáciai származásukról. S miután Kézai megtette a vlachokat az Attila-kori római városlakók pásztorainak és kolónusainak, semmi nem állt útjában annak, hogy a szlávok, a görögök, a németek és a messianusok társaságában a vlachok is ama népek sorában szerepeljenek, akik Attila életében közönséges szolgálattal szolgáltak neki s akik az Attila fiai és a magyarok újbóli bejövetele közötti időben, amikor Pannónia tíz évig király nélkül volt, Pannóniában maradtak. Az itteni népnévsornak önálló forrásértéke nincs. A görögök kivételével egyik népet sem lehet az 5. századi Közép-Duna-medence lakójaként valóban számításba venni. Nyilván Kézai koholmánya tehát ez a néplista, híján minden történeti realitásnak. Mindenesetre Kézai középkorias tudálékosságból fakadó kombinációjának következménye, hogy a vlachokat (nyilván románokat értve rajtuk) – a szlávokkal, a németekkel és más népekkel egyetemben – megtette Attila-kori Kárpát-medencei népnek, mely – e népekkel együtt – a Kárpát-medence lakottságának folytonosságát biztosította a hunok és a magyarok között.

Kit is értsünk hát Anonymus blakjain? Szemben korábbi nézetekkel, nem érthetünk rajtuk rómaiakat, rómaiak pásztorait, frankokat és más nyugati neolatinokat. Anonymus vlachjain csakis románok (românii) értendők. Románok szerepelnek Anonymus nevezetes népfelsorolásában a szlávok, a bolgárok és a rómaiak pásztorai társaságában. Románoknak tekinthetők mind Gelou, mind Glad blakjai. Bizonyosra vehető, hogy a Gladot támogató kumánok, bolgárok és blakok történeti (pontosabban: történetietlen) vetületei az 1186-ban létrejött második bolgár állam bolgár–blak (román)–kumán népességének. Sokkal nehezebb Gelou blakjairól nyilatkozni. Mielőtt még történeti realitásként fogadnánk el létüket 896 előtt (amint ezt minden forráskritikát mellőzve a mai román történetírás teszi), azt kell megvizsgálnunk: Anonymus gestája ad-e alapot ilyen jellegű megállapítás megtételéhez. Éppen ez a dolgozatunk bizonyította, hogy nem, a névtelen jegyző munkája megbízhatatlan forrás a honfoglaló magyarok ellenfeleit illetően. Bizonyítani igyekeztünk, hogy a Dunántúlt a 9. század végén birtokukban tartó és Veszprémet a magyarok ostroma ellen védő rómaiak anonymusi formájukban nem léteztek, figurájukat a névtelen jegyző az i. sz. 1–4. századi pannóniai rómaiak és a 13. század eleji magyar királyné, a meráni származású Gertrúd római birodalomból jött német kísérői alakjából gyúrta egybe, s helyezte át őket a 9. századba. Hasonlóan lehet magyarázni Gyalú blakjait is. Anonymus ismerte a második bolgár állam etnikai összetételét, tudta, hogy benne a bolgárok és a kumánok mellett a blakoknak volt nagy szerepük. Ezeket az Al-Duna és Maros között országló, helynévből életre keltett Glad vezér segédcsapatában

[133] *Eckhardt Sándor:* A pannóniai hun történet keletkezése. Századok 61–62 (1927–1928), 605–606.

szerepeltette. Ugyancsak tudomása volt a dél-erdélyi blakokról, akiket a szintén helynévből életre hívott Gyalú nevű uruk vezérlete alatt a honfoglaló magyarok erdélyi ellenfeleivé tett meg.

A Nyesztorral és a középkori magyarországi forrásokkal kapcsolatos vizsgálódásaink a legcsekélyebb mértékben sem igazolták a dákóroman kontinuitás elméletét. Az áttekintett kútfők csak azok számára „bizonyítanak" az erdélyi etnikai prioritás kérdésében a románok mellett, akik nem ismerik vagy nem alkalmazzák az objektív és korrekt forráskritikát, illetve akik mindig csak az egésznek éppen aktuális, teljes összefüggéséből kiszakított részét hajlandók látni.

Aligha szükséges zárszó gyanánt részletesen kifejteni, hogy mind Nyesztor, mind Anonymus felbecsülhetetlen forrásai a korafeudális Kelet-Közép-Európa történetének, ám önmagukban, szakszerű magyarázatok vagy elmélyült kútfőkritika híján nem vagy korántsem mindenben az igazságról vallanak. Nyesztor és Anonymus évszázadokkal korábbi eseményeket is lejegyzett. Rendelkezésükre állhattak viszonylag megbízható hagyományok mellett erősen torzult tradíciók is, vagy éppen maguk vállalkoztak az elbeszélés fehér foltjainak eltüntetése érdekében fabulálásra, mesélésre. A különböző elemek szétválasztása nem könnyű dolog, az egymásra rétegződött hagyományok elkülönítése, korhoz kötése, értelmezése, valóságértékük meghatározása szakszerű kritikát igényel. Csak ennek alkalmazásától remélhetjük, hogy többet tudhatunk meg mind Nyesztorról és Anonymusról, fogalomkincsükről, munkamódszerükről, történetírói gyakorlatukról, mind azokról a korokról, amelyeket ők is (vagy jobbára csak ők) örökítettek meg számunkra.

Дьюла Кришто

РИМЛЯНЕ И ВЛАХИ В ТРУДАХ НЕСТОРА И АНОНИМА

(Резюме)

В статье делается попытка по-новому определить значение имен римлян и влахов, встречающихся в древнерусской летописи Нестора (начало XII в.) и в труде венгерского летописца Анонима (начало XIII в.). В ходе полемики с концепциями советского В. Д. Королюка, румынских Николае Драгану и Штефан Паску, а также венгерских Балинта Хомана и Дьердья Бодора и других, автор настоящей статьи пришел к следующим выводам.

Название 'римляне' в летописи Нестора упоминается два раза. В первом случае данное название обозначило жителей города Рима, или, что еще вероятнее, население Священной Римской империи германской нации эпохи Нестора, а во втором случае – христиан, находившихся под господством римской церкви.

В труде Анонима о римлянах (Romani) в Дунайском бассейне упоминается в трех различных сроках: перед царствованием Аттилы, вслед за его смертью до обретения венграми родины, и наконец,в эпоху Анонима, т. е. в начале XIII в. Римляне периода до Аттилы явились древними римлянами; против Нестора, у Анонима были знания о римском античном мире. Под римлянами своего времени он, по всей вероятности, понимал население Священной Римской империи того времени, и не папство. Труднее определить, кого Аноним имел в виду, говоря о римлянах промежуточного периода, V–IX вв. Их не было франков, так как Анониму не было известно о франкском государстве. Решающим является обстоятельство, что в труде Анонима эти римляне фигурируют лишь на запад от Дуная, там, где до прихода гуннов расположилась провинция Паннония. Это говорит о

том, что Аноним отождествил их с древними римлянами. Однако в данном понятии римлян была доля и другого толкования, значения слова Romani в смысле населения Священной Римской империи. По мнению Анонима римляне, боровшиеся с завоевавшими родину венграми, приютились на земле германов, и центром их в Карпатском бассейне была крепость Веспрема, который считался престольным городом венгерских королев, и именно во время Анонима королева Гертруда – жена короля Эндре II – попала в Венгрию из Священной Римской империи германской нации в окружении (поданных Священной Римской империи которые назывались как Romani.

Имя волохов (ВОЛОХИ, ВОЛЬХИ, и т.д.) четыре раза содержается в хронике Нестора; из этого два представляют часть библейского миросозерцания без даты; третье упоминание относится к нападению волохов на придунайских славян еще до обретения венграми родины и к размещению волохов на берегу Дуная; четвертое же упоминание говорит о борьбе волохов с венграми, появившимися в Дунайском бассейне, и об их изгнании венграми. Лингвистические и исторические данные единосмысленно подтверждают, что на рубеже I–II тысячилетий н. э. именем волохов назывались народы неолатинских языков. Земля волохов у Нестора – когда первый раз упоминается как часть библейского миросозерцания – означала бывшую франкскую и будущую французскую территорию. Те волохи, о которых второй раз упоминается как о потомках Яфета, быть может, явились французами. Имеются все основания полагать, что волохи, выступавшие против придунайских славян, представляли собой те франки, которые в IX в. регулярно нападали на придунайских славян Моравии. Подобным образом, с франками можно идентифицировать тех волохов, которые побежденными оказались со стороны завоевавших родину венгров и были вынуждены покидать Дунайский бассейн.

В труде Анонима влахи (Blachii, Blasii) фигурируют в связи с тремя событиями. Во втроих случаях под влахами анонимный нотарий понимал румын того времени. Читая о том, что против завоевавших родину венгров Глад пользовался помощью куманов, болгар и влахов, надо иметь в виду, что Аноним перенес исторические отношения своей эпохи в конец IX и начало X вв. Ибо в 1186 году возникло в Болгарии царство Асеня, этническими элементами которого были болгари, румыны (влахи) и половцы (куманы). О том, что в Трансильвании во время обретения венграми родины существовало княжество влаха Гелоу, один Аноним пишет. Ввиду того, что Аноним знал румын Болгарии своего времени, и имел сведения о том, что в южной части Трансильвании живут свежо иммигрировавшие румыны (которые в венгерских источниках упомянуты первый раз в связи с событием 1210 г.) и этих современных ему румын поставил он противниками завоевавших родину венгров в Трансильвании, точно так же, как наподобие поданных Священной Римской империи своего времени он создал римлян, изображенных им противниками завоевавших родину венгров в Задунавье. Что касается третье упоминание, согласно этому – на основе российской информации венгров, отправлявшихся на обретение родины –, на территории Карпатского бассейна живут славяне, болгары, влахи и пастухи римлян. Не имеются оснований для отождествления влахов с пастухами римлян. В труде Анонима римляне встречаются лишь на запад от Дуная, таким образов пастухов римлян тоже там надо искать, а влахи в этом труде фигурируют исключительно на восток от реки Тиссы. Следовательно влахи означали современных Анониму румын, проживавших в Восточной Венгрии (в Трансильвании и в районе нижнего течения Дуная), пастухи же римлян означают население Западной Венгрии (Задунавья). Отождествление влахов и пастухов римлян совершил Шимон Кезаи в конце XIII в., который, однако, сделал это не по его источнику XI в., а из собственного опыта: он знал жилище румын, все более увеличивавшиеся в Южной Трансильвании, и обратил внимание на их неолатинский язык и пастушеский образ жизни.

Значит несмотря на то, что говоря о населении Дунайского бассейна IX в., как Нестор, так и Аноним пишут о волохах, или влахах, эти два независимых друг от друга источника не подтверждают друг друга и не доказывают, что накануне обретения венграми родины романизированное население, т. е. румынская этническая группа проживала бы в Среднем Подунавье.

Gy. Kristó:

ROMAINS ET "VLACH" CHEZ NESTOR ET ANONYMUS

(Résumé)

L'étude essaie de donner une nouvelle définition à des noms éthniques romains et "vlachs" chez l'auteur de l'histoire primitive russe, Nestor (début du 12e siècle) et chez Anonymus, chroniqueur hongrois du début du 13e siècle. L'auteur de l'étude à l'issue des débats suivis avec l'historien russe V. D. Koroliouk, les roumains N. Draganouv et S. Pascou, ainsi qu'avec les hongrois Bálint Hóman, György Bodor et autres, arrive aux résultats suivants:

Le nom romain (Ромляне) figure deux fois dans le texte chez Nestor. Dans le premier cas il désigne les habitants de la ville de Rome, ou plus probablement encore la population de la Sainte-Empire (romain germanique) de l'époque de Nestor, dans l'autre cas les chrétiens soumis à l'église romaine.

Anonymus fait figurer les Romains à trois moments: avant Attila, roi des Huns, après la mort d'Attila, jusqu' à la conquète de la patrie hongroise, et à son époque, au début du 13e siècle. Les Romains d'avant Attila sont les Romains de l'antiquité – Anonymus, contrairement à Nestor eut quelque connaissence concernant l'antiquité romaine. Les Romains de sa propre époque sont plutôt les habitants de la Sainte-Empire, que de la papauté. Il est beaucoup plus difficile à définir ce que le mot romain couvre quand il parle des Romains du 5e siècle au 9e siècle. Anonymus ne fut pas au courant de l'existence de l'Etat Franc, donc il ne parle pas des Francs. Il est péremptoire qu'Anonymus ne fait figurer les Romains qu' à l'ouest du Danube, donc sur le territoire ou se situa la Pannonie avant l'occupation des Huns, ce qui désigne qu'Anonymus les considère identiques aux Romains le l'antiquité. Mais dans cette notion entre une autre signification du nom: le sens romain germanique du mot romain: selon Anonymus, les Romains combattants contre les conquérants Hongrois trouvèrent l'asile sur le territoire allemand, et leur capitale dans le bassin des Karpathes fut la ville Veszprém, qui était le chef-lieu des reines hongroises, et la reine de l'époque d'Anonymus – femme du roi András II – fut originaire de la Sainte-Empire, et entourée de nombreux "Romani" (romains germaniques).

Le nom ethnique "voloh" (Волохи, Вольхи etc.) se figure quatre fois dans la chronique de Nestor dont les deux premières font partie de la vision biblique, et ne portent donc pas de date. La troisième fois il parle de l'attaque des "Volohs" contre les Slaves du Danube, avant la conquète hongroise, et de leur établissement aux environs du Danube. La quatrième fois il raconte leur combat contre les Hongrois et leur expulsion du bassin des Karpathes. Les indications linguistiques et historiques prouvent unanimement que le nom "voloh" sert à désigner les peuples néo-latins. La terre "voloh" de Nestor – en tant que partie de la vision biblique signifie le territoire franc, territoire ultérieur français. Les descendentes de Japhet – deuxième apparition du mot – sont peut-être des Français. La supposition qui identifie les attaquants des Slaves du Danube aux Francs qui menèrent des attaques successives contre les Slaves de la Moravie au 9e siecle semble justifiable. De même, les succombés dans la lutte contre les Hongrois et obligés de quitter le bassin des Karpathes sont identifiables aux Francs.

Anonymus fait figurer les "Vlachs" (Blachii, Vlasii) à propos de trois événements. Dans les trois cas le notaire anonyme désigne les Roumains contemporains par le nom "Vlachs". Quand nous lisons que Glad bénéficie de l'aide des coumans, des bulgares et des "Vlachs", Anonymus fait refléter les rapports de son propre époque en parlant du tournant des 9–10e siècles. C'est en 1186 que l'empire des Assenides dont les peuples furent les bulgares, les roumains ("Vlachs") et les coumans fut instituée. Seul Anonymus parle de la principauté de Gelou en Transylvanie. Puisque Anonymus connaissait les Roumais de son époque qui vivaient en Bulgarie, et il savait que le sud de la Transylvanie fut peuplé de Roumains immigrants (ce qui pour la première fois se figure dans une source historique hongroise en 1210), il nomma ces Roumains contemporains ennemis transylvaniens des conquérants hongrois, de même qu'il créa les ennemis transdanubiens à l'image des romains germaniques de son époque. Selon la troisième apparition – après les informations d'origine russe, des conquérants hongrois – le bassin des Karpathes fut habité par des Slaves, des Bulgares, des "Vlachs" et

les pasteurs des Romains. Nous n'avons pas de base qui permet d'identifier les pasteurs des romains aux "Vlachs". Chez Anonymus les Romains se trouvent uniquement à l'ouest du Danube, donc nous devons chercher les pasteurs des Romains sur ce territoire tandis que les "Vlachs" habitent à l'est de la Tisza. L'éthnique "vlach" signifie donc les Roumains de l'est de la Hongrie de l'époque d'Anonymus, et les pasteurs des Romains sont les habitants de la Transdanubie (l'ouest de la Hongrie). A la fin du 13e siècle, Simon Kézai identifia les "Vlachs" aux pasteurs des Romains, mais il le fit par sa propre expèrience: il connut le lieu d'habitation du peuple roumain dans le sud de la Transylvanie, aperçut leur langue néo-latine, et leur existence boucolique. Il ne se servit pas des sources du 11e siècle.

Ainsi, bien que Nestor, comme Anonymus parle de "Vlachs" en parlant des populations du bassin des Karpathes au 9e siécle, les deux sources indépendentes ne se soutiennent pas et ne prouvent pas qu'à la veille de la conquète arpadienne la population du bassin du Danube central fut romanisée, que les habitants étaient roumains.

Varga László:

ÁLLAMI IPARTÁMOGATÁS A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN A SZÁZADFORDULÓ UTÁN

Az első ipartámogatási törvény megszületése idején, a 80-as évek elején az iparfejlesztés alapvető feladata volt a magyar ipar megteremtése, a meglévő gyáripar modernizálása, elsődlegesen a lajtántúli ipar konkurrenciájával szemben. Jellege szerint tehát ekkor közel áll a vámvédelemhez. Hagyományos iparról van szó, amelynek előbb-utóbb meg kell küzdenie a Monarchia nyugati részeinek iparával ahhoz, hogy fennmaradhasson. Ez egyben megkövetelte az ipari érdekek figyelembevételét a gazdaságpolitika egészében, ami különösen az évtized második felében, illetve már a 90-es években bontakozott ki valóban szélesen.

A második, 1890-es ipartámogatási törvénynek alapvetően még mindig ugyanazokat a feladatokat kellett megoldania, mint elődjének. Annyiban eltérő a helyzet, hogy szigorúan véve már nem beszélhetünk kezdetekről, az előfeltételek (mezőgazdaság tőkés átalakítása, modern hitelrendszer, infrastruktúra) biztosítása megtörtént. A kortársak elégedettsége az 1881-es törvénnyel szintén igazolta, hogy annak célkitűzései a magyar ipar megteremtése, illetve — és egyre inkább — modernizálása alapjaiban változatlanul érvényesek maradtak. Lényeges különbség, hogy az 1890. 13. tc. és különösen a 14. tc. a korábbinál jóval tudatosabban, következetesebben és szélesebb alapon szolgálta ezeket a célkitűzéseket. Ez a következetesség nyilvánult meg az iparfejlesztés egészénél is.

A Baross-Wekerle-féle koncepciónak — amelyen a két 1890-es törvény alapult, — az a lényege, hogy tudatosította a korábban még nagyrészt ösztönös kezdeményezéseket. Ennek alapján joggal indulhattak ki a behozatali statisztikából, hiszen arra is alkalmassá vált, hogy hatékonyan bekapcsolódjék a Monarchia gazdasági vérkeringésébe és azon keresztül kilépjen a világpiacra. Az előbbi az önálló vámterület megteremtését követelte, az utóbbi az integráció intézményes formáinak kialakítását, kiszélesítését.

Az 1899: 49. törvénycikk

Az 1899 : 13. tc. hatálya 1899-ben lejárt, így szükségessé vált új törvény előkészítése, ez a korábbinál jóval nagyobb nyilvánosság előtt és komoly érdeklődés mellett folyt. Már az 1898-as iparstatisztika is azzal a céllal készült, hogy az állam határozottabban és kezdeményezőbben léphessen fel és képes legyen a vállalkozni kész tőkét serkenteni, az állami kedvezményeket differenciáltabban, a tényleges helyzetnek megfelelően odaítélni. A kereskedelmi miniszter bizalmas körlevelet intézett az összes kereskedelmi és iparkamarához az új törvény előkészítése érdekében.[1]

[1] OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707.

Az aradi kamara válaszában változatlanul szükségesnek vallotta az állami ipartámogatást, s a korábbi gyakorlat kiszélesítését, két irányban. Egyrészt a gyáripar mellett a kisipar fokozottabb támogatását, „hogy a kézműipar ne pusztuljon el egészen a tömegtermelési irány térhódítása alatt, de lehetővé váljék számára azon átmenet, melyben kézműiparból gyári iparrá alakulhat át", másrészt a szállítási kedvezmények kiszélesítését a nyersanyagokra és fűtőanyagokra.

A nagyváradi kamara a kedvezmények megújíthatósága mellett szintén a kisipar támogatását kívánta. A soproni kamara javasolta, hogy a kedvezmények idejére a munkásokat mentsék fel a kereseti adó fizetése alól, külföldi gépek vámmentes behozatalát, a kedvezményben részesíthető iparágak kiszélesítését és soron kívüli eljárást a kedvezmények biztosításánal. A kolozsvári kamara néhány új iparág mellett szintén a vasuti szállítás kérdéseivel foglalkozott.

A temesvári kamara átfogó koncepciót terjesztett a miniszter elé, amelynek gondolatmenete helyenként megegyezett a budapesti kamara már idézett velményével: „Az alkotásra váró új törvény rendelkezéseinél . . . ne vezéreljen bennünket, hogy ez úton okvetlenül vagy túlnyomórészt új, iparunk mai állásához viszonyítva szinte exotikusnak mondható gyári szakmák keletkezzenek, hanem igenis nézzünk jól körül a nálunk bőségesen avagy nagyobbszerű vállalatok által már képviselt különféle iparágak közt és válasszuk ki jelzett célból mindazokat is, amelyek már ez idő szerint sok ezer embernek adnak biztos kenyeret és bárha küzdelemteljes létet folytatnak, életképességük épp e küzdelem tartamán nyert fényes beigazolást. Ha ily iparágak a külverseny árszorító versenyével szemben a védelem bizonyos neme alakjában új erőforráshoz juthatnak, a most élethalálharcot vívó gyárvállalatok szilárd támpontot nyernek a továbbfejlődéshez és még sokkal nagyobb számú és jobban fizetett munkást fognak alkalmazni. Életképes vállalatnál a termelési költségeknek bármily csekély apadása manapság – midőn az árverseny annyira kiélesedett, hogy akárhány fogyasztási piacnak megtartása vagy elveszítésének kérdése hihetetlenül csekély árkülönbség körül forog – nagyfontosságú mozzanat." A kamara joggal kifogásolta az iparágak taxatív felsorolását, ami pusztán a kormány kezét kötheti meg, ehelyett egyes iparágak kiemelését javasolta.

A felterjesztés kitér a kisipar kérdésére is, amelynek megoldását maga is szükségesnek tartja, de „ez egyedül az illető termelési ágak versenyképessé tételével érhető el . . . Az osztrák gyárak vevőkörét csakis hason kaliberű magyar gyárak hódíthatják vissza. Egy magyar cipőgyár versenye semmiképp sem kellemetlenebb a cipészre mint az osztrák . . . A ruházati cikkek fejében évente kiözönlő milliók a kisipar útján sohasem lesznek visszahozhatók." Minden, akár a belső fogyasztás, akár a külkereskedelem szempontjából fontos iparvállalatnak meg kell adni 15 évre a kedvezményeket, ha azok a technika megfelelő szintjén álló versenyképes nagyüzemi vállalatok, létesítésük vagy jelentős kibővítésük esetén.

A szegedi kamara felterjesztése különösen a vidéki ipar problémáival foglalkozott, egy elvetett javaslat szerint csak a Budapesttől legalább 50–70 kilométerre lévő gyáraknak kell a kedvezményt megadni. Javasolják a taxatív felsorolás bővítését és esetleges mellőzését (iparfejlesztési vagy kiviteli célokból), a Magyarországon nem termelt gépek vámmentes behozatalát, kedvezményes szállítási díjtételeket a nyersanyagokra és a fűtési anyagokra és 5 milliós pénzügyi alap létrehozását.

A pécsi kamara reménytelennek tartotta új iparágak meghonosítását és a nagyipar versenyének visszaszorítására javasolta, hogy csak a kivitelre dolgozó üzemek kapjanak kedvezményeket. A debreceni kamara szintén a kisipar támogatását tartja fontosnak, a gyáriparnak pedig elégségesek az 1890. 13. tc. által biztosított kedvezmények.[2] A besztercebányai kamara ugyancsak a kisipar és a háziipar támogatását követeli, valamint a vasúti kedvezmények bővítését és a veszteséges évek figyelmen kívül hagyását. A zágrábi kamara a bán hatáskörét kívánta bővíteni, a zenggi kamara a hazai nyersanyagok feldolgozását hangsúlyozta.[3]

A kassai kamara szintén alapkérdéseket vetett fel. Így az önálló vámterület kérdését, a taxatív felsorolás mellőzését, az állami gyárak konkurrenciájának kiküszöbölését, a közszállítások megfelelő törvényes szabályozását.[4] A miskolci kamara az államsegélyt és a közszállítások biztosítását tartotta igazán hathatós segédeszköznek. Rendezni kell a fogyasztási adókat, megfelelő tarifapolitika kialakítása, a kedvezmények bővítése szükséges. Az ipartámogatás alapja a behozatali statisztika legyen. S végül az egyik legfontosabb gondolat szerint az ipartámogatásba be kell vonni a községeket és városokat is (telek, közszállítás).[5]

A budapesti kamara javasolja a törvény szélesebb alapra helyezését, különösen a korszerű technikával dolgozó és hézagpótló üzemeknél. A létesítéshez szükséges anyagokat, gépeket, alkatrészeket a vállalat kapja meg önköltségen aluli áron, a külföldről behozott gépeket pedig vámmentesen. Részesítsék a közszállításoknál teljes előnyben a hazai ipart, még akkor is, ha néhány százalékkal magasabb áron szállít. Meg kell szüntetni a szétválasztott könyvelést, amely a vállalatok számára gyakran nagyobb nehézséget okoz, mint amilyen előnyökkel jár a kedvezmények elnyerése. Fokozni kell az anyagi támogatás mértékét, s végül olyan független intézményt kell létrehozni, amelynek feladata, hogy a vállalatoknak bel- és külföldi tőkét szerezzen.[6]

A kamarák álláspontjai tehát rendkívül sokrétűek, s gyakran nemcsak egymásnak, hanem önmaguknak is ellentmondanak, ami figyelembe véve az egyes kamarák belső összetételét, végső soron érthető. A maguk ellentmondásosságában ezek a javaslatok felvetették szinte az összes reális problémát az ipar fejlődésével kapcsolatban. Hiszen egyaránt reálisnak kell ítélni a kisipar háttérbe szorulását, illetve az ennek talaján erősödő konzervativizmust, és a nagyipar stabilizálódásának hatására létrejövő valóban modern tőkés követelményeket.

Az ipartámogatás kulcskérdésével, az állam szerepével közvetlenül viszont alig néhány kamara foglalkozott, így a budapesti mellett mindössze a temesvári, a kassai és a miskolci kamara. Átfogó, modern koncepciót csak a budapesti és a temesvári kamara állásfoglalása tükröz.

A gazdasági közvélemény szintén egyre határozottabban foglalkozott az iparfejlesztés feladataival. Lánczy 1898 októberében kamarai elnökké történt újraválasztása alkalmából tartott székfoglaló beszédében nagyszabású és céltudatos ipari akciót sürgetett,

[2] OL Ker. Min. Ip. fejl. sz. o. 1899–1–8601/14708.
[3] Uo. 8601/18694.
[4] Uo. 8601/39849.
[5] Uo. 8601/46823.
[6] Előterjesztés az állami kedvezményekről intézkedő 1890. évi 13. tc. hatályának a meghosszabbítása, illetve a törvény módosítása tárgyában.

amelyhez külön intézmény felállítását tartotta szükségesnek.[7] A Pesti Napló már 1897 április elején hírt adott az ipartámogatási törvény várható revíziójáról, amely a kedvezményeket ki akarja terjeszteni a mezőgazdasági iparra, s különösen a kisiparra. Két évvel később a Magyar Kereskedők Lapja arról számol be, hogy Hegedüs Sándor kereskedelmi miniszter különösen az új iparágakat meghonosító új ipartelepekre akarja kiterjeszteni a törvényt. A korábban már említett változásokat jelzi a Magyar Pénzügynek a miniszterével ellentétes állásfoglalása: „Elsősorban meglévő iparvállalataink megszilárdítására kell a fősúlyt fektetni, míg új iparvállalatokat csak a jól kiismert szükség arányában és csak az országban nyerhető nyerstermékek feldolgozására alkalmasakat kell létesítenünk . . . Az ipart . . . decentralizálni kell, azaz a vidék erre alkalmas pontjai felé kell terelni a gyáralapítási törekvéseket, hogy az alacsonyabb munkabér megkönnyitse az akciót."[8]

Az Országos Iparegyesület mozgalmat indított új iparágak meghonosítása érdekében. Ennek előkészítéseként bizottságot küldött ki az import és a hazai fogyasztás tanulmányozására. A bizottság jelentéséből kiderül, hogy Magyarország változatlanul nagy mértékben szorul külföldi, elsősorban ausztriai iparcikkek behozatalára. Ezek közül mintegy 50–60 millió forintra tehető azoknak az iparcikkeknek az értéke, amelyek hazai előállításához a bizottság megítélése szerint az alapfeltételek biztosítva lennének. Az iparegyesület javasolta a miniszternek a kedvezmények fenntartását a taxatív felsorolás eltörlésével, vagyis az új, fontos iparágak kedvezményben részesítését, valamint a külföldi verseny miatt nehéz helyzetben lévők támogatását. Az ipartámogatás ne károsítsa a meglévő ipart, s ehhez megfelelő „szakközeg" létesítését tartották szükségesnek, továbbá adóreformot, a vidéki ipar támogatását a helyhatóságok által és a közszállítások rendezését.[9] Számos egyéni javaslat is született a legkülönbözőbb formákban az iparfejlesztés gyorsítása érdekében. Ennek sajátos vetületét jelentette Wolf Károly nagyszebeni takarékpénztári igazgató, országgyűlési képviselő emlékirata, amelyben síkraszáll az erdélyi és azon belül a szász iparfejlesztés mellett, amit külföldi – azaz német – és nem osztrák tőkével kellene előmozdítani. Az emlékirat élénk vitát váltott ki, az azt elutasító Egyetértés és Magyar Pénzügy, illetve a javaslatot támogató Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt között. Wolf javaslatának kétségkívül reális alapja az erdélyi ipartámogatás szükségessége, amelynek vitatható részei mellett valódi előfeltételeit is megemlíti, mint amilyen például az Olt szabályozásának kérdése. Alapvetően azonban az emlékiratot a nacionalizmus jellemezte, amelytől az Egyetértés ellentámadása sem volt mentes.

Jóval reálisabbnak és főleg elfogulatlanabbnak kell ítélnünk Földiák Gyula elképzeléseit, amelyek a Magyar Pénzügyben jelntek meg 1899. szeptember 14-én. A főhangsúlyt a textilipar fellendítésére helyezi, abból kiindulva, hogy a textilipari behozatal 187 millió forint kiáramlását jelenti, amivel szemben mindössze 20 millió forintos textilipari kivitel áll. Ennek legfontosabb feltételét a len- és kendertermelés fellendítésében, valamint posztógyárak létesítésében látja. Ez utóbbinál jelentős, hogy szerinte ezek az új posztógyárak különösen a szlovák Felvidéken prosperálhatnak, „hol alkalmas és olcsó munkaerő áll rendelkezésre", cseh- és morvaországi szekemberek alkalmazásával. „Meg vagyok győződve – írja –, hogy akad elég brünni gyáros, aki előrelátásból, hogy megtarthassa

[7] Magyar Pénzügy, 1898. 43. sz.
[8] Uo. 1899. 14. sz.
[9] OL Ker. Min. Ip. fejl. 1899–1–8601/39849.

klientúráját, melyet különben a keletkezendő magyar ipar elhódítana, szívesen működne közre ily gyárak felállításánál." A textilipar mellett főleg a vegyipar fejlesztését tartja fontosnak. Földiák nézete szerint az állami ipartámogatás keretében biztosítani kell a külföldről behozott gépek teljes vámmentességét, építkezési segélyt, 1—15 éves adómentességet, nyersanyagok és egyéb gyári szükségletek vámmentes behozatalát, az állami és közösségi szükségletek fedezésénél a hazai termékek feltétlen előnyben részesítését, szubvenciót pénzben, telekben, nyersanyagban stb., kamatmentes kölcsönt legalább öt évre, állami részvényjegyzést, a részvénytársulások megalakításának elősegítése az osztaléktól függő progresszív adókulccsal, amely 5 és 10 százalék között mozogna.

Az Ausztriához fűződő viszonyban is olyan átalakulások vannak folyamatban ebben az időben, amelyek közvetlenül hatnak az iparfejlődésre, az iparfejlesztésre. Amíg korábban a vezető gazdasági körök a szinte kötelező hazafias szólamok ellenére nélkülözhetetlennek tartották a vámszövetséget, addig a kiegyezési válság elhúzódása a kilencvenes évek második felében, amelyet némileg leegyszerűsítve kölcsönös zsarolásnak is nevezhetnénk – bár azt valójában egyik fél sem vette nagyon komolyan –, mégis nyugtalanító tényezőként kezdett hatni. A kialakuló finánctőke képviselői hasztalan próbálták az eseményeket kívánatosabb mederbe terelni. Így Weiss Berthold is az országgyűlés előtt: „Az Ausztriával való viszonyunkban beállott bizonytalanság lenyűgözött bennünket. Kár az elveszett időért, a veszteség Magyarországot és Ausztriát egyaránt érinti . . . Viszonyunk a népek azon rendíthetetlen hitében és reményében gyökeredzék, hogy a monarchiában lévő két államnak csak akkor van nagy jövője, ha egyetértenek és ha törekvéseiket kölcsönsen előmozdítják. Óhajtandónak tartom és remélem, hogy ez a meggyőződés fog érvényesülni és hogy a mostani káros ideglenes állapot nemsokára végleges rendezést nyerjen és teljes erőnket szentelhessük a nagy gazdasági problémáknak."[10]

Politzer Géza szinte teljesen egyidőben fejti ki azonos álláspontját: „Ebben a bizonytalanságban senki sem akar új üzletekhez kezdeni, éppen ez az oka, hogy mióta a kiegyezési kérdések felmerültek, a tőkepénzesek tartózkodóvá lettek és újabb alapításokkal addig óhajtanak várni, amíg eldől a vámterület kérdése."[11]

Egy évvel később, 1899 májusában Benke Gyula országgyűlési képviselő foglalkozott beszámoló beszédében a kiegyezési válság okozta óriási károkkal.[12] Ehhez járult, hogy a válság teljesen megbénította az országgyűlést, így az érdemben hosszú ideig sem gazdasági, sem pénzügyi kérdésekkel nem foglalkozott. A Magyar Pénzügy a következőkben foglalta össze a feladatokat: „Habár most Magyarország gazdaságilag stagnál, egy-két év múlva újból kilép a cselekvés terére; különösen az iparfejlesztés érdekében teszünk majd megfelelő erőfeszítéseket s tíz év múlva valószínűleg ott fogunk állani, hogy nélkülözhetjük az osztrák ipart, de nem nélkülözhetjük ifjú hazai iparunk áldozatkész támogatását."[13]

A Kereskedelemügyi Minisztérium a törvény előkészítésébe a kamarákon kívül bevonta az Ipartanácsot, a Pénzügyminisztériumot, az iparfelügyelőket. Végül az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat messze elmaradt az előkészületek komolyságától és

[10] Képviselőházi Napló (Kh. n.) 1898. febr. 4.
[11] Magyar Pénzügy, 1898. 6. sz.
[12] Uo. 1899. 22. sz.
[13] Uo. 1899. 3. sz.

lényegesen nem haladta meg a korábbi törvény által biztosított lehetőségeket. A kedvezmények változatlanok maradtak, jobban körülhatárolták az új iparág fogalmát, s megváltoztatták az iparágak felsorolását. Kimaradtak az: agyag- és alagcső,üveggyárak (kivéve tábla, tükör és palacküveg), zománcozott vasedények, gőzgépek és gőzkazánok, jutafonó és szövőgyárak, katángpörkölő és pótkávé, rizshántoló, konyakgyárak, sózott, szárított, füstölt hús, kolbász és kolbászfélék. Ezzel szemben a javaslat a következő bővítéseket tartalmazta: márványfejtés és megmunkálás, lámpaáruk, fémdíszáruk, csavarok és kovácsolható öntött vasáruk, műszer, tanszer, óra és harmonium, összes papírgyár, teljes vegyipar, gyertyagyárak, gyapjúmosó-telepek, kötő- és csipkeáruk. A valóságban azonban ezek egy része nem volt új, illetve egyáltalán nem lépte túl, sőt inkább még le is szűkítette a Baross-féle eredeti tervezetet.

Jelentős változás volt ezzel szemben a kisipar támogatásának kiemelése, és hogy a javaslat értelmében csak új gyárak kaphattak kedvezményt. A kormány abból indult ki, hogy a hazai fogyasztást a hazai termelés biztosítsa, szóban ugyan hangoztatta a meglévő ipar védelmét, de a törvényjavaslat erre alkalmatlan volt. Elő kívánták segíteni a kisipar nagyiparrá válását és a helyi hatóságok bevonását az iparfejlesztésbe.[14]

A közgazdasági bizottság jelentésében csekély mértékben túlhaladta a kormány álláspontját és hangsúlyozta, hogy az adott törvény csak láncszeme az iparfejlesztésnek (közszállítások, vasúti szállítások stb. mellett). A bizottságban ugyan felmerült a taxatív felsorolás elhagyásának szükségessége, de végül elvetették a javaslatot, viszont a vegyiparnál a kormány által javasolt általános megfogalmazás helyett visszatértek a konkrét felsoroláshoz, a kormány által kihagyott élelmiszeripari termékeket újra beiktatták s néhány további alapvetően jelentéktelen iparágat[15] a törvényjavaslat szövegébe. Rosenberg Gyula a közgazdasági bizottság előadója minden igyekezete ellenére nem tudja csalódását leplezni, amikor elfogadásra ajánlja a háznak a törvényjavaslatot. „Belátható időn keresztül természetszerűleg a főgazdasági ág Magyarországon a földművelési és az ezzel kapcsolatos termelési ágak lesznek." Bár a törvény nem nyújt sokat, de „az iparfejlesztési eszközök főbbjei nem is törvényhozási intézkedésekben rejlenek. Adminisztratív úton a t. kormánynak sokkal alkalmasabb iparfejlesztési eszközök állanak rendelkezésére."

A törvényjavaslat vitája során Komjáthy Béla kamatgaranciát követelt a textiliparnak. Serényi Béla kevésnek tartotta a törvény által biztosított lehetőségeket és ő is szükségesnek vélte az állami kamatgaranciát az idegen tőke bevonása érdekében. Majos Ferenc tarthatatlannak vélte a kormány álláspontját, amely egyáltalán nem veszi figyelembe az ipari kivitelt. Rakovszky István elutasította a javaslatot, mivel az a nagyipart támogatja, Visontai Soma az önálló vámterületet követelte. Hegedüs Sándor miniszter válaszából fény derül az agráriusok döntő befolyására: „Mezőgazdaságunkon sebeket nem ejthetünk oly intézkedésekkel, amelyek talán erőket, vagy tőkéket, vagy jogokat vonnának el a mezőgazdaságtól akármelyik ipari vagy kereskedelmi célért." A törvény részletes tárgyalása során az országgyűlés két kisebb módosítást fogadott el.[16]

[14] Uo. Képviselőházi Irományok (Irományok) 1896–1901. XXVI. 718. sz.
[15] Uo. 746. sz.
[16] Kh. n. 1899. nov. 29.

Az országgyűlés által elfogadott 1899 : 49. tc. végül kiterjedt minden olyan modernül berendezett gyárra, amely Magyarországon korábban iparszerűen elő nem állított iparcikkeket termel, valamint a következő gyárakra, illetve termékekre: porcelán, kőedény, tűzálló tégla, tábla-, tükör- és palacküveg, márványfejtők és megmunkálók, fémlemez-hengerművek (kivéve vaslemez), fémcsövek (kivéve vascső), fémdrótok, drótszögek, cinkáruk, tű, szerszám, ajtó- és ablakvasalások, fegyverek, szerszámgépek és ipari anyagmegmunkáló gépek, lámpa fémdísz, csavar és kovácsolható öntöttvas, műszer, tanszer, óra, játék, zongora, harmonium, papír, papíranyag, celluloze, tapéta, vegyi anyagok, kaucsukáru, gyertya, selyemfejtő-, sodró-, fonó-, szövő- és festőgyárak, gyapjúmosó, fonó, szövőgyárak, pamutfonó és szövőgyárak, lenkikészítő telepek, lenfonó és szövőgyárak, kenderkikészítő telepek, kenderfonalszövő gyárak, fonal-, szövetfehérítő és festékgyárak, szövetkikészítő telepek (kivéve színnyomás), kötő és kötszövő gyárak, csipke-, himző-, nemez-, paszomány- és zsinórgyárak, bányászati vállalatok, amelyek fémeket lúgozás, foncsorozás vagy villamosenergia alkalmazása mellett termelnek, brikettgyárak, ha hazai nyersanyagot dolgoznak fel, műtrágya, maláta, dextrin, burgonyaszörp, növényi olaj, katángpörkölő, pótkávé, konzerv, tejfeldolgozás (kivitelre), rizshántoló (hazai rizs), sózott, szárított és füstölt hús, kolbász és kolbászfélék (kivitelre), konyak, ásványolaj, s az azt, valamint kálisót kutató és termelő vállalatok, villamossági telepek, ha ipari célokra szolgáltatnak áramot. Az 1. § 3. és 4. pontja értelmében a kedvezményeket szövetkezetek és nagyobb számú házi iparossal dolgozó vállalatok is megkaphatják, ha a feltételeknek eleget tesznek.

A kedvezményeket a törvény 2. paragrafusa szabályozta, mégpedig keresetadó, bányaadó, nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, valamint az ezek után járó községi pótlék, kereskedelmi és iparkamarai illeték, általános jövedelmi pótadó, gyári telkek, épületek, gépek megszerzéséért és átírásáért járó illetékek és községi díjak, részvénytársaságoknál ezen felül illetékegyenérték, tőkefelemelés, részvénykibocsátás, stb. szerződései és okiratai után esedékes bélyeg és illeték, és községi díjak alóli mentesség, valamint sóárkedvezmény. A kedvezményezett gyárak részére a MÁV és az állami biztosítást élvező vasutak önköltségen szállítják az építéshez, bővítéshez szükséges építési anyagokat, gépeket, gépalkatrészeket és egyéb berendezéseket.

A kedvezmények maximálisan 15 évre adhatók, s bár az 1890. 13. tc. hatályát vesztette, az ennek alapján adott kedvezmények érvényben maradtak és meghosszabbításuk is lehetségessé vált. A kedvezményekről a pénzügyminiszterrel egyetértésben a kereskedelemügyi miniszter határozott (mezőgazdasági szeszgyáraknál a földművelésügyi miniszter a kereskedelmi miniszterrel egyetértésben). Amennyiben a gyáron belül csak egyes üzemágak kaphattak kedvezményt, a kereskedelemügyi miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértésben a kedvezményt arányosan az egész gyárra kiterjesztheti, a kedvezmény időtartamának arányos leszállításával. Konkrétan ez azt jelentette, hogy amíg korábban a vállalkozónak a kedvezményben részesített üzemágnál külön könyvelést kellett vezetnie, addig az 1899 : 49. tc. alapján, ha például a meglévő 10 000 koronás befektetéssel kibővítette, akkor nem csak az új üzemágra kapott 15 évi kedvezményt, hanem az egész üzemre 7,5 évit. A kereskedelmi miniszter a kedvezmények megadását feltételekhez is köthette (vállalat helye, nagysága, alkalmazottak száma és minősége). A törvény hatálya 1900. január 1-től 1909. december 31-ig terjedt.

Az állami kedvezmények kérése és megadása bonyolult, esetenként több évre is elhúzódó procedura volt. Létesítendő gyáraknál az állami kedvezmények előzetes biztosítását kellett kérni a kereskedelmi minisztertől. A kérvény tartalmazta az ipartelepen előállítandó iparcikkek részletes leírását, az alkalmazandó munkások számát, a befektetendő tőke nagyságát, az évi termelés megközelítő értékét, ehhez mellékelni kellett az alkalmazandó eljárások rövid leírását, azoknak a berendezési tárgyaknak a jegyzékét, amelyek előreláthatóan belföldön beszerezhetetlenek. Már üzembe helyezett gyáraknál az előbbieken kívül mellékelni kellett a gyártelep műszaki rajzait 1 : 50 méretarányban, a berendezési tárgyak méretarányos feltüntetésével. Az előzetesen biztosított kedvezményeket csak akkor engedélyezték véglegesen, ha a vállalkozó az építkezést egy éven belül befejezte és az üzembehelyezésre további két éven belül sor került.

A végleges engedélyezést megelőzte az illetékes kerületi iparfelügyelő helyszíni vizsgálata, ami kiterjedt az alkalmazott tisztviselők és munkások számára, a kazánok számára és tűzfelületére, a motorok számára és teljesítményére, a berendezési tárgyakra, különös tekintettel azok származási helyére (belföld.vagy külföld), az összes előállított termékre, különösen természetesen a kedvezményben részesíthetőkre. A külföldön beszerzett berendezéseknél az iparfelügyelő feladata volt, hogy állást foglaljon annak jogosultságát illetően, pontosabban a hazai beszerzési lehetőségekkel kapcsolatban. Fontos szempont volt annak eldöntése, hogy az ipartelep berendezése megfelel-e az iparegészségügyi és munkásvédelmi követelményeknek. Az iparfelügyelők kötelesek voltak a kedvezményezett gyárakat évente legalább egyszer megvizsgálni, s erről jelentést tenni a pénzügyminiszternek. A kedvezmény meghosszabbítását szintén kérvényezni kellett, mégpedig a lejáró kedvezmény utolsó évében, mellékelve az iparvállalat utolsó három évi vagyonmérlegét, nyereség és veszteség számláit.

A törvény egyik legfőbb érdeme, hogy meghatározta a gyár és a mezőgazdasági szeszfőzde fogalmát. Eszerint gyárnak tekintendők „azok az ipartelepek, melyeken legalább 20 munkás foglalkoztatása mellett, zárt helyiségekben, rendszerint gépek igénybevételével és munkamegosztással iparcikkeket állítanak elő vagy dolgoznak föl, és amelyeken alkalmazott munkások a munkamegosztás, valamint az ipartelep vezetéséhez szükséges magasabb képzettség folytán rendszerint huzamosabb alkalmazás mellett sem sajátíthatják el azon ismereteket, melyek őket hasonnemű ipartelepek vezetésére képesítik." A mezőgazdasági szeszfőzdéknél a követelmény, hogy nagyrészt a mezőgazdaság terményeiből nyerjék a szükséges anyagokat és a melléktermékeket is a mezőgazdaságnak szolgáltassák vissza. A napi termelésük nem haladhatta meg a 7 hl-t, illetve a hektáronkénti 3 litert. Évi termelésük nem lehetett több 1680 hl-nél. Az ipari fejlettség adott szintjén elfogadhatónak tarthatjuk a gyár adott definícióját, különösen a munkamegosztás figyelembevétele – a kissé nehézkes megfogalmazás ellenére – jelentős pozitívum.[17]

Mint láttuk, a törvény alapvetően más körülmények között született meg, mint elődje. Kompromisszum volt, amelyen belül azonban a kormány nagyobb engedményeket tett az agráriusoknak, akik azonban még ezt a visszalépéssel felérő engedményt is sokallták. Visszalépés volt annyiban, hogy egyáltalán nem, illetve hamisan vette figyelembe az alapvetően megváltozott körülményeket. Amíg korábban a kormány hajtóereje

[17] A hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről szóló 1899. évi 49. tc. és végrehajtási utasítása (Bp. 1900).

tudott lenni az iparfejlesztésnek, addig most, az agráriusoknak engedve, szinte fékjévé vált, miután az iparfejlesztés legaktuálisabb feladatait megkerülte. Nem foglalkozott érdemben a már létező gyáripar továbbfejlesztésének lehetőségeivel, erősítette az autarkiás tendenciákat, hamis illúziókat táplált a kisipar átalakítását illetően. Nem kétséges, hogy a hazai kisipar támogatásra szorult, továbbfejlődésének és fennmaradásának egyetlen lehetősége a gyáripar kiegészítése volt, a kormány ezzel szemben egyrészt meg akarta óvni a nagyipar versenyétől, másrészt át kívánta alakítani gyáriparrá, ami ekkor – ilyen mértékben – már teljesen lehetetlen volt. Vagyis, amíg a korábbi törvények célja a versenyképesség fokozása volt, addig ez a kompromisszum a verseny szűkítését célozta.

A hazai burzsoázia, amelynek látszólag érdekében született a törvény, szinte azonnal harcot indított revíziójáért, így a törvény meghozása után sem mérséklődött az ipartámogatás iránti érdeklődés. A törvény bírálatát jelentette az a javaslat 1900-ban, amely először a Magyar Kereskedők Lapja, majd a Magyar Pénzügy hasábjain jelent meg. Konkrét eset kapcsán ismét felvetik, hogy az ipartámogatás terén közvetlenebb hatást lehetne elérni már működő, fejlődőképes iparágak felkarolásával.[18] Egyre több egymással gyakran ellentétes javaslat keletkezik. Erősödik az iparpártolás eszméje, amely az ipartámogatás kiegészítőjeként, esetenként pótlékaként jelentkezik.

Ennek jegyében 1899 nyarán a győri kereskedelmi és iparkamara Csukássy Kálmán főjegyző javaslatára kezdeményezi a hazai iparcikkek pártolását. A temesvári kamara továbblép, s követeli, hogy erkölcsi nyomással hassanak a magánfogyasztókra (igaz viszont, hogy ismételten felvetik a közszállítások kérdését is). A javaslatok a korszakra jellemző módon meleg fogadtatásban részesültek. A besztercebányai kamara is felkarolja ezeket azzal, hogy terjesszék őket a megtartandó nagyváradi VI. kamarai kongresszus elé a hazai iparpártolás országos szervezése érdekében.[19] Vontatottan folytatódott az Országos Iparegyesület már említett akciója. A végrehajtó bizottság 1900 elején tervezetet fogadott el a hazai ipar pártolására. Eszerint össze kell állítani a magyar ipar termelési törzskönyvét és a hazai beszerzési források jegyzékét. A kereskedelmi és iparkamarák szervezzenek minden városban és nagyobb községben állandó iparpártolási bizottságot, amely az állami rendelések mellett „odahat, hogy a közönség olyan iparcikkekből, amely hazánkban is készül, ne vásároljon külföldit, hanem egyelőre még áldozatok árán is hazai készítményt vegyen, s a kereskedésekben következetesen ilyet követeljen."[20] Az Országos Iparegyesület feladata az akcióban, hogy egyrészt megakadályozza a visszaéléseket, vagyis külföldi termékek hazaiként történő eladását, másrészt az új iparágak meghonosítása érdekében rendszeresen kiegészítse a Magyarországon hiányzó iparágak megállapítására kezdett akciót és egyben propagandát fejtsen ki ezek létrehozásához.

A magyar iparpártolási akcióra válaszul az alsó-ausztriai iparkamara beadványban szólította fel a kereskedelmi minisztert a magyar ipar bojkottálására.[21] Az akció azonban egyre szélsebb kereteket ölt. A szegedi leszámoló hivatal tisztviselői a következő szövegű kötelezvény aláírásával tanúsították „hazafias" érzelmeiket: „Becsületünkre és

[18] Magyar Pénzügy, 1900. 38. sz.
[19] Magyar Pénzügy, 1899. 29., 36. sz.
[20] Uo. 1900. 5. sz.
[21] Honi Ipar, 1900. 1. sz.

igaz magyar voltunkra fogadjuk, hogy a magyar ipar érdekében ahol csak lehet, ruházatunkat és szükségletünket hazai készítményből látjuk el."[22]

1900 áprilisában Hegedüs Sándorné elnökletével megalakult az Országos Iparpártoló Nőbizottság. Az iparpártolás nacionalista jellegéből adódott a nemzetiségek elleni uszítás: „A külföldi ipar legveszedelmesebb ügynökei a házaló tótok." „Bizony, ideje volna már, ha minden magyar ember nemzeti önérzettel utasítaná vissza az idegen – értsd horvát – gyufát."[23] A kereskedelemügyi miniszter bizalmas rendeletben szólította fel a MÁV igazgatóságát, utasítsa a forgalmi személyzetet arra, hogy elsősorban a magyar gyártmányú gépeket szállítsa.[24] A Lipótvárosi Kaszinó határozatot hozott, hogy szükségleteit hazai forrásból szerzi be, s kötelezte tagjait, hogy családi és személyi szükségleteiknél hasonlóképpen járjanak el.[25] Egyre erőszakosabb a „hazafias" nyomás: „Legalább a magyar gyáros pártolja a magyar ipart, mert ha erre sem hajlandó, vigye egész gyárát Ausztriába és ne rontsa itt a levegőt."[26]

Mindez azonban eredménytelen marad. Gyárfás Oszkár rezignáltan foglalja össze az eseményeket: „Kezdetben a klubok és kaszinók gyülekeztek, hogy buzdítani fogják tagjaikat magyar iparcikkek vásárlására. Később a törvényhatóságok mozdulnak meg és elhatározzák, hogy minden szükségletüket lehetőleg magyar gyárosoktól fedezik, majd az állami hivatalnokok esküsznek fel, hogy hálából a fizetésrendezési törvényjavaslatért, minden magánszükségletüket hazai iparcikkekből fogják fedezni. Később megalakulnak a vidéki iparpártolási egyesületek és a tagok alapszabályszerűleg becsületszavukkal fogadják meg, hogy a hazai ipart pártolni fogják. A tanítók, tanárok, ügyvédek is kongresszusokra gyülekeztek az iparpártolás ügyében." Az akció eredménytelenségéből Gyárfás arra a következtetésre jut, hogy az ipartámogatás összehangolására országos központi szervezetre van szükség.[27] Sugár Ottó nemsokára ki is adja a jelszót: „Alkossuk meg az Országos Iparpártoló Szövetséget!"[28] A szövetség még létre sem jön, már belefullad a kölcsönös rivalizálásba. Megszületik az új, a „Magyar Védő Egyesület", amely rögtön állami támogatást is kér. A budapesti kamara a kérés elutasítását javasolja, miután értelmetlennek minősíti az osztrák iparcikkek kiszorítására indított akciót.[29] Végül a sok bukás után megszületik a nemzeti ellenállás legnagyobb megnyilvánulásaként a Tulipánkert-Szövetség. Vezérkarában a magyar közélet számos nagysága: Batthyány Lajos, Chorin Ferenc, Rákosi Jenő, Batthyány Tivadar, Bethlen István, Bernát István, Zichy Jenő, stb.[30]

Ezek az akciók jelzik a kétfajta megközelítési módot, vagyis az ipartámogatás és az iparpártolás közötti különbséget. Az iparpártolás három tényezőt kívánt keretébe bevonni: az iparosokat, a kereskedőket és a fogyasztókat. Az iparosok – alapvetően kisiparosok – érthetően az ilyen kísérletek bázisát alkották, hiszen az iparpártolás révén

[22] Uo.
[23] Uo. 1900. 7. sz.
[24] Honi Ipar, 1900. 9. sz.
[25] Uo. 1. sz.
[26] Uo. 1903. 18. sz.
[27] Uo. 19. sz.
[28] Uo. 24. sz.
[29] OL Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara (BKIK) Állami kedvezmények bizottsága 1904. márc. 3-i ülés jegyzőkönyve.
[30] Budapesti Hírlap. 1906. okt. 21.

gazdaságon kívüli eszközökre támaszkodhattak. A kereskedők helyzete már jóval bonyolultabb. Az Iparegyesület említett akcióprogramja a kereskedőket kényszer útján kívánta bevonni, s ez már eleve nem számíthatott sikerre. Ehhez járult, hogy a hazai fogyasztási cikkek jelentős része sem árban, sem minőségben nem állta a versenyt a külföldivel. Éppen ez a tény tette „szükségessé" ezeket a kísérleteket. A kereskedők számára ennek támogatása rendkívül kockázatos volt, sőt meglehetősen biztos bukást ígért. A magyar iparcikkek az említetteken túl sem csomagolásban, sem a pontos szállítási határidő, sem a reklamációk elfogadása terén nem tartottak lépés a külföldi cégekkel.

Az iparpártolásnak azonban végeredményben a harmadik tényezőn, a fogyasztón kellett elbuknia. Eleve kilátástalan vállalkozás a vásárlóktól „áldozatok árán is" követelni a támogatást. „Bizottsági gyűlésekkel nem sokra megyünk – kommentálja a Magyar Pénzügy az Iparegyesület tervét –; a fogyasztóközönségnek, hogy elhiggye, amit ma hihetetlennek tart, nem lelkesítő szavakra, hanem kézzel fogható bizonyítékokra van szüksége. Azért a bizottságok működésétől kellő sikert csak akkor várhatunk, ha ezek főfeladatukká tűzik ki annak bebizonyítását, hogy a hazai gyártmány van olyan jó, mint a hasonnemű idegen termék."[31] Vagyis a támogatást áldozatok nélkül, a hazai termékek versenyképessé tételével lehet elérni, ami viszont feleslegessé teszi egyben ezeket az akciókat, illetve minőségileg más követelményeket támaszt. „Akár a kontemplált, akár külön országos bizottság azzal volna megbízandó, hogy a külföldi gyártás előrehaladását, a gyártmányok tökéletesbülését, az árhullámzásokat, a nyersanyag beszerzésének változó módozatait, stb. minden szakmában figyelemmel kísérje és hasson oda, hogy hazai iparunk e tekintetben a külföldivel lépést tartson."[32]

Az iparpártolás célja nem utolsósorban a kisipar átmentése volt, hiszen amíg az ipartámogatás, vagyis az állami beavatkozás a modern nagyipari burzsoázia koncepciója, addig az iparpártolás mögött a régi kisiparos céhpolgár állt a maga elavult abszolutizmuskori elképzeléseivel, amelynek lényege a verseny kizárása. E törekvések néha agresszívebb formában is jelentkeztek. Igy Pozsony város tanácsa a város közgyűlése elé terjesztett egy olyan indítványt, amely a nagyipar segélyezése ellen irányult. A pozsonyi kamara, amely teljes ülésén foglalkozott az indítvánnyal, síkra szállt a nagyipar állami támogatása mellett.[33] Mint láttuk, a kisipar támogatása amellett, hogy általános jelszó lett, a kormány célkitűzései között is szerepelt, holott a kor közgazdaságának legjelesebb képviselői tisztában voltak azzal, amit a kisipar lehetőségeiről elmondtunk. Baross már 1889-es működéséről tett jelentésében kijelentette, hogy „a haladó közgazdasági élettel és annak nagy vívmányaival a kisiparnak is számolni kell."[34] Tíz évvel később Matlekovits szintén az országgyűlés előtt az 1901-es költségvetés vitájánál kifejtette, hogy ahol a gyáripar meghonosodott, a kisiparnak vagy át kell alakulnia, vagy ha nem, elvész.[35] A Magyar Pénzügy kertelés nélkül mondja ki véleményét: „Sem a nagyvárosokban, sem a vidéken nem jósolhatunk hosszú életet, annál kevésbé felvirágzást a kisiparnak, mely . . . túlhaladott álláspontot képvisel."[36]

[31] Magyar Pénzügy, 1900. 5. sz.
[32] Uo.
[33] Uo. 1901. 47. sz.
[34] Id. *Gyömrei Sándor – Vértesy Miklós:* Baross Gábor (Bp. 1937), 158.
[35] Magyar Pénzügy, 1900. 43. sz.
[36] Uo. 1901. 21. sz.

A nagyipar elleni támadások fő bázisa természetesen nem lehetett a kisipar, döntő szerepet az agráriusok játszottak, akik a korábbi passzivitást feladva nyíltan szembefordultak az állami ipartámogatással. Véleményük szerint az ipartámogatás miatt az állami pénzekből kevesebb jut a mezőgazdaságnak, nehezebbé válik az agrárhiteligények kielégítése, s végül emelkedik a mezőgazdasági munkások bére.

A különböző tervezetek, elképzelések közül a legnagyobb figyelmet Szterényi József koncepciója érdemli, nemcsak tartalma, hanem a szerző személye miatt is. Keller egyenesen Szterényit tartja a magyar ipartámogatás atyjának, olyannyira, hogy az általa első komoly, átfogó rendezésnek tekintett 1899 : 49. tc. alapja, szerinte, Szterényi egy évvel korábbi belépése a Kereskedelemügyi Minisztériumba.[37] Keller annyiban nem áll egyedül véleményével, hogy a hazai szakirodalom is hasonló álláspontot képvisel a törvény megítélésénél. Nem utolsósorban Szterényi maga járult hozzá ennek a legendának az elterjesztéséhez, ez azonban mit sem változtat tényleges érdemein, s nem tekinthetjük sem véletlennek, sem pusztán legendának, hogy neve elválaszthatatlan az iparfejlesztéstől.

Szterényi József 1861-ben született Lengyeltótiban jelentős, felvilágosult gondolkodású családban. Anyai nagyapja, Fassel Hirsch nagykanizsai főrabbi, apja – Stern Albert – pedig előbb Lengyeltóti, majd Újpest rabbija, a zsidó asszimilációs törekvések egyik legismertebb alakja volt, akit kortársai nagy tudású, modern teológusnak tartottak. Szterényi pályáját újságíróként kezdte, ő alapította és szerkesztette a „Brassó" politikai napilapot. Az erdélyi Ipar és Kereskedelmi Egyesület alapítása szintén az ő nevéhez fűződött, amelynek 1889-ig főtitkára is volt. Ekkor nevezte ki Baross iparfelügyelővé, s 1890-ben került a minisztériumba. 1895-ben iparoktatási főigazgató lett, s ebben a beosztásban szervezte meg a hazai iparoktatást. A századforuló után előbb miniszteri tanácsossá, majd 1905-ben adminisztratív, egy évvel később politikai államtitkárrá nevezték ki. Kossuth Ferenc miniszterségé idején gyakorlatilag rá hárult a tárca vezetése, végül 1918 januárjában maga is miniszter lett.

Szterényi több munkájában foglalkozott átfogóan az iparfejlesztés kérdésével, amelyek már azért is jelentősebbek a korábban vázoltaknál, mert minden esetben a hivatalos kormánypolitika részét képezték. Szterényi, aki rendelkezett a burzsoázia döntő tényezőinek bizalmával, nem kételkedett abban, hogy az ország alapvető érdeke az ipar fejlesztése. Bizonyos értelemben nem is túlzás, hogy egész életét ennek a célnak szentelte, de ugyanakkor politikus is volt, saját – nem is kis – ambíciókkal, így egyben alkalmazkodni is tudott a mindenkori erőviszonyokhoz.

1902 február 20-i előadását is, amelyet a Pesti Lloyd-társulatban tartott, ez a kettősség jellemezte. Az iparfejlesztés irányelveit kifejtve, különösen az agráriusok támadását próbálta kivédeni a két tábor közötti kompromisszum kísérletével, ezt egészítette ki Magyarország sajátos helyzetének elemzése a Monarchia összgazdaságán belül. Ennek megfelelően a fő hangsúlyt a mezőgazdaságra helyezte, pontosabban a magyarországi ipar főfeladataként jelölte meg a mezőgazdasági termékek feldolgozását és a mezőgazdasághoz szükséges fogyasztás kialakítását. Így – erre alapozva – tévesnek ítélte a gyáripar addigi fejlődését, mivel az nem fonódott össze megfelelően a mezőgazdasággal, holott csakis annak révén tehet szert e téren vezető szerepre a Monarchián belül. Emellett pusztán a

[37] *R. Keller:* Die Industrieförderung in Ungarn (Prag. 1906), 6. 1.

tömegfogyasztási cikkek termelését ismerte el jogosultnak, amelynek keretében sor kerülhet import nyersanyagok hazai feldolgozására is.

Az iparfejlesztés előnyeit két szempontból részletezte. Állami szempontból – egyik kedvenc gondolatát kifejtve – azzal foglalkozott, hogy nagyobb ipartelepek milyen átalakító hatással vannak az adott szűkebb terület gazdasági viszonyaira. Nemzeti szempontból, Németország példájára hivatkozva, a kivándorlás megakadályozását vetette fel. Gyakorlati tevékenységének alapjaként elismerte, hogy a háziipar fejlesztése nem gazdasági, hanem szociális szempontból szükséges. A kisiparnál viszont az átnövés szükségességéről beszélt, vagyis, hogy a kisipart át kell alakítani nagyiparrá, azaz nem a kisipart, hanem a kisiparost kell megmenteni. Szterényi előadásának fontos részét képezte annak tisztázása, hogy milyen iparágakat kell állami támogatásban részesíteni. Ezek szerinte a következők: az elmaradott iparágak, a tőkeszegény iparágak, valamint azok, amelyeknél hiányzik a vállalkozási szellem és az ipari szakismeret. Látványos fordulattal a mezőgazdaság érdekeire hivatkozva igazolta az iparfejlesztés szükségességét, az állami támogatást, amin belül a konkrét formáknak messze nincs olyan jelentőségük. Az agráriusok vádjára válaszolva arra hivatkozott, hogy amíg az 1902-es költségvetésben 5 millió koronát irányoztak elő ipari célokra, addig mezőgazdasági kiadásokra ennek közel ötszörösét, s Ausztriában is a magyarországi összeg kétszeresét fordítják az iparra.

Szterényi előadását ugyanaz a lavirozó, óvatos, az adott erőviszonyokhoz alkalmazkodó, lehetőleg minél kisebb támadási felületet kínáló politika jellemzi, mint az ipartámogatási törvényt, s így ugyanúgy nem mentes belső ellentmondásoktól, egyben alkalmatlan arra, hogy megakadályozza az agráriusok előretörését. Az ipartámogatási törvény elfogadásával közel egyidőben törlik el az őrlési forgalmat, ami az úgynevezett kikészítési eljárás Magyarországon leginkább elterjedt formája volt és jelentős bevételekhez segítette a malomipart, a szeszkontingenst leszállítják a mezőgazdasági szeszfőzdék javára, az adók egyidejű felemelése mellett, elmarad a külföldi vámemelések kompenzálása. Vagyis az agráriusok éppen azoknak az iparágaknak okoztak érzékeny veszteségeket, amelyek létjogosultságáról Szterényi a mezőgazdaság érdekeire hivatkozva beszélt. Az agráriusok előretörését az osztrák agráriusok is elősegítették. Az őrlési forgalom eltörléséről a két kormány egymással kötött szerződése intézkedett. Ugyanakkor a kiegyezési válság által kiélezett hangulatban sokkal élesebb agitáció folyik a Lajtán túl a magyarországi iparfejlesztés ellen. Mint láttuk az osztrák kormány már korábban is a legkülönbözőbb eszközökkel harcolt az ilyen törekvések ellen.

Az új támadásoknak azonban váratlan eredménye is született. A nemzetközi érdeklődés felkeltése, amit korábban a magyar kormány sem reklámmal, sem újságkommünikékkel nem ért el, az osztrák támadások révén megvalósult. A Finanz Chronik 1900 augusztus 11-i száma Bécsből keltezett Made in Hungary című cikkében természetesnek nyilvánítja a magyar törekvéseket. „Ez olyan magától értetődik, hogy egyáltalán nem tudjuk felfogni, miért kiálltanak ellene az osztrák iparosok egyszerre vészt és halált . . . Bármennyire sajnálatos is, hogy Ausztria és Magyarország régi gazdasági kapcsolatai ahelyett, hogy megszilárdulnának, meglazulnak, mégsem lehet méltatlannak találni Magyarország függetlenedési törekvéseit és azt a célját, hogy nemzeti ipart teremtsen, amelyet oly kitartóan igyekszik megvalósítani."

A Vossische Zeitung 1900. augusztus 17-i száma Wirtschaftspolitische Differenzen zwischen Österreich und Ungarn címmel az osztrák sérelmek ismertetésén túl a magyar

állásponttal is részletesen foglalkozik. Behatóan elemzi az előző tíz év eredményeit és az iparfejlesztési törekvéseket. „Egészében véve azonban csak annyit tesz Magyarország, amennyit nem mulaszthat el gazdasági jövője érdekében: vállalkozó kedvet és alkotó szellemet ébreszt, fejleszti népének erejét és országa természeti gazdaságát. A közgazdaságnak a mezőgazdaság mellett még egy támaszt teremt az iparban, amelyet egyetlen ország sem nélkülözhet, ha igazán emelkedni akar." A Finanz Chronikhoz hasonlóan túlzottnak és érthetetlennek minősíti Ausztria reakcióját, sőt ezen túllépve az előbb idézett véleménnyel ellentétben tagadja, hogy a magyar iparfejlesztés a gazdasági kapcsolatok lazulásához vezet. „Növekszik az újonnan keletkező ipari államokban a lakosság vásárló ereje, új importszükségletek támadnak, a gazdasági összekötetés finomabbá és komplikáltabbá válik." Példaként említi Németország és Japán külkereskedelmének alakulását Angliával illetve Európával. A cikk egyben rámutat az iparfejlesztés lehetőségeinek határaira: „Még sok mindennek hiányában van Magyarország ahhoz, hogy elsőrangú ipari állammá váljék: tőkének, műszaki műveltségnek, tanult munkásosztálynak és még sok más egyébnek. Ezeket nem lehet a semmiből előteremteni, mivel ezek nemzedékek munkájának az eredményei."

A hazai és ausztriai támadásokkal egyidőben – ha elvétve is – többen határozott lépésekkel kívánták a hazai ipart előmozdítani. Mint például az a határozati javaslat, amelyet Grandjean József nagybecskereki polgármester terjesztett 1900 októberében a város közgyűlése elé: „Mondja ki a képviselőtestület, hogy a város lakossága nagy részének súlyos anyagi helyzete és kereseti viszonyainak elégtelensége miatt, de máskülönben is, a város gazdasági és kulturális fejlődése érdekében szükségesnek és kívánatosnak tartja, hogy különféle iparvállalatok, gyárak, stb. létesíttessenek, hogy a város ezen vállalatok alapítását saját erejéhez képest anyagilag támogatni és azoknak kedvezményeket nyújtani hajlandó."[38]

Az állami ipartámogatás adott gyakorlatát talán a textilgyárosok köréből kritizálták a leghatározottabban. Így évi jelentésükben annak alapjait kérdőjelezték meg: „Nagyon kívánatos, hogy új textilgyárak létesítésénél, illetőleg szubvencionálásánál bizonyos tartózkodással járjanak el, és hogy az új telepek kreálásánál egy kissé lassúbb lépésben haladjunk . . . Az érdekelt gyárosok meg vannak arról győződve, hogy az iparfejlesztési akció súlypontja nem az új gyárak számszerű szaporítására helyezendő, hanem arra, hogy oly gyáripar keletkezzék, amely a boldogulás minden előfeltételével bír."[39] Ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg Weiss Berthold a Textiliparosok Országos Szövetségének elnöke nagy tetszést aratva a GyOSz választmányi ülésén: „Az iparfejlesztésnek lényege nem abban keresendő, hogy új gyárak állami kedvezményben részesítessenek, hanem abban, hogy minden egyes gyárnak megadassanak fejlődésének elemi feltételei."[40]

A korábbiakban már utaltunk arra a tényre, amely szerint az ipartámogatás hatékonyabb kibontakozását fékezte, hogy a nagyipari burzsoázia nem rendelkezett olyan szervezettel, amely egyrészt megfelelő nyomást gyakorolhatott volna a kormányra, illetve amelyre a kormány akár az agráriusokkal szemben támaszkodhatott volna. Az agráriusok előretörése különösen nélkülözhetetlenné tette a burzsoázia ellentámadást, aminek nyitányát jelentette a GyOSz megalakítása 1902-ben.

[38] Magyar Pénzügy, 1900. 44. sz.

A kormány iparpolitikája egyre szélesebb körben váltott ki kritikát, ellenállást. Egyes jelenségek bírálatát felváltja az átfogó kritka. Igy Sugár Ottó Baross szellemét idézi meg: „Magyarországon most sincs iparpolitika. Mert egységes terv szerint kidolgozott iparpolitika, mely kiterjedt volna az iparalkotások egész terrenumára, mely koncentrálta volna az iparpártolás összes szálait egy tényező kezében, sohasem volt Magyarországon, Baross megteremtette egy ilyen iparfejlesztési politika alapját, de utódai elhagyták ezt az alapot, nem okultak az ő útmutatásaiból és rátértek az ötletszerű kapkodás mezsgyéjére."[41] A gazdasági visszaesés még inkább felszínre hozta az iparfejlesztés koncepciótlanságát. Ezt fogalmazta meg a miskolci kereskedelmi és iparkamara évi jelentése: „Az állami támogatás csak járulékos lehet, de nem alapozás, melyre az épületet felrakhatják . . . A hazai iparnak adható állami kedvezményekről szóló törvény rendelkezései kedvezőtlen gazdasági viszonyok mellett nem érvényesülnek."[42]

A GyOSz már röviddel létrejötte után, 1902 őszén nagyobb akciót indított az 1899 : 49. tc. módosítása érdekében, amelynek legfőbb fogyatékosságát abban látták, hogy nem foglalkozott a közszállításokkal. Felhívással és kérdőívvel fordult tagjaihoz, hogy számoljanak be tapasztalataikról. A GyOSz is felvetette, hogy az iparágak felsorolása helyett célszerűbb lenne a közgazdasági indokoltságra hivatkozni. Megkérdőjelezik a szubvenciók adott rendszerét, amit fel kellene váltani a termelés értékével arányosan emelkedő termelési prémiummal. Biztosítani kell, hogy az állami támogatás révén ne károsuljanak az abban nem részesülő régebbi vállalatok.[43]

A GYOSz valóban alkalmasnak bizonyult arra, hogy nyomást gyakoroljon a kormányra. Chorin az új kereskedelmi minisztert hivatalba lépése alkalmából üdvözölve beterjeszti a hazai nagyburzsoázia legfontosabb követelését: „Elmaradottságunk gazdasági téren oly nagy, ipari fejlettségünk más államokhoz képest viszonyítva oly kicsiny, hogy országunk epedve várja a tervszerű és céltudatos gazdasági politika alapjainak lerakását. Gazdasági elmaradottságunk közepette aggódva szemléljük a törvényhozás működésének már hosszabb idő óta jelentkező teljes meddőségét. Mindenki, ki az ország sorsát szívén viseli, kell, hogy óhajtsa és erejéhez képest előmozdítsa a normális parlamenti viszonyok helyreállítását, mert olyan állam, mely majdnem egy esztendőn át sem állami költségvetést megállapítani, sem egyetlen gazdasági kérdést megoldani nem képes, teljesen kikapcsolja magát a nemzetek közgazdasági versenyéből, ami az ország elszegényedését és ezzel politikai súlyának csökkenését múlhatatlanul kell, hogy maga után vonja."[44]

Az erélyes fellépésre megfelelő visszhang érkezik. Szterényi 1903 végén már jóval határozottabban fogalmaz: „Iparunk fejlődése a legfontosabb állami és nemzeti érdekek egyike. Karoljuk fel azokat az érdekeket mindannyian, de nem szóval, hanem tettel, nem hazafias felbuzdulásokkal, hanem komoly munkával!"[45] 1904. március 17-én Wekerle a

[39] Id. Honi Ipar, 1901. 11. sz.
[40] GyOSz Közlemények, 1902. 4. sz. 17. l.
[41] Honi Ipar, 1903. 10. sz.
[42] Id. Uo. 16. sz.
[43] Uo. 1902. 37., 39. sz.
[44] GyOSz Közlemények, 1903. 8. sz. 23. l.
[45] Magyar Ipar, 1903. dec. 15.

Magyar Kereskedelmi Csarnokban tartott előadásában felszólítja a pénzintézeteket, hogy nagyobb aktivitással kapcsolódjanak be az iparfejlesztésbe.[46]

Ezzel egyidőben Hieronymi Károly kereskedelemügyi miniszter emlékiratot dolgoztat ki az iparfejlesztésről.[47] Ez az 1899 : 49. tc. főbb fogyatékosságaiból indul ki, ami egyrészt az iparágak taxatív felsorolásában és abban a kikötésben gyökerezett, hogy csak új terméket meghonosító üzem részesülhet állami kedvezményben. Az emlékirat szerint „az iparfejlesztésben csak főbb elveket lehet megállapítani, de generalizálni nem lehet, minden egyes eset önmagában, összes viszonyai figyelembe vételével bírálható csak el".[48] Az emlékirat alapvetően szakít a fennálló gyakorlattal. Így a taxatív felsorolás helyett célszerűbbnek tartja a közgadasági érdekek figyelembevételét, s egyben a már meglévő vállalatok támogatását. „Közgazdasági szempontból általában fontos a már fennálló és megerősödött ipar további kiterjesztése, mint új vállalatok létesítése."[49] Kivételes esetekben tehát fennálló gyáraknak is kellene kedvezményeket biztosítani, függetlenül attól, hogy korábban kaptak-e vagy sem. A hasonló tárgyú osztrák törvényjavaslatra hivatkozva az emlékirat javasolja, hogy az államsegélyeket iktassák be a törvénybe. A hivatkozás azonban alaptalan, mert az osztrák törvényjavaslat a magyartól eltérően csak rendkívüli esetben, kivételesen egyszeri államsegély megadását javasolta a birodalmi gyűlés esetenkénti jóváhagyásától függően.

Az emlékirat utal ugyan a kivitel és az iparfejlesztés összefüggésére, de részletes kifejtése elől kitér. Egyaránt fejlesztendőnek tartja a gyáripart, a háziipart és a kisipart, „mely átmenetet képez a gyáriparhoz". „A gyáripar fejlesztésénél első alapelvnek kell lennie, hogy nem lehet mindent itthon készítenünk, viszonyaink sem nem alkalmasak, sem nem elég fejlettek arra, hogy az ipari termelés minden ágában minden szükségletnek itthon való készítésére berendezkedjünk; ez egyébként is lehetetlen, mert vannak speciális cikkek, melyek még a legnagyobb ipari fejlettség mellett is behozandók lesznek; ennél fogva szorítkoznunk kell annak lehető nagy mértékben való fejlesztésére, ami leginkább és legnagyobb mennyiségben szükséges, amire viszonyaink leginkább alkalmasak."[50]

Fejleszteni kell tehát azokat az iparágakat, amelyeknél a rendelkezésre álló nyersanyag ellenére jelentős az import (bányászat, kohászat termékeinek hazai feldolgozása). „Az, hogy valamely iparcikk új az országban, még nem képezheti alapját meghonosítása állami támogatásának, feltétlen szükséges ahhoz, hogy nagy fogyasztás tárgyát képezze itt és viszonyaink erre alkalmasak legyenek. Kivételt képeznek ezek között oly iparágak, melyekben Magyarország fogyasztása egymagában nem elég tekintélyes ugyan, de amelyek a vámterületen sem készülnek és így azokra nézve a közös vámterület mint egységes piac jöhet figyelembe."[51] (Például Northrop-rendszerű szövőszék.) Figyelembe kell venni a kiegészítő iparágakat is, például a szövőipar mellett a fonóipart is. A rokon iparágak területi elhelyezkedése fontos szempont, ami az állami támogatás révén befolyásolható. Elsősorban a már meglévő gyárakat kell támogatni, erősíteni, ez elősegíti a versenyképes-

[46] Magyar Pénzügy, 1904. 12. sz.
[47] Emlékirat az iparfejlesztésről (Bp. 1904.)
[48] Uo. 72. 1.
[49] Uo. 19. 1.
[50] Uo. 61. 1.
[51] Uo. 64. 1.

séget. Ehhez viszont „tervszerűnek kell lennie az iparfejlesztési akciónak". Új gyár létesítésének támogatása csak akkor célszerű, ha a meglévők nem vállalkoznak a bővítésre.

Figyelembe kell venni a már meglevő üzemek érdekeit, de azt nem szabad oly módon túlhajtani, hogy erre hivatkozva tagadják meg a támogatást közgazdaságilag indokolt új alapításoktól. A meglévő hazai ipar különösen akkor szorul támogatásra, ha a külföldi konkurrencia megpróbálja veszteségre szorítani, ami például a gépiparban többször előfordult.

Elő kell segíteni a gyárak specializálódását, különösen a papíriparban és a gépgyártásban. A kisipar nem lehet akadálya a támogatásnak, ha nem tudja a hazai igényeket kielégíteni. A támogatás eldöntésének alapját a behozatal képezi, így az emlékirat összeállítást közöl azokról az iparcikkekről, amelyek hazai gyártása a fogyasztásnak még 50%-át sem fedezi.

Ennek alapján legfontosabb a fonó-, szövő-, ruházati, vas- és fém-, bőr-, fa-, valamint az agyagipar támogatása. A fonó- és szövőiparon belül különösen a kender- és lenfonás, illetve a -szövés, a gyapjúipar, pamutfonás- és szövés, továbbá a selyemipar, a ruhaiparon belül a férfikalap-, a kesztyű-, a fehérneműgyártás, a férfiruha- és a cipőgyártás, a vasiparon belül a régi hámoripar és lánckovácsság, a késipar és a kisvasipar, a bőriparon belül a finomabb felsőbőr, a kesztyűbőr, a nyerges- és bőröndösipar, valamint a bőrgalantériaipar, az agyagiparon belül a porcelánedény és az olcsóbb agyagáruk gyártása szerepel kiemelten. Ezeken kívül az emlékirat megemlíti az asztalosipart, a gyermekjátékok készítését, a kosárfonást (háziiparként), végül utolsó helyen a vegyiparnál, a kátránytermékek feldolgozását, a festékgyártást, a gyógyszereket, a pipereszappant, a konyhasó és a kénkova feldolgozását.

Az emlékirat síkraszáll a külföldi tőke megnyerése mellett. „Ha itthon . . . az erő és tőke nem található fel, keresni kell a vállalkozást külföldön. Az idegen tőke a nemzeti erőt gyarapítja; a vállalkozói nyereséget, a tőke gyümölcsét kiviszi ugyan az országból – ami a nemzeti vagyonosodás szempontjából hátrányos ugyan –, de az anyag és munka haszna itt marad az országban."[52] Biztosítani kell azonban, hogy ezek a vállalatok méreteik, berendezéseik stb. következtében már eleve kizárják annak lehetőségét, hogy kizárólag az államsegélyre alapozzák létüket, illetve külföldi árukat hozzanak forgalomba.

Az emlékirat vitathatatlannak ítéli az anyagi támogatás szükségességét, ami lehet egyszeri segély, segély a termelés függvényében, és kölcsön. Minden esetben külön kell a legmegfelelőbb formát alkalmazni. Ezek közül az egyszeri segély a leggyakoribb, feltétele a gyártandó cikk, a befektetett tőke, a munkáslétszám, a termelés nagysága és a hazai beszerzés. A szűkös lehetőségek miatt általában több évre elosztották, aminek következtében az egyszeri segély a gyakorlatban rendszeres szubvencióvá vált.

A termelés függvényében adott segély alapja a termelés emelkedése, amelynél azonban a termelés értéke nem mérvadó. A köcsönök jelentették az anyagi támogatásnak mintegy felét, gyakran elengedték vagy többször meghosszabbították. Az emlékirat a segélyeknél szükségesnek tartja, hogy a saját befektetésekkel legyenek arányban, a kölcsönök pedig ne haladják meg az alaptőke 1/3-át.

Végül az emlékirat rámutat az iparfejlődés és a szociális kérdések összefüggésére is, de ennek figyelembe vételét az ipar kezdetleges voltára hivatkozva csak korlátozottan

[52] Uo. 62. l.

tartja célszerűnek, így a betegsegélyezési törvény revízióját, a kötelező balesetbiztosítást, továbbá a munkások érdekképviseletének szabályozását, az ipari bíróságok szervezését, a sztrájkok és a munkáskizárások kérdésének rendezését.

A burzsoá közvélemény elégedetten fogadta az emlékiratot, amelyet hajlandó volt tárgyalási alapnak tekinteni. „Az emlékirat egyes pontjai megtűrik, sőt kihívják a kritikát, lesznek némi ellenvetéseink, pótlást, kiegészítést kívánó véleményeink nekünk is, minélfogva kétségtelenül közhelyesléssel fog találkozni a miniszter azon intenciója, mely őt arra indította, hogy ezen észrevételek idejében való megtételére alkalmat nyújtson." „Az emlékirat az államnak az iparfejlesztés terén való teendői megjelölése céljából iratott ... hogy azután az ipar egyes ágazataiban ezen teendők miként nyernek alkalmazást, azt előre meghatározni bajos, csaknem lehetetlen, annál kevésbé azt, hogy az egyéni tevékenység és vállalkozási kedv miként irányíttassék. Az egészben követendő utat az állam iparpolitikája nem pécézheti ki, mert nem az ez által előre megszabott iránytól, hanem a belfogyasztás alakulásától, a meghódítandó külpiacok igényeitől, no meg az Ausztriával való gazdasági viszony jövőbeni alakulásától, szóval a kereslettől függ az, hogy jövőben az ipari termelés mely ágazataira fektessünk különösebb figyelmet."[53] Chorin februárban tartott beszédében szintén jelezte a hazai nagyburzsoázia nem teljesen azonos elképzeléseit: „Sajátos viszonyaink között csak két eszköz kínálkozik az államnak iparának fejlesztésére, úgy mint a céltudatos tarifapolitika és a közszállítások ügyének helyes rendezése."[54]

Az emlékirat olyan időben keletkezett 1904 májusában, amikor reális remény volt, ha nem is a politikai válság megoldására, de a parlamenti béke megteremtésére, ami elősegíthette volna a céltudatos állami ipartámogatás kibontakozását. Miután nem sokkal később ezek a remények meghiúsultak, a gazdasági kérdések ismét lekerültek a napirendről, s így az emlékirat is megvalósítatlan maradt. Sajátos módon az egyesült ellenzék is a lojalitás és az ellenzékiség ellentmondásában őrlődve közel egy évig félretette gazdasági követeléseit, s nagyobb jelentőséget tulajdonított az önálló magyar vezényszónak, mint az önálló vámterületnek.

A politikai válság hatására elmélyült a gazdasági válság, a külföldi tőke bizalmatlanná vált, a hazait pedig bénította a parlament tehetetlensége. „Kívánnunk kell, hogy ... ne cáfolják, ha akad valaki, aki a gazdasági katasztrófára figyelmeztet, ha a kibontakozás még sokáig késik. Függőben, teljes bizonytalanságban van jövőbeli gazdasásági és egyéb viszonyunk Ausztriához, függőben vannak a külföldi kereskedelmi szerződések; a nagymértékben tervezett állami beruházási tevékenység teljesen megakadt és mindennek az a következménye, hogy az ország összes termelőerői városban és faluban egyképpen pihenni kénytelenek."[55]

Az 1899 : 49. tc. alapján végül 274 iparvállalat részesült állami kedvezményben. (Ld. I. táblázat). A korábbiaktól eltérően gyakorlatilag a kedvezményben részesített vállalatok túlnyomó többsége új alapítás volt, hiszen amíg az első ipartámogatási törvény által biztosított kedvezményeket 57%-ban vették igénybe új vállalatok, s a másodiknál az arány gyakorlatilag változatlan maradt, addig most 85%-ra emelkedett. A gyáriparnak kifizetett

[53] Magyar Pénzügy, 1904. 23. sz.
[54] GyOSz Közlemények, 1904. 10. sz. 44. 1.
[55] Magyar Pénzügy, 1905. 30. sz.

állami szubvenciók évi összege 1899 és 1906 között közel négyszeresére emelkedett, azaz több mint 1,7 millió koronára. A kedvezményben részesített vállalatok száma ugyanakkor csökkent az előző időszakhoz képest. Ez elsődlegesen a már jelzett folyamatok következménye, s csak másodsorban a gazdaság általános visszaesésének, hiszen ez a visszaesés csak viszonylagos volt. 1898 és 1906 között 7,1%-kal nőtt a gyáripari vállalatok száma, 38,6%-kal az ezekben foglalkoztatott alkalmazottak száma és 49,1%-kal a termelési értékük.[56] Az állami kedvezményekben részesített gyárak iparági megoszlása a főbb iparágakban nem tért el jelentősen a korábbiaktól, a vegyipar 16%-kal szerepel, a vas- és fémipar 13%-kal, a gépgyártás 11%-kal, végül a textil- és ruházati ipar 24%-kal. Vagyis az iparágak kibővítése az 1899 : 49. tc. által a gyakorlatban semmiféle eredménnyel nem járt.

A hazai gyáripar kialakulása és megerősödése a századfordulóig, párosulva az azt követő gazdasági recesszióval, a korábbiaknál sokkal határozottabban követelte meg a közszállítások és a hadseregszállítások átfogó szabályozását. A hazai nagyburzsoázia is egyre nagyobb figyelmet fordított ezekre a kérdésekre és követeléseik középpontjába állította őket, ami egyben közvetlenül nem érintette az ágrárius érdekeket. Ennek megfelelően az egyes szakminiszterek hoztak ugyan intézkedéseket, ezek azonban vagy nem valósultak meg, vagy nagyon szűk körben mozogtak. Hegedüs Sándor kereskedelmi miniszter már 1889. július 22-én leiratban értesítette az Országos Iparegyesületet a belügyminiszterrel folytatott tárgyalásairól annak érdekében, hogy a törvényhatóságok ipari beszerzéseiknél a hazai ipart részesítsék előnyben. Széll Kálmán valóban rendelettel fordult ezt követően a törvényhatóságokhoz, városokhoz és községekhez, felszólítva őket arra, hogy hozzanak határozatot a hazai ipar elsőbbségének biztosításáról.[57] A rendelet jelentéktelenségét mutatja, hogy ebben az időben nem egészen 3 millió koronát tett ki a törvényhatóságú városok ipari beszerzése, ennek is harmadát a főváros jelentette. A vármegyék ipari beszerzése ugyanakkor alig haladta meg a 4 millió koronát, ezek közül 12 megyéé pedig még a 20 000 koronát sem érte el, ugyanakkor amikor az állami vasgyárak ipari megrendelései 10 millió korona körül mozogtak.[58] Hasonlóan jelentéktelennek kell ítélnünk Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek azt az 1900 nyarán hozott rendeletét, amelyben utasította az összes felső-, közép- és elemi iskolákat, hogy kizárólag magyar gyártmányú füzeteket és egyéb iskolaszereket használjanak.[59]

A gyakorlati megvalósulás korlátait jelzi a komáromi gázmű ügye. A város a létesítéshez pályázatot hirdetett, majd végül nagy felháborodást kiváltva, a magyar ajánlatoknál kedvezőtlenebb osztrák cégnek biztosította a megrendelést.[60] Az ilyen és ehhez hasonló esetekhez járultak a különböző visszaélések, baklövések. Így az épülő országház villamosvezetékeinek beszerzésére az építő bizottság szintén pályázatot hirdetett. A legolcsóbb ajánlat egy német cég budapesti fiókjától érkezett, de ezt a hazai ipar pártolására hivatkozva elutasították. Végül a rendelést jóval drágábban egy olyan budapesti cég kapta, amelyik nem is gyártott kábeleket, így azokat mégis az említett német cég

[56] A Kereskedelmi Minisztérium tevékenysége az 1906–1909 években (Bp. 1909), 366.
[57] Magyar Pénzügy, 1899. 32. sz.
[58] A közszállítások ügye. I. füz. (Bp. 1904) 75–84.
[59] Magyar Pénzügy, 1900. 28. sz.
[60] Uo. 1901. 27. sz.

charlottenburgi gyárától rendelte meg, jelentős haszonra számítva az egyszerű viszonteladási üzlet révén.[61]

A Turul temesvári cipőgyár, amely „Pártoljuk a magyar ipart" jelszóval hirdette termékeit, jelentős állami támogatást kapott, amíg ki nem derült, hogy a Turul védjegy a mödlingeni gyár cipőit díszíti.[62]

A Honi Ipar a közszállításoknál a szakszerűtlen átvételre panaszkodik, amely egyben teljesen decentralizált, és így eltérő követelményeket támasztanak. Sérelmezi, hogy az állam a pályázatoknál felhasználja az ajánlattevőket az árak leszorítására.[63] Ugyanakkor a Bund, az osztrák nagyipar érdekképviselete, tiltakozik az osztrák kormánynál, hogy Magyarországon a közszállításoknál hátrányban részesítik az osztrák ipart, ami sérti a vám- és kereskedelmi szerződést.[64] 1901-ben a kormány a Kereskedelmi Minisztérium ügykörébe utalta a közszállításokkal kapcsolatos igazgatási teendőket. Ez az adminisztratív intézkedés nem jelentett tényleges változást a közszállítások terén. Ugyanakkor a GyOSz megalakulása után közvetlenül széles átfogó akciót kezdeményez a közszállítások rendezésére. Sérelmezik az indokolatlan külföldi beszerzéseket, s 1902. december végén átiratot intéznek a GyOSz összes fiókjának elnökéhez, amelyben tájékoztatást kérnek minden közszállítási sérelemről.[65] A begyűjtött adatok alapján nyilvánosságra hozzák pontos adatokkal az állami intézmények külföldi beszerzéseit. Mindezek alapján követelik a közszállítások átfogó reformját, amelynek alapelve, hogy a közszállítás nem könyöradomány, hanem szerződéses viszony. A fennálló gyakorlat számos elemét a GyOSz – és általában a hazai burzsoázia – joggal kifogásolja. Így a kiírásoknál éppen a legfontosabb munkáknál sürgősségre hivatkozva nem tartják be a pályázásra biztosított 30 napos határidőt, a kiírások gyakran nem határozzák meg a szükséges mennyiséget, nem biztosítják a pályázatok titkosságát, így a konkurrencia gyakran tudomást szerezhet a pályázási szándékról, nem megfelelőek a minőségi követelmények, eltérnek a kereskedelmi szokásoktól, lassú az ügyintézés, nem ritka a fennálló rendelkezések ellenére a 7–8 hónapos várakozási idő, az anyagvizsgálat szakszerűtlen, az anyagátvétel rendezetlen, hiányos az ellenőrzés, ami lehetővé teszi külföldi áruk eladását, a beszerzési források konkrét előírása szűkíti a versenyt, vissza kell térni a korábbi gyakorlatra, amely szerint 10 százalékos ráfizetéssel is magyar vállalat kapta a megrendelést. A fenti alapelvnek megfelelően a GyOSz kezdettől elutasította, hogy a kormány a közszállítást gyakran szubvencióként ítéli oda, vagyis egyes vállalatok állami támogatásának eszközének tekinti. Sérelmezték egyben az állami gyárak tisztességtelen versenyét, miután a kormány a pályázatok során beérkezett legolcsóbb ajánlatokat gyakran felkínálta az állami gyáraknak.[66]

Végül a GyOSz számos szaktanácskozás eredményeképpen megfogalmazta saját törvényjavaslatát, ez nemcsak a részletes javaslatot tartalmazta, hanem a végrehajtási utasítást és a részletes indokolást is. A végleges változat 1905 júliusában jelent meg. A

[61] Uo. 1900. 46. sz.
[62] Uo. 1901. 21. sz.
[63] Honi ipar, 1900. 8 sz.
[64] Uo. 1900. 16. sz.
[65] GyOSz Közlemények, 1902. 5. sz 27–29. l.
[66] A közszállítások ügye I. füz.

törvényjavaslat kiterjedt gyakorlatilag az összes nem magánjellegű intézményre, kimondja, hogy közszállítás csak magyar állampolgárnak adható, kivételhez szükséges a közszállítási hivatal engedélye, pontosan szabályozza a pályázatok és versenytárgyalások módját, illetve mellőzésének lehetőségét. A 12 paragrafusból álló törvényjavaslatot 106 pontos végrehajtási utasítás követte, ami foglalkozott a pályázati hirdetéseknél követendő eljárással, az ajánlatok kellékeivel, a beérkezett ajánlatok tárgyalásával, az odaítéléssel, a szerződések kellékeivel, a szerződések teljesítésével és ellenőrzésével, a megrendelés felosztásánál követendő elvekkel, a közszállítási hivatallal és a közszállítási kataszterrel.[67] A GyOSz választmánya gyakorlatilag az akció egyik fontos elemeként 1904 októberében tagjai számára kötelezővé tette a hazai beszerzést.[68]

A kormány már említett emlékirata szintén foglalkozott a közszállítások kérdésével, amit az iparfejlesztés „egyik leghathatósabb eszközének" nyilvánított. A javaslatok azonban terjedelmükben és mélységükben is messze elmaradtak a GyOSz akciójától.[69]

A hazai burzsoázia vezető körei a századfordulón a közszállításokhoz hasonlóan egyre nagyobb figyelmet fordítanak a hadseregszállítás kérdésére is. Weiss Berthold hosszabb újságcikkben elemzi a magyar ipar és a közös hadsereg viszonyát. Örvendetesnek tartja a kedvező változásokat, még ha nem is kielégítőek, a továbblépést ugyanakkor nemcsak a hadügyminisztériumtól várja, hanem legalább annyira a magyar iparosoktól is. A különösen sérelmezett tengerészeti megrendelések hátterében szerinte nem a haditengerészet közömbössége keresendő, hanem a lehetőségek hiánya. „Sterneek tengernagyban épp úgy, mint a tengerészet mostani vezetőjében, Spann tengernagyban megvolt a hajlam a magyar ipar támogatása és fejlesztése iránt, de mit ért, vagy mit ér e hajlam, mikor a legjobb akarat mellett sem volt meg a lehetőség, hogy ők a magyar iparnak valamit juttassanak."[70] A hadügyminiszter már 1899-ben biztosította a delegációt, hogy Magyarország a felemelt kvóta arányában fog a megrendelésekből részesedni és az újabb szerződések megkötésénél igénybe veszik a magyar kereskedelemügyi miniszter közbenjárását.[71] 1900-ban újabb ígéretet tett a kvótaarány figyelembevételére és az új magyar gyárak bevonására.[72] Végül még ugyanabban az évben megszületett a hadügyminiszter és a magyar kereskedelmi miniszter megállapodása a hadseregszállításról. Ez kimondja, hogy lehetőség szerint Magyarország minden cikknél megkapja a kvóta arányának megfelelő részt, a hadügyminiszter törekszik ezt a már fennálló szerződéseknél is megvalósítani, a legolcsóbb osztrák árat felkínálják a magyar jelentkezőknek, s csak ha ez sikertelen marad, ítélik oda az osztrák félnek. A szerződés magában foglalja a delegáció előző évi határozatát, amely szerint a hadügyminiszter köteles minden évben cikkenként kimutatást készíteni a magyar kereskedelmi miniszter számára, s annak esetleges észrevételeit figyelembe venni, az érvényes szerződések meghosszabítását szintén a kereskedelmi miniszter véleményétől teszi függővé. A hadügyminiszter megrendelést biztosít a magyar iparnak az új tábori ágyúk beszerzésénél, az egyes katonai egységek kötelesek szükség-

[67] Uo. IV. füz. (Bp. 1905.).
[68] GyOSz Közlemények, 1904. 13. sz. 8–9. l.
[69] Emlékirat az iparfejlesztésről, 23–27.
[70] Honi Ipar, 1900. 5. sz.
[71] Közös ügyek bizottság irományai 1899. 19. sz.
[72] Uo. 1900. 11. sz.

leteiket lehetőség szerint állomáshelyükön beszerezni, a magyar szállítók számára kötelező a hazai beszerzés, megrendelések odaítélésénél részvénytársaságokkal szemben az egyéni cégek előnyben részesülnek, a hadügyminisztérium viszont csak korlátozott mértékben vesz igénybe fegyencmunkát. A hadügyminiszter kötelezettséget vállalt egyben, hogy a három alap-termékcsoportnál (posztó, pamut és len, bőr) a megrendelések 34,4 százalékát a magyar iparnak juttatja. A megállapodás rendelkezései kiterjedtek a haditengerészetre is.[73]

Már a megállapodás számos kitétele magában foglalta, hogy a magyar ipar ezt követően sem részesülhet a kvótának megfelelő megrendelésben, hiszen előírta a „lehetőségek" figyelembevételét, ami csak a versenyképes iparágak számára jelentett megnyugtató megoldást. Így a hadügyminisztérium 1901-es több mint 320 millió értékű megrendeléseiből a magyar ipar 31,6 százalékkal részesedett, a haditengerészet közel 46 millió koronás megrendeléseiből viszont csak 13,58 százalékkal.[74] Ezt a tényt állapította meg a magyar delegáció is, ennek megfelelően 1902-es határozatában „utasítja tehát a közös hadügyminisztert, hogy tegyen oly intézkedéseket, hogy a hadsereg és a haditengerészet ellátásában és felszerelésében a hazai termelés és ipar a kvóta arányában részesüljön, és hogy Magyarország azon iparágakban, amelyekben versenyképes, ne csak a kvóta arányában részesüljön megrendelésekben, hanem olyan arányban, mely kárpótolja és kiegészíti a kvótáját azon felszerelési cikkekre fordított összegek után is, melyből a megrendelés Magyarországon éppen nem, vagy nem a kvóta arányában történik."[75] A nehézkes megfogalmazás minden túlzás nélkül történelmi jelentőségű állásfoglalást tükröz. Lemond arról az illúzióról, hogy Magyarország részesülhet minden iparcikknél a megrendelések számára meghatározott hányaddal, ehelyett olyan „szakosítást" javasolt, amelynek révén a birodalom két részének ipara szervesen kiegészítheti egymást. Az 1902-es haditengerészeti megrendeléseknél a magyar részarány már meghaladta a 17 százalékot,[76] igaz 1903-ban visszaesett az 1901-es szintre, de ugyanakkor a magyar ipar közel 33 százalékkal részesedett a hadsereg megrendeléseiből. Nemcsak ezek az adatok mutatják a két miniszter megállapodásának eredményességét, hanem az a tény is, hogy a delegáció ülésein a hagyományos sérelmek helyett, azokhoz képest viszonylag már jelentéktelen követelések kerültek előtérbe. Így Pap Géza javasolja, hogy a kincstári gyárak termelését számítsák be az osztrák kvótába, a kompenzáció pedig legyen kötelező jellegű.[77] A kincstári gyárakra vonatkozó követelés annyira képtelennek tűnt, hogy a delegáció csak egy jóval mérsékeltebb – és reálisabb – változatát fogadta el. A hadügyminiszter a határozatra adott válaszában ígéretet tett, hogy a kincstári gyárakban kifejezett béreket a jövőben beszámítják az osztrák kvótába. Ugyanakkor a kompenzáció jegyében a magyar ipar kapta a tüzérségi lőszermegrendelések 50 százalékát.

Az ausztriai ipari körök nem kis aggodalommal szemlélték ezeket a minőségi változásokat. Pitreich hadügyminisztert felkeresték az osztrák vas- és gépgyárosok küldöt-

[73] A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv (Bp. 1901) 69–71.

[74] Közös ügyek bizottság irományai 1903. 24. sz.

[75] Uo. 1902. 15. sz.

[76] Uo. 1904. 15. sz.

[77] Közös ügyek bizottság napló 1903. febr. 22.

tei, s kérték, hogy a szállításoknál a jövőben is a kvótaarányában osszák el.[78] A Reichsratban olyan interpelláció hangzik el, amely sérelmezi, hogy a hadügyminisztérium legújabb lövedékmegrendelésének több mint 50 százalékát magyar vállalatok kapták.[79]

A kereskedelmi miniszter 1903 májusában a GyOSz-nak küldött leiratában további rendelések elmaradásáért a magyar iparosokat okolja. „Több alkalommal tapasztaltam, különösen az utóbbi időben — hangzik a leirat —, hogy gyárosaink a közös hadügyi szükségletekre hirdetett nyilvános és szűkebb körű versenytárgyalásokon vagy egyáltalán nem vesznek részt, vagy pedig ha részt vesznek és árajánlataik a külföldi gyárosokénál drágábbak, akkor a külföldiek részéről tett és a hadügyminisztérium által felajánlott olcsóbb egységárakért csak a legritkább esetekben vállalják el a szállítást . . . A közös hadügyminisztérium a hadügyi szükségletekből a magyar ipar termékeit kvóta szerint megillető rész szállításával is külföldi cégeket kénytelen megbízni."[80] Ez a leírás szolgáltatott alapot a GyOSz fellépéséhez. Válaszukban alaptalannak minősítik a katonai hatóságok állítását és követelik egyben az 1900-as megállapodás és a delegáció 1902-es határozatának maradéktalan végrehajtását. Sérelmezik, hogy sem a közös külügyminisztérium, sem a közös pénzügyminisztérium, sem a közös számszék, sem a közös bank megrendeléseinél nem veszi figyelembe a magyar ipart. A kincstári gyárak (bécsi arzenál, pólai tengerészeti telepek, bécsújhelyi lőszergyár, blumaui lőporgyár) termelését az osztrák kvótába kell beszámítani, miután mind Ausztriában van és ausztriai alkalmazottakat foglalkoztat. A GyOSz kielégítőnek ítélte a megrendeléseket a posztó-, pamut- és lenáruknál, a kézi fegyvereknél és némely lőszercikknél, bizonyos esetekben azonban a magyar gyárakat nem szólítják fel ajánlattételre, vagy csak közvetve, érdekelt ausztriai gyárakon keresztül, ugyanakkor hiányos a magyar gyárak informálása, s előfordul az is, hogy egyes cikkeknél teljesen mellőzik a magyar ipart. Nehézséget okoz a minták megtekintése, hátrány, hogy az átvétel Bécsben vagy Wiener Neustadtban történik. A GyOSz mindezek alapján javasolja az 1900-as megállapodás módosítását a delegáció határozata szerint, a kincstári gyárak termelésének részleges beszámítását az osztrák kvótába, a szükséges mintákat és kiírásokat a hadügyminisztérium küldje meg a GyOSznak is, a megrendelt termékek átvétele a magyar gyár székhelyén legyen.[81]

Az év végén a GyOSz felterjesztést intézett a kormány több tagjához, ebben sérelmezik, hogy Magyarország nem kapja meg a kvóta arányában a megrendeléseket, mivel ezek jelentős részét a hadügyi kormányzat saját gyáraiban állíttatja elő. A kincstári gyárak termelését tehát legalább részben az osztrák részhez kell számítani és a magyar szállítások arányát ennek megfelelően fel kell emelni. A magyar állami gyárak rendezkedjenek be ágyuk gyártására és ne olyan cikkeket termeljenek, amelyeket a magánipar már előállít.[82] 1904 január végén a GyOSz a miniszterelnökhöz írt felterjesztésében megismétli ezeket a követeléseket. Kétségbe vonják a hadügyminiszter által közzétett adatokat a rendelések megosztásáról, miután számos szállítóképes iparág megközelítőleg sem kapja meg a rá eső részt. Az esetenkénti magasabb hazai árakat a kincstári gyárak

[78] Honi Ipar, 1903. 8 sz.
[79] Uo. 9. sz.
[80] GyOSz Közlemények, 1903. 7. sz. 3–4. l.
[81] Uo. 4–17.
[82] Uo. 9. sz. 34–36. l.

ellenőrizhetetlen, irreális áraival magyarázzák, illetve azzal, hogy az osztrák gyárak a magyar konkurrencia eltávolítására mesterségesen lenyomják az árakat, majd újra felemelik. A GyOSz követeli magyar arzenál felállítását, a kompenzáció elvének teljes érvényesítését, pontos kimutatást a hadügyminisztertől, Magyarország számára külön kiírást és megrendelést, amelyeket a kereskedelmi miniszter ellenőriz.[83] A Zentralverband der Industriellen Österreichs, a Bund Österreichischer Industrieller és az Industrieller-Club állandó közös bizottsága válaszul a GyOSz feliratára kérvénnyel fordult az osztrák delegációhoz. Ebben kifejtik, hogy a hadügyminisztérium kompenzálta a magyar ipart, a magyar delegáció határozata nemcsak az osztrák iparra sérelmes, hanem a hadügyi és tengerészeti igazgatásra is, a verseny kizárása – amit végső soron a GyOSz követel – veszélyezteti a hadsereg harcképességét esetleges háborúban. Kérik az osztrák delegációt, tiltakozzék az ellen, hogy az ausztriai kincstári gyárak termelését az osztrák kvótához sorolják, egyben elutasítják a kompenzációt és egységes árakat követelnek.[84] A GyOSz a magyar delegációhoz írt emlékiratában elutasítja az osztrák választ és megismétli a korábbi követeléseket.[85]

Ez a kölcsönös licitálás nem utolsósorban taktikai okokból történt, a magyar iparosok féltették a már elért eredményeket, az osztrákok pedig megrettentek a további magyar előretörés lehetőségétől. A valóságnak sokkal inkább megfelelt a Magyar Pénzügy értékelése, amely elismerően szólt a hadügyminiszter erőfeszítéseiről.[86] A vitában ugyanakkor hasonló taktikai jelentősége volt a Reichsrat március 8-ára összehívott ülésének is, amelynek az újoncjavaslatot kellett megszavaznia.

A közös hadügyi igazgatás nem akarta egyértelmű állásponttal megnehezíteni az osztrák kormány helyzetét. Amikor azonban híre ment annak, hogy a csehek ettől függetlenül obstruálni fognak, nem késett a várt állásfoglalás sem tovább. A haditengerészet ígéretet tett a magyar igények kielégítésére.[87] Május 19-én Tisza a magyar delegáció hadügyi albizottsága előtt ismertette a kormány álláspontját a kvótaszerű elosztásról. Ez csak részben felelt meg a GyOSz elképzeléseinek, így például a kincstári gyáraknál csak a kifizetett munkabérek figyelembevételét tartotta szükségesnek és nem a teljes termelést. Az osztrák iparosok július 5-i határozatát követte a GyOSz július 9-i beadványa, amely először ismerte el a hadügyminisztérium pozitív közeledését, s egyben hajlandó volt minimumként Tisza álláspontját elfogadni. Ezen kívül követeli, hogy a szükséges cikkek jegyzékét küldjék meg a GyOSz-nak, továbbá ismertessék iparcikkenként a felosztási kulcsot, tájékoztatást kérnek a magyar kormány és a hadügyminisztérium megállapodásáról, s kérik a szabadalmi kérdés rendezését. Ez utóbbit az tette szükségessé, hogy különösen a haditengerészet megrendeléseinél gyakran osztrák szabadalommal védett iparcikkeket rendeltek meg, ami kizárta a magyar gyárak versenyét.[88] Serényi, kereskedelemügyi államtitkár augusztus 11-i válaszában értesítette a GyOSz-t, hogy az új 8 cm-es tábori ágyúkhoz szükséges anyagok és iparcikkek jegyzékét az érdekeltek rendelkezésére bocsátja, de a nyilvános közzététel elől, tekintettel az adatok bizalmas jellegére,

[83] Uo. 1904. 10. sz. 3–17. l.
[84] Uo. 18–21.
[85] Uo. 22–35.
[86] Magyar Pénzügy, 1904. 8. sz.
[87] Uo. 9. sz.
[88] GyOSz Közlemények, 1904. 12. sz. 3–14. l.

elzárkózott.[89] A küzdelmek eredményét mutatja, hogy évről évre emelkedett a hadsereg és a haditengerészet megrendeléseinél a magyar részarány, így 1906-ban a haditengerészeti rendelések kereken negyede jutott a magyar iparnak[90], az összrendeléseknél ez az arány pedig 33,4 százalék volt.[91] A századforduló után tehát a magyar gyáripar legnagyobb sikerét a hadimegrendelésekért folytatott harcban érte el.

Az 1907 : 3. törvénycikk

Az új ipartámogatási törvény a korábbiakhoz képest jelentősen megváltozott körülmények között született. Ennek egyik előfeltételéről, a hazai nagyburzsoázia előretöréséről már részletesen szóltunk a korábbiakban. Ehhez hasonló jelentőségű volt a koalició hatalomra kerülése, hiszen Kossuthék évtizedek óta hirdették az önálló vámterület szükségességét, kormánypártként azonban nem vállalhatták a felmondás következményeit. Ugyanakkor a koalició pártjainak nem volt olyan kapcsolata a nagyburzsoáziához, mint korábban a szabadelvű pártnak, megnyeréséhez viszont Szterényi személye önmagában nem lehetett elégséges. Az önálló vámterület „elárulása" szintén megkövetelte a közvélemény megnyugtatását. Nem véletlen tehát, hogy éppen ez volt az a törvényjavaslat, amelyet a kormány elsőként terjesztett a képviselőház elé; még a költségvetési törvényjavaslatot is megelőzve. „Sügősen demonstrálni kellett azt, hogy mi már készülünk is az 1917-ben beálló gazdasági önállóságra" – írja a kormány szándékairól a Magyar Pénzügy.

A törvény előkészítéséről a levéltári források hiányában nem maradtak fenn adatok, előkészítésnek tekinthetjük a már részletesen ismertetett 1904-es emlékiratatot. A törvényjavaslatot mint kereskedelmi miniszter Kossuth Ferenc terjesztette 1906. október 12-én a képviselőház elé. A szokásos bizottsági üléseket követően október 20-án kezdődött meg az érdemi vita.

Az előadói beszéd a törvényjavaslat demonstratív jellegét emelte ki. E szerint a kormány „igenis akar és tud dolgozni, s a magyar népnek, a magyar hazának haladására mindent meg fog tenni, amit egy dolgozó parlament megtenni képes." A törvényjavaslatot az önálló vámterület hiányával indokolta, érzékeltetve, hogy ez csak átmeneti állapot. Ezzel azonban önellentmondásba került, hiszen ha az ipartámogatást az önálló vámterület hiánya teszi szükségessé, akkor a megvalósítás küszöbén a törvény lényegében felesleges. Ezt az előadó azzal az érvvel kísérelte meg áthidalni, hogy az önálló vámterület megköveteli az osztrákéhoz hasonló hatalmas ipar megalapozását. Miután az önálló vámterület a kormányprogram részét képezi, a törvényjavaslat elősegíti a külföldi tőke beáramlását. Vagyis a törvény célja nem az önálló vámterület kompenzálása, hanem fordítva, egyenesen annak előkészítése az autarkia jegyében. A politikai célokat azonban nehezen lehetett a gazdasági lehetőségekkel összeegyeztetni. Igy az előadói beszéd újabb önellentmondása, hogy a közgazdaságilag indokolt iparágak támogatása után követendő célként vázolja a gazdasági önellátást.

[89] Uo. 13. sz. 61. l.
[90] Uo. 1910. 54. sz. 8. l.
[91] *Szterényi–Ladányi:* A magyar ipar a világháborúban (Bp. 1933.), 181.

A törvény a korábbiaknál sokkal szélesebb jogkört biztosított a kormánynak, ami azonban még a koalíciós pártok soraiban is nyugtalanságot okozott. Ezt a nyugtalanságot kívánta a közgazdasági bizottság azzal a megkötéssel feloldani, hogy a kormány csak abban az esetben gyakorolhatja jogait, ha törvényes költségvetési felhatalmazása van. Bármennyire indokolt lehet is politikailag egy ilyen megkötés, az esetleges politikai bizonytalanság kiterjesztése a gazdaságra komoly veszélyt jelentett a nagyipar számára és egyértelműen csökkentette az ipartámogatás hatását. Kossuth Ferenc szintén az önálló vámterülettel igazolta a törvény szükségességét, ehhez járult egy már meglehetősen anakronisztikus elképzelés, ami abból a korábbi illúzióból indult ki, hogy az „úri osztályok" megnyerhetők az ipar számára. Kossuth a törvény további céljaként jelölte meg a külföldi tőke bevonását „nemcsak Ausztriából, hanem Angliából, Franciaországból, Olaszországból, Németországból is". A vita során Holló Lajos már azt követelte, hogy a törvény mondja ki az önálló vámterület 1915-ös vagy 1916-os felállítását.[92] Milan Hodža azonban pontosan rámutat az ezzel kapcsolatos ellentmondásra: „Ha a nagyipar képviselői látni fogják, hogy ők a vámközösség alapján is szépen prosperálnak és tekintet nélkül az önálló vámterületre, segélyeket kapnak, vajon mi ébresszen bennünk vágyakozást a gazdasági önállóság iránt? "[93]

Kossuth párthívei számára komoly lojalitási konfliktust okozott a törvényjavaslat. Ennek egyik tényezőjére mutatott rá Iuliu Maniu: „Hálátlanság bélyegét viseli magán ez a törvényjavaslat éppen a kisiparosokkal szemben, kiknek legnagyobb részben köszönheti a függetlenségi párt mai helyzetét."[94] Lengyel Zoltán szinte már ellenzékinek tűnik, amikor a kisipar támogatását követeli saját vezérétől: „Kisiparosaink tönkre mennek s ezt tétlenül nem nézhetjük, azok a hazának legderekabb, legbecsületesebb polgárai közé tartoznak, különösen a függetlenségi párt szempontjából."[95]

A törvényjavaslat vitája számos olyan összefüggést tárt fel az ipartámogatás területén, ami ilyen élesen soha nem lett megfogalmazva. Különösen érvényes ez az ipartámogatás és a nemzetiségi kérdés összefüggésére. A kormány a törvény elfogadását hazafias kötelességként kezelte és nem is nagyon igyekezett leplezni a nemzetiségek kirekesztését. Ez a magyarázata a nemzetiségi képviselők egységes fellépésének.

Október 19-én közös értekezleten vitatták meg a törvényjavaslatot.[96] A jogos bizalmatlanságot csak fokozta a törvény által a kormánynak biztosított diszkrecionális jog. „Mi, akik ezeken a padokon ülünk – hangzott Maniu beszédében –, nagyon jól tudjuk, hogy a kormány anyagi ereje bizony-bizony nem arra használtatik fel, hogy az ország minden lakosa és minden párthoz tartozó polgára és az országnak minden vidéke egyformán segélyeztessék és ezért nem fogadjuk el a javaslatot."

A vita során kissé meglepő módon Szterényi lesz a „nemzeti" érdekek egyik fő szószólója. Megfogalmazása szerint „magyar vidékeken magyar lakosságot" kell támogatni.[97] Lengyel is a magyar „faj" védelmét tartja a legfontosabbnak: „Ha ez így halad tovább, akkor a magyar elem, mely most adózóként szerepel, mind munkás lesz, meg

[92] Kh. n. 1906. okt. 20.
[93] Uo. okt. 24.
[94] Uo. okt. 20.
[95] Uo. okt. 22.
[96] Budapesti Hírlap, 1906. okt. 18.
[97] Kh. n. 1906. okt. 23.

rendőr, csendőr, katona, villamosvasúti kocsivezető, vonatkísérő személyzet, mely nehéz munkát végez, és a milliókat azok fogják megszerezni, kik mostanában, vagy azután jönnek be. A magyar faj csizmát fog pucolni a keleti pályaudvarnál azoknak az idegeneknek, akik úgyszólván semmivel sem jöttek be . . . Természetes, . . . hogy ha a gyáraknak szubvenciókat adunk, akkor az idegen gyárostól meg kell követelnünk, hogy könyvvezetése és levelezése is magyar legyen . . . Zárjuk ki az osztrák és a cseh gyárosok szubvencionálását."[98]

A kormánypártok részéről ellenvélemény szinte fel sem merült. Egyedülálló Kovács Ernő javaslata a függetlenségi párt vitáján, amely szerint az iparfejlesztési akció súlypontját a nemzetiségi területekre kell áthelyezni, de mivel ez „nemzeti szempontból veszélyes", a továbbiak során fel sem merült.[99]

A nemzetiségellenes kirohanásokra Hodža és Maniu adták meg a választ. Hodža elutasítja a kormány álláspontját, amely szerint a törvényjavaslat nemzeti kérdés és elutasítása hazafiatlanság. „Ha valaki egy tövényjavaslatot nem fogad el, azért az illető ellen a hazafiatlanság vádját kovácsolni nem parlamentáris eljárás. Én nagyon jól tudom, hogy önök között is megvoltak és most ébredeznek a gazdasági ellentétek és itt is vannak urak, akik azt mondják, hogy ez a javaslat a zsidó nagyipar támogatására szolgál."[100] Végül Nagy György Maniu felszólalására hivatkozva javasolta, hogy államellenes magatartás miatt is vonják meg a kedvezményt.[101] Az ipartámogatás és a szociálpolitika közötti összefüggés ha fel is merült, nem váltott ki szélesebb visszhangot. A törvényjavaslat ugyan magában foglalta a munkáslakások építésének támogatását, de ez aligha szolgálhatott átfogó szociálpolitika alapjául. Hodža rá is mutat ennek felemásságára: „Azt hiszem a törvényjavaslatnak ez a rendelkezése nem a munkások érdekében, hanem a t. nagyiparosok érdekében készült. Ez a szakasz egyenesen a vállalkozónak a tulajdonjogához köti azt a kedvezményt, amelyet szociális szempontból nem a háztulajdonos, hanem a munkás személyéhez kellene kötni. Én azt hiszem, hogy ez a szakasz tág ajtót fog nyitni a legkülönbözőbb visszaélésekre, és attól tartok, hogy újabb súrlódási felületet teremt a munkások és a munkaadók között és a munkásoknak lesz új okuk a szociális küzdelmek felvételére."[102] Mezőfi Vilmos a szubvenciók megadását bizonyos szociális előfeltételek biztosításához kívánta kötni (munkaidő és munkabér egyeztetése a kormánnyal).[103]

Bármennyire különbözött is a vita a korábbi törvényjavaslatok vitáitól, bármennyire nagyobb volt is az érdeklődés, az iparfejlesztés érdemi kérdései alig kerültek napirendre. Mérséklődtek az agrárius ellenvélemények is, ami elsődlegesen a koalíció összetételével magyaráható. Ernszt Sándor a Néppárt nevében csak a javaslat túl gyors letárgyalását kifogásolta.[104]

A nyíltan agrárius követelések egy-két mondatra korlátozódtak, ami szerint a szubvenciók a mezőgazdaságtól vonják el az anyagi erőt[105], az iparosodás vezet a

[98] Uo. okt. 24.
[99] Budapesti Hírlap, 1906. okt. 20
[100] Kh. n. 1906. okt. 24.
[101] Uo. nov. 8.
[102] Uo. okt. 24.
[103] Uo. nov. 7.
[104] Uo. okt. 20.
[105] Uo. okt. 22. Lengyel Zoltán.

sztrájkokhoz és a szocializmushoz[106] stb. Egyedül a kisajátítási jog kérdése kelt nagyobb érdeklődést, még Polónyi, az igazságügyminiszter is burkoltan bírálja a javaslatot, így az azt tovább szélesíteni kívánó törekvések (Éber Antal), eleve biztos kudarcra számíthatnak. Lengyel a szabadelvű korszakot azzal vádolja, hogy saját párthíveit támogatta iparfejlesztés címén, s alig leplezve szólítja fel a kormányt arra, hogy ezentúl fordított előjellel hasonlóképpen járjon el.

Az országgyűlés által elfogadott törvény lényegesen eltért elődeitől. Már önmagában az a tény, hogy nem határozta meg a kedvezményben részesíthető iparágakat, jelentősen szélesítette hatályát, ehhez járult a termelés bővítésének, új termelési ágak bevezetésének támogatása. A kedvezmények gyakorlatilag teljes adó- és illetékmentességet jelentettek, bővült a szállítási kedvezmények köre, az állam egyben vállalta iparvágányok építését, önköltségen. A kedvezmények fejében a törvény előírta, hogy minden beszerzést hazai forrásból kell fedezni, s az alkalmazottak 75 százaléka magyar honosságú legyen. A kedvezmények nem adandók, hanem adhatók, ami szintén jelentősen bővítette a kereskedelmi kormányzat mozgásszabadságát. a 9. § az államsegélyeken túlmenően fontos új vállalatoknál állami részesedést helyezett kilátásba. A 12. § a törvényhatóságok és községek pénzbeni és egyéb formában nyújtott támogatását szabályozta. A törvény lehetővé tette bizonyos részkedvezmények nyújtását is (például iparvágány).

A munkásházak építésének támogatásával gyakorlatilag új területre terjesztették ki a törvény hatókörét. Az 1870-es törvényhez képest azok a lakások is adómentessé váltak, amelyekért a lakók ugyan fizettek bért, de ezt a munkabérből vonták le. A törvény kötelezte a kereskedelmi minisztert, hogy évi költségvetés vitáját követően beszámoljon az országgyűlésnek a kedvezményekről.

A legjelentősebb előrelépés azonban a közszállítások törvényes szabályozása volt, amely szerint a közszállításokat a magyar korona országaiból kell megrendelni, s ez alól csak az illetékes miniszter adhatott felmentést. Az érintett vállalatok a kedvezményben részesített gyárakhoz hasonlóan kötelesek hazai nyersanyagot felhasználni és hazai alkalmazottakat foglalkoztatni. Látszólag meglepő módon a törvény fogadtatása széles körű csalódást tükrözött. A kritika különösen két pontra irányult. Az egyik Herman Ottó megfogalmazásában: „Kossuth Ferenc nem is akar magyar ipart fejleszteni, hanem azon van, hogy ipart mesterségesen ráborítson a nemzetre, azzal a varázslattal, amelynek neve és hatalma egy szóban foglalható, ebbe: segélyezés."[107] A kormány diszkrecionális jogát, ami Herman szerint egyenesen az alkotmányosság megsértése, általános kritika fogadta. „De hogy a milliókat – hangzik a Magyar Pénzügy kommentárjában – a kereskedelmi miniszter a saját tetszése szerint ossza ki azoknak, akiknek akarja, hogy rossz információk, vagy a kulisszák mögötti pókként működő befolyások irányítsák az iparpártolást, hogy becsületes törekvések pártolása helyett a zsebérdeket elégítik ki az állam millióival, az ellen egész erőnkkel tiltakozunk."[108] A GyOSz szintén nem leplezi elégedetlenségét. „Tüstént az új törvényjavaslat megjelenése után igyekeztünk a kormány és a tövényhozás tagjait meggyőzni arról, hogy a meglévő ipartelepek érdekei kellő védelemben részesed-

[106] Uo. nov. 5. Simonyi-Semadam Sándor.
[107] Budapesti Hírlap, 1906. okt. 21.
[108] 1906. 43. sz.

jenek." Szerették volna a kisajátítási jog kiszélesítését elérni, de ez csak részben járt eredménnyel, mivel „a kisajátítási jog szélesebb kiterjesztését – sajnos – más társadalmi osztályok felfogása megakadályozta."[109] A végrehajtási utasítással kapcsolatos vitákban szintén a meglévő ipar védelmét követelték, s mindazon pontoknak az elhagyását, amelyek valamilyen formában előnyösebb helyzetet kívántak biztosítani az állami üzemeknek.[110] A törvényt, amelyet egyes kortársak (természetesen elsősorban Szterényi) és a szakirodalom is a legjelentősebbnek ítél, a mezőgazdasági és ipari körök egyaránt elutasították.

Az elégedetlenségnek azonban, legalábbis részben, más okai vannak, mint korábban. A hadseregszállítás kérdésénél láthattuk, hogy az elégedetlenség és a kritika hátterében lehetnek meghatározott taktikai elképzelések, amelyek megkövetelik az elégedettség leplezését. A jelen esetben másról van szó. Az állami beavatkozásnak ez a mértéke és ez a jellege nem felelt meg az ország gazdasági fejlettségének. Pontosabban a beavatkozás hagyományos módjait szélesítette, számos jóval korábbi követelést elégített ki, amelyek a megváltozott körülmények között legalább annyira fékként is hathattak, mint előmozdítókként. Nem véletlen, hogy a GyOSz az új törvény után is a meglévő ipar védelmét kérte számon, ez viszont megkövetelte volna például az adórendszer reformját is. Másrészt a századforduló után lényegesen megváltozott a magyar ipar helyzete a Monarchián belül. Az ipari együttműködés számos formája alakult ki, amelyek azonban teljesen nélkülözték a szükséges intézményes formákat. A birodalom másik részéhez fűződő viszony rendezetlensége számos kérdésben a gazdasági fejlődés akadályává vált, még ha ennek felszínre kerülését az éppen kibontakozó konjuktúra késleltette is.

1907 végén jelent meg a Kereskedelmi Minisztérium kiadványa Emlékirat a hazai kisipar és gyáripar állásáról és fejlesztésének szükségéről címmel. Ez gyakorlatilag a kormány elképzeléseit tartalmazta az 1907 : 3. tc. végrehajtásáról. A hazai szükségletből kiindulva az emlékirat összeveti az ipari termelést a külkereskedelmi forgalommal és árucikkenként felsorolja a hiányzó, állami támogatással előmozdítandó gyáralapításokat, mondván, a hazai iparnak elsősorban a hazai fogyasztás kielégítésére kell törekednie. Ennek alapján az elkövetkezendő tíz évre célul tűzték ki 438 új gyár létesítését 721 millió korona alaptőkével, 144.000 munkással és 420 millió korona termelési értékkel. A segélyezést a korábbiaknak megfelelően az állótőke 20–33, átlagosan tehát 27 százalékáig kívánták megállapítani, ami az említett 438 új gyár esetén kereken 100 millió koronát jelentett.

A kereskedelmi kormányzat elképzelései szerint alakítandó üzemek 43,4 százaléka textil- és konfekcióipari vállalat lett volna, 28,8 százaléka faipari, 7,7 százaléka gépipari, 7,3 százaléka agyag- és üvegipari, 6,2 százaléka vas- és fémipari, 2,7 százaléka vegyipari, 2,1 százaléka papíripari és 1,8 százaléka bőripari. (Ld. 5. táblázat) A 190 textil- és konfekcióipari üzem közül 40 pamutipari (219,2 millió korona tőkebefektetés), 40 gyapjúipari (126,6 millió K), 18 zsinór-, gombkötő-, paszományárú- és szalaggyár (18,4 millió K), 12 len- és kenderipari (30 millió K), 10 selyemipari (15 millió K), 9 kötő- és kötszövőipari (20 millió K), 1 jutaipari (1,6 millió K) lett volna, továbbá 15 kalapgyár (18 millió K), 10–10 férfiruha-, illetve nőiruhagyár (22–10 millió K), 10 fehérneműgyár (15

[109] GyOSz Közlemények, 1907. 30. sz. 11. l.
[110] Uo. 31. sz. 55–62. l.

millió K), 7 cipőgyár (14 millió K) stb. A gépgyártásban többek között 6 gazdasági gépgyárat (6,2 millió K), 5 szerszámgépgyárat (9 millió K), 4 óragyárat (5,2 millió K), 4 műszergyárat (3,2 millió K) terveztek. A vegyiparban a következő 12 gyár szerepelt az emlékiratban: pálmaolajgyár (1,9 millió K), oleingyár (0,5 millió K)[111], faolajgyár (3 millió K)[112], lakk- és kencegyár (4 millió K), cinkfehér és ultramarin gyár (2 millió K), növényi festékgyár (0,6 millió K), kátrányfestékgyár (4 millió K), finom illóolajgyár (4 millió K), gliceringyár (0,45 millió K), sztearin gyertyagyár (2,2 millió K), szappangyár (2,6 millió K), alkaloidgyár (2,3 millió K).

A kereskedelmi miniszter kikéri a GyOSz véleményét is az emlékiratról. A válasz éles szembenállás az autarkiás elképzelésekkel. Elutasítják, hogy a külkereskedelmi statisztika legyen az iparfejlesztés alapja, a behozatalra szükség van és támogatni kell a kivitelt is. Ismét felvetik az állami gyárak versenyének kérdését.[113] A nagyszabású tervek a konjunktúra ellenére sem valósultak meg. Az 1907 : 44. tc. által törvényes alapra helyezett Ipartanács 1904 és 1909 májusa között 158 létesítendő új gyár szubvencionálását javasolta a kormánynak. Az utóbbi időpontig ebből mindössze 50-et (31,6%) helyeztek üzembe, 62 esetben (39, 3%) pedig végül nem került sor a gyár megalapítására. A létrejött gyáraknál a befektetendő állótőke vállalatonként átlagosan valamivel meghaladta az 500 000 koronát, a foglalkoztatandó munkáslétszám pedig 150 fő alatt maradt. A megvalósulatlan gyáraknál viszont a tervezett állótőke elérte a 750 000 koronát, a munkáslétszám meghaladta a 200 főt. A gyári bővítéseknél – azaz a már meglévő iparnál – jóval kedvezőbb volt a helyzet. Az Ipartanács által támogatásra ajánlott bővítéseknek mindössze 9.7 százalékánál nem vezettek eredményre, sőt ezeknél egyértelműen a jelentősebbek valósultak meg. Az új gyárak létesítésének döntő területe a textilipar volt, amit a különösen erős textilipari konjuntúra is elősegített, ennek ellenére az eredménytelenül végződött tárgyalások 55 százalékánál textilipari üzemről volt szó, a létrejött gyáraknál még így is 26,1 százalék tartozott a textiliparhoz.[114]

A már korábban idézett Sugár Ottó, a Honi Ipar szerkesztője, a törvény országgyűlési vitáját követően körkérdést intézett a városokhoz és a nagyobb községekhez, annak tisztázására, hogy egyrészt milyen iparvállalat létesítésére alkalmas az adott helység, másrészt milyen kedvezményt hajlandók ezek alapítása esetén biztosítani. Sugár ennek alapján közel 90 város és község válaszát ismerteti. Ezek szerint 33 város mindenfajta ipar telepítésére alkalmas, a többinél a textilipar 33-szor szerepel, az élelmiszeripar 27-szer, a faipar 21-szer, az agyag- és üvegipar 19-szer, a bőrgyártás 17-szer, a vas- és fémipar 13-szor, a gépgyártás 6-szor, a vegyipar 5-ször, a papíripar pedig mindössze 1-szer. A városok iparfejlesztési koncepciója tehát alapjaiban megegyezett a kormány elképzeléseivel, s itt is különösen a gépgyártás és a vegyipar jelentőségének fel nem ismerése szembetűnő, ezeknél az esetek többségében mezőgazdasági gépgyárakról, illetve szappangyárakról volt szó. A kilátásba helyezett kedvezményeknél az ingyen telek és az adómentesség dominált, ezekhez járult esetenként ingyen építési anyag, ingyen épület (Breznóbánya), részvényjegyzés a város részéről (Eger, Szeged, Ujvidék), olcsó energia, szubvenció

[111] Olein = zsírbontás révén nyert folyékony nyers olajsav.

[112] faolaj-fakátrány lepárlásból nyert olaj.

[113] Uo. 1908. 34. sz. 30–42. l.

[114] A Kereskedelmi Minisztérium tevékenysége az 1906–1909. években (Bp. 1909).

(Miskolc, Sopron, Szombathely, Tata, Temesvár), munkásházak (Pozsony).[115] A koalíciós kormány hatalomra jutása után az első két évben alig volt vállalat, amely megkapta az állami kedvezményeket, 1906-ban mindössze 19, 1907-ben pedig csak 16 ipartelep, az utóbbi évnél feltűnően alacsony a textilipar részaránya (12,4%). Ugyanakkor ugrásszerűen megnőtt az engedélyezett gyáripari segélyek összege, igaz, a ténylegesen kifizetett összegek messze elmaradtak ettől.

Csak 1908-ban stabilizálódik a helyzet, a kedvezményezett gyárak száma a világháború kitöréséig a gazdasági helyzettől függően évi 50 körül mozog, a kifizetett szubvenciók összege pedig 3 millióról fokozatosan 5 millió koronára emelkedik. (L. 2. és 4. táblázat) 1914-ben az engedélyezett, de ki nem fizetett állami támogatás összege meghaladta a 27 millió koronát, ez az összes engedélyezések 38,4 százaléka.

A törvény végrehajtása tehát lényegében nem különbözött a korábbi időszaktól, eltekintve a szuvenciók magas összegétől, amelynek értéke azonban erősen kétséges. A GyOSz 1910-ben értékelte az addigi tapasztalatokat, és ez az értékelés semmivel sem volt pozitívabb, mint a tövény fogadtatása. Feladatul a meglévő ipar védelme mellett a kivándorlás kérdésének szabályozását és az ipari hitel megfelelő szervezését jelölte meg.[116] Beöthy László kereskedelmi miniszter 1912 végén a meglévő ipar védelme kapcsán hasonló álláspontot képviselt, amikor kilátásba helyezte, hogy a kormány az eleve biztosított segélyek helyett a részvényjegyzés gondolatával foglalkozik.[117] Ehhez a felismeréshez azonban a miniszter az egyre jobban kibontakozó gazdasági válság hatására jutott csak el.

Sugár Ottó, aki kezdetben lelkesen üdvözölte az 1907-es ipartámogatási törvényt, 1913 elején megvonta annak mérlegét. Alapjaiban az állami iparfejlesztést életképesnek, szükségszerűnek ítélte, de egyben rámutatott arra is, hogy az adott gyakorlat nem képes a gazdasági helyzetet befolyásolni. Más szóval az iparfejlesztés konjukturális időszakában látványos eredményeket szült, a recesszió körülményei között azonban alkalmatlan eszköznek bizonyult. Igaz ugyan, hogy az állam a válság hatásait igyekezett megrendelésekkel csökkenteni, ez azonban következetlenül, gyakran egyes vállalatok sérelmére valósult meg. Sugár felismerte, hogy a segélyezés rendszere nem megfelelő, hosszabb távon tarthatatlan, de hajlandó azt „szükséges rosszként" elfogadni, ha a kereskedelmi adminisztráció valóban képes a segélyeket gazdaságossági szempontok alapján, rugalmasan odaítélni.

Ugyanakkor Sugár szinte egyedülállóan érezte meg az iparfejlesztés és a közös vámterület dialektikus kölcsönhatását. Felhívta a figyelmet arra, hogy a közös vámterület alapján az iparfejlesztés nem lehet pusztán az önálló vámterület kompenzációja. Javaslata szerint – legalább egyes esetekben – nem Magyarország, hanem a közös vámterület behozatali statisztikáját kell alapul venni. „A politikai határokon kívül vannak gazdasági határok is és az állami támogatásnak néha ezekhez is kellene igazodni."

Sugár az 1907 : 3. tc. elfogadását követően különösen a városok iparfejlesztési tevékenységétől várt jelentősebb eredményeket. Hat évvel későbbi mérlegében valóra nem

[115] *Sugár Ottó:* Mit nyújtanak az állam és a városok az iparnak. Milyen gyárak létesítésére alkalmasak az egyes városok (Bp. 1908).

[116] GyOSz Közlemények, 1910. 52. sz. 60–61. l.

[117] Kh. n. 1912. dec. 5.

váltott határozatokban látta az egyetlen vívmányt ezen a területen. Megoldásként a központi hatalom akaratának érvényesítését javasolta – akár kényszer útján is. Végkövetkeztetéseiben helytelenítette ugyan az iparfejlesztés adott gyakorlatát, „jobb híján" azonban a korábbi alapelvek fenntartása mellett száll síkra, s végül határozottan csak a szubvencióknál javasolt változtatásokat, egyrészt állami részvényjegyzés, másrészt kölcsönök révén. Az ipar továbbfejlesztését az adott körülmények között lehetetlennek tartotta, s ennek alapján a meglévő ipar pozícióinak védelmét követelte. Nem kétséges, hogy ez a megítélés alapjaiban reálisnak bizonyult.[118] Az iparfejlesztés tényleges előmozdítója ebben az időszakban a közszállítások kérdésének végleges rendezése lett.

Az 1907 : 3. tc. alapján 1907 második félévben megjelent a Közszállítási Szabályzat. Az új rendelkezések külföldi fogadtatása nem volt egyértelmű. Miután a századforduló után jelentősen nőtt Magyarország külkereskedelmi forgalma Németországgal, a közszállítások szabályozása ott is az osztrákhoz hasonló ellenállásba ütközött. Így a Zentralstelle für Vorbereitung von Handelsverträgen is sérelmezi a külföldi áruk adminisztratív kiszorítását. Elismeri ugyan, hogy a közszállításoknál mindenhol előnyt élvez a hazai ipar, de elfogadhatatlannak minősíti ennek törvény általi előírását. „Az idegen ipar törvény általi kizárása a versenyből érinti a nemzetközi kapcsolatokat, s felmerül annak kérdése, hogy megengedhetők-e ilyen intézkedések." A német intézmény véleménye szerint ez egyet jelent a kereskedelmi szerződések elvetésével. Egyszerűen behozatali tilalomról van szó, egyelőre nyilván korlátozott értékben, de bármikor – ha ilyen intézkedések alapjaiban egyáltalán megengedhetők – tetszőlegesen kiszélesíthetők. A tilalom elsősorban az osztrák ipar ellen kíván irányulni, de érinti a birodalmi német ipart is.[119] A szabályozás jelentősége azonban nem a külföldi iparcikkek kiszorítása volt, már csak azért sem, mert ez alapvetően korábban is megvalósult, hanem sokkal inkább a szállítások kiírása, pályázása és odaítélése körüli eljárás egységesítése, illetve az állami beszerzések egyre növekvő mértéke. Így már 1908-ban a MÁV a törvény előírásai ellenére 8 millió koronás rendelést kénytelen ausztriai gyáraknak adni, mivel a magyarországiak a már folyamatban levő megrendeléseik miatt nem vállalják a szállítást.[120]

A világháborúig az állami megrendelések elérték az ipari termelés 13–14 százalékát, sőt a gépiparban a 30 százalékot.[121] 1912-ben a közlekedési vállalatok ipari beszerzéseinek értéke meghaladta a 308 millió koronát, ennek 87,1 százalékát a hazai ipartól rendelték meg. Az állami hatóságok, törvényhatóságok és községek közel 60 milliós megrendelésének 95 százaléka jutott a magyar iparnak, ez az összeg évente mintegy 10 millió koronával emelkedett.[122] 1907 és 1913 között az állami beszerzések értéke megkétszereződött.

A közszállításokhoz hasonlóan jelentős elérelépés történt a hadseregszállításnál is. A kormány és a hadügyi igazgatás közötti új megállapodásról Szterényi 1906. október 23-án tájékoztatta az országgyűlést. Állítása szerint „Magyarországon a hadsereg kvótája . . .

[118] *Sugár Ottó:* Aktuális iparfejlesztési kérdések – Honi Ipar, 1913. febr. 1.

[119] Ld. *Keller:* i. m. 50.

[120] Österreichisch–Ungarische Montan- und Metallindustrie-Zeitung und Rundschau der Maschinenindustrie, 1908. 5. sz.

[121] *Berend–Ránki:* A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972), 56.

[122] A m. kir. kormány 1912. évi működése (Bp. 1915). 74. l; uo. 1913 (Bp. 1915), 71. l.

teljesen biztosítva van, éspedig a kompenzáció elvének érvényesítésével"[123]. Az új megállapodás szövegét november 29-én terjesztette be, ez a fennálló gyakorlatnak megfelelően bővítette az 1900-as megállapodását. Szterényi korábbi állításával szemben a megállapodás csak korlátozottan érvényesítette a kompenzáció elvét, így a szabadalommal védett cikkeknél, de ott is csak azonos beszerzési csoportban. A kincstári gyárak kérdése csak annyiban szerepelt, hogy a megállapodás értelmében az általuk eszközölt beszerzéseknél is érvényesíteni kellett a kvótaszerű elosztást. A magyar szállítóknak felkínálják a legolcsóbb osztrák árat, s ha ezt nem fogadják el, akkor lehetőleg kárpótolják ezért a magyar ipart. A pályázati feltételeket, mintákat Budapesten is meg lehet tekinteni, a Magyarországon állomásozó csapatok pályázat nélküli beszerzéseiket Magyarországon eszközlik, a magyar szállítók számára kötelező a hazai beszerzés, a hadügyminiszter rendszeresen tájékoztatja a magyar kereskedelmi minisztert és meghatározott kérdésekben kikéri a véleményét, a magyar ipar a hadihajók gyártásában – lehetőleg a kvóta arányában – mint alvállalkozó vesz részt.

A megállapodás meglehetősen pontatlanul fogalmazott meg olyan kérdéseket, amelyek a gyakorlatban részben már megoldódtak. Így ennek következtében hosszabb vita alakult ki a kompenzáció és kincstári gyárakban kifizetett bérek kérdésében. Az osztrák kormány erélyes fellépésének hatására a hadügyminiszter újraértelmezi a megállapodást, ez ellen viszont december 19-én Kossuth tiltakozik.[124] A GyOSz végrehajtó bizottsága szintén megvitatta a megállapodást, ezen Chorin ismertette a hagyományos sérelmeket, s kísérletet tett a szerződés kedvező interpretálására. A magasabb magyar árakra vonatkozó követelést a kormány és a delegáció illetékes albizottsága már korábban elutasította, Wein Károly textilipari hadseregszállító ennek ellenére a vita során ezt a követelést ismételte, mondván, a megállapodás enélkül Ausztriának kedvez. Még képtelenebb javaslata szerint a magyar hadseregszállítóknak egymás között el kellene osztaniuk a hasznot. Weiss Manfréd visszautasította Wein elképzeléseit, a hadseregszállítások kérdését rendezettnek ítélte, miután a tengerészettől eltekintve a magyar ipar valóban megkapja a rá eső részt, s szerinte a tengerészeti rendelések kérdése az új fiumei hajógyárral alapvetően megoldódhat. A kincstári gyárakkal szemben egyetlen jogos követelést ismert el, mégpedig, hogy azok ne támasszanak konkurrenciát a magániparnak, tehát csak azt gyártsák, amit amaz nem képes. A megrendelések szigorú megosztása minden iparcikknél a magyar és az osztrák gyáriparnak egyaránt hátrányos. Wess Manfréd tehát, akit ebben a kérdésben mindenképpen a legilletékesebbnek tekinthetünk, saját tapasztalataiból kiindulva az integrációs elképzeléseket támogatta.

A GyOSz határozata végül csak minimális biztosítékot látott az új megegyezésben, változatlanul követelte a kompenzációt és a kincstári gyárakban kifizetett munkabérek beszámítását az osztrák ipari kvótába, az árak kialakításánál a helyi viszonyok figyelembe vételét, az állami gyárak versenyének kizárását, s a kvóta elvének érvényesítését az összes közös intézménynél. „Amennyiben pedig e most ellenünk megindított osztrák agitáció továbbra is ostromolná iparunk legvilágosabb jogait – hangzik a határozat –, eredménye e támadásoknak csupán az lehet, hogy a közös intézményeket alapjukban megingassák és lehetetlenné tegyék azt, hogy gazdasági közösségben maradjunk olyan féllel, mely a

[123] Kh. n. 1906. okt. 23.
[124] GyOSz Közlemények 1907. 30. sz. 120–127. l.

méltányosság legelemibb kívánalmait elismerni képtelen."[125] A magyar delegáció 1908-ban megismétli a korábbi követeléseket. Chorin szerint nem tartották be az 1906-os megállapodást és nem biztosítják Magyarországnak a kvótát, nem érvényesült a kompenzáció sem.[126] Ugyanakkor a valóságban a magyar kvóta abban az évben megközelítette a 36 százalékot.[127] Az 1910-es évet értékelve, a kormány – a haditengerészettől eltekintve – kielégítőnek ítélte a hadsereg megrendeléseit.[128] Végül 1911 elején megegyezés született a kereskedelmi kormányzat és a haditengerészet között hadihajók építéséről.

Az osztrák gyáripari érdekeltség az új megállapodást sérelmezve követelte a hadseregszállítások átfogó reformját. A gyalogsági és tüzérségi lőszerek paritásos megrendelése helyett vissza kell térni a kvóta arányának megfelelő elosztásához, hasonlóképpen meg kell szüntetni minden más terméknél is a magyar iparnak nyújtott kompenzációt, minden cikknél külön-külön biztosítani kell az azonos feltételeket, a hadseregszállítások alapelveit fel kell venni az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezési törvénybe, a felosztásokat a két kormány és a közös hadügyi igazgatás által kiküldött bizottságnak kell ellenőriznie, egyik kormány sem köthet megállapodást közös intézménnyel a másik kormány értesítése nélkül. A magyar kereskedelmi miniszter és a GyOSz egyaránt elutasította az osztrák követeléseket, eredményesen. A fiumei hajógyár már áprilisban megrendelést kapott a haditengerészettől egy dreadnought (csatahajó), két cirkáló és hat torpedóhajó szállítására.[129] Márciusban Ellbogen osztrák szociáldemokrata képviselő indítványára az osztrák delegáció határozatot fogadott el, amely szerint a hadi megrendelések odaítélésénél meg kell határozni a munkások bérét is. Az osztrák minisztérium nem kívánta eredetileg támogatni a határozatot, de miután a magyar kereskedelmi miniszter nem zárkózott el ilyen döntés elől, maga is felkarolta azt, s a szállítások odaítélését kollektív szerződéshez, munkavédelmi előírások betartásához kívánta kötni. Ezt az elképzelést – amelynek kivitele meglehetősen irreális volt –, végül a magyar és osztrák gyáripari érdekeltségek közösen hiúsítottak meg.[130]

Az 1911-es megállapodást követően növekedik a tengerészeti megrendelések aránya is. 1913-ban a magyar ipar a hadsereg összes megrendeléseiből már 36,2 százalékkal részesedik. Ez az arány azonban jelentősen meghaladja a magyar ipar tényleges jelentőségét, így a háború éveiben egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy magyar üzemek szállítóképessége messze elmarad az ausztriaiaktól, 1915-ben a szárazföldi hadsereg igényeinek kielégítésénél már a 30 százalékot sem éri el, s ez az arány a későbbiek során tovább csökken.[131]

Mindez azt mutatja, hogy a kvóta biztosítása a magyar ipar számára kedvező volt, jelentős védelmet jelentett az ausztriai konkurrenciával szemben. Az egyes konkrét megrendelések odaítélése azonban gyakran meglehetősen problematikus volt, s különösen a nagyobb távolság hátrányosan érintette a magyar üzemeket. Igy például az egyik pályázatnál 1914-ben három ausztriai és két magyar cég tett ajánlatot. Két osztrák

[125] Uo. 78. l.
[126] Közös ügyek bizottság napló 1908. febr. 11.
[127] *Szterényi–Ladányi:* i. m. 181.
[128] A m. kir. kormány 1910. évi működése (Bp. 1911) 72. l.
[129] Magyar Gyáripar, 1911. 6. sz.
[130] Uo. 1912. 18. sz.
[131] *Szterényi–Ladányi:* i. m. 181. l.

vállalatot a magasabb ár miatt zárnak ki, egyet pedig azért, mert nem tett eleget a kiírási feltételeknek. Így kapja meg Weiss Manfréd a teljes megrendelést, de el kell fogadnia a kizárt vállalat olcsóbb ajánlatát, amelyből még a szállítási költségeket is levonták.[132] Egy másik pályázatnál három osztrák céget megelőzve Rimamurány adja a legolcsóbb ajánlatot, ezt felkínálják a legolcsóbb ajánlatot tevő osztrák cégnek is, s miután az azt elfogadja, a rendelést kettőjük között megosztották, de a magyar céget a minisztérium kötelezni akarja ezek után, hogy az árból engedje el az Ózd és Bécs közötti szállítási költséget. A magyar gyár tiltakozására végül ettől eltekintettek.[133] A hadügyminisztérium azonban adott esetben hasonlóan járt el osztrák cégekkel is, miután célja egyértelműen az árak leszorítása volt, s nem a hátrányos megkülönböztetés.

A századforduló után a Baross-Wekerle féle koncepció merev folytatása a megváltozott körülmények között éppen annak lényegének mondott ellent, miután alkalmatlanná vált mind a hazai piac „monopolizálására", mind a Monarchián belüli gazdasági integráció kiterjesztésére. Egyrészt nem termethette meg az önálló vámterületet, előkészülete sem lehetett ennek, másrészt nem járult hozzá az integráció intézményes formáinak kialakításához, kiszélesítéséhez. Az 1889 : 49. tc., sőt ezen túlmenően a kormány gazdaságpolitikájának egésze, képtelen volt a fenti alternatívát megválaszolni. Nem kétséges, hogy az agrárius előretörés, s annak érvényesülése a kormánypolitikában szinte eleve kizárta ennek lehetőségét. Ezt az előretörést azonban messzemenően elősegítette, hogy a kereskedelmi kormányzat fel sem ismerte az alternatívát, holott a kialakuló finánccburzsoázia soraiban már határozott állásfoglalások jelentkeztek.

Az önállósodás tendenciáit nagymértékben erősítette az Ausztriához fűződő viszony rendezetlensége, hasonló jelenségek figyelhetők meg az osztrák iparosok körében is, de ugyanakkor mindkét félnél változatlanul erős volt azoknak a tábora, akik a gazdasági kapcsolatok kiszélesítésében látták a kiutat. Mellettük szólt az adott gazdasági struktúra, tehát az a tény, hogy amíg az egyik oldalon a hazai gyáripar csak hosszú távon tűzhette ki célul a hazai igények teljes kielégítését, addig a mások oldalon éppen a legmodernebb nagyipari üzemek termelése már messze meghaladta azokat, így tehát a gazdasági önállósága az előbbiek számára szinte kiiktatta volna a versenyt, az utóbbiak számára viszont elviselhetetlen mértékűre fokozta volna azt. Sőt iparágakon belül is hasonló volt a helyzet, hiszen amíg például a magyar textilipar termelése valóban messze elmaradt a hazai fogyasztástól, addig a legnagyobb textilipari üzemek egy része jelentős kivitelre is dolgozott. Vagyis éppen a legmodernebb üzemek számára – iparágtól szinte függetlenül – a hazai piac már szűknek bizonyult. Az 1899 : 49. tc. azonban nemcsak a lehetőségekhez képest jelentett visszalépést, hanem abban is, hogy a hagyományos módszerek kiszélesítése is elmaradt az eredeti Baross-féle elképzelésektől. Tényleges fejlődést pusztán a szubvenció-rendszer kiépítése jelentett, ennek vitatható jellegére azonban utaltunk. Kétségtelen azonban, hogy a szubvenciók pozitív megítélése esetében is nélkülözhetetlen, sőt egyenesen előfeltétel a világosan végiggondolt, a kor követelményeihez igazított gazdaságpolitikai koncepció. Az 1907-es törvény megítélése a legproblematikusabb, nem egyszerűen azért, mert a szakirodalom ezt tekinti az ipartámogatás legpozitívabb megnyilvánulásának, hanem mivel ez a nézet konkrét adatokon, az állami szubvenciók tetemes

[132] Kriegsarchiv Wien, Kriegsministerium 1914 7PA 34–5/2.
[133] Uo. 34–7/6.

megnövekedésén alapszik. Ha az előző törvénynél nem elégedhettünk meg a szubvenciók vitás voltával, akkor ezt még kevésbé tehetjük az 1907 : 3. tc.-nél. Hiszen bármennyire kétségbe is vonjuk, hogy ezek a szubvenciók arányban álltak az elért eredményekkel, nem tagadhatjuk, hogy a dualizmus időszakában az állam éppen ezek révén hozta meg a legnagyobb anyagi áldozatokat az ipar javára.

Nem kétséges, hogy a Függetlenségi Párt választ kívánt adni az említett alternatívára. Jelen esetben lényegtelen, hogy valóban ez volt-e a helyesebb válasz, hogy a párt elképzeléseit a kisipar érdekei motiválták, hogy keresztülvitelére nem volt gyakorlati elképzelés, stb., hiszen Magyarországon ekkor nem létezett olyan politikai erő, amelyik a másik választ, a gazdasági együttműködés kiszélesítését, megfelelő intézményesítését szorgalmazta volna. A Függetlenségi Párt azonban a hatalom birtokában korábbi elképzeléseit jelszóvá degradálta. Ennek számos következménye volt a gazdaságpolitikában és a gazdasági életben egyaránt. Változatlanul kétségessé tette, sőt fokozta a bizonytalanságot a gazdasági közösség jövőjét illetően. Ugyanakkor gyakorlati politikájában nem vállalta a gazdasági önállóság feladatát, s annak valamiféle előkészítését tűzte ki célul. Vagyis végső soron nem történt tényleges változás, a magyar ipar erősítése nem járult hozzá sem a gazdasági önállósághoz, sem az integráció kiszélesítéséhez. Az ipar fejlődése, modernizálása azonban gyökeresen más kérdéseket vetett fel, mint a 19. században. Korábban ugyanis az élelmiszeripar vagy textilipar alternatívánál az objektív adottságoktól eltekintve számos előny valóban a textilipar mellett szólt (a legfontosabb az iparág multiplikáló hatása, de a kérdés lényeges például a munkásmozgalom fejlődése szemszögéből is), a századforduló után azonban már alapvetően másról van szó, mégpedig a hagyományos vagy modern iparágak alternatívájáról.

Nem kétséges, hogy a textilipar is a hagyományos iparágakat képviseli, szemben a modern vegyiparral (például gyógyszeripar), a villamossági iparral, a járműgyártással stb. Nem beszélve arról, hogy a századforduló után a gyors tőkefelhalmozás az ipar fejlődése szempontjából már nem lehetett elsődleges cél. Így tehát az a tény, hogy az utolsó ipartámogatási törvény alapján a textilipar kapta az összes szubvenciók 57 százalékát, viszont például a vegyipar mindössze 5,9 százalékát, rámutat az ipartámogatás torzulásaira. Lényeges különbség mutatkozott nemcsak a tervezett gyárak számában, hanem azok nagyságában is. Így a létrehozandó textilipari gyárak átlagos alaptőkéjét 3,51 millió koronára, munkáslétszámukat 590 főre tervezték, a vegyipariaknál viszont a tervezett alaptőke még az 1 millió koronát sem érte el, az átlagos munkáslétszám pedig mindössze 74 fő volt.[134] Ellentmondásos volt az egész időszakban annak a kérdésnek a megítélése, hogy eredményességük szempontjából milyen vállalatokat kell támogatni. Amíg a 19. században számos vállalat, iparág fejlődésképtelensége, vagy fejlődési lehetőségeinek korlátozottsága még kétséges lehetett, addig az esetek nagy részénél ez a századforduló után eldőlt. A meglévő ipar védelmének jelszava végső soron ezt a problematikát is magában foglalta. Az ipartámogatás gyakorlata gyakran arra késztette a vállalkozókat, hogy vállalkozásuk eredménytelenségét próbálják igazolni, így ez az adott gyakorlat egyáltalán nem orientálhatott a sikerre, ami normális körülmények között a tőkés fejlődés egyik döntő motivációja.

[134] Vö. *Berend–Ránki:* Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. (Bp. 1955), 50–52.

Az ipartámogatás legfőbb ellentmondásossága abban rejlett, hogy a dualizmus időszakában nem létezett egységes, töretlen iparfejlesztési koncepció. Kezdetben egyértelműen az volt a cél, hogy a Monarchián belül olyan magyar ipar fejlődjék ki, amely nem veszélyezteti a közös vámterületet. Szterényi a századfordulón még a maga ellentmondásosságában is hasonló véleményt képviselt, felfogásában benne rejlett a fejlettebb integráció szükségességének felismerése, s miután láttuk, hogy ez realitása révén magában foglalta a gyors iparosodás lehetőségét, feltétlenül pozitívnak kell ítélnünk. Hosszabban ismertettük az 1907 : 3. tc. által eredményezett minőségi különbségeket, ennek egyik legfontosabb tényezője a közös vámterülethez való viszony fokozatos átalakulása volt. Többek között ezt tükrözte maga a törvény is, sőt ezen túlmenően a kormánypolitika törekvéseiben fellelhetők a két világháború közötti időszakot jellemző gazdasági autarkia csírái.

I. táblázat. Az 1899 : 49. tc. alapján kedvezményben részesített gyárak száma éves megoszlásban és %-ban, iparáganként

Iparág	1900		1901		1902		1903	
vas- és fémipar	8	16,7	4	8,0	5	12,8	3	8,3
gépgyártás	4	8,3	8	16,0	7	17,9	4	11,1
vegyipar	6	12,5	7	14,0	5	12,8	4	11,1
agyag-üvegipar	4	8,3	6	12,0	6	15,4	3	8,3
textilipar	9	18,8	8	16,0	9	23,1	14	38,9
faipar	2	4,2	2	4,0	3	7,7	2	5,6
papíripar	3	6,2	9	18,0	2	5,1	2	5,6
élelmiszeripar	7	14,6	6	12,0	1	2,6	4	11,1
bányászat	4	8,3	–	–	–	–	–	–
bőripar	–	–	–	–	1	2,6	–	–
vegyes	1	2,1	–	–	–	–	–	–
összes	48	100	50	100	39	100	36	100

Iparág	1904		1905		1906		Összesen	
vas- és fémipar	6	14,6	9	22,0	1	5,3	36	13,1
gépgyártás	2	4,9	2	4,9	3	15,8	30	11,0
vegyipar	7	17,1	12	29,3	2	10,5	43	15,7
agyag-üvegipar	6	14,6	3	7,3	2	10,5	30	11,0
textilipar	10	24,4	10	24,4	6	31,5	66	24,1
faipar	–	–	3	7,3	2	10,5	14	5,1
papíripar	2	4,9	–	–	1	5,3	19	6,9
élelmiszeripar	4	9,7	1	2,4	1	5,3	24	8,7
bányászat	2	4,9	–	–	–	–	6	2,2
bőripar	2	4,9	1	2,4	1	5,3	5	1,8
vegyes	–	–	–	–	–	–	1	0,4
összes	41	100	41	100	19	100	274	100

II. táblázat. Az 1900–1906. között iparfejlesztésre fordított összegek

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Kiutalás	1 493 666	1 854 135	2 196 968	2 418 930	2 813 880	2 128 059	2 831 387
ebből							
gyáripar	507 000	635 085	1 134 066	1 297 436	1 647 115	1 278 236	1 742 105
kisipar	612 351	710 772	589 550	783 223	802 468	409 328	551 408
háziipar	118 085	203 655	273 227	280 575	281 874	144 707	186 107

III. táblázat. Az 1907 : 3. tc. alapján kedvezményben részesített gyárak éves megoszlásban és százalékban, iparáganként

Iparág	1907		1908		1909		1910		1911	
vas- és fémipar	6	37,5	8	14,3	6	12,2	6	15,0	4	7,8
gépgyártás	2	12,5	1	1,8	7	14,3	5	12,5	11	21,6
vegyipar	3	18,7	6	10,7	10	20,4	8	20.0	6	11,8
agyag-üvegipar	–	–	5	8,9	6	12,2	1	2,5	3	5,9
textilipar	2	12,4	28	50,0	13	26,5	15	37.5	22	43,1
faipar	1	6,3	1	1,8	1	2,1	2	5,0	2	3,9
papíripar	1	6,3	2	3,6	1	2,1	1	2,5	1	2,0
élelmiszeripar	1	6,3	2	3,6	3	6,1	2	5,0	2	3,9
bőripar	–	–	3	5,3	2	4.1	–	–	–	–
összes	16	100	56	100	49	100	40	100	51	100

Iparág	1912		1913		1914		Összesen	
vas- és fémipar	3	8,6	7	14,9	10	27,8	50	15,2
gépgyártás	3	8,6	13	27,6	5	13,8	47	14,2
vegyipar	10	28,6	8	17,0	3	8,3	54	16,4
agyag-üvegipar	3	8,6	3	6,5	3	8,3	24	7,3
textilipar	12	34,3	7	14,9	10	27,8	109	33,0
faipar	–	–	3	6,5	2	5,6	12	3,6
papíripar	–	–	2	4,2	–	–	8	2,4
élelmiszeripar	3	8,6	2	4,2	2	5,6	17	5,2
bőripar	1	2,8	2	4,2	1	2,8	9	2,7
összes	35	100	47	100	36	100	330	100

IV. táblázat. Az 1907–1914 között iparfejlesztésre engedélyezett és kifizetett összegek

	Gyáripar				ebből: Gyáripari segély		Kisipar	
	engedélyezett		kifizetett		engedélyezett	kifizetett	engedélyezett	
	Korona	%	Korona	%	Korona	Korona	Korona	%
1907	10 993 222	82	2 341 391	65	9 680 800	1 886 337	1 902 144	14
1908	10 210 468	83	4 131 441	65	9 031 150	2 986 061	1 884 514	15
1909	4 526 854	46	4 779 025	62	3 509 750	3 856 347	4 372 369	44
1910	2 249 658	83	4 390 846	70	2 158 000	3 702 174	364 321	14
1911	9 528 826	91	4 755 749	82	5 139 000	3 883 178	879 827	8
1912	13 080 390	87	6 345 265	78	10 676 750	4 991 122	1 785 617	12
1913	4 049 597	79	7 439 517	85	2 273 600	4 634 523	844 791	16
1914	2 120 256	73	3 553 088	76	1 536 520	2 805 885	635 247	22
Össz.	56 759 271	79	37 736 322	73	44 005 570	28 745 827	12 668 830	18

	Kisipar		Háziipar				Összesen			
	kifizetett		engedélyezett		kifizetett		engedélyezett		kifizetett	
	Korona	%	Korona	%	Korona	%	Korona	%	Korona	%
1907	911 672	25	571 049	4	341 272	10	13 466 415	100	3 600 335	100
1908	1 895 064	30	210 261	2	369 347	5	12 305 243	100	6 395 852	100
1909	2 336 901	30	941 225	10	603 870	8	9 840 448	100	7 719 796	100
1910	1 593 833	25	88 222	3	295 495	5	2 702 201	100	6 280 174	100
1911	807 420	14	130 629	1	203 222	4	10 539 282	100	5 766 391	100
1912	1 580 497	19	186 706	1	253 830	3	15 052 713	100	8 179 592	100
1913	1 039 546	12	238 615	5	315 629	3	5 133 003	100	8 794 692	100
1914	872 801	19	160 818	5	222 614	5	2 916 321	100	4 648 503	100
Össz.	11 043 734	22	2 527 525	3	2 605 279	5	71 955 626	100	51 385 335	100

V. táblázat. A Kereskedelmi Minisztérium tízéves iparfejlesztési koncepciója 1907–1917.

Iparág	Gyárak száma	Befektetendő			Munkások száma	Várható termelési érték mill.K.
		álló	forgó	összes		
		tőke millió korona				
Vas- és fémipar	27	19,30	14,40	33,70	6 710	32 350
Gépgyártás	34	24,10	17,80	38,90	12 400	47 900
Vegyipar	12	10,70	16,85	27,55	2 560	29 900
Agyag-üvegipar	32	22,15	12,95	35,10	8 250	24 050
Textilipar-konfekció	190	250,70	266,10	516,80	84 750	193 225
Papíripar	9	14,50	7,50	22,00	6 650	20 600
Faipar	126	14,51	19,32	33,83	20 985	50 165
Bőripar	8	5,15	7,89	13,04	1 870	21 325
Összesen	438	358,11	362,81	720,92	144 175	419 515

Л. Варга

ПОДДЕРЖАНИЕ ГОСУДАРСТВОМ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЭПОХУ ДУАЛИЗМА НА РУБЕЖЕ СТОЛЕТИЯ

(Резюме)

В статье самостоятельной темой разрабатывается политика венгерских правительств по поддержанию и развитию промышленности, которая до сих пор в трудах по истории промышленности была изложена побочной темой. В результате этого в данной статье дается картина о подготовке, мотивации и характере соответствующих двух важных законов.

Введение кратко оценивает два закона о поддержании промышленности, принятых в конце прошлого века и имевших целью способствовать созданию современной венгерской фабричной промышленности. В связи с подготовкой закона № 49 от 1899 года автор статьи детально излагает многообразные, часто противоречивые даже самим себе концепции отдельных палат и через них представляет проблемы, связанные с развитием промышленности. Вслед за тем представляются позиции и предложения экономической общественности и различных заинтересованных сторон, обсуждение закона, потом сам закон и его применение на практике.

Исходя из обстоятельств, коренно изменившихся к началу нашего века, автор считает негодным жесткое продолжение предыдущей практики, так как она не могла содействовать ни „монополизации" отечественного рынка, ни расширению экономической интеграции в рамках Австро-Венгерской монархии. Подобно экономической политике правительства в целом, данный закон тоже не мог дать ответ на эту альтернативу. Продвижение и осуществление интересов аграриев в правительственной политике почти полностью исключило возможность этого. В то же время этому продвижению способствовало то, что торговое министерство даже не осознало альтернативу, хотя в рядах формирующейся финансовой буржуазии уже решительные позиции появились. Но закон № 49 от 1899 года представлял собой шаг назад не только по сравнению с возможностями, но и в том, что расширение традиционных методов отстало от первоначальной концепции.

Становление и укрепление венгерской фабричной промышленности до конца прошлого столетия, в сочетании с последующей этому экономической рецессией, более решительно, чем раньше, потребовали охватного регулирования коммунальных и военных поставок. Хотя до 1907 года это осуществилось только частично, в этой области на практике были сделаны конкретные шаги вперед.

На принятие закон № 3 от 1907 года оказал решающее влияние приход коалиции к власти, поскольку Кошут и его сторонники уже десятилетиями выдвигали необходимость самостоятельной таможенной территории, но правительственной партией они не могли браться за последствия осуществления. Так партия борьбы за независимость, правда, хотела дать ответ на упомянутую выше альтернативу, но у власти она унижала лозунгом свои прежние соображения. Значит в конечном счете существенное изменение не произошло, укрепление венгерской промышленности не содействовало ни хозяйственной самостоятельности, ни расширению интеграции. В то же время все-таки постепенно изменилось отношение к совместной таможенной територии и это отразилось в законе № 3 от 1907 года, даже и в правительственной политике в целом. В этом последнем уже можно найти зародыши хозяйственной автаркии, характерной для периода между двумя мировыми войнами. Под знаком этого развитие государством промышленности придавало особое значение текстильной промышленности, вместе возникающих современных новых отраслей промышленности. Таким образом вследствие ошибочной экономической политики более значительные, чем раньше, субвенции не достигали необходимого эффекта. Значит приостановку рубежа столетия в области развития промышленности сменила концепция, которая требовала излишних жертв.

L. Varga:

PRÉFERENCES D' ÉTAT DONNÉES À L'INDUSTRIE À L'ÉPOQUE DU DUALISME APRÈS LE TOURNANT DU SIÈCLE

(Résumé)

L'étude met en œuvre à part la politique d'encouragement et de dévelopement de l'industrie des gouvernements hongrois, que les oeuvres réalisées jusqu'à présent traitent comme thème secondaire. Par conséquent elle décrit l'élaboration, les motivations et les caractéristique des deux plus importantes lois s'y rapportant.

L'introduction résume brièvement les deux lois du siècle dernier concernant l'encouragement de l'industrie, dont le but était de faciliter la création d'une industrie manufacturière moderne en Hongrie. A propos de l'élaboration de l'article 49 de la loi 1899, l'étude expose en détail les diverses conceptions qui sont contradictoires non seulement entre les Chambres, mais à l'interieur de certaines Chambres, et à travers ces conceptions, elle nous présente les points de vue et les propositions de l'opinion économique et des divers intérêts, le débat de la loi, la loi même, et sa réalisation pratique.

En partant des changements radicaux des circonstances après le tournant du siècle, elle juge inapte la continuation rigide de la pratique précédente, puisqu'elle ne pouvait favoriser ni la monopolisation du marché national, ni l'expansion de l'integration économique à l'intérieur de la Monarchie Austro–Hongroise. L'article de la loi, de même que la politique économique du gouvernement furent incapables de répondre à cette alternative. L'accentuation et l'affirmation des intérêts agricoles dans la politique gouvernementale a exclut pratiquement priori cette possibilité. En même temps, le fait que le régime économique ne reconnut même pas cette alternative, favorisa cette progression, bien que des prises de position décisives s'apparussent dans les rangs de le bourgeoisie de la finance. Mais l'article 49 de la loi 1899 ne représenta pas un retrécissement uniquement par rapport aux possibilités, mais aussi dans son incapácité de suivre la conception d'origine de l'élargissement des methodes traditionelles. Le développement et la consolidation de l'industrie manufacturière hongroise, suivies de la récession exigeaient beaucoup plus explicitement le réglementation des transports communs et militaires. La

résolution de ce problème, bien qu'elle ne se fisse qu'en partie jusqu'en 1907, représentait un grand pas en avant dans ce domaine. La prise de pouvoir du gouvernement de coalition exerca une forte pression sur la constitution de l'article de la loi 1907, ayant proclamé la nécessité de la séparation douanière de la Hongrie, le parti de Kossuth en tant que parti de gouvernement se trouva dans l'impossibilité de s'en charger des conséquences. Ainsi le Parti de l'Indépendence, qui nominalement voulait répondre à cette alternative, en possesion du pouvoir renonça à cette idée. Finalement il ne se passa pas de changements importants, la consolidation de l'industrie hongroise ne contribua ni à l'autonomie économique, ni à l'élergissement de l'intégration. En même temps, il se reflète un changement de rapport concernant le territoire douanier commun, dans l'article 3 de la loi 1907 ainsi que dans la politique du gouvernement, ou se découvrent déjà les germes de l'autarchie économique de l'époque d'entre-guerre. Par conséquent l'encouragement de l'État favorise l'industrie du textile au lieu des industries modernes, ainsi les subventions nettement plus importantes – par une économie politique ratée – n'atteignirent pas les répercussions nécessaires. La stagnation du centenaire fut donc suivie d'une conception qui demandait des sacrifices inutiles dans la domaine du developpement de l'industrie.

KÖZLEMÉNYEK

Havas László:

AZ ÚN. RÓMAI FORRADALOM KÉRDÉSE A SZOVJET SZAKIRODALOMBAN*

A római polgárháborúk korának lényegét a szakkutatásban igen eltérő módon határozzák meg.

1. Egyesek szerint a köztársaságról a principatusba való átmenet forradalom volt. Ezt a koncepciót Utcsenko[1] a 20. sz.-i polgári történetírástól eredezteti, közelebbről Rosztovcevtől, aki nem titkolta, hogy elmélete kialakítását az általa ellenségesen szemlélt Nagy Októberi Szocialista Forradalom eseményei érlelték meg benne.[2] Utcsenko állítása azonban nem egészen felel meg a valóságnak. A római forradalom elnevezést Mommsen alkalmazta átgondolt formában először[3], s álláspontját az 1848-as forradalmak helyeslése határozta meg. Olyan haladó szellemű múlt századi politikusok és történészek is éltek ezzel a megjelöléssel, mint Beesley[4] vagy Blondel.[5] E felfogás tehát nem feltétlenül

*Itt adott vázlatos áttekintésem első megfogalmazását 1974-ben megvédett kandidátusi értekezésemben adtam (A római köztársaság válsága és a Catilina-mozgalom, Debrecen, 1973). Ezt a változatot később Hahn I. és opponenseim, Ferenczy E. és Maróti E. értékes és nagy segítséget nyújtó kritikai észrevételei alapján több ponton átdolgoztam, s a szöveg ebben a formában került felolvasásra a debreceni KLTE-n 1977 novemberében a NOSzF 60. évfordulója alkalmából a Történelmi Tanszékcsoport rendezésében megtartott tudományos ülésszakon. A közzétételkor is jelezni kívánom, hogy tömör összegezésem nem lép fel a véglegesség igényével, csupán problémafelvetés az újabb szakirodalom alapján, jelezve egyúttal azokat az utakat is, amelyek talán közelebb vihetnek minket a kérdés hosszabb távon történő tisztázásához.

[1] *Sz. L. Utcsenko:* Sztanovlenyije Rimszkoj imperii i problema szocialnoj revoljucii Voproszü Isztorii (V I), 1964. N° 7. Krizisz i pagyenyije Rimszkoj reszpubliki. Moszkva, 1965, 17 kk. Hasonlóképp *N. A. Maskin,* Augustus principatusa, kialakulása és társadalmi lényege, Bp., 1953 (ford. Borzsák I.), 189.

[2] *M. I. Rosztovcev:* Rozsgyenyije Rimszkoj imperii. Petrograd. 1918, V. Koncepciójának későbbi részletes kifejtéséről ld. Gesellschaft u. Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Leipzig, 1929, I 19 kk. [= Heidelberg, 1953], Angolul: Oxford, 1926, újabb javított kiadása uo., 1957.

[3] *Th. Mommsen* a Römische Geschichte-ben a Gracchusokkal kezdődő időszak bemutatásának szentelt IV. Buch-nak a „Die Revolution" címet adja (Berlin., 1874[6] II). A továbbiakban pedig ilyen alfejezetekkel találkozunk a műben: „Die Revolution u. G. Gracchus" (uo., 97), „Revolutionsversuch sulpicische Revolution" (uo., 217). „Die Empörung der italischen Unterthanen u. die sulpicische Revolution" (uo. 217). Használja esetenként a forradalom kifejezést egy másik nagytekintélyű kortárs szerző, *L. Lange* is, vö. Römische Alterthümer, III, Brl., 1876[2], 120 stb.

[4] *E. S. Beesley:* Catilina, Clodius and Tiberius. London. 1878. 3–8. Ő a római forradalmon az oligarchia elviselhetetlen uralma elleni lázadást érti elsősorban, miközben további olyan megoldatlan problémák merültek fel, mint a polgárjog, a rabszolgaság, az ipar és kereskedelem, valamint a megműveletlen földek kérdése.

[5] *J.–L. Blondel:* Histoire économique de la conjuration de Catilina, Paris. 1893, VI.

reakciós történelemszemléleten nyugszik. Az azonban kétségtelen, hogy a különböző polgári kutatók mást és mást értenek ezen a terminus technicuson, akár Belot[6], Rosztovcev[7], Pareti[8], Carcopino[9], Syme[10]. vagy pedig legújabban Heuss[11] nézetéről van is szó.

[6] Histoire des chevaliers romains . . . Paris, 1866, I. 351–368. Szerinte a római forradalmat mindenekelőtt a városi és a falusi lakosság harca adja, bár később – némi önellentmondással – már arról beszél, hogy a forradalmi folyamat fő hordozói a municipális arisztokrácia, a *publicanus*ok és a lovagok voltak, akik részben politikai, részben gazdasági törekvésekkel jelentkeztek.

[7] *Rosztovcev* műveiben (többek közt Gesellschaft und Wirtschaft (GuW) I 19 kk., főleg 24–26) utalt a parasztság tönkremenésére, az itáliai proletariátus és hadsereg forradalmi szerepére, s Octavianus jelentőségét abban látta, hogy az egész itáliai pogárság képviselőjeként megvédte a római államot a keleti barbárok és a rabszolgák ellen.

[8] *L. Pareti* egyszerűen fegyveres megmozdulások sorozatának tekinti a „rivoluzione romana"-t (La congiura di Catilina, 1934, 76). (A mű újból megjelent, de eltérő lapszámozással: Studi minori di storia antica, Roma, III 291–444).

[9] *J. Carcopino:* Points de vue sur l'impérialisme romain, Paris. 1934, 15–16. Fasiszta jellegű felfogása szerint a római forradalom Caesar monarchiájában teljesedett ki, amely kifelé a fajok antagonizmusának megszüntetését, befelé az osztályharc kiküszöbölését jelentette.

[10] *R. Syme:* The Roman Revolution. Oxford. 1939, javított kiadásban: 1952 [= 1960]. A rendkívül nagy hatású művet több idegen nyelvre is lefordították, pl. olaszra: Torino, 1962; franciára: Paris, 1967 stb. A szerző tulajdonképp nemigen határozza meg, mit is ért a forradalom fogalmán. Felfogása tömören mégis így foglalható össze: a régi római történelem csak a városállam és az uralkodó osztály történelme volt. A forradalmi válság idején a régi uralkodó osztály hatalmát szétzúzták. Ekkor Itália és az addig szerep nélküli osztályok Róma és a városállami arisztokrácia fölé kerekedtek. De a régi struktúra továbbra is fennmaradt: a monarchia továbbra is egy oligarchia révén kormányzott, vö. francia kiadás 20–21.

[11] *A. Heuss* több ízben kitért erre a problémára. Először „Der Untergang der römischen Republik u. das Problem der Revolution" Historische Zeitschrift (HZ), 182, 1952, 1–28) c. tanulmányában. Arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a forradalom 19. sz.-i marxista fogalmát nem lehet az antikvitásra alkalmazni. A római forradalom sem alakult át igazi osztályforradalommá, s ezért zárult le konzervatív módon Augustus rezsimével (22. l.). A társadalmi világválság ellenére a római forradalom nem nőhette ki magát világforradalommá; az egyetlen világos forradalmi cél csak az itáliai szövetségesek esetében alakult ki, s a szövetséges háborúval le is zárult a római forradalom osztályellentétekre épülő szakasza, bár maga a római forradalom Caesarral jutott el csúcspontjára, aki megteremtette azt a katonai diktatúrát, amelytől a római állam nem tudott többé megszabadulni. – Ugyanez a szerző egyik későbbi könyvében Römische Geschichte, Braunschweig, 1960 [1964²] 124 kk. úgy fogalmazott, hogy a forradalmi periódus az i. e. 133 – 30 közötti időszakot fogta át, s ezalatt Róma államrendje alapjaiban megrendült, ami végül is a köztársaság bukásához és a monarchia létrejöttéhez vezetett. A fennálló társadalmi szisztéma azonban gyökeresen nem változott meg. A forradalom az egész imperiumot átfogta, s így egy darab világtörténet volt. Kísérőjelenségeiként olyan körülményeket kell számon tartanunk, mint a római kapitalizmus kialakulása, az itáliai szövetségesek problémája, a szociális – és az agrárválság. – *Heuss* ezután a római forradalom problémáját még szélesebb összefüggésben vetette fel, ahogy arra már tanulmányának címe is utal: Das Revolutionsproblem im Spiegel der antiken Geschichte, HZ, 216, 1973, 1 kk. Vizsgálja a ‚forradalom" jelölésére szolgáló antik kifejezéseket, (érdekes módon figyelmen kívül hagyva a lat. *studium rerum novarum*-ot, amely megítélésünk szerint sokkal lényegesebb, mint a szerző által elemzett *seditio*), majd arra a következtetésre jut, hogy a görög forradalomra nem jellemző a homogenitás, ehelyett inkább valamiféle forradalmi környezetről, légkörről lenne helyesebb beszélni. Végül is azonban úgy tűnik, mintha *Heuss* szerint a görög történelem forradalmi periódusok sorozata lenne, amelyeknek az imperializmus révén forradalmi kisugárzása is volt. Megítélése szerint: Róma számára is a forradalom az imperializmus vonatkozásában vetődött fel, mert az i. e. 133 – 30 közötti forradalmi periódus kiváltója a római hódítás révén megteremtett világhatalom és az ezáltal előidézett korszakos válság volt. A római forradalom külpolitikai tényezőinek figyelembe vétele ellenére, Heuss szerint magát a forradalmat mégis úgy kell megítélni, mint egy

Terjedelmi okokból nincs mód arra, hogy az eltérő felfogásokat mind számba vegyük, s itt csak az elemzések végső következtetéseit foglalhatjuk össze. Eszerint a polgári történetírásban elterjedt az a nézet, hogy a principatus létrejötte forradalom eredménye volt, sőt maga a császárság intézménye is magában hordozta a forradalom mozgatóerejét. A polgári kutatók azonban többnyire nem tisztázzák elvileg a forradalom mibenlétét. E fogalmon általában a polgárháborúk fegyveres konfliktusait, vagy egyszerűen a rezsim megváltozását értik, ami a forradalom társadalmi és filozófiai kategóriájának nagy fokú leértékelését ill. meg nem értését jelenti. Gyakran erősen modernizáló vagy éppen reakciós, a marxizmussal polemizáló történelemfelfogás jegyében élnek ezzel a fogalommal, mint pl. Rosztovcev, Carcopino vagy Heuss. Elsősorban morális vagy politikai kérdésként kezelik, s figyelmen kívül hagyják a mélyebben fekvő társadalmi és gazdasági szempontokat.[12]

2. Ennek alapján érthető, hogy főleg a marxista kutatók jelentős része kritikával viszonyul a fentebb vázolt koncepcióhoz. Maskin arra mutatott rá, hogy a burzsoá történészek „minden fordulatot, minden fegyveres megmozdulást, függetlenül az illető megmozdulás céljától, ... résztvevőitől – forradalomnak minősítenek."[13] Maskin csak azokat a mozgalmakat tartja forradalminak, „amelyek azt tűzik ki célul, hogy gyökeresen megsemmisítsék a régi rendet és *minőségi* változásokat vigyenek az életbe, hogy új rendet teremtsenek".[14] Mivel pedig „sem Octavianus, sem szövetségesei nem tűzték ki maguk elé célul minőségileg új társadalmi rend felépítését", ezért nem beszélhetünk „római forradalomról". Ezzel az érveléssel szemben az hozható fel, hogy egy történeti folyamat alapvető jellege nem a szubjektív szándékon, hanem az objektív tartalmon múlik. Maskin az utóbbi tényezőt egyáltalán nem vizsgálja, s a forradalomról adott meghatározása dogmatikus. Ugy tűnik, hogy az i. e. 2.–1. sz. eseményeit csak azért nem tekinti forradalomnak, mert e gondolat a polgári történetírásban vetődött fel először. Mindezt Utcsenko állapítja meg,[15] akinek értelmezéséhez mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy az ún. római forradalom koncepcióját nemcsak egyes marxista kutatók utasították el, hanem szép számmal vannak ilyenek a nyugati történészek között is, főleg a mai francia ókortörténeti iskolán belül, hogy csak Combès nevét említsük.[16] A nyugatnémet J. Martin szerint is

---

arisztokratikus társadalom felbomlási folyamatát. A császárság szintén a forradalmi változások eredményeként jött létre, és sohasem tagadta meg ilyen jellegű eredetét: a forradalom állandóan jelen volt a császárság létében és lényegében. Mindebből nyilvánvaló, hogy *Heuss* a római forradalmat valamiféle „permanens forradalom"-nak tekinti.

[12] A római forradalom kérdésének további újabb polgári irodalmához ld. még: *F. R. Cowell:* The Revolutions of Ancient Rome. London. 1962; *W. Hoffmann:* Catilina u. die römische Revolution. Gymn. 66, 1959, 459–477; *N. Criniti:* L'alta divulgazione italiana e la rivoluzione in Roma antica. Vita e Pensiero. 12, 1967,1318–330; *T. F. Carney:* The Administrativ Revolution in Rome of the First Century B. C., Proceedings of the African Classical Association (PACA), 5, 1962, 31–42; *C. G. Starr:* How did Augustus stop the Roman Revolution?, Classical Journal (ClJ), 52, 1956, 107–112.

[13] *N. A. Maskin:* i. m., 240 (Borzsák I. fordítása nyomán).

[14] Mindkét idézet uo., 242 (Borzsák I. fordítása nyomán).

[15] *Sz. L. Utcsenko:* Krizisz ... 22–23.

[16] *R. Combès:* La république à Rome. Paris. 1972. Műve III. részének nem véletlenül adja a római forradalom helyett a „La crise de la république" megjelölést, s használja pusztán a „réforme" és a „rénovation" minősítéseket. A szerző végkövetkezetése az, hogy – *Syme* nézetével ellentétben – az arisztokráciának az augustusi rendszer által végrehajtott megújítása nem volt forradalom. Hasonlóképp jár el *J.–M. André* (Le siècle d'Auguste, Paris, 1974) is, aki „l'agonie de la république"-ről (9) és „l'invention du principat"-ról (99) beszél. – Tagadja a köztársaságról a principatusra való átmenet

helytelen a forradalom fogalmát olyan korszakra alkalmazni, amelyben „nem játszott szerepet sem egy forradalmi osztály, sem egy forradalmi cél".[17] Ez a felfogás egyrészt Maskinhoz hasonlóan szintén túlhangsúlyozza a szubjektív oldalt, másrészt nem számol az antik társadalom lényegi sajátosságaival. A szovjet kutatás[18] az utóbbi másfél évtizedben felhívta a figyelmet arra, hogy az antik társadalomban egyes későbbi formációktól eltérően nem alakulnak ki azok a társadalmi osztályok, amelyek az új termelési viszonyok hordozói lennének. A rabszolgaság az antik társadalmat zsákutcába vitte, amelyből nem mutatott kiutat e társadalom egyetlen belső ereje sem. A *colonatus* és a jobbágyság között mélyreható minőségi különbség van, s a tulajdonképpeni feudális nagybirtok sem alakul ki a római társadalmon belül. A válságból és stagnálásból való kitörést ezért külső erő, a barbárok támadása teszi lehetővé, akik megdöntik az elavult társadalmi-gazdasági alakulatot konzerváló politikai felépítményt. Ez indítja el azt a több évszázados forradalmi fejlődési folyamatot, amely végül is a feudális viszonyok kialakulását eredményezi. Annak ellenére azonban, hogy az antik formáción belül nem beszélhetünk olyan osztályokról, amelyek az új termelési viszonyok hordozói lennének, ez mégsem jelenti azt, hogy az új alakulatra való átmenet ne mutatná a társadalmi forradalom alapvető jegyeit, sem pedig azt nem jelenti, hogy a köztársaságkor idején akár a rabszolgák termelő osztálya, akár a kisparasztság és az agrárproletariátus, akár pedig más társadalmi erők – egy par excellence forradalmi osztály hiányában – ne rendelkeztek volna speciális, az antik társadalmi-gazdasági alakulatnak megfelelő forradalmi vonásokkal, ahogy azt a későbbiekben majd bizonyítani kívánjuk.

3. Az általunk vizsgált korszak forradalmi jellegét kétségbe vonó kritikák-tehát maguk is vitathatók. Találkozunk is a kutatásban pozitívabb megközelítésekkel. A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat közvetlenül követő időben a forradalmi lelkesedés sok történészt, politikust és költőt-írót arra ösztönzött, hogy a köztársaságvégi római eseményeket forradalomnak fogják fel. Igy tett Szergejev,[19] Alexandr Blok[20] és maga Lenin

---

forradalmi voltát az a *Chr. Meier* is, aki az utóbbi években az egyik legmértékadóbb összefoglalást adta a szóban forgó periódus leglényegesebb problémáiról (Res publica amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik, Wiesbaden, 1966, 115; 124; 149–150; 158; 204). – Használja viszont a forradalom terminus technicust a vizsgált időszak egy másik kiemelkedő történésze, *P. A. Brunt*, egyik népszerűsítő céllal írt, de a tudományosság igényeit is maximálisan kielégítő munkájában (Social Conflicts in the Roman Republic, London, 1971, pl. 152.). Mégis az i. e. 133–79 közötti időszakot ő is helyesebbnek tartja „Reform and Reaction", a 78–27 közötti periódust pedig „The Fall of the Republic" címmel jellemezni.

[17] *J. Martin:* Die Populären in der Geschichte der späten Republik, [diss.], Freiburg i. Br. 1965, 222.

[18] A következőkben mindenekelőtt *A. R. Korszunszkij* idevágó eredményeit foglaljuk össze Problema revoljucionnovo perehoda ot rabovlagyelcseszkovo sztroja k feodalnomu v zapadnoj Jevrope VI. 1964, N° 5, 95–111. Ugyanitt a kérdés részletes szakirodalma is megtalálható. Az azóta eltelt időszakban e témakörből megjelent szovjet munkákról frissen tájékoztat *E. Sz. Golubcova:* Izucsenyie isztorii drevnyevo Rima v szovjetszkoj isztoriografii 60–70 godov. Vesztnyik Drevnyej Isztorii (VDI) 1977, n° 4. 69.

[19] *N. Sz. Szergejev:* Mirovüje kriziszü v pjátyi vüpuszkah, Moszkva, 1924, 34. Ezzel kapcsolatban ld. *L. G. Turkina,* Nyekotorüje voproszü vszeobscsej isztorii vüp 4. Cseljabinszk 1969, 4–5. *Szergejev* még jóval később is „itáliai forradalom"-ról beszélt, vö, Ocserki isztorii drevnyevo Rima, Moszkva. 1938, 207.

[20] *A. Blok:* Katilina. Sztranyica iz isztorii mirovoj revoljucii, Peterburg, 1919. A szerző pl. Catilinát „római forradalmár"-nak mondja (5), aki i. e. 60 előtt magasra emelte a fegyveres fölkelés

is.[21] Elképzelésük mögött azonban nem annyira mélyreható elemzések eredményei húzódtak meg, mint inkább saját koruk forradalmi hevülete késztette őket arra, hogy megpróbálják fölfedezni a proletárforradalom múltbeli előzményét. Az 1933-ban a GAIMK keretén belül megtartott forradalom-konferencián jelentkezett is egy mérsékeltebb álláspont. Kovaljov és mások úgy látták, hogy az i. e. 2.–1. sz.-ban forradalmi mozgalmak sorozatával állunk szemben.[22] Ezek az akciók ugyan a fennálló társadalmi és politikai rendszer ellen irányultak, de nem tudtak valódi forradalommá nőni, leverték őket, s az átalakulási folyamat végül katonai diktatúrába, a császárságba torkollott. E kompromisszumos elméletről alighanem helyesen állapítja meg Utcsenko, hogy képviselői a római polgárháborúk korát érezhetően forradalomnak tekintették, de nem merték rá alkalmazni ezt a kategóriát, mivel az ekkori események nem vezettek a rabszolgatartó termelési mód bukásához, s egy új formáció győzelméhez, amit a dogmatizmus éveiben a forradalom alapvető kritériumának tekintettek.[23]

Az ún. római forradalom kérdése tehát a szakirodalomban a sok vita ellenére meglehetősen tisztázatlan maradt. Így érthető, hogy az 1969-ben az NDK-ban Berlinben megtartott nemzetközi forradalomkonferencián e kérdés nem került napirendre, Rodibert Günther, Parain és Stajerman előadásai csak az antikvitásból a feudalizmusra való átmenet problémáit vizsgálták.[24] Ez is különleges jelentőséget ad tehát annak, hogy Utcsenko a római köztársaság válságával és bukásával foglalkozó, 1965-ben megjelent monográfiájában újból beható vizsgálat tárgyává tette a római forradalom egész kérdéskörét,[25] s későbbi könyveiben és tanulmányaiban is többször visszatért erre a problémára.[26]

---

zászlaját. Szerinte a Catilina-összeesküvés „egyike a számos sikertelen forradalomnak". (38) Blok használja magát a „rimszkaja revoljucija" kifejezést is (57).

[21] Közismert, hogy Lenin javasolta egy forradalmi emlékmű felállítását, amelyen a római forradalomra Ti. Gracchus és Spartacus alakja utalt volna, vö. *G. Borszkij,* Tiberij Grakh (Komu proletariat sztavit pamjatnyiki) M., Gosz. Izd., 1919. N° 16, 638.

[22] *Sz. J. Kovaljov:* Problema szocialnoj revoljucii v anticsnom obscsesztve, Izvesztyija GAIMK vüp. 76, 1934, Moszkva–Leningrad, 27 kk. Az ez alkalommal elhangzott további előadások: *O. O. Krüger:* Rabszkije vossztanyija II–I vv do n. e. kak nacsalnüj etap revoljucii rabov uo., 111–131, *A. V. Misulin:* Vossztanyije Szpartaka v drevnyem Rime (74–71 gg. do. n. e.), uo., 132 kk. A *Kovaljov*-féle koncepció gyengeségére már ekkor rámutatott *B. L. Bogajevszkij:* uo., 193 kk. Ugyanakkor *A. G. Prigozsin* zárszava meglehetősen általánosságokban mozgott. Az egész konferenciára egyébként Sztálin később sokat bírált elmélete a „rabszolgák forradalmáról" nyomta rá a bélyegét. – Az adott korszak forradalmi jellegéről beszélt később még *A. B. Ranovics* is (Vosztocsnüje provincii Rimszkoj imperii v I–III vv, M. – L., 1949, 7–9 = A római birodalom keleti tartományai I.–III. sz., 1956).

[23] *Sz. L. Utcsenko:* Krizisz . . . 26, aki azonban korábban még nem fogalmazott ilyen élesen, vö. VI, 1964, N° 7.

[24] A konferencia anyaga meg is jelent: Studien über die Revolution, herausg. *M. Kossok,* Berlin 1969 (= 1971²) A kötetben szereplő, bennünket közelebbről érintő írások: *R. Günther:* Einleitendes über Möglichkeiten u. Grenzen der Revolution in der Spätantike, 3–4; *Ch. Parain,* Le développement des forces productives dans l'Ouest du Bas-Empire, 5–18; *E. M. Staerman:* Progressive u. reaktionäre Klassen im spätrömischen Kaiserreich, 19–32.

[25] Ld. az 1. jz.-et. – Itt kívánom megjegyezni, hogy a római köztársaságról a császárságra való átmenet vizsgálata igen gazdag hagyománnyal rendelkezik az orosz történetírásban, úgyhogy e témakörből már külön kandidátusi értekezés is született. (*V. Sz. Silovceva:* Problema krizisza i pagyenyija Rimszkoj reszpubliki v russzkoj isztoriografii epohi razlozsenyija feodalno-kreposztyicseszkih otnosenyij razvityija kapitalizma vtoraja polovina 18–19 vv avtoreferat, Harkov, 1970.

[26] Vö. pl. *Sz. L. Utcsenko:* Drevnyij Rim, szobütyija ljugyi igyei M., 1969; Ciceron i ego vremja M., 1972; Julij Cezar, 1976 stb.

A nemrég elhúnyt szovjet kutató, aki a SzTA Ókortörténeti Tanszékének volt a vezetője, a következő eredményekre jutott. A marxizmus klasszikusai arra mutattak rá, hogy forradalom egy adott társadalmi-gazdasági alakulaton belül is végbemehet, amennyiben nagymértékben hozzájárul az adott termelési mód viszonyainak elmélyítéséhez, beteljesítve azt, amit az előző forradalmi átalakulások nem tudtak maradéktalanul végrehajtani; vagy amennyiben hosszú távon előkészíti a fennálló formáció megszűntét és egy újjal történő felváltását. Ilyen értelemben tekintik forradalomnak a klasszikusok a nagy német paraszthábort, az 1830-as és 1848-as franciaországi ill. az 1905-ös oroszországi eseményeket. Ezeknek a progresszív időszakoknak közös ismertetőjegye, hogy nagy népi tömegek részvétele nyomja rá bélyegét a végbemenő változásokra. E szempontoknak megfelelően a marxizmus klasszikusai az antik társadalmon belül is beszélnek forradalomról, többnyire a politikai forradalom megjelölést használva, mint pl. a szolóni és a kleiszthenészi kor, vagy a patríciusok és plebeiusok harca esetében. Ilyen szemszögből nézve a római polgárháborúk kora is forradalomnak minősül. Az antik tulajdonforma átalakulásával[27] a régi városállami, poliszkeretek elavulttá lettek, s nem feleltek meg a római világhatalom szükségleteinek sem. Így a poliszról az imperiumba való átfejlődés lényegében progresszív. A római forradalom e vonalával szorosan összefügg az itáliai parasztságnak a földért és a politikai jogokért folytatott harca is, amely nagy népi tömegek sorompóba állításával járt együtt, ahogy az a forradalmi időszakokra jellemző. Utcsenko tehát a római polgárháborúk korára is alkalmazhatónak tartja a forradalom minősítést, de ezen csak a Gracchusoktól a szövetséges háborúig terjedő időszakot érti. Szerinte ugyanis ekkor vezetett eredményre a parasztság földért folytatott harca, nyerték el az italicusok a polgárjogot, törték át a szűk polisz-korlátokat, s ekkor vettek részt a küzdelemben nagy népi tömegek is. A politikai hatalom részben ekkor ment át a municipális arisztokrácia és más társadalmi rétegek kezébe. Ettől kezdve a küzdelem már csak azért folyt, hogy az uralkodó osztály mely frakciói kerülnek domináns helyzetbe, s maga a principátus a megelőző forradalomra következő reakció eredményeként jött létre.[28]

Utcsenko ismertetett elméletét a szovjet ókorkutatás általánosan elfogadni látszik, ahogy azt Turkina[29] és Stajerman[30] újabb írásai jelzik. Az utóbbinál mégis fölvetődik az

[27] Ezen azt kell érteni, hogy a veteráncoloniák felállításával az egyén elsősorban már nem mint a közösség tagja lesz földtulajdonos, ahogy az az antik földtulajdonformára jellemző, hanem mindenekelőtt mint a hadsereg tagja kerül kapcsolatba a földdel. Ld. erről *Sz. L. Utcsenko* külön cikkét is: Rimszkaja armija v I. v. do n. e. VDI 1962, N° 4. A veteránok mintegy külön renddé szerveződésére a császárkor folyamán ld. *Ju. K. Koloszovszkaja:* K voprosza o szocialnoj sztrukture rimszkovo obscsesztva I–III vv. n. e., VDI, 1969, N° 4, 122–129. – Az antik tulajdonforma bomlásának az is egyik bizonyítéka, hogy a köztársaságkor végén a szolgálatot teljesítő szövetséges katonák egy része elnyerte a római polgárjogot, vö. *E. Badian,* Foreign clientelae (264–70 B. C.), Oxford, 1958, 211 kk.; 220; *Uő.,* Roman Imperialism in the Late Republic, Oxford, 1968, 47. – Az antik tulajdonforma egyik döntő fontosságú alkotóelemére, a kollektív tulajdonra, egyes szovjet kutatók szerint a szövetséges háború mérte a döntő csapást, vö. *K. P. Korzseva:* Problema krizisza i pagyenyija Rimszkoj reszpubliki v szovjetszkoj isztoriografii, Acta Conv. XI „Eirene", 147–160, főleg 152 (további irodalommal).

[28] Mindennek részletes kifejtését főleg a Krizisz . . . I. fejezete adja.

[29] Ld. a 19. jz.-ben megadott cikket, főleg 15 kk.

[30] Vö. *E. M. Stajerman:* Problema pagyenyija Rimszkoj reszpubliki v szovjetszkoj isztoriografii, VI, 41, 1966, N° 3, 83 kk., főleg 89 kk. – Ugyancsak irányadónak tekinti *Utcsenko* felfogását a római forradalom kérdéséről *E. M. Stajerman – M. A. Korosztovcev – V. I. Kuziscsin* megemlékező

a gondolat, hogy a szövetséges háború talán mégsem a forradalmi folyamat lezárulása, hanem csak kulminációs pontja. Egyébként Utcsenko későbbi megjegyzései, utalásai is hasonló koncepcióváltozásra engednek következtetni.[31] Megítélésünk szerint ez a helyesbítés mindenképpen indokolt, bizonyításával azonban mindeddig szinte teljesen adós maradt a szakkutatás. Mi tehát a továbbiakban erre teszünk kísérletet.

Az itáliai parasztságnak a földért folytatott harca a szövetséges háborúval nem zárult le, hanem csak formái változtak meg. A Gracchusok idejében ez a popularis mozgalom keretei között zajlott le, amely azonban nem képviselt kellőképpen szervezett politikai erőt. Később a szövetségesek ezért is választották a fegyveres megoldást, amely azonban katonai szempontból sikertelen volt, és politikai, szociális vonatkozásban is csak részben járt eredménnyel. Az italicusok jelentős hányada megkapta ugyan a római polgárjogot, de ezzel csak elméletben járt együtt a földhöz való jog, nem pedig a gyakorlatban is.[32] Az itáliai agrárlakosság földkövetelése ezért továbbra is érvényben volt,

---

cikke is a VDI hasábjain, amely folyóiratnak egyébként az elhunyt tudós volt a főszerkesztője (*Sz. L. Utcsenko:* Isztorik antyicsnovo mira,-VDI, 1977, N° I, 13–24, főleg 18 kk.). Érdekes viszont, hogy *E, Sz. Golubcova* hallgatással mellőzi a forradalom problémájának jelentőségét *Utcsenko* oeuvre-jében (Izucsenyije isztorii drevnyevo Rima v szovjetszkoj isztoriografii 60–70-h godov, VDI, 1977, no. 4, 65–6). – Még tartózkodóbbnak érzem *Korzseva* már jelzett tanulmányának álláspontját, aki arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a Rómában létrejövő katonai diktatúra részben a polisz felbomlásának, részben a rabszolgatartó demokrácia széthullásának volt az eredménye, s mintegy a rabszolgatartó osztály reakciójaként született meg a rabszolgák forradalmi fellépéseire (160).

[31] Ld. pl. Drevnyij Rim . . ., I. fejezetét, ahol szintén úgy fogalmaz, hogy a pun háborúk lezárulása után Rómára a „forradalmi viharok és megrázkódtatások hosszú időszaka" köszöntött, mely a Gracchusokkal bontakozott ki és az „itáliai parasztság grandiózus felkelésével", az ún. szövetséges háborúval ért véget (7). Ennek a „paraszti forradalom"-nak a vívmányait azonban az egymással szövetségre lépő „új római pénzarisztokrácia" és a municipális arisztokrácia használta ki (27). Így lehet beszélni a római forradalom thermidor 9-éről Sulla államcsínye alapján, ill. brumaire 18-áról Caesar diktatúrája nyomán, melyet az augustusi restauráció követett. Ezen álláspontból – a kronológiai adatokat is figyelembe véve – az látszik következni, hogy e művében *Utcsenko* a római forradalom periódusát némiképp mégis továbbviszi az i. e. 88-ban lezáruló szövetséges háborúnál. – Még inkább erre utal a Ciceron . . ., 88–89 és 104 megfogalmazása, amely szerint a Gracchusokkal kezdődő „agrárforradalom" tetőpontja volt a *bellum sociale,* de azért a marianusok és sullanusok között folyó harc is ennek az agrárforradalomnak egyik etapjaként fogható fel. Ugyanakkor a szerző a könyv egy másik helyén önellentmondásos módon már megint arról beszél, hogy a forradalmi fellépések a Gracchusok mozgalmával kezdődnek s a szövetséges háborúig tartanak (116). – Ezután, 1975 decemberétől többször konzultáltam *Utcsenko* professzorral, amikor a SzUTA ösztöndíjasaként az Ókortörténeti Tanszéken is dolgoztam és a Moszkvai Állami Egyetemen is előadást tartottam. Megbeszéléseink során kifejtettem 1973-as kandidátusi értekezésemnek a „római forradalom" kérdésével kapcsolatos, s a jelen tanulmányban némi módosításokkal összefoglalt álláspontját, melyet *Utcsenko* akceptálni látszott. Talán ezzel is magyarázható, hogy 1976. jan. 27-én leadott és még az év során megjelent könyvében ment el a legmesszebbre a „római forradalom" kérdésében. Caesar-monográfiájában ugyanis így fogalmaz: „Nézőpontunk alapján teljesen megengedhető és jogos, hogy a római köztársaságról a császárságra való átmenet forradalmi jellegéről beszéljünk" (341). Továbbra is azt állítja azonban, hogy a forradalom fogalmát nem az i. e. 1. sz. közepén és végén lezajló polgárháborúkra kell alkalmazni, hanem a Gracchusoktól a szövetséges háborúig, a mozgalom kiteljesedő szakaszáig terjedő periódusra, annak ellenére, hogy az i. e. 1. sz. 2. felének polgárháborúi is a forradalom következményei voltak. Ekkor azonban a harc már csak azért folyt, hogy az uralkodó osztály mely csoportjai takarítják be a „forradalom gyümölcseit" (342).

[32] Vö. *M. M. Erivanszkij:* Agrarnü voprosz v polityike i lityerature Rimszkoj reszpubliki v konce II. veka i v I. veka do n. e., Baku, 1959. Ennek „Autoreferat"-ja megtalálható: Bibliotheca Classica Orientalia (BCO), 7, 1962, 98.

amelynek kielégítésére immár egy új, minden korábbinál szervezettebb keret szolgált: a hadsereg.[33] Nem helytálló ugyanis az a régebbi feltételezés, hogy a mariusi reform óta a városi proletariátus volt a római hadsereg alapja. Az újabb kutatások[34] nyomán tudjuk, hogy az i. e. 1. sz.-ban a hadsereg alapvetően az itáliai paraszti lakosságból és agrárproletariátusból került ki. Ezért akartak a veteránok leszerelésükkor mindenekelőtt földet kapni, s az állam – helyenként nagy anyagi áldozatok árán[35] – kénytelen is volt eleget tenni követelésüknek. A köztársaság utolsó századának hadvezérei ezért tettek meg mindent katonáik letelepítése érdekében, mert csak így számíthattak igazán hűségükre.[36] Az i. e. 1. sz.-ban több mint negyedmillióan jutottak ily módon földhöz,[37] s túlnyomó többségük egykori katona volt. A hadseregbe tömörülő paraszt- és agrárproletár elemek tehát, hatékonyabban tudták képviselni saját érdekeiket, mint a Gracchusok korának politikailag amorf tömege.[38] Végső soron ennek a hadseregnek a harcai döntötték meg a köztársaságot, vezettek el a principatus kialakulásához,[39] amely így egy forradalmi folyamat eredményeként jött létre. Ugyanakkor bizonyos reakciót is jelentett. Ez mindenekelőtt a hatalom eltolódásának kompromisszumos jellegében mutatkozott meg, és abban, hogy az új rezsim mindent megtett a vagyonos rétegek és osztályok helyzetének stabilizálása érdekében.

Az elmondottakból következik, hogy az itáliai parasztság legfőbb követeléséért, a földért síkra szálló hadsereg nem volt az az elvtelen tömeg, mint amilyennek a szakkutatás gyakran föltételezi.[40] A hadsereg azt követte, aki hajlandó volt kielégíteni a falusi

[33] Arról, hogy szervezett politikai pártok hiányában ill. az alkotmányos korlátozások miatt a *plebs rustica* és ezen belül a kisparasztság és az agrárproletariátus mennyire nem tudott igazán érvényt szerezni elképzeléseinek, ld. *P. A. Brunt:* The Conspiracy of Catiline, History Today, 13, 1963, 14.

[34] A deklasszált parasztságnak a köztársaságkor végén a hadseregben játszott szerepére a hazai kutatásban már *Maróti E.* jóval korábban rámutatott (Antik Tanulmányok, 5, 1958, 281). Általában az itáliai földműves lakosságnak s ezen belül az agrárproletariátusnak a hadseregben való nagy jelentőségű részvételével újabban a legbehatóbban *P. A. Brunt* foglalkozott, vö. The Army and the Land in the Roman Revolution, Journal of Roman Studies (JRS), 52, 1962, 74 kk. (ezt a tanulmányt, átdolgozott formában, újabban, *H. Schneider* is közzétette a Wege der Forschung sorozat egyik kötetében, melyhez egyelőre nem volt alkalmam hozzájutni); ill. Italian Manpower (225 B. C.–A. D. 14), Oxford, 1971, 410–411 és passim; Social Conflicts . . ., 149 kk. A régebbi irodalomból ld. elsősorban *M. Rostovtzeff,* GuW, I. 1. fejezet és *R. M. Haywood,* Some Traces of Serfdom in Cicero's Day, American Journal of Philology (AJPh), 54, 1933, 151/18. jz.

[35] Helytelennek bizonyul az a – többek közt *F. B. Marsh* által is elfogadott – nézet (Founding of the Roman Empire, Oxf., 1927 [= Cambridge], 83), hogy az állam csak azért választotta a katonák földdel való kielégítésének útját, mert nem rendelkezett azzal a pénzalappal, ami a katonák leszereléséhez szükséges lett volna. A *proscriptiók* elmaradásakor ugyanis a föld biztosítása igen költséges volt.

[36] A problémához ld. még *E. T. Salmon:* Roman Colonization under the Republic. London. 1969, 7. és 8. fejezet.

[37] I. e. 25-ig *P. A. Brunt:* Italian Manpower . . ., 342 számításai szerint.

[38] *E. M. Stajerman:* Raszcvet rabovlagyelcseszkih otnosenyij v rimszkoj reszpublike, M., 1964, 10 [= Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik, Wiesbaden, 1969].

[39] Vö. *P. A. Brunt,* JRS, 52, 1962, 70. E körülményt *J. Harmand* is kétségbevonhatatlan ténynek tartja (L'armée et le soldat à Rome de 107 à 50 av. n. è., Paris, 1967, 447/53. jz.).

[40] Ezen az álláspontón van pl. *A. Heuss* is HZ, 182, 1956, 16 és HZ, 216, 1973, 56–57, aki szerint a Marius utáni hadsereg nem forradalmi erő, hanem eszköz a hatalmi harcban. A kérdéshez ld. újabban: *H. Aigner,* Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik, Innsbruck, 1974, – A római hadsereg önállótlan ill. céltudatos fellépésével kapcsolatos szembenálló vélemények részletes áttekintését adja *J. Harmand:* i. h.

szegénység földkövetelését. Igy magasodott az itáliai paraszti katonaság harca a római politikai frakciók háborúskodása fölé.[41] Mennyiben tekinthető azonban ez a harc forradalminak akkor, amikor eredményeként olyan kisbirtokok jöttek létre, amelyek a rabszolgatartó árutermelő villagazdaságokkal szemben a társadalmi termelésnek egy kezdetlegesebb szektorát képviselték? Véleményünk szerint a földért folyó harc elsősorban a nem-rentábilis, külterjes, főképp bérleti rendszeren alapuló, régi és elavult nagybirtokokat kívánta felszámolni,[42] hozzájárulva a villagazdaságok[43] további előretöréséhez is; másrészt a jól szituált kisbirtokok kiépítése a koncentrált rabszolgamunkán alapuló villagazdaságok működését is szavatolta, mert természetes módon gátat vetett annak, hogy a rabszolgák megmozdulásai gyors ütemben és széles körben tovább terjedhessenek.[44] Az

[41] A római hadseregre vonatkozóan ld. még az alábbi műveket: *R. E. Smith,* Service in the Post-Marian Roman Army, Manchester, 1961; *G. R. Watson,* The Roman Soldier, London, 1969 stb.

[42] E kérdés rendkívül vitatott a szakirodalomban. *V. I. Kuziscsin* már régóta szembehelyezkedett azzal a nézettel, hogy Itáliában viszonylag korán kialakult volna a nagybirtokrendszer (O Sztyepenyi raszprosztranyenyija latyifungyij v konce Reszpubliki. VDI, 1957, N° I. 64–80 (magyarul is ÓET, I.) Hozjajsztvo italjanszkoj latyifundii v I. V do n. Vesztnyik Moszkovszkij Goszudarsztvennij Unyiverszityet (MGU) iszt. fil. szerija, 1958 N°. 4. A latifundijah vo 2 v. do n. e. VDI, 1960. N°. I; Genezisz rabovladelcseszkih latifundij v Italii (II. v. do n. e.). Szerinte a *latifundium*-ok gyors kifejlődése csak Augustus rendszerével indult meg. Ez a felfogás – szerintem – csak akkor érvényes, ha a *latifundium*-on egy speciális rabszolgatartó gazdaságtípust értünk, ahogy különben *Kuziscsin* is értelmezi. Egyébként azonban bizonyos számbeli kalkulációk amellett szólnak, hogy már az i. e. 4.–3. sz.-ban is bekövetkezett, méghozzá Itália meghódítása során, bizonyos fokú földbirtok-koncentráció, s az erre vonatkozó adatok hitelessége lényegileg nem vonható kétségbe, vö. *C. Sterckx:* Appien, Plutarque et les premiers règlements *de modo agrorum,* Revue Internationale des Droits de l'Antiquité (RIDA), 16, 1969, 309–335; *P. A. Brunt:* Italian Manpower . . ., 28–29 és 28/5. jz. Ezek a nem feltétlenül mindig több tagból álló birtoktestek azonban valóban nem olyanok voltak, mint a korai principatus jellegzetesen rabszolgaszervezetű *latifundium*ai, hanem részben kisbérlői naturális gazdaságok komplexusai voltak (vö. *M. E. Szergejenko,* Ocserki po szelszkomu hozjájsztvu drevnyej Italii M–L., 1958, 162; – *E. M. Staerman:* Raszcvet . . ., 25, 73; *Sz. L. Utcsenko:* Ciceron . . ., 51; *K. D. White,* Roman Farming, London–Southampton, 1971, 70; *Havas L.:* La rogatio Servilia, Oikumene, 1, 1976, 131 kk. – újabban még a korábbinál is nagyobb nyomatékkal és meggyőző számításokkal mutatott rá a bérleti rendszer szerepére a köztársaságkor végi nagybirtokon *P. A. Brunt,* Two Great Roman Landowners, Latomus, 34, 1975, 619–635), részben a *villa*-gazdaság és a bérleti szisztéma kombinációi, részben pedig állattenyésztő, főleg rabszolga pásztorokat alkalmazó nagybirtokok. Igazán piacképesek csak ezek az utóbbiak voltak. – A nem feltétlenül több, hanem akár egyetlen egységből álló nagybirtok i. e. 2.–1. sz.-i meglétére figyelemre méltó érveket hozott fel újabban *I. Shatzman:* Senatorial Wealth and Roman Politics, Bruxelles. 1975, Collection Latomus (Coll. Lat.) 142, 18 kk. és passim. Számításai szerint pl. lehet, hogy Aemilius Paulusnak 1200 iugerum (= 300 ha), Scipio Aemilianusnak 3800 iug. (= 633 ha), Scipio Africanusnak 4800 iug. (= 1200 ha), Mucianusnak pedig 100 000 iug. (25 000 ha) földje lett volna. Shatzman azonban úgy gondolja, hogy a senatorok „birtokait általában rabszolgák művelték meg" (17).

[43] A korszerű árutermelő, alapvetően rabszolgamunkaerőre épülő *villa*-gazdaságokról, mint középüzemekről, számos kitűnő tanulmányt köszönhetünk *Maróti Egon*-nak. Eddig megjelent idevágó munkáinak teljes jegyzéke megtalálható doktori disszertációja (Az itáliai árutermelés kibontakozása, Szeged, 1977) téziseinek 22. lapján. E gondos munkákban a kérdés egész alapvető irodalma is meg van említve, melyből hadd emeljem ki külön – *Szergejenko* már idézett művén kívül – *Kuziscsin* két monográfiáját (ocserki po isztorii zemlegyelija Italii II. v do n. e. I. v n. e.), M., 1966; Rimszkoje rabovlagyelcseszkoje pomesztye (II. v. do n. e., M., 1973).

[44] Ld. erről korábbi cikkemet: Un programme social et économique au déclin de la république romaine, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis (ACD), 2, 1966, 29–41.

Utcsenko által használt agrárparaszti forradalom[45] terminus technicust tehát – megítélésünk szerint – a szövetséges háború utáni időszakra is ki kell terjeszteni.

A szövetséges háború nem hozta meg a polgárjogért folyó harc lezárulását sem, s a polisz-korlátokat sem zúzták szét ekkor olyan mértékben, mint ahogy általában feltételezik. Bár i. e. 89-re a szövetségesek nagy része elnyerte a római polgárjogot,[46] ezzel még nem valósult meg Itália politikai egysége, amelyet az addigi gazdasági, társadalmi fejlődés megkövetelt. Ráadásul az Appenin-félsziget lakosságának egy hányada, mindenekelőtt a gazdasági és politikai szempontból egyaránt nagy jelentőségű Po-vidék, továbbra is ki volt rekesztve a római polgárjogból, s ez az i. e. 1. sz.-ban több jelentős konfliktus, tömegmegmozdulás forrása lett.

A szövetséges háború más vonatkozásban sem eredményezte a római poliszhegemónia felszámolását. A polgárjogot elnyerő szövetségeseket először nem sorolták be az összes római szavazó egységbe, *tribus*ba,[47] úgyhogy önálló politikai elképzeléseiknek egyelőre nem tudtak hangot adni. Igaz, ezt a problémát az itáliaiak fegyveres támogatását élvező marianusok hamarosan megoldották, és a kialakult új helyzeten már Sulla sem akart változtatni, mégis továbbra is rendezetlen maradt az itáliaiak egy másik alapvető követelése. A szövetségesek i. e. 90-ben ugyanis nemcsak a polgárjogért, városaik autonómiájáért indítottak harcot,[48] hanem egy olyan, az egész itáliai félszigetre kiterjedő, az önálló városállami kereteken túlmutató alkotmány tervezetét is kidolgozták, amely a szövetségben résztvevő népeknek megfelelő képviseleti jogot biztosított volna a vezető állami szervben, a corfiniumi központtal felállított senatusban. Ezen a koncepción alapult a szövetségesek két fővezérének és a 12 praetornak a kiválasztása is. Az italicusok által propagált képviseleti rendszert[49] a 89-es római rendezés teljesen elvetette, s csak a városállami kereteket terjesztette ki Itália egy részére. A félsziget új polgárainak túlnyomó többsége számára ez csak illuzórikus politikai lehetőségeket jelentett. Mindössze a munici-

[45] Ciceron . . ., 89.

[46] Az idevágó auctoradatok megtalálhatók: *G. Rotondi,* Leges publicae populi Romani, Milano, 1912 [= Hildesheim, 1962], 338–9 és 340–341.

[47] Az ekkor kialakult helyzetről nem tudunk egészen pontos képet alkotni. Sisenna elveszett történeti művének egyik fentmaradt töredékéből kikövetkeztethetően egy senatusi határozat alapján 2 új *tribust* állítottak volna fel az új polgárok számára (*H. Peter:* Historicorum Romanorum Reliquiae. I Leipzig. 1914 [= Stuttgart, 1967], p. 279 – Sisen., 3, 17). Appianos szerint viszont 10 új egységbe sorolták volna be őket, s mivel ezek a *tribus*ok csak a 35 régi szavazókörzet után nyilvánították volna ki a maguk álláspontját, így a *comitia tributa* határozatát nemigen tudták volna meghatározni (b. c., 1, 49, 214–15). Ezzel szemben Velleius Paterculus nyomán azzal a feltevéssel is számolhatunk (2, 20, 6), hogy az italicusokat a 35 ősi *tribus* közül csak 8-ba vették fel. Bár a kutatók általában az utóbbi vélemény felé hajlanak, vagy pedig megkísérlik az eltérő adatokat egyeztetni, a kérdést mégsem tekinthetjük lezártnak. Egy körülmény azonban világos: az új polgárok hátrányos helyzetben voltak, vö. *Th. Mommsen:* Römisches Strafrecht (RStR), III 170 és 1. jz.; *Uő.*; Gesammelte Schriften (Ges. Schr.), V 262; *F. de Martino:* Storia della costituzione romana, Napoli, 1966, III 51.

[48] Ld. erről *A. N. Sherwin-White:* The Roman Citizenship, Oxf., 1939, 130 (vö. 126); *P. A. Brunt:* Italian Aims at the Time of the Social War, JRS, 55, 1965, 95 kk.

[49] Vö. Diod. 37, 2, 5 és főképp *A. Kiene:* Der römische Bundesgenossenkrieg. Leipzig, 1845, 190. A kérdéssel kapcsolatos egyéb, néha teljesen eltérő értelmezésekről ld. *J. Vogt:* Römische Geschichte[2], Freiburg, 1951, I 232; *Th. Mommsen:* R. G., II 230 k.; *J. A. O. Larsen:* Representative Government in Greek and Roman History. Berkeley, 1955 [uo., 1966], 129 és 160; *H. D. Meyer:* Cicero u. das Reich [diss.], Köln. 1957. 22 kk.; *Uő.:* Die Organisation der Italiker im Bundesgenossenkrieg, Hist., 7, 1958, 74–79. Ld. még *R. Gardner:* Cambridge Ancient History (CAR), IX 186 k. és *P. A. Brunt:* JRS, 55, 1955, 98.

pális arisztokrácia kezdte fokozatosan éreztetni jelenlétét a római politikai életben,[50] de még az ő politikai szerepe is elenyésző volt tényleges gazdasági és társadalmi súlyához képest.[51] Ennek megfelelően a szövetséges háborút követő polgárháborúkban ez az elem igen fontos szerepet játszott, s a küszöbön álló politikai harcok lényegében az új típusú financiális-földbirtokos arisztokrácia részleges győzelmét jelentették a többnyire elmaradott, korszerűtlen latifundiumokkal rendelkező városállami nemesség fölött.[52] Az ekkori polgárháborús proscriptiók mélyreható változásokat eredményeztek a tulajdonviszonyokban,[53] mindenekelőtt a hagyományos földbirtokososztály latifundiumainak erőteljes csökkentésével, új korszerű villagazdaságok kialakításával, a rabszolgaság intézményének a fejlett gazdálkodási típusoknak megfelelő tökéletesítésével. Külön ki kell emelnünk, hogy ennek az átalakulási folyamatnak számára kedvező formában történő keresztülvitelében maga a régi típusú arisztokrácia is bizonyos mértékig érdekelt volt, úgyhogy egyes időszakokban maga is föllépett a jelzett tendencia elősegítése érdekében. Erre a Catilina-mozgalom az egyik legeklatánsabb példa. Hasonló jelenséggel találkozunk később a polgári átalakulás útjára lépő Angliában és még később Magyarországon is. E körülmény az ókori Rómában főleg azzal áll összefüggésben, hogy – mint láttuk – az antik társadalomban hiányzott egy igazán forradalmi osztály, amely önmagában képes lett volna arra, hogy a szükséges átalkítást végrehajtsa.

Bármilyen összetett is ez a probléma, az világos, hogy a városállami kereteknek a szövetséges háborút követő további felszámolása hozzájárult az ekkori rabszolgatartó viszonyok elmélyüléséhez, amelyek ekkor a fejlődés útját megszabták. Ebbe az irányba mutatott a rabszolgák állományának bizonyos mértékig központi, állami ellenőrzés alá való helyezése is,[54] aminek szükségességére az ekkori rabszolgafelkelések, mindenekelőtt a szövetséges háború után több mint 10 évvel lezajló Spartacus-féle rabszolgaháború,[55]

[50] Ezzel összefüggésben ld. *T. P. Wiseman:* New Men in the Roman Senate (139 B. C. – A. D. 14), Oxford, 1971. Számos italicus ekkori csupán illuzórikus politikai lehetőségeiről vö. *H. D. Meyer:* Cicero . . ., 22.

[51] Az un. *Ρωματοι*, valójában a római polgárjogot nagyrészt frissen elnyert itáliaiak nagy kereskedelmi stb. aktivitásáról ld. pl. *T. Frank,* An Economic Survey of Ancient Rome (ESAR), I 274 kk.

[52] E probléma – ismereteim szerint – ma még közelről sincs végérvényesen kidolgozva, inkább csak egyes részletmozzanatok tisztázottak. E szempontból különösképpen fontos: *R. Syme,* R. R., passim és *E. M. Stajerman – M. A. Korosztovcev – V. I. Kuziscsin:* i. m., 18 kk.

[53] *E. M. Stajerman* épp az itt felsorolandó vonásokat tartja úgy számon, mint „kotorümi haraktyerizujutszja revoljucii, szaversajuscsieszja v ramkah klasszovüh obcseszty". (VI, 1966, N° 3, 93).

[54] *E. M. Stajerman:* Raszcvet . . ., 256 és passim.

[55] Újabban néhány kutató megkísérelte kétségbe vonni a Spartacus-féle háború alapvetően rabszolga-jellegét (pl. *M.–A. Levi:* Actes du colloque 1971 sur l'esclavage. Paris. 1973 – további irodalommal). Ezen írások metodológiailag problematikus voltára meggyőzően mutatott rá *Maróti E.* a MTA Ókortudományi Társaságnak 1978. január 20-án elhangzott felolvasásában (Rabszolgák és szabadok Spartacus felkelésében – AntTan, s. a.). A rabszolgáknak a köztársaságvégi társadalmi harcokban játszott fontos szerepéről jó áttekintést adnak a már jelzett Actes du colloque . . . évről évre történő megjelenései, valamint az ugyancsak a besançoni egyetem által közzétett kerekasztal-konferencia – Texte, politique, idéologie: Cicéron., Paris, 1976. Hadd utaljak ezenkívül még *Maróti E.* és *E. M. Stajerman* számos további munkájára, melyeket a *J. Vogt* szerkesztésében készült, a rabszolgasággal kapcsolatban megjelent műveket regisztráló bibliográfia is tartalmaz. E kérdéskörhöz kapcsolódik egy korábbi tanulmányom is: Le mouvement de Catilina et les esclaves, ACD, 10–11, 1974–75, 21–29, (ahol további könyvészet is, különös tekintettel *J. Annequin* hasonló témájú tanulmányára és a vele kapcsolatban elmondottakra).

döbbentették rá az uralkodó köröket. A rabszolgatartó viszonyok i. e. 1. sz.-i fejlettségi szintje és további elmélyítése tette szükségessé egy központosított, jelentős katonai hatalomra épülő kormányzati rendszer kialakítását, amely alapvetően a rabszolgatartó financiális-földbirtokos uralkodó osztály elnyomó gépezete volt. Az ún. római forradalom lényege tehát abban határozható meg, hogy eltávolította azokat az akadályokat, amelyek útját állták az antik formáció talaján kifejlődő és az i. e. 2.–1. sz.-ban a társadalmi élet meghatározó részét jelentő rabszolgatartó termelési viszonyok további nagyarányú kiszélesedésének. Ebből a szempontból nézve az i. e. 1. sz.-i átalakulás szervesen beletartozik az i. e. 2. sz. végén meginduló forradalmi időszakban, sőt bizonyos vonatkozásban a principatus kialakulása is e forradalmi folyamat eredményének tekinthető. Ennek ellenére magának a császárságnak a létrejötte nem tartozik a római forradalom időszakához. Ennek keretei között ugyanis a hatalom csak részben került át a rabszolgatartó financiális és földbirtokos osztály feltörekvő friss municipális vagy éppen provinciális rétegeinek a kezébe, mert a régi típusú senatori családok szintén megtartották – legalábbis részben – a maguk pozícióit. A korai principátus tehát kompromisszumos megoldás, az előző időszakra vonatkozó bizonyos fokú reakció volt.[56]

Az elmondottak alapján úgy látjuk, hogy a szövetséges háború után a római forradalomnak egy olyan aláereszkedő ívével kell számolnunk, amelynek során egyrészt megszilárdultak az előző korszak vívmányai, másrészt még további mélyreható változások mentek végbe mind a tulajdonviszonyokban, mind a felépítményben, s ezek a változások mindenekelőtt a földért és a polisz-keretek áttöréséért ill. a gazdálkodási rendszer korszerűsítéséért folytatott harccal álltak összefüggésben. A végbement átalakulások azokat a jellemvonásokat mutatják, amelyek egy adott formáción belüli forradalomnak a karakterisztikumai. Mindez nagy népi tömegek megmozdulásával zajlott le, amit egyrészt a Spartacus-féle rabszolgafelkelés, másrészt azoknak a hatalmas hadseregeknek a színrelépése jelez, amelyek a köztársaságkor végén a *plebs rustica* harcának fő szervezeti keretei voltak. Róma még ahhoz is megfelelő erőtartalékokkal rendelkezett, hogy forradalmi vívmányait mind a már régebben befolyási körzetébe vont területeken, mind az újonnan ellenőrzése alá hajtott vidékeken eredményesen kamatoztassa és propagálja.[57]

[56] E vonatkozásban tehát, ha bizonyos módosításokkal is, el lehet fogadni *N. A. Maskin:* Augustus . . ., 489 és *Sz. L. Utcsenko:* VI, 1964, N° 7, 117 nézetét. Érdemes megemlíteni ebben az összefüggésben *P. A. Brunt* felfogását, aki szerint a falusi és városi szegénységnek nagy szerepe volt a köztársaság megdöntésében, de a létrejövő monarchiából már viszonylag kevés hasznot húzott (Social Conflicts . . ., 7. fejezet).

[57] Mindehhez ld. többek közt: *A. Daubigney – F. Favory,* L'esclavage en Narbonnaise et Lyonnaise, Actes du colloque 1972 . . ., 315 kk.; *G. Fabre,* Les affranchis et la vie municipale dans la péninsule ibérique sous le Haute–Empire romain . . ., Actes du coll. 1973, 417 kk. (további irodalommal).

Székely György:

REFORMPOLITIKA ÉS TÁRSADALMI MOZGALMAK BAKÓCZ ÉRSEK ÉLETÉBEN*

Az Európa szerte ismert politikus-főpap típus több jellegzetes egyénisége működött az 1500 körüli években az állami és egyházi szféra mozgalmas területén. Közülük jól ismertek az egyetemes történetben számottevő szerephez jutó francia és angol főpapok. Közülük kettőt idézünk fel bevezetőül, hogy velük egy kevésbé ismert kortársukat, a magyar bíboros érseket párhuzamba állíthassuk.

Georges d'Amboise (1460–1510) fiatalon elért püspöki rangról érsek, államférfi, bíboros, pápai legátus lesz, a pápai trónusra is áhítozott. Ez a roueni érsek mintegy tíz évig a francia bel-, kül- és egyházpolitikát irányította XII. Lajos mellett. Thomas Wolsey (1474? –1530) alacsony sorból emelkedett papi és hivatali pályán, kancellári korlátlan hatalommal és pápai legátusként szerzett politikai és diplomáciai súlyt, gyarapította egyéni jövedelmét, egy időpontban reménye volt a pápaságra emelkedésre. Velük állítható párhuzamba a magyar Bakócz Tamás (1442–1521), az a mélyből felemelkedő hivatalnok főpap, aki ugyancsak kancellári, pápai legátusi hatalmat egyesített, befolyásos diplomata volt és aki előtt szintén megcsillant a pápai szék megszerzésének eshetősége. A magyar kortárs életútjáról írja a 15. század egyik jeles marxista kutatója: „. . . tündöklet esen felívelő, reneszánsz mértékű fénnyel és árnnyal terhes pályafutás . . .".[1]

Bakócz Tamás, délvidéki születési helyéről olykor Erdődi Tamás, Szerémi György 16. századi emlékíró tollán Kerékgyártó Tamás jobbágy származású volt. Az utóbbi név iparosnév, nem az írótól kitalált gúnynév. Az apa jobbágyiparos foglalkozására utal a megjelölés, amint Bakócz pályája csúcsán az érseki címerben a kerék. A *rotipar*-t a főurak gúnyolhatták, az emlékíró pedig ezzel emlékeztetett, milyen alulról indult a főpapi pálya, amely elhagyta az eredeti származási réteget és döntő pillanatban cserbenhagyta a népet. (Így szerepelnek későbbi hivatalnok-főpapok is *mercator, sutor* melléknévvel). Bakócz egyházi és hivatali pályája összefonódott a magyar centralizáció sorsfordulataival. Már 1481-ben mint titeli prépost szerepel oklevéladásnál, a „méltóságok könyve" szerint 1481–1487 években alkancellár. Felvidéki városi körökben őt látták a tényleges kancellárnak már 1484-ben: „der Erdody Tamasch, seyn Canczler". Mátyás halálakor és Jagelló Ulászló trónra juttatásakor királyi titkár, győri püspök a kancelláriának ez a művelt, kiemelkedő alakja.[2]

*Előzetes, összevont részlet a Magyarország története készülő második kötetéből.

[1] *Elekes Lajos:* Mátyás király (1458–1490). (in: H. Balázs Éva szerk.: Mátyás a kortársak között. Bp. 1957). XXXVI. l.

[2] *Szentpétery Imre:* Magyar oklevéltan (Bp. 1930) 170, 175; *Iványi Béla:* Eperjes szabad királyi város levéltára (Szeged, 1931–1932). 583. sz.; *Kumorovitz L. Bernát:* A budai várkápolna és a Szt.

Bakócz Tamás következetesen kitartott Jagello Ulászló királysága mellett, de ez mégis a centralizáció lebontása irányában és a Habsburg kapcsolatok erősödése felé haladt. Miksa király trónkövetelői benyomulása ellen Bakócz Tamás győri püspök csapatai harcoltak és 1491-ben rohammal vették vissza Szombathelyet. Mégis a Magyarországra előnytelen 1491. november 7-i, Pozsonyban megkötött békét magyar részről Bakócz Tamás írta alá. Ez pedig megerősítette a Habsburgok igényét a magyar trón megszerzésére. A későbbiekben ezt belpolitikai fejlemények is alátámasztották. Az 1494 és 1495 évi adóösszeírásból tudjuk, hogy milyen erős ellenállás volt a nemesség részéről a királyi adószedéssel szemben. A beszedett adó egy része a nagybirtokosok és a főpapok feneketlen zsebébe jutott. Az egri püspökségi uradalmak jobbágyainak 5 000 forintnyi adója a közben ott püspökké lett Bakócz Tamásé lett. A bárók és főpapok 1490 utáni előretörése és a királyi adóztatás okozta sérelmek a közép- és kisnemességet figyelemreméltó mozgolódásra bírták. Másfelől a központosítás politikáját feladó udvar sem kereste a korábbi mértékben a nemesség támogatását. Az 1497. évi országgyűlésen a nemesek az államhatalom még meglévő központi intézményeit is támadták. Ebbe tartozott az a követelésük, hogy főpapok ne viselhessenek állami hivatalt. Ennek éle Bakócz Tamás ellen irányult, aki le is mondott a kancellári tisztségről. A vérszemet kapott nemesek nem elégedtek meg állami hivataláról való lemondásával, de azt is követelték, mondjon le az egri püspökségről, továbbá időközben gátlástalan ügyleteivel szerzett hatalmas magánbirtokairól. Most már az uralkodó megelégelte a nemesi előretörést, fellépett Bakócz érdekében és megvédte. A kancellária vezetője a kereskedőcsaládból eredő Szatmári György lett. A tényleges hatalom mégsem került Szatmári kezébe, hanem a háttérből továbbra is Bakócz irányította az ügyeket. Ezt megkönnyítette egyházi pozíciójának erősödése, az egri egyházmegye éléről az esztergomi érseki székbe kerülése. A törvényekben szereplő főpapi rangok mutatják a helycserét: 1495-ben „Ippolito Estensi de Aragonia ... Strigoniensis" és „Thoma, postulato Agriensis" kap említést egymás után, 1498-ban viszont már fordítva: „Thoma, Strigoniensis ... Ippolito Estensi de Aragonia, sanctae romanae ecclesiae diacono cardinali, Agriensis ...". Az esztergomi és az egri egyházmegye megcserélése a kortársakat a javadalmak szempontjából is erősen érdekelte. 1498. május 31-én Aretino Donato jelentése Hippolit bíborosnak az esztergomi érsekség s az egri püspökség kicserélése alkalmából megejtett számadásokra vonatkozik, egyben azt a panaszt tartalmazza, hogy az egri haszonbérlők nemigen fizetnek, sőt garázdálkodnak is.[3]

Az államhatalom centralizációja, ez a 15. században olyan korszerű európai intézményfejlődés tehát nem haladt előre, de a központi hivatalok (kancellária, titkárok) formailag a régi hatalommal rendelkeztek. Szervezetük megmaradása ellenére azonban már nem az államszervezet reformját, hanem éppen a nagybirtokos úri csoport, a bárók céljait szolgálták Bakócz és utódai, a hivatalnok-főpapok. Hatalmukra jellemző a Bakóczra tett velencei megjegyzés, különböző időpontok magyarországi viszonyaira utalva. „El

---

Zsigmond-prépostság történetéhez (Tanulmányok Budapest múltjából XV. köt. Bp. 1963). 120, 139; *Szerémi György:* Magyarország romlásáról (Bp. 1961). 55, 66, 74; címeres kő az érsek pesti házából, Budapesti Történeti Múzeum; domborművű címer az ákospalotai nyaralóból az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban.

[3] Corpus Juris Hungarici I. 590, 638; *Óváry Lipót:* A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai I. (Bp. 1890), 847. sz.

cardinal de Istrigonia est alter rex in Regno" avagy „El Reverendo Istrigoniense est alter Rex". Ez a külföldi megfigyelés azoknak a nemcsak külsőleges hasonlatoknak egyike, amelyek Bakóczot az említett kortárs francia főpappal állítják párhuzamba: Georges d'Amboise-ról fogalmazta meg egy kortárs: „Ipse est vere rex Franciae". Mert Bakócz a külügyek intézését is lényegében a kezében tartotta. 1510-ben a Velencei Köztársaság elleni nemesi kirohanások idején biztosította az érsek a velencei követet: „Ám lármázzanak a rendek és határozzanak tetszésük szerint, mégis semmi sem fog történni."[4]

Az érseket sokat foglalkoztatta a szerzetesi élet reformja és az egyházművészetben is mutatkozó megújulás. A Jagello-kori főpapok építkezései (Bács, Esztergom, Pécs-Tettye), beleértve a templomépítést, elsősorban a renaissance műpártolásba tartoznak. A kor színvonalán álló renaissance építmények között is kiemelkedik az esztergomi Bakócz-kápolna. Az 1507-ig firenzei építészek által emelt műalkotás a cinquecento kitűnő emléke. A munkálatok idején időzött Magyarországon Jagello Zsigmond lengyel herceg, aki többször megfordult Bakócz Tamás Esztergomjában. A látottak emléke ihlette később a már királlyá lett Zsigmondot, hogy megépíttesse a krakkói Jagelló-kápolnát. Hatott rá az esztergomi kápolna anyaga is: Krakkóba a magyarországi Süttőről és Tardosról vitette ezért a vörösmárványt.[5] Az új épületek, a renaissance főpapi címerek azonban nemcsak ámulatba ejtették a műértőket, de a világi hivalkodást juttatták eszébe a még mindig bővülő falusi gótikus építészethez szokott egyszerű hívők tömegének.

Bakócz mint esztergomi érsek törekedett a szerzetesi élet normáinak helyreállítására. Vizsgálata megállapította, hogy a somlyóvásárhelyi bencés apácák fényűzően élnek, kijárnak a vidékre, nyilvános helyiségeket látogatnak, kolostorukban táncvigalmat rendeznek és a szerzetesi elvektől eltérően élnek, megbotránkozást keltve. Az érseki figyelmeztetésnek az apácák nem engedelmeskedtek, mire 1511 tavaszán egyházi törvényszék megfosztotta őket kolostoruktól és birtokaiktól, más bencés kolostorokba szórták szét őket, hogy ott vezekeljenek, a somlyóvásárhelyi kolostor pedig 1511-ben premontrei apácáké lett. 1512-ben a pápa is megerősítette Bakócz ítéletét.[6]

Az érsek, bíboros, címzetes konstantinápolyi latin pátriarka befolyása tetőpontján állott; ezért a magyar udvarnál kétségbevonták azt a szándékát, hogy Rómába készül és a pápai szék elnyerésén fáradozik. Ezekről a kétségekről a velencei követ 1511. augusztus 7-én Budáról kelt tájékoztatása érdekes indokolást ad: „Molti credono che mai sia per partirse da questo Regno, per esser qui grandissimo maistro, de somma auctoritá, Papa et Re, et quel ch'el vol." Valóban a királyi akarat és a pápai tekintély Bakócz személyén keresztül érvényesült, akaratát azokra támaszkodva mindenkor keresztül vitte. És mégis elindult Rómába, káprázta tó fénnyel, pompás lovaskísérettel vonulva be az örök városba. 1512 novemberéből azzal kapcsolatban értesülünk az esztergomi érsek jelentős szerepéről a római egyházban, hogy Miksa császár bizalmas titkára, Matthäus Lang gurki püspök követségben járt a pápánál. A nagy port felvert eseményről levelet írt Johannes Pierius

[4] *Fraknói Vilmos:* Bakócz Tamás mint konstantinápolyi patriarka (Új Magyar Sion, 1877) 881; *Tokay Lajos:* Magyarország kormányzata a Jagelló-korban (Békés, 1932), 119, 124; *R. Doucet:* France under Charles VIII and Louis XII (The Renaissance 1493–1520. Edited by G. R. Potter. Cambridge, 1957). 293–294.

[5] *Z. L.:* Középkori lengyel emlékek magyar földön (Gondolatok a lengyel-magyar kiállítás előtt) (Budapest. A főváros folyóirata. 1970. okt.), 22.

[6] *Lukcsics Pál:* A vásárhelyi apácák története (Veszprém, 1923). 27. l., 51, 52, 53, 56, 61, 62. sz. regeszta.

Valerianus Bolzanius mint állítólagos szemtanú egy bizonyos Petrus Crispusnak. A császári követ fogadtatását és római bevonulását leíró levél német fordításával is rendelkezik a tudomány, mert Christoph Scheurl doktor ezt elkészítette és kinyomattatta. E Nürnbergben őrzött *„Epistel"* mellett Salzburgban maradt fenn a bevonulásról egy újságszerű leírás *(New Zeitung)*. Ez utóbbi egy pápai kúriai hivatalnokhoz kapcsolódik. Az eltérő variánsokban egyezést találunk abban, hogy a követ elé, fogadására menő két bíboros főpap között első helyen szerepel az esztergomi, mint „Prior des Ordens der Briester" a *New Zeitungban,* mint „unter den Cardinelnpriestern der vorderst" az *Epistel*ben. Megelőzi Bakócz a pápa rokonát és barátját: Leonardo Grosso della Rovere főpenitenciáriust. Így mentek a pápa és a bíborostestület nevében a követ elé. Bakócz magyarországi politikai pártállása alapján is ez kedvező volt a császár követének. Az eseményektől távoli erdélyi megítélés általános egyházpolitikai okokkal hozta összefüggésbe Bakócz római útját: Menyő Közép-Szolnok megyei falu templomának felirata az érsek Esztergomból való távollétét a szkizma elleni működésével okolja.[7]

Mégis ebben a római dicsőségében rejlik Bakócz bukásának oka. Amikor II. Julius pápa 1513 februárjában meghalt, a pápaválasztó gyűlésen Bakócz bíboros érsek is fellépett. Esélye fokát mutatja, hogy a szavazás első fordulóján a szavazatok mintegy egyharmadát megkapta. Pápává azonban az ifjú Giovanni de' Medicit választották, március 11-én. Ez kezdettől felkarolni látszott az oszmán hatalom elleni hadjárat ügyét. Az új pápa, X. Leó, hogy eltávolítsa Bakóczot, mint konstantinápolyi latin pátriárkát kereszteshadjárat szervezésével bízta meg Kelet- és Észak-Európában. Ez gyakorlatilag csak Magyarországra hatott ki. 1514-ben itt hirdette meg Bakócz a keresztes hadjáratot, amely az uralkodó osztály zömének makacs ellenkezése és az osztályharc kiéleződése miatt parasztháború kirobbanására vezetett. Ez azután súlyos következményekkel járt Bakócz érsek további pályájára. A korabeli uralkodó osztálynak a köznemesi pártban tömörült része, amely már megelőzőleg és később is szembenállt Bakócz érsekkel – a centralizáció hivatali szerveinek a bárói és főpapi érdekek védelmében és a középnemesi előretörés ellen való felhasználása miatt –, a bíborost hamarosan azzal vádolja majd az elbukott parasztfelkelést megtorló budai országgyűlésen, hogy ő szervezte meg a parasztság felkelését. Ennek a politikai színezésnek is következménye – bár korábbi lengyel párhuzam tanúsága szerint általános társadalomfejlődési jelenség a keleteurópai országokban – a magyarországi paraszthábóru leverése után a plebejus származású papok főpappá emelkedését tiltó törvényi rendelkezés, hogy ti. a király a „paraszti elvetemültség" örök emlékéül paraszt származásút püspökké vagy érsekké ne emeljen, és ha emelne, annak tizedet senki se tartozzék adni.[8] De már nyomban a paraszthábóru leverése után, még 1514-ben az

[7] *Fraknói Vilmos:* Bakocs Tamás mint konstantinápolyi patriarka (Uj Magyar Sion, 1877), 881; *Riedl Frigyes:* Magyarok Rómában (Bp. 1900), 69; *Franz Martin:* Eine Zeitung über den Einzug Matthäus Langs in Rom (Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 41. B. 1926), 210–212; *Kővári László:* Erdély történelme II. k. (Pest. 1859), 138.

[8] Uladislai II. decretum a. 1514. Articulus 24. Item quod nemo de rustica progenie natus in episcopum, vel archi-episcopum (ob perpetuam praemissae rusticanae proditionis memoriam) per regiam majestatem promoveatur: § 1. Etsi quispiam promoveretur: nemo illi decimas dare teneatur.; *Márki Sándor:* Dósa György (Bp. 1913), 520; *Hoffmann Edith:* Régi magyar bibliofilek (Bp. 1929), 177; parasztfelkelés nélkül is bekövetkezett ez Lengyelországban már 1505-ben: „plebejo genere natus" nem emelkedhetik magasabb papi méltóságra, akkor hozott határozat szerint. *K. Höfler:* Geschichtschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen. I. (Wien, 1856), XXVII.

országgyűlés alatt szükségesnek látta Bakócz, hogy olyan oklevelet kérjen a királytól, amelyben Ulászló bizonyítja, hogy ő a keresztet az ország nyereségére, s nem a nemesek megölése végett osztogatta, amivel tehát a király őt ártatlannak nyilvánítja a parasztháború tekintetében.[9]

A magyar katolikus egyházat azonban a nemesség szemében nem csupán az érsek kockázatos vállalkozása miatt érte a gyanú. A keresztes had szervezésében, részben még a felkelő paraszt-plebejus hadban is fontos szerepet vállaltak az alsóbb egyházi személyek, plébánosok és szerzetesek. Ennek viszont az volt az oka, hogy a papságon belüli ellentét, a vagyoni hasadás a reformáció előestéjén szerte Európában előrehaladt, Franciaországtól Magyarországig sok rá a példa. Az utóbbira példa az 1498. évi törvény 50. cikkelye, amely a plébánosok javára a tized negyedét meg akarta adatni, és 69. cikkelye, amely szerint a főpapok a plébánosokat gonosz visszaélésből adókivetésekkel szokták elnyomni. Az 1504. évi törvény 12. cikkelye pedig azt a finomított formát tilalmazta, hogy némelyik főpap egyházmegyéje plébánosait ún. „kegyes segély" címén adóztatja. Ilyen körülmények hajtották a szegénypapokat a felkelés oldalára, ezért tartottak ki plébániájuk felkelő lakói mellett.

A parasztfelkelés során támadás ért egyes püspököket és püspöki székhelyeket. A püspöki rendszert a néptömegek a püspökök származása miatt is a feudális rendszer egyik alapintézménye gyanánt ítélhették meg. A 15. századi magyarországi püspökök közül 2 fejedelmi, 25 bárói, 32 köznemesi, 10 polgári, 5 jobbágyi és 23 ismeretlen származású. Az első jobbágyszármazású főpap 1479-ben került méltóságába. A püspöki székek elérése is a származás szerint volt gyors avagy nehéz. Átlagosan számítva a bárók 25, a köznemesek 34, a polgárok 39, a jobbágyok 47 éves korukban érték el a főpapi rangot. Meghatározott társadalmi színezete volt tehát, amikor az egyik forrás szerint Dózsa György felkelővezér úgy akarta megreformálni az egyházat, hogy az országban 16-ból egyetlen püspökséget hagyott volna meg és különben rangban minden pap egymáshoz hasonló lett volna. Ez szinte megismétli az 1381-i angliai parasztfelkelés követelményét: egyetlen püspök egész Anglia számára, különben pedig eltörölni a püspökségeket, megfelelően ellátni a plébánosokat az elkobzandó egyházi vagyonból.[10]

Ez a programm azonban Bakócz Tamás személyét is érinti az esztergomi főegyházmegye tekintélyén túl. A felkelők a keresztes felhatalmazás alapján működés folytonossága végett nem tagadták meg Bakóczot. Fő ideológusuk, Mészáros Lőrinc pap a király és a bíboros rendeletére hivatkozott. Dózsa a felkelés során sürgető leveleket íratott Túrkevei Ambrussal a királynak és a legátusérseknek.[11]

A parasztháború leverése véget vetett Magyarországon a centralizáció esélyeinek, növelte a nemesi nyomást a királyra, szabad utat engedett a parasztok elleni megtorlásnak. Ilyen körülmények között a kompromittált, védekezésbe szorult Bakócz Tamás sem

[9] A gróf Erdődy család galgóci levéltárának lajstromában maradt meg annak emléke, hogy „Uladislaus Rex testimonium extradat, qualiter Card. Thomas pro emolumento regni et non internecione nobilium cruces distribuit". *Frankl Vilmos:* Adalékok az 1514-dik évi pórlázadás történetéhez (Századok, 1872), 439; *Márki Sándor:* Dósa György, 519–520.

[10] *Fügedi Erik:* A 15. századi magyar püspökök (Történelmi Szemle, 1965), 479, 481, 486–491; *Matthias Bel:* Adparatvs ad historiam Hvngariae (Posonii, 1735), 281.

[11] *Frankl:* Adalékok 2. sz; *Márki Sándor:* Dósa György, 103, 196, 198.

gördíthetett akadályt a nemesi jogfosztó politika elé. Politikailag és a diplomáciai életben elvesztette befolyása addigi mértékét. Jelen volt a megtorló országgyűlésen bíborosi, pátriárkai, *legatus a latere* és esztergomi érseki minőségében. A legtöbb, amit tehetett, hogy vele érző főpap társaival együtt nem járult hozzá a papi tekintélyt érintő és a büntetteket megtorló némely cikkelyhez,[12] ezek azonban beleegyezésük híján is keresztüljutottak a nemesi nyomás folytán és a király ezeket is kihirdette. A törvény 48. cikkelye elrendelte, hogy a felkelésben kompromittált papokat *(presbyteros)* a főpapok vessék örökös börtönre, de a nemesek és famulusaik is letartóztathatják őket, átadva a főpapnak vagy factorának. A forradalmi jelentőségű népfelkeléstől magát elhatároló érsek nem menthette meg a reformon dolgozó paptársait sem. Ettől kezdve maga is csak mellékszereplő maradt a magyar és európai politika színterén. A politikai agóniától nem menekülhetett meg, mint a bukása után hirtelen elhúnyt Thomas Wolsey.

[12] Uladislai II. decretum a. 1514. § 4.: „. . . (demptis articulis, facta criminalia, et honestatem clericalem concernentibus, ad quos ipsi domini praelati consentire non potuerunt) . . .

Anderle Ádám

A KURAKÁK SZEREPE A GYARMATI TÁRSADALOMBAN*

(A perui alkirályság a 16–18. században)

Kiindulópontként azzal kell kezdenünk, hogy leszögezzük: a spanyol gyarmatosítás és gyarmati rendszer jobb, mélyebb megértéséhez nélkülözhetetlen az indián előkelők, a *kurakák* rétegének, szerepének elmélyültebb kutatása. Ilyen irányú vizsgálatok csupán az elmúlt években kezdődtek meg, ezért ma még inkább a *kérdések* megfogalmazásának időszakában vagyunk. E fázisban még a tévesnek bizonyuló hipotézisek is ösztönző szerepet játszhatnak a kutatásban.

Előadásomban néhány e problémakörrel kapcsolatos kérdésre szeretném felhívni a figyelmet, felhasználva az 1960–70-es évek gazdag és új információkat nyújtó forráspublikációit. Ugy hiszem, ezek alapján a gyarmati korszak számos kérdése új megvilágítást kap.

Az első kérdés a Pizarro *előtti* Peru társadalmi formációjának minősítésével kapcsolatos. A kérdés úgy tehető fel: a conquista milyen irányú, milyen jellegű fejlődési ívet tört meg – pontosabban milyen fejlődést formált át?

A kérdés megválaszolása formációelméleti szempontból is nagy jelentőségű, mert az „ázsiai termelési mód" sokat vitatott kérdésében is fontos új eredményeket adhat. Magyar tanulmányok alapján szeretnénk csak arra utalni, hogy a marxi „ázsiai" formáció „újrafelfedezése" során sok pozitív, ösztönző aspektus mellett, éppen a kutatások hiánya miatt megjelent egy olyan szemlélet, mely a Kolumbus előtti Amerikára alkalmazza az „ázsiai" modellt, s annak legfőbb vonásaként a *stagnálást* emeli ki.

A legújabb kutatások azonban éppen azt bizonyítják, hogy a Pizarro előtti Peru *nem volt „stacioner"*, stagnáló jellegű. Virgilio Roel, aki az Inkák előtti Perut az „ázsiai termelési mód" kategóriájával jellemezte, az Inka korszakot már *átmeneti termelési módnak* tekinti, mely távlatát tekintve a *feudalizmus* felé mutatott. Roel nem bizonyítja tételét, de Antoni Maczierewicz ösztönző tanulmánya hasonló gondolatot sugall.

E kérdés kapcsán számba kell venni, hogy a Pizarro előtti Peru történeti kérdéseinek megválaszolására mennyiben használhatók fel a conquista időszakának forrásai. Azt hiszem, bizonyos óvatossággal kezelve forrásainkat, erre nagyobb lehetőség lenne, mint ahogy azt ma gondoljuk. Az elmúlt években megszaporodó forráspublikációk e lehetőségek ívét és körét jelentősen növelhetik.

E problémakörben szembetűnő, hogy *néhány évvel* a spanyolok megjelenése *után* az indiánok, s különösen a kurakák milyen nagy szakértelemmel vettek részt az *árucserében*

*Az *Andok-77* nemzetközi szemináriumon 1977 novemberében Varsóban elhangzott előadás.

(16. századi kokaciklus). Ebben tapasztalatokat már a spanyolok előtt is jócskán szerezniük kellett. Krónikáink ilyen megjegyzéseit (pl. Cieza de Leon leírása a tianquesről, az inka időszak piacáról) komolyan át kellene gondolnunk. Éppen ezért azt is fel lehet vetni, hogy a spanyol hódítás milyen folyamatokat tört meg, zúzott szét, és milyen folyamatokat gyorsított fel. Úgy hisszük, hogy a chucuitói visita alapján a Maczierevicz által bemutatott folyamatot – mely a „vertikális önellátás" rendszere mellett felhívja a figyelmet az „inka gazdasági szektorra" – *tovább* lehet gondolni. E forrás alapján fel kell tenni a kérdést: vajon ez esetben (és másutt) nem egy *kuraka-feudalizmus* alakulásának vagyunk-e tanúi? Egy olyan, már az inka időszakban kialakulóban lévő formációnak, mely nemcsak a feudális függőség („piramis") bonyolult viszonyait kezdi mutatni, de ahol a főkurakák (pl. don Martin Cari) a régi vertikális rendszer *kolóniáit* magánbirtokukká tették. Ez a „kuraka-feudalizmus", amikor az inka államhatalom már megszűnt, és a spanyol hatalom még gyenge volt, magán-erőszakapparátusát is kialakította (felhasználva abban az európai fegyvereket is). Ugy tűnik, hatalmuk és uralmuk nemcsak a „szokásokon" és tradíciókon alapult. Mindenesetre meggondolkodtató, hogy a kurakák – ha az indián kizsákmányolásáról volt szó – mennyire egy nyelvet használtak a spanyolokkal.

Ebből az aspektusból talán jobban meg lehet érteni a spanyol gyarmati rendszer kialakulását. E folyamatban nem az igen kis létszámú spanyolok hősiessége, személyes tulajdonságai kapnak hangsúlyt, hanem a kurakák és a spanyolok között kötött *kompromisszum*. Ugy hisszük, a gyarmati rendszer kialakításának alapja ez a megegyezés volt. A kurakák támogatása nélkül a spanyol államhatalom képtelen lett volna hódításainak konszolidálására. Mi történt a gyarmati rendszer kialakítása után e kuraka-hatalommal? Szükséges lenne megvizsgálni, hogy a különböző rangú kurakák *közötti* függőségi kapcsolatok (melyek sajátos kuraka-hierarchiát jelentettek) a gyarmati rendszer formálódásakor megmaradtak-e, vagy szétszakadtak.

Nekünk úgy tűnik, hogy e *kurakák közötti* kapcsolatok fokozatosan az állam – kuraka közötti kapcsolattá alakultak át, amikor a kuraka előjogai az állami *szolgálat* függvényei lettek. A kurakák ilyen helyzete alapján azonban szükséges megfontolás tárgyává tenni, hogy az indián elit nem jelentette-e egy sajátos encomendero réteg, a *kuraka-encomendero*[1] csoportjának kialakulását. Hiszen a kuraka szintén *tisztéből* adódóan, „szolgálati jogként" juthatott hozzá az indián munkaerőhöz. Természetesen e kuraka-encomendero járadékai sokkal szorosabban kapcsolódtak az államhoz (az öröklés is ide tartozik), mint a spanyol encomenderóké.

Az a véleményünk, hogy az állam és kurakák közötti szoros kapcsolat és érdekegyezés volt a 16. század fő tartalma. Az egész repartimiento rendszer,[2] az encomienda, a

[1] *Encomienda:* „A gyarmatosítás első időszakában kialakított birtoklásforma. A spanyol uralkodó egy vagy két „életre" – (generációra) – meghatározott számú indiánt „bízott" a spanyol földbirtokosokra – e minőségükben *encomenderókra.* Ezek „feladata" az indiánok katolikus hitre való nevelése volt. E jogi formula mögött a lényeg az indiánok munkaerejének kizsákmányolása húzódott meg. A gyarmatosítás első évtizedeiben *szolgálati* jellegű birtokot jelentett, a 16. század végétől meghatározott terület indián-adóiból való *járadékot.* Leszámítva a „vallási megbizatásra" utaló jogi formulát, a kurakák járadékai az encomenderókhoz hasonló módon (szolgálati jelleggel) alakultak.

[2] *Repartimento:* Az indián munkaerő szervezett, rendszeres és „egyenletes" kizsákmányolására kialakított spanyol rendszer, mely számbavette a Korona és a spanyol gyarmati intézmények, valamint az uralkodó osztály munkaerő-szükségletét. Ennek megfelelően szabályozta az indián munkaerő felhasználását, osztotta el az indiánokat. Ebben a keretben heylezhető el a *mita* (az indiánok kényszer-

Toledo-féle redukciók-terve,[3] sőt véleményünk szerint a „két republika" koncepciója is a kurakák jelentőségének, súlyának növekedését jelentette. Ez persze a kurakák számára legalább annyi korlátot jelentett, mint amennyi privilégiumot. Éppen ezért érdemes feltenni azt a kérdést is, hogy a spanyolok és kurakák közötti kompromisszumnak mi volt korszakonként a *tartalma,* melyik fél hogyan értelmezte ezt, hogyan igyekezett a maga javára megváltoztatni.

Ha a 19. századi függetlenségi háborúk felől tekintünk e kérdésre, az a benyomásunk támad, hogy e kompromisszum *fokozatos* lazulása (esetenkénti széttörése) valószínűleg a magántulajdonú földbirtok, a *hacienda* kialakulásának folyamatával függ össze. E 17–18. században elindult folyamat különböző régiókban eltérő időben, eltérő intenzitással zajlott, az árutermelés és piac lehetőségeinek függvényeként.

A kurakák helyzetének alakulását tehát az hacienda-formálódás korrelációjában lenne szükséges megvizsgálni. Az andoki agrárfejlődésben a 17–18. században két nagy tendencia jelentkezett: az hacienda-típusú nagybirtok mellett a kisparaszti agrárfejlődés vonulata, mely igen szembeötlően mutatkozik meg (és szenved vereséget) a Tupac Amaru-háború idején.[4] Maga az hacienda-típusú tendencia is *két alternatívát* hordozott: egy „integrált" alternatívát, mely a kreol hacendado mellett magában foglalta volna a kuraka-hacendadót is; a másik alternatíva a *kreol (fehér) hacienda* kialakulásának lehetősége, exkluzív jellegű volt, mely e fejlődésből kizárta a kurakákat. A történeti fejlődés e tendencia győzelmét hozta. Egyszóval: az árutermelés függvényében, a *földért való harcban* (ami egyet jelentett a munkaerőért folyó harccal is) véljük felfedezni a kurakák és a spanyol állam kompromisszuma fokozatos lazulásának fő okát.

Ebből az aspektusból kellene értelmezni a 17. századi kuraka *petíciókat* is. Ezek azt jelentik, hogy a kurakák – ott, ahol érdekeik ütköztek a corregidor[5] tevékenységével – közeledtek az indián paraszti álláspontho̊z, hogy azonosulnak ennek panaszaival? A petíciók, mo̊morandumok szövege alapján ezt lehetne gondolni, s ez alapján felvethető lenne: történeti tendenciáját tekintve megcsillant a *kuraka-paraszt összefogás* lehetősége. Kétségtelen, hogy a Tupac Amaru-háborúban a kurakák egy (az áruforgalomban és

---

munkája) és az *encomienda* is. E rendszer az indián közösségek parasztjainak munkakötelezettségére alapult csupán, a közösségekből kiszakadt indiánokra (forasteros), valamint más rétegekre (mesztic, mulatt, néger, zambo) nem.

[3] *Redukció:* (Reducción) Toledo alkirály által a 18. század végén kezdeményezett terv, melynek keretében a szétszórt indián településekből nagy indián falvakat (redukció) hoztak volna létre. Ez az indiánok hatékonyabb ellenőrzését és kizsákmányolását célozta volna. E terv kudarcot vallott. Ezzel az elképzeléssel egybekapcsolódott a *két* (indián és kreol) *respublika* koncepciója, mely az indián lakosság mesterséges elzárását jelentette volna a gyarmat más lakóitól. Eszerint az indián falvakban nem lakhattak volna sem fehérek, sem négerek, sem mesztic rétegek. Ilyen végletes formában ez a terv sem volt végrehajtható.

[4] *Tupac Amaru* háborúja. 1780–1783 között José Tupac Amaru (1738–1781) vezetésével indult harc, mely a mai Dél-Peru hegyvidéki körzeteire és Bolíviára terjedt ki. Politikai célkitűzéseiben az *összes peruit* (fehér, indián, mesztic és néger) magában foglaló *független* állam megteremtése szerepelt. Első rendelete a rabszolgák felszabadítása volt. Ideológiájában az indián tradíciók és az európai felvilágosodás eszmerendszerének összeötvözése látható. Halála után öccse: Christobal Diego vezette a harcot 1783-ig.

[5] *Corregidor:* Az alkirályságon belüli legkisebb közigazgatási egység, a provincia (nevezték egyes időszakokban corregimientónak is) *spanyol* állami elöljárója, kormányzója.

textiliparban érdekelt) csoportja eljutott eddig a szövetségig. A 18. századi indian kurakamozgalmak alapján azonban inkább az vethető fel, hogy a kuraka-korona szövetség lazulásával a kurakák részéről a *kuraka-kreol* (fehér) uralkodóosztály összefogásának lehetősége kapott erőteljesebb hangsúlyt a gazdaságilag legdinamikusabb körzetekben. Azon érdemes lenne gondolkodni, hogy miért nem tudott ez a verzió *reális alternatívává* formálódni. Emögött szintén a földért való harc állhat, – melynek végső eredménye az volt, hogy nem alakult ki kuraka-hacendado réteg. Ellenkezőleg: a koronától elszakadó, de a kreol uralkodó rétegekkel szövetséget kialakítani nem tudó kuraka-réteg eltűnésre volt ítélve. Ezt a kérdést azonban szükséges részletesebben is megvizsgálni.

Ezelőtt azonban ki szeretnénk még térni néhány más kérdésre, mely a kurakák és a spanyol állam kompromisszumának tartalmával kapcsolatos.

Érdemes vizsgálat tárgyává tenni, hogy a spanyolokkal való megegyezés az *ideológiai szférában* milyen sajátosságokat mutat. A kérdés az, hogy a megegyezés mögött valójában milyen *kuraka aspirációk* húzódtak meg. Úgy hisszük, hogy ebben a vonatkozásban Poma de Ayala krónikája központi szerepet kap. Poma de Ayala történeti koncepcióra alapozott kifejtését adja egy *indián hegemónia-elképzelés*ének. Ezt az alapállást a 17–18. században alapvető kuraka-attitűdnek tartjuk. Hadd hozzunk illusztrációként egy 1690-ből származó dokumentumot, melyben a spanyol szerző a kurakáknak az indiánok elleni visszaéléseiről beszél. Számunkra most az idézett kuraka-érv a fontos, amit a feljegyzés szerzője idéz: „. . . a kurakák fenyegetik az indiánokat, és ezt mondják: az alkirályok, bírók, püspökök, papok, amikor lejár megbízásuk, vagy amikor máshova mennek, nem hagyják itt fiaikat, de ők (tudniillik a kurakák) bár meghalnak, itthagyják örököseiket, hogy megbosszulják azokat, akik őket zaklatják . . .” (*Konetzke:* II/2 k. 824. l.) Ebben az érvelésben a konkrét jelentésénél nagyobb, perspektivikus értelmet is látunk: azt, miszerint a *föld igazi urai a kurakák.* Úgy tűnik, hogy az indián elit *ambíciói* látens formában végig jelen voltak a gyarmati korszakban, s ezek munkáltak a 18. század közepén jelentkező inka restaurációs konspirációkban is.

A kurakák felől, a kompromisszum felől kell közelíteni az *indián paraszti osztályharc* kérdéseihez is. Kiindulópont az lehet, hogy válaszolunk a kérdésre: a kuraka-réteg hol helyezkedett el a gyarmati társadalomban. Bár igaza van C. D. Valcárcelnek, amikor a kurakák kettős kötődéséről beszél, úgy vélem, hogy a kurakák a gyarmati uralkodó osztály széles spektrumán *belül* helyezkednek el. A paraszti osztályharchoz való viszonyukat alapvetően ez határozta meg – bár az uralkodó osztályon belüli helyzetük *változása* befolyásolhatta, és befolyásolta is magatartásukat. A kérdés persze az, hogy ennél a sajátos helyzetű indián elitnél az osztálymotivációk mellett hogyan, milyen erővel munkáltak az *etnikai,* a „faji” motivációk, s ezek egymáshoz való viszonya a gyarmati évszázadok alatt milyen változásokat mutatott. Vajon nem arról van-e szó, hogy a kurakák szociális helyzetének rosszabbodásával az etnikai-„faji” szempontok kettőzött erővel kezdtek működni?

Az kétségtelen, hogy az első évszázadban, a 16–17. században az indián társadalomról „leváló” kuraka-elit, a spanyolokkal kötött szövetsége miatt nem vállalt azonosságot a paraszti törekvésekkel. A spanyol hódítók elleni harc politikai fázisa (– amikor Vilcabamba központtal az inka állam 40 évig, 1532–1572 közt vívta harcait, vagy tárgyalt békéről a spanyol Koronával –) *után* megjelentek a történelem látható színpadán az eddig

történelmi homályban megbúvó paraszti törekvések. E mozgalmak vezetői azonban nem a kurakák voltak. A mozgalmak vezetését szükségképpen a paraszti társadalom vallási vezetői (varázsló-papok, jövendőmondók, „orvosok") vették át, s e paraszti törekvések vallási formát öltöttek.

E vallási mozgalmak több szempontból is tanulságosak. Mindenekelőtt szeretnénk szempontként felvetni: szükséges lenne az 1572 előtti mozgalmakat elválasztani az ezután következőktől. E szempontra a Taqui Onkoy (1565) mozgalom miatt gondolunk, mely több olyan vonással rendelkezik, amit később már nem találunk meg e vallási mozgalmaknál. Két szempontra utalnék: az egyik az „inka-állam" restaurációjának motívuma, a másik a mozgalom viszonylag nagy kiterjedtsége (egész Dél-Sierrára kiterjedt). E két sajátosság alapján vethető fel, hogy e mozgalomban a hivatalos inka papság is szerepet játszott, vagy játszhatott.

A későbbi mozgalmaknál (pl. Yanahuara, 1596) ez említett tényezők hiányzanak. Helyi jellegűek, és hiányoznak a közvetlen politikai motívumok. Indokolt tehát a 16–17. századi paraszti-vallási mozgalmaknál és a helyi kultuszok reneszánszának regisztrálásakor felvetni: ezek nem egyszerűen a spanyol keresztény térítéssel szembeni ellenállást jelentenek; e „reneszánsz" egyben a hivatalos inka vallástól és papságtól való felszabadulást *is* jelentette. Olyan helyzetben, amikor a kurakák lepaktáltak a spanyolokkal, az indián paraszti társadalom és élet „ideológusainak" (papoknak, jövendőmondóknak) tevékenysége politikai aspektust kapott. 1572 után, a vilcabambai inka állam elbukásával e mozgalmak politikai jellege a spanyolok számára megnövekedett.

Az indián ellenállás következő főszakaszát e vallási formában jelentkező paraszti osztályharc jelentette. E kérdéskör azonban még igen sok ismeretlen problémát rejt magában. Hogy csak néhányat említsünk: mi az oka e mozgalmakban jelentkező 30 éves ciklusoknak (1565, 1596, 1622–26, 1656–60)? E ciklusok *hanyatló* tendenciája hogyan vezet a katolicizmus szinkretista formáinak kialakulásához? E váltás folyamata ismeretlen. Másrészt: a helyi kultuszoknak a katolicizmusban való feloldódása következtében az indián paraszti társadalom elvesztette politikai (vallási) vezetőinek második csoportját is.

Ha az indián osztályharcban a 17. században uralkodóvá váló *passzív formákra* gondolunk, az is felvethető, hogy a paraszti társadalom *vezető* rétegei kialakulásának folyamata, pontosabban ennek hiánya milyen tényezők függvénye volt. Milyen szerepet játszottak itt a kurakák és a Korona? Ide tartozik a Korona „káderpolitikája" is. Az indián osztályharc szempontjából fontosnak tűnik, hogy nem alakult ki egy olyan indián alsópapi réteg, melyből a paraszti harc vezetői jöhettek volna. Ez a Tupac Amaru háború kapcsán is felvethető probléma.

Maga a Tupac Amaru háború azonban ennél bonyolultabb kérdés. Kétségtelen, hogy a háború mögött az agrárfejlődés elkövetkező útjáért folyó harc rejlett, ezen túl azonban az ipar autochton fejlődésének kérdéseit is felvetette. Különösen jól érzékelhető ez a Cuzco–Potosí–Arequipa közötti térség dinamikus árutermelésének vizsgálatakor. Ezt Karen Spalding, Jan Szeminski, más vonatkozásban Magnus Mörner is érintette, s mi is megfogalmaztuk már a kérdést: a 18. században az autochton textiliparban milyen mértékben jelentek meg a kora kapitalista elemek, a kereskedő tőke (esetünkben különleges figyelmet érdemelnek a kuraka kereskedők), mennyire hatolt be az indián háziiparba, milyen mértékben alakította át jellegét? (Különösen tanulságos lenne a *chorillo* és

obrajillo[6] textilüzemformák vizsgálata, melyekkel kapcsolatban Hans Pohl már a 17. század végére vonatkozóan a szétszórt manufaktúra fogalmát használja.) Kétségtelennek látszik, hogy a különböző tendenciák harca a mezőgazdaságban összefonódott a textilipar és a forgalom szféráinak új, kapitalista irányba mutató tendenciával, és mindenütt kuraka-érdekeket *is* érintett. A kérdés az, hogy az „hacienda-típusú" alternatívából való kiszorulás és fokozatos térvesztés milyen összefüggésben volt az iparban és kereskedelemben való (fokozódó) kuraka-részvétellel. Természetesen ez a részvétel nem csupán kurakalehetőség volt.

Eddig a kurakákról „általában" beszéltünk, a 18. században azonban már világosan látszik, hogy a kurakák igen *differenciált* réteget jelentettek. Ma még igen nehéz lenne egyes csoportjait meghatározni. Két jól elválasztható csoport azonban kitapintható. Van egy Tupac-Amaru-típusú kuraka csoport, mely *modern* módon, a mezőgazdasági és ipari *árutermelésben* érdekelt. Természetesen Tupac Amaru e típus legkiemelkedőbbjei közé tartozott. Közös jellemzőjük, hogy emelkedő, dinamikus, burzsoává váló réteg. (Tupac Amaru Dél-Sierra egyik legnagyobb kereskedője, haciendái vannak és érdekelt a textiltermelésben.) A másik csoportot azok a kurakák alkotják, akik egzisztenciája az uralkodótól kapott *járadékokra* alapozódott. R. Konetzke dokumentumgyűjteményében a gyarmati fegyveres erők *kuraka tisztjei* mutatják ezt a típust. E dokumentumokból kitűnően ez *hanyatló* csoport, amelyet helyzete és sorsa a Koronához kötött. Mindkét típusra hasonló sors várt a Tupac Amaru háború után. Magyar történeti analógiára utalva azt mondhatnánk, hogy a Korona mellett harcoló kurakák azt kapták jutalmul, amit a José Gabriel Tupac Amaru melletti kurakák büntetésül.

A független, köztársasági Peruban e kuraka-rétegek eltűntek. Mindeddig e kérdésre kevés figyelmet fordítottak, pedig szerintünk a 19–20. századi problémák egyik kulcsa itt rejlik. Az egyik kérdés az: a független, kreol Perunak nem volt szüksége a kurakák funkciójára – ahogy a gyarmati rendszerre sem. Ebből következik a probléma: a Korona, amikor a Tupac Amaru háború veresége után számos korlátozó rendelkezést hozott a kurakák ellen, tulajdonképpen saját alapját kezdte ki és ezzel a függetlenség kreol alternatíváját erősítette fel.

A másik kérdés az: hogyan „tűntek el" a kurakák? Nyilvánvalóan a Tupac Amaru háború utáni több mint félévszázados folyamatról van szó, mely áthúzódott a független Peru korszakára is, a 19. század közepéig. Nyilvánvalóan *nem fizikai* értelemben tűntek el a kurakák, leszámítva a Tupac Amaru felkelés utáni terror időszakát és a függetlenségi háború idejét. Az „eltűnés" más útjai domináltak: azokat a *kényszerpályákat* kell kikutatni, melyeken haladva a kurakák elszakadtak saját etnikumuktól, „fajuk"-tól, s az uralkodó osztályba, vagy a meszticek közé kerültek. A *mestizaje* (keveredés) folyamatában különleges figyelmet érdemelnének a kurakák. Olvasmányaink alapján úgy tűnik, hogy a Tupac Amaru háború veresége után a spanyol Koronának a kurakákat, és az egész indián szektort érintő *rendeletsorozata,* politikai gyakorlata olyan kényszerpályát, olyan magatartási

[6] *Chorillo, obrajillo:* A nagy gyarmati textilműhellyel, az obrajével szemben a két elnevezés ugyanazt a *kis* textilműhelyt jelenti, mely néhány munkást foglalkoztatott. Míg az obraje Peruban elsősorban a munka *kényszerformáit* alkalmazta (mita, rabok munkája, rabszolgák) és az állam szabályozó tevékenysége korlátozta, a chorillo és obrajillo az állami szabályozáson kívül, annak ellenére, s jelentős részben *bérmunkával* működött (elsősorban pl. a forasteros munkaerejét felhasználva), és az indián parasztasszonyok fonó háziiparára alapozott.

formát alakított ki, amely arra kényszerítette az indián kurakákat, hogy egyéni pozíciójuk megtartása fejében elszakadjanak fajtájuktól, megtagadják indián voltukat (ekkor jelentkezik pl. a névcsere). Vajon a köztársasági Peru hogyan folytatta ezt a kurakákat korlátozó politikát? És vajon a kurakák, elszakadva népüktől, hogyan integrálódtak a kreol és mesztic társadalomba, mi lett sorsuk a köztársasági Peruban? Ma még nem tudunk e kérdésre válaszolni.

A Tupac Amaru háború után következő fél évszázad végső eredménye egy olyan nagyjelentőségű tény, melyről mindeddig nem beszéltünk: az indián társadalom az Andok térségében *csonka társadalommá* vált. Ezt a fogalmat a kelet-közép-európai nemzetiségek történetéből ismerjük, s ismerjük következményeit is. Az Andok országaiban is máig tartó következményei vannak e ténynek, s azt hiszem, a *nemzetté válás kínjait* ezzel a ténnyel kell összefüggésbe hozni. Az indián társadalom elvesztette uralkodó rétegét. Ennek következményeit akkor látnánk világosan, ha például kelet-európai és mexikói analógiákkal vetnénk össze.

A nemzetté-válás gondjai részben abból adódnak, hogy az osztályellentétek a kuraka-réteg eltűnésével *egyértelműen* etnikai-„faji" megerősítést kaptak. Az a réteg tűnt el, amely osztály-, illetve rétegérdekei kapcsán képviselője lehetett volna általános indián etnikai-kulturális érdekeknek is.

IRODALOM

Források:

Joseph de Acosta: Historia Natural de las Indias. Mexico–Buenos Aires. 1962.

Pablo José de Arriaga: Extirpación de la Indolatría del Peru. Biblioteca de Autores Españoles desde la Formación del Lenguaje hasta nuestros Dias (a továbbiakban BAE). Madrid. 1968.

Juan Cristobal, Calvete de Estrella: Rebelión de Pizarro en el Peru y vida de don Pedro Gasca. BAE. Madrid, 1963 (Cronicas del Peru alsorozatban).

Pedro Vicente, Cañete y Dominguez: Guía histórica, geográfica, física, política, civil y legal del Gobierno o Intendencia de la Provincia de Potosí. Potosí., 1952.

Concolocorvo: El lazarillo de ciegos caminates. I–II. k. Lima. 1974.

Felipe, Guaman Poma de Ayala: Nueva coronica y buen gobierno. Lima, 1969.

Cieza de León: Crónica del Peru. 3. kiad. Madrid. 1962.

El Inka, Garcilaso de la Vega: Comentarios Reales de los Incas. La Habana. 1963.

Reginaldo de Lizarraga: Descripción breve de toda la tierra del Peru, Tucuman, Rio de La Plata y Chile. BAE. Madrid. 1963.

Visita hecha a la Privincia de Chucuito. Garci Diez de San Miguel en el año 1567. Lima. 1964.

Richard Konetzke: Colección de los documentos para la historia de la formación social de Hispanoamerica. 1493–1810. I–V. k. Madrid. 1958.

Feldolgozások:

Giorgio Alberti–Enrique Mayer: Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos. Lima 1974.

Emilio Choy: La Revolución de 700. *Realidad* (Lima), 1972. 1. szám.

Pierre Duviols: La represión del paganismo andino y la expulsión de los moriscos. Anuario de Estudios Americanos. 1971.

Edmundo Guillén Guillén: Versión Inca de la Conquista. Lima, 1974.

Frederico Kauffman Doig: Manual de la Arqueológia Peruana. Lima é. n.
Robert Keith: Encomienda, Hacienda and Corregimiento in Spanish America: A Structural Analysis. Hispanic American Historical Review, 1971. 3. sz.
George Kubler: The Indian Caste in Peru. 1792–1940. Washington. 1952.
James Lockhard: The men of Cajamarca. Austin and London. 1972.
Pablo Macera: Feudalismo Colonial Americano: el caso del Peru. Acta Historica. Acta Univ. Szegediensis. 1971. T. XXXV.
Antoni Maczierewicz: El nacimiento del Tawantinsuyo de los Habsburgos. Estudios Latinoamericanos (Varsó), 3. szám.
Magnus Mörner: Perfil de la Sociedad Rural del Cuzco. Estocolmo. 1975.
Hans Pohl: Algunas consideraciones sobre el desarrollo de la industria hispanoamericana – especialmente la textil – durante el siglo XVII. Anuario de Estudios Americanos. 1971.
Karen Spalding: Kurakas and Commerce: A Chapter in the Evolution of Andean Society. Hispanic American Historical Review. 1973. 4. sz.
Uő.: Social Climbers: Changing Patterns of Mobility among the Indians of Colonial Peru. Uo. 1970. 4. sz.
Jan Szeminski: La insurrección de Tupac Amaru II.: ¿iguerra de independencia o revolución? Estudios Latinoamericanos, (Varsó). 2. sz.
Carlos Daniel Valcárel: La Rebelión de Tupac Amaru. Lima. 1973.
Wittman Tibor: A latin-amerikai „feudalizmus" vitás kérdései. 16–17. sz. *Századok,* 1972. 6. sz.

Szabó Dániel

A NÉPPÁRT AZ 1896. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOKON

1895. január 29-én kétnapos értekezlet után a budapesti Esterházy-palotában kimondták a Néppárt megalakítását. A tanácskozáson elfogadott pártprogram összefoglalása volt a magyarországi antiliberális elképzeléseknek. Tartalmazta mindazon egyházi követeléseket, melyeket az egyházpolitikai vita során a főrendiházban megszerveződött ellenzék magáénak vallott, azokat a szociálpolitikai követeléseket, melyek eddig az Apponyi-féle Nemzeti párt programjában és a Függetlenségi párt Ugron-frakciójának 1894 végén kiadott nyilatkozatában szerepeltek, s melyek megvalósítására 1896-ban létrehozták a Magyar Gazdaszövetséget. Szólt a liberális államgépezet megreformálásának szükségességéről és a nemzetiségekkel szembeni türelemről. A fenti újkonzervatív programot kiadó párt az agrárius érdekeket kísérelte meg összefogni és képviselni, s mint ilyen elsősorban a kistermelők, mindenekelőtt az ún. gazdaközönség megszervezésére törekedett.[1]

A pártot lényegében két csoport alakította meg. Az egyik a főrendiházi ellenzék legaktívabb tagjaiból került ki, akik Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móricz vezetésével már az egyházpolitikai törvények országgyűlési vitája során külön csoportot alkottak, s akik eltérően a főrendiházi ellenzék többségétől – a kormánnyal való éles szembeszegülést és egy tömegmozgalom létrehozását is vállalták céljaik érdekében. Ebben igen nagy szerepet játszott, hogy célkitűzéseik – eltérően a főrendiházi ellenzék többségétől – nem a hagyományos uralmi viszonyok megtartására irányultak, hanem egy olyan újjászervezett társadalom létrehozására, melyben a nagybirtokosságnak vezető szerepe lehet.

A másik összetevőt az a katolikus értelmiségi, középrétegbeli, alsópapi csoport alkotta, mely a magyarországi antiszemita hagyományokra támaszkodva a *Magyar Állam* és a *Magyar Néplap* köré tömörulva szintén az egyházpolitikai törvények körül zajló vita során vált egyre aktívabbá, s antiliberális nézeteit elsősorban a szabadelvű párti kormány egyházpolitikájának támadásán keresztül fejtette ki, mindig összekapcsolva ezt az újkonzervatív szociálpolitika követelésével.[2]

A párt potenciális támogatóit is abban a közegben kellett elsősorban keresni, amelyben a jelzett két csoport kikristályosodott. A főrendiházi ellenzék ókonzervatív többségéről már az egyházpolitikai vita során kiderült, hogy nem hajlandó túltenni magát hagyományos politikai módszerein, azaz a főrendiházi (nem túl aktív) szereplésen, s

[1] A magyarországi újkonzervativizmus jellemzésére lásd: *Szabó Miklós:* Uj vonások a századfordulói magyar konzervatív gondolkodásban. Századok, 1974/1.

[2] A néppárt megalakulására és programjára lásd: *Szabó Dániel:* A Néppárt megalakulása. Történelmi Szemle, 1977/2.

esetleg a politikának az udvari összeköttetéseken keresztüli befolyásolásán. Igy egy képviselőházi szereplésre készülő, s ottani tevékenységét tömegmozgalommal támogató pártot, nem személyes kiállással, hanem pusztán anyagi eszközökkel hajlandóak segíteni. Választások alkalmával a Néppárt érdekében befolyásolhatják a birtokaik közelében lakó szavazókat, de aktív pártpolitikusi szerepkörre nem vállalkoznak.[3]

A katolikus érdekek képviseletét hirdető párt másik potenciális szövetségese a püspöki kar. Ennek állásfoglalása is hamarosan nyilvánvalóvá válik a Néppárt vezetői számára.[4] A püspöki kar sohasem hajlandó, mint testület kiállni az újonnan alakult párt mellett, de szabad kezet ad tagjainak, hogy saját meggyőződésük szerint támogassák, vagy ne támogassák a pártot.

A püspöki kar döntése egyrészt abból a félelemből fakad, hogy a vallás és a politika túlzott összefonódása az adott politikával szembenállókat magától a vallástól, az egyháztól idegeníti el. Másrészt a püspöki kar nem akar élesen szembeszállni a kormánnyal, márpedig egy ellenzéki párt *nyílt* és *egységes* támogatása ezt jelentené. Az is szerepet játszik a jelzett állásfoglalásban, hogy a kar belülről megosztott, s egyes tagjai már az egyházpolitikai törvényekkel szembeni tiltakozást is túl hevesnek tartják. Nem utolsó sorban attól félnek a püspökök, hogy a Néppárt által létrehozott tömegmozgalom nem marad meg a vezetők által tervezett kereteken belül, s az ausztriai keresztény szociálisokhoz hasonlóan a hierarchiára, a püspökök tekintélyére, befolyására veszélyessé válhat.

Egyes püspökök azonban élnek a kar által adott hallgatólagos felhatalmazással. Steiner Fülöp székesfehérvári püspök a Néppárt megszervezése után is állandó kapcsolatban áll Zichyvel és Esterházyval, tanácsaival és anyagilag is támogatja a pártot. Zalka Miklós győri püspök körlevélben hívja fel megyéje papságának figyelmét a Néppártra, s ugyanakkor ő az egyetlen püspök, aki néppárti nagygyűlésen is részt vesz, ami a párt irányvonalával való egyetértését dokumentálja. Schopper György rozsnyói püspök közvetlenül a pártalakítás után nyílt levélben biztosítja támogatásáról a szervező bizottságot. Schlauch Lőrinc nagyváradi bíbornok örömmel fogadja a pártalakítást (hiszen ő már 1892-ben felvetette egy katolikus párt szükségességét), de közli a párt hozzá érkező küldöttével, Molnár Jánossal, hogy a Tiszántúlon, azaz egyházmegyéjében eleve kudarcra van ítélve a párt szervezése.[5]

A magyar püspöki karnál sokkal pozitívabban fogadta a Néppárt megalakulásának hírét a katolikus egyház feje, a pápa. A Vatikán végig az egyházpolitikai viták során

[3] Zichy Nándor sikertelenül kísérli meg főrendiházi szövetségeseit rávenni a képviselőházi szereplésre. Zichy Nándor 1895 júliusi körlevele. Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) 9A 4c Dc 4063/96.

[4] Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móricz 1895. febr. 23-án körlevélben fordulnak a püspöki kar tagjaihoz, támogatásukat kérve. EPL 9A 4c Dc 642/96 és Székesfejérvári Püspöki Levéltár (SzPL) 5835/III. Az 1895. márc. 19-én tartott püspökkari értekezlet nem vállalja az együttes támogatást, de nem is utasítja el a kérést. A párt vezetői számára akkor válik teljesen világossá, hogy a püspökkar egészére nem számíthatnak, mikor elutasítják kérésüket, hogy Péter-Pálkor az egyház országszerte szervezzen a szabadelvű egyházpolitika ellen tiltakozó gyűléseket. Zichy Nándor 1895. jún. 14-i körlevele SzPL 5835/III., A kimuló Néppárt. Katholikus Autonomia, 1895. jún. 30., *Egy liberális képviselő:* A tények logikája. Politikai Hetiszemle 1895. jún. 30.

[5] Az egyes püspökök állásfoglalására lásd: *Ensian, P. O.:* Clericale Umstürzler (Eine Studie zur Geschichte der Ultramontanen „Volkspartei" in Ungarn. Berlin, 1895. 14. *Tápay Szabó László:* Szegény ember gazdag élete. Bp. 1928. II. 86–87. *Salacz Gábor:* Báró Bánffy Dezső római akciója a Néppárt ellen 1895-ben. Bp. 1943. 17, Religió, 1895/I/23, Magyar Állam (MÁ) 1895. ápr. 18.

keményebb kiállásra buzdította a magyarországi püspököket és az őket támogató mágnásokat. Igy, mikor az első egyházpolitikai törvények szentesítése után megalakult a magyarországi politikai katolicizmus pártja, mely programja élére a pápa által annyiszor elítélt egyházpolitikai törvények revízióját helyezte, Róma egyértelmű támogatásáról biztosította azt.[6]

A magyar katolikus párt megalakítása beleillett a vatikáni elképzelésekbe, melyek önálló katolikus mozgalmakkal és pártokkal is terjeszteni akarták azt az új társadalomképet, amely XIII. Leó enciklikáiban nyert összefoglalást. Az ausztriai keresztényszociális mozgalom egyidejű fellendülése is segítette a magyar párt kedvező római elbírálását. Ellentétben a Néppárttal, az osztrák katolikus mozgalom már kialakulása során élesen szembekerült a hierarchiával. Ennek okai egyrészt a mozgalom éles antiszemitizmusa és a városi tömegek problémáihoz szorosan kapcsolódó szociális követelései voltak, melyek az ókonzervatív püspöki kar számára ugyanúgy elfogadhatatlanok voltak, mint a keresztény-szociálisok tömegakciói és radikális választójogi programja. Az ellentétek másik, igen lényeges része abból következett, hogy a keresztényszociális mozgalomnak integráns részét képezte egy igen erős antiliberális alsópapi érdekvédelmi és kulturális mozgalom, mely lapjában a Correspondenzblatt für den katholischen Clerus Österreichs-ben régóta támadta a püspöki kart, elsősorban azért, mert szerintük az nem tett meg eleget az alsópapság szociális helyzetének javításáért.[7]

A Néppárt vezetői felhasználták a két szervezet közötti irányzat-különbséget, mikor a Vatikán támogatását kérték. 1895 februárjában Steiner Rómában folytatott megbeszélései során állandóan hangsúlyozza, hogy a magyarországi pártot, ellentétben az ausztriaival, olyan mágnások vezetik, kik mindenben alávetik magukat a püspöki kar kívánalmainak.[8] A Vatikánban is teljesen tisztában voltak a különbséggel és a két pártot teljesen eltérő módon vizsgálták. Míg az osztrák mozgalom megítélésére összehívják a különleges ügyek kongregációját, s az itteni előterjesztésben összevetik az ausztriai katolikusok szervezkedését a franciaországi, belgiumi és spanyolországi katolikus mozgalmakkal, addig a Néppárthoz való viszonyt a pápa és államtitkára maguk döntik el, ami mutatja, hogy e döntéshez sokkal kevesebb megfontolásra volt szükség.[9]

[6] XIII. Leó pápa támogató üzenetét közli a Fejérmegyei Napló, 1895. márc. 18. Zichy igen jó római kapcsolataira lásd: *Hermann Egyed:* A katholikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München. 1973. 469–470, Zichy Gyula: Viszonya a római szentszékhez. In: Emlékkönyv Zichy Nándor gróf születésének századik évfordulójára 1829–1929. Bp. 1929. 133–143, *Gabriel Adriányi:* Friedrich Graf Revertera, Erinnerungen (1888–1901). Archivum Historiae Pontificae 10. Róma 1972. Kiny.

[7] Az osztrák keresztényszociális mozgalom hierarchia ellenességére lásd: *Norbert Miko:* Zur Mission des Kardinals Schönborn, des Bischofs Bauer und des Pater Albert Maria Weiss im Jahre 1895. Römische Historische Mitteilungen, 5. Heft. 1961/1962. 181–224., *Carl, E. Schorske:* Politics in a New Key: An Austrian Tryptych. The Journal of Modern History, Vol. 39. N° 4. 1967 dec. 359–362, *W. John Boyer:* Catholic Priests in Lower Austria: Anti-Liberalism, Occupational Anxiety and Radical Political Action in Late Nineteenth-Century Vienna. Proceedings of the American Philosophical Society. Vol. 18. N° 4. 1974 aug. 337–369.

[8] *Miko:* i. m. 199., 206.

[9] Uo. 202–203. Arra, hogy a magyar katolikus párt alakulása mennyire nem okozott problémát Rómában, jellemző, hogy míg 1890-ben az ún. elkeresztelési rendelet megítélésére külön bíboros

A párt alakítóinak középrétegi-alsópapi csoportja eleve sokkal kevésbé szervezett, mint a „mágnáscsoport", hiszen ennek tagjait csak két lap iránymutatása, azok cikkeivel való egyetértés és az azok által indított akciók fogják össze. Bonyolította a helyzetet, hogy az új párt egyik lapot sem tekinthette hivatalos orgánumának. A *Magyar Állam* nem ért egyet a Néppárt 67-es irányvonalával, s magát a párt alapcélkitűzéseit támogató független lapként tünteti fel. A Magyar Néplap túlzottan „népies" hangvétele, túl nyílt antiszemita uszítása sem felel meg a párt hirdetett irányvonalának, s egyben sok lehetséges támogatót elijeszthet a párttól.[10] A leglényegesebb probléma, hogy egyik újság sincs a párt vezetőinek kezében. Hosszú ideig képtelen a párt pusztán e két lap támogatását élvezve működni, ezért 1896 elején főúri és főpapi körökben rendezett gyűjtés összegéből megindítják a párt lapját, az *Alkotmány*t, mely rövid idő alatt háromezer előfizetőt szerez, ami az akkori Magyarországon igen magas példányszám egy katolikus lap számára. Az *Alkotmány* olvasóit elsősorban a *Magyar Állam*tól és az Apponyihoz közelálló *Budapesti Hírlap*tól hódította el. A pártlap néhány, a pártot támogató vidéki újság és a párt által indított helyi és nemzetiségi lap segítségével olyan széles bázishoz tudott szólani, amely alapja lehetett a Néppárt későbbi országos elterjedésének.[11]

A pártszervezés és a választási előkészületek

A Néppárt szemben a többi magyarországi polgári párttal, megalakulása pillanatában nem képviselőházi párt, (csak célkitűzésében az), s így a párt vezetősége sem azonos a szokott tényleges pártvezetőséggel: a képviselőházi frakcióval. 1895 januárjában az alakuló ülésen megválasztanak ugyan egy szervező bizottságot, mely rendszeresen vidéki katolikus vezetők bevonásával a budapesti Esterházy palotában ülésezik,[12] de a párt tényleges irányítását és elsősorban szervezését a központi iroda s annak vezetője Molnár János komáromi apát-kanonok végzi.

---

bizottságot állítottak fel, most a Néppárt megalakulásának megítéléséhez nem volt szükség külön tárgyalások lefolytatására. *Christoph Weber:* Quellen und Studien zur Kurie und zur vatikanischen Politik unter Leo XIII. Tübingen. 1973. 78.

[10] A Magyar Néplap szerkesztői a nyolcvanas évek antiszemita megmozdulásaihoz hasonló tüntetéseket is szerveztek, ld. *gelsei Biró Zoltán:* A szegedi államfogházban. Visszaemlékezések az egyházpolitikai küzdelmek korára. Győr 1902. A tüntetés idején Esterházy Steiner püspöknek panaszkodik a katolikus mozgalom megosztottsága miatt. 1895. okt. 9-i levele SzPL 5835/III., Zichy „elveinkkel és politikai magatartásunkkal meg nem egyeztethetők"-nek nevezi a Magyar Néplap hangnemét és a tüntetéseket. Religió, 1895/II/49.

[11] A kilencvenes évek közepén várható volt egy katolikus napilap megalakítása. Lásd: Politikai Hetiszemle, 1894. szept. 30., Magyar Sion, 1895. 712–713. A püspökkarhoz is egy sor kérvényt nyújtottak be egy-egy ilyen lapalapítás támogatását kérve: EPL Cat 44. I. 1753/94, Cat 44. 2908/94; Püspökkari Tanácskozások Jegyzőkönyve 1894. szept. 27.; és EPL 9A 4a Da. Seper Kajetán, Bakay Nándor és br. Jósika Kálmán kérvényei. Az Alkotmány megszervezésére lásd: Zichy Nándor Steiner Fülöpnek 1895. nov. 9. SzPL 5835/III., *Miller József:* A keresztény politika kezdete. Keresztény Politika, I. évf. 9. füzet. 1923 jún., *Zboray Miklós:* A Katholikus Néppárt története. In: Szász József (szerk): Politikai Magyarország, IV. Bp. 1914, *Mihályfi Ákos:* Zichy Nándor grófról. In: Toma István (szerk.): Élet és Irodalom. Bp. 1914, Kiss János–Sziklay János (szerk.): A katholikus Magyarország. Bp. 1902 és legújabban *Dersi Tamás:* A századvég katolikus sajtója. Bp. 1973.

[12] *Meszlényi Antal:* A magyar hercegprímások arcképsorozata. Bp. 1970. 363.

A központi iroda kapja az összes, a Néppárthoz intézett kérelmet, ez fogja össze a különböző katolikus szevezeteket, segít a katolikus nagygyűlések szervezésénél, nyilvántartja a párt híveit, s irányítja azok tevékenységét. Molnár súlyát csak növeli, hogy mint az iroda vezetője ő szerepel az *Alkotmány*, és *Kelet* és a *Kárpáti Lapok* kiadójaként.

A párt megalakulásának pillanatában a központi iroda léte, s ezáltal a Néppárt egész tevékenységének centralizáltsága oly mérvű politikai mobilizációra nyújt lehetőséget, amelynek segítségével komolyan fel tud készülni a képviselőválasztásra. A pártiroda létrehozásának lehetőségét a Néppárt parlamenten kívüli megalakítása nyújtotta, s példaként a Volksverein für Katholisches Deutschland szolgálhatott. Szemben a németországi katolikus párttal, a Centrummal, mely a német pártok közül szintén utolsónak szervezte meg központját, s azt is a hivatalos pártszervezeten kívül, — mivel a Volksverein csak indirekt pártszervezetnek tekinthető, — a magyarországi politikai katolicizmus pártja megalakulásának pillanatától kezdve centralizált volt.[13] E központosított pártszervezettel a Néppárt kilépett a hagyományos honoratior-politika keretei közül, s egyben megteremtette pártirodájának vezetőjében a magyarországi hivatásos polgári pártpolitikus prototípusát.

A központi iroda fő feladata a Néppárt szervezkedési és választási esélyeinek felmérése, s ezzel egyidőben a szervezkedés és a választási előkészületek megindítása volt.

Az első lépés egy sor felhívás kibocsátása. Ezeket részben a párttal szimpatizáló sajtó, részben pedig a posta útján juttatták el a címzettekhez. Az ország „összes hívő katolikusához" intézett sajtófelhívás nem tekinthető új politikai módszernek, a meghatározott címekre eljuttatott postai küldemények annál inkább. Ez tulajdonképpen a párt katolikus jellegéből adódó lehetőség kihasználása volt. Molnár potenciális szövetségest láthatott minden katolikus sajtótermékben, minden katolikus körben és minden katolikus plébánosban. Igy eleve adva van egy sor cím és az országot átfogó plébániák hálózata, ahova a Néppárt elküldheti felhívásait, kéréseit, propagandaanyagait. A beérkező, vagy be nem érkező válaszokból azonnal következtethet is a központi iroda arra, hogy mely helyeken számíthat támogatásra. A plébánosok, segédlelkészek a mai szóhasználattal élve „helyi pártszervezőként, megbízottként, vezetőként" működhetnek; s az adott politikai pillanatban, 1895-ben, az első egyházpolitikai törvények szentesítése után az a párt, mely a revíziót, a fenti törvények eltörlését tűzte zászlajára, joggal remélhette az alsópapság támogatását, de legalábbis szimpátiáját.

A február 27-én kiadott felhívás felkéri a különböző katolikus egyletek elnökeit, hogy a szervezet nevét és címét azonnal közöljék az irodával. Kérik, hogy a megye megjelölése mellett írják meg azt is, hogy melyik választókerülethez tartozik a község, amelyben az egyesület található.[14]

Július közepén azok listáját kérik, akiket kihagytak a választói névjegyzékből. A pártot támogató lapok szinte minden nap közölnek tájékoztatást a választói jogosultság-

[13] A németországi politikai pártok szervezettségére és ezen belül a Centrum és a Volksverein kapcsolatára lásd: *Thomas Nipperday:* Die Organisation der deutschen Parteien vor 1918. Düsseldorf. 1961.

[14] Religió, 1895/I/18.

ról, a névjegyzékbe vétetés módjáról, a fellebbezés lehetőségeiről. Egyes megyékben már megbízottai is vannak a pártnak, akik segítik a fellebbezni akarókat.[15]

Augusztus elején indítja meg a központi iroda a szervező bizottság júliusi határozata alapján a szorosan vett pártszervezési munkát. A plébánosokhoz egy-egy nagyobb anyagot küldenek el, amely propaganda irodalom mellett már konkrét szervezési útmutatásokat is tartalmaz.[16]

Itt jelenik meg először a párt programjának Molnár János által írott magyarázata „Mit akar a néppárt? " címmel, amelyet mind brosúra, mind rövidített változatban plakát alakban terjesztenek. A program magyarázatának stílusa ugyanúgy, mint a kiküldött csomagban található két néppárti daloskönyve a *Magyar Néplap*éra emlékeztet. A központi iroda jól átgondolt működését mutatja, hogy jóval a választások előtt elkészíttette a néppárti kortesdalok alaptípusait, s ezeket nagy példányszámban és eléggé változatos formában terjesztette, evvel is megkönnyítve a helyi pártvezetők munkáját. Igen fontos vonás a néppárti propagandában, hogy a felhívások, programmagyarázatok, daloskönyvek egyszerre jelennek meg magyarul és a nemzetiségi nyelveken, hiszen a párt tudatosan készül arra, hogy a nemzetiségek Szabadelvű párt-ellenes és általában antiliberális velleitásait a maga javára fordítsa.[17]

A plébániákra kiküldött csomag tartalmazta a párt szervezési utasításait „Miként szervezzük országszerte a néppártot? " címmel. Ebben Molnár szintén a német Volksverein mintájára egy katonai jellegű szervezet kiépítését javasolja.[18] A párt támogatóinak szigorú megszervezése mellett az iroda a törvényhatósági és országgyűlési választásokra való felkészülést tartja a legsürgősebb és leglényegesebb feladatnak. A csomagban található felhívás külön figyelmezteti a plébánosokat, hogy 1895 végén, 1896 elején törvényhatósági választások lesznek, s a Néppártnak itt is jól kell szerepelnie, híveit e testületekbe is be kell juttatnia. A törvényhatósági választások a korabeli Magyarországon általában nem hoztak pártharcokat, így a Néppárt célkitűzése szinte egyedülálló, hiszen korábban az összecsapások maximálisan a kormánypárt-ellenzék ellentétpárt tükrözték, s nem az egyes pártokat. A Néppárt vezetői e lépéssel valószínűleg nem csupán a helyi pozíciók megszerzésére törekedtek, hanem alkalmasnak látták az eseményt tömegeik mozgósítására, s egyben a mozgósítható tömeg nagyságának lemérésére.

[15] Hazánk, 1895. aug. 18. A Bánffy-kormány első választói összeírásakor arra törekedett, hogy a lehetséges ellenzéki szavazókat a névjegyzékből kihagyja. Ebben az évben nem kerülhettek a névjegyzékbe azok, kiknek adóhátralékuk volt, s a közigazgatási szervek egy sor egyéb kifogást is találtak a lehetséges ellenzékiek kizárására. Az 1896-ra összeírtak száma így alacsonyabb volt az előző évinél, s a csökkenés különösen szembetűnő a földbirtokuk alapján választói joghoz jutó kategóriánál, ahol a korábbi évek átlagos ötezer fős növekedése helyett tizenkétezer fős csökkenéssel találkozhatunk. A Néppárt a kormány „ellenzékcsökkentő" politikájával akart szembeszállni, gondolva arra is, hogy ha valaki a párt segítségével kerül föl a névjegyzékre, valószínűbb, hogy a Néppártra adja így visszaszerzett szavazatát.

[16] Magyar Országos Levéltár (OL) Miniszterelnökség K–26 1895/38. 342. cs. 825, 603, 606, 607. folió.

[17] A Mit akar a néppárt? című brosúrából a miniszterelnökségen található anyagban kivágták a nemzetiségi követelésre vonatkozó pontot, mert azt a kormány a legfontosabb, külön kérdésként kezelte.

[18] A Volksverein szervezeti kiépítésére lásd: *Emil Ritter:* Die katholisch-soziale Bewegung und der Volksverein. Köln. 1954. 175.

A választási felkészüléshez a központi iroda aláírási íveket küldött szét, amelyeken az aláírók kötelezték magukat, hogy minden választáson a Néppárt jelöltjeire szavaznak, voksukért pénzt nem fogadnak el, s választási verekedésbe nem keverednek.[19]

A propagandaanyag, az aláírási ívek és a szervezési utasítás szétküldésével egyidejűleg megkezdődtek a tömegszervezési akciók is, melyek legáltalánosabb formája a politikai – és általában a helyi pártszervezés funkcióját is betöltő – nagygyűlés volt.

A magyarországi politikai életben korábban is találkozhatunk politikai nagygyűlésekkel, elsősorban a függetlenségi párt részéről, de azok sokkal inkább kapcsolódtak egy-egy politikai akcióhoz, általában a választásokhoz, s egyedül a Szociáldemokrata Párt tartott olyan nagygyűléseket, melyek alapvető célja a párttagoknak és a párt támogatóinak állandó mozgásban tartása volt. A Néppárt a nagygyűlést, mint politikai akcióformát részben a hazai szociáldemokráciától, részben az ausztriai kereszténységi szociálisoktól és főleg a számára szinte példaként szolgáló németországi katolikus mozgalomtól tanulta, ahol az évente tartott országos nagygyűlések nagyon fontos szervező, mozgósító funkciót töltöttek be.

1895 szeptemberétől 1896 októberéig, az országgyűlési választásokig 53 néppárti nagygyűlést tartottak, két szakaszban.[20] Az első, a kísérletező szakasz az 1895-ös év volt. Ekkor nyolc vasárnapon kilenc nagygyűlés zajlott le, általában egy-egy katolikus mágnás birtokán, vagy birtokának közelében. A szervezést vagy maga a nagybirtokos, vagy birtokának alkalmazottai, vagy politikai köre végezte, s ezek mozgósították a környék lakosságát is. A főrendiházi aktivista csoport tagjai is elég nagy számban megjelentek ezeken a demonstrációkon, a beszédeket azonban már a párt szervező bizottsága és a központi iroda által körvonalazott tárgykörben, részben a középrétegi szárny tagjai tartották. A párt vezetősége a pártprogramból mindenekelőtt az ún. katolikus követeléseket vitte a nagygyűlések elé: mindenütt szerepelt az éppen ekkor hatályba lépett egyházpolitikai törvények revíziójának és a katolikus autonómiának, önkormányzatnak követelése. A Néppárt jogosultságát és szükségességét bizonygató szónoklatok mellett mindig ott volt a tárgysorozaton egy beszéd, mely a választási visszaélések megszüntetését és a választójogi törvény egyszerűsítését követelte.

Az 1896-os nagygyűlés-sorozatot már az előző év tapasztalatai alapján szervezték meg. A korábbi, a személyi kapcsolatokon keresztül folyó szervezés helyébe a centralizált szervezési mód lépett. Zichy és Esterházy már januárban felszólítják a Néppárt híveit, hogy fogjanak hozzá néppárti nagygyűlésük előkészítéséhez, hogy a tavasz beköszöntésétől kezdődően minden vasárnap legalább egy nagygyűlést lehessen tartani, s az országgyűlési választásokig minden választókerületben tarthassanak legalább egy ilyen demonstrációt.[21]

A párt vezetői 1896 nyarán azt hangsúlyozzák, hogy a nagygyűlések elsőrendű feladata nem a pártszervezés, nem a választásokra való felkészülés, hanem pusztán a párt

[19] Az aláírási ív ezzel implicite vádolta a többi pártot – mindenekelőtt a kormánypártot –, hogy azok törvénytelen eszközökkel: szavazatvásárlással és erőszakoskodással szerzik mandátumaikat, s így egyszerre töltötte be a kötelezvény és propagandaeszköz funkcióját.

[20] A néppárti nagygyűlések ismertetéséhez a korabeli sajtótudósításokon kívül az Országos Széchényi Könyvtár Aprónyomtatványtárában található röplapokat használtuk.

[21] Alkotmány, 1896. jan. 26., Magyar Néplap 1896. jan. 29.

programjának ismertetése és az egyházpolitikai törvények káros hatásának kimutatása.[22] A gyűlések szervezési módja és lezajlásának menete ellentmondott a fenti állításnak.

A szervezés 1896-ban viszonylag egységes volt. A központi iroda és a párt vezetőinek felhívását olvasva, egy-egy esperesi kerület, vagy választókerület papsága értekezletre ült össze, amelyeken néha világiak is résztvettek. Az értekezleten kimondták a Néppárthoz való csatlakozást, a helyi „néppárt" megszervezését, s egyben azt, hogy a párt elveinek propagálására, híveinek szélesebb körű megszervezésére nagygyűlést tartanak. A párt helyi szervezetének születését sokszor már az ilyen előértekezleten kimondták, de többször csak a nagygyülésen került sor erre az aktusra. A határozat után tájékoztatták a központi irodát, s szónokokat kértek. A központi iroda válasza után dőlt el, hogy mikor fogják megtartani a nagygyűlést.

A nagygyűlésekre általában egy-egy választókerület lakosságát, s azok közül is elsősorban a választói joggal rendelkezőket próbálták összegyűjteni.

A gyűlések sikere, vagy sikertelensége, a helyi pártszervezetek megalkotása, az összegyűjtött kötelezvények, aláírások száma a Néppárt központja számára igen hasznos információt nyújtott arról, hogy egy-egy területen milyen eséllyel indulhat majd a párt jelöltje az országgyűlési választásokon.

1896 folyamán 24 nap alatt 44 néppárti nagygyűlést tartottak. További 7 tervezett gyűlés maradt el a rossz időjárás miatt, vagy a helyi közigazgatási hatóságok tiltó határozata következtében. A gyűlések többségét május és augusztus között, azaz az országgyűlés feloszlatása előtt tartották. Az őszi hónapokat már a választások konkrét előkészítésének feladata foglalta el.

A választások idejére, elsősorban a nagygyűlések segítségével, az összes felvidéki és dunántúli megyében létrejöttek megyei és választókerületi néppárti szervezetek. Történtek erre kísérletek más megyékben is, de ekkorra világossá vált a párt vezetői számára, hogy a fenti terület mellett csak a Duna-Tisza köze egyes területeivel számolhatunk. Maguk a létrehozott szervezetek, az előzetes tervekkel ellentétben nem sokban ütöttek el a többi párt választási szervezeteitől; az egyedüli különbséget tulajdonképpen a központi iroda léte jelentette, amely állandó kapcsolatban állt a helyi szervekkel.

Az eredeti szervezési elképzelések és a ténylegesen megvalósult szervezetek közti nagy eltérést mutatja a néppárti körök sorsa, amelyek lényegében az eredeti elképzelés alapegységei. A terv szerint a néppárti körök hálózata az egész országra kiterjedt volna, s benne állandó társadalmi életre és politikai oktatásra nyílt volna lehetőség. A körök centralizált volta tette volna e szervezetet hatékonyabbá a szintén politikailag szervezett helyi szabadelvű és függetlenségi köröknél. A néppárti körök szervezete azonban nem épült ki, s egy-egy helyi szervezettől függött, hogy a választókerületi és megyei politika szintjén egyáltalán játszottak e lényegesebb szerepet.[23] A néppárti politikai körök hálózatának létrejöttét alapvetően két faktor akadályozta meg. A szabadelvű párti kormány a Néppárt megalakulásának pillanatától kezdve tartott annak tömegszervező tevékenységétől, s minden eszközt megragadott, hogy a törvényes keretek között akadályozza helyi szervezeteinek megalakítását. A néppárti körök elterjedését korlátozta a 90-es évek elején

[22] Alkotmány, 1896. aug. 23.

[23] A Pozsony megyei Néppárt elnöke, Otócska Károly nagy híve volt a néppárti körnek, mint szervezeti formának, s így e megyében működött az összes néppárti körnek több, mint fele.

megindult katolikus kör mozgalom is. Egy-egy községben két katolikus szervezetet létrehozni nem lehetett, a katolikus lakosságot megosztani pedig nem akarta a párt. Inkább a Néppárthoz hivatalosan nem kapcsolódó és részben indirekt pártszervezetként működő katolikus köröket, olvasóegyleteket használta fel helyi bázisaként.

A katolikus körök hivatalosan „politikamentesek" voltak, ezért engedélyeztetésük is könnyebben ment, s eleve nagyobb tömegeket tudtak szervezni, mint egy hivatalos pártszervezet. A politikamentesség egyben azt is jelentette, hogy az egyletek tagjainak politikai nézetei élesen eltérhettek egymástól.[24] A Néppárt vezetői tisztában voltak a katolikus körök politikai heterogenitásának problémájával. A párt azonban az ország összes katolikusának szervezését, az összes katolikus-jellegű egyesület néppárti befolyás alá vonását tűzte ki célul. Az alakuló értekezleten még kettős szervezésről beszéltek: társadalmiról, azaz a katolikus körökről és politikairól, azaz a hivatalos néppárti szervezetekről. A gyakorlat megtartotta az eredeti kettősséget, csak a politikai szervezetek hasonultak az országban szokásos választási pártszervezetekhez, s az ún. társadalmi szervezetek kaptak az eredeti elképzelésnél sokkal nagyobb súlyt. A párt tömegszervezet helyett egy pressure group jellegű tömegszervezet jött létre, annak minden előnyével és hátrányával együtt.

A katolikus körök mozgalmának megélénkülése a 90-es években szoros összefüggésben állt az egyházpolitikai törvények körüli vitával, s az ekkor alakult egyletek nagy része szemben állt a kormánnyal, így ha nem is volt néppárti, a párt propagandájának legalább egy részét közvetítette tagjai felé.

A Néppárt lapjai a párt megalakulásának pillanatától kezdve hangsúlyozzák a katolikus körök nemcsak társadalmi, hanem politikai jelentőségét is.[25] A *Magyar Állam* egy cikkirója úgy fogalmaz, hogy a tömegeknek a politikai katolicizmusra való felkészítését a katolikus köröknek kell elvégezniük.[26] A *Társulati Értesítő,* a Budapesti Katholikus Kör lapja részletesen leírja, hogy miként kell egy katolikus egyletnek tevékenységét a helyi társadalmi ügyektől az országos politikai ügyekig fejlesztenie.[27]

1894 előtt összesen 78 katolikus egyesület működött az országban, melyek többsége katolikus legényegylet volt.[28] Az egyéb típusú katolikus körök alakítása csak 1893-ban indult meg a Budapesti Katholikus Kör felhívására. Az egyesületek többsége a legényegyleti formának megfelelően a nagyobb településeken volt, politikai szerepet nem

[24] A katolikus körök politikai hovatartozásának homályosságát mutatja, hogy a Szepes megyei főispán a helyi katolikus kör támogatója, és Bánffy ennek alapján néppárti szimpátiával vádolja. OL-K-26. 1895/38. 341. cs. Bánffy 1895. márc. 15-i levele és a főispán 1895 márc. 21-i válasza.

[25] *Előőrs:* A katholikus körök működésbe lépése és a néppárti szervező mozgalmak. Religió, 1895/I/22., *Paska István* (a néppárti iroda titkára): Alakítsunk minnél több katholikus kört. MÁ, 1896. márc. 8., *Rakovszky István:* Alakítsunk minél több katholikus kört. MÁ, 1896. ápr. 3., *–n–* (Zichy Nándor): Időszaki Szemle. Katholikus Szemle, 1896. 353–354.

[26] Politikai és társadalmi egyletek. MÁ, 1895 ápr. 11.

[27] Társulati Értesítő, 1895/2.

[28] A katolikus egyesületekre vonatkozó adataink forrásai: *Gyürky Ödön:* A magyarországi katholikus egyesületek évkönyve az 1896-os évre. Bp. 1896; *Koczányi Béla:* Magyarországi társas és közművelődési körök czimtára. Kassa. 1899; Társulatok és egyletek évkönyve az 1902. évről. Bp. 1903; *Ruschek Antal:* A katholikus legényegylet magyar földön. Bp. 1897; és az egyesületi alapszabályok a Belügyminisztérium levéltárában: minden évben VII kútfő 8. tétel.

játszottak, s a társadalom megszervezésében sem voltak lényegesek, hiszen általában csak egyek voltak az adott település nagyszámú egyletéből.

Az 1894 januári budapesti katolikus nagygyűlés után ugrásszerűen meggyorsult a katolikus szervezetek alakítása. 1894-ben már 68 egyesület alakult. A legényegyletek visszaszorultak, a katolikus kör és olvasókör lett a fő szervezési forma, ennek megfelelően csökkent a nagyvárosi szervezetek aránya is.

1895-ben a Néppárt megalakulásának évében 118 katolikus egyesület alakult Magyarországon. Az eddigi szervezési formákhoz csatlakozott a katolikus népkör, mely elsősorban a kisebb települések, városi peremkerületek lakosságának szervezésére szolgált. Növekedett a kisebb településen működő egyletek száma, melyek sokszor az egyedüli szervezetek ott, s ezáltal társadalomszervező, befolyásoló szerepük jelentős lehet. Ugyancsak 1895-ben bontakozik ki erősebben a nemzetiségi területeken a szervezkedés.

A fejlődés nemcsak mennyiségi. Az 1894–95-ben alakult körök erősen kapcsolódnak a politikai szervezkedéshez is. Egyes alakításoknál nyíltan kimondják, hogy a kör „szívvel lélekkel néppárti" lesz,[29] az új egyesületek vezetőségében feltűnnek a néppárti nagygyűlések szónokai és a párt későbbi képviselőjelöltjei. Szervezeti kapcsolatok is kialakulnak a Néppárt és a katolikus körök között: a központi iroda gyűjti jegyzéküket, rendszeresen ellátja őket néppárti propagandaanyaggal, s a *Fejérmegyei Napló* felszólítja az újonnan alakult körök vezetőségét, hogy a szervezet létrehozásáról értesítsék Zichy Nándort, a Néppárt „vezérét", akit a párt propagandája egyre inkább a magyarországi katolicizmus világi vezérének állít be.[30]

Az országgyűlési választások évében, 1896-ban visszaesik a katolikus egyletek szervezése; egész évben csak 43 alakul. Ebben szerepet játszott az azonnal mozgósítható erők kimerülése: az egyházpolitikai törvényhozás és a Néppárt létrehozása által aktivizálódott plébánosok és egyházi tanítók, ha lehetséges volt, már 1894-ben, vagy 1895-ben létrehozták községükben a katolikus köröket, s ez évben egészen a választásokig nem volt semmi olyan új esemény, ami új lökést adhatott volna a mozgalomnak. A milleniumi ünnepségek is gyengítették a katolikus mozgalom aktivitását, az általános „örömünnep" békehangulatában sokkal nehezebb volt ellenzéki színezetű egyletet alakítani, mint a korábbi „harci szituációban".

Az 1896-os választások idején Magyarországon 307 katolikus egyesület működött, megközelítően minden tizedik plébániára jutott egy. A magyar politikai élet korabeli szervezettségéhez képest ez a szám igen magas; elég ha arra gondolunk, hogy ugyanekkor csak körülbelül száz függetlenségi szervezet működik az országban, megközelítőleg hetven településen. A Szabadelvű és a Nemzeti Pártnak csak tíz-tíz egyesületi jellegű szervezete van.

A katolikus egyesületek kétharmada katolikus kör, népkör vagy olvasóegylet, tehát az újabb, a katolikus mozgalom aktívabb szervezeti formája. Részben az 1894 előtti,

[29] Lásd például Ullein Ferenc 1894. nov. 23-i levelét Steiner Fülöphöz SzPL 430c 2347/94, a Magyar Néplap beszámolója az Ercsiben 1894. dec. 28-án alakult körről, vagy a Simontornyán 1895 május 14-én tartott esperesi értekezlet jegyzőkönyvét. Országos Széchényi Könyvtár Aprónyomtatványtár.

[30] *Kálmán Károly:* Eljárási mód a katholikus népkörök országszerű alakításáról. Fejérmegyei Napló, 1895. jan. 10.

elsősorban legényegyleti szervezkedésnek tudható be, hogy az egyesületek 31%-a a tízezer főnél több lakosú településeken található, de ebben szerepet játszik a katolikus szervezetek antiszemitizmusa is.[31] Elsősorban itt találkozhatunk az országos átlagot meghaladó zsidó lakossággal; nem tartható véletlennek, hogy az izraelita vallás fordul elő leggyakrabban (természetesen a katolikus után) azokon a településeken, ahol katolikus egyesület található.

E szervezetek jelentőségét emeli, hogy 51%-uk ötezer főnél kevesebb lakosú településen található, s az egyesületek 60%-a működik olyan helyen, ahol rajta kívül ötnél kevesebb egyéb szervezet található, s így a lakosság szervezésében és politikai befolyásolásában kiemelkedő szerep juthat nekik. A katolikus egyesületek elsősorban a magyar lakosságot szervezik, de elég sok szervezet működik németek lakta területeken, s a szlovák lakosság szervezése is megindult.

A katolikus körök alapszabályban lefektetett és tényleges tevékenysége nem politikai. Az általuk szervezett előadások, az előadott színdarabok és olvasótermeikben megtalálható könyvek, újságok, mind-mind a liberalizmus-ellenes katolikus szellem elterjedését erősítik, s ez, ha indirekt módon is, segíti a Néppárt terjedését.

A katolikus egyleti mozgalom, mint a többi magyarországi egyesület, hosszú ideig egészen decentralizáltan működött. A legényegyletek központi összefogására a nyolcvanas évek elején egyházmegyei szervezeteket alakítanak, de az egyéb katolikus szervezetek centralizálása csak sokkal később valósul meg. A Budapesti Katholikus Kör, mely 1895-től a Központi Katholikus Kör nevet használta, tett kísérletet először a vidéki egyletek összefogására. Az egységes szervezet gyökerei, azután 1896-ban a magyarországi katolikus egyesületek első kongresszusán jöttek létre.[32]

A millenium jegyében meghirdetett kongresszus munkájában 118 egyesület képviselői vettek részt, s itt nyílt lehetőség a Néppárt politikusai számára, hogy e szervezetekkel a közvetlen kapcsolatot felvegyék. Esterházy Miklós Móricz volt a kongresszus előkészítő bizottságának elnöke, s az alelnökök között szerepelt Majos Ferenc későbbi néppárti képviselő, s Hortoványi József, a *Magyar Állam* kiadója. A bizottság tagjai közt is több, a Néppárthoz közelálló politikust találunk.

Magán a kongresszuson a párt hívei érdekes módon elsősorban a hitbuzgalmi és jótékonysági, valamint az ún. szociális szakosztályban tevékenykedtek, s nem a párt számára pillanatnyilag leglényegesebb, a katolikus köröket, népköröket és olvasóegyleteket összefogó társadalmi szakosztályban. Így is vezető szerepet kaphattak ebben a katolikus egyesületeket összekapcsoló eseményben, amely ezután évente megismétlődött és 1898-ban a Katholikus Körök Országos Szövetségének létrehozásához vezetett. A fenti szervezetnek, majd utódjának, a Katholikus Egyesületek Szövetségének, Zichy János lett az elnöke. Az, hogy a Néppárt elnöke egyben a katolikus egyesületek összefogó szervének is elnöke volt, nagy befolyást biztosított a politikai katolicizmus magyarországi pártja számára a magát „politikamentesnek" hirdető szervezetben.

[31] 1896-ban a magyarországi tízezer lakosnál nagyobb települések 62%-ában működik katolikus egyesület.

[32] A kongresszus előkészítésére, lezajlására lásd a sajtóbeszámolókat.

A választás

A néppárti jelöltek

Az 1896 október végén, november elején tartott országos képviselőválasztáson az alig két esztendős múltra visszatekintő Néppárt 93 kerületben 87 jelöltet indított.[33] A nagyszámú jelöltállítás is mutatja, hogy a párt ezen a választáson parlamenti szinten is legitimálni akarta a kilencvenes évekre jellemző új politikai polarizálódást: a képviselőházban is megteremteni az „egyházpolitikai harc" folyamán a főrendiházban már kialakult konzervatív blokkot, s ezáltal a hagyományos 48-as és 67-es politikai ellentétpár mellé a konzervatív-liberális ellentétpárt is felsorakoztatni.

A Néppárt képviselőjelöltjei között a párt felekezeti jellegének és a mozgalom eddigi fejlődésének megfelelően, a katolikus papság alkotta a legnagyobb csoportot: a jelöltek 41,4%-a volt pap. Nagyrészük a lelkészkedő papságból került ki, kik azon választókerületben indultak, ahová plébániájuk esett. Négyen magasabb egyházi funkcióval rendelkeztek: egyházmegyei cenzor, tanfelügyelő, stb., hatan pedig katolikus, néppárti lapoknál, vagy magának a pártnak az apparátusában dolgoztak.[34]

A képviselőjelöltek második legnagyobb csoportját, a magyar politikai élet szokásainak megfelelően, az ügyvédek alkották: 21,8%-ot. Ezek több, mint fele azon választókerület területén praktizált, ahol indult; több mint egy negyedük budapesti volt, a többiek az ország más területein folytattak ügyvédi gyakorlatot.[35]

A jelöltek kilenc százaléka tartozott az arisztokráciához. A Zichy család három, az Esterházy család grófi ága két fővel képviseltette magát. A párt ugyan részben a főrendiházi ellenzékből alakult, a képviselőjelöltek összetételében azonban ez nem tükröződött. Még azokkal a főrendekkel sem találkozhatunk a választási listákon, akik részvételükkel, szervezésükkel s nem utolsósorban pénzükkel segítették a Néppárt politikai előretörését. A parlamenti életben való aktív részvétel, képviselői mandátum vállalása a magyarországi arisztokrácia felső rétegétől idegen magatartásmód maradt.[36] További 12 képviselőjelölt tartozott az általában földbirtosként emlegetett kategóriához, kiknél a megélhetés alapja birtokuk jövedelme volt, amelyet nyugdíj, stb. egészített ki. Az arisztokratákkal együtt a földbirtokos képviselőjelölt csoport 23%-ot tett ki.[37]

A jelöltek közül ötnek: gr. Apponyi Gézának, gr. Esterházy Ferencnek, gr. Esterházy Miklós Móricznak, gr. Zichy Jánosnak és gr. Zichy Nándornak volt tízezer holdon

[33] A nyolcvanhét jelöltből kettő hivatalosan pártonkívüli programmal indult, de a kortársak már a választás idején néppártinak tekintik őket, s a választások után hivatalosan is csatlakoznak a Néppárthoz.

[34] Összehasonlító adataink csak a megválasztott képviselőkre vannak. Az 1896-ban összeülő képviselőház tagjainak 3,6%-a volt pap, az ellenzéki képviselők 10,6%-a, s a néppártiak 33%-a. A németországi katolikus párt, a Centrum képviselői között az egyháziak aránya sohasem volt ilyen magas: kezdetben 1/5 volt, később 1/8-on stagnált. *Willy Kremer:* Der soziale Aufbau der Parteien des Deutschen Reichstages von 1871–1918, Emsdetten. 1934. 27–28.

[35] Az összes képviselő 18,4%-a, az ellenzékiek 21,1%-a, a néppártiaknak csak 5,5%-a volt ügyvéd.

[36] E magatartás részletes elemzésére lásd: *Lakatos Ernő:* A magyar politikai vezetőréteg. Bp. 1942.

[37] Az összes képviselő 31,7%-a, az ellenzékiek 37%-a, a néppártiak 50%-a tartozott e kategóriába.

felüli birtoka. További négy képviselőjelölt tartozott az 1–10 000 holdas kategóriába, a többi tízenegy birtokos földje 150 és 500 hold közé tehető.

A néppárti képviselőjelöltek politikai múltjának áttekintésénél a legszembetűnőbb jelenség a gyakorlott parlamenti politikusok elenyészően kis aránya. A nyolcvanhét képviselőjelölt közül csak öten voltak tagjai az előző parlamentnek. Valamennyit szabadelvű párti programmal választották meg 1892-ben, az egyházpolitikai törvények beterjesztésekor kiléptek a pártból, s a parlamenti időszak végéig pártonkívüli képviselőként szerepeltek.[38] Négy jelölt sokkal korábban tagja volt a parlamentnek, de az utóbbi években nem voltak képviselők. Megyei tisztségviselőt csak hármat találhatunk a néppárti jelöltek között. A kialakult csoport egészére tehát elmondható, hogy politikai szerepvállalásuk szorosan kapcsolódik a katolikus mozgalomhoz, csak az egyházpolitikai törvények körül kialakult vita, s az ezzel párhuzamosan létrehozott Néppárt volt az, amely a politikai porond felé fordította őket.

Magában a katolikus mozgalomban a Néppárt megalakulása előtt, vagy annak pillanatában, azaz 1895 januárjáig a jelöltek 25,5%-a vett részt. 1895-ben csatlakozott a párthoz a jelöltek 11,5%-a, 1896-ban további 15%-uk. A választáskor jelentkezett először a politikai katolicizmus támogatójaként 42 személy, azaz az összes képviselőjelölt 48%-a. A fenti adatokból is nyilvánvaló, hogy a jelöltek csoportja tartalmazott egy sor, a politikai katolicizmushoz, az újkonzervatív politikai és társadalmi elképzelésekhez magát elkötelező személyt, de ugyanakkor a jelöltek majdnem feléről feltehető, hogy csak a pillanatnyi politikai kiugrás reménye hozta őket a Néppárt táborába.

A nyolcvanhét pályázó közül 54% helyi jelölt volt, tehát lakóhelyük az illető kerülethez kötötte őket, míg a többieket központi jelölteknek tekinthetjük. A helyi jelöltek nagy része azok közül került ki, akik az utolsó pillanatban csatlakoztak a párthoz, s ezek nagy része, ha választási vereséget szenvedett, elszakadt a párttól.

A központi jelölteket négy csoportba oszthatjuk. Az első, egyben legnagyobb, legszervezettebb a Fejér megyei katolikus szervezkedéshez tartozó csoport; Zichy és Esterházy köre.[39] A második a mozgalom középrétegi-alsópapi szárnyából a *Magyar Néplap* és a *Herkó Páter* köréből került ki.[40] Azok a politikusok, akik a *Magyar Állam*on keresztül kerültek a mozgalomba, s elfogadták a Néppárt 67-es irányvonalát – tehát 1895–1896 folyamán szakítottak a fenti lap közjogi álláspontjával – alkották a harmadik, ekkor még nem teljesen körülhatárolható csoportot.[41] Közülük néhányan a Zichy-csoporthoz húztak, mások megpróbáltak helyi, megyei szinten a párton belül önálló politikai csoportot létrehozni. A Néppártban szerepük 1898 és 1905 között nőtt meg, amikorra lényegileg átvették a párt irányítását. A negyedik csoportot a szlovák képviselőjelöltek alkották, akik – mivel a Szlovák Nemzeti Párt nem vett részt a

[38] Közülük hárman régi kerületükben indultak s megszerezték a mandátumot, míg az a két jelölt, aki új kerületben lépett fel, nem tudta megszerezni a szavazatok többségét.

[39] Zichy Aladár, János és Nándor, Esterházy Ferenc és Miklós Móricz, Miller József, Szentiványi Károly, Bonitz Ferenc, Meszlény Pál, Kálmán Károly, Major Ferenc.

[40] Lepsényi Miklós és Németh Gellért a Magyar Néplap szerkesztői, Markos Gyula a Herkó Páter kiadója, Bakonyi Elek ügyvéd és Orbán János gyógyszerész.

[41] Buzáth Ferenc, Kontur Béla, Molnár János, Rakovszky István, Tomor Ferenc, Zimándy Ignác, Zilinszky János, Zmeskál Zoltán.

választásokon, annak felhívására – már a képviselőválasztás előtt is – támogatták a Néppárt felvidéki szervezkedését.[42]

Ezekben az években, tehát 1894 és 1896 között alakult ki az a politikusi gárda, amely a Néppárt egész története folyamán, azaz 1918-ig a párt magvát alkotta, a párt politikáját irányította. Kétségtelen, hogy fennállásának 23 éve során a Néppárt bizonyos politikai irányváltozáson ment keresztül, s a párton belüli csoportok egyes kiéleződött politikai helyzetekben erősen polarizálódtak. Az 1896 őszére a különböző csoportok között kialakult együttműködés később felbomlott, de minden újonnan létrejövő irányzatot olyan személy képvisel majd a pártban, aki már annak első, 1896-os választásakor a politikai katolicizmus magyarországi élharcosai közé tartozott.

A néppárti választókerületek

Az a 93 kerület, amelyekben 1896-ban a Néppárt képviselőjelöltet állított, 31 megyében helyezkedett el. Ezeknek a megyéknek többsége a Dunántúlon, a Felvidéken és a Duna-Tisza közén található. A 31 megyéből azt a 22-őt vizsgáljuk meg behatóbban, melyek területileg összefüggtek, s a párt választókerületeiknek legalább egy negyedében képviselőjelöltet állított. Ezt a 22 megyét, amelyekben 84 a Néppárt által támadott választókerület volt (az összes néppárti kerület 90%-a), nevezzük a továbbiakban a párt törzsterületének.[43]

A kutatás jelenlegi fázisában annak megállapítását tartjuk fő feladatunknak, hogy miért ezekre a megyékre, miért erre a területre koncentrálta a Néppárt politikai, választási akcióját. Az akció koncentráltságát mutatja, hogy az itt található kerületek 52,5%-ában lépett fel néppárti képviselőjelölt.

A Néppárt, bár nevében nem jelölte és deklarációiban sokszor tagadta, felekezeti párt volt, így szavazóit, támogatóit szinte kizárólag a katolikus lakosság körében kereshette. A múlt század kilencvenes éveiben Magyarország 63 megyéje közül 32-ben volt a lakosság többsége római katolikus vallású. Ezek közül 11 a Dunántúlra, 10 a Duna-balparti felvidékre és 5 a Duna-Tisza közére esett; azon nagy földrajzi egységekben alkottak tehát a katolikus többségű megyék összefüggő területet, ahol a Néppárt törzsterülete kialakult. A katolikus felekezeti párt terjedési lehetőségei kétségtelenül e zárt katolikus tömbön belül voltak a legkedvezőbbek. E tömbön kívül, a más felekezetekkel való nagyobb mérvű keveredés, vagy az azok általi körülzártság akadályozta egy nagyobb mozgalom kialakulását. Bizonyítja ezt az is, hogy még a jelzett földrajzi egységen belül is a Néppárt gyengébb hatását mutatják azok a területek, ahol nagyobb számban találkozunk más felekezetek képviselőivel.[44]

[42] Krupecz Rezső, Massura József, Veszelovszky Ferenc, Burján József, Martincsek Ferenc, Vaczulik Vince, Havlicsek Vince. Lásd: *Julius Mésároš:* Kriza dualizmu a slovenské narodné hnutie v devetdesiatých rokoch. Historický Časopis, 1966/3. különösen 391–394. Krupecz evangélikus volt, s a Néppárt ellenfelei ebben is alapot találtak arra, hogy az ő indítását „pánszláv üzelmeknek" nevezzék a választás után. *Kemény G. Gábor:* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. Bp. 1956. 508.

[43] A törzsterület megyéire és a Néppárt szempontjából legfontosabb adataira lásd a táblázatot.

[44] A katolikus többségű megyék közül Csík, Csanád és Borsod nem érintkezett a törzsterülettel. Ezekben indult ugyan 1–1 néppárti képviselőjelölt, de nem tudtak jelentősebb eredményt elérni. Turóc megyében nem volt többségben a római katolikus vallású lakosság, de a két választókerület közül az egyikben közel száz százalékos volt, azért kerülhetett a törzsmegyék közé.

A katolikus lakosság többsége azonban nem elégséges annak feltételezésére, hogy a Néppárt jelöltjei sikeresen vehetik fel itt a küzdelmet más országos pártok képviselőivel. Létezik a kor politikai életében egy az egész korszakon végighúzódó igen merev politikai megosztottság, melynek átlépésére csak a legritkább történelmi-politikai helyzetben adatott lehetőség, s ez a közjogi kérdések által húzott politikai frontvonal. A Néppárt hivatalos programja a kiegyezéshez való feltétlen ragaszkodást fogalmazta meg, s így csak azokban a kerületekben kísérletezhetett a siker kilátásával, amelyek politikai hagyományai a hatvanhetesek voltak.[45]

Ez a feltétel eleve kizárta a Néppárt lehetséges szervezési, terjeszkedési területéből a jelzett katolikus tömbön belül elhelyezkedő Komárom és Somogy megyét, s annak határán, de még a nagy földrajzi egységeken belül fekvő Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád és Heves megyét.

A törzsterületen indult néppárti képviselőjelöltek kerületei egyértelműen alátámasztják a fenti feltételezést. A törzsterület nyolcvannégy szóban forgó kerülete közül negyvenhétnek egyértelmű hatvanhetes tradíciói voltak, s még e területen belül sem lépett fel néppárti képviselőjelölt egyértelműen negyvennyolcas hagyományú kerületben. A vegyes (hatvanhetes és negyvennyolcas) tradíciójú kerületek közül huszonegyben az utolsó parlamenti ciklusban kiegyezéspárti képviselőjelölt volt, s csak tizenhat kerületben kellett a Néppártnak közvetlen függetlenségi hagyománnyal megküzdenie. E kerületek kétharmadában Ugron-párti képviselő volt az egyházpolitikai törvények körüli vita idején, és így e kerületek választói már a Néppárt megjelenése előtt megismerkedhettek a szabadelvű párti kormányzat egyházpolitikai és agrárius kritikájával, amely némileg csökkentette a Néppárt számára a negyvennyolcasságukból következő hátrányt.

Azon politikai faktorok, összetevők közül, melyek nem csupán lehetővé tették a Néppárt sikerrel kecsegtető jelöltállítását, hanem minden valószínűség szerint támogatták is azt, a konzervatív és antiszemita hagyományokat kell figyelembe vennünk. Adalbert Tóth az 1892 előtti magyarországi polgári választásokkal foglalkozó könyvében húsz választókerületet nevez meg tizennégy megyében, melyek eddigi választási döntéseik alapján konzervatívnak tekinthetőek.[46] A Néppárt, melynek személyi bázisa részben ugyanaz a katolikus konzervatív arisztokrácia, mely a korábbi konzervatív pártokat alkotta, s mely ideológiájában ötvözi a liberalizmus ókonzervatív és újkonzervatív kritikáját, nyilvánvalóan számíthat a jelzett kerületek politikai hagyományaira. A húsz kerület közül tizenhét (melyek tizenegy megyében helyezkednek el) található katolikus többségű megyékben, melyek közül Heves és Abaúj-Torna kivételével valamennyi a Néppárt törzsmegyéje. Tizenhárom Tóth által konzervatívnak nevezett kerületben állított jelöltet a Néppárt 1896-ban.

A másik, időben sokkal közvetlenebb és a tömegek mozgósítására sokkal alkalmasabb hagyomány az Istóczy-féle Antiszemita Párté. E párt programjában és propagandájában jelentkeztek először a magyarországi politikai porondon az újkonzervatív antiliberalizmus csírái, s az antiszemita tüntetések és választások emléke még élénken élhetett a választók emlékezetében. A Néppárt, szemben hivatalos programnyilatkozataival, sajtó-

[45] A kerületek politikai múltjának vizsgálatához *Adalbert Toth:* Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München 1973 c. könyvének 156–172. oldalán található táblázatot használtuk. használtuk.

[46] Uo. 129.

jában és helyi propagandájában erősen támaszkodott az antiszemitizmus eszközeire. A magyarországi politikai katolicizmus eszmerendszerében az elsősorban a nagytőke és a szocialista munkásmozgalom ellen irányuló antiszemitizmus részben az agresszív nacionalizmust pótolta. A hatvanhetes és a nemzetiségekkel szembeni méltányosságot hirdető párt nem alkalmazhatta a magyar nacionalizmust követőinek érzelmi mozgósítására, s az eszköztárában így keletkezett űrt az antiszemitizmussal töltötte be. A párt gyakran éppen az antiszemita hagyományokra építve hozta létre helyi szervezeteit, gyűjtötte össze nagygyűléseinek tömegeit. Kétségtelen, hogy a Néppárt antiszemitizmusa sokkal visszafogottabb Istóczy pártjáénál, de mégis alkalmas a lappangó velleitások felszínre hozatalára és képes ezek felhasználására. Személyi folytonosság igen kicsiny a két párt között: a régi antiszemita képviselők közül csak Zimándy Ignác törökbálinti plébános és Szendrey Gerzson székesfehérvári ügyvéd lép fel néppárti képviselőjelöltként, az antiszemita csoporthoz tartozó egyéb politikusok közül pedig Tomor Ferenc győri tanár.[47]

Az antiszemita és a néppárti területek összevetésére két adatsort alkalmazhatunk: az 1883-as antiszemita tüntetéssorozatot és azokat a választókerületeket, amelyekben 1884-ben antiszemita jelölt indult.[48] E két adatsor alapján 34 magyarországi megyében vannak az antiszemitizmusnak hagyományai, s ezek közül huszonöt katolikus többségű. A Néppárt törzsmegyéi közül tizenhét tartozik ezek közé. Ha a jelzett két adatsor együttes megjelenését vizsgáljuk, tehát azokat a megyéket keressük, ahol mindkét fajta antiszemita megmozdulás előfordult, tehát az antiszemita hangulat fokozott jelenléte valószínűsíthető, akkor 17 megyét kapunk, melyek közül 15 katolikus többségű s 12 a Néppárt törzsmegyéje. Ugy érezzük, a fenti adatok egyértelműen bizonyítják az Antiszemita Párt és a Néppárt közötti folytonosság meglétét.

Az eleve adott lehetőségek és korlátok felmérése után a néppárti jelöltállítás szempontjából leglényegesebb befolyásoló faktor a pártnak választást megelőző két éves szervező tevékenysége. Az előkészítő munka a körlevelek kiküldésétől, a katolikus körök szervezésének elősegítésén keresztül a néppárti nagygyűlésekig, a helyi „néppártok" létrehozásáig és választói kötelezvények összegyűjtéséig terjedt. Mint említettük, a jelzett akciók sikeressége vagy sikertelensége nagymértékben meghatározta azt, hogy mely kerületekben állított a Néppárt jelölteket.[49]

A néppárti szervezkedés földrajzi kiterjedésére legátfogóbb forrásként azok a főispáni beszámolók állnak rendelkezésünkre, melyeket a főispánok rendszeresen küldtek a miniszterelnökségre 1895–96 folyamán a főszolgabírók és rendőrkapitányok jelentései alapján.[50] Harminc főispán számolt be arról, hogy a Néppárt szervezkedik a megyében, híveket gyűjt és valószínűleg képviselőjelölteket fog állítani. E harminc megye között ott van a Néppárt huszonkét törzsmegyéje. A további nyolc megye közül háromban indult

[47] A teljes folytonosságot két tényező akadályozta: az Antiszemita Pártnak képviselői és választói között is igen sok volt a nem-katolikus, és az antiszemita képviselők többsége 48-as volt.

[48] Az antiszemita tüntetésekre és választásokra lásd: *Kubinszky Judit:* Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890). Bp. 1976. 127–128, 205–208.

[49] Nem ismerjük, hogy honnan és milyen válaszok érkeztek a központi iroda által kiküldött levelekre, s így a párt helyi szervezői a vizsgálat jelen fázisában nem állapíthatók meg.

[50] A főispáni jelentések megtalálhatók: OL K-26 1895/38. 341–342. cs.

néppárti jelölt, s a választások csak öt megyében mutatták a katolikus aktivitás teljes hiányát.[51]

A már legalábbis részben néppártinak nevezhető szervezkedés legátfogóbb formája a katolikus egyleti mozgalom. Ez lehetőséget nyújtott az összes katolikus szervezésére, függetlenül a közjogi álláspontól és a választójogtól, így a katolikus egyletek földrajzi elhelyezkedése inkább a katolikus lakosság földrajzi elhelyezkedésére jellemző, mint a Néppárt által megszervezett területre. A választások idején a Néppárt törzsterületén 197 katolikus egylet működött, melyek támogathatták és támogatták is a néppárti jelölteket, s egyáltalán nem elhanyagolható szerepük abban, hogy a párt több mint hatvannyolcezer szavazatot szerzett a választásokon. Tizenegy olyan megye volt, amelyben tíz vagy ennél több katolikus egylet működött, s ezek kettő kivételével a Néppárt törzsmegyéi. A fennmaradó kettő, Jász-Nagykun-Szolnok és Somogy negyvennyolcas hagyományaik miatt nem válhattak a Néppárt erődjeivé.

A pártszervező és választást előkészítő időszakban, azaz 1895–96-ban tartott néppárti nagygyűléseknek a választásokat befolyásoló szerepét nem kell külön hangsúlyoznunk. Az ötvenhárom nagygyűlés közül negyvenhatot (87%) tartottak a párt törzsterületén, s az a hat megye, melyekben három vagy több nagygyűlést tartottak, valamennyien a párt törzsmegyéi. Kiemelkedett Zala nyolc, Nyitra hét és Pest megye öt nagygyűléssel.

Az 1895 végén, 1896 elején tartott törvényhatósági választások nyújtották az első alkalmat a Néppárt számára, arra, hogy eddigi szervező akcióinak hatékonyságát lemérhesse. Ez is szerepet játszott abban a tényleges cél, a megyei politikai élet befolyásolása mellett, hogy a párt, mint említettük ellentétben a szokásokkal „pártjelölteket" léptetett itt fel.[52]

A huszonhárom megye között, ahol néppárti jelölt indult, tizenöt néppárti törzsmegye van. Öt megyében a választás a Néppárt teljes vereségével végződött. Ez tette nyilvánvalóvá a párt központja számára, hogy a Bereg, Ung, Udvarhely és Szatmár megyei szervezkedés, hol mint említettük, a katolikusok kisebbségben voltak, kilátástalan, s hogy Heves megyében sem képesek megküzdeni a függetlenségi hagyományokkal.

Azon megyékben, ahol a törvényhatósági választásokon a Néppárt jelöltjei jól vagy közepesen szerepeltek, a lakosság többsége katolikus. Ezek közül csak három: Komárom, Hont és Nógrád nem került be a párt törzsmegyéi közé. Komáromnál ez a függetlenségi hagyományokból következett, Hontnál és Nógrádnál egy másik tényező, a pártközi megegyezés játszhatott szerepet.

Ugyanúgy, mint Hontban, Nógrádban és Abaúj-Torna megyében sem magyarázható sem a katolikus kisebbséggel, sem függetlenségi hagyományokkal, sem a szervezkedés sikertelen akcióival az a tény, hogy e megyék nem kerültek be a párt törzsmegyéi közé, amelyekkel földrajzi kapcsolatban is állnak. Abaúj-Torna megyében eleve igen kisméretű a párt szervezkedése, a másik két megyében azonban elég jelentős, s semmiféle kudarc nem történik, ami magyarázhatná, hogy e három megyében miért nem találkozhatunk egyetlen

[51] A nyolc megye közül négyben (Gömör, Szatmár, Ung és Bereg) a katolikusok kisebbségben vannak, s e megyék nem érintkeznek a törzsterülettel. Kettőben (Heves, Somogy) a függetlenségi hagyományok akadályozták a párt szervezését.

[52] A törvényhatósági választásokra lásd: OL K-26 1895/38. 341–342. cs., Štátny Archív Bratislava (ŠAB) Főisp. biz. 232, MÁ, 1895. okt. 25.–nov. 28. számmal.

egy néppárti képviselőjelölttel sem. Mint említettük, ezt egyrészt a Néppárt és a Nemzeti Párt között feltételezett választási szövetségnek tulajdonítjuk. A Hont és Nógrád megyei főispáni jelentések már eleve a két párt együttes fellépéséről tájékoztatnak,[53] s mind a két megyében igen nagy számban indul nemzeti párti jelölt. Abaúj-Torna megye hét kerületéből négyben ugyancsak nemzeti párti jelölttel találkozhatunk. Itt indul Károlyi Sándor is, akinek korábbi kerületben, a Sopron megyei Esterházán 1896-tól egészen 1918-ig Molnár János, a Néppárt legaktívabb szervezője a képviselő.

A lehetséges választási megegyezésen kívül nagy szerepet játszhatott a Néppártnak Abaúj-Torna megyéből való kiszorulásában az a tény is, hogy a magyar püspöki karnak a Szabadelvű Párthoz legközeöebb álló két tagja, Samassa József és Bubics Zsigmond egyházmegyei és kegyúri befolyása erre a területre is kiterjedt.

A jelöltállítás szempontjából kiemelkedő fontosságú az a tény, hogy a Néppárt – annak ellenére, hogy kétségtelenül a legszervezettebb volt a korabeli magyarországi polgári politikai pártok között – semmiesetre sem tekinthető egységesnek. A központi iroda által összefogott megyei és kerületi „néppártok" és az irodával állandó kapcsolatot tartó, az egész szervezet mozgalmi részét alkotó katolikus egyletek magának a szervezkedésnek csak egyik összetevőjét mutatják. A helyi pártszervezetek, katolikus egyletek létrehozásában, s egyúttal az 1896-os választásokra való jelöltállításban legalább ennyire lényeges egyes helyi erőknek, csoportoknak tevékenysége. E szervezeti gócpontok a törzsterület különböző pontjain a helyi körülményeknek, elsősorban politikai hagyományoknak felhasználásával működtek.

A legismertebb, és a párt megalakulása szempontjából leglényegesebb gócpont Zichy Nándor, Esterházy Miklós Móricz és Steiner Fülöp, azaz a főrendiházi aktivista kör nevéhez és birtokaihoz köthető. A katolikus konzervatív arisztokrácia e képviselői az elsősorban Fejér, Veszprém és Komárom megyére kiterjedő területen több más nagybirtokost megnyertek a pártnak,[54] a helyi szervezésnél felhasználták az általuk alapított *Fejérmegyei Naplót*. A fenti három megyében fellépő néppárti képviselőjelöltek az eredeti Fejér megyei szervezkedés tagjaiból kerültek ki. A párt szervezése, s a terület politikai befolyásolása szempontjából Steinernek és Esterházynak legalább akkora szerepe volt, mint Zichy Nándornak, ki élete végéig a párt vezéreként szerepelt, s akiről a kortársak a Néppártot Zichy-pártnak is nevezték. Esterházynak a pártból való kilépése és Steiner halála után, az 1901-es választásokon a Néppárt már sokkal kevesebb jelöltet léptetett fel e megyékben, bár ebben az alapvetően sikertelen 1896-os választások is szerepet játszhattak.

A dél-dunántúli, elsősorban Tolna és Baranya megyékre kiterjedő szervezkedés Apponyi Géza nevéhez és az ő tizenötezer holdas birtokához kapcsolódik. Apponyi a választáson vereséget szenved, eltávolodik a párttól s a főrendiházban a Szabadelvű Párthoz közeledik, elsősorban annak a Nemzeti Párttal történt fúziója után. Alapvetően ez magyarázza, hogy a húszadik század elejétől e két megyében is csökken a néppárti aktivitás.

[53] Sáros megyében 1895 októberében újjászervezték a helyi Nemzeti Pártot (Országos Széchényi Könyvtár Aprónyomtatványtár), de ennek ellenére a Néppárt is több kerületben felléptette saját jelöltjeit, tehát a Nemzeti Párttal kötött megegyezés helyi, és nem általános jellegű volt.

[54] Zichyéket segítette a Lamberg-féle uradalom, Wiempfen Siegfried, Szapáry Géza és Győry Teréz körülbelül 30 000 holdas birtokaikkal.

A szlovák lakosságú megyékben is egy-egy nagybirtokoshoz kapcsolódik a Néppárt szervezése, legalábbis kezdetben.[55] Magyarországon a dualizmus időszakában tíz olyan megye található, melyben a lakosság többsége szlovák nemzetiségű. Ezek mind a Néppárt törzsmegyéi. A párt különös gondot fordított a katolikus szlovákság megszervezésére, a katolicizmus mellett az agrárérdekekre és a nemzetiségi követelésekre is utalva nyilatkozataiban és agitációjában. A pápának a szláv nyelvű liturgia érdekében kibocsátott enciklikája is segítette a Néppártnak a szlovákság körében való térnyerését. A szlovák tömegek és fő pártjuk a Szlovák Nemzeti Párt támogatását ennek ellenére csak azért tudták megnyerni, mert a budapesti nemzetiségi kongresszus a választási passzívitást mondta ki, s így a Szlovák Nemzeti Párt nem állított jelölteket az 1896-os választásokon. Bár a Néppárt a választások idején már sokkal kevésbé hangsúlyozza a nemzetiségekkel való türelmes bánásmód követelményét mint megalakulásának pillanatában, mégis programszerűen a legelfogadhatóbb a nemzetiségi pártok számára. Ezt a tendenciát erősíti az antiliberális közgazdasági program, mely közel áll a szlovák párt jobbszárnyának elképzeléseihez, így születik meg a Szlovák Nemzeti Párt felhívása, mely követőit a néppárti jelöltek támogatására szólítja fel.[56]

A nyugat-magyarországi megyékben, az itteni katolikus arisztokrácia[57] mellett igen nagy befolyással volt a Néppárt térnyerésére az osztrák keresztényszociális mozgalom egyidejű fellendülése. E megyék németajkú lakossága közvetlen kapcsolatban állt az ausztriai keresztényszociálisokkal, s azok agitációja, mely sok tekintetben megegyezett a Néppártéval, elősegítette a német lakosságnak a Néppárthoz való csatlakozását.

Egészen más típusú, a nagybirtokoktól és külföldi hatásoktól független szervezeti előzményei voltak a Néppártnak Bács-Bodrog megyében. Itt már 1894 őszén a Néppárt hivatalos megalakítása előtt néppártinak nevezett szervezkedés indult, melyet többek között az itteni katolikus bunyevácok és németek is támogattak. A szervezkedés elsősorban a magyarországi politikai katolicizmus középrétegi, alsópapi szárnyának hatását mutatja, e szárny lapjaiban szerepelt már 1894 nyarán a felhívás a Magyar, vagy a Keresztény Néppárt megalakítására. Az 1894-es szervezkedés elsősorban a katolikus egyletek nagyszámú létrehozását eredményezte, 1894-ben tizenhat katolikus kör és népkör alakult a megyében. E szervezkedés még 1896-ban is érezteti hatását, s elsősorban ezzel magyarázható a nagyszámú néppárti képviselőjelölt. 1895 folyamán a szerb nemzetiségi pártok is folytattak tárgyalásokat a Néppárttal, mert annak nemzetiségi program-

[55] A képviselőjelöltek birtokain kívül jelentős politikai szerepe volt Hunyady Imre, Odescalchi Livius, Apponyi Lajos, Révay Ferenc és Gyula valamint Hohenlohe herceg északmagyarországi birtokainak, melyek Nyitra, Trencsén, Pozsony és Turóc megyékben közel 50 000 holdat tettek ki.

[56] A Néppárt és a szlovák nemzeti mozgalom kapcsolatára Turócz, Gömör, Lipót és Zólyom megyék főispánjai is utalnak jelentéseikben. Pozsony megyében a szempci, nagyszombati és malackai főszolgabírótól érkezik erre utaló jelentés. ŠAB Főisp. biz. 244., 245, 262, 425; az agrárius program jelentőségére lásd: *Vladimir Zuberec:* Formovanie slovenského agrárneho hnutia v rokoch 1900–1918. Historický Časopis, 1972/2. 208. Általában a Néppárt és a szlovák nemzeti mozgalom kapcsolatára: *Ludwig Gogolák:* Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes III. München. 1973. A Vatikán nemzetiségi politikájára: *Friedrich Engel-Janosi: The Church and the Nationalities in the Habsburg Monarchy. Austrian History Yearbook Vol. III. N° 3.* 1967. 71 és 80–81. A Szlovák Nemzeti Párt felhívása: *Kemény G. Gábor* i. m. II. 499–501.

[57] Néppárti bázisul szolgált Batthyány József, Hehekel Hugóné, Wenckheim Frigyes, a Harrach-hitbizomány és a főhercegi uradalom több, mint ötvenezer holdja.

pontja alapján valamiféle politikai szövetség lehetségesnek tűnt. A tárgyalások nem vezettek eredményre, a szerb pártok választási felhívása már a szavazástól való teljes tartózkodásra, s nem a Néppárt támogatására szólítja fel híveit.[58] 1896 után a korai néppárti hangulatnak csak nyomai maradnak meg a megyében. A helyi főbb szervezők egy része bekerül a párt vezető testületébe, mások érdektelenné válnak a párttal szemben, amiben a *Magyar Néplap* által képviselt radikális antiliberális irányzat párton belüli visszaszorulása játssza a fő szerepet. A Nemzeti Párt belépése a Szabadelvű Pártba az itteni németek többségét kormánypárti szavazóvá teszi.[59]

A múlt század végének statisztikáit a történelemtudomány mindezidáig nem dolgozta fel annyira, hogy lehetővé váljék a néppárti szavazók társadalmi összetételének pontos meghatározása. Az egyes községek adataiból kellene rekonstruálni egy-egy választókerület adatait, s az eredmény még mindig nem a választójoggal rendelkezők társadalmi összetételét adná. Ezért jelen vizsgálatunkban kénytelenek vagyunk megelégedni néhány általános megjegyzéssel, melyeket a választójogosultság alapját mutató statisztika tesz lehetővé számunkra.[60]

Az 1896-os évben a néppárti választókerületekben, tehát azokban, amelyekben a Néppárt képviselőjelöltet indított, magasabb arányban szerepelnek a földbirtokuk alapján szavazati joghoz jutó választópolgárok, mint az országos átlagban. Az összes többi választói jogalap az országosnál alacsonyabb arányban szerepel. Már ez is mutatja, hogy a Néppárt programja, agrárius színezetének megfelelően, elsősorban a szavazatok tömegeit hozó kis- és középparasztság megnyerésére kell hogy törekedjék egy-egy mandátum megszerzéséhez. A néppárti kerületek 37%-ában a földbirtok, mint adóalap abszolút túlsúlyban van, a jogosultság több, mint 80%-a ebből fakad, s itt semmiféle más társadalmi réteg nem befolyásolhatja a választások kimenetelét.

Kétségtelen azonban, hogy a néppárti választókerületeknek még az említett 37%-a sem alkot társadalmi-gazdasági fejlettségét tekintve egységes színvonalú területet. Míg a Dunántúl déli és nyugati részén, továbbá Pozsony valamint Nyitra megye egyes területein a Néppárt bázisának az árutermelő parasztságot tekinthetjük, mely e korszakban viszonylag dinamikusan fejlődik, s ebből következően az agrár érdekvédelemre politikailag is fogékony, addig Kelet-Nyitra, Trencsén, Turóc, Lipót, Árva és Zólyom megye mezőgazdasági területeit semmiképpen sem tekinthetjük fejlődőnek. E megyékben a termelés alacsony színvonalon áll, s a közlekedési viszonyok fejlődése következtében egyes terményeknél annyira visszaesik, hogy a jelzett megyék több alapvető terményből behozatalra szorulnak. Pontosan a fenti megyékben végbemenő nagyfokú elszegényedés, melyet nagyarányú kivándorlás is jelez, teszi fogékonnyá a terület lakosságát az agrárius ideológiára.

A néppárti területek társadalmi-gazdasági fejlődési szintjének ily nagyfokú különbözőségéből arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a már korábban felsorolt faktorok:

[58] *Kemény G. Gábor* i. m. II. 496.

[59] *V. Windisch Éva:* A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete (1867–1900). Századok, 1964/4. 98. évf. 635–660.

[60] Sommás kimutatás az ország összes képviselői választókerületeiben 1896 évre az érvényes állandó névjegyzékbe felvett választókról, valamint az 1895 és 1896 években összeírt választók száma között mutatkozó különbségekről. Bp. 1896. Államnyomda. B 10/29 sz. sokszorosított kézirat az Országgyűlési Könyvtárban.

katolikusság, nagybirtok jelenléte, nemzetiség stb., mellett a falu, mint lakóhely, s különösen a katolikus falu, mint közösség a meghatározó a Néppárt támogatásában. A katolikus falvakban az egyháznak s ezáltal a plébánosnak, valamint az egyházi iskolák tanítóinak hagyományosan vezető, meghatározó szerepe van, s így egy-egy aktívabb plébános, tanító jelenléte meghatározhatja a község nagyrészének politikai magatartását.

A néppárti program célkitűzései azonban nem csupán a parasztsághoz, hanem egy másik tradicionális társadalmi réteghez, a kisiparossághoz is szólnak. Nyilvánvaló, hogy a kisiparosok politikai erőt csak egy-egy városon belül képviselhetnek, bár még a városokban sem okvetlenül alkották a választópolgároknak politikailag meghatározó részét. A Néppárthoz való affinitásuk mértékét mégis leginkább a pártnak a városi választókerületekben való jelöltállításával, s ott elért eredményével tudjuk szemléltetni.

Eleve leszögezhetjük, hogy a Néppárt sokkal nagyobb arányban vette célba törzsterületének azon választókerületeit, amelyekben nem volt város, mint amelyekben volt (61% és 36%). Ez az eltérés még élesebbé válik, ha egyes tájegységeket külön veszünk figyelembe, amit a jelenlevő városok eltérő jellege is megkövetel. A Felvidéken a városokkal nem rendelkező kerületek 83%-ában állít jelöltet a Néppárt, míg a városokkal rendelkezőknek csak 44%-ában. A városok többsége azonban nem önálló városi választókerület, a városok a környező falvakkal együtt alkotnak egy-egy kerületet, így az a tény, hogy a szlovákság és katolikusság a városokban nem olyan erős, nem vetette túlzottan vissza a néppárti jelöltállítást. E tekintetben a Dunántúlon nincs túlzott eltérés a városokkal rendelkező és azokkal nem rendelkező kerületek között. Itt elsősorban azokban a városokban találkozunk a néppárti jelöltekkel, melyek lakossága vallásilag és nemzetiség tekintetében nem tér el lényegesen a környező területektől. Jellemző viszont, hogy a két kizárólagos városi kerületben, Pápán és Sopronban, ahol a Néppárt képviselőjelöltet indított, az eredmény sokkal kedvezőtlenebb a Néppártra nézve, mint a környező nem városi kerületekben. A Duna-Tisza közén a városokban való jelöltállításnak speciális jellegzetességei vannak. Bács-Bodrog megyében az 1894-es szervezkedés gócpontjai, a katolikus egyletek elhelyezkedése a meghatározó, míg Pest megyében a főváros közelsége, a Pesten lakó jelölt utazási lehetőségei döntenek, s nem a kerület városi vagy mezőgazdasági jellege. Kétségtelen azonban, hogy a tájegységen belül is általában földrajzilag érintkező kerületekben állít jelöltet a Néppárt.

A választáson 7 városi és további 15 várossal rendelkező kerületben indult néppárti képviselőjelölt. A huszonkét kerületből azonban csak tizenkettőben adták a városi szavazatok az összes szavazatnak legalább negyven százalékát, ami szükséges egy-egy választás eldöntéséhez.[61] Még e tizenkét kerület között is találkozunk két olyannal, ahol a városokra elsősorban jellemző jövedelemadó, mint szavazati jogalap 20%-on alul van. (Kiskunfélegyháza alapvetően földbirtokosjog alapján szavazókkal és Szabadka első kerülete húsz százalék feletti értelmiségi szavazóval.) A kisiparosság, a bennünket elsősorban érdeklődő réteg, Sopron, Pápa és Vác kivételével 20–30%-át adja a választójogosultaknak. Mint említettük éppen Pápa és Sopron az a kerület, mely környezetétől eltérő módon szavazott. A többi városokkal rendelkező kerület valamennyi tájegységben ugyanúgy szavazott, mint a környező mezőgazdasági kerületek. A jelzett adatok alapján

[61] A városi szavazóknak a szavazókerületen belüli arányára, valamint a kisiparosok számára lásd: Dr. Thirring Gusztáv (szerk): Magyar városok statisztikai évkönyve I. évf. Bp. 1912.

vizsgálatunk jelenlegi szintjén megállapíthatatlan a kisiparosság politikai magatartása, pusztán arra a következtetésre juthatunk, hogy azoknak a nem túl fejlett városoknak néppárti affinitása, ahol a párt jelöltet állított, megfelelt a nagyobb tájegység affinitásának, tehát itt is a jelzett tradicionális (városoknál az antiszemitizmus különösen lényeges) és néppárti szervezési faktorok játszották a meghatározó szerepet.

A választási eredmények

Az 1896-os országgyűlési választásokon a Néppárt 18 mandátumot szerzett, ez a képviselői helyek 4,4%-a. Egy abszolút többségen alapuló választási rendszerben a képviselőházi arány azonban nem reálisan tükrözi egy-egy pártnak szavazói vagy tömegbázisát. Mivel a Néppárt elég sok kerületben indult, s a kerületek kiválasztását gondos előkészítő, felmérő munkára építette, feltételezhetjük, hogy a legtöbb olyan kerületben, ahol jelentősebb bázisa lehetett, állított jelöltet. Igy az a tény, hogy a Néppárt a választáson leadott szavazatok 10,5%-át szerezte meg, reálisabban mutatja szavazói bázisát. Ezzel az eredménnyel a harmadik legerősebb párt, míg a képviselőházban csak a negyedik helyet foglalja el.[62]

A mostani vizsgálat során a bennünket elsősorban foglalkoztató kérdés nem a Néppártnak az ország törvényhozó testületében elfoglalt helye, hanem a szavazók közötti politikai súlya, s támogatóinak földrajzi megoszlása. Ennek megállapítására nem elégedhetünk meg a ténylegesen megszerzett választókerületek elemzésével, hanem vizsgálatunkat ki kell terjesztenünk minden olyan választókerületre, melyben a néppárti képviselőjelölt a leadott szavazatoknak legalább 45%-át megszerezte.[63]

Az így kapott harminckét kerület az ország összes kerületének 7,7%-a s a Néppárt szempontjából értékelt kerületeknek 34,4%-a. A harminckét kerületet tizenhat megyében találjuk meg, amelyek közül tizenöt a Néppárt törzsmegyéje. A tizenhat megye földrajzilag összefügg; a törzsmegyék közül a Duna–Tisza közén fekvő Pest és Bács-Bodrog, a dél-dunántúli Baranya, és északon a törzsterület határán fekvő Bars, Turóc és Zólyom megyék maradnak ki.[64]

Mivel a „győztes" kerületek túlnyomó többsége a törzsterületen van, a törzsmegyékről eddig elmondottak jelzik, hogy miért érhetett el a párt itt eredményt. A

[62] Magyar Statisztikai Évkönyv. Uj folyam XX. 1912. Bp. 1914. 462–465. Csak a Szabadelvű Párt képviselői aránya volt magasabb szavazói arányánál: 70 illetve 60%, az összes többi pártnál a szavazói arány a magasabb.

[63] A választási eredményekhez a sajtón kívül lásd: *Kugler Géza:* A képviselőház a múlt és a jelen időszakban. Bp. 1896, *Tassy Károly:* Az 1896–1901. országgyűlés képviselőinek sematizmusa. Bp. 1901, (Bonitz Ferenc) Tatárjárás Magyarországon 1896-ban. 1897. Csak az első forduló eredményeivel számolhatunk, mivel a pótválasztásoknál már olyan újabb pártközi megegyezések jöhettek létre, melyek meghamisíthatják eredményeinket. Ez a módszer általánosan elfogadott a választásokkal foglalkozó történeti irodalomban. A 45%-os határt indokolja, hogy, ha egy párt képes volt a szavazatok 45%-át megszerezni egy kerületben, akkor csak a pillanatnyi mozgósítási helyzet döntötte el, hogy jelöltje megnyeri-e a választást.

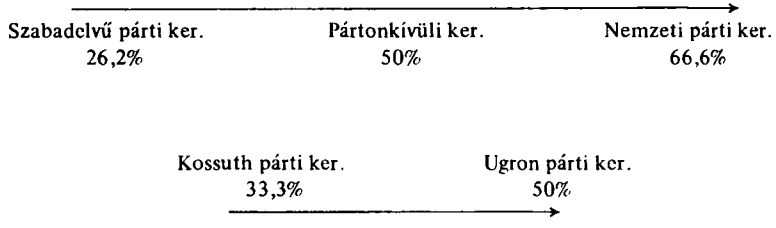
[64] A kerületekre lásd a térképet és a táblázatot. Csak 11 olyan kerület volt 1896-ban, amelyben a Néppárt nem szerezte meg a szavazatoknak legalább 20%-át, tehát ahol a jelöltállítás teljesen irreális volt.

továbbiakban csak a jelzett faktoroknak a választás konkrét lefolyásával összefüggő kérdései közül emelünk ki néhányat.

A választási eredmények kapcsán mindenekelőtt a Néppártnak a többi magyarországi polgári párthoz s az azok által képviselt politikai hagyományokhoz való viszonyát és ennek a választást befolyásoló összetevőit kell tisztáznunk. A választások előfeltételeinél és maguknál a választások lezajlásánál csak másodlagosnak tekintjük, hogy egy-egy politikai csoport kormányzó, vagy ellenzéki pozícióban volt, mivel a Néppárt a választáson résztvevő valamennyi párt jelöltjeivel összecsapott.

A politikai katolicizmus pártjának a többi párthoz való viszonyát két csoportban kell vizsgálnunk; a kor politikai színképének megfelelően külön kell választanunk a 67-es és a 48-as tábort, s csak ezeken belül tudjuk külön elemezni a Néppárt számára lényeges konzervativizmus–liberalizmus ellentétpár befolyását. A Néppárt egész propagandájában a liberalizmus kritikája játszotta a főszerepet, a 48-asságot sokkal kevésbé kritizálták, inkább csak hangsúlyozták a függetlenségi tábortól való különállásukat.

Ha a választókerületek közvetlen politikai múltját vetjük össze a választási eredményekkel, akkor mindkét közjogi táborban azonos tendenciával találkozunk: minél közelebb állt az előző ciklus képviselőjének pártállása a Néppárthoz, annál inkább sikerült a kerület meghódítása. Mind a 67-es, mind a 48-as táborból a leginkább liberális hagyományú kerületben sikerült a Néppártnak legkevésbé hódítania.

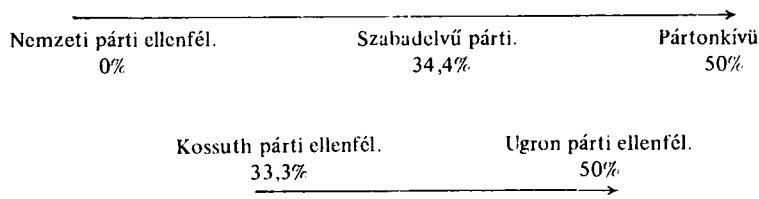

A jelzett eredmények a közvetlen politikai tradíciók igen erős hatását mutatják, jelzik, hogy az újonnan fellépő párt a saját választást előkészítő munkáján kívül, leginkább a korábbi képviselő pártállásától függően remélhetett szavazatokat.

Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen párt jelöltjeivel tudta a Néppárt 1896-ban legeredményesebben felvenni a harcot,[65] akkor a két közjogi táborban ellenkező irányú tendenciával találkozunk, mert a 67-es pártok közül, tehát saját csoportján belül a Néppárt annak a pártnak a jelöltjével szemben ért el nagyobb sikereket, mely a konzervatív-liberális vonalon távolabb állt tőle, míg a függetlenségi pártok közül annak a pártnak jelöltjével, mely közelebb állt hozzá.[66]

[65] Ha egy kerületben kettőnél több jelölt indult, akkor mindig a legerősebbet vettük figyelembe a néppárti mellett.

[66] Mint az alábbi ábra mutatja, a valóságban a Néppárt mérlege pozitívabb a pártonkívüli jelöltekkel, mint a szabadelvű jelöltekkel szemben. Ez egy eddig nem jelzett faktor szerepét mutatja: a kormánypozícióét. A korabeli sajtó és a történeti irodalom egyetért abban, hogy Bánffy miniszterelnök a választás során szokatlanul erőszakos módszereket alkalmazott. Bánffy maga is elismerte később, hogy 1896-ban minden lehetséges törvényes és törvénytelen eszközt felhasznált a Szabadelvű Párt győzelmének biztosítására. *Friedrich Funder:* Vom Gestern ins Heute (Aus dem Kaiserreich in die Republik). Wien. 1952. 403–404.

A Kossuth-párttal szembeni gyengébb szereplés mutatja, hogy e pártnak igen stabil választókerületei voltak, s a kettős (közjogi és világnézeti) ellentétet csak igen nehezen lehetett átlépni. Az Ugron-párt jelöltjeivel szembeni sikert mindenekelőtt a néppárti ideológia konzekvensebb voltának tulajdonítjuk. Az Ugron-párt programjának és ideológiájának konzervatív vonásai alatta maradtak a Néppártének, viszont az Ugron-párt nem léphetett fel a konzervativizmussal szemben a liberalizmus védelmezőjeként.

A kiegyezés-párti táboron belüli eredmény a magyarországi politikai gondolkodás kisfokú dinamikájából fakadt. Ha két párt nem élesen ellenkező programmal lépett fel egy kerületben, s közülük az egyik „régi, ismert" párt volt, a szavazók erre adták a szavazatukat. Minél inkább különbözött a két versengő fél programja, minél inkább lehetőség nyílt tényleges választásra, annál nagyobb esélye volt az új, a parlamenti életből még nem ismert pártnak arra, hogy a mandátumot megszerezze.

A politikai hagyományok mellett a néppárti előkészítő munka is tükröződött a választási eredményekben. Ez tűnik ki abból, hogy milyen méretű választókerületben sikerült a legtöbb esetben győznie a Néppártnak. Ez a kerülettípus 2–3000 szavazót foglalt magában. A jelzett méretű kerület sokkal nagyobb arányban szerepel a párt győztes kerületei között, mint a párt által célbavett összes kerület között. Meggyőződésünk, hogy ez a tény a néppárti nagygyűlésekkel áll összefüggésben. Egy-egy nagygyűléssel körülbelül egy ilyen méretű választókerületet lehetett összefogni, a szavazók szervezését megkezdeni, s őket a választásokra felkészíteni. A nagyobb kerületek megszervezéséhez több gyűlésre lett volna szükség, a kisebb kerületeknél viszont 1-1 gyűlés inkább a megyei szervezetet hozta létre, s nem a kerületit, s így a helyi választások szempontjából lényegesebb szervezésre kevesebb energia maradt.

Ugyancsak az előkészítő munkának a választási eredményre gyakorolt nagy hatását mutatja a választói aktivitás vizsgálata. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az 1896-os választás a maga 73,5%-os választói aktivitásával kiemelkedően magas, a dualizmus korának későbbi választásain soha nem érik el ezt a szintet.[67]

A néppárti jelöltek kerületeinek választói aktivitása lényegében azonos az országos átlaggal: 74%-os. A szóródás azonban igen nagy. Ha átlagosnak vesszük a 68,5–78,5%-ot, akkor azt látjuk, hogy a kerületek 44%-a aktívabb az átlagnál, s csak 27%-uk alacsonyabb ennél. A „győztes" kerületeknél még szembetűnőbb az ellentét, ezek 72% van az átlag felett s csak 14%-uk az átlag alatt. Mindezekből nyilvánvaló, hogy a Néppárt elsősorban azokban a kerületekben tudta elérni a 45%-ot, ahol a kétéves előkészítő munka tényleg

[67] Itt is csak az első fordulót vettük figyelembe és az egyhangú kerületekkel nem számolhattunk. A választói aktivitás 1901-ben 66,9%-os, 1905-ben 67,8%-os, 1906-ban 62%-os és 1910-ben 69,2%-os volt.

hatékony volt, s ahol a választópolgárokat legnagyobb arányban sikerült a választásra mozgósítani.

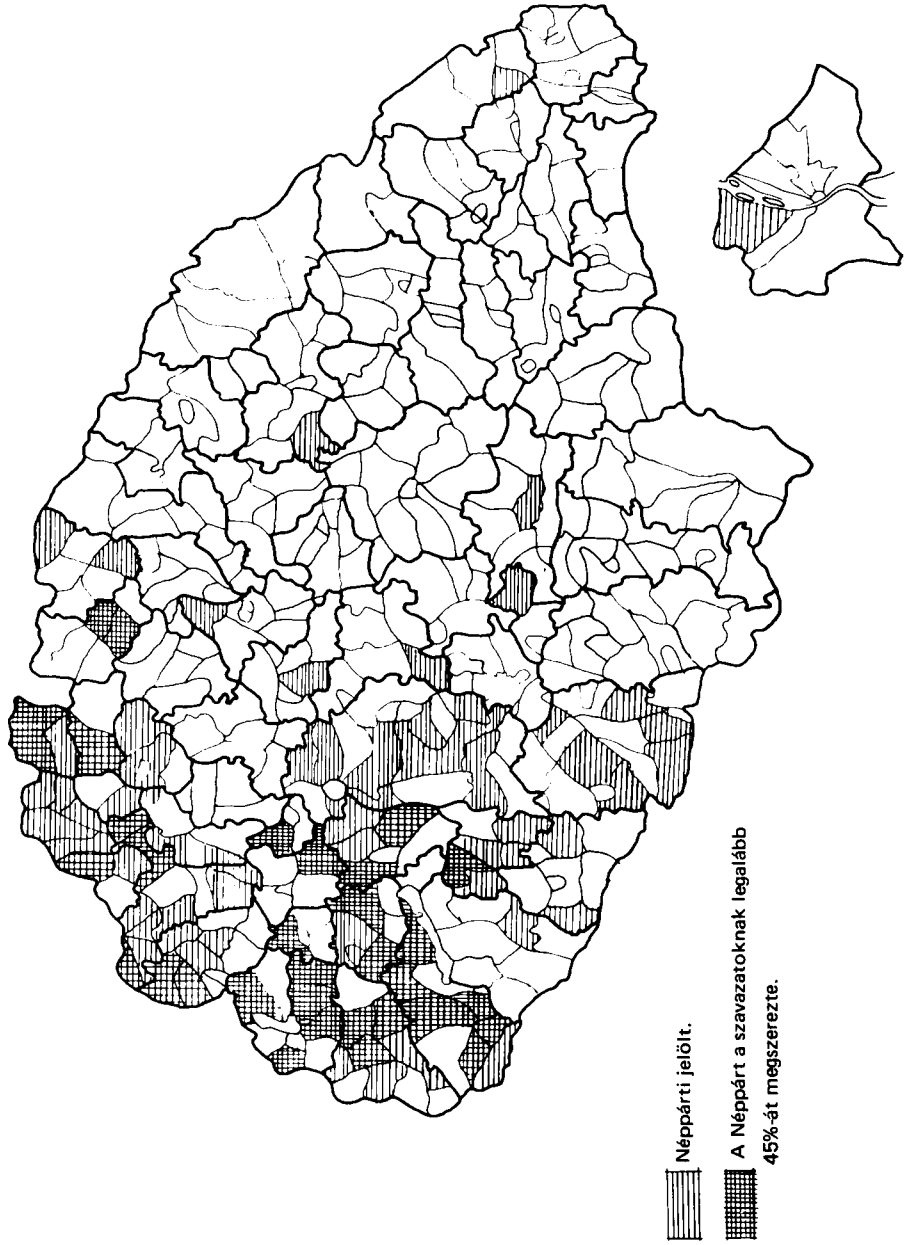
Az 1896-os választás eredményei bizonyították, hogy a Néppárt képes választói tömegeket mozgósítani, tehát van jogosultsága a magyarországi politikai életben. Már a választási hadjárat során kiderült azonban, hogy a katolikus követelések nem elégségesek arra, hogy a pártnak a megelőző évek akciói során összegyűjtött tömegeit megtartsák: túl kell lépni tehát az egyházpolitikai törvények revíziójának követelésén, s az eredeti pártprogram közgazdasági részére kell építeni a további propagandát.[68] Igaz, a következő években a katolikus autonómia előkészítése lehetővé tette a kimondottan katolikus követelések felszínen tartását, de már ekkor előtérbe került a konzervatív szociálpolitika gondolata, s ennek egyik leglényegesebb szervezési formája a szövetkezti mozgalom. Programjának jelzett súlypontáthelyezésével párhuzamosan a Néppárt közeledett a közjogi táborhoz, s távolodott a nemzetiségi követelésektől. A fenti változások azonban csak kismértékben befolyásolták támogatóinak földrajzi megoszlását. Az egész korszakban végig a párt mindenekelőtt a Dunántúlról és a Felvidékről toborozta választóit, e területen építette ki új típusú szervezeteit, s ez ismét bizonyítja, hogy 1896-ban, első választásán a körülményeket alaposan figyelembe véve a számára legalkalmasabb területet találta meg.

[68] Már 1896 végén megjelentette az Alkotmány könyvnyomdája *losonci Szabó Endre:* A fogyasztási szövetkezet. Útmutatás a fogyasztási szövetkezetek létesítésének előkészítésének tárgyában című munkáját. 1902-ben már 203 szövetkezet tartozott a Keresztény Szövetkezetek Központjához. *Gyürky Ödön:* Kimutatás a Keresztény Szövetkezetek Központjához csatlakozott szövetkezetekről. Bp. é. n. (1902).

A néppárti jelöltállítást befolyásoló tényezők az 1896-os választáson

Megye	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
Árva	88,3	67		+	1	1	++	Szl		2	1
Baranya	73,2	67–48	+		13	1	+		N	2	
Bars	83,6	67	++	+	5	1		Szl		2	
Bács	61,9	67–48	++		26	3	++		ND	6	
Esztergom	83,8	67–48	+		4	1				1	1
Fejér	64,7	67–48		+	18	2	+		N	4	2
Győr	76,3	67–48			6	1				1	1
Liptó	52,2	67	+	+	1	1	++	Szl		1	1
Moson	86,8	67	++		2	2	+++	N		1	1
Nyitra	77,5	67	++		13	7	++	Szl		9	3
Pest	65,9	67–48	++		23	5				9	
Pozsony	85,6	67	++	+	12	1	++	Szl		5	2
Sáros	53,4	67		+	2			Szl	K	2	
Sopron	86,6	67	+	+	5	2	++		N	5	4
Szepes	65,1	67	+		7	1	+++	Szl	N	2	2
Tolna	66,5	67–48	++		15	3	+		N	5	1
Trencsén	86,7	67	++		9	1	+	Szl		7	1
Turóc	42,7	67						Szl	N	1	
Vas	74,1	67	++		10	3	++		N	6	3
Veszprém	63,2	67–48	++	+	16	1	++			4	2
Zala	91,3	67–48	++		7	8	+++		D	7	6
Zólyom	63,7	67	+		2	1		Szl		2	

I. A római katolikusok százalékos aránya.
II. A megye közjogi hagyományai. 48-as ill. 67-es
III. Antiszemita hagyományok; + csak az egyik, ++ mindkét antiszemita adatsor.
IV. Konzervatív hagyományok.
V. Katolikus egyesületek száma.
VI. Katolikus nagygyűlések száma.
VII. A törvényhatósági választásokon elért néppárti eredmény. + gyenge; ++ közepes; +++ jó.
VIII. Nemzetiségi lakosság többség. Szl. szlovák.
IX. Nemzetiségi lakosság legalább 15%-os jelenléte. N németek, D délszlávok, K kárpátukránok.
X. Néppárti képviselőjelöltek száma.
XI. Legalább 45%-ot elért néppárti képviselőjelöltek száma.

A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon

NEMZETKÖZI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI SZIMPÓZIUM

Radenci, 1977. július 5–8.

A Mogersdorfban 1970-ben elkezdődött három szomszédos állam négy nemzetének történészeit tanácskozásra váró szimpoziumra idén a szlovéniai Radenci-ben került sor. Muraköz festői környezetében a Radin Szálló modern szinkrontolmács-berendezéssel felszerelt termében megfelelő lehetőség nyílt arra, hogy „A közlekedési összeköttetések fejlődése Pannonia térségében 1918-ig" című témát – különböző szemszögből és szempontból megvilágítottan – a szlovén, horvát, osztrák és magyar történészek megbeszéljék, megvitassák.

Az ünnepélyes megnyitón a maribori egyetem rektorának üdvözlő szavai után – immár hagyományosan – a négy nemzet állami képviselői méltatták a szimpózium célkitűzését, és kívántak sikert a tanácskozásokhoz.

A bevezető előadást *Bratko Kreft* akadémikus tartotta. A Mura és Dráva közötti szlovén vidék kulturális hagyományait elemezte, rövid áttekintést adva a szlovén nép múltjáról a 9. századi szlovén fejedelemségtől egészen az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig. Kiemelte azokat a kulturális értékeket, amelyekkel a szlovének gazdagították a terület közös kultúráját, történelmét.

Július 6-án került sor az első közlekedéstörténettel foglalkozó előadásra, amelyet *Jože Sorn* (Ljubljanai Egyetem): „Az út- és vízhálózat korszerűsítése a mai szlovén köztársaság területén 1713–1830" címen tartott. Az előadó vázolta azt a belső és nemzetközi helyzetet, amelyben a közutak építése és a vízhálózat modernizálása megkezdődött. Rámutatott a kereskedelmi lehetőségekre, amelyeket elsősorban a merkantilizmus uralomra jutása helyezett előtérbe. Részletesen foglalkozott az útépítés technikai kérdéseivel, a 18. század derekán létesített első, közútépítéssel foglalkozó francia iskolával, a közútépítés technikai problémáival. Ljubljanában a 18. század végén már 14 mérnökből álló testület dolgozott az utak építésén, akik eleinte a francia útépítés módszereit alkalmazták, majd a MacAdam rendszer hódított tért a Monarchiában. Az útépítést vezető mérnökök katonatisztek voltak. Igen nagy problémát jelentett a költséges hidak megépítése. Az utak állapotát a táj adottságai sokban meghatározták, a kőben gazdag vidék útjai jobbak voltak. Karintiában a kereskedelmi utak bérlője 1760-tól Lamberg gróf lett, aki nem robotosokkal, hanem bérmunkásokkal dolgoztatott, s itt utóbb is megmaradt a bérleti rendszer. Ez a magyarázata annak, hogy miért voltak Karintiában korszerűbbek az utak, mint a Monarchia más tartományaiban.

Ehhez az előadáshoz kapcsolódott *Bernard Stulli* (Horvát Levéltár, Zágráb): „Horvátország közlekedési problémái a 18. század elejétől 1918-ig" című referátuma. Az előadó kifejtette, hogy a 18. században a horvát térség részei különböző államokban

más-más államjogi státusban voltak, és így a területen egységes közlekedési rendszer nem alakulhatott ki. A közlekedéspolitikát idegen érdekeknek rendelték alá. Áttekintve az elkészült közlekedési útvonalakat, megállapította, hogy ezek egyike sem volt jelentős. A folyamhajózás sem volt megoldott, több csatornaterv született, de nem valósult meg. A vasúttervezésnél a magyarok érdekei voltak a döntőek – mondta az előadó –, akik elsősorban Bosznia gazdag nyersanyagát akarták megszerezni, s ez által Horvátországnak csak a tranzit-szállítás szerepe jutott. A tarifapolitika pedig az ország gazdasági életét befolyásolta kedvezőtlenül.

E tanácskozási nap utolsó referátuma *Paul Mechtler* (Közlekedési Levéltár, Bécs) „A vasúti közlekedés fejlődése Kelet-Ausztria területén" című előadása volt. A modern közlekedés kiépítésének hadászati szempontból való fontosságára mutatott rá. Vázolta az osztrák vasút-terveket, majd bemutatta a részint magántársaságok révén, részint állami tőkebefektetéssel létesített vasútvonalakat. Megjegyezte, hogy az 1848-as forradalom hatással volt a vasútépítkezésre, bár a vasútvonalak kiépülése már nagyrészt a kiegyezést követő időszakra esett. Külön foglalkozott a Cs. Kir. Szabadalmazott Déli Vaspálya Társasággal, amely monopolhelyzetet élvezett nagy nemzetközi tőkeérdekeltsége miatt.

Az első tanácskozási nap egy érdekes korreferátummal zárult. *Miroszlav Pahor* maribori professzor a hegyekből az Adria-tengerre menő fiatal tengerészekről beszélt, akiket általában szlovén kocsihajtók, fuvarosok toboroztak és szállítottak. A résztvevők figyelmét felhívta arra, hogy az egykori fuvaros- és hajósélet emlékeinek felkutatása érdekes és új eredményeket hozhat elsősorban a néprajz- és a történettudomány számára.

Ennek a napnak délutánján került sor a konferencia egyik legérdekesebb „társadalmi" rendezvényére: kirándulásra a szlovén-magyar lakta Pomurje-be. Ennek központjában, Lendván, a Községi Tanács vezetői látták vendégül a konferencia résztvevőit, és itt alkalmunk volt megismerni a kétnyelvű igazgatás és oktatás problémáit, a magyar nemzetiség életét. Meghatóan szép volt a két nyelven előadott műsor, Váci Mihály kedves akcentussal felolvasott gyönyörű költeménye.

Július 7-én a tanácskozás magyar előadással kezdődött. *Bencze Géza,* a Magyar Olajipari Múzeum tudományos munkatársa „Közlekedési viszonyok és úthálózat Délnyugat-Dunántúlon a 18–19. század fordulóján" címmel Zala és Somogy megye közútjainak helyzetét vizsgálta meg. E téma fontosságát bizonyította, hogy már az ókorban és a középkorban is használt útvonalak vezettek át ezen a területen. Az előadó rámutatott arra, hogy a Bécs és Trieszt közti főutak egy része Zala megyén haladt keresztül. A morfológiai viszonyok (a Balaton és a Dráva mocsarai) befolyásolták az utak kialakulását, ez volt a döntő oka annak, hogy míg Zala megyében a térség egyik legsűrűbb úthálózata alakult ki, addig a szomszédos Somogy sokáig jóformán „úttalan" megyének számított. Az utakat robotmunkával tartatta rendben a vármegye, ezek azonban már a 19. század elején olyan elhanyagoltak voltak, hogy modernizálásuk égetően szükségessé vált. Áttekinti az utak javítására használt burkolati anyagokat, kimutatva itt is azt az előnyt, amelyet e tekintetben a kőben gazdagság jelentett. Legsűrűbb úthálózat a Murán inneni területen volt, s ezek közül kiemelte a Lövő-Csáktornya utat, amelyen még 200 mázsa terhet szállító szekerek is közlekedhettek. Az előadó foglalkozott a közlekedési útépítés technikai problémáival is, vetített képekkel kísérve magyarázatait.

Ezt követte *Deák Ernő* bécsi egyetemi tanár előadása „Távolsági utak az ipari fejlődést megelőző korban és az iparosítás korai szakaszában a nyugat-magyarországi–

burgenlandi területen" címmel. Az előadás a Rákóczi-szabadságharc és az 1848-as forradalom közötti időszakban elsősorban a szárazföldi közlekedési utakkal foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a török uralom alóli felszabadulás után Bécs lett az utak központja, miután Buda, majd Pozsony is elveszítette főváros jellegét. A kereskedelmi forgalom élénkülését a magyarországi uradalmaknak az érutermelésbe történő bekapcsolódásával magyarázta. Az úthálózat a késő középkori utak nyomvonalán haladt. Röviden vázolta az utak szerepét a személy- és áruforgalomban, továbbá azok katonai-stratégiai jelentőségét.

A következő előadó *Jože Curk* (Maribori Levéltár) volt, aki „A közlekedési kapcsolatok fejlődése Észak-Kelet-Szlovéniában" címmel áttekintést adott a terület szárazföldi útjainak történetéről a hallstatti korszaktól a 18. századig. A 16. század folyamán megélénkült kereskedelem a török hódítás idején megtorpant, majd a 18. században ismét megélénkült. A magyar áru szállítására a Legrád-Ptuj-Celje-Ljubljana útvonalat inkább használták, mint a semmeringit. A 16–17. században a paraszti bérfuvarozás és a falusi kereskedelem túlszárnyalta a városi kereskedelmet. – Sorra vette a 18. századi útrendeleteket, s megállapította, hogy 1747 és 1892 között az út- és közlekedési viszonyok szabályozása érdekében több mint 400 rendelkezést adtak ki. A francia háború miatt megtorpant kereskedelem 1815 után újraéledt, ismét a magyar búza volt a legfontosabb termék, amelyet szállítottak. – A szárazföldi és vízi utakat a vasút szorította háttérbe, amelynek vonalai 1843–63 és 1890–1907 között épültek ki. A közutak egy része állami, a másik része törvényhatósági út volt; ezt a „kettős státust" átvette 1919-ben Jugoszlávia is. Az utakról való gondoskodás csak 1945 után jutott nagyobb szerephez.

E nap utolsó előadója *Othmar Pickl* (Grazi Egyetem) volt, annak a stájer delegációnak vezetője, amely ebben az esztendőben kérte felvételét teljes jogú tagként a tanácskozás résztvevői közé. Igen röviden és logikusan foglalta össze a „Mura és Dráva mint közlekedési út délkelet felé" című előadásában az e két folyón történő szállítások történetét. A 16–18. században sót, fát, vasat juttattak Stájerországból a horvát-szlavón tartományokba, és a törökellenes felszabadító háború során csapat-utánpótlási vonal is volt mindkét folyó. A török kiűzése után dereglyén és tutajon folyt a szállítás, de a fuvartételek lényegesen drágábbak voltak, mint a Dunán. A 19. század elején a Drávát évente 700–800 dereglye és 1100–1200 tutaj járta; a fő kereskedelmi áru a fa volt. A közlekedést a Dráván is császári privilegium szabályozta. A drávai „sajka-menetnek" a Marburg-Villach-i vasútvonal megnyitása vetett véget; az utolsó sajka állítólag 1888-ban Pettau-n haladt át. Tutajozás azonban később is volt egészen 1945-ig. Az előadó szerint a Dráva és a Mura hajózása és tutajozása alakította ki a terület és lakosai közt a szoros gazdasági és személyi összeköttetéseket.

Ezen a délelőttön került sor az előző előadásokkal kapcsolatos vitára is. *Hans Paul* (Ausztria) rövid hozzászólásában kiemelte az útmesterek műveltségét, írni-olvasni és rajzolni tudását, s aránylag magas fizetését. Ezekre a posztokra általában leszerelt katonákat alkalmaztak. – *T. Mérey Klára* felszólalásában nagyrészt az előző napi Stulli előadás végső kicsengésére utalt vissza akkor, amikor rámutatott arra, hogy a vasútépítés – éppen az akkori gazdasági és társadalmi berendezkedés miatt – igen sok érdeket sértett, sok ellentétet hozott felszínre. Ennek illusztrálására vázolta Kelet-Dunántúl vasútjainak építésével kapcsolatban az ellenzék komoly támadását pl. a pécs-budapesti útszakasz – egyéni érdekeket a köz érdekei elé helyező – vonalvezetésével kapcsolatosan. Ismertette a terület

lassan kiépülő vasúthálózatát, amely egyes vidékek elszegényedését, mások felvirágzását vonta maga után. Térképen mutatta be Kelet-Dunántúl egyes vasútvonalainak időbeli elkészültét. Ezzel kapcsolatosan hangsúlyozta, hogy a vasútépítés összefüggött a politikai koncepciókkal, de a lényeget nem ebben látja, hanem abban a szerepben, amelyet a népek kultúrájának közvetítésében betöltött. Műveltség áradt „a föld ereiben" – ahogyan a vasutat Petőfi Sándor nevezte.

A délelőtti tanácskozás után a Radin Szálló szanatóriumi részét, a reumatikus betegségek gyógyítására használt modern eszközöket tekintette meg a küldöttség, majd este nemzetközi folklór-esten vettek részt, amelyen horvát, burgenlandi, szlovén és magyar kultúrcsoportok adtak műsort.

A szimpózium utolsó munkanapján, július 8-án *Sáry István* (Győri Levéltár): „Nyugat-Dunántúl fő vasútvonalainak kiépülése és hatása a társadalmi, gazdasági viszonyokra" címen tartott előadásában a vasúttervektől a megvalósításig széles körképet festett első és sokáig legfontosabb vasútvonalainkról. Vázolta a vasút szerepét az egyes magyarországi városok piacviszonyai szempontjából és foglalkozott Győr és Sopron szerepével a tranzit-kereskedelem lebonyolításában. Az 1861-ben megépült Buda-Kanizsa-Pragerhof vonal forgalmának megindulása azonnal éreztette hatását Győrött, amelynek következményeként a gabonaszállítások csökkentek. A Győr-Graz vasútvonal megnyitásától a győriek nyersterményeket feldolgozó gyárak létesítését és e termékek kedvező külföldi értékesítését várták. A kiépült Győr-Szombathely vasút újabb vidékek ipari és kereskedelmi fejlődésére volt jó hatással. A Győr-Sopron vasútvonal kiépülése ipari üzemek fellendüléséhez vezetett. Az 1884-ben megépült Győr-Budapest vasútvonallal azonban Győr közvetítő kereskedelme megszünt.

A szimpózium utolsó előadója *Josip Adamček* (Zagreb): „Észak-Horvátország kereskedelmi kapcsolatai a tengerparti vidékkel a 16. és 17. században" című előadásában a török miatt a tenger felé irányuló kereskedelemről beszélt, amelyben nagy szerepe volt a Zrínyieknek. Aláhúzta a sókereskedelem jelentőségét, amelyben a parasztoknak volt nagy szerepük, míg a Zrínyiek, Frangepánok és a többi földesúr elsősorban gabona- és marhakivitellel foglalkozott, és a tengerparton át textíliát, gyarmatárut hozatott be. A 17. században a kereskedelmi forgalom emelkedett, s ez elsősorban Vinodolon át bonyolódott le. A belső-ausztriai hatóságok ezt a kereskedelmet szerették volna megszüntetni, de ez csak a Zrínyi és a Frangepán vagyon zár alá vétele után sikerült. – Az előadó utalt még a kereskedelmi útvonalak fontosságára, a 18. században megerősödött forgalom áttolódására Nyugat-Szlovénia felé. A szellemi termékek cseréje is megtörtént, hiszen a kereskedelemben a társadalom legkülönbözőbb rétegei vettek részt.

Az előadást követő vita során felszólalt *O. Pickl,* aki rámutatott arra, hogy a harmincadvámnak a török elleni védekezés szempontjából igen nagy szerepe volt. Az osztrák hatóságok ezért törekedtek annak megtartására. Ugyanezt a hadászati célt szolgálta az uradalmak kereskedelme is, amely ebből a pénzből fedezte a „végeken" hadi kiadásait. Utalt arra is, hogy a vámok elkerülése végett néha a marhákat török területen hajtották át Velencéig, amely ebben az időben magyar marhahúson élt.

Egy osztrák részről (*J. Sedock*) elhangzott kérdésre válaszolva Sáry István kifejtette, hogy a vasúthálózat kiépítésére nemcsak országos tervek születtek, hanem helyi érdekeltségek is alakultak. Ezt követően *Farkas Gábor* (Székesfehérvár) kért szót, és kiemelte, hogy 1848 körül a politikai helyzet, a vízi utak viszonylag jól használhatósága, a

bizonytalan légkör az osztrák érdekeltségek visszahúzódására vezetett, s Magyarországon jó ideig csak az ún. aulikus arisztokrácia lehetett a vasútépítkezés legfőbb hazai bázisa, hordozója. 1856-ban ők kapták a koncessziókat. Beszélt a Ferenc József Keleti Vaspálya Társaságról, amely a Kelet-Dunántúl vasútjainak kiépítését vállalta, majd átadta részvényeit a Déli Vasúti Társaságnak. Utalt arra, hogy a modern vasúti közlekedés alapjában változtatta meg a közlekedési struktúrát, azonkívül nagy népmozgást idézett elő, főleg az agrárnépesség körében, s ezzel hozzájárult a társadalom struktúrájának megváltoztatásához, az ipari proletariátus csíráját teremtve meg.

A termékeny megbeszélés és vita után sor került a szimpozium záró ülésére, ünnepélyes berekesztésére. Ezen a négy nemzeti delegáció vezetői értékelték a végzett tudományos munkát. *Vanek Siftár* professzor szlovén, *Franz Gall* és *Othmar Pickl* osztrák, *Vörös Károly* magyar és *Ivan Kampus* horvát részről méltatta a témában elért új eredményeket, a tanácskozásokat sikeresnek jelentve ki. Vörös Károly külön kiemelte a konferenciának a tudományos és az emberi együttműködést jól elősegítő légkörét, köszönetet mondva a tolmácsoknak is jó munkájukért. A konferencia berekesztéseként Iván Kampus bejelentette, hogy annak folytatására 1978-ban Eszéken kerül sor.

T. Mérey Klára

NEMZETKÖZI JOGTÖRTÉNETI KONFERENCIA BUDAPESTEN 1977. szept. 12–15-én

A konferencia témája az utolsó 100 év városi és regionális közigazgatása volt Közép-Európában. Ez tulajdonképpen egyenes folytatása volt az 1972-ben Pécsett és Siklóson tartott nemzetközi jogtörténeti konferenciának, melynek témája az utolsó 100 év közép-európai közigazgatása volt, és természetesen főleg a központi közigazgatás kérdéseivel foglalkozott. (E konferencia anyaga még abban az évben meg is jelent).

A konferencián tíz állam jogtörténészei vettek részt, 45 részlet-referátummal és 9 összefoglaló nemzeti referátummal. A résztvevők közül a belgák és hollandok összefoglaló nemzeti referátumokat nem hoztak, viszont külön összefoglaló nemzeti referátum foglalkozott a cseh és külön a szlovák helyi közigazgatás fejlődésével, a lengyelek pedig külön választották az 1945 utáni helyi közigazgatási fejlődését (Senkowski) az 1945 előttitől (Pauli).

Bár a konferencia témáját előzetesen megtárgyalták és a résztvevőket erről részletesen értesítették, az egyes előadók a témát igen különbözően fogták fel, és némelyik nemzeti referátum is csak az egész témának egy-egy részletét fogta át, ami megnehezítette a viták kialakulását. Azt természetesnek vehetjük, hogy a szovjet nemzeti referátum előadója, *Galina Litvinova* (Moszkva), a Nagy Októberi Szocialista Forradalomból indult ki, és a helyi közigazgatásnak csak 1917 óta bekövetkezett fejlődéséről szólt. *Ingetraut Melzer,* a Német Demokratikus Köztársaság előadója sem szólt az 1945 előtti német helyi igazgatásról, mivel kiindulási elve az volt, hogy az újonnan alakult Német Demokratikus Köztársaság mind az elvekben, mind a szervezetben, mind a részletszabályokban gyökeresen szakítani kívánt a múlttal, és teljesen új közigazgatási rendszert épített fel. *Fanny Milkova* bolgár egyetemi docens nemcsak időben, hanem témában is szűkítette előadását, mert csak Szófia város közigazgatásának fejlődéséről beszélt, más városok közigazgatását legfeljebb érintette, a falusi igazgatásról pedig egyáltalában nem szólt. Ő is, *Vaszile Gionea* is (Románia) fejtegetéseiket 1944-el befejezték, nyilván azzal a meggondolással, hogy a felszabadulással megindult fejlődés már nem történeti stúdium, hanem a tételesjogi vizsgálat tárgya. *Csizmadia Andor* magyar nemzeti referátuma pedig a vizsgálat témáját szűkítette, mert bár a kiegyezéstől kezdve áttekintését adta az egész városi és helyi igazgatásnak, de csak a területi szervezés kérdésében, s az igazgatás tartalmi vonatkozásait nem vizsgálta.

Ha már a nemzeti összefoglaló referátumok témái ennyire divergáltak, természetes, hogy még nagyobb eltéréseket engedtek meg maguknak a részlet-referátumok szerzői. Legmesszebb ment talán *Ioan Floca* (Románia), aki előadásába az egész dakoromán kontinuitás elméletét dióhéjban besűrítette és csak röviden tekintette át tulajdonképpeni

témáját, az 1870 és 1876 közötti erdélyi területi átszervezést. *Balás Gábor,* aki érdemben az 1870-es erdélyi területrendezéssel, főleg a székely és szász székekből való megyeszervezéssel foglalkozott, ehhez szükségesnek tartotta a székelyek eredetének és a székely autonómia egész történetének rövid összefoglalását is. Ezeknek a kérdéseknek a megvitatásába azonban a konferencia, mint a témát nem érinté problémákba nem bocsátkozott bele. Elég messze eltért a témától *Michal Potemra* kassai könyvtáros is, aki a vizsgálat tárgyául azt választotta, hogy miként bírálta 1901 és 1919 között a Szlovák Nemzeti Párt a magyar közigazgatást. Lényegileg azonban arról szólt, a párt azon az alapon bírálta a magyar közigazgatást, hogy a megyék az állami egység érdekében a magyar közigazgatási szabályokat is megsértették. Sokkal bővebben foglalkozott a virilizmus elleni küzdelemmel, a választójogi harccal, és a Szlovák Nemzeti Pártnak a Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz való viszonyával. *Bernáth Zoltán* Szabolcs megye és Nyíregyháza közigazgatásának története címen inkább általános megye- és várostörténeti vázlatot adott, érdekesen kísérelve meg, hogy kifejtse a közigazgatás területi szervezeti változásainak gazdasági okait. Fejtegetésében azonban a szabolcsi várispánságig visszament, sokszor ismerős dolgokat ismételve.

A nemzeti referátumok közül kiemelkedett *Leslaw Pauli* krakkói professzoré, aki a helyi közigazgatásnak 5 témakörét vizsgálta végig, a központosítás vagy autonómia, a városok különleges igazgatása, az egységes helyi közigazgatás vagy egyenként szakminisztériumaiktól függő szakhivatalok, a választott önkormányzati testületek, végül a helyi közigazgatási hatóságok által elkövetett jogszabálysértések ellen használható bírói védelem (közigazgatási bíráskodás) problémaköreit. Mindegyik témakörben érintette annak nyugateurópai, főleg angol és francia kezdeteit, a megoldási módoknak középeurópai változásait, végül Lengyelország felosztása idején a három megszálló hatalom által bevezetett közigazgatási rendszert, az 1918-as államegység megoldási kísérleteit, az 1926. évi államcsínyből fakadó tekintélyi elvű rendezést, mely az 1935-ös alkotmányban nyert írott szabályozást, végül a népi Lengyelország helyi közigazgatási problémáit, a helyi közigazgatás egységesítését és ennek több irányú kísérleteit. E magisztrális összefoglalásban módja nyílt olyan megállapításokra is, hogy 1920-ban az államszervezés modelljéül elvben az 1875-ös francia alkotmány szolgált, de egyfelelől számolniok kellett az újonnan szervezett Lengyelország közvetlen közelében győzedelmeskedő proletárforradalom hatásával, másfelől nagy nehézséget okozott a felosztásban résztvevő három hatalom által bevezetett négyféle helyi közigazgatás egységesítésének előkészítése, és egyelőre – amíg az új közigazgatást meg nem szervezik – a négyféle területi közigazgatás közötti eltérések szabályozása. Így bár akkor Lengyelországban győzött a polgári koncepció, a megoldás csak kompromisszumos lehetett.

Természetes, hogy a referátumnak e nagyvonalú kerete lehetetlenné tette az egyes – még a két világháború között is egymástól sokban különböző – lengyel helyi közigazgatási rendszerek tényleges működésének bemutatását. De ügyes munkamegosztással éltek, mert a részletreferátumok közül *Lysiak* a két világháború közötti helyi közigazgatás sorvadását, *I. Senkowski* referátuma pedig a népi Lengyelország városi és helyi igazgatásának alapjait vázolta fel, bőven kitérve a közigazgatás elméleti alapjaira is. *J. Ciagwa* katovicei professzor Szilézia 1922–1939 évi önkormányzatát mutatta be. *M. Zurowski* (Varsó) a hatalom és közigazgatási hatáskör problémáit vizsgálta.

Erwin Melichar bécsi professzor, az osztrák Alkotmánybíróság elnöke, az osztrák városi és körzeti igazgatást mutatta be hasonlóképpen nagyszabású referátumban, az 1862 évi osztrák községi törvénytől az 1962 évi alkotmányi rendezésig. Igaz, teljesen elhagyta a Bach-féle neoabszolutizmus közigazgatási kísérleteit, melyeket *Malý* az 1918-ig Csehországban ugyanúgy érvényesülő közigazgatás szempontjából nagyon is fontosnak tartott, és amely a magyar közigazgatás-történészek előtt is jól ismert, hisz ezek a rendelkezések akkor Magyarországra is vonatkoztak, egy részüket végre is hajtották. Ezt részben pótolta osztrák részről *Brauneder* előadása, amely az uradalmi igazgatási körzetről (Gutsbezirk) szólt, ami szintén a neoabszolutizmus találmánya volt, de legalábbis bizonyos vonatkozásokban egészen 1918-ig megmaradt. Viszont *Malý* prágai professzor előadása remekül fogta össze az osztrák helyi közigazgatásnak 1848 és 1862 közötti kísérleteit is. Persze sokat pótolt Melichar témabeli korlátozottságából *W. Ogris* bécsi professzornak az 1851 és 1867 közötti osztrák vegyes járási hivatalokról tartott részletreferátuma. Melichar nem szólt az 1938 és 1945 között a Németországhoz csatolás idején érvényesült helyi közigazgatási rendszerről sem, abból kiindulva, hogy ezek idegen, nem pedig osztrák szabályok voltak. A konferencia általános áttekintése szempontjából ez sem volt hiány, mert a német megszállás idején Csehországban bevezetett közigazgatási rendszert Malý legalább nagy vonásaiban ismertette. Persze egyáltalán nem bizonyos, hogy Ausztriában és Csehországban ugyanolyan közigazgatási rendszert vezettek be a németek, hisz a két megszállás módja és elvei között lényegbevágó különbségek voltak.

Melichár előadásának fő szempontja a községi önkormányzat ismertetése volt. Az 1862. évi községi törvény óta – lényegileg ma is – csak törvényhatósági jogú városok (nagy városok) és községek vannak. Elvileg a törvényhatósági jogot meg kellett volna adni minden 20 000-es lélekszámot elérő városnak, de 100 év alatt összesen néggyel szaporodott a törvényhatósági jogú városok száma. Ezeknek szervezete nagyobb szabású, mert kerületi közigazgatási teendőket is ellátnak. Az összes többi községek jogilag egyenlők, szervezetük váza is azonos (náluk tehát nincs meg a Magyarországon már az 1871-es községi törvénnyel bevezetett középső kategória, a rendezett tanácsú – 1929. óta megyei – város, eltérő szervezettel). A községnek van választott önkormányzati tanácsa, mely a községi tisztviselőket, élükön a polgármesterrel, választja, szabályrendeleteket alkot és a legfontosabb kérdésekben határoz. A községi elöljáróság kétféle hatáskörben jár el. A község saját ügyeit intézi, de emellett „átvitt hatáskörben" az állam által rábízott közigazgatási teendőket is ellátja. (Ugyanezt a rendszert vette át az 1871-es magyar községi törvény is, és ezzel küzdött tulajdonképpen egészen 1950-ig, a szocialista államigazgatás kiépítéséig.) De csak a községeknek volt önkormányzati testülete. A középső (kerületi) igazgatást állami hivatalok látták el. Lett volna törvényes lehetőség önkormányzati kerületi tanácsok alakítására, de ezzel a lehetőséggel csak Stájerország élt. Nem került sor kerületi önkormányzatok kialakítására sem az 1934. évi „hivatásrendi" alkotmány, sem az 1962. évi új alkotmányos rendezés során. Viszont 1920 óta testületi, választott önkormányzata van a 9 tartománynak, melynek funkciói egyre nőnek és a községek autonóm jogai szűkebb térre szorulnak. Ennek fő oka természetesen az egyre növekvő súlyú és terjedelmű gazdasági igazgatási teendő. Az 1962. évi alkotmányos rendezés nem is óhajt 1000–1500 lélekszámnál kisebb községeket, de lehetővé kívánja tenni a községcsoportok kialakítását, és a törvényhozás egyre több ügykörben ír elő koordinációs kötelezettségeket. A nagy városok gazdasági igazgatási teendőik egy részét már 1918 előtt

is szívesen bízták vállalatokra (pl. víz, villany, gázellátást), de ez gyakran csak forma, ami a pénzügyi felelősséget kívánja csökkenteni, mert a közszolgáltatást ellátó vállalatnak gyakran egyetlen részvényese a város.

Ez utóbbi témához érdemes megjegyezni, hogy éppen ezt az ál-vállalati formát ismertette a két világháború közötti Budapestre vonatkozóan *Szekeres József*. Ő azonban rámutatott e rendszer hátrányaira is. Persze e szakreferátumban részletekbe is bocsátkozhatott. Melicharnak nagy összefoglalójában meg kellett elégednie a nagy vonások felvázolásával.

Melichar előadását érdekesen és jellemzően egészíti ki *Karel Malý* referátuma a csehországi helyi igazgatásról. Természetesen Csehországban 1918-ig ugyanazok a közigazgatási szabályok érvényesültek, mint a szorosan vett osztrák tartományokban. Minthogy azonban 1870-ben a cseh „kiegyezés" meghiúsult, a cseh tartományoknak nem sikerült külön államjogi helyzetet elérni, és a birodalmi gyűlés cseh képviselői is passzivitásba vonultak, a cseh polgárságnak szinte egyetlen nemzeti küzdőtere a községi és kerületi önkormányzat volt. Mert Csehországban megszervezték a kerületi önkormányzatokat is. A községi választójogot azonban oly módon szabályozták, hogy a virilizmus és adóosztályos választójog felhasználásával különösen a törvényhatósági jogot élvező, azaz a kerületi közigazgatási feladatokat is a helységen belül ellátó törvényhatósági jogú városok (melyeket itt „statutarius városok"-nak neveztek, hisz statútum alkotására jogosultak voltak) városi bizottságai többnyire német többségűek voltak. Ezzel kapcsolatos politikai lépés volt, hogy míg az osztrák törvényhatósági jogú városok számát alig emelték, a cseh tartományokban ezek száma már 10-re nőtt, azaz megduplázódott. 1886-ban azonban, amikor a tartománygyűlési választójogot részben demokratizálták, nevezetesen az aktív választójog cenzusául szolgáló adót 10 Ft-ról 5 Ft-ra csökkentették, ezzel megszűnt a tartománygyűlés német többsége, és a helyi önkormányzat jó részben csehek kezébe került. Igy a cseh polgárság politikai törekvéseit 1918-ig javarészt a helyi önkormányzatban érvényesítette.

1918-ban azonban az önálló csehszlovák állam megalakulásával a cseh polgárság érdeke megváltozott. Most övé volt az államhatalom, a helyi önkormányzatokban sem kellett a német kisebbség érvényesülése miatt aggódnia, viszont tartania kellett az egyre erősödő munkásságtól, mely akkor még 3 munkáspártba tömörült, de már saját politikai törekvései voltak, és az 1919. évi választásokon megkapta az összes szavazatok harmadrészét. A polgárságnak ez a védekező magatartása vezetett már 1918-ban a jogfolytonosság elismeréséhez, azaz a jövőben megalkotandó általános közigazgatási szabályokig Csehországban az osztrák, Szlovákiában a magyar helyi közigazgatási rendet vették át. A polgárság nem bízott többé az önkormányzatban, már 1920-ban hangsúlyozták a helyi közigazgatás „szakszerűvé" alakítását, ami elvileg a politikamentessé tételt szolgálta, gyakorlatilag a baloldalt visszaszorító kormány politikájának érvényesítését. Ennek jegyében az önkormányzati testületeknek ezentúl csak kétharmadát választották, harmadrésze kinevezés (szakszerűség képviselete) útján jutott tagsághoz. 1927-ben tovább szűkítették az önkormányzatot, a tisztviselők választási periódusát 3 évről 6 évre emelték, a passzív választójogot a betöltött 30. életévhez kötötték, sőt különösen kerületi, megyei vonatkozásban, ahol a közigazgatás tényleges ügyintézését kinevezett tisztviselők látták el, az önkormányzati testületek nem érvényesülhettek a kinevezett tisztviselőkkel szemben.

Mindennek következtében a munkásságnak tényleg semmi beleszólási lehetősége nem volt a közigazgatásba.

Ezt a megcsonkított helyi önkormányzatot könnyű volt felhasználni a német megszállóknak, a közigazgatási jogszabályok formai hatályban tartása mellett is. Természetesen most már nemcsak a kerületi vezetőket, de a községi polgármestereket is ők nevezték ki, így az alsó fokú szervek közigazgatásának autonómiáját, melyet eleinte formálisan megtartottak, fokozatosan elsorvasztották. Ezt az elsorvasztást elemezte részletesen *K. Litsch* (Prága) referátuma.

A háború alatt illegálisan létrejött népi bizottságokat elismerte a Londonban székelő emigráns csehszlovák kormány is, de míg ezeket a londoniak átmeneti intézményeknek tartották a régi alkotmányos rend helyreállításáig, addig a csehszlovák kommunista párt eszközt látott bennük a polgári közigazgatás megszüntetésére. Az 1945. április 5-én a kassai népgyűlésen kiadott kormányprogram már a kommunista álláspontot fogadta el, kijelentvén, hogy a hatalom forrása a nép, amely azt népi bizottságok útján gyakorolja, azok működését ellenőrzi, tagjait visszahívja. Az 1945 utáni helyi közigazgatásról Malý már nem szólt, mert ennek kérdéseit a két évvel ezelőtti prágai nemzetközi jogtörténeti konferencián széleskörűen megvitatták.

Malý fejtegetéseit egy részletben kitűnően kiegészítette, annak vonalvezetését érdekes példával illusztrálta *Pavel Mates,* aki az 1918–1920 évi brnoi (brünni) városi választott testületek és igazgatási tisztviselők harcát mutatta be. Ő is abból indult ki, hogy mint egész Csehországban, Brnoban is átvették az osztrák közigazgatást, a rendőrséggel együtt. Hiába szerzett az 1919-es és 1920-as választáson többséget a szociáldemokrata párt, még a polgármester is e pártból került ki, a rendőrség maradt a régi, és mikor a többségi párt felvetette a szocializálást, a polgármester sem mellette, sem ellene nem nyilatkozott, kénytelen volt lemondani, a rendőrség „a fennálló rendet" védte, olykor erőszakos eszközökkel is, végül is a polgárság fokozatosan megerősödött, és a város vezetése az ő kezén maradt. *V. Urfus* szintén a városi önkormányzatnak a két világháború közötti hanyatlását fejtegette, de a központi közigazgatás szemszögéből nézve. A mintaszerűen kiépített városi önkormányzatok a két világháború között a cseh központi kormány tevékenységének akadályaivá váltak volna, mivel a cseh polgárság érdekeit most már a kormány képviselte. A prágai *M. Doležál* az átmeneti helyi közigazgatási szervezést vázolta a polgári önkormányzattól az új nemzeti bizottságokig.

A cseh és osztrák fejlődéssel némileg ellentétes tendenciáról számolt be *Fanny Milkova* szófiai egyetemi docensnek Szófia város önkormányzatáról előadott dolgozata. Az 1879. és 1882. évi szabályozásokban még kevés volt az önkormányzati elem. A városi tanács tagjainak felét az uralkodó nevezte ki, a polgármester és helyettesei is kinevezett tisztviselők voltak. 1922-ben a népi agrárunió bonyolult mechanizmust léptetett életbe, a főváros hat kerületének tanácstagjait választották, de a fővárosi tanács a kerületi tanácsok kiküldöttjein kívül a belügyminiszter által kinevezett 12 tanácsosból állt. Csak 1929-ben majd 1932-ben – a kerületi önkormányzati testületek felszámolásával – vált a városi tanács teljes egészében választott testületté, mely maga választotta a polgármestert és helyetteseit is. Ez azonban mindössze két évig érvényesült, az 1934. évi államcsíny során felszámolták a választott önkormányzati testületek tisztviselőválasztási jogát, a polgármestert és helyetteseit a kormány, a kerületi elöljárókat a polgármester nevezte ki. A választott tanács 3 évig nem is működött, 1937 után is csak évi két ülést tartott. Igaz,

ebben a kinevezett tagok mellett választottak is helyet foglaltak, sőt ezek számát 15-re emelték. Csak 1944-ben, a szeptemberi felkelés győzelme után, amikor a környező faluknak a városhoz csatolásával létrejött Nagy-Szófia, alakult megint teljesen választott városi tanács, mely megválasztotta az új vezetőséget. Ezt municipális igazgatóságnak nevezték.

Sajnos Milkova referatuma időben is, témában is korlátozott volt, és ezt csak színezte, nem egészítette ki *Karol Telbizov* várnai professzornak az 1919–1921 évi várnai másfél évi munkáshatalomról adott részletreferátuma. Az 1919-es választáson győzelmet aratott kommunista párt egy polgári államban kísérelte meg kommunista helyi igazgatás felépítését. Messzemenő önkormányzatot épített ki, szocialista vállalatokat és szociális intézményeket létesített, szüntelen harcban a központi közigazgatással.

Rendkívül érdekes volt *Galina Litvinova*-nak a szovjet községi tanácsok 1917 és 1936 közötti működéséről tartott referátuma, mert általában csak a jogszabályokból szoktunk kiindulni, és tényként emlegettük azt, hogy a helyi közigazgatás a Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a községi stb. tanácsok kezébe került. Az előadó a tényleges gyakorlat alapján mutatta be, mennyi probléma merült fel a polgárháború során, de a NEP korszakban is, mire a községi és más helyi tanácsok a közigazgatást tényleg saját kezükbe tudták venni és azt szilárdan intézni. Ezt érdekesen egészítette ki *E. Stumbina* rigai professzornak a lett szövetséges szovjet köztársaság tanácsainak törvénykezési, igazgatási funkcióiról szóló előadása.

A konferencia magyar résztvevői számára különösen érdekes volt *Leonard Bianchi* pozsonyi professzor előadása is, aki a magyar megyei közigazgatásnak 1928-ig terjedő szlovákiai továbbéléséről szólt. A megalakuláskor a közigazgatás jogfolytonossága elvi alapjára helyezkedő Csehszlovák Köztársaság ugyanis 1928-ig megtartotta a megyei kereteket, a megyék főispánjait most már a prágai csehszlovák belügyminiszter nevezte ki, de a főispán egyesítette kezében a főispáni és alispáni ügykört, ő nevezte ki a többi megyei tisztviselőket, de a tovább működő közigazgatási bizottság tagjait is. Ez szinte korlátlan hatalmat biztosított a főispán számára, és – a külső formák fenntartásával – a valóságban a közigazgatás államosítását eredményezte. A hangoztatott elv a feudális maradványok felszámolása volt, de gyakorlatilag a burzsoá osztályérdeket szolgálta. Ennek érdekében rendelték alá a két törvényhatósági jogú várost, Pozsonyt és Kassát az illetékes megyéknek, a rendezett tanácsú városok hatóságát pedig a községekével tették azonossá (1920). A közigazgatás államosítása feleslegessé tette a magyar állami szakhivatalok (tanfelügyelőség, államépítészeti hivatal, pénzügyigazgatóság) fenntartását, ezek az egységes megyei hatóságok osztályaivá váltak. A gyámügyeket pedig a Csehországban is érvényesült osztrák szabályozásnak megfelelően a járásbíróságok hatáskörébe utalták. Ennek ellenére fenntartották az önkormányzati testületeket. A 35 tagú megyebizottságok tagjainak kétharmadát választották, egyharmadát pedig a belügyminiszter nevezte ki. Sőt még 8 tagú járási választott bizottságokat is létesítettek, de ezeknek közigazgatási hatásköre alig volt, politikai kérdéseket pedig nem tárgyalhattak.

1928-ban végre teljesen megszüntették a megyei kereteket, Szlovákia és Kárpát-Ukrajna külön tartomány lett, mely járásokra oszlott. A tartományoknak volt önkormányzati bizottsága, tagjaiknak kétharmadát – mint korábban a megyéknél – közvetlen választójoggal választották, egyharmada pedig kinevezés alapján foglalt benne helyet.

Tehát az első világháború után Szlovákiában is elég gyorsan felszámolták a helyi önkormányzatot, helyébe centralisztikus állami közigazgatást iktattak be, de ezt nem az államgépezet fasizálása igényelte, hanem a cseh polgárság érdeke. Tulajdonképpen ugyanezt a problémát világította meg más oldalról *S. Mertanova* ugyancsak pozsonyi egyetemi oktató előadása Csehszlovákia 1918 és 1930 közötti törvényhatósági és községi igazgatásáról.

Külön ízt jelentett *Maria Mihoková* kassai könyvtáros referátuma, melyben Kassa város közigazgatásának szociáldemokrata kritikájáról számolt be az 1901 és 1918 közötti évekből. A város jelentékeny munkássága ugyanis 1906-tól kezdve szociáldemokrata hetilapot tudott fenntartani, amely nemcsak az általános szociáldemokrata törekvések (választójog, virilizmus eltörlése) szócsöve volt, de hozzászólt a város közigazgatási és gazdasági kérdéseihez is. Vezércikkeiből kimutatható, hogy a helybeli szociáldemokrata pártszervezet nemcsak a szolgabírói hivatalt, mint a tövénysértések melegágyát támadta, véleményt nyilvánított a városi egészségügy, élelmiszerellátás, iskolapolitika problémáiban is. A választójogi harc hozott létre szövetséget a Szociáldemokrata Párt, a Justh-féle Függetlenségi Párt és Andrássy Alkotmánypártja között is, és így sikerült 1913-ban a városi törvényhatósági bizottságba egyetlen szociáldemokratát, Molnár Miklós asztalos, párttikárt, a Kassai Munkás szerkesztőjét (1918 októberében a kassai Nemzeti Tanács elnökét, majd novemberben a város kormánybiztosát) bejuttatni. Molnár tevékeny bizottsági tag volt, de felszólalásai inkább a polgári radikális témakörben mozogtak, amelyben más törvényhatósági bizottsági tagok támogatását remélhette. Érdekes lenne Molnár tevékenységét összevetni az ugyanebben az időben Pécs város törvényhatósági bizottságába bekerült szociáldemokratának, Hajdú Gyulának (akkor pécsi ügyvéd, 1950 után az ELTE nemzetközi jogi professzora) működésével. Hajdunak ugyanis részletes visszaemlékezései jelentek meg.

Ingetraut Melzer berlini egyetemi docens referátumában a Német Demokratikus Köztársaság 1946-tól meginduló helyi igazgatásának kérdéseit fejtegette. A bonyolult folyamatban először a gyakorlati közigazgatást kellett valahogy megoldani, mert a német fasizmus szerveit semmiképpen nem kívánták még a legkisebb részletben sem átvenni. A roppant bonyolult helyzetben csak fokozatosan alakultak ki az új helyi igazgatás alapelvei, és csak 1952-ben, az NDK megalakulása után szabályozták miniszteri tanácsi rendeletben a helyi tanácsok szervezetét és működését. A dolgozat legtöbb gondot az új helyi igazgatás ideológiai megalapozásának és az új, szocialista államelmélet alapjainak kifejtésére fordította. Természetesen nemcsak a gazdasági helyzet változott 30 év alatt, azóta, hogy valamilyen helyi szerveknek át kellett venniök a szovjet katonai igazgatástól a romeltakarítás megszervezését, az élelmiszer beszerzésről való gondoskodást és az élelmiszer elosztását, a víz, gáz, villanyszolgáltatás valamilyen megoldását, és a közegészségügy alapvető feltételeinek biztosítását. A szocialista gazdaság fokozatos kialakulásával és megszilárdulásával a társadalmi viszonyok is megváltoztak, így többször is (1952, 1957, 1968, 1974) újra kellett szabályozni a helyi tanácsok választását, szervezetét és hatáskörét. Az általános tendencia a helyi népképviseletek szerepének fokozatos növelésére irányul.

Minthogy Melzer referátuma csak az 1945 utáni helyi igazgatást vizsgálta, ezt szerencsésen egészítette ki *H. Schröder* berlini professzor referátuma a község szervezetére és működésére vonatkozó 19. századi államjogi elmélet bemutatásával,

továbbá *Kuntschke* berlini professzor beszámolója a városi intézmények 19. századi polgári politikai átalakulásáról. Így a német szervezet bemutatásából csak a községek helyi igazgatásának 1945 előtti gyakorlati szabályai hiányoztak.

Vasile Gionea, a bukaresti egyetem jogtörténet-professzora abból indult ki, hogy a múlt század közepétől 1944-ig Romániának a Kárpátokon túli részében a helyi közigazgatás intézményei alig változtak, szervezetük 1923-ban alakult át. Addig lényegileg a francia helyi igazgatás rendszere érvényesült, választott képviselőtestületekkel, de az ügyintézők közül a vezetőt a király, az alsóbbrendűeket a prefektus nevezte ki. Az 1923. évi alkotmány az elveket még fenntartotta, épp úgy, mint az államhatalmak elválasztásának és a miniszterek parlamenti felelősségének elvét, de a megyei bizottság tagjainak (24–36) csak háromötödét választják e szerint titkos szavazással, kétötöde különböző szakigazgatási intézmények (útépítés, közegészségügy stb.) vezetőiből áll. Ez utóbbiak a központ által kinevezett tisztviselők. A megyei tanács évente két, a városi 3 ülést tart, fő feladata az egyeztetés a községek és a megye, valamint a szakigazgatási ágak között támadt vitákban. A városi polgármestert a tanács 3 jelöltje közül a belügyminiszter nevezi ki. Ez a rendszer is teljesen felborult az 1938-as közigazgatási törvénnyel. Eszerint a tanács formailag megmaradt ugyan, de minimálisra csökkent hatáskörrel. A valóságban a közigazgatást centralizálták, az állam fasizálódásának során a háromnegyed évszázad óta követett elveket feladták.

Ehhez az okfejtéshez kapcsolódott Degré Alajos referátuma. A községi képviselőtestületek szervezete és hatásköre Magyarországon törvényesen 1871-től 1944-ig nem változott, mégis a két világháború közötti időben csekély jelentőségű testületté süllyedtek, mert a különböző közigazgatási törvények annyi teendőt ruháztak a községi jegyzőre, hogy e teendők ellátására aránylag magas képzettségű tisztviselővé kellett válnia, és így már csak szaktudása révén is korlátlanul uralkodott a képviselőtestületen.

A nemzeti referátumok közül utolsónak hagytuk *Csizmadia Andorét* már megjelent az Állam és Igazgatás 1978 januári számában, így részletesebb tartalmi ismertetése ezúttal felesleges. Ő csak a vármegyék területrendezésével foglalkozott. Bemutatta azt a roppant tarka képet, amely a feudalizmus során kialakult, a vármegyék, székek, kerületek rendszerét, egymásba benyuló ágakkal, sőt gyakran más törvényhatóságok területén elhelyezkedett szigetekkel. Utalt II. József rövid életű rendezési kísérletére, másrészt a Bach-korszak kerültek kialakítására tett lépésére, amit már az alkotmányosság helyreállításának első kísérletekor hatályon kívül helyeztek. Minthogy ilyen rendszerben polgári helyi igazgatást nem lehetett kiépíteni, először Szapáry belügyminiszter készített alapos tanulmányokon alapuló, eléggé radikális területrendezési tervet, de ezt mind a kormánypárt, mind az érdekelt törvényhatóságok elutasították, de sokat kellett csiszolni a második, sokkal szelídebb tervezeten is, mire megszületett az 1876. évi, Tisza Kálmán nevével fémjelzett területrendezés, egyben a törvényhatósági jogú városok számának harmadára csökkentése, ami csak a legsúlyosabb és legsürgősebb problémákat oldotta meg. Ezt érezték is; a két világháború közötti időben egyre-másra születtek a nagyszabású vagy új ötletektől fűtött tervek, amik azonban nem valósultak meg. Még a trianoni határok által kettévágott megyék „ideiglenes" szervezését is nagyjából a régi megyekeretek fenntartásával igyekeztek megoldani.

Csizmadia referátumához kitűnő illusztrációnak bizonyult *Stipta István*nak a Hajdú kerület vármegyévé szervezéséről tartott korreferátuma. Kiindult a hajdú városok

feudális szervezetéből, a hajdú városok és a kerület közötti éles kontroverziákból, kifejtette a Hajdú kerület Bach-korabeli eltörlése és Bihar megyéhez való csatolása folytán előállott, érthető helyi ellenállás okait. Természetes tehát, hogy a Szapáry-féle területrendezési tervnek, mely a hajdúvárosokat Szabolcs megyéhez kívánta csatolni, e városok ellene szegültek, és ellenállásuk mind a kormánynál, mind az uralkodónál sikerre vezetett. Minthogy azonban közlekedésileg sem tudták megoldani az egységet, Debrecen törekvése eredményes volt, és ez lett az újonnan született kicsi Hajdú megye székhelye.

Itt kell megemlítenünk, mert magyar témájú volt, *Martin Vietor* ny. pozsonyi professzornak a magyar vármegyék 1860–1867 közötti jogi helyzetéről tartott előadását, mely számos, eddig nem közkeletű problémát vetett fel, és amely az előadónak utolsó tudományos szereplése volt, mert azóta – a magyar és szlovák jogtörténészek egyforma fájdalmára – elhunyt.

A korreferátumok jelentékeny része nagyon szétágazó volt, nem tudjuk egységbe foglalni. Csak megemlítjük *L. Th. Maes* (Antwerpen) dolgozatát, mely ismertette Belgium 18. századi központi és helyi igazgatását, valamint II. József reformjait, a tartománygyűlések eltörlését, a hierarchikusan fölépített közigazgatást. Ezt a központosított közigazgatást vette át a forradalom kori francia uralom, és csak az 1836. évi közigazgatási törvény biztosított polgári jellegű – korlátozott – önkormányzatot a községeknek. Ezt vetette össze Magyarország egykorú intézményeivel. Téma szerint ehhez csatlakozott *Hajdú Lajos* professzor előadása II. József közigazgatási – különösen közszolgálati – koncepcióiról, rámutatva a rendi és megyei intézmények többnyire indokolt ellenvéleményére. *L. E. van Holk* (Amsterdam) Hollandia 1851-es municipialis törvényét ismertette, *E. Skripilev* (Moszkva) a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az orosz polgári kor városi igazgatásának viszonyáról szólt. *J. Karpat* (Pozsony) a második világháború alatti szlovák közigazgatást mutatta be. *M. Bartel* (Krakkó) az 1848 és 1876 közötti galíciai városi önkormányzatról emlékezett meg. Csupán említeni tudjuk *Martonyi János* szegedi professzor, *Kállay István, Pecze Ferenc, Máthé Gábor, Farkas Gábor, Horváth Pál, Szita János, Buzás József, Révész Tamás Mihály, Csizmadia László* magyar részletreferátumait.

A konferencia eredményét *Kovács Kálmán* professzor abban foglalta össze, hogy áttekinthető képet kaptunk Közép- és Kelet-Európa városi és helyi igazgatási rendszerének az utolsó száz esztendő során való alakulásáról. A nemzeti referátumok összeredményében kialakult az a fejlődési vonal, hogy a múlt század második felében – sok helyen nem küzdelem nélkül – a liberális burzsoázia általában mindenütt eleget tett, legalább a szabad községek és városok önkormányzata kialakítására vonatkozó ígéreteinek. Ez az önkormányzat azonban csak addig érvényesült, amíg a burzsoázia érdekét nem fenyegette egy új erő, a proletáriátus előretörése. Némely országban a fasiszta hatás, másutt a polgárság ettől független érdekvédelme ezt az önkormányzatot mindenütt visszaszorította. Új, a néptömegek érdekeire alapított önkormányzatot csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom valósított meg, nem egyszerre és nem küzdelmek nélkül, de ez az új önkormányzat a szomszédos nem szocialista államok helyi igazgatására sem maradt hatás nélkül.

Degré Alajos

TÖRTÉNETI IRODALOM

CONSTANTIN PREDA:

MONEDELE GETO-DACILOR

(Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice a Republicii Socialiste România. Institutul de arheologie. Biblioteca de Arheologie XIX. Bucureşti, 1973. 484 l. 80 t.)

A GETO-DÁKOK PÉNZEI

A Kárpát-medencében és a környékén a római kort megelőző időben élt különféle törzsek numizmatikai emlékanyagának a kutatása az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben előrehaladt. Karl Pink és Rudolf Paulsen összefoglaló művei után, akik a kelták pénzeivel foglalkoztak, ez a monográfia a geto-dák pénzverés feldolgozását tűzte ki céljául. E pénzverés területileg általában a régi Dácia területén élt törzsek pénzeit jelenti. A sok részletkutatás után valóban elérkezett egy ilyen monografikus összefoglalásnak az ideje, amelynek sok kérdésre kell válaszolnia a terjedelmes éremanyaggal kapcsolatban.

A mű bevezető része közli, hogy minden Dáciában vert pénz feldolgozásra kerül a római kort megelőző időből és valamennyit osztályozza tipológiai és kronológiai szempontból. A Koson-aranyaktól eltekintve mind ezüstveretről van szó, amelyek görög mintaképek utánzásával készültek.

A tipológiai osztályozásnál azt a helyes elvet alkalmazza, hogy az egyes típusokat a legfontosabb lelőhelyhez köti, illetve arról nevezi el és ehhez kapcsolja a hasonló típusú kisebb leleteket, valamint a szórvány anyagot. Az így önként adódó tipológiai rendszer mellett fogasabb kérdés a kronológiai beosztás módja. Három főbb korszakot különböztet meg. I. A kezdet, amikor részint II. Fülöp makedon tetradrachmái, majd ezeknek Nagy Sándor idejében készült postumus veretei és végül II. Fülöp pénztípusának az első utánzatai forogtak (300–250 i. e.). Itt megemlíti azt a vitatható feltevést is, hogy a postumus veretekhez esetleg ezek a korai utánzatok szolgálhattak mintaképül. II. Az első fázis (3. sz. közepe – 2. sz. közepe közötti idő). Ez időben a görög-makedon típust követő gazdag helyi pénzverés folyt és készültek az egyes vidékekre jellemző típusok. Főként Erdély északnyugati része, Bánát, Moldva és Oltenia területe jön számításba, mint ahol pénzverés folyt. Végül III. A második és egyben utolsó fázis (2. sz. közepe – 1. sz. első három évtizede). Ekkor az utánzatok száma gyarapodott, új verdék keletkeztek, mert a jellemző terület most a Kárpátok és a Duna közötti vidék, valamint Erdélyben a Maros völgye lett. Az 1. sz. közepe táján, Burebista dák király kora előtt megszűnt a görög-makedon típusú pénzek verése és Burebista idejében következtek a római köztársasági denárok utánzatai. Végül megjelentek a Koson-aranyak is. E feltételezett időrendi beosztást bizonyára a szerző sem tekinti végleg lezártnak. Valószínű, hogy még sok vitát és hozzászólást fog ez kiváltani esetleges újabb leletek felbukkanása esetében vagy más elgondolások következtében.

A munka rendkívül értékes része a tipológiai rendszerezés módja. A vázolt időrendbe illesztve veszi sorra az egyes típusokat és minden változatot, közli velük kapcsolatban a szükséges adatokat (súly, lelőhely, irodalom, veretállás stb.). Az egyes típusokkal kapcsolatban kisebb-nagyobb összefoglalások közlik a megfigyeléseket és megállapításokat. Így az egész katalógus-rész pontos, világos és áttekinthető összefoglalást nyújt az egész ismert éremanyagról. A katalógus leírásait 80 képes táblán gazdag illusztráló anyag kíséri.

A katalógus-részt kiértékelő tanulmány követi. Ebben a szerző megállapítja, hogy a helyi utánzatok verésénél a legfontosabb mintaképek elsősorban II. Fülöp makedon tetradrachmái, majd Nagy Sándor és III. Fülöp makedon királyok ezüstpénzei, továbbá Larissa, Amphipolis, Audoleon, Päonia, valamint Makedonia Prima tartomány pénzei, valamint a köztársasági római denárok. Részletesen foglalkozik a pénzláb és súly kérdésével, valamint – főként a Moldva területén előkerült – pénzeken található ellenjegyekkel és bevágásokkal. Utóbbiakról az a véleménye, hogy az enyhébb bevágás a valódiság próbája, az erősebb bevágás a fém vizsgálata. Tagadja a régi felfogást, amelyik kultikus okokkal magyarázta e bevágásokat.

Egyetért több kutató véleményével, akik szerint az első fázisban Dáciában kelta bevándorlás észlelhető, ennek következtében a pénzverésben is szerepet kell tulajdonítani a keltáknak. Szerinte azután később ezek a kelta törzsek beolvadtak a helyi dák törzsekbe.

Természetesen részletesen foglalkozik a Koson-aranyak kérdésével is. Ezekről a csupán Dácia területén lelt és sokat vitatott pénzekről újabb bizonyíték hiányában az a véleménye, hogy a rajtuk látható Koson személynevet jelent. Maguk a pénzek római veretek lehetnek, amelyeket görög típusban, de római felirattal olyan valaki részére készíthettek, aki Rómának (talán éppen Brutusnak) Keleten szolgálatot tett. Ezt a személyt ő Coson-Cotison dák királyban látja.

Végül megkísérli az éremtípusok lelőhelyeit és forgalmi területét az egyes törzsek elhelyezkedési területével egybevetni és ennek alapján a kelta, illetve kelta-dák pénzek egyes típusait bizonyos törzsekhez kapcsolni. A pénzleletek alapján arra a megállapításra jut, hogy a törzsek elhelyezkedését illetőleg a Ptolemäus-féle elrendezés, és Pârvan lokalizáló kísérletei nem alaptalanok.

E hatalmas munka Dáciának a római kort megelőző történetéhez rendkívül értékes új anyagot szolgáltat amellett, hogy egy nagyszabású, kimerítő monográfia keretében a geto-dák pénzverésről teljesen áttekinthető képet nyújt.

Huszár Lajos

HORVÁTH PÁL:

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK A JOGTÖRTÉNET KÖRÉBŐL

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1974. 503 l.)

Miként Európa más országaiban, úgy hazánkban is a történeti kútfők, az oklevelek, az írott és íratlan jogemlékek, a jogbiztosító iratok feltárása, rendszerezése, kritikája és közkinccsé tétele vezetett az önálló jogtörténet kialakulásához. Így e diszciplína története elválaszthatatlan a diplomatika, a paleográfia, a kronológia, a forráskritika fejlődésétől. Elég arra hivatkoznunk, hogy a budapesti jogi fakultáson előbb volt diplomatikai tanszék, mint a bölcsész karon, hogy lássuk a szerző felismerésének jelentőségét: az utóbbi három évtizedben jelentős eredményeket elért magyar jogtörténetírás csak ebbe az irányba léphet tovább.

Az utóbbi időben hangot kapott az a kívánalom, hogy a tudománytörténettel – és ezen belül a jogtörténet-tudomány fejlődésével – tervszerűen és céltudatosan kell foglalkozni. Konkrét feladatok megoldása vezette el a szerzőt a módszertan fejlődésének vizsgálatához, amely nélkül a tudománytörténet kizárólag az eltérő nézetek halmaza lenne. A magyar jogi gondolkodás historizmusának sokoldalú vizsgálata elvitathatatlanul aktuális feladata a hazai marxista jogtörténetírásnak.

A kötet a jogtörténetírás és módszertan fejlődését mutatja be a magyar jogi gondolkodás történetének kezdeteitől, a felvilágosodáson, a romantikán és liberalizmuson, Frank Ignác működésén, a hazai jogtörténetírás önállóvá válásán, polgári kori alakulásán keresztül a jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának előtérbe kerüléséig. Sajnos a kép nem mindenütt egyenletes, így pl. a két világháború közötti jogtörténetírásról alig olvasunk valamit. Jelentőségének megfelelő helyet kapott viszont a munkában a liberalizmus, a konzervatív nemesi nacionalizmus, a történeti jogi iskola és a pozitivizmus vizsgálata.

A magyar jogtörténetírás önállósulásának közvetlen előzményeit, a módszeres kutató-elemző jogtörténet kezdeteit a szerző Kovachich Márton Györgynél és József Miklósnál keresi. Hangoztatja, hogy a hazai jog korszerűtlensége és az idegen uralom törekvései módfelett bonyolult körülményeket eredményeztek. A 18. század jogi historizmusa ebben az értelemben különösen magára vonja a figyelmünket. Ezt a fejlődést azonban el kell különítenünk a sajátos ötvözetű rendi-nemesi historizmustól, amely nem téveszthető össze a módszeres jogtörténet-tudomány kezdeteivel.

A nemesi liberalizmus kialakulását Horváth igen helyesen az árutermelésre való áttéréssel hozza összefüggésbe. A napóleoni háborúk konjunktúrája után a soknemzetiségű Habsburg-birodalomban bekövetkezett gazdasági visszaesést a jobbágytartó nagybirtok is csak nagy nehézségek árán vészelte át, a kis- és középnemesség pedig tömegesen elszegényedett. Magyarországon módosult ez az alapjában véve polgári jellegű eszmeáramlat: hordozója nem annyira a polgárság, mint inkább a tanult és anyagi helyzetében is a polgárosodást igénylő nemesség, mely a liberalizmust a nemzeti függetlenséggel

kapcsolta össze. Ebben a formában lett a liberalizmus megkésett polgári átalakulásunk eszmei előkészítésének hatékony eszköze. A magyar reformkori nemesi és a jogi gondolkodás liberalizmusának hatása alatt álló történetiség ennek ellenére mindmáig jelentőség nélkülinek minősült.

A 19. század első felének magyar jogi közgondolkodása gazdagnak mondható. Benne tovább élt és a liberális nemesi eszmék hatása alatt esetenként gazdagodott is az a lehetőség, amit a leíró (történeti) statisztika, illetve az európai államismeretek keretei nyújthattak. A tudományos értékű jogtörténeti kútfők gyűjtőinek munkássága is nagy lehetőségeket kínált. A romantikus nacionalizmus és a történeti jog megőrzését védelmezők múltba temetkezése hasonlóan növelte a historikus érdeklődést. A haladó liberális eszmék talaján fogant egyetemes fejlődés gondolata, illetve az összehasonlító jogalkotás híveinek historizmusa pedig már egy előre mutató szemléletmód csírájaként jelenkezett. A kifejlődő történeti-jogi irány számottevő értékek hordozója lett, miután a módszeres kutató-elemző munkának – elsősorban a feudális magánjog terén – elvitathatatlan reputációt szerzett. Az irányzat hazai megfelelője a jogtudományban az oknyomozó történeti aspektus megteremtője lett, bár szemléletmódja szinte minden esetben az elavult jog intézményeinek megőrzését (jobb esetben a tévedésektől való megtisztítását), tehát a történelmi jog konzerválását hordta magában. Áttörhetetlenül konzervatívnak tűnik ez a felfogás, amin csak a megkésett polgári átalakulás közvetlen hatása alatt keletkezett rés. Egészében tehát szembenállt a társadalmi haladással, ugyanakkor a magyar feudális magánjog hiteles feldolgozásával maradandó szolgálatot tett a század második felében végre önállósuló magyar jogtörténetírásnak.

A szerző a történeti-jogi iskola három szakaszáról beszél, amely a 19. század elején Adami János, majd később Frank Ignác és Wenzel Gusztáv nevéhez fűződik. Az irányzat képviselői közül – Frank Ignác mellett – a szerző a legnagyobb figyelmet Wenzel Gusztáv működésére fordítja. Szakít azzal a felfogással, hogy ő teremtette meg a hazai történeti-jogi irányt, hiszen a történeti-jogi ihletésű kutatómunka és a magyar jogi historizmus történeti szemlélete ennél jóval korábbi idők terméke. Horváth Pál könyvében „a legkiválóbb Frank-tanítvány"-nak (118. l.) nevezett Wenzel a megérdemeltnél negatívabb értékelést kap. „A szertelenül sokféle érdeklődésű gondolkodó (240. l.) Wenzel hangos hazafiaskodása, könnyen felismerhető romantikus nacionalista megnyilatkozásai sem takarhatják el konzervatív szemléletét és udvarhűségét. Nagyszámú irodalmi és forrásgyűjtő munkássága később sem párosult maradandó értékek megteremtésével (239. l.)." Nem akarok e helyütt Wenzel munkásságának értékelésével foglalkozni, de megemlítem, hogy korára éppen a „szertelen érdeklődés" volt jellemző, vagy hogy ennek az érdeklődésnek köszönhetjük pl. a magyar mezőgazdaság történetének azóta is egyedülálló feldolgozását (Magyarország mezőgazdaságának története, Budapest 1887). Nem vonható az sem kétségbe, hogy az önálló hazai jogtörténetírás alapjait ő rakta le, még ha a történeti-jogi iskola eszméivel a magyar nemesi romantika felélesztett elemei nála össze is fonódtak (273. l.). Igaz az, hogy Wenzel írásai a régi dicsőség, a középkori magyar birodalomi gondolat ébresztői voltak, de a magánjog terén kifejtett jogtörténeti gondolataiban a régi dicsőség hirdetése az elkerülhetetlen reformok gondolatával párosult. Jogi gondolkodása reakcióba hajló romantikájához mégis hozzátartozik az önálló jogtörténetírás kifejlődése, melynek előrehaladása közel állt a német romantikához, hatása alatt született meg a kutató-elemző jogtörténetírás. Az összehasonlító jog gondolata ugyan nem Wenzeltől, hanem a reformkori liberális jogi gondolkodóktól származik, azonban a jogtörténeti módszertant leginkább közelítő irodalmi próbálkozás, amely a komparatív módszerek alkalmazásának előnyeit közérthetővé tette (Az összehasonlító jogtudomány, 1876), az ő nevéhez fűződik. A hazai burzsoá jellegű jogtudomány alapvető jogtörténeti kézikönyv-irodalma pedig Wenzel Gusztávval kezdődött.

Tudományos előrehaladást a dualizmuskori magyar jogtörténetírás tetőpontját jelentő pozitivizmus hozott. Ez adott lehetőséget a tudománytalan romantika szorításából való szabaduláshoz. Az irányzat képviselői a történeti-jogi iskola ködös fogalmaival sohasem tudtak szakítani. Ezáltal a történeti tények csak járulékos szerepet játszottak tanításaikban, kutatómunkájukat mégis a tárgyilagosság igényével végezték. Megállapításaikat reakciós irányzatok is kisajátították, gyakran a nemzeti előjogokra épített „birodalmi" nacionalista szemlélet is a tanításaikra hivatkozott. A modernizáló közjogi nacionalizmus pedig a pozitivista kutatómunka legjobb eredményeinek meghamisításától sem riadt vissza. Ilyen előzmények után fejlődött ki a retrográd nacionalista jogtörténeti irány (Timon, Kosutány, Herczegh), amely hatásában később is jelentős tényező maradt a hazai jogtörténetírásban.

Horváth Pál könyvének kétségtelenül legnagyobb érdeme – mindeme megállapításokon túl –, hogy a jogtörténészek figyelmét ismét a történeti források kutatására, rendszerezésére, közzétételére irányítja. Hangoztatja, hogy a jogtörténet-kutatás módfelett összetett jelenség, felhasznált és rendszerbe foglalt ismeretanyagának számottevő hányada éppen az érintkező történeti kutatások talaján fogant. Ez a termékeny kapcsolat a főbb történettudományi ágazatok mellett különös hangsúlyt nyert a történeti segédtudományok irányában. Helyesen mutat rá, hogy ez utóbbi összefüggések hiányához tapad a jogtörténeti módszertan önállótlansága, ill. kidolgozatlansága (352. l.). Ezt a sajátos tudománytörténeti helyzetképet a komparatív módszertani lehetőségtényezők módosíthatják. Ez Horváth Pál munkájának a történészek számára kiemelkedő mondanivalója.

Kállay István

WISSENSCHAFTSPOLITIK IN MITTEL- UND OSTEUROPA. WISSENSCHAFTLICHE GESELLSCHAFTEN, AKADEMIEN UND HOCHSCHULEN IM 18. UND BEGINNENDEN 19. JAHRHUNDERT

(Hrsg. von Erik Amburger, Michal Cieśla und László Sziklai. Red. Heinz Ischreyt. Berlin, Verlag Ulrich Camen 1976. 4, 385 l. Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa 3)

TUDOMÁNYPOLITIKA KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN. TUDOMÁNYOS TÁRSULATOK, AKADÉMIÁK ÉS FŐISKOLÁK A 18. SZÁZADBAN ÉS A 19. SZ. ELEJÉN.

A Studienkreis für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa c. nyugat-németországi társulat, amely rendszeresen tart kelet-európai szimpóziumokat, adta ki ezt a tekintélyes kötetet.

Ludwig Hammermayer bevezető tanulmányában hatalmas apparátus felvonultatásával tekinti át elsősorban a nyugat-európai akadémiák és tudományos társulatok fejlődését, különös tekintettel az állam viszonyára a tudományhoz és a tudomány fejlesztéséhez. A 17. században még inkább magánkezdeményezésre alakultak kisebb társulatok, amelyek a skolasztikához ragaszkodó egyetemekkel szemben a korszerű álláspontot képviselték. A társulatok tudományos tevékenysége elsősorban a gyakorlati haszonra irányult. Ezért is kaptak uralkodói támogatást, ami végül is egyfajta államosításra vezetett. A 18. sz. derekán megváltozott a helyzet, a felvilágosodás erősebben hatott, az igények is megnőttek, a gyakorlat azonban továbbra is az elsőrendű szempont maradt. A tudomány differenciálódásának megfelelően nőtt a társulatok száma is, kapcsolatok épültek ki köztük és a régi, már állami akadémiák közt, nemzetközi méretekben is. A mozgalom nemzetközi méretűvé és egyúttal divattá vált. A túlságos specializálódás és elbürokratizálódás ellen vagy nemzetközi szervezet létrehozásával próbáltak védekezni, vagy nemzeti, azaz országos méretekben szervezkedni. Míg ezekben a korábbi dilettánsok mellett most már inkább a szaktudósok tevékenykedtek, mellettük, vagy inkább alattuk dilettánsokból álló kisebb társulatok valóságos szubkultúrája bontakozott ki. 1793-ban Franciaországban valamennyi társulatot megszüntették, a forradalmi negyedszázad idején másutt is halódtak, s 1815 után az egész mozgalom már nem éledt fel, legalábbis az eredeti formájában.

A túlságosan a francia mintára kihegyezett összefoglalással lehetne vitatkozni, hiszen a 19. sz. első felében is még sok társulat működik továbbra is, Kelet-Európában pedig az egész fejlődési sor még jóval tovább él (ahogy erre a kötet alcíme egyébként utal is). A tanulmány azonban mégis jó kiindulópontul szolgálhatott volna annak bemutatásához, hogy az itt érintett kérdések végül is hogyan vetődnek fel Közép- és Kelet-Európában. A kötet további tanulmányai igen sok részletben feleletet adnak erre.

Eduard Winter a katolikus rendek és a tudománypolitika viszonyát vizsgálja: a jezsuiták továbbra is a felsőbbséghez ragaszkodtak és a skolasztikához. Velük szemben német és osztrák területen a bencések, cseh és lengyel területen (s hozzátehetnénk, Magyarországon is) a piaristák mérsékelten felvilágosult szellemben tevékenykedtek, az ágostonrendiek a történetírás területén, így hozták létre a felvilágosodás katolikus variánsát. Leibniz és Wolff filozófiája egyébként még egyes jezsuitákra is hatott, Winter a prágai Steplinget hozza fel példának, aki Hell Miksával is kapcsolatban állt. Alexandru Duțu eléggé elvont magaslatú áttekintésében arra utal teljes joggal, hogy Kelet-Európában a felvilágo-

sodás hatása átnyúlik messze a 19. századba, csakhogy ekkor már a hazafiasság, nem az általános emberi jegyében. A bizánci-pravoszláv területen hiányzik a nyugati fejlődésben jelentkező idealizmus, a szekularizálódás itt különben is törésmentesen (reformáció nélkül) valósult meg. A népi műveltség szerepét az itteni társaságok létrejöttében és tevékenységében még meg kell vizsgálni. Max Demeter Peyfuss a mai Albániában lévő, vegyes lakosságú Moszkhopolisz szerepét vizsgálja Délkelet-Európa szellemi életében. Megállapítja, hogy az itteni középiskola tanítványai közül 33 jelentős szerepet játszott a különböző balkáni népek mozgalmaiban, bár egységesen görög jellegű kultúrát kaptak a városban.

Zoran Konstantinović a felszabadult Szerbia szellemi fejlődéséről ad áttekintést, Obradović 1807-ben alapított iskolájáról, a Matica srpska budai alapításáról és 1842-ben a belgrádi tudós társaság megalapításáról. Úgy látja, Szerbia mintegy három évtized alatt behozta kulturális lemaradását. Strahinja K. Kostić a Habsburg-birodalmi szerbek kulturális fejlődését tárja fel, ezen belül Karlóca vezető szerepét 1826-ig, a Matica megalapításáig, a karlócai és újvidéki gimnázium, a szentendrei, majd zombori tanítóképző és a karlócai teológia tevékenységét. A Matica alakításában az ifjú nemzedék játszott vezető szerepet, elnöke az akkor 27 éves Jova Hadžić lett.

Sziklay László a pest-budai irodalmi és tudományos társulatokról ír, az egyetem hungarus-öntudatú tanárai mellett ezek folytattak jelentős tevékenységet. Konkrétan a Tudós Társaságról, a későbbi Akadémiáról, a Kisfaludy-társaságról, a Matica srpskáról és a szlovák nyelvművelő egyesületről ad az előző tanulmányokhoz hasonlóan informatív képet.

Florin Constantiniu az erdélyi felvilágosodás és a fanarióta reformizmus szerepét taglalja a román felsőoktatás fejlődésében, kiemelve, hogy itt hazai kezdeményezés és nyugati minta szerencsés ötvözéséről van szó. Hangsúlyozza, hogy a fanarióta uralom nem jelentett görögösítést. Dan Berindei igen pontos áttekintést ad a román Tudományos Akadémia előzményeiről, különböző erdélyi, bukaresti és iaşi-i egyesületekről. Heinz Stanescu az 1780-as évek erdélyi és bánáti német nyelvű tudományos társulatairól ad ugyancsak pontos információt, hangsúlyozza itt egyrészt a jozefinista rendszer teremtette lehetőségeket, meg a szabadkőművesség szerepét, és a társulatok népek feletti jellegét. (Érdemes lett volna persze, ha már erdélyi román és szász egyesületekről esik szó, egy rövid tanulmányt az itteni magyar tevékenységről, elsősorban az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról beiktatni.)

Mikuláš Teich ismerteti Ignaz von Born bányászati tevékenységét, arra irányuló próbálkozásait, hogy az osztrák hatóságok által mintegy titokban tartott birodalmi bányaügyet a nemzetközi tudományosság számára hozzáférhetővé tegye. Ő is kiemeli a szabadkőművesség szerepét. A Born által 1786-ban Selmecbánya közelében (Szklenón, Sklenô) az ottani bányaművelés tanulmányozására összeült nemzetközi tudós társaságban az első európai természettudományi kongresszust látja. Jozef Vlachovič a selmecbányai bányászati főiskola tevékenységéről ad képet, itt már 1735-ben Mikovín Sámuel kezdte a gyakorlati oktatást, és cseh kezdeményezésre Mária Terézia engedélyezte itt a birodalom egyetlen bányászati (és hamarosan erdészeti) főiskolájának a létrehozását, nemzetközi rangú oktatói gárdával. Eduard Wondrák az olmützi (olomouci) jezsuita egyetem szekularizálásának következményeit világítja meg, belefoglalva ennek előzményeit is, a jogi oktatás kezdeteit már a jezsuita rend megszüntetése előtti korszakban. Az 1782-ben ismét Olmützbe visszahelyezett, de csak főiskolai rangú intézmény ekkor csupán gyakorlati célokat szolgált, nem a tudomány fejlesztését. Karl Sablik pedig Van-Swieten kelet-európai tanítványairól írt, amivel gyakorlatilag a pesti egyetem orvosprofesszorait mutatja be.

Heinz Ischreyt elemzi Tissot „Avis au peuple sur sa santé" c. munkájának német fordításait és ezek baltikumi elterjedését és hatását. Ennek a műnek lett és észt rövidített fordításai is megjelentek, ami arra utal, hogy a parasztok felvilágosítására is kívánták hasznosítani. Erik Amburger az orosz országi tudományos társulatokról ír II. Katalin idején, gyakorlatilag elsősorban a Szabad Közgazdasági Társulatról, amely jórészt balti németek ötletéből született, mivel a Tudományos Akadémia túlságosan állami befolyás alatt állt. Az 1783-ban kifejezetten a nyelvművelés céljára alakult Orosz Akadémia nemcsak szakembereket tömörített, de itt megint erős volt az állami irányítás. Gert Robel a 18. századi orosz szibériai expedíciók németországi fogadtatását vizsgálja, esettanulmányként az információ terjedése és befogadása szempontjából. A század első felében vezetett két expedícióról a német közönség csak jóval később értesült német nyelvű kiadványokból, mert az orosz hatóságok nemigen akarták információt kijuttatni, az 1768–74-es eredményeit viszont a propagandára nagy súlyt helyező Katal

tüstént publikáltatta. Az a kérdés persze, hogy ezek a kiadványok mennyire jutottak a közönség tudomására, még kutatásra szorul. A szerző korabeli lexikonok vizsgálata alapján kockáztatja meg azt a feltevést, hogy valamelyest mégis ismertek lettek, különben ezekben a lexikonokban nem jelentek volna meg szibériai vonatkozású címszavak. Jürgen Kämmerer II. Katalin közművelődési tevékenységének hugenotta előzményeit tárgyalja három vonatkozásban: az egyik francia nevelőnője, a másik egy Angliát is megjárt francia, Dumaresq, aki 1747–62 közt tevékenykedett Péterváron, és a harmadik de Lafont asszony, aki a pétervári leánynevelő intézet (a későbbi Szmolnij) igazgatója volt.

Jacek Staszewski az első lengyelországi tudományos társaságokról számol be, az 1720-ban alapított gdańskiról, az 1721-es elblągiról és az 1752-es toruńiról, amelyek persze valójában német egyesületek voltak, tagjaik jórészt városi tanácsurakból kerültek ki. Történelemmel, filozófiával, matematikával és nyelvvel foglalkoztak. 1740-ig a szerző szerint csak felvilágosult egyénekről beszélhetünk, az 1740–60-as években már felvilágosult elitről. Gerard Kozielek a C. C. Flottwell vezetése alatt álló königsbergi Német Társaság tevékenységét összegezi. 1743-ban jött létre, kapcsolatban állt Gottscheddel, a német nyelvművelés mellett a katolikus középkor és a lutheri ortodoxia bírálatával is foglalkozott a biblia-kritika mellett, egyúttal a porosz király kultuszát is művelte, Rousseau tiszteletével párhuzamosan. Erősen érdeklődött a lengyel szellemi élet iránt, Krasicki munkáiból fordítottak is. Michal Cieśla az 1773-ban létrejött lengyel nemzeti oktatási bizottság, afféle közoktatásügyi minisztérium tevékenységét, elsősorban a krakkói egyetem reformját vizsgálja, ebben a bizottság vezetőjének, Hugo Kołłątajnak volt oroszlánrésze.

Mint a tartalmi ismertetésből látható, az egyes tanulmányok a részletekben valóban válaszokat adnak a bevezetőben felvetett kérdések kelet-európai vonatkozásaira, ha az egyes területek nem is szerepelnek arányosan. De csak részletekben: az egész kötet sok hasznos adalékot hoz, de sehol sem veti fel a főcímben adott problémát. A korszak tudománypolitikája valóban egyúttal a felsőoktatási politikát is jelentette, hiszen az elmaradott társadalmakban sok mindent kellett egyszerre pótolni, tudósokat nevelni és a tudományt fejleszteni, elsősorban gyakorlati (állami!) célokból. Itt azonban egy igen fontos mozzanat teljesen kimarad, holott alapvető a kelet-európai fejlődésben: tudósképzés és tudomány művelése csak az állam számára megoldható feladat volt, hiszen nemcsak a tudós, hanem az érdeklődő, jó értelemben vett dilettáns közönség közege is hiányzott, amely a nyugat-európai fejlődésben legalábbis egy ideig pótolta az állami támogatást. Csakhogy ez az állami tevékenység Oroszországban, a lengyel államban, a Habsburg-birodalomban, bizonyos mértékig a két Dunai Fejedelemségben volt lehetséges, vagyis a kelet-európai népek többsége mögött nem állt olyan államhatalom, amely a tudomány fejlesztését szolgálta volna, holott ez az oktatás és a nyelvművelés, vagy akár a történetírás révén a nemzeti fejlődésnek fontos mozzanata volt. Ezért volt itt mégis szükséges a nem állami jellegű társulatok tevékenysége (a lengyelek számára is 1795 után). Ennek az egész problematikának a felmérése lenne a fő feladata egy olyan munkának, amelyik a 18. századi közép- és kelet-európai tudománypolitikáról szól. A kötet sok értékes előtanulmányt nyújtott ehhez, de az összefoglaló válaszhoz még további kutatások szükségesek.

Niederhauser Emil

KEITH HITCHINS:

ORTHODOXY AND NATIONALITY. ANDREIU ŞAGUNA AND THE RUMANIANS OF TRANSYLVANIA, 1846–1873

(Cambridge [Mass.] – London, Harvard University Press 1977, IX. 332 l. Harvard Historical Studies, 94)

ORTODOXIA ÉS NEMZETISÉG. ANDREIU ŞAGUNA ÉS AZ ERDÉLYI ROMÁNOK, 1846–1873

A gazdag macedo-román kereskedőcsalád sarja, aki 1809-ben Miskolcon született, iskoláit itt és Pesten végezte, nagyon jól beszélt magyarul, felserdülve nem ősei jól jövedelmező foglalkozását választotta, hanem szerzetes lett, megtanult románul (még idősebb korában is írásait kissé archaikusaknak tartották, mert román nyelvtudása régi egyházi könyvek nyelvezetén csiszolódott). Az átlagosnál

jóval magasabb képzettségű klerikusra a patriarcha, Josip Rajačić is felfigyelt, minden módon támogatta. 1846-ban már az erdélyi ortodox püspökség vikáriusa, 1848-ban püspöke, ennek révén a román politikai törekvéseknek vezető alakja, 1864-re elérte, hogy a püspökséget érseki rangra emelték, s természetesen Şaguna lett az első érsek, most már független Karlócától. 1861-ig, Rajačić haláláig amúgy is elég sok összeütközése volt egykori pártfogójával. Az új dualista államszervezetben a politikai aktivitást hirdette, csakhogy ekkorra már a román nemzeti mozgalom vezetése a világi értelmiség kezébe került, s ez hosszú időre a passzivitás politikáját választotta.

Keith Hitchins, az illinois-i egyetem fiatal professzora, az erdélyi és magyarországi román nemzeti fejlődés ismert, kiváló szakértője, akinek egyik korábbi munkája az 1780–1848 közti erdélyi román nemzeti fejlődést összegezte, ebben a könyvében a század derekának egyik legfontosabb román személyiségén keresztül mutatja be a mozgalom további fejlődését, egyúttal persze Şaguna egyéni életútjának fő állomásait is. A szerző igen széles körű anyaggyűjtést folytatott, kolozsvári, nagyszebeni és bukaresti levéltári anyag mellett a karlócai, budapesti és bécsi központi levéltárakat is átkutatta, s természetesen a kérdés nagy irodalmát, beleértve a magyar nyelvű szakirodalmat is, alaposan ismeri. Ennek a kiterjedt anyaggyűjtésnek az alapján írta meg az életrajzot (a legutolsót 1909-ben adta ki Ioan Lupaş).

Az első hét fejezet az életpálya egyes szakaszait időrendben tárgyalja, az 1848-as forradalommal, az abszolutizmus korával, az 1863–64-es erdélyi országgyűléssel és az ortodox érsekség megalapításával, mint fordulópontokkal. Egy fejezet a román nemzeti mozgalomban a főpapi vezetés háttérbe szorulását, a világi értelmiség előretörését mutatja be, egy másik Şaguna elképzeléseit és tényleges tevékenységét az egyház és az állam viszonyának a megszabásában, az utolsó fejezet pedig „társadalmi aktivizmus" címen valójában Şaguna egyházszervező és a román egyházi oktatást elősegítő tevékenységét, meg tudományos (kánonjogi stb.) munkásságát. Az epilógus élete utolsó éveit foglalja össze, aktivista politikai irányvonalának kudarcát a világi értelmiséggel szemben.

Kétségtelen, hogy Şaguna az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom jelentős alakja a század harmadik negyedében, s hogy még az unitus főpapsággal szemben is (Lemeni, majd Sterca–Şuluţiu) kiemelkedő szerephez jutott, azt sok tekintetben személyi kvalitásai szabták meg. Alakja igen vitatott, hiszen a nemzeti mozgalom egyértelműen pozitív figuráját épp úgy látták benne, mint a reakció elszánt képviselőjét, a nemzeti igények szószólóját és a Habsburg-hatalommal szemben a meghunyászkodás megtestesítőjét. A román marxista történettudomány sokáig, éppen társadalmi és politikai elképzelései miatt, negatívan értékelte, vagy éppenséggel háttérbe is szorította tevékenységét, csak az utóbbi időben kezd nagyobb megértést tanúsítani iránta, ahogy azt Hitchins hangsúlyozza. Hogy a forradalom alatti szereplése miatt nemcsak a régi polgári, hanem a marxista magyar történettudomány is nagyon negatív figuraként mutatta be, azt nem is kell külön hangsúlyozni.

Hitchins az ellentétes értékelések közt valamiképpen egyensúlyozó ábrázolásra törekszik. Şaguna az ő felfogásában elsősorban ortodox főpap, aki egyháza érdekeit igyekszik megvédeni, egyenjogúságát kiharcolni, majd biztosítani. Ugyanakkor tudatában van annak, hogy éppen az ortodox egyház mentette meg a román népet az asszimilálódástól, így nagy nemzeti hivatása is van, s ezt Şaguna ki is akarja teljesíteni. És még egy mozzanat: Şaguna az egyház és az állam közt mindenképpen fenn akarja tartani a jó viszonyt, sokat harcol az államsegélyért, elsősorban az egyházi iskolák érdekében, de féltékenyen őrzi az egyházi szervezet önállóságát az állammal szemben. Tudomásul veszi, hogy ez az állam a Habsburg-birodalom (de csak az!), ezért ezen az államkereten belül marad politikai elgondolásaiban is, a birodalom valamennyi ortodox románját szeretné egyesíteni közös egyházi szervezetbe, de nem hajlandó a birodalmon túl nézni, a fejedelemségek, majd az egységes Románia felé. Az egyházi érdeket a birodalommal szemben is képviseli, de a románok erdélyi érvényesülését, egyenjogusítását csak a birodalomtól várja, a magyar törekvésekkel szemben a birodalomban és a császárban látja az egyedül lehetséges védelmet. Ez természetesen a forradalom során egyértelműen szembefordítja a magyar törekvésekkel, vagyis az ellenforradalom szolgálatába állítja, ezt Hitchins is egyértelműen leszögezi. De azt is, hogy Şaguna ismételten kijelentette, a románok nem hegemóniára törekszenek Erdélyben, nem az addigi „három nemzet" helyébe kívánnak lépni, hanem a velük való egyenrangúságot kívánják, az együttélést a közös hazában, Erdélyen belül.

„Ortodoxia és nemzetiség" – a könyv címének a sorrendje nagyon is tudatosan megfogalmazott, és Hitchins be is bizonyítja, hogy Şaguna számára végső fokon az egyházi érdek előbbrevaló volt a nemzetinél, de éppen az egyházi érdek állította őt számos ponton a nemzeti érdek mellé. Ezzel a

sorrenddel azonban Şaguna, mint Hitchins megállapítja, sokkal inkább a múlthoz tartozik, mint a jövőhöz. A nemzeti mozgalomnak azt a szakaszát képviseli, amelyben a főpapi vezetés elengedhetetlen volt, csakhogy ez a szakasz éppen ekkorra már befejeződött. Şaguna egyéni tekintélye hosszabbította meg egy ideig, de már életében maga is tanúja lehetett a korszak lezárultának.

A román nemzeti fejlődés szempontjából tekintve a problematikát, Hitchins ábrázolása alkalmasint a legközelebb áll a történeti igazsághoz. De Hitchins is csupán ebből a szemszögből közelíti meg. A kérdés az, vajon ez a szempont elegendő-e. Hogy 1848–49-ben Şaguna csak a birodalommal való megegyezést szorgalmazta, s a magyar kormánnyal érdemben nem tárgyalt, sőt a hatvanas években sem vette fel az érintkezést, pedig magyar oldalról felkínálták, azt Hitchins is megmondja, de itt tartózkodik az értékeléstől. A Habsburg-birodalmi románok egyházi, vagy akár – ahogy 1849-ben felvetődött – közigazgatási egyesítését a birodalmon belül Şaguna természetjogi és történeti érvek alapján természetesnek és kívánatosnak tartotta, s ebben a szerző is egyetért vele, ugyanakkor Erdély uniója kapcsán csak ennek indokolatlanságát látja, s nem utal arra, hogy ez nemcsak magyar nemzeti szempontból volt érdekes (a nemzeti egyesítés programja minden kelet-európai nemzetnél felvetődött valamilyen formában, nem világos, hogy magyar részről ez miért nem vetődhetett volna fel), hanem a társadalmi haladás szempontjából, hiszen az elmaradottabb erdélyi struktúrát a viszonylag haladóbb magyarországihoz kapcsolta volna (és kapcsolta is 1867 után). A balázsfalvi gyűlés 18 pontját Hitchins az addig leghaladóbb nemzeti programnak tartja, de érdemes lett volna egy mondatban arra utalni, hogy a korabeli Habsburg-birodalmi nemzeti programok mind nagyjából ugyanezt a szintet képviselték.

Az ilyen és ehhez hasonló kitekintések, szempontok alkalmasint nagyobb távlatot adtak volna Hitchins könyvének. Reméljük, hogy a szerző a román nemzeti mozgalom további kutatása során az ilyen megfontolásokra nagyobb tekintettel lesz. Könyve így is értékes összefoglalása a múlt századi román fejlődés egyik fontos kérdéskörének.

Niederhauser Emil

GESCHICHTE DER STADT WEIMAR

(Hrsg.: Gitta Günther und Lothar Wallraf, Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger 1975. 1976[2]. 909 l.).

WEIMAR VÁROS TÖRTÉNETE

Weimar nem csupán egyike a német kisvárosoknak, amelynek története összehasonlítási alapul szolgálhat a várostörténészeknek: a német történelem nagy részében ugyanis méreteit messze meghaladó szerepet játszott. Az irodalom- vagy kultúrtörténészt a Goethét, Schillert, Wielandot körülvevő valóság, vagy a „Lotte Weimarban" háttere érdekelheti, a legújabb kor kutatója pedig a weimari köztársaságra vagy éppen Buchenwaldra vonatkozó adatokat kereshet ebben a könyvben. De az alsó paleolitikumtól a nyomdába adás napjáig terjedő időt átfogó kötet a többi kor kutatóival sem bánik mostohán: a tudathercegségek kialakulásának Weimar éppen olyan jó példája, mint a kőkorszaktól a középkorig folyamatos anyagot felmutató lelőhelynek.

A forrásokban gazdag, védett weimari medencében már 100 000 évvel ezelőtt is éltek emberek, a felső paleolitikumtól pedig folyamatosan váltják egymást a kultúrák. A városban – beleértve a belváros és a kastély területét is – előkerült igen nagyszámú leletet a méltán híres Őstörténeti múzeum munkatársa, *Günter Behm-Blancke*, számos jó rekonstrukciós rajz és térkép segítségével kelti életre. Maga a város neve (Vimari = szent tó) az itt letelepült germánok, a hermundurok egyik fontos kultuszhelyének emlékét őrzi, amely valószínűleg a Schwansee partján volt, és később az apácakolostor áthelyezését is motiválhatta.

Az első írásos emlék Weimarról II. Ottó császár 975-ben kelt oklevele a fuldai kolostor részére, „Wimares" kibocsátási hellyel. Ennek ezredik évfordulóját ünnepelte Weimar, többek között, ezzel a szép kiállítású, várostörténeti kötettel.

A középkorral (975–1517) foglalkozó fejezet szerzője, *Hans Eberhardt*, (a Goethe kori társadalomtörténet is az ő kutatásain alapul), a gyér forrásanyag imponálóan gondos elemzésével bizonyítja

be a jelenlegi kastély helyén álló, karoling-kori alapokon épült vár, a Jakab-templom (története a frank időkig nyúlik vissza) és az apácakolostor körül kialakult három városmag létét.

A belváros utcahálózata ma is szinte tökéletesen őrzi középkori formáját, s ennek jellegzetességei sokat elárulnak korai történetéről. A város fejlődését 1500-ig a mellékelt térképvázlaton, 1570-től eredeti térképeken követhetjük. Annál inkább hiányolhatjuk a gazdagon illusztrált kötetből a mai Weimar térképét, amely nemcsak a kötet legutolsó, legterjedelmesebb részét segítene jobban megérteni, hanem a korábbi fejezetek mai utcanevekkel történő pontos helymegjelöléseit is.

A reformáció és a parasztháború („a korai polgári forradalom") eseményeinek mellékszereplője, de nem csendes figyelője Weimar, hiszen Luther többször prédikált a városban, Müntzert pedig a kastélyban hallgatta ki a herceg. A középkorinál valamivel halványabb fejezeteket a reformációtól a klasszicizmusig terjedő korszakról *Ernst Müller* és *Ernhard Naake* írták. A mű legfőbb erénye itt is, akárcsak az előző részben, a városi társadalom átalakulásának pontos, részletes, statisztikai adatokkal is jól dokumentált bemutatása. Weimar a tizennyolcadik század végéig megőrizte agrár jellegét, Herder még 1785-ben is azt írta róla, hogy átmenet egy főváros és egy falu között.

A dinasztikus osztozkodások után Weimar Németország egyik legkisebb hercegségének központja lett. A 17. században alig 3000 lakosú városra a túlméretezett hercegi udvar nyomta rá bélyegét. Ennek eltartása súlyos terheket rótt a polgárokra, mégis – bár Naake elsősorban e feudális abszolutizmus korhadó jellegét hangsúlyozza – ez a fővárost utánzó udvari élet teremtette meg a feltételeket ahhoz, hogy a felvilágosodáskori Weimar egész Németország szellemi fővárosa legyen.

A művelődéstörténeti részek meggyőzően rajzolják meg azokat az előzményeket, amelyek a weimari kultúra „nagy korszakát" előkészítették, nem annyira egyes nagy személyiségek (Bach pl. rövid ideig udvari orgonista volt itt), mint inkább az intézmények (iskolák, zenekarok, egyesületek) jelentőségére helyezve a hangsúlyt.

A leghálásabb, de egyben legnehezebb feladatot, Goethe korának felrajzolását, *Hans Henning* kapta, és teljes sikerrrel oldotta meg. Nem került az összetorlódott világnagyságok bűvkörébe, nem felejtette el, hogy Goethe sokkötetes levelezéséhez az akkoriban gyorsan kiépülő postaszolgálatra, Schiller tragédiáihoz színtársulatra és közönségre, Herder tudományos műveihez a százezer kötetes kölcsönkönyvtárra volt szükség. A weimari társadalom jól dokumentált tablójával bizonyítja be, hogy a manufakturaipar hiánya miatt a polgárság jórészt kisiparosokból és kiskereskedőkből állt. E gyenge polgárság és a toleráns, felvilágosult udvar szinte harmonikus viszonya tette Weimart egyedülálló kivételként alkalmassá arra, hogy a formálódó polgári nemzet eszmei-irodalmi harcait itt vívhassa meg.

De nemcsak az irodalomtörténet, hanem a színház- és újságtörténet kutatóinak is számos adatot kínál a Deutsche Merkur és a Hoftheater városa, hiszen ilyen tekintetben is a korabeli Németország, sőt Európa egyik centruma volt. Weimar klasszicizmusa pedig az építészet számára is példát jelentett: a weimari városkép kialakítása jórészt Coudray nevéhez fűződik.

Goethe halála után Weimar, mint Heine írja, az özvegy múzsák városává lett – Goethén kívül ekkor egyetlen, akárcsak másodrangú költő sem élt itt. A költőóriás – Thomas Mann által oly jól ábrázolt – nyomasztó súlya nem engedte, hogy Weimar még életében a klasszicizmust felváltó új irányzatoknak is fókusza legyen, a művészeti élet pedig udvarhoz kötődé jellege miatt nem talált igazán széles bázisra a polgárság körében.

Ha az 1848 után mégis kibontakozó „ezüstkor" fényében nem is mérkőzhet a klasszikus Weimarral, számunkra már csak Liszt Ferenc miatt is igen fontos. Nemcsak az Esztergomi mise és a Krisztus-oratórium született itt, de Liszt szervezte meg több Wagner-opera weimari ősbemutatóját is.

A politikai jelentéktelenségbe süllyedő város társadalmát elemezve *Ulrich Hess* rámutat az ipari munkásság kis létszámára és a Weimarba költöző jómódú nyugdíjasok egyre nagyobb súlyára – ez az arány legalább 1945-ig meghatározta Weimar arculatát.

Az első világháború a kisváros férfilakosságát is megtizedelte, és ha a világháborút követő forradalmi hullám nem is vetett itt akkora hullámokat, mint a nagy ipari városokban, de Sachsen–Weimar–Eisenach minimonarchiáját mindenesetre elmosta. (Talán szerencsésebb lett volna a várostörténeti periodizációban nem 1917. november 7-t, hanem a rá pontosan egy évvel következő németországi és weimari forradalmi eseményeket fordulópontnak tekinteni.) A Spartacus-felkelés leverése után a Scheidemann-kormány nem annyira kulturális öröksége, mint inkább konzervatív „nyugdíjasváros" jellege miatt választotta Weimart, és ezen belül a Nemzeti Színházat a nemzetgyűlés

színteréül. A „weimari" köztársaságnak azonban sohasem volt túl sok híve itt: Lothar *Wallraf* számszerűen is kimutatja a városi társadalom összetétele és az NSDAP gyorsan növő szavazótábora közti összefüggést.

Az Ettersbergen berendezett haláltábor, ahonnan lelátni a Goethe-házra vagy a Herder-templomra, önként kínálkozó szimbólum. A nácizmus azonban, amely a haladó művészeket (köztük a Bauhaus alkotóit) elüldözte, a klasszikus kultúra örökségét is ki akarta sajátítani: Goethe színháza a fasiszta és antiszemita propaganda színtere lett, a nácipárt Nietzsche (Weimarban halt meg 1900-ban) és Wagner kultusza mellett a nagy költőpár Goethe és Schiller tiszteletét is kultúrpolitikája szolgálatába állította.

Az olvasót azonban e korszakból valószínűleg nem annyira a város, mint inkább Buchenwald története érdekli, amelyről megrázó részleteket és pontos adatokat egyaránt találhat.

A néhol lokálpatriótai büszkeséggel terjengős utolsó fejezetben *Edgar Hartwig* a felszabadulástól napjainkig folytatja Weimar krónikáját. Elsősorban azt a folyamatot ábrázolja, amellyel Weimar az NDK egyik kulturális és szellemi központjává vált. Bemutatja azokat az intézményeket és rendezvényeket, amelyekkel a szocialista német állam Weimar kulturális örökségét nemcsak ápolja és őrzi, de minél szélesebb tömegek kincsévé tenni is törekszik.

A kötetet a város címeréről szóló rövid függelék zárja. *Rudolf Diezel* szép ábrákon mutatja be a címerkép, a piros szívekkel teleszórt mezőben ágaskodó oroszlán metamorfózisát a különböző stíluskorszakok ábrázolásain, majd finom elemzéssel bizonyítja be, hogy a piros szívek a város egyik, a dán királyokkal szoros kapcsolatban álló földesurának címerén át a ma is használt dán címerből származnak.

Tóth István György

TIBOR FRANK:

THE BRITISH IMAGE OF HUNGARY, 1865/1870

(Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1976. 375 l.)

MAGYARORSZÁG ANGLIAI KÉPE, 1865/1870

A történettudomány tematikailag is szélesedő érdeklődésének és módszerbeli újításainak egyik megjelenési formája a politikai recepció egyidejűleg történeti és szociológiai nézőpontú kutatása. Amikor egy ország vagy egy nép valamely fontos korszakának, problémájának külföldi tükröződését, egy másik országra gyakorolt hatását, lényegében a múltbeli közvéleményt vizsgáljuk, akkor nemcsak a szociológia felől tágítjuk a történeti vizsgálódások körét, hanem a kapcsolattörténet, diplomáciatörténet hagyományos diszciplínáját is új alapokra helyezzük. Úgy tűnik, hogy egy régi műfaj teljes megújulásáról van szó. Persze e megújulás még eléggé kezdeti stádiumban tart: tisztázatlan a fölhasználandó források köre, a földolgozás módszere, maguk az alapfogalmak: képmás, nemzetkép, attitűd, közvélemény, s az utóbbi olyan lehetséges válfajai, mint tömeg-vélemény, elit-vélemény, sajtó (szerkesztőségi) -vélemény stb. Tulajdonképpen a külföldi hatást, véleményt vizsgáló minden tanulmány önálló fogalmakkal és módszerekkel dolgozik. Hazánkban született a közelmúltban néhány figyelemreméltó újabb munka a magyarországi események külföldi, illetve a külföldi események magyarországi visszhangjáról, és most Kovács Endre, Köpeczi Béla, Irinyi Károly és mások után Frank Tibor kísérelte meg a kapcsolattörténet új nézőpontú, módszertanilag is útkereső művelését.

A Habsburg-monarchiával szemben az 1860-as évek második felében követett brit politika és a kiegyezéssel kapcsolatos angliai nézetek rekonstruálása és elemzése korántsem tekinthető önkényes témaválasztásnak. A szabadságharc elbukásának egyik legfontosabb tanulsága volt, hogy a magyar függetlenség kivívása csak nemzetközi támogatással, vagy legalább a külső beavatkozás veszélyének nemzetközi szintű elhárításával („beavatkozás a be-nem-avatkozásért") biztosítható. A nemzetközi befolyása csúcsán álló, a Habsburgok és a magyarok iránt egyaránt rokonszenvet mutató Anglia (amely 49 óta megoldatlannak és megoldandónak tekintette a magyar kérdést) álláspontja kulcsfontosságúnak tűnt, ezért is terjesztették az 1861-es magyar országgyűlés anyagát az angol képviselők között. Kossuth ugyan az olasz háború csalódásai után már nem számolt Angliával, látta, hogy ott a független Magyarország eszméje kevés támogatásra talál, de a kiegyezni akarók számára ideális volt a Palmerston

által még 1849-ben megfogalmazott alapelv: Magyarország Ausztria jobbkeze, s a közép-európai nagyhatalom stabilitása megkívánja a magyarok kielégítését. Frank Tibor könyve alapján megállapíthatjuk, hogy ez az alapelv Angliában meglehetősen széles körű egyetértéssel találkozott, ugyanakkor mégis milyen tág körben mozogtak a vélemények Magyarország problémáiról, jövőjéről.

A kiegyezés korának meglepően gazdag egykorú angliai irodalma (28 könyv és pamflet, számtalan folyóirat-cikk, s részletes tudósítások a napilapokban) nemcsak földolgozatlan, de jórészt ismeretlen is volt történeti köztudatunkban. Ennek fölfedezése már önmagában is jelentős érdem, de Frank ennél jóval többet tett: a bécsi levéltárakban, az Országos Levéltárban, a Széchényi Könyvtár és az Akadémia Kézirattárában föltárta a korszak angol-magyar (és osztrák) érintkezéseinek dokumentumait, memoárok és kézikönyvek tömegéből gazdag adatokat bányászott ki eme érintkezések hátteréről, a bennük részt vevő személyekről, a megjelent munkák szerzőiről. Csak azt sajnáljuk, hogy legalább egy napilap magyar tárgyú cikkeinek földolgozása, végigkövetése már nem fért bele a dolgozat kereteibe.

Az „image", a nemzetkép-kutatás elvi és módszertani kérdéseit jól prezentálja az első fejezet, a szociológiai nézőpontú bevezető, amely a hazai és külföldi irodalom áttekintését néhány jó gondolattal egészíti ki. A konkrét témát három kérdéskörre bontva vizsgálja meg a szerző. Először a korabeli angol külpolitikát mutatja be, s ebben a Monarchia által elfoglalt helyet. Ez a fejezet eléggé vázlatos és elnagyolt: néhány alapvető kézikönyv mellett csupán a korabeli külpolitikai publicisztika alapján állapítja meg, hogy ez idő tájt Anglia visszavonult az aktív európai politikától, figyelmét mind jobban a gyarmati terjeszkedésre összpontosította. Mindkét állítás vitatható, legfeljebb egy évtizeddel később, a 70-es évek derekától kezd ilyen vonásokat mutatni a tényleges angol külpolitika. Abban igaza van Franknak, hogy 1849 után Magyarország ügye mind kevesebb érdeklődést keltett a szigetországban, de épp az ő általa föltárt irodalom mutatja, hogy érdektelenségről korántsem beszélhetünk. Persze ezt a részt csak a brit külügyminisztérium iratai ismeretében lehetett volna alaposabban kidolgozni, márpedig angliai levéltári kutatásokra a szerzőnek nem volt módja.

A következő tárgykört a Monarchiáról Angliába érkező információk, a tájékozódás forrásai alkotják. Ezen belül részletesen bemutatja Apponyi Rudolf londoni nagykövetségének kapcsolatrendszerét, a Bécsből irányított angliai propagandakísérleteket, a két ország között öt éven át húzódó kereskedelmi tárgyalásokat, az angliai magyar emigránsok befolyását, végül időrendben tárgyalja a korszakban megjelent Monarchia-tárgyú publicisztikai írásokat, ezek forrásait és szerzőit. Egyes kisebb hibái ellenére e fejezet módszertanilag is igen értékes és tanulságos, egy konkrét példán mutatja be, milyen források alapján, milyen információs csatornák közvetítésével alakul ki a nemzetkép, mik az „image" összetevői.

Minden gazdagsága ellenére ez a rész megválaszolatlanul hagy néhány kérdést. A fölhasznált terjedelmes Apponyi-levelezés alapján még nem kapunk választ arra, vajon Apponyi Rudolf eredményes angliai tevékenységének elsősorban személyes, vagy inkább Anglia arisztokratikus társadalmi rendszeréből következő okai voltak. A nagykövet a kiegyezés mellé vagy ellene hangolta a brit politikai elitet? A kiegyezés nyomán változott-e észrevehetően a közössé vált külügyminisztérium Magyarország-képe, s ezen át a fogadó országok Magyarország-képe? A válaszok elmaradása jórészt a forrásokon múlott, így inkább csak a további feladatokra utalnak. Frank munkája is alátámasztja, hogy a kereskedelmi egyezmény ügyében Angliával meginduló tárgyalásoktól a magyarok milyen sokat vártak, a kiegyezés megkötése után ezt hogyan remélték összekapcsolni a magyar gazdaság külföldi segítséggel történő fejlesztésével, arra azonban nem kapunk választ, miért nem sikerült gazdaságilag megalapozni a Monarchia és Nagy-Britannia külpolitikai partneri viszonyát, miért nem sikerült érdekeltebbé tenni a brit tőkét Magyarországon. E hosszútávú kihatásokkal bíró kérdés részletes tárgyalása persze meghaladta volna a dolgozat kereteit. Az angliai levéltári kutatások sajnálatos hiánya még nem magyarázza a kategorikus állítást, hogy „a bécsi brit nagykövetség tagjai csak csekély mértékben befolyásolták a brit közhangulatot". A Foreign Office-t mindenképp befolyásolták, rajta keresztül a kormány tagjait is, tehát az Ausztria-Magyarországgal kapcsolatos politikát is, így végeredményben leginkább a brit diplomata-véleményeknek volt (lehetett) közvetlen hatása, eredménye. Az angliai magyar emigránsok kapcsolatairól szólva meg kellett volna mondani (amikor ez megállapítható), hogy a magyar ügy régi angol barátai közül ki maradt hű Kossuth irányvonalához, s ki lett a kiegyezés híve. Valószínűnek látszik, hogy többségük a Deákhoz csatlakozó Pulszkyt követte.

A könyv eddig tárgyalt részei tulajdonképpen nem a Magyarország-képpel, hanem az egész Habsburg-monarchiával kapcsolatos brit véleményekkel, megnyilvánulásokkal foglalkoznak. Ez természetes és helyes, hiszen a szűkebb Magyarországgal foglalkozó nézetek függvényei voltak az egész alakulat megítélésének. A szorosabban vett magyar kérdésekről (a magyar múlt értékelése, a nemzetiségi kérdés, a belső berendezkedés módja, Magyarország helye az európai külpolitikában stb.) vallott angol nézetek ismertetése a könyv utolsó negyedére maradt. Nem is ezzel az aránnyal van baj, hanem azzal, hogy az információs csatornákat tárgyaló fejezetben egyszer már fölsorolt és értékelt művek tartalmát most témakörök szerint ismertető-elemző részhez szintén odakívánkoznak a szerzőről és a mű keletkezési körülményeiről korábban közölt ismeretek. Ezt azonban sem jegyzetek, sem az előző fejezet megfelelő részeire történő hivatkozás formájában nem kapja meg az olvasó. Ez azért is kár, mert egyébként az itt követett módszer, a tárgyalt művek tartalmát kérdéskörök szerint fölbontva történő ismertetés volt a munkaigényesebb, s talán a szerencsésebb is, s elegendő lett volna a hivatkozások formáját változtatni meg. Érdemes ebből a fejezetből idézni néhány korabeli megállapítást, kommentárt. Pattersontól kezdve visszatérő megjegyzés a dualizmus korában, hogy a magyarok túlbecsülik fontosságukat, európai szerepüket. Ugyancsak ő hasonlítja elsőként Magyarország társadalmi berendezkedését az 1832-es választójogi reform előtti Angliához: a főváros whig (Deák-párti), a vidék tory (dzsentri). Sokan látnak párhuzamot az angol és a magyar alkotmányfejlődésben. A nemzetiségi kérdés létét ismerik, de Magyarország integritását ettől még nem látják fenyegetve. Gyakran állítják párhuzamba a nemzetiségi kérdést az angol-ír viszonnyal, de nem a magyarok és a többi magyarországi nemzetiségre, hanem az osztrák-magyar viszonyra vonatkoztatva. Ugyancsak eléggé általános volt a föltételezés, illetve a tanács, hogy a Habsburgok számára is a legjobb megoldás, ha központjukat Pestre helyezik és a Balkán felé terjeszkedő dunai birodalommá változtatják a Monarchiát. Ebből is következett, hogy az angol megfigyelők gyakorlatilag egységesen elutasították a független Magyarország gondolatát, 1867-ben épp úgy, mint 1849-ben, vagy 1859–61-ben. A kiegyezést, 67-et, 48 megvalósításának tekintették (mint Frank helyesen megállapítja, ebben visszavetítik 67-et 48-ra), mint a reformnak a forradalom fölött aratott győzelmét üdvözölték. Ez szabta meg Kossuth és Deák megítélését is. A rendezés kevés számú kritikusa vagy a német vezetésű összmonarchiát sajnálta, vagy (a romantikus színezetű szlavofilizmustól vezettetve) a nemzetiségeket. A jövőre nézve a megfigyelők többsége bizakodó volt: a magyar elem megerősödését várta, s a liberális, civilizált Európa határát látta a Kárpátokban. Mindezeket összegyűjtve Frank hangsúlyozza, hogy e nézetek csupán egyéni álláspontokat tükröznek, fragmentáltak, mozaik-szerűek, mert összehangolt, általánosan elfogadott kép ekkor sem létezett Magyarországról. Az igaz, hogy *mindenkinek* nem volt véleménye Magyarországról, vagy akár a Monarchia egészéről, de a fönti nézetek alapján mégis megállapítható valamilyen konszenzus. A tág értelemben vett politikai elitnek, helyesebben a politikailag tudatos elemeknek (beleértve a munkásság öntudatos rétegét) mégis volt kialakult véleményük, ezt igazolja az a tény is, hogy 30–40 évvel az itt tárgyalt korszak után szinte pontosan ugyanilyen volt a Monarchiával és ezen belül Magyarországgal kapcsolatban a közfelfogás, egészen 1907/08-ig.

Frank Tibor könyve eredetileg egyetemi doktori disszertációnak készült, s mint ilyet adta ki az Eötvös Loránd Tudományegyetem Angol Tanszéke angol nyelven. (Az eredeti magyar nyelvű változat csak részletekben került publikálásra különféle szakfolyóiratokban.) A kiadás ténye a legnagyobb mértékben helyeselhető, s az igen szerény köntöst feledteti a mintaszerű apparátus: a részletes bibliográfia és a nagyon hasznos névmutató. Kérdés azonban, hogy megkapja-e ez a munka azt a publicitást, amit megérdemel, eljut-e külföldön is mindazokhoz, akiket érdekel. Ha eljut, akkor nemcsak azt fogják megállapítani, milyen színvonalasak a magyarországi egyetemek doktori disszertációi, hanem azt is, hogy végre jó angol fordítások is születnek Magyarországon.

Jeszenszky Géza

IMRE GONDA:

VERFALL DER KAISERREICHE IN MITTELEUROPA. DER ZWEIBUND IN DEN LETZTEN KRIEGSJAHREN (1916–1918)

(Budapest, Akadémiai Kiadó 1977. 428 l.)

A CSÁSZÁRSÁGOK HANYATLÁSA KÖZÉP-EURÓPÁBAN. A KETTŐS SZÖVETSÉG AZ UTOLSÓ HÁBORÚS ÉVEKBEN (1916–1918)

A marxista történeti irodalom eddig viszonylag keveset foglalkozott az első világháború problematikájával. Az utóbbi évtizedekben fellendülő kutatói munka azonban máris jelentős eredményeket tud felmutatni. E kutatói tevékenység általános jellemzője az a szemlélet s a szemléletből következő olyan módszer, amely a világháborút, az imperializmus termékének, ugyanakkor az érlelődő szocialista forradalom előtörténetének tekinti. A szemléletből és módszerből következően hallatlan fontossággal bír a háborúban résztvevő hatalmi blokkok háborúhoz vezető útjának, majd részvételének komplex feltárása, amely részletekbe menően vizsgálja a gazdasági, politikai, diplomáciai és katonai történések szövevényét és összefüggéseit.

Gonda Imre szóban forgó monográfiája az imperialista koalíciók egyikének, a császári Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia katonai szövetségének utolsó két esztendejét tekinti át, közelebbről az összeomlás útjára sodródó jellegében ugyan más, mégis hasonló vonásokat felmutató imperialista monarchiáknak a háború számukra hanyatló szakaszában létrejött helyzetét, a helyzet kedvező feloldására tett erőfeszítéseket, ill. ezen erőfeszítések sikertelenségét meghatározó erőket és tényezőket, nemkülönben a mondott erőfeszítések kapcsán formálódó egymáshoz való viszonyuk alakulását.

A nagy tudományos felkészültséggel megírt és széles forrásbázisra támaszkodó monográfia a háborús felelősség kérdésének felvetésével indítja a művet és arra a következtetésre jut, hogy bár az első világháborúért az imperializmus rendszere egyetemlegesen felelős, a központi hatalmak preimperialista jegyeket is hordozó társadalmi szerkezetének a háború kirobbanásában elsődleges szerepe volt, ugyanakkor a hatalmak belső osztályviszonyainak és nemzeti törekvéseinek kölcsönhatásai, ezen törekvések működésének egymást váltó érvényesülése ugyancsak megfigyelhető a két hatalom háborús bel- és külpolitikájában.

Németországban az imperialista hódítás és a belső demokratizálódás törekvései küzdöttek egymással a háború kezdetén bekövetkezett marnei vereség óta, amely nyilvánvalóvá tette, hogy a német győzelem reményei a nyugati hatalmak sikeres ellenállásán már a háború első szakaszában megtorpantak. Ezt követően a német uralkodó osztályok egyes csoportjai között egyre élesebb ellentétek bontakoztak ki, amelyek T. Bethmann-Hollweg kancellár és a hadvezetést képviselő Hindenburg–Ludendorff páros hol nyílt, hol burkolt küzdelmében váltak láthatóvá. Előbbit a legmodernebb ipari ágazatok és a legszélesebb nemzetközi tőke-kapcsolatokkal rendelkező csoportok támogatták, valamint a Németország egyre rosszabbodó helyzetének veszélyeit felismerő értelmiségiek. A hadvezetés mögött elsősorban a konzervatív nagybirtokosok és az ehhez egyre közelebb kerülő nehézipari körök (hadfelszerelési, hadianyaggyártó iparágak, a hajóipar) sorakoztak föl.

Az általános hadászati helyzet fokozatos romlásával Bethmann–Hollweg és köre csakhamar felismerte, hogy a junker-nagytőkés osztályszövetségen alapuló birodalom fenntartását az imperialista nagyhatalmak adott nemzetközi erőviszonyai között csakis a határtalan terjeszkedési tervek erőteljes korlátozásával, belsőleg pedig bizonyos szociális reformokkal, a munkásosztály egyes rétegeinek politikai és (határok közé szorított) anyagi felemelésével érhetik el. Ez utóbbi látható jelei a porosz választójogi reformért folyó harcban öltöttek formát, míg a hódítási törekvések mérséklése a háborús célok újabb és újabb megfogalmazásában nyert kifejezést. A velük szemben álló csoportok ellenállása ugyanakkor mind kiméletlenebbé vált s erejük egy-egy katonai részgyőzelem, a hadászati helyzet átmeneti javulásával hatványozottan megnövekedett. A szőlsőséges imperialista csoportok parlamenti pártjaik mellett erejüket különböző szélsőjobboldali társadalmi szervezetek létrehozásával növelték (Alldeutscher Verband, stb.). A szélsőséges szervezetek programjai hűen tükrözték a német imperializmus saját erejét túlbecsülő, a realitásoktól elszakadt voltát, politikai gyakorlatuk pedig a primitív, korai fasizmus vonásait viselte magán. A német fejlődés sajátos vonzása, hogy a csoportok harcaiból

végső soron a szélsőséges imperializmus került ki győztesen s juttatta el a német népet addigi történelme legnagyobb nemzeti katasztrófájához.

A katasztrófába torkolló történelmi úton a német munkásosztály sajátságos helyet foglalt el. A munkásosztály a háború kitörésével súlyos válságba került: a háború kitörését megakadályozó internacionalista kötelezettségét teljesíteni nem tudta. Gonda Imre találóan mutat rá, hogy a kötelezettség nem teljesítése szubjektív, emberi hibákra aligha vezethető vissza. Sokkal inkább az imperializmus gazdasági, társadalmi kihatásainak eredőiről volt szó. Az imperializmus a munkásosztály régebbi „nyomor egységét" felbomlasztotta. A technikai fejlődéssel bekövetkezett termelékenységnövekedés, a szakismeret és készség ugrásszerű emelkedése kialakított egy súlyában rendkívül fontos munkásréteget, amely az anyagi jólét egy meghatározott fokán elvesztette a forradalomhoz kapcsolódó érdekeltségét. E folyamat a német munkásosztályt megosztotta s jelentős részét – a szociáldemokrata vezető csoportok hatása alatt – bizonyos belső reformok kiharcolásában (s nem a forradalomban) vélte elérhetőnek érdekei megvalósítását. A reform utáni törekvés volt az, amely a Bethmann–Holweg-i belpolitikával közös nevezőre jutott, s egyben támogatta a nyugati hatalmakkal kötendő megegyezéses béke gondolatát. A jelzett politikai zsákutcába jutott: míg a nagypolitika színpadán Bethmann–Hollweget saját „belső ellenfelei" söpörték el, a szociáldemokrata vezetőket a baloldali Spartacus bélyegezte opportunista árulónak. Tragikus, hogy a munkásosztályon belüli baloldali szárny túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy az uralkodó osztályok katasztrófa-politikájával szemben azt a forradalmi alternatívát győzelemre vigye, ami a bolsevikoknak a cári Oroszországban sikerült. Ennek végzetes következményeit nemcsak a német nép, hanem Közép-Európa népei is saját sorsuk további alakulásában érezhették.

A monográfia második nagy fejezete az imperialista koalíció másik tagjainak, az Osztrák-Magyar Monarchiának bel-, és külpolitikájával, abból fakadó háborús célkitűzéseivel, majd háborús részvételével foglalkozik, amelyek ha lehet, még a Német-Birodalomnál is bonyolultabbak voltak. A Monarchia esetében olyan „soknépű" államalakulatról volt szó, amelyben az ott élő nemzetek együttélését a kapitalizmus kibontakozása minőségileg változtatta meg. A szerző megállapítása szerint a nyelvi különbségek mindmegannyi közösség létrehozását idézték elő, amelyek ereje a belső gazdasági fejlődésükkel arányosan növekedett.

A kapitalizmus fejlődésével a hagyományos Habsburg politika bizonyos értelemben visszájára fordult: a nyelvi-nemzeti ellentétek kihasználását (az állam egységének érdekében) a világháború időszakában felváltotta az ellentétek csökkentésére irányuló politika, amit Stürgkh miniszterelnök és köre az állam kohéziója legfontosabb faktorának tekintett. E politikával élesen szembenállt a Frigyes főherceg–Conrad tábornok vezette hadvezetőség, amely ragaszkodott az osztrák-német szupremáciához s ezzel a gazdaságilag-politikailag jelentős nemzetek, mindenekelőtt a csch nemzet politikai visszaszorításához. A hadvezetőség belső politikai koncepcióját az annexiós-imperialista hódító törekvések támasztották alá, miközben a Stürgkh-féle konzervatív kormány a belső erők egyensúlyával s úgynevezett defenzív külpolitikájával igyekezett a birodalom stabilitását biztosítani. Az egymással küzdő irányzatok harca sokban hasonlított a németországi helyzethez, végkimenetele azonban más volt: míg a nemzetileg egységes Németország mint állam túlélte a későbbi katonai vereséget, a Habsburg-birodalom „nemzeti" utódállamokra hullott szét.

A Monarchia belső ellentéteinek másik kihatása a munkásmozgalomban mutatkozott meg. Eltekintve attól, hogy az imperialista fejlődés Ausztriában is létrehozott egy emelt szintű munkásréteget, a birodalom nemzeti ellentétei a munkásmozgalmat is „nemzeti" elemeire bomlasztották. Ebből következett, hogy amikor nyilvánvalóvá vált a központi hatalmak gyengesége az antant túlsúlyával szemben, a Monarchián belüli nemzeti törekvések is felerősödtek s az önálló államiság eddig titkolt vágyainak nyílt kibontakozása a Habsburg-birodalom bomlasztó erejévé vált. Hozzájárult ehhez az is, hogy a cári hatalom bukása sem hozta meg a központi hatalmak katonai győzelmét, sőt az USA hadbalépése a katonai vereséget gyorsította. Az októberi szocialista forradalom győzelme pedig az önálló nemzeti törekvéseket mozdította elő. Így történt, hogy tényleges társadalmi átalakulás a Habsburg-monarchián belül csupán a „két uralkodó nemzet" keretén belül következett be: Ausztriában a polgári demokratikus köztársaság, Magyarországon a polgári demokráciát meghaladóan a proletárforradalom első középeurópai kísérlete valósult meg.

A monográfia harmadik nagy fejezete Németország és a Habsburg-monarchia viszonyának problémáit taglalja. A három és fél évtizedes szövetségi kapcsolat, amely az egymásrautaltság bonyolult

szövevényén alapult, nem zárta ki az időlegesen háttérbe szorított ellentéteket, sőt azok a világháború menetében, különösen annak utolsó szakaszában fokozott élességgel törtek elő. A világháború leplezetlenül megmutatta a Habsburg-állam nagyhatalmi helyzetének rendkívüli törékenységét, elsősorban azt, hogy belső erői gazdasági, katonai és politikai viszonylatban csupán a 19. sz. utolsó harmadában voltak elégségesek a birodalom fenntartására. A háború katonai eseményei korán láthatóvá tették a Habsburg-hatalom belső repedéseit, amit a német imperializmus saját érdekeinek megfelelően azonnal kihasználni igyekezett. Különösen a hadvezetőség mögött felsorakozott szélsőséges imperialista körök szorgalmazták a Monarchia alávetését és mozgásszabadságának szűkítését. Így érthető, hogy a Monarchia békekísérleteit, amelyeket az állami lét megmentése érdekében kezdeményeztek, a német szövetséges keresztülhúzta és a fokozott alárendelés ürügyévé tette. A kettős szövetség, amely valaha a Monarchia fennmaradásának legfőbb biztosítéka volt, az állam széthullásának egyik fontos előidézőjévé vált.

Nem kétséges, hogy Gonda Imre szóban forgó műve a központi hatalmak két vezető monarchiája háborús vereségének és bukásának sok eddig ismeretlen összefüggését tárja fel s ismereteinket nagy mértékben kiegészíti, gazdagítja. Külön érdeme, hogy szerző érveléseit, megállapításait, következtetéseit rendkívül széles forrásanyaggal támasztja alá, főleg olyan levéltári anyagok feltárásával, amelyek eddig ismeretlenek vagy hozzáférhetetlenek voltak. A mű arra is meggyőző példával szolgál, hogy magyar történész egyetemes történeti téma feldolgozásai során a nemzetközi történeti kutatások számára is hasznos új ismereteket adhat. Erre nemcsak személyi kvalitásai, de olyan körülmények is lehetőséget nyújtanak, hogy figyelmét és készségét nem kötik görcsös konvenciók, amelyeknek különösen a német és osztrák történeti kutatásokban lehetünk nem egy esetben szemtanúi. Mindezek miatt külön örvendetes, hogy az Akadémiai Kiadó a művet német nyelven jelentette meg.

Farkas Márton

FANNY MILKOVA:

ISZTORIJA NA BĂLGARSZKATA BURZSOAZNA DĂRZSAVA I PRAVO PREZ PERIODA 1918–1944 GODINA

(Szofija, Nauka i Izkusztvo. 1976. 224 l.)

A BOLGÁR BURZSOÁ ÁLLAM ÉS JOG TÖRTÉNETE AZ 1918–1944 KÖZTI KORSZAKBAN.

A bolgár jogtörténész, Fanny Milkova ezt a tankönyvként is használatos összefoglalást a politikai történet periodizációja szerint osztja hét fejezetre.

Elsőként a bolgár parasztpárt (Bolgár Népi Földműves Szövetség) kormányzatának időszakát veszi szemügyre (1919–1923), azután a Demokratikus Szövetkezés időszakát (1923–1931), ez volt a fasiszta diktatúra első szakasza. A Népi Blokk kormányzata (1931–1934) bizonyos törést jelentett a fasiszta rendszer kiépülésében, bár a törvényhozás terén nagyjából folytatta az előző kormány politikáját. A következő szakasz az 1934. május 19-én államcsínnyel hatalomra került Kimon Georgiev-kormány időszaka (1934–1935), amely tudatosan „osztályok feletti" államrend kialakítására törekedett, határozottan fasiszta ideológiával. Igaz, hogy ez a kormányzat közeledett Jugoszláviához, ez vette fel a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, az államcsínyt szervező Zveno-csoport a második világháború idején a Hazafias Front tevékeny tagja volt, s 1944. szeptember 9-én ismét Kimon Georgiev lett a miniszterelnök. Ezeket a bolgár történelemben közismert tényeket a szerző itt nem közli; a törvényhozást vizsgálva nyilván igaza van abban, hogy alapvetően a fasiszta diktatúra új jelentkezéséről van szó. A Georgiev-kormányt 1935 januárjában a király lemondásra kényszerítette, különösen antimonarchista törekvései miatt. Ettől kezdve épült ki a fasiszta katonai diktatúra, egyre inkább monarcho-fasiszta jelleggel, ezt Milkova az 1935–1939 és 1939–1944 közti két szakaszra bontja. Az utolsó fejezet rövid áttekintést ad arról, hogyan számolta fel a népi demokratikus rendszer fokozatosan a burzsoá állam- és jogrend maradványait (az utolsó intézkedések 1951-ben történtek).

A tankönyv-jelleg magyarázza nyilván a könyv egyes fejezeteinek ismétlődő beosztását, egy köztörténeti áttekintés után először az állam jellegével és szervezetével kapcsolatos törvényeket elemzi a szerző, utána pedig az egyéb tövényhozást. Az előbbi kapcsán hasznos tájékoztatást ad pl. az államapparátus központi intézményeiben, a minisztériumok szervezetében bekövetkezett változásokról, a helyi önkormányzat fokozatos elsorvasztásáról, a területi közigazgatásban bekövetkezett módosításokról.

A figyelem központjában a bolgár parasztpárti kormányzat időszakának kivételével, amelyet polgári-demokratikusként jellemez, a fasiszta diktatúrának a haladó, forradalmi mozgalmak elleni tevékenysége áll, így az államvédelmi törvény és annak későbbi kiegészítései, valamint az elnyomó apparátus kiépülése. Jogtörténeti munkáról lévén szó, a szerző mindig a normatív intézkedéseket tárgyalja, csak a legfontosabbak esetében ad rövid áttekintést arról, hogyan valósult ez meg a gyakorlatban. Ismételten hangsúlyozza Milkova azt a tényt, hogy a fasiszta rendszer kiépítése igen hamar a szokványos burzsoá jogrend alapelveinek a megsértésére vezetett a normatív intézkedésekben is, nem is beszélve a tényleges gyakorlatról.

Az állam- és jogrendszer vizsgálata persze csakis nagyobb időszakok egységes áttekintésével történhet meg, a köztörténet részleteire a szerző nem térhet ki, így nem tárgyalja a szeptember 9-i fordulat előtt egy hétig fennállt Muraviev-kormánynak az utóbbi években sokat vitatott jellegét.

A rövid áttekintés nyilván nagy szolgálatot tesz a bolgár jogi felsőoktatásnak, de a történészek számára is hasznos információt tud nyújtani.

Niederhauser Emil

ÖRDÖGH PIROSKA:

A SZAKSZERVEZETEK ANTIFASISZTA TEVÉKENYSÉGE A GÖMBÖS-KORMÁNY IDEJÉN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1977. 318 l.)

A közelmúltban jelent meg Ördögh Piroska monográfiája, amely történetírásunkban első ízben tesz kísérletet a szakszervezetek antifasiszta harcának, mindenekelőtt az antifasiszta akcióegység bonyolult kérdésének tudományos feldolgozására. Kisebb lélegzetű tanulmányok, az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék történetét tárgyaló, vagy éppen a kort és munkásmozgalmát elemző általános munkák már eddig is napvilágot láttak. Ezek azonban mind a forrásanyagok felhasználása, mind az adott kérdés nemzetközi és magyar vonatkozásainak feltárása és elemzése terén nem vállalkoztak átfogó értékelésre. Ördögh Piroska munkája ugyan az adott kronológiai határokon belül csupán a szakszervezetnek az antifasiszta harcával kívánt foglalkozni, mivel azonban e kérdés a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom, sőt az egyetemes és a nemzeti történelem általános problémája volt, nem kerülhette meg, és munkájának éppen ez az egyik erőssége, hogy nem kerülte meg a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom, az egyetemes és magyar politikatörténet összefüggéseit. Így azután az érdeklődő a monográfia olvasása során betekintést nyerhet olyan nemzetközi szervezetek munkájába, állásfoglalásaiba is mint a Kommunista Internacionálé, a Szocialista Munkásinternacionálé, a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség stb., s képet kaphat olyan egész Európa sorsára ható eseményekről is, mint amilyen Hitler hatalomra jutása, az 1934-es bécsi felkelés, vagy a francia egységfrontnak a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött történelmi jelentőségű szerepe.

A szerző abból a helyes alapállásból indult ki munkájában, hogy antifasiszta harc Magyarországon csak abban az esetben válhatott átütő erejűvé, ha a legális és illegális mozgalom együttesen lép fel Gömbös totális fasiszta törekvései ellen. Ennek a harcnak pedig potenciálisan legkedvezőbb terepéül a kommunistákat és szociáldemokratákat egyaránt tömörítő szakszervezet szolgálhatott.

A szerző gazdag forrásanyagra támaszkodva, tudományos igényességgel próbálja megrajzolni azt az ellentmondásokkal teli folyamatot, amikor is a magyar munkásmozgalom kommunista és szociáldemokrata szárnya a nemzetközi tapasztalatokon okulva – ha nem is azonos intenzitással és hatásfokkal – kísérelte meg a fasizmus elleni közös harc politikai platformját és módszerét megtalálni, azt fokozatosan a gyakorlatba átültetni. Ördögh Piroska nagy gondossággal, szinte eseményről-eseményre

haladva, minden e kérdéssel kapcsolatos 1934-es–1935-ös akciót megvizsgálva igyekezett a szakszervezetekben az antifasiszta akcióegységért, egyben a szakszervezetek legalitásának megmaradásáért folyó küzdelmet bemutatni. Különösen nagy aprólékossággal – néha talán túldokumentálva is – vázolja fel azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a KMP a „Be a szakszervezetekbe" jelszó kiadásával és az ESZE politikájának fokozatos átformálásával, egységfrontos akcióval kívánt elérni a szociáldemokrata munkások és nem utolsósorban funkcionáriusok megnyerésére. Úgy vélték, hogy ez azután elvezetne a két párt egymásra találásához, mindkét részről, a korábban elkövetett súlyos hibák kiküszöböléséhez és a közös antifasiszta harc megvívásához.

Az erről a korról szóló történeti irodalmunkban szinte egyedülállóan gazdag – főleg a Kommunista Internacionálé magyar szekciójához küldött jelentések és az ezekben foglaltakat alátámasztó szakszervezeti – anyagok alapján mutatja be a KMP-nek a szakszervezetekben az egységfronttal kapcsolatban kifejtett tevékenységét, nem hallgatva el az újból és újból felszínre törő szektás jelenségeket sem.

Ugyancsak gondosan, bár korántsem a KMP-hez hasonló alapossággal és körültekintéssel elemzi az MSzDP, a Szaktanács és általában a szakszervezetek vezetőinek politikáját. Ördögh Piroska e rendkívül fontos kérdésben arra a következtetésre jutott, hogy az MSzDP a fasizmussal szemben defenzív politikát folytatott és elutasított a KMP-vel mindenféle akcióegységet. Álláspontja alapjában véve helyes, mégis kifogásolható, hogy nem vizsgálta, nem elemezte eléggé azokat a kísérleteket, amelyek már ebben az időben is – éppen a német és osztrák, részben a francia példa nyomán – jelentkeztek. Nem vizsgálta eléggé azokat a kiútkereső törekvéseket, amelyek részben a hitleri fasizmus, a nemzetközi szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalom hatására, részben Gömbös politikája és a magyar szervezett dolgozók politikailag aktív részének nyomására az MSzDP-ben, a Szaktanácsban, eddig jórészt egységesnek vélt, Peyer Károlyra hallgató felső vezetésében bekövetkeztek. Ezek, a szélesebb értelemben vett felső vezetés egységén keletkezett „hajszálrepedések" egyre tágulva, sajnos esetenként össze is záródva tették lehetővé, illetve időnként lehetetlenné a KMP egység-, és népfrontos törekvéseinek a szociáldemokrata mozgalomban való megerősödését, majd tartós jelenlétét. Ha talán a szerző e kérdés vizsgálatánál ugyanolyan gondossággal törekedett volna a szociáldemokrata anyagok felkutatására, mint a KMP esetében és alkalmanként jobban élt volna a forráskritika módszerével, ezek a kérdések is jobban felszínre bukkantak volna. Persze itt mindjárt azt is le kell szögezni, hogy csak hosszabb távon, a 30-as évek második felének alapos vizsgálata nyomán derül ki, hogy a szerző által tárgyalt időszakban a szociáldemokraták kiútkereső, a fasizmus ellen defenzív taktikára berendezkedő politikája akarva-akaratlanul is nagy lehetőségeket biztosított a magyarországi realitásokhoz alkalmazkodó akcióegység- és népfrontpolitika számára.

Egy másik alapvető kérdés: a KMP akcióegység-politikája, amelyben nem tudom teljesen elfogadni a szerző érvelését és alapvető megállapítását. Helyes Ördögh Piroskának az a szándéka, hogy nyomon követi a Komintern és a KMP egységfrontos törekvéseit és ennek a magyar szakszervezeti mozgalomban való gyakorlati alkalmazására tett erőfeszítéseket, s közben mintegy ellenpólusként bemutatja a jobboldali szakszervezeti vezetésnek hol durva, hol alattomos elutasító magatartását. E kérdés vizsgálata során azonban a szerzőnek mindenképpen fel kellett volna vetni azt a problémát, hogy magyar vonatkozásban alkalmazható-e az akcióegységnek az a formája, ami a nemzetközi tapasztalatokra épült, és amit a KMP az ESZE-n keresztül Magyarországon is meg akart valósítani. Lehetséges-e egy legális és illegális párt között akárcsak titkos, nem is beszélve nyilvánosságra hozott megállapodás, anélkül, hogy az ne veszélyeztesse a törvényesen elismert párt legalitását? A nemzetközi tapasztalatok is azt igazolják, hogy ilyen a legritkább esetben jön létre. Természetesen ez Magyarországon sem valósulhatott meg. A magyar kommunista mozgalom nagyszerűsége éppen abban van, hogy 1934 őszétől fokozatosan felismeri a két párt közötti akcióegység erőltetésének helytelenségét és a mozgalomban aktívan résztvevő kommunisták egymással, a KMP felső vezetésével is vitázva lépésről-lépésre számolják fel az akcióegység hibás taktikáját és alakítják ki a kommunisták és szociáldemokraták együttműködésének politikáját, amely elvezet a háború alatt egyidőben a nem hivatalos, majd mindkét párt illegalitása idején hivatalos, írásba foglalt akcióegység megállapodáshoz. Úgy vélem, a szerző e probléma felvetésével az egységfront-kérdésben mindkét részről megnyilvánuló – korántsem azonos értékű – hibás felfogás és e téren elsősorban kommunista oldalról történt állandó korrigálás bemutatásával még plasztikusabban, valósághűbben érzékeltethette volna a szakszervezetekben rendkívül nehéz és bonyolult körülmények között folyó antifasiszta harcot.

Érdemes az olvasó figyelmét külön is felhívni a könyvnek azokra a lapjaira, amelyek a Gömbös-kormány fasizálási törekvésével szemben a szakszervezetek létéért, megmaradásáért folytatott harcot ismertetik. A szerző jól érzékelteti azt a politikát, amelyet a jobboldali szociáldemokrata vezetés az általános választójog törvénybeiktatása reményében kialakított és amelyért Gömbösnek még a szakszervezeteket is hajlandó volt áruba bocsátani. Csak amikor az 1935-ös választások előestéjén kiderült, hogy a választójog ígérete csupán eszköz akart lenni a kormányfő ellenfeleinek félreállítására, illetve az ellenzék közös fellépésének megbontására, akkor hajlandók a szociáldemokrata vezetők is határozottabban bekapcsolódni Gömbös totális fasiszta törekvései elleni harcba. Végsősoron ez teszi lehetővé, hogy 1935 nyarán az építők budapesti általános sztrájkja időlegesen még a jobboldali szociáldemokraták támogatását is élvezze. Ördögh Piroska e sztrájk előkészületeinek, lefolyásának, majd következményeinek megrajzolásával nemcsak jelentősen bővítette a sztrájkra vonatkozó eddigi ismereteinket, hanem mintegy összegezte azokat az eredményeket is, amelyeket a szakszervezetek a fasizmus elleni harcban a Gömbös kormány idején elértek és amelyek megnyitották a szorosabb, ha nem is problémamentes együttműködés útját a kommunista és szociáldemokrata munkások között.

Ördögh Piroska monográfiája tudományos igényű hozzájárulás ahhoz az előttünk álló feladathoz, amely a magyar munkásmozgalom két világháború közötti történetének kidolgozásával kapcsolatos. Éppen e munkában felvetett problémák, azok sokoldalú megvilágítása, a „rázós kérdések" bátor boncolgatása tette lehetővé, hogy a recenzens felvesse saját kutatása alapján benne kialakult gondolatokat és magát az értékes munka ismertetését is felhasználja arra, hogy előbbre vigye az adott korszakkal kapcsolatos probléma megoldását.

Pintér István

LŐRINC PÉTER:
HARCBAN A FÖLDÉRT
A MAGYAR FASIZMUS JUGOSZLÁVIAI FÖLDBIRTOKPOLITIKÁJA (1941–1944)
(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1977. 230 l.)

A könyv szerzője az ezúttal Lőrinc Péter írói álnevet használó Dr. Löbl (Lebl) Árpád, az újvidéki egyetem nyugalmazott professzora, a jugoszláviai kommunista mozgalom köztiszteletben álló régi harcosa, akinek gazdag és értékes tudományos munkássága Magyarországon is jól ismert. Az egykor dél-magyarországi, ma jugoszláviai, főleg vajdasági munkásmozgalom és agrárkérdés, nemzetiségi problematika e kiváló kutatója már egy 1963-ban, a Matica Srpska folyóiratában megjelent tanulmányával[1] bepillantást engedett ennek a nagyobb munkának szemléletébe, vizsgálati módszereibe és eredményeibe, amelynek publikálása végül is a Magyar Tudományos Akadémia kiadójának köszönhető.

Az 1941–1944 közt átmenetileg ismét magyar uralom alá került délvidéki területeken folytatott politikával foglalkozó tanulmányok a szerző helyes megállapítása szerint főleg az elnyomás módszereit vizsgálják, s nem fordítanak megfelelő figyelmet emellett a magyar politika azon törekvésére, hogy bizonyos engedményekkel, juttatásokkal, – vagy legalábbis ilyenek kilátásba helyezésével, – az ellenállást leszerelje, magának híveket, sőt számottevő tömegbázist próbáljon szerezni. E tekintetben különösen annak a földbirtokpolitikának volt jelentősége, amely egyrészt a két világháború közt végrehajtott jugoszláv földreform revízió alá vételével, másrészt a zsidó birtokok kisajátításával volt kapcsolatos.

Az „engedményes (koncessziós) politika" tendenciaként való jelentkezését a szerző már az 1890–1918 közti periódusban is kimutatja: épp a nagybirtok biztonsága, hatalmi helyzetének megőrzése érdekében látszott célirányosnak bizonyos területek bérbeadása vagy telepítés révén a falusi

[1] *Dr. Arpad Lebl:* Agrarna politika okupatora u Bacskoj, Baranji i Medjumurju 1941–1944. Zbornik za društvene nauke. Tom 35. (1963). 193–213. l.

szegénység elégedetlenségének csökkentése, az agrárproletárok mozgalmainak a városi s különösen az ipari proletariátus mozgalmaitól való elválasztása, a munkás-paraszt szövetség létrejöttének megakadályozása; nem is szólva a bérbeadás jövedelmező voltáról, a telepítések jelentőségéről a nagybirtok állandó munkaerőszükséglete biztosításában. Mint a szerző bácskai-bánáti vonatkozásban folytatott vizsgálatai mutatják: az „engedményes politika" inaugurálásában kezdettől fogva szerepet játszott a nemzetiségi szempont is: a – nagy részében agrárproletár – magyar etnikum erősítésének kívánsága.

Bár a szerző nem utal az általa vizsgált szűkebb területen figyelemmel kísért további fejlemények általános kelet-középeurópai jellemzőire,[2] így is jól láttatja, hogy az 1918-ban bekövetkezett államhatalmi fordulat itt is rendkívül felerősítette – természetesen már ellentétes előjellel – a nemzetiségi szempont érvényesülését abban a földreformban, amelyhez itt is forradalmi fellendülés idején, a tömegek leszerelése végett fogtak hozzá, s amely a veszély enyhültével itt is egyre inkább elsekélyesedett. A földreform céljaira történő kisajátítások itt is elsősorban a más nemzetiségű birtokosokat érintették, a juttatásoknál viszont kisemmizték a más nemzetiségű agrárproletárokat, szegényparasztokat; a földreformmal kapcsolatos telepítések különösen erőteljesen juttatták kifejezésre a nemzetiségi viszonyok megváltoztatására irányuló törekvést.

Az „engedményes politika" 1918–1941 közti szakaszát jellemezve, a szerző N. Gaćeša monográfiájára[3] támaszkodik, amely részletesen feldolgozta a jugoszláv földreform és telepítés-politika bácskai vonatkozásait, kiterjeszkedve azokra az 1938-tól megfigyelhető törekvésekre is, amelyek északon egy „határvédelmi" településövezet létrehozását célozták. Ehhez azonban hozzáadja Jugoszlávia Kommunista Pártjának az agrárkérdésben folytatott harca belülről ismert – ezúttal inkább csak felvázolt – történetét: Löbl aktív, kiemelkedő részese volt ennek a küzdelemnek. Ő fordította például magyarra – Láng Árpád álnéven – azt a brosúrát, amelyben a párt már 1926-ban felhívta a figyelmet a földreform elszabotálására, „eltemetésére".[4] E kiadvány terjesztésének nagy szerepe volt a magyar agrárproletariátus helyes orientálásában: a jugoszláviai magyar nacionalisták pártja ugyanis a földreformmal kapcsolatos sérelmeket is a maga politikája számára próbálta kihasználni.

A jugoszláviai földreform marxista történeti kritikája mellett a szerző egy rövid pillantást vet a trianoni Magyarország földbirtokpolitikájára is, de inkább csak az idevágó főbb törvényekre és rendeletekre utal, s nem vizsgálja, hogy ezeknek – a jugoszláviai földreformmal való egybevetésben – milyen mértékben volt kihatásuk az agrár-struktúrára. Nem foglalkozik a szerző azzal sem, hogy a magyar kormány az 1938–1940-ben visszaszerzett területeken hogyan vonta revízió alá a csehszlovák illetve a román földreformot: nemcsak magyarellenes nacionalista tendenciáik ellenkezőjére fordításával, hanem minden korlátozottságuk ellenére is az agrárstruktúrát a magyarországinál kedvezőbben alakító hatásuknak bizonyos mértékű visszafejlesztésével is.[5]

Ezeknek a közvetlen előzményeknek a figyelembe vétele természetes összefüggéseibe helyezhette volna a jugoszláv földreform magyar revízióját az 1941 tavaszán birtokba vett területeken, lehetővé téve a célkitűzésekben, módszerekben, eredményekben mutatkozó azonosság vagy hasonlóság, illetve eltérés vizsgálatát. Bizonyos fokig az is hozzájárul a téma kissé elszigetelten szemléléséhez, hogy a szerző nem foglalkozik a szerb és a horvát kormány illetve a német politika álláspontjának kényszerű figyelembevételével a bácskai és Mura-vidéki magyar földbirtokpolitikában. Ennek jelentősége később csökkent, de akkor sem szűnt meg, amikor a magyar politikának, mint általában, úgy az itteni földbirtokpolitikában is, fokozottan figyelemmel kellett már lennie a Tito-vezette népi felszabadító harc sikereire és a magyar uralom alá vett területeken egyre jobban mutakozó hatására is.

A magyar honvédség bevonulásával birtokba vett jugoszláviai – egykor magyarországi – területeken életbe léptetett katonai közigazgatás azáltal, hogy a jugoszláv hadiönkénteseket, az ún.

[2] Vö. *Dolmányos István:* A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). VI. Jugoszlávia. – Agrártörténeti Szemle, 1964. évf. 3–4. sz. 347–365. l.

[3] *Dr. Nikola Gatyesa:* Agrarna reforma i kolonizacija u Bacskoj 1918–1941. Novi Sad, 1968.

[4] Nad grobom agrarne reforma. Beograd, 1926; Az agárreform sírja fölött. Subotica (Szabadka), 1926.

[5] Vö. *Tilkovszky Loránt:* A csehszlovák földreform magyar revíziója az első bécsi döntéssel átcsatolt területen (1938–1945). Agrártörténeti Szemle, 1964. évf. 1–2. sz. 113–142; *Uő.:* Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp. 1967. 64–91, 243, 298–300.

dobrovoljácokat azonnal eltávolította zárt telepeikről,[6] s azokba Bukovinából áthozott székelyeket helyezett be, máris döntő lépést tett abban az irányban, hogy megmásítsa azt az etnikai helyzetet, amelyet itt a jugoszláv földreform keretében történt telepítések teremtettek. Ez az intézkedés azonban, amelyet a szerző a székelyek sorsa szempontjából kevéssé mérlegel,[7] kétségkívül eleve elvette a jugoszláv földreform során mellőzött, főleg magyar földigénylők földhöz jutásának egy számottevő lehetőségét, ám a nem zárt telepek formájában történt juttatások felülvizsgálatával, amit a katonai közigazgatást hamarosan felváltó polgári közigazgatás idején megkezdtek, majd a zsidóbirtokok földbirtokpolitikai célokra való igénybevételével kapcsolatos kecsegtetésekkel, a magyar „engedményes politika" egyelőre nem jelentéktelen várakozást tudott kelteni maga iránt, mindenekelőtt a magyar földigénylők, de némileg a nem-szerb nemzetiségek körében is.

A Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltségének fennmaradt terjedelmes iratanyaga alapján, amelyet Karlócán (Sremski Karlovci) a Vajdasági Történelmi Levéltár őriz, a szerző életszerűen mozgalmas képet ad a földért folytatott harcról. A helyi földigénylők szembetalálták magukat a jugoszláv földreform által kisajátított régi birtokosok föld-visszakövetéseivel, kártérítési igényeivel éppúgy, mint az állami erdőigazgatás vagy a kulturális alapok ellentétes érdekeivel; az Országos Vitézi Szék és a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság rendelkezésére bocsájtott további területekkel is szűkült a helyi lakosság igényei kielégítésére felhasználható földalap. A földért folyó küzdelem elkeseredett voltának egyébként nagyon reális ábrázolásában megalapozatlan túlzásnak tűnik azonban az a feltételezés, hogy az 1942 januári Sajkás-vidéki vérengzésben szerepet játszott volna az ottani földigénylők részéről a többezer szerb áldozat földje, gazdasági felszerelése megszerzésére irányuló törekvés. Igen lényeges ezzel szemben annak helyes érzékeltetése, hogy a fokozódó csalódottság a magyar kormány földbirtokpolitikai intézkedéseiben, bizonyos szolidaritást alakított ki és erősített meg egyre inkább a magyar lakosság részéről a vele tartósan együttélő szerb nemzetiség iránt, amelyet még ha bérfizetés ellenében meghagytak is földszerzeménye birtokában, a háború eldőltéig bizonytalanságban lehetett sorsa felől. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy az 1941–1944 közti itteni magyar politikának, nem utolsósorban épp a földbirtokpolitikának, lényeges szerepe volt abban, hogy e területek délszláv lakossága oly élénk várakozással tekintett a jugoszláv népi felszabadító erők felé, s az ellenállás különféle passzív formái alkalmazása mellett fegyveres partizántevékenységet is kifejtett, s hogy mindezeknek magyar résztvevői is voltak.

A felhasznált forrásanyag alapján a szerző a maga valós kuszaságában, jól kitapintható tendenciái ellenére is kétségtelen ideiglenességében, elhúzódó és befejezetlen mivoltában ábrázolja könyvében a magyar uralom tárgyalt éveinek földbirtokpolitikáját, sokat küszködve a falusi, járási szintű adatok pontatlanságaival, s főleg azzal a nehézséggel, hogy ezekből a részletekből nem kerekedik ki világos összkép: az 1944. évi újabb államhatalmi változás végül is összességében milyen földbirtok-viszonyokat talált, a magyar földbirtokpolitika szociális és nemzetiségi szempontból milyen mérhető, számadatokban kifejezhető változásokat idézett elő ezeken a területeken. Az államhatalmi változással kapcsolatban, a második világháború utáni békeszerződés előkészítése során a magyar kormány elvégeztette ezt a felmérést, s logikus annak feltételezése, hogy a jugoszláv kormány, amely ismét birtokba vette ezt a területet, ott népi demokratikus földreformot készített elő és hajtott végre, még kevésbé nélkülözhette egy ilyen felmérés maga részéről való elvégeztetését. A szerző sajnos nem terjesztette ki kutatásait ebben az irányban, s így könyve csupán igen bizonytalan becsléseket ad arra vonatkozóan, hogy a szóban forgó területeken az 1941–1944 közti magyar földbirtokpolitika összesen mennyi földet juttatott vissza a régi tulajdonosoknak, mennyit adott tulajdonba vagy bérbe a földigénylőknek, hány

[6] A szerző a dobrovoljácok internálótáborokba vitelét helyenként koncentrációs táborokba hurcolásként említi. A kettő közt nem elhanyagolható különbség van, ami az internálási rendszer jogos bírálata mellett sem feledhető. A magyar kormány 1938–1939-ben elutasította azt a törekvést, amely a magyarországi internálótáboroknak a német koncentrációs táborok mintájára való „korszerűsítését" célozta. (Vö. *Beránné Nemes Éva – Hollós Ervin:* Megfigyelés alatt. Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből 1920–1944. Bp. 1977. 266–281).

[7] Vö. *Ősy-Oberding József:* A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon c. tanulmányával, amely bevezetőül a bácskai letelepítéssel s annak irodalmával is foglalkozik. Agrártörténeti Szemle, 1967. évf. 1–2. sz. 183–192.

házhelyet osztott, mennyi földet engedett át a Vitézi Széknek, a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosságnak, mennyit az Erdőigazgatásnak, stb. A magyar külügyminisztérium felkérésére, és kérdőpontjai alapján a földművelésügyi minisztérium részéről 1946. január 30-án készített összeállítás „a tárca ügykörében a Magyarországhoz 1938 óta visszacsatolt területeken kifejtett kormányzati tevékenységről" a délvidéki, jugoszláv területek relációjában olyan adatokat tartalmaz mindezekre vonatkozóan, amelyek többnyire lényegesen eltérnek a szerző becsléseitől. A kérdés feltétlenül további beható vizsgálatot, sokoldalú összevetést és kritikus elemzést igényel; csak ennek elvégzésével vonható meg az 1941–1944 közti itteni magyar földbirtokpolitika részletes mérlege.

A szerző maga is azt írja könyve előszavában, hogy korántsem teljes, s némiekben inkább hipotetikus munkáját mindenekelőtt kérdésfelvetésnek tekinti, s hozzájárulásnak a kérdés megvilágításához. Ez a tiszteletet érdemlő szerénység azonban nem halványíthatja el e valóban úttörő vállalkozás jelentőségét.

Tilkovszky Loránt

C. H. ROLPH:

KINGSLEY. THE LIFE, LETTERS AND DIARIES OF KINGSLEY MARTIN

(London, Gollancz 1973. 413 l.)

KINGSLEY. MARTIN KINGSLEY ÉLETE, LEVELEI ÉS NAPLÓI

A könyv egyik nagy-britanniai méltatója szerint e könyv nem jó írás: széteső, tétovázó, időnként idegesítő, mint tárgya volt. Kisebb-nagyobb ténybeli hibák is találhatók benne, ez viszont nem volt jellemző Basil Kingsley Martin írásaira.

Kingsley Martin 1930-tól 1960-ig szerkesztette a New Statesman nevű londoni hetilapot, s neve e tevékenysége révén vált világszerte ismertté. Ő alakította át ezt a nem túlságosan érdekes fábiánus újságot az angol nyelvű országok legjobban írt ellenzéki lapjává. A harmincas években az antifasizmus, a második világháború után főleg a gyarmatok felszabadításának a célja késztette a szerkesztőt a legjobb írói gárda mozgósítására. Ezért azután még azok is elolvasták a közölt cikkeket, akik a lap céljaival nem mindig értettek egyet. Ez főleg a szerkesztő, Kingsley Martin „Critic"-el jelzett írásaira állt, amelyek a hazai és a félgyarmati-gyarmati világ bizonyos köreiben, több világrész országaiban nemcsak információkkal szolgáltak, hanem véleményformáló erővel hatottak. Kingsley Martin olyan szocialistának vallotta magát, aki a gazdagság, a nemzeti jövedelem igazságos felosztására, a világban történő igazságtalanságok – lehetőségek szerint békés úton történő – megváltoztatására törekszik. Az ezekkel szemben ható erők és módszerek ellen mindenekelőtt a Brit Birodalom határain belül tudta felvenni a harcot, de mindenkor fellépett a más világrészeken vagy országokban tapasztalható elnyomás, törvénytelenség és elfogultság ellen.

Visszavonulása idején számosan tollat ragadtak Angliaszerte, hogy megfogalmazzák mit jelentett számukra, családi életük alakításában, baráti köreikben a New Statesman. Egy idős asszony a többi között ezt írta: „Köszönöm azt a sok örömöt és felvilágosítást, amelyet ön nyújtott nekem a hosszú évek során – hiszen oly régóta vagyok az ön olvasója, mint ön a lap szerkesztője. Hosszú ideje ön a mi családi mentorunk: eszméit és meggyőződését, – amely mindig bátor, igényes és igazságos volt – nagyra értékeltük." Vagy idézzünk egy skót tanító 1960-ban írt soraiból: „Úgy tekintettem a New Statesman-re, mint olyan fórumra, ahol megtalálhatom – csaknem csalhatatlanul – mindazt, amit egy civilizált világban valakinek el kell mondania. Ez nemcsak a szocializmusra vonatkozik. Ez a lap mindig kiállt a józan ész, valamint a józan és közös emberiesség mellett. Meg kell köszönnöm mindazt, amit a mi nemzedékünkért tett, azokért, akik a harmincas években nőttek fel és akik – bármilyen legyen a jelenben politikai beállítottságuk – értelmi és politikai öntudatosulásukat a New Statesman-nek s főleg a magával ragadó személyiségnek a „Critic"-nek köszönhetik.

A magával ragadó személyiség, Kingsley Martin azonban sem szent, sem apostol nem volt s nem bizonyosult mindig tévedhetetlennek és következetesnek. Egyéniségében uralkodtak a rokonszenves vonások, az igazságra, a tudásra, a tisztaságra törekedett. Mint szerkesztő és újságíró mindig hitt abban, amit csinált. Kitűnően szerkesztett, írt; vigyázott a lap és sajátmaga anyagi feddhetetlenségére (ugyan-

akkor nagyvonalú és segítőkész tudott lenni munkatársaival, saját anyagi forrásaiból). Őrizte a nyelv tisztaságát s a politikai és emberi viszonylatok nagy tömegét tekintette át igen magas szinten, nagy erkölcsi és politikai tisztasággal. Önismeretre serkentette a brit állampolgárokat: írásai elsősorban a baloldali radikális körökben és a felszabadításukért küzdő gyarmati világban hatottak.

A brit külpolitikát bíráló és magyarázó álláspontjaiban azonban gyakorta ingadozás tapasztalható. Ahogyan egy méltatója írta enyhe gúnnyal: „A tiszteletreméltó elvekkel rendelkező Basil Kingsley Martin ritkán fejtett ki hasonló nézeteket két egymást követő héten." Emiatt sok vitája volt elvbarátaival s azokkal, akikkel egyébként egy politikai platformon állt: G. D. H. Cole-al, M. Keynes-el, G. Orwell-el és másokkal. E viták folyamán lényeges kérdésekben – a müncheni politika megítélésében és a nukleáris fegyverkezés elleni harcban –, bizonytalanságaitól eltekintve Kingsley Martin-nak volt igaza. Véleménykülönbségeiket jól példázza Maynard Keynes-szel folytatott levelezése a harmincas évektől 1946-ig, Keynes haláláig. Ezeket Keynes Összes Műveinek jelenleg kiadás alatt álló köteteiben teszik közzé. Igaz, a sokat és sok földrészen utazó, széles nemzetközi látószögű Kingsleynek nem sok érzéke volt közgazdasági kérdésekhez.

A második világháborút követő években és a hidegháború idején sokat utazott Európában és a Távol-Keleten s józanul ítélte meg a helyzetet. Életének ebben a szakaszában élettársával, Dorothy Woodman-nel együtt küzdöttek, azonosultak Ázsia és Afrika számos országában felszabadulásukért harcoló népekkel illetve vezetőikkel. Az 1955-ös Bandungi-konferenciára sereglett afrikai és ázsiai vezetők jól ismerték és tisztelték működését és lapját.

A szerző nagy együttérzéssel ír Kingsleynek a New Statesman vezetésétől való visszavonulásáról, hanyatló egészségéről, de szellemi frissességéről, félelméről, hogy Nagybritanniában felülkerekednek a faji előítéletek, s magánéletéről is. Kingsley gyakran volt egyedül, habár hetvenedik születésnapján – mint maga írta: „e melankólikus esemény" megünneplésén – a New Statesman baráti köre összesereglett lakásán. Kingsley mindig babonának tekintette a rasszizmust és a nacionalizmust, ám egyaránt elvetette a kereszténységet és a marxizmust. Hitt a keresésben, a dolgok felderítésében, a jobb emberi viszonylatok kialakításának, az emberi boldogság elérésnek céljában. Visszatekintve úgy látta: lapjának konstruktívabb, harcosabb jelleget adhatott volna.

A könyv szerzője, C. H. Rolph egy negyedszázadon keresztül maga is a New Statesman szerkesztőségi gárdájához tartozott. Kingsley Martin hátrahagyott iratanyaga és több mint 50 személlyel folytatott beszélgetés alapján hozzáértéssel és együttérzéssel írta meg a jelentős szerkesztő és ember életrajzát s jellemezte a New Statesman virágkorát. Műve Basil Kingsley Martin önélerajzával és írásaival együtt a további Kingsley-életrajzok alapja marad.

Haraszti Éva

ISTORIJA XX VEKA. ZBORNIK RADOVA XII.
(Beograd, Institut za savremenu istoriju i NIP „Export-Press". 1972. 444 l.)

A 20. SZÁZAD TÖRTÉNETE. TANULMÁNYKÖTET XII.

1959-ben indította útjára a belgrádi Társadalomtudományi Intézet Történeti Osztálya a Jugoszlávia és népei történetével foglalkozó sorozatát. A tanulmánykötet alapítója és első felelős szerkesztője *Dragoslav Janković* professzor volt, aki mint az intézet említett osztályának vezetője, kimagasló szerepet játszott Jugoszlávia új- és legújabbkori történetének kutatásában, s e munkálatok szervezésében. Ezért ajánlotta a *Živko Avramovski* vezette szerkesztőbizottság ezt a kötetet Janković professzornak, születése 60. évfordulóján.

A kiadvány az ötvenes években megkezdett munka elmélyüléséről tanúskodik, és reprezentálja a Legújabbkori Történeti Intézetben (a Történeti Osztály utóda) folyó kutatómunka tematikus kiszélesedését is. A kötet 14 tanulmányt foglal magába, melyek Jugoszlávia gazdaságtörténetének, kül- és belpolitikájának, munkásmozgalmának egy-egy kérdését állították vizsgálódásuk középpontjába. A válogatás kereteit a címben jelzett időhatár szabta meg – egységbe fogva ezeket a tanulmányokat. Valamennyi munka igényes forráskezelésről, az adott téma sokoldalú megközelítésének igényéről

tanúskodik. Ezért is volt nehéz helyzetben a recenzens, mikor a kötet néhány tanulmányának részletesebb bemutatására vállalkozott. Így a válogatás szempontja csak az lehetett, melyek azok a munkák, amelyek – megítélésünk szerint – leginkább számíthatnak a magyar szakmai közvélemény érdeklődésére.

Ebből a szempontból első helyre kívánkozik a horvát történész, *Bogdan Krizman:* Stjepan Radić terve a Habsburg Monarchia átalakításáról c. tanulmánya (31–84.). A magyar olvasó számára Radić neve elsősorban a Horvát Köztársasági Parasztpárt (HKPP) 1918 utáni tevékenységével fonódott össze, de a jugoszláv történetírás is munkásságának e periódusát állította kutatásai középpontjába. Későbbi nézeteinek gyökerei azonban visszanyúlnak politikai pályafutásának kezdeti, s kevésbé látványos éveihez – csehországi tartózkodásához. Ekkor írta meg Radić, cseh nyelven, a Monarchia átalakításáról szóló tervét. Műve „Szláv politika a Habsburg Monarchiában" címmel 1902-ben jelent meg, Prágában. Krizman részletesen ismerteti és elemzi a Népek és Államok Duna menti Szövetségének föderatív tervét (Radić szerint ez lenne az új állam neve), amely a dualizmus elleni szláv összefogás és a szláv-román szövetség gondolatán alapult. A reformok természetesen kiszélesedett autonómiát és területi gyarapodást biztosítanának Horvátország számára, és biztosítanák minden nép nemzeti-kulturális fejlődését, az egyenlő szabadságjogokat.

Radić *ausztroszláv* koncepciója módosult ugyan a háború előestéjén – állapítja meg Krizman –, de nézetei 1918 tavaszáig alapvetően nem változtak. „Konzervatív ausztrofil" álláspontját Radić csak 1918 folyamán vizsgálta felül. Ezt a változást a szerző helyesen kapcsolja össze a nagy európai és horvátországi változásokkal. Radić, ekkor elfogadta a „nemzeti koncentráció", s az egységes délszláv állam gondolatát.

A Horvát Köztársasági Parasztpárt és ezen keresztül Radić tevékenységének későbbi, s egészen más jellegű korszakát elemzi *Slavoljub Cvetković* Stjepan Radić és a kommunista mozgalom 1923–1925. Adalék a HKPP és a JKP viszonyának kérdéséhez (375–401) c. tanulmánya. A szerző azt vizsgálja, hogy milyen erők, történések hatására alkult a HKPP, a Jugoszláv Kommunista Párt és a Komintern viszonya az adott periódusban. Cvetković a HKPP megerősödésének tényéből indul ki, majd ismerteti az 1923 márciusi választások után megszületett „Megállapodás" című programot. A „horvát népképviselők" e programjának sarkalatos pontja a semleges Horvát Parasztköztársaság, a horvát és a többi nép nemzeti sajátosságainak elismerése volt Jugoszlávia határain belül, s mint ilyen, alapját képezte volna a „szerb néppel történő igazságos és hosszantartó" megbékélésnek, pontosabban – mondja Cvetković – a kispolgári és burzsoá pártok megegyezésének. E kísérlet kudarca után Radić külföldre utazott, hogy ott szerezzen támogatást a horvát ügy számára. Ennek a „missziós" utazásnak volt utolsó állomása, egyben végső reménysége, Moszkva.

A Radić vezette kispolgári párt és a kommunista mozgalom közeledését a szerző szerint több tényező is segítette: egyrészt a már említett pártközi tárgyalások csődje, másrészt a JKP nemzeti és szövetségi politikájában bekövetkezett pozitív változások, Radić külföldi útjának sikertelensége, illetve a Komintern rugalmas taktikai irányvonala. Bár Radić moszkvai tartózkodása idején pártját felvették a Paraszt Internacionáléba – olvashatjuk a tanulmányban –, otthon változatlanul visszautasították a kommunisták *minden* együttműködési javaslatát. Ez, mutat rá Cvetković, akadályozta azt a küzdelmet, melyet a JKP KB vívott az ellenzékkel a párt helyes nemzeti és szövetségi politikájának kibontakoztatásáért.

Cvetković árnyaltan elemzi az együttműködési kísérletetek kudarcának okait és ezért hiányoljuk, hogy nem ad választ arra a kérdésre, vajon mi inspirálta a Kominternt, hogy felvegye a HKPP-t a Paraszt Internacionáléba.

Todor Stojkov a két világháború közötti Jugoszlávia másik érdekes politikai figurájáról, Svetozár Pribičevićről írt tanulmányt Svetozár Pribičević száműzetése (1929–1931), címmel (403–423). Arról a Pribičevićről, aki mint a Demokrata Párt egyik vezetője, s mint több kormány tagja vagy vezetője, Radić nagy politikai ellenfele, majd szövetségese volt, s aki végül is politikai emigránsként fejezte be életét.

Stojkov ismeretlen levéltári forrásokra támaszkodva (csehszlovákiai levéltári anyagok, a Pribičević család levéltári hagyatéka) mutatja be Pribičević magatartását és tevékenységét az 1929-es fordulat utáni években. Véleménye szerint letartóztatásának oka az volt, hogy lényegesen nagyobb politikai aktivitást, ellenállási készséget mutatott a diktatúrával szemben, mint a többi betiltott polgári politikai párt vezetői. Minden bírói eljárás nélkül száműzték a szerbiai Brusba, majd egy

belgrádi kórházban volt őrizetben, egészen 1931 június végéig. A királyi diktatúra viszonyai, s Pribičević személyes „élményei" *felgyorsították* nézeteinek változását – írja Stojkov – s a meggyőződéses monarchistából, centralistából a köztársaság és a föderalizmus hívévé vált.

A szerző a továbbiakban a Pribičević kiszabadításáért indított bel- és külföldi akciókat ismerteti. Véleménye szerint a diktatúra azért kényszerült engedményekre Pribičević letartóztatásának kérdésében, mivel igen magas rangú francia és csehszlovákiai személyiségek tiltakoztak a belgrádi kormánynál. Például Briand francia külügyminiszter és Masaryk, a Csehszlovák Köztársaság elnöke. De nézete szerint fontos szerepe volt ebben Pribičević kéthetes éhségsztrájkjának is.

Branislav Gligorijević, aki a régi Jugoszlávia politikai viszonyainak elismert hazai szakértője, ezúttal a Demokrata Párt és a Horvát Köztársasági Parasztpárt viszonyának néhány kérdését tárgyalja az 1919 és 1925 közötti időszakban (A Demokrata Párt és a Horvát Köztársasági Parasztpárt viszonyának néhány kérdése (1919–1925). (355–374.) Két olyan politikai párt kapcsolatát mutatja be, melyek *ellentétes* nézeteket vallottak az akkori Jugoszlávia talán legfontosabb politikai kérdésében, a nemzeti kérdésben, s ezen keresztül az állam felépítésének kérdésében (az ún. unitarista és föderalista koncepcióról van szó).

Gligorijević két szakaszt különböztet meg e pártok viszonyában: a konfrontáció és az éles politikai harc (1919–1922), valamint a közeledés és a politikai együttműködés korszakát (1922–1925). A *kölcsönös* kompromisszumok árán létrejövő együttműködés – írja a szerző – csökkentette mindkét párt politikai erejét. Ugyanakkor növelte a Demokrata Párt addig igen szűk tömegbefolyását, míg a HKPP elindult azon az úton, amely tömegbázisának leszűküléséhez és kispolgári radikalizmusának feladásához vezetett. A cikk azt sugalja, mintha ezzel a szövetséggel a Horvát Parasztpárt csak veszített volna. Pedig nyert is e kompromisszummal, méghozzá éppen azt, ami vezetői örök törekvése volt, bekerült a hatalom sáncai mögé.

Az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyainak jobb, elmélyültebb megértését segíti *Mustafa Imamović*: A szerb Népi Szervezet megalakulása és programja Bosznia-Hercegovinában 1907-ben című tanulmánya. De munkája nemcsak ezért érdemel figyelmet. Olyan témát választott, amely sokáig a jugoszláviai történetírás fehér foltjai közé tartozott. Imamović annak bizonyítására vállalkozik, hogy a boszniai szerbek Monarchia-ellenes ellenállása nem volt egyszínű, formái, keretei változtak az évek során.

Az annexió első éveiben, körülbelül 1880-ig, a szerb politikai erők még bíztak abban, hogy a nagyhatalmak visszavonulásra kényszeríthetik a megszállókat, ezért ellenállásuk a szláv összefogás gondolatkörében végzett *propaganda* volt. Mikor ez illúziónak bizonyult, *harcot* indítottak vallási és művelődési *autonómiájukért*. Az 1905-ben megkapott autonómia csupán a szerb polgárságot elégítette ki, hangsúlyozza a szerző, a szerb parasztság agrárkövetelései megoldatlanok maradtak. Az eltelt évek azonban gazdagították a szerb polgárság harci tapasztalatait is, kinevelődött a Monarchia iskoláiban a boszniai szerb értelmiségi réteg is, s ez megteremtette egy politikai szervezet megalakításának feltételeit. Tehát kezdetét vette az itt élő szerbek nemzeti-politikai harcának *új* periódusa, írja Imamović, mikor már megjelentek a modern értelemben vett politikai pártok, köztük a Szerb Népi Szervezet is. A boszniai szerbek nemzetté válásához is értékes adalékokat kapunk – nem utolsó sorban a különböző nemzeti, művelődési, gazdasági és egyéb szervezetek megismerésével.

A nemzeti kérdés kutatójaként is ismert *Bogumil Hrabak* a boszniai és szerbiai radikális pártiak nézeteit vizsgálja a boszniai agrárkérdés megoldása kapcsán 1919–1920-ban: A radikálisok Boszniában és Szerbiában a boszniai agrárkérdés megoldásáról 1919 és 1920-ban (297–349). Tanulmányában főképpen a Radikális Párt központi és vidéki sajtójára támaszkodik. Ismerteti a Radikális Párt alapkoncepcióját: a kmet-parasztokat fel kell szabadítani a feudális kötöttségek alól, de kompromisszumos úton. Az agárkérdés megoldása ugyanis nem lehetett akadálya a muzulmán feudálisokkal történő együttműködésnek, mivel ez a kérdés stratégiai helyet foglalt el a kormánypárt politikájában, különösen a horvátokkal szembeni meggondolásokban.

Hrabak kiemeli a boszniai agrármozgalmak és felkelések meghatározó szerepét a belgrádi és boszniai radikális pártiak között kirobbant vitában. E nézeteltérések azonban nem lépték túl, írja, a kompromisszum kereteit, s alapvetően ennek *hogyanja* körül bontakoztak ki.

Az 1918 utáni Jugoszlávia másik kormányzópártjával, a Szlovén Néppárttal (SzNP) foglalkozik *Momčilo Zečević* szlovén történész „A Szlovén Néppárt és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság belső felépítésének legfontosabb kérdései 1919 márciusáig" c. tanulmányában (232–253).

Már a cím is jelzi, hogy a szerző nem kívánt teljes képet adni az SzNP állásfoglalásairól, hanem a szlovén nép területi egyesülésére, valamint Szlovénia belső autonómiájáért vívott küzdelmekre irányítja figyelmét. Szlovén levéltári anyagok, a korabeli sajtó, az Ideiglenes Népi Gyűlés jegyzőkönyvei és feldolgozások segítségével közelít a témához, s ez lehetővé teszi, hogy bemutassa a SzNP *kettős* politikáját az adott kérdésekben: a belgárdi „variánst", s azt, amelyet szlovéniai használatra szántak.

Nem könnyű feladatra vállalkozott *Nadežda Jovanović*, mikor a Jugoszláv Kommunista Párt történetének rövid, de éles vitákkal terhes szakaszát választotta témájául (Összeütközések a JKP vezetőségében a szakszervezeti egység és a Független Szakszervezetek vezetésének kérdésében 1926/27 (425–441). Ezekben az esztendőkben heves elméleti összecsapásokra került sor egyrészt a párt vezetőségén belül, másrészt a kommunisták vezette Független Szakszervezetek központi és területi vezetőségei, elsősorban a horvátok között. E viták – írja Jovanović – a korábbi frakcióharcok folytatását jelentették, másrészt a „Belgrád-Zágráb" ellentétek pólusán jelentek meg, s a forradalmi szakszervezet nemzeti irányzatokra történő szakadásával fenyegettek.

A számos vitapont közül Jovanović a szakszervezetek szervezeti felépítésének két, egymással szorosan összefüggő problémáját állítja munkája középpontjába: hogyan valósítsa meg a párt a szakszervezetek, s ezen keresztül a munkásmozgalom egységét, illetve milyen legyen a viszony a Független Szakszervezetek Központi Tanácsa és az egyes területi vezetőségek között. Döntően archív forrásokra támaszkodva ütközteti az ún. parciális és frontális egyesítés híveinek álláspontját, s a konkrét történeti anyag segítségével mutatja be, hogy a megegyezést mennyire *gátolták* az elmérgesedett frakcióharcok, még olyan kérdésekben is, ahol a két tábor között pedig nem is voltak elvi ellentétek. Ugyanakkor nem bagatelizálja a viták okait. Helyesen mutat rá: az állandósult ellentétek jelenléte kapcsolódott a párt stratégiai és taktikai feladatainak eltérő megítéléséhez és végső soron az SHS Királyság belső ellentmondásainak a munkásmozgalomba történő „beszűrődéséhez". De alapállása sokkal meggyőzőbb lett volna, ha vázolta volna ezt a hátteret is.

A kötet közli még *Danica Milić* tanulmányát, amely a hazai és külföldi tőke szerepét vizsgálja a szerbiai biztosításban (13–30.). *Živko Avramovski* Radislavov és pártja német pénzügyi támogatásáról írt (107–128.), *Mirko Mirković* a jugoszláv kérdés megítélését elemzi az első világháború idején az egyházak álláspontjának tükrében (131–146.), *Toma Milenković* pedig az európai szociáldemokrata mozgalom fejlődéséhez nyújt hasznos adalékot az első világháború korszakában (199–230.). *Ljiljana Aleksić* a francia véleményeket elemzi az adriai kérdésben 1919-cel bezárólag, míg *Ljubinka Ćirić-Bogetić* a Szerb Népi Radikális Párt vajdasági tevékenységét az első világháború éveiben (147–198.).

Úgy véljük, hogy „A 20. század története" sorozat XII. kötete is bizonyítja, érdemes és szükséges jobban figyelemmel kísérnünk a szomszédos Jugoszlávia történészeinek munkáit.

A. Sajti Enikő

FOLYÓIRATSZEMLE

GÜNTER VOGLER:

FORRADALMI MOZGALOM ÉS KORAI POLGÁRI FORRADALOM (VIZSGÁLATOK A NÉMET KORAI POLGÁRI FORRADALOM ÉS A SZOCIÁLIS, ILLETVE POLITIKAI MOZGALMAK VISZONYÁNAK KÉRDÉSÉBEN)

A 14–16. században megélénkült nyugat- illetve közép-európai társadalmi mozgalmak jellege napjainkban sem tisztázott egyértelműen. Az egységes szempontok hiánya, vagy azok eltérő értelmezése következtében nemcsak a polgári, de olykor a marxista történetírásban is egymással ellentétes megállapításra jutnak a korszak kutatói. A vita középpontjában elsősorban a huszita felkelés és a német parasztháború áll.

A reformáció és a német parasztháború történeti helyét keresve Vogler az egymással szoros kapcsolatban álló korábbi nyugat- és közép-európai mozgalmak elemzéséből indul ki. Az érintett megmozdulásokban három, egyszerre, vagy külön-külön érvényesülő tendenciát különböztet meg. Osztályozásában nem törekszik teljességre, csupán módszertanilag kívánja megalapozni a reformációval és a német parasztháborúval történő összevetést.

Elsőként az áru- és pénzkapcsolatok elterjedésével, a feudális reakció felerősödésével összefüggő, a városok aktív támogatásával rendelkező paraszti felkeléseket említi; majd az egyház belső megújítására, következményeiben az intézményesített egyház megdöntésére irányuló reformtörekvéseket emeli ki, melyek Wyclif és Husz tevékenységében érték el tetőpontjukat. Hangsúlyozza, hogy a paraszti megmozdulásokkal és az egyházi reformtörekvésekkel összekapcsolódva, a külső ellenség és a klérus elleni küzdelemben kezdett kibontakozni az a nemzeti mozgalom, melynek első megjelenési formája az egyes országokban a nemzeti egyház volt. Utal a manufaktúra tulajdonosok és a bérmunkások ellentéteinek jelentkezésére is, hozzáteszi azonban, hogy a jelzett feszültség korántsem tekinthető a korszak jellemzőjének.

Az említett mozgalmak – mindenekelőtt a huszita háború és a reformáció, valamint a német parasztháború között kimutatható hasonlóságok és érintkezési pontok – jelentős száma ellenére Vogler úgy ítéli meg, hogy a formális egybeesések és a néhány esetben tapasztalt tartalmi találkozások nem szolgálhatnak döntő szempontul azok jellegének minősítéséhez. Véleménye szerint csak a feudalizmus adott fejlettségi szintjének meghatározása (összefüggésben az osztályharccal) nyújthat megfelelő alapot a kérdés tisztázásához; mindenekelőtt az, ha a korai polgári forradalmak a feudalizmus bomlásával, a manufakturális ipari termelés kialakulásával és fejlődésével, valamint a társadalmi ellentmondások kibontakozásával összefüggésben kerülnek bemutatásra.

Tanulmánya megírásakor a szerző módszertanilag sokban támaszkodik A. N. Cistozvonov elemzésére, mely a 16–18. sz.-i forradalmak összehasonlító vizsgálatával a belső feltételek jelentőségének túlhangsúlyozása ellen fordul és erősebben veszi figyelembe a kölcsönhatások érvényesülését. Úgy véli, hogy ez az eljárás sikeresen alkalmazható a tárgyalt témakör vizsgálatához is.

Döntő szempontnak tekinti, hogy míg a német parasztháború a 15. sz. utolsó évtizedeiben megindúló, a gazdasági-társadalmi struktúrában, az államszerkezetben és az ideológiai szférában lényeges változásokat okozó folyamatok talaján bontakozott ki, addig a csehországi társadalmi kereteket nem feszítették kapitalista termelési viszonyok, s a taborita városok programjai gazdasági és társadalmi vonatkozásokban nem fogalmaztak meg kapitalista perspektívákat. Így, bár a huszita háború fontos cezúrát jelentett a feudalizmus bomlásának előkészítésében, korántsem nevezhető a polgári átalakulás első lépésének, s valójában a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet időszakát megelőző forradalmi osztályharc egyik fázisát képezi. Ugyanakkor a huszita felkelésben az osztályharc különböző áramlatai egyesültek, amely így az egyes részérdekek képviselete helyett már a feudális hatalom elleni általános támadás kezdetét vezette be.

A 14–15. sz. folyamán az osztályharc eredményeképpen a meglévő ellentmondások egy része a szerző szerint az egyes országokban úgy oldódott meg, hogy lehetővé vált bizonyos feudális akadályok forradalom nélküli megszüntetése, ami a társadalmi fejlődés kedvezőbb feltételeit biztosította. Németországban a hasonló kísérleteket szinte mind leverték, ami a német parasztháború lényegesen nagyobb intenzitását, s a forradalmi mozgalom átfogóbb jellegét vonta maga után. A különböző áramlatok találkozása széles antifeudális felkelés kibontakozásának kedvezett, s olyan össztársadalmi válságot idézett elő, melynek feloldására az egyház elleni fellépés kevésnek bizonyult, s az elégedetlenség a feudalizmus hatalmi pozícióinak összessége ellen fordult. E mozzanatban jelöli meg Vogler a reformáció és a német parasztháború szétválasztására irányuló törekvések megalapozatlanságának legfőbb bizonyítékát. A korai német polgári forradalom egyik fő sajátosságának a társadalmi-politikai, ill. nemzeti harc egységét tekinti, profiljának gyökereit a távolabbi múltba visszavezető jelenségekben keresi, hozzátéve, hogy a harcok a korábbiakkal szemben minőségileg más, fejlettebb gazdasági-társadalmi feltételek mellett robbantak ki.

Kutatása eredményeit összegezve Vogler a reformációt és a német parasztháborút olyan korszakhatárnak, a feudális formáción belül olyan fordulópontnak tekinti, amely a feudalizmus bomlásának időszakába lépve veresége ellenére is a polgári forradalmak nyitányát, a németalföldi, az angol, és a francia forradalom irányába mutató folyamat kezdetét jelentette.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1974/4. sz. 394–412. l.) *E. G.*

BERND MARTIN:

ANGLIA KÜLKERESKEDELME ÉS KÜLPOLITIKÁJA CROMWELL IDEJÉBEN

Az angol nemzetállam létrejöttének a polgárháború és Cromwell időszakában kiteljesedő folyamata joggal vonja magára visszatérően a kutatók figyelmét. Az események alakulását sajátos módon befolyásolta a bel- és külpolitikai irányvonal kereskedelmi érdekek által meghatározott egybeesése, melynek jelentőségét az eddigi feldolgozások korántsem hangsúlyozták megfelelően.

Az államvezetés lépéseit irányító erők kérdésében a történészek véleménye megoszlik. Kuczynski szerint Cromwell külpolitikája mindenekelőtt az uralkodó városi polgárság érdekeit szolgálta, Hallgarten az ún. „félproletár sereg" expanziós igényeinek érvényesüléséről ír. Tawney társadalomtörténeti iskolája ugyanakkor a vallási újítás és a társadalmi mozgások kölcsönhatásában látja a változások döntő tényezőjét. Sokan a tőkeerős felsőréteg jelentős befolyását hangsúlyozzák, melynek szerepére a kortársak (Hobbes, Milton és a radikális demokrata Lilburne) is rámutattak. A Cromwellt glorifikáló whig történészek a hadvezérben a brit világbirodalom megalapítóját tisztelik, a konzervatív interpretációk ugyanakkor interregnumként tartják számon, vagy leértékelően „nagy lázadás"-nak (Great Rebellion) nevezik a vizsgált korszakot.

Az angol történelem egyik legfontosabb szakaszáról született leegyszerűsítő magyarázatok közös forrását Martin abban látja, hogy a kutatók figyelmen kívül hagyták a problémakör központi kérdését, ti. azt, hogy milyen irányban és mértékben hatottak a belső fejlemények a külpolitikai elképzelések alakulására. Ebből a megközelítésből kiindulva keres választ arra: hogyan fejlődött a polgárháborútól megrázott, de a feudális abszolutizmus bilincseitől véglegesen megszabadult gazdaságcentrikus angol társadalom külpolitikai koncepciója; mely politikai erők, milyen motívumok alapján hatottak az állami vezetés döntéseire; s végül azokat az egykorú lépésekben megnyilvánuló tendenciákat igyekszik megragadni, amelyek hosszú időre meghatározták a brit politika külgazdaságának stratégiai vezérfonalát.

A szerző szerint a cromwelli külpolitikának mindenekelőtt a belső gazdasági-társadalmi körülmények: az 1616 óta növekvő importtöbblet és a közép-európai piacok elvesztése okozta tartós gazdasági válság; az elszegényedett ipari munkásság és a létében fenyegetett középosztály növekvő elégedetlensége szabták meg az irányát. A gazdasági problémákkal a forradalmi kormány is foglalkozni kényszerült. A parlament presbiteriánusoktól való megtisztítását követően elfogadta a tőkeerős kereskedelmi köröknek a haditengerészet felállítására vonatkozó követelését, melynek célja a hadseregből

kisugárzó szociális-politikai fenyetés ellensúlyozása, egy az importtól független, specializált iparág kiépítése, s nem utolsósorban a tengeri terjeszkedés feltételeinek megteremtése volt.

Úgy tűnt, hogy a gyarmati és közvetítő kereskedelem döntő hányada felett ellenőrzést gyakorló Hollandia elleni háború kérdésében az angol közvélemény egyetért. Az elsősorban radikális szekták által szított holland-ellenes nemzeti népháború gondolatával csak kevesen fordultak szembe. Köztük az angol vezetéssel megvalósítandó protestáns világuralom tervével fellépő Cromwell, aki háború helyett szövetséget, a spanyol-portugál gyarmatbirodalom közös meghódítását javasolta. A gazdasági körök nyomása és az államháztartás egyre halaszthatatlanabb szanálása mégis a háború megindítására kényszerítette. A vállalkozás azonban nem igazolta a hozzá fűzött reményeket, s a teljes győzelem elmaradása megingatta a vallásos középrétegek és a kereskedők jelentős részének hitét Cromwell küldetésében és a demokratikus forradalmi eszmékben.

A belpolitikai erőviszonyokban tapasztalt jobbratolódás megállítása, a stabil pénzrendszer megteremtésének reménye, a protestáns világuralom terve a szinte korlátlan lehetőségeket ígérő spanyol háború megindítását sügette. A hiányzó belső stabilitástól kényszerítve a forradalmi Anglia végül is tehát két olyan háborút vezetett, mely egyrészt a hatalmas vetélytárs visszaszorítására, másrészt a fejletlen területek elfoglalására irányult. Ez a kettős vonalvezetés érvényesült a brit külpolitikában a szerző szerint a későbbiekben is.

A Cromwell nevével fémjelzett időszak, mint azt Martin megállapítja, nem jelentett éles választóvonalat az angol történelemben, hanem egy hosszú gazdasági-társadalmi-politikai fejlődés tetőpontját képezte. Ennek megfelelően Cromwellt sem nevezi a forradalmi átalakulás kezdeményezőjének, vagy hajtóerejének; sokkal inkább a gazdasági kényszerhelyzettel szembenéző, a divergáló érdekek egyeztetésén sikerrel fáradozó politikust látja benne. Kiemeli, hogy uralma alatt gazdasági, társadalmi és hatalompolitikai életelvek dőltek meg, s ez lehetővé tette Anglia tengeri és kereskedelmi hatalommá fejlődését. Végül azt hangsúlyozza, hogy irányításával olyan változások történtek (bizonyos gazdasági érdekcsoportok nyomására a „külkereskedelmi kapitalizmus" megszerveződése, az imperialista külháború elvének egyeztetése a belpolitikai célokkal), melyek nemcsak megszilárdították a fennálló kormányzati-rendszert, hanem használható példával szolgáltak a visszatérő Stuartok, majd sokban az amerikai fejlődés számára is.

(Historische Zeitschrift, 1974. 3. sz. 571–592. l.) *E. G.*

PIERRE CASPARD:

SZEMPONTOK AZ 1848-AS OSZTÁLYHARC KÉRDÉSÉHEZ: A MOBIL GÁRDA TOBORZÁSA

Az 1848 februárjában önkéntesekből toborzott Mobil Gárda, amelyben sokan a hatalom eszközét, a szabadság elnyomóját látták, már szerveződése idején kiváltotta egyes kortársak ellenszenvét. Létrehozását az Ideiglenes Kormány részéről mindenekelőtt az a két törekvés siettette, hogy a meglévő fegyveres erő kiegészítésével biztosítsa a rend fenntartását és védelmét, s hogy a Nemzeti Műhelyekhez hasonlóan a munkanélküliség levezetésének egy újabb csatornáját nyissa meg. A kortársak ellenszenve a júniusi felkelés során igazolást nyert. A munkásmegmozdulás elfojtásában a Mobil Gárda nem várt mértékben vette ki részét.

Pierre Caspard a francia Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, a Mobil Gárda 24 zászlóalja (mintegy 14 900 fő) törzslapját azzal a szándékkal tekintette át, hogy azok adatai alapján új összefüggések felvázolásával közelebb jusson a Mobil Gárda magatartásának megismeréséhez, s hogy megtalálja azokat a jellemző vonásokat, amelyek az előbbit a proletáriátus egészétől, illetve a júniusi felkelésben résztvevőktől elválasztotta, megkülönböztette. A június 22-e előtt toborzott 14 900 gárdatagról az egykorú feljegyzések a következő információkat tartalmazzák: név, életkor, utolsó lakóhely, a szülők neve és lakóhelye, foglalkozás, néhány, a csapatbalépést megelőző és követő adalék, az analfabetizmus fokára utaló, az aláírást helyettesítő jelek. Az egyes foglalkozási ágakban dolgozók átlagbérére Perdiguier: Statistique du salaire des ouvriers Paris, 1849 c. művéből következtet. Viszonyítási alapul a júniusi felkelésben való részvétellel gyanúsítottak (12 600 fő) törzslapját használja, a

Párizs összlakosságára vonatkozó adatokat pedig a Kereskedelmi Kamara által kiadott, 1847–48-ra vonatkozó ipari statisztikából veszi. A bő és sokatmondó forrásokból P. Caspard számos, az eddigi állításokat, feltételezéseket megkérdőjelező megállapítást tesz. A jelzett anyag alapján táblázat segítségével szemlélteti a gárda foglalkozás szerinti megoszlását; az iskolázottság, a szakképzettség fokát figyelembe véve négy nagy csoportot különböztet meg: – az *elsőbe* a képzetlen, jórészt analfabéta elemeket, napszámosokat, hordárokat, lovászokat, házalókat, rongyszedőket stb., – a *másodikba* a különböző iparágakban munkát vállaló – így építőipar, fém-, fa-, bőr-, textilipar –, s eltérő színvonalon képesített munkásokat, – a *harmadikba* a legtanultabb, legjobban fizetett, nagyobb szellemi, művészi felkészültséget, precizitást igénylő munkát ellátó szakmunkásokat pl. ékszerész, hangszerkészítő, nyomdász, vésnök stb. sorolja. A *negyedik* csoport a kispolgári elemeket (kiskereskedők: pék, hentes, fűszeres), alkalmazottakat és a szabadfoglalkozásúakat tartalmazza. Az I. csoport a Mobil Gárda összlétszámának 7,1, a II. 49, a III. 18,7, a IV. 23,7%-át alkotta. (1,5% mezőgazdasági jellegű tevékenységet folytatott.) A szerző mindebből arra a következtetésre jut, hogy a Mobil Gárda többsége nem a lumpenproletariátusból – mint ahogy azt Marx és őt követően többen állítják – toborzódott, hanem – hasonlóan a júniusi felkelőkhöz – jelentős mértékben az ipari munkásság és a kispolgárság soraiból került ki. Ez a típusú osztályozás több, részben a szerző által is jelzett problémát vet fel: Caspard a Gárdába jelentkezők által bevallott foglalkozást veszi figyelembe, így kimutatásában a klasszikus értelemben használt lumpenelemek nem szerepelnek, őket helyettesíti a minden képesítés nélküli, tanulatlan emberek csoportja. A forrásokból bár relatíve pontosan meghatározható, hogy a résztvevők melyik nagy foglalkozásiághoz tartoztak, de árnyaltabb megközelítést nem tesznek lehetővé, így egy kategórián belül együtt találhatók a különböző minőségű feladatot ellátó, eltérő társadalmi helyzetű munkások. – Elemzését a szerző finomíthatta volna azzal, ha az adatokat tovább kombinálja, s közli a foglalkozásokat életkor szerinti megoszlásban is. Annál inkább fontosabb lett volna ez, mert az életkort a Mobil Gárda cselekvését sokban meghatározó tényezőként értékeli. Ismeretes, hogy a február 26-i rendelet a 16 évesnél idősebb, 30-nál fiatalabb férfiak toborzását írta elő. Ennek megfelelően a Gárda átlagéletkora 21,5 év körül járt, mintegy 50%-át 17–20 éves fiatalok képezték. A szerző megállapítása e helyütt ismét ellenemond a kortársak (Lamartine, Marx, Balleydier, Stern, más-más ideológiai alapról kiinduló beszámolóinak, melyek 12, 15, maximum 20 éves harcosokról szólnak. (Párizs összlakosságát tekintve kimutatja, hogy minden 6. 19 éves és minden 8. 17, 18, 20 éves párizsi ifjú a Mobil Gárda keretei között vett részt az eseményekben.) A tanulmányban fellelhető ellentmondást, ti. igen magas a szakképesítettek aránya, ugyanakkor az életkor alacsony, a szerző példákkal alátámasztva azzal magyarázza, hogy a vizsgált korban nem ment ritkaságszámba az a 18–20 éves ifjú, aki mögött 4–5 munkában eltöltött év állt.

Az ismertetett adatokat a júniusi felkeléssel gyanúsítottak átlagéletkorával (34 év) veti össze, s a szembetűnő eltérést generációs ellentétként fogja fel. Ugy véli, hogy az életkorból fakadó nagyobb tapasztalat hiánya, az inasévek kiszolgáltatottsága, az idősebb munkások melletti háttérbe szorítottság, valamint a fokozódó létbizonytalanság érzése (a statisztika szerint 1848 márc.-jún. között 342 ezer munkásból 186 ezret bocsátottak el; a szerző hangsúlyozza, hogy a munkanélküliség hatványozottan sújtotta a fiatalokat) együttesen orientálta őket a napi renszeres, 1.5 F keresetet biztosító Mobil Gárda keretei közé.

A foglalkozás, az életkor, az iskolázottság vizsgálata után a születési hely, a lakóhely és a szülők állandó lakóhelyének számbavételével próbálja Caspard a Mobil Gárda tagjai magatartásának motívumait feltárni. Ugy látja, hogy nem elsősorban az osztálytudat, az osztályszolidaritás hiánya magyarázza cselekedetüket. Hangsúlyozza, hogy a Mobil Gárdában harcolók álláspontja korántsem tekinthető egységesnek. Nagy részük fiatalon, néhány évvel a forradalom előtt került a fővárosba, gyökértelenül, vidéki környezetüktől, családjuktól elszakadva élt, s új lakóhelyéhez társadalmilag sem kötődött. Tapasztalat híján, ideológiailag képzetlenül „ellenségüknek" csak a közvetlen feletteseiket, az idősebb munkásokat tekintették. A munkásfelkelésekkel szembeni ellenszenvük azonban csak fokozatosan alakult ki. A februári harcosok nagy része a köztársaság védelmére esküdött fel, a Nagy Forradalom hagyományát őrizve, a külső ellenség ellen lépett szolgálatba, de egyre inkább – bár a kortársak, pl. Tocqueville még júniusban is az ellenkezőjére számítanak – a Rend, a számukra megélhetést nyújtó hatalom támogatását tekintették elsődleges feladatuknak. Nézeteik különbözőségére, elkötelezettségük többirányúságára ugyanakkor jellemző, hogy a reguláris egységekből választott vezetőiktől többen elszakadtak, s a felkelők oldalára álltak.

Új szempontok, új módszerek, új részeredmények, de korántsem mindenben meggyőző következtetések jellemzik P. Caspard tanulmányát, mely ellentmondásaival együtt igazolja a problémakör további kutatásának szükségességét.

(Revue Historique 1974/július-szeptemberi sz. 81–107. l.) *Cs. Cs.*

WERNER BOLDT:

ALKOTMÁNYOS MONARCHIA VAGY PARLAMENTI DEMOKRÁCIA. VITA A NÉMET NEMZETGYULÉSRŐL AZ 1848-AS FORRADALOMBAN

1848 forradalmai közül belső adottságai és várható következményei alapján különösen jelentős volt a német mozgalom sorsának alakulása. Jogosan figyeltek tehát az egykorúak is Frankfurtra, az egységes polgári Németország megteremtésére hivatott nemzetgyűlés tevékenységére. Bár a térség erőviszonyait nagy vonalakban tükröző testület összetételét és jellegét a korábbi fejlődés sokban meghatározta, a továbblépés és a kibontakozás lehetőségét korántsem zárta el.

A parlament bukásának okait kutató Boldt tanulmánya az 1848 első hónapjaiban létrejött pártok célkitűzéseinek és akcióinak elemzésével a sokszínű német liberalizmust igyekszik közelebbről megvilágítani. Megkérdőjelezi annak az elterjedt véleménynek a helyességét, mely szerint 1848 tavaszának legfőbb tendenciája Németországban a liberális tábornak a nemzetgyűlés összehívására irányuló egységes fellépése volt. Véleménye szerint ugyanis a politikai fejleményeket mindenekelőtt a konstitucionalistáknak az a kísérlete jellemezte, hogy az egység létrejöttében porosz hegemónia érvényesüljön, s hogy meghiúsítsák a radikálisoknak azt a törekvését, mely a parlamentet kívánta megtenni a legfőbb politikai döntésthozó szervvé. A két különböző fejlődési lehetőséget megfogalmazó ellentét az egységparlament megválasztásának módja és hatáskörének kérdésében éleződött ki leginkább. A probléma alkotmánypolitikai magját nem kevesebb, mint a kormányok közbenjárásával végrehajtandó reformok, illetve az éppen ellenük történő forradalmi átalakulás dilemmája jelentette. Ez a mozzanat képezte a választóvonalat a zavarosnak tűnő, olykor meglehetősen ellentmondásos márciusi és áprilisi eseményekben.

A fenti szempontok figyelembevételével Boldt elveti a radikálisok tevékenységét csupán kudarcba fulladt felkelési kísérleteik alapján értékelő, 1848-at mindössze 1871 rosszul sikerült előjátékának minősítő álláspontokat. Kialakulásukat a saját csődjüket igazoló, a népszuverenitást kompromisszumoktól mentesen képviselő parlamentarizmus és a monarchikus elv részleges továbbéltetésétől sem elzárkózó alkotmányosság közötti alapvető ellentéteket figyelmen kívül hagyó, a parlamentarizmust közvetlenül a köztársasággal és a szociális anarchiával azonosító kortárs történetírás fő képviselőitől – Biedermann, Gagern és Häuser – eredezteti. E nézetek megalapozatlanságát bizonyították szerinte az 1848 március 5-i heidelbergi gyűlés határozatai, melyek egyértelműen állást foglaltak ugyan az összes fejedelemség képviselőit magábafoglaló nemzetgyűlés szükségessége mellett, összehívása módjának kérdéseit azonban a konstitucionalisták és a radikálisok közötti együttműködés biztosítása érdekében egyelőre nem szabályozták.

Az előparlament nemzeti alapon történő megalakulását végül is nem tudták megakadályozni. A visszavonuló mérsékeltek igyekeztek legalább annyit elérni, hogy a végrehajtó hatalom kérdését még a szövetségi ülés rendezze. Welcker háromtagú direktórium (tagjai a Habsburg, a porosz és – a középállamok képviselőjeként – a bajor uralkodó lettek volna) felállítására vonatkozó javaslatának megbuktatása érdekében az előparlament által kiküldött 50 tagú választmány azonban még forradalmi módszerek alkalmazását is vállalta, hogy a forradalom kitörését megakadályozza. A választások előtt a radikálisok ugyanakkor súlyos hibát követtek el. Az egység megőrzése érdekében ugyanis eltekintettek egy konkrét választási program meghirdetésétől, s ezzel elmulasztották feltárni a többségében velük szimpatizáló lakosság előtt az előparlamentben már megnyilvánult ellentéteket. Tetézte a bajt az is, hogy Hecker és Struve hagyták magukat provokálni és felkelésükkel ugyancsak negatívan befolyásolták a választások eredményének alakulását. A nemzetgyűlés kedvezőtlen összetétele ellenére is megmaradt azonban a lehetőség arra, hogy megfelelő parlamenten kívüli tevékenységgel, a lakosság körében továbbra is megnyilvánuló rokonszenvre támaszkodva megváltoztassák az erőviszonyokat.

Az ideiglenes központi kormányzat jogköréről, a végrehajtó és törvényhozó hatalom viszonyáról kibontakozó vita a Pál-templomban azt bizonyította, hogy az alapvető alternatívát – a nagyfokú differenciálódás ellenére is – az uralkodók közreműködését kizáró parlamenti demokrácia, illetve a velük történő együttműködést elfogadó alkotmányos monarchia jelentette. Boldt behatóan elemzi a különböző pártok és csoportok javaslatait. Külön foglalkozik a fokozatosan az események kulcsfigurájává váló Heinrich v. Gagern szerepével, a parlamentnek felelős ideiglenes kormányt követelő demokraták, valamint a törvényhozó és a végrehajtó hatalom tevékenységét egymástól teljesen függetleníteni szándékozó konstitucionalisták között egyensúlyozott. A balközép vezére felismerte, hogy a német kormányok bármilyen jellegű részvétele a központi hatalom megteremtésében konfliktussal fenyeget. Ennek megelőzése érdekében látszólag feladta eredeti konstitucionalista álláspontját, s ezzel megnyerte az ingadozók jelentős részét azon kompromisszumának, mely eltekintett a népszuverenitás következetes érvényesítésétől és tisztázatlanul hagyta a miniszteri felelősség kulcsfontosságú kérdését. A birodalmi kormányzó megválasztásának látszatra forradalmi, valójában monarchikus érdekeket szolgáló lépése így a mérsékeltek felülkerekedését készítette elő.

A többség a parlament funkcióját konstitucionalista szellemben szabályozta, a fejedelmi kormányok illetékességét a végrehajtó hatalom gyakorlásában nem kérdőjelezte meg és ezzel tulajdonképpen lemondott a politikai cselekvés lehetőségéről. A nemzetgyűlés csődje, a demokraták veresége a látszólagos győztes balcentrum létének alapját, a közvetítés lehetőségét szüntette meg. A parlamenti eszme hanyatlása ugyanakkor a monarchián belüli esélyeiket tévesen megítélő mérsékeltek pozícióit is aláásta. A birodalmi minisztérium az ekkor már egyértelmű konzervatív fejedelmi kormányok játékszere lett. A parlament felett aratott győzelmével Gagern tehát saját bukását is előkészítette és eljátszotta annak esélyeit, hogy Németország felzárkózzék a nyugat-európai alkotmányos fejlődéshez.

A balcentrum útját és alakváltozásait jellegzetesen példázza a kezdetben a demokratikus parlamentarizmus elveit hirdető, a szeptemberi fordulatot követően azonban a parlamenti kormányzás gondolatát elutasítók táborához csatlakozó R. Mohl esete. Cselekedeteit sokban a demokratikus átalakulással kapcsolatos félelmei befolyásolták. A tanulmány szerzője szerint ez a mozzanat önmagában azonban nem magyarázza meg a mérsékeltek és a mérsékeltté válók magatartását, mivel: a radikálisok törekvéseit kezdetben éppen a konfrontáció elkerülésének óhaja hatotta át; Struve gazdasági, szociális és politikai követelései a polgári társadalom létét nem fenyegette; a szélsőséges megnyilvánulások az ellenforradalom és az antiparlamentáris vagyonos polgárság szövetségének visszahatásaként jelentkeztek; a liberális táboron belüli szakadás, a mérsékeltek szembefordulása a klasszikus polgári liberalizmus nem egy tételével pedig már az 1847. október 10-i heppenheimi határozatokkal bekövetkezett.

Vizsgálódásai alapján Boldt arra a következtetésre jut, hogy a német alkotmánytörténet a konstitucionalizmus platformjáról kiindulva nem érthető meg, mivel az akadályozza a valódi – a parlamenti demokrácia és a sokféle, de a monarchikus elv értelmezésében egyetértő irányzatok közötti – ellentétek felismerését. Úgy látja, hogy véleményével az 1848-at végkifejléséből megítélő ahistorikus visszavetítések elterjedése következtében kevesen értenek egyet. Önmaga igazolására Rankét idézi, aki szerint a vizsgált korszak fő tendenciája a monarchia és a népszuverenitás elvének teljes szétválása, amivel minden más ellentét összefüggésben áll.

(Historische Zeitschrift 1973. 3. sz. 554–622. l.) *E. G.*

CHRISTOPH KLESSMANN:

AZ 1849-ES BIRODALMI ALKOTMÁNY MEGVÉDÉSÉÉRT FOLYTATOTT HARC TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ

Csaknem tizenkét hónapos tanácskozás után 1849. március 28-án megszületett a német birodalmi alkotmány, a 48-as forradalmat formailag-jogilag lezáró, a parlamenti csoportok által képviselt társadalmi rétegek közötti kompromisszumról tanúskodó, az alapvető liberális követelményeknek így is messzemenően megfelelő dokumentum. A német forradalom ellentmondásos fejlődésével magyaráz-

ható, hogy elfogadását és életbeléptetését megalkotói attól a porosz hatalomtól tették függővé, amelytől a korábbi fejlemények alapján pozitív hozzáállást, segítséget reálisan nem várhattak. Pedig a nemességtől eltekintve, szinte minden réteg támogatta a frankfurti határozatokat, melyek megfelelő bázist nyújtottak, elegendő integráló- és mobilizáló erővel rendelkeztek a felülkerekedő ellenforradalommal szembeni összefogáshoz. Az alkotmány a tömegek szemében *a sikeres forradalom szimbóluma* volt és hozzájárult az alternatívák – ti. a Vormärz-beli állapotokhoz való visszatérés és a forradalmi eredmények megvédése dilemmájának – tudatosításához, ami pedig a nagypolgárság és a munkások közötti érdektalálkozás megfogalmazódásához vezethetett. Részben önként, részben a közvélemény nyomására elfogadta a frankfurti nemzetgyűlés művét 28 fejedelmi udvar is, ami viszont a dinasztiák és a nép közötti ellentétek áthidalhatóságának reményét villantotta fel.

A porosz uralkodó április 28-án a császári koronát, a Frankfurt által megfogalmazott egységes Németország jelképét, mint ismeretes, elutasította. Cselekedete szinte valamennyi német államban gyűlések, tüntetések, barrikádharcok sorozatát váltotta ki, sőt összecsapásokhoz is vezetett. A májusban kirobbant mozgalmak értékelése a szakirodalomban korántsem egységes. Az ellentmondásos kép helyes megítéléséhez Klessmann elengedhetetlennek tartja a harcok szociális hordozóinak pontos megismerését. A szerinte túlságosan általánosító és leegyszerűsítő elemzés veszélyének elkerülése érdekében egyenként vizsgálja meg a megmozdulások legfőbb színtereit, középpontba állítva a felkelők társadalmi összetételének kérdését. Alapforrásként az elesettek, a sebesültek és a letartóztatottak listáit, a vizsgálati eljárások jegyzőkönyveit használja s az így kapott eredményeket összevetve a helyi adottságokkal, jut el végső megállapításaihoz. A kizárólag gazdasági és társadalmi szempontok alapján ugyanis nem tekinti megérthetőnek, hogy miért maradt oly feltűnően nyugodt az egyébként legiparosodottabb német terület, a Rajna vidéke; más esetben pedig éppen a központosítás hiánya és a szeparatista tendenciák hatása, valamint a sajátos történelmi múlt ismerete az, amely nélkül tanácstalanul állna a mai szemlélő a pfalzi felkelés radikalizmusa és az ipari proletariátussal alig számolható badeni forradalom előtt.

Az alapos szakirodalmi ismeretekre támaszkodó szerző szerint a gazdasági-társadalmi fejlettség és a felkelések intenzitása között nehéz egyértelmű kölcsönhatást kimutatni. A szociális helyzet mellett ugyanis a mozgalmak lényeges, sokszor meghatározó faktorát a politikai tradíció, a hatalmistratégiai helyzet, a politikai körök szervezettsége és a tömegek mentalitása jelentette. Mindez együttesen határozta meg az események kimenetelét.

Szemben azzal a korábbi megállapítással, melynek értelmében a forradalmi megmozdulások hordozója a kispolgárság, aktív magja pedig a proletariátus volt, Klessmann arra a következtetésre jut, hogy az egész Németországra kiterjedő politikai mozgalomban a nagypolgárság bizonyos csoportjai, a közép és „képzett" polgárság jelentős többsége, az ún. „dolgozó osztály" (kézművesek, legények, munkások, napszámosok és kisparasztok) és elszórtan a közép- és gazdagparasztság képviselői vettek részt. Igaz a felkelés radikalizálódásával párhuzamosan a vagyonos polgárság visszahúzódott és a fő hangsúly az alsó rétegekre helyeződött, a vezetésben azonban továbbra is az értelmiségiek, a tudósok és a művészek, valamint a hivatásos forradalmárok játszották a vezető szerepet.

A széles körű összefogás felbukkanó lehetőségével a német forradalom nem tudott élni, a vereség a kedvezőnek tűnő körülmények ellenére bekövetkezett. A szerző szerint jelentős mértékben hozzájárult ehhez az ellenforradalom helyzeti előnyén, a forradalmi akciók összehangolásának elmaradásán, a forradalmi központ és egy megfelelő képességű vezetés hiányán túl, a mérsékeltek megalapozatlan félelme a vörös köztársaságtól. E hibás körben való gondolkodás következtében nem ismerték fel, hogy a szociális forradalmat csak nagyon kevesen akarják, s hogy ezekkel az elemekkel együttműködve saját érdekeik is érvényesíthetők. A helyzet téves megítélése a forradalmi gyakorlat előtti meghátráláshoz, az ellenforradalmi udvarokkal történő szövetkezéshez vezetett.

(Historische Zeitschrift 1974. 2. sz. 283–337. l.) *E. G.*

MICHAEL LÖWY:
ROSA LUXEMBURG VISSZAHÓDÍTÁSA

Löwy mindenekelőtt Luxemburg aktualitását hangsúlyozza és arra figyelmeztet, hogy a legkülönbözőbb országokban milyen nagy keletje van Luxemburg művei újrakiadásának, illetve a Luxemburgról szóló munkáknak. Különösen sok ilyen munka jelenik meg Olaszországban, Lengyelországban, Franciaországban – de tért hódított Luxemburg Japánban is. Luxemburg újjászületésének beszédes mozzanata volt az a nemzetközi tanácskozás is, amelyre 1973-ban Reggio Emiliában került sor, L. Basso rendezésében, ahol ez alkalomból többszáz egyetemi oktató, marxista kutató gyűlt össze a kapitalista és a szocialista országokból. Az érdeklődést Löwy az elmúlt évtized nagy politikai, munkásmozgalmi eseményeivel, újraértékelést kereső kísérleteivel hozta összefüggésbe, ami mind újra napirendre tűzte mint a tömeg- és általános sztrájk fegyverének használhatóságát, mindpedig a proletárdemokrácia kiszélesítését. Löwy jelezte, hogy egyesek Luxemburgot antikommunista éllel kívánják felvonultatni. Írásának nagyobb részében azonban egy modern Luxemburg feldolgozást ismertet. A szerző Norman Geras Londonban 1976-ban megjelent munkáját (The Legacy of Rosa Luxemburg) tekinti a legjelentősebb Luxemburg-életrajznak, vagy értékelésnek, J. P. Nettl 1966-ban ugyancsak Londonban publikált, nagy elismerést keltett impozáns és gazdag kétkötetes Luxemburg életrajza óta. Löwy a vitakérdések kapcsán Geras munkájából két gondolatkört emel ki. Az első a tőkés rendszer automatikus összeomlásának luxemburgi tétele, illetőleg ennek a tételnek ütközése, kapcsolata egy másik ismert luxemburgi tanítással, a tömegek forradalmi felépítése szervezésével, sőt a forradalmi akciók szervezésével. Löwy megállapítja, hogy bizonyos ütközés valóban fennállt, de hozzáfűzi, hogy Geras rávilágított: ez az ütközés abszolut, mert Luxemburg is többször hangsúlyozta, hogy a tőkés rendszer mint hordja magában a „modern barbarizmusba" való visszahanyatlás tendenciáját – amivel szemben természetesen ő is mindig feltételezte, hogy a tömegek akciói változtathatnak ezen az automatikus folyamaton. Geras Luxemburgnál valóságos periódushatárként jelöli meg 1914-et, amikor a „modern barbarizmus" tétele mind sűrűbben és mind nagyobb jelentőséget nyert megfogalmazásaiban, de hangsúlyozza, hogy ennek elemei már jóval 1914 előtt is megjelentek Luxemburg írásaiban. Vagyis a tőkés rend automatikus összeomlása Luxemburgnál sohasem volt olyan abszolút következtetés, mint azt egyesek állították.

Geras és Löwy is ugyancsak nagy jelentőséget tulajdonít Luxemburgnak az orosz forradalomról szóló munkáinak, mindazoknak, amelyek az 1905-ös, mind pedig, amelyek az 1917-es forradalmakhoz kapcsolódtak. Geras és Löwy ezekhez olyan szempontból közelít, hogy mint veti fel Luxemburg a proletárdemokrácia kérdéseit, a forradalom tartalmának és a forradalmi szervezetek formai kérdéseit, hogyan látta Luxemburg a forradalmaknál a speciális orosz vonásokat és a forradalmak általános, a nyugati országok számára is példaszerű vonásait. Mindezt Geras és Löwy olyan szempontból is fontosnak véli, mert a polgári demokráciák az utóbbi évtizedekben bizonyos illúziókat kelthettek e rendszerek államszervezetei, ezek „semlegessége" iránt. Luxemburg írásait ilyen vonatkozásban is modernnek tekintik a szerzők.

(New Left Review, 1977. február-áprilisi sz.) *J.*

O. N. ZNAMENSZKIJ:
A SZOVJET LÉTREJÖTTE ÉS AZ ALKOTMÁNYOZÓ GYŰLÉS KÉRDÉSE (1917 MÁRCIUS – OKTÓBER)

A szovjet a proletárdemokrácia, az alkotmányozó gyűlés a burzsoá demokrácia intézményét jelentette 1917-ben Oroszországban. Küzdelmük alakulása kihatással volt a forradalom továbbfejlődésére, amely viszont végül is eldöntötte: melyik kerekedik felül. 1917 februárjában – 1905-tel ellentétben – az orosz politikai élet döntő tényezőjévé vált tömegek körében nem merült fel az alkotmányozó gyűlés követelése. Ezzel szemben a viborgi kerületben és számos üzemben február 24–25-én szovjet küldötteket választottak, az első orosz forradalom tapasztalatai alapján. A szerző nem tér ki a szovjetek kialakulásának körülményeire, nem vizsgálja, miért a kispolgári szocialista

irányzatok vezető szerepe érvényesült a kettőshatalom idején, de leszögezi: a Petrográdi Szovjet, maga mögött a felfegyverzett tömeggel, reális politikai tényező volt. Hasonló jellegű politikai fejlődés ment végbe országszerte.

A szovjetek élén álló eszer és mensevik vezetők azonban ideiglenes jellegű intézménynek tekintették a tömegek forradalmi szerveit, amelyeket a polgári demokrácia intézményeivel kívántak felváltani. A cárizmus megdöntése után felvetették az alkotmányozó gyűlés összehívását, mint az Ideiglenes Kormány fő feladatát. Köztársasági alkotmány kidolgozása, a munka-tőke viszonyának rendezése, a nemzetiségi kérdés megoldása hárult volna a polgári demokrácia intézményére. Összhangban állt ez a lépés a mérsékelt, kispolgári szocialisták forradalom-felfogásával, amely szerint a polgári demokratikus feladatok megoldása aktuális: Oroszország éretlen a szocialista forradalomra. Az Ideiglenes Kormányt irányító kadetok tartózkodóbbak voltak az alkotmányozó gyűlés kérdésében. Csak az alkotmány kidolgozása céljából gondolták összehívni. A legfontosabb politikai kérdések megoldását az új alkotmány szerint választott parlamentre hárították volna, amikor már csökkent a tömegek politikai aktivitása, befejeződött a háború. Az alkotmányozó gyűlés kérdése így eszköz lett a kezükben a tömegek figyelmének elterelésére.

A bolsevikok álláspontja a február utáni politikai helyzet megítélésében – mint ismeretes – Lenin hazatérése után vált egyértelművé. A bolsevikok tanítómestere a szocialista forradalom perspektíváját hirdette meg. Ennek megfelelően a szovjet köztársaság megteremtését tekintette a forradalmi erők feladatának. Tehát nem átmeneti politikai alakulatot, hanem a jövő államformájának sejtjeit látta a szovjetekben. Felismerte, hogy a tömegek erejük tudatára ébredtek, a szovjetekbe vetették bizalmukat. Fontosnak tartotta a szovjetek szilárd intézményrendszerré, effektív hatalmi tényezővé, szabályozottan működő demokratikus fórummá fejlesztését, ami meg is indult a februári forradalmat követő hetekben. Növelte a szovjetek politikai súlyát, hogy a tömegek által elfogadott politikai irányzatok pártfrakciókat hoztak létre kereteiben, amelyek kapcsot képeztek a pártok és a tömegek között, különösen a politikai válságok idején. Mindamellett az alkotmányozó gyűlés jelszavát sem utasították el kategorikusan a bolsevikok. A politikai helyzet alakulása, a forradalom fejlődése határozta meg, hogy milyen politikai formán keresztül lehet előrelépni a szocialista forradalom irányába.

Az áprilisi válságot követően ténylegesen maguk az események szorították háttérbe az alkotmányozó gyűlés kérdését. A bolsevikok sem tekintették elsődleges politikai feladatuknak összehívását. Az agrárválság éleződése miatt egyre nehezebb helyzetbe kerülő eszerek viszont az alkotmányozó gyűlésben ígérték megoldani a parasztok követeléseit. Ezzel átmenetileg milliónyi hívet szereztek a polgári demokrácia intézményének. Amikor azonban kiderült, hogy a kormányba jutott szocialista vezetők sem sietnek az alkotmányozó gyűlés összehívásával, tehát az agrárkérdés megoldásával, a paraszt tömegek, a katonák elfordultak ettől az alternatívától, s a szovjetek vezetésével, forradalmi módon léptek fel érdekeik védelmében. A júliusi válság, a Kornyilov-lázadás tovább növelte a szovjetek autoritását. Az egyre elégedetlenebb tömegek nem engedték meg, hogy a szovjetek hatalom nélküli intézménnyé, pusztán szószékké zsugorodjanak. A közvetlen demokrácia, a tömegek részéről érvényesülő kontroll, a korábbi határozatok szelleme, a megszilárduló működési rend megakadályozta ezt. A kadetok, a mérsékelt, kispolgári szocialista vezetők nem oldották meg az orosz forradalom fő kérdéseit: béke, föld, kenyér. A bolsevikok által is aktivizált tömegek a szovjetek fórumán keresztül is kinyilvánították elégedetlenségüket. Ez eredményezte a tömegek forradalmi szerveinek balratolódását, bolsevizálódását, ami a Lenin által meghirdetett irányba vitte a forradalom fejlődését.

Időközben a koalíciós kormány is lépéseket tett, hogy megakadályozza a balra tolódó szovjetek és a tömegek egymásra találását. Június 14-én – az eszer és mensevik vezetők nyomására – kitűzték az alkotmányozó gyűlési választások időpontját. Szeptember második felében kívánták az urnák elé szólítani a lakosságot. Az előkészületek irányítására azonban nem a szovjeteket, ezeket az általános választójog alapján életre hívott szerveket kérte fel a kormány, hanem a városi dumákat és a zemsztvókat. A júliusi válság során a tömegek részéről megnyilvánuló forradalmi elszántság bizonytalanná tette a kormány – főleg annak kadet tagjai – szemében a választások kimenetelét. Augusztus 12-én november második felére halasztották a választásokat. Az eszer és mensevik miniszterek aggódtak a halasztás miatt. Féltek a tömegek felháborodásától. A tömeggyűléseken azonban – az egyre aktívabb bolsevik, baloldali eszer és internacionalista mensevik szónokok jóvoltából is – az

alkotmányozó gyűlés kérdése alárendelt szerepet játszott. Szovjethatalmat, békét, földet követeltek a tömegek.

Ugyancsak augusztusban tették közzé a választójogi törvényeket. A forradalmi helyzet, az orosz politikai erőviszonyok miatt igen demokratikus tervezet látott napvilágot. A katonák 18 éves kortól, polgári személyek 20. életévük betöltése után szavazhattak. Semmiféle vagyoni, egyhelyben lakási és műveltségi cenzus nem korlátozta a választójogot. A nők teljes jogú állampolgárok lettek. Egyetlen korlátozás volt: a hadseregből dezertált katonákat kirekesztették. Tekintettel a hadsereg, a katonák kiemelkedő politikai szerepére, arra a körülményre, hogy egyidejűleg demokratizálódott és demoralizálódott az orosz hadsereg, ez a csekélynek tűnő korlátozás jelentős visszatetszést szült, s a honvédő jelszavak időszerűtlenségét tükrözte. A választójogi törvény nyilvánosságra hozatala után a kormány hozzálátott a technikai előkészületekhez.

A bolsevikok a párt VI. kongresszusán foglalkoztak a választások kérdésével. Figyelembe véve a választójogi törvény demokratikus jellegét, úgy ítélték meg, hogy a politikai kibontakozás egyik alternatívája lehet az alkotmányozó gyűlés. Előkészítő bizottságot jelölt ki a kongresszus, 60 választókörzetben indítottak jelöltet a bolsevikok. Lenint 5 körzetben is jelölték, köztük Petrográdon. Természetesen a fegyveres felkelés előkészítése maradt az elsődleges feladat. Igaz, a párt vezetői nem egységesen ítélték meg a helyzetet. Kamenyev és Zinovjev az alkotmányozó gyűlési választásokat, a szocialista irányzatok együttműködését helyezte előtérbe, Buharin és társai a proletárdiktatúra megteremtését sürgették. Lenin változatlanul a szovjetköztársaság életrehívását tekintette a legfontosabb feladatanak. Ehhez vezető útnak az alkotmányozó gyűlési választásokat is elképzelhetőnek tartotta, mint alárendelt elemet. Az újtípusú köztársaság megszilárdulása után vélte aktuálisnak a proletárdiktatúra megteremtését. A Kornyilov-lázadás után kialakult helyzet döntő fordulatot eredményezett. A szovjetek száma, politikai súlya rohamosan nőtt. Bolsevizálódtak. A mérsékelt, kispolgári szocialista pártok polarizálódtak, a burzsoázia elszigetelődött. Az alkotmányozó gyűlés politikai alternatívája elveszítette jelentőségét. Az októberi változások eredményeként bolsevik szovjethatalom jött létre Oroszországban.

(Isztorija SzSzSzR, 1977. 4. sz. 3–29. l.) *M.*

H. N. ASZTRAHANY:

OROSZORSZÁG KISPOLGÁRI PÁRTJAI ESZMEI-POLITIKAI CSŐDJE 1917-BEN

A cikk azt a tévhitet kívánja eloszlatni, hogy a bolsevikok 1917-ben minden együttműködést elutasítottak a mérsékelt, kispolgári szocialista irányzatokkal. Egyidejűleg plasztikusan ábrázolja ezeknek a politikai tényezőknek a megosztottságát is. Milyen irányzatokról is van szó? Trudovikok, népi szocialisták (eneszek), Plehanov „Egység" (Jegyinsztvo) csoportja, a mensevik jobboldal, az eszer centrum, a baloldali eszerek és az internacionalista mensevikek (Martov) csoportja a legjelentősebbek. 1917 februárját követően közös vonásuk volt – tekintettel a tömegek hangulatára –, hogy szocialista mivoltukat hangsúlyozták. Abban is egységesnek mutatkoztak ugyanakkor, hogy elutasították a bolsevikok irányvonalát, a szocialista forradalom perspektíváját. Illusztrációként Plehanov véleményét idézi a szerző, miszerint a proletárdiktatúra akkor lehet aktuális, amikor a munkásosztály a társadalom többsége. Hasonló értelemben utal az eszerek azon álláspontjára, amely szerint Oroszország a cárizmus megdöntése után még a kapitalizmus hosszú útja előtt áll.

Mint ismeretes, a Lenin vezette bolsevik párt nem osztotta ezeket a nézeteket, amelyek a forradalom befejezéséhez vezethettek, s nem biztosíthatták az orosz forradalom permanenciáját. Ennek megfelelően szocialista mivoltukat sem ismerték el a bolsevikok, így a szocialisták egységét hangoztató felhívásaikat elutasították. Pedig Csernov, az eszer centrum vezetője Párizsban már márciusban egy nagy, egységes orosz szocialista párt létrehozását sürgette. A mensevik Cereteli március 20-án a Petrográdi Szovjet ülésén minden forradalmi demokratikus erő – nemcsak a szociáldemokraták két frakciójának – egyesülése mellett foglalt állást, mivel a proletariátus végcéljának megvalósítása szerinte még nem volt időszerű.

Ha ilyen egyesülésre nem is hajlott a lenini párt, az együttműködést lehetségesnek, sőt célszerűnek tartotta a forradalom továbbfejlesztése érdekében, mivel februárban a polgári demokratikus átalakulás sem ment végbe következetesen. A bolsevikok viszonya, együttműködési készsége attól függött, milyen álláspontot foglaltak el az egyes csoportok a forradalom szempontjából sorsdöntő kérdésekben: a hatalom kérdését, a demokratikus átalakulás mikéntjét, a békét, a föld kérdését, a nemzetiségi problémát, a szociális feszültségek megoldását illetően. Lenin a Plehonov-csoportról kategorikus ítéletet mondott. Honvédő, szociálsoviniszta álláspontjuk miatt „osztályellenségeinknek" nevezte őket. Hasonló véleménnyel volt a burzsoáziával koalíciós kormányt alkotó jobboldali eszer és mensevik vezetőkről, akiknek ezt a lépését a trudovikok kongresszusa és a „Jegyinsztvo" csoport nyilatkozata is támogatta. Az orosz burzsoáziának helyzete megszilárdításához, a forradalom továbbfejlődésének megakadályozásához nagy szüksége volt a kispolgári bázisú, szocialista jellegű politikai csoportok, vezetők együttműködésére, támogatására. Szerzőnk emlékeztet Gucskov március 24-i táviratára, amelyben hazahívta Plehanovot, s a munkaügyi tárcát kínálta fel számára. Az orosz szociáldemokrácia atyja, aki korábban elvileg egyértelműen elvetette, hogy szocialista vezetők polgári kormány tagjai legyenek, most nem zárkózott el kategorikusan. Feltételül azt szabta, hogy a munkásosztály vagy a szociáldemokrata párt követelje tőle ezt a lépést.

A kormánykoalíció létrejötte fordulatot hozott a bolsevikok és az eszer-mensevik csoportok viszonyában. Áprilisban – tekintettel tömegbefolyásukra, a tömegek és a burzsoázia közötti ingadozásukra – a velük való együttműködésre törekedtek a bolsevikok. Ezt tükrözte a „Minden hatalmat a szovjeteknek" jelszó. A szovjetekben vezető szerepet játszó eszer és mensevik vezetők elzárkóztak a bolsevikokkal való együttműködés elől. Az áprilisi válság, majd a koalíciós kormány létrejötte szerzőnk szerint azt bizonygatta, hogy Oroszországban 1917-ben a burzsoázia nem maradhatott tartósan hatalmon, ugyanakkor a szovjetek hatalomképesnek bizonyultak önállóan is.

Ennek bizonyítása céljából részletesen feleleveníti a cikk a koalíciós kormány létrejöttének körülményeit. Lvov herceg Csheidze-hez írott április 26-i levele jelentette az első lépést. Kerenszkij bizonyult a legaktívabbnak „a dolgozó demokrácia" képviselőinek megnyerésében. Felszólító levelet küldött az eszer KB-hoz, a trudovikok vezetőinek, a Petrográdi Szovjet VB-ának. A felszólítottak április 27-én tanácskoztak a felmerült lehetőségről. A mensevikek elzárkóztak a lépés elől, de az eszereket biztatták. Goc viszont kifejtette, hogy csak a szociáldemokratákkal együtt léphetnek be a kormányba. Másnap a Petrográdi Szovjet vezetőinek ülésén a mensevikek továbbra is elutasító választ adtak. Véleményük szerint a kormányra kellett nyomást gyakorolni, hogy tegyen lépéseket a válság megoldására, vonja be a parasztok, a szakszervezetek képviselőit. Végül is május 5-én a Petrográdi Szovjet – és nem az eszer ill. mensevik párt – hat vezetőjét javasolták a kormánykoalícióba, köztük Ceretelit, Szkobelevet és Csernovot. A szocialista vezetők miniszteri kinevezése átmenetileg megszilárdította a burzsoázia helyzetét, de nagyban csökkentette a szovjetek politikai súlyát. A mérsékelt, kispolgári szocialista vezetők ezzel a lépéssel feltétel nélkül a kormány mellé álltak, a burzsoázia ellenzékéből végképp szövetségesévé váltak. A mensevik pártkonferencia heves vita után 51 igen, 12 ellenszavazattal (nyolcan tartózkodtak) vette tudomásul a történteket, az eszerek III. kongresszusával könnyebb volt elfogadtatni Csernovék miniszterségét. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy az eszer és mensevik párt is felsorakozott a koalíciós kormány mögött. A bolsevikok júniusban az első szovjetkongresszuson szocialista összefogást javasoltak, de hiába.

A júliusi válság megmutatta, hogy a tömegek nem támogatták a szocialista vezetők miniszterségét, mivel az nem mozdította elő a legégetőbb politikai kérdések megoldását. Ez a körülmény megbontotta a mérsékelt, kispolgári szocialista tábor bolsevik-ellenes egységét. Míg áprilisban a Petrográdi Szovjet nagy többsége elutasította a „Minden hatalmat a szovjeteknek" jelszót, július 3-án a munkásfrakció a bolsevikok mellé állt, Kronstadtban az eszerek és a mensevikek is velük szavaztak, s a tömegek is a lenini jelszóval vonultak az utcára. A burzsoázia mellett elkötelezett vezetők álláspontja ellentétes tendenciát tükrözött. Áprilisban nem azonosultak a bolsevikok ellen indított politikai hajszával, júliusban viszont harsányan követelték Leninék letartóztatását. Igen, mert akkor még veszélytelennek tartották a „maximalistákat", most viszont már csak a tömeg „honvédő" érzületére appellálva tartották lehetségesnek elszigetelni őket. Július folyamán mélypontra jutott a bolsevikok és az eszer-mensevik tábor közötti együttműködés lehetősége. A Kerenszkij által vezetett második koalíciós kormány megalakulása után Lenin nyíltan árulóknak bélyegezte a kispolgári szocialista

vezetőket, a bolsevikok VI. kongresszusa is lehetetlennek nyilvánította a szovjetek pártjainak koalícióját.

Augusztus folyamán azonban felgyorsult az eszer és mensevik párt bomlása, egyre határozottabban elkülönült a baloldal. A folyamatnak Kornyilov lázadása újabb lendületet adott. Ekkor még utoljára felcsillant egy, a szovjeteknek felelős szocialista kormány megalakításának a lehetősége. Az eszer centrum és a mensevik jobboldal nehéz helyzetbe került. Nem azonosulhatott nyíltan a burzsoáziával, mert az nem volt vétlen a Kornyilov-lázadás előidézésében. A tömegek és a szovjetek balra tolódtak. A bolsevikok és a mind nyíltabban elhatárolódó baloldali eszerek, internacionalista mensevikek befolyása alá kerültek. A demokratikus tanácskozással azonban áthidalták – átmenetileg – a kritikus időszakot. Következetlen volt a leváló baloldal, s a demokratikus frázisoknak is akadt még tömegbázisa a Kornyilov-lázadás árnyékában.

Az elkülönülő baloldal következetlensége abban állt, hogy áprilistól kezdve bírálták ugyan pártjuk vezetőségét, de csak lassan jutottak el egy konstruktív ellenprogram meghirdetéséhez, mert az szükségképpen a bolsevikok felé sodorta őket. A koalíciós kormányt pl. Martov határozottan elutasította, de akkor még csak az áprilisi válság előtti politikai helyzet visszaállítása mellett lépett fel. Július után kritikájuk élesedett, a bolsevik ellenes kampányhoz nem csatlakoztak, szovjethatalmat követeltek, igaz, a Kerenszkij-kormányt is tudomásul vették. A baloldali eszerek ekkor tettek döntő lépést a bolsevikok felé. Tiszta szocialista kormányt követeltek, ami közel állt a szovjeteknek felelős szocialista kormány lenini javaslatához. A politikai programok közeledésében nagy szerepet játszott, hogy a helyi szovjetekben ténylegesen együttműködés alakult ki a bolsevik, a baloldali eszer és az internacionalista mensevik frakciók között. A Kornyilov-lázadás után a Martov-csoport és a Szpiridonova vezette baloldali eszerek bázisa kiszélesedett. Ennek döntő feltétele volt a tömegek forradalmasodásának fokozódása, valamint a pártvezetőségek, az Összoroszországi Végrehajtó Bizottság jobbratolódása. Politikai programjuk radikalizálódása is egyre szembetűnőbb lett. Augusztus végén Martov az igazán forradalmi demokrácia (szovjetek, paraszti, városi önkormányzat, szakszervezetek) hatalmát követelte. Egy hónappal később szinte csak szóhasználatában különbözött Lenin programjától: a proletariátus és a kispolgári elemek szövetségéről beszélt. Szeptember közepétől a baloldali eszerek vezetői (Zaksz, Kamkov, Szpiridonova) szovjethatalmat hirdettek, elutasították az előparlamentet, mint a bolsevikok.

A kettőshatalom idején nagy befolyással rendelkező eszer, mensevik vezetés októberre politikailag teljesen elszigetelődött. Hibás doktrinájuknak megfelelően fékezni próbálták a forradalom szocialista irányba fejlődését, ezzel a burzsoázia szövetségesei lettek, elvesztették a tömegek támogatását, amelyek a szocialista perspektívát kínáló politikai irányzatok, mindenekelőtt a bolsevikok mögött sorakoztak fel.

(Isztorija SzSzSzR 1977. 4. sz. 20–36. l.) *M.*

ADRIAN OLDFIELD:

A FÜGGETLEN MUNKÁSPÁRT ÉS A TERVEZÉS (1920–1926)

A szerző mindenekelőtt az angol munkásmozgalom kudarcainak, a munkáspárti kormány gazdaságpolitikája fiaskójának okait, forrásait kutatja. Oldfield aláhúzza, hogy a kudarcban igen nagy szerepet játszott az, hogy a munkáspárti vezetők a politika és a gazdasági élet szoros összefüggését vagy nem ismerték fel, vagy rosszul ismerték fel. Még a Munkáspártnak olyan vezetői is, mint Macdonald és Snowden, akik gazdasági kérdésekkel is foglalkoztak, s akik az 1920-as években, amikor már a Munkáspárt élére kerültek, jobbára úgy közelítettek e kérdésekhez, hogy a pártot nem szabad különféle előre kialakított programokkal „megkötni". Rendkívül erős volt bennük a félelem a politikusoknak a gazdasági életbe való „illetéktelen" beleszólása miatt, ami szerintük gazdasági zavarokat okozhat. Mindezt Macdonald és Snowden az 1920-as évek második felében fogalmazta meg élesebben, amikor az ILP (independent Labour Party) baloldali ellenzékként vetette fel a maga „letminimum" - programját – amit a Munkáspárttal, s annak vezetőségével el akart fogadtatni – s amit a fenti vezetők mindenképpen szerettek volna „nem tudomásul venni".

Mindennek volt egy korábbi előjátéka is, az első világháború utolsó éveiben, illetőleg az 1920-as évek kezdetén. Az ILP ekkor vetette fel elsőként a tervezés kérdéseit, amit összefüggésbe hozott a munkásellenőrzés kérdéseivel, ami keveredett némi szindikalista szemlélettel is. De a háború végén felvetődött az ipar gazdasági támogatásának problémája, a jövedelmi adók, illetve az adózás demokratizálásának követelése. Mindenesetre ekkor, a háború befejeztével általános volt egy olyan felfogás, hogy a gazdasági tervezésre továbbra is szükség van – s azt a háború végével nem szabad hagyni elhalni.

Oldfield kitér arra, hogy az ILP vezető gárdája – akik az 1920-as években kerültek a párt élére (F. Brockway, C. Allen, F. Jowett, H. N. Brasilsford F. Wise) – zömében már 1914 előtt csatlakozott az ILP-hez, de a háború ideje alatt gondolkozásukban mélyreható változások történtek. Antimilitarista erőfeszítéseik ugyanis ekkor párosultak a centralizált állam ellenzésével, míg a másik ágon G. D. H. Cole volt az, aki már a háború előtt kaput nyitott a guild-szocializmusnak, ami a szindikalizmusnak valamilyen sajátos elágazása volt. A háború alatt és a háború másnapján ez az irányzat felerősödött és új tagokkal szaporodott. Az ILP kongresszusai ekkor többször foglalkoztak az ország helyzetével és megállapították, hogy az ILP-nek a Labour Party-tól – s természetesen a kormányszervekétől – eltérő koncepciót kell kialakítani. Az ILP ugyanis nem elégedett meg a tőkés állam által megvalósított államosítás lehetőségével, követelményével. Ezzel az ILP 1920 évi konferenciája szembeállított egy másfajta koncepciót, aminek lényege a tényleges társadalmi ellenőrzés megvalósítása volt, amiben a munkások is nagy szerepet játszanának. Ezt a kérdést azután az 1921. évi konferenciára újra napirendre tűzték. A jelentést előkészítő bizottságban olyanok vettek részt, mint J. R. Macdonald, F. Jowett, F. Bramley, C. D. H. Cole, E. Shinwell, C. Allen, N. Angell, és D. Kirkwood – s a bizottságnak E. Burns volt a titkára (aki hamarosan a kommunista párt rangos vezetője lett). A bizottság tárgyalásainak, javaslatainak anyagát azután a konferencia elé terjesztették, amely végső határozatában ismét aláhúzta, hogy a közös tulajdonba vett iparágaknál olyan központi és helyi szerveket kell létrehozni, amelyekben egyaránt ott vannak a termelők és a fogyasztók megbízottjai, másfelől pedig az egyes iparágakon, az üzemeken belül megvalósuló vezetésben a fizikai munkásoknak, a technikusoknak és az adminisztratív dolgozóknak szintén képviseletet kell biztosítani.

Az ILP tisztában volt azzal, hogy e javaslatok elfogadása további következményekkel járna. Így egyfelől ők maguk jelezték, hogy az elképzeléseket összhangba kellene hozni a szakszervezetek, valamint a szövetkezetek tevékenységével, másfelől feltételezték, hogy a reformok bevezetése maga után vonná a parlament súlyának csökkenését is – mivel ezzel szemben a többi szerv befolyása növekednék. Végeredményben az ILP tényleges programja abból indult ki, hogy a változásoknak arra kell irányulniok, hogy a „tényleges demokráciát" valósítsák meg. Vagyis az így elképzelt szocializmust akkor, az adott körülmények között, s nem a messze jövőben tekintették elérhetőnek. A tervek azonban ezzel még nem váltak minden részletükben világossá. Az ILP-on belül is még viták folytak a helyi és a központi szervek viszonyáról, egyesek (mint C. Attlee) ekkoriban már azt hangsúlyozták, hogy a központi szervek funkcionálása is rendkívül fontos. Emellett felvetődött, hogy az újonnan létrehozandó termelői-fogyasztói bizottságok mennyiben legyenek csak „tanácsadói" funkcióval felruházva az állami apparátuson belül, avagy mennyiben legyen ezeknek rendelkezési jogkörük is.

A későbbiekben, 1923–24-ben ezek a viták még tovább folytak, nem ritkán éppen azzal összefüggésben, hogy az ILP egyes vezetői maguk is megfordultak Szovjet-Oroszországban, ott új tapasztalatokkal gazdagodtak, illetve ezeket a tapasztalatokat különféle források alapján mérlegelték. Így az ILP új terveket is kidolgozott a bankok államosítására, illetve társadalmi ellenőrzésére, vagy a munkanélküliség csökkentésére. Mindennek azután még egy további aspektusa is felsejlett: az államosítások összefüggése a tudománnyal, a tudományos eredmények alkalmazásával. Végül pedig felvetődött az a lehetőség is, hogy az államosítások már a szocialista típusú kormány rendelkezései nyomán születnek meg. Az ILP programja erre az esetre is szükségesnek jelezte, hogy az államosítások esetén is maximálisan biztosítsák a munkásellenőrzést az érintett üzemekben, iparágakban.

A gazdasági tervezésnek igen lényeges területe volt a bevételek, az adók és bérek régiója. Az ILP erre a területre is kidolgozta a maga elképzeléseit. Braillsford és C. Allen már az ILP 1924. évi kongresszusán felvetette a megfelelő életszínvonal biztosítását. Az első felvetések nyomán azonban az ILP erre vonatkozó programja: a „Socialism in Our Time" és a „The Living Wage" azonban csak 1925-re készültek el, s ezek a programok váltak az ILP egész akkori tevékenységének gerincévé.

Oldfield ezen a nyomvonalon külön kitér arra, hogy az ILP milyen nagy figyelmet szentelt a munkanélküliség kérdésének, s ezzel összefüggésben milyen pénzügyi reformok bevezetését tartotta szükségesnek.

(International Review of Social History, 1976. 1. sz. 1–29. l.) *J.*

ZBIGNIEW LANDAU:

AZ 1926 MÁJUSI ÁLLAMCSINY HATÁSA A LENGYEL GAZDASÁGRA

Jozef Piłsudski hatalomátvételének nemcsak politikai hanem gazdasági szempontból is jelentőséget szoktak tulajdonítani. A szerző azonban úgy véli, hogy amíg Piłsudski előzetesen kidolgozott, határozott politikai nézetekkel tört a hatalomra, addig gazdaságilag szinte semmiféle elképzelése nem volt, s uralma sem hozott szinte semmiféle változást e téren. Ezt kívánja bizonyítani cikkében.

A hatalomátvétel utáni kezdeti időszakban Piłsudskiék ideológiáját önmagában is sok bizonytalanság jellemezte. Okát a szerző abban látja, hogy – bár az új rezsim elsősorban a tőkés-konzervatív erők érdekeit képviselte – a vezetők nem akartak lemondani a néptömegek támogatásáról sem. A társadalom két alapvető osztályának érdekei persze ellentétesek voltak. A tömegek reformokat igényeltek, az üzleti körök rettegtek a változtatástól. Piłsudski tehát nem nyilatkozott, s ezzel ideiglenesen mindkét oldalon le tudta szerelni ellenzékét.

A kortársak persze nehezen értették meg az új kormány hallgatását, hiszen Lengyelország súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött: esett a zloty árfolyama, deficites volt az állam költségvetése. Piłsudski viszont a lehető legegyszerűbb megoldást választotta gazdaságpolitikájában: folytatta a megdöntött kormány irányvonalát. (Ez meglepőnek számít akkor, amikor az államcsíny utáni miniszterek minden lehetséges eszközt megragadtak arra, hogy elődeiket bírálják.) A hivatalos gazdaságpolitikai program kiadásának késése mégis képes volt elhitetni a tömegekkel, hogy a kormány komoly vizsgálatokat folytat e téren, s nagyszabású terveken dolgozik.

Az első hivatalos megnyilvánulásra csak több mint egy hónappal az államcsíny után került sor. Eugeniusz Kwiatkowski ipar- és kereskedelemügyi miniszter a sajtóban a költségvetési egyensúlyt és a zloty árfolyamának helyreállítását ígérte. Az ígéret önmagában semmiképp sem nevezhető újnak, 1918 óta valamennyi lengyel kormány programjában szerepelt. Több figyelmet érdemelnek azok az eszközök, amelyekkel a miniszter e célt akarta elérni: bírálta az üzérkedést és a spekulációt, támogatásáról biztosította a mezőgazdaságot s az exportképes iparágakat s ígérte a behozatal ellenőrzését is. Kwiatkowski négy tényezőre helyezett hangsúlyt: a termelés intenzitásának növelésére, a gazdasági tevékenység aktivizálására, a munkanélküliség s a gazdasági stagnálás leküzdésére. Ezen általánosságok között tulajdonképpen két új szempontot találunk: a kamatlábak leszállításának ígéretét és Gdynia új kikötőjének gyorsabb építését. Ez a két szempont azonban nagyonis kevés egy olyan kormány programjában, amely teljes nemzeti megújulást ígért.

Nem sok újat hozott a kormány költségvetési vitája sem. Az egyes miniszterek legfeljebb jelentéktelen változtatásokat eszközöltek előzetes tervezetében. A deficitet Klarner pénzügyminiszter 10%-os általános adóemeléssel és a szeszesitalok áremelésével kívánta megszüntetni. A kormánykörökön kívül álló politikusok észre is vették, hogy a költségvetés nem kínál szinte semmi újat. Így nyilatkozott a külföldi sajtó is, s végül Klarner is kénytelen volt beismerni, hogy nem akart újat alkotni. Ez máris véget vethetett volna a változások iránt táplált reményeknek. A két megnyilvánuláson túl azonban a kormány továbbra is hallgatott a gazdaságpolitikáról: lelepleződése tehát csak az értő üzleti körök előtt következett be, a tömegek még nem vettek észre belőle semmit.

A bizonytalanságnak Kazimierz Bartel miniszterelnök 1926. július 19-i parlamenti expozéja vetett véget. Bartel kijelentette, hogy a kormány nem járul hozzá semmiféle doktrinér kísérletezgetéshez, újításhoz a gazdaságpolitikában. Hiába próbálta enyhíteni kijelentését azzal, hogy a munkásosztály jogait is védelmezni fogják.

A gazdaságpolitika azonban még nem azonos a valóságos gazdasági fejlődéssel. Elképzelhető lett volna ugyanis, hogy a hagyományos, de eddig sok vonatkozásban sikertelen politika valóraváltása valóban új szakaszt hozott volna a lengyel gazdasági élet fejlődésében. Annyival is inkább, mert 1926

vizsgálata valóban sok területen fellendülést mutat. Csakhogy azok a történészek, akik ezt nagyon helyesen megállapították, figyelmen kívül hagyták, hogy ezen gazdasági emelkedés mögött az egész világgazdaság fellendülése áll. S ha az általános prosperitás lengyelországi hatását próbáljuk lemérni, akkor azt tapasztaljuk, hogy a változások még az államcsíny előtt, többnyire 1926 legelején indultak meg. Jól mutatják ezt a munkanélküliség csökkenésének ill. a végzett munkaórák emelkedésének hónapos-adatai. Már januárban megkezdődött a költségvetési deficit csökkenése is. Mindezek tehát azt mutatják, hogy a gazdasági fellendülés az államcsíny s az új kormány nélkül is bekövetkezett volna.

(Acta Poloniae Historica, 35. k. 1977. 169–187. l.) *B. J.*

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Csorba Csilla (Cs. Cs.), Erdődy Gábor (E. G.), Jemnitz János (J.) és Menyhárt Lajos (M.).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Titkársági ülés

A magyar Történelmi Társulat Titkársága 1978. április 26-án *Szabolcs Ottó* főtitkár elnökletével ülést tartott, melynek napirendjén az 1978. május 18-i igazgatóválasztmányi ülés előkészítése szerepelt.

I. Országos Üzemtörténeti Konferencia:

A Hazafias Népfront Országos Tanácsa, a Magyar Történelmi Társulat, a Kulturális Minisztérium, a Minisztertanács Tanácsi Hivatala, a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a KISz Központi Bizottsága, az Országos Szövetkezeti Tanács és a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 1978. március 4-én rendezte Veszprémben az I. Országos Üzemtörténeti Konferenciát. A tanácskozáson *Székely György* akadémikus mondott megnyitó beszédet. Ezután *Molnár Béla*, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára tartott bevezető előadást az üzemtörténet közművelődési, mozgalmi feladatairól. *Incze Miklós* a Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Tagozatának elnöke előadásában az üzemtörténetnek az egyéb történeti ágazatokkal való kapcsolatát elemezte. *Kanyar József* levéltárigazgató, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, a kutatás forrásairól, *Berza László* a Szabó Ervin könyvtár főosztályvezetője a könyvtári helyismereti gyűjtemények szerepéről az üzemtörténeti tevékenységben, *Szikossy Ferenc*, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum főigazgatóhelyettese a pályázati kiírások hely- és üzemtörténeti eredményeiről, felhasználási lehetőségéről, *Karsai Elek*, a SzOT Központi Levéltárának vezetője a gyűjtőmunka és a krónikaírás segítéséről az ipari és mezőgazdasági üzemben témáról adott elő. *Farkasfalvi József* a KISz KB képviseletében arról szólt, hogy milyen fontos a fiatalok részvétele ebben az üzemtörténeti munkában. *Barcza Géza* az Országos Műemlék Felügyelőség osztályvezetője felhívta a figyelmet az ipar- és agrártörténeti építészeti emlékek ápolásának fontosságára.

Nagyszámú és sokirányú érdemi hozzászólás után *Székely György* elnöki zárszavában értékelte a konferencia munkáját és összefoglalta az üzemtörténeti mozgalom előtt álló aktuális feladatokat.

Történelemtanítás és könyvtár konferencia

A Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet 1978. április 10–11-én „Történelemtanítás és könyvtár" címmel konferenciát rendezett Debrecenben. A konferenciát *Szekeres Antal*, a Hajdú-Bihar megyei Tanács VB művelődési osztályának vezetője nyitotta meg. Ezután *Waczulik Margit* tartott előadást, melyben a könyvek szerepét elemezte a korszerű történelemtanításban. Ezt követően hangzott el *Gellér Ferencné* „Könyvtárak a történelemtanításért" című referátuma. A két főreferátumot tizennégy korreferátum követte. A kétnapos vitát *Szabolcs Ottó*, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára foglalta össze, majd a konferencia élénk vita után elfogadta az előterjesztett „Ajánlásokat".

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Д. Кришто:* Римляне и влахи в трудах Нестора и Анонима – *Л. Варга:* Поддержание государством промышленности в эпоху дуализма на рубеже столетия – СООБЩЕНИЯ – *Л. Хаваш:* Реформаторская политика и социальные движения при епископа Бакоца – *А. Андерле:* Курака в колониальном обществе – *Д. Сабо:* Народная партия и выборы в Государственное Собрание 1896 г. – ОТЧЕТ – Международный симпозиум по истории культуры *(К. Т. Мэреи)* – Международная конференция по истории права *(А. Дегрэ)* – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА

TABLE DE MATIÈRES

ETUDES – *Gy. Kristó:* Romains et "vlachs" chez Nesztor et Anonymus – *L. Varga:* Les préférences d'État données pour l'industrie à l'époque du Dualisme après tournant du siècle. – COMMUNICATIONS – *L. Havas:* Le problème de la révolution l'évolution romaine – *Gy. Székely:* Politique de réforme et mouvements sociaux dans la vie de l'évêque Bakócz – *A. Anderle:* Le "kuraka" dans la société coloniale – *D. Szabé:* Le Parti Populaire au cours des élections parlementaires de 1896 – COMPTE RENDU – Colloque international d'histoire culturelle *(K. T. Mérey)* –Conférence internationale d'histoire de droit *(A. Degré)* – LITTERATURE HISTORIQUE – REVUE DE PERIODIQUES – CHRONIQUES

CONTENTS

STUDIES – *Gy. Kristó:* Romans and Walachians in Nestor and Anonymus – *L. Varga:* The State Support of Industry in the Period of Dualism after the Turn of Century – COMMUNICATION – *L. Havas:* The Problem of Revolution in the Roman Development – *Gy. Székely:* The Policy of Reforms and Social Movements in the Life of Archbishop Bakócz – *Á. Anderle:* The Roll of the Kurakas in the Colonial Society – *D. Szabó:* The People's Party at the Elections of 1896 – REPORT – International Symposium on Cultural History *(K. T. Mérey)* – International Conference on Legal History *(A. Degré)* – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *Gy. Kristóf:* Römer und Walachen bei Nestor und Anonymus – *L. Varga:* Die staatliche Gewerbeunterstützung zur Zeit des Dualismus nach der Jahrhundertwende – BEITRÄGE – *L. Havas:* Die Frage der Revolution in der römischen Entwicklung – *Gy. Székely:* Reformpolitik und gesellschaftliche Bewegungen zu Lebzeiten des Erzbischofs Bakócz – *Á. Anderle:* Die Kuraka in der Kolonialgesellschaft – *D. Szabó:* Die Volkspartei bei den Parlamentswahlen im Jahre 1896 – BERICHT – Internationales Kulturgeschichtliches Symposium *(K. T. Mérey)* – Internationale rechtsgeschichtliche Konferenz *(A. Degré)* – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU –CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. VI. 13. – Terjedelem: 16,8 ((A/5) ív
78.5987 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,– Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,– Ft
Évi előfizetési ára: 78,– Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039–8098

1828–1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Láng Imre: A konzervativizmus támadása a New Deal ellen

Baksay Zoltán: A gyáripari munkanélküliség történetéhez Magyarországon

Németh József: A műszaki értelmiség és a mérnökszakszervezet 1946/47 társadalmi-politikai küzdelmeiben

BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

112. ÉVF. 1978. 5. SZÁM

Következő számaink tartalmából

Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15—16. század fordulóján
Urbán Aladár: Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében
Nagy László: Erdélyi „boszorkányperek" a politikai hatalom szolgálatában
Lukács Lajos: A Vatikán és Versailles 1871 tavaszán

E számunk munkatársai

Anderle Ádám kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Baksay Zoltán* kandidátus, az MTA személyzeti főosztályvezető-helyettese (Bp.) — *Balázs Ilona:* az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos segédmunkatársa (Bp.) — *Barabás László* középiskolai tanár (Nyíregyháza) — *Csákváriné Kottra Györgyi*, a Hadtörténelmi Múzeum munkatársa — *Erdődyné, Csorba Csilla* a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa — *Erdődy Gábor* muzeológus (Néprajzi Múzeum, Bp.) — *Fischer Ferenc* egyetemi gyakornok (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Galántai József*, a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Jemnitz János*, a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Láng Imre* kandidátus, c. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Németh József* egyetemi adjunktus (Budapesti Műszaki Egyetem) — *Pető Judit* egyetemi hallgató (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Soós István*, az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szőke Domonkos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *T. Mérey Klára* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézet főmunkatársa — *Tilkovszky Loránt*, a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
112. ÉVFOLYAM 1978. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Láng Imre: A konzervativizmus támadása a New Deal ellen . . . 815
Baksay Zoltán: A gyáripari munkanélküliség történetéhez Magyarországon 850

KÖZLEMÉNYEK

Németh József: A műszaki értelmiség és a mérnökszakszervezet 1946/47 társadalmi-politikai küzdelmeiben 899

BESZÁMOLÓ

Tudományos ülésszak Ady Endre életművéről *(Soós István)* 933
Kerekasztal-vita az európai fasizmusokról *(Balázs Ilona)* 955

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kretzoi Miklósné: Az amerikai irodalom kezdetei (1607–1750) (Ism.: *Urbán Aladár*) 965
A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949) (Ism.: *T. Mérey Klára*) 967
Jürgen Schaefer: Deutsche Militärhilfe an Südamerika. Militär und Chile vor 1914. (Ism.: *Fischer Ferenc*) 972

Nowhere at home. Letters from Exile of Emma Goldman and Alexander Berkman. (Ism.: *Jemnitz János*) 974
Az első világháború és a forradalmak képei (Ism.: *Galántai József*) 976
Kurt Düwell: Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 978
Die USA und Europa 1917–1945. Studien zur Geschichte der Beziehungen zwischen den USA und Europa von der Grossen Sozialitischen Oktoberrevolution bis zum Ende des zweiten Weltkrieges (Ism.: *Barabás László*) . . . 980
Dokumentumkötetek a kubai munkásmozgalom történetéről (Ism.: *Anderle Ádám*) 982
Stanley E. Hilton: Brazil and the Great Powers 1930–1939 (Ism.: *Pető Judit*) 984
Történelem és tömegkommunikáció (Ism.: *Szőke Domokos*) 986

FOLYÓIRATSZEMLE

Jerzy Kowecki: A lengyelországi társadalmi struktúra átalakulása a 18. században: a nemesség és a polgárság 989 – *Joseph L. Shulim:* Robespierre és a francia forradalom 990 – *Kurt Holzapfel:* Intervenció vagy együttműködés. Poroszország viszonya Franciaországhoz 1789–1792 között 991 – *Alain Faure:* Népi mozgalmak és munkásmozgalom Párizsban 993 – *R. Koch:* Liberalizmus, konzervativizmus és a néger rabszolgaság problémája. Adalék a németországi politikai gondolkodás történetéhez a 19. század első felében 993 – *Peter M. Arum:* A forradalmi szindikalizmustól a reformizmusig 995 – *P. Nitsche:* A Reichstag és az első világháború utáni német–lengyel határ megállapítása 996 – *Mick Jenkins:* A harmincas évek munkanélküli harcaihoz 998 – *Jacques Amoyal:* Franciaország szocialista és szindikalista tervezésének kezdeteiről 999 – *James Stewart:* A helyzet és a harc Észak-Írországban 999

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 1001

Láng Imre:

A KONZERVATIVIZMUS TÁMADÁSA A NEW DEAL ELLEN

A Roosevelt-kormányzat 1933. március 4-én történt hivatalba lépésekor uralkodó állapotok nem voltak alkalmasak a belpolitikai erőviszonyok és a hosszabb távon elérendő célok átgondolt számbavételére. A válság mélypontjára zuhant amerikai gazdaság bajait a láncreakciószerűen tovaterjedő bankcsődök és az egyes államok által kihirdetett bankzárlatok akut problémái súlyosbították, megbénult az ország gazdasági vérkeringése. Ilyen körülmények között adott volt az új kormányzatra váró közvetlen feladat: meg kell találni a válságból kivezető utat, meg kell indítani az ország talpraállásának folyamatát. Az azonnali cselekvés sürgető voltából következően nem volt módja a kormányzatnak annak a mérlegelésére, hogy milyen társadalmi erőkre, eszmeáramlatokra, politikai és gazdasági irányzatokra támaszkodhat tevékenységében. A precedens nélküli súlyosságú feladat sürgősségéből következett az is, hogy nem támaszthatta a talpraállási programmal szemben a tudományos megalapozottság követelményét sem. Ezt egyébként kizárták a néhány hónapig tartó elnökválasztási kampány torlódó eseményei is.[1]

Roosevelt beiktatási beszéde és a kormányzat első intézkedései érzékeltették, hogy az új, demokrata párti kormányzat szakít előde, a köztársaság párti adminisztráció azon felfogásával, amely szerint az amerikai gazdasági válság alapvetően külföldi impulzusok következménye, átmeneti jelenség, amely a „normális" piaci erők működésének eredményeként rövidesen véget ér, e folyamatot tehát szükségtelen, sőt káros lenne állami intézkedésekkel befolyásolni.[2] Az új kormányzat az amerikai gazdaság bajainak okait

[1] Az 1932. tavasztól 1933. márciusig működött ún. agytröszt – Roosevelt főként egyetemi tanárokból álló tanácsadói együttese – számos, tudományos elemzéssel alátámasztott tervezetet dolgozott ki az elnökválasztási kampány során, de ezek csak töredékesen és az elnökjelölt által módosítottan kerültek Roosevelt beszédeinek szövegébe. Roosevelt elsősorban a politikai célszerűséget tartotta szem előtt, beszédeit a mindenkori helyzetnek, a meglátogatott vidékek gazdasági-politikai érdekeinek megfelelően alakította ki, olykor ellentmondásokba is keveredve. Roosevelt és a munkatársai közti viszony érzékletes ábrázolását adja *Rexford G. Tugwell,* az agytröszt egyik tagja, In Search of Roosevelt c. munkájában (Cambridge, Massachusetts, 1972).

[2] Hoover köztársaság párti elnök a válság okait alapvetően a világháború örökségeként bekövetkezett európai pénzügyi összeomlásra és a világméretű élelmiszer- és nyersanyag-túltermelésre vezette vissza. Az európai pénzügyek szétzilálódása következtében – úgymond – az Egyesült Államok képtelen volt behajtani háborús eredetű követeléseit az adósországoktól, másfelől a túltermelés talaján kibontakozott általános gazdasági válság kiélezte az exportőr-országok közti versenyt, ami viszont megkövetelte, hogy az Egyesült Államok importvámjainak emelésével védekezzék a külföldről beáramló olcsó áruk piacbomlasztása ellen. Az érvelés annak a bizonyítását célozta, hogy a válság nem az amerikai tőzsde 1929. októberi összeomlásában és annak amerikai következményeiben, hanem a külföldi állapotokban gyökerezett, keletkezése régebbi folyamatokra nyúlt vissza, az Egyesült Államok

a hazai talajban gyökerező tényezőkre vezette vissza, a bajok leküzdését célzó intézkedéseit a belgazdasági teendők elsőbbségére alapozta, s a világgazdasági összefüggéseket nem tekintette döntőeknek a közvetlen feladat megoldásában. „Az elsődleges fontosságú kérdések elsőbbségét" meghirdető elnöki jelszó rávilágított a New Deal alapjául szolgáló gazdaságpolitikai megfontolások egyik fő jellegzetességére, amely a következőképpen összegezhető: a gyors gazdasági talpraállást célzó határozott állami intézkedések a világgazdasági folyamatok nyomásától való függetlenülést követelik meg, sikerük nagymértékben e függetlenülésen múlik; figyelmen kívül hagyandó az autonóm intézkedések külföldi visszhangja, illetve az ezekre adott külföldi válasz.

Az 1933 derekáig terjedő ún. „száz nap" folyamán erőltetett ütemet diktált a végrehajtó hatalom a Kongresszusnak. Gyors egymásutánban küldte meg a törvényhozó testületnek az amerikai társadalom és gazdaság alapkérdéseit – a bankügy, a mezőgazdasági és az ipari termelés, a munkanélküliség, a farmeradósságok, az eladósodott lakástulajdonosok, az értékpapír-tőzsde problémáit – megragadó törvénytervezeteket, s néhány hónap leforgása alatt jogerőre emelkedtek a New Deal első időszakának fő törvényalkotásai. E törvények[3] a gazdasági bénultság, a válság okozta pánikhangulat, majd a fokozatos felocsúdás termékei voltak, s a keletkezésük időpontjában uralkodó állapotok szorításának félreismerhetetlen jegyeit hordozták. Úgy tűnt, hogy a kormányzat helyesen állapította meg a legsürgősebb tennivalók sorrendjét, a válságból való kilábalás általános óhaja a New Deal-törvényalkotás kohéziós erejének érvényesülését segíti, s a közvetlen fő célnak alárendelődnek az egymással ütköző érdekek és aspirációk.

Valójában rövid életű volt a kohéziós erő hatása; a gazdaság konszolidálódási folyamatának előrehaladásával párhuzamosan gyengült. Az erőviszonyok fokozatos átrendeződésének jelensége a kormányzat törvényjavaslatainak kongresszusi fogadtatásán és a törvényhozó testület vitáinak időtartamán volt a legnyilvánvalóbban lemérhető. A bankok talpraállítását, részleges újjászervezését és a végrehajtó hatalom rendkívüli valutapolitikai hatáskörét előirányzó első törvényjavaslatot a Kongresszus úgyszólván monolitikus egységként, vita nélkül, azonnal jóváhagyta. Az elnök által összehívott külön-ülésszakon kialakított 1933. március 9-i kongresszusi állásfoglalás a gazdasági vérkeringés súlyos zavarai okozta atmoszférában született. A törvénytervezet a megkönnyebbülést hozta meg a döbbent honatyák számára, hiszen a csőddel küszködő bankok állami támogatását helyezte kilátásba, s ez bő kárpótlást nyújtott a magánbankok „egészséges" alapokra helyezésében érvényesítendő állami beavatkozásért. Másfelől nem kellett többé attól tartani, hogy a kormányzat – kihasználva a bankok működési problémáit – a bankrendszer államosítására határozza el magát, amit az elnök tanácsadói körének egyes tagjai az egyedüli célravezető megoldásnak tartottak. Nem ütközött ellenállásba a valutáris intézkedések programja sem. A Kongresszus utólag jóváhagyta Roosevelt március 5-i rendelkezé-

tehát a megbomlott külföldi gazdasági és pénzügyi állapotok kárvallottja, s védekezik azok hatásával szemben. Vö. *Charles P. Kindleberger:* The World in Depression 1929–1939. Berkeley–Los Angeles, (1973). 83–84., 194–195.

[3] Szükség-banktörvény (Emergency Banking Act), szövetségi szükség-segélytörvény (Federal Emergency Relief Act), törvény a mezőgazdaság átalakításáról (Agricultural Adjustment Act), értékpapírtörvény (Securities Act), törvény az ipar országos helyreállításáról (National Industrial Recovery Act), mezőgazdasági szükség-jelzálogtörvény (Emergency Farm Mortgage Act), törvény a lakástulajdonosok kölcsönhöz juttatásáról (Home Owners' Loan Act), a benyújtóiról elnevezett Glass-Steagall banktörvény (Glass-Steagall Banking Act).

sét az aranytranzakciók felfüggesztéséről, s a szükségállapot tartamára felhatalmazta az elnököt a deviza- és hitelügyletek, valamint az aranyexport és az aranyfelhalmozás szabályozására, illetve megtiltására, továbbá a pénzügyminisztert az arany beszolgáltatásának szükség szerinti elrendelésére. A kongresszusi légkörre jellemzően nem képezte vita tárgyát, vajon alkalmazható-e az adott viszonyokra az 1917. évi Trading with the Enemy Act, amin a kormányzat rendkívüli felhatalmazása alapult.[4]

A banktörvény rendkívüli felhatalmazása a szükségállapot időtartamára szólt. A végrehajtó hatalom a kapott felhatalmazásra támaszkodva korlátlan cselekvési szabadsággal intézkedhetett. Teljes ellenőrzést valósított meg az ország pénzrendszere és nemzetközi fizetési kapcsolatai felett. Egyidejűleg több cél elérését kellett biztosítania. Meg kellett akadályoznia a tőke külföldre menekítését, valamint azt, hogy az Egyesült Államokkal szemben fennálló külföldi követelések kiegyenlítésére arany áramoljék ki az országból. Gátat kellett vetnie annak is, hogy a külföldi pénznemre szóló, külföldön esedékes követelésekkel, tartozásokkal (devizákkal) kapcsolatos műveletek veszélyeztessék a pénzrendszer stabilizálására irányuló erőfeszítéseket. Az Egyesült Államok a szükség-banktörvénnyel lényegileg felszámolta az arany értékmérőként és forgalmi eszközként történő funkcionálásán, az aranykivitel és -behozatal szabadságán, a bankjegyek aranyra válthatóságán alapuló aranystandardot.

Rövidesen kitűnt, hogy nem átmeneti intézkedésről van szó. 1933. április 19-én elnöki proklamáció látott napvilágot, amely határozatlan időre meghosszabbította a szükségállapotot. Az aranystandard felszámolása állandónak bizonyult. Az események arra mutattak, hogy a kormányzat új valutapolitika kikísérletezésére tervezi felhasználni a rendkívüli felhatalmazást. A gazdasági talpraállásnak egyik fő motorjává avatott valutapolitika az aranystandard béklyóitól való szabadulást követelte meg, s a kormányzat habozás nélkül adta fel az elődgazdaságpolitikájának egyik pillérét, az aranystandardot.[5] Hogy ez a hagyományokat sutba dobó lépés nem váltott ki azonnal ellenállást az elnök által „pénzváltóknak"[6] bélyegzett pénzügyi körökből, annak fő oka abban kereshető,

[4] A szükség-banktörvény rendelkezéseit idézi *H. V. Hodson:* Slump and Recovery 1929–1937. A Survey of Economic Affairs. London, New York, Toronto, 1938. 213. – A Trading with the Enemy Act (1917. október 6.) a többi között megtiltotta az arany kivitelét, felhalmozását és az aranyban történő kifizetéseket. A Roosevelt-kormánynak a rendkívüli felhatalmazás megszerzésének céljára szüksége volt valamilyen jogforrásra. Bár a vélemények megoszlottak a világháború viszonyai között hozott törvény érvényét illetően, döntés született felhasználásáról. Vö. *Tugwell:* i. m. 219–220.

[5] Az első világháború folyamán – az Egyesült Államok kivételével – mindenütt összeomlott az aranystandard; a rendkívüli viszonyok lehetetlenné tették funkcionálását. A háborút követő kaotikus állapotok leküzdésével mind több állam – élükön Angliával és Franciaországgal – tért vissza az aranystandardra, bevezetve annak valamelyik szűkített variánsát (az aranyban viszonylag gazdagabbak az aranyrúd-standardot, a többi az aranydeviza-standardot). Ezek közös jellemzője volt, hogy az arany kiszorult a belföldi forgalomból. A tőkésvilág az Egyesült Államokat az aranystandard fellegvárának tekintette, miután Angliát a válság 1931 őszén ismét lekényszerítette az aranystandardról. Az amerikai monopoltőke az aranystandardban a gazdasági expanzió egyik fő biztosítékát, feltételét látta. Hoover ismételten hangsúlyozta az aranystandard világméretű helyreállításának szükségét, s a külföldi pénzügyi összeomlás fő problémáját az aranystandard felszámolásában és a valuták ebből következő értékveszteségében vélte megtalálni.

[6] Roosevelt a beiktatásakor mondott beszédében élesen támadta a „pénzváltókat", akik „elmenekültek a civilizáció templomából", s így „visszahelyezhetjük templomunkat ősi hagyományaiba". Az elnök szavai félreérthetetlenül a pénzügyi körök ellen irányultak. Ld. Samuel Rosenman szerk.: The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt. New York, 1938. 2. köt. 11–15.

hogy az aranykiviteli tilalom eredeti rendeltetése – a tömeges aranykiáramlás megakadályozása – nemcsak a nemzeti érdekekkel vágott egybe, de nem volt ellentétes a pénzügyi állapotok stabilizálását óhajtó tőke pillanatnyi érdekeivel sem. Másfelől az aranystandardról való letérés a formálódóban levő új valutapolitika értelmezésében olyan országos célt szolgált, amellyel 1933 tavaszának kritikus heteiben kockázatos lett volna szembehelyezkedni. Az aranystandard felszámolása folytán beálló dollár-értékcsökkenés által ösztönzött belső árszínvonal-emelkedés a New Deal egyik sarkalatos tételévé vált, amely a kormányzat fő céljának – a gazdaság talpraállásának – megvalósulását ígérte. A roosevelti kísérletezés e stádiumában nyilvánvaló volt a pénztőke számára, hogy értelmetlen vállalkozás lenne az aranystandard védelmében fellépni, márcsak azért is, mert a külföldi folyamatoktól való függetlenülés védőpajzsa mögött meginduló talpraállás új, hazai lehetőségeket helyezett kilátásba, s egyben kárpótlást a nemzetközi pénzpiaccal való korábbi összefonódottság korlátozásáért.[7]

Nem tartozott ugyan a New Deal fő eseményei közé, mégis a Kongresszus első hetekben tanúsított együttműködési készségének egyik jellemző megnyilvánulásaként említhető a mindössze két napig tartó vita az elnök takarékossági javaslatáról. Roosevelt március 10-én felhatalmazást kért a kormányalkalmazottak fizetésének csökkentésére és más takarékossági intézkedésekre, köztük a háborús veteránoknak járó térítési összegeknek mérséklésére. A költségvetési egyensúlyra való hivatkozással kért felhatalmazás vitája csak mérsékelt hullámokat vert a Kongresszusban, s a veteránok védelmében elhangzó szavakat elnyomta a nehéz idők parancsa. A Kongresszus magatartását győzelemként könyvelhette el a végrehajtó hatalom. A költségvetési egyensúly hívei viszont elégtétellel állapíthatták meg, hogy az új kormányzat az állami takarékosság és a hagyományos költségvetési politika mellett foglalt állást, legalább is egyelőre.[8]

A Roosevelt-kormányzat hivatalviselésének harmadik hetétől új szakaszba lépett az amerikai gazdaság talpraállításának ügye. Március derekán olyan kérdés került napirendre, amely jelentőségében, nemzetgazdasági horderejét és távlati kihatásait tekintve túlszárnyalta az addig tárgyaltakat. A mezőgazdaság állapotainak stabilizálását célzó törvénytervezet voltaképpen az első olyan kormányelőterjesztés volt, amely tartós rendezést irányzott elő, rendeltetése tehát nem korlátozódott az adott helyzet enyhítésére. (Az aranystandard felszámolását jóváhagyó banktörvényt – mint utaltam erre – ideiglenes jelleggel szavazta meg a Kongresszus, a szükségállapot tartósítása csak a mezőgazdasági törvénytervezet benyújtását követő hónapban történt meg.) A kormányzat a húszas évek eleje óta krónikus válsággal küszködő mezőgazdaság ügyét a nemzetgazdaság és társadalom alapvető strukturális problémájának tekintette, amely természeténél fogva meg-

[7] Az aranystandard felszámolása mögött az a megfontolás húzódott meg, hogy az aranystandard a tőkés világpiaccal való összekapcsoltságot, az amerikai gazdaság kiszolgáltatottságát jelképezi, működése akadályozza a gazdaság talpraállítását célzó hazai erőfeszítéseket, amelyek a kormányzat akciószabadságát követelik meg. E felfogásból következően Roosevelt és néhány munkatársa úgy ítélte meg, hogy meg kell szüntetni a kiszámíthatatlan tényezőktől való függést, fel kell számolni az aranykivitel szabadságában rejlő veszélyt, mert ez a szabadság az amerikai aranykészletek kiáramlásának lehetőségével fenyeget. A mindinkább tért hódító valutapolitikai elképzeléseknek az volt a magva, hogy amint a dollár megszűnt aranyra váltható valuta lenni, csökken árfolyama, s ezzel párhuzamosan nőnek a hazai árak.

[8] *William E. Leuchtenburg:* Franklin D. Roosevelt and the New Deal 1932–1940. New York, (1963). 45.

haladja a gazdaság szféráját és az amerikai társadalom fő veszélygóca. E felfogásban tehát jóval többről volt szó, mint eladhatatlan termékfeleslegekről, általában a túltermelésről, a farmerjövedelmek zsugorodásáról, a mezőgazdasági és az ipari termékek árollójáról. Roosevelt, korábbi tapasztalataira támaszkodva és érdeklődési körének megfelelően, szívügyének tekintette a mezőgazdaság ügyét, amelynek rendezése elgondolásaiban összekapcsolódott az amerikai társadalmi struktúrában szükségesnek tartott nivellálódás folyamatával.[9]

A benyújtott törvényjavaslat vitája hetekig húzódott, jeléül annak, hogy a Kongresszus – mindenekelőtt a farmerérdekek befolyásos szószólóinak csoportja – szintén alapkérdésként fogta fel a mezőgazdaság problematikáját. A törvényjavaslat alapvető célkitűzése – a farmer-vásárlóerő háború előtti szintjének visszaállítása és a mezőgazdasági termelés összhangba hozatala az értékesítés lehetőségeivel – jelezte, hogy a mezőgazdaság talpraállítása nemcsak a gazdasági konszolidáció kulcskérdése, hanem egyúttal reformprogram is. A célkitűzés megközelítésében két irányzat küzdött egymással. Az egyik – alapvetően Roosevelt és tanácsadói körének álláspontja – a mezőgazdasági termelés csökkentését és a termeléskorlátozásra hajlandó farmereknek juttatandó támogatások rendszerét, valamint a mezőgazdasági termények feldolgozására kivetendő újfajta adó bevezetését irányozta elő. A másik irányzat képviselői ellenezték a termeléskorlátozást, és a feleslegeket belföldi értékesítési megállapodásokkal és az export erőltetésével kívánták likvidálni. A kormány álláspontja az állami beavatkozás messzemenő kiszélesítésén alapult, s a régivágású liberálisok számára nem lehetett kétséges, hogy a mezőgazdaság fellendítése a szövetségi kormányzat hatáskörének megnövelése árán fog megvalósulni. A „korlátozott kormány" eszméjének meggyőződéses híveit nem nyugtatta meg, hogy az adminisztráció az önkéntességre kívánta alapozni a termeléskorlátozás végrehajtását, és a kiépítendő apparátust a decentralizáció elvén tervezte létrehozni, továbbá az a körülmény sem, hogy a mezőgazdasági minisztérium bevonta a törvénytervezet kidolgozásába a farmerérdekek képviselőit. Egyelőre azonban csak az intenciók észlelése volt napirenden. Az állami beavatkozás helytelenítése az azonnali intézkedéseket követelő helyzetben ugyanúgy nem veszélyeztethette a törvényjavaslat sorsát, mint az új feldolgozási adó elleni tiltakozás.[10]

[9] A világháború során jelentkezett rendkívüli szükségletek hatására kibővült amerikai mezőgazdasági termelés a háború után megoldhatatlan értékesítési problémákkal került szembe. A háborús kereslet megszűnt, a külföldi piacok összeszűkültek. A húszas évek amerikai mezőgazdaságát halmozódó termékfeleslegek, áresések, súlyos farmer-adósságok jellemezték. 1920 és 1929 között 15 százalékról 9 százalékra csökkent a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemben. A mezőgazdasági termékek árai 30 százalékkal, a farmok termeléséhez szükséges iparcikkek és anyagok árai viszont csak 16 százalékkal csökkentek. A válság alatt tovább tartott a folyamat: 1929–32 között a mezőgazdasági termékek árai 55 százalékkal, az iparcikkeké és anyagoké csak 26 százalékkal estek. Az adatokat ld. *J. Joseph Huthmacher:* Trial by War and Depression: 1917–1941. Boston, (1973). 74.; Historical Statistics of the United States 1789–1945. Washington, 1949. 99.

[10] A mezőgazdasági törvénnyel kapcsolatos vitákra nézve ld. *Leuchtenburg* i. m. 48–50. – A köztársaság párti éra éveiben következetesen elutasította a kormányzat a mezőgazdasági termékek árainak állandó jellegű állami támogatására irányuló követeléseket. A Kongresszus két ízben is elfogadta a vonatkozó előterjesztéseket, de az elnök megvétózta azokat. Az elnöki állásfoglalás a liberális állameszményen alapult, amely kizárta a végrehajtó hatalom intézményes beavatkozását a gazdaság folyamataiba.

1933 tavaszának kuszált eseményei sajátos fordulatot produkáltak. A mezőgazdasági termékek árának javítását sürgetve a farmerek egyre ingerültebben követelték, hogy a kormányzat bocsásson ki ún. „zöldhátú" pénzt, az aranyfedezet nélküli papírpénz elegendő mennyiségétől várva az árak emelkedését és helyzetük javulását. A Szenátus egyik befolyásos csoportjának erőteljes személyisége, Elmer Thomas szenátor a farmerérdekek képviseletében kiegészítést dolgozott ki a mezőgazdasági törvénytervezethez, amely az elnököt drasztikus pénzhígításra kötelezte volna. A pénzpolitikának mint a gazdasági talpraállás emelőjének szerepével ismerkedő Roosevelt számára egyre vonzóbbnak tűnt a dollárárfolyam csökkenése révén előidézhető hazai árszintemelkedés kilátása, de kereste a folyamat kézben tartásának módját. Következésképp meg akarta akadályozni, hogy a törvény kötelezettséget írjon elő inflációs intézkedések megtételére. Ugyanakkor várható volt, hogy ha a végrehajtó hatalom átengedi a kezdeményezést a Szenátusnak, úgy a Thomas-kiegészítés törvényerőre emelkedik, mert a törvényhozó testületben sok támogatója volt a pénzhígításnak. Ezért Roosevelt magáévá tette a kiegészítést, de annak általa elfogadott, módosított változata már nem tartalmazott kötelezettséget, hanem az elnök hatáskörébe utalta a tehető intézkedések megválasztását. A jó taktikai érzékről tanúskodó lépés eredményeként törvényerőre emelkedett Thomas-kiegészítés jelentősen növelte az elnöki hatáskört. Az 1933. május 12-én törvénnyé lett Agricultural Adjustment Act (AAA) felhatalmazást adott az elnök számára a dollár aranytartalmának legfeljebb 50 százalékos csökkentésére, 3 milliárd dollár értékhatárig „zöldhátú" papírpénz kibocsátására és más pénzügyi intézkedések megtételére. Most már a végrehajtó hatalmon múlott: él-e a kapott felhatalmazással, s ha igen, úgy milyen módszert alkalmaz. Az elnök 1933-ban nem élt a leértékelésre kapott felhatalmazással és a törvényben engedélyezett többi módszer lehetőségével, hanem – állandósítva az aranystandard felszámolását – a valutáris kísérletezés más módszerével próbálta megvalósítani a Thomas-kiegészítés intencióját: az árszínvonal javítását.[11] Az állami beavatkozás ellenfelei számára nemkívánatos fejlemény volt ugyan az elnöki hatáskör bővülése és annak kapcsán az aranystandard felszámolása, de az alapvető célt biztosítottnak látták: az Egyesült Államok nem lépett a drasztikus pénzhígítás útjára. 1933 pénzügyi politikája nem tette magáévá a farmerek inflációs törekvéseit, de nem tett olyan lépést sem, amely az 1933 márciusa előtti valutáris állapotok visszaállításával kecsegtette volna a monopoltőkét. Ami az indulatokat illeti, e téren különbség volt a két szélsőség között. Az inflációpártiak átmenetileg megnyugodtak, hiszen az aranystandard felszámolása céljaikkal azonos irányban hatott. A monopoltőke és exponensei viszont nem békültek meg ezzel a lépéssel; az aranystandard feladását kárhoztató hangzatos kijelentéseik a New Deal valutapolitikájának elkeseredett elítéléséről tanúskodtak.[12] Történelmi perspektívából szemlélve a New Deal-ellenes konzervativizmus formálódásának folyamatát, megállapítható, hogy a Roosevelt-kormányzat pénzügyi politikája adta meg az első lökést.

[11] Az 1933 őszén megindított aranyvásárlási program részleteire vonatkozólag ld. a 831–832. oldalt.

[12] Bernard Baruch, a monopoltőke egyik prominens képviselője például „csőcselékuralmat" emlegetett az aranystandard feladása kapcsán. Lewis Douglas, a költségvetési hivatal igazgatója a nyugati civilizáció végét jövendölte a Thomas-kiegészítés elfogadásakor. Vö. *Arthur M. Schlesinger, Jr.*: The Coming of the New Deal. London–Melbourne–Toronto, (1960). 194.

A Roosevelt-kormányzat társadalompolitikai törekvéseit gyanakvással figyelő erők számára a Tennessee-völgy fejlesztését előirányzó törvénytervezet szolgáltatott további adalékokat. A közel egy hónapig tartó kongresszusi vita után, 1933. május 18-án hatályba lépett törvénnyel Roosevelt egyik legkorábban kiérlelődött elgondolása lépett a megvalósulás útjára. A törvény az elnök személyes közreműködésének eredményeként, az eredeti koncepciót túlszárnyaló elgondolások alapján intézkedett a Tennessee folyó menti vidék áramtermelésének állami kezelésbe vételéről, bizonyítva, hogy a demokrata párti rezsimben valósággá válhat a köztársaság párti érában kudarcra ítélt terv. A program végrehajtására létrehozott hatóság jóval többre volt hivatott, mint bőséges, olcsó áram biztosítására a környék számára és az áramszolgáltató magánvállalatok egyeduralmának megtörésére. Sokcélú környezetformáló tevékenysége szociális célú kísérletekre is kiterjedt. Feladatait hatósági jogkörrel rendelkező szervként látta el. A közvetlenül érintett magánérdekeltségek élesen reagáltak; egy kongresszusi képviselő szovjet modellt emlegetett.[13]

A „száz nap" legellentmondásosabb és legnagyobb hullámokat vert törvényalkotása az ipar országos helyreállítását célzó National Industrial Recovery Act (NIRA) volt. A törvényjavaslat keletkezésének körülményei, az alapját képező gazdasági, politikai és eszmei meggondolások, a szövegében kifejezésre jutó intenciók, az elhúzódó kongresszusi viták egyaránt jelezték, hogy a nemzetgazdaság e másik fő termelési ágának ügye szintén túlmutat a gazdaság szféráján, s az amerikai társadalmi rendszer egyik alapproblémája. De jelezték azt is, hogy egymással ütköző törekvések küzdenek az amerikai kapitalizmus működésének javításáért és fejlődési irányának meghatározásáért. Az ipari helyreállítás bonyolultsága meghaladta a mezőgazdaságét. A gazdasági és politikai realitás tényei és a belőlük adódó, megoldásra váró feladatok ugyanúgy jelen voltak a kongresszusi vitákon, mint a hagyományokhoz kötődő, másrészt az ezeket meghaladottnak tekintő, új jelenségekkel számoló eszmei áramlatok és gazdaságpolitikai meggondolások.

A feladat súlyossága a statisztikai adatokon mérhető le. 1933 márciusában – 1923–24-et 100-nak véve – a gyáripari foglalkoztatás indexe 61-en, a kifizetett munkabéreké 38-on állt. Az ipari termelési index 40 százalékos, az építőipari termelési index 86 százalékos visszaesést mutatott. Az országban több mint 15 millió munkanélküli volt.[14] Sorsukon nem segélyekkel, hanem folyamatos munkalehetőségek biztosításával lehetett csak tartósan javítani. A talpraállás miként jét illetően eltérő nézetek viaskodtak, élezvén a kormányzat dilemmáját. Egyidejűleg több kérdésre kellett választ találni. Hogyan biztosítható az ipar életképessége és együttműködési készsége az országos célok érdekében? Mi a realitása az évtizedes múltra visszanyúló ún. ipari önkormányzat ideájának, amely az ipar önszabályozó képességére hivatkozva tartós stabilitást ígért, ha az ipar urai megfelelő mozgási szabadságot kapnak a kormányzattól? Mi legyen a sorsa a korábbi évtizedekben a monopóliumok tevékenységének megfékezésére hozott trösztellenes törvényeknek? Hogyan védelmezhető meg a verseny szabadsága a kis- és középegzisztenciák számára, ha az ipar urai a tisztességtelen verseny kiküszöbölése ürügyén kiszorítják a piacról az általuk megállapított szabályok megsértőit? Hogyan hozható összhangba a tőke érdekeivel a munkásság gazdasági szervezkedési szabadsága és a régen

[13] Idézi *Leuchtenburg:* i. m. 55.

[14] Az adatokat ld. *Allan Nevins–Louis M. Hacker:* The United States And Its Place In World Affairs 1918–1943. Boston, (1943). 347.

sürgetett munkabér- és munkaidő-szabályozás? Mi a szövetségi kormányzat szerepe a talpraállás ösztönzésében, a folyamat szabályozásában és ellenőrzésében, az ütköző érdekek összeegyeztetésében? Mifajta elvek alapján és milyen módszerekkel lássa el ezt a feladatot, figyelemmel az amerikai hagyományokra és valóságra?

Az események menetében egymást gerjesztve torlódtak a megoldásra váró kérdések. A folyamat a Szenátus 1933. április 6-i állásfoglalásával indult. 53 : 30 szavazati aránnyal pozitív döntés született egy korábban benyújtott törvényjavaslatról, amely kimondta, hogy az egyes szövetségi államok közti kereskedelemből ki kell zárni azon termékeket, amelyeket napi 6 órát és heti 5 napot meghaladó munkaidővel dolgoztató üzemekben állítanak elő. A kategorikusan fogalmazott törvényjavaslat – törvénnyé válása esetén – különböző helyzetekre és eltérő célok érdekében lett volna alkalmazható. A 30 órás munkahét egyfelől munkaalkalmakat teremthetett volna, másfelől viszont ürügyként szolgálhatott volna a termelés korlátozására és a monopolár felemelésére. Roosevelt számára főként a javasolt rendelkezések merevsége és a munkabér-minimum szabályozatlansága tette elfogadhatatlanná a törvényjavaslatot. A szenátusi állásfoglalás láncreakciót váltott ki. Roosevelt felhatalmazta Frances Perkins munkaügyi minisztert megfelelőbb javaslat kidolgozására. A Perkins-javaslat rugalmasabb volt, s intézkedett a minimális munkabérszintről, amit a munkások, a vállalatvezetés és a kormányzat képviselőiből álló ipari szervek javaslatai alapján kellett volna megállapítani. Ez a tervezet viszont az ipar urai részéről minősült elfogadhatatlannak. Előtérbe került a gyáriparosok országos szövetsége (National Association of Manufacturers) és a kereskedelmi kamara (U. S. Chamber of Commerce) által támogatott önkormányzat ideája, amit az ipar vezetői a törvényhozási aktus egyedüli reális alapjának minősítettek. Az elgondolás az volt, hogy az új törvény függessze fel a trösztellenes törvényeket, s tegye lehetővé, hogy az ipar maga dolgozhassa ki saját működési szabályait; az ún. szakmai társulások (trade associations) által kidolgozandó szabályozások, amiket a kormányzat hagyna jóvá, az iparágakra kötelező termelési, értékesítési és munkafeltételeket tartalmaznák. Hasonló elvek szolgáltak alapul egy további tervezetnek, amely közel állott Raymond Moley, az agytröszt egyik prominens tagjának álláspontjához. Az egymással versengő, egyidejűleg kidolgozott tervezetek még egy variánssal egészültek ki. Ez bizonyos országos tervező funkciók jelentőségét hangsúlyozta.[15]

Az eltérő megfontolásokon alapuló, a célt különböző módon megközelítő tervezetekből végül is összerótt törvényjavaslatról – amelyet Roosevelt 1933. május 17-én küldött meg a Kongresszusnak – az az értékelés bontakozik ki a polgári irodalomban, hogy abban valamennyi érdek megtalálhatta a számára kedvező elemeket. Ebből az ábrázolásból valamiféle jól kiegyensúlyozott kompromisszumra lehetne következtetni, amely – márcsak a keletkezése körülményeiből következően is – eleve a megegyezésre való törekvés terméke volt.[16] Az 1933. június 16-án törvénnyé lett NIRA szövegének alaposabb tanulmányozása nem támasztja alá ezt az értékelést, pontosabban: arról győz meg,

[15] A törvény előkészítő munkálataira nézve ld. *Leuchtenburg:* i. m. 55–57.; *Ellis W. Hawley:* The New Deal and the Problem of Monopoly. A Study in Economic Ambivalence. Princeton, 1966. 21–25.

[16] Roosevelt május 10-én végighallgatta a különböző tervezetek készítőinek beszámolóit, majd arra adott utasítást, hogy a jelenvoltak zárkózzanak be egy helyiségbe, és jussanak egyetértésre a benyújtandó törvényjavaslatról. Vö. *Huthmacher:* i. m. 126.

hogy az egymással ütköző aspirációk kiegyenlítettsége és az eltérő érdekek helyes aránya csak formailag, a felszínen volt meg.

Miről intézkedett a törvény, amelynek szövege nem mutatott lényegbevágó változást az ipari talpraállási program megvalósításának irányát meghatározó törvényjavaslathoz képest, csak néhány kiegészítése gondoskodott az aggályoskodó szenátorok megnyugtatásáról?[17] A törvény előírta, hogy a „szakmai, illetőleg ipari csoportok" által kidolgozott, ipari kódexeknek nevezett részletes szabályozásokat a szükséges módosításokkal az elnök hagyja jóvá, feltéve, hogy a kódexeket „méltányosnak és reprezentatívnak" ítéli, s azok nem segítenek elő „monopóliumokat vagy monopolisztikus üzelmeket". Az ipari kódexek mentesültek a trösztellenes törvények hatálya alól. A törvény általánosságban megfogalmazott céljai között szerepelt a tisztességtelen üzleti gyakorlat kiküszöbölése, a termelés és vásárlóerő fokozása, a munkanélküliség csökkentése, az együttműködés előmozdítása. A munkaügyi rendelkezések konkrétabbak voltak: előírták, hogy a kódexeknek szabályozniuk kell a maximális munkaidőt, a minimális béreket és a kívánatos munkafeltételeket. A törvény híressé vált 7/a. szakasza garantálta a munkásság gazdasági szervezkedési jogát és a kollektív bértárgyalásokon való részvételét választott képviselői útján. Az elnök széles körű felhatalmazást kapott a szükséges szervek létrehozására, a kollektív bérszerződések érvényének kimondására, szabályok és rendelkezések kiadására, vállalatokkal megállapodások kötésére, a kódexek végrehajtását gátló árubehozatal korlátozására stb. A két évi időtartamra előirányzott törvény intézkedett egy 3,3 milliárd dolláros közmunkaprogramról és a finanszírozását szolgáló adókról.[18]

Amikor a NIRA az egyes iparágak hatáskörébe utalta az ipari kódexek kidolgozását, ezzel lényegileg elismerte az „ipari önkormányzat" elvét: az iparban érvényesítendő üzletviteli, munkaügyi, verseny- stb. szabályok megállapítása maguknak az iparágaknak feladatává vált. A feladat megvalósítói – a törvényben említett szakmai, illetőleg ipari csoportok – az úgynevezett szakmai társulások lettek. Ezek a szervezetek a 19. század vége felé keletkeztek. Tevékenységük, amely kezdetben az érdekeket egyeztető titkos megállapodások kötésére korlátozódott, a 20. század harmadik évtizedében már az amerikai gazdaság jelentős tényezőjévé vált és kormányzati bátorításban részesült. A köztársaság párti kormányzat, különösen a Hoover-adminisztráció a társulásban a „szélsőséges egyéni akciók" háttérbe szorítására irányuló törekvést üdvözölte. Ezzel voltaképpen az amerikai monopoltőkés fejlődés alapvető vonására tapintott rá. Arra, hogy a szakmai társulásokban tömörült monopóliumok a tisztességtelen verseny elleni harc jelszavával maguk alá gyűrik a kis- és középegzisztenciákat, kiküszöbölvén a gyengébb riválisok által támasztott öldöklő versenyt. Az egyes iparágak által létrehozott szakmai társulásokat „önkéntes, nem hasznot hajtó" szervezetekként tartották számon, amelyek tevékenységének célja az őket fenntartó tagvállalatok szolgálata. E szolgálat fő területei a következők voltak: gyártási eljárások és termékek szabványosítása, ipari kutatás, vitás kérdések rendezése, hitelpolitikai információcsere, propaganda, üzletviteli normák kialakítása, statisztikai adatszolgáltatás, közös képviselet kormányszerveknél, együttműködés munka-

[17] A Képviselőház nem gördített érdemleges akadályt a törvényjavaslat elé, s túlnyomó szótöbbséggel megszavazta azt. A viták a Szenátusban éleződtek ki.

[18] A törvény fontosabb rendelkezéseit idézi *Hawley*: i. m. 31–33.

ügyi kérdésekben stb.[19] E „kooperatív" tevékenységek – a feladatok felsorolásából is kitűnően – az egyes iparágakat uraló vállalatok érdekegyeztetését és hegemon szerepük megszilárdítását szolgálták; az üzletviteli „etika" kidolgozása és érvényesítése a monopóliumok fojtogatása ellen küzdő gyengébb versenytársak cselekvési szabadságának korlátozását, termelési és üzletviteli lehetőségeik béklyózását, végső soron a monopolista üzelmekkel szembeszegülők kiszorítását eredményezte. A NIRA most ezeket a monopolista szervezeteket bízta meg az iparágak működési elveinek és gyakorlatának megállapításával, törvényerőre emelvén tevékenységüket.

Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, fel kellett számolni a monopolista törekvések fékezésére hivatott törvényes akadályokat. Az 1890-ben törvénybe iktatott Sherman Act törvénytelennek nyilvánította a kereskedelmi forgalom szabadságát korlátozó megállapodásokat, „kombinációkat és összeesküvéseket",[20] értve az utóbbiakon a monopoltőkés fejlődés szakaszába lépett Egyesült Államokban létrehozott monopolista tömörüléseket, egyezményeket. A törvényellenesnek nyilvánított manipulációk meggátlására, illetve megbüntetésére a századfordulón immár törvényileg alátámasztott jogi procedúra állt rendelkezésre, de ez vajmi kevéssé akadályozta a monopóliumok térhódítását. Az amerikai társadalmi-gazdasági valóság elleni tiltakozás jegyében újabb törvény született 1914-ben. A Wilson-kormány hivatalviselése idején törvénnyé lett Clayton Act 7. szakasza kimondta, hogy „a kereskedelem terén tevékenykedő vállalat sem közvetlenül, sem közvetve nem szerezheti meg egy másik, hasonló tevékenységű vállalat részvényeinek, illetőleg tőkéjének egészét vagy annak részét, ha ennek következtében jelentősen csökkenne a közöttük érvényesülő verseny, illetőleg . . . korlátozódnék a kereskedelem, vagy ha az ilyen cselekmény monopolhelyzetet teremtene a kereskedelem bármely területén". A törvény két vagy több vállalat részvényeinek, illetőleg tőkéjének megszerzésére is kimondta a tilalmat, ha az ilyen akció révén a fenti következmények állanának elő.[21] A Kongresszus a Clayton Act-ben azt a felfogást hagyta jóvá, amely szerint a monopolista törekvések a versenytárs feletti ellenőrzés megszerzésének tilalmával védhetők ki a leghatékonyabban. A fejlemények azt bizonyították, hogy az új törvény konkrétabban megfogalmazott jogalapot teremtett ugyan a bírói úton lefolytatandó eljárások számára, de a monopóliumok hatalmának növekedését ez sem volt képes megakadályozni. A monopoltőkés fejlődés útján gyors ütemben előrehaladó amerikai gazdaság törvényszerű átalakulásának menetét nem fékezhették a trösztellenes törvények, de a hajdanvolt „szabad" versenyt visszaáhító kisegzisztenciák és a közvélemény számára megteremtették a törvény biztosította védelem illúzióját. A valóság ismételten kiábrándító tapasztalatokkal szolgált. A törvények értelmezésének tág lehetőségei, a törvények szellemével ellentétes bírói döntések, nemkülönben a monopóliumokat elmarasztaló ítéletek kevéssé hatékony volta, az ítéletek kibúvói jelentették a realitást. Mindamellett – ha gyengülően is – tovább éltek az illúziók.

Ezeket az illúziókat nyirbálta meg a NIRA. Az ipari kódexek alá tartozó iparágak mentesítése a trösztellenes törvények hatálya alól voltaképpen összhangba hozta a jogot a valósággal, hiszen a monopoltőkés fejlődés szakadatlan menete a húszas években amúgy is valósággal gúnyt űzött e törvényekből. Az ipar urai most már törvényileg alátámasztottan

[19] *David Lynch:* The Concentration of Economic Power. New York, (1946). 96–97.
[20] Uo. 9.
[21] Idézi *Lynch:* i. m. 279–280.

végezhették az üzletvitel „magatartási szabályainak" kidolgozását. Amikor a végrehajtó hatalom – a Kongresszus felhatalmazása alapján – az iparágak és szerveik hatáskörébe utalta ezt a feladatot, azon gazdaságpolitikai meggondolás alapján cselekedett, hogy a gazdaság talpraállításában az óriásvállalatokra kell támaszkodnia, mert egyedül azok képesek arra, hogy a kormányzat partnerei legyenek a gazdasági vérkeringés megindításában. Az elnök és a NIRA kimunkálásában szerepet vállalt közvetlen környezete a „nagyságot" – azaz: a monopoltőke kezén levő nagyipari potenciált – a gazdaságpolitikai célok szolgálatába állítandó tényezőnek, az amerikai gazdaság egyik alapvető jelenségének tekintette. Olyan tényezőnek, amit hiba lenne a szabadverseny idejétmúlta doktrinájára, a századforduló amerikai progresszivizmusának hagyományaira, a monopólium-ellenességre hagyatkozva kihasználatlanul hagyni. E felfogásban a monopóliumok potenciáljának figyelmen kívül hagyása egyenesen az egész ország érdekei ellen való lett volna.[22]

Az ipari kódexek kidolgozására vonatkozó jog megadásával partnerként megnyert nagyipari vezetők a kapott felhatalmazás biztosította pozíciónyerés ellenében kénytelenek voltak tudomásul venni a NIRA 7/a. szakaszának munkaügyi rendelkezéseit. De tudomásul kellett venniük azt is, hogy a kormányzat a kódexek jóváhagyásával és a létrehozandó szervek útján megvalósítandó állami felügyelettel ellenőrzést fog gyakorolni az ipari talpraállás folyamata felett. Az állami ellenőrzésért – amit a kormányzat az érdekek harmonizálását célzó reformtevékenységként propagált – bőségesen kárpótolta az ipar urait az a tény, hogy nem a kormányzat által kidolgozott szabályokat kell majd betartaniuk, hanem maguk dolgozhatják ki azokat, bár a kormányzat fenntartja az ellenőrzés jogát. Elégtétellel könyvelhették el azt a tényt is, hogy a végleges törvényszövegbe enyhítettebb fogalmazással került be a monopolista üzelmek tilalma. A törvényjavaslat vitái során ugyanis William Borah szenátor, a Szenátus progresszív elveket valló csoportjának egyik markáns egyénisége, a verseny védelmében szövegkiegészítést javasolt, amely előírta, hogy a kódexek nem engedélyezhetnek „kereskedelmet korlátozó tömörüléseket, árrögzítést és más monopolista üzelmeket".[23] Az ipar urai viszont alapvetőnek és elengedhetetlennek minősítették az ármegállapítás jogát. Tiltakozásukra végül is törölték a törvényszövegből az árrögzítési tilalmat. Ez ellentétes volt a szövegkiegészítésben megtestesült intencióval, és az ipar urainak részleges győzelmét jelentette.

A NIRA-ban megfogalmazódott kompromisszum mérlege a következőképpen vonható meg. A törvény magvát az ipari kódexek képezték. Kidolgozásuk elrendelésével a törvényhozó testület a végrehajtó hatalom kezébe tette le az amerikai ipar kényszerkartellizálását. A kormányzat lényegileg az ipar urainak együttműködési készségére alapozta az ipari talpraállás folyamatát; ennek elnyerését feltételezve, ellenszolgáltatásként a hatás-

[22] A progresszivizmus gyűjtőfogalommal jelölt, jellegzetes amerikai társadalmi jelenségnek és gazdasági-politikai törekvésnek, eszmeáramlatnak a következő jellemzését adja Richard Hofstadter: „Progresszivizmuson . . . a bírálat és változás ösztönzését értem, amely 1900 után mindenütt jelen volt, amikor az agrárius elégedetlenség erőteljes áramát tovább szélesítette és új irányba terelte a társadalmi és gazdasági reformot akaró középosztály növekvő lelkesedése . . . A progresszivizmus . . . kihatott az amerikai politikai élet egészére. Bizonytalan, kevéssé homogén és következetlen mozgalom volt . . . Erőfeszítései annak a gazdasági individualizmusnak és politikai demokráciának a visszaállítására irányultak, amelyről a tömegek azt hitték, hogy létezett a régebbi Amerikában, de a nagyvállalat és a korrupt politikai gépezet szétzúzta . . ." Ld. *Richard Hofstadter:* The Age of Reform. From Bryan to F. D. R. London (1962). 5.

[23] Borah szenátor szövegkiegészítését idézi *Hawley:* i. m. 30.

körükbe utalta a kódexek kialakításának jogát. Ez volt a törvény alapját alkotó gazdaságpolitikai koncepció domináns vonása. Az iparágakat uraló óriás- és nagyvállalatok kulcspozícióra tettek szert; ezek lettek a NIRA fő haszonélvezői. A közép- és kisegzisztenciáknak tett engedmények alárendelt szerepet töltöttek be a törvény megalkotásánál, s ugyanez mondható el a munkásságnak juttatott jogokról. Mindamellett a munkaügyi rendelkezések konkrétabb megfogalmazása, e rendelkezések bizonyos önállósága a törvényszövegben azt jelezte, hogy a kormányzat a munkásság jogokhoz juttatását nemcsak gazdasági, hanem társadalompolitikai kérdésnek is tekinti, amelynek megoldása túlmutat az ipari termelés megújításának közvetlen célján, és a meghirdetett „érdekegyeztetés" – tehát az amerikai gazdasági-társadalmi szerkezet reformja – irányában hat. Mégis, mivel a törvény azt írta elő, hogy a munkaügyi rendelkezéseket *a szakmai társulások által kidolgozandó* ipari kódexeknek kell tartalmazniuk, a munkásság jogainak érvényesítése a majdani erőviszonyok függvényévé vált. Más szóval: a törvény előírása arra figyelmeztetett, hogy a munkásság gazdasági szervezkedése és a kollektív bértárgyalásokon való részvétele – csak törvényadta lehetőség, aminek valóraváltásáért a kulcspozícióba került munkaadókkal kell majd megküzdeni.

Ami mármost a Borah-kiegészítést illeti, itt nyilvánvalóan csak utóvédharcról volt szó. Borah szenátor ugyan élesen kikelt a törvényjavaslat ellen, amely – úgymond – „trösztgigászokat fog létrehozni, megszűnik a verseny, és a monopóliumok fogják szabályozni a szabályozókat",[24] mégis kénytelen volt tudomásul venni az ipari kódexeket. A Borah-kiegészítés enyhítettebb fogalmazása nem változtatott a törvény koncepcióján és szemléletén: a NIRA a monopolista üzelmek tilalmának érvényesítését a *monopóliumok kezébe adott* kódexek végrehajtására bízta. A NIRA hatályba léptével jelentősen romlottak a közép- és kisegzisztenciák pozíciói. Többé nem támaszkodhattak a trösztellenes törvényekre a monopóliumok elleni küzdelmükben. Ezzel megszűnt a több évtizedes múltra – ha ugyan sorozatos kudarcokra is – visszatekintő monopóliumellenes harc jogalapja. Ami a helyébe lépett, tehát a monopolista tömörülések és üzelmek tilalma, annak realitása eleve kérdéses volt azon körülmény folytán, hogy a kódexek kidolgozása az ipar urainak feladata lett. De azzá tették a NIRA keletkezésének körülményei is és főként a törvény keret jellege; a törvény ugyanis általánosságban körvonalazott alapelveket és intenciókat fogalmazott meg. Szövege a monopóliumok által veszélyeztetett rétegek számára a kormányzat által megvalósítandó ellenőrző tevékenységet helyezte kilátásba. A kérdés az volt, hogy ez az ellenőrző tevékenység mennyiben fog hatékony védelmet biztosítani a monopóliumokkal szemben.

Roosevelt a kormányzat és a vállalkozók társulását célzó történelmi kísérletként jellemezte a NIRA-t. A definíció hosszas, ellentmondásos gondolati fejlődési folyamat végterméke volt. Ha az elnökválasztási kampány során elhangzott beszédeket a hatalmi posztért küzdő politikus programjának tükreként fogja fel a roosevelti eszmevilág evolúciójának tanulmányozója, akkor ugyanúgy zavarba jön, miként annak idején Rexford Guy Tugwell, az agytröszt egyik tagja. A két pólust Roosevelt 1932. május 22-én és augusztus 20-án elmondott beszédei jelzik. A májusban elhangzott beszédben Roosevelt kiáll a „társadalmi tervezés" mellett, amely megvalósítja a termékek termelésének és elosztásának ellenőrzését, s megszünteti a vásárlóerő egyenlőtlenségeit és a termelt javakkal való

[24] Uo.

spekulációt. Az elnagyolt, homályos kép „merészen és tartósan" kísérletező, a gazdaság működésébe mélyen beavatkozó végrehajtó hatalom eljövetelét ígéri. De néhány hónap múlva, már a demokrata párt hivatalos jelöltjeként, Roosevelt másként nyilatkozik. Valóságos vádbeszédet mond Hoover ellen, amiért beavatkozott a gazdaságba. Roosevelt a 20-as évek első köztársaság párti elnöke, Harding jelszavára emlékezteti hallgatóit („kevesebb kormánybeavatkozást az üzleti életbe"), amit Hoover – úgymond – cserbenhagyott. Az elnökjelölt meghirdeti a maga gazdasági hitvallását, amely elítél mindenfajta beavatkozást, akár a kevesek hatalmi érdekeit képviselő „nemhivatalos csoport" (értsd: az óriásvállalatok urai), akár maga az Egyesült Államok kormánya valósítja meg azt. E koncepcióban már nem kap helyet a „társadalmi tervezés". De a monopoltőke arról is értesülhetett Roosevelt szavaiból, hogy a demokrata párt elnökjelöltje elítéli „a tőzsde és a vállalati rendszer professzionátus szerencsejátékosainak könyörtelen manipulációit".[25]

A roosevelti megnyilatkozások ellentmondásai érthetően fokozták az ipar és a pénzvilág hatalmasainak bizalmatlanságát a menet közben formálódó New Deal iránt. Gyanakvással fogadták a kormányzat és a vállalatok partneri viszonyának kiépítésére ösztönző elnöki felhívást is, amely a monopoltőkének, együttműködése fejében, valamiféle definiálatlan munkamegosztást helyezett kilátásba. De főként a New Deal elveinek kidolgozásában jelentős szerepet játszó, az új gazdaságpolitika társadalompolitikai összefüggéseit hangsúlyozó szakemberek reformtörekvései voltak ellenszenvesek az „ipari önkormányzat" hívei számára. E reformelgondolások a társadalom középrétegeiből formált ellensúllyal vélték megtörhetőnek a monopoltőke egyeduralmát, bizonyos szerepet szánva a munkásság gazdasági törekvéseinek is. A tervek középpontjában a kormányzat irányító-ellenőrző, érdekeket összhangba hozó funkciója állt, amelynek feladata az erőforrásokkal való célszerűbb gazdálkodás megvalósítása, „kiegyensúlyozott" gazdaság megteremtése, az országos célok érdekében a csoportérdekek érvényesülésének korlátozása, szabályozása. A kormányzat ilyen funkciója nem egyezett a korlátozott szerepkörű államról vallott nézetekkel, s túlburjánzó bürokratikus államgépezet veszélyével fenyegetett a monopoltőke megítélésében. Az üzleti világ gyanakodva figyelte a fejleményeket, de ugyanakkor elégedetten konstatálhatta, hogy a NIRA fogantatásának mérlege a számára kedvező elemek túlsúlyát mutatja.

A New Deal egyik jellegzetessége volt, hogy különbséget tett az ipar és a pénzvilág között. Míg az előbbinek jelentős szerepet szánt a gazdaság talpraállításában és potenciálját az országos célok szolgálatában kívánta mozgósítani, addig az utóbbit – a közhangulat nyomására is – a régen esedékes rendszabályozás tárgyának tekintette. Az értékpapír-tőzsde visszaéléseinek kivizsgálására 1932. áprilisban kiküldött szenátusi különbizottság jelentése bőséges adalékokkal szolgált a pénzvilágban uralkodó állapotokról, spekulációs manőverekről, adócsalásokról, összefonódásokról, s lökést adott a tőzsde rendszabályozását célzó törekvéseknek. Az 1933. május 27-én törvénnyé lett értékpapír törvény az Egyesült Államok történetében első ízben rendelt el állami ellenőrzést a Wall Street felett. A pénzvilágban kellemetlen emlékek elevenedtek meg, amikor arról értesült, hogy az állami ellenőrzés az 1914. évi trösztellenes Clayton Act kapcsán létrehozott kormányzati szervre, a Federal Trade Commissionra hárul. Másfelől megnyugvással vehette tudomásul, hogy a bizottság nem a lényeget, tehát az értékpapír forgalom ügyleteinek megalapozott-

[25] Roosevelt Oglethorpe-i és Columbus-i beszédeit idézi *Tugwell:* i. m. 108–113.

ságát hivatott vizsgálni. Feladata a törvény értelmében pusztán az értékpapír-kibocsátásokkal kapcsolatos adatszolgáltatás ellenőrzésére korlátozódott, tehát meg kellett győződnie arról, vajon a közönség megkapta-e az összes szükséges tájékoztatást a megvásárolható értékpapírokról és a kibocsátó vállalat anyagi helyzetéről. A törvény e vonatkozásban szigorú előírásokat tartalmazott: az adatok helytálló voltáért a kibocsátó vállalat főtisztviselői büntetőjogilag feleltek.[26]

A szenátusi különbizottság leleplezései előrevitték a bankok rendszabályozásának ügyét is. Az 1933. június 16-án hatályba lépett banktörvény leválasztotta a bankok tevékenységéről a beruházási funkciót, annak érdekében, hogy a közönség betéteit elfogadó bankok a betétek felhasználásával ne bocsátkozhassanak kockázatos beruházási ügyletekbe. A törvény bevezette a bankbetétek állami garanciáját is.[27] Az értékpapír-törvény és a banktörvény elégedetlenséget váltott ki. A kormányzat irányító-ellenőrző funkciójának erősítésén fáradozók megítélésében a két törvény elmaradt a követelményektől és nem szolgálta kellő mértékben a pénzvilág üzelmeinek megfékezését. A pénzvilág ezzel szemben sokallta az állami beavatkozást, holott ez a bank- és tőzsdeügy terén korlátozott maradt. Az állami ellenőrzés szűk keretek között tartásának szemléletén az AAA és főként a NIRA – a New Deal koncepcióját legvilágosabban tükröző két törvény – már túltette magát. A kérdés az volt, hogy kialakul-e a gazdaság egészére érvényes, következetes New Deal-koncepció?

*

A „száz nap" azzal a tanulsággal szolgált a kormányzat számára, hogy a Kongresszus csak a kezdeti pánikhangulat hatására volt készségesen együttműködő partnere, de a gazdasági talpraállással párhuzamosan egyre élesebb vitákat váltottak ki előterjesztései a törvényhozó testületben. A végrehajtó hatalom azonban szilárdan kézben tartotta a kezdeményezést. A viták az *általa* beterjesztett törvényjavaslatok kapcsán bontakoztak ki, ami eleve megszabta a Kongresszus által végül is megszavazott megoldások fő irányát. A New Deal egyes vonatkozásait opponáló erők a kormányelőterjesztéseknek csak bizonyos részkérdéseit támadták és ezek tekintetében értek el több-kevesebb sikert; a kormányzat mindenkor meg tudta védeni kezdeményezései alapkoncepcióját. Kongresszusi ellenfeleit óhatatlanul befolyásolta az a körülmény, hogy az amerikai gazdaság látszólag a felemelkedés stádiumába került. Az olykor elkeseredett viták ellenére a „száz nap" mérlege az volt, hogy a Kongresszus bizalmat előlegezett a New Dealnek.

1933 derekán lezárult a szükségintézkedések és a korai New Deal arculatát meghatározó törvényalkotás időszaka. Elérkezett az ideje a megvalósításnak, ami szükségképpen magával hozta a kormányzati tevékenység jellegének, tartalmának, ütemének megváltozását. Az év második felében megkezdték tevékenységüket a létrehozott új kormányszervek. Rövidesen kitűnt azonban, hogy a teatralitásokat sem nélkülöző, lökésszerű akciók nem a konszolidálódás felé vezető utat nyitották meg, hanem a New Deal koncepciójának gyengéit és következetlenségeit hozták felszínre, ismét kiélezvén a törvényalkotási időszakban gyors kompromisszumokkal időlegesen áthidalt ellentéteket.

[26] *Hodson:* i. m. 220.; *Leuchtenburg:* i. m. 58–60.
[27] Uo.

A gazdasági tevékenység fő mutatói baljós tendenciákról adtak hírt. A mezőgazdasági árak 1933. februártól júliusig 50 százalékkal nőttek, de októberre 7,5 százalékos visszaesést mutattak; az ipari termelés 1933. április és július között 66 százalékkal emelkedett, októberre viszont 23 százalékkal csökkent.[28] A „száz nap" időszakában észlelt megélénkülés tehát megtorpant, sőt a válságba való visszazuhanás veszélye fenyegetett. Az újkeletű veszély kiábrándulást hozott, gerjesztőleg hatott az indulatokra, és más megvilágításba helyezte a New Dealt. Úgy tűnt: az előlegezett bizalom elhamarkodott volt, a New Deal nem váltotta be a reményeket. Egyre messzebb került már az emlékezetben a válság legsötétebb időszaka; hovatovább kezdett feledésbe merülni, hogy a Hoover-adminisztráció képtelen volt érdemleges, átfogó intézkedésekre a válság leküzdésének érdekében. Az új veszély az új kormányzat tevékenységére irányította a reflektorfényt, megkérdőjelezvén, sőt egyre inkább kétségbe vonva mindannak a létjogosultságát, ami 1933 márciusa óta történt. Fordulat érlelődött. A kedvezőtlenné vált gazdasági helyzet talaján változtak a New Deal erősödő ellenzékének lehetőségei, tehát céljai és taktikai módszerei is. Az ellenzék tevékenysége most már nem korlátozódott egyes kormányelőterjesztések részleges módosítására. A New Deal lefékezése, irányának megváltoztatása lett a tét, akár a már hatályba lépett törvények végrehajtásáról, akár a kormányzat újabb elgondolásairól volt szó.

Nem jött létre homogén New Deal-ellenes tömb. A kormányzat intézkedéseit, terveit ellenző erők heterogének voltak. Érdekeik, céljaik ütköztek egymással, taktikai módszereik különböztek. Ha volt valami közös, az a korábbi állapotok visszaállításának igénye volt. Ez azonban – egyelőre – nem közelítette egymáshoz ezeket az erőket, éppen mert ellentétek feszültek közöttük. Tábornak nem mondható konglomerátum volt az ellenzék, amely a Kongresszusban és annak falain kívül formálódott, különböző politikai és eszmeáramlatok, gazdaságpolitikai elképzelések, osztály- és csoportérdekek, pártszempontok, egyéni aspirációk ösztönzésére. A katalizátor szerepét betöltő tényezők sokféleségéből és ellentétességéből következett, hogy nem bontakozhatott ki egységes, következetes, masszív ellenzéki erő, amely képes lett volna reális alternatívát kínálni a New Deallel szemben. Az említett közös vonás – korábbi állapotok visszaállításának igénye – szintén megosztotta ezeket az erőket, mivel *különböző* korábbi állapotokat akartak visszahozni. Mégis, bizonyos kristályosodási folyamat megindult, aminek során a New Deal-ellenes erőkön belül egyre inkább két fő irányzat kovácsolódott ki. E folyamat a NIRA kapcsán vált érzékelhetővé. Az egyik irányzat a közép- és kisegzisztenciák monopólium-ellenessége volt, amely a fő veszélyt a versenylehetőségek összeszűkülésében, az egyéni kezdeményezést gúzsba kötő monopolista akadályok fokozódásában látta; célja a szabad vállalkozás állapotainak visszahozása volt. E törekvések eszmei megfelelője a progresszivizmus volt, amely az amerikai monopoltőkés fejlődés elleni tiltakozás jegyében az atomizált társadalmat, az egyéni erőfeszítések érvényesülésének lehetőségeit biztosító hajdanvolt Amerikát idealizálta, s a monopólium előtti viszonyok restaurálásának szükségességét hirdette. A másik irányzat nem az évtizedekkel azelőtti állapotokat, hanem a megelőző évtized nyújtotta lehetőségeket akarta visszahozni, de egyben továbbfejleszteni is. A két irányzatot a 20. század első három évtizedében végbement fejlődés választotta el egymástól. E fejlődés az első világháború után soha nem volt esélyeket teremtett a

[28] *Hodson:* i. m. 220–221.

monopoltőke számára, biztosítva a monopóliumok térhódításának gazdasági, műszaki, bel- és külpolitikai feltételeit. A monopoltőke a 20-as évek prosperitásának körülményei között voltaképpen már csak egyetlen tennivalót látott: az „ipari önkormányzat" állami szentesítésének megszerzését, tehát a lehetőséget arra, hogy a legerősebbek által kidolgozott ún. magatartási szabályokkal legálisan legyenek kiküszöbölhetők a nemkívánatos versenytársak. Ez a monopolista törekvés a progresszivizmus jelentős teljesítményének számító trösztellenes törvények visszavonatásának programját fogalmazta meg. A program megvalósulására a köztársaság párti érában nem nyílt lehetőség, még nem jött el az idő a szabad vállalkozás eszményének nyílt dezavuálására. A gazdasági válság során azonban, amikor tömegesen pusztultak a kis- és középegzisztenciák, új aktualitást kapott a program, hogy azután a NIRA meghozza a megvalósulást.

A NIRA megalkotása kapcsán kiéleződött viták során mindkét irányzat a kormányzatban vélte felfedezni törekvései érvényesülésének fő akadályát. Míg a monopóliumellenes irányzat hívei azért hibáztatták a kormányzatot, amiért oly jelentős szerepet juttatott az ipar urainak a gazdasági talpraállásban, addig az utóbbiak azt rótták fel a végrehajtó hatalomnak, hogy túlságosan pártfogolja az előbbieket, s ezzel gátolja a gazdaság regenerálódását. A viták gyújtópontjába a végrehajtó hatalom újraértelmezett funkciója került. Az a tény, hogy a New Deal formálódó ellenzéke korábbi állapotokat akart visszahozni, meghatározta az új utakat kereső kormányzati politikával való szembenállása természetét. Konzervatív volt ez az ellenzék, s ezen mit sem változtatott, hogy a két irányzat konzervativizmusának tartalma gyökeresen ellentétes, egymást kölcsönösen kizáró volt, továbbá az sem, hogy a monopóliumellenes irányzat évtizedekkel azelőtti viszonyokat megmerevíteni akart, a monopolista irányzat viszont a röviddel azelőtt uralkodó állapotoknak nemcsak visszahozatalára, hanem továbbfejlesztésére is törekedett. A két irányzat antagonizmusa, osztálytartalmát tekintve, a középrétegek védekező és a nagyburzsoázia támadó jellegű aspirációinak ütközését jelezte.

Mint említettem, a kormányzati politikával szemben felsorakozó konzervatív erők két irányzatának formálódása a NIRA-val összefüggésben jelentkezett. Az amerikai gazdaság többi neuralgikus pontja kapcsán ilyen differenciálódás nem volt érzékelhető. A kormánypolitikával szembehelyezkedő ellenzéki törekvések hangadói, az általuk hangoztatott érvek és alkalmazott módszereik attól függően változtak, hogy a vitatott kérdés milyen érdeket érintett. Az ellenzék akcióit mindenkor a konzervativizmus fő ismérve, a korábbi állapotok visszaállításának igénye dominálta. A vitákon nyilvánvaló volt, hogy bár a feszültséget az éppen tárgyalt kérdés élezte, nemcsak a napirenden levő témáról volt szó. A tét az amerikai kapitalizmus működésének javítása volt.

Az 1933-ban érlelődő folyamat 1934-ben kritikus szakaszba jutott. A kormányzat és a konzervatív ellenzék szembenállását élező kérdések feszítő ereje nagyjában-egészében egyidejűleg hatott, mégis bizonyos fáziseltolódásokkal következett be a konfrontálódás az egyes kérdéskomplexumok kapcsán.

Elsőként a valutaügy terén csapott össze a kormányzat és az ellenzék. Az ipar és a pénzvilág urai 1933 tavaszán csak szükségintézkedésként törődtek bele az aranystandard felfüggesztésébe, s a valutáris kísérletezést átmeneti jelenségként, a gazdasági talpraállás beígért megindításának eszközeként vették tudomásul. Mivel azonban a gazdaság 1933 nyaráig tartó megélénkülése rövid életűnek bizonyult, 1933 őszén véglegesen diszkreditáltnak tekintették a valutáris kísérletezést, s azt a következtetést vonták le, hogy csődöt

mondott a New Deal valutapolitikája. A kísérletezés konzervatív elítélésének újabb lökést adott az a tény, hogy az 1933 nyarán megtartott londoni világgazdasági konferencia kudarcáért az Egyesült Államokat tette felelőssé a külföldi közvélemény, s ez a pénztőke felfogásában ártott a nemzetközi pénzkapcsolatoknak, amiket elsődleges fontosságúaknak tekintett.[29]

A kormányzat azonban más következtetésre jutott a New Deal valutapolitikájának eddigi tapasztalataiból. Az árszínvonal valutáris úton történő megjavításának lehetőségét hirdető teória vonzereje erősebben hatott a Fehér Házban, mint valaha. A várakozásoktól elmaradt fejlemények nem a teória feladására, hanem az annak megvalósulását ígérő hatékonyabb módszerekre ösztönözték Rooseveltet és közvetlen környezetét.

Az elnök továbbra is az árszínvonal, elsősorban a mezőgazdasági termékek árának emelésében látta a fő célt. A mezőgazdaság átalakításának törvénye a végrehajtás kezdeti stádiumában volt, nem ígért közvetlen eredményt. George Warren professzor, a New Deal valutapolitikájának inspirátora viszont éppen ezt helyezte kilátásba. Warren azt állította, hogy a mezőgazdasági és nyersanyagok árai mozgékonyabban változnak infláció és deflácio idején, mint az egyéb árak, az agrártermékek árainak súlyos lemaradása tehát korrigálódhat az árszínvonal valutáris úton történő befolyásolása révén. Módszerként azt ajánlotta, hogy a kormányzat vásároljon naponta emelendő árakon aranyat, s mivel az aranyár és az áruárak azonos mértékben és irányban változnak, az arany árának manipulálásával kialakítható a kívánatos árszínvonal és a méltányos ipari-agrár árarány.[30]

Az elnök által 1933. október 22-én bejelentett új módszer fellobbantotta az ipari és pénzügyi körök indulatait. Roosevelt nyilatkozatát a szakadatlan kísérletezésről[31] és az aranyvásárlási program megindításáról a valutapolitikai kudarc elnöki beismerésének minősítették, s most már nyíltan szembefordultak a dollár értékének tudatos rombolásával. Az arany szerepének előtérbe kerülése olyan eleme volt ugyan a programnak, amelyben az aranystandard majdani restaurálásának távlatait vélhették felfedezni, mégis a kormányprogram konzervatív megítélését nem ez az ingatag lehetőség irányította. A Fehér Ház lépésének fogadtatását döntően az arany naponta emelt, s a mindenkori világpiaci árat meghaladó felvásárlási ára által előidézett bizonytalansági állapot szabta meg. Az ipari és pénzügyi körök elutasító magatartását erősítette továbbá az a tény, hogy a külföldön eszközölt aranyvételek még inkább az Egyesült Államok ellen hangolták az amerikai valutapolitika nemzetközi kihatásaitól megrettent tőkésvilágot, újabb sebet ejtve a külfölddel való pénzügyi összefonódottság amúgy is megtépázott szövetén.[32]

A konzervatív erők álláspontját az a megfontolás határozta meg, hogy az amerikai gazdaság prosperálásának kulcsa a stabil dollár, ez teremti meg a vállalkozási kedvhez

[29] A londoni világgazdasági konferencia lefolyására nézve ld. A Roosevelt-kormányzat első évének gazdaságpolitikai dilemmája c. tanulmányomat. Századok, 1974. 1. sz. 136–185.

[30] A Warren-teóriát ld. *John Morton Blum:* From the Morgenthau Diaries. Years of Crisis, 1928–1938. Boston, 1959. 61.

[31] Roosevelt a következőképpen nyilatkozott a New Deal egyik fő módszerének tekintett kísérletezés folytatásáról: „Ha nem sikerül az egyik módszer, másikhoz folyamodunk. Cselekedni mindenképpen fogunk." Az elnöki nyilatkozatot idézi *Hodson:* i. m. 222.

[32] Az aranyvásárlási program külföldi fogadtatásával és az amerikai monetáris politika nemzetközi összefüggéseivel Prelude to economic cooperation between capitalist countries in the 1930's c. tanulmányom foglalkozik. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. XVIII. köt. 1977. 75–107.

elengedhetetlen biztonságérzetet, ami viszont alapfeltétele a hazai gazdasági állapotok megjavításának. E felfogás figyelmen kívül hagyta, hogy a dollárárfolyam csökkentésével kísérletező kormányzat szintén a gazdaság talpraállítását tűzte célul, amikor a konzervativizmus által elítélt manőverekhez folyamodott. A konzervatív erők azon az álláspontón voltak, hogy e célhoz nem a kormányzat önkényes beavatkozása vezet el, hanem a piaci erők szabad működése, amit az aranyvásárlási program megengedhetetlen módon megzavar. Világpiaci kihatását illetően azért marasztalták el a dollár értékével való kormányzati manipulálást, mert a dollár árfolyamesése az amerikai valuta iránti nemzetközi bizalom megrendülését fejezte ki, s a külföldi országok megtorló intézkedéseinek, a világpiaci verseny kiéleződésének veszélyét hordozta magában. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok feltétlen elsőbbségét valló ipari és pénzügyi körök elérkezettnek látták az időt a stabil dollárt jelentő aranystandard restaurálására, lényegileg tehát az 1933 márciusa előtti valutáris állapotok helyreállítására, hangoztatván, hogy ezzel megoldódik a világpiaccal való kapcsolatok normalizálása, ami jótékonyan hat majd vissza a hazai gazdasági viszonyokra. Ez az álláspont teljes összhangot mutatott a közgazdasági gondolat képviselőinek zöme által vallott nézetekkel. E nézeteket erősen kikezdték a világgazdasági válság súlyos tapasztalatai, amelyek diszkreditálták a tőkésgazdaság harmóniára törekvő fejlődését hirdető elméletet. Mindamellett tartották magukat, annál inkább, mivel az új utakat kereső közgazdasági gondolat még formálódóban volt.

Az aranyvásárlási program 1934. januárban történt beszüntetése és a dollár leértékelése fordulatot jelzett. A kormányzat néhány hetes, sok vihart kiváltott aranyvásárlási akciójának kommentátorai általában úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a Warren-teória nem állta ki a gyakorlat próbáját, emiatt a kormányzat kénytelen volt a program hazai és külföldi ellenlábasainak nyomására feladni illúzióit és nyugalmasabb vizekre irányítani a valutapolitikát. A kormányzat döntésében közrejátszott tényezők nem eléggé ismertek. Annyi tényszerűen bizonyítható, hogy a végrehajtott 40,94 százalékos devalváció mértéke megegyezett a Warren által eredetileg megjelölt céllal: egy uncia arany 35 dollárra emelt árával.[33] Ez azt sugallja, hogy a kormányzat akkor szüntette be az aranyvásárlást, amikor a kijelölt célhoz ért. Másfelől kétségtelen, hogy az adminisztráció is elégedetlen volt az aranyvásárlási program áremelő hatásával, s amikor Warren további aranyáremelést javasolt, Morgenthau pénzügyminiszter elutasítólag reagált.[34]

A valutapolitika és az ellenzék mérkőzéséből nem került ki győztes és vesztes. Az 1934. január 30-i valutatörvény mérlege azt mutatja, hogy a kormányzat és az ellenzék kompromisszumot kötött, ám ennek elemei a konzervatív nézetek túlsúlyát jelezték. E nézetek hívei elégtétellel állapíthatták meg, hogy az amerikai valutapolitika új kurzusa közelebb áll felfogásukhoz, mint az 1933-ban érvényesített valutáris autonómiához. A dollárárfolyam majd egy évig tartó ingadozása véget ért, az Egyesült Államok ismét stabilizált dollárral rendelkezett, ami a konzervatív felfogás szerint alkalmas volt arra, hogy megnyissa az utat a nemzetközi pénzkapcsolatok helyreállítása számára. Az amerikai valutapolitika ismét figyelembe vette a külföldi összefüggéseket. E fejlemények ára viszont a klasszikus aranystandard feláldozása és a valutapolitikai irányítás közvetlen kormányfeladattá emelése volt. A konzervatív valutapolitika híveinek azt is tudomásul

[33] 1 uncia arany ára eredetileg – évtizedeken át – 20,67 dollár volt.
[34] *Blum:* i. m. 125.

kellett venniük, hogy a kormányzat fenntartotta cselekvési szabadságát az esetleges újabb devalváció lehetősége tekintetében. Az ár azonban csak az ellenzék retorikájában nőhetett áldozattá. A tőkés világban lejátszódó eseménysorozat bőséges adalékokkal szolgált a tekintetben, hogy a klasszikus aranystandard kora visszavonhatatlanul lejárt. Az állami beavatkozás új formáit bevezető kormányzat a tőkésgazdaság jobb funkcionálásáért szállt síkra, amikor a megváltozott viszonyokkal összhangban álló valutapolitikára tért át. A 30-as évek tapasztalatai meggyőzően bizonyították, hogy az állami beavatkozás kiszélesítésének nincs reális alternatívája.[35]

A tőzsdeügy szabályozása kapcsán szintén szembekerült a kormányzat az ellenzékkel. Az 1933-as értékpapírtörvény az új kibocsátású értékpapírokra vonatkozó adatszolgáltatás ellenőrzésének elrendelésével csak a felszínig jutott el a probléma rendezésében. A „skrupulusmentes pénzváltók" megrendszabályozására vonatkozó roosevelti ígéretet az 1934. február 9-én előterjesztett törvényjavaslat volt hivatva valóra váltani. Az értékpapírforgalom lényegbevágó szabályozását célzó kormányelőterjesztés azonban jelentősen vesztett erejéből a kongresszusi viták folyamán. E folyamatban a kormányzat koncepcióját elutasító pénzvilág vehemens tiltakozása tükröződött. Az 1934. június 6-án elfogadott értékpapírtőzsde törvény az értékpapírforgalom ellenőrzését – Carter Glass konzervatív demokrata szenátor javaslatára – egy öttagú értékpapír- és tőzsdebizottságra bízta, kifejezésre juttatván, hogy a pénzvilág a nagymértékben diszkrécionális intézkedési jogkörrel rendelkező bizottság működésében látja a biztosítékot a gyanakvással szemlélt közvetlen állami ellenőrzéssel szemben. A törvény egy másik előírása lényegesen enyhítette az 1933-as értékpapírtörvény drákói rendelkezéseit a visszaélést elkövető személyek büntetőjogi felelőssége tekintetében. Az állami ellenőrzés híveinek lekicsinylő fogalmazásában 19. századi szemléletet sugároztak a törvény előírásai, értvén ezen azt a tényt, hogy a jogszabály nem valósította meg az értékpapír-ügyletek kívánatos állami ellenőrzését, hanem az „önszabályozás" lehetőségét biztosította a tőzsde számára.[36]

Az értékpapír- és tőzsdeüggyel kapcsolatos törvényhozás lényegileg a konzervativizmus azon erőinek győzelmét hozta meg, amelyek maximális cselekvési szabadságot követeltek a pénzvilág számára, s az állami beavatkozást – amennyire lehet – távol akarták tartani a tőzsdétől. A pénzét befektető állampolgárt fokozottabb védelemhez juttatták ugyan az 1933-as és 1934-es törvények, de ezt a védelmet nem az állam közvetlen ellenőrzése, hanem lényegileg maga a tőzsde volt köteles biztosítani.

A kormányzat és a konzervatív ellenzék szembenállása az ipar területén produkálta a leglátványosabb összecsapásokat.

1933 őszén vette kezdetét az ipari talpraállás krízisállapota. Az első esemény a NIRA végrehajtásának irányítására és ellenőrzésére létrehozott új állami szerv, a National Recovery Administration (NRA) túlfűtött energiájú vezetője, Hugh Johnson által megindí-

[35] Az 1934. január 30-i valutatörvény (Gold Reserve Act) végrehajtása keretében stabilizálták ugyan a dollárt, de a kormányzat fenntartotta a jogot a dollár aranytartalmának későbbi változtatására. A valuta rögzített aranytartalmán alapuló klasszikus aranystandard nem tett lehetővé ilyen változtatást. A törvény nem állította vissza az arany belföldi forgalmát, valamint szabad exportját és importját sem. A dollárárfolyam stabilitásának megőrzését célzó ügyletek lebonyolítása egy erre a célra létrehozott állami szerv feladata lett. E rendelkezések tanúsága szerint az Egyesült Államok nem állította vissza az aranystandardot, bár az új mechanizmus egyes jegyei némi hasonlóságot mutattak azzal. A dollár államilag manipulált valutává lett.

[36] Az 1934. évi értékpapírtőzsde törvény részleteire nézve ld. *Hawley:* i. m. 306–311.

tott kampány volt. Ennek során, szeptember közepéig befejeződött a tíz legnagyobb amerikai iparág kódexeinek kidolgozása.[37] A kódexek kialakításának folyamata bebizonyította, hogy a csak alapelveket és intenciókat körvonalazó NIRA nem teremtett szilárd alapokat a végrehajtás számára. A kódexek kidolgozását az erőviszonyok határozták meg, ezek pedig az ipar urainak kedveztek. A tárgyalások menetére éles fényt vet egy korabeli megfigyelő megállapítása, amely szerint ez lényegileg „alku volt üzletemberek és kormánytisztviselői álarcot viselő üzletemberek között".[38]

Mint azt egy 1938-ban létrehozott különbizottság visszatekintőleg megállapította, a kódexekben rögzített előírások, kötelezettségek versenyt korlátozó jellegűek voltak. E jelleg egységes eladási feltételek megállapításában, a termelés korlátozásában, a piacok felosztásában és az árak rögzítésében nyilvánult meg. A módszerek közül az árrögzítés volt a legáltalánosabb: az első hónapok rohamtempójában jóváhagyott kódexek közül 560 tartalmazott ilyen vagy olyan módon érvényesítendő árrögzítési kötelezettséget. A termeléskorlátozó előírások vagy a termelés volumenét, vagy a termelési kapacitást limitálták. A piacfelosztási előírások kizárólagosságot biztosító eladási zónákat jelöltek ki a kódexek hatálya alá tartozó iparági egységek számára; ezek az előírások rendszerint ármegállapítással egészültek ki.[39]

A National Recovery Administration működésének ideje alatt jóváhagyott mintegy 870 ipari kódex vizsgálata arról győz meg, hogy a kódexek előírásai alapvetően a monopolista érdekeknek kedveztek. A fő célt: az öldöklő verseny meggátlását a kódexekben rögzített „árminimumokon" aluli eladások tilalma szolgálta a leghatékonyabban. Az „árminimumokat" a különböző elnevezésekkel definiált termelési költségek alapján kellett megállapítani. A termelési költségeken alapuló kalkuláció ürügyén szalonképessé vált a monopolista árszabályozás. Egyidejűleg mód nyílt annak a propagálására, hogy a kódexek kiküszöbölik a szabadversenyes kapitalizmus káros kinövéseit, s az amerikai gazdaság szervezett kapitalizmussá alakul át. Az egyes iparágak által érvényesítendő eladási feltételek egységesítése az „árminimumok" betartatásának egyik eszköze volt. A megállapított árak érvényesítésének közvetett eszközeként a termelés-, illetve a kapacitáskorlátozás szolgált. Hogy azonban ne érhesse támadás a kódexeket a szabadversenyt fetisizáló közvélemény és a kisegzisztenciák részéről, a kódexek mintegy felében bevezették az ún. nyitott árrendszert, aminek keretében a vonatkozó ipari egységek kötelesek voltak áraikról tájékoztatást adni; az árak ismerete – úgymond – biztosíték a burkolt árkedvezmények ellen, s így erősíti a versenyt.[40]

Az előzőekből önként adódik a következtetés, hogy a kódexek előírásai – intencióiknál és a végrehajtásra vonatkozó szabályoknál fogva – kibékíthetetlen ellentétben álltak a trösztellenes törvények szellemével és betűjével. Az ipar urai nem véletlenül követelték a trösztellenes törvények visszavonását. A monopoltőke azonban nemcsak a gyengébb versenytársaktól, hanem a NIRA paragrafusaiban egyenrangúnak nyilvánított szervezett munkásság nyomásától is szabadulni akart. A kódexek ebben a vonatkozásban

[37] A tíz iparág a következő volt: pamut- és gyapjú-textilipar, hajógyártás, elektromosipar, ruhaipar, acél-, petróleum-, fa-, autó- és szénipar.

[38] Idézi *Hawley:* i. m. 56–57.

[39] *Lynch:* i. m. 151–153.

[40] A kódexek előírásaira nézve ld. *Hawley:* i. m. 57–61.

is jó védőpajzsot biztosítottak a monopoltőke számára: a NIRA keretjellegű rendelkezéseire támaszkodva általában sikerült formálissá és erőtlenné zsugorítani a kódexek munkaügyi előírásait.

Ami mármost a kormányzat ellenőrző szerepét illeti, az előzőekben idézett szarkasztikus megállapítás érzékelteti, hogy az NRA hivatalnokai nem az állam „érdekegyeztető" szerepének képviseletében léptek fel, hanem többnyire a monopoltőke potenciáljának híveiként hagyták jóvá az ipar vezetői számára kedvező kódex-előírásokat. A NIRA deklarált alapelveinek eltorzításával, illetve a törvény keretjellegének kihasználásával történő végrehajtást megkönnyítette az a tény, hogy a kormányzat 1933. október végéig nem bocsátott ki irányelveket a megvalósítás részletkérdéseit illetően. Nem határozta meg az ún. kódex-hatóságok szerepkörét, nem döntötte el a törvény értelmezésével kapcsolatos problémákat, nem szabályozta az állami ellenőrzés tartalmát és módozatait. A kódexek kidolgozásánál ebből következően messzemenő spontaneitás érvényesült, tág teret engedve a monopoltőke számára kedvező erőviszonyoknak. Ezen a helyzeten az október végétől kezdve kiadott hivatalos állásfoglalások és a foganatosított kormányintézkedések sem változtattak érdemlegesen.

Mindazonáltal a vázolt képből kirajzolódó fő tendencia – a monopolista törekvések érvényesülése a kódexekben – nem azt jelentette, hogy az ipar urai elégedettek voltak a NIRA végrehajtásával. 1933 kora tavaszának bénultsági állapota, amidőn a tőke arra kényszerült, hogy örömmel üdvözöljön mindenfajta kezdeményezést a kormányzat részéről, már régen a múlté volt. De tovatűnt a NIRA-ban kifejezésre jutó domináns vonás – az „ipari önkormányzat" ideájának törvénybe iktatása – felett érzett elégedettség is. Az ipar vezetői mind terhesebbnek találták az állami ellenőrzésre hivatott NRA vezetésében tapasztalható rögtönzéseket, kapkodó szubjektivizmust. Ugyanakkor bürokratizmusról panaszkodtak, kevesellték a megkapott cselekvési szabadságot és sokallották az egyezkedési kötelezettségeket, elsősorban a munkásság irányában. Növekvő elégedetlenségüket fokozták az ipari helyreállítási törvény végrehajtásának mind kirívóbb negatívumait szóvá tevő panaszok. Az ipar urai azt látták a monopoltőke privilegizált helyzete elleni tiltakozásokban, hogy a megszerzett pozíciók kihasználása helyett mind többirányú küzdelemre kényszerülnek. Megítélésükben a kódexek – éppen az egyezkedési kötelezettségek miatt – mindinkább béklyónak, semmint a szabad mozgást biztosító eszköznek minősültek.

Miközben az ipar urai szabadulni igyekeztek az ipari helyreállítási törvényben előírt kötelezettségeiktől, a monopóliumellenes erők méltatlankodása országos méreteket öltött. Az NRA két tűz közé került. A tevékenysége körül kibontakozó vihar villámfényénél egyszeriben roskatag építménynek tűnt az ipari újjáépítés konstrukciója, amelyről még nem is olyan régen büszkeséggel nyilatkoztak megalkotói. A felzaklatott közvélemény most már – mint torzító tükörben – csak a fonákságait látta az ipari helyreállítási tervnek, s a kódexeket egyértelmű monopolista győzelemként könyvelte el. A közép- és kisegzisztenciák a kódexek túlburjánzását és eltúlzott korlátozásaikat, a verseny gúzsba kötését sérelmezték. A farmereknek azt kellett látniuk, hogy nem jött létre az ipari és a mezőgazdasági árak kiegyenlítődése; az ipari monopolárakkal kilátástalanul próbáltak versenyezni a mezőgazdasági program keretében felfelé erőltetett mezőgazdasági árak. Az egyenlő jogokkal biztatott ipari munkásság a megélhetési költségek aránytalan emelkedését, a bérek lemaradását, a kollektív béralkudozások kibúvóit és buktatóit, a gazdasági

szervezkedés monopolista kijátszását kifogásolta. De a New Deal tervezői is mind nagyobb aggállyal szemlélték a kódexeket. Azt kellett tapasztalniuk, hogy az ipari árak stabilizálása – a New Deal egyik fő célja – nem a gazdasági talpraállás előrehajtója, hanem ellenkezőleg: annak visszafogója volt. A gyárak urai ugyanis fontosabbnak tartották a kódexek termelési és kapacitásbeli korlátozásaival elérhető monopolárakat, mint a termelés növelésével előrelendíthető gazdasági talpraállást.

A kormányzat nem hagyhatta figyelmen kívül a vihar előjeleit, hiszen a kódexek és az NRA elleni támadások magát az ipari helyreállítási koncepciót kérdőjelezték meg. A kormányzat dilemmája a következő volt: védelmébe vegye-e az NRA tevékenységét és összhangban levőnek minősítse azt az ipari helyreállítási törvény intencióival, vagy kellő rugalmassággal változtasson a minden oldalról támadott szerv működésén. Roosevelt a második lehetőség felé hajlott, amikor 1934. március 7-én rendeletileg intézkedett a kódexek felülvizsgálatáról. Az e célra létrehozott bizottság, a National Recovery Review Board azt a feladatot kapta, hogy vizsgálja meg a kódexekben érvényesülő monopolista törekvéseket, és tegyen javaslatokat a szükséges intézkedésekre.[41]

Roosevelt döntését három tényező motiválta. Az egyik – szubjektíve a legjelentősebb – tényező Roosevelt nézeteiből következett. Az elnök, noha a monopoltőke potenciáljának kihasználását elengedhetetlennek tartotta, nem volt meggyőződve arról, hogy az „ipari önkormányzat" valóban a nemzet üdvét szolgálja. Aggályait a progresszivizmus hagyományai is táplálták. A másik tényező az volt, hogy a New Deal kovácsai között nem volt egyetértés a NIRA-koncepció tekintetében: egyesek a verseny erősítésével, mások az állami ellenőrzés fokozásával, illetőleg a monopoltőkével szemben álló érdekcsoportok aktivizálásával akarták ellensúlyozni a monopolista üzelmeket. Végül döntő súllyal esett latba, hogy az elnök politikai szükségszerűséget ismert fel, amikor utasítást adott a vizsgálat megindítására. Borah és Nye szenátor, a progresszivizmus két kiemelkedő képviselője ugyanis 1934 januárjában erőteljes támadást indított a monopóliumok uralma ellen. Az erőviszonyokat mindenkor azonnal érzékelő Rooseveltnek tekintetbe kellett vennie, hogy a két szenátor akciója a közhangulat erejére támaszkodik.

Az 1934. januártól májusig terjedő időszak során az NRA a kezdeti biztos pozícióból védekezésbe ment át. Vezetője, Hugh Johnson különböző javaslatokat tett az NRA elleni támadások leszerelése érdekében. E javaslatokat, amelyek az ármegállapítási módszerek változtatására, a kisvállalatok hatékonyabb védelmére, az ár- és béremelések közti arányok betartására stb. irányultak, a megbékíteni szándékozott monopóliumellenes erők kevesellték. Az ipar urai viszont kihívást láttak bennük. Mind világosabbá vált, hogy a monopóliumok csak addig tartják szükségesnek az NRA működését, amíg az nem gátolja aspirációikat. Az ármegállapítással és a termelésszabályozással kapcsolatos kifogásokra és a gyakorlat változtatására vonatkozó javaslatokra adott monopolista válasznak az volt a lényege, hogy a válságba való visszazuhanás veszélye csak a fennálló gyakorlat folytatásával kerülhető el.[42] A gazdaság konszolidálódásán munkálkodó kormányzatnak fel kellett figyelnie ezekre a célzásokra. Ugyanakkor ügyelnie kellett a monopóliumellenes erők érzelmeire is, hiszen a New Deal végrehajtása során ismételten hangsúlyozták szóvivői, hogy megvédik a „kisembert".

[41] *Leuchtenburg:* i. m. 67.

[42] Johnson javaslatait és fogadtatásukat ld. *Hawley:* i. m. 92–93.

A kormányzatnak 1934 tavaszán-nyarán bonyolult feladatot kellett megoldania. A cél a NIRA továbbélésének biztosítása volt. Ez a monopoltőke további közreműködését feltételezte; a „nagyság" bűvölete továbbra is hatott, legalább is a New Deal irányításában felelős vezetők jó részénél. Ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy engedményeket kell tenni a monopóliumellenes erőknek. Ezt viszont úgy kellett végrehajtani, hogy az engedmények ne idegenítsék el a nagytőkét a New Dealtől. Ami az engedményeket illeti, ezek szükségességét és az NRA gyakorlatának tarthatatlanságát egyre több tény bizonyította. Májusban és júniusban nyilvánosságra kerültek a National Recovery Review Board jelentései. Bizonyító erejük ingatag alapokon nyugodott, mivel a konklúziókat mindössze néhány kódex végrehajtásának tapasztalataiból szűrték le, de a konklúziók elsöprőek voltak és mindenben alátámasztották a monopóliumellenes erők vádjait. Találóan jellemezte a kialakult helyzetet Walter Lippmann, a neves publicista, aki azt a megállapítást tette, hogy a kódexek a Brit Kelet-Indiai Társaságnak annak idején adományozott kiváltságlevélre emlékeztetnek.[43]

A kuszált állapotokat tovább bonyolította a NIRA-ban előirányzott 3,3 milliárd dollár keretösszegű közmunkák körüli huzavona. A közmunkaprogramok előkészületeinek időigényes volta, valamint Harold Ickes belügyminiszter, a közmunkaügyi hivatal vezetőjének túlzott óvatossága, főként azonban Roosevelt fenntartásai a közmunkák hatékonyságát illetően hátráltatták azok kibontakozását.[44] Ez kihatott a monopoltőke magatartására. A közmunkák akadozása folytán ugyanis nem szivattyúzta a kormányzat a gazdaság vérkeringésébe azokat a pénzeszközöket, amelyek ösztönzőleg hathattak volna a magántőke beruházásainak bővítésére. Az amerikai kormányzat ekkor még nem jutott el az államkölcsönökkel finanszírozott közmunkák vállalásáig, amik szükségképpen felduzzasztották volna az államadósságot. Egyelőre még a költségvetési egyensúly tiszteletbentartásának szemlélete érvényesült. Az államadósság tudatos növelésére – mint a gazdaság megélénkítésének eszközére – csak az 1937/38. évi gazdasági válság kapcsán került sor a közmunkapolitikában.

A kormányzat előtt tornyosuló dilemma érdemi megoldását eleve kilátástalanná tette a NIRA-koncepció felemás, ellentmondásos volta. A helyzet visszásságait érzékelő kormányzat formális intézkedésekre kényszerült. Az alkalmat Johnson kapkodó intézkedései szolgáltatták. Az NRA – kifogandó a szelet a monopóliumellenes erők vitorlájából – 1934. június 7-én memorandumot tett közzé, amely a verseny szabadságát hangsúlyozta, és lényegileg a fennálló árrögzítési gyakorlat ellen foglalt állást. Johnson a következő napon – engedve a monopolista nyomásnak – úgy nyilatkozott, hogy az új NRA-politikát csak az ezután jóváhagyandó kódexekre kell alkalmazni. A nyilatkozat meghiúsította az NRA kilátásba helyezett pálfordulását, hiszen a kódexek zöme ekkor már jóváhagyást nyert. Az események arról győzték meg Rooseveltet, hogy a legcélszerűbb Johnson feláldozásával megkísérelni a felkavart hullámok elsimítását. Augusztus végén Johnson lemondásra kényszerült. Roosevelt szeptember 27-én egy öttagú bizottságra, a National Industrial Recovery Boardra bízta az NRA sorsát, azzal, hogy próbálja megtalálni a kivezető utat és irányítsa a kompromittált szervet.

[43] *Walter Lippmann:* The Good Society. Boston, 1937. 123.

[44] A közmunka program problémáira nézve ld. *Schlesinger:* i. m. 284–287.

Johnson leváltása csak a szubjektív feltételeken változtatott, a NIRA-koncepció strukturális gyengéit nem orvosolhatta. Az új vezetés rugalmasabban manőverezett az NRA körüli hullámverésben, mint az elől. Óvatosan kerülte a nagytőke pozícióját veszélyeztető lépéseket, egyidejűleg elvi állásfoglalásokkal bizonytalan gesztusokat tett a monopóliumellenes erők irányában. Mivel az állásfoglalások nem valósultak meg, a monopóliumellenes erőknek arról kellett meggyőződniük, hogy az NRA nem válhat a hőn óhajtott versenyszabadság restaurátorává. A nagytőke képviselői ugyanakkor ismételten leszögezték, hogy érdekeikkel ellentétes lenne a fennálló gyakorlat bárminő változtatása, sőt annak „javítása" mellett emeltek szót, értve ezen az „ipari önkormányzat" erősítését, a munkásság előretörésének visszaszorítását és az állami beavatkozás mérséklését, illetve megszüntetését.[45]

1934 nyara-ősze egy sor, a nagytőke által riasztónak minősített fejleményt produkált. Az állami szabályozás új területekre hatolt be. Életbe lépett a hírközlési törvény, amely egy kormánybizottság hatáskörébe utalta a hírközlési üzletágak szabályozását, továbbá a légipostatörvény, amely szigorú ellenőrzés alá vonta a forgalom ezen ágát, végül a vasúti nyugdíjtörvény, amely nyugdíjat állapított meg a vasúti munkásoknak. Az elnök júniusban Frances Perkins munkaügyi miniszter vezetésével kormánybizottságot hozott létre az Egyesült Államok társadalombiztosítási rendszerének kidolgozására. A társadalombiztosítást a monopoltőke szószólói az egyéni érvényesülés és küzdés amerikai eszményeinek tagadásaként értelmezték, mert az – úgymond – munkaképes, rest embereknek nyújt támogatást dologidőben.[46] Az 1934-ben lezajlott sztrájkok és a munkásság szakszervezeti mozgalmának gyorsuló erjedése újabb tápot adott a monopoltőke növekvő elégedetlenségének. 1934 augusztusában megalakult a nagyipar New Deal-ellenes szervezete, az Amerikai Szabadságliga, a Du Pont és a General Motors iparmágnásainak vezetésével. A szervezet azt a feladatot tűzte maga elé, hogy az alkotmány és a személyi szabadság védelmében küzdjön a kormányzat és a munkásság növekvő hatalma ellen, s „bátorítsa az embereket a munkára, bátorítson a meggazdagodásra".[47]

A monopoltőke 1935 elején elérkezettnek látta az időt arra, hogy megszabaduljon a cselekvési szabadságát gátló béklyóktól. Az időpont egybeesett a NIRA további sorsát eldönteni hivatott kongresszusi viták megindulásával. Roosevelt kompromisszumra törekedett. Célja az volt, hogy megtartsa szövetségesnek az ipar urait, ugyanakkor engedményeket akart tenni a verseny szabadságát sürgető erőknek, és biztosítani kívánta a NIRA munkaügyi rendelkezéseinek átmentését. A Kongresszushoz intézett 1935. február 20-i üzenetében egészségesnek nyilvánította a NIRA alapelveit és céljait, s a kompromisszum jegyében megfogalmazott módosításokkal a törvény kétéves meghosszabbítása mellett foglalt állást.[48]

Úgy tűnt, hogy a NIRA sorsa a Kongresszusban dől el. A Szenátus az elnöki üzenettel ellentétben csak egyéves meghosszabbításra volt hajlandó; határozati javaslata erőteljesen monopóliumellenes volt. A Képviselőház felfogása közelebb állt az elnökéhez; kétéves meghosszabbítás mellett foglalt állást. A Kongresszus két háza közti ellentétek

[45] A Johnson utáni NRA-politika részleteit ld. *Hawley:* i. m. 100–110.
[46] *Leuchtenburg:* i. m. 91., 130–131.
[47] Uo. 92.
[48] Roosevelt üzenetét ld. Rosenman: i. m. 4. köt. 82–83.

áthidalhatatlannak látszottak. Ekkor a Legfelső Bíróság 1935. május 27-i döntése egy csaknem egy éve húzódó peres ügyben váratlan fordulatot hozott, és időszerűtlenné változtatta a kongresszusi véleményeltéréseket. A Bíróság a kódexek kidolgozására adott felhatalmazást a törvényhozási jogkör alkotmányellenes átruházásának nyilvánította. A kevéssé jelentős egyedi ügyben hozott döntés általános érvényű kérdésben mondotta ki a verdiktet. Az ipari kódexek elvesztették jogérvényüket. A NIRA sorsa megpecsételődött.[49]

*

A Legfelső Bíróság döntése a New Deal legnagyobb szabású kísérletének vetett véget, amely – túlmutatva az ipar helyreállításának közvetlen célján – az amerikai gazdaság és társadalom működésének bizonyos mértékű korrigálását tervbe vett elgondolások hordozója is volt. Ezek az elgondolások azonban soha nem öltöttek konkrét formát, megrekedtek a ködös általánosságok és frázisok síkján, most pedig lekerültek a napirendről. Roosevelt elutasította, hogy munkatársai a Legfelső Bíróság döntésének kijátszásával valamiféle módosított NRA-t hozzanak létre. Letett arról, hogy felvegye a küzdelmet a sokarcú ellenféllel az ipari talpraállás hitelét vesztett koncepciójáért.

A Roosevelt-érával foglalkozó történeti és gazdasági irodalom eltérő megközelítéssel, részletességgel, hangsúllyal és érzelmi töltéssel tárgyalja a New Deal ipari koncepciójának viharos sorsát, s általában egyetért abban, hogy a NIRA végeredményben kudarcot vallott. Nem egy munka színesen, sokoldalúan, konkrét tényekre felépítetten mutatja be a NIRA majd kétéves létének bonyolult fejleményeit, az azokban részt vevő erők harcát. A marxista vizsgálódás számára nem kielégítő azonban az a kép, amely ezekből az ábrázolásokból kirajzolódik. Ezekben az ábrázolásokban úgyszólván azonos értékrendben jelennek meg a NIRA kudarcát előidéző erők. Tanulmányozójukban az a benyomás alakul ki, mintha ezek az erők nagyjából egyenlő súlyt és potenciált képviseltek volna, s azonos intenzitású támadást intéztek az NRA működésében megtestesült gyakorlat ellen. Ez az ábrázolás olykor valamiféle mártírkoszorút fon a NIRA-koncepció köré, amely a monopoltőke és a monopóliumellenes erők (ideértve a munkásságot is) koncentrált rohamának súlya alatt omlott össze.

A vázolt folyamat mást bizonyít. A NIRA körüli vitákban szerepet játszott erők nem képviseltek azonos súlyt az amerikai társadalomban és gazdaságban, következésképp a NIRA-ra nehezedő nyomásuk sem lehetett egyenlő intenzitású. A NIRA egyedüli potens ellenfele a monopoltőke volt, amely 1933 tavaszán-nyarán még úgy ítélte meg, hogy a legtöbb nyernivalója van az ipari helyreállítás törvénye révén, ebből következően a legkevesebb fenntartással fogadta annak hatályba lépését, 1934-től azonban már szabadulni akart tőle. A monopóliumellenes közép- és kispolgári erők heterogén volta, továbbá az a tény, hogy nem képviseltek jelentős súlyt az amerikai valóságban, eleve kérdésessé tette akcióik hatékonyságát. (Kivételt csak a monopóliumellenes erőkhöz számító farmerek képeztek, akik nagy társadalmi és gazdasági súlyt képviseltek, ennek érvényesítését azonban nagymértékben korlátozta, hogy a farmervilág távol esett a NIRA-val kapcsolatos küzdelmektől.) A közép- és kisegzisztenciák kezdettől fogva azért küzdöttek, hogy gyengítsék a monopoltőke túlsúlyát a törvény megalkotásánál, a kódexek kidolgozásánál

[49] A NIRA bukásával kapcsolatos fejleményekre nézve ld. *Hawley:* i. m. 126–129.

és végrehajtásánál. Szerepük tehát defenzív volt, s a monopoltőke akcióinak mérséklésére, térhódításának visszafogására korlátozódott. Ami mármost a munkásságot illeti, pozícióját az határozta meg, hogy csak a NIRA megalkotásával lépett ki a jogegyenlőtlenség állapotából, nem voltak kiépített hadállásai a monopoltőkével szemben (az American Federation of Labor szakszervezeti szövetség nem számított annak), s a NIRA hatálya alatt szüntelenül azért harcolt, hogy megszerzett jogai gyakorlattá váljanak.

Amint napirendre került a kódexek kidolgozása, mindegyik erő a kiinduló pozíciója által meghatározottan lépett akcióba, arra törekedve, hogy a NIRA végrehajtása érdekeinek megfelelően történjék. A kibontakozó küzdelemben a monopoltőke azonosította érdekeinek érvényesítését a törvény alapkoncepciójának védelmével, s erre kellő alapot biztosított a kormányzat álláspontja, azaz: a „nagyság" nemzetgazdasági jelentőségének hangoztatása. A verseny további korlátozását kifogásoló egzisztenciák, valamint a szervezkedni akaró ipari munkások a monopoltőke által elfoglalt pozíciót és az annak erősítésére irányuló törekvést támadták. Rövidesen kitűnt, hogy nagyon különböző a NIRA-ban kiegyensúlyozottnak hirdetett előnyök értéke. A monopoltőke potenciáljára és szervezettségére támaszkodott, a törvény sáncain belül biztos helyzete volt, számíthatott a kormányzat támogatására. Lényegileg diktálhatott. A másik két erő oldalán a törvény – habár ellentmondásos – intencióinak és alapelveinek súlya, valamint a kormányzat többnyire formális, következetlen, sőt a munkásság esetében olykor közömbösségre való, kevéssé hatékony intézkedései voltak.[50] Nyilvánvaló, hogy a két erő együttesen sem ellensúlyozhatta a monopoltőke pozícióját, még kevésbé külön-külön. A gyakorlat az utóbbi volt, hiszen a közép- és kispolgári rétegek más célokért küzdöttek, mint az ipari munkások. A két erő szervezettsége – különösen a közép- és kispolgári rétegeké – messze elmaradt a monopoltőkéétől. Nem javított a helyzeten a közvélemény monopóliumellenessége és a kongresszusi progresszívek aktivitása sem.

Mégis, a kódexek fő haszonélvezője, a monopoltőke volt az, amely növekvő elégedetlenségével kikezdte a NIRA-t. Az elégedetlenség a gazdasági helyzet javulásával párhuzamosan nőtt. Az ipari termelés 1935-re elérte az 1923–25. évi szintet; az eltérő számításokból következően pontatlan foglalkoztatottsági adatok arra mutattak, hogy a szakszervezetekben tömörült munkásságnak már nem 25, hanem csak 17 százaléka volt munka nélkül; az árak indexe, amely – 1929-hez képest – 1933 márciusában 63-at jelzett, 1935-re már 76,5-re emelkedett.[51] Mint erre már utaltam, a New Deal ellenzékét az 1933 őszén bekövetkezett gazdasági visszaesés aktivizálta. Most az a helyzet állt elő, hogy a kormányzattal való szembenállást az érlelődő megélénkülés fokozta tovább. A javulást jelző mutatók újabb következtetést sugalltak. Az ipar kapitányai immár úgy vélekedtek, hogy az „ipari önkormányzat" megvalósításában nincs szükség a kormányzat jóváhagyására, mert ez csak doktriner állami tisztviselőkkel való alkudozást és a terebélyesedő bürokratikus államgépezet által kifejtett ellenőrzés terhét jelenti. A NIRA-ban a lezárult szükségállapot felesleges maradványát látták, s arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az iparnak magának kell végrehajtania az ipari állapotok normalizálását. A monopoltőke politikai radikalizmust, gazdasági dilettantizmust, a munkásság kegyeiért való veszé-

[50] Roosevelt nem sok érdeklődést tanúsított a kollektív bértárgyalások és az ipari munkások gazdasági szervezkedése iránt, és egyetértett az NRA vezetőinek azon álláspontjával, hogy a sztrájkok akadályozzák a gazdasági talpraállást. Vö. *Leuchtenburg:* i. m. 107–108.

[51] *Kindleberger:* i. m. 233.

lyes versenyfutást, az idejétmúlta trösztellenes hagyományokkal való kacérkodást, az amerikai értékek sutbadobását és külföldi (német, olasz, szovjet) példák importját írta a kormányzat terhére. A New Deal elleni demagógia jelképe lett, hogy a Szabadságliga az alkotmány védelmét írta zászlajára.

Az NRA elleni monopolista támadás politikai szükségszerűségből a liberalizmus mezében lépett fel, s az amerikai hagyományok, értékek, életforma védelmezésének frazeológiájával operált. Természetesen nem róhatta fel nyíltan a kormányzatnak, hogy rosszul értelmezte a feladatát, amikor a monopoltőke érdekeinek kizárólagos képviselete helyett valamiféle országos „érdekösszhang" megteremtésére vállalkozott. Valójában – kimondatlanul – azért marasztalta el a monopoltőke a kormányzatot, mert az az amerikai társadalom más erőinek közreműködését is biztosítani akarta. Nem volt hajlandó felismerni, hogy az össztársadalmi érdekek képviseletét hirdető kormányzat az amerikai kapitalizmus jobb működése érdekében tette ezt. Amikor az ipar urai szembefordultak az NRA-val, ezzel voltaképpen azt adták tudtára a kormányzatnak, hogy hibát követett el, amikor nem értette meg, hogy az amerikai gazdaság ügye azonos a monopoltőke akadálytalan tevékenységével, s olyan törekvéseket is érvényesülni hagyott, amelyek gátolták az idejétmúlta versenyideáltól és az ipari munkásság „uralmától" való szabadulást. A monopoltőke úgy ítélte meg a 30-as évek derekán, hogy ha a kormányzat nem képes biztosítani számára a gazdaság korlátlan uralmát és alkudozásra kényszeríti az ellentétes célokért küzdő erőkkel, akkor eltorzítja a Roosevelt által kilátásba helyezett „társasviszonyt" és az amerikai gazdaság érdekei ellen is cselekszik – meg kell tehát buktatni káros módszereit.

A kényelmetlenné vált kötelezettségektől szabadulni akaró monopoltőke az NRA-ellenes kampány során egy táborba került a közép- és kisegzisztenciákat képviselő erőkkel. Furcsa, természetellenes képződmény volt ez a koalíció. Összetartó ereje az államhatalom beavatkozásában való csalódottság volt. A közép- és kispolgári rétegek csalódottságának tartalma azonban alapvetően ellentétes volt a monopoltőkéével. E rétegek azért marasztalták el a kormánybeavatkozást megtestesítő NRA tevékenységét, mert az nem biztosította az általuk igényelt védelmet a monopoltőkével szemben, sőt segítséget adott a verseny gúzsba kötéséhez, holott az ipari helyreállítási törvény kormánypropagandája – cserében a trösztellenes törvények feladásáért – a monopóliumok megfékezését ígérte az állami ellenőrzés hatékonyá tételével.

Miközben a monopóliumok és a verseny szabadságáért küzdő erők alapvetően egymás ellen harcoltak, közös bűnbakra találtak, az NRA-ra. Ennek leterítése lett a közvetlen cél, s ez háttérbe szorította áthidalhatatlan ellentéteiket. Amikor pedig elhangzott a Legfelső Bíróság döntése, az alkalmi szövetség és a közvélemény az alkotmányosság és az egyéni szabadság győzelmeként üdvözölte azt. A monopoltőke taktikájával megegyezett, hogy a Legfelső Bíróság alkotmánysértést állapított meg. A döntés összhangban volt a monopolista támadás liberális frazeológiájával, mintegy igazolta azt, s alkalmat adott arra, hogy az ipar urai csatlakozzanak az üdvrivalgáshoz. A Legfelső Bíróság alkalmas formulát talált. A formula a kormányzatot marasztalta el, noha a törvényt a Kongresszus szavazta meg. Az alkotmánysértés vétke érdemileg a kormányzatot terhelte, mert a Kongresszus a kormányzat előterjesztése alapján foglalkozott az ipar helyreállításával és hagyta jóvá a kódexek kidolgozásának módozatait.

Az ipari munkásságnak nem volt közvetlen része az ipar helyreállítási koncepciójának megbuktatásában. Amikor megindult, majd tetőzött az NRA elleni támadás, a

munkásság munkaadóival a törvény biztosította jogainak érvényesítéséért, az American Federation of Labor vezetőségével pedig a szakszervezeti mozgalom új irányáért, az ipari szakszervezetek létjogosultságáért harcolt. A kétirányú küzdelem lekötötte és megosztotta erőit. 1934 nagy sztrájkmegmozdulásai arra figyelmeztették a kormányzatot, hogy az ipari munkásság a foglalkoztatási és bérviszonyok javításának és a szervezkedési szabadság valóraváltásának fő akadályát a monopoltőkében, nem pedig az NRA-ban látja, amelytől – ha növekvő ingerültséggel, de – támogatást vár. Ugyanakkor a munkásság akciói olajat öntöttek az NRA elleni konzervatív támadás tüzére, mert az ipar vezetői a NIRA 7/a. szakaszát tették felelőssé a sztrájkokért és a szakszervezeti mozgalom erjedéséért. A munkásságnak mint az ipar helyreállítási koncepciójában érintett harmadik jelentős tényezőnek tehát közvetett szerep jutott az NRA-ellenes kampányban, olyan szerep, amelynek formálója valójában a monopoltőke volt.

A kormányzat ipari programját megbuktató ideiglenes koalíció konzervativizmusa magabiztosan, sőt új elemekkel bővülve került ki a csatározásokból. A monopoltőke azt a tapasztalatot szűrte le, hogy a 20-as évek állapotai visszahozhatók, ezt azonban nem a kormányzattal való „társasviszony" keretében, hanem új módszerekkel lehet és kell elérni. A rövidéletű NIRA meggyőzően bizonyította, hogy az ipari kódexek alkalmas eszközök az ipar kapitányai kezében. Az általuk biztosított lehetőségek vonzereje továbbra is hatott. A monopoltőkének azonban tekintetbe kellett vennie, hogy a NIRA kudarcával a kódexek elvesztették jogérvényüket, másfelől ismét hatályossá váltak a trösztellenes törvények. Az új helyzetben tehát oly módon kellett hatalmi kizárólagosságra törekednie, hogy ne kerüljön szembe ezekkel a törvényekkel. Az új tervek a kormánybeavatkozástól mentesített, ugyanakkor a trösztellenes törvényeket is ügyesebben megkerülő „magán-kódexek" létrehozását vették célba. A közép- és kispolgári rétegek – amelyek az NRA-ellenes támadáshoz valójában csak a hangerőt szolgáltatták – ezzel szemben azt a következtetést vonták le, hogy a monopóliumok fékentartásának alkalmas eszközei a trösztellenes törvények, de következetesebben és hatékonyabban kell élni az általuk biztosított lehetőségekkel. Az NRA bukását követő években valóságos reneszánsza következett el a monopóliumok elleni eljárásoknak, bizonyítván, hogy ezekben az években nem egyszerűen a korábbi, kigúnyolt és hatástalan trösztellenes bírói gyakorlat felújításáról volt szó, hanem – ahogyan azt Thurman Arnold, az igazságügy-minisztérium trösztellenes osztályának vezetője kifejezte – a törvények „konstruktív" alkalmazása került napirendre.[52] A NIRA törvényen kívül helyezésével megszűnt tehát hatni a konzervativizmus két irányzatát összetartó erő, útjaik szétváltak, ellentéteik kiújultak.

A NIRA kudarcával látványos vereséget szenvedett el a Roosevelt-kormányzat, s bár a győztesek frázisai elhomályosították a való tényeket, nagyjában-egészében tisztán állt a Fehér Ház előtt a New Deal és a konzervativizmus antagonizmusának lényege. Beigazolódott, hogy nem lehetséges frontális áttöréssel érvényt szerezni az állami beavatkozásnak. A kormányzat új megoldásokhoz folyamodott. Kezdetét vette a „második száz nap", amelynek során törvényerőre emelkedtek a New Deal újabb törvényalkotásai: a Wagner-törvény (amely a NIRA-ból átmentett munkaügyi rendelkezések javított változata volt), a társadalombiztosítási törvény, az 1935. évi adótörvény, a közüzemi szolgáltatásokat ellen-

[52] *Thurman W. Arnold:* Government and Business. In: Radicalism and Reform in the New Deal. Szerk. Richard Polenberg. Reading, Massachusetts; Menlo Park, California, (1972). 50.

őrző ún. holding-társaságok törvénye (Public Utilities Holding Company Act) és az 1935. évi banktörvény. Ezek a törvények – ha nem is mindenben a kormányzat elgondolásai szerint – fokozatosan hozzáigazították az amerikai gazdasági struktúrát az állammonopolista kapitalizmus objektív fejlődési menetéhez.

A Roosevelt-érával foglalkozó irodalom 1935 tavaszát-nyarát a New Deal fordulópontjaként értékeli, nagy jelentőséget tulajdonítva a szubjektív tényezőknek. A kor krónikásai úgyszólván napról napra nyomon követik a viharosan torlódó eseményeket, és egyértelmű ok-okozati viszonyt vélnek felfedezni a konzervatív erők előretörése és a kormányzat ellenakciói között. Pontosabban: kimutatják, hogy Roosevelt az 1934. évi kongresszusi választásokon aratott elsöprő demokrata párti győzelem ellenére hónapokig nem szánta rá magát a New Deal programjának továbbvitelére, óvakodott attól, hogy kihívja a konzervatív erők ellenérzését, a Fehér Ház korábbi dinamikus kezdeményezése és irányítása ellankadt, s ez az állapot csak akkor váltott át önmaga ellentétébe, amikor már tetőzött a konzervativizmus támadása.[53]

Elvitathatatlan, hogy a konzervatív erők egyre agresszívebb fellépése, majd a Legfelső Bíróság döntése józanítólag hatott az ipar urainak együttműködési készségéhez fűzött illúziókra. Mégis, a fejlődés rugóit másutt kell keresnünk. Ha a New Dealt az amerikai gazdaság talpraállításának és szükségszerű átalakításának eszközeként fogjuk fel, akkor nyilvánvaló, hogy az „első száz nap" törvényalkotásai és kormányzati intézkedései csak a kezdetet jelenthették; a továbbhaladás folyamatának, elkerülhetetlen pályamódosításokkal, törvényszerűen be kellett következnie. A New Dealt csak Roosevelt egyes „mérsékeltebb" tanácsadói (például Raymond Moley) tekinthették befejezettnek 1934-ben. A jobbára csak kereteket felállító, nagyrészt a szükségállapotra előirányzott törvényalkotásokat, amelyeknek rögtönzöttsége, ellentmondásossága és továbbfejlesztésüknek szüksége úgyszólván keletkezésük pillanatában érzékelhető volt, nyomon kellett követniük az amerikai gazdasági-társadalmi struktúra jobb működését megalapozó más törvényeknek. Ebben a vonatkozásban kulcsszerepe volt a Wagner-törvénynek, a társadalombiztosítási törvénynek és az adótörvénynek. A modern, hatalmas iparral rendelkező Egyesült Államok nem nélkülözhette a fejlődés adott szintjének megfelelő munkaügyi törvényt, amely végérvényesen a múltba száműzte a munkásság kiszolgáltatottságát és jogfosztottságát. De törvényszerűen be kellett következnie azon anakronisztikus állapot felszámolásának is, hogy a tőkésvilág vezető ipari hatalmává felnőtt Egyesült Államokban nem volt országos társadalombiztosítási rendszer. Az 1935-ös törvény, jóllehet hiányosan és sok kívánnivalót hagyó módon, véget vetett ennek az anakronizmusnak, kiküszöbölvén a gazdasági fejlettség és a fennálló állapotok e súlyos ellentmondását. Az adótörvény – úgyszintén tökéletlenül, mégis – lépést jelentett a nemzeti jövedelem újrafelosztása felé vezető úton. Ezek a törvények, az 1935-ös „fordulat" után hatályba lépett más törvényekkel együtt, már jó ideje formálódóban voltak, megalkotásuk szerves részét képezte a New Dealnek. E folyamatnak nem előidézője, hanem egyik kísérő jelensége volt a Fehér Ház növekvő ingerültsége a monopoltőke irányában.

*

[53] Roosevelt viszonylagos inaktivitására és a Legfelső Bíróság döntését megelőző hónapok fejleményeire nézve ld. *Huthmacher:* i. m. 134–141.

Az „első száz nap" lezárultával, 1933. júniusban – mint már utaltam erre – úgy tevődött fel a kérdés, hogy vajon kialakul-e a gazdaság egészére érvényes, következetes New Deal-koncepció. Az 1935 derekán véget ért kétéves időszak egészét áttekintve most már úgy jelentkezik ez a kérdés, vajon a tárgyalt szakasz folyamán tett szükség- és tartós jellegű intézkedések összességükben egy következetes New Deal-koncepció valóraváltásaként foghatók-e fel.

Ha a New Dealt mint intézkedések sorozatát vizsgáljuk, úgy következetességen azt kérjük számon, hogy mindenkor híven szolgálta-e az amerikai gazdaság talpraállítását, majd stabilizálását. A kérdést igenlőleg válaszolhatjuk meg, hiszen a New Deal létjogosultságát éppen az adta meg, hogy kezdetben a soha nem tapasztalt mélységű válságból való kilábalás, később pedig a konszolidálódás eszköze volt. Ha azonban a New Dealt mint koncepciót és annak következetességét tanulmányozzuk, úgy azt keressük, vajon végrehajtói elvileg-elméletileg megalapozott elgondolások alapján cselekedtek-e. Erre a kérdésre tagadólag kell válaszolnunk.

Amikor a demokrata párti kormányzat átvette hivatalát, a New Deal formálásában nem támaszkodhatott kész elméleti receptekre. A közgazdasági gondolkodást alapvetően a gazdaság harmóniára törekvő fejlődését hirdető elmélet uralta, amelynek a valóság által halomra döntött doktrinái teljességgel alkalmatlanok voltak a válságból való kivezető út megjelölésére. Azon közgazdászok száma, akik az amerikai kapitalizmus fejlődési tendenciáinak, jelenségeinek az uralkodó közgazdasági felfogástól és szemléletmódjától eltérő elemzését és értelmezését nyújtották, csekély volt. Hatásuk a köztársaság párti éra gazdasági gyakorlatára úgyszólván a semmivel volt egyenlő; az új, demokrata párti rezsimre várt a feladat, hogy cselekedetei alátámasztására eszmei fegyvereket válogasson a dolgozószobák csendjében keletkezett nézetekből. De a közgazdasági gondolat eme hitehagyott jainak eretnek ideáiból nem állt össze átfogó elméleti fegyvertár a korai New Deal ösztönzésére és igazolására. Hirdetőik részben kormányhivatalnokok lettek (mint Adolf A. Berle és Rexford G. Tugwell), s e pozíciójukból próbáltak érvényt szerezni elgondolásaiknak, mások egyetemeken (pl. Irving Fisher, George Warren) és a közélet egyéb posztjain törekedtek ugyanerre. Ami a megújuló közgazdasági gondolat egyes elemeiből a New Deal soron levő lépéseiben felhasználható módon készen állt, az ilyen vagy olyan módon behatolt a törvényelőkészítő munkálatokba és a kormányzat intézkedéseibe, de a „felhasználás" mikéntjét mindenkor az éppen érvényes erőviszonyok, az alkalmazandó taktika követelményei, tehát elsősorban politikai megfontolások határozták meg.[54]

Még inkább áll ez a New Deal törvényalkotásaira, a kormányzati intézkedésekre, azokban nyomon követhető társadalmi-politikai eszmeáramlatokra, gazdasági-politikai irányzatokra, amelyek mérkőzését figyelemmel kísérhettük ebben az írásban. A múlt századi populizmus tovább élő emlékfoszlányai, inflációs törekvések és „egészséges" pénz (azaz: stabil valuta), költségvetési egyensúly és kormányzati költekezés, ipari önkormányzat és trösztellenesség, a munkásság szervezkedési szabadsága, a fogyasztói érdekek képviselete a gazdaságirányításban, a gazdasági erők automatizmusa és „társadalmi tervezés" – az egymással ütköző eszmények és törekvések szüntelenül hatottak, küzdve a

[54] E munka keretein kívül esik a New Deal és a közgazdasági gondolat viszonyának részletes vizsgálata. Ezzel a témakörrel Keynes és a New Deal c. tanulmányom foglalkozik. Történelmi Szemle 1978. 1. sz. 33–69.

illami politika szintjén történő elismerésért és a kizárólagosságért. Az eszmék és javasatok tarka kavalkádja nyitott ajtókra talált a Fehér Házban, a megértőnek tűnő fogadatás a siker illúziójával kecsegtetett. Ám a döntések nem biztosítottak kizárólagosságot gyetlen nézetnek és irányzatnak sem. A mindenkori politikai helyzet, valamint az lgondolások és tervezetek mögött álló erők súlyának mérlegelésével születtek; kompromisszum termékei voltak. A kompromisszumok célja a különböző irányokból érkező yomások kiegyensúlyozása volt. A kompromisszumoknak tehát minden figyelmet rdemlő irányzat és törekvés számára tartalmazniuk kellett valamit; azokban ki-ki megtalálhatta az általa képviselt álláspont bizonyos elemeit. Az erők súlyának mérlegelése iszont azzal a következménnyel járt, hogy a kormányzat nem azonos értékű engedményeket tett, a kompromisszumok elemei csak látszatra voltak egyensúlyban. Ennek egpregnánsabb bizonyítéka a NIRA volt.

Roosevelt magatartása szüntelenül meglepetésekkel szolgált, még legközelebbi munatársai számára is. Államférfiúi habitusát érzékelteti egy kijelentése, amit az adóügyi örvényjavaslat kapcsán 1935 nyarán Morgenthau pénzügyminiszternek tett: „Álláspontom z adott órában érvényes; a helyzet csaknem pillanatonként változik."[55] Ezt a magatartást és a belőle fakadó politikai vonalvezetést különböző módon kommentálják az elnök letrajzírói, sűrűn emlegetve a roosevelti politika eklekticizmusát, pragmatizmusát, rögönzéseit stb. Tárgyalt témánk vonatkozásában olyan értékelését adják az 1933–35 közti dőszaknak, hogy Roosevelt az „első száz nap" folyamán össz-amerikai koalíció élén ívánt tevékenykedni, de a NIRA bukása után felhagyott azzal a kísérlettel, hogy az egész emzet számára vonzó politikát valósítson meg. Az 1935-ös irányváltozás tendenciájának rtelmezésében már eltérő álláspontokat tükröz a Roosevelt-irodalom. Egyes szerzők alratolódásról, a New Deal radikalizálódásáról írnak, határozott monopóliumellenességet tulajdonítva a kormányzat új orientációjának. Mások a régivágású liberalizmus rányába való visszakanyarodást, egyben a „társadalmi tervezés" – tehát az állami beavatozás szabályozó szerepének – háttérbe szorulását vélik felfedezni a fordulattal megndult szakaszban.

A változások ilyen vagy olyan vonásának túlhangsúlyozása, más vonások mellőzése lhomályosítja a ténylegesen végbement folyamat való arculatát. A polarizált ábrázolás em adekvát a valósággal, mert a kiemelt vonások nem egymagukban léteztek, hanem sszefonódtak a mellőzöttekkel. A monopóliumellenesség szükségképp jelenthette a égivágású liberalizmus előretörését is, a balratolódás tisztázatlan fogalma pedig jelölhette . munkaügyi törvényhozás terén történt előrehaladást, de jelölhette a politikai spektrum obbszélén helyet foglaló monopoltőkéhez képest „balra" elhelyezkedő közép- és kisolgári rétegek fokozottabb állami támogatását is. Úgyszintén vitatható a „társadalmi ervezés" háttérbe szorulásának feltételezése. Ezt elfogadva ugyanis kérdésessé válik, hogy niként szerzett érvényt megújuló energiával a kormányzat a NIRA bukását követően smét hatályossá vált trösztellenes törvényeknek. A tények azt bizonyítják, hogy ez az llamhatalom fokozott beavatkozásával ment végbe.

A korszak tanulmányozása alapján megállapítható, hogy az 1935 utáni kormányzati olitika ugyanúgy nem volt egysíkú, egyetlen eszmeáramlatot, orientációt tükröző, mint nnak előtte. A kormányzat 1935 előtt is, után is össztársadalmi érdekűnek hirdetett

[55] Idézi *Blum:* i. m. 303.

célok elérésével kísérletezett, s érzékelte a nemzetgazdasági és társadalmi struktúra reformjának szükségét. Feladatát oly módon vélte a legeredményesebben megoldhatónak, ha intézkedéseinek előkészítési stádiumában hatni engedi a különböző, egymással ütköző érdekek képviseletében jelentkező erőket. A feladatok megoldására felkészületlen kormányzat ezeket az érdekeket magukkal a feladatokkal azonosította, az államhatalomnak valamiféle nivelláló szerepet szánva. E felfogásból következően az optimális megoldás első lépését az érdekeket tükröző elgondolások összeolvasztásában látta. S mivel az ingadozó erőviszonyok pillanatnyi állása szabta meg, hogy valamely orientációnak politikailag mi a súlya (tehát mennyiben ajánlatos a figyelembevétele), az éppen soron levő kormányzati intézkedésben e felfedezni vélt súllyal arányosan jutott kifejezésre az adott orientáció. Csak természetes, hogy a nézetek és tervezetek eme olvasztótégelyéből, amiben alárendelt és korlátozott szerep jutott az elméleti megfontolásoknak, nem kerülhetett ki elvileg megalapozott, következetes intézkedés-sorozat.

Az a tény, hogy a tárgyalt időszak leginkább távlatos tettében, a NIRA-ban a kormányzat alapvetően az ipar uraival való „társasviszonyra" épített, a NIRA összeomlása után viszont bizonyos monopóliumellenes vonások is felfedezhetőek voltak a New Deal új lépéseiben, nem bizonyítja, hogy 1935 tavasza-nyara határkő volt a monopóliumok szerepének és tevékenységének kormányzati megítélésében. A New Deal 1935 előtti szakaszában megalkotott törvényekben, foganatosított intézkedésekben is fellelhető a monopóliumok bizonyos mértékű szabályozásának tendenciája. Példa erre éppen a NIRA, amely – jóllehet a „társasviszonyra" épült – a kódexek kormányellenőrzését irányozta elő. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a NIRA megbuktatásában döntő szerepet játszó monopoltőke magatartása hozzájárult az új intézkedések monopóliumellenes vonásaihoz.

Mint erre már utaltam, a konzervativizmus New Deal-ellenes fellépése, amit a gazdasági helyzet 1933 őszén történt rosszabbodása váltott ki, a gazdaság konszolidálódásával párhuzamosan tovább erősödött. Ez másképpen úgy fogalmazható, hogy a kormányzat távolabbra mutató struktúramódosító elgondolásai a konszolidálódás előrehaladtával növekvő ellenállásra találtak a konzervativizmus erőinél, elsősorban az ipari urainál. A New Deal addig volt elfogadható számukra, amíg a válságból való kijutást segítette. Mihelyt túljutott e szakaszon az amerikai kapitalizmus, s előtérbe kerültek a New Deal struktúraváltozást célzó próbálkozásai, a kormányzati politika helytelenítése nyílt szembenállásba torkollt. E próbálkozásokat korábban is érzékelni lehetett, de akkor még a válság okozta súlyos állapotok felszámolása volt napirenden. Ehhez pedig nélkülözhetetlen volt az államhatalom.

A New Deal még egy aspektusára szükséges rámutatni, összefüggésben a tárgyalt témával. A New Deal elsősorban a válságból való kijutást segítő eszközrendszer volt hozzávetőleg csak a harmincas évek közepétől szolgálhatta – a néhány hónapig tartó 1937/38-as válságszakasz kivételével – a gazdaság reformját. E funkciójából következett hogy alapvetően a gazdaság megmentésének és az újabb válság elkerülésének feladatait részesítette előnyben a törvényhozó és a végrehajtó hatalom. A gazdaság átalakítását célba vevő reformelgondolások szükségszerűen alárendelődtek a rövid távon eredménnyel kecsegtető szükségintézkedéseknek. Ugyanakkor elválaszthatatlanul összefonódtak az utóbbiakkal, mert az események meggyorsulása következtében egyazon időben jelentkezett a szükségmegoldás és a tartós rendezés aktualitása. A New Deal kettős rendeltetését – a talpraállás ösztönzését és a reformot – a rohanó események sodrában *egyidejűleg*

megoldandó feladatként értelmezte a kormányzat, valamint részben a saját, részben a végrehajtó hatalom kezdeményezéséből a Kongresszus is. A talpraállás azonnali intézkedéseket sürgető, halmozódó feladatai lökésszerű akciókat gerjesztettek a kormányhivatalokban és a törvényhozó testületben, nem hagyva elegendő időt a reform alapjául szolgáló elvek és módszerek kikristályosodásának. A New Deal két elemének együttes megvalósítására irányuló erőfeszítés a reformot is azonnali feladattá avatta. A konzervativizmus erői, amelyek beletörődtek a napirenden szereplő kérdések szükségintézkedés jellegű megoldásaiba, vagy éppen helyeselték azokat, ha érdekeik úgy kívánták, elutasították ugyanazon kérdések reformtartalmát. Állásfoglalásaik rendkívül rugalmas, visszavonulásra és riposztra egyaránt kész kormánytaktikát követeltek. Innen a New Deal úgyszólván permanens színeváltozása. Ám a taktikai manőverek és erő-átcsoportosítások csak a felszínt fodrozó tünetek voltak. Az állami beavatkozás haladt előre, munkálván az amerikai kapitalizmus megújításán.

И. Ланг:

ВЫСТУПЛЕНИЕ КОНСЕРВАТИЗМА ПРОТИВ „НОВОГО КУРСА"

(Резюме)

В течение „100 дней", продолжавшихся до середины 1933 года, один за другим вступили в силу законы, уловившие главные вопросы американского общества и экономики. На первых неделях в Конгрессе еще доминирует общее желание выбраться из кризиса, но параллельно с экономической консолидацией ослабевает сила сцепления законодательства „нового курса". Еще под знаком единогласия Конгресс утверждает правительственные представления, предусматривающие восстановление банков, чрезвычайную компетенцию правительства Рузвельта по валютной политике и государственную экономию, но в законодательном органе вызвала острий спор программа мер, предпринятых для развития долины Тенесси и для восстановления сельского хозяйства и промышленности. Все же испонительная власть сохраняет инициативу. Те силы, которые противостояли некоторым отношениям „нового курса", выступали только против известных частичных вопросов законопроектов, и в конце концов правительство добилось принятия основной концепции своих представлений.

Во второй половине 1933 года процесс оживления экономики приостанавливается. В новом положении возобновляются противоречия, сглаживание которых раньше было решено компромиссным путем. Усугубляется антагонизм между правительством и его консервативной оппозицией. Двумя основными компонентами оппозиции „нового курса" являются: антимонопольное направление, идеализирующее форму свободного начнания XIX века и монополистическое направление, стремящееся к реставрации и дальнейшему развитию обстоятельств 1920-х годов. Первое направление выражает стремления средних слоев, а второе – монополистического капитала. Два направления борятся друг против друга, содержание их консерватизма коренно противоречиво, в то же время оба выступают против нового понимания роли исполнительной власти, приписывая государственному вмешательству основную преграду их стремлений.

В 1934 году антагонизм правительства и консервативной оппозиции попал в критический период. Основные сферы противоречий валютная политика, регулирование биржевых операций, реорганизация промышленности. Споры вокруг последней представляют самые зрелищные столкновения. В статье всесторонне рассматриваются эти споры, ведь наиболее ясно они свидетельствуют о том, что главной целью оппозиции является заторможение „нового курса" и изменение его направления.

Концепция закона о восстановлении национальной промышленности основывается на том соображении, что восстановление экономики возможно лишь опираясь на потенциал

крупной промышленности и в интересах завоевания готовности монополистического капитала к сотрудничеству, надо признать принцип „промышленного самоуправления", который торопят господа промышленности, и надо освободить их от антитрестовских законов, ограничивающих их деятельность. Соответственно этому правительство передает в компетенцию отдельных отраслей промышленности разработку промышленных кодексов, содержащих правила их деятельности и снимает действие антитрестовских законов с кодексов. Основными пользователями закона будут гигантские и крупные предприятия. При принятии закона подчиненную роль играют уступки, сделанные маленьким людям, представителям средних слоев. Защита их интересов возлагается на контрольную деятельность правительства, на часто объявленное „согласование интересов".

В ходе разработки кодексов оправдывается, что закон, закрепляющий лишь основные принципы и намерения, не обеспечивает прочную основу для исполнения. Монополистический капитал успешно рассчитывает на этот факт и высокими темпами проводит через правительство кодексов 870, соответствующих своим интересам. В статье представлены предписания кодексов. Но господа промышленности – несмотря на то, что они завоевали позиции – недовольны. Они считают все более обременительными государственный контроль и обязательства соглашения, особенно по отношению к рабочим. В то же время антимонопольные силы все более жалуются на положения кодексов, сочтенных монополистическим успехом. Государственный орган, образованный для проверки исполнения закона, очутился между двух огней. В интересах основной концепции закона правительство делает неуверенные шаги, но это не решает кризис программы восстановления промышленности. В конце процесса ставит точку решение Верховного суда от 27 мая 1935 года, которое признает противоречащим конституции полномочие, предоставленное на разработку кодексов.

Закон о восстановлении промышленности был провален случайным союзом монополистического капитала и антимонопольных средних слоев. Силой сцепления является разочарование – с противоположной мотивацией – в государственном вмешательстве. В противоположность выводам литературы по истории правления Рузвельта, автор данной статьи приходит к окончательному выводу, что единственным потенциальным противником закона является монополистический капитал, оперирующий либеральной фразеологией, который на почве стабилизирующейся экономики уж считает излишним утверждение превительством „промышленного самоуправления". Монополистический капитал присуждает правление потому, что последнее хочет обеспечивать участие и других сил американского общества и предполагает известные реформы, изменяющие структуру. Средние слои предоставлят лишь громкость в кампании против промышленного закона. В этом промышленные рабочие не принимали участие.

После признания промышленных кодексов недействительными, расходятся пути двух направлений консерватизма. Правительство иным путем осуществляет государственное вмешательство.

I. Láng:

L'ATTAQUE DU CONSERVATISME CONTRE LE NEW DEAL

(Résumé)

Au cours des „Cent jours" durant jusqu'au milieu de l'année 1933, les lois concernant les questions fondamentales de la société et de l'économie américaine entrent en vigueur successivement. Pendant les premières semaines, dans le Congrès domine le désir général qui vise la guérison de la crise, mais parallèlement de la consolidation de l'économie, s'affaiblit la force de cohésion de la législation New Deal. La consolidation des banques, les pouvoirs extraordinaires dans le domaine de la politique de change du gouvernement Roosevelt et les propositions gouvernementales visant l'épargne d'État sont acceptées unanimement par le Congrès, mais le développement du fleuve Tennessee, le programme des dispositions visant la reconstruction de l'agriculture et de l'industrie, provoquent déjà des débats vifs au sein du corps législatif. Néanmoins, les initiatives

restent au pouvoir exécutif. Les forces s'opposant à certains aspects du New Deal, attaquent seulement quelques questions de détails des projets de loi, et enfin du compte, le gouvernement fait admettre la conception fondamentale de ses propositions.

A la deuxième moitié de l'année 1933, le processus de ravitaillement de l'économie a un sursaut. Dans cette situation nouvelle se raniment des antagonismes conciliés par des compromis rapides. L'antagonisme entre le gouvernement et l'opposition conservative devient de plus en plus fort. Les deux composants principaux de l'opposition du New Deal sont: la tendance anti-monopoliste idéalisant les états de XIXe siècle de l'entreprise libre, et la tendance monopoliste désirant la restauration et le développement des conditions des années 20. Ce premier exprime les aspirations des classes moyennes et ce dernier exprime celles du capital monopoliste. Les deux tendances luttent l'une contre l'autre, le contenu de leur conservatisme est radicalement opposé, cependant toutes les deux attaquent la nouvelle interprétation du rôle du pouvoir exécutif, l'intervention de l'État, l'obstacle principal de leurs aspirations.

En 1934, l'antagonisme du gouvernement et de l'opposition conservative entre dans une période critique. Les domaines principaux des divergences sont: la politique de change, la régularisation des affaires de bourse et la réorganisation de l'industrie. Les débats concernant ce dernier, provoquent les escarmouches les plus spectaculaires. L'étude analyse ces débats dans les détails, parce que ce sont eux qui indiquent le plus clairement le but principal de l'opposition: le blocage du New Deal ou la modification de ses tendances.

La conception de la loi vient de l'idée que la reconstruction de l'économie est possible seulement s'appuyant sur le potentiel de la grande industrie, pour recevoir les prévenances de coopération du capital monopoliste, il faut reconnaître le principe de „l'autonomie industrielle" empressé par les magnats de l'industrie et il faut les délivrer des lois antitrust limitant leur activité. Conformément à tout cela, le gouvernement renvoie l'élaboration des codes industriels, contenant les règles de leur fonctionnement, à certaines branches d'industrie, et il décharge les codes de la validité des lois antitrust. Les favorisés principaux de la loi seront les entreprises grandes et colossales. Les concessions données aux couches moyennes ou petites, et aux ouvriers, jouent un rôle négligeable à la formation de la loi. La protection de leurs intérêts, c'est l'activité de contrôle du gouvernement. La notion „concordance des intérêts" est souvent prononcée à l'époque.

Au cours de l'élaboration des codes industriels, il devient clair, que la loi fixant seulement les principes fondamentaux et des intentions n'a pas formé une base solide pour le pouvoir exécutif. Le gouvernement néglige la règlementation des détails de l'exécution. Le capital monopoliste peut compter à ce fait, et il fait accepter par le gouvernement à un rythme accéléré à peu près 870 codes qui reflètent ses intérêts. L'étude nous fait connaître les prescriptions des codes. Mais les rois de l'industrie malgré leur position améliorée ne sont pas contents. Ils jugent de plus en plus désagréable le contrôle de l'État et les obligations d'accord, surtout vers les ouvriers. En même temps, les forces anti-monopolistes incriminent de plus en plus les prescriptions des codes industriels, considérés comme acte de victoire des monopolistes. L'organe d'État créé pour contrôler l'exécution de la loi, est attaqué de deux côtés. Le gouvernement fait de vagues démarches à la défense de la conception fondamentale de la loi, mais elles ne résolvent pas la crise du programme de la reconstruction de l'industrie. Le processus est terminé par la décision de la Cour Suprême le 27 mai 1935. La décision déclare anticonstitutionnel l'autorisation donnée à l'élaboration des codes industriels.

La loi de reconstruction de l'industrie est renversée par l'alliance provisoire du capital monopoliste et des couches antimonopolistes, la force de cohésion est la déception dans l'intervention de l'État. L'étude contrairement aux affirmations de la littérature s'occupant de l'ère de Roosevelt, tire la conclusion que le seul adversaire fort de la loi, c'est le capital monopoliste opérant d'une phraséologie libéraliste qui, à la base de l'économie en voie de la stabilisation, juge superflu l'approbation gouvernementale de „l'autonomie industrielle". Le capital monopoliste incrime le gouvernement parce que ce dernier désire d'assurer la coopération d'autres forces de la société. Les couches moyennes ne donnent que le volume dans la campagne organisée contre la loi industrielle, les ouvriers industriels n'y participent pas directement.

Après l'abrogation des codes industriels, les routes des deux tendances du conservatisme se séparent. Le gouvernement fait prévaloir par d'autres moyens l'intervention d'État.

Baksay Zoltán:

A GYÁRIPARI MUNKANÉLKÜLISÉG TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON

A munkanélküliség Magyarország legújabb kori történetének egyik legsúlyosabb gazdasági, társadalmi problémája volt, mely a múlt század utolsó évtizedében keletkezett és 1949–1950-ben szűnt meg véglegesen. A munkanélküliség, ahogyan azt Marx a Tőkében megállapította, a kapitalista termelési mód velejárója, a „tőkés termelőmód sajátságos népesedési törvénye". A fölös munkásnépesség a tőke felhalmozásának szükségszerű terméke, a tőkés felhalmozás emeltyűje, a tőkés termelőmód egyik létfeltétele. „Ez hozza létre a rendelkezésre álló ipari tartalékhadsereget, az teremti meg a tőke váltakozó értékesítési szükségletei számára a kizsákmányolásra mindig kész emberanyagot, függetlenül a népesség valóságos szaporodásának korlátaitól."[1] „A modern ipar életének jellegzetes folyása, a közepes élénkség, a lázas termelés, a válság és pangás kisebb ingadozásoktól megszakított tízéves ciklusa az ipari tartalékhadsereg, vagyis a túlnépesség állandó alakulásán, kisebb vagy nagyobb felszívásán az újraképződésen nyugszik. Az ipari ciklus váltakozása viszont túlnépességet toboroz és ennek egyik legenergikusabb újratermelési tényezőjévé lesz" – állapította meg Marx.[2] A burzsoá társadalomban tehát a társadalmi gazdagság növekedése arányában a munkásosztály egy része egyre nehezebb és minden mértéket meghaladó munkára, másik része pedig kényszerű munkanélküliségre van ítélve.

A fentiekből következik, hogy az ipari fellendülés időszakaiban, amikor a termelés gyorsütemű bővítésére van szükség, elegendő munkanélküli áll a vállalkozók rendelkezésére. A termelés bővülése nyomán a munkanélküliség ideiglenesen csökken, de azután bekövetkezik a túltermelési válság, a munkások óriási tömege kerül ismét az utcára, és szaporítja a munkanélküli tartalékhadsereget. Ebből következik, hogy a munkanélküliség minden gazdasági és társadalmi problémánál súlyosabban érintette a munkásosztályt, de egy adott ponton túl magát a társadalmat is. Az ipari tartalékhadsereg lehetővé teszi a kapitalisták számára, hogy fokozzák a munkások kizsákmányolását. A munkanélkülieknek a legsúlyosabb munkafeltételeket is el kell fogadniok. A munkanélküliség bizonytalanná teszi a termelésben foglalkoztatott munkások helyzetét, és erősen leszállítja az egész munkásosztály életszínvonalát. A munkanélküliség következménye a legsúlyosabb nyomor. A munkásoknak munkaerejük eladásán kívül nincs miből élniök; ha ezt a lehetőséget megvonják tőlük, az elképzelhető legnagyobb nyomorba süllyednek.

Magyarországon a munkanélküliség történetével kapcsolatban négy kérdéscsoportot különböztethetünk meg, amely körül a viták, a szenvedélyek, a pártharcok és osztályküzdelmek összecsaptak és kicsúcsosodtak.

[1] *Marx:* A Tőke I. köt. Bp., Szikra. 1949. 684.
[2] Uo.

1. A munkanélküliség ténye, „számszerű" alakulása és hatása.

2. A munkanélküli segély, illetve a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetésének :erve Magyarországon.

3. A munkaközvetítés rendszerének kérdése.

4. A munkanélküliség leküzdésének lehetséges módjai.

A munkanélküliségre vonatkozó első számszerű adatokhoz, az 1900. március 15-én Budapesten létrehozott első közérdekű munkaközvetítő intézet tevékenysége révén ju:unk. Az intézet megnyitásakor a munkanélküli munkások oly nagy tömegben jelentkez:ek, hogy a termek nem tudták befogadni őket és nagy részük az utcára szorult. A tömeges jelentkezés hét napon át tartott és a csúcsot március 19-én érték el, amikor egyetlen napon 2124 munkanélküli munkás jelentkezett. 1900. március 31-ig az elhelyezést kere:ők száma 15 772 volt, az év végéig pedig 85 243 munkakereső jelentkezett.[3]

Ezzel a rendkívül magas munkakereslettel szemben igen kevés munkakínálat állt szemben. 1900. március havában 1797 munkahelyet, júliusban 6127 munkahelyet jelentettek be, decemberben viszont már csak 1352 munkahelyet kínáltak. Egész évben a közvetítőnél 34 310 munkahelyet jelentettek be a munkaadóhoz, vagyis az összes munkát keresőknek 40,2%-a juthatott munkához.[4]

Az első hatósági munkaközvetítőnél továbbra is nagy volt a forgalom, a naponta jelentkező férfimunkások száma állandóan 1500–2000 között mozgott, ezért az 550 főt befogadó várótermet kénytelenek voltak kibővíteni. Az elhelyezkedési lehetőségek is tovább romlottak. A hivatalos jelentés szerint 1901-ben a munkára jelentkezettek 36%-át, 1902-ben pedig 36,9%-át tudták elhelyezni.[5]

A következő években nőtt a munkanélküliség, amit az is mutat, hogy 1905-ben már 34 szakszervezet foglalkozott munkaközvetítéssel, 1909-ben kezdődő átmeneti ipari fellendülés következtében azonban a kedvezőbb elhelyezkedési lehetőség következtében csökkent a munkanélküliek száma. Főleg a székesfővárosban, 1909-ben lendületet vett építkezések teremtettek a korábbinál nagyobb munkalehetőséget.[6]

Az 1909-től 1912-ig tartó átmeneti konjunktúra hatására csökkent a munkanélküliek száma és nőtt az elhelyezkedési lehetőség. Az 1910-es népszámlálás alkalmával 28 922 munkanélkülit írtak össze a fővárosban, ami Budapest lakosságának 2,5%-át jelentette.[7] Az 1911. évi ipari fellendülés oly bőséges munkaalkalmat teremtett, amire az előző években még nem volt példa, egyedül a hatósági munkaközvetítő a fővárosban ebben az évben 53 664 munkakeresőnek közvetített munkahelyet.[8]

Az átmeneti ipari fellendülést 1912-ben pangás váltotta fel, mivel a háborútól való félelem bénítólag hatott az ipari tevékenységre és a munkások egy részét időlegesen közsegélyben kellett részesíteni.[9] Ennek ellenére az 1914-ben készített első részletes

[3] Városi Szemle, 1927. év 11–12. sz. 1088–1089. *Koiss Géza:* Mit tettek városaink a munkanélküliség leküzdéséért?

[4] Uo.

[5] Uo.

[6] Uo.

[7] *Földes Béla* és *Pap Dezső:* A munkanélküliség elleni küzdelem. (Különlenyomat a Munkaügyi Közlöny XIII. évfolyam. 1–4. sz.-ból. 1925. nov. 29.)

[8] Városi Szemle, 1927. évi 11–12. sz. 1089. *Koiss Géza:* i. m.

[9] Uo.

munkanélküli-statisztika szerint, amely 1914. márc. 22-i adatokat rögzített, Budapesten a fizikai munkanélküliek száma 19 426 volt, ebből a férfiaké 17 467, a nőké 1959. Ez a korábbi adatokat is figyelembe véve nem túlságosan nagy szám.[10]

Az eddig ismertetett adatok alapján megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a munkanélküliség kérdése később vált akuttá, mint a nyugat-európai országokban, aminek elsősorban az volt az oka, hogy Magyarországon 1867 után, Kelet-Európában egyedülálló an gyors ipari fejlődés bontakozott ki, amely főként a fővárosra koncentrálódott, így az ipari népesség nagy része munkaalkalomhoz jutott. A munkanélküliség a nyugatinál alacsonyabb számának alakulásában szerepet játszott az is, hogy az országban túlsúlybar volt az agrárnépesség és a kivándorlás sokáig ellensúlyozta a munkanélküliséget. Ez a megállapítás nem mond ellent annak a ténynek, hogy Magyarországon a munkanélküliség az első világháború előtt a gazdasági fellendülés rövid korszakait követő gyakori és elég hosszú depressziónak állandó kísérő jelensége volt. Ugyancsak állandó volt a munkanélkü liség a mezőgazdaságban, ami nem jelenti azt, hogy az ország egyes részeiben, főképpen a munkaközvetítés szervezetlenségénél fogva, nem volt munkáshiány. Ha a háború előtt évekről szóló gyári, üzemi és munkásstatisztikákat vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az iparban még olyan években is, amelyek országos szempontból nem voltak válságosak milyen gyakori volt az egyes vállalatoknak átmeneti szüneteltetése, megrendelés hiánya anyaghiány, tőkehiány stb. miatt, ami természetesen még a gazdaságilag kedvező időszak ban is az érintett vállalatoknál dolgozó munkások jelentékeny részének munkanélkülisé gét jelentette. A munkanélküliség főleg a nagyvárosokat sújtotta, elsősorban a fővárost ahol a munkanélküliség 1900-tól már komoly gondot okozott. A munkanélküliség tehát ha nem is volt ekkor a gazdasági élet fő problémája, annyi azonban bizonyos, hogy a munkanélküliség Magyarország társadalmi, gazdasági életének állandó jelensége volt, amire jellemző, hogy a múlt század kilencvenes éveitől kezdve egyre nagyobb méreteket öltött a kivándorlási mozgalom.[11]

A kivándorlások alakulásában jellemző volt, hogy míg az „önálló foglalkozásúak" akik az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a népességnek 58,1%-át tették ki, a kivándoroltak között az 1911–1913. évek átlagában csak 27,8%-kal szerepeltek, addig a „magánjogi szolgálati viszonyban" állók, akik a népesség 41,9%-át tették, a kivándoroltak 72,2%-át jelentették. Bizonyos, hogy a kivándorlásnak, főleg a mezőgazdasági, bányászat munkások és napszámosokat illetően, a munkanélküliségen kívül egyéb szociális okai is voltak. Azt a tényt tekintve azonban, hogy a mezőgazdasági munkásság, amely a népesség nek csak 20,4%-át tette ki, a kivándoroltak között 47%-kal (sőt 1905–1907. évek átlagában 54,6%-kal), a bányamunkásság, amely a népességnek 0,8%-át tette, a kivándorol tak között 0,9%-kal, a napszámosok, akik a népességnek 2,6%-át tették ki, a kivándorol tak között 10,2%-kal szerepeltek, aligha tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a szociáli okok között, amelyek a néprétegeket a kivándorlásra késztették, minden bizonnyal nagy szerepet játszott az állandó munkanélküliség is.[12]

[10] Statisztikai Közlemények, 81. k., 3. sz. *Illyefalvy Lajos:* A munkanélküliség alakulása Buda pesten a fizikai dolgozók körében, 1914–1932.

[11] Munkaügyi Közlöny, 1926. márc. 5. XIII. évf. 1–2. sz. *Pap Dezső:* A munkanélküliség eller küzdelem.

[12] *Földes Béla* és *Pap Dezső:* A munkanélküliség elleni küzdelem. (Különlenyomat a Munkaügy Közlöny XIII. évf. 1–4. sz.-ból 1925. nov. 29.)

Az elmondottak ellenére a világháborút megelőzően a munkanélküliség még nem vált kormányzati problémává. Csak szűk körben ismerték fel szociális jelentőségét, annak ellenére, hogy 1911-ben megalakult a Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesülete és első főtitkárának, Ferenczi Imrének vezetésével igyekezett a munkanélküliség problémáját a köztudatba bevinni. Az ő kezdeményezésére készült el 1914-ben az első részletes munkanélküliségi statisztika.[13]

Az első világháború kitörése, a behívások, a bevonulással és a csapatszállításokkal járó forgalmi akadályok, a szükségletekben beállott eltolódások, az 1914 nyarán átmenetileg fellépő bizonytalanság és zűrzavar nehéz helyzetet teremtett a nemzetgazdaság számára. A mezőgazdaságban és a bányászatban azonnali munkáshiány mutatkozott, de a béke szükségleteire berendezkedett ipar a háborús termelésre történt átállásig tömegesen bocsátotta el a munkásokat. Ennek hatására került bele a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1914: L. tc.-be az a rendelkezés, amely felhatalmazta a minisztériumot, hogy egyes városokat a munkaközvetítés hatósági ellátására kötelezhessen. A munkanélküliség, mely a háború első heteiben oly veszedelmesnek mutatkozott, a csakhamar kibontakozó hadikonjunktúra hatására átmeneti jelenségnek bizonyult. A folyton megújuló, mind több és több évfolyamra kiterjedő katonai behívások elvonták az iparból és a kereskedelemből a férfi munkásságnak egy igen tekintélyes részét. A munkanélküliséget munkerőhiány váltotta fel. Mint tömegjelenséggel, a munkanélküliséggel a háború folyamán nem találkozunk többé. Jellemző erre, hogy míg 1914-ben a budapesti hatósági munkaközvetítőnél 37%-kal, a két vidékinél pedig 40%-kal múlta felül a munkakeresők száma a kínált munkahelyekét, 1915-ben ez a két szám leapadt 11, illetve 13%-ra. Budapesten 1916-ban is csak 12%-kal több a munkakeresők száma a kínált munkahelyeknél, vidéken pedig már egyensúlyban volt a kereslet és a kínálat. 1917-ben már Budapesten is egyenlő a kereslet és a kínálat, míg 1918-ban Budapesten már 20%-kal, a vidéken közben felállított 15 hatósági munkaközvetítőnél pedig 90%-kal nagyobb a helykínálat, mint a munkakereslet.[14]

A front összeomlásával, vagyis a világháború befejezésével egyidőben, 1918. november végén megindul a háború idején felduzzasztott létszámmal dolgozó, most pedig általános nyersanyaghiánnyal küzdő gyárak leépítése. A termelés rohamosan hanyatlott, félelmetes méreteket öltött a munkanélküliség, melyet tetézett a nagy számban hazaáramló és elhelyezkedést nem találó katonák tömege. Rendeletben állapították meg az elbocsátások sorrendjét, illetve azokat a munkáskategóriákat, melyek a rendeletben megjelölt időpontokban elbocsáthatókká váltak. Az elbocsátásokkal egyidőben életbeléptették a munkanélküli segély első magyarországi formáját, az ún. szénsegélyt, amelyet az üzemszünet idején munkanélkülivé vált munkások részére fizettek ki. Az a munkás, aki nem esett a szénsegély hatálya alá, ha szakmunkás volt, napi 10 koronát, ha egyéb munkakörben dolgozott, napi 6 korona segélyt kapott, a szakszervezetek vagy a munkaközvetítő intézeteken keresztül.[15]

[13] Statisztikai Közlemények, 81. k. 3. sz. *Illyefalvy Lajos:* i. m.

[14] Munkaügyi Közlöny. 1926. márc. 5. XIII. évf. 3–4. sz. *Pap Dezső:* i. m.

[15] Uo. P.I. Archívum 672. f. 1918/27. A hadügyminiszter rendelete a szénsegélyről 1918. dec. 21. – P.I. Archívum 672. f. 1918/23. A kereskedelmi m. kir. miniszter levele a SzOSz-hoz a szénhiány miatt nem dolgozó munkások segélyezése tárgyában.

A katonaságtól leszerelő munkanélküliek számára minden „csapat-pótkeretnél" katonai vezetés alatt ún. „munkásotthonokat" állítottak fel, szoros kapcsolatban a szakszervezeti és hatósági munkaközvetítőkkel. Az ide vonatkozó rendelet hangsúlyozta annak szükségességét, hogy „az ott elhelyezettek szellemi oktatásban is részesüljenek, amelynek iránya az legyen, hogy a munkásokra erkölcsi befolyást gyakoroljunk atekintetben, hogy átérezzék azt, hogy az állam iránti kötelességük is egymásközt a rendelet és fegyelmet fenntartani és a munkát, ahol és amikor csak kínálkozik azonnal felvenni". A rendelet előírta, hogy a „renitenskedő dologkerülő munkásokkal szemben" megfelelő rendszabályokat foganatosítsanak. Nyilvánvaló, hogy ez a rendelet a leszerelt, forradalmasodó munkanélküli munkások kordában tartását célozta.[16]

A Magyar Tanácsköztársaság a súlyos gazdasági problémákat merőben új, nagy horderejű gazdaságpolitikai intézkedésekkel próbálta leküzdeni. Köztulajdonba vették a 20 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokat, üzemeket stb. A tömegek nyomorának enyhítése céljából széles körű szociális és bérintézkedéseket foganatosítottak, a gazdasági élet talpraállítása és egységes irányítása érdekében létrehozták a Népgazdasági Tanácsot és az Anyaghivatalt. Az intervenció körülményei azonban gátolták a gazdasági helyzet jelentősebb javulását. Minden oldalról, kívülről és belülről támadva gazdasági blokád által sújtva, megfelelő tapasztalatok nélkül hirtelen szembe kerülve a gazdasági vezetés bonyolult problémájával, jó néhány hibát is elkövetve, pár hét alatt természetesen nem voltak képesek úrrá lenni a gazdasági katasztrófa, s a tömegnyomor súlyos örökségén. Nem sikerülhetett leküzdeni a nyersanyag és fűtőanyag hiányt, megoldani az ellátási problémákat, és a munkanélküliséget sem sikerült elhárítani. A gyárak mindenhol erősen lecsökkentett létszámmal dolgoztak és a munkások jelentős része munka nélkül maradt. A hatósági munkaközvetítők jelentése szerint 1919-ben 114 179 munkát kereső ipari munkás jelentkezett, elhelyezkedést keresve a munkaközvetítőknél. Ezzel szemben a munkaközvetítők 48 808 munkást tudtak elhelyezni. Ezenkívül a szakszervezetek saját körükből 1919 decemberében átlagosan 150 ezer munkanélkülit tartottak nyilván (a szakszervezeti taglétszám 215 ezer fő volt), ami azt jelentette, hogy a munkások kétharmada volt munka nélkül.[17]

A hatósági munkaközvetítőnél jelentkezett munkanélküliek közül szakmunkás volt 44 382 fő, betanított és segédmunkás 33 047, inas 1 078, és nődolgozó 35 672. A munkát keresők közül vidéki volt 35 171 fő, vagyis a hatósági munkaközvetítőknél nyilvántartott munkanélküliek 30%-a. A nyilvántartott szakmunkások közül 6800 fő, a munkát kereső összes szakmunkás 18%-a helyezkedett el napszámos vagy segédmunkára.[18]

A Tanácsköztársaság bukása után, a kapitalizmus általános válságának talaján kibontakozó gazdasági világválság időszakában új fordulat állt be a magyarországi munkanélküliség történetében. A munkanélküliség a gazdasági és társadalmi élet fő problémájává, állandó kísérő jelenségévé vált, amely állásfoglalásra késztette a társadalom minden rétegét, politikai irányzatát. A munkanélküliség a politikai, napi és hetilapok, szakfolyó-

[16] Munkaügyi Közlöny. 1926. márc. 5. XII. évf. 3–4. sz. *Pap Dezső:* i. m.
[17] Statisztikai Évkönyv 1923. évf. 46. A hatósági munkaközvetítők adatai 1919-től 1922-ig.
[18] Uo.

iratok mindennapos témájává lett, szenvedélyes viták, politikai beszédek és programok forrása volt.

A munkanélküliségnek, mint társadalmi problémának az okát, magyarázatát a polgári közgazdászok, szociológusok, különböző pártállású politikusok, tőkés vállalatok képviselői Magyarországon is, mint szerte a világon, osztályhelyzetüknek megfelelően a legkülönbözőbb módon magyarázták – a lényeg megkerülésével vagy részbeni érintésével. A magyar uralkodó osztálynak a munkanélküliség okaival kapcsolatosan apologikus fejtegetéseiben kiemelkedő helyet foglalt el az irredenta céljaiknak és a tömegek félrevezetésének, valamint a tényleges nehézségeknek egyaránt megfelelő magyarázat: a trianoni békeszerződés. Ezt tették meg a tömegek munkanélküliség legfőbb okának.

Koiss Géza miniszteri tanácsos az Állami Munkaközvetítő Hivatal igazgatója írta 1928-ban a Munkaügyi Szemlében: „A magyar munkanélküliségnek eredendő oka egy szóban foglalható össze: Trianon. Ha régi határainkat, nyersanyagokban és egyéb kincsekben, de főleg fogyasztótömegekben gazdag perifériánkat visszakapnánk, akkor a munkanélküliség görbéje egyszerre leszállana legalábbis a normálisra."[19] Ez a kijelentés csak egyike volt a sok száz hasonlónak, de híven fejezi ki az államapparátusban dolgozó vezető tisztviselők általános nézetét a munkanélküliség okával kapcsolatban.

Természetesen a polgári közgazdászok ennél „tudományosabb" magyarázatokkal szolgálnak. Az egyik ilyen közgazdasági nézet szerint a munkanélküliség legáltalánosabb oka „a gazdasági krízis, olyan irányú eltolódás a termelés és fogyasztó között, amelynél a termelés kiterjesztésének nem felel meg a fogyasztás egyidejű növekedése",[20] a munkanélküliség fokozódásának új tényezői pedig a következők:

1. „Az ipari termelési eszközök és teljesítő képességük rendkívül megnövekedése a háború alatt és azóta",
2. „Új iparágak keletkezése a nemzeti és tengerentúli államokban",
3. „Defláció és valutastabilizáció",
4. „Változások a népesség struktúrájában;
   a) a mezőgazdasági népesség beözönlése a városokba,
   b) az amerikai bevándorlás korlátozása,
   c) új elemek beözönlése a termelésbe",
5. „A termelés racionalizálása".[21]

Ezek a nézetek sokban megegyeznek a marxista megállapításokkal, de a lényegig nem jutnak el, az okok keresésében csupán a felületi jelenségeket írják le igen pontosan. Más közgazdasági szerzők és politikusok szerint a munkanélküliség a háborús idők következménye, amikor az egész magyar gazdasági élet konjunkturális alapokra helyezkedett. A nagytőke képviselői abban vélik megtalálni a munkanélküliség okát, hogy az iparban foglalkoztatott munkások napi, illetve évi teljesítménye a megelőző időszakhoz képest tetemesen lecsökkent és a kevesebb munkáért fizetett bér megdrágítja a termelést, a drága áruból pedig kevesebb fogy, a termelés lecsökken és kevesebb munkáskézre van

[19] Munkaügyi Szemle, 1928. jún. II. évf. 6. sz. 225. Munkanélküliség.

[20] Századunk. 1926. I. évf. 1. köt. 197. *Halasi Béla:* A munkanélküliség mint világgazdasági probléma.

[21] Uo.

szükség.[22] Ez a nézet prototípusa volt a tőkés osztályszemléletből fakadó félrevezető, tudománytalan, de tudományos mezben jelentkező ideológiának.

Nagyon elterjedt nézet volt az is, hogy a munkanélküliség fő okai a lezajlott forradalmak voltak; „a munkanélküliség nem annyira a háborúnak, hanem inkább az egymást követő forradalmak következménye. A tízéves gazdasági forradalom lényege az, hogy ezalatt mindig a termelés és vagyongyűjtés elharácsolása riasztott a többtermeléstől és erőszakolta a vagyontól való menekülést. Az államszervezet elpocsékolta a termelőtőkét a kultúrdegenerálás okozta nyomor enyhítésére és ezáltal a degenerálódási folyamat meghosszabbítására. A gazdasági forradalom előtt a termelő polgár egyetértett az államszervezet gondolatmenetével, a tízéves üldöztetés és visszaélés után a termelőtőke és termelőtudás legtöbbször önvédelmében mindenre elszánt ellenfélként állt az államszervezettel szemben."[23] Ennek az okfejtésnek tudománytalanságáról és osztályszemléletéről nem nehéz reális képet alkotni. Ezzel a nézettel még egyes polgári szakírók sem értettek egyet.[24]

Igen sok szakíró, mérnök, üzletember tartotta a munkanélküliség okának a tőkehiányt, a drága hitelt, a külföldiekkel szemben drágábban dolgozó, versenyképtelen ipart, a világverseny megindulását, a magas árak miatti belföldi fogyasztó hiányt és általában a piac hiányát, a vámvédelem gyengeségét. Ezek valóban hozzájárultak a munkanélküliség problémájának elmélyítéséhez, a munkanélküliség fő oka azonban a kapitalizmus lényegéből származik. A munkanélküliség igazi magyarázatát Magyarországon csak a forradalmi mozgalom tudta adni, ezen belül is elsősorban a kommunisták, akik illegális kiadványaikban rámutattak a munkanélküliség okainak lényegére, és síkra szálltak a munkanélküli nyomorgó tömegek érdekében. A munkanélküliség problémáját az egész negyedszázados ellenforradalmi rendszer alatt nem sikerült megoldani, csak a háború rendkívüli évei alatt tudták minimálisra csökkenteni.

A munkanélküliség permanensen tömeges jelenléte Magyarországon a gazdasági elmaradottságban gyökeredzett, és számos tényezőre vezethető vissza. A háborúban vesztes országok gazdasági életében jelentkező súlyos problémák Magyarország esetében különösen kiélezett formában és messzeható speciális mozzanatokkal törtek felszínre. A béketermelés kiépítését itt nem csupán a vesztes országokban általában fellépő dezorganizáltság, anyaghiány, gazdasági kimerültség stb. hátráltatta. A Monarchia széthullása és a soknemzetiségű Magyarország felbomlása, a trianoni békeszerződés okozta területi változások az ország gazdasági struktúráját és adottságait lényegesen megváltoztatták. Változások következtek be a lakosság foglalkozás szerinti megoszlásában, az ipar szerkezeti arányában, a piac és nyersanyag kapcsolatokban. Mindez a magyar nemzetgazdaság gyökeres átalakításának történelmi szükségszerűségét tűzte napirendre. Mindenekelőtt a magyar mezőgazdaság versenyképességének biztosítására volt szükség, amelynek elengedhetetlen kelléke lett volna a nagybirtokrendszer felszámolása. Ezen a lépésen nemcsak a

[22] Bányászati és Kohászati Lapok, 1924. okt. 17. LVII. évf. 19–20. *Gálócsy Árpád:* Munkanélküliség. (Elnöki megnyitó az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesületek 1924. évi szept. 21-én tartott közgyűlésén.)

[23] Bányászati és Kohászati Lapok, 1924. okt. 16. LVII. évf. 19–20. sz. 145–146. *Verbói Cséti Róbert:* A munkanélküliség problémái.

[24] Bányászati és Kohászati Lapok, 1923. nov. 3. LVII. évf. 21. sz. *Cotel Ernő:* A munkanélküliség problémájához (megjegyzések Verbói Cséti Róbert cikkére).

mezőgazdaság fejlődése múlott, de ettől függött a korszerű gazdasági struktúra kialakításának úgyszólván valamennyi kérdése. A magyar uralkodó osztályok azonban elsikkasztották a földreformot. A mezőgazdaság sürgető átalakításának elsikkasztása további évtizedekre tette fejlődésképtelenné a nemzetgazdaság legfőbb ágát, további évtizedekre konzerválta a tömegnyomort, állandósította a munkanélküliséget és alapvetően gátat vetett a gazdaság többi területe fellendülésének.[25]

A régi gazdasági keretek széthullása, a gyáripar lényeges átalakítását is napirendre tűzte. Az ipar átalakítása sokirányú objektív feladatként merült fel. Mindenekelőtt az ország iparosítása vált sürgető feladattá, mely nagyon fontos volt az ország társadalmi struktúrája következtében is. Magyarországon az agrárországokkal összevetve aránytalanul magas volt a népsűrűség. A lakosság sűrűsége megközelítette a fejlett iparosodott nyugat-európai országok szintjét, ilyen körülmények között a népesség foglalkoztatása még intenzívebb mezőgazdaság esetén is csak az ipar révén biztosítható. A tömeges falusi nincstelenség, mely a háború után már a kivándorlásban sem talált levezető szelepre, különösen fontossá tette volna az ipar gyors kiépítését. Szükségessé vált továbbá a termelés belső struktúrájának átalakítása, a magyar gyáripar korszerűsítése, a belső piac ellátása mellett exportképességének biztosítása is. Ebben a helyzetben különös jelentősége lett volna a problémákat felismerő és megoldásukra irányuló gazdaságpolitikának. Az ellenforradalom felülkerekedése után a politikai viszonyok a kormánykörök számára nem tették lehetővé az objektíve jelentkező gazdasági követelmények, a gazdaságpolitikai teendők felismerését sem. A labilis politikai talajon 1919–20-ban nem beszélhetünk bármiféle gazdaságpolitikai koncepció kialakulásáról. A rossz gazdaságpolitika következtében megoldatlan kérdés volt a hitelpiac és a külkereskedelem helyreállítása; a kizárólag hadiipari termeléssel foglalkozó gyárak átállása béketermelésre megoldatlan feladat volt. Ezek a gyárak szélnek eresztették munkásaik nagy részét és évekig pangtak forgótőke hiányában. Óriási gondot okozott a nyersanyaghiány, főleg a szénhiány.

A Bethlen István vezette új kormány megteremtette az ellenforradalmi rendszer politikai konszolidációját, és magával hozta az „agrárius" gazdaságpolitikai irányzat háttérbe szorítását is. A politikai konszolidáció keretében kibontakozó gazdaságpolitikát a nagytőke és nagybirtok közös érdekeinek megfelelően alakította ki a kormány, a szabadversenyen alapuló mechanizmust részesítve előnyben.

Az 1921-től kibontakozó gazdaságpolitikának mindenekelőtt a pénz értékromlásával kellett szembenéznie. A kormányzat az államháztartás egyensúlyának megteremtését, az állami bevételek minden eszközzel történő fokozását állította előtérbe. A gazdasági konszolidáció megteremtése érdekében elengedhetetlen volt az infláció megfékezése. Ennek érdekében bevezették a vagyonváltságot, amely azonban nem volt képes az inflációt megfékezni. A kormány deflációs politikája viszont a másik oldalról egy csapásra véget vetett a még teljesen ki sem bontakozó inflációs konjunktúrának, s az alighogy élénkülő gazdasági életet a hitelhiány, az árcsökkenés és bérérték-emelkedés teljesen megbénította. A szanálási terv 1921 őszére összeomlott. Az ezt követően szabadjára engedett infláció, a realizálatlan állami hitelek, a nagytőke számára rendkívül előnyös

[25] A gazdasági helyzetre vonatkozó megállapításoknál, *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929, valamint Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944) című munkát vettem alapul.

volt, a korlátlan spekulációs üzletek és a hallatlanul olcsó beruházási hitelek, és az olcsó munkabérek következtében. De előnyös volt az infláció a nagybirtok számára is, mert a háború előtt felvett és a nagybirtokokat erősen terhelő jelzálogadósság a pénzromlás következtében megrendült értéktelen papírpénzzel vált kiegyenlíthetővé. Az inflációs konjunktúra hatására a kisipar is fellendült. Az infláció igazi kárvallottjai a munkásság, a szegényparasztság és a fix fizetésből élő alkalmazottak voltak. Az infláció fékevesztett száguldása 1924 első felében már a kormányzati rendszert fenyegette, és kritikussá vált gazdaságilag is a helyzet, küszöbön állt a teljes gazdasági káosz. Ezután került sor 1924 áprilisában nagyösszegű külföldi kölcsönnel és hatalmas adóterhekkel a pénz stabilizációjára és az államháztartás szanálására.

A gazdasági élet alakulása természetesen meghatározta a munkanélküliség nagyságát is, visszatükröződött benne a háború után nehezen meginduló, sok nehézséggel küzdő, az inflációs konjunktúra talaján álló gazdasági élet minden eredménye és hibája. A munkanélküliséget azonban számokkal nem tudjuk teljes mértékben érzékeltetni, mivel a negyedszázados ellenforradalmi rendszer idején egységes statisztika a munkanélküliekről nem készült. Ebben a vonatkozásban csupán két forrásra támaszkodhatunk, egyrészt a (szociáldemokrata és kereszténydemokrata) szakszervezetek által 1924-től rendszeresen kiadott munkanélküli-statisztikára, mely a saját tagságon belül jelentkező munkanélkülieket mutatta ki, másrészt az állami munkaközvetítő hivatalok által kiadott jelentésekre, melyek a közvetítő hivatalok forgalmáról, vagyis a közvetítésre jelentkezett munkások számának alakulásáról adnak képet. A két jelentés azonban nem vethető össze, mert a szakszervezetek a ténylegesen munka nélkül levő tagjaikról, a munkaközvetítők pedig az évi ügyfélforgalomról adnak áttekintést.

A szakszervezetek tehát csak a saját tagjaik munkanélküliségéről adnak képet, az állami munkaközvetítésről készült statisztikák pedig egyrészt nem zárják ki, hogy abban egyes szakszervezeti tagok is szerepeljenek, akiket a szakszervezeti statisztikában is feltüntettek, másrészt az állami munkaközvetítő statisztikájában azok is minden bizonnyal benne vannak, akik többször is megfordultak a közvetítőnél egy éven belül. A kétségtelenül fennálló problémák és hibalehetőségek ellenére, úgy gondoljuk, mindkét statisztikai jelentés alkalmas arra, hogy a munkanélküliség fő tendenciáit megmutassa és képet adjon a munkanélküliség alakulásának nagyságáról is. Az évről évre kiadott statisztikákat a hibaforrások miatt mellőzni nem lenne helyes módszer. A tízévenként végrehajtott népszámlálás csak egy időpontban rögzíti az adott állapotokat és a munkanélküliség dinamikáját nem érzékelteti. Nem lehet tehát egyedül erre a forrásra támaszkodni. Az ipari munkanélküliség alakulásának bemutatásánál, a munkanélküliség súlyosságának megítélésénél tehát, csakúgy, mint valamennyi ebben a tárgykörben megjelent munka, csupán a szakszervezeti adatokra és a munkaközvetítők ügyfélforgalmának adataira támaszkodhatunk. A továbbiakban ezek az anyagok szolgálnak forrásul.

A szakszervezetek kimutatása szerint tagjaik között évi átlagban, havonként:[26]

1921-ben 24 956 munkanélküli volt, mely a tagság 7,1%-át tette ki,
1922-ben 27 287 munkanélküli volt, mely a tagság 7,4%-át tette ki,
1923-ban 10 993 munkanélküli volt, mely a tagság 6,5%-át tette ki,
1924-ben 30 120 munkanélküli volt, mely a tagság 14,4%-át tette ki.

[26] Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 1–2. sz. 8–11. Munkapiac és munkanélküliség.

A hatósági munkaközvetítők forgalma az 1920–1924. években a következőképpen alakult[27]

Év	Munkahely	Munkakereső	Közvetítés	100 munkahelyre esett munkakereső	100 munkaerőre esett közvetítés
1920	92 381	109 588	54 224	119	50
1921	87 041	115 827	54 764	133	47
1922	103 012	115 860	60 402	112	52
1923	80 331	104 579	51 588	130	49
1924	78 249	105 314	49 494	135	47

A munkanélküliséget mutató statisztikák szerint a munkanélküliség mértéke az 1919-es évet követően némileg csökkent, de továbbra is igen magas szintet ért el és 1920–1922 között lassú emelkedést lehet megállapítani, mind a szakszervezetek által kimutatott munkanélküliek számát illetően, mind a munkaközvetítők forgalmát tekintve. Az ipari termelésben 1922-től kibontakozó kedvezőbb konjunktúra a munkanélküliség alakulásában nem nagyon mutatkozott meg, mindössze a szakszervezeti munkanélküliek számának csökkenésében és 1922-ben a munkaközvetítők által kimutatott 100 munkahelyre eső munkakeresők és 100 munkahelyre jutó közvetítések valamivel kedvezőbb alakulásában jelentkezett. A szakszervezetek által kimutatott segélyezett munkanélküliek száma ugyanis 1922. február 1-én 18 212 volt, 27%-kal kevesebb, mint 1921. április 15-én. A csökkent állomány is még jelentékeny arányú munkanélküliséget takar, mert 100 szervezett munkás közül 12 nem kapott munkát. A szakszervezeti munkanélküliek száma 1923-ban alakult a háború után a legkedvezőbben. A munkaközvetítés frontján azonban 1922 után visszaesés következett be, nőtt a munkakeresők száma a munkahelyekhez képest és csökkent a 100 főre jutó közvetítések száma. 1924-ben a stabilizáció után bekövetkezett termeléshanyatlás következtében a szakszervezeti munkanélküliek nagymérvű növekedésének lehetünk tanúi, és a helyzet rosszabbodását tükrözik a közvetítési statisztikák is.

A munkaközvetítők forgalmát tekintve megállapíthatjuk, hogy a vidéki munkanélküliség növekedésének mértéke meghaladta a Budapesten nyilvántartott forgalom mértékét, melyből következik, hogy az 1921 végén és 1922-ben észlelt átmeneti kedvező gazdasági konjunktúra vidéken kevésbé éreztette hatását, mint a fővárosban.

Amint a 860. lapon levő táblázatból is kiderül, vidéken évről évre nőtt a munkaközvetítőknél jelentkező ipari munkakeresők száma, ugyanebben az időszakban Budapesten valamivel csökkent. Az összes ipari munkakeresőnek 1920-ban csak 18%-át tette ki a vidéki ipari munkakeresők száma, 1924-ben azonban már 33%-át. Még pregnánsabban mutatja ezt a tendenciát, ha a vidéki ipari munkakeresők számát a budapestiek számának százalékában vizsgáljuk. Ez esetben megállapíthatjuk, hogy amíg 1920-ban a vidékiek száma a budapestiek számának csak 21,9%-át tette ki, addig 1924-ben elérte az 50%-át, ami a vidéki munkaalkalmak nagyságát tekintve, beszédesen bizonyítja a vidéki ipari munkanélküliség súlyosságát. Ennek oka a nehezebb elhelyezkedési lehetőségen túlmenően a mezőgazdasági népesség átrétegződésében keresendő, 1921-ben 9000 mezőgazdasági munkás maradt

[27] Magyar Statisztikai Szemle, 1924. 3–4. sz. 102–104. Munkanélküliség.

A hatósági munkaközvetítő hivataloknál munkát keresők száma vidéken és Budapesten:[28]

Év	Munkakeresők vidéken	Munkakeresők Budapesten	Az összes munkakeresők %-a	
			vidéken	Budapesten
1920	19 760	89 828	18	82
1921	29 083	86 744	25	75
1922	31 137	84 723	27	73
1923	31 474	73 105	30	70
1924	35 354	69 960	33	67

aratási szerződés nélkül. Amíg Budapesten a munkát keresők között nagyobb számban voltak a szakmunkások, vagy legalábbis ugyanolyanban, mint a betanított és segédmunkás, addig vidéken egy-két év kivételével, amikor egyensúlyban volt a két kategória, mindig jóval több volt a segédmunkás munkakeresők száma, mint a szakmunkásoké. Ennek a tendenciának a kialakulásában azonban az is közrejátszott, hogy a szakmunkások nehezebben kaptak alkalmazást, mint a segédmunkások. 1921-ben pl. a közvetítések 30%-a szakmunkára, 70%-a pedig segédmunkára esett. A nőknél a közvetítéseknek csak 2%-a esett szakmunkára, 98%-a segédmunkára. Ez az arány a következő két évben valamit javult, mert 1922-ben a munkahelyek 33,7%-át, 1923-ban 35,3%-át a szakmunkások, ugyanezen idő alatt 66,3%-át, illetve 64,7%-át a segédmunkások részére ajánlották fel. Ugyanekkor 1922-ben a munkát keresők között 44,9%, 1923-ban pedig 43,2% volt a szakmunkás és 55,1, illetve 56,8% volt a segédmunkás. Vagyis 1922-höz viszonyítva 1923-ban a szakmunkások részére bejelentett munkahelyek száma 1,6%-kal emelkedett, a szakmunkás munkakeresők száma pedig 1,7%-kal csökkent.[29]

A munkanélküliség és a rossz gazdasági viszonyok jellemző tünete volt a munkások sűrű helyváltoztatása ugyanazon foglalkoztatási ágon belül, valamint a munkások átáramlása az egyik foglalkozási csoportból a másikba (mezőgazdaságból az iparba és viszont), továbbá a tanult foglalkozásból más, alacsonyabb fokú megélhetést biztosító kereseti ágba. Az utóbbi súlyos jelenségre, az ún. kvalitatív munkanélküliségre jellemző adatot találunk a budapesti munkaközvetítőnél, amelynek forgalmában 1920-ban 2893, 1921-ben 2352, 1922-ben 3307 férfi és 4512 női szakmunkás vállalt szakképzettséget nem igénylő segédmunkát.[30] Ezeknek a munkásoknak nagy része a vas- és fémipari, a gépipari és az élelmezésipari munkásokból került ki, ahol a háború utáni időszakban erőteljesen visszaesett a termelés. A foglalkozási ágak közül a legtöbb munkanélküli a vasiparban és az építőiparban volt. Az egyes szakmák közül a lakatosok, kőművesek, szállodai és vendéglátóipari dolgozók és az asztalosok között volt a munkanélküliség a legnagyobb. A munkanélküliséget súlyosbította, hogy időtartama átlagosan igen hosszú volt, pl. az 1920-as népszámlálás adatai szerint az összes munkanélküli 52,1%-a 3 hónapnál hosszabb

[28] Uo.
[29] Uo.
[30] Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 1–2. sz. 8–11. Munkapiac és munkanélküliség.

ideig volt munka nélkül.[31] Az állandó munkanélküliség mellett figyelmet érdemel a munkanélküliségnek egy enyhébb formája, a részleges munkanélküliség is, amely abból áll, hogy a munkaadók a munkástörzsgárdát vagy annak egy részét a rendesnél kisebb napi munkaidő mellett foglalkoztatják, ezáltal a munkások napi keresete érzékenyen csökken. A Központi Statisztikai Hivatal 1921-ben a nyilvántartott 3091 gyártelep közül 1930-tól kapott erre vonatkozó adatokat, amelyekből kiderült, hogy ezeknek 34,2%-a (671 gyár) dolgozott nyolc óránál kevesebb napi nettó munkaóra mellett, mégpedig ezek közül 625 egész éven át.[32]

A dolgozók nemek szerinti főcsoportjait tekintve, a munkát keresők között 1922-ben a férfiak 70,9, 1921-ben 69%-kal, a nők pedig 27,5, illetve 29,7%-kal, a tanoncok pedig 1,6- és 1,3%-kal szerepeltek. A közvetítők 1922-ben a munkahelyek 65,9%-át (1923-ban 60,6%-át) a férfiaknak, ugyanezen időszakban 30,8%-át, illetve 35,8%-át a nőknek, 3,3% és 3,6%-át a tanoncoknak ajánlották fel. A munkapiac mind a férfiak, mind a nők szempontjából kedvezőtlen volt, de lényegesen rosszabb a férfiak szempontjából. A férfiak esetében ugyanis 100 munkahelyre 148 munkakereső, a nőknél pedig 100 munkahelyre 107 munkakereső jutott.[33]

Az 1920-as évek közepén kibontakozó nemzetközi gazdasági konjunktúra kihasználásának lehetőségeit a politikai konszolidáció, az 1924-ben végrehajtott pénzügyi stabilizáció és az 1925 januárjától életbe léptetett vámrendszer megteremtette Magyarországon. 1924- és 1925-ben azonban még távolról sem mutatkoztak a gazdasági konjunktúra jelei. Az infláció megszűnt, az államháztartás helyreállt, magas vámok védelmezték a belföldi ipart, de nagyobb beruházási tevékenység nem indulhatott meg.

A stabilizációt követő években nem indult meg közvetlenül a gazdasági fellendülés, átmenetileg a szanálást követő defláció, s ennek nyomán az ún. szanálási válság vetette vissza a gazdaságot. 1924 folyamán 330 cég jutott csődbe, 1925–26 fordulóján pedig a csődök és kényszeregyezségek száma 200–300 körül mozgott. Mindez a foglalkoztatottság erős csökkenésével, a termelés visszaesésével, a munkanélküliség mövekedésével járt együtt. Az inflációs konjunktúrát alaposan kihasználó bútoriparból már 1924-ben közel ezer szakmunkást bocsátottak el. A nehéziparban a szanálást követően a rendkívüli pénzszűke még az átlagos beruházási tevékenységet sem tette lehetővé. A bányászat, vas- és gépgyártás üzemei hirtelen megrendelés nélkül maradtak. Már 1924 második felében 10 ezer bányászt bocsátottak el és így a bányamunkásság kereken 20%-a vált munkanélkülivé. 1925-ben és 1926 első felében újabb 15 ezer bányász került utcára. Óriási visszaesés következett be a kohászatban, a vasfeldolgozó és gépiparban, a vegyiparban, az építőanyaggyártásban és legsúlyosabb volt a válság az építőiparban. Mindez sokezer munkanélküli munkást jelentett.

A fellendülés időszaka csak 1926 nyarától bontakozott ki. A szanálási válság okozta gazdasági zavaroknak, a deflációs pénzszűkének fokozatos enyhülése lassanként biztosította a stabilizációs rendszer adta lehetőség kiaknázását. A gazdasági tevékenység megélénkült, amit beszédesen mutatott a betétállomány növekedése és az építőtevékenység megindulása, a vasipar és a bányászat termelésének megnövekedése. Az 1926–27-től meginduló konjunktúra beilleszkedett a világszerte kibontakozó fellendülésbe. A kon-

[31] Uo.

[32] Uo.

[33] Statisztikai Szemle, 1924. 3–4. sz. 102–104. Munkanélküliség.

junktúra hatása azonban Magyarországon nem érvényesült egyforma súllyal az ipar minden területén. Azok a vezető iparágak, amelyeknek termelése a háborút megelőzően a gyáripar össztermelésének kétharmadára rúgott, a konjunktúra hatását csak nagyon korlátozott mértékben élvezhették; elsősorban a könnyűipari ágazatok konjunktúrája következett be. A gazdasági fejlődés üteme jóval gyengébb volt, mint a vezető európai tőkés nagyhatalmak vagy különösen a kisebb országok esetében, így Magyarország ipari elmaradottsága a tőkés Európához képest még csak fokozódott. E mérsékelt, más országok konjunktúrájához képest elmaradó konjunktúra 1929-ben érte el csúcspontját, de ez a csúcspont már az újabb hanyatlás kezdetét jelentette. A gazdasági élet helyzete némi fázis eltolódásokkal a munkanélküliség alakulását is jellemezte.

A szakszervezetek által kimutatott munkanélküliek száma 1924-től 1929-ig[34]

Év	Munkanélküliek évi átlagos száma	A munkanélküliek a taglétszám %-ában
1924	30 120	14,4
1925	32 502	17,7
1926	31 182	15,9
1927	15 308	9,2
1928	14 994	9,0
1929	16 174	10,3

A szanálási válság következtében megmutatkozó nagyarányú termeléscsökkenés, üzembeszüntetés, munkás elbocsátás a munkanélküliek átlagos számának alakulásában is tükröződött. Az 1923-as évhez viszonyítva a munkanélküliek száma 1924-re alaposan és ugrásszerűen megnőtt, sőt 1926-ra majdnem megháromszorozódott. A háború előtti vezető iparágakban igen lassan meginduló konjunkturális hatások következtében még 1926-ban is csak igen csekély mértékű csökkenés tapasztalható a munkanélküliség alakulásában. A meginduló konjunktúra hatása csak 1927–28-ban tapasztalható erőteljesen, és 1929-ben is, bár ebben az évben már ismét a munkanélküliek számának lassú növekedése tapasztalható, ami a konjunktúra végét jelzi. (Lásd a 863. lapon levő táblázatot.)

A hatósági munkaközvetítőnél munkát keresők számának alakulása ugyancsak az általános gazdasági helyzetet reprezentálja. 1925-ben, 1924-hez képest valamivel csökkent ugyan a munkát keresők száma, de ugyanakkor visszaesés következett be az elhelyezkedést találó munkások részarányában. 1926-tól kezdve szüntelenül nőtt a munkakeresők száma, de a konjunktúra hatására nőtt az elhelyezkedők száma is, igaz, hogy meglehetősen csekély mértékben. 1929-ben a kibontakozó világválság következtében már erőteljes visszaesés következett be az elhelyezkedési lehetőségekben. A közvetítések szempontjából, vagyis az elhelyezkedési lehetőségeket tekintve, vidéken valamivel jobb volt a helyzet ebben a vonatkozásban, mint Budapesten, amit a vasipar, a bányászat, és az építőipar

[34] MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött Gazdasági Kutató Intézet rendezetlen iratai XV. fasc. Szakszervezetek. Munkanélküliség. A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései a vonatkozó évekre.

A hatósági munkaközvetítők forgalma a tárgyalt időszakban a következőképpen alakult[35]

Év	Munkakeresők száma	Elhelyezést nyert munkakeresők száma	Elhelyezett munkások a munkakeresők %-ában	A hatósági munkaközvetítők egy hóra számított évi átlagos forgalma
1924	105 314	49 494	47	8 776
1925	98 340	39 451	40	8 195
1926	100 325	42 150	42	8 360
1927	110 109	50 409	45	9 176
1928	113 728	56 812	49	9 477
1929	182 082	66 264	36	15 174

lassú, de azért érezhető fejlődésének, a termelés megindulásának lehet tulajdonítani ezekben az iparágakban. Vidéken a munkaközvetítők az összes munkát keresőknek 1924-ben 59%-át, 1925-ben 55%-át és 1926-ban ugyancsak 55%-át helyezték el. Ugyanakkor Budapesten az összes munkakeresőknek 1924-ben 41%-át, 1925-ben 32%-át, 1926-ban 35%-át tudták munkába állítani. 1927-ben azonban megváltozott a helyzet, mivel 1927 végén a munkanélküliek száma vidéken 31,2%-kal, Budapesten pedig 7,7%-kal nőtt, minek folytán az összes munkanélküli 62,3%-a Budapestre, 37,7%-a pedig vidékre esett. A vidékiek részaránya az összes munkanélkülin belül 1925-ben 36,2%, 1926-ban 36,9% volt. A vidéki helyzet rosszabbodásában elsősorban a mezőgazdasági munka hiánya, az élelmiszeripar és faipar, valamint az építőipar stagnálása játszott közre, amely megnehezítette az elhelyezkedést.[36]

A legrosszabb helyzetben az egyes foglalkozási csoportok közül a munkanélküliség tekintetében az építőiparban, a vasiparban, az élelmezési iparban dolgozók, valamint a szállodai és éttermi dolgozók voltak a tárgyalt időszakban. 1924-ben az összes munkanélküli munkás 33,1%-a az építőiparból, 28,7%-a a vasiparból került ki, 1925-ben az építőipari munkanélküliség 29,7%-kal, a vasipari 28,5%-kal képviseltette magát a munkanélküliek népes táborán belül. 1926-ban megcserélődött a szerep, a vasipari munkanélküliek részesedése 32,8%-os, az építőiparaké 21,3%-os. 1927-ben ismét változott a helyzet: a vezetést ismét az építőipar veszi át 23,3%-os részesedéssel, a 21,5%-ban részesedő vasiparral szemben. Az összes munkanélküli munkás 50–70%-a tehát az e két iparágban dolgozókból tevődött össze és így döntő szerepe volt a munkanélküliség számszerű alakulásában.

A vasipari munkanélküliek nagy száma annak következménye volt, hogy a vas- és fémipar, amely a háborús és a háború előtti nagyarányú hadi megrendelések folytán gyorsan fejlődött, a Horthy-korszak kezdetén nehéz helyzetbe került. Az új határok közt megváltoztak a vasérc, nyersvas, acél egymásra épülő termelésének korábbi arányai. Az alapanyaggyártó ipar és a feldolgozó ipar fejlődése a kívánt színvonal alatt maradt. Az ország vasércfogyasztásának nagyobbik részét a 20-as években mindvégig import útján elégítették ki. A vas- és fémipar stagnálásának további tényezője volt, hogy a

[35] A Statisztikai Évkönyv megfelelő számaiban a munkaközvetítésekre vonatkozó adatok.

[36] A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentéseinek a munkapiacra vonatkozó részei a megfelelő években.

20-as években a katonai szállítások jelentéktelenek maradtak a korábbi időszakhoz viszonyítva. A békeszerződés azt is előírta, hogy Magyarországon csak egyetlen állami hadigyár működhet, ezért néhány üzemben a termelést abba kellett hagyni. A kormány kijátszotta ugyan a békeszerződés ide vonatkozó utasításait, de katonai megrendelések a 20-as években gyéren érkeztek a korábbi nagy hadiszállításokhoz képest. Végül a vas- és fémfeldolgozó ipar fejlődésére az építkezések alacsony színvonala is kedvezőtlenül hatott. Viszonylag csekély befektetéseket eszközöltek ezekben az években a vasiparban. Jelentősebb új vállalatot alig alapítottak. Egyes üzemek megszüntetésével üzemkoncentrációt hoztak létre a legtöbb gyárban. Ezeknek az okoknak következtében a munkáslétszám is elmaradt az inflációs konjunktúra csúcspontjától, s még inkább az 1913-as szinttől.[37]

A gazdasági élet hullámzásaira, a konjunktúrára és dekonjunktúrára, az egész ország életére kiható bel- és külpolitikai eseményekre mindig az építőipar reagált a leggyorsabban. Az építkezések hosszú távra szóltak és nagy anyagi beruházást igényeltek, ezért a tőkebefektetésekhez biztonságra, kedvező gazdasági viszonyokra volt szükség. A háború utáni kedvezőtlen gazdasági viszonyok, a konjunktúra hullámzása, érzékenyen érintette az építőipart és helyzetét is eleve meghatározta. Az építkezési tevékenység az ellenforradalmi rendszer éveiben csak igen vontatottan indult meg. Ipari építkezések alig voltak, a hosszú inflációs nyomorúság és az életkörülmények leromlása a lakásépítkezéseket is rendkívül alacsony szinten tartotta. A lakásépítkezés csupán a 20-as évek közepétől lendült fel valamelyest állami támogatás segítségével (30 évi adómentesség, kislakás-építkezések), de az egész évtizedre jellemző maradt, hogy többségében Budapesten is földszintes házakat építettek. 1920 és 1929 között 3770 lakóházat építettek a fővárosban, de ebből csak 361 érte el, vagy haladta meg a három emelet magasságot. Az évtized folyamán felépített lakások száma a háború előtti évtized fővárosi lakásépítkezésének csupán a fele volt. Az építkezéseknek ilyen arányú visszaesése az építőanyag-ipar fellendülését is akadályozta és ez volt a legfőbb oka, hogy az építőiparban és a vele kapcsolatos építőanyag-iparban volt a legnagyobb munkanélküliség a vasipar mellett.[38]

Az ipari munkanélküliség egyébként rendkívül hullámzó volt az egész időszakban, és havonként változott, ami a gazdasági élet labilitását mutatja. Ezt a megállapítást támasztja alá, hogy a bejelentett munkahelyek száma nagyobb kilengéseket mutat, mint a munkakeresők száma.[39] Nem véletlen, hogy 1927 első felében 2714-en vándoroltak ki Magyarországról és 5505 útlevelet adtak ki kivándorlás céljából. A legtöbb kivándorló, 2541, az Amerikai Egyesült Államokban talált új otthonra. A kivándorlók főleg Szabolcs, Heves, Tolna, Borsod és Veszprém megyéből kerültek ki.

A munkanélküliek területi eloszlása 1928-ban is az 1927. évnek megfelelően alakult; az összes munkanélküli 55,1%-a Budapesten élt, 44,9%-a pedig vidéken. A nők aránya a munkanélküliek között 1927-ben 12,21%, 1928-ban 11,8%, 1929-ben 12,0% volt. 1929-ben tovább romlott a vidék aránya a munkanélküliség alakulásában, mivel az összes munkanélkülinek 49,7%-a vidékre esett. Ebben az 1929-ben kibontakozó agrárválságnak

[37] *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. 305–317. Vas- és fémipar.

[38] Uo. 348–349. Építőanyagipar.

[39] A Statisztikai Évkönyv megfelelő számaiban a munkaközvetítésre vonatkozó adatok. – Magyar Statisztikai Szemle, 1927. 1. sz. 46–50. Munkanélküliség és munkapiac Magyarországon az 1927. évben.

nagy szerepe volt, mert a mezőgazdasági dolgozók nagyobb tömegben jelentkeztek ipari munkára. A tárgyalt időszak munkanélküliségi helyzetének alakulását jól mutatja, hogy 10 000 lakásra 1924 év elején 42,1, 1925 végén 33,4, 1926 végén 26,4, 1927 végén 16,9, 1928 végén 17,8, 1929 végén 23,4 munkanélküli esett, ami az 1926-tól kibontakozó konjunktúra végét és újabb válság kibontakozását jelzi. Ugyanez a tendencia állapítható meg, ha a munkanélküliek számát a társadalombiztosítási szervek taglétszámához viszonyítjuk. A munkanélküliek száma a kötelezőleg biztosított tagok százalékában a következőképp alakult: 1924. III. hó 3,2%, 1925. III. hó 5,8%, 1926. III. hó 4,5%, 1927. III. hó 2,7%, 1928. III. hó 2,0%, 1929. III. hó 2,2%. Ebből a statisztikából azonban csak a tendencia fogadható el hitelesnek, hiszen a biztosítottak számával csupán a szakszervezetek által kimutatott munkanélküliek számát állíthatták szembe a tényleges munkanélküliek száma helyett, amelyre vonatkozóan Magyarországon nem vezettek nyilvántartást. A legtöbb munkanélküli 1928-ban és 1929-ben is az építőiparban (23,5% és 32%) és a vasiparban (22,1% és 22%) volt; ezek után következett csökkenő nagyságrendben a bőripari, az élelmezési, a sokszorosítóipari munkanélküliség. A tárgyalt időszak munkanélküli statisztikájából is megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a gazdasági élet ciklikus mozgása inkább csak a hullám kedvezőtlen szakaszában hatott ki szembetűnően a munkapiacra és tette azt válságossá, de a többi időszakban a munkanélküliség mindig felette állt a normálisnak és a konjunktúrával sem tűnt el, mint azt a legtöbb vezető tőkésállamban tapasztalhattuk.[40]

1929-ben a kapitalista termelési mód belső ellentmondásai ismét felszínre törtek és az év végére kirobbant a kapitalizmus történetének legsúlyosabb válsága. Az ipari termelés óriási mértékű csökkenése tömeges munkanélküliséget és nyomort okozott Magyarországon, ahol a konjunktúra idején is magas volt a munkanélküliek száma, különösen súlyos volt ekkor a munkanélküliség és a munkanélküliek helyzete.

A szakszervezetek által kimutatott munkanélküliek száma 1930 és 1939 között[41]

Év	Munkanélküliek évi átlagos száma	A munkanélküliek a taglétszám %-ában
1930	22 289	14,9
1931	28 434	21,6
1932	30 796	25,4
1933	[illegible]	23,3
1934	[illegible]	[illegible]
1935	19 281	16,3
1936	16 539	14,1
1937	15 200	12,7
1938	17 799	14,7

[40] Magyar Statisztikai Szemle, I. köt. 4. sz. 360–377. Munkanélküliség és munkapiac az 1928. vben. – Magyar Statisztikai Szemle, 1930. I. köt. 30. sz. 180–188. Munkanélküliség és munkapiac az 929. évben.

[41] MTA Könyvtárának Kézirattára. A Gazdaságkutató Intézet rendezetlen iratai XV. fasc. Szakzervezetek. Munkanélküliség.

Amint az a táblázatból is kiderül, 1930-ban a munkanélküliek száma ugrásszerűen megnőtt, s a következő két évben még csak fokozódott. A munkanélküliség 1932-ben érte el csúcspontját. Ettől kezdve a válságot követő depresszió szakaszában fokozatosan csökkent a szakszervezeti munkanélküliek száma, az 1929-es színvonalat azonban csak 1936-ban közelítette meg és csak 1937-ben süllyedt az 1929-es szint alá. 1938-ban azonban ismét egy újabb válság jelei mutatkoztak és ennek hatására lassú emelkedés volt tapasztalható. A szakszervezetek által kimutatott munkanélküliek száma csak a tagokra vonatkozott, tehát egyáltalán nem ölelte fel a tényleges munkanélküliek számát, viszont a munkanélküliség súlyosságát híven reprezentálja.

A másik állandó forrásunk, a hatósági munkaközvetítők statisztikai kimutatása is ugyanazokat a tendenciákat mutatja, mint a szakszervezetek által kiadott jelentések:[42]

Év	Az ipari munkakeresők száma	A hatósági munkaközvetítők egy hónapra számított átlagos félforgalma
1930	200 347	16 695
1931	469 489	39 124
1932	582 976	48 581
1933	509 242	42 434
1934	401 778	33 481
1935	399 709	33 309
1936	335 783	33 578
1937	163 026	27 171
1938	346 504	28 875

Az állami munkaközvetítő hivatalok ügyfél forgalmában is az 1932. év volt a csúcspont, de a forgalom csökkenése igen lassú volt. Csupán 1937-ben van némi változás, majd 1938-ban ismét erőteljes növekedés, ami a munkanélküliség állandóságát és igen magas arányát mutatja. Igen jól tükrözi a helyzetet, az elhelyezkedés kilátástalanságát, ha megvizsgáljuk, hogy a munkaközvetítő által nyilvántartott munkanélküliek hány százaléka nyert elhelyezkedést. 1930-ban az összes munkakereső 27%-a, 1931-ben már csak 13%-a, 1932-ben 14%-a, 1933-ban 15%-a és 1934-ben is csak 34%-a helyezkedett el, ami a közvetítők ügyfél forgalmát tekintve katasztrofális helyzetet mutat.[43]

Egységes statisztikai rendszer hiányában, mint már jeleztük, számszerűen nem tudjuk a munkanélküliek teljes számát kimutatni, de hozzávetőlegesen megközelíthetjük a valóságos helyzetet, ha a szakszervezetek által kimutatott munkanélküliek számát összevetjük a hatósági közvetítőknél nyilvántartott és az év végéig elhelyezést nem nyert munkanélküliek számával. Ez esetben a következő képet kapjuk:[44]

[42] A Statisztikai Évkönyvek megfelelő számában, a munkaközvetítésre vonatkozó anyagok.

[43] A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései a vonatkozó évekre.

[44] Magyar Statisztikai Szemle, 1931. I. k. 2. sz. 108–112. A munkanélküliek száma törvényhatóságonként. Magyar Statisztikai Szemle, 1924. II. k. 665–668. Munkanélküliség adatai. –

Év	Szakszervezeti munkanélküliek száma	A hatósági munkaközvetítők által az év végéig elhelyezett munkanélküliek száma	A szakszervezetek által kimutatott és a hatósági munkaközvetítők által év végéig el nem helyezett munkanélküliek együttes száma
1930	22 289	32 912	55 201
1931	28 434	44 810	73 244
1932	30 796	55 609	86 405
1933	27 801	37 109	64 910
1934	23 274	34 015	57 289
1935	19 281	33 788	53 069
1936	16 639	32 708	49 347
1937	15 200	29 699	44 899
1938	17 799	32 203	50 002

A két statisztika egybevetésével megállapíthatjuk tehát, hogy a tárgyalt időszakban a két szélső értéket figyelembevéve a munkanélküliek száma 44 899 és 86 405 között alakult. A munkanélküliek száma 1930 és 1933 között ugrásszerűen emelkedett és a csúcsot 1933-ban érte el. Ettől kezdve a válságot követő depresszió hatására a munkanélküliek száma fokozatosan csökkent 1937-ig, amikor az 1929-es színvonal alatt mozgott valamivel és 1938-ban a válság újabb jeleinek hatására átmenetileg ismét növekedett. A munkanélküliség alakulásának tendenciáját alátámasztják a Központi Szegénynyilvántartó és Ínségmunkát elosztó Hivatalnak a munkanélküliekről készített kimutatása is. A tendencia a kisebb-nagyobb eltérések ellenére is azonos. Nagy kár, hogy a Központi Szegénynyilvántartó Hivatal csak 1933-tól közölte adatait, és így nem tudjuk a munkanélküliség csúcspontjait a másik táblázattal összehasonlítani. A számok közötti eltérés elsősorban onnan adódhat, hogy ez a felmérés csak a budapesti adatokat tartalmazza, és a munkások egy része csak végső esetben kérte a lealázó ínségsegélyt. A főbb tendencia tekintetében azonban a számok megegyeznek.

Magyar Statisztikai Szemle, 1938. I. k. 4. sz. 407–410. Munkapiac. – A szakszervezeti közvetítő adatainak és a hatósági munkaközvetítőnél nyilvántartott és az év végéig elhelyezést nem nyert munkanélküliek számának egybevetése révén azért tudjuk hozzávetőlegesen megközelíteni a valóságos helyzetet, mert az év végén munka nélkül levők adatai a valóban munkanélkülieket rögzítették. Ebben a számban nincsenek benne a többször jelentkezettek, csak az év végén ténylegesen munka nélkül levők. A kép, amit kapunk, még így is csak hozzávetőleges, de úgy gondoljuk, hogy még ily módon, a hibák lehetőségével számolva is közelebb jutunk a valóságos helyzethez, mintha ezeket a számításokat mellőztük volna. A Központi Szegénynyilvántartó és Ínségmunkát elosztó Hivatalnak a budapesti munkanélküliekre vonatkozó nyilvántartása is alátámasztja a két statisztika egybevetésének helyességét még akkor is, ha az egyes években és különösen az 1937. és 1938. években jelentős eltérés van a Központi Szegénynyilvántartó Hivatal adatai és a közvetítők adatai között. Ez az eltérés onnan adódik, hogy a Szegénynyilvántartó a budapesti ínségakciókra jelentkezők között végzett helyszíni szemle alapján kapta meg az adatokat, és nem országosan, továbbá nem valószínű, hogy minden munkanélküli jelentkezett a lealázó ínségellátásra. Az adatok tehát elsősorban a tendenciák ábrázolása tekintetében adnak hű képet a munkanélküliség alakulásáról.

A Központi Szegénynyilvántartó és Ínségmunkát elosztó Hivatal által kimutatott munkanélküliek száma a következő volt:[45]

Év–hó	Munkanélküli		Munkanélküli férfi és nő együtt	Év	Évi átlagban		
	férfi	nő			férfi	nő	összesen
1933							
Márc.	44 131	31 830	75 961	1933	39 905	36 233	76 138
Jún.	40 854	29 525	70 379	1934	35 932	32 933	68 865
Szept.	37 440	26 939	64 379	1935	27 004	15 730	42 734
Dec.	39 166	28 543	67 709	1936	15 232	15 794	31 026
				1937	12 361	13 368	25 727
1934				1938	13 639	13 919	27 558
Márc.	40 694	29 362	70 056				
Jún.	35 318	25 998	61 316				
Szept.	31 725	23 500	55 225				
Dec.	28 339	21 174	49 513				
1935							
Jan.	27 051	21 314	48 365				
Febr.	25 764	21 455	47 219				
Márc.	23 505	19 793	43 298				

A két kimutatás alapján megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a válság éveiben hozzávetőlegesen állandóan 45 és 85 ezer között váltakozott a munkanélküliek száma, vagyis családtagokat is számítva 200–300 000 embert érintett a munkanélküliség. A valóságban azonban ez a szám magasabb lehetett. Ezt támasztják alá az 1930-as népszámlálás adatai is, amelyek szerint Magyarországon 138 708 szakmunkás és 27 079 napszámos munkanélküli található, vagyis az együttes számuk, meghaladta a 150 ezret, ami igen tekintélyes számú, mintegy félmillió nyomorgó tömeget jelentett családtagokkal együtt. Ehhez jött még a mezőgazdasági munkanélküliek tömege, akiknek száma 1934 júliusában 83 807 fő, 1935 júliusában 73 208 fő, 1936 júliusában 48 828 fő, 1937 júliusában 34 566 fő volt. Mindent egybevetve, a válság éveiben a munkanélküliek száma összesen 200–230 ezer körül mozoghatott.

A munkanélküliség súlyosságát azonban nemcsak a munkanélküliek száma, hanem a munkanélküliség időtartamának hossza is mutatja. A rendelkezésünkre álló statisztika szerint a hatósági munkaközvetítők nyilvántartásában maradt munkanélküliek közül év átlagban a munkanélküliek alábbiakban ismertetett % a maradt 31 napnál rövidebb vagy hosszabb ideig munka nélküli:[46]

[45] Statisztikai Közlemények, 75. k. 1. sz. 70–77. A munkanélküliek száma és a szegény statisztika. – Statisztikai Közlemények, 90. k. 1. sz. 452. A munkanélküliek adatai a Központi Szegénynyilvántartó Hivatal nyilvántartása szerint.

[46] Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése 1936. év. 112. Ipari termelés. Reprezentatív adatok a munkanélküliség időtartamáról.

Év	31 napnál rövidebb ideig	31–60 napig	61–90 napig	91–150 napig	151–240 napig	240 napnál hosszabb ideig
1932	45,0	17,0	17,0	9,0	8,0	4,0
1933	49,6	16,4	14,2	7,7	6,8	4,3
1934	54,6	16,0	14,4	7,2	5,0	2,8
1935	50,9	13,4	12,0	7,3	9,1	8,1
1936	52,6	13,4	13,0	7,5	7,3	6,8

Ebből a kimutatásból is látható, hogy a munkanélkülieknek 50%-a 1 hónapnál hosszabb ideig volt munka nélkül, de igen magas a 3 hónapot meghaladóan munkanélküliek százalékos aránya is, sőt számuk 1934 kivételével növekedett is, főleg 1935-ben és 1936-ban, ami annak tudható be, hogy a gyárak a depresszió időszakában a gépek és a munkaidő gazdaságosabb kihasználásával igyekeztek a termelésüket növelni és nem a munkáslétszám gyarapításával. Ez okból nőtt a hosszú idő óta elhelyezkedni nem tudó munkások száma.

1938 márciusában a Darányi-kormány által meghirdetett ún. győri program, mely a háborús készülődés, a nyílt fegyverkezés programja volt, elejét vette az 1937–38-ban mutatkozó válságjelenségeknek. Az állami megrendelések, vagyis a katonai szállítások hatására a magyar ipar már 1938 második felére kilábalt a válságból, a nemzetgazdaság háborús útra terelésével megindult a hadikonjunktúra. A termelés felfutása, valamint a háború alatti behívások nagymértékben lecsökkentették a munkanélküliséget. Még ebben az elhelyezkedés szempontjából legkedvezőbb időszakban sem szűnt meg azonban teljesen a munkanélküliség. A munkaközvetítők kimutatása szerint 1942-ben a munkát keresők 64%-át, 1943-ban pedig 75%-át sikerült elhelyezni. A munkanélküliek fennmaradó száma elsősorban onnan adódott, hogy a szakmájukban évek óta elhelyezkedni nem tudó munkások most, kihasználva a konjunktúrát, megpróbáltak ismét annak megfelelő munkahelyet keresni, ez azonban sok esetben nem ment könnyen, mert kijöttek a gyakorlatból. Ezek a munkások áldozatot is vállaltak, hogy megfelelő munkahelyre kerüljenek. A munkanélküliek számát gyarapították a mezőgazdaságból a városokba özönlők és a munkaképes korba jutók is. Ez lehet az oka annak, hogy a munkanélküliek száma az 1943. év kivételével az 1926–27. évi szinten mozgott a szakszervezetek kimutatása szerint.

A statisztikai adatok szerint tehát a munkanélküliség csak a háború utolsó éveiben csökkent számottevően. A tőkés társadalomnak ez a társadalmi nyavalyája ekkor is mindvégig jellemzője [illegible]. Ha a szakszervezetek által kimutatott munkanélküliek számát összevetjük a hatósági munkaközvetítők által az év végéig elhelyezni nem tudott munkanélküliek számával, még mindig igen sok munkanélkülit találunk az országban. Számuk 10 és 40 ezer között mozgott a tárgyalt időszakban. 1939-ben a két szerv által kimutatott munkanélküliek száma 41 752, 1940-ben 34 274, 1941-ben 25 084, 1942-ben 16 642 és 1943-ban 9852 volt. 1944-ben a statisztikák nem adnak hírt munkanélküliségről.

Az eddig ismertetett munkanélküliségi számadatok mögött mérhetetlen nyomor húzódott meg. A munkanélküliség egyenlő volt a legsúlyosabb nélkülözéssel, a testi és lelki elnyomorodással, a családi élet tönkretételével, mely kitörölhetetlen nyomot hagyott

A szakszervezetek és hatósági munkaközvetítők által kimutatott munkanélküliek száma 1939–44 között[47]

Év	Munkanélküliek évi átlagos száma	A munkanélküliek a tagság %-ában	Munkát keresők száma	A hatósági munkaközvetítők egy hónapra számított évi átlagos félforgalma
1939	16 905	14,2	318 086	26 507
1940	11 436	9,6	269 563	22 463
1941	10 646	8,9	242 835	20 236
1942	8 651	7,2	141 500	11 793
1943	4 692	4,0	124 950	10 412
1944	123	–	–	–

a munkanélküliek életében. Magyarországon a munkanélküli segély és a munkanélküliség elleni biztosítás a tőkések ellenállása miatt nem valósulhatott meg. A szakszervezetek csekély anyagi lehetőségeikhez mérten adtak munkanélküli segélyt tagjaiknak, ha megfelelő ideig tudták fizetni a tagdíjat. Az állam a munkanélküliek segélyezését a „szegényügyi igazgatás" keretében oldotta meg, vagyis a munkanélküliek a megalázó ínségakció keretében kaphattak meleg levest, élelmiszert, elnyűtt ruhadarabokat. Az óriási méretű munkanélküliség azonban már 1921-ben szétfeszítette a szegénygondozás kereteit és téli ínségakciókat kellett szervezni a társadalom bevonásával. A befolyt alamizsnák azonban csak a felnőttek támogatására voltak elegendőek, így a gyermekek szegénygondozását az állam vállalta magára. Az ellenforradalmi rendszer azonban, melynek első dolga volt, hogy a proletárdiktatúra után megszüntesse a munkanélküli segélyt, 1924-ben megszüntette az ínségesek állami támogatását is. Az ínségakciókat ezentúl kizárólag a főváros lakosságának áldozatkészségéből tartották fenn. Eleinte a munkanélküliek csekély térítés ellenében kaptak természetbeni támogatást, később azonban a munkanélküliek anyagi erejének kimerülésével ettől kénytelenek voltak eltekinteni. 1926-ban még az étkezést igénybe vevő felnőttek 75%-a térítést fizetett az ebédért, két évvel később már csak a fele. Ezekben az években a naponként étkező felnőttek száma 3–4000 volt, az 1930. év végén már 10 000, 1931 februárjában pedig már 17 000 volt a naponta ingyen étkező munkások száma. A terhek fedezetéről a főváros 1923-tól ínségadó kivetésével gondoskodott.[48]

Az ínségakcióban részesült munkanélküliek száma főleg a válság alatt sokszorozódott meg óriási mértékben. A proletárdiktatúra bukása óta tartó szüntelen munkanélküliség következtében a rövidebb-hosszabb ideig munka nélkül levő munkások minden mozdítható értéküket elzálogosították, vagy eladták, vagy élelemre cserélték be. A válság idejére a munkanélküli munkások anyagi ereje teljesen kimerült, és soha nem látott, borzalmas nyomorral küszködtek. A lakbért nem tudván fizetni, igen

[47] A Statisztikai Évkönyvek munkanélküliségre vonatkozó adatai Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése 1939–1944-ig. – MTA Könyvtárának Kézirattára. A Gazdaságkutató Intézet rendezetlen iratai, XV. fasc. Szakszervezetek. Munkanélküliség.

[48] Statisztikai Közlemények, 90. k. 1. sz. 437. A munkanélküliség problémája.

sokan a kilakoltatás sorsára jutottak, és a nyomortelepek viskóiban húzták meg magukat a város szélén.

A munkanélküliek hatalmas méretű nyomorát reprezentálja a Központi Szegénynyilvántartó és Ínségmunkát elosztó Hivatalnak a segélyezett munkanélküliekről szóló kimutatása:

Év. hó	Az ínségesek száma	Ebből munkanélküli		Munkanélküli férfi és nő együtt	A munkanélküliek		
		férfi	nő		az ínséges lakosság	az össz. lakosság	a kereső népesség
					%-ában		
1933							
márc.	157 111	44 131	31 830	75 961	48,3	7,4	12,9
jún.	146 455	40 854	29 525	70 379	48,0	6,8	12,0
szept.	136 321	37 440	26 939	64 379	47,2	6,3	11,0
dec.	143 005	39 166	28 543	67 709	47,3	6,6	11,6
1934							
márc.	146 924	40 694	29 362	70 056	47,7	6,7	11,8
jún.	131 639	35 318	25 998	61 316	46,6	5,9	10,4
szept.	120 579	31 725	23 500	55 225	45,8	5,3	9,3
dec.	105 927	28 339	21 174	49 513	46,7	4,8	8,4
1935							
márc.	96 414	23 505	19 793	43 298	44,9	4,1	7,2

A kimutatásból látható, hogy a depresszió időszakában és az ínségesként nyilvántartott népességen belül a munkanélküliek 44,9%-tól 48,3%-ig szerepeltek. Ebből képet alkothatunk magunknak arról, hogy milyen lehetett a helyzet a válság mélypontját jelentő 1931–32-es években, amikor már a lakosság 16,2%-a (165 424 fő) vette igénybe az ínségsegélyt, szemben az 1923. évi 3,1%-kal. 1928-ban még 7,94 pengő volt az egy főre jutó évi segély, 1932-ben már csak 4,75 pengő.[49]

Igen értékes adalékkal szolgál a munkanélküliek helyzetéhez Gortvay György egyetemi magántanár adatfelvétele, melyet a Mária Valéria telep 141 munkanélküli családjáról készített.[50] Az adatszolgáltató családok közül kétgyermekes volt 17,7%, háromgyermekes 14,9%, négygyermekes 24,1%, ötgyermekes 14,9%, hatgyermekes 7,9%, kilencgyermekes 9,9%. Az egy főre jutó heti bevétel összege családonként a következő volt:

Pengő	2	2–4	4–6	6–8	8–10	10
Szám szerint	20	46	26	6	–	4
%-ban	19,0	43,8	24,8	8.6	–	3,8

[49] Statisztikai Közlemények, 75. k. 1. sz. 73. A munkanélküliek száma és a szegénystatisztika.

[50] Iparegészségügy, XII. évf. 11–12. sz. *Gortvay György:* A munkanélküliek életviszonyai.

A megvizsgált munkanélküli családok fenti bevétele a következő forrásokból tevődött össze:

A családfő vagy a családtagok által végzett alkalmi munka	61,8 %
Közsegély	17,6 %
Koldulás, ajándék	2,1 %
Kölcsön, vagyontárgyak eladása vagy elzálogosítása	16,2 %
Albérlők tartása	8,3 %

A bevételi forrás nagyobb része tehát alkalmi munkából, kölcsönből és ínségakció által nyújtott segélyből tevődött össze. A megvizsgált családok közül 51 (48,6%) nem részesült közsegélyben, 23,8%-ának a bevételi forrás 25–30%-át a közsegély tette ki, 6,7%-nál ez a forrás 50–72%-át tette ki a család jövedelmének, viszont mindössze egy család akadt, aki kizárólag a segélyből élt. A megvizsgált családok a fent ismertetett bevétel 24,2%-át lakásra, 58,5%-át élelmezésre, 3,5%-át fűtésre, 0,5%-át ruházkodásra, 18,4%-át egyéb célokra fordították. A munkanélküli családok tehát csekély bevételük legnagyobb hányadát élelmezésre fordították, és csak igen csekély hányad jutott fűtésre és ruházkodásra. A megvizsgált családokban egy személy részére az összjövedelemből a következő jutott pengőben:

lakásra	élelmezésre	fűtésre	ruházatra	egyebekre	összesen
0,91	2,05	0,12	0,24	0,30	3,62 P.

A vizsgálat azt is megállapította, hogy egy személyre átlagban 1107 kalória értékű élelmiszer, a szükségesnek egyharmada jutott. Ha ehhez azt is számításba vesszük, hogy a mai orvosi gyakorlatban a legszigorúbb diétának számít a napi 1000–1200 kalória, akkor nem nehéz elképzelni, hogy a munkanélküli családok milyen nyomorúságos színvonalon tengették életüket. A vizsgálat azt is megállapította, hogy ezek a családok nagyrészt kenyéren és burgonyán éltek, táplálékukból teljesen hiányzott az állati fehérje, és túltengett a szénhidrát. Tíz család például 15 tojást fogyasztott összesen 40 hét alatt. A munkanélkülieknek az a kategóriája pedig, állapította meg a professzor, amely nyomortanyákba húzódott vissza, „a szemétdombok hulladékával, krumplival, káposztával, hagymával és kenyérrel tengeti életét".[51]

A munkanélküliség velejárója volt a miatta szenvedők egészségi állapotának leromlása, a rossz táplálkozás, az egészségtelen lakásviszonyok, a hiányos öltözködés, a rossz idegállapot következtében Dr. Csépai Károly egyetemi magántanár az „OTI Betegségmegállapító Állomáson" megvizsgált 1000 munkanélküli egészségét a „legszánalmasabb állapotban" találta. A munkanélküliség egészségügyi következménye volt, hogy amíg a munkával rendelkező dolgozók vörösvérsejtszáma a fiziológiás határt 68,5%-ban éri el, addig a megvizsgált 1000 munkanélkülinél ez a határ csak 62,1%-os volt (az OTI-nál dolgozó férfi tisztviselőké 74,8%-os, a tényleges katonáké 90%-os). Gorvay György is megállapította már ismertetett munkájában, hogy a munkanélküliek „egészségi állapota

[51] Uo. – Szakszervezeti Értesítő, XXXIV. évf. 1. sz. 1937. jan. A munkanélküliek életviszonyai.

kedvezőtlen, sok közöttük az idült beteg, akiknek jó része orvosi kezelés hiányában van". A csecsemő- és gyermekhalandóság is igen nagy volt a megvizsgált családokban, halvaszületett 9, egy éven aluli korban elhalt 5, két és három év között szintén 5, három–négy éves korban 4 gyermek.[52]

A munkanélküliség nagy rombolást végzett a munkanélküliek lelkivilágában is. A munkanélküliségre kárhoztatott emberekben a feleslegesség érzése fejlődött ki, mely előbb-utóbb az erkölcsi magatartásukra is kihatott. A munkanélküliekben egy idő után meglazul a közösségi érzés, passzívvá válik a társadalmi kérdésekkel szemben, a mindennapos elviselhetetlen gondok között meglazul a családi élet. Az Österreichische Wirtschaftpsychosische Forschungsstelle 1931–32 telén Ausztriában megvizsgálta 367 állami segéllyel támogatott marienthali munkanélküli család életét. A megvizsgált munkanélküli családok tagjai közül csak 16% őrizte meg életkedvét, 48%-ának megcsappant az érdeklődése „az élet iránt", és nem remélte sorsa jobbrafordulását, 25%-a teljesen közömbös lett, 15%-a „teljesen kétségbe van esve". A munkanélküliek nagymértékben elveszítették érdeklődésüket a kultúra, a társadalmi élet iránt; a városka könyvtárának látogatottsága 60%-kal csökkent, a politikai gyűlések érdektelenségbe fulladtak, nőtt a bűnözés. Mindez elmondható a hosszabb ideje munka nélkül tengődő magyar munkások esetében is.[53]

A családi élet felbomlása, a kedvezőtlen anyagi viszonyok kihatottak a munkanélküliek gyermekeinek életére is. Elhagyatottságuk, utcai csavargásuk, kéregetésük, erkölcsi züllésük gyakori jelenséggé vált. A munkanélküliség tehát mindennél pusztítóbb hatást gyakorol a munkás és családja életére, ezért társadalmi veszélyessége is igen nagy. Nem véletlen, hogy ez a kérdés szenvedélyes vitákat váltott ki és a társadalom különböző rétegeit, politikai tényezőit állásfoglalásra késztette.

A munkanélküliséggel kapcsolatban az egyik fő vitatéma a munkanélküli segély biztosítása vagy a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetésének kérdése volt Magyarországon. Ez a probléma színterévé vált a társadalmi összecsapásoknak, ebben a kérdésben minden színezetű sajtó, politikai szervezet, vezető politikus letette a maga voksát. A Kommunisták Magyarországi Pártja főleg az 1929–33-as gazdasági válság időszakában helyezte tevékenységének homlokterébe a munkanélküliség problémájának a megoldását. Röplapjaiban a munkanélküliség valódi okára világított rá, és harcba szólította a munkásokat a kizsákmányoló rendszer ellen. Létrehozta a Munkanélküliek Országos Egységbizottságát, melynek programjában első helyen szerepelt az állami munkanélküli segély bevezetése. Ez a szervezet számos sikeres akciót indított a munkanélküliek érdekében. Az éhség, a munkanélküliség elleni tiltakozás jegyében szerveződött meg az ellenforradalmi korszak legnagyobb megmozdulása, az 1930. szeptember 1-i nagy tömegtüntetés.[54]

A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek elsősorban a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetését sürgették, de hívei voltak a munkanélküli segély folyósításának is. Ezt a fő követelést egészítették ki más, kisebb horderejű követelésekkel, mint a közmun-

[52] A Szakszervezeti Értesítő, XXIV. évf. 6. sz. 1937. jún. Munkanélküliség egészségügyi következményeiről.

[53] Szakszervezeti Értesítő, XXXI. évf. 6. sz. 1934. jún. Szociális Szemle. A munkanélküliség hatása a lelki életre.

[54] *Borsányi György:* „Munkát, kenyeret". Kossuth Kiadó. 1971.

kák szervezése, lakbérhaladék a munkanélküliek részére, a munkaviszonyban álló dolgozókkal azonos kedvezményes helyi érdekű vasúti jegy biztosítása a munkanélküliek számára a munkanélküliség tartama alatt.[55]

A munkanélküliség esetére szóló biztosítás híve volt a főváros elöljárósága, amelyet a szegénygondozás problémái terheltek, továbbá az Állami Munkaközvetítő Hivatal, amelynek tisztviselői, rendkívül sok nehézséggel küzdve, próbálták ellátni feladatukat. Híve volt még a munkanélküliség elleni biztosításnak a Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesülete vezetősége, elsősorban dr. Pap Dezső helyettes államtitkár, aki bírálta is a kormányt antiszociális magatartásáért; továbbá a fejlett tőkés országok közgazdasági irodalmán nevelkedő liberális közgazdászok. Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter ugyancsak híve volt a biztosítás bevezetésének és szorgalmazta egy törvénytervezet elkészítését, amiért viszont igen heves támadások érték a nagytőke részéről.[56]

A nagytőke képviselői, a GyOSz urai, Knob Sándor, Fenyő Miksa, Kende Tódor, Bíró Pál, ifj. Chorin Ferenc, Keleti Kornél határozottan állást foglaltak a munkanélküliség esetére szóló biztosítás ellen. Indokként azt hozták fel, hogy a gyáripar egyrészt nem bírná el az újabb szociális terhet, amely számításuk szerint 24 millió arany koronát tenne ki évente, másrészt a munkanélkülieknek nyújtott mindenfajta segély, amelyet ellenszolgáltatás nélkül kapnak, megrontja a munkásosztály munkaerkölcsét, munkakerülésre neveli a munkásokat. Szerintük a megoldás a közmunka szervezése és a közszállítások megindítása. Ugyanezt a nótát fújták a kisebb-nagyobb munkáltatói érdekeltségek, a tőkések érdekeit támogató sajtóorgánumok és jobboldali szövetségek, mint a Baross Szövetség stb. A munkanélküliség elleni biztosítás és a munkanélküli segélyek ellen felsorakoztatott munkáltatói érveknek önmagukban volt bizonyos objektív alapjuk, mert a munka nélkül felvett segélyek valóban elősegíthették a munkakerülést, valóban inproduktív kiadások terhelték a munkáltatókat és az államot egyaránt, és ténylegesen célszerűbb lett volna az ipari termelés megindítása, a közmunka megszervezése. A baj csak ott volt, hogy a közmunkát sem indították meg, a gyári termelés sem indult fellendülésnek és a munkanélküliek segélyezéséről sem gondoskodtak. Ezért volt helyes, hogy a kommunisták az akkori körülmények között síkra szálltak a munkanélküli segély bevezetéséért, mert más módja nem volt a szerencsétlen munkanélküli tömegek megsegítésének.[57]

[55] Vas- és Fémmunkások Lapja, XIX. évf. 2. sz. 1923. jan. 26. Kenyeret a munkanélkülieknek. – Bőripari munkás, XXXIV. évf. 15. sz. 1924. aug. 14. A munkanélküliség esetére szóló biztosítás. – Uo. XXXVI. évf. 10. sz. 1926. máj. 15. Törvényjavaslat a munkanélküliség esetére kötelező biztosításról. – Könyvkötők Lapja, XXV. évf. 26. sz. 1923. dec. 28. A munkanélkülieknek tilos gyűlést tartani. – Famunkások Szaklapja, XXXCIII. évf. 1. sz. 1930. jan. 1. A munkanélküliekért. – Vas- és Fémmunkások Lapja, XXX. évf. 17. sz. 1924. szept. 12. A nemzetgyűlés és a munkanélküliség. – Szakszervezeti Értesítő, XXIII. évf. 6. sz. 1926. júl. 1. Törvényjavaslat a munkahiány esetére szóló kötelező biztosításról.

[56] Munkaügyi Közlöny, XI. évf. 16–18. sz. 1924. szept. 15. Munkanélküliség. – Honi Ipar, XXI. évf. 8–9. sz. Nem lesz munkanélküliség elleni biztosítás Budapesten. – P. I. Archívum. 666 f. I. 1932/33. ö. e. Sipőcz Jenő főpolgármester jelentése a népjóléti miniszternek a szükségmunkák megszervezése tárgyában. – *Födes Béla* és *Pap Dezső:* Különlenyomat a Munkaügyi Közlöny XIII. évf. 1–4. számából 1925. nov. 29.

[57] Vállalkozók Közlönye, 24. évf. 30. sz. 1924. júl. 23. A munkaadók érdekeltségének állásfoglalása a munkanélküliség ügyében. Honi Ipar, XXI. évf. 5. sz. 1928. márc. 15. Iparfejlesztés. A magángazdaság talpraállítása helyett szociálpolitika. Honi Ipar, XXIII. évf. 4–5. sz. 1930. Hogyan válik be másutt a munkanélküliség elleni biztosítás? – Munkaadó I. (XIII) évf. 18. sz. 1926. máj. 5.

Hosszú huzavona után 1926 nyarára végre elkészült a törvényjavaslat a munkanélküliség esetére szóló biztosításról, melynek lényege az volt, hogy a munkanélküli munkás 13 hétig kaphatott segélyt a napi bér 40%-a erejéig, a gyermekes keresőképtelen pedig 60%-át kapta napi bérének. A törvényjavaslatot megelőzően, és annak kidolgozása után is, a népjóléti és munkaügyi miniszter számos értekezletet hívott egybe a javaslat megvitatására. A nagytőke elszánt harcot folytatott, hogy a törvényjavaslat elfogadását megakadályozza. Törekvéseit siker koronázta, mert a törvényjavaslatot levették a napirendről. Ebben segítségére volt az 1926–27-ben kibontakozó konjunktúra is. Így tehát Magyarországon a munkanélküliek megsegítése továbbra is nyomorenyhítő akció keretében történt, amely híven tükrözte a magyar uralkodó osztály szűk látókörű szociális politikáját.[58]

A harmadik kérdés, mely körül a szenvedélyek összecsaptak, a munkaközvetítés volt. Magyarországon a modern gyáripar kialakulásától kezdve különböző munkaközvetítők voltak. Külön munkaközvetítője volt a szociáldemokrata vezetés alatt álló szakszervezeteknek és a keresztényszocialista szakszervezeteknek s az egyes érdekképviseleteknek, vagyis a munkáltatók különböző érdekvédelmi szervezeteinek. Külön szerv volt az ipari és mezőgazdasági állami munkaközvetítő hivatal. Ezenkívül voltak hivatásszerű munkaközvetítők is, ezek azonban elsősorban háztartási alkalmazottak közvetítésével foglalkoztak.

A szakszervezetek tagjaik részére közvetítettek munkát. E tevékenység része volt annak az általános munkásvédelmi, érdekvédelmi munkának, amit a szakszervezetek tagjaik érdekében végeztek. A munkaközvetítés fegyver volt a szakszervezetek kezében a tőkések ellen vívott harcban: gazdasági nyomást gyakoroltak a munkapiacra és a közvetítésen keresztül elhelyezték a maguk kádereit az egyes üzemekben, ahol azok politikai munkát végezhettek. Mivel csak szakszervezeti tagokat közvetítettek, taglétszámuknak állandó emelkedője lett a közvetítő-munka.[59]

Az Állami Munkaközvetítő Hivatal első elődje a kereskedelemügyi miniszter 1899. szeptember hó 6-i 6847. számú rendelete alapján Budapesten 1900. március 15-én megalakult munkaközvetítő volt, mely az iparkamaráktól és a szakszervezetektől független ingyenes állami felügyeletet ellátó intézmény volt. Ezt váltotta fel az 1916. évi XVI. tc., illetve annak végrehajtási utasításaként 1917. február 17-én kiadott 92815 IV–1916 sz. kereskedelemügyi miniszteri rendelet alapján létrehozott hatósági munkaközvetítő hivatal. Az állami munkaközvetítő hivatalnak volt egy felsőbb szerve, a Magyar Kir. Állami Munkaközvetítő Hivatal Budapesten, s voltak középszintű szervei, ezeket Szegeden, Debrecenben, Miskolcon, Pécsett, Győrött. Szombathelyen, Sopronban állították fel. A városi és községi gyűjtőhelyek, melyeknek száma 307 volt az országban, látták el a

---

Biztosítás munkahiány esetére. Munkaadó I. (XIII) évf. 19. sz. 1926. máj. 12. Biztosítás munkahiány esetére. – Magyar gyáripar, XVII. évf. 7. sz. 1926. júl. 1. A munkanélküliség ellen való biztosítás kérdése. – A Hitel, XXVI. évf. 1294. sz. 1924. júl. 19. Biztosítás munkátlanság esetére.

[58] Magyar Gyáripar, XVII. évf. 5. sz. 1926. máj. 1. Törvényjavaslat a munkanélküliség esetére való biztosításról. – Szakszervezeti Értesítő, XXII. évf. 6. sz. 1926. júl. 1. Törvényjavaslat a munkahiány esetére szóló kötelező biztosításról.

[59] Bőripari Munkás, XXX. évf. 9. sz. 1920. máj. 1. A munkaközvetítés fontossága. – Famunkások Szaklapja, XXIX. évf. 8. sz. 1921. ápr. 15. A munkanélküli szaktársak figyelmébe. – Famunkások Szaklapja, XXX. évf. 10. sz. 1922. máj. 15. A munkaközvetítés.

munkaközvetítést az egyes községekben, városokban és azok környékén. Az ipari munkaközvetítőnek volt egy mezőgazdasági megfelelője is, az Országos Mezőgazdasági Munkásközvetítő Központi Iroda, melynek működését az 1898. II. tc.-ben kapott felhatalmazás alapján kiadott földművelésügyi miniszteri rendelettel szabályozták.[60]

A hatósági munkaközvetítőket pártatlanoknak tüntették fel és úgy állították szembe a szakszervezetek és a munkáltatók által fenntartott munkaközvetítők sokat hangoztatott elfogultságával, pártosságával. Valójában a tőkés érdekek hordozói voltak, csakhogy állami jellegüknél fogva ez nehezebben volt felismerhető. Azzal, hogy a munkanélkülieket tekintélyes részét, főleg a szervezetlen munkanélkülieket leválasztották a szakszervezetekről, vagyis konkurrenciát teremtettek a szakszervezetek számára, és a munkások gazdasági érdekeit figyelembe nem véve, éhbérért is közvetítettek, nagy szolgálatot tettek a tőkéseknek. Nem véletlen, hogy az osztályösszeütközések élesedésének, a diktatúra fokozásának éveiben az uralkodó osztály különböző csoportjai – vagy maga az államszervezet – mindig előálltak a szakszervezeti közvetítés megszüntetésének és az állami munkaközvetítés egyeduralkodóvá tételének tervével.

A tüzet a szakszervezeti közvetítés ellen 1922-ben a Magyar Mérnök és Építész Egyletben Knob Sándor, a GyOSz titkára nyitotta meg, amikor a szakszervezeti munkaközvetítés osztályharcos eredményeit taglalva kijelentette: nem szabad tétlenül nézni, hogy a szakszervezeti munkaközvetítők a szocialista szakszervezetek toborzói, az osztályharc eszközei legyenek. Mint mondotta, mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a munkaközvetítés „visszaadassék eredeti szociális rendeltetésének".[61] Vagyis: a közvetítést vegyék ki a szakszervezetek kezéből. A következő támadás 1928 elején következett be, amikor a parlament elfogadta a Nemzetközi Munkaügyi Konferenciának a munkanélküliségről szóló egyezségét. Erre hivatkozva, a kereskedelemügyi miniszter rendelettervezetet készített, mely szerint minden ingyenes munkaközvetítést végző testületnek, egyesületnek kötelessége tevékenységét és tevékenységi körét jelenteni az Állami Munkaközvetítő Hivatalnak. Ezenkívül kötelesek nyilvántartást vezetni a közvetítésekről, és az általuk nyilvántartott munkapiac helyzetéről kötelesek az Állami Munkaközvetítő Hivatalnak adatokat szolgáltatni. Végül kötelezték ezeket, hogy tegyenek jelentést az üres munkahelyekről, amelyeket nem tudnak betölteni és azokról a munkanélküliekről, akiknek elhelyezését nem tudják megoldani, abból a célból, hogy az adatok alapján a hatósági munkaközvetítő a szükséges közvetítési tevékenységet megindíthassa.

Ezt a rendelettervezetet nyilvánvalóan az a törekvés hatotta át, hogy a szakszervezeti munkaközvetítők tevékenységét a hatósági munkaközvetítők ellenőrzése alá vonják; korlátozzák a szakszervezetek osztályharcos tevékenységét, s a tőkések érdekeit szolgálják.[62] A tervezetet azonban a munkásszervezetek ellenállása miatt nem fogadták el, nem lett

[60] Munkaügyi Szemle, II. évf. 6. sz. 1928. június *Koiss Géza:* Munkanélküliség. – Uo. II. évf. 8. sz. 1928. aug. *Szeibert János:* Az üzletszerű állásközvetítés Magyarországon. – Városi Szemle. 1927. év 1085. *Koiss Géza:* Mit tettek városaink a munkanélküliség leküzdésére? – Munkaügyi Szemle, 1928. II. évf. 7. sz. július. *Balogh Andor:* Munkaközvetítés és társadalombiztosítás. – *Balogh Andor:* A magyar munkapiac újjászervezése. Bp. 1926. (A Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületének kiadványa.)

[61] Famunkások Szaklapja, XXX. évf. 10. sz. 1922. máj. 15. A munkaközvetítés.

[62] Magyar Gyáripar, XIX. évf. 3. sz. 1928. márc. A magánközvetítő irodák összeműködésének biztosítása.

előle rendelet. A szakszervezeti közvetítés megszüntetését Gömbös Gyula miniszterelnök ɜm hagyta ki a fasiszta diktatúra bevezetésére irányuló törekvéseiből, már 1933-ban egyik eszédében kijelentette, hogy „ha az ország teljesen kiépített érdekképviseleti rendszeren élne, akkor volna statisztika, akkor a munkakeresők és a munkahelyek száma ontosan meg volna állapítva, akkor a legtökéletesebben ismernénk a lehetőségeket, ıdnók, hogy melyik üzem mit produkálhatna még".[63] Gömbös tehát a fasiszta érdeképviseleti rendszer bevezetését ajánlotta a munkaközvetítés akkori rendszere helyett. A loni Ipar mindjárt élénken reagált Gömbös beszédére, kijelentve, hogy a munkaközvetítés egységesítéséről már régen szó van, és „ha Gömbös a munkaközvetítés érdekképviɜleti kiépítése alatt a közvetítés egységesítését érti, teljesen igaza van, mert akár autoóm, akár állami formában oldják meg az egységesítést, szükséges munkát végeznek".[64]

A totális fasiszta diktatúra bevezetésének sikertelensége után, melynek részét kéezte volna a szakszervezetek államosítása, a fasiszta korporációs rendszer bevezetése, a ormányzat ismét a munkaközvetítéseken keresztül kíván csapást mérni a munkásszerveɜtekre. 1936 végén Bornemisza Géza iparügyi miniszter sajtónyilatkozatot tett közzé, ıelyben érintette a munkaközvetítés kiépítésének kérdését. Elég homályos megfogalmaísban arról beszélt, hogy ehhez a problémához a kormány, ha nagy óvatossággal és ıegfontolással is, de a közeljövőben mégis hozzá szándékozik nyúlni. A Honi Ipar rögtön ıegragadta az alkalmat, hogy kirohanást intézzen a szakszervezetek közvetítő tevékenyɜge ellen, és megint állást foglalt a közvetítés államosítása mellett. Az iparügyi miniszter ɜszédéből egyébként az derül ki, hogy a kormány egyelőre csak a munkaközvetítő odák fokozott ellenőrzésére gondolt.[65]

A kormány azonban a munkaközvetítés hatósági ellátásáról szóló 1916. évi XVI. tc. egészítése címén kerettörvényt akart megszavaztatni, amelyet az illetékes miniszter ndelettel tölthetne ki. A kormány célkitűzésével kapcsolatban a KMP központi lapja, a olgozók Lapja a következőket írta: „Darányi kijelentette, hogy mindenben Gömbös ɣomán akar haladni. Kevesebb lármával, alattomosabban akarja a megerősödött szakszerɜzeteket alapjaiban megtámadni. A munkaközvetítés állami irányításáról szóló törvényvaslat minden egyes szakasza alkalmas arra, hogy a szakszervezeteket gazdasági harcaiın, nagyobb darab kenyérért való harcos munkájában megakassza, megbénítsa."[66]

A törvényjavaslat szerint ugyanis a miniszter a törvény kihirdetése után dönt arról, ɔgy megadja-e az engedélyt az ingyenes munkaközvetítők továbbműködésére vagy sem. miniszter előírhatja az azonos szakmákban közvetítők összeolvasztását, pl. a szabók ıartestületét a keresztény szocialistákéval és a szabók szakszervezetével. De, ha megtartk a szakszervezeti közvetítőket, akkor is az állami közvetítő hivatal felügyelete alá ɔnják őket. Ezenkívül, ha azt állapítják meg, hogy szakszerűtlen a szakszervezetek ɔzvetítő munkája, akkor elmozdíthatják a szakszervezet által megbízott személyt és mást ɜvezhetnek ki helyébe, továbbá, ha nem közvetít sztrájktörőket, a közvetítőt felosztják. Ha az osztályharcos munkás nem megy el sztrájktörőnek, az a veszély fenyegeti,

[63] Honi Ipar, XXVI. évf. 1. sz. 1933. jan. 1. A munkaközvetítés Gömbös Gyula beszédének nertetése.

[64] Uo.

[65] Honi, Ipar XXIX. évf. 21. sz. 1936. nov. 19. A munkaközvetítés ügye,

[66] Dolgozók Lapja, 1. évf. 1. sz. 1937. április. Harcot a munkaközvetítés szabadságáért.

hogy Magyarországon nem kap többet közvetítést, mivel „nem fogadta el az állást". A Gondolat 1937. március–áprilisi számában Mód Aladár cikke leleplezte az uralkodó osztály mesterkedését, felhívta a szervezett munkások figyelmét a törvénytervezet veszélyeire, a kormány alattomos támadására.[67] A cikk a szabadságjogok, köztük a közvetítés szabadságának megvédelmezésére hívta fel a munkásokat. A Népszava is terjedelmes cikkben tiltakozott a törvénytervezet ellen, „a népies jelszavak és a népellenes cselekedetek politikai korszakának terméke"-ként értékelve azt, s felhívta a munkások figyelmét a veszélyre.[68] Ezután megmozdultak a szakszervezetek is, melyeknek vezetői kezdetben nem ismerték fel a törvénytervezetben rejlő óriási veszélyt. A harc sikeres volt, mert a kormány nem merte bevezetni az új közvetítési „reformot"; a kerettörvényből nem lett semmi.[69]

Az uralkodó osztály azonban továbbra sem mondott le a munkaközvetítés államosításáról és ismételten felmelegítette ezt a kérdést. A Munkaügyi Szemle 1940 nyarán cikket jelentetett meg a közvetítésekről, és most már a háborús szükségletekre, a háborús gazdálkodás követelményeire hivatkozva követelte a munkaközvetítés reformját. „A munkaközvetítés jelentősége különben is a világháború óta annyira elmélyült, az egyre jobban tervszerűsített és az állami érdekekkel egybeszövődő gazdasági életnek annyira lényegi kérdésévé vált, hogy az általános gazdasági és politikai irányzat természetes követelménye lett a közületi munkaközvetítés kiterjesztése", fújja a régi nótát új szöveggel a cikkíró.[70]

1941-ben a sajtó sokat foglalkozott a közvetítés államosításával. Ennek hatására a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara érkezletet hívott egybe, melyen részt vett a munkaközvetítéssel foglalkozó valamennyi szerv képviselője. Az értekezlet úgy foglalt állást, hogy a kérdést megvitatni nem célszerű, mert az iparügyi miniszter tudomása szerint tervezetet készített és azt eljuttatja az értekezlethez. Azt azonban kimondták, hogy a kérdés napirendre tűzését nem tartják időszerűnek.[71] 1943-ban megkezdődött a városok által fenntartott hatósági munkaközvetítés államosítása. Ugyanez évben a kormány rendeletet adott ki a munkaközvetítés központi bizottságának megszervezéséről, melynek feladatát képezte a munkapiac megszervezése, a munkaközvetítők munkájának összehangolása.[72] A Sztójay-kormánynak pedig első dolga volt, hogy az 1350/1944. ME. sz. rendelettel államosítsa a munkaközvetítést és megszüntesse a munkaközvetítő irodák tevékenységét. Az uralkodó osztályok szélsőjobboldali részének uralomrajutásával tehát a szakszervezetek eddig sikerrel megvédett közvetítő jogait is megszüntették.[73]

A következő kérdéscsoport, amely körül a szenvedélyek összecsaptak, a munkanélküliség leküzdésének módozatai voltak. Ebben a kérdésben a társadalom minden réte

[67] Gondolat, III. évf. 2. sz. 1937. márc.–április. *Mód Aladár:* A munkaközvetítés államosítá

[68] Népszava, 1937. febr. 12. A munkaközvetítéssel kapcsolatos törvénytervezet elutasítása.

[69] Dolgozók Lapja, II. évf. 2. sz. 1938. június. Általános támadás a szakszervezetek ellen.

[70] Munkaügyi Szemle, XIV. évf. 8. sz. 1940. aug. *Erdélyi Mihály:* Munkaközvetítés és pály választási tanácsadás.

[71] Magyar Gyáripar, XXXII. évf. 9. sz. 1941. szept. 20. A munkaközvetítés reformja.

[72] Magyar Gyáripar, XXXVI. évf. 3. sz. 1943. márc. 20. A munkaközvetítő hivatalok terül beosztása. – Közgazdasági Értesítő, 1943. márc. 14. sz. A városok által fenntartott hatósági munk közvetítők államosításáról szóló rendelet.– Szociális Szemle, IV. évf. 1. sz. 1943. jan. Ipari munk piacunk rendezése.

[73] Magyar Gyáripar, XXXVII. évf. 4. sz. 1944. ápr. 20. A munkaközvetítés államosítása.

állást foglalt. A nagytőke a kis- és középtőke rovására kívánt kilábalni a válságból, vagy az államtól várta a válság leküzdését, az ipari tevékenység megindulását, a gazdasági élet fellendülését. A legáltalánosabb nézet az volt, hogy az állam a közmunkák megszervezésével megindíthatja a termelést, élénkítheti a belső piacot a vásárlóképesség növelésével. Ehhez azonban a kormánynak, amely igyekezett is ilyen irányú erőfeszítést kifejteni, nem volt megfelelő pénzügyi eszköze, 1925–1930 között évi 300 millió pengőt fektettek be közmunkába. Ezt követően a gazdasági válság körülményei között évi 100–150 millió pengőre csökkent ez az összeg. Általános nézet volt, hogy hitelre, kölcsönre van szükség, és a kormánytól várták ennek megszerzését. Az fel is vett nagyobb mértékű külföldi kölcsönt, de igen előnytelen feltételek mellett, és rosszul is használta fel. A munkáltatók egy részének az volt a nézete, hogy a munkanélküliség leküzdése érdekében a drágaságot és a további drágulást kell leküzdeni. Ezt egyes szakírók bér- és fizetésemelésekkel, valamint magas munkanélküli segélyek folyósításával kívánták megoldani. Mások a kistőkések támogatásában, önálló egzisztenciák teremtésében látják a munkanélküliséget megoldhatónak.[74]

A nagytőke képviselői versenyképes ipar megteremtésében, az életképtelen kisüzemek megszüntetésében és külföldi olcsó kölcsönök biztosításában látták a kiutat a munkanélküliségből. Egyes képviselői a mezőgazdasági művelés modernizálásában, a mezőgazdasági ipar széles alapokra történő kifejlesztésében, a régi nagyipari vállalatok célszerű reorganizációjában vélték megtalálni a munkanélküliséget szülő gazdasági pangásból a kiutat. A polgári közgazdászok receptje általánosságban ez volt:

1. Meg kell alkotni a helyes termelési rendszert,
2. gondoskodni kell a tőkéről,
3. a munkaerőt tisztességes teljesítményre kell képesíteni.[75]

A kormány, hozzá nem értő gazdaságpolitikája következtében, nem tudott azonban a kívánalmaknak eleget tenni, ezért a törvényszerűen jelentkező munkanélküliségnél is nagyobb fokú munkahiány állandó kísérőjelensége maradt a magyar gazdasági és társadalmi életnek.

Közvetlenül hazánk felszabadulása után, 1945-ben és 1946 legelején, a romokban heverő, kifosztott országban csak igen nehezen indult meg a termelőmunka. Elsősorban romeltakarítás folyt az üzemekben és a termelőmunka megindításához szükséges helyreállító tevékenység. Ebben az időszakban egyes szakágakban munkáshiány mutatkozott. Ennek az oka az volt, hogy sokáig nem tértek még haza hadifogságból, mások a biztosabb megélhetés reményében vidékre költöztek, s voltak, akik alkalmi kereskedéssel foglalkoztak.[76] Az Óbudai Hajógyárban pl. 1500 munkásra, a MÁVAG diósgyőri gyárában 250, az Ózdi Vasgyárban 400, a Csepeli Vasműveknél 250 munkásra lett volna ebben az időszak-

[74] Városok Lapja, XIX. évf. 15–16. sz. 1924. aug. 1. Városok készsége a munkanélküliség leküzdésére. – Bányászati és Kohászati Lapok, LVII. évf. 22. sz. 1924. nov. 19. *Verbói Cséti Róbert:* A munkanélküliség kérdéséhez. (Válasz Cotel Ernő cikkére.) – Századunk. I. évf. 1. k. 1926. év 197. *Halasi Béla:* i. m. – Bányászati és Kohászati Lapok. LVII. évf. 21. sz. 1924. nov. 3. *Cotel Ernő:* A munkanélküliség problémájához. Magyar Ipar, LVII. k. 2. sz. 1931. jan. 20. Közmunkák és munkanélküliség. – *Földes Béla–Pap Dezső:* i. m.

[75] Bányászati és Kohászati Lapok, LVII. évf. 23. sz. 1924. dec. 1. *Balás Jenő:* Munkanélküliség.

[76] Statisztikai Évkönyv 1948. A Magyar Gazdaságkutató Intézet jelentése. Ipar, 107.

ban szükség. Különösen nagy hiány mutatkozott vasöntőkben.[77] Az átmeneti munkaerő hiányt belső átcsoportosítással és szaktanfolyamok indításával igyekeztek megoldani. De a kormány erőteljesebb eszközökhöz is nyúlt, bevezette az általános munkakötelezettséget, javította a munkások ellátását. Ezenkívül az iparügyi miniszter javasolta a kormánynak, hogy a jóvátételi szállítások teljesíthetősége érdekében kérje a Szovjetuniót, hogy legalább részben szabadítsák fel a hadifogolytáborokat.[78]

A gazdasági élet vérkeringésének megindulása, a stabilizáció végrehajtása időszakában annak ellenére, hogy a stabilizáció évében a gyári munkáslétszám 13%-kal, 1946 és 1947 között pedig 15%-kal nőtt, és 307 000-re emelkedett, tehát 6%-kal felülmúlta az 1938. évit, ismét nagymérvű munkanélküliség volt tapasztalható az országban. Ennek a látszólagos ellentmondásnak az volt az oka, hogy a stabilizáció után azok a munkások, akik az infláció alatt az alacsony és gyorsan értéktelenedő keresetek mellett nem vállaltak munkát, most tömegesen jelentkeztek, s a hadifogságból hazatértek számára is csak részben lehetett munkát biztosítani.[79]

A munkanélküliségnek azonban volt egy mélyebben fekvő oka is: a gazdasági elmaradottság és a demográfiai fejlődés közötti ellentmondás. Az ország agrár-ipari jellege ellenére a gazdaságilag fejlett országokéhoz hasonlóan magas népsűrűség (1949-ben kereken 100 fő/km^2) és az ebből eredő viszonylagos túlnépesedés, már több évtizede feszítette a magyar társadalmat, részben a városi, részben a falusi latens munkanélküliség formájában. A falusi szegénység foglalkoztatottságát és megélhetését az új népi demokratikus rendszer sem tudta a földreformmal biztosítani. A földosztás során az agrárnincstelenek több mint fele, a félproletároknak pedig mintegy kétharmada juttatás nélkül maradt, s így az agrárszegények száma – keresők és eltartottak nélkül – még mindig 2 millió körül volt.[80]

Az agrárszegénység egy része úgy kapott a földosztáskor földet, méghozzá a várható országos átlagnál nagyobbat, hogy ugyanakkor más része teljesen kimaradt a juttatásból, vagy éppen messze az átlag alatt részesült belőle. Az egyenetlenség oka a fölosztható földek eltérő megoszlásában keresendő; egyes helyeken több föld állt a kisebb számú igénylő rendelkezésére, másutt a birtok volt kevés az igénylőkhöz képest. A legalacsonyabb volt a földhöz juttatottak aránya az Alföldön, Békés, Pest, Szolnok, részben Csanád és Csongrád megyékben, északon pedig Hevesben és részben Borsod-Abaúj megyében.[81]

Az a tény, hogy a földosztás során az agrárnincstelenek és félproletárok tömeges földhöz juttatása minden eddigit felülmúlt, nem jelentette a teljes megoldást sem termelési sem szociális szempontból. Lecsökkent ugyan az agrárszegénység aránya, de száma még mindig magas volt. Akiknek kevés vagy semmi föld sem jutott, az volt a legnagyobb

[77] Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban ÚMKL). Iparügyi Minisztérium. Bán Antal miniszter rendezetlen iratai. 1994. sz. 1946. máj. 8.

[78] ÚMKL Magyar Nemzeti Bank. Elnöki Főosztály XVII-2-a Gazdasági Miniszteri Értekezlet 1945. szept. 21-i jegyzőkönyve.

[79] Statisztikai Évkönyv 1948. A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése 108. Ipar.

[80] Párttörténeti Közlemények, XVI. évf. 3. sz. 1970. aug. 114. *Birta István:* A szocialista iparosítási politika néhány kérdése, az első ötéves terv időszakában.

[81] *Orbán Sándor:* Két agrárreform Magyarországon. Akadémiai Kiadó. 1972. 43–45.

problémájuk, hogy munka- és kenyérkereseti lehetőségük sem volt. Egyfelől megszűntek a tartós alkalmazást nyújtó – mindenekelőtt a kommenciós cselédtartó – nagybirtokok, másfelől viszont a nincstelenek mellett ott volt még és nőtt a félproletárok száma, akik közül igen sokan vállaltak rendszeresen saját gazdaságon kívüli munkát. Megcsappantak a kubikos és summás munkaalkalmak is, amelyek korábban a regionális feszültségeket csökkentették. Mindezt súlyosbította az a körülmény is, hogy a háborúban lerombolt iparból és a rosszul ellátott városokból kiszorultak egy része is a mezőgazdaságba húzódott vissza.[82] A stabilizációt követő években viszont a nincstelen falusi rétegek egy része, a vidéki elhelyezkedési lehetőség hiányában a fővárosban és a vidéki ipari centrumokban próbált elhelyezkedést találni; a városokba özönlött és maga is az ipari munkanélküliek hadseregét képezte. A mezőgazdasági munkanélküliek száma 1946-ban és 1947 közepén állandóan 100 000 közül mozgott. 1947 végén a közmunkaügyi igazgatók jelentései szerint számuk 192 961 volt.[83]

A szakszervezetek által kimutatott munkanélküliek száma 1946-ban és 1947-ben[84]

Év, hó	Fizikai munkanélküliek				Szellemi munkanélküliek száma	Munkanélküliek összesen
	ipari	kereskedelmi	egyéb	összes		
1946						
aug.	24 024	1277	2 482	27 783	3 356	31 139
szept.	25 209	1772	2 627	29 608	4 944	34 552
okt.	28 212	2453	3 393	34 058	6 530	40 588
nov.	26 505	2499	5 453	34 458	7 641	42 099
dec.	27 849	3118	5 698	36 665	8 083	44 748
1947						
jan.	35 995	3423	6 048	45 466	9 257	54 723
febr.	39 260	3767	6 583	49 616	10 329	59 945
márc.	47 708	4152	7 513	59 373	11 655	71 028
ápr.	50 031	4219	8 618	62 868	12 428	75 296
máj.	54 074	4876	9 442	68 392	12 492	80 884
jún.	–	–	–	–	–	–
júl.	53 990	3899	10 702	68 591	13 057	81 648
aug.	59 716	4964	13 908	78 588	13 142	91 730
szept.	64 189	4991	16 932	86 112	14 004	100 116
okt.	69 962	4835	17 726	92 523	13 855	106 378
nov.	74 202	4759	16 093	95 059	14 064	109 123
dec.	82 813	4691	15 452	102 956	12 629	115 585

[82] Uo. 45–46.

[83] ÚMKL XXIII-2. cs. Gazdasági Főtanács XIX/8. tétel. 4962/47. ikt. Mezőgazdasági munkások Franciaországban való foglalkoztatása tárgyában a földművelésügyi miniszter előterjesztése a GF-hez. – P.I. Archívum. 247. f. 12/23 ö.e. Az MKP Központi Vezetősége iratai 1947. okt. Az építési és közmunkaügyi igazgatók jelentései a munkanélküliek számáról.

[84] Statisztikai Évkönyv 1948. A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése 108. Ipar.

A munkanélküliek számának alakulása időtartam és korcsoportok

Megnevezés	Munkanélküliek összesen	Időtartam szerint					
		1 hónapnál rövidebb idő óta	2 hónapja van munka nélkül	3 hónapja van munka nélkül	4 hónapja van munka nélkül	5–6 hónapja van munka nélkül	7–12 hónapja van munka nélkül
Munkanélküli nők	21 307	4 954	3 656	2 681	1 957	2 374	2 814
Munkanélküli férfiak	88 239	19 819	23 306	11 514	8 058	9 571	10 219
Munkanélküli mindösszesen	109 540	24 773	26 962	14 195	10 015	11 945	13 033

A szakszervezetek nyilvántartása szerint tehát a munkanélküliség a fizikai dolgozók körében 1946 és 1947-ben 27 783 és 102 956 között ingadozott, ami évi átlagban valamivel az 1938. évi munkanélküliség színvonala felett volt. A munkanélküliség mértéke a fizikai dolgozók körében 1946 közepétől, vagyis a stabilizációtól kezdve fokozatosan növekedett, amiben a hadifoglyok fokozatos hazatérése, a falusi munkanélküliek városba özönlése és az államosítás alá nem eső gyárak tudatos munkaerő befagyasztása játszott közre jelentősebb mértékben.

A munkanélküliek számát szaporították a 8660/1946. ME. sz. rendelet alapján „B"-listázott tisztviselők is, akiknek egy része más megélhetés hiányában fizikai munkán kívánt elhelyezkedni. A munkanélküliek nagyobb hányada, akárcsak a felszabadulás előtt, most is Budapestre jutott; 1946 júliusában 3902, augusztusban 10 637, szeptemberben 12 868, októberben 17 787, novemberben 20 139 munkanélkülit mutattak ki a szakszervezetek vidéken. Nagy-Budapesten a munkanélküliek közül 1946 novemberében 5882 szakmunkás, 625 betanított munkás, 7419 segédmunkás volt, vidéken a munkanélküliek között 8929 szakmunkás, 2021 betanított munkás és 9189 segédmunkás volt. Annak ellenére, hogy a stabilizáció előtti időszakban és utána is rohamosan nőtt az iparban foglalkoztatott szakmunkások száma – a stabilizáció évében 16%-kal nőtt a gyáripari munkáslétszám 13%-os növekedésével szemben – igen nagy volt a szakmunkások részaránya a munkanélküliek táborában. A legnagyobb munkanélküliség ebben az időszakban a textiliparban, valamint a vas- és fémiparban mutatkozott. Amíg azonban a vas- és fémiparban lassan fokozódott a kereslet a szak- és segédmunkások iránt, addig a textiliparban a munkanélküliek száma emelkedő tendenciát mutatott. Ennek az volt az oka, hogy a régi szakmunkások visszatértek, és új munkaerők jelentkeztek, mivel ezt a szakmát általában könnyen elsajátíthatónak vélték, ezenkívül anyaghiány is gátolta a termelőmunka növekedését ebben az iparágban.[85]

[85] ÚMKL Bán Antal miniszter rendezetlen iratai 3189 ikt. Szakasits Árpád miniszteri osztályfőnök jelentése a munkanélküliség helyzetéről. 1946. dec. 7.

:erint az 1949. évi népszámlálás adatai alapján[87]

	Korcsoportok szerint					
a munkanélküliek közül						
1 évnél hosszabb idő óta	15–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60 éves és idősebb
	éves					
2108	3 796	8 270	3 984	2 979	1 657	595
6067	8 850	31 995	18 199	15 380	9 076	4733
8175	12 646	40 265	22 183	18 359	10 733	5328

Szembetűnő, hogy az év végére mindig megnövekszik a munkanélküliek száma. :nnek oka egyrészt az idényiparágak év végi pangásában keresendő, másrészt abban a ényben, hogy vidéken az őszi mezőgazdasági munkálatok befejezésével mind nagyobb ömegben jelentkeztek a munkaközvetítőknél ipari munkára a nyáron mezőgazdaságban lolgozók. Ezeket a cukorgyárakban, dohánybehordásnál, fakitermelésnél és közmunka iltal igyekeztek foglalkoztatni.[86] Az 1948-as évre vonatkozóan az eddigi kutatások során iem találtunk a munkanélküliségre adatot, az 1949. évi népszámlálás munkanélküliségre 'onatkozó igen részletes adataiból azonban képet kaphatunk ennek az időszaknak a nunkanélküliségéről.

A táblázatból világosan kitűnik, hogy a munkanélküliek száma 1949 elején az 1947. lecemberi adatoknak megfelelő nagyságrendben mozgott, illetve valamivel fölötte. A nunkanélküliek 24%-át a nők tették ki. A munkanélküliek nagy része két hónapnál övidebb ideig volt munka nélkül, de igen magas azoknak a száma is, akik fél évnél iosszabb ideig, ami a munkanélküliség súlyosságát mutatja, hiszen minden munka nélkül :ltöltött hónap súlyos nélkülözést jelentett. A munkanélküliség időtartamának hosszúsága i krónikus munkanélküliség legszembetűnőbb jelensége. A munkanélküliségnek másik gen szomorú tünete volt ebben az időszakban, hogy főleg a fiatal korosztályt, a pálya-:ezdőket sújtotta s ez kihatott a családalapításra, a fiatalok politikai aktivitására. A nunkanélküli munkásoknak több mint fele 30 év alatti volt és több mint kétharmada, nondhatni túlnyomó többsége 50 év alatti munkaképes korban, tehát kiesésük a termelő-nunkából óriási veszteséget jelentett a népgazdaság számára.

Egyes kiemelt iparágakat tekintve legnagyobb volt a munkanélküliség az építőipar-)an, a vas- és fém- és gépiparban, a ruházati iparban, valamint a faiparban. A vas- és

[86] Uo.

[87] Központi Statisztikai Hivatal. 1949. évi népszámlálás. 7/a. Munkanélküliek adatai. Kiegészítés A foglalkozási statisztika országos eredményei c. kiadványhoz.

Munkanélküli népesség férfiak és nők együtt a munkanélküliség időtartam

Kiemelt foglalkozások (szakmák)	Munkanélküli férfiak és nők száma	Időtartam szerint					
		1 hónál rövidebb ideje	2	3	4	5–6	7–12
			hónapja				
		van munka nélkül					
Bányászat	98	26	20	16	7	7	16
Kohászat	10	–	3	1	4	3	–
Vas-, fém- és gépipar	10 542	2 443	1 928	1435	1074	1454	1509
Építőanyag- és üvegipar	138	33	40	24	12	18	14
Bőr-, gumi- és szőrmeipar	9 394	2 448	1 663	1115	751	1242	1475
Textilipar	1 032	298	147	118	95	109	165
Ruházati ipar	10 593	2 705	1 685	1113	859	1231	1696
Papíripar és vegyipar	66	16	5	9	7	9	12
Építőipar	13 096	1 759	5 955	1437	1370	1162	915
Nyomdaipar	112	11	14	20	10	17	24
Egyéb fizikai dolgozó	3 043	1 000	640	432	277	361	360
Faipar	5 495	1 530	1 122	712	466	644	668
Munkanélküliek mindösszesen	53 619	12 269	13 222	6431	4932	6257	6854

gépipari, valamint a ruházati ipar nyersanyaghiányban szenvedett, a faipar részben szi tén, de ezt az iparágat az is sújtotta, hogy tartós fogyasztási eszköz iránt, mint a bútor, á általánosan alacsony életszínvonal következtében nem volt kereslet. Az építőipar ped mindig mutatója volt a gazdasági helyzetnek, építkezések csak gazdaságilag stabil helyze ben indultak meg. Ebben az iparágban az újjáépítő munka meggyorsulásával, az új nag ipari létesítmények építésének megindulásával egy csapásra megszűnt a munkanélküliség

Az egyes nem kiemelt szakmákban a népszámlálás adatait foglalkozási főcsoportok foglalkozási viszonyok szerint csoportosították. Eszerint a nem kiemelt szakmákba 55 822 munkanélküli volt, nagy részük az iparban dolgozott. Az így kimutatott munkané küliek között 24 437 szak- és betanított munkás volt, 31 490 pedig segédmunkás. E megfelelt az ipar akkori szükségletének és a munkásosztály összetételének. A szakmu kások iránt nagyobb volt a kereslet, mint a segédmunkások iránt, ezenkívül segédmunk sokból is lényegesen több elhelyezkedésre váró volt, mint szakmunkás. A foglalkozá főcsoportok szerinti csoportosításban a munkanélküliség alakulását a 886–887. lapo levő táblázat mutatja.

és korcsoportok szerint az egyes kiemelt foglalkozásokban (szakmákban)[88]

	Korcsoportok szerint					
a munkanélküliek közül						
1 évnél hosszabb ideje	15–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60 éves és idősebb
	éves					
6	11	21	14	35	12	5
2	1	2	1	4	2	1
973	1380	4 854	1710	1580	740	285
11	10	60	27	22	16	17
703	932	3 665	2059	1835	617	230
67	148	467	254	121	33	6
1044	1664	5 114	1069	1031	528	206
11	5	25	15	14	6	1
517	556	3 724	2728	2713	1096	1266
16	29	61	12	9	1	–
171	160	977	730	708	335	128
358	436	2 176	1298	844	477	260
3879	5332	21 146	9917	8916	4880	2405

A munkanélküliség súlyos öröksége tehát, amint láttuk, a fiatal népi demokratikus rendnek is igen nagy gondot okozott. A munkanélküliség problémájának megoldása csak az agrárelmaradottság felszámolásával, az iparosítással, az alacsony általános gazdasági színvonal gyors emelésével válhatott valósággá. A történelem hazánkban is ennek a problémának a megoldását tűzte napirendre, amíg azonban ez megvalósult, a munkanélküliség problémája súlyos tehertétel volt a népi demokratikus rendszernek. A nagymértékű munkanélküliség szociális feszültséget teremtett, ami mindenképpen a hatalmon levő demokratikus erők helyzetét nehezítette. Az újjáépítési minisztériumba százával érkeztek beadványok és sürgönyök, melyek új munkák szervezését és a már szervezett munkák meghosszabbítását kérték. Az egyes városokból és községekből egymás után érkeztek olyan jelentések, hogy a munkanélküli tömegek tüntetve követelték a hatóságoktól további munkaalkalmak nyújtását. Ezenkívül a küldöttségek tucatjait fogadta naponta az újjáépítési miniszter, akik a legerélyesebben követelték közmunkák szervezését vagy azok

[88] Uo.

Munkanélküli népesség a munkanélküliség időtartama és korcsoportok szerint,

Foglalkozási főcsoport alcsoport, foglalkozási viszony	Munkanélküli férfiak és nők száma	Időtartam szerint			
		1 hónál rövidebb ideje	2	3	4
			hónapja		
		van munka nélkül			
I. Mezőgazdaság összesen	4 734	–	–	–	1985
Állandó mezőgazd. munkás	484	–	–	–	171
Időszaki mezőgazd. munkás	4 250	–	–	–	1814
II. Bányászat összesen	290	290	101	46	30
Szak- és betanított munkás	69	25	10	11	10
Segédmunkás	221	76	44	35	20
III. Ipar összesen	31 354	7 193	9 261	4282	2576
Szak- és betanított munkás	18 329	3 833	4 653	2446	1558
Segédmunkás	13 025	3 360	4 608	1836	1018
IV. Kereskedelem összesen	4 953	1 074	796	602	427
Szak- és betanított munkás	4 349	851	671	519	379
Segédmunkás	604	223	125	83	48
V. Bank és biztosítás összesen	26	2	5	6	6
Szak- és betanított munkás	4	2	1	2	–
Segédmunkás	22	1	4	4	6
VI. Közlekedés összesen	1 091	490	243	120	62
Szak- és betanított munkás	234	68	58	26	18
Segédmunkás	857	422	185	94	44
VII. Közszolgálat összesen	335	84	59	61	44
Szak- és betanított munkás	246	45	33	25	31
Segédmunkás	189	39	36	36	13
IX. Egyházak összesen	18	–	5	4	–
Szak- és betanított munkás	12	–	–	1	–
Segédmunkás	6	–	5	3	–
XI. Napszámosok k. m. n. össz. Segédmunkás	15 625	3 359	2 961	2299	1698
XII. Egyéb különféle foglalkozások	2 135	500	360	343	243
Szak- és betanított munkás	1 194	179	187	199	150
Segédmunkás	941	121	173	144	93
Munkanélküli összesen	55 822	12 803	13 227	7763	5086
Szak- és betanított munkás	24 437	5 003	5 613	3229	2150
Segédmunkás	31 490	7 601	8 141	4484	2940

férfiak és nők együtt. Egyes kiemelt foglalkozások (szakmák) nélkül.[89]

			Korcsoportok szerint					
a munkanélküliek közül								
5–6	7–12	1 évnél hosszabb ideje	15–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60 éves és idősebb
			éves					
1985	838	330	581	1 577	919	787	437	431
156	107	50	84	150	92	82	42	32
1325	731	280	497	1 369	827	705	395	699
19	24	16	49	106	57	49	18	11
3	7	3	4	27	20	14	2	2
16	17	13	45	79	37	35	16	9
2774	3287	1982	4002	11 366	6 389	5224	2984	1388
1892	2373	1574	1469	6 946	4 164	3215	1771	754
882	914	407	2533	4 420	2 225	2009	1213	624
525	812	717	450	2 168	1 096	680	439	140
486	754	689	352	1 499	990	557	344	107
39	58	28	108	169	106	123	95	33
1	4	1	2	2	6	7	5	4
1	1	1	1	2	6	3	5	1
–	3	–	1	–	–	4	–	3
71	71	34	167	410	219	167	100	35
24	24	16	17	98	57	42	20	4
47	47	18	150	312	162	125	80	31
45	75	57	30	145	75	94	64	27
23	47	42	13	71	52	55	43	12
22	28	15	17	74	23	39	21	15
8	1	–	–	4	2	3	7	2
1	1	–	–	1	1	–	1	–
7	–	–	–	3	1	3	6	2
1950	2092	1264	2472	4 334	3 008	2763	1898	1150
297	322	170	136	586	408	462	375	168
179	197	103	50	355	234	267	204	84
118	125	67	86	231	174	195	171	84
5663	6685	4241	7308	19 121	11 260	9449	5890	2925
2609	3404	2428	1906	8 999	5 524	4153	2390	964
3091	3284	1812	5412	9 622	5 736	5296	3500	1951

[89] Uo.

meghosszabbítását. A munkanélküliek fenyegető magatartására, a munkanélküliségbe rejlő társadalmi veszélyességre igen sok közigazgatási vezető hívta fel a kormányszerve figyelmét.[90]

A legsúlyosabb helyzet vidéken volt a mezőgazdasági és földmunkások körében. földreform következtében – mint már említettük – a summások, a mezőgazdasági csel dek, a részesek egy része keresethez nem jutott, a törpebirtokosok pedig vetőmag é termelési eszközök hiányában, de igen nagy mértékben az aszály következtében, megélh tésüket nem tudták biztosítani. A kubikos munkások pedig – főleg a tiszántúli részen az építőipari és az ármentesítő-társulati munkák elmaradása következtében 1946 nyarán é ősszel a télrevalójukat sem tudták megkeresni. A mezőgazdasági munkások és a kubik sok ugyanis az év 52 hetéből általában 40 héten keresztül dolgoztak és ez alatt az idő ala kellett megkeresniök az egész évi kenyeret. A mezőgazdasági főidény az infláció idejére é a stabilizáció első hónapjára esett. Az inflációs keresetek elértéktelenedtek, a stabilizáci első hónapjaiban pedig a hitelmegszorítások a megfelelő kereseti lehetőségeket nem tette lehetővé. Ezek az okok azt eredményezték, hogy a mezőgazdasági és földmunkások j része 1946 második felére, minden tartalékából kifogyva éhezésnek nézett elébe.

A FÉKOSz Heves megyei titkársága egyik 1946. évi jelentése szerint, amelyet földművelésügyi minisztériumnak küldött meg, a megye területén a földmunkások 70% munka nélkül volt. „Családjaikkal a közelgő tél beállta előtt a legnehezebb helyzetbe élnek, és amennyiben valamilyen hatósági beavatkozás nem történik és helyzetükön ne segítenek, a legszomorúbb helyzetnek néznek elébe, ami demokratikus szempontból szociális viszonylatban szinte kétségbeejtő."[91] A földmunkások, írja a továbbiakban, közelgő tél miatt kiszámíthatatlan következményekkel járó helyzetbe kerülhetnek, ezért közmunkák megindítását sürgetik. Ha a kormányszervek sürgősen nem intézkednel „a munkanélküliség szülte elégedetlenség következtében előreláthatólag előállható k molyabb következményeket a földmunkások megyei vezetősége nem vállalja".[92]

Hasonló tartalmú jelentések, levelek sokaságát küldték a megyei szervek a komm nista és szociáldemokrata pártszervezetek, valamint a szakszervezetek a kormányszerve hez és a pártok központi szerveihez, rámutatva a munkanélküli mezőgazdasági munkás és az ipari munkások nyomorúságos helyzetére, továbbá a tőkések mesterkedéseire i melyekkel mesterségesen növelték a munkanélküliséget.

[90] ÚMKL Gazdasági Főtanács XXIII-2. sz. XIX./8. tétel 228/947. ikt. 1947. I. 2. Mistéth End építés- és közmunkaügyi miniszter előterjesztése a GF-hez a munkanélküliség kérdésében. ÚMK Újjáépítési Minisztérium VI. cs. 1/a. Elnöki és Általános Főosztály 354. alapszám 11356. ikt. 194 Egerszólát hivatali és társadalmi szerveinek levele a közmunkaügyi miniszterhez a munkanélkülis tárgyában. – ÚMKL Gazdasági Főtanács XXIII-2. cs. XIX/8. tétel 9133/47. ikt. Csongrád meg alispánjának levele a miniszterelnökhöz a munkanélküliek megmozdulásáról. – ÚMKL Újjáépíté Minisztérium VI. cs. 1/A. Elnöki és Általános Főosztály 22789. ikt. Karcag m. város polgármesterén jelentése Szolnok megye főispánjának a munkanélküliek megmozdulásáról. – Uo. Elnöki és Általán Főosztály 28908. ikt. Pestmegyei Dunavédgát Társulat ellen intézett tüntetés. – ÚMKL Ország Tervhivatal 36. doboz. XIX/6-a tétel 1328. alapszám 10520. ikt. 1947. Csongrád megyei város munk nélküli kubikosságának és földmunkásságának memoranduma a kormányhoz.

[91] ÚMKL Magyar Földművelésügyi Minisztérium. Szociálpolitikai Főosztály 141615. ikt. 194 A FÉKOSz hevesmegyei titkárságának levele a Földművelésügyi Minisztériumnak.

[92] Uo.

Piros László kommunista képviselő a nemzetgyűlés 1946. szeptember 18-i ülésén interpellációt nyújtott be a kormányhoz a munkanélküliség kérdésében. Nagyhatású beszédben ismertette a tőkések szabotáló tevékenységét, a munkanélküliek nehéz helyzetét és hathatós intézkedéseket követelt a munkanélküliség enyhítése, a munkások helyzetének megjavítása érdekében. Hangsúlyozta, hogy „a sok tízezer munkanélküliben igen nagy az izgalom és elégedetlenség, amikor még a lakbérét sem tudja kifizetni és hol van még a megélhetés".[93]

A munkanélküliség enyhítésének eszközéül a közmunkák sürgős megindítását, az elbocsátások megszüntetését, az üzemek termelésének növelését jelölte meg.

Igen érdekes az a gondolatmenete, melyet a munkanélküli segély tárgyában fejtett ki. Kijelentette, hogy „a magyar munkásság a munkanélküli segélynek még a gondolatától is irtózik. Mi nem akarunk munkanélküli segélyt, meg nem dolgozott munkabért. Mi azt akarjuk, hogy munkaalkalmat teremtsen a kormány, a demokrácia, és becsületes építő munka után kapják meg a munkások azt a fizetést, amely csak minimálisan elég ahhoz, hogy ezeket a nehéz időket átvészeljék."[94]

Ugyanezen a véleményen volt a földmunkásság is. A Csongrád megyei Földmunkás Szövetség titkára 1947. március 10-én a kormányhoz írt levelében kifejtette, hogy „a munkásság tisztában van az ország nehéz helyzetével, éppen ezért nem munkanélküli segélyt, hanem olyan munkát kér, amelyre az ország felépítésének tekintetében szükség van".[95] A kommunisták állásfoglalása tehát valóban a munkanélküli tömegek hangulatát ükrözte. Piros László azonban tekintettel a munkanélküliség óriási politikai, gazdasági elentőségére, igen nagy horderejére, azt is kijelentette, hogy „ha a kormány nem tud munkaalkalmat teremteni, tehát a végső esetről beszélek – mint utolsó lehetőség: fizessen munkanélküli segélyt".

A kommunisták álláspontja tehát a munkanélküliség kérdésében igen világos és élravezető volt az ország gazdasági helyzetének adott körülményei között. Munkaalkalom teremtése, értéket teremtő munka biztosítása, és végső soron munkanélküli segély folyósítása a munkanélkülieknek. Piros Lászlónak ez az álláspontja végeredményben megegyezett az MKP-nak már 1944. november 30-án meghirdetett programjával, melyben leszögezte, hogy „a munkanélküliség megelőzésére munkaalkalmat kell teremteni és a munkanélkülieket addig is állami segélyben kell részesíteni".[96]

A párt 1946-ban csak reálpolitikai meggondolásokból módosította némi árnyalattal az 1944-ben meghirdetett programját a munkanélküli segéllyel kapcsolatban.

A FÉKOSz vezetői a Politikai Bizottság 1948. április 1-i ülésén újólag felhívták a kommunisták figyelmét arra, hogy ezrével van olyan mezőgazdasági munkanélküli, aki állandó ínséget szenved, akiknek nem tudjuk bizonyítani a demokrácia előnyeit", s azt is

[93] ÚMKL Iparügyi Minisztérium, Bán Antal miniszter rendezetlen iratai, 2703. ikt. Piros László képviselőnek a nemzetgyűlés 60. ülésén 1946. szept. 18-án a munkanélküliség kérdésében elhangzott interpellációja.

[94] Uo.

[95] Párttörténeti Közlemények, XVI. évf. 3. sz. 1970. aug. 114–115. *Birta István:* i. m.

[96] Olvasókönyv a magyar és nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozásához. (Bp.: Kossuth. 1970) 22.

hozzátették ehhez, hogy ez a munkanélküli tömeg „állandóan alkalmas pont az elégedet lenség felkeltésére".[97]

A fontos politikai kérdéssé váló munkanélküliség enyhítése érdekében a kormány zat az ország gazdasági erejéhez mérten számos intézkedést hozott. 1945 nyarán a ideiglenes nemzeti kormány 6490/1945. ME. sz. rendelete kimondta, hogy a fizika munkások közvetítése kizárólag a szakszervezetek feladata, és a szakszervezeti közvetítő kön kívül minden más közvetítőt beszüntetett. Ezzel visszaállította, sőt ki is terjesztette a szakszervezetek közvetítő jogát, melyet a háború utolsó szakában szüntetett meg a szélsőjobboldali Sztójay-kormány. A rendelet értelmében minden munkavállaló és munka adó a munkaviszony megszüntetését köteles volt bejelenteni a munkaközvetítőnél, aká tagja volt a szakszervezetnek, akár nem. Munkaerőt csak a szakszervezeti közvetítői keresztül lehetett alkalmazni. Budapesten 42, vidéken pedig 25 szakszervezeti munka közvetítő tevékenykedett sikeresen.[98]

Az ipari munkaközvetítés szabályozását 1945 végén követte a mezőgazdasági mun kások közvetítésének szabályozása a 100 800/1945. FM. sz. rendelet kiadásával, amely elrendelte az egyes városokban és községekben a munkaközvetítő irodák felállítását és a közvetítés kizárólagos jogát ezekre ruházta át. Gazdájukká a FÉKOSz-t tette meg. A rendelet végrehajtása 1945 végén és 1946 elején akadozott. Ezért a rendelet kiegészítése ként kiadott 140 140/1946. FM. sz. rendelet lehetővé tette, hogy ahol a gazdaság munkaközvetítőket a FÉKOSz égisze alatt nem állították még fel, ott továbbra is a 200 600/1941. FM. sz. rendelettel létesített községi és városi gazdasági munkaközvetítők látják el a közvetítés feladatát.[99]

A mezőgazdasági munkaközvetítők tevékenységéről nem rendelkezünk áttekintés sel, a szakszervezeti munkaközvetítők munkájáról azonban az 1946. és 1947. évekr pontos adataink vannak.

A fenti adatok tanúsága szerint – az idényszerű behatásokat kivéve, melyek főleg a év végén és elején jelentkeztek – a közvetítések száma szüntelenül növekedett, ami gazdasági élet lassú megélénkülését, a termelőmunka megindulását jelezte.

A munkanélküliség leküzdésének feladatát a 2660/1945. ME. sz. rendelet 194 közepén az újjáépítési miniszter ügykörébe utalta. A rendelet értelmében a munkanélkül ség leküzdésével, a munkaerő mozgósításával kapcsolatos minden intézkedéshez az újjá építési miniszter egyetértése szükséges. Az újjáépítési miniszter azonnal munkához látott és 1945. július 20-án kiadta a 22 100/1945. UM. sz. rendeletét, mely a szakmunkások é üzemi munkások nyilvántartásba vételéről intézkedett. A rendeletnek az volt a célja, hog pontosan megállapítsák egyrészt az ipari munkások számát, másrészt az éppen foglalkoz tatott és munkanélkül álló munkások számát, hogy áttekintést nyerjenek a helyzetről Ebbe a munkába a szakszervezeti munkaközvetítőket is bevonták.[100]

[97] Párttörténeti Közlemények, XVI. évf. 3. sz. 1970. aug. 114–115. *Birta István:* i. m.

[98] Magyar Közlöny, 1945. aug. 15. 103. sz. Az ideiglenes nemzeti kormány 6490/1945. ME. sz rendelete a testi munkások munkaközvetítése tárgyában.

[99] Magyar Közlöny, 160. sz. A földművelésügyi miniszter 100/800/1945. F.M. számú rendelet a gazdasági közvetítő irodák felállításáról. – Magyar Közlöny, 1946. febr. 28. 49. sz. A belügy miniszter 152459/1946. III. B.M. sz. körrendelete a gazdasági közvetítő irodák felállítása tárgyában.

[100] Magyar Közlöny, 81. sz. 1945. júl. 20. Az újjáépítési miniszter 22 100/1945. ÚM. sz rendelete a szakmunkások és az üzemi munkások nyilvántartásba vételéről.

A szakszervezeti munkaközvetítések száma[101]

Év, hó	Fizikai munkára közvetítettek száma			
	ipar	kereskedelem	egyéb	összesen
1946.				
aug.	15 383	165	339	15 893
szept.	19 635	185	364	20 184
okt.	27 857	343	1968	30 168
nov.	25 659	448	1355	27 469
dec.	15 077	467	845	16 389
1947				
jan.	20 496	348	1457	22 301
febr.	19 578	299	1432	21 309
márc.	28 569	338	1794	30 701
ápr.	29 576	359	2131	32 066
máj.	30 392	480	1916	32 788
jún.	–	–	–	–
júl.	34 981	546	703	36 230
aug.	28 292	498	810	29 600
szept.	32 775	530	3506	36 811
okt.	30 950	672	3552	35 174
nov.	25 157	663	2268	28 088
dec.	17 757	477	1452	19 686

A munkanélküliség megoldását 1946-ban az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium vette át. Munkáját ez a szerv is azzal kezdte, hogy a 26 560/1946. ÉKM. sz. rendelettel elrendelte a munkanélküliek nyilvántartásba vételét, tervszerű foglalkoztatásuk céljából. Ez a munka azonban csak részben érte el a célját, mert a reakciós propaganda azt terjesztette, hogy az összeírásban szereplő munkanélkülieket külföldre szállítják, emiatt a munkanélküliek közül sokan nem jelentkeztek összeírásra. A minisztérium ennek ellensúlyozására bevezette azt a gyakorlatot, hogy csak azok a munkanélküliek alkalmazhatók közmunkán, akik szerepelnek a nyilvántartásban. Ezzel akarták elejét venni a közmunka alap igazságtalan elosztásának.[102]

A munkanélküliség mesterséges növelésére irányuló reakciós tőkés törekvéseket a kormány azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy a 8660/1946. ME. sz. „B"-listarendelet értelmében beérkezett kérelmek előkészítésére hatos bizottság alakult a Szakszervezeti Tanács és a munkáspártok üzemszervezési titkársága két-két kiküldöttjéből, s ez véleményezte a kérelmeket. Véleményét az Iparügyi Minisztérium az elbírálásoknál figyelembe

[101] Statisztikai Évkönyv. 1948. A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése. 108. Ipar.

[102] ÚMKL Gazdasági Főtanács XXIII-2. XIX/8. tétel 228/947. ikt. 1947. jan. 2. Mistéth Endre Építés- és Közmunkaügyi miniszter jelentése a GF-nek a munkanélküliségről.

vette. 1946. október 17-ig a rendelet alapján 288 vállalat 7134 fizikai és 1092 szellemi munkás elbocsátására nyújtott be kérelmet.[103] Ebből 2769 személy elbocsátásához járult hozzá a minisztérium. Még hathatósabban igyekezett elejét venni az elbocsátásoknak a kormány 460/1946/ ME. sz. rendelete, mely az ipari és kereskedelmi munkavállalók elbocsátását korlátozta. A rendelet értelmében minden olyan ipari munkáltató, aki 50 embert foglalkoztatott és minden kereskedelmi munkáltató, aki 20 embert foglalkoztatott, az átlagos létszám 10%-áig terjedő vagy azt meghaladó elbocsátások esetén köteles azoknak munkaközvetítés útján történő elhelyezéséről a szakszervezeti munkaközvetítők igénybevételével gondoskodni. Az elbocsátásra kerülő személyek névsorát a munkaadók kötelesek voltak nyilvánosan kifüggeszteni, és az elbocsátások előtt az üzemi bizottságok véleményét kikérni. Amennyiben a szakszervezeti munkaközvetítők 3 nap alatt nem tudták az elbocsátott dolgozókat elhelyezni, a munkáltató az illetékes minisztertől kérhette az elbocsátások engedélyezését. Az illetékes miniszter engedélye nélkül elbocsátani senkit sem lehetett. Ez az intézkedés csökkentette a munkanélküliek számának mesterséges növelését, a munkanélküliek nagy tömegein azonban nem segített.[104]

A munkanélkülieken csak munkaalkalom teremtésével, tervszerű iparosítással, a meglevő ipari kapacitás maximális kihasználásával lehetett segíteni. Ezért követelt az MKP. III. Kongresszusa „erélyes tervszerű állami rendszabályokat a munkanélküliség leküzdésére", és adta ki a jelszót: „Munkát minden dolgozónak!" Erre azért is szükség volt, mert – ahogy azt a III. Kongresszus határozata is leszögezte – a nagytőke arra törekedett, hogy a stabilizáció előnyeit mérhetetlenül magas ipari árak útján a maga számára biztosítsa, a terheit (munkanélküliség és agrárolló stb.) a város és a falu dolgozó rétegeinek vállára rakja.

A munkáspártok, a szakszervezetek, a nemzeti bizottságok ösztönzésére a kormány több hathatós intézkedést foganatosított a munkanélküliség enyhítése érdekében. A kormány tervbe vette az ipari termelés fokozását, mert – nagyon helyesen – a munkanélküliséget az ipari és mezőgazdasági termelés növelése útján kívánta leküzdeni. A stabilizáció első hetei után a kormány ennek a gondolatnak a szolgálatába állította hitelpolitikáját. Ezzel kívánta az exportra termelést növelni, és a jóvátétel csökkentése révén felszabaduló termelőüzemeket a béketermelésre átállítani. A textilgyárak üzemidejét 144 óráról 168 órára emelték, hogy minél többen kaphassanak azokban munkát. Az építőiparban szervezett hitelakció csökkentette az építőipari munkanélküliséget. Erőfeszítéseket tett a kormány, hogy az építkezések előmozdításához a szükséges fedezetet előteremtse. Megpróbálkozott átképző tanfolyamok szervezésével is, de ezekre mindössze 2000-en jelentkeztek.[105] A munkanélküliség enyhítése érdekében a kormány Tárcaközi Bizottságot hozott létre, melynek tagja volt az építés- és közmunkaügyi miniszter, aki a bizottság elnöki tisztjét is betöltötte, a pénzügyminiszter, az iparügyi miniszter, a földművelésügyi miniszter. A bizottság rendszeresen összeült és megvitatta a soronlevő felada-

[103] ÚMKL Iparügyi Minisztérium, Ban Antal miniszter rendezetlen iratai 2810. 1946. okt. 17. Feljegyzés a 8660/1946. ME. sz. rendelettel kapcsolatos intézkedésekről.

[104] Magyar Közlöny, 13. sz. 1946. jan. 16. A nemzeti kormány 460/1946. ME. sz. rendelete az ipari és kereskedelmi munkavállalók elbocsátásának korlátozása tárgyában.

[105] ÚMKL Újjáépítési Minisztérium VI. cs. 1/a. Elnöki és Általános Főosztály 24579. ikt. 1946. X. 31. Az átképzős tanfolyamra jelentkezettek összesített száma.

tokat. Igyekezett a munkanélküliség leküzdése érdekében hozott intézkedéseket összehangolni.

A munkanélküliség enyhítésének leghatásosabb eszköze a közmunkák megindítása volt; ennek szervezésére az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium kapott megbízást. A közmunkák anyagi alapját jórészt az ország újjáépítésének fedezetéül bevezetett közmunkaváltság képezte. A közmunkákat elsősorban az ármentesítő társulatok védgát és árvízvédelmi berendezéseinek helyreállítási, valamint a háborús károkat szenvedett városok és községek romeltakarító és épülethelyreállítói munkái körében szervezték meg. Ezeknél a munkálatoknál nemcsak a legínségesebb helyzetben levő földmunkások, hanem az ipari és értelmiségi munkanélküliek is keresethez jutottak. A közmunkákat úgy szervezték meg, hogy a befektetett hitelek gazdasági ellenértékét biztosították.[106]

1947. januárig 8 megyében, 10 törvényhatósági jogú városban, 27 megyei városban, 8 községben, 31 ármentesítő társulatnál és 8 MÁV üzletvezetőség területén szervezett az Építési és Közmunkaügyi Minisztérium közmunkát: 32 769 munkanélkülit foglalkoztattak a felsorolt helységekben és 6000 főt Budapesten, tehát összesen 38 769 munkanélkülit foglalkoztattak a közmunka keretében. 1 515 769 napszámot teljesítettek, ami az adott viszonyok mellett igen számottevő eredmény volt, mivel a közmunka keretében foglalkoztatott munkanélküli az összes munkanélkülinek kb. egyharmadát tette ki. A legtöbb munkanélkülit foglalkoztató közmunkát a munkanélküliségtől leginkább sújtott Békés, Hajdú, és Heves vármegyékben szervezték. A városok közül pedig Pécs, Székesfehérvár, Szeged, Karcag, Nyíregyháza részesült a legtöbb munkanélkülit foglalkoztató közmunkában.[107]

A közmunkák szervezésénél az illetékes szervek azt a célt tartották szem előtt, hogy minél több embernek adjanak munkaalkalmat, szerény megélhetést biztosító keretek között. Ezért a Szakszervezeti Tanáccsal egyetértésben a munkabéreket először meglehetősen alacsony mértékben, átlagosan 57 fillér órabérben állapították meg. Később a FÉKOSz, a MÉMOSz és a Szakszervezeti Tanács követelésére 1946. november 18-tól felemelték a munkabért. A legalacsonyabb órabér ettől fogva a földmunkásoknál 60 fillér, a legmagasabb 89 fillér, az építőipari segédmunkásoknál 89 fillér, a szakmunkásoknál 119 fillér, a kubikusoknál 107 fillér volt. A földmunkásoknál és a kubikosoknál a teljesítményrendszert is bevezették. A közmunkán dolgozók baleseti biztosításban, családi pótlékban és karácsonyi segélyben is részesültek. 1947. január 1-ig 9 562 418,72 forintot fizettek ki a közmunkán dolgozók részére munkabér fejében.[108]

A közmunkára felhasználható összegek a következőképpen alakultak: az Újjáépítési Közmunkaváltság Alap bevételeit az 1946–1947. költségvetési évre az Újjáépítési Minisztérium 94 000 000 Ft-ban irányozta elő. Ezzel szemben 1946. augusztus 1-től december 21-ig a közmunkaváltság alap összes bevétele 29 390 652 Ft volt. Ebből Budapesten 11 257 943 Ft, a miniszter csekkszámlájára pedig 15 602 432 Ft folyt be. Ezzel a bevétellel szemben a kiadás 28 944 687 Ft volt, ebből az Újjáépítési Minisztérium 21 035 391 Ft-ot fordított közvetlenül a munkanélküliség enyhítésére, beleértve a váro-

[106] ÚMKL Gazdasági Főtanács XXIII-2. XIX/8. tétel 228/947. ikt. sz. 1947. I. 2. Mistéth Endre építés- és közmunkaügyi miniszter jelentése a GF-nak a munkanélküliségről.

[107] Uo.

[108] Uo.

soknak, megyéknek stb. közvetlen felhasználásra átengedett összegeket is. Ezenkívül a kórházak, középületek, kulturális intézmények, lakóházak, gazdasági épületek helyreállítására, mellyel az építőipari munkanélküliség komoly mértékben enyhült, 3 498 502 Ft-ot fordított az Újjáépítésügyi Minisztérium. A kormányzat tehát 5 hónap alatt végeredményben 24 533 894 Ft-ot költött a munkanélküliség levezetésére; ebből az összegből kb. 80% munkabér címén került kifizetésre. A kormányzat tehát igyekezett a legnagyobb munkanélküliség idején minden segítséget megadni a munkanélküliek foglalkoztatására. Az elért, kétségtelenül jelentős eredmények ellenére azonban a közmunkák szervezésével egymagában nem lehetett ezt a problémát megoldani. A munkanélküliség végleges leküzdéséhez szocialista iparosításra és szocialista tervgazdaságra volt szükség.[109]

Az 1947. augusztus 1-én megindult hároméves tervvel, az 1948. március 25-én végrehajtott államosításokkal, a fordulat évében elért politikai sikerekkel megteremtődtek a szocialista gazdálkodás előfeltételei. 1948 első felében meggyorsult a hároméves terv célkitűzéseinek teljesítése és az első tervévben a beruházásokat 10%-kal túlteljesítették. 1948 nyarán a bányászat és a gyáripar elérte az 1938-as termelési színvonal közel 95%-át, a vas- és gépipar ágaiban és a közlekedésben túl is szárnyalták a háború előtti színvonalat. Bár még sok nehézség várt megoldásra, az államosításokkal megteremtődtek a szocialista tervgazdálkodás feltételei, és megfelelő szervezeti feltételei is kialakulóban voltak. Az ipar egészséges fejlődése, a mezőgazdaság fellendülése folytán gyorsan emelkedett a munkások életszínvonala.

A hároméves terv két év és öt hónap alatti sikeres teljesítése, a népgazdaság fejlődése azzal a nagy jelentőségű eredménnyel is járt, hogy a munkanélküliség fenyegető rémét sikerült véglegesen elűzni a dolgozók feje felől. A hároméves terv időszakában a foglalkoztatott dolgozók száma – a közalkalmazottak nélkül – 380 000 fővel, azaz 37%-kal emelkedett. A gyáriparban (az építőiparral együtt) a munkáslétszám emelkedése elérte a 60%-ot. A terv utolsó évének, 1949-nek végére, az ipari munkanélküliség teljesen megszűnt, sőt számos területen már jelentős szakmunkáshiány jelentkezett, és időszakonként hiány volt segédmunkásokban is.[110]

1949 végére már csak a nők elhelyezkedése volt még nehezen megoldható, és egyes vidékeken mutatkozott helyi munkanélküliség.

A munkanélküliség gyors felszámolása még az illetékes hatóságokat is meglepte. Hiszen még 1949 közepén is mintegy 80 ezer munkanélküli volt csak az iparban és 62 ezer a mezőgazdaságban. Az ötéves terv első koncepciója, illetve vázlata, amelyet az MDP Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága 1948. június 16-án vitatott meg, célul tűzte ki a munkanélküliség végleges megszüntetését, az elmaradt gazdasági struktúra megváltoztatását, az ipar súlyának növelését. Tehát a munkanélküliség felszámolásával a párt is csak az ötéves terv végrehajtása során számolt. Az Országos Tervhivatal ötéves munkaerőterve is tartalmazott a munkanélküliség felszámolásával kapcsolatos intézkedéseket, pedig ez 1949 végén készülhetett.[111]

[109] Uo.

[110] ÚMKL Magyar Nemzeti Bank XVII-2/a Terv és Statisztikai Osztálya 1949, a Magyar Nemzeti Bank üzletvezetősége által az alapszabályok értelmében a kormány elé terjesztett jelentés az 1949. év utolsó negyedéről (Tervezet).

[111] Uo.

Ennek a nagy sikernek a gyökerei a hároméves terv keretében végbement ipari fejlődés ütemében keresendők, amely méreteiben túlhaladta a tőkés konjunktúra legkedvezőbb esztendeit és a dolgozók életszínvonalának gyors emelkedésével járt együtt. A termelés emelkedésének döntő forrása az ipari állótőke nagyarányú, mintegy 20%-os bővítése volt, és a növekedés 2/3-a a munkáslétszám gyarapodásából származott. Az újjáépítés nem jelentette azt, hogy a gazdaság struktúráját változatlan mértékben állították helyre, mert a nehézipart gyorsabb ütemben fejlesztették. A teljesített beruházásoknak mintegy 9/10-e a nehéziparnak jutott, s a nehézipar legfőbb ágazatainak termelése jóval túlhaladta az ipari termelés átlagos emelkedését. Egészében a nehézipar termelése 66%-kal volt nagyobb, mint 1938-ban, ezzel szemben a könnyűipar csak 15%-kal. A nehézipar részesedése az ipari termelésben az 1938 évi 44,8%-ról 49,8%-ra növekedett és ezen belül is elsősorban a vas- és gépipar aránya nőtt meg. Ez alapul szolgálhatott korszerű termelési struktúra megteremtéséhez. Az 1948–1949-es évekre megteremtődtek annak feltételei, hogy az ország új gazdasági fejlődés szakaszába lépjen.[112]

Az ötéves tervvel, amely 1950. január 1-én vette kezdetét és az ország szocialista iparosítását és a mezőgazdaság egy részének szocialista átszervezését tűzte ki céljául, megvalósult az ország népességének teljes foglalkoztatása. A korábbi munkanélküliséggel ellentétben az ipar jó része munkaerő gondokkal küzdött. Az Országos Tervhivatal munkaerőterve a nagyipar fizikai dolgozó munkaerőszükségletét az ötéves terv alatt 347 000 új dolgozóban határozta meg. A szakmunkásszükségletet pedig 176 200 főben. Számításuk szerint a kisiparból közel 41 000 szakmunkás jön át a nagyiparba. A kiképzendő szakmunkások számát a következő ütemezésben határozták meg:

1950-ben	29 700
1951-ben	24 200
1952-ben	20 700
1953-ban	35 000
1954-ben	25 800
Összesen	135 400 újonnan kiképzett szakmunkás.

A nagyiparnak a fizikai és szellemi munkaerőszükségletét együtt számítva az öt év alatt a következőképpen tervezték:

1950	1951	1952	1953	1954
683 359 fő	720 076 fő	749 733 fő	813 754 fő	855 608 fő

Az új munkaerőt a nők és a fiatalok munkába állításával, a mezőgazdaságból felszabadulók és a kisiparban dolgozók átcsoportosításával kívánták biztosítani.[113]

[112] ÚMKL Országos Tervhivatal. Munkaerő-gazdálkodás 1949/51. 148. doboz. 39/508. ikt. 1950. aug. 15. Az ötéves munkaerőterv. Párttörténeti Közlemények, XVI. évf. 3. sz. 1970. aug. 117. *Birta István:* i. m.

[113] Uo. 117.

Ilyen arányú munkaerőszükséglet biztosítása már komoly gondot okozott. A fokozódó szakmunkásszükséglet biztosítását kívánta elősegíteni a Népgazdasági Tanács 1949-ben megjelent 312/16/49. NT. sz. határozata a szakmunkásképzés idejének lerövidítéséről, a 81/1949. NT. sz. határozat az ipari tanulóképzésről, továbbá 9/1/1950. NT. sz. határozat az 1950. évi ipari szakmunkásképzésről. Ez utóbbi iparáganként megszabta a beiskolázandó ipari tanulók számát. A rendelet értelmében 1950-ben 26 000 új ipari tanulót kellett felvenni és tanfolyamok útján további 35 000 dolgozót kellett szakmunkássá átképezni, főleg a vas- és gépipar, az építőipar, valamint a bányászat részére.[114]

1950-ben a 284/16/1950. NT. sz. rendelettel felállították a minisztériumok munkaerő-gazdálkodási szerveit, a munkaerő-gazdálkodási osztályokat. A munkaerő-gazdálkodási osztályok minden minisztériumban két csoporttal működtek, mégpedig a munkaerő-gazdálkodási és szakoktatási csoporttal. A rendelet pontosan meghatározta mindkét csoport feladatait. A munkaerő-gazdálkodási csoport legfőbb feladatát a munkaerő-gazdálkodási tervek felülvizsgálata és végrehajtásának ellenőrzése, a munkaerő biztosítása, a munkaerő átcsoportosítása, az ipari tanulók beiskolázásának ellenőrzése, végzés utáni elosztása képezte. A szakoktatási csoport feladata volt a szakmai és munkakör szerinti tanfolyamok indítása, a szakmunkásképző és továbbképző tanfolyamok anyagának kidolgoztatása, a tanfolyami oktatás ellenőrzése.[115]

A munkahelyek megnövekedett száma arra késztette a Népgazdasági Tanácsot, hogy a közületi vállalatok esetében megszüntesse a kötelező munkaerő-közvetítést, mivel a munkát keresők e nélkül is elhelyezkedhettek.

1950 végére tehát egyszer s mindenkorra megoldódott a magyar társadalom egyik legégetőbb, leküzdhetetlennek látszó problémája. A munkanélküliség megszüntetése, a munkanélküliséggel együtt járó mérhetetlen nyomor felszámolása népi demokratikus rendszerünk történelmi győzelme, egyik legmaradandóbb tette volt. Amit a magyar uralkodó osztályok fél évszázad alatt sem tudtak megoldani, a magyar népi demokrácia igen rövid idő alatt megoldotta: 4–5 év hatalmas erőfeszítésével véget vetett a munkanélküliségnek, a népünket pusztító egyik legveszélyesebb társadalmi betegségnek.

З. Бакшаи

К ИСТОРИЮ БЕЗРАБОТИЦЫ В ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ВЕНГРИИ

(Резюме)

Статья представляет собой часть объемистой и напирающей на полность монографии, в которой будет разработана безработица в венгерской фабричнозаводской промышленности. В статье кратко, в общих чертах излагаются достигнутые до сих пор важнейшие достижения исследования по данной теме. В связи с историей безработицы четыре группы вопросов различаются, вокруг которых разгорелись споры, страсти, борьбы партий и классов. Это

[114] Országos Tervhivatal. Munkaerő-gazdálkodás 1949–51. 148. doboz. 39/508. ikt. 1950. aug. 15. Az ötéves munkaerőterv.

[115] Népgazdasági Tanács. Határozatok Tára 1949, 1950.

1) Факт безработицы, ее развитие в числах и ее влияние;
2) План ввдения пособия по безработице и страхование от безработицы;
3) Вопрос о системе посредничества по подысканию работы;
4) Возможные способы преодоления безработицы.

По этой группировке сообщает статья достигнутые по теме результаты.

В связи с первой группой вопросов автор устанавливает, что первые данные на счет безработицы получены от 1900 года и, хотя с этого времени единые статистические сведения не имеются, но из данных Государственной биржы труда и профсоюзов легко можно следить за изменением их числа. В этой части статья занимается движением числа безработных, свойствами и причинами безработицы в Венгрии и буржуазными взглядами на безработицу.

В следующей части статьи показывается нищета безработных; влияния, оказавшиеся на их здоровье и семейную жизнь; их бытовые условия и социальная активность. Излагается далее государственная поддержка безработных; результаты „управления призрением бедных"; широкий спор на предмет введения страхования от безработцы и пособия по безработице, и его результаты; позиции разных организаций.

В связи с новой группой вопросов статья излагает образование, структуру и деятельность Государственной биржы труда, а также ее классовое содержание и историю борьбы в интересах прекращения посредничества профсоюзов, показывая и политические стремления, таившиеся на фоне борьбы.

Вслед за этим в статье излагаются и анализируются: новая группа вопросов, различные предложения и ответы, данные на способы преодоления безработицы, рассматривая их классовые точки зрения, стремления, безуспешность решения безработицы и ее причины.

В связи с периодом после освобождения, статья занимается прежде всего большой инфляцией и ее влиянием на использование рабочей силы. Потом излагаются социально-экономические причины безработицы и ее противоречия, в зеркале численных данных оценивается движение безработицы и ее влияние на отдельные слои общества и на отрасли промышленности. Статья, далее, занимается социальным напряжением, вызванным безработицей, необходимостью преодоления безработицы, нищеским положением безработных, мнениями в связи с пособием по безработице.

В заключительной части статьи изучены те усилия, которые сделаны правительством и народно-демократической системой в интересах окончательного преодоления безработицы. В эту группу вопросов входят усилия, относящиеся к посредничеству по подысканию работы в промышленности и сельском хозяйстве, к началу общественных работ и к сокращению увольнений, которые в конце 1949 года – в сочетании с широкой индустриализацией – привели в Венгрии к ликвидации безработицы и этим раз навсегда разрешилась одна из самых жгучих проблем венгерского общества, казавшаяся непреодолимой.

Z. Baksay:

DONNÉES À L'HISTOIRE DU CHÔMAGE EN INDUSTRIE MANUFACTURIÉRE EN HONGRIE

(Résumé)

L'article est préparé comme étude préliminaire d'une ample monographie esquissant en grandes lignes les résultats les plus importants des recherches faites jusqu'ici. Concernant l'histoire du chômage, nous avons quatre groupes de problémes autours desquels les passions, les luttes de classe et de parti culminent.

1. le fait du chômage, sa formation statistique et ses influences
2. les allocations versées aux chômeurs, c'est-à-dire le projet de l'établissement de l'assurance contre le chômage en Hongrie

3. le problème du système du placement des travailleus
4. les modes possibles qui visent à surmonter le chômage.

L'étude communique dans ce groupement les résultats atteints dans ce domaine.

A propos du premier groupe de question, l'étude constate que nous recevons les premières données concernant le chômage en 1900 et à partir de ce temps, bien que nous n'ayons pas de registres statistiques homogènes, mais seulement les données du Bureau Officiel du Placement et celles des syndicats, nous pouvons voir le changement de leur nombre. Dans ce chapitre, l'étude traite également les traits caractéristiques du chômage en Hongrie, les causes du chômage et les vues bourgeoises concernant le chômage.

Dans le passage suivant. l'étude examine la misère des chômeurs, son influence exercée à leur santé, à leur situation familiale, à leurs circonstances de vie et à leur activité sociale. L'article traite également la subvention d'Etat des chômeurs, les résultats „de la question des pauvres", les discussions poussées et leurs résultats qui culminent dans le sujet de l'assurance contre e chômage et de l'allocation versée aux chômeurs.

A propos d'un nouveau groupe de question, l'étude nous fait connaître la formation du Bureau Officiel du Placement, sa structure, son fonctionnement et son continu de classe et l'histoire de la lutte à la faveur de l'abolition du placement des syndicats, en nous présentant également les tendances politiques à l'arrière-plan de la lutte.

Ensuite, l'étude traite une nouvelle groupe de question, notamment les essais de solution de l'élimination du chômage, en discutant leurs points de vue de classe, leurs tendances et aussi l'insuccès de la solution du chômage et ses causes.

Concernant l'époque après la Libération, l'étude s'occupe en premier lieu de l'inflation immense et de son influence exercée à l'emploi de la main- d'oeuvre. Ensuite elle traite le nouveau chômage important qui avait lieu après la stabilisation, ses causes sociales et économiques, ses conradictions. Elle apprécie selon les données statistiques le changement du chômage et son influence exercée aux couches sociales et aux branches d'industrie différentes. L'étude s'occupe également des tensions sociales provoquées par le chômage, de la nécessité de l'élimination du chômage, de la situation misérable des chômeurs et des vues différentes concernant les allocations versées aux chômeurs.

Dans les passages finals, l'étude traite les essais que le gouvernement et le régime démocratique populaire faisait pour pouvoir éliminer définitivement le chômage. Dans ce groupe de question entrent les efforces exercées au placement des travailleurs dans l'industrie et dans l'agriculture, à la mise au point des travaux publics et à la limitation des licenciement. En Hongrie, tous ces facteurs et l'industrialisation du pays avaient pour résultats l'élimination du chômage à la fin de l'année 1949 et avec cela, l'un des problèmes les plus graves et paraissant insurmontable de la société hongroise était définitivement résolu.

KÖZLEMÉNYEK

Németh József:

A MŰSZAKI ÉRTELMISÉG ÉS A MÉRNÖKSZAKSZERVEZET 1946/1947 TÁRSADALMI-POLITIKAI KÜZDELMEIBEN

Az 1945-ös őszi nemzetgyűlési választásokon aratott kisgazdapárti győzelem az MMTSzSz-ben is éreztette hatását.[1] Fellángoltak újra az 1945 nyarán már elcsendesült mérnökkamarai viharok, s a baloldali vezetés ellen egyre élesebben léptek fel a jobboldal különböző csoportjai.

Pártpolitikai küzdelmek és az MMTSzSz I. kongresszusa

Két fő kérdésben került összeütközésbe a két tábor. Egyrészt a szakszervezet társadalmi, politikai helyének megítélésében, másrészt a magyar társadalom átalakulásának megítélését illetően. A jobboldali mérnökök a szakszervezet szerepét és tevékenységét mindössze az érdekvédelem területére kívánták korlátozni és leszűkíteni. Emellett azt is követelték, hogy az MMTSzSz „függetlenítse" magát a Szakszervezeti Tanácstól,[2] s ezzel szorosan összefüggött azon igényük, hogy az MMTSzSz-t „politikamentessé" tegyék.

Már a választási előkészületek idején is, amikor az MMTSzSz a munkásegység mellett foglalt állást, a jobboldali csoportok azonnal támadásba lendültek. „A munkásegység kívánalma a szakszervezet részéről pártpolitikai állásfoglalás. Ez itt nem kívánatos"[3] – hangzott állásfoglalásuk. Az MMTSzSz-nek a jobboldal által bírált állásfoglalása egybeesett azzal az általánosnak mondható szakszervezeti követeléssel, amely a választások előtt abban kulminált, hogy hitet tettek a munkásegység mellett. „A szakszervezet kívánsága: Munkásegység a választásokon" – írta a Szabad Nép 1945. augusztus 17-én.

A Független Kisgazda Párt választási győzelmének hatására a párt mérnökcsoportjának egyik ülésén olyan éles volt az MMTSzSz-ellenes hangulat, hogy megfogalmaztak egy tervezetet, amelynek lényege az volt, hogy a Kisgazda csoport lépjen ki az MMTSzSz-ből – s terjesszenek egy feliratot az FKgP vezetősége elé, amelyben a Mérnöki Kamara visszaállítására szólítanák fel a mérnököket.[4] Sárközy György – aki az MMTSzSz Ideig-

[1] Az MMTSzSz: Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete 1945. január 18-án alakult meg. A szakszervezet történetét feldolgozta a szerző: A műszaki értelmiség és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete a felszabadulás után (1945–1948) c. kandidátusi disszertációjában. Bp. 1975.

[2] Szakszervezetek Országos Tanácsa Központi Levéltára (a továbbiakban: SzOT KL) MMTSzSz 1946 2/e.

[3] Műszaki Értelmiség, 1945. szept. 15.

[4] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/a. jelentés az FKgP mérnökcsoportjának 1945. dec. 11-i üléséről.

lenes Intéző Bizottságának FKgP-i tagja volt – válaszában kijelentette, hogy ezt nem kérheti a munkáspártok képviselőitől, s ha a jelenlevők mégis ilyen megbízatást adnának neki, kénytelen lemondani intéző bizottsági tagságáról.[5] Természetesen a politikamentesség burka mögött nagyon is tudatos osztályszempontokat és jobboldali politikai elképzeléseket kívántak realizálni. A beszüntetett Mérnöki Kamara gondolatát sem vetették el. A Független Kisgazda Párt mérnökcsoportja a választások után új helyzet elé került. Ez azt jelentette számukra, hogy nem kívülről, hanem a szakszervezet soraiból kell megindítani támadásaikat a baloldali erők ellen. Látták a szakszervezet fontosságát. Felismerték, hogy nem lehet az MMTSzSz-t csak bírálni, a vezetésben kell helyet foglalni és megpróbálni belülről jobbra tolni a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetét. Fontos ezzel kapcsolatban megemlítenünk azt a tényt, amely az FKgP szakszervezeti orientációját mutatja, mely összefüggött azzal is, hogy az FKgP általános harcot indított a választások után a hatalmi pozíciók „arányosításáért", mely alól nem lehetett kivétel az MMTSzSz sem. Ezért lépéseket kellett tenni a szakszervezet felé. Chornoky Viktor a magántisztviselők előtt tartott beszédében kifejtette, hogy „egyetlen mozgalom, párt sem sajátíthatja ki magának a szakszervezeteket. Valamennyi demokratikus pártnak részt kell vennie a szakszervezetek irányításában. Tehát a Kisgazda Pártnak is."[6] Acsay László és több jobboldali érzelmű mérnök igyekezett pozícióhoz jutni az MMTSzSz vezetőségén belül is. Céljuk e csoportosulásoknak az volt, hogy az MMTSzSz Ideiglenes Vezetőségét megbuktassák, amennyiben ez nem járható, akkor legalább a vezetőség összetételét szerették volna a jobboldal javára megváltoztatni. Sürgették az MMTSzSz-ben a választások megtartását, mellyel szemben különböző illúziókat tápláltak, éppen a korábban említett arányosítási törekvések alapján. Itt világosan kellett látni, hogy a Kisgazda Párt nem csupán a mérnök tagjaira számíthat, mert elég sok párton kívüli mérnöknél is támogatásra találtak a jobboldali elképzelések.

Az MMTSzSz kommunista vezetői 1945. november 19-i megbeszélésükön kifejezésre juttatták, hogy az MKP vezetői részéről nem kaptak minden esetben kellő támogatást. „Úgy érezzük, itt az ideje, hogy szoros kapcsolat jöjjön létre pártunk vezetősége és az értelmiségi szakszervezetekben működő aktívák között."[7] Ennél a megállapításnál figyelembe kell azt is venni, hogy a pillanatnyi nehéz helyzet, az a pszichikai állapot, amely a jobboldali nyomás hatására kialakult az MMTSzSz baloldalában, kicsit lazábbnak láttatta az MKP és az MMTSzSz baloldala közötti kapcsolatot a ténylegesen meglevőnél. Az FKgP-vel folytatott küzdelem mellett 1945 végén az SzDP akciója, amely szintén a szakszervezeten belüli pozíciókért folyt, veszélyeztette a két munkáspárt kapcsolatát.[8] Az 1945. december 2-án összeült szakszervezeti kongresszus előtt – amelyben 50 szakszervezet 200 küldöttje vett részt – Kisházi Ödön és Vas Vitteg Miklós levélben közölte Kossa Istvánnal: „Beható és felelősségteljes tárgyalás után az az álláspont alakult ki, hogy amennyiben a .... paritás elvét nem fogadod el, úgy a holnapi kongresszuson a szociál-

[5] Uo. 1946. jan. 8-i üléséről.
[6] MSzMP KB Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: P. I. Arch.) 285 (2–10).
[7] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/b.
[8] P. I. Arch. 274 (2–33).

demokrata szakszervezeti küldöttek nem vesznek részt, és esetleg megválasztásukat sem veszik tudomásul."[9]

Kossa István a szociáldemokraták „ultimátumszerű" ajánlatát visszautasította, mely után az SzDP közleményt adott ki, hogy a küldöttek nem vesznek részt a kongresszuson.[10] Az MKP a kongresszus zavartalansága és az egység fenntartása érdekében – hosszas vita után – belement az SzDP kérésének teljesítésébe. A kongresszuson megválasztott Szakszervezeti Tanács tagja lett Zentai Béla is, az MMTSzSz főtitkára. Az 1945 végén, 1946 elején megtartott különböző szakszervezeti választásokon a 806 vezetőségi tagból 462 MKP, 252 SzDP tag volt, a többiek más pártokhoz tartoztak, illetve pártonkívüliek voltak.[11]

A fentiekből is látható, hogy az MKP egy erősebb pozícióból ment bele – kifejezetten az egység érdekében – a paritás elvébe. Mindezek a tények nem maradtak hatástalanul az MMTSzSz-ben sem. Itt is a kommunisták és a szociáldemokraták – szoros kapcsolatban és összefüggésben e pártok általánosan követelt irányvonalával – erősítették kapcsolataikat, a pártok akcióegységének jegyében dolgozták ki elképzeléseiket. Az akcióegység ténye mellett szóvá kell tenni ugyan azt is, hogy amikor bizonyos kérdésekben viták voltak a szociáldemokraták és a kommunisták között – például, amikor az államosítások után a tulajdonosok kártalanítását hangsúlyozták a szociáldemokraták – az FKgP azonnal rezonált ezekre. 1946. január 15-i mérnökcsoporti ülésükön Mistéth Endre külön aláhúzta, hogy „a szociáldemokraták velünk vannak, amikor a régi tulajdonosok kártalanítását követeljük".[12]

Az FKgP mérnökcsoportján egyre inkább erőt vett a program nélküli kapkodás, igyekeztek egységesnek mutatkozni, de önkritikusan megállapították – az 1946. január 15-i ülésen –, hogy „mi kisgazdák csak annyit teszünk, hogy lényegtelen dolgokba belekapaszkodunk". Úgy vélték, hogy a kisgazda mérnököknek aktívabbaknak kell lenniök, nem szabad, hogy a munkáspártok javaslatai meglepetésszerűen érjék őket. A kommunisták gazdaságpolitikai cikkei ellen nem tudtak érvelően fellépni. A Kis Ujságban gazdasági rovatot akartak indítani, de azt Dessewffy Gyula nem engedte.[13]

Mindezekhez hozzájárult, hogy a baloldali erők 1946 elején általános ellentámadást indítottak a reakció ellen, s a népmegmozdulások szervezésének, irányításának élharcosai mindenütt a szervezett dolgozók voltak. Az MMTSzSz vezetősége helyesen látta a helyzet adta feladatokat, amikor az 1946. január 6-i gyűlésen határozatot hoztak a munkásszervezetekkel való együttműködés elengedhetetlen szükségességéről.[14] A szervezett munkásság harcának fő területe a közigazgatás demokratizálásának kérdése volt. A baloldali erők követeléseit az MKP 1946. február 16-i sportcsarnoki nagygyűlése fogalmazta meg,[15] s ez jeladás volt az országos támadás megindítására. Mindenütt követelték a közigazgatás megtisztítását, a fasiszta elemek eltávolítását, s a szakszervezetek bevonását a

[9] SzOT KL Titkársági Iratok 1945–1948 10(B)d.

[10] Népszava, 1945. dec. 2.

[11] *Habuda Miklós:* A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban. Táncsics Könyvkiadó. 1971. 96.

[12] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/a.

[13] Uo. 1946. jan. 15.

[14] SzOT KL Szakszervezeti Tanács 1946 29/a.

[15] *Habuda Miklós:* i. m. 143–144.

tisztogatási akció végrehajtásába. A baloldali erők küzdelme nem volt eredménytelen. Az 1946. március 5-én létrejött Baloldali Blokknak a szakszervezetek is tagjai lettek, így még eredményesebben és következetesebben lehetett harcolni a tömegek megnyeréséért, a koalíció baloldalának erősítéséért.

A reakció látta, hogy a baloldali erők egysége egyre erősebb és országos méretekben mozgósító erővé vált, kísérletet tettek arra, hogy a mérnökök és technikusok körében MMTSzSz-ellenes hangulatot keltsenek. Erre ürügyül szolgált a korábban már jelzett Mérnök és Építész Egylet feloszlatása. Az FKgP-hez tartozó Ivánka András még 1946. február 12-i mérnöktagozati ülésükön is azt fejtegette: 1945 tavasza óta azon fáradozott, hogy az Egylet újból megindulhasson. „Erdei Ferenc belügyminiszter megértéssel viseltetett az Egylet kérdésében, s most a két kommunista egymásra talált, Nagy Imre belügyminiszter és Poros Tamás az MMTSzSz részéről, akik legyilkolták az Egyletet."[16]

Ez a féktelen harag, amely a Kisgazda Párt mérnöktagozatának megbeszélésein sorban megnyilvánult, még inkább, szinte a kényszer erejével arra ösztönözte a két munkáspártot, hogy akcióegységét, együttműködését még erősebbé és eredményesebbé tegye a műszaki értelmiség soraiban is. Az egységes fellépést bizonyos fokig nehezítette az a tény, hogy az SzDP mérnökcsoportjának az a Presser István volt a vezetője, aki a centrista, majd jobboldali irányvonalat követte – külföldre távozásáig –, így az „önálló" pártpolitikai vonal érvényesült inkább munkájukban, mint az egységre törekvés.

Az SzDP mérnökcsoportjának 1946. március 20-i ülésén Presser István, a párt értelmiségi titkára a mérnökcsoport feladatairól szólva a feladatok kettős irányáról beszélt. Egyrészt arról, hogy javaslatokat, terveket kell kidolgozni a Szociáldemokrata Párt parlamenti, városi és községi törvényhatósági frakciója számára, másrészt a párttagok mozgósítására a szakszervezetben végzendő munkára s e munka összefogására.[17]

S hogyan alakult az MKP politikai irányvonala a műszaki értelmiség körében? Szemerényi Oszvald, az MKP KV értelmiségi bizottságának titkára 1946. április 16-án megküldte Zentai Béla főtitkárnak az értelmiségi bizottság általános programját, melynek megvalósításához kérték az MMTSzSz közreműködését. Az MKP értelmiségi bizottságán belül külön műszaki értelmiségi bizottságot hoztak létre, amely a végzendő feladatokat két fő területen jelölte ki. Egyrészt a műszaki értelmiség munkaterületén kifejtendő munkára, másrészt a műszaki értelmiség felé követendő irányvonal meghatározására.[18] Helyesen állapította meg a tervezet, hogy nemcsak a párthoz tartozó műszaki értelmiségre kell figyelemmel lenni, hanem más pártokhoz tartozó és a párton kívüli műszaki értelmiségre is. Ugyanis az MKP elengedhetetlenül fontosnak tartotta, hogy az értelmiség rétegén belül a műszaki értelmiség egészét megismertesse politikájával, elképzeléseivel, a helyes lenini értelmiségi politika elveinek megfelelően figyelembe véve azt, hogy „az értelmiség nem lesz egyik napról a másikra kommunista. Hosszú, türelmes munkára van szükség az átneveléséhez". Arra törekedtek, hogy egyre több mérnököt és technikust tudjanak közelebb hozni a tudatosan tevékenykedő értelmiségiek táborához.

A műszaki értelmiségi bizottság létrehozása azért is fontos volt az MKP-nak, mert – mint láttuk – az SzDP, FKgP rendelkezett ezekkel, s ha továbbra is azt az utat követ

[16] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/a. Az FKgP mérnökcsoportjának 1946. febr. 12-i ülése.
[17] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/b. Az SzDP mérnökcsoportjának 1946. márc. 20-i ülése.
[18] SzOT KL MMTSzSz 1946/5. A műszaki értelmiségi bizottság munkaterve.

az MKP, hogy a műszaki értelmiség kommunista tagjai a szakszervezetben alkotnak csak kommunista aktívát, amely csak a szakszervezetben dolgozó kommunistákat foglalja magában, akkor a pártnak a műszaki értelmiség körében kifejtett munkájában és befolyásában visszaesés következett volna be. A bizottság felhívta a különböző MKP szervezetek figyelmét arra, hogy különösen az üzemi szervezetek minden eddiginél nagyobb gondot fordítsanak a műszaki értelmiségiek megnyerésére és az MKP-hez való közelhozásra, különösen azért, mert „az SzDP kerületi és üzemi szervezetein keresztül is igen aktív munkát indított meg az új értelmiségi titkárságának a megszervezésével egyidejűleg, különösen a műszaki értelmiségiek megnyerésére".[19] Az MKP fontosnak tartotta, hogy az általános politikai irányvonal kérdéseinek bizonyos vitái mellett a műszaki értelmiség sajátos problémáival is foglalkozzék, különösen az üzemek életében betöltött szerepükkel és a műszaki értelmiségi oktatás helyzetével.

Mindezek a kérdések elválaszthatatlanok voltak attól az irányvonaltól, amely a Baloldali Blokk megalakulása után kialakult, s a baloldal rendeződése nemcsak a műszaki értelmiség baloldalának, de azoknak a megmozdulásoknak is új erőt és lendületet adott, melyek még szélesebbé váltak az egész országban. A népharag mint tűzvész söpört végig mindenfelé. A közigazgatás megtisztítása mellett a földreform védelméért szálltak harcba. Sok helyen a reakciós elemeket elkergették, megakadályozták kártékony tevékenységüket.[20] Ugyanis az Igazoló Bizottságok munkájának szerény eredményei arra késztették a baloldali erőket, hogy a közélet megtisztítását következetesen végrehajtsák, melynek eszköze a B-lista bevezetése lett. Ennek előzménye az volt, hogy az MKP közigazgatási osztálya a közigazgatás megtisztítására tervet dolgozott ki 1945. november végére.[21] A tervvel kettős célja volt. Egyrészt politikai, mely szerint a reakciós elemeket kellett kiszűrni a közigazgatásból, másrészt gazdasági, ugyanis a közigazgatási apparátus létszáma 1946 elejére nagyon felduzzadt, például Magyarországon 1938-ban 124 000 közigazgatási alkalmazott volt, s ezzel szemben 1946-ban 403 000.[22] Ennek függvényében az MKP Politikai Bizottsága – 1946. január 31-i ülésén – megállapította, hogy „az államapparátusnak a reakciós elemektől való megtisztítása és a tisztviselői kar létszámcsökkentése az ország gazdasági helyzetére való tekintettel sürgősen szükségessé vált".[23] Ebben a kérdésben az első pillanattól megvolt a két munkáspárt együttműködése. „A köztisztviselői létszámcsökkentést meg kell csinálnia a kormánynak" – írta Szakasits Árpád a Népszava 1945. február 22-i számában. Az NPP is magáévá tette a fentieket, de szemben ezekkel a pártokkal – az FKgP nem ezen az úton járt. Például, amikor Kővágó József a városházán megkezdte a B-listázást, Nagy Ferenc miniszterelnök felelősségre akarta vonni „önhatalmúságáért".[24] Ugyanis Nagy Ferenc is halogató álláspontot alakított ki a B-lista ügyében. Az 1946. március 7-i budapesti hatalmas tömegtüntetés hatására (amelyen 400 000

[19] Uo.

[20] Ilyen eseményeknek lehetett abban az időben szemtanúja Szombathely, Kisújszállás, Makó és más városok lakossága. Idézi: *Balogh Sándor:* Az MKP értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből. Századok, 1965/3. sz. 465.

[21] P. I. Arch. 2/15–7.

[22] *Fehér István:* Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944–1946 között. Akadémiai Könyvkiadó. 1972. 285.

[23] P. I. Arch. 274(3–22).

[24] Szabad Nép, 1946. márc. 5.

tüntető a népi demokratikus rend eddigi vívmányainak védelméért lépett fel) a reakciós erőket tömörítő Kisgazda Párt beleegyezett a Baloldali Blokk követeléseinek megvalósításába, amely szorosan összefüggött és következetes folytatása volt a Függetlenségi Front programja megvalósításának, abba, hogy a közéletet a reakciós, fasiszta elemektől megtisztítsák. A B-listára kerülők összeírása 1946 márciusában elkezdődött, de a végrehajtására 1946. május 13-a után került sor, ugyanis a Minisztertanács ekkor fogadta el azt a rendeletet, amely a B-lista alkalmazásáról szólt.[25]

A reakció, akár az Igazoló Bizottságok munkájánál, itt sem tétlenkedett. Igyekeztek mindent megtenni annak érdekében, hogy minél több reakciós hivatalnok állásban maradjon.[26] A műszaki értelmiségiek közül azokon a területeken szűrte ki a B-lista a politikailag alkalmatlanokat, akik olyan körzetekben „vészelték át" az igazolást eljárásokat, mint például Győr. Itt ugyanis olyan helyzet alakult ki, hogy „a felszabadulás előtt a diósgyőri és budapesti nyilas elemek a győri gyárakat valósággal megszállták ... Ezenkívül Diósgyőrből és Budapestről több áthelyezésre ítélt tisztviselőt Győrbe helyeztek, ami szintén nem járult hozzá a tisztviselői kar demokratizálásához."[27] A MAVAG győri telepén volt talán legrosszabb a helyzet, ahol majdnem minden tisztviselő nyugatos volt, és sok tisztviselőt már az Igazoló Bizottságok is elmarasztaltak. Az MKP győri szervezetének 1946. szeptember 19-i levele szerint „a MAVAG győri telepén a jobboldali érzelmű hivatalnokok szinte mind a helyükön maradtak, s *csak az ÜB néhány tagját B-listázták*" (kiemelés tőlem – N. J.).[28] A B-lista az államapparátus megtisztításának jelentős eszköze lett e néhány kirívó eset ellenére. Hatása, eredménye jóval felül múlta az igazolásokét. A rendelet alapján 1946 elejéig 60 000 reakciós hivatalnokot bocsátottak el munkahelyéről.[29]

A reakció szerette volna úgy beállítani a B-listázást, mintha ez az értelmiség többsége ellen irányuló akció lett volna. A valóság az ellenkezőjét mutatta, azt, hogy az értelmiség jelentős része is megértette ennek szükségességét, látta saját sorsának alakulásán keresztül, hogy nem az a baloldali erők elsődleges feladata, hogy eltávolítsák őket, hanem megnyerjék, alkotó részeseivé tegyék az értelmiséget a népi demokratikus átalakulásnak. Az értelmiség többsége elfogadta, hogy a gazdasági stabilizáció érdekében elengedhetetlen a felduzzadt hivatalnoki apparátus létszámának csökkentése.

A B-listával s általában a közéletet tisztító lépésekkel nem csupán a szélsőségesen jobboldali, reakciós csoportok nem értettek egyet, mert az is előfordult, hogy a minisztériumokat tévesen informálták jobboldali mérnökök eltávolításáról, akiknek visszavételét követelték – az SzDP-n keresztül is –, és nem is eredménytelenül. Például 1946. május 4-én az Üzemi Bizottság a Brennberg-bánya vezetőségénél járt és közölte, hogy B-listát kell végrehajtani. Másnap munkásgyűlést tartottak, s utána az ÜB elnök, a helyi MADISz

[25] 5000/1946. ME. sz. rendelet az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában. Két év hatályos jogszabályai 1945–1946. Bp. Grill Károly Könyvkiadó Vállalat. Bp. 1946. 237.

[26] A kérdéssel kapcsolatos példákat lásd: *Balogh Sándor:* Az MKP értelmiségi ... 466.

[27] Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: ÚMKL) Bán Antal IX(1) 1938. Jelentés a győri üzemekről.

[28] SzOT KL Ip. Min. 1946 9/d. MKP győri szervezetének jelentése a B-listáról.

[29] A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusának jegyzőkönyve. Bp. Szikra. 167.

titkár, néhány munkás kíséretében megjelent Vajk bányaigazgató lakásán, és felszólították, hogy este 9 óráig hagyja el a telepet.[30] Vajk bányaigazgatót – a Bán Antal iparügyi miniszternek küldött feljegyzés szerint – „a soproni pártok védelembe vették és a központi miniszteri biztos hétfőn reggel Zgyerka János bányászszakszervezeti főtitkárral is érintkezést keresett".[31] Vajk szociáldemokrata volt, melynek hangsúlyozása Bán Antal felé nem volt eredménytelen. Bán Antal utasította Nógrádi Sándor államtitkárt, hogy „Vajkot vissza kell venni".[32] Az ügy „lezárását" jelentette az 1946. május 8-án keltezett feljegyzés, mely szerint Vajk igazgatót visszahelyezték állásába.

Ha a fenti események leírásán kívül más bizonyító anyaggal nem rendelkeznénk, megállapíthatnánk, hogy ez az eset is azon kevés közé tartozik, ahol alaptalan vádak és túlzott ügybuzgalom következtében elmozdítanak egy, az egyik munkáspárthoz tartozó mérnököt. De nem erről van szó. Itt az iparügyi miniszter alapos félrevezetéséről volt szó, és egy reakciós, jobboldali érzelmű mérnök ügyében intézkedtették. Álláspontunk bizonyítására Kossa István SzOT főtitkár Nógrádi Sándor államtitkárhoz írt 1946. március 12-i levelét idézzük, amely szerint: „Brennbergbánya igazgatója egy Vajk nevű egyén, kire a lentjártamkor a bányászok igen panaszkodtak. A panaszokat az alábbiakban közlöm Veled: A megtartott panasznapon tucatszám jelentek meg, akiket lecsukatott 1945 előtt, mert kommunisták voltak, most ugyanez az ember internáltatja őket, mint volksbundistákat meg nyilasokat."[33] Különösen ezeken a területeken kellett nehéz harcot vívniok a kommunistáknak, nemcsak a reakció ellen, hanem – mint fenti esetünkben láttuk – az SzDP jobboldala ellen is, hogy a demokratikus átalakulás ügyéért folytatott munka ne legyen a szavak játéka csupán, amely az események menetét nem segítette, hanem akadályozta.

1946 tavaszának politikai küzdelmei nem gyengítették, hanem erősítették az MMTSzSz baloldalát. A szakszervezet megalakulása óta nem volt ilyen erős politikai nyomás alatt. A jobboldal általános szakszervezet-ellenes támadását a Kisgazda Párt IX. kerületi polgári tagozatában 1946. július 16-án már úgy fogalmazták meg, hogy „nem kellenek a szakszervezetek".[34] A politika gyakorlata edzette egyre küzdőképesebbé az MMTSzSz kommunista vezetőit, akik a küzdelmes hónapok után újabb csatába indultak, most már az MMTSzSz-en belül azért, hogy ellensúlyozzák a jobboldalnak az MMTSzSz I. kongresszusát megelőző mesterkedéseit. Mint korábban jeleztük, az MMTSzSz-en belül indította el pozícióharcát a Független Kisgazda Párt jobboldala az 1945-ös nemzetgyűlési választások után, s egyre sürgették a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete I. kongresszusának összehívását, melytől a kisgazda pozíciók megerősödését várták!

A baloldal sem tétlenkedett. A kommunista és szociáldemokrata mérnökök tárgyalásokat kezdtek a szakszervezetben dolgozó kisgazdapárti mérnökökkel az MMTSzSz végleges vezetőségének kialakításáról. A tárgyalások kezdeti szakaszában úgy látszott – annak ellenére, hogy a két munkáspárthoz tartozó és a kisgazdapárti mérnökképviselők

[30] ÚMKL Ip. Min. IX(1/3) 1945. Feljegyzés a brenbergbányai helyzetről Bán Antal iparügyi miniszternek. 1946. máj. 5.

[31] Uo.

[32] Uo. 1946. máj. 6-i levél.

[33] SzOT KL Titkársági iratok Ip. Min. 1946 9/d.

[34] SzOT KL 1945–1948 10/c/d. Az FKgP IX. kerületi polgári tagozatának üléséről i.: *Habuda Miklós:* i. m. 154.

álláspontja között volt némi eltérés –, hogy hamarosan megegyezés jöhet létre. A munkáspártiak hangsúlyozták, hogy a szakszervezet központi vezetőségét (az elnökséget) és a választmányt a szakszervezetben aktív tevékenységet kifejtő mérnökökből és technikusokból kell összeállítani. Arra is ügyeltek az MMTSzSz-ben dolgozó kommunisták és szociáldemokraták, hogy a vezetőséget és a választmány jelöltjeit úgy állítsák össze, hogy egyrészt a különböző szakmák, gépészmérnökök, vegyészmérnökök, építészmérnökök stb., illetve technikusok, másrészt pedig a különböző foglalkozási ágak (magánalkalmazott, közalkalmazott, tervező, tanácsadó mérnökök stb.) lehetőleg arányosan legyenek képviselve.

Ami a központi vezetőségben és a választmányban résztvevő mérnökök és technikusok politikai pártok szerinti megoszlását jelenti, a munkáspártokhoz tartozó mérnökök és technikusok azt javasolták, hogy a kommunisták, szociáldemokraták és kisgazdák azonos arányban vegyenek részt a vezetőség, illetve a választmány munkájában. Ők tették volna ki a két testület tagságának háromnegyed részét. A fennmaradó részt pedig a többi párthoz tartozó mérnökök, technikusok és a közös megegyezéssel kijelölt pártonkívüli mérnökképviselők között osztanák fel. A választmánynak párttagság szerinti megoszlását a következőképpen tervezték a kommunista és szociáldemokrata műszakiak:[35]

Magyar Kommunista Párt	16 fő
Szociáldemokrata Párt	16 fő
Független Kisgazda Párt	16 fő
Nemzeti Parasztpárt	3 fő
Polgári Demokrata Párt	2 fő
Magyar Radikális Párt	1 fő
Pártonkívüliek	6 fő
Összesen:	60 fő

Hogyan foglalt állást a fenti kérdésben a Független Kisgazda Párt? A tárgyalások folyamán a kisgazdák annak az igényüknek adtak kifejezést, hogy az MMTSzSz vezető testületeiben nekik valamivel nagyobb százalék jusson, mint a kommunistáknak és szociáldemokratáknak. Ők e testületek tagjainak 40–45%-át az FKgP-hez tartozó mérnökökből és technikusokból akarták megválasztatni.

A kisgazdapárti mérnökcsoporttal ezen a ponton megakadtak a tárgyalások. Az FKgP vezetőségével folytatott megbeszélés sem csökkentette a kisgazda mérnökcsoport megbízottainak igényeit, inkább tovább növelte. A munkáspárti mérnökcsoportokkal közölték, hogy a vezetőségben és a választmányban 50%-ot követelnek, s a legsúlyosabbnak nevezhető követelésük az volt, – melyet a megegyezés lehetőségének feltételeként szabtak meg –, hogy *dr. Acsay Lászlót kívánják a szakszervezet elnökének, s ezenkívül egy titkári pozíciót kértek a 3 közül, vagy azt, hogy Acsay legyen az MMTSzSz alelnöke, de ebben az esetben a főtitkári pozíciót is a Kisgazda Pártnak követelték.*[36] (Kiemelés tőlem – N. J.)

[35] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/B. Feljegyzés a szakszervezetek I. kongresszusának előkészítésével és a végleges vezetőség kialakításával kapcsolatban folytatott tárgyalásainkról, megállapodásainkról. 1946. márc. 11.

[36] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/B., illetve SzOT KL MMTSzSz 1948 29/B.

A baloldaliakat, de még az FKgP józanabb köreit és a párton kívüli műszaki értelmiségiek egy részét is meglepte ez a „dupla vagy semmi" játék. Mit lehetett tenni? Józanul, a realitásokat figyelembe véve tovább dolgozni a kongresszus előkészületein, és a jelölő bizottság javaslatait odavinni a magyar műszaki értelmiség képviselői elé, akik ott vizsgáznak először egységesen politikai érettségből. Az üzemek, a különböző munkahelyek világában már apróbb csatákat vívtak, de ilyen tét – az egész szakszervezet vezetőségének ügye – még nem forgott kockán.

Az MKP és az SzDP mérnökképviselői 1946. március 10-én megbeszélést tartottak a kongresszusi előkészületekről. Ezen az MKP részéről Zentai Béla, Philip Miklós, Koós Imre és Lengyel Sándor vett részt, s az SzDP-t Böhm István, Lóránd Sándor és Lugosi Jenő képviselte.[37] A tárgyaláson egységes álláspont alakult ki arról, hogy a központi vezetőség 22 tagú legyen, s ebből 7 tagú az elnökség. A pártállás és funkciók szerinti megoszlásra a következő tervezetet dolgozták ki: elnök SzDP, alelnök FKgP, főtitkár MKP, 2 titkár MKP, 2 titkár SzDP. A központi vezetőség további tagjai: 4 MKP, 4 SzDP, 2 FKgP, 1 NPP, 4 pártonkívüli. Az elnökség tagjainak pártállása e testületben az akkor még funkcionáló ideiglenes vezetőség tagjainak pártmegoszlását követte,[38] csupán olyan módosulással, hogy a megnövekedett feladatokhoz több titkár beállítását tervezték. Az intéző bizottság pártállás szerinti összetételében a módosulás e tervezetben annyi volt, hogy 1–1 fővel kevesebb volt az FKgP és NPP-hez tartozók száma, helyettük növekedett a pártonkívüliek száma.

Ebben az időben (1946 elején) a magyar műszaki értelmiség 70–75%-a volt tagja az MMTSzSz-nek. A szakszervezeti tagoknak körülbelül 33%-a munkáspárti (MKP, SzDP), 5% FKgP, 1% NPP, 60% pártonkívüli, s a fennmaradó 1% a többi párthoz tartozók körére terjedt ki.[39]

Az 1946. március 10-i előkészítő tárgyalásokon elfogadták azt is, hogy az MMTSzSz 50 tagú választmánya 38 budapesti és 12 vidéki tagból álljon. (A tárgyalások kezdetén 60 főre tervezték.)

A választmány pártállás szerint tervezett megoszlása a következő volt:[40]

	MKP	SzDP	FKgP	NPP	PDP	Pártonkívüli	Összesen
Budapest	12	12	5	3	2	4	38
Vidék	3	3	3	1	–	2	12

Az MKP és SzDP képviselői megállapodtak abban, hogy a kongresszusig vagy az alatt tárgyalásokat a többi párttal csak közös megegyezéssel folytatnak. A pártközi tárgyalások eredményét Zentai Béla főtitkár az 1946. március 26-i intéző bizottsági ülésen ismertette,[41] s egyben kérte, hogy az Intéző Bizottság hozzon létre egy ötös bizottságot a kongresszus menetrendjének kimunkálására. Ebbe a bizottságba Philip

[37] Uo.
[38] SzOT KL MMTSzSz 1945/8.
[39] SzOT KL MMTSzSz 1948 29/B. Hogyan vezetik a Mérnök Szakszervezetet?
[40] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/B.
[41] SzOT KL MMTSzSz 1946 2/c. Jegyzőkönyv az 1946. márc. 26-i Intéző Bizottsági ülésről.

Miklóst, Mikes Alfrédot, Lakatos Bélát és Gábor Istvánt javasolta. A névsor elhangzása után Irsay Ervin azonnal kifogásolta, hogy őket – mármint az FKgP-t – kihagyták az ötös bizottságból. Zentai egyértelműen megfogalmazta, hogy a pártközi tárgyalásokon résztvettek a kisgazdák, elmondták és sokszor a végletekig védelmezték elképzeléseiket, hatalmi törekvéseiket. Ennek a bizottságnak nem a viták folytatása lesz a feladata, hanem az, hogy a kongresszus megtartásának szervezeti kérdéseit előkészítse és gyakorlatilag lebonyolítsa. A Zentai által képviselt álláspontho hozzászólva Székely Dezső aláhúzta, hogy a kongresszusi eredményt majd a szavazatok döntik el, nem ez a bizottság, és ha a kisgazdák többségben lesznek, győzhetnek, realizálhatják elképzeléseiket, de ott a magyar műszaki értelmiség szakszervezeti tagjainak képviselői lesznek, s a küldöttek összetétele nem a koalíciós pártok országos választási eredményei szerint alakulhat, hanem a mérnökszakszervezet különböző csoportjainak összetétele szerint. Kővágó József Irsay Ervin álláspontját támogatta, különösen azért, mert az Intéző Bizottságban dolgozó kisgazda mérnökök aktív munkát végeztek, s nem lenne igazságos az ötös bizottságból való kizárásuk. Valahogyan, ha nem is mondták ki a kisgazdák, csak arra számítottak, hogy a pozíciókért folytatott harc állomása lehet ez a munkabizottság is. Itt megint arról volt szó, hogy vagy elfogadják a kisgazda tagot is a bizottságba, vagy az Intéző Bizottság ülésein tovább vitatják a kérdést, amely a kongresszus menetére lehetett volna negatív hatással. Ezért javasolta Philip Miklós, hogy a bizottságba vegyenek be kisgazda képviselőt is, de a bizottság munkájáról állandóan tájékoztassa az Intéző Bizottságot. Úgy látszott, a kérdés nyugvópontra került, amikor Kővágó József felvetette a bizottság önállóságát, nagyobb hatáskörét. Itt vált világossá, hogy kisgazdák milyen elképzeléseket melengettek. Gyakorlatilag folytatódott volna a vita, de az Intéző Bizottság többsége ezt nem fogadta el, hanem a Munkabizottság feladatát csupán a kongresszus előkészítésében jelölte meg, a gyakorlati teendők elvégzésében. Ezt kénytelenek voltak az Intéző Bizottság kisgazda tagjai elfogadni.

Ilyen előzmények után hívták össze 1946. május 4-én délelőtt fél 11 órára a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének I. kongresszusát a szakszervezet Szalay utcai Székházának nagytermébe, amelyen 250 küldött és meghívott képviselte az MMTSzSz 11 000 tagját.

Egy kongresszus mindig jelentős határkő egy-egy társadalmi szervezet életében. Az MMTSzSz I. kongresszusának jelentőségét az a tény emelte még magasabbra, hogy megalakulása óta ez az első számvetés, és a magyar társadalomban ez az első olyan alkalom, amikor a műszaki értelmiség minden csoportja, mérnökök és technikusok együtt adnak számot a megtett közel másfél éves útról. Az eseményekről, a buktatókról, a küzdelmekről és a további feladatokról kellett szólni és számot adni.

A Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének I. kongresszusát Fischer József, az MMTSzSz elnöke nyitotta meg. A műszaki értelmiség társadalmi, politikai és technikai feladatairól beszélt, melyet kiegészített Kővágó József polgármester, amikor üdvözlő szavaiban úgy értékelt, hogy: „Az a munka, amit eddig a szakszervezet végzett, gyönyörű volt. A mérnöktársadalmat igyekezett összefogni annak a célnak az érdekében, hogy a műszaki társadalom ebből a nagy munkából a reánehezedő súlyos terheket vállalja és viselje."[42] 50 000 magántisztviselő nevében köszöntötte a kong-

[42] Műszaki Értelmiség, 1946. máj. 15.

resszust Köves András, a Magánalkalmazottak Országos Szabad Szakszervezetének főtitkára. Somogyi Miklós, a MÉMOSz elnöke a munkás és mérnök jó kapcsolatának fontosságát elemezte: „Mi, építőmunkások talán legjobban tudjuk értékelni a mérnökök és a technikusok munkáját. Közvetlen kapcsolataink vannak a mérnökökkel akkor, amikor alkotunk, dolgozunk." A kormány nevében Nagy Ferenc miniszterelnök köszöntötte a mérnököket és technikusokat. Az MMTSzSz I. kongresszusára a népi demokratikus országok mérnökszakszervezetei is elküldték képviselőiket.[43]

Zentai Béla főtitkári beszámolójában hangsúlyozta a kongresszus jelentőségét, azt, hogy mérnökök és technikusok először vannak együtt, először beszélik és vitatják meg közös problémáikat, majd a következőkben a műszaki értelmiség komoly felelősségét elemezte.

Az indulás (az MMTSzSz megalakulása) a magyar műszaki értelmiség számára azt a lehetőséget adta meg, azokat a feltételeket teremtette meg, hogy a népi demokratikus átalakulás folyamatában részt vehessen, s a mérnökökön és technikusokon múlott, hogy részt tudtak venni az üzemek megindításában, s mindenütt, ahol megkezdődött az ország újjáépítése. A mérnökök százával kapcsolódtak be, sokszor minden ellenszolgáltatás nélkül, különböző helyeken a termelés megindításába. S ahogy korábban láttuk, küzdelmes, hasznos munka várt a műszaki értelmiségre, és a baloldali erőkkel együtt tudták csak visszaverni azokat a támadásokat, amelyek a munkások és mérnökök kialakuló kapcsolatai közé akartak éket verni. Mint ismeretes, a munkásság egy részénél bizonyos fokú értelmiségellenes hangulat volt tapasztalható. Mi okozta ezt? A munkások közül sokan az elnyomók közvetítőit, a volt uralkodó osztály kiszolgálóit látták a mérnökökben. Az elfogadható, hogy az értelmiség egy része nem csupán munkáján keresztül vált az uralkodó osztály kiszolgálójává, hanem eszmeileg is azonosult vele, de jelentős részénél a munkamegosztásból adódott sajátos helyzetéből vontak le ilyen következtetést. A munkások és mérnökök alakuló és egyre javuló kapcsolatai kezdték eloszlatni a bizalmatlanságot, melyhez jelentős segítséget nyújtott a Szakszervezeti Tanács.

A főtitkári beszámoló az eredmények mellett a további jobb munka reményében foglalkozott a meglevő nehézségekkel is. Mint korábban láttuk, a szakszervezet munkáját a szakosztályokon keresztül végezte. Így elengedhetetlenül fontos volt, hogy ezek a szakosztályok egyre eredményesebben és aktívabban dolgozzanak. A szakosztályok munkájában nem egyforma tendencia érvényesült. Két típusát lehetett megkülönböztetni a szakosztályoknak. Az egyik esetben arról volt szó, hogy a munka kezdetén néhány

[43] Részt vett a kongresszuson a Bolgár Mérnökök és Építészek Uniója, a jugoszláv JSRNJ (a gazdasági igazgatási és technikai intézmények tisztviselőinek szakszervezete), a szovjet, a román, a csehszlovák, a lengyel szakszervezet delegációja. Itt kell megjegyezni, hogy a környező népi demokratikus országokban is hasonló szervezetei voltak a műszaki értelmiségnek, mint hazánkban. – Lengyelországban működött a NOT, amely az egyes iparágak mérnök-technikusait iparáganként összefogó műszaki egyesületek kulcsszerve volt. – Csehszlovákiában fennállt a SIA, a cseh mérnök szövetség, melynek technikusok nem lehettek a tagjai. Fennállt még a Kamara is. – Romániában külön mérnök, külön technikus egyesületek működtek, de ezek között az AGIR túlsúlyra tett szert és a szakszervezeti tanáccsal szorosan együtt dolgozott, sőt az AGIR-t elvi érdekvédelmi kérdések tárgyalásában is bevonta a szaktanács. – A később megalakult Német Demokratikus Köztársaságban egy Technikus Kamara fogta össze a műszaki értelmiséget. – Jugoszláviában a felszabadulás után bizottság alakult a műszaki értelmiség helyzetének vizsgálatára, amely létrehozta a Technikai Frontot. Ez csak szakmai kérdésekkel foglalkozott. Ezenkívül a műszaki értelmiség 26 ipari szakszervezethez tartozott.

mérnök és technikus beszélgetése a szükséges tennivalókról, a közös feladatokról, szakosztállyá alakította a csoportot. Ahogy nőttek a különböző iparágak feladatai és ezekkel szoros összefüggésben az adott szakosztályoké is, úgy növekedett létszámban, feladatokat vállaló és elvégző tagokban néhány szakosztály. A másik esetben viszont fordított tendencia érvényesült. Kezdetben sokan voltak, addig, ameddig a feladatok kuszasága, meghatározhatatlansága, a frontok bizonytalan vonala volt a jellemző. S amikor nőttek a gondok, a feladatok sokasodtak, ezekben a szakosztályokban egyre kevesebben lettek, s így a munka fokozatosan elsekélyesedett. Ha az MMTSzSz egész tevékenységét nézzük, akkor látható, hogy a második tendencia néhány szakosztály kivételével nem érvényesült. S hogy mennyire fontos a tagok aktivitása, azt a főtitkári beszámoló is aláhúzta, mert „sok kérdést a vezetőség nem tudott megoldani, mert nem volt valamennyi feladat teljes megoldásához elég aktív tömeg a szakszervezeti akciókhoz".[44]

Az MMTSzSz fővárosi szakosztályai mellett a vidéki csoportok munkájának irányítása nem kevés gondot okozott az MMTSzSz vezetőségének. Az I. kongresszus idején az MMTSzSz 11 000 taggal rendelkezett, melyből a 43 vidéki csoportban 3522 mérnök és technikus tevékenykedett.[45] A vidéki csoportok közül közel 400 fős taglétszámmal rendelkeztek Miskolcon, Győrött és Pécsett 300 tagja volt az MMTSzSz-nek, Szegeden 250 fő. Százon felüli taglétszámmal rendelkezett az MMTSzSz debreceni, mosonmagyaróvári, salgótarjáni és dorogi csoportja.[46] A csoportok többsége jó munkát végzett, igyekeztek területükön aktív szakszervezeti életet teremteni. A tapasztalatlanság, a budapesti vezetőségnek sokszor indokolatlan esetekben is igénybe vétele nehezítette az MMTSzSz egészének munkáját, a vezetőség energiáját nemegyszer feleslegesen kötötte le. Néha természetes és szükségszerű volt, hogy amikor a feladatok túlnőttek a helyi csoportok erején, segített az MMTSzSz Központi Vezetősége.

A szakszervezet aktivitásához, a munka teljességéhez a tagság egyharmadát kitevő vidéki szervezetek is hozzátartoztak, s ezeknek nagyságrendi bemutatását és néhány más, korábban is jelzett problémájuk felvetését fontosnak tartottuk, s úgy véljük, kiegészíti a korábban jelzett kongresszusi beszámolót. Vizsgáljuk meg, hogy a kongresszus körüli időben a fővárosi szakosztályokat milyen kérdések foglalkoztatták. Általánosan megállapítható, hogy az MMTSzSz szakosztályait és csoportjait a szakterületük legfontosabb feladatainak megoldásai vagy az e körüli viták foglalkoztatták. Az általános mérnöki szakosztály a hidak újjáépítését tárgyalta sorozatosan. Megfigyelhető, hogy ezek a kérdések állandó érdeklődést váltottak ki 1946 tavaszán. 140—150 fő jelent meg egy-egy összejövetelükön. 1946. február 21-én például Széchy Károly miniszteri tanácsos részletesen elemezte a nemrég (egy hete) felavatott és a forgalomnak átadott Kossuth-híd építésének nehézségeit, azokat a problémákat, melyekkel szemben találták magukat a híd tervezői.[47] Részletesen ismertette a híd műszaki adatait, és külön aláhúzta azt a heroikus munkát, amelyet a hídon dolgozó fizikai és szellemi munkavállalók egyaránt végeztek azért, hogy Buda és Pest között elkészüljön az állandó összekötő kapocs és megindulhasson a városrészek közötti forgalom. Miért voltak ezek olyan fontos kérdések? Azért,

[44] Műszaki Értelmiség, 1946. máj. 15. Az MMTSzSz I. kongresszusa.
[45] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/c. Jelentés a vidéki szervezés 1946. évi munkájáról.
[46] Uo.
[47] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/A. Jelentés az általános mérnöki szakosztály munkájáról.

mert megindult a Ferenc József-híd (a mai Szabadság-híd) újjáépítése és a Margit-híd felépítése is kezdetét vette. Az ásványolajipari szakosztály a Vegyipari Munkások Szabad Szakszervezetének munkásoktatási előadásaihoz kidolgozott programját vitatta meg, és a sok érdeklődővel megindult előadások tapasztalatait értékelte 1946 tavaszán. A geodéziai szakosztályt a földreform ügye foglalkoztatta. Memorandum-tervezetet nyújtottak be a földművelésügyi miniszterhez a földreform műszaki munkálatainak meggyorsítása tárgyában.[48] Ez összefüggött azzal az igénnyel, melyet a baloldali erők sürgettek az országgyűlésben is, mégpedig azt, hogy a földreform befejezése gazdasági és politikai kérdés egyaránt.[49] Ebben az időben 500 mérnökcsoport dolgozott a földreform műszaki munkálatain, s 1946 tavaszára az ország 3280 községéből 542 községben befejeződtek a műszaki munkák, 686 községben folyamatban voltak. Nagyon nehéz körülmények között dolgoztak ezek a mérnökök, akik közül sokan nem földmérnökök voltak, hanem a szakszervezet továbbképző tanfolyamán sajátították el a szükséges teendőket,[50] s hagyták ott egy időre üzemeiket, intézeteiket, hivatalaikat, hogy a falu életében e fontos gazdasági és politikai kérdésben segíteni tudjanak. Hiányos ruházatban, sokszor élelem és fizetés nélkül dolgoztak. Ezért kérte 1946 elején az MMTSzSz az Iparügyi Minisztérium Textilgazdasági Irodáját, hogy: „Az Országos Földrendező Tanács által összeállított listán szereplő 301 fő műszaki értelmiségi részére 1 rend ruhát és 1 bekecset a népruházati akcióra szánt mennyiségből mielőbb kiutalni szíveskedjenek."[51] Bármennyire nehéz volt a helyzet, dolgozni kellett, mert a földreformot irányító megyei és országos szervekhez a műszaki munkálatokat kérő és sürgető levelek tömege érkezett.[52] A tervező-építész szakosztály Budapest újjáépítésével foglalkozott, a textilipari szakosztály a magyar textilipar helyzetét, a műszaki akadémia terveit vitatta meg, több más, a szakosztály munkáját érintő kérdés mellett. Kifogásolta a szakosztály, hogy a szovjet–magyar bérmunka vitás eseteit eldöntő paritásos bizottságban az MMTSzSz nincs képviselve.[53] A felszólalás alapján bevonták az MMTSzSz textilipari szakosztályát e munkálatokba is. Hosszan lehetne sorolni a példákat a különböző szakosztályok vagy vidéki csoportok életéből, amelynek alapján, ha nem is problémamentesnek, de egy aktívan tevékenykedő szervezetnek fogadhatjuk el az MMTSzSz-t.

Visszatérve az I. kongresszushoz, megállapítható, hogy a főtitkári beszámolót követő hozzászólások a vidéki szervezetek, a budapesti szakosztályok munkájának önkritikus bemutatásával járultak hozzá a szakszervezeti munkáról kialakítandó kép felvázolásához. Mindezek mellett nem szabad szó nélkül hagyni azt a tényt sem, hogy a kongresszusi vitában nem csupán a pozitív irányvonal érvényesült. Ha nem is többségében, de elhangzottak disszonáns felszólalások is. Voltak, akik a politikai kérdésekkel való foglalkozást, a politikai kérdésekben való állásfoglalást csak a vezetőség feladatának tekintették, s a szakszervezet tagjainak tevékenységét igyekeztek a szakmai kérdésekkel való foglalkozásra korlátozni. Volt, aki a műszaki értelmiség közéleti szerepének hiányát abban látta, hogy

[48] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/A. Jelentés a geodéziai csoport munkájáról.

[49] Uo.

[50] Szabad Nép, 1946. máj. 5.

[51] SzOT KL MMTSzSz 1946 13/b. Az MMTSzSz vezetőségének levele az Iparügyi Minisztérium Textilgazdasági Irodájának.

[52] UMKL XII M. H. (Műszaki Hivatal) iratai.

[53] SzOT KL MMTSzSz 1946 6/A. Jelentés a textilipari szakosztály munkájáról.

nem találnak kellő támogatást a mérnökök és technikusok. Ezt a felszólalást azonnal többen ellenpéldákkal utasították vissza.

A kongresszuson „Határozatot" fogadtak el, melyet az 1946. május 5-i a Vasas Székházban tartott MMTSzSz nagygyűlésen megerősítettek. A „Határozat" hangsúlyozta az ország újjáépítésének döntő fontosságát, és leszögezte, hogy az újjáépítés munkájában a műszaki értelmiséget még jobban mozgósítani kell. A kongresszus helyeselte a kormány gazdasági tervét és „ezért a kongresszus utasítja a szakszervezet központi vezetőségét, választmányát, szakcsoportjait és különleges bizottságait, hogy a kormánnyal, a minisztériumokkal, a Szakszervezeti Tanáccsal és a többi szakszervezettel megfelelő formában együttműködve szervezetileg és működjön közre a terv részletes kidolgozásában".[54]

A kongresszus utasította a szakszervezet vezetőségét, hogy az ipari vállalatok kormányprogram szerinti államosításába és ellenőrzésébe kapcsolódjanak be. A főtitkári beszámoló is érintette, a felszólalók is foglalkoztak az iparági szervezés kérdéseivel. „Nem kétséges – írta a Műszaki Értelmiség 1946. június 1-én –, hogy a fejlődés során kialakul az az állapot, amikor a mérnökök és munkások ugyanabban a szakszervezetben lesznek."

E megállapítást annak alapján tették, hogy a kongresszus kimondta: a szakszervezet szakosztályait és szakcsoportjait iparágak szerint kell megszervezni, hogy a termelés fejlesztésébe és érdekeik védelmébe így minél jobban be tudjanak kapcsolódni. Az I. kongresszus idején úgy látták az iparági szervezés kérdését – amely később módosult –, hogy: „A mi álláspontunk szerint a termelés megköveteli, a termelés struktúrája magával hozza, hogy az iparáganként összefogó szakszervezetek alakuljanak ki, de ezen kívül szükség van egy általános műszaki értelmiségi szakszervezetre is."[55] A kongresszus hangsúlyozottan kiemelte a Szovjetunióval és a többi népi demokratikus ország műszaki értelmiségeivel, tudományos dolgozóival az egyre mélyülő kapcsolatok további erősítését.

S 1946 májusában az infláció utolsó hónapjaiban, a gazdasági stabilizáció küszöbén még élesebben jelentkeztek a stabilizációs kollektív szerződés előkészítésének igényei. A kongresszus előtti politikai viták bemutatásánál látható volt, hogy milyen kísérleteket tettek a jobboldali erők azért, hogy a kongresszus előkészítését megzavarják, illetve pozícióharcuk középpontjába állítsák. Nagy felelősség hárult a műszaki értelmiségre ezen a kongresszuson, éretten, politikusan kellett dönteni a jó ügy érdekében. Sikerült-e a választásnál a jobboldal dédelgetett elképzeléseit diadalra vinni? A műszaki értelmiség ezen a kongresszuson – amely a politikai küzdelmeknek nem lezárója volt, hanem egy jelentős állomása – átesett a tűzkeresztségen.

Az MMTSzSz legfőbb vezető testülete a 9 tagú elnökség volt, melynek 3 MKP, 3 SzDP, 2 FKgP és 1 párton kívüli tagja lett.[56] A szakszervezet elnöke Fischer József építész, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke, országos újjáépítési kormánybiztos lett. Mint korábban is jeleztük már, Fischer József az SzDP jobboldalához tartozott, „irányítható, de erősen kézben kell tartani, mert polgári elemekkel való együttműködésre is hajlamos"[57] – fogalmazta meg a jelölő bizottság összefoglalója. A főtitkár Zentai Béla

[54] SzOT KL MMTSzSz 1946/5. Az MMTSzSz I. kongresszusának határozata. Részletek megjelentek: Műszaki Értelmiség, 1946. máj. 15.

[55] Műszaki Értelmiség, 1946. máj. 15.

[56] SzOT KL MMTSzSz 1946/5. Az MMTSzSz 1946. máj. 4-i kongresszusán választott elnökség és Központi Vezetőség.

[57] SzOT KL MMTSzSz 1946/5. Az elnökség tagjainak jellemzése.

gépészmérnök lett, a Közlekedésügyi Minisztérium osztálytanácsosa. Az aktív, cselekedni akaró és tudó fiatal kommunista mérnöknek oroszlánrésze volt abban, hogy az MMTSzSz megőrizte egységét, sorait minden ütközet alatt és után rendezni tudta. Fáradhatatlan volt. Legközvetlenebbül segítették a munkában Lengyel Sándor és Philip Miklós titkárok, akik szintén az MKP-hez tartoztak. A másik két titkár: Fekete László gépészmérnök és Koppányi József vegyészmérnök szociáldemokraták voltak. Az FKgP is kapott egy titkári funkciót Jakab Sándor személyében, aki „jó képességű mérnök, a szakszervezettel szemben lojális magatartást tanúsított és tanúsít".[58] A két alelnöki funkció Kővágó József gépészmérnök, FKgP tag, Budapest polgármestere és Komondy Zoltán, párton kívüli gépészmérnök, műegyetemi tanár között oszlott meg. Kővágó 1945 tavaszától támogatta az MMTSzSz munkáját, Komondy Zoltán „azon műgyetemi tanárok egyike, aki a mérnökszakszervezettel szemben kezdettől fogva pozitív beállítottságú volt".[59]

A Központi Vezetőség az elnökség tagjain kívül további 14 tagból állt. Ezek pártmegoszlása a következő volt: 3 MKP (Lakatos Béla, Lőke Endre, Major Máté), 3 SzDP (Klimos Jenő, Lugosi Jenő, Presser István), 4 FKgP (Irsai Ervin, Mistéth Endre, Sárközy György, Szilas Oszkár), 2 NPP (Márkus Antal, Mikes Alfréd), 1 PDP (Székely Dezső) és 1 pártonkívüli.[60] Az elnökség és a KV együttesen 23 fős volt, amely 6 MKP, 6 SzDp, 6 FKgP, 2 NPP, 1 PDP és 1 pártonkívüliből tevődött össze. E módosulások a korábbi elképzeléshez képest azt is jelentették, hogy külön ún. választmányt nem választottak. Az elnökség és a KV irányította a szakszervezetet, ők töltötték be a választmány funkcióját.

A fentiek két dolgot támasztanak alá. A legfontosabb az volt, hogy a műszaki értelmiség ezen a kongresszuson tanúbizonyságát adta annak, hogy politikailag éretten és pozitívan tud dönteni. A jobboldalnak viszont rá kellett döbbennie arra, hogy az erőviszonyok az 1945-ös választások óta változóban vannak. A Baloldali Blokk ereje éreztette itt is a hatását. Az események figyelmeztettek is. Nem szabad ezt a baloldali győzelmet úgy elképzelni, hogy a harc befejeződött.

A jobboldal nem vonult vissza. Az I. kongresszus után, amikor a gazdasági stabilizáció napirenden volt, az értékálló pénz és ezzel együtt az új stabilizációs kollektív szerződés elérhető távolságba került – a reakció nyugtalan, támadni kész erői újra belelendültek és célpontjuk ismét az MMTSzSz vezetősége lett, melynek összetétele nem a jobboldali erők elképzelései szerint alakult.

A polgári jobboldal egységbontó kísérletének elszigetelése és a baloldali erők befolyásának növekedése a szakszervezetben

A magyarországi népi demokratikus fejlődés 1946 nyarára új fordulóponthoz érkezett. A Baloldali Blokk erejének fokozatos növekedésével sikerült a reakció megújuló támadásait visszaverni. Átmenetileg egy erőegyensúly alakult ki, de a reakció nem tétlenkedett. E tevékenységükben jelentős támogatást kaptak az imperialista országok kormányaitól, különösen az Amerikai Egyesült Államoktól. A kormányzati koalíción belül is

[58] Uo.
[59] SzOT KL MMTSzSz 1946/5.
[60] SzOT KL MMTSzSz 1956/5. A Központi Vezetőség tagjai 1946. máj. 4.

megfigyelhető volt a krízis állapota. A koalíció fenntartása elsősorban az MKP érdeme volt, s a legfőbb feladat az volt, hogy megteremtsék az új baloldali koalíciót. A baloldali erők a Kisgazda Párt további megtisztítása mellett sok kisgazda főispán és jobboldali funkcionárius eltávolítását követelték a közéletből. Nemcsak kívülről folyt a harc az FKgP megtisztításáért és irányvonalának bizonyos fokú megváltoztatásáért, hanem a párton belül is. Mindez megnyilvánult abban is, hogy a párton belüli baloldali értelmiségi frakció 1946 nyarára összeállított kulturális munkatervében központi helyet foglalt el a Szovjetunióval való kapcsolat elmélyítése, és az Ortutay Gyula vezette baloldal 1946. június 14-én az MKP tanácsára memorandumot intézett az FKgP vezetőségéhez, melyben követelték, hogy a pártsajtóban teremtsenek rendet és vizsgálják felül a párt politikai irányvonalát.[61] Közben 1946 júniusában kinevezték Mistéth Endrét újjáépítési miniszternek, amelyből a kisgazdák „politikai tőkét" igyekeztek kovácsolni. Már korábban is megnyilvánult, hogy az MMTSzSz jobboldalán elhelyezkedő Mistéth Endre több kérdésben nem értett egyet az MMTSzSz vezetőinek kommunista és szociáldemokrata tagjaival. Személyén keresztül a kormány jobboldala nyert megerősítést — s mint később látni fogjuk —, e magas pozícióból is igyekezett a progresszív törekvések eredményes megvalósulását akadályozni.

Az MMTSzSz 1946. július 10-i titkári ülésén, amikor Gerő Ernő a politikai helyzetet elemezte, kifejtette: „Követelni fogjuk a Kisgazda Párt további megtisztítását. Ők viszont szeretnék visszahívni a kormányból Dobit. A harc kiéleződött a demokrácia és a fasizmus erői között."[62] Ez a megállapítás némi árnyaltságot igényelt volna, de ettől függetlenül a helyzetre vonakozóan megállapítható, hogy ebben a helyzetben a munkáspártok a szakszervezetektől sokat vártak. Eddig meggyőződtek arról, hogy a gazdasági és politikai életben milyen jelentős és elengedhetetlen szerepük volt. A jobboldal éppen ezért igyekezett soraiban tudni nem csupán azokat, akik a szakszervezeti mozgalomtól távol álltak, kívülről szemlélték az eseményeket, de mindent megtettek annak érdekében, hogy a szakszervezet soraiba beférkőzve bomlasszanak. Az általános szakszervezetellenes hangulat a Kisgazda Párt IX. kerületi polgári tagozatának 1946. július 16-i ülésén addig ment, hogy kijelentették: „Nem kellenek szakszervezetek."[63] A jobboldal a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének I. kongresszusán elszenvedett vereségébe nem nyugodott bele. A fentiek is tovább inspirálták ezeket az erőket és 1946. augusztus 30-án a Kis Ujságban megjelent cikkben: „Mi újság a Mérnök Szakszervezetben? " címmel, durva támadást intéztek az MMTSzSz ellen.[64]

A cikk támadta az MMTSzSz vezetőségét, pontosabban annak munkáspárti többségét. Érvük alátámasztására kifejtették, hogy az MMTSzSz általában a polgári gondolat és életforma híveiből áll. S hogy mennyire a pozíciók megszerzéséért és a szakszervezeten belüli erőviszonyok jobbratolódásáért indították a támadást, bizonyítja az is, hogy mindent felhoztak „érvük bizonyítására". „A két munkáspárt összesen egy mérnököt küldött a Nemzetgyűlésbe, egyet a törvényhatósági bizottságba, s egy mérnök államtitkára van.

[61] P. I.Arch. 285 (12/9). Lásd még: Kis Ujság, 1946. szept. 10.

[62] SzOT KL MMTSzSz 1946 2/A. Gerő Ernő beszámolója a politikai helyzetről az 1946. júl. 10-i titkári ülésen.

[63] SzOT KL 1945–1948. 10/c/d. Közli: *Habuda Miklós:* i. m. 154.

[64] Szabad Nép, 1946. szept. 1.

Miniszteri tárcát vagy polgármesteri kinevezést egynek sem nyújtott, szemben a Független Kisgazda Pártnak 1 mérnök minisztere, 1 mérnök polgármestere, 3 államtitkára, 6 képviselője van, akik mind mérnökök."[65] Tehát a korábban kapott miniszteri tárcából már igyekeztek politikai tőkét kovácsolni. A szakszervezetek megalakulásával kapcsolatban a Kis Ujság megállapította: „A felszabaduláskor néhány fiatal kommunista párti mérnök elfoglalta a Mérnöki Kamara és a Mérnök Egylet épületeit, s megalakították a Mérnök Szakszervezetet."[66]

A Kis Ujság cikkírója megfeledkezett arról e pontnál is, hogy az MMTSzSz megalakítására felkért baloldali mérnökök 1945 januárjában azonnal felszólították az összes pártot, hogy a hozzájuk tartozó mérnökök képviselőit küldjék el a szakszervezet Intéző Bizottságába. Ez megtörtént, és az Ideiglenes Intéző Bizottság 4 MKP, 4 SzDP, 4 FKgP, 2 NPP, 2 PDP taggal alakult meg.[67] Kétségtelen az, hogy a különböző funkciók nem voltak teljesen elhatárolva, átfedések is előfordultak – szinte elengedhetetlenül –, de mindezek nem azt jelentették, hogy „az alapítók a maguk elgondolása szerint intézik a szakszervezet ügyeit, nem törődve az elnökséggel, sem a Központi Vezetőséggel".[68]

A Műszaki Értelmiség 1946. szeptember 1-i számában reflektálva a fentiekre, egyértelműen aláhúzta, hogy „ezek nem felelnek meg a valóságnak. Meggyőződhetik róla bárki, aki elolvassa a központi vezetőségi és választmányi ülések jegyzőkönyveit. És nem mellőzik az alapítók a KV utasításait, hanem éppen ellenkezőleg, az utasításoknak megfelelően, az egész műszaki értelmiségi érdekében dolgoznak."

A Kis Ujság 1946. augusztus 30-i számában megjelent támadással teljesen ellenkező előjelű Kővágó József kisgazda párti polgármester nyilatkozata, aki az MMTSzSz alelnöke is volt, hogy „a mérnök szakszervezet az egyike a legjobban működőknek és a legdemokratikusabb".[69] Kővágó több kérdésben pozitívabban foglalt állást, mint néhány kisgazda elnökségi tag. A fentiek tükrözik a Kisgazdapártban is meglevő nézetkülönbségeket.

Az MMTSzSz-t ért támadás után, még a Központi Vezetőség ülése előtt, tiltakozások sora jelezte különböző üzemekből, hogy nem értenek egyet a Kis Ujság cikkével. Például: a Ganz és Tsa Rt. Villamossági Gyár műszaki értelmisége 1946. szeptember 3-án tartott tiltakozó gyűlésén megállapította: „Mi a szakszervezet vezetőségének munkája ellen kifogást nem emelünk, mert a mai nehéz körülmények szűkreszabott lehetőségei között munkáját jól végzi."[70] Hasonló módon elítélték az MMTSzSz-t támadókat a Telefongyár, a Röck Gépgyár, a Standard Villamossági Gyár stb. műszaki alkalmazottai,[71] s különböző „röpgyűlések" támogatásukról biztosították az MMTSzSz-nek azokat a vezetőit, akik a népi demokratikus átalakulásért folytatott harc szolgálatába kívánták állítani a műszaki értelmiség minél nagyobb részét.

A szociáldemokrata Párt mérnökcsoportjának a vezetője a Népszavában megállapította: „Itt nem többről és kevesebbről van szó, mint a kisgazda párti jobbszárny munkás-

[65] Kis Ujság, 1946. aug. 30.

[66] Uo.

[67] SzOT KL MMTSzSz 1945/8. Az MMTSzSz vezetősége.

[68] Kis Ujság, 1946. aug. 30.

[69] Kis Ujság, 1946. aug. 20.

[70] SzOT KL MMTSzSz 1946/3. Ganz és Tsa Rt. gyár műszaki értelmiségének tiltakozása 1946. szept. 3. a Kis Ujság szakszervezetet támadó cikke ellen.

[71] SzOT KL MMTSzSz 1946/5. Jegyzőkönyv a KV 1946. szept. 6-i üléséről.

párt- és koalícióellenes hadjáratának a mérnökfrontra való kiterjesztéséről."[72] E jogos megállapítás mögött nem csupán a bonyolult helyzet felismerése nyilvánult meg, hanem annak a reménye is, hogy a reakció MMTSzSz-ellenes támadását, amely a baloldali erők elleni támadás újabb hullámverésébe került, a munkáspártok közösen verhetik vissza, mert az egységes állásfoglalás és fellépés az előzőekben is megakadályozott sok szakszervezet-ellenes akciót.

Az MMTSzSz Központi Vezetősége 1946. szeptember 6-i ülésén tárgyalta meg a szakszervezetet ért támadás ügyét.[73] Zentai Béla főtitkár, emlékeztetve a Kis Ujság cikkére, hangsúlyozta, hogy a cikk olyan kijelentéseket, állításokat tartalmaz, amelyek valótlanok, „ha igazak volnának, alkalmasak volnának arra, hogy a vezetőséget és azokat, akik a szakszervezet megteremtésén dolgoztak, a közéletből kiseperjék".[74] Már a Központi Vezetőség ülését megelőző titkári értekezleten elhatározták, hogy 1946. szeptember 7-ére mérnökgyűlést hívnak össze, s a szeptember 6-i ülésen Zentai Béla arra kérte a Központi Vezetőség tagjait, hogy a fenti esettel kapcsolatban mondják el véleményüket. Elsőnek az ügyben leginkább érintett kisgazdapártiak szólaltak fel, hiszen az FKgP lapjában jelent meg az MMTSzSz-t támadó cikk. Jakab Sándor az MMTSzSz Központi Vezetősége és választmánya kisgazdapárti tagjainak nevében olvasta fel nyilatkozatukat: „A cikk hangjával nem azonosítjuk magunkat, ugyanakkor azonban leszögezni kívánjuk, hogy annak tartalmi részében olyan sérelmek szerepelnek, melyek orvoslását a Központi Vezetőség ülésein hónapok óta szorgalmazzuk."[75] A felsorolt kifogások a hatáskörök alaposabb körvonalazására, a személyzet összetételére jogosnak minősültek, de a kisgazda csoportnak ez a megállapítása, hogy „önkényes intézkedésnek minősül a szeptember 7-ére kitűzött mérnökgyűlés összehívása", már a korábbi kisgazda vonalba került vissza annak ellenére, hogy a nyilatkozatot felolvasó Jakab Sándor, aki – mint ismeretes – titkári funkciót töltött be, részt vett azon a titkári értekezleten, ahol elhatározták a gyűlés összehívását. A Központi Vezetőség ülésén a kisgazda csoport felsorakozott pártjának védelmére. A kisgazda csoport által felolvasott nyilatkozattal s a Kis Ujságban megjelent támadással nemcsak a baloldal nem értett egyet. A Központi Vezetőség Polgári Demokrata Párthoz tartozó tagja, Székely Dezső is így nyilatkozott a Központi Vezetőség szeptember 6-i ülésén: „A szakszervezet egy pillanatig sem indult úgy, hogy azt tisztán munkáspárti mérnökök csinálják, mert a polgári pártokhoz tartozó mérnökök is ott voltak és részt vettek a megalakulás első időpontjától kezdve a szakszervezet munkájában."[76] A Központi Vezetőségnek ezen az ülésén többen (Presser, Süveges. Lengyel, Fekete stb.) kifejtették, hogy az MMTSzSz-ellenes cikknek nemcsak a hangja, a tendenciája is kifogásolható.

A cikk a szakszervezet ellen irányult, zavart akart kelteni, és a háttérben kétségtelenül a Független Kisgazda Párt mérnöktagozatának azok az elemei húzódtak meg, akik nem mondtak le annyi sikertelen kísérlet után a Mérnöki Kamara felállításáról, a szakszervezeti egység felbontásáról. A korábbi kísérletek, különösen a kongresszus előtt, ezt

[72] Népszava, 1946. szept. 3.
[73] SzOT KL MMTSzSz 1946 2/d., 1946 7/d.
[74] Uo.
[75] Uo.
[76] Uo.

támasztották alá. Most, az I. kongresszus által megválasztott vezetőség támadásán keresztül akarták a kialakuló egységtörekvéseket megakadályozni. A nagygyűlést ellenzőknek idéztek a szeptember 6-i KV ülésen azokból a levelekből, táviratokból, melyek különböző üzemekből érkeztek (közel 1500 műszaki értelmiségi nevében), s követelték, hogy a nagygyűlésen ítéljék el a Szakszervezetet ért támadást. Az MMTSzSz Központi Vezetőségének megjelent tagjai – két kivétellel – állást foglaltak a mérnökgyűlés megtartása mellett, s azt is követelték, hogy a Kis Ujságban nyilatkozat jelenjék meg, amely az augusztus 30-i cikket elítéli és alaptalannak tartja.

A Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének rendkívüli nagygyűlését a Szakszervezet Szalay utcai székházában 1946. szeptember 7-én délután fél négy órakor Fischer József, az MMTSzSz elnöke nyitotta meg. Bevezetőjében az összejövetel célját ismertette, majd így folytatta: „Mikor másfél évvel ezelőtt a Szakszervezet létrejött, elsősorban azt a munkát kellett elvégezni, amit romeltakarításnak neveznek. El kellett takarítani az útból a szellemi romokat, amit itt találtunk, és ezek közé a romok közé tartoztak azok az egyesületek is, amelyek itt fennálltak."[77] Felhívta a jelenlevők figyelmét, hogy mondják el kritikai észrevételeiket az MMTSzSz eddigi munkájáról.

A megnyitó után Zentai Béla főtitkár beszélt az MMTSzSz eddigi küzdelmes munkájáról, melyet a mérnökökért a mérnökökkel és technikusokkal együtt végzett. Majd beszélt arról a támadássorozatról, melyet a reakció indított: „Általában azok a támadások, amelyek a szakszervezeti mozgalmat érik, abból az elgondolásból indulnak ki, hogy el kell választani egymástól a különböző dolgozó rétegeket, és az így elválasztott rétegekkel azután sok mindent lehet csinálni, azokat saját érdekeik ellen lehet megszervezni."[78]

Jól látta a helyzetet a főtitkári beszámoló, azt, hogy a reakció minden utat felhasznált: társadalmi egyesületeket, politikai pártokat, napilapokat stb., hogy csökkentse a szakszervezetek befolyását, és ezzel a reakció saját politikai befolyását növelje. Megrázó szavakkal ecsetelte Zentai Béla a Szakszervezet indulását. Az MMTSzSz I. kongresszusán nem volt ilyen drámai a hang. Akkor a megtett út beszámolója hangzott el, itt, 1946. szeptember 7-én a rágalmakat kellett visszautasítani: „Mi ezt az épületet azért vettük el, hogy a magyar műszaki értelmiségnek otthona legyen ... Ebbe az épületbe január 19-én, amikor még az ostrom folyt, mentünk be, és ott voltunk éjjel-nappal, bent aludtunk a földön, asztalokon, hogy a könyvtárat, a helyiségeket megmentsük. Erről mi eddig soha nem beszéltünk, soha nem írtunk, de most beszélnünk kell arról, hogy mi van az olyan felelőtlen mondatok mögött, hogy „néhány fiatalember elfoglalta a Mérnöki Kamara és a Mérnök és Építész Egylet épületét".[79] Nehéz volt a jelenlevőknek azonnal hozzászólni. A döbbenet hatása alatt voltak mindannyian. Az elsőnek felszólaló Korda István tízezer szociáldemokrata értelmiségi nevében utasította vissza a Kis Ujság rágalmait.

Horváth Mihály a Szakszervezeti Tanács képviseletében arról beszélt, hogy most, amikor kezd egy kis nyugalom lenni, amikor a mérnök és munkás összebarátkozik, a reakciónak fáj a stabilizáció, a kialakuló egységfront: „Mi, a szervezett munkásság eddig is megértettük – hangsúlyozta Horváth Mihály –, hogy a műszaki értelmiség nélkül csonkák

[77] SzOT KL MMTSzSz 1946/2. Jegyzőkönyv az 1946. szept. 7-i gyűlésről.

[78] Uo. Itt arról beszélt Zentai Béla, hogy a Kossa-ellenes támadástól kezdve az Orvos Szakszervezetet ért támadáson át vezetett az út az MMTSzSz-ig.

[79] Uo.

vagyunk, s ezt megértették a fizikai munkások is, akik lelkesen állnak ma a mérnökök mellé." Székely Dezső – aki, mint említettük, a Polgári Demokrata Pártrhoz tartozott – úgy foglalt állást, hogy igyekezett elmosni az ellentéteket, s azt bizonygatta, hogy az MMTSzSz-t ért támadás nem is volt olyan nagy, mint amilyennek itt beállítják: „Mindössze az történt, hogy egy reakciós kartárs írt egy cikket."[80] S amikor a Szakszervezet eddigi útjáról beszélt, mégis kimondatlanul is visszautasította a rágalmakat, az egységbontó kísérleteket, mely a további munka akadályozója lehet. Tehát mindenki látta kimondva vagy kimondatlanul is, a problémát elemezve vagy meghúzódó hallgatásával, hogy a reakció egy csoportjának kísérletéről van szó. Nem csupán arról, hogy egy felelőtlen jobboldali mérnök MMTSzSz-ellenes cikket írt a Kis Ujságba, Koós Imre vezetőségi tag határozati javaslatot olvasott fel, melyben visszautasították a Kis Ujság támadását, s a lapot a tiltakozó nyilatkozat megjelentetésére kérték.[81]

A nagygyűlés után az MMTSzSz KV és választmány kisgazdapárti tagjai 1946. szeptember 11-én tiltakozó levelet küldtek a KV-nek, melyben kijelentették: „Addig, amíg sérelmeinket egy összehívandó értekezlet kielégítő módon nem rendezi, tartózkodni fogunk a Szakszervezet vezetésében való aktív részvételtől, és erre az időre a felelősséget magunktól elhárítjuk."[82] De ez a néhány heti huza-vona lassan megszűnt, s a jobboldalhoz tartozó vezetőségi tagok fokozatosan meg- megjelentek a különböző testületi üléseken. A jobboldal támadását újra sikerült visszaverni. Ez nem jelentette azt viszont, hogy nyugvópontra kerültek a szakszervezet-ellenes akciók. Az egység megtartása mellett a baloldali erőknek még határozottabban kellett fellépni az eddigi gazdasági eredmények védelmében, a kollektív szerződések által biztosított jogok maradéktalan végrehajtásával, mert csak így lehetett támaszkodni a különböző politikai töltetű tagság aktivitására.

A Magyar Kommunista Párt 1946. szeptember 28-a és október 1-e között tartott III. kongresszusa meghatározta a szakszervezetekben dolgozó kommunisták fő feladatait, és hangot adott a szakszervezetek számos konkrét követelésének.[83] Az MKP III. kongresszusa a reakció mesterkedéseivel szemben a forradalmi erők állásfoglalását, a fejlődés szocialista perspektíváit tárta az ország nyilvánossága elé.[84]

A kongresszuson elemezték a műszaki értelmiség helyzetét is, amely a stabilizáció bevezetése óta a társadalom különböző osztályainak és rétegeinek helyzetével együtt jelentősen javult. Legfontosabb feladatként jelölték meg a kollektív szerződés védelmét, erősítését, amely együttjárt e réteg aktivizálhatóságának fokozásával is. Nem volt egységes az értelmiség politikai arculata. Joggal állapította meg Kádár János az MKP III. kongresszusán: „Az értelmiségi tömegek még mindig tartózkodóak. Kisebb részben élesen kritikus politikai beállítottsága a demokráciával és pártunkkal szemben általánosan is ismeretes. De kongresszusunknak meg kell emlékeznie azokról az értelmiségi dolgozókról is, akik a munkásokkal együtt vettek részt az újjáépítésben, és így munkájukkal szavaztak

[80] Uo.

[81] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/D. A Kis Ujság szerkesztősége nem közölte a tiltakozó nyilatkozatot.

[82] SzOT KL MMTSzSz 1946/5. A Független Kisgazda Párt mérnök tagjainak levele az MMTSzSz KV-hoz.

[83] Az MKP III. kongresszusán felvetett szakszervezeti kérdésekkel és az azt követő pártpolitikai vitákkal részletesen foglalkozik: *Habuda Miklós:* i. m. 163–177.

[84] Előre a népi demokráciáért! Az MKP III. kongresszusának jegyzőkönyve. – Szikra. 1946.

a demokrácia mellett. Ők jelzik azt az utat, amelyet az értelmiség már megtett a demokrácia felé."[85] Az MKP III. kongresszusa megerősítette az MMTSzSz kommunista vezetőit abban, hogy az eddigi elképzeléseket, különösen az érdekvédelmi munkát realizálják következetesen, mert a mérnökök és technikusok csoportjára így támaszkodhatnak a kiéleződő helyzetek nehéz fordulóiban.

Az MMTSzSz politikai befolyásának növekedése 1946 második felétől 1947 közepéig

Az 1946. szeptemberi megmozdulások, melyeket a műszaki értelmiséget ért támadások váltottak ki, némileg rendezték az MMTSzSz sorait. Tiltakozó gyűlések zajlottak le – mint láttuk –, amelyek hitet tettek az MMTSzSz addig követett politikája mellett. Mindezek alapján egyre világosabb lett az MMTSzSz vezetői előtt, hogy csak akkor lehet a nem szűnő, csak módszereiben változó reakciós támadásokat visszaverni, ha akcióegységre lépnek. Ez az akcióegység elsősorban az MKP, SzDP szövetségét jelentette, de néhány baloldali kisgazda értelmiségi és a Nemzeti Parasztpártot képviselő intéző bizottsági tag is elfogadta az MMTSzSz-ben dolgozó baloldali vezetők által kidolgozott és képviselt vonalat.

Itt elsősorban arról volt szó, hogy a különböző szakosztályok munkáját kívánták erősíteni, életközelbe hozni, és a szakszervezetben ezeken keresztül szerették volna növelni az aktívan dolgozók táborát. A fenti elképzelések realizálását nehezítette az a tény, hogy a szakszervezetek úgynevezett „politikamentessége", melyet a jobboldal dédelgetett, nem került le a napirendről, és különböző formában újra jelentkezett.

A Rádióban 1946. november 17-én vitát rendeztek arról, hogy a népi demokratikus átalakulás időszakában lehetnek-e nem marxista alapon álló szakszervezetek, illetve arról, hogy mi legyen a szakszervezetek fő feladata, kik vezessék és hogyan a különböző szakszervezeteket. Tolnai György, a Népszava közgazdasági rovatának vezetője és Major Róbert, a Kis Ujság főmunkatársa fejtette ki véleményét a fenti kérdésekről. A Kisgazda Párt álláspontja újra megfogalmazást nyert: „Nem adhatjuk a szakszervezetek vezetését olyanok kezébe, akik most sodródtak bele . . . a szakszervezetek nem csupán a munkásmozgalom fegyverei, tehát, ha a szakszervezeteknek munkásvezetés alatt előjogokat adunk, ez annyit jelent, hogy a parlamentarizmus elvének meg nem felelően változtattunk. . . . Lehetővé kell tenni belátható időn belül, hogy valóban demokratikus választások legyenek a szakszervezetekben, és a tiszta választásokon választott többség bizalmát élvezők vezessék a szakszervezeteket, mert ez még nem történt meg."[86] Tehát a szakszervezeteken belüli kisgazda pozícióharc, amely az MMTSzSz I. kongresszusán vereséget szenvedett, újra fellángolt.

Itt erre a vitára azért is szükség volt, mert a napirendre került közalkalmazott szakszervezeti választásokon is szerették volna a kisgazdák és a hozzájuk csatlakozó jobboldaliak a vezetést megszerezni. Különösen a B-listázás tényét kívánták a kisgazdák

[85] Szabad Nép, 1946. okt. 2.

[86] SzOT KL MMTSzSz 1946/37. Levél Apró Antalnak, Zentai Bélától. Melléklet: az 1946. nov. 17-i rádióvita anyaga.

felhasználni pozícióik megerősítésére. Éppen ezért az MKP támogatta a vezetőség javaslatát, hogy a választásokat halasszák későbbi időpontra.[87]

A rádióvitára, amely inkább hasonlított a Független Kisgazda Párt szakszervezeti agitációjához, az MMTSzSz is reagált a Műszaki Értelmiség 1946. december 1-i számában: „A dolgozók szakszervezetük vezetőit nem pártállásuk szerint, nem pártállásuk miatt fogják megválasztani, hanem aszerint, hogy milyen munkát végeztek addig . . . a szakszervezetben."[88]

A két munkáspárt viszont fokozta együttműködését a szakszervezeten belül, s 1946. december 17-én pártközi értekezleten is aláhúzták az együttműködés és a közös fellépés fontosságát.[89] Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert az MMTSzSz vidéki szervezeteiben és néhány budapesti üzemben a két munkáspárti MMTSzSz-tagok együttműködése helyett az összhang hiánya, a viták kiélezése volt a jellemző. Ez sokszor a különböző jobboldali csoportoknak kedvezett, a párton kívüli műszakiakat meg távoltartotta. Például a Telefongyárban az egyik MKP-tag vezető mérnök kijelentette: „Szégyenlem, hogy szociáldemokrata van az osztályomon."[90] Erre mondta a gyár főbizalmija, Schwott Lajos az egyik tisztviselőgyűlésen: „A két munkáspárt tagjai között zsörtölődés áll fenn, az nem a munkásegységet és a tisztviselők megnyerését szolgálja, hanem az ellenkezőt." Vagy Nagykanizsán a MAORT SzDP titkára úgy nyilatkozott az MKP mérnök és technikus tagjairól, hogy azok kénytelenek voltak az SzDP helyi szervezetéhez fordulni, és kérték, hogy az üzemi SzDP titkárt kötelezzék helyreigazító nyilatkozatra.[91] Nem általános jelenségről van szó, de mindezek a kisebb-nagyobb súrlódások csak az akcióegységen szaggattak réseket, melyek a reakciós erőknek kedveztek. Mindezek mellett az MMTSzSz szervezeti ereje fokozatosan növekedett, amelyet bizonyít a növekvő taglétszám.

Az MMTSzSz taglétszáma 1946 decemberében 14 000 volt. Budapesten 18 szakosztályban, vidéken 43 csoportban folyt a szakszervezeti élet.[92] A szakosztályok és vidéki csoportok munkájának jellemzője az volt, hogy a megtartott vitákon, összejöveteleken a magyar gazdasági élet előtt álló és megoldásra váró feladatokat elemezték. Ez összefüggött azzal a helyes politikával, amelyet az MMTSzSz korábbi irányvonalával kialakított, és az MKP III. kongresszusa után tovább folytatott. A Geodéziai Szakosztály az általános mérnöki szakosztállyal közösen 1946 októberében tagosítási ankétot rendezett, s a földbirtokreform befejezését elősegítő telekkönyvezési munkákat irányították, illetve a felmerült kérdéseket vitatták meg. Az Energia- és Erősáramú Szakosztály a Magyar Elektrotechnikai Egyesülettel közösen az országos villamosítás időszerű kérdéséről rendezett előadássorozatot. Itt többek között Heller László, Lévai András tartottak előadásokat, melyeken 2–300 érdeklődő vett részt. Itt fogalmazódott meg, hogy: „Magyarország jövő elektrifikálását háborúban agyon nyúzott, megrokkant erőművekre és

[87] E kérdésről lásd: *Habuda Miklós:* i. m. 174–175.

[88] A fenti cikket előzőleg elküldték Apró Antalnak a korábban jelzett rádióvita anyagával együtt.

[89] SzOT KL MMTSzSz 1946 2/c. Feljegyzés az 1946. dec. 17-én megtartott pártközi értekezletről.

[90] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/B. Feljegyzés a Telefongyárból.

[91] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/B. MMTSzSz nagykanizsai csoportjának levele az MMTSzSz KV-hez.

[92] SzOT KL MMTSzSz 1946 2/A. Beszámoló az MMTSzSz szakosztályainak 1946. évi működéséről, illetve: SzOT KL MMTSzSz 1947/a. Jelentés a vidéki szervezés 1946. évi munkájáról.

régi kis vidéki centrálékra alapozni nem szabad. Csakis új, korszerű és nagyteljesítményű erőművek azok, amelyek a jövő villamosenergia-ellátását kellő biztonsággal és gazdaságossággal tudják kielégíteni."[93]

A Szakosztály elkészítette a tervezői díjszabás és tervpályázat szabályzattervezetét, és zsüritagokat küldött ki minden pályázatra, a szakosztályi üléseken pedig ismertették a lezajlott pályázatok eredményeit, valamint bemutatókat rendeztek a díjnyertes munkákból. A Textilipari Szakosztály 1946-ban 49 ülést tartott, amelyből 32 taggyűlés volt, 14 előadás és 3 vitaest. Ezek mellett a Szakosztály tagjai részére 6 gyárlátogatást szerveztek, amely összefüggött azzal is, hogy a Textilipari Szakosztály nagyon jó kapcsolatot alakított ki a Textilipari Munkások Szakszervezetével.[94] A Vegyipari Szakosztály ülésein olyan szakkérdések szerepeltek, mint a Péti Nitrogénművek korszerű ásványolaj-feldolgozó berendezései – ezt az előadást Szigeti László tartotta –, vagy Csűrös Zoltán előadása, aki a műegyetemi reform- és a vegyészképzés kérdéseit elemezte. A közlekedési szakcsoport – amely 1946 őszén a MÁV centenáriuma alkalmából alakult – közlekedési előadássorozatot indított. „Az előadások nagyon látogatottak, és azokat minden esetben komoly vita követi" – állapította meg egy, a szakcsoport munkáját értékelő jelentés.

Hosszan lehetne sorolni a szakosztályok munkáját, amely egyre több feladatot oldott meg a különböző munkahelyeken, s amely szerves részét képezte a fokozódó aktivitásnak. Ebben az MMTSzSz következetes érdekvédelmi politikája játszotta az elsődleges szerepet, amely az ország lehetőségeit figyelembe véve, s a Szakszervezeti Tanáccsal szorosan együttműködve készített elő minden tervezetet vagy a gyakorlatban másképpen érvényesülő elképzelések ésszerű módosításait. Korábban említettük, hogy a vidéki csoportok tevékenységét a kezdeti időszakban bizonyos fokú tapasztalatlanság jellemezte, hiányzott a szervezési és vezetési ismeret jó néhány helyen. Most, 1946 végén a vidéki csoportokat a fokozatos önállóság kezdte jellemezni. Egyre több volt a helyi sajátos feladatból adódó eredményes munka. Ilyen volt az 1946. november 14–15-én megtartott bánya- és kohóipari termelési kongresszus a Vas- és Fémmunkások és a Bányamunkások Szakszervezetével közösen, ahol az e területhez tartozó iparágak feladatait elemezték. Az eredmények mellett meg kell említeni, hogy a budapesti és a vidéki csoportok tagfelvételi munkája nem volt mindig szinkronban, illetve az MMTSzSz Központi Vezetőségének állandóan figyelemmel kellett kísérnie ezeket, mert előfordult, hogy ha a vidéki szervezetekben valakit alkalmatlannak tartottak az MMTSzSz tagságra, akkor az felkeresett ismerősei útján egy budapesti szervezetet, s ott viszont felvételt nyert. Az ilyen ügyek megszüntetésére hozta meg 1946. december 2-án a titkári értekezlet határozatát, mely szerint „a övőben fegyelmi terhe mellett tilos vidéki kartársakat a szervezet előzetes megkérdezése élkül Budapesten felvenni".[95] Ezzel az intézkedéssel tovább növelték a vidéki szervezetek tekintélyét, s egyben csökkentették a politikailag alkalmatlan szakszervezeti tagok számát is.

Láttuk a szakosztályok tevékenységének néhány jellemző vonását, melyek alapján képet nyerhettünk a végzett munkáról. A szakosztályi munka életközelsége összefüggött azzal is, hogy a politikai összetétel milyen volt, hogyan alakult az MMTSzSz-ben

[93] Magyar Technika, 1947/2. sz.
[94] SzOT KL MMTSzSz 1946 2/a.
[95] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/B.

1946–1947 fordulóján. Ha a különböző vidéki csoportok pártállás szerinti megoszlását nézzük, akkor a következő látható: Az MMTSzSz észak-magyarországi csoportjának 71 fős létszámából 17 volt MKP tag, 28 SzDP, 1 FKgP, 25 fő volt a pártonkívüli. Itt a két munkáspárthoz a tagság több mint 60%-a tartozott.[96]

Az együttműködés, az akcióegység a két munkáspárt között egyre mélyebb és eredményesebb volt ezen a részen. Közös fellépésük sokat segített a termelés zökkenőmentes alakulásában, a vállalatok vezetésében tapasztalható reakciós tendenciák kiküszöbölésében. Ezt támasztja alá a két munkáspárt ózdi vezetőségének 1946. szeptember 12-i levele Bán Antal iparügyi miniszterhez és a Vas- és Fémmunkások Szakszervezetéhez, amelyben a még fellelhető reakciós vonások megszüntetését sürgették.[97] Az ózdi MMTSzSz-csoport összetételére is jellemző az a tény, hogy a vezetőséget 4 SzDP és 3 MKP tag alkotta.[98] A fenti levél tanúsága szerint a diósgyőri gyár reakciós vezetői ellen is erélyesen felléptek, mert „a régi, becsületes diósgyőri emberek szerint a jelenlegi vezetőség egy része demokráciaellenes".[99]

Az 1946 nyarán lezajlott miskolci eseményekkel kapcsolatban – amikor 1946. július 30-a és augusztus 1-e között a munkásoknak a feketézők ellen szervezett tüntetése lincseléssé fajult[100] – helytállónak tűnik a Bán Antalhoz küldött jelentés megállapítása: „A gyárigazgató ismert szélsőjobboldali, helyettese fasiszta. Ilyen körülmények között a miskolci események igen érthetőek. Meggyőződésem, hogy az egész zendülést a gyárvezetőség körül csoportosult fasiszta klikk szervezte."[101]

A fenti eseményekkel szorosan összefüggött az a tény, hogy a Kommunista Párt Politikai Bizottsága augusztus 1-i ülésén intézkedett az ügy kivizsgálásáról, a miskolci és diósgyőri pártszervezet megerősítéséről, a politikai munka megjavításáról. A Szociáldemokrata Párt vezetősége az eseményekkel kapcsolatban szintén elítélően foglalt állást kijelentve: „Világosan és határozottan különbséget kell tennünk forradalmi akció és ellenforradalmi aknamunka között."[102] Ezek az események nem kevés zavart okoztak a műszaki értelmiség soraiban, annak ellenére, hogy az eseményt megelőző hónapokban nagyon aktív munkát végeztek. Különösen említést érdemel a Műegyetemi Napok sorozat, ahol előadások, ismertetések hangzottak el a Műszaki Egyetemről. A miskolci és diósgyőri üzemek jelentős anyagi támogatást nyújtottak a Műszaki Egyetemnek.[103]

Mi volt a helyzet az ország más területein dolgozó MMTSzSz szervezeteknél? A MMTSzSz nagykanizsai csoportjának 1946 őszén 138 tagja volt. Ebben a számban a MAORT mérnökei is benne voltak, s a nagykanizsai üzemek mérnökei és technikusa közül 92-en voltak MMTSzSz tagok. Itt, Nagykanizsán az SzDP-hez tartozó műszakiak

[96] SzOT KL MMTSzSz 1946 7/a. Az MMTSzSz észak-magyarországi csoportjának 1946. nov. 26-i jelentése.

[97] ÚMKL Ip. Min. IX 1/378. Memorandum Ózdról 1946. szept. 12.

[98] SzOT KL MMTSzSz 1947/14. Jelentés 1946. jan. 10.

[99] ÚMKL Ip. Min. IX 1/13. Jelentés Miskolcról Bán Antalnak. 1946. aug. 9.

[100] Szabad Nép, 1946. aug. 2–4, Népszava, 1946. aug. 3.

[101] ÚMKL Ip. Min. IX 1/13.

[102] A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 255.

[103] Pl.: 1946. máj. 8-án ipari vásárt rendeztek, melyet Oszip István főispán nyitott meg, ahol a bevétel 20%-át felajánlották a Műegyetemnek. – SzOT KL MMTSzSz 1947/11.

voltak túlsúlyban, ugyanis a 92 tagból 35-en tartoztak az SzDP-hez, 10-en az MKP-hoz, a többiek pártonkívüliek voltak.[104] A vezetőségben is 3 SzDP tag foglalt helyet, a többiek a pártonkívüliekből tevődtek össze. A MAORT-hoz tartozó Bázakerettyén hasonló volt az összetétel, viszont Lovásziban a 25 tag közül csupán 3 volt SzDP tag, a többi pártonkívüli. A szervező munkát nehezítette itt az is, hogy a legtöbbtől eltérően, itt nem lehetett, vagy csak részben tudták mozgósítani és a munkába bevonni a pártonkívüli mérnököket. Ha Nagykanizsán értelmiségi gyűléseket tartottak – erre többször sor került, például akkor is, amikor Dr. Csanádi György mint a MÁV pécsi igazgatóságának vezetője Nagykanizsán járt –, a MAORT-nál dolgozó mérnököket és technikusokat nehéz volt aktivizálni. Itt közrejátszott az a tény is, hogy a nagyszámú pártonkívüli, ha nem is foglalt el szakszervezetellenes pozíciót, nem is támogatta a Mérnök Szakszervezetet.

Székesfehérvárott 1946 végén 107 tagja volt az MMTSzSz-nek, s ez a létszám 1947. május 15-re 147 főre növekedett.[105] Ebből mérnök 71 volt, technikus 70, és 6 fő volt a művezető. A tagság pártmegoszlása az alábbiak szerint alakult: 72 fő tartozott az SzDP-hez (a vidéki nagy szervezetek közül itt a legtöbben, a tagság közel 50%-a), az MKP-hoz 6 fő, a Nemzeti Parasztpárthoz 3 fő, a Független Kisgazda Párthoz 8 fő, a Polgári Demokrata Párthoz 3 fő tartozott, és 56-an voltak pártonkívüliek. Az erős munkáspárti túlsúly éreztette hatását a munkában is. A székesfehérvári csoport 7 nyilvános előadásból álló sorozatot indított a mezőgazdaság problémáiról, az öntözésről, a vízgazdálkodás korszerű megoldásairól, melyek komoly gondot okoztak a megye mezőgazdaságának. Ezek mellett Székesfehérvár és környékének ipari fellendítéséről hangzottak el előadások. Ezeket nem csupán helyi erők bevonásával tartották meg, hanem egy-egy esetben meghívták például az iparügyi államtitkárt vagy az MMTSzSz vezetőit. Azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az MMTSzSz Központi Vezetőségének munkaközvetítése vidékre nem jutott el, így bizonyos fokú elégedetlenség volt tapasztalható Székesfehérvárott: „Helyi üzemeink budapesti vezetőséggel rendelkeznek, műszaki értelmiségi szükségletüket budapesti szaktársakkal biztosítják, ugyanakkor vidékiek számára semmi elhelyezkedési lehetőség nincs."[106] E tekintetben nem lehet csak az MMTSzSz Központi Vezetőségét elmarasztalni. A vidéki munkalehetőségek felkutatására s az ott élő műszakiakkal való betöltésére többször felhívta a figyelmet az MMTSzSz Központi Vezetősége a vidéki titkári értekezleteken. Itt még határozottabban, még következetesebben kellett volna kiállni a tagok érdekében. A helyi üzemek vezetőit a különböző baloldali politikai erők egységes és következetes fellépésével rá lehetett és kellett volna kényszeríteni arra, hogy elsősorban a helyi munkanélküliséget számolják fel, de a fővárosból vidékre került üzemvezetők igyekeztek ismeretségi körükből kiépíteni a munkatársi bázist.

A bányavidékeken az MMTSzSz-ben a tagság többsége az MKP-hez tartozott. Tatabányán az MKP tagok részaránya elérte a 75%-ot,[107] a fennmaradó 25% a Szociáldemokrata Párthoz tartozott. A bányavidékek MMTSzSz csoportjait leginkább az anyaghiány leküzdése foglalkoztatta: „Olyan nagyok a hiányok, hogy kötél hiányában az egyik

[104] SzOT KL MMTSzSz 1946 7/a. A nagykanizsai helyi csoport jelentése.

[105] SzOT KL MMTSzSz 1947/9. Beszámoló a székesfehérvári csoport működéséről és problémáiról.

[106] SzOT KL MMTSzSz 1947/3.

[107] SzOT KL MMTSzSz 1947/11. A tatabányai vezetőség beszámolója az 1947. máj. 17-i vidéki titkári értekezletén.

csille elszakadt, és egy kartársunkat maga alá temetett."[108] Az anyaghiány és a szervezési gondok mellett komoly problémát jelentett az is, hogy a MÁSz-szal a kollektív szerződést későn írták alá, amely komoly hiányosságokat is tartalmazott.

A politikai erőviszonyok alakulása néhány budapesti üzemben is a vidéki MMTSzSz-csoportokban látottakhoz hasonlóan alakult. Általában itt is munkáspárti többség volt a legtöbb helyen, például a Ganz Villamossági RT-nél a 212 műszaki értelmiségi közül 100 SzDP tag volt, 10 fő az MKP-hoz tartozott.[109] Megfigyelhető volt viszont, hogy a két munkáspárthoz tartozó értelmiségiek az előbbi arányok ellenére egységesen, közös álláspontot kialakítva léptek fel minden termelést gátló tényezővel szemben. A Standard Villamossági gyárban 307 műszaki értelmiségi dolgozott, s közülük 72 fő tartozott az MKP-hoz.[110] Megközelítette ezt az SzDP tagok száma is (65 fő). Az Egyesült Izzóban 252 műszaki értelmiségi közül 1947 elején 57 MKP tag volt, a Philips Műveknél a 42 főből 6 tartozott az MKP-hoz, vagy a Telefongyárból a 108 főből 29. Az MMTSzSz vidéki és budapesti csoportjainál 1946-hoz viszonyítva tovább növekedett a munkáspárti mérnökök száma. Ez nem csupán százalékosan mutatható ki, de a munka menetét, eredményesebb vitelét is meghatározta. A szociáldemokrata befolyás egyes üzemekben jelentősebb volt a műszaki értelmiség körében, mint a Kommunista Párté. Ez abból is következett, hogy a szakszervezeti mozgalomban résztvevő szociáldemokrata vezetők ismertebbek voltak a műszaki értelmiség előtt, s ennélfogva körükben a pártszervező munka – különösen kezdetben – eredményesebb volt. Az is megfigyelhető, hogy nem egy esetben az üzemi MKP-szervezetek nagyobb igényességgel vették fel tagjaikat, és néha túlzott mércét állítottak fel az MKP-ba belépni szándékozó műszaki értelmiséggel szemben. Úgy véljük, a százalékos ingadozások mellett az volt a lényeges, hogy a két munkáspárt mikor és hogyan tudott közösen fellépni, és munkájuk eredményeképpen tovább növelni a tömegbázisukat.

Az előzőek összefoglalásaként megállapítható, hogy az 1946 második felében a jobboldali erők által indított fokozatos szakszervezetellenes kísérletek nem gyengítették, hanem tovább növelték az MMTSzSz politikai erejét. Azt is figyelembe kell venni, hogy nem csupán a két munkáspárt mérnökei aktivizálódtak, de kevés kivételtől eltekintve tovább növekedett a más pártokhoz tartozók együttműködési szándéka, és a pártonkívüliek többségénél is kimutatható volt az együttműködés szándéka és fokozódó megvalósulása. Nem arról van szó, hogy a reakciós erők visszavonultak, megszüntették akcióikat, mert újra és újra kísérleteket tettek arra, hogy zavart keltsenek a műszaki értelmiség soraiban. Ehhez sajnos néha hozzájárult egyes üzemekben a munkáspártok egy-két vezetőjének baloldali túlkapása – illetve a két munkáspárt egymás közti pillanatnyi ellentéte –, minek néhány vonását láttuk, s ezek a tények nehéz helyzet elé állították az MMTSzSz vezetőségét. Az MMTSzSz fiatal kommunista vezetői sokat tettek azért, hogy az üzemeken belül ne csupán a szakszervezetet, annak munkáját ismerjék meg a műszaki értelmiségiek, hanem az ország politikai erőviszonyainak alakításában kifejtett munkáspárti politikát is propagálták, nem egy esetben agitáltak mellette. Ami a két munkáspárt összetételét jelentette, ezzel kapcsolatban szóvá kell tenni még azt is, hogy 1946/47

[108] SzOT KL MMTSzSz 1947/11.
[109] SzOT KL MMTSzSz 1946/3.
[110] SzOT KL MMTSzSz 1947 18/a. Jelentés a Híradástechnikai Tagozat összetételéről.

fordulóján bizonyos fokú felhígulás veszélye volt tapasztalható az SzDP-ben. A műszaki értelmiség SzDP tagjai nem minden esetben voltak létszámuk arányában politikailag is egységesek és erősek.

1947 elején az ország közvéleménye elé került a Magyar Közösség nevű titkos összeesküvő csoport leleplezése,[111] amely a demokratikus átalakulásnak akarta útját állni sajátos eszközeivel. E csoport – „mely közel 700 tagot számlált" – több értelmiségit tudott soraiban, köztük mérnököket, technikusokat. Nem véletlen, hogy az összeesküvés bejelentése mély megdöbbenést váltott ki az MMTSzSz-ben is annak ellenére, hogy „a műszaki értelmiség jórészt intakt maradt, de vezető rétegeiben súlyosan érintve van Mistéth Endrén keresztül".[112] Ugyanis a MKP Politikai Bizottsága 1947. január 9-én elhatározta a Baloldali Blokk összehívását, melynek elsődleges célja az volt, hogy a baloldali pártok egységesen foglaljanak állást a kisgazda párti képviselők és Mistéth Endre újjáépítési miniszter ügyében.[113] Rajk László belügyminiszter tájékoztatta az FKgP vezetőségét a „leleplezett összeesküvés nyomozásának a párt tagjait érintő megállapításairól".[114] Mindezek alapján az FKgP Politikai Bizottsága azonnal lemondásra szólította fel Mistéth Endrét.[115] Az összeesküvés kapcsán Mistéthről kiderült, hogy vezető titkára volt a felszabadulás előtt a Magyar Mérnökök Nemzeti Szövetségének is. Amikor ezek napirendre kerültek az igazolási eljárások lefolytatásakor, Mistéth a Független Kisgazda Párt vezetőinek aláírt nyilatkozatával úgy védekezett, hogy őt a Magyar Mérnökök Nemzeti Szövetségébe a kisgazdák küldték.[116]

Mistéthen kívül az MMTSzSz több vezetőségi tagjáról derült ki, hogy részt vett a Közösség munkájában, illetve áttételeken keresztül – ha nem is tudták pontosan a Közösség végső céljait – 100–150 műszaki értelmiségi tartozott táborukhoz.[117] Ha e számot vesszük figyelembe, akkor a szakszervezet taglétszámához viszonyítva ez nagyon elenyésző, de figyelembe kell venni azt – és ez a döntő –, hogy a Magyar Közösségben résztvett műszaki értelmiségiek közül többen olyan vezetői posztokat töltöttek be, ahol módjuk volt – s ezt meg is tették nem egy esetben – akadályokat gördíteni az újjáépítés, az államosítások s a kidolgozás alatt álló hároméves terv elé. Ezt a kártékony tevékenységet kellett megszüntetni és felszámolni.

Amikor napvilágot látott az összeesküvés és főképpen az, hogy a műszaki értelmiség, illetve az MMTSzSz soraiból kik vettek részt[118] ebben a felforgató szándékú

[111] E kérdéssel részletesen foglalkozik *Kis András:* A magyar Közösségtől a Földalatti Fővezérségig – Zrínyi Katonai Kiadó, 1969, illetve: Fehér Könyv. A magyar köztársaság és demokrácia elleni összeesküvés okmányai. Kiadja a Magyar Tájékoztatásügyi Minisztérium 1947 jún.

[112] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/B. Jegyzőkönyv az 1947. III. 22-i választmányi ülésről.

[113] P. I. Arch. 274 (2–38). Idézi: *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. – Kossuth Könyvkiadó. 1975. 377.

[114] P. I. Arch. 285 (2–9).

[115] Szabad Nép, 1947. jan. 15.

[116] Szabad Nép, 1947. jan. 19.

[117] Itt kell megemlíteni, hogy *Kis András:* i. m. 118. oldalán azt írja: „A Közösség tagjainak mintegy 80%-a értelmiségi munkakörben dolgozott. Legtöbbjük mérnök, technikus, vegyész, utánuk a pedagógusok, az ügyvédek, majd orvosok következtek." Úgy véljük – nem a műszaki értelmiség védelmére, de elmondható –, hogy az Iparügyi és az Újjáépítési Minisztériumban a vezető tisztviselők, akik a Közösséghez tartoztak, nem mind mérnökök voltak, hanem jogászok és kereskedelmi szakiskolát végzettek. Így a fenti arányok módosulnak.

[118] Szabad Nép, 1947. jan. 15.

akcióban, tiltakozó gyűléseket tartottak az MMTSzSz különböző szakosztályai és üzemi csoportjai. Ugyanis kiderült, hogy olyan mérnököket, akiket az igazolóbizottságok eltiltottak a mérnöki gyakorlattól, „közösségi tagságuk érdemeként" jelentős közmunkákhoz juttatták.[119] Az MMTSzSz vezetősége rendkívüli titkári ülésen tárgyalta meg az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium által kiadott munkákkal kapcsolatosan nyilvánosságra került adatokat. Megállapították, hogy e munkák kiadásánál nem kérték ki a szakszervezet véleményét. Éppen ezért: „A titkárság elhatározta, hogy nyomatékosan felkéri a minisztériumokat, hogy jövőben minden munka kiadásánál a Szakszervezet véleményét hallgassák meg."[120]

Az MMTSzSz Tervező Építész Szakosztálya határozatában leszögezte, hogy „a Szakosztály mélységesen elítéli a Köztársaság rendje ellen irányuló összeesküvés szervezőit és résztvevőit".[121] A Magyar Felvonó- és Gépgyár Rt. alkalmazottai az 1947. január 16-án megtartott üzemi gyűlés után kérték a Szakszervezetet, hogy hassanak oda, hogy ne csak megérdemelt, szigorú büntetésben részesüljenek az összeesküvők, de történjék gyökeres intézkedés az irányban is, hogy „magas állásokban maradt és a Köztársaság kenyerét fogyasztó, demokráciaellenes egyének ne használhassák fel magas állásukat demokráciaellenes tevékenységre".[122] Salgótarjánban, Ózdon, Debrecenben, Ajkán, Pécsett hasonló tiltakozásokra került sor.[123] Még lehetne sorolni a tiltakozó megnyilatkozásokat, melyek egyértelműen elítélték az összeesküvők tevékenységét. E tiltakozások még jobban meggyőzték az MMTSzSz Központi Vezetőségét, hogy minél előbb hozza nyilvánosságra állásfoglalását.

Az MMTSzSz Központi Vezetőségének 1947. január 24-i ülésén – ahol Zentai Béla főtitkár ismertette az eseményeket –, több felszólaló – pártállástól függetlenül – ítélte el az összeesküvőket. Érdemes megemlíteni azt a tényt, hogy a leginkább kompromittált pártnak, a Független Kisgazda Pártnak a vezetői, illetve jelen esetben az e párthoz tartozó vezetőségi tagok igyekeztek úgy beállítani a dolgokat, mintha először a sajtóban megjelent közleményekből értesültek volna az összeesküvésről. Általában elítélték az összeesküvést.

Kővágó József polgármester – aki az MMTSzSz alelnöke volt – az 1947. január 24-i ülésen így foglalt állást: „Mélységesen megdöbbentett az összeesküvés, mert nem tudtam elképzelni, hogy legyenek emberek, akik tervszerűen, céltudatosan összeszövetkezzenek arra, hogy valamennyiünk munkájának gyümölcsét, melyet áldozatok árán hoztunk létre, több mint egy évi áldozatos munka árán, megsemmisítsék, s hogy megsemmisítsék a Magyar Köztársaságot, amelyet együtt alkottunk, amely mindnyájunk számára végérvényes államforma."[124] Kővágó hangsúlyozta, hogy az összeesküvést pártja és a maga nevében mélységesen elítéli. Minden bizonnyal az ügy nagysága lephette meg Kővágót, aki igyekezett úgy beállítani a dolgokat, hogy a Kisgazda Párthoz futó szálak erősségét csökkentse, megpróbált ezen a megbeszélésen is mindent megtenni annak érdekében, hogy az érintetteket tisztára mossa.

[119] Szabad Nép, 1947. jan. 17.
[120] Szabad Nép, 1947. jan. 19.
[121] SzOT KL MMTSzSz 1947/11. Jegyzőkönyv a KV 1947. jan. 24-i üléséről.
[122] Uo.
[123] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/4.
[124] SzOT KL MMTSzSz 1947/11. Az MMTSzSz KV határozata.

Az MMTSzSz Központi Vezetősége határozatában kimondta: „Azokat, akik az összeesküvésben közvetve vagy közvetlenül részt vettek, szakszervezetünkből eltávolítjuk, és a jövőben nem lehetnek többé tagok. A Központi Vezetőség azonnali hatállyal felfüggeszti azok tagságát, akik az összeesküvésben való részvétellel gyanúsítva vannak."[125] Mistéth Endre már letartóztatása előtt[126] lemondott az MMTSzSz-ben betöltött intéző bizottsági tagságáról. A Magyar Közösség egyik kulcsfontosságú embere, a szélsőségesen reakciós Arany Bálint – szakképzettségét tekintve gépészmérnök volt – irányította 1945 tavaszán Mistéthet az MMTSzSz-be, amikor a szakszervezet első szervező bizottsága az ország valamennyi pártját felszólította, hogy küldje el képviselőit az ideiglenes intéző bizottságba. Arany Bálintot a Független Kisgazda Párt igazolo bizottsága Honszeretet Egyesület-beli tagsága miatt nem igazolta, de a határozatot később felső utasításra nem adták ki.[127]

Az összeesküvés kipattanása után az MMTSzSz vezetőségének és tagjainak jelentős része előtt nyilvánvalóvá vált és magyarázatul szolgált az 1945–46-ban többször megindúló MMTSzSz-ellenes támadás gyökere. Mistéth egyik vallomásában úgy állította be az egész Közösséget, mint „egy kritikusan politizáló" csoportot. „Hivatalos minőségemben gyakran fogadtam négyszemközt a közösség egyes tagjait. Jó néhányszor összejöttünk különböző kávéházakban és megvitattuk a politikai helyzetet."[128] Szoros szálak fűzték Szentiványi Domokoshoz. Különböző üzemek vezető mérnökeit – például MAVAG – tartoztatták le az összeesküvés kapcsán. Borbély Kálmánt és Rimóczy Györgyöt – a MAVAG igazgatóját, illetőleg budapesti igazgatóját – szoros szálak kapcsolták a Közösséghez. Rimóczy 1942-től a MÁVAG-on belül szervezett Magyar Közösség „Családfő"-je volt. A felszabadulás után azt a feladatot kapták, hogy a nehézipari termelést, az újjáépítést a lehető legnagyobb mértékben szabotálják mindaddig, amíg a „földalatti fővezérség átveszi a hatalmat".[129]

A Magyar Közösség vezetői felett mondott ítélet után, még 1947 nyarán is napirenden volt a kérdés az MMTSzSz-ben. Például 1947. július 26-án Menyhárt István lemondott választmányi tagságáról, mert szerinte őt az FKgP delegálta ide. Ezzel szemben az az igazság, hogy a vezetőség tagjait 1946. május 4-én az I. kongresszus küldöttei választották meg, nem a különböző pártok küldték őket. Menyhárt lemondásában a fő indító ok az volt, hogy részt vett a Közösségben, ha nem is töltött be ott vezető szerepet. A Szakszervezeti Tanácsnak elsődleges feladata az volt, hogy támaszkodva a különböző szakszervezetek baloldali tagjaira, a politikai harc e nehéz szakaszában megőrizte a szervezett dolgozók egységét. Nem lehetett megengedni, hogy az erők szétforgácsolódjanak, s ezért a napirenden levő üzemi bizottsági választásokat a két munkáspárt 1947. január 13-i megállapodása értelmében elhalasztották.[130] Ez hatással volt a műszaki értelmiségre is. Mint korábban láttuk, fokozatosan növekedett szerepük és tényleges súlyuk az üzemi bizottságok munkájában, s ezen keresztül az üzemek életében. Ez a pozitív vonal törést szenvedett 1947

[125] SzOT KL MMTSzSz 1947/11.

[126] Mistéth Endre ekkor újjáépítési miniszter volt. 1947. jan. 15-én tartóztatták le. – Szabad Nép, 1947. jan. 16.

[127] *Vida István:* Hozzászólás Kiss András könyvéhez. – Történelmi Szemle, 1970/1. 115.

[128] Szabad Nép, 1947. jan. 16.

[129] Szabad Nép, 1947. febr. 5.

[130] Szabad Nép, 1947. jan. 14.

elején, amikor az összeesküvés kapcsán több műszaki értelmiségi „Közösségi" tevékenységére fény derült. A rossz az volt az egészben, hogy több helyen általánosítottak, a műszaki értelmiség egészétől kezdtek visszahúzódni. Például a Dorogi Bánya ÜB értekezletére az értelmiségi tagokat nem hívták meg, amikor mégis odamentek, a munkások kijelentették: „Értelmiségiekre itt nincs szükség."[131] A vidéki szervezés is komoly gondot jelentett azért, mert sok helyen értelmiségellenes hangulat ütötte fel a fejét. Debrecenben a Textilmunkás Szakszervezet textiles műszakit nem akart felvenni tagjai sorába. Különösen problematikus volt a salgótarjáni helyzet, ahol „mély szakadék választja el még a munkásokat a műszaki értelmiségtől, sőt a műszaki értelmiség egyes rétegeit is egymástól".[132] Vagy a Standard ÜB-je „megnyirbálta" a kollektív szerződés által előírt műszaki értelmiségi juttatásokat.[133]

Az MMTSzSz egyetértett a két munkáspárt állásfoglalásával az ÜB-választások elhalasztását illetően is, de a fenti problémák jelentkezése mellett új gondok és akadályozó tényezők kerültek a felszínre, amiben szerepet kaptak az SZDP jobboldali tagjai is. Csepelen 1947. április 25-én művezetői értekezletet tartottak,[134] amelynek fő témája az volt, hogy a Vasas Szakszervezet keretében működő szakosztályból „önálló Művezető Szakszervezetet kell létrehozni", s ebben igyekeztek megnyerni a csepeli művezetőket, akiket felszólítottak arra, hogy lépjenek ki az MMTSzSz-ből. Schaffer István szerint az MMTSzSz-ben „egy kamarai szellemben nevelt társaság akar bennünket elnyomni".[135] A kísérlet nem sikerült. Körülbelül 5–6 művezető védte meg egyértelműen az MMTSzSz vezetőit, különösen a Schaffer által élesen támadott Zentai Bélát és Philip Miklóst. 120 jelenlevő közül alig akadt a jobboldali kísérletet támogató megnyilatkozás. A csepeli események érzékeltették, hogy a légkör nem a legjobb. Ezt látva a Magyar Kommunista Párt Értelmiségi Osztálya 1947. május 22-én foglalkozott a W. M. műszaki értelmiségének helyzetével. Állásfoglalásában felhívta a W. M. MKP szervezetének figyelmét arra, hogy „nagyobb súlyt helyezzenek a jövőben a műszaki értelmiség felé vitt aprómunkára, és nyilvánosan is ismerjék el, és foglaljanak állást az értelmiség munkájáról".[136]

Jól érzékelte az MKP a helyzetet, mert az MKP és SzDP ÜB képviselői között elmérgesedett helyzetben komoly nehézségek és hibák történtek a műszaki értelmiséggel szembeni politikában. Ugyanis 1947. június 20-án 886 műszaki értelmiségi körül pattanásig feszült a helyzet, mert két mérnököt kivezettek a gyárból.[137]

Az MMTSzSz 1947. június 26-i titkári ülésén a tárgyalandó napirend előtt jelentették be nagy megdöbbenés közepette az esetet. A két mérnök közül az egyik a műszaki titkárság helyettes vezetője, a másik az egyik osztály főmérnöke volt. Az MMTSzSz vezetősége azonnal jelentést kért az MMTSzSz helyi csoportjától. „Különösen elítélendő az – hangsúlyozták a június 26-i titkári ülésen –, hogy ez a *kivezetés a csepeli ÜB*

[131] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/H.

[132] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/H.

[133] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/J. – A koll. szerződés által előírt (e pont) többletjuttatás kifizetéséhez nem járultak hozzá.

[134] SzOT MMTSzSz 1947 1/a.

[135] Uo.

[136] SzOT KL MMTSzSz 1947 9/a. – A Magyar Kommunista Párt Értelmiségi Osztályán a Weiss Manfréd gyár műszaki értelmiségi szervezése ügyében hozott határozatok 1947. máj. 22.

[137] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/a.

elnökének szobájából történt, aki a kivezetett mérnökök kérésére nem tartotta szükségesnek a beavatkozást."[138] (Kiemelés tőlem – N. J.)

Ebben az időben az SzDP-hez tartozó Ivanics volt az ÜB elnöke. Drahos Lajos ekkor helyettes volt. E személyes momentumok ellenére fölvetődik a kommunisták fokozott felelőssége, akik, ha tettek is kísérleteket az üzemen belül, de nem tudtak kellően érvényt szerezni a párt politikájának. Az MMTSzSz helyi csoportjának vezetője Jurek Aurél volt, aki szintén az SzDP-hez tartozott, de gyengének mutatkozott ő is az Ivanics-féle csoporttal szemben. Az MMTSzSz titkári ülése a legmesszebbmenően elítélte a csepeli mérnökökkel történt esetet és követelte a legszigorúbb vizsgálat megindítását.[139]

Az MKP ezt az eseményt megelőzően igyekezett a műszaki értelmiség körében tovább erősíteni befolyását, javítani a munkát, és ezért határozták el az MKP Értelmiségi Osztályához tartozó műszaki értelmiségi csoport létrehozását. Ugyanis kezdetben egy értelmiségi bizottság irányította a munkát az értelmiség különböző csoportjai között. 1946-ban az értelmiségi bizottságnak Révai József, Lukács György, Fogarasi Béla, Horváth Márton, Zentai Béla, Weil Emil, Antal Jánosné volt a tagja.[140] 1947 elején létrehozták az Értelmiségi Osztályt, és a nagyobb pártszervezetekben értelmiségi felelősöket választottak. Az MMTSzSz kommunistáinak összefogására létrejött a műszaki értelmiségi csoport. A csepeli ÜB kommunista tagjai erre már támaszkodhattak volna a jobboldali egységbontó akciók visszaverésénél.

Korábban ugyanis az volt a helyzet – mint erre már utaltunk –, hogy az SzDP és FKgP műszaki értelmiségi csoportjai mellett az MKP csak aktivahálózattal rendelkezett. A Kommunista Párthoz tartozó mérnökök nem képeztek külön szervezeti egységet. A jelenlegi helyzet – 1947 tavasza – viszont egyre sürgetőbben vetette fel ennek szükségességét, hogy szervezett formában együttműködve az MKP Értelmiségi Osztályával, egyre egységesebben és eredményesebben tudjanak fellépni a napirendre került, szinte létfontosságúnak nevezhető kérdésekben, amilyen például a hároméves terv, a munkaverseny mozgalom, az 1947-es országgyűlési választás volt. A kommunisták elképzeléseit a műszaki értelmiségről nagyon jól fogalmazta meg 1947 tavaszán Havas Ernő, a Műszaki Értelmiség főszerkesztője az MKP III. kerületi szervezetének műszaki értelmiségi gyűlésén, amikor azt mondta: „Mindenekelőtt azt kívánja a párt, hogy a mérnökök és technikusok forduljanak még jobban az ország problémái felé. Le kell fektetnünk a magyar tervszerű gazdálkodás alapjait. Az építés gépezetében egyformán szükség van a mérnökre és a munkásra. A műszaki értelmiségnek az ország építésében való jelentőségét senki sem vitatja többé el."[141]

Az MKP műszaki értelmiségi csoportjának munkáját úgy képzelték el, hogy az Értelmiségi Osztály javaslatai, kezdeményezései alapján tevékenykedik. A csoport élén

[138] SzOT KL MMTSzSz 1947/1.

[139] Az akkori feszült légkör újraértékelését így foglalta össze „Az első évek (1945–1948)" c. interjúsorozat egyikében (megjelent: Kossuth. 1970) *Drahos Lajos:* „Rendkívül káros volt például a gyár régi vezetőinek, köztük a már említett Korbuly Jánosnak az eltávolítása. Váratlan, valósággal népítéletet szervezve vezették ki a felizgatott munkások sorfala között a kapu elé, s hiába volt az *ÜB tiltakozása* (kiemelés tőlem – N. J.), nem tudtak a demagógiával, a felszított közhangulattal megbírkózni. Talán mondanom sem kell, milyen súlyos hiba volt, ez is sok kárt okozott a műszakiak és a munkások kapcsolatában" 98.

[140] P. I. Arch. 274 24/2. Az Értelmiségi Bizottság titkárságának anyagai.

[141] SzOT KL MMTSzSz 1947 1/c. Mit kíván a Kommunista Párt a műszaki értelmiségtől?

vezetőség áll. A kommunista műszaki értelmiségi csoportok vezetői s a csoportok is a helyi pártszervezet irányítása alatt állnak, de a műszaki értelmiségi szervező munka terén az MKP Értelmiségi Osztályának intencióit követik.

Amikor az MKP Értelmiségi Osztálya kidolgozta az 1947. április 15-e és 1947. július 15-e közötti időre szóló munkatervét, már a különböző szakmák szerinti értelmiségi csoportokra felbontva készítették ezt el. Az általános feladatok között – amely minden csoportra vonatkozott – jelentős helyet kapott az a szükségszerű felismerés, hogy „fokozni kell értelmiségi párttagjaink aktivitását és tovább kell növelni értelmiségi munkánk különböző területének propagálását".[142] A munkaterv szerint 1947. április 26–27-én kerül sor a műszaki értelmiségi csoport első országos értekezletére, amelyen a politikai és szervezeti beszámoló után megválasztják a vezetőséget. A tervezet szerint április végéig meg kell szervezni a főbb iparágakban a különböző műszaki értelmiségi tagozatokat. Budapesten 13 önálló üzemi pártszervezetben műszaki értelmiségi aktívákat szerveztek. A vidéki szervező munka befejezését 1947 nyarára tervezték.

Milyen feladatok megoldását várták a műszaki értelmiségi csoport megalakulásától? Talán a legjelentősebbeket említve: Fokozni kell a sajtókampányt, különböző vitafórumokat kell szervezni, a kidolgozás alatt álló hároméves terv megismertetésére. A kommunista csoport segítségét várta az Értelmiségi Osztály a Műszaki Egyetem reakciós oktatóinak elszigetelésében. Ugyanis az igazolási eljárások után is néhány reakciós oktató a helyén maradt, s ezzel szorosan összefüggött a hallgatói igazolások formális volta is. Ezt azért is meg kell említenünk – a teljesség igénye nélkül –, mert a Műszaki Értelmiség 1947. április 1-i számában is arról írt, hogy „a Hungária szelleme tovább él a Műegyetemen". Az igazsághoz tartozik az a tény, hogy 1948. április 10–11-én rendezett Technikus Konferencia után a vezetés a fiatal kommunista és baloldali érzelmű ifjúsági vezetők kezébe került, akik az MMTSzSz Ifjúsági Tagozatában eddig is jelentős munkát végeztek.[143] „Egy évvel ezelőtt a Technikus Körben Sulyok hívei ültek" – írta a Szabad Nép. Tehát 1947 tavaszán a műszaki értelmiségi csoportra ezen a területen is nagyon sok feladat hárult.

Tervezték a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság műszaki csoportjának megalakítását. Az általános, országos kérdések napirenden tartása, és ezekbe műszaki vonalon való bekapcsolódás lehetőségének keresése mellett a műszaki értelmiségi csoport létrehozásának körülményeit sürgette az is, hogy a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetén belül tovább erősödjék a baloldal. Ezzel kapcsolatban a Munkaterv leszögezte, hogy „kádereinknek kötelezővé tesszük a mérnök és technikus szakszervezeti munkában való részvételt, a munka erősítését valamennyi területen".[144] Az előkészítő munka során gondoltak arra, hogy ennek a csoportnak nem elszigetelten kell dolgoznia, hanem a munkásegység szorosabbra fűzése érdekében az SzDP mérnök és technikus csoportjával közösen kell megvitatni a feladatokat és egységesen fellépni a legfontosabb kérdésekben.

[142] SzOT KL MMTSzSz 1947/7. Az MKP Értelmiségi Osztályának munkaterve 1947. ápr. 15-től júl. 15-ig.

[143] Szabad Nép, 1948. ápr. 11.

[144] SzOT KL MMTSzSz 1947/7.

Az MKP Értelmiségi Osztályának és az MMTSzSz vezetőségének megállapodása alapján összehívták 1947. április 26–27-ére a kommunista mérnökök és technikusok első országos értekezletét. Több mint 900 résztvevő közül 150 vidékről érkezett. A megbeszélés központi kérdése az volt, hogy milyen teendői vannak a kommunista mérnököknek és technikusoknak gazdasági életünknek abban a szakaszában, a hároméves terv indulásának küszöbén. Szakály Pál, Tatabánya küldötte arról beszélt, hogy az MKP helyi szervezete minden esetben fellépett az értelmiségellenes akciók visszaszorítására, s ezzel sok értelmiségit tudott megnyerni az MKP soraiba. Dr. Csanádi György – akit a pécsiek küldtek a tanácskozásra mint a MÁV pécsi igazgatóját s egyben az MMTSzSz pécsi csoportjának elnökét – az egyéni beszélgetések eredményességét hangsúlyozta.[145] Majd mindegyik felszólaló kiemelte azt, hogy az értelmiségi csoportot ne a befeléfordulás jellemezze, hanem az, hogy hidat képezzen a kommunista és a pártonkívüli értelmiségiek között. Tömegmunkára volt szükség, mindenekelőtt az értelmiség soraiban. Ezt a feladatot kapták a tanácskozás résztvevői. Megoldásra várt, hogy az MMTSzSz vidéki szervezeteiben aktivizálják magukat a kommunista mérnökök és technikusok.

Nem szabad a vezetést, a kezdeményezést átengedni a jobboldalnak. E politika megvalósítása érdekében – s ez a tanácskozás nagyon figyelemre méltó mozzanata volt – elengedhetetlenül fontos, hogy a párttól távolálló értelmiségieket ne reakciós csoportként emlegessék, hanem munkájuk, becsületes helytállásuk értékelése mellett foglalkozni kell velük azért, hogy megértsék és elfogadtassák e csoportokkal a párt politikáját. Meg kellett találni azokat a sajátos szervezési formákat és módszereket, amelyekkel el lehet jutni a pártonkívüli mérnökökhöz és technikusokhoz. Aláhúzta a tanácskozás, hogy meg kell győzni a munkásságot a műszaki értelmiség megnyerésének fontosságáról, s ahol van, le kell szerelni az értelmiségellenes hangulatot.

A vita után választották meg a Magyar Kommunista Párt Műszaki Értelmiségi Csoportjának vezetőségét. A 14 tagú vezetőségben foglalt helyet: Bíró Ferenc, a W. M. főmérnöke, Dúzs János, a MÁV főmérnöke, Hermecz Imre vegyészmérnök, a peremartoni Ipari Robbanóanyaggyár ÜB elnöke, Kázmér Sándor, a vásárhelyi Technikum kollégiumának igazgatója, Kmutrik Ferenc gépészmérnök, Körmöczi László gépészmérnök Salgótarjánból, Lakatos Béla textilvegyész, az MMTSzSz titkára, László Aladár közgazdász, Lengyel Sándor vegyészmérnök, az MMTSzSz titkára, Páczelt Ferenc építészmérnök, a miskolci csoport titkára, Sebestyén Endre gépészmérnök, Sebestyén János gépészmérnök, Szilágyi Sándor hajógyári művezető és Zentai Béla gépészmérnök az MMTSzSz főtitkára.[146]

Az MKP Műszaki Értelmiségi Csoportjához 3500 kommunista műszaki értelmiségi tartozott.[147] Ugyanis az MMTSzSz tagságának egyötödét jelentette ez a szám, amely már önmagában is mutatja, hogy nem csökkent a korábban ismertetett kritikus pillanatok ellenére az MKP befolyása a műszaki értelmiség soraiban, hanem fokozatosan növekedett. Ez sok vonatkozásban alapját képezte annak, hogy bátran lehetett támaszkodni a műszaki értelmiségre a megoldásra váró gazdasági feladatoknál, melyek elválaszthatatlanok voltak minden esetben az országban végbemenő politikai küzdelmektől.

*

[145] Pártmunka, 1947/5. 196.
[146] SzOT KL MMTSzSz 1947 9/a.
[147] Uo.

Az MMTSzSz-nek a műszaki értelmiségi aktivizálása mellett jelentős szerepe volt a mérnökök és technikusok helyzetének további javításában. Az MMTSzSz az 1947-es kollektív szerződés kidolgozásánál messzemenően felhasználta az első stabilizációs kollektív szerződés tapasztalatait is.

1947 elejétől az MMTSzSz politikai befolyása tovább erősödött a műszaki értelmiség körében, s ez alapját képezte az 1948-as értelmiségi politikának. Az MMTSzSz részt vállalt az 1947. augusztus 31-i választások előkészítésében és a választási kampány lefolytatásában is. Először kerültek munkáspárti mérnökképviselők az országgyűlésbe. A kisgazdapárti és jobboldali szociáldemokrata szakszervezeti vezetők és tagok újabb kísérletet tettek az MMTSzSz baloldalának megbénítására. A kommunista ellenes akciók legélesebben a Fővárosi Közmunkák Tanácsában nyilvánultak meg. Ezeket a kísérleteket a kommunista és baloldali szociáldemokrata mérnökök összefogásával sikerült elhárítani.

1948. március 20–21-én a szakszervezeti vezeték I. országos értekezletén az MMTSzSz az iparági átszervezés szükségessége mellett foglalt állást és azt a továbbfejlődés elengedhetetlen lépésének tekintette. Ennek szellemében ült össze az MMTSzSz II. kongresszusa 1948. június 26–27-én, ahol állást foglaltak az iparági átszervezés és ezzel egyidejűleg a műszaki értelmiség tudományos tevékenységét koordináló új szervezet létrehozása mellett. Így jött létre 1948. június 29-én a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESz). Az MMTSzSz négy és féléves munkájának eredményei a következőkben foglalhatók össze:

a) Tömörítette a műszaki értelmiséget.

b) Társadalmilag és politikailag növelte aktivitásukat.

c) A műszaki értelmiség nagy többségét bevonta az újjáépítésbe.

d) A politika gyakorlatán edződött műszaki vezetők és tagok a szocialista építőmunka további feladataiban tevékenyen részt vettek az iparági szakszervezetekben is.

Tehát az MMTSzSz négy és fél éves munkájának megmaradt az a politikai hatása, hogy a műszaki értelmiséget közel vitte a politika gyakorlatához, és többségük – ha voltak is néha fenntartásaik – igyekezett eligazodni a politikai kérdésekben. 1945–1948 között a műszaki értelmiség szakszervezetében kinevelődött egy olyan politikus szakember gárda, akik a magyar műszaki értelmiség ügyének s egyben a népi Magyarország szocialista fejlődésének hűséges harcosai lettek, s akiknek bátor, cselekedni akaró és tudó élete példaadás marad. A Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének története része a népi demokratikus forradalom történetének.

BESZÁMOLÓ

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ADY ENDRE ÉLETMŰVÉRŐL

1977. december 7–9-én Ady Endre születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Filozófia- és Történettudományok Osztálya, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara rendezésében három napos tudományos ülésszakot tartottak az MTA székházában. A megnyitó beszédet *Szentágothai János* akadémikus, az MTA elnöke mondta, majd az ülésszak első napján elnöklő *Sőtér István* akadémikus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója bevezető szavai után *Mátrai László* akadémikus, az MTA II. Osztályának elnöke tartotta meg előadását *„Ady és a korabeli eszmeáramlatok"* címmel. Az előadás bevezetőjében föltette a kérdést: mi az, amit Ady a halála után eltelt mintegy hatvan esztendő kulturális és társadalmi változásai után a mai olvasó számára jelent? Ady életműve márványba vésett egész: az olvasónak kellett megváltoznia ahhoz, hogy újabb és újabb oldaláról ismerjük meg és tehessük magunkévá ennek az életműnek immanens értékeit.

A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a marxista történetírás újabb eredményei jól ki tudják egészíteni azt, amit az irodalomtörténészek és esztéták már eddig föltártak. Az a körülmény ugyanis, hogy a magyar történészek a legutóbbi esztendőkben egyre jobban felismerték a korábban annyira elhanyagolt művelődéstörténet fontosságát, lehetőséget ad arra, hogy Ady életművét „beállítsuk" az európai és a magyar művelődéstörténet nagyobb távlataiba. A korábbi kutatás „szellemtörténeti" diszciplínának vélte a művelődéstörténetet, és ezért művelését elhanyagolta. Ennek az lett a következménye, hogy mindkét diszciplína (irodalomtudomány és történettudomány) terén csökevényes, hézagos maradt az eszmetörténeti fejlődés és a korrajz is. Hivatkozott Horváth Zoltán úttörő, de visszhangtalan vállalkozására, majd Király István „Ady huszadik századiságáról" c. cikkére (Népszabadság 1977. november 22.).

Ady magyarságának és európaiságának kérdése is mélyebb, evidensebb hátteret nyer akkor, ha az európai kultúrhistória és eszmetörténet távlataiban tesszük vizsgálódás tárgyává; vajon lehet-e pl. megnyugtató, történetileg és pszichológiailag hiteles képet kapnunk Ady és a polgári radikalizmus viszonyáról – ami pedig alapkérdés –, ha nem ismerjük e korabeli eszmeáramlatnak az elhelyezkedését abban a bonyolult intellektuális térben, amit európai (és magyar) eszmetörténetnek hívunk? Hogy mi Adyban a költői géniusz szülte, valóban eredeti igazság, azt csak akkor fedezhetjük föl igazán, ha tudjuk, hogy mi a polgári radikálisoknál a tévedés, ez pedig európai összehasonlítás nélkül nem lemérhető.

Az előadó vitatkozott azokkal, akik a magyar *századvég* uralkodó szellemi áramlatának a pozitivizmust tekintik. Ilyen felfogásban nem tisztázódik, hogy a szó filozófiaitörténelmi értelmében beszélünk pozitivizmusról, vagy csupán valami, a 19. sz. utolsó negyedében működő methodológiai irányzatot értünk-e rajta. Vitatkozik továbbá azokkal, akik azt vallják, hogy a magyar századelő fő jellemzője eszmetörténeti szempontból az, miszerint minden abszolútumot megkérdőjeleznek, feloldanak a relativizmus világnézetévé. Ez csupán féligazság, ténylegesen fennálló részlet koncepciókat állít általános érvényű összképként a kor eszmetörténeti tengelyébe. Ady és Nietzsche *nihil*-élményét hozza példának; a kettő között éles a különbség, Ady nemcsak következetesen a régi, elavult abszolútumokat tagadja, hanem helyettük újakat keres, talál és prófétál. Ady világnézete lényegesen meghaladja mind az európai, mind a magyar századelő átlagos pozícióját az abszolútum és relatívum viszonyának kérdésében.

A továbbiakban Mátrai akadémikus felvázolta az európai filozófia történetének fő vonalait a 18. század végétől a századelőig. E bölcseleti összefüggések vonatkozásában – állapította meg – kell megkeresnünk azokat az európai eszmei áramlatokat, amelyek Adyra hatottak, amelyeket elfogadott vagy visszautasított. Csak ennek alapján láthatjuk, mi az, ami Ady életművében a saját ellentmondás, az egyéni paradoxia. A szerző szerint Ady intellektusát a leginkább a polgári radikalizmus határozta meg, ez az önmagában is paradox irányzat, különösen a 19. század végéhez közeledve. Egyesek szerint ugyan a politikai irányzatok nem sorolhatók a szellemi áramlatok közé, de ez metodológiai és tartalmi tévedés, mivel a politikai eszmék története szerves része az európai és a magyar művelődéstörténetnek, másrészt a polgári radikalizmus volt Ady első és döntő eszmeélménye, széles kapu, melyen át áramlottak felé Európa és a haza egyéb eszmei törekvései. A szerző felhívta a figyelmet néhány téves felfogásra. Ezek közül a Szerb Antalnál is idézett nézetre a „tanáros és újságírós" költőkről, ami az Ady–Babits-párhuzamot meg nem engedett ellentétté torzította.

A polgári radikalizmus politikai atmoszférája filozófiai áramlatként elsősorban az evolucionizmust ismertette meg Adyval, aki nehezen tűrve az elmaradott magyar viszonyokat, lelkesen üdvözölte a fejlődés gondolatának minden formáját. A magyar viszonyok között sok elemet fel lehetett használni az evolucionizmusból és a pozitivizmusból is a feudális maradványok, a klerikalizmus elleni harcban, ez azonban mit sem változtatott a filozófiák tárgyi helytelenségén és végső soron apologetikus jellegén.

Ugyanekkor hódítanak tért Nietzsche eszméi, a minden fennálló tagadása; az Umwertung aller Werte hirdetésének „radikalizmusa" teszi Spencer és Darwin mellett Nietzschét is „szalonképessé" a radikálisok táborában. Ami magát Ady gondolkodását illeti: a kultúrkritika radikalizmusán kívül inkább csak költői motívumokat vesz át Nietzschétől, de nem veszi át annak filozófiai irracionalizmusát, ami felvilágosult szabadkőműves által nehezen is lett volna elfogadható. E téren a magyar szakirodalom túlbecsülte a Nietzsche–Ady rokonságot. A szerző szerint az arisztokratikus, antidemokratikus Nietzsche én-kultusza nem igazi rokona Ady „Magunk szerelmé"-nek, hanem ez jobban ráhangzik a francia Henri Bataille „Culte de Moi"-jára. Ady szabadkőműves racionalizmusa fékezte az irracionalizmus szellemi áramlatának hatását akkor, amikor a századforduló nem egy jelentős gondolkodója is behódolt az irracionalizmusnak. Ebben a vonatkozásban a szabadkőművesség mint világnézeti eszmeáramlat is jelentős társadalmi mozgalom, külön figyelmet érdemel. A szerző a továbbiakban a szabadkőművességnek a

18. századból származó hagyományaira, és a 20. században a magyar viszonyok között pozitív társadalmi funkciójára utalt. Ady éleslátására vall, hogy a századforduló után nemsokára kiábrándult a szabadkőművesség akkori formájából, látva egyrészt a mozgalom erőtlenné válását, másrészt látva, hogy a magyar társadalom betegségei (klerikalizmus, antiszemitizmus, antidemokratizmus) már a páholyokba is behatoltak. Evvel kapcsolatban idézte az előadó az 1903-as „Ars muratorum liberorum" c. cikket, melyben nem minden irónia nélkül latinizált nevén nevezi meg a szabadkőművességet, de fenntartás nélkül üdvözli a szociáldemokrata Bokányi Dezsőnek nagyváradi zászlóbontását.

A kutatás még nem derítette fel minden részletében a polgári radikalizmus filozófiai szerkezetét. Ady életében is megjelent a pozitivista filozófia és elsősorban annak Spencerre hivatkozó angol változata, Pikler Gyulának és Somló Bódognak a közvetítése révén. A szerző kulcskérdésnek tartja Adynak a polgári radikalizmushoz, mint politikai és eszmei áramlathoz való viszonyát: ez egyaránt fényt vet Ady gondolkodásának eredetiségére és a mozgalom belső ellentmondásaira. A radikalizmus elemei mind megtalálhatók Adyban, de Ady túlnő a radikalizmus korlátain. A szerző tudatosan élesen fogalmaz: az irányzat túl polgári volt ahhoz, hogy igazán *radikális* lehessen, és túl radikális, hogy a szó helyes értelmében *polgári* legyen. Képviselői aszerint helyezkednek el az eszmeáramlatok ideológiai spektrumában, hogy ezt az ellentmondást melyik tényező javára tudják kiegyeztetni, ha ugyan annak egyáltalában tudatára ébrednek. A magyar polgári radikálisok közül nem egyről derült ki, és nem is egy kérdésben, hogy inkább polgáriak, semmint radikálisok, és ezt a próbát Adynak is meg kellett állnia.

Pikler Gyula és Somló Bódog nézetei Herbert Spenceréihez tapadnak, akinek *filozófiája* jottányit sem különbözik Ernst Machétől. Ady sok mindent „átvett" a polgári radikálisoktól, de – többek között – filozófiát nagyon keveset. Ezt azért látja a szerző fontosnak, mivel a filozófiátlanság ugyan eszmei negatívum, de az adott összefüggésben a divatos, de téves filozófiák át nem vétele az egészséges költői disszimiláció pozitív tünete. Ennek illusztrálására körvonalazta a szerző Pikler és Somló eszmerendszerét, annak hatását, vonatkozásait Emil Laskkal kapcsolatban, akitől a szálak Lukács Györgyig és Babitsig vezetnek. Ady filozófiai eszmét vajmi keveset vett át Pikler és Somló elméleti nézeteiből.

A szerző ezután tért rá az Ady–Nietzsche „rokonság" megvilágítására. Ady tisztelte ugyan bizonyos mértékben Nietzschét, éppen harcos, radikális bírálata miatt. Ami azonban Nietzsche irracionalizmusát illeti: annak arisztokratizmusa, reakciós, tömegellenes pátosza miatt abból Ady tartalmi, filozófiai szempontból semmi lényegeset nem vett át, s ez ismét csak helyes megérzésre mutat a „minden értékek átértékelésé"-nek csábító, mert részben helyes perspektívájában. Jó példa erre Adynak a szecesszióról írott korai karcolata, melyben a szecesszió angol eredetét vizsgálva világosan társadalomkritikát látott a kultúrkritika mögött.

A szerző ezután arra mutatott rá, hogy a Magyarországra eljutó eszmeáramlatoknak volt egy szűrője, amely Ady korában kikerülhetetlennek mutatkozott, s ez az Osztrák–Magyar Monarchia szellemi atmoszférája volt. A behatoló szellemi áramlatok nem tiszta formájukban jelentkeztek, kompromisszumos keverék jött létre, az eredetinek valamiféle k. u k. változata, egy negatív variáns (ausztro-marxizmus, ausztro-cionizmus etc.). Ez a Monarchiának mind gazdasági, mind társadalmi, mind pedig kulturális fejlődése során létrejött különlegességéből, az európaitól való eltérésből magyarázható. Ez megfigyelhető

a szépirodalomban (Proust, Joyce, velük szemben Rilke, Kafka). Az alapját vesztett felépítmény sorsa éri utol itt az osztrák irodalmat, de ez sem sújtja ilyen mértékben az itt élő nemzeti kultúrákat, mert azok többé-kevésbé meg tudnak kapaszkodni saját hagyományaikban, saját népükbe, saját jövőjükbe. Ezért vitatkozik Mátrai akadémikus Hanák Péterrel, aki szellemes fordulattal, de túl erős akcentussal tesz hasonlóságjelet Kafka Kastélya és Ady „Ugar"-ja közé. Egyet ért Király Istvánnal (Ady és a Monarchia c. tanulmányával), de ezzel kapcsolatban fölvetette a kérdést: milyen volt Ady viszonya a Monarchia szociálpszichológiai valóságához? Szerinte szoros kapcsolatban kellett állnia a k. u k. atmoszférával. A bécsi szecesszió (Kozma Lajos grafikáin keresztül) hatott rá, s talán ez volt az az eszmei áramlat, amelyet a legkevésbé cenzúrázott meg a maga számára, noha az annyira gyűlölt Bécsből jött. Ebben a vonatkozásban vont Mátrai akadémikus párhuzamot Léda és Lou Andreas-Salomé között: Ady próféta volt, mint Nietzsche, elmagányosodott lírikus volt, mint Rilke, és a tudat alatti mélységek nagy ismerője, mint Freud. Vagy gondolhatunk – mondta – nem egy Arthur Schnitzler-novellára, melyben az utazás, a férjes asszony és az erotika szervesen egybefolyik, de gondolhatunk az osztrák szecesszió más alkotóira, például Gustav Klimtre, akinél az erotika a szépség és alkotás elválaszthatatlan alkatrészévé vált.

Előadása befejező részében Mátrai akadémikus arra utalt, hogy az a sokrétű hatás, melynek alkatrészei nem csupán egymásnak mondhatnak ellent, de nemegyszer önmaguknak is, nem válik és nem vált Ady gondolkodásában zavaros eklektikává, lapos racionalizmussá vagy ködös misztikává. Ady tehetségének eredeti ereje egységes életmű egészébe tudta foglalni a századelő európai és magyar eszmeáramlatainak sokféleségét. Ez annak köszönhető, hogy Ady egy sor tévedést nem fogadott el a hozzáérkező eszmeáramlatokból, még akkor sem, ha igazságaikat elfogadta, ellentétben nem egy kortársával, aki tévedéseivel együtt tett magáévá egy-egy szellemi törekvést, világnézeti állásfoglalást. Jól bizonyítja ezt a háború kérdésében elfoglalt álláspontja. E vonatkozásban Ignotusszal állítja szembe. Ady átveszi a „kalapáccsal filozofáló" Nietzsche kultúrkritikáját, de nem fogadja el arisztokratikus übermensch eszméjét, nagyrabecsüli Balázs Bélát, de nem veszi át Kierkegaardot és Schopenhauert követő irracionalizmusát, ő is specialistája a halál-élménynek, de nem veszi át Balázs Béla Halál-esztétikáját, ismerte Freudot, de tanaiból nem formál filozófiai világnézetet. Ady forradalmiságának tartalma a tömegek forradalma, a jövő forradalma, a szocialista forradalom, a proletár forradalom és a proletár Ész győzelme. Ez az a klasszikusan tiszta eszmei mondanivaló, mely Adyt minden korok számára aktuálissá teszi, s ez az, ami által Ady össze tudja kapcsolni a forradalmár Petőfit a forradalmár József Attilával. Mert Ady sem alkuszik.

Mátrai László akadémikus után először *Hanák Péter* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa mondotta el *„A Szent Lélek lovagjától az Új versekig"* címmel előadását, amelyben az Új versek nyitó költeményéből indult ki. Föltette a kérdést: miért követi a jelen döngetését a „megkérdtem", amely a vers kéziratában még „megkérdem" alakban szerepelt. Király István szerint: a vers a múltból indít a jelen felé, már megvívott küzdelmekről szól és reménytelenségről ad hírt. Hanák annyit módosít e magyarázaton, hogy konkrétan meghatározottnak érzi a visszautalást, befejezetlen múlt időnek, amelynek időszerűsége éppen 1905 végén sűrűsödött verssé.

A továbbiakban arról szólt, hogy miféle sírásokra gondolt vissza a költő. A „magyar Ugar"-versek, az Ismeretlen Korvin-kódex margójára cikk túl közeli élmény – a kaput-

falat döngetés, a sors-siratás élménye valószínűleg Nagyváradhoz, a fiatal újságíró harcos radikalizmusához fűződik. Ady tudatosan vállalta az újságíró hivatást, vonzódott az irodalomhoz is, a politikához is, lázadt a kanonizált rend, a feudális múlt és a kapitalista jelen ellen. A továbbiakban Hanák részletezte az Ady szemléletét formáló tényezőket (racionális evolucionizmus, természettudományosan irodalmi társadalomanatómia, a századvégi életfilozófia stb.). Nem a kiforratlan költő eklekticizmusa magyarázza a sokirányú tájékozódást, hanem olyan ambivalencia, amely „egy ágban szabadulás, béklyó", egyszerre protestált benne a hit, s vétózta önmagát is a küldetés. A szerző jellegzetes korés rétegspecifikus szellemi attitűdnek látja ezt a jelenséget. A nemesi hagyománnyal szakító Adyban a század elején az evolucionista társadalomkritika vonulata dominált. Újságírói kibontakozása a nagyváradi évekre esik. A szerző a nagyváradi cikkeket nemcsak időben tagolta, hanem műfaji csoportokat is megállapított. Először: a közvetlen napi politikai cikkek, amelyekben többnyire a szerkesztőség liberális irányvonalát követte; másodszor: a nagy politikai problémákat tárgyaló, radikális szellemben kifejtett cikkek; harmadszor: szemléletének és meggyőződésének mélyebb rétegeit feltáró cikkek, főleg kritikák, amelyekben hangot ad kultúrkritikai kétkedéseinek.

Mindhárom réteget jellemzi, hogy Ady kíméletlenül leleplezi a reakció nyílt brutalitását és alattomos uszítását. Harcol a klérus, a nagybirtok ellen, bírálja a Kártevő Sándorokat, a csaholó hazafiakat, a korrupt vármegyét, az irodalmi reakciót. Ír a paraszti nyomorról, az éhező varrólányokról, az analfabétizmusról, az ízlésrombolásról, a feudális szellemű igazságszolgáltatásról, a gondolat üldözéséről. Egészükben társadalmi-nemzeti bajaink bontakoznak ki. 1902 karácsonyán, a *Societas leonina* c. cikke szinte összefoglalja e témákat. Pár hét múlva a Nostra res agitur c. cikkben érlelődik meg benne az antifeudális program radikális eleme, amely egy előző cikkben még csak ötletvillanás volt. Magyarországon még nem volt a francia forradalomhoz hasonló változás, de a harmadik rend „máris lejárta magát", tehát vele is végezni kell. Az előadó ezt a megállapítást a szocializmussal szövetkező radikalizmus útkeresésének nevezi. A cikk zárósorai teljességében értelmezik a „Nostra res . . . "-t. Ady a haladás ügyét az egész magyarság ügyének tekintette, ezért nemcsak a belső reakció, hanem Bécs ellen is felvette a harcot. Az új magyarság-eszmény együtt és egyszerre formálódik a nagyváradi évek alatt a radikális antifeudális programmal. Ez azonban – Hanák szavaival – elhivatottság és elkötelezettség is. 1903. március 1-én jelenteti meg Ady apjához írt levelét, a meggyőzés és önigazolás vallomását, amelyben magyarázza és vállalja a Szent Lélek lovagja szerepet. Áprilismájusban aztán fokozatosan szólal meg a csüggedés és fáradás hangja cikkeiben. Megírja, hogy undorodik a politikától. November végén arról vall: befutotta az első nagy stációt, Szent Lélek lovagja *volt,* becsületes újságíró.

Hanák fölteszi a kérdést: miért ez a reménvesztés, miért menekül Ady Párizsba? Ezt követően előbb felvázolja az esztendő politikai fejleményeit. Szól a hadseregfejlesztési javaslat elleni obstrukcióról és Adynak reagálásáról; a sűrűsödő sztrájkokról és Ady evvel kapcsolatos megjegyzéseiről; az exlex állapot napi szenzációról és Ady Endrének a gondolatszabadságért Somló Bódog védelmében vívott harcáról, a reakció előretöréséről, valamint az Egy kis séta c. cikkéért elszenvedett három napi fogházbüntetéséről. A kétséghez csakhamar a nemzetpusztulás komor víziója társul. *Bilek* c. cikkében – későbbi nagy verseihez hasonlóan – vádolja a militarizmust (a júliusi hadgyakorlaton agyongyötört katonák haláláért). A kaput-falat döngető, a magyar sorsot–népsorsot siratő

publicisztika ebben a cikkben érte el csúcspontját. Nem lát kiutat, nem lehet az írás fegyverével feltartóztatni a reakciót. A fogházból kiszabadulva, néhány nappal később születik meg a Vízió a lápon c. vers (1903. jún. 10 körül). E versében már jelen vannak az Új versek több nagy költeményének vezérmotívumai. E versben is megtaláljuk a későbbi költeményekre jellemző mozzanatot: a világtisztító rombolás és az élve-halva beteljesülő szerelem egybekapcsolását.

A kiábrándulás és elvágyakozás nyári napjaiban jött el Adyhoz Léda. Az előadás így körvonalazta Ady szerelmének szerepét: Léda célt és formát adott az alaktalanul gomolygó, végtelen vágyaknak, életreményt a politikai reményvesztésnek. Ady úgy érzi, hogy a világ lázban ég, a Kozmosz vajúdik. A szerző szerint Ady hangja és látása ekkor a szecessziós életfilozófiáé. A Lédához írt levelekben is érzékelhetjük a csömört és a menekülési vágyat, amely Adyt ekkor elfogta. Egyesek a politikai élet alakulásában látják a csömör és a menekülési vágy hirtelen kirobbanásának magyarázatát. Hanák ezt csak az egyik oknak tartja. Az obstrukció szárnyai alatt ugyanaz a reakció bújt meg, amely ellen korábban maga is harcolt. Az általa ekkor még nagyrabecsült Tisza Kálmán-féle liberalizmus fokról fokra elenyészik, s szerinte a „csaholó hazafiság" terrorja nehezedik a közéletre. Ady a szocialisták mellett elsőként leplezi le a hazafias szólamok mögé rejtőzött magatartás igazi természetét (az imperialista vonásokat, a nemzetiségek meghódítására irányuló törekvéseket). Ady a politikától visszavonulóban is tiltakozik az álhazafiság ellen. Ez az undorodás és kiábrándulás vezethetne fegyvertársaihoz, a szocialistákhoz. Ady azonban – bár velük, de nem köztük – harcol, és nem az azonosulásban keresi a kiutat. Akad olyan magyarázat, amely a lángelme individualizmusával magyarázza ezt. Hanák ezt is csak féligazságnak tartja. Szerinte Adyt riasztotta a szociáldemokrata világlátás vulgárracionalizmusa, egysíkú, lineáris evolucionizmusa. Ebben is megvoltak a szellemi rokonai (K. Kraus, Max Weber, Kafka, Lukács György köre). A II. Internacionálé vezető irányzata nem volt képes arra, hogy teljes értékű magyarázatot adjon a kapitalizmus strukturális változásaira, még kevésbé az imperializmus jelenségeire. Megmaradt 19. századi eszményei mellett, s nem értette a 20. században jelentkező új törekvéseket. Amit nem tudott a racionalizmusból megmagyarázni, azt értelmiségi nyavalygásnak tekintette (így pl. az imperializmus elidegenedett világának létszorongásait). Ady nem azonosulhatott evvel a szociáldemokrata szemlélettel, hiszen ő már ismerte és értette a szimbolizmust, a szecessziót, az új filozófusokat, Nietzschét, Ibsent, Tolsztojt – mindazokat, akik választ kerestek a válságtünetekre, amelyeket a 19. századi Rációból kiindulva már aligha lehetett értelmezni. Ady az új kor költője volt, aki egy időben Rilkével, Freuddal és Musillal, de Magyarországon először, s megérthetetlennek vélt mögé akart látni; aki először zárta versbe a magányban didergő lélek démonait, először érezte meg a lélek mélyén cseleit szövő magányt. 1903 tavaszán-nyarán úgy érezte, hogy költő lényét eddig az újságíró, a politikus háttérbe szorította.

A kinőtt és megunt politikából – fejtegeti a szerző – nem vezetett közvetlen út egy megújult, forradalmi politikába, hanem először a politika tagadásába. A kivonulásnak három útja kínálkozott: az elvándorlás, a szerelem és a lélek. E három út egyszerre nyílt meg előtte akkor, amikor Lédával találkozott, és kiment Párizsba 1904 elején.

Hanák a szecesszió útjára lépő költő útjában jellegzetes művészi magatartást lát. A szecessziót nem csupán művészi irányzatként, hanem tágabb értelemben: a *közéletből való kivonulásként* értékeli. A művészi irányok, a filozófiai áramlatok, a pszichoanalízis

freudi iskolája megegyeztek abban, hogy elavultnak tartották a klasszikus filozófia, a liberális-racionális értékrend eszményeit, kifejezési formáit, morális normáit. Ahogy elutasították az akadémizmust, ugyanúgy kivonultak a közéletből is. A művészek, tudósok stb. szecesszióval jellemezhető magatartását a szerző az uralkodó nagyburzsoázia elleni politikaellenes lázadásának fogja föl. E magatartásból az utak szerteágaztak: a Nihil, az értelem felbomlása felé is – a humanizmus megújítása felé is. Ez a szecesszió különösen sok értéket adott Ausztriának, Bécsnek, Prágának. A bécsi kulturális forrongás olyan történelmi szituáció kifejezése, amelyben a kor kulcskérdései nem a politikában, hanem a kultúrában fogalmazódtak meg, és ezért közéleti visszahatásuk gyenge vagy érvénytelen volt. Efféle hatások érték Adyt Párizsban is. A párizsi hatásokat tükrözi az *Új versek* nyitóciklusa, a „Léda asszony zsoltárai", valamint „A magyar Ugaron". Az első ciklusban a szerelem nemcsak az élet beteljesülése, hanem a halál rokona is. A magyar Ugaron ciklusban ugyanez az életérzés szólal meg: a párizsi távlatból az ország a lelkek temetője lesz, a halálszagú róna. S az ellenkép a napfényváros, a daloló Párizs, nemcsak földjéről elűzött, hanem a hazai valóság elől menekülő költő menedéke.

Hanák azt a véleményét fejezi ki, hogy az *Új versek,* valamint a *Vér és arany* nem az egyenesvonalú, forradalmi fejlődés költői dokumentumai. Művészileg feltétlenül az irodalmi forradalom kifejeződései, politikailag azonban a radikális forradalmár útja szempontjából megtorpanás, meghátrálás, *„szecesszió"*.

Ady 1905. január elején tér haza a „Grand Guignol"-országba. Keserűségét akkori leveleiben tárja föl. Ennek nem mond ellent, hogy az első napoktól kezdve részt vesz a választási agitációban. Cikkeiben azonban több a rutin, mint a szenvedély. A választások után visszahúzódik a magyar politikai élet kommentálása elől. A koalíciós válaszfelirat vitájakor írja „A lelkek temetője", a nemzeti ellenállás meghirdetésekor A magyar Ugaron c. versét. A Budapesti Napló munkatársaként támogatja a darabont kormányt, hivatalt vállal, cikkeiben a kormány programja mellett korteskedik.

Hanák nem mentegeti Ady „darabontságát", hanem a közéleti szecesszió szerves részeként fogja föl, vagyis végső soron menekülésnek az 1905-ös hazai viszonyokhoz alkalmazott formája volt. Ezt a véleményt támogatja az „Ismeretlen Korvin-kódex margójára" c. cikk is. A szerző kulcsesszének tartja ezt az esszét, és elemzi mondanivalóját, és Ady darabontságának végső értelméül és távlatául a halálra szánást, a magyar megújhodás mártíriumát tekinti.

A közösségi sorsvállalás nem közvetlenül az aktív politikában jelentkezett. Költészete erkölcstelennek, betegnek tartott vonásaira, önostorozó hazaszeretetet hirdető verseire figyelt föl „Pusztaszer" s a konzervativizmus világában a meghökkentőnek tartott ritmus, szófűzés, új jelképek lázításnak számítottak, nem is szólva a modern szexualitás zsoltárrá avatásáról. Aki újat akart, nem menekülhetett; de az sem, aki megőrizte népi és nemzeti identitását. Ady felszisszent az őt ért bírálatokra, ledorongolásokra. Verseskönyve levonatát javítva megérezte, hogy nem a politikából, hanem az irodalomból, a kultúrából indítható el a megújító forrongás. Ekkor bukkant föl ismét, 1903 lázongó nyara óta először az érckaput hiába döngető Góg és Magóg népe, és felcsendült az „és mégis". Ez a visszaérzés adott értelmet a „mégis megkérdtem" múlt idejének, ez ihlette a „mégis csak szálló" új dalt, a „mégis győztes, mégis új és magyar" hitet. Ebben az összefüggésben Ady forradalmiságának költői átlényegülése két dolgot jelentett. Egyrészt azt, hogy a Duna-tájon a társadalmi-politikai valóság nem engedte meg sem a művészi

szecessziót, a tiszta esztétikumba menekülést. Másrészt azt jelentette, hogy a progresszió tábora még nem készült föl a politikai támadásra, tehát ennek a megújhodásnak a kultúrából kellett megindulnia. A magyar szellemi forrongásnak tehát közéletivé kellett válnia.

A szerző Király Istvánra hivatkozva fejtegeti az „és mégis"-morál tartalmát. A haldokló Ady halkuló búcsújában a „mindegy" fáradt legyintésében az *„és mégis"*-t véli fölfedezni, ezt viszont a *„mégsem"* követi. A hit és kétkedés együttese Ady utolsó kötetében teljesedik ki. A „Mag hó alatt" után közvetlenül a kurucok keserű beszélgetés következik. Így lesz teljes az Adyban megtestesült szintézis, így csatlakozik a társadalmi haladás és a nemzeti megújhodás, a népi és a nemzeti, a magyarság és az emberiség, az optimista társadalomkritika és a kétkedő kultúrkritika összefogásához a „mindegy, ki esz bennünket" lemondása az *„és mégis megőrzés"* humánus szintézise.

A következő hozzászóló *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese volt, aki *„Ady, Vészi József és a Budapesti Napló"* címen tartotta meg előadását. Bevezetésül elmondotta, hogy a Budapesti Napló nagy szerepet játszott Ady fejlődésében. Ady egyik vallomása erősíti ezt a tételt, továbbá Vészi Józsefnek egy 1929-ből származó emlékezése. Ady 1905 januárjától 1906. június végéig volt a lap munkatársa, amelynek politikai iránya nem volt idegen a költőtől.

Mucsi a továbbiakban vázolta Ady újságírói éveinek nagyváradi szakaszát, s megállapította, hogy a költő világnézetére ekkor a Jászi körül csoportosuló radikális szociológusok hatottak a leginkább, ezt megerősítette a „Margita élni akar" c. műben („A Jásziság én akart ideálom"). Ady osztotta a társadalomfejlődésről vallott fefogásukat. A „Nostra res agitur" c. cikkben látszik felismerni, hogy többről van szó, mint csupán a Nyugat „utolérésérőI" (1903). A tőkés rendet nem látja végcélnak, azt is ostromolja már a munkásság erősödő mozgalma. 1903-ban írt cikkeiből derül ki, hogy szolidaritást vállalt Somló Bódoggal. A Somló Bódog-ügyből országos ügy lett, a tudományos, a gondolati szabadság sikerrel megvívott védelme. E harcban Ady is részt vett, a Budapesti Naplóban közölt vezércikkével (Pör a gondolkodás ellen). A hozzászóló a továbbiakban azt fejtegette, hogyan került kapcsolatba egymással Ady és Vészi József; hogyan lett alkalmi cikkek szerzőjéből állandó munkatárs.

Az előadás következő része áttekintette a Budapesti Napló történetét 1896. augusztusi indulásától kezdve. A baloldali liberális beállítottságú lap mindig kiváló gárdát vonultatott föl (Papp Dániel, Thury Zoltán, Molnár Ferenc, Lyka Károly). Kosztolányi nagy elismeréssel szólt Vészi József vezércikkeiről. Ezután került sor Vészi pályájának vázlatos bemutatására, főleg Kosztolányi és Sebestyén Károly írásainak figyelembevételével. Vészi a dualista rendszer híve volt, támogatta a szabadelvű párti kormányokat. 1903-tól a párt balszárnya felé közelített, útja ekkor kezdett elválni Tisza Istvánétól, aki új szabadelvű lapot indított *Az Ujság* címen. Ez a lap a városi közép- és kispolgárság konzervatív érzelmeit fejezte ki.

Vészi álláspontját jól mutatja magatartása, amelyet az 1905 eleji parlamenti választások idején tanúsított. A szabadelvűeknek ekkor azt tanácsolta, hogy vonuljanak ellenzékbe, hirdessenek demokratikus programot. A párt bukásának okát abban jelölte meg, hogy az „merőben konzervatív hivatást teljesített". 1905 tavaszán a Budapesti Napló nézeteihez az MSzDP álláspontja is közel állt: a koalíciótól a közjogi követelések „kikapcsolását" és széles körű demokratikus kormányprogram vállalását követelte. Ez a

felfogás Ady radikális meggyőződésétől sem állt távol. Ady éleshangú cikkekben támadta Kossuth Ferenc szövetkezését Rakovszky Istvánnal és Apponyival. Leleplezte a győztes koalíció demagógiáját, újságcikkeiben Bajthy Kamill figuráját megteremtve hadakozott a felelőtlen, a törtető, tehetségtelen képviselői magatartással. „A nacionalizmus alkonya" és „A hazafiság revízója" c. cikkeiben a nacionalizmus és a hazafiság ellentétes, egymást kizáró voltát hangsúlyozta, összekapcsolva a haladást és a hazafiságot.

Mucsi megállapította, hogy a Budapesti Naplónál eltöltött időszak Ady újságírói tevékenységének legtermékenyebb periódusa. A jelzett másfél esztendőben 340 aláírt cikke jelent meg, továbbá 150 névtelen, de bizonyosan tőle származó írás; 80 azoknak a cikkeknek a száma, amelyet idáig még nem azonosítottak. Emellett hónapokon át leveleket írt a „Magyar Közélet"-nek, ekkor jelent meg „Egy ismeretlen Korvin-kódex margójára" c. cikke is a Figyelőben. 1905 októberétől kezdve rendszeresen írt glosszákat, jegyzeteket, amelyek 3–4 témát is átfogtak. Az írások legtöbbje a századeleji publicisztika remeke. Ugyancsak ebből az időszakból származott az *„Új versek"* kötete, illetve ezek nagy része. Belőlük 46-ot a Budapesti Napló közölt első ízben.

A politikai válság, a koalíció elleni küzdelmek továbbfejlesztik Ady társadalombírálatát. Erősen hatnak rá az első orosz forradalom eseményei, mint azt újságcikkei bizonyítják. („Turgenyev leányai", „Földindulás", „Oroszország nagy napjai", „A mukdeni lángok"). Az orosz forradalmi mozgalmakkal kapcsolatosan Mucsi megállapítja, hogy Adyban a forradalom élménye: 1. megerősítette felfogását a kelet-európai késettségről; a két forradalom történelmileg elkerülhetetlen egybekapcsolódását; 2. jobban felismerte a néptömegek történelemformáló szerepét; 3. ehhez kapcsolódik, hogy világosan látta a proletárság történelmi szerepét.

Mucsi további következtetése: Ady nem vált forradalmárrá, de radikális reformersége felerősödött. Ezután az elmélyülő politikai válságból való kibontakozásban aktívan részt akart venni, s vállalta a kibontakozás demokratikus-jozefinista színezetű alternatívájának támogatását. S ebben együtt haladt a lap főszerkesztőjével és munkatársi gárdájával.

Támogatta a Fejérváry-kormány választójogi manővereit; a szociáldemokratákkal, a radikális szociológusokkal és Vészivel együtt azt remélte, hogy a koalícióról sikerül leválasztaniok a demokratikus elemeket, s azok majd vállalják a kormányzást az általános választójog programjával. A koalíció azonban mereven elzárkózott mindenféle demokratikus reform elől, s a kormány manővereihez ekkor csatlakozott a hazai progresszió. Az illúziókban osztozott a Budapesti Napló köre is. Vészi – miután Kristóffy József felkereste – valóságos propagandistája és szervezője lett a belügyminiszter tervének: a napi hírlapi polémiáktól a haladó polgári és értelmiségi erőket tömöríteni hivatott Választójogi Liga aktív szervezéséig, sőt, Vészi volt az, aki a „vörös pénteken" a munkásság 50 tagú küldöttségét Justh Gyulához vezette. Lapja pedig a darabont-kormány félhivatalosa lett.

Ady és Jászi nem utasították el annak gondolatát, hogy a tervezett kormánypárt tagjaiként képviselői mandátumot vállaljanak. Ady támadásai a koalíció ellen mind erőteljesebbé váltak. Ezt bizonyítja „Az ige veszedelme" c. 1905. okt. 21-i cikke, amelyben a magyar parlament életképtelenségét bírálja. Azt hangsúlyozta, hogy „A reformokban van a magyarság, az élet, az igazság, a kultúra, a szabadság, a haladás. Minden". 1905 karácsonyán pedig az „európai Magyarország" körvonalait véli fölfedezni. A Budapesti Naplóhoz kapcsolódott ekkor Jászi Oszkár és Rácz Gyula, Bíró Lajos a mágnás- és

dzsentri uralom alóli felszabadulás lehetőségét hangsúlyozta. A magyar polgárság azonban nem sorakozott föl a darabontok mögé, Tisza Istvánt támogatta. Vészi támadta Tiszát, szemére vetette, hogy a koalíció kezére játszik, s megakadályozza az ország megújhodását.

A darabont-kísérlet kudarcot vallott. Akik a demokratikus átalakulást őszintén hitték, nem tagadták meg harcukat, így Ady sem. A koalíció kormányra kerülése megnehezítette a Budapesti Napló helyzetét, Vészi kénytelen volt 1907-ben megválni a laptól és Berlinbe távozni. A lap elszürkült, Ady is megvált tőle 1908 elején. Vészi 1906 nyarán vállalta Ady párizsi útjának finanszírozását s ezzel lehetővé tette további eszmei-politikai fejlődését, újabb halhatatlan művek létrejöttét.

Befejezésül Mucsi utalt Vészi további életútjára, de érdemét a századelő progressziójában játszott szerepében és Ady támogatásában látta.

Erényi Tibor, a történettudományok doktora, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos osztályvezetője *Ady és a szociáldemokrácia* címen tartott előadást. Bevezetőjében feltette a kérdést: milyen tényezőkre vezethető vissza Ady ellenzékisége, mivel magyarázható, hogy már legelső írásaiban mint politikai gondolkodó túlhaladt a hagyományos függetlenségi ellenzékiségen, eljutott nemcsak a polgári radikalizmusig, hanem a szociáldemokrácia közelébe is.

A szocialista mozgalomról Ady már 1899 júliusában írt debreceni cikkében megemlékezik, méghozzá nemzetközi összefüggéseiben is. Erényi Ady cikkéből két szót emelt ki: a *szocializmus*t és a *demokrácia*t. Szerinte a költő gondolatmenetéből kiviláglik, hogy a liberalizmuson túlhaladó demokrácia következetes alkalmazásával, a radikalizmussal még megelőzhetőnek tartja a szocializmust. Vagyis a polgári demokratikus reformpolitika elodázhatja a szocialista átalakulást. Az alternatíva felvázolásánál már akkor sem utasítja el a szocializmust. Nem érti még meg teljesen, de társadalmilag indokoltnak tartja.

A történeti kutatás feltárta, hogy Ady rendszeres olvasója volt az 1900-ban induló Huszadik Századnak. A lapból feléje áramló polgári radikális hatásban a marxizmus némely eleme is jelen van. Erényi a továbbiakban elemezte a Huszadik Század nézeteit, Jászi Oszkár álláspontját a marxizmussal kapcsolatban. Megállapította, hogy a munkásosztály történeti szerepét Jászi lényegében Marx alapján ítélte meg. Az adatok arra mutatnak, hogy a nagyváradi évek elején fokozódik Adynak a munkásság, a szocialista mozgalom iránti érdeklődése. Bóka László szerint Ady az első váradi években „a munkásmozgalmat tudomásul veszi, de egyelőre éppen úgy fél tőle, mint a polgárság". Ez a megállapítás korrekcióra szorul. 1900 márciusában írt cikkében, a Március 15-ben „a hazatagadás piros lobogójá"-ról ír, egy másik, szintén márciusi írásában ezt olvashatjuk: „A nép, a felséges tiszta nép? . . . Kenyérért ordít, s most esküszik sorba-sorba a vörös zászló alá . . . " Ady viszont 1901 márciusában, Hétről hétre címmel megemlékezik arról, hogy „ma már nem háborogna" azokon az oldalbaütéseken, amelyeket még a 90-es évek végén, egyik budapesti tartózkodása alkalmából mint 48-as függetlenségi, a Marseillaise-t éneklő, tüntető szocialista munkásoktól kapott. Megérti az elkeseredés okát. Ezt a megértést a „Még egyszer" c. kötetben megjelent Reviczky társadalomszemléletén már messze túlmutató Ady-versek is jelzik (pl. „A kenyér").

Ady figyelemmel kísérte a Népszavát. Egyetértett a szociáldemokrata párt közvetlen politikai követeléseivel, ezeket annak bizonyságául sorakoztatta fel, hogy a liberális eszmék kihunyása a fokozódó konzervatív, klerikális aktivitás radikalizálódására vezet. A polgári radikális Ady és a szociáldemokraták fegyverbarátsága 1902–03-ban jött létre

Nagyváradon. Ez a rokonszenv a szociáldemokrata agitációért fogházba kerülő Vántus Károlyról szóló „Füst a börtönben" c. novellában is megmutatkozik.

Erényi megemlékezett Ady és az 1903-as Garami-féle pártprogram ügyéről. Ady a Nagyváradi Napló 1903. február 14-i számában elismeréssel fogadta a szociáldemokrata programtervezetet. A végleges program kidolgozásakor a pártvezetőség Kautsky módosító javaslatait vette figyelembe. Ady a program reformista részével nem foglalkozik, jóllehet a program egészéről elismerőleg nyilatkozik. Bár a Nagyváradi Naplóban 1903. február 13-án egyetértőleg ismertette a programot, a bevezető „szocialista" részről nem szólt. Ezt a mind az Ady-cikkből, mind a programismertető írásból hiányzó bekezdést Ady minden bizonnyal túlságosan távolinak, a kispolgári-paraszti olvasók számára nehezen érthetőnek, esetleg riasztónak vélhette.

Ezután Erényi arról szólt, hogy ha Ady lényegében egyetértett a szociáldemokrata pártprogrammal, szolidáris volt a szervezett munkásság küzdelmével, miért nem azonosította magát teljesen az MSzDP-vel, miért a vissza-visszatérő elhatárolódás, miért hangoztatott a Párt politikájával szemben bíráló megjegyzéseket? Mert voltak fenntartásai. Elterjedt nézet az, hogy Ady a párt radikalizmusát hiányolta. Lett volna alkalma arra, hogy a politikai radikalizmust, a forradalmiságot ez idő tájt számon kérje a szociáldemokratáktól. Ez nem történt meg. Még nem vált világossá, hogy a pártvezetőség a reformizmus felé hajlik. Ady úgy vélte, hogy ha a szociáldemokrata mozgalom nem ér el kellő eredményeket, akkor a munkásmozgalom tovább radikalizálódik. Ezt a váradi évek során még nem látta időszerűnek. Amikor beszélt róla, a „jövendő harcára" gondolt (vö. az 1902 augusztusában megjelent „Marseillaise" c. cikkel). Erényi szerint az említetteken kívül Adynak a szociáldemokráciával kapcsolatos fenntartásai más okokra is visszavezethetők. Hatottak rá a felszabadult egyéniség kultuszát hirdető gondolkodók, mint például Nietzsche és a különböző evolucionista nézetek. Az evolúció tanáról – a Somló Bódog elleni „hivatalos" hajsza kapcsán – Ady is hosszasan nyilatkozott.

Ady az 1903 májusában elfogadott szociáldemokrata pártprogram bevezető, szocialista részét nemcsak pillanatnyilag tartotta időszerűtlennek, hanem attól bizonyos mértékben idegenkedett, bár ennek az elméleti idegenkedésnek közvetlen bírálat formájában nem adott hangot. Az evolúcióról szóló írásaiból kitűnik, hogy túlságosan kategorikusnak tartotta, s a program osztályelemzése helyébe az „örök harc" tételét állította. Ady idegenkedett bizonyos fajta szociáldemokrata dogmatizmustól. Éppen e dogmatizmus volt fenntartásainak egyik fő oka. Erre vall némely ironikus megállapítása (l. a „Kik az izgatók" c. cikkét). Még nagyobb akadályt jelentett a nemzeti kérdés. A szociáldemokraták az internacionalista elveket túlságosan elvontan hangoztatták s nem kísérelték, korabeli állapotában talán nem is kísérelhették meg a magyar progresszív történelmi hagyomány meghatározását és beépítését a maguk elmélet-politikai munkájába. Ady bírálata e kérdésben mértéktartó, nem a szociáldemokrácia ellen érvelő, de erőteljes. Szeptember 7-én jelent meg Adytól A Nagyváradi Napló és a szocialisták c. glossza, amely a Népszava támadó, fenyegető hangját kifogásolta. Jászi és Ady véleménye a forradalom kérdésében a század első éveiben még közel volt egymáshoz. Ady bírálata szerint „a revolúciónál van nagyobb igazság: az evolúció". A kérdés felvetésében megmutatkozott a különböző evolucionista elméleteknek Jászi és Somló Bódog közvetítette hatása. Az Ady-szövegből ugyanakkor az is kitűnik, hogy a revolúció fogalmát a szerző nem azonosítja teljes mértékben a forradalom fogalmával, inkább a frázispufogtatást, az elhamarkodott, kalan-

dor lépéseket értette rajta. A szociáldemokrata megnyilatkozások megítélésekor figyelembe kell venni, hogy még mindig 1902 őszéről van szó. A magyarországi szociáldemokrácia még a tömegmozgalommá fejlődés útján volt. E helyzetben rendkívül fontos a munkáspárt teljes elméleti és politikai önállóságának biztosítása, a szigorú és következetes elhatárolódás a különböző polgári álláspontoktól. Gyönge, kialakuló szocialista mozgalom aligha folytathatott korszerű „szövetségi politikát".

Erényi ezután azt a kérdést vizsgálta, mit értett Ady nagyváradi évei során forradalmon. Szerinte semmi esetre sem holmi elvetélt, üres ribilliót, hanem nagy és radikális társadalmi átalakulást. Olyat, amelynek mozgató ereje az elnyomott és kizsákmányolt néptömegek feltörő indulata, egy új társadalmi rend megteremtésének a vágya. A nagy társadalmi átalakulást érintő álláspontját világítja meg az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását megjövendölő „István király országa" s novemberben kelt „Forradalom" c. cikke. Magyarországon Ady szerint nem egyszerűen forradalomra van szükség, hanem a szocialista forradalomig elvezető forradalmi folyamatra, amelynek különböző fázisai vannak. Ezt a gondolatot tartalmazta „Nostra res agitur" c. írása. A század elején megmutatkozott Ady és a szociáldemokraták között a szociáldemokrata mozgalom jellegében és végső célkitűzésében kiütköző különbség.. A korai szociáldemokrata mozgalmakat az úttörők messianizmusa hatotta át. Ady többször mutatott rá szociáldemokrata hibákra és tévedésekre, a szociáldemokrata mozgalmat nem tartotta bírálhatatlannak, nem hitt egy abszolút értelemben vett társadalmi megváltásban. Nem hitt egy minden szempontból tökéletes, kivétel nélkül minden embert boldogító társadalmi rendszer megszületésében. Szkepszisét a korabeli szociáldemokrata gyakorlat egyes jelenségei is élesztették. A francia szocialista mozgalom erősbödése érlelte meg Adyban a meggyőződést; a francia szocialisták már igen közel vannak ahhoz, hogy kormányra kerüljenek. E kritikus helyzetben következett be a szocialisták körében az a meghasonlás, amelyre egyébként a „Sas és kakas a vörös lobogókon" c. cikkében utalt. A szocialisták és a hatalom kapcsolata bizonyos aggodalmakkal töltötte el Adyt. Ezt növelte találkozása a francia anarchistákkal. A hatalom és haladás, a hatalom és erkölcs kérdése már első párizsi tartózkodása idején megkísértette Adyt. Figyelemre méltó, hogy Ady a francia polgári radikalizmust indokoltan negatívabban ítélte meg, mint a magyart. Nyilvánvaló különbséget tett a szabadkőműves Clemenceau és a szabadkőműves Jászi közt.

A magyar szociáldemokrata vezetéssel kapcsolatos túlzott aggálya tűnt ki Jaurès-ról írva. Ady úgy vélte, hogy a társadalmi átalakulás a szocialista munkásság vezette népforradalom lesz. Az 1905. január 15-én a Budapesti Naplóban megjelenő, az Új versekbe is besorolt Ady-vers, a „Vörös szekér a tengeren" szinte a foglalata mindannak, amit a költő a jövőről mindaddig írt. A Budapesti Napló 1905. augusztus 18-i számában jelent meg Ferenc József 75. születésnapja alkalmából a „Király" c. cikke. Itt már világos utalás történt az uralkodótól várt reformokra. 1905. október 7-én kelt nyilvánvalóan a koalíció ellen irányuló „Nem kell hadsereg" c. glossza. Októberben látott napvilágot a Figyelőben „Ismeretlen Korvin-kódex margójára" c. írásának első része. Az 1905. október 21-én megjelent „Az ige veszedelme" c. cikkéből is a „darabont Ady" szól. A reformok fontosságát hangsúlyozó írása után két hónappal tette közzé az orosz forradalommal szolidáris „Földindulás" c. cikkét. Nem jelent-e ellentétet, ha az az Ady, aki elragadtatottan ünnepli az orosz forradalmat, Magyarországon a tanulságok levonására buzdít, de mint „darabont", reformokat szorgalmaz? Ady meg volt győződve arról, hogy a tömeg-

mozgalmak, a haladó politikai erők által kikényszerített reformok még alkalmassá tehetik az országot a nagy társadalmi átalakulásra. Erényi Ady Lajossal ért egyet, aki azt mondja, hogy Ady meggyőződéses darabontnak nevezte magát még 1917-ben is. A forradalmas Ady a forradalomért lelkesedve nem adta fel a reformok jogosultságába vetett hitét sem. De sem Párizsban, sem Budapesten nem a pártklubokban folyó alkudozásoktól, parlamenti vitáktól remélte a reformokat. 1906 elején a legnagyobb elismeréssel írt a radikális, sőt ebben az időszakban nemegyszer forradalmian ható tömegmozgalmakról, az aratósztrájkokról. 1906. március végén jelent meg a „Sztrájk az Ermelléken" c. írása. Csák Máté földjén c. versében fogalmazta meg Ady a magyar munkásosztály küldetéséről, történelmi szerepéről szóló véleményét (Népszava 1907. május 9.). S még sorolhatnánk a „Vér és Arany" és az „Illés szekerén" c. verseit. A forradalmi versek zömének elsősorban Garami, Kunfi, Révész Béla, Bresztovszky Ernő jóvoltából a Népszava adott teret. A Kunfi szerkesztette Szocializmus 1908–09-es évfolyamában jelent meg az *Irodalmi háborgás és szocializmus.* A „Népszava"-vita Ady értőinek és védelmezőinek győzelmével végződött. A politikában Ady a „kétmeggyőződésű forradalmiság" időszakában is együtt haladt az ugyancsak kétmeggyőződésű, ha többnyire nem is forradalmárok által vezetett szocialista mozgalommal, sőt szorosabban zárkózott fel melléje, mint korábban bármikor. A kapcsolat 1911–12-ben tovább erősödött, hamarosan azonban új fenntartások jelentkeztek.

A „Vérvörös csütörtökhöz" kapcsolódó forradalmi verseket követően kitűnt, hogy a taktikázó pártvezetőség nem szívlelte meg a „Rohanunk a forradalomba" ajánlást, nem kívánt forradalmi politikát folytatni. A párt politikája kiábrándította a költőt. Mindehhez járult az állandóan ható, progresszív, reformer Jászi-hatás is, amely Ady figyelmét már egy évtizede az elméletileg igényes, útkereső polgári radikalizmus felé irányította. Erősödött rokonszenve a Galilei-kör, annak értelmiségi ifjúsága iránt. „Új tavaszi sereg-szemlét" látott, 1909 és 1914 között több forradalmi verset küldött a körnek, amelynek életét áthatotta költészete. A polgári radikális hatás, az új intelligencia szerepének kiemelése a szabadkőműves Adynál nem állt ellentétben a szocialista mozgalommal való kapcsolatokkal. A hazai polgári radikalizmusnak kiváltképpen nagy jelentőséget tulajdonított: a szociáldemokráciát és a polgári radikalizmust *együttesen* tekintette a leghaladóbb magyar politikai erőnek. Jóllehet a „Jásziságot" vallotta „akart ideál"-jának, továbbra is hangsúlyozta szociáldemokrata kapcsolatai jelentőségét.

Pölöskei Ferenc, a történettudományok doktora, az ELTE BTK tanszékvezető egyetemi tanára *„Ady és a politikai irányzatok 1910–1914"* című előadásában abból indult ki, hogy a történészt is kell hogy érdekelje a nagy költők-művészek tevékenysége, mivel gyakran léptek ki a költészet köréből és váltak történeti nagyságokká. Ezért foglalkozott Ady Endre pályájának egy szakaszával, amelyet politikatörténeti oldalról igyekezett megközelíteni. Itt nem szól a szociáldemokrata és a polgári radikális irányzatokról, mivel ezekről – Adyhoz való kapcsolatukról – más előadások hangzottak el.

Az irodalom- és a történettudomány periodizációja különbözik, mert a koalíciós kormány 1906-tól 1910-ig tartó uralmát csak 1910-ben váltja fel a régi szabadelvűeket képviselő Nemzeti Munkapárt. A politikatörténetben 1910 a korszakhatár, annak ellenére, hogy az 1906–1910 között uralmon levő koalíciós kormány bomlása korábban kezdődött. 1908-ban már megerősödtek az ellenzéki irányzatok; Pölöskei ezt a művészet új jelenségeinek (Nyugat, Bartók, Kodály) fölbukkanásával igazolja.

Ady költészete az elsődleges forrásanyag költői pályájának megrajzolásában, s ezt a történész sem hagyhatja figyelmen kívül, bár szempontjai nem az irodalomtörténészéi.

A továbbiakban Pölöskei Szekfű Gyula: Három nemzedék c. könyvének az első világháborút megelőző évekről szóló részeit idézte, s ezekhez fűzött megjegyzéseket. Ennek alapján vázolta föl az Ady–Tisza István-ellentétet, azt hangsúlyozva, hogy a koalíciós kormány időszakában vált Ady költészete mind teljesebbé, ekkor lesz a költő tudatos forradalmárrá, a társadalmi átalakulás legtisztább megsejtőjévé. 1910-ben a munkapárti kormányzás a rendszer megmentésének újabb kísérlete volt. Ady így jellemezte Tiszát: „A mester jött a kontárok után." Ady azonban az összes politikus közül Tiszát gúnyolta a leginkább, neki jutottak ki a legbecsmérlőbb jelzők. Fölénye Tiszával szemben reális jövőbelátásából, a politikus elkerülhetetlen kudarcának fölismeréséből fakadt. Ezt bizonyítja a „Csaba új népe" c. versével.

Ady fölfigyelt a Tisza István támogatta keresztényszocialista mozgalomra is. E mozgalom legjelentékenyebb képviselője Prohászka Ottokár volt, aki hidat akart építeni az egyházak – a kereszténység jegyében –, valamint a társadalmi osztályok közé a keresztényszocializmus révén. Ady figyelmeztetett a keresztényszocializmus igazi lényegére, mivel benne az emberiség „nyűgökben tartásá"-nak célját fedezte föl. Közben az ultramontanizmust, az agresszív katolicizmust is ostorozta. Evvel párhuzamosan a protestantizmus terén a „kálvinista pápa" Tisza István törekvéseit tartotta rendkívül veszedelmesnek. Erről ír a költő *„Kálvin hívői térdepelnek"* c. cikkében. Ady és Tisza céljai, ti. a vallási béke megteremtése, csak látszólag harmonizálnak, valójában belső tartalmuk alapján alapvetően különböztek. Tisza a dualista államszerkezet fenntartásának rendelte alá a felekezeti békét, Ady pedig a régi rendszert megsemmisíteni igyekvő nézetek, az új Magyarország nevében szállt szembe a forradalmi erőket gyengítő felekezetiséggel (vö. A protestáns tévedés c. cikkét). Adyt támadták magatartásáért, de a támadások nem rettentették vissza, még viharosabb ellentámadásra sorkentették (A Muszáj-Herkules c. verse). Bírálata túlment a polgári radikálisok álláspontján, a feudalizmus maradványai mellett a kapitalizmust is ostorozta. Forradalmi demokratizmusát mélyítette, hogy fölismerte a munkásosztály történelmi hivatását, mint ezt a „Robbanó ország" c., 1910. dec. 25-i cikke mutatja.

Ady első világháború előtti világnézetének kulcskérdése volt a polgári demokratikus átalakuláshoz és a szocializmushoz való viszonya. Sok versében és cikkében vállalta a szocialista távlatot. Külön kérdés Ady és a Szociáldemokrata Párt kapcsolatainak problémája. A költő másképp látta a magyarországi belpolitikai helyzetet, mint a szociáldemokraták, nézeteiket gyakran korrigálta, összhangba hozta, sőt éppen 1910–1912 között olykor eltúlozta.

Ady a paraszti politikai irányzatok közül Áchim András pártjának útját kísérte a legnagyobb figyelemmel. Fölfigyelt a párt előretörésére, vezetőjének markáns egyéniségére. Az Áchim-párt lendülete azonban 1910 után megtört. Az előadó szerint Áchim paraszti demokratizmusa 1910 előtt még elegendő volt a mozgalom fellendüléséhez, a világháború előtti években azonban, amikor a rendszer válsága tovább mélyült, az elért szervezkedési szint megtartásához kevésnek bizonyult. Programja nem bővült az antikapitalizmussal, s Áchim nem volt képes a továbblépésre, nem találta meg az utat a SzDP-hez sem. Ady felismerte Áchim mozgalmának ellentmondásos voltát, mint erről a

Világ 1911. nov. 24-i számában írt. A mártír parasztdemokratát mély együttérző tisztelettel, de egyben kritikával siratta el.

Előadása következő részében Pölöskei felvetette a kérdést: hogyan ítélte meg Ady a parlamenti ellenzék szerepét? Idézi versrészleteit a Parlamentről (Dal a Hazugság-házról); Ady bírálta az 1911-ben induló parlamenti obstrukciót (Ficánkol a parlament). Apponyi Albertet szinte szánalmas, anakronisztikus és egyben bámulatra méltó figuraként, „a Jókai embere"-ként tartotta számon (Nyugat 1911. ápr. 16.). Ady csak 1912 után figyelt föl valójában a Tisza-ellenes radikálisokra, bár látja ellentmondásos voltukat. Eleinte gúnyosan nyilatkozik Károlyi Mihályról, később azonban hangja megváltozik, főleg akkor, amikor megszilárdul Károlyi és Justh Gyula szövetsége.

A költő által álmodott forradalmi hullám visszaszorult, mielőtt diadalmaskodhatott volna. „Ez a hőkölő harcok népe" – írta egy versében. A menekülő élet, A magunk szerelme, a Ki látott engem? c. kötetek jelzik a költő fájdalmas megtorpanását. A megváltozott viszonyokat példázzák a kuruc versek és a Galilei-kör lelkes, változásra készülő fiataljaihoz intézett márciusi üzenetei is. 1912/13 után kuruc verseiben egyre gyakrabban jelennek meg a bújdosás és a csatavesztés motívumai. Valamint újra és újra feltűnik a vezértől és seregtől egyaránt magára maradt Mikes Kelemen alakja. A költő azonban továbbra is hitt a társadalmi átalakulásban, bár rendkívül küzdelmesnek és súlyosnak látta. Nem hisz a forradalom végső vereségében, a reakció győzelmét ideiglenesnek tartja (A Hóesés átka). Ady nem azonosul Ignotus pesszimizmusával, „Hadd jöjjön a sajtószabadság" c. cikkében (1913. dec.) titkos forradalomvárásáról vallott.

Új vonás Ady magatartásában, hogy kereste a baloldali ellenzék körében lehetséges szövetségeseit, s ezt a kört mind jobban tágítani igyekezett. Türelmesebbé váltak velük szemben alkalmazott kritikái is (vö. 1914 májusában írt levelét Hatvany Lajoshoz). Ady a baloldali ellenzék részkövetéseit foglalta egységbe költészetében és prózájában.

Befejezésül Pölöskei megállapította, hogy 1912–14 között Ady látta a legvilágosabban a magyar társadalom problémáit, sürgette a progressziót a forradalmibb cselekvésre. A világháború kitörése azonban szétfoszlatta reményeit. A költő pályája mégsem futott zátonyra, egyre magasabb csúcsokat hódított meg.

Vezér Erzsébet kandidátus „Ady és a radikálisok a háború alatt" címmel – egy hosszabb tanulmányának részletét – olvasta föl. (A teljes tanulmány az Irodalomtörténet c. folyóirat 1977. évi 4. számában jelent meg.)

Elhangzott előadásában Ady Endrének az első világháború idején tanúsított magatartását, a Jászi Oszkár vezette Polgári Radikális Párthoz való viszonyát világította meg. Bevezetőben bemutatta, hogy Ady elkésettnek érezte már a közvetlenül a világháború előtt alakult Radikális Párt zászlóbontását. A „Tűz ünnepén" című verse bizonyítja a költő csüggedt hangulatát. A „Levél a Végekről" című versét pedig a párt országos alakuló gyűlésére küldi – maga helyett, és a pártalakuláshoz kapcsolja a „Tábor-tűz mellett" c. költeményt is, főleg a versek hasonló motívumai alapján . . . S bár üdvözli a Radikális Párt létrejöttét, lelkesedését inkább a régi harcok emléke szítja. Ennek ellenére csatlakozik a párthoz, más lehetőséget nem lát a maga számára, mint ennek a pártnak az elfogadását. Az előadó szerint a függetlenségi pártot – bár Károlyival rokonszenvezett – nem érezhette magáénak, mert nagy része még túlságosan kötődött a feudális nagybirtokhoz, a közjogi politikához. A szociáldemokratáktól elválasztotta a véleménykülönbség a nemzeti kérdésben, a parasztpolitikában, továbbá a pártvezetőség gyakran megalkuvó

magatartása is riasztotta. Felmerült a lehetősége annak, hogy a költő megőrizze szigorú pártonkívüliségét. Ezt nem tehette akkor, amikor régi bajtársai, valamint több író- és költőtársa párttá, nevezetesen éppen a Radikális Párttá szerveződtek. A pártalakítás érdekében emelte föl szavát a galileista Polányi Károly is. Ady tudta, hogy a magyar polgárság erőtlen és korrumpálódott, nem lehet igazi vezetője a radikális küzdelemnek. Jászi Oszkárral szemben ezért volt szkeptikusabb, kétségeinek inkább hangot adó. Ady ítéletét Jászi Oszkárnak egy, az 1930-as évekből származó emlékezése hitelesítette. Az első világháború még tovább gyengítette a radikálisok politikai lehetőségeit. Ez a reformista párt nem volt képes arra, hogy hatásos békepropagandát fejtsen ki, mivel hiányoztak megfelelő tömegkapcsolatai, s nem volt elég szervezett.

A háború kitörése a legtöbb embert megzavarta, a radikálisok – bár a maguk módján szembeszálltak a háborús hangulattal – tiszteletben tartották a Burgfriedent, főleg a háború első szakaszában. Magatartásukat a hallgatás jellemezte akkor, de ez beszédes hallgatás volt. Később főleg gazdasági problémákat vetettek föl. Csak Ady látta az első pillanattól fogva teljesen reménytelennek a háborút Magyarország számára, s ezért még Jászi is túl pesszimistának tartotta a költőt. Jászi abban reménykedett, hogy a háborút hosszan tartó béke fogja követni, s evolucionista beállítottságának megfelelően hitt a népek soha nem látott mértékű integrációjában. Ennek az illúziónak dokumentuma a Huszadik Század 1914. decemberi száma. Ebben a számban még Szabó Ervin is közel került a háborúnak mint kész ténynek igenléséhez. A folyóirat következő számában azonban Szabó Ervin már korrigálta előző nézetét. Jászi következetesen elutasítja a háborút, de okait túl nagy mértékben vezeti vissza kulturális tényezőkre (vö. Háború és kultúra c. cikkét).

A továbbiakban Vezér Erzsébet vitába szállt Király István „Ady és a Monarchia" c. tanulmányával. Nem értett egyet azzal, hogy Király Jászit monarchikus nacionalistának tartja. Szerinte Jászi egy demokratikus, a népek egyenjogúságán alapuló föderáció lehetőségében bízott (más kérdés, hogy mekkora realitással). Az ő Közép-Európája nem volt azonos a monarchia fenntartásának elképzelésével. Vezér hangsúlyozta, hogy egy államszövetség önmagában sem nem haladó, sem nem reakciós, ez attól függ, mi a tartalma. S szerinte még Király sem vitatja, hogy Jászi „az uralkodó osztályokétól éllel elütő, mind kulturáltabb, demokratikusabb formákat keresett". Tehát Jászi nem a monarchikus elképzelések híve volt, hiszen a Monarchiát „merev feudális-bürokratikus néphalmaznak" jellemezte, Ignotusszal szemben, aki ragaszkodott a Monarchia területi épségéhez. Egyetért Királlyal abban, hogy Jászi föderáció tervezetének célja az ország földarabolásának megakadályozása volt. Ebben nem áll egyedül, még a mérsékeltebb román politikusok is Magyarországon belül képzelték el a román kérdés megoldását. Az Ady–Goda-polémiának is az a kulcsa, hogy a román költő-politikus a Liga Politica nevű szervezet tagjaként Erdély elcsatolásán munkálkodott. Ady távirata is azt dokumentálja, hogy 1918-ban bízott a radikálisok föderációs elképzeléseinek megvalósításában.

Ady és a Radikális Párt egyezett a háború elutasításában, bár Ady ezt nagyobb intenzitással, érzelmileg telítettebben fejezte ki. Egyezett abban is, hogy a demokratikus jogokat a háború ellenére is meg kell valósítani. Jászi ugyan túlzott jelentőséget tulajdonított a háború okai közül a tudati tényezőknek, ez elhomályosította tisztánlátását. De nem oly mértékben, hogy a háborúval kapcsolatban föl ne vessen lényeges erkölcsi problémákat. Tagadja, hogy a háború Malthus törvényének következménye lenne. Vele

szemben Ignotus például a háborús gazdálkodásban a szociális állam csíráját vélte fölfedezni. Vitázott Prohászka Ottokárral, aki a háború erkölcsi regeneráló munkáját magasztalta, ostorozta a háború vámszedőit, az uszító sajtót. Jászi is – mint Ady – elhatárolja magát a háborúért lelkesedő tömegektől. Ady hangsúlyozza a „rabbiság sorsát", az „elit kálváriáját". E magatartásukkal szembeszálltak a háború nyájembereivel, az árral úszókkal, védték harcos múltjukat, a személyiség függetlenségét. Felvették a küzdelmet azok ellen, akik az individuum csődjét hirdették, és egy anakronisztikus, középkori szervezettségű tömegtársadalomban látták a fejlődés útját (mint pl. Szabó Dezső). Ennek az illúziónak és evolucionista szemléletnek fényében kell látnunk és értékelnünk Jászi Közép-Európa-elképzelését, vallja az előadó. Ez még szubjektive sem lehetett a német imperializmus és militarizmus helyeslése. Olyan Közép-Európáról álmodott, amely egy széles körű vámunió keretében, a csereviszonyok lehetőségének kiszélesedésével számottevő gazdasági fejlődést eredményez majd Magyarország számára. Jászi szerint a kisállamok önmagukban életképtelenek, a nagyhatalmak piaci konkurrenciája megfojtja őket. Vezér is utópiának látja Jászi tervét, de hangsúlyozza Közép-Európája demokratikus voltát. Jászi érdeme, hogy felismerte: a világtörténelem a nagy gazdasági integrációk irányába fejlődik. Számításából azonban kihagyta, hogy közbülső állomásként a nemzeti államok felvirágzásának fázisa következik. Jásziék elgondolásának, Szabó Ervin azt kifejtő elméletének hatása lényeges az irodalom vonatkozásában, mint azt Babits Mihály „Free trade" c. verse bizonyítja. Jászi maga is tagadja, hogy bármikor lelkesedett volna Naumann imperialista Közép-Európájáért, a népek demokratikus és pacifista szövetségéért szállt síkra. E Közép-Európa az első lépcső lett volna az Európai Egyesült Államok felé vezető úton. Emellett a nemzetiségi kérdést is föderatív alapon akarták megoldani. Jászi elméletének a radikálisok táborán belül – mintegy fele-fele arányban – akadtak hívei és ellenzői. Ady elítélte a Nyugatban a „száz fajtájú Közép-Európa tervezgetéseket", azt tartva, hogy a német szövetség mindig bajt hozott az országnak. Ady cikkét a Nyugatban Lengyel Géza értekezése előzte meg, ebben szintén bírálta a Naumann-féle tervezetet. S bár Ady a kérdésben nem egyezett Jászival, ezt az ellentétet nem szabad mélyreható ideológiai nézeteltéréssé felnagyítani. Egy év múlva Jászi belátta tévedését. Az alapvető kérdésekben: a háború megítélésében és a demokratikus jogok kivívásában nem volt közöttük vita. Vezér Erzsébet előadása következő részében Irinyi Károly könyvének idevonatkozó helyeit idézi, amelyben mintegy összefoglalja a Közép-Európa-tervvel kapcsolatos viták tanulságait.

Az 1917-es oroszországi forradalmi mozgalmak megváltoztatták a magyarországi progresszió gondolatvilágát. Egyre erőteljesebbé vált a törekvés a béke megteremtésére, aktívabbá vált a békepropaganda. E propaganda mind forradalmibb kicsengésű lett, amit jól mutat Jászi Oszkár beszéde Szabó Ervin temetésén. A magyar progresszió forradalmat készített elő, bár féltek a forradalom következményeitől, s nem vették számba, harcuknak kik lehetnek a támaszai. Vértelen forradalomról ábrándoztak, s a forradalmi vezérkar, a Nemzeti Tanács megszervezését is későbbre halasztották. Így történhetett, hogy a forradalom lényegében véve előkészítőktől függetlenül tört ki. Ady igazi forradalmár volt, megváltásként áhította a forradalmat. Felismerte, hogy e változáshoz szervezett tömegekre van szükség. Jól látta a háború elembertelenítő hatását, átélte annak borzalmait, s rettegett az összeomlás következményeitől. Minden aggodalma ellenére bizakodva várta a forradalmat, látomásaiban meg-megjelent a világforradalom víziója is.

Ady és a radikálisok nem egyeztek a forradalom megítélésében. Ady azonban felismerte a radikálisok szerepét a forradalom előkészítésében. Ugyanis, bármikor alakult is ki forradalmi helyzet, a radikálisok a forradalom mellé álltak, vagy éppen annak élére kerültek. 1918-ban Ady már inkább jelképe, mint vezéregyénisége volt a forradalomnak, de az őszirózsás forradalmat a sajátjának vallotta.

Az előadás befejezéséül Vezér Erzsébet föltette a kérdést: magányos volt-e Ady Endre. Magányos volt – szerinte – annyiban, amennyiben az emberi lét megfejthetetlen nagy kérdéseivel találkozott. És annál magányosabb, mivel a lét szomorú titkait mindenki másnál mélyebbről és makacsabban faggatta, fürkészte, Magányos, mint akinek lesújtó és felemelő küldetésként adatott, hogy a Mindent hurcolja. De az előadó szerint – nem volt abban az értelemben magányos, hogy megtalálta azt a társadalmi-politikai közeget, amely kortársainak legjobbjait tömörítette. Velük együtt harcolhatott az emberi haladásért és a magyar nép szebb jövőjéért.

Király István akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Huszadik Századi Magyar Irodalomtörténet tanszékvezető egyetemi tanára „Ady és a Naumann-terv" című előadásában azt hangsúlyozta, hogy három számottevő ideológiai irányzat befolyásolta döntően Adyt fejlődése során. Az *egyik* a sajátos, a korai s így nemzeti-vallásos formát öltő magyar polgári gondolat; a *másik* a felvilágosodás kori örökség, a Nagyváradtól kezdve egész életét végigkísérő progresszív, modern polgári értelmiségi eszmekör, az ún. radikalizmus; a *harmadik* a nem annyira filozófiai, de elsődlegesen művészi-irodalmi hatásokon át érvényesülő, századvégi, századeleji anarchisztikus-életfilozófiai érzelmi forradalmiság, a kultúrkritika, a modernista antikapitalizmus. Az előadó kiemelte, hogy Ady nem ideológiákon keresztül és az ideológiákon belül maradva élte meg a társadalmi változásokat, hanem közvetlenül a valóságon át. Történelmi-társadalmi jellegű élmények jelentették számára a fő meghatározót. Mátrai László véleményéhez kapcsolódott: Ady a körülötte levő eszmeköröket szabadon használva, azokat kritikailag átalakítva, egy a valóság törvényeinek engedelmeskedő külön világképet alkotott. Az őt ért ideológiai hatásokhoz viszonya ellentmondó volt. A radikalizmus vonatkozásában polémiája még nem tisztázott. Éppen ezért jelentős az 1916-ban írott, a Naumann-féle Közép-Európa-tervről szóló vitába kapcsolódó *Ellenségekkel egy szándékon* c. cikk. Ebből világlik ki, hogy milyen ellentmondásos volt Ady és a radikalizmus viszonya.

A továbbiakban Király akadémikus a német imperialista törekvések közép-európai vonatkozásait mutatta be, ezen belül külön hangsúllyal szólt a Naumann-tervről. Jásziék mellette voltak a Naumann-tervnek, mivel a spenceri differenciáció-integráció törvényét vallva úgy érezték, a fejlődés irányába visz e gondolat. Hiszen a nemzeti széttagoltság után a kanti álmokat, a „nagy népszövetség" álmát, a hobsoni „világállamot" valósítja meg, és elősegíti „a nemzeti partikularizmusokon túlemelkedő világgazdasági szervezetnek" a megteremtését, s előreviszi ezzel a városiasodást, az ipar fejlődését, a kultúrát, a demokratizálódást s nem utolsósorban a nemzeti-nemzetiségi kérdések megoldását is.

Olyan eszmék voltak ezek mind, amelyeket Ady is vallott. Ennek ellenére „ellenségekkel" lett „egy szándékon", Jásziéktól eltérően gondolkodott. A „nagy Egy-világ" neki is álma volt. Az emberi integráció századának tekintette ő is a 20. századot. Más állásfoglalást diktált azonban számára, de ez nem a nemzeti elzárkózás, hanem az antiimperialista beállítottság: a megélt peremvidék.

Révai József álláspontjához csatlakozva, Király akadémikus kifejtette, hogy Jászi az imperializmus tényével sosem vetett komolyan számot: világképének kialakításába ez nem játszott belé. Végső soron technokrata-ökonomista haladáskoncepció jellemezte. Nem tudatosodott előtte a kapitalizmusnak az a betegsége, amelyet már Durkheim konzervatív módon is megélt, az elidegenedés.

Jászi álláspontja megfelelt ugyan a polgári demokráciáért vívott harcban, de az imperializmus ellen ez már kevésnek bizonyult. Nem vette figyelembe az egyenlőséghiány problémáit. Illúziókat táplált a Nyugattal, a fejlett világgal kapcsolatban, előítélettel volt Kelet-Európa egészével szemben.

Naumann jelszavának „a hatalom politikáját képviselni kifelé és a reformét befelé", csak az egyik, a reformoldalát vette észre Jászi. Sőt, meggyőződése volt, hogy „a német műveltség, szervezés és fegyelem" a „legalkalmasabb" arra, hogy „Közép-Európát és a Balkánt nyugat-európai fokra emelje", s hogy „kitűnő iskola" lesz az a magyarság számára. Másodrendűnek vette ez a szemlélet a nemzeti függetlenségnek a modern nagytőkés imperializmus elleni harc szempontjából oly igen fontos kérdését.

Ady Endre viszont másként gondolkodott. Az ő németellenessége elvált mind a kurucos, mind a prowestern típusoktól. Antiimperialista németellenesség volt. Annak a civilizációs hübrisznek, fölényérzetnek szélsőséges, kiélezett változatát látta ő csupán a német dölyfben, amely az imperializmus korába érve fejlett, iparosodott tőkés országokban oly könnyen felnőtt. Hiszen átalakult az imperializmus beköszöntével a polgári fejlődés hőskorszakának hagyományos demokratikus nemzettudata. „A kolonizáló, harcbavivő kultúrállamoknak" civilizáló fölényérzetétől féltette Ady nemzetét. Ady Érmindszent felől jól látta, hogy mi Magyarország valóságos helye a világban. „Magyar Makedonia ez" – írta. Tudta, hogy odasorozta a „fölényes germán szomszédság". Mint antiimperialista patriotizmus éledt újjá nála a hagyományos kurucos szabadságharcok hazaszeretete. Ennek a nemzettudatnak voltak hírhozói a kései „magyarság"-versek. Adynál összetartozott az imperializmustól való félelem és a „szétszóródás előtt" tragikus bánata. Előtérbe került nála a nemzeti függetlenség kérdése. S ezzel együtt tudatosodott a kelet-európai magyar elrendeltség. „Nyugattól tanulva és mégiscsak Bizánc felé kedvelek fordulni" – írta a Naumann-féle tervvel vitázón. S ezzel élesen eltért a leghűségesebb fegyvertársaktól. Nemcsak a reakció oldalán volt adott a háború érdekében folyó kulturális civilizatorikus argumentáció, hanem a haladó erők között is kísértettek ilyen előítéletek. Andrássy Gyulának Kemény Zsigmondtól örökölt „külpolitikai veszélyeztetettségi koncepciója" köztük is hatott. Igaz, más forrásokból eredt a kétfajta Kelet-ellenesség.

A továbbiakban az uralkodó osztály és a progresszívak Kelet-ellenességének eredőit és fő jellemzőit mutatta be Király akadémikus. Elemezte Kunfi Zsigmond, Ignotus nézeteit, majd rátért a Jászi állásfoglalásaiban jelentkező ellentmondások megvilágítására. Kiemelte, hogy a gondolkodók látását is elhomályosította a világ városiasodott részeit eltöltő század elejei kultúrfölény érzése, a Kelettől való idegenkedés. Ettől tudott elszakadni Ady. Irodalomtörténet-írásunkba beidegződött az a nézet, amely a nyugati kulturális-emberi orientációban látta az Ady-életmű egyik fő vonását. E megállapítását Szerb Antal véleményének idézésével dokumentálta. Ez a szemlélet nem vette figyelembe, hogy fejlődő világkép, fejlődő költészet volt végig az Adyé. Csak változásaiban lehet megítélni a nyugatosság kérdéseit is. Eleinte nála is haladás- és civilizációellenességgel azonosult a Kelet-fogalom. A következetes antifeudalizmus az égtájak nyelvén is beszélt. Ugyanakkor

már ebben az időszakban adott volt nála a gondolatoknak egy más sodrása. Hiszen e világképben meghatározóan jelen volt a szabadságharcos-kurucos tradíció és a modernista antikapitalista kultúrkritika is. S minél tudatosabbá vált benne a társadalmi forradalmiság, annál inkább előtérbe került világképében egy antiimperialista jellegű, immáron nem elvontan keleti, de konkrétan, meghatározottan: kelet-európai öntudat.

A marxista irodalomtörténet-írás már hangsúlyozta, hogy nemcsak a nyugatos Ady létezett, de a kései, a mélyebb, a gondolkodóbb. Itt Király akadémikus Révai József, Bölöni György és Balogh Edgár idevágó megállapításait idézte. Arra azonban figyelmeztetett, hogy az örök nyugatosság mítoszával hiba lenne szembeállítani az örök keletiség mítoszát. Adyból hiányzott minden mitizálás, minden romantika. Egyértelműen s határozottan kelet-európaiságot jelentett ez már, jóllehet tudta, hogy a Nyugat a fejlettebb, több ott a kultúra. De azt is tudta, hogy a haladottabb, műveltebb világ nemegyszer tölti be a „héja" szerepét. Nemcsak tanulni: félni is kell tőle. Az *Utálatos szerelmes nációm* c. versének szavaival szólva: A „Nyugat ellen Nyugatot hozz" volt itt a törvény.

1911-es *Jelkyek és Csomaiak* c. cikke tanulsága szerint: „ellenségekkel" lett már „egy szándékon". Azokkal „rémült", akikkel együtt rémülni sohasem szokott: óvott a csak Nyugatra néző Jelky Andrásoktól.

Az imperializmus korába érve „egy sajátságos helyzeti és sorsú ország" külön törvényeire emlékeztetett. Tudta, hogy hazájának ott van a helye Kelet-Európa szélekre szorult, elmaradott népei között. „De az bizonyos – írta –, hogy török időbeli csibéinkre hirtelenül csapott rá a finom, de éhes nyugati héja." Ezt a török korban rekedt, elesett népét szerette volna védeni. Felnőtt tehát az antiimperializmus megjelenési formájaként egy sajátos kelet-európai hely- és öntudat. Egy 1913-as cikke szerint a gráci vonattal utazva a „rettegő", „éhező", „két zsúfolt kocsinyi", „mosdatlan" kivándorló rutént érezte közel magához, s nem a szomszéd vagonban utazó éneklő osztrák diákokat. „Oláh, magyar és szláv bánat" egybeforrasztása nem csak a nemzeti kérdés megoldására mutatott irányt: egy újfajta magyar helytudat, a kelet-európai helytudat felnövekedését is jelezte. Ennek szellemében üdvözölte 1914 áprilisában írt *Szentpétervári út* c. cikkében Károlyi Mihály tervezett, de meg nem valósult oroszországi látogatását.

Ady azért állt e vállalkozás mellé, mert meggyőződése volt, hogy az Oroszországhoz való viszony az adott történelmi időpontban a Balkán népeihez, a Kelet-Európához való viszonyt is magában foglalta. Ady Endre a kelet-európai közös sorsot, közös feladatot hangsúlyozta akkor, amikor Károlyi mellé állt. S a Naumann-terv kapcsán az *Ellenségekkel egy szándékon* c. cikkében is e kelet-európai öntudatot fogalmazta meg. Itt visszatért Király akadémikus az előadása bevezetőjében hangsúlyozott gondolathoz, s a cikk kapcsán érvényre jutó új, magyar helytudatot, a Kelet-Európához való tartozás tudatát emelte ki, mint Ady lényegi mondanivalóját. Ezt diktálta neki az imperializmus új valóságával való számvetés is.

A tudományos ülésszak második napján *Szabó Miklós*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa „A modern költői magatartás hatása Ady politikai nézeteinek alakulására az első párizsi út idején" c. előadásában azt hangsúlyozta, hogy Ady politikai szemléletének alakulása tükrében lehet fölmérni a 19. századi magyar liberalizmus leginkább polfárosult erőinek útját a polgári radikalizmusig. Minthogy Ady ezt az utat mint újságíró tette meg, ezért fejlődése nemcsak az Ady-kutatás számára fontos, hanem a polgári radikalizmus vizsgálóinak is. A szerző fejtegetéseinek forrásai Adynak e korból való

cikkei. 1905/6-ban Ady – Szabó szerint – két dologban tér el a polgári radikálisoktól. Az egyik természetesen mindaz, amit a költő szemlélete ad a világnézethez. A másik: Ady a „nagypolitikához" kapcsolódva tette meg azt az utat, amelyet a polgári radikalizmus attól távolabb járt végig. Jászi és Szende Pál sem tartozott politikai pártokhoz, Ady is – csalódásai miatt – szakadt el a liberális színezetű pártoktól.

Debreceni joghallgató korában a függetlenségiekhez csatlakozott. Néhány hónap után a szabadelvűek táborában látjuk. Szemléletére hatott az 1896-os választás körül kibontakozott konzervatív tábor küzdelme a szabadelvű liberalizmus polgári orientációjú erőivel. A konzervatív erők törekvéseit a Nagyváradi Naplóba írt Ady-cikkek kommentálják. E korszakában Ady is a Bánffy Dezső vezette szárny hívének mutatkozik. Ady célja – e cikkeiben is – a liberalizmus megújítása, vagy ahogy maga nevezi: a radikális liberalizmus megteremtése. Ennek tágabb kereteit egy 1902. novemberi cikk dokumentálja. Ebben megjelöli eszmei hagyományait és jelenkori útmutatóit: a magyar és a nemzetközi liberális-demokratikus szemlélet előfutáraiban, a természettudományos alapozottságú korszerű liberális szemlélet kortárs klasszikusaiban. Ady cikkeiben megjelenik a pozitivizmus és a szociológia fogalma, nem szoros értelmükben, hanem ennek szinonimájaként mint a polgári radikalizmus fogalmai. Ady azt vallja, hogy már meg kellett volna haladni az 1848. márciusi vívmányokat, s az ország még 1847-nél tart (1902. márc. 15-i cikk). 1903-ban még bízik, hogy a mind erőteljesebben szerveződő újkonzervatív erőkkel szemben hasonló módon szerveződhet az újjászülető magyar liberalizmus frontja. Széles körű szövetséget képzel el. 1902 márciusában például még a kormányból kiszorított két miniszterre, Hegedűs Sándorra és Fejérváry Gézára is számít, nemkülönben Tisza Istvánra. Idáig nyúlik az előzménye annak, hogy Fejérváryban intranzigens liberálist lát a darabont-kormány idején.

A függetlenségi koalícióban az 1899–1902 közötti újkonzervatív erők támadásának folytatását látja, amely 1903 után függetlenségi demagógiával kísérletezik. Párizsból hazatérve Ady a koalíciós ellenzékben az ország polgári fejlődését fenyegető ellenforradalmi rohamot fedez föl. Ekkor már – korábban nem – Bécs is Európát jelenti számára. Ezért foglal állást a Fejérváry-kormány mellett, mint egy 1906-os cikkében írja: II. József és Kazinczy példáját emlegetve. Egy 1907-es cikkében veszi tudomásul az intranzigens liberális szárny végleges megsemmisülését. Eddig még Tisza Kálmánt is a liberális hagyományok között tartotta számon, egysorban emlegetve Jókaival, Vajdával és Szilágyi Dezsővel. A darabont-kormány bukása után már csak a parlamenten kívül lát erőt arra, hogy korszerű liberális táborrá szerveződjék. Főleg az új arculatú liberális értelmiséghez fordul bizalommal. Párizsból, 1905 februárjában írt cikkében üdvözli a „demokrata kultúr-Magyarország" programját. Ez már gyökeres világnézeti váltás, nem a politikai áramlat szerint határozza meg programját, hanem a művelődést és műveltséget tűzi ki zászlóként. Nemcsak politikai fordulatról van szó, hanem a párizsi élmények hatásáról is. Az ország elmaradottsága ekkor vált igazán élménnyé. Ady és a modernség találkozása egyszerre volt művészi, szerelmi, életformát érintő és politikai impresszió. Ez avatta korszerű költővé. Ez megváltoztatta politikai szemléletét is: 1904 decemberében két cikke jelenik meg, amelyekben erről van szó (Jeanne d'Arc és modern ellenségei; Brunitere esete). Felismeri, hogy a konzervatív eszmekör táborában is előfordulnak szellemi értékek, a progresszív táborban viszont bizonyos „vaskalaposságot" tapasztalt. Mindkét cikk a Budapesti Hírlapban jelent meg. A szakirodalom úgy tudja, ez volt az egyetlen eset,

amikor Ady konzervatív lapnak és nem meggyőződése szerint írt. Szabó Miklós ezzel szemben azt említi meg, hogy a két cikkhez hasonló gondolatok a Budapesti Naplóba írt írásaiban is megjelentek (vö. „Egy könyv és egy ember" c. cikkét Bp. Napló 1906. febr.). E cikkében érződik rokonszenve a „nem ortodox szociáldemokrata" iránt. A darabont-kormány idején lejátszódó munkástüntetések kapcsán merül föl benne a párizsi élmények nyomán született gondolat: a csőcselék vonásai által mozgósított néptömegek akkor is kultúrát veszélyeztető erővé válhatnak, ha haladó erők mozgósítják őket.

Ady és a polgárosultabb országok, valamint Közép-Európa fő kultúrközpontjai fő képviselőinek modernség-élménye között lényeges a különbség. Ady élményét nem a megcsömörlöttség, hanem a ki nem elégítettség jellemzi. Ady ún. dekadenciáját a feltörő vágyban látja, hogy a modern világ gyönyöreiből néhány nagy pillanatban a csömörig részesülhessen. Adytól távol állt a romantizáló kultúrpesszimizmus, továbbá az elementáris primitív újjáélesztésének vágya. Számára az Élet és a vele szinonim értelmű Szépség a modern kultúra terméke. Ady megkülönböztető jellemzője, hogy a modern kultúrát hazája elmaradottsága kontrasztjában éli át. A nyugat-európai dekadensekre az egyéni sors problémái nem társadalmiak. Ady számára a magyar elmaradottság politikai kérdés volt. A magyar Ugar azért abszurd Ady előtt, mivel anakronisztikus volta ellenére megingathatatlanul életképes. Modern költői élmény ez, de nem Rimbaud-é, nem Apollinaire-é, még csak nem is Kafkáé vagy Musilé.

1905-ben hazatér a költő, és helyzetét elszigeteltnek érzi, mintegy belső emigrációba kényszerül, ez azonban a progresszió kicsiny magyar táborának helyzete is. Ezt az állapotot elemzi az „Ismeretlen Korvin-kódex margójára" című cikke. Felvázolja a „Kompország" vízióját: a civilizáltság és barbárság határain ingadozó Magyarország kompja Ázsia felé indul vissza. Kompország víziója felvillantja a valódi, a külső emigráció lehetőségét: még van mód arra, hogy kiszálljanak a visszaindulás előtt, a nyugati parton. A belső és a külső emigráció egybemosódásáról vall „Párizs az én Bakonyom" c. versében.

Befejezésül az előadó megismételte a bevezetésben mondottakat. 1906-ra Ady polgári radikálissá fejlődött. Útja a polgári radikalizmus kialakulásáé. Eltér azonban tőle: teljes élességgel látta azt a váltást, amelyet „a nagypolitikai" szinten működő liberalizmus széthullása a polgári demokratikus erők kibontakozása szempontjából jelentett, mint modern költő pedig a polgári radikális értelmiség haladó avantgard helyzetét belső emigrációként élte át.

Soós István

KEREKASZTAL-VITA AZ EURÓPAI FASIZMUSOKRÓL

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT Budapesti Szervezete Történelmi Szakosztálya 1978. február 15-én vitát rendezett *Ormos Mária–Incze Miklós: Európai fasizmusok 1919–1939* (Bp. Kossuth, 1976) c. könyve alapján a címben leírt témáról a Kossuth Klubban. Vitavezetők voltak. *Bassa Endre* a Kossuth Könyvkiadó történelmi és munkásmozgalmi szerkesztőségének vezetője, *Incze Miklós* az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, *Szántó György* az MSzMP KB Politikai Főiskolájának tanára, *Tokody Gyula* egyetemi tanár, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének szekcióvezetője, *Székely Gábor* az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa.

Ormos Mária, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a vita vezetője, bevezető szavaiban szólt a hazai lakosság fasizmussal kapcsolatban keletkezett és élő élményanyagának különbözőségéről (átélés, közvetített élmény, a téma kutatása) és hasonlóságáról, rámutatva, hogy e két tényező együttesen biztosítja a széles körű, hasznos eszmecserét a problémáról. *Hangsúlyozta, hogy a világszerte folyó kutatómunkában, a feldolgozásokban több árnyalat rajzolódott ki, s hogy a mai vita szakértői sem tudják vállalni minden kérdésben a „végső szó" kimondását.* A vita legfőbb célja és haszna éppen a nézetek szembesítése és egyeztetése lehet.

Bassa Endre felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy középiskolai és egyetemi oktatásban ma heves vitákat vált ki a fasizmus kérdésköre. Nagy hatással bírnak a pszichologizáló történetszemlélet meg nem válaszolt kérdésfeltevései: Hogy tudott Hitler ilyen hatalomra szert tenni? Milyen volt ez az ördögi kompánia? Mindezekre a választ a fasizmusról szóló irodalomtól várják.

A vitát azért is fontosnak tartotta, mert egyre erősebben jelentkezik az ún. neofasiszta veszély. Tudjuk, hogy a két világháború közötti fasizmus egyedi és megismételhetetlen jelenség. Tanulmányozása megvilágítja azokat a társadalmi és politikai mechanizmusokat, amelyek adott körülmények között a társadalmi konfliktusok jobboldali – szociális demagógiával körített – kibontakozásának utat nyithatnak.

Incze Miklós felvázolta, hogy melyek azok a *fő kérdések a fasizmussal,* a fasizmus problematikájával *kapcsolatban,* amelyekről a *nemzetközi történeti irodalomban viták folynak.*

Mindenekelőtt leszögezte, hogy szerinte a fasizmus gyűjtőfogalomként látszik alkalmazhatónak még akkor is, ha a fasiszta vagy fasiszta jellegű rendszerek között jelentős eltérések mutatkoznak.

Öt fő problémát emelt ki azzal a megjegyzéssel, hogy más fontos kérdések is vannak, amelyeket fel lehet tenni és megvitatni.

1. Gyakran találkozunk a nemzetközi irodalomban azzal a nézettel, hogy fasiszta vagy fasiszta jellegű *rendszer* létrejöttének *feltétele* a *tömegmozgalom.* Eszerint az álláspont szerint: ahol nem volt fasiszta *tömegmozgalom,* ott nem volt fasizmus, nem alakulhatott ki fasiszta *rendszer.* Ezzel szemben Incze Miklós jelezte: álláspontjuk az, hogy létrejöttek fasiszta vagy fasiszta jellegű rendszerek anélkül is – az összreakció ellenforradalmaként –, hogy számottevő – kifejezetten fasiszta – tömegmozgalom előzte volna meg őket.

2. Vita van a nemzetközi irodalomban a *tömegmozgalom társadalmi jellege* tekintetében – a fasiszta *vezető csoportot* és a mozgalom társadalmi *bázisát* tekintve. Gyakran hangoztatják, hogy a vezetők és a tömegek elsődlegesen a középrétegekből kerültek ki. Látni kell azonban, hogy a középrétegek válsága össztársadalmi jelenség következménye, *az egész társadalom jelenségeinek* a lecsapódása és visszatükröződése, s így nem független egyéb osztályoktól és rétegektől; a fasizmus tehát nem kizárólag a középréteg mozgalma, s nem is az *egész* középréteg aktivizálódik fasiszta módra. A széles középrétegek – városi kispolgári és értelmiségi rétegek – álltak előtérben a fejlett tőkés országokban, a közepesen fejlett országokban e rétegek kiegészültek a középosztályba lecsúszott nemesi birtokosokkal, katonatisztekkel, hivatalnokokkal. A fejletlenebb, de fasiszta típusú rendszert még megvalósítani „alkalmas" fejlettségű országokban, ahol a fasiszta mozgalmat vezető középrétegbeli elemek – tisztek (katonai réteg) és értelmiségiek – főleg paraszti eredetűek, elsősorban a parasztságot igyekeztek báziskén[1] megszerezni. Minden esetben vizsgálandó természetesen, hogy – a középréteg mellett – a fasiszta mozgalom mennyire hatol be a parasztságba és a munkásosztályba – főleg az új városlakók soraiba –, akik még nem tagolódtak be más politikai áramlatba.

3. Vita van abban a kérdésben is, hogy *ki juttatja hatalomra* a fasizmust. A finánctőke vagy a gazdasági elit, vagy az uralkodó osztály egésze – a belső és külső (nemzetközi) körülményektől függően. Incze Miklós szerint itt jelentős vagy éppen döntő szerep jut egy, a politikába újonnan bevont – fasiszta – csoportnak, hatalmi kompromisszum formájában, amely kompromisszum a (fasiszta) társadalom vezető gazdasági erőinek az érdekeit testesíti meg.

4. Vita folyik arról, hogy van-e eleve meghatározott funkciója a fasizmusnak, hogy más-e, amit a mozgalom eredetileg képvisel illetve más-e, amit létrehoz – tehát ketté válik-e funkciója. Incze Miklós hangsúlyozta, hogy szerintük létezik ilyen funkció és hatalomrajutás esetén ketté válik.

5. Vitáznak az *„utánzás", a hatás kérdésé*ben is. Sokan ugyanis pusztán az utánzásra, a kisugárzásra vezetik vissza a fasizmus nemzetközi térhódítását. Incze Miklós szerint itt meg kell különböztetni a második világháború előtti időszakot, ahol az utazásnak van (lehet) bizonyos szerepe, de távolról sem döntő, a háború alatti helyzettől, ami – az átmeneti német sikerek miatt – egészen más szituációt teremtett. Vagyis: ezt a kérdést a nemzetközi helyzet függvényeként *is* vizsgálni kell.

Ormos Mária rámutatott arra, hogy az Incze Miklós által felsorolt problémák a valóságban újabb kérdéseket foglalnak magukba, amelyek mindegyike megérdemli az elemzést. Elsőként a figyelmet a bázis kérdéseire irányította, megemlítve, hogy nézete *szerint a fasiszta mozgalom és a fasiszta rendszer bázisának kezelése elkülönítést kíván.* Egészében véve kiemelte annak szükségességét, hogy ne általában véve beszéljünk a

fasizmusról, hanem gondosan különítsük el a fasiszta szervezkedés és az államiság kategóriáját. Mindkettőnek mások a feltételei, mások a megjelenési formái, stb.

Székely Gábor a következőket jegyezte meg: az elkülönítés szükségességét már a korabeli politikusok is érezték. Ennek megfelelően két alternatíva kínálkozott: a fasizmus vagy önmagát dönti meg (egyfajta belső fejlődés nyomán), vagy a tömegek fordulnak el tőle (tehát a bázisa gyengül). Incze Miklós 5 pontos összegezéséhez hozzátette: a középosztály, az uralkodó osztály és a fasizmus viszonyát alaposan tárgyalja a szakirodalom, de a munkásosztály és a fasizmus viszonyát nem.

Béki Ernő (MSzMP KB Párttörténeti Intézet tud. munkatársa) szükségesnek látta az *aktív és passzív tömegbázis* megkülönböztetését és utalt arra, hogy bonyolult társadalmi viszonyrendszerről van szó. A különbségtevés azért is elengedhetetlen, mert hosszú ideig fennmaradhatott fasiszta rendszer a bázis passzivitása alapján is.

Ormos Mária Béki Ernő felszólalásához kapcsolódva felvetette azt a sokat elemzett problémát, hogy lehet-e és mily mértékben lehet és kell a politikai hatalom önállósulásáról beszélni általában és különösképpen a fasizmus esetében.

Tokody Gyula a konzervativizmus és a fasizmus közti kontinuitás és diszkontinuitás kapcsolatáról beszélt. Szükséges annak a válsághelyzetnek az eddiginél alaposabb figyelembe vétele, ill. tanulmányozása, amely a politikai konzervativizmus táborában – különösen Németországban – közvetlenül az első világháború után, majd az 1929–33-as válság éveiben következett be. A lényeg, hogy a válság hatására igen erőteljesen fordult a középrétegek felé, „megújította" nézeteit, képes volt arra, hogy a saját kebelében fasiszta csoportokat hozzon létre, illetve arra is, hogy – pl. a Hugenberg-féle Deutschnationale Volkspartei – maga is lépéseket tegyen a fasizálódás irányába: a vezéreszme érvényesülése a pártban, a völkisch gondolatok, sőt a fajelmélet részbeni programmá emelése stb. Ha nem vesszük figyelembe ezt a fasizmussal való „egybemosódási" folyamatot, és túlhangsúlyozzuk a diszkontinuitást, könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy a fasizmus uralomra jutásának alapoka az volt, hogy a konzervativizmus nem volt eléggé erős, hasonlóan néhány polgári történészhez. – Másfelől azt is szem előtt kell tartani, hogy a konzervativizmus eredendően antiparlamentáris – antidemokratikus beállítottsága Közép-Európában jóval erősebb volt, mint Nyugat-Európában – pl. Angliában – s az első világháború utáni másfél évtized nem lehetett elegendő arra, hogy a politikai gondolkodásban és magatartásban is megnyilvánuló (vagy itt talán még erősebben megnyilvánuló) lemaradást be lehessen hozni.

Ormos Mária akceptálva a Tokody által kifejtett gondolatokat a konzervatív kontinuitásról, felvetette azt a kérdést, *vajon a konzervativizmus kizárólagos önfejlődéséből jöhetett-e létre fasiszta ideológia.* Úgy véli, hogy nem. A társadalom egy adott pontján szükség volt arra, hogy bizonyos konzervatív gondolatok a szocialista gondolkodás terénum valamely ágából (szociáldemokrácia, anarchizmus, kereszténységszocializmus) impulzusokat fogadjanak be.

Hajagos Ferenc hozzászólásában rámutatott, hogy Japánban, ahol például nem volt tömegmozgalom, a tradicionális uralmi formából bontakozott ki a fasizmus. Horthy-Magyarországon működött a parlament, sőt a szociáldemokrata párt is dolgozhatott. Itt egyfajta parlamentáris fasiszta forma alakult ki. Mindebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy a fasizmust nem lehet egy kalap alá vonni, hiszen mindegyik országban van a másiktól eltérő vonása, így egyedi jelenségekről beszélhetünk inkább.

Szántó György a második világháború utáni időszak kérdéseire tért ki hozzászólásában, s elsősorban a történelmi téma aktuálpolitikai vonatkozásait érintette.

Az Ormos–Incze-könyv alapján megállapította, hogy a régebben kialakult vitás kérdésekben közeledés következett be a vitázók között, különösképpen a fasiszta hatalom létrejötte és osztályjellege kérdésében. Egyetértett Ormos–Incze elvtársak azon megállapításával, hogy bármilyen előzményei is vannak a fasiszta mozgalomnak, bármilyen osztályösszetételben is jelentkezik (nagytőke – földbirtokosok) – bármely történelmi időszakban – csak a monopoltőke segítségével tud hatalomra jutni. Ebből következik, hogy az *imperializmus korában jelentkező fasizmus osztályjellege mindig a monopoltőke legreakciósabb szárnyainak hatalmát fejezi ki.*

Ilyen értelemben tehát *továbbra is helyesnek tartja* a változó történelmi körülményeket is figyelembevéve, a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának álláspontját *az ott elfogadott dimitrovi megfogalmazást.* Ha ez érvényes a két világháború közötti időszakra, még inkább érvényes az ötvenes-hatvanas években általános rendszerré alakult állammonopolista kapitalizmus időszakára. (Itt jegyezte meg, hogy az állammonopolista kapitalizmus fasiszta változata a német: a harmincas években is a világválságból kivezető monopolista utak egyike volt.)

Napjainkban a centralizáció és a koncentráció a tőkés gazdaságban olyan mértékű, amilyen a kapitalizmus eddigi történetében ismeretlen. Utalt a multinacionális és a transznacionális vállalatokra, az Egyesült Államok uralkodó monopolista köreinek döntő befolyására az egész kapitalista világban. Az állammonopolista kapitalizmus közel másfél évtizedes konjunktúrájának gazdasági eredményei nem homályosíthatják el annak egyre mélyülő ellentmondásait és az ellentmondások következtében kibontakozó krónikus válságát (gazdasági, politikai, ideológiai téren egyaránt). Ez a válságfolyamat – mint arra már a hatvanas években Palmiro Togliatti is utalt – kiváltja a burzsoázia autoritatív törekvéseit (lásd pl. gaulleizmus). Egyidejűleg talajt teremt a szélsőjobboldali anarchofasiszta mozgalmak erősödéséhez is. Sem az autoritatív törekvések, sem az anarchofasiszta jelenségek még nem jelentenek fasizmust, de figyelmeztetnek, hogy ezek a veszélyek akkor sem múltak el egyes országok feje fölött, ha történelmileg éppen három európai országban bukott el a fasizmus, hiszen ugyanakkor néhány országban újtípusú fasiszta diktatúrák keletkeztek (Chile, Dél-Afrika stb.) a belső és nemzetközi monopolista erők hatására.

Az első probléma összegezéseképpen azt állapította meg, hogy *amíg a monopoltőke hatalma bárhol létezik, fennáll a fasizmus veszélye is,* különösen ha a polgári demokratikus játékszabályok nem nyújtanak biztosítékot a kapitalizmus gazdasági-politikai rendszerének. Igaz, az akkori forradalmi erők sokszorosa száll ma szembe a fasizmussal, illetve neofasizmussal. Politikailag bonyolítja a helyzetet, hogy a szélsőjobboldali jelenségekkel párhuzamosan (pl. Olaszország, Portugália, NSzK stb.) úgynevezett álforradalmi, szélsőbaloldali megmozdulásoknak is tanúi vagyunk. E két szélsőség a tényleges forradalmi munkásmozgalom háta mögött – sokszor harcaik ellenére is – találkozik (lásd pl. Olaszország). Mindkét irányból az alkotmányos, demokratikus rendszerek és azokra épített lehetőségek kerülnek veszélybe.

A másik kérdés, amely a vitában felmerült, hogy *a fasizmus keletkezéséhez válság szükséges.* Így az 1920-as években az első gazdasági válság a kapitalizmus általános válsága talaján, a második a gazdasági világválság idején (1929–33), a harmadik a hetvenes évek-

ben kb. 73-tól kezdődően. Ma is igaz, hogy a válság felnyitja, erősíti a munkásosztály forradalmi tudatát, még olyan rétegeként is, amelyek reformista elgondolások alapján hittek, vagy hisznek a kapitalizmus szervezhetőségében. Új jelenség, hogy a válságból kivezető útért a kapitalista Európa munkásosztálya és annak legkövetkezetesebb ereje, a kommunista mozgalom állandó küzdelmet folytat, egzakt programot állít szembe a burzsoá elképzelésekkel. Ugyanakkor ma is igaz, hogy a válság utat nyithat és talajt teremthet a szélsőjobboldalnak, a neofasizmusnak is.

A harmadik probléma, amelyről szólt: *miként viszonyulnak napjainkban a burzsoá pártok konzervatív jobbszárnyai a fasizmushoz,* ill. *a neofasiszta törekvésekhez és pártokhoz.* Egyetértett Tokody Gyulával abban, hogy a burzsoá pártok úgynevezett konzervatív jobbszárnyán mindenkor ott rejtőznek a jövendő fasiszta rendszer képviselői is. E felismerés összefügg az első kérdésben felvetett állammonopolista rendszer jellegével és többrétűségével. Példaként a mai olasz Kereszténydemokrata Pártot említette. A Kereszténydemokrata Párt egyszerre a monopolisták, a magántulajdont védő Vatikán, és nagy számú katolikus tömegek pártja is. Ugyanakkor a monopoltőkés körök belső gazdasági pozíciói, az említett amerikai és más kapitalista behatásoknál fogva megosztott. Ezt a megosztottságot tükrözi ma az olasz Confindustria (Olasz Gyáriparosok Szövetsége). Ennek az amerikai és nyugatnémet érdekekkel egybefonódott szárnya a megegyezéseket elutasító szélsőjobboldali politikát képviseli, szoros kapcsolatban a neofasiszta párttal.

Beszélt arról, hogy *mikor bomlik fel egy fasiszta rendszer, milyen ellentétek robbantják szét, vagy teszik elavulttá.* A két világháború között kialakult fasiszta rendszereket az általuk kirobbantott háború semmisítette meg. Az elmúlt évtizedekben azonban a megváltozott nemzetközi erőviszonyok és e talajon megnövekedett forradalmi mozgalmak következtében másképpen ment végbe a fasiszta rendszerek bukása. És tegyük hozzá, *a három európai fasiszta rendszer* összeomlása között is jelentős különbségek mutatkoztak. Ebben szerepet játszanak olyan tényezők, mint a portugál, spanyol, görög burzsoázia viszonya és érdekei pl. az európai integrációhoz. A fokozatosan franco-ellenessé vált spanyol burzsoázia már évek óta hangoztatta, hogy gazdasági érdekei valamilyen módon az EGK-hez kapcsolhatók. A fracoizmus – ahogy mondták – nem „szalonképes" ehhez a törekvéshez. Ezt Spanyolországban és Európában a szociáldemokrata pártok is támogatták. A portugál fasizmus összeomlásában döntő szerepet játszott a portugál fasizmus gyarmati háborúja és a növekvő nyomor.

A történelem azt bizonyítja, hogy háború nélkül is összeomolhatnak fasiszta rendszerek; és ha a munkásosztály és más forradalmi erők elég erősek, közelebb kerülhetnek forradalmi céljaik megvalósításához. Az is igaz viszont, hogy a burzsoázia különböző manőverekkel felülkerekedhet a válságon és stabilizálhatja rendszerét. Ez eltérő módon történt Görögországban, Spanyolországban és Portugáliában, de mindhárom országban megnövekedtek a demokratikus forradalmi erők.

Harsányi Iván, az MSzMP KB Politikai Főiskola tanszékvezető tanára a spanyol fasiszta rendszer keletkezésének sok bonyolult kérdése közül egyet érintett bővebben: *hogyan sorakozott fel a spanyol uralkodó osztályok konzervatív politikai alakulatainak döme a fasiszta jellegű katonai lázadás és a nacionálszindikalista ideológia mögé; mikor kezdődött ez a folyamat és milyen konkrét tényezők hatására torkollott az egész jobboldal szervezeti egyesülésébe 1937 tavaszán, a Falange Española és Franco égisze alatt.*

Spanyolországban a fasizmus tömegbázisát általában a Falange taglétszámán mérik. Ez közismerten alacsony volt: 1936 februárjában Stanley G. Payne adatai szerint – egy éven belüli 100%-os növekedése ellenére – mintegy 10 000 fő. Körülbelül ugyanennyi volt a falangista diákszövetség, a SEU taglétszáma. Ez azonban a kérdés túlságosan egyszerű megközelítése. A spanyol jobboldal táborában ugyanis, belső ellentétei ellenére, már jóval az 1936. júniusi lázadás, sőt, a Népfront választási győzelme előtt megindult a konzervatív erők eltolódása a radikális szélsőjobboldaliság irányába. A spanyol jobboldal több szerző által exponált fasizálódása a tömegbázis, és részben a tömegmozgalom kérdését is másképpen veti föl.

A reakció táborának legnagyobb konzervatív tömbje a Spanyol Jobboldal Autonóm Szövetsége, a katolikus irányzatú CEDA volt. Ennek jobbszárnyán a Szövetség ifjúsági tagozata (Juventud de la Acción Popular – JAP) helyezkedett el, amely többtízezres táborával már 1934-ben a jobboldal fő parlamenten kívüli ütőereje volt. Vezére, Ramón Serrano Suñer szinte összekötő kapocs a spanyol katolicizmus, a Franco-klikk és a Falange között, hiszen egyszemélyben a JAP vezére, Franco sógora és José Antonio Primo de Rivera diáktársa. Ő, már 1936 júniusa előtt, a JAP nagyszámú aktivistáinak csoportjával együtt átlépett a falangistákhoz és csatlakozott a falangista milíciához. (Később nemcsak a tengelyhatalmak oldalán való közvetlen háborús elkötelezettséget szorgalmazta, hanem a belpolitika ennek megfelelő átalakítását is.) A képet színezi, hogy Primo de Rivera és a CEDA idősebb vezetői, pl. Gil Robles között korántsem volt ilyen harmonikus a kapcsolat.

A spanyol reakció egy másik fontos, bár nem ennyire tömeges irányzata a *monarchisták* tábora. Mindkét szárnyba tartozók, az alfonzisták és a karlisták is a lázadás legkorábbi hívei közé számítottak. 1934. március 31-én egyaránt részt vettek a Mussolinival folytatott tárgyaláson, ahol az olasz fasiszták konkrét ígéretet tettek egy jövendő lázadás fegyveres támogatására. A fegyverek elosztását két pártvezér az alfonzista Goicoechea-ra és a karlista Rodezno grófra bízták. Két évvel később mindkettőjüket ott találjuk azok között is, akik a letartóztatott Primo de Rivera jelölését sürgetik az 1936. május cuencai pótválasztáson, hogy így szabadítsák ki. Igen jellegzetes szerepet játszik Calvo Sotelo, az alfonzisták pártjának, a Spanyol Megújhodás mozgalmának a vezére, ak 1936-ban átveszi a parlamenti szélsőjobboldal vezetését Gil Roblestől és a február választáson kibukott Primo de Riverától. Ő, a cortes drámai 1936. június 16-i ülésén azza fejezi be hozzászólását, hogy Spanyolországnak rendteremtő államra van szüksége, s ha e fasiszta állam, akkor ő fasisztának vallja magát. (Érdekes, hogy Primo de Rivera, ak mozgalmára azelőtt sohasem használta a fasiszta jelzőt, ezúttal a börtönből tiltakozott meghatározás kisajátítása ellen.)

Végül a reakció táborának harmadik összetevője, a *katonai szélsőjobboldal* érdeme figyelmet. Ez közelről vizsgálva jóval tarkább sereglet, mint általában hiszik, tagja gyakran egyik vagy másik politikai párt tagjai vagy hívei. Szélsőjobboldalán a többszörö lázadó Sanjurjo tábornok áll, de még Zamora elnök liberális burzsoá köréből is kikerü olyan figura, mint Queipo de Llano tábornok, aki hamisítatlan fasiszta jelszavakkal é módszerekkel lép föl 1936-ban, meghirdetve, hogy Spanyolországnak huszonöt év dikt túrára van szüksége.

Mindezt nem azért mondta, mintha egyetértene azzal, hogy fasiszta rendszerek csa kiterjedt tömegmozgalom talaján keletkezhetnek. Tény, hogy a konzervatív pártok

különösen 1936. februári választási vereségük után – erősen jobbratolódtak. Aktivistáikra nagy vonzerőt gyakoroltak a falangisták, akik meggyőzték őket arról, hogy a választásnak nem kell túlzott jelentőséget tulajdonítani és a dolgok végül is nem a cortesben dőlnek majd el. Mindez predesztinálta ezeket az irányzatokat a lázadáshoz való csatlakozásra, majd a nacionálszindikalista ideológia, a Falange és a Franco-klikk égisze alatti 1937. április 19-i egyesülésre. Ezt elősegítette a falangista ideológia többértelműsége, erőteljes és kifinomult szociális demagógiája is, a benne rejlő hatékony rendszerkonzerváló tartalommal. Mélyebb oka azonban mégsem itt keresendő, hanem a spanyol jobboldal tapasztalataiban és kényszerhelyzetében. Spanyolországban 5 év alatt három forradalom zajlott le. 1931-ben, a monarchia megdöntésekor a jobboldalt váratlanul könnyedén győzték le. 1932-ben meghiúsult a Sanjurjo vezette fegyveres visszavágási kísérlet. 1933-ban rendezte sorait és választási győzelmet aratott, ez azonban mégsem vezetett konszolidációjára, hanem az újabb, 1934-es forradalmi föllendülésbe és az asztúriai felkelésbe torkollott. A felkelést leverték, de nem tudták kihasználni a győzelmüket. 1935 ismét a baloldaliak sorainak rendezését hozta és az 1936 januári népfrontmegállapodást érlelte. Mindez összefüggött azzal, hogy a spanyol fasizmus nem tudott igazán jól hozzáférni a középrétegekhez sem. Ezek többsége a polgári baloldalt, jelentős kisebbsége pedig a CEDÁ-t, mint *konzervatív* pártot követte. A lázadók táborába így jelentős középrétegbeli erőket csak a jobbratolódó, részben fasizálódó konzervatív csoportosulások hozhattak. Ez volt az ő „hozományuk" a spanyol fasizmussal kötött házasságban, amint Francóé a fegyveres erő, a falangistáké pedig az ideológia.

Ami a Komintern VII. kongresszusán adott és a vitaindítóban fölvetett *fasizmus-meghatározást illeti:* ez helyes, mivel pontosan világít rá a fasizmus nemzetközi, mindenütt jelenlevő és ható lényegére. Természetesen nem merítheti ki a fasizmus-jelenség teljes gazdagságát és sokrétűségét. Ezért megőrizve a meghatározást, *tovább kell kutatnunk a részletek irányában.* A meghatározás egy beszámoló része, az az egész kongresszusba illeszkedik, a kongresszus pedig csupán egy fontos mozzanata az egész akkori kommunista irányvonal fejlődésének. Nem lehet az egészből kiragadva vizsgálni. Még magának a kongresszusnak a tanulmányozása terén is nagy adósságaink vannak.

Incze Miklós lényegében egyetértett Szántó György és Harsányi Iván felszólalásával. Szükségesnek tartotta hangsúlyozni a *fasizmus kötődését* a *kapitalizmus* mindenkor *adott* szakaszához. Ők a két világháború közötti válságszakaszt vizsgálták, de egy másik, újabb fejlődési periódusban – bizonyos feltételek visszatérése esetén, egy meghatározott válságszituációban – lehetséges természetesen hasonló jelenség, de már ennek az *új szakasznak megfelelő – változott – formában.*

Ormos Mária elfogadta a válságstádiumról Szántó Gy. által mondottakat, főként azzal a kiegészítéssel, amelyet az előtte felszólaló, a szóban forgó társadalmak sajátos struktúrájával kapcsolatban tett. A *fő kérdést* szerinte *éppen az alkotja, hogy melyek e struktúra sajátosságai a gazdaságban, illetve a társadalom szerkezetében,* s végül e kettő egymással alkotott egységében, továbbá, hogy milyen történeti fejlődési okokkal magyarázható e sajátos struktúrák kialakulása.

Tokody Gyula javasolta, hogy a középrétegek esetében az első világháború, ill. az azt követő forradalmak hatását igen sokoldalúan vizsgálják meg. *Különösen fontos lenne az alkalmazottak számának, összetételének, eredetének, helyzetének* alapos *kutatása.* Az állami alkalmazottak – közhivatalnokok – mellett főleg a gazdasági területen dolgozó,

üzemi, kereskedelmi, banktisztviselőkre gondolt. Minden jel szerint ezek száma a hadiipar követelményeinek megfelelően megnőtt, s a háború után egzisztenciálisan csaknem olyan veszélyeztetett helyzetbe került ez a réteg, mint a hivatásos tisztek és tiszthelyettesek kasztja. Emellett egzisztenciája a régi rend fennmaradásához (néha – de nem feltétlenül – a régi államforma fennmaradásához is) kötötte. Városokban, koncentráltan élt, könnyen szervezhető és mozgósítható volt. Nem elég krízisről beszélni, minden réteg, ill. osztály esetében vizsgálni kellene a gazdasági és politikai pozíciók veszélyeztetettségének mértékét és alakulását. Különösen vonatkozik ez a nagybirtokosokra és a nagybirtok fennmaradásában érdekelt gazdatiszti körökre, egyházi és más személyekre. Nehéz különben megmagyarázni a harcos konzervativizmus jelentkezését és azt a terrorra való készséget, amely falun a szembenállás szervezetlensége és a társadalom erős differenciáltsága és más okok folytán nyíltabban és előbb jelentkezett mint a városokban – legalábbis Olaszországban és az agrárországokban. De Németországban is a szabad csapatok igazi hátterét a porosz nagybirtok és a falvak képezték. *Ormos,* ezúttal mint felszólaló, *két kérdésre tért ki. Az első a fasiszta vezető réteg, illetve a fasiszta tömegbázis összetételének kérdése.* Ismertetett bizonyos új kutatási eredményeket és arra a megállapításra jutott, hogy korábbi nézeteinket két ponton kell némileg módosítanunk. A friss számítások igazolták ugyan a bázisnak mind az elit, mind a középréteg által meghatározott színezetét, de egyúttal arról tanúskodnak, hogy a társadalom fertőzöttsége a fasizmus által kiterjedtebb, mint sokáig hittük. Kisugárzása elér minden társadalmi osztályt és réteget. A másik fő következtetés, hogy hatékonysága az egyes rétegekben nem állandó, nem stabil, a körülményektől függően tolódik, vagy tolódhat el (a körülmények magukba foglalják a nemzetközi, a hazai, sokszor egyenesen bizonyos helyi körülményeket is). Durva közelítésben azt mondhatjuk, hogy a szervezkedő mozgalom a legmozgékonyabb és egyúttal legfenyegetettebb rétegekben hatékony, a hatalmon levő fasizmus (sokszor már az is, amely ennek közelébe jutott) több-kevesebb eredménnyel rá tudja kényszeríteni magát a gazdaságilag legfüggőbb csoportokra. *A második kérdéskör a fasizmus által érintett régió strukturális sajátosságait érinti.* Miért éppen itt és nem másutt merült fel a fasizmus önálló uralmi formája? Úgy véli, hogy a válság általános szimptómáin túlmenő terhekkel küzdő társadalmakról volt szó. Az extraterhek alapjában abból származtak, hogy az általános fejlődés késleltetettsége (polgári forradalom kudarca, ipari forradalom kései időpontja) miatt szklerotikussá vált társadalomra a 19. század végétől egy relatíve felgyorsított ipari, gazdasági fejlődés burjánzott rá, miközben a társadalmi hierarchia problémái nem nyertek megoldást, a politikai formákat és módszereket pedig nem adaptálták. Ebből fakadóan nőttek a társadalmi és politikai feszültségek óriásira, olyannyira, hogy leküzdésére a polgári demokrácia gyenge, kései, gyökértelen szervezetei alkalmatlanoknak bizonyultak. A probléma egy másik oldala, amely azonban önálló említést és kezelést érdemel, a nemzeti kérdés. A *fasiszta nacionalizmus nagy sikere nem véletlen;* ez a siker csak *azokon a helyeken konstatálható, ahol a nemzeti egység, illetve egészében véve a nemzeti kérdés hosszú időn át megoldhatatlan maradt;* vagy súlyos sérelmeket szenvedett, vagy megoldhatatlannak tűnő problémákkal találta magát szemben. Ormosnak az a véleménye, hogy ennek az elemnek részletes tanulmányozása nélkül a fasizmus sem mint mozgalom, sem mint rendszer, nem érthető meg.

Farkas Endre felszólalásában elmondta, hogy a fasiszta pártok a határkérdések megoldását hirdették. Mi volt az oka annak, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomban nem ismerték fel a nemzeti érdekek hangsúlyozásának fontosságát? Miért engedte ezt át a kommunista mozgalom a fasisztáknak?

Székely Gábor válaszában elmondotta: a Komintern már megalakulásának pillanatától igen nagy jelentőséget tulajdonított a világháború következményeként várhatóan létrejövő békerendszernek. Németországban 1922 végétől, 1923 elejétől, a Ruhr-konfliktus kirobbanása idején, amellett, hogy központi jelszava az internacionalista „Üsd Poincarét a Ruhrnál és Stinnest a Spreenél!" volt, több megmozduláson felvetettte az igazságtalan béke problémáját. Többek között ez volt az egyik legdöntőbb érve a Szovjetunióval való együttműködés mellett is, hiszen akkoriban a Szovjetunió volt az egyetlen ország, amely nyíltan hirdette a békerendszer imperialista, rabló jellegét. *A fasiszta demagógiával* azonban *nem versenyezhetett és nem is kívánt versenyezni a forradalmi mozgalom.* Az 1923 nyarán előretörő bajorországi nemzetiszocialista mozgalommal szemben mégsem csupán az internacionalizmus, hanem a nemzetek érdekek álláspontjának hangsúlyozásával is politizált. Ennek legnagyobbszabású rendezvénysorozata az ún. Schlageter-kampány volt 1923 nyarán. Leo Schlageter hírhedt különítményparancsnok volt, aki a franciák által megszállt Ruhr-vidéken több robbantást hajtott végre. 1923 májusában a franciák elfogták és agyonlőtték. A nacionalista és nemzetiszocialista csoportok igyekeztek felhasználni halálát: nagy megmozdulás volt temetésekor, sírjánál Ludendorff mondott beszédet. A nemzetközi kommunista mozgalom helyesen ismerte fel a németországi nacionalista, soviniszta hullám előretörése idején, hogy Schlageter tettének helyes elemzésével lehetőség van mind a nemzeti gyűlölködés visszaszorítására, mind pedig a válságból kivezető munkáspolitika propagandájára. Ez volt a lényege 1923 nyarán Karl Radek beszédének, amit a Komintern kibővített VB III. plénumán mondott el: Schlageter értelmetlenül áldozta fel életét, ugyanakkor bizonyította, hogy a nemzeti érzés a legnagyobb áldozatokra is képessé teszi az embereket. Ezért van szükség elsősorban a békeszerződés, másodsorban a nemzetek egymáshoz való viszonyának marxista elemzésére, az eredmények és következtetések sokoldalú ismertetésére, mindenki számára érthető propagandájára. Ezen az alapon került sor 1923 júliusától a kampányra, amelynek keretében nyílt gyűléseken kommunista, szociáldemokrata és nemzetiszocialista szónokok vitatták meg e problémákat. Néhány esetben e gyűlésekről nyomtatott anyagot is megjelentetett az NKP. A kampány jelentős mértékben hozzájárult egyrészt az antifasiszta erők összefogásához, másrészt magának az NKP-nek a szervezeti megerősödéséhez: ez volt az az időszak, amikor a párt nem csupán elérte az 1921. januári 300 000-es taglétszámot, de túlszárnyalta azt, megközelítve a 400 000-et.

Az 1920-as évek második felétől kialakult helytelen irányvonal, amelyet a „szociálfasizmus" és az „osztály osztály ellen" jelszó jellemzett, nem a nemzeti érdekek hangsúlyozásában és a nemzetközi antifasiszta összefogás szükségességének az elismerésében jelentett negatív változást, hanem a lehetséges szövetségesek körét szűkítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni arról sem, hogy éppen ebben az időszakban került sor a kommunista mozgalom által kezdeményezett legjelentősebb nemzetközi megmozdulásra, az 1929 márciusában megrendezett berlini antifasiszta kongresszusra, amelyen a több mint 300 küldött között a kommunisták mellett a szociáldemokraták, anarchisták és pártonkívüliek is részt vettek.

Horváth Jenő (ELTE Tudományos Szocializmus tanszék) hozzászólásában megállapította, hogy a tömegbázis erősségét meghatározza a taglétszám. *A fasizmus hatalomrajutása után* módosul *a munkásosztály* helyzete. *Kényszerítő erők hatása alá kerül.* Pl. csak akkor kapnak munkát, ha belépnek a nemzetiszocialista pártba. Olaszországban a fasiszta párt jelenti azt a tömegpártot, amit a burzsoázia óhajt, amely a legjobban kifejezésre juttatja az érdekeit.

Székely Gábor cáfolta ezt az érvelést. Németországban 1933-ban még nem érvényesült a bekényszerítés, sőt a párt taglétszáma 5%-kal csökkent. Elsősorban az olasz parasztságra vonatkozhat Horváth Jenő megállapítása.

A nézetek összecsapása több síkon folyt: egyrészt történeti-aktuálpolitikai, másrészt elméleti és konkrét megközelítése alapján. A *vita* igen *hasznos volt, egy sor új szempontot vetett fel* a további kutatás számára.

Balázs Ilona

TÖRTÉNETI IRODALOM

KRETZOI MIKLÓSNÉ:

AZ AMERIKAI IRODALOM KEZDETEI (1607–1750)

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 406 l.)

A hazai amerikanisztikai kutatások ritkán jelentkeznek nagyobblélekzetű önálló munkával. Ez főleg a történetírás területére jellemző, hiszen Zala Tamás 1975-ben megjelent könyve, amely az Egyesült Államok társadalmát mutatja be a századfordulón, szinte egyedül áll. Ezért üdvözölhetjük örömmel Kretzoiné könyvét, amely címében ugyan kizárólag irodalomtörténetnek ígérkezik, valójában azonban – legalább fele részben – társadalom- és eszmetörténet.

A monográfia arra vállalkozott, hogy megvizsgálja a szellemi életet meghatározó tényezőket és az irodalom funkcióit az amerikai angol gyarmatokon, elsősorban a puritán Új Anglia gyarmatain. Ez utóbbiak ugyanis mind népes voltuk és szervezettségük, viszonylagos ideológiai egységük, mind a korán meginduló sajátos irodalmi és kulturális életük miatt alkalmasak erre a vizsgálatra. A korszakhatár kezdetét érthetően az angolok első állandó észak-amerikai telepének (Jamestown, Virginia) létrehozása adja. A vizsgált korszak végét azonban a munka nem a függetlenség kikiáltásának kínálkozó dátumával vonja meg, hanem korábban. „Az 1750-es évektől kezdve – írja a szerző – a gyarmatokon nagy erővel törnek be a felvilágosodás eszményei és hatottak az államéletben, az emberi jogok megfogalmazásában, az uralkodó és alattvalók viszonyának felfogásában." (10. l.) A könyv az ekkor lezáruló egységes folyamatot: a vallásos puritán ideológia által kialakított amerikai társadalomszemléletet és életvitelt, szűkebb értelemben a puritánizmus irodalomelméletét vizsgálja, annak kialakulásától virágzásán át a 18. század közepén bekövetkezett háttérbe szorulásáig, hanyatlásáig.

A hatalmas anyagot feldolgozó monográfia (bibliográfiája: 357–368. l.) első két fejezete: Az irodalmi tudat formálói és Az irodalmi tudat és az írás motívumai címűek azok, amelyek a történész érdeklődésére számot tarthatnak, bár a IV. fejezet: Az irodalom és társadalom szintén nem hanyagolható el.

Az I. fejezet az irodalmi tudatot formáló tényezőket vizsgálva bemutatja a vallási örökséget, az angol reformációt, az anglikanizmussal szembeforduló protestáns irányzatokat, majd a vallási okokból bekövetkező kivándorlást és a vallás társadalomszervező szerepét a gyarmatokon. Ez utóbbi részek különösen érdekesek, mivel elsősorban a puritánok (ezen belül is Massachusetts) zárt települései, az egyházi hierarchia itt kialakuló vezető szerepe, a sajátos körülmények között létrejövő és gyakorlatilag önálló államkezdemény olyan fejlődés elindítói lettek, amelyek szerepet játszottak abban, hogy a független államiság igénye elsők között itt fogalmazódott meg. A szerző nagy gondot fordít a puritanizmus árnyalt bemutatására, hangsúlyozva, hogy az már kezdetekor „három fontos összetevőt foglalt magában: egy dogmarendszert, egy politikai-egyházpolitikai elgondolást és egy munkamorált". (24. l.) A későbbiek során pedig számba veszi az angolszász protestantizmus irányzatokra szakadását, azok egymáshoz való viszonyát. A kevésbé tájékozott olvasót azonban megzavarhatja az, hogy a szerző az árnyalatok bemutatásánál kiindulásul nem a puritán mozgalmon belüli szokásos presbiter-independens felosztást használja (mint teszi azt a magyar közönségnek ismerős A. L. Morton, Christopher Hill, vagy például a szerző által használt Vernon L. Parrington is), hanem időnként a puritánokról és presbiteriánusokról, illetve harmadik csoportként a szeparatistákról (pl. 32. l.) ír, vagy szembeállítja a puritánokat a „szélsőséges" szeparatistákkal (38. l.). Növeli a nehézségeket az, hogy a vallási irányzatok sokféleségének bemutatásakor a felsorolásban olyan irányzatokat is külön említ meg, amelyek az angol-amerikai történeti irodalomban egymás megfelelőjeként használatosak, mint pl. nonkomformista-disszenter vagy szeparatista-independens megjelölés (24. l.).

Az I. fejezet második része, amely a puritánok ismeretelméletével, tudományos világképük alakulásával, továbbá az államról és a társadalomról alkotott nézetekkel foglalkozik, kétségtelenül a legérdekesebb a történész olvasó számára. A megismerés és a szabad akarat, a szabadság és szükségszerűség kérdéseinek megközelítése egyre inkább a racionális logika szellemében történik, a fanatikus vallásos nézetek fokozatosan háttérbe szorulnak és a 18. század közepére a vallási türelem és a tudományos világnézet egy időben kezd tért hódítani. Ennek természettudományos eredményei kézzelfoghatóak, tisztán gyakorlati célúak voltak. Ezzel a gyakorlati, utilitárius szemlélettel vívta meg utolsó küzdelmét a puritán vallásos ideológia, hogy helyet adjon Franklinnak és nemzedékének, akiknek „vallása már a deizmus, politikája a felvilágosult humanizmus" (81. l.).

Ez a fejlődés párhuzamosan, az államról és a társadalomról alkotott nézetek terén is meghozta gyümölcseit. A lassan kibontakozó haladó politikai gondolkodás összetevői két forrásból erednek: „Délen az angol parlamenti rendszer hagyományaiból, Északon és a Középgyarmatokon a disszenterek és egyéb felekezetek demokratikus vallási és politikai elemeiből" (86. l.). Mindez azt is jelenti, hogy a puritán „mintaállam", Massachusetts bármily tudatos elveket vallott a társadalom- és államszervezésről, bármennyire nem volt arisztokratikus, sőt valójában monarchikus sem, az egyházi oligarchia kialakult túlsúlya miatt nem tudta kialakítani a demokratizmusnak azt a szintjét, amit pedig a városegységek (townshipek) rendszere lehetővé tett volna. Ezt csak a puritán vallási fanatizmustól elűzött, Rhode Island és Connecticut településeit létrehozó disszenterek tudták megvalósítani. A 18. századra természetesen Boston szellemi légköre is kitermeli azokat a lelkészeket, akik az ember vele született szabadságáról és a természetes egyenlőségről prédikálnak és írnak, sőt olyanok is akadnak, akik a természetes jogok közé sorolják a forradalom jogát is. A vallási kérdések is „elvilágiasodnak": a sokat vitatott szabad akarathoz már a függetlenség gondolatát kapcsolják és „a boldogság, amely a 17. században az örök élet ígéretével azonos, ekkorra már állampolgári joggá válik". . . (101. l.)

A II. fejezet az irodalmi tudat és az írás motívumait elemzi a gyarmati irodalom műfajain keresztül. A szerző hangsúlyozza, hogy bár az első telepesek – elsősorban azok iskolázott vezetői – vallásos és tudományos ismereteikkel együtt magukkal hozták az angliai irodalom ismeretét is, a műnemek arányai az örökséghez képest sajátos eltolódást mutatnak az Újvilágban. Ez azt jelenti, hogy a 17. században a dráma teljesen hiányzott, s a prózaműfajok közül a regény is. A költészet átlagos mennyiségű ugyan, de termésében az alkalmi versek és vallásos meditációk mellett rímbe szedett útleírásokat is találunk. A próza az igazán uralkodó műfaj, s azon belül a kinyomtatott prédikációk és vallási meditációk azok, amelyek elárasztották Új-Anglia gyarmatait. Emellett a gyakorlati célú, például hajózási vagy csillagászati kézikönyvek, valamint a szórakoztató irodalom szerepét is betöltő, de többnyire ugyancsak gyakorlati hasznú útleírások voltak népszerűek. Az útleírások által nyújtott eseménytörténet és társadalomrajz, valamint a többnyire naplószerű krónikák azok, amelyek a történetírás számára is hasznosak. (De nem érdektelenek a bevándorlók csábítására kiadott propagandafüzetek sem.) A krónikák egy része a tudatos történeti megörökítés szándékával íródott és lapjaikon a 18. században fokozatosan nyomon követhető az anyaországtól való elkülönülés, a közösségek önállósodásának tudatosodása, „a lokálpatriotizmus, a mai Amerika egyik jellegzetes megnyilvánulása". (170. l.) A szerző itt már valamiféle „különálló nemzettudat"-ot is feltételez, amelyhez azután a gyarmatosok igényelték „a függetlenség jogilag is rendezett formáját", ami a gazdasági jólét szempontjából szükségesnek látszott (uo.). Ez utóbbi azonban – ha el is fogadjuk a terminológia használatát – természetesen nem mérhető a nacionalizmusnak ahhoz a tudatosságához, amelyet az elkövetkező európai polgári forradalmak mutattak.

A szerző ezekben a részekben hangsúlyozza azt is, hogy a puritán egyház és állam összefonódása miatt az egyházi és a tisztán államelméleti és politikai irodalom nem választható el egymástól – de ez nem is szükséges, mert „a vallásos irodalom egyik fő célja az evilági hatalom megtartása" (183. l.). Érdekesek a prédikáció szerepével foglalkozó részek, amelyekből megérthetjük, hogy az egymástól elszigetelt településeken a prédikációk miként továbbították a közérdekű helyi és az általánosabb politikai jelentőségű híreket, míg azok kinyomtatása jól szolgálta a lelkészek irodalmi ambícióit.

Történész olvasónak talán kevéssé érdekes a puritán stílussal és stíluselmélettel foglalkozó III. fejezet, de bizonyára érdeklődéssel olvassa az irodalom és társadalom kérdéseivel foglalkozó IV. fejezetet, amely részben az írók helyzetével és a publikálás lehetőségeivel, részben a tájékozottság és ízlés kérdéseivel, ezen belül a korai amerikai sajtó történetével foglalkozik. A kötetet függelék: a már

említett bibliográfia és a szereplők életrajzi adatai (369–392. l.) egészítik ki. Ez utóbbi hasznosságát a szükséges kézikönyvekkel nem rendelkező magyar olvasó számára nem kell külön hangsúlyozni.

Kretzoiné mottóként idézi Henry James megállapítását, amely szerint jókora történelmi korszak meg- és átélése szükséges ahhoz, hogy belőle némi szépirodalom születessék. Ebben látja a bemutatott szakasz komplex ábrázolásának jogosultságát, amely nélkül, „a gyarmati korszak új-angliai puritanizmusának élet- és irodalomszemléletének ismerete nélkül sem a 19. század nagy amerikai íróit, sem a 20. század hatalmas virágzását nem lehet megérteni". (16. l.) Tegyük ehhez azt is hozzá, hogy a bemutatott időszak részletes társadalom-, eszme- és kultúrtörténeti ábrázolásával a szerző a történészek számára is hasznos kézikönyvet alkotott.

Urbán Aladár

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG A XIX–XX. SZÁZADBAN (1849–1949)

Szerk.: Gunst Péter, Hoffmann Tamás
(Budapest, Akadémiai Kiadó 1976. 472 l.)

Az Agrártörténeti tanulmányok 4. köteteként megjelent mű négy nagyobb értekezést foglal magába, melyek mindegyike a magyar történelem egy-egy periódusában kívánja megrajzolni az akkori mezőgazdaság arculatát. A szerkesztők szándéka szerint a magyar agrárfejlődés egy-egy szakaszáról úgy kellett a szerzőknek áttekintést nyújtani, összefoglalóan, olvasmányosan, hogy ne csak a szakemberek, hanem az érdeklődő olvasók is profitáljanak belőle.

Az első tanulmány *Vörös Antal* műve: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849–1890). Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc után kialakult helyzetet nemcsak a politikatörténet rövidre fogott ismertetése mutatja be a tanulmány bevezetésében, hanem képet ad arról a mezőgazdaság fejlődésének általános feltételeit tárgyaló fejezet is. A mezőgazdasági hitel fontosságát és az azt hátráltató tényezőket összefoglaló fejezet több oldalról közelíti meg a címben jelzett problémát. Sorra veszi a központi intézkedéseket és azok hatását a gazdasági élet alakulására, mindenkor figyelemmel kísérve az egyes osztályok és azon belül a rétegek helyzetének változását is. Röviden áttekinti a tárgyalt periódus végén a hitel szerzésére irányuló akciókat, foglalkozva a hitelszövetkezeti szervezet kiépítését elősegítő törekvésekkel is. Ugyanez a fő fejezet tárgyalja röviden a hazai útviszonyokat, a közlekedés és a vízszabályozás néhány fő vonását.

A mezőgazdaság általános feltételeinek tárgyalásához tartozik a „szakoktatás és kísérletügy" is. A szerző az üzemszervezéssel kapcsolatos tudnivalók elsajátításáról, a különböző mintagazdaságok fejlődését előmozdító szervezetek és szervezkedések, a szaksajtó stb. problémáiról is szól, megjegyezve, hogy a parasztságnak sem szaklapja, sem érdekvédelmi szerve nem volt ebben az időben.

A második fejezet a mezőgazdaság termékeinek értékesítési problémáival, a piaccal és az árhelyzettel foglalkozik. Áttekinti a hazai mezőgazdasági termények iránti kereslet időbeli alakulását, majd röviden vázolja az agrárius és merkantilista csoport kialakulását, osztálybázisát, összefoglalva törekvéseik lényegét. Bírálja az agrárius részről írott művekben az agrárválságot eltúlzó megállapításokat.

A harmadik nagy kérdéscsoport a mezőgazdaság alapjának: a földnek a tulajdonviszonyaival foglalkozik, és bírálja a kortársi statisztikai feldolgozásokat, amelyek e nagy társadalmi és politikai feszültséget hordozó kérdésről nem adnak számot, sőt, az üzemstatisztikai felvételek, amelyek az egyes települések határaiban található üzemek nagyságát veszik számba birtokosaikkal – megtévesztő képet adnak, kis birtoktestekre szabdalva szét egy-egy latifundium több megyére átnyúló uradalmait. Ebben a fejezetben foglalkozik az úrbéri birtokrendezések problémájával is. A volt jobbágyok kezére jutó területet becslésszerűen állapítja meg, majd felteszi a kérdést: honnan a nagy eltérés az úrbéri birtokperek után paraszti kézre került földek és az 1895-ben lényegesen nagyobb, paraszti kézben levő földterület között.

A negyedik fejezetben a jobbágyfelszabadítás után az egyes uradalmak kapitalista üzemmé történő átalakításának a kérdéseiről ír. Foglalkozik az 1850-es években divatos bérleti rendszerrel, amelyre részint a tőkehiány, részint az üzleti számvetés késztette a tulajdonosokat. E fejezet további részében a gépek térhódításáról számol be, sorra veszi az egyes mezőgazdasági gépek fejlődésének állomásait, hazai alkalmazásukat.

Az ötödik fejezet a mezőgazdasági munkaerő- és munkásviszonyokkal foglalkozik. Ez a probléma valóban központi szerepet játszott az egész korszak folyamán. Nehéz az igazságot megtalálni az adatok ellentmondó szövevényében. Vörös Antal mélyen és alaposan elemzi a szórt adatokat és a statisztikai összefoglalásokat, és ezek alapján vonja le a következtetést, hogy noha a birtokosok munkaerőhiányra panaszkodtak, itt inkább a szervezetlenség okozta a problémát, amely egy nagyobbarányú vándormozgalmat is eredményezett. – Ebben a fejezetben foglalkozik a gazdasági cselédséggel, elénk állítja rétegeit, rámutat jogi és társadalmi helyzetük sanyarú voltára, anyagi és szociális elesettségükre.

A hatodik fejezet a szántóföldi gazdálkodással foglalkozik, a háromnyomásos gazdálkodás általános voltát emeli ki. A váltógazdaság csak a nem gabonatermesztésre berendezkedett – általában – bérgazdaságokban vált általánossá, majd a belterjes takarmánytermesztésre épülő szarvasmarha-tenyésztés felbomlasztotta a nyomásrendszert. Ebben a fejezetben már tájankénti összehasonlító vizsgálatokat is végez. Foglalkozik a talajjavítás problémáival, a trágya- és műtrágya-hasznosítás kérdésével.

Közvetlenül kapcsolódik ehhez a szántóföldi termelést tárgyaló hetedik fejezet, amely aprólékos gonddal tekinti át a korszak folyamán a vetésszerkezet átalakulását, sorra véve a szántóföldi növények mindegyikét.

A nyolcadik fejezet a rét- és legelőművelés helyzetét ismerteti. Rámutat arra, hogy azok minőségében nagy változás állott be, mert míg a jobb területen fekvőket szántóföldként hasznosították, a dombokat és nedves lapályokat kezdték legelőként és rétként használni.

A kilencedik fejezet a szőlő- és bortermeléssel foglalkozik, rámutat a szőlő területének változására, utal ennek mélyebb okaira, majd végül a filoxera-járvány miatti homoki szőlőtelepítéssel zárja a fejezetet.

Az utolsó, a tizedik fejezet az állattartás és az állattenyésztés problémáit tekinti át. Bemutatja a szarvasmarha-tenyésztésen belül a fajtaváltás folyamatát, amelyet a megnövekedett szükséglet, a marhavész, a legelők már vázolt helyzete stb. egyaránt megkövetelt. Foglalkozik a ló-, a juh-, a sertés- és a baromfitenyésztés helyzetével is, figyelemmel kísérve külön a paraszti gazdaságot és az uradalmak állattartását.

A tanulmánykötet következő részét: „A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914)" címen *Für Lajos* írta. A tanulmány öt nagy fejezetre oszlik. Az első a századforduló tőkésedő agrártermelésének kibontakozását lehetővé tevő feltételeket tekinti át: a népmozgalmi adatok eltolódását (népszaporodás, az iparforgalmi népesség számarányának megnövekedése, az urbanizáció, és agglomeráció jelenségei), a közlekedési viszonyok forradalminak nevezhető változását (vasút, hajózás, közútépítés, raktározás). Hosszasan foglalkozik a mezőgazdaság tőkeszükségletének kielégítésével, s végül elemzi a mezőgazdasági gépgyártás fellendülését, a gépesítés térnyerését.

A második fejezet tájtermelési körzetenként tekinti át a föld művelési ágak szerinti megoszlását, s megállapítja, hogy az intenzív művelési ágak 84%-a a kisüzemek területére esett, a termelés döntően azokon nyugodott. Megvizsgálja az eketípusok változásait, a vetőgépeket, és arról ír, hogy a kortárs gazdász elsősorban a talajmegmunkálás fontosságát hangsúlyozta mindig. Foglalkozik a trágyázással és egyéb talajjavítási módokkal. (Alagcsövezés, öntözés.)

A harmadik fejezetben áttekinti a termelési struktúra alakulását, s megállapítja, hogy a szántóterületnek kb. 50%-át foglalták el a gabonafélék, míg a többi szántóföldi növény változó termelési szerkezete a növények forgásrendjének változását is maga után vonta. Bemutatja a szántóföldön termesztett növények fajtáit, majd foglalkozik a betakarítás módjának változásával, amely a munkaszervezet hagyományos rendjét is felforgatta.

A negyedik fejezet az állattenyésztéssel foglalkozik. Áttekinti a rendelkezésre álló statisztikai felmérések alapján annak szerkezeti változásait, és megállapítja, hogy ahol nagyobb az állatsűrűség, ott nagyobb a kaszálóövezet is. Az állattenyésztésen belüli fajtaváltás zömmel erre az időszakra esik; bemutatja ennek módját, különösen részletesen foglalkozva a szarvasmarha-tenyésztéssel.

Az ötödik fejezet a szőlő- és borgazdaságot mutatja be: az egykori szőlő „nagyhatalom" Magyarország óriási veszteségeit a filoxera pusztítása miatt. Részletesen ismerteti a védekezés módjait, az állami intézkedéseket.

Az abszolutizmus és a dualizmus korszakával foglalkozó mindkét tanulmány elsősorban a kortársi közgazdászok és mezőgazdászok adatait és véleményét használta fel, arra az álláspontra

helyezkedve, hogy annak a kornak a szakembere láthatta legjobban és legfájóbban a problémákat. E mellé azonban esetenként hozzáteszi a gazdaságtörténész tágabb perspektívából és több adatból kiszűrhetően kialakított eltérő véleményét is, rámutatva egy-egy megrögződött előítélet tarthatatlanságára. A két korszak elkülönítése eléggé áttekinthető, ennek ellenére – éppen a használt közös források miatt is – a két tanulmány tartalmaz átfedéseket. (Pl. a mezőgazdasági gépek alkalmazásával vagy az állattenyésztéssel kapcsolatban.)

Mindkét tanulmány – e rövid áttekintésből is kitetszően – gondolatokban és adatokban igen gazdag. Ha esetenként a recenzensnek mégis hiányérzete támad, az abból következik, hogy aki kis körben mozog, és kis régiót vizsgál, az esetenként sajnálja, hogy ezeknek a tájkutatásoknak eredményei még nem csapódtak le az országos összefoglaló irodalomban. Pl. a közlekedés kérdésében már komoly és átfogó munka készült Nyugat-Dunántúl vasútjairól; több szétszórt tanulmány foglalkozott a vízrendezés problémáival, konkrét adatok egész sorát mentve meg a feledéstől, és esetenként a kortársaktól eltérő véleményekhez jutva. A birtokrendezésekkel kapcsolatban néhány megyére vonatkozóan már megtörtént a pontos helyzetfelmérés a paraszti kézre került földek mennyiségét illetően. (Pl. Zalában, Somogyban, bizonyos mértékig Békés megyében stb.) Történt kísérlet annak megállapítására is, hogy mi volt az alapvető oka a népességhullámzásnak. Mindez nem von le azonban semmit a szerzők azon alapvető érdeméből, hogy egy nagyon bonyolult időszak mezőgazdaság-történetének fejlődéséről széles ívű és kitűnő összefoglalást adtak.

A kötet harmadik tanulmánya *Gunst Péter:* „A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (az 1920-as, 30-as években)" címmel már egy teljesen más gazdasági körülmények között dolgozó mezőgazdaságról ad hírt. A szerző az első fejezetben röviden áttekinti a magyar mezőgazdaság megváltozott helyzetét, a piac szűkülését, amely a „világpiaci árak játékszerévé" tette a magyar mezőgazdasági kiviteit. Megvizsgálja a szűk belső piacot, az export lehetőségét, majd vázolja az árstruktúra megváltozását. Az ország új területén megnövekedett népsűrűség következtében kialakuló iparfejlesztési politika a mezőgazdaság háttérbe szorulását jelentette, bár az a nemzeti jövedelemnek még mindig a legnagyobb tételét adta. A mezőgazdaság termelési ciklusainak (rekonstrukció, konjunktúra, válság, depresszió, majd kezdődő fellendülés) vázolása után rámutat arra, hogy a mezőgazdaság szerkezetének vizsgálatát csupán az 1918 utáni Magyarország új területének (mely a réginek 32,7%-a volt) múltbeli vizsgálatával lehet reálisan megoldani. Megállapítja, hogy az ország új területére esett 1918 előtt a legrosszabb minőségű földek kétharmad része, megállapítja továbbá, hogy a vízgazdálkodás lehetősége beszűkült, a mezőgazdasági termelés már 1918 előtt is ezen a területen intenzíven, de igen magas önköltséggel folyt, és az állattenyésztés is magas önköltséggel dolgozott, mivel ezen a területen volt a legkevesebb legelő. Rámutat arra, hogy az új ország területén maradt a nagy uradalmak 68%-a, a mezőgazdasági lakosságnak pedig több mint a fele bérmunkából élt itt, ami által állandóan ki volt téve a konjuktúra ingadozásainak.

Az általános helyzet vizsgálata után tér át a szerző a második fejezetben a növénytermesztés tárgyalására. A statisztikai adatok alapján megállapítja, hogy sem a „földterület kiterjedésében", sem a termelési struktúrában érdemleges változás nem következett be; amennyiben a termelés mégis intenzívebbé vált, ez a folyamat csak az egyes művelési ágakon *belül* mehetett végbe.

A továbbiakban sorra veszi a művelési ágakat. Részletezi, hogy mely növényeket termelik nagyüzemekben, s melyeket paraszti gazdaságban, de ugyanakkor a területi specializációt is figyelemmel kíséri. Foglalkozik a fajtanemesítéssel (búza, kukorica stb.) és fajtaegységesítéssel (takarmányrépa). A szántóföldi növények nagy- és kisüzemi jellegének meghatározása alkalmával – az esetenként kijelölt termelési körzetek kirajzolódása alapján – végül is megállapítja, hogy a két világháború közötti időszakban az egyes növénycsoportok átrendeződtek, s ebben nagyrészt a gazdasági világválság, majd a 30-as évek második felében a piac szerkezetében történt változás tükröződik rendkívül jellegzetesen. Figyelemre méltó megállapításokat tesz egyes növények nagy- és kisüzemi termelésének rentábilitásával kapcsolatosan. (Pl. a búza, fűszerpaprika.) A növénytermesztéssel kapcsolatosan foglalkozik még a szőlőművelés, gyümölcstermesztés, a rét- és legelőgazdálkodás, továbbá az erdőhasználat kérdéseivel. Megállapítja, hogy a szőlőterület döntő többsége kisüzem volt, és ez okozta a szőlő termési átlagának nagy ingadozásait. Az ország borexportja – a termelés arányait tekintve – a legmagasabb volt Európában. Az 1930-as években az állam külön intézkedésekkel segítette a bor értékesítését, de a kivitel nem volt fokozható, csupán az export-rádiusz nőtt meg. A gyümölcstermelésben egyenletes

növekedés volt megfigyelhető, amit elsősorban az a szükséglet mozdított elő, hogy az új országterületen fellépő gyümölcshiányt pótolják. A termelést állami intézkedések segítették elő, hogy az importot csökkenteni lehessen, és kialakították a termelési körzeteket. A 30-as években már megszűnt a gyümölcsimport és nagyarányú export léphetett előtérbe.

A rét- és legelőgazdálkodás döntően fontos volt az állattenyésztés szempontjából annál is inkább, mert az új országterületen ez kevés volt, rossz minőségű s egyenlőtlenül oszlott meg tájanként és üzemenként egyaránt. A szerző megállapításai szerint az 1930-as években elért némi siker a legelőterületek javítása terén nagyrészt a nagybirtokokon történt, ahol a szakaszos legeltetést meg tudták valósítani.

Az erdőhasználattal kapcsolatban az adatok egyértelműen negatív képet mutatnak. A behozatal csökkentése érdekében a faállomány kizsarolása nemcsak az erdők mennyiségét csökkentette, de minőségét is rontotta.

A harmadik fejezet rámutat arra, hogy a századfordulón a specializálódás számos jegyét mutató állattenyésztés helyzete gyökeresen megváltozott. Megvizsgálja az állatállomány alakulásában megmutatkozó termelési ciklusokat, amelyek a mezőgazdaság többi ágazatához képest eltolódtak. Levonja azt a következtetést, hogy az ország állattartó képessége csökkent, holott a mezőgazdaság általános színvonala megkövetelte volna annak további növelését. Ugyanakkor azonban *minőségi* fejlődés mutatható ki az állattenyésztésben. A szarvasmarhatenyésztéssel kapcsolatosan megállapítja, hogy ebben a korszakban válik el a szarvasmarhaállomány hasznosítása a tejtermelésben is. Megvizsgálja a legfontosabb állami intézkedéseket (törzskönyvezés, gazdasági felügyelőségek újjászervezése stb.), majd foglalkozik a gazdasági világválság következtében jelentkező monopolizálási törekvésekkel, amelyek során a gazdasági érdekek érvényesülése kiszorította a kisparaszti termelőket a kivitelből.

A lótenyésztés esetében a létszám csökkenése világjelenség, a hazai lóállomány fajtajellege nem változott, az állami beavatkozás alapvető szempontja a tenyésztési érdekek fenntartása volt. A sertéstenyésztésben a volumen változatlan maradt, de általában a hússertések aránya nőtt meg. A juhtenyésztésen belül mutatkozó számbeli hullámzást a konjuktúra ingadozása okozta. A juhtenyésztés területileg átrendeződött. A baromfitenyésztés továbbra is zömmel a parasztok kezén volt, a kormányzat exportképes állomány kialakítására törekedett. Az állatállomány a lakosság számához viszonyítottan csökkent, és noha minőségileg fejlődött, a hozamok nőttek, ez a növekedés nem tudott lépést tartani a lakosság számának növekedésével. Az, hogy ez a jelenség a kivitelben nem mutatkozott meg, a szerző szerint annak volt a következménye, hogy a belső fogyasztás igen alacsony volt.

A negyedik fejezet a termelés modernizálásával foglalkozva leszögezi, hogy a magyar mezőgazdaság 1919–38 között sem a növénytermesztés, sem az állattenyésztés, sem a gépesítés terén nem haladt előre. A talajerő visszapótlása nem állt arányban a kivont tápanyagokkal, a műtrágya használat színvonala alacsonyabb, mint az első világháború előtti években. Ebben az időszakban terjedt el a traktor. A cséplőgépek közül megszaporodtak a hőmotorosok. Az aratógép még nem terjedt el. A különféle egyéb mezőgazdasági gépek nagyrészt csupán a nagyuradalmak birtokában voltak. A magyar mezőgazdaság gép- és munkaeszköz ellátottsága megrekedt, és ezzel a nagy- és kisüzemek közötti távolság egyre nőtt.

Az ötödik fejezet a mezőgazdasági termelés mérlegét kívánja megvonni. Ennek a nemzeti jövedelem előállításában kb. 40% része volt, vagyis a nemzetgazdaságban elfoglalt helye nem változott. Nemzetközi összehasonlításban a magyar mezőgazdaság fejlődése visszamaradt, és ebben nagy része volt a védett piac elvesztésének.

A szerző az utolsó fejezetben áttekinti e korszak agrárproblémáinak társadalmi oldalát is. Foglalkozik a földreformmal, amely jelentős tömegeknek juttatott kevés földet magas megváltási áron. Bemutatja a rendkívül torz agrártársadalmi szerkezetet, a nagyuradalmak mellett a mezőgazdasági népességen belül 67%-os aránnyal képviselt nincstelenek seregét. Ezután világos képet ad arról, hogy az egyes politikai pártok miként viszonyultak a földreform kérdéséhez. Mindezek után rámutat arra a hatalmas társadalmi feszültségre, amelyet az így kialakított helyzet magában hordozott.

Gunst Péter tanulmánya tulajdonképpen teljesen más módszerekkel közelíti meg a mezőgazdaságtörténeti kérdéseket, mint ahogyan azt a két előző tanulmányban láttuk. Ez a tanulmány a statisztikai adatokból levonható következtetések széles ívéből építi fel mondanivalóját, a számokra támaszkodik mint biztos bázisra, helyenként segítségül hívva ehhez a kortársi szakirodalmat is. Érdemes

lenne itt is elvégezni mindazokat a különleges mikrokutatásokat, amelyek mintegy ellenpróbaként mutatnák meg a nagy kép apró összetevőit.

A kötet utolsó tanulmánya *Donáth Ferenc* műve: „A kisparaszti mezőgazdaság (1945–1949)". Érdekes és izgalmas problémát fejt ki a szerző, amikor a felszabadulás után kialakuló mezőgazdaságtörténeti fejlődésből a paraszti kisüzem helyzetét méri fel egy romboló háborút követő periódusban. A szerző mindenekelőtt röviden utalt arra, hogy ennek a fejlődési szakasznak nyitánya a földreform, záróköve pedig a kollektív gazdálkodásra való áttérés volt, amelynek időszakában a paraszti kisüzemek termelése nemcsak helyreállította a háború által tönkretett magyar mezőgazdaságot, hanem az utolsó két évben már a termelés meghaladta a paraszti üzemek háború előtti termelési szintjét, sőt az ország mezőgazdasági termelése nem maradt el Európa más országai mögött sem.

A tanulmány első fejezete a magyar mezőgazdaság háborús kárait méri fel, s bemutatja azok hatását a termelésre. Az ország mezőgazdasági termelőerői nagymértékben elpusztultak a háborús események következtében, az uradalmak állatállománya és terménykészlete majdnem teljesen megsemmisült, az épületkárok is tetemesek, a mezőgazdasági gépek üzemanyaghiány és alkatrészek hiánya miatt működésképtelenek voltak. A nagybirtok termelési szervezete széthullt. Sürgetővé vált az Ideiglenes Nemzeti Kormány programjában meghirdetett földreform mielőbbi végrehajtása. A második fejezetben a szerző megállapítja, hogy a földosztás hatására megnőtt a kistulajdonosok és csökkent a mezőgazdasági proletárok száma. A mezőgazdasági termelés szempontjából pedig lényeges változást jelentett, hogy az üzemi viszonyok teljesen átalakultak. A korábbi bérmunkán alapuló nagyüzemi gazdálkodással jellemezhető agrárszervezet – családi munkaerőre épült paraszti kisüzemeket magába foglaló agrárszervezetté alakult ár. A reform nagyobb területeket (elsősorban nádas, tógazdaság és erdő) juttatott állami tulajdonba, ámde a szántóterületnek 2/3-a a parasztgazdaságokhoz tartozott. A mezőgazdaság szerkezetének jellemző vonása ekkor az átlag 5–15 holdas kis- és középparaszti gazdaságok túlsúlya volt.

A harmadik fejezet a mezőgazdasági termelés „közgazdasági környezetét" teszi vizsgálat tárgyává. Megállapítja, hogy az ár- és az értékesítési viszonyok, a hitel, a mezőgazdaság közterhei a stabilizációig nagyon kedvezőtlenül alakultak a mezőgazdasági termelés szempontjából, amellett a termés is rossz volt, így a mezőgazdaság belső erőforrásaiból kevés, külső erőforrásból semmi sem állt rendelkezésre a termelés bővítésére. A stabilizáció után a mezőgazdasági termékek árszínvonalát az ipari termékekhez képest kedvezőtlenül állapították meg, az agrárolló nyilása 35%-os volt. Ez azonban nem maradt így sokáig, a szerző részletesen bemutatja azt az utat, amely végül is 1947/48-ra már ipari olló kialakulásához vezetett. (Az ezt bemutató táblázat a kötetből sajnálatosan kimaradt.)

A mezőgazdasági hitel aránytalanul kevés volt az iparéhoz képest, és a mezőgazdaság beruházásai is csökkentek a hároméves terv végrehajtása során. A mezőgazdaság közterhei növekvő tendenciát és erős progresszivitást mutattak, ami a bérmunkát igénylő 25 holdon felüli gazdaságok gazdálkodásának feladásához vezetett, ugyanakkor azonban lehetővé tette a közép- és kisparaszti üzemekben a termelés szerény bővítését. Jelentősen megváltozott a munkabér fizetési rendszer, a napszámbérek, az aratási és a cséplési kereslet emelkedett. (Az aratórész 37%-kal!) Szabályozták a munkaidőt és a munkaközvetítést kizárólag a mezőgazdasági munkások szakszervezetére bízták.

Az utolsó, negyedik fejezetben a szerző a mezőgazdasági termelés fejlődését tekinti át 1945–49 között. Sorra veszi a termelés fontosabb tényezőit, megállapítja, hogy a földreform egyik pozitív következményeként az intenzívebb művelési ágak nőttek meg. Áttekinti a talajjavítás helyzetét, az adatok tanúsága szerint levonja azt a következtetést, hogy a kezdeti alacsony termésátlagok oka részben a csekély műtrágyahasználat volt. A vonóerőnek kb. 50–60%-a hiányzott, a gépesítés feladata volt annak mielőbbi pótlása. A gépi vonóerő jelentősége megnőtt, az állami gépállomások nyújtottak segítséget a kisgazdaságoknak.

Az öntözés kiterjesztése fontos feladat volt, de ez nagyobb arányú közületi és magánberuházást igényelt. Az Alföldön megépült és a háborúban tönkrement öntözőműveket 1946-ban használni kezdték, majd 1947–49 között kétszeresére nőttek az öntözött területek (rizstermelés). A szerző végül áttekinti a növénytermelés és az állattenyésztés helyzetét. Megállapítja, hogy a paraszti mezőgazdaság – a termelési értéket tekintve – 1949-ben már megközelítette a nagybirtokrendszeren nyugvó mezőgazdaság két világháború közötti termelési szintjét. Kiemeli, hogy a termelés helyreállítása során a növénytermelés és az állattenyésztés aránya a termelés eredményében az állattenyésztés

javára tolódott el. A növénytermelés szerkezetének változása, az intenzívebb művelési ágak térhódítása a munkaerő teljes foglalkoztatását mutatja (gyümölcs, kert, szőlőkultúra).

A szőlő- és gyümölcstermelés terén a nehézségek ellenére nem volt visszaesés, sőt az utóbbinak területe is megnőtt. A szerző úgy összegezi e korszakkal kapcsolatos fő mondanivalóját, hogy a háborútól elpusztított mezőgazdasági termelés gyors helyreállítása a kisparaszti mezőgazdaság történelmi teljesítménye, amelyhez az emeltyűt az évszázadok óta elnyomott népréteg felemelkedési vágya és a demokratikus rendszer iránti bizalma volt. A kisüzemi mezőgazdaság közismert hátrányait azonban a parasztok hősies erőfeszítése sem szüntethette meg.

A tanulmánykötet négy értekezésének mindegyike más-más úton kísérli meg a teljes kép kialakítását a hazai mezőgazdaság fejlődésének egy-egy szakaszáról. A nem egységes szempont és a rendelkezésre álló források különbözősége nem mindig teszik könnyen összehasonlíthatóvá az egyes periódusok fejlődését. Az is megnehezíti ezt a törekvést, hogy a történeti sorból kimaradt a háború alatti helyzet alapos elemzése, csupán utalásszerűen foglalkozik azzal a két utolsó tanulmány. Ennek feldolgozása nem késhet sokáig. Mindez nem változtat azonban azon a tényen, hogy ez a kötet valóban jelentős lépés a hazai agrártörténeti irodalomban. Eredményei nemcsak a történettudománynak jelentenek nyereséget, hanem tanulságul szolgálhatnak a tudomány és a gyakorlat számos területén dolgozó agrár szakembereknek is.

T. Mérey Klára

JÜRGEN SCHAEFER:

DEUTSCHE MILITÄRHILFE AN SÜDAMERIKA. MILITÄR- UND RÜSTUNGSINTERESSEN IN ARGENTINIEN, BOLIVIEN UND CHILE VOR 1914

(Düsseldorf, Bertelsmann Universitätsverlag, 1974. 311 l.)

NÉMET KATONAI SEGÍTSÉG DÉL-AMERIKÁNAK. KATONAI- ÉS HADFELSZERELÉSI ÉRDEKELTSÉGEK ARGENTÍNÁBAN, BOLÍVIÁBAN ÉS CHILÉBEN 1914 ELŐTT

Jürgen Schaefer könyvében Németország mintegy hat évtizedes dél-amerikai katonai befolyásának első szakaszát vizsgálja, 1885-től 1914-ig, három ország – Argentína, Bolívia és Chile – esetében. A vilmosi Németország dél-amerikai katonapolitikájának célját a nyugatnémet szerző a következőképp fogalmazza meg a bevezetőben: 1. A német katonai szervek szorosan együttműködtek a diplomáciai és kereskedelmi testületekkel, hogy együttesen elősegítsék a gazdasági befolyás kiterjesztését a szubkontinensen. Különösen a német *kereskedelmi offenzíva* támogatása volt az elsőrendű cél. 2. Dél-Amerika országainak katonai-politikai befolyásolása, hogy Németország világpolitikai helyzete kedvezőbbé váljék – a térségben ugyancsak érdekelt – riválisnagyhatalmakkal szemben. „A katonai tanácsadás a politikai és gazdasági befolyás megszerzésének és biztosításának eszközéül szolgált" (9. l.).

A szerző könyve három fő részre tagolódik. Az első rész a „Német katonapolitika és német hadiipari érdekeltségek Chilében, Argentínában és Bolíviában az első világháború előtt" címet viseli. A német katonai befolyás számára kedvezően alakultak a feltételek a szóbanforgó három országban a 19. század utolsó negyedében – írja a szerző. Egyfelől ezekben az országokban megerősödött az a törekvés, hogy korszerűtlen zsoldoshadseregeik helyébe modern, reguláris hadseregeket építsenek ki. Másfelől Anglia csak a haditengerészet vonatkozásában jelentett konkurrenciát Németország számára, a szárazföldi hadsereg vonatkozásában azonban nem. Itt az egyedüli versenytársat Franciaország jelentette, mely a 19. század közepén jelentős katonai befolyásra tett szert Dél-Amerika számos országában. A sedani vereség azonban e nagyhatalom katonai nimbuszát megtépázta. A dél-amerikai országok figyelme Poroszország felé fordult. A porosz hadseregmodell átvétele a szóban forgó országok uralkodó osztályai számára modern, ütőképes hadsereg létrehozását látszott garantálni, mely a kül- és belpolitikai törekvéseket hatásosan alá tudja támasztani.

Az 1880-as években igen feszült légkör jellemezte Chile, Argentína és Bolívia egymáshoz fűződő viszonyát, állapítja meg Schaefer, majd körültekintően szemügyre veszi a térség nemzetközi viszonyait.

A feszültség egyik alapvető oka visszavezethető az 1879–1883-as csendes-óceáni háborúra. Chile a háború eredményeként nagymértékben megerősödött, gazdasági fejlődése meggyorsult. A kapitalizmus fokozatos térhódítása jellemezte az érintett országokat, így az addig értéktelennek tartott területek fontossá váltak, s Chile Argentínával is határkonfliktusba keveredett. Bolívia, Peru, Argentína nagy nyomást gyakorolt Chilére, s éppen ez a kedvezőtlen nemzetközi helyzete volt az egyik döntő oka annak, hogy Chile elsőnek hívott német instruktorokat hadserege modernizálására. A másik döntő tényezőt az jelentette, hogy Chile az 1880-as években közeledni kezdett a közepesen fejlett európai országok színvonala felé. A termelőerők fejlődése, a gazdasági-társadalmi életben végbemenő változások szükségszerűvé, de egyúttal lehetővé is tették egy modern, reguláris hadsereg létrehozását.

A hadsereg modernizációja mellett szólt az is, hogy ezek a korszerűtlen zsoldoshadseregek már modern európai fegyverekkel is rendelkeztek, s így feszültség támadt a hadseregek technikai és szervezeti állapota között. A vásárolt és igényelt modern katonai felszerelések tehát megkívánták a hadsereg belső reformját, s ehhez a külső segítség igénybevételét is. Ezért merült fel a német katonai misszió Chilébe hívásának terve. (Emil Körner és csoportjának tevékenysége 1885-től.)

A szerző részletesen elemzi a porosz tisztek által bevezetett chilei katonai reformok jelentőségét, de ugyanakkor azt is, hogy a porosz mintájú reorganizációnak egyre több ellenzője akadt. Aktivizálódtak a chilei politikai élet frankofil beállítottságú elemei – ez a folyamat Argentínában, Bolíviában is megfigyelhető –, amelyek a hadsereg korszerűsítését francia segítséggel akarták megvalósítani. A szerző azzal, hogy a német–francia vetélkedést a katonai befolyás terén is megvilágította, az imperialista verseny egy újabb, kevésbé ismert területét mutatja be.

Az 1891-es polgárháborúban a *salétromoligarchia* mellé álló Emil Körner ütőképes ellenforradalmi hadsereget állított fel, mely *alapja* lett a 20. századi chilei hadseregnek. A német katonai befolyás ezután szélesedett ki (Körner a chilei hadsereg főparancsnoka lett), s ehhez kapcsolódott a német hadiimport is. E folyamat a „poroszosítás" szóval jellemezhető.

A szerző Argentína vonatkozásában a következőket emeli ki: Argentínában – Chilével ellentétben – a német befolyás nem ért el olyan magas szintet, mint a szomszédos országban. Ennek magyarázatát részben abban látja, hogy míg Chilében a német kiképzés a közlegényektől a főtisztekig terjedt, addig Argentínában a német tisztek a csapatkiképzésben közvetlenül nem vettek részt, hanem csak a katonai intézményekben tevékenykedtek.

Schaefer a bolíviai hadsereg helyzetét vizsgálva annak megdöbbentő elavultságát tárja elénk. A francia katonai misszió tervét a bolíviai vezetés elvetette, s német tisztek szerződtetését határozták el. A bolíviai német katonai befolyás egy igen fontos eseményére akkor került sor, amikor a porosz Kundt őrnagy vezetésével 1910-ben hivatalos német delegáció érkezett La Pazba. Kundt hamarosan olyan befolyásra tett szert az országban, mint Körner Chilében. Tábornokká léptették elő, s őt is kinevezték a vezérkar főnökévé.

A szerző kiemelten foglalkozik *az általános hadkötelezettség* bevezetésével. Ez Chilében 1900-ban, Argentínában és Peruban 1901-ben, Bolíviában 1907-ben történt.

Schaefer több alfejezetben elemzi a dél-amerikai tisztek Németországban történő ki, illetve továbbképzését, a hadgyakorlatokon való részvételüket. Leszögezi, s levéltári forrásokkal alátámasztja, hogy a szóban forgó országok tisztjeinek poroszországi képzése kezdettől fogva lényeges elemét képezte a német katonapolitikának, s igen fontos kiegészítését adta a német instruktorok dél-amerikai tevékenységének. 1914 előtt pl. a kb. 800 fős chilei tisztikarnak közel egynegyede járt hosszabb-rövidebb ideig Németországban.

Schaefer a három ország hadseregének nemcsak a német segítséggel történő *szervezeti* átalakítását kíséri nyomon lépésről lépésre, hanem *technikai* átalakításukat is. A német katonapolitika lényege, hangsúlyozza Schaefer, hogy a tárgyalt három országban monopolhelyzetet vívott ki magának két nagy monopólium: a Krupp-cég ágyúival és a Német Fegyver- és Lőszergyár puskáival. A német instruktorok mintegy a hadiipar előőrsei voltak. Schaefer sok dokumentummal – talán ebben a vonatkozásban adja a legtöbb újdonságot; bizonyítja, hogy a német instruktorok nemcsak a katonai hatóságok megbízottjai voltak, hanem egyúttal a német ipar ügynökei is. Ezt jelzi az a tény is, hogy a chilei fegyvermegrendelések szinte egészét a német monopóliumok kapták. Bolíviában a katonai misszió tevékenységének első éveiben (1910–1912) a német export 17,4%-ról 30%-ra nőtt, s első helyre került Bolívia importjában. Joggal írja a szerző: „A német iparnak s kereskedelemnek az a számítása, hogy német tisztek segítségével megszerezzék a dél-amerikai piacot vagy legalábbis nagyobb részét,

Bolíviában megvalósulni látszott. Szinte minden országban, ahol német katonai misszió működött, Németország Anglia mögött a második helyre küzdötte fel magát, s egyes országokban közel állt ahhoz, hogy riválisát lekörözze" (112. l.).

A szerző könyvének második részében – „A német katonapolitika kihatásai Argentínában, Chilében és Bolíviában 1918-ig" – összegezi a német katonai befolyás által elért eredményeket. Az első világháború kitörése előtt a tíz dél-amerikai köztársaság közül hét a porosz-német hadseregmodell átvétele mellett döntött. Vagy *közvetlenül* német tisztek képezték ki hadseregeiket, illetve küldték tisztjeiket Németországba (így a tárgyalt országok) vagy *közvetve* a németek által kiképzett chilei katonatisztek tevékenykedtek számos dél-amerikai országban, illetve ezek az országok (Ecuador, Kolumbia, Venezuela, Paraguay) küldték tisztjeiket Chilébe. Schaefer kiemelten foglalkozik a német kereskedelmi expanzió sikerének elemzésével. A vilmosi Németország 1890-től 1913-ig Dél-Amerikába irányuló exportját 561,5%-kal növelte, s ezzel a szubkontinens második legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált Nagy-Britannia után. Ebben a felfutásban jelentős szerepet játszott a német katonai befolyás közvetett és közvetlen hatása (hadiipari megrendelések). Öt dél-amerikai ország (köztük Chile és Argentína), melyek hadseregeiket „poroszosították", az antant és az Egyesült Államok nyomásával szemben is kitartottak a Németország számára kedvező semlegességük mellett.

A befejező részben kitekintést kapunk a szerzőtől: a világháborús katonai vereség, a versailles-i rendelkezések ellenére a weimari Németország és a Harmadik Birodalom – támaszkodva a korábbi katonapolitika eredményeire – sikerrel folytatta a 20-as, de különösen a 30-as években dél-amerikai katonapolitikáját. Már a 20-as években megjelentek német instruktorok a szubkontinens országaiban – igaz, ekkor még nem német egyenruhában –, s egyre több dél-amerikai katonai delegáció látogatott el Németországba. Gyakran a világháború előtti instruktorok tértek vissza, pl. Bolíviába Kundt. (Ő volt a bolíviai hadsereg főparancsnoka a Chaco-háborúban, s Bolíviában tevékenykedett Ernst Röhm is, a későbbi SA-főnök.)

A vizsgált országokban tehát a német hadiipar jórészt visszaszerezte első világháború előtti pozícióit, s így a katonai befolyás segítette a 30-as évek német kereskedelmi expanziójának kibontakozását is. Ellentétben az 1914 előtti politikával, a náci Németország nem Chilére, hanem inkább Argentínára koncentrált.

Schaefer könyve imponálóan gazdag forrásanyagra támaszkodik. Használta mindkét Németország archív anyagait, a bolíviai, a chilei, az argentin kül- és hadügy-minisztériumok dokumentumait s az Egyesült Államok levéltári anyagait. A könyv tekintélyes adatgazdagsága ellenére több kérdésben is hiányérzetünk támad. A német katonapolitikát kezdettől tökéletes, kiforrott koncepcióként mutatja be – szerintünk hibásan. A dél-amerikai országok gazdaságának, társadalmának árnyaltabb bemutatása adhatna magyarázatot, mely erők, mikor, miért voltak érdekeltek e kapcsolatokban. Nagy hiány az is, hogy alig történik említés a latin-amerikai német emigrációról.

Fischer Ferenc

NOWHERE AT HOME. LETTERS FROM EXILE OF EMMA GOLDMAN AND ALEXANDER BERKMAN

(Edited by Richard and Anna Maria Drinnon. New York, 1975. 282 l.)

MINDENÜTT OTTHONTALANUL. EMMA GOLDMAN ÉS ALEXANDER BERKMAN LEVELEI A SZÁMŰZETÉSBŐL.

A tartalmi bemutató elé úgy érzem két megjegyzés és kívánkozik. A magyar olvasók ugyanis napjainkban is sokat olvashatnak az anarchistákról, az „ultrabalról", de ennek az áramlatnak történeti előzményeiről, képviselőiről, történet- és politikaszemléletről már kevesebbet tudhatnak. S ezzel a hiányossággal függ össze, hogy a mai magyar olvasónak nem sokat mond Goldman és Berkman neve. Nagyon kevés, az utóbbi két-három évtizedben megjelent munkában találhat róluk tájékoztatást (sajnos a Munkásmozgalmi Lexikon sem kivétel ez alól). Éppen ezért, mivel a levelezés ismertetését is részben a szereplők személye indokolja – annyit dióhéjban el kell róluk mondani, hogy mindketten a

cári Oroszországban születtek, igen korán kerültek az Egyesült Államokba, mindketten fizikai munkások lettek, az 1880-as évek végén csatlakoztak az anarchista mozgalomhoz, az 1890-es években már ismert vezetői, sőt mártírjai is – amennyiben Berkman ekkor, 1892-ben került először 15 évre börtönbe, ahonnan 1906-ban szabadult. E. Goldman ekkor az 1900-as években már nemzetközi hírű anarchista. Az első világháború alatt mindketten internacionalisták és antimilitaristák maradtak. Álláspontjuk nem változott 1917-ben sem, azután, hogy az Egyesült Államok is hadba lépett. Anarchista lapokat szerkesztettek, előadásokat tartottak, előadó körutak tartására vállalkoztak – mindennek egyik következménye azután az volt, hogy mindkettőjüket még 1917-ben bebörtönözték. A háború vége nekik nem hozott békét. Ők még mindketten börtönben maradtak, hogy azután 1919 őszén szabadulásukkor azonnal száműzzék őket az Egyesült Államok területéről. Mindketten 1920 januárjában átlépték Szovjet-Oroszország határát. Itt azonban szintén csak rövidebb ideig találtak maguknak otthont. Az 1921-es politikai viharok, az anarchista felkelések, megmozdulások, az anarchista mozgalom és a szovjet hatalom szembekerülése után csakhamar mindketten elhagyták az országot, hogy azután két évtizeden át országról országra vándoroljanak – anélkül, hogy miként a címadó szerkesztő mondta, „otthont" találjanak maguknak. Az igazsághoz viszont hozzátartozik, hogy a kérdéses 1920–1938-as korszakban, amelyből a levelek keletkeztek, a leghosszabb ideig mégiscsak Franciaországban éltek.

A levelezők bemutatása után következnék a levelezés ismertetése. Ez az ismertetés azonban óhatatlanul hiányos lesz. Pusztán néhány fő tendenciára hívnánk fel a figyelmet, olyan reagálásokat idéznénk fel, amelyeket egyaránt jellemzőnek tartunk a kor problematikájának, s még inkább az anarchisták reagálásának megértéséhez.

Mindenekelőtt a kötet jellegéhez. Mint a kötet szerkesztője hangsúlyozta, Emma Goldman egymaga legalább negyedmillió levelet írt – amit G. B. Shaw levelezésének mennyiségével lehet csak összevetni. Ez egyenes következménye volt annak, hogy a két anarchista vezető a száműzetésben már erősen korlátozott aktivitást fejthetett csak ki, még az előadások tartása is mindinkább „ünnepszámba" ment náluk, így a levelezés különösen fontossá vált számukra. A kiterjedt levelezésnek azonban ehelyütt csak elenyészően kis része kerülhetett a kötetbe, s minden hasonló esetben a válogató szempontjai a meghatározóak.

Ezúttal a kötet középpontjába alighanem a szovjet valóság anarchista megítélése került. A szerkesztők az 1920-as évek elejéről Goldman és Berkman „kiábrándultságot" bizonyító leveleit közlik. S ez a kiábrándultság, úgy tűnik, meghatározó gondolattá vált náluk, különösen Goldmannál, ami nem csoda, hiszen azt hihették, hogy kronstadti követeikre, majd a Mahno-egységekre támaszkodva, a tényleges gyakorlatban is megvalósíthatnak valamit elképzeléseikből. E reményeik foszlottak szét, majd meggyőződtek arról, hogy a Szovjetunióban nem kerülhet sor eszméik kikísérletezésére. E főtendenciák mellett azonban érdekesek a másodlagos reagálások is, ahogyan a belső elhatárolódások ellenére is mindketten hajlandók közösséget vállalni a baloldali eszerekkel, különösen Szpiridonovával, ahogyan elzárkóznak a mensevikektől, s ahogyan minden esetben lesújtóan nyilatkoznak az általuk is bírált szovjet kormánnyal szembeforduló Trockijról.

Ami eszméik megvalósítását illeti, mindketten egyre inkább ráébredtek arra, hogy nagyon hosszú idő kell azok megvalósításához és ismét az eszmei előkészítésre helyezték a hangsúlyt. Ennek során még az anarchista mozgalom belső ellentmondásaira is fel kellett figyelniük, ami megintcsak részben az orosz gyakorlathoz kapcsolódott, amikor – mint Berkman levelei tükrözték – az ő anarcho-kommunista elképzeléseivel szemben az individualista anarchisták szereplése aggasztotta őket.

Az anarchista mozgalom szűkebb belső történetét azonban itt nem akarjuk minden részletében nyomon követni. Úgy tűnik, a modern Európa történetében még egy ízben jutottak az anarchisták komoly szerephez: Spanyolországban, ahol ismeretes módon komoly tömegbefolyással rendelkeztek. Berkman maga ismételten foglalkozott a gondolattal, hogy a helyszínre siessen, s sokat várt a spanyol mozgalomtól, de még inkább aggódott az ottani jövő miatt. Jellegzetes módon azonban aggodalmai kettős töltésűek voltak, s a baloldali erők konszolidálásától legalább annyira tartott, mint a jobboldali, fasiszta veszélytől. Így azután az anarchista vezetők tulajdonképpen a korszak főproblémájával, a fasizmus és a demokratikus haladás konfrontációjával szemben értetlenül álltak. Általánosságban véve a leghatározottabban tagadták a kommunistákkal és a szociáldemokratákkal való együttműködést. Ez a tagadás részben anarchista alapelveikből következett, de mindezt őbennük személyesen az 1919–1921-es orosz tapasztalatok, az orosz anarchista mozgalom visszaszorítása is fokozta.

1936-ban azonban Spanyolországban mindez nagyon élő módon vetődött fel – s ekkor a két barát is szinte meghasonlott egymással. Berkman a rendkívüli helyzetben szükségesnek vélte a szocialistákkal és a kommunistákkal való szövetség elfogadását (ez ügyben a spanyol anarchisták is kikérték véleményét), míg Goldman kérlelhetetlen maradt. Goldman utalt arra, hogy Caballero maga is korábban mint lépett fel a spanyol anarchisták ellen. Az 1937. májusi barcelonai anarchista, CNT, POUM erők leverését követően pedig Goldman még inkább saját igazát vélte kiolvasni a történeti eseményekből, olyannyira, hogy később 1938-ban és a második világháború idejére is visszautasította az antifasiszta koalíció megkötését – bár a fasizmust ténylegesen mindig a leghatározottabban visszautasította. Amikor azonban anarchista barátai közül egyesek ebbe az irányba mozdultak el, s azt hangsúlyozták, hogy a Szovjetunió nélkül nincsen hatékony antifasiszta politika, Goldman és Berkman mindig csak a „kijózanító" ellenérveket sorolták fel. De ugyanúgy elfordultak Gandhitól is, részben annak nacionalizmusa miatt. Az Egyesült Államok iránt mindvégig nosztalgiával viseltető Berkman és Goldman kémlelő szemmel figyelte az amerikai kulturális, irodalmi élet alakulását. Goldman még egy ízben körutat is tehetett ott, s ekkor írt a New Deal kiváltotta nagyobb politikai-szociális „ébredésről", anélkül, hogy illúziói lettek volna, s tudta, hogy a nagytőke szűk korlátok közé szorítja majd a New Dealt. Vagyis fürkésző szemük sok mindent kísért nyomon – de mint ők maguk is tudták, meg is vallották, egyre inkább a tényleges politikai események járdaszegélyéről.

Jemnitz János

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK KÉPEI

Írta és a képeket válogatta: Farkas Márton és Józsa Antal
(Budapest, Európa Könyvkiadó. 1977. 507 l.)

Az első világháborút követő években, illetve a két világháború közt nem ment ritkaságszámba a háború fotóit, képeit tartalmazó kiadvány. Ennek ellenére Farkas Márton és Józsa Antal vállalkozása úttörő jellegű és jelentőségű. A felszabadulás után ugyanis ez a műfaj nálunk meglehetősen háttérbe szorult, és nemcsak az első világháború vonatkozásában, hanem általában is. Az utóbbi években ismét megjelentek történelmi képgyűjtemények, és most – a szerzők munkájának eredményeként – az első világháború történetét ábrázoló is publikálásra került. Historiográfiailag is érdemes volna elemezni, mi a magyarázata a hosszú szünetnek. Anélkül, hogy átfogó válaszra törekednénk, talán csak arra utalunk, hogy az ilyen jellegű kiadványokat történetírásunk – beleértve a történeti publicisztikát is – az elmúlt évtizedekben nem értékelte kellően. Pedig ennek a műfajnak igen nagy a jelentősége a történelmi ismeretek *széles* körben való terjesztésében. A szerzők vállalkozása azért tekinthető úttörő jelentőségűnek, mert első alkalommal tesznek kísérletet arra, hogy a népszerű, a széles közönség érdeklődéséhez igazodó műfajt az első világháború tárgykörében magas elvi színvonalon, a marxista történetszemlélet alapján újítsák fel.

Már most előre kell bocsátani, hogy a szerzők vállalkozása sikeres, eredményes. A szerzők, a Hadtörténelmi Intézet munkatársai, fáradságot nem kímélve átvizsgálták a korábbi képes publikációkat, de ezen túlmenően jelentős kutatómunkát végeztek az archívumok képgyűjteményeiben. Nemcsak a hazai gyűjteményeket vizsgálták át (Hadtörténelmi Múzeum, Munkásmozgalmi Múzeum, Iparművészeti Múzeum, Közlekedési Múzeum, Széchényi Könyvtár, Országgyűlési Könyvtár), hanem külföldi (Szovjetunió, Csehszlovákia, NDK) gyűjteményeket is. Így azután nemcsak válogatva ismétlik meg a korábban már kiadott fotókat, hanem számos új, kiadványban még meg nem jelent fotóval gazdagítják gyűjteményüket.

A szerzők a világháború történetének ismert szakemberei. A történeti folyamat periodizációján alapuló felosztásban, logikus, áttekinthető rendszerben adják közre a kiválogatott képanyagot. A rendszerbe foglalás egyrészt követi az időrendet, másrészt a csoportosítás az évek rendjén belül jól áttekinthető tematikai egységet is nyer. Ki kell emelni a szerzők sikeres törekvését az átfogó ábrázolásra. A világháború egész menetéről, előzményeivel, befejezésének folyamatával együtt, arányos képet adnak. A képeket folyamatosan végig néző olvasó e jelentős történelmi esemény mélyebb

összefüggéseiből is sokat kap. A képek rendjével mélyebb összefüggéseket feltárni – ez jellemzi a szerzők munkáját. Ez a törekvés jelentkezik mindjárt az első fejezet megalkotásánál is. Az „Útban a világháború felé" című bevezető fejezet megpróbálja felvillantani az első világháborúhoz vezető körülményeket, okokat. Már itt megmutatkozik a szerzőknek az az ugyancsak sikeresnek tekinthető törekvése, amely a képanyag, az egyes képek rövid felirata, valamint az egyes fejezetek folyamatos szövege közt megfelelő arányt teremtve, s így a képek által nyújtott élményt az olvasás révén mintegy kiegészítve próbál átfogóbb, teljesebb képet adni. Ebben az első fejezetben természetszerűleg kisebb mértékben állnak rendelkezésre fotók és ezért a szerzők korabeli rajzokkal egészítik ki a hiányosságokat. A következő fejezet „Az imperialista világháború kirobbanása" címmel kisebb gyűjteményt nyújt, amit azonban indokol a témára vonatkozó képanyag szűkebb terjedelme. Az ezután következő fejezetek a háború egy-egy esztendejét fogják át. A hatodik fejezet, amely az 1917-es esztendő képeit nyújtja, jelentős figyelmet fordít az orosz forradalom képanyagára is. A hetedik fejezet, amely az 1918-as esztendő eseményeire vonatkozó képekből válogat, a katonai összeomlás mellett a központi hatalmak országaiban kialakuló és végbemenő 1918 őszi forradalmakat is bemutatja. A fejezeteket befejezésül függelék egészíti ki, amely időrendi táblázatot és névmutatót tartalmaz.

Külön és kiemelten szólni kell a kötetbe foglalt mintegy húsz térképrajzról, amelyek a hadműveleteket ábrázolják. Kitűnőek ezek a térképek, és itt is megmutatkozik a Hadtörténelmi Intézet munkatársainak hozzáértése, valamint at Intézet technikai segítsége is. Azt kell mondanunk – az első világháború kiterjedt külföldi irodalmát is tekintve –, hogy ez a mintegy 20 térképvázlat, hadműveleti rajz kiváló tartalmi és technikai megoldásban kíséri végig a világháború hadtörténeti eseményeit. A térképeknél amellett az offszet nyomás előnyei is mutatkoznak. Ugyanakkor ez a technikai eljárás a képeknek nem válik hasznára. Itt a kiadót bizonyára gazdaságossági szempontok vezették. Ugyancsak itt jegyezzük meg, hogy a képek számozása egyes helyeken nem következetes, a képek elrendezésének a sorrendje nem mindenütt ugyanaz (lásd pl. 69. l.; 195. l.), és így – noha ez csak néhány esetben áll fenn – az olvasó bizonytalan a kép és a vonatkozó felirat kapcsolatában. Helyesebb lett volna a képaláírásokat közvetlenül a vonatkozó kép alá vagy mellé helyezni, akkor is, ha egyes esetekben ez a kép kisebbítését igényelte volna. Noha a képaláírások szövege általában jó és megfelelő és ugyanez elmondható a maga teljességében az összefüggő szövegről, a recenzensnek rá kell mutatnia arra is, hogy mind a képaláírások szövegében, mind az összefüggő szövegben vannak pontatlanságok, amelyek ugyan nem zavarják meg az olvasóban formálódó helyes összképet, de elkerülhetők lettek volna. (A Belgrád–Zimonyi vasúti hidat nem a Monarchia, hanem a szerb hadvezetőség robbantotta fel – 75. l.; Schlieffen nem 1906-ban, hanem 1913-ban halt meg – 92. l. Az örmény pogromokat nem megszállt, hanem törökországi örménylakta területeken szervezték – 161. l. stb.)

Végül a szöveggel kapcsolatban jelezni kell egy vitakérdést is. A szerzők felfogása szerint a békeszerződések egyik jellemző vonása volt, hogy az érintett országokat a forradalmak miatt külön is megbüntették (458. l.). Ez a gondolat Magyarország vonatkozásában is megjelenik, abban a formában, hogy a Magyarországgal kötött béke a Tanácsköztársaság miatt különösen szigorú volt (463. l.). Ezen a ponton vitatkozni kell a szerzők felfogásával. A forradalmak nem befolyásolták negatív értelemben a legyőzöttekkel kötött békét. Különösképpen érvényes ez a Magyarországgal kötött trianoni békére. Az 1920 nyarán aláírt trianoni béke lényegében már a Tanácsköztársaságot megelőzően elkészült, és megfogalmazást is nyert a párizsi békekonferencia különböző bizottságaiban. Ebből a szempontból nézve a Tanácsköztársaság egy más alternatíva lehetőségét mutatta fel, egy olyan lehetőséget, amely a forradalom kelet-európai szétterjedésével realizálható. Ebben az esetben ugyanis a szocialista hatalmat teremtett népek számára nem a győztes imperializmus párizsi konferenciája diktálja a békét, hanem ők maguk rendezik a háború utáni határkérdéseket, a kelet- és közép-európai népek és nemzetek viszonyát. Miután ez az alternatíva nem realizálódott, érvényesült az első világháborúban győztes imperialista hatalmak békediktátuma. Ezt azonban a szocialista forradalom időleges sikere Magyarországon, Szlovákiában, Bajorországban sem pozitív, sem negatív értelemben nem befolyásolta.

Ezek a kritikai megjegyzések természetesen nem mondanak ellent azoknak az értékelő és elismerő megállapításoknak, amelyeket már föntebb tettünk, és amelyeket megismételve, összefoglalóan értékelve meg kell állapítanunk, hogy Farkas Márton és Józsa Antal eredményes munkája nagyban elősegíti az első világháború helyes szemléletének széles körben való elterjesztését.

Galántai József

KURT DÜWELL: DEUTSCHLANDS AUSWÄRTIGE KULTURPOLITIK 1918–1932

(Köln–Wien, Böhlau Verlag. 1976. 402 l.)

NÉMETORSZÁG KÜLÜGYI KULTÚRPOLITIKÁJA 1918–1932

Az imperializmus korának hatalompolitikai versengésében a nagy nemzetek „civilizációs küldetésük, elhivatottságuk" elfogadtatására, gazdasági expanziójuk támogatására, mind nagyobb mértékben alkalmazták a kulturális propaganda eszközeit A francia, angol, amerikai, német, spanyol, olasz és más „kultúrimperializmusok" harca minden földrészre kiterjedt; misszionáriusok és kereskedők, orvosok és mérnökök, iskolalétesítmények és kutatóintézmények egész sora állt célkitűzéseik szolgálatában. Általában valamennyi „kultúrimperializmus" jellemzője volt, hogy nagyrészt „privát" (értsd: monopoltőkés) körökből merítette anyagi erőforrásait, innen eredt vállalkozásaik sajtótámogatása, és ezek kezdeményezték mindenütt a mögöttük álló hazai népes tömegszervezeteket; de egyúttal mindenütt fellelhetők a szoros kapcsolatok a külpolitika hivatalos irányító szerveivel, a külügyminisztériumokkal.

Németországban az Alldeutscher Verband és más expanziós célkitűzésű társadalmi szervezetek mellett az 1881-ben alakult Allgemeiner Deutscher Schulverein – 1908-tól Verein für das Deutschtum im Ausland elnevezéssel – játszott leginkább szerepet ezekben a törekvésekben. 1890–1910 közt százával létesültek külföldön, főleg a Közel- és Távol-Keleten, valamint Dél-Amerikában német iskolák, amelyek az illető országok tanügyigazgatásától független felekezeti, társulati stb. magánintézményekként gondoskodtak – németországi anyagi hozzájárulással és egyéb segítséggel – a külföldön élő birodalmi németek gyermekeinek német iskolázásáról, 1906 óta azonban fokozottan törekedve arra is, hogy az illető országok német alkalmazásba vett állampolgárai is minél nagyobb számban sajátítsák el ezekben a külföldi propagandaiskolákban a német nyelvet és nevelkedjenek ott a német érdekeknek megfelelő szellemben. (A német lakossággal is rendelkező országokban emellett arra is törekedtek, hogy az megtartsa, megtarthassa német iskoláit az asszimilációs törekvésekkel szemben, az illető ország tanügyi igazgatása keretében.)

Az imperialista hatalmak fegyveres összecsapása az első világháborúban olyan háborús propagandát állított előtérbe, amely az ellenfelet kulturálatlan barbárnak, a civilizáció ellenségének tüntette fel. A szerző nem tér ki arra, hogy a német hadviselés mennyiben adott alkalmat ilyen természetű antant-propaganda alkalmazására, csupán azokról a károkról emlékezik meg, amelyeket a háborút elveszített és hatalmi helyzetében megrendült Németország e propaganda következtében szenvedett, s amelyek továbbélő hatásának ellensúlyozásául fokozottan ki kellett domborítania a potsdami porosz hatalmi politikával látványosan szakító weimari német köztársaságnak, hogy Németország kultúrállam, a világ érdeklődésére és becsülésére érdemes kultúrkincsekkel. Mint a weimari köztársaság hangsúlyozta, ezeket a kulturális értékeket anélkül kívánja felmutatni, hogy a háború előtti értelemben vett propagandát űzne velük; Németország kulturális tekintélyének helyreállítására, a világ szimpátiájának megnyerésére alkalmas békés kultúrmunkát akar kifejteni a külföld irányában, barátokat akar szerezni Németországnak. A szerző nem kételkedik e kultúrpolitikai célkitűzések őszinteségében, s véleménye szerint, ha nem is maradéktalanul, de lényegében sikerült végrehajtani az e tekintetben szükséges szemléleti és módszerbeli változtatásokat. A kezdeti nagy nehézségek leküzdésével ezek alapján már jelentkező biztató eredményeket azonban a gazdasági válság viszonyai közt nem lehetett megfelelően továbbfejleszteni; a nemzetiszocializmus hatalomra kerülése pedig véget vetett a weimari szellemnek a külföldre irányuló kultúrpolitikában is, s azt ismét – erőszakosabban, mint valaha – a hatalompolitika propagandaeszközévé degradálta. A szerző a weimari időszak külügyi kultúrpolitikájának szellemében és gyakorlatában számos olyan pozitív vonást, elemet lát, amelyekhez a második világháború után a Német Szövetségi Köztársaság külügyi kultúrpolitikája visszanyúlhatott.

Düwell könyvéből megismerhetjük azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a német külügyminisztérium (Auswärtiges Amt) első világháború utáni átszervezése keretében 1920-ban felállított önálló kulturális osztály (IX. majd VI. osztály) – társadalmi szervezetek egész sorának általa összefogott és irányított közreműködésével – Németország kulturális elszigetelődöttségének felszámolására, a német tudománynak a győztes hatalmak részéről szervezett bojkottja áttörésére tett, s hogy a weimari

köztársaság kiváló egyéniségekben (Bruno Walter, Wilhelm Furtwängler, Erich Kleiber, Edwin Fischer, Max Reinhardt stb.) bővelkedő magas színvonalú művészetét megismertesse a világgal. Feladata volt a német könyv, a német film külföldi propagálása; 1926-ban megindultak a német rádió külföldi adásai.

A szerző érzékelteti, hogy a weimari szellemű külügyi kultúrpolitika nem találkozott a német közvélemény egyöntetű helyeslésével: sokan azzal vádolták, hogy inkább „internacionalista", mint „német nemzeti", s kifejezetten antiszemita jellegű kritikai megnyilvánulások is voltak. Megemlíti, hogy a német tudományos és kulturális körökben tapasztalható nagyfokú idegenkedés a győztes hatalmak által uralt Népszövetség szellemétől, jelentős akadálya volt annak, hogy a weimari Németország külügyi kultúrpolitikája nagyobb mértékben használhassa ki azokat a szélesebb, de a reméltnél mégis korlátozottabb lehetőségeket, amelyek tevékenysége számára a Népszövetségbe történt belépés (1926) után, a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága keretében adódtak.

A német külképviseletek 1929-ben utasítást kaptak a kultúrpolitikai lehetőségek fokozottabb kihasználására, de kultúrattasék rendszeresítésére anyagi okokból nem került sor. Nyilván politikai megfontolásokra vezethető viszont vissza az a szerző által hangsúlyozott és kedvezőtlennek ítélt tény, hogy a weimari Németország külügyi kultúrpolitikája nem törekedett kétoldalú kultúregyezmények kötésére, jóllehet a mindig féltékenyen figyelt, és sok tekintetben példának is tekintett francia külügyi kultúrpolitika 1922–1931 közt tíz európai állammal létesített egyezményes kapcsolatot. Amikor Csehszlovákia, kulturális egyezményt kötve Franciaországgal, 1927–1929 közt Németországnak is többször felajánlotta hasonló kultúregyezmény megkötését, a német kormány elzárkózott az elől. Ennek a magatartásnak mélyebb vizsgálata bizonyára oda vezetne el, hogy a kultúrkapcsolatok elvileg elismert sőt hangoztatott kölcsönössége ellenére a weimari köztársaság külügyi kultúrpolitikai gyakorlat az egyoldalú ráhatás lehetőségeit kereste, mégpedig a Németországgal történt „igazságtalanság" elismertetése, és a helyzet megváltoztatásának szükségessége iránti hangulatkeltés célzatával, s ez mintegy kizárta annak lehetőségét, hogy viszonossági alapon németországi kultúrtevékenységet engedélyezzen olyan államoknak, amelyek a status quo hívei, vagy amelyekkel szemben éppen irredenta törekvései vannak.

A Külügyi Hivatal kulturális osztályának szervezeti felépítését, az egyes előadói csoportok feladat- és ügykörét, költségvetését ismertetve, a szerző rámutat arra, hogy első helyen nem is Németország más államokkal való kulturális kapcsolatai állottak, hanem a külföldi németséggel való – egyedül kulturális téren lehetséges – kapcsolattartásának kérdései: a versailles-i békeszerződés következtében idegen uralom alá került ún. határmenti német lakosság (Grenzlanddeutschtum) s a külföld különböző országaiban régebben honos német népcsoportok (Volksgruppe) kulturális gondozása. E tekintetben a külügyi kultúrpolitika a német közvéleményben széles, átfogó bázisra támaszkodhatott. A szerző úgy tünteti fel, mintha egyszerűen a külföldi németek népi sajátosságuk, kulturális önállóságuk fenntartására irányuló törekvései németországi támogatásáról lett volna szó, s nem a versailles-i béke által meghatározott helyzet megváltoztatása feltételeinek céltudatos előkészítéséről is, sőt elsősorban erről. A szerző állítása szerint a weimari német köztársaság külügyi kultúrpolitikája nem alkalmazta a titkos diplomácia módszereit, és a rendelkezésére álló pénzforrásokat tisztán kulturális célokra fordította. Magyarországi vonatkozásban is konkrét példák volnának azonban felhozhatók ennek cáfolatára.

Düwell könyve igen felszínesen tárgyalja csak az egyes külföldi országok németsége irányában folytatott németországi külügyi kultúrpolitikát, középpontba az iskolaügyet állítva. Viszonylag megalapozottabban ír viszont a külföldi németeknek juttatott ösztöndíjak politikájáról. A szerző helyesen utal arra, hogy a Külügyi Hivatal kulturális osztálya mily szorosan együtt dolgozott a külföldi németséggel foglalkozó különféle társadalmi szervezetekkel (Deutscher Schutzbund, Verein für das Deutschtum im Ausland), alapítványokkal (Deutsche Stiftung), intézetekkel (Deutsches Auslandsinstitut), evangélikus és katolikus egyházi szervekkel stb., mégsem tárja fel ennek a hivatalos külügyi kultúrpolitika tehermentesítését sokban szolgáló együttműködésnek kulisszatitkait. Ugyanígy homályban maradnak a külügyi kultúrpolitika konkrét kapcsolatai az Európai Német Népcsoportok Szövetségével, illetve közvetlenül az egyes népcsoportokkal.

A szerzőt ennél jobban érdekelte a „külügyi kultúrpolitika" fogalmi meghatározása, s annak a tipológiai kérdésnek eldöntése, hogy a weimari Németország részéről „kultúrkisugárzásról" vagy

„kulturális öninterpretációról" beszélhetünk-e inkább, mert „kultúrimperializmusról", „kulturális expanzióról", de mégcsak „kultúrpropagandáról" sem lehet ez esetben szó az első világháború előtti értelemben. Ezt az elmélkedést a mélyebb tényfeltárás kétségkívül zavarta volna.

Tilkovszky Loránt

DIE USA UND EUROPA 1917–1945. STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEN USA UND EUROPA VON DER GROSSEN SOZIALISTISCHEN OKTOBERREVOLUTION BIS ZUM ENDE DES ZWEITEN WELTKRIEGES

Herausgegeben von Fritz Klein. (Berlin, Akademie-Verlag. 1975. 301 l.)

AZ USA ÉS EURÓPA 1917–1945. TANULMÁNYOK AZ USA ÉS EURÓPA KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOMTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

A most ismertetésre kerülő kötet anyagát az NDK történészei az 1975-ös San Francisco-i XIV. nemzetközi történészkongresszusra állították össze. A hét tanulmányt, az előszó szerint, három kapocs fogja össze tematikai különbözőségük ellenére. Egységesek a tanulmányok abban, hogy tagadják az USA elzárkózását, a „klasszikus izolacionizmus"-hoz való visszatérését a két világháború közötti időszakban és azt állítják, hogy az USA kezdettől fogva kiemelkedő szerepet játszott. Második közös vonásuk az a szemlélet, hogy az Egyesült Államoknak az európai államokhoz, különösen a nagyhatalmakhoz fűződő viszonyának alakulásában kiemelkedően fontos szerepet kapott a Szovjet-Oroszországgal, majd a Szovjetunióval való kapcsolata. A harmadik közös jellemző szorosan kapcsolódik az előzőhöz: az USA és Európa kapcsolatai tágabb értelemben a szocializmus és kapitalizmus társadalmi erőviszonyai változásainak is kifejezői voltak. Mindegyik tanulmányban, amelyben lehetőség kínálkozott a fenti szempontok érvényesítésére, találkozhatunk is velük, bár időnként csak erősen áttételes formában.

A válogatás bevezető tanulmányai az első világháborút lezáró eseményekhez kapcsolódnak. Ide sorolható a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme is. Az első tanulmány éppen azt vizsgálja, hogyan viszonyult az Egyesült Államok Szovjet-Oroszországhoz, hogyan módosult ez a viszony a forradalmat követő három év során, egyáltalán milyen hatásokat és ellenhatásokat váltott ki a szocialista forradalom győzelme.

A tanulmány szerzője, Wolfgang Ruge, helyesen utal arra, hogy mint a világ sok más pontján, úgy az Egyesült Államokban sem ismerték fel azonnal a győztes forradalom jelentőségét. Nem tulajdonítottak jelentőséget a szovjeteknek sem, csak akkor kerültek a figyelem középpontjába és fordultak ellenük, amikor azok a háború folytatásával szemben foglaltak állást. A fő cél az volt, hogy rábírják Szovjet-Oroszországot a háború folytatására. A lezajlott változások jelentőségének felismerése azonban új – imperialista – célt hozott magával: a bolsevizmus felszámolásának célját. A szerző utal az ebben a szellemben fogant politikai akciókra (amennyiben a wilsoni békepontokat a szovjet békedekrétum ellensúlyaként fogja fel) és a megindított fegyveres akciókra is, az intervencióra.

Külön kiemeli a NOSzF-nak az USA belső viszonyaira gyakorolt hatását. Bár a haladó erők felismerték, hogy itt egy új társadalmi rendszer születéséről van szó, a burzsoáziának a szakszervezetekre gyakorolt nagy befolyása miatt mégsem lehetett olyan erejű hatása, mint amilyen az Kelet-Európában volt. Minden esetre hozzájárult a szocializmus felé vezető útról folytatott viták megindulásához, a szervezett haladó erők differenciálódásához és ezzel elősegítette a kommunista párt megalakulását is – mutat rá Wallace Morgan az USA haladó erőinek a Szovjetuniót támogató küzdelmét bemutató tanulmányában.

A 20-as évek Amerikája ellentmondásos módon kötődött ahhoz az Európához, amely még mindig az első világháború lezáró békerendszer következményeivel és az abból fakadó nehézségek megoldásával küszködött – mutat rá Werner Basler és Hella Bünger tanulmányában. Előbbi nagyon gazdag forrásanyagra támaszkodva kimutatja, hogy az Egyesült Államoknak az a politikája, hogy nem kötötte magát kollektív szerződésekkel, hogy kétoldalú szerződései esetében is kötelezettségeiről ő maga

döntött, már nem a múlt századi klasszikus izolacionalizmusra utal. Sőt, elzárkózásról már egyáltalán nem lehet beszélni – véli Basler. A hangzatos jelszavak azonban, amelyek a 19. század amerikai külpolitikáját idézték, Európára vonatkoztatva csak részben voltak helytállóak. Basler az európai relációkat az amerikai külpolitika egészéből kiszakítva szemléli, ezért a csak a dollárdiplomácia által megkövetelt minimumot alig túlhaladó – a szovjetellenességet támogató – amerikai politikai jelenlétet és aktivitást rosszul értelmezi. Nem úgy értékeli, ahogy pedig a valóságban történt, hogy az USA saját érdekeinek jobban megfelelő más világrészek felé – Latin-Amerika, Távol-Kelet – fordult, külpolitikai aktivitását tehát nem vesztette el, csak „átcsoportosított", hanem úgy fogja fel, hogy fenntartotta a háború alatti európai aktivitás szintjét, csak most más – gazdasági – eszközöket tolt előtérbe. Az USA európai politikai tevékenységének jelentős visszaesése és az ezáltal dominánssá váló gazdasági kapcsolatok valóban kelthetnek ilyen látszatot.

Hella Bünger tanulmányának témáját a 20-as, 30-as évek fordulójának időszakából merítette, amikor még sok vonatkozásban az első világháború utáni rendezés szelleme kísértett. Ilyen akut nehézségnek bizonyult a német jóvátétel kérdése is. A tanulmány középpontjában a Hoover-moratórium, annak előkészítése és következményei állnak, amelyek újabb bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy az Egyesült Államok a közvetlen gazdasági érdekeihez kapcsolódó politikai tevékenységén túl – Európára vonatkoztatva – „csak" a kommunista- és szovjetellenességet támogatta, ez esetben a német imperializmus erősítésével. Ezzel azonban jelentős mértékben hozzásegítették Németországot, ha csak áttételesen is, egy újabb világméretű fegyveres konfliktus kirobbantásának lehetőségéhez.

A három utolsó tanulmány már a második világháborúhoz kapcsolódik. Olaf Groehler azt vizsgálja, hogyan vélekedtek Németországban az USA haderejéről 1933 és 1941 vége között. Ismerteti azokat a forrásokat, amelyekből az információk származtak és azoknak a német intézményeknek a felépítését, amelyek a szerzett adatokat és információkat feldolgozták és értékelték. Ez az értékelés 1933 és 1936 között így hangzott: csekély létszám, gyenge felszereltség, nem jelenthet veszélyt Németország számára és egyébként is az első világháborút követő amerikai magatartás alapján jóindulatú semlegességet remélt politikájához. A szerző szemléletesen mutatja be, milyen önáltatásban ringatták magukat a németek, amikor az USA hadipotenciájáról vagy Lengyelország megtámadása után esetleges semlegességéről volt szó. Bár a német katonai attasé, Boetticher információi tényszerűen igazak voltak, mégis azt a tévhitet sugallmazták a német vezérkarnak, hogy az Egyesült Államokban a döntés nem a politikusok, hanem a katonák kezében van, akik a kormánypolitikával ellentétben támogatták a németek újrafelfegyverzését. A szerző helyesen emeli ki tanulmánya végén, hogy a nácik számítása nem azért nem vált be, mert az USA a vártnál gyorsabban futtatta fel hadiipari termelését, és hamarabb jelent meg jelentős erőkkel az európai hadszíntéren, hanem elsősorban azért, mert a Szovjetunió nem roppant össze az 1941-es hadjárat során, amire pedig sokan számítottak, és ezzel időt nyert saját maga és a szövetségesek számára.

Az Egyesült Államok és Franciaország második világháború alatti kapcsolatain mutatta be Bernd Jeschonek azt, hogy miként akart az USA nyugati szövetségesei szorult helyzetéből a saját maga számára hasznot húzni. A szerző a két állam háború alatti kapcsolatait három periódusra bontja: az első az USA hadbalépéséig tart, amikor Franciaország a német támadással szemben minden segítség nélkül marad, viszont Észak-Afrika kormányzójának, Weygandnak a gyengeségét az USA kamatoztatni akarja; a második az észak-afrikai partraszállásig tart, amikor már számolnak a franciákkal, meg akarják nyerni támogatásukat, nehogy még ellenük is harcra kényszerüljenek a térségben, de emellett nem szorul háttérbe a saját érdekeltség és befolyás növelésének szempontja sem; a harmadik a de Gaulle vezette ideiglenes kormány elismeréséig tartott, amellyel kapcsolatban a szerző bemutatja az amerikai imperializmus saját szövetségesével szembeni mohóságának és de Gaulle grandeur-jének összecsapását, mely utóbbi valóban Franciaország érdekeit képviselte és védte.

Eva Seeber tanulmányának témája már túlmutat a világháborún és a békés korszak nehézségeire utal. Az első ENSz szervezet, az UNRRA szerepét vizsgálja az USA Szovjetunióval szembeni külpolitikájában az 1943. november 9-i megalakítástól az 1946. november 1-i megszűnésig. Vázolja a segélyszervezet célját és működésének mechanizmusát is, a fő hangsúlyt azonban a működési alapelvekre fekteti. Kiemeli, hogy a 44 tagország az alapító okmányban rögzítette, hogy a segély nem adhat alkalmat más országok belügyeibe való beavatkozásra, hogy a szervezet nyújtotta segélyt bármely fasizmus és háború sújtotta ország minden további feltétel nélkül megkaphatja, így a Szovjetunió is. Tekintve, hogy a szervezet összkiadásának 70%-át az Egyesült Államok viselte, az amerikai politika

eszközének volt tekinthető. Roosevelt realista politikája még a gazdasági kapcsolatok kiépítésére akarta felhasználni a szervezetet, igaz azzal a céllal, hogy ezáltal a háború utáni rendezés győztesei is ők legyenek.

Seeber jól érzékelteti azt a folyamatot, ahogyan ez az alapjában véve békés roosevelti politika a háború után a helyreállítás időszakában erőszakosabb irányba tolódott el. Ez elsősorban a Szovjetunió és a népi demokráciák esetében mutatkozott meg igen élesen. Ebben az esetben már nem egyszerűen arról volt szó, mint ahogyan Franciaország esetében, amikor egy másik nagyhatalom rovására akarta befolyását kiterjeszteni, itt már a két különböző társadalmi rendszer szembenállása a döntő mozzanat. Ezért is került előtérbe – mutat rá a tanulmány szerzője – a segélyszervezettel kapcsolatban az új politikai irányvonal: a gazdasági segélyt a politikai iránytól, a társadalmi berendezkedéstől kell függővé tenni. Az USA a segélyért kereskedelmi információkat követelt cserébe, a technikai lebonyolítás megváltoztatásával pedig közvetlenül is be akart avatkozni az érintett országok – elsősorban a Szovjetunió és a népi demokratikus államok – belügyeibe. Ez a politika a segélyszervezet feloszlásához vezetett. A kezdeti gazdasági együttműködés helyére az atomzsarolás lépett.

A tanulmánykötet szerzői nem egy kérdés átfogó vizsgálatára vállalkoztak, hanem konkrét helyzeteket, szituációkat vizsgáltak, így a munkákat esettanulmányoknak minősíthetjük. A tanulmányok témájának megválasztása szerencsés volt. Egyrészt megfelelő képet adnak az USA és Európa kapcsolatainak alakulásáról az adott időszakban, másrészt – ha a témaválasztás irányultsága korlátozóan hatott is – sikerült azokat a kérdéseket megragadniuk, amelyek Európán belül valóban fontos szerepet játszottak. Teljesebb képet kaptunk volna, ha a szerzők Nyugat-Európa és a Szovjetunió mellett Közép-Európa amerikai kapcsolatait is vizsgálnák, amelyek akkor szintén nem voltak érdektelenek. Mindezek ellenére a kötet mindenképpen hozzájárul a korszak jobb megismeréséhez.

Barabás László

DOKUMENTUMKÖTETEK A KUBAI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉRŐL

**(Julio Antonio Mella: Documentos y artículos. La Habana, 1975.
Ed. de Ciencias Sociales. 662 l.
Carlos Baliño. Documentos y artículos. La Habana, 1976.
Ed. de Ciencias Sociales. 276 l.)**

Kuba Kommunista Mozgalmának és Szocialista Forradalmának Történeti Intézete munkájának eredményeképpen jelentek meg a kubai munkás- és kommunista mozgalom két – talán legnagyobb – történeti alakjának írásait tartalmazó kötetek. Mindkettő évfordulós kötet: a Mella írásait tartalmazó könyv a Kubai Kommunista Párt megalakulásának ötvenedik évfordulójára és az 1975-ös pártkongresszus tiszteletére jelent meg. A Baliño írásait tartalmazó kötetet a kubai forradalmár halálának ötvenedik évfordulóján adták ki. A könyvnek egyúttal azonban a kubai történettudomány szívós gyűjtőmunkáját is mutatják: a forradalmi mozgalom alapvető dokumentumait ismertetik meg az olvasóval.

A kötetek előszavában az Intézet jelzi, hogy a két munkásvezető életének megismerésében még sok az ismeretlen terület: Baliño kevés 19. századi írását találták meg (ekkor az Egyesült Államokban tevékenykedett), hiányos életének az 1913–1917 közötti korszaka is. Mella kubai és mexikói tevékenysége egyaránt rejthet még ismeretlen írásokat. Mégis fontos szerepük van a köteteknek: meg lehet rajzolni Baliño és Mella eszmei fejlődését.

A hosszú kort megért Baliño (1848–1926) életútját *Blas Roca* rajzolja meg bevezető tanulmányában. Írása különösen az 1892 előtti időszak bemutatásával igyekszik áthidalni a dokumentumokban még meglevő hiányokat. Azt a Baliñót mutatja be, aki a spanyolellenes, függetlenségi, rabszolgatartó ellenes, demokratikus álláspontról, megismerkedve a szocializmus eszméivel, José Martí harcostársa lett a századvégi függetlenségi háborúban. 1892-ből két nagyobb írás is mutatja ezeket a gondolatköröket.

Baliño a dohánymunkások vezetője volt, aki 1903-ig az Egyesült Államokban élt, s világnézete alapvetően *osztály*ának érdekeiből táplálkozott. Hangsúlyozza (1894), a rabszolgaság eltörlése csak új

formát teremtett, az ipari rabszolgaságét. S bár a harc békés eszközeit látta aktuálisnak, egy levelében leszögezte: ahol a propaganda és az eszmék terjesztésének szabadságát tiltják, ott ő fellázad a hatóságok ellen.

Baliño álláspontját, osztályszempontján túl az határozta meg a 20. század elején, hogy Kuba Egyesült Államoktól való függése egyre nyilvánvalóbbá lett. Mint Martí harcostársa, a függetlenségi és antiimperialista gondolat egyik fő képviselője lett a munkásmozgalomban. Ugyanakkor tevékenységében és írásaiban világosan látszik: az eredményes harcot a tudományos szocializmus eszméinek terjesztésétől, a munkáspárt megszervezésétől várta; munkáslapokban írt, megszervezte *Kuba Szigete Szocialista Propaganda-klubj*át (1903), s 1904-ben a *Munkáspárt*ot, 1905-ben pedig a *Szocializmus Igazságai* (Verdades Socialistas) folyóiratot. Több fontos felismerés is motiválta tevékenységét. Egyrészt látta: a munkásosztálynak túl kell jutnia a *védelmi* jellegű szervezeteken, az önsegélyzés és a szakegyletek szintjén. Másrészt a Kuba „északamerikanizálódásával" felerősödő rasszizmus ellen harcolva több ízben világosan leszögezte: a munkásmozgalom el kell hogy utasítsa a rasszizmust, a fehér munkásoknak nincsenek külön érdekeik. Írásaiból kitűnik, milyen éberen figyelte az európai munkásmozgalom eseményeit, a Szocialista Internacionálé vitáit, az európai nagy pártok tevékenységét. Leszögezi: a termelőeszközök szocializálásának platformján kell állnia a kubai Munkáspártnak. Baliño többször is kiemelte, a *Szocialista Internacionálé* álláspontján áll, de írásai azt mutatják, hogy nézetei a *baloldalhoz* álltak közel. Írásaiban különösen nagy visszhangot kaptak az oroszországi 1905–7-es események. Baliño úgy látta: itt „ölt testet egy forradalmi jellegű munkásmozgalom". Baliño az oroszországi harcok esetleges győzelme esetén két alternatívát látott: vagy egy képviseleti alkotmányos kormány alakul, mely a forradalom polgári liberális elemeit képviseli, vagy az Oroszországi Szociáldemokrata Párt veszi át a hatalmat s a forradalmat a Szocialista Köztársaság kikiáltásáig folytatja. Erre van lehetőség, vélte Baliño, mert az OSzDMP vezeti a forradalmi mozgalmat. Oroszország munkásai támogatására nemzetközi szolidaritási akciókat sürgetett!

Helyt kapott a kötetben Baliño legnagyobb írása, a *Szocializmus igazságai* című brosúra is (1905), mely a Szocialista Propagandaklub és a Munkáspárt egyesüléséből létrejött *Szocialista Munkáspárt* platformját is jelentette. A kötet szerkesztői e brosúrához Blas Roca 1941-ben, e füzethez írott előszavát is csatolták. Blas Roca rámutat: Baliño műve népszerű formában megírt, vonzó írás a szocializmus eszméiről. Három kérdés kapcsán azonban kritikai megjegyzéseket fűzött a brosúrához. Baliño a trösztöket a szocializmus előkészítőinek tartotta. Blas Roca 1941-ben figyelmeztetett: a termelés társadalmasításának előrehaladása, a technika fejlődése a *társadalmi haladás* keretébe tartozik, de ez a trösztök elleni *harcot* nem teszi szükségtelenné.

Blas Roca *Lassale* hatását is kimutatja két kérdésben. Baliño a *bérharcokat lebecsüli,* s a „vasbértörvénnyel" érvel, másrészt a szocializmus céljaként a „munka teljes hozadékát" követeli a proletár számára. Baliño 1917-től Szovjet-Oroszországra figyel, a munkásosztály akcióegységét sürgeti a végső felszabadulásért. Verset ír az Októberi Szocialista Forradalomról, 1922-ben pedig, azonosulva a szovjet példával, létrehozza *Havanna Szocialista Egyesülés*ét, mely deklarálta, hogy a III. Internacionálé platformját fogadja el. Baliño *Spartacus* néven folyóiratot indít nézetei terjesztésére, 1923-ban pedig megalakította Havannában a Kommunisták Egyesülését, mely az országban hasonló csoportok megszervezéséhez látott. Ez évben kezdett együttdolgozni a fiatal diákvezetővel, Mellával is.

A kubai munkásmozgalom aktuális feladatai, a faji kérdés, az USA-imperializmus és latinamerikai expanziója, a nemzetközi munkásösszefogás, az orosz tapasztalatok, Lenin halála a 20-as évekből közölt írásainak főbb témái. Függelékben a szerkesztők Baliñóról szóló írásokat és fényképeket is közöltek.

Baliño életútja a kubai forradalmi-függetlenségi mozgalmak fejlődését reprezentálja, azt, hogy a 19. század forradalmi és függetlenségi mozgalmainak igazi örökösei a kommunisták. Martí és a kommunista mozgalom közt ő az összekötő kapocs.

Baliñóval összehasonlítva Julio Antonio Mella életműve tragikus rövid időszakot ölel fel (1903–1929), mégis, rendkívül nagy, intenzív tevékenység tükröződik a kötetben. A szerkesztők két részre osztották a kötetet: kubai (1921–25) és mexikói éveire (1926–29).

Az első évek (1921–23) a forradalmi *diákvezető* tevékenységét mutatják be, aki egyre tudatosabban igyekezett a diákmozgalmakat a munkásmozgalommal összekapcsolni. Ezt a szándékot jelzi a *José Martí Népi Egyetem* megszervezése, amely a havannai munkások és diákok találkozásának fóruma lett.

Ezekben az években forradalmi antiimperializmusa főképp Martí eszméire támaszkodik, de a munkásmozgalommal való találkozása a marxizmus–leninizmus eszméi felé vitte. Írásaiból jól látszik, hogy Mella nemcsak kubai kérdésekre figyelt: az észak-amerikai imperializmus kontinentális expanziójának elemzése és harcos tiltakozás a latin-amerikai diktatúrák ellen–egyaránt megtalálható írásaiban. Több cikkben elemzi az olasz fasizmust is. Ezidőből származó írásai elsősorban a forradalmár diákvezető napi eseményekre történő reflexiói.

1925–26-ban a Komintern inspirációjára létrejött Antiimperialista Liga kubai tevékenysége kerül írásainak középpontjába. Az imperializmus kubai expanziójának elemzése is ezidőben mélyült el (pl. *Kuba: egy nép, mely sosem volt szabad,* 174–183. old.), s ez év közepén fogalmazódik meg Mellánál: „a világ elnyomottainak egyetlen reménye . . . Szovjet-Oroszországban van." (189. old.) A Havannába érkező *Vorovszkij* nevű szovjet hajóról írva is az orosz proletárforradalom lett írása középpontja. A Kommunista Párt egyik alapítójaként (1925) harcolt az imperialistaellenes kontinentális egységfront megteremtéséért.

Száműzetése után Mexikóban (1926–29) írásainak tematikája kontinentális méretűre tágult. Az Antiimperialista Ligamozgalom latin-amerikai vezetőjeként ez a téma került egyértelműen figyelme középpontjába, s lényegében ezzel kapcsolatos a perui – de kontinentális igénnyel szerveződő – APRA-mozgalomról (Alianza Popular Revolucionaria Americana) írott nagy elemzése is. A megkülönböztetett figyelmet az indokolta, hogy az APRA a latin-amerikai antiimperialista egységmozgalom megosztásával fenyegetett. Mella bemutatta az APRA ideológiai ellentmondásait, vezetőinek demagógiáját és politikai gyakorlatának kétszínűségét. (Mi az ARPA? (sic), 270–403. old.)

Különleges figyelemmel fordult Mella az értelmiség és a középrétegek felé. Különösen a latin-amerikai „középosztályról" írott tanulmánya (A középosztály missziójáról, 472–483. old.) érdemel figyelmet. E korszakból származó írásai főképp a Liga-mozgalom lapjában, a *Libertador*ban, s az általa alapított két újságban, az *El Machete*ben és a *Cuba Libré*-ben láttak napvilágot. Írásaiból a 20-as évek antiimperialista erőinek harcait, az USA latin-amerikai politikáját, a diktatúrák terrorját, a kommunisták küzdelmének történetét rekonstruálhatjuk. Élete a forradalmi tevékenységé volt – az egyik legnagyobb hatású kommunista politikussá vált a szubkontinensen. Csak a Machado-diktatúra orgyilkosai tudták elhallgattatni: 1929. január 10-én, 26 éves korában megölték.

A Mella írásait tartalmazó kötethez a szerkesztők csatolták a kubai egyetemisták 1923-as országos kongresszusának aktáit, a Kubai Kommunista Párt alapító kongresszusának dokumentumait és az 1927 februárjában, Brüsszelben tartott Antiimperialista Világkongresszus írásait is. Mindhárom kongresszus dokumentumainak kiformálásában Mellának nagy szerepe volt.

Mindkét kötet részletes életrajzi kronológiával zárul.

Anderle Ádám

STANLEY E. HILTON:

BRAZIL AND THE GREAT POWERS 1930–1939

(University of Texas Press, Austin. 1975. 228 l.)

BRAZÍLIA ÉS A NAGYHATALMAK 1930–1939

A könyv középpontjában a nagyhatalmak (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Németország) harca áll Brazíliáért, mint piacért és mint nyersanyag-lelőhelyért. A könyv a második világháború előtti években ábrázolja a Vargas-kormány politikáját, a gazdaságpolitikát irányító személyek és csoportok szerepét, tevékenységük motívumait. Különös figyelmet fordít a gazdaságpolitika, valamint a fegyverkezési program kapcsolatára.

Az első fejezetben felvázolja Brazília általános helyzetét az 1930-as években. A lakosság legnagyobb része a tengerparti városokban élt. 50%-ot tett ki az analfabéták száma, magas volt a gyermekhalandóság. Gazdasági téren nem beszélhetünk még integrált nemzeti piacról, a külkereskedelmet a kávéexport uralta.

A politikai életben az 1930-as „forradalom" hozott változást a Vargas-rendszerrel. Az ellentétek sora jellemezte a politikai életet: az alkotmányos kormányzatot követelők, valamint a radikálisok

ellentéte, a regionális viszályok, a paulisták (São Paulo) és a gauchok (déliek) között. 1934-ben új alkotmányt kapott az ország, majd 1935-ben a kommunista inspirációjú felkelések hatására diktatorikus intézkedések vették kezdetüket, feloszlatták a kongresszust. Ennek a folyamatnak az eredménye 1937-ben az ún. „Estado Novo" (Új Állam) létrejötte volt, amely 1945-ig állt fenn.

Brazília kontinentális politikáját a hegemon törekvések jellemezték. Dél-Amerikában ekkor helyi háborúk dúltak. 1932–33 között Peru és Kolumbia folytatott háborút, ez volt az ún. Leticia-konfliktus, 1932–35 között pedig Bolívia és Paraguay harcolt egymás ellen a Chaco-háborúban. Brazília tradicionális riválisa Argentína volt, mely ebben az időben erősen fegyverkezett és aktívan vett részt a Chaco-háborúban Paraguay oldalán. Brazil uralkodó körök azon a véleményen voltak, hogy a világ kis- és nagyhatalmakból áll, amelyben a nagyok uralják a kisebbeket. Az erősebb joga érvényesül, tehát Brazília feladata erős hadsereg és hajóhad felállítása. Ezt a meggondolását alátámasztotta a nemzetközi méretekben erősödő háborús veszély, az imperialista nagyhatalmak [s ezen belül a fasiszta hatalmak] latin-amerikai expanziója.

Hilton kiemeli: fokozódott a fenyegetettség érzése is, főleg katonai körökön belül. Felmerült a kérdés, okozhat-e gazdasági függés politikai alárendeltséget. Veszélyben érezték Brazília lakatlan területeit is. Tradicionális tényező járult hozzá az általános pesszimizmus kialakulásához: Brazília egyedül érezte magát a spanyol nyelvű államok között. A szerző szerint a brazil stratégia az volt, hogy csökkentsék a gazdasági függést, elkerüljék a politikai vitákat főleg Európával, és vezető szerepet alakítsanak ki Latin-Amerikában.

A kötet részletesen bemutatja, hogy e célt Brazília hogyan akarta megvalósítani: 1934-től a protekcionista export–import tarifarendszer előtérbeállította a helyi nyersanyagokat. Hilton hiányosságként említi, hogy a gazdasági fejlesztés, valamint a „szociális környezet" fejlesztése nem került egyensúlyba, aminek következménye a városok túlnépesedése, a munkaerő „minőségi gyengesége" volt. Vargas kormánya a cél érdekében hangsúlyozta a gazdasági tervezés jelentőségét. Ami az iparfejlődést illeti, állapítja meg a szerző, Brazília 1933-ban lábalt ki a válságból, 1933 és 1939 között 11,2%-ot tett ki az évenkénti ipari növekedés. Ezzel párhuzamosan kontinentális ipari expanzió bontakozott ki, főleg Bolívia és Paraguay felé. Vargas kihangsúlyozta, hogy ehhez az ipari expanzióhoz a kormányzat és az ipar összefogása szükséges. S mert a külkereskedelemben még mindig a kávéexport játszott döntő szerepet, a kormány kettős feladatot látott el ezen a téren: növelni a nyersanyag-exportot, de ezen belül csökkenteni a kávé túlsúlyát.

A brazil üzleti körök az európai államokkal kerestek piaci kapcsolatokat. Főleg a háborút viselő Itáliának volt szüksége élelmiszerre. Jelszó: maximális kereskedelmi és minimális politikai kapcsolatok Európával. Egyes gazdasági körök a Szovjetuniót is felvetették mint piaclehetőséget.

A második fejezet Brazília kapcsolatát tárgyalja az Egyesült Államokkal és Németországgal. Hilton megállapítja, hogy Németországban a nagy gazdasági világválság után az import nyersanyagokra korlátozódott. Afrikában az angol és a francia befolyás erős volt, így Németország, a Balkán, Távol-Kelet és Dél-Amerika felé fordult. Jellemző volt a családi, erős helyi gyökerekkel rendelkező német cégek felhasználása ebben az orientációban. 1939 körül 800 000 német bevándorló („teuto-brazil") élt Brazíliában, akik a Németországgal való kapcsolatokat szintén elősegítették. Németország pénzügyi nehézségei miatt a klíringkereskedelmet részesítette előnyben Brazíliával.

Az Egyesült Államok ipari fölényét akarta felhasználni a Brazíliával való kereskedelemben. Aranha, washingtoni nagykövetté való kinevezésekor lépéseket tett, hogy az Egyesült Államok kereskedelmi törekvéseit kielégítse, Brazíliának azonban a Németországgal való kereskedelem előnyösebb volt. Az Egyesült Államok ezen felül Brazília támogatását szerette volna megszerezni saját külpolitikájához.

Hilton rámutat, hogy 1934–36 között Brazília egyértelműen Berlin felé fordult, 1935-ben átvette Argentína helyét a Németországgal való kereskedelemben. 1934-ben 868, 1935-ben már 1057 német hajó fordult meg a brazil kikötőkben. 1936-ban megkötötték a Gentlemen's Agreement-et, az ún. kompenzációs kereskedelemről. A tárgyaló felek között a leghevesebb vita a gyapot kérdése kapcsán alakult ki. A németek a gyapotot is a kompenzációs kapcsolatban akarták megvásárolni. A brazil kormány ennek ellenállt, s csak az egyezményen kívül, valutáért volt hajlandó gyapotot eladni Németországnak. A brazil kormánnyal szemben a brazil gyapotültetvényesek a német álláspontot támogatták a biztosabb piac reményében.

A szerző felteszi a kérdést, a katonai körök milyen irányba akarták terelni a gazdaságpolitikát. Az 1930-as években a katonaság sokszor meghatározó szerepet játszott Brazíliában, s erős volt a törekvés a fegyveres erők modernizálásának meggyorsítására. A kormánynak nem volt külföldi valutája hadfelszerelés céljára, így a német kereskedelemmel összefüggésben kétoldalú egyezményekkel és ún. „blocked" valutával akartak hadi felszerelést szerezni. Főleg a tengeri haderő volt rossz állapotban, ezért a brazilok nyersanyagokért hadihajókat szerettek volna. Olaszország felé is történt közeledés ilyen szándékkal, azonban az olasz–etióp válság késleltette a döntést.

Az Egyesült Államok és Németország közötti kereskedelmi versengésben lemaradt Nagy-Britannia. Az angol visszaszorulás Latin-Amerikából már a gazdasági világválság idején megkezdődött. Németország hamarosan átvette az angoloktól a szénexportot. Az angolok valójában az Egyesült Államoktól várták a megoldást ebben a kérdésben. Az Egyesült Államok sem tudott azonban hathatós intézkedéseket tenni. Sokan úgy látták, hogy az Egyesült Államok elvesztette a brazil piacokat, különösen a gyapotpiacot.

1936-tól kezdve az európai válság miatt (Rajna-vidék megszállása, spanyol polgárháború) az Egyesült Államok egyre inkább aggódott a németek terjeszkedése miatt Brazíliában. Ettől kezdve a gazdasági motívumok meghatározó szerepét a politikaiak kezdték átvenni. A szerző megállapítása szerint az 1935–39-es periódusra a brazil politikai jobbratolódás a jellemző, de Németország megmarad csupán gazdasági partnernek.

1936-ban Vargas elérte, hogy hivatalában meghosszabbítsák, feloszlatta a kongresszust, megszüntette az 1934-es alkotmányt. Az Estado Novot a nemzetközi közvélemény fasisztának ítélte, Brazília azonban tagadott bármiféle változást a külpolitika terén, visszautasította a hírt, hogy csatlakozni kívánna az antikomintern paktumhoz. Olasz és német körök mégis üdvözölték a váltást. Ennek ellenére a német emigránsok éppúgy beleestek a „brazilizálási" hullámba, mint mások. A gazdasági kapcsolatokat Németországgal Brazília külön akarta választani a politikától. Ezt jelzi a fasiszta Integralista mozgalommal való leszámolása is 1938-ban.

1937–38-ban a katonai körök aggodalma fokozódott Argentína fegyverkezése miatt. Lehetségesnek tartottak egy esetleges háborút a déli szomszéddal. Bár Vargas is fejleszteni akarta a nehézipart (régi álma volt a Volta Redonda-i acélmű felépítése), de míg ő hosszútávú tervben képzelte el a fejlesztést, addig a katonai körök rövid távú biztonsági tervet javasoltak. A fenti motívumok játszottak abban is szerepet, hogy 1938-ban megkötötték a fegyverszállítási egyezményt Németországgal.

A müncheni egyezmény, a Szudéta-föld megszállása fordulópont az Egyesült Államok diplomáciájában a német kereskedelmi kihívással szemben – mondja Hilton. Az Egyesült Államok félt, hogy a kereskedelmi behatolást katonai expanzió fogja követni. Ezért hosszútávú segélyprogramot helyeztek kilátásba, de a brazil vezetők ennek ellenére sem akarták megszakítani a kapcsolatukat Németországgal. Brazília ki akarta használni a nagyhatalmak versengését saját piacainak és nyersanyagexportjának növelésére.

A német–brazil kapcsolatban döntő fordulat csak Lengyelország megszállása után következett be, amikor Nagy-Britannia blokádot hirdetett meg, amely megnehezítette a két ország kereskedelmét. A világháború kirobbanásával Brazília a fasiszta-ellenes oldalra állt. 1942-ben belépett a háborúba az Egyesült Államok oldalán. Ezután Németország kikapcsolásával az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vetekedett a brazil piacért. Nagy-Britannia azonban nem volt komoly vetélytárs – állapítja meg a szerző.

Pető Judit

TÖRTÉNELEM ÉS TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ

Szerkesztette: Vass Henrik

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 176 l.)

Történelem és tömegkommunikáció, szinte olyan sokágú kapcsolatot jelent, illetve jelenthet, melynek lényegét akár nagy vonalakban is nehéz lenne felvázolni anélkül, hogy abból valamelyik információs eszköz ki ne maradjon. A kötet szerkezeti felépítését követve, valami azonnal világossá válik: a történelem bonyolult összefüggéseit és folyamatát kell úgy, és olyan formában eljuttatni a

közönséghez, hogy az gondolkodást formáló, pontos kutatási eredményeken nyugvó, új ismereteket adó, ténygazdag információ legyen.

A Történelem és tömegkommunikáció c. kötet tanulmányai igen változatos és gazdag szempontú közelítéssel tárgyalják ezt a kérdést.

A szerkesztői előszó általános elvi tisztázást nyújtó tanulmány. Hangsúlyozva a történelmi ismeretterjesztés közgondolkodást erősen befolyásoló szerepét, arra is keresi a választ: ki az illetékes, hogy a történelemről tájékoztassa a nagyközönséget. *Vass Henrik* azt emeli ki, mennyire nem közömbös, hogy a történeti műveltség mi módon és milyen tartalommal válik világnézetet formáló erővé. A tudomány eredményeit jól népszerűsíteni akaró bármilyen adaptáció, előadás, film vagy írásmű csak műfaji keretben térhet el a szaktudományos feldolgozástól.

Napjainkban soha nem látott mértékben felduzzadt a történeti tárgyú publikációk száma. S ezt az információ-özönt közvetíteni önmagában sem csekély feladatot jelent. Nem beszélve most arról, hogy bár a társadalomtudományi diszciplínák csaknem mindegyikét érintik érzelmi motívumok, közülük talán a történelmet „terheli" a legtöbb emocionális elem. S ha hozzászámítjuk, hogy az emberek többsége éppen azokat a történeti szakaszokat kedveli a leginkább, melyeket maga is átélt, akkor mindinkább beláthatjuk: az említett érzelmi faktor leginkább a történetlátást motiválhatja.

Utaltunk arra, hogy történelem és tömegkommunikáció összekapcsolásának többféle módja lehet. Részünkről most csupán két összetevőre helyeznénk a hangsúlyt. Az egyik: történelmi folyamatot és jelenséget a nagyközönséghez közvetítő bármilyen tömegkommunikációs feldolgozásnak, közízlést, szintetizált történelmi ismeretet tartalmazó vállalkozásnak kell, illetve kellene lennie. S a másik: az aktualitás igényeit szem előtt tartva, politikusnak, világnézeti töltésűnek, megcsontosodott torz történeti képet kiigazítónak, s ami ugyancsak nem mellékes, hamis illúziót oszlatónak, illetve értelmi állásfoglalást is megszilárdító érzelmi tónusúnak kell lennie.

A kötet bevezető tanulmánya, mely *Berend T. Iván és Szabolcs Ottó* közös munkája, arra keres választ, hogy a történettudomány eredményeit közlő tömegkommunikációs eszközöknek mennyire fontos és megkülönböztetett szerepük van a közgondolkodás alakításában és a helyes kérdésfeltevés formázásában. Konkrét adatokkal is szolgálnak a szerzők arra vonatkozóan, hogy a történettudomány és a történelemoktatás korszerű követelményeit mely mai művek teljesítik leginkább.

Több tanulmány – *Sándor Györgyé*, *Bokor Péteré* – elemzi a televízió szerepét a korszerű történelmi tudat formálásában. A Századunk c. sorozat után méltán népszerű TV-rendező, Bokor Péter, arra hívja fel a figyelmet, hogy a tárgyi bizonyítékoknak, mint tényeknek a bemutatása, a statikus képek összevágásának megfelelő módja a dokumentumműsorok meggyőző hitelét milyen nagymértékben befolyásolhatja.

A továbbiakban, kerülve a részletesebb méltatást, csupán néhány tanulmányra hívjuk fel a figyelmet.

Lackó Miklós tolla alól kerül ki a kötet egyik legkoncepciózusabb tanulmánya. Azt vizsgálja a szerző, hogy a filmet, ezt a legszélesebb publicitást jelentő művészeti ágat miként tudta a történelmi gondolkodás olyan mélyen átitatni. A magyar közgondolkodás historizált volta közismert ugyan, de annak jellemzőit tudományos pontossággal mind a mai napig nem sikerült még feltárni. Lackó helyesen állapítja meg, hogy a film nemcsak elfogadta ezt a historizált közeget, hanem kísérleteivel olyan új megállapításokat is tett, melyek a szigorúan vett szakma számára is újdonságként hatottak. Ezután Lackó Jancsó Miklós filmjeinek sajátos szimbólumrendszerét fejtegetve tesz néhány megállapítást arra vonatkozóan, hogy a jancsói film miként gazdagította új eredményekkel történetlátásunkat. Elemzi Lackó azt is, hogy Jancsó filmjei zömében a nyílt közéleti elkötelezettség és művészi igényességből fakadó szellemi radikalizmus miként ötvöződik szerves egységbe. Jancsó a társadalom nagy kérdéseit többnyire az erőszak, s az annak olyan gyakran szembeszegülő emberi humanista tisztaság aspektusából veti fel. A rendező által ábrázolt veszélyes társadalmi helyzetekben – állítja Lackó – az értelem és a humánum jogaiért küzdő ember olyan helyzetbe kerülhet, amikor a humánum ellenállóképessége is megtörhet.

Érdekes olvasmánya a kötetnek *Nemeskürty István* írása is. Ő azt vizsgálja, hogy a művészet, szépirodalom és a szorosan vett történettudomány között milyen szoros koegzisztencia van. Hivatkozásai, példálózásai biztosnak tűnnek, a segítségével alátámasztott gondolati törekvés sajátos egyéni felfogást tükröz. Mint tudjuk, a szigorúan vett szakmai kritika joggal felszisszen, ha újabb Nemeskürty mű születik. Elsősorban azért, mert a szakma által ábrázolt történelmi kort az ő kísérlete eltérő

megvilágításba helyezi. Nemeskürty Istvánnak minden bizonnyal igaza van, amikor a történeti tárgyú irodalom fontosságára figyelmeztet. A történelmi tények és események összefüggéseinek a feltárásánál azonban a szépirodalomnak másodlagos (és nem másodrendű!) szerepet kell vállalnia. A tanulmány gondolati törekvése mögött egyfajta önigazolási szándék igénye fedezhető fel. Annak igazolása, hogy a történeti téma feldolgozásakor a stiláris megfogalmazásnak talán egy árnyalattal nagyobb súlyt kell adni, mint a tények és történelmi körülmények tényszerű és teljes feltárásának.

Megszívlelendő gondolatokat fejteget írásában *Incze Miklós* a népszerűsítés és szaktudomány kapcsolatáról. Helyesen mutat rá, hogy minden népszerűsítésnek elengedhetetlen előfeltétele a szaktudományos pontosság. A népszerű feldolgozások legfőbb gyengéit – s ebben teljesen egyetérthetünk Inczével –, abban látja, hogy ezen munkák nagy része a magyar történelem egyes, kétség kívül igen fontos kérdéseit, alternatív módon, azaz „mi lett volna, ha" alapállásból teszi fel. Így egyes szerzők olyan „következtetésre" juttathatják olvasóikat, hogy nemzeti önfejlődésünk lényegesen másként alakult volna, ha pl. a mohácsi csatát a magyar fél elhatározásából nem akkor vívják, hanem később, s esetleg „a császári orvlövésszel láb alól eltett" Zrínyi is más irányba fordíthatta volna a nemzet további sorsát. Természetesen a koncepciózusan és stiláris igényességgel megírt népszerűsítő munkáknak tartózkodniuk kell, vagy kellene az efféle torzításoktól.

A téma fontosságát és aktualitását felismerve helyesen cselekedett a Magyar Történelmi Társulat, amikor ezt a szerteágazó kérdéskört országos tanácskozás témájául tűzte ki, s annak anyagát a jelen kötetben megjelentette.

Szőke Domonkos

JERZY KOWECKI:

A LENGYELORSZÁGI TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÁTALAKULÁSA A 18. SZÁZADBAN: A NEMESSÉG ÉS A POLGÁRSÁG

Jerzy Kowecki az ún. lengyel reformkor idején, a 18. század 80–90-es éveiben vizsgálja a lassú kapitalizálódásnak a társadalmi szerkezetre – a két dinamikusan alakuló osztályon: az előretörő polgárságon és a differenciálódó nemességen belül bekövetkező változásokra – gyakorolt hatását.

Lengyelországban az önmagát a földtulajdon és a születési előjogok alapján egységesnek tekintő nemesség rendi építményén a 18. században erős repedések keletkeztek. Bár rendjének dezintegrálódását a nemesség több ideológusa századok óta igyekezett megállítani, a nemesi közösség egységességéről hangoztatott ideológia fikció maradt. A kis földdel rendelkező szegény nemesek és a birtoktalan nemesek számának szaporodása, másrészt a földnek mágnások, gazdag középnemesi családok kezében történő koncentrálódása a fokozódó differenciálódás irányába mutatott. A polarizálódás mértékét, a nemesi hierarchián belüli módosulásokat igen nehéz rekonstruálni, mivel e témakörben csak olyan részkutatások történtek, melyeknek eredményei nem terjeszthetők ki a történelmi Lengyelország egészére. (A szerző mégis kísérletet tesz mások kutatási eredményeit is felhasználva a legmódosabbaktól, a mágnásoktól a legszegényebbekig, a zaganováig vidékenként különböző jellegzetességeket magukon viselő rétegek meghatározására.)

A 18. században bekövetkezett nagyarányú földbirtok koncentráció Nagy-Lengyelországban, ahol a kisnemesek száma alacsony volt, a középnemesi hatalom erősödéséhez, másutt a mágnások birtokának növekedéséhez vezetett. A politikai irányítás a főurak helyett egyre inkább a középnemesek kezébe került. Az elszegényedő nemesi réteg, amely nem tudott már földjéből megélni, s a kliensi rendszer elsorvadása miatt a nagy főúri gazdaságok sem nyújtottak már számára menedéket, a korábban tiltott foglalkozások (kocsmáztatás, kereskedés) vagy az értelmiségi pályák irányába orientálódott.

A lengyel társadalomnak az általános európai modelltől eltérő s a magyaréhoz sokban hasonlító szerkezetét, mint tudjuk, a nemesség összlakossághoz viszonyított igen magas, 8–10%-os, valamint a polgárság alacsony aránya jellemezte. A 18. század elejétől azonban mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben a polgárság lassú felemelkedése tapasztalható. A második felosztás előtt Nagy-Lengyelország lakosságának 27%-a volt városlakó. A polgárság felső rétege igyekezett kapcsolatot kialakítani a nemesség felső rétegével, de még nem volt elég erős ahhoz, hogy magának előjogokat szerezzen, s ezt a királyi hatalom sem tudta számára biztosítani.

Akárcsak Magyarországon, Lengyelországban is a nemesség felvilágosult képviselői vállalták magukra a polgárság társadalmi felemelkedéséért folytatott harc vezetését. A lengyel nemesség szemléletének 1780-as évekbeli állapotát jól tükrözi egy országgyűlési képviselő megnyilatkozása: „Ha gyermekeinknek valódi nemesi szabadságot akarunk biztosítani, mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy a polgári létet a nemesi állapothoz közelítsük és megtaláljuk azokat az eszközöket, amelyekkel a polgári állapot a nemesi lét fejlesztéséhez hozzájárul."

A jelzett folyamat döntő állomását a négy éves országgyűlés jelentette, amikor is kísérlet történt ugyan a nemesség korábbi egységének helyreállítására, de ez a törekvés eredeti céljától eltérő eredményhez vezetett. A szerző részletesen ismerteti azt a sajátos nemesítési programot, amellyel a minden radikális változástól idegenkedő, de a továbblépés szükségességét belátó nemesi vezetők előálltak, s amelyben Kowecki a kapitalizálódás csíráit véli felfedezni.

A négy éves országgyűlésen 400 személyt találtak méltónak arra, hogy a nemesi társadalom berkeibe befogadják, majdnem annyit, mint az összes megelőző 18. századi országgyűléseken együtt-

véve. A szám szerinti eltérés minőségi különbséget takar: a nemesi címet már nemcsak a hazáért tett ritka szolgálatért adományozták, hanem a polgárság módosabb államigazgatási-jogi tisztségeket betöltő tagjai is részesedhettek benne. A szerző ebben az intézkedésben – különösen a városokról szóló 1791. április 18-i, a nemesítés széles programját lefektető törvénnyel összevetve – perspektivikusan tartalmi változást lát. Ez a törvény rendszeres, minden országgyűlésen visszatérő nemesítést ír elő azok számára, akik két évnél hosszabb időt töltöttek el kormánybizottságban, akik örökletesen vásároltak falut, községet, akik minimum 200 zloty adót fizetnek, vagy a hadseregben, közigazgatásban vezető funkciót töltöttek be. A továbbiakban minden országgyűlésen 30, megfelelő birtokkal rendelkező polgár nemesítését irányozza elő.

A törvényben megfogalmazott törekvések megvalósítása Kowecki szerint mindenképpen hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy a burzsoázia egyre szélesebb rétege hatoljon be a nemesi jogokkal rendelkezők, az állam irányításában résztvevők körébe. Mindez a nemesi rend elmaradott feudális szerkezetének modernizálását kívánta meggyorsítani a születési előjogok fokozatos megszüntetésével és a tulajdonjogi-műveltségi cenzus előtérbe állításával. Az elemzett folyamat részeként került volna sor az elszegényedett, születésük révén azonban előjogokat élvező birtoktalan nemesek kiszorítására a gazdasági-politikai élet irányításából. A feltételes mód azt a sajnálatos tényt rögzíti, hogy a kívánt átalakulás a nemesi köztársaság bukása miatt nem következhetett be.

Láthattuk tehát, hogy a lengyel nemesi reformerek (Zamoyski, Konarski, Kollataj) még nem az előjogok korlátainak ledöntésével, nem az egységes polgári szabadságjogok biztosításával törekednek társadalmuk átalakítására, hanem fokozatosan kívánják a jogokkal rendelkezők sorába beemelni azon keveseket, akiket vagyoni helyzetük és műveltségük alapján arra érdemesnek találnak.

Kowecki a nemesítési program részletes ismertetésével – konfrontálva más történészek véleményével – a lengyel történelemenk arra a szakaszára vonatkozóan nyújt új ismereteket, amikor a középnemesség a városi polgárság és az értelmiség egy részével együttműködve igyekszik reformokat bevezetni. Bár az összefogás eredményeként megszülető alkotmány és a négy éves országgyűlés törvényei feudális vonásokat tartalmaznak, a társadalom szerkezetében meginduló változások (erre utal többek között a nemzet és a citoyen szó kiterjesztett használata is) itt ragadhatók meg először. A kibontakozást kereső kezdeti próbálkozásoknak továbbgondolása és elmélyítése – részben a háború kényszerítő hatására – a Kosciusko-felkelés idején történik meg, amikor a polgárságon kívül a jobbágyok életében is érdemi változásokhoz vezető programot fogalmaznak meg.

(Acta Poloniae Historica, 1972. XXVI. k. 5–31. l.) *E. Cs. Cs.*

JOSEPH L. SHULIM

ROBESPIERRE ÉS A FRANCIA FORRADALOM

Egy korszerű Robespierre életrajz még mindig megírásra vár – összegzi több munka elemzése után véleményét J. L. Shulim. Az általa vizsgált művek különböző szempontok alapján, más-más tudományos elemző módszer alkalmazásával íródtak, de egyik sem tekinthető teljes életrajznak.

Áttekintésében Shulim először a máig sem lebecsülhető hatású *Albert Matthiez* könyvét [Études sur Robespierre (1758–1794) Preface by Georges Lefebvre. Paris: Éditions sociales. 1973] elemzi. Kiemeli frisseségét, a szenvedélyt, ahogy hősét Dantonnal szemben rehabilitálni akarja. Matthiez Robespierre-jét rousseau-i elvek vezérlik, aki Matthiez megvilágításában a modern szocialisták előfutára. Bár a könyv írásakor – hangsúlyozza Shulim – a szerzőt hőse iránti csodálata és a gyakorlati politikával való kapcsolata egyaránt befolyásolta, Robespierre-je emlékezetes példája az emberi akarat és a történelmi szükségszerűség összeütközésének és műve mindmáig kiemelkedő helyet foglal el a francia forradalomról írott munkák között.

Albert Soboul könyvéről (The French Revolution, 1789–1799, from the Storming of the Bastille to Napoleon. Translated by Alan Forrest and Colin Jones. New York: Vintage Books. 1975.) a cikk szerzője megállapítja, hogy abban a hangsúly az egyénről az osztályharcra, a forradalmi pártok osztály jellegére és a sans-culotte-ok szerepére tolódik át. Soboul Robespierre szerepét is az osztályharc

szemszögéből vizsgálja, állapítja meg Shulim, nála a „Megvesztegethetetlen" a kistermelői társadalmat megvalósítani álmodók ideálja. Shulim gondosan kitér Soboul megállapításaira Robespierre gazdasági, valláspolitikai nézeteivel kapcsolatban, de összegzésképpen leszögezi, hogy a szerző eltúlozza az osztályharc szerepét.

Marc Bouloiseau könyve (La république jacobine 10 août 1792–9 thermidor an II. Nouvelle histoire de la France contemporaine, number 2. Paris: Editions du Seuil. 1972) friss levéltári kutatások alapján a gazdasági-társadalmi szempontok előtérbe helyezésével elemzi az Első Köztársaságot. Szerzője Soboullal ellentétben nem talál osztályellentéteket a forradalom pártjai között, írja Shulim, a forradalom küzdelmeiben Bouloiseau véleménye szerint a gazdasági kérdések domináltak. A könyv írója szerint Robespierre bukását a jakobinizmus túlhajtása, majd annak – nem tudatos – feladása okozta. A szerző nem hangsúlyozza túl a vezető történelmi szerepét, hősét „alulról" szemléli. Bár könyve a II. év leírásakor szerencsésen egyesíti a forradalom vezetőjének és a társadalomnak az elemzését, mégsem ad teljes, megnyugtató képet a korról és hőséről.

George Rudé munkájában (Robespierre, Portrait of a Revolutionary Democrat. New York, Viking Press, 1975) hangsúlyozza, hogy műve nem életrajz, hanem politikai portré, Shulim véleménye szerint azonban kérdéses, hogy egy politikus és forradalmár portréja személyisége elemzése nélkül tökéletes lehet. Bár a szerző forráskutatásokra hivatkozik, műve nem annyira elemző, mint szintetizáló könyv. A részekre tagolódó munka Robespierre életrajzát, historiográfiát, hőse politikai nézeteit tartalmazza. Rudé Matthiez és Lefevbre hatásaként hősét szociáldemokratának tekinti; munkájában hosszasan bizonyítja, hogy realista, forradalmár politikus volt; végső soron egy rokonszenves politikus portréja rajzolódik ki, akinek Rudé – noha szigorúan marxista alapokon elemzi a forradalmat – nagyobb történelmi szerepet juttat, mint a marxista történészek általában, és akinek a közgazdasági kérdések iránti érdeklődését a politikai és morális érdeklődés rovására túlhangsúlyozza a szerző.

Norman Hampson könyve (The Life and Opinions of Maximillian Robespierre. London. Dickworth. 1974) szokatlan formai megoldásával (narrátor és három különböző politikai beállítottságú ember fejti ki véleményét) tűnik ki; Hampson nagy szerepet tulajdonít a történelmi személyiségnek. Nem lévén marxista, az „osztály", „osztályharc" terminológiát óvatosan kezeli, az események helyett Robespierre személyiségére koncentrál, bár gondosan kerüli a pszichoanalízist. Helyesen emeli ki, állapítja meg Shulim, hogy Robespierre-t nem annyira a gazdasági, mint a morális problémák izgatták, és bár könyve következtetéseket nem tartalmaz, hasznos és érdekfeszítő.

Végezetül Shulim két olyan könyvet elemez, melyek pszichoanalitikai eszközökkel igyekeznek a Robespierre-rejtélyt megoldani. *Max Gallo* (Maximilien Robespierre. Histoire d'une solitude. Paris, 1968; English translation: New York, 1971) munkája ismertetésekor, mely a „Megvesztegethetetlen" személyiségének kulcsát gyermekkori apa-komplexusában véli megtalálni, Shulim nemcsak a történészi, de a pszichoanalitikai hibákra is rámutat. A másik hasonló jellegű munka *Bruce Mazlish* (The Revolutionary Ascetic: Evolution of a Political Type. New York, Basic Books, 1976) könyve, mely Weber és Freud hatását tükrözi. A mű Robespierre aszkétizmusára helyezi a főhangsúlyt és kijelenti, hogy Robespierre a narcisztikus forradalmár-aszkéta prototípusa. Az érdekes könyvből azonban, összegzi a cikk szerzője, sem új tények nem jutnak napvilágra, sem nem válik érthetőbbé a hős személyisége.

(The American Historical Review, Vol. 82. Number 1. Febr. 1977. 20–39. l.) *Cs. K. Gy.*

KURT HOLZAPFEL:

INTERVENCIÓ VAGY EGYÜTTMŰKÖDÉS. POROSZORSZÁG VISZONYA FRANCIAORSZÁGHOZ 1789–1792 KÖZÖTT

Poroszország és a forradalmi Franciaország kapcsolatáról a közvéleményben meglehetősen leegyszerűsített kép él, holott a Poroszország részvételét is feltételező franciaellenes koalíció létrehozása nemcsak hosszabb időt vett igénybe, hanem a szövetségesek sokban eltérő, s egymást olykor keresztező érdekeinek legalább átmeneti egyeztetését is megkövetelte. A feudalizmus visszafordíthatatlan bomlása az egykorú politikusok többségében csak viszonylag későn, a forradalmi export

jelszavával fellépő girondisták hatalomrajutásával tudatosult, s 1791 közepéig a francia kérdést háttérbe szorították az egyéb meggondolások.

A berlini kormányzat döntéseit a forradalom kitörését követő időszakban az események meg nem értéséből fakadó tolerancia határozta meg. (Sokáig szokásos lázadásnak, kizárólag belpolitikai kérdésnek tekintették a párizsi fejleményeket.) A francia változások Poroszországot nem érték forradalmi helyzetben, s bár a nyugati hatásoktól való félelem fokozatosan növekedett, az 1792-es intervenció – mint a francia kihívásra adott legszélsőségesebb válasz – nem jelentette az egyetlen lehetséges megoldást. A vezető porosz politikai körök magatartása korántsem volt egységes, s azt egyrészt az óvatos tartózkodás, a más országok belügyeibe való benemavatkozás, másrészt a forradalom gyűlölete és a restaurációt igenlő meggondolások jellemezték. A porosz külpolitika a minden irányban kiépített kötődések és kötelezettségek rendszerén alapult. Ennek megfelelően az 1792-es hadüzenetet három évvel követő békekötés a korábbi munkamegosztásból könnyen levezethető.

A porosz diplomácia 1789–95 közötti munkájában a látszólag motiválatlan ingadozások mögött a belpolitikai egyensúly hiánya tükröződött. Erről tanúskodott többek között a főnemesség két szembenálló pártra való szakadása is. A báró Bischoffswerder és gróf Schulenburg vezette háborús pártiak (doktrinerek) – ellentétben az Alvensleben vezette békepártiakkal (pragmatisták) – mentesek voltak azoktól az illúzióktól, hogy a „felvilágosult" porosz állam immunis a francia eszmékkel szemben, s ezért a Franciaország elleni háborúban tulajdonképpen a feudális rendszer elleni támadás megelőzésének módját keresték. Ugyanakkor a két irányzatot egyesítette a társadalmi haladás gondolatának elutasítása és a porosz gazdasági és hatalmi célok megítélésében mutatkozó egyetértés. Így a valóságos vízválasztó a célkitűzések realizálása idejének és eszközeinek megválasztásában jelentkezett. Jellemző, hogy az ellentétek 1792-ben sem a háború elfogadásában, hanem annak eldöntésében mutatkoztak: vajon a háború célja az anyagi nyereség vagy a területi gyarapodás legyen.

A porosz külpolitikát végül is a nemzetközi események alakulása befolyásolta legerősebben. A berlini politikusok ugyanis sokáig úgy ítélték meg, hogy országuk kívül esik a forradalom hatósugarán, s habozásukkal jelentős felkészülési időt biztosítottak a francia forradalom számára.

Holzapfel kihangsúlyozza, hogy a porosz külpolitika nem elsősorban Franciaországra, hanem a Habsburg-befolyásnak a Német Birodalomban való visszaszorítására és a lengyel területek megszerzésére irányult, azaz 1791-ben még igen távol állt az intervenció gondolatától. Mi több: 1790 nyarán közeledés figyelhető meg Berlin és Párizs között. A Feuillant-nak a forradalom lezárására és a hatalmi egyensúly helyreállítására irányuló törekvése találkozott Poroszország Ausztria elleni ambícióival, melyeket elsősorban a lengyel területek feletti hegemónia megszerzéséért folytatott vetélkedés táplált. Az 1790. június–júliusi reichenbachi konferencián a potenciálisan franciaellenes hatalmak között feszültség jelentkezett, s ebben az összefüggésben Poroszország számára Párizs szövetsége taktikai fegyverként is szolgálhatott. Ezért is utazott a kérdéses nyáron Ephraim bankár a francia fővárosba, s a korábbi követ, von der Goltz által előkészített talajon gazdasági megbeszélések függönye mögött tárgyalt Montmarin külügyminiszterrel a szövetség feltételeiről és lehetőségeiről.

A király szökését, majd a forradalom girondista továbbfejlesztését követően az európai nemesség veszélyérzete alaposan megnőtt, s ez mindenhol a franciaellenes kemény vonalat tolta előtérbe. A franciaországi belső labilitás fokozódása a porosz békepártot is meghátrálásra kényszerítette, s ezzel elhárult az utolsó akadály a hadüzenet elől. A háború 1792 tavaszán megfelelt a porosz főnemesség elvárásainak. A nemzetközi események azonban fokozatosan megváltoztatták a nézeteket. Közeledett ugyanis Lengyelország második felosztása, ami a nyugaton lekötött Poroszország számára azzal fenyegetett, hogy Oroszország egyesül kebelezi be a kérdéses területeket. A porosz államvezetés végül is a feudális osztályszolidaritással szemben saját érdekeinek biztosított elsőbbséget. A polgári társadalom ellen indított reakciós arisztokratikus támadás azonnal megtorpant, amint Berlinben úgy ítélték meg, hogy keleti hatalmi érdekeiket a nyugati hadviselés veszélyezteti.

Danton reálpolitikai érzékét dicséri, hogy már 1792. november 19-i dekrétumában előkészítette a hídverést az európai nemességen belül létező békepártiak irányában. Az ő törekvéseit folytatva, a robespierre-i konszolidációra támaszkodva teremtették meg a két ország diplomatái azokat a feltételeket, melyek 1795-ben a baseli béke megkötéséhez, Poroszországnak a franciaellenes koalícióból történő kilépéséhez vezettek.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1977. 7. sz. 787–303. l.) *E. G.*

ALAIN FAURE:

NÉPI MOZGALMAK ÉS MUNKÁSMOZGALOM PÁRIZSBAN (1830–1834)

A tanulmány nagy figyelmet fordít arra, hogy miként változott meg Párizs szociális szerkezete az 1830. évi júliusi forradalom és az 1834-es felkelések között. Ebben a négy évben számottevő sztrájkmozgalom alakult ki, olyan időszakban, amelynek kezdetét egy gazdasági ciklikus válság vége jelezte, amit gazdasági fellendülés követett. A sztrájkmozgalmak jellegzetesen bérkövetelésekért folytak, vagy a napibérek, vagy a darabbérek emeléséért.

Faure egy sor más mozzanatra is felhívja a figyelmet, táblázatot készített arról, hogy a négy évben havonként mikor kezdődtek a sztrájkok, s a görbék összeesése bizonyította, hogy jobbára július és október között kulmináltak azok. A sztrájkokról ezután szakmánként is összesítést készít, de a szakmák felsorakoztatásánál nem tűnik elő nagyobb eltérés. A szerző érinti a luddizmust, de megállapítja, hogy ez néhány francia lap „rémisztgetése" ellenére nem öltött tömeges jelenséget. Kisebb gondot jelentett ekkor a munkanélküliség is – Faure ugyanakkor érinti a fizetett munkaközvetítők létrejöttét és ezek szerepét is.

A sztrájkmozgalommal együtt feltűntek azok a szervezetek is, amelyek jelentős szerepet játszottak a munkásmozgalmak kibontakozásában. Az első ilyen szervezetek különféle filantrop, majd mutualista (önsegélyző) munkásegyletek voltak, amelyek különféle szakmák munkásait tömörítették.

Faure tanulmányában más jelenségeket is vizsgál. Így az 1831-es koleramegmozdulások résztvevőinek szociális összetételét, s egyúttal ideológiai arculatukat is. Faure rámutat, hogy a júliusi monarchia idején az elégedetlenség olykor groteszk módon nemcsak a köztársasági balszárny áramlatát erősítette, hanem olykor bonapartista, sőt olykor kifejezetten karlista (X. Károly) megmozdulások formájában jelentkezett. A főtendencia azonban mégis a baloldali volt. A baloldali, köztársasági szervezetek közül is kiemeli a szerző a befolyásos Société des Droits de l'Homme (SDH) tevékenységét. E szövetség kifejezetten munkásjellegű volt. E szövetség minden négy tagja közül három bérmunkás volt, s ezek közül – egy igen kiterjedt, 680 tagot érintő rendőrségi ügy aktáinak alapján – kimutatható nemcsak a fenti arány, hanem a szakmák szerinti belső megoszlás is. Eszerint a 75%-os munkás-tagság közül a fémipari munkások aránya 12%, az építőipariaké 14, a bőrösöké 20, a ruházati iparban dolgozóké 11, míg a textiliparban dolgozóké csak 5% (ezek párizsi adatok!). Érdekes a generációs szempont is: az átlagéletkor 26 év, s minthogy az adatokat a rendőrség Párizs hét kerülete szerint csoportosította, kiderül, hogy a legidősebb kerületi átlag sem több a 31 évnél.

Faure nagy figyelmet fordít az SDH ideológiájának megítélésére, hangsúlyozza ennek szembekerülését a kispolgári, értelmiségi, általában véve vett demokratikus egyesülésekkel, képet nyújt az SDH sorain belül végbemenő vitákról, a kifejezetten szocialisztikus tendenciákról, bemutat néhány munkásvezetőt, s végeredményben megállapítja, hogy az SDH tulajdonképpen korai munkáspárt jellegét öltötte.

(Le Mouvement Social. 1974. július – szeptember. 59–92. l.) *J.*

R. KOCH:

LIBERALIZMUS, KONZERVATIVIZMUS ÉS A NÉGER RABSZOLGASÁG PROBLÉMÁJA. ADALÉK A NÉMETORSZÁGI POLITIKAI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉHEZ A 19. SZ. ELSŐ FELÉBEN

A 19. sz. elején kibontakozó németországi politikai-elméleti párbeszéd egyik legfontosabb témakörét a rabszolgakérdés jelentette, s azt mindenekelőtt a természetjogilag megalapozott liberális, valamint a történeti hagyományokra hivatkozó konzervatív szabadságfelfogás szembenállása jellemezte. A probléma jelentőségére az európai és az észak-amerikai közvélemény már a 17. sz. végén felfigyelt. A 18. sz. végétől sorra alakultak a négerek szabadságjogát hirdető társaságok. Franciaországban pedig Brissot, Sièyes és Condorcet követelte a leghangosabban a rabszolgaság eltörlését a francia gyarmatokon, amit 1793-ban a Konvent törvénybe is iktatott. A fokozatosan felerősödő vitában

a rabszolgakérdés kezdetben önállótlan szerepbe kényszerült és „lándzsahegyként" szolgált a felvilágosodás kezében az emberi jogok általános érvényesítéséért folytatott küzdelemben.

A korai német liberalizmus Montesquieu rabszolgafelfogását fogadta el, különbséget téve a polgári rabság, a házi rabszolgaság és a politikai elnyomás formái között, s a rabszolgaság bírálatát a feudális függési viszonyok és mindenfajta abszolutista kormányzás elutasítására használta fel.

A polémia a német közvéleményt két táborra osztotta. A rousseau-i alapra helyezkedő észjogi-liberális irányzat minden etikai szempontból megkérdőjelezhető és racionálisan meg nem alapozott ember feletti uralmat elvetett, s a rabszolgák emancipációjának hangsúlyozásával tulajdonképpen saját politikai és szociális egyenjogúsítását sürgette. Az ún. „radikális liberálisokkal" szemben sokan F. Burke elképzeléseit fogadták el, melyek nem a rabszolgaság feltétlen megszüntetését, hanem formáinak mérséklését és megrázkódtatások nélküli, folyamatos felszámolását tartották ésszerűnek. A politikai közvélemény másik pólusán helyezkedtek el azok a konzervatívok, akik a politikai rend legitimitásából kiindulva a rabszolgaság – valamint a jobbágyság – intézményét a történelmi jogból vezették le, s annak agrártörténeti szükségességét igyekeztek bizonyítani.

A tanulmány szerzője az egyes irányzatokat – túl az általános megállapításokon – azok legjelentősebb képviselőinek koncepcióján keresztül mutatja be. Elemzéseiben szinte kizárólag eredeti forrásokra támaszkodik. A történelmi hagyományokra hivatkozó konzervatív érvelést elutasító Schlözer, I. Kant és L. Spittler rövid méltatását követően részletesen foglalkozik A. F. Lueder, 1802-ben megjelent nemzetgazdasági tankönyvének 2. kötetében kifejtett koncepciójával. A braunschweigi professzor az Adam Smith nemzetgazdasági elmélete befolyása alatt álló észjogi-liberális irányzat képviselőjeként a német írók között elsőként mutatta ki teljes egészében és belső összefüggéseiben a rabszolgaság megsemmisítő gazdasági-társadalmi, állami és nemzetközi hatásrendszerét, s megállapításait a nem szabad munkára alapozott gazdasági rend átfogó bírálatává terjesztette ki. Lueder rabszolgaság fogalma nem csupán a totális jogtalanság állapotát feltételezte, hanem magába foglalta az emberi szabadság szándékos, ember általi korlátozásának minden elképzelhető formáját és fokozatát is. Luedernél is erősebben vonatkoztatta a rabszolgaság káros gazdasági és társadalmi kihatásainak kritikáját a német viszonyokra a szász nemzetgazdász J. F. E. Lotz, aki tagadva A. v. Müller álláspontjának helyességét, a jobbágyfelszabadítás kiteljesítését a privát rabszolgaság felszámolásának szükséges lépéseként fogta fel.

A konzervatív álláspont alapjait a rabszolgakérdésben a történeti jogi iskolához tartozó Gustav Hugo rakta le 1798-ban, s ezzel megindította a későfeudális uralmi rendszer jogi és társadalmi igazolására irányuló nyílt offenzívát. Véleménye szerint a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem terén tapasztalható túlkapások nem vonhatják kétségbe az erősebb jogára felépített, egyébként helyes szisztéma létének jogosságát. Elmélete korszerűsítése és minél szélesebb körű elfogadtatása érdekében kész volt az összességében egyébként elutasított modern természettudományos-racionalista módszerek egyes eredményeit is felhasználni.

Egyszerre fordult szembe az észjogi-liberális irányzat, általa történetietlennek minősített szabadságfogalmával, s a rabszolgaságot a természetből levezető kísérletekkel az a Hegel, aki nem tartotta eleve jogtalannak a meglevő rabszolgaság minden formáját. A négereket a szabadság tudatáig el nem jutó, értéktelen embereknek mutatta be, s ábrázolásuk végletes leegyszerűsítésével igyekezett megakadályozni a rabszolgakérdés vitájának átgyűrűzését Németország politikai viszonyaira.

R. Koch kellő hangsúlyt fordít a németországi fejleményeket befolyásoló nemzetközi hatásokra. Kiemeli a négerek helyzetéről fontos információkkal szolgáló szépirodalmi művek közvéleményformáló szerepét, rendszeres kitekintést nyújt a brit törvényhozás ezirányú tevékenységére, s utal a Benjamin Constant és Duc de Broglié vezette francia emberbarátok aktivizálódására. A vita alakulását alapvetően befolyásoló tényezőnek tekinti az ember eredetét és a faji különbségeket vizsgáló, a 18–20-as évektől kezdve jelentős mértékben fellendülő antropológiai kutatásokat. Döntő szerepet tulajdonít Grégoire abbé és Blumenbach – az emberek egyenlőségét és egyenjogúságát hirdető – tanainak, melyek lehetővé tették, hogy a rabszolgakérdést kiemeljék a faji megközelítés leszűkítő és félrevezető kereteiből. Az említett folyamatokkal egy időben a német államokban egyre növekvő súllyal jelentkezett az alkotmánykérdés. A liberális államelmélet sokat merített az Egyesült Államok alkotmányos viszonyaiból, s e szoros kapcsolat nyomatékosan felhívta a figyelmet a rabszolgaság szégyenfoltjára is.

R. Mohl nemcsak a rabszolgatartó államokat, hanem a szövetségi alkotmányt is bírálta. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy a rabszolgák jogi és politikai egyenjogúságát követelő fellépések – Hegel törekvése ellenére – szervesen kapcsolódnak a németországi társadalmi különbségek megszüntetését

célzó törekvésekhez. A természetjogilag megalapozott liberális álláspont összefoglalását végül is F. Murhard adta 1843-ban a Rotteck–Welcker-féle Staats-Lexikonban megjelent cikkével.

Sem a dahlmann-i színezetű északnémet organikus liberalizmusra, sem az észjogi-racionális irányzatra nem volt jellemző a faji kérdés tudatos összekapcsolása a napi politikával. Velük szemben a német liberalizmus szélsőséges jelensége, U. Z. Zachariä – annak ellenére, hogy maga is Blumenbach megállapításaiból indul ki – úgy vélte, hogy a rasszok hierarchiája politikai értelemben felállítható. A föld fajok szerinti felosztását azonban éppúgy elutasította, mint ahogy nem értett egyet azokkal a mintegy két évtizeddel később elterjedő nézetekkel, melyek – a kultúrtörténeti fejlődési folyamatra hivatkozva – az alsóbbrendűnek nevezett rasszok megsemmisítését javasolták. Zachariä az emberi fejlődés motorját az állatvilágból vett analógia alapján a rasszok kereszteződésében kereste.

Az 1848-as forradalmak s a mélyreható társadalmi változások tapasztalatai alapján, a gyors iparosodás következtében a rabszolgakérdés németországi vitája a korábbiaktól eltérő összefüggésekben folytatódott. A jobbágyfelszabadítás lezárása, a mezőgazdaság kapitalizálódása, a szabad munka általánossá válása vidéken megszüntette a speciális konzervatív álláspont társadalmi forrásait. Ugyanakkor a vormärzbeli „polgári társadalom" bukása, s a középrendi-egalitárius jövőperspektívának lezáródása a német liberálisok túlnyomó többségét az új társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás irányába taszította. Ez meglepő gyorsasággal a megtámadott észjogi pozíciók feladására késztette, s az ún. reálpolitika nevében szembefordította a rasszok egyenlőségének és a társadalmi egyenlőség hirdetőivel. Egységesen megállapítható, hogy a darwinista elvekre épülő tudományos pozitivista antropológia befogadása mély hatást gyakorolt a jövő perspektíváit illetően többé-kevésbé orientációját vesztő német liberalizmusra.

A rabszolgasággal és a faji kérdéssel kapcsolatos vitában bekövetkező változást a szerző tehát társadalmi folyamatokkal, a polgárság új osztályhelyzetével magyarázza. Annak megvizsgálására azonban: vajon a rasszkérdés megítélésének módosulása – l. J. Fröbel – immár az új, keletkező osztályellentétek tükröződése lenne, a tanulmány már nem vállalkozik.

(Historische Zeitschrift 1976. Bd. 222. 529–577. l.) *E. G.*

PETER M. ARUM:

A FORRADALMI SZINDIKALIZMUSTÓL A REFORMIZMUSIG. GEORGES DUMOULIN (1903–1923)

Dumoulin a CGT egyik legbefolyásosabb vezetője volt az 1917–1923-as időszakban. Életútja igen jellegzetes, jól tükrözi a CGT egész vezető gárdájának gondolkodását, sőt életút-modelljét is. Dumoulin 1877-ben született, kora ifjúságában bányász lett, az északi Pas de Calais bányáiban dolgozott, ahol hamarosan az ottan erős szocialista bányászcsoportosulás, s abban Basly befolyása alá került. Basly Guesde egyik közvetlen híve volt, s maga is sokat várt a szocialista párt parlamenti szereplésétől. Dumoulin viszont ebben csalódott, s már 1903-ban hátat fordított a szocialista pártnak. További három évig bányászként dolgozott, s a különféle munkásszervezetekkel ismerkedett, amikor 1906-ban az anarchoszindikalista irányzat felfogását magáévá téve csatlakozott a CGT-hez, s a Pas de Calais bányászszervezetének titkára, s a helyi CGT lap szerkesztője lett. Dumoulin rövidesen szembekerült az anarchistákkal is, akikkel szemben ő ekkor is hangsúlyozta, hogy a napi szervezőmunkáról és a kisebb reformok kikényszerítéséről sem mondhatnak le. Az összekülönbözés után Dumoulin 1909-ben Párizsban ment, ahol különféle munkákat vállalt, majd 1909–1910-től Rosmer és Monatte oldalán a Vie Ouvrière szerkesztésébe kapcsolódott be, a CGT országos szervezőinek egyike, majd 1913-tól hivatalosan is Jouhaux mellett a CGT főtitkárhelyettese lett. Dumoulin a radikális forradalmi-szindikalista irányzat egyik fő képviselője volt, lelkes internacionalista és antimilitarista, – aki ugyanakkor éppen a militarizmus és a háborús veszély ellenében ugyancsak kész volt a szocialistákkal is együttműködni.

1914 augusztusában, az első világháború kitörésének első napjaiban bevonultatták, de kapcsolatban marad a CGT életével, vezetőivel, s Merrheim oldalán elveti a CGT hivatalos vezetőinek nacionalista, a háborút igenlő, a nemzeti egységet (l Union Sacré) hirdető politikáját. Ilyen értelemben

ír leveleket 1914 november–decemberében, részben akcióra bíztatva Rosmert és Monatte-ot, részint tiltakozva Jouhaux-nál. Támogatja a zimmerwaldi mozgalmat – miközben változatlanul a lövészárkokban marad, s végigszenvedi a verduni harcokat, amikor 1917 januárjában sikerül leszerelnie, mert szükség van a bányászkezekre. Egy évig újra a bányákban dolgozik – miközben inkább csak megfigyeli a CGT-n belül a többség és erősödő internacionalista kisebbség harcát. De közben más változások is történtek. A többség, s annak hangadó vezetője, L. Jouhaux maga is radikálisabb lett, a tömegelégedetlenség növekedésével párhuzamosan mind erőteljesebben bírálja a kormány bel- és szociális politikáját, miközben a háború „politikai" s nem egyszerűen katonai befejezését sürgeti. Ugyanakkor a kisebbség vezéregyénisége, A. Merrheim szintén közelebb kerül Jouhaux-hoz ezen a platformon, miközben a CGT radikális kisebbségi táborában új vezetők tűntek fel, akik Merrheimmel szemben a kérlelhetetlen forradalmi harcot hirdetik. Az 1917- és 1918-as év eseményei, politikai harcai, sztrájkjai azonban nem igazolják reményeiket, akcióikat igazán nem tudják kibontakoztatni. Ebben a gyorsan változó, megannyi válsággal átitatott légkörben Dumoulin Merrheimhez közelít, s Merrheim oldalán ő válik a kisebbség óvatosabb szárnyának közvetítő vezérévé. Így lesz 1918 júliusában a CGT kongresszusán újra Jouhaux oldalán a CGT főtitkárhelyettese, követel erőteljesebb akciókat, de nem forradalmi fellépéseket, szervezi a Szovjet-Oroszország védelmében kibontakozó mozgalmat – miközben hangsúlyozza, hogy az „orosz módszerek" Franciaországban nem alkalmazhatóak.

Amikor 1919 kora tavaszán ezek a problémák újra felszínre kerülnek, s a magyar és bajor tanácsköztársaság kapcsán szintén úgy vélik, hogy Franciaországban is maximális követelések megvalósítására kerülhet sor, Dumoulin lesz mindinkább a CGT-nek az a vezetője, aki e baloldali ellenzékkel vitába száll.

Ez a kettős tendencia tovább érvényesült 1919–1920 folyamán. Dumoulin is egyike azoknak, akik a szakszervezeti internacionálé szétszakadt kapcsolatainak újjáteremtésén fáradoztak. Ahogyan a CGT bizonyos radikális fenntartásokkal, de csatlakozott a nemzetközi szakszervezeti titkársághoz, ugyanezt 1918 után is kívánatosnak tartotta, s Jouhaux-val együtt Dumoulin is rendkívül hevesen harcolt azok ellen (jelen esetben a baloldaliak ellen), akik az egységet meg kívánták bontani, s az Amszterdamban megalakuló Internacionálé helyett új forradalmi internacionálé kialakítására gondoltak. Egyaránt határozottan elutasította mind a Vörös Szakszervezeti Internacionálé kialakítását, mind pedig a Kommunista Internacionáléhoz való csatlakozás gondolatát. Amikor pedig úgy látta, hogy a szocialista pártban Cachin vezetésével a baloldaliak kerülnek többségbe, akik a Kommunista Internacionáléhoz való csatlakozást készítik elő – Dumoulin több cikkben lépett fel Cachin ellen. Ugyanakkor a CGT régi, 1914 előtti gyakorlatához híven a CGT és a szocialista párt kapcsolatainak lazítását hirdette meg, jelezve, hogy semmiféle politikai párt vezetését nem fogadja el, mert számára a proletáregység megteremtése, megőrzése a legfontosabb. Ez a proletáregység azonban csakis a minimális program alapján volt elképzelhető, s Dumoulin ilyen értelemben is szerepelt a CGT 1919. szeptemberi kongresszusán, majd ilyen szellemben írt számos cikket a CGT különféle orgánumaiba. Ezekben hangsúlyozta, hogy az orosz feltételek között elképzelhető a forradalmi politika alkalmazása, de Franciaországban egy forradalmi kísérletet elfojtanának, s a forradalmi politika elsősorban a gazdasági nehézségek következtében bukna el. Mindezt mérlegelve Dumoulin a reformista politika képviselőjévé vált.

(Le Mouvement Social. 1974. április – június. 35–62. l.) *J.*

P. NITSCHE:

A REICHSTAG ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁNI NÉMET–LENGYEL HATÁR MEGÁLLAPÍTÁSA

A német közvélemény heves érzelmekkel reagált a versailles-i békeszerződésre, s különösen az újjászületett Lengyelországhoz csatolt korábbi német területek elszakadását ítélte elviselhetetlen igazságtalanságnak. A birodalmi parlament, majd az alkotmányozó nemzetgyűlés ülései hűen tükrözték az országos hangulat alakulását, melynek bemutatására Nitsche az egyes parlamenti pártok álláspontját

kifejező felszólalások elemzésével vállalkozik. Megállapítja, hogy bár a parlamenti nyilvánosság mellett természetesen a politikai meggyőződés kifejezésének más fórumai is léteztek, s így a parlamentben kinyilvánított vélemények számbavétele korántsem jelenti a vélemények széles skálájának megragadását, de a rendelkezésre álló anyag terjedelme és sokrétűsége így is lehetővé teszi a tipikus jegyek felvázolását.

Ismeretes, hogy 1916. november 5-én az osztrák és a német császár bejelentette az elfoglalt orosz–lengyel területekre korlátozódó független lengyel állam helyreállítását, s ezzel – bár magát a problémát konkrétan nem érintették – felvetették Németország és jövőbeli keleti szomszédja határának kérdését. A lengyel ügy a porosz bel-, ill. nemzetiségi problémából ismét nemzetközi jelleget öltött.

Az 1918. januárban lezajló első átfogó nemzetgyűlési tárgyaláson, majd a wilsoni pontok alapján meginduló őszi rendezési kísérletek megítélésében a konzervatívoktól a centrumig a birodalom integritásának bármilyen megbontását egyértelműen elutasító álláspont érvényesült; még a szociáldemokrata képviselők igyekeztek a nyílt véleménynyilvánítást elkerülni. Csupán a független szociáldemokraták ismerték el fenntartás nélkül Lengyelország jogát a függetlenséghez és az önálló államiságra. Leszögezték ugyanakkor azt is, hogy a rendezés kiindulópontjául az 1772 előtti történelmi határok nem szolgálhatnak, s a végső döntést a lakosság bevonásával kell meghozni. Nyugat-Poroszországgal kapcsolatban Haase megjegyezte, hogy szerencsétlenségnek tartaná, ha a megalapozatlan nacionalista aspirációk következtében a Kelet-Poroszország és a birodalom közötti összeköttetés megszakadna, s ezzel elsőként fogalmazta meg a korridor gondolatát.

A szerző által fő vonalaiban ismertetett vitát követő néhány napon belül összeomlott a német császárság, s az 1919 februárjában összeülő weimari alkotmányozó nemzetgyűlés sokban kész tényekkel, mindenekelőtt a Posen felett is ellenőrzést gyakorló Lengyelországgal találta magát szemben. Az ingerültséget tovább fokozták az antant 1919. május 7-én ismertté vált békefeltételei, melyek egyértelműen Lengyelország részének nyilvánították Posenen kívül Nyugat-Poroszország nagy részét és Felső-Sziléziát is, egyes területeken népszavazást rendeltek el, Danzignak pedig szabad városi statust kívántak adni. A korábbi érveket megismétlő, általános felháborodást tükröző vitában – melynek hatására Felső-Szilézia kérdésében is népszavazásra került sor – Haase felszólalása jelentett új elemet. A német önrendelkezési jog megsértését szintén sérelmező képviselő ugyanis a végső megoldást immár a szocialista világforradalomtól várta.

A versailles-i békét követően hamarosan óvatos közeledési kísérletek történtek Lengyelország felé. A többségi pártok a jobboldal heves ellenállása ellenére a korlátozott együttműködés mellett foglaltak állást, s az 1919. augusztusi felső-sziléziai felkelés, valamint a korridoron bonyolódó forgalmat zavaró incidensek ellenére létrejöttek a mindkét fél számára kedvező megegyezések, amelyek a határmenti lakosság helyzetét jelentősen javították.

A parlament figyelme a későbbiekben elsősorban Felső-Sziléziára összpontosult. A Centrumpárt képviselője, Ulitzka már 1919 júliusában arra figyelmeztetett, hogy a vitatott területek megőrzése a háború utáni Németország számára a Poroszországtól való minél előbbi elszakadástól függ. A sikeres lengyel agitáció eredményeként azonban francia hatásra 1920 nyarán előterjesztették az ún. Autonómia-törvényt, amely Felső-Sziléziát a lengyel államszövetség széles körű önállósággal rendelkező részének tekintette. Az 1921. március 20-i népszavazást követően pedig a szövetségesek olyan tervezettel álltak elő, melynek értelmében a Felső-Szilézia keleti területén található német többségű városok elszakadtak, ugyanakkor lengyel többségű területek maradtak Németországnál.

Nitsche részletesen mutatja be a határozat fogadtatását, a pártok magatartását. A tartós béke lehetőségét az adott körülmények között tagadó, irredenta alapra helyezkedő Deutschnationale Volkspartei minden birodalmi terület elszakadását ellenezte. Az ellenségeskedések forrását nem a korábbi elnyomó porosz politikában, hanem a kulturális felemelkedéshez biztosított lehetőségekért úgymond „hálátlansággal" fizető lengyelekben kereste. Nem tapasztalható eltérés az alapelveket illetően a Deutsche Volkspartei programjában sem. Jelentős különbség, lényegesen mértéktartóbb hangnem mutatkozik azonban a konkrét politikai állásfoglalásokban, többek között a Stresemann által képviselt kelet-európai koncepcióban. A Deutsche Demokratische Partei nézeteinek haladóbb jellegét a revansigényekről való lemondás biztosította.

A vizsgált politikai csoportosulásokétól minőségileg különböző alternatívát kínált a Centrumpárt. A területek elszakítását nem tekintette eleve igazságtalanságnak, de nem mondott le a határok

megállapításában megnyilvánuló következetlenségek, szerinte igazságtalan megoldások bírálatáról. Kétségtelenül pozitívumnak tekinthető az is, hogy megegyezést sürgetett Lengyelországgal; hogy a revansigényekről történő lemondásra szólított fel, ami nem jelentette egyben a békés revízió reményének feladását; s hogy kölcsönösen igazságos eljárást sürgetett a nemzetiségi kisebbségekkel szemben. Hasonló álláspontot képviseltek a szociáldemokraták is, amikor nem tettek ellenvetést Posen elcsatolásával szemben. Nem ismerte el Nyugat-Poroszország és Danzig elszakítását a független szociáldemokraták csoportja sem, amely egyedül mondta ki, hogy Felső-Szilézia felosztása nem jelentette a versailles-i béke megsértését. Egyedül vetette el a revízió programját is, s helyette a megsértett önrendelkezési jog orvoslását tekintette kivezető útnak, egybekötve a szocialista forradalommal.

A Felső-Szilézia felosztásával lezárt határrendezést a weimari parlament egyik pártja sem fogadta el fenntartás nélkül, aminek következtében a német–lengyel viszony feszült maradt. A szerző szerint az ellentétek továbbélése korántsem a kiegyenlítés lehetőségeinek hiányából következett, hanem a kompromisszumok irányába mutató jegyek felismerésére, s azok kiaknázására képtelen politikusok magatartása okozta azt.

(Historische Zeitschrift, 1973. Bd. 216. 335–361. l.) *E. G.*

MICK JENKINS:

A HARMINCAS ÉVEK MUNKANÉLKÜLI HARCAIHOZ

A szerző hangsúlyozza, hogy a munkanélküliek száma 20 év alatt, 1918–1939 között sohasem esett 1 millió alá, s a válság „csúcsesztendőiben" ez a szám 3 millió fölé emelkedett. A szerző éppen ezekkel az évekkel, a munkanélküliek harcának angliai sajátosságaival foglalkozik. Észak-Anglia nagy ipari városaiban (Liverpool, Manchester stb.) ekkor viharos összeütközésekre került sor a munkanélküliek és a rendőrök között, ami érthető, hiszen egyes városokban a munkanélküliség oly pusztító volt, hogy többen voltak munka nélkül, mint ahányan dolgoztak, s egész családok tengődtek mélyen a hivatalosan megállapított életszínvonal alatt.

Jenkins sorra veszi a felülről kínált „hivatalos" megoldásokat, a rövidített munkaidő bevezetését, a segélyezés rendszerét, s a módszereket, ahogyan egyeseket ezekről a jegyzékekről töröltek. Hangsúlyozza, hogy a szakszervezeti vezetők nem néztek igazán szembe a feladatokkal, s a munkanélküliek direkt szervezése helyett inkább a segélyezés és az önmegtartóztatás eszközét ajánlották. Így azután jórészt a kommunisták kezdeményezésére született meg az Országos Munkanélküli Munkásmozgalom (NUWM). Az új szervezet „teljes", vagyis nem csökkentett munkát – vagy pedig ennek megfelelő teljes ellátást követelt. A mozgalom szervezeti fő eszköze a munkanélküli menetek szervezése volt.

Jenkins aláhúzza, hogy a NUWM tevékenységében igen fontos szerepet játszottak a jogi helyi bizottságok, hiszen az ütközések is jobbára helyi szinten következtek be, s ott kellett a munkásokat védeni. Majd a cikkben részletesebben kitér azokra az 1931 őszén lezajlott összecsapásokra, amelyek egyszerre több városban következtek be, s amelyeknek néhány közös vonás állt a hátterében. Egyfelől az, hogy ekkoriban az árak hirtelen még magasabbra szöktek, másfelől a kormány új rendelkezései a szociális segélyeket szűkítették, miközben a munkások biztosítási hozzájárulását megemelték. Jenkins idézi a korabeli sajtóbeszámolókat arról, hogy Salfordban, Manchesterben 1931 októberében a lovasrendőrség miként támadt gumibotokkal a munkanélküliekre, amikor azok a városház elé vonultak. Külön fejezetet szentel a bírósági eljárásoknak, kimutatva a bírósági eljárások osztályelfogultságát.

Mindehhez Jenkins hozzáfűzi, hogy az akkori munkáspárti kormány, illetve a szakszervezeti vezetők szintén nem nyújtottak segítséget a NUWM-nak és a munkanélkülieknek, sőt ez a kormány számos, a munkanélkülieket kíméletlenül sértő intézkedést hozott.

(Marxism Today, 1975. márc. 76–85. l.) *J.*

JACQUES AMOYAL:

FRANCIAORSZÁG SZOCIALISTA ÉS SZINDIKALISTA TERVEZÉSÉNEK KEZDETEIRŐL

Amoyal cikke az 1930-as évek kezdeteihez vezet vissza, a világgazdasági válság éveihez, amikor többek között a francia kormány is a deflációs politikával kísérelte meg, hogy az országot a válságból kivezesse, ami a szociális ellentétek növekedéséhez vezetett. Ugyanakkor kerültek a figyelem központjába a belga szocialista Henri de Man munkái, amelyek ugyan a húszas évek végén jelentek meg, de igazán csak ezekben az években kaptak nagyobb visszhangot.

Ekkorra, az 1930-as évek elejére azonban a különféle szocialista és szindikalista csoportosulások már mind különféle terveket dolgoztak ki maguk is, hiszen De Man indítása is úgy hangzott, hogy a gyakorlati terveket a kérdéses országok helyzetéhez alkalmazkodva kell kidolgozni. A tervkészítést a szocialista párton belül a jobb- és balszárny egyaránt felkarolta, más-más megfontolásból, miközben a vezetői mag, Blum környezete kisebb, tulajdonképpen csak propagandisztikus jelentőséget tulajdonított a tervnek, amit De Man éppen ellenkezőleg úgy vetett fel, hogy valóban széles tömegmozgalmat eredményezzen és tényleges strukturális reformokat kényszerítsenek ki. A „planizmust" Franciaországban a baloldali szocialisták egy csoportja is felkarolta, de jellegzetes módon a planisták (közéjük tartozott a napjainkban is publikáló történész, G. Lefranc is) először inkább a CGT-ben reméltek bázist találni maguknak, ahol kisebb ellenállásba ütköztek. A tervet a CGT 1935. évi kongresszusa el is fogadta, Jouhaux ezt a népforont alapprogramjává kívánta tenni 1936 után, de ez ellenállásba ütközött, mivel a kommunisták és radikálisok különféle megfontolásból egyaránt elutasították azt.

Az új helyzetben a CGT részéről is mérsékelték a terv követeléseit, hogy a népfront egységét fenntartsák – de az eredetit tulajdonképpen nem adták fel. Amoyal De Man és francia hívei alapján hangsúlyozza, hogy a planizmus lényege nem egyszerűen egyes követelések felsorolása, megnevezése, hanem egyfelől annak hangsúlyozása, hogy nem elég az „újraosztásra" törekedni, hanem a reformoknak a gazdaság egészét érinteni kell, a gazdasági struktúrában kell változásokat eredményeznie, s a reformok nem szigetelődhetnek el, hanem a reformok egész hálózata lehet csak sikeres. Ez segíthet valóban a néptömegek helyzetén, s így tudják egyúttal a gazdasági válságokat is kiküszöbölni.

A planista irányzat tézisei rendkívül sok problémát vetettek fel. De Man egyfelől Marxszal, illetve a vulgáris-determinista marxistákkal is vitába szállt, s ezt tették francia követői is. Másfelől olyan gazdasági kérdések kerültek a viták középpontjába, mint hogy mi a szocializmus viszonya a gazdasági „racionalizáláshoz", mekkora legyen az állam beleszólása az üzemi struktúrák, a standardizálás, munkaviszonyok szabályozásába. Milyen fontos a gazdasági növekedés, s ennek milyenek a társadalmi következményei. J. Moch, L. Blum e téren ellentétes következtetésre jutott az 1920-as évek végén, s A. Philip, a francia planisták egyik vezető alakja a gazdasági növekedést, a kapitalista racionalizálást elfogadta – de ennek ellenőrzését, társadalmi szabályozását sürgette. Az 1920-as évek végén kibontakozó viták, koncepciók ennyiben előjátékát képezték az 1930-as évek elején, közepén kialakuló planista mozgalomnak, amely a gazdaság, az állami szabályozás, a társadalmi rétegek helyét, mozgásának megítélését egyaránt érintette, s ami egyaránt foglalkoztatta a szakszervezeti mozgalom egészét, a szocialista pártot és a szocialista, szindikalista értelmiségieket.

(Le Mouvement Social. 1974. április – június 138–169. l.) *J.*

JAMES STEWART:

A HELYZET ÉS A HARC ÉSZAK-ÍRORSZÁGBAN

A szerző – az Ír Kommunista Párt főtitkárhelyettese – már a cikk első soraiban tiltakozik az ellen az általánosan elterjedt téves hiedelem ellen, mintha a jelenlegi harcoknak egyszerűen vallási rugóik lennének, s pusztán a 17. sz.-i harcok továbbélését jelentenék (aminek Nyugat-Európa egyes körzeteiben szerinte valóban vannak jelei). Stewart ugyancsak határozottan visszautasít egy másik legendát, azt, hogy az angol kormányok 1969-től, a munkáspárti kormányok idején pusztán rendfenn-

tartó, békítő szerepet játszanak a két vallási csoport között. Ez a legenda ugyan nagyon kielégítő az angol uralkodó osztályok számára – de a válság gyökereit Stewart az angol–ír kapcsolatok összefüggésrendszerében keresi és jelöli meg.

Az ír nemzeti felszabadító mozgalom hosszú évszázados múltra tekinthet vissza, a 20. sz. kezdetén azonban komoly változások történtek. Az angol uralkodó körök, amelyek mindeddig Londonból közvetlenül irányították Írország sorsát, nemcsak az erősödő ír nemzeti mozgalommal találták szembe magukat, hanem azon belül az ír szocialista munkásmozgalommal, sőt egy időben az a veszély fenyegette őket, hogy a Conolly nyújtotta változatban az ír nemzeti mozgalom vezetője a szocialista indítású proletármozgalom lesz, miközben ez esetleg az angol munkásság részéről is segítséget kaphat. A veszéllyel szemben az angol burzsoázia a megosztás politikáját alkalmazta – s így történt meg azután Írország kettészakítása. Ezt azonban csak úgy hajthatták végre, hogy Írországon belül is tárgyalópartnerre, szövetségesre találtak. Ez a szövetséges az unionista párt volt – amely zömmel a nagybirtokosokra támaszkodott, akik a 17. sz. óta ezernyi szállal fonódtak össze az angol uralkodó osztályokkal. Stewart azonban hozzáteszi, hogy az unionista párt a középrétegeknél, a kisparasztoknál, sőt a munkások körében is gyökeret tudott ereszteni. Nemcsak vallási előítéleteket használtak ki, hanem gazdasági érdekekre, veszélyeztetettségre is utaltak, amikor gyárosokat és parasztokat egyaránt a „piachiányra" figyelmeztetve óvtak az angol kapcsolatok megrontásától.

Az 1921. évi megállapodás nyomán az unionisták lettek Észak-Írország korlátlan urai. „Korlátlan" urai annyiban, amennyiben nem érintették, sértették az angol nagytőke érdekeit. Stewart az unionisták hatalmi rendszerében aláhúzza a helyi közigazgatás nagy szerepét és az apparátus által alkalmazott diszkriminációs feltételeket, valamint a korrupció fegyverét.

A lényegi változás – hangsúlyozza a szerző – az 1960-as években következett be, ami egyaránt érintette a politika és a gazdaság szféráját. Az unionisták kaput nyitottak az angol, amerikai tőke előtt, s ez nem egyszerűen csak a helyi ipar felvirágzásához vezetett, hanem a tradicionális munkahelyek elsorvadásához, a társadalom átrétegződéséhez, s egyúttal a munkanélküliség növekedéséhez. Így a textiliparban 1930 és 1973 között 40 000 fővel csökkent az alkalmazottak száma, ugyancsak nagyméretű a mezőgazdaságban dolgozó lakosok számának összeszűkülése. Ennek a csökkenésnek pedig az utóbbi időben – az angol és a világgazdasági bajokkal párhuzamosan – van egy viharosan felgyorsuló jellege. 1970 és 1973 között a három tradicionálisan sok munkást foglalkoztató területen: a mezőgazdasági iparban, a hajóépítésben és a textiliparban a munkások száma 106 000-rel csökkent.

A feszültséget azonban nemcsak a munkanélküliség, illetve a kisparasztok és iparosok (textiliparban a kisiparosok) eltűnése, elfogyása okozta, hanem az is, hogy Észak-Írországban a munkabérek jelentősen alacsonyabbak (heti 4–5 fonttal) az angoloknál, továbbá, hogy az ipartelepítés általában a protestáns többségű helyekre irányult, miként az alkalmazásnál is érvényesült a diszkrimináció.

Stewart megállapítja, hogy az unionista kormányok is részben azzal indokolták gazdaságpolitikájuk „megalapozottságát", hogy így majd sikerül Észak-Írországban a munkanélküliséget leszorítani és az ország gazdasági elmaradottságát is megszüntetni. A valóságban egyiket sem sikerült, s a munkanélküliség rátája mindvégig 7 és 12% között maradt, – a krónikus szinten. Stewart egy más összefüggésre is felhívja a figyelmet: arra, hogy az Ír Köztársaságban a kormányok mindinkább arra hajlottak, hogy Angliával egyeztessék gazdasági terveiket és az angol tőkével keressék az együttműködést. Mindez új fejezetet teremtett a politikai életben. Az unionista párton belül azonban, csakúgy mint az egész ír politikai életben, új ellentétek támadtak.

Az összefüggések másik vonala az angol kormány politikája. Stewart cikkében érinti mind a tory kormányok politikai gyakorlatát, mind a munkáspárti kormányét, amelyről Stewart megállapítja, hogy ha módszereiben eltért is a tory kormányokétól, lényegében mégis ugyanazt a politikát folytatja, s ez a magyarázata, hogy a jobboldal felerősödött Észak-Írországban – míg a másik oldalon lassan kialakult egy olyan ír demokratikus mozgalom, amely demokratikus jogok elismertetését célozza, s a legkülönfélébb irányzatok vesznek részt benne.

(Marxism Today 1975. aug. 232–245. l.) *J.*

A külföldi folyóiratszemlét írták: Csákváriné Kottra Györgyi (Cs. K. Gy.), Erdődyné Csorba Csilla (E. Cs. Cs.), Erdődy Gábor (E. G.) és Jemnitz János (J.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Igazgatóválasztmányi ülés

1978. május 18-án ülést tartott a Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya *Berend T. Iván* elnökletével. A testület megvitatta és elfogadta *Szabolcs Ottó* főtitkár beszámolóját a Társulat 1977. évi működéséről és a főtitkár által előterjesztett 1978. évi munkatervjavaslatot. Ezután az Igazgatóválasztmány aktuális problémákat tárgyalt meg.

Történelemtanárok Nyári Akadémiája

1978. július 3–11. között a Társulat az Országos Pedagógiai Intézettel és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal karöltve újra megrendezte a történelemtanárok hagyományos kétévenkénti keszthelyi találkozóját. Az ülésszak ez alkalommal hazánk és a szomszédos népek története problémáival s oktatásmódszertani kérdésekkel foglalkozott. A nyári akadémián a 150 magyar résztvevőn kívül jelen volt Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Német Demokratikus Köztársaság Történelmi Társulatának delegációja is. A delegációk beszámoltak hazájuk történelemoktatásának eredményeiről és problémáiról. A tanácskozást *Hanga Mária* oktatási miniszterhelyettes nyitotta meg, majd *Hanák Péter*, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, *Király Károly*, az Országos Pedagógiai Intézet főelőadója, *Niederhauser Emil*, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, *Szabolcs Ottó*, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára, az Országos Pedagógiai Intézet főosztályvezetője, *Szarka László*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatócsoportjának munkatársa, *Szebenyi Péter*, az Országos Pedagógiai Intézet főosztályvezető-helyettese, *Vadász Sándor*, az ELTE docense, *Vass Henrik*, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, az MSzMP Pártörténeti Intézetének igazgatója és *Vladár Ervin*, az Országos Pedagógiai Intézet főosztályvezető-helyettese tartott előadást.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Ланг И.:* Выступление консерватизма против „нового курса" в США – *Бакшаи З.:* К истории безработицы в фабрично-заводской промышленности Венгрии – СООБЩЕНИЯ – *Немет Я.:* Техническая интеллигенция и профсоюзы инженеров в общественнополитических боях 1946–1947 гг. – ОТЧЕТ – Научное совещание о творчестве Эндре Ади *(Шош И.)* – Дискуссия круглого стола о европейском фашизме *(Балаж И.)* – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES – *I. Láng:* L' attaque du conservativisme contre le New Deal – *Z. Baksay:* Données à l'histoire du chômage an industris manufacturiers en Hongrie – COMMUNICATIONS – *J. Németh:* Les intellectuels techniciens at le syndikat des ingénieurs des années 1946/1947 dans les luttes sociales et politiques – COMDUS – Colloque sur l'œuvre d'Endre Ady (I. Soós) – Discussion sur les fascismes européens (I. Balázs) – LITTERATURE HISTORIQUE – REVUE DE PERIODIQUES – CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES – *I. Láng:* The Attack of Conservatism on the New Deal – *Z. Baksay:* Contribution to the History of Industrial Unemployment in Hungary – REVIEW ARTICLES – *J. Németh:* The Technical Intelligentsia and the Engineer Union in the Social and Political Struggles of 1946/47 – REPORT – Scientific Session on the Oeuvre of Endre Ady *(I. Soós)* – Round-Table Discussion on the European Fascizmus *(I. Balázs)* – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *I. Láng:* Der Angriff des Konservativismus gegen das New Deal – *Z. Baksay:* Zur Geschichte der Arbeitslosigkeit in der Fabrikindustrie Ungarns – BEITRÄGE – *J. Németh:* Die technische Intelligenz und die Ingenieurgewerkschaft in den gesellschaftlichen und politischen Auseinandersetzungen von 1946/47 – BERICHT – Wissenschaftliche Sitzung über das Lebenswerk von Endre Ady *(I. Soós)* – Rundtischdebatte über den europäischen Faschismus. *(I. Balázs)* – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1978. IX. 7. – Terjedelem: 16,8 (A/5) ív
78.6279 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78 Ft

1 szám ára: 16 Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16 Ft
Évi előfizetési ára: 78 Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039—8098

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

189

SZÁZADOK

1978 JUL 19

A tartalomból:

Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15—16. század fordulóján

Urbán Aladár: Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében

KÖZLEMÉNYEK — ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN — BESZÁMOLÓ TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — BIBLIOGRÁFIA

112. ÉVF. 1978. 6. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Zsigmond László: A comte-i pozitivizmus színeváltozása
Lackó Miklós: A 100%. Ideológia, kultúra, irodalom. — Adalékok Lukács György publicisztikai működéséhez az 1920-as évek második felében
Bollók János: A Thonuzoba-legenda történelmi hitele
Ring Éva: Újabb adatok az 1797-re tervezett lengyel—magyar Habsburg-ellenes felkelés kérdéséhez

E számunk munkatársai

Benda Kálmán kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Csorba Csilla* a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa — *Gebei Sándor* középiskolai tanár (Debrecen) — *Gyenis Vilmos* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kállay István* a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Lakatos Mária* középiskolai tanár (Bp.) — *Lukács Lajos* az MTA tudományos főmunkatársa (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Nagy László* kandidátus (Érd) — *Németh Beáta* középiskolai tanár (Győr) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója — *Romsics Ignác* az MTA Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa — *Rozsnyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet Információs és Bibliográfiai osztályának munkatársa — *Szakács Sándor* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Szincsók Pálné* az MTA Történettudományi Intézet Információs és Bibliográfiai osztályának munkatársa — *Tóth István György* egyetemi hallgató (Bp.) — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Vörös Károly* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *E. M. Zsukov* akadémikus, a Szovjetunió történészei Nemzeti Bizottságának elnöke

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
112. ÉVFOLYAM 1978. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján 1005

Urbán Aladár: Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében. 1039

KÖZLEMÉNYEK

Nagy László: Erdélyi „boszorkányperek" a politikai hatalom szolgálatában 1097

Lukács Lajos: A Vatikán és versailles-i kormány kapcsolata az 1871-es Párizsi Kommün időszakában 1142

ELMÉLET- ÉS MÓDSZERTAN

E. M. Zsukov: Az általános szociológiai és a történelmi törvényszerűségek kölcsönös viszonya. 1165

BESZÁMOLÓ

A Magyar Történelmi Társulat 1977. évi működéséről *(Szabolcs Ottó)* 1179

TÖRTÉNETI IRODALOM

Fernand Braudel: Civilisation matérielle et capitalisme 15–18. siècle (Ism.: *Tóth István György*) 1190
R. J. W. Evans: Rudolf II and his World. A Study in Intellectuel History (Ism. *Benda Kálmán*) 1191
G. A. Nyekraszov: Rol' Rosszii v evropejszkoj mezsdunarodnoj politike 1725–1739 gg. (Ism.: *Gebei Sándor*) 1193
A. Sz. Mül'nikov: Époha proszvescsenija v csesszkih zemljah: Ideologija, nacional'noe szamoszoznanine, kul'tura (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1195
Marquis de Bombelles: Journal. Tome I. 1780–1784 (Ism.: *Gyenis Vilmos*) 1197
Horváth Zoltán: A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében (Ism.: *Vörös Károly*) 1199
V. A. Georgijev: Vnyesnyaja politika Rosszii na blizsnyem vosztoke v konce 30-nacsale 40-L godov XIX. V. (Ism.: *Lakatos Mária*) 1201
Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig (Ism.: *Kállay István*) 1202
L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a 20. században (Ism.: *Romsics Ignác*) 1205
Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948) (Ism.: *Szakács Sándor*) 1207

FOLYÓIRATSZEMLE

Max Steinmetz: Münzer Tamás a jelenkori kutatásban 1210 *Wallace Morgan:* A „Szabadság Fiai"-nak harca a Bélyegtörvény ellen 1765–66-ban 1211 *Madeleine Ventre–Denis:* A társadalomtudományok és az egyetem a 19. században. Kísérlet a politikai gazdaságtan oktatásának bevezetésére Párizsban a Restauráció idején 1212 *Helmut Bleiber:* Az 1848–49-es ausztriai antifeudális mozgalom fejlődésének kérdéséhez 1213 *K. Schädlich:* Az angol gyarmatosító törekvések indítékai a trópusi Afrikában a 19. század végén 1215 *Deian Hopkin:* A Független Munkáspárt tagsága (1904–1910) 1217 *Jean Estebe:* A Kommün centenáriuma a könyvek tükrében 1218

BIBLIOGRÁFIA

Összeállította: *Rozsnyói Ágnes* és *Sz. Gyivicsán Mária* 1219

TANULMÁNYOK

Pach Zsigmond Pál:

A LEVANTE-KERESKEDELEM ERDÉLYI ÚTVONALA A 15–16. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A középkori Levante-kereskedelem magyarországi vonatkozásaira irányuló kutatásaink egyes részeredményeiről már több dolgozatban számoltunk be. Legutóbb, e folyóirat 1975. évfolyamában azokat a forrásokat ismertettük, amelyek kétségbevonhatatlanul bizonyítják: a Fekete-tenger felől a 15. században rendszeresen importáltak keleti fűszereket, főleg borsot, a Havasalföldön (és Moldván) át Erdélybe, jelesen a dél-erdélyi szász városokba: Brassóba (Kronstadt, Brasov) és Nagyszebenbe (Hermannstadt, Sibiu).[1]

Ez a megállapítás három újabb kérdést vet fel:

1. *Mekkora* volt ez a fűszerbehozatal?

2. *Kik* közvetítették a fűszerimportot?

3. Mi volt a behozott fűszer *további* útja? (Már ti. ha mennyisége olyannak bizonyul, amely valószínűtlenné teszi, hogy az értékes áru egésze fogyasztóra talált volna a dél-erdélyi szász városokban.)

Erre a három kérdésre próbálunk választ adni a következőkben.

1.1

Milyen nagyságrendű volt tehát ez a fűszerimport? A Fekete-tenger mellékéről érkező fűszerszállítmányok vajon olyan kvantumokat mozgattak-e meg, amelyek számottevő mértékben járultak hozzá az ország fűszerszükségletének fedezéséhez, érdemleges súllyal estek latba az erdélyi, illetve a magyarországi borspiacon? Érdemleges súllyal a másunnan: délnyugatról és nyugatról, Velence, illetve Bécs felől jövő utánpótláshoz képest? [2]

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy erre a kérdésre – vagy legalábbis a kérdés magvára – meglehetős pontossággal tudunk választ adni a 15–16. század fordulóját illetően. Két becses kútfő áll ugyanis rendelkezésünkre ide vonatkozóan,

[1] A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában, Századok, 1975, 1. sz., 1–32. – Vö. Szófejtés és gazdaságtörténet. Crom-cromer-kalmár, Magyar Nyelv, 1976, 4. sz., 422–429.

[2] Az egész problematikára: Egy évszázados történészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon, Századok, 1972, 4–5. sz. 849–891; A középkori Levante-kereskedelem „sorsa" XIX–XX. századi történetírásunkban, Történelmi Szemle, 1972, 3–4. sz., 343–377.

nevezetesen az 1500. évi nagyszebeni huszadnapló[3], valamint az 1503. évi brassói huszadnapló[4]; ezek részletes, kvantitatív feldolgozásra alkalmas adatanyagot nyújtanak a déli határszéli vámállomásokon át Erdély és Havasalföld között lebonyolódott kiviteli és behozatali forgalomról, többek között a fűszerimportról.

Nyugat-Magyarország középkori áruforgalma legbecsesebb forrásának, az 1457–58. évi pozsonyi harmincadkönyvnek és a szintén tanulságos 1483–89. évi soproni harmincadjegyzékeknek a fennmaradását annak a ténynek köszönhetjük, hogy ezek a nyugati határszéli városok az itt működő királyi harmincadhivatalokat bizonyos időre bérbe vették, és a bérlet ideje alatt (egészben vagy részben) saját számlájukra hajtották be a harmincadot;[5] a városi harmincadjövedelmekről szóló naplókat pedig a városi levéltárak egyes évekből megőrizték – ellentétben a királyi harmincadosok vezette naplóktól, amelyeknek középkori anyaga megsemmisült.[6]

Keleti külkereskedelmünk nagyértékű középkor végi forrásai is hasonló okból és módon maradtak korunkra. Nagyszeben már 1491-re megszerezte a huszadbérletet, 1493–94-re és 1496-ra Brassó is; 1497–98-tól kezdve azután Nagyszeben, a hét szász szék, Brassó és Barcaság, valamint Beszterce együttesen bérelte – évente 7000 forint bérleti díjért[7] – az erdélyi vámjövedelmeket, tehát a szebeni, brassói és besztercei huszadot.[8] Ez volt a helyzet 1500-ban és 1503-ban is, amely évekből az említett szebeni, illetőleg brassói huszadjegyzékeket bírjuk. A külkereskedelmi vám ugyanis, amelyet megelőzőleg (és Magyarországon továbbra is) harmincadnak (tricesima) neveztek, Erdélyben ekkor már huszad (vicesima, vigesima) néven szerepelt.

A szebeni és brassói vámjegyzékek – amelyek egyébként a 16. század jó néhány további évéből is fennmaradtak és részben kiadásra találtak[9] – természetesen eddig sem

[3] Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, I. Abteilung, Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation, I, Hermannstadt, 1880, 270–307.

[4] Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt, I, Kronstadt, 1886, 1–81.

[5] A pozsonyi harmincad városi bérletére: *Kováts F.*, Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján, Bp., 1902, IV–V., 3–4; a soproni harmincad (részleges) városi bérletére: *Házi J.*, Sopron szabad királyi város története, II, 4, Sopron, 1936, 317–318.

[6] Vö. *Ember Gy.*, Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században, A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, VIII. k. 4.-sz., 1958, 310.

[7] Egy kimutatás, amelyet Oszvald (= Laki Thuz Osvát) zágrábi püspök, királyi kincstartó az 1490-es évek elején készített a király bevételeiről, az erdélyi huszadok hozamát évi 6000 forintra teszi: „Ibidem [sc. in Transsylvania] vicesima seu vectigal de rebus mercimonialibus in tribus locis, puta: Cibinio, Brassovia et Bistricia exigitur, quae facit usque florenos VI milia": *Fejérpataky L.*, II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke, Történelmi Tár, 1880, 167–170; vö. *Fógel J.*, II. Ulászló udvartartása, Bp., 1913, 54. – Ez úton is köszönetet mondok tanulmányom lektorának, *Mályusz Elemér* professzornak, aki felhívta figyelmemet arra, hogy az 1494–95. évi királyi számadáskönyv két tétele szól az erdélyi szászok huszadbérletéről: *J. Chr. Engel*, Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer, I, Halle, 1797, 19.

[8] Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, I, Einleitung, XIII–XIV.

[9] Az 1501. januári nagyszebeni huszadjegyzék-töredék kiadása: Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, I, 308–309. – Az 1529–1550 közötti évekből fennmaradt brassói huszadjegyzékek kivonatos kiadása: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt, II, Kronstadt, 1889, 171–175, 215–234.; III, Kronstadt, 1896, 185–215, 229–246, 291–306, 364–368, 424–428, 464–465,

kerülték el a kutatók figyelmét. A vonatkozó tanulmányok, különösen *Radu Manolescu* jelentős munkái,[10] fel is mentenek ama feladat alól, hogy a huszadnaplókban regisztrált áruforgalom összetételét e helyütt általánosságban vizsgáljuk. Annak jelzésére szorítkozunk csupán, hogy az 1500–1503. évi áruösszetétel több vonatkozásban emlékeztet arra a képre, amely az 1412 és 1437 közötti erdélyi és havasalföldi vámtarifákból tárult elénk.[11] A Havasalföldre irányuló kivitel fontos tételét teszik ki továbbra is a nyugati posztófélék (németalföldi, észak-itáliai, délnémet, sziléziai fajták); de ezt tetemesen meghaladja már a vasáruk – „stájer" és egyéb kések – részesedése. Az igen változatos behozatalban most is ott találjuk Havasalföld élőállatait, halát; de ezek értékét messze túlszárnyalja már a keleti – nyilván főként a török birodalom területéről származó – textiliáké. Az első helyet azonban az importáruk között, íme a 15–16. század fordulóján is, a nagyértékű fűszerek, túlnyomórészt a bors foglalja el. Ennek a fűszerbehozatalnak a közelebbi vizsgálatától viszont ehelyütt annál kevésbé tekinthetünk el, mivel ilyen jellegű kvantitatív feldolgozással a szakirodalom eddig adós maradt.[12]

A nagyszebeni és brassói vámnaplónak a fűszerimportra vonatkozó bejegyzéseit tíz táblázatba iktattuk:

1. Borsbehozatal az 1500. évi nagyszebeni huszadjegyzék szerint.
2. Egyéb fűszerbehozatal az 1500. évi nagyszebeni huszadjegyzék szerint.
3. Borsbehozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint (erdélyi kereskedők).
4. Borsbehozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint (havasalföldi kereskedők).
5. Borsbehozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint (moldvai kereskedők).
6. Borsbehozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint (közelebbről meg nem jelölt román fejedelemségbeli kereskedők).

530–532, 584–589. – Fennmaradt még Brassó 1551. és 1554. évi, valamint Nagyszeben 1537, 1540, 1541, 1542, 1543, 1546, 1550, 1553, 1554, 1559, 1578, 1579, 1583, 1585, 1587, 1588, 1591, 1593, 1596, 1597. és 1600. évi huszadnaplója. – Végül megemlítendő, hogy az idézett nagyszebeni és brassói forráskiadvány-kötetek jó néhány huszad-elszámolást is közölnek 1500–1509-ből, illetőleg 1515–1516-ból stb. (Az utóbbiak nem huszad*naplók*, hanem a huszadbevételek felhasználásáról szóló *számadások*.)

[10] *H. Wendt*, Schlesien und der Orient. Ein geschichtlicher Rückblick, Breslau, 1916, 63–64; *R. Manolescu*, Schimbul de mărfuri dintre Ţara Romînească şi Braşov în prima jumătate a secolului al XVI-lea, Studii şi materiale de istorie medie, II, Bucureşti, 1957, 117. s köv.; *S. Goldenberg*, Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert, Revue des études sud-est européennes, II, Bucarest, 1964, 385. s köv.; *R. Manolescu*, Comerţul Ţarii Romîneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV–XVI), Bucureşti, 1965.; *Fügedi E.*, Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején, Agrártörténeti Szemle, 1969, 6.

[11] A korábbi áruösszetételre: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában, Századok, 1975, 1. sz., 16–19., 26–30.

[12] *Manolescu*, aki a legbehatóbban foglalkozott a Brassón át lebonyolított külkereskedelem 14–16. századi történetével, az egyes évek vámérték-adatait a keleti vagy „török áruk" *(res turcales)* – a román fejedelemségek szempontjából tranzitáruk – után egy összegben számította ki, vagyis nem különítette el a keleti *textiliákra* és a keleti *fűszerekre* vonatkozó értékadatokat; i. m. 1965, 172–173. – *Fügedi* pedig végzett ugyan számításokat az egyes árunemek, így a fűszerfélék százalékos részesedésére az importon belül, de nem tett kísérletet a behozott fűszer *abszolút* mennyiségének megállapítására: i. m. 6.

7. Gyömbérbehozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint (erdélyi kereskedők).

8. Gyömbérbehozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint (román fejedelemségbeli kereskedők).

9. Szegfűszeg-behozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint.

10. Egyéb fűszerbehozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint.

Ezeket a táblázatokat függelékben közöljük; ehelyütt a belőlük levonható részmegállapításokat ismertetjük.

Az *1. számú táblázat szerint:*

a) *Nagyszebenben* 1500-ban egy mázsa bors vámértékét 40–44 forinttal (1 forint = 100 dénár), a bors mázsáját pedig 80 fonttal számolták.

b) A huszadvám a vámértéknek *ténylegesen* $^1/_{20}$-át (5%-át) tette ki, illetőleg e körül mozgott ($^1/_{22} \rightarrow {}^1/_{18}$).

c) Nagyszebenbe 1500-ban borsot csak havasalföldiek hoztak be, közelebbről: két „Argesch"-i illetőségű kereskedő. Nyilvánvalóan a Vöröstorony-szorostól délnyugatra fekvő Curtea de Argeşről van szó.

d) Az egyik kereskedő, Gergely, 38 mázsa 69 font, a másik, Dragata, 66 mázsa 71 font, összesen 105 $^3/_4$ mázsa borsot importáltak, 4120 $^1/_2$ forint vámértékben.

A *2. számú táblázat szerint:*

a) Nagyszebenben 1500-ban egy mázsa szegfűszeg vámértékét 80 forintra, tehát a bors vámértékének kétszeresére becsülték. Ez megfelel a középkori levantei kereskedelemtörténet „klasszikusa", *Wilhelm Heyd* azon általános megállapításának, amely szerint a szegfűszegnek „mindig meglehetősen magas értéke volt, két-háromszor magasabb mint a borsnak."[13]

b) A szegfűszeg, gyömbér és tömjén mázsáját nem 80, hanem 120 fontra osztották fel.

c) Nagyszebenbe 1500-ban nemcsak borsot, hanem egyéb fűszerfajtákat is csak havasalföldi kereskedők hoztak be, nevezetesen szegfűszeget, gyömbért és tömjént a borsbehozataláról már ismert Curtea de Argeş-i Dragata; mellette – kis mennyiségű – sáfrányt egy Rybnik helységbeli lakos (Rîmnik, Rîmnicu Vîlcea a Vöröstorony-szorostól délre, az Olt mellett, Curtea de Argeştől nyugatra).[14]

d) A gyömbér- és tömjénbehozatal 3–3, a szegfűszeg-import 2 mázsát tett ki, a sáfrányé csak 3 fontot, összesen 8 mázsa 3 fontot, 317 forint vámértékben.

Térjünk át most a nagyszebeni adatokról a *brassóiakra.*

A *3. számú táblázatban* összefoglalt tételeket tartalmazó huszadjegyzék-részlet a következő alcímmel kezdődik: „Sequuntur mercatores magni seu grandi et primo societas

[13] *W. Heyd,* Die Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Stuttgart, 1879, II, 594.

[14] A Nagyszebenből a Vöröstorony- (Rotenturm, Turnu Roşu-) szoroson át a Havasalföldre vezető útról („via prope . . . civitatem nostram Cibinensem penes quoddam castrum Weresthoron existens ad partes Transalpinas tendens, per quam res mercimoniales ad ipsam civitatem et de ipsa civitate nostra ad alia loca asportari debent") s az ehhez az Olt mentén csatlakozó havasalföldi útvonalról: *Gróf Teleki J.,* Hunyadiak kora Magyarországon, XI, Oklevéltár, Pest, 1855, 502–504. (Mátyás király 1473. évi oklevele); *Eu. de Hurmuzaki,* Documente privitoare la Istoria Românilor, XV, 1, Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa, Braşov, Sibiiu) publicate de *N. Jorga,* Bucureşti, 1911, 81–82; ugyanott, 145. old. (Istvánffy Istvánnak, az erdélyi királyi sókamrák ispánjának 1496. évi oklevele); *Goldenberg,* i. m. 393.

magna, videlicet Lucas Rener, Lucas Czeresh, Johannes Groman et Georgius Hirscher." A nevezett *societas*-tagok közül azonban csupán Lucas Rener szerepel a bejegyzésekben borsbehozatallal, mások csak (posztó- és kés-) kivitellel. Minthogy viszont a huszadjegyzék közöttük sorolja fel a többi borsbehozót (Petrus Schram stb.) is, valószínű, hogy ezek szintén a *societas*-hoz tartoztak – továbbá Johannes Schirmer és Johannes Benckner[15] is, akik mint (posztó- és kés-) exportálók ugyancsak ezen alcím alatt vannak feltüntetve.

Ezek szerint:

a) Brassó város kereskedőinek egy csoportja nagykereskedelmi társaságba *(societas magna)* tömörült, amelynek fő üzletágát a Havasalföldre irányuló posztó- és késkivitel, illetőleg a Havasalföldről Erdélybe történő fűszerbehozatal alkotta. Hasonló szervezet volt ez az ugyanebben az időben Kassán működött *Handelsgesellschaft*-hoz, amelynek tevékenységéről dolgozatunk későbbi pontján lesz szó.

b) Brassóban 1503-ban, brassói vagy környékbeli kereskedők behozatala esetén, egy mázsa bors vámértékét általában 40–44 forintra – egyetlen alkalommal 50 forintra –, tehát a nagyszebenihez hasonló összegre tették, de a bors mázsáját nem 80, hanem csak 60 fontra osztották fel.

c) Ha a kereskedő csak borsot hozott be, a vámot természetben szedték tőle[16], mégpedig ténylegesen $^1/_{20}$-ban (illetve e körül: $^1/_{20} \rightarrow {}^1/_{18}$); ha viszont más árut is importált, a huszadot pénzben vetették ki rá, éspedig (magyar) forint és (török) asper[17] (= 2 magyar dénár) pénznemben.

d) A brassói Schwarcz Péter 38 mázsa, Grett Simon $16\,{}^7/_{10}$ mázsa, Schram Péter $15\,{}^1/_4$ mázsa, Rener Lukács $3\,{}^2/_5$ mázsa, Kreuzen Márton $2\,{}^1/_{20}$ mázsa, a brassókörnyéki[18] Keilhau és Ailda (az utóbbi „bulgár" származású)[19] együtt valamivel több mint

[15] 1502-ben Brassó város bírája: *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 158. További tevékenységére: ugyanott, 162. old. és Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, 176, 180, 197, 210, 214, 219; stb.

[16] Vö. „... a tranzit és beviteli vámok, meghatározott pénzösszeg mellett, nagyon gyakran bizonyos mennyiségű borsban vagy kizárólag az utóbbiban voltak kivetve": *Heyd,* i. m. II, 639.

[17] Hunyadi János kormányzó 1448-ban és 1452-ben még megtiltotta a brassóiaknak, hogy a havasalföldi vajdák pénzét, nevezetesen az aspert (uzpera, ospora) elfogadják; Mátyás király viszont 1468-ban, Brassó kérésére, már utasította az erdélyi pénzverőházak ispánjait: a Brassóba jövő „Volahus" kereskedőket ezentúl ne háborgassák abban, hogy a magyar királyi pénzek mellett aspereket is használhassanak adásvételeikben: *Teleki,* i. m. X,Oklevéltár,·Pest, 1853, 341–342; XI, 354–355; *G. Gündisch,* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, V, Bukarest, 1975, 243. – II. Ulászló később, 1505-ben megállapította, hogy a török pénzekből „quas asperas vocant, ... tertia quaeque aspera falsa inveniatur"; ezért elrendelte a forgalomban lévő „jó aspereknek" magyar pénzre való átváltását, a „rossz aspereknek" pedig a megsemmisítését, illetve ha van némi ezüsttartalmuk, annak kiolvasztását. Szebennek és Brassónak azonban, minthogy „a határon feküsznek, és mind a moldvaiakkal, mind a havasalföldiekkel kölcsönös kereskedelmet folytatnak", megengedte, hogy kizárólag saját városukban, illetőleg az említett külföldi kereskedőkkel való ügyleteikben „a jó aspereket továbbra is használhassák": *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 170–172. – Brassó városa, ha tehette, maga is szívesen túladott a török aspereken, „Hungara moneta"-ért: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, 174. (1503); 175–176. (1505); 179–180. (1506).

[18] Mint a 3. számú táblázatban is jeleztük, Ailda a Brassótól délnyugatra fekvő Rozsnyó (Rosenau, Rişnov) lakosa. Keilhau pedig az ettől ugyancsak délnyugatra eső hágót uraló Törcsvár (Törzburg, Bran) várnagya volt. Az utóbbi személy kétségtelenül Brassóból származott, hiszen hason-

$23\,^{1}/_{3}$ mázsa, tehát 7 brassói és brassó-környéki kereskedő összesen $98\,^{3}/_{4}$ mázsa borsot hozott be, $4043\,^{2}/_{3}$ forint vámértékben. Az erdélyi kereskedők Brassóba való borsbehozatala eszerint nem érte el, de megközelítette a havasalföldiek Nagyszebenbe irányuló importját.

A *román fejedelemségekbeli* kereskedők brassói behozataláról a huszadjegyzék következő részlete tájékoztat, amely ezt az alcímet viseli: „Sequuntur Moldavienses et Transalpinenses". Az itt szereplő borsbehozatali tételeket három táblázatba foglaltuk: a 4. számú táblázatba a havasalföldiek (Transalpinenses), az 5. számúba a moldvaiak (Moldavienses) kerültek; végül a 6. számú táblázatba iktattuk azokat a bejegyzéseket, amelyekről nem lehet megállapítani, hogy melyik román fejedelemségből származó kereskedőkre vonatkoznak.

A *4. számú táblázat* szerint:

a) A havasalföldi kereskedők az erdélyiekhez hasonló vámkezelésben részesültek több szempontból: a bors mázsáját 60 fonttal, a forintot 50 asperrel számították, a vámot ténylegesen $^{1}/_{20}$-ban (illetve e körül: $^{1}/_{22} \rightarrow {}^{1}/_{20}$) vetették ki az ő esetükben is, és ha csak fűszert importáltak, a huszadot többnyire természetben hajtották be rajtuk.

b) Eltérés mutatkozik viszont a bors mázsánkénti vámértékének kiszabásában. Ezt gyakran az erdélyiekénél magasabb összegben: 40–55 forintban állapították meg a vámosok a havasalföldi kereskedők szállítmányai után.

c) A 39 tétel 36 havasalföldi kereskedő között oszlik meg (egyes kereskedők ugyanis két ízben is importáltak az év folyamán, egyes rakományokat pedig két vagy három kereskedő együttesen hozott be). A 36 kereskedő 8 havasalföldi városból (helységből) való volt: 11 Thorschorból (Tîrguşor, Ploeşti mellett), 8 Girgiczból (Ghergiţa, szintén Ploeşti közelében), 6 Compolongból (Cîmpulung, a Törcsvári-hágótól délre), 4 Thargovistiából (Tîrgovişte, Cîmpulung és Ploeşti között), 3 Bukurestből (Bucureşti), 2 Stoynestből (Stoeneşti; az ilyen nevű községek közül az egyik Buzău közelében van), 1 Bossowból (Buzău, Ploeştitől keletre), végül ugyancsak 1 Albanestből (Albeşti: az egyik ilyen nevű község Bukaresttől keletre, a Jălomiţa folyó mellett fekszik). Az itt szereplő havasalföldi helységnevek többsége azt a *Brassó–Cîmpulung–Tîrgovişte–Tîrguşor–Buzău–Brăila–Kilia)* útvonalat rajzolja ki előttünk, amely már I. Lajos és Zsigmond idején is a Fekete-tenger felől Erdélybe irányuló fűszerbehozatal fő útvonalának bizonyult,[20] Hu-

nevű felmenője már Albert király 1439. évi oklevelében brassói esküdtként szerepelt: *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 38. – További kereskedelmi tevékenységére: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, 148, 174, 176, 179; stb.

[19] Vö. IX. Bonifác pápának még 1399-ben Rómában kelt oklevelével, amely szerint „in oppido de Corona seu vulgariter Brascho nuncupato ... tam Grecorum, Valachorum, *Bulgarorum,* Armenorum, quam aliorum infidelium multitudo ... una cum Christi fidelibus habitat et moratur ...": *Fr. Zimmermann–C. Werner–G. Müller,* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, III, Hermannstadt, 1902, 246–247. – Brassó felső elővárosát (suburbiumát) *Bulgaria*-nak (Bÿlgereÿ, Belgereÿ) nevezték el: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, 191–194, 220, 337, 352, 359, 423, 453, 562, 644. – A brassói huszadhivatalnokok havasalföldi kereskedőket gyakran jelöltek *Bulgarus* névhelyettesítővel (pl. Thorosan Bulgarus, Mayne Bulgarus, Radislaw Bulgarus, Dobra Bulgarus, Stanczul Bulgarus), olykor bizonyára a *Valachus* szinonimájaként is: ugyanott, I, 1–17; stb. – Az Erdélybe települt Bulgarusok közül egyesek a nemesi rendbe emelkedtek: *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 101, 123, 156.

[20] Vö. A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában, Századok, 1975, 1. sz., 14–17, 27–30.

nyadi János korában pedig (az 1448-ban egy időre ismét magyar fennhatóság alá került) fekete-tengeri kolónia: Kilia katonai utánpótlását is szolgálta.[21]

d) A 6 cîmpulungi kereskedő 195 mázsa, a 11 tîrgușori 147 mázsa 14 font, a 8 ghergiţai 91 mázsa 13 font, a 4 tîrgoviştei 59 mázsa 27 font, a 3 bukaresti 38 $^{2}/_{3}$ mázsa, a 2 stoeneşti 14 $^{1}/_{4}$ mázsa, az 1 albeşti 8 mázsa 58 $^{1}/_{2}$ font, az 1 buzău-i 2 mázsa 26 font, vagyis a 36 havasalföldi kereskedő összesen 557 mázsa 13 $^{1}/_{2}$ font borsot hozott be Brassóba, 25 043 forint 40 $^{1}/_{2}$ asper (= 81 dénár) vámértékben. A havasalföldi kereskedők Brassóba való borsbehozata tehát mennyisége szerint több mint ötésfélszerese, vámértéke szerint több mint hatszorosa volt az erdélyi kereskedők Brassóba irányuló importjának.

Ehhez járult még a moldvai kereskedők behozatala, amelyet az *5. számú táblázat* szemléltet. Eszerint:

a) A moldvai kereskedőknél ugyanolyan vámeljárást alkalmaztak, mint a havasalföldieknél, ideértve a bors mázsánkénti vámértékét is, amelyet 40–54 forintban szabtak meg.

b) A 11 borsbehozatali tétel 8 moldvai kereskedő között oszlott meg (három kereskedő ugyanis két-két alkalommal importált borsot). A 8 kereskedő közül 6-nak illetőségi helye Schutschava (Suceava), 2-nél nincs közelebbi megjelölés. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Moldvából, illetőleg fejedelmi székhelyéről: Suceavából a Radnai-hágón át is vezetett út Erdélybe: *Besztercére* (Nösen, Bistritz, Bistriţa)[22]; de ennél fontosabb volt a már I. Lajos és Zsigmond korában kialakult kereskedelmi összeköttetés Moldva és *Brassó* között, főként az Ojtozi-szoroson keresztül.[23]

c) A 6 suceavai kereskedő 17 mázsa 18 font, a 2 közelebbről meg nem határozott illetőségű moldvai kereskedő 7 mázsa 29 font, a moldvaiak összesen 24 mázsa 47 font borsot hoztak be Brassóba, 1212 forint 17 asper vámértékben. A moldvai kereskedők Brassóba irányult borsimportjának mennyisége tehát az erdélyi kereskedőkének mintegy negyedét, a havasalföldiekének alig huszonketted részét tette ki.

Szerepel végül a huszadnaplóban néhány olyan borsbehozatali tétel, amelynek szállítójáról csak annyit tudunk, hogy *valamelyik* román fejedelemség területén lakott. A

[21] II. Vladiszlav havasalföldi vajda 1453-ban arra kérte Brassó város tanácsát, hogy a Hunyadi János által Kilia védelmére szánt fegyvereket „caute et secrete . . . aduci [!] faciatis . . . ad curiam et domum nostram in *Tergovistia*, ab hinc tandem . . . caute et occulte ad *Braillam*, ab hinc vero usque castrum *Kilye* transmittemus": *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 391. – 1454-ben pedig maga Hunyadi figyelmeztette Brassó tanácsát, hogy a Márton-napi cenzus terhére „duo milia sagittas, quindecim arcus, ducenta amenta vulgo ideg et duas *centenas aut masas* ferri . . . pro conservatione civitatis nostrae *Kylia* usque *Brailla* conduci facere debeatis": ugyanott, 446.

[22] A Besztercén át Moldvába vezető utat használták III. Iván moszkvai nagyfejedelem követei is, 1483-ban, Mátyás király budai udvarából visszatérőben: *Hurmuzaki*, Documente XV, 1, 120. – Beszterce és Suceava (illetőleg más moldvai helységek) kapcsolatára: ugyanott, 158. (1502); 169. (1504); 174. (1506); 187–188. (1508); továbbá *M. Dan–S. Goldenberg*, Der Warenaustausch zwischen Bistritz und den Moldauer Ständten und Marktflecken im 16. Jahrundert, Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 10, Bukarest, 1967, 1. 5. s köv.

[23] Nyilván ezt a másik utat vették igénybe a segesvári (Schässburg, Sighişoara) kereskedők is; hiszen 1483-ban felpanaszolták Brassónak, hogy „vigesimatores vestrae civitatis quandam viam seu publicam stratam a terra moldaviensi nostram ad civitatem deserviendam . . . obstruere conarentur": *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 121. – A Moldvából Besztercére, illetve Brassóba vezető útvonalakra lásd még: Századok, 1975, 1. sz., 17–18; *Manolescu*, i. m. 1965, 65–66.

6. számú táblázat szerint ez a 3, közelebbről meg nem jelölt illetőségű román fejedelemségbeli kereskedő összesen 38 $^{1}/_{2}$ mázsa borsot hozott be Brassóba, 1785 forint vámértékben, tehát mintegy másfélszer annyit, mint a 8, imént említett moldvai lakos. Ez a tény s a havasalföldi és moldvai kereskedők szállítmányainak a 4. és az 5. számú táblázatból kitűnő nagyságrendje azt a következtetést valószínűsíti, hogy a szóban forgó három kereskedő közül kettő: a 21, illetőleg 15 $^{1}/_{2}$ mázsát importáló Thudoran Bogath, illetve Thudoran Negru havasalföldi, viszont a csupán 2 mázsával megjelenő Yuanus Parvus (aki talán azonosítható is az 5. számú táblázat 11. sorszámú Yuaschko de Schutschava-jával) moldvai volt. Megengedhető tehát, hogy az előbbiek behozatalát a havasalföldi kereskedőkéhez, az utóbbiét a moldvaiakéhoz adjuk hozzá.

Ezek után a 3–6. számú táblázat eredményeit az alábbiakban összegezhetjük:

a) Az *1503. évi brassói borsbehozatal* összesen 719 mázsa 15 $^{1}/_{2}$ fontra, kereken *719* $^{1}/_{4}$ *mázsára* rúgott, és 32 084 forint 40 $^{5}/_{6}$ asper, kereken *32 084* $^{4}/_{5}$ *forint* vámértéket képviselt.

b) Ez az összeg a következőképpen oszlott meg: *erdélyi* kereskedők 98 $^{3}/_{4}$ mázsát *(13,73%)* hoztak be, 4043 $^{2}/_{3}$ forint (12,58%) vámértékben; *havasalföldi* kereskedők 593 mázsa 43 $^{1}/_{2}$ fontot *(82,55%)*, 26 720 forint 40 $^{1}/_{2}$ asper (83,29%) vámértékben; *moldvaiak* 26 mázsa 47 fontot *(3,72%)*, 1320 forint 17 asper (3,13%) vámértékben.

c) A bors mázsánkénti vámértéke 40 és 55 forint között mozgott. A különböző értékelés nem a szállítmányok eltérő minőségében, hanem a különböző behozatali időpontokban leli magyarázatát. Táblázatainkból – amelyekben a bejegyzések keltét is feltüntettük – látnivaló, hogy a havasalföldi és moldvai kereskedők rakományaira kiszabott vámérték a január–februári 40 és április–májusi 41 forintról júniusban 44, július–augusztus–szeptemberben 48–50, végül október–novemberben 54–55 forintra emelkedett.[24] (Decemberben már nem volt behozatal). A vámérték növelése az év folyamán nyilván a kereslet, a piaci ár szezonális változását követte.[25]

Tekintsük még meg a brassói huszadnaplónak azokat a bejegyzéseit, amelyek a borson kívül más keleti fűszerekre vonatkoznak – mindenekelőtt a gyömbérre, amelynek használata „a középkorban csaknem annyira elterjedt, mint a borsé".[26] Erre nézve a *7. számú táblázat* tételei – amelyek a már említett „Sequuntur mercatores magni seu grandi et primo societas magna" alcím alatt szerepelnek a huszadjegyzékben – a következőkről tájékoztatnak:

a) Brassóban 1503-ban egy mázsa gyömbér vámértékét 30–32 forintra tették, és mázsáját – éppúgy, mint a borsét – 60 fontra osztották.

b) A vámot $^{1}/_{20}$-ban (illetőleg e körül) vetették ki, s ha a kereskedő csak gyömbért hozott be, természetben szedték.

[24] Az erdélyi kereskedők szállítmányaira vonatkozó bejegyzések nem teszik lehetővé hasonló tendencia megállapítását; sőt arra engednek következtetni, hogy a brassói vámosok kedvezőbb (alacsonyabb) vámértéket szabtak ki a városukbeli kereskedők importjára, mint a havasalföldiek és moldvaiak behozatalára.

[25] A bors vámértéke, illetőleg piaci ára szezonális változásának elemzésébe ehelyütt nem bocsátkozhatunk. Csupán utalunk rá, hogy az év utolsó negyedének magas árai bizonyára a dúsabb karácsonyi étkezésre, disznóölésre való felkészüléssel, az első évnegyed alacsonyabb árszínvonala pedig a bőjti évaddal függött össze.

[26] *Heyd*, i. m. II, 600.

c) A borsbehozatalukról ismert brassói és brassó-környéki kereskedők közül Schram Péter, valamint Keilhau és Ailda gyömbért is importált, éspedig az előbbi 25 fontot, az utóbbiak 5 mázsa 38 $^{1}/_{2}$ fontot, összesen 6 mázsa $3^{1}/_{2}$ fontot, $182^{1}/_{2}$ forint vámértékben.

A román fejedelemségekből származó importőrökről a gyömbért illetően is a huszadnaplónak a „Sequuntur Moldavienses et Transalpinenses" című alfejezete ad felvilágosítást. Minthogy az itt feltüntetett 29 tétel közül 25 esetben a forrás szövegszerűen jelzi a havasalföldi illetőséget, 2 személy (Thudoran Bogath és Thudoran Negru) esetében pedig fentebb már valószínűsítettük a hasonló eredetet, s a jegyzékben csak 2 rakomány szerepel moldvai lakos (méghozzá mindkettő ugyanazon Yuanus de Schutchava) neve alatt, – ezért a román fejedelemségbeli kereskedők gyömbérbehozataláról szóló adatokat egy táblázatba foglaltuk össze.

A *8. számú táblázat* szerint:

a) A román fejedelemségbeli kereskedőket gyömbérbehozataluk után az erdélyiekkel teljesen azonos vámkezelésben részesítették. A gyömbér mázsáját 60 fonttal, mázsánkénti vámértékét 30–32 forinttal számították, a vámot $^{1}/_{20}$-ban (illetőleg e körül) szedték tőlük is, akárcsak a brassóiaktól.

b) A gyömbér vámértéke – eltérően a borsétól – nem volt szezonális ingadozásnak kitéve, hanem az egész év folyamán azonos színvonalon maradt.

c) A 29 tétel 27 havasalföldi és 1 moldvai, összesen 28 román fejedelemségbeli kereskedő között oszlott meg (két havasalföldi és egy moldvai kereskedő ugyanis két ízben is importált az év folyamán; két szállítmányt pedig két-két havasalföldi kereskedő együttesen hozott be). A 28 közül 27-tel már a behozatalnál is találkoztunk, s csupán egyetlen új név (Kyrka Negra de Thargovistia) tűnik fel a gyömbérimportnál.

d) Így 26 kereskedő a már említett 8 havasalföldi és 1 moldvai városból (helységből) való volt: 8 Tîrguşorból, 7 Ghergiţa-ból, 4 Tîrgovişte-ből, 2 Cîmpulungból, 1–1 Bucureştiből, Stoeneştiből, Buzăuból, Albeştiből, illetve a moldvai Suceavából; 2 kereskedő pedig közelebbről meg nem nevezett havasalföldi helységből.

e) A 8 tîrguşori kereskedő 9 mázsa 40 $^{3}/_{4}$ font, a 7 ghergiţai 6 mázsa 20 $^{3}/_{4}$ font, a 2 cîmpulungi 6 mázsa, a 4 tîrgoviştei 5 mázsa 46 font, az 1 suceavai 2 mázsa 17 $^{1}/_{2}$ font, az 1 bukaresti 1 mázsa 41 font, a 2 közelebbről meg nem jelölt illetőségű havasalföldi 1 $^{1}/_{2}$ mázsa, az 1 stoeneşti 1 mázsa 22 font, az 1 albeşti 1 mázsa, végül az 1 buzău-i $^{1}/_{2}$ mázsa, vagyis a 28 román fejedelemségbeli kereskedő összesen 36 mázsa 18 font gyömbért hozott be Brassóba, 1110 $^{3}/_{4}$ forint vámértékben. A román fejedelemségekből származó kereskedők tehát mintegy hatszor annyi gyömbért importáltak a városba, mint az erdélyiek.

A 7. és 8. számú táblázat adatainak összegezéséből pedig az alábbiak tűnnek ki:

a) Az *1503. évi brassói gyömbérbehozatal* összesen 42 mázsa $21^{1}/_{2}$ fontot, kereken *42 $^{1}/_{3}$ mázsát* tett ki, és *1293 $^{1}/_{4}$ forint* vámértéket jelentett; mennyiségileg tehát mintegy 5,9%-a, értékben pedig kb. 4%-a volt a borsimportnak – viszont több mint tizennégyszeresére rúgott Nagyszeben 1500. évi gyömbérimportjának.

b) A brassói gyömbérbehozatal a következőképpen oszlott meg: *erdélyi* kereskedők 6 mázsa 3 $^{1}/_{2}$ fontot *(14,3%)* hoztak be, 182 $^{1}/_{2}$ forint (14,11%) vámértékben; *havasalföldi* kereskedők 34 mázsa $^{1}/_{2}$ fontot *(80,29%)*, 1037 $^{3}/_{4}$ forint (80,24%) vámértékben; egy *moldvai* kereskedő 2 mázsa 17 $^{1}/_{2}$ fontot *(5,41%)*, 73 forint (5,65%) vámértékben.

A bors és gyömbér mellett figyelmet érdemelnek a brassói huszadnapló *szegfűszeg*-behozatali tételei is, amelyeket a *9. számú táblázatba* iktattunk. Eszerint:

a) Brassóban 1503-ban egy (60 fonttal számított) mázsa szegfűszeg vámértékét többnyire 80, esetenként 89, 90, 100 forintra, tehát – éppúgy, mint Nagyszebenben – a bors vámértékének kétszeresére becsülték.[27] Szezonális ingadozás nem mutatható ki; valószínűbb, hogy a vámérték-különbségek minőségi különbségekből adódtak.

b) A szegfűszeg vámtétele csak egyetlen esetben választható külön a rakomány többi áruja után fizetett vámtól. Ez az egy tétel (7. sorszám) arról tudósít, hogy a természetben szedett vám a behozott mennyiségnek mintegy $^1/_{18}$-ára ment; tehát a szegfűszeg után is $^1/_{20}$ körüli vámot róttak ki.

c) Brassóba 1503-ban szegfűszeget csak román fejedelemségbeli kereskedők hoztak be, éspedig mindnyájan olyanok, akik már a bors- (illetőleg bors- és gyömbér-) importban is részt vettek.

d) A 13 szegfűszeg-behozatali tétel 15 kereskedő között oszlott meg (egy moldvai ugyanis két alkalommal is szerepelt; egy-egy szállítmányt pedig két, illetőleg három havasalföldi együttesen importált) – mégpedig olyképpen, hogy 4 tîrgușori kereskedő 2 mázsa 46 $^1/_2$ font, 2 tîrgoviștei 1 mázsa 36 font, 1 stoeneşti 1 mázsa 7 font, 3 cîmpulungi 1 mázsa 4 font, 2 ghergiţai 57 font, 1 közelebbről meg nem jelölt illetőségű havasalföldi 56 font, végül 2 moldvai (suceavai) 39 $^1/_2$ font, összesen *9 mázsa 6 font szegfűszeget* hozott be, *729 $^1/_2$ forint* vámértékben. Brassó szegfűszeg-importjában tehát – amely több mint négyszerese volt Nagyszebenének – a havasalföldi kereskedők 92,77%-kal (vámérték szerint 93,7%-kal), a moldvaiak 7,23%-kal (vámérték szerint 6,3%-kal) részesedtek.

Vessünk végül egy pillantást a brassói huszadjegyzéknek azokra a tételeire, amelyek bors, gyömbér és szegfűszeg mellett *egyéb fűszerek* behozataláról tudósítanak. A *10. számú táblázat* szerint:

a) Borson, gyömbéren és szegfűszegen kívül Brassóba nemcsak tömjént és sáfrányt hoztak be – mint Nagyszebenbe –, hanem fahéjt és szerecsendió-virágot is. Az előbbiek vámértékét 20–22, illetve 80 forinttal, az utóbbiakét 39–40 forinttal, azaz a bors vámértéke alsó szintjének megfelelő összeggel számolták.

b) A vámtétel nagyságát csak néhány tömjénszállítmány (5–6., 9–10. sorszám) után lehet megállapítani. Eszerint a természetben szedett vám – 60 fontos mázsával számolva – $^1/_{18}$ körül mozgott;[28] tehát ugyancsak a tényleges huszadot közelítette meg.

c) Tömjént, fahéjt és szerecsendió-virágot csak olyan kereskedők hoztak be, akikkel már az eddig tárgyalt fűszerek importjánál is találkoztunk. Tömjént 2 tételben 3 erdélyi kereskedő hozott be, együttesen 8 mázsa 9 font mennyiségben, 171 forint 7 $^1/_2$ asper vámértékben; továbbá 4 tételben 7 havasalföldi kereskedő, együttesen 21 mázsa 6 font mennyiségben, 443 forint 5 asper vámértékben. Brassó *tömjén-importja* tehát – amelyből az erdélyiek 27,86%-kal, a havasalföldiek 72,14%-kal részesedtek – összesen *29 mázsa 15 fontra* rúgott, és *614 forint 12 $^1/_2$ asper* vámértéket tett ki, csaknem

[27] A 9. számú táblázat 2. sorszáma alatt szereplő szállítmánynál külön megjegyezték, hogy gyenge minőségű áruról van szó; innen alacsony értékelése.

[28] A 10. számú táblázat 10. sorszámánál mutatkozó jóval alacsonyabb arány nyilván kivételes esetnek tekinthető.

tízszeresét Nagyszebenének. Fahéjt és szerecsendió-virágot csak moldvaiak közvetítettek, mégpedig fahéjból 2 kereskedő mindössze 22 fontot, szerecsendió-virágból 1 kereskedő 12 fontot importált, 14 forint 30 asper, illetve 8 forint vámértékben.

A csekély sáfránybehozatal[29] – 4 1/2 font, 6 forint vámértékben – az egyetlen olyan tétel, amelyet más fűszer importjában részt nem vevő személy bonyolított le: egy tîrgoviştei örmény pap. Alakja arra a szerepre utal, amelyet a Havasalföldön is megtelepedett *örmények* játszottak a Fekete-tenger mellékéről Erdélybe irányuló kereskedelemben.[30]

1.2

Az 1500. évi nagyszebeni és 1503. évi brassói huszadnapló tárgyunkat érintő tételeinek részletes statisztikai feldolgozása immár lehetővé teszi a dél-erdélyi szász városokba irányult fűszerimport összefoglaló jellegű kvantitatív megvilágítását a 15–16. század fordulóján. A *11. és 12. számú táblázat* összesítő adatainak a birtokában pedig megkísérelhetünk választ adni a bevezetőben felvetett *első* kérdésre: milyen nagyságrendű volt a Fekete-tenger mellékéről jövő fűszerimport; milyen szerepet játszott az ország fűszerszükségletének fedezésében; hogyan aránylott mennyiségileg az Adriai-tenger felől, Velencéből érkező behozatalhoz: sok volt-e vagy kevés?

Hogy Velencéből közvetlenül: Zágrábon, illetve Pettauon keresztül mennyi fűszert hoztak be Magyarországra, erre nézve kvantitatív támponttal, sajnos, nem rendelkezünk. A forrásadatok arra engednek következtetni, hogy a 15. században a Zengg (Senj)–Zágráb útvonalnak csekély szerepe lehetett „tengeri áruknak" az ország *belsejébe* juttatásában.[31] A Görz (Gorizia)–Laibach (Ljubljana)–Pettau (Ptuj) útvonal forgalma megélénkült ugyan, a Velencébe irányuló magyar marha- (és bőr-) kivitel fellendülése következtében, de ennek behozatali ellentételét túlnyomórészt nyugat-európai és itáliai

[29] Sáfrány ugyanis nemcsak a Levantéban, illetve Kelet-Ázsiában termett, hanem „szerte Európában is meghonosodott ... Így a nyugatiaknak voltaképpen nem kellett az Oriens felé fordulniok, hogy ezt a kedvelt árut megszerezzék. Európában, saját sáfránytermesztése ellenére, mégis mindig kereslet mutatkozott a jobbminőségű keleti termék iránt": *Heyd*, i. m. II, 645–646. – Brassóban a huszadhivatal személyzetének ellátására is rendszeresen vásároltak sáfrányt: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, 77–79. (Extradata pro domo vigesimali).

[30] Az Erdélyben megtelepedett *örményekre* és görögökre lásd IX. Bonifác pápának a 18. jegyzetben idézett 1399. évi oklevelét, valamint IV. Jenő pápának 1439-ben Firenzében kelt, Erzsébet magyar királynőhöz intézett oklevelét: *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 25. – A nagyszebeni és brassói káptalan kirendelt érseki visitatora 1447–1448-ban Thomas *Armenus* volt: ugyanott, 218, 223–224, 231–232, 244, 341. – Örmény asszony *(Margred dy Vrmenigen)* az 1478–79. évi nagyszebeni adójegyzékben: Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, I, 51, 53, 81. – Besztercei örmény polgár *(eyn Urmenig)* üzleti kapcsolata moldvai (suceavai) polgárral: *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 113. (1481); görög *(Grecus)* kereskedő fogvatartása Törcsváron, majd Szebenben: ugyanott, 144. (1495); a Szeben felé irányuló kereskedelemben érdekelt görög, illetve örmény származású tîrgoviştei lakosok, *Georgius Grecus et Aüedik* (= Avedic): ugyanott, 153. (1500); a szebeni bíró Bogadanus *Armenus* peres ügyéről tájékoztatja a havasalföldi vajdát: Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, I, 527, 533 (1509).

[31] *Teke Zs.*, Magyarország és Velence kereskedelmi kapcsolatai a XIII–XV. században. (Sajtó alatt).

textiláruk alkothatták.[32] Az adriai *fűszer*-importból hazánk főleg[33] közvetve: a „Venezianerstrasse"-n, vagyis a Tarvisio–Judenburg–Semmering–Bécs útvonalon át részesedett.[34] Bécsből a szállítmányok zöme a nyugati határszél kereskedelmi központján és fő vámhelyén: Pozsonyon át érkezett Magyarországra.

A pozsonyi vámhivatalt illetően két olyan forrás maradt fenn a 15. századból, amely számszerű adatokat nyújt nemcsak az áruforgalom volumenéről, hanem szerkezetéről is: az 1457–58. pénzügyi év (fentebb már említett) harmincadnaplója, valamint az 1496–97. és 1497–98. pénzügyi évek harmincadnaplói. Az utóbbiak[35] azonban kérdésünk megválaszolásához nem segítenek hozzá, mert csupán a pozsonyi illetőségű kereskedők behozatali és kiviteli tételeit tartalmazzák – holott biztosra vehetjük, hogy a fűszerforgalom nagyobb részét, amint a század derekán,[36] úgy a kilencvenes években is idegenek: nem pozsonyi illetőségű kereskedők bonyolították le.[37] Így csak az 1457–58. pénzügyi év – 1457 április végétől 1458 április végéig terjedő – pozsonyi harmincadkönyvét használhatjuk összehasonlításra. Pozsony fűszerbehozatalára nézve ebben az évben – amikor Nyugat-Magyarország külkereskedelmi forgalma konjunkturális magaslaton állott – a harmincadkönyv nagyérdemű feldolgozója, *Kováts Ferenc* a *13. számú táblázatba* foglalt eredményekhez jutott.[38]

[32] *O. Pickl,* Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, Graz, 1971, 74–77.

[33] Nem zárhatjuk ki persze, hogy Velencéből Pettauon (esetleg Zágrábon) át közvetlenül is került fűszeráru az országba. Erre vall, hogy az 1436. évi budai harmincadtarifa – amelyet Johannes Siebenlinder egykori budai bíró, az idő szerint Óbuda várnagya és Borbála királynő harmincadosa szerkesztett – a fűszerfélék (természetbeni vagy pénzbeli) harmincadának megállapítása után, a bors vámjával külön is foglalkozott, és „de uno *karig* piperis" 40 jó garast vetett ki: *G. Fejér,* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, X, 8, Budae, 1843, 662–669; *Kováts,* i. m. 211–213. – A *karig* (karg) szót már *Kováts* azonosította az olasz *cargo*-val: i. m. 78. Hozzátehetjük: a borszállítmányoknak *Velencében* éppen a *cargo* (← carico) volt a szokásos mértékegysége: *F. C. Lane,* Pepper Prices Before Da Gama, The Journal of Economic History, 28, New-York, 1968, 4. sz., 592, 594–599.

[34] *H. Simonsfeld,* Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen, Stuttgart, 1887, II, 50, 98; *Th. Mayer,* Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter, Innsbruck, 1909, 32.; *C. Schalk,* Rapporti commerziali tra Venezia e Vienna, Nuovo Archivio Veneto, NS 23, 1912, 52. s köv.; *Fr. Engel–Janosi,* Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, VI, Wien, 1926, 41.

[35] Országos Levéltár, Filmtár X 4755 – C 488 sz. doboz, 13. cím.

[36] Az 1457–58. évben bors és egyéb fűszerek behozatala után idegenek 201,73 forint, ebből bors után 115,05 forint, pozsonyiak viszont csak 53,84 forint, ebből bors után 51,63 forint vámot fizettek. E szerint – minthogy a bors egy mázsájára 1 forint harmincadot róttak – 1457–58-ban idegen kereskedők 115,05 mázsa, városbeliek csak 51,63 mázsa borsot hoztak be Pozsonyba: *Kováts,* i. m. 77.

[37] Mindazáltal elvégeztük az 1496. április 27-től 1498. április 19-ig terjedő pozsonyi harmincadnaplók statisztikai feldolgozását is, a jelzett időtartamon belül különválasztva az 1496–97. és 1497–98. pénzügyi év tételeit. Ezeket más alkalommal fogjuk részletesebben ismertetni, most csak a feldolgozás egy részlet-eredményére utalunk. 1496–97-ben 22 $^1/_2$ mázsa 8 font, 1497–98-ban 29 mázsa 16 font borsot hoztak be *pozsonyiak* a városba: két év alatt összesen körülbelül annyit, amennyit 1457–58-ban egy év alatt. Pozsony *egész* borsimportja tehát a 15. század végén minden valószínűség szerint kevesebb volt, mint a század derekán.

[38] *Kováts,* i. m. 81.

Eszerint a pozsonyi fűszerimport fő tétele: a borsbehozatal kereken 166 $^{2}/_{3}$ mázsát tett ki és 2833 $^{1}/_{2}$ forint – más becslési alapon: 5004 forint – vámértéket képviselt. Minthogy valószínűleg olyan (120 fontos budai) mázsáról volt szó, amelynek a súlya 58,8 kilogramnak felelt meg,[39] a *pozsonyi borsbehozatal* az 1457–58. pénzügyi évben – ugyancsak Kováts számítása szerint – *kereken 98 métermázsára* rúgott.[40]

Állítsuk ezzel szembe az általunk feldolgozott dél-erdélyi vámnaplók fentebbi adatait. A 11. számú táblázatból kitűnően Nagyszebenbe 1500-ban 105 $^{3}/_{4}$ mázsa borsot hoztak be, 4120 $^{1}/_{2}$ forint vámértékben. Ez a mennyiség azonban eltörpült a brassói importhoz képest. Itt a borsbehozatal a 12. számú táblázatból láthatóan 1503-ban 719 $^{1}/_{4}$ mázsát ért el, 32 084 $^{4}/_{5}$ forint vámértékben. Tekintettel arra, hogy a nagyszebeni és brassói huszadjövedelmek összege és aránya a szóban forgó években csak keveset változott,[41] megengedhetőnek látszik, hogy az 1500. évi nagyszebeni és az 1503. évi brassói importot összesítsük. Eszerint a Havasalföldről e két vámhelyen át Erdélybe áramló borsbehozatal a 16. század legelején együtt évi 825 mázsára rúgott, és több mint 36 200 forint vámértéket képviselt. Minthogy az itt használatos mázsa súlya valószínűleg 56,144–56,716 kilogramnak felelt meg,[42] *Brassó és Nagyszeben együttes évi*

[39] A 15. századi Pozsonyban a *centn, centner* elnevezés, amelyet a harmincadkönyv is használt, négyféle mázsát jelenthetett: 100, illetve 120 fontos bécsi mázsát és 100, illetve 120 fontos budai mázsát. A 100 fontos budai mázsa 49 kilogrammot, a 120 fontos budai mázsa 58,8 kilogrammot, a 100 fontos bécsi mázsa 56 kilogrammot, a 120 fontos bécsi mázsa 67,2 kilogrammot nyomott. A szóba jöhető négyféle súlyegység közül *Kováts* a 120 fontos budai mázsát tartotta az adott vonatkozásban a legvalószínűbbnek: i. m. 78–79. és Pénzértékviszonyok Pozsonyban 1435–60 között, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (= MGSz), 1900, 386. – Vö. *Hóman B.* megállapításával, aki a 120 fontos magyar mázsát 58,92906–59,86445 kilogramm súlyúnak minősítette, szemben a 100 fontos bécsi mázsával, amely 56,1229 kilogrammnak felelt meg: Magyar pénztörténet 1000–1325, Bp., 1916. A 15–19. századi magyar súlymértékekről, 118, 122.

[40] *Kováts*, i. m. 1902, 79.

[41] Vö. Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, I, 311–312.

[42] *Manolescu*, i. m. 1965, 305. a brassói huszadnaplókban szereplő mázsa súlyát 58,929–59,864 kilogrammra teszi, hivatkozással *Fr. Pall*, Relaţiile comerciale dintre braşoveni şi raguzani, Revista Arhivelor, Seria nouă, 1, Bucureşti, 1958, 98.-ra. Pall viszont abból indult ki, hogy Erdélyben a magyar mázsát használták, és az említett kilogramm–egyenértékeket *Hóman*, i. m. 118.-ra utalva közölte. Vö. fentebb a 39. sz. jegyzettel.

De vajon csakugyan azonosíthatjuk-e a dél-erdélyi vámnaplók *kanthner*-jét a magyar (budai) mázsával? A kérdést az is indokolja, hogy magában az 1503. évi (latin nyelven vezetett) brassói huszadnaplóban is háromféle mázsa-elnevezés szerepel: *centenarium* (vagy *centenarius*), *massa* (vagy *masa*), és *kanthner* (később, néha: *kanthuarus* vagy *cantaro* is). S míg a *centenarius* például halra, rézre, a *massa* viaszra, kénre – addig a *kanthner* következetesen és kizárólag *keleti fűszerekre*, valamint mazsolára, gyapotra és rizsre vonatkozik: i. m. I, 1–3, 5–6, 11–16, 21–22. stb. Hasonló megfigyelést tehetünk a következő évtizedek brassói forrásanyagában: i. m. II, 84, 126, 254–55, 384, 462–463 stb.; III, 1, 92, 137–138, 142, 311 stb., valamint az 1494–95., illetve 1500–1509. évi nagyszebeni forrásanyagban is: i. m. I, 138, 196, 311, 313–315, 317–318, 320, 322–327, 330–334, 336–337. Ez a tény viszont a felé hajt, hogy a brassói és szebeni *kanthner* megfelelőjét ne Magyarországon, hanem inkább Erdélytől keletre-délkeletre keressük. S itt rá is bukkanunk az ún. *kantar*-ra, amely a török birodalom területén, a Havasalföldön is, századokon át használt súlyegység volt. A *kantar* pedig – amely 44 okkából állt (1 okka = 1,276–1,289 kilogramm) – valószínűleg 56,144–56,716 kilogrammnak felelt meg: *J. Jäckel*, Neueste europäische Münz-, Mass- und Gewichtskunde, Wien, 1828, I, 150–151.; *J. Littrow*, Gedrängter Abriss der Münz-, Mass- und Gewichtskunde, Güns, 1834, 33; *Ereky A.*, Mérték-, súly- és pénzisme, Székesfehérvár, 1881, 40, 156, 307, 316.

borsbehozatalát a 16. század legelején *463,188–467,907 métermázsában* állapíthatjuk meg.

Mindezek szerint a Fekete-tenger felől behozott – pontosabban: e behozatal fő útvonalán a 15–16. század fordulóján Erdélybe érkezett – bors mennyisége *csaknem ötszörösét*[43] *tette ki* az Adriai-tenger felől behozott – pontosabban: e behozatal fő útvonalán a 15. század közepén Magyarországra szállított – bors mennyiségének. A Fekete-tenger mellékéről jövő fűszerimport tehát ebben az értelemben *„sok"* volt; volumene többszörösen meghaladta az Adriai-tenger felől Bécsen át közvetített be-

---

Hogy a bors és más fűszerek (meg néhány egyéb keleti áru) mérésére a dél-erdélyi szász városokban is a *kantart (kanthner)* használták, olyan jelenség, amelyet a török *asper* fentebb (17. sz. jegyzet) említett erdélyi elterjedésével állíthatunk párhuzamba. Közrejátszhatott itt az a körülmény is, hogy az értékes borsot (nyilván jól lekötözött) *zsákokban* hozták fel Brassóba–Szebenbe, s a zsákokban levő bors mennyiségét a levantei forgalmazó cég *kantar*-számban adta meg, amit azután a dél-erdélyi vámállásokon ellenőriztek. Egy 1509. évi nagyszebeni huszad-elszámolásban például arról olvashatunk, hogy a behozott borsot tartalmazó „primus saccus kanthner 1 minus libra[m] 1, secundus saccus kanthner 1 minus libras 3" súlyúnak bizonyult: i. m. I, 327; vö. ugyanott, 324–325 (1505).

Felmerül még a kérdés: lehetséges-e, hogy a bors mérésére Nagyszebenben, illetve Brassóban használt *kanthner* (amelyet, mint fentebb láttuk, 80, illetve 60 fontra osztottak fel) súlyában alig maradt el a bors mérésére Pozsonyban alkalmazott *centner*től, amely – *Kováts* véleménye szerint – 120 fontos budai mázsát jelentett. Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha a mérésnél használt font *(libra)* súlyában jókora különbség volt. S csakugyan erre következtethetünk abból, hogy dél-erdélyi forrásainkban különböző súlyokat jelző font-elnevezések tűnnek fel: a nagyszebeni számadásokban *libra Hungaricalis* (pl. i. m. I, 9.), *libra levis* (327.), *libra gravis* (330.), a brassóiakban ugyancsak *libra levis* és *libra gravis* (pl. i. m. I, 214, 216), illetve *libra gravioris ponderis* (II, 327, 540.) és *novi ponderis* (III, 452.). A „nehéz" font súlya pedig akár több mint kétszerese is lehetett a „könnyű" fonténak. (A milánói *libra grossa* például 0,75, a *libra sottile* 0,32 kilogrammnak felelt meg: *Jäckel,* i. m.II, 93.).

A fentieket több vonatkozásban alátámasztja Mátyás király 1489. február 14-i oklevele, amelyben Erdély minden hatóságát (persze nyilván hatástalanul) arra utasította, hogy ezentúl a hét szász szék és Brassó mértékein kívül más mértéket ne használjanak, hanem „una et eadem ulna, unis etiam *centenariis sive massis*, necnon *canthar et libris*, aliisque similibus ponderibus negotiari, utique et frui debeant". Amint látszik, az oklevélszöveg – amely az említett mértékeket kétszer sorolta fel – ugyancsak különbséget tett a *centenarius (sive massa)* – vö. Hunyadi János 1454. évi fentebb (21. sz. jegyzet) idézett oklevelének „duas *centenas aut masas* ferri" kivételével – és a *canthar* között. Nem kevésbé érdekes a rendelkezés indokolása, amely szerint az egyes városok és mezővárosok „inter se *adhuc triplicem et quadruplicem differentiam* [!] *in eiuscemodi ulnis et ponderibus haberent*": *Teleki,* i. m. XII, Oklevéltár, Pest, 1857, 432–434.

A *kanthner* súlyegység kilogramm-egyenértékének kérdését – csakúgy, mint régebbi mértéktörténetünk megannyi problémáját – az előadottakkal persze nem tekintjük lezártnak. Hadd jegyezzük meg azonban: amikor a *kanthnert* 56,144–56,716 kilogrammra tesszük, a kutatók többségéhez képest alacsonyabb értékkel számolunk. Hiszen *Manolescu,* i. m. 305. és *Pall,* i. m. 98. – Hóman alapján, mint említettük – 58,929–59,864 kilogrammot, tehát 120 fontos magyar (budai) mázsát feltételeznek; *Pall,* i. m. 97. – másik variánsként – 63,695 kilogrammot (= 100 török font; vö. *Hóman,* i. m. 101.) is lehetségesnek tart; *Goldenberg,* i. m. 399. a 16. századi szebeni vámjegyzékekben szereplő mázsa súlyát egyenesen 67,2 kilogrammal, vagyis a 120 fontos bécsi mázsával tekinti egyenlőnek; *Jäckel,* i. m. I. 195. pedig olyan török *kantart* is ismert, amely 74,84 kilogrammot nyomott. – Másrészt viszont *Lane* az *alexandriai* kantart (cantara forfori) csak 94 angol fontra (42,58 kilogramm), a *portugált* 112 angol fontra (50,74 kilogramm), *Ashtor* az alexandriait (kintar fulfuli) 45 kilogrammra teszi; *Braudel* pedig többnyire „körülbelül 50 kilogrammal", egy helyütt 89 kilogrammal számolja. Az utóbbiakra lásd alantabb idézendő műveiket.

[43] 4,726–4,775-szörösét.

hozatalét; igen jelentős mértékben járult hozzá az erdélyi és magyarországi piac ellátásához.

Ez a megállapítás elsősorban a legfontosabb fűszerre: a *borsra* vonatkozik, de más keleti fűszerekre is kiterjeszthető. Hiszen, mint táblázataink mutatják, Nagyszeben és Brassó együttes évi *gyömbér*behozatala a 15–16. század fordulóján 45 mázsa 21 $^{1}/_{2}$ font volt, 1383 $^{1}/_{4}$ forint vámértékben – Pozsonyé a 15. század közepén csupán 268 font (120 fontos budai mázsával számolva: 2 mázsa 28 font), 67 forint vámértékben; a délerdélyi városok *szegfűszeg*-importja 11 mázsa 6 font, 889 $^{1}/_{2}$ forint vámértékben – Pozsonyé csak 130 font (120 fontos budai mázsával számolva: 1 mázsa 10 font), 78 forint vámértékben; s az ezekből a mennyiségekből adódó arányokat csupán „enyhíti": a borsbehozatal fenti arányszáma felé közelíti, ha a pozsonyi importban 218 $^{1}/_{2}$ forint vámértékkel részesedő „vegyes fűszereket" is tekintetbe vesszük. Egyedül a sáfrányt illetően múlta felül – jelentős mértékben – a pozsonyi behozatal az erdélyit; a sáfrány azonban nem tartozott a kizárólag keleti eredetű fűszerek közé, hanem európai országokban, így Magyarországon is termesztették.[44]

Egyetlen mozzanatot emelünk még ki az 1457–58. évi pozsonyi és az 1500–1503. évi nagyszebeni-brassói adatok egybevetéséből – ez pedig a bors ára (illetőleg vámértéke vagy becsértéke). Pozsonyra vonatkozólag Kováts Ferenc kétféle értékbecslést adott: 1 mázsa bors vámértékét – egész statisztikai módszerének megfelelően[45] – 17 forintra, illetve piaci árát – egy 1438. évi budai ügylet analógiájára – 30 forintra tette.[46] Ezzel szemben, mint fentebb láttuk, Nagyszebenben 1500-ban 40–44 forinttal (átlagban 41,33 forinttal), Brassóban 1503-ban 40–55 forinttal (átlagban 44,6 forinttal) számították egy (valamivel kisebb súlyú) mázsa bors vámértékét. A két időpont között tehát a bors jócskán megdrágult; kérdéses azonban, hogy az áremelkedés már az 1460–90-es években érvényesült-e, vagypedig a 15–16. század fordulójának új fejleménye volt. A Levante-kereskedelem földközi-tengeri fő útvonalát illetően ugyanis *Frederic C. Lane*,[47] majd *Eliahu Ashtor*[48] a közelmúltban ahhoz a megállapításhoz jutott, hogy – ellentétben a hagyományos felfogással, amely szerint a földrajzi felfedezéseket megelőző évszázadban növekedett a keleti fűszerek ára, s ez is ösztönzője volt a világtengeri vállalkozásoknak – a fűszerárak éppenséggel jelentékenyen hanyatlottak Alexandriában és Velencében a 15. század folyamán, és majd csak 1498 után került sor – évtizedekig tartó – áremelkedésre (nemcsak velencei, hanem portugál viszonylatban is). Lehetséges, hogy

[44] Sáfrány termesztésére Magyarországon lásd pl. a lékai és csejtei uradalom urbáriumát: *Maksay F.*, Urbáriumok. 16–17. század, Bp., 1959, 104, 244, 247, 249–251, 254, 256, 259–262, 264, 266–268, 271, 273–276; vö. fentebb a 29. sz. jegyzettel. – Meg kell még jegyeznünk, hogy később, például 1540-ben, bors mellett sáfrányt is jelentős mennyiségben hoztak fel Szebenbe: *Goldenberg*, i. m. 398–399.

[45] *Kováts* ugyanis statisztikai módszere egyik pillérének olyan vámolási elv – sokoldalúan valószínűsített – alkalmazását tekintette, amely szerint a „becsérték 17 forintja után 1 forint harmincad járt; a becsérték [vámérték] tehát a vámszabásnak [az árura kiszabott vámnak] 17-szeresére rúgott". Márpedig „harmincad gyanánt a bors egy mázsájára 1 aranyforintot róttak": i. m. 19, 78.

[46] *Kováts*, i. m. 21, 79.

[47] *F. C. Lane*, i. m. New-York, 1968, 590–597.

[48] *E. Ashtor*, La découverte de la voie maritime aux Indes et les prix des épices. In: Mélanges en l'honneur de Fernard Braudel, Toulouse, 1973, I, 31–38.

hasonló volt a bors áralakulásának görbéje az általunk vizsgált kereskedelmi útvonalon is. A fentebb kimutatott 1500. évi nagyszebeni *40–44* forinttal, illetőleg 1503. évi brassói *40–55* forinttal szemben – s ezek mellé még nagyszámú 36 és 54 forint között mozgó, leggyakrabban 40–42 forintot tevő mázsánkénti bors-áradatot állíthatunk az 1502–1509. évekből[49] – egy *1495.* évi szebeni elszámolás a bors mázsájának árát csupán *22(!)* forintban jelölte meg.[50] Minthogy azonban az 1500-at *megelőző* évtizedből eleddig csak ez egyetlen dél-erdélyi bors-áradatot ismerjük, nem beszélhetünk többről, mint a havasalföldi-erdélyi fűszerkereskedelem árgörbéje jelzett irányú alakulásának *lehetőségéről.*

S ezzel már vissza is térhetünk tulajdonképpeni kérdésünkhöz: a behozatal nagyságrendjének kérdéséhez – ennek másik, tágabb aspektusához: hogyan aránylott mennyiségileg az általunk vizsgált szárazföldi útvonal fűszerimportja a Levante-kereskedelem *fő* útvonalának forgalmához, *Velence* tengeri úton lebonyolított fűszerbehozatalához?

Frederic C. Lane adatai és becslései szerint,[51] amelyeket *Fernand Braudel* is kiindulópontnak tekintett[52] és Eliahu Ashtor további adatokkal egészített ki[53] – a 15. század legvégén és a 16. század legelején (mielőtt a portugálok megnyitották a közvetlen tengeri utat Indiába, illetőleg ennek hatása a fűszerkereskedelemben érezhetővé vált), a velencei gályák évi átlagban mintegy 1 150 000 angol font, vagyis körülbelül *5215,25 métermázsa* borsot hoztak haza legfőbb levantei kikötőjükből: *Alexandriából.* Ugyanez idő tájt *Brassó és Nagyszeben* évi borsbehozatala a Fekete-tenger felől – mint láttuk – *463,2–467,9 métermázsára* becsülhető. A dél-erdélyi import tehát Velence Alexandriából származó behozatalának *8,89–8,98%*-át, megközelítően tizenegyed részét tette ki.

Ha Alexandria mellett a másik fontos fűszerutánpótlási forrást: *Bejrútot* is figyelembe vesszük, Velence évi átlagos borsbehozata, ugyancsak Lane szerint,[54] a jelzett időpontban összesen mintegy 1 400 000–1 750 000 angol fontra, vagyis *6349–7936 métermázsára* emelkedik. Ehhez képest az általunk tanulmányozott szárazföldi útvonal árumennyisége már csak *5,84–7,38%*-os nagyságrendben helyezkedik el: a Fekete-tenger

[49] Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, I, 313–314, 318, 332–335.

[50] Ugyanott, 196.

[51] *F. C. Lane,* Venetian Shipping during the Commercial Revolution, American Historical Review, 38, 1933, és The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century, American Historical Review, 45, 1940; újranyomva: Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, edited by *B. Pullan,* London, 1968, 33, 35, 47, 54. és *F. C. Lane,* Venice and History, Baltimore, 1966, 13, 25.

[52] *F. Braudel,* La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II,[2] Paris, 1966, I, 500.

[53] *Ashtor,* i. m. I, 38–41. és The Volume of Levantine Trade in the Later Middle Ages (1370–1498), The Journal of European Economic History, 4, Roma, 1975, 3. sz., 607–609.

[54] Lásd az 51. sz. jegyzetet. – *Ashtor* forrásai és becslései szerint a velenciek a 15. század végén Egyiptomból (Alexandriából) és Szíriából (Bejrútból, illetve Damaszkuszból) évenként összesen 2500–3000 *sporta* borsot importáltak: i. m. 1973, I, 39–40. és i. m. 1975, 607. Ez valamelyest alatta marad Lane számításának, mert 1 400 000–1 750 000 angol font mintegy 2800–3500 *sporta*-nak felelt meg. Ha tehát a dél-erdélyi importnál inkább az alacsonyabb, a velencei behozatalnál inkább a magasabb értékkel számoltunk. A *sporta* átszámítására lásd *Lane,* i. m. 1968, 591–592; *Ashtor,* i. m. 1973, I, 46. és i. m. 1975, 576. – Az Alexandriában használatos *sporta* mértékegység 2,25–2,29 métermázsára, a Velencében szokásos *cargo* (lásd a 33. sz. jegyzetet) 1,27 métermázsára tehető.

mellékéről Erdély felé haladó borsforgalomnak több mint tizenháromszorosát vagy éppen tizenhétszeresét bonyolította le Szent Márk városa, a Földközi-tenger keleti medencéjébe irányított évi 9–10 gályajáratával a 15. század végén. Az a városállam persze, amely ekkor *már* és *még* a nyugat-európai és a nyugat-közép-európai piac szinte monopolisztikus ellátója volt keleti fűszerekben, levantei cikkekben.[55] *Ehhez* viszonyítva a brassói–nagyszebeni borsbehozatal *„kevés"* volt. Pontosabban: mennyisége számszerűen érzékelteti az erdélyi útvonal helyét és szerepét a középkor végi Levante-kereskedelem egész útvonalrendszerében.

2.

A 11. és 12. számú táblázat nemcsak a dél-erdélyi fűszerbehozatal nagyságrendjét és árufajtáit világítja meg, hanem szemlélteti a behozatal megoszlását a kereskedők egyes csoportjai szerint is – tehát választ ad a bevezetőben feltett *második* kérdésre: kik közvetítették a fűszerimportot? Az elénk táruló kép feltűnő mozzanata: *a havasalföldi kereskedők túlnyomó részesedése.* Az 1500. évi nagyszebeni fűszerimport egészét, az 1503. évi brassói behozatal 82,11%-át (vámérték szerint 83,14%-át), ezen belül a borsimport 82,55%át (vámérték szerint 83,29%-át) havasalföldiek bonyolították le.

Nagyszeben esetében ez kevésbé meglepő, hiszen már Lajos királynak – a szakirodalomban oly sokszor idézett – 1382. évi oklevele[56] arról tanúskodott, hogy a szebeni szász polgárok nemigen vállalták az aktív kereskedelem kockázatát a Kárpátoktól délre eső területeken; annál féltékenyebben őrködtek azon, hogy a Havasalföldről a Vöröstorony-hágón át felszálló balkáni kereskedőket ne engedjék Szebenen *túl* utazni, s így a *további* közvetítés (és a városban való kicsinybeni eladás) hasznát maguknak biztosítsák.[57] S hogy tevékenységük jellege később sem változott, nemcsak a huszadnaplókból, hanem más forrásokból, így egy tîrgoviştei kereskedő és egy szebeni polgár özvegye között ugyancsak 1500-ban zajlott pereskedés irataiból is kiderül.[58] *Brassó*

[55] Vö. *E. Ashtor,* The Venetian Supremacy in Levantine Trade: Monopoly or Pre-Colonialism? The Journal of European Economic History, 3, Roma, 1974, 1. sz. 5. s köv. old.

[56] *G. Pray,* Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae, II, Posonii et Cassoviae, 1779, 261–262; *St. Katona,* Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata, tomulus III, ordine X, Budae, 1790, 713–714; *G. Fejér,* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, IX, 5, Budae, 1834, 571–573; *Fr. Zimmermann–C. Werner–G. Müller,* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, II, Hermannstadt, 1897, 555.

[57] Az oklevél értelmezésére: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában, Századok, 1975, 1. sz., 48.

[58] Michne (Mihnea) tîrgoviştei kereskedő rendszeres üzleti kapcsolatban volt a szebeni Proll Miklóssal: főleg borsot szállított neki és kész vett át tőle. Amikor Proll meghalt, Mihneával szemben 281 forintnyi követelése állt fenn; tartozott viszont neki 31 000 darab késsel és a (vámosoknak fizetendő) 3 mázsa borssal. Özvegye azonban ezeket a tartozásokat nem ismerte el, s a szebeni bíróság az özvegy javára döntött. Ezek után maga Radul havasalföldi vajda (IV. Radul cel Mare: lásd a későbbiekben) emelt szót Szebennél és a hét szász széknél Mihnea érdekében, több havasalföldi kereskedő – köztük az argeşi Dragata (lásd 1. számú táblázat 3–6. sorszám; 2. számú táblázat 2–4. sorszám) és a tîrgoviştei Kyrka (lásd 8. számú táblázat 2. sorszám) – tanúvallomására hivatkozva. – Az iratok: Radul levele Szebenhez, Tîrgovişte, 1500. ápr. 12.: *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 152–153; Radul levele a hét szász székhez, Tîrgovişte, 1500. ápr. 12.: ugyanott, 153–154; Szeben

esetében viszont a havasalföldi importőrök 16. század eleji kiemelkedő szerepe *változást* jelent a Lajos- és Zsigmond-korabeli állapotokhoz képest, hiszen a Fekete-tenger mellékéről Brassóba irányuló fűszerfelhozatal akkoriban még főleg maguknak a város polgárainak volt aktív üzletága, akik – magyar és román részről szerzett kiváltságleveleik birtokában – szabadon kereskedtek „a brassói úton egészen Brăila-ig", sőt tovább „a nagy tengerig".[59]

A változás gyökerei a 15. század első felére nyúlnak vissza. Fel kell figyelnünk arra, hogy Zsigmond király – aki többek között 1419-ben, majd 1428-ban adott szabadalomlevelet az erdélyi szászoknak a Törcsvári-hágón át Havasalföldre való utazásaikhoz[60] – 1426-ban már a „transzalpin *részekről*" Brassóba jövő, majd onnan *visszatérő* kereskedőket is védelemben részesítette a törcsvári (Törzburg, Bran) vámvisszaélésekkel szemben;[61] jeleként annak, hogy már nemcsak brassóiak jártak *le* a Kárpátokon túli területekre, hanem havasalföldiek is *fel*hozták áruikat, köztük keleti fűszereket, a „Korona-városba". Utóda a magyar trónon, Habsburg Albert is először a brassóiak és barcaságiak „transzalpin" kereskedelmének ügyét karolta fel 1438 elején: Vlad Dracul havasalföldi vajdának ígéretét vette, hogy nem háborítja országában a *szász* kereskedőket, sőt megoltalmazza a törökkel szemben.[62] Néhány hónappal később azonban már a „de partibus Transalpinis" érkezőknek, illetve oda visszatérőknek is pártját fogta: utasította a törcsvári várnagyokat és vámosokat, ne terheljék a *Volachus* kereskedőket jogtalan és túlzott fizetségekkel, mert ennek megtorlásaként a havasalföldi vámhelyeken brassói és barcasági kereskedőkkel bánnak el hasonlóképpen.[63] Ugyanez idő tájt Vlad Dracul vajda maga is szót emelt alattvalóinak kereskedelme érdekében Brassó város tanácsánál,[64] 1441-ben pedig Hunyadi Jánosnál, mint erdélyi vajdánál; ismételten szorgalmazva a törcsváriak túlkapásainak megszüntetését[65] – akik egyébként, mint Ujlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdák egyik 1446. évi oklevéléből is kiderül, Havasalföldre utazó brassói kereskedőket sem átallottak mértéktelen vámkövetelésekkel zaklatni.[66] A kérdés *mindkét* vonatkozásban továbbra is napirenden maradt: Hunyadi János, mint kormányzó, 1452-ben újból felszólította a törcsvári castellanusokat, hogy az áthaladó kereskedőkkel, „signanter per *Volahos*", ne fizettessenek „indebitum tributum"-ot;[67] ugyanő 1453-ban, majd V. László király 1454-ben a *brassói* kereskedők érdekében adott ki hasonló értelmű

tanácsa határnapot tűz ki a per lefolytatására, Szeben, 1500. ápr. 25.: ugyanott, 154. old.; Radul Szebenhez, Tîrgovişte, 1500. máj. 31.: ne határnapot tűzzenek ki, hanem rögtön intézkedjenek: ugyanott, 154–155. old. – Az ügy végső kimenetelét, sajnos, nem ismerjük.

[59] A vonatkozó forrásadatok: Századok, 1975, 1. sz., 15–17. és 27–30.

[60] *(Fr. Zimmermann–) G. Gündisch,* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, IV, Hermannstadt, 1937, 102–103, 365–367.

[61] *(Zimmermann–) Gündisch,* Urkundenbuch, IV, 248–249.

[62] *G. Gündisch,* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, V, Bukarest, 1975, 3-4.

[63] *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 8–9.

[64] *J. Bogdan,* Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Rumîneşti cu Braşovul şi Ungaria in secolul XV şi XVI, Bucureşti, 1902, 43, 55–56; *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 9–10.

[65] *Bogdan,* Documente şi regeste, 53; *Gündisch,* Urkundenbuch, V. 74. – Vö. Ujlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdák, valamint Vlad Dracul havasalföldi vajda Brassó tanácsához intézett ugyanez évi leveleivel: *Bogdan,* Documente şi regeste, 52; *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 90–91.

[66] *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 164; vö. 107, 146.

[67] *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 352.

rendelkezést Törcsvár (és a szomszédos Királykő) várnagyainak;[68] a következő évben pedig ismét Hunyadi János bocsátott ki oklevelet *mind* a „transzalpin részekről" Erdélybe igyekvő kereskedőknek, *mind* a Havasalföldre leszálló brassóiaknak oltalmazásáról.[69]

Kétségtelen tehát, hogy a havasalföldiek kereskedelme Brassó felé az 1420–30-as években már megindult; de azért még a század közepe táján is a brassóiak havasalföldi aktivitása lehetett túlsúlyban. Erre vall, hogy a város vezetői 1443-ban Ujlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdákkal ismét kiadatták a Kárpátokon túli kereskedelmüket támogató kiváltságlevelet, benne számos olyan passzussal, amelyet korábbi privilégiumaik, kivált Mircea havasalföldi vajda 1413. évi latin és szláv nyelvű oklevele is tartalmazott.[70] Eszerint a törcsvári hágón át *Rucăr* (Ruffa Arbor)–*Dîmboviţa*–*Tîrgovişte*–*Tîrguşor* (Novum Forum)–*Brăila* útvonalon kivitt áruik után fajta és minőség szerint tarifált vámot rónak le; továbbutazásuk vagy a Dunán való átkelésük esetén pedig *(„si cum mercimoniis suis transierint ultra Danubium")* kivitelük után, majd a Fekete-tenger mellékéről vagy a Dunán túl fekvő részekről visszajövet *(„venientes de marinis partibus seu Transdanubium")* behozataluk után harmincadot fizetnek („de centum persolvant tria").[71] Nyilván erre a szövegre utalt Vlad Dracul vajda 1444. augusztusában Tîrgovişten kelt oklevele, amelyben újfent megerősítette az atyja, Mircea által Brassónak adott és „ultimo in modo" Hunyadi János által elismert szabadalmakat.[72] Utóda, II. Vladiszlav (Vladiszlav Dan) – akit a várnai vereség után megbízhatatlanná vált Vlad Dracullal szemben Hunyadi János segített hatalomra[73] – 1447 és 1452 között ismét megállapodott a brassóiakkal a korábbi szerződések kölcsönös megtartásában és a – Tömösi-hágó felől a Havasalföldre nyíló – *„prahovai út"*[74] szabad használatában.[75] Amikor pedig Fogaras birtoklása és a török politika dolgában[76] Vladiszlav és Hunyadi között is „viszályok és ellentétek támadtak",[77] s 1456 tavaszán immár Vladiszlav uralmát döntötte meg vetélytársa, a Dracul-fi Vlad Ţepeş erdélyi támogatással,[78] az új havasalföldi vajda az év őszén a török

[68] *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 405–406, 441–442.

[69] *Teleki*, i. m. X, 487–488.; *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 509–510. – A továbbiakban vö. Mátyás király 1467. évi szabadalmával, amelyben a *brassói* és barcasági kereskedőket „in negotiationibus seu mercantiis ad partes transalpinas et ab illic redeuntes" hűséges érdemeikért fölmentette a törcsvári vámfizetés alól: *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 65.; valamint Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda 1468. évi oklevelével, amelyben újból megtiltotta a törcsvári castellanusoknak, hogy „negotiatores . . . cum rebus eorum *de Vlachya* ad Brassoviam et inde iterum ad propria redeuntes" megsarcolják: ugyanott, 69.

[70] *Bogdan*, Documente şi regeste, 3–5.; *(Zimmermann–) Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 425–426.

[71] *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 106–107.

[72] *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 145–146.

[73] Vladiszlav kapcsolataira Hunyadi Jánossal és Brassó városával: *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 205 (1447); 259–260 (1448); stb.

[74] Már Nagy Lajos 1358. évi oklevele, amely először nyújtott kedvezményt a brassóiak „transzalpin" kereskedelméhez, a *Prahova* és *Bodza* (Buzău) folyók között engedélyezte szabad átkelésüket a Havasalföldre: *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, IX, 2, Budae, 1833, 688.

[75] *Bogdan*, Documente şi regeste, 59–60; *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 227–228.

[76] *Bogdan*, Documente şi regeste, 60–61.; *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 336–337. – Vö. *Teleki*, i. m. X, 322–323, 333–334, 489–490; *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 337–339, 513–514.

[77] *Teleki*, i. m. X, 487; *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 510.

[78] *Teleki*, i. m. X, 527–528; *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 519–520, 536–538; vö. 542–543.

ellen nyújtandó menedékjog fejében, majd 1457 végén kölcsönösség alapján megint kereskedelmi szabadságot biztosított a brassóiaknak országában.[79]

Érdemes összehasonlítani ezekkel a forrásszövegekkel azt a levelet, amelyet ugyancsak Vlad Ţepeş intézett a brassóiakhoz – ám vagy két évtizeddel később (1476), amikor erdélyi (és moldvai) segítséggel indult trónjának (csak néhány hónapos sikerrel járó) visszaszerzésére. A régi szokások „elrontásáról" beszélt, s a brassói és barcasági kereskedők havasalföldi privilégiumait abban a formában ígérte visszaállítani, „amilyet a régebbi időkben még Mircea vajda idején", majd atyja, „a nagy Vlad vajda" (Dracul) meg saját első uralkodása alatt élveztek: megint *„szkála nélkül"* kereskedjenek, „szabadon vegyenek . . . minden vásáron mindenből, amennyire szükségük van", és „igazságos vámot fizessenek, amilyet korábban".[80]

Időközben tehát a helyzet alaposan megváltozott. Vlad Ţepeş azonban 1476. évi oklevelében hallgatással mellőzte, hogy ezt a változást, a brassóiak havasalföldi kereskedelmére vonatkozó régi szokások „elrontását" éppen ő kezdeményezte: még első uralkodása idején – amikor hatalma a trónkövetelő Dannal szemben megszilárdult[81] – kereskedelempolitikai fordulatot hajtott végre. Valószínűleg 1458-ban bevezette a *„szkála"*, vagyis a brassóiakra kötelező árulerakási helyek, illetőleg az árumegállító joggal felruházott *„határmenti vásárok"* intézményét;[82] 1459 első hónapjaiban véres erőszakot alkalmazott a Havasalföldön tartózkodó brassói és barcasági kereskedőkkel szemben;[83] majd fegyveres támadást intézett a Barcaság ellen.[84]

Vlad Ţepeş nyomdokát követte utóda, III. Radul (cel Frumos) is, a brassóiak Kárpátokon túli kereskedelmének ismételt megszorítását illetően. Erre utal Mátyás királynak 1468-ban Radulhoz intézett felszólítása: a brassói kereskedőket „tartsa meg régi szabadságaikban, szokásaikban és jogaikban, s ottani ténykedéseik és kereskedelmük

[79] *Bogdan,* Documente şi regeste, 62; *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 540–541, 581.

[80] 1476. okt. 7.: *Bogdan,* Documente şi regeste, 64–66. – Nemsokára pedig (1476. okt.–nov.) arról értesítette a brassóiakat, hogy egész Havasalföld a kezében van, s az utak szabadon állnak előttük „mind *Rucăr,* mind *Prahova,* mind *Teleajen,* mind *Buzău,* irányában": ugyanott, 66–67. – Vö. Báthory István országbíró s a havasalföldi királyi sereg főkapitánya 1476. nov. 11-i levelével, amelyben Szeben városát tudósította arról, hogy Basarabot (Laiotă) a Havasalföldről kiverte, Tîrgovişté elfoglalta és Bukarest közelében táborozik: *Teleki,* i. m. XI, 575–576; *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 95. - Megjegyzendő, hogy Vlad Ţepeş már 1475. aug. 4-én, Argeşből a szebeniekhez intézett levelében, ismét „Wayvoda partium Transalpinarum"-nak nevezte magát: ugyanott, 84–85. – Egy 1475. aug. 15-i oklevelében Mátyás király is megint őt tekintette Havasalföld vajdájának: *Teleki,* i. m. XI, 539–542; 1475. augusztus–szeptemberben pedig arra utasította Szeben városát: fizessen ki 200 forint segélyt a Dracul-finak, aki ezt az összeget fel is vette: *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 86–87. – Laiotă és Ţepeş 1476. évi trónviszályának fordulataira: ugyanott, 86–96.

[81] *Teleki,* i. m. X, 582–583; *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 48–49; *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 555, 566, 579–580.

[82] A „szkála" és a „határmenti vásárok" bevezetésére: *G. Gündisch,* Cu privire la relaţii lui Vlad Ţepeş cu Transilvania în anii 1456–1458, Studii, 1963, nr. 4, 681–696; *Manolescu,* i. m. 1965, 55–57.

[83] Erről, többek között, a trónkövetelő Basarab Dan 1459. ápr. 5-i levele tájékoztat: *Bogdan,* Documente şi regeste, 68–69; *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 50–51. – Dan persze gazdasági engedményeket tett a brassóiaknak, s lemondott a havasföldi kereskedők Brassóban lefoglalt javainak visszaszolgáltatásáról: ugyanott, 53–54 (1460).

[84] *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 52, 54, 56 (1459, 1460).

dolgában ne kívánja bíráskodása alá vonni."[85] A királyi közbelépésnek aligha lehetett foganatja. Radul a brassóiaknak küldött levelében (amely 1462 és 1470 közötti időre datálható) szemükre vetette, hogy havasalföldi kereskedőknek jelentékeny pénzösszeggel maradtak adósok, és tartozásuk teljes visszafizetéséhez kötötte annak engedélyezését (amit már többször kértek tőle), hogy ismét szabadon járjanak és vásározzanak országában.[86] 1470-ben Bukarestben kelt iratában pedig, hasonló sérelmek felpanaszolása mellett, azt szabta az engedély feltételéül, hogy „az én embereim is szabadon járhassanak, . . . vásározzanak nálatok", és „szabadon mehessenek a király úr országába bárhová, *akár egészen Váradig.*" „S ha valaki ott [ti. Brassóban] hagyja áruját, . . . *visszatérésekor* szabad legyen felvennie, s csinálni vele, amit tud."[87] S bár utóda, II. Basarab (cel Bătrîn; más néven: Laiotă) 1473 őszén – amikor még csak trónigénylőként lépett fel – megint arról biztosította Brassó városát, hogy polgárai szabadon járhatnak és kereskedhetnek, s „a veszekedésekre fátylat borítunk",[88] hatalomra jutván már Radulhoz hasonló húrokat pengetett. „. . . uraságotok kereskedői – válaszolta a város tanácsának kérelmére 1474-ben – áruljanak fejedelmi székhelyemen, Tîrgoviştében és Tîrguşorban és Cîmpulungban, de a mi embereinknek *nagyban* árusítsanak, míg *más vásárhelyekre ne járjanak.* Ha azonban uraságotok szabaddá teszi, hogy a mi kereskedőink vásároljanak és eladjanak *mindenütt a nagyságos király országában, Váradon és Kolozsvárt és Temesváron és Rozsnyón és a Barcaságban,* akkor mi is szabadon hagyjuk uraságotok embereit mindenütt országunkban, hogy vásároljanak és eladjanak."[89]

Az idézett 1470. és 1474. évi oklevélszövegek világossá teszik a szituáció megváltozását. Hiszen kölcsönös sérelmek, erőszaktételek persze korábban is nemegyszer előfordultak.[90] Az új *gazdasági* mozzanat abban állt, hogy a havasalföldi kereskedőréteg

[85] *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 68–69.

[86] *Bogdan,* Documente şi regeste, 71–72. – A 80. és következő jegyzetekben Bogdan műve alapján idézett oklevelek román szövegének magyarra fordításáért ehelyütt is köszönetet mondok *Szász Zoltán*nak.

[87] *Bogdan,* Documente şi regeste, 72–73. – Vö. ugyanez évben Buzău-ban kelt levelével, amely szerint „irascamur contra vos" (sc. Brassovienses), mert eltűrik Ştefan moldvai vajda ellene irányuló kémtevékenységét, és fegyvert is eladnak a moldvaiaknak: *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 75–76; valamint egy 1472. évi levelével, amikor uralmát már Basarab Laiotă is veszélyeztette: ugyanott, 78–79.

[88] *Bogdan,* Documente şi regeste, 75–76.

[89] *Bogdan,* Documente şi regeste, 80–82. – Jeleznünk kell itt, hogy Bogdannal szemben, aki az oklevelet 1474-re datálta, az újabb román történetkutatás az irat keltének időpontját 1517-re teszi, míg Basarab Laiotă kereskedelempolitikáját elődjeihez képest visszalépésnek tekinti: *Manolescu,* i. m. 1957, 124; 1965, 58, 61. A bizonytalanság abból adódik, hogy a keltezetlen szöveg első szavai – „Én Basarab vajda" – mind Basarab Laiotă-ra (1474–1477), mind Neagoe Basarabra (1512–1521) vonatkoztathatók. Az azonban bizonyos, hogy az itt kifejtett kívánságok lényegét már Radul cel Frumos idézett (87. jegyzet) s kétségtelenül 1470-ből származó oklevele is tartalmazta.

[90] A fentebb említett eseteken kívül lásd *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 357 (1452), 468 (1454), 539 (1456), 552 (1456–1461); *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 57 (1460), 68 (1468), 91–92 (1476); stb. – Tárgyunk szempontjából különösen érdekesek azok az esetek, amelyekről Mátyás király 1459-ben Brassóhoz intézett levelében tett említést. E szerint „nonnullae res ad septem milia flor. auri per certos homines partium *transalpinarum* nuper, dum videlicet . . . guerra et turbationes per Waywodam transalpinum [sc. Vlad Ţepeş] suscitatae fuissent, in medio vestri repositae extitissent", s a brassóiak nem akarják visszaadni; továbbá „cum pridem castellani . . . comitum Siculorum nostrorum in *Therch* a quibusdam hominibus in falsa et sinistra via proficiscentibus certam quantitatem *piperis* ad

időközben megerősödött. A „transzalpin részekről" felszálló kereskedők most már nem érték be áruiknak *Brassóig* való szállításával, hanem az *erdélyi piacra* is igyekeztek behatolni *„egészen Váradig"*; egyben biztosítani jogukat arra, hogy eladatlanul maradt portékáikat Brassóból szabadon *visszavihessék.* Másrészt az Erdélyből jövő szász kereskedőket immár nem akarták a Cîmpulung–Tîrgovişte–Tîrguşor vonalon *túl:* a Dunáig, illetve Brăila és a Fekete-tenger melléke felé engedni, s még az így leszűkített útszakaszon is Erdélyből hozott áruik *nagybani* értékesítésére kívánták korlátozni őket, hogy a kicsinybeni árusítás hasznát maguknak tartsák fenn. A havasalföldi vajdát pedig, akinek jövedelmük szerint adóztak,[91] meg tudták nyerni törekvéseik szószólójául a változott *politikai* erőviszonyok között. A török fokozódó nyomásával és felújuló támadásaival szemben – a szendrői basa éppen 1474-ben magát Váradot is megrohanta, majd újabb betörést hajtott végre a Fehér-Körösig[92] – a magyar király, illetve az erdélyi vajda hatalmi befolyása és katonai ütőképessége gyengülni látszott a Kárpátokon túli régióban Hunyadi János korához képest.

Hadd vessük itt közbe: ismerősen csengenek a vajdai oklevelekben kifejezett kereskedelmi törekvések. A havasalföldi kereskedők részben ugyanolyan igényeket támasztottak most *Brassóval* szemben a vajda támogatásával, amilyeneket elődeik csaknem egy évszázaddal ezelőtt próbáltak megvalósítani *Nagyszeben* irányában, politikai hátvéd nélkül. Ezeknek a törekvéseknek kívánt gátat vetni akkoriban I. Lajos 1382. évi oklevele, amely – mint emlékezetes[93] – úgy rendelkezett, hogy a Havasalföld felől érkező „mercatores extranei" Szebenbe hozott áruikat, különösen borsot, sáfrányt és egyéb fűszereket, *ne* vihessék *tovább Erdélybe,* hanem kötelesek legyenek Szebenben piacra bocsátani, mégpedig kizárólag *nagy tételekben,* és ne merjék portékáikat – amiért messzibb nem szállíthatják és kicsinyben nem árusíthatják – a „transzalpin részekre" ismét *visszavinni.* Hasonló törekvések meghiúsítására eszközöltek ki a brassóiak most, 1468-ban Mátyás királytól olyan szabadalmat, amely *árumegállítási jogot biztosított* számukra a havasalföldi és moldvai kereskedőkkel szemben,[94] 1482-ben pedig olyan oklevelet, amely a *kicsinybeni árusítást tiltotta* meg az „idegen kereskedőknek" a szász városokban.[95]

---

valorem sexingentorum flor. auri se extendentem abstulissent, tunc . . . [a brassóiak] eosdem castellanos nostros captivassent, nec prius dimisissent, donec ab eisdem huiusmodi quantitatem piperis extorsissent": *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 52–53.

[91] „. . . ha engedjük uraságotok kereskedőit – írta Basarab Brassóhoz intézett fenti levelében –, hogy vegyenek és eladjanak városainkban, akkor szegényeink és kereskedőink hogyan fognak szerezni, . . . s hogyan fognak tudni adót fizetni énuraságomnak": *Bogdan,* Documente şi regeste, 81.

[92] (Hóman B.–) *Szekfű Gy.,* Magyar történet[2], Bp., 1936, II, 507.

[93] Lásd fentebb az 56. sz. jegyzetet.

[94] „. . . dum et quando ac quotienscunque mercatores aut quicunque alii cuiuscunque conditionis existant homines, qui cum eorum mercantiis et rebus venalibus sive de Transalpinis partibus sive de Moldavia ad ipsam civitatem nostram Brassoviensem pervenerint, illi huismodi eorum mercantias ac res venales in praedicta civitate nostra Brassoviensi deponere et collocare, easdemque ibidem et non alias vendere et cum eisdem commutationes rerum facere possint et valeant . . .": *Teleki,* i. m. XI, 353–354. – Vö. Mátyás 1466., 1470. és 1489. évi oklevelével, amely a nyersbőr-, illetve gabonakivitelt tiltotta meg az erdélyi szász városokba jövő havasalföldi és moldvai kereskedőknek: ugyanott, XI, 156–158, 408–409; *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 60–61, 75, 130–131.

[95] *Teleki,* i. m. XII, 224–225.

4. táblázat

Bors- (piper-) beh zatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint, havasalföldi kereskedők által

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve és illetősége	A behozott bors			Összes behozott áruinak vámértéke	Vámot fizetett összesen	Megjegyzés
				mennyisége	vámértéke				
					mázsánként	összesen			
1.	46.	január 5.	Gogosch de Thargovistia	kanthner 3/4	kanthner: fl. 40	[fl. 30]	fl. 99	vigesima solvit fl. 4 asp. 45 fl. 4 asp. 47 1/2	lásd 2. sorszám
2.	47.	november 10.	Gogosch de Thargovistia	kanthner 6 3/4	kanthner: fl. 55	[fl. 371 1/4]	fl. 1251 asp. 25	vigesima solvit fl. 61 asp. 25 fl. 62 asp. 28 1/2	lásd 1. sorszám
3.	49.	január 28.	Myhayl de Bukurest	kanthner 8 minus libras 3	kanthner: fl. 40 → minus fl. 1	[fl. 319]	fl. 319	vigesima solvit fl. 15 asp. 38 fl. 15 asp. 47 1/2	–
4.	52	június 16.	Sombatin de Girgicz	kanthner 5 libras 22	kanthner: fl. 44 → pro fl. 14 asp. 33	[fl. 234 asp. 33]	fl. 456 asp. 33	vigesima solvit fl. 22 asp. 20 fl. 22 asp. 40	lásd 5. sorszám
5.	52.	augusztus 11.	Sombatin de Girgicz	kanthner 27 1/2 libras 13	kanthner: fl. 48 → pro fl. 9 1/2	fl. 1329 1/2	fl. 1995	vigesima solvit fl. 94 asp. 37 fl. 99 asp. 37 1/2	lásd 4. sorszám
6.	53.	február 10.	Michne de Bukurest filius Costandin	kanthner 10 minus 1/4	kanthner: fl. 40	[fl. 390]	fl. 599 asp. 48	vigesima solvit fl. 29 asp. 34 fl. 29 asp. 49 1/2	lásd 31. sorszám
7.	54.	február 18.	Mihalco de Thargovistia	kanthner 40 libras 15	kanthner: fl. 40 → pro fl. 9	[fl. 1609]	fl. 2802	vigesima solvit fl. 138 fl. 140 asp. 5	–
8.	54.	április 12.	Dimitro Albul de Thorschor	kanthner 10 1/2	kanthner: fl. 41	[fl. 430 1/2]	fl. 559 asp. 35	vigesima solvit fl. 27 asp. 25 fl. 27 asp. 49	lásd 9. sorszám
9.	55.	november 3.	Dimitro Albul de Thorschor	kanthner 11 1/2	kanthner: fl. 54	[fl. 621]	fl. 1231	vigesima solvit fl. 61 fl. 61 den.[!] 55	lásd 8. sorszám
10.	56.	augusztus 8.	Stanislav de Thorschor	kanthner 17 1/2 libras 10	kanthner: fl. 48 → pro fl. 8	[fl. 848]	fl. 1198 asp. 10	vigesima solvit fl. 59 fl. 59 asp. 45	lásd 15. sorszám
11.	56.	szeptember 21	Radul de Stoynest	kanthner 4	kanthner: fl. 50	[fl. 200]	fl. 764	vigesima solvit fl. 37 asp. 30 fl. 38 asp. 10	–
12.	56.	április 12.	Stoyka [et] Gunczka de Compolong	kanthner 33	[kanthner: fl. 41]	[fl. 1353]	[fl. 1353]	percepimus kanthner 1 1/2 libras 10	lásd 24. sorszám
13.	57.	április 12.	Radul de Thorschor filius Manela	kanthner 9 1/2 libras 20	kanthner: fl. 41 → pro fl. 13	[fl. 402 1/2]	fl. 499 asp. 15	vigesima solvit fl. 24 asp. 25 fl. 24 asp. 48	lásd 14. sorszám
14.	57.	november 10.	Radul de Thorschor filius Manela	kanthner 9	kanthner: fl. 54	[fl. 486]	fl. 800	vigesima solvit fl. 39 asp. 25 fl. 40	lásd 13. sorszám
15.	57.	április 12.	Stan de Thorschor frater Dimitran	kanthner 9 libras 28	kanthner: fl. 41 → pro fl. 18	[fl. 387]	fl. 524 asp. 20	vigesima solvit fl. 26 fl. 26 asp. 11	lásd 10. sorszám
16.	58.	április 13.	Bomsilla et Nagzul de Compolong	kanthner 88	[kanthner: fl. 41]	[fl. 3608]	[fl. 3608]	percepimus kanthner 4 libras 27	–
17.	60.	május 18.	Vaszy Roscha de Girgicz	kanthner 8	kanthner: fl. 41	[fl. 328]	fl. 579 asp. 10	vigesima solvit fl. 28 asp. 22 fl. 28 asp. 40	–
18.	60.	május 18.	Stanilla de Girgicz	kanthner 3	kanthner: fl. 41	[fl. 123]	fl. 203	vigesima solvit fl. 10 fl. 10 den.[!] 15	–
19.	60.	május 18.	Maruschka de Girgicz	kanthner 4 libras 22	kanthner: fl. 41 → pro fl. 13 asp. 33	[fl. 177 asp. 33]	fl. 436 asp. 13	vigesima solvit fl. 21 asp. 27 fl. 21 asp. 40 1/2	–
20.	61.	május 18.	Thudoran Roschka de Girgicz	kanthner 9 libras 10	kanthner: fl. 41 → pro fl. 6	[fl. 375]	fl. 745 asp. 25	vigesima solvit fl. 36 asp. 46 fl. 37 asp. 13	–
21.	62.	június 16.	Petro Thurkul de Girgicz	kanthner 7	kanthner: fl. 44	[fl. 308]	fl. 468	vigesima solvit fl. 23 asp. 7 fl. 23 asp. 20	–
22.	62.	június 16.	Crecze de Thorschor	kanthner 5 1/2 libras 5	kanthner: fl. 44 → pro fl. 3	[fl. 245]	fl. 348 asp. 20	vigesima solvit fl. 17 asp. 12 fl. 17 asp. 20	–
23.	63.	június 19.	Venzul de Thorschor	kanthner 6 libras 3 1/2	kanthner: fl. 44 → pro fl. 1 1/2	[fl. 265 1/2]	fl. 755	vigesima solvit fl. 37 asp. 36 fl. 37 asp. 37 1/2	–
24.	65.	július 16.	Golta, Voyka et Stoyka de Compolong	kanthner 74	[kanthner: fl. 49]	[fl. 3626]	[fl. 3626]	percepimus kanthner 3 libras 48	lásd 12. szám
25.	66.	július 29.	Draguslaw de Albanest	kanthner 9 minus libras 1 1/2	kanthner: fl. 50 → minus fl. 1	[fl. 449]	fl. 1224 asp. 10	vigesima solvit fl. 60 asp. 15 fl. 61 asp. 10 1/2	–
26.	67.	augusztus 7.	Vaszy Negru de Girgicz et Mayne Scherb de Thorschor	kanthner 12 libras 22	kanthner: fl. 48 → pro fl. 16 1/2	[fl. 592 1/2]	fl. 1933 asp. 25	vigesima fl. 96 asp. 33 [ennek egy részét pénzben fizették, a többiért pedig] percepimus piper kanthner 1/2 pro fl. 24, zynziber kanthner 1/2 pro fl. 16	lásd 28. szám
27.	68.	augusztus 7.	Schernat de Thorschor	kanthner 1 libras 9	kanthner: fl. 50 → pro fl. 7	[fl. 57]	fl. 536 asp. 20	fl. 26 asp. 46	–
28.	69.	október 27.	Mayne Scherb de Thorschor	kanthner 17 1/2 libras 6 1/2	kanthner: fl. 54 → pro fl. 4	[fl. 949]	fl. 1326 asp. 20	fl. 66	lásd 26. szám
29.	69.	augusztus 7.	Dimitran de Thorschor	kanthner 18 1/2 libras 6	kanthner: fl. 49 → pro fl. 4 1/2	[fl. 911]	fl. 1537 asp. 10	vigesima solvit fl. 76 fl. 76 asp. 43	–
30.	70.	augusztus 7.	Dragoy de Bukurest	kanthner 10 1/2 minus libras 2	kanthner: fl. 48 → [minus fl. 1 asp. 30]	[fl. 502 asp. 20]	fl. 993 asp. 40	vigesima solvit fl. 49 fl. 49 asp. 34	–
31.	70.	augusztus 7.	Michne de Bukurest	kanthner 10 1/2	kanthner: fl. 48	[fl. 504]	fl. 893 asp. 40	vigesima solvit fl. 44 asp. 10 fl. 44 asp. 34 1/2	lásd 6. szám
32.	71.	augusztus 12.	Manela de Bossow	kanthner 2 libras 26	kanthner: fl. 49 → pro fl. 20	[fl. 118]	fl. 463 asp. 10	vigesima solvit fl. 22 asp. 45 fl. 23 den.[!] 15	–
33.	71.	augusztus 11.	Stanczul de Girgicz	kanthner 20 libras 25	kanthner: fl. 48 → pro fl. 18	[fl. 978]	fl. 1104	vigesima solvit fl. 54 asp. 25 fl. 55 asp. 10	–
34.	72.	augusztus 27.	Kosta Urla de Thargovistia	kanthner 6 libras 20	kanthner: fl. 48 → pro fl. 16	[fl. 304]	fl. 900 asp. 35	vigesima solvit fl. 44 asp. 30 fl. 45 asp. 1 1/2	–
35.	73.	szeptember 16	Vruasch de Stoynest	kanthner 10 1/4	kanthner: fl. 50	[fl. 512 1/2]	fl. 952 asp. 25	vigesima solvit fl. 47 asp. 12 fl. 47 asp. 31	–
36.	73.	szeptember 23	Sawa frater Markusch de Thargovistia	kanthner 5 libras 22	kanthner: fl. 50 → pro fl. 16 asp. 17	[fl. 266 asp. 17]	fl. 758 asp. 2	vigesima solvit fl. 37 asp. 25 fl. 37 asp. 45	–
37.	74.	november 3.	Albasch de Thorschor	kanthner 13 3/4 libras 13	kanthner: fl. 54 → pro fl. 11	[fl. 753 1/2]	fl. 1137 asp. 40	vigesima solvit fl. 66 fl. 66 asp. 44 1/2	–
38.	75.	november 6.	Kyrsta de Thorschor	kanthner 8 1/2 libras 7	kanthner: fl. 54 → pro fl. 6	[fl.465]	fl. 934 asp. 30	fl. 46 asp. 38 1/2	–
39.	75.	november 16.	Stanilla de Thorschor	kanthner 1 1/2	kanthner: fl, 54	[fl. 81]	fl. 161	vigesima solvit fl. 8 fl. 8 den. [!] 5	–

1. táblázat

Bors- (piper-) behozatal az 1500. évi nagyszebeni huszadjegyzék szerint

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve és illetősége	A behozott bors			Összes behozott áruinak vámértéke	Vámot fizetett összesen	Megjegyzés
				mennyisége	vámértéke				
					mázsánként	összesen			
1.	285.	május 3.	Gergel de Argesch	kanthner 18 minus libras 5	fl. 40	fl. 717 1/2	fl. 944 1/2	solvit fl. 44	lásd 2, 4, 5. sorszám
2.	287.	január 1.	Gergel de Argesch	kanthner 3	fl. 40	[fl. 120]	[fl. 202 den. 80]	solvit fl. 10 den. 80	lásd 1, 4, 5. sorszám
3.	288.	június eleje	Dragatha [de Argesch; vö.: 283, 288. old.]	kanthner 12 minus libras 9	fl. 40	fl. 495[!]	fl. 2025	vigesima fl. 101 den. 20, solvit fl. 95	lásd 6. sorszám
4.	299.	aug. 25.	Gergel de Argesch	kanthner 3 1/4	fl. 44	fl. 143	fl. 245	solvit fl. 11 den. 80	lásd 1, 2, 5. sorszám
5.	301.	október 28.	Gergel [de Argesch]	kanthner 15 minus libras 26	fl. 44	fl. 645	fl. 830	vigesima fl. 40 den. 16, solvit fl. 40. Item piper et aliae merces receptae sunt ab ipso Gergel	lásd 1, 2, 4. sorszám
6.	306.	november 22.	Dragatha [de Argesch]	kanthner 55	[fl. 40]	[fl. 2000]	[fl. 2000]	kanthner 2 1/2	lásd 3. sorszám

Megjegyzés (az 1. táblázathoz)

A mázsa – font felosztás kiszámítási módját a következő példákon szemléltetjük:

Az 1. számú táblázat 1. sorszámú bejegyzése szerint (i.m. 285. old.) „piper kanthner 18 minus libras 5, quemlibet kanthner pro flor. 40 computando, quod facit in toto flor. 717 1/2"

Mármost:	17 mázsa	à	40 forint =	680	forint
	75 font	à 40/80 =	1/2 forint =	37 1/2	forint
	17 mázsa 75 font		=	717 1/2	forint

Az 5. sorszámú bejegyzés szerint (i.m. 301. old.) „piper kanthner 15 minus libras 26, quemlibet kanthner pro flor. 44 simul computando, summa flor. 645"

Mármost:	17 mázsa	à	44 forint =	616	forint
	54 font	à 44/80 =	11/20 forint =	29,7	forint
	14 mázsa 54 font		=	645,7 forint ≈ 645 forint (a szokásos lefelé kerekítéssel)	

Ezt a számítási módot támasztja alá egyébként egy néhány évvel későbbi elszámolás is (i.m. 314. old.), amely az 1503. év során természetben szedett huszad után befolyt pénzjövedelemről szól: „Piperis venditi sunt kanthner unacum restantiis anni praeteriti 17 librae 20 pro flor. 40, facit flor. 690 den 0"

Itt is:	17 mázsa	à	40 forint =	680	forint
	20 font = 1/4 mázsa		=	10	forint
	17 mázsa 20 font		=	690	forint

A fentiekhez hasonló módon számítottuk ki a mázsa – font felosztást a további táblázatokba foglalt adatokból is.

2. táblázat

Egyéb fűszerbehozatal az 1500. évi nagyszebeni huszadjegyzék szerint

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve és illetősége	A behozott fűszer				Összes behozott áruinak vámértéke	Vámot fizetett összesen	Megjegyzés
				fajtája	mennyisége	vámértéke				
						mázsánként	összesen			
1.	274.	márc. 3. [?]	Sarkisz de Rybnik	sáfrány (crocus)	kanthner – libras 3	[fl. 80]	fl. 4	fl. 50	fl. 2 den. 45	–
2.	306.	nov. 22	Dragatha de Argesch	gyömbér (zinziber)	kanthner 3	[fl. 30]	[fl. 90]	[fl. 313]	libras 18	lásd 1. sz. táblázat 3. sorszám
3.	306.	nov. 22	Dragatha de Argesch	szegfűszeg (cariofolium)	kanthner 2	[fl. 80]	[fl. 160]		libras 12	
4.	306.	nov. 22	Dragatha de Argesch	tömjén (thus)	kanthner 3	[fl. 21]	[fl. 63]		libras 18	

3. táblázat

Bors- (piper-) behozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint, erdélyi kereskedők által

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve és illetősége	A behozott bors			Összes behozott áruinak vámértéke	Vámot fizetett összesen	Megjegyzés
				mennyisége	vámértéke				
					mázsánként	összesen			
1.	36.	febr. 27.	Petrus Schram [Brassó]	kanthner 15 libras 15	kanthner: fl. 40 → pro fl. 9	[fl. 609]	fl. 6945 asp. 30	fl. 339	Az egész kereskedő társaság áruinak vámértékére, illetőleg vámjára vonatkozó adatok
2.	38.	szept. 28.	Simon Grett [Brassó]	kanthner 6 1/2 libras 12	kanthner: fl. 44 → pro fl. 5	[fl. 291]		libras 22	lásd 3. sorszám
3.	38.	nov. 13.	Simon Grett [Brassó]	kanthner 10	kanthner: fl. 44	[fl. 440]		kanthner 1/2	lásd 2. sorszám
4.	39.	ápr. 28.	Johannes Kylhaw [Keilhawe: 761. old.; castellanus castri Törtsch: 140. old.] et Aylda [Bulgarus de Rosinaw: 34. old.]	kanthner 5 libras 5 1/2	kanthner: fl. 40 → pro fl. 3 3/2	[fl. 203 2/3]		libras 25[!]	lásd 5–6. sorszám
5.	40.	máj. 19.	Johannes Kylhaw et Aylda	kanthner 8 libras 15 1/2	kanthner: fl. 40 → pro fl. 10	fl. 330		[libras 25]	lásd 4. és 6. sorszám
6.	40.	aug. 25	Johannes Kylhaw et Aylda de Rosinaw	kanthner 10	kanthner: fl. 40	[fl. 400]		kanthner 1/2	lásd 5–6. sorszám
7.	42.	okt. 6.	Crewcze Merten junior [Krewczen Martinus: 139. old.] [Brassó]	kanthner 2 libras 3	kanthner: fl. 50 → pro fl. 2	[fl. 102]	fl. 666 asp. 16	vigesima solvit fl. 33	fl. 33 asp. 15 1/2,
8.	42.	febr. 28.	Schwarcz Petter [Brassó]	kanthner 24	kanthner: fl. 40	[fl. 960]		kanthner 1 libras 25[!]	lásd 9. sorszám
9.	43.	ápr. 12.	Schwarcz Petter [Brassó]	kanthner 14	[kanthner: fl. 40]	[fl. 560]		libras 46	lásd 8. sorszám
10.	44.	jún. 19.	Lucas Rener [Brassó]	kanthner 3 libras 22	kanthner: fl.44 → pro fl. 16	[fl. 148]	fl. 724 asp. 45	vigesima solvit fl. 36	fl. 36 asp. 12

5. táblázat

Bors- (piper-) behozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint, moldvai kereskedők által

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve és illetősége	A behozott bors			Összes behozott áruinak vámértéke	Vámot fizetett összesen	Megjegyzés	
				mennyisége	vámértéke					
					mázsánként	összesen				
1.	51.	szept. 24.	Nicula de Schutschava	kanthner 4 libras 23	kanthner: fl. 50 → pro fl. 17 asp. 17	[fl. 217 asp. 17]	fl. 374 asp. 7	vigesima solvit fl. 18 asp. 20	fl. 18 asp. 35	lásd 2. sorszám
2.	52.	nov. 3.	Nicula de Schutschava	kanthner 1	kanthner: fl. 54	[fl. 54]	fl. 92 asp. 30	vigesima solvit fl. 4 asp. 28	fl. 4 asp. 31 1/2	lásd 1. sorszám
3.	53.	febr. 11.	Andrica de Moldavia	kanthner 2 1/2	kanthner: fl. 40	fl. 100	[fl. 100]	vigesima solvit fl. 5	fl. 5	–
4.	61.	jún. 22.	Vartan de Schutschava	kanthner 2 1/2 libras 12	kanthner: fl. 44 → pro fl. 3	[fl. 113]	fl. 281 asp. 10	vigesima solvit fl. 14	fl. 14 asp. 3	–
5.	64.	júl. 7.	Hannusch de Moldavia	kanthner 2	kanthner: fl. 50	[fl. 100]	fl. 382 asp. 10	vigesima solvit fl. 19	fl. 19 asp. 5 1/2	lásd 6. sorszám
6.	64.	okt. 20.	Hannusch de Moldavia	kanthner 3 minus libras 1	kanthner: fl. 54 → minus fl. 1/2	[fl.161 1/2]	fl. 324 1/2 asp. 10	vigesima solvit fl. 16 asp. 6	fl. 16 asp. 11 1/2	lásd 5. sorszám
7.	64.	júl. 6.	Yuanus de Sutchava	kanthner 2 1/2 libras 8 1/2	kanthner: fl. 48 → pro fl. 6	[fl. 126]	fl. 182	vigesima solvit fl. 9	fl. 9 asp. 5	lásd 8. sorszám
8.	64.	szept. 28.	Yuanus de Sutchava	kanthner 2 1/4	kanthner: fl. 50	[fl. 112 1/2]	fl. 245 asp. 5	vigesima solvit fl. 12 asp. 6	fl. 12 asp. 12 1/2	lásd 7. sorszám
9.	72.	nov. 10.	Martin de Schutschava	kanthner 2 libras 13	kanthner: fl. 54 → pro fl. 11	[fl. 119]	fl. 273	vigesima solvit fl. 13 asp. 25	fl. 13 asp. 32 1/2	–
10.	72.	nov. 4.	Magradytsch de Schutschava	kanthner 1	kanthner: fl. 54	[fl. 54]	fl. 358 asp. 30	vigesima solvit fl. 17 asp. 46 1/2	fl. 17 asp. 46 1/2	–
11.	73.	szept. 30.	Yuaschko de Schutschava	kanthner 1 libras 6 1/2	kanthner: fl. 50 → pro fl. 5	[fl. 55]	fl. 231	vigesima solvit fl. 11 asp. 18	fl. 11 asp. 27	–

6. táblázat

Bors- (piper-) behozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint, közelebbről meg nem jelölt román fejedelemségbeli kereskedők által

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve	A behozott bors			Összes behozott áruinak vámértéke	Vámot fizetett összesen	Megjegyzés	
				mennyisége	vámértéke					
					mázsánként	összesen				
1.	50.	febr. 17.	Thudoran Bogath	kanthner 21	[kanthner: fl. 40]	fl. 840	[fl. 870]	kanthner 1 libras 3		
2.	74.	okt. 20.	Yuanus Parvus	kanthner 2	kanthner: fl. 54	[fl. 108]	fl. 124	vigesima solvit fl. 6 asp. 8	fl. 6 asp. 10	lásd 5. táblázat 11. (?) sorszám
3.	75.	nov. 3.	Thudoran Negru	kanthner 15 1/2	kanthner: fl. 54	[fl. 837]	fl. 1454 asp. 35	vigesima solvit fl. 72	fl. 72 asp. 36 1/2	

7. táblázat

Gyömbér- (zinziber-) behozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint, erdélyi kereskedők által

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve és illetősége	A behozott gyömbér			Vámot fizetett	Megjegyzés
				mennyisége	vámértéke			
					mázsánként	összesen		
1.	36.	február 27.	Petrus Schram [Brassó]	kanthner – libras 25	kanthner: fl. 32	fl. 14	lásd 3. táblázat 1. sorszám	
2.	40.	május 19.	Johannes Kylhaw et Aylda de Rosinaw	kanthner – libras 15 1/2	[kanthner: fl. 30]	fl. 7	lásd 3. táblázat 5. sorszám	
3.	41.	október 19.	Johannes Kylhaw et Aylda de Rosinaw	kanthner – libras 59	[kanthner: fl. 30]	fl. 29 1/2	percepimus libras 3	lásd 3. táblázat 4–6. sorszám
4.	41.	november 10.	Johannes Kylhaw et Aylda de Rosinaw	kanthner 4 libras 24	[kanthner: fl. 30]	fl. 132	percepimus libras 14	

8. táblázat

Gyömbér- (zinziber-) behozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint, román fejedelemségbeli kereskedők által

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve és illetősége	A behozott gyömbér			Vámot fizetett	Megjegyzés
				mennyisége	vámértéke			
					mázsánként	összesen		
1.	46.	január 5.	Gogosch de Thargovistia	kanthner 1/2	kanthner: fl. 30	fl. 15	lásd 4. táblázat 1. sorszám	
2.	47.	január 5.	Kyrka Negra de Thargovistia	kanthner – libras 56	[kanthner≈fl. 30]	fl. 29	?	–
3.	50.	február 17.	Thudoran Bogath	kanthner 1	[kanthner: fl. 30]	[fl. 30]	percepimus libras 3	lásd 6. táblázat 1. sorszám
4.	52.	augusztus 11.	Sombatin de Girgicz	kanthner 1	kanthner: fl. 30	fl. 30	lásd 4. táblázat 5. sorszám	
5.	53.	február 10.	Michne de Bukurest filius Costandin	kanthner 1/2 libras 11	kanthner: fl. 32	fl. 20	lásd 4. táblázat 6. sorszám	lásd 21. sorszám
6.	54.	február 18.	Mihalco de Thargovistia	kanthner 1	kanthner: fl. 30	fl. 30	lásd 4. táblázat 7. sorszám	
7.	55.	november 3.	Dimitro Albul de Thorschor	kanthner 3	kanthner: fl. 30	fl. 90	lásd 4. táblázat 9. sorszám	
8.	56.	augusztus 8.	Stanislav de Thorschor	kanthner 1	kanthner: fl. 30	fl. 30	lásd 4. táblázat 10. sorszám	
9.	56.	szeptember 21.	Radul de Stoynest	kanthner 1 libras 22	kanthner: fl. 30	[fl. 41]	lásd 4. táblázat 11. sorszám	
10.	56.	április 12.	Stoyka [et] Gunczka de Compolong	kanthner 6	[kanthner: fl. 32]	[fl. 192]	percepimus libras 20	lásd 4. táblázat 12. sorszám
11.	57.	november 10.	Radul de Thorschor filius Manela	kanthner – libras 56	kanthner: fl. 30	fl. 28	lásd 4. táblázat 14. sorszám	
12.	60.	május 18.	Vaszy Roscha de Girgicz	kanthner 1/2	kanthner: fl. 32	fl. 16	lásd 4. táblázat 17. sorszám	
13.	60.	május 18.	Stanilla de Girgicz	kanthner – libras 24	[kanthner≈fl. 30]	fl. 10	lásd 4. táblázat 18. sorszám	
14.	60.	május 18.	Maruschka de Girgicz	kanthner 1/2	kanthner: fl. 30	fl. 15	lásd 4. táblázat 19. sorszám	
15.	61.	május 18.	Thudoran Roschka de Girgicz	kanthner 1/2 libras 4	kanthner: fl. 32	fl. 18	lásd 4. táblázat 20. sorszám	
16.	63.	június 19.	Venzul de Thorschor	kanthner 1 libras 23 1/2	kanthner: fl. 32	fl. 41	lásd 4. táblázat 23. sorszám	
17.	66.	július 29.	Draguslaw de Albanest	kanthner 1	kanthner: fl. 30	fl. 30	lásd 4. táblázat 25. sorszám	
18.	67.	augusztus 7.	Vaszy Negru de Girgitz et Mayne Scherb de Thorschor	kanthner 2 libras 4 1/2	kanthner: fl. 32	fl. 67	lásd 4. táblázat 26. sorszám	lásd 20. sorszám
19.	68.	augusztus 7.	Schernat de Thorschor	kanthner 1/2 libras 7	kanthner: fl. 30	fl. 19	lásd 4. táblázat 27. sorszám	
20.	69.	október 27.	Mayne Scherb de Thorschor	kanthner – libras 28 1/2	kanthner: fl. 30	[fl. 14 1/4]	lásd 4. táblázat 28. sorszám	lásd 18. sorszám
21.	70.	augusztus 7.	Michne de Bukurest	kanthner 1	kanthner: fl. 30	fl. 30	lásd 4. táblázat 31. sorszám	lásd 5. sorszám
22.	71.	augusztus 12.	Manela de Bossow	kanthner 1/2	kanthner: fl. 30	fl. 15	lásd 4. táblázat 32. sorszám	
23.	71.	augusztus 11.	Stanczul de Girgicz	kanthner 2 libras 20 1/2	kanthner: fl. 30	fl. 70	lásd 4. táblázat 33. sorszám	
24.	73.	szeptember 23.	Sawa frater Markusch de Thargovistia	kanthner 3 1/2	kanthner: fl. 30	fl. 105	lásd 4. táblázat 36. sorszám	
25.	74.	november 3.	Albasch de Thorschor	kanthner 3/4	kanthner: fl. 30	[fl. 22 1/2]	lásd 4. táblázat 37. sorszám	
26.	75.	november 3.	Thudoran Negru	kanthner 1/2	kanthner: fl. 30	fl. 15	lásd 6. táblázat 3. sorszám	
27.	75.	november 6.	Kyrsta de Thorschor	kanthner – libras 28 1/2	kanthner: fl. 32	fl. 15	lásd 4. táblázat 38. sorszám	
28.	64.	július 6.	Yuanus de *Schutchava*	kanthner 1 1/4	kanthner: fl. 32	fl. 40	lásd 5. táblázat 7. sorszám	lásd 29. sorszám
29.	64.	szeptember 28.	Yuanus de *Schutchava*	kanthner 1 libras 2 1/2	kanthner: fl. 32	fl. 33	lásd 5. táblázat 8. sorszám	lásd 28. sorszám

9. táblázat

Szegfűszeg- (cariofolium-) behozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve és illetősége	A behozott szegfűszeg			Vámot fizetett	Megjegyzés
				mennyisége	vámértéke			
					mázsánként	összesen		
1.	25.	augusztus 13.	Yuaschko [de *Schutschava*: 73. old.]	kanthner – libras [9]	[kanthner: fl. 80]	fl. 12	?	lásd 5. táblázat 11. sorszám
2.	51.	június 23:	Nicula de *Schutschava*	kanthner – libras 7 1/2	kanthner: fl. 32 modici valoris!	fl. 4	?	lásd 5. táblázat 1–2. sorszám
3.	51.	szeptember 24	Nicula de *Schutschava*	kanthner – libras 23	[kanthner≈ fl. 78 1/4]	fl. 30	lásd 5. táblázat 1. sorszám	
4.	54.	február 18.	Mihalco de Thargovistia	kanthner – libras 56	kanthner: fl. 80	fl. 77	lásd 4. táblázat 7. sorszám és 8. táblázat 6. sorszám	
5.	56.	augusztus 8.	Stanislav de Thorschor	kanthner 1/2 libras 15	kanthner: fl. 80	fl. 55	lásd 4. táblázat 10. sorszám és 8. táblázat 8. sorszám	
6.	56.	szeptember 21.	Radul de Stoynest	kanthner 1 libras 7	kanthner: fl. 90	fl. 100	lásd 4. táblázat 11. sorszám és 8. táblázat 9. sorszám	
7.	65.	július 16.	Golta, Voyka et Stoyka de Compolong	kanthner 1 libras 4	[kanthner: fl. 80]	[fl. 85 1/3]	percepimus libras 3 1/2	lásd 4. táblázat 24. sorszám
8.	67.	augusztus 7.	Vaszy Negru de Girgicz et Mayne Scherb de Thorschor	kanthner – libras 28	kanthner: fl. 80	[≈fl. 37 1/3]	lásd 4. táblázat 26. sorszám és 8. táblázat 18. sorszám	
9.	69.	augusztus 7.	Dimitran de Thorschor	kanthner – libras 54 1/2	kanthner: fl. 89	[≈fl. 80, 84]	lásd 4. táblázat 29. sorszám	
10.	71.	augusztus 11.	Stanczul de Girgicz	kanthner 1/2 libras 13	kanthner: fl. 80	fl. 56	lásd 4. táblázat 33. sorszám és 8. táblázat 23. sorszám	
11.	73.	szeptember 23.	Sawa frater Markusch de Thargovistia	kanthner 1/2 libras 10	kanthner: fl. 100	fl. 61	lásd 4. táblázat 36. sorszám és 8. táblázat 24. sorszám	
12.	74.	november 3.	Albasch de Thorschor	kanthner – libras 53	kanthner: fl. 80	fl. 64	lásd 4. táblázat 37. sorszám, és 8. táblázat 25. sorszám	
13.	75.	november 3.	Thudoran Negru	kanthner – libras 56	[kanthner: fl. 80]	fl. 67	lásd 6. táblázat 3. sorszám és 8. táblázat 26. sorszám	

10. táblázat

Egyéb fűszerbehozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint

Sorszám	A forrás oldalszáma	A bejegyzés kelte	A behozó neve és illetősége	A behozott fűszer				Összes behozott áruinak vámértéke	Vámot fizetett	Megjegyzés
				fajtája	mennyisége	vámértéke mázsánként	vámértéke összesen			
1.	59.	május 4.	Popa Armeneus de Thargovistia	sáfrány (croeus)	kanthner – [libras 4 1/2]		fl. 6			
2.	51.	június 23.	Nicula de *Schutschava*	fahéj (cinamonium)	kanthner – libras 4	[fl. 40]	fl. 12			lásd 9. táblázat 2–3. sorszám és 5. táblázat 1–2. sorszám
3.	64.	július 7.	Hannusch de *Moldavia*	fahéj (cinamonium)	kanthner – libras 4	[fl. 39]	fl. 2 asp. 30	lásd 5. táblázat 5. sorszám		lásd 5. táblázat 6. sorszám
4.	51.	június 23.	Nicula de *Schutschava*	szerecsendió-virág (flores muscati)	kanthner – libras 12	[fl. 40]	fl. 8			lásd 2. sorszám
5.	41.	november 10.	Johannes Kylhaw et Aylda de Rosinaw	tömjén (thus)	kanthner 5 libras –	[fl. 21]	[fl. 105]		percepimus libras 18	lásd 3. táblázat 4–6. sorszám és 7. táblázat 2–4. sorszám
6.	43.	április 12.	Schwarz Petter	tömjén (thus)	kanthner 3 libras 9	[fl. 21]	[fl. 66 asp. 7 1/2]		percepimus libras 10	lásd 3. táblázat 8–9. sorszám
7.	47.	január 5.	Kyrka Negra de Thargovistia	tömjén (thus)	kanthner 1 libras –	fl. 22	fl. 22			lásd 8. táblázat 2. sorszám
8.	56.	szeptember 21.	Radul de Stoynest	tömjén (thus)	kanthner 1 libras –	fl. 20	fl. 20	lásd 4. táblázat 11. sorszám		lásd 8. táblázat 9. sorszám és 9. táblázat 6. sorszám
9.	58.	április 13.	Bomsilla et Nagzul de Compolong	tömjén (thus)	kanthner 10 1/2 libras –	[fl. 21]	[fl. 220 1/2]	lásd 4. táblázat 16. sorszám	percepimus libras 14	
10.	65.	július 16.	Golta, Voyka et Stoyka de Compolong	tömjén (thus)	kanthner 8 1/2 libras 6	[fl. 21]	[fl. 180 asp. 30]	lásd 4. táblázat 24. sorszám	percepimus libras 18[!]	lásd 9. táblázat 7. sorszám

11. táblázat

Teljes fűszerbehozatal az 1500. évi nagyszebeni huszadjegyzék szerint

Sorszám	A behozott fűszer fajtája	A behozó illetősége	A behozott fűszerfajta		A behozott fűszerfajta	
			mennyisége	%	vámértéke	%
1.	bors	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	105 3/4 mázsa	100	4120 1/2 forint	100
		moldvaiak	–	–	–	–
		összesen	105 3/4 mázsa	100	4120 1/2 forint	100
2.	gyömbér	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	3 mázsa	100	90 forint	100
		moldvaiak	–	–	–	–
		összesen	3 mázsa	100	90 forint	100
3.	szegfűszeg	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	2 mázsa	100	160 forint	100
		moldvaiak	–	–	–	–
		összesen	2 mázsa	100	160 forint	100
4.	tömjén	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	3 mázsa	100	63 forint	100
		moldvaiak	–	–	–	–
		összesen	3 mázsa	100	63 forint	100
5.	sáfrány	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	3 font	100	4 forint	100
		moldvaiak	–	–	–	–
		összesen	3 font	100	4 forint	100
1–5.	valamennyi fűszerfajta	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	113 3/4 mázsa 3 font	100	4437 1/2 forint	100
		moldvaiak	–	–	–	–
		mindösszesen	**113 3/4 mázsa 3 font**	**100**	**4437 1/2 forint**	**100**

12. táblázat

Teljes fűszerbehozatal az 1503. évi brassói huszadjegyzék szerint

Sorszám	A behozott fűszer fajtája	A behozó illetősége	A behozott fűszerfajta mennyisége	%	A behozott fűszerfajta vámértéke	%
1.	bors	erdélyiek	98 3/4 mázsa	13,73	4 043 2/3 forint	12,58
		havasalföldiek	593 mázsa 43 1/2 font	82,55	26 720 forint 40 1/2 asper	83,29
		moldvaiak	26 mázsa 47 font	3,72	1 320 forint 17 asper	3,13
		összesen	719 mázsa 15 1/2 font	100,00	32 084 forint 40 5/6 asper	100,00
2.	gyömbér	erdélyiek	6 mázsa 3 1/2 font	14,3	182 1/2 forint	14,11
		havasalföldiek	34 mázsa 1/2 font	80,29	1 037 3/4 forint	80,24
		moldvaiak	2 mázsa 17 1/2 font	5,41	73 forint	5,65
		összesen	42 mázsa 21 1/2 font	100,00	1 293 1/4 forint	100,00
3.	szegfűszeg	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	8 mázsa 26 1/2 font	92,77	683 1/2 forint	93,7
		moldvaiak	39 1/2 font	7,23	46 forint	6.3
		összesen	9 mázsa 6 font	100,00	729 1/2 forint	100,00
4.	tömjén	erdélyiek	8 mázsa 9 font	27,86	171 forint 7 1/2 asper	27,86
		havasalföldiek	21 mázsa 6 font	72,14	443 forint 5 asper	72,14
		moldvaiak	–	–	–	–
		összesen	29 mázsa 15 font	100,00	614 forint 12 1/2 asper	100,00
5.	sáfrány	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	4 1/2 font	100,00	6 forint	100,00
		moldvaiak	–	–	–	–
		összesen	4 1/2 font	100,00	6 forint	100,00
6.	fahéj	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	–	–	–	–
		moldvaiak	22 font	100,00	14 forint 30 asper	100,00
		összesen	22 font	100,00	14 forint 30 asper	100,00
7.	szerecsendió-virág	erdélyiek	–	–	–	–
		havasalföldiek	–	–	–	–
		moldvaiak	12 font	100,00	8 forint	100,00
		összesen	12 font	100,00	8 forint	100,00
1–7.	valamennyi fűszerfajta	erdélyiek	112 mázsa 57 1/2 font	14,11	4 396 forint 32 1/2 asper	12,65
		havasalföldiek	657 mázsa 21 font	82,11	28 891 forint 8 asper	83,14
		moldvaiak	30 mázsa 18 font	3,78	1 461 forint 47 asper	4,21
		mindösszesen	800 mázsa 36 1/2 font	100,00	34 749 forint 37 1/2 asper	100,00

13. táblázat

Pozsony fűszerbehozatala az 1457–58. évi harmincadnapló szerint

Sorszám	A behozott fűszer fajtája	A behozott fűszerfajta mennyisége	vámértéke	Megjegyzés
1.	bors	166,68 mázsa	2833,56 forint	A vámérték más becslés szerint: 5004 forint
2.	sáfrány	573 11/12 font	1147,50 forint	
3.	szegfűszeg	130 font	78,00 forint	
4.	gyömbér	268 font	67,00 forint	
5.	vegyes fűszerek		218,50 forint	Olyan tételek, amelyekben több fűszerfajta (az említetteken kívül szerecsendió-virág stb. is) együttes értékbecsléssel szerepel
1–5.	valamennyi fűszerfajta		4344,56 forint	

A Vlad Ţepeşnek, illetve Lajotă-nak örökébe lépő havasalföldi vajdák uralkodásuk elején ugyan többnyire engedtek kereskedőik igényeiből – kivált, ha erdélyi támogatással kerültek hatalomra; később azonban – főképp ha ellenlábasuk fordult Brassóhoz segítségért – megint felújították azokat. Így III. Basarab (cel Tînăr; más néven: Ţepeluş) 1479–80-ban a város tanácsához, illetve Báthory István erdélyi vajdához írt levelében még a brassóiak havasalföldi kereskedelmének szabadságát hangoztatta;[96] 1480–81-ben viszont – amikor Báthory Istvánhoz való viszonya ellenségesre fordult[97] – már ismét saját kereskedőinek kívánságait és sérelmeit állította előtérbe. „... nem engeditek – rótta fel a brassóiaknak –, hogy *más* magyarországi kereskedőknek adjanak el"; „ahogy kedvetek tartja, nem engeditek, hogy az áruval *visszatérjenek*, ... hanem visszatartjátok a borsot", és adásvételkor is „kárt okoztok nekik a szitával a borsnál".[98] Mindezért olyan ellenrendszabályt helyezett kilátásba, amely a Vlad Ţepeş által kezdeményezett „határmenti vásárok" újbóli bevezetését, a brassóiak teljes kizárását jelentette volna a Havasalföldről: „jöjjetek átvenni az árut a mi kereskedőinktől a *határon*, a mi kereskedőink fizetik a vámot a töröknek és nekünk, ti pedig a magyaroknak."[99] Utóda, III. Vlad (Călugărul) – aki mielőtt uralomra jutott, Erdélyben élt[100] – fejedelemsége első éveiben (1482–84) szintén hatálytalanította a brassóiak havasalföldi tevékenységének korlátozását,[101] és szabad kereskedelmet biztosított számukra országában „Tîrguşoron túl is";[102] ám 1491-ben már heves szemrehányásokkal illette és a saját embereit ért jogtalanságok megtorlásával fenyegette őket.[103] Ez is közrejátszhatott abban, hogy ugyanez év vége felé II. Ulászló király megint felszólította törcsvári castellanusait: ne szedjenek jogtalan vámot a havasalföldi kereskedőktől „de *pipere* et piscibus", mert ez csorbítja huszadjövedelmeit, s a havasalföldi vajda részéről hasonló bánásmódot von maga után az erdélyi kereskedőkkel szemben.[104] A törcsváriak túlkapásainak címén 1493-ban Vlad fejedelem csakugyan lezáratta a brassóiak előtt a hegyi utakat;[105] s bár a következő évben megegyezett velük az utak megnyitásában és a kereskedelmi kapcsolatok helyreállításában,[106] hamarosan újból hasonló rendszabályokat helyezett kilátásba, keres-

[96] *Bogdan*, Documente şi regeste, 88–89, 99–100.; *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 104, 108.

[97] *Teleki*, i. m. XII, 173–174 (1481); *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 110, 112, 115 (1481).

[98] A borsot meg kell rostálni, majd a zsákot a borsporral együtt lemérni és az eladónak visszaadni – olvashatjuk a kassai kereskedők 1446. évi céhszabályzatában: MGSz, 1898, 32. old. Ilyesfajta előírás megszegésére utalhat a „kárt okoztok nekik a szitával a borsnál" kitétel.

[99] *Bogdan*, Documente şi regeste, 102–103.

[100] *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 114 (1491).

[101] „... bárhová jönnének emberek a brassóiak közül árujukkal, bármely vásárhelyre vagy a Dunára vagy bárhová, akár eladni, akár vásárolni, szabadon adjanak el és vegyenek ..., legyen az ... bárminő árú": *Bogdan*, Documente şi regeste, 116–117.

[102] *Bogdan*, Documente şi regeste, 117.

[103] „És jártak a ti embereitek Brăila-ba, Flociba [Brăila-tól délre, Feteşti közelében, a Duna mellett] és mindenfelé a Dunánál", míg „a mi embereinknek semmi igazságuk sincs tőletek". De „... a ti embereitek eléggé a kezemben vannak": *Bogdan*, Documente şi regeste, 120–122. – Vö. ugyanott, 122–123, 124–125, 127, 128–129.

[104] *Hurmuzaki* Documente, XV, 1, 132.

[105] *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 135.

[106] *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 136–137. – Ugyanez oklevélből megtudjuk, hogy a törcsváriak zaklatásai továbbra is érintették a *brassói* kereskedőket is „in conductione ... rerum mercemonialium ... ad ipsas partes transalpinas": ugyanott, 137. – Egy 1494. évi erdélyi alvajdai

kedőinek feltartóztatása és megkárosítása miatt.[107] Aminthogy fia, IV. Radul (cel Mare) 1497-ben megint lezáratta a brassóiak elől a Havasalföldre vezető hágókat – ez alkalommal arra hivatkozva, hogy ellenfelének, a trónkövetelő Mihneának „Erdély vidékében" adnak menedéket.[108]

A következő év, illetve évtized új fejleménye: II. Ulászló Törcsvárt 1498-ban tíz évre, 1508-ban pedig újabb húsz évre zálogba adta Brassónak – persze kedvezett a „Korona-város" polgárainak (így vált lehetségessé például, hogy a fűszerbehozatalban jócskán érdekelt brassói kereskedő, Keilhau – mint láttuk – egyúttal Törcsvár várnagya legyen),[109] annál kevésbé volt ínyére a havasalföldieknek. Ha II. Ulászló 1508 januárjában adta újból zálogba a várat a brassóiaknak,[110] akkor IV. Radul – nem sokkal halála s Mihnea trónra lépése előtt[111] – 1508 februárjában vagy márciusában záratta le ismét a brassóiak előtt „az összes utakat, ... a *Dîmboviţa útját*, a *Prahova* útját és a *Teleajen* útját."[112] A brassóiak válasza az volt, hogy – Szebennel[113] és Besztercével[114] együtt lépve fel – pár hónappal később Ulászló királlyal megújíttatták árumegállító jogukat a román fejedelemségek kereskedőivel szemben.[115]

---

oklevél pedig ismét a *havasalföldiek* sérelmeit teszi szóvá: a törcsváriak megtiltották, „ne aliquis res Volachorum emere audeant": *Hurmuzaki*, XV, 1, 140.

[107] *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 142–143 (1494–1495). – „Sciatis – írta Vlad a brassóiaknak 1495 elején –, quod vias claudimus, ut homines nostri ad vos non transiant [!], et vestri ad nos non veniant. Aut putatis, quod *pannum* aut *ferrum* in aliis locis non possumus invenire? In *Moldova* aut in *Turchia* tantum inveniemus, quantum fiet voluntas nostra": ugyanott, 143.

[108] *Bogdan*, Documente şi regeste, 130–131. – Vö. már Vlad Călugărul 1494-ben Szebenhez intézett hasonló panaszával: *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 141. és Barcsai Jánosnak, II. Ulászló Havasalföldre küldött követének ugyanez évben szintén a szebeniekhez címzett levelével: segítsenek átjutnia, mert az út zárva van, s ne engedjék Mihneát erdélyi területre lépni: ugyanott, 147.

[109] Lásd fentebb a 18. jegyzetet, valamint a 3. számú táblázat 4–6., a 7. számú táblázat 2–4. és a 10. számú táblázat 5. sorszámát.

[110] *Bogdan*, Documente şi regeste, 136.

[111] Radul – aki 1507 végén még „pacem seu treugam perpetuam" kötött II. Ulászlóval és a hét szász székkel: *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 177–178. – 1508. ápr. elején halt meg: ugyanott, XV, 1, 181. Utódja, Mihnea – aki előzőleg „Erdély vidékében" élt (lásd fentebb a 108. jegyzetet) – már június elején sietett Szeben városát biztosítani arról, hogy „nolumus nos esse ingrati [!] de beneficiis, quas [!] in Hungaria accepimus": ugyanott, 183–184.

[112] *Bogdan*, Documente şi regeste, 135–136. – Megjegyzendő, hogy *Manolescu* – aki könyvében szintén idézi Radulnak ezt az oklevelét (ugyan az utak elzárására vonatkozó passzus nélkül) – az iratot tíz évvel korábbra datálja, és Törcsvár első elzálogosításával hozza kapcsolatba: i. m. 1965, 51–52.

[113] Radul egyik, már 1500-ban a szebeniekhez intézett levelében felpanaszolta, hogy szár os kereskedője szenvedett náluk érzékeny veszteséget: „Kyrka perdidit V milia florenorum, Dragota perdidit 1000 et 300 flor., Nicula perdidit 3000 flor., Gergina 600 perdidit flor., Dreyusche 400 perdidit flor.": *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 153–154. – Szebennel való nézeteltérései azonban kevésbé voltak élesek – vö. ugyanott, 164 (1504); 180 (1508) –, mivel a szebeniek, mint többször említettük, nem folytattak *aktív* kereskedelmet a Havasalföldön.

[114] Beszterce kereskedelmi szerepére lásd fentebb a 22–23. jegyzetet, valamint II. Ulászló 1508. júl. 29-i oklevelét, amely a moldvai kereskedők Besztercén teljesítendő harmincadfizetését szabályozta: *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 185–186.

[115] „... mercatores de partibus Moldaviae et aliis locis externis ... pro vetere illarum civitatum nostrarum consuetudine et libertate non possent ultra illas civitates nostras cum mercibus eorum progredi, sed in illis duabus civitatibus nostris, cibinensi videlicet et brassoviensi, veluti locis

A Fekete-tenger mellékéről Havasalföldön át Erdélybe vezető kereskedelem alakulásába tehát jócskán belejátszottak a *hatalmi* viszonyok: a havasalföldi trónviszályok, a vajdák hullámzó politikai kapcsolatai Brassóval és Erdéllyel, fokozódó függőségük a Portától, a pontuszi partvidék közvetlen török hódoltatása.[116] E kereskedelemben való részesedés körüli küzdelem *gazdasági* magva azonban abban rejlett, hogy a 15. század második felében a havasalföldi kereskedők az erdélyi szászok tényleges vetélytársaivá izmosodtak. Míg a brassóiak továbbra is fenn akarták tartani aktív szerepüket a Kárpátokon túli kereskedelemben, addig a havasalföldiek nemcsak a *„transzalpin* részekről" igyekeztek kiszorítani őket, hanem megpróbálták áruikat továbbszállítani, az *erdélyi* piacra is benyomulni.

Az a kép, amely a fűszerbehozatal megoszlását illetően az 1503. évi brassói huszadjegyzékből elénk tárult, a szembefeszülő törekvések bizonyos fokú kiegyensúlyozódását tükrözi. A brassóiak immár lemondani kényszerültek a havasalföldi *fűszer*kereskedelem zöméről — csak a „societas magna" tagjai fejtenek ki még aktív tevékenységet *ebben* az üzletágban. Letűnőben van a brassóiak kereskedelmének „hőskorszaka",[117] amikor mozgékonyan és versenytárs nélkül járták az utakat Brăila-ig és a „nagy tengerig". A *fűszeráruk* túlnyomó részét most már havasalföldi kereskedők hozzák fel a városba.[118] Másfelől viszont: a Havasalföldről jövők nem tudták még valóra váltani az erdélyi piacra való betörési kísérletüket. A borsnak s egyéb fűszereknek Brassón *túli* közvetítéséből továbbra is kirekednek; ennek haszna a lassanként elkényelmesedő szász patrícius-kereskedők jövedelemforrása marad.

Az utóbbi tényről éppen akkor győződhetünk meg, ha a bevezetőben feltett *harmadik* kérdésre irányítjuk figyelmünket.

3.

Mi volt a behozott fűszer *további* útja? — ezt a kérdést kell hát most megvizsgálnunk; a dél-erdélyi borsimport mennyisége ugyanis valóban olyannak bizonyult, amely messze meghaladta a helyi fogyasztás szükségletét.

A kérdéses összefüggésben már a 14. század végi és 15. század eleji források is *Nagyvárad*ra (Grosswardein, Oradea) hívják fel a figyelmünket: hiszen az erdélyi szász

depositionis mercium deberent et tenerentur merces suas deponere ... Quapropter ... mercatores forenses et extraneos cum rebus et mercibus eorum, dum ad loca depositionum pervenerint, ad hoc regnum nostrum Hungariae penetrare non permittatis ...": *Hurmuzaki,* Documente, XV, 1, 185. (1508. jún. 24.)

[116] 1475-ben török kézre került a genovaiak legfontosabb fekete-tengeri kolóniája, a Krím-félszigeti Kaffa (Feodoszija), 1484-ben pedig Kilia a Duna és Cetatea Albă (Akkerman) a Dnyeszter torkolatánál.

[117] Vö. *A. L. Schlözer,* Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, III, Göttingen, 1797, 678–682.

[118] Meg kell itt jegyeznünk: a havasalföldi kereskedők 1503-ra még csak a *keleti fűszerek* tranzitjában értek el ilyen túlnyomó részesedést; a Brassóból Havasalföldre irányuló kivitelben, illetve havasalföldi termékek Brassóba való behozatalában csak a 16. század közepére kerültek túlsúlyba az erdélyi kereskedőkkel szemben: *Manolescu,* i. m. 1965, 132, 135–136, 152–158.

városokból Nagyváradon át vezetett a fő út mind az ország fővárosába, Budára, mind Felső-Magyarország központjába, Kassára.[119]

A váradi vásárok kiemelkedő jelentőségét az a nagy vámpör világítja meg a legszemléletesebben, amely az 1470-es években egyrészt a nagyváradi káptalan, másrészt az erdélyi s magyarországi városok egész sora között a káptalan által szedett vásárvám mérsékléséért folyt, s Mátyás király nádora, Guti Ország Mihály 1478. évi, a városoknak kedvező ítéletlevelével ért véget; majd Mátyás halála után újrafelvétel folytán a személynöki bíróság elé került, amely a nádori ítéletet 1492-ben megerősítette.[120] A perbe szálló városok sorát éppen az erdélyiek nyitották meg, élükön Nagyszebennel és Brassóval; a magyarországiak közül pedig a perbe először Buda, Pest és Kassa kapcsolódott be. S a városok éppen azoknak az áruknak a vámcsökkentését vívták ki, amelyek ezeken az útvonalakon a távolsági kereskedelem tárgyát képezték.

Ilyen volt az *élőállat*, amelyet Erdélyből, illetve Erdélyen át Moldvából nagy számban hajtottak ki nyugat felé.[121] Az – 1476-ból fennmaradt, de valószínűleg már a 14–15. század fordulóján keletkezett – káptalani vámtarifához képest az 1478. évi nádori ítéletben foglalt és 1492-ben megerősített új vámtarifa az ökör darabja (és az ökörbőr párja) vámját a felére (2 dénárról 1 dénárra) csökkentette.[122]

Ilyen volt a *posztó:* mind Buda, mind Kassa felől az Erdélybe irányuló behozatal s az Erdélyből Havasalföldre és Moldvába menő kivitel egyik fontos cikke.[123] A káptalani vámtarifához képest, amely az eladott posztó vámját fajta és végszám szerint részletesen megszabta, a nádori szabályzat itt is jelentős mérséklést hozott: eltekintett az egyes nyugati fajták megkülönböztetésétől, és a posztót nem minőség és mennyiség szerint, hanem egyszerűen szekérrakomány gyanánt vámolta, *szekerenként 1 forinttal.*[124]

De a tarifatételek mérséklésénél is nagyobb vívmányt jelentett a korábbi vámolási gyakorlat bizonyos – a kereskedőket különösen érzékenyen érintő – mozzanatainak

[119] Vö. pl. *Mályusz E.*, Zsigmond-kori oklevéltár, I, Bp., 1951, 622–623 (1399); Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts, Hgb. von *K. Mollay*, Bp., 1959, 190 (1403–1439).

[120] *Kubinyi A.*, A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a 15. század végén. In: Tanulmányok Budapest múltjából, XV, Bp., 1963, 189 s köv. – A váradi káptalan vásárvámjogának előzményeire lásd még a budai káptalan 1392-i kibocsátványát, amelyben az idevágó 13. század végi okleveleket hitelesítette, valamint Mátyás király 1477. évi oklevelét, amelyben a vonatkozó 13. század végi, 1343. és 1412. évi okleveleket írta át és adta ki a városok kérésére: *Teleki*, i. m. XII, 15–21; *Fr. Zimmermann–C. Werner–G. Müller*, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, III, Hermannstadt, 1902, 45–46. – A per menetére vö. *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 92–93 (1476); *Teleki*, i. m. XII, 9–10, 26–28, 53–55, 58–69 (1477–1478).

[121] A moldvai kereskedelmi kapcsolatokra (vö. fentebb a 22–23. és 114. jegyzettel) más alkalommal fogunk részletesebben kitérni. – Moldvából való állatkivitelre lásd pl. *(Zimmermann –) Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 498–499 (1433); *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 262 (1448), 280 (1449), 498 (1455); Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, III, 1–2 (1500 körül); *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 165 (1504); stb.

[122] *Teleki*, i. m. XII, 69; *Kubinyi*, i. m. 197, 212.

[123] Brassói és barcasági kereskedők Moldvába való posztókivitelére lásd pl. II. Alexandru moldvai vajda 1449. évi oklevelét, amelyben löweni, kölni, cseh (szileziai) és budai (Bitvar), valamint durvaposztó után szabott ki vámot: *Gündisch*, Urkundenbuch, V, 280. – Ştefan cel Mare moldvai fejedelem 1482-ben Brassóban vásároltatott posztót: *Hurmuzaki*, Documente, XV, 1, 118; stb.

[124] *Teleki*, i. m. XII, 68; *Kubinyi*, i. m. 198, 213.

kiküszöbölése. A káptalan és vámosai ugyanis egyes, viszonylag kis mennyiségben is nagy értéket képviselő áruknál a tarifált darabvámról a számukra sokkal gyümölcsözőbb értékvámra tértek át, éspedig – az ilyen áruknál másutt régóta szokásos módon[125] – 1%-os értékvámra: „ita videlicet, quod a singulis mercantiis unum florenum auri valentibus singulum denarium talismodi monetae, cuius centum denarii unum florenum auri valent", hajtottak be – amint a per egyik tanúja vallotta.[126] Az értékvámolás persze csak akkor volt hatékony, ha az árurakomány felbontásával járt együtt. A budai vámolás erejét, súlyát is számottevően gyengítette annak idején Zsigmond királynak az az 1404. évi rendelkezése, amely szerint az erdélyi kereskedőktől „de curribus totis oneratis et non de singulis ac specialibus rebus" szedjenek vámot.[127] Hasonló hatása volt most Váradon a szekérrakomány szerinti vámolás elve bevezetésének és a nádori ítéletlevél amaz előírásának, „quod singulas mercantias seu res mercatorum quorumcumque exactores tributorum singillatim examinare vel conspicere *non* habeant":[128] a szekerek felbontási tilalma következetes kimondásának.

De a finomposztón kívül milyen *más* portékát vihettek azok a szekerek, amelyeket a káptalani vámosoknak immár nem volt szabad felbontaniok, de – az ítéletlevél szövege szerint – a finomposztóhoz hasonlóan *ugyancsak 1 forinttal* vámolhattak?[129] A posztón kívül bizonyára késeket: az erdélyi szászok másik fontos, *nyugat felől* importált és kelet felé exportált cikkét; ezek mellett nyilván olyan árukat, amelyekre a leginkább áll az, hogy kis mennyiségben nagy értéket képviseltek: borsot, fűszereket – az erdélyi szászok *kelet felől* való behozatalának különösen fontos árucikkeit. Ezt a következtetést támasztja alá az erdélyi szász városoknak az 1%-os értékvám elleni tiltakozása is a per 1492. évi újrafelvétele idején. „... mindenki – írták felháborodottan –, aki az itt [Váradon] megforduló áruk mennyiségét és számát ismeri..., megítélheti, milyen gyakran történt, hogy ezer forint értékű árut vivő szekerek után a káptalan jogtalan és mértéktelen visszaéléssel tíz arany forintot hajtott be. Vannak pedig olyan kereskedők, akik hol többet, hol kevesebbet, de néha három- vagy négyezer, sőt még nagyobb értékben szoktak árukat szállítani."[130] Aligha kételkedhetünk abban, hogy a váradi vásárra érkező ezer vagy többezer forintos kocsirakományok nem utolsósorban éppen nagy értékű fűszereket rejtettek magukban.

S ha netán maradna még efelől némi kétely bennünk, ezt is eloszlathatják azok a felvilágosítások, amelyeket Bihar vármegye középkori vámhelyeinek összeírása tartogat

[125] *Domanovszky S.*, A harmincadvám eredete, Bp., 1916, 38–41; *Pleidell A.*, A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban, Bp., 1925, 18.

[126] *Kubinyi*, i. m. 194–195.

[127] *Zimmermann–Werner–Müller*, Urkundenbuch, III, 328–329; *Mályusz E.*, Zsigmond-kori oklevéltár, II, 1, Bp., 1956, 403.

[128] „... sed de quibuscumque rebus mercimonialibus, quae vehuntur in curribus, secundum exigentiam huiusmodi currus onerati aut curruum oneratorum tributa exigantur": *Teleki*, i. m. XII, 68.

[129] „... de curru *pannis seu aliis mercantiis* bene onerato exigatur florenus unus..." Az *aliae mercantiae* kifejezés itt nem vonatkozhatik halra, gabonára, sóra, gyapjúra, szénára, nyersvasra stb., mert az ilyen árukat szállító szekerek vámját az ítéletlevél e szövegrész után külön-külön felsorolta és 1 forintnál jóval alacsonyabb összegben állapította meg: *Teleki*, i. m. XII, 68–69.

[130] *Kubinyi*, i. m. 195.

számunkra.[131] Az összeírás ugyan néhány évtizeddel később, 1520-ban kelt, de bízvást vonatkoztatható a századforduló körüli állapotokra – annál is inkább, mivel a vizsgálat, amelynek eredményeként az összeírás elkészült, kifejezetten a „régi keletű" vámvisszaéléseknek kívánt gátat vetni.[132]

A forrást különösen becsessé teszi, hogy a vármegye egyes vámhelyein fizetendő vámtételeket is felsorolta. Azok a vámtételek voltak szemlátomást a legmagasabbak, amelyeket ún. *currus ligatus*-ok után róttak ki. Míg a terheletlen szekér (currus non oneratus) vámja 1-től 4 dénárig, a terhelt szekéré (currus oneratus) pedig 2-től 8 dénárig terjedt, addig a – 13 vámhelyen említett – currus ligatus-é 4 dénártól 75 dénárig emelkedett; már ez is arra vall, hogy az ilyen nevezetű szekereken nemegyszer különösen értékes árurakományt szállítottak. Az áru mineműségére közvetlenül is világot vet azután az a négy eset, amikor a currus ligatus-ra nemcsak pénzbeni, hanem természetbeni vámot is kivetettek – mégpedig *borsban;*[133] így Köleséren (Arpăsel) 12 dénárt és 12 dénár értékű borsot, Telegden (Tileagd) 32 dénárt és 25 dénár értékű borsot, Réven (Vadu Crişului) 40 dénárt és 20 dénár értékű borsot, végül magán Váradon, a Velence utca végén 50 dénárt és 25 dénár értékű borsot.[134] „Nem lehet itt tehát másra gondolni, mint arra – vonta le a következtetést már *Iványi Béla* –, hogy ezeken a szereken . . . fűszert, keleti drága és ritka specialitásokat szállítottak, »minuta mercimonia«, többek közt és talán legtöbb esetben borsot is".[135]

Ez az indokolt következtetés, a vámpörbeli ítélet idézett passzusával együtt, a *currus ligatus* kifejezés pontos értelmezéséhez is hozzásegít. „Ha ilyen drága szállítmánnyal volt megrakva a szekér – folytatta gondolatmenetét Iványi –, akkor bizonyára le volt takarva valami ponyvafélével vagy bőrrel, hogy az időjárás viszontagságai kárt ne tegyenek a rakományban, – szóval *födeles* szekér volt, és ezt jelentheti a currus *ligatus*". Igen ám, de a *ligatus* szó nem lefödöttet, hanem *lekötött*et, lekötözöttet jelent; a currus ligatus-okon így nyilván éppen azokat az – akár több ezer forint értékű rakományt is szállító – jól lekötözött szekereket értették, amelyeket – az 1478-ban hozott s 1492-ben megerősített nádori ítélet értelmében – még a váradi vásárvámosoknak sem volt szabad kibontaniok.

Sőt, a felbontási tilalom alá eső, értékes portékával megrakott szász szekerek Nagyvárad felé vezető útjának közelebbi részleteire is következtethetünk az összeírásból. Ha ugyanis megfigyeljük azoknak a vámhelyeknek a földrajzi elhelyezkedését, ahol az összeírók *currus ligatus*-t említettek, feltűnik, hogy a borsban fizetendő vámot is kiszabó 4 hely közül 3 – Rév, Telegd és maga Várad (- Velence) – a Sebes-Körös mellett: az Erdélyből Magyarországra vezető „nagy országút"[136] mentén fekszik. Az országút

[131] Itt nem vásárvámról volt szó, hanem út-, híd-, illetve kapuvámról. A váradi püspök és káptalan ilyet is szedett, méghozzá Váradon kettőt is, az egyiket a Sipos utca, a másikat a Velence utca végén: *Iványi B.*, Bihar és Borsod vármegyék vámhelyei a középkorban, MGSz, 1905, 90–93.

[132] *Iványi*, i. m. 81–83. – Vö. a Bihar vármegye vámhelyeiről szóló 14. századi oklevelekkel: *Zimmermann–Werner–Müller*, Urkundenbuch, II, 3 (1342), 119 (1356), 221 (1364).

[133] Vö. fentebb a 16. jegyzettel.

[134] *Iványi*, i. m. 93–95, 114–117.

[135] *Iványi*, i. m. 96.

[136] Vö. *Iványi*, i. m. 100.

néhány megelőző, a Királyhágón inneni (erdélyi) állomásáról más, korábbi források tájékoztatnak. Ilyen Losonczi Zsigmondnak 1424. évi rendelkezése, amelyben megtiltotta Sebesvár (Bologa) várnagyainak és Bánffyhunyad (Huedin) tributariusainak, hogy a szekereikkel áthaladó szebeni és más szász kereskedőkön vámot vegyenek;[137] Zsigmond királynak 1428-ban kelt oklevele, amelyben ugyanilyen értelmű utasítást adott, többek között, Körösfő (Crişeni) és ugyancsak Bánffyhunyad vámosainak;[138] valamint Hunyadi János kormányzó 1446. évi kibocsátványa, amelyben Losonczi Zsigmondnak tiltotta meg az erdélyiektől való vámszedést Bánffyhunyadon és Sebesváron.[139] Körösfő, Bánffyhunyad, Sebesvár, Rév, Telegd – ezek voltak a *magna via* Kolozsvár és Nagyvárad közötti, kelet-nyugat irányú szakaszának állomásai;[140] ez volt a Brassóból, Szebenből – Tordán (Thorenburg, Turda)[141] és Kolozsváron (Klausenburg, Cluj)[142] át – Várad felé igyekvő szász kereskedők fő útja.

De jártak, kivált a szebeniek, egy másik útvonalon is: Aradon át. A bihari összeírás szerint a negyedik vámhely, ahol a tributum egy részét borsban kellett teljesíteni, nevezetesen Kölesér, Váradtól délre esett; s ennek az Aradról jövő, dél-észak irányú útnak a mentén az összeírók még két további vámhelyen jeleztek *currus ligatus*-t: Tamáshidán (Tămaşda) és Remetén.[143] Az útvonal előző, Szeben–Arad szakaszának egyes állomásairól megint a szebeniek javára kibocsátott különböző védlevelek adnak felvilágosítást. Ezek szerint vagy Déván (és Lippán) át, a Maros mentén közelítették meg Aradot: a „per Devam" irányra, a szokásos tributum lefizetése mellett, már Lajos királynak egy 1351. évi oklevele szabad menetelt biztosított számukra,[144] vagypedig Hátszegen (Haţeg), Szádon (Szádvörösmart, Virişmort: Lugostól északkeletre) és szintén Lippán (Lipova) keresztül. Az utóbbi útvonalra vet fényt Zsigmondnak (imént említett) 1428-i oklevele, amely – többek között – a hátszegi vámosoknak is szólt;[145] Ozorai Pipo temesi főispánnak négy évvel korábban szádi várnagyához címzett rendelkezése: ne szedjen vámot a szebeniektől és más szász kereskedőktől;[146] végül ismét Zsigmond királynak 1433-ban immár Rozgonyi István temesi főispánhoz intézett utasítása, amelyben megtiltotta, hogy a a szász kereskedőket, kiváltképpen a szebenieket, tributum-fizettetés céljából (az ugyancsak Lugostól északkeletre fekvő) Morzsina felé térítse: szokásos, igaz, jogos és régtől fogva használt útjukról, amelyen „de ipsis partibus nostris Transsilvanis per oppidum Zaad versus Lippam et de ipsa Lippa ad dictas partes nostras

[137] *(Zimmermann–) Gündisch,* Urkundenbuch, IV, 210.

[138] *(Zimmermann–) Gündisch,* Urkundenbuch, IV, 330–331.

[139] *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 171–172.

[140] *Borcsiczky B.*, A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a 14–15. században, Bp., 1914, 24.

[141] Mátyás 1471-ben Brassó polgárait és a barcaságiakat felmentette a Tordán fizetendő vámtól: *Teleki,* i. m. XI, 434–436.

[142] A Torda–Kolozsvár útszakaszra: *Gündisch,* Urkundenbuch, V, 74–75 (1441); 575 (1457).

[143] *Iványi,* i. m. 116–117.

[144] *G. Fejér,* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, IX, 2, Budae, 1833, 66; *Zimmermann–Werner–Müller,* Urkundenbuch, II, 84.

[145] Lásd a 119. jegyzetet.

[146] *(Zimmermann–) Gündisch,* Urkundenbuch, IV, 209.

Transsilvanas" tartanak.[147] Aradról azután az erdélyiek vagy Szegeden[148] és Kecskeméten keresztül Buda felé folytatták útjukat (a kecskeméti vám alól való mentességüket Zsigmonddal több ízben is biztosíttatták),[149] vagypedig – mint lekötözött szerekeik jelezték – Tamáshidán, Remetén és Köleséren keresztül Várad felé.

Váradról ismét két fő irányba ágazott az út; egyrészt nyugatnak: Szeghalmon – az akkori Bihar megye legnyugatibb vámhelyén[150] – és Szolnokon át Pest–Buda irányába;[151] másrészt északnak: Debrecen felé. Várad után éppen ez utóbbi vonalon, ti. a Váradtól Debrecenbe vezető utakon tűnnek fel *currus ligatus*-aink: Biharon (Biharea) és Sztáron (Esztár) (75, illetve 12 dénár vámmal), Szalárdon (Sălard) és Létán (Nagyléta) (32, illetve 4 dénár vámmal), valamint Hencidán (12 dénár vámmal).[152] Végül Debrecen után Sámsonban jelentek meg (8 dénárral megróva); ez immár a Debrecen – Kassa (Kaschau, Košice) útvonalat jelzi észak felé.[153]

Közben azonban többnyire már Nagyváradon – kisebb részt Debrecenben – gazdát cseréltek az értékes rakományok. Az adásvételre egy, a váradi vámpör és a bihari vámösszeírás közötti s a brassói huszadjegyzékkel azonos időpontban kelt forrásból derül fény: a *kassai Handelsgesellschaft* 1502–1503. évi feljegyzéseiből.

A kassai kereskedő-céh: a „Bruderschaft der reichen Cromer"[154] néhány tagja alapította ezt a kereskedelmi társaságot, amely legalább 1518-ig bizonyosan fennállott: ez évi számadása szerint 5000 forintos tőkebefektetés után 20%-os nyereséget hozott.[155] 1502–1503-ból reánk maradt „Handelsregister"-ei pedig képet adnak üzleti tevékenységének – a brassói *societas magna*-éhoz hasonló – jellegéről, meglehetősen egyszerű mechanizmusáról.[156]

Ennek kiindulópontja abban állt, hogy – némi borkivitel ellenében is – a társaság textilárukat, elsősorban posztót vásárolt Krakkóban (Thurzó György és Haller János krakkói nagykereskedőtől).[157] Az importált textiliákat azután a társaság kisebb részben a kassai piacon értékesítette – a vásárlók között kassaiak mellett itt is szerepeltek

[147] *Zimmermann–Gündisch,* Urkundenbuch, IV, 497–498. – Rozgonyi István hat évvel korábban még mint Győr, Fejér és Bakony megye főispánja adott ki védlevelet a Bécs felé tartó szebeni kereskedők javára: ugyanott, 272.

[148] Mátyás 1475-ben utasította a szebeni polgármestert, hogy annak a 98 darab ökörnek az árát. amelyet Kádár Tamás szebeni polgártól Szilágyi János szegedi bíró az ő parancsára lefoglalt, térítse meg királyi jövedelméből, darabjáért 3 forintot számítva: *Teleki,* i. m. XI, 542–543.

[149] *Zimmermann–Werner–Müller,* Urkundenbuch, III, 565–566 (1413), 636–637 (1415).

[150] *Iványi,* i. m. 89, 101, 119.

[151] *Borcsiczky,* i. m. 27.

[152] *Iványi,* i. m. 95, 100–101, 121–123.

[153] *Iványi,* i. m. 101, 125; *Borcsiczky,* i. m. 27–28.

[154] MGSz, 1897, 190–192.; 1898, 31–34,; 1903, 342–352. – Vö. Szófejtés és gazdaságtörténet. Crom–cromer–kalmár, Magyar Nyelv, 1976. 4. sz., 422–429.

[155] *Kemény L.,* Kassai kereskedelmi társaság 1518-ban, MGSz, 1897, 482.

[156] *Kerekes Gy.,* A kassai kereskedelmi társaság följegyzései 1502. és 1503., MGSz, 1902, 106–117. – Vö. *O. R. Halaga,* Kaufleute und Handelsgüter der Hansa im Karpatengebiet, Hansische Geschichtsblätter, 85, Köln – Graz, 1967, 83.

[157] A két üzleti év legfontosabb posztószállítmányait Thurzó György küldte Krakkóból, összesen 8709 forint értékben: *Kerekes,* i. m. 109.

erdélyiek: egy segesvári (Schässburg, Sighişoara), két besztercei kereskedő –, zömében azonban a tiszántúli vásárokon kínálta eladásra: Varsányban a Demeter-napi, Debrecenben a György-napi vásáron és mindenek felett *Nagyváradon:* a kis és nagy László-, György-, Egyed-, Ferenc-, Imre-, Háromkirály-, Erzsébet- és pünkösd-napi vásáron. A vevők túlnyomórészt *erdélyi kereskedők:* brassóiak, beszterceiek, kolozsváriak, segesváriak, szászrégeniek (Sächsisch–Reen, Reghin); egyetlen havasalföldit sem találunk közöttük. „A kassaiak Lengyelországból, Krakkóból, beszerezvén a különféle posztókat, . . . nem szállíthatták el Erdélybe, hanem elvitték fele útig Nagyváradra, Debrecenbe. Ide eléjük jöttek a brassói, kolozsvári stb. kereskedők, de nem üresen, hanem fűszerekkel (borssal) megrakodva, hogy átadják a kassaiaknak, kik a felvidéket látták el cikkekkel."[158] Sőt, a Debrecenben és Nagyváradon megforduló brassói kereskedőket – akik néha közvetlenül borsban egyenlítették ki a kassaiaktól nagyban vásárolt posztó vételárát vagy annak egy részét – nemegyszer személy szerint is azonosítani tudjuk az 1503. évi brassói huszadnaplóban szereplő bors-importőrökkel. Ilyen személy volt Schwarcz Péter, aki $^1/_2$ mázsa, vagy Keilhau és Ailda, aki egyenesen 8 mázsa borssal törlesztett.[159]

A bors itteni áráról az az adásvétel tájékoztat, amelynek során 1502-ben 1 mázsa 17 font bors 58 forintért cserélt gazdát.[160] Ez a bors-ár – a brassói huszadnaplóban dívó 60 fontos mázsával számolva – 45,19 forint mázsánkénti árnak felel meg, és a kassai Handelsregisterekben szereplő posztóár-adatokkal[161] egybevetve, azt jelenti, hogy a kassai társaság által forgalomba hozott legdrágább posztók közül: a brüggeiből $1\ ^1/_4$ véget, a mechelniből $2\ ^1/_4$–3, a „Colcister"-ből[162] $3\ ^1/_2$–$3\ ^3/_4$, a maastrichtiből $4\ ^1/_2$ véget, a legolcsóbbakból: a sziléziai fajtákból és a „Sorèze"-ből pedig egyenesen 11–18 véget tudtak az erdélyi szász kereskedők 1 mázsa bors árán beszerezni, majd az erdélyi piacra vetni, illetve Havasalföldre exportálni.[163]

*

[158] *Kerekes,* i. m. 107.

[159] Lásd a 3. számú táblázat 4–6, 8–9. sorszámát. – 8 mázsa borssal egyenlítette ki vásárlását Johannes Benckner is, aki az 1503. évi brassói huszadjegyzékben – mint említettük – csak posztó- és késexportálóként szerepelt, de valószínűleg szintén a *societas magna* tagja volt, és Schwarcz Péterhez hasonlóan nemcsak a nagyváradi, hanem a debreceni vásárt is látogatta. Brassó 1505. évi *registrum debitorum*-jában olvashatjuk a következő tételeket: „Item Swarz Peter tenetur 300 flor zw bezalen, wan her von Dőbricz kymt. . . Item domino Johanni Benckner dedimus kanth. piperis 6, quos vexit ad nundinas Dobricienses, ut idibem vendat": Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, 176; hasonlóan: ugyanott, 180 (1506). – Az 1516. évi *registrum debitorum* szerint Benckner Budára is eljárt: „Item domino Johanni Benckner dedimus in monetis pro solutione bombardistarum, quas Budae emerat civitati, flor. 100": ugyanott, 214.

[160] *Kerekes,* i. m. 116.

[161] *Halaga,* i. m. 83.

[162] *Halaga,* i. m. 83. ezt az angliai Colchesterből származó posztónak tekinti. Feltehető azonban, hogy a német nyelvű forrásban szereplő *Colcister* (*Kerekes,* i. m. 116. old.: Kalciszter) elírás Colcischer, illetve Colnischer (kölni) helyett. – Vö. pl. a Budai Jogkönyv *Colnisch* szóalakjával: Ofner Stadtrecht, 197, 201.

[163] A brassói huszadnaplókban előforduló posztófajták túlnyomórészt azonosak a kassaiak Krakkóból behozott és a brassóiaknak Nagyváradon továbbadott áruválasztékával.

Mindezek szerint a dolgozatunk bevezetőjében feltett harmadik kérdésre a következő választ adhatjuk.

A Fekete-tenger mellékéről a dél-erdélyi szász városokba importált fűszerszállítmányok további útja – további útjának fő ága – *Brassóból és Nagyszebenből* a Tiszántúl fontos városába: *Nagyváradra,* innen pedig Felső-Magyarország (Kelet-Szlovákia) központjába: *Kassára* vezetett. Ezeknek az útszakaszoknak a forgalmából havasalföldi kereskedők már nem részesedtek; az értékes fűszer túlnyomó részét Váradig *erdélyi szász* kereskedők, azon túl *kassaiak* közvetítették.

S hozzátehetjük: forrásaink tanúsága szerint a *Fekete-tenger* keleti partvidékéről Erdélybe és Magyarországra vezető ezen útvonal még a 16. század elején is zavartalan fűszerutánpótlást biztosított; azokban az években, amikor a velencei gályák már alig vagy egyáltalán nem találtak fűszert a *Földközi-tenger* keleti partvidékén: Alexandriában és Bejrútban;[164] azokban az években, amelyek – Afrika körülhajózásának, a portugálok kelet-indiai megjelenésének következményeként – a mediterrán fűszerkereskedelem évtizedekre szóló válságát vezették be.[165]

Ж. П. Пах:

ПУТЬ ЛЕВАНТИЙСКОЙ ТОРГОВЛИ ЧЕРЕЗ ТРАНСИЛЬВАНИЮ НА РУБЕЖЕ XV–XVI СТОЛЕТИЙ

(Резюме)

В своей прежней статье („Сазадок", № 1/1975) автор доказывал, что в XV веке были регулярно импортированы восточные бакалейные товары, особенно перец, от Черного моря через Валахию в Трансильванию, в частности в саксонские города Южной Трансильвании, в Брашшо и Надьсебен.

Связываясь с этим, в настоящей статье автор ставит два новых вопроса: 1) Какого размера был ввоз бакалейных товаров? 2) Каков был дальнейший путь импортированной бакалеи?

1. С целью определения количества ввоза бакалейных товаров автор подвергает детальному статистическому изучению таможенные книги Надьсебена (Hermannstadt, Sibiu) от 1500 г. и Брашшо (Kronstadt, Braşov) от 1503 г. Установлено, что ввоз перца от Причерноморья через Валахию в упомянутые два таможенных пункта в самом начале XVI века составил всего 825 центнеров в год (и представлял пошлинную стоимость в сумме больше 36 200 форинтов). Данное количество составляет в пять раз больше, чем ввоз перца со стороны Адриатического моря через Вену в Пожонь (Pressburg, Bratislava), в главный таможенный пункт Западной Венгрии – значит первый значительно содействовал снабжению рынков Трансильвании и Венгрии. В то же время данное количество составляет примерно одну десятую годового ввоза Венеции из Александрии, но лишь 5,8–7,4% валового ввоза Венеции из Александрии и Бейрута.

[164] *Heyd,* i. m. II, 531–532; *Braudel,* i. m. I, 493–494.

[165] *V. Magelhães-Godinho,* Le repli vénitien et la route du Cap, 1496–1533. In: Hommage à Lucien Febvre, Paris, 1953, II, 287 s köv.; Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, edited by *B. Pullan,* London, 1968, Introduction, 3–6.

Определив размер импорта бакалейных товаров в Южную Трансильванию, автор останавливается и на том вопросе, как ввоз разделился между отдельными группами торговцев. Показывается процесс, в ходе которого валахские торговцы стали конкурентами торговцев Брашшо, и на рубеже XV–XVI столетий подавляющее большинство ввоза бакалейных товаров уже они сами посредничали не только в Надьсебен, но и в Брашшо.

2. Что касается дальнейшего пути бакалейных товаров, привозных из Валахии, автор пришел к выводу, что главная линия этого вела из Брашшо и Надьсебена в важный город Затиссья, Надьварад (Grosswardein, Oradea) а отсюда – в центр Верхней Венгрии (Восточной Словакии), в Кашша (Kaschau, Košice). В обороте этих участков пути валахские торговцы уже не участвовали, подавляющиее большинство ценной бакалеи до Варада посредничали трансильванские саксонские торговцы, а дальше же торговцы города Кашша.

Заключительный вывод статьи: путь от восточного побережья Черного моря в Трансильванию и в Венгрию в начале XVI века тоже обеспечил значительное пополнение бакалейных товаров, значит в те годы, когда венецианские галери уже еле находили или совсем не нашли бакалеи на пристанях восточного побережья Средиземного моря в результате появления португалцев в Ост-Индии.

Zs. P. Pach:

LA ROUTE TRANSYLVANIENNE DU COMMERCE LEVANTIN AU TOURNANT DU XV–XVIe SIÈCLES

(Résumé)

L'auteur à prouvé dans son étude précédente (Századok 1975. 1.) qu'au XVe siècle, du côté de la Mer Noire, des épices et surtout du poivre étaient importées régulièrement à travers la Valachie à la Transylvanie, notemment dans les villes saxonnes au Sud de la Transylvanie: à Brassó (Kronstadt, Braşov) et à Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu).

À propos de cette problématique, l'auteur, dans son étude présente, pose deux nouvelles questions: 1. Quel était le volume de l'importation des épices? 2. Quelle était la destination des épices importées, dans les suivantes?

1. Pour pouvoir définir le volume de l'importation des épices, l'auteur examine du point de vue de la statistique dans les détails les registres de douane de Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu) de l'année 1500 et ceux de Brassó (Kronstadt, Braşov) de l'année 1503. Il constate que l'importation de poivre arrivant à ces deux lieux de douane du côté de la Mer Noire à travers la Valachie faisait en total 825 quintaux par année (et signifiait une valeur de douane de plus de 36 200 florints) au commencement du XVI e siècle. Cette quantité faisait le quintuple de l'importation de poivre venant du côté de la Mer Adriatique à travers Vienne à Pozsony (Pressbourg, Bratislava), lieu de douane principal de la Hongrie de l'Ouest; en conséquent, elle contribuait dans une mesure importante à l'approvisionnement du marché de Hongrie et de Transylvanie. En mème temps, cette quantité faisait une dizième à-peu-près de l'importation annuelle de Venise de provenance d'Alexandrie, et elle faisait seulement les 5,8–7,4 pour cent de l'importation totale de Venise de provenance d'Alexandrie et de Beyruth.

Après avoir défini l'échelle de l'importation des épices de Transylvanie du Sud, l'étude relate également la question, comment l'importation était divisée parmi diverses groupes de marchands. L'auteur nous présente le processus, aucours du quel les marchands de Valachie devenaient les concourrants des marchands de Brassó, et au tournant du XV–XVIe siècles, c'étaient eux qui s'entremettaient dans la majeure partie de l'importation des épices non seulement vers Nagyszeben mais vers Brassó aussi.

2. Quant à la destination dans les suites des expéditions d'épices importées de la Valachie, l'étude constate que l'itinéraire principal de ces expéditions menait de Brassó et de Nagyszeben dans la ville importante de la région de la Tisza, à Nagyvárad (Grosswardein, Oradea) et ensuite dans le centre de la Haute–Hongrie, à Kassa (Kaschau, Košice). Aux échanges de ces étapes, les marchands de Valachie ne prenaient pas part. Les marchands saxons de Transylvanie s'entremettaient la majeure partie de l'épice précieuse jusqu'à Nagyvárad et des marchands de Kassa encore plus loin.

La conclusion de l'étude est la suivante: le trajet menant du littoral oriental de la *Mer Noire* jusqu'à la Transylvanie et jusqu'à la Hongrie a assuré même vers le commencement du XVIe siècle un important réservoire d'épices, c'est-à-dire pendant les années quand les galères de Venise ne trouvaient guère ou absolument pas d'épices dans les ports du littoral oriental de la *Mer Méditerranée*, par la suite de l'apparition des Portugais en Inde Orientale.

Urbán Aladár:

KORMÁNYVÁLSÁG ÉS BATTHYÁNY LAJOS ÜGYVEZETŐ MINISZTERELNÖKSÉGE 1848 SZEPTEMBERÉBEN

Az 1848. évi magyar polgári forradalom sorsdöntő hónapja szeptember. A bécsi udvari „katonapárt" – és a vele a magyar kérdésben gyakorlatilag együttműködő osztrák kabinet – nyíltan fellép az 1848: III. tc. ellen, hivatalába visszahelyezi és Magyarország elleni fegyveres fellépésre bátorítja Jellasicsot, lemondásra kényszeríti a Batthyány-minisztériumot, Bécsbe rendeli és lemondatja a nádort, nem hagyja jóvá Batthyány mérsékeltekből álló új kormánylistáját és – az alkotmányos vívmányok kihívó megsértésével – miniszteri ellenjegyzés nélkül királyi biztost és helytartót állít az ország élére. Ezek és más, a fentieket kiegészítő fejlemények vezettek azután ahhoz, hogy a magyar országgyűlés végül is „konventté vált": a tavasszal szentesített törvényeket megtagadó király nélkül, annak ellenszegülve gondoskodott a végrehajtó hatalom megteremtéséről.

1848 szeptemberének az egész szabadságharcra kiható jelentősége abból fakad, hogy az események a legalitásra törekvő és a forradalmi módszerektől húzódozó politikusok nagy részét is meggyőzték arról, hogy „a formák kedvéért" elveszhet minden, amit márciusban sikerült elérni. Az eredetileg reformokat sürgető és a forradalomba belesodródó nemesség, amely olyan nagyra értékelte, hogy a *forradalom* eredményeit *alkotmányos formában* tudták biztosítani, most Bécs nyíltan ellenséges és alkotmányellenes lépései láttán jogosnak és törvényesnek érezte a maga ellenszegülését, beleértve a fegyveres ellenállást is. Ehhez azonban a mozgalmas szeptember eseményeire volt szükség, amely meggyőzte mindazokat, akikben a nemzeti érzés volt erősebb a király iránti hűségnél, hogy Bécs már nem kompromisszumot, hanem kapitulációt vár. Szeptember szétfoszlatta a „kiegyenlítés" reményét és kialakította az országgyűlési képviselők többségében azt a meggyőződést, amely a függetlenségi háború fontos morális tényezője lesz. Ennek a meggyőződésnek és az abból fakadó magatartásnak a jelentőségét csak növeli, hogy a képviselők egy része éppen ezekben a napokban kapja kormánybiztosi megbízatását, utazik szűkebb pátriájába, így elszántságuk közvetlenül ható mozgatóerővé válik.

Szeptember tehát két alapelv: *a népfelség* és a nemzeti érdek, valamint *a monarchikus elv,* a királyi jogkör érvényesítése körül forog olyan történelmi helyzetben, amelyben az többé már nem egyeztethető össze. Sajátsága ennek a történelmi szituációnak, hogy az alkotmányos módszereket az első felelős miniszterelnök, *Batthyány Lajos* kísérli megvédelmezni – többek között Kossuth segítségével – nem kizárólag azért, hogy az alig öthónapos alkotmányos kormányának létét megmentse. Holott a szeptemberi napokban Bécsből visszatérve, kevesen tudták nála jobban, hogy a császár környezetében miként szándékoznak félrelökni az alkotmányosságnak még a formáit is. Miért vállalta

mégis a miniszterelnökséget ebben a reménytelen helyzetben? Kossuthot akarta volna megakadályozni csupán a hatalomra kerülésben, vagy a forradalmat a továbbfejlődésben? Hitt-e még Batthyány abban, hogy Bécstől várhat-e valamit – vagy csak megkísérelte elodázni azt, amit személyes meggyőződése szerint a nemzetre nézve katasztrofálisnak tartott: a fegyveres összecsapást a Habsburg-birodalommal? Miért tartotta meg a miniszterelnök-jelöltséget szeptember 16-a után is, amikor egyrészt Bécsben nyíltan tanújelét adták annak, hogy nem óhajtják miniszterelnökségét, Pesten pedig a vele szemben táplált gyanakvás még testi épségét is veszélyeztette? Miért vállalta a felelősséget, a „fent és lent" immár összeegyeztethetetlen felelősségét akkor, amikor bizonyos lehetett abban, hogy képtelenség eleget tenni a kétirányú és nyilvánvalóan ellentétes kötelezettségnek?

A történeti személyiséggel összefonódó fenti kérdések mellett adódnak más, nem kevésbé fontos és a szakirodalomban nem mindig tisztázott problémák is. Mikor mondott le tulajdonképpen a kormány és hogyan: a miniszterek egyenként, vagy a miniszterelnök tette azt a kabinet nevében? Mikor vállalta Batthyány újból a megbízatást? A ház meg-megújuló bizalmatlansági indítványai közepette milyen tevékenységet fejtett ki Batthyány mint ügyvezető miniszterelnök, aki ezekben a napokban az egész kormányt helyettesítette? Mi volt a miniszterelnök katonapolitikai, védelmi elképzelése, és miként viszonyult ehhez a baloldal? Összefoglalóan: milyen helyzetben és milyen eredménnyel szervezte a *király* nevében az ellenállást az ugyanazon személyt jelentő *császár* zászlaja alatt közeledő inváziós erővel szemben?

A jelen tanulmány megkísérli a kormányválság szeptemberi kibontakozásától Lamberg kinevezéséig áttekinteni a politikai és katonapolitikai eseményeket, összerendezni és a levéltári kutatás anyagaival kiegészíteni ismereteinket. Mivel a kormány lemondásának körülményeihez kellően vázolni kell az előzményeket, a szeptember 10-ig terjedő fejleményeket is igyekszik részletesen bemutatni. Bár az országgyűlésen zajló események a korabeli sajtó segítségével könnyebben megismerhetők, a kép teljessége kedvéért Batthyány ottani szereplésével vagy a megbízatása és tevékenysége körül zajló vitákkal is szükségesnek látszott foglalkozni. A kérdéskör egyébként olyan sokrétű, hogy a vizsgált események középpontjában álló Batthyány Lajos intézkedései közül csak a legfontosabbakat érinti, s azok részletes vizsgálatára sincs mindig fere.

1. *A kormányválság előzményei*

1848 augusztusában a magyar politikai közvéleményt kezdetben a császárnak Innsbruckból Bécsbe való visszatérése és a „birodalmi színek" tervezett felvétele, majd Szenttamás sikertelen ostroma és a hadügyi törvény vitája foglalkoztatta. Bármily éles volt a vita az utóbbival kapcsolatban, bármennyire csapott az túl az országgyűlés falain és tette próbára például Petőfi és Vörösmarty barátságát is – rövidesen ennek a törvénynek a királyi szentesítése, illetve annak megtagadása került az érdeklődés középpontjába. Pontosabban szólva: amikor a magyar kormány a robbanással fenyegető *horvát–magyar viszony* rendezése érdekében jelentős engedményekre szánta el magát, remélvén, hogy cserébe elnyeri politikájának jóváhagyását és támogatását, egyszerre nyilvánvalóvá lett, hogy az *osztrák–magyar viszony* a feszültség igazi forrása. Ezt már nemcsak a *Marczius*

Tizenötödike hirdette, de a kormánypárti *Pesti Hírlap* is így írt szeptember 2-án: „Nem annyira Horvátországgal, mint Béccsel kell nekünk egyenlíteni, így, vagy amúgy."[1]

Amikor ezek a sorok megjelentek, a minisztertanács döntése értelmében a Bécsbe utazott Batthyány és Deák már ötödik napja tartózkodott a császárvárosban. Küldetésük a helyzet tisztázására irányult: lehet-e, s ha igen, milyen áron együttműködni Béccsel? Az augusztus 27-én este feszült légkörben lefolyt minisztertanács határozata alapján Batthyány és kollégája a horvát kérdésben az esetleges elszakadás elismeréséről szóló testületi jóváhagyást vitte magával. A képviselők körében azonban (sőt a képviselőházon kívül is) tudni vélték, hogy a Bécsbe felutazott Batthyány és Deák hajlandók tárgyalni az államadósság egy részének (100–150 vagy 200 milliónak) elvállalásáról is. Batthyányék minimális programja ezzel szemben az volt, hogy kieszközöljenek a királytól egy parancsot a Magyarországon állomásozó sorkatonasághoz (hogy ti. az mindenféle pártütéssel szemben teljesítse kötelességét), egy másikat, amely Jellasicsot eltiltja szemmel láthatóan tervezett támadásától, végezetül egy leiratot, amely szerint a király Pestre jön és személyesen zárja be az országgyűlést szeptember 17-én.[2]

Az országgyűlés közeli berekesztése komoly terv volt, de feltételezte, hogy az uralkodó szentesíti a haderő felállításáról és a papírpénz kibocsátásáról szóló törvényt, amelyet utólag küldtek fel Batthyányéknak, mivel azokat csak augusztus 29-én hagyta jóvá a felsőház. Ismeretes, hogy Batthyányval és Deákkal sem az uralkodó helyett a birodalom ügyeit gyakorlatilag intéző Ferenc Károly főherceg, sem Wessenberg miniszterelnök, sem Latour hadügyminiszter – a „kamarilla" bizalmasa – nem állott szóba. Ugyanakkor Bécsben létük idején küldték meg István nádornak az osztrák kormány emlékiratát (amely „egy közös legfelsőbb státuskormány" visszaállítását sürgeti) azzal az augusztus 31-én kelt királyi kézirattal, amely szerint „a magyar ministerium némely tagjainak minél hamarabb Bécsbe kellene jönnie" a szükséges „alkudozásoknak" újrakezdésére. Mindezekről Batthyány csak később értesült, így sokszorosan érthető az az ingerültség, amivel szeptember 3-án a nádor közbenjárását – vagy elbocsátásuk kieszközlését kérte. Mikor pedig szeptember 5-én este semmitmondó királyi leiratot kaptak, amely a horvát kérdés kapcsán a nádornak már megküldött emlékiratra hivatkozik, Batthyány és Deák – megelégelve a schönbrunni és bécsi megalázó előszobázásokat – másnap le akartak mondani. Ezzel követték volna Esterházy Pál, a király személye körüli miniszter példáját, aki ekkor (szeptember 6-án) adta be lemondását a királynak. Ekkor

[1] A napilapokra hivatkozva, vagy azokat idézve, azok dátuma többnyire szerepel a főszövegben. Ilyen esetben a jegyzetapparátus egyszerűsítése érdekében nem adunk külön hivatkozást. – Ennek a kezdeti időszaknak az eseményeit, elsősorban a fővárosi népmozgalmak szempontjából a közelmúltban gazdag anyag alapján dolgozta fel *Spira György:* Pest a negyvennyolcas forradalom szeptemberi fordulatának kezdetén. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XIX. Bp. 1972. 327–356. Ezeknek a napoknak részletes, bár egyoldalú ismertetését adja a kortárs, *Kovács Lajos:* A szeptemberi napok 1848-ban. *Budapesti Szemle* 35. k. (1883) 65–85, 251–279, 349–385. Ld. még *Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genf, 1865. I. 405–440.

[2] Az aug. 27-i minisztertanácsnak a horvát kérdésben hozott döntésére, Batthyány és Deák tervezett előterjesztéseire ld. Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) S. a. r. *Sinkovics István.* XII. 805, 827, 883–884, 981. Az államadósság elvállalásának lehetőségéről a sajtó több ízben is ír; a közvéleményre ld. a rendőri hangulatjelentéseket aug. 27-ről, szept. 3-ról: OL H 15. A Belügyminisztérium rendőri osztálya; az Országos Rendőri Hivatal (a továbbiakban: ORH) jelentései, 53, 55. sz.

jött a futár Budáról, aki az országgyűlés száz tagú küldöttségének érkezését jelentette. Így Batthyány és Deák maradtak, részt vettek a küldöttség nyilatkozatának előkészítésében, majd maguk is megjelentek szeptember 9-én Schönbrunnban, amikor a király fogadta a pesti küldötteket.[3]

Ezekben a napokban Pest-Budán is fontos események zajlottak. Ami a minisztérium munkáját illeti, az elsősorban Kossuthra és Szemerére hárult, mivel nemcsak Batthyány és Deák volt távol, hanem Mészáros Lázár hadügyminiszter is, aki még augusztus 26-án visszautazott a déli táborba. Széchenyi pedig – mint ismeretes – teljesen összeroppanva hagyta el a fővárost szeptember 5-én. A távollevő miniszterelnököt *elnöki* tisztében Klauzál Gábor helyettesítette, de tevékenysége kimerült a Batthyányhoz intézett tudósításokban. A hadügyminiszter helyettesítését eredetileg Széchenyire akarták bízni, de annak kétségbeesett tiltakozása miatt Szemere vállalta azt magára, aki azután a Batthyány feladatköréhez tartozó honvédségi és nemzetőrségi kérdésekben is rendelkezett. A visszahúzódó Klauzál és Eötvös ezekben a napokban legfeljebb a minisztertanácson jelent meg, hagyva az ügyek intézését a két legaktívabb miniszternek, akik ezekben a válságos napokban a legfontosabb minisztérium: a hadügy, a belügy és a pénzügy tevékenységét irányították. A nádor nem is érezte magát biztonságban mellettük, mint jelezte ezt szeptember 4-én Batthyányhoz intézett levelében.[4]

István nádor ugyanis – nem teljesen alaptalanul – attól tartott, hogya a bécsi rossz hírek és a kormány esetleges lemondásának hatására Pesten zavargások törnek ki, s Kossuth és Szemere magukhoz ragadják a hatalmat. Az önkéntes nemzetőrök váci tábora és a fővárosban toborzott „Kossuth-vadászok" csapata csak növelte gyanakvását. A maga részéről tehát megtette a szükségesnek vélt ellenintézkedéseket. Elsősorban katonaságra volt szüksége, mert a fővárosban – a nádor személyes védelmét szolgáló gránátos zászlóaljon kívül – csak néhány század sorkatona és kevés tüzérség volt, továbbá a Württemberg-huszárok egy osztálya, amely a „tűzőrség" (rendzavarás esetén kivezényelt karhatalom) feladatát látta el. Ebben a vonatkozásban a nádor kezére játszott a kormánynak az a döntése, hogy a Bécsbe visszatért királyt – mivel „egészsége helyreállott" – hívják meg az országgyűlés szeptember közepére tervezett befejezésére. Az országgyűlés színhelyének szokásos biztosítása ugyanis magától értetődően kívánta meg a főváros helyőrségének növelését. Ennek érdekében, valamint azért is, mert maga Batthyány is zavaroktól tartott, Mészáros Lázár még a táborba utazása előtt, augusztus 25-én intézkedett, hogy a Nagyszebenben állomásozó Uracca gránátos zászlóaljat „sebes marsban" indítsák Budára. A következő lépést a nádor tette, már Batthyány és Deák távollétében, augusztus 29-én. Az

[3] Batthyány és Deák bécsi útjára, Batthyány szeptember 3-án a nádorhoz intézett levelére, Batthyány és Deák Pestre küldött jelentésére ld. *Károlyi Árpád:* Gróf Batthyány Lajos . . . főbenjáró pöre. Bp. 1932. I. 393–400; II. 5, 9–11, 361. Az osztrák kormány emlékiratának és a nádorhoz intézett aug. 31-i királyi leiratnak hivatalos kiadását ld. Sammlung der für Ungarn erlassenen Allerhöchsten Manifeste und Proklamationen . . . Ofen, 1850. Anhang. 3–23. Magyar fordítása a korabeli sajtóban, továbbá *Papp Dénes:* Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. 1848–1849. 1868. I. 401–418.

[4] Mészáros elutazására ld. KLÖM XII. 799. Széchenyi tervezett megbízatására (és általában ezekre a napokra) ld. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. S. a. r. *Károlyi Árpád.* Bp. 1921–22. I. 385–386. Szemere megbízatásának jellegéről: OL H 75. Hadügyminisztérium, általános iratok (a továbbiakban: HM) 1848: 5634. A nádor szept. 4-i levele Batthyányhoz: *Károlyi,* Batthyány pöre II. 6–7.

ekkor kelt nádori levél Szemeréhez mint helyettes hadügyminiszterhez szólt és arra hivatkozott, hogy „közeledvén az országgyűlés vége", amikor a király látogatása is várható, ezért szükséges a rend biztosításáról gondoskodni, amelyre a helyi nemzetőrség aligha volna elegendő. A nádor elsősorban *lovasságot* tartott szükségesnek, amely már puszta megjelenésével is képes a megzavart közcsend helyreállítására. Ezért kérte, hogy a Fejér és Veszprém megyében állomásozó Kress könnyű lovasság két osztályát „gyakorlat vagy más alkalmas ürügy" alatt a Budakeszi, Budaörs és Bicske térségbe vonják össze, míg a távolabbi 3. osztályt Móron és Csákváron helyezzék el. Mivel erről szeptember 1-én Melczer ezredes, hadügyi államtitkár intézkedett a főhadparancsnokság útján (és másnap ugyancsak ő értesítette az új katonai elhelyezésről Pest megyét is), felmerülhet a gondolat, hogy mindez Szemere tudta nélkül történt. Szemere szeptember 3-án kelt levele azonban, amelyben Mészáros Lázárt értesíti, hogy a fővárosban levő huszárokat és a Kress-lovasság egy osztályát küldi a táborba, eloszlatja ezt a kételyt.[5]

Mi a magyarázata annak a látszatnak, hogy Szemere a nádor kezére játszik? Csak egy oka lehet: nem figyelt még fel a nádor oldaláról fenyegető esetleges ellenforradalmi lépések veszélyére, és elsődleges feladatának a *déli tábor,* az ekkor már Mészáros Lázár parancsnoksága alatt álló dél-magyarországi haderő erősítését tartotta. (Bechtold vezérőrnagy lemondását Mészáros augusztus 31-én jelentette a minisztériumnak.) Így indult a Pesten szállásoló magyar legénységű Turszky zászlóalj három százada szeptember 3-án Verbászra és állt készen a Répásy Mihály parancsnoksága alatt álló Württemberg huszárosztály arra, hogy amint a Kress-lovasság megérkezik, ugyancsak indul a táborba! Vagyis Szemere tudtával megkezdődik a *magyar legénységű* sorezredi alakulatok elszállítása, mivel a délvidékről érkező jelentések alapján világossá vált, hogy csak ezek tekinthetők megbízhatónak a szerb felkelőkkel szemben. Ilyen körülmények között írta meg a nádor szeptember 4-én kelt levelét Ferenc Károly főhercegnek, amelyben a kormány lemondásával és a törvényhozó testületnek a francia forradalomra emlékeztető lépésével számolva (hogy ti. az magához ragadja a hatalmat) arról a lehetőségről elmélkedett, hogy ő létesít „diszkrecionális" hatalmat és arról érdeklődött, hogy erre az esetre kaphat-e csapatokat. A nádor, akiben nem különösen bíztak Bécsben, néhány nap múlva a diktatúrára irányuló terveire helytelenítő választ kapott ugyan, de a készületek – a jelek szerint – egyelőre folytatódtak, mert Hajnik Pál, az országos rendőrség vezetője szeptember 5-én délben azt jelentette Szemerének, hogy „az egész város alarmirozva van amiatt, hogy Budárul a gránátosokat Bécsbe viszik". Pillanatnyilag nem világos, hogy ezt az újabb magyar legénységű elit-alakulatot, amelyre a király tervezett érkezésekor szükség lett volna, kinek a parancsára készültek elszállítani, illetve, hogy nem volt-e az valami megtévesztő manőver. Szemere kétségtelenül nem tudott róla. Azonnal intézkedett is, hogy szerezzenek megfelelő információkat a dolog mibenléte felől.[6]

[5] Batthyány aggodalma az esetleges fővárosi összeütközés miatt: ORH jel. 52. Az említett katonai intézkedésekre ld. HM 1848: 5583, 5852; OL H 82. Hadügyminisztérium, biztossági osztály (a továbbiakban: HM bizt.) 1848–10–770; OL H 9. Belügyminisztérium, elnöki iratok (a továbbiakban: BM eln.) 1848: 820. Ld. még Pest megye levéltára. Alispáni iratok 1848: 1304.

[6] Bechtold lemondására, továbbá a Pesten levő katonaság elszállítására: BM eln. 1848: 826, 890; HM 1848: 5939. A nádor levele Ferenc Károly főherceghez: *Károlyi,* Batthyány pöre II. 7–9; magyar fordítását közli *Deák Imre:* 1848. A szabadságharc története levelekben. (a továbbiakban: Levelek) Bp. (1943) 209–210. A gránátosok tervezett elszállítására: ORH jel. 56; HM 1848:6066; BM elsz. 836.

A katonaság elhelyezésében az ideiglenes hadügyminiszter tudta nélkül tervezett változtatás önmagában is figyelmeztető jelenség volt, de súlyát növelték a körülmények. Tudnunk kell, hogy a fővárosnak biztos híre ekkor még nem volt az augusztus 31-i királyi leiratról és az osztrák minisztérium emlékiratáról. Ezeket a nádor minden jel szerint csak a szeptember 3-án éjjel tartott miniszteri konferencián ismertette meg a fővárosban tartózkodó kormánytagokkal. Az itt született megállapodás értelmében ezt Batthyány és Deák távollétében nem hozták – még zárt ülésben sem – a képviselőház tudomására. A jelek szerint ezzel Kossuth és Szemere is egyetértettek, de ez nem jelenthette, hogy tétlenül várják még tovább, hogy Batthyány és Deák jutnak-e valamire Bécsben. (Kossuth – és nyilván Szemere is – pontosan értesült a bécsi fejleményekről.) Ezért állott elő szeptember 4-én Kossuth az országgyűlésen azokkal a rendkívüli javaslatokkal, amelyek következtében – többek között – a délvidéki vezérválság miatt az országgyűlés Beöthy Ödönt teljhatalmú kormánybiztosként küldte le a táborba, továbbá döntést hozott, miszerint küldöttséget meneszt a királyhoz, hogy „jöjjünk tisztába dolgainkkal . . ." Az országgyűlési küldöttség kossuthi indoklásában érthető türelmetlenség volt („gyors határozatot akarunk, dőljön az jobbra vagy balra . . ."), de Beöthy már valójában „konventbiztosi" kiküldetést kapott, mivel *kormány*biztosi megbizatása a *törvényhozástól* eredt. Lehetséges, hogy ezek a forradalmasodó események adták a végső lökést a nádor már említett, szeptember 4-én kelt leveléhez. Tény, hogy Kossuth is szeptember 4-én sürgette Szemerét: adasson Szalay László csapatának (ekkor még Kossuth-szabadcsapatnak hívták) ezer emberre való lőszert, „minthogy itt helyben is késznek kell lennie a rend fenntartásábani szolgálatokra".[7]

Szeptember 5-e ilyen előzmények után hozott fordulatot Szemere hadügyi politikájában. Ezen a napon adta ki felhívását a hadsereg tisztikarának hadmérnökökkel, tűzérekkel, utászokkal, árkászokkal való szaporítására. Másnap pedig sor került Szemere erélyes fellépésére a hadügyminisztérium „slendriánjaival" szemben. A fejlemények megértéséhez el kell mondanunk, hogy Szemere még augusztus 24-én (azon a napon, amikor Batthyány aggályait fejezte ki a lehetséges rendzavarás miatt) azt kérte Mészáros Lázártól, hogy a hadügyminisztérium kéthetenként közölje vele a katonaság elhelyezési táblázatát, mert csak így tud megfelelő intézkedéseket foganatosítani. A jelek szerint Mészáros anélkül utazott el a táborba, hogy a belügyminiszter kívánságáról rendelkezett volna. Szemere ezért szeptember 2-án emlékeztette erre Melczer ezredes hadügyi államtitkárt, aki másnap közölte, hogy utasította az illetékes osztályokat a kimutatás elkészítésére. Szemere azonnal válaszolt: még aznap, vagyis 3-án este hat órára kérte a kimutatásokat. Mivel nem kapott érdemi választ, szeptember 6-án erélyes levélben utasította Melczert, hogy a többször kért és *belügyminisztériumnak* szükséges katonai elhelyezési táblázatot készíttesse el. Egyben közölte, hogy ideiglenes *hadügyminiszteri* minőségben utasította a fegyverkezési osztályt, hogy a kézifegyverek jegyzékét „felelet terhe mellett" 24 órán belül mutassa be, Melczernek pedig meghagyta, hogy a tüzérdandár parancsnokságától 48 órán belül szerezze meg a Pesten tárolt tüzérségi készletek és lövegek *hiteles* nyilvántartását.[8]

[7] A szept. 4-i országgyűlési fejleményekre ld. KLÖM XII. 878, 881–886; a Szalaynak adandó lőszerről uo. 879.

[8] Szemere felhívása a hadsereg tisztikarának szaporítására: *Közlöny* 1848 szept. 6. (89.) A hadügyminisztériumtól kívánt kimutatásokra: BM eln. 1848: 775, 836; HM 1848: 5357.

Szeptember 6-ára tehát feszült helyzet alakult ki a hadügyminisztérium élén álló Melczer ezredes és Szemere között, de ez csak az általános feszültség egyik megjelenési formája volt abban a helyzetben, amikor nyilvánvaló volt, hogy a politikai események menetében – bármely irányba is történjék az – *határozott* fordulat várható. Kossuth is ennek a véleményének adott kifejezést 6-án Szemeréhez írott egyik levelében: „nagy események előestéjén vagyunk, gyors és szigorú intézkedésekre van szükségünk".

Ebben a helyzetben új szereplő lépett a színre: szeptembe 6-án délután megérkezett Péterváradról Hrabovszky altábornagy, a még májusban elmenekült Lederer lovassági tábornok utóda a budai főhadparancsnokság élén. Szeptember 8-án már őt kereste meg Szemere azzal az utasítással, hogy az előző napon a nádornál tartott minisztertanács végzése értelmében intézkedjék, hogy a Komáromban levő Turszky zászlóaljat „Vácra vagy Pest-Budának közelébe" szállítsák. Ez a szeptember 7-i minisztertanács – amelyről keveset tudunk – Ferenc Károlynak a nádor diktatórikus elképzeléseit elutasító bizalmas levelének vétele után zajlott, amikor őfensége lemondott a Bécs útján kieszközölhető csapatokról, s kénytelen volt miniszterei vel megtárgyalni a főváros biztonságának kérdését. A jelek szerint ezen Hrabovszky is részt vett, s ott a fővárosba szállítandó katonaság között említhette a Pozsonyban állomásozó, olasz legénységű Ceccopieri-zászlóaljat is. Csak ez magyarázza meg ugyanis Szemere kitételét, amivel levelét folytatja: „világosan kiteszem, miképen Ceccopieri ezredből senki le nem szállítathatik, miután ez itt a városban csak a kölcsönös ingerültséget idézné elő". A kölcsönös ingerültség ugyanis abból adódnék, hogy az olasz legénységű 23. Ceccopieri-gyalogezred katonái és a honvédek ütköztek össze pünkösdvasárnap a Károly-laktanyában, s ezt követően szállították el az olaszokat Komáromba, illetve Pozsonyba.[9]

Szemere tudtával és rendeletére került tehát a magyar legénységű Turszky zászlóalj „Pest-Budának közelébe" – mint kiviláglott: magába a városba. Bár magatartásukat – kritikus helyzetben – pontosan nem lehetett előre látni, a jelek szerint ez Szemerét különösen nem aggasztotta. A huszárokat azonban az új helyzetben nem szándékozott elküldeni – jóllehet szeptember 8-ára a Kress lovasság két osztálya megérkezett és beszállásolt Bia és Torbágy, Törökbálint, Promontor, Budaörs és Budakeszi térségében. (Kossuth már szeptember 6-án ezt írta Szemerének: „A huszárokat innen még egy hétig *semmi esetre* el nem küldendőnek vélem.") A főváros biztonsága – már a forradalom erőinek szempontjából – nem volt rossz, hiszen a „Kossuth-vadászok" toborzása sikeresen haladt, Pest városa is megkezdte önkénteseinek, a „pesti csatárzászlóalj"-nak szervezését (amely rövidesen 14. zászlóalj néven vonult a fehérvári táborba), s Vácott az önkéntes nemzetőrség kerületi tábora is gyorsan növekedett. Szemere szeptember 8-án arról is rendelkezett, hogy a tolnai önkéntes nemzetőrök már felszerelt zászlóalja vonuljon Pest közelébe és Soroksár, Haraszti és Taksony helységekben szállásoljon.[10]

Pest-Buda számára *szeptember 9-e,* amikor Bécsből várták vissza az országgyűlés küldöttségét, kritikus napnak ígérkezett. Úgy tűnik, Szemere maga is komolyan készült erre. Ezért hagyta meg szigorúan a tolnai zászlóalj parancsnokának, Perczel Miklósnak,

[9] Szemere rendelkezése szept. 8-án: HM 1848: 6183.

[10] A Kress lovasság Buda szomszédságában: Pest m. lt. Alispáni jkv. 1848: 1326. (szept. 12.) Kossuth a huszárok visszatartásáról: KLÖM XII. 889. A „pesti csatárok" toborzási felhívása: *Kossuth Hírlapja* (a továbbiakban: KH) 1848. szept. 3. (56. sz.) A tolnai zászlóalj Pest körüli elhelyezéséről és kizárólag Szemerétől (vagy Hajnik rendőrfőnöktől) veendő parancsairól: BM eln. 1848: 843.

hogy Budapestre csak az ő, vagy Hajnik Pál rendőrfőnök parancsára jöhetnek – *máséra nem.* Meg is magyarázza a tilalom okát: „Nem alkalmas időben történhető ide hívása éppen azon riadást és zavart idézhetné elő, mit a kormánynak elkerülnie kell és elkerülni akar." Ugyancsak szeptember 9-én gondoskodott Szemere arról, hogy az Újépületet és ezzel az ott tárolt tüzérségi készleteket is biztosítsa. (Eddig a császári 5. tüzérezred alakulatai mellett csak a kislétszámú honvéd tüzérség szállásolt itt.) Az Újépület megszállása két lépcsőben történt: a szeptember 9-ére virradó éjjel a Szalay László parancsnoksága alatt álló „Kossuth-vadászok" egy csoportja, arra hivatkozva, hogy „készültségbe helyezték", hatolt be és foglalt magának szállást a laktanyában, majd aznap este a váci táborból sietve, vasúton beszállított önkéntes nemzetőrséget is oda vezényelték, Iványka Imre parancsnoksága alatt. Bár Kossuth, ismereteink szerint, az *egész* Vácon található nemzetőrséget Pestre szerette volna hozatni, nem lehetetlen, hogy Szemere a berendelt zászlóaljjal a közvetlenül a *kormánynak* engedelmeskedő csapatok jelenlétét is biztosítani kívánta az Újépületben, amelynek elfoglalása a főváros forradalmi ifjúságának már a márciusi napokban kedvenc gondolata volt.[11]

Szalay önkénteseinek lépése meglepetésszerűen érte Hrabovszky tábornokot, a budai főhadparancsnokság új vezetőjét. A hír vételekor, szeptember 9-én, feltehetően még a reggeli órákban tiltakozott Szemerénél az önkényes eljárás ellen. A főparancsnok levelében erélyesen arra hivatkozott, hogy minden újonnan szervezett katonai alakulatnak – kivéve a nemzetőrséget – az ő parancsnoksága alá kell tartoznia, mert csak így lehet a katonai rendelkezések és elhelyezések egyöntetűségét biztosítani. Hrabovszky levelének ez a követelése teljesen alaptalan, és nem veszi figyelembe az addigi gyakorlatot, amely szerint szervezésük ideje alatt a honvédek és a szabadcsapatok nem tartoztak a budai főhadparancsnokság, sőt még a Mészáros Lázár által vezetett hadügyminisztérium alá sem. Bárki és bármilyen szándék is állott eme sugalmazás mögött, úgy tűnik, hogy az legalább annyira önigazolás akart lenni, arra a lépésre, amelyet előző napi dátummal jelentett: hogy ti. – Szemere hangsúlyozott tiltása ellenére – a Ceccopieri gyalogságot Budára rendelte! Szemere azonnal tiltakozott, hangsúlyozva, hogy Hrabovszky a minisztérium rendelete ellenére, tehát *alkotmányellenesen* cselekedett, ezért rendelkezése érvénytelen. Szemere levele hangsúlyozta: kritikus helyzetben a katonaság elhelyezésénél „a vezéreszme nem a katonai, hanem a politicai szempont". Ennek megfelelően a belügyminiszter és a hadügyminiszter nézetei a mérvadók, s a hadügyminiszter – ha jónak látja – önállóan is intézkedhet. Szemere egyidejűleg meghívta a főhadparancsnokot, hogy azonnal tegye le hivatali esküjét, ami – az előzmények ellenére – barátságos légkörben folyhatott. Legalábbis erre enged következtetni Szemere másnapi, a Hrabovszkyval való együttműködésre számító terjedelmes levele.[12]

Szeptember 9-én tehát nem következett be a fővárosban a sorkatonaság és az önkéntesek összecsapása – jóllehet ennek a lehetőségei adva voltak. Ennek elhárítása azonban nem jelenthette még a konfliktus minden lehetőségének a kizárását. Pest-Buda lakossága ugyanis az eddigi ismertetett fejleményeket csak részben ismerte, viszont bővében volt a legkülönbözőbb híreszteléseknek, amelyek a felfokozott várakozás és az ezzel együtt járó feszültség légkörében könnyen hitelre találtak. A Batthyány és Deák,

[11] Szalay László önkéntesei az Újépületben: BM eln. 1848: 851; HM 1848: 7171. Iványka önkénteseire *Urbán Aladár:* A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973. 193.

[12] Hrabovszky–Szemere levélváltása: BM 1848: 852, 864; HM 1848: 7171.

valamint az országgyűlési küldöttség hazaérkezésére kialakult helyzet megértéséhez tehát röviden át kell tekintenünk a fővárosi közhangulat alakulásának összetevőit ezekben a kritikus szeptember elejei napokban. Annál is inkább szükséges ez, mert ezt a hangulatot számottevően befolyásolták és alakították az ellenzékben levő radikálisok, akik augusztus második felétől jelentősen fokozták tevékenységüket. Bár az Egyenlőségi Társulat, az ellenzéki baloldal immáron egységes szervezete ekkor sem vált az események irányítójává, létével mind Kossuthnak, mind Szemerének komolyan számolnia kellett.

Szemere Bertalan, amikor augusztus 30-án Hajnik Pál rendőrtanácsost utasította a fővárosi rendőrség jobb megszervezésére, és felhívta figyelmét a régi rend híveinek és a forradalom ellenségeinek fokozottabb ellenőrzésére, a következővel zárta rendelkezéseit: „Van még egy mi ügyeletet kíván. Az egyenlőségi és azzal rokon clubb munkálkodása. Nem áll practicus emberekből, jó akarattal ártalmasok. Ügyelni tehát, nincsenek-e emissariusai, nem izgat-e veszélyes irányban és eszközökkel, elragadtatva tüzétől. Különösen a hadseregre nézve."[13] Az utasítás idézett szövege tükröz ugyan némi jóindulatú lekicsinylést, de mutatja azt is, hogy a belügyminisztert komolyan foglalkoztatta az Egyenlőségi Társulat szeptember 8-ára tervezett bankettje, illetve az az augusztus 23-án hozott döntése, hogy a hadügyi kérdést (az országgyűlés hadügyi vitájának eredményét) akkor fogják megvitatni. A baloldali sajtó hangja és témái azonban azt jelezték, hogy a hadsereg fejlesztése iránti érdeklődésük nem volt kizárólagos, hanem azzal mint az *általános* politikai helyzet egyik fontos kérdésével kívántak foglalkozni. Igy augusztus végén a hangsúly már nem a kompromisszumos hadügyi törvényen, mint inkább az annak szentesítése körüli nehézségeken: a Batthyány és Deák bécsi útja során várható újabb engedményeken volt. Ezért írt augusztus 30-án a *Marczius Tizenötödike* arról, hogy a minisztérium láthatóan az államadósság elfogadtatására törekszik, s ismét itt a „rettenetes alternatíva: Engedés vagy forradalmi politika. Forradalmi politika azért, hogy a törvény útján kinyert jogainkat megőrizzük". Ez a hang azonban mérsékelt ahhoz a hangnemhez viszonyítva, amit az Egyenlőségi Társulat szócsöve, a Madarász-testvérek lapja, a *Nép-elem* használ ezekben a napokban. A lap éppen augusztus 30–31-én közölte „Frakk és minisztérium" című kétrészes cikkét, amelynek szerzője, Nagy Gábor az első részben azt fejtegeti, hogy ő miként ábrándult ki bálványából, Kossuthból, aki Madarászt az országgyűlésen „letörpítette". A másnapi folytatás az országgyűlés hadügyi vitáján tett kompromisszum miatt marasztalja el Kossuthot, aki ezzel – bár a szerző szerint meggyőződése ellenére szólt – elfogadtatott az országgyűléssel 20–25 ezer „frakkot" (ti. az osztrák hadsereg egyenruhájába öltöztetett újoncot), s ezért nem bálványa többé a nemzetnek. A cikk, amely egyébként Kossuth megnyerésére irányult, rögtön kijelenti, hogy Kossuth lehet ismét a régi, „ha minden melléktekintetet, politikát . . . félre lökve, egyedül azon nép élén harczol, mely őt a martiusi napokban győzelemre segité . . ." Mindez csak bevezetésül szolgált ahhoz, hogy a szerző kijelentse, hogy ha a miniszterek „az eddig tapodott útról a tettek mezejére lépni képtelenek: *tegyék le czifrán hímzett, de üres tárczáikat*"! (Kiemelés utólag.) Nem kell félni a kormányválságtól, ha „akadnak férfiak, kik körülményeinket más szempontból nézvén, más eszközökhez nyúlnak s a hazát megmentik". A cikk végül is kimondja: bűnös dolog az, ha valaki erőt érez a haza megmentésére és nem küzd minden erővel a tárca elnyeréséért!

[13] Szemere aug. 30-i utasítása Hajnik Pálhoz: BM eln. 1848: 806.

A *Nép-elem* ezzel az írással bejelentette a baloldal kormányra jutási szándékát s azt, hogy ennek érdekében szövetkezni akarnak Kossuthtal. Ez a lépés azonban nem azonos a májusi kísérlettel. Akkor mesterséges bizalmi válságot idéztek fel, s „bécsi mintára" (macskazenékkel) akarták megoldani a „ministeriális krízist". Akkor nem volt országgyűlés, amely tükrözte volna az erőviszonyokat, s azok változását. Most a válság valódi volt – mondhatni: a kormány kettős bizalmi válságban volt, ti. Bécsben is és Pest-Budán is – és az országgyűlés is, valamint a közvélemény is jól tükrözte a reménytvesztett türelmetlenséget, a bizalmatlanságot az alkotmányos, a törvényes módszerekkel szemben. Továbbá: májusban a baloldal szinte szervezetlenül (vagy a nagyon is új Martiusi Club szervezésében) lépett színre, míg most az Egyenlőségi Társulatban egységes szervezettel rendelkezett, amelynek vezetői között nagy politikai tapasztalattal rendelkező országgyűlési képviselők is helyet foglaltak. A különbségeket lehetne még sorolni. Egy valami nem változott: a baloldal egészének viszonya Szemeréhez, aki egy Kossuth–Madarász kombinációban (miként májusban egy Kossuth–Nyáry összetételű minisztériumban) nem számíthatott tárcája megtartására. Mindez azért fontos, mert megérteti egyrészt azt, hogy miért nincs teljes együttműködés még ezekben a napokban sem Kossuth és Szemere között, másrészt pedig megmagyarázza Szemere egész magatartását az Egyenlőségi Társulattal szemben.

A különbségek között említhetjük még azt, hogy májusban a *Marczius Tizenötödike* volt a baloldal szószólója, most a *Nép-elem*, amelynek köréből legalább egy személy: Madarász László esélyes volt arra, hogy egy baloldali kabinet tagja legyen. De a valóban bonyolult helyzetben számunkra inkább az az érdekes, hogy a „Frakk és minisztérium" szókimondó cikke után másnap, szeptember 1-én a *Marczius Tizenötödike* (amelynek szerkesztője ott volt az Egyenlőségi Társulat alapításakor, de az utóbbi időben neve nem szerepel a társulat ülésein résztvevők között) sietve – bár óvatosan – elhatárolja magát. Az alkalmat a kormánypárthoz közelálló *Pesti Hírlap* kritikája adja, amelynek szerkesztői – mint a Marczius írja – azt hiszik, hogy ők nem várnak mást, mint Kossuth lépését, hogy a „házban" kitűzze a vörös zászlót. „A Marczius politikája nem illy fellengző. Sokkal inkább hasonlít az a ministerek, s a Pesti Hírlap politikájához, mint önök is hiszik." A különbség – folytatja ügyes fordulattal a Marczius – „a kettő között csak az időben van". De ez a fordulat egyben lehetőséget adott arra, hogy ismét a régi módon kritizálja a minisztériumot annak aluszékony, késlekedő politikája miatt.

A hírlapok felelgetős érvelését nincs terünk ismertetni. A fentiekkel csak azt kívántuk jelezni, hogy a baloldali sajtó nem egységes, hogy Pálfi Albert és Csernátoni Lajos (Kossuth későbbi titkára), a *Marczius Tizenötödike* szerkesztője és főmunkatársa nem azonos célokkal és intenzitással vesznek részt a szeptemberi napok eseményeiben. A sajtó azonban ez idő tájt mintha háttérbe is szorult volna a gyorsan zajló események, a plakátok és az élőszavas közlések mögött. Ilyen esemény volt szeptember 3-án az Egyenlőségi Társulat közgyűlése, amely – Vasvári Pál előterjesztésére – elhalasztotta a szeptember 8-ára tervezett „lakomáját" – és ezzel az arra tervezett vitát. Vasvári előterjesztése szerint: „Minden pillanatban cabinetcrisis, külellenség, bellázadás, fajdühöngés fenyeget bennünket." Ezért ajánlotta, hogy a tervezett politikai lakomát függesszék fel, hogy „ily zavargós körülmények közt önkeblünkben meghasonlás ne támadjon, mert most józan ésszel mi nem óhajthatunk semmi erőszakos kitöréseket, midőn a végveszélytől csak a legnagyobb egyetértés menthet meg bennünket". Vasvári végül javasolta:

„Lakoma helyett tartsunk nagy gyűlést, s *adjunk irányt a középponti szellemnek és ellenőrködjünk.*"[14] (Kiemelés utólag.) A program rugalmas megváltoztatása jól mutatja, hogy a baloldal felfogta: az eredeti célkitűzést egyrészt meghaladták a fejlemények, másrészt a feszült helyzetben kívánatos visszatérni a régi formulához, az „ellenőrködés" (a kritika) álláspontjához. Ez a bizonytalan helyzet tette tárgytalanná a kompromisszumos hadügyi törvény vitáját akkor, amikor Bécs magát az önálló hadügyeket is elvitatta, ez indokolja Vasvári drámai szavait, s a visszalépést a *Nép-elem* augusztus 31-i határozott követelésétől, a visszatérést az „ellenőrködés" álláspontjára. A *Pesti Hírlap* minden esetre szeptember 5-én olvasói megnyugtatására arról cikkezett – az említett döntés ismeretében –, hogy nem kell félni a francia forradalom utánzásától: „Budapesten nincsenek Párizs elemei" . . .

Szeptember 4-e, Kossuth előterjesztései és az országgyűlés küldöttségének 5-én történt elutazása kétségtelenül új helyzetet eredményeztek. Az országgyűlés felfüggesztette üléseit, a küldöttek legkésőbb 48 órai tartózkodás után várhatók voltak vissza. A főváros hangulata döbbent és várakozó volt. Hajnik rendőrfőnök szeptember 6-án megelégedéssel jelentette Szemerének: „Pest csendes, a polgárok közötti hangulat igen kielégítő." A zavargástól félő Hajnik szempontjából ez az értékelés érthető. Valójában a feszültség nem szűnt meg, sőt növekedett. Kossuth – mint Hajnik korábbi jelentéséből megtudjuk – szeptember 4-én estétől jónak látta lakását éjjel őriztetni a titkára, Szalay László által szervezett önkéntesekkel. A *Marczius Tizenötödike* szeptember 5-én arról írt, hogy kormányváltozás várható, s ennek még pár napja is örültek volna, „de most, midőn a kormányzati hatalom bármily átalakulása mellett is helyzetünk problematicus marad, bizonytalan aggódással nézünk jövendő fejlődésünk elébe". Másnap a budai gránátosok már említett elszállításának hírére Csernátoni eszmefuttatása arra emlékeztette olvasóit, hogy nemcsak a márciusi napok harcosai ritkultak meg, de a fővárosnak sem sorkatonaságból, sem önkéntesekből nincsen állandó védőserege, ezért azt javasolja, hogy „a most rendezésben levő csapatok valamellyikét" kell ezzel megbízni. Más forrásokból tudjuk, hogy a „pesti csatárok" toborzása csak ezekben a napokban kezdődött, így nyilvánvaló, hogy a „Kossuth-szabadcsapat" néven emlegetett önkéntesekre gondolt Csernátoni. Mivel ezek szervezése valóban ezekben a napokban vett nagy lendületet (többek között a kapitulációs idejüket kitöltött gránátosok átlépésével), a cikket magát sugalmazottnak is tekinthetjük, amely ezzel a javaslattal volt hivatva eloszlatni az esetleges aggodalmakat. (Érdekes módon másnap, szeptember 7-én a *Kossuth Hírlapja* viszont azt jelentette, hogy „a fővárosi mozgó nemzetőr csapat" kiállítása is szép sikerrel folyik.)[15]

A főváros szombatra, szeptember 9-ére mint legkésőbbi dátumra várta vissza a bécsi küldöttséget. A napok izgatott várakozásban teltek. „Ez a küldöttség tehát vagy háborút, vagy békességet hoz. Ezt a pillanatot minden a legnagyobb feszültséggel várja" – írta szeptember 7-én Répásy Mihály alezredes, a fővárosi „tűzőrség" (a Württemberg huszár-

[14] Az Egyenlőségi Társulat szept. 3-i közgyűlésére ld. ORH jel. 55. Vasvári szavaira, a kibocsátott nyilatkozatra: *Nép-elem* (a továbbiakban: Nel) 1848. szept. 6, 8. (57, 59. sz.) Ld. még *Deák*, Levelek 212–213.

[15] Kossuthot őrzik: ORH jel. 56; *Marczius Tizenötödike* (a továbbiakban: MT) 1848. szept. 7. (151. sz.) A Kossuth-szabadcsapat gránátosokkal való kiegészítésére: KLÖM XII. 887. A „pesti csatárok" (a későbbi 14. honvédzászlóalj) toborzására ld. *Urbán Aladár:* Honvédtoborzás Pest-Budán 1848-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Bp. 1963. 426–432.

osztály) parancsnoka. A város tele volt rémhírekkel. Szeptember 7-én Hajnik napi jelentésében így számolt be Szemerének: „A képviselők nyílt tanyájában, a fagylaldában ma este mindenféle hírek szárnyaltak. Beszélték, hogy az angolok Fiumét visszafoglalták, hogy a franczia követ Bécsből eltávozott, hogy 24 000 franczia ment volna be Anconába, hogy a bécsi országgyűlés ő felségétől a vetót megtagadta, hogy magány hírek szerint Bécsben 3 nap alatt provisorium lesz." A rémhírek burjánzottak – de a sajtó hallgatott. Madarász József állapította meg a *Nép-elem* hasábjain a szeptember 7-i kelettel jelzett cikkében: „A legmélyebb hallgatás ül Pesten. A sajtó, mint hajdan a zárdák falai a világiak előtt, nem akarnak megnyílni az események vezérletére." Ők megtették ezt – írja előző napi nagy cikkére hivatkozva –, de „az ezreknek olvasott közlönyei" kellene, hogy vállalják a vidék, az ország előkészítését a forradalmi lépésekre. A szemrehányás részben érthető. Mert miről írt aznap például a *Kossuth Hírlapja* „Nézzünk körül" című vezércikkében? Arról, hogy az illír lázadást Bécsből szították, ahol az álarcot rövidesen le fogják vetni. Ne akarjunk titokban egyezkedni, hanem avassuk be a „művelt Európát" és ismertessük meg magunkat, problémáinkat a világgal: „Intézzük el ügyünket Austriával, de London, Párizs és Frankfurt követei jelenlétében" . . .[16]

Így érkezett el szeptember 8-a, az Egyenlőségi Társulat jó előre bejelentett nagygyűlésének dátuma. Nehezebben lehetett volna rosszabb időpontot találni elhatározó program meghirdetésére, döntő lépések megtételére. Bécsből még semmi biztos hír nem érkezett az országgyűlési küldöttség fogadtatásáról. Bár sok jót nem lehetett várni, Madarász József a *Nép-elem* aznapi számában maga is háromféle lehetőséggel számolt: vagy jön a király, vagy kitérő-ígérgető választ adnak, vagy semmilyen választ nem adnak. Ez utóbbi esetben egyetértésre, a képviselők, a főváros és az egész ország együttes fellépésére van szükség. „Ez esetben – fejezi be Madarász – *kormányt kell rendkívüli hatalommal felruházni,* hogy képes és köteles legyen megmenteni a hazát." (Kiemelés utólag.) Ilyen várakozások és elszánások közepette ült össze a Társulat *köz*gyűlése szeptember 8-án délután, (a sajtó a másnapi gyűlést emlegeti mint *nagy*gyűlést), eleve azzal az elhatározással, hogy egy *komitét* választanak, amely *permanenciában* marad, amíg a gőzös Bécsből meg nem érkezik. A gyűlés Madarász László előterjesztése alapján jóváhagyta a béke megőrzésére és a személy- és vagyonbátorság fenntartására, valamint az állandó választmány létrehozására tett javaslatot. (Ez utóbbi testület 41 tagból állott, soraiban a Madarászoktól, Perczel Mórtól, Petőfitől, Vasváritól, Táncsicstól kezdve Nyáry Pálon, Pálfi Alberten, Jókai Móron át Fényes Elekig – hogy csak az ismertebb neveket említsük.) Még azon éjjel a választmány felhívást adott ki a főváros nemzetőrségéhez, meghívta őket az Egyenlőségi Társulat üléseire és figyelmeztetve: „Hazánk felé nehéz idők vonulnak! Működéstek órája rövid időn megkondul!"[17]

Ez a felhívás tehát általános összefogást hirdet – illetve csak általánosságban számít a nemzetőrség együttműködésére. Másnap azonban a választmány tovább kívánt lépni. Vélhetően nem járunk messze a lehetséges indokoktól, ha feltételezzük: az országgyűlési küldöttség aznapra várt érkezésén kívül Szalay László önkénteseinek éjjeli sikeres „rajta-

[16] Répásy Mihály id. levelét ld. *Waldapfel Eszter:* A forradalom és szabadságharc levelestára I. Bp. 1950. 413–416. A szept. 7-i fővárosi rémhírekről: ORH jel. 58/a.

[17] Az Egyenlőségi Társulat szept. 8-án a fővárosi nemzetőrökhöz intézett magyar–német felhívása: OL R 32. Újkori gyűjtemény. 1848–49-es nyomtatványok.

ütése" az Újépületen hatott ösztönzően. Ezért nem elégedtek meg a nemzetőrséghez, majd azt követően a főváros polgárságához intézett, „az események felett virrasztó" választmány informálását kérő („ha valamit érdekeset tud") felhívásával – amelyek szeptember 9-én délelőtt váltak általánosan ismertté Pesten és Budán. Ezért határoztak olyan rendszabályokról, amelyek *hatásosnak* ígérkeznek, mutatják a Társulat vezetőinek kétségtelen elszántságát – de ugyanakkor *ideiglenesek* is és így jelzik: csak a *bizonytalan* közeli napokra, a várható rendeződés *néhány napos* időtartamára kívánják azokat életbe léptetni. Így született a határozat a szeptember 9-i *nagy*gyűlésen – amely egy öttagú küldöttséget is menesztett a nádorhoz, hogy a közvéleményt foglalkoztató kérdésekre választ nyerjen –, hogy „aláírást nyit a társulat honvédi seregre" Perczel Mór fővezérlete alatt, négy alvezér és tíz százados (köztük: Petőfi, Vasvári, Csernátoni) vezetésével. Az elfogadott általános szabályok szerint az Egyenlőségi Társulat ezer főre tervezett „honvédi ezredének" tagja lehet mindenki, „mihez más, egyszerű beírásnál nem kívántatik". A szabályok azt is leszögezik, hogy „ezen honvédi kötelesség" szeptember 10–13-án tart, vagyis összesen négy napig. Mindezek nem okozhattak gondot a belügyminiszternek vagy Hajnik rendőrfőnöknek, akinek a Budapesten felállított „országos rendőri osztály" igazgatójául történt kinevezését éppen előző nap hozta nyilvánosságra a kormány hivatalos lapja, a *Közlöny*. Azt azonban feltehetően már nem olvasták homlokráncolás nélkül, amit az „Általános szabályok" 4. pontja mond: „Minden tag, kinek fegyverre volna szüksége, a választmány által láttatik el." *Milyen fegyverekkel* rendelkezett a választmány (az Egyenlőségi Társulat) és *milyen forrásból?* Miként valósítható meg a belügyminiszteri éa hadügyminiszteri tisztséget azokban a napokban egyedül betöltő Szemere érthető igénye, hogy rendelkezzék a fővárosban állomásozó, illetve szerveződő fegyveres erők felett, ha „az egyenlőségi társulat honvédi ezredének" várhatóan felfegyverzett tagjai a szabályok 2. és 3. pontja értelmében aláírásukkal a *választmánynak* fogadnak engedelmességet, illetve tartoznak a parancsokat „minden ellentmondás nélkül" teljesíteni? De felmerül az a kérdés is, hogy kitől nyerték az engedélyt a szervezésre, amikor eddig minden – a honvédségen és a nemzetőrségen kívül – létrejött fegyveres testület miniszterelnöki jóváhagyással alakult? Csodálkozhatunk-e tehát azon, ha a forrásokban Hajnik rendőrfőnök közbelépéséről olvasunk?[18]

Belügyminiszter és rendőrfőnöke helyzetét, a döntés meghozatalát jelentősen megkönnyítette a sajtó, mégpedig a *Kossuth Hírlapja*. Ennek aznapi, szeptember 9-i számában jelent meg az „Állapotunk és politicusaink" című kétrészes írás folytatása, amely – és ez csak a második közlésben vált világossá – válasz a *Nép-elem* már említett, „Frakk és minisztérium" című cikkére. A névtelen (jelzése: S) eszmefuttatás szerzője az Egyenlőségi Társulatnak 8-án hozott döntéseit már ismerhette és igyekezett elmarasztalni azok kezdeményezőit. A meglehetősen keményhangú támadást bevezetve, utal arra, hogy francia mintára itt is „tárca-harc" folyik, s egyesek – akik nehezen tűrik, hogy őket kormányozzák – *„mindent felhasználnak, hogy a jelen kormány megbukjék"*. (Kiemelés utólag.) Nem elég nekik a sajtó, az ott megismétlődő személyeskedő támadások (amelyeknek egy refrénje van: minket tegyetek meg miniszternek, csak mi vagyunk alkalmasak rá), hanem

[18] A szept. 9-i eseményekre: a polgárokhoz intézett felhívásra, a nádorhoz menesztett küldöttségre, a felállítani tervezett „honvédi sereg" tisztikarára, szabályaira ld. a Nel 1848. szept. 10-i (61.) számát.

„clubbokhoz folyamodnak, mellyeknek törvényhozás s kormány feletti hatalmat akarnánk szerezni... Ezt akarja néhány egyénből álló társulat a nemzet összes akaratából származó kormány felett. Tehát egy kis club egy nemzet ellenében!" Sőt most már ez sem elég, folytatja a szerző, „most ők banquettekről álmodoznak, a nép előtt akarnak dictiózni". Az előtt a nép előtt „tárják fel aggályaikat a hon sorsa felett", amely „alkalmasint hasonlítand a museumi néphez", amelynek vágyai a házbér eltörlésében központosultak. (A cikk itt egyszerre utal az áprilisi fővárosi népmozgalmakra, amelyek az ismeretes antiszemita kitöréshez vezettek, másrészt arra a tényre, hogy a márciusi napok harcos elemei már többnyire nincsenek jelen – mint erről maga Vasvári is beszélt szeptember 3-án, s a *Marczius Tizenötödike* is írt szeptember 6-án.) Ezt követően a szerző kioktatja a célba vett politikusokat – „akik kormányra akarnak kerülni" – a „status-tan" elemeire, hogy az új intézkedéseknek „a fennálló viszonyok kombinációi"-nak kell lenniök, hangsúlyozza, hogy a létező gazdasági pangás és nehézségek mellett a folytonos izgatás csak növeli „a polgári élet" zavarait és a reakciónak kedvez. Majd felteszi a kérdést: „És politicusaink olly rövidlátók lennének, hogy illy hálózatot át nem láthatnának? Vagy tán való volna azon hír is, mellyet azonban nem hiszünk, hogy Pesten is kravall-működések terveztetnének? "

A cikk tehát az előzetes készületek ismeretében íródott, magát a már elejtett bankett-demonstrációt is elmarasztalja, de a „kravall-működések" emlegetése új tervekre utal. Egy biztos: az S-jelű szerző akár közvetlenül a *Nép-elem* cikke után írta ezeket a sorokat, akár lapzárta előtt, azok megjelenése időzítve volt és egyértelműen kifejezte Kossuth és körének fenntartását, sőt ítéletét az Egyenlőségi Társulat működésével szemben. Talán nem is túlzás, ha úgy tekintjük, mint Kossuth figyelmeztetését: ő maga a törvényes kormány, illetve az országgyűlés útján kifejtett tevékenység híve és nem helyesli ezeket a demonstrációkat és szervezkedéseket. Ez a magatartás nyilván elsősorban a változott helyzetből fakad, de feltételezhetjük mögötte Kossuth májusi tapasztalatait is, amikor – bár közben minisztériumában igen aktív tevékenységet fejtett ki – a maga részéről félreállva és „beteget" jelentve szemlélte a kibontakozott kormányválság fejleményeit. Most ez az elmarasztalás jól jött a fegyveres szervezkedést helytelenítő Szemerének, aki ilyen előzmények után nyugodtan utasíthatta Hajnikot ennek megakadályozására. A rendőrség fellépésére megállapíthatóan szeptember 9-én délután került sor, feltehetően azt követően, hogy a futár megérkezett Bécsből és tudatta, hogy a küldöttség csak másnapra várható. Ez további ingerültségek forrása lehetett, s az ismert helyzetben, amikor Ivánka önkénteseinek Vácról történt megérkezése (és egyéb katonai rendszabályok) a sorkatonasággal kialakult feszültséget növelhették, joggal fokozták Szemere aggodalmát, aki a főváros nyugalmáért és biztonságáért volt felelős. Nem lehetett nyugodt és biztos afelől, hogy a Társulat által feltétel nélkül felvett jelentkezők közé nem kerülnek-e provokátorok (május 10-e és június 11-e óta nem alaptalan aggodalom), s a fejlemények ellenőrzése nem csúszik-e ki a rendőrség kezéből. Mindezek igazolni látszanak Szemere intézkedései és Hajnik fellépését – aki a hírek szerint ügybuzgóságában maga is tépkedte a Társulat falragaszait.[19]

[19] Az ORH jelentései szept. 7-től hiányoznak, így a leghitelesebb forrásanyag hallgat. *Spira Gy.* id. tanulmánya azt, hogy a kortársak a rendőrség fellépését emlegetik, téves információknak tulajdonítja. Nehéz azonban elhinni, hogy Hajnik Pál, az „országos rendőri osztály" frissen kinevezett igazgatója (kinevezése a *Közlöny* szept. 8-i számában jelent meg) nem egy rendőrségi akció részeként

Miként fogadta mindezt az Egyenlőségi Társulat? A jelek szerint fegyelmezetten, hiszen – ezt jól tudták – Kossuth helyeslése és támogatása nélkül nem számíthattak sikerre. Így történt, hogy a *Nép-elem* másnapi, szeptember 10-i száma, amely egyszerre adott hírt a 8-i és 9-i társulati eseményekről, egyben közreadva azok dokumentumait is, *lapzártakor* „Pest, september 9. esti 7 órakor" megjelöléssel az alábbi közleményt publikálta a lap utolsó hasábján: „A képviselők ma sem érkeztek meg, futár által közölték a hírt, hogy új kihallgatást nyertek. Ez okból, az egyenlőségi társulat állandó választmánya tanácsosnak tartotta honvédelmi rendszabálya műtételét felfüggeszteni, mígnem ezen védelemre a törvényhozó testület hívandá fel a hon polgárait." A sietve fogalmazott tájékoztató érvelése, amellyel a nyilvánvaló visszakozást indokolták, korántsem meggyőző, hiszen a küldöttség egynapos késedelme semmi olyan változást nem okozott, ami miatt a szeptember 10–13. közötti „honvédi kötelesség" tárgytalanná vált volna. Az a kijelentés viszont, hogy az országgyűléstől várják a felhívást, világosan jelzi, hogy az Egyenlőségi Társulat megszívlelte Kossuth közvetett figyelmeztetését, és lemondott arról, hogy önálló kezdeményezéseket tegyen a haza megmentésére. A közlemény egyébként tudatta még, hogy Hrabovszky katonai főparancsnok letette az esküt, továbbá felhívta a vidéket: ne adjon hitelt a rágalmazó gyanúsításoknak, „hanem vegyék úgy a dolgot, amint van", hogy ti. ők a nyert szabadságot akarják – bárki ellen is – megvédelmezni. A nyilatkozat lényege természetesen az önkéntesség hangsúlyozása, de ezt egyetlen más lap nem támasztja alá, hanem a rendőri feloszlatásról jelent – vagy hallgat. Az eset kétségtelenül érdekes, de ezt az érdekességet csak növeli, hogy a jelek szerint Kossuth – miközben nyilvánosan elmarasztaltatta lapjában a Társulat fellépését – kapcsolatot teremtett annak vezetőivel, legalábbis Madarász Lászlóval. Ezt bizonyítja egy, a Madarászok bizalmi emberéhez intézett, szeptember 11-én a fővárosban kelt levél, amely szerint az eseményekben fontos szerepet játszik Madarász Laci, „ki már három nap ólta dolgozik Kossuthtal".[20]

Ilyen előzmények után kövekezett el vasárnap, szeptember 10-e, „minden esetre nagy napja az országnak, ha jó vagy rossz hírt hoznak le" – mint írta ezt a déli táborban tartózkodó Mészáros Lázárnak titkára, Korponay százados. A főváros lakossága már a délelőtti óráktól gyülekezett a hajóállomásnál, hogy szemtanúja legyen a 48 órai bécsi tartózkodás után feltétlenül visszavárt, de a császárvárosban már több mint 72 órát időzött országgyűlési küldöttség megérkezésének. Feszült izgalom, halvány remény és

tépte volna le a nyilvánosság előtt a Társulat felhívását. (Erről egyébként a Nel ír, először szept. 15-én, majd 17-én.) Igaz, a rendőrségi fellépésről szóló híradások nem baráti érzelműek, ld. a *Nemzetőr* szept. 10-i, a *Figyelmező* szept. 13-i, a *Budapesti Divatlap* (a Nemzetőrrel azonos) szept. 14-i tudósítását. De egyetlen lap sem cáfolta azt, még a Nel sem, amely szept. 17-i számában a történteket szept. 9-ről másnapra, az országgyűlési küldöttség tényleges megérkezése napjára tette át, nem törődve a saját szept. 9-i, lapzártakor beiktatott közleményével. *Johann Janotyckn:* Archiv des ungarischen Ministeriums und Landesvertheidigungsausschusses. Altenburg, 1851. Bd. II. 287. Nr. 619. olyan falragaszt ismer, amely szept. 10-i dátummal Hajnik előző napi eljárását adja hírül.

[20] Madarász és Kossuth kapcsolatára ld. *Waldapfel,* Levelestár II. 23. Lehet, hogy Kossuth maga is tanácsolta a seregszervezés beszüntetését és Szemere fellépése *megelőzte* az önkéntes visszavonulást. Lehet, hogy a korabeli fővárosi közvélemény (vagy egy része) előtt Kossuth „balra nyitása" már részben ismert volt akkor, amikor Gyulai Pál elküldte tudósítását a *Kolozsvári Híradó* számára, s azért írta, hogy „Kossuth felhívására mind a légió, mind a választmány feloszlott". Ld. *Gyulai Pál:* Bírálatok, cikkek, tanulmányok. S. a. r. *Bisztray Gyula–Komlós Aladár.* Bp. 1961. 485.

növekvő kétség, szinte megbénult politikai aktivitás jellemzi ezt a hangulatot, amelyben olyan magától értetődő a kívánság: dőljön bár jobbra vagy balra, de szűnjék meg a bizonytalanság! Ezért tökéletes hangulatkép Petőfi eredetileg *Sept. 10. 1848* címmel megjelent versének indítása: „Jőj el végre valahára, Te határozó, te nagy óra, Mellyben e hon sorsa fordul Akár rosszra, akár jóra."[21]

2. *A kormány lemondásától Batthyány ideiglenes megbízatásáig*

Kevés sorkatona, egy osztály huszár, fegyelmében meglazult gránátos-zászlóalj, kis létszámú osztrák tüzérség Pesten és Budán, idegen lovasság Budaörs és környékén, továbbá honvédtüzérek, önkéntesek és önkéntes nemzetőrök az Újépületben, a tolnai nemzetőrök zászlóalja Soroksáron és a szomszédos helységekben, Vácon az önkéntes nemzetőrség tábora, valamint a két főváros rendes nemzetőrsége – ezek voltak az erőviszonyok *szeptember 10-én,* amikor délután négy óra után a bécsi gőzhajóval megérkezett az országgyűlési küldöttség. A közhangulat, amelynek összetevőit és fejlődését ismerjük, a király elutasító válaszára érthetően vált ingerültté. A feszült várakozás véget ért, és elszabadult a türelmetlenség, amely igazolva látta eddigi gyanúját: a reakció és az árulás gúnyt űzött a nemzet jóhiszeműségével. A késő estig az utcán hullámzó nép érthetően azonnali és erélyes rendszabályokat sürgetett. Ideiglenes kormányról, a képviselőház *konventté* válásáról beszéltek, s azon sem csodálkozhatunk, ha felmerült Kossuth diktátorságának gondolata is.[22]

Mivel a közfigyelem elsősorban az országgyűlési küldöttségnek szólt (hiszen annak útját úgy tekintették, mint a nemzet *utolsó* kísérletét, hogy tudassa ragaszkodását a királyhoz), az első pillanatban alig volt érdekes, hogy egyidejűleg tért vissza Batthyány és Deák is sikertelen küldetéséről. Batthyány és minisztertársa maga is részt vett a küldöttség és a király találkozójának előkészítésén, de a miniszterelnök Schönbrunnban, a fogadáskor nem a felség oldalán állott (mint annak minisztere), hanem a küldöttség tagjai között – mint maga is képviselő. Igen valószínű, hogy Batthyány már ekkor eldöntötte: mivel elvesztette az udvar bizalmát, a parlamentáris szokásoknak megfelelően, vissza kell adnia megbízatását. Egyéniségét ismerve feltételezhetjük: nehezen tudta elképzelni, hogy gyenge kezű államférfiként őt távolítsák el a miniszterelnöki székből. Az országgyűlési küldöttség mérsékelt tagjaitól, valamint a nádor leveleiből értesült a fővárosi fejleményekről, a baloldal, a köztársasági szellem előretöréséről. Aggódva szemlélte Kossuth tevékenységét, akivel augusztus óta – nem annyira a célokat, mint az eszközöket illetően – ellentétbe került. Tudott Kossuth fegyvervásárlásairól, a nevét viselő szabadcsapat szervezéséről. Mivel a képviselők között is akadtak olyanok, akik a sikertelenül megtérő

[21] Korponay id. levele szept. 9-én íródott; ld. HM 1848: 6197. A főváros lakosságának az információk hiánya és az Egyenlőségi Társulat visszavonulása miatt bekövetkezett dezorientáltságát szemléletesen mutatja be *Spira* i. m. 344–345. Petőfi költeménye az *Életképek* 1848. II. 12. (szept. 17.) számában jelent meg.

[22] A lényegében egy irányba mozgó elképzelésekről a korabeli sajtó és az emlékezések bőven szólnak. Kossuth diktátorságának követelését erre a napra csak *Horváth M.* teszi (I. 439), de másnap már biztosan felmerült; ld. Alexy Lajos naplóját: Pest-budai hétköznapok. S. a. r. *Vörös Károly.* Budapesti Történeti Múzeum, 1966. 66. *Gyulai Pál* szerint a klubbok egész éjjel üléseztek; i. m. 486.

küldöttség fogadtatásakor zavargásoktól tartottak, Batthyány úgy érezte, hogy a monarchiának tesz szolgálatot (és védelmet nyújt a magát szorult helyzetben érző nádornak, az uralkodócsalád egy tagjának is), és ezért – félretéve büszkeségét – Zsedényi külügyminiszteri tanácsos közvetítésével Latour hadügyminiszterhez fordult katonai erősítésért. Visszautasítva, hazatérésekor a miniszterelnök szeptember 9-én éjjel Pozsonyban megállíttatta a hajót, és tárgyalt Lamberg altábornagy hadosztályparancsnokkal. Tőle azt kérte, hogy minden katonai erejét – kivéve a Pozsonyban tartózkodó és vizsgálat alatt álló román legénységű zászlóaljat – bocsássa rendelkezésére. Lambergnek szeptember 10-én reggel Latourhoz küldött jelentéséből kiviláglik, hogy Pozsonyból a galíciai legénységű Vilmos gyalogezred zászlóalja (illetve annak egy része) még az éj folyamán behajózott Buda felé, de Komáromban talán még ott állomásozik a Ceccopieri-ezred négy százada. Ezt ugyanis Mertz altábornagy, komáromi várparancsnok – az erőd biztonságát tartva szem előtt – nem sietett Pestre küldeni.[23]

Batthyány és a visszatérő képviselői küldöttség hajója szeptember 10-én délelőtt Komáromnál találkozott azzal az alulról érkező gőzössel, amely a Szemere által Komáromba küldött Majthényi alezredest hozta. Az ő közvetítésével utasította Batthyány a vár parancsnokát, hogy semminemű katonaságot ne engedjen az erődbe. A hajót Vácott már türelmetlenül várták: Kossuth és kísérete szállt fel, hogy Batthyánynak, Deáknak, Pázmándynak (az országgyűlés elnökének és a küldöttség vezetőjének), valamint a képviselők egy szűk csoportjának beszámoljon a főváros helyzetéről, hangulatáról. A szemtanú Kovács Lajos szerint Kossuth a kudarccal visszatérő kormányfőnek és a képviselőknek azonnali forradalmi akciót javasolt, mint amelynek hangulati és tárgyi feltételei egyaránt adva vannak. Batthyány azonban épp ezt akarta elkerülni, s ezért volt hajlandó erősítésül Bécsben vagy Pozsonyban még nem magyar nemzetiségű katonaságot is elfogadni. A beszámoló szerint a miniszterelnök „egész erélyével ellenszegült, jelezve azt is, hogy e lépésnek igen végzetes kimenetele lehet azokra, kik azt vezetnék. Különösen pedig Nyáry oly kíméletlen modorban kelt ki e szándék ellen, hogy Kossuth annyi oldalról igen keményen megtámadva, kénytelen volt hátrálni, és megígérni, hogy nem történik semmi".[24]

Kovács Lajos elfogultsága Kossuthtal szemben közismert. Így feltételezhetjük, hogy hangsúlyban, árnyalatokban ez az elfogultság ennek az epizódnak ismertetésében is teret kapott. Magát az eseményt azonban nincs okunk kétségbe vonni. Ha pedig ez a megbeszélés a Vác–Pest hajóúton lezajlott, erős fenntartással kell kezelnünk Horváth Mihálynak azt az állítását, hogy Batthyány és Deák megérkeztével „a miniszterium azonnal tanácsba gyűlt az elsőhöz". Batthyány ugyanis – mint a fejleményekből kiviláglik – Lamberg intézkedése alapján (ha nem is közvetlenül Pozsonyból) kapott katonai erőt, és annak

[23] Batthyány és Kossuth ellentétére ld. KLÖM XII. 725–726, 866–867. A Kossuth-szabadcsapat „téves" elnevezéséről, ill. hogy az a *Hunyadi-csapat* elnevezést kapta, a KH éppen szept. 10-én adott hírt. Batthyány és Latour kapcsolatára: *Károlyi,* Batthyány pöre I. 112–113; *W. H. Stiles:* Austria in 1848–49 . . . New York, 1852. II. 71; *Horváth M.* i. m. I. 438–439. Lamberg jelentése Latourhoz: *Pesti Hírlap* (a továbbiakban: PH) 1848. okt. 22. (194. sz.), továbbá *Szinnyei József:* Komárom 1848–49-ben. Bp. 1887. 12. A Ceccopieriek visszatartásáról, ill. Mertz vonakodásáról, Majtényi és Batthyány találkozásáról uo. 11–13.

[24] *Kovács Lajos* i. m. 270–271.

megérkezéséig nyilván nem óhajtotta kiadni a kezéből a miniszterelnöki és helyettes hadügyminiszteri hatalmat. Magától értetődő ugyanis, hogy nemcsak a kormány lelépésének alkotmányos formaságaira kívánt ügyelni, de az is érdekelte: *kinek* a kezébe kerül lemondása után az ideiglenes hatalom. Az is nehezen elképzelhető, hogy Batthyány a visszavonhatatlan lépés előtt ne óhajtott volna a nádorral, esetleg a fővárosban levő különféle fegyveres alakulatokkal rendelkező Szemerével tárgyalni. (Perében Batthyány hivatkozott is a nádorral folytatott megbeszélésekre.) A fentieket tényszerűen látszik alátámasztani, hogy Batthyány szeptember 10-én este *katonai rendszabályokat* foganatosít, sőt még 11-én reggel kelt rendelkezéseket is találunk a miniszterelnöki iratokban. Nem felelhet meg tehát a valóságnak Horváth Mihály állítása – amit a kutatás már több mint egy évszázaddal ezelőtt is kétségbe vont –, hogy eme sietve egybehívott tanácskozásnak „az lett az eredménye, hogy a miniszterek, mind összesen, még a gyülekezetből átküldték lemondásukat a nádorhoz, kivéve Szemere belügyminisztert . . ." Ha fel is merült egy esetleg még aznap este tartandó minisztertanács gondolata, ezt eloszlathatta a nádor levele, amely Batthyányt várta. Ez a levél a hétfőn (szeptember 11-én) reggel kilenckor a nádornál tartandó minisztertanácsra hívta meg Batthyányt, és kérte, hogy értesítse a többieket is.[25]

Megállapíthatóan a Batthyány által Lambergtől kért katonaság csak 10-én késő este jelent meg a fővárosban. A várható ingerültség és az esetleges összeütközések elkerülése érdekében a miniszterelnök a megérkezését követő órákban azonnal intézkedett. A reá jellemző eréllyel először a budai főparancsnokságot utasította: „Saját felelőssége mellett meghagyom a főhadi parancsnokságnak: miszerint ma éjjel az összes Pesten tanyázó katonaság készülőben tartassék laktanyáiban, de mindaddig a kaszárnyából semmi szín vagy ürügy alatt velök ne rendelkezhessék, amíg e részben saját, mint helyettes hadügyminister parancsomat nem veendik." A továbbiakban az azonos helyen elszállásolt rendes katonaság és „az önkénytes nemzeti sereg" esetleges összekoccanásának elkerülésére sürget intézkedéseket, majd következik a biztonsági rendszabályok alapoka: „Biztos hír szerint ma éjjel Ceccopieri ezredből egy osztály, valamint egy zászlóalj a Vilmos gyalogságtól fog ide megérkezni; ennél fogva meghagyom: hogy a legnagyobb csenddel számokra szállás készíttessék." A honvédek és önkéntesek, valamint a sorkatonaság közötti összeütközés lehetősége elsősorban az Újépületben volt a legnagyobb. Az ekkor már pontosan informált Batthyány tehát utasította a *honvéd*tüzérek parancsnokát is: „Meghagyom a legszigorúbb felelősség terhe mellett a tüzér parancsnokságnak, miszerint az éjjel készülőben a laktanyában maradjon és minden alkalmat kikerüljön, hogy a rendes katonasággal összekoccanásba ne jöjjön." A biztonsági intézkedéseket a Pest városi katonai térparancsnoksághoz intézett rendelet tetőzi be: „Szigorú felelősség mellett meghagyom a város hadi parancsnokságának, miszerint ma éjjel kettős patrouillokat járasson és mindenkit, ki az uczákon lármázik avagy izgágát tesz, tartozzék az bár a katonasághoz, polgáriakhoz avagy az önkénytesekhez, vitesse be. Egyszersmind pedig mind a hadi, úgy a nemzetőr-

[25] *Horváth M.* i. m. I. 440. Batthyány tárgyalása a nádorral: *Károlyi*, Batthyány pere II. 165. A nádori meghívó: OL N 31. István nádor levéltára, miniszteri iratok (a továbbiakban: Nádori-miniszteri) 1848: 2415. A lemondás körüli ellentmondásokra először *Szeremlei Samu:* Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéből. Pest, 1867. 195–197. A kérdés tisztázatlanságára *Spira* is utal, i. m. 349.

seregi patrouillek is töltött fegyverrel czirkáljanak, mivégett a töltéseket a nemzetőrseregieknek azonnal ki kell adni."[26]

Készültségbe helyezett sorkatonaság és honvédtüzérség, éles töltéssel ellátott, kettős őrjáratok az utcán – mind a pesti helyőrség, mind a városi nemzetőrség részéről –: ez a helyzet *Pesten*, ahol az előzmények, a konkrét helyzet és a várható fejlemények alapján fel kellett készülni az esetleges rendzavarásra. Az *Újépület* (más nevén: József laktanya) érthetően jelentett külön gondot. Itt sortüzérek, honvédtüzérek, a Hunyadi-csapat és Ivánka előző este Vácról hozott önkéntesei szállásoltak. Pontosabban ez utóbbiak elhelyezése még nem is volt rendben, mert – egyelőre nem tisztázott okok miatt – még szalmát sem kaptak, amire feküdjenek. Ezért Batthyány a már idézett rendeletekkel egyidejűleg (megállapíthatóan este hét órakor) megsürgette a budai főparancsnokságot, hogy az aznap reggel megrendelt ezer zsúp szalmát késedelem nélkül szállítsák, „mivel az emberek szabad ég alatt tanyáznak és az éj hideg". Ez a rendelkezés természetesen nem a miniszterelnök tájékozottsága és mindenre kiterjedő gondossága miatt érdemel figyelmet, hanem mindenekelőtt azért, mert jól mutatja, hogy ha Ivánka önkénteseinek Pestre hozása nem Batthyány tudtával, de feltétlen helyeslésével történt. A két politikus intézkedései így ezekben a napokban kiegészítették egymást – ha nem is tudunk arról, hogy tevékenységüket egyeztették volna.[27]

A Vilmos és a Ceccopieri gyalogság 10-én késő éjjel, gőzösön érkezett. Az előbbi Pesten, az utóbbi Budán szállásolt, majd másnap reggel Batthyány utasítására mindkét zászlóaljat az új Üllői úti laktanyában – tehát távolabb a városközponttól – helyezték el. Megjelenésük kétségtelenül meglepetést okozott, de zavarokról, összeütközésről nem tudunk. Gyulai Pál a *Kolozsvári Híradó* számára küldött tudósításában „számos nemzetőrség és sorkatonaság" érkezéséről beszél, és megnyugodva állapítja meg: „Reactionalis mozgalmakról álmodni sem lehet Pesten. Vácznál s Körözsnél nagy számú tábor áll, az első intésre beütendő." A *Marczius Tizenötödike*, amely esti lap lévén, 11-én megjelent számában elsőként foglalkozhatott az esettel, maga sem ütött meg tragikus hangot. Megengedve, hogy esetleg nem a minisztérium rendelte ide az idegen katonaságot, mérleget vont, amely szerint a pesti laktanyákban „az idegen és nemzeti erők" között nagyjából arányos a helyzet . . .[28]

[26] Az id. rendeleteket ld. OL H 2. Miniszterelnök elnöki iratai (a továbbiakban: Meln) 1848: 582 a–b, 583. Batthyány szept. 11-én reggeli tevékenységére: uo. 584–586.

[27] Az Ivánka önkénteseiről szóló rendelkezés: Meln 1848: 581. (Batthyány ezen az estén még arról is intézkedett, hogy a 34. gye. váci nevelőintézetéből nyolc növendéket rendeljenek kiképzőkül a váci táborba; uo. 580.) A MT szept. 11-i (154.) számából megtudjuk, hogy az Újépületben 350 német és 280 magyar tüzér volt, továbbá Szalay és Ivánka önkéntesei, összesen 1800 fő. Batthyány és Szemere tevékenységéről, amely mind a nádor, mind Kossuth terveit ellensúlyozta, ld. *Kemény Zsigmond:* Gróf Széchenyi István. Összes Művei IX. Bp. 1907. 343.

[28] A szept. 10-én éjjel érkezett katonaságot Batthyány utasítására kétségtelenül Lamberg rendelte a fővárosba; HM 1848: 7165. A Ceccopierieket Mertz a jelek szerint csak erre az újabb parancsra engedte elszállítani, s a Vilmos gyalogság – amely Lamberg szept. 10-én reggel kelt jelentése szerint Gönyű felé már elhagyta Pozsonyt – is Komárom környékén lehetett. Csak ez magyarázza, hogy nem érkeztek meg Batthyány előtt. Batthyány szept. 11-i intézkedései a katonaság elhelyezésére: Meln. 1848: 584; a fővárosi katonai erőviszonyokra ld. KH szept. 16. (67. sz.); *Gyulai Pál* tudósítása: i. m. 485. (Az általa emlegetett másik tábor a Pest megyei nemzetőrség gyülekező helye.) Érdemes megemlíteni, hogy a KH szept. 12-én arról írt, hogy szept. 10-én reggel Pesten megjelent a Verbászról visszatért Pest megyei nemzetőrség (a 2. váltás) zászlóalja is!

Igaz, szeptember 11-én már új fejlemények foglalkoztatták a fővárost: a minisztertanács és az országgyűlés zárt ülése. A reggeli miniszteri konferenciáról jóformán semmit sem tudunk, még azt sem, hogy a nádor valóban elnökölt-e azon. (Nem volt már jelen Széchenyi, akinek felbecsülhetetlen értékű naplójegyzetei tájékoztathatnának.) Kiindulásként egyelőre tételezzük fel, hogy a *lemondás* ténye körül nem lehetett vita, hiszen erre, mint lehetőségre, már Kossuth és Szemere is gondoltak akkor, amikor Batthyány és Deák Bécsbe utaztak. Utóbbiak már Bécsben meg akartak válni tárcájuktól. Esterházy már lemondott, Széchenyi betegen távol, Mészáros a déli táborban volt. Az utóbbi napokban teljesen visszahúzódott Klauzál és Eötvös sem kellett nyilván biztatni. Jegyzőkönyv hiányában azonban csak sötétben tapogatózunk. Nem tudjuk, hogy a tanácskozás meddig tartott, mennyire vitatták meg az osztrák kormány emlékiratait, s a miniszterek (és az országgyűlési küldöttség) bécsi tapasztalatait. Arról sem egyértelműek az adatok, hogy végül is milyen formában történt a lemondás. A minisztérium visszalépését a képviselőháznak bejelentő nádori levél szerint „a ministerelnök hivataláról lemondván, az összes ministerium . . . működése megszűnt". Hasonlóan fogalmaz a *Nép-elem* beszámolójában Madarász József, aki szerint a nádor arról tudósított, hogy „a minister elnök leköszönvén a ministerium nevében". Szemere — és nyomában *Horváth Mihály* — a miniszterek egyenkénti lemondásáról beszél. Abban minden forrás megegyezik, hogy Szemere az első pillanattól meg kívánta tartani a tárcáját egyrészt a folytonosság, másrészt az új miniszterelnök kinevezésének ellenjegyzése érdekében. Szemere elbeszélése szerint eredetileg Deák sem adta be a lemondását, mert az adott körülmények között nem helyeselte azt, de a képviselőház zárt ülésén maga is elhagyta a miniszterek padját.[29]

A főváros izgatott lakossága nem sokat tudott a minisztertanács végzéseiről, sem arról, hogy a két ház együttes és zárt konferenciáján — amelyet tíz és tizenkét óra között terveztek lebonyolítani, de amely csak háromkor ért véget — mi történt. A *Pesti Hírlap* szerkesztője, amikor a délutáni órákban a másnapi szám élére rövid összefoglalót fogalmazott, így jelentett a legfontosabb fejleményről: „Hír szerint az összes ministerium lemondott, tárczáját István főherczeg kezébe tevén le. Szükségtelen magyarázgatni az ezen változás okozta megdöbbenést. Mi lesz már? Minő hatalom fogja az igazgatás gyeplőit tartani és vezetni időközben? Ki fogja a leendő ministeriumot alkotni és kikből fog az alakulni? " A lap szerint az országgyűlés délutáni nyílt ülése talán ezekre is választ ad. A döbbenetet a *Marczius Tizenötödike* cikkírója is osztja, mert délután ötkor beszámolva arról, hogy a két ház egész délelőtt „egyesülten titkos konferenciát tartott", rosszallóan említi: a fővárosban az „a legbotrányosabb hír kereng", hogy a miniszterek mind le akarnak mondani. A lap a leghatározottabban tiltakozik a provizórikus kormány eszméje ellen, és a minisztérium megtartását — de „néhány alkalmatlan jó lélek" kicserélését javasolja. Ez az állásfoglalás — érthetően — nem elsősorban a ténylegesen hatalmon levő

[29] Kossuth az esetleges lemondásról: KLÖM XII. 827; Szemere: BM eln. 1848: 791, 829. A nádori levél: OL N 70. Archivum Regnicolare. Lad. XX. 22. Fasc. 2. A. Nr. 358a; közölve *Közlöny* szept. 13. (96. sz.) és *Pap Dénes:* A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest, 1866. II. 166. Madarász József beszámolója: Nel szept. 13. (63. sz.) Szemere véleményét (1853-ban Hamburgban megjelent németnyelvű röpirata alapján) ld. KLÖM XII. 905–906. Szemere egyértelműen szept. 11-ét jelöli meg a kormány lemondása időpontjául. Felmerülhet a kérdés: volt-e egyáltalán minisztertanács? A KH szept. 12-én, az országgyűlés szept. 11-i üléséről szóló előzetes tudósításában — Deák nevével kapcsolatban — emlegeti a minisztertanácsot.

kormány melletti kiállás, hanem *a kabinet rendszerű kormányzat* melletti állásfoglalás a másik alternatívával: *a diktatúra* lehetőségével szemben. Mert ezen az izgatott napon a fővárosban felmerült mind Kossuth, mind a nádor diktatúrájának a lehetősége.[30]

Sajátos jellegzetessége az 1848. évi forradalmunkról szóló memoároknak és a történeti irodalomnak is, hogy az első felelős magyar minisztérium lemondásáról, ennek a nagy jelentőségű eseménynek a körülményeiről nincsenek megbízható ismereteink. Főleg az nem világos, hogy Batthyány és elvbarátai miként képzelték el a folytatást. Szemere emlékezéseiben csak arról ír, hogy a kormány tagjai sietve beadták lemondásukat, mintha „normális időket" éltek volna, vagyis mintha olyan magától értetődő lett volna az új kabinet kinevezése. Nehéz elhinni, hogy Batthyány – ha már gondoskodott arról, hogy a fővárosban a helyzet ura maradjon – ne rendelkezett volna valami határozott elképzeléssel. Lehetséges, hogy úgy vélte: a kormány baloldali tagjainak eltávolítása után mérsékeltekből alakíthat új minisztériumot, amely Bécstől támogatást kaphat, vagy legalább eléri Jellasics féken tartását. De nincs kizárva annak a lehetősége, hogy Batthyány és hozzá közel álló minisztertársai sem számítottak már a történtek után az udvar együttműködésére, új kormány kinevezésére, és el voltak készülve Bécsnek az alkotmányt nyíltan megsértő lépéseire. Az eshetőségeket latolgatva, végül azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy a király által személyesen bejelentett „elgyengült egészségi állapota" címén megkísérlik a nádorral való együttműködést, támogatva a királyi helytartó valamiféle időleges teljhatalmú kormányzását. Ez utóbbi az ellenséges támadás küszöbén – ha kellő védelmi intézkedésekkel párosul – kétségtelen politikai előnnyel járt volna. (A nádor későbbi megfutamodásának vagy hírhedt márciusi levelének ismeretében ez a feltételezés talán furcsának tűnik. De ne feledjük: emlékezései szerint Kossuth csak néhány nappal korábban ajánlotta fel a koronát a nádornak!) A Kossuthtól és Szemerétől tartó nádor félelme mindenesetre a vele való együttműködés alapjául szolgálhatott a minisztérium mérsékelt tagjai számára. A források hiánya miatt azonban mindezek csak feltételezések.[31]

Nem ismerjük tehát a Batthyányt vezető meggondolásokat, sem azt, hogy a lemondást illetően Batthyányval egyetértő Kossuth miként képzelte el a folytatást. A lemondás módjáról azonban végül egységes álláspont alakulhatott ki: Széchenyi betegsége és lemondás nélküli távozása, a hadügyminiszter távolléte miatt *az egész kormány* lemondásának egyetlen lehetséges formája, ha a miniszterelnök mond le a teljes kabinet nevében. Szemere említett, 1853-ban publikált emlékezései – és az országgyűlés délutáni ülésén tett javaslata – arra engednek következtetni, hogy egyedül neki lehettek fenntartásai a lemondással kapcsolatban. Bár Szemere vonatkozó feljegyzései más források alapján nehezen ellenőrizhetők, az valószínűnek látszik, hogy ő az első pillanattól meg kívánta tárcáját tartani az új kormány hivatalba lépéséig. Szemere magatartása nemcsak az alkotmányos monarchiákban szokásos eljárásnak felelt meg, de védelmet nyújtott egyben arra az eshetőségre is, ha elmarad az alkotmányos folytatás: egy másik – az országgyűlés

[30] Az idézetek a PH szept. 12-i (158.) és a MT szept. 11-i számából valók. Kossuth diktatúrájára ld. a 22. jegyzetet; továbbá Waltherr Imre naplóját, *Hazánk* IX. (1888) 343; a nádor diktatúrájára Tompa Imre levelét szüleihez; Pest, 1848. szept. 11. Román Tud. Akadémia Kézirattára, Kolozsvár.

[31] Batthyány már aug. 12-én emlegette István nádort, mint lehetséges diktátort; ld. Széchenyi naplóját, i. m. I. 373. A nádor szept. 4-i levelében azt jelezte az udvarnak, hogy ő a képviselőktől várná a diktátori felhatalmazást; *Deák,* Levelek 210. A Kossuth nélkül újjáalakuló minisztérium lehetőségére: *Horváth M.* i. m. I. 438, 446; *Károlyi,* Batthyány pöre II. 165.

bizalmát is élvező – kormány azonnali kinevezése. Szemere a jelek szerint úgy értékelte a helyzetet, hogy az nem egyszerű *bizalmi válság* az uralkodó és kormánya között, hanem olyan *alkotmányos válság*, amelyben az önálló felelős magyar kormány *létét*, létének törvényes jogalapját vitatják el! Ebben a helyzetben az alkotmányos folytonosság, *a miniszteriális kormányzás* fenntartása látszott a legfontosabbnak, hiszen a *diktatúrára* való áttérés – legyen az jobb- vagy baloldali diktatúra – *a törvényes alap* elhagyását jelentette volna. Ha a Bécsből visszatért Batthyány a baloldali diktatúrától való túlzott félelmében időlegesen kész is lett volna a végrehajtó hatalmat a nádor kezére bízni, a helyzettel és az erőviszonyokkal jobban tisztában levő Szemere ezt nemcsak indokolatlannak, de veszedelmesnek tartotta.

A minisztertanács vitája során Szemere feltehetően javasolta azt, amit az országgyűlésen is elmondott: a minisztérium adja be a lemondását – de minden tagja maradjon hivatalában addig, amíg tárcáját utódának át nem adhatja. Batthyány erre nyilván azzal érvelhetett, mint az országgyűlésen, hogy a kabinetben olyan politikai és személyi ellentétek alakultak ki, hogy az lehetetlenné tenné az egységes és gyors cselekvést. Így végül is a Batthyány által bejelentett visszalépés mellett maradtak azzal, hogy Szemere vállalja az új minisztérium kinevezésének az ellenjegyzését. Ennek megfelelően nyújtotta be azután a lemondását Batthyány maga és „tiszttársai" nevében a nádornak, illetve jelentette be a képviselőház zárt ülésén a kabinet minden tagja – Szemere kivételével – a maga lemondását. (Itt tehát a lemondás valóban *egyénileg* történt, Szemere már idézett feljegyzései szerint indokolás kíséretében.) Ekkor, a zárt ülés időpontjában nyilván nem volt még ismert a nádornak a képviselőház elnökéhez intézett, a kormány lemondását bejelentő levele.

A zárt ülést az eredeti tervek szerint délre be akarták fejezni. A nádor ennek tudatában már a kora délutáni órákban megküldhette a levelet Pázmándynak, aki meghökkenve olvashatta a királyi helytartó kijelentését, miszerint „a törvény értelmében gyakorlandó kormány gyeplőit kezembe vettem". Ez a nyilatkozat – bár emlegeti a törvényt – nem lehetett megnyugtató a törvény értelmében (1848: III. tc. 2. §) „felelőtlen" nádor szájából, főleg azért nem, mert rendeletéről *hiányzott a miniszteri ellenjegyzés*. A kormány *közvetlen* kézbevételére utaló kitétel érthető nyugtalanságot okozott, mivel erről feltehetően a minisztertanácson nem volt szó. Ha fel is tételezzük, hogy Deák forma szerint nem tekintette *rendeletnek* a nádori levelet, és így szükségtelennek tartotta az ellenjegyzést (mint Kovács Lajos mondja), még mindig marad a kérdés: ha Szemerével érthetően nem akarta azt István nádor ellenjegyeztetni, miért nem kérte meg Batthyányt? A lelépő miniszterelnök azt törvényesen ellenjegyezhette volna – ha egyetértett vele. Valószínű azonban, hogy Batthyányt nem kérték meg erre, vagy nem óhajtotta ellenjegyezni azt – és Deák emlegetett véleménye biztosította számára a kibúvót. A nádor önkényes lépése így váltott ki ellenállást, amelynek során nemcsak a baloldal, de Pázmándy és Batthyány is azt az álláspontot képviselte, hogy *az ország nem maradhat kormány nélkül*, még ideiglenesen sem. Szemere pedig sietett figyelmeztetni a nádort: ha valóban megkísérelné kézbe venni „a kormány gyeplőit", ő kötelességének tartja, hogy azt megakadályozza. Ilyen összefüggésben nyernek azután értelmet Szemerének a ház nyílt ülésén elmondott szavai is: „Ma délután elmentem a nádorhoz, s kinyilatkoztattam, hogy ha a többiek benyújtották is a lemondásukat, én, akinek kötelessége a rendet fenntartani, *megvárom, míg más felelős kormány lép az előbbinek helyébe, s addig nem*

fogok lemondani." (Kiemelés az eredetiben.) Szemere tehát a zárt ülést követően – és nyilván a várt nádori állásfoglalás ismeretében – kereste meg István nádort, hogy értésére adja: nem fogadja el a formulát, amely szerint „az összes ministerium és annak egyes tagjai működése megszűnt".[32]

Mindez az ellentmondás természetesen csak a képviselőház türelmetlenül várt, este hatkor kezdődött nyílt ülésén jelentkezett. A tudósítások és emlékezések egyöntetűen arról írnak, hogy nemcsak az országgyűlési karzatok teltek meg zsúfolásig, hanem tömérdek nép szorult kinn az utcán is, és vette körül a Redout épületét, ahol a képviselők üléseztek. Az izgalom érthető volt. Idegen katonaság a fővárosban és környékén, kiszivárgott hírek a Dráva-vonalon várható támadásról, az osztrák kormány emlékiratáról, a kormány lemondásáról – megtoldva a bőven termő rémhírekkel. Mindennek fele is elég lett volna ahhoz, hogy a bizonytalanságban és három nap óta feszült várakozásban élő embereket az utcára csalja hírt hallani. Azok, akik szerencsésen bejutottak az üléstermébe, először az országgyűlés küldöttségének bécsi útjáról hallották Pázmándy Dénes jelentését, a király előtt elhangzott beszéd és a királyi válasz teljes szövegét. Ezt követően ismertette a ház elnöke a nádor és királyi helytartó aznap kelt, hozzá intézett levelét, amely – a már ismertetett részek után – közölte: elfogadta a minisztérium lemondását, „a jövendő miniszterelnököt" az uralkodó jóváhagyására felterjesztette, és kérte, hogy hozza a törvényhozó testület tudomására, miszerint „*a törvény értelmében gyakorlandó kormány gyeplőit*" a kezébe vette! A vita ekkor még nem kezdődött meg, mert Pázmándy felolvasta Batthyánynak – még mint miniszterelnöknek – hozzá, a ház elnökéhez intézett sorait és Teleki Ádámnak, a drávai magyar sereg parancsnokának a hadügyminisztériumhoz küldött jelentését, amely Jellasicsnak a Muraközben várható azonnali támadásáról tudósít.[33]

A képviselőház tagjai számára ezek az események már ismertek voltak a délelőtti zárt ülés jóvoltából. Így várható volt, hogy a legsürgősebben megoldandó probléma, a kormány kérdése kerül az érdeklődés középpontjába. Maga az elnöklő Pázmándy is azzal adta meg a jelt a vitára, hogy kijelentette: az ország helyzete olyan, hogy egy pillanatig sem maradhat kormány nélkül. Ezt Bezerédy István, az első hozzászóló is támogatta, hangsúlyozva, hogy a király távollétében a nádornak kell a kormányzást vinnie. Ez azonban nem a nádori elképzelés helyeslését jelentette, mert azt indítványozta, hogy „a nádor a minisztérium által folytassa a kormányzást, s *a lelépett ministerek ideiglenesen*

[32] Deák több ízben említett véleményére az ellenjegyzés feleslegességéről ld. *Kovács Lajos* i. m. 351., amely azt is állítja, hogy a nádori levél Deák tanácsa, sőt „formulázása" alapján készült volna. Ha ez igaz, akkor fel kell tételeznünk, hogy Batthyány és Deák – előbbi közjogi tanácsadója – olyan előzetes megbeszélést folytattak a nádorral, amelyben nem jutottak közös nevezőre. Ennek végeztével készíthetett Deák egy olyan tervezetet, amelyhez – véleménye szerint – nem kellett miniszteri ellenjegyzés, de amely – szándéka szerint – nem volt elfogadható a képviselőház számára. Szemere szavait ld. *Közlöny* szept. 13. (96. sz.) Szemere állásfoglalásában talán szerepet játszott Csányi véleménye is, aki szept. 9-én így írt: „ha a ministerium leköszönend a katonaságbul kevesen maradnak ügyünknél". OL H 2. Kossuth-Polizei-Akten (a továbbiakban: KPzA) 63.

[33] A képviselőház körüli tömegre, annak hangulatára: MT szept. 11., *Spira* i. m. 350–351. Az országgyűlés Bécsben járt küldöttségének beszédére és a király válaszára ld. *Beér János–Csizmadia Andor:* Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Bp. 1954. 216–218. Teleki dátum nélküli jelentésének másolatát, Batthyánynak a ház elnökéhez intézett levelét ld. Archivum Regnicolare. Fasc. 2. A. 358 b–c.

tartsák meg helyeiket". (Kiemelés utólag.) Ezt követően Madarász László a nádori levelet *törvénytelennek* nyilvánította arra hivatkozva, hogy az 1848 : III. tc. 3. §-a értelmében a nádor a kormányt csak a magyar minisztérium útján viheti. Ennek értelmében pedig a nádor rendeletei csak akkor érvényesek, ha azokat valamelyik miniszter ellenjegyzi. Ezért ő a minisztériumot hivatalban lévőnek tekintette és interpellálta: igaz-e, hogy a király Jellasicsot hivatalába visszahelyezte, s ha igen, ezt az okmányt ki ellenjegyezte? [34]

Madarász interpellációja (kétségtelenül előzetes megbeszélés alapján) adta meg a jelt Kossuth Lajos felszólalására, aki azonnal kijelentette: „tagadom, hogy István főherczegnek joga legyen ministeri ellenjegyzés nélkül parancsolni ezen országban". Majd – helyeselve Szemere magatartását, hogy nem mondott le – híres gesztusával a miniszterek padja mellé téve székét, kijelentette, hogy a törvény nyújtotta hatalom révén visszaveszi miniszteri megbizatását és szeretné látni, aki ezt a jogot elvitatja tőle! Ezt követően most már mint működő miniszter válaszolt Madarász interpellációjára, ismertetve az osztrák kormány emlékiratát és azt a magatartást, amivel a magyar minisztériumot a Béccsel való tárgyalásra felszólítva, ugyanakkor az emlékiratnak még az elküldését sem tudatták az akkor Bécsben tartózkodó Batthyányval és Deákkal. Elmondta Kossuth, hogy ők a Dráva-vonalról kapták meg a Jellasicsot visszahelyező és tevékenységét „*im Interesse der Gesammt-Monarchie*" méltányoló királyi kézirat nyomtatott példányát, amely kéziratról – a minisztériumnak adott válasza szerint – a nádor sem tudott. Időközben a Bécsben levő miniszterek is értesültek a Jellasicsot rehabilitáló szeptember 4-i királyi lépésről, s annak hitelességét a király helyett ténylegesen tevékenykedő Ferenc Károly főherceg is megerősítette. Így, hangsúlyozta Kossuth, a Jellasicsnak szóló kézirat miniszteri ellenjegyzés nélkül került kibocsátásra, Visszatérve az emlékiratra, rámutatott, hogy annak érvelése szerint az áprilisi törvényeket a királynak nem lett volna joga szentesíteni, mert azok ellenkeznek a Pragmatica Sanctióval. Majd utalva arra, hogy a horvát seregek minden pillanatban beüthetnek – ha ugyan ez már meg nem történt –, lelkesültségre és férfias határozottságra hívta fel a nemzetet, olyan magatartásra, amely „lelkesülésében eléggé megtartja azon higgadt gondolkodást, hogy megválaszthassa jól azon eszközöket, melyekkel lelkesedettem élni kell". Az érvelés az új szövetségeseknek az Egyenlőségi Társulat által mozgásba hozott (és e percekben is a képviselőház körül folyamatosan Kossuthot éltető) tömegnek szólt. Ezért hangsúlyozta, hogy a fenyegetett nemzeti lét „az extrémumokra" is feljogosít ugyan, de szeretné, ha mindenki megértené: „*Magyarország jövője nem az utczákon, nem imitt-amott parányi csoportosulásokban* kitörő cselekvések ... által mentetik meg." (Kiemelés az eredetiben.) Rögtön azt is hozzátette, hogy „kimondhatatlan szerencse", hogy együtt ül a képviselőház, amely a törvény alapján mondhatja: *én vagyok a nemzetnek képviselője* ..." (Kiemelés az eredetiben.) „Tehát – folytatta Kossuth – annak, minek Magyarországban történni kell, történni kell a törvényhozás által. De a törvényhozásnak ollyan eszközökhez kell nyúlni, mellyek képesek legyenek e hazát megmenteni ..." Ezt követően javasolta: utasítsa a ház a pénzügyminisztert, hogy használja a már elkészült 5 Ft-os bankjegyeket az önvédelem

[34] A képviselőház szept. 11-i nyílt ülésére, az id. és következő felszólalásokra ld. a *Közlöny* szept. 13-i (96.) számát, továbbá *Pap D.* Nemzetgyűlés II. 166–183. (Meg kívánjuk jegyezni, hogy *Pap D.* kiadványa a *Közlöny* országgyűlési tudósításainak szövegét rövidítve, sokszor kihagyásokkal közli.)

költségeinek a fedezésére. Befejezésül ügyes fordulattal rátért az uralkodásra képtelen király személyére, akinek nevében „vészbe akarják dönteni" az országot, s ezzel magát a királyi trónt is, mert „ellenségei aláiratják vele azt, mi a trónnak vesztére szolgál". Ezért – folytatta Kossuth – Mátyás törvénye értelmében ilyenkor a nádornak kell átvennie a kormányzást – a melléje adott felelős minisztérium útján. Ezért járt el a nádor helytelenül akkor, amikor a lemondást ellenjegyzés nélkül elfogadta. A helyes és törvényes eljárás azonnal új miniszterelnök kinevezése és Szemere által történt ellenjegyzése lett volna. *„Mivel ez nem történt, a ház lássa, mit cselekszik, de valamit tenni kell!* Kell lenni olyan kormánynak, melly a maga állását érezze." (Kiemelés az eredetiben.)[35]

Kossuth tehát a délelőtti zárt ülés óta, a nádori nyilatkozat ismeretében megváltoztatta állásfoglalását. Be kellett látnia, hogy egyedül Szemere magatartása nyújt alkotmányos biztosítékot Bécs – vagy a nádor – újabb perfidiája ellen. Most Kossuth nem tett mást, mint némileg átfogalmazva meghirdette ugyanazt, amit lapja szeptember 9-én írt: ne az utca és ne kis csoportok akarjanak dönteni, bízzák ezt a nemzet képviselőire! Inkább az a kérdés, hogy szeptember 10-ről 11-re virradólag mi volt Kossuth *eredeti* elképzelése, amelynek értelmében Batthyányhoz hasonlóan, de feltehetően nem azonos célok által vezetve, maga is lemondott? Ismereteink alapján erre pontos választ adni nehéz, csak feltételezhetjük, hogy kapcsolatban állott azzal, amelyet már 10-én délután Váctól Pestig a hajón kifejtett. A jelen téma szempontjából annyi elegendő, hogy ha Kossuth, immáron valóban szövetségben a baloldallal, a hatalom átvételére gondolt, akkor összeütközésbe került volna a bel- és hadügyminiszteri tárcát együttesen megtartó Szemerével. Visszalépve a lemondástól, részese maradhatott a hatalomnak, amely – az adott körülmények között – *rendkívüli* hatalmat jelentett. Kossuthnak volt érkezése ezt megvitatni a Madarászok körül gyülekező baloldali képviselőkkel, s a jelek szerint az esti nyilvános ülésen már támogatásukkal – és az azok által mozgásba hozott utca éljenzése mellett – cselekedhetett.

Szemere mindenesetre elégtétellel vehette tudomásul, hogy helyzetelemzésével, állásfoglalásával Kossuth és elvbarátai is egyetértettek. Az előtte elhangzott hosszú beszéd után Szemere – drámai kezdőszavak után – röviden összegezte véleményét. Eszerint a fejlemények azt mutatják, hogy a *nádornak nincsen alkotmányos tanácsadója,* hiszen az ország nem lehet egy pillanatig sem kormány nélkül. Főleg akkor nem, amikor az redkívüli állapotban van, amit jól mutat, hogy az adott pillanatban az országban *tizenöt királyi biztos* tevékenykedik. Ilyen körülmények között a kormány nem szűnhet meg. „Azt hiszem – érvelt Szemere –, hogy amely ministerium és amely férfiak elvállalták azt, hogy egyszer a kormány padjára ültek, azoknak kötelessége is, hogy addig maradjanak meg helyükön, míg más kormány azt el nem foglalja." Majd rámutatott arra, hogy a király elveheti ugyan megbizatásukat, de *a lemondás indokolatlan,* mivel a minisztérium nem veszítette el a ház bizalmát. Mert ha „a törvényhozási teremben kisebbségben lettünk volna – folytatta –, hazafiúi tisztünknek tekintettük volna tüstént lemondani". Véleményét három pontba sűrítve, az alábbi javaslatokat terjesztette elő: először is mondja ki a ház, hogy a nádor rendelete törvénytelen, mivel nincs ellenjegyezve. (Ekkor hangzott el Szemere már idézett kijelentése, hogy délután a nádornál járt és közölte: nem fog

[35] Kossuth beszédét – az id. források mellett – közli még KLÖM XII. 908–914. Madarász szerepére az utca mozgósításában ld. *Kovács Lajos* i. m. 273.

lemondani.) Másodszor: törvénytelen a nádori rendelet azért is, mert nem jelölt ki miniszterelnököt. Harmadszor: mivel két kormány között „interregnum nem lehet", s mivel egyrészt maga nem vállalja a felelősséget a rend fenntartásáért, másrészt a parlamentáris kormány eszméjéből fakad, hogy addig, „míg az egyik ministerium megalakítva nincs, a másik ministerium ne hagyja el helyét", ezért javasolta, hogy *„hagyja meg a képviselőház a ministereknek, miszerint nem szabad nekik elhagyni helyöket,* hanem azt tartsák meg addig, míg mások elfoglalják". (Kiemelés utólag.) Érvelését Szemere morális szempontokkal is kiegészítette, miszerint ha köszönhet is valamit a haza a visszalépő miniszteréknek azért, mert a függetlenséget és szabadságot kivívták, de „ha helyeiket elhagyják, »polgári bűnt« követnek el".

Szemere tehát *az egész minisztérium* hivatalban maradásáért szállt síkra, s ezt az igényt a nádor lépésének törvénytelenségével, az alkotmányos szokásokra történt többoldalú hivatkozással, végül a képviselőház határozatának kikényszerítésével és az erkölcsi kötelezettség hangsúlyozásával kívánta érvényre juttatni. Ebben a helyzetben a leginkább érintett személy, Batthyány Lajos nem hallgathatott tovább. Felszólalását, amely a reá jellemző módon tömör volt, a kérdés morális megközelítésével kezdte: „Felteszem, hogy bizony senki sem fogja azt hinni, miszerint mi, kik a ministeriumból kiléptünk, meg kívántunk volna szökni a veszély perczeiben, s az országot kormány nélkül hagyni." Az ország helyzete azonban olyan kritikus – folytatta Batthyány –, hogy minden óra elhatározó és összehangolt cselekvést igényel, „melyet csak egy egyéniség, vagy legalább olly testület, melly egy forrásból keletkezik és hasonnemű s egyforma meggyőződéssel van lelkesülve, vihet végbe . . ." Ezért tartotta kötelességének kilépni a kormányból és szükségesnek azt, hogy „olyanok maradjanak helyökön, s foglalják el a helyet, kik e tekintetben egymás közt tökéletesen tisztában vannak, összhangzásban tudnak és akarnak cselekedni". A maga visszavonhatatlan lemondási szándékának bizonyítására Batthyány kijelentette: nem volt méltánytalanság „a múlt napokban" több ízben az, ha a kormányt hibák elkövetésével vagy erélytelenséggel vádolták. Ezek a hibák azonban nem abból eredtek, mintha az egyes miniszterek külön-külön nem lettek volna erélyesek és jó hazafiak, „hanem mert *két eltérő vélemény lévén egybekapcsolva, az egymást felemésztette . . .*" (Kiemelés utólag.) Majd utalva arra, hogy a háznak „nyilvánult közbizodalma" (ti. Kossuthban), reményét fejezte ki, hogy az célra is fog vezetni – de ők, akik azon irányban meggyőződésük folytán nem tudnának segédkezet nyújtani, a naponta előadódó kérdésekben a maguk eltérő véleményével csak akadályoznák az erélyes fellépést. Sőt az is előadhatja magát – folytatta Batthyány –, hogy a közbátorság és rend fenntartása kérdésben „az egyik felekezet a ministeriumban épen azt hiszi talán e tekintetben üdvösnek, mit a másik veszélyesnek tart. Mikor majd az ellenség be fog rohanni – hangzott tovább az érvelés –, lehet, hogy az egyik az egyik seregben fog bízni, a másik pedig a másikban, s lehet, hogy ha a ministeriumnak minden tagja ugyanazon seregben bízik, jobban fogják szeretni a sereget a fővárosban megtartani, mintsem az ellenség elébe küldeni". Kellőképpen kiemelve a „kétféle haderő" létét és elhatárolva magát Kossuth várható forradalmi módszereitől, Batthyány kijelentette: „én is azt mondom, hogy *egy nem felelős helytartói kormányzás és intervallum nem lehet,* minden perczben felelős ember kell, hanem elégségesnek tartom, ha csak egy emberre bizatik is a felelősség. *A közbizodalom már nyilatkozott, bízzunk meg Kossuth Lajosban.*" (Az első kiemelés utólag.) A felhangzó éljen után Batthyány így fejezte be felszólalását: „Kossuth

Lajos fogja tehát a dolgot vinni, a loyalitás meg lesz mentve, s a dolgok bizonyos elhatározott irányba fognak menni, mert a veszély perczeiben minden irány jobb, mint az iránytalanság."

Batthyány nyilatkozata lényegében pontot tett az első felelős magyar minisztérium történetének végére. További kapacitálásnak nem volt értelme. A rögtön felszólaló Kossuth is arra helyezte a hangsúlyt, hogy – a maga készségének megerősítése mellett – javasolja: a ház küldjön küldöttséget a nádorhoz, hogy az 1848: III. tc. 11. §-a értelmében, mint a király távollétében arra jogosult személy, nevezzen ki minisztériumot. Perczel Mór javaslatára a bizottságnak azt is meghagyták: közölje a ház határozatát, hogy a nádori rendeletet törvénytelennek nyilvánították. Majd a küldöttség eltávozása után Kossuth rögtön beterjesztette már előkészített javaslatait, amelyek közül az első az *5 Ft-os bankjegyek* kibocsátásának jóváhagyását, a második – „addig is míg az ő felsége elébe terjesztett törvényczikk minden részleteiben sanctionáltatnék" – *a haderőnek toborzás útján történő kiállítását* kérte. A ház, elfogadva Kossuth – utóbbiak vonatkozásában részletes – előterjesztéseit és megnyugodva abban, hogy azokat holnap Kossuth írásban is benyújtja (együtt az úrbéri kármentesítésre vonatkozó törvényjavaslattal), meghallgatta még a nádortól visszatérő bizottság jelentését és este tíz óra tájban eloszlott.[36]

A mozgalmas szeptember 11-i nap véget ért tehát anélkül, hogy a Batthyány-kormány lemondásán, valamint Kossuth és Szemere ideiglenes megbízásán túl más eredményt hozott volna. A baloldal sajtója megelégedéssel nyugtázta ugyan a fejleményeket és mind a *Marczius Tizenötödike,* mind a *Nép-elem* dicsérte Batthyány egyeneslelkű, férfias és őszinte nyilatkozatát. A helyzet azonban nem tisztázódott teljesen, mivel a nádor az országgyűlés küldöttségének adott válaszában Kossuth és Szemere megbízatását – teljes joggal – a *bizalmatlanság jelének* nyilvánította és kijelentette, hogy kész lemondani. Vagyis *nem hagyta jóvá* a ház döntését, illetve a megoldandó kérdéseket eggyel szaporította: a képviselőháznak tisztáznia kellett viszonyát a nádorhoz, ami következményeiben a két miniszter megbízásának felülvizsgálását is jelentette. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a *Nép-elem* egy megkésett, de hitelesen a szeptember 11-én a késő esti problémákat összegező cikke Polydorus tollából így ítélte meg a helyzetet: „Ugy látszik, hogy némileg conventtel bírunk; némileg dictatúrával, némileg pedig provisorius kormánnyal. De ha mélyebben vizsgáljuk a körülményeket, különvéve egyik sem, hanem mind a három állapot vegyülékével egyetemben." A fejlemények valóban *átmeneti állapotot* eredményeztek és megkövetelték a helyzet tisztázását.[37]

[36] A képviselőház szept. 11-i határozataira ld. *Beér–Csizmadia* i. m. 218–220. (Itt található a nádorhoz menesztett küldöttségnek adott megbízatásról és a nádor válaszáról szóló jegyzőkönyv is.) Kossuth második felszólalását csak a KLÖM XII. 914–919. közli. A Kossuth és Madarász együttműködésről szóló, szept. 11-én éjjel sietve írt levél, beszámolva az aznap esti országgyűlési határozatokról megjegyzi: „A projectumok többnyire Madarász Laczitól jönnek . . ." Ld. *Waldapfel,* Levelestár II. 23. Érdemes megjegyezni, hogy a KH tudósítója lapzártakor leadott összefoglalásában, amelyet megállapíthatóan a nádorhoz indult küldöttség távozása után írt, még azt jelentette, hogy a miniszterek – az elnököt kivéve – megtartották tárcáikat; KH szept. 12. (63. sz.) Az egyik kortárs feljegyzése szerint viszont ‚a többi ministerek még jelen sem voltak". *Pauler Tivadar:* Napi jegyzetek. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSzKK) Quart. Hung. 2611. Ez a megjegyzés – ha megfelel a valóságnak – érthetően csak a fel nem szólaló miniszterekre: Deákra, Eötvösre, Klauzálra vonatkozhat.

[37] A MT szept. 12. (155.) és a Nel szept. 13. (63.) számáról van szó. A nádori választ (amely az országgyűlés elnökének küldött levéllel kapcsolatban azt szögezte le, hogy az nem rendelet, vagy

Szeptember 11-én este Kossuth és Szemere a végrehajtó hatalom birtokosai, azonnal tanácskozásra ültek össze. Kossuth még az országgyűlés színe előtt kérte egyrészt az államtitkárokat, hogy az ülés végeztével a lakásán jelenjenek meg, majd Nyáry Pált, Perényi Zsigmondot és Pázmády Dénest is felkérte, hogy legyenek segítségükre. Kossuth és Szemere éjjel fél tizenegykor Kossuth szállására hívatta még Rottenbiller Lipót pesti polgármestert is – de magáról a tanácskozásról nincsenek ismereteink, sem arról, hogy a meghívottak közül ki jelent meg. Tény, hogy ezen az éjszakán készült el és még szeptember 11-i dátummal jelent meg Kossuth és Szemere értesítése a főváros polgáraihoz, amelyben közölték, hogy „a képviselőház kijelentett bizalmából is" – mivel a többi miniszterek vonakodtak – „tisztöknek ismerték megtartani a hatalmat *addig*, míg az új ministerium megalakíttatott". Szeptember 12-én reggel azután Szemere feladata volt, hogy futárok útján tájékoztassa Teleki Ádámot és Csányi Lászlót, valamint a továbbra is miniszternek tekintett Mészáros Lázárt és a déli táborba küldött Beöthy Ödön kormánybiztost. (Csányit és Telekit horvát támadás esetén visszahúzódásra, Beöthyt és Mészárost pedig a Szenttamás elleni támadásra utasította.) Kossuth iratai – ellentétben a várakozással – nem tartalmaznak ekkor kelt intézkedéseket. Igaz, Kossuth az előző este előterjesztett javaslatok – immáron határozatok – megszövegezésével, az Erdéllyel történt unió következtében szükséges törvényjavaslatok végleges formába öntésével és az úrbéri kármentesítésről szóló törvényjavaslat előkészítésével volt elfoglalva.[38]

Szeptember 12-ének nyilvános politikai eseményei a délelőtt tíz órakor a Nemzeti Múzeum belső udvarán tartott népgyűléssel kezdődtek. Az Egyenlőségi Társulat megbízásából, de névleg Bangya János és Zerffi Gusztáv által összehívott gyűlés két bizottságot választott: egyet a nádorhoz, egyet pedig Kossuthhoz küldtek. A nádortól Kossuth miniszterelnöki kinevezést és a vele való együttműködést követelték, míg Kossuthnak – az iránta megerősödött bizalom demonstratív jeleként – tudtára adták a népgyűlés óhaját. A nádor nem fogadta a küldötteket, arra hivatkozva, hogy együtt ül az országgyűlés, annak kell a népet képviselnie. A nádor elutasító viselkedése nyilván nem volt meglepetés. A Kossuthnál járt küldöttség azonban csodálkozással hallgathatta a megtisztelt köszönő szavai közepette a kijelentést: „S ha nem fogna az megtörténni, mit Önök hisznek, hogy a kormányra én állíttatom, ne essenek Önök kétségbe . . ."[39]

Kossuth válasza nem független a nádor előző esti magatartásától, amikor az nem volt hajlandó nyilatkozni a két tárcáját megtartó miniszter megerősítéséről. Így a szep-

---

törvény, hanem „csak egyszerű tudósítás volt", így nem kellett hozzá miniszteri ellenjegyzés) a *Közlöny* és a PH szept. 13-án teljes terjedelmében közli. Polydorus helyzetelemzése a Nel szept. 15-i (64.) számában.

[38] Az államtitkárok és az említettek meghívására ld. KLÖM XII. 918–919; Rottenbiller meghívására: Pest város levéltára. Közigazgatási iratok 1848: 545. Kossuth magához kérette a fővárosi nemzetőrség parancsnokait is; ld KLÖM XII. 963. (Polydorus szerint az erdélyi követek is voltak Kossuthnál ezen az éjjelen; Nel szept. 15. 64. sz.) Kossuth és Szemere értesítését ld. KLÖM XII. 920. Szemere másnapi intézkedései: BM eln. 1848: 865.

[39] A népgyűlést összehívó plakát: OL R 32. 1848–49. évi nyomtatványok. (Dátum nélkül, de a *Figyelmező* szept. 13-i száma szerint szept. 11-én este jelent meg az utcán.) A népgyűlésről ld. a Nel szept. 13. és szept. 15. (63–64.) tudósításait, továbbá Alexy Lajos naplóját, i. m. 67. Kossuth válaszát a Nel 63. sz. alapján: KLÖM XII. 921–922. Ld. még *Madarász László:* Emlékirataim. Bp. 1883. 153–154, amely beszámol a nádornál járt küldöttségről, s arról, hogy Petőfi – akit szintén beválasztottak – nem volt hajlandó velük Budára menni.

tember 12-én délelőtt tizenegykor összeülő országgyűlés érthetően a nádor válaszával, a ház és a királyi helytartó között keletkezett feszültség feloldásával foglalkozott. Pázmándy előterjesztése után Nyáry fogalmazásában jegyzőkönyvbe iktatták a háznak István nádor iránt kifejezett „teljes bizodalmát" – amelynek tolmácsolására maga Kossuth vállalkozott. Ezzel nemcsak a képviselőház, de maga Kossuth is visszalépni látszott a tegnapi, a nádorral szemben határozottan bizalmatlan magatartástól. Ugyanakkor Kossuth végleges fogalmazásban valóban előterjesztette a tegnapi, az ország pénzügyeire és a hadsereg kiállítására vonatkozó nagyjelentőségű határozatokat, amelyeket a ház szó nélkül tudomásul vett. Ugyancsak megjegyzés nélkül hallgatták Kossuth kijelentését, hogy az esti ülésen beterjeszti a kármentesítésről szóló törvényjavaslatát, s csak az Erdély uniója kapcsán esedékes törvények javaslatairól esett néhány szó. Úgy tűnt, hogy a Kossuth–Szemere „kormány" első országgyűlési szereplése minden izgalom, minden különösebb esemény nélkül zajlik le. Ekkor azonban felállt Zsemberi Imre és javasolta: *a képviselőház nyilvánítsa magát permanensnek* „mindaddig, míg a hontul a veszély elhárítva nincs". A felszólalás hangsúlyozta, hogy nem kell félni a lépéstől, ha az törvénytelennek tűnik is, hiszen csak ez lehet a megfelelő „modorban" adott válasz az osztrák emlékiratra. Amellett – folytatta Zsemberi – nem tudni, hogy ki a felterjesztett miniszterelnök. Lehet, hogy az új minisztérium elnöke már a zsebében hozza „az eloszlatási decretumot". Ezt kell megelőzni a határozattal. A javaslat nagy visszhangot váltott ki: Bezerédy ellenezte, Nyáry pártolta, majd Klauzál is elvetette. Ekkor fölszólalt Batthyány, figyelmeztetve a házat, hogy szövetségesre, támaszra alig számíthatnak, de van egy biztos támasz: „s ez a törvényesség ösvénye. Ha ettől eltérünk, meg vagyok győződve, hogy igen rövid illúsió után nevetséges bukás lesz, minden törekvéseink vége." A felzúdulások hallatán megerősítette, hogy előtte „minden sikernek reménye" a törvényességben áll, s csak ezen az alapon számíthatnak a nádor közreműködésére is, mert nem várhatják tőle, hogy „ő, a dynastiának tagja, élén álljon a forradalomnak". Nem lehet tudni, hogy a már-már határozattá emelkedett javaslat körül hová fejlődött volna a vita, ha nem érkezik meg Deák Ferenc és nem menti meg a helyzetet. Rövid érvelése, amely szerint az 1848 : IV. tc. 6. § értelmében az országgyűlést törvényesen eloszlatni nem lehet, amíg az a költségvetést jóvá nem hagyta, megnyugtatta a házat. Így Zsemberi – a Deák hozzászólását követő hosszas éljenzés hallatán – visszavonta javaslatát.[40]

Így keveredtek ezen az ülésen a nádor iránti bizalom egyhangú nyilvánítása, a király által jóvá nem hagyott pénzügyi és katonaállítási törvényeknek – „addig is, míg őfelsége által szentesíttetnék" – országgyűlési határozatokkal történő életbeléptetésével, az udvari reakció *törvénytelen* lépései elleni védekezésül kimondott permanencia e lépésnek azonnali visszavonásával, amint valaki azzal érvelt, hogy a ház feloszlatása ellen *törvényes* biztosítékokkal rendelkeznek. A képviselőknek ez a végletek közötti ingadozása jól mutatja a többség alapállását, amely szeretné megmenteni a törvényességet, de már hagyja magát befolyásolni – ha kétségbeesésében más utat nem lát – a forradalmi lépésekre. Ennek a magatartásnak egyik alapvető forrása *a végrehajtó hatalom jellege körüli bizony-*

[40] A nádor iránti bizalomról szóló határozatot ld. *Beér–Csizmadia* i. m. 220–221. Kossuth előterjesztéseire és felszólalására: KLÖM XII. 922–925. Zsemberi, Batthyány és Deák felszólalására: *Közlöny* szept. 14-i (97.) szám. Batthyány felszólalása teljesen egybevág a PH aznapi (158.) számának érvelésével, amely szerint ti. Bécs célja „leszorítani a lojalitás teréről".

talanság: törvényes minisztériuma van-e az országnak – vagy a ház által, a Konventre emlékeztető módon létrehozott provizórikus kormánya? Milyen szerepre vállalkozik a nádor, miként képzeli a „törvény szerinti" kormányzat folytatását, hogyan foglal állást „a korona és parlament": az udvar és a magyar nemzetgyűlés konfliktusában? Ez volt a fenti vita tanulsága, szeptember 12-ének legfontosabb kérdése. Nyilván ez magyarázza, hogy Kossuth – informálva a nádor újabb lépéseiről – maga vállalkozott arra, hogy a nádor tudomására hozza az országgyűlés megmásított határozatát.

3. *Batthyány ügyvezető miniszterelnöksége*

Nem rendelkezünk egyértelmű bizonyítékokkal annak eldöntésére, hogy a nádor „a kormány gyeplőit" kézbe véve és a „jövendő ministerelnököt" emlegetve már véglegesen és visszavonhatatlanul Batthyányra gondolt-e? Annyi bizonyos, hogy – levelének állítása ellenére – István nádor szeptember 11-én nem terjesztett fel senkit a királyhoz miniszterelnöki megerősítésre. Ennek nagyon valószínűen az lehetett az oka, hogy Batthyány feltételeket támasztott – a tanácstalan nádor pedig azt remélte, hogy Bécstől kap eligazítást. A nádor – *Károlyi Árpád* kutatásai szerint – *szeptember 11-én* küldött ugyan egy jelentést az udvarhoz, amely azonban a bankjegykibocsátás megelőzésének lehetőségével foglalkozott, s ehhez bécsi kölcsönt sürgetett. Igaz, ez a teljes szövegében ma ismeretlen levél emlegette ugyan Batthyányt, de csak olyan összefüggésben, hogy ilyen kölcsönnel „tudná megakadályozni" az ötforintos bankjegyek kibocsátását. Jóllehet egy ilyen kölcsön igénye szerepelt Batthyány későbbi feltételei között is, ekkor nem feltétlenül kell még az ő kívánságát keresni a nádor előterjesztése mögött. István nádor ugyanis a már említett szeptember 10-i levelében, amelyben a másnap reggel a saját elnökletével tartandó minisztertanácsról értesítette Batthyányt, egyidejűleg azonnal arra kérte, hogy az 5 Ft-os bankjegyek forgalomba hozatalát a királyi jóváhagyásig függessze fel! Az ily módon eljuttatott sürgős kérelem sejteti, hogy 10-én este a nádor nem számított a Batthyányval való találkozóra, és megengedi azt a feltételezést, hogy a nádor közvetlen környezete tanácsára – és még a minisztérium lemondása *előtt* – intézte másnap a fenti kérelmet a királyhoz. (A hajó Bécsbe a reggeli órákban indult.) Ezt valószínűsíti a nádor *szeptember 12-én* az uralkodóhoz intézett *első* levele, amely ekkor számol be a kormány lemondásáról, Kossuth és Szemere lépéséről és a ház határozatáról, az ezzel szembeni határozott ellenszegülés szükségéről. Ez a jelentés szintén reggel íródhatott (feltételezhetően a futár ezt is a reggeli hajóval vitte), mert István nádor mintegy megkönnyebbülten állapítja meg, hogy a város nyugalmát mind ez ideig nem zavarták meg. A levél tartalmaz ugyan olyan kitételt, hogy Kossuth most már „lemondottnak tekinthető", de Batthyányról mint *lehetséges* miniszterelnökről csak nagyon feltételesen beszél, úgy emlegeti, mint aki „valószínűleg ideiglenesen" tovább vihetné ezt a tisztséget. Ez az óvatos fogalmazás arra enged következtetni, hogy a nádor és volt miniszterelnöke között eshetett ugyan szó Batthyány újbóli megbízásáról, de nem jogosít fel arra a következtetésre, hogy kettőjük között ekkor már határozott egyezség lett volna. Ellentmond ennek István nádor egy szeptember 12-én, minden bizonnyal a reggeli órákban az államtitkárokhoz intézett utasítása, amelyben leszögezi: „A Batthyány ministerium valamennyi tárczára nézve lemondott, s ezen lemondás a körülményekhez képest

általam elfogadtatott." A levél meghagyja, hogy a minisztériumok osztályainak ügyeit folyamatosan intézzék, azokat a kiadványokat pedig, „mellyek ministeri aláírás alatt keletkeztek", hozzá juttassák el. Ez a rendelkezés világossá teszi, hogy a nádor kitartott előző napi álláspontja mellett, s ezzel, az államtitkárokhoz eljuttatott utasítással zavarta meg a minisztériumok munkáját, igyekezett keresztezni Kossuth és Szemere tevékenységét. Számunkra most azonban az a fontos, hogy valószínűsíti: Batthyány és a nádor megállapodása a délutáni órákban, esetleg csak Kossuth látogatása után jött létre. Nélkülözi tehát az alapot *Károlyi Árpád* állítása – akinek minden igyekezete arra irányult, hogy Batthyányt fenntartás nélküli lojális alattvalónak ábrázolja –, amely szerint a volt miniszterelnök „már lemondása napján hajlandó volt engedni a szorult helyzetbe jutott . . . nádor sürgetésének . . .'"[41]

Nem tudjuk, az államtitkárok mikor kapták meg a nádor rendeletét és azt, hogy Kossuth mikor értesült erről. Lehet, hogy már a népgyűlés küldöttségének fogadásakor tudott róla – de óvatos magatartásához erre nem feltétlenül volt szükség. Már Kossuth és Szemere szeptember 11-i kelettel kibocsátott közös felhívása is hangsúlyozta megbízatásuk időlegességét akkor, amikor az *addig* szócskát kiemelte, Mindez azt jelezte, hogy mindketten egy törvényesen *kinevezett* minisztérium hivatalba lépését tartották szükségesnek. Beöthy Ödönt a bekövetkezett változásokról értesítve, Szemere így írt 12-én reggel: „Azt hisszük nem sokára lesz ministerium. Lesz egypár nap múlva." Az udvar és a nádor magatartásának ismeretében Szemere semmiképpen sem gondolhatott arra, hogy ők kapnának kormányalakítási megbízatást. Így a lehetőségek felmérése és a Szemerével történt valószínű megállapodás alapján (hogy ti. nem kísérlik meg a hatalom erőszakos megtartását) tehette Kossuth a népgyűlés küldötteinek a lemondó, de megnyugtató nyilatkozatot. Ehhez nem volt szüksége arra, hogy tárgyaljon a nádorral, ismerje a fenti nádori körlevelet, vagy hírét vegye István nádor és Batthyány valamiféle megegyezésének.

Mint láttuk, a képviselőház a népgyűlés után, a késő délelőtti órákban ült össze. Kossuth itt megkapta a megbízatást, hogy a ház bizalmát „a minisztérium": ő és Szemere tolmácsolják a nádornak. Mivel mind előző este, mind a tárgyalt nap estéjén a képviselőház a nádorhoz *bizottság* kiküldését tartotta szükségesnek, nem csalódunk, ha feltételezzük, hogy Kossuth – aki nem számíthatott arra, hogy a nádor önszántából küld érte, hogy értekezzenek – így akart olyan helyzetet teremteni, amikor a nádor nem térhet ki a vele való megbeszélés elől. Kossuth – főleg az államtitkárokhoz intézett nádori körlevél után – nem sokat várhatott ettől a találkozástól, legfeljebb azt, hogy némi tájékoztatást kap a nádor elképzeléseiről, szándékáról. Arról, hogy ez a megbeszélés miként folyt le, nem tudunk semmit – illetve csak azt, amiről aznap este Kossuth az országgyűlésen beszámolt. Nem tudjuk tehát, hogy a nádor adott-e választ Kossuth valószínűleg felmerült kérdésére, hogy kit szándékozik miniszterelnöknek felterjeszteni. Lehet, hogy a nádor ekkor már elfogadta Batthyány feltételeit, de nem adott Kossuthnak felvilágosítást – de lehet, hogy csak Kossuth látogatása után engedett Batthyány feltételeinek. Lehet persze

[41] A nádor szept. 11-i leveléről és Batthyány azonnali együttműködési készségéről *Károlyi*, Batthyány pöre I. 252; a szept. 12-i *első* levél uo. II. 16–17. Károlyi állításának alapja feltehetően *Horváth M.* i. m. I. 445, amely szerint a nádor „azonnal felszólítá a grófot egy új miniszterium alakítására". – A nádor szept. 12-i utasítása: Nádori-miniszteri 1848: 2420. Batthyány Mészáros Lázárt tájékoztatva azt írta szept. 13-án, hogy őt a nádor „tegnap este" bízta meg; Meln 1848: 604.

az is, hogy tájékoztatta Kossuthot, de kérte, hogy ne hozza nyilvánosságra döntését. Tény, hogy Kossuth nem mondhatott semmi határozottat eljárásának eredményéről, így érthető, hogy elhatározta: a nádort színvallásra készteti.

A népgyűlés küldöttségének követelése, a híradás arról, hogy az országgyűlés végleges fogalmazásban erősítette meg Kossuth javaslatait a pénz- és hadügyek terén esedékes sürgős intézkedésekről, mindezek — Kossuth látogatása nélkül — is elegendőek voltak ahhoz, hogy a nádor Batthyányhoz folyamodjék. Annál is inkább, mert a ház hiába vonta vissza előző napi határozatát a nádor törvénytelen lépése kapcsán, a sorsdöntő pillanatokban — nem függetlenül a nádor többször idézett rendelkezésétől — a minisztérium nem működött. István nádor komoly következmények nélkül nem vállalhatta tovább a felelősséget a végrehajtó hatalom megbénulásáért, tehát Batthyányhoz kellett fordulnia. A kortársak jóvoltából ismerjük gróf Batthyány önérzetes és hajthatatlan magatartását. Magától értetődő, hogy a közelmúlt bécsi tapasztalatok — mondhatjuk: megalázás — után *garanciák nélkül nem volt hajlandó* újból vállalni a miniszterelnökséget. Nincs okunk feltételezni, hogy naivitás, vagy politikai rövidlátás akadályozta volna meg abban, hogy világosan lássa, miként szereztek döntő befolyást a király környezetében azok, akik szemben állnak a márciusban bekövetkezett alkotmányos átalakulással, mindenek előtt Magyarország önállóságával. Látta azt is, hogy ezeknek az erőknek tudatos törekvése arra irányul,hogy az országgyűlést — amelynek soraiban augusztus második fele óta egyre nőtt a türelmetlenség — leszorítsák a törvényesség útjáról, hogy kétségbeesett forradalmi lépésekre ösztönözzék. Ilyen körülmények között az *alkotmányos keretek* megtartása lehetett csak *törvényes* és egyben *morális alap* a kikerülhetetlen fegyveres ellenállás esetére. A ház konventté alakításának provokatív bécsi szándékát tehát ugyanúgy el kellett hárítani, mint a pesti utca forradalmi módszereket követelő fellépését, mely utóbbi — legalábbis Batthyány fogalmai szerint — ellenőrizhetetlen erőket szabadítana fel, miközben elijesztene olyanokat, akik a *legalitás talaján* nem haboznak akár fegyverhez is nyúlni. Batthyány lojalitása tehát nem a fogyatékos értelmű és tevékenységében csak szimbolikus cselekedetekre korlátozott királyhoz való ragaszkodás, vagy valami hirtelen fordulatban való reménykedés, hogy a „jó király" rádöbben „hű magyarjai" érdemeire és érdekeire. Azt minden újságolvasó tudhatta a napilapok cikkeiből, az országgyűlési beszédek ismertetéséből, hogy a királyt „rossz tanácsadók" (a „kamarilla") veszik körül, akiknek szerepe alkotmányos szempontból legalábbis vitatható. Batthyány azt is tudta, hogy amikor Esterházy lemondása következtében nem volt a királynak magyar ügyekben „rendszeresített" tanácsadója, őt mégsem kérték meg, hogy az országgyűlési küldöttségnek adandó királyi válasz megfogalmazásában részt vegyen! Ez volt személyének második mellőzése legutóbbi bécsi útja alkalmából — nem a király, hanem annak mindenható környezete jóvoltából. Hihetjük-e tehát, hogy Batthyány — ha tudott is arról, hogy maga a bécsi kormány a magyar ügyben nem egységes — a lojalitás hangoztatásával valami többet akart kifejezni, mint azt, hogy nem akar elszakadni Ausztriától, hogy el akarja kerülni a hazája számára veszélyesnek tartott fegyveres konfliktust? És csodálkozhatunk-e azon, ha a birodalom ügyeinek bécsi intézőit ismerve, *feltételeket* szabott, olyan feltételeket, amelyek egyszerre biztosítják személyének és az általa képviselt szándéknak a helyeslését — vagy leplezetlen elutasítását?

A nádorhoz érkező hírek, beleértve a fővárosban állomásozó Turszky-gyalogság és a főherceg testőrségét képező gránátosok egy részének a Hunyadi-csapatba történt átállását,

nyilván megtették hatásukat: a főherceg hajlandó volt elfogadni, illetve felterjeszteni Batthyány feltételeit. A *szeptember 12-én* kelt *második* levél már nem nyugalomról, hanem izgatott kedélyekről, a zászlót elhagyó katonaságról számol be és mintegy megnyugtatásul jelenti: „Batthyány gróf felajánlotta, hogy egyelőre vezeti a minisztériumot", és hozzáteszi, hogy a gróf kormányát *Kossuth és Szemere nélkül* kívánja megalakítani. Az óvatos bevezetés után a nádor határozottabban fogalmaz és közli, hogy a fővárosban fenyegető felkelés és Kossuth „káros behatásának" ellensúlyozására „kénytelen volt" Batthyányt a minisztérium alakításával megbízni, amelyhez kéri a legfelsőbb hozzájárulást. Ez után a levél hangja, megtartva a kötelező formaságokat, még határozottabb lesz, amikor – talán Batthyány eredeti szövegezését adva vissza – tudatja, hogy a jelölt „csakis a következő feltételek mellett" vállalja a megbízatást: 1. az uralkodó adjon haladéktalan megállási parancsot Jellasicsnak és utasítsa a békés megegyezésre az új minisztériummal; 2. mivel az ország pénztára üres, a hiány pótlására nyomott bankjegyek törvénytelen kibocsátása csak úgy előzhető meg, ha Bécs egy millió értékű osztrák bankjegyet küld Pestre. *„Ha felséged* – folytatódik a levél – *ezt a kérést nem teljesíthetné, akkor Batthyány gróf kénytelen küldetéséről lemondani,* s Magyarország ez esetben kormány nélkül marad . . ." (Kiemelés utólag.) Ha a levél eleje eltúlozza a helyzet nehézségét, annak érdekében, hogy igazolja: miért a Bécs előtt nem kedves Batthyányt bízta meg (mert nincs okunk kételkedni abban, hogy a nádor is tudta, hogy a grófnak Schönbrunnban személyes és politikai ellenségei vannak), most mintegy áthárítja a felelősséget az udvarra abban az esetben, ha a Batthyányval szembeni indulatok kerekednének felül a politikai eszélyességen. Sőt, István nádor mintha maga is bátorságot merített volna Batthyány határozottságából, kijelenti: nem tudja, hogy milyen magatartást tanúsítson Jellasics betörésével szemben és utasítást kér arra az esetre, „ha Felséged báró Jellasics előnyomulását helyeselné s ha nem kegyeskedne őt megállásra kényszeríteni". A nádor szükségét érezte, hogy hangsúlyozza: ő esküt tett az ország sérthetetlenségére, így nem nézheti tétlenül az ellenség betörését, ezért határozott utasítást vár – vagy visszahívást Bécsbe.[42]

Batthyány és István nádor megállapodása már megtörtént, talán az ismertetett levél is elkészült, amikor este nyolckor összeült, aznap immár másodszor az országgyűlés. Elsőként Kossuth szólalt fel és beszámolt arról, hogy Szemerével tolmácsolták a ház bizalmát István főhercegnek. Kossuth elismételte a nádor már ismert válaszát, hogy szerinte miért nem kellett a házhoz intézett leveléhez ellenjegyzés, kiegészítve azzal az érvvel, hogy „a törvény értelmében" kitételt nem lehetett másként érteni, mint ahogy azt a törvény előírja: a hatalmat a *minisztérium útján* kívánta gyakorolni. Kossuth a főherceg nádort méltató szavai után javasolta, hogy a képviselők határozatilag szögezzék le, hogy a választ teljes mértékben megnyugtatónak tartják, és ezt küldöttség adja a nádor tudtára. Ez a küldöttség egyben kérje meg a nádort, hogy a reá ruházott hatalomnál fogva „vessen véget ezen ideiglenes állapotnak" – vagyis nevezzen ki miniszterelnököt. Mivel a ház a javaslatokat azonnal elfogadta, Batthyánynak nem volt más választása, mint bejelenteni, hogy időközben ő kapott megbízatást a nádortól kormány alakítására, s egyben be is mutatta megbízólevelét, amelyet felolvastak. Kossuth tudatos törekvését, hogy a nádort

[42] A nádor levelét ld. *Károlyi,* Batthyány pöre II. 17–18; a szövegben használt magyar fordítást közli *Deák,* Levelek 216–217.

– és Batthyányt – nyilatkozatra bírja, mi sem mutatja jobban, mint az a meglepetés nélküli és fegyelmezett reagálás, ahogyan Batthyány bejelentését fogadta. A miniszterelnököt méltató és a minisztérium alakulása körüli aggályait kifejtve, leszögezte: Batthyánynak „historiai neve s becsülete" az ország önállásának fenntartásával van azonosítva, így – akármilyen is legyen a minisztérium – „Magyarország önállása felől" többé nem kételkedik. „Az útban különbözhetik talán – folytatta Kossuth –, de czélja nem lehet más, mint hogy a hazának szabadságát és önállását biztosítsa." Kossuth egyetértése, kétségtelenül lovagias gesztusa, amellyel – bár fenntartásokkal – támogatta Batthyányt, egyben elfogadtatta a házzal is az új miniszterelnököt.[43]

Így jutott Batthyánynak az feladat, hogy a háznak tudomására hozza *Csányi szeptember 11-én kelt levelét,* amelyben az jelentette, hogy *Jellasics Légrádnál betört a Muraközbe,* s ezzel megkezdődött az előző napokban már biztosra vett horvát invázió. Ennek megfelelően a képviselők, akik feltehetően tudtak a jelentésről, minden különösebb reagálás nélkül vették tudomásul a fejleményeket. A horvát támadás bizonyossága ugyanakkor magától értetődő lehetőséget adott a baloldal számára, hogy Batthyányt védelmi elképzeléseit illetően nyilatkozatra bírja. Ezt – talán előzetes megbeszélés alapján – Perczel Mórnak, a baloldal katonai szakértőjének interpellációja váltotta ki. Perczel, akit a ház augusztusban megrótt a sorezredek tisztjei iránti bizalmatlansága miatt, három kérdést intézett a miniszterelnökhöz: 1. Tett-e olyan intézkedéseket, hogy a fővárost és környékét megtisztítsa minden olyan katonaságtól, amelynek tisztjeiben tökéletesen nem lehet bízni? 2. Tett-e olyan intézkedéseket, hogy Buda várát biztosítsa azzal, hogy oda tisztán nemzeti érzelmű katonaságot helyez el? 3. Bízik-e abban, hogy „a Pesten és vidéken" azonnal összevonható erőkkel képes Buda várát elfoglalni? A teljesen indokolt kérdések alig leplezetten elsősorban a főváros környékén levő idegen csapatok létét és várható szerepét firtatták, de Perczel egyben arra is kíváncsi volt, hogy a nem sorezredi alakulatokkal – köztük a Hunyadi-csapattal – kapcsolatban mi az elképzelése Batthyánynak.[44]

Az új miniszterelnök, pontosabban az *ideiglenes ügyvezető miniszterelnök* beiktatása tehát egyrészt Jellasics támadásának hivatalos megerősítésével, másrészt egy többékevésbé rögtönzött honvédelmi programbeszéddel kezdődött. Utóbbi nem is túl szerencsésen, mert Batthyány azzal kezdte válaszát, hogy ami a kérdéseket illeti: „hogy valjon tettem-e ezt vagy amazt? ", arra némi ingerültséggel így válaszolt: „Én bizony nem tettem semmit, mert épen ma lettem minister." Ez a nyilatkozat a baloldalt, amely tudta, hogy előző nap reggelén Batthyány még intézkedett, ellentmondó közbekiáltásra késztette,

[43] A szept. 12-én este tartott ülés itt és a továbbiakban id. felszólalásait ld. a *Közlöny* szept. 14. (97.) számában; továbbá *Pap D.,* Nemzetgyűlés II. 191–200; Kossuth felszólalásait: KLÖM XII. 926–932. A nádor kinevező levelét *Károlyi,* Batthyány pöre II. 16; a kinevezésről szóló, Batthyány által ellenjegyzett nádori rendeletet: *Közlöny* szept. 14; *Pap D.,* Okmánytár II. 12–13. Az országgyűlésen feltehetően az előzőt olvasták fel; *Beér–Csizmadia* i. m. 223–224. Kossuth lovagias magatartásáról a Nel és a *Figyelmező* egyaránt a szept. 15-i számban ír.

[44] Csányi id. jelentésére ld. OL H 2. Kossuth-Polizei-Akten, 37/b. Perczel interpellációs kérdéseit az országgyűlési tudósítások alapján szövegeztük; *Beér–Csizmadia* i. m. 224 a ház ülésének jegyzőkönyvét adja, ami elvette az élét Perczel kérdéseinek. A baloldalnak pontos tudomása volt Batthyány szerepéről a szept. 10-én a fővárosban megjelent csapatokkal kapcsolatban. Szemere ui. – mint ideiglenes hadügyminiszter – még aznap éjjel felvilágosítást követelt Hrabovszkytól, aki jelentette is, hogy a csapatok Batthyány parancsára érkeztek; HM 1848: 7165.

amelyet zaj követett. A miniszterelnök csak azzal tudott csendet teremteni, hogy kijelentette: a kérdésekre köteles válaszolni, de ha nem hallgatják meg, úgy lelép a szószékről. A nyugalom helyreálltával – utalva a szeptember 11-én reggel Teleki Ádám tábornok jelentésével kapcsolatban tett intézkedéseire – Batthyány így folytatta: „Most az első kérdésre átmenvén, hogy valjon az idegen katonaságot el akarom-e innen szállítani? e tekintetben csak a legnagyobb általánosságban mondhatom azt, miként *én minden katonai testületet, akár honi, akár külföldi, akár rendes, akár önkéntes, vagy bármiféle legyen, ha parancsaimnak ellenszegül,* vagy ha olyan, amelynek engedelmességéről nem leszek meggyőződve, s hihetném, hogy annak idejében nem számolhatok rá, *azt az országból vagy ki fogom küldeni, vagy pedig feloszlatni minden habozás nélkül.*" (Kiemelés utólag.) A második kérdésre – folytatta a miniszterelnök – a válasz benne foglaltatik az előzőekben. Végül a harmadik kérdésre Batthyány, ellentétben az első válasz határozottságával, igen óvatosan és diplomatikusan nyilatkozott: „A harmadikra nézve, hogy ti. birok-e katonai erővel, miszerint erőszakkal is elfoglalhassam Buda várát? azt a ház is meg fogja bírálhatni, hogy jelenleg micsoda erőszakhoz lehet nyúlni; egyébiránt minden esetre kötelességemnek fogom tartani a fennálló erőt úgy használni, hogy a lehetőségig nehezítsem Jellachichnak közeledését, de másrészről biztosítsam a fővárosnak is nyugalmát." Batthyány expozéját a képviselők többsége helyesléssel fogadta, s mint a ház jegyzőkönyve tanúsítja, megnyugvással tudomásul vette. Az esti ülés mégis disszonáns akkorddal zárult, mert a miniszterelnök saját nyilatkozata után meghallgatta még a nádortól visszaérkezett küldöttség jelentését, majd elhagyta az üléstermet, miközben Madarász László emelkedett szólásra. Batthyány nyilvánvalóan nem baráti gesztusa felháborította Madarászt, aki gúnyosan fordult a távozó miniszterelnökhöz: „Talán magasabb dolgai vannak, mint milyen a haza megmentése?" Az eset nem sok jót ígért a miniszterelnök és a baloldal országgyűlési együttműködését illetően.[4 5]

Batthyány udvariatlanságának egyetlen mentsége van: mielőbb, akkor este rögtön meg kívánta kezdeni tevékenységét. Elsőként a nádori levél által keltett zavart kellett megszüntetnie. Batthyány tehát azonnal körlevelet intézett az államtitkárokhoz: „Midőn az ország ministerelnökévé lett újabb kineveztetésem következtében a kormányt ezennel átveszem, Önnek egyszersmind meghagyom: hogy azon ministeri osztálynál, mellynek álladalmi titkári hivatalát viseli, addig, még az új ministerium megalakíthatnék, minden folyó (Currens) tárgyakat önállólag intézzen el; azok iránt pedig, mellyeket önfelelőssége alatt el nem intézhet, velem a délelőtti órákban értekezzék." Ezzel egyidejűleg, tehát még 12-e éjszakáján a miniszterelnök kiadta az első katonai utasításokat is, amelyek a horvát betörés ellen kiállítandó haderő létrehozását célozták. A helyzet nem volt egyszerű, mert a Dráva-vonal védelmi terve már Jellasics betörése előtt felborult, részben az ellenséges érzelmű lovas sorezredek kényszerű eltávolítása, részben a nemzetőrség tábori szolgálatának átalakítása, s ennek következtében az egyébként sem teljes harcértékű nemzetőri alakulatok számának csökkenése miatt. Nyilvánvaló volt, hogy a rendelkezésre álló erők összevonási helyét jól kell megválasztani ahhoz, hogy a sereg kellő biztonságban szerveződjék – és ugyanakkor ne legyen túlzottan távol a várható felhasználásának

[4 5] Batthyány nyilatkozata a Közlöny szept. 14-i beszámolója alapján; *Pap D.*. Nemzetgyűlés II. 200 nem feloszlatásról beszél, hanem felszólításról (ti. a rendeletek habozás nélküli teljesítésére). Madarász hozzászólását *Pap D.* nem közli.

helyétől. Ehhez pedig *vezérkari tisztek és megfelelő tervek kellettek,* amelyek létéről – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – ekkor nem beszélhetünk. (Az sem könnyítette Batthyány helyzetét, hogy Baldacci ezredes, a Nemzetőrségi Haditanács elnöke még szeptember 10-én, Melczer ezredes, hadügyi államtitkár pedig 12-én benyújtotta lemondását.) Ilyen körülmények között az azonnali intézkedések köre csak korlátozott és előkészületi jellegű lehetett. Így született tehát az ügyvezető miniszterelnök első hadügyi rendelkezése, amellyel az önkéntes nemzetőrség váci, pápai és aradi táborának parancsnokait (Ivánka, Kosztolányi és Máriássy őrnagyokat), Szalay László őrnagyot, a Hunyadi-önkéntesek szervezőjét és vezetőjét utasította, hogy „a parancsnoksága alatt álló önkéntes hadcsapatot ollyképpen készen tartsa: miszerint e levelem vétele után másnap, oda, hová rendelni fogom, azonnal indulhasson". Hasonló rendeletet kapott egyidejűleg Nádossy őrnagy, a honvédségi alakulatok felett rendelkező Haditanács ideiglenes vezetője is a honvéd tüzérséget illetően.[46]

Nagyon valószínű az, hogy Batthyány a szeptember 12-ről 13-ra virradó éjjelt katonai tanácsadóival töltötte, s ezt követően születtek meg másnap a további, fontos intézkedések. Első – megállapíthatóan első – a szeptember 13-i rendeletek sorában a miniszterelnök felhívása a Dunántúl megyéihez és városaihoz a „tömeges fölkelés"-ről, az *általános népfelkelésről.* Ezt követően Csányi László drávai kormánybiztost értesítette Batthyány arról, hogy ismét átvette a kormány vezetését és kérte Csányit, hogy ő is tartsa meg tisztét. Egyben javasolta, hogy ha a nagytömegű ellenségnek ellenállni nem sikerülne, a fegyveres erőt „Veszprém tájékára, mint legczélszerűbb helyre összpontosítani szíveskedjék". Ezzel megszületett a *veszprémi tábor* szervezésére az első intézkedés. Ugyanezen a napon rendelkezett Batthyány a honvéd tüzérség három ütegének, a Soroksár környékén állomásozó tolnai önkénteseknek, illetve az aznap Gödöllőre érkező borsodi önkénteseknek, a váci és szolnoki kerületi nemzetőri tábornak Veszprém alá indításáról. Szeptember 13-án kelt a verbászi táborban tartózkodó Mészáros Lázárhoz intézett levél is, amelyben a hadügyminisztert hivatala megtartására kérve, Batthyány arra utasította őt, mint a déli sereg ideiglenes fővezérét, hogy elsődleges feladatának *a szenttamási szerb tábor bevételét* tekintse, hogy „így minden disponibilis erő a már három helyen betört Jellachich ellen fordíthassék".[47]

Szeptember 13-án Batthyány intézkedett *a toborzás újrakezdéséről* is és elrendelte, hogy a beállott újoncokat négy gyülekezőhelyre: Pestre, Debrecenbe, Szegedre és Pécsre szállítsák. Gondoskodott a miniszterelnök arról is, hogy megkezdje az általa a fővárosba hozott idegen katonaság elszállítását. Megállapíthatóan erre is szerdán, március 13-án került sor, mikor is a Vilmos gyalogságot Bécsbe, a Ceccopierieket pedig Pozsonyba indították. (Utóbbiak eredeti állomáshelyére, Komáromba Batthyány ugyanezen a napon Ivánka Pesten állomásozó erőiből rendelt 4 századot – utasítva, hogy a legjobban felszerelt és kiképzett önkéntesekből azonnal válogassa össze őket.) A hivatalát ideiglenesen megtartó Melczer ezredes, hadügyi államtitkár ezen a napon jelezte Buda város polgár-

[46] A szept. 12-én kelt rendeleteket ld. Meln 1848: 587.

[47] A népfelkelésről szóló rendelet: Meln 1848: 600; *Közlöny* szept. 15. (98.); *Pap D.,* Okmánytár II. 13–14. Csányinak szóló levél: Meln 1848: 601. Mészáros értesítése: Meln 1848: 604; közli KLÖM XII. 940–941. A honvéd tüzérség és a nemzetőri önkéntesek Veszprémbe rendelése: HM bizt. 1848–51–297; HM 1848: 7974; Pest megye lt. Alispáni elnöki iratok, 1848.

mesterének, hogy a sorkatonaság holnap elhagyja a várost, ezért azonnal intézkedjék, hogy „ezen sorkatonaság a nemzet őrökkel rögtön felcseréltessenek".[48]

Ennek a napnak eddig ismertetett rendelkezései – ha köztudottá váltak – nyilván minden aggályoskodót megnyugtattak. Volt azonban egy kérdéskör, amelyet mind Batthyány, mind a baloldal elvi kérdésként kezelt, Kossuth kiemelten foglalt bele a szeptember 12-i határozatokba, amivel Batthyány nem értett egyet: *a sorkatonaságnak átállása az önkéntesekhez.* Ez a folyamat elsőként a gránátosok között kezdődött, akik közül néhányan, akiknek éppen kitelt a szolgálati idejük, szeptember elején beállottak Szalay önkéntesei közé kiképzőknek. Szeptember 10–11-én azonban olyan komoly méreteket öltött az engedély nélküli átállás, hogy – egyes híradások szerint – őrt álló katonák is elhagyták őrhelyüket, hogy jelentkezzenek a Hunyadi csapatba. Szeptember 11-én Hrabovszky főparancsnok ezt föl is panaszolta, s Batthyány ez ügyben készíttetett is egy fogalmazványt Szalay Lászlóhoz, de azt már nem írta alá. Szeptember 12-én a ház megengedte az átlépéseket, amelynek eredményeként a Pesten állomásozó Turszky gyalogság soraiban is megkezdődtek az „áttérések". Batthyány, aki maga sem nézte jó szemmel a Kossuth által kezdeményezett toborzást és a fejleményeket, a ház hozzájárulását nem helyeselte. Sem mint volt katona, sem mint politikus, nem értett egyet azzal, hogy éppen a megbízható *magyar legénységű* alakulatokat zilálja szét a Hunyadi csapat toborzása. Azokat az egységeket, amelyek Jellasics ellen rendelve, a sereg képzett és fegyelmezett magját alkothatják és amelyeknek *sorezredi keretekben* kifejtett ellenállása, szembefordulása a horvát invázióval, igen nagy politikai jelentőségű volt. Batthyány ezért elhatározta, hogy megállítja ezt a folyamatot, még akkor is, ha ezzel politikai vihart fog kavarni. Szeptember 13-án intézkedett tehát, hogy a gránátosok elit-alakulatának maradékát másnap haladéktalanul szállítsák a verbászi táborba. Ugyanakkor a nyilvánosság elé lépett egy olyan rendelettel, amely nyíltan túltette magát a ház említett határozatán. Az ugyancsak szeptember 13-i kelettel kibocsátott hirdetmény így szólt: „A Hunyadi nevét viselő honvéd csapat már teljesen betöltve lévén, abba többé senki be nem vétethetik. Azokra nézve tehát, kik a sorkatonaság közül zászlóikat a végett, hogy az említett honvéd csapatba felvétessenek, elhagyták, az iránt, hogy mellyik honvédi csapatba soroztassanak be, további rendelkezésemet fenntartom. – *Ezen rendeletem után pedig senkinek a rendes katonaság közül zászlóját elhagyni semmi szín alatt sem szabad.*" (Kiemelés utólag.)[49]

Az előbbi rendelet még nem jelent meg az utcán, amikor 13-án délelőtt az országgyűlés összeült. Az azonban már ismertté vált, hogy a sorezredi tisztek igyekeznek megakadályozni a további átlépéseket, hogy napiparancsot olvastak fel, amely szerint az átlépőket szökevénynek fogják tekinteni. Ilyen és hasonló bejelentések után Batthyány emelkedett szólásra és kijelentette: nincs tudomása arról, hogy bárkit megbüntettek volna, aki a sorkatonaságtól akár az önkéntesekhez, akár a honvédekhez állott, s azt nem is fogja megengedni, hogy valakit olyan tettért büntessenek meg, amely a képviselőház

[48] A toborzás újrakezdésére ld. *Közlöny* szept. 15. (98.); az idegen katonaság elszállítására: KH szept. 16. (67.) Ivánka önkénteseiből Komáromba: OL H 92. Országos Nemzetőrségi Haditanács iratai (a továbbiakban: ONöHt) 1848: 3596. A sorkatonaság távozása Budáról: Pest város lt. Buda város iratai. Corr. Mag. 1848: 941.

[49] Hrabovszky panasza: HM 1848: 7168; Batthyány el nem küldött intézkedése: Meln 1848: 586. A szept. 13-i rendelkezések: uo. 603. Az id. hirdetményt ld. az 1848/49. évi nyomtatványok között is. A kérdés fontosságáról: *Kovács Lajos* i. m. 361.

határozatán alapult. Rögtön hozzátette azonban, hogy ami az ezutáni átlépéseket illeti, a határozatnak „innentúli foganatba vételét, bizodalom jeléül, *az én belátásomtól méltóztassék felfüggeszteni*". (Kiemelés utólag.) A kijelentést érthetően tiltakozó közbeszólások követték, majd Batthyány számot adott intézkedéseiről és terveiről. Bevezető szavait, miszerint politikájának alapja, hogy a királyt rábírja – „amíg lehet" – az invázió megállítására, zúgás követte. Lassan azonban helyreállt a nyugalom, és meghallgatták a miniszterelnök beszámolóját, amely elsőnek a haderő „egy bizonyos pontra" történő koncentrációjáról, Buda erősítésének és a Pesten levő készleteknek a várba történő szállításának tervéről szólt, majd – helyeslés mellett – közölte, hogy a budai várat még aznap a honvéd tüzérség veszi át, míg a katonai őrszolgálatot a táborba induló gránátosok helyett a nemzetőrség fogja ellátni. Batthyány a továbbiakban beszélt a Komárommal kapcsolatos intézkedésekről, a Ceccopieriek Pozsonyba, a Vilmos gyalogság és a Kress lovasság Bécsbe szállításáról, a kerületi nemzetőri táboroknak, a honvéd tüzérségnek és a Hunyadi-csapatnak az ellenség elleni kiindításáról. A főváros katonaság nélkül marad, s a közbéke és rend fenntartása a nemzetőrségre hárul. Így tehát, összegezte a miniszterelnök, ha a katonaság egy része az ellenség elé vonul, a másikat pedig kiküldik az országból, „minden súrlódásnak vége lesz". Ez lenne a politikája, fejezte be, amely ha nem nyerné el a ház helyeslését, azt *bizalmatlanságnak* tekintené, s nem vállalná a kormányt.

Batthyány után Kossuth szólalt fel azonnal, ami érthető, hiszen a miniszterelnök nyilatkozatának egy része kifejezett támadás volt részben a „Kossuth-szabadcsapat" toborzási gyakorlata, részben a Kossuth által előterjesztett és a ház által elfogadott átlépési engedély ellen. Kossuthnak egyébként is ez volt az első alkalma arra, hogy az előző napon kikényszerített visszavonulás után nyilatkozzék a pillanatnyilag fölénybe került politikai ellenfél elveiről és tetteiről. Az általános elvekkel egyetértve, Kossuth saját nézeteit összegezve rögtön leszögezte, hogy hiba „a nemzeti szabadság barátainak túlcsapongásától jobban félni, mint az ország ellenségeitől". Ennek kapcsán utalt a Kress és Vilmos ezred alakulatainak a megjelenésére és kellő éllel hangsúlyozta: „*nem lehetett tudni, hogy az idegen katonaság ki által parancsoltatott ide,* s nem fog-e reactionalis mozgalmaknak támaszpontul szolgálni." (Kiemelés az eredetiben.) Kossuth a továbbiakban nem értett egyet azzal, hogy a védelem központja a főváros legyen, mert azt nem kívánta ostromnak kitenni. Jobbnak tartotta Komárom felhasználását és sürgette, hogy a várat (és a többi várakat is) „biztos kezekben" tudhassák. Majd a sorezredi tisztek megbízhatatlanságáról szólva, visszatért az átlépések engedélyezésének szükségességére és hasznosságára, valamint arra, hogy ez a határozat szerinte nem lehet törvénytelen, mert a törvény szól arról, hogy a hazának hadserege legyen – de arról nem, hogy a törvényhozás arról ne disponálhasson. Miután megmagyarázta a maga álláspontját, Kossuth – méltányolva a végrehajtó hatalom nehéz helyzetét – gesztust tett Batthyány felé, kijelentve: ő úgy érti a miniszterelnök előadását, hogy az nem a ház határozatának visszavonását kívánja, hanem csak azt, hogy a bizalom jeleként, bízza reá annak alkalmazását. Hangsúlyozva azt, hogy Batthyány a ház határozatainak ismeretében vállalta el a miniszterelnökséget, magától értetődőnek tartja, hogy azokat Batthyány követni fogja. Kossuth végül így összegezte mondandóját: egyrészt általában helyesli a miniszterelnök honvédelmi politikáját, másrészt, hogy az elnök a ház határozatának alkalmazására kér szabad kezet – amit ő megad. Az ezt követő helyeslés nyomán hiába tette fel Irányi Dániel a kényelmetlen kérdést a miniszterelnöknek, hogy kinek a rendeletéből jött a fővárosba és

környékére az idegen katonaság, Batthyány kitérő választ adhatott (nem tudja, de kéri a házat, „mentse fel annak kutatásától") anélkül, hogy ez újabb vihart kavart volna. Sőt Kubinyi Ferenc hozzászólása – hogy ti. ez ügyben a nádorral kell tisztába jönni – teljesen a nádorra hárította a felelősséget. Mint aznap este a *Marczius Tizenötödike* megírta, Batthyánynak volt pénzügyminisztere biztosította a ház bizalmát, mert különben harminc szavazatnál többet nem kapott volna. „Kossuth Lajos bízott a miniszterelnökben, s a ház megnyugodott." Mindez nem kímélte meg Batthyányt attól, hogy a Hunyadi csapatba vagy a „pesti csatárok"-hoz szándékolt belépésben megakadályozott sorkatonák délután ne rendezzenek tüntetést a lakása előtt.[50]

Kossuth szeptember 13-án tehát – ha ezt akarja – megbuktathatta volna a még meg sem alakult Batthyány-minisztériumot. Nem tette, mert nemcsak arról volt meggyőződve, hogy ez idő előtti fejlemény lenne, hanem arról is, hogy egy ilyen fellépés csak Bécsnek, az ellenforradalom erőinek kedvezne. Baloldali szövetségesei, főleg a Kossuth iránti kritikával nem fukarkodó Madarász József, nem titkolták, hogy nem értenek egyet gesztusával. A *Nép-elem* ezzel foglalkozó cikkében Madarász József így írt Kossuth szerepéről: „megzabolázá a ház indulatait, megtartá Batthyánynak a miniszterelnökséget". A cikk ezt határozottan nem helyeselte és leszögezte: választani kell Kossuth és Batthyány között! Kossuth azonban nem hagyta magát befolyásolni türelmetlen szövetségeseitől, hanem a szeptember 14-i képviselőházi ülésen is nyugalomra intette őket. Batthyány ezen a napon nem jelent meg a házban – részben talán az előző napi éles vita miatt –, de talán csak azért, mert úgy érezte, hogy nincs új referálni valója. (Nem volt jelen egyébként a szeptember 13-i esti ülésen sem, de ott nem is merültek fel közvetlenül a honvédelmet érintő kérdések.) A szeptember 14-én délelőtt tartott ülésnek már a kezdetén szóvá tette Kállay Ödön Batthyány előző napi, a sorezredektől való átlépést megtiltó rendeletét, mi által „a ház határozata meg van semmisítve". Ehhez csatlakozva Madarász László azt kívánta, hogy a ház tartsa fenn eredeti határozatát. Mivel Batthyány intézkedése „a további rendeletig" kitételt nem tartalmazza, ő „ezen ministeri parancsban a diktatúra világos szavait" látja. Madarász formális interpellációt intézett a távollevő miniszterelnökhöz: 1. Igaz-e, hogy a hon védelmére hozott határozat 5. pontját (átlépés a sorezredekből) a miniszterelnöki rendelet megsemmisítette? 2. Való-e, hogy a képviselők tudta és rendelkezése nélkül népfelkelést hírdetett? 3. Milyen lépéseket tett a pénzügyi határozat végrehajtására? Nyáry indítványára elküldtek Batthyányért, aki azonban „rekedtsége miatt nem tudván beszélni", írásban válaszolt: 1. A ház tegnapi határozata folytán felhatalmazva érezte magát, hogy „most, midőn a rendes katonaság az ellenség elébe vonul", az átlépéseket ideiglenesen felfüggessze. 2. A felkelést csupán az ellenség

[50] Batthyány és Kossuth felszólalását ld. *Közlöny* szept 15. (98.); *Pap D.*, Nemzetgyűlés II. 200–210; Kossuth szövegét: KLÖM XII. 932–937. A szept. 13-án de. tartott ülés jkve: *Beér–Csizmadia*, i. m. 225. A MT szept. 13-i id. számának a szavazásra utaló kitétele arra vonatkozik, hogy Batthyány a felszólalásnak kezdetén felhangzó tiltakozásra kijelentette: „Méltóztassék kihallgatni, hiszen igen könnyű lesz ezen kérdésre nézve is szavazás útján tisztába jönni." Kossuth tehát gyakorlatilag megakadályozta a *bizalmi kérdés* felvetését. A katonaság tüntetésére és Batthyány magatartására: MT szept. 13. (156.); KH szept. 15. (66.); *Horváth M.* i. m. I. 472–473; *Károlyi*, Batthyány pöre I. 103; II. 189., 207. – Meg kívánjuk jegyezni, hogy *Horváth M.* I. 440 által szept. 10-re (a bécsi küldöttség megérkezését követően) említett tüntetés vagy szept. 12-én volt, vagy azonos a fentebb ismertetettel. Az esetre, határozott időmegjelölés nélkül: *Kovács Lajos* i. m. 372. A Batthyányt ért inzultusra: *Kacskovics Lajos* önéletrajza. OSzKK, Fol. Hung. 1329.

táborához közel fekvő vidékre terjesztette ki. 3. A pénzügyi határozat végrehajtásának pedig látható jele, hogy az 5 Ft-osok máris forgalomban vannak. A válasz a baloldalt nem elégítette ki. Balogh János kifejezte bizalmatlanságát Batthyány iránt és közölte véleményét, „miként *a haza csak úgy mentethetik meg, ha a kormányt Kossuth Lajos kezeibe adja a ház*". (Kiemelés utólag.)

A helyzet megint Kossuth beavatkozását kívánta, aki felszólalását azzal kezdte, hogy nem ismer olyan férfit, aki akár alkotmányos, akár rendkívüli formák között, „nyílt homlokkal ígéretet merne tenni, ... hogy minden esetre meg fogja menteni a hazát". Kérte, ne nehezítsék a helyzetet, hanem gondoljanak Batthyánynak tegnapelőtti, megbízatásának elvállalásakor tett ígéretére, amely szerint feltételeire *csütörtök estig* választ vár. Ő nem hiszi ugyan – folytatta Kossuth –, hogy „ott fenn" megadják, amit a miniszterelnök kíván, de ez estére el kell, hogy dőljön, A ház legyen készen nagyszerű határozatokra – de várjanak. Majd Batthyány válaszát mérlegelve kijelentette, hogy a bankjegyek kibocsátását csak helyeselheti a ház. Kossuth nem foglalkozott a népfelkelés ügyében adott válasszal, feltehetően azért, mert magát a feltett kérdést tartotta indokolatlannak. Bőven kitért viszont a sorkatonaság átállásának ügyére, hogy a maga politikáját, a határozat mögötti elképzelését kifejtse. Egy általa korábban nem említett indok szerint azt vélte, hogy a legolcsóbban és leggyorsabban *úgy lehet gyakorlott seregre szert tenni, „ha rendes seregből által teszünk a honvédekhez 2000 lelkesült ember mellé 1000 vitéz gyakorlott katonát,* úgy, hogy minden harmadik ember gyakorlott gránátos ..." (Kiemelés utólag.) Ez az elképzelés *a francia forradalom amalgám-törvényére emlékeztet,* még a kétharmad-egyharmad „amalgámozási arány" is azonos! Elvi álláspontját kifejtve, Kossuth sajnálkozott, hogy Batthyány nem ezt a politikát követi, majd hozzátette: „hanem nem tagadhatom, hogy ő olyan hatalmat gyakorlott, melyet a ház neki tegnap adott". Most mindenesetre meg kell várni, hogy mi a válasz, s hogy elhalasztódik-e az ország felől a veszély, vagy sem. Eszerint kell a nemzetnek az eszközöket megválasztania. Hangsúlyozva, hogy maga is örömest élne „formák között", az előbb-utóbb kikerülhetetlen kényszerűségre utalva kijelentette: „de a formák kedvéért sem magunk, sem nemzetünket megölni nem hagyjuk". Majd nevének emlegetésére, a közbizalom jelére utalva egyrészt a „roppant hivatást" emelte ki („Nem tudom, van-e ember a hazában, ki megfelelelhetne ennek."), másrészt ismét azt kérte – elejét szándékozván venni a további vitának –, hogy ne szaporítsák a nehézségeket, hanem várják meg az estét. Kossuth ezzel a hozzászólásával elérte, hogy a ház visszatért az eredeti napirendhez, az Erdéllyel kapcsolatos törvényjavaslathoz. Hosszas ismertetése talán jól mutatja azt a következetes eljárást, amellyel Kossuth egyszerre tudta kifejteni a baloldallal közös fenntartásait – és fékezni ugyanakkor a türelmetlen, a törvényességi aggályokkal szakítani akarókat. Nem kétséges, valóban bebizonyosodott, hogy – mint Kovács Lajos írta – „a háborgó elemek ura ő és a szélvésznek csak ő parancsol".[51]

[51] Az országgyűlés szept. 14-i eseményeire ld. *Közlöny* szept. 16. (99); *Pap D.*, Nemzetgyűlés II. 218–227; Kossuth szerepére ld. még KLÖM XII. 942–946. Madarász L. interpellációs kérdéseit nem a *Közlöny* tudósítása, hanem az országgyűlés jkve alapján adjuk, a miniszterelnök válasza is ehhez igazódik; *Beér–Csizmadia* i. m. 227–228. Madarász J. id. cikke: Nel szept. 16. (65.); *Kovács Lajos* véleménye: i. m. 361. – Az 1793. évi francia „amalgám-törvény" szerint „két-két önkéntes zászlóaljat egyesítettek egy-egy reguláris zászlóaljjal"; ld. *Albert Soboul:* A francia forradalom története (1789–1799). Bp. 1963. 278.

Ami a miniszterelnök védelmi intézkedéseit illeti, szeptember 14-e további fontos lépéseket hozott. Bár a toborzás újrakezdéséről már bocsátott ki rendeletet, *az alsóház határozatának értelmében* szervezendő toborzásról csak ezen a napon intézkedett. A hatóságokhoz intézett utasítás „a honvédsereg szaporítására" rögtöni toborzást sürgetett azzal, hogy a feltételeket és a népesség arányában elvárt újoncok számát később tudatja. Mivel a Szemere által még augusztus végén elrendelt katonai összeírás ellen helyenként ellenállás mutatkozott, Batthyány az érdekelt helyhatóságokat bizalmas köriratban arra utasította, hogy ahol ellenszegüléssel találkoznak, ott függesszék fel az összeírást, de a toborzást ott is kezdjék meg. (A második rendelet jól mutatja, hogy Batthyány a *toborzást* csak ideiglenes rendszabálynak, a kötelezően megszabott létszámú *újoncozás* bevezetőjének tekintette.) Az intézkedések sorában ezen a napon kelt a dunántúli megyék és városok hatóságaihoz intézett rendelet is „anyaföldünk megmentésére". Ez egyrészt az ellenség előtt álló tábor minden módon – elsősorban fuvarral való – segítését írta elő, másrészt mindazokat, akik „az ellenségnek szállításokkal, munkával, tanáccsal, s élelmiszerek kiszolgáltatásával" önként segítséget nyújtanak, *rögtönítélő bírósággal* fenyegette meg. Az általános rendelkezések között Batthyány ekkor utasította a Dunán cirkáló „Mészáros hadigőzös" parancsnokát, hogy minden, az ellenség által megszállt vagy elfoglalt területre irányuló szállítást akadályozzon meg. Ezen a napon indult el a fővárosból Veszprémbe a honvéd tüzérség már említett három ütege, valamint a tolnai önkéntes nemzetőrök zászlóalja. A már korábban említett rendelet értelmében Budát ezen a napon hagyta el a sorkatonaság.[52]

Az említett intézkedések többsége országos, vagy legalábbis regionális jellegű és inkább a belügyminiszter hatáskörébe tartozó. A hadseregszervezést és az ellenállás megszervezését szolgálták és hosszabb időre szóltak. Az ellenség előtt álló haderőt illetően szeptember 14-én Batthyány Teleki Ádám tábornokot, a *drávai hadsereg* főparancsnokát védelmi állásának a Zala folyó vonalában való felvételére, illetve Jellasics előnyomulásának megnehezítésére utasította. (Teleki aznap érkezett jelentése hatszoros ellenséges túlerőről tudósított.) Egyben jelezte, hogy megkezdték Veszprém táján a tartalék összevonását. A miniszterelnök ugyanezen a napon a *verbászi tábor* ügyeivel foglalkozva, közölte Mészáros Lázárral, hogy az 1600 főből álló Hunyadi csapatot küldi erősítésül és sürgette a Szenttamás elleni mielőbbi támadást és sikert, mert „a Dráván áttört horvátok ellen . . . sőt Budapest biztosítása végett is" segélyre van szükség. Mindez azt mutatja, hogy Batthyány és katonai tanácsadói elképzelhetőnek tartották, hogy a szerb felkelők elleni győzelem esetén még időben kellő átcsoportosítást tudnak végrehajtani ahhoz, hogy a déli táborban alkalmazott alakulatokat Jellasics ellen felhasználják. Ezért küldték az eredetileg Jellasics elleni „diverziós" (elterelő) tevékenységre szánt Hunyadi-csapatot is Mészároshoz.[53]

[52] A toborzásra: OL H 13. Belügyminisztérium, országlászati osztály iratai (a továbbiakban: BM orsz.) 1848–10–270; *Közlöny* szept. 15. (98.); *Pap D.*, Okmánytár II. 14–15. Szemere összeírási rendelete: *Közlöny* aug. 31. (83.) Az összeírás felfüggesztéséről: BM orsz. 1848–10–256. Az ellenség előtt álló sereg segítéséről: BM orsz. 1848–10–257. Utasítás a „Mészáros hadigőzös"-nek: BM eln. 1848: 861. (A kiindított alakulatokra ld. a 47. jegyzetet.) Ezen a napon írta alá Batthyány azt a rendeletet is, amely a nemzetőri szolgálatról intézkedő 1848: XXII. tc.-et magyarázza és kiegészíti; ld. *Közlöny* szept. 18. (101.)

[53] Teleki jelentése, Batthyány utasítása: Meln 1848: 610; Beöthy Ödön jelentése, Batthyány válasza Beöthynek és Mészárosnak: uo. 609. A Hunyadi-csapattal kapcsolatos tervek: uo. 601, 607.

Szeptember 15-én a védelmi intézkedések elsősorban az országban állomásozó *idegen katonaság* eltávolítására és az *erődök* biztosítására irányultak. Batthyány a király augusztus 20-i hozzájárulása alapján sürgette a hadügyminisztériumot, hogy a Vilmos gyalogság és a Ferenc József-dragonyosok alakulatait, továbbá az aradi várászlóaljat és a temesvári várban állomásozó Sivkovics gyalogezred egységeit parancsolja ki az országból. A rendelkezést az tette sürgőssé, hogy a minisztérium értesült arról, hogy a Wrbna könnyűlovasság egy osztálya (2 század) csatlakozott az előnyomuló Jellasicshoz. Így a miniszterelnök ennek kapcsán külön utasította mind a budai főhadparancsnokságot, mind a hadügyminisztériumot, hogy futár útján rendelkezzenek: a Hardegg vasasok Tolnából haladéktalanul induljanak meg Bécs felé, nehogy azok is az inváziós erőket szaporítsák! Ha pedig a parancsot megtagadnák, úgy a hatóságok megvonják tőlük az egyébként szokásos ellátást. Végül külön figyelmet kellett fordítania Batthyánynak *Komárom* várára, amelynek biztosítása – Buda mellett – kétségtelenül egyike volt a legfontosabb feladatoknak. Komárommal kapcsolatban ekkor kettős probléma volt: egyrészt az idős és a lemondás gondolatával foglalkozó Mertz altábornagy sértettsége, mivel a várban tartózkodó kislétszámú nemzetőrség parancsnokát, Majthényi alezredest egy miniszterelnöki irat tévedésből várparancsnoknak titulálta; másrészt az, hogy Mertz nem akart a várba további nemzetőrséget beengedni, míg Batthyány a korábban ott állomásozott Ceccopieri gyalogságot már eleve Pozsonyba vezényelte. A kedélyek megnyugtatására Batthyány egyrészt a budai főhadparancsnokság útján igyekezett Mertzet megnyugtatni, hangsúlyozva: mivel a parancsnok a magyar kormánynak mindig engedelmeskedett, bízik benne és őt – mindaddig, amíg a király vagy a nádor másként nem rendelkezik – Komárom vára parancsnokának tekinti. Ugyanakkor a miniszterelnök intézkedett, hogy Esterházy Pál, a veszprémi nemzetőrség őrnagya „összes seregével" vonuljon be a várba, s erről Mertzet is értesítette. A legfontosabb azonban a Majthényi alezredesnek küldött utasítás, amely szerint „szép módjával" intézze el, hogy Mertz a nemzetőrséget befogadja, vele „óvatosan és tisztelettel" bánjon, mert csak végszükségben fogják leváltani. Az utasítás így fejeződik be: „figyelemmel legyen ön azonban a várparancsnok minden léptire, nehogy valamelly ellenséges eset adja magát ellenünk elő, melly esetben *önt a legszigorúbb rendszabályokhoz nyúlásra is felhatalmazom*". (Kiemelés utólag.) Ennek a rendelkezésnek párjául tekinthetjük Halassy Ede képviselő (és Komárom megyei alispán) népfelkelési toborzási és kormánybiztosi kinevezését azzal a felhatalmazással, hogy „mindazt megtehesse, mit e részben jónak, hasznosnak és czélszerűnek találand". Bár Komárom csak további izgalmas két hét után került végleg és megbízhatóan magyar kézre, a folyamatot ezek a lépések indították el.[54]

Ennek a napnak legdrámaibb intézkedése a drávai sereggel, pontosabban Teleki tábornok magatartásával kapcsolatos, aki – tudomást szerezve a kormány lemondásáról – megtagadta, hogy szembeszálljon Jellasics seregével. Csányi erről szóló kétségbeesett jelentése szeptember 15-én érkezett meg, és Batthyány azonnal intézkedett. Utasította Telekit, hogy a jelen rendelet vételétől „egy talpalatnyi magyar földet" se adjon fel

[54] Királyi rendelet a katonaság cseréjéről: HM 1848: 5585; *Közlöny* aug. 27. (79.) Batthyány az idegen katonaság eltávolításáról: Meln 1848: 616, 619; Komárommal kapcsolatos intézkedések: uo. 614. 617–618. A Mertz ügyében a budai főhadparancsnoksághoz intézett átiratot ld. *Szinnyei* i. m. 15.

ellenállás nélkül – vagy ha ezt nem akarja, úgy adja át a parancsnokságot a rangban következőnek, vagy annak, „ki hazája földét megvédni első legszentebb kötelességének ismeri". A miniszterelnök egyben haladéktalanul *honvéd* táborkari tiszteket nevezett ki a drávai sereghez és ugyancsak azonnal levélben fordult Mészáros Lázárhoz tanácsért, hogy Teleki helyett inkább Kiss Ernő ezredest, vagy Vetter Antal alezredest (mindketten a közelmúltban Perlasz bevételénél tették nevüket ismertté) javasolná-e fővezérnek.[55]

Szeptember 15-én a főváros a Teleki-ügyről szerzett tudomás nélkül is izgatott állapotban volt. Mint Kossuth előző napi beszédéből kitűnt, Batthyány már 14-én estére várta Bécsből a király válaszát. Ez azonban nem érkezett meg a miniszterelnök által elvárt szoros határidőn belül. Így a 15-én délben összeült képviselőházzal ez ügyben nem volt mit közölni. Batthyány szükségesnek tartotta ismertetni a Telekihez intézett rendeletét, valamint jelenteni a háznak, hogy a főváros erősítése megkezdődött, az önkéntesek, a sorkatonaság és a mobilis nemzetőrség egy része aznap indult útnak, míg a másik holnap követi. Budán a honvéd tüzérség teljesít szolgálatot, és Komáromban a Ceccopierieket Turszky gyalogság váltotta fel. A ház tudomásul vette az elhangzottakat, és nem merült fel a kérdés: miért intézte a miniszterelnök a drámai hangú rendeletet Teleki tábornokhoz? Batthyány pedig nem magyarázta, jóllehet kitért a főparancsnok esetleges lemondásának és a sereg vezérlete átvételének nehézségeire. A képviselők elsősorban a bécsi válasz elmaradására figyeltek, érdeklődésüket a kormány bizonytalan állása kötötte le. (Ezt használta fel Kossuth arra, hogy egy országgyűlési bizottságot javasoljon Bécsbe küldeni, amely helyzetünkről felvilágosítja „az ausztriai nemzetet".) A helyzet tarthatatlanságának, illetve a kiút keresésének szükségességét a napi sajtó is sugalmazta. A *Pesti Hírlap* aznapi száma a régi mondanivalót hangsúlyozta: a kamarilla azzal, hogy rábírta a királyt az augusztus 31-i lépésre, csapást mért a monarchia híveire. Nem az osztrák minisztériumról van szó, mert az többnyire csak „ellenjegyző gép", de létezik „egy titkos, de egészen rendezett igazgatás", és azé a hatalom. De hol a határ, kérdi a cikk, „hol a megállapodhatás, ha az uralkodó az általa szentesített törvényeket érvénytelennek látszik tekinteni? " A konzervatív *Figyelmező* – Kossuth Lajosról cikkezve – a kompromisszumot ajánlotta: „Mi akkép fogjuk fel állásunkat, mikép belátva azt, hogy gyengék vagyunk, készek legyünk becsületes békét elfogadni. Ilyen egyik feltétel volt a Kossuth lelépése. Másik lehet, hogy a birodalmi egység kedvéért engedjünk mi is annyit, mennyi létünket lehetetlenné nem teszi . . ."[56]

A királyi válasz késlekedése fokozta a nyugtalanságot és nem használt Batthyány tekintélyének, illetve kétségessé tette a közvélemény előtt azt, hogy mérsékelt magatartásával, a törvényesség keretén belül maradó módszereivel el lehet valamit is érni. A *Marczius Tizenötödike* 15-én este dühösen jelentette ki: Batthyány politikája annyit ér,

[55] Csányi jelentése: KPzA 22; közli Teleki nyilatkozatával együtt *Andics Erzsébet:* A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. II. Bp. 1952. 146–147. Batthyány Csányihoz és Telekihez: Meln 1848: 612–613; *Andics* i. m. 148. Vezérkari tisztek kinevezése: Nádori min. 1848: 2453; *Közlöny* szept. 18. (101.) Batthyány Mészároshoz: Meln 1848: 615; *Andics* i. m. 148–149.

[56] A képviselőház szept. 15-én déli ülésére: *Közlöny* szept. 17. (100.); *Pap D.*, Nemzetgyűlés II. 227–232. Kossuth javaslatára és a ház határozatára ld. KLÖM XII. 953–954; *Beér–Csizmadia* i. m. 231–232. A fővárosból aznap a Hunyadi csapat indult Bajára, egy honvéd tüzérüteg és a Württemberg huszárok két százada, valamint Ivánka váci tábora is Veszprémbe.

mint harangozás a vihar elé. Sőt a gyanúnak is hangot adva, a névtelen cikkíró szerint „ephemer ministeriuma" nem más, „mint a cselszövők kezében egy kiszámított időlopás". Nem csodálkozhatunk tehát, ha a türelmetlenség egyre nőtt, és Kossuth megbízatása sokak előtt nemcsak kívánatosnak, de az egyetlen lehetőségnek tűnt. A képviselék körében már a reggeli órákban híre ment, hogy „Sturmpetitio" készül Kossuth kinevezése ügyében. Trefort Ágoston ezen a napon azt írja nejének, hogy Batthyány jó ha három napig tartani tudja magát. Madarász József ugyancsak szeptember 15-én fogalmazta meg egy levélben, hogy ha Batthyányt nem erősítik meg, „Kossuth lesz kinevezve ideiglenesen". Ilyen előzmények után érthető, hogy ezen az estén is nagy tömeg verődött össze előbb a hajóállomásnál, majd a közeli képviselőházi ülésterem előtt. A tér rövidesen hangos volt a „le Batthyányval, éljen Kossuth!" kiáltásoktól.[57]

A 15-én este nyolckor újólag összeült képviselőház kezdetben a bécsi küldöttség összeállításával és a napirenden levő szőlődézsma kérdéseivel foglalkozott. Ekkor érkezett meg Batthyány, aki jelentette, hogy Bécsből még mindig semmi érdemi hír nem érkezett és 24 órán belül nem is várható. A miniszterelnök, aki feltehetően számolt azzal, hogy a növekvő nyugtalanság légkörében ingerült lesz a reagálás, közlése után – mintegy a figyelem elterelésére – rátért a drávai sereg problémájára és felolvastatta Csányi szeptember 14-én kelt jelentését. Mivel ez a levél már korábban is Batthyány kezében volt, de délben még csak az annak kapcsán kelt és Teleki Ádámhoz intézett rendeletét ismertette, fel kell tételeznünk, hogy ezt – és az ezt követő javaslatot – Batthyány arra az esetre tartogatta, ha a királytól még mindig nem érkezik válasz feltételeire. A nádorral megvitatva a helyzetet, sikerülhetett őt meggyőzni, hogy a bécsi hallgatás nyomán támadt izgatottság az utca egyre türelmetlenebb népét erőszakos fellépésre, az pedig a házat forradalmi határozatokra késztetheti. Ha Bécsből nem intézkednek Jellasics megállítására, a nádornak – mint az ország főkapitányának – kell a magyar sereg élére állnia. Csak ez nyugtathatja meg a közvéleményt és biztosíthat még türelmi időt. A nádor ezzel az ajánlattal nehéz helyzetbe került, de mert szemmel láthatóan nem volt beavatva az udvar terveibe, nem mondott – nem mondhatott – nemet, csak feltételeket szabott. (Károlyi Árpád kutatásai szerint a nádor előzetesen Kossuthtal is tárgyalt megbízatásáról.) Ilyen előzmények után olvastatta fel tehát a miniszterelnök Csányi levelét, amely a tudósítások szerint „leírhatatlan ingerültséget" váltott ki. Batthyány rögtön felszólalt és kijelentette, hogy a ház is láthatja: a sereg egyetlen pillanatig sem maradhat Teleki kezében. Egyben javasolta, hogy a ház küldjön küldöttséget a nádorhoz, „megkérendő őt arra, hogy holnap azonnal induljon a táborba s vezérelje a hadsereget".

Kossuth azonnal felszólalt, kísérve az utca egyre fokozódó nyugtalanságától. A javaslatról való előzetes tudomását jelzi, hogy egyetértésének azt a magyarázatát adta, hogy a nádor magatartásából elválik, van-e előzetes értesülése Jellasics küldetéséről. Majd azonnal indítványozta, hogy a ház delegáljon a táborba szálló nádor mellé egy háromtagú

[57] A „Sturmpetitio" említése: *Gyulay Lajos* naplója, 49. köt. Cluj, Egyetemi Könyvtár. Trefort és Madarász levele: *Waldapfel.* Levelestár II. 46, 51. A Batthyány-ellenes hangulatra: KH szept. 17. (68.); *Gyulai Pál* i. m. 487; *Spira* i. m. 355. *Horváth M.* i. m. I. 475 egyenesen összeesküvést említ, amelyről 14-én éjjel tudomást szerezve, Batthyány katonai intézkedéseket foganatosított. Ennek nyomát nem látjuk, sőt annak sem, hogy a Hunyadi-csapat elszállítása sietve történt volna, hiszen Batthyány már az első pillanattól készült erre.

bizottságot. Kossuth abból sem csinált titkot, hogy ő is kapcsolatot lát a bécsi válasz késlekedése és a nádor felkérése között. Ki is jelentette: „miszerint ha ő fensége nem teljesíti kívánságunkat, a ministerium alkotása iránti várakozásra egy perczig sem volnék kész; s nem volnék hajlandó azon 24 órára, mellyre a ministerelnök úr hivatkozott". Mikor pedig a küldöttség valamivel éjfél előtt visszaérkezett és közölte a nádor beleegyező válaszát és feltételeit – hogy a ház maradjon „a törvényes úton" –, Kossuth erre is kész volt a válasszal. Kifejtette, hogy ez mást nem jelenthet, mint hogy a képviselőház „ne declarálja üresnek a magyar királyi széket". De a király iránti hűség mellett a törvényhozó testület nem követhet el törvénytelenséget: *„Az soha sem törvénytelen, mit a törvényhozó test tesz"* – hangsúlyozta Kossuth a maga meggyőződését. (Kiemelés utólag.) Majd hozzátette: „mind az, mit a haza megmentésére szükségesnek lát, mind az törvényes". Végül a nádornak a rendelkezése alá adandó katonai erő növelésére irányuló kérése kapcsán rámutatott, hogy íme ez is a haderő gyors szaporítása mellett szól, de nincs idő a részletintézkedések bécsi jóváhagyatására. Kossuth előterjesztette javaslatait a táborba küldendő biztosok személyére is, mire Batthyány szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy kívánatos volna, ha a megbízottak nem kerülnének ellentétbe a nádorral. Kossuth válaszában a nádornak adandó „gyámolításról" beszélt, de finoman kifejezte a vele szemben táplált gyanakvását. Sőt, alkalmat talált arra is, hogy a katonai rendszabályokról igényelt nyilvános tájékoztatásokat helytelenítve, a miniszterelnök mellé is javasoljon egy bizottságot, amely betekintést nyerhetne a haderőre vonatkozó anyagokba. Batthyány, aki érthetően személye iránti fenntartást érzett az indítvány mögött, így válaszolt: „Akár a ház, akár egy kinevezendő bizottmány előtt fog tőlem felvilágosítás kívántatni az erőre és a disponibilis szerekre nézve, azt megadni mindig kötelességemnek ismerem. Ami pedig a végrehajtást illeti, kérem, hogy míg állásomban maradok, szabad kezet engedjenek, mihez ha nem járul a ház, minden pillanatban kész vagyok hivatalomat letenni." Batthyány ezzel 72 órás ideiglenes megbízatása óta *másodszor* ajánlotta fel a lemondását.[58]

Szeptember 16-án ugyanolyan türelmetlenül várták a bécsi híreket a fővárosban, mint az előző hét szombatján. Bár a ház utolsó ülése későn, éjfél után ért véget, ezen a napon is kétszer gyűltek össze a képviselők. A délelőtti ülésen témánk szempontjából a főváros védelme és a nemzetőrség szolgálatának kérdése, Nyári javaslata az újonclétszámnak a lakosság arányában (127 lélek után két honvéd) történő kivetésére, valamint a nádornak adandó felhatalmazás szövegezése érdemel említést. (Közvetve természetesen igen fontos az úrbéri kármentesítés ekkor tárgyalt kérdése is.) Izgalmasnak az esti ülés ígérkezett, mert az előző napon báró Wenckheimtől, aki a nádor felterjesztését Bécsbe vitte, az a hír érkezett, hogy a királyi üzenet aznap várható. A nyugtalanság talán kisebb volt, mint előző napon, de a délutáni órákban tüntettek Batthyány lakása előtt.

A hat órakor kezdődött esti ülésen rövidesen megjelent Batthyány és feszült figyelem közepette bejelentette: mivel sem a király nem teljesítette feltételeit, sem a ház bizalmát nem bírja, ezért *megszűnt miniszterelnök lenni.* Majd átnyújtotta felolvasásra a király szeptember 15-én kelt kéziratát (annak magyar fordítását), amelyben az uralkodó értesítette István nádort, hogy elfogadta a magyar minisztérium leköszönését és helyesli

[58] A képviselőház szept. 15-én esti ülésére: *Közlöny* szept. 17. (100.); *Pap D.*, Nemzetgyűlés II. 232–244; KLÖM XII. 956–962; a határozatokra: *Beér–Csizmadia* i. m. 232–234. Kossuth és a nádor tárgyalására: *Károlyi, Batthyány pöre I.* 114. Batthyány és a nádor előzetes megbeszélésére: *Kovács L.* i. m. 396.

Batthyány ideiglenes megbízatását. „Ami a feltételeket illeti – folytatódik a levél –, mellyeket gróf Batthyány egy új, az ő elnöksége alatt alakítandó ministerium összeállítására elkerülhetetlennek vél, *jelenleg nem vagyok képes határozottan nyilatkozni,* mert az előbbi ministerium több tagjai a legújabb törvényeket olly értelemben kezelték, mellyhez megegyezésemet nem adhatom, és melly bajok ismétlése ellen egyedül csak az ajánlandó egyéniségekben találhatnék biztosítékot." (Kiemelés utólag.) Majd szóvátéve, hogy a képviselőház szeptember 11-én elhagyta a „törvényes tért" a pénzkibocsátásról, az újoncozásról és a sorezredek elcsábításáról szóló határozatával, a királyi kézirat azzal fejeződik be, hogy várja tehát azon személyekről a felterjesztést, akikből gróf Batthyány „egy ministeriumot alkotni lehetségesnek tart". A válasz azt jelezte, hogy az udvar számára nem volt elég garancia Batthyány ígérete Kossuth és Szemere kihagyására. Tévesnek bizonyult a ház mérsékelt és jobboldali tagjainak elképzelése, hogy Batthyány új minisztériuma Kossuth nélkül: békét jelent Ausztriával.

A kézirat ismertetése után érdemben elsőnek Nyáry szólalt fel. Batthyány lemondásával az ország jelenleg kormány nélkül van – kezdte Nyáry és feltette a kérdést: *„mi módon kormányozza magát ezen irat után Magyarország?"* (Kiemelés az eredetiben.) Majd hangsúlyozva, hogy az alkotmányt nem az ország, hanem annak ellenségei sértették meg, az alkotmányhoz való ragaszkodást javallotta, annál inkább, mert elleneink nem erre számítanak. Meg kell maradni az alkotmányos úton, s akkor lesz a nemzetnek kormánya, hiszen az iratból kitetszően Batthyány Lajos „a ministerium alkotásával csakugyan meg van bízva". Ezt a fonalat kell megragadni, ezt követeli a haza, ez Batthyány kötelessége. Annál is inkább, folytatódott Nyáry érvelése, mert ha a király nem is rendelte vissza Jellasicsot, a nádor állott a nemzeti sereg élére, és ezzel – ha a forma különbözik is – Batthyány fő feltétele teljesült. Így Batthyány hazafias kötelessége, hogy éljen ezzel a lehetőséggel és megmentse a hazát.

Nyárynak a legalitás fenntartását megcsillantó formális érvelése, még inkább őszinte aggodalma nem maradt hatástalan ugyan, de Batthyány azonnal arra hivatkozott, hogy a másik feltétel: a *ház bizalma* sem adatott meg neki. A képviselők ekkor mindnyájan felálltak bizalmuk jeléül. Batthyány, látva ezt az egyhangú megnyilatkozást, utalt a közelmúlt bizalmatlanságára és őszintén kijelentette: *„Én itt két lehetetlenség közé vagyok állítva: az egyik lehetetlenség oda fenn Bécsben, a másik ide lent Pesten van."* (Kiemelés utólag.) Bécs miatt nem veheti magát körül olyan emberekkel, akik a háznak és a nemzetnek kedvesek volnának, Pesten pedig nem fogadnák el mellette azokat, kiknek kedvéért Bécstől kedvezményeket remélhetne. Kérdés, van-e értelme a provizórium megtoldásának, amikor „felülről" hasonló elutasítást várhat. S ha az új minisztériumot nem erősítenék meg, akkor is „a hazára bízatnék, hogy segítsen magán, amint tud", vagyis csak időt veszítenénk. Majd, annak jeléül, hogy milyen kilátástalannak tartja a helyzetet, Batthyány – aki négy napja még csak a törvényes utat tartotta lehetségesnek – így fejezte be érvelését: „mert ha már életét és existentiáját kénytelen egy nemzet védeni, s azon utolsó extremumra jutott, hol már nincs többé semmi reménysugár, akkor én is meg vagyok győződve arról, hogy a legalitás némi tekintetben akadállyá is változik. Ugyanazért *felszólítom a tisztelt házat, vegye komoly fontolóra, ha valjon nem érkezett-e még el azon végpercz, mellyben a nemzet már azon legutolsó s legelszántabb önvédelemre szorult, mellynél a törvényességet nem képes, de nem is köteles respectálni."* (Kiemelés utólag.)

A benyomások elhalványultával, a mérsékelt magatartása ellenére tragikus véget ért miniszterelnök eme megnyilvánulását a kortársak visszaemlékezéseikben hajlamosak szónoki fogásnak, *taktikai húzásnak* minősíteni, amelynek az volt a célja, hogy a baloldali ellenzéket is bizalmi nyilatkozatra késztesse és így biztosítsa annak lojális magatartását. A nyilatkozat őszintesége, az egész vita *drámai hangvétele*, Madarász László, majd Kossuth felszólalása a kései olvasó előtt is világossá teszi, hogy itt nem a napi politika manővereiről van szó, hanem egy olyan pillanatról, amikor az önvédelem terére szorított nemzetnek a külső erők kényszere gyakorlatilag nem enged választást, és ennek a felismerése süt át a szereplők minden szaván. Ez jellemezte a Batthyány után felszólaló Madarász nyilatkozatát, aki szerint valóban időnyerésre, „respiriumra" van szükség, ezért Batthyánynak nem azt kell néznie, hogy eddig nem találkozott a ház osztatlan bizalmával, hanem azt, hogy *„e háznak roppan bizalma most . . . éppen a grófot hívja fel hazafiúi kötelességének teljesítésére"*. (Kiemelés az eredetiben.) Batthyányt a király kétségtelenül megbízta, hangsúlyozta Madarász is, így minisztériumát azonnal megalkothatja. Ha elvállalja – folytatta –, „akkor megmaradhatunk azon ösvényen, mellyen vagyunk, s amellyen legkevesebbet nem vethetnek szemünkre elleneink". Ideiglenes kormánya alatt Batthyány olyan intézkedésekről számolt be, amelyek sikeres lépéseket ígérnek a haza megmentésére, ezért – fejezte be a négy nappal előbb a miniszterelnököt még sértetten támadó Madarász – „reám számíthat, hogy eljárásában nemcsak gáncsot tenni nem fogok, hanem azt istápolni legszigorúbb hazafias kötelességemnek tartandom".

Madarász nyilatkozata után Kossuth szólalt fel, hangsúlyozva, hogy az olaszországi sikerek után nyíltan fellépő reakciós erők *„nem találván ürügyet a tényekben, keresték az ürügyet a személyekben"*. (Kiemelés az eredetiben.) Ebben a helyzetben – folytatta – *csak egy lehetséges politika van*, s ennek teendője kettős. Egyrészt a reakciót arra kell kényszeríteni, hogy leleplezze magát: *„én ármány és árulás vagyok, reactió és semmi más"* (kiemelés az eredetiben); addig is azonban a nemzetnek készülnie kell. Az ő neve – hangsúlyozta Kossuth – ebben a helyzetben ürügyül szolgálna arra, hogy a védelmi készületeket akadályozzák. Ezért nem szabad eltérni a miniszteriális formáktól, ezért nem szabad lemondania Batthyánynak, és hiba volna, ha a ház másokat bízna meg, mert *„csak ezt várják most*, hogy azt mondhassák: ihol ni! világosan abdicálta a király hatalmát az országgyűlés . . ." (Kiemelés az eredetiben.) Ez veszélyeztetné azon „constitutionális erőt", amely a nádor fővezérségében van, valamint azt a lehetőséget, hogy „erőnk szaporodjék". Kossuth a királyi leiratot kelepcének nevezte és azzal fejezte be, hogy „azt másképp kikerülni nem lehet, mint csak úgy, ha a gróf segíti e részben a nemzetet. Én tehát azok közé tartozom, kik kérik a grófot, alakítsa a ministeriumot".

Nem tudjuk, Batthyány bejelentését megelőzően mennyire volt ismert a királyi leirat, de megjelenésekor az országgyűlési fogadtatás: a taps és éljen valószínűsíti nemcsak annak ismeretét, hanem azt is, hogy köztudott volt az elképzelés, hogy Batthyányt meg kell tartani a miniszterelnöki székben. Nyáry érvelése olyan kimunkált volt, Madarász és Kossuth felszólalása pedig annyira egybehangzó, hogy ez feltételezi az előzetes összehangolást. Felmerülhet a kérdés, hogy Batthyány és Kossuth között volt-e valamiféle megbeszélés a királyi leirat megérkezését követően. Az előző napok feszült hangulata és a még aznap délután lezajlott tüntetés után – valamint Batthyány egyéniségének ismeretében – ezt nem tarthatjuk valószínűnek. Így nincs okunk kételkedni abban, hogy *Batthyánynak elhatározott szándéka volt, hogy visszalép*, szabad folyást enged a fejleményeknek *és a*

hatalmat átadja Kossuthnak. Véleménye és elhatározása csak akkor változhatott meg, amikor a baloldal hozzászólásai, valamint a karzat viharos reagálása meggyőzték, hogy politikai ellenfelei – eltérően az előzmények után várható magatartástól – nem távozását, hanem épp a megbízatás megtartását akarják. Azt pedig neki is be kellett látnia, hogy *az alkotmányosság látszatát* az adott helyzetben csak ő képes megtartani. Ilyen előzmények után jelentette ki válaszában: „kötelességemnek tartom ezen egyhangú felhívásnak engedni". Majd amikor a képviselők ismét felállva ünnepelték a miniszterelnököt, illetve azt, hogy *az országnak van miniszterelnöke,* Batthyány röviden összegezte politikáját: *„Az én politicám abban fog állani, miszerint mindent elkövessek, hogy Jellachich többé magyar földből egy talpalatnyit se nyerjen."* Ha azonban nem tudná őt visszavonulásra kényszeríteni, tette hozzá, akkor arra fogja rákényszeríteni, hogy *„ontsa a magyarok vérét és ostromolja Pestet.* Ha tehát engem ministerelnöknek akarnak, kijelentem, hogy *Pestet védeni fogom."* (Kiemelések az eredetiben.)[59]

A fordulatokkal teli szeptember váratlan fejleménye volt ez a helyzet. Mert mi is történt tulajdonképpen? Az a gyanú, amelyet a baloldal – de a mérsékeltek egy része is – táplált, hogy Batthyány feltételeit az udvar nem fogja teljesíteni, beigazolódott. Ebben a helyzetben Batthyány Lajos többé nem tarthatta és nem is tartotta kötelességének, hogy megakadályozza a ház magától értetődő lépését, amely Kossuthra bízza az ország kormányát. Kossuth az előző napon még fenyegetően jelentette ki, hogy ha a nádor nem vállalja el a sereg fővezérletét, nem hajlandó egy napot sem várni a késlekedő bécsi válaszra. Most azonban Batthyány *önkéntes* visszalépése ellenére sem vállalkozott a hatalom átvételére. Ennek okát keresve, feltételezhetjük, hogy ebben a sereg élére álló nádor vállalkozásában rejlő „constitutionális erő" is szerepet játszott, de csak abban az értelemben, hogy a baloldal – a jelek szerint egységesen – azon a véleményen volt, hogy Bécs ország-világ előtt a „rebellis" magyar országgyűlésre akarja hárítani a felelősséget, s ez ellen egyetlen ellenszer kínálkozik: a törvényesség – vagy legalábbis a látszat – fenntartása. Ebben, a Bécsben kitervelt *csapda* kikerülésének szándékában rejlik a baloldal megváltozott, szinte az egyik pillanatról a másikra megváltozott magatartásának magyarázata. Nem kétséges, hogy Batthyány is tökéletesen átlátta az udvar törekvéseit, de az irányában kimutatott bizalmatlanság miatt érthető, hogy a terhes és immár kilátástalan megbízatástól vissza akart lépni. A baloldal számára azonban ez a szándék, de főleg Batthyánynak a törvényes eszközöket is mellőző önvédelem jogosultságáról tett kijelentései végleg megnyugtató lehetett. Így, ha eddig el akarták távolítani székéből a miniszterelnököt, most közismert önérzetére és hazafias kötelességére hivatkozva kérték, már-már követelték, hogy hozza meg a hazának ezt az áldozatot. (Mert áldozat – mondotta

[59] A képviselőház szept. 16-i üléseire és a király szept. 15-i kéziratára: *Közlöny* szept. 18–19. (101–102.); *Pap D.,* Nemzetgyűlés II. 244–258; Kossuth szerepére: KLÖM XII. 963–971; a ház aznapi jegyzőkönyve, beleértve a délelőtti ülésen a nádornak adott megbízatást: Beér – Csizmadia i. m. 234–236. *Kovács L.* véleménye, hogy Batthyány csak nyugalmat akart szerezni magának az eljövendő napokra: i. m. 376. A szept. 16-án délután Batthyány lakása előtt tüntető tömegre: *Gyulai* i. m. 488. Érdekes, hogy a KH szept. 16. (67.) száma – amelynek cikke tehát az előző nap állásfoglalását tükrözi – szintén dícséri Batthyány bátorságát, hogy vállalkozott a kormányalakításra és erélyes intézkedései esetére Kossuth és „minden becsületes ember" támogatását igéri. Batthyánynak szept. 16-án nem volt más választása, ha el akarta kerülni a zavart, mint elvállalni a megbízatást, mert nélküle „tüstént anarchia lett volna" – írta Deák szept. 22-én sógorának; *Deák Ferenc* beszédei. L. a. r. *Kónyi Manó.* Bp. 1903. II. 321.

Kossuth.) Az érvek hatottak, mert Batthyánynak azzal egyet kellett értenie, hogy az adott helyzetben ő az egyetlen, aki *a legalitás látszatát* fenntartani és ezzel a politikailag elbizonytalanodott ország *végrehajtó apparátusát* képes felhasználni, hogy szervezze az ellenállást, a felkészülést a nagy valószínűség szerint kikerülhetetlen összecsapásra . . .

Szeptember 17-ével minden esetre új szakasz kezdődik Batthyány ügyvezető miniszterelnökségének történetében. Bár sem ő, sem ellenzéke nem változtatta meg a kormányzás módszereiről és eszközeiről vallott felfogását, a képviselőház és a miniszterelnök vitái megszűntek, sőt Batthyány szeptember 17-ét követően, amikor ismertette kabinetjének javasolt összetételét – legalábbis nyílt ülésen –, nem jelent meg a ház előtt. Ez a magatartás önként következett az új helyzetből, amelyben a bonyolódó fejlemények egyrészt lekötötték Batthyány minden idejét – másrészt az új intézkedésekről nem is volt kívánatos a nyilvánosság előtt beszámolni. (Ezt a szerepet, ti. a ház ellenőrző szerepét töltötte majd be a 15-én kiküldött, de csak később megalakult hattagú testület, a Honvédelmi Bizottmány.) Batthyány írásos megnyilatkozásain egyébként látszik, hogy pontosan tudatában volt annak, hogy legalitása Bécs előtt több, mint kétséges, hogy tetteire a felhatalmazást nem a királyi jóváhagyás, hanem az ország veszélyeztetett helyzete adja. Jól mutatja ezt szeptember 17-én, a nádorhoz intézett híres levele, amelyben minisztériumának névsorát terjeszti fel, és őszinte felháborodással utasítja vissza a király szeptember 15-i leiratának kitételeit, amelyben a minisztérium és a ház önvédelmi intézkedéseit elmarasztalta. Az új minisztérium nevében ismét Jellasics visszavonulását kérve – és cserébe felajánlva a kompromisszumot, ha azok „az országnak jogi vagy anyagi szempontból nem ártalmasak" – Batthyány így zárja érvelését: „A Felségtől függ e szerint a béke olajágát nyújtani az országnak, vagy vért ontani; *én részemről mindent megtevék, mit a király iránti hűség és nemzet iránti kötelesség igényel s emlékemet bátran bocsátom a história bírálószéke eleibe.*" (Kiemelés utólag.) A miniszterelnök ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy ha „fenn" helyzete bizonytalan is, „lenn" megnőtt a mozgási lehetősége. Ezt mutatja egy másik, ugyancsak szeptember 17-én kelt levele, amelyben az időközben már a táborba utazott nádornak beszámolt a képviselőházban történtekről, amely szerint bár magát felmenteni kérte, a képviselők, „főként pedig az ellenzék legtúlzóbb tagjainak ismételt felszólítása, sőt követelése következtében" a minisztérium vezetését és mielőbbi megalakítását elvállalta. „A dolgoknak illy hírtelen fordulata – folytatja Batthyány – engemet olly helyzetbe tett, hogy most már minden pártszínezetűeknek azon kellvén törekedniök, mikép állásomat mentől erősebbé tegyék, sokkal képesebb lehetek azok mellett és ellen, mik nézeteimmel s meggyőződésemmel egyeznek vagy ellenkeznek sükeresebben s erélyesebben fellépni . . ." Lenti állásának megszilárdulása viszont ismét keményebbé tette Batthyány hangját a bécsi *végrehajtó hatalom* és a mögötte álló udvari intrikával szemben. Miközben ez idő tájt leveleiben őfelsége csak mint „legjobb királyunk" szerepel, módját találja annak, hogy a Dunántúlon tartózkodó idegen lovasság ellenséges magatartása miatt nemcsak kemény szemrehányást juttasson el Latourhoz, de felmentve érezze magát az udvarnak tett korábbi ígéret alól, hogy a magyar kormány nem követeli az Itáliában tartózkodó – akkoriban harcoló – magyar ezredeket. Mikor híre érkezett, hogy Bécs hazaenged 18 határőr zászlóaljat az itáliai seregből, Batthyány ennek kapcsán utasította Pulszky Ferenc külügyi államtitkárt, hogy keresse fel Latourt és jelentse ki neki: „hogy azon esetben, ha az említett határőrvidékiek csakugyan hazabocsáttattak, a magyar katonaságnak is hazabocsáttatását joggal követeljük, és ezt azonnal rendelje is

meg, különben más utakhoz leszünk kénytelenek nyúlni, miután *azt, hogy az ausztriai császár a magyar király ellen nyílt háborút folytasson, meg nem engedhetjük.*"[60]

Batthyány és a ház (pontosabban: a baloldal) új viszonyát jól mutatják a szeptember 17-i események. A képviselőház aznapi ülése – a jegyzőkönyv szokásos hitelesítése után – azzal kezdődött, hogy ismertették Komárom városának levelét, ami Mertz szeptember 15-i kísérletéről számolt be, hogy a fővárosból Bécsbe küldött Vilmos-gyalogságot becsempéssze a várba. Az előző napokban elképzelhetetlen lett volna, hogy Batthyány erről szóló rövid tudósítását, intézkedéseiről tett nyilatkozatát, s főleg azon kijelentését, hogy a város lakóinak aggodalmát nem osztja, a baloldal minden támadás nélkül tudomásul vette volna. Most még afelett is napirendre tértek, amikor Madarász követelésére, hogy Mertz tábornagyot hadbíróság elé kell állítani, ezt Batthyány azzal hárította el, hogy a Pestről visszatért Turszky zászlóalj magatartása (akiket ti. a pestiek „bujtogattak" volna) mentségül szolgál a várparancsnok számára. De különösebb reagálás nélkül, a kötelező éljennel kísérve fogadta a ház Batthyány miniszteri listáját is, jóllehet az új nevek némelyike egyáltalán nem volt népszerű. Jól foglalta össze a helyzetet és az új kormány iránti érzelmeket Gyulai Pál, amikor így írt: „A kibékült pártok színleg elégültek vele, s még a »Marczius« is támogatni készül, de mégis végtelenül jobban érezték magukat Kossuth egy napi kormánya alatt. Az való, hogy minisztériumunk inkább arisztokráciai hajlamú, mint demokráciai; *csak hogy most nem arisztokrácia és demokrácia fölött van a kérdés, hanem Magyarország függetlensége megtartásán.*" (Kiemelés utólag.) Valójában a *Marczius Tizenötödike* – amelynek szerkesztője nem kényszerült arra, hogy a parlamentben bizalmat szavazzon szeptember 16-án este – nem hallgatta el kritikáját Batthyányval szemben, mert szerinte „gőgös aristocratai visszataszító alakban" kormányoz, kormánya pedig „centrumbeli gróf-báró ministerium". A *Pesti Hírlap* érthetően nem a kormánnyal, hanem a képviselőház változékony magatartásával volt elégedetlen, mivel az egyszer „tisztán forradalmi", míg másszor „egészen alkotmányos" színezetű. „Ez kamarával – folytatta a cikk – dictatúrát és forradalmat, monarchiát és alkotmányos kormányt fel lehetne állítani vagy fenntartani." A *Kossuth Hírlapja* csendesítette ezt a hangulatot azzal, hogy szeptember 19-én lehozta Kossuth nyilatkozatát, aki kifejtette, hogy ő miért nem vállalta a kormányt, sőt kijelentette: „minden erőmmel oda dolgoztam, hogy gróf Batthyányt reá bírjuk, alkosson ministeriumot, még pedig akként alakítsa: hogy én, s minden olly név mellőzve legyen, melly ürügyül szolgálhatna a királyi helybenhagyást megtagadni." Másnap a *Pesti Hírlap* Kossuth gesztusát méltatja és az egységet ünnepli, amit a *Nép-elem* álnéven író szerzője is hangsúlyoz: „Ügyeink e perczben azon üdvhozó ponton állnak, hol pecsovics, radikál, liberál, conservatív *egyesülnek*, mert nem elvet kell már megtámadni, nem nézetekkel harczolni, hanem a hazát megmenteni."[61]

[60] Batthyány szept. 17-i levelei a nádorhoz: Meln 1848: 640, 754; utóbbit közli *Károlyi*, Batthyány pöre II. 19–21. Batthyány szept. 18-án Pulszkyhoz: Meln 1848: 652. Batthyány helyzetének megszilárdulásáról *Kovács L.* i. m. 381. Lónyai Menyhért írta szept. 18-án: „a baloldal teljesen megadta magát. Hogy meddig, nem tudom; annyi bizonyos, hogy ambitióik nem fognak sokáig nyugton maradni, különösen, ha tünedezik a félelem". Id. *Deák Ferenc* beszédei, II. 310–311.

[61] A képviselőház szept. 17-i ülése: *Közlöny* szept. 19. (102.); *Pap D.*, Nemzetgyűlés II. 258–261. *Gyulai Pál* véleménye: i. m. 489. Az idézett napilapok: MT szept. 18. (160.); PH szept. 19–20. (164–165.); KH szept. 19. (69.), közli: KLÖM XII. 984; Nel szept. 21. (69.) Petőfi, a szept. 16-i képviselőházi események szemtanúja is leszögezte a maga álláspontját az MT szept. 18-i számában.

Így érthető, hogy szeptember 15-e nagy eredménye: „a honvédelem érdekében munkálkodó küldöttség", a Honvédelmi Bizottmány is lassan formálódott, és végleges megalakulását csak szeptember 21-én jelentették be a házban. Másnap azonban Kossuth már interpellált afelől, hogy az új minisztériumot a király megerősítette-e, ha pedig nem, nincs-e szüksége a miniszterelnöknek a ház által delegált bizottmány segítségére? Batthyány személyesen nem jelent meg, csak a hozzá küldött Kazinczy Gábor jegyző útján válaszolta az alábbiakat: a minisztérium megerősítve még nincs, ő a védelmi intézkedésekről bármikor hajlandó számot adni akár a nyilvánosság, akár a bizottmány előtt, de ha utóbbit a képviselőház „olly felhatalmazással látná el, mihez képest azok intézkedések hozatalába vagy azoknak végrehajtásába határozólag folyna be", abban az esetben benyújtaná lemondását. Ez volt immár a *negyedik* lemondási szándék, amely az előzmények ismeretében vélhetően nem volt komoly, inkább csak figyelmeztetés: mint eddig, úgy most is meg kívánja tartani a törvényhozó és végrehajtó hatalom elkülönítését. Az eset azonban azt jelzi, hogy újabb konfliktus alakulhatott volna ki a ház baloldala és a miniszterelnök között, mint utal erre a *Nép-elem* aznapi, „Második országlászat" című cikkének hangvétele is. Ennek kibontakozását azonban a nádor szökése, majd a rohanó események már megakadályozták. Ilyen körülmények között Batthyány és az „interpellationalis választmány" naponkénti találkozója – tudomásunk szerint – zavartalannak mondható.[62]

Szeptember 16-ától, a nádor táborba szállásától Batthyány hadszervező tevékenységében nem kezdődik új szakasz, de ekkor ölt határozott formát a *veszprémi,* illetve a *székesfehérvári tábor.* Nincs terünk ennek az önálló tanulmányt igénylő folyamatnak a részletes bemutatására. Röviden csak annyit, hogy a nádor szeptember 17-én délben Fehérvárra megérkezve, ott csak a tolnai önkéntesek zászlóalját, az úton néhány vonuló huszárszázadot, este pedig Veszprémben további 1600 nemzetőrt talált. A nádor (illetve katonai tanácsadói) ajánlották, hogy a valószínűleg a Balaton déli partján vonuló Jellasics ellen Kenesénél és Lepsénynél kíséreljenek meg állást foglalni, majd – ha szükséges – Székesfehérvár–Martonvásár irányában visszavonulni. Így alakult ki a *fehérvári tábor,* a sietve összevont *tartaléksereg* helye, ahová szeptember 21-re mintegy 12 ezer embert (zömében nemzetőrt, egy zászlóalj sorgyalogságot, és néhány huszárszázadot), valamint 3 ágyúüteget tervezett a miniszterelnök összevonni. Ezzel egyidejűleg határozott utasítást küldött Mészáros Lázárhoz, hogy a *verbászi tábor* haladéktalanul támadjon, hogy felszabadult erőivel – legalább részben – a Baranyába betört horvátok ellen operálhasson. Addig is azonban sürgette, hogy legalább 5–6 ezer embert küldjön fel Bajától gőzhajókon *Dunaföldvárra,* hogy készen álljanak a horvát seregnek esetleges átkelését megakadályozni. Batthyány – szinte egyidejűleg a főváros erődítésére tett rendeleteivel – intézkedett Veszprém és Székesfehérvár elsáncolásáról is. Szeptember 20-án Teleki vezérőrnagy jelen-

[62] A „honvédelem érdemében munkálkodó küldöttség" javaslata, a szavazás eredménye: *Beér–Csizmadia* i. m. 233–234, 246. Kossuth szept. 22-i interpellációja és a miniszterelnök válaszüzenete: *Közlöny* szept. 24. (107.); KLÖM XII. 1006–1007; *Beér–Csizmadia* 246–248. A bizottmány és a miniszterelnök naponkénti találkozójára: *Pálffy János* emlékezései. S. a. r. *Szabó T. Attila.* Kolozsvár, 1939. I. 59; *Ember Győző:* Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén. *Kossuth Emlékkönyv.* Bp. 1952. I. 184. – „Ártatlan, de fontos működését szept. 22-én kezdte meg a bizottmány" – írja *Madarász József,* Emlékiratai 171.

tette, hogy seregével megérkezett Veszprémbe, amelyet Móga (pontosabban Holtsche) tábornok vett át. Szeptember 21-én a nádor sikertelenül kísérelte meg a Jellasiccsal való tárgyalást, majd – a királytól kapott utasításnak megfelelően – szeptember 23-án elhagyta az országot. A fehérvári tábor azonban szeptember 24-én már 13.767 főt (és 1864 lovat) számlált, ami már képes volt felvenni a harcot Jellasics főseregével. Csányi csak egytől tartott: attól, hogy a nádor távozása Batthyány visszalépésével járhat. Ezért írta 23-án: „ügyes vezetéssel vesztenünk alig lehet, de szükséges, hogy a kormányon Méltóságod álljon rendületlenül, és Pest nyugalmas legyen, különben kormány változás most bizonyosan a hon halála".[63]

A horvát inváziós erők ellen összevont sereg szervezésével egyidejűleg Batthyány sorozatos intézkedésekkel gondoskodott a főváros védelméről. Szeptember 16-án Mack honvédtüzéreit beszállásoltatta a budai gránátoslaktanyába, 18-án intézkedett, hogy az Újépületben levő ágyúkat szállítsák Budára, hogy Budán kezdjék meg a sáncolást, majd utasítást adott a pest-budai hajóhíd szigorú őrizetére, a „Mészáros hadigőzöst" a főváros védelmére rendelte, és eltiltotta a Dunán lefelé a polgári hajózást. A várban elhelyezett honvédtüzérséget leszámítva, ekkor mindenféle őrszolgálatot a nemzetőrség látott el Pesten és Budán. A főváros biztosításának része a *Dunaföldvárnál* összevont haderő, amelynek az volt a feladata, hogy Jellasicsot – ha Buda helyett a sík vidéken a meg nem erősített Pest ellen akarna vonulni – a Dunán való átkelésben megakadályozza. Batthyány szeptember 18-án tüzérséget rendelt Földvárhoz, 21-én Pozsonytól Baranyáig minden érdekelt megyei hatóságot utasított, hogy az átkelési eszközöket szállítsák át a Duna bal partjára, majd 23-án elrendelte a Duna–Tisza közén is a népfelkelést az átkelőhelyek őrzésére. 24-én ezt kiegészítették a ráckevei sziget (Csepel-sziget) megerősítésére tett intézkedések. Az időközben Szolnokról a fővárosba rendelt Görgey ide vonult kis seregével.[64]

Az általános intézkedések sorában Batthyány szeptember 17-én rendelkezett arról, hogy minden honvéd vagy sorezredi egységnél – ha az eddig elmaradt volna – történjék meg a tisztek felesketése az alkotmányra. Ezt a rendelkezést következetesen végrehajtotta, és nem tűrt meg sem a fővárosban, sem a táborba küldött egységeknél olyat, aki vonakodott az eskütételtől. Ennek sajátos esete volt a magyar legénységű 34. Porosz herceg gyalogezred második zászlóaljának az ügye. A zászlóalj Galíciából érkezett haza, a fővárost szeptember 16–17-én érték el. Itt a miniszterelnök felszólítására a tisztikar – két kivétellel – megtagadta, hogy esküt tegyen, és Jellasics ellen táborba vonuljon. Batthyány a vonakodókat felfüggesztette, az esküt letenni kész Szél századost őrnagynak nevezte ki, és megbízta a zászlóalj parancsnokságának átvételével. Amikor a volt parancsnok az ezred fekete-sárga zászlajával megszökött, *Batthyány nemzeti zászlót adatott* az alakulatnak, és szeptember 19-én arra eskette fel. (A zászlóanya Batthyány Lajosné

[63] A nádor és Batthyány levélváltása, a fehérvári táborral kapcsolatos intézkedések: Meln 1848: 637–638, 641, 658, 660, 661, 667, 671, 682, 688, 689, 691, 700, 712, 723, 740. Csányi a kormányválság elkerüléséről: KPzA 282; szept. 24-én a sereg létszámáról: Meln 1848: 783. A király levelei a nádorhoz, a nádor Batthyányhoz: *Károlyi*, Batthyány pöre II. 24–25, 29–34.

[64] A főváros védelmére tett intézkedések: Meln 1848: 620, 632, 663, 733, 756, 761; Pest város lt. Közigazgatási iratok 1848: 545. Intézkedések Dunaföldvár és a dunai átkelőhelyek biztosítására: Meln 1848: 666, 716, 739, 750; HM bizt. 1848–51–320; –10–851.

volt.) Az események így kényszerítették a miniszterelnököt, hogy néhány nappal korábbi szándékain túllépve cselekedjék.[65]

Az általános rendelkezések között természetesen azok voltak talán a legfontosabbak, amelyek *a haderő kiállítására,* a toborzásra, az újoncok ellátására és összegyűjtésére vonatkoztak. Batthyány perében is nagy súllyal esett latba, hogy a király által nem szentesített – sőt rosszallott – törvényjavaslatot léptette rendeleteivel életbe. A miniszterelnök szeptember 17-én még azzal érvelt a nádornak: úgy intézkedett, hogy „a szükséges katonák ne a törvénynél fogva, hanem toborzás útján állíttassanak ki". De már egy másnap kibocsátott rendeletben *42 ezer főnek 4 évre történő kiállításáról beszél,* 19-én pedig olyan utasítást küldött a megyéknek, amely tartalmazta a népesség arányában – 127 lélek után 2 fő – kiállítandó újoncok számát. Vagyis ettől a pillanattól már nem egyszerű toborzásról volt szó, hanem *megkezdődött az újoncozás* 16 új honvéd zászlóalj számára! Erre utasította a hatóságokat, külön a főispánokat és kinevezett kormánybiztosokat (ez utóbbiak többsége a képviselőkből került ki), sőt még a papságot is igyekezett bevonni. Szeptember 24-re már elkészültek a 15–30. zászlóaljak tiszti kinevezési ajánlatai is. Gondoskodott Batthyány arról is, hogy a népfelkelés szervezéséhez tájékoztatót adjanak ki. Így jelent meg szeptember 18-án a miniszterelnök aláírásával az „Utasítás a kormánybiztosokhoz" című nyomtatvány, amely a népfelkelés céljáról és módszereiről elsőként szólt hivatalosan az 1848-as Magyarországon.[66]

Sorolhatnánk még az Eszékkel, Araddal, az erdélyi fejleményekkel, Pozsony biztosításával, a Nyitrába és Trencsénbe betört szlovák felkelők elleni fellépés szervezésével, a kunszentmiklósi, szolnoki és miskolci tartaléktáborok létrehozásával, a folyamatos lőszergyártás biztosításával, a nemzetőrség és honvédség, a hatóságok és kormánybiztosok megannyi problémáival foglalkozó Batthyány tevékenységét. A miniszterelnök, a nemzetőrségi haditanács, a hadügy- és a belügyminisztérium iratanyaga ezekben a napokban az ügyvezető miniszterelnök sokirányú és fáradhatatlan tevékenységéről tanúskodnak. Mozaikjaiból egy nagy energiájú és elszánt államférfi profilja alakul ki, aki rugalmasan, de ugyanakkor határozottan igyekezett vállalt célját megvalósítani: egy olyan sereget összegyűjteni, amely képes megállítani a Bécs által cinikusan támogatott és elbizakodottan közeledő Jellasics seregét.

Mikor a hetek óta idegfeszültségben élő Batthyány szeptember 27-én elindult a táborba, hogy a kormánybiztossá kinevezett Lambergtől megtudja: mire számíthat az

[65] A honvédségi tisztek felesketésére: ONöHt 1848: 3794; a nemzetőrségiekre: *Közlöny* szept. 19. (102.); a sorezredi tisztek felesketésére, a 34. gye. esetére: Meln 1848: 634, 654, 655, 675, 680, 684, 686, 704. A zászlóalj eskütételére: KH szept. 21. (71.) Batthyány tájékoztatása az esetről Pulszkynak: Meln. 1848: 692, 730. A komáromi helyőrség felesketésére ld. *Klapka György:* Emlékeimből. Bp. 1886. 50–57.

[66] A szept. 18-i rendelet: ONöHt 1848: 3844. A szept. 19-i rendelet az újonclétszámokkal: BM orsz. 1848–10–333; a hatósági elnökökhöz, kormánybiztosokhoz és a papsághoz szept. 20-án: uo. Tiszti kinevezések a 15–30. zászlóaljhoz: ONöHt 1848: 4719; *Közlöny* szept. 27. (109.) A kormánybiztosoknak szóló miniszterelnöki rendelet: Meln 1848: 669, 674. „Utasítás a kormánybiztosokhoz": 1848/49-es nyomtatványok. Batthyánynak ezt a szept. 18-i dátummal kibocsátott, a népfelkelés szervezéséről intézkedő utasítását szó szerint átveszi Kossuth szept. 21-én megjelent, „Jellacsics mozgalmai" c. cikke; ld. KLÖM XII. 1005–1006. A képviselők, mint népfelkelési kormánybiztosok: *Beér–Csizmadia* i. m. 249–250; továbbá *Varga János:* Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bp. 1953. 46–48.

ország, lélekben nyugodt lehetett, hogy „a nemzet iránti kötelesség" terén megtette, amire képes volt. A „király iránti hűség" kérdését illetően is joggal vélhette, hogy a lényegben: a *magyar király* trónjának megőrzésében eredményes volt, annak ellenére, hogy éppen a király környezete volt az, amely köztársasági érzelmeket provokált. Nem gondolta, hogy a Habsburgok nem mint elbocsátott *alkotmányos* miniszterelnököt, hanem mint az 1848. évi rövid életű forradalmi és egyidejűleg alkotmányos szakaszért felelős személyt fogják kezelni a 17. századi *abszolutizmus* szellemében, fő- és jószágvesztésre ítélve, mint Zrínyit, Frangepánt és Nádasdyt. A lehetetlent megkísérlő Batthyány így vált az osztrák hadbíróság áldozatává. Százharminc évvel ezelőtti tetteit és e cselekedetek eredményeit – köztük a szabadságharc tömeghadseregének megalapozását – bátran bocsáthatja az utókor is „a historia bírálószéke eleibe".

A. Урбан:

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЙ КРИЗИС И ЛАЙОШ БАТТЯНИ КАК ПРЕМЬЕР-ИСПОЛНИТЕЛЬ В СЕНТЯБРЕ 1848 Г.

(Резюме)

В сентябре 1848 г. подвергалась опасности крупное достижение 1848 г.: ответственное правительство Венгрии, которое в апреле взяло самоуправление страной в свои руки. Венский двор и венское правительство, питавшее тоже планы централизации, поставили кабинет графа Лайоша Баттяни, первое конституционное правительство Венгрии, в такое положение, что он был вынужден сложить королю свое поручение. Это случилось тогда, когда король и император – без ведома венгерского кабинета – в должность бана Хорватии восстановил Елачича, которого он раньше лишил всех чинов и титулов по просьбе венгеского правительства. Этим шагом император, на самом деле, подал хорватским войскам знак к переходу Дравы и к нападению на Венгрию. В данной статье рассматриваются последововшие затем и предыдувшие освободительной борьбе драматические события. Автор руководствовался тем намерением, чтобы показать бурные дни периода с 10 по 27 сентября 1848 года и тот процесс, в ходе которого Лайош Баттяни, как один раз уже назначенный королем премьер-министр, – в ожидании утверждения нового правительства –, *один* ведет дела страны и все свои старания он сосредоточил на том, чтобы в интересах защиты страны и престола *венгерского короля* организовать сопротивление хорватским интервенционным войскам, приближающимся от имени и под знаменами *австрийского императора* (т. е. одного и того же лица).

1. Подраздел *„Предпосылки правительственного кризиса"* занимается безуспешным путем Баттяни и министра юстиции Деака, уехавших в Вену по поручению правительства, а также событиями, происшедшими в венгерской столице в их отсутствие (с 28 августа по 10 сентября). Автор изучает поведение наместника короля, эрцгерцога Стефана, который, пользуясь усилением напряженности, пытался стягивать войска в окружении Пешта-Буды, чтобы предотвратить возможный левый путч. В данном случае наместник Стефан имел в виду диктаторское взятие власти в свои руки, но из Вены он не получил поддержания этому, так как венский двор недоверял ему. В эти дни в столице Кошут и министр внутренних дел Семере были хозяевами положения. Первый вербовал добровольцев (в первые дни эту часть называли 'нерегулярным войском' Кошута) и достиг, чтобы 5 сентября государственное собрание направило в Вену делегацию к королю. Семере же наряду с портфелем министра внутренних дел, временно руководил и министерством обороны, так как министр обороны Л. Месарош

стоял во главе венгерского лагеря, противостоявшего сербским повстанцам. На основе до сих пор менее исследованных архивных материалов автор показывает: последнее поручение для Семере дало возможность проверять деятельность главнокомандования Буды, а с другой стороны и для того, чтобы сам Семере стягивал надежные войска в окружении столицы. Положение в Пешт-Буде еще сложилось тем, что оппозиционные левые – „Общества равенства" – в эти дни усиливали свою деятельность, даже 9 сентября само Общество приступило к организации нерегулярных войск, этому, однако, помешала полиция министра внутренних дел Семере.

2. Подраздел *„Отставка правительства и временное поручение Баттяни"* рассматривает прием парламентской делегации и Баттяни и Деака, возвратившихся из Вены 10 сентября, возмущение по поводу отрицательного отношения Вены, отставку правительства на следующий день, попытку наместника на взятие власти в свои руки, противодействие Кошута и Семере, а также те события, которые привели к тому, что 12 сентября по просьбе наместника, Баттяни опять взялся – при определенных условиях – за формирование правительства.

Данная статья сосредоточивает на невыясненных пока в исторической литературе вопросах, или на таких противоречивых вопросах, как дата и форма отставки правительства, а также число поручения Баттяни формировать правительство. На основе своих исследований автор доказал, что правительство подало в отставку не вечером 10 сентября, а только утром 11 сентября, после звседания совета министров. Точнее говоря премьер-министр Баттяни подал в отставку от имени *всего кабинета*. Однако ввиду того, что наместник, который принял это и заявил государственному собранию, одновременно не назначал нового премьер-министра, Семере и Кошут сохранили свои портфели, даже ночью 11 и в первой половине 12 сентября – с утверждения государственного собрания – они и исполнили задачи правительственного уровня. В то же время наместник призвал государственных секретарей (руководителей администрацией министерств) к повиновению ему. Ввиду того, что положение грозило параличом исполнительной власти – причем поминутно следовало ожидать сообщения о начале наступления хорватских войск – наместник вынужден был попросить Баттяни о принятии правительства. Баттяни взялся за это только 12 сентября, но с условием, что король останавливает приготовления хорватов и приказывает Елачичу мирным путем согласиться с венгерским правительством. Когда вечером 12 сентября Баттяни заявил это государственному собранию, весь пардамент, включая и Кошута, заодно принял это к сведению.

3. В подразделе *„Баттяни как премьер-исполнитель"* обрисованы те события, которые начинались с 12 сентября, особо подчеркивая те события, которые показываютсхватки Баттяни с левой оппозицией в государственном собрании, а также то, что в эти дни только Кошут был единственным авторитетным политическим деятелем в венгерской общественной жизни. Только с его помощью мог Баттяни сделать обнадеживающие малыми результатами попытки к спасанию конституционности, необходимость которого Кошут тоже создал и он тот, кто день за днем обезоруживал своих нетерпеливых левых сопзников. Потом 16 сентября наступил неожиданный оборот, когда из королевского рескрипта выяснилось, что король хоть принял к сведению отставку первого конституционного венгерского правительства, а также и то, что наместник временно поручил Баттяни, но заявил, что не имеет возможности удовлетворить условия Баттяни, пока он не знает свисок будущего кабинета. Так как из представления наместника выяснилось, что Баттяни хочет формировать свой новый кабинет без Кошута и Семере, из умеренных элементов, жест Вены представлял собой знак *недоверия* к Баттяни. Премьер-министр, который в эти дни много раз выступил в защиту конституционности, приудержал понятное беспокойство и все свои старания он приложил, чтобы воспрепятствовать наступающим республиканским стремлениям, в данном положении он так считал, что он должен отстраняться. Однако с этим его намерением не было согласным – к удивлению – ни левое крыло парламента, даже левые просили-требовали, чтобы Баттяни остался на месте, потому что только под его руководством можно в законной форме организовать сопротивление войскам Елачича, которые уже 11 сентября перешли пограничную реку Драву.

С 12 сентября, значит начиная с получения сообщения о хорватском нападении и с начала его нового поручения, деятельность Баттяни характеризуется мерами по организации

армии и по остановке хорватского нападения. В статье говорится о наиболее важных мерах: об общем народном ополчении, провозгашенном 13 сентября в задунайских комитатах; о вербовании, приказанном 14 сентября; о приказах от 15 и 16 сентября, на основе которых в окружении Секешфехервара приступили к стягиванию резервных сил, чтобы маленькая венгерская армия, отступающая на северном берегу Балатона, – соединяясь с ними –, попыталась задерживать хорватские военные силы, уходившие против Буды. 15 сентября Баттяни достиг и того, чтобы наместник – которого, по всем призкакам, венский двор не посвятил в свои планы – временно возглавил венгерское резервное войско. В статье только вкратце затронуты такие вопросы, как охранение крепости г. Комарома, охрана мест переправы Дуная, отправление депутатов вербовочными и повстанческими комиссарами, мероприятия по движениям трансильванских румынов и словаков Верхней Венгрии и по вопросу лагеря в Вербасе, противостоящегот сербским повстанцам и ряд других мер по организации вербования и защиты. Всеми важными вопросами сам Баттяни занимался и государственные секретари приняли меры от его имени. (Формально мининстра обороны, находящегося в лагере в Вербасе, не считают подававшим, но он распоряжался лишь делами лагеря в Вербасе). Баттяни знал, что он взял на себя немалую ответственность, знал и то, что в своих мерах он вынужден был выступить из пределов буквальной законности. Он взял на себя такую задачу, в которой больше уже несовместимы „верность королю" и „обязанность перед нацией". Значит он действовал добросовество, в соответствии с защитой родины, и взялся, чтобы „суд истории" судил о его памяти и поступках.

A. Urbán:

LA CRISE DE CABINET ET LA FONCTION DE PREMIER MINISTRE DÉLÉGUÉ DE LAJOS BATTHYANY EN SEPTEMBRE 1848

(Résumé)

En septembre 1848, la grande conquète de 1848, le cabinet responsable hongrois qui a pris en main l'autonomie au mois d'avril était en danger. La Cour viennoise et le ministère autrichien nourissant des projets de centralisation ont contraint le cabinet de Lajos Batthyány dans une telle situation qu'il était obligé de donner sa démission au roi. Cet événement s'est déroulé quand le roi et l'empereur – sans le faire connaître au cabinet hongrois – a remis à son poste Jellasics, ban de Croatie relevé de ses fonctions par le voeux du gouvernement hongrois. Avec cette démarche, en effet la Cour a donné le signal à l'armée croate de franchir la Drave et d'attaquer la Hongrie. L'étude s'occupe de la suite dramatique des événements qui ont influencé d'une façon décisive le déroulement de la révolution hongroise et qui ont précédé directement la guerre d'indépendance. L'auteur a voulu nous présenter les jours mouvementés entre le 10 et le 27 septembre et le processus par la suite duquel Lajos Batthyány comme premier ministre nommé une fois déjà par le roi, tout seul, en attendant la ratification du nouveau cabinet, dirige les affaires du pays et il concentre tous ses efforts pour défendre le pays et le trône du roi de Hongrie – il organise la résistance contre l'armée croate d'intervention s'approchant sous le drapeau et sous les ordres de l'empereur d'Autriche) qui était naturellement la même personne.)

1. Le chapitre intitulé „Les antécédents de la crise de cabinet" s' occupe du voyage sans succès de Batthyány et du ministre de la justice Deák, qui partaient pour Vienne par délégation du cabinet, et des événements survenus pendant leur absence (28 août–10 septembre) dans la capitale hongroise. L'auteur examine le comportement du palatin archiduc István et du gouverneur royal qui, en voyant la tension toujours aggrandissante, essaie de concentrer des troupes aux environs de Pest et de Buda, pour pouvoir prévenir un coup d'État de la gauche. Le palatin István – dans cette situation – a pensé à la prise au main dictatorique du pouvoir, mais pour effectuer ce projet, il n'a reçu aucune aide de Vienne,

parce que, en réalité, la Cour de Vienne n'avait pas de confiance en lui. Pendant ces jours, dans la capitale, Kossuth et Szemere étaient les maîtres de la situation. Kossuth a fait recruter des volontaires (les formations s'appellent des francs-tireurs Kossuth) et lui il a réussi d'atteindre que la diète, le 5 septembre, fasse envoyer une délégation au roi à Vienne – tandis que Szemere, sauf le portefeuille des affaires intérieures dirigeait également le ministère de la guerre, puisque Lázár Mészáros, ministre de la guerre, était à la tête de l'armée hongroise qui attendait l'attaque des révoltés serbes. L'étude nous présente par des sources d'archives jusqu'ici peu examinées que pour Szemere, son mandat a offert la possibilité d'une part, de pouvoir contrôler l'activité du „General Kommando" de Buda, d'autre part, de pouvoir concentrer des troupes sûrs aux environs de la capitale. La situation de Pest-Buda était très compliquée parce que la gauche d'opposition, la „Egyenlőségi Társulat" (Société d'Égalité) renforce ses activités pendant ces jours et le 9 septembre, même la Société commence à organiser des francs-tireurs – mais cela sera réprimé par la gendarmerie du ministre des affaires intérieures Szemere.

2. Le chapitre intitulé „A partir de la démission du cabinet au mandat provisoire de Batthyány" relate la réception de la délégation de la diète arrivée de Vienne le lo septembre au soir et de celle de Batthyány et de Deák arrivés en même temps, l'indignation animée par le comportement de refus de Vienne, la démission du cabinet le jour suivant, l'essai du palatin pour saisir le pouvoir, la résistance de Kossuth et de Szemere et les événements qui avaient pour résultat que Batthyány – sous certaines conditions – le 12 septembre, a réassumé la formation du cabinet à la demande du palatin.

Cette partie concentre aux questions jusqu'ici non pas éclaircies dans la littérature historique ou aux problèmes contradictoires comme la forme et la date de la démission du cabinet, ou comme la date du nouveau mandat, ou de la requête à la formation du cabinet de Batthyány. L'auteur nous prouve par ses recherches que le cabinet ne s'est démissionné le lo septembre au soir, mais après le conseil de cabinet tenu le 11 septembre au matin, plus précisément: le premier ministre Batthyány a déposé sa démission au nom du cabinet entier. Puisque, le palatin, acceptant et annonçant tout cela à la diète, simultanément n'a pas nommé un nouveau premier ministre, Szemere et Kossuth ont gardé leurs portefeuilles et même – par l'approbation de la diète – ils ont rempli des missions gourvernementales le 11 septembre dans la nuit le 12 septembre dans la matinée. En même temps, le palatin a sommé les secrétaires d'État (les dirigeants de la gestion des ministères) de lui obéir. Puisque la situation menaçait de la paralysie du pouvoir exécutif, – et à chaque moment, on pouvait attendre les nouvelles sur le commencement de l'attaque croate – le palatin a été contraint de sommer à Batthyány de reprendre le cabinet. Batthyány s'est chargé de tout cela seulement le 12 septembre sous la condition que le roi arrête les préparations croates et qu'il ordonne à Jellasics de règler les problèmes en voie pacifique avec le cabinet hongrois. Quand Batthyány a annoncé cet état des choses à la diète le 12 septembre au soir, les Chambres l'ont accepté unanimement, y compris Kossuth.

Le chapitre intitulé „La fonction de premier ministre délégué de Batthyány" esquisse les événements commencés le 12 septembre et il accentue surtout ceux qui représentent les débats de Batthyány et de l'opposition de gauche à la diéte, et qui prouvent que de ces jours, c'est déjà Kossuth qui est l'unique personnage politique compétent dans la vie publique hongroise. Batthyány peut exister seulement avec son aide et peut faire des essais – souvent infructueux – à la la sauvegarde de la constitutionnalité. Même Kossuth a compris la nécessité de tout cela, et c'était lui qui a refreiné ses alliés de gauche impatients. Le 16 septembre, les événements ont pris une tournure surprenante, quand de la réponse royale devenait claire, que le roi a accepté la démission du premier ministre constitutionnel hongrois, et également, que le palatin provisoirement a chargé Batthyány, mais il a declaré qu'il n'est pas en mesure de pouvoir accomplir les conditions de Batthyány jusqu'à ce qu il ne connaisse pas les noms des personnages dans son cabinet futur. Parce que, de la transmission du palatin, il était claire que Batthyány désire de former son cabinet sans Kossuth et Szemere, des éléments modérés, la geste viennoise était un signe de méfiance envers Batthyány. Le premier ministre qui, de ces jours, a prouvé qu'il était pour la constitutionnalité, a refreiné l'agitation bien compréhensible et qui s'efforçait de réprimer les tendances républicaines, a senti que dans cette situation il doit se retirer. Mais – par une grande surprise, même la gauche de la diète n'a pas approuvé ce dessein de Batthyány et elle a demandé à Batthyány de rester dan ses fonctions parce que seulement par sa direction peut être légalement organisée la résistance contre l'armée de Jellasics qui déjà le 11 septembre a franchi le fleuve-frontière Drave.

L'activité de Batthyány est caractérisée à partir du 12 septembre, à partir de l'arrivée de la nouvelle sur l'attaque croate ou du commencement de son mandat par l'organisation de l'armée et par les mesures effectuées pour arrêter l'attaque croate. L'étude relate les événement les plus importants: la levée en masse générale proclamée le 13 septembre dans les comitats de la Transdanubie, le recrutement ordonné le 14 septembre, les ordonances émises le 15 et le 16 septembre, par la suite desquelles est commencée aux environs de Székesfehérvár la concentration des forces en réserve pour que la petite armée hongroise se repliant au bord septentrional du Balaton, en unissant de ces forces de réserve, essaie d'arrèter l'armée croate marchant vers Buda. Le 15 septembre, Batthyány a réussi atteindre que le palatin – qui à en juger après les indices – n'était pas au courant des projets de la Cour de Vienne – soit provisoirement à la tête de l'armée de réserve hongroise. L'étude esquisse seulement en grandes lignes le renforcement de la forteresse de Komárom, la sauvegarde des lieux de franchissement du Danube, la mission des députés comme commissaires de recrutement et de levée en masse, le camp de Verbász en face des révoltés serbes, les mesures concernant les mouvements des Roumains de Transylvanie et des Slovaques de Haute Hongrie et les directives concernant le recrutement et la défense. C'était Batthyány qui s'est occupé de toute question importante, les secrétaires d'Ètat prenaient des mesures à son nom. (Formellement, le ministre de la guerre séjournant dans le camps du Sud n'est pas considéré démissionné, mais il s'occupe seulement des affaires du camp de Verbász. Batthyány a su qu'il prend en soi une responsabilité immense, il a su également que dans ses mesures, il est contraint de franchir les limites de la légalité prise dans le sens atrict du mot. Il s'est chargé d'une mission, dans laquelle la loyalité au roi et l'obligation vers la nation ne pouvaient plus être réconciliées. Il a agi d'une façon dévouée convenablement à la défense de la patrie et il a effronté que ses faits et sa mémoire soient jugés par l'Histoire.

KÖZLEMÉNYEK

Nagy László:

ERDÉLYI „BOSZORKÁNYPEREK" A POLITIKAI HATALOM SZOLGÁLATÁBAN

„Boszorkányhit" a 16–17. században

Az 1614. esztendő március havában, „az felséggel az eget verdeső fényes porta" rettegett oltalmában félve megbúvó kicsiny Transylvániában az országgyűlés szigorú törvényt hozott „az nézők, jövendőmondók", és más „örödögi tudományok" tudói és gyakorlói ellen. A zord erdélyi „honatyák" ítélete még azokat is sújtotta, „akik Isten kemény parancsolatja ellen azok után járnának is; jövendőltetnének, vásároltatnának velek, avagy azelőtt is azt cselekedték volna". A magyar történetírásban általánosan elfogadott nézet szerint a nem sokkal korábban trónra lépett Bethlen Gábor fejedelem ennek az országos közhangulatnak a nyomására ítéltetett el még ebben az esztendőben „főbenjáró bűnök" elkövetése miatt több főrangú erdélyi asszonyt is. Az elítélteket „boszorkányság", „bűbájosság", „fajtalankodás" és „vérfertőzés" elkövetése miatt marasztalták el. Az 1614-es „boszorkányper" tanúvallomásaiban négy fővádlott neve szerepel: Dengeleghy Mihályné *Török Kata,* Imreffi Jánosné *Iffjú Kata,* Bánffy Dénesné *Báthory Anna* és a néhány hónappal korábban meggyilkolt *Báthory Gábor* fejedelem neve. A rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint a három élő személyt nem egyformán sújtotta a büntetés. Török Katát a teljes vagyonelkobzás kimondása mellett halálra ítélték, Iffjú Kata esetében csupán erdélyi vagyonának elkobzását mondták ki, Báthory Anna ellen viszont, jóllehet ő volt a legsúlyosabb bűnökkel vádolva, ez alkalommal nem hoztak ítéletet.

Vajon milyen szerepe volt ezekben a „boszorkányperekben" Erdély legnagyobb fejedelmének, akit kora legfelvilágosultabb emberei közé sorol a történettudomány?

Szekfű Gyula a fél évszázada megjelent Bethlen-biográfiájában a nagy fejedelem „lelki szövetének szálait" bogozgatva szól erről a perről is. E per idején tanúsított magatartásában annak bizonyítékát látta, hogy „barokk kortársainak erényei és nagyvonalú gondolkodás mellett" Bethlennél is megtalálhatjuk a korszak nem egy árnyoldalát is. Így például a természetfölötti elemek „betegesen hiszékeny felfogását", amely ebben az időben terjedt el Európában, leigázva katolikusokat és protestánsokat egyaránt. Az 1614-es „boszorkányper"-ben hozott ítélet említésén túl Szekfű hivatkozott arra is: Bethlen oly mértékben hitt a „boszorkányok" hatalmában, hogy első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a betegségét a „feslett életű" Bánffy Dénesné Báthory Anna és „boszorkánytársai" művének tulajdonította, akik ellen szigorúan fel is lépett. Fejedelemsége idején Erdélyben éppen úgy égették a „boszorkányokat", akárcsak korábban.[1]

[1] Ld. Erdélyi országgyűlési emlékek – EOE – VI. köt. 413, valamint *Szekfű Gy.:* Bethlen Gábor. Bp. 1929. 206.

Szekfű megállapításait több Bethlen-levél is alátámasztja, amely arról tanúskodik, hogy ez a nagy fejedelem reális gondolkodása, a tudomány és a lelkiismeret szabadságáról vallott felvilágosult nézetei ellenére hitt a „boszorkányok" mágikus hatalmában. Az „ördöghittel" foglalkozó kiterjedt irodalom egybehangzó tanúsága szerint ez *általános jelenség* volt a 16–17. századi Európában. Lényegében az történt, hogy a reneszánsz-korban a tudományokba behatolt mágikus erők és törekvések a 16. század végi ellenhatások során fokozatosan a föld alá szorultak. Így a boszorkány – akár nő, akár férfi – tulajdonképpen nem volt más, mint a mágus utóda. A századfordulón Európa-szerte még a legfelsőbb körökben is virágzott a „boszorkányhit", amely csak a 17. század folyamán kezdett amolyan „népi hiedelemmé" alakulni. Joggal elmondható, hogy a 17. századi magyar történelem szinte valamennyi kiemelkedő egyénisége hitt a „boszorkányok" létezésében és azok természetfölötti hatalmában. Nem volt ez alól kivétel az élete nagyobbik felét már a 18. században leélő II. Rákóczi Ferenc sem.

Ez az eluralkodott „boszorkányhit" természetesen együttjárt a megtorló eljárásokkal: a „boszorkányperekkel". Ebben a korban Európa-szerte folytak a „boszorkányokat" és egyéb „bűbájosokat" sújtó kínvallatások. A tortúrák alá vetettek az esetek túlnyomó többségében beismerő vallomásokat is tettek. Elismerték, hogy az „ördög" szállta meg őket és ezáltal maguk is „ördögi" hatalomra tettek szert és „istentelen" dolgokat követtek el. A korabeli vallatási módszerek ismeretében persze ezen nem kell különösebben csodálkoznunk. Egyetlen kínvallatás elszenvedése után már megváltásnak tűnt a fájdalmas máglyahalál is! Hát még ha megismételték többször is a vallatást! Erről Bethlen is úgy vélekedett, hogy egy ilyen tortúra „a halálnál nehezebb dolog", mert a halál „hamar elmúlik", míg egy ilyen kínzást akár heteken keresztül is lehet folytatni![2]

A „boszorkányüldözés" és a „boszorkányperek" problémájával foglalkozó irodalom adatai szerint egészen a 18. század végéig égették a „boszorkányokat" Európa-szerte. Magyarországon Mária Terézia ugyan már 1740-ben tiltó rendeletet adott ki ebben a tárgykörben, ennek ellenére még 1766-ban is volt ilyen per nálunk.[3]

Ez a kis európai kitekintés is azt támasztja alá, hogy a 16. században született Bethlen Gábor az általános korszellemnek megfelelően hitt a „boszorkányok" és egyéb „bűbájosok" létezésében és azok természetfölötti erejében, s így rontó-gyógyító hatalmában is. E hit egyenes következményének tekinthető az 1614-es „boszorkányper" és elmondható, hogy a Báthory Anna ellen 1618-ban és 1621-ben lefolytatott processzusok szintén ennek az „ördöghit"-nek a termékei voltak. Mindezt szem előtt tartva nem lehetne okunk kételkedni abban sem: Bethlen Gábor valóban *hitt* abban, hogy a perbefogott három főrangú asszony nem csupán a „fajtalankodás" illetve a „vérfertőzés" bűnének elkételkedni abban sem: Bethlen Gábor valóban *hitt* abban, hogy a perbe fogott három akár a legszigorúbb büntetés is.

Ám ha ez valóban így történt, akkor vajon miért hallgatnak a kortárs krónikások erről a három „boszorkányperről" és azok vádlottairól? Hiszen köztudott, hogy ezeknél

[2] Bethlen szavait ld. Történelmi Tár – TT – 1882. 127. Vö. TT 1879. 211, vagy ČSSR Košice, városi lt.. Schwartzenbachiana, 6129. sz.

[3] A probléma népszerű-tudományos összefoglalását ld. „Boszorkányok és boszorkányperek". Univerzum, 1960. 3. sz. 3–20. Ezúton is köszönetet kívánok mondani a 17. századi kultúrtörténet két kiváló szakértőjének, *Klaniczay Tibornak* és *Bán Imrének* szíves felvilágosításaikért.

sokkal kisebb horderejű események – így például Mágóchyné Dersffy Orsolya „fabulás" menyegzője az elhalt férj délceg hadnagyával, az ifjú Esterházy Miklóssal – bő teret kaptak az egykorú leírásokban. Ezzel szemben aki a kortárs krónikások közül egyáltalán megemlíti valamelyik elítélt nő nevét, az is csupán a Báthory Gáborral folytatott „parázsnálkodásuk"-ról szól, de hallgat az „ördöngösségük"-ről. Vajon mi lehet az oka ennek a feltűnő hallgatásnak? Hogyan látták a kortársak ezeket a pereket? Miknek tekintették azokat?

Negyedfél évszázaddal ezelőtt élt emberek gondolatait nyomon követni ma már ugyancsak reménytelen próbálkozás lenne! Megbízható adatok híján nem is vállalkozhatunk rá. Azon viszont érdemes elgondolkodni, hogy vajon miért nem tekintette ezeket a pereket Bethlen Gábor „boszorkányhite" termékének az eseményeket történelmi regényben feldolgozó Móricz Zsigmond? Hiszen ő – jóllehet szépírói szabadságával élve az Erdély-trilógiában egybeolvasztotta a három „boszorkánypert", 1618 végére időzítve azt – a regényben felvonuló tanúk szájába az 1614-ben valóban elhangzott vallomásokat adta és ezek ismeretében utasította el az „ördöghit" bármiféle szerepét a három asszony ellen indított perben.

Móricz a regényben a görgényi várba helyzett bírósági tárgyalás megkezdése előtt ezeket mondatja az eljárást szentesítő fejedelemmel: „Isten úgy legyen irgalmas nekem, hogy ebben semmi vétkem nincsen." A regénybeli Bethlen a bírósági eljárást komédiának tekinti, s jóllehet maga elnököl azon, oda sem figyel az elhangzó vádakra. Móricz megfogalmazása szerint „úgy mentek el azok a füle mellett, mint a kietlen szélzúgás a téli kandallókban". A fejedelem saját magát érezte bűnösnek, „hogy mit sem tudott tenni, hogy ezeket a szegény teremtéseket éveken, s évek hosszú során át börtönben *kellett* tartani." A nagy regényíró meglátása szerint a perbefogás oka: „Károlyi Zsuzsanna rettenetes szentsége és gyűlölete asszonytársaival szemben, akik a vérükön nem tudnak uralkodni, mint Károlyi Zsuzsanna." A regénybeli Bethlen ostobaságnak tekinti az „ördöngösség", a „bűbájoskodás" vádjait és az ezeket bizonyító tanúvallomásokat. Elhagyja a tárgyalótermet, sőt a vádlottakat is kihozatja onnan, hogy „ne kelljen nekik hallgatni ezt a sok, *Isten nélkül való marhaságokat.*"[4] (Kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem. N. L.)

Nyilván szokatlannak tűnik szépirodalmi mű idézése tudományos igényű írásban a bizonyítási anyagok között. Hiszen köztudott, hogy a regényírói szabadság megengedi a történeti tényektől való eltérést, s emiatt egy történelmi regény semmiképpen sem sorolható a történeti dokumentumok közé. Ez így is van általában, azonban Móricz Erdély-trilógiája olyan széles körű korabeli forrásanyag felhasználásával készült, amely szinte már párját ritkítja! A több éven át folytatott „búvárlatok" eredményeként még a regény párbeszédei is többnyire egykorú dokumentok alapján íródtak – sok közülük fellelhető korabeli levelekben – és a mellékalakok többsége is valóban élt személyiség. A regénybeli „boszorkányper" folyamán elhangzó tanúvallomások szinte szó szerinti ismétlései azoknak az 1614-es vallomásoknak, amelyeket 1891-ben „*Török Kata bűnpere*" cím alatt publikált a történettudomány.[5] Móricz tehát ismerte azokat a tanúvallomásokat,

[4] *Móricz Zs.*: Erdély. A nap árnyéka. Bp. 1971-es kiadás, 360–367.
[5] Ld. TT 1891. évf.

amelyek a történettudomány álláspontja szerint meggyőzték Bethlent a három nő bűnösségéről nem csupán a „vérfertőző fajtalankodás" de a „boszorkányság" elkövetésében is, s a regényíró mégsem hitte el a történettudománynak, hogy ez valóban így is történt. Pedig Móricz maga is azt kutatta: milyen társadalmi és emberi indítékokból gondolkodott, érzett és cselekedett a hőse úgy, ahogyan az a történelmi valóságban megesett? S jóllehet ismerte a kor szellemét, e kor embereinek a természetfölötti erők hatalmába vetett babonás hitét, mégis ebben az esetben kétségbe vonta azt, hogy Bethlen Gábor „boszorkányhite" bármiféle szerepet is játszott a három nő elleni „boszorkányperekben".

Óhatatlanul felötlik az a gondolat: nyilván Móricz idealizáló szándékkal tisztázni akarta hősét az obskurus, babonás hiedelmek alól. A trilógiának valóban van is olyan része, amelyben Bethlen kétségbevonja a „boszorkányok" természetfeletti hatalmát. Ugyanakkor azonban az író idealizáló tendenciái ellen szól az a körülmény, hogy számos helyen Móricz rámutat Bethlen Gábor emberi gyengéire és árnyoldalaira is. Úgyannyira, hogy a regény megjelenésekor többen hevesen támadták őt a nagy fejedelem alakjának „lejáratása", sőt emlékének „meggyalázása" miatt! A hivatalos kritika felháborodottan ostorozta a szerzőt, aki „szinte perverz gyönyörűséggel tobzódik az utálatos és megbotránkozást keltő mozzanatokban". Mindezek alapján nehéz lenne eldönteni azt, hogy Móricz vajon miért vonta kétségbe Bethlen „boszorkányhitének" a szerepét e három per esetében. Annyi azonban bizonyos, hogy a történettudományt megelőzve zseniálisan *„ráérzett"* a történeti valóságra!

Az egykorú források újabb elemző vizsgálata és kritikai összevetése ugyanis több dologban a nagy regényírót igazolja a történeti munkákkal szemben. Mindenekelőtt abban, hogy a három nő ellen folytatott „boszorkányperekben" nem játszott szerepet Bethlen „boszorkányhite". Abban is igaza volt Móricznak, hogy Bethlen a bírósági eljárást csupán komédiának tekinthette, joggal érezhette magát „bűnösnek" a három nő perbefogása miatt, s méltán tekinthette a perben elhangzó vádakat „Isten nélkül való marhaságoknak". A történeti tények viszont nem támasztják alá a regényírónak azt a vélekedését, hogy ezeknél a pereknél Károlyi Zsuzsanna „féltékenysége" és az asszony által szított közhangulat lett volna az indítóok. A Báthory Annára féltékeny s az ura nagy terveit a „nap árnyéka"-ként akadályozó Károlyi Zsuzsanna alakja pusztán Móricz Zsigmond teremtő fantáziájának a szüleménye. Az állítólagos közhangulati nyomásnak van ugyan némi forrásalapja, de ez nem egyéb tudatosan kreált, félrevezető szándékkal készített ál-bizonyítéknál. A száraz prózai valóság ugyanis az, hogy az 1614-es, az 1618-as és az 1621-es „boszorkányperek", amelyek Török Katát, Iffjú Katát és Báthory Annát sújtották, *koholt vádakon alapuló, felülről irányított „fiskális perek" voltak.* Olyan perek, amelyek az akkori erdélyi politikai hatalmat – pontosabban szólva Bethlen Gábor uralmának gazdasági megszilárdítását és politikai céljainak megvalósítását – szolgálták.

Félreértések elkerülése végett szeretnénk elöljáróban leszögezni: nem kívánjuk kétségbevonni azt, hogy Bethlen Gábor kora gyermekeként általában hihetett a „boszorkányok" és egyéb „bűbájosok" természetfölötti hatalmában. E három „boszorkányper" esetében azonban másban hitt: nevezetesen a nagybirtok mindenható erejében, és ezekkel a procedúrákkal nem volt egyéb célja a hatalmas Báthory-vagyon megszerzésénél és a Báthory név nimbuszának megtépázásánál. Mindkettőre szüksége volt ahhoz, hogy fejedelmi hatalmát megteremtse, majd megvédje egyes portai vezetők személye ellen irányuló „praktikáival" szemben.

Mindezek bizonyítására először szeretnénk közelebbről bemutatni a három vádlott asszonyt, majd Bethlen Gábor helyzetét a fejedelemmé választását követő hónapokban, s ezután kívánjuk ismertetni a perek igazi történetét, azok rejtett hátterével együtt.

Mit tudunk a három vádlottról?

Előrebocsáthatjuk, hogy kettőről rendkívül keveset, és a harmadik, a leghíresebb életében is sok a fehér folt, a homályos részlet. Joggal elmondható, hogy mindhármuk élete olyan homokba rajzolt életsors, amelyekből ugyancsak keveset örökített meg a história.

Dengeleghy Mihályné *Török Kata* asszony, az 1614-es per „fő-vádlottja" Móricz fantáziája nyomán aprótermetű, almapiros arcú, kacagásával férfiszíveket megbabonázó, okos, felvilágosult szépasszonyként jelenik meg az Erdély-trilógia lapjain. Alakjában a regény megjelenésekor Csinszka ismert magára, és megsértődött. A „Török Kata bűnpere" cím alatt publikált periratokból azonban még az asszony kora sem derül ki, nemhogy a külalakjáról kaphatnánk azokból valamiféle fölvilágosítást. Az, hogy vonzereje a női varázsában, vagy a vagyoni helyzetében rejlett-e – úgy véljük, örökre titok marad. Hiszen még azt sem tudjuk bizonyosan, hogy hány esztendős lehetett Dengeleghy Mihály lippai főkapitány özvegye 1612-ben. Akkor, amikor – legalábbis a tanúvallomások szerint – unokaöccse, Báthory Gábor fejedelem sokszáz szeretője után is olyan olthatatlan szerelemre gyulladt iránta, hogy rabjává vált az asszony érzékiségének. Személyi adatairól mindössze annyit közölnek a periratok, hogy „Török Kata asszony" először Bogáthi Miklósnak, majd mihályi Csáky Istvánnak volt a hitvese, s harmadszorra ment férjhez Dengeleghy Mihályhoz.

A családtörténeti munkákból megtudható, hogy az asszony enyingi Török Istvánnak és Iffjú Annának volt a gyermeke, s így Majlát Margit közös anyai nagyanyán keresztül volt vérszerinti rokona Báthory Gábornak.[6] A vérrokonság tehát bizonyíthatóan fennállott közöttük, de vajon milyen bizonyítékok támasztják alá a „vérfertőző" szerelmi kapcsolat létrejöttét? Ennek a „bűnös viszonynak" az igazolására egyes történészek az 1614-es „boszorkányper"-ben elhangzott tanúvallomások mellett hivatkoznak azokra a *birtokadományokra,* amelyeket az asszony a fejedelem *„kegyencznőjeként", „főúri ágyasaként"* kapott Báthory Gábortól. Általában két nagyobb adományt említenek: *Hunyad* és *Huszt* várakat a hozzájuk tartozó hatalmas uradalmakkal.[7]

Ezekkel a „bizonyítékokkal" azonban némi baj van! Hunyadot ugyanis még Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem adományozta az enyingi Török-családnak 1584-ben. Jóllehet 1605-ben a családtól elkobozták ezt a birtokot és Bethlen Gábor kapta

[6] *Majlát Margit* első férje somlyói Báthory András volt (Gábor és Anna apai nagyatyja), aki 1563-ban halt meg. Özvegye később feleségül ment Iffjú Jánoshoz, Török Kata anyai nagyatyjához, aki fiatalabb korában Szigetvárott katonáskodott, s azután ment Erdélybe. Az ő leánya volt Imreffi Jánosné Iffjú Kata.

[7] Ld. *Kőváry L.:* Erdély történelme. Kolozsvárott, 1863. IV. köt. 17, 54, *Szamosközy I.:* Történeti maradványai. Monumenta Hungariae Historica, Scriptores – MHHS – XXX. köt. 24.

azt adományként érdemei jutalmául, de két évvel később Rákóczi Zsigmond fejedelem elkobozta Bethlentől ezt a birtokot. Ezután került vissza a hunyadi vár és várbirtok régi családi birtokként Török Kata és bátyja tulajdonába.[8] Ily módon – legalábbis nézetünk szerint – nem lehet Hunyadot valamiféle „gáláns szolgálatokért" kapott ajándéknak tekinteni.

A másik adományról, Huszt váráról tudjuk, hogy az előbb Báthory Gábor és Anna apjának volt a tulajdona, majd Lengyelországba menekülése után Basta császári tábornagy kapta adományul Rudolf császártól és magyar királytól. A Bocskai vezette felkelés sikere természetesen megfosztotta őt ettől. A vár Homonnai Drugeth Bálinté lett, és csak annak halála után került Báthory Gábor birtokába.[9] A fejedelem Husztot Török Kata férjének, Dengeleghy Mihálynak adományozta, az érdemes katona 1611-es, fölöttébb értékes szolgálatai jutalmául. Az egykori nagy hírű hajdúfőkapitány a legnehezebb napokban volt szilárd támasza a fejedelemnek, amivel méltán rá is szolgált erre az adományra.[10] Ezeknek az adatoknak az ismeretében úgy véljük, hogy Huszt várát sem lehet a Báthory Gábor és Török Kata közötti „érzéki kapcsolat" perdöntő bizonyítékának tekinteni.

Ezek után érdemes közelebbről megvizsgálni: egyáltalán hogyan és mikor keletkezett ennek a „vérfertőző érzéki kapcsolat"-nak a vádja?

A történetírók általában *Bojthi Veres Gáspárra* hivatkozva szólnak ennek a viszonynak a létezéséről. Bethlen Gábor udvari történetírója ugyanis Báthory Gábor *„főrangú ágyasának"* nevezi Török Katát a munkájában. Könyvének tanúsága szerint Bojthi nem ismerte az 1614-es peranyagot, s így valakinek a tájékoztatása alapján írt ilyen kapcsolat létezéséről.[11] Jól tudjuk, hogy Bojthi a legtöbb értesülését közvetlenül Bethlen Gábortól szerezte, aki viszont már 1612-ben írt Báthory Gábor és Török Kata „bűnös" érzéki kapcsolatáról. Az erről szóló, meglehetősen különös levelet Bethlen a temesvári pasához történt menekülése után írta Thurzó György nádornak. Ebben a levélben többek között arról tájékoztatta a puritán erkölcsi felfogásáról és a Báthoryak iránti elfogultságáról közismert Thurzót, hogy Török Kata az ő megöletésére biztatta a fejedelmet, arra hivatkozva annak, hogy *„addig ők egymással gyönyörűségben nem élhetnek, az míg én élek"*.[12] Az *első vádló* és egyúttal Bojthi informátora tehát maga Bethlen Gábor volt. A levél célja világos: Bethlen ezzel a váddal is Báthory Gábor ellen akarta hangolni a nádort. A vád helytállóságát azonban erősen kérdésessé teszi az a körülmény, hogy a Báthoryval kapcsolatban Bethlen szavait megörökítő *Bíró Sámuel* följegyzésének tanúsága szerint éppen Török Kata figyelmeztette Bethlent arra, hogy ne jöjjön Gyulafehérvárra a fejedel-

[8] *Kőváry L.*: i. m. IV. köt. 41., 173., 187. és 196. Más forrás szerint (Turul. 1893. 23) Báthory Zsigmond adományozta 1584. március 1-én Vajdahunyad várát Hunyad és Hátszeg mezővárosokkal és 34 faluval együtt Török Istvánnak és Török Jánosnak. Báthory István 1583. június 25-én intézkedett ez ügyben: MHHD XLII. köt. 62–63.

[9] Ld. *Kővári L.*: i. m. IV. köt. 173., 189., 259., továbbá *Veress E.*: Basta György hadvezér levelezése és iratai. Bp. 1910. I. köt. 734.

[10] Hadtörténelmi Közlemények – HK – 1896. 284–287.

[11] Ld. *Szilágyi S.*: Báthory Gábor fejedelem története. Pest, 1867. 67–68., továbbá *Makoldy S.*: Bojthi Veres Gáspár élete és történetírói munkássága. Nagykároly, 1904.

[12] EOE VI. köt. 248. Ebben a levélben Bethlen többek között ezeket írta Báthory Gáborról: *„istentelen, vérszopó, kegyetlen, parázna életű, részeges, országpusztító, nyughatatlan elméjű, újabb-újabb veszedelmekben gyönyörködő, békességben nem élő, állhatatlan fejedelem"* (uo. 249).

mi udvarba, mert Báthory Gábor az életére tör.[13] Nemkülönben elgondolkoztató az is, amit Báthory írt Thurzónak Bethlen vádjával kapcsolatban, amelyet a nádor közölt a fejedelemmel: „Bethlen tökéletlen írására hogy megfeleljünk, szükségesnek lenni nem ítéljük, az áruló szolga is csak arra való, hogy jót tött urát rágalmazza és szidalmazza."[14] Jóllehet Báthory reflexiója nem tekinthető perdöntő bizonyítéknak a vád megalapozatlanságára, annál különösebb viszont az, hogy ha Török Kata valóban Bethlen életére tört, akkor miért figyelmeztette őt a reá leselkedő életveszélyre? Az asszony figyelmeztetése eljutott Bethlenhez, hiszen éppen ezt „megértve" menekült Temesvárra!

Ezek után végképp érthetetlen, hogy Bethlen miért írta Thurzónak ezt a vádat az asszony ellen? Éppen a figyelmeztetésével az életét megóvó Török Kata biztatta volna Báthoryt az ő megöletésére? Ez mindenképpen valószínűtlen, és ez a körülmény erősen kétségessé teszi az asszony megjelölt indokának a helytállóságát is. Az sem bizonyított különben, hogy Báthory valóban Bethlen életére tört. Könnyen lehetséges, hogy az egész nem más, mint a Báthory megbuktatására törő és a felfedezéstől félő Bethlen utólagos önigazolási próbálkozása. Báthory Gábornak ebben az időben írt levelei ugyanis arról tanúskodnak, hogy nagy szüksége volt Bethlenre. Sokáig nem is akarta elhinni, hogy a bizalmát bíró főkapitánya a törökhöz menekült.

Mindezek alapján Bethlen vádját Török Kata és Báthory Gábor „vérfertőző" kapcsolatát illetően nem lehet perdöntő bizonyítéknak tekinteni. Mielőtt annak indítóokával részletesebben is foglalkoznánk, fordítsuk a tekintetünket az 1614-es „boszorkányper" másodrendű vádlottjára.

Imreffi Jánosné *Ifjú Kata* a regénytrilógia lapjain nyúlánk, feketehajú, villámló tekintetű, a testi szerelem rejtelmeiben ugyancsak járatos, varázslatos fiatalasszonyként kelt új életre. Ő az, aki a feleségétől, a politikai érdekből elvett „nagy kövér asszonytól" megszöktette és éveken át érzéki bűvkörében tartotta az ifjú fejedelmet. Móricz Zsigmond alkotó fantáziája nyomán az irodalomtörténetbe is „mindenre kapható szépasszony"-ként vonult be alakja, aki a „még nála is aljasabb, megalkuvó férje" anyagi és hatalmi előmenetelét segítette elő a fejedelemhez fűződő érzéki kapcsolatával.[15] A házaspár azonban nemcsak az irodalomtörténetben kapott ilyen negatív értékelést, hanem a történetírásban is. Már a kortárs historikus *Bojthi Veres Gáspár* is így örökítette meg őket: *„Imreffi eladta nejét a fejedelemnek,* s az éretlen ifjú egészen tőle függött, mintegy szent Apolló delphusi oraculumtól." Báthory Gábor életrajzírója, a kiváló *Szilágyi Sándor,* jóllehet azt vallotta, hogy Bojthi „mindent összehord a mivel Báthoryt mocskolhatja" s ezért „meg kell rostálnunk ítéleteit" – de ezt a vádat maga is megalapozottnak vélte. Csupán annyi mentegetőzést fűzött hozzá: *„S ha Imrefi szemet hunyt a fejedelem és neje közötti viszonyra, a családi erényt mások még cégéresebben árulták."*[16]

Nem tudjuk pontosan, hogy Szilágyi miért adott hitelt Bojthi semmivel alá nem támasztott vádjának. Azt viszont tudjuk, hogy a későbbi történeti irodalom éppen Szilágyi nyomán látta bebizonyítottnak a vádat, konstatálva egyúttal az asszony vételárát

[13] MHHS VII. köt. 228.

[14] HK 1896. 434.

[15] *Réz P.:* A „Tündérkert"-től a „Hadak útjá"-ig. (Utószó az 1971-es kiadáshoz. 449.)

[16] *Bojthi Veres G.:* De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen, libri III kiadta *J. Chr. Engel:* Monumenta Ungarica. Bécs, 1890. 277. Vö. *Szilágyi S.:* i. m. 66–67.

is: az *alvinczi,* a *diószegi* és a *somlyói* uradalmat. Ezeket kapta az „öreg" férj „elnéző" magatartása ellenértékeként a gáláns fejedelemtől. Logikus következtetés: akiért ilyen nagy árat fizettek, annak ugyancsak szép, szinte babonás csáberővel rendelkező fiatalasszonynak kellett lennie!

Imreffiné asszony szépségéről nincsenek korabeli dokumentumaink. Életéről is rendkívül keveset tudunk. Egy perdöntő momentumot azonban megörökített a tudós *Szamosközy István,* ami nyilván elkerülte nemcsak a nagy regényíró, de a problémát érintő történészek figyelmét is. A szóban forgó adat azt bizonyítja, hogy az asszony *Báthory Gábor nagynénje volt,* és mintegy másfél évtizeddel lehetett idősebb az unokaöccsénél.[17] Mindez persze még nem zárja ki érzéki szálak szövődésének a lehetőségét közöttük, csupán kérdésessé teszi annak valószínűségét. Egyúttal felveti azt a kérdést is: vajon Bojthi miért hallgatott erről? Hiszen neki ismernie kellett mind az asszony életkorát, mind a rokoni kapcsolatot Imreffiné és Báthory Gábor között!

Némi zavarok mutatkoznak a „vételár"-ként megjelölt birtokok körül is. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis az az igazság, hogy *Diószeget* anyai jusskénti örökölte Imreffi János,[18] *Alvincz* pedig Iffjú Kata családi öröksége volt.[19] Ily módon mindössze *Somlyó* – pontosabban egy somlyói részbirtok – volt az, amit Imreffi János valóban adományként kapott Báthory Gábortól. Joggal felmerül a kérdés: vajon nem szolgált-e rá minden férji „elnézés" nélkül is erre az adományra? Nincs hely és mód arra, hogy ez alkalommal részletesebben foglalkozzunk Báthory Gábor kancellárjának és első tanácsosának az életével és históriai szerepével. Annyit azonban szeretnénk elmondani, hogy véleményünk szerint ő is a magyar história alaptalanul megvádolt és igazságtalanul mellőzött személyiségei közé tartozik. Életműve tisztázásánál a történetíráson kívül a magyar irodalomtudománynak is akadnak tennivalói.[20] Imreffi János az ártatlanul meggyilkolt és „nemzeti átokkal" sújtott Káthay Mihály mellett a legtöbbet fáradozott Báthory Gábor fejedelemsége érdekében már Bocskai udvarában.[21] Fiatal rokona trónra kerülése után is híven szolgálta őt tollal és karddal egészen a csatatéren bekövetkezett haláláig.

[17] Iffjú János és Majlát Margit *Kata* nevű leánya minden valószínűség szerint a hetvenes évek közepén született, mert már 1590-ben férjhez akarták adni őt az akkor tizenhét esztendős Báthory Zsigmondhoz. Tekintetbe véve a korabeli szokásokat, a leánynak ekkor tizenöt esztendős körülinek kellett lennie. Iffjú Kata e házassági terv meghiúsulása után lett Imreffi János felesége. Miután Báthory Gábor 1589-ben született, Iffjú Kata mintegy 14–15 esztendővel volt idősebb unokaöccsénél. Ld. *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. köt. 24.

[18] Ezt maga Bethlen Gábor írta a sógorának, Rhédey Ferencnek. Ld. erről *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei – Bethlen pol. lev. – Bp. 1879. 104. Vö. *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. köt. 24.

[19] Az 1594-ben kivégzett Iffjú János örököseitől 1595-ben kobozták el *Alvinczet,* amit akkor Jósika István kapott adományként. (*Kővári L.*: i. m. IV. köt. 63–64.)

[20] Nézetünk szerint különösen a magyar politikai irodalom fejlődése terén figyelemreméltó Imreffi János munkássága, akit különben humanista kapcsolatok fűztek többek között ecsedi Báthory Istvánhoz, Káthay Mihályhoz és Petki Jánoshoz is.

[21] Több vonatkozásban is utal erre *Nagy L.*: Káthay Mihály a magyar históriában. (Egy régvolt politikai gyilkosság) „Valóság" 1976. 9. sz.,

Vajon miért nem érdemelte ki csupán ezekkel a szolgálataival a somlyói részbirtokadományt? Hiszen köztudott, hogy a fiatal fejedelem bőkezűen jutalmazta híveit. Így például Bethlen Gábor, aki nem állt közeli rokonságban Báthoryval, sokkal több adományt kapott tőle, mint Imreffi.[22] Igaz, voltak akik emögött is Báthory „buja szándékát" orrontották, mint általában minden adománya mögött. Talán innen eredt a mendemonda is a közel ezernyi szeretőről, ami egy huszonnégy esztendősen meggyilkolt fiatalember életében meglehetősen magas „évi átlagot" tesz ki! Azonban Károlyi Zsuzsanna és Báthory Gábor „intim" kapcsolatára éppúgy nincs bizonyíték, mint Imreffiné és unokaöccse „bujálkodására". Bojthi ez alkalommal is mástól kapott információra alapította vádját. Azt, hogy ki volt ez az informátor, csak sejtjük. Az eddig ismertté vált Bethlen-levelek tanúsága szerint a fejedelem tartózkodott attól, hogy ennek a vádnak a megalapozottságát alátámassza. Igaz, nem is cáfolta az erről szóló pletykákat. Ez ugyanis már ellentétben állt volna az általa kezdeményezett és szentesített 1614-es „boszorkányper"-ben hozott ítélettel.

Mielőtt tüzetesebben szemügyre vennénk e per anyagát, ismerkedjünk meg közelebbről annak „harmadrendű vádlott"-jával is.

A három asszony közül Bánffy Dénesné *Báthory Anna* személye ragadta meg legjobban, és serkentette legmerészebb szárnyalásokra Móricz Zsigmond regényírói fantáziáját. Báthory Gábor húgából igazi nagy regényhősnő lett. Az Erdélyi-trilógia lapjain életre kelt a tizenhetedik századi magyar történelem talán legvarázsosabb nőalakja: a sötétszőke hajú, ibolyakék szemű, „ingoványba húzó" szépségével babonázni tudó Báthory Anna. „Milyen volt szőkesége? ",„Milyen volt szeme színe? " – ma már nem tudnánk megmondani. Még azt sem, hogy olyan szép volt-e valójában, mint amilyennek Móricz álmodta őt. A regényalak különben sokkal inkább tizenkilencedik századi, jókais ihletésű hősnő, mint Bethlen-korabeli asszony. Az is több mint bizonyos, ha szép is volt az igazi Báthory Anna, elsősorban nem emiatt vált híressé, hanem származása, de még inkább vagyoni viszonyai miatt.

Báthory Anna 1594-ben született, s így az első „boszorkánypere" idején – ellene ugyanis három pert folytattak – éppen huszadik életévét töltötte. Apja, somlyói Báthory István, a hasonnevű lengyel király unokaöccse, 1592-ig a váradi főkapitányi tisztet töltötte be. Ez a meglehetősen hányatott életű férfiú 1601-ben halt meg. Miután Anna édesanyja röviddel az ő születése után meghalt, a két árva, Gábor és Anna 1601-ben ecsedi Báthory István gyámságába került. Féltestvérük, a lengyel anyától származó András – II. Rákóczi Ferenc anyai dédnagyapja – lengyelországi rokonoknál nevelkedett. Miután ecsedi Báthory István gyermektelen volt, örökösévé tette a két árvát. Az örökség feltétele volt viszont az, hogy a katolikus hitről reformátussá áttérített Gábor és Anna református élettárshoz kössék életüket. A gyámatya 1605 nyarán meghalt, s Anna nem sokkal ezután nagybátyja egyik nőrokonához került neveltetésre. Három évvel később az ecsedi Báthory István országbíró végrendeletében foglaltaknak, valamint a közben erdélyi fejedelemmé

[22] Báthory Gábor 1607 januárjában ecsedi várának kapitányává nevezte ki Bethlen Gábort, neki adományozván *Aranyos-Medgyest „maga, felesége és szolgái tartására"*. 1610 nyarán Báthory a Makrai Pétertől hűtlenség címén elkobzott felpestési és egyéb Hunyad vármegyei javak birtokába iktatta Bethlent, majd még az év szeptemberében neki adományozta *Déva* várát a hozzá tartozó falvakkal. Ld. erről *Szilágyi S.*: Báthory Gábor fejedelem története, 18, TT 1882. 207, *Géresi K.*: A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára – Károlyi Oklevéltár – IV. köt. 51–65.

választott bátyja akaratának megfelelően feleségül ment egy tekintélyes „református magyar" férfihez, a nemrég elhalálozott Bocskai István közeli rokonához, Bánffy Déneshez.[23] A Kolozsvárott megtartott fényes esküvő után a tizennégy esztendős fiatalasszony az 1604-ben „nagy napokat látott" Kereki várában töltötte első házasságának boldog vagy kevésbé boldog „mézesheteit".[24]

Mindössze ennyi bizonyosat tudunk Báthory Anna 1614 előtti életéről. Még azt sem ismerjük pontosan, hogy az első férje mikor halt meg. Azt tudjuk csupán, hogy 1614 első felében már Jósika Zsigmondnak, az 1598-ban kivégzett erdélyi kancellár körülbelül vele egyidős fiának volt a felesége. Ennek a házasságnak a rendkívül összekuszált története azonban már az 1618-as „boszorkányper" anyagához tartozik, s ezért azzal később kívánunk bővebben foglalkozni.

Bíró Sámuel följegyzésének tanúsága szerint először Bethlen Gábor vádolta meg Báthory Annát azzal, hogy „vérfertőző kapcsolata" volt a testvérbátyjával.[25] 1613 elején a dívánülésen többek között elmondta azt is, hogy Báthory Gábor „sem Isten sem ember törvényével nem gondolván, legelsőben is fő és alacsony rendű emberek feleségeiket személyválogatás nélkül *megparáznitá, leányaikat elragadoztatá, azokkal gonoszul éle, sőt maga testvérhugának sem kedveze.*"[26]

Röviden áttekintve az 1614-es „boszorkányper" három vádlottjának fellelhető személyi adatait, megállapíthatjuk a következőket:

Mindhárom vádlott a meggyilkolt fejedelem közeli rokona volt. Kettőjüket bizonyíthatóan Bethlen vádolta meg először „vérfertőző kapcsolattal", Imreffiné esetében csak valószínűsíteni lehet Bethlen személyét. A három asszony kezén óriási földbirtokok halmozódtak fel: számos vár volt az övék, közöttük stratégiai szempontból fontos erősségek is. A kezükben összpontosuló gazdasági-politikai hatalom többszörösen túlszárnyalta az 1613 októberében Erdély fejedelmi trónjára került Bethlen Gáborét.

Erdély 1613 végén és 1614 elején

Már többen megírták, hogy kevés fejedelem kezdte uralkodását olyan súlyos politikai helyzetben, mint az Erdély legnagyobb, leghíresebb uralkodójává váló Bethlen Gábor. A megválasztásakor harminchárom esztendős férfiú – aki mögött ugyancsak viharos és változásokban bővelkedő életút állott – bármerre nézett, vigasztalan kép tárult a szemei elé. Zsibongó tarka török tábor szomszédságában rettegve összegyűlő csonka

[23] *Komáromy A.:* A „bűbájos" Báthory Anna. Századok – Sz – 1894. 304., *Kővári L.:* i. m. IV. köt. 107. *Bánffy Dénes* személyéről kevés emlékezetre méltót jegyzett föl az egykorú história. Tudjuk, hogy Bocskai István közeli rokona volt, s 1604-ben Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány őt is megzsarolta. 1606-ban Bocskai váradi főkapitánnyá tette és Kerekit neki hagyományozta. 1607-ben Rákóczi Zsigmond fejedelem fölmentette Bánffyt és Rhédey Ferencet nevezte ki a helyére. Ld. erről *Benda K.:* A Bocskai szabadságharc. Okmánytár, 84. *Komáromy A.:* Rhédey Ferenc váradi kapitány. HK 1894. 345–346. Bánffy leváltásához kétségtelenül hozzájárult az a körülmény is, hogy ekkor már eljegyzett vőlegénye volt Báthory Annának.

[24] Az esküvőről ld. *Segesvári B.:* Krónikája. ETA IV. köt. 172. Vö. *Szilágyi S.:* i. m. 301., TT 1891. 329.

[25] EOE VI. köt. 539.

[26] MHHS VII. köt. 238.

országgyűlés követei választották őt *„féltekben libere"* fejedelemmé. Az Erdély kulcsát képező *Várad* azonban a török parancsra trónfosztott Báthory Gábor kezén volt, aki a nemrégen kötött szerződés értelmében számíthatott a Habsburg-uralkodó katonai segélyére és nagyobb létszámú lengyel sereg érkezésére is.[27] A többi erdélyi vár katonasága is Báthoryt uralta, az ő pártján állott a fegyverforgató székelyek többsége és az 1612-ben némiképpen megromlott kapcsolat dacára Báthory számíthatott a hajdúk nagyobb részére is.[28] Ezzel szemben az új fejedelem az őt trónra segítő török-tatár hadinépen kívül csupán néhány olyan erdélyi emigránsra támaszkodhatott, akiket Báthory „proscribáltatott", és akiknek emiatt létérdekük volt a Váradon levő trónfosztott fejedelem bukása.[29] A viszonyra jellemző, hogy még Bethlen sógora, Rhédey Ferenc váradi főkapitány is Báthory mellett nyilatkozott! De tartózkodtak Bethlen támogatásától a szászok is, pedig nekik igazán szoros érdekük fűződött ahhoz, hogy Báthory uralma soha vissza ne térjen.[30] Az október 27-i váradi merénylet, amely kioltotta a nagy rivális életét, kétségtelenül könnyített valamit Bethlen helyzetén, de korántsem oldott meg minden fölmerült problémát! Sőt a gyilkosság értelmi szerzőségének a gyanúja csak növelte az ellenérzéseket Bethlen iránt.[31] Napról napra keserűen tapasztalhatta, hogy a vérvád nyomasztó súllyal nehezedik reá, és hogy a meggyilkolt elől árnya óriási akadályként tornyosul politikai elgondolásai megvalósításának az útjában.

Ez alkalommal nem tudunk részletesen foglalkozni Báthory Gábor személyének és uralkodásának kortársi megítélésével. Annyit azonban meg kívánunk jegyezni, hogy az utólagosan elterjedt közhiedelemmel ellentétben az erdélyi lakosság széles rétegeiben nagy népszerűségnek örvendett Báthory személye. Ellenségei, gyűlölői nagyrészt a katolikus urak és a szász polgárok közül kerültek ki, akiknek a vádjai eljutottak mind Bécsbe, mind Konstantinápolyba. Az erdélyiek többségéről azonban elmondható, hogy nem osztotta ezeket a nézeteket, sőt Báthory-párti volt. A népszerűség okai között talán első helyen kell említenünk azt a rengeteg adományozást, amely Báthory nevéhez fűződik. A megjutalmazottak többsége ugyan a hajdúk és a székelyek közül került ki, de azért jutott az adományokból számos erdélyi nemesnek is. Az ifjú fejedelem, akinek regénybeli alakjában az irodalomtörténet Móricz Ady-portréját véli felvillanni, szinte a mesebeli királyfi bőkezűségével osztogatta szét nemcsak a „fiskális-jószágokat", de a saját vagyonát is. Ezek az adományozások önmagukban is legendás dicsfénnyel övezték Báthory Gábor

[27] Ld. Bethlen pol. lev. 1–3. és *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Bp. 1887. – Bethlen lev. – 3–6.

[28] Ld. erről többek között: EOE VI. köt. 320., 536–537., és VII. köt. 172–174.

[29] Mintegy negyven erdélyi nemes tartozott ezek közé. Az 1612 végén ülésező erdélyi országgyűlés Bethlen Gábort – Géczi Andrással együtt – „fej- és jószágvesztésre" ítélte, kimondva azt is: *„igérjük országul, hogy mi ezeket a fugitivusokat felséged híre és akaratja nélkül soha bé nem fogadjuk közinkbe; sőt ezután lévő legitimus fejedelmeket is arra kötelezzük, hogy grátiát nekik ne adjanak."* (EOE VII. köt. 256.

[30] Ld. *Komáromy A.*: i. m. HK 1894. 441–442., Székely Oklevéltár VI. köt. 38–42.

[31] *Nagy Szabó Ferenc* írja Bethlenről: *„Hallottam, hogy a subornatiot ő tette volna meg, hogy őtet* (ti. Báthoryt) *megöljék, de nem tudom bizonyosan – nem mondom."* (ETA I. köt. 115.) A székelyföldiek 1614 nyarán arra bíztatták Gábor féltestvérét, Báthory Andrást: bosszulja meg a bátyja halálát Bethlenen, ők mellette lesznek. (EOE VI. köt. 536–537.) A közhangulatra jellemző, hogy Rhédey is sietett magát tisztázni az erdélyi országgyűlés előtt: ő nem vétkes Báthory halálában. (*Komáromy A.*: i. m. HK 1894. 442.)

alakját, de az elfogulatlan krónikások elmondása szerint fölöttébb imponált kortársainak délceg termetével és roppant testi erejével is. Abban a háborúktól terhes korban a lópatkót kézzel kettéroppantó, kitűnő lovas és vívó hírében álló fejedelem, különösen a katonák között, érthetően népszerű volt. Mások segítőkészségét, szeretetre méltó, kedves természetét dícsérték, és emiatt ragaszkodtak személyéhez.[32]

A tárgyilagosságra törekvő kortársi írások nem támasztják alá a Báthory Gábor botrányos életéről, erkölcsi kicsapongásairól terjesztett vádakat. Nem kívánjuk azt állítani, hogy a politikai érdekből elvett „nagy kövér feleségét" kevéssé kedvelő fiatalember valamiféle szerzetesi életmódot folytatott volna, de arra sincs elfogadható bizonyíték, hogy olyan „vérnősző barom", minden útjába kerülő szoknyát erőszakkal fellibbentő „dúvad" volt, mint amilyennek Móricz ábrázolta őt az Erdély-trilógia lapjain. A regényíró alapvetően a Bethlen által írtak és terjesztettek alapján rajzolta meg így Báthory alakját, jóllehet változtatott is azon. Báthory Gábornak – írja egyik följegyzésében – „én adtam meg a zseni tüzét, amit soha énelőttem senki se fogott rá". A kortársi följegyzések nagy részében azonban nyoma sincs annak, hogy ez az ambiciózus fiatalember valamiféle „magyar Casanova" lett volna, kiváló szellemi képességét ellenben többen is említik. Rendkívül érdekes, hogy a meggyilkolását szervező Géczi András azt írta a feleségének a Báthory ellenségei által terjesztett vádakról: „Az árulók az mit felőle beszélgetnek, látja az Ur Isten, hogy semmi nincsen abban, hanem *fegyhetetlen* (sic!) *életben viseli magát, bizony hasonló jámborságban Mágócsi uramhoz.*"[33] Ugyan nincsenek adataink a harmincegy esztendős korában „non sine suspicione veneri" elhalálozott Mágóchy Ferenc „jámborságának" mikéntjéről, de abból a viharos gyorsaságból, amellyel özvegye a kortársi megbotránkozások közepette az ifjú, délceg Eszterházy Miklós karjaiba vetette magát, arra következtethetünk, hogy talán a házastársi kötelmek teljesítésében volt túlságosan is jámbor. Erre enged következtetni különben Géczi idézett összehasonlítása is.

Azonban nemcsak Géczi tagadta a Báthory érzéki kicsapongásairól terjesztett vádak helytállóságát, de többek között egy 17. század végén írt verses megemlékezés is, amelynek a szerzője pedig nem egy erdélyi fejedelmet ugyancsak megcsipkedett! Így emlékezik a fejedelmi székben hat esztendőt eltöltő ifjúról: „Báthori Gábornak bátor vala szíve / Ő rendin kinek volt hasonló ereje / Erdélyben? Nem szóllok – higyjed – hízelkedve: / Igazán volt neki Báthori a neve / Vala Báthorinak esze is elhigyjed; / Nem ő kezdte ellől, ha mondják se higyjed – / *Urak kötötték rá feleségek, higyjed*".[34]

Báthory Gábor fiatalon bekövetkezett tragikus halála újabb legendákat szőtt alakja köré. A váradi Pece-patak partján több tucat bérgyilkos ellen magányosan küzdő fiatal fejedelem hőssé magasztosult: megsiratott, meggyászolt „Gábris vitéz"-zé – ahogyan a fiúgyermekének örülő édesanya nevezte őt születésekor. Emberi hibáira, elkövetett tévedéseire a feledés jótékony fátylát borította a korán és tragikus körülmények között eltávozóknak könnyebben megbocsátó emberi emlékezet. Először nem akarták elhinni a

[32] *„az szegény Báthori Gábort* – írták a székelyek – *minden rendek siratják, még a leánasszony népek és gyermekek is."* Erdélyben nem feledkeztek el *„Báthory Gábor számtalan, mű velünk jót tött voltárul."* (EOE VI. köt. 536. Báthory adományozásairól ld. *Szalárdi J.*: Siralmas magyar krónikájának kilencz könyvei . . . , továbbá *Rácz I.*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. valamint *Szendrey I.*: Hajdúszabadságlevelek. Debrecen, 1971.

[33] A levelet közli *Szilágyi Sándor* a Báthory-biográfia okleveles toldalékában, 323.

[34] ETA II. köt. 335–336.

halálhírét, s még évekkel a gyilkosság után is többen látni és felismerni vélték őt. Mások arra esküdtek, hogy csoda történt: holttestét nem kezdi ki az enyészet! Még a rendkívül józan ítéleteiről közismert *Nagy Szabó Ferenc* marosvásárhelyi polgár is azt bizonygatja memoriáléjában a nyírbátori altemplomban temetetlenül fekvő halottról: „Tizenhat esztendeig állott ott, s meg nem rohadt, hanem szép volt, mintha csak mostanában tették volna oda."[35]

Emlékét sokáig megőrizték. Különösen az egyszerű katonák, akinek szívében otthonra talált az uraktól elhagyott fejedelem alakja. Ők koncolták fel a jutalomért Medgyesre sietők merénylőket, de ezzel még nem tekintették lezártnak az ügyet! Erre egy kicsiny, de fölöttébb jellemző adalékot maga Bethlen Gábor mond el egyik levelében. Ebben arról tájékoztatja magyarországi szövetségesét és talán legkedveltebb hívét, az ifjú Thurzó Imrét, hogy Abafy Miklós tokaji kapitányt – a Báthory elleni merénylet Géczi melletti társszervezőjét – nem tarthatja maga mellett, bármily tapasztalt katona is az, mert *„szegény Báthori fejedelem haláláért rettenetes dolog a mint ellene igyekeznek a vitézlő rend"*, noha azokat „bizony immár száma nélkül megfenyegettem róla". Pedig e levél keltezése idején már több mint hét esztendő eltelt a gyilkosság óta![36]

Szükséges volt kissé hosszasabban elidőznünk Báthory Gábor alakjánál, mert a történeti irodalomban olyan hamis kép alakult ki és vált lassan általánosan elfogadottá, mintha Erdély lakossága szinte fellélegzett volna Báthory halálhírén, és örömmel fogadta volna annak utódját, Bethlen Gábort. A valóságban azonban ennek éppen az ellenkezője történt. Báthoryt sajnálták, megsiratták, Bethlenre pedig idegenkedve, sőt gyűlölettel tekintettek az erdélyiek. Még a szászok is szembefordultak vele, mert – jóllehet alaptalanul – Báthory Gábor szászellenes politikájának a folytatóját vélték benne. A vármegyék nemessége – ha nem is tanúsított annyira ellenséges magatartást, mint a különböző katonarétegek tagjai –, bizalmatlanul szemlélte Bethlen személyét, és nem bízott uralma tartósságában. Az egyik nemesasszony ezt úgy fogalmazta meg levelében: „Ez mi romlott, félelmes országunkban házunknál csak úgy merünk lakni, mintha mindenkor *futófélben* volnánk."[37]

Bethlen népszerűségét éppen nem növelte az – állapította meg a kort oly jól ismerő *Szilágyi Sándor* – „hogy török fegyverek árnyékában jött az országba."[38] Attól tartottak, hogy az új fejedelem a török politika bábja, a török érdekek gátlástalan kiszolgálója lesz. Az a viszonylag hosszú idő, amelyet Bethlen török földön töltött emigrációban és azok a már-már baráti kapcsolatok, amelyek egyes török vezetőkhöz fűzték őt, csak erősítették az aggodalmakat.

Ha Bethlenre a török-vazallussághoz szokott erdélyiek is bizalmatlanul tekintettek, még hatványozottabban nyilvánult meg ez az érzés a királyi Magyarországon élők részéről. Ezt az általános hangulatot igyekeztek kiaknázni a bécsi udvar kelet-magyarországi exponensei: Forgách Ferenc felső-magyarországi főkapitány és Dóczy András szatmári kapitány. Mindketten katolikusok lévén, még felekezeti elfogultság is élt bennük a református Bethlennel szemben. Jóllehet ádáz ellenfelei voltak Báthory Gábornak is, de még nála is

[35] *Nagy Szabó F.*: i. m. ETA I. köt. 115. Vö. *Szepsi Laczkó M.*: Krónikája. ETA III. köt. 141.

[36] Bethlen pol. lev. 305.

[37] Macskássy Mihályné 1614. jan. 10-i lev. Nyáry Pálnéhoz (Országos Levéltár – OL – Zichy cs. lt. Miss.)

[38] EOE VI. köt. 320.

jobban gyűlölték az új fejedelmet. Forgách többek között becsapottnak is érezte magát, hiszen Bethlen az ő 1611. évi Erdély elleni támadásakor előbb hívének vallotta magát, majd váratlanul török csapatokat hozott Forgách nyakára.[39] Mindketten fennen hirdették, s minden valószínűség szerint hitték is, hogy Bethlen török kézre akarja játszani Erdélyt, sőt ha módja nyílik rá, Magyarországot is.[40] Forgách ravasz és „tökéletlenkedő" embernek nevezte Bethlent annak 1612-es emigrációja idején is: olyannak, akiben soha nem lehet megbízni és akinek nem szabad hinni.[41]

A két magyarországi katona elfogultsága nem maradt meg érzelmi síkon. A trónváltozás zavarait kihasználva megszállták és a királyi Magyarországhoz csatolták *Husztot, Kővárt, Ecsedet, Nagybányát,* és Bethlen ellen lázították a többi erdélyi végvár hadinépét is.[42] Uralkodása első heteiben tulajdonképpen csak *Várad* és *Boros-Jenő* őrsége ismerte el Bethlent fejedelmének. Erdély kulcsának helyőrségét Rhédey Ferenc váradi főkapitány – Bethlen sógora – Báthory halála után nagy fenyegetésekkel feleskette az új fejedelemre.[43] A másik várat az apró termetű, de fölöttébb híres „kisded módos úrember", a megváltozott politikai viszonyokhoz mindig fürgén alkalmazkodó Petneházy István szerezte meg Bethlennek.[44] A harmadik, szintén nagyon fontos erdélyi végvár, *Lippa* helyőrsége azonban egyenlőre mereven szembeszegült az új uralkodóval. Magatartásuknak az volt az alapvető oka, hogy a lippaiak tudomására jutott: Bethlen megígérte a portán Lippa török kézre adását!

Ezt az ígéretet pedig teljesíteni kellett. A 16–17. századi erdélyi fejedelmi hatalom legfontosabb tartópillére a *szultáni elismerés,* és az ennek nyomán várható *katonai támogatás* volt. Enélkül egyetlen erdélyi fejedelem sem maradhatott meg tartósan Erdély élén. Bethlen még fokozottabban rászorult a török katonai támogatásra mint elődei, hiszen belső bázisa alig volt, még a testi épségét is török testőrség biztosította.[45] Nagymértékben kiszolgáltatott helyzetében nem is gondolhatott arra, hogy megtagadja a portán tett ígérete teljesítését. Így a lippai katonák joggal tartottak attól, hogy váruk s egyúttal hazájuk hamarosan a töröké lesz.

A szultáni elismerés és az ebből származó török katonai támogatás elengedhetetlen előfeltétele volt az erdélyi fejedelmi trón tartós birtoklásának, azonban önmagában nem

[39] TT 1899. 714–716., HK 1896. 276.

[40] Ld. HK 1896. 433, továbbá Dóczy András 1614 február elején írt leveleit Thurzó Györgyhöz (ČSSR Bittsei lt. Thurzó corresp. 135.) II. Mátyás 1614. máj. 23-án azt írta Thurzó nádornak: Bethlen a lippai és a jenei magyar végváriakat át akarja adni a töröknek, családjaikkal együtt, ha ellenállnak. Rhédey azzal fenyegeti a váradiakat, hogy török őrséget fogad helyükbe, ha nem akarják Bethlent szolgálni. (OL Thurzó cs. lt. fasc. 18.)

[41] HK 1896. 433.

[42] Ld. erről bővebben *Nagy L.:* Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969. 81–85.

[43] HK 1894. 442.

[44] *Petneházy István* 1599-ben 400 lovast vezérelt Mihai Vitezaul seregében. 1602-ben már Boros-Jenő kapitánya, és 1604 végén Bocskai kezére játssza a várat. Tisztségét megtartotta Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor alatt is. Bethlen Habsburg-ellenes hadjárataiban híres csapatvezérként tevékenykedik, több bravúros haditett fűződik a nevéhez. 1626-ban Drégelypalánknál vezénylő generális.

[45] *„Azt választák, a kit a török császár akara és a bassa – féltekben libere eligálták Bethlen Gábort"* – írta *Nagy Szabó Ferenc* (ETA I. köt. 115.)

volt elegendő az uralkodáshoz. Már csupán amiatt sem lehetett hosszabb időn keresztül kizárólag török fegyverekre támaszkodva kormányozni, mert a porta drágán megfizettette a katonai segélynyújtást és a török csapatok Erdélyben időzése tovább gyengítette volna Bethlen belső hatalmi bázisát. Az ideiglenesen Erdélyben állomásozó török csapatok helyett mielőbb belső, hazai erőszakszervről kellett gondoskodni, amihez viszont mindenekelőtt pénz kellett, méghozzá nem is csekély összeg!

Az erdélyi fejedelmi hatalom *gazdasági bázisa* az országgyűléseken megszavazott adókból és egyéb fejedelmi illetékekből, továbbá az uralkodók magánbirtokainak és az úgynevezett „fiskális birtokok",-nak a jövedelméből került ki.[46] Bethlen fejedelmi elődei mind jelentős magánvagyonnal rendelkező nagybirtokosok voltak, akiknek fejedelemmé választásában ez a körülmény ugyanúgy szerepet kapott, mint annak idején Mátyás királlyá választásánál az óriási Hunyadi-vagyon. Az erdélyi rendek is arra számítottak, hogy egy gazdag nagybirtokos fejedelemmé választásával jelentősen növekedik az ország védelméhez és igazgatásához szükséges uralkodói anyagi bázis is. Emellett nyilvánvalóan szem előtt tartották azt is, hogy a nagy magánvagyonnal rendelkező fejedelmek kevésbé vannak ráutalva a korábban eladományozott fejedelmi birtokok visszavételére, mint egy szerényebb anyagi helyzetű uralkodó.

Bethlen Gábor vagyoni körülményei jelentős mértékben eltértek elődeiétől. Jóllehet az őt fejedelemmé választó országgyűlés eltörölte azt az egy évvel korábban hozott végzést, amely elkobozta Bethlen minden erdélyi jószágát, de a visszakapott magánvagyona — nagyrészben Báthory Gábor adománya — nagyság tekintetében meg sem közelítette a korábbi fejedelmekét. Az élete vége felé gazdag európai uralkodónak számító Bethlen a fejedelemsége kezdetén ugyancsak szűkös anyagi körülmények között élt és kormányzott![47] Maga így vall erről egyik levelében: „a míg fejedelem nem voltam, néha több pénzem volt, hogy sem fejedelemségemben."[48] Ez érthető is, hiszen fejedelemként egészen más kiadásai voltak mint azelőtt és a visszakapott magánbirtokainak a jövedelme még átmenetileg is elégtelen volt ezek fedezésére.

Az adott körülmények egyenes következményeként Bethlen fejedelmi elődeinél fokozottabb mértékben rá volt szorulva a „fiskális uradalmakból" befolyó jövedelmekre. De vajon mennyi maradt meg ezekből Báthory Gábor bőkezű adományozásai után? Rendkívül kevés, mert már a korábban uralkodó fejedelmek is bőven osztogattak azokból, s Báthory Gábor adományai csak betetőzték ezt a folyamatot. Amint már szó volt róla, a kulcsfontosságú várak és várbirtokok tekintélyes része a Báthory-rokonság kezén halmozódott föl. Így mindenekelőtt *Hunyad, Huszt, Görgény, Ecsed, Kővár, Kereki, Fogaras* és *Sólyomkő*.[49] Bethlen helyzetére jellemző, hogy az első hónapokban még székvárosa sem volt! Gyulafehérvár elpusztult állapota miatt Szeben falai közé kellett a szó szoros értelmében „bekérezkednie", mert a Báthory-párti helyőrség csak hosszas alkudozások után és szigorú feltételeket szabva bocsátotta be Erdély új fejedelmét Szebenbe. Ideköltözését viszont a szász polgárok nehezményezték fölöttébb! Jóllehet

[46] A „fiskális-jószágok" fölsorolását ld. EOE VII. köt. 281.

[47] A 22. és a 29. sz. jegyzetben foglaltakon kívül ld. pl. TT 1890. 560–562.

[48] Bethlen lev. 36–37.

[49] *Sólyomkő* várát Imreffi János két erdélyi vár ellenében kapta Bocskaitól (Bethlen pol. lev. 104.)

Bethlen első intézkedései közé tartozott a szász lakosságot védő hadiszabályzat kibocsátása, mégis Báthory Gábor szászellenes politikája folytatójának kiáltották ki őt és megtagadták az adózást mindaddig, amíg ki nem költözik Szebenből.[50]

Talán ez a néhány adat is híven érzékelteti azt a rendkívül sivár és szinte kilátástalannak tűnő helyzetet, amely Bethlen fejedelemségének első hónapjait jellemezte. Az új fejedelem jól tudta, ha meg akar maradni a trónon, mielőbb kiutat kell találnia belőle. Ehhez viszont mindenekelőtt az elengedhetetlenül szükséges *pénzügyi bázist* kellett megteremtenie, ami nélkül moccanni sem tudott. Ha nem akart kizárólag a török fegyveres erőre támaszkodva kormányozni, elegendő létszámú, tőle függő katonaságot kellett tartania. Ez pedig rendkívül sokba került, hiszen 2000 főnyi udvari lovas évi zsoldja közel százezer forintot tett ki, s a másik százezret az erdélyi végvárak őrségének a fizetése igényelte. Ehhez járultak még a kormányzás, az udvartartás, a portai ajándékok költségei. Miután a szászok egyelőre megtagadták az adófizetést, Bethlen egyedül a „fiskális jószágokból" tudott volna jövedelemhez jutni, ha azok nagy része nincsen mások tulajdonában. Azokat tehát előbb vissza kellett szerezni az új tulajdonsoktól!

Visszaszerezni, – de hogyan? A fejedelemválasztó országgyűlés ugyan végzést hozott „az fiskális proventusok restituálására", de Bethlen nagyon jól tudta azt, hogy a birtokviszonyok megbolygatása elsöpörheti még azt a csekély társadalmi bázisát is, amelyre úgy-ahogy támaszkodhatott. Emiatt csak nagy körültekintéssel, az „oszd meg és uralkodj" elv okos alkalmazásával kezdhetett a „fiskális-birtokok" visszavételéhez: csakis az érdemtelenek javait „konfiskálhatta".

De vajon kiket, miért és hogyan lehet „érdemtelen"-nek nyilvánítani?

Ugyancsak fogas kérdés volt ez Bethlen számára, hiszen a „konfiskálásra" kiszemelt birtokok döntő része három asszony kezén volt és nők ellen vagyonelkobzást kimondó politikai pert indítani a lehetetlenséggel volt határos. Férfiak esetében könnyen ki lehetett mondatni az uralkodó elleni tiltott szervezkedésben való részvétel, vagy a felségsértés bűnének elkövetését; elegendő volt egy-két borközi állapotban elejtett meggondolatlan szó és egy jelenlevő, koncra váró denunciáns vallomása, máris kész volt a „notapör", amely a legtöbb esetben „fej- és jószágvesztést" kimondó ítélettel végződött Erdélyben. Bethlen elődei sűrűn indítottak ilyeneket, különösen amikor pénzre volt szükségük.[51] Asszonyokat azonban nem lehetett ilyen címen perbe fogni és elítélni, mert a nők nem politizáltak. Az ő esetükben más érvekre, másfajta ürügyre volt szükség az „érdemtelenség" megállapításához és azt követően a birtokelkobzás elrendeléséhez.

A legkedvezőbb lehetőségként „erkölcstelenséggel" és „boszorkánysággal" való megvádolásuk kínálkozott. Ezek miatt főrangú asszonyokat is el lehetett marasztalni, akár a legsúlyosabb büntetéssel is. Az is kézenfekvő volt, hogy a három asszony „bűntársaként" a meggyilkolt fejedelem neveztessék meg. A halott nem tud védekezni és Bethlen már korábban is megvádolta őt a „vérfertőzés" bűnének elkövetésével, s mások is többrendbeli erkölcsi kilengésekkel. Egy utólagos bizonyítási eljárás majd igazolja ezeket a korábbi vádakat is.

[50] A feltételeket ld. *Bojthy Veres G.*: i. m. 371–373., továbbá *Kemény J.–E. Trauschenfels:* Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Kolozsvár, 1839–1860. I. köt. 271. A hadiszabályzatot. ld. Erdélyi Múzeum. Kolozsvár, 1815. 189–190.

[51] A perekről tájékoztatást ad *Kővári L.*: i. m. IV. és V. kötetekben. A fejedelmi önkény áldozatairól ld. még MHHS VII. köt. 258–263.

Az egykorú, szétszórt adatok tanúsága szerint Bárhory Gábor gyakran időzött e három nőrokona körében. Minden bizonnyal a korán árvaságra jutott fiatalember szorosabb érzelmi szálakkal kötődött hozzájuk. Emellett mindhármuk férje Báthory fejedelmi hatalmának a támasza volt, közülük Imreffi szinte nélkülözhetetlen tanácsadó, ami szintén indokolta a gyakori együttlétet. Ezek után csupán arra volt szükség, hogy a rokoni-érzelmi kapcsolatot „bűnös érzéki viszony"-nak tüntessék fel az egykorú közvélemény előtt.

Vajon hihető volt-e ez a vád a kortársak számára?

A török-korban dívó magyarországi erkölcsi felfogásról és szokásokról hézagos ismereteink vannak. Annyi bizonyos, hogy ebben a forrongó, változó időszakban a nyugati és a keleti erkölcsök találkozási pontján ellentétes behatások érték a magyarországi és az erdélyi társadalmat. Az 1625-ben leánynézőben nyugatra menő Kemény János például szinte borzongva álmélkodik a nők merész dekoltázsán – ami magyar földön még valamiféle „hallatlan" dolog –, s ez az álmélkodás szemérmes puritán magyar viszonyokat sejtet. Ugyanakkor egy-egy levélből, vagy bírósági protokollumból fölöttébb rafinált „magánbűnök" elkövetése tűnik elő. A szétszórt adatok tanúsága szerint a nemi erőszak, a sodomitaság, a scortatia, szadizmus és mazochizmus elkövetése mellett nem egy esetben előfordult közeli vérrokonok intim kapcsolata is, noha rendkívül szigorú büntető szankciók tiltották mindezeket. Elgondolkoztató, hogy vajon Bethlen miért nem elégedett meg pusztán a „vérfertőzés" vádjával, miért kellett azt még „boszorkánykodás" elkövetésének vádjával kombinálni? Talán az elsőt nem tekintette eléggé súlyosnak az asszonyok elmarasztalására? Vagy talán azért, mert a kortársak ismerték a jelentős korkülönbséget Török Kata, Iffju Kata és a meggyilkolt fejedelem között, s emiatt „ördögi praktika" alkalmazásának a vádjával kellett a „vérfertőző" kapcsolat létrejöttét hihetőbbé tenni?

Kérdések, amelyekre talán sohasem tudunk válaszolni. Az eseményekből kitűnően Bethlennek törekednie kellett a társadalmi nyomás látszatának megteremtésére és szüksége volt az elvárásoknak megfelelően valló tanúkra és eszerint ítélkező bírákra.[52] Ezek megtalálása nem lehetett különösebben nehéz feladat, hiszen a legfőbb politikai hatalom kegyeit kereső ügyész, bíró és hamis tanú bőven akadt. Csupán arra volt szükség, hogy valaki az „illetékesek" közül bizalmasan a kiszemeltek tudomására hozza: mit kíván tőlük a hatalom és a tanúk szájába adja a szükséges vallomásokat. Ennek megtörténte után a fejedelem bizonyos lehetett abban, hogy a hatalom kiszolgálásában oly találékony bírák „bölcs mérlegelése" alapján születő ítélet megoldja majd a perdöntő bizonyítékok és egyéb jogi kellékek hiányából adódó nehézségeket is. Nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy ebben a feudális korban a politikai hatalom birtokosai befolyásolhatták a bírákat és a perdöntő bizonyítékok hiányát pótolhatta a „bírói mérlegelés" is! Elegendő talán utalnunk Illésházy István „hűtlenségi pörére", vagy Thurzó nádor eljárására Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébet ügyében. Bethlen tehát egyáltalán nem járatlan úton haladt az 1614-es „boszorkányper" kitervelésénél és megrendezésénél.

[52] *Angyalosi János* fejedelmi ítélőmester, az ítéletek aláírója Bethlen emigráns társa volt török földön a Basta-korszakban. Báthory Gábort kiszolgálta, de már 1613 végén Bethlen bizalmasa volt (TT 1891. 334., TT 1885. 218.)

Arra, hogy vajon ki lehetett a „sugalmazó" és a fejedelem helyett intézkedő „illetékes" személy, csupán egyetlen félmondatos utalás található Bethlen egyik levelében, amely a „boszorkányper" idején íródott: *„mi az Kegyelmed persuásiójából cselekedtünk ez ideig mindent."*[53] Talán el is siklana a tekintet e homályos utalás fölött, ha a levél címzettje nem Péchy Simon kancellár lenne. Azonban „Erdély aranykorá"-nak ez a talán legműveltebb, de egyúttal leggátlástalanabb személye volt az 1618-as Báthory Anna elleni „boszorkányper" rendezője, s így méltán fölmerül a gondolat, hogy ez alkalommal is ő töltötte be a pert előkészítő és megrendező „illetékes" szerepét.

Talán különösen hangzik, hogy az irodalomtörténetben oly nagyra értékelt Péchy Simont a korszak egyik leggátlástalanabb politikusának nevezzük. Azonban minden túlzás nélkül ezt kell mondanunk, mert ez a kiváló szellemi képességekkel megáldott férfiú politikai pályafutása során nem egy alkalommal adta jelét rendkívül tág lelkiismeretének, mindenre kaphatóságának. Báthory Zsigmond fejedelemsége idején játszott szerepét bizonyos homály fedi. A Bocskai-szabadságharc alatt Illésházy István mindenre elszánt híve lett: az általa fejedelmi utódul kiszemelt Homonnai Drugeth Bálint fejedelemsége érdekében megszervezte Káthay Mihály fejedelmi kancellár meggyilkolását. Úgy látszik, ez a tevékenysége Báthory Gábor uralkodása idején titokban maradt. Mindenesetre Bethlen Gábor trónralépésekor sietve állt egykori politikai ellenfele szolgálatába és igyekezett magát nélkülözhetetlenné tenni. A mostoha gyermekkora miatt meglehetősen hiányosan iskolázott fejedelem – akiben ennek dacára nemcsak nagy tudásvágy, de nagy tudománytisztelet is élt –, minden valószínűség szerint örömmel fogadta a több nyelvet beszélő, a diplomáciában és a keleti tudományokban egyaránt járatos Péchy Simont. Azonnal fejedelmi kancellárrá tette őt és teljes bizalmába avatta. Péchy később elárulta Bethlent, ami miatt éveket töltött börtönben, nehéz vassal a lábain. Az 1614-es „boszorkányper" idején azonban Bethlen egykori törökországi emigráns társa, Angyalosi mellett ő volt a fejedelem legbizalmasabb munkatársa.[54] Minden valószínűség szerint ők ketten készítették fel a tanúkat, akiknek egy része Bethlen 1612-es és 1613-as Báthory-elleni vádjait ismételte el, csaknem ugyanazokkal a szavakkal. A vallomások másik részét olyan buja történetek teszik ki, amelyek olvasásánál nem tudunk szabadulni a gyanútól, hogy azokat a háremélet rafinált érzéki világát jól ismerő Péchy fundálta ki és adta a többnyire egyszerű, jámbor tanúk szájába.

De vajon így történt-e ez a valóságban is? Milyen momentumok támasztják alá azt, hogy mindez nem több üres hipotézisnél? Vannak-e olyan mérvadó bizonyítékok, amelyek megcáfolhatják azt az általánosan elfogadott nézetet, hogy *a fejedelem a közvélemény nyomására rendelte el a pert a három asszony ellen a közerkölcsök megjavítása céljából?* Milyen momentumok cáfolják azok igazát, akik szerint e tanúvallomások megnyugtatóan bizonyították a három asszony bűnösségét a „vérfertőző" paráználkodás

[53] Bethlen 1614. febr. 14-i lev. Péchy Simonhoz (*Szilády Á.–Szilágyi S.:* Török-magyarkori államokmánytár – TMKÁO – I. köt. 118–119.) A levél alapvetően a szászokkal kapcsolatos politikáról szól, de miután a tanúkihallgatások idején íródott, a *„mindent"* szó minden valószínűség szerint erre is vonatkozik Febr. 11-én az első tanúkihallgatás idején Péchy *Szebenben* volt a helyszínen, majd *Medgyesre* érkezése után itt folytatódtak az újabb kihallgatások.

[54] Ld. *Szamosközy I.:* i. m. Bp. 1888. 266., 318., TT 1878. 7. 862. További életéről többek között *Dán R.:* Péchy Simon letartóztatása 1621-ben. ITK 1974. 1. sz. Bethlen iskolázottságáról ld. többek között Just Andráshoz írt levelét Sz 1889. 239–240.

elkövetésén túl a szigorúan tiltott „bűbájoskodás" űzésében is? Vannak-e olyan elfogadható bizonyítékok, amelyek kizárják annak a lehetőségét, hogy Bethlen Gábor valóban hitt a három asszony bűnösségében és a birtokelkobzások csupán járulékai voltak egy törvényes eljárás során hozott ítéletnek? [55]

Mindezek méltán felmerülő kérdések, hiszen mértékadó ítéletű tekintélyes történészek is bebizonyítottnak tekintették, s tekintik ma is, e három asszony bűnösségét — legalábbis a vérfertőző paráználkodás elkövetésében —, és fel sem merült a történeti irodalomban Bethlen vétkessége ebben a három „boszorkányperben". Állításaink alátámasztására ezért kénytelenek vagyunk részletesebben foglalkozni nem csupán a három „boszorkányper" történetével, de azok rejtett gazdasági, társadalmi, politikai hátterével és következményeivel is.

„Török Kata bűnpere"

Ezt a címet kapta az 1614-es „boszorkányper" publikált iratanyaga. De vajon beszélhetünk-e ebben az esetben a kor jogi normáinak megfelelő szabályos bűnperről? A szükséges jogi stúdiumok híján nem tudnánk felsorolni egy törvényes követelményeknek megfelelő bírósági eljárás minden formai és tartalmi kellékét, de a kort némileg ismerő történészként tudjuk azt, hogy ebben az időben nemes személyek ellen indított bűntető-eljárásnál elengedhetetlen jogi kritérium volt a *vádlott szabályos megidézése és meghallgatása* az ellene emelt vádakkal kapcsolatban. A vádlottak távollétében csak abban az esetben lehetett ítéletet hozni, ha azok a meghatározott időpontig nem jelentek meg a törvényszék előtt és elővezetésükre külföldön tartózkodásuk miatt nem volt mód. Az 1606-os bécsi békekötés külön is hangsúlyozta ezeknek az alaki kellékeknek az elengedhetetlen szükségességét.[56]

A magyarországi jogi normák Erdélyben is érvényesek voltak, mégis az 1614-es „boszorkányper" esetében nyoma sincs annak, hogy a három élő vádlott közül bármelyiket is a törvényes előírásoknak megfelelően megidézték és meghallgatták volna az ellenük indított peres eljárásban! Miután megidézésüket mellőzve, a távollétükben hoztak ellenük elmarasztaló ítéleteket, azok alakilag akkor is törvénysértők s érvénytelenek lennének, ha a tanúvallomások egyértelműen alátámasztották volna a vádakat. Miután ez utóbbi eset nem forog fenn, a perek és az azokat záró ítéletek tartalmi, érdemi szempontból is törvénysértőnek minősülnek.

Óhatatlanul felmerülő kérdés: vajon miért mulasztotta el Bethlen a három vádlott megidézését és meghallgatását? Milyen okok késztették arra, hogy uralkodását még formailag is törvénysértő cselekményekkel kezdje? Ő, akinek mind a Thurzó nádorhoz írt levelében, mind a divánülésen elmondott panaszában éppen az volt a fővádja Báthory Gábor ellen, hogy az a régi törvényeket felforgatva „mód nélkül való" dolgokat követ el

[55] Ld. Sz 1894. 303., EOE VII. köt. 102.

[56] Az 1606. évi bécsi béke 11. pontja kimondta: *„törvényes idézés, meg törvény rende szerint való elmarasztalás nélkül senkit ne büntessenek."* (*Benda K.*: i. m. Okmánytár, 155.) A vádlottak megidézéséről rendkívül különös jogfelfogás található Thurzó nádor 1611 elején kelt fölterjesztésében, amelyben arra hivatkozik: azért nem tudja Nádasdyné Báthory Erzsébetet törvényszék elé idézni, mert *„a foglyok holtaknak tekintetnek"*. (A latin nyelvű iratot magyarul kiadta *Rexa D.*: Báthory Erzsébet, Nádasdy Ferencné. Budapest, 1908. 108.)

az országlakosok ellen! Véleményünk szerint Bethlennek csak egyetlen oka lehetett erre: tisztában volt vele, hogy a vádlottak ártatlanok az ellenük emelt vádakban. Miután pedig főrangú asszonyok esetében nem volt mód a kínvallatás alkalmazására, kikényszerített beismerő vallomásokra sem lehetett számítani. Ezek miatt joggal tarthatott attól, hogy egy törvényes keretek között lefolytatott per kudarccal végződik, ami szinte beláthatatlan következményeket vonhat maga után.

Bethlen megkísérelte azt, hogy „országos nyomás" látszatát keltse és országgyűlési törvénnyel takargassa a törvénysértést. Ezt a célt szolgálta az 1614 elején ülésező országgyűlés végzése a „nézők, jövendőmondók és bűbájosok" ellen. Ez a végzés azonban csak a kívülállót, a dolgokat felületesen ismerőt vezethette félre a kortársak közül. Az egyes dátumok összevetéséből ugyanis azonnal kiderül, hogy itt pusztán ködösítésről van szó. Hiszen a tanúkihallgatásokat „Török Kata asszony bűnperében" már *1614. február 11-én* megkezdték Szebenben, ezzel szemben az országgyűlés csak két héttel később, *február 25-én* ült össze Medgyesen![57] Azt is tudjuk, hogy az erdélyi „honatyák" *március 16-án* hoztak általánosságban mozgó döntést az „ördögi praktikákat űzők" ellen. Nem maguktól és fölháborodásukban, hanem Bethlen indítványára, és semmi nyoma sincs annak, hogy egyáltalán tudtak volna a három asszony ellen immár több mint egy hónapja folyó vizsgálatról. Azt ellenben ebben a végzésben is nyomatékosan hangsúlyozták, hogy: „nemes embert pedig a tisztviselők . . . *az székre* (ti. a törvényszékre) *híván, solenniter hozzá feleljenek*" (ti. a vádakhoz). Csakis ezek megtörténte után lehet végrehajtani „az mit az törvén hoz, sine misericordia."[58]

A három asszony perbefogása és elítélése tehát nem az országgyűlés határozatára történt, hanem már azt megelőzően, s a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint az erdélyi „honatyák" nem is kaptak tájékoztatást arról. A titkos perben hozott ítélet kelte *1614. március 16.* Az a nap, amikor az országgyűlés a fejedelmi propositióra meghozta az általánosságban mozgó határozatát. Mindez amellett tanúskodik, hogy az 1614-es „boszorkányper" felülről irányított látszatper volt, előre elkészített ítélettel, amelynek pusztán dekorációi az úgynevezett tanúvallomások. Ez utóbbiak minden valószínűség szerint nem is az erdélyi, hanem a magyarországi közvélemény befolyásolására készültek. Legalábbis erre utal az a körülmény, hogy a perben eljáró Angyalosi ítélőmestert Bethlen még az ítélethozatal napján útba indította Thurzó nádorhoz. Ahhoz a személyhez, akinek Báthory Gábor elleni elfogultsága közismert volt és aki az 1614-es „boszorkányper"-hez rendkívül hasonló eljárást folytatott le 1611 elején Nádasdyné Báthory Erzsébet ügyében!

Az 1614-es tanúvallomási protokollumok terjedelmes volta és a meghallgatott tanúk viszonylag nagy száma a felületesebb szemlélő előtt könnyen azt a látszatot kelthetik, hogy a vádlottak távolléte ellenére lelkiismeretes és alapos vizsgálat folyt az igazság kiderítésére. Az iratok nagy száma azonban csupán a való helyzet, az igazság ködösítését szolgálta. Amint közelebbről és kissé tüzetesebben megvizsgáljuk az 1614-es iratokat, azonnal több különös s a bírósági eljárás komolyságának a hitelét aláásó momentum tűnik elő azokból.

Az első furcsaság talán az, hogy abban a perben, amely az elhalálozott fejedelem mellett három főrangú asszony ellen folyt, szinte kizárólag csak szolgarenden levőket, de

[57] TT 1891. 296–334., Sz 1894. 304.
[58] EOE VI. köt. 414.

mindenképpen alárendelt helyzetű és Bethlentől egzisztenciálisan is függő embereket hallgattak ki. Egyetlen tekintélyesebb nemes sincs a tanúk között; olyan személy, akit a hatalomnak nem tetsző vallomása esetén legalább elvileg védett volna társadalmi, gazdasági helyzete. Olyan nemes személyt sem hallgattak ki, aki mások által koronatanúként lett megnevezve, és a processzus idején Szebenben tartózkodott, a fejedelem környezetében.

A meghallgatott tanúk vallomásai többnyire másod-, harmadkézből származó, nagyrészt hallomások útján nyert értesüléseket tartalmaznak. Olyanokat, amelyeket egy törvényesen lefolytatott perben az igazság kiderítésére törekvő bírák nem szoktak perdöntő dokumentumoknak tekinteni. A vallomások részletes ismertetése két okból nem lehetséges. Egyrészt azért, mert azok rendkívül terjedelmesek, másfelől nem engedi azok részletes idézését az elmondottak gyakran obszcén jellege sem. Ily módon arra vagyunk utalva, hogy csupán kivonatosan ismertessük a rögzítettek lényegét. Már ahol a lényeg kihámozható a sokszor kusza és zagyva vallomásokból.

A tanúk *Török Katával* kapcsolatban általában azt állították, hogy a szállongó hírek szerint bűnös szerelmi viszonyt folytatott Báthory Gábor fejedelemmel. Szeretkezéseik nem egy esetben mások jelenlétében zajlottak le. Az elmondások szerint az asszony részben titkos varázsigékkel, részben rendkívül rafinált szexuális „praktikák" igénybevételével oly mértékben magához láncolta az ifjú fejedelmet, hogy az nem tudott kiszakadni érzéki bűvköréből, noha – ugyanennek a tanúnak a vallomása szerint – Báthory Gábornak ekkor már közel ezer szeretője volt! Ez a vallomástevő, akinek szavai Báthoryt amolyan „magyar Casanová"-vá avatták, mind a történetírásban mind a szépirodalmi művekben, egy bizonyos Ciprianus Seyler nevezetű, huszonegy esztendős udvari zenész volt. Február 13-i vallomásának tanúsága szerint maga Báthory mondotta – nem neki, hanem Keresztesy Pál lippai kapitánynak: „soha jobb ízű testű embert Dengeleghynénél nem ismertem, *noha immár kilencszáznak sem sok héjja kikkel közösködtem.*" E sokszáz nő közül azonban – mondotta állítólag Báthory – „csak kettejének sem volt vászon az ingealjok".[59]

Elhangzott-e így, ebben a formában ez a kijelentés Báthory szájából, vagy csupán az e szavakat halló és továbbadó személyként megjelölt Keresztesy Pál[60] találta ki az egészet? Ezt ma már ugyancsak nehéz lenne megállapítani. Az mindenesetre fölöttébb különös, hogy miért nem maga Keresztesy tett tanúvallomást ebben a dologban. Kihallgatására könnyen sort keríthettek volna, hiszen ezekben a napokban a Huszt alól Török Kata katonái által elűzött Keresztesy Szebenben volt Bethlen környezetében.[61] Az ő tanúvallomása pedig mindenképpen közvetlenebb és nyomatékosabb bizonyíték lett volna a felhozott vádakra, mint a másod- vagy harmadkézből nyert értesüléseket mondó tanúké! De nem csupán Keresztesy, hanem más fontos tanúk kihallgatása is elmaradt. Így

[59] TT 1891 325. Azt, hogy az ítélet már előre készen volt, s a tanúkihallgatások csupán formaságok voltak, bizonyítja többek között az a körülmény is, hogy Bethlen már 1614. *március 13-án* rendeletet adott ki Imreffiné birtokainak elkobzására (Károlyi Oklevéltár, IV. köt. 88–89.)

[60] *Keresztesy Pál* 1596-ban Báthory Zsigmond „udvari lovag"-jaként 8 lovasra kapott fizetést. 1605 elejétől Bocskai pártján van. Báthory Gábor uralkodása idején karánsebesi bán és tanácsos. 1614 elején csatlakozik Bethlenhez, aki Lippa kapitányává nevezi ki. 1616-ban Bethlen ellenében védi Lippa várát. Kegyelmet nyer, 1627-ben Bethlen bizalmasa. 1633-ban hal meg.

[61] Dóczy András 1614. febr. 5-i és febr. 10-i jelentései Thurzó nádorhoz (ČSSR Bittsei lt. Thurzó corresp. 135.)

például azoké a szebeni polgároké, akiknek lányait, asszonyait Báthory a korábbi vádak szerint „megszeplősítette", méghozzá erőszakkal. Hasonlóan elmaradt azoknak a királyi Magyarországra szökött, de ekkorra visszatért és az országgyűlésen is jelen levő katolikus uraknak a kihallgatása is, akik már a széki merénylet után ilyen dolgok elkövetésével vádolták Báthoryt a nádornál. Mindez vajon miért maradt el? Miért nem igyekezett Bethlen a vádakat olyan, társadalmilag tekintélyes személyek vallomásaival alátámasztani, akiknek kétségtelenül nagyobb hitelük lett volna a meghallgatottaknál?

A perdöntő koronatanúk meghallgatásának az elmaradását semmiképpen sem lehet a puszta véletlen játékának tekinteni. Mint ahogyan azt sem, hogy Török Kata ellen éppen azután kezdeményeztek halálos ítélettel végződő titkos pert „boszorkánykodás" és „vérfertőző fajtalankodás" elkövetése miatt, miután huszti várának helyőrsége meglövöldözte és Máramarosszigetig űzte Bethlennek a vár elfoglalására küldött 300 katonáját.[62]

A kihallgatott tanúk lényegében a Török Katának felrótt cselekmények elkövetésével vádolták *Imreffiné Iffjú Katát* is. Elmondták, hogy az asszony mely varázsigékkel és milyen varázsszerekkel bűvölte a fejedelmet, de részletesen ecsetelték azt is, hogy hol, milyen körülmények között szeretkezett Báthory Gáborral. Ezek a pikáns részletek fellelhetők az Erdély-trilógia több naturalista jelenetében. A vallomások tanulmányozása során azonban valami méltán szöget üt az olvasó fejébe! Nevezetesen az, hogy ezek a tanúk, akik előtt Imreffiné a legintimebb ügyeit sem szégyenlette, nem tudták volna azt, hogy az asszony a fejedelem nagynénje volt. S nem ismerték ezt a körülményt sem a bírák, sem maga Bethlen, aki pedig 1605 óta többször is megfordult Imreffiék házában? Iffjú Katát ugyanis Török Katától eltérően nem marasztalták el „vérfertőzés" büntettének elkövetésében, jóllehet ő is vérrokona volt a fejedelemnek!

Nem kevésbé különös az sem, amit a Báthory Anna személyét érintő vallomásoknál és azok következményénél tapasztalhatunk. Báthory Gábor testvérhúgát ugyanis a legsúlyosabb bűn elkövetésével vádolták! Az ötvennyolc esztendős Nagy Illés tanú – Bethlen 1613-ban mondott szavait ismételve – azt vallotta, hogy Báthory Gábor „vérfertőző" viszonyt kezdett testvérhúgával is, tudomása szerint még Ecseden létük idején.[63] Azt tudjuk, hogy Báthory Gábor 1604 végén Ecsedről Kassára ment Bocskai udvarába[64] és oda csak 1606 utolsó napjaiban tért vissza, amikor viszont a húga már régóta nem tartózkodott ott.[65] Így Annának, ha igaz volt a tanú állítása, tízesztendős korában

[62] Báthory Gábort a széki merénylet után elmenekült erdélyi nemesek és a szászok vádolták különféle erkölcsi kilengésekkel. Érdekes, hogy *Hídvégi Mikó Ferenc* – Bethlen bizalmi embere – nem tud ilyesmikről, s csupán hallomás alapján jegyzi meg, hogy 1610-ben Báthory Gábor Kornis Boldizsár szép fiatal feleségére *„felgerjedvén, mint iffjú ember szép asszonyokra"* (MHHS VII. köt. 184.) A históriáját folytató *Bíró Sámuel* is csupán a portára menekült Bethlen vádló szavait idézi (uo. 238). S ami még különösebb, a „Báthory Gábor fejedelem idejében Brassó városában beszorult uraknak, nemességnek és magának is az városnak manifestuma minden rendekhez", amely részletesen felsorolja Báthorynak minden kifogásolt cselekedetét, erkölcsi téren csupán azt említi meg, hogy a *fejedelem nem él együtt a feleségével, s nem is válik el tőle,* holott ilyen bűn miatt az Úr Isten „országokat és tartományokat szokott elveszteni" (uo. 288). Nem tud Báthory erkölcsi kilengéseiről *Nagy Szabó Ferenc* vagy *Segesvári Bálint* sem.

[63] TT 1891. 327.

[64] Ld. Régi magyar költők tára. Bp., 1959. I. köt. 394.

[65] Báthory Anna 1605-ben ecsedi Báthory István nővéréhez költözött, bátyja viszont csak Bocskai halála után jött Kassáról Ecsedbe, Bethlen Gábor társaságában.

kellett „bűnbe esnie". Ugyanez a tanú vallotta különben azt is, hogy Báthory Anna fia, Jósika Gábor nem a név szerinti apjától, hanem egy bizonyos „Krajnyik Jánostól lött". Attól a fantomszerűen felbukkanó, majd eltűnő férfiútól, akivel az ő szeme láttára „egybe huntak-haraptak".[66]

Bethlen számára rendkívül lényeges volt az, hogy Báthory Anna fiának vér szerinti, törvényes származását kétségbe vonják! Erről a problémáról azonban majd az 1618-as „boszorkányper" ismertetése során kívánunk bővebben szólni. Itt csupán annyit szeretnénk megjegyezni, hogy egy másik tanú „hallotta többektül is", miszerint Báthory Gábor Kerekiben „még Bánfi Dénes idejében is *gonoszul élt volna a húgával*" – amely vallomás szó szerinti megismétlése annak a vádnak, amelyet Bethlen 1613 elején a divánülésen előadott.[67]

A tanúvallomások legtöbbje így kezdődik: hallottam, beszélték, mondták stb. Miután a vádlottak a jelek szerint távol voltak, nem volt módjuk arra, hogy a törvényes előírásoknak megfelelően „hozzáfeleljenek a vádakhoz". Az ítélkező bírák számára ezek a kusza, pletykaszinten mozgó vallomások elegendők voltak ahhoz, hogy azok alapján súlyosan elmarasztaló ítéleteket hozzanak. Méghozzá meglehetősen furcsa ítéleteket! A tanúvallomások szerint ugyanis mindhárom nő elkövette a „boszorkánykodás" és a „vérfertőző paráználkodás" bűntettét, mégis csak Török Katát ítélték halálra és összes birtokai elkobzására, Iffjú Katát csupán erdélyi jószágainak elkobzásával sújtották, Báthory Anna ellen pedig nem is hoztak ítéletet.[68]

E különös bírói distinkció alapját és indokait nem ismerjük. Arról is hallgatnak az egykorú források, hogy az elítéltekkel mikor és milyen formában közölték az ítéleteket. Azt tudjuk, hogy Török Kata negyedszer is férjehezment egy bizonyos Vadass Mihályhoz, akitől leánygyermeke született. Ennek a házasságkötésnek az 1614-es „boszorkányper" után kellett történnie, mert különben nyoma lenne a periratokban. Ez az adat viszont amellett szól, hogy a halálos ítéletet nem hajtották végre. Elkobzott birtokai sorsáról *Hunyad* és *Huszt* esetében van tudomásunk. Mindkét vár a fejedelem öccsének a tulajdonába ment át.[69]

Imreffiné további életének alakulásáról hallgatnak a források. Elkobzott birtokainak egy része a fejedelemasszony rokonaié lett. *Alvinczet* Bethlen megtartotta magának.[70]

Ha e két asszony további élete az ismeretlenség homályába vész is, a harmadik vádlottéról szólnak az egykorú források. „Bűbájos" Báthory Anna ellen ugyanis még két

[66] TT 1891. 327.

[67] Uo. 329. Vö. MHHS VII. köt. 238.

[68] Ld. Sz 1894. 304., *Kővári L.*: i. m. IV. köt. 219., EOE VII. köt. 102.

[69] Török Kata negyedik házasságkötésére ld. Turul, 1893. 14–16. Elkobzott birtokai sorsáról tájékoztat *Szalárdi J.*: i. m. 64., *Kővári L.*: i. m. V. köt. 27. *Huszt* várát csak 1615. júl. 16-án adták át Bethlennek (EOE VII. köt. 266.) *Hunyad* megszerzéséhez enyingi Török István részére 12 000 forintot kellett a fejedelemnek fizetnie. (Turul, 1893. 23. és Győri tört. és régészeti füzetek. 1863. II. köt. 380–384.) *Görgényt*, amely Bogáthi Miklós révén illette Török Katát, 1614. október 14-én foglaltatta el Bethlen Angyalosival (Bethlen lev. 27.). Mind ez a vár, mind *Déva* vára Károlyi Zsuzsannáé lett (Károlyi Oklevéltár, IV. köt. 92–100.) Ezúton kívánok köszönetet mondani *Benda Kálmánnak* és *Pál Lajosnak* szíves felvilágosításaikért.

[70] Ld. Károlyi Oklevéltár, IV. köt. 88–90., EOE VI. köt. 496., *Szalárdi J.*: i. m. 31., 137., 466. Bethlen pol. lev. 34., 45., 101., 103.

alkalommal emeltek vádat: „boszorkányság", „fajtalankodás" valamint „gyermekgyilkosság" címén. Ez a két per némely tekintetben még az 1614-es „boszorkányper"-nél is különösebb és tanulságosabb, ezért talán érdemes kissé hosszasabban is elidőzni azok történeténél.

Báthory Anna újabb „bűnei"

Ez alkalommal tendenciózusan említjük leánynevén a kétszer is férjezett asszonyt. A Jósika Zsigmonddal kötött házasságát ugyanis olyan sűrű homály fedi, amelynek a láttán méltán jöhetett zavarba a kor dokumentumait jól ismerő *Móricz Zsigmond* is. Valószínűleg ennek nyomán született a regénybeli különös történet a szinte bárkit kegyeivel boldogító, csak éppen a maga választotta férjét hálóházába nem bocsátó Báthory Annáról. A regényíró nyilvánvalóan nem sejtette, hogy ez a történet a férjétől magát megtagadó asszonyról Bethlen Gábor szellemi terméke, amely a bécsi udvar és a porta félrevezetésére irányuló követutasítások pihentető intermezzójaként született a fejedelem mesét és valóságot szívesen vegyítő fejében. Annak a Bethlen Gábornak, aki számos nyugati politikussal elhitette, hogy a porta csupán az ő rábeszélésére nem indít nagy háborút a keresztény világ ellen, s több divánpasát pedig arról győzött meg, hogy pusztán az ő hadserege tartja vissza egy török elleni nagy háborútól a császári haderőt – nem került különösebb fáradságába egy ilyen kis mese kiötlése.[71]

Bárhory Anna sorsát tanulmányozva legelsőként talán az a kérdés ötlik fel: vajon miért nem hoztak ellene is ítéletet az 1614-es „boszorkányper"-ben? *Komáromy András* az e folyóirat hasábjain megjelent tanulmányában nem vizsgálta tüzetesebben ezt a problémát. Csupán bizonytalan utalásokat tett a fejedelem „gyöngédségből" fakadó kíméletére.[72] Valószínűleg azért tette ezt, mert az egykorú forrásokban nem talált közvetlen magyarázatot az ítélet elmaradásának okára. Miután azóta sem került elő olyan adat, amely eloszlathatná a homályt erről a rejtélyről, ma is nagyrészt találgatásokra vagyunk utalva.

Az okokat keresve mindenekelőtt az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy néhány héttel a nagy népszerűségnek örvendő Báthory Gábor halála után a gyilkosság megszervezésével gyanúsított Bethlen számára nagyon kínos lett volna nyíltan fellépni az áldozat húga ellen. Ne feledjük el, hogy Bethlen a jutalomért hozzá siető Géczi Andrást elfogatta, majd néhány heti kínzás után ítélet nélkül kivégeztette. Ezen kívül – éppen a „boszorkányper" idején – szabad utat engedett a fejedelemgyilkosságot kivitelező s szintén jutalomért jelentkező hajdúkapitányok felkoncolásának is. Mindez arra utal, hogy a Báthory Anna elleni fellépés ebben az időben rendkívül kínos, népszerűtlen dolog lett volna Bethlen számára az erdélyi közvélemény előtt. Ami azonban talán még ennél is lényegesebb: Báthory Anna birtokelkobzással sújtása megnehezítette volna a partiumi várak visszaszerzését. A Habsburg-uralkodó kelet-magyarországi exponensei, valamint a nekik hódoló

[71] Bethlen Gábor művészi szinten folytatott dezinformációs tevékenységéről legújabban ld. *Nagy L.*: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. HK 1973. 3. sz. Politikájának machiavellista vonásairól ld. *Szekfű Gy.*: i. m. 261. Ennek éles tagadását ld. *Wittman T.*: Bethlen Gábor mint hadszervező klny. a Sz 1951. 3–4. számából, 5–6.

[72] Ld. TT 1891. és Sz 1894.

várkapitányok egyaránt arra hivatkoztak, hogy Bethlen török kézre akarja adni ezeket az erősségeket.[73] A katonailag és politikailag egyaránt erőtlen Bethlen egyelőre csupán tiltakozni tudott ez ellen a nádornál és diplomáciai úton remélte a várak visszaszerzését. Miután a királyi Magyarország hatalmasai közül többen nem értettek egyet az erdélyi várak elfoglalásával, az akciót végrehajtó Dóczy András szatmári főkapitánynak ugyancsak kapóra jött volna az Ecsedet, Kővárt és Nagybányát birtokló Báthory Anna törvénysértő elítéltetése! Hiszen ezzel nagyon hatékonyan alá tudta volna támasztani cselekedetének elkerülhetetlenségét és hasznosságát.[74]

Úgy véljük nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a lényeges momentumot sem, hogy Báthory Anna a második házasságával annak a Sarmasághi Zsigmondnak lett a menye, akit Báthory Gábor „notáztatott" és aki ebben az időben Bethlen bécsi követeként fontos diplomáciai megbízatást látott el.[75] Minden valószínűség szerint ez az új rokonság is kíméletet parancsolt az asszony iránt mindaddig, amíg Sarmasághi szembe nem fordult Bethlennel és gyámfia – egyúttal Anna férje – után maga is nem emigrált Erdélyből.[76]

A fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy Jósika Zsigmond külföldre távozásával Bethlen érvénytelenítve látta Báthory Anna második házasságát is. Ettől az időtől fogva ugyanis mindig vagy leánynevén, vagy első férje után nevezte meg az asszonyt.[77] Ezzel egyidejűleg Anna gyermekét, a királyi Magyarországra vitt és Eszterházy Miklós udvarában nevelkedő Jósika Gábort hol ama bizonyos Krajnik János gyermekének deklarálta,[78] hol pedig kétségbe vonta életben létét, az állítva, hogy Anna „elrekkentette" őt.[79]

Vajon miért foglalkoztatta a fejedelmet bokros teendői közepette is ily nagy mértékben ennek a gyermeknek a származása, illetve a holléte? Egészen szokatlan ez a nagy érdeklődés abban a korban, amelyben a főrangú gyermekek születését sem regisztrálták pontosan minden esetben. Annak firtatására, hogy kitől fogant Jósika Gábor, nem Bethlen volt elsősorban illetékes, hanem a törvényes apa, akinek a nevét viselte. Az egykorú iratokban semmi nyoma sincs annak, hogy Jósika Zsigmond valaha is kétségbevonta volna a gyermek tőle való származását, vagy hogy bármikor is valami kifogása lett volna felesége erkölcsi élete ellen.

Bethlen szokatlan érdeklődésének az indítóokát abban a momentumban találhatjuk meg, hogy ez az „elrekkentett" fiúgyermek – aki különben jó egészségnek örvendve nevelkedett a királyi Magyarországon – egyedüli örököse volt mind Báthory Anna hatalmas vagyonának, mind a Jósika- és a Sarmasághi-birtokoknak. Természetesen csakis abban az esetben, ha nem férhet jogos kétség ahhoz, hogy a Jósika Zsigmond és Báthory

[73] Ld. *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 88–89.

[74] Ld. erről többek között TT 1879. 110., vagy ETA III. köt. 148.

[75] *Sarmasághi Zsigmond* erdélyi főúr az 1598-ban kivégzett Jósika István kancellár özvegyét vette nőül, s így ő lett a gyámapja Jósika Zsigmondnak. Sarmasághit Báthory Gábor „notáztatta" (*Kővári L.*: i. m. IV. köt. 218–220.)

[76] Sarmasághi 1616 júniusában menekült el Erdélyből. Ugyanez év őszén Homonnai György hajdúival Erdélybe tört, vele volt Jósika Zsigmond is. A dési ütközetben fogságba estek. Ld. erről *Kemény J.*: Önéletírása. Budapest, 1959. 88–89., EOE VII. köt. 363–366., 382–385.

[77] Ld. Bethlen pol. lev. 34., 100., 102., 456.

[78] Uo. 34., valamint *Kőváry L.*: i. m. IV. köt. 246.

[79] Ld. TT 1879. 212.

Anna érvényes házasságából származik. Bethlen vitatta mind a házasság érvényét, mind azt, hogy a gyermek Jósika Zsigmondtól származott, és Annát erőnek-erejével hozzá akarta adni a gyermek apjának deklarált Krajnik Jánoshoz, aki feltehetően az ő udvari embere volt.[80] Ennek érdekében még a bigámia elkövetését is vállaltatta volna az asszonnyal, csakhogy létrejöjjön az örökösödési és egyéb birtokjogi viszonylatokat alapvetően megváltoztató házasság.

A többnyire bihari birtokain tartózkodó Báthory Anna egy ideig a fejedelem sógorának, Rhédey Ferenc váradi főkapitánynak az oltalmát élvezte. Rhédey a nagy méltóságát és különösen vagyoni gyarapodását jelentős mértékben Báthory Gábornak köszönhette. Így az első pillanatra úgy tűnhet, mintha ezt igyekezett volna viszonozni a meggyilkolt fejedelem testvérhúgának nyújtotta védelemmel. A történeti tények azonban ennél prózaibb okot sejtetnek: az asszony a nyújtott oltalom fejében a rendkívül szorgalmas vagyongyűjtő Rhédeynek adományozta egyik birtokát, *Tóti* falvát. Ez az adomány négy évre mentesítette Annát a zaklatásoktól, jóllehet a „papok" sokat áskálódtak ellene. Minden valószínűség szerint azért, mert az asszony a második házasságában visszatért a katolikus hitre – amelyikben született – s ezzel egyszerre bizonytalanná vált a Báthory-birtokokon élő protestáns prédikátorok egziztenciális helyzete. A Homonnai Drugeth György katonai támadásainak elhárításával bajlódó Bethlen azonban maga is nyugalmat akart ezen a végvidéken. Ezért egyelőre csöndet parancsolt a prédikátoroknak és nem erőltette a Krajnikkal való házasságot sem.[81]

Báthory Anna azonban csupán haladékot kapott az üldöztetésektől. Amint Bethlen hatalmi helyzete megszilárdult Erdélyben, ismét rosszéletű „boszorkány" lett belőle, aki ellen a törvény teljes szigorával fel kell lépni! Az érzelmeit a politikának mindig alárendelő Bethlen a cseh felkelés kitörésének elhárítása után kezdett felháborodni az asszony magatartásán. *„Bánfinéval nem alkhatunk semmit* – panaszolta 1618 júliusában Rhédeynek – *igen keményen viseli magát; cancellárius uramra bíztam vala a gyóntatását."*[82] Kevéssé valószínű, hogy a szombatosságban „tévelygő" Péchy Simon kancellár valamiféle hitbéli dologban gyóntatta volna az asszonyt egy hónapon át Gyulafehérvárott, jóllehet a történetírók nagy része ezt olvasva valamiféle valláserkölcsi ráhatásra gondolt. A fejedelem valóban szűkszavúan nyilatkozott ebben a kérdésben akkor is, amikor végérvényesen kitűnt Péchy fáradozásának eredménytelensége: *„Bánfinéval semmi véget nem érvén, innét haza indult"* – írta Gyulafehérvárról Rhédeynek – hozzátéve: *„Ki mivel ilyen embertelenséggel viseli magát hozzám, én is ezután különben akarok gondot reá viselni."* Ezek a homályos utalások joggal kétségeket hagyhattak e levél olvasóiban aziránt, hogy vajon miben is nyilvánulhatott meg Báthory Anna „kemény" magaviselete és „embertelensége". Voltak, akik azt következtették ki ezekből a rejtélyes utalásokból, hogy az asszony az állítólagos erkölcstelen magatartásához ragaszkodott konokul, minden jószándékú ráhatása ellenére. Mások arra gondoltak, hogy talán mint nő viselkedett elutasítóan a fejedelemmel szemben.

Ennek a homályos fogalmazásnak nagyon határozott oka volt! Bethlen jól tudta, hogy a „posták" gyakorta illetéktelen kezekbe kerülnek, s ezért igyekezett úgy fogalmazni, hogy sorait ilyen esetben se használhassák fel ellene. Annyi azonban már ebből a levél-

[80] Erre enged következtetni többek között *Nagy Szabó Ferenc* adata is: ETA I. köt. 125.

[81] Bethlen pol. lev. 34. Vö. Sz 1894. 310.

[82] Betheln pol. lev. 100.

ből is sejthető, hogy valami komoly dologról lehetett szó, mert a fejedelem arra utasította Rhédeyt, hogy a váradi katonákkal fogassa el és kísértesse Gyulafehérvárra Horváth Istvánt, Báthory Anna kereki tiszttartóját és állítólagos kedvesét, akit ott majd kivallatnak az asszony *„bűvölése"* és *„fajtalankodása"* felől. Mert ez az asszony – írta felháborodva a fejedelem – *„mind a rossz életet, smind a bűvölést igen érti"*. A vádak alátámasztására elmondja, hogy amikor ő – ti. Bethlen – ez év májusában Debrecenből vissza felé jövet Kerekiben hált, *„az tanácsurak közzül némelyek azt beszélték felőllem, hogy én mezítelen tánczoltam vele"* – ti. Báthory Annával.[83]

Ez az intimitás – amely különben alapul szolgált a regénytrilógia egyik nagy szerelmi jelenetéhez – elgondolkoztatja a levél olvasóját. Kevéssé érthető ugyanis, hogy a tanácsurak pletykálkodása mennyiben bizonyíthatja Báthory Anna *„rossz életét"* avagy a *„bűvölésben"* való jártasságát. Aki nincs otthon az okkultista tudományokban, az tanácstalanul töpreng e sorok felett. Vajon Báthory Anna „megbűvölte" volna a Bethlennel Kerekiben időző tanácsurakat, hogy azok úgy lássák, mintha a fejedelem mezítelen ropná a táncot az asszonnyal, amikor pedig ő valójában mondjuk éppen államügyeket intézett a vöröshajú csúnya Mikó Ferenccel? Vagy talán az asszony a fejedelem akarata ellenére valamiféle boszorkányos varázslattal ilyen ledér dologra késztette volna őt? Bethlen tagadta, hogy fejedelemmé választása óta bármikor is táncolt volna Báthory Annával! Ezek szerint tehát nem volt „mezítelen táncolás", hanem csupán a fejedelmi tanácsurak találták ki az egészet. De akkor miért az asszony volt a bűnös a hazug hír terjesztéséért?

Nem sok segítséget nyújt a rejtély megfejtéséhez az a mód sem, ahogyan a fejedelem az asszony „megjavítását" eltervezte. December közepén ugyanis azt tudatta Rhédeyvel, hogy Báthory Annát annak férje, Jósika Zsigmond „sok környörgésére árestáltatta" Kolozsvárott, mert az asszony *„minden igaz ok nélkül vetette meg hites férjét"*. Nehezen szánta rá magát erre a lépésre – írta –, mert inkább az asszony „nemzetének becsületes emlékezetit szemünk előtt viseltük volna".[84]

Amint már korábban szóltunk róla, Bethlen nem ismerte el Jósika Zsigmondot Báthory Anna *„hites férjének"*! Vajon mi késztethette a fejedelmet álláspontja megváltoztatására? Jósika Zsigmond életútjának alakulásáról tudjuk, hogy 1616 őszén gyámatyjával együtt fegyveresen támadtak Bethlen ellen Homonnai Drugeth György hajdúinak a társaságában. Mindketten fogságba estek a dési ütközetben. *Kemény János* elmondja, hogy „az kegyelmes fejedelem életeknek megengedett, sőt ma is bírnak jószágot az örököseik". Az azonban fölöttébb valószínűtlen, hogy Jósika az intervencióban való részvétellel annyira Bethlen szívébe lopta volna magát, hogy a fejedelem emiatt kész volt Báthory Annát akár börtönnel is kényszeríteni a vele való együttélésre! A bekövetkező fordulat inkább amellett szól, hogy a fogságba esett Jósika kötelezte magát Kereki átadására, amit azonban csak Báthory Anna törvényesen elismert férjeként tehetett meg, vagy pedig a reá való hivatkozás pusztán ürügy volt az asszony letartóztatásához. Ugyanis az történt, hogy Báthory Anna letartóztatásával egyidőben Bethlen parancsot adott *Kereki* vára és a *micskei uradalom* azonnali elfoglalására is, ami semmi-

[83] Uo. 102.

[84] Uo. 104–105. Vö. TT 1879. 211. Bethlen nagykereki látogatása bő teret kapott *Móricz* regényében (id. kiadás 271–314.)

képpen sem függött össze Jósika és felesége együttélési problémájával. A vár elfoglalását Bethlen azzal indokolta, hogy az „az országnak egyik végháza s Váradnak egyik őrtálló bástyája" s ezért nem lehet egy ilyen „rosszéletű" asszony tulajdonában.[85] A micskei uradalom elkobzását azonban nehezen lehetett volna valamiféle „államérdekkel" megindokolni. Hacsak olyan alapon nem, hogy amit a legfőbb hatalom tulajdonosa tesz, az mindig államérdek is. Nyilván ezen a jogcímen tartotta meg magának a fejedelmi pár Báthory Anna elkobzott családi ékszereit, arany és ezüst tálait, értékes ruháit is. Ez a körülmény viszont még inkább megerősíti azt, hogy nem tekintették Báthory Annát valamiféle „bűvölő boszorkánynak", mert akkor annak tisztátalan holmijait nem engedték volna be a palotába, sőt tartózkodtak volna még azok érintésétől is![86]

Nincs nyoma annak, hogy az 1618-as „boszorkányper"-ről milyen följegyzés, tanúkihallgatási jegyzőkönyv készült. Nagyon valószínű, ha született is valamiféle vizsgálati jegyzőkönyv vagy egyéb perirat, megsemmisítették azokat. Az ilyen iratoknak illetéktelen kezekbe kerülése rendkívül alkalmas lehet a hatalom birtokosának kompromittálására. Hatalmi változás esetén pedig éppen végzetes fegyver lehet az utód kezében. Ilyen okok miatt tűnt el többek között annak vizsgálatnak az iratanyaga is, amelyet 1606 második felében folytattak Kassán a hamis vád alapján letartóztatott Káthay Mihály fejedelmi kancellár ellen. Periratok híján nagyrészt találgatásokra vagyunk utalva az 1618-as „boszorkányper" lefolyását illetően, de azért két kis levélrészlet némi tájékoztatást ad a processzus tényleges okai és céljai felől.

Az első idevonatkozó levelet Kendi István írta 1614. július 6-án Homonnáról Radul fejedelemnek. Ebben elmondja, hogy Jósika Zsigmond, Báthory Anna férje azért „rebellált Bethlennek" és „ide ő felségéhez kötné örömest magát", mert *„Rédei Ferencz Kerekit akarná tülle (el)venni"*. Egy későbbi levélből viszont azt tudhatjuk meg, hogy a váradi főkapitány 1617-ben szemet vetett Báthory Anna micskei uradalmára is. Bethlen türelemre intette Rhédeyt, azzal bíztatva őt: *„fogunk abban módot találni, mely dologról cancellárius uramtól kegyelmednek izenek"*.[87]

Báthory Anna – amint tudjuk – egy ideig „keménykedett", s Péchy minden rábeszélő tehetsége egyelőre hatástalannak bizonyult. A „megátalkodott" asszony nem volt hajlandó Kereki várának és a micskei uradalmának az átengedésére. Azonban amikor börtönbe zárták, néhány hetes fogság után hajlandó volt *„lemondani"* nemcsak a várról és az uradalomról, de még a személyes vagyontárgyairól is. Ezzel az engedelmességgel tisztázta is magát mind a „boszorkányság", mind a fajtalankodás vádja alól. Nyilvánvalóan azon az alapon, hogy aki ilyen bűnbánó és engedelmes magatartást tanúsít a hatalom iránt, az nem is lehet igazán vétkes személy. Az asszony 1619 elején szabadult a börtönből és a lakóhelyéül kijelölt *Tasnádra* ment.[88] *Kemény János* tájékoztatása szerint

[85] Bethlen lev. 74–75., *Kemény J.*: i. m. 89.

[86] Báthory Anna három nagy ládát kitöltő kincseinek és egyéb személyes vagyontárgyainak a részletes leltárát ld.: Bethlen lev. 76–77. Azok hovajutásáról tájékoztat Károlyi Zsuzsanna levele, amelyet 1620-ban írt Bethlennek (Győri tört. és régészeti füzetek. 1863. 200 o). A levelet publikáló *Milecz János* úgy vélte, hogy az itt említett tárgyak Bánffy Mihályné holmijai. Ez azonban tévedés, mert a Károlyi Zsuzsanna által említettek tételesen egyeznek a Báthory Annától elkobzottakkal. Ld. még ehhez Károlyi Oklevéltár, IV. köt. 25–27.

[87] EOE VI. köt. 539., Bethlen pol. lev. 93.

[88] Sz 1894. 310.

gyakran időzött férje, Jósika Zsigmond gerendi birtokán is, ami arra utal, hogy helyreállott a családi béke – már ha egyáltalán megromlott valaha. A fejedelem azonban ezután is következetesen *„Bánfiné"*-nak nevezte őt leveleiben, aminek az okát nem tudjuk. Az 1618-ban elkobzott birtokait a fejedelem unokahúgát nőül vevő Zólyomi Dávid kapta meg hozományként.[89]

Mindez amellett szól, hogy az 1618-as „boszorkányper" ugyanolyan koholt „fiskális per" volt mint az 1614-es, bár Báthory Anna „árestáltatásának" volt bizonyos külpolitikai háttere is. Erről a rejtve maradt momentumról *Borsos Tamás* portai követ jelentéseiből értesülhetünk.[90] 1618 novemberében arról számolt be Bethlennek, hogy egyes török vezetők Báthory Anna öccsét, Andrást akarják Erdély fejedelemévé tenni, mert tőle *Boros-Jenő* várának gyors átadását remélik. Borsos értesülései szerint Báthory András fejedelemségének Erdélyben is sok híve van: *„Nagyságod körül Báthorizmus forog!"* – figyelmeztette Bethlent.[91] Úgy véljük, semmiképpen sem tekinthető puszta véletlennek az, hogy ennek a jelentésnek a Gyulafehérvárra érkezését rövidesen követte Anna letartóztatása. Az asszony meghurcolása, cégéres vétkek elkövetésével való megvádolása nyilván csökkentette Báthory András társadalmi presztízsét és fejedelmi esélyeit is. Anna csak azután hagyhatta el a börtönét, miután megérkezett a fejedelmi udvarba az újabb hír: a portán elejtették a Báthory András fejedelemmé tételével kapcsolatos terveket.[92]

Az „árestáltatás"-ból ugyancsak megcsappant vagyonnal szabaduló asszonyról több mint két esztendőn át hallgatnak az eddig napvilágra került egykorú források. Igaz, hogy ezen idő alatt sokkal jelentősebb események híre homályosított el minden egyebet Erdélyben is. Bethlen hadai egy gyors katonai akcióval birtokba vették csaknem az egész királyi Magyarországot, és a magyar rendek királyuknak kiáltották ki a nemrég még török földön bujdosót. A fehérhegyi „prágai csillagkert"-ben bekövetkező csatavesztés azonban elhalványította az ő szerencsecsillagát is. 1621 első felében „Gábor választott magyar király" hadait egészen Kassáig visszaszorították Buquoi császári tábornagy csapatai. S ezekben a rendkívül vészterhes napokban valami egészen különös, érthetetlen módon Bethlent ismét Báthory Anna „boszorkánykodása" és erkölcsi élete kezdte foglalkoztatni! Júniusban a legfontosabb hadihírek között egyszerre, váratlanul felbukkant az asszony neve:

Csomaközy András váradi vicekapitány – írta Bethlen Károlyi Zsuzsanna „királyasszonynak" – *„Bánfinét megfogatta, az ördöngősökben is ötöt, a mestert is, ki a véle való latorkodást nem is tagadta"*. A „latorkodó boszorkánymester" vallomása alapján megparancsolta Csomaközynek, hogy Báthory Annára „törvényt láttasson *és ha megsententiázta a törvény, megölesse"*. Nem kíván élni a kegyelmezési jogával sem; *„a bűnösöket égessék meg!"*[93] Ez alkalommal a fejedelem nem volt tekintettel az asszony „nemzetének becsülletes emlékezetére" sem, mert több alkalommal is *„nyilvánvaló*

[89] *Kemény J.*: i. m. 89. A birtokok sorsára ld. Károlyi Oklevéltár, IV. köt. 229–231. és *Szalárdi J.*: i. m. 91.

[90] Tevékenységére ld. *Kemény J.–Kovács I.*: Erdélyország történeti tára. Kolozsvár, 1837–1845. II. köt., valamint ETA II. köt.

[91] ETA II. köt. 293.

[92] Uo. 303.

[93] TT 1882. 126.

ördög, gyilkos kurva" nevezettel illette őt.[94] A „gyilkos" jelzőt ezúttal is annak a gyermekének az „elrekkentéséért" kapta, aki Bethlen legkövetkezetesebb ellenfele, Esterházy udvarában nevelkedett, „boszorkányságát" valamint „fajtalankodását" pedig a „boszorkánymester" tortúrán kicsikart vallomása bizonyította. Az ily módon nyert „bizonyítékok" hitelt érdemlő voltáról már korábban szóltunk. A kínvallatásokról Bethlen is úgy nyilatkozott, hogy azok a halálnál is sokkal nehezebb dolgok! Nem csoda tehát, hogy a megkínzottak minden esetben azt vallották, amit éppen kívántak tőlük. Azonban fölöttébb érdekes módon e terhelő bizonyítékok és Bethlen parancsa ellenére Báthory Anna ezúttal is elkerülte a szigorú büntetést! A fejedelem emiatt úgy „búsult", hogy „feljebb sem lehet".[95] Panaszolkodó szavait olvasva ugyancsak meghökkenhet a korabeli erdélyi viszonyokat ismerő történész: a „boszorkányvallató" Csomaközy ilyen hányaveti módon ellene mert szegülni a fejedelmi rendelkezésnek? Vajon honnan, miből merített bátorságot ehhez? Hiszen Bethlen – Kemény följegyzése szerint – még azt sem tűrte el alattvalóitól, hogy azok „bornemissza fogadalmukat" megtarthassák, ha ő ivást parancsolt![96] Uralkodói tekintélyéről a fejedelem testvéröccse azt írta a szászoknak: maga is úgy „rettegi" bátyja haragját, „mint ő felsége bármely más alattvalója!"[97] Vajon Csomaközy talán nagyobb hatalmú, tekintélyesebb „úrember" lett volna még a kedvelt testvéröcs-kormányzónál is?

Csomaközy András váradi vicekapitány életéről nem sokat tudunk.[98] Annyi bizonyos, hogy nem tartozott a korabeli magyar társadalom legelőkelőbbjei közé. A Bocskai-szabadságharc idején tehetséges hajdúkapitány volt, s Rhédey Ferenc hozta magával Váradra, minden valószínűség szerint még 1607-ben. A korponai országgyűlésen készült csípős jellemzés annyit örökített meg róla: *„Külső csendességem a földön a fajtalanság."* Lehetséges, hogy az e téren szerzett ismeretei fölöttébb alkalmassá tették Csomaközyt a „boszorkányok" kicsapongásainak a felderítésére is, de nem valószínű, hogy ez az egzisztenciálisan szorosan Bethlentől függő katona maga feje után meg merte volna tagadni az uralkodó „boszorkány-égető" parancsát. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy Bethlen a valóságban nem adott ki ilyen parancsot Csomaközynek. Sőt éppen ellenkezőleg arra utasította őt, hogy kímélje az asszony életét.

Vajon mi lehetett ennek a kíméletnek az oka? *Szekfű* vélekedése szerint amiatt halasztódott a kivégzés, mert Bethlen Báthory Annától, ettől a „feslett életű" és az „ördögi" tudományokban jártas asszonytól remélte beteg felesége meggyógyítását. Ezzel szemben *Komáromy* bizonyos gyöngéd érzelmi szálakat enged sejtetni Bethlen és

[94] TT 1882. 127., 129., TT 1879. 217.

[95] TT 1879. 212.

[96] *Kemény J.*: i. m. 263.

[97] Bethlen István 1621. júl. 6-i lev. a szebeni tanácshoz. RSR Cluj. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Oklevelek törzsgyűjteménye.

[98] *Csomaközy András* a Bocskai-szabadságharc idején még nem tartozott a legtekintélyesebb hájdúkapitányok közé (MOE XI. köt. 618.) Mint váradi vicekapitány 1619-től nagyobb befolyással bírt, mert Rhédey főkapitány hadvezérként távol volt Váradról, majd Rhédey halála után az ifjú Bethlen István helyett ténylegesen ő parancsnokolt. 1620-ból hadgyűjtő tevékenységéről tudunk. 1631-ben Császár Péter mozgalmának egyik leverője volt. Fia, *Cs. Boldizsár* 1635-ben császári szolgálatban küzdött Szilézíában, de az 1644/45-ös hadjáratban már I. Rákóczi György neves kapitánya volt.

Báthory Anna között, s szerinte ez a vonzalom parancsolt kíméletet a fejedelemnek. Minden valószínűség szerint ez a tanulmány is inspirálta *Móricz Zsigmondot* a Bethlent oly sokáig bűvöletében tartó varázsos nőalak megálmodásánál. Ilyen érzelmi kötelékek létezésére nincs konkrét bizonyosság az egykorú adatok között. Legfeljebb gyanítani lehet a fejedelem némely, Báthory Anna elleni kitörése mögött férfiúi féltékenységet is. Bethlen Gábor magánéletére vonatkozóan azonban oly kevés konkrét adatot ismerünk, hogy azok alapján sem bizonyítani, sem kizárni nem lehet ilyen vonzalom meglétét.

Mindezek ellenére azért nem kell teljesen sötétben tapogatóznunk e harmadik „boszorkányper" okait és céljait kutatva sem, mert az árulkodó források leleplezik ennek a pernek a gazdasági és politikai hátterét is. Jól tudjuk, hogy a processzus idején rendkívüli módon megrendült Bethlen hatalmi pozíciója a királyi Magyarországon. A nemesség hangadói közül alig maradt meg valaki mellette, és sok korábbi híve fegyverrel fordult ellene. A meghasonlás nem kímélte „Gábor választott magyar király és Erdély felséges fejedelme" közvetlen környezetét sem. Mint ismeretes, Péchy Simon kancellár is börtönbe került többrendbeli árulás gyanújával. Bethlen már az életét sem érezte biztonságban „a sok áruló között": török testőrséget kért a portától maga mellé! Ott azonban szintén rosszul állt az ügye, mert a török vezetők minden áron el akarták kerülni azt, hogy a birodalom Bethlen védelmében háborúra kényszerüljön Magyarországon. Komolyan számítani lehetett arra, hogy amennyiben a pártütés átterjed az erdélyi nemesekre is, elmozdítják őt a fejedelmi trónról és más, kevésbé nyughatatlan személyt ültetnek oda. A legposszibilisabb ellenjelölt most is Báthory András volt, aki ebben az időben – sőt még évek múlva is – jelentős pártot mondhatott a magáénak Erdélyben. S ebben az időben kaptą kézhez Bethlen Rhédey Pál kővári kapitány levelét, aki azt jelentette: a Szilágyságban sok ellensége van a nemesek között a fejedelemnek. Ott, ahol Báthory Anna és testvére András sokat időzött![99]

Nézetünk szerint ez a körülmény ugyanúgy szerepet játszott Anna letartóztatásában, miként 1618-ban a Borsos Tamástól kapott tájékoztatás. Volt azonban az asszony 1621-es perbefogásának egészen közvetlen gazdasági oka és célja is: *Ecsed vára és uradalma.* A várat Perneszi Gábor kapitány 1619. október 30-án föladta Bethlennek, de annak, valamint a hozzá tartozó hatalmas vártartománynak a tulajdonosa még mindig a két Báthory testvér volt. Anna letartóztatása és perbefogása nem pusztán fenyegető figyelmeztetés volt a „rakoncátlankodó" szilágysági és erdélyi nemeseknek – közöttük a Báthory Anna érdekében többször is szót emelő Kornis Zsigmond erdélyi főkapitánynak –, hanem egyúttal ürügyet szolgáltatott az ecsedi vár és az uradalom megszerzésére is. Az csak nyilvánvaló volt a történtek után, hogy egy ilyen fontos erősség, valamint az annak az ellátására szolgáló uradalom, nem maradhat tovább Báthory Anna tulajdonában! Az ecsedi vár és uradalom a Báthory-testvérek *„hozzájárulásával"* a Bethlen-családé lett. Ezzel az „önkritikus" engedékenységgel Anna ismételten kimentette magát a „boszor-

[99] Bethlen 1621 áprilisában arra utasította portai követét, Rimay Jánost: *„én magam személyem őrzésére jól válogatott portai ezer janicsárt szerezzen kegyelmed, kik continue mellettem legyenek az hadnak fennlétéig"*. (ETA II. köt. 399. Vö. „Az öreg Toldalagi Mihálynak, az öreg Rákóczi György fejedelmi tanácsának és Marosszéknek főkapitányának emlékezetül hagyott írásá"-val (ETA I. köt. 232.) Az erdélyi viszonyokról Magyar történelmi tár – MTT – XXVII. köt. 44., *Dán R.*: i. m. ITK 1974. 1. sz. Vö. Eszterházy M. . . . II. köt. 238–240.

kányoknak" kijáró máglyán való megégetés alól. Engedélyt kapott arra, hogy öccsével együtt Lengyelországba emigráljon.[100]

A testvérek távozásával nemcsak egy veszélyes fejedelmi ellenjelölt hagyta el Erdélyt, de eltűnt onnan egy „bűbájos boszorkány" is. Nem valamiféle varázslat szabadította ki börtönéből, s nem is egy „kósza kis hadnagy" szöktette meg őt onnan – mint ahogyan a nagy regényíró elképzelte –, hanem a Báthory-birtokok fogolyszabadító hatalma. A kisemmizett család tagjai csak Anna unokahúga, a II. Rákóczi Györggyel romantikus szerelmi házasságot kötő Báthory Zsófia révén szerezhették vissza elkobzott vagyonuk egy részét. A Lengyelországba emigrált Annának csupán valami kisebb birtoka maradt Felső-Magyarországon, amelyhez való jussát Bethlen is akceptálta 1627-ben.[101] Hogyan folyt élete Lengyelhonban? – erről hallgat a fáma. Úgy tudjuk, hogy Erdélybe sohasem tért vissza ez a vagyona miatt meghurcolt, hányatott életű asszony. Arra sincs adat, hogy a bátyja temetésén jelen lett volna, amelyet – talán a meggyilkolt előd szellemének kiengesztelésére – tizenöt esztendővel Báthory Gábor halála után rendezett meg Bethlen Gábor „illendőbb solemnitással".[102]

Móricz Zsigmond „ingoványba húzó szépségű" regényhősnőjének a neve hét évvel Bethlen Gábor halála után bukkan elő az egykorú forrásokban. Ez a híradás szűkszavú és mégis oly sokat sejtető: Esterházy Miklós nádor a magyarországi Helmecen egy szerény kúriát és hozzá valami kis birtokot adományozott a nála kérelmezőként megjelent, teljesen nincstelen Báthory Annának. Az asszonynál tizenkét esztendővel idősebb nádor, akit kortársai nem különösebben szentimentális embernek ismertek, ez alkalommal talán egy gazdasági utasításba nem is illő rezignációval írta az asszony sorsáról intézkedő levelében: „Csuda e világ sora. Ennek öregatyja egy volt a lengyelországi István királylyal, s maga viszont az erdélyi fejedelemmel, s ím most csaknem koldus, nyavalyás is. Hadd ne budossék így, hiszen nem él özönig."

Báthory Anna negyvenkét esztendős volt ekkor. Halálának idejét az egykorú krónikák nem tekintették följegyzésre érdemesnek. Hiszen *csak* asszony volt, akit súlytalan falevélként sodort ide-oda a történelem szele. Az utókor botrányos életű regényhősnőként emlékezik rá, bár könnyen lehetséges, hogy minden állítólagos kalandja pusztán a fantázia szüleménye. Annyi bizonyos csupán, hogy hányatott sorsú asszony volt. Életéből talán egyetlen jelentősebb memento maradt: minden valószínűség szerint ő mentette meg és juttatta el az Eszterházy család levéltárába Bocskai István titkos levelezését, a szabadságharc értékes kortörténeti dokumentumait. S „csuda e világ sora!" – mondhatnánk Esterházyval együtt – a haláláig Habsburg-hű nádor nem adta át a bécsi udvarnak, nem hozta nyilvánosságra a Habsburg-ellenes küzdelmek kompromittálására alkalmas iratokat. A Bocskai-szabadságharc egykori hadnagya, aki Illésházy István oldalán kezdte pályafutását, híven megőrizte a kassai „királyi ház"-ból a halhatatlanságba távozó felkelő fejedelem titkait.[103]

[100] Ld. TT 1879. 212., Sz 1884. 313. *Ecsed* után *Tasnád* is Bethlen Istváné lett, akinek a fiát – Istvánt – Bethlen Gábor ekkor utódjának tekintette és így is neveltette. Ld. erről többek között TT 1882. 131–132.

[101] Bethlen pol. lev. 456.

[102] ETA I. köt. 115.

[103] Ld. Eszterházy Miklós nádor 1636. jan. 12-i utasítását (Sz 1894. 314.) valamint *Nagy L.*: Okmányok a Bocskai-szabadságharc idejéből. HK 1956. 2. sz.

A „boszorkányperek" korabeli visszhangja

Az egykorú források között tallózó méltán meglepődhet azon, hogy mily kevés nyoma van azokban a három per korabeli visszhangjának! Ez a hallgatás azért is fölöttébb különös, mert ezt az időszakot a magyar történelemben a rendi jogok újjáéledése korának nevezzük, amikor a nagyhatalmú Habsburg-ház sorozatosan arra kényszerült, hogy kompromisszumokat kössön a magyar rendiséggel. Eszterházy Miklós tájékoztatása szerint II. Mátyás királlyá választásakor „ugyan tudakozta" Illésházy Istvántól: volna-e még valami a nemesség szabadságjogai közül olyan, amit nem állítottak helyre? – mert „azt is felépíti" –, de „nem találtanak egyebet a szép megadott szabadságoknál".[104] Azok a főurak, nemesek és végvári kapitányok, akik 1619-ben – szintén Esterházy szavai szerint – „Bethlent hítták vagy kedvvel vették", valószínűleg nem osztották maradéktalanul ezt a véleményt. Ennek ellenére elmondható, hogy a 17. század első évtizedeiben a királyi Magyarországon a protestánsok vallási sérelmeit leszámítva valóban „virágzott" a nemesi szabadság. Ennek egyik megnyilvánulása az is, hogy a bécsi békekötést követő évtizedekből nincs tudomásunk az „Illésházy István hűtlenségi pöré"-hez hasonló fiskális perekről. Mindent összevetve talán egyetlen nevezetesebb törvénysértés történt ezekben az években a királyi Magyarországon: Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébetnek az ellene lefolytatott bírói eljárás és törvényes ítélet nélküli befalaztatása. Ezt azonban – furcsa történelmi fintorként – éppen a nemesi jogok védelmére elsősorban hivatott nádor követte el, a Habsburg-uralkodó többszöri interveniálása ellenére!

Ebben a történelmi helyzetben különösen furcsa az erdélyi kortársak nagy hallgatása. Úgy tűnik, mintha nem tudtak volna, vagy nem akartak volna tudomást venni erről a három, s az erdélyi birtokos osztály legelőkelőbbjeit sújtó törvénysértő perről. Az egyetlen olyan forrás, amely konkrétan utal a három meghurcolt nőre, egy kelet nélküli memorialé, amelynek a valószínű szerzője Csiki István erdélyi püspök. Ebben többek között azt olvashatjuk Bethlen Gábor belpolitikájáról, hogy ő „az nemességet szabadságokban meg nem tartotta, sőt sokat megrontott mind személyekben, jószágokban és marhájokban, *fogsággal* is büntete személyekben *még az nemes fő asszonyokat is, törvény nélkül*".[105]

Több ismert korabeli forrás csupán általánosságban szól Bethlen törvénysértéseiről, s nem említi e három per egyikét sem. Így például Prépostvári Zsigmond erdélyi főúr 1615-ben azt panaszolta Dóczy András szatmári kapitánynak: *„Soha ilyen törvénytelen dolgot nem hallott uram az ember, az mint ez fejedelem cselekszik."*[106] Mennyiben vonatkozik ez a megjegyzés az 1614-es perben hozott ítéletekre? – biztosan megmondani nem lehet. Mint ahogyan Sarmasághi Zsigmondnak – Báthory Anna férje mostohaapjának – 1616-ban írt panaszolkodásról sem tudjuk, hogy mennyiben vonatkoztatta azt a gyámfiát és a menyét sújtó vegzálásokra is, amikor azt írta: *Erdélyben „senki moccanni sem mér, ott csak az a dolog, sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas . . . "*[107]

[104] Galántai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora – Eszterházy M. . . . – Pest, 1863. I. köt. 77. Vö. Eszterházy 1636. júl. 27-én kelt, I. Rákóczy Györgynek írt levelével (TT 1882. 135.)

[105] Esztergom, prímási lt. acta radicalia class. V. fasc. 6. n° 144.

[106] Prépostvári Zsigmond 1615. nov. 9-i lev. Dóczy Andráshoz (ČSSR Bittsei lt. Thurzó-corresp. 135.)

[107] EOE VII. köt. 406.

Bojthi Veres Gáspár is csupán általánosságban utal e kezdeti időszak politikájára, amikor többek között azt írja: az új fejedelem azon fáradozott, hogy *„a némely fejedelmek által szétszórt kincstári javakat visszaszerezze".*[108] Az udvari történetíró szerint a fejedelem mindezt a *„megzavart szabadságok"* helyreállítása érdekében tette, azonban még a Bethlen Gábort szinte a bálványozásig tisztelő *Kemény János* is azt írta e kezdeti időszak bethleni politikáját jellemezve: *„nem is voltak vétek nélkül némely ő dolgai is"*, noha azoknak *„mégis valami palástja láttatott lenni, úgymint a szükség".*[109] Az általában meglehetősen tárgyilagos *Nagy Szabó Ferenc* már keményebben szólott a nagy fejedelem belpolitikájáról: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor fejedelem, melyben *mind a maga hasznát nézte inkább, nem az igazságot."*[110] Arra, hogy ez nem tekinthető pusztán a Bethlen pénzrontásai miatt anyagilag kárvallott polgár egyéni véleményének, bizonyságot szolgáltat többek között az erdélyi közvélemény tanulmányozására a fejedelemségbe küldött Bornemissza István pozsonyi postamester is. 1626-ban készített jelentésében arról számolt be, hogy Erdélyben fölöttébb „elbúsultak minden rendek" amiért Bethlen *„elnyomta és rabbá tette őket".* Sokan elmondották neki; ha nem tartanának a Bethlen letételét követő vérontástól – nyilvánvalóan a porta várható retorziójára gondoltak – *„nem sokáig hagynák élni".* Az erdélyi főurak föllhívták Bornemissza figyelmét arra is, hogy Bethlen még mindig erősen tart Báthory Andrástól![111]

Ezek a források azonban csak nagy általánosságban és közvetetten utalnak a három főrangú asszony ellen folytatott „boszorkányperek" egykorú visszhangjára. Nem szólnak arról konkrétan Bethlen eddig ismertté vált levelei sem. A „boszorkányok" elleni végzést hozó medgyesi gyűlés idején például csupán ennyit írt bizalmasának, Naszuf nagyvezérnek: „Ez ország Báthori Gábortól oly felháborodott, zűrzavar egyenetlen állapotban hagyatott én reám, hogy hamar és könnyen, kívánság szerént való csöndességre nem juthat, holott noha *én mindenekben az egy igazságot, és mindenkinek kedve keresését igyekeztem és igyekszem követni."*[112] Ebből a levélből több dolog is nyilvánvalóan kitűnik. Mindenekelőtt az, hogy Bethlen tartott egy esetleges nagyobb felzúdulástól, amikor sor kerül a két asszonyt elmarasztaló ítéletek, a birtokelkobzások végrehajtására, s ennek ódiumát már előre is a meggyilkolt előd politikájára kívánta hárítani. Ugyanakkor az a körülmény, hogy hallgat ezekről a perekről, arra utal: a processzus a török vezetők tudta nélkül történt s Bethlen kételkedett az utólagos jóváhagyásban is. Mind ebben a levelében, mind más, ebből az időből származó írásában igyekezett szilárdabbnak mutatni a helyzetét a ténylegesnél. Ez érthető is, mert neki, mint a török nagyhatalomtól szorosan függő politikai vezetőnek, vigyáznia kellett arra, nehogy a bonyodalmaktól félő portán fölmerüljön letételének a gondolata.

Amint már korábban utaltunk rá, az egykorú forrásokból az sem derül ki, hogy az 1614-es „boszorkányper" vádlottai mikor, milyen formában értesültek az ellenük emelt vádakról vagy az ellenük hozott ítéletekről. Lehetséges, hogy pusztán egy „ország végzésére" hivatkozó fejedelmi rendelkezést közöltek velük birtokaik elkobzásáról,

[108] Cs. Szabó L.–Makkai L. szerk.: Erdély öröksége. A fejedelem. IV. köt. 15.
[109] *Kemény J.*: i. m. 90–91.
[110] ETA I. köt. 141. Vö.: EOE IX. köt. 29–30.
[111] Eszterházy M. . . . II. köt. 238–240.
[112] TMKÁO I. köt. 120.

minden részletesebb indoklás nélkül. Ez egyáltalán nem számított volna kirívó esetnek az erdélyi viszonyok között, hiszen az 1621. május 23-án letartóztatott és 1624. november 22-ig börtönben raboskodó Péchy Simon kancellárral Bethlen minden valószínűség szerint soha nem közölte vagy közöltette az ellene foganatosított intézkedések valódi okait! A Báthory Anna ellen indított perek megismerését szinte lehetetlenné teszi az, hogy ezekről még tanúvallomási protokollumok sem maradtak fenn. Az elkobzott ékszereinek és egyéb kincseinek átvételét nyugtázó iraton pusztán annyi olvasható, hogy azokat Bethlen *„Báthory Anna akaratjából"* vette át. Nincs szó arról, hogy a kincseket valamiféle ítélet alapján kobozták el.[113]

Ezek a momentumok ismételten megerősítik annak a véleménynek a helytállóságát, hogy e három per egyikénél sem játszott szerepet semmiféle „boszorkányhit", de meggyőződésünk szerint „vérfertőző paráználkodás" bűntettének az elkövetése sem. Mint ahogyan például gyermekgyilkos sem lehetett az a Báthory Anna, akinek az állítólagosan „elrekkentett" gyermeke élt.

Arról, hogy az erdélyi uralkodó osztály – pontosabban annak egy része – miként gondolkodott ezekről a „konfiskáló perekről", a legvalószínűbb hipotézist a nagy regényíró állította fel, Rhédey Ferenc váradi főkapitány gondolataként mondva el véleményét. A regénybeli jelenetben Bethlen éppen azt magyarázza a váradi főkapitánynak, hogy az ő vagyongyűjtése nem olyan, mint a többi erdélyi birtokosé, közöttük magáé Rhédeyé is.

„Az én gyűjtésem nem családi vagyonnak szerzése" – oktatja sógorát a fejedelem. – „Azért gyűjtök, mert nekem sok kelletik: az én családom, az teméntelen lélekből áll, s én azt akarom, hogy mindazok akik valaha kimondták azt a szót, hogy Bethlen Gábor, azok mind maguk, s mind ivadékaik mindörökké jólétben és lelki örömben éljenek."

„Rhédey erre tudott volna felelni, *de a fejedelmeknek s vezetőknek sohase merjetek felelni.* A fejedelmeknek nem szabad megtudni, mi az igazság. A fejedelmeknek meg kell maradni a maguk elvakultságában, mert különben nem tudnak fejedelem lenni. Ne gondoljátok azért, hogy fel lehet világosítani a fejedelmeket. Soha. Ez ellentétben van az ő sorsuknak egzisztenciájával."[114]

Persze a kort és embereit oly jól ismerő regényíró szavai csak Bethlen erdélyi párthíveinek a gondolatait tükrözhetik, s csupán az ő hallgatásukra szolgálhatnak magyarázatul. De vajon miért hallgattak, miért nem mondták el a sérelmeket az országgyűléseken azok, akik érzelmileg és gondolatilag mindvégig szemben állottak Bethlennel? Abban az időben, amikor a királyi Magyarországon a „nemesi demokrácia" virágzása ellenére az országgyűlések hangosak voltak a rendek „gravamenjei"-től! A nagyhatalmú Habsburg-házból származó királyoknak, vagy azok személyes képviselőinek szemükbe merték mondani nemcsak panaszaikat, de követeléseiket is; a néhány száz főnyi udvari testőrség fölött rendelkező erdélyi fejedelmeknek pedig nem?

Vajon mi lehet az oka annak, hogy az erdélyi országgyűlések iratanyagában tallózó csupán a fejedelmi propositiók buzgó helyeslésével vagy legfeljebb alázatos könyörgéssel találkozhat a rendek részéről? Mi volt a forrása ennek a szinte korlátlan erdélyi fejedelmi hatalomnak? Mi késztette hallgatásra az erdélyi rendeket akkor is, amikor egymás után következő koholt perekben ítélték birtokelkobzásra, sőt nagyon sokszor halálra, az uralkodó osztály legtekintélyesebbjeit is?

[113] Bethlen lev. 76., *Dán R.*: i. m. ITK. 1974. 1. sz. 66–70.
[114] Ld. *Móricz Zs.*: i. m. 246. Vö. EOE VIII. köt. 193.

Gondolatok az erdélyi fejedelmi hatalomról

A tizenhat esztendős korától Bethlen Gábor környezetében forgolódó *Kemény János* följegyzésének tanúsága szerint a fejedelem egy alkalommal ezekkel a szavakkal „igazította el" a lengyel király követét, aki ura nevében „magas lóról" beszélt vele: „Királyodat becsülöm, de nem félek tőle, s nem gondolok vele. Ha királyi címét tekintve nagyobb is nálam, de *kisebb hatalma van Lengyelországban, mint nekem fejedelemnek Erdélyben,* s nincs nagyobb híre az egész világon sem."[115] Vajon jogosan mondhatta-e mindezt a lengyel királyságnál csaknem tízszerte kisebb lélekszámú Erdély török-vazallus uralkodója?

Az a változó határú államalakulat, amely 1571-től erdélyi fejedelemség néven szerepel a históriában, sajátos helyzetű ország volt Európában. Jóllehet a magyar királyi trónon ülő Habsburg-házi uralkodók saját birtokuknak tekintették ezt a hatszázezer lakosnál alig nagyobb lélekszámú területet, de a szultáni hatalom is a török birodalom különleges státusú részének minősítette Erdélyt. A török hódoltság korában többnyire a fejedelemséget három oldalról körülölelő oszmán hatalom tudta érvényesíteni akaratát, s a többnyire Nyugat-Európában lekötött Habsburg-ház csupán rövid, átmeneti időszakokra volt képes megtörni ezt a hegemóniát.

A török vazallusság hosszú időszaka viszonylag kedvezőbb, nyugodtabb életkörülményeket biztosított az erdélyieknek, mint a Habsburg-próbálkozások kül- és belháborúkat hozó periódusai, s emiatt a lakosság nagyobb része a török függőség fenntartását igenelte. Nem érzelmi, hanem pusztán észokokból. Nem utolsósorban azért, mert a török függés felszámolását reménytelennek ítélte mindaddig, amíg Magyarország középső része török uralom alatt van. Ez volt a döntő szempont a vazallusság igenlésénél, amelyhez csupán járulékosan jöttek olyan momentumok, hogy egyes rétegek számára – ilyen volt például Debrecen polgársága is – bizonyos gazdasági előnyöket is jelentett a török uralom.

Nem egy magyar történetíró hajlott arra, hogy Erdélynek ezt a különleges státusát a török politikai vezetés bizonyos szubjektív momentumaival magyarázza. Nem valószínű, hogy ilyenek valóban döntő szerepet játszottak volna a helyzet alakulásában. Erdély státusát alapvetően objektív történelmi körülmények határozták meg. Mindenekelőtt az, hogy a 16. század közepe táján Magyarország területén torpant meg a török hódítás folyamata és emiatt az erdélyi fejedelemségben megrekedtek azok az átmeneti állapotok, amelyek a 15. század folyamán fellelhetők voltak a legtöbb balkáni országban, Ennek a török részről átmenetinek tekintett helyzetnek a Balkánon is és Erdélyben is az volt a fő jellemzője, hogy a porta a külpolitika korlátozása mellett a belpolitikai viszonyokat egyelőre érintetlenül hagyta. A hódítás előretörésével azután a belpolitikai önállóság is megszűnt – mint például Szerbiában vagy Bulgáriában – vagy erősen megnyírbálódott, mint a két román fejedelemségben. Erdélyben ez a folyamat már nem következett be. Sőt, ha az erdélyi fejedelmek felismerték és tiszteletben tartották külpolitikai cselekvési szabadságuk határait és ügyes politikával ki tudták használni a török birodalmat időnként szinte megbénító belső zavarokat, bizonyos korlátozott önállóságú külpolitikát is folytathattak. Belpolitikai téren viszont szinte teljesen szuverénok voltak.

[115] Bethlen szavait ld. *Kemény J.*: i. m. 108.

Erdélyben a fejedelmeknek nagyobb hatalmuk volt a rendek felett, mint a Habsburg uralkodóknak Magyarországon egészen a török kiűzéséig. E korlátlan fejedelmi jogkör egyik bizonyítéka a „notapörök" hosszú sora Erdélyben.

Az erdélyi „notapörök" a korabeli magyarországi joggyakorlat szerint kevés kivétellel törvénysértő, koncepciós perek voltak, mert olyan cselekmények miatt marasztalták el az erdélyi nemeseket, többnyire halálos ítélettel, amelyeket azok nem követtek el, vagy amelyek a magyar törvények értelmében nem számítottak tiltott cselekménynek. Hiszen az Erdélyre is érvényes törvények értelmében a nemesek számára biztosítva volt a „ius resistendi", ennek ellenére ha éltek vele, többnyire „fej- és jószágvesztést" kimondó ítélet jutott nekik osztályrészül. A korántsem teljes adatok tanúsága szerint Báthory István fejedelemségétől Bethlen Gábor trónralépéséig a nemzeti fejedelmek több mint hetven erdélyi főurat és tekintélyesebb nemest marasztaltak el ily módon és ezek a törvénysértő perek folytatódtak az egész 17. század folyamán.[116]

A Török Kata, Iffjú Kata és Báthory Anna ellen folytatott „boszorkányper"-eknek álcázott „fiskális perek" történetét vizsgálva talán keletkezhet olyan vélekedés, mintha Bethlen Gábor élen járt volna a törvénysértő, koholt perek elrendelésében. Ez azonban csupán optikai csalódás, megtévesztő látszat, mert a valóságban talán éppen Bethlen fejedelemsége alatt történt a legkevesebb ilyen jellegű törvénysértés. Bethlen több nyilvánvalóan pártütő főúrnak és nemesnek megkegyelmezett, s általában is kevés elmarasztaló ítéletet mondtak ki másfél évtizedes fejedelemsége alatt. Végrendeletében maga intette utódait: „abból én reám, hogy *fegyverrel keveset büntettem meg még a nyilvánvaló latrokban is* ne nézzetek, mert talán nem mindenkor adatik néktek a magatok és országtok oltalmazására oly mód, mint énnékem." Még a főbenjáró bűntetteket elkövető és emiatt halálra ítélt katonáknak is módot adott arra, hogy életüket veszélyes harcifeladatok önkéntes vállalása árán megmenthessék.[117]

Bethlen Gábor nem volt „véreskezű zsarnok" és ha csak tehette, elkerülte a zsarnoki módszerek alkalmazását. *Kemény János* közel három évtized távlatából úgy emlékezett meg róla, hogy *„haragot nem tartó, nem kegyetlen és vért szomjúhozó, hamar megengesztelődő ember"* volt. Erre egyik bizonyítékként elmondja, hogy amikor 1626-ban kedvelt hívének, Haller Györgynek a hűtlenségéről értesült, Kornis Zsigmond főkapitánnyal azt üzente neki: „tudom úgymond latorságát és árultatását kiért halált érdemelne, de menjen vissza házához ne kellessék énmiattam elveszni." Jóllehet Kemény a bálványozásig szerette és tisztelte Bethlent, számára ő volt *„a fejedelem"*, de mások is hasonlóan nyilatkoztak Bethlen nagylelkűségéről, nagyvonalú megbocsátásra és feledésre kész természetéről. Az a bátor katona maradt ő a tetőponton, a magyar királyság birtokában is, aki korábban volt, s az ilyenektől általában távol áll a többnyire gyáva lelkületet takaró zsarnoki hajlandóság. Éppen ezért, ha csak lehetett, kerülte az erőszakos eszközök alkalmazását, de amikor szükségesnek látta, ő is alkalmaz*hatta* azokat akár a

[116] Erdély különleges státus-helyzetére ld.: ETA I. köt. 335., II. köt. 316., 319., 321., 322., 330., 332., 334., 335., 338., 341. 346–348. A „notaperek"-ben elítéltek név szerinti fölsorolását ld. *Apor P.:* Lusus mundi et ejusdem actus scenicus c. munkájának „Notatu digna" c. függelékében (MHHS VII. köt. 258–263.)

[117] A végrendeletet ld. Erdély öröksége, IV. köt. 125–136. A halálra ítélt katonák mentesüléséről az ítéletvégrehajtás alól ld.: TT 1885. 439–441.

legdurvább törvénysértések formájában is! Mintegy tanúbizonyságaként annak az általános érvényű történelmi törvényszerűségnek, hogy a társadalom által nem kellően ellenőrzött politikai hatalom megalapozatlan, törvénysértő ítéletek forrása lehet még olyan kiváló, zsarnokságra nem hajlamos és haladó célokat követő politikai vezetőnél is, mint amilyen Bethlen Gábor volt.

De vajon miért nem tudott az erdélyi társadalom, pontosabban annak uralkodó osztálya, ellenőrzést gyakorolni a fejedelmi hatalom felett? Abban az időben, amikor a királyi Magyarországon éppen ezzel ellentétes állapotok uralkodtak! A magyarországi viszonyok illusztrálására szabadjon utalni Nádasdy Ferenc és Batthyány Boldizsár esetére, akik az erdélyi fejedelemmel konspiráltak. Rudolf császár idézésére 1586-ban meg sem jelentek Prágában, és a nagyhatalmú Habsburg-uralkodó teljesen tehetetlen volt velük szemben.[118] Erdélyben ilyen eset semmiképpen sem fordulhatott volna elő. Ott az idézést az elfogatásra küldött fejedelmi poroszlók hozták, akik már vitték is magukkal egyenesen a börtönbe a még bíróság elé sem állított főurat vagy nemest. 1594-ben például a fejedelmi tanácsból emelték ki a testőrök az ország leghatalmasabb méltóságait, akiket azután néhány napon belül lefejeztek, vagy a börtönükben megfojtottak. A királyi Magyarországon uralkodó állapotoktól homlokegyenest eltérően az erdélyi fejedelmek akkor is kényük-kedvük szerint bánhattak az itteni uralkodó osztály tagjaival, amikor a bécsi és az azt követő békekötések a magyarországi nemesi osztálynak szilárd jogbiztonságot teremtettek.

A régebbi magyar történetírók pártállásuknak megfelelően vagy nem vettek tudomást erről a különbségről – sőt egyesek még idealizálták is az erdélyi jogállapotokat –,[119] vagy pedig elintézték olyan és ahhoz hasonló kijelentésekkel, miszerint Erdély mindig „Magyarország véres sarka volt", ahol a fejedelmek vérmérsékletüknek megfelelően halomra ölhették akár a legtekintélyesebbeket is.[120] Nem elemezte kellően az erdélyi fejedelmi hatalom lényegét a magyar marxista történetírás sem. Hajlottunk afelé, hogy azt a nyugat-európaihoz hasonló, fejlett abszolút monarchiának lássuk. Az erdélyi fejedelmek szinte korlátozatlan belpolitikai hatalmát többnyire azzal igyekeztünk megindokolni, hogy Erdélyben nem fejlődtek ki a magyarországihoz hasonló nagybirtokok. Ott tulajdonképpen csak a fejedelem volt az egyetlen igazi nagybirtokos, s emiatt a meglehetősen erőtlen nemesség nem rendelkezett olyan saját erőszakszervezettel, mint Magyarországon és ezért nem tudta korlátozni a fejedelmek hatalmát.[121]

Jóllehet a földbirtokmegoszlás eltérő volta valóban bizonyos hatalmi sajátosságokat eredményezett Erdélyben, azonban ez a körülmény *önmagában* még nem magyarázhatja a fejedelmek szinte abszolút hatalmát a rendek felett. Többek között azért sem, mert a konkrét adatok azt mutatják, hogy több erdélyi főúr rendelkezett akkora magán-

[118] Ld. erről *Szádeczky L.*: Báthory István és egy magyarországi összeesküvés. Sz 1886. 866., *Takáts S.*: Régi idők, régi emberek. Bp. é. n. 8., *Makkai L.*: Erdély története. Bp., 1944. 298.

[119] Egy jellemző értékelés Bethlen Gáborról: *„a világtörténelem legideálisabb, legtisztább és legzseniálisabb szabadsághőse". „Ilyen ember a XVII. század elején csak erdélyi talajon nőhetett."* (*R. Kiss I.*: Az átértékelt Bethlen Gábor. Debrecen, 1929. 108.) Vö. *Makkai E.*: Bethlen Gábor országalkotó politikája. Bp. 1929., 81–82., ahol ennél sokkal reálisabb értékelést találhatunk.

[120] Ld. *Szekfű Gy.*: i. m. 40., 131., 277–270.

[121] Az értékelésről ld. pl. Magyarország története, Bp. 1971. I. köt. 178. 208., vagy *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 454–455.

bandériummal, mint magyarországi társaik. Másfelől ha azt hasonlítjuk össze, hogy mekkora közvetlenül tőlük függő állandó zsoldos katonasággal rendelkeztek a Habsburg uralkodók és mekkorával az erdélyi fejedelmek, akkor még inkább kitűnik, hogy a Habsburgokénál sokkal korlátozatlanabb erdélyi fejedelmi hatalom *fő fundamentumát* máshol kell keresnünk. Mindenekelőtt abban a történelmi helyzetben, hogy a szultánok Erdélyt valóban *a török birodalom részének* tekintették, s az erdélyi fejedelmeket pedig lényegében olyan *szultáni helytartóknak,* akiket meg kell védeni nemcsak a külső támadásokkal szemben, de alattvalóik „rebellis" megmozdulásai ellen is.[122]

Történetírásunk legújabban már fölfigyelt arra, hogy az erdélyi fejedelmi hatalom több vonatkozásban is eltért a nyugat-európai abszolutizmusok rendszerétől. Már csak azért is, hiszen ezekre a fejedelmekre olyan feladatokat rótt a történelmi fejlődés, amelyek az Elbán túl jórészt ismeretlenek voltak. Ma már inkább középkelet-európai abszolutizmusokról, pontosabban abszolutista törekvésekről beszélünk az erdélyi fejedelemséggel kapcsolatban is.[123] Azonban Erdély esetében nem szabad megfeledkeznünk olyan specifikumról sem, hogy az alapvetően török fegyvereken nyugvó fejedelmi hatalom a nagyrészt formálisan funkcionáló rendi országgyűlések megléte ellenére magán viselte a keleti mintájú despotikus hatalmi rendszerek nem egy vonását is.

A 17. század végéig Erdélyben csak az uralkodhatott tartósan, akit a szultán elismert és katonai támogatásáról biztosított. Jóllehet a szultánok az erdélyi fejdelmeket nem cserélgették olyan gyakran, mint például a budai pasákat, és arra is ügyeltek, hogy lehetőleg belső társadalmi bázissal is rendelkező személy fejedelemségéhez adják a jóváhagyásukat, de amikor a török érdekek úgy kívánták, mindezt félretéve azt ültették az erdélyi fejedelmi székbe, akit éppen jónak láttak. Ezzel szemben az erdélyi rendek inkább csak elvétve és csupán rövid időre tudták érvényesíteni az akaratukat a fejedelem személyét illetően.

A török vezetők erdélyi politikáját természetesen befolyásolta az adott nemzetközi katonai és politikai helyzet is. Például a tizenötéves háború második felében a meggyöngült szultáni hatalom kész volt fátylat borítani Báthory Zsigmond vagy Bocskai István törökellenes tevékenységére, s politikájuk megváltozása után mindkettőjüket készségesen elismerte erdélyi fejedelemnek. A „törökverő" Bocskai Istvánról 1604-ben a nagyvezér *„elhitte"* hogy mindig a szultán *„jóakarója"* volt Erdélyben. A „világbíró Padisah" *„Felséged"*-nek titulálta őt és kívánságára még királyi koronát is küldött neki, jóllehet ezt mindaddig a török nem tette meg egyetlen vazallusának sem. Bocskainak akkora tekintélye volt a portán, hogy jóval halála után, Bethlen Gábor fejedelemsége idején is *„Bocskai"* névvel szólították a napidíj osztásakor az erdélyi követeket.[124] Ezzel szemben amikor a török vezetés szilárdnak érezte hatalmi pozícióit, nem tűrte el az erdélyi fejedelmek legkisebb „renitenskedését" sem. Báthory Gábor vagy II. Rákóczi

[122] Ezt a szultáni athnamék is szavatolták a fejedelmek részére (ld. pl. ETA II. köt. 318–347.) A cseh szövetségesek fehérhegyi katasztrófája után Bethlen így írt: *„Erdélt nem féltem én, mert meg sem meri büzleni azt német uram török császár ellen.* (Bethlen lev. 153.) A főúri bandériumokra ld. többek között *Veress E.:* i. m. I. köt. 495. Vö. Sz 1886. 864., HK 1957. 3–4. sz. 107.

[123] Ld. pl. *R. Várkonyi Á.:* Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Sz 1972. 683., 642.

[124] ETA I. köt. 101.

György nem támadt a törökre mint Bocskai István, mégsem lehetett maradásuk a a fejedelmi trónon. Pusztán azért, mert ellene szegültek némely szultáni tiltó parancsnak.

A török birodalomban hosszabb időt eltöltő és a portai erőviszonyokat jól ismerő Bethlen Gábor *viszonylagosan* szabad külpolitikai tevékenységet folytathatott Nyugat-Európában. Akadtak, akik úgy látták, mintha Bethlen irányítaná a török külpolitikát. Ez a hiedelem nem spontán keletkezett: maga Bethlen igyekezett ezt a látszatot kelteni és táplálni számos megtévesztő szándékú információjával. Arra törekedett, hogy barát és ellenség előtt a ténylegesnél hatalmasabb politikai és katonai tényezőnek tüntesse fel magát. Kétségtelen tény, hogy különböző „praktikák" igénybevételével el tudta érni azt, hogy egyes, a politikai céljait keresztező pasák „selyemzsinórt" kapjanak, s akadtak olyan törökök, akik az ő támogatását kérték egy-egy magyarországi tisztség elnyeréséhez. Az alapvető, lényegi kérdésekben azonban neki is igazodnia kellett a török politikai vezetők elképzeléseihez. Elegendő talán arra utalnunk, hogy csakis azután merte elfogadni magyar királlyá választását is, miután nagy erőfeszítések árán megszerezte hozzá a porta engedélyét.[125]

A politikai függés ellenében a szultán által elismert erdélyi uralkodók bizton számíthattak arra, hogy szükség esetén rövid időn belül segítségükre jön akár *15–20 000 főnyi török, tatár és román katonaság is.*[126] *Ez a fegyveres erő képezte az erdélyi fejedelmek igazi hatalmi bázisát,* s nem pedig az a 2–3000 főnyi udvari katonaság, amelyet tartani tudtak.[127] Voltak fejedelmek, mint például Báthory Gábor vagy II. Rákóczi György, akik a hajdúságban igyekeztek megtalálni a belső hatalmi bázisukat. Az erdélyi rendekkel szemben lehetett is rájuk támaszkodni, de a török ellen már nem védhették meg a hajdúk az erdélyi fejedelmeket!

Az erdélyi rendek tanulékonyaknak bizonyultak: rövid idő alatt felismerték, hogy aki a szultán bizalmát élvező fejedelem ellen fellép, az a portával találja szemben magát. Ez pedig kilátástalanná tett minden rendi megmozdulást és egyúttal szinte korlátlan hatalmat biztosított az erdélyi fejedelmeknek a rendek felett. Ha valakinek panasza volt az uralkodó ellen, azt nem az inkább csak amolyan alkotmányos dekorációként funkcionáló országgyűlésen mondta el – ahonnan bármikor kiemelhették és akár azonnal a vesztőhelyre is vihették a fejedelmi poroszlók –, hanem a szultáni udvarban. Persze ez sem volt éppen veszélytelen dolog! A török hatalom erdélyi politikájának egyik alapelve volt az, hogy a fejedelemségben lehetőleg belső nyugalom legyen. Ezért, valamint mert a nyugati hatásoktól még meg nem „fertőzött" török vezetők számára meglehetősen idegenek is voltak a rendi „rezgelődések", a panaszttevőnek sok esetben életfogytiglani fogság, ha nem éppen „selyemzsinór" jutott osztályrészül.[128]

[125] Ld. erről bővebben *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 70–76.

[126] A XVII. század folyamán többször is sor került katonai segélynyújtásra. Így pl. 1602-ben, 1604–1605-ben, 1611-ben, 1613-ban, 1623-ban, 1626-ban, 1644-ben, 1690-ben.

[127] Ld. HK 1894. 108–113., *Nagy L.*: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp. 1961. 158–159., *uő.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 42–44., EOE IX. köt. 203., MHHD XXIV. köt. 376., vagy MTT XXVII. köt. 85.

[128] *„Ha valaki az erdélyi fejedelemségért vagy a magyar királyságnak tőllünk való kívánásáért hozzánk jőne . . . érdem szerint büntetődjék"* – ígérte Ahmed szultán Bocskainak. (ETA II. köt. 326.) Ld. uo. 340., 346. Ennek ellenére a portai politikusok időnként támogattak fejedelmi ellenjelölteket a trónon ülők zsarolására.

Ezeknek a történelmi körülményeknek a figyelembevételével nem lehet különösebben meglepődni az erdélyi rendek szervilizmusán, amely olyan méreteket öltött, hogy a rendi országgyűlés nem egy esetben még meg is köszönte a fejedelmeknek a nemesség ellen elkövetett törvénysértéseket! Az elégedetleneknek tulajdonképpen egyetlen lehetőségük volt: emigrálás a királyi Magyarország területére. Ez viszont együtt járt erdélyi javaik elvesztésével. Emiatt az erdélyi rendek – néhány félénk kísérlettől eltekintve – csak akkor merészeltek ellentmondani a fejedelmeknek, vagy megbírálni azok politikáját, ha valamelyik fejedelem kegyvesztett lett a portán.[129] Viszonylag legtöbb önállósággal a szász polgárok rendelkeztek, akik városaik erős falai mögött nagyobb biztonságban érezhették magukat mint a nemesek az udvarházaikban. Arra persze ők is vigyáztak, hogy ellenkezéseiket lehetőleg olyan portai hatalmi tényezők támogatásával fedezzék, akiket pénzzel, ajándékokkal a pártjukra vonhattak.

Érthető az is, hogy az erdélyi rendek kiszolgáltatott helyzete nem volt különösebben vonzó állapot az ekkor nagy rendi szabadságjogokat élvező magyarországi nemesség számára.[130] Ennek viszont az lett a törvényszerű következménye, hogy amint a magyarországi protestánsok kisebb-nagyobb csoportja által segítségül hívott erdélyi fejedelmek ismételten megszilárdították a magyar nemesség rendi és egyéb jogait a Habsburg-hatalommal szemben, a magyarországi uralkodó osztály igyekezett mielőbb kiszakadni az erdélyi fennhatóság alól. Az Erdélyhez tartozást *„rossz, káros* dolog"-nak nevezte Rákóczi György is, jóllehet 1619-ben azok közé tartozott, akik – Eszterházy Miklós megfogalmazása szerint – *„Bethlent hitták vagy kedvvel vették"*. Az is igaz, hogy erdélyi fejedelemként az első adandó alkalommal ő is megszerezte Felső-Magyarországot, akár nagy elődje, s ekkor ő sem minősítette az Erdélyhez tartozást valamiféle rossz, káros dolognak.[131]

A három abszolutizmus – abszolutista törekvés – egyidejű jelenléte a három részre szakadt országban különösen bonyolulttá tette a rendek és a központi hatalom kapcsolatát. A magyarországi rendiséggel kompromisszumokat kötő bécsi udvar sorozatosan felkelésekre buzdította az erdélyi rendeket a fejedelmek ellen, s az otthon nemegyszer amolyan „kis szultánokként" viselkedő erdélyi fejedelmek a magyarországi rendi törekvések fő támaszai voltak több mint egy évszázadon át. S a török birodalomban a rendi jogokat nem ismerő szultáni despotizmus is Magyarországon nemegyszer a Habsburg-ellenes rendi megmozdulások fő védnökeként lépett fel a 17. század folyamán.

Ennek a rendkívül bonyolult problémának az elemzése azonban már túlnő az írásnak a keretein, amely három „boszorkányper" igaz történetének feltárásával kívánt

[129] Így pl. II. Rákóczi György ellen 1657. után (Ld. ETA IV. köt. 285–288.) Eszterházy Miklós 1624. október 10-én azt jelentette az uralkodónak Bethlenről: *„magát elbízva hiszi, hogy e részről sem személyét, sem hivatalát, sem birodalmát nem érheti legkisebb veszély is. Ellenben a töröktől nemcsak retteg mind folyvást, de meg van a felől is győződve, hogy fejedelmi méltóságától egyedül az foszthatja meg; készebb lesz tehát, mintsem magát szerencséltesse, a töröknek bármi akaratját kelletlen is teljesíteni."* (Eszterházy M. . . . II. köt. 116).

[130] Eszterházy Miklós 1619-ben így tiltakozott Bethlen magyar fejedelemsége ellen: *„feltalálod bizony benne mind szabad választásodnak elvesztét, mind nemességednek sérelmét, s mind penig országod törvényének teljességesen való elrontását."* (Eszterházy M. . . . I. köt. 78.) 1620-ban maga Bethlen is így írt: *„Magyarország nem olyan mint Erdély, nem parancsolhat ennek hatalmas császár* (ti. a szultán) *és a vezérek, mert nem vennék soha fel is."* (ETA I. köt. 330.)

[131] Ld. Bethlen pol. lev. 466–467. Vö. HK 1957. 1–2. sz. 199. Eszterházy M. . . . I. köt. 67. 68.

némi bepillantást nyújtani a 17. századi erdélyi belpolitikai viszonyokba, új világításba helyezve a fejedelmi hatalom jellegét, megmutatva annak fő tartópillérét is. Mindezzel persze korántsem kívántuk és kívánjuk elvitatni azoknak a gazdasági és társadalmi sajátosságoknak a szerepét és a jelentőségét a hatalmi viszonyok alakulásában, amelyek Erdély történeti fejlődésének a magyarországitól nem egy vonatkozásban eltérő jellegéből adódtak. Csupán arra kívántunk rámutatni, hogy – nézetünk szerint – a török porta támogatása volt a *legfontosabb* tényező a belpolitikai téren szinte korlátlan erdélyi fejedelmi hatalom kialakulásánál és több mint egy évszázadon keresztüli fennmaradásánál.

Történetírói aggályok és remények

Szekfű Gyula a sokat támadott Bethlen-életrajzot *Ranke* szavait idézve vezette be: „Gyakran hallottam művészektől, hogy nem ajánlatos olyan tárgyba fogni, amelyre nézve az emberek már pártokra szakadtak, mert vagy az egyik, vagy a másik bizonyára megsértődik; *a történész azonban nem zárkózhat el ez elől, hiszen ez az ő legigazibb feladata.*"[132] A huszadik század első felének nagy magyar történetírója hiányolta azt, hogy a magyar történetírás nem szívlelte meg Ranke szavait és „következetesen kikerülte az ilyen kontroverz eseményeket és emberek történetét". Szekfű megkísérelte követni Ranke útmutatását, és igyekezett a maga bonyolultságában, ellentmondásosságában megrajzolni Erdély legnagyobb fejedelmének történeti portréját. Az eredmény: „A száműzött Rákóczi" megjelenését követőhöz hasonló nagy felháborodás. Voltak,akik őt is – akárcsak Móricz Zsigmondot – megvádolták Bethlen emlékének a „meggyalázásával".[133]

Vajon csupán az elmúlt időszak túlhajtott nacionalizmusa szülte ezeket az élesen elítélő, elfogult véleményeket? Úgy tűnik, nem, mert az új utakon elinduló magyar történetírás is fölöttébb ridegen ítélte meg Szekfű Bethlen-portréját. „Habsburg-legitizmus, *nemzetellenes gondolatmenet* van beleépítve a pártatlan igényű, álobjektív Bethlen monográfiába" – olvashatjuk a zord ítéletet Szekfű munkájáról – „Egy halálra ítélt osztálynak *a nemzeti érdekek iránti közömbösségét, a nemzeti hagyományok tiszteletének hiányát* tükrözi vissza a Szekfű által létrehozott Bethlen-felfogás", amelytől „nem áll messze a hitlerfasiszta történetírás véleménye sem".[134]

Valóban ilyen torz képet rajzolt volna Szekfű azáltal, hogy megkísérelte Bethlen alakját visszahelyezni abba a történeti talajba, amelyből – meglátása szerint – a valóságban kinőtt? Ennyire visszájára fordult volna az a törekvés, hogy a szerző Bethlen alakját kiragadja „a századok folyamán rárakódott kontroverz elemek közül"?

Nehéz lenne röviden, egyértelmű igennel vagy nemmel felelni arra a kérdésre, hogy sikerrel járt-e Szekfű célkitűzése. Vitathatatlanul óriási érdeme az, hogy a hungarocentrizmus és a provincializmus korlátai közül kiemelve vizsgálta Bethlen alakját és történeti szerepét. Emellett számos részkérdésben meglátta és feltárta a történeti valóságot. Igaz, hogy nem egy esetben inkább megérzés, mint adatok alapján. Szekfű Gyula

[132] *Ranke:* Zur deutschen Geschichte. Vom Religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Krieg. VII. köt. 105.

[133] Ld. *Szekfű Gy.:* i. m. 5. Vö. *R. Kiss I.:* Az átértékelt Bethlen Gábor. Debrecen, 1929. 8.

[134] *Wittman T.:* Bethlen Gábor mint hadszervező. klny. Sz. 1951. 3–4. sz. 5. 6.

ugyanis – könyvének tanúsága szerint – meglehetősen felületesen ismerte a Bethlen-korabeli Erdély történetét. A biográfia viszonylag kevés forrásanyag alapján készült, s az ismeretlen vagy kevéssé ismert részleteket nem mindig sikerült pusztán képzelőerővel, találó „beleérzéssel" áthidalnia. Emiatt a munkából több pontatlan, ténybelileg nem helytálló megállapítást lehetne idézni. E hiányosságot nem azzal kapcsolatban jegyezzük meg, hogy Szekfű nem látta meg a három boszorkányper valódi tartalmát és indítékait, hiszen azok lényegét és politikai hátterét Bethlen Gábor mesteri módon rejtette el a 17. századi erdélyi történelemmel Szekfűnél sokkal tüzetesebben foglalkozó történészek elől is. Azonban – legalábbis könyvének tanúsága szerint – nem látta meg azt sem, hogy a török kori Erdély nem azért lett Magyarország „véres sarka", mert a fejedelmei vérengzőbb természetűek vagy tirannusabb hajlamúak voltak, mint az I. Lipótot megelőző Habsburg-uralkodók, hanem azért, mert a szultáni elismerésből származó török katonai bázis lehetővé tette a központi hatalom bármilyen erélyes, drasztikus fellépését is a rendekkel szemben.[135] Amikor az erdélyi fejedelmek török támogatás nélkül próbáltak ilyen belpolitikát folytatni – mint például Báthory Zsigmond 1594 után, Báthory Gábor 1612–1613-ban, II. Rákóczi György 1657 után, vagy Kemény János 1661-ben – csak átmeneti eredményeket tudtak elérni; uralmuk eleve bukásra volt ítélve. A királyi Magyarországon a Habsburg-uralkodók – Rudolf próbálkozásait leszámítva – csak a Wesselényi-összeesküvés megtorlásakor mertek olyan belpolitikai eszközökhöz nyúlni, amilyeneket az erdélyi fejedelmek több mint egy évszázadon keresztül magától értetődő természetességgel alkalmaztak a rendi ellenállás letörésére. Az európai hatalmi viszonyok változásai miatt azonban I. Lipót és utódai is csak ideig-óráig tudtak olyan korlátlan hatalomra szert tenni Magyarországon, mint amilyet a török hatalom biztosított a fejedelmeknek Erdélyben. Úgy tűnik, hogy a spanyol király, a pápa és a katolikus német fejedelmek együttes támogatása sem jelentett olyan szilárd támaszt, mint a szultáni elismerésből származó török katonai segítség!

Persze lehetséges az is, hogy Szekfű Gyula felismerte ennek a szinte korlátlan erdélyi fejedelmi hatalomnak a legfontosabb fundamentumát, de „A száműzött Rákóczi" miatt személyében is olyan hevesen támadott történész meghátrált a mítoszokat teremtő nemzeti érzékenységet sértő igazság kimondása elől. A Bethlen-biográfiát enélkül is hevesen támadták: volt aki „szellemi párbajra" hívta ki Szekfűt Bethlen állítólagos „gyalázása" miatt!

A romanticizáló és idealizáló munkáktól befolyásolt nemzeti közvélemény azonban még ma sem mindig könnyen fogadja el a hagyományostól eltérő ábrázolást, vagy a köztudatba belegyökerezettel ellentétes megállapítást. Hát még olyan súlyos „vádak" igazát, hogy egy kiemelkedő s ma is méltán megbecsült történeti személyiség politikai céljai megvalósításához ma már elítélendőnek tartott eszközöket *is* igénybe vett! Mint ahogyan például Erdély legnagyobb fejedelme tette a három „boszorkányper"-nek álcázott, a valóságban a családi vagyon növelését szolgáló koholt perek esetében.

[135] Nem tükrözik ezt a felismerést jelen munka szerzőjének korábbi írásai sem. Ld. pl. *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 454–455., vagy *uő.*: A XVII. századi Habsburg ellenes harcok értékeléséhez. A török szövetség problematikája a Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György vezette küzdelmekben. HK 1963. 2. sz. Erdély török kapcsolata alakulásának kutatásánál az eddigieknél jobban figyelembe kell vennünk a török birodalom belső erőviszonyainak ingadozását, valamint a Habsburg-török kapcsolatok változásait is.

Feltehetően lesznek olyanok, akiket a legegyértelműbb bizonyítékok sem győzhetnek meg arról, hogy Bethlen Gábor, a nemzeti és a protestáns vallásszabadság e bajnoka, ilyen eszközöket *is* alkalmazott politikájában. Mások esetleg hajlamosak lesznek kegyeletsértést látni e kérdés bolygatásában, vagy legalább is valamiféle „deheroizáló" szándékot. Jóllehet szubjektív vélekedések ellen küzdeni meglehetősen reménytelen ügy, e sorok írója mégis szeretné elmondani, hogy a három „boszorkányper"-nek álcázott birtokszerző per valóságos történetének feltárásával semmiféle ilyen, vagy ehhez hasonló szándék nem vezérelte és Bethlen Gábort ma is Erdély legnagyobb fejedelmének, nemzeti múltunk méltán megbecsült nagy alakjának tekinti. *De a 17. századi, késő-feudális kori magyar történelem kimagasló személyiségének, aki saját kora erkölcsi-politikai normái szerint élt és cselekedett.*

Talán nem tekinthető puszta véletlennek, hogy a machiavellizmusról legújabban megjelent könyv Móricz Erdély-trilógiájából vette a mottóját?[136] A machiavellizmus tanai Erdélyben valóban hamar elterjedtek, s a gyakorlatban talán senki sem alkalmazta magyar földön oly eredményesen azokat, mint Bethlen Gábor. Ezt már régebbi életrajzírói némelyike is észrevette, de az erre utaló megállapításokat mindig nagy nemzeti felháborodás kísérte. Mintha valamiféle gyalázkodás számba menne az, hogy valakit saját kora egyik vezérlő eszméje képviselőjének neveznek. Voltak, akik elismerték Bethlen politikájának machiavellista vonásait, de azonnal mentegetni is igyekeztek őt emiatt,[137] jóllehet Bethlen levelei arról tanúskodnak, hogy a nagy fejedelemnek szinte passziója telt barát és ellenség mesteri félrevezetésében. Ebben a korban különben amelyik politikai vezető nem ezeknek az elveknek megfelelően cselekedett, nem is számíthatott sikerekre.

Szekfű Gyula az oly sokat támadott Bethlen-biográfiát ezekkel a szavakkal zárta: „A történet folytonos konfliktusában az embert, az egyént újra legyőzték azon homályos erők, melyek munkájából állnak elő, embereket keményen, lebírhatatlanul szolgálatukba fogva a történet századai."[138] Ezek a „homályos erők" a valóságban nem mások, mint a termelőerők fejlődése történetének, az osztályharcok történetének és az emberi gondolkodás fejlődése történetének a törvényszerűségei. Bármily kiváló egyéni képességekkel is kiemelkedő történelmi személyiséggé csak akkor válhat valaki, ha nem csupán felismeri, de hatékonyan közreműködik is ezeknek a törvényszerűségeknek az érvényesülésében.

Vajon megfelelt-e Bethlen Gábor fejedelem politikai tevékenysége ezeknek a történelmi követelményeknek? Mennyiben szolgálták politikai céljai és tettei a haladás ügyét?

[136] *Szigethy G.*: i. m. 5.

[137] *Angyal Dávid* írta Bethlenről: *„Sokáig és keményen tusalakodott oly hatalmakkal, melyeknek páncéljáról a jámborság fegyverei visszapattantak volna."* (Magyarország története II. Mátyástól II. Ferdinánd haláláig. Bp. 1898. 422.) Vö. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor politikai levelei, Bevezetés, l. *Wittman Tibor* 1951-ben megjelent tanulmányában élesen elítélte nemcsak *Szekfűt*, aki szerinte *„a sötét önzésre vonatkozó sablonformákat, az államrezon elméletét a német szellemtörténettől kölcsönzi, és készen ráhúzza Bethlenre"*, – de *Makkai László, Tolnai Gábor* és *Kosáry Domokos* Bethlenre vonatkozó értékeléseit is, deklarálva a következőket: *„Az ügyeskedő, praktikázó diplomata, az igazi gondolatait barokkos frázisokkal elrejtő machiavellista fejedelem Szekfű által megrajzolt alakja megfosztja népünket egyik legnagyobb nemzeti hősétől, életerős vonásait a felismerhetetlenségig torzítja, zsugorítja."* (i. m. klny. a Sz 1951. 3–4. számából, 5–6.)

[138] *Szekfű Gy.*: i. m. 279.

Ő maga így vallott legfőbb politikai célkitűzéséről:

„Midőn még elsőben úgy mint Erdélyből kiindultam, akkor csináltattam volt egy szablyát, melynek az hivelyét arannyal buríttattam és legelőször akkor kötöttem fel a végre, hogy *igaz magyar lévén nemzetemnek szolgáljak vele* mindaddig, valamíg oldalamról le nem ódozzák." Más leveleiben azt olvashatjuk: „Meggyőzött sokképpen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy istennek igaz tiszteletihez való zélusom, hogy *istennek tisztessége mellett nemzetünk szabadságáért* kitámadjak." *„Istenhez való zélusomból, nemzetemhez való szeretetemből* én is im felköltem, nem szánom végtére halálomat érettek elfogyatni, mint igaz magyar."[139]

Kemény János a fejedelmek által megjelölt politikai célokat általánosságban csupán *„praetextusoknak"* minősítette, mert azok valójában mindig *„magok világi hasznokat keresik"*.[140] A Bethlennel szemben álló Eszterházy Miklós 1623 őszén készített memorandumában amellett tört lándzsát: „a magyarok már tapasztalásból tudják, hogy *Bethlen nem visel háborút sem a hitért sem a szabadságért* . . . ő egyedül magának keres és a töröknek".[141]

A nagy hivatásérzete és mély hazaszeretete mellett önfeláldozó bátorságáról is nemegyszer tanúbizonyságot tévő Bethlen Gábor egész életműve azt tanúsítja, hogy őszinte hittel, mély belső meggyőződéssel vallott ezekben a levelekben politikai céljairól. Valóban a nemzeti ügy istentől kiválasztott szolgájának érezte magát, akinek a töröktől meg nem szállt magyar föld egyesítése és itt a nemzeti monarchia megteremtése érdekében jól kell sáfárkodnia a reá bízott „tálentumokkal". Egyéni ambícióit szoros egységben látta nemcsak a protestantizmus, de az egész magyar nemzet érdekeivel. Ez a zsoltáros hittel átszőtt szilárd politikai meggyőződés vitte újra és újra, fáradtan, törődött testtel is a göröngyös és oly sok veszélyt, megpróbáltatást rejtő hadak útjára. Olyan célokért, amelyeket ma is a haladás érdekében állóknak tekintünk.

Bethlen Gábort magasztos célok hevítették, de mint politikus és hadvezér jól tudta azt is, hogy a sikernek, „az istennek tetsző dicsőség" kivívásának elengedhetetlen előfeltétele a politikai tervek megvalósításához szükséges *gazdasági fundamentum* megteremtése. Ennek a szolgálatában állt többek között a három „boszorkányper"-nek álcázott „fiskális per" is.

E sorok írója meri remélni, hogy a *„Báthory Gábor szépasszonyok hosszú farsangjának három villó tündére"* ellen folytatott perek hátterének és való történetének a feltárása is közelebb viszi a magyar történetírást a nemzeti múlt teljesebb, igazabb megismeréséhez.

[139] Bethlen szavait ld. TT 1879 455., Bethlen pol. lev. 119., 153. Vö. *Hatvani (Horváth) M.:* Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból. Pest, 1859. IV. köt. 154., vagy TT 1879. 545. Politikai céljai legújabb megítéléséről ld. *R. Várkonyi Á.:* i. m. 621., vagy *Kosáry D.:* Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. században. „Valóság" 1973. 9. sz. 33.

[140] *Kemény J.:* i. m. 315.

[141] Eszterházy M. . . II. köt. 74.

Lukács Lajos:

A VATIKÁN ÉS VERSAILLES-I KORMÁNY KAPCSOLATA AZ 1871-ES PÁRIZSI KOMMÜN IDŐSZAKÁBAN

Különös tekintettel a párizsi nuncius és a vatikáni államtitkárság levelezésére a Vatikáni Titkos Levéltárban

A porosz–francia háború és az annak nyomán kialakuló franciaországi és nemzetközi változások szoros összefüggést mutatnak az Egyházi Állam alapvető létével, további sorsával. A Szentszék mindig is különös figyelmet fordított a párizsi nunciusok működésére, amit Franciaország geográfiai helyzete éppen annyira indokolttá tett, mint állandó érdeklődése az itáliai félsziget sorsa iránt és nem kevésbé a francia katolicizmus kimagasló európai állása, melynek hatalmával, befolyásával Rómában lehetett és kellett is mindig számolni. Ezek a történelmileg tartósan adott tényezők, melyek ha változó intenzitással is, de nyomon kísérhetők az Egyházi Állam középkori és újkori történetében egyaránt – a 19. század közepétől fogva, csak további, még erőteljesebben ható tényezőkkel szaporodtak és fonták szorosabbra a katolicizmus központjának és francia oltalmazójának kapcsolatait. Elegendőnek tűnik utalnunk a francia köztársaság fegyveres intervenciójára 1849 tavaszán a római köztársaság elfojtására és az előzetesen Gaëtába, majd Porticibe menekült IX. Pius visszahelyezésére pápai székébe, az Egyházi Állam restaurálására.[1] Mindezek az események vetették meg ugyanis Róma tartós francia katonai megszállásának alapjait, melynek hiányában nehezen lett volna elképzelhető a pápaság világi hatalmának meghosszabbítása még további két évtizedig. Anélkül, hogy eltekintenénk a francia fegyveres intervencióval együtt járó nemzetközi bonyodalmaktól, valamint a Szentszék indokolt, vagy alaptalan aggodalmaitól a további következményeket illetően – jelezhetjük, hogy hosszabb ingadozás, tépelődés után, végül is IX. Pius 1850 tavaszán visszatér Rómába – hol a forradalmi veszélyekkel szemben a francia fegyveres erő nyújtotta számára az alapvető védelmet és tette lehetővé az egyházi jellegű államvezetés – bizonyos reformoktól ugyan nem mentes – restaurálását. A legmagasabb egyházi körök bármennyire is szimpatizáltak egy esetleges római osztrák intervencióval is – de ennek nemzetközi feltételei hiányában, kénytelen- kelletlen, de beletörődtek az Egyházi Állam védelmét hozó francia segítség igénybevételének változatába.[2] Az a százados rivalizáció,

[1] Vö. *G. Spada:* Storia della rivoluzione di Roma e della restaurazione del governo Pontificio dal 1 giugno 1846 al 15 luglio 1849. I–III. Firenze, 1868–1870. III. 392. és köv.; *R. M. Johnston:* The Roman Theocracy and the Republic 1846–1849. London, 1901; *E. Bourgeois–E. Clérmont:* Rome et Napoléon III. (1849–1870). Paris, 1907; *G. Leti:* La Rivoluzione e della Repubblica Romana 1848–49. Milano, 1913; *Alberto M. Ghisalberti:* Roma da Mazzini a Pio IX. Milano, 1958.

[2] *Luigi Carlo Farini:* Lo stato romano dall'anno 1815 all'anno 1850. I–IV. Torino, 1850–1853; *G. Leti:* Roma e lo Stato Pontificio dal 1849 al 1870. I–II. Ascoli Piceno, 1911; *Antonio Capograssi:* La Conferenza di Gaëta del 1849 e Antonio Rosmini. Roma, 1941; *Paolo Della Torre:* L'opera riformatrice ed amministrativa di Pio IX fra il 1850 e il 1870.

mely Franciaország és Ausztria itáliai hatalmi birkózásában is jelentkezett, 1848–49-ben egy olyan sajátos erőegyensúllyal végződött, mely Itália további területi felaprózódását rögzítette, tág lehetőséget biztosítva Franciaország és Ausztria számára egyaránt, nemcsak itáliai befolyásuk érvényesítésére, de jelentős területek katonai megszállására is. Ebben a történelmi szituációban az érdekek bonyolult összetétele jutott kifejezésre, melynek előnyeit Róma kétségtelenül igyekezett a maga számára hasznosítani. Vitathatatlanul az Egyházi Állam itáliai állása a problémák tömegét vetette fel, súlyos gátat állítva a történelmileg indokolt olasz nemzeti egység megvalósítása elé – minthogy konzerválta mind a belső, mind a külső gátjait is a Risorgimento vezető célkitűzéseinek, a nagyon is esedékes társadalmi és politikai feladatok megoldásának. Ha az itáliai változások valamennyi kritikus történelmi szituációja, háborús és társadalmi konfliktusa tovább is élezte az Egyházi Állam túlhaladott léte és az itáliai szükségletek között feszülő ellentmondásokat, ennek ellenére a római Kúriának többé-kevésbé mindig is sikerült kivágnia magát a rendkívül kényes helyzetekből, melyek akár 1859-ben, 1860-ban, 1862-ben, majd 1866–67-ben is oly nyomatékkal felmerültek.[3] Természetesen az olasz progresszió megmegújuló kísérleteivel szemben az Egyházi Állam a maga belső erejével aligha tudott volna a siker reményében szembeszállni. Ehhez óhatatlanul szüksége volt elsősorban III. Napóleon Franciaországa – bármennyire is ellentmondásos és kockázatos – de mégis folyamatosan jelentkező támogatására. Az Egyházi Állam területén állomásozó francia katonai alakulatok és a francia konzervatív-katolikus társadalmi erők tartós figyelme, érdeklődése és szerepe az itáliai változások folyamatában – olyan tényezőknek tekinthetők, melyek a pápaság sorsának alakulását 1850 és 1870 között döntő mértékben befolyásolták.[4]

Mindennek tekintetbe vétele mellett nagyon is érthetővé válik az a feszült figyelem, várakozás és aggodalom, mellyel Rómából mérlegelték a porosz–francia háború alakulását. Amit az olaszországi eseményekből nagyon is jól előre ki lehetett számítani – III. Napóleon bukása, a francia csapatok kivonása Rómából, óhatatlanul maga után vonja a megoldásra váró történelmi feladatok esedékes rendezését is. A francia seregek sedani veresége és Rómának az olasz királyság csapatai által történt elfoglalása között mindössze 18 nap telt el és ez nagyon is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a nemzetközileg elszigetelődött, francia támaszától elesett pápai hatalom, a Porta Pia szimbolikussá vált

[3] *R. De Cesare:* Roma e lo Stato del Papa dal ritorno di Pio IX al 20 settembre. 1850–1870. I–II. Roma, 1907; *Bolton King:* Storia dell'Unità Italiana. I–II. Milano 1909–1910; *A. Luzio:* Aspromonte e Mentana. Firenze, 1935; *G. Del Bono:* Cavour e Napoleone III. Le annessioni dell'Italia centrale al regno di Sardegna 1859–60. Torino, 1941; *Adolfo Omodeo:* Difesa del Risorgimento. Torino, 1955; La guerra del 1859 nei rapporti tra la Francia e l'Europa, a cura di A. Saitta. I–V. Roma, 1960–62; *G. Candeloro:* Storia dell'Italia moderna. IV. 1849–1860. Roma, 1966.

[4] Vö. *A. Debidour:* Histoire des rapports de l'Église et de l'État en France de 1789 à 1870. Paris, 1898; *P. Silva:* La politica di Napoleon III e l'Italia (Nuove Rivista Storia. 1927); *C. Pouthas:* Histoire politique du Second Empire. Paris, 1956; *G. Dethan:* Napoléon IIIe et l'opinion française devant la Question Romaine 1860–1870 (Rassegna Storica Toscana. 1957. Fasc. III–IV); *P. Pietro Pirri* S. J.: Pio IX e Vittorio Emanuele II dal loro carteggio privato. III. Questione Romana 1864–1870. 2 parti. Roma, 1960; *N. Blakiston:* The Roman Question. Extracts from the dispatches of Odo Russell from Rome 1858–1870. London, 1962.

betörése után véglegesen összeomoljon és a Vatikán ősi falai körébe vonuljon vissza.[5] Az 1870–71-es történelmi fordulat alaposan átalakította Európa térképét, és ami még ennél is fontosabbnak tekinthető, tartós megoldáshoz juttatta az olasz és a német nemzeti kérdést. Amennyiben a római Kúria a két évtizedes nemzetközi oltalmat felhasználta volna a nagyon is esedékes belső reformok végrehajtására – nemzetközi helyzete, állása korántsem mutatott volna olyan nagyfokú elszigeteltséget és magárahagyatottságot, mint ahogy az Róma elfoglalása időpontjában jelentkezett. De az a pápai hatalom, mely bizonyos közigazgatási-pénzügyi reformoktól eltekintve, nagyon is óvakodott az idők szava által diktált feladatok felmérésétől – ellenkezőleg, ellentétes eszmei töltetű kezdeményezéseivel és propagálásával, csak ellenfeleinek számát növelte és egyébként is nehéz helyzetét fokozta. Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának előtérbe állításával, majd dogmává emelésével az 1850-es években, a Quanta cura enciklikával és a hozzá csatolt Syllabusszal 1864-ben, ezt követően pedig a pápai csalhatatlanság dogmává emelésével az I. Vatikáni zsinaton – mind-mind olyan jelenségek voltak, melyek nemcsak a pápaság világi ellenfeleinek számát növelték, de erőteljesen kiváltották a katolicizmuson belüli mérsékeltebb elemek titakozását is. Ilyen körülmények között a porosz–francia háború végkimenetele valóban katasztrofális következményeket vont maga után Róma számára.[6] Nemcsak arról volt szó, hogy a háborús események egy francia császár helyett egy német császárral ajándékozták meg Európát, de ez a szerepcsere egy katolikus jellegűnek tartott nagyhatalom helyett egy protestáns többségű nagyhatalom kialakulására vezetett. Egyébként is jogosan merült fel az aggodalom és a várakozás a harmadik francia köztársaság megalakulásával kapcsolatban, melynek helyzete, társadalmi tartalma, bel- és külpolitikája egyaránt számtalan bizonytalanságot rejtett magában. Ugyan az a mód, ahogy a Thiers vezette kormány bel- és külpolitikai működése kibontakozott, hamarosan kezdte eloszlatni a Szentszék félelmeit.[7]

Flavio Chigi, aki 1861 őszétől állt a nagyfontosságú párizsi nanciatúra élén, viszonylag fiatalon indult el egy nagyon is felelősségteljes diplomáciai pályán. 46 éves, amikor Bajorországban képviseli a Szentszék érdekeit. A Münchenben eltöltött fél évtizedes nunciusi szolgálatai alatt Giacomo Antonelli bíboros államtitkár messzemenő bizalmát érdemelte ki és éppen magas fokú érdemei elismeréseképpen helyezték a római Kúria szempontjából mindenképpen első osztályú párizsi nunciatúra élére. Az az évtized, melyet III. Napóleon udvara mellett töltött, egy kevésbé energikus és határozott

[5] Vö. *Raffaele Cadorna:* La liberazione di Roma nell'anno 1870 ed il Plebiscito. Torino, 1889; *K. A. Eickholt:* Roms letzte Tage unter der Tiara. Freiburg im Breisgau, 1917; *H. Bastgen:* Die Römische Frage. I–III. Freiburg im Breisgau, 1917–1919. II. 615. és köv.; *N. Miko:* Das Ende des Kirchenstaats. I–IV. Wien, 1962–1970. III. 32. és köv.; I Documenti Diplomatici Italiani. II[a] serie. Vol. I. Roma, 1960; I[a] serie, Vol. XIII. Roma, 1963.

[6] *Josef Schmidlin:* Papstgeschichte der Neuesten Zeit. Zweiter Band. Papstthum und Päpste gegenüber den modernen Strömungen Pius IX. und Leo XIII. (1846–1903). München, 1934. 45. és köv.; *E. E. Y. Hales:* Pio Nono. New York, 1962; *Roger Aubert:* Il Pontificato di Pio IX (1846–1878). Torino, 1964. 345. és köv.

[7] Vö. *J. Simon:* Le Gouvernement de M. Thiers. I–II. Paris, 1878. I. 55. és köv.; *G. Hanotaux:* Histoire de la France Contemporaine (1871–1900). I–IV. Paris, 1903–1911. I. Le Gouvernement de M. Thiers. Paris, 1903. 86. és köv.; *J. Héritier:* L'Histoire de la Troisième République. I–II. Paris, 1932–33. I. 28. és köv.; *Jacques Chastenet:* Histoire de la Troisième République. I–V. Paris, 1952–57. I. L'Enfance de la Troisième 1870–1879. 50. és köv.

egyéniség számára, talán a képességek és tetterő hanyatlását hozta volna magával – de ez esetben nem így történt. Sőt éppen e nemzetközi eseményekben oly gazdag és válságos évtized – mely a francia császárság belső ellentéteit kiélezte, nemzetközi politikáját sorozatos kudarcokkal terhelte, mely Európában és Amerikában egyaránt a demokratikus mozgalmak újabb és újabb hullámát váltotta ki – tette fokozatosan óvatossá Chigi tevékenységét.[8] Az 1870-es háború gyors kibontakozása és a császárság bukása után – a párizsi diplomáciai testület tagjaihoz hasonlóan – a pápai nuncius is elhagyta a francia fővárost és először Toursban, majd a Thiers-kormány átmeneti állámáshelyén, Bordeaux-ban működött egy rövidebb ideig, később pedig a kormánnyal együtt Versailles-ba teszi át székhelyét.[9]

Chigi működésével kapcsolatban óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy a Vatikánba szorult és ezernyi problémával küzdő pápai kormányzat voltaképpen mit is várt, mit is óhajtott elérni Chigi küldetésén keresztül. Hogyan alakultak ki, fogalmazódtak meg azok a legfontosabb kérdések, melyekben a Vatikán támaszt és segítséget várt Franciaországtól? 1870 őszétől Rómába küldött nunciusi jelentések nagyfokú precizitással és gondossággal tárták a Szentszék elé a vesztes háború ezernyi gondját és problémáját, azt a módot, ahogy a Nemzeti Védelem kormánya igyekezett mindenképpen békességre jutni a porosz hatalommal.[10] Az 1871. január 28-án létrejött fegyverszünettel, mely a győztesek számára már biztosította területi követeléseik és a hadisarcra vonatkozó igényeik teljesítését – a köztársaság kormánya szabad kezet kapott az egyre kritikusabb belpolitikai válság rendezéséhez, a Versailles-ban gyülekező ellenforradalmi csoportok érdekeinek megfelelően.[11] Chigi jelentései hamarosan arról győzték meg a Szentszéket, hogy a francia császárság bukása voltaképpen nem is keltett pótolhatatlan űrt a vatikáni érdekek szempontjából és remélhető, hogy az új francia polgári kormány a maga nagyon is mérsékelt köztársasági irányával, konzervatív társadalmi törekvéseivel, kellő támaszává válhat a Szentszék érdekeinek. Ezen reményekre annál is inkább építeni kívántak, mert az események napról napra bizonyították, hogy Thiers kíván és tud is a monarchista képviselők óhajai szerint eljárni és voltaképpen a társadalom valamennyi konzervatív-ellenforradalmi jellegű erejét összefogni kívánja a Párizsban kialakult forradalmi góc mielőbbi letörése érdekében.[12]

Antonelli államtitkár, a bíborosok testülete aprólékos figyelemre méltatott minden hírt, ami ezekben a kritikus napokban Franciaországból, de elsősorban Versailles-ból érkezett, ahol összegyülekeztek mindazok a francia politikai erők, melyektől Róma még sokat várt és remélt. Ha voltak is bizonytalanságok kezdetben Thiers kormányelnök működésével kapcsolatban, azok hamarosan elültek és mind a nyilvánosságra került kormánynyilatkozatok, mind az azokat kísérő tettek, egyaránt indokolttá tették a Szentszék optimistább hangulatát a francia változásokkal kapcsolatban. A legfontosabb, amit

[8] Vö. *Giuseppe de Marchi:* Le Nunziature Apostoliche dal 1800 al 1956. Roma, 1957. 55, 127; *J. Maurain:* La politique ecclésiastique du Second Empire de 1852 à 1869. Paris, 1930. 668. és köv.

[9] Chigi Antonellinek, Bordeaux, 1870. dec. 23. (Archivio Segreto Vaticano – a továbbiakban: ASV. Segreteria di Stato – a továbbiakban: S. St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1695/645.).

[10] Chigi jelentései Antonellinek, 1870. okt. – dec. (uo.).

[11] Vö. *Hanotaux:* Histoire de la France. I. 20. és köv.

[12] Chigi Antonellinek, Bordeaux, 1871. febr. 13. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1741/1065); febr. 17. (uo. 1715/1072); 1871. febr. 26. (uo. 1717/1193).

Antonelli államtitkár Chigi nuncius lelkére kötött, hogy hozza az illetékes vezetők tudatára:a Franciaországot aggasztó politikai, kormányzati problémák rendezése közben sem szabad egy pillanatra sem megfeledkezniük arról, hogy „az egyház felséges fejét megfosztották a szabadságától, hogy függetlensége ezer módon bilincsbe van verve, ezernyi törvény köti, hogy méltóságát nap mint nap alázzák és a katolikus vallást alapjaiban veszélyezteti egy olyan törvényhozás – utal az olasz királyság parlamentjére – mely nem tisztel semmiféle jogot és eltűr minden gonoszságot".[13] A Szentszék legszívesebben látta volna, ha a francia kormány, több más kormánnyal együtt nemzetközi tiltakozási hullámot indít el a római események miatt és elszigetelik az olasz királyság kormányát, „amelynek minden meg volt engedve Európa zavaros helyzete és sok más olyan körülmény miatt, ami rámosolygott istentelen célkitűzéseire" – juttatta kifejezésre véleményét Antonelli 1871. március 15-én Bordeauxba küldött iratában. Ugyanitt a nuncius elsőrendű feladatává teszi annak kipuhatolását, hogy „milyen szellem hatja át a végrehajtó hatalom fejét – utal Thiersre –, melyek a minisztérium tendenciái, melynek hivatása szabályozni Franciaország sorsát ezekben a komoly pillanatokban". Majd felkéri Chigit: „használjon fel minden alkalmas találkozót arra, hogy rábírja ezen kormányt, tegyen valamilyen hatásos lépést védelmükben, az egyház feje oltalmazására . . . "[14]

A vatikáni körökben igen pozitívan értékelték Thiers versailles-i programadó beszédét, mely világosan és határozottan körvonalazta a feladatokat, a teendőket az 1871. március 18-án győzelemre jutott Párizsi Kommün felszámolásával kapcsolatban. Thiers programjának „lényeges alapja a rend visszaállítására vonatkozik és azon elvekhez való visszatérésre, melyek boldoggá teszik a népeket és biztonságossá a társadalmat" – hozta Antonelli véleményét Chigi nuncius tudomására – miután módjában állt alaposan tanulmányoznia a francia kormányelnök beszédét. „Adja az Úr, hogy ezen épületes művet véghezvihessék gyorsan és oly teljességgel, melyet a jelenlegi események súlyossága és kiterjedettsége megkövetel! Én azt hiszem, hogy a jó emberek egyetértenek Thiers úrral és különösképpen az országgyűlés többségével, mely tudja, mily nehezen érhető el ezen cél az országban, ha eltűrik azt, hogy a forradalmi párt büntetlenül tevékenykedjék más országokban és megsértse a legszentebb jogokat . . . "[15] Ezekben az annyira kritikus és sorsdöntő napokban, mikor a francia ellenforradalom és a forradalom erői döntő összeütközésre sorakoztak fel, amikor Franciaország jövője forgott kockán, amikor a társadalmi és politikai tényezőket messzemenően és elsősorban a belpolitikai problémák kötötték le – a római Szentszék a versailles-i kormánnyal vállalt szolidaritását hangsúlyozva is, elsősorban azokra a problémákra kívánta irányítani a figyelmet, melyek Róma körül bontakoztak ki. Chigi nuncius, akinek igazán közelről állott módjában áttekinteni a franciaországi állapotokat, aki nagyon is jól látta az erők lekötöttségét már irányban – elsőrendű feladatként kapta, hogy az itáliai „szörnyű gaztettekre", „az áldozatul esett pápa rovására elkövetett jogsérelmek" tarthatatlanságára hívja fel az illetékes francia körök figyelmét és mihamarább tettekben megnyilvánuló lépéseket érjen el.[16] Belegondolva a versailles-i kormány nagyon is bonyolult belső és nemzetközi helyzetébe,

[13] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. márc. 15. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 9. 1264).
[14] Uo.
[15] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. márc. 25. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1368).
[16] Uo.

aligha kétséges, hogy ez alkalommal a vatikáni kívánságok még akkor is alkalmatlan időpontban merültek fel a maguk sürgető követelményeivel, ha a kormány és az országgyűlés többsége a pápával vállalt is szolidaritást és elvileg egyet is értett a szentszéki panaszokkal. Egyébként Antonelli szabad kezet adott Chigi nunciusnak, józan belátására bízva, hogy mit lehet és szükséges tenni franciaországi és itáliai viszonylatban egyaránt. Ilyképpen hagyták jóvá a Vatikánban a nuncius döntését, hogy Bordeaux-ból ne Párizsba, hanem Versailles-ba tegye át székhelyét, hangsúlyozva ezen elhatározás helyességét, figyelembe véve a „dolgok borzalmas állását a fővárosban". A párizsi nép jogos elégedetlenségét követő határozottságát, szembefordulását az idegen megszállókkal együttműködő versailles-i kormánnyal „a pártoskodók merészségének és nyugtalanságának" ítélték a szentszéki körökben és „Őszentsége, aki szeretetteljes igyekezettel követi a baljós fázisokat, melyeket Franciaország átél", szomorú szívvel vette tudomásul a párizsi események alakulását. „Adja az Úr, hogy a forradalmat gyorsan le lehessen verni és teljes, hosszan tartó győzelmet arassanak azok, akikre bízva van az ország sorsának irányítása ezen válságos időkben" – juttatta kifejezésre Antonelli államtitkár a Vatikán óhaját 1871. március 27-én kelt, Chigi nunciushoz intézett levelében, – „Ezen reményekkel és ezek megvalósítását bejelentő híreket várva . . . " zárja sorait.[17]

A Szentszék világos és félreérthetetlen álláspontjában voltaképpen semmi különös és meglepő nem fedezhető fel, teljes összhangban állt addig is folytatott politikai irányával és Itáliában tapasztalt magatartásával. Ismerve a római Kúria számos esetben megnyilvánuló nemzetközi tevékenységének józanságát, óvatosságát és igyekeztét, hogy formai szempontból biztosítsák semleges állásukat az egyes országok belső problémáival kapcsolatban – a jelen esetben viszont ezzel ellentétes tendenciák jelentkezésének világos nyomaira bukkanunk. Mindez azonban nemcsak a rendkívül kiélezett franciaországi társadalmi harcokban leli magyarázatát, hanem abban a sajátos állapotban is, melybe a római Kúria 1870. szeptember 20-a után került – megfosztva világi hatalmától. Azon igyekezetet, hogy elvileg voltaképpen eltérő jelenségeket egy kalap alá vonjanak, és azonos természetűeknek és színezetűeknek tüntessék fel a párizsi kommünárok küzdelmét az olasz monarchia Rómát annektáló lépésével, már önmagában is fenntartásokat keltett még azokban is, akik alapjában véve mindkét jelenséget (ámbár más és más indokból) de elítélték. A vatikáni egykorú utasításokat – érkezhettek azok Párizsba, Bécsbe, vagy Madridba – kétségtelenül nagyfokú érzékenység, felháborodás, feszült indulat jellemezte, – a kialakult állapotok tűrhetetlenségének deklarálása, nem túlságosan figyelve fel az ezzel ellentétes, vagy legalábbis közömbös nemzetközi jelenségekre. A nemzetközi diplomácia szolidaritást vállaló, együttérzést hangsúlyozó diplomáciai jegyzékeiben nem volt ugyan hiány, de a Vatikánban várt segítség, konkrét lépések az olasz kormány ellen – sorra elmaradtak.[18] Nemcsak Chigi, de Falcinelli bécsi nuncius is hasonló értelmű segélyt kérő, sőt intervenciót is szorgalmazó utasításokat kapott, méghozzá félreérthetetlen határozottsággal. De az általános helyzeten, a nemzetközi erőviszonyok alakulásán ezek az erélyes hangú pápai iratok sem változtathattak. Falcinelli hiába keresi fel Beust kancellár után magát Ferenc József császárt is és vár rövid, határozott feleletet.

[17] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. márc. 27. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1370).

[18] Vö. *Bastgen:* Die Römische Frage. II. 643. és köv.; *Miko:* Das Ende des Kirchenstaates. III. 48. és köv.; *L. P. Wallace:* The Papacy and european diplomacy 1869–1878. Chapel Hill, 1948.

De a gyorsított válasz kiprovokálása egyáltalában nem javított IX. Pius pápa elszigetelt helyzetén és Bécsből is elutasító válasz érkezett.[19] Felismerhető, hogy a Vatikán diplomáciai működése éppen e bonyolult és kritikus helyzetben vesztett rugalmasságából, körültekintéséből és tapintatos modorából. Ez a körülmény természetesen nem könnyítette meg a nunciusok bonyolult munkáját. Mindezzel korántsem azt kívánjuk állítani, hogy az 1855-ös konkordátumot hatályon kívül helyező Beust-kormány, mely az 1868-as májusi vallásügyi törvényekkel érzékeny csapást mért a római Kúriára, 1870-ben és 71-ben azonos módon reagált volna a vatikáni óhajokra, mint Thiers kormánya.[20] Ez a különbség nagyon is jól kiolvasható Falcinelli és Chigi jelentéseiből, eltérő hangvételükből egyaránt. De a dolgok lényegét illetően, voltaképpen a várt és az óhajtott segítség sem Párizsból, sem Bécsből nem érkezett meg.

Chigi nuncius 1871. március 31-i jelentésében számolt be Thiers kormányelnökkel történt találkozásáról, akinek bemutatta nunciusi megbízó levelét, mely alkalommal tolmácsolta jókívánságai mellett azt a tiszteletet, bizalmat és várakozást, melyet a Szentatya személye iránt érez. A francia kormányelnök, aki nagyon is jól tudta, hogy voltaképpen mit is várnak oly erőteljesen a Vatikánban, a tőle jól ismert udvariassággal válaszolta, hogy amennyiben saját akarata és szándéka szerint jár el, nem cáfolja meg, hanem igazolja a Szentatyának iránta megnyilvánuló bizalmát és várakozását. De amennyiben az anyagi hatalomról van szó, a legnagyobb sajnálattal kénytelen közölni, hogy Franciaország jelen állásának körülményei között képtelen megfelelni Őszentsége várakozásának. A legtöbb, amit megítélése szerint megtehet a Szentatyáért, azaz, hogy nagykövetet küld mellé Ibacourt herceg személyében – amennyiben ez egyetértésre talál a Szetnszéknél. Thiers tudomására hozta Chigi nunciusnak azt is, hogy Viktor Emánuel olasz király mellé Choiseul grófot szemelték ki nagykövetnek, aki mérsékelt és kellemes jelleme, vallásos elvei miatt garanciát jelent arra nézve, hogy majd együttműködik, sőt alá is veti magát a szentszéki francia követnek.[21] Mindebből viszont világosan kitűnt, hogy a versailles-i kormány nem óhajtotta megszakítani a diplomáciai kapcsolatot az olasz királysággal Róma elfoglalása miatt, de a kettős kinevezéssel igyekezett magát bebiztosítani a felesleges szemrehányásokkal szemben. Chigi kísérlete, hogy az olasz kormánynak a római szerzetesrendeket kisajátító intézkedéseivel szemben, mégis aktivitásra késztesse Thierst, szintén sikertelen lett. A nuncius érvelésére, hogy Ausztria, Bajorország és talán Poroszország is hajlandó lenne közbelépni a Szentatya érdekei védlemében – Thiers azt válaszolta, hogy Franciaország sosem fog lemaradni a többi hatalom mögött a Szentatya megvédése és támogatása terén, de a gyakorlati kérdések megtárgyalása végett Favre külügyminiszterhez utalta.[22] Erre a találkozásra 1871. március 31-én sor is került – azonban Chigi várakozásait nem váltotta be. Favre némi bizalmatlanságot is tanúsított a több hatalom erélyesebb közbelépésére utaló érveléssel

[19] Falcinelli Antonellinek, Vienna, 1870. szept. 2. (ASV. Archivio Nunziatura di Vienna – a továbbiakban: ANV. 481/2568); szept. 10. (uo. 481); szept. 12. (uo. 481/2580); nov. 6. (uo. 481/2634; 2635; 2636).

[20] Vö. *Stefano Jacini:* Il tramonto del potere temporale nelle relazioni degli ambasciatori austriaci a Roma (1860–1870). Bari, 1931. 243. és köv.

[21] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. márc. 31. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 9. 1728/1612).

[22] Uo.

kapcsolatban, mondván, hogy ilyen hírek nem érkeztek hozzá.[23] Falcinelli bécsi nuncius egyidejű jelentéséből ugyan kitűnik, hogy a Szentszék igyekezett Beust kancellárt rávenni, hogy a kolostorok kisajátítása ellen lépjen fel – aki saját állítása szerint igyekezett is mérséklőleg hatni az olasz kormányra, de szélesebb és hatékonyabb nemzetközi fellépést nem támogatott ez ügyben.[24] Így Favre külügyminiszter kijelentései sem mentek túl a Szentatya védelmezéséről szóló általános kijelentéseken. Viszont megerősítést nyert a kettős olaszországi követküldés szándéka, de oly módosítással, hogy a Szentszékhez nem Ibacourt herceget, hanem Bernardo d'Harcour grófot küldik, viszont változatlan maradt Choiseul gróf nagyköveti kinevezésének terve az olasz királyi kormány mellé.

A versailles-i kormánnyal kiépített hivatalos kapcsolatok ugyan barátságosan alakultak, de távolról sem elégítették ki a Szentszék messzebbmenő és határozottabb igényeit. Az olasz kormány Rómába költözésének előkészítése szükségképpen olyan intézkedések sorát váltotta ki, melyeket a Szentszék sérelmezett. 1871 márciusában a helyzetet kiélezte, hogy olasz kormányhivatalok céljaira számos olyan épületet sajátítottak ki, melyek megelőzően szerzetesrendek tulajdonát képezték. De mindezeken túlmenően hamarosan sor került a nevezetesebb, pápai tulajdonban volt paloták – többek között a Quirinal, a Consulta, a Dataria, a San Felice – kisajátítására is az olasz kormányhivatalok céljaira. IX. Pius pápa sorozatos tiltakozásai, a különböző kormányoknál kezdeményezett segélyt kérő akciói azonban nemcsak a római állapotok egyes mozzanataival kapcsolatos véleményét és álláspontját juttatták kifejezésre, hanem általában elítélték Róma bekebelezését az olasz királyságba éppen úgy, mint az 1870. december 9-én az olasz parlament elé beterjesztett garancia-törvényt – a pápa anyagi és lelki függetlenségének oltalmazásáról, az olasz királyi kormány által biztosított garanciákról. A Vatikán részéről indított nemzetközi ellenakciók tehát igen széles skálán mozogtak és az óhajtott igények magukban foglalták a fegyveres intervenciók igénylésétől a különböző részletkérdésekben történő tiltakozásokig a problémák egész sorozatát, melyekben számos európai kormányt az olasz királyság elleni fellépésre igyekeztek ösztönözni.[25] Chigi párizsi és Falcinelli bécsi nunciusok erőteljes tevékenysége nyomán kibontakozó reagálások ugyan sok rokonvonást mutatnak fel, ennek ellenére Versailles és Bécs álláspontja között különbséget tettek a Vatikánban. Beust, majd ezt követően Andrássy Gyula gróf közös külügyminiszter messzemenően óvakodtak attól, hogy ellentéteket provokáljanak az olasz királysággal és ezen túlmenően elég határozottan védelmére keltek a monarchia egyházpolitikai intézkedéseinek a Vatikán sorozatos tiltakozásaival szemben. Különösen az I. Vatikáni zsinat nyomán kialakult helyzet tette feszültté a kapcsolatokat, miután a római Kúria a magyar egyházi vezetőket a pápai csalhatatlansági dogma hivatalos magyarországi kihirdetésére utasította. Eltekintve e probléma bonyolult alakulásának

[23] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. ápr. 1. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1730/1456).

[24] Falcinelli Antonellinek, Vienna, 1871. márc. 24. (ASV. ANV. 481/2813).

[25] Vö. *F. Scaduto:* Guarentigie pontificie e relazione tra Stato e Chiese (legge 13 maggio 1871). Torino, 1884; *Stefano Jacini:* La crisi religiosa del Risorgimento la politica ecclesiastica italiana da Villafranca a Porta Pia. Bari, 1938. 366. és köv.; *S. W. Halperin:* Italy and the Vatican at war. A study of their relation from the outbreak of the franco-prussian war to the death of Pius IX. Chicago, 1939; *G. Spadolini:* L'opposizione cattolica de Porta Pia al' 98. Firenze, 1961; *Miko:* Das Ende des Kirchenstaats. III. 325. és köv.

részletezésétől, megállapítható, hogy éppen 1870–71 fordulójában Bécs és Vatikán viszonya meglehetősen elhidegült.[26] Bár kétségtelen, hogy Versailles sem tett és tehetett túl sokat a pápaság oltalmazása érdekében, de a Vatikánnal kialakuló viszonyában feszültségről nem lehet szólni. Thiers kormányát természetesen messzemenően kötötték a Bismarck kancellárral történt előzetes megállapodások és ebbe semmiképpen sem illett volna bele az olasz királyság római fellépésének elítélése. De egyébként is a poroszoknak kiszolgáltatott Franciaországnak aligha állt érdekében az egységes olasz királyság provokálása, jóindulatának elvesztése.[27] Ezen alapvető érdekeken túlmenően azonban Thiers kormánya a lehetőségeihez képest igyekezett a Szentszék panaszaival legalábbis szolidaritást vállalni. A Vatikán diplomáciai képviselője mindezeknek tudatában nem is mondott le arról, hogy messzebbre tekintve, figyelembe vegye a francia belpolitika lehetséges további jobboldali fordulatát. Chigi jelentéseiből kitűnik, hogy milyen határozottan reménykedtek abban, hogy a monarchista pártok végül is felülkerekednek, mely reményekre tápot adtak Thiers kormányelnök és a monarchista pártok között kialakult ellentétek, számos kérdésben. Ezek az ellentétek a közigazgatás centralizációjának, illetve decentralizációjának problémáitól a párizsi népmozgalmak felszámolásában tanúsítandó módszerek megválasztásáig egyaránt megmutatkoztak. A nuncius értesülve a különböző monarchista pártok egyesülésének lehetőségeiről, nem leplezett örömmel várja a republikánus Thiers távozását és a monarchia nyeregbe kerülését. Megítélése szerint e várt fordulatban „a jó emberek az isteni gondviselés megnyilvánulását látják, alapját Franciaország újjászületésének és annak, hogy a Szentszék megszabaduljon ellenségei elnyomásától".[28] A nuncius reménye, hogy az ellentétek a kormányelnök és a parlament többsége között a legrövidebb időn belül a monarchia győzelmét hozzák, azonban nem bizonyult többnek jámbor óhajtásnál. Thiers megnyilatkozásainak viszonylag mérsékelt hangja, azon véleménye, hogy a párizsi „rendbontók" maguktól is szét fognak hullni, aligha volt több egyszerű taktikai fogásnál, melyhez e nagy tapasztalatokkal rendelkező politikus mesterien értett. Thiers kezdeti békésebb magatartásának gyökerei ugyanis korántsem abban lelik magyarázatukat, hogy a monarchista túlzók megtorlást és gyors fegyveres támadást követelő igényeivel szemben talán a békülékenység szellemét képviselte volna a felkelt Párizzsal szemben, hanem egyszerűen a Versailles-ban összpontosított ellenforradalmi fegyveres erők felkészülésének elégtelenségéből fakadt. Ezt az idő előrehaladása messzemenően igazolta és Thiers magatartása, hangja voltaképpen a Párizs elleni támadásra kész erők gyülekezésével és felkészülésével párhuzamosan változott is – a monarchisták nagyfokú helyeslésétől kísérve.[29]

[26] Vö. *Wertheimer Ede:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. Bp. 1910–1913. II. 238. és köv. Az Osztrák-Magyar Monarchia egyidejű külpolitikai törekvéseihez lásd: *Diószegi István:* Ausztria-Magyarország és francia–porosz háború. 1870–1871. Bp. 1965. Az I. Vatikáni zsinat magyarországi vonatkozásaihoz: *Gabriel Adriányi:* Ungarn und das I. Vaticanum. Köln–Wien, 1975. 159. és köv.

[27] *Hanotaux:* Histoire de la France. I. 21. és köv.

[28] Chigi Antonellinek, Bordeaux, 1871. márc. 12. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1723/1368).

[29] *Simon:* Le Gouvernement de M. Thiers. I. 84. és köv.; *E. Zevort:* Histoire de la Troisième République. Paris, 1898. 29. és köv.; *Chastenet:* L'Enfance de la Troisième. 50. és köv. Vö. *Engels:* Bevezetés a „Polgárháború Franciaországban" 1891-es kiadásához (*Karl Marx* és Friedrich Engels Művei. 17. köt. Bp. 1968. 567–578).

Mindazon remények valóraválásának késlekedése, melyek a monarchisták felülkerekedéséhez fűződtek, a Vatikán képviselője számára parancsolólag írták elő, hogy az eredeti törekvésekről le nem mondva, keresse-kutassa a francia politikai és társadalmi életben mindazokat a tényezőket, melyekkel egyrészről nyomás gyakorolható a kormányra, másrészről önálló akciókat is kezdeményezhetnek a pápaság érdekei védelmére. Figyelembe véve a katolicizmus jól kiépített hadállásait Franciaországban, az egyházi szervezet tetemes megerősödését III. Napóleon számos támogató intézkedése nyomán, a vallásos kongregációk, katolikus egyesületek tömeges elszaporodását, kiterjedt működését, a katolikus befolyás alatt álló sajtótermékek nagy számát, valamint nem utolsósorban bizonyos francia pénzügyi körök erőteljes érdekeltségét a pápaság világi állását illetően – a római Kúria elképzelései egyáltalán nem tűntek reménytelennek.[30] Antonelli állandó és erőteljes biztatásától és sürgetésétől kísérve Chigi nuncius elsőrendű feladatának tartotta, hogy minden lehetőséget megragadjon, minden célravezető eszközt felhasználjon annak érdekében, hogy kapcsolatait a jelzett katolikus csoportokkal, személyekkel megerősítse, kezdeményezéseket sugalmazzon, aktivitásra késztessen. A belső erőket lekötő háborús és polgárháborús feszültség légkörében is kellő hatást tettek azok a Vatikánból kiinduló kezdeményezések, melyek egyrészt közvetlenül a francia katolikus közvélemény feladataira, másrészt általános értelemben a katolicizmus Rómával kapcsolatos kötelességeire hívták fel erőteljesen a figyelmet, és kellő visszhangra leltek a francia sajtó klerikális csoportjainál. Utalhatunk Antonelli államtitkár 1871. március 1-i nyílt levelére Chigi nunciushoz, melyben együttérzését fejezi ki Franciaország – „az egyház elsőszülött leánya" – iránt és 10 ezer frankot ajánl fel a háború sújtotta rászorulók számára, nem feledkezve meg annak megemlítésétől sem, hogy ezen segítség „a mindenétől megfosztva, birtokaiból és jövedelmeiből kivetkőzve" álló pápától érkezett.[31] IX. Pius pápának Patrizi bíboroshoz intézett 1871. március 2-án kelt levele pedig egész konkréten mutat rá a római Kúria sérelmeinek egész sorára, tiltakozva Róma megszállása, az olasz királyság fővárosává tétele, a garancia-törvény és sok egyéb más intézkedés ellen – gyors segítséget kérve az „erőszak", „az üldöztetés" ellen a kormányoktól és a katolikus társadalomtól egyaránt.[32] A IX. Pius pápaságának 25 éves jubileumára emlékeztető felhívások 1871 tavaszán, a Vatikán szorult helyzetéből adódó feladatokra történő permanens felhívások – nem tévesztették el hatásukat a francia társadalom bizonyos köreire, a Versailles-ban tömörülő politikai csoportokra sem, de elsősorban a konzervatív-monarchista-klerikális beállítottságú képviselőkre.[33]

A francia társadalom és politikai élet klerikális köreinek tettekre ébresztése annál is inkább sürgető feladatként jelentkezett a vatikáni körök előtt, mert tagadhatatlanul némi tartózkodás, várakozás és bizonytalanság vegyült a hivatalos francia katolikus egyházi szervezet és annak vezetői magatartásának megítélésébe. A rendkívül gazdagon dotált és

[30] *Maurain:* La politique ecclésiastique du Second Empire. 116. és köv.; *G. Goynau:* Histoire religieuse de la France. Paris, 1932; *Ch. Pouthas:* L'Église et les questions religieuses en France de 1848 à 1877. Paris, 1959; *A. Latreille, J. R. Palanque, E. Delaruelle, R. Remond:* Histoire du catholicisme en France. III. La période contemporaine. Paris, 1962.

[31] Vö. Religio. 1871. ápr. 26.

[32] Civiltà Cattolica. 1871. VIII. v. II. 90–91.

[33] *Schmidlin:* Papstgeschichte. II. 296. és köv. Vö. Religio. 1871. máj. 3.; jún. 14.

III. Napóleon kormányzatának sokoldalú támogatását élvező francia egyház féltékenyen őrködött független állására és történelmi múltjához híven nem vált a római Kúria hangjának, érdekeinek puszta tolmácsolójává. Mindez elég határozottan megmutatkozott az I. Vatikáni zsinat feszültséggel terhes hónapjaiban is, amikor a francia egyházfők, az osztrák-magyar főpapokkal együtt, ellenezték az infallibilitás dogmává nyilvánítását és egy sor ultramontán szellemű egyházszervezeti intézkedést. Többek között gondolunk Maret, Sura püspöke és csoportjának kiterjedt ellenzéki működésére, Dupanloup orléans-i püspök sorozatos fellépéseire, a vatikáni zsinaton tanúsított magatartására, ellenzéki szellemű irodalmi termékeinek közreadására, Darboy párizsi érsek ugyancsak aktív szereplésére az infallibilitás ellen.[34] A francia egyházfők kiterjedt működése nem maradt hatás nélkül és a római Kúriának minden oka megvolt arra, hogy Chigit óvatosságra intse. Az a kétségtelen feszültség, ami a vatikáni zsinat napjaiban annyira nyilvánvaló ellentétté változott az ultramontán vatikáni bíborosok és a gallikanizmus hagyományait meg nem tagadó francia egyházfők között, a porosz-francia háború nyomán enyhülni látszott, majd III. Napóleon bukását, a harmadik köztársaság megalakulását követően még inkább felengedett. A francia egyházfő magabiztosságát kétségtelenül megtépázták a vesztes háborúval és annak, következményeivel együtt járó események, azok a bizonytalan kilátások, melyek a társadalmi forradalom erjedését kísérték. Úgyszintén nem tévesztették el hatásukat a római események sem, melyek bekövetkezését joggal hozták összefüggésbe a francia katonaság előzetes kivonásával. A vatikáni zsinat bezárását követő hónapok viharos történelmi eseményeinek légkörében fokozatosan eltörpült az egyházon belüli ellentétek jelentősége, a Syllabus, az infallibilitás körüli elmérgesedett viták súlya, és a katolicizmus egyetemes érdekeit veszélyeztető, számukra döbbenetesnek ítélt események joggal kerültek a figyelem és az érdeklődés előterébe. Ez a gyors hangulatváltozás nyomon is kísérhető Chigi nuncius jelentéseiben, aki arról számol be Antonellinek, hogy amerre csak járt-kelt az országban, a legmagasabb egyházi tisztségviselőktől az egyszerű áldozárokig mindenütt nagy rokonszenvet, támogatást tapasztalt. Hangsúlyozottan szól arról a messzemenő baráti fogadtatásról, melyben Donnet bíboros, bordeaux-i érsek részesítette, de dicséri általában a bordeaux-i katolikus lakosság magatartását, a klérus hangulatát, megjegyezve: „Igen nagy örömömre szolgált, hogy a klérusban és a vallási közösségekben, általában tiszta és rendszeres hitéletet, valamint a Szentszék és a Szentatya iránti ragaszkodást tapasztaltam." Hasonló dicsérettel szól Pie kardinális, Poitiers püspökéről, akinél rövidebb ideig megszállt. Tolmácsolja az avignoni klérus, a nizzai egyházmegye híveinek nagyfokú együttérzését a pápa iránt, szól a kiterjedt aláírásgyűjtésekről, melyek anyagát különböző módokon juttatják el a Vatikánba.[35] Külön figyelmet érdemelnek az ellenzéki magatartásáról közismert Dupanloup orléans-i püspökről küldött friss információi. Ezekből világosan kitűnik, hogy a nevezett egyházfő magatartása jelentősen megváltozott és azon legaktívabbak közé tartozik, akik kötelességüknek érzik, hogy közbelépésre kész-

[34] *V. Martin:* Le gallicanisme politique et le clergé de France. Paris, 1929; *F. Engel-Janosi:* Liberaler Katholizismus und die Minorität im Vatikanischen Konzil. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv. 1955. VIII. 223. és köv.; *J. R. Palanque:* Catholiques libéraux et gallicans en France face au Concile du Vatican 1867–1870. Aix-en-Provence, 1962.

[35] Chigi Antonellinek, Bordeaux, 1871. márc. 16. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1724/1621).

tessenek a római Kúria védelmében.[36] Közismert jó politikai érzékét és nagyfokú befolyását, tekintélyét arra használta fel, hogy Thiers kormányelnök és a képviselőház monarchista többsége között közvetítsen, hogy a „társadalmi rend" híveit a felforgató mozgalmakkal szemben egyesítse. Dupanloup püspökről a nuncius megállapítja: „Úgy tűnik, ezen főpap elhatározta, engedelmességet fog tanúsítani a Vatikán irányába. Úgy látszik, hogy ezen szándékát egy, a közeljövőben megjelenő kis műben szándékozik kifejezésre juttatni, melynek célja és lényege – miként ezt mondták nekem – az lenne, hogy egyetértést és szolidaritást juttasson kifejezésre az egyház, a Szentszék, valamint a francia nemzet érdekei között. Amennyiben ez megvalósul, remélhető, hogy befolyása igen előnyösen fog hatni Róma ügyeire."[37] Az, hogy a Vatikánban milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a nagy befolyással rendelkező Dupanloup megnyerésének, félreérthetetlenül kifejezésre jut többek között Antonelli államtitkár Chigi nunciushoz intézett 1871. április 15-i leveléből is. Teljes egyetértését juttatja kifejezésre mindazon erőfeszítés vonatkozásában, hogy a kiváló beszédkészségű és tekintélyes orléans-i püspököt megnyerjék a Vatikán számára, hogy a nevezett segítségének biztosításával „sok rosszat hatásosan és gyökeresen orvosolni lehessen". Dupanloupra célozva írja Antonelli: „Mondjon Ön neki meleg köszönetet és fejezze ki elismerését a Szentatya és annak uralkodói jogaihoz való nemes ragaszkodásáért és szeretetteljes hűségéért."[38] Ami a feladatokat illeti, az államtitkár nagyfokú körültekintésre intette a nunciust, a rendkívüli franciaországgi helyzet sokoldalú mérlegelését ajánlotta, hangsúlyozva, mi szerint „célszerű tehát Dupanloup Monsignore bölcs belátására hagyni a megfelelő óra és körülmények megválasztását a Szentszék jogainak erélyes megvédésére, melyeket lábbal tipornak mindenféle formában és a vallás nagy kárára".[39]

Dupanloup orléans-i érsek magatartásának jelentőségét a Szentszék szemében csak fokozta azon körülmény, hogy Darboynak, Párizs érsekének minden fajta közreműködéséről le kellett mondani. A versailles-iek részéről tapasztalt sorozatos atrocitásokra adott feleletként, 1871. április 4-én a párizsi érseket a Kommün letartóztatta és számos paptársával egyetemben a Mazas börtönbe szállította túszként.[40] Darboyt – aki Dupanlouppal egyetértésben antiinfallibilista álláspontot foglalt el a vatikáni zsinaton és még a csalhatatlansági dogma megszavazása előtt elhagyta Rómát – a Szentszék a francia ellenzéki papság vezéralakjaként tartotta számon, aki teljesen nyíltan hangoztatta a Vatikán részéről mindig is kárhozatosnak ítélt gallikánus nézeteket. Amennyiben csak IX. Piuson és Antonellin múlott volna, a nagyon is tehetséges és jótollú főpap aligha foglalhatta volna el a francia katolikus egyház legkiemelkedőbb posztját, a párizsi érsekséget.[41] III. Napóleon császársága alatt Darboy volt a harmadik párizsi érsek, aki a

[36] Vö. *Dupanloup:* Nouvelles oeuvres choisies. I–VII. Paris, 1873–74; *F. Lagrange:* Vie de Mgr. Dupanloup. I–III. Paris, 1883–1884.

[37] Chigi Antonellinek, Bordeaux, 1871. márc. 10. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1722/1363).

[38] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. ápr. 15. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1491).

[39] Uo.

[40] *J. A. Foulon:* Histoire de la Vie et des oeuvres de Mgr. Darboy archevêque de Paris. Paris, 1889. 507. és köv.

[41] *A. Debidour:* Histoire des rapports de l'Église et de l'État en France. 292. és köv.; *Ch. Pouthas:* L'Église et les questions religieuses en France. 89. és köv. Vö. *R. Aubert:* Il Pontificato di Pio IX. 449. és köv.

politikai vezető körök bizalmát ily módon kiérdemelte. Sibour párizsi érsek gyilkosság áldozatául esett 1857. január 3-án – miután egy liberális nézeteiről ismert és állásától megfosztott pap misézés közben agyonszúrta. Utóda, Morlot kerek hat évig állt e tisztes egyházi poszton 1862. december 29-én bekövetkezett haláláig.[42] A méltó utód kiválasztása felett aligha lehetett túl sokat fontolgatni Rómában, miután a császári kormány gyors intézkedésével ennek elébe vágott. 1863. január 15-én, már meg is jelent a hivatalos lapban a Darboy párizsi érsekké történt kinevezéséről szóló hír. Ezt a keserű pirulát Rómában akarva-akaratlanul le kellett nyelni, ámbár nagyon is jól sejtették, hogy még temérdek bajt, gondot okozhat magatartásával a Szentszéknek.[43] Darboy ugyan 1864-ben elítélte pásztorlevelében Renan előző évben megjelent és nagy elterjedtségnek örvendő „Vie de Jésus" című munkáját, de a 60-as években kifejtett tevékenysége annál több bosszúságra szolgáltatott okot a vatikáni körök számára. III. Napóleon kormánya, ha sok mindent el is nézett a pápai hatalom működésében és fegyveresen oltalmazta, hol Garibaldi, hol az olasz királyság újabb és újabb előretörésével szemben – azt már túlzásnak vélte, hogy IX. Pius pápa 1864. december 8-án kibocsátotta a kor haladó eszméit és mozgalmait nyíltan elítélő „Quanta cura" enciklikát és a hozzá csatolt Syllabust. A modern irányzatok e nagyfokú megnemértéséről tanúskodó lépést talán még tudomásul is vették volna Párizsban, ha Róma készségesen csatlakozik az 1864. szeptember 15-i konvencióhoz – melynek realizálására III. Napóleon nagy súlyt helyezett és biztosítékot látott abban, hogy Firenzének az olasz királyság fővárosává történő előléptetése a római kérdést hosszabb időre nyugalmi állapotra juttatja. A vatikáni körökből származó reagálások viszont nagyon is alkalmasak voltak a francia császári kormány ezen újabb külpolitikai lépésének lejáratására, tekintélyének aláásására. Ily módon III. Napóleon nem érezte kötelességének, hogy az egyébként is felmorajló tiltakozási hullámmal, a liberálisabb francia közvélemény hangjával szembeszálljon, amikor bírálat alá vették a szóban forgó enciklikát és a Syllabust. Mikor Párizsban megvétózták a pápai enciklika és függelékének kihirdetését, pásztorlevelekben történő közzétételét – a világi hatóságok nem álltak egészen önmagukban, hanem számítottak egyes egyházfők szolidaritására is, amiben nem is csalódtak.[44] Darboy párizsi érsek korántsem csak az állam iránti hűségéből – mert ennél jóval függetlenebb szellemnek bizonyult –, hanem belső meggyőződésétől is vezettetve tartotta sok tekintetben provokáló jellegűnek a Szentszék legújabb megnyilatkozását. IX. Pius pápa megfelelő módon tudtára is adta a párizsi érseknek rosszallását, ami Darboyt némi meghátrálásra késztette, legalábbis igyekezett magyarázatot adni magatartásának okairól. Az őszinte megbánást és helyeslést váró Szentszék azonban ezen viszonylagos visszalépést kevesellte és teljesebb szellemi kapitulációt követelt: a gallikanizmus eszméivel való gyökeres szakítást és a nyilvánosság előtt történő elítélését. Ezzel szemben Darboy korántsem hagyott fel a szentszéki ultramontán irányzat bírálatával és egységre lépve Dupanlouppal – most már közös frontot alkottak és együttesen készültek fel a vatikáni zsinaton történő szereplésre, a francia

[42] Vö. *Maurain:* La politique ecclésiastique du Second Empire. 52. és köv.; 533. és köv.

[43] *Foulon:* Darboy. 252. és köv.

[44] *L. M. Case:* Franco-italian relations (1860–1865). The Roman Question and the Convention of September. Philadelphia, 1932; *Maurain:* La politique ecclésiastique du Second Empire. 703. és köv.; *Ch. Pouthas:* Histoire politique du Second Empire. 321. és köv.

egyházfők ellenzéki irányának vezetésére.[45] Ilyen múlttal, ilyen – vatikáni szempontból terhesnek ítélt – szereplés után, a bizalom korántsem állt helyre Rómában Darboy érsekkel szemben, annak ellenére, hogy az érsek a szóban forgó és a katolikus egyház egyetemes érdekeit érintő történelmi események hatására 1871. március 2-án alávetette magát a vatikáni zsinat döntéseinek.[46] Joggal elmondható, hogy Darboy, aki nem kis mértékben III. Napóleon bizalmából is jutott e magas egyházi posztra, a császárság bukása, a köztársaság megalakulása után felemás helyzetbe került. Szellemi kiválóságát, sokoldalú tehetségét ugyan általánosan elismerték, de a versailles-i republikánusok némi gyanúval figyelték a bonapartista császárság egykori bizalmasát, szenátorát – a legitimisták, orléanisták viszont liberális eszmék hordozójaként vádolták, a Vatikán pedig gallikanista nézetei miatt viseltetett tartózkodással iránta.

Túszként történt elfogatása, ha a versailles-iak körében egységes szolidaritást váltott is ki, nehezen lenne bizonyítható, hogy kiszabadításáért is hasonló egységes intenzitással küzdöttek volna. Chigi nuncius, aki a versailles-i erőkkel jó kapcsolatokat igyekezett kiépíteni és a római kérdésben a Szentszék szövetségeseinek számát gyarapítani, kényes helyzetbe került a párizsi letartóztatási hírek hallatára. Egészen pontos információkkal Darboy és letartóztatott paptársainak helyzetéről kezdetben nem rendelkezett – bővebb részleteket csak azután tudott meg, hogy Darboy egyik fogolytársa, a párizsi érseki helynök, Lagarde 1871 április közepén Versailles-ba érkezett. Küldetése amolyan félhivatalos jellegűnek is volt tekinthető, ugyanis magával hozta a Kommün üzenetét a pap túszok lehetséges szabadonbocsátása vonatkozásában. E levelet Darboy érsek írta Thiers kormányelnöknek – tudomására hozva a Kommün vezetőinek azon készségét, hogy hajlandók a pap túszok egy részét szabadon engedni, amennyiben a versailles-iak által fogva tartott forradalmár Blanquit szabadon bocsátják.[47] Mindezekről a nagyon is döntő eseményekről Chigi nuncius sokoldalú információkat tudott gyűjteni, miután lehetősége nyílt arra, hogy beszéljen a bizalmas misszió végrehajtójával, Lagarde apáttal. Tőle tudta meg, hogy Darboyt előre értesítették letartóztatásáról, de az lelkiismereti kötelességére utalva, nem hagyta el helyét. Attól is tartott, ha elrejtőznék, ezzel okot adhatna arra, hogy gyávasággal és mulasztással vádolják, hogy szolgálatát nem látta el, sőt a plébánosaihoz intézett előzetes felhívásával, miszerint azok maradjanak a helyükön – ellentétesen cselekednék. Lagarde beszámolója szerint az érsek és paptársai nyugodtak és mindenre el vannak készülve. Az érsek külön zárkában van elhelyezve, akinek számára engedélyezték, hogy élelmezését egy vendéglőből biztosítsa.[48] Ami Darboy szóban forgó Thiershez intézett levelét illeti, arról Lagarde apát a legnagyobb határozottsággal állította, hogy az érsek nem írt más levelet, mint amit ő vitt Thiershez titkos missziója során. Ebben pedig arról volt szó, hogy „elfogadtasson Thiers úrral egy fogolycserére vonatkozó tervezetet, ami abból áll, hogy szabadlábra helyezzenek néhány felkelőt, a versailles-i kormány kijelölése szerint; a kommün részéről pedig szabadon engedik az érsek urat, Madeleine plébánosát és ha jól emlékszem, Icard urat S. Sulpizio papját" – közölte Lagarde apát

[45] Vö. *Foulon:* Darboy. 382. és köv.

[46] Darboy IX. Piushoz intézett, 1871. március 2-án kelt levele és a pápai válasz: uo. 502–506.

[47] Darboy Thiersnek, Prison de Mazas, 1871. ápr. 12. (*Foulon:* Darboy. 540–542).

[48] Chigi Antonellinek, Versailles, d.n. (1871. ápr. 15 körül). (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1736/1620).

Chigivel.[49] Majd megjegyezte, hogy „nem hiteles az a két levél, melyet az újságok közöltek, az egyiket az érsek úr nevével és a másikat a madeleinei plébános nevével". Ezen tájékoztatás azonban ellentmondott a tényeknek és a legjobb esetben tájékozatlanságból fakadt. Ugyanis Darboy érseknek Thiershez intézett április 12-i levelét – melyet Lagarde abbé vitt – megelőzte egy másik, április 8-án, melyet Bertaux abbé közvetített – Deguerry madeleinei plébános április 7-én kelt, ugyancsak Thiersnek szóló levelével együtt. E levelek a Kommün vezetőinek jóvoltából valóban helyet kaptak a sajtóban, ami azonban nem mond ellent hitelességüknek. Foulon lyoni érsek, aki a legkiválóbb ismerője volt Darboy életútjának, alapvető történeti munkájában a szóban forgó leveleket közli és hitelességüket perdöntően bizonyítja. Ebből többek között az is kitűnik, hogy Darboy levelének utóirataként még külön is megjegyezte, miszerint minden nyomástól függetlenül, teljesen szabad akaratából írja levelét. Ebben a leghatározottabban elítéli a versailles-i katonaság emberiességből kivetkőzött kegyetlenségét, a fogságba esett kommünárok leölését, sebesültek meggyilkolását.[50] Deguerry abbé szintén nyomatékosan hangsúlyozta levelében, hogy szabad elhatározásból és lelkiismeretétől vezettetve tiltakozik az embertelen mészárlások ellen. E jelentős levelek hitelességét kétségbe vonó Lagarde állítását egyébként a legnyomatékosabban maga Thiers kormányelnök Darboyhoz 1871. április 14-én intézett levele cáfolja meg, melyben határozottan visszautasítja a párizsi érsek állításait a versailles-iak kegyetlenkedéseiről – eljárásaikat védelembe veszi és illetéktelennek minősíti Darboy akcióját.[51] Annyi bizonyos, hogy az említett két levél nyilvánosságra jutása nem kis zavarba hozta a versailles-i köröket és igyekeztek annak hitelességét a közvélemény előtt kétségbe vonni, vagy legalábbis olyan látszatot kelteni, mintha azok kényszer hatása alatt születtek volna meg. Ezen tendenciák hatása alól maga Chigi nuncius sem tudta magát kivonni és Lagarde véleményét kritika nélkül tolmácsolta Antonellinek. Más lapra tartozik – ámbár korántsem független a levélvivő abbé karakterétől –, hogy ígérete ellenére nem tért vissza Párizsba és az e tárgyban írt magyarázkodó levele nem fogadtatott örömmel a börtönben maradt párizsi érsek részéről – akinek jellemétől az effajta magatartás végképp távol állott és az egyházi vezetőktől joggal várt el a hívők számára példamutatóbb magatartást, még akkor is, ha az súlyos kockázattal is jár. Lagarde abbét, aki úgy látszik, a regulusi példát nem óhajtotta követni, nemcsak a közvélemény ítélte el, de maga Chigi nuncius is pálcát tört felette. Visszamaradását Versailles-ban félelemből és bizonytalanságából fakadó időhúzásnak tartotta, ami nem ok nélkül adhatott alkalmat szóbeszédre. Szembetűnő különbség látszik az első Darboy-levél vivőjének, Bertaux abbénak és a második Darboy-levél közvetítőjének, Lagarde abbénak a magatartása között. Bertaux ugyanis küldetését teljesítve visszatért Párizsba – ahol a Kommün nagylelkűen szabadon engedte.[52]

Chigi nuncius a Lagarde apáttól szerzett információkon túlmenően közvetlenül tárgyalt Darboy kiszabadítása érdekében Thiers kormányelnökkel is. Az utóbbi válasza,

[49] Darboy 1871. április 12-i levelében arról szól, hogy Blanqui szabadon bocsátása esetén a Kommün szabadon engedi Párizs érsekét, annak nővérét, Bonjeant, a legfelsőbb semmitőszék elnökét, Deguerrya abbét, Madeleine plébánosát és Lagarde-ot, Párizs érseki helynökét.

[50] *Foulon:* Darboy. 534–536.

[51] Uo. 537–538.

[52] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. máj. 3. (ASV. S.St. 1871, Rub. 242. fasc. 2. 1742/1770). Vö. *Lecanuet:* Les Dernières années du Pontificat de Pie IX. 117.

magatartása nem adott okot nagyobb reményekre. Darboy magatartását, a fogolycserére vonatkozó javaslatát „félelemmel", „levertséggel" magyarázta és igyekezett olyan beállítást adni az ügynek, mintha a javaslattal maguk a pap túszok sem azonosítanák magukat és csak a rendkívüli helyzet kényszerének hatása alatt szóltak volna pártolólag a fogolycserével kapcsolatos tervről – ámbár Thiers ezen állítását a nuncius előtt semmiféle kézzelfogható módon nem bizonyította. Annál súlyosabban esett latba Thiers azon véleménye, hogy „. . . lehetetlen tárgyalásokat kezdeni a felkelőkkel és a felkelők számára nagy jelentőségű az a két fogoly, akiknek szabadonbocsátását kérik . . ." Blanquit „félelmetesnek", „rendkívüli képességűnek" ítélte.[53] Chigi aggodalmait a túszok életét illetően Thiers nem osztotta. Viszont a felelősséget – a fogolycsere elutasításáért – egyedül nem akarta vállalni és álláspontját a minisztertanáccsal és az úgynevezett tizenötös képviselőbizottsággal kívánta jóváhagyatni – ami utóbb meg is történt. A sikertelen közvetítési kísérlet után joggal jutott Chigi nuncius azon következtetésre, hogy a túszok „veszélyes helyzetben" vannak és „vékony szálon függ életük". Ebben a kritikus helyzetben a nuncius kellően értékelte IX. Pius pápának és Antonelli államtitkárnak a párizsi érsekhez és fogolytársaihoz intézett leveleit – lelkierejük, kitartásuk fokozása szempontjából.[54] Antonelli, aki messzemenő köszönetét nyilvánította a nunciusnak Darboy és társai kiszabadítása érdekében tett sokoldalú erőfeszítéseiért – tudomásul véve Thiers álláspontját –, azon következtetésre jutott, hogy „ha az eredmény nem is felelt meg közös óhajunknak, de ez a jó szándéktól független körülményeknek tudható be, olyan nézetek rendszeréből fakadó okoknak, melyek a végrehajtó hatalom fejét vezették, amikor elutasította a felkelők javaslatait . . . "[55]

Chigi nuncius működésével szoros összefüggésben lépett fel Darboy védelmében Wahsburne, az Egyesült Államok nagykövete. Ennek érdekében közvetlen kapcsolatot teremtett a Kommün hadügyi biztosával, Clauseret tábornokkal, akinek közreműködésével engedélyt szerzett a túszok meglátogatására. Eljárásáról részletes jelentést készített kormánya számára, melynek másolatát eljuttatta a nunciushoz, aki azt tovább küldte Antonellinek.[56] Az 1871. április 24-én kelt Wahsburne-jelentésből világosan kitűnik, hogy Chigi nuncius április 20-án kelt levelében kérte fel az amerikai követet közvetítő akciójára.[57] Wahsburne titkára kíséretében a Mazas börtönben találkozott Darboy érsekkel. „Meg kell vallanom, mélységes benyomást tett rám e tiszteletre méltó férfiú megjelenése. Szellemi élénksége magával ragadott. Úgy tűnt, értékelni tudja kritikus helyzetét, mert még rosszabbra számított. Nem volt keserű vagy vádaskodó szava üldözőivel szemben, másrészről megjegyezte, hogy a világ rosszabbnak ítéli meg őket, mint amilyenek a valóságban" – rögzítette Darboy véleményét az amerikai nagykövet. Az érsek helyzetét börtönében tűrhetőnek találta, ámbár újságokhoz és egyéb hír-

[53] Chigi Antonellinek, Versailles. d.n. (1871. ápr. 15. körül). (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1736/1620).

[54] Uo. Vö. *Hanotaux:* Histoire de la France. I. 149. és köv.

[55] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. ápr. 29. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1636).

[56] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. ápr. 26. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1691).

[57] Washburne jelentése, Paris, 1871. ápr. 24. Titkos (uo.). Megjegyzendőnek tartjuk, hogy Lagarde abbé röviddel Versailles-be érkezése után, hasonló értelemben fordult – többek egyetértő aláírásával – lord Lyonshoz, Anglia nagykövetéhez 1871. április 18-án. Ezen beadvány másolatát Washburne-nal is közölték. (Lásd. *Foulon:* Darboy. 554).

forrásokhoz nem juthatott. Wahsburne közbenjárására e helyzeten enyhítettek, érintkezhetett fogolytársaival, lehetővé vált számára újságok és más olvasmányok bevitele. Bármennyire is jólesett az érseknek ezen együttérző és reményeket ébresztő látogatás, de döntő fordulatot helyzetében nem eredményezett. Clauseret tábornok egyébként is kifejtette Wahsburne előtt, hogy lehetetlenségnek tartja a pap túszok szabadon engedését – különös tekintettel a versailles-i kormánynak a fogolycserét elutasító álláspontjára, valamint a párizsi lakosság felháborodott hangulatára a városbombázása és a tapasztalt könyörtelenségek, kegyetlenségek miatt.[58] Mindezen körülmények ellenére Antonelli igen pozitívan értékelte Wahsburne akcióját, azon reményének adva kifejezést, hogy az eredmény végül is nem marad el. „De bármilyenek is legyenek a következmények, nem lehet elvitatni Wahsburne úr tettének, az ügy iránt tanúsított érdeklődésének jelentőségét, mely igen aggasztja a Szentatyát és a Szentszéket." Majd felkéri Chigit, hogy járjon el az amerikai nagykövetnél és működéséért fejezze ki legmélyebb elismerését.[59] Néhány nappal később – május 13-án – Antonelli, már keserűbben és letörtebben szól Darboy várható sorsáról: „Fájdalommal veszem tudomásul, hogy a párizsi érsek sorsa nem ment át gyökeres változáson a komoly remények ellenére, melyek az ismert előzmények alapján feltűntek."[60] Valóban semmi jel sem mutatott arra, hogy Thiers kormánya a legkisebb lépésre is hajlandó lenne a pap túszok kimentése érdekében.

Ily módon nagyon is érthető, hogy a francia egyház fejének fogságba jutása és kilátástalan helyzete következtében Chigi nuncius még szorosabbra igyekezett fonni a kapcsolatokat a francia egyház másik tekintélyes alakjával, Dupanloup orléans-i püspökkel. Antonelli államtitkár – már jelzett bíztatásaira is támaszkodva – a nuncius fő feladatát abban látta, hogy a pápaság szorult római helyzetének védelmében az egész francia katolikus egyház erejét mozgósítsa, hogy a vezető klérus hangja mind az országon belül, mind a határokon túl megerősödjék. Dupanloup éppen Darboy kényes helyzete miatt is, nagyon jól átlátta különleges állását, szerepét és Chigi ösztönzésétől kísérve mindent el is követett annak érdekében, hogy az egyházi vezetőket egységes Róma melletti fellépésre ösztönözze. Kezdetét vette egy korántsem egyszerű, de hatásosnak ígérkező akció, annak érdekében, hogy a francia püspöki kar közösen forduljon a versailles-i nemzetgyűléshez és a pápai hatalom hatásos védelmére szólítsa fel. Arra nézve, hogy a Vatikán milyen súlyt helyezett a francia egyház ilyen értelmű fellépésére, világosan jelzi De Bonnechose bíborosnak, Rouen érsekének Versailles-ba érkezése is, akivel Chigi részletesen megtárgyalta, hogy miképpen történjék majd a francia püspöki kar kollektív részvétele a nemzetgyűlésben. Erre vonatkozóan Antonelli államtitkár már megelőzően részletes instrukciókat adott – a nuncius csupán a megfelelő időre és alkalomra várt, hogy érvényesítésükre lehetőség nyíljék. De Bonnechose bíboros a francia püspöki kar nevében egy feliratot készített a római probléma állásáról az országgyűlés számára, melyet egy körlevél formájában közölt az összes francia főpappal, felszólítva őket arra, hogy írják alá. 1871 május elején ezen kezdeményezés igen előrehaladott állapotba jutott és a nuncius

[58] Uo. Washburne akciójáról lásd továbbá: *Lecanuet:* Les Derniéres années du Pontificat de Pie IX. 116. és köv. Ugyanitt a Kommün elleni rágalmak, megalapozatlan vádaskodások bőven akadnak. Mémoires de général Clauseret. III.; *Foulon:* Darboy. 554. és köv.

[59] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. máj. 6. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1691).

[60] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. máj. 13. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1712 .)

megbízható értesülésekre, a neki tett ígéretekre alapozva, a várható siker reményeit tolmácsolja a Vatikánba.[61] A francia főpapság aktivitásának fokozását is célozta IX. Pius 1871. május 15-én kibocsátott „Ubi nos" enciklikája, melyben erőteljesen tiltakozott az olasz kormány garancia-törvénye miatt.[62] Chigi – aki Genfen keresztül kapta kézhez a pápai enciklikát – azon nyomban intézkedett, hogy eljuttassa Franciaország valamennyi főpapjának, a baráti sajtónak, valamint a versailles-i kormány külügyminiszterének, Favrenek. Chigi ezen pápai irat kiadását messzemenően helyeselte, már azért is, mert „különösképpen célszerű Franciaországnak, mert egybevág a püspöki karnak az országgyűléshez intézendő, Róma dolgaival kapcsolatos feliratával".[63]

Az annyira várt végső versailles-i roham, melytől a Kommün megdöntése függött, 1871 május végén bekövetkezett. A nuncius, aki valamennyi fájó kérdés kényszerű visszafogására szorítkozott ezekben a feszülő, döntést hozó napokban és órákban – határozottan megírta Antonellinek, hogy a Vatikán számára annyira óhajtott akciók elindítása már csak rövid idő kérdése. Ezen, a Vatikán számára passzívnak tűnő várakozási idő alatt is, amikor „a kormány ezekben a napokban lélekben Párizsban van, tehát minden kérdést, mint kívülállót félretesznek, mint időszerűtlent és a jövőre bízzák" – Chigi nuncius mégis alkalmat talált arra, hogy Thiersszel ismét találkozzék, átadja számára a Szentatya levelét, hogy felhívja „figyelmét azon erőszakos és nyomasztó állapotra, melyben Őszentsége van . . . " A kormányelnök „azt mondta, hogy alázatos tiszteletét továbbítsam Őszentségének és biztosítsam arról, hogy amint elnyomták a párizsi felkelést, az első dolgai között lesz, hogy komolyan foglalkozzék a Szentatya helyzetével" – közölte 1871. május 24-én Chigi Antonellivel.[64] E döntő héten, amikor Párizsban patakokban folyt a vér, amikor a versailles-iak megtorlása könyörtelenül lesújtott a Kommün utolsó védelmezőire és az ellenforradalom felülkerekedése vitathatatlan ténnyé vált – Chigi figyelme már a jövő várható fejleményei felé fordul és a győztesek táborának belső ellentéteit latolgatja. „Az országgyűlés jelen szakasza döntő és kritikus Franciaország jövője szempontjából. Az összes fontosabb kérdés, melyet eddig elhalasztottak, napirendre kerül . . . A dolgok ezen állásánál nem lehet nem beszélni arról a többékevésbé erőteljes ellentétről, melyet eddig ellepleztek, a végrehajtó hatalom feje és az országgyűlés többsége között, úgy személyi, mint elvi kérdésekkel kapcsolatban."[65] Majd rámutat arra, hogy azon tárgy, mely körül konkretizálódik és kiéleződik az összes véleménykülönbség Thiers és az országgyűlés többsége között, az a kormányformára vonatkozik. Megítélése szerint, amennyiben Thiers intézkedéseivel a köztársaság erősítését segíti elő, elkerülhetetlen a konfliktus kiéleződése az országgyűlés monarchista többségével – ennek az összecsapásnak végkimenetelétől viszont az utóbbi győzelmét várja. A monarchista csoportok iránti szimpátián túlmenően, a szorosabb együttműködés ki-

[61] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. máj. 3. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1742/1770).

[62] „Ubi nos" enciklika szövege: Religio. 1871. jún. 3.

[63] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. máj. 31. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1744/2051).

[64] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. máj. 24. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1747/2006).

[65] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. máj. 31. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1744/2051).

épülése is nyomon követhető a Vatikán képviselője és az országgyűlés monarchista-klerikális képviselői között. Terveik, elképzeléseik, szándékaik nem maradtak rejtve a nuncius előtt, aki folyamatosan jelezte Antonellinek szervezkedéseiket, tömörülésüket. Leplezetlen örömmel és a jövő iránti bizakodással fogadta Chigi a legitimista és orleanista csoportok közeledését, megegyezését, nyílt zászlóbontásukat Chambord gróf 1871. május 8-i levelével. X. Károly unokája, a francia legitimisták trónkövetelője, aki V. Henrik néven tartott igényt a trónra, úgy vélte, hogy elérkezett az idő a monarchiával szimpatizáló francia közvélemény felrázására. A köztársaság megdöntésének szerteágazó terve, Thiers megbuktatásának operatív részletei bontakoznak ki a nuncius jelentéseiből. Határozottan állítja, hogy amint Párizst elfoglalták, az országgyűlés első határozati javaslata lesz a Bourbon-család elsőszülött és másodszülött ágának a számüzetésből történő visszahívása. A kormányzó hatalmat viszont az orleanista Aumale és Joinville hercegeknek szánták. Ily módon készen állt, már a Kommün leverése előtt egy monarchista államcsíny terve: a Bourbon-pártiak és az orleanisták koalíciója révén. Ezen hosszan tartó és megalapozott szervezkedés sikerébe vetett hit és bizalom érthetően fokozódott Párizs bevétele napjaiban a nuncius részéről, aki a versailles-i csapatok győzelmének hatása alatt kissé túlságosan is optimistán látta az eseményeknek a Vatikán érdekei szempontjából történő alakulását.[66]

Mindezzel magyarázható, hogy a nuncius hajlamos Darboy érsek sorsát is kedvezőbben tekinteni, mint erre az események fordulatai alapot adhatnának. 1871. május 24-én, tehát éppen azon a napon, amikor a kommünárok tömeges kivégzésével párhuzamosan a túszok egy részét – köztük Párizs érsekét is – kivégezték, Chigi még reménykedik abban, hogy a városba betört versailles-i csapatoknak esetleg sikerül a foglyok kiszabadítása. „Ma reggel az a hír járta, hogy mindannyian szabadok, már tegnap óta, de még nem tudni semmi konkrétat. Azonban minden ok megvan azt hinni, hogy semmit sem követtek el ellenük" – közölte Antonellivel. Majd előadta, hogy az érsek ügyében tárgyalt Szászország fejedelmével, majd annak tanácsára De Fabrice tábornokkal, aki Franciaország felé a diplomáciai kapcsolatok megbízottjaként működött. Az utóbbi ígéretet tett arra, hogy lépéseket tesz az érsek és társai kiszabadítása érdekében és ezt annál is inkább szorgalmazni fogja, mert e vonatkozásban Bismarck hercegtől külön megbízatást kapott. De Fabrice tárgyalt Clauseret tábornokkal, a Kommün hadügyi biztosával, aki megnyugtatta a túszok biztonságával kapcsolatban, sőt állítólag Darboy szabadonbocsátására ígéretet is tett. Viszont Clauseret leváltása, sőt átmeneti fogságba vetése következtében a közvetítési kísérletek is zsákutcába jutottak.[67] A Vatikánba küldött május 24-i, még bizakodó jelentést követte május 28-án a nuncius távirata a túszok haláláról. Mint utóbb kiderült, Darboy érseket és a foglyok nagy részét, még május 22-én hétfőn átszállították a Mazas börtönből a Roquette börtönbe. Az ostrom alatt álló város lakossága, melyet a támadók könyörtelen kegyetlensége a végletekig felzaklatott, a túszok elleni megtorlás végrehajtását követelte. Amikor a foglyokat kocsin keresztül szállították St. Antoine külvároson, a tömeghangulat kitörései oly erőteljesek voltak,

[66] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. máj. 17. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1745/1922). Vö. *Hanotaux:* Historie de la France. I. 229. és köv.

[67] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. máj. 24. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1747/2006). Vö. *P. O. Lissagaray:* Histoire de la Commune de 1871. Bruxelles, 1876. 231. és köv.

hogy csak a kísérő katonaság határozottságán múlt továbbjutásuk a Roquette börtönhöz. Itt került sor május 24-én este több túsz agyonlövetésére. Ekkor hat személyt végeztek ki: Darboy párizsi érseket, Bonjean szenátort, Deguerry abbét, valamint Ducoudray, Clerc és Allard jezsuita papokat. Május 27-éről 28-ára virradóra további 16 egyházi túszt végeztek ki a megtorló akció során. A versailles-i külügyminisztérium hivatalosan értesítette a nunciust az eseményekről, melyből kitűnt, hogy a Kommün által lefogott túszok közül összesen 64 személyt végeztek ki ezekben az utolsó napokban, köztük 22 papot. Viszont 173 túsznak végül is sikerült megmenekülnie, közöttük 19 egyházi személynek.[68] A Roquette-ba került egyházi túszok közül megmenekült Bazin jezsuita atya személyesen számolt be Versailles-ban Chigi nunciusnak Darboy érsek és társai végső pillanatairól. Előadása szerint a kivégzettek az utolsó percekig megőrizték lelki nyugalmukat és még a Mazas börtönébe bejuttatott megszentelt ostyákat is magukhoz vették. „Az érsek nyugodtan és bátran ment a halál elé" – közölte 1871. május 29-én Chigi nuncius Antonellivel.[69] Az utóbbi e lesújtó hírt megdöbbenésének kifejezést adva fogadta: „Csupán az vigasztal, hogy sokan legalább magukhoz vehették a Szent Eucharistiát, melyből bátorságot merítettek, hogy keresztény módon viseljék el a rájuk kiszabott halált."[70]

Amennyiben figyelembe vesszük, hogy e tragikus vég korántsem volt szükségszerű, és a versailles-i kormánynak nagyon is módjában állt, hogy kellő időben közbelépjen kiszabadításukért, a történelmi felelősség e felesleges áldozatokért elsősorban Thiersre és kormányára hárul. Az események logikája, a tények bizonyító ereje arra enged következtetni, hogy a kedvező lehetőségek elmulasztásáért felelősök számára az élő érsek kevésbé volt fontos az áldozatul dobott érseknél, akinek halálát végül is messzemenően hasznosíthatónak tartották.[71] Az esemény nagyon is alkalmasnak tűnt arra, hogy a Kommün elleni vádak súlyát fokozza, hogy igazolja a versailles-iak embertelenségét, kegyetlenségét, határtalan vérengzéseit. A Kommün vezetőinek és egyszerű harcosainak tömeges lemészárlása, az ítélet nélküli megtorlások, a Père Lachaise temető tömegsírjai jelezték az ellenforradalom útját.[72] A Párizsba bevonult győztesek viszont nagyon is jól értették a módját annak, hogy a közhangulatot érthetően befolyásoló és nemzetközileg is megfelelően kamatoztatható pap túszok kivégzését a maguk számára kellőképpen

[68] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. máj. 29. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1748/1951) jelentésének melléklete. Vö. *Foulon:* Darboy. 632. és köv.

[69] Uo.

[70] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. jún. 7. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1951).

[71] A tényanyag elemzése igazolja Marx egykorú megállapítását a túszok kivégzésével kapcsolatban: „Darboy érsek igazi gyilkosa Thiers. A Kommün ismételten felajánlotta az érseket, sok más pappal együtt, cserébe az egyetlen Blanquiért, akit Thiers akkor fogva tartott. Thiers ezt konokul megtagadta. Tudta, hogy Blanquiban egy fejet adna a Kommünnek, míg az érsek az ő céljait legjobban mint hulla szolgálná." Vö. *Marx:* A polgárháború Franciaországban. Marx–Engels Művei. 17. köt. 328).

[72] Találóan jegyezte meg Marx „A polgárháború Franciaországban" – második fogalmazványában, hogy Darboy érsek Thiershez intézett levelein „végigvonul az az éles gyanú, hogy versailles-i barátai pont olyan emberek, akik az ő fenyegető kivégzése esetén vigaszt találnának heves vágyukban, hogy ezt a kedves eljárást a Kommün nyakába varrják!" (Marx–Engels Művei. 17. köt. 539–540). A versailles-i katonaság tömegmészárlásairól: *Louise Michel:* La Commune. Paris, 1898; *H. Guillemin:* L'Héroïque défense de Paris, 1870–71. Paris, 1959; Lissagaray: Historie de la Commune. 349. és köv.

értékesítsék. Erre mutatott félreérthetetlenül Darboy érsek és társainak 1871. június 7-én Párizsban lezajlott temetésének megrendezése. Chigi nuncius, aki ez alkalomból Versailles-ból Párizsba utazott, oly következtetést vont le, hogy ezen esemény nagyon alkalmasnak látszik arra, hogy a szélesebb tömegek figyelmét az egyház felé fordítsa, hogy növelje a felháborodás érzését a lezajlott forradalmi eseményekkel szemben.[73] Ilyen természetű tendenciák erősítését szolgálta a Vatikán 30 ezer frankos adománya is, melyet a forradalom által sújtott, károsodást szenvedett személyek segélyezésére kívántak fordítani. A Szentatya adományát, egy annak célját alaposan megindokló levéllel, a nunciusnak már június 5-én sikerült átadnia Jules Favre külügyminiszternek, melyért az utóbbi levélben mondott köszönetet. A vatikáni utasításnak megfelelő gyors lebonyolítást viszont az tette lehetővé, hogy az arrasi püspök 40 ezer frank támogatást küldött a Szentatya számára – mely összegből a nuncius azonnal kiutalta a szóban forgó pápai adomány összegét.[74]

A győzelmi hangulat bizakodással teli napjaiban azonban az események nem egészen úgy alakultak, ahogy azt a Szentszék remélte. A Kommün leverése Thiers állását, tekintélyét az ellenforradalom táborában megerősítette, és a nem egészen alaptalanul várt monarchista fordulat elmaradt.[75] A nuncius ugyan még megelégedéssel szól a megüresedett párizsi egyházmegye ideiglenes kormányzásáról, a káptalanba választott három vikárius vatikáni hűségéről, akik ígéretet is tettek azonnal Chiginek, hogy IX. Piusnak az elhalt érsekhez intézett utasításainak szellemében közzéteszik a vatikáni zsinat határozatait a pápai csalhatatlansági dogmáról. Úgyszintén vállalták, hogy állást foglalnak a Syllabusban közzétett doktrínák és elvek mellett.[76] Ami viszont az új érsek kinevezését illeti, a nuncius úgy látta, hogy e tekintetben Thiers magának tartotta fenn a kizárólagos döntés jogát, aki a nuncius tapogatódzására június elején még elodázó választ adott. Azonban Chigi úgy véli, hogy a kormány választása az orléans-i püspök, Dupanloup személyére fog esni. Nem tartja ugyan kizártnak, hogy esetleg mégis más személy jön szóba, de abban bizonyos, hogy bárkiről legyen is szó, „ugyanazon irányt, ugyanazon elvi és kormányzati tendenciákat" fogja képviselni.[77] Chigi, aki nagyon is jól ismerte az orléans-i püspök személyével, irányával, nézeteivel kapcsolatos vatikáni fenntartásokat, érthetően tanácsot, utasítást várt ez ügyben Antonellitől – amit kellő időben meg is kapott. Az óvatosságra és elővigyázatra intő és a vatikáni érdekeket körvonalazó utasítás és a nuncius aktivitása elégségesnek bizonyult a liberális katolikusok által támogatott Dupanloup kinevezésének meggátlásához.[78] Az érseki székbe alkalmasnak tűnő Pie poitersi püspök, vagy De la Tour D'Auvergne bourges-i püspök, vagy Alzon abbé személyében Thiers és Chigi nem tudtak megegyezni. Végül is Thiers és a Vatikán hozzájárulásával

[73] Chigi Antonellinek, Paris, 1871. jún. 8. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1759/2018).

[74] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. jún. 6.. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1750/2064).

[75] Vö. *Simon:* La Gouvernement de M. Thiers. I. 112. és köv.; *Hanotaux:* Histoire de la France. I. 226. és köv.

[76] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. jún. 6. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1750/2064).

[77] Uo.

[78] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. jún. 14. (ASV. Archivio Nunziatura di Parigi. 1871. 2007).

1871 július elején Guibert toursi érsekre esett a választás, aki ugyanezen év őszén foglalta el Darboy érsek helyét.[79]

A párizsi érsekválasztásban létrejött kompromisszum hátterében nem kis súllyal esett latba az a vatikáni meggondolás, hogy a francia kormányt Róma kérdésében határozottabban maga mellé állítsa. Ámbár távolról sem mondtak le a francia monarchia restaurációjának lehetőségéről, és Chigi június elején, már Thiers republikánus pártjának „zülöttségéről és széteséséről" szól, a monarchista erők, a konzervatív-katolikus tábor megizmosodásáról, a nemzetgyűlés azon határozatának nagy fontosságáról, mely megszünteti a Bourbon-család száműzetésére vonatkozó törvényt. Bizakodva szól Joinville hercege, valamint Aumalè és Chartes hercegeinek versailles-i aktivitásáról, a legitimista és orleanista képviselők összefogásáról. Az már viszont Thiers nem éppen tisztának mondható politikai kétkulacsosságához tartozott, hogy az említett hercegekkel igyekezett a legjobb viszonyt tartani és ígéretet tenni a Bourbon-család kívánságainak teljesítésére.[80] A győzelmes ellenforradalom ezen belső praktikái bármennyire is érdekelték a Vatikán köreit, a fő figyelmük ennek ellenére a maguk legközvetlenebb bajára, fájdalmának orvoslására irányult. Ugyanazon a napon, amikor a nuncius éppen részletes beszámolóját írja Antonellinek a monarchista párt biztató kilátásairól, a vatikáni államtitkár 1871. június 12-én kelt történelmi jelentőségű iratában formulázza meg azokat a vatikáni alapérdekeket, melyeket előtérbe kívánnak állítani és kitartóan érvényesíteni. Elsősorban köszönetet mond Antonelli Chiginek fáradozásaiért, hogy Thiers kormányelnök figyelmét a római kérdés felé fordította, hogy megszerezte annak ígéretét, mi szerint „amint teljesen leverték a párizsi kozmopolita forradalmat", a Szentatya helyzetét gondjaiba veszi. A szeptember 20-i római események következményeinek a vallásra, az egyházra, „a civilizált társadalomra" nehezedő súlyáról szólva, Antonelli sürgős orvoslást kíván – bízván Thiers ígéreteinek valóraváltásában. „Ezen biztosítékok következtében Őszentsége lelke boldog reményekkel telt meg és köszöni az Úrnak, hogy ilyen nemes érzelmeket kelt annak szívében, aki jelenleg Franciaország sorsát igazgatja. Mondjon Ön köszönetet a kinyilvánított jó szándékért, biztosítsa, hogy a Szentatya apostoli áldását küldi, kérve az eget, hogy adjon neki elegendő erőt és világosságot, hogy véghez vigye a dicső vállalkozást, melyhez nyúlt ily kedvező előjellel és az egész civilizált világ helyeslésével" – szólt Antonelli üzenete Thiers számára 1871. június 12-én.[81]

Viszont oly következtetés levonása, hogy a francia egyház és papságának állásfoglalása a lezajlott eseményekkel kapcsolatban egyöntetű lett volna, vagy akár teljes összhangban állott volna a vatikáni véleményekkel és álláspontokkal, nehezen lenne bizonyítható. Többek között erre mutat Chigi nuncius további erőfeszítése is, aki szükségesnek tartotta a volt párizsi érsek múltjának egyértelműbb beállítását, némi szeplőtelenítését. Ilyen értelemben tárgyalt a párizsi káptalan vikáriusaival is, rájuk bízva a

[79] Giuseppe Ippolito Guibert, megelőzően Tours püspöke, kezdetben vonakodott elfogadni a párizsi érsekséget, idős korára is hivatkozva – majd a Thiers-kormány és a Vatikán fokozott aktivitása után engedett az óhajoknak, 1871. október 27-én lépve hivatalába. Vö. *Lecanuet:* Les Dernières Années du Pontificat de Pie IX. 126. és köv.

[80] Chigi Antonellinek, Versailles, 1871. jún. 12. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 1753/2066).

[81] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. jún. 12. (ASV. S.St. 1871. Rub. 242. fasc. 2. 2006).

megfelelő eszközök és módok kiválasztását a cél eléréséhez. A gallikanizmus iránt korántsem közömbös francia papság körében nagy tekintélynek örvendő Darboy érsek nyilvánosságra került elítélő szavai a versailles-iak kegyetlenségeiről, éppen annyira nem tévesztették el hatásukat, mint egy aposztatának nyilvánított karmelita nyílt levele, aki határozottan állította, hogy az ő elítélő véleményét a versailles-iak tetteiről, Darboy érsek teljes mértékben osztotta. Mindennek ellensúlyozása, elfelejtetése érdekében a nuncius javasolta a három káptalani vikáriusnak, hogy hozzák nyilvánosságra a párizsi érsek két levelét. Az egyikben ugyanis aláveti magát a zsinati határozatoknak, a másikban elítéli Róma elfoglalását.[82] Miután az érsek iratai között nem találták meg a szóban forgó levelek másolatait, a nuncius Antonelli államtitkárt kérte meg arra, hogy a vatikáni levéltárban kerestesse ki az eredetieket. Antonelli, aki teljes mértékben egyetértett az akcióval, hogy a Darboy „emlékezetét kevéssé tiszteletben tartó inszinuációkat" ellensúlyozzák, csak egy levelet talált meg és küldött Párizsba, azon kísérő megjegyzéssel, hogy ebben is fellelhető annyi, ami a káptalani vikáriusok kívánságát kielégítheti. A Róma elfoglalásával kapcsolatos Darboy-levél kutatása tovább folyt.[83]

A Thiers-kormányzat erőfeszítéseivel szolidáris vatikáni magatartás ellenértékének jelentkezése – az érdemleges francia támogatás a római kérdésben – viszont továbbra is nyitott probléma maradt, nem mentesen sorozatos csalódásoktól, kielégítetlen várakozásoktól. A konszolidálódó harmadik francia köztársaság korántsem bizonyult oly aktív szövetségesnek, melytől a vatikáni igények realizálása megvalósítható lett volna.[84]

[82] Chigi Antonellinek, Paris, 1871. jún. 8. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 1759/2018).

[83] Antonelli Chiginek, Roma, 1871. jún. 12. (ASV. S.St. 1871. Rub. 165. fasc. 8. 2018).

[84] Vö. *Hanotaux:* Histoire de la France. I. 303. és köv.; *J. Héritier:* Histoire de la Troisième République. I–II. Paris, 1932–33; *A. Zévaés:* L'Histoire de la IIIe République 1870–1945. Paris, 1946; *Chastenet:* Histoire de la Troisième République. I. 107. és köv.

E. M. Zsukov:

AZ ÁLTALÁNOS SZOCIOLÓGIAI ÉS A TÖRTÉNELMI TÖRVÉNYSZERŰSÉGEK KÖLCSÖNÖS VISZONYA

Már az ókorban értették azt, hogy a történelmi tények és események magyarázatra szorulnak. A történelmi folyamat törvényszerűségéről vallott eszme csírái megtalálhatók Thuküdidésznél.

Polübiosz felhívta a figyelmet, hogy ebben a folyamatban ismétlődések vannak, amelyek nyilvánvalóan nem véletlenszerűek.

Az újkorban többször történtek kísérletek a társadalmi fejlődés törvényeinek megfogalmazására.

J. A. Condorcet, később pedig A. Comte és főként ez utóbbi követői, J. S. Mill és H. Spencer, arra törekedtek, hogy a történettudományt az egzakt, alkalmazott tudományok szintjére „emeljék". Ezek a kísérletek azonban sikertelenek voltak. Csak akkor került valóban szilárd alapra a történettudomány, amikor Marx feltárta a történelem materialista értelmezését. A megszámlálhatatlan spekulatív hipotézist, a tisztán spekulatív jellegű, időnként azonban jelentős, csaknem zseniális találgatásokat felváltotta a társadalmi fejlődés törvényeinek pontos ismerete.

A törvény, vagyis a jelenségek (lényegek) megállapított kölcsönös függése és kapcsolata tartósan bekerült a történelmi ismeretek közé, s azokat rendszerré, vagyis igazi tudománnyá változtatta. Hegel *A logika tudománya* című művét kivonatolva Lenin megjegyezte, hogy „. . . a *törvény* fogalma *egyik* lépcsőfoka a világfolyamatban levő *egység* és *összefüggés*, kölcsönös függés és teljesség emberi megismerésének".[1] Lenin úgy fogalmazta meg a törvény fogalmát, mint „lényegek viszonya vagy lényegek közötti viszony".[2]

A materialista történetfelfogás meghatározó jelentőséggel bír kivétel nélkül valamennyi, a társadalom vizsgálatával foglalkozó tudomány számára. Annak következtében, hogy megállapította a társadalmi fejlődés egységes tudományos kritériumát és meghatározta mozgásának alapjait, a politikai gazdaságtan számára, amely a társadalmi termelés fejlődésének és az anyagi javak elosztásának törvényeit kutatja, az állam és a jog vizsgálatával foglalkozó jogtudományok és az összes többi társadalmi szak-

*A cikk magvát az az előadás képezi, melyet a szerző 1977. február 3-án tartott „A társadalom történeti fejlődésének törvényszerűségei és kölcsönviszonyuk az általános szociológiai törvényekkel" címmel rendezett konferencián.

[1] *Lenin*, Összes, 23. köt. 123.

[2] Uo. 125.

szaktudomány (pszichológia, etika, stb.) számára lehetővé vált az emberi tevékenység különböző oldalainak objektív elemzése és magyarázata.

A marxista társadalomtudomány magva a történelmi materializmus, amely olyan általános törvényeket vizsgál, mint az alap és felépítmény kölcsönös kapcsolata, a társadalmi rendszer változása a termelőerőkben végbemenő változásokkal összhangban, a társadalmi tudat függése a társadalmi léttől, továbbá sok más törvényt, amelyek a társadalom egészét érintik. Ezért ezeket általános szociológiai törvényeknek nevezik.

Ezek szolgálnak alapul valamennyi társadalmi jelenség megértéséhez, ezért az összes többi társadalomtudomány, beleértve a történelmet is, a történelmi materializmusra támaszkodik. Ugyanakkor mindegyik társadalmi szaktudomány olyan részlegesebb törvényszerűségeket tár fel és vizsgál, amelyek általában nem a társadalom egészére, hanem működésének és fejlődésének konkrét oldalaira vonatkoznak.

A történelmi materializmushoz viszonyítva a történettudomány a társadalmi fejlődés részlegesebb törvényszerűségeit kutatja. Ezeket történelmi törvényeknek nevezik.

Az általános szociológiai és a történelmi törvényszerűségek a legszorosabb kölcsönös függőségben vannak, működésük állandóan összefonódik. O. I. Dzsiojev kifejezésével élve, a történelmi jelenségek úgy tekinthetők, mint „a különböző törvények kereszteződési pontjai".[3]

Egészen természetes, hogy az általános szociológiai és a történelmi törvények kölcsönös viszonyának problémája figyelmet érdemel.

Mindenekelőtt az általános szociológiai és a történelmi törvényszerűségek rokonságáról, hasonlóságáról kell szólni.

Bármelyik, még a legabsztraktabb szociológiai törvény történelmi törvény is olyan értelemben, hogy maga a törvény feltárása: bizonyos történelmi tapasztalat, ismétlődés összehasonlításának, elemzésének és általánosításának eredménye.

Ugyanakkor kétségtelen, az általános szociológiai törvények lényege abban áll, hogy feltárják a társadalmi fejlődés és mozgás legáltalánosabb elveit, függetlenül azoktól a konkrét formáktól, amelyekben megtestesülnek. Ami pedig a tulajdonképpeni történelmi törvényeket illeti, ezek tartalmát éppen azoknak a specifikus vonásoknak és sajátosságoknak a feltárása határozza meg, amelyekben a társadalom fejlődése és mozgása konkrét formáiban végbemegy. A történelmi törvények tárják fel az általános szociológiai törvények által meghatározott, konkrét történelmi feltételek között kifejtett hatásmechanizmust. Ebben a vonatkozásban alá vannak rendelve az általános szociológiai törvényeknek.

M. A. Barg, amikor jelzi, hogy „még mindig folytatódik a történelmi törvényszerűségek és a szociológiai törvények összekeverése", a történelem mint tudomány alapvető feladatát abban látja, „hogy az feltárja, hogyan megy végbe bizonyos körülmények találkozásakor a szociológiai törvény tényleges érvényesülése." Emellett nagy fontosságot tulajdonít a „visszacsatolásoknak" (vagyis a felépítménytől az alap felé irányuló kapcsolatoknak). „A szociológiai törvények minden egyetemessége mellett – folytatja Barg – éppen ezek a kapcsolatok alkotják az egyes népek történelmi sorsának sokszínű palettáját. Itt nemcsak az egyes társadalmak dinamikusságának fokáról van szó,

[3] Materialiszticseszkoje ponimanie isztorii i burzsuaznaja filoszfija. Tbiliszi, 1974. 80.

hanem a lényegében egy és ugyanazon történelmi folyamatok sajátosságáról, minden egyes nép történelmi egyediségéről."[4]

A történelmi törvények szerepe azonban nem merül ki az általános szociológiai törvényszerűségek konkretizálásával. Mivel genetikailag összefüggnek az általános szociológiai törvényekkel, önállósággal bírnak és, a maguk részéről, létrehozzák a társadalom egyes formáira vagy fejlődési szakaszaira vonatkozó, egymás mellé rendelt, kölcsönösen összefüggő és egymást kölcsönösen feltételező történelmi törvényszerűségek többékevésbé egyedi jellegű rendszerét.

Ily módon az általános szociológiai és a történelmi törvények kölcsönös viszonya (mind az általánosabbakat, mind pedig a részlegeseket illetően) az általános, különös és egyes kategóriájával fejezhető ki.

A kérdés ilyen jellegű megfogalmazása teljes mértékben kizárja annak lehetőségét, hogy az egyes törvényszerűségeket szembeállítsák a többivel, sőt ellenkezőleg, feltételezi összefüggésüket, összefonódásukat.

Lenin rávilágított, hogy „. . . az egyes nem létezik másképp, csak abban az összefüggésben, mely az általánoshoz vezet. Az általános csupán az egyesben, az egyes által létezik. Minden egyes (így vagy úgy) általános. Minden általános egyes (annak részecskéje vagy oldala vagy lényege)."[5]

A termelőerők szintje és a termelési viszonyok összhangjának törvénye a példája annak az általános szociológiai törvényszerűségnek, mely meghatározó szerepet játszik számos történelmi törvény vonatkozásában. Ez az általános szociológiai törvény, amely kétségtelenül dominál a részleges törvények felett, mintegy összekapcsolja egymással az összes társadalmi-gazdasági formációt és ugyanakkor lehetővé teszi a társadalom fejlődésének, mint egységes természettörténeti folyamatnak a vizsgálatát.

Az antagonisztikus formációkban az osztályharc törvénye jelent még egy igen fontos szociológiai törvényszerűséget, mivel maga ez a törvény a materialista dialektikának az ellentétek egységéről és harcáról szóló, általánosabb törvényéből származik. E törvény működése rendkívül széles körű és konkrét megnyilvánulása a legkülönbözőbb szinteken lehetséges, a formáció szintjétől kezdve egészen a társadalmi organizmus legegyszerűbb, alsóbb sejtjéig bezárólag.

Az elsőből következik a másik általános szociológiai törvény, amely alapvető fontosságú a történettudomány számára: ez a társadalmi-gazdasági formációk progresszív váltakozásának törvénye. Ez, a maga részéről, „őse" egész sor olyan egymás mellé rendelt történelmi törvénynek, amelyek feladata, hogy ne csak meghatározott társadalmi-gazdasági formációk mozgásának (keletkezésének, fejlődésének és bukásának) elvét tárják fel, hanem azok egyes elemei vagy szakaszai konkrét fejlődési törvényeit is.

Magától értetődik, hogy a történelmi törvények egész bonyolult „hierarchiája" nem vezethető le pusztán absztrakt-logikai konstrukciók útján, hanem mélyre ható történeti kutatás során nyert adatok általánosításának eredményét kell képeznie.

Az általános szociológiai és a történelmi törvények kölcsönviszonyát olykor egy sorba állítják a történeti és a logikai kategóriájával. Ilyenkor az általános szociológiai

[4] Lásd: *M. A. Barg:* Metodologicseszkie voproszü isztoricseszkoj nauki. In.: Ocserki metodologii poznanija szocial'nüh javlenij. Moszkva, 1970. 294.

[5] *Lenin,* Összes, 29. köt. 296.

törvényeket tekintik a logikainak, a történelmi törvényeket pedig a történetinek. Számunkra az ilyenfajta szembeállítás kissé leegyszerűsítettnek tűnik és nemcsak azért, mert a társadalmi fejlődés bármelyik törvénye (mind az általánosabbak, mind a részlegesebbek) a logikai és a történeti egységét jelenti, hanem azért is, mert a történelmi törvényben is, mint a konkrét társadalom fő mozgási tendenciájában feltétlenül jelen van a logikai „gerinc".[6] A történelmi törvényt egyáltalán nem a merevség jellemzi. Ez határozza meg a konkrét társadalmi közeg mozgásának általános irányát, maga ez a mozgás azonban emberek révén realizálódik és ezért ilyen vagy olyan ingadozásoknak, a különböző „véletlenek" hatására bekövetkező ideiglenes eltéréseknek van kitéve, s csak végső soron tör magának utat.

Marx jegyezte meg, hogy „. . . az általános törvény mint uralkodó tendencia mindig csak igen bonyolult és megközelítő módon, mint örökös ingadozások soha nem rögzíthető átlaga érvényesül."[7] Ez a fontos utalás nemcsak az általános szociológiai törvényekre vonatkozik, hiszen Marx ebben az esetben konkrétan a kapitalista termelési módra gondolt.

Azzal az álláspontal is, miszerint a történelmi folyamatban a logikai szigorúan megfelel a formációs, vagy a formációk-közti terjedelemnek (diapazonnak), a történeti pedig a formáción belülinek, nehezen érthetünk egyet. Véleményünk szerint helyesebb lenne azt mondani, hogy az adott folyamatok vizsgálatakor eltérő mértékben kerül alkalmazásra és az első esetben, vagyis mikor a formációkról van szó, megnő az absztrakció szerepe. Az absztrakt-logikai ebben az esetben sem olvasztja teljesen magába a történetit. Ugyanakkor világos, hogy a logikai és a történeti dialektikus egysége nem jelenti azonosságukat, nem jelenti a két fogalom között különbségek hiányát. A történelmi események gyakran nem olyan sorrendben mennek végbe, mint amit a társadalmi fejlődés logikája feltételez. Ez különösen jól látható a társadalmi-gazdasági formációk konkrét váltakozásának példáján, annak lehetőségében, hogy meghatározott feltételek között a fejlődés egyik vagy másik szakasza elkerülhető. Ezért nem szabad a logikait egyszerűen a történetire visszavezetni, bár egyik sem létezhet a másik nélkül. Minél nagyobb méretű a történeti kutatás, annál nyilvánvalóbban tárul fel egységük.

Ezzel függ össze egy másik kérdés is.

Van olyan vélemény, mely szerint a kutatásnak azon a szintjén, mely a formációkra vonatkozik – vagyis a társadalmi-gazdasági formációk egészének vizsgálatakor –, kizárólag általános szociológiai törvényszerűségek kerülhetnek alkalmazásra. Úgy véljük, hogy a társadalmi-gazdasági formációknak, mint az emberi társadalom nagy fejlődési szakaszainak vagy fokozatainak vizsgálatakor valóban megnő ugyan az elméleti absztrakció szerepe és jelentősége, a fent említett álláspont mégsem jogos, mert lényegében annak tagadásából indul ki, hogy a társadalmi-gazdasági formációk történelmi realitások, nem pedig csak logikai absztrakciók. Az általános szociológiai törvényszerűségeken kívül mindegyik társadalmi-gazdasági formációban specifikus történelmi törvények is

[6] „Túlzott egyszerűsítés volna azt állítani, hogy a történelmi materializmus a társadalmi fejlődésben csak az általánost vizsgálja, a történettudomány pedig csak az egyest." (*A. Verbin–A. Furman:* Meszto isztoricseszkogo materializma v szisztemе nauk. Moszkva, 1965. 91.). Lásd még; *A. K. Uledov:* Szociologicseszkie zakonü. Moszkva, 1975. 207.

[7] MEM, 25. köt. 157.

működnek, amelyek az adott formáció egészére jellemzőek. A tudományos kommunizmus megalkotói elég sok olyan történelmi törvényt tártak fel, amelyek megmutatják a kapitalista formációnak mint egésznek a specifikumát. Ugyanakkor ezek a törvények konkrét történelmi jellegűek. Elegendő megemlíteni a kapitalizmus monopolista szakaszba lépésének történelmi törvényszerűségét, melyet Lenin tárt fel. Ismeretes, hogy e gazdasági és ugyanakkor történelmi törvényszerűségnek a felfedezése számos olyan egyéb törvény feltárását vonta maga után, melyek részlegesebbek, de rendkívül fontosak a kapitalista formáció lényegének megértéséhez.

A történelmi törvény másik példája, melyet Lenin tárt fel az európai országokban lezajlott polgári forradalmak tapasztalatainak vizsgálata alapján, az a tétel, hogy a polgári demokrácia jellege és maga a demokratizmus foka attól függ, hogy a döntő pillanatokban a hegemónia mennyiben megy át nem a burzsoázia, hanem az „alsó rétegek"[8] kezébe.

Lenin a „Kik azok a 'népbarátok' és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? " című klasszikus munkájában többször érinti a szociológiai törvény fogalmát:

„A szociológiában dialektikus módszernek – ellentétben a metafizikus módszerrel – Marx és Engels semmi mást nem nevezett, mint a tudományos módszert, amelynek lényege az, hogy a társadalmat élő, folytonos fejlődésben levő szervezetnek tekintjük (nem pedig mechanikusan egybekapcsolódó és az egyes társadalmi elemek mindenféle önkényes kombinációját megengedő valaminek), amelynek tanulmányozásához okvetlenül az adott társadalmi alakulatot képező termelési viszonyok objektív elemzése és működési és fejlődéstörvényeinek tanulmányozása szükséges."[9] Majd Lenin különösen hangsúlyozza Marxnak azt a gondolatát, hogy számára az a „ . . . fontos: hogy megtalálja ama jelenségek törvényét, amelyeknek vizsgálatával foglalkozik, méghozzá különösen fontos számára változásuknak, fejlődésüknek, vagyis az egyik formából a másikba, a társadalmi viszonyok egyik rendjéből a másikba való átmenetnek a törvénye . . . Marx a társadalmi mozgást természettörténeti folyamatnak tekinti, melyet olyan törvények irányítanak, amelyek függetlenek az ember akaratától, tudatától és szándékától, sőt megfordítva, maguk határozzák meg akaratát, tudatát és szándékát."[10]

Lenin emellett két fontos elvi tételt fogalmazott meg. Az első így hangzik: „Marx éppen azt az eszmét tagadja, amely szerint a gazdasági élet törvényei mind a jelenre, mind a múltra vonatkozólag egy és ugyanazok. Ellenkezőleg, minden történelmi korszaknak megvannak a saját törvényei." A második tétel a gazdasági élet kutatásának feladatára vonatkozik: „Az ilyen kutatás tudományos értéke az, hogy felfedi azokat a különös (történelmi) törvényeket, amelyek valamely adott társadalmi organizmus keletkezését, fennállását, fejlődését, pusztulását és egy másik, magasabbrendű organizmussal való felváltását szabályozzák."[11] Ebből a kontextusból kitűnik, hogy Lenin a társadalmi fejlődés törvényeit feltétlenül történelmi törvényeknek tartotta, nem téve kivételt azokkal sem, amelyek a gazdasági viszonyok területére vonatkoznak.

Bármely, a dialektikus materializmus alapján lefolytatott történelmi kutatásnak okvetlenül azt kell célul kitűznie, hogy tudományosan magyarázza az elemzett folya-

[8] *Lenin*, Összes, 20. köt. 260.
[9] *Lenin*, Összes, 1. köt. 151.
[10] Uo. 152.
[11] Uo. 153.

matokat és jelenségeket. „A történelem csak annyiban válik tudománnyá – írta G. V. Plehanov –, amennyiben sikerül az általa ábrázolt folyamatokat a szociológia szemszögéből megmagyaráznia."[12]

A marxista szociológia, vagyis a történelmi materializmus által kidolgozott általános szociológiai törvények ismerete olyan fegyvert ad a történész kezébe, amely segítséget nyújt számára, hogy megtalálja a vizsgált adatok objektív magyarázatát. A történeti kutatás elméleti feladata egyáltalán nem az, hogy illusztrációkat válogasson bizonyos általános szociológiai törvényszerűségek működéséhez, hanem az, hogy kiderítse ezek működési mechanizmusát ilyen vagy olyan konkrét történelmi feltételek között. Egy adott társadalom működése helyének, idejének, anyagi feltételeinek alapvető eltérései nem ritkán nemcsak az általános törvényszerűségek megnyilvánulási formáinak változását vonják maguk után, hanem e törvényszerűségek hatékonyságának esetleges növekedését, vagy fordítva, csökkenését is. Ily módon a meghatározott összességű törvényszerűség hatása alatt lezajló történelmi folyamat teljesen mentes a misztikus predesztinációtól.

A történelmi fejlődés egyenlőtlensége és többvariációs jellege annak arányában növekedik, ahogy távolodik a formációs szinttől és közeledik a „véletlenekben" különösen bővelkedő lokális történelemhez. A történész ezen a kutatási területen találkozik a legnagyobb nehézségekkel, amelyek ugyanakkor elegendő teret nyújtanak az önálló elméleti következtetések és általánosítások számára. „A történész figyelmes és fürkésző tekintete előtt feltárul a történeti törvényszerűségek sokoldalúsága, ezek a törvényszerűségek kapcsolatban vannak ugyan az általános szociológiai törvényekkel, de az utóbbiak nem merítik ki az előbbieket. A kutató sajátos történeti törvényszerűségeket tárhat fel akkor, amikor a társadalmi élet gazdasági, politikai és ideológiai folyamatainak kölcsönhatását vizsgálja. Az általános szociológiai törvények ennek a kölcsönhatásnak az anyagi alapját tárják fel, rámutatnak arra a szerepre, amelyet a gazdaság, a politika és az ideológia a történelmi folyamatban játszanak. De az utóbbi folyamatok törvényszerűségeinek felderítése a folyamatok kölcsönhatásában konkrét feltételek közepette – a történettudomány feladata."[13]

A konkrét történelmi folyamatban az általános mindig a különösen keresztül jelenik meg. Következésképpen a történeti kutatásban a ténykiválasztás kritériuma az általános, a törvényszerű. „Az általános törvényből kell kiindulni az egyedi oksági kapcsolatok megállapításakor is."[14]

A történész által bevont általános szociológiai törvények a kutatónak csak általános irányt mutatnak és a legcsekélyebb mértékben sem szolgálnak univerzális „álkulcsként" az összes történelmi jelenség magyarázatához. Minél „alább", mélyebbre hatol a kutató a megismerés felsőbb szintjeiről a különöst és egyest jellemző konkrét történelmi események sűrűjébe, annál inkább válik szükségessé az anyag önálló általánosítása és elméleti értelmezése. Magától értetődik, hogy ez óriási előmunkálatot igényel a történésztől az általa nyert történelmi forrásadatok ellenőrzése, pontosítása és osztályozása terén. A történésznek fel kell vérteznie magát a kutatási területét érintő historiográfiai anyag

[12] *G. V. Plehanov:* Izbr. filosz. proizv. Tom. III, 515.

[13] Lásd: *P. N. Fedoszejev–Ju. P. Francev:* A történettudomány módszertani kérdéseinek kidolgozásáról. Századok, 98. évf. 1964. 5–6. sz. 1218.

[14] *O. I. Dzsiojev:* i.,m. 14.

ismeretével. Csak ennek a nagy és bonyolult munkának a befejezése után lehetséges a komoly önálló elméleti általánosítás, amely korántsem mindig vezet új törvényszerűség, új történelmi törvény felfedezéséhez.

A történelmi törvényszerűségek feltárása előfeltételezi azoknak a tényeknek és jelenségeknek az összegyűjtését és tanulmányozását, amelyek ismétlődnek a történelmi folyamat során. Természetesen nem a mechanikus ismétlődésről van szó, amely gyakorlatilag lehetetlen, hanem azoknak a hasonló szituációknak a feltárásáról, közös társadalmi-gazdasági struktúrán belül, ahol egyedi oksági függések lépnek fel. Lenin megjegyezte, hogy a megismételhetőség általános tudományos kritériumát mindenekelőtt a termelési viszonyok elemzése igazolta, ami azután lehetővé tette a megismételhetőség feltárását a társadalmi szférában is, „a különböző országok társadalmi jelenségeiben"[15] is. A jelenségek ismétlődése nem jelenti azonosságukat. Következésképpen az általános törvényszerűségek megállapítása nem szünteti meg az adott törvényszerűség hatása alá eső egyes jelenségek sajátosságának kutatási feladatát.[16]

A történeti kutatás feladata, hogy feltárja az adott, konkrét társadalom fejlődésének gyakran mélyen rejlő törvényszerűségét, felfedezze az utóbbit a „véletlenek" tömege mögött, valamint az, hogy megismerje a szóban forgó törvényszerűség vagy a részlegesebb derivátumok specifikus megjelenési formáit. Az általános, különös és egyes dialektikus kapcsolata lehetővé teszi meglátnunk a lokális vagy időleges sajátosságokat tükröző egyesben az általánost is, amely végeredményben megadja a történelmi folyamat objektív, minőségi jellemzését. Egyet kell értenünk V. V. Ivanovval abban, hogy „a történettudománynak nemcsak a törvényszerűt, nemcsak a szükségszerűt kell vizsgálnia, hanem a véletlent is. Vizsgálja mindazt, ami tükrözi a történelmi törvények működését, mindazt, ami ellentmond egyik vagy másik történelmi tendencia megnyilvánulásának, hiszen enélkül nincs reális történelmi folyamat".[17]

Figyelembe kell venni, hogy a történelmi törvény időnként látszólag úgy lép fel, mint számos összeütköző erő, különféle történelmi tény sajátos eredője. Teljes határozottsággal kell hangsúlyozni, hogy ez semmiképpen nem jelenti az összes említett tényező „egyenjogúságát" és nem hatálytalanítja azt a tételt, hogy végeredményben a történelmi folyamat gazdasági megalapozottsága marad a meghatározó.

Elméleti érdeklődésre tart számot az alternativitás kérdése a történelemben. A marxizmus egyes bírálói az alternativitás eszméjét azzal a nyilvánvaló céllal emelik ki, hogy kétségbe vonják a történelmi fejlődés objektív törvényszerűségeinek meglétét. Ebben az esetben az alternativitást úgy ábrázolják, mint a történelmi fejlődési irány véletlenszerűségének bizonyítékát. A fogalmak nyilvánvaló felcseréléséről van szó. Senki

[15] *Lenin:* Összes, 1. köt. 126.

[16] „A vizsgált jelenségek összevetése a fejlődés folyamatában – írja V. V. Ivanov – gazdagítja a megismerést mélységében (például a jelenségekben levő törvényszerűségek, illetve ezek új minőségi oldalainak feltárása) és szélességében (például a megismerés tényleges alapjának kiszélesítése). Az összehasonlító történeti vizsgálat nem korlátozódik a jelenségek empirikus jellemzésére. Dialektikus materialista értelemben ez a vizsgálat úgy lép fel, mint a gondolkodásnak a konkréttól az absztrakt felé haladó egyik mozgásformája, a kutatás eredménye pedig a tudományos absztrakció értékével bír, mely objektív ismeretet tartalmaz a tárgyra vonatkozóan." (*V. Ivanov:* V. I. Lenin o nekotoriih voproszah szootnosenija isztorii i szovremennoszti. Tomszk, 1970. 25).

[17] Leninszkij isztorizm: metodologija i metodika iszszledovanija. Kazan', 1976. 132.

sem tagadhatja, hogy a történelemben rengeteg „véletlen" van. Ebben az értelemben nemcsak az alternativitásról kell szólni, hanem azoknak a variánsoknak a tömeges előfordulásáról is, amelyek szerint a történelmi események alakulhatnak. Ez azonban éppenséggel nem vonatkozik a történelmi folyamat általános irányára, amelyet végeredményben mindig a társadalom gazdasági szükségletei határoznak meg. A konkrét történelmi folyamat bonyolult és ellentmondásos. Mint már említettük, az emberi társadalom előrehaladása soha nem egyenes vonalú, hanem mindenféle útvesztővel jár. Ebben, de csakis ebben az értelemben lehet beszélni az alternativitásról a történelemben. Tehát a meghatározott formáról van szó, amelyben megvalósul a társadalom fejlődése, mely ennek ellenére alá van rendelve az objektív törvények hatásának. Az alternativitás többnyire valamelyik társadalmi organizmus mikrofolyamataiban nyilvánul meg. Minél nagyobb a történelmi mérték, annál határozottabban rajzolódik ki a fő tendencia – a társadalmi fejlődésnek a „véletlenek" tömegét leküzdő törvényszerűsége.

Az elmondottakból következik, hogy az alternativitás a történelemben korlátozott, feltételes jellegű, s nem érvényteleníti a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeit. Ugyanakkor a történelmi fejlődés determinizmusát nem szabad leegyszerűsítve értelmezni.

Az új történelmi törvények feltárásának természetesen nincs és nem is lehet „monopóliuma". Nem helytálló az a néhány szociológus által vallott nézet, miszerint a történettudománynak egyáltalában „nem adatott meg", hogy a társadalmi fejlődés valamiféle törvényeinek feltárásával és megfogalmazásával foglalkozzon, mivel ez – a szociológia feladata.[18] „Ha minden résztudomány az általánost a létezés különös formájában kutatja, akkor azok is különös általános törvényszerűségeket tárnak fel. A törvény – az általánosság formája és ez az általánosság nem mindig lehet korlátozott, legalábbis mennyiségi vonatkozásban nem."[19]

A. Szaff lengyel filozófus ebben a vonatkozásban azt írja: „Amikor a marxista történetírás konkrét történelmi képet hoz létre, a fejlődés törvényeit kutatja és tárja fel; tehát nagymértékben azt teszi, amit a szociológia is. Másrészről a szociológia a fejlődés törvényeinek feltárásakor és megfogalmazásakor konkrét történeti anyagra támaszkodik, számára a történelem nemcsak szemléltető anyag, hanem ez képezi reális alapját is."[20]

A társadalom vizsgálatával foglalkozó tudományok növekvő differenciálódásával egyidejűleg erősödik együttműködési, sőt integrációs tendenciájuk is, ami lehetővé teszi a társadalmi fejlődés legbonyolultabb jelenségeinek és folyamatainak sokoldalú és komplex kutatását. A társadalmi mozgás új törvényszerűségeinek feltárása éppen a különböző társadalomtudományok, köztük a történelem művelőinek alkotó együttműködése eredményeként a legvalószínűbb.

Konkrét kutatást igényel a különféle törvények kölcsönviszonyának kérdése, mind belső hierarchiájuk és kölcsönös kapcsolatuk tekintetében, mind pedig a tér- és időbeli működési szféra vonatkozásában.[21]

[18] Lásd: *V. P. Rozsin:* Vvedenie v marksziszt szkuju szociologiju. Leningrad, 1962. 36–37.

[19] *T. I. Ojzerman:* Problemü isztoriko-filoszofszkoj nauki. Moszkva, 1969. 269.

[20] *A. Szaff:* Obiektywny charakter praw historii. Warszawa, 1955. 305–306.

[21] J. Topolski lengyel történész, amikor a történeti kutatásban az anyag kifejtésének (amelyet „elbeszélés"-nek nevez) az elveiről elmélkedik, a törvényszerűségek három kategóriáját említi: 1) valamennyi társadalmi-gazdasági formációban működők; 2) csak egyetlen társadalmi-gazdasági formációra

A történettudomány már gazdag anyagot gyűjtött össze a reálisan létezett és létező történelmi törvényszerűségekről, amelyek a társadalmi jelenségek megismerésének marxista módszere révén tárultak fel. Most a meglevő adatok bizonyos rendszerezéséhez kell hozzákezdeni, s ez a történettudomány fontos feladata, melynek megoldásához az szükséges, hogy a történészek együttműködjenek a filozófusokkal és a többi társadalomtudomány képviselőivel.

Az általános szociológiai és a történelmi törvényszerűségek „osztályozására" törekedő kutatók munkájának ösztönzésekor csak attól az időnként megfigyelhető tendenciától kellene óvni, amely abszolutizálja e törvényszerűségek „egzakt", matematikai kifejezésének lehetőségét. A társadalomtudomány „matematizálása" lényegbevágó jelentőségű a konkrét kutatások módszerének gazdagítása szempontjából. Naivság lenne azonban azt feltételezni, hogy egyebek közt olyan társadalomtudomány, mint a történelem pontosságát teljességgel biztosítani lehet a matematikai formulák széles körű alkalmazásával. A tudós által felhasznált objektív anyagnak csak egy része vethető megalapozott formalizálás alá.

A történettudomány fejlődése szempontjából a legnagyobb érdeklődésre a társadalom törvényszerű mozgásának az a területe tart számot, amelyet közvetlenül a társadalmi-gazdasági formációk elmélete vizsgál.

Éppen ezen a területen a legnyilvánvalóbb és a legélesebb a materialista és az idealista történelemfelfogás ellentéte és kibékíthetetlensége. Ez vonatkozik mind az emberiség előrehaladásáról és a társadalomnak a viszonylag alacsonyabb szervezeti formáktól a magasabbak felé történő mozgásának egymást követő fokozatairól vallott általános kiindulási tételre (szociológiai törvényre), mind pedig valamennyi meghatározott társadalmi-gazdasági formáció objektív fejlődési törvényszerűségeinek elemzésére.

A marxizmus ellenségei úgy igyekeznek tagadni a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek meglétét, hogy mindenekelőtt azoknak a konkrét formáknak sokféleségére hivatkoznak, amelyeken belül ez a fejlődés végbemegy. Az antimarxista kritika fő éle éppen a társadalmi viszonyokban levő törvény fogalma ellen irányul. A fő érvek abban összegezhetők, hogy a történelmi fejlődés kizárja az egyforma, egybeeső szituációk lehetőségét és, a természettől eltérően, ahol a törvények reálisan léteznek, lehetetlenné teszi az objektív társadalmi törvényszerűségek kikövetkeztetését. Mellesleg megjegyezzük, hogy a társadalmi fejlődés specifikumát egyáltalán nem jellemzi az események és jelenségek megismételhetetlensége és egyedisége. A természetben is van megismételhetetlenség és rendkívül sokfélék az olyan jelenségek és formáik, amelyek ennek ellenére objektív törvényekkel magyarázhatók.[22]

A társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek elismerése vagy tagadása a legfontosabb vízválasztó a marxista és a nem marxista történetírás között. A marxizmus mai ellenségeinek többsége azzal igyekszik megkerülni a történelmi folyamatban meglevő objektív törvényszerűségek elismerését, hogy magának a „gazdasági determinizmus" fogalmának

---

vagy korszakra vonatkozók; 3) azok a törvényszerűségek, amelyek bizonyos társadalmi-gazdasági formáció vagy történelmi korszak létezésének csak egyes periódusaiban működnek. *(J. Topolski:* Metodologia historii. Warszawa, 1973. 563–564).

[22] Lásd: *V. A. Gyjakov:* Metodologija isztorii v proslom i nasztojascsem. Moszkva, 1974. 66–67.

szándékosan vulgarizált, meghamisított értelmezésével igazolja ennek tagadását. A determinizmust helytelenül úgy állítják be, mint ami automatikusan érvényesül és teljességgel kizárja az ember tudatos, akotó tevékenységét.[23]

A gazdasági determinizmus fogalmát „ad absurdum" viszik, a történelmi folyamat fogalmát pedig úgy magyarázzák, mint az előbbi egyenes vonalú és primitív interpretálását. Nyilvánvaló, hogy e „kritikusok" számára a dialektika teljesen idegen és ellenséges.

Mint már említettük, az általános szociológiai és a konkrét-történelmi objektív törvények működése által meghatározott történelmi folyamat törvényszerűsége elismerésének semmi köze nincs a történelem fatalisztikus felfogásához. Sem az általános szociológiai, sem pedig a részlegesebb, történelmi törvények nem merev, formális jogi fogalmak. A társadalmi fejlődés törvényei más jellegűek, s a társadalom objektív, *gazdaságilag determinált mozgásirányának* kifejezésére szolgálnak. Ezek a törvények nem függnek az emberi akarattól, s nem lehet őket sem önkényesen előírni, sem pedig hatályon kívül helyezni. Ugyanakkor ezek a törvények csak a társadalom általános mozgásirányát mutatják, de nem tükrözik életének kivétel nélkül valamennyi oldalát. Mint Lenin rámutatott, „... minden törvény szűk, nem-teljes, közelítő."[24] Ebből is kitűnik, mennyire nem helytálló a társadalmi feljődés törvényének metafizikus értelmezése, mely a marxizmus ellenfeleit jellemzi. A törvények nem önmagukban hatnak, hanem a társadalmi tevékenységen keresztül nyilvánulnak meg, amely gyorsíthatja, vagy lassíthatja érvényesülésüket, sőt, átmenetileg még ellentétbe is kerülhet a társadalom mozgásának a törvényben kifejezésre jutó, uralkodó tendenciájával. A történelmi tapasztalat azt bizonyítja, hogy az emberiség előrehaladása nemcsak útvesztőkkel járt együtt állandóan, hanem bizonyos tér- és időbeli visszalépésekkel is. Ebből nyilvánvaló, milyen nagy jelentőségűek a történelemben azok a valóban haladó társadalmi erők, amelyek a legadekvátabb módon tükrözik koruk, egy konkrét történelmi korszak szükségleteit, s amelyeknek tevékenysége segítséget nyújt az általános szociológiai és a történelmi törvények feltárásához és megfelel az általuk kifejezésre juttatott tendenciának.

A társadalmi jelenségek sokfélesége vitathatatlan tény. A társadalmi fejlődés törvénye egyáltalán nem „érvényteleníti" ezt a tényt. Ez a törvény az említett fejlődésnek csak azt a fő irányát határozza meg, amely a felszínen nem mindig látható, de amely végeredményben feltétlenül a termelési viszonyok és a termelőerők dialektikájától függ. A termelőerők állapotában bekövetkező változások végeredményben eleve meghatározzák a legmélyebbreható társadalmi változásokat. Nemcsak a tudatos emberi tevékenység eredményeként érvényesülnek azok az objektív fejlődési tendenciák, amelyeket az anyagi termelőerők mozgása határoz meg. Ezért a materialista történetfelfogástól szervesen távol áll a vulgáris mechanisztikus materializmus. A társadalmi fejlődés törvényei utat törnek

[23] „A dialektikus determinizmus tételének csak az a tétel nevezhető, mely szerint a történelmet meghatározott törvényszerűségek irányítják, mely tétel tehát az oksággal függ össze és amely elismeri az emberi tevékenyésg aktív szerepét a történelemben." (*J. Topolski:* i. m. XII. fej.) Úgy véljük persze, hogy a Topolski által használt „dialektikus determinizmus" terminológia nem túl szerencsés, mivel ez nem világítja meg az emberek termelő tevékenységének, a tágabb értelemben vett gazdálkodásnak a meghatározó jelentőségét. Annak hangsúlyozása azonban, hogy a társadalmi aktivitás milyen rendkívüli fontosságú a történelmi folyamatban („a történelmet az emberek csinálják"), teljességgel nélkülözhetetlen a gazdasági determinizmus nyárspolgári értelmezésére tett kísérletek leküzdésére.

[24] *Lenin*, Összes, 29. köt. 12.

maguknak és gyakran a teljesség eltérő mértékével, gyorsabban vagy lassabban, ilyen vagy olyan történelmi időpontokban, de győzedelmeskednek, ami a történelem igazi formálóinak, a néptömegeknek az aktivitásától függ.

„. . . a történelem nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége" – mondotta Marx és Engels.[25] Ezt az egész, szubjektív érdekek és szándékok által indíttatott tevékenységet azonban az objektív körülmények határozzák meg, mivel az ember nem szabad anyagi létfeltételeinek megválasztásában.

Az objektív és a szubjektív dialektikus egysége képezi a történelmi folyamat alapját. A társadalmi fejlődés objektív törvényeinek és a néptömegek – a történelem igazi formálói – tudatos aktivitásának kölcsönös viszonya elválaszthatatlanul összefügg a szabadság és szükségszerűség általános elméleti problémájával.

A narodnyikokkal folytatott vitájában Lenin megmagyarázta, hogy a társadalom mozgástörvényei az emberek történelmi tevékenysége során jönnek létre. Rámutatott, hogy „a történelmi szükségszerűség gondolata sem csökkenti a legkevésbé sem az egyén szerepét a történelemben".[26] A szükségszerűség egyáltalán nem zárja ki a szabad döntéshozatalt. Maga a döntés azonban abban az esetben realizálódik, ha megfelel a társadalmi fejlődés objektív tendenciájának (törvényének), ha nem kerül ellentétbe a hely- és időbeli körülményekkel. Lenin szerint a *szükségszerűség* fogalmának elemei, csírái már abban megvannak, hogy „minden egyest ezernyi átmenet fűz össze másnemű egyesekkel (dolgokkal, jelenségekkel, folyamatokkal) stb.".[27] Engels hangsúlyozta, hogy nem a természeti és társadalmi törvényektől való elképzelt függetlenségben rejlik a szabadság, hanem e törvények megismerésében. „Az akarat szabadsága – írta – ezért nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy tárgyismerettel dönteni tudunk. Minél *szabadabb* tehát az ember ítélete egy meghatározott kérdéses pontra vonatkozólag, annál nagyobb szükségszerűséggel lesz az ítélet tartalma meghatározott; míg a nem-ismerésen nyugvó bizonytalanság, amely sok különböző és ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választ, épp ezzel bizonyítja nem-szabad voltát, azt, hogy a tárgy uralkodik rajta, holott éppen neki kellene azon uralkodnia."[28] A *haladó* társadalmi erők – osztályok, pártok és egyes emberek – tevékenysége, mely megfelel a progresszív társadalmi mozgás szükségleteinek és amely a történelmi folyamat szubjektív oldalát képezi, ebben az esetben az említett folyamat objektív, törvényszerű tendenciájának kifejezési formájává válik. „Az ideális az emberi tevékenység során átalakul anyagivá, a szubjektív objektívvá"[29] – jegyzi meg helyesen B. A. Csagin.

Nem kell bizonyítani, hogy ez a kérdésfelvetés különleges, mondhatnók elsőrendű fontosságú korunkban, amikor a kapitalista termelési móddal szemben álló, első szakaszában levő kommunista formáció a felismert objektív törvényszerűségek alapján érvényesülő szubjektív tényező szakadatlanul növekvő szerepe mellett nagy átalakító erőként sikeresen fejlődik.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy az egészében idealista álláspontot elfoglaló történészek közül sokan felismerik, hogy a komoly tudományos elemzés nem egyez-

[25] MEM, 2. köt. 92.
[26] *Lenin,* Összes, 1. köt. 145.
[27] *Lenin,* Összes, 29. köt. 296.
[28] MEM, 20. köt. 112.
[29] *B. A. Csagin:* Lenin o roli szub'ektivnogo faktora v isztorii. Leningrad, 1967. 70.

tethető össze a konkrét történeti anyag elméleti értelmezéséről és általánosításáról való lemondással.

Már említettük, hogy a polgári tudományos gondolkodás olyan tekintélyes képviselője, mint A. Comte, a pozitivizmus megalapítója, már a múlt század elején megfogalmazta a „szociális fejlődés" és a „szociális jelenségek kölcsönviszonyának" törvényét. Comte és követői a vulgáris evolucionizmus oldaláról a determinizmus elvét állították szembe koruk történetírásával, amely a történelmi jelenségek abszolút véletlenszerűségét bizonygatta. Természetesen a Comte-féle pozitivista determinizmus teljesen annak az eszmének volt alárendelve, hogy az emberiség egész addigi fejlődése következetes és céltudatos előkészület volt a burzsoá társadalom mint a civilizáció csúcsának megteremtéséhez. „Ez a konkrétság azonban a pozitivista szociológiától mélységesen idegen volt. A Comte-féle társadalmi dinamika ‚absztrakt történelem', ‚emberi nevek, sőt népnevek nélküli történelem' maradt. A társadalom ‚törvényeire' és ‚fejlődési stádiumaira' nem az empirikus történelemből következtettek, hanem bizonyos általános filozófiai alapelvekből."[30] A pozitivista determinizmus és a „törvényszerűség" hirdetése spekulatív jellegű volt és távol állt a reális történelmi folyamattól.

Ami a jelenkori neopozitivistákat illeti, ők Comte-hoz viszonyítva nagymértékben visszaléptek. Ennek ellenére meg kell jegyeznünk, hogy távolról sem az összes polgári történész és szociológus veti el a történelmi fejlődésben meglevő törvényszerűséget.

Amíg például K. Popper angol pozitivista teljes mértékben tagadja, hogy a társadalom életében objektív törvényszerűségek vannak és csak azokat a „társadalmi törvényeket" ismeri el, amelyeket az emberek állapítanak meg önkényesen, addig a polgári tudósok nem kis része kompromisszumos megoldásra törekszik. F. G. Maier nyugatnémet történész, aki tagadja, hogy a történettudomány képes objektív törvényszerűségeket találni a történelmi folyamatban, kénytelen (Max Weber szellemében) elismerni a jelenségek tipizálásának szükségességét a történelemben. Ezért Maier megengedhetőnek tartja a történelmi események bizonyos „szériájára" vonatkozó „általános kijelentéseket", amelyek mindazonáltal hipotézisek maradnak.[31]

Egyes polgári történészek még azt is megkockáztatják, hogy elismerjék, a társadalom fejlődésében vannak bizonyos törvényszerűségek, bár ezt rengeteg fenntartással teszik. Ebben a vonatkozásban tipikusnak mondható M. Bouvier-Ajam francia történész álláspontja, aki elismeri, hogy a szociológia rendeltetése a társadalmi folyamat és az ezt alkotó elemek összességének vizsgálata, míg a történelem kötelessége: az említett folyamat konkrét tényeinek és egyes fázisainak elemzése. A gazdaságtörténet kutatásának tapasztalatára hivatkozva Bouvier-Ajam kijelenti, hogy nem lehet állandóan érvényes törvénynek nevezni például azt a kutatások által már többször igazolt tételt, hogy a pénzforgalomban a nem teljes értékű pénz kiszorítja a teljes értékűt. Bouvier-Ajam ezért úgy véli, hogy a történelmi törvény fogalma feltételes jellegű. Bármelyik történelmi törvényből hiányzik az egyetemességnek az a foka, amely lehetővé teszi, hogy az előbbi törvénynek nevezzék.[32]

[30] Lásd: *I. Sz. Kon:* Történelem és szociológia. In.: Történelem és filozófia. Budapest, 1974. Gondolat, 228.

[31] *F. G Maier:* Der Gesetzbegriff in den historischen Wissenschaften. „Studium generale", Berlin–Heidelberg–New York, 1966. Heft 11.

[32] *M. Bouvier-Ajam:* Essai de méthodologie historique. Paris, 1970.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az említett szerző csakúgy, mint a marxista történetfelfogás egyéb kritikusainak többsége, a történelmi törvényszerűséget teljesen mechanisztikus szellemben értelmezik.

Fentebb már szó volt arról, hogy az objektív törvényszerűségek mindenekelőtt az élenjáró társadalmi erők aktivitásában jutnak kifejezésre. Ez az aktivitás azonban igen éles harcot tételez fel a régi és az új között. Ez a harc különböző formát ölthet és különböző síkokon mehet végbe. Ez lehet közvetlen gazdasági harc egy meghatározott társadalmi-gazdasági formáció méhében létrejött új, haladóbb rendszer „életben maradásáért" és megszilárdításáért. Az új és a régi összeütközése gyakran eléggé leplezett formában mint viszonylag absztrakt politikai, filozófiai vagy vallási doktrínák párharca nyilvánul meg.

A termelőerők szintje és a termelési viszonyok közti összhang általános szociológiai törvénye és egy másik, nem kevésbé fontos általános szociológiai törvény – az osztályharc törvénye az antagonisztikus osztálytársadalmakban – együtt határozzák meg a társadalom fejlődésének fő tendenciáját és ugyanakkor a társadalmi haladás általános irányát is. Emellett nyilvánvaló, hogy az osztályharc ellenállást tételez fel a történetileg eltűnő, önmagukat túlélt társadalmi viszonyokat és rendszereket képviselő reakciós társadalmi erők részéről a fellépő újjal, a haladóval szemben. Az antagonisztikus osztálytársadalmakban a társadalmi haladás a régi és az új ádáz küzdelmében valósul meg. „Ellentét nélkül nincs haladás. Ennek a törvénynek volt a civilizáció mindvégig alávetve."[33]

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a szemben álló társadalmi erők harca váltakozó sikerrel folyhat. A tendencia-törvénnyel szemben áll az objektíve meglevő ellentendencia, mely kifejezésre juttatja a helyét önként az újnak átengedni nem kívánó régi tehetetlenségi erejét.

Hangsúlyozni kell, hogy nemcsak az általános elméleti elgondolások, hanem a világtörténelmi folyamat menetének tanulmányozása is objektív alapot ad e folyamat perspektívájának optimista elemzéséhez.

A társadalmi fejlődés objektív törvényeinek vizsgálata távlatot nyit a történelmi folyamat megalapozott prognosztizálására. Az emberiség múltja egyre nyilvánvalóbban úgy jelenik meg, mint belső ellentmondásosságában rendkívül bonyolult, de mégis megmagyarázható előrehaladás, nem pedig mint elszigetelt tények és események amorf halmaza. Ez lehetővé teszi, hogy hidat építsünk a múlt és a jelen között és a mát úgy tekintsük, mint a tegnap folytatását. Ily módon a történelemnek mint tudománynak, lehetősége van arra, hogy túllépjen azokon a szigorúan körülhatárolt kereteken, amelyek elkülönítik a reális élettől, s elfoglalja helyét azok között a tudományágak között, amelyek arra hivatottak, hogy elősegítsék a társadalmi aktivitás fejlődését, továbbá azoknak a feladatoknak a megértését, amelyek nemcsak a mára, hanem a holnapra is várnak.

A kommunista és a szocialista építés jelenlegi szakasza a világ élenjáró országaiban egész sor, korábban nem ismert gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális problémát és jelenséget vetett fel, amelyek az új világ kialakulása során születnek. Éppen ez teszi lehetővé, hogy először éppen az érett szocialista társadalom sajátos törvényszerűségeit

[33] MEM, 4. köt. 61.

találják meg, amelyek feltárják e társadalom specifikumát, de ugyanakkor elválaszthatatlan kapcsolatban vannak a korábban ismert, általánosabb szociológiai törvényekkel.

A világ egy részén már megszületett a kapitalizmust felváltó kommunista formáció, és ez az egész emberiségnek megmutatja jövőbeni fejlődése távlatát. Ugyanakkor a szocialista országok együttműködésének mindennapi élete szemléletesen bizonyítja, milyen rendkívül sokrétű a történelmi folyamat, amelyet *azok* az általános törvényszerűségek irányítanak, melyek mindig a különös és az egyes prizmáján keresztül mutatkoznak meg.

Ebben az összefüggésben különösen aktuális az általános szociológiai és a történelmi törvények kölcsönös viszonyának tanulmányozása.

(Voproszi filoszofii, 1977. 4. sz. 50–62)

BESZÁMOLÓ A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1977. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A Társulat 1977-ben – egy-két időpont korrekcióval – tervét végrehajtotta. Azokat a nagy *központi rendezvényeket* pedig, amelyek 1977-ről elhúzódtak, az *1978-as év első negyedévében szerveztük meg.*

Az év harmadik negyedétől azonban már az év végére eső, illetve az 1978-ra áthúzódó három nagy rendezvény; *a III. Országos Történelemtanítási Konferencia, az Országos Történész Vándorgyűlés és a Történelemtanítás és Könyvtár Konferencia előkészítése kötötte le* – a folyamatos munka mellett – *valamennyi energiánkat.*

Központi rendezvények

Az Országos Történész Vándorgyűlés témáját és terveit az Elnökség idejében meghatározta és előkészítő munkáit időben megkezdtük. A vándorgyűlés tervezett időben való megrendezését azonban két körülmény akadályozta. Az interdiszciplináris témát tárgyaló nagyszabású rendezvény a történelem és egy sor más társadalomtudomány szakembereinek együttműködését igényelte. Korábbi tapasztalatok – elsősorban a Történelem és publicisztika témaköréből tartott székesfehérvári vándorgyűlés tapasztalatai – arra figyelmeztettek, hogy egy több tudományszakot érintő rendezvény csak akkor lehet sikeres, ha biztosítani tudjuk az érintett területek szakembereinek aktív részvételét, s eszmei összehangoltságát az érdekelt történészekkel. Ez pedig széles körű tájékozódást, tartalmi megbeszéléseket s előzetes szervezői munkát, megfelelő tudományos tartalmi szintű szervezést igényelt. Ez az előkészítő tevékenység az eredeti elgondolásnál több időt vett igénybe.

Másik, az 1977. évi tervünkben szereplő és 1978-ra húzódó rendezvényünk a „Történelemtanítás és könyvtár" Konferencia volt. Bár itt is fontos volt legalább két tudománynak, a történelem- és a könyvtártudomány szakembereinek az együttműködése, a konferencia időpontjának néhány hónappal való elhúzódása mégsem elsősorban a könyvtárosokkal való kapcsolatok szervezésén, hanem apparátusunk hiányosságain múlott.

Központi rendezvényeink közül 1977. december 14–15-én tartottuk meg az évben megvalósultak közül a legnagyobbszabású, a *III. Országos Történelemtanítási Konferenciát.* Több mint egy évtizede határoztuk el, hogy folytatjuk azt a kezdeményezést, amelyet 1885-ben a történelemtanítással foglalkozó első konferenciával Márki Sándor, Marczali Henrik, Kármán Mór indított. Egy évtizede az épp ekkor kiteljesedett törté-

nelemtanítási reform első tapasztalatainak felmérése adott alkalmat a II. Történelemtanítási Konferencia megrendezésére. Ekkor határoztuk el, hogy a jövőben tízévenként megvizsgáljuk a történelemtanítás helyzetét és továbbfejlesztésének feladatait. Most az iskolai történelemtanítás folyamatban levő korszerűsítése igen időszerűvé tette 10 évvel ezelőtti elhatározásunk megvalósítását. A konferencia sokoldalúan tekintette át a történelemtanítás múltját, jelenét és jövendő fejlesztésének útját. *Gosztonyi János* oktatási államtitkár a történelemtanítás helyét, jelentőségét és szerepét az egész iskolai nevelési folyamatban kijelölő bevezetője után *Mátrai László* akadémikus: „Történelemismeret és személyiség", *Berend T. Iván* akadémikus, a Társulat elnöke: „Történelemtanításunk távlatai", majd *Szabolcs Ottó* főtitkár: „Történelemtanításunk helyzete és feladatai" címen tartott előadást. Az előadásokat számos korreferátum, majd széles körű vita követte. *Unger Mátyás,* a Társulat tanári tagozatának elnöke: „Történelemtanításunk és az új tantervek", *Szebenyi Péter:* „Az új tantervek pedagógiai koncepciója", *Veres Géza:* „A történelemtanítás korszerűsítése és a tanítás pedagógiája", *Vladár Ervin:* „Információhordozók rendszere az új tantervek megvalósításához", *Glatz Ferenc:* „A történelemtudomány és a történelemtanítás együttműködésének jövője és a tanárképzés", *Balázs Györgyné:* „Akadémiai kísérletek a történelemtanítás továbbfejlesztésére", *Bíró Ferencné:* „A történelemtanítás korszerűsítése és a tanár" címen tartott korreferátumot. A Budapesten, az MTA Nagytermében, kb. 250 résztvevővel tartott 2 napos konferencia vitája a referátumok, a korreferátumok és a 9 hozzászólás után *Miklósvári Sándor* minisztériumi főtanácsos, az Országos Pedagógiai Intézet főigazgatója zárszavával fejeződött be. A tanácskozás széles sajtóvisszhangot kapott, majdnem minden országos napilap foglalkozott vele valamilyen formában, teljes anyagát pedig a Tankönyvkiadónál közreadjuk.

Domanovszky Sándor születésének 100. évfordulója alkalmat adott arra, hogy nyilvános fórumon kíséreljük meg tisztázni szerepét és helyét a magyar történetírásban. 1977. november 18-án a MTA Filozófiai és Történelemtudományok Osztályaival közösen felolvasóülést rendeztünk. Az *Ember Győző* akadémikus elnökletével megrendezett, nagy érdeklődést kiváltott emlékülésen *Glatz Ferenc: „Domanovszky Sándor helye a magyar történelemtudomány történetében"* címmel tartott előadást. A Társulat ez alkalomból koszorút helyezett el Domanovszky sírján.

A felolvasóülések sorában 1977. december 6-án *Dolmányos István: „Dzierzynski októbere"* címmel, Liptai Ervin, a MTT alelnöke elnökletével tartott előadást.

A Társulat ez évben is folytatta a TIT Budapesti Szervezetével közös szakmai vitaestjeit. A vitaestek sorát a Béki Ernő elnökletével és Pintér István vezetésével megtartott *„A KMP és a Márciusi Front a legújabb kutatások tükrében"* téma nyitotta meg. Április 1-én *„A két világháború közötti szociáldemokrácia kutatásának kérdéséről"* téma került megbeszélésre Erényi Tibor, Hajdú Tibor, Márkus László, Pintér István, Szabó Ágnes, Szakács Kálmán vezetésével. Május 30-án *„Az értelmiség fejlődéséről a XVIII. században"* címmel tartottunk vitaülést Kosáry Domonkos, Antal József, Bíró Ferenc, H. Balázs Éva, Heckenast Gusztáv és Huszár Tibor vezetésével.

November 16-án *„Magyarország a második világháborúban az újabb kutatások tükrében"* címmel tartottuk meg programunkat. A vitát vezették: Ránki György, Juhász Gyula, Karsai Elek, Sipos Péter és Tóth Sándor. Mindhárom vitaülés iránt nagy volt az érdeklődés és az aktivitás, egy-egy alkalommal 150–200 volt a résztvevők száma.

Ez az érdeklődés kétségtelenné teszi az ilyen szélesebb körű, műhely jellegű rendezvények létjogosultságát, rendezvénysorozatunk folytatásának fontosságát. Ugyanakkor megerősíti múltévi, a rendezvények törzsközönsége kialakulására vonatkozó értékelésünket.

A korábbi években arra törekedtünk, hogy különböző jellegű rendezvényeinken összehozzuk a történelemmel különbözőképpen foglalkozók: kutatók, oktatók, fővárosiak és nem fővárosiak együttesét. A gyakorlatban azonban azt kell látnunk, hogy bár néhány nagyobbszabású rendezvényünkön ez a szempont megvalósítható, pl. az országos történész vándorgyűléseken, rendezvényeink jórésze azonban elsősorban a szakemberek egy rétegét érdekli, kialakul az egyes rendezvénytípusok részvevőinek a nagyobbik felét kitevő törzsközönsége, azok köre, akikre bizton számíthatunk. Ez a bizonyos szempontból kedvező adottság lehetőséget látszik adni a rétegszervezésre, a nagy létszámúvá növekedett Társulat új szervezési metódusának kialakítására. Ez lehetővé teszi egyrészt a meghívandók körének, másrészt létszámának hozzávetőleges tervezését.

Az 1977-es terv összeállításakor az Elnökség és az Igazgatóválasztmány néhány olyan témát is javasolt megvitatásra, amelyek nem annyira a szélesebb társulati tagság, mint inkább a szaktörténészek szűkebb körei érdeklődésére tarthatnak számot. Ezért a Titkárság megkísérelte egy újabb rendezvény-formát meghonosítani, a *zártkörű műhelyviták* sorozatát. Sajnos a forma életrevalóságát még nem mérhetjük fel, mert mindössze egyet sikerült megrendezni. 1977. november 28-án a Történettudományi Intézetben a kötet szerkesztői és szerzői, a korszak kutatói és a Zala megyei tanácsi és pártszervek képviselői részvételével került sor a *„Tanulmányok Deák Ferencről (Zalaegerszeg 1976)"* c. emlékkötet vitájára *Degré Alajos* vezetésével. Két másik műhelyvita – egyik a készülő hadtörténeti kézikönyv problematikájáról, másik a biográfiai kutatások helyzetéről – a vitavezetők: *Liptai Ervin*, ill. *H. Balázs Éva* kérésére 1978-ban került sorra.

Kiadói tevékenység

A Társulat 1977. évi tervébe szinte valamennyi folyó kiadványügyet felvettük azzal a biztos tudattal, hogy valamennyi ott megjelölt feladat nem megy ugyan teljesedésbe, de ismerve a kiadványelőkészítő munka körülményességét, az átfutási idők hosszúságát, jelezni kívántuk a folyamatban levő munkákat.

A „Sorsdöntő történelmi napok" sorozat Szakály Ferenc gondozásában a viszonyokhoz és az előzményekhez mérten szép előrehaladást mutat. Újra megjelent Szakály „Mohács"-a és rövidesen megjelenik Spira György: „Petőfi napja", Kristó Gyulának a Rozgonyi csatáról és Barta Jánosnak II. Józsefről szóló munkája.

Fő feladatunknak tekintettük a Kossuth-sorozat újraindítását. Ezt a kérdést elnökségi ülésen ismét megvitattuk. A munkálatok harmonikus folytatásához akadémiai céltámogatást kértünk az Elnökség legutóbbi, 1977. novemberi határozata alapján.

Több évi huzavona után olyan döntés született a népszerű történeti folyóirat ügyében, hogy három hetilap, a „Magyarország", az „Ország Világ" és az „Új Tükör" állandóan hoz – profiljuknak megfelelően – történeti anyagokat. Ezek szakmai színvonalának biztosítására a Társulat szakemberek közreműködését ajánlotta fel a szerkesztőségeknek.

Terven felül felújultak olyan ügyek, melyek évek óta nem mozdultak el a holtpontról, olyan forráskiadványok munkálatai, melyeket az Akadémia II. osztályának kiadványbizottsága felvett a kerettervbe. Az egyik Domanovszky: „József nádor élete és iratai" kéziratban levő kiadatlan ötödik kötete, a másik Szabó Dezső néhai debreceni professzornak a 18. századi úrbérrendezésre vonatkozó okmánypublikációja. Az Archívum Rakoczianum munkálatai folytak, de kötet nem került nyomdába.

A „Történelem és tömegkommunikáció" c. ízlésesen kiállított kötet (az 1973. évi Vándorgyűlés kibővített anyaga) Vass Henrik alelnök szerkesztésében megjelent. Egy Mohács-kötet napvilágot látott.

A fontos és általunk ismételten szorgalmazott Tankönyvkiadóbeli „Történelemtudomány–történelemtanítás" c. sorozat további tervei realizálásával kapcsolatban nem sikerült előrehaladást elérnünk.

Nemzetközi kapcsolatok

1977-ben nem a legkedvezőbb anyagi és meghívási lehetőségeink ellenére is jelentősen bővültek nemzetközi kapcsolataink. Elsősorban szerződéses kötelezettségeink teljesítését tartottuk kötelességünknek. Ennek értelmében a NDK Történelmi Társulatával és a Lengyel Történelmi Társulattal kicseréltük rendezvényterveinket s megjelöltük, hogy a felkínált lehetőségekből melyeken tudunk részt venni. Nehéz helyzetbe hozott bennünket az, hogy a meghívásokat közel sem tudjuk hasonló mértékben viszonozni, a kölcsönösség elvének feladása pedig méltánytalan helyzetbe hozná Társulatunkat. Ezért elsősorban a kölcsönös írásbeli tájékoztatásra, dokumentum- és folyóiratcserére törekedtünk, s minden alkalmat megragadtunk, hogy legalább a következő évben megteremtsük a meghívások viszonzásának a lehetőségeit, annál inkább, mert már az előző évben az NDK-ba (Gunst Péter), Lengyelországba (Kosáry Domokos) utazott a Magyar Történelmi Társulat küldötteként. A viszonzás lehetősége a III. Országos Történelemtanítási Társulatának 3 tagú és a Lengyel Társulatnak 2 tagú küldöttsége. Ezen a konferencián a két tagú bolgár küldöttséget a Társulat főtitkára, az ugyancsak két tagú csehszlovák küldöttséget pedig a Cseh Történelmi Társulat főtitkára vezette. A Jugoszláv Történelmi Társulatok Ligája képviseletében pedig a Vajdasági Történelmi Társulat alelnöke vett részt rendezvényünkön.

Az NDK Történelmi Társulata VI. Konferenciáján Berend T. Iván elnök, Szabolcs Ottó főtitkár és Vincze Edit képviselték a Társulatunkat. Ezt az alkalmat ragadtuk meg kapcsolataink továbbépítésére, s megállapodtunk az 1978. évi együttműködés módozataiban. Kéttagú küldöttségünk részt vett a Jugoszláv Történelmi Társulatok Ligája Novi Sadon tartott VII. Kongresszusán. A Kongresszus alkalmat adott újabb eszmecserére az együttműködésről, amelyet a jugoszláv fél elsősorban a két ország közötti vegyesbizottság formájában óhajt. A vegyesbizottság működtetése Jugoszláviában teljes mértékben a Liga feladata lenne.

1977 márciusában Szabolcs Ottó főtitkár és Incze Miklós szekcióelnök tárgyalásokat folytatott a Bolgár Történelmi Társulat Petr Petrov professzor, a Társulat főtitkára által vezetett delegációjával a két Társulat közötti együttműködésről. A Bolgár Törté-

nelmi Társulat a történészeket, az etnográfusokat és archeológusokat, kutatókat, tanárokat, népszerűsítőket és érdeklődőket magába foglaló nagy anyagi és erkölcsi erőket egyesítő szervezet, amely 28 helyi csoportban és több szekcióban fejti ki tevékenységét. A Bolgár Történelmi Társulat keretei és lehetőségei nem azonosak a Magyar Történelmi Társulatéval. Nagy készséget mutattak az együttműködésre, s ha a tárgyalások formális szerződéssel nem is zárultak, megállapodtunk az információk, folyóiratok, cikkek cseréjében, s a kölcsönös alkalmi meghívások lehetőségeinek felhasználásában addig is, amíg lehetőség nyílik baráti és együttműködési szerződés megkötésére.

A nem szocialista országok közül első ízben ez évben került sor a Társulatok közötti magas szintű hivatalos együttműködési tárgyalásokra, s tegyük mindjárt hozzá: teljes sikerrel. 1977. december 17–23. között öt tagú delegációnk járt Ankarában a Török Történelmi Társulat Elnökségének a meghívására és vendégeként, kimondottan a kapcsolatok szorosabbá tétele és a jövendő együttműködés megbeszélése céljából. A Berend T. Iván elnök által vezetett magyar delegáció (Szabolcs Ottó, Haraszti Éva külügyi titkár, Hegyi Klára rendezvénytitkár, Bartha Gábor) és a Török Történelmi Társulat E. Z. Karal professzor elnök által vezetett delegációja (S. A. Kansu elnök, H. Kosay professzor, U. Igdemir a Társulat függetlenített igazgatója, T. Gökbilgin professzor, H. Buyur és S. B. Vaykal professzor) megállapodtak az együttműködés fő formái és területei tekintetében. Kölcsönös megegyezés szerint mindkét Társulat a megállapodást jóváhagyásra az Elnökség, illetve felügyeleti hatósága elé terjeszti.

A kétoldalú együttműködésen túl tovább folytattuk hagyományos közös tevékenységünket a Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpóziumokon. Az 1977. július 4–8. között a szlovéniai Radenciben megrendezett szimpóziumon a Társulat 4 tagú delegációja vett részt és végzett eredményes munkát Kanyar József alelnök és Vörös Károly szekcióelnök vezetésével.

Nemzetközi kapcsolataink és külügyi tevékenységünk vázlatos ismertetése jelzi, hogy a szükségletek e téren is túlnőttek lehetőségeinken. Partnereink részéről nagy készség mutatkozik a szorosabb és többoldalú együttműködésre, mi adott anyagi és adminisztratív lehetőségeink miatt csak részben élünk a különben megítélésünk szerint is nagyon fontos együttműködési adottságokkal. E kérdés is további vizsgálatokat, új utak keresését, megteremtését igényli.

Szakosztályok és tagozatok

Üzemtörténeti Szakosztály

1977-ben az 1976-ban jelentkezett 84 pártoló tagunknak körleveleket küldtünk ki – illetménykötetek mellékelésével – pártoló tagság további vállalása céljából. Az 1976-ban elért rendkívül magas pártoló tagság fenntartása – mint előre látható volt – nem teljesen valósult meg. 1977-ben 62 pártoló tagja volt a szekciónak.

1977-ben jelent meg A Szegedi Kenderfonógyár története 1877–1977-ig c. munka. Közreműködött a szekció a Szentgotthárdi Kaszagyár 75 éves jubileumára készített monográfia szerkesztésében és megjelentetésében.

A Honismeret c. lapban a Szekció üzemtörténeti füzetsorozatát ismertető cikk látott napvilágot, valamint közölte a folyóirat Vass Henrik téziseit Az üzemtörténet és a munkásmozgalomtörténet c. témáról.

A Technikatörténeti Szemle 1976. évi kötetében jelenik meg a Szekció 1972–77. közötti üzemtörténeti kiadványairól készült írás.

A Levéltári Szemlében közlemény jelent meg a Veszprémi Üzemtörténeti Klubban a Szekció részéről tartott üzemtörténeti előadásról.

Elkészült a Szalag- és Zsinórgyár történetének kézirata és a Magyar Vagon és Gépgyár 1945–1973. közötti történetének összefoglalója.

Új szerződést készítettünk elő a Budapesti Vegyipari Gépgyár és az Autóvillamossági Felszerelések Gyára történetének előkészítésére.

Az elmúlt évben a következő vállalattörténeti kéziratok álltak megmunkálás alatt: Ózdi Kohászati Üzemek történetének átdolgozása; – Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár története (kéziratbővítés), A magyar gyáripar története képekben (adatgyűjtés), Budapesti gyáripar- topográfia (adatgyűjtés).

Főleg takarékossági intézkedések következtében visszaesett a történetüket megíratni szándékozó vállalatok száma.

Előadások hangzottak el a Szekció részéről a veszprémi, a tatabányai és az ózdi üzem-, illetve helytörténeti klubokban és a Szegedi Kenderfonógyár centenáriumi ülésszakán.

A Szekció a Kiadói Főigazgatóság kérésére üzemtörténeti tárgyú kéziratokat véleményezett a kiadásra való alkalmasság szempontjából.

A Szekció előkészítette a Hazafias Népfronttal és más rendező szervekkel közösen az 1978. március 4-én megrendezendő első Országos Üzemtörténeti Konferenciát.

Szoros és folyamatos együttműködést alakított ki a Szekció a HNF Országos Elnöksége Honismereti albizottságával.

Megkezdték az előkészítést a TIT-tel való szervezett együttműködésre is.

Helytörténeti Szakosztály

A Társulat Helytörténeti Szakosztálya az 1977. év folyamán változatlanul nem elég aktív (bár sok szempontból csupán annak látszó) tevékenységet folytatott. Ilyen magatartásnak alapját annak a körülménynek felismerése alkotta, hogy a Szakosztály lehetséges tagsága túlnyomó többségében végül is a társulati helyi csoportok tagságával lévén azonos, önálló – a tanári tagozatéhoz vagy az üzemtörténeti szakosztályéhoz hasonló – kiterjedt szervezetben való működése könnyen az erők – kivált vidéken elkerülendő – megosztásához vezethet. Ennek megfelelően a Szakosztály tevékenysége a Társulat általános működése során (annak is elsősorban vidéki viszonylatában) jelentkező különleges helytörténeti teendőkben való közreműködésre szorítkozott. Ilyennek tekinthető a más szervekkel közös rendezvények, kiadványok programjának kidolgozásában való részvétel; előadók biztosítása vagy ajánlások, együttműködés a TIT és a HNF legújabban honismereti feladatokra szakosodottan önállósult megfelelő országos szerveivel, a vidéki Akadémiai Bizottságokkal; egyes esetekben konzultáció helytörténeti kutatókkal. E tevékenységből kiemelkedő a KKI védnöksége alatt álló Nemzetközi Művelődéstörténeti Szimpózium szervezésében való közreműködésünk: mindezt anélkül végeztük,

hogy tagszervező-toborzó munkával a vidéki helyi csoportok saját tevékenységét keresztezni s így zavarni kívántuk volna. A Szakosztály így felfogott feladatának egyértelmű meghatározására tervezet készült: ennek megvitatására a különben már a következő évben esedékes tisztújítás alkalmával fog sor kerülni.

A Helytörténeti Szakosztály megkezdte az 1978. évi tisztújítás előkészületeit, valamint az 1978-ban Kaposvárott tervezett Országos Helytörténeti Konferencia előkészületeit. Az 1975. előtt rendszeresen tartott szakmai továbbképző előadások anyagának kiadásra való előkészítése tovább folyik: újabb kéziratok érkeztek, de az anyag még a nyilvántartott előadások vonatkozásában sem teljes (lényeges előadások hiányoznak), a már beérkezett kéziratok a vártnál és a téma jelentőségénél vázlatosabbak. A kiadvány előkészítése minden esetre a keretek és a tárgyalás mélységének újabb meghatározását és ettől függően esetleg további és immár szerkesztői munkát igényel.

Továbbra is fenntartjuk közreműködésünket minden, arra jellegénél és színvonalánál fogva alkalmas helytörténeti profilú kezdeményezésben: így elsősorban (az üzemtörténeti szakosztályhoz hasonlóan) mi is szorosan együtt kívánunk működni a HNF Honismereti Albizottságával, valamint a TIT-tel. Feladataink körének további alakulása részleteiben a profilt is meghatározó tisztújító ülés eredményeitől fog függeni.

Tanári Tagozat

Munkánk középpontjában a *tanári továbbképzésben való* szervezett résztvétel állt. A Fővárosi Pedagógiai Intézettel karöltve Budapesten három tanfolyamot szerveztünk, illetve biztosítottuk a tanfolyamok szaktudományi programját és előadóit. Tanfolyamot indítottunk az általános iskolákban, a középiskolákban tanító tanároknak, s egy speciális szakmetodikai kurzust a gimnáziumi tanároknak. Az általános iskolai és a középiskolai tanfolyamra kb. 40–50 tanár, a speciális szakmetodikai tanfolyamra kb. 20 hallgató jelentkezett. A tanfolyamokon kb. 50 történettudományi témájú előadás hangzik el évente, ami fölbecsülhetetlen jelentőségű lehetőséget kínál arra, hogy a történettudomány legújabb eredményeiről, vitakérdéseiről tanáraink képet alkothassanak maguknak. (Megjegyezni kívánjuk, hogy a Társulat egyéb előadásaira is lehetőségeinkhez mérten jelentős számú tanári hallgatóságot mozgósítottunk).

Alkalmanként segítséget nyújtunk az egyes megyéknek is a tanári továbbképzés tudományos prgoramjának a megszervezésében és lebonyolításában.

Az Országos Pedagógiai Intézettel együttműködve részt vállaltunk a III. Országos Történelemtanítási Konferencia előkészítésében és lebonyolításában.

Részt vettünk a Brnoban megrendezett VII. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpóziumon, amely az évforduló alkalmából a NOSZF tanításának problémáiról, illetve az egyes szekciókban a tanárképzésről, ill. a tankönyvekről tárgyalt.

Tagozatunk bekapcsolódott a tantervi munkálatokba s képviselteti magát az MTA/OM Történelem és Társadalmi Ismeretek Munkabizottságában.

Tagozatunk az elmúlt esztendőben fokozott mértékben vett részt az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny pályatételeinek bírálatában s a pályaművek elbírálásában.

Az Országos Pedagógiai Intézettel együttműködtünk a nemzetközi tankönyvegyeztetési munkálatok előkészületeiben.

A tanári tagozat munkájáról szólva ki kell emelni, hogy az ELTE, a Történettudományi Intézet, a Párttörténeti Intézet, általában a különböző tudományos intézmények és azok oktatói, munkatársai a legmesszebbmenő segítséget nyújtják.

Szervezeti élet

1977-ben időszerűvé vált a Társulat tagságának áttekintése, ezzel kapcsolatban új tagnyilvántartási rendszer kialakítása és új nyilvántartó kartotékrendszer létrehozása. Erre a MTA revizorának a jelentése is felhívta a figyelmünket a hiányos tagdíjfizetésekkel kapcsolatban. Elsősorban mégis két körülmény sürgette az új tagnyilvántartás létrehozását. Egyrészt nem látszott értelme annak, hogy a Társulat tevékenységével semmiféle kapcsolatban nem levőket is formális tagként tartsuk nyilván csak azért, mert egyszer beléptek a Társulatba, de rendezvényeinket évek óta nem látogatják, tagdíjat több felszólítás ellenére sem fizettek. Másrészt számában megsokszorozódott jellegében differenciálódott rendezvényeink mindegyikére nem tudunk a Társulat több mint ezerre növekedett tagságának meghívót küldeni, nemcsak anyagi és ezzel kapcsolatos postázási nehézségeink miatt, hanem egyes rendezvényeink teremlehetőségei miatt sem. Ezért szükséges annak meghatározása, hogy amíg a nagy központi rendezvényeinkre természetesen minden tagunknak küldünk meghívót, más, nem közérdeklődésre számot tartó vitákra, *műhely jellegű programokra* kiket hívjunk meg. Ez nem mindig határozható meg különkülön ennyi rendezvény s ilyen nagylétszámú tagság esetében. Ezért szükségessé vált egy szakosított, a tudományos munkásságot és az *érdeklődési köröket is megjelölő tagnyilvántartás.* Különben régi nyilvántartásunk elavult, pontatlan és rendezetlen volt, megmutatkoztak a folyamatos korszerűsítés elmaradásának következményei.

Ezért is kísérletet tettünk egy speciális érdeklődési területenként differenciált, a rétegmeghívásokhoz is használható új nyilvántartás létrehozására, s ezt összekötöttük a folyamatos tagság kérdésének tisztázásával, s a tagdíjelmaradások felszámolásával.

A tagnyilvántartás megújítása, a tagság kérdésének a tagdíjak fizetése kapcsán való tisztázása átmenetileg nem jelentős módon csökkentette taglétszámunkat. Azt azonban elértük, hogy mindenki fizeti tagdíját, tagnyilvántartásunkban nem szerepelnek fiktív tagok, csak azok maradtak benn, akik valóban a Társulat tagjai kívánnak maradni. A számbeli visszaesés azonban valóban kismértékű volt, időlegesnek bizonyult. Rövidesen ismét megindult az áramlás a Társulathoz, anélkül, hogy a taglétszám növelésére törekedtünk volna. 1974. december 31-én a régi, nem pontos, még fiktív tagokat is tartalmazó nyilvántartásunk szerint 942 tagja volt Társulatunknak. Jelenlegi valóságos taglétszámunk 1167, s 81-en kérik felvételüket.

1977-ben a Társulat *szervezeti élete* bizonyos vonatkozásokban visszaesett. A tervezett két igazgatóválasztmányi ülés helyett csak egyet tartottunk, s 1977. évi beszámoló jelentésünk és 1978. évi munkatervünk is késve került megvitatásra.

Az Elnökség bár csak kétszer ülésezett, minden lényegesebb kérdést megvitatott, s megfelelő döntéseket hozott. Az Elnökségen belüli munkamegosztás kétségtelenül eredményeket hozott, megnövelte az elnökségi tagok aktivitását, s nem egy esetben a konkrét tervező és gyakorlati munka egyes terheit is levette a Titkárság válláról, emelve ezzel a végrehajtás színvonalát. Különösen így volt ez az Országos Történész Vándorgyűlés

előkészítésében és lebonyolításában, amelynek terheit elsősorban *Hanák Péter* alelnök viselte.

Ebben az évben átalakulások történtek a Titkárság személyi összetételében és munkamegosztásában, ezért a Titkárság munkája – annak ellenére, hogy a munkamegosztás elvben sikeresnek bizonyult – a gyakorlatban egyenetlenné vált. *Haraszti Éva helyére az Elnökség Borus Józsefet kooptálta,* akinek nagy társulati tapasztalatai várhatóan növelik majd a titkárság munkájának hatékonyságát.

A vidéki csoportok munkája

Kiemelkedő jelentőségűnek tartjuk, hogy oly sok évi vajúdás után a szegedi történészek aktivizálódásával, nem kis mértékben *Vass Henrik alelnök* és *Sipos Péter vidéki ügyek titkára* közreműködésével és állhatatos szervezőmunkája révén, *megalakult a Csongrád megyei csoport.* Lépéseket tettünk, ugyancsak Vass Henrik és Sipos Péter munkájának eredményeképpen, a Hajdú megyei csoport felélesztésére és újjáalakítására.

Az egyes vidéki csoportok 1977. évi munkásságáról az alábbiakban röviden és összefoglalóan számolunk be.

Déldunántúli Csoport (Pécs)

Társrendezőként közreműködött a Siófokon 1977. szeptember 14–15-én megrendezett regionális tudományos tanácskozás szervezésében. Előadást tartottak a következő társulati tagok: T. Mérey Klára (Dunántúli ipartörténeti kutatásaink problémái, különös tekintettel az élelmiszeriparra), Kanyar József (A balatoni fürdőkultúra kialakításának történeti korszakai), Ruzsás Lajos (A kisüzemi szőlőtermelés gazdasági jelentőségének kérdése), Tóth Tibor (A táji struktúrák elemzésének módszerei).

T. Mérey Klára a Társulat megbízásából részt vett és felszólalt a mogersdorfi Nemzetközi Symposion keretében a jugoszláviai Radenciben tartott konferencián.

Szabolcs megyei csoport (Nyíregyháza)

Helyreállította és ünnepség keretében megkoszorúzta Lukács Ödönnek, Nyíregyháza múlt századbeli első történetírójának a síremlékét. A historikus tevékenységét Hársfalvi Péter, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola főigazgatóhelyettese, a Társulat megyei csoportjának elnöke méltatta.

A csoport a főiskolával és a TIT-tel közösen előadást szervezett Kölcsey Ferenc fiatal barátai címmel, előadó Csorba Sándor volt.

Csongrád megyei csoport (Szeged)

A megalakult csoport tisztikara: elnök: Fehér István, alelnök: Ördögh Piroska és Serfőző Lajos, titkárok: Bárány Ferenc, és Czuth Béláné, elnökségi tagok: Tóth Ferenc, Bartha László, Gáth László és Varsányi Péter.

A csoport 1977. október 28-án a Szegedi Akadémiai Bizottság Filozófiai és Történettudományi Szakbizottságával közösen vitaülést szervezett, amely egyúttal a csoport első nyilvános rendezvénye volt, *Fehér István* csoportelnök itt jelentette be a csoport létrejöttét és ismertette a további terveket. Az ülésen *Mérei Gyula* akadémikus elnökölt, aki a Szegedi Akadémiai Bizottság nevében üdvözölte a csoportot és biztosította a vezetőséget a SZAB támogatásáról.

A résztvevők megvitatták Farkas József, a Csongrád megyei Levéltár igazgatója és Szabó Ferenc, a Békés megyei Levéltár igazgatója közös előadását a Viharsarok problematikájáról a történeti irodalomban.

November 1-én a csoport tagjai résztvettek az MSZMP megyei Oktatási Igazgatósága és a szegedi felsőoktatási intézmények marxizmus-leninizmus tanszékei által a NOSZF 60. évfordulója tiszteletére rendezett felolvasó ülésen.

A csoport sikeresen bekapcsolódott s jelentős munkát vállalt az Országos Történész Vándorgyűlés szervezésében és programjában. Nem kis mértékben járultak hozzá a jelentős, nagyszabású rendezvény sikeréhez.

Nógrád megyei csoport (Salgótarján)

1975-ben alakult újjá a csoport, de átmeneti fellendülés után 1976. második felében és ebben az évben nem fejtett ki érdemleges tevékenységet. Ennek egyik fontos tényezője volt, hogy nem sikerült a megyében szerves együttműködést kiépíteni a TIT-tel és más társadalmi, állami és pártszervekkel. 1977. november 30-án Salgótarjánban megbeszélést folytattunk a csoport vezetőivel. Sok olyan gondolat, javaslat merült fel a megbeszélésen, amelyek közelebb visznek a csoport aktivitásához, a most még fennálló, a munkát akadályozó tényezők leküzdéséhez.

Borsog-Abaúj-Zemplén megyei csoport

A csoport munkája 1977-ben is tovább fejlődött, megélénkült, amit a rendszeres vezetőségi és szerkesztőbizottsági ülések is tükröztek. A csoport vezetősége 1977-ben négy alkalommal ülésezett, a szerkesztő bizottság élénk és szakszerű munkája a megyei sorozat eddig legszínvonalasabb s legnagyobb érdeklődésre számot tartó kötetet eredményezte.

A tudományos rendezvények keretében előadást tartott Perjés Géza, s Mohács megítélésével kapcsolatos fejtegetéseit telt ház hallgatta végig. Októberben a Herman Ottó Múzeummal és a Pedagógus Továbbképzési Intézettel közös rendezvényen három előadás hangzott el a magyarországi manufaktúrakutatás elméleti és gyakorlati kérdéseiről. Novemberben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom Borsod-Abaúj-Zemplén megyei visszhangjáról hangzott előadás.

A társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja kiadói tevékenysége kiemelkedő. 1965–75. között öt évkönyvet jelentettek meg. Ebben az évben került nyomdába a hatodik, művelődéstörténeti tanulmányokat tartalmazó kötet. Ugyanakkor megkezdték az előkészületet a hetedik – 1980-as megjelenésre tervezett – kötet elkészítésére.

Jelentésünkben röviden és épp ezért hiányosan is summáztuk megyei csoportjaink működését, amelyek sok eredményt hoztak, de sok megoldandó problémát is felvetnek. Így a központi és helyi szervek kapcsolatát, különösen a helytörténeti munka vonatkozásában, a helyi csoportok részvételét a központi rendezvényeken és fordítva: a helyi rendezvényekhez nyújtandó központi segítség kérdését, nem utolsósorban pedig a különböző jellegű kapcsolatok kiépítésének és rendezésének egész kérdéskörét, nem is szólva a financiális problémákról. Mindezek felmérésére és megvitatásának szándékával majd 1978-ban szervezünk két konzultatív találkozót a területi-megyei csoportok vezetősége és a Titkárság között.

Minden nehézséget tudva és az eredményeket számba véve azt kell mondanunk, hogy a vidéki csoportok 1977-ben általában méltánylandó erőfeszítéseket tettek és jó munkát végeztek. A társulati aktivitás és a rendezvények száma növekedett, s a legtöbb csoport tovább építette társadalmi kapcsolatait és kibővítette hatókörét. S bár minden csoport — a helyi adottságok szerint — sajátos módszert alakított ki, s igyekezett rugalmasan alkalmazkodni az adottságokhoz, a vidéki csoportok munkásságát általában a különböző helyi rendezvényekbe, a helyi közéletbe való beépülés jellemezte.

Szabolcs Ottó

TÖRTÉNETI IRODALOM

FERNAND BRAUDEL:
CIVILISATION MATÉRIELLE ET CAPITALISME (XVe–XVIIIe SIÈCLE)

(Paris, Librairie Armand Colin. 1967. 463 l.)

ANYAGI KULTÚRA ÉS KAPITALIZMUS (15–18. SZÁZAD)

Az Annales talán legnagyobb ma élő képviselőjének művét Magyarországon a közvélemény – a szaktörténészek nagyon szűk körét leszámítva – sajnos, alig ismeri. Pedig a franciául majd angolul [Capitalism and Material Life (1400–1800) New York; Harpend Row. 1974. 462 l.] megjelent könyv, viszonylagos terjedelmessége ellenére, a szó legnemesebb értelmében vett népszerűségre tarthat számot. A La Méditerranée írója ezúttal nem saját kutatásairól számol be: átfogó szintézist ad a 15–18. század anyagi kultúrájáról. Rendkívül élvezetes stílusát igen sok szépirodalmi idézet és utalás egészíti ki, a másfélszáznál több kép pedig nem egyszerűen illusztráció, hanem a szöveg szerves alkotórésze – a tárgyalt városokat, gépeket, evőeszközöket, ruhákat Braudel nemcsak leírja, hanem be is mutatja.

Kevesebbet és mégis többet kap az olvasó, mint négy évszázad gazdaság- és társadalomtörténetét. Az elcsépelt hasonlathoz nyúlva: Braudel, mintegy kellékesként, berendezi a történelem színpadát.

Az Annales történeti demográfia iránti érdeklődésnek megfelelően az első fejezet „A számok súlya" címet viseli. Országok, városok, hadseregek létszámának, az átlagos népsűrűség és az átlagéletkor alakulásának számbavétele után, mint a háborúk és a gabonatermelékenység mellett legfontosabb demográfiai tényezőről, a népbetegségekről ad áttekintést.

A múlt betegségei nem azonosak a mostaniakkal: a betegségeknek saját történelmük van. Egy másik történelem bontakozik ki előttünk: a rágcsálók, vírusok, élősködők történelme, amelynek csak mellékes tényezői a gazdasági válságok okozta éhínségek és az embertömegeket mozgató háborúk. Különösen kiemelkedő a pestisjárványok bemutatása, amely feltétlenül jobb Chaunu a magyar olvasó számára is ismert pestis-elemzésénél. Így kap megfelelő történelmi hátteret Boccaccio Dekameronja éppúgy, mint – a középkori viszonyok továbbtengődő nyomorúságaként – Camus Pestise. A fekete halál sem egyformán kopogtat szegény és gazdag ajtaján: Boccaccio hősei elzárkózhattak vidéki villájukba, a máról holnapra élőknek nem volt hova menekülniük. Braudel egyetértően idézi Jean Paul Sartre-t: „A pestis csak felnagyítja az osztályok kapcsolatát: a szegényt sújtja s megkíméli a gazdagot."

A 18. századtól a világ ilyen téren is egységesebb lesz: a világkereskedelem az orvostudomány vívmányai és a kórokozók nemzetközi elterjedéséről egyaránt gondoskodik.

A következő fejezet a „mindennapi kenyérről" szól. Nagy figyelmet fordít a búza, a kukorica, a rizs terméseredményeinek, vetésterületének változásaira és ennek társadalmi kihatásaira, majd a luxuscikkek metamorfózisával foglalkozik, rámutatva, hogyan lesz a tegnap luxusából mai közélvezeti cikk. Az evőeszközök elterjedését vizsgálva számos Utolsó vacsora-festményt elemez, a dohányzást tiltó rendeletek helyét és évszámait egymás mellé állítva pedig kirajzolódik a dohány diadalútja Európában és az Európán kívüli világban is.

Mert Braudel látókörét nem tölti ki Európa. „Az emberiség történelme az *egész* emberiség történelme" – vallja, és számos térképes grafikont közöl *egész* bolygónkról. Az ásóbotos primitív népek éppúgy nem kerülik el figyelmét, mint a Távol-Kelet vagy Latin-Amerika civilizációi. Ha ez utóbbit könnyebben megértjük is (egy ideig a Sao Paulo-i egyetemen tanított), a kínai művészet- és kultúrtörténet ismeretével valóban elkápráztat. Számos útleírás és misszionárius-napló alapos ismerete és mesteri felhasználása teszi képessé arra, hogy úgy láttassa Peking utcáinak nyüzsgését, mintha az olvasó is a riksák között lökdösődne.

Braudel azonban nemcsak az útleírásokból ismeri a világot. Számos alkalommal hivatkozik személyes útiélményeire, vagy éppen egy-egy múzeumba invitálja olvasóját. Lenyűgöz határtalan kíváncsisága és pontos megfigyelőkészsége: Krakkóból Varsóba repülve észreveszi, hogyan rajzolódik ki

ma is az irtásföldek képe, amelyet a középkorban az erdőkbe vágtak. Máshol a fát szállító paraszt-szekereket figyeli meg: ez a kép akár a tizenötödik századé is lehetne. Számára a történelem összevetési alapja mindig a ma: történeti statisztikái mellett közli a mai értéket is.

Ez a kiindulópontja az öltözködésről és lakásról szóló következő fejezetben is: „Mai életünk ismerős berendezéséből mindent örökségnek, ősi szerzeménynek tekinthetünk: az íróasztalt, amelyen írok, a fehérneműsszekrényt, a tapétát a falon, a székeket, a fapadlót, a vakolt mennyezetet, a szobák beosztását, a tűzhelyet, a lépcsőt, a díszítéseket, a metszeteket és a képeket. Gondolatban egy egyszerű szobabelsőből rekonstruálhatom a régmúlt fejlődést, mintha visszafelé forogna a film, visszavive az olvasót régi luxusdarabokhoz, amelyek, bár régiek, lassan keletkeztek" (221. l.).

Rendkívül gazdag képző- és iparművészeti anyag alapján tekinti át az ajtók, ablakok, bútorok, kémények – és ezeken keresztül használóik – történetét. Meggyőző az a biztonság, amellyel a történelem különböző szféráit egybefogja. A 14. századi nagy járványoktól kezdve általános a Schnitter Tod, a kaszás halál ábrázolása. A kaszával azonban ekkoriban csak a legelők füvét vágták, a gabonát a 19. század elejéig sarlóval aratták. Arthur király kerekasztala eldönthette az elsőbbség kérdését, de a lovagok aligha ülhették körül, mert ehhez szék kellett volna, az akkoriban használatos lócák pedig csak téglalap alakú asztalokhoz valók . . .

A technika elterjedését vizsgálja a következő rész. Áttekintést ad az energiaforrásokról, kezdve a lámánál és a tevénél egészen a szénig. A fémiparok fejlődése után a tárgyalt korszak három nagy vívmányának, az ágyúnak, a könyvnyomtatásnak és az óceáni hajózásnak történetét vizsgálja. A könyvnyomtatás és a lőpor jóval európai használata előtt ismert volt már Kínában is, Rodrigo Vivero pedig 1610-ben egy ajándékba kapott dzsunkával (spanyol legénységgel) hajózott vissza Japánból Mexikóba, bebizonyítva, hogy a távol-keleti hajók is alkalmasak az óceán átszelésére.

Braudel a könyv talán legjobb fejezetében, a Városokban is az egész glóbuszt tekinti át: Oszakáról és Rio de Janeiroról éppen úgy van mondanivalója, mint Párizs és a Versailles, London és a Westminster viszonyáról. Európa fogalma sem szűkül le nála a német-francia-észak-itáliai területre, nem felejti el, hogy a középkor legnagyobb európai városa mindvégig Bizánc, illetve Isztambul. Bár a város és a vidék harcát, mint földrajzi régiók, és nem mint konkrét osztályok harcát írja le, a városon nem a városfalak közé zárt területet érti, a városok történetét nem lehet környezetük története nélkül megérteni. A 16. században, idézi Pirenne-t, „egész Németalföld Antwerpen elővárosa volt".

Ismerve Chaunu és Marc Bloch magyar fordításainak visszhangját, talán nem is kell olyan nagy bátorság ahhoz, hogy megjósoljuk, Braudel könyvének – legalább rövidített – fordítása Magyarországon is megérdemelt sikert aratna.

Tóth István György

R. J. W. EVANS:

RUDOLF II AND HIS WORLD. A STUDY IN INTELLECTUEL HISTORY. 1576–1612

(Oxford, Clarendon Press. 1973. 323 l. + 16 l. képmelléklet)

II. RUDOLF ÉS VILÁGA. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNY

A Habsburg-Monarchia újkori történetének szereplői közül alig néhány olyan szerencsés, hogy életrajzát megírták. II. Rudolf császárról is csak régebbi feldolgozások vannak, amelyek mai kérdéseinkre vagy nem adnak választ, vagy ez a válasz elavult, nem kielégítő. Adatait tekintve ma is alapvető Gindelynek az 1860-as években írt két kötetes munkája, amely azonban nagyon óvakodik a véleménymondástól. Stieve sorozatos tanulmányai és forráskiadványai a német birodalmi politikáról, a katolikus-protestáns harcokról, csak német vonatkozásban tárgyalják a császár magatartását, kiemelve jó meglátásait és mindent elrontó habozó természetét, mely a cselekvésben mindannyiszor elgáncsolta. A cseh történetírás az 1600-as évek konfúzus, őrült uralkodójának arcképét rajzolta meg és vetítette

vissza, nemegyszer történetietlenül, a korábbi évtizedekre is, a magyar historiográfia pedig, Károlyi Árpád munkássága nyomán, szinte kizárólag a rendekkel való szembenállás vonatkozásában értékelte, elmarasztalva központosító törekvéseiért. Még legtöbb megértést az osztrák történetírástól kapott. Osztatlan elismerést azonban csak gyűjtő tevékenysége és művészeti irányú mecénáskodása váltott ki.

Evans nem valamely nemzeti, vagy egyetemes történeti esemény oldaláról közelíti meg Rudolfot, nem is politikai tevékenységét kívánja értékelni, hanem kora művelődési áramlatai közé helyezve kíséreli meg jellemezni egyéniségét. A 16. század az európai műveltség nagy átmeneti kora. A humanizmus és a reformáció feloldja a középkori kötöttségeket, a kizárólagosan vallásos világnézet rovására előtérbe nyomul a világias gondolkozás, s a keresztény univerzalizmus helyét átveszik a kialakuló nemzeti államok. Mindez sorozatos konfliktusokat vált ki, nemcsak a politikában, hanem a kulturális életben is, mindenekelőtt az irodalomban és a nyelvhasználatban. Az univerzalizmus felbomlásával párhuzamosan megy végbe Ausztria és Csehország kiválása a Német Birodalomból, s ez megváltoztatja a Monarchia és a Habsburgok politikai szerepét is. Evans ismerteti a korabeli közvélemény megváltozott császár-eszményét, s vele szemben azt a tényleges uralkodói magatartást, mely csak részben felelt meg az új elvárásoknak. Tagadja ugyan a cseh és a magyar történetírásnak azt a megállapítását, hogy az osztrák Habsburgokat kizárólagosan dinasztikus célok vezették volna, mégis Rudolf esetében elismeri, hogy a spanyol nevelés következményeként – amelynek eszményei egyrészt vonzották, másrészt azonban taszították is – meglehetősen értetlenül nézte a dunai népek törekvéseit. Kereste, de nem találta meg a Vencel és az István korona eltérő történeti hagyományait összefogó új politikai koncepciót. Rudolf egy átmeneti kor ellentmondásos egyénisége, akinek jellemében és gondolkozásában a régi és az új egyaránt jelen van, anélkül, hogy valamelyik is fölülkerekednék. Mélyen vallásos, de már nem középkori értelemben; a katolikus világnézetet képviseli, de a más felekezetűekkel szemben toleráns, munkatársai közt protestánsok is akadnak. Elevenen él benne a középkori császár-eszmény, mint a kereszténység világi feje, mindenáron dicső tetteket akar végrehajtani, de már nem hajlandó a pápaság vezetése alá helyezkedni, vagy spanyol zsoldba állni. A nagy tettekhez hiányzik az elszántság belőle, de híjával van a kellő erőnek is. Nem utolsósorban azért, mert országainak kormányzása anakronisztikusan elmaradt, ami pénzügyi és katonai erőkifejtéseit megbénítja.

Amíg Rudolf körül a nagyműveltségű, főleg cseh humanista főurak állottak tanácsadóként, a tervek és a lehetőségek összhangban maradtak. A század végére azonban ez a Justus Lipsiuson nevelkedett nemzedék kihalt, s ugyanakkor Rudolfon is elhatalmasodott a nagyanyjától örökölt elmebaj. Akkor maradt magára, amikor a legnagyobb szüksége lett volna a jó tanácsadókra. Tervei egyre nagyobbak, lehetőségei ugyanakkor mindjobban beszűkülnek. Az európai nagyhatalmi helyzet, az állandó török háborúk, a reformáció által kiélezett belső ellentétek, a mind következetlenebb és erőszakosabb császári politika az 1600-as évekre zűrzavart, majd anarchiát szült. Ezen a helyzeten Rudolf már nem tudott úrrá lenni.

Ugyanakkor mindvégig következetesen érvényesült a császár humanista műveltségéből táplálkozó művelődési politikája. Túllépve Rudolf már korábban is méltányolt műpártoló és műgyűjtő tevékenységén, Evans részletes képben rajzolja meg a 16–17. század fordulójának manierista kultúráját, melynek egyik legnagyobb központja Prága és legfőbb éltetője maga a császár. Humanistákat és természettudósokat, csillagászokat és művészeket gyűjt maga köré, ezeket személyesen választja ki és hívja meg a legkülönbözőbb országokból, s a politikai életben zárkózott és félszeg uralkodó körükben feloldódik, közülük nem eggyel bizalmas baráti viszonyba kerül. Tevékenységüket a könyv egyenként részletezi és jellemzi, beillesztve ezt a mozgalmas, dramatikus és egyben intellektuális művészetet az európai egészbe. Míg a prágai manierista művészetnek a mitológiai allegóriákkal való túlzsúfoltság és az irreális szféráig való emelkedés a legfőbb jellemzője, a tudomány az érthetetlen világ megismerése érdekében az okkultizmussal fog kezet. Tudomány és művészet, mindkettő katolikus ihletésű, de dogmatikailag a hivatalos felfogástól külön úton jár, s bár a reneszánsz műveltségből hajtott ki, már átmenetet képez a születő barokkhoz. A prágai manierizmusnak ez a századfordulón kiteljesedő világa elválaszthatatlan Rudolf személyétől. II. Mátyás trónraléptével az egész kör szétesik és Prága egyetemes tudományos és művészeti jelentősége megszűnik.

Evans könyvének fő értéke, hogy Rudolf egyéniségének és tevékenységének ezeket a művelődéspolitikai vonásait megelevenítette. A szerző anyagismerete, helyi és nemzetközi tájékozottsága a kor vallásos, humanista és okkult tudományában, a különböző művészeti irányok közti eligazodása

lenyűgöző. Műveiből II. Rudolfnak egy mindeddig alig, vagy sehogy sem ismert arcképe bontakozik ki. Bárhogy is értékeli a jövőben a történetírás a császárt mint politikust, az uralkodó jellemzésénél nem mellőzheti többé a tudatos és nagyhatású műveltség-formálót.

Benda Kálmán

G. A. NYEKRASZOV:

ROL' ROSSZII V EVROPEJSZKOJ MEZSDUNARODNOJ POLITIKE 1725–1739 gg.

(Moszkva, Izdatelsztvo „Nauka". 1976. 320 l.)

OROSZORSZÁG SZEREPE AZ EURÓPAI NEMZETKÖZI POLITIKÁBAN 1725–1739 KÖZÖTT

A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete gondozásában megjelentetett monográfia kronológiailag ugyan rövid periódust, de a 18. századi oroszországi történelem egyik legfontosabb szakaszát, közvetlenül a Nagy Péter halála utáni időszakot jeleníti meg. Ennek a másfél évtizednek az a diplomáciai harc ad különös jelentőséget, amelyet a cári külképviselet és politika az ország birodalomként, az uralkodó császárként való elismertetéséért, valamint a külpolitikai problémák – balti, lengyel, török kérdés – megoldásáért folytatott.

A szerző, aki már korábban is jelentkezett hasonló témájú tanulmányokkal (A skandináv történeti kutatások problematikája a Szovjetunióban „Szkangyinavszkij szbornyik", XIII. Tallin, 1968; XIV. Tallin, 1969; A 18. századi orosz nagyhatalom nemzetközi elismerése „Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-istoricseszkom processze", Moszkva, 1972; Oroszország haditengerészeti ereje a Baltitengeren a 18. sz. első negyedében „Oroszország hadtörténetének kérdései. XVIII. század és a 19. század első fele." (Moszkva, 1969) és monográfiával (Az orosz-svéd kapcsolatok és a nagyhatalmak politikája 1721–1726 között. Moszkva, 1964), feladatának tekinti Oroszország Európa politikai életében játszott szerepének tisztázását, a nagyhatalmakkal (Anglia, Franciaország, Ausztria) kialakított viszonyának elemzését, s a fentebb már említett hármas problémakör (balti-lengyel-török) elválaszthatatlan együttélésének, egymásrahatásának bemutatását. A könyv aktualitását jelentősen növeli, hogy egyes amerikai, nyugatnémet és svéd történészek a közelmúltban megkérdőjelezték Oroszország 18. századi nagyhatalmi rangját.

A roppant gazdag levéltári anyagon alapuló diplomáciatörténeti munka nagy gondossággal, helyenként talán túlzott aprólékossággal is, bizonyítja a nyugati történészek Oroszország nagyhatalmi helyzetét kétségbevonó elméletének helytelenségét és tarthatatlanságát.

Az európai politikában 1725-ben közvetlenül vezető szerepet játszó államok – Anglia, Ausztria, Franciaország, Spanyolország – ligákba tömörültek. Ausztria Spanyolországgal a bécsi, Anglia Franciaországgal és Poroszországgal, az előbbi ellensúlyozására, a hannoveri szövetséget hívta életre. A két egymással versengő, ellenséges tábor a maga oldalára kívánta vonni az egyelőre szövetségen kívül maradt országokat: Dániát, Hollandiát, Oroszországot, Svédországot.

Svédország magatartását és elkötelezettségét átmenetileg az 1724. évi stockholmi, orosz-svéd szerződés határozta meg, de a skandináv országban soha nem aludt ki a visszavágás reménye az északi háborúban elszenvedett vereségért és az elcsatolt területekért. Az angol és francia segítségnyújtás reményében a riksrod és a riksdag tagjai sem maradtak semlegesek és a svéd külpolitika új orientációját sürgették. A 300 ezer font sterling felkínálása, 25 hadihajóból álló angol flottaegység stockholmi látogatása, majd a csatlakozó dán egységekkel közösen végrehajtott, négy hónapos balti-tengeri manőverezés Svédországot 1727 márciusában „accessio"-ra késztette. A hannoveri blokkban tömörült államok katonai szerződése az új szövetségest illetően három cikkellyel (európai határok garanciája a szerződött felek között; segélyhad kiállítása külső támadóval szemben; szövetségesekhez való hűség) és egy titkos artikulussal (angol és francia anyagi támogatás) bővült.

A svéd külpolitika ezzel nyíltan oroszellenessé vált, és a péteri tradíció, a jószomszédi viszony fenntartása meghiúsult. A megváltozott körülmények, a svéd revansista törekvések miatt Oroszország elmélyítette és erősítette Ausztriához való viszonyát, Angliával pedig igyekezett normalizálni a svédek támogatása miatt megromlott, elhidegült kapcsolatait. A letűnt és az új nagyhatalom az „északi ügy" végleges rendezését a Soissons-i konferenciától (1728–1730) várta: Oroszország a status quo el-

ismerését és a nagyhatalmak területi garanciáját, Svédország a Baltikum visszacsatolását remélte angol és francia szövetségeseitől. A háborús konfliktus megelőzésére összehívott béketárgyalás első napirendi pontja a „déli ügy" (Itália birtoklása, Gibraltár egyesítése Spanyolországgal) megvitatása volt, ám a konferencia nem tudta áthidalni a felszínre kerülő ellentéteket, s így a békéltető tárgyalások eredmény nélkül szakadtak félbe, a balti kérdés tárgyalására pedig sor sem került. A Soissons-i konferencia nem tudta betölteni eredeti funkcióját, békés úton nem született megoldás a háborús tűzfészkek felszámolására, ellenkezőleg, újabb erőcsoportosulások körvonalai (sevillai szerződés: Anglia–Spanyolország–Hollandia, Ausztria–Oroszország, Franciaország–Svédország–Törökország) bontakoztak ki.

Az 1730-as évek kiemelkedő eseményei és diplomáciai lépései a lengyel örökösödési háborúhoz (1733–1735) és a Fekete-tengerre való kijutás szorgalmazásához (1735–1739) kapcsolódtak. Anna Ivanovna kormánya tisztában volt azzal, hogy az orosz külpolitikai célok csak akkor realizálódhatnak, ha északon béke honol, ha Oroszország rendezi kedvezőtlen helyzetét Svédország potenciális támogatóival. Ezen az úton az első lépést az angol kereskedőknek biztosított, szinte korlátlan kereskedési jog adományozása jelentette, amelyet a londoni és moszkvai követségek létesítése követett és a barátsági szerződés aláírása tetőzött be. A poroszországgal és Dániával 1732-ben aláírt politikai szerződés a francia diplomáciát periferikus területekre – Svédország, Lengyelország, Törökország – szorította. Fleury bíboros elképzelése kudarcot vallott a lengyel trónért folytatott háború során, pártfogoltját, Stanislaw Leszczynskit ugyanis orosz seregek kényszerítették távozásra és III. Ágost személyében orosz-osztrák érdekeket támogató király foglalta el Lengyelország trónját.

A diplomáciai vereség és a francia-osztrák háborúba való orosz beavatkozás Franciaországot a cári birodalom kibékíthetetlen ellenségévé tette, amely ettől kezdve egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy a Romanovok országának kontinentális és tengeri nagyhatalmi tekintélyét ne csorbítsa és a „maradék" államokat (Svédországot, Törökországot) ellene háborúra ne sarkallja. A háború kirobbantására Svédországnak nem volt reális lehetősége, hiszen szárazföldi seregét 1734-ben 35 420 fő, valamint a Finnországban állomásozó 9637 katona alkotta, tengeri flottája pedig 28 nagyobb és 21 kisegítő, csekély vízkiszorítású hajót számlált. A svéd kormány józan állásfoglalását bizonyítja, hogy nem hallgatva a francia uszító propagandára, megújítja Oroszországgal az 1724. évi stockholmi szerződést. Ezután Franciaország csak Törökországban reménykedhetett, mert ádáz ellensége valamennyi, számára fontos európai országgal barátsági kapcsolatban állott, a „keleti birodalom" – éppen a franciák rovására – nemzetközi presztízsét vitathatatlanná tette. Sőt mi több, Oroszország biztosította magát egy török–orosz háború esetére a balti helyzet megszilárdításával.

Annak ellenére, hogy sem Oroszország, sem Törökország nem készült fel egy hosszan tartó háborúra, az orosz támadás 1735-ben a Krím (Perekop, Bahcsiszeraj) és Azov ellen sikeresen indult. Azonban Ausztria hadbalépése szövetségese oldalán a győztesek egymáshoz való viszonyát kiélezte, ugyanis fegyvertársának igényét a Duna-menti területekre, Moldvára, Havasalföldre nem támogatta. A jelentkező ellentétet Törökország kihasználva, újra mozgósította katonai erejét és 1739-ig elhúzódó harcokra kényszerítette ellenfeleit. Bár a háborút lezáró belgrádi béke Oroszország számára nagyon szerény sikert hozott (Moldvából ki kellett vonulnia, Azov továbbra is török maradt), viszont lehetővé tette, hogy elkerülje az egyre inkább fenyegető kétfrontos harcot és idejében mozgósítsa csapatait a militarizálódó Svédország ellen. (1741–1743 orosz–svéd háború).

Nyekraszov munkája a 18. századi orosz külpolitika megoldatlan kérdéseinek, problémáinak vizsgálatán és kifejtésén alapszik. A mű felépítésében és szerkesztésében érződik, hogy a szerző a balti államok történetében, a svéd belpolitikában, a nagyhatalmak erre a térségre vonatkozó elképzeléseiben igen tájékozott, előző kutatásainak eredményeit ügyesen hasznosítja. A lengyel és a török vonatkozások feldolgozásában és taglalásában – véleményünk szerint – elmarad az előbbi kérdéscsoport tárgyalásának elemzőbb színvonalától, és adós marad a legfőbb szövetséges, Ausztria 1735–1739. évi szerepének alaposabb bemutatásával is. Valószínűnek tartjuk, hogy ebben a forrásanyag hiánya játszott közre.

Befejezésként úgy véljük, nem térhetünk ki az elől, hogy az orosz külpolitikai törekvések megvalósításán dolgozó tehetséges diplomaták közül A. I. Osztermant, B. I. Kurakint, a Besztuzsev fivéreket, A. D. Kantyemirt meg ne említsük. Az ő nevük fémjelzi az 1720–30-as évek orosz diplomáciájának sikereit, az ő munkásságuk és tevékenységük szilárdította meg Oroszország nemzetközi tekintélyét, növelte súlyát az európai politikában.

Gebei Sándor

A. Sz. MÜL'NIKOV:

ÉPOHA PROSZVESCSENIJA V CSESSZKIH ZEMLJAH: IDEOLOGIJA, NACIONAL'NOE SZAMOSZOZNANIE, KUL'TURA

(Moszkva, Nauka. 1977 200 l.)

A FELVILÁGOSODÁS KORA A CSEH TARTOMÁNYOKBAN. IDEOLÓGIA, NEMZETI ÖNTUDAT, KULTÚRA

A kiváló leningrádi történész, Alekszandr Szergejevics Milnyikov a 18–19. századi kelet-európai nemzeti mozgalmak politikai és kulturális fejlődésén belül, melynek összehasonlító vizsgálatában is igen figyelemreméltó eredményeket produkált, különösen behatóan foglalkozik a cseh felvilágosodással, ahogy arról Vznik národne osvícenské ideologie v českých zemích 18. století. Prameny národního obrození (A nemzeti felvilágosult ideológia létrejötte a cseh tartományokban a 18. században. A nemzeti megújulás forrásai) c. cseh nyelven megjelent nagy monográfiája is mutatja (Praha. 1974). Legújabb könyve nem ennek a régebbi monográfiának kibővítése vagy változata, hanem egészen új szempontokat és újabb adatokat felvető értékelése az egész cseh felvilágosodásnak, megfelelő kelet-európai kontextusba ágyazva a kérdést.

A korabeli gazdag folyóirat-anyag és irodalom, számos levéltári forrás és az illetékes szakirodalom fölényes ismeretében átfogó képet ad a cseh, illetve csehországi felvilágosodás fő kérdéseiről, nagy anyagot mozgat meg, de ennek mindenkor ura marad és szuverén módon teszi fel a kérdéseit. Mint az alcím (és iménti megjegyzésünk) is jelzi, a nemzeti öntudat kérdésének fejtegetéseiben végig alapvető szerepet juttat.

Először a felvilágosodás előtörténetét és társadalmi alapjait veszi vizsgálat alá. Természetesen a városi rétegekben találja meg a felvilágosodás hordozóit, de hangsúllyal mutat rá arra, hogy a parasztságnak is szerepe volt. Ti. a feudális rend alapvető terheit ez a parasztság hordozta, az harcolt ellene nap mint nap, s a felvilágosodás éppen ezt a feudális rendszert bírálta. A parasztság alapvetően osztálykövetéseit tudatosította, amennyire tudatosításról egyáltalában szó lehet, de a cseh nyelv használata révén a nemzeti öntudat elemeiről is beszélhetünk. Azt a szovjet történetírásban az utóbbi években erősen vitatott kérdést, vajon beszélhetünk-e paraszti ideológiáról vagy csak társadalmi pszichológiáról, igen okosan azzal a kompromisszummal oldja fel, hogy eredetileg szociál-pszichológiai jelenségről van szó, amely azonban egyre tudatosabbá válik és így átfejlődik paraszti ideológiává. Ennek számos összetevője tudatosodik azután a felvilágosodás polgári eszmerendszerében.

Igen érdekes, ahogy az európai felvilágosodáson belül három típust különböztet meg. Az első, klasszikus csak a legfejlettebb országokban alakult ki (Anglia és Franciaország). A másodikba azokat az országokat sorolja, amelyekben a kapitalizmus fejlődését a feudális viszonyok és a nekik megfelelő ideológiai és közjogi tényezők és intézmények gátolták (Oroszország, Poroszország, a tulajdonképpeni, vagyis német-ajkú Ausztria, Lengyelország a felosztások előtt), végül a harmadikba azokat az országokat, amelyekben az előbbi gátak mellé még a nemzeti függetlenség hiányát is számításba kell venni. (Hadd jegyezzük meg zárójelben: jobb volna nem országokról, hanem népekről, vagy – némileg idő előtt – nemzetekről beszélni, s akkor a tipológiával már teljesen egyetérthetünk.)

A cseh felvilágosodást négy alkorszakra tagolja. Az első a 17–18. század fordulójával kezdődik, a korai európai felvilágosodás eszméivel való megismerkedés korszaka ez, amikor ezek az eszmék elszórtan feltűnnek a cseh szellemi életben. A második a korai felvilágosodás korszaka az 1740-es évek derekától az 1770-es évek végéig, amikor megkezdődik a felvilágosodás adaptálása a cseh társadalmi valóságra és ez jelentkezik az élet különböző szféráiban. A felvilágosodás virágkora az 1770-es évek végétől az 1790-es évek elejéig tart. Utána következik a felvilágosodás utóélete, amikor a felvilágosult ideológia mintegy belenő a korai nemzeti ideológiába. Ezzel a negyedik korszakkal Milnyikov könyvében érdemben nem foglalkozik, mert ezt – teljes joggal – egy következő monográfia témájának tekinti.

Valójában az első, bevezető korszakot is röviden tárgyalja, a társadalmi alapokkal együtt, így részletesen csak a második és harmadik korszak jelenségeit vizsgálja. A felvilágosodás ideológiáját néhány nagyobb témakörben kíséri nyomon. Megállapítja, hogy egyik jellemvonása a lelkiismereti szabadságért vívott harc, az egyház szellemi uralma ellen, a másik, ezzel összefonódva, a gondolat-

szabadságért folyó harc, többek között a tudományos kutatás szabadságáért, a természettudományokban különösen. Nagyon érdekes, ahogy a történettudomány viszonylatában elemzi a haladó gondolkodás harcát a történelmi legendákhoz, mítoszokhoz makacsul ragaszkodó, még ellenreformációs ihletésű történetírással.

A felvilágosodás képviselőinek a társadalomról alkotott képét vizsgálva igen meggyőzően mutatja ki a fennállóval szembefordított kritika mérsékelt voltát: a felvilágosodás képviselői bírálják ugyan a jobbágyrendszert, különösen a robot meglétét, de nem vetik fel az egész feudális rendszer megdöntésének a kérdését. Ugyanilyen mérséklet mutatkozik a politikai intézményrendszer kérdésében is, a cseh felvilágosultak valójában mind a monarchia hívei.

Míg ezeket a jellemvonásokat a korszak egész irodalmi terméséből elemzi ki, nem hagyva kétséget afelől, hogy ez az irodalom majdnem teljes egészében német nyelvű, egy külön alfejezetben kitér arra, hogy ezen belül különösen a cseh felvilágosodás virágkorában már jól meg lehet különböztetni a csehországi német és a cseh felvilágosodást, még akkor is, ha ez az utóbbi is többnyire német nyelven szólal meg. Arra is utal, hogy a felvilágosodásnak az arisztokrácia körében is voltak hívei, de a felvilágosultak zöme nem a főnemesség érdekeit juttatta kifejezésre, hanem a városi, polgári felfogást.

Milnyikov, a történész, nemcsak az ideológia fejlődését kutatja (amit még hagyományosan történész-teendőnek szokás tekinteni), hanem nagyon helyesen úgy véli, hogy a történész feladata a kultúrtörténeti szintézis is, és csakis a történész vállalhatja ezt a feladatot. És Milnyikov bámulatos anyagismerettel és finom elemzőkészséggel be is bizonyítja, hogy ezt a történész meg is tudja tenni.

Ezért is nagyon érdekes, amit a csehországi, illetve a cseh barokkról mond, amelynek kezdeti korszakát a 17. sz. első felére, virágkorát pedig a század második felére helyezi, az 1730–40-es évekig bezárólag. Kimutatja, hogy a barokk egyáltalában nem az ellenreformáció művészetbeli megnyilvánulása, hanem éppen legérettebb alkotásaiban eredeti, a nemzeti elnyomást erőteljesen visszatükröző cseh művészeti iránnyá vált. A 18. század második felében még továbbél, de már párhuzamosan más irányzatok is jelentkeznek, s ezek közül a felvilágosodás igazi stílusirányzatának a klasszicizmust tekinti, amely a művészetek minden ágában kitapintható.

A felvilágosodás kifejlődését, bizonyos radikalizálódását egy konkrét példán mutatja be Milnyikov igen szemléletesen. Az 1760-as években Gelasius Dobner, a felvilágosult történész hathatós érvekkel cáfolta a jezsuita František Pubička felfogását, amely szerint a legendás cseh ősatya, Čech csakugyan történeti személy. De két évtizeddel később ugyanez a Dobner védelmezi a mitikus cseh szent, Nepomuki Szent János történetiségét Josef Dobrovskýval szemben, aki már a felvilágosodásból a korai nemzeti mozgalomba átívelő ifjabb nemzedék képviselője.

Nagyon tanulságos, amit befejezőben Milnyikov arról mond, hogy a cseh felvilágosodás számos vonása, a történeti, irodalmi és nyelvi problémák hangsúlyozott tárgyalása, a nemzeti elem megléte a felvilágosodás eredendően világpolgári ideológiájában stb. stb. – nem a cseh fejlődés sajátosságai, nem is a szláv népekre jellemzőek, hanem ennél sokkal általánosabban megmutatkozó jelenségek. Az ilyen jellegű megállapítások hitelét természetesen az a széles körű erudíció adja meg, amelynek a szerző lépten-nyomon bizonyítékát adja.

Egy kérdés van, amelyet Milnyikov tárgyalása során részletesen adatol, de sokáig nem magyaráz meg: ha a cseh felvilágosodás annyira polgári jellegű, eredeteiben annyira összefonódik a cseh parasztság antifeudalizmusával, akkor miért olyan mérsékelt éppen filozófiai, társadalmi és politikai nézeteiben egyaránt?

Könyve végén ezt is megválaszolja: a felvilágosodás képviselői, különösen az idősebb nemzedéké, valójában még az ellenreformáció korában nőttek fel (sokan papok is voltak, tegyük hozzá, mint például éppen a piarista Dobner), s ez óhatatlanul kihatott egész habitusukra. Másrészt a felvilágosodás hívei szűk társadalmi réteget alkottak, s ez nem érezte maga mögött az „alsóbb rétegek" állandó nyomását, amely radikális irányba tolta volna el őket. A polgári eszmék még korábbi eszmékkel szimbiózisban gyökeresedtek meg, s különböző síkokban jelentkeztek. A nemzeti elnyomás erőteljesebb nemzeti jelleget nyomott rájuk, s ezt még erősítette a cseh tartományok jelentős számú német lakosságának a jelenléte.

Csupa olyan mozzanat, amelyet valóban figyelembe kell venni, s éppen a szerző nagy erénye, hogy ilyen tényezőket is számításba vesz, hogy ilyen finoman tud kielemezni olyan részleteket, amelyek mellett a marxista kutatás is elment anélkül, hogy felfigyelt volna rájuk. Csakhogy – ha tekintetbe vesszük, hogy a továbbiakban még erősebben polgári jellegű cseh nemzeti mozgalom

egészen 1848-ig megmarad a mérsékletnél, s nem jut el a feudalizmus gyökeres felszámolásának a követeléséig, s ha ugyanakkor azt is tekintetbe vesszük, hogy egyéb, fejlettségi szintjüket tekintve még elmaradottabb (vagyis feudálisabb) jellegű kelet-európai nemzeteknél jóval radikálisabb állásfoglalásokkal is találkozunk éppen a 18. században, akkor azt kell mondanunk, hogy Milnyikov magyarázata nem kielégítő. Talán arra kell gondolni, amit a szerző a cseh felvilágosodás monarchista meggyőződéséről mond, de nem fejti ki azt, hogy ez konrétan a Habsburg-monarchia elfogadását jelenti – talán még más vonalakon is tovább kell nyomozni a magyarázat után.

Milnyikov könyvének nyomós érdemeit viszont ez a hiányosság egyáltalában nem csökkenti. Sokoldalúan mérlegelő, számos új szempontot felvető munkáról van szó, s ami nem utolsósorban számít: ragyogó olvasmányról, jó stílusról, Milnyikov ért ahhoz, hogy gondolatait adekvát formában közölje olvasóival. Reméljük, hogy a cseh szellemi élet fejlődését ugyanilyen elmélyültséggel és ugyanilyen magas tudományos színvonalon vizsgálja majd tovább, számos tanulmányban és monográfiában. Biztos, hogy azokkal is a nemzetközi történeti irodalmat gazdagítja.

Niederhauser Emil

MARQUIS DE BOMBELLES:

JOURNAL

TOME I. 1780–1784

(Genève, 1978. 402 l.)

A Droz Kiadó „Histoire des idées et critique littéraire" sorozatban most megjelent „naplófolyam" – kiadásának első kötete több szempontból is figyelmet érdemel. Egy olyan rendkívüli megörökítési vágyból fakadt, kéziratban maradt életmű elsőízbeni kiadására kerül ugyanis sor, amely már csak monstruózus terjedelme következtében is meglep és lenyűgöz. A 41 éven át rendszeresen vezetett napló 97 kéziratos kötetben található és összesen 28 000 lapra terjed. (S ebben természetesen nincs benne a szerző ugyancsak nagy bőségű levelezése és irományai, amelyek szintén tízezres számokkal jelölhetők.) Nemkülönben kitűnik e naplótömeg a tartalmi s formai jegyek folytán, a megörökített történelmi korszak köz- és magánéletének zsúfolt gazdagságú megjelenítése által. Feltárulnak – a naplóíró sajátos látásmódját követve – egyfelől a 18–19. század fordulójának franciaországi s európai eseményei, az „ancien régime" utolsó szakasza, a forradalom évei, a császárság kora és a restauráció kezdetei: másfelől a magánember nagy és egészen apró, mindennapos cselekedetei, kedves vagy kínos élményei. Nyilvánvaló, hogy az emlékírások szélesebb műfaji családjának beható vizsgálatához itt szinte teljes tárházat találhatunk. Mindazok az irodalmi, műfajtörténeti kérdések, amelyek a naplók összefüggésében felvetődhetnek, ebben a grandiózus műben, mint bőséges példatárban kitűnően tanulmányozhatók.

A naplóíró, Marc de Bombelles (1744–1822) a kor jellegzetes alakja: a királyi udvar politikai és társasági köréhez közelálló, művelt, nagyratörő arisztokrata, aki magas katonai, diplomáciai, politikai és egyházi funkciókat töltött be. Osztályhelyzete és forradalomtól viharos kora – érthetően – szerfelett zaklatott és fordulatos életpályát jelölt ki számára. Így mint emlékíró, témahiányról soha nem panaszkodhatott. Magyar szempontból az a figyelemreméltó, hogy politikai, diplomáciai tevékenysége, valamint érdeklődése és ismeretei sok ágon a közép-európai viszonylatokhoz kötik. Mint udvari ember, mint regensburgi, bécsi, velencei ügyvivő és követ igen közel kerül a Habsburg-politika közép-, kelet- és dél-európai problémáihoz, s nem utolsósorban jól ismeri a magyarországi kihatásokat is. (Jellemző a Bombelles-család „formátumára", hogy naplóírónk egyik fia Napóleon „özvegyének", Mária Lujzának lesz a férje; egy másik fia pedig az ifjú Ferenc József nevelője, majd titkos tanácsosa lesz.)

A naplóban kifejeződő egyértelmű royalista felfogás annyiban nyújt érdekes adalékot, hogy Bombelles megszállottja az olvasásnak, az irodalomnak, a színháznak s általában kora kultúrájának. Rendre beszámol ilyen irányú élményeiről, s így szembetűnő módon követhető, hogy például Molière, Voltaire, Rousseau vagy Chateaubriand nézetei miként illeszkednek felfogásába, illetőleg a felvilágosodás szelleme miként ütközik sajátos szemléletével. Az önkifejezés magasabb írói igénye is

munkál a szerzőben, s ilyenkor úgy tűnik, mintha a naplóírás feledtetné merev kötöttségeinek nyűgeit. Valósággal menekül az íráshoz, elmulaszthatatlan napi teendője, hogy naplójában „beszélgessen" önmaga egyedi világáról.

A most közrebocsátott első kötet az 1780–1784 közötti évek naplóanyagát adja jól megfontolt válogatási elvek szerint. E kötetben talán még a magánélet eseményei állnak előtérben, és az előadásmódot a „szuperintím" megközelítés és feltárás jellemzi. A legegyszerűbb életjelenségek: étkezések, betegségek, pénzügyi viszonyok, családi körülmények, feleség, gyermekek gondja, olvasmányok, színházi előadások, bálok élményei, valamint az idekapcsolódó gondolatok és érzelmek tömény együttesének kifejezését tapasztaljuk. De a magánéletből egyre inkább kifelé is fordulnak témái: minden emberi aktivitás érdekli; a tudomány, az agrár- és ipari gazdálkodás újdonságai, a hazai és külföldi utazások tapasztalatai stb. . . . Ugyanakkor mindezek mélyen beleágyazódnak XVI. Lajos és Marie-Antoinette morbid korának forradalomhoz közelítő világába. Franciaország, Párizs, Versailles és Európa nagy városainak politikai közhangulata egyaránt pártatlan megjelenítést kap. Nem a magas politika hivatalos eseményei kerülnek itt elsősorban terítékre, de sokkal inkább az emberi viszonylatok és életbeli kicsengéseik. Például miként lendülnek harcba a feleségek, nővérek, anyák, miként szövődnek a liaisonok egy-egy politikával álcázott magánérdekért.

E jelenségek közepette a kortársakat megörökítő naplóíró szubjektíve reagál az eseményekre, az elébe kerülő jellemekre. Gyűlöl és szeret, s keresi a kiutat a szinte kibogozhatatlan labirintusból. Eredeti látásmódja felülemeli a szimpla naplóírási eljáráson, s távolról sem mutatkozik száraz, adatokat rögzítő, krónikás jegyzetelőnek. Sőt, bárha napokra tördelt egységek formájában is, de van munkája egészében valami koncepciózus, közelebbről emlékiratra, önéletírásra emlékeztető szélesebb írói látókör és ábrázoló érzékenység. Mindig szigorúan szabályozott mederben halad, tiszta világos stílussal, és semmi jele nem mutatkozik holmi írásmánia torzulásának.

A szubjektív látásmód nem hamisítja meg a történelmi tényeket oly mértékben, hogy a realitástól elrugaszkodnának. Így a történelmi kutatásokhoz is hasznos művet kapunk annál is inkább, mivel azt a mentalitásbeli többletet nyújtja, amivel az eseménytörténet még nem mindig számol. Ilyen értelemben kiváltképpen érdekesek lehetnek számunkra a Mária Terézia uralkodásának utolsó éveire, valamint a II. József politikai elképzeléseire vonatkozó kitérők és utalások.

Sajátságos magyar vonatkozás, hogy a naplóból sokoldalú képet kapunk a Rákóczi-emigráció Franciaországban élő leszármazottjainak sorsáról, életéről. Naplóírónk ugyanis a Bercsényi-huszárok francia regimentjében szolgált tíz évig, s erről mindig nagy büszkeséggel emlékezik. Innét eredően közeli, bizalmas baráti kapcsolatba került Bercsényi Miklós kuruc főtábornok fiával Bercsényi Lászlóval, Franciaország marsalljával, továbbá unokájával Ferenccel, s teljes háznépükkel is. Ismeri múltjukat, tetteiket, érdemeiket, hibáikat. Nem egy pletykás históriát is előad róluk, de egészében nagy megbecsüléssel nyilatkozik felőlük. Szabályos portrét is fest a családfőről: „Ez az érdekes ember mindig egyenes jellem volt . . ., jó atya, jó testvér, jó férj, jó barát . . .; parasztjai imádták méltányossága és érzékeny humanizmusa miatt. Vendéglátó vidéki háza bővelkedett örömökben . . . " Le is ír egy ilyen Bercsényiék-rendezte „mezei" ünnepséget, ahol többek között sátorozás és lovas harci játékok magyar módra szórakoztatták a kíváncsi vendégeket.

A magyar kuruc-emigráció franciás, royalista szellemű leszármazottai más oldalról is léptennyomon belejátszanak a napló eseménysorába. (Ez a körülmény is magyarázza a szerző Habsburg-politikát ismerő felfogását.) Esterházy Bálint -- Esterházy Antal kuruc tábornagy unokája – például, mint Marie-Antoinette kegyeltje, többször is „hasznos" szolgálatot tett a márki politikai karrierje érdekében. Bombelles 1784-ben huszonöt éve tartó meghitt barátságra hivatkozhat Esterházyval kapcsolatban, minthogy már ifjúságukban együtt katonáskodtak éppen a Bercsényi-ezredben. E hosszú kapcsolat nyomai bőven és egészen intím összefüggésekben találhatók meg a naplóban. A politikai relációk mellett megörökíti például Esterházy (és testvérhúga) szerelmi viszonyainak bonyodalmait, házasságának kalandos, érdekeket sem megvető históriáját stb. S mindezeken belül jellemrajzok, portrék sorát, az események élvezetes bonyolítását kapjuk.

Fontossága van a kiadásnak textológiai szempontból is. A sajtó alá rendezők imponáló racionalizmussal és modern tudományos eljárással birkóznak meg eme irdatlan kézirattömeg kritikai kiadásával. Az igényes olvasó számára is pontos és világosan áttekinthető szöveget prezentálnak anélkül, hogy túlmagyarázták, agyonjegyzetelték volna. A 400 lapos könyvből 320 oldal a szöveg (lapalji jegyzetekkel), 30 lap a bevezető, s mindössze 50 a jól tájékoztató apparátus. A bevezető

mértéktartóan tárgyilagos. A válogatás arányosnak tűnik, a nem közölt részek tartalmáról is tájékoztat a függelékben. Ha a most közreadott négy év anyaga tett ki egy kötetet, úgy látszik, hogy egy legalább tíz kötetes válogatott kiadás valósulhat így meg. Más kérdés, hogy a magyar szempontból kiváltképpen érdekes részeket a jelen válogatáson túlmenően is kívánatos volna teljes egészében megismerni. – Az első kötet jó adottságai nyomán úgy látjuk, hogy mind egyetemes, mind speciális magyar történelmi és irodalmi összefüggésben, sok hasznosítható új adalékot ígérnek a további, mihamarabbra várt kötetek.

Gyenis Vilmos

HORVÁTH ZOLTÁN:
A JOBBÁGYVILÁG ALKONYA SOPRON MEGYÉBEN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 344 l., 95., 1 térkép)

Horváth Zoltán munkája sajátos műfajt képvisel: átmenetet a forrásközlés, az adattár és a történeti monográfia között.

Első részében Sopron város 8 úrbéres falujának a feudális kötelékekből való kibontakozását mutatja be. A második rész a megye egyes községeinek társadalmi és gazdasági viszonyairól számol be az 1848-at megelőző és követő időszakban. Ennek során táblázatos kimutatások ismertetnek meg bennünket az egyes községek népességszámának, úrbéres birtokviszonyainak, a terményjáradék szolgáltatása formáinak, az úrbéresek 1847–48. évi adószolgáltatásának, az 1778. és az 1845. évi gabonatermésnek, a földterület mennyiségének és az állatlétszámnak a 18. század 60–70-es éveiből (jórészt 1778-ból) és az 1840-es évek végéről, az 50-es évek elejéről származó hivatalos, részben adózási célú összeírásokból vett, összehasonlítva bizonyos fejlődést vizsgálhatóvá tevő számszerű adataival. Ezután 1848. és 1851. évi iparstatisztikai kimutatásokat kapunk, valamint az országos és hetivásárok 1851. évi lajstromát. Végül a megye összefoglalónak nevezett, valójában azonban ismét csak nagyon töredezett, csak néhány kérdést érintő ismertetését olvashatjuk három (részben egy 1843. évi térképhez az 50-es évek elején fűzött s még a 18. századi leíró statisztika, illetve inkább országleírás módszereivel készült ismertetés alapján. A harmadik rész nem más, mint 236 helység valamennyi pecsétjének szabatos leírása: magukat a pecséteket a 29–95. sz. melléklet igen jó fotókon be is mutatja. Végül egy Függelék részint a 19. század első felének Sopron megyei statutumaiból közöl szemelvényeket, részint közli az 1848–49-ben elesett Sopron megyei katonák neveit, majd a községek névváltoztatásáról, egyesítéséről, illetve új községek alapításáról ad névjegyzéket.

Már a tartalom e felsorolása is alkalmas érzékeltetni: mind műfaját, mind mondanivalóját nézve Horváth Zoltán munkájának jelentőségét és értékét akkor tudjuk helyesen és pontosan leméri, ha tudomásul vesszük a könyv alapvetően *adattár* voltát, s ennek megfelelő – korántsem alacsonyabb, csak más – mértéket alkalmazunk. Így ui. láthatók lesznek a kötet igen figyelemreméltó értékei s ezáltal jelentősége is. Nem csupán formalitásból soroltuk fel ui. a kötet tartalmát. Figyelmesen végigolvasva a tárgyak sorát, láthatjuk, hogy az így nyújtott felvilágosítások több szempontból is *nagyon értékesek.*

Jelentőségét az összeállításnak *először* az adja meg, hogy sokféle adatsorának már pusztán tárgyait felsorolva is bepillantást kapunk a jobbágysors egyfajta mechanizmusába, meghatározóinak rendszerébe, az úrbéres birtokviszonyoktól az adószolgáltatáson át az állatlétszám alakulásáig és a hetivásárokig.

Másodikként nem kevésbé jelentős a sokféle összeállítás mindegyikének egységesen viszonylag nagy területre: az egész Sopron megyére kiterjedő volta. Ez már lehetőséget nyújt a belőlük kideríthető jelenségek szabályszerűségének vagy esetlegességének megállapítására – ami az említett mechanizmus értékelése szempontjából nem csakély fontosságú.

Harmadikként az adatok így kínálkozó sokoldalú felhasználását nagyban megkönnyíti azoknak világos és jól áttekinthető táblázatokba foglalása. Az a körülmény, hogy e táblázatokban éppúgy, mint a narratív formájú információk esetén is, minden egyes helység következetesen egyazon sorszám alatt fekszik, nagyban megkönnyíti az egyes helységek viszonyainak sokoldalú megismerését is. A jobbágy-

sors meghatározóinak változatosan, sokoldalúan válogatott, nagy területekre kiterjedő és rendszerezett, áttekinthető formában történő bemutatása által Horváth Zoltán munkája *igen nagy segítséget nyújt* mindazon kutatásoknak, amelyek a kor Sopron megyéjének történetével akár a megye egészének, akár egyes helységeinek szintjén foglalkozni kívánnak – s ábrázolásának megyei teljességénél fogva lehetőséget nyújt adatainak és tanulságainak immár országos szempontú kutatásokba való beépítésére is.

Ezt az országos szempontú felhasználást a munka azáltal is nagyban megkönnyíti, hogy Sopron megye adatai szinte kivétel nélkül országosan elrendelt összeírásokra, adatfelvételekre támaszkodnak: olyan munkálatokra, melyeknek azonos szempontú, rendszerű és léptékű adatai elvben (de többnyire gyakorlatban is) minden megyei levéltárban megtalálhatók – ha ilyen, a Sopron megyei levéltáréhoz hasonló teljességben kevés helyen maradtak is meg. És ha a helyi regionális gazdasági-társadalmi fejlődés sajátosságai nemcsak közvetlenül, a bennük tükrözött valóságnak, hanem e valóság tükrözésének vonatkozásában is természetesen többé-kevésbé különböző értékűvé teszik e forrásokat – mégis még viszonylag is ezek nyújtják a leghasználhatóbb forrást regionális összehasonlító kutatásokhoz.

Horváth Zoltán munkájának további jelentőségét az ilyen összehasonlítások megkönnyítésén túl az adja meg, hogy mintát szolgáltat hasonló adattárak összeállításához, bemutatva egyrészt ezeknek megoldható, útjuknak járható voltát, és a módszereket is. Történettudományunk és kivált helyi-regionális kutatásunk szempontjából nagyon is kívánatos lenne, ha minél több levéltárunk kezdene hozzá anyagának hasonló módszerű közrebocsátásához. A jelenleg több helyütt is készülő (ám rendkívül idő- és munkaigényes) helytörténeti lexikonok kiegészítőjeiként vagy előmunkálataiként – ám mindenképpen az ilyenekre irányuló tudományos és társadalmi igények mielőbbi és hosszabb időre is szóló kiegészítésének jegyében.

Horváth Zoltán munkája, kezdeményezése jelentőségének e méltán messzemenő elismerése mellett sem hallgatható el, hogy a munka még az adattár maga választotta szintjén is adós maradt bizonyos válaszokkal, melyek pedig éppen kezdeményezésének mint mintának jelentőségét emelhetnék. Nemcsak az adatszolgáltatás körének bővítésére gondolunk – bár ennek lehetősége is felmerülhet; elsősorban a felhasznált források forrásértékének kritikáját, elemzését kell hiányolni. Szerző szinte megjegyzés nélkül megy el az olyan – pl. az állatállomány nagyságának ingadozása s még inkább ennek szerző által adott helyes magyarázata után is joggal problematikusnak tűnő – forrástípus mellett, mint a dicális összeírások; anélkül hogy kísérletet tenne értéküknek általánosabb elemzésére. Ugyanígy nem tér ki a tényleges jobbágybirtoklás méreteire sem stb. A történészben így kialakulni kezdő kérdőjelek ellenére szerző következetesen megmarad az adat egyszerű átvételénél, még ott is, ahol pedig a problémák kérdőjelei választ várnak: olyat, amit már csak a hagyományos magyarázatokon túllépve lehet megválaszolni. És a forrásadottságok megszabta lehetőségeket (és korlátokat) tudomásulvéve is kérdés: a jobbágyvilág Sopron megyei alkonyának valóban ezek az elemek-e a legjellemzőbb, legjellegzetesebb tényezői (gondolunk elsősorban a pecsétek leírására) – nem lenne-e legalább annyira helyes (vagy talán még helyesebb) a hangsúlyt e széles, igen sokoldalú, de töredezett tematika helyett jobban koncentrálva, pl. az egyes községek jobbágyfelszabadítási folyamatának ábrázolására helyezni és az ennek során, ezt ábrázolva kibontakozó problémák és adatok összesítésével és értékelésével rendszeresebb, időben is tömörebb képen ábrázolni a jobbágyvilág alkonyát? És végül óhatatlanul felvetődik a kérdés: nem lett volna-e nagyon is indokolt a mozaikokból így kibontakozó összképnek egy legalább sajátosan történeti módszerű összefoglalása is, vagy a mozaik egyes darabjai köré legalább a problematika körvonalait meghúzva pontosan érzékeltetni az egyes darabok helyét és funkcióját a soproni jobbágyvilág alkonyának nagy körképén, ezáltal magát az egész körképet is világosabban felismerhetővé téve?

Ám a válasz vagy értelmezés elmaradása nem gátolhatja meg azt, hogy az adattár adatai, táblázatai végül maguk is értelmezés, forráskritika tárgyává, s így végül ugyancsak forrássá váljanak. Ami, úgy véljük, legnagyobb elismerését jelenti Horváth Zoltán érdemes és országosan követésre méltó munkájának.

Vörös Károly

V. A. GEORGIJEV:

VNYESNAJA POLITIKA ROSSZII NA BLIZSNYEM VOSZTOKE V KONCE 30-NACSALNE 40-L GODOV XIX. V.
(Izd. Moszkovszkovo Universziteta, 1975. 199 l.)

OROSZORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA A KÖZEL-KELETEN A XIX. SZÁZAD 30-AS ÉVEINEK VÉGÉN, 40-ES ÉVEINEK ELEJÉN

Oroszország múlt századi történelme számos feltáratlan mozzanatának megvilágításával a szerző a marxista szakirodalom régi adósságát törleszti. A hazai és külföldi irodalom felhasználása mellett főleg a szovjet levéltárak külügyi és hadügyi anyagára támaszkodik. A nyugat-európai fővárosokban, főleg pedig Istambulban őrzött diplomáciai iratok közül azonban csak a közismertebbeket idézi, ezért helyenként nem kerüli ki az egyoldalúság buktatóit.

V. A. Georgijev abból a marxi észrevételből indul ki, hogy a 19. század 30–40-es éveiben a gyorsan fejlődő Anglia, valamint Franciaország számára elsőrendű feladattá válik gazdasági és politikai befolyásuk biztosítása a Közel-Keleten. Sőt az elmaradott, feudális cári Oroszországban is megjelennek a kapitalizmus csírái, egyre erősebben jelentkeznek különösen a délen fekvő területeken. Konstantinápoly, a Boszporusz és a Dardanellák birtoklásának, fennhatóságának kérdése – így számára is – elsőrendű problémává válik. A tárgyalt periódusban egyre szembetűnőbb az Oszmán Birodalom válsága, melyet a görög szabadságharc, majd az egyiptomi háború mélyített el. A Közel-Kelet körüli angol-orosz gazdasági, politikai ellentét végül Oroszország gazdasági visszaszorításához vezetett Törökországban. Az 1838-as angol–török megállapodás előnyös feltételeket biztosít London gazdasági terjeszkedése számára. Tovább mélyül az angol–francia ellentét, folytatódik a harc a szíriai, libanoni és egyiptomi piacokért. A kolonialista terjeszkedés, a kapitalizmus ellentmondásainak éleződése a múlt század 30–40-es éveiben a török–egyiptomi krízis összeurópai krízissé válását hozták magukkal. Az 1839–1841-es válság megváltoztatta az európai hatalmak politikáját a Közel-Keleten. A szerző összefüggésbe hozza az eseményeket Konstantinápoly és a Balkán-félsziget birtoklásának kérdésével, ami ugyan csak az 1850-es években lép előtérbe, de már a húsz esztendővel korábbi nagyhatalmi politikának is meghatározó tényezője. Figyelemreméltó, hogy miután Oroszország lényegében elvesztette a közel-keleti piacokat, a cári diplomácia jelentős mértékben megváltoztatta Törökországgal kapcsolatos koncepcióját. Ez mutatkozott meg az „entente cordiale" felbontására, Franciaország elszigetelésére irányuló törekvéseiben. A válság folyamán az orosz diplomácia azt javasolta Angliának, hogy a két ország osztozkodjék a Törökország feletti politikai és gazdasági hatalmon. Ez Oroszország meggyengülésének jele, mivel az előző évtizeddel szemben már nem képes egyeduralmi pozícióját tartani az egész Oszmán Birodalom felett. Ugyanekkor megváltozott a cári diplomácia taktikája is, amit a szerző levéltári források alapján bizonyít. A pétervári vezetés nem is próbálkozott nyílt beavatkozással, hanem a nemzetközi ellenőrzés létrehozásán fáradozott. Itt is megmutatkozott a cárizmus erőtlensége, félelme, hogy a török kikötők egyszerűen Anglia és Franciaország kezébe kerülnek. A nemzetközi ellenőrzés végül is hátrányosnak bizonyult Oroszország számára, megfosztván azt a kikötőktől. Nem adott biztonságot a déli területeknek és végső soron meggyengül hatása a Közel-Keleten. Az angol–orosz ellentét hibás értékelése, az orientáció Nagybritannia konzervatív körei felé – ezek V. A. Georgijev szerint az orosz diplomácia sikertelenségének tényezői.

Az objektív tényezők közül a feudális önkényuralmi rendszer válságát mint legfontosabbat említi elsőnek. Az autokrata rendszer gazdasági téren vesztette el elsődlegesen a versenyt, ezek után egyre reakciósabb külpolitikát folytatván, mind jobban és jobban adta fel az önállóságát a keleti kérdés megoldásában. Az 1840–42-es krízis mutatta meg plasztikusan, hogy amilyen mértékben konzerválódik Oroszország mint feudális állam, úgy válik diplomáciája elszigeteltté a keleti kérdés rendezése során is. A szerző vitatkozva a polgári történészekkel, kimutatja, hogy a kapitalista Anglia külpolitikáját nem filantróp célok vezérelték, hanem az egész Oszmán Birodalomnak felosztás nélküli megszerzésére törekedett. A 19. század első felében a „status-quo" fenntartása többször mozgósította az erőket Oroszország és Franciaország ellen. A cári agresszív törekvésekre válaszként Anglia az „orosz veszély" gondolatával próbálta összekovácsolni Nyugat-Európát. Fegyveres koalíciót, sőt konkrét

haditervet készített elő. I. Miklós birodalmával szemben. Ekkor a brit vezetés Franciaország ellen használta fel a cárizmust, kihasználva az uralkodó konzervatív érzelmeit. A gazdasági harcban elért győzelem, és a hibát hibára halmozó cári diplomácia támogatása biztosította végül is Nagybritanniának a politikai győzelmet a második török-egyiptomi krízis során. Sikerült megváltoztatni az 1831-es megállapodást; a nemzetközi kontroll lehetőséget adott Londonnak az Oszmán Birodalom belügyeibe való beavatkozásra. A nagyhatalmak ellenőrzése lényegében brit ellenőrzést jelentett. Így sikerült Londonnak jelentős mértékben visszaszorítani egyszerre Párizs és Pétervár befolyását is. Ám úgy érezzük, hogy a szerző nem támasztotta alá kellőképpen az angol befolyás mindenhatóságára vonatkozó tételét.

Az Oszmán Birodalom sorsában döntő változást hozott az 1839–1841-es válság. A kísérlet az európai hatalmak segítségének megszerzésére Egyiptom teljhatalmú uralkodójával, Mohamed Alival szemben, önmagában bizonyítja a szultáni politika illuzorikus voltát. A török diplomácia önnön sorsát a nagyhatalmak kezébe adta. cserébe a feudális uralom megőrzését remélve. A területi kérdések rendezésében – lényegében megmaradt a birodalom egysége – elért eredmények ellenére Törökország külpolitikai helyzete rosszabbodott. A krízis éveiben megerősödő nemzeti felkelések pedig szintén gyengítették a szultán hatalmát.

A londoni konferencia aláírása után még szélesebb út nyílt a nagyhatalmaknak a közel-keleti politikai és gazdasági behatolás számára. Korábban Egyiptom autonómiájának, Mohamed Ali hatalmának elismerése a nemzeti arab állam létrejöttét segítette. A Közel-Kelet nemzetei szempontjából a krízis után kialakult helyzet a fejlődés megakadását jelentette. Anglia és Franciaország beavatkozása Libanon és Szíria belügyeibe a katonai és politikai módszerek széles skáláját alkalmazva, további kolonialista terjeszkedést hozott magával. A nagyhatalmak beavatkozása megakasztotta a nemzeti arab államok szerveződésének folyamatát. Mivel a londoni konferencia nem tudta véglegesen megoldani a keleti kérdést, a nagyhatalmak még élesebben szembekerültek egymással; ez magában hordozta egy újabb válság – a későbbi krími háború – kialakulásának lehetőségét.

A recenzeált mű külön érdeme, hogy jelentős űrt pótol és további kutatások kiindulópontjául szolgálhat. Az orosz kolonialista terjeszkedésnek csak gazdasági-katonai gyökereit tárja fel, a felépítmény szféráit és a 18. század II. hatalom „neobizánci" terveire visszanyúló törekvéseket elhanyagolja.

Lakatos Mária

BUDAPEST TÖRTÉNETE A MÁRCIUSI FORRADALOMTÓL AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOMIG BUDAPEST TÖRTÉNETE IV.

Szerkesztette Vörös Károly. Írta: Spira György és Vörös Károly. (Budapest, 1978. 809 l.)

Fővárosunk történetének két forradalom által határolt hetven éves szakaszát fogja át Budapest történetének IV. kötete. A bevezető rész a forradalmat győzelemre vivő, újjászerveződő, harcra készülődő majd az ellenség kezén levő és a forradalomtól búcsúzó várost mutatja be. Az epilógus 1848 céljainak egyszerű beteljesítésénél sokkalta messzebb mutató forradalom, a Monarchia végleges darabokra hullása, a feudalizmus utolsó maradványainak felszámolása felé való elindulás. A két esemény közti hetven esztendő alatt, melyet a kötet négy részre (a forradalmi ország szíve 1848–1849, Pest-Budától Budapestig 1849–1873, a fővárostól a székesfővárosig 1873–1896 és a világváros útján 1896–1918.) osztva tárgyal, a testvérvárosokból európai szintű nagyváros, Magyarország igazgatási, gazdasági és kulturális központja lett.

A magyar függetlenségi harc leverése nem jelentette a polgári forradalom vívmányainak eltörlését is. A győztes Habsburgok sem tudták azoknak az erőknek az érvényesülését maradéktalanul visszaszorítani, amelyek 1848-ban már elég erősek voltak a polgári átalakulás kiharcolására. Ezeknek az

erőknek központja a magyarországi piac hagyományos centrumában, az évszázados gazdasági-forgalmi kapcsolatokra támaszkodó Pest-Budán alakult ki. Nyilvánvaló, hogy e városok gazdasági élete, az ezt kezében tartó polgárság szükségképpen szembekerült a bécsi udvar politikai és gazdasági törekvéseivel, az abszolutizmus elleni magyarországi szembefordulásnak is központja lett. A két város nemcsak a nemzeti és polgári politikát, kultúrát formáló értelmiségiek és politikusok bázisa, hanem növekvő létszámú proletariátusa a korszak végére alkalmas lesz arra, hogy szervezeteit – a polgári liberális intézményeket és az ország adminisztratív önállóságát visszaállító kiegyezés után – osztályharcos és nemzetközi tartalommal töltse meg.

A két város fejlődése összeforrott az egész ország útjával; az itt összpontosuló gazdasági érdekek ezer szálán át a központi piac és az azt összetartó politikai erők legfontosabb szervezője, a polgári társadalom kohója lett. Fejlődése így az egész országnak is elsőrendű érdeke; ez magyarázza azt a dinamizmust, amely a város fejlődését 1849, különösen pedig 1867 után jellemezte.

Az 1849–1873 közti országos fejlődés fő vonala mentén kibontakozó városfejlődéshez szorosan hozzátartozott a kettős város urbanizációja is. Ezek az évtizedek a város további útjának minden lényeges gazdasági, társadalmi és kulturális kérdését felvetették, meghatározva a válasz irányát is. Így lépett tovább Pest-Buda a modern nagyváros, Magyarország egységes fővárosának útján.

Az 1849–1867, illetve az 1867–1873 közti korszak, a polgári forradalom által szabaddá tett tőkés fejlődés alapján, a két város funkcióinak jelentős erősödését hozta. Ez a fejlődés egyre inkább alkalmassá tette Pest-Budát, hogy az ország megszervezésével alátámassza azokat az igényeket, amelyek Magyarországnak a birodalmon belüli különállására irányultak. 1873 után, a megvalósult Osztrák-Magyar Monarchia magyar részében, az évszázadok után kiteljesedett államterület tényleges fővárosa lett. Mindazon adminisztratív funkciók központja és az ezeket ellátó intézmények székhelye, amelyek egy polgári fővároshoz tartoztak. Az időnként itt tartózkodó királyi udvar, az országgyűlés, a minisztériumok, a felső bíróságok, az országos szakigazgatási főhatóságok hálózatán keresztül Budapest egyre több és több vonatkozásban lett országos központ.

A polgári állam fővárosához szabott mértékben kidolgozott tervek, előírások, elképzelések szerint fejlődött tovább a város urbanizációja, igazgatása, politikai és kulturális élete. A fejlődés azonban nem egyenletes; éppen a városegyesítés idején súlyos gazdasági válság kényszerítette lassabb ütemre erőit. Az 1880-as évektől jelentkezett a konjunktúra, amely azután egyre erősödve az évtized végétől kezdve meginduló fellendüléshez kapcsolódott.

Az ezredéves ünnepségek Budapest számára a kiegyezés és a városegyesítés korában megfogalmazott igények és tervek valóraváltását jelentették. A város 1873–1896 között csaknem mindazt megvalósította, amit az egyesítéskor a hazai fejlődés feladatként eléje tűzött. 1896-ra azonban az is kiderült, hogy a városfejlődés végére ért azoknak a lehetőségeknek, amelyeket számára a keretek biztosítottak. A gazdasági fejlődés, a nagyipar letelepítése és az urbanizáció lehetőségeinek beszűkülése, a társadalmi szerkezet ingatag egyensúlya, a felduzzadt népesség, a városigazgatás intézményeinek és szervezetének elavulása mutatja a minőségileg új feladatok jelentkezését.

A főváros az adópolitika adott koncepciója mellett már nem tudott reális teret biztosítani a nagyipar letelepedéséhez, mint ahogy az ingatlantulajdon rendszere, a kialakult lakásstruktúra sem volt képes megfelelő lakást biztosítani az egyre növekvő népességnek. A műszaki urbanizáció eljutott teljesítőképessége felső határához; a városigazgatás egyre kevésbé tudta közigazgatási-szervező feladatait megoldani. A városfejlődés ezért minden területen ellentmondásos és feszültséggel telített, amelyet legjobban a munkásmozgalom modern formáinak kialakulásában és megszilárdulásában kísérhetünk figyelemmel.

Az 1896-ot követő 18 év – az első világháború kitöréséig – már korántsem az egyenletes városfejlődés korszaka. A „boldog békeidők" évei, válságok és fellendülések között váltakozva, magukkal hozták mindazoknak az ellentéteknek a kiéleződését, amelyeket a fejlődés üteme elleplezett. Az 1890-es évek elejének rövid és gyors fellendülése után ezek a századfordulóra egyre nyíltabban jelentkeztek. Összefüggött ez az ipari forradalom lezajlásával és a tőkés rend belépésével az imperializmus viszonyai közé, amely nemcsak itt, hanem világszerte az ellentétek kiéleződéséhez vezetett. Természetes azonban, hogy a hazai kapitalizmus problémái legközvetlenebbül itt jelentkeztek és meghatározták a város történetének 1896–1918 közti szakaszát. A gondok azonban budapesti formában jelentek meg és hatottak tovább még akkor is, ha a főváros adta meg az ellentétek országos mértékű kiéleződésében a döntő szót, vagy szolgáltatta a megoldás modelljét.

A régi és az új megoldhatatlannak látszó ellentétei sok területen mutatkoztak. A gyáripar a magas városi adóterhek és az emelkedő telekárak miatt nem tudott megmaradni a városban, amit a rendkívül kedvező közlekedési viszonyok és a városon belüli kooperációs lehetőségek sem ellensúlyoztak. A városba felszívódó, egyre inkább szakképzettebb munkásság nem elégedett meg többé kiszolgáltatott helyzetével és politikai jogfosztottságával. A közművek, a lakásviszonyok már képtelenek a felduzzadt lakosság ellátására és elhelyezésére. A központi funkciók ellátása egyre több értelmiségit követelt anélkül, hogy számukra a főváros a szellemi lét feltételét biztosította volna. A politikai intézmények, a szervezet és az igazgatás már elégtelen a város irányítására. Az oktatás hagyományos keretei nem elégítették ki többé a megnövekedett igényeket.

A kibontakozó világváros kormányzása új szempontokat, szervezetet és módszereket, a központi igazgatás modernizálását és átszervezését igényelte. Már 1898-ban javaslat készült a központi igazgatás, a mérnöki hivatal, a tiszti ügyészség, a kerületi adóhivatalok és a számvevőségi osztályok munkájának újjászervezésére. Több reformjavaslat (1900, 1901) után 1911-ben került sor a főváros közigazgatásának a modern igényekhez való igazítására. A reform kivonta a polgármestert az ügyek intézéséből; az alpolgármesterek számát háromra emelték; megszüntették a teljes tanácsülések túlterhelését; növelték az ügyosztályok számát; műszaki vezetés alá helyezték az építkezési ügyosztályokat; megszüntették a mérnöki hivatalt. A 16 ügyosztályt a hatékony ügyintézés érdekében három ügycsoportba osztották, egy-egy alpolgármester vezetése alatt. A közgyűlési szakbizottságok alá kerültek (az egyes ügyosztályoknak megfelelő) szakterületek.

A századfordulóval kezdődő időszak ezekre a kérdésekre keresett választ. Ez a legkülönfélébb volt aszerint, hogy a munkásmozgalom, a polgári radikalizmus, az új – erős szociál- és művelődéspolitikai irányzatú – várospolitika, vagy a kultúra új formáinak – így különösen a marxista gondolkodás kezdeteinek – megjelenése adta-e meg. A válaszok nagyrészt egy fontos cél, a polgári demokratikus átalakulás felé mutattak, amely mögött helyenként már feltűntek a szocialista átalakulás előjelei is. Az erős polgári középrétegek immár behozhatatlan hiánya új társadalmi bázis keresését tette szükségessé.

A kérdések ilyen komplex jelentkezése, az ezekre adott válasz erősítette Budapest hangját az országos politikában is. A város társadalma igen alkalmas lett arra, hogy befolyásolja, értelmezze, tudatosítsa és átformálja az országos politikát, amelyet a dualizmus válságának végső szakasza is terhelt. Ebben nagy szerepe volt a város által befolyásolt sajtónak, az egész fővárosi kultúrának. Mindez hozzájárult annak a válasznak a kialakulásához, amelyet 1918 őszén a fővárosban adtak.

Az új Magyarország igényével megnyíló korszakra Budapest gazdag, de nem problémamentes örökséget hagyott: a 70 év alatt felépült és nagyra nőtt modern várost, házaival, közműveivel, szolgáltatásaival, a gazdaság, a kultúra, az államélet ide összpontosult központi funkcióival, a hivatalokkal, gyárakkal, bankokkal, szerkesztőségekkel és színházakkal. És mindezek legmélyén a tőkés termelési mód és a polgári viszonyok által kifejlesztett társadalmi feszültséggel.

Az 1848 utáni fejlődés a város korábbi eredményeinek bázisán indult, de a kapitalista kibontakozást már nem az 1848 előtti polgárság, hanem az állam és a főváros adottságait messzemenően kihasználni képes, eredetében jórészt külső, jelentős hányadában külföldi nagytőke vezeti. Ez eredményezte azt a helyzetet, hogy míg a legjelentősebb hagyományú vidéki városok sem fejlődtek erős középvárosokká, addig Budapest európai méretekben is nagyváros lett.

A városfejlődés fentvázolt irányát a kötet áttekinthető, világos kompozícióban mutatja be. Minden korszakon belül ismerteti a gazdasági, társadalmi fejlődést, a népesség alakulását, az igazgatást és várospolitikát, a kultúrát, a városépítészetet, a munkásmozgalmat. Mindezt úgy teszi, hogy feloldja a korábbi kötetek merev tárgyi csoportjai és az eseménytörténet közti ellentmondást. Az első rész (A forradalmi ország szíve 1848–1849) pedig túlnyomórészt a forradalom és szabadságharc pest-budai eseményeit adja. De a városban lejátszódó eseményekről olvashatunk az 1849–1873 közti rész I. (Pest-Buda hanyatlása című) fejezetében is. Indító sorai után csaknem megelevenedik az olvasó előtt a kor képe: „1849. július 11-én a reggeli órákban Pest és Buda néptelenné vált utcáin, házainak falain még ott világítottak a várost ezúttal is utolsóként elhagyó Csányi László közlekedésügyi miniszter falragaszai: «Harchoz edzett seregeink és Isten, az igaz bíró, szent ügyünket bizonyosan győzelemre emelendik«. Déltájban azonban Buda külső utcáin már megjelentek Haynau seregeinek elővédjei . . . Pest egyelőre még üres; a kihalt utcákon, melyeket, kivált a Belvárosban, még sűrűn szegélyeznek a

Hentzi bombáinak nyomán támadt romok, a rendet a nemzetőrség visszamaradt alakulatai tartják fenn, ők állnak őrt a fontosabb pontokon; a Nemzeti Múzeum vagy a katonai kórház előtt" (121. l.).

A fővárostörténetnek a felszabadulás előtt legnagyobb fejlődést felmutató korszakát feldolgozó munka igen gazdag forrásbázisra támaszkodik. Megtalálhatjuk ebben az egyre növekvő városi igazgatás iratai, a statisztikai kiadványok, a sajtó, a különböző publikációk mellett a kortársi szépirodalmat is. Ez utóbbi használata azért is kiemelendő, mert ezt a történeti munkák nem mindig veszik figyelembe. A hallatlanul gazdag forrásanyag használatát nehezítette, hogy a nagyszámú hasznos és színvonalas résztanulmány mellett szintézis alig állott rendelkezésre. Talán ezzel magyarázható, hogy a kötet több mint egy évtizedes munka eredményeképpen jött létre (10. l.).

A gazdagon csörgedező források ugyanakkor a kérdések bizonyos beszűkítését okozták. Így kimaradt, vagy csak utalásszerűen találhatók meg a kötetben az egyesületek (köztük a szabadkőművesség), a szociális gondoskodás, a sportélet, a bűnözés és bűnüldözés és az egyházak története. Bár ezek közül egyik sem elhanyagolható, különösen az egyháztörténetet hiányoljuk; enélkül ma már nehezen képzelhető el várostörténet. Talán helyesebb lett volna a kézirat terjedelmének csökkentése során a témákat rövidíteni és nem teljes egészében kihagyni (ez történt különben a város mezőgazdaságtörténetével, ipartörténetének és városépítészetének egyes fejezeteivel).

Külön kell szólnunk a kötet szép külsejéről; a munka az első három kötethez hasonlóan a legszebb könyvek közé tartozik. Szokatlanul nagy számú (408), nagyrészt kevésbé ismert képet tartalmaz, amelyek az olvasmányosan megírt munkát még érdekesebbé teszik.

A Budapest története IV. kötete – az előző kötetekhez hasonlóan – színvonalasan megírt, tudományos és egyúttal népszerű munka. Kétségtelenül több generáció fogja megismerni belőle a főváros történetét. De példaképül szolgálhat a többi város – sőt hazánk – történetíróinak is, hiszen Budapest története egy kicsit – vagy talán nem is kicsit – az ország története is.

Kállay István

L. NAGY ZSUZSA:

SZABADKŐMŰVESSÉG A XX. SZÁZADBAN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 177 l.)

A két világháború közötti magyar polgári liberális mozgalmak és törekvések kutatója egy névsorral kezdi könyvét. Különböző korok különböző nemzetiségű és gyakran egymással ellentétes társadalmi-politikai tendenciákat hordozó államfői (Lincoln, F. D. Roosevelt, az Egyesült Államok elnökei, VI. György angol, Sándor jugoszláv király, Masaryk és Beneš csehszlovák köztársasági elnökök), forradalmárai és szabadságharcosai (Simon de Bolivar Dél-Amerikából, Marat Franciaországból, Tadeusz Kosciuszko Lengyelországból, Nicolae Balcescu Romániából), írói (Voltaire, Goethe, Brecht), zeneszerzői (Beethoven, Haydn) és tudósai (Einstein) szerepelnek itt, hogy csak a jelesebbek legjelesebbjeit említsük a reprezentatív névsorból: s számítsuk még ide Kazinczy Ferencet, Martinovics Ignácot, Kossuth Lajost, Türr Istvánt, Klapka Györgyöt, gróf Andrássy Gyulát, Varga Jenőt, Jászi Oszkárt, Liszt Ferencet, Kosztolányi Dezsőt, Ady Endrét, Kisfaludi Strobl Zsigmondot és Benedek Marcellt, akik – mások mellett – magyar részről fémjelzik a szabadkőműves mozgalom újabbkori történetét, amiről L. Nagy Zsuzsa könyve szól. Több mint harminc éve, hogy Magyarországon nem jelent meg ilyen témájú könyv. A Horthy rendszer standard műve, Palatinus József három kötetes könyve ma már nemcsak megszerezhetetlen, hanem ideológiai beállítottsága miatt jórészt használhatatlan is. L. Nagy Zsuzsa 15 ezer példányban megjelentetett könyve könyvkiadásunknak és – egyebek mellett – történelmi ismeretterjesztésünknek ezt a hiányosságát igyekszik pótolni.

A szabadkőműves mozgalom története a 18. századra nyúlik vissza. Az első szervezet 1717-ben alakult Angliában, s ugyanitt jelent meg néhány évvel később, 1723-ban a szervezet alapokmánya, amely szinte mindenütt a szabadkőművesség eszmei alapjává vált. Mit akartak a szabadkőművesek? Eredetileg mindenekelőtt filantrópok, azaz emberbarátok voltak, s a jótékonyság és a humánum

gyakorlását hirdették. Anglia és néhány mas, elsősorban északi ország szabadkőművesei lényegében a későbbiekben is ehhez a programhoz tartották magukat: mindenkori kormányaikhoz lojálisak voltak, s a direkt politizálástól óvakodtak. A szabadkőművesség másik, ún. latin vagy francia ága azonban túlhaladta ezt az álláspontot, s a klasszikus polgári szabadságjogok harcos védőjévé, ill. követelőjévé fejlődött. A mozgalom politikai karaktere a két világháború között rajzolódott ki élesen, amikor ideológusai egyenlőségjelet tettek a fasizmus és a bolsevizmus közé, s mind a német-olasz, mind a szovjet állammodellt elutasították. A kötet címének megfelelően részletesebben L. Nagy Zsuzsa is erről az időszakról, a húszas évek fellendüléséről, majd a fasiszta-nemzetiszocialista törekvések és a szabadkőművesség viszonyáról ír. A fasizmus európai előretörése – noha a kisebbség hajlandó lett volna Mussolinivel vagy Hitlerrel együttműködni – megtizedelte a mozgalom sorait, amely – ha ellentmondásos elvi alapról is – egészében véve mégis antifasiszta politikát folytatott. A Hitler hatalomrajutása előtti 80 ezer német szabadkőműves közül például csak 5 ezer élte meg 1945-öt.

A törekvéseiben mindvégig egyetemes mozgalom történetének részeként L. Nagy Zsuzsa részletesen szól a magyar szabadkőművességről, amely – előbb az 1848/49-es emigránsokon, később elsősorban Jászi Oszkáron és körén keresztül – a radikálisabb francia ághoz kapcsolódott. Reneszánszát a 19. század végén és a 20. század elején élte. Az első világháború végén mintegy 126 budapesti és vidéki páholyt, s körülbelül 13 ezer szabadkőművest tartottak nyilván. Zömük az állami és közhivatalnokká vált ún. honorácior-dzsentrik, valamint a magyar, német és zsidó eredetű közép- és kispolgárok közül került ki, de közéjük tartozott a Kornfeld, Chorin, Weiss és Guttman család több tagja is. Arisztokraták és munkások alig, parasztok pedig egyáltalán nem vettek részt a páholymunkában. A páholyok politikai arculata szempontjából döntő fontosságú volt, hogy a századforduló után több radikális vagy szocialista nézeteket valló fiatal értelmiségi is szabadkőműves lett. Az első világháború végéig a hazai mozgalom működési körülményei megegyeztek a szabadkőművesség nyugat-európai működési feltételeivel. Az 1918/19-es forradalmak után e tekintetben gyökeres fordulat következett. A történelmi Magyarország felbomlásáért bűnbakokat kereső jobboldali ideológiák a bolsevizmus, szociáldemokrácia és polgári radikalizmus mellett a szabadkőművességet is a vádlottak padjára ültették. Az ítélet gyorsan megszületett: a belügyminiszter 1920. május 18-án feloszlatta szervezeteit. A mozgalom lényegében illegalitásba szorult. Noha a bethleni konszolidáció időszakában javultak működési feltételeik, a teljes legalitást ekkor sem kapták meg. A későbbiekben pedig természetesen szó sem lehetett erről. A munkát azonban ilyen körülmények között sem hagyták abba. Különböző fedőszervek (Természetbarátok Turista Egyesülete, Frőbel Nővédő Egylet, Cobden Szövetség, Magyar Fábiánus Társaság, Rotary-klubok) mögé húzódva folytatták az eredeti célkitűzéseknek megfelelő humanitárius ténykedést, s állástfoglaltak a politikai szabadságjogok, az állampolgári egyenjogúság s a szabad véleménynyilvánítás mellett, s a diktatórikus törekvések, a klerikalizmus és az antiszemitizmus ellen. A két világháború közötti magyar szabadkőművesség társadalmi bázisa – hasonlóképpen a polgári liberális pártokéhoz – nem volt igazán számottevő, lényegében Budapest és néhány nagyobb vidéki város kis- és középpolgárságának töredékére támaszkodott. Ereje nem ebben, hanem sokoldalú társadalmi kapcsolataiban rejlett.

A második világháború után a mozgalom újabb lendületet kapott (jelenleg mintegy 5 millió szabadkőművest tartanak nyilván), de régi fényét és vonzerejét – legalábbis Európában – úgy tűnik, örökre elvesztette. A magyar páholyok is csak rövid időre élénkültek meg. A szabadkőművesek többsége idegenkedve fogadta a politikai élet 1948/49-es eseményeit, az új népi hatalom pedig a klasszikus polgári demokráciához ragaszkodó szabadkőművesek működését nem tartotta kívánatosnak. A 40-es évek végére – hasonlóan a többi polgári párthoz és szervezethez – a szabadkőműves mozgalom is elsorvadt. Új tagok nem jelentkeztek, s a régiek közül sokan kiléptek. A páholyokat betiltó 1950-es rendelet ezért nem elindította, hanem csupán lezárta az új gazdasági, társadalmi és politikai körülmények között perspektíva nélküli szervezetek bomlását.

Nagyon röviden összefoglalva ezek azok a főbb megállapítások, amelyeket ebben a könyvében L. Nagy Zsuzsa közzétett. Tudománytörténeti szempontból elsősorban természetesen a hazai szabadkőművesség XX. századi, s kiváltképp két világháború közötti törekvéseinek, szervezeteinek és osztálybázisának a bemutatása számít novumnak. A kötetnek ezek a fejezetei széles körű forrásfeltárás eredményei. Megállapításait a hazai szabadkőműves sajtó és irodalom, az Országos Levéltár és az Új Magyar Központi Levéltár szabadkőműves anyagai, a Jászi-hagyaték, s egyéb levéltári, például belügyminisztériumi akták támasztják alá. A mozgalom határainkon kívüli történetének bemutatásakor

inkább a kiterjedt nemzetközi irodalom áttekintésére és eredményeinek összefoglalására törekedett a szerző. A nemzetközi szervezetek 20. századi törekvéseiről szólva azonban sokszor ezekben a fejezetekben is visszanyúlt az eredeti forrásokhoz. A szabadkőműves bulletinek mellett különösen két periodikából idéz gyakran, a Wiener Freimaurer Zeitungból és a párizsi Accacia-ból. A saját kutatási eredmények közlésének, s a nemzetközi eredmények összefoglalásának stílusa, nyelvezete szerencsére nem válik el, ezért a kötet joggal számíthat mind a szabadkőműves mozgalom történetével kíváncsiságból megismerkedni akaró olvasók, mind a 20. századi magyar történelmet kutatók, oktatók és tanulók érdeklődésére.

Romsics Ignác

BALOGH SÁNDOR–IZSÁK LAJOS:
PÁRTOK ÉS PÁRTPROGRAMOK MAGYARORSZÁGON (1944–1948)

(Budapest, Tankönyvkiadó 1977. 439 l.)

A bevezető tanulmányból s a kötet nagyobb részét kitevő korabeli dokumentumokból álló mű – Balogh Sándor és Izsák Lajos könyve – közvetlen célját tekintve az oktatási miniszter rendeletére készült egyetemi segédkönyv. Úgy teljes, hogy közös egésszé válik benne a tanulmány által rajzolt történeti kép s a hitelesítő dokumentumanyag; vagy ami bizonyos értelemben közel ugyanaz: kölcsönösen jelzik egymás közös határait.

Látható, hogy a kötet szerzői kedvvel fogtak hozzá a fontos feladat maradandó megoldásához. Okkal ambicionálta őket mind a pedagógiai cél, mind az a különös lehetőség, hogy összegyűjtsék és közreadják a koalíciós idők pártjai programatikus dokumentumait. Tanulmányuk a nevelési cél s a tudományos hitel követelményeinek megfelelő figyelmes kalauz, amelynek segítségével könyvük dokumentum-részében önállóan is eligazodhat az olvasó.

A könyv terjedelmének jó harmadát foglalja el a bevezető tanulmány; a többit – leszámítva egy rövid előszót, s a magyar, angol, francia, német és orosz nyelvű tartalomjegyzéket – az időrend elve alapján közölt dokumentumanyag teszi ki.

Ez utóbbi tizenhárom párt – név szerint a Magyar Kommunista Párt, a Keresztény Demokrata Néppárt, a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt, a Polgári Demokrata Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Magyar Radikális Párt, a Demokrata Néppárt, a Magyar Szabadságpárt, a Független Magyar Demokrata Párt, a Radikális Párt, a Magyar Függetlenségi Párt és a Magyar Dolgozók Pártja – szám szerint huszonegy programját, ezen kívül a Baloldali Blokk, a Radikális Demokrata Pártszövetség 1–1, a két munkáspárt együttes akcióinak pedig két fontos dokumentumát tartalmazza. A kötet anyagában az MKP hat (az MDP-vel együtt hét), az FKP négy, az SZDP és az NPP három-három, a DNP és a PDP kettő-kettő, a többiek – pártok és pártközi akciók – pedig egy-egy dokumentummal szerepelnek. A közölt dokumentumok mind eredeti utánközlések, kivéve a munkáspártok (MKP, SzDP, MDP), ill. néhány fontosabb munkáspárti koalíciós kezdeményezés iratanyagát, melyet a kötet összeállítói az MSzMP KB Párttörténeti Intézete ismert dokumentumsorozatából (A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai) vettek át, amelyek tehát másod- vagy harmadlagos utánközlésnek tekinthetők. Ez utóbbi átvételek azonban – zömmel – mégis indokoltak, mivel nélkülük nagymértékben csorbulna a politikai kép történeti teljessége. Fontos előnye a kötet dokumentum-részének az is, hogy a szerkesztés jószerint mindvégig a korszerű forrásközlés szabályait tartja szem előtt. A közlés és magyarázat – szöveget, lelőhelyet, történeti viszonylatokat tekintve – lehetőleg pontos. A szövegvégi jegyzetek a mondanivalóval arányosak, s csak egy-két esetben szűkszavúbbak a kelleténél. Ez mindenekelőtt nyilván azzal függ össze, hogy a szerzők – mint alább szólunk róla – bevezető tanulmányukban nagyon gazdag anyagot s ennek megfelelően kellő támpontot adnak nemcsak általában a pártpolitikai viszonyok, hanem a közölt dokumentumok helyes megértéséhez is. Eljárásuk tehát végső soron indokolt. Ha csak maguk is itt-ott meg nem feledkeztek arról, ami közkeletű hibáink forrása, hogy ti. az olvasók is – miként mások – az előlegezett útmutatásokat általában kevésbé méltányolják, mint a később szükségeseket.

A kötet első részeként a két kitűnő szakember, Balogh Sándor és Izsák Lajos – tanár és egykori tanítvány példás alkotói viszonyának mai termékeként – könyvnyi tanulmányt illesztett az általuk összegyűjtött s helyes időrendi elv alapján megszerkesztett dokumentumanyag elé.

Erre különös szükség is volt, hiszen ha pártpolitikailag az új demokrácia kereteihez egyszerűsödött is a színkép, hatalompolitikai tekintetben viszont átmenetileg jóval bonyolultabbnak bizonyultak a korabeli viszonyok, mint akár megelőzően vagy következőleg. Nemcsak a korabeli világpolitikai, de a velük többé-kevésbé szinkron hazai változások is a mai olvasó számára már sokoldalú és körültekintő megvilágítást igényelnek. Más módon alig lehetne eloszlatni az utólag világos történeti tendenciák korabeli dokumentumokban tükrözött homályait, sőt a törvényszerűségek időben akkor esetleg váratlannak tetsző manifesztálódásait sem lehetne a múltbeli összefüggések rendjébe kellő megalapozottsággal beilleszteni. Megfelelő eligazítást, korszerű értelmezést kíván az említett tizenhárom párt (születésük körülményei, szervezeti szabályzatuk, társadalmi bázisuk, ideológiájuk, vezető csoportjaik, frakcióik, hatásuk, szerepük stb.), vagy a hozzájuk kapcsolódó három pártközi alakulat, sőt maga a koalíció is, amelynek kormányzásra egyesült tagpártjai közös program alapján nemcsak együtt kormányoztak, hanem – összhangban a hatalompolitikai ellentétek állandó élesedésével – egyben a közös kormányzás (nem nyílt, végül azonban annál határozottabb) ellenzékeként is tevékenykedtek. Hasonló értelmező figyelmet igényel a koalíció kezdeti hat alkotó elemének, öt pártjának, nevezetes „négyesfogat"-ának, szorosabb hármas egységének, két munkáspártjának és két parasztpártjának egymás közötti és egymással szembeni viszonya. Ugyancsak kellő értelmezésre várnak a rövid lélegzetű, tulajdonképpen egyszerre nyílt és egyszerre lojális ellenzéki pártalakulások, a szintén ellenzéki, de eredménytelen pártalakítási kísérletek, vagyis ezek tökéletesen sikeres bukásai, de a korabeli köztörténet számos más olyan fontos kérdése is, amelynek megfelelő érintése, megvilágítása nélkül némely dokumentum, még többnek számos részlete ma már nem volna kellően érthető vagy helyesen értelmezhető.

Ebből is kitetszhet, hogy a szóban forgó tartalmas bevezető tanulmány nélkül *csak* forrásértékű lenne a kötet; vele együtt viszont a közölt dokumentumok a valóságos történeti folyamatok belpolitikai – egy-egy ponton internacionális – szövevényét tárják az olvasó elé. Sőt együtt válnak alkalmassá arra is, hogy segítsenek megvilágítani az irányzatok harcából a megvalósult tendenciákat törvénnyé avató erők főbb csomópontjait és rendszert képező képességeit.

A bevezető tanulmány a legnagyobb figyelmet természetesen a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, illetve a kormánykoalíció pártjainak szenteli. Közülük is megkülönböztetett figyelemben részesül a koalíció tulajdonképpeni vezető pártja, a Magyar Kommunista Párt. Mai korszerű felfogásban hozzá illeszkednek a népi demokrácia (és a világpolitika) egykori nehézkedési terének többi szervezett (s több ellentétes hatásnak alávetett) politikai csoportosulásai; a másik munkáspárt, és az – egy kalap alá a legkevésbé sem vehető – két paraszti, ill. agrárjellegű pártalakulat, végül a koalíción kívüli ellenzék.

A tanulmány három nagy fejezete közül az első (Pártok és pártalakítási kísérletek a felszabadulás után) a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kezdeti öt pártját, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt és a Polgári Demokrata Párt munkájának megindulását, illetőleg megalakulását, szervezetét és szervezeti szabályait, tevékenységét, erejét és hatását stb. mutatja be. Helyesen juttatja kifejezésre Nagy Ferencre illetve pártjára vonatkozóan – noha, mint érintettük, végső soron mindegyik kormányzó pártra némiképp érvényes volt –, hogy tevékenységükben „keveredtek egymással a kormánypártiság és az ellenzékiség elemei". De helyesen világítja meg azt a politikai összefüggést is, hogy nálunk „nemcsak a népi demokratikus rendszer hívei, hanem jórészt az ellenfelei, sőt ellenségei is az MNFF pártjain, a koalíción belül helyezkedtek el. Ebben a tekintetben Magyarországon, Bulgáriához és Romániához képest is gyökeresen eltérő helyzet alakult ki. „Ott ugyanis csak a balszárny maradt az egységfrontban" (ami a kormányzati egység szempontjából feltétlen jelentett bizonyos előnyöket). Ott a harc az egységfrontba tömörült balszárny és az egységfronton kívüli ellenzék között folyt. Magyarországon viszont a fő összeütközések ezen belül zajlottak, minthogy az ellenzéknek nem voltak ezen kívül tényleges pártszerű szerveződési lehetőségei. Így az MNFF pártjai „mindenekelőtt a városi burzsoázia és a volt középosztály képviseletét csak felemás módon vállalták magukra". A kisgazdapárt „gyűjtőpárt" jellege tehát abból is adódott, hogy rajta kívül nem nyílt érdemleges pártalakulási lehetőség.

A bevezető tanulmány második fejezete (A baloldali pártok befolyásának megerősödése és a kisgazdapárt felbomlása) tulajdonképpen az 1945. évi kisgazdapárti győzelem utáni helyzet alakulását, a belső (vagy szűkebb) koalíció, a Baloldali Blokk kialakulását, harcát, ellentéteit és egységét, végül a kisgazdapárt széthullásával végződő politikai operációk számos, pártok és pártprogramok megértése szempontjából fontos vonatkozását és összefüggését teszi körültekintő vizsgálat tárgyává. A tanulmánynak ez a – mind a történeti korszakváltás, mind a tudományos mondanivaló szempontjából – fontos fejezete hat kérdéskör beható vizsgálatára összpontosul. Megvilágítja a Baloldali Blokk megalakulását és programját; a Magyar/Szabadság Párt létrejöttének körülményeit és célkitűzéseit. Ugyancsak ez a fejezet szentel jelentőségének megfelelő figyelmet a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának és a koalíciós pártokra gyakorolt politikai hatásának. Az előzményekkel összhangban – tulajdonképpen az egész pártpolitikai periódus alapvető összefüggéseinek legfontosabb belpolitikai láncszemeit sorra véve – részletezi a Kisgazdapárton belüli frakciók, csoportok és csoportosulások harcát és önállósulását, a küzdelem kimenetelével összefüggő pártalakítási kísérleteket, az új ellenzéki pártok fellépését és törekvéseit, végül az 1947. évi országgyűlési választásokra engedélyezett tíz párt választási programját.

A fordulat győztes végkifejletével foglalkozó III. fejezet (Küzdelem a polgári jobboldalnak a politikai életből való kiszorításáért és a munkásosztály marxista-leninista pártjának létrehozásáért) négy körültekintően szervezett tematikai egység keretében mutatja be a korabeli politikai küzdelmek, egyben a közvetlen szocialista építésre való átmenet előtti időszak párttörténetének belső mozgását, menetét, végkifejletét. Vázolja az ún. konzervatív-liberális polgári ellenzék politikai életből való kiszorításának gyakorlatát. Külön pontban vet pillantást a korszak egy politikai kuriozitására, a Radikális Demokrata Pártszövetség – 1948. május 13-án deklarált – megalakulására, amely két törpe párt, az 1947-ben a szavazatok 1%-át megnyerő Polgári Demokrata Párt és a választói szavazatokból 1,7%-kal részesedő Magyar Radikális Párt politizáló kedvének sajátos fordulat-évi gyümölcse volt. Súlyának és jelentőségének megfelelő figyelmet szentel a Dobi István vezette, jobboldalától, sőt – jórészt – centrumától is megtisztított, gyakorlatban újjászervezett Kisgazdapárt és az összetételében s radikalizmusában ugyancsak megújult Nemzeti Parasztpárt láthatóan egyeztetett azon elképzeléseinek, amelyek összhangban a Magyar Kommunista Párt akkori irányvonalával, a népi demokrácia közös továbbfejlesztésére irányultak. Végül a fejezet összegező jellegű negyedik pontja a két munkáspárt egyesüléséről, a Magyar Dolgozók Pártja megalakulásáról és programjáról nyújt elemző áttekintést, s von ezek alapján a tárgyalt szakaszról mérleget.

További részleteket, de a munka kitűnő erényeinek tükrében méltatlannak tetsző kritikai észrevételeket is mellőzve, állapíthatjuk tehát meg, hogy Balogh Sándor és Izsák Lajos, korábbi tudományos eredményeikre építve, olyan úttörő jelentőségű kötettel jelentkezett, amely – különösen a nem munkáspártok esetében – alapmunkaként, alapvető forrásként szolgál a koalíciós idők párttörténetének tanulmányozására most és (ha a gyenge minőségű kötés és papír engedi) még hosszú időn át. Mindenesetre ezt biztosítja az útmutató, eligazító, feltáró jellegű bevezető tanulmány, vele együtt az újonnan feltárt s a korábban kiadott programszerű pártmegnyilvánulások jószerint teljes körének egységes – időrendi – elvre épített kötetté szerkesztése, jól kezelhető kézikönyvvé szervezése is. A kötet egyaránt jól szolgálja mind a szerzők, mind a törekvéseiket pártoló minisztérium nevelési és tudományos célkitűzéseit. Kiválóan alkalmas arra, hogy egyetemi színvonalon szolgáljon bárkinek épülésére: egyetemi hallgatóknak, kutatóknak, bármely más érdeklődőnek, megbízható bevezetésként a népi demokrácia koalíciós szakasza pártpolitikai viszonyainak és fejleményeinek tanulmányozására.

Szakács Sándor

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

MAX STEINMETZ:

MÜNZER TAMÁS A JELENKORI KUTATÁSBAN

A reformáció és a német parasztháború problémáinak avatott ismerője, az NDK-beli Max Steinmetz tanulmányában áttekinti a Münzer-kutatás eredményeit. A cikk két részből áll, az elsőben a szerző alapos historiográfiai áttekintést és értékelést ad, a másodikban pedig részletesen elemzi Münzer teológiai, ideológkai, társadalmi nézeteit. A Münzerrel foglalkozó irodalomról elmondja, hogy a 18. század végéig a német parasztháború és a népi reformáció kellemetlen, nyomasztó emlékként élt az uralkodó osztály tudatában, s így csak e század legvégén született néhány legendákkal teletűzdelt, nemesi szemléletű Münzer-biográfia. A nagy változást Engels: A német parasztháború c. műve jelentette. August Bebel 1876-ban Engels művére támaszkodva, de azt bizonyos, főleg aktuális párhuzamokkal kiegészítve, könyvében a német nép forradalmi hagyományaira emlékeztetett.

A századforduló után, a 20-as évek elején a téma iránti fokozódott az érdeklődés. Ennek két oka volt. az egyik a 400 éves évforduló (1925) közeledte, a másik pedig az osztályharc erősödése. A cikk szerzője két csoportba sorolja a 20-as években megjelent publikációkat: az elsőbe a polgári szemléletű művek tartoznak. Zömük inkább csak a helyi eseményeket dolgozta fel, azokat is sok legendával, hamis hagyományokkal torzítva. Az első jelentős mongorófia szerzője, J. Zimmermann erősen a konzervatív lutheránus hagyomány hatása alatt állt. Az első szerző, aki a parasztháború és a münzeri teológia kapcsolata közötti összefüggéseket vizsgálta, E. Block volt, azonban történeti-filozófiai- ideológiai vonalvezetése rendkívül ellentmondásos.

H. Bőhmer volt az első, aki összegyűjtötte és forráskritika alá vette Münzer írásait és levelezését. Boch és Holl koncepcionálisan, Bőhmer pedig az összegyűjtéssel és rendszerezéssel vetette meg a ma is élő polgári Münzer-kép alapjait.

A másik csoport azok a sokkal szélesebb nyilvánosság előtt ismertté vált brosúrák, könyvek, újságcikkek, beszédek tartoznak, melyek nagyrészt a munkásmozgalom agitációs eszközeiként készültek. E művek – Engels és Bebel nyomdokain haladva – aktualitásokat kerestek Münzer nézetei és a német parasztháború vizsgálatakor. (Kautsky, Rosenov, Koewenberg, valamint Bax angol szocialista). Egyik legfontosabb feladatuknak a német reformáció szociális oldalának feltárását tartották. A 30-as évek legelején még napvilágot látott néhány publikáció (ezek egy része Münzer fejlődését taglalta), s 1933-ban megjelent Münzer művei újfelnémet kiadása is. A szerző kiemeli, hogy e munkák, így pl. Lohmann 1931-ben megjelent műve, a fő hangsúlyt Münzer 1521 és 1524 közötti tevékenységére helyezték, sőt Holl és Bőhmer nyomdokain haladva cáfolták Münzer részvételét a német parasztháborúban.

Az újabb marxista szemléletű korszak 1947-től számítható, amikor Leningrádban megjelent Szmirin: Münzer Tamás népi forradalma és a nagy parasztháború c. műve (Nichtweiss fordításában 1952-ben és 1956-ban adták ki németül). Szmirin kutatásait 1937-ben kezdte el. Szerinte Münzer legfőbb érdeme a parasztháború ideológiai előkészítésében rejlik. Ő használta először a népi reformáció terminust. Művének nagy volt az aktuális politikai jelentősége. Munkája pezsdítőleg hatott az 1933 után abbamaradt kutatások folytatására. Lerakta azokat az alapokat, amelyeken az NDK-ban a marxista történészek megkezdték a kutatásokat. Ezek eredményeként számos értékes összefoglalás, tanulmány, korszerű forráskiadvány jelent meg (Hinrichs, Meusel, Steinmetz). A munkálatok irányítására a lipcsei Karl Marx Egyetemen külön kutatócsoport alakult, mely Steinmetz irányításával a feldolgozások egész sorát publikálta.

A kapitalista országokban is megnövekedett a téma iránti érdeklődés, s a legkülönbözőbb szemléletű történészek és egyháztörténészek kezdtek vele foglalkozni. Egy részük (az amerikai Friesen, Peachy, Spitz, ill. a nyugatnémet Koch, Lohse, Nipperdey, Becker) a marxista álláspontot többékevésbé megközelítő felfogásra jut. Megjegyzendő azonban, hogy sok polgári történész csak a 20-as években megjelent munkák adatait, koncepcióját fogadja el, s az új eredményekre, a korszerű feldolgozásra való törekvés igénye nélkül írja publikációit. Münzer munkáit – többek közt – angolul és olaszul is megjelentették. 1968 óta Japánban is publikáltak néhány tanulmányt. (Tanaka).

Az NSzK-ban 1947 és 1974 között kiadott jelentős publikációk közül 45 egyháztörténeti munka. A nyugati egyháztörténészek jelentős része torz és leegyszerűsített Münzer-képet ad. Műveikben a metafizikus elemek uralkodnak. Steinmetz rámutat arra, hogy a szocialista országok egyháztörténészei nem szakadnak s nem is szakadhatnak el a realitásoktól (utal az NDK-beli Brauer, Kirchner, Müller, Rogge és Ullmann munkásságára). Az egyháztörténészek főként Luther és Münzer eszmei-ideológiai, teológiai kapcsolatait, a Münzernél jelentkező misztikus és apokaliptikus elemek szerepét vizsgálják. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a Münzerre hatást gyakorolt ótestamentumi eszmék elemzése.

Az NSzK-ban megfigyelhető a kérdés tanulmányozásának szociológiai és filozófiai irányzata is. (P. Meyer, M. Weber, K. Mannheim).

Steinmetz a továbbiakban Bensing, Werner, Kirchner, Honemeyer, Szmirin s a maga kutatásai alapján árnyalt képet rajzol arról a társadalmi, ideológiai talajról, amelyből Luther, ill. Münzer munkássága kinőtt, összehasonlítja a két nézetrendszer és a reformáció két útja közötti hasonló, ill. eltérő vonásokat. Különböző társadalomfelfogásuk, harci színtereik mellett nagy jelentőséget tulajdonít annak is, hogy míg Lutherre nagy hatást gyakoroltak Pál apostol római levelei, valamint az occamista késői skolasztika tanai, addig Münzer humanista beállítottságú volt, korán kezdett foglalkozni a kereszténység forrásaival, egyháztörténettel és az ótestamentummal. Így tehát eltérő teológiai áramlatokkal találkoztak.

A szerző e részben mélyreható teológiai, ideológiai, társadalmi analízist ad, s alátámasztásul a filológiai elemzés módszerét is alkalmazza. E vizsgálódását összekapcsolja a társadalmi, gazdasági háttér megfejtésével.

(Zeitschrift für Geschichtwissenschaft, 1975. 6. szám, 666–685. l.) *N. B.*

WALLACE MORGAN:

A „SZABADSÁG FIAI"-NAK HARCA A BÉLYEGTÖRVÉNY ELLEN 1765–66-ban

A szerző a tizenhárom észak-amerikai gyarmat függetlenségi háborújának előtörténetéhez szolgáltat érdekes adalékot. Vázolja azokat a gazdasági és társadalmi tényezőket, amelyek közvetlenül hozzájárultak a gyarmatok függetlenségi mozgalmának kibontakozásához.

A hétéves háborút (1756–63) lezáró párizsi békeszerződés (1763) Anglia számára vezető szerepet biztosított Észak-Amerikában, mivel Franciaország kénytelen volt átadni Angliának észak-amerikai szárazföldi birtokait.

Az akkori brit miniszterelnök, George Grenville hathatós intézkedéseket sürgetett a Brit Birodalom újjászervezése és az angol kereskedők észak-amerikai érdekeinek biztosítása céljából. E célok az 1763. évi királyi proklamációban realizálódtak, amely megtiltotta az Alleghany-hegységtől nyugatra fekvő földek elfoglalását s az indiánok földjének elvételét. Az angol kormány arra törekedett, hogy az Atlanti-óceán menti betelepített sáv és az Alleghany-hg. között elterülő földek (frontier) benépesítésének ösztönzésével az angol burzsoázia számára újabb érdekszférát (mint a szerző írja: további beruházási lehetőségeket) biztosítson. Ezzel Morgan egy a szakirodalomban kevésbé hangsúlyozott tényezőre mutat rá (más szerzők a nyugati expanzió megtiltását inkább az adóbegyűjtés, a gyarmati kereskedelem és ellenőrzés szempontjaival magyarázzák). A törvény az angol szőrmekereskedőknek az Indiánokkal folytatott üzleti tevékenységét is biztosítani kívánta.

A szerző rámutat arra is, hogy a rendelkezés széles gyarmati társadalmi rétegek reményeit zúzta szét. A Pontiac vezette indiánfelkelés miatt 10 000 főnyi angol sereget vezényeltek Észak-Amerikába,

melynek fenntartási költségei megnövelték Anglia 1763 után amúgy is nehéz pénzügyi helyzetét. Ezért a kormány a katonaság fenntartásának költségeit legalább harmadrészben át akarta hárítani a gyarmati lakosságra. Emiatt hozták az 1764. évi cukortörvényt és az 1765. évi bélyegtörvényt. A szerző részletesen foglalkozik a két rendelkezés tartalmával és hatásával. A két törvény a gyarmatok kereskedőit, valamint lakosságát nagyon súlyosan érintette, mivel korlátozta kereskedelmi tevékenységüket, hátrányos helyzetbe kerültek az angol kereskedőkkel szemben, a drágább angol árukat voltak kénytelenek megvásárolni, s a fogyasztási cikkekre és az okmányokra kivetett adók egész rendszere nagy anyagi terhet jelentett számukra. Ugyanakkor a Nyugat-Indiákkal folytatott kereskedelem lehetőségei összeszűkültek.

A gyarmatok lakosságának az adókat arany- vagy ezüstpénzben kellett fizetniük, pedig a forgalomban levő pénz legnagyobb részét az egyre jobban elértéktelenedő bankjegyek alkották. 1764-ben a brit hitelezők nyomására Grenville elfogadtatta a készpénz-törvényt. Ez megtiltotta a gyarmatok további papírpénzkibocsátását és azt, hogy a gyarmatok lakossága adósságait elértéktelenedett papírpénzben egyenlítse ki.

Wallace Morgan ismerteti a törvények végrehajtásának mikéntjét is. A törvények azonnal nagy elkeseredést és ellenállást váltottak ki. E mozgalmat a massachusettsi kereskedők indították el, akik bojkottálták a rumgyárakat, a halászatot és a rabszolgakereskedelmet, majd példájukat hamarosan Rhode Island, Connecticut és New York állam kereskedői is követték. A mozgalom tömegméretűvé válása 1765-ben, a Bélyegtörvény bevezetésével következett be, mivel az utóbbi a gyarmatok egész lakosságát érintette. Ekkor történtek az első lépések a gyarmatok ellenállásának összehangolására, közös gyűlések rendezésére, együttes határozatok hozatalára. A legjelentősebb a kilenc gyarmat képviselői részvételével 1765 októberében megrendezett bélyegadó-kongresszus volt.

W. Morgan tanulmánya második felében e gyűlések petícióival, határozataival foglalkozik. Ezekkel, valamint az angol áruk bojkottjával a gyarmatok az érdekeiket mélyen sértő törvények eltörlését kívánták elérni. E mozgalom vezetése céljából szervezetek alakultak: United Company (Connecticut), Regulators (Pennsylvania), Associators valamint Sons of Liberty (New York). A mozgalom résztvevői körében ez utóbbi elnevezés vált általánossá. E szervezetekben a közös cél érdekében széles társadalmi rétegek (munkások, kézművesek, kispolgárok, farmerek, manufaktúratulajdonosok, kereskedők, értelmiségiek) szövetkezetek egymással. A Connecticut és New York állambeli szervezetekkel katonai szövetség létrehozását is javasolták. A brit kormány erre készenlétbe helyezte a gyarmatok területén, valamint Kanadában és a Nyugat-Indiákon állomásozó csapatait. A nagy tömegbázissal rendelkező és nagy erejű tiltakozó mozgalom 1766 márciusában végül is kikényszerítette a bélyegtörvény érvénytelenítését.

A tanulmány a tényszerű adatok közlése és az összefüggések bemutatása mellett azért is jelentős, mert olyan szervezetek kialakulásával foglalkozik, amelyek a függetlenségi háborút közvetlenül megelőzően, majd az alatt döntő fontosságúvá váltak.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1977. 2. szám 173–180. l.) *N. B.*

MADELEINE VENTRE-DENIS:

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÉS AZ EGYETEM A 19. SZÁZADBAN. KÍSÉRLET A POLITIKAI GAZDASÁGTAN OKTATÁSÁNAK BEVEZETÉSÉRE PÁRIZSBAN A RESTAURÁCIÓ IDEJÉN

A 19. század elején formálódó angol politikai gazdaságtan eredményei rövid idő alatt ismertté váltak a nyugat-európai szakemberek körében, és több országban – így Franciaországban is – felhívták a figyelmet e tárgy egyetemi oktatásának szükségességére. Ennek az időszaknak ellentmondásait, az elképzelések megvalósítására, ill. meghiúsítására irányuló törekvéseket és azok hátterét vizsgálja M. Ventre-Denis tanulmánya, mely a művelődéstörténet egy részterületéről, egy új tudományág megszületéséről és annak a franciaországi felsőoktatásba való beépülési kísérleteiről számol be.

Franciaországban a Bourbon-restauráció első éveit a szellemi-kulturális élet megélénkülése jellemezte. A határok megnyitása, a merev, nacionalista szembenállás oldódása a szellemi importnak is kedvezett: a német romantika, az angol politikai gazdaságtan elterjedése egyaránt erre az időszakra tehető. Smith és Ricardo francia követői, téziseik újragondolói ezidőben jelentetik meg – a néha már korábban megírt, csak eddig betiltott – könyveiket, Say: Traité d'économie politique, Saint-Simon: Cahiers de l'industrie, Comte-Dunoyer: Censour européen, Sismondi: Nouveaux principes d'économie politique stb. A gazdasági témák iránti érdeklődés nemcsak a könyvek számának gyarapodásával mérhető, hanem többek között annak a Say által tartott nyilvános előadássorozatnak hallgatói létszámával is, melyet 1815-től engedélyezett a kormányzat. Az ugyancsak 1815-ben létrehozott Comission de l'Introduction publique (Közoktatási Bizottság) tagjai érzékelték és hangsúlyozták a politikai gazdaságtan egyetemi szintű oktatásának szükségességét tervezetükben, amely nagyobb és szélesebb alapon, az egész oktatási rendszer megreformálását, kiszélesítését irányozza elő. A politikai gazdaságtan az addigi, elsősorban a magánjog oktatására és a Code civil tanítására alapozott, elavult jogi fakultás átalakított és kibővített tantervében szerepelt volna, de nem általánosan kötelező tantárgyként, hanem csak a közigazgatási pályára készülő, ill. a doktori fokozatot elérni szándékozók előírt szemináriumaként. 1819. március 24-én rendeletet hoztak a párizsi Jogi Kar tantervének kiszélesítéséről, s annak keretében a politikai gazdaságtan bevezetéséről. A rendelet újszerűsége abban rejlik, hogy – elsőként, az angol és a német egyetemeket is megelőzően – kiemelte a politikai gazdaságtant alá- és mellérendelt szerepéből, bár pontos tartalmát még nem határozta meg.

A tanulmányból megtudjuk, hogy a politikai gazdaságtan oktatása sokkal több ellenállásba ütközött, mint amennyi segítőkész szándékkal találkozott. Bevezetésének elodázása a konzervatív, minden újat időszerűtlennek minősítő tanári testület magatartásának – mint azt a Kari Gyűlés jegyzőkönyvei is bizonyítják – következménye volt. További hátráltató körülményt jelentett az egyre inkább jobbra tolódó, az ultrák irányítása alá jutó Közoktatási Bizottság, mely 1820 októberéig, amíg Cuvier tevékenykedett az élén, tett ugyan néhány pozitív lépést (így pl. egy ipargazdasági tanszék létrehozását az Arts et Métiers-n), de az elképzelés következetes megvalósítását a későbbiekben halogatta, majd 1822-ben beszüntette a valóságban még nem is működő tanszéket. A terv bukásának, illetve elodázásának valóságos oka nem egyszerűen az új tárgytól való idegenkedés, hanem az önvédelem volt, amelyet a francia protekcionista gazdaságpolitika fejtett ki a szabad kereskedelmet, szabad versenyt hirdető és a francia teoretikusokra is hatással levő angol iránnyal szemben.

Ezt tanúsítja az is, hogy bár más tárgy kiegészítőjeként a politikai gazdaságtan bevezetésének kérdése az 1830-as években, majd 1847-ben újra felmerült, addig amíg Franciaország nem szakított korábbi gazdaságirányítási gyakorlatával, annak realizálására nem került sor. Egy 1864. szept. 17-i császári rendelet hozza immár véglegesen létre a politikai gazdaságtan tanszéket, mintegy elindítva ezzel a közgazdaságtan franciaországi oktatási rendszerbe való integrálódásának szinte napjainkig húzódó folyamatát.

(Revue Historique 1976. octobre-décembre 520. szám, 321–343. l.) *Cs. Cs.*

HELMUT BLEIBER:

AZ 1848–49-ES AUSZTRIAI ANTIFEUDÁLIS MOZGALOM FEJLŐDÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A cikk bevezetőül historiográfiai áttekintést ad a téma kutatásáról, az eddigi eredményekről, számot ad a felmerülő problémákról és a még vizsgálandó kérdésekről. Mint írja, a 19. század első felének osztrák történelmével az NDK-ban eddig keveset foglalkoztak. Különösen érvényes ez az osztályviszonyok és az osztályharc tekintetében. Ez a hiány érezhető az Atlas für Geschichte c. 1973-ban kiadott kétkötetes világtörténeti atlasz anyagán is.

Az osztrák polgári történetírók (F. Engel–Jánosi, F. Walter, V. Bibl, G Grüll, K. Bauer és M. Uhlirz) főként a nemesség és az értelmiség liberálissá, oppozíciós magatartásúvá válását vizsgálták. Tény, hogy jelentős volt azoknak a liberális nemesi csoportoknak a száma, amelyek a 40-es években az

ún. Landtagokon a reformok képviselői voltak. Keveset foglalkoznak azonban a néptömegek antifeudális mozgalmaival. Néhány modern polgári mű már felmutat némi kezdeti eredményt. (E. Zöllner, K. Kechner, H. L. Mikoletzky). Mégis változatlanul érvényes ma is V. Bibl 1910-ben tett megállapítása: „A márciusi forradalom okait rendkívül csekély mértékben tártuk fel."

Osztrák és szovjet marxista történészek rámutattak, hogy a polgári-demokratikus (a cikkíró következetesen ezzel a terminussal él a „polgári" helyett) forradalmak előestéjén az osztályellentétek és a paraszti ellenállás rendkívül megerősödtek.

A szerző ezután felvázolja a korszak legfőbb problémáit. Vizsgálódását az osztrák örökös tartományok területére, valamint Csehországra szűkíti. Összehasonlítási alapul Poroszország és a Német Szövetség más államai szolgálnak. Véleménye szerint a Habsburg-állam e periódusbeli jellegének meghatározásához meg kell vizsgálni, hogy a nemesség soraiba milyen mértékű volt a kapitalizálódási folyamat? Fontos a II. József, ill. I. Ferenc által bevezetett reformok elemzése, kihatásaik felmérése. Ausztriában a nemesség és az államhatalom sokkal erősebb és egyértelműbben feudális volt, mint Poroszországban és a Német Szövetség többi tagállamában. Mivel magyarázható ez? Hogyan tudta az osztrák kormány olyan eredményesen konzerválni a feudális uralmi rendszert? – veti fel a kérdést a szerző. Lényeges kérdés a burzsoázia társadalmi és gazdasági fejlődésének a vizsgálata. E téren az osztrák gazdaságtörténészek az utóbbi két évtizedben több munkát publikáltak, amelyekben bizonyítják, hogy a metternichi reakció évei gazdasági tekintetben egyáltalán nem jelentettek nyugalmi helyzetet. A kézművesség és az ipar fejlődése a Német Szövetség államaihoz képest csak fokozati különbséget mutat.

A liberális nemesi, ill. burzsoá oppozíció vizsgálata – különösen a 40-es éveké – mélyebb elemzést kívánna a szerző szerint. Annyi már most is biztos, hogy ereje, kiterjedése jóval kisebb volt, mint Poroszországban vagy a délnémet államokban. Poroszországban a 40-es évek kezdetén kb. a Rheinische Zeitung alapításakor (1842) a liberális rajnai burzsoázia vette át a mozgalom irányítását. Ausztriában a polgárság még nem jutott ilyen szintre.

A Habsburg-birodalom soknemzetiségi volta problematikájának említése mellett a továbbiakban arra mutat rá a szerző, hogy fontos kérdés a városi és falusi néptömegek hangulatának és aktivitásának vizsgálata, amelyek a forradalom legfontosabb hajtóerejét képezték. E tekintetben a cikk bőségesen szolgáltat adalékokat. Nyomatékkal mutat rá arra, hogy az 1830. júliusi forradalom jelentős befolyást gyakorolt Ausztriára. 1830. aug. 30-án Bécsben zavargásokra került sor, melyek során a résztvevők bizonyíthatóan a párizsi forradalomra hivatkoztak. A zavargások oka az volt, hogy az általános fogyasztási adót, amely minden élelmiszerre kiterjedt, 1830. májusában jelentős mértékben felemelték, s ez éppen a legszegényebb rétegeket érintette a legsúlyosabban. Az események az adószedőkkel szembeni atrocitásokkal kezdődtek. A források 2000 és 4000 fő között ingadozva adják meg a résztvevők számát. 1830. október 9-én Prágában is hasonló események játszódtak le. Mindkét esetben katonai osztagokat vezényeltek ki az elégedetlen tömegek megfékezésére.

A 30-as években több zavargásra is sor került. (Pl. 1833. nov. 12-én az osztrák-sziléziai Bielitzben). Az igazi fordulópontot azonban – csakúgy, mint Poroszországban és a többi német államokban – 1844 jelentette. A porosz-sziléziai takácsok felkelésével a szomszédos, Ausztriához tartozó területeken nagyerejű megmozdulásokra került sor (Langenbielau, Peterswalsau). Hatásukra sztrájkmozgalmat indítottak a prágai és környékbeli kartonnyomók, textil- és vasútépítőmunkások is. A szerző az észak-cseh területen nyolc jelentős felkelési gócpontot jelöl meg.

További megmozdulások voltak Bécsben, Morvaországban, Stájerországban. A sztrájkolók magasabb bért követeltek. Akárcsak a német államokban, Ausztriában is rossz termést hoztak a 40-es évek. Következménye az élelmiszerárak nagymértékű emelkedése, tömeges munkanélküliség, a tömegek forradalmasodása volt.

A hatóság reagálása e mozgalmakra: a nem őslakosok kiűzése a városokból, szükségmunkaalkalmak teremtése, a megtorló intézkedések fokozása volt. A bécsi dologházak fegyencszámát 1844 okt. és 1845 okt. között 171-ről 545-re emelték. A szomorú képet illusztrálja az a számadat, mely szerint a brünni dologházban az 1844–1845-ös évek halálozási arányszáma 60% volt. 1846–47-ben számos helyen törtek ki éhséglázadások. (Pl. a bécsi dologházban, ahol munkabeszüntetésre került sor, a szövőszékeket összetörték, nagyobb kenyérfejadagot követeltek, a bécsi és a

prágai szegények lázongtak a magas élelmiszerárak miatt stb.) Ugyanebben az időben vált egyre gyakoribbá az éhező városi proletárok kivonulása a környező földekre, hogy ott élelmet szerezzenek maguknak.

A 30-as évektől megerősödött a paraszti ellenállás is. A szerző számos példán szemlélteti a paraszti elégedetlenség egyre erőteljesebbé váló megnyilvánulásait. Megmozdulásaik célja: szabadulás a feudális kötelezettségektől (a kilencedtől, a tizedtől, a robottól és az egyéb járadékoktól). Egy 1837-es hatósági jelentés szerint a parasztok között elterjedt a hír, hogy az államapparátus már évekkel korábban eltörölte a kilencedet, csak a földesurak eltitkolták előlük a rendelkezést.

Az 1848. márc. 13-i bécsi forradalmat közvetlenül megelőző időszakban már egész Ausztria területén parázslott a paraszti elégedetlenség. Mint gr. Sedlnitzky rendőrminiszter jelentésében összefoglalta: „valamennyi tartomány parasztsága úgy véli, elérkezett az idő, hogy feudális terhüket ellenszolgáltatás nélkül lerázzák magukról".

A szerző összefoglalásként megállapítja, hogy Ausztriában a munkásosztály s annak megmozdulásai is sokkal gyengébbek voltak, mint Poroszországban és Szászországban. Ausztriában nem voltak polgárgyűlések, ének- és tornaegyletek, nem alakult ki vallási oppozíciós mozgalom, amelyek a Német Szövetség más államaiban a 40-es években már jelentős szerepet játszottak. A parasztság antifeudális mozgalma viszont Ausztriában sokkal erősebben hatott, mint a Német Szövetség többi tagállamában. Ausztriában nagyobb mértéket öltött a feudális kizsákmányolás, kisebb volt a kapitalizálódás üteme, fejletlenebb a munkásosztály és erősebb a reakció, mint az összevetésül szolgáló többi államban. A vázolt mozgalmak azonban kétségtelenül azt mutatják, hogy az ellentétek kiéleződtek, s a metternichi rendszer a 30-as, s különösen a 40-es években nagy válságot élt át. Ezt a válságot és a forradalom érlelődését a kortársak is látták. (Grillparzer, Gr. Vitzthum von Eckstädt stb.)

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1975. 1. szám, 75–86. l.) *N. B.*

K. SCHÄDLICH:

AZ ANGOL GYARMATOSÍTÓ TÖREKVÉSEK INDÍTÉKAI A TRÓPUSI AFRIKÁBAN A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A szerző cikkét a polgári történetírás néhány képviselője állításainak cáfolatával kezdi. J. Gallagher, R. Robinson és H. Denny kortárs angol történészek véleménye szerint az angolok afrikai gyarmatosító törekvéseinek nem voltak gazdasági motivációi. Nem tesznek minőségi különbséget a monopolkapitalizmus előtti és az imperialista szakasz gyarmatosító politikája között.

A cikkíró megállapítása szerint a három angol történész helytelen következtetéseket von le a 19. század közepén bekövetkezett brit gyarmatosítási inaktivitás, valamint az ugyanabban az időben Indiában végrehajtott annexiók közötti összefüggésekből is. Figyelmen kívül hagyják azokat a szükségszerűségeket, amelyek Nagy-Britanniában az imperializmus periódusában jelentkeztek.

A polgári történészek jelentős része kisebb módosításokkal még ma is magáévá teszi azokat a megállapításokat, amelyeket K. Kautsky tett 1898-ban írott művében (A régebbi és újabb gyarmatosító politika). Schädlich tanulmánya első felében ezeket ismerteti, majd a Kautsky véleményét bíráló s cáfoló lenini megállapításokat idézi. Ezek közül a legfontosabb az, hogy Németország és Nagy-Britannia gyarmati vetélkedése nem a védővámrendszer és a szabadkereskedelem összeütközését, hanem a két imperialista hatalom, valamint monopóliumok és finánctőkés körök egymás közötti harcát jelentette. Schädlich ismerteti Hobsbawm számadatait, aki Nagy-Britannia 1875 előtti és utáni ipari termelését és a világkereskedelemben való részvételét összehasonlítva arra a következtetésre jutott, hogy a világ tényleges gyarmatokra való felosztása Anglia számára visszalépést jelentett. A Times c. angol lap 1884-es évfolyamának egyik száma így foglalta össze az angol burzsoázia érdekeltségét (amely akkor még egyenlő volt a szabadkereskedelemmel): „Nem új gyarmatokra, hanem piacokra van szükségünk." Ebben az időben (1883-tól kezdődően) sok vita folyt az újabb területek szerzésével kapcsolatban. (Hol? milyen formában történjék? – tényleges annexióval vagy privilégiumok szerzésével, monopóliumok és más érdekszférák létesítésével?)

A szerző nagy figyelmet szentel áz indiai császárságnak a brit gyarmatbirodalmon belül elfoglalt helyére (felvevőpiac az angol árucikkek számára, nyersanyagok az anyaországnak, hatalmas és ütőképes hadsereg kiállítása). A továbbiakban azt kívánja bizonyítani, hogy az afrikai expanziós törekvések egyik legfőbb mozgatórúgója az indiai gyarmatok s az odavezető tengeri út védelme volt. Ezzel összefüggésben fontos eseményt jelentett a kameruni német protektorátus létrehozása (1884). A brit belügyminiszter utasítására a berlini angol követ a német kormány tudomására hozta, hogy az angolok javasolják a német protektorátus területének növelését dél felé. (E javaslattal az angolok saját érdekükben a szabadkereskedelem biztosítását akarták elérni). E kompromisszumon alapult az 1884-ben Portugáliával és az 1885-ben Németországgal kötött szerződés. A hivatalos angol álláspont kezdetben általában defenzív volt.

Az első néhány hónapban az angol kormány nem tartotta túlságosan veszélyesnek a német rivális afrikai hídfőállásait. Azonban 1884 végén Gladstone miniszterelnök már tapogatózó információkat szerzett arra vonatkozóan, hogy Anglia számára kifizetődő lenne-e további érdekszférák létesítése (nem formális annexióval, hanem a németek további terjeszkedésének megakadályozásával).

Ekkor 1886-ban a liverpooli és manchesteri kereskedelmi kamara nyomására, valamint a francia és német előrenyomulás hatására a National Afrika Company megkapta azt, ami 1881 és 1885 között hiába próbált elérni: a királyi chartát (privilégiumlevelet). A konzervatív Salisbury-kormány támogatását élvező társaság ekkor Royal Niger Companyvá alakult át. A társaságban egyesült kereskedők, bankárok és hajótulajdonosok egyáltalán nem akarták biztosítani (mint ahogyan a charta előírta) a szabadkereskedelmet és – hajózást, hanem visszavonhatatlan monopolhelyzetet kívántak kialakítani maguknak. (Nemcsak idegen, hanem más angol monopóliumok hajóit és lerakatait sem tűrték meg). A szerző dokumentumokkal támasztja alá, hogy a kereskedelmi érdekek érvényre juttatásánál sokkal fontosabb volt az a célkitűzés, hogy a kelet-afrikai partvidéket az Indiába küldendő hajók felvonulási területeként használják fel.

A 80-as években a hivatalos brit aktákban és kabinetjelentésekben egyre több szó esett az India biztonságával kapcsolatos gondokról és teendőkről, az indiai szubkontinenshez vezető tengeri út, az ún. „life-line" helyzetéről. A politikai viszonyokat az India észak-nyugati határánál történt orosz expanzió, Franciaország burmai, thaiföldi és indokínai hatalmi törekvései tették különösen kritikussá. Ugyanakkor a nyugat-afrikai partvidéken arra akarták korlátozni törekvéseiket, hogy maximálisan biztosítsák a kereskedelem szabadságát s mint kifejtették, a területi uralmat másoknak akarták átengedni.

India megtartásával, értékei fokozott felhasználásával, piaclehetőségei maximális kihasználásával függött össze Egyiptom, a Szuezi-csatorna, Szudán és a kelet-afrikai partvidék ellenőrzése. Ugyanakkor – főként Afrikával kapcsolatban – kiéleződtek a gyarmatügyi viták a liberálisok között. Az angolok afrikai expanziója Salisbury második miniszterelnöksége alatt (1886–92.) vett nagy lendületet. A döntő lökést a német imperialisták kelet-afrikai rablóhadjárata (1889) adta meg. Az angol annexiós politika legtürelmetlenebb sürgetője Sir W. Mackinnon, a Brit-Indiai Gőzhajózási Társaság elnöke s egyben a Brit Birodalom Kelet-Afrikai Társaság „motorja" volt. A 90-es évektől kezdve – a szerző megállapítása szerint – a trópusi afrikai gyarmatosítás világpolitikai (hatalmi) kérdéssé vált, s ugyanakkor fontos tényező volt az 1873-ban elkezdődött és negyedszázadig tartott európai gazdasági válság is, amelyet az angol gazdaságtörténet „nagy depresszió" néven tart számon. Ennek néhány jellemző adatát a szerző közli.

Az angol politikusok, gazdasági szakértők s a közvélemény a probléma megoldását részben az afrikai gyarmatok kiterjesztésében, azaz új piacok létesítésében látta. Salisbury harmadik hivatali periódusa idején (1895–1902) a Királyi Nigériai Társaságot és a Brit Birodalmi Kelet-Afrikai Társaságot kártalanították és megszüntették. Ugyanakkor volt monopolizált érdekszféráikat, Kenyát, Ugandát és Nigériát de facto koronagyarmattá nyilvánították.

Karlheinz Schädlich, a cikk szerzője végül néhány figyelmet érdemlő vitakérdésre mutat rá. A tudományos viták kereszttüzében áll az a kérdés, hogy a brit chartertársaságok a monopolkapitalista gyarmatpolitika eszközei voltak, vagy pedig preimperialista képződményekről van szó.

A másik izgalmas kérdés a kelet-afrikai brit gyarmatok jelentőségének elsősorban gazdasági szakaszának értékelése. L. Woolf angol gazdaságtörténész becslése szerint a kb. 6 mill. kelet-afrikai (a brit gyarmatok összlakossága) 1913-ban kb. 1 mill. font értékű árut vásárolt Nagy-Britanniától. A Park

Lane, a londoni belváros gazdag előkelők által lakott része egy év alatt nagyobb vásárlást bonyolított le, mint az egész brit Kelet-Afrika lakossága. A kb. két évtizedes brit uralom után is csak az angol összexport 1–2%-át kötötték le a kelet-afrikai gyarmatok. (Egyedül az Argentínába irányuló brit export háromszorosan, az import pedig hatszorosan múlta ezt felül).

Végezetül a szerző megállapítja, hogy a Kelet-Afrikába irányult angol expanziós törekvéseket az anyaország szociális problémái, az azok levezetésére irányuló törekvések is mozgatták.

(Zeitschrift für Geschichtwissenschaft. 1975. 2. szám, 167–179. l.) *N. B.*

DEIAN HOPKIN:

A FÜGGETLEN MUNKÁSPÁRT TAGSÁGA (1904–1910)

Hopkin is szembenéz azzal a történeti problémával, hogy kikből is állt az angol Független Munkáspárt tagsága. Hivatkozik a klasszikus irodalomra, részben Tom Mann néhány jelentésére, majd E. P. Thompson nagyobb írására, s megállapítja, hogy a beszámolók ezt a kérdést főként csak földrajzi értelemben közelítették meg: azt hangsúlyozták, hogy a legmélyebb gyökereket a párt Észak-Angliában, Lancashireben és Yorkshire-ben eresztette. Hopkin itt aláhúzza azt is, hogy a párt évi kongresszusainak jegyzőkönyvei ebben a vonatkozásban ugyancsak nagyon gyér felvilágosítást adhatnak. A szerző egy új forrást vonultat fel: néhány munkáslap előfizetőinek listáját.

A lapok közül a legjelentősebb a párt központi heti orgánumáé, a Labour Leaderé. A Labour Leadert Keir Hardie 1893-ban alapította, s 1904-ben alakult meg az a részvénytársaság, amely a lap anyagi kiadását vállalta. Ugyanebből az időből Hopkin még két másik lap részvényeseinek listája alapján is felmérést készített. A három lap részvényeseinek áttekintése mintegy 620–800 főre terjed ki, s ez már többféle vonatkozásban is tájékoztatást nyújt.

A legfontosabbat, a Labour Leader részvényeseit tekintve kitűnik, hogy a 740 részvényből 400-at csak egy-egy részvényes birtokolt (az össztőke 11%-át), míg 100 részvényen felüli kötvényeket 9 ember tartott kézben (az össztőke 43%-át). A leglényegesebb adakozók természetesen a filantróp, szocialista meggyőződésű gazdag mecénások voltak (mint E. Carpenter).

A felmérésnek azonban ez csak egyik eredménye. Hopkin más szempontból is elemezte a részvényesek összetételét, s ebből kitűnt, hogy a 740 részvényből 687-et egyéni befizetés alapján kötöttek le, 34-et az egyes ILP szervezetek és 16-ot más szervezetek (a vagyoni arányok ettől részben persze eltérnek). Hopkin harmadik megközelítése földrajzi. A felmérés azt tanúsítja, hogy Lancashire körzete adta a részvénytőke 43%-át, és Yorkshire további közel 9-et, míg London és környéke közel 14%-ot, a skót felföld 9,4%-ot.

Érdekes a részvényesek foglalkozási megoszlása. Hopkin hét foglalkozási csoportot állított fel, s a részvényeseket ebbe sorolta. Az értelmiségieket két csoportba osztotta, különválasztva ezektől a tisztviselőket; a munkásokat pedig négybe (előmunkások, szakmunkások, betanított munkások és segédmunkások). Hozzáteszi, hogy a felvételek eleve nem lehetnek pontosak, hiszen egy szövő ugyanúgy lehet szak-, mint betanított munkás. Ami a számszerűséget illeti, a kimutatott adatok szerint az előfizetők rendkívül nagy hányada került ki a szakmunkások közül (45%), s csak 5% volt a betanított és 3,5% a segédmunkások hányada. Ugyancsak magas volt a tisztviselők, illetve üzleti eladók hányada (15%). A kétfajta értelmiségi réteg együttesen 10%-ot adott, de ezen belül a magasabb kategória (ügyvéd, építész, orvos) volt a számosabb, az alacsonyabban fizetettek (pl. tanárok) voltak kevesebben. És végül elég magas volt a kistulajdonosok (többségükben kiskereskedők, kisiparosok) aránya (11%). Mindez érdekes fényt vet a párt tömegbázisára, melynek megítéléséhez a három lap részvényeseinek három szempontból történt vizsgálata kétségtelenül új forrásként szolgál.

(International Review of Social History. 1975. 2. szám, 175–197. l.) *J. J.*

JEAN ESTEBE:

A KOMMÜN CENTENÁRIUMA A KÖNYVEK TÜKRÉBEN

A Párizsi Kommün centenáriumára a könyvek egész légiója jelent meg – állapítja meg a szerző. Márpedig egy évforduló még nem teszi kötelező erejűvé a hasonló méretű érdeklődést és irodalmat, még a történészek körében sem. Vagyis a Kommün aktuális, sőt vitatott maradt egy évszázad után is. Az új irodalom is ezt tükrözi. A megemlékezések főáramlata marxista szemléletű, de bőségesen megjelentek nem marxista munkák is. Sőt a Kommün örökére is különféle csoportosulások, áramlatok tartanak mindmáig igényt. Végül Estebe külön megemlékezik az „újrakiadásokról", amelyek sajátos színfoltot képeznek, egykorú és – olykor furcsa – egykori igazságaikkal.

E csoportba tartozik Paul Martine írása. Martine B. Malon munkatársa volt, s egyike azon kevés kommünároknak, akik egyetemet végeztek, ő maga történelemtanár volt – a Kommün bukása után pályája jobbra ívelt, nacionalista, antiszemita lett, s Boulanger-táborába került. Megfigyelései olykor érdekesek a működő Kommünről. Másik „újrakiadás" G. Lefrançais visszaemlékezése. Martine-nal szemben Lefrançais ismeretes módon a Kommün szűkebb vezérkarához tartozott, ő maga tanító, az 1860-as években már jelentős szerepe volt, a baloldali proudhonisták közé tartozott. 1871 után bakunyinista lett, s a Kommün napjaiban is pontosan a hatalom körüli éles vitákban vált a „kisebbség" egyik hangadójává. Az ismert lázadó publicisták közé tartozott M. Vuillaume is, akinek munkájában pontosan ez a szellem tükröződik, míg J. Andrieu – ugyancsak kommünár – megfigyelései sokkal „higgadtabbak", részmegfigyelései miatt érdekesek.

Estebe külön csokrot kötött azokból a munkákból, amelyek azt mutatják be, hogy hogyan látták a Kommünt Versailles-ből, illetve Londonból. P. Lidsky olyan gyűjteményt jelentetett meg 1970-ben, amely azt tükrözi, hogy az írók többsége a Kommün ellen foglalt állást. Ezt a témát egy másik gyűjteményes feldolgozás is érinti.

Ami az újabb marxista feldolgozásokat illeti, Estebe a következőket említi. C. Tales írását (La Commune de 1871), amely tulajdonképpen szintén újrakiadás, egy 1921-ben kiadott szintézisé, amelyben a szerző elsősorban a Kommün fogalmának különféle értelmezéseit elemzi és szembesíti. Második kiegészített és átdolgozott kiadásban jelent meg a három ismert kommunista történész (Jean Bruhat, Jean Dautry, és Emile Tersen) nagy sikert és elismerést aratott szintézise, a La Commune de 1871. Ugyancsak marxista szintézist ad Georges Soria írása is (Grand Histoire de la Commune), amelynek lendületes stílusa mellett Estebe azt tudja be eredménynek, hogy Párizs egyes kerületeinek életét is meg tudta rajzolni. Franciául ugyancsak ebben az évben jelentették meg az ismert szovjet történészek (J. Zselubovszkaja, A. Manfred és A. Molok) közös szintézisét (La Commune de Paris). A Thorez Intézet pedig már 1972-ben jelentett meg annak a tudományos ülésszaknak anyagait, beszédeit, amelyet 1971-ben rendeztek a Kommün évfordulójára. A kört E. Schulkind angolul, Londonban megjelent írása zárja, aki a londoni baloldalnak a kommünnel kapcsolatos reagálását dolgozta fel.

Külön csoportba foglalta Estebe azokat a feldolgozásokat, amelyek bár nem marxisták, a Kommünnel rokonszenvezők, új szempontokat és sok új anyagot is kínálva az érdeklődőknek. Jacques Rougerie a kor elismert kutatója új könyvet adott ki (Paris libre, 1871), amelyben főként archivális anyagokra támaszkodva a kommün „középkádereinek" állít emléket. Rougerie vitatott tétele: hangsúlyozza, hogy a Kommün tulajdonképpen az utolsó 19. századi forradalom. Két sajátos munka is megjelent az évfordulóra, a volt OAS-ista tábornok, Zeller írása, aki munkájában egyfelől a nemzeti szempontot, a szociális, nemzeti kibékülés gondolatát húzta alá, másfelől A. Decouflé munkája, amelyben középpontba a hatalom és a forradalmi áramlatok találkozása, az új hatalom kérdései kerültek. Végül Estebe egy sor olyan munkát említ, amelyek regionálisan egy-egy területen vizsgálják, mi történt a Párizsi Kommün napjaiban.

(Le Mouvement Social. 1974 január-március) *J. J.*

A folyóiratszemlét írták: Csorba Csilla (Cs. Cs.), Jemnitz János (J. J.) és Német Beáta (N. B.).

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK, ISMERTETÉSEK) VÁLOGATOTT JEGYZÉKE

(1977. január 1.–december 31.)

Összeállította: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária

Tanulmánykötetcímek rövidítésjegyzéke:

AAPNY	Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis. Tom 7/a Marxizmus–Leninizmus Történettudomány. (Szerk: Hársfalvi Péter) Nyíregyháza, 1977. 119 l. A Bessenyei György tanárképző Főiskola tudományos közleményei (főszerk: Frisnyák Sándor)
AUDhist. mt, 10.	Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae series Historica. XXIV. Magyar Történeti Tanulmányok X. Debrecen, 1977. KLTE. 156 l.
AUSBhist.	Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis . . . Sectio historica 1976. 17. köt.
AUSzeg. AH.	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica Tom. Szeged, JATE 1977. 47 l. AH. LXI. Acta Historica Tom. Szeged, JATE 1977. 161 l. AH. LIX. Acta Historica Tom. Szeged, JATE 1976. 85 l.
AUSzeg. AJP	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Juridica et Politica. 2/1.
BME marx–len. tan. közl.	A budapesti Műszaki Egyetem marxizmus–leninizmus Tanszék csoportjának közleményei, 1977. 5. évf.
DDMévk.	Debreceni Déri Múzeum évkönyve
DI. 1976.	Debrecen Iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Debrecen, 1976. 341 l.
GOB	Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.–17. Jahrhundert. (Herausg: Heckenast Gusztáv) Bp. 1977. Akadémiai K. 535 l.
HBmL 3.	A hajdú-bihar megyei levéltár évkönyve III. Szerk: Gazdag István. Debrecen, 1976. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 208 l.
KGy. Helyünk . . .	Kállai Gyula: Helyünk a világban. Bp. 1977. Akadémiai K. 188 l.
Mfg.	A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. (szerk: Kiss Endre, Nyíry János Kristóf.) Bp. 1977. Kossuth K. 471 l.
MLKK	A marxizmus-leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára.
MMMKözl.	Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei
NMTÉvk.	A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1977. Bp. 1977. Kossuth K. 294 l.
NOSZF	A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója. Tudományos ülésszak Budapest, 1977. október 26–27. (Tanulmánykötet. szerk.: Vass Henrik, Halay Tibor, Vészi Béla.) Bp. 1977. Akadémiai K. 285 l.
PVEAB	A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. – A Dunántúl településtörténete. II. 1–2. k. 1767–1848. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga. (1976. augusztus 24–25). Pécs. 1977. Pécsi Akadémiai Biz. 1. k: 343 l., 2. k: 281 l.

SH	Studia Historica
SMM	Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 8. sz. (Szerk: Kanyar József) Kaposvár, 1977. Somogymegyei Levéltár. 40 l.
TStT	Történeti Statisztikai Tanulmányok. 3. (szerk: Ember Győző, Dányi Dezső, stb.) Bp. 1977. KSH Könyvtár, Magyar Országos Levéltár, 348 l.
TSZI. V.	„Az újnak tenni hitet," Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. V. k. (szerk: Illés László és József Farkas) Bp. 1977. Akadémiai K. 650 l. Irodalom–szocializmus.
VHÉ	Várpalotai Helytörténeti Értesítő
ZGy	Zalai Gyűjtemény (szerk: Degré Alajos stb.) 6. sz. Régészeti Tanulmányok. Zalaegerszeg, 1976. Zalamegyei Levéltár, 222 l. Zalamegyei Levéltár. 7. sz. 1977. 72 l.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke:

AAr	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae
AÉ	Archeológiai Értesítő
AEt	Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungariae
AH	Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae.
AHA	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungariae.
ÁI	Állam és Igazgatás
ÁJ	Állam és Jogtudomány
ALitt	Acta Litteratura
AO	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae
ArsH	Ars Hungarica
AT	Antik Tanulmányok
AtK	Agrártudományi Közlemények
AtSz	Agrártörténeti Szemle (Historica Rerum Rusticarum.)
BarMüv	Baranyai Művelődés
BékÉl	Békési Élet
BSZ	Borsodi Szemle
BSzoc	Béke és Szocializmus
D	Demográfia
ÉlIr	Élet és Irodalom
ÉlT	Élet és Tudomány
ÉpT	Építés- Építészettudomány
ET	Ethnográfia
FK	Filológiai Közlemények
Fog	Fül–orr–gégegyógyászat
FöÉ	Földrajzi Értesítő
FöK	Földrajzi Közlemények
FSz	Felsőoktatási Szemle
FzK	Filozófiai Közlemények
GeB	Geonómia és Bányászat
GJ	Gazdasági és Jogtudomány
GK	Geodézia és Kartográfia
HK	Hadtörténeti Közlemények
HSz	Hevesi Szemle
IPM	Interpress Magazin
IT	Irodalomtörténet

ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JK	Jogtudományi Közlöny
K	Kritika
KgSz	Közgazdasági Szemle
Kts	A Könyvtáros
KtSz	Közlekedéstudományi Szemle
LK	Levéltári Közlemények
LSz	Levéltári Szemle
Lt	Literatura
MÁL	Magyar Állatorvosok Lapja
MFSz	Magyar Filozófiai Szemle
MG	Magyar Grafika
MH	Magyar Hírlap
MJ	Magyar Jog
MK	Magyar Könyvszemle
MN	Magyar Nemzet
MNy	Magyar Nyelv
MNyőr	Magyar Nyelvőr
MP	Magyar Pedagógia
MPSz	Magyar Pszichológiai Szemle
MS	Magyar Sajtó
MT	Magyar Tudomány
MTAFT	A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei.
MűÉ	Művészettörténeti Értesítő
MV	Műemlékvédelem
MZ	Magyar Zene
N	Népszava
NÉHong	Nouvelles Études Hongroises
NHQ	The New Hungrian Quarterly
NKNT	Népi Kultúra és Népi Társadalom
Nsz	Népszabadság
NSz	Nógrádi Szemle
NtKözl.	Neveléstudományi Közlemények
NyK	Nyelvtudományi Közlemények
OHl	Orvosi Hetilap
OtK	Orvostörténeti Közlemények – régebben: CMed. (Communication de Historia Artis Medicinae)
Pf	Palócföld
PSz	Pedagógiai Szemle
PtK	Párttörténeti Közlemények
RTSz	Rádió és Televízió Szemle
SSz	Soproni Szemle
StSz	Statisztikai Szemle
Sz	Századok
Szoc	Szociológia
SzSzSz	Szabolcs Szatmári Szemle
Tájékoztató	Tájékoztató. Filozófia, Politikai gazdaságtan, Tudományos szocializmus
TáSz	Társadalmi Szemle
TechSz	Technikatörténeti Szemle
ThSz	Theológiai Szemle
TSz	Történelmi Szemle

Tt	Tiszatáj
Ttan	Történelemtanítás
TtKözl	Társadalomtudományi Közlemények
TV	Természet Világa
UF	Új Forrás
V	Valóság
Va	Vigilia
Vg	Világosság
VSz	Vasi Szemle
Vt	Világtörténet

Bibliográfiák

Az Acta Juridica et Politica sorozatban megjelent kiadványok. [Közread. a] Szeged, 1977. Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar. Szeged, 16 l.

Az Agrártudományi Közlemények 1952–1965. években megjelentetett 35 kötetének tartalomjegyzéke. AtK. 1977. 36. köt. 4. sz. 3–89. l.

Batári Gyula: Magyar orvosi és egészségügyi folyóiratok (1803–1944). – (Bevezető és összeáll.:) Az Orvosi Könyvtáros, 1977. 17. évf. 1. sz. 83–116. l.

Békés megye az országos napi- és hetilapokban. (Repertórium). 1976. jan. 1-től ápr. 30-ig. Összeáll: Szabad Olga. BékÉl. 1977. 12. évf. 1. sz. 129–133. l.

Bényi Miklós: Hajdú-Bihar megye helytörténeti irodalma 1971. HBmL. 3. 181–197. l.

Bibliographia Archeologica Hungarica – Magyar régészeti irodalom 1976. – Összeáll.: F. Fejér Mária. ÁÉ. 1977. 104. köt. 1. sz. 121–144. l.

Bibliográfiai áttekintés a magyar tudományszervezés újabb irodalmáról. Tudományszervezési Tájékoztató, 1977. 17. évf. 1. sz. 119–122. l.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1975. AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 205–232. l.

Bibliography. Hungarian Reviews on Foreign Books in 1973–1974. Translations into Hungarian are included too. (Compiled by I. Székely.) Acta Oeconomica, 1976. Vol. 16. No. 3–4. 385–389. l.

Ditróiné Sallay Katalin: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok munkatársainak bibliográfiája. Debrecen, 1976. 61. l.
(A Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 13.)

Dömötör Tekla irodalmi munkássága. ET. 1976. 87. évf. 4. sz. 483–487. l.

Az 1975. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. Összeáll.: Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 675–692. l.

Ifj. Gazda István: Történelmi bibliográfiánk negyedszázada. MN. 33. évf. 1977. 147. sz. 8 l.

A Geodézia és Kartográfia összesített tárgymutatója, 1949–1968. Összeáll.: Vörös Imre. (14. közl.). GK. 1977. 29. évf. 4. sz. 307–316. l.; GK. (5. közl.) 1977. 29. évf. 5. sz. 389–395. l.

Heves megye történeti irodalma 1975. Válogatott bibliográfia. Összeáll.: Iványi Sándor. Archívum, 1977. 6. sz. 115–134. l.

S. Horváth Jenő: Tallózás a fejlett szocialista társadalom szakaszairól, fő meghatározásairól szóló szakirodalomban. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 241–256. l.

Irodalom a népi műemlékek védelméhez, 1945–1975. Összeáll.: Solti Pál, Faller László. MV. 1977. 21. évf. 2. sz. 115–121. l.

Juhász Izabella: A Debreceni Ady Társaság bibliográfiája. (1927–1951.) Debrecen, 1977. 158. l.
(A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának bibliográfiai kiadványai 3.) – Ismerteti: *Bakó Endre* ÉlIr. 1977. 21. évf. 44. sz. 7. l.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma, 1974. II. rész. Összeáll.: Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 326–339. l.

Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára 1945–1970. I. Szomszédos szocialista országok. Összeáll.: Kemény G. Gábor. Bp. 1976. 268 l. – Ismerteti: *Sándor László.* A szomszédos országok magyar nyelvű sajtója. Honismeret, 1977. 4. sz. 57. l.

Léderer Emma műveinek bibliográfiája. (Összeáll.: Soós István). TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 677–682. l.

Lenin műveinek bibliográfiája. Összeáll.: Tóthné, Szedrényi Jolán. Bp. 1977. Kossuth K., 334 l. – Ismerteti: *Bényei Miklós.* Kts. 1977. 27. évf. 10. sz. 626–627. l.

A magyar hangtan válogatott bibliográfiája. (– 1970). Szerkesztette Bolla Kálmán és Molnár József: Bp. 1977. MT. 22. köt. 10. sz. 796. l.

Magyar irodalomtörténetírás 1976. (Bibliográfia) A gyűjtés lezárva: 1977. máj. 31. Összeáll.: Stauder Mária. ItK. 1977. 81. évf. 4–6. sz. 703–747. l.

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1971–1975. I. A középkori kéziratosság bibliográfiája. Összeáll. és bev.: Fodor Adrienne – Madas Edit. MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 82–91. l.

A magyar levéltári irodalom bibliográfiája 1974-ben. LK. 1976. 47. évf. 1. sz. 160–164. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke (1976. július–augusztus–szeptember). PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 233–235. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke (1976 október–november–december) PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 221–223. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. (1977. január–február–március.) PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 254–257. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke, 1977. ápr.–május–június. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 257–259. l.

A Magyar Művészettörténeti Irodalom Bibliográfiája. 1974. Összeáll.: Vadász Erzsébet. MüÉ. 1977. 26. évf. 1. sz. 68–103. l.

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870. Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfiájához. (Szerk.: Sándor István.) Bp. 1977. Akadémiai K. 1165 l.

Magyarok. 1945–1949. Repertórium. (Szerk.: Korompainé Szalacsi Rácz Mária. Bev. tanulm.: Kovács Kálmán.) [Közread. a Debreceni Egyetemi Könyvtár.] [Debrecen] 1976. XVIII, 57. l. (Tiszántúli időszaki kiadványok repertóriumai 3.)

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. (1975. január 1. – december 31.) Összeállították: Rozsnyói Ágnes és Gyivicsán Mária. Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1198–1268. l.

Magyar Tudományos Akadémia, *Földrajztudományi Kutató Intézet.* A – munkatársainak publikációs tevékenysége. 1952–1976. Összeáll.: Simonfai Lászlóné, Turchányi Sándorné. Bp. 1976. IV, 131 l.

Nagy Dezső: Ajánló bibliográfia a magyar munkáshagyományok kutatásához. Bp. 1977. Szakoktatási Pedagógiai Int. 110 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc.* BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 511–512. l.

Nagy Lajos: Néhány gondolat a nemzetközi jellegű általános jogi bibliográfiákról. ÁJ. 1977. 2. sz. 275–277. l.

A Nagy Október magyar nyelvű irodalma (Ajánló bibl.), Bp. 1977. Kossuth K. 111 l. – Ismerteti: *Bényei Miklós.* Kts. 1977. 27. évf. 9. sz. 563. l.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója. *(Válogatott bibliográfia)* Bp. 1977. Országos Pedagógiai Intézet. 77 l. (Pedagógus továbbképzés könyvtára.)

Reguli Ernő: Latin-Amerika bibliográfiája. Bp. 1977. FÖSZEKvt. 331 l. – Ismerteti: *Pálvölgyi Endre.* Kts. 1977. 27. évf. 11. sz. 690–691. l.

[MTA] Az Osztály akadémikusainak 1975. évi publikációi. A II. Osztály akadémikusainak 1975. évi publikációs jegyzéke. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 163–175. l.

A sajtóval foglalkozó magyar irodalom bibliográfiája. Összeáll.: B. Juhász Erzsébet. MS. 1977. 18. évf. 3–4. sz. 127–129. l.

Somogyról szóló repertórium (1977. I. félév). Összeáll.: Sipos Csaba. Somogy, 1977. 3. sz. 124–128. l.

Sopron bibliográfiája az 1976. évre. Összeáll.: Hiller István-Mastalirné Zádor Márta. SSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 176–192. l.

Szabó Ervin bibliográfia. (Egybegyűjt.: Remete László, Pataki Ferenc) Bp. SZEKvt. 122 l. Ismerteti: ÉlIr. 1977. 21 évf. 35. sz. 7. l. *Zirc Péter.* Kts. 1977. 27. évf. 10. sz. 627–628. l.

Tájékoztató a külföldi közgazdasági irodalomról. Mutatók. 1956–1975. „A" referátumok sorozathoz. Bp. 1977. Marx Károly Közgazdasági Egyetem Központi Könyvtára 627 l.

A Társadalomtudományi Közlemények Repertóriuma (1971–1976). Melléklet. TtKözl. 1977. 7. évf. 1. sz.

Válogatott bibliográfia az 1977. első felében megjelent közművelődési tárgyú cikkekből. Kultúra és Közösség, 1977. 4. sz. 130–150. l.

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium 1976. április 1. – június 30. Összeáll.: Dalmi

Kálmánné – Takács Miklós. VSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 307–316. l.

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1976. július 1. – szeptember 30. Összeállította.: Dalmi Kálmánné – Takács Miklós. VSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 470–478. l.

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium 1976. október 1. – december 31. Összeállította.: Dalmi Kálmánné–Takács Miklós. VSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 611–621. l.

Ismertetések

Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány indexe. 1840–1970. Szerkesztette: Darabos Pál, Domsa Károlyné és Sz. Garai Judit. 1–3. köt. Bp. 1975. XVII, 1241 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 73–75. – Ismerteti: *V. Kovács Sándor.* MT. 1977. 22. köt. 5. sz. 397–399. l.

Alphabetical Catalogue of the Books and Pamphlets of the International Institute of Social History. Amsterdam, 1970. (A nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet alfabetikus könyv- és röpiratkatalógusa.) Ismerteti: *Sipos Péter.* NMTÉvk. 1977. 241–242. l.

Arató Antal–Szász Andrásné: A Szolnok megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1868–1972.). Szolnok, 1976. 235 l., 26 tbl. – Ismerteti: *Páldy Róbert.* Kts. 1977. 27. évf. 5. sz. 306–307. l.

Bánó Zsuzsa: Celldömölk irodalma. Celldömölk, 1976 (1977). – Ismerteti: *Páldy Róbert.* Kts. 1977. 27. évf. 11. sz. 689–690. l.

Benda Kálmán: Helytörténeti kiadványok. (Történeti irodalom ismertetése) Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1131–1150. l.

Békés megye sajtóbibliográfiája és a Kner-kiadványok – Ismerteti: *Haiman György.* BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 522–524. l.

Bibliográfia és forrásjegyzék. Összeáll. és szerk.: Sinay Jenő. Győr, 1976. 224 l. – Ismerteti: *Katona Jenő.* Kts. 1977. 27. évf. 3. sz. 180. l.

Bibliografie ceskoslovenské hungaristiky (A csehszlovák hungarisztika bibliográfiája) Összeáll. és a kiadásra elkészítette: Richard Prazák. Brno, 1971. 98 l. – Ismerteti: *Fried István.* MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 99–100. l.

Bibliografie ceskoslovenské hungaristiky za léta 1969–1971. (A csehszlovákiai hungarisztika bibliográfiája, 1969–1971), Szerk.: Richard Prazák és Marta Romportlová, Frantisek Koukola közreműködésével. Brno, Universita J. E. Purkyné. 1974. 108 l. Materiály k dejinám a kulture Strední a Jihovychodní Evropy 4. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 828 l.

Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique Hongroise 1969–1973. Bp. 1975. Akadémiai K. – Ismerteti: *ifj. Gazda István* TechSz. 1977. IX. 48–50. l.

Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830–1970. Band I. Ungarisch, Herausgegebenen von Wolfgang Schlachter und Gerhard Ganschow. München, 1976. XLIX, 1074 l. – Ismerteti: *Kiss Jenő.* MNy. 1977. 73. évf. 3. sz. 362–366. l.

Dénes Pálné–Pethő Gyula: Körmend bibliográfiája. 1976. 147 l. – Ismerteti: *Vajda Kornél.* Kts. 1977. 27. évf. 10. sz. 628–629. l.

Egy külföldi egyetemtörténeti bibliográfia – s magyar vonatkozásai. (Bibliographie zur Universitätgeschichte. Verzeichnis der im Gebiet der BRD 1945–1971 veröffentlichten Literatur.) Bearb. von Edwin Stark. Freiburg–München, 1974. 316 l. Ismerteti: *Végh Ferenc.* PSz. 1977. 27. évf. 9. sz. 851–853. l.

A finnugor népek irodalmának bibliográfiája. Összeállította: Jávori Jenő. Bp. 1975. 631 l. – Ismerteti: *A. Molnár Ferenc.* FK. 1977. 23. évf. 1. sz. 107–110. l.

Kókay György: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849. Szerk.: Vargha Kálmán és V. Windisch Éva. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó. 925 l. – Ismerteti: *Fenyő István.* ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 264–267. l.

Komárom megye a sajtóban. 1965–1970. Válogatott repertórium. (Szerk. Tapolcai Ernőné. [Közrem.] Halmosi Józsefné.) [Kiad. a Tatabánya, Megyei Könyvtár.] Tatabánya, 1976. XVII, 306 l. – Ismerteti: *Péter László.* Kts. 1977. 27. évf. 4. sz. 245–246. l.

V. I. Lenin Összes műveinek címmutatója. Összeáll.: Valkó Ödönné, Vida Sándor. Bp. 1976. FŐINFORM. Soksz. 232 l. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolája Könyvtárának bibliográfiai füzetei. 4. sz. Ismerteti: *Bényei Miklós.* Kts. 1977. 27. évf. 3. sz. 179. l.

A magyar könyvtörténetírás irodalma. Ajánló bibliográfia. 1976. Székesfehérvár, 199 l. – Ismerteti: *Somkuti Gabriella.* Kts. 1977. 27. évf. 6. sz. 371–372. l.

Magyarországi irodalom idegen nyelven. 1945–1968. Bp. – 1975. OSzK. 797 l. – Ismerteti: *Iszlainé Merkovszky Erzsébet.* Kts. 1977. 27. évf. 5. sz. 307–308. l.

Karl Marx és *Friedrich Engels* Művei címmutatója. Politikai Főiskola Közleményei, 1976. 15. évf. 2. sz. 3–131. l. – Ismerteti: *Bényei Miklós.* Kts. 1977. 27. évf. 3. sz. 179. l.

Pálmai Magda: Gondolat (1935–1937) repertórium. Bp. 1976. A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzete. B. sor. 7. sz. 94 l. – Ismerteti: *Katona Jenő.* Kts. 1977. 27. évf. 6. sz. 370. l.

A Statisztikai Szemle új repertóriuma (1963–1972). Bp. 1975. Statisztikai K. 115 l. – Ismerteti: *Fogarassy Miklós.* Kts. 1977. 27. évf. 6. sz. 372. l.

Staud Géza: Magyar színháztörténeti bibliográfia. I–II. Bp. 1975–1976. Színháztört. Int. 469, 403 l. Ismerteti: – *Kovács József László:* SSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 281–284. l.; Székely György: IT. 1977. 59. évf. 1. sz. 268–272. l.

Stummvoll, Josef: Technikgeschichte und Schrifttum. Kurze Einführung in die Probleme der Geschichte der Technik und bibliographische Dokumentation der Fachliteratur. Wien 1975. 120 l. – Ismerteti: *D. Szemző Piroska.* MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 209–210. l.

Levéltári leltárak, repertóriumok

Borsa Iván: Az Országos Levéltár filmtárának 1976. évi gyarapodása. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 385–403. l.

A Forgách családi levéltár. Repertórium. Összeáll.: Pap Gáborné, Pataky Lajosné. Bp. 1977. Magyar Országos Levéltár. 200 l., 2 t. (Levéltári leltárak 69.)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Ungarische Akten. Tematikus repertórium. Összeállította: Buzási János. Bp. 1977. Magyar Országos Levéltár. 204 l. (Levéltári leltárak 70. sz.)

A helytörténetírás levéltári forrásai. [Szerk.: Komoróczy György.] Debrecen. 3. 1944–1971. Szerk.: Gazdag István. 1976. 529 l. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár közleményei 9.)

Kisebb családi és személyi fondok. P szekció. 4. köt. Repertórium. Összeáll.: Pap Gáborné, Pataky Lajosné. Bp. 1976. Magyar Országos Levéltár. 227 l., 3 t. (Levéltári leltárak 65.)

Komjáthy Miklós: A somogyi konvent II. Ulászlókori oklevelei az Országos Levéltárban. (ötödik közlemény) SMM. 1977. 3–10. l.

Magyar Országos Levéltár R szekció. Az 1526 utáni gyűjtemény. Repertórium. Összeáll.: Iványi Emma. ([Közrem.] Ny. Straub Éva, Jancsik Vilma, Dávid Lászlóné.) Bp. 1977. 337 l. (Levéltári leltárak 67.)

Levéltárügy, levéltártörténet

Balázs Péter: A Levéltári Tanács 1975–1976. évi munkája. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 235–240. l.

Barcza Tibor: Egy 111 éves iratkezelési szabályzat. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 307–309. l.

Bogdán István: A levéltári anyag használatának növekedése a II. világháború után. LK. 1976. 47. évf. 1. sz. 3–23. l.

Borsa Iván: A technikai fejlesztés feladatai. (Levéltári-technikai kérdések.) LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 347–358. l.

Dóka Klára: Az Országos Vízügyi Levéltár munkájáról. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 273–278. l.

Ember Győző: Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1973-ban végzett munkájáról. LK. 1975. 46. évf. 2. sz. 325–352. l.

Ember Győző: Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1974-ben végzett munkájáról. LK. 1976. 47. évf. 1. sz. 126–158. l.

Ember Győző: A levéltári forrásközlés apparátusa. LK. 1975. 46. évf. 2. sz. 203–221. l.

Feiszt György–Tóth Gabriella: A tanácsi irattárak ellenőrzésének tapasztalatai Vas megyében. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 21–28. l.

Feiszt György–Tóth Gabriella: A termelőszövetkezeti irattárak ellenőrzésének tapasztalatai Vas megyében. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 279–287. l.

Kállay István: A Levéltári Szemle. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 267–271. l.

Nagy Domokos Imre: A Berhidai Archívum per 1844–1846. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 107–115. l.

Nékám Éva: Nógrád megyei statútum levéltárrendezéséről 1803-ból. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 115–166. l.

Pap Gáborné: Az Országos Levéltár ügyvitele 1874–1912. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 311–318. l.

Péterváry László Béla: Az archiválás mikrofilmek megóvásának technikai kérdései. Könyvtári Figyelő, 22. évf. 1976. 6. sz. 555–559. l.

Sárközi Zoltán: Varga Endre, a magyar gazdasági levéltárak megszervezésének egyik úttörője. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 319–323. l.

Schneider Miklós: Peremlyukkártya mint tematikus segédlet. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 95–101. l.

Szerényi Imre: A pártarchívumok szerepe a honismeret művelésében. Honismeret, 1977. 6. sz. 25–26. l.

Tömöry Márta: Thallóczy Lajos és az Országos Levéltár. LK. 1976. 47. évf. 1. sz. 25–60. l.

Vargyai Gyula: A bécsi levéltárak Magyarországgal kapcsolatos gyűjteményeinek hadtörténeti vonatkozásai az 1930-as években. HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 611–628. l.

Ismertetések

Archívum 1–5. A Heves megyei Levéltár Közleményei. Szerkeszti: Kovács Béla. Eger, 1973–75. – Ismerteti: *Vass Előd.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 229–233. l.

Fővárosunk. Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai VIII. Budapest, 1976. – Ismerteti: *F. Gy.* ÁI. 1977. 27. évf. 8. sz. 763–764. l.

Leblancné Kelemen Mária: A zentai Történelmi Levéltár Tájékoztató Közlönye 1975–1976. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 127–134. l.

Szögi László: A Budapesti Műszaki Egyetem Levéltára. Repertórium I. 1846–1960 (1967), Bp. 1975. Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könytára, Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 24. sz. – Ismerteti: *Koroknai Ákos.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 211–212. l.

Könyvtárak, könyvtári katalógusok, könyvtárügy

Antik újdonság az Országos Széchényi Könyvtárban. Nsz. 1977. 35. évf. 281. sz. 7. l.

Apor Éva: A 150 éves Akadémiai Könyvtár jubileuma. MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 72–74. l.

Apor Éva: The 25th Anniversary of the Oriental Collection of the Hungarian Academy Library. AO. 1977. Tom. 31. fasc. 2. 261–262. l.

Berza László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteménye. Honismeret, 1977. 6. sz. 51–55. l.

Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből. (szerk.: Rejtő István) Bp. 1976. MTA. Könyvtára, 63 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. 2. (77) új sorozat. (Kny. a Magyar Tudomány 1976. évf. 9. számából.)

Győre Pál: Információ és könyvtári hálózatok szervezésének néhány jellegzetessége a nyugati országokban. Tudományos Műszaki Tájékoztatás, 1976. 23. évf. 12. sz. 514–519. l.

Hajdú Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak. 1827–1944. Szeged, 1977. 286 l., 4 db. mell. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 20.)

Havasi Zoltán: Az Akadémiai Könyvtár jubileumi kiadványai. MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 74–77. l.

Havasi Zoltán: Hagyomány és újat építés. 175 éves az Országos Széchényi Könyvtár. Kts. 1977. 27. évf. 9. sz. 507–510. l.

[*Bükyné*] *Horváth Mária:* Az Akadémiai Könyvtár kurrens külföldi periodikum állománya az 1970-es években. A hazai akadémiai kutatás szakirodalmi információ igénye. Bp. MTA Könyvtára, 1977. 78 l.
(A Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtárának közleményei. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. U. S. 3/78.)

Horváth Pál: Kultur- und rechtsgeschichtliche Rolle der „Hauptstädtischen Frank Bibliothek". Bp. 1977. ELTE 28 l.

Kemény G. Gábor: A régi „Hírlapkönyvtár"-tól a legnagyobb magyar sajtógyűjteményig. Honismeret, 1977. 6. sz. 75–77. l.

Könyvtár és kutatás. (Köpeczi Béla előadása a Magyar Könyvtárosok Egyesületének legutóbbi közgyűlésén.) MH. 1977. 10. évf. 277. sz. 6. l.

Könyvtári és tájékoztatási tárgyszójegyzék. Tézaurusz-tervezet. (Összeáll.: Horváth Magda, Kövendi Dénes.) [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1976. Házi soksz. XVIII, 187 l.

Ligeti Lajos: Az Akadémia Könyvtára és az orientalisztika. MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 3–31. l.

Mátyás István: Régi magyar nyomtatványok, térképek, kéziratok. Csaknem kétszáz antik ritkaság Győrben. N. 1977. 105. évf. 224. sz. 5. l.

Mészáros István: A Széchényi-gyűjtemény katalógusa. MP. 1977. 2. sz. 257–264. l.

Országos Széchényi Könyvtár, Reguly Antal Tudományos Könyvtár, Zirc. A zirci Reguly Antal Műemlék Könyvtár. Bp. 1977. 23 l. ill. ua.: német nyelven is.

Pajkossy György: A 175 éves Országos Széchényi Könyvtár. Budapest, 1977. 15. évf. 12. sz. 21–25. l.

Pajorin Klára: T. A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár Ritkasággyűjteménye. 1976. Vol. XXII. No. 2–3. 111–137. l.

Pernesz Gyula: A könyvtárak és a honismereti mozgalom együttműködése Győr-Sopron megyében. Honismeret, 1977. 6. sz. 56–58. l.

Ritoókné Szalay Ágnes: Az Akadémia Könyvtárának Régikönyv-gyűjteménye. MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 14–24. l.

Rózsa György: Könyvtár és dokumentáció egysége a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában. Tudományos Műszaki Tájékoztatás, 1977. 24. évf. 1. sz. 15–18. l.

Rózsa György: Nemzetközi kapcsolatok és az Akadémiai Könyvtár. MN. 1977. 33. évf. 206. sz. 8. l.

Rózsa György–Rejtő István: Tudományos Munka az Akadémiai Könyvtárban. [Riporter]: Végh Ferenc. Kts. 1977. 27. évf. 6. sz. 320–324. l.

Ruffy Péter: Az evangélikus egyház nemzeti kincsei. (Könyv és kézirat-gyűjtemény) MN. 1977. 33. évf. 244. sz. 9. l.

Sallai István: A szovjet könyvtárügy 60 éve és hatása a magyar közművelődési könyvtárügyre. Könyvtári Figyelő, 1977. 23. évf. 5–6. sz. 459–468. l.

Simay Norbert: Bemutatjuk a Széchényi Könyvtár plakát- és kisnyomtatvány gyűjteményét. Kts. 1977. 27. évf. 3. sz. 135–139. l.

K. K.: Száz év. Könyvtár a közoktatásért. (Országos Pedagógiai Könyvtár.) N. 1977. 105. évf. 293. sz. 3. l.

Százéves a Somogyi Könyvtár. Dokumentumok. (Szerk.: Péter László) Szeged, 1977. 80 l. Csongrád megyei könyvtári füzetek. 5.)

Szilágyi Ferenc: Hungarikák a British Museumban. (Csokonai, Kölcsey, Széchenyi.) MN. 1977. 33. évf. 225. sz. 9. l.

Szilágyi Ferenc: Hungarikák a British Museumban. (Vörösmarty, Petőfi és Kossuth.) MN. 1977. 33. évf. 228. sz. 4. l.

Végh Ferenc: Az Országos Széchényi Könyvtár mint műhely. Kts. 1977. 27. évf. 9. sz. 511–515. l.

Vértesy Miklós: Könyv- és könyvtártörténet. Módszertani útmutató kezdő kutatók számára. [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és módszertani Központ. Bp. 1977. NPI. 55 l.

Ismertetések

Bibliotheca Corviniana. (Összeáll., tanulmány és jegyz.: Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára.) [2. jav. kiad.] Bp. 1976. M. Helikon – Európa – Corvina. 320 l. ill.– Ismerteti: *Wehli Tünde:* ArsH. 1877. 5. ért. 2. sz. 349–351. l.

Könyv és Könyvtár X. Debrecen, 1976. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. Szerk.: Csüry István.) Debrecen, 1975. 245 l. – Ismerteti: *Fülöp Géza.* MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 197–199. l.

Körmendy Kinga: A Széchenyi-gyűjtemény. Bp. MTA 1976. 260 l. – Ismerteti: *Katona Jenő.* Kts. 1977. 27. évf. 1. sz. 51. l.

Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek. Országos Gyarapodási Jegyzék. 1975. 1. sz. Szerk.: Kondor Imréné. 1976. Országos Széchényi Könyvtár. – Ismerteti: *Batári Gyula.* MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 206–207. l.

Zsámboki László: A selmeci műemléki könyvtár. Miskolc, 1976. 73 l. – Ismerteti: *Somkuti Gabriella.* Kts. 1977. 27. évf. 4. sz. 243–244. l.

Múzeumok, múzeumügy

Jubilál a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár. (Alapításának 175. évf.) MH. 1977. 10. évf. 233. sz. 6. l.

Kókay György: A nemzettel együtt született. (Jubilál a Magyar Nemzeti Múzeum.) MH. 1977. 10. évf. 237. sz. 6. l.

Konrádyné Gálos Magda: Nyugat Irodalmi Emlékmúzeum. Budapest, 1977. 15. évf. 12. sz. 18–20. l.

Korek József: A jubiláló Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1977. 15. évf. 12. sz. 26–29. l.

Korek József: 175 éves a Nemzet Múzeuma. ÉlT. 1977. 32. évf. 39. sz. 1219–1222. l.

A Magyar Nemzeti Múzeum. [Ismertető.] (Szerk. Fülep Ferenc.) Bp. 1977. Corvina. 353 l., ill. –Ismerteti: *M. L.:* Könyv a jubiláló Magyar Nemzeti Múzeumról. N. 1977. 105. évf. 216. sz. 5. l.

Nemzeti Múzeum Európa legjobbjai között. (Előadás a jubiláris tudományos ülésen.) MN. 1977. 33. évf. 234. sz. 5. l.

M. T.: Öntödei emlékek múzeuma. MN. 1977. 33. évf. 293. sz. 9. l.

Rózsa György: A Történelmi Képcsarnok legszebb festményei. Bp. 1977. Helikon Corvina K. 36 l., 27 t. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei.)

ua.: orosz nyelven: Lucssie proizvedenija Isztoricseszkoj Kartinnoj Galerei.
ua.: francia nyelven: Les plus beaux tableaux de la Galerie Historique.
német nyelven: Die schönsten Gemälde der Historischen Bildergalerie.
angol nyelven: Selected painting of the Historical Gallery.

175 éves a Nemzeti Múzeum és a Széchényi Könyvtár. A Munka Vörös Zászló Érdemrendjével tüntették ki a két intézményt. N. 1977. 105. évf. 233. sz. 1,5. l.

Szikossy Ferenc: Az új- és legújabb kori történeti muzeológia helyzete. MMMKözl. 1977. 1. sz. 19–26. l.

Tamás István: 175 év történelem. (Magyar Nemzeti Múzeum.) Nsz. 1977. 35. évf. 238. sz. 13. l.

Theisler György: Plakátművészeti ritkaságok a Munkásmozgalmi Múzeum gyűjteményében. Művészet, 1977. 18. évf. 3. sz. 2–5. l.

Lexikonok, szótárak

Katonai értelmező szótár. (Szerk.: Tóth Lajos, Móricz Lajos, Kovács József.) 2. átd., bőv. kiad. Bp. 1976. [1977]. Zrínyi K. 254 l., ill.

Magyar Néprajzi Lexikon. 1. köt. A–E. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Bp. 1977. Akadémiai K. 752 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 11. sz. 880. l.

Magyar-orosz katonai szótár. Szerk. biz. vez.: Tóth Lajos. Bp. 1977. Akadémiai K. 1177 l.

Saád József: Magyar-orosz, orosz-magyar urbanisztikai szógyűjtemény Szerk.: [Közread. a] Városépítési Tudományos és Tervező Intézet. [Bp. 1977. Házi soksz.] 79 l.

Ortutay Gyula: A New Encyclopedia of Ethnography. NHQ. 1977. Vol. XVIII. No. 68. 161–165. l.

Pedagógiai Lexikon. II. kötet. G–K. Főszerk.: Nagy Sándor. Bp. 1977. Akadémiai K. 496 l. Ismerteti: *Bereczki Sándor.* Módszertani Közlemények. 1977. 17. évf. 5. sz. 316 l., MT. 1977. 22. köt. 10. sz. 799. l.

Világirodalmi kisenciklopédia. Szerk.: Köpeczi Béla, Pók Lajos. Bp. Gondolat. 1. köt. (A–L.) 1976. 683 l., ill.

Világirodalmi lexikon. (Főszerk.: Király István.) 5. köt. Bp. 1977. Akadémiai K. 895 l. Ismerteti: *Bajomi Lázár Endre.* MN. 1977. 33. évf. 282. sz. 7. l.

Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti lexikon. (Szerk.: Ladányi Sándor). Bp. 1977. A Magyarországi Református Egyházi Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 712 l.

Ismertetések

Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon. Főszerkesztő: Bíró Vera. Bp. 1976. Kossuth K., 421 l. – Ismerteti: *Fekete Gézáné.* MT. 1977. 22. köt. 9. sz. 714–715. l.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai K. 1. köt. 1967., 1142 l. 2. köt. 1970. 1111 l., 3. köt. 1976. 1230 l. – Ismerteti: *Molnár József.* MT. 1977. 22. köt. 12. sz. 955–957. l.; *Fülöp Lajos.* HSz. 1977. 5. évf. 2. sz. 62–63. l.

Munkásmozgalomtörténeti Lexikon, 2. jav. és bőv. kiadás. Bp. 1976. Kossuth, 217 l. – Ismerteti: *Szilágyi János.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 410–412. l.

Pedagógiai Lexikon I. köt. A–F. Főszerk.: Nagy Sándor. Bp. 1976. Akadémiai K. 528 l. Ismerteti: – *Bereczki Sándor.* Módszertani Közlemények, 1977. 17. évf. 4. sz. 253–254. l.; *Fekete József.* PSz. 1977. 27. évf. 9. sz. 839–841. l.; *Sarkadi László:* Abélard-tól Kyoto Daigakuig. A Pedagógiai Lexikonról félidőben. Nsz. 1977. 35. évf. 240. sz. 7. l.

Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár. A–C. Bukarest, 1975. Kriterion. Ismerteti: – *Beke György:* Szabó T. Attila évszázadai. (Gondolatok az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárról, jelentőségéről.) MN. 1977. 33. évf. 291. sz. 11. l.; *Cseres Tibor:* A magyar nyelv aranybányája. IT. 1977. 59. évf. 1. sz. 185–200. l.

Gyűjteményes munkák, évkönyvek

Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. Heckenast Gusztáv. Bp. 1972. szept. 12–15. Bp. 1977. Akadémiai K. 535 l.
(Az egyes cikkek külön is szerepelnek)

Gyomai tanulmányok. (Szerk.: Szabó Ferenc. [Bev.] Megyeri Sándor. Kiad. a Gyoma, [Községi] Tanács.) Gyoma, 1977. 657 l., 8 t., 1 térk. mell.

A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. III. Szerk.: Gazdag István Debrecen 1976. Hajdú-Bihar megyei Levéltár, 208 l.

Iskolatörténeti tanulmányok. (Szerk.: Somos Lajos. [Közread. a] Heves [megye], Megyei Tanács, Művelődésügyi Osztály; Magyar Pedagógiai Társaság, Heves Megyei Tagozat.) Eger, 1977. Verseghy F. Megyei Kvtár. 205 l.

Kállai Gyula: Helyünk a világban. (Cikkgyűjtemény.) Bp. 1977. Akadémiai K. 188 l. Ismerteti: *Boday Pál:* Helyünk a világban. Gondolatok Kállai Gyula könyvéről. MH. 1977. 10. évf. 300. sz. 4. l.

(Az egyes cikkek külön is szerepelnek.)

A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. (Szerk.: Kiss Endre, Nyiry János Kristóf) Bp. 1977. Kossuth K. 471 l.

(Az egyes tanulmányok külön is szerepelnek.)

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1977. (szerk.: szerkesztőbizottság) Kiad.: Az MSzMP KB Párttörténeti Intézete. MSzMP Politikai Főiskola. Bp. 1977. Kossuth K. 294 l. Ismerteti: *Szabó Dániel.* Nsz. 1977. 35. évf. 104. sz. 7. l.; *Szabolcs Ottó:* Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Ttan. 1977. 22. évf. 3. sz. 28–29. l. *Székely Gábor.* TáSz. 1977. 32. évf. 4. sz. 107–109. l.

(Az egyes tanulmányok külön is szerepelnek.)

Népi kultúra – népi társadalom. Folclorica et ethnographica. Szerk.: Ortutay Gyula. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve IX. Bp. 1977. Akadémiai K. 389 l.

Nógrád megyei múzumok évkönyve. 1977. III. évfolyam. (Szerk.: Domonkos Alajos) (Palóckutatás. Az 1976. dec. 12–13-án Salgótarjánban tartott tudományos konferencia anyaga.) Balassagyarmat, 1977. Nógrád megyei múzeumok igazgatósága. 398 l.

Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 8. sz. (Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 1977. Somogyi Levéltár, 40 l. – Ismerteti: *Molnár László.* Somogy, 1977. 4. sz. 109–112. l.

Szentesi tanulmányok. Az 1975. évi honismereti napok előadásai. Szerk.: Péter László. Csongrád megyei könyvtári füzetek, 8. Szeged, 1977. 100 l.

Történeti statisztikai tanulmányok. 3. (Szerk.: Ember Győző, Dányi Dezső, stb.) Bp. 1977. KSH Könyvtára, Magyar Országos Levéltár, 348 l.

Történeti tanulmányok a Vas- és Villamosenergiaipari Dolgozók Szakszervezetének 100 éves történetéről. (A tanulmányokat írták: *Fonó Zsuzsa, Hetés Tibor, Karsai Elek, Teleki Éva, Weltner Mariann*) Bp. 1977. Táncsics K. 101 l. Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete.

„Az újnak tenni hitet" Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. V. (Szerk.: Illés László és József Farkas) Bp. 1977. Akadémiai K. 650 l. Irodalom – szocializmus.

Zalai Gyűjtemény. (Szerk.: Degré Alajos, stb.) 6. Régészeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1976. Zala megyei Levéltár. 222 l.

Ismertetések

Bács-Kiskun megye múltjából. I. A Bács-Kiskun megyei Levéltár kiadványai II. Kecskemét, 1975. 251 l.– Ismerteti: *Leblancné Kelemen Mária.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 213–217. l.; *Gazdag István.* Forrás, 1977. 9. évf. 5–6. sz. 92. l.

Battonyai Füzetek. 21. sz. Emlékkönyv. – Ismerteti: *Szűcs Gyula.* BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 524–526. l.

A Borsodi Történelmi Évkönyv V. kötete. Szerk.: Deák Gábor és Román János. Miskolc, 1976. – Ismerteti: *Bozsik Sándorné.* BSz. 1977. 22. évf. 1. sz. 93–94. l.; *Jároli József.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 208–209. l.

Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve XXII–XXIII. Bp. 1971, 1973. 443, 288 l. – Ismertetés: AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 1–2. 299. l.

Egyetemes történeti tanulmányok. (Szerk.: Tokody Gyula. Debrecen, 1974. Kossuth Lajos Tudományegyetem, 85 l. AUDhist. XIX.) Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1183–1184. l.

Folia Historica 3. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Szerk. biz.: Bánkuti Imre, Rózsa György, Szakály Ferenc, Tamás István. Bp. 1975. 238 l., 8 tb. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 395–396. l.

Demográfiai Évkönyv, 1974. Bp. 1975. – Ismerteti: *Cseh-Szombathy László.* Szociológia, 1977. 1. sz. 131–134. l.

A Hajdú-Bihar megye Levéltár Évkönyve II. Szerk.: Gazdag István. Debrecen 1976. – 195 l. Ismerteti: – *Dankó Imre.* Alföld, 1977. 28. évf. 4. sz. 95 l.; *Gyarmati Zsigmond.* SzSzSz. 1977. 12. évf. 1. sz. 140–143. l.;

Leblancné, Kelemen Mária, LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 217–220. l.

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV. Szerk.: Szabadfalvi József. Miskolc, 1975. 616 l. – Ismerteti: *Dankó Imre.* BSz. 1977. 22. évf. 1. sz. 94–96. l.

A Közlekedési Múzeum harmadik Évkönyve (1974–1975) Ismerteti: *Szitár László.* TechSz. 1977. IX. 27–30. l.

A Levéltári Közlemények jubiláló kettős kötete. Ismerteti: *Pecze Ferenc.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 221–227. l.

A Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyve 1975. – Ismerteti: *Korompai Gáborné.* Kts. 1977. 27. évf. 4. sz. 242–243. l.

Nógrádi évszázadok. (Szerk.: Schneider Miklós.) Salgótarján 1976. (Történelmi olvasókönyv helytörténeti kiadványa.) – Ismerteti: *Farkas József.* LSz. 1977. T.i. Nsz. 1977. 35. évf. 36. sz. 7. l.

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1972. (Bp. 1975. 425 l.) – Ismerteti: *Kulcsár Péter.* MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 78–80. l.

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1973. Bp. 1976. 341 l. – Ismerteti: *Szabó Sándor.* Kts. 1977. 27. évf. 6. sz. 364. l.

Réthly Antal emlékkönyv. Bp. 1975. – Ismerteti: *ifj. Gazda István.* TechSz. 1977. IX. 53. l.

Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 5–6. sz. Kaposvár, 1974–1975. – Ismerteti: *Érszegi Géza.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 201–203. l.

Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 7. sz. Kaposvár 1976. 360 l. – Ismerteti: *Farkas József.* LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 366–369.; *Molnár László.* Somogy, 1977. 1. sz. 118–121. l.

Somogyi Honismereti Híradó, 1976. 1–3. sz. – Ismerteti: *Ernszt Árpád.* Somogy, 1977. 3. sz. 119–122. l.

Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei. X. Szerkesztette: Kiss Lajos. Debrecen, 1975. 261 l. Ismerteti: *Somos Lajos.* MP. 1977. 2. sz. 305–308. l.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 1919–1945. Kiad. a Csongrád megyei Levéltár, Szeged, 1977. – Ismerteti: *Ruszoly József.* Somogyi Könyvtári Műhely, 1977. 1–4. sz. 57–59. l.

Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből. Bp. 1975. 438 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Lóránt.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 164–167. l.

Marxizmus–leninizmus

Források, szövegek

Marx, [Karl]: Gazdaság-filozófiai kézirat 1844-ből. 3. kiad. Bp. 1977. Kossuth K. 320 l. (MLKK, 27.)

Marx, Karl Gondolatok. (Marx kéziratos hagyatékából). (Dokumentum.) TáSz. 1977. 32. évf. 4. sz. 56–62. l.

Marx, Karl–Engels, Friedrich művei. 38. köt. Levelek. 1891–1892. Bp. Kossuth K. 1977. XII, 708 l., 2 t.

Marx, (Karl)–Engels, (Friedrich)–Lenin, (V.[lagyimir] I.[ljics]): A proletár nemzetköziségről. [*Szemelvénygyűjtemény.*] [Bp.] 1977. Kossuth K. 387 l. (MLKK, 28.)

Marx, (Karl)–Engels, (Friedrich)–Lenin, (V.[lagyimir] I.[ljics]): Szemelvények Marx, Engels, Lenin műveiből. Olvasókönyv az általános és középiskolák tanulói számára. (Vál.: Szabolcs Ottó, Szebenyi Péter.) Bp. 1977. Tankönyvkiadó. 302 l.

Lenin, (V.[lagyimir] I.[ljics]): összes művei. 48. köt. Levelek. 1910. november–1914. július (2. kiad.) Bp. Kossuth K. 1976. XIII, 519 l., 2 t.

Lenin, (V.[lagyimir] I.[ljics]): összes művei. 50. k. Levelek. 1917 október – 1919 június. Bp. 1977. Kossuth K. 628 l.

Lenin, (V.[lagyimir] I.[ljics]): Mi a teendő? Mozgalmunk égető kérdései. [3. kiad.] Bp. 1977. Kossuth K. 328 l. (MLKK, 11.)

Lenin, (V.[lagyimir] I.[ljics]): A proletárforradalom és a renegát Kautsky. + (Mellékletek: Tézisek az alkotmányozó gyűlésről. + Vandervelde új könyve az államról. [Bp.] 1977. Kossuth K. 179 l. (MLKK, 14.)

Lenin, (V.[lagyimir] I.[ljics]): A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. Bp. 1977. Kossuth K. 210 l. (MLKK, 17.)

Lenin, (V.[lagyimir] I.[ljics]): A szocializmus építéséről. [Válogatott írások.] Bp. 1976. Kossuth K. 442. l.

Lenin, (V.[lagyimir] I.[ljics]): válogatott művei. I–III. (Bp.) 1977. Kossuth K. l.: 610 l., 1 t.; 2.: 503 l.; 3. 531 l.

Lenin V. I.: Vázlatos terv és anyag egy Rosa Luxemburg – „A tőkefelhalmozás" című könyvével foglalkozó munkához. Tájékoztató, 1977. 1. sz. 131–139. l.

Lessner, Friedrich: Én vittem nyomdába a Kommunista Kiáltványt. [Visszaemlékezések, cikkek, levelek.] Bp. 1977. Kossuth K. 297 l., 15 t. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Egy német munkás Marx környezetéből. Nsz. 1977. 35. évf. 253. sz. 7. l.

Olvasókönyv a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus tanulmányozásához. (Összeáll.: Szőnyi Miklósné.) [Kiad. a] (Magyar Szocialista Munkáspárt, Budapesti Bizottsága Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem, Filozófia Tanszék.) Bp. 1977. Kossuth K. 659 l.

Feldolgozások

Ancuta, Dimitrie: A munkásosztály szerepe a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom kialakításának folyamatában. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 198–203. l.

Ágh Attila: Antropológia és metodológia a „Grundrisse Bevezetésé"-ben. Tájékoztató, 1977. 6. 111–141 l.

Ágh Attila: Feuerbach és az ifjúhegeliánus mozgalom. MFSz. 1977. 21. évf. 6. sz. 615–634. l.

Ágh Attila: Marxista emberfogalom és művelődés. Kultúra és Közösség, 1977. 2. sz. 77–89. l. – Ismertetés: TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 113–114. l.

Ágoston László: A tudományos-technikai forradalom történelmi folyamata és a fejlett szocializmus építése. TtKözl. 1977. 7. évf. 3. sz. 7–32. l.

Bálint József: Lenin a gazdaság és a politika viszonyáról. (A lenini örökség hazai alkotó alkalmazása.) TáSz. 1977. 32. évf. 6. sz. 39–54. l.

Béki Ernő: A lenini elmélet egyik alapköve. Az Állam és forradalom megjelenésének 60. évfordulójára. MH. 1977. 10. évf. 214. sz. 9. l.

Császtvay István: Klasszikusaink. (A marx.–leninizm. klasszikusai ma.) MH. 1977. 10. évf. 257. sz. 3. l.

Csehi Gyula: A „Páris rejtelmei" „A szent család"-ban TSZI. V. 36–65. l.

Dobrijanov, V.: A fejlett szocializmus elméletének problémái (Részletek.) Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 137–151. l.

Glezerman, G.[rigorij] E.[fimovics]: Osztályok és nemzetek. Bp. 1977. Kossuth K. 133 l. (Napjaink kérdései.)

Glezerman, G. E.: A szocialista társadalom kialakulásának szakaszai és a fejlett szocializmus kritériumai. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 37–56. l.

Gus Hall: Az elmélet szerepe a kommunista mozgalom egységéért vívott harcban. Nsz. 1977. 35. évf. 304. sz. 4–5. l.

Hajdú Tibor: A 60 éves Állam és forradalomról. TáSz. 1977. 32. évf. 7–8. sz. 68–79. l. –, *Vörös Gyula:* Megjegyzések Hajdú Tibor cikkének egyik megállapításához. (Hajdú Tibor: A 60 éves Állam és forradalomról c. cikk) TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 106–107. l., *Hajdú Tibor:* Válasz Vörös Gyula elvtárs megjegyzésére. TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 107–108. l. – Ismerteti: *Sz. Gy.:* ÁI. 1977. 27. évf. 11. sz. 1044–1046. l.

Halay Tibor: A fejlett szocializmus értelmezéséről. MN. 1977. 33. évf. 269. sz. 8. l.

Harsányi Iván: Az átmeneti korszak kérdéséhez. (Változó feltételek – maradandó tanulságok.) MH. 1977. 10. évf. 256. sz. 9. l.

(Nagy János): Hat évtized a marxista–leninista eszmék jegyében. 1917–1977. [Kiad. a] MSzMP Prop. és Műv. Oszt. [Bp.] 1977. 114 l.

Hegyi Béla: A párbeszéd történetéből. A fiatal Engels és a vallás. Va. 1977. 42. évf. 8. sz. 542–546. l.

Kálmán Endre: Jegyzetek két Engels-kötetről. (Művei 37–38. köt.)Nsz. 1977. 35. évf. 274. sz. 4–5. l.

Kéri Elemér: Ösztönösség és tudatosság. Lenin: Mi a teendő? című művének 75. évfordulójára. TáSz. 1977. 32. évf. 2. sz. 64–73. l.

Kirschner Béla: A Mi a teendő? jelentőségéről. Lenin műve megjelenésének 75. évfordulóján. Nsz. 1977. 35. évf. 54. sz. 4–5. l.

Kis Tamás: A klasszikusok kiadásának műhelyében. Marx, Engels, Lenin művei magyarul. MH. 1977. 10. évf. 267. sz. 8. l.

Kiss Artur: Az „Állam és forradalom" és a jelenkor. PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 67–106. l.

Klein, Ingomar–Luft, Hans: A fejlett szocialista társadalom és a szocializmus alapvető termelési viszonya. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 181–197. l.

Kopirin, V. A.: A fejlett szocialista társadalom kritériumainak problémája. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 257–266. l.

Kovács Ferenc: Alapvető osztályviszonyok a fejlett szocializmus építésének időszakában. Pártélet, 1977. 22. évf. 1. sz. 32–38. l.

Kovaljov, A. M.: A szocializmus történelmi helye a kommunista formáció fejlődésében. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 57–67. l.

Krüger, Joachim: A proletárinternacionalizmus és az általános demokratikus elvek. Külpolitika, 1977. 4. évf. 2. sz. 99–107. l.

Lakos Sándor: A szocialista demokrácia egyes kérdései. TáSz. 1977. 32. évf. 5. sz. 17–29. l.

Lukács György: Marx és Engels a dramaturgia problémáiról. K. 1977. 5. sz. 3–4. l.

Lukács József: Az ateizmus és a pozitív humanizmus fogalma Marx gondolatvilágában. MT. 1977. 9. sz. 656–664. ua.: MTAFT. 1977. 26. köt. 3. sz. 219–234. l.; Vg. 1977. 18. évf. 4. sz. 193–200. l. – Ismerteti: *Cs. I.* Nsz. 1977. 35. évf. 255. sz. 10. l.

Lukács József: A marxizmus világnézete és a mai vallásosság. TáSz. 1977. 32. évf. 12. sz. 29–38. l. – Ismerteti: *K. K.* Nsz. 1977. 35. évf. 302. sz. 10. l.

Lukjanov, A.: A fejlett szocializmus politikai rendszere. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 68–74. l.

Makai Mária: A munka társadalmi jellegének egyes kérdései és a marxi tulajdonfogalom. MFSz. 1977. 21. évf. 3–4. sz. 301–327 l.

Marxizmus–leninizmus, történettudomány. (Szerk.: Hársfalvi Péter). Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis Tom 7/A. Nyíregyháza, 1977. 119 l.
(A Bessenyi György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Főszerk.: Frisnyák Sándor)

Muhi László: A mezőgazdaság szocialista átszervezésének első megfogalmazása 1894-ben, Engels „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" c. művében. BME marx.–len. tan. közl. 1. sz. 104–127. l.

Nagy László: A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai kutatásának néhány politikai és elméleti kérdéséről. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 5–19. l.

Ojzerman, T. I.: Az ideológia marxista–leninista felfogása. MFSz. 1977. 21. évf. 2. sz. 151–162. l.

Pavlov, P.: A társadalmi termék újratermelésének lenini táblázatai. Tájékoztató, 1977. 1. sz. 151–163. l.

Richta, R.: A szocializmus előnye és a tudományos-technikai forradalom. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 152–164. l.

Ruben, Vitalij: A lenini nemzeti politika diadala. BSzoc. 1977. 20. évf. 11. sz. 57–61. l.

Schleifstein, Josef: Bevezető Marx, Engels és Lenin tanulmányozásához. Bp. 1977. Kossuth K. – Ismerteti: *Csongrády Béla.* NSz. 1977. 8. évf. 4. sz. 121–122. l.; *Vargha Edit:* Csak tiszta forrásból. Nsz. 1977. 35. évf. 288. sz. 7. l.

Schmidt Péter: A szocializmus és államiság. TtKözl. 1977. 7. évf. 1. sz. 3–25. l. – Ismerteti: *P. J.* Ál. 1977. 27. évf. 11. sz. 1048–1050. l.

Simon Péter: Lenin a szocialista államépítésről. MH. 1977. 10. évf. 262. sz. 15. l.

Szabó András György: A proletáforradalom világnézete. A filozófia bírálata. Bp. 1977. Magvető K. 375 l. Elvek és utak.

Szocialista gazdaságpolitika. Cikkgyűjtemény. MSzMP marxizmus–leninizmus esti egyetemek [számára]. ([Irta] *Balassa Ákos, Bálint József* stb.) [Bp.] 1977. Kossuth K. 373 l.

Tóth Tamás: Marx a prekapitalista pénzvagyonok problémájáról. I. Vg. 1977. 18. évf. 6. sz. 336–342. l.; II. Vg. 1977. 18. évf. 7. sz. 403–410. l.

Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Tanulmányok. Bp. 1977. Kossuth K. 501 l. – Ismerteti: *Csongrádi Béla.* NSz. 1977. 8. évf. 4. sz. 122–123. l.

Sütő László: Marx a kommunista egyéniségről. Vg. 1977. 18. évf. 3. sz. 185–192. l.

Weitendorf, F.: Die wachsende Rolle der wissenschaftlichen Weltanschauung der Arbeiterklasse für die Entwicklung sozialistischer Persönlichkeiten und Kollektive. AAPNY 81–88. l.

Wirth Ádám: A nemzetközi tényező a lenini forradalomelméletben. BSzoc. 1977. 20. évf. 3. sz. 80–88. l.

Ismertetések

Golman, L. I.: Engels és a történeti megismerés néhány problémája. Voproszi Isztorii, 1976. 3. sz. 91–110. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 181–182. l.

Gorbunov, V. V.: Lenin és a proletkult. Bp. Kossuth – Ismerteti: *Zappe László:* Időszerű könyv a múltról. Nsz. 1977. 35. évf. 21. sz. 7. l.

Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Bp. 1976. Ismerteti: *Horpácsi Sándor.* Pf. 1977. 3. sz. 29. l., *Molnár László.* TáSz. 1977. 32. évf. 5. sz. 104–105. l.

Szilágyi Imre: Az „örök" értékek nyomában. Bp. 1976. Gondolat. – Ismerteti: *Vígh Gyula:* Egy marxista értékelmélet előmunkálatairól. Tájékoztató, 1977. 3. sz. 232–236. l.

A „Társadalomtudományok" című szovjet folyóiratból: A fejlett szocialista társadalom egyes elméleti kérdései. – Ismerteti: *Strassenreiter József.* TtKözl. 1977. 7. évf. 2. sz. 90–94. l.

Új társadalomtudományi könyvek. (Marx–Engels Művei, 35. köt., 1881–1883.; Lenin Összes Művei, 47, 48. köt – 1905–1910, 1910–1914. – Ismerteti: *Lakatos György.* Tájékoztató, 1977. 3. sz. 203–212. l.

Vörös Gyula: Marx, Engels és Lenin időszerűségéről. Kossuth K. – Ismerteti: *Csongrády Béla.* NSz. 1977. 8. évf. 1. sz. 86–88. l.

Magyar Tudományos Akadémia, – intézményei

Az Akadémia közgyűléséről MN: 1977. 33. évf. 105. sz. 8. l.

Az 1976. évi tisztújítás. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 153–162. l.

75 éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézet. Dokumentumok és beszámolók. (Szerk.: Dancs István.) Bp. 1977. MTA 180 l.

Kovács Dénes: A tudomány és a gyakorlat. Interjú *Márta Ferenccel* az Akadémia főtitkárával. (A tudományos kutatás hatékonyságának kérdése az 1969-ben elfogadott tudománypolitikai irányelvek tükrében) Nsz. 1977. 35. évf. 267. sz. 5. l.

Láng István: A Magyar Tudományos Akadémia nemzetközi kapcsolatai MH. 1977. 10. évf. 100. sz. 6. l.

Kulcsár Kálmán: Insztitut, szociologicseszkih iszszledovanij Vengerszkoj akademii nauk. Etudü o Vengrii, 1977. Tom. 12. 82–93. l.

A Magyar Tudományos Akadémia helyzetelemzése és határozata az állam és jogtudományok helyzetéről. Beszámoló az állam- és jogtudományok helyzetéről. (1976. dec. 21.) JK. 1977. 32. évf. 4. sz. 185–195. l.

Az MTA 1977. évi közgyűlésének állásfoglalása. MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 616–619. l.

Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet 1975. évi tevékenysége. (A tudományos tevékenység jellemzése.) Munkajelentések és emlékeztetők alapján összeállította: Rétvári László. FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 438–448. l.

Marosi Sándor: Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet negyedszázados tájföldrajzi kutatásai. FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 175–182. l.

Márta Ferenc: Az akadémiai intézetek tevékenysége. MT. 1977. 22. évf. 6. sz. 417–428. l.

Országos intézet – vidéken. Beszélgetés Bihari Ottó akadémikussal. (Dunántúli Tudományos Intézet.) Készítette: Kovács Dénes. Nsz. 1977. 35. évf. 189. sz. 6. l.

Pantó György: 20 éves az MTA Geokémiai Kutatólaboratóriuma. GeB. 1977. 10. köt. XX 3–4. sz. 257–265. l.

Pécsi Márton: Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet 25 éve. FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 137–174. l.

Salánki János: Fél évszázad a magyar biológia szolgálatában. A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Kutatóintézete. TV. 1977. 108. évf. 9. sz. 400–403. l.

Szentágothai János: Akadémiánk hivatása és a testületek feladatai. MT. 1977. 22. évf. 6. sz. 409–416. l.

Tóth József: Húsz éves a Magyar Tudományos Akadémia Olajbányászati Kutató Laboratóriuma. GeB. 1977. 10. köt. 1–2. sz. 125–130. l.

Tudomány – ideológia

Afanaszjev, V. G.: A társadalom ideológiai szférájának irányításáról. MFSz. 1977. 21. évf. 2. sz. 127–135. l.

Ágh Attila: Az ideológia időszerűsége. Vg. 1977. 18. évf. 10. sz. 585–591. l.

Ágh Attila: A polgári személyiségfogalom kritikája. PSz. 1977. 27. évf. 12. sz. 1078–1091. l.

Ágh Attila: A társadalomtudományok közvetlen termelőerővé válása. Szoc. 1977. 1. sz. 11–27. l.

Ágh Attila: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Filozófiai tanulmányok. Bp. 1977. Magvető K. 400 l. (Elvek és utak) – Ismerteti: *Tuba Imre.* Napjaink, 1978. 17. évf. 2. sz. 33. l.

Babanászisz Szteriosz: Az ember és technika kölcsönhatása – a TTF követelményei Magyarországon. TtKözl. 1977. 7. évf. 3. sz. 37–54. l.

Badacsonyi György: A polgári pluralizmus mítosza és valósága. Nsz. 1977. 35. évf. 257. sz. 4. l.

Bálint Tamás: A tudományos technikai forradalom és az életmód. NSz. 1977. 8. évf. 1. sz. 64–67. l.

Berend T. I.: Economy, Education and the Social Sciences. AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 99–118. l.

Berend T. Iván: Ekonomika – proszvescsenie – szociologia. Étjudü o Vengrii, 1977. Tom. 12. 36–59. l.

Berend T. Iván: Gazdaság – műveltség – társadalomtudomány. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 3–25. l.

Bihari Mihály: A „teljes determinizmus" ember- és társadalomfelfogása. JK. 1977. 32. évf. 1. sz. 7–17. l.

Farkas János: A tudomány mint a társadalomtudományok közös vizsgálati tárgya. Szoc. 1977. 3. sz. 410–414. l.

Fedoszejev, P. N.: A tudományos-technikai forradalom és a társadalmi haladás. MFSZ. 1977. 21. évf. 2. sz. 115–126. l.

Fukász György: Az életmód fogalmáról – filozófiai aspektusban. MFSz. 1977. 21. évf. 5. sz. 508–529. l.

Glezerman, G. E.: Az életmód mint szociológiai kategória. MFSz. 1977. 21. évf. 2. sz. 217–231. l.

Hámori Balázs: A szocialista életmód és a gazdaság szférái. KgSz. 1977. 24. évf. 6. sz. 644–660. l.

Hankiss Elemér: Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből. Bp. 1977. Magvető. 392 l. 1 t. (Elvek és utak.)

Kelle, V. Zs.: A tudomány helye a szocialista társadalomirányítás rendszerében. MFSz. 1977. 21. évf. 2. sz. 246–253. l.

Kemény László: A tudományos-technikai forradalom értelmezése a szovjet szakirodalomban. TtKözl. 1977. 7. évf. 3. sz. 101–112. l.

Kozma Tamás: A kultúra-fogalom értelmezései a polgári társadalomkutatásban. NKNT. 1977. 10. 279–306. l.

Köpeczi Béla: Az iskola szerepe a társadalmi tudat formálásában. MP. 1977. 3–4. sz. 335–343. l.

Leontyev, A. A.: A nyelv mint társadalmi jelenség. Vg. 1977. 18. évf. 11. sz. 676–681. l.

Lick József: A tudományos-technikai forradalom és a személyiség fejlődése. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 33–37. l.

Mátrai László: A személyiség és műveltség viszonyának néhány pszichológiai kérdése. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 39–43. l.

Nagy Emil: Adalékok klasszikus életmódfelfogáshoz. MFSz. 1977. 21. évf. 5. sz. 555–574. l.

Pál Lénárd: Tudomány és termelési szerkezet. Egységes láncolat. MN. 1977. 33. évf. 303. sz. 14. l.

Patterson, Tim: A marxista kultúra-elmélet történeti alkalmazásához. RTSz. 1977. 9. évf. 2. sz. 147–156. l.

Rottler Ferenc: A szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus. Elhangzott Balatonaligán... Bp. 1977. Statisztikai K. 44 l. (MSzBT dokumentáció)

Rózsa Klára–Amoldov, A. J.: A fejlett szocialista társadalom kultúrája. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 279–283. l.

Szabó P. Imre: Munka és életmód. TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 49–59. l.

Szántó Miklós: Gondolatok a szocialista életmódról. MFSz. 1977. 21. évf. 5. sz. 530–537. l.

Szalai Sándor: A tudomány és társadalom. Nsz. 1977. 35. évf. 18. sz. 4–5. l.

Szili József: Az esztétikai visszatükrözés öntudatszerűsége. (Lukács György az esztétikum lényegéről). ItK. 1977. 81. évf. 3. sz. 327–342. l.

H. P.: A szocialista életmód és kutatása. Nsz. 1977. 35. évf. 286. sz. 4–5. l.

Tóthpál József: A tudományos-technikai forradalom és a kulturális forradalom kölcsönhatása. TtKözl. 1977. 7. évf. 3. sz. 71–82. l.

A tudomány irányításának és szervezésének elmélete és gyakorlata. Bp. 1977. Közgazdasági és Jogi K. – Ismerteti: *Bakos István.* Nsz. 1977. 35. évf. 282. sz. 7. l.

Ukraincev, B. Sz.: A természet- és társadalomtudományok összefüggése a műszaki tudományban. MFSz. 1977. 21. évf. 2. sz. 232–245. l.

Vas-Zoltán Péter: Alap-felépítmény-tudomány. MT. 1977. 22.öt. 3. sz. 179–185. l.

Wartofsky, Marx W.: A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába. Bp. 1977. Gondolat. 484 l.

Társadalomtudományok

Antalffy György: Introduction à l'histoire des doctrines politico-juridiques. (Esquisse de cours magistraux à l'Université.) Szeged, 1977. 59 l. AUSzeg. AJP. 24/1.

Balog László–Gyaraki F. Frigyes–Szebenyi Péterné: A polgári pedagógia és iskolapolitika

bírálata. – Nemzetközi szimpózion, Moszkva, 1976. – PSz. 1977. 27. évf. 6. sz. 534–542. l.

Barabás Miklós: A Területi Statisztikai Szekció tízéves munkája és feladatai. StSz. 1977. 55. évf. 1. sz. 38–45. l.

Berczik Árpád: Hundert Jahre der ungarischen Komparatistik. ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 416–432. l.

Beszélgetések az összehasonlító irodalomkutatás kérdéseiről. Összeáll.: Bába Iván. MT. 1977. 22. köt. 4. sz. 302–304. l.

Bevezetés a neveléstörténeti kutatómunkába. [Tanulmányok.] Szerk.: Ködöböcz József. [Közread. a] Magyar Pedagógiai Társaság. Bp. 1976. FPK. 321 l., 5 t.

Bognár József: A világgazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai. GJ. 1977. 11. köt. 1–2. sz. 5–19. l.

Bojtár Endre: A marxista irodalomtudomány történetiségéről. K. 1977. 9. sz. 18–19. l.

Csókás Péter: Geofizika a régészetben. ÉlT. 1977. 32. évf. 44. sz. 1395–1397. l.

Fazekas Tiborc: A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában. MNy. 1977. 73. évf. 1. sz. 76–87. l.

Földes Éva: Utópia és realizmus a minden oldalú harmonikus személyiségfejlesztéssel kapcsolatos elképzelésekben. MP. 1977. 3–4. sz. 355–358. l.

Friss István: A társadalomtudományok növekvő jelentőségéről. TáSz. 1977. 32. évf. 50–63. l.

Fülep Lajos: Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970. Vál.: Timár Árpád. Bp. 1976. Magvető K. 701 l. – Ismerteti: *Varga József.* Helikon, 1977. 23. évf. 1. sz. 197. l.; *Németh Lajos.* MFSz. 1977. 21. évf. 3–4. sz. 443–447. l.

Gábor István: A korszerű iskoláért. A szegedi egyetem pedagógiai kutatásai. MN. 1977. 33. évf. 299. sz. 8. l.

Gödöny József: Az állam- és jogtudományok helyzetéről. MJ. 1977. 24. évf. 12. sz. 1041–1048. l.

Greguss Gyula: A múlt szociográfiája. (Greguss Gyula gondolatszilánkjai.) Összeáll. ifj. Gazda István. Honismeret, 1977. 2–3. sz. 61–64. l.

Gyaraki F. Frigyes: Néhány jelentősebb biológiai, pszichológiai polgári személyiségelméleti irányzat bírálatához. PSz. 1977. 27. évf. 12. sz. 1118–1122. l.

Harsányi István: Mi a szociálpszichológia? Confessio, 1977. 2. sz. 179–185. l.

Horváth Márton: Társadalomtudomány és iskolarendszer. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 27–32. l.

Jely Endre: Részvételünk a nemzetközi iparstatisztikai információ-cserében. I. rész. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő, 1977. 28. évf. 5. sz. 169–173. l.

Kalicz Nándor–Raczky Pál: Új-e az „újrégészet"? (Megjegyzések a diffúzió, adaptáció és innováció kérdéséhez.) V. 1977. 20. évf. 6. sz. 76–94. l.

Kulcsár Kálmán: Az ideológiai változások hatása a jogi struktúrára. (Kísérlet a szocialista tapasztalatok elemzésére.) 1. rész Szoc. 1977. 2. sz. 145–164. l.; 2. rész. Szoc. 1977. 3. sz. 269–281. l.

A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. 1. [Irta] *Ligeti Lajos.* Bp. 1977. MTA Kvtár. IV, 430 l., 11 t.
(Budapest oriental reprints. Ser. A. l.)

Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. Keletkutatás, 1975. 143–152. l.

Marosi Sándor: A Magyar Földrajzi Társaság 1. és 100. közgyűlése között. Szemelvények, haladó gondolatok, hagyományok Társaságunk múltjából. Bp. 1976. 9–33. l.
(Klny.: Földrajzi Közlemények.)
(Magyar Tudományos Akadémia, Földrajztudományi Kutató Intézet. Közlemények 317.)

Nemes István: A világnézeti nevelés az irodalomtudományban. FSz. 1977. 25. évf. 4. sz. 209–212. l.

Németh G. Béla: A XIX. századi irodalomtörténeti kutatások helyzetéről. ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 290–294. l.

Pach Zsigmond Pál: A társadalomtudományok gyakorlati funkciójáról. MT. 1977. 22. köt. 3. sz. 161–163. l.

Pataki Ferenc: A magyar pszichológia történeti útjának néhány időszerű tanulsága. MPSz. 1977. 34. köt. 6. sz. 563–586. l.

Pusztay János: Az „ugor-török háború" után. Fejezetek a magyar nyelvhasonlítás történetéből. Bp. 1977. Magvető. 184 l. (Gyorsuló idő.)

A régészet helyzete (1969–1976). MT. 1977. 22. köt. 9. sz. 699–701. l.

Samu Mihály: A marxista politológia helye a társadalomtudományok rendszerében. ÁI. 1977. 27. évf. 4. sz. 317–332. l.

Sárdi Margit: Az állam- és jogtudományok helyzetéről. MT. 1977. 22. köt. 4. sz. 305–306. l.

Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1976. évi működéséről. MüÉ. 1977. 26. évf. 3–4. sz. 305. l.

Szabó Imre: A szovjet jog és jogelmélet hatása a magyar jogra és jogelméletre. JK. 1977. 32. évf. 11. sz. 593–597. l.

Szabolcsi Miklós: A történeti módszerek megújulása és a komparatisztika. Helikon, 1977. 23. évf. 3. sz 348–352. l.

Szász Gerő: Jogi anyanyelvünk. Honismeret, 1977. 4. sz. 3–5. l.

Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság tizennyolcadik éve. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 172–175. l.

A szociológia helyzetéről és feladatairól. (Az MSzMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága ez év márc. 29-i ülésén megtárgyalta és elfogadta a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályánál a szociológia helyzetéről készült tájékoztató jelentését. (A jelentés rövid változata. Szoc. 1977. 1. sz. 1–10. l.

Társadalomtudományok és ismeretterjesztés. (Köpeczi Béla, Tóth Dezső, Ránki György és Vonsik Gyula előadásai 1976-ban.) Bp. 1977. TIT. 104 l.

Vass Henrik: A társadalomtudomány és a gyakorlat. MN. 1977. 33. évf. 246. sz. 8. l.

Vészi Béla: A politikatudomány időszerűsége és a szocializmus építésének feladatai. Külpolitika, 1977. 4. évf. 1. sz. 55–63. l.

Zweigert, Konrad–Dietrich, Hartmut: Néhány megjegyzés a jogpolitika és jogösszehasonlítás kérdéséhez. JK. 1977. 32. évf. 5. sz. 270–276. l.

Zrinszky László: A politikai képzés elméleti és módszertani kérdései. Bp. 1977. Tankönyvkiadó. 205 l. (Korszerű nevelés.)

Zrinszky László: A személyiségképzés polgári pedagógiájának néhány iránya. PSz. 1977. 27. évf. 12. sz. 1105–1108. l.

Ismertetések

Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Lóránd és K. Sal Éva. Bp. 1976. Akadémiai K. 316 l. (Nyelvtudományi Értekezések. 89. sz.). – Ismerteti: *Korompay Klára.* MNy. 1977. 73. évf. 3. sz. 366–370. l.

Fox, K. A.: Social indicators and social theory (Társadalmi jelzőszámok és társadalomelmélet). New York 1974. 328 l. – Ismerteti: *Andorka Rudolf.* StSz. 1977. 55. évf. 6. sz. 669–671. l.

Gaál Gábor: A mai magyar szociográfia és az irodalom. Korunk, 1937. 5. sz. 406–410. l. – Ismerteti: *A szociográfia fogalmáról* Szoc. 1977. 2. sz. 246–249. l.

Hegedűs András: Magyar írók pedagógiai nézetei Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 492 l. – Ismerteti: *Tverdota Miklósné.* MP. 1977. 2. sz. 303–305. l.; *Vasbányai Ferenc.* PSz. 1977. 27. évf. 5. sz. 457–459. l.

Király István: Irodalom és társadalom. Bp. 1976. Szépirodalmi K. 683 l. – Ismerteti: *Alexa Károly.* Pf. 1977. 3. sz. 26–28. l.; *Kulin Ferenc.* IT. 1977. 9. évf. 3. sz. 765–774. l.; *Szentmihályi Szabó Péter.* UF. 1977. 9. évf. 2. sz. 151–156. l.; *Szerdahelyi István.* ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 435–439. l.

Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája. Bp. 1975. Akadémiai K., – Ismerteti: *Forgács Imre.* ÁI. 1977. 27. évf. 3. sz. 282–285. l.

Szamel Lajos: A magyar közigazgatástudomány. Bp. – Ismerteti: *Mónus Lajos.* MJ. 1977. 24. évf. 12. sz. 1114–1121. l.

Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon. (Szerkesztették Hunyadi György, Pataki Ferenc, Váriné Szilágyi Ibolya). Akadémiai K. Bp. 1976. – Ismerteti: *Hegedűs T. András.* MPSz. 1977. 34. köt. 1. sz. 83–86. l.

Társadalom és nyelv – szociolingvisztikai írások. A válogatást készítette Pap Mária és Szépe György. Bp. 1975. Gondolat K. – Ismerteti: *H. Orlóci Edit.* MFSz. 1977. 21. évf. 3–4. sz. 461–465. l.

Tudomány. Helyzete, funkciója és szervezete a fejlett szocialista társadalomban. Szerkesztette: Kröber, Günter és Laitko, Hubert. Berlin, 1975. 415 l. – Ismerteti: *Tamás Pál.* MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 634–643. l.

Történettudomány és történetírás története

Antal Gábor: Provincializmus vagy egyetemesség? Min dolgozik Gonda Imre történész. MN. 1977. 33. évf. 179. sz. 11. l.

Balogh Sándor: Tudásszint és történelmi kronológia. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 583–588. l.

Bedécs Gyula: A közgyűjtemények jelentősége a helytörténeti szakkörök munkájában. Honismeret, 1977. 6. sz. 41–43. l.

Benda Kálmán: Magyarország új történelmi kronológiája (Tervtanulmány). TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 565–576. l.

Bog, Ingomar: Die Geschichtssehreibung über den deutschen Bauernkrieg als politische Literatur. GOB. 1977. 189–193. l.

Bölöny József: A kronológia pontosságáért. (Néhány megjegyzés a történelmi kronológiáról). TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 588–593. l.

Búza János: Historiográfiai vázlat 1867–1945 közötti ár- és bértörténetírásunkról. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 186–203. l.

Csóka Ferenc: A ferencrend történetének kutatása Magyarországon 1945–1976. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 359–362. l.

Dankó Imre: A rendszeresen megjelenő honismereti kiadványok módszertani kérdései. Honismeret 1977, 5. sz. 59–62. l.

Deme Péter: Történész vándorgyűlés Székesfehérváron. (1976. dec. 20–21. – A történeti irodalom és történeti publicisztika viszonya c. téma megtárgyalása). Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 431–435. l.

Dercsényi D.–Vajay Sz.: La genesi della Cronaca Illustrata Ungherese. AHA. 1977. Tom. 23. fasc. 1–2. 3–20. l.

Faragó Tamás: Parasztságtörténet és történetírás. (Meditációk Szabó István: „Jobbágyokparasztok" tanulmánykötete kapcsán.) Tt. 1977. 31. évf. 10. sz. 76–82. l.

Franyó Zoltán: A történelem védelmében. (Szenczei László: Egy amatőr történész zsörtölődése. ÉlIr. 1977. 15. sz.-ban megjelent megjegyzéseire, elmélkedésére való reflektálása). ÉlIr. 1977. 21. évf. 17. sz. 2. l.

Gecsényi Lajos: A munkásmozgalom-történeti kutatások tapasztalatai Győr-Sopron megyében. Honismeret, 1977. 6. sz. 27–28. l.

Gondos Ernő: Tény? Érték? Ideológia? A „pozitivizmus" – vitáról. V. 1977. 20. évf. 5. sz. 95–100. l.

Gunst Péter: A történelmi kronológiáról. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 579–583. l.

Gyarmathy Zsigmond: A tsz-krónikaírás. Nyíregyháza 1976. [1977.], Szabolcs-Szatmár megyei Tanács. 16 l.
(Klny.: Szabolcs-Szatmár megyei honismereti diáktábor 1976.)

Hanák Péter: Szakmai kritika és értékrend a történettudományban. MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 503–512. l.

Hanák Péter: Szakmai kritika és értékrend a történetírásunkban. MN. 1977. 33. évf. 177. sz. 8. l.

Hanák Péter: A történetírás: birtokper. ÉlIr. 1977. 21. évf. 8. sz. 1,4. l.

Havasi Zoltán: A honismereti mozgalom és a könyvtárak. Honismeret, 1977. 6. sz. 48–51. l.

Heiszler Vilmos: Die Osteuropaforschungen der ungarischen Geschichtswissenschaft in den letzten anderthalb Jahrzehnten. (1960–1974). AUSBhist. 1976. 17. sz. 305–338. l.

Hernádi Miklós: A béke és a háború ára. Beszélgetés Rázsó Gyula hadtörténésszel. ÉlIr. 1977. 21. évf. 34. sz. 7. l.

Honfi József: A tájismeret és helytörténetírás a Szovjetunióban. Honismeret, 1977. 6. sz. 3–5. l.

Hroch, M.: Összehasonlító módszer a marxista történetírásban, a módszer alkalmazásának lehetőségei és korlátai. (Cikk a Ceskoslovensky Casopis Historicky c. folyóirat 1972. 5. számából, 631–647. l.) Vt. 1977. 27. sz. 78–102. l.

Iszlamov, T. M.: Problemü isztorii Vengrii i ih resenie v szovetszkoj isztoricseszkoj nauke. Bp. 1977. Akadémiai K. 67–85. l. SH. 129.

Kaszjanyenko, V. I.: A fejlett szocializmus Bp. 1977. Akadémiai K. 67–85. l. SH. 129.

Kávássy Sándor: A történész hallgatók bevezetése a történettudományba a Német Demokratikus Köztársaságban. FSz., 1977. 6. sz. 382–383. l.

Kiszlov, G.: A nemzetközi munkásmozgalom történetének kutatása a Szovjetunióban. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 122–158. l.

Komjáthy Miklós: Történelem és kronológia. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 576–579. l.

Konrad, N.[ikolaj] I.[oszifovics]: A történelem értelméről. Válogatott tanulmányok a Zapad i Vosztok c. tanulmánykötetből. Bp. 1977. Magvető. 243 l.
(Gyorsuló idő.)

Kosáry Domokos: Strukturalizmus és történettudomány. V. 1977. 20. évf. 9. sz. 39–48. l. – Ismerteti: *G. M. Gy.* Történelem, gépi logika. Nsz. 1977. 35. évf. 231. sz. 10. l.

Kovalcsenko, I. D.–Szivacsev, N. V.: A strukturalizmus és a strukturális-kvantitatív módszerek a mai történettudományban. Isztorija SzSzSzR 1976. 5. sz. 60–92. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 829–831. l.

Közgazdaság és történelem. Beszélgetés Ránki György akadémikussal. (Kovács Dénes interjúja.) Nsz. 1977. 35. évf. 124. sz. 3. l.

Lackó Miklós: Történelmi érdeklődés, történetírás, publicisztika. Jelenkor, 1977. 20. évf. 5. sz. 437–441. l.

A. G. A közelmúlt: készülő történelem, Min dolgozik *Lackó Miklós* történész? MN. 1977. 33. évf. 68. sz. 4. l.

Lagzi István: Helytörténet és kapcsolattörténet. (A II. világháború alatt Magyarországra menekültek kutatásának néhány tapasztalata.) Honismeret, 1977. 5. sz. 55–58. l.

Maros Dénes: Helytörténet- honismeret. Beszélgetés egy mozgalom múltjáról, jelenéről és jövőjéről. Nsz. 1977. 35. évf. 83. sz. 5. l.

Maros Dénes: Tápláló gyökerek. Helytörténeti, honismereti munka Alsónémediben. Nsz. 1977. 35. évf. 301. sz. 5. l.

Mezey László: Történelmi publicisztika: kelet-európaiság. (Reagálás Hanák P.: A történetírás – birtokper, c. cikkére). ÉlIr. 1977. 21. évf. 12. sz. 2. l.

Munkásmozgalom-történet és ideológia. (A MSzMP Párttörténeti Intézete igazgatójával, Vass Henrikkel beszélget Császtvay István.) MH. 1977. 10. évf. 79. sz. 11. l.

Molnár József: Hozzászólás dr. Vörös Károly tanulmányához. Honismeret, 1977. 4. sz. 43–44. l.

Niederhauser E[mil]: Problemü isztorii SzSzSzR i ih resenie v vengerszkoj isztoriografii. Bp. 1977. Akadémiai K. 33–36. l. SH. 129.

Novák József: Elgondolások a honismereti képzés és továbbképzés fejlesztéséről. Honismeret, 1977. 6. sz. 37–40. l.

Okladnikov, A. P.–Bromlej, Ju. V.: Osznovnüe étapü i napravlenija szotrudnicsesztva szovetszkih i vengerszkih isztorikov v poszlevoennüe godü. Bp. 1977. Akadémiai K. 23–31. l. SH. 129.

Pach Zsigmond Pál: Bővülnek a magyar-angol történészkapcsolatok Nsz. 1977. 35. évf. 103. sz. 5. l.

Pach Zsigmond Pál: Történetszemlélet és történettudomány. Bp. 1977. Kossuth K. 565 l. Ismerteti: Könyveink. A Kossuth Kiadó tájékoztatója. 1977. 21. évf. 8. sz. 4. l.

Pach Z[sigmond] P[ál]: Znacsenie, rezul'tatü i zadacsi dal'nejsego razvitija szvjazej szovetszkoj vengerszkoj, isztoricseszkoj nauki. Bp. 1977. Akadémiai K. 67–85. l. SH. 129.

Péter László: A Szeged története tervezetének vitája elé. Somogyi Könyvtári Műhely, 1977. 1–4. sz. 9–12. l.

II. Problems of Methodology. 1. Ereignis, Struktur und Entwicklung in der Geschichte. Gyula Mérei, Beitrag zum Referat von E. Egelberg. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 404–419. l.

Ránki György: Jegyzetek a társadalomtörténetről. Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 775–799. l.

Ránki György: Közgazdaság és történelem, a gazdaságtörténet válaszútjai. Bp. 1977. Akad. K. 95 l. (Korunk tudománya.) – Ismert.: MT. 1977. 22. köt. 11. sz. 878. l.

Ránki György: Közgazdaság és történelem. A gazdaságtörténet válaszútjai. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 93–112. l.

Ránki György: Az új gazdaságtörténet amerikai iskolája. – Ismerteti: *G. M. Gy.* Gazdaságtörténet történelem nélkül. Nsz. 1977. 35. évf. 99. sz. 6. l., MT. 1977. 22. köt. 3. sz. 164–172. l.

Rottler Ferenc: A történettudományi kutatások helyzete. Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 3–10. l.

Rottler Ferenc: A történettudományi kutatások helyzete. MT. 1977. 22. köt. 5. sz. 382–387. l.

Sipos Péter: Az üzemtörténeti irodalom honismereti tapasztalatai. Honismeret, 1977. 6. sz. 23–25. l.

Szabó Ferenc: A fölszabadulás előtti szegedi helytörténetírás mérlege. Somogyi-Könyvtári Műhely, 1977. 1–4. sz. 1–8. l.

Szabolcs Ottó: A helytörténet, a regionális történelem, valamint a nemzeti történelem viszonya és problémái az iskolai oktatásban. Honismeret, 1977. 2–3. sz. 8–10. l.

Szenczei László: Egy amatőr történész zsörtölődése. (A történetírás, a történetírók feladata.) ÉlIr. 1977. 21. évf. 15. sz. 2. l.

Szotrudnicsesztvo vengerszkih i szovetszkih isztorikov, szeszszija poszvjascsennoja 25-letiju vengerszko-szovetszkogo szotrudnicsesztva. [Budapest] 18 szentjabr' 1974. [Org.] 2. Otdelenie Vengerszkoj Akademii Nauk. [Dokladü] Bp. 1977. Akad. K. 94 l. SH. 129.

Takács Éva: A szocialista brigád-történetírás és az üzemi krónikaírás tapasztalatai Somogy megyében. Honismeret, 1977. 6. sz. 29–31. l..

Táplálkozástörténet és gazdasátörténet. (Aymard, Maurice cikke a „The Journal of European Economic History" 1973. 1. számában, 207–219. l.) Vt. 1977. 27. sz. 65–77. l.

Történelemelméleti és módszertani tanulmányok. (Szerk. és bev. Glatz Ferenc.) Bp. 1977. Gondolat K. 396 l..

Vásárhelyi Pál: Az adatbázisok hatása a történelemtudományokra. (Összeáll.) Tudományszervezési Tájékoztató, 1977. 17. évf. 1. sz. 50–55. l.

Vass Henrik: Internacionalista mozgalom és történetírás. MN. 1977. 33. évf. 101. sz. 9. l.

Vincze Jenő: Krónikák. (A helytörténeti kutatásokról.) MH. 1977. 10. évf. 66. sz. 3. l.

Vörös Károly: Biográfiai és családtörténeti kutatások kérdései és helyük a regionális történeti kutatásokban. PVEAB. 2. 1977. 142–147. l.; Ua. Honismeret, 1977. 1. sz. 5–7. l.

Ismertetések

Baranyai helytörténetírás. Pécs 1976. Szerkesztette: Szita László. Ismerteti: *Kállay István.* LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 369–371. l.

Barg, M. A.: A történelmi tény: struktúrája, formája, tartalma. Isztorija SzSzSzR. 1976. 6. sz. 46–71. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 622–623. l.

Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Sajtó alá rendezte Ritoók Zsigmondné. Bp. 1975. 586 l. – Ismerteti: *Kulcsár Péter* ItK. 1977. 81. évf. 3. sz. 436–437. l., *W[ehli] T[ünde].* ArsH. 1977. 5. évf. 1. sz. 183. l.

Casanova, Antoine–Hincker, François: A történelem – napjainkban. (Aujourd'hui l'histoire. Éditions Sociales, Paris, 1974.) – Ismerteti: *Klaniczay Gábor:* Új francia történelemelméleti könyvek. V. 1977. 20. évf. 9. sz. 108–110. l.

Certeau, Michel de: Történet – írás. (L'écriture de l'histoire, Gallimard, Paris, 1976.) – Ismerteti: *Klaniczay Gábor:* Új francia történelemelméleti könyvek. V. 1977. 20. évf. 9. sz. 110–112. l.

Dénes Iván Zoltán: A „realitás" illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Bp. 1976. Akadémia K. – Ismerteti: *Nemeskürty István:* A múlt prófétája. Lt. 1976. 3. évf. 3–4. sz. 230–232. l.

Le Goff, Jaques-Nora, Pierre szerk.: (A történetírás gyakorlata. Faire de l'histoire, I. Nouveaux problèmes, II. Nouvelles approches, III. Nouveaux objets. Éditions Gallimard, Paris, 1974.) – Ismerteti: *Klaniczay Gábor.* V. 1977. 20. évf. 9. sz. 105–108. l.

Iggers, George: (Az európai historiográfia új útjai) New Directions in European Historiography. Middleton, Conn. (1975), Wesleyan University Press, IX. 229 l. – Ismerteti: *Niederhauser E.* AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 177–179. l.

Kávássy Sándor: Bevezetés a történelemtudományba. Budapest, 1973. 98 l. – Ismerteti: *Bak Borbála.* LK. 1975. 46. évf. 2. sz. 316–318. l.

Mironyec, N. I.: A szépirodalom mint történeti forrás. Isztorija SzSzSzR, 1976. 1. sz. 125–141. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 183–184. l.

Monnier, Jean: A történelemtanárok képzése. Revue Historique, 1973. (janvier-mars.) Ismerteti: *Cs[orba] Cs[illa]* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 185–186. l.

Nagy Dezső: A magyar munkáshagyományok kutatása. Útmutató a szakmunkásképző iskolák részére. (A Szakoktatási Pedagógiai Intézet kiadványa, Bp. 1975. 192 l. – Ismerteti: *Katona Imre.* Honismeret, 1977. 4. sz. 53–54. l., *Szabó Ferenc:* Útmutató a munkásság hagyományainak megismeréséhez. BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 511–512. l.

Narocsnyickij, A. L.: A nemzetközi kapcsolatok történetének elméletéről és módszertanáról. Voproszi Isztorii, 1976. 2. sz. 64–85. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos] Sz.* 1977. 111. évf. 1. sz. 180–181. l.

Sartre, Jean Paul: Módszer, történelem, egyén. Bp. 1976. Gondolat, 506 l. – Ismerteti: tb. ThSz. 1977. 20. évf. 11–12. sz. 381–383. l.; *Hernádi Miklós:* A módszer ideológiája. ÉlIr. 1977. 21. évf. 15. sz. 10. l.

„Történelem és filozófia." Válogatta Huszár Tibor. Bp. 1974. Gondolat. – Ismerteti: *Lendvai Ildikó:* Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban. MFSz. 1977. 21. évf. 1. sz. 102–106. l.

Történetelméleti és módszertani tanulmányok a történész világkongresszuson (San-Francisco, 1975). – *Brezzi, P.:* L'historiographie comme science historique (Un nouveau langage pour l'historiographie dans la réalité socio-technologique de nos jours) (A történetírás mint történeti tudomány. Új nyelv a történetírás számára napjaink szocio-technológiai realitásában). – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 650–652. l. *Engel-*

berg, E.: Ereignis, Struktur und Entwicklung in der Geschichte (Esemény, struktúra és fejlődés a történelemben). – Ismerteti: *Soós István.* TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 641–643. l. – *Morsey, F. Kahlenberg, R.:* Edition Zeitgeschichtlicher Quellen (Kortörténeti források kiadása). – Ismerteti: *Pók Attila.* TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 643–644. l. – *Sestan, E.:* L'historiographie comme science historique (A történetírás mint történeti tudomány). – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 648–650. l. – *J. Topolski:* Historian in his Quest for Documentation (A dokumentációt kereső történész). – Ismerteti: *Pók Attila.* TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 647–648. l. – *Weiler, A. G.* Value reference and value judgments in historiography (Értékviszonyítás és értékítéletek a történetírásban). – Ismerteti: *Soós István.* TSz. 1977. évf. 3–4. sz. 644–647. l.

Vardy, Steven Bela: (A modern magyar történetírás), Modern Hungarian Historiography. East European Quarterly, XII. 333 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 826–827. l.

Zarickij, B. Je.: Az „erő" koncepciója a német polgári történetírásban. Voproszi Isztorii, 1976. 9. sz. 81–92. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos].* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 625–626. l.

Történelmi tudat, történelem népszerűsítése

Aczél György: Folytatás és megújulás. Történelmi tapasztalatok átadása. (Részlet a történelmi tapasztalatátadás c. írásból). Nsz. 1977. 35. évf. 101. sz. 5. l.

Berend T. Iván: Történeti irodalom – történeti publicisztika. Nsz. 1977. 35. évf. 89. sz. 9. l.

Bokor Péter: Kamerával írott történelem. (Történelem a képernyőn.) ÉlIr. 1977. 21. évf. 33. sz. 4. l.

Comenius és a tömegkommunikáció. Beszélgetés dr. Szecskő Tamással a Tömegkommunikációs Kutatóközpont igazgatójával. N. 1977. 105. évf. 61. sz. 9. l.

Cseres Tibor: Mire való a történelmi publicisztika? Jelenkor, 1977. 20. évf. 6. sz. 526–528. l.

Cseres Tibor: Mohácsaink értelme. ÉlIr. 1977. 21. évf. 6. sz. 3. l.

Csűrös Miklós: Nemzet és nemzeti Fülep Lajos fölfogásában. Tt. 1977. 31. évf. 10. sz. 33–39. l.

Diószegi István: Történetírás és publicisztika. MN. 1977. 33. évf. 31. sz. 9. l.

Gondos Ernő: A munkásmozgalmi ismeretterjesztés. (Jegyzetek Vadász Ferenc munkássága kapcsán). Ptk. 1977. 23. évf. 1. sz. 176–182. l.

Grósz Károly: Történelem és tudat. MH. 1977. 10. évf. 107. sz. 9. l.

Hajdú Tibor: Történeti publicisztika alulnézetben. ÉlIr. 1977. 21. évf. 14. sz. 3. l.

Hunyadi György: Elkötelezettségek és elfogultságok. Századunk története a figyelem középpontjában. (A történelmi közgondolkodás szociálpszichológiája.) MH. 1977. 10. évf. 238. sz. 9. l.

Illyés Gyula: A komfortos haza MN. 1977. 33. évf. 84. sz. 9. l.

Incze M.: Vulgarisation et discipline spécialisée. AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 119–132. l.

Kornidesz Mihály: A szocialista hazafiságra és a proletárinternacionalizmusra nevelés időszerű kérdései. PSz. 1977. 27. évf. 6. sz. 483–495. l. – Ismerteti: TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 111. l.

Kósa László: Népünk történelmi emlékezete. 8. Mit ér a történelmi néphagyomány. Forrás, 1977. 9. évf. 12. sz. 93–96. l.

Kovách Zoltán: Történelmi értékeink megőrzésének közösségi feladata. Teológia, 1977. 11. évf. 1. sz. 36–39. l.

Láng Gusztáv: Eszme és történelem. Alföld, 1977. 28. évf. 6. sz. 42–43. l.

Major Ottó: Nemzeti mazochizmusunk. ÉlIr. 1977. 21. évf. 26. sz. 3. l.

Marosán György: Hagyományokról – jövőnkről. 1977. 4. sz. 16–18. l.

Molnár Pál: Néhány megjegyzés a teljesebb szocialista hazafiságkép kialakításának folyamatához. NSz. 1977. 8. évf. 1. sz. 61–63. l.

A művészet: történetírás is. Beszélgetés *Szabó Magdával.* Levezette: Zöldi László. ÉlIr. 1977. 21. évf. 21. sz. 7. l.

Pomogáts Béla: A történelemtől az irodalomtörténetig. (A történettudomány és a történelmi publicisztika.) ÉlIr. 1977. 21. évf. 13. sz. 2. l.

A történetírás: művészet. Beszélgetés *Perjés Géza* hadtörténésszel. Készítette. Zöldi László. ÉlIr. 1977. 21. évf. 9. sz. 7. l.

Történelem és publicisztika. Ttan. 1977. 22. évf. 2. sz. 1–2. l.

Vass Henrik: Üzemtörténet – munkásmozgalomtörténet-szocialista hazafiság. Honismeret, 1977. 6. sz. 7–23. l.

Zsíros Mária: Történelmi ismeretek, történelemszemlélet. RTSz. 1977. 9. évf. 2. sz. 86–90. l.

Ismertetések

Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése. Bp. 1976. Szépirodalmi Kiadó. 579 l. (Nemzeti hagyományok.) – Ismerteti: *Nemeskürty István:* Hagyományok és a jövő értékei. Nagyvilág, 1977. 22. évf. 5. sz. 764–766. l.

Kozsinov, V.: A történelem tekintélye. Lityeraturnoje Obozrenyije, 1977. márc. – Ismertetés: V. 1977. 20. évf. 6. sz. 114–116. l.

Smith, Paul (ed.): The historian and film (A történész és a film). Cambridge, 1976. 208 l. – Ismerteti: *Frank Tibor.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 168–171. l.

Történelem és tömegkommunikáció. (szerk: Vass Henrik) Bp. 1976. Akadémiai K. 176 l. Ismerteti: *H. Haraszti Éva.* Nsz. 1977. 35. évf. 146. sz. 7. l.; MT. 1977. 22. köt. 4. sz. 325. l.; *Sipos Levente* PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 204–210. l.

Történelemtanítás

Balázs Györgyné: Kísérletek a történelem-társadalmi ismeretek tanításának távlati fejlesztéséhez. Ttan. 1977. 22. évf. 2. sz. 6–9. l.

Bán Péter: Gondolatok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom középiskolai tanításáról. Hevesi Művelődés, 1977. 3. sz. 77–83. l.

Bella Árpád: Kísérletek a történelmi munkafüzetekkel. Ttan. 1977. 22. évf. 3. sz. 13–16. l.

Benedek Miklós: Új történelmi leckék. Napjaink, 1977. 16. évf. 9. sz. 2. l.

Berend T. Iván: A szemléleti-módszertani megújulásért. A történelemtanítás reformja felé. MN. 1977. 33. évf. 301. sz. 7. l.

Bezzeg Mária: Történelemórák tapasztalatai a Hadtörténeti Múzeumban. (1975–1976-os tanév.) MMMKözl. 1977. 1. sz. 27–35. l.

Borovics György: Feladatmegoldó történelemtanítás az általános iskolában. (Kísérletek, módszerek, eredmények, feladatok.) Bp. 1977. Tankönyvkiadó. 99 l.

Capek, V[ratislav]: A tankönyvelmélet néhány kérdése a csehszlovákiai metodikai kutatások tükrében. Ttan. 1977. 22. évf. 3. sz. 24–26. l.

Capek, Vratislav: A történelemtanítás néhány időszerű kérdése Csehszlovákiában. Ttan. 1977. 22. évf. 2. sz. 26–30. l.

Debreczeni László: A forradalom szemléltetése. Ttan. 1977. 22. évf. 4. sz. 16–19. l.

Feketéné Cselényi Zsuzsanna: A történelemtanítás megalapozása az alsó tagozatban – az olvasási tanterv alapján. Ttan. 1977. 22. évf. 2. sz. 10–11. l.

Filla István: Hogyan használjuk a dolgozók általános iskolájának 7. osztályos tankönyvét? Ttan. 1977. 22. évf. 3. sz. 7–9. l.

Juhász András: A világnézeti nevelés és az általános iskolai történelemtanítás. Hevesi Művelődés, 1977. 3. sz. 34–43. l.

Kakasné Zsigárdi Györgyi–Katona András: A magyar irodalom és a történelem integrált tanításának tapasztalatai az általános iskolában. Ttan. 1977. 22. köt. 2. sz. 21–25. l.

Kanyar József: A levéltárak és a történelemoktatás. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 5–12. l.; Ttan. 1977. 22. évf. 2. sz. 12–15. l.

Király Károly: Új vonások a szakmunkásképző iskola történelemtanításában. Ttan. 1977. 22. évf. 3. sz. 5–6. l.

Müller Veronika: A Rákóczi szabadságharc levéltári források alapján. Óraterv a gimnáziumok 2. osztálya számára. (Tört. tanítás) LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 57–62. l.

Oszkó Zoltán: A Szovjetunióról – történelem órán. Köznevelés, 1977. 33. évf. 37. sz. 5–6. l.

Rákóczi Katalin: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. (Szakköri foglalkozás a Hadtörténeti Múzeumban.) Ttan. 1977. 22. évf. 4. sz. 12–15. l.

Ring Eva: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben. Unger Mátyás tanulmánya. MN. 1977. 33. évf. 31. sz. 12. l.

Szabó Károly: A Nagy Október a történelemtanításban. Ttan. 1977. 22. évf. . sz. 5–7. l.

Szabó Károly: Az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny 1976–1977. évi tapasztalataiból. Ttan. 1977. 22. évf. 3. sz. 9–12. l.

(Szabó Károly): A történelemtanítás korszerűsítése. Gimnázium 1–4. osztály. (Útmutató a tanári felkészüléshez. Bp. 1977. OPI. soksz. 53 l.
(Pedagógus továbbképzés könyvtára.)

Szabolcs Ottó: Dialektikus materialista alapok a társadalomtudományi és művészeti tárgyak tanterveiben. PSz. 1977. 27. évf. 5. sz. 433–435. l.

Szabolcs Ottó: Az integrált történelemtanítás módszertani iránya. PSz. 1977. 27. évf. 4. sz. 300–306. l.

Szabolcs Ottó: Történelemtanítás és publicisztika. Ttan. 1977. 22. évf. 2. sz. 3–6. l.

Szabolcs Ottó: A történelemtanítás maisága. Elmélkedés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulóján. Ttan. 1977. 22. évf. 4. sz. 1–4. l.

Szebenyi Péter: Tanulói tevékenység a történelemtanításban. Ttan. 1977. 22. évf. 3. sz. 1–4. l.

Tanácskozás a történelemtanításról. (Az eddigieknél szilárdabb alapot adni.) MH. 1977. 10. évf. 294. sz. 5. l.

Tanácskozás a történelemtanításról. MN 1977. 33. évf. 294. sz. 7. l.

Történelemtanítás és levéltár. (Országos konferencia Kaposváron 1976. nov. 9–10-én. SMM. 1977. 407–430. l. (Előadók és hozzászólók: Honfi István, Szabolcs Ottó, Kanyar József, Balassa Tibor, Kelemen Elemér, Szili Ferenc, Rácz Jenő, Andrássy Antal, Gál József) – Ismerteti: *Terényi Zoltán:* Somogy, 1977. 1. sz. 110–111. l.

Utasi István: Multi-media egységek a történelem hatékonyabb tanítása szolgálatában. (Technikai eszközök és segédletek – térképek, diafilmek stb. – felhasználása az oktatásban.) Ttan. 1977. 22. évf. 4. sz. 8–11. l.

Veress Géza: A korszerű történelemtanítás és a források. AAPNY. 71–80. l.

Vladár Ervin: A múzeumok és az iskolák együttműködéséről. Ttan. 1977. 22. köt. 2. sz. 16–18. l.

Ismertetések

Eperjessy Géza–Szebenyi Péter: A tanulók történelmi fogalmainak fejlődése. Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 327 l. – Ismerteti: *Hunyady György:* PSz. 1977. 27. évf. 5. sz. 557–559. l.

Segédtudományok

Benda Kálmán: Egy új forrástudomány: A történeti grafológia. Kortárs, 1977. 21. évf. 7. sz. 1123–1131. l.

Berényi Iván: Einige Fragen der Heraldik der antifeudalen Bauernbewegungen. GOB. 1977. 77–82. l.

Bezerédy Győző: A községi pecsétek művelődéstörténeti vonatkozásai. PVEAB. 1977. 2. 71–85. l.

Király Lajos: Somogy megye földrajzi helyneveinek helytörténeti tanulságai. Ipartörténeti emlékek. SMM. 1977. 291–306. l.

Leányfalusi Károly–Nagy Ádám: Magyarország fém- és papírpénzei. 1926–1976. 2. jav., bőv. kiad. Bp. 1977. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete. 197 l., ill. (Az éremgyűjtők kiadványsorozata. 3. csop. Újkori pénzek 13.)

Makai Ágnes: A Lajtabánsági Emlékérem. SSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 329–339. l.

Miklós Dezső: Művészeti emlékeink otthonai. Confessio, 1977. 2. sz. 204–215. l.

Tompos Ernő: Egy soproni polgárcsalád (a Reischek) genealógiai és heraldikai emlékei. PVEAB. 1977. 2. 169–173. l.

Tompos Ernő: Emlékérmek. (Sopron városi rangra emelésének 700. évfordulójára.) SSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 247–249. l.

Vajay Szabolcs: Temesvár Anjou-kori címere. (Hertzeg István főbíró 1852. március 8-án kelt magyar nyelvű levelének pecsétje.) LK. 1975. 46. évf. 2. sz. 223–233. l.

Vörösmarty Géza: Pozsony város címeréről. (Zsigmond királytól 1436-ban kapott címerről) Honismeret 1977. 2. sz. 47–48. l.

Koronázási jelvények

Berényi Iván: Koronázási ékszereink. MH. 1977. 10. évf. 297. sz. 8. l.

Kemény István: A magyar korona. MN. 1977. 33. évf. 262. sz. 5. l.

A magyar korona. MN. 1977. 33. évf. 296. sz. 3. l.

Petneki Áron: A magyar korona viszontagságos története. N. 1977. 105. évf. 305. sz. 4–5. l.

Ruffy Péter: Koronánk kritikája 1. Hartvik püspöktől a tizenkilencedik századig. MN. 1977. 33. évf. 303. sz. 15. l.

Szuhay-Havas Ervin: A korona históriájából. (A műtárgy születése) Nsz. 1977. 35. évf. 297. sz. 10. l. – A korona hányatott sorsának néhány epizódja a 14. század elejétől.) Nsz. 1977. 35. évf. 303. sz. 8. l.

Unger Mátyás: Mit tart a hagyomány és mit mond a tudomány a magyar koronáról. MN. 1977. 33. évf. 297. sz. 9. l.

Ismertetések

Burger Alice Sz. (Szerk.): Az 1975. év régészeti kutatásai. (Régészeti Füzetek I. sorozat, 29. szám). Bp. 1976. 102 l., 1. térk. – Ismerteti:

Mollay Károly. SSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 376. l.

Marsina, Richard: Studie k Slovenskému diplomatáru. I–II. rész. (Tanulmányok a Szlovák Oklevéltárhoz. I–II. rész.), Historické stúdie, 1971. 16. köt. 5–108. l.; 1973. 18. köt. 5–119. l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 816–817. l.

Püspöki Nagy Péter: Dunaszerdahely város címere. Dunaszerdahely, 1970. 61 l. – Rozsnyó város címere. Bratislava, 1973. 110 l. – Ismerteti: *Szögi László.* LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 380–382. l.

Térképek, térképészet

Balla György: Kéziratos térképek Karlsruhéban. TSz. 1977. 20. évf. 1. sz. 122–131. l.

Balla György: Történelmi falitérképek készítése Magyarországon. GK. 1977. 29. évf. 5. sz. 352–357. l.

Balogh Lajos: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai. MNy. 1977. 73. évf. 1. sz. 104–109. l.

Bartók Albert: Rákoskeresztúr a XVI–XVIII. századi térképeken. Honismeret, 1977. 2–3. 51–54. l.

Bendefy László: A magyarországi földmérés és térképészet fejlődéstörténete a Mezőgazdasági Múzeum kiállításának tükrében. TechSz. 1977. IX. 21–26. l.

Csendes László: Történelem a térképeken. (Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésig.) HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 241–264. l.

Horváth Anna: Egy török Amerika-térkép 1513-ból. ÉlT. 1977. 32. évf. 30. sz. 946–947. l.

Hrenkó Pál: Csongrád régi térképi ábrázolásai GK. 1977. 29. évf. 6. sz. 428–435. l.

Hrenkó Pál: Hozzászólás Mikoviny budavári térképéhez. Műemlékvédelem, 1977. 21. évf. 1. sz. 40–43. l.

Hrenkó Pál: Krieger Sámuel 1766. évi Balaton-térképe. GK. 1977. 29. évf. 4. sz. 264–274. l.

Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban. [Közread. a] Kulturális Minisztérium, Magyar Országos Levéltár. Bp. 22. Mutató az 1–21. kötetekhez. (Összeáll.: Muzsnai Lászlóné.) 1976. Új M. Közp. Levéltár 2494–2781. l. (Levéltári jegyzékek 1.)

A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalógusa. Szerk.: Bendefy László. [Közreadja] Magyar Országos Levéltár; [Budapest], Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet, Bp. 1. Helytartótanácsi térképek. 2. r. 790–1729. sz. Szerk.: Lakos János. 1976. 392 l. 2. Helytartótanácsi térképek. 3. r. 1730–2406. sz. Szerk.: Lakos János. 1977. 289 l.

Bemutatjuk a Széchényi Könyvtár Térképtárát. Kts. 1977. 27. évf. 6. sz. 325–329. l.

Történelmi atlasz. (Tudományos szerk.: Csatáry Mária, Györffy György, Pamlényi Ervin. Térképészeti szerk. biz. [vez.]: Radó Sándor. Készítette és kiad.: a Kartográfiai Vállalat. 19., jav. kiad.) Bp. 1977. 32 l., ill.

Vértessy György: A harmadik Buda térképes emlékei. GK. 1977. 29. évf. 2. sz. 114–119. l.

Ismertetések

Atlas zur Geschichte. (Zentralinstitut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR). [Történelm atlasz]. Gotha–Leipzig, I. köt.; 1975. II. köt. – Ismerteti: *Hangay Zoltán.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 412–413. l.

Bendefy László: Mikoviny Sámuel megyei térképei különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire. I–II. Bp. 1976. MTA Könyvtára. I. k: : 360 l. II. k : 25 mell. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai. 71. Ismerteti: *Láng Sándor.* Tech.Sz. 1977. IX. 43–44. l.

Csendes László: Országleírás: földrajz, történelem (1782–1785). A Hadtörténeti Múzeum kiadása, Bp. 1975., 160 l. – Ismerteti: *Bendefy László.* FöÉ. 1977. 26. évf. 3–4. sz. 496. l. HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 307. l.; TechSz. 1977. IX. 44–45. l.

A Hadtörténeti Térképtár újabb térképtörténeti hasonmás kiadványsorozata. Bp. 1976. – Ismerteti: *Bendefy László.* TechSz. 1977. IX. 31–35. l.

A Hadtörténelmi Térképtár új hasonmás kéziratos térképsorozata. – Ismerteti: *Bendefy László.* FöÉ. 1977. 26. évf. 3–4. sz. 490–491. l.

Sugár István: Eger térképei. 1941–1950. (Kiad. az Eger Város Tanácsa.) Eger 1976. Verseghy M. Kvt. 190 l., 7 térk. – Ismerteti: *Bendefy László.* HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 653–655. l.

Sajtó, sajtótörténet

Batári Gyula: Az első német nyelvű hetilap Sopronban (1779). (Wochenschrift.) SSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 161–164. l.

Batári Gyula: A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek „Munkálatai"-ról és „Napi Közlöny"-éről. (1841–1865-ig) OHl. 1977. 118. évf. 18. sz. 1060–1061. l.

Berczik Árpád: Száz éve jelent meg az „Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok". MN. 1977. 33. évf. 292. sz. 10. l.

Bogdán István: A betűminta – nyomdatörténeti forrás. 1977. 21. évf. 4. sz. 78–79. l.

Borsy Károly: A Bittermann nyomdászcsalád szerepe Dél-Magyarországon. PVEAB. 1977. 2. 163–169. l.

Breuer János: A „Muzsika" születésnapjára. (A folyóirat megjelenésének 20. évf.) MZ. 1977. 18. évf. 1. sz. 106–107. l.

Csurdi Sándor–Fenyő István–Márkus László–Mucsi Ferenc: A magyar sajtó története. Szerk.: Márkus László. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 275 l.
(A MUOSz Újságíró Iskola kézikönyvei.)

Az első nemzetközi sajtótörténeti konferenciáról. (Bréma, 1976. okt.). (M. L.). MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 177–179. l.

Frank Tibor: Egy százesztendős propagandakiadvány keletkezéséről. MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 58–65. l.

Fülöp Géza: Száz esztendeje indult a Magyar Könyvszemle. II. (A Magyar Könyvszemle 1892-től 1934-ig.) Új folyam. Kts. 1977. 27. évf. 1. sz. 10–13. l. III. Kts. 1977. 27. évf. 2. sz. 68–70. l.

Gergely András– Veliky János: A sajtó útja a politikában 1867 után. I. Az információs rendszer a politika szolgálatában. RTSz. 1977. 9. évf. 1. sz. 80–89. l. II. Az információs rendszer, mint a politika partnere. RTSz. 1977. 9. évf. 2. sz. 117–125. l.

75 éves a Magyar Szó. (Az amerikai haladó magyar emigráció lapja.) N. 1977. 105. évf. 245. sz. 5. l.

Horváthné Pereszlényi Éva: Benedek Elek tanügypolitikai lapja, a „Nemzeti Iskola" (1894–1903). MP. 1977. 2. sz. 209–221. l.

Király András: A magyar sajtó napján. (A „Vörös Újság" kiadásának 59. évf.) Nsz. 1977. 35. évf. 287. sz. 5. l.

Komját Irén: A kommunista mozgalom világlapja. Az Inprekorr története. Bp. 1977. Kossuth K. 207 l. Ismerteti: *Fábián Ferenc.* TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 100–102. l.; *Szalay Hanna:* MH. 1977. 10. évf. 226. sz. 10. l.; Ti. MH. 1977. 33. évf. 238. sz. 13. l.

Korunk. (Világnézeti és irodalmi havi szemle.) 1929–1940. Szerk.: Gaál Gábor. (Antológia. Vál. és összeáll.: Tordai Zádor, Tóth Sándor.) Bp. 1976. Magvető. 237 l.

Kővári Imre: Egy folyóirat a társadalmi haladás szolgálatában: „Új Korszak" (1906–1919). MP. 1977. 2. sz. 222–232. l.

Laczkó András: Rippl-Rónai irodalmi kapcsolatairól. – különös tekintettel a somogyi sajtóra. SMM. 1977. 343–367. l.

Lengyel András: Szabó Ervin két levele Kolozsvárra. MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 183–186. l.

(k.gy.): A Magyar Könyvszemle jubileuma (A folyóirat megindulásának 100. évf.). MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 194–196. l.

Markovits Györgyi: BMU (Bécsi Magyar Ujság) Magyarország, 1977. 14. évf. 12. sz. 27. l.

Markovits Györgyi: „Elsüllyedt" folyóiratok 1945 után. MN. 1977. 33. évf. 24. sz. 4. l.

Márkus László: A 20. századi magyarországi sajtó hatásának vizsgálata során felmerült kutatási problémákról. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 179–186. l.

Máté György: A magyar sajtó a felszabadulás után. Bp. 1977. Tankönyvkiadó. 91 l. (MUOSz Újságíró Iskola kézikönyvei.)

Máté György: Naptár az évfordulóra. Amerikai Magyar Szó. MN. 1977. 33. évf. 162. sz. 4. l.

Máté György: Rózsa Ferenc és a Szabad Nép. Rózsa Ferenc politikai cikkeiből. + Halálra kínozták. Röpiratrészlet. Bp. 1976. Kossuth K. 181, [6] l., ill.

Pálos Tamás: „A mi erőnk az igazság kimondásában rejlik!" A lenini újságírás és tanulságai. MS. 1977. 18. évf. 9. sz. 257–260. l.

Szecskó Károly: Sajtónk múltjából – a Heves Népe (1946–1947). HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 62–64. l.

Tímár Ede: Igaz eszmék erejével . . . A magyar kommunista sajtó a Szovjetunióban. 1917–1945. [Bp.] 1976. MUOSz. 288 l. (A magyar sajtó kiskönyvtára 16.) – Ismerteti: *B. Juhász Erzsébet.* MS. 1977. 18. évf. 8. sz. 250. l.

Végh Oszkár: „Olvassátok munkástársak!" A magyarországi szakszervezeti sajtó története. 1867–1919. Bp. 1977. MUOSz. 173 l., 12 t. (A magyar sajtó kiskönyvtára 15.)

Simon Zaven, J.: A magyarországi örmény folyóiratok története. (Az 1887–1913 között meg-

jelent „Arménia" magyar-örmény havi szemléről, – *„Ner Ten".*) MN. 1977. 33. évf. 233. sz. 5. l.

Egyetemi Nyomda

Dohnál Gábor: Felszabadulástól a négyszáz éves évfordulóig. (Az Egyetemi Nyomda történetéből). MG. 1977. 21. évf. 6. sz. 6–10. l.

Az Egyetemi Nyomda története. 1577–1945. I–II. Bp. 1977. 1. köt. 122 l., 22 t.; 2. köt. 39 l., 32 t.

Käfer István: Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve. (1577–1977). Bp. 1977. M. Helikon. 247 l., ill.

Köpeczi Béla: A budai Egyetemi Nyomda szerepe a közép- és kelet-európai népek közművelődésében. MN. 1977. 33. évf. 218. sz. 9. l.

Lakner Kálmán: Négyszáz éves az Egyetemi Nyomda (1577–1977). MG. 1977. 21. évf. 6. sz. 3–6. l.

Négyszáz éves az Egyetemi Nyomda. Nsz. 1977. 35. évf. 273. sz. 7. l.

Vértesy Miklós: A négyszáz éves Egyetemi Nyomda. Budapest, 1977. 15. évf. 12. sz. 30–33. l.

100%

Barláné K. Nagy Magda: A „100%" – ötven év távlatából. TáSz. 1977. 32. évf. 7–8. sz. 137–141. l.

Botka Ferenc: Szovjet irodalom, magyar tükörben. A 100% ötven év előtti missziójáról. Napjaink, 1977. 16. évf. 11. sz. 6–7. l.

Tamás Aladár: A 100%. A KMP legális folyóirata 1927–1930. Bp. 1977. Akadémiai K., 327 l. – Ismerteti: *MT. 1977. 22. köt. 12. sz. 960. l.*

Ismertetések

Sajtóbibliográfiák és sajtórepertóriumok szerkesztése, a hírlapok feltárása. Bp. 1976. (1977). 115 l. – Ismerteti: *Páldy Róbert.* Kts. 1977. 27. évf. 10. sz. 624. l.

Studia e historia scripturae, librorum et ephemeridum. Studien aus der Geschichte der Schrift, der Bücher und der Periodica. (Tanulmányok az írás, a könyv és az időszaki sajtó történetéből.). Hrsg. von Piroska Szemző und László Mezey. Bp. 1976. Akadémiai 382 l. – Ismerteti: *Pálvölgyi Endre.* Kts. 1977. 27. évf. 5. sz. 304–305. l.; *B. Juhász Erzsébet:* MS. 1977. 18. évf. 6. sz. 189. l.

Közművelődés

Aradi Nóra: Képzőművészet és közművelődés. Művészet, 1977. 18. évf. 4. sz. 45. l.

Bella Gábor Tamás: Az agrárértelmiségiek képzése és a közművelődés. Kultúra és Közösség 1977. 4. sz. 89–98. l.

Baló István: A név kötelez. (A Pécsi Doktor Sándor Művelődési Központ története.) ([Közread. a] Pécs, megyei Város Tanácsa VB. Művelődési Osztálya; Pécsi Doktor Sándor Művelődési Központ.) Pécs, 1977. 153 l., ill.

Barts Oszkárné: Közoktatás – közművelődés. Ma és Holnap, 1977. 5. évf. 2. sz. 131–132. l.

Bernáth Istvánné–Tóth Attiláné: Váljék az ismeretterjesztés mozgalommá. FzK. 1977. 14. évf. 1. sz. 17–30. l.

Bernáth József: „Varrjuk a takarót?" (Gondolatok a közoktatás és közművelődés együttműködéséről.) Somogy, 1977. 3. sz. 35–43. l.

Béki Gabriella–Zétényi Zoltán: „Ehhez is kérnénk az elvtársak messzemenő segítségét." A szocialista brigádok művelődéséről. (1973–1975). Kultúra és Közösség, 1977. 4. sz. 34–55. l.

Bényei Miklós: A művelődéspolitika fogalmáról. Alföld, 1977. 7. sz. 67–77. l. – Ismerteti: TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 114–115. l.

Boglár Lajos: Mitől „magas" a kultúra? ÉlIr. 1977. 21. évf. 20. sz. 5. l.

Bor István: Az ismeretterjesztés gyakorlatiassága és formáinak gazdagsága. FzK. 1977. 14. évf. 1. sz. 7–16. l.

Bóra Ferenc: A közművelődés eredményei és problémái Somogyban. Somogy, 1977. 3. sz. 48–56. l.

Ember és műveltség. (Beszélgetések a közművelődésről.) Harmincnégy interjú – tudósokkal, írókkal, művészekkel. Szerk.: Győri György. Bp. 1976. Gondolat. 444 l.

Éri István: Vengerszkie muzei na szluzsbe narodnogo proszvescsenija. Etjudü o Vengrii. 1977. Tom. 12. 125–135. l.

Ferge Zsuzsa: Nivellálás a művelődésben. Köznevelés, 1977. 32. évf. 21. sz. 10–11. l.

Fukász György: Életmód és művelődés. MN. 1977. 33. évf. 234. sz. 8. l.

Gantner Ilona: Munkásművelődés és a film. Megjegyzések egy ankéthoz. N. 1977. 105. évf. 226. sz. 8. l.

Gordos János: Munkásművelődés Nógrád megyében. NSz. 1977. 8. évf. 4. sz. 89–98. l.

Gönyei Antal: Kulturális emlékeink közművelődési szerepe. N. 1977. 105. évf. 231. sz. 5. l.

Hajdú Ráfis Gábor: Kötelesség, érdek, fizetség. Jegyzetek a közművelődésről. Nsz. 1977. 35. évf. 101. sz. 17. l.

Harangi László: A szakkörök szerepe a közművelődésben. Kultúra és Közösség, 1977. 4. sz. 56–72. l.

Hazafiság, nemzetköziség. Segédanyag. (Szerk.: Mihalovics Józsefné.) Kiad.: a M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás] P[árt] Budapesti Bizottság, Propaganda és Művelődési Oszt. Bp. 1977. 86 l.

Héberger Károly: Az egyetemi könyvtárak közművelődési feladatai. FSz. 1977. 25. évf. 4. sz. 218. l.

– *jas:* Irodalom és közművelődés. ÉlIr. 1977. 21. évf. 18. sz. 7. l.

Kerekes Pálné: A közművelődési könyvtár és partnerei. Könyvtáros konferencia Augsburgban. (1977. máj. 18–22.) Kts. 1977. 27. évf. 10. sz. 619–620. l.

Kornidesz Mihály: Szocialista munka és művelődés. MH. 1978. 11. évf. 1. sz. 9. l.

Kornidesz Mihály: Tudománypolitikai tennivalóink. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 47–58. l.

Kovács I., Gábor: A kalendárium Magyarországon. RTSz. 1976. 8. évf. 4. sz. 129–138. l.

Marczali László: A közművelődésről. Életünk, 1977. 5. sz. 449–456. l.

Maróti Andor: Közművelődés a nevelési központokban. BarMüv. 1977. 3. sz. 41–46. l.

Mátyás István: Munkásművelődés. N. 1977. 105. évf. 228. sz. 3. l.

Pozsgay Imre kulturális miniszterrel közművelődésről, rádióról, televízióról. Beszélgetés, készítette: Horváth János. RTSz. 1977. 9. évf. 1. sz. 13–16. l.

A salgótarjáni munkások műveltsége és művelődése. [Közread. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Társadalomtudományi Intézet. [Bp.] 2. köt. (Az 1971-es művelődésszociológiai vizsgálat válogatott táblaanyaga.) Összeáll.: Dávid János, Kovács Ferenc. [1977. Kossuth K.] 340 l.

Szpirulisz Ildikó: A munkásosztály műveltsége. MH. 1977. 10. évf. 25. sz. 9. l.

Tar Károly: Társadalom és művelődés. (Tanulmányok.) (Utánny.) Bp. [1977.] 54 l.

Tóth Árpád: Közművelődés a Nehézipari Műszaki Egyetemen. FSz. 25. évf. 4. sz. 218–224. l.

Troszt Tibor: Párhuzamos utakon. Szubjektív jegyzetsorok közoktatásról, közművelődésről. Somogy, 1977. 3. sz. 44–47 l.

Virágh Ferenc: Olvasókörök Békésben. ÉlT. 1977. 32. évf. 25. sz. 774–776. l.

Vitányi Iván: A közművelődés tudományos (szociológiai) vizsgálatának elméleti alapjai. I–III. Bp. 1977. NPI. 1. köt.: 473 l., 2. köt.: lsz.n. 3. köt.: lsz.n.

Kiállítások, kiállítási katalógusok, kiállítási ismertetések

Buzinkay Géza: A katonaorvoslás hazai történetéből. (Az 1977. márc-ban megnyílt kiállítás) OHl. 1977. 118. évf. 26. sz. 1542–1544. l.

Cegléd. 1848–1948. Kiállítás a Kossuth Múzeumban. ([Cegléd], 1977. január 31. – április 31. A katalógust összeáll.: Máté Bertalan.) [Cegléd], (1977). 18 l.

Csapó Gyöngyi: Török kori világítóbomba – Tábori mozigép – Az októberi forradalom puskája. Fegyvertörténeti kiállítás Vácott. Nsz. 1977. 35. évf. 238. sz. 7. l.

Elek László: Az orosházi nyomdatörténeti kiállításról. (1976. dec. „Az orosházi nyomdászat 100 éve". c. kiállításról) LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 403–405. l.

Fazekas István: A kiskunfélegyházi börtönmúzeum. (A 18–19. századi emlékekről) ÉlT. 1977. 32. évf. 14. sz. 431–434. l.

„Magyar internacionalisták a szovjet hatalomért – bolsevikok a Magyar Tanácsköztársaságért" c. kiállítás a Hadtörténelmi Múzeumban (1977. okt. 14.) MH. 1977. 10. évf. 240. sz. 6. l.; MN. 1977. 33. évf. 43. sz. 5. l.

Magyarország népeinek története az őskőkortól a honfoglalásig. (Régészeti kiállítás. [Vezető.] Szerk.: Kovrig Ilona.) [Közread. a] Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. [1976]. NPI. 111 l., ill.

A magyar pénzverés története. – L'historique de la frappe de monnaie en Hongrie. Kiállítás. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. 1977. szeptember. (Rend. és a katalógust összeáll.: Élesztős László, Bus Gyuláné. Közrem.: Lienerné Krasznai Krisztina. [Kiad. a] Magyar Nemzeti Bank.) [Bp.] (1977.). 36, XVI l., ill.

Mátyás István: Igy élnek a budapestiek. Egy kiállítás-trilógia harmadik része. (A 18. sz.-tól napjainkig) N. 1977. 105. évf. 232. sz. 9. l.

Megnyílt az „A magyarországi munkásmozgalom története" kiállítás második és harmadik része. MMMKözl. 1977. 1. sz. 3–9. l.

Rákóczy Rozália: Az Országos Hadtörténeti Múzeum kiállításai. A Képtár bemutatkozó kiállítása. HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 671–674. l.

Kongresszusok, konferenciák

Bartha Antal: International Conference on Prehistory in Novosibirsk. (1975. okt. 20–24.) AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 509–515. l.

Benke Zsuzsanna: Országos történész vándorgyűlés Székesfehérvárott. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 194–200. l.

Beszámoló a Magyar-szovjet történész vegyesbizottság 9. tudományos konferenciájáról. (1976. szeptember 4–16.). Összeáll.: Mayer Mária. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 129–140. l.

Beszámoló a Magyar–szovjet történész vegyesbizottság 9. tudományos konferenciájáról. (1976. szeptember 4–16.). Összeáll.: Mayer Mária. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 129–140. l.

Bitskey István: Barokk-kutatók nemzetközi konferenciája Wolfenbüttelben (1976. aug. 28–31.) Helikon, 1977. 23. évf. 3. sz. 388. l.

Bolyai-emlékülés az Akadémián. MH. 1977. 10. évf. 295. sz. 7. l.

Commission internationale d'histoire économique. *Pach Zsigmond Pál:* Contribution at the session organized by K. Glamann. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 481–483. l.

Emlékülés Mocsáry Lajos születésének 150. évfordulójára. Hanák Péter elnöki megnyitója. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 47–48. l.

Emlékülés az Újvárosházán. (Kossuth Lajos születésének 175. évfordulóján). Kállai Gyula beszéde. MN. 1977. 33. évf. 220. sz. 3. l. MH. 1977. 10. évf. 220. sz. 3. l., Nsz. 1977. 35. évf. 220. sz. 5. l., N. 1977. 105. évf. 220. sz. 3. l.

La guerre d'indépendance de Rákóczi et l'Europe. Compte rendu de la session scientifique internationale à Sárospatak. Közli: Zachar J. AH. 1976. Tom 22. No. 3–4. 377–394. l.

Gyulay Ferenc: A XV. statisztikatörténeti vándorgyűlés Salgótarjánban. (1977. máj. 31. – jún. 2.) StSz. 1977. 55. évf. 8–9. sz. 917–921. l.

Hajdú Tibor–Jemnitz János: A világ történészeinek XIV. kongresszusa. (Beszámoló.) NMTÉvk. 1977. 260–262. l.

Halmos Ferenc: Tudományos ülésszak Sopronban, a Magyar Tudományos Akadémia fennállása 150. évfordulójára. SSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 355–361. l.

A III. Veszprém megyei Üzemtörténeti Konferencia. (1976 vége). Bevezető előadás: Huller Gyula; Beszteri Gyula felszólalása. Honismeret, 1977. 1. sz. 20–24. l.

Harsányi Iván: Fasizmus – neofasizmus szimpózion a zágrábi egyetemen. NMTÉvk. 1977. 265–269. l.

Honismereti napok (1975. Szentes.) Szentesi tanulmányok. Az 1975. évi Honismereti napok előadásai. (Szerk.: Péter László. Kiad.: a Szeged, Somogyi Könyvtár.) Szeged, 1977. JATE. 100 l. (Csongrád megyei könyvtári füzetek 8.)

Horváth Ferenc: Nemzetközi kultúrtörténeti szimpózion Kőszeg, 1976. júl. 5–9. VSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 233–237. l.

Interventions hongroises au XIVe Congrès International des Sciences Historiques. (San Francisco 1975) AH. 22. 1976. 395–508. l. (Különnyomat.)

Jemnizt János–Mucsi Ferenc: A XI. linzi nemzetközi munkásmozgalom – történeti konferencia. (1975. szeptember 9–13.) NMTÉvk. 1977. 263–265. l.

Kanyar József: Országos konferencia Kaposváron az iskolák és a levéltárak együttműködéséről. LSz. 27. évf. 1. sz. 241–244. l.

Kocsor Ferenc: Emlékülés a NÉKOSZ-ról. (1976. nov. 11.). PSz. 1977. 27. évf. 4. sz. 376–377. l.

Kollár Nóra: TTF, munkásosztály, ideológiai harc. (Tájékoztató nemzetközi konferenciáról.) TtKözl. 1977. 7. évf. 3. sz. 113–121. l.

Kolosi Tamás: Nemzetközi tanácskozás a társadalmi struktúra-kutatásról. (Bp. 1977. jún. 6–10.) TtKözl. 1977. 7. évf. 3. sz. 136–138. l.

Konferencia a tudományos-technikai forradalomról szóló polgári nézetekről. (A csehszlovákiai Liblicében 1977. jan. 10. és 12. között megrendezett konferenciáról.) Összeáll.: (R. P.) TtKözl. 1977. 7. évf. 2. sz. 116–118. l.

Kossuth jubileum Bulgáriában. MH. 1977. 10. évf. 223. sz. 9. l.

Lagzi István: Jaroszlótól Danckáig. Rákóczi-emlékülés Lengyelországban, 1976-ban. Tt. 1977. 31. évf. 6. sz. 77–81. l.

Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Colloque, 3. Mátrafüred,

28. septembre – 2 octobre 1975. [Org.: Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet.] ([Red.] Béla Köpeczi, Eduard [Ede] Bene, Ilona Kovács.) Bp. 1977. 365 l., 18 t.

r.l.: A Magyar-Csehszlovák Történész Vegyesbizottság tudományos ülésszaka. (1976. ápr. 5–9. Budapesten tartott XII. ülésszak tudományos vitaüléseinek összefogl.) Sz. 1976. 11. évf. 6. sz. 1106–1120. l.

A magyar-NDK történész vegyes bizottság tudományos ülésszaka (1976. okt. Bp.). Ismerteti: *Tokody Gyula.* PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 192–200. l.

A marxista politikatudomány helye a társadalomtudományok rendszerében és viszonya a szocializmus építésének gyakorlatához. Konferencia [Budapest]. (1976. december 21–22.) [Rend. a] Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapesti Szervezet. [Előadások.] (Fel. szerk.: Polgár Tibor.) Bp. 1977. 83 l.

Mátyás István: Magyarság, nyelv, kultúra. A III. anyanyelvi konferencia. N. 1977. 105. évf. 191. sz. 9. l.

A Nemzetközi Népességtudományi Unió 1977. évi mexikói Népességi Kongresszusa. D. 1977. 20. évf. 4. sz. 472–474. l.

V. Országos Honismereti Akadémia. (Győr, 1977. július 25–30.) Honismeret, 1977. 6. sz. 6–12. l.

Redő Ferenc–Tóth István: Ókor- és középkortörténeti munkakonferencia Székesfehérvárott, 1975. máj. 5–7. AT. 1975. 22. köt. 308–310. l.

Sipos Levente: Tudományos emlékülés Garami Ernő születésének 100. évfordulóján. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 188–193. l. ua.: Séance commémorative à l'occasion du centenaire d'Ernő Garami. (1976. dec.) AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 199–204. l.

Sövény Sándor: A harmadik országos agrárgazdasági konferencia (Kecskemét, 1977. szeptember). KgSz. 1977. 24. évf. 12. sz. 1478–1482. l.

[Szociográfiai Tanácskozás, 3. (1976. Kecskemét)] Futóhomok. Szociográfiai Tanácskozás Erdei Ferencről. [Előadások, hozzászólások.] Forrás, 1977. 9. évf. 2. sz. 35–85. l.

Tanácskozás a nemzeti és a nemzetközi viszonyáról a szocializmusban. (Tihany, 1976. okt. 5–7-én tartott nemzetközi tudományos konferencia). Ismerteti: *Széchy András.* PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 188–192. l.

XV. nemzetközi tudománytörténeti konferencia, Edinburgh, 1977. aug. 9–20. (Vámos Éva). TechSz. 1977. 9. sz. 18–21. l.

Tudományos emlékülés Szabó Ervin születésének centenáriuma alkalmából. (Az MSzMP KB Párttörténeti Intézete és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár által 1977. aug. 18-án rendezett emlékülés). Nsz. 1977. 35. évf. 195. sz. 4. l.

Tudományos konferencia Moszkvában a forradalmi újságírás történetéről. (1977. jún. 6–10.) – Ismerteti: *Paizs Gábor.* MS. 1977. 18. évf. 8. sz. 225–226. l.

Tudományos ülésszak (Gombocz Zoltán születésének századik évfordulója alkalmából.) (1977. Budapest. – A tudományos ülésszak anyaga. Szathmári István elnöki megnyitójával.) MNy. 1977. 73. évf. 4. sz. 389–482. l.

Zachar József: A sárospataki nemzetközi tudományos ülésszakról. (1976. máj. 24–28-án Sárospatakon, Rákóczi F. születésének 300. évford. rendezett konf.) Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1070–1105. l.

Források

Badál Ede: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. 10. közl. ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 285–296. l. (1–9. közl. MüÉ. 1956. 5. l, 3–4. 47-, 190-. 318-. 9. 1960. 237-. 11. 1962. 227-. ArsH. 3. 1975. 1–2. 119-, 295-. 4. 1976. 1–2. 123-, 291-.)

Documenta artis Paulinorum. 2. füz. A magyar rendtartomány kolostorai. N.,Sz. (Gyűjt. Gyéressy Béla. Sajto alá rend.: Tóth Melinda, Ifj. Entz Géza, Széphelyi Frankl György. Bev.: Hervay Ferenc.) Bp. 1976. 471 l.
(A MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 13.)

Földrajzi nevek a Boros-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratos térképen. A–B. Miskolc, 1977. 113 l.
Borsodi Levéltári Füzetek. 6.

A magyar nyelvjárások atlasza. 5. rész. (769–960. térkép.) Készítette a M[agyar] T[udományos] A[kadémia], Nyelvtudományi Intézet. Szerk. biz.: Deme László, Imre Samu. Bp. 1976. Akad. 10. l., 2. térk. l., 191 térk. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XII. Acta Cassae Parochorum.

Esztergomi egyházmegye. 5. füzet. A–M. Művészettörténeti Kut.Cs. 265 l.; 6. füzet. N–Zs. Művészettörténeti adatok. Bp. 1976. MTA Művészettörténeti Kutató Csop. 559 l.

Magyar-zsidó oklevéltár. – Monumenta Hungariae Judaica. 17. köt. 1431–1770. Szerk.: Scheiber Sándor. Közrem.: Házi Jenő, Szilágyi Mihály. Bp. 1977. M.Zs. Orsz. képviselete. 452 l.

Molnár József–Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. (Egyetemi tankönyv.) 2. kiad. Bp. 1977. Tankönyvkiadó. 287 l., ill.

Regeszták a munkásmozgalom zempléni történetéhez. 1875–1944. Miskolc, 1977. 99 l. Borsodi Levéltári Füzetek 4. sz.

II. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

Általános munkák

Bueno, Salvador: Cinco siglos de relaciones entre Hungria y América Latina. [Bp.] (1977.) Corvina. 325 l., 10 t. (Colocción Corvina.)

Csizmadia Andor: Az egyházi vagyon köztulajdonbavételének követelése Magyarországon. (A 15. századtól felszabadulásig) Vg. 1977. 18. évf. 8–9. sz. 522–529. l.

Fallenbüchl Zoltán: A tiszticímtárak története Magyarországon. TStT. 1977. 305–324. l.

Kékesdi Gyula: Kapcsolataink hat évtizede. A Népszabadság sorozata a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójára. Nsz. 1977. 35. évf. 1–13. rész: 162–174. sz. 8. l.

Magyarország története képekben. 3. kiad. (Szerk.: Kosáry Domokos.) Bp. 1977. Gondolat. 749 l., ill.

Molnár Zoltán: A front – fronthelyzet nélkül. ÉlIr. 1977. 21. évf. 13. sz. 6. l.

Nemzeti és mozgalmi ünnepeink. Összeáll.: Vértes Róbert. 3., átd. kiad. [Bp. 1977.] Kossuth K. 239 l.

Radev, Sztojan: Bolgárok és magyarok. Fejezetek a bolgár-magyar művelődési kapcsolatok történetéből. Bp. 1977. Gondolat K., 292 l.

Regélő magyar várak. (Szerk.: Bujtás Amália.) Bp. 1977. RTV – Minerva – Közgazd. és Jogi K. 212 l., ill.

Ruffy Péter: Bujdosó nyelvemlékeink. (A tihanyi alapítólevéltől a bori noteszig.) Bp. 1977. Móra K. 165 l.

Száraz György: Ünnepi önismeret. ÉlIr. 1977. 21. évf. 14. sz. 1. l.

Szentmihályi Imre: Településtörténeti sajátosságok tükröződése tájneveinkben. PVEAB. 1977. 1. 59–67. l.

Zolnay László: A hatszázéves Csensztohova magyar emlékei. MüÉ. 1977. 26. évf. 2. sz. 177–180. l.

Zolnay László: Magyar emlékek a hatszázéves Csensztohovában. Va. 1977. 42. évf. 1. sz. 54–57. l.

Helytörténet

Antalffy Gyula: A Hernád völgye. ÉlT. 1977. 32. évf. 41. sz. 1290–1294. l.

Balázs László: A Dobozy-család szerepe Fejér megye társadalmi életében a XIV–XIX. században. PVEAB. 1977. 2. 173–183. l.

Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. (I. rész). (helységismertetés, település, foglalkozás leírás) Szeged, 1976. 627 l. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1974/75. 2.

Balogh István: Nagyvarsány és művészeti emlékei. 1. Nagyvarsány története. SzSzSz. 1977. 12. évf. 1. sz. 78–81. l.

Balogh Sándor: Abony történeti és művészeti emlékei. (1450–1741.) Abony – Cegléd, 1975. (1977). Kossuth Múzeum. 122 l., 18 t. (Ceglédi füzetek 21.)

Budapest szerepe hazánk fejlődésében. ([Irta] Beck Béla, Bora Gyula stb.) (Kiad. a) MSzMP Prop. és Műv. Oszt. [Bp.] 1977. 205 l.

Csák Gyula: A szikföld sóhaja. [Szociográfia.] Bp. 1977. Szépirod. K. 189 l., 16 t. (Magyarország felfedezése.)

Dercsényi Dezső: Sopron kialakulása a műemlékvédelem tükrében. Életünk, 1977. 3. sz. 252–255. l.

Dömötör János: Vásárhely műemlékei, épületei. (Kiad. a Hódmezővásárhely, Városi Tanács.) [Hódmezővásárhely, 1976.] 56 l., 36 t.

Dövényi Zoltán: Békéscsaba igazgatási szerepkörének történeti alakulása. BékÉl, 1977. 12. évf. 2. sz. 179–187. l.

Erdélyi Sándor: Ünnepi beszéd Sopron város tanácsa 1977. április 1-i ülésén. SSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 97–105. l.

(Fábián Árpád): A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve. (1777–1977). Szombathely, 1977. 542 l., ill.

Fekete Tibor: Den Janzabach entlang. (Beschreibung und Geschichte der Bergwerksgemeinde Csolnok.) A Janza patak mentén. (Csolnok bányászközség leírása és története.) Hrsg. Demokratischer Verband der Deutschen in Ungarn. Bp. 1977. Tankönyvkiadó. 109 l., ill.

Forczek Zoltán–Janó Ákos: Szank község története. Kecskemét, 1977. 119 l., ill.

Gyüszi László: Császári tudósítások. Adalékok egy község életrajzához. UF. 1977. 3. sz. 83–101. l.

Hajdók Imre–Kőhegyi Mihály: Nagybaracska földrajza és története 1848-ig. Baja, 1976. 280 l., ill. (Bajai dolgozatok 2.)

Hiller István: Sopron 700 éves jubileumára. Honismeret, 1977. 2–3. 34–38. l.

Horváth Lajos: Veresegyház, 1977. Veresegyház Nagyközségi Tanács. 251 l. ill.

Juhász Erzsébet: Ilyen volt a régi Zselicség. Szenna, Kisfalud, Szilvásszentmárton. MH. 1977. 10. évf. 247. sz. 4. l.

Konrádyné, Gálos Magda: Külföldiek útleírásai fővárosunkról. (11. sz.-tól a 20. sz. elejéig.) Budapest, 1977. 15. évf. 5. sz. 35–37. l.

Kovássy Zoltán: Helytörténeti adatok Máramarossziget múltjához. Honismeret, 1977. 2–3. sz. 55–60. l.

Mór története. (Szerk. Farkas Gábor. [Közread.] (Közs. Tanács.) (Mór) 1977. 566 l., ill., 1 térk. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 13.)

Nagy Ervin: Budapest közlekedése a XV. századtól a XXI. századig. Budapest, 1977. 15. évf. 11. sz. 16–19. l.

Radnai Lóránt: A háromszáz éves Krisztinaváros. Budapest, 1977. 15. évf. 8. sz. 36–39. l.

Szántó Imre: Héviz története. 1. Az őskortól az 1857. évi tagosítás befejezéséig. Szeged, 1977 Héviz Nagyközség Tanács. 235 l.

Szendrey István: Derecske hajdúváros. HBmL 3. 149–157. l.

Szili Ferenc: Történelmi arcképcsarnok Somogyban. 2. Az általános iskolák számára. Kaposvár, 1977. Somogy m. Levéltár – Somogy m. Pedagógus Továbbképzési Int. 55 l., ill. (Iskola és levéltár. Dokumentumok a szülőföldről 4.)

Tálasi István: Kiskunság. Bp. 1977. Gondolat. 332 l. 16 t. (Magyar néprajz.)

Tímár Ede: Legendák földjén. A 700 éves Kisbér. N. 1977. 105. évf. 269. sz. 3. l.

Tompos Ernő: A régi soproni városháza újkori története és az új városháza (tanácsháza) építéstörténete. I. SSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 212–233. l.; II. 4. sz. 298–320. l.

Tóth Ferenc: A makói rév és híd. Makó, 1977. 25–64. l., 1 térk. (Klny.: A Móra Ferenc Múzeum évkönyve.)
(A Makói Múzeum füzetei 19.)

Turányi Kornél: A 200 esztendős Józsefváros. Honismeret, 1977. 5. sz. 46–47. l.

Vajda József: Adatok Liget község helytörténetéhez az 1900-as esztendőig. (1310-től) BarMüv. 1977. 1. sz. 154–157. l.

Vörös Károly: A Rakpiactól a Roosevelt térig. MV. 21. évf. 1977. 1. sz. 1–14 l.

Vörösmartiné Tajti Erzsébet: Budapest népessége. FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 277–288. l.

Gazdaság – társadalom

Ausztria és Magyarország ipari termelési és termelékenységi színvonalának összehasonlítása. [Közread. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1977. Stat. K. 32 l.
(Statisztikai időszaki közlemények 404.)

Böszörményi Endre: Hódmezővásárhelyi öngyilkosságok. TStT. 1977. 237–304. l.

Böszörményi Ede: Az öngyilkosságok Magyarországon. (Történeti és vallásszociológiai vizsgálat.). (1801–1966) Confessio, 1977. 2. sz. 163–174. l.

Dányi Dezső: Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. D. 1977. 20. évf. 1. sz. 56–85. l.

Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. (Szerk. és [bev.] Ránki György.) Debrecen, 1976. [1977]. 341 l., ill.

Domonkos Ottó: Céhkoszorú, céhkorona. NKNT. 1977. 9. sz. 217–240. l.

Farkas József: Faluvillamosítás Szatmárban. ÉlT. 1977. 32. évf. 13. sz. 387–389. l.

Fehér Dezső–Török Imre: A magyar lóversenyzés története. (1827–1977) Történelmi visszapillantás a reformkor küzdelmes korszakától napjainkig. [Közread. a] Magyar Lóverseny Vállalat. Bp. [1977.] Natura. 155 l., 18 t.

Fintha Gábor: A Hortobágy lótenyésztésének története. DDMévk. 1975. 341–383. l.

Földes Éva–Kun László–Kutassi László: A magyar testnevelés és sport története. Bp.

1977. Sport k. 535 l., 28 t. – Ismerteti: *Terényi Imre.* A testneveléstanítása, 1977. 13. évf. 4. sz. 122–124. l.

Gaál L[ászló]–Gunst P[éter]: Animal husbandry in Hungary in the XIX–XX. centuries. Bp. 1977. Akad. K. 410 l. ill.

Gergely Ernő: Fél évezred a bányamunkásság biztosítási rendszerének kialakításából. JK. 1977. 32. évf. 3. sz. 138–147. l.

Görgényi Pálné: Mai gazdaságpolitikánk – történelmi összefüggésben. (Összeállítva Berend T. Ivánnak a Magyar Tudományos Akadémia 137. Közgyűlésén elhangzott előadása alapján). Gazdálkodás, 1977. 21. évf. 8. sz. 55–59. l.

Gutai Miklós: A szekszárdi megyei kórház létrehozása és az intézet első orvosa. Babits Mihály dédapja. OHl. 1977. 118. évf. 41. sz. 2473–2476. l.

A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse. [Közread. a Budapest], Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár. Bp. 3.

Balogh István–Végh József: Hordás, nyomtatás, cséplés. 1. r. [1976]. 95 l., ill. (Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez 13).

Knézy Judit: Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása. (XVIII–XX.) Kaposvár, 1977. 91 l. (Somogyi almanach 26.) – Ismerteti: *Király Lajos.* Somogy, 1977. 3. sz. 118–119. l.

Kovács János: Kettős évforduló. A magyar bauxitbányászat útja. ÉIT. 1977. 32. évf. 35. sz. 1091–1093. l.

Kriszten György: A mátraalji borvidék múltja és jelene. HSz. 1977. 5. évf. 1. sz. 43–47. l.

Lőcsei Pál: A házasságbomlás problémái Magyarországon. (1900–1975.) Szoc. 1977. 2. sz. 165–189. l.

A magyar szerszámgépgyártás története. Bp. [1976]. V[ue] T[ouristique]. 101 l., ill. ua. német, angol, francia nyelven.

Mayerné Bors Júlia: Adalékok a földtulajdonforma struktúrájához a magyar mezőgazdaságban a földreformig. Tájékoztató, 1977. 6. 104–110. l.

Móró Mária Anna: Cigányok Baranya megyében a XVIII. század végéig. BarMüv. 1977. 1. sz. 119–123. l.

Ortutay Gyula: Készül a magyarság néprajza. Nsz. 1977. 35. évf. 42. sz. 7. l.

Pándi Ilona: A haladó magyar értelmiség útja. 1848–1948. Bp. 1977. Kossuth K. 176 l. Ismerteti: *Kis Tamás:* A haladó értelmiség útja. MH. 1977. 10. évf. 196. sz. 10. l.

Paulinyi Oszkár: Nemesfém-monopólium és technológia. (A nemesfémek bányászatának és finomításának királyi monopóliuma és a kamarai finomítóművek technológiája Magyarországon és Erdélyben, 1325–1700.) MTAFT. 1977. 26. köt. 3. sz. 251–278. l.

Pécsi Márton–Sárfalvi Béla: Physical and economic geography of Hungary. Bp. 1977. Corvina. 197 l., 8 t.

Podányi Tibor: Lugzás a régi magyarországi bányaművelésben. (15–19. sz.) Bányászat, 1977. 110. évf. 1. sz. 60–65. l.

Pokluda, Zdenek: Magyarországi nemesek földbirtoklása Cseh- és Morvaországban XV–XX. században. LK. 1975. 46. évf. 2. sz. 235–277. l.

Rétvári László: Magyarország népsűrűsödésének három etapja. (1. 1784–1869. 2. 1869–1949. 3. a szocialista iparosítás korszaka) FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 265–276. l.

Szolnok közlekedéstörténete. (Szerk.: Kaposvári Gyula.) Szolnok, 1976. 79 l., 4 t.

Takács Éva: Tíz zselici község paraszti erdőgazdálkodása. (1879–1935) SMM. 1977. 369–406. l.

A Tiszántúl villamosításának története. 1888–1972. (szerk.: dr. Polya Jenő) Debrecen, 1975. Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalat. 507 l.

Vajda György: Ötven éves a MÁV Kórház és Központi Rendelőintézet. Vasút, 1977. 27. évf. 10. sz. 13–15. l.

Vajkai Aurél: A balatoni halászat évszázadai. ÉIT. 1977. 32. évf. 30. sz. 940–942. l.

Varga Gyula: Pusztacsalád a Festeticsek idejében. Bp. 1977. Fémmunkás Váll. 30 l.

Veres János: Meditáció a palócok eredetéről. Pf. 1977. 6. sz. 19–22. l.

Veress Éva: Területi statisztikai vizsgálati kérdések a Dunántúlon. PVEAB. 1977. 1. 43–59. l.

Viga Gyula: A dél-nyírségi települések paraszti gazdálkodása. (18. sz.-tól 1945-ig) SzSzSz. 1977. 12. évf. 1. sz. 92–103. l.

Wellmann Imre: Mezőgazdaságunk fejlődésének főbb kérdései az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig terjedő időben. PVEAB 1977. 1. 25–31. l.

Zám Tibor: Tanyabejáró. Szociográfiai tanulmányok. Kecskemét, 1977. 279 l. (Forrás könyvek.)

Üzemtörténet

Baczoni Gábor: Iratok a Csepel Vas- és Fémművek történetéhez. (1892–1977). Szerk.: –. Bp. 1977. Táncsics K. 400 l., 16 t.

Békés Sándor–Lombosi Jenő: Pécsbánya. Riportok, portrék, dokumentumok a Széchenyi-akna történetéből. (Kiad. a TIT Baranya Megyei Szervezete.) Pécs, 1977. 138 l.

Czeglédi Imre: Üzemtörténeti emlékek gyűjtése Békés megyében. MMMKözl. 1977. 1. sz. 48–53. l.

Czeglédi Imre: Az üzemtörténeti gyűjtés tapasztalatai Békés megyében. Honismeret, 1977. 6. sz. 33–35. l.

Fülöp János: Százéves a Ferencvárosi pályaudvar. Budapest, 1977. 15. évf. 7. sz. 12–15. l.

Horváth Ferenc: A szentgotthárdi Kaszagyár története. 1902–1975. Szombathely, 1977. 279 l., 1 térk., 7 térk.mell.

Huller Gyula: Az üzemtörténeti munka szakszervezeti segítése Veszprém megyében. Honismeret, 1977. 6. sz. 31–33. l.

Karsai János: Törekvések a bőr- és bőrfeldolgozó iparágak múltjának feltárására. VSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 546–553. l.

Kathy Imre: Budapest, Nyugati Pályaudvar (1877–1977) Magyar Építőművészet, 1977. 6. sz. 56–58. l.

Katona Imre: Miskolci kőedénygyárak. Miskolc, 1977. Hermann O. Múz. 104 l., ill. (Borsodi kismonográfiák 4.)

Katona Imre: Zsolnay Vilmos. Bp. 1977. Gondolat. 234 l., 4 t. (Szemtől szemben.)

Konrád Zoltán: A Nagykőrösi Konzervgyár története. Adalék a magyar konzervipar történetéhez. Konzerv- és Paprikaipar, 1977. 3. sz. 81–85. l.

Magyar Gördülőcsapágy Művek története. A Magyar Gördülőcsapágy Művek jubileumi emlékkönyve. (Szerk.: Gyarmati József, Serflek István.) Debrecen, 1977. 239 l., ill.

Máté György: Budapest, nyugati csomópont. Beszélgetések a százéves pályaudvarról. Nsz. 1977. 35. évf. 257. sz. 5. l.

Pécs környékének postatörténete. 1. Honfoglalástól 1920-ig. (Összeáll.: Horváth Magda, Elek Zoltán stb.) Bp. 1977. M. Posta 26 l.

Regőczi Emil: Százesztendős a Magyar Optikai Művek. GK. 1977. 29. évf. 1. sz. 2–8. l.

Réti R. László: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története. 1881–1919. Bp. 1977. Akad. K. 194 l., ill.

Susits Imre: Egy nyomda története. (Pénzjegy Nyomda.) 1841–1976. [Bp.] 1976. 256 l. ill.

100 éves a Nyugati pályaudvar. (Emlékalbum.) (Írta, összegyűjt., szerk.: Gergely József. Bp. 1977. MÁV. 174 l., ill.

Száz éves a Szegedi Kenderfonógyár. Könnyűipari Szemle, 1977. 3. sz. 81–84. l.

Tabiczky Zoltánné: A Magyar Vagon és Gépgyár története. 1896–1945, 1946–1972. I–II. k. Győr. 1977. Rába Gépgyár. 184, 138 l.

Közoktatás

Az Árpád Gimnázium története. (Szerk.: Tiszavölgyi István.) Bp. 1977. 201 l.

Bíró Gyuláné: Szombathely óvodáinak fejlődése a felszabadulástól napjainkig (1945–1977). I. rész. VSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 496–518. l.

Csiky László: A keszthelyi Georgikon és Múzeuma. ÉlT. 1977. 32. évf. 33. sz. 1042–1044. l.

Emlékkönyv a tótkomlósi magyar iskola fennállása 50. évfordulójára. Szerk.: Szincsok György. Tótkomlós, 1977. Orosházi Lakatos- és Gépjavító ISz. 67 l., 7 t.

Gál Szilveszterné Vadál Mária: Száz éves a *Teleki Blanka Gimnázium.* (Székesfehérvár) Ma és Holnap, 1977. 5. 2. sz. 221–230. l.

Gonda György: A magyarországi egészségnevelés fejlődése. (A 18. századtól napjainkig.) Egészségnevelés, 1977.. 18. évf. 1. sz. 1–7. l.

Hajnóczkyné Miklósi Éva: Adalékok az Állatorvostudományi Egyetem történetéből (1919–1969). AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 250–257. l.

A Liszt Ferenc Zeneművészeti Iskola 100 éve. Dokumentumok, tanulmányok, emlékezések. (Szerk.: Ujfalussy József.) Bp. 1977. Zeneműkiadó. 291 l., 36 t.

Mihály Ferenc: A magyaróvári gimnázium szerepe és jelentősége (1767–1848) PVEAB. 1977. 2. 123–135. l.

A Pécs – Gyárvárosi Általános Iskola története. (1927–1977.) Szerk.: Joó Béla. Pécs, 1977. 132 l., ill.

Rácz Székely Győző: Az I. István Gimnázium hetvenöt éve. Köznevelés, 1977. 32. évf. 23. sz. 8. l.

Szabó István: Negyedszázad számvetése. (A Sárbogárdi Petőfi Sándor Gimnázium). Ma és Holnap, 1977. 5. évf. 2. sz. 231–236. l.

A szegedi Liszt Ferenc Zeneiskola története. 1952–1977. Fejezetek a város zeneoktatásának múltjából, jelenéből. (Összeáll.: Stanics Béla.) Szeged, 1977. 39 l., ill.

Szűcs László: Három évtizedről a jubileum fényénél, (Az Egri Tanárképző Főisk.) Hevesi Művelődés, 1977. 3. sz. 22–24. l.

Kultúra – tudomány

Balázs József–Pongó János: Pisztolyok, revolverek. Rövid fejlődéstörténet. Bp. 1977. Zrínyi K. 95 l., 42 t.

Hajdú Géza: Lámpavilágnál. Művelődési egyletek a régi Vásárhelyen. Tt. 1977. 31. évf. 4. sz. 48–57. l.

Hofer Tamás–Fél Edit: Magyar néművészet. (2-kiad) Bp. 1977. Corvina. 64 l., [190] lev., ill.

Kapronczay Károly: Az orvostörténelem Magyarországon. (17–19. sz.) OHl. 1977. 118. évf. 22. sz. 1293–1297. l.

Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése. Bp. 1976. Szépirodalmi K. 570 l. Ismerteti: *Balázs Samu.* Tt. 1977. 31. évf. 10. sz. 82–84. l.; *Kulcsár Péter.* Kortárs. 1977. 21. évf. 10. sz. 1668–1670. l.; *Végh Ferenc.* V. 1977. 20. évf. 5. sz. 110–111.; *Vekerdi László.* Jelenkor, 1977. 20. évf. 5. 472–475. l.

Magyar földmérők arcképcsarnoka. (Szerk.: Raum Frigyes. [Közrem.]: Balogh György. Bp. 1976. Budapesti Geodéziai és Térképészeti Váll. soksz. 84 l.

Pozsgay Imre: Magyar-szovjet kulturális kapcsolatok. Pártélet, 1977. 22. évf. 11. sz. 25–28. l.

Szilák Jolán: A magyarországi latin betűs folyóírás a XX. században. [Közread. a] BM Tanulmányi és Propaganda Csoprtfőnökség. [Bp.] 1977. 82 l., 100 t.

Záplányi Endre: A magyar gyógyszerészek szerepe a hazai vegyipar és a műszaki tudományok fejlesztésében. Gyógyszerészet, 1977. 21. évf. 9. sz. 341–348. l.

Nemzetiségek

A baranyai nemzetiségekről. (Szerk.: Hoóz István.) [Pécs 1977] 198 l.

Benczur Zsuzsanna: Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés. MH. 1977. 10. évf. 143. sz. 10. l.

Csatári Dániel: Nemzetek és nemzetiségek. (Riporter: Nádor Tamás.) Nsz. 1977. 35. évf. 196. sz. 13. l.

Kovács Endre: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Bp. 1977. Magvető K. 555 l. (Elvek és utak) Ismerteti: *Gergely András.* Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 106–109. l.

Kővágó László: Kisebbség – nemzetiség. Bp. 1977. Kossuth K. 155 l. Ismerteti: *Császtvay István.* MH. 1977. 10. évf. 196. sz. 100. l.; *J. R.* Külpolitika, 1977. 4. évf. 4. sz. 144–146. l.; *Kiss Gy. Csaba.* Köznevelés, 1977. 33. évf. 39. sz. 12. l.

Magyarok külföldön

Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből. 1918–1975. Bp. 1977. Magvető. 443 l. (Elvek és utak.)

Hanák Péter: Magyar tankönyvek Amerikában. New Brunswick-i beszélgetés Held József történésszel és Nagy Károly szociológussal. ÉlIr. 1977. 21. évf. 31. sz. 7. l.

P. L.: Magyarságkutatás Amerikában. ÉlIr. 1977. 21. évf. 22. sz. 6. l.

Vajda Sándor: Magyarok Ausztriában. Napjaink, 1977. 16. évf. 8. sz. 8. l.

Várdy S. Béla: Az amerikai magyarságtudomány kifejlődése, nehézségei és feladatai. V. 1977. 20. évf. 8. sz. 49–62. l.

Végh László: A magyar nemzetiségi kultúra szociológiai vizsgálata Szlovákiában. Tt. 1977. 31. évf. 5. sz. 72–76. l.

Vígh Károly: Negyven éves a losonci Tűz. (Kulturális örökségünk.) MN. 1977. 33. évf. 306. sz. 4. l.

Ismertetések

Babus Jolán: Néprajzi tanulmányok a beregi Tiszahátról. Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban. II. Nyíregyháza, 1976. 163 l. – Ismerteti: *Bachát László.* SzSzSz. 1977. 12. évf. 1. sz. 135–137. l.

Baranyai Krónikaírás 1975. II. sz. – Ismerteti: *Borosy András.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 196–197. l.

Berend T. Iván–Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon. 1848–1944. Bp. 1973. Kossuth – Közgazdasági és Jogi K. 382 l. – Ismerteti: *Csató T.* AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 191–194. l.

Besenyőtelek község története. Besenyőtelek, 1975. 100 l. – Ismerteti: *Szecskó Károly.* Archívum, 1977. 6. sz. 110–111. l.

Bonyhád a 18–20. században. Bonyhád község tanácsa, 1975. 205 l. – Ismerteti: *Fehér István:* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1173–1174. l.

Budapest története. I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk.: Gerevich László. Bp. 1973. 429 l. – Ismerteti: *Wellner István.* AT. 1975. 22. köt. 2. sz. 299–301. l.

Budapest története I–II. köt. (Szerk.: Gerevich László és Kosáry Domokos). Bp. 1975. 2. kiad. 429 l + 3 t., 469 l. + 1 t. Ismerteti: *Érszegi Géza–Vass Előd.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 802–810. l.

Budapest története III. köt. Szerk.: Nagy Lajos, Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp. 1975. 586 l. – Ismerteti: *Kállay István.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 810–814. l.

Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. Akadémiai K. 560 l. – Ismerteti: *Boros Lajos.* ÁI. 1977. 27. évf. 3. sz. 279–282. l.; *Degré Alajos.* JK. 1977. 32. évf. 3. sz. 172–177. l.; *Dobos Gábor.* Nsz. 1977. 35. évf. 52. sz. 7. l.; MT. 1977. 22. köt. 2. sz. 160. l.; *Sarlós Béla.* MH. 1977. 24. évf. 4. sz. 358–360. l.

Czakó Sarolta–Jenei Károly: A Telefongyár története 1876–1976. Bp. 1976. 302 l. – Ismerteti: *Koroknai Ákos.* LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 371–373. l.; TechSz. 1977. 9. sz. 65–67. l.

Edelény múltjából. Szerk.: Sápi Vilmos. Edelény, 1973. 722 l. – Ismerteti: *Pintér János.* AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 282–284. l.

Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. (Tanulmányok.) Szerk.: Kolossváry Szabolcsné. Bp. 1975. Akadémiai K., 525 l. – Ismerteti: *Bálintné Mikes Katalin.* AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 276–278. l.

A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975. Akadémiai K., 447 l. – Ismerteti: *Wéber Antal.* ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 427. l.

Gilyén Nándor–Mendele Ferenc–Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építészete. Bp. 1975. Műszaki Könyvkiadó, 215 l. – Ismerteti: *Páll István.* SzSzSz. 1977. 12. évf. 2. sz. 103–104. l.

Heller, Georg–Nehring, Karl: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 1–5. köt. München, 1973–1976. XV + 228, 96, 265, 132, 60 l. – Ismerteti: *Kázmér Miklós.* MNy. 1977. 73. évf. 1. sz. 109–11. l.

Heves megye földrajzi nevei. II. füzesabonyi járás. (Közzétette: Pelle Béláné. Budapest, 1975. 177 l. – Ismerteti: *Kálmán Béla.* Archívum, 1977. 6. 103–104. l.

Hevesi Gyula: Tanulmányok. Bp. 1976. Akadémiai K. 232 l. – Ismerteti: *Parányi György:* Egy marxista tudós és aktuális hagyatéka. Hevesi Gyula műveiből megjelent válogatás alkalmából. KgSz. 1977. 24. évf. 1. sz. 110–113. l.

Hofer T.–Fél E.: Magyar népművészet. Bp. 1975. Corvina K., 64 l. ill. – Ismerteti: *Balassa Iván.* ET. 1977. 88. évf. 1. sz. 189–192. l.

Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp. 1976. Akadémiai K. 372 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. sz. 158–159. l.; *Németh G. Béla:* Kitérés és kizárulás. Új Irás, 1977. 17. évf. 8. sz. 106–110. l.

Ila Bálint: Gömör megye. I. A megye története 1773-ig. Bp. 1976. Akadémiai K., 495 l. – Ismerteti: *–gh.* MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 207–208. l.; MT. 1977. 22. köt. 2. sz. 160. l.

Irások Szeghalom múltjából. Sajtó alá rendezte: Miklya Jenő Békéscsaba, 1976. Bibliotheca Bekensiensis. – Ismerteti: *Szilágyi Miklós.* BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 514–515. l.

Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. Kriterion, 373 l., 83 t. – Ismerteti: *Benda Kálmán:* „helyünk józan felmérése." ÉlIr. 1977. 21. évf. 32. sz. 10. l.; *Bozóky Éva.* Kts. 1977. 27. évf. 10. sz. 622–623. l.; *Csorba Csaba.* V. 1977. 20. évf. 10. sz. 113–115. l.; *Fábián László.* MN. 1977. 33. évf. 279. sz. 13. l.; *László Gyula:* Ah, ti könyvek, holt személyek. Új Irás, 1977. 17. évf. 10. sz. 104–107. l.; *Vekerdi László:* Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 98–101. l.; *Virág Ferenc.* Köznevelés, 1977. 33. 30. sz. 13.

Jenei Károly: A Nitrokémiai Ipartelepek története. 1921–1948. Veszprém 1976. 205 l. – Ismerteti: *Soós László.* LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 378–379. l.; TechSz. 1977. IX. köt. 67–69. l.

Joós Béla: A mezőberényi óvodák százéves története. c. művéhez írt széljegyzetet: *Elek László.* BékÉl. 1977. 12. évf. 2. sz. 256–260. l.

Koroknai Ákos: A Ganz Műszer Művek története. Bp. 1975. 240 l. – Ismerteti: *Szekeres József.* TechSz. 1977. IX. köt. 72–74. l.

Kósa László: Néphagyományunk évszázadai. Bp. 1976. Magvető K., 102 l. – Ismerteti: *Halász Péter.* Honismeret, 1977. 4. sz. 55–56. l.; *Keserű Katalin.* ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 357. l.; *Szilágyi Miklós.* BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 513–514. l.

Kovács János–Nemes Vilmos–Őrsi András: Bauxitbányászat Fejér megyében 1926–1976. Kincsesbánya, 1976. 204 l. – Ismerteti: *Sárközi Zoltán.* LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 376–377.; TechSz. 1977. IX. köt. 71–72. l.

Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. (Tanulmányok a régi magyar irodalomról.), Bp. 1975. Gondolat. 331. l. – Ismerteti: *Vörös Imre.* Irodalomtörténet, 1977. 59. évf. 1. sz. 258–261. l.; *W[ehli] T[ünde]* Ars H. 1977. 5. évf. 1.

A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. (1849–1949). Agrártörténeti Tanulmányok, 4. Bp. 1976. Akadémiai K. 471 l. – Ismerteti: *Homolya Ferenc.* StSz. 1977. 55. évf. 10. sz. 1032–1035. l.; MT. 1977. 22. köt. 3. sz. 246. l.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszáról és Békés megyei vonatkozásairól. I. köt. 1968., II. köt. 1970., III. köt. 1973., IV. köt. 1974. – Ismerteti: *Hévizi Sándor.* BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 519–522. l.

A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere I. Bp. 1975. soksz. – Ismerteti: *Dóka Klára.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1169–1171. l.

Mezőkövesd város monográfiája. Szerkesztette: Sárközi Zoltán és Sándor István. 1975. 796 l. – Ismerteti: *Kállay István.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 210–211. l.

Molnár József: Nagyréde története, 1850–1945. Nagyréde, 1976. 220 l. – Ismerteti: *Szecskó Károly.* Archívum, 1977. 6. sz. 107–109. l.

A magyar múlt tudósai. VII. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, 1976. I–V. köt. 932 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 3. sz. 246. l.; *Kókay György* MH. 1977. 10. évf. 53. sz. 10. l.

Németh Gyula: Iszkaszentgyörgy története. Kiadta: Iszkaszentgyörgy község Tanácsa 1976. 123 l. – Ismerteti: *Farkas Gábor.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 204–205. l.

Péter László: Szeged utcanevei. Szeged, 1974. 392 l. –; Szeged irodalmi emlékei. Szeged, 1974. 176 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc.* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 612–614. l.

Soós Imre: Heves megye községei. [Közread. a] Heves Megyei Levéltár. Eger. (1.) 1867-ig. 1975. [1976]. 544 l., 8 t. Ismerteti: *Nagy József László.* Archívum, 1977. 6. sz. 104–106. l.

Szabó István: Jobbágyok és parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Bp. 1976. Akadémiai K. 387 l. Ismerteti: *Gergely András.* AH. 1977. tom. 23. Nr. 1–2. 189–191. l.; *Kávássy Sándor.* HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 79. l.

Szilágyi Gábor–Káposztás István: A Szegedi Kenderfonógyár története. 1877–1977. Szeged. 1976. 236 l. Ismerteti: *Siklós János:* Névtelen nemzedékek menete. Egy száz éves gyárról készült monográfia nyomán. N. 1977. 105. évf. 131. sz. 4. l.; Somogyi Könyvtári Műhely. 1977. 1–4. sz. 59–60. l.

Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből. Szerkesztette: Juhász Antal. (Kistelek Nagyközség Tanácsának kiadása,) 1976. 554 l., ill. – Ismerteti: *Szabó Ferenc.* Honismeret, 1977. 4. sz. 49–51. l.

Várépítészetünk. Főszerk.: Gerő László. Bp. 1975. Műszaki K. 381 l., ill. – Ismerteti: *W[ehli] T.* ArsH. 1977. 5. évf. 1. sz. 182. l.

Várostörténet – hídi vásár. (A Hortobágyi Intéző Bizottság kiadványa, 1976. 483 l. – Ismerteti: Szamosújvári Sándor. Honismeret, 1977. 4. sz. 59–60. l.

Végh Oszkár: Nyomdászat Magyarországon. Bp. 1976. Táncsics K. – Ismerteti: *Rókás Sándor:* Félévezredes misszió. Nsz. 1977. 35. évf. 23. sz. 7. l.

Magyarország története a honfoglalásig

Bilkei Irén: Embertani megfigyelések a bükki kultúra népességének időrendjéhez. AÉ. 1977. 104. köt. 1. sz. 86–93. l.

Ecsedy István: A Szeghalom vidéki halmokról. BékÉl. 1977. 12. évf. 2. sz. 159–166. l.

Farkas Gyula: A Magyarhomorog – kónyadombi rézkori temető antropológiai értékelése. DDMévk. 1975. 161–171. l.

Hegedűs Katalin: Jelentés a szentes-besenyőhalmi ásatásról. Szentesi tanulmányok. Szeged, 1977. 100 l. (5–11. l.) Csongrád megyei könyvtári füzetek 8.

Horváth László: Kelta temető leletmentése Miklósfán. ZGy. 1976. 5–21. l.

Kalicz Nándor–Makkay János: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Bp. 1977. Akad. K. 385 l., 1 t., 8 térk.mell.
(Studia archaeologica 7.)

Korek József: Az alföldi vonaldíszes kerámia népének települése Kisköre-Gáton. AÉ. 1977. 104. köt. 1. sz. 3–17. l.

Korek J.: Die frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theissrücken. AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 1–2. 3–52. l.

(Hereditas.) ua.: német nyelven angol nvelven.

Kovács Tibor: L'Age du Bronze en Hongrie. Bp. (1977). Corvina K. 106 l., 24 t.

László Gyula: Régészeti tanulmányok. Bp. 1977. Magvető K. 485 l. Ismerteti: *Bartha Antal:* Feltételezések és igazságok. László Gyula: Régészeti tanulmányok. Nsz. 1977. 35. évf. 190. sz. 6. l.; *Bárth Csaba.* Forrás, 1977. 9. évf. 12. sz. 83–84. l.

Marázz Borbála: Délkelet-Magyarország La Tène-korának kronológiai kérdései. AÉ. 1977. 104. köt. 1. sz. 47–64. l.

Marázz Borbála: A jakabhegyi vaskori földvár és halomsírmező. TV. 1977. 108. évf. 12. sz. 548–549. l.

Patek Erzsébet: A sopron-várhelyi ásatások 1975. évi eredményei. (Előzetes jelentés). SSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 150–160. l.

Patay Pál: A magyarhomorogi rézkori temető. DDMévk. 1975. 173–249. l. 1 t.

Szathmáry László: Embertani megfigyelések a bükki kultúra népességének időrendjéhez. AÉ. 1977. 104. évf. 1. sz. 86–88. l.

Szathmári László–Nemeskéri János: A Debreceni Déri Múzeum neolit (eneolit) és rézkori csontvázleleteinek vizsgálata. DDMévk. 1975. 121–159. l.

G. Szénászky Júlia: A vatyai kultúra leletei Csongrád környékén. AÉ. 1977. 104. köt. 1. sz. 18–46. l.

H. Vaday Andrea–Vörös István: Szarmata telep nyomai Bánhalma határában. AÉ. 1977. 104. köt. 1. sz. 98–105. l.

K. Zoffmann Zsuzsa: Embertani ismereteink a Körös-Starčevo-Criş kultúra népességéről. AÉ. 1976. 2. sz. 190–196. l.

Római hódítás kora

Erdélyi István: Magyar és szovjet régészek ásatása. Keszthely-Fenékpusztán (1976 nyarán): MT. 1977. 22. köt. 4. sz. 307–309. l.

Fülep Ferenc: Roman cemeteries on the territory of Pécs. (Sopianae.) Bp. 1977. Akad. K. 64 l., 25 t., 2 térk.mell.
(Fontes archaeologici Hungariae.)

Kőhegyi Mihály: A jazigok tiszántúli hódítása és Traianus dák háborúi. Forrás, 1977. 9. évf. 12. sz. 90–93. l.

Mócsy András: Zala megye római kori kőemlékeiről. ZGy. 1976. 21–33. l.

Müller Róbert: Római kori leletek Zalaszentgrótról. ZGy. 1976. 33–69. l.

Palkó István: Sabaria – Savaria „ügyről". (Válasz Tóth E. cikkére). VSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 295–300. l.

Póczy Klára, Sz.: Scarbantia. A római kori Sopron. Bp. 1977. Corvina. 51 l. ill. (ua. német és angol nyelven) Ismerteti: *Mollay Károly* SSz. 1977. 51. évf. 4. sz. 379. l.

Tóth Endre: Pannónia történetének problémái. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 114–126. l.

Tóth Endre: A Savaria-Bassiana útszakasz. AÉ. 1977. 104. köt. 1. sz. 65–75. l.

Tóth Endre: Savariáról. Va. 1977. 2. évf. 5. sz. 349–350. l.

Tóth István: Még egyszer Savaria nevéről. VSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 598–610. l.

Népvándorlás kora

László Gyula–Rácz István: A nagyszentmiklósi kincs. (Szöveg és rajz): László Gyula. Bp. 1977. Corvina. 191 l.

Tajti T. Zsuzsa–Tóth Tibor: Adatok Délkelet-Dunántúl avarkori népességének embertanához. Anthropologia Hungarica, Tom. 25. 1976–1977. 5–124. l.

Tettamanti Sarolta: Avarkori öntőminta Vácról. AÉ. 1977. 104. köt. 1. sz. 79–85. l.

Tóth Endre: Vigilius episcopus Scaravaciensis. (Scarabantia VI. századi történetéhez.) SSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 320–326. l.

Ismertetések

Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. (Fontes Archeologici Hungariae. Bp. 1973. Akadémiai K. 162 l.) – Ismerteti: *Bartha Antal.* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 601–603. l.

Erdélyi Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp. 1974. Akadémiai K. 208 l., 204 kép. – Ismerteti: *Szabó Miklós AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 131–134. l.*

Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe siècle (A Kárpát-medence 8–10. századi benépesedésének alapkérdései.) Bp. 1972. 230 l., 33 kép. – Ismerteti: *Bartha A.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 140–142. l.

Kovrig I.: Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567–829). Vol I. Bp. 1975. 368 l. – Ismerteti: *Erdélyi I.* AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 2. 293–294. l.

Tóth István: A rómaiak Magyarországon. Bp. 1975. Gondolat, 243 l. – Ismerteti: *Castiglione László.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1152–1154. l.

Magyar őstörténet és a honfoglalás

Források

Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. Bp. 1977. Akad. K. 58 l.
(A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 148.)

Király Péter: Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar-bolgár háborúról. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 320–328. l.

Kristó Gyula–H. Tóth Imre: A legrégibb Naumlegenda és a magyar honfoglalás. AUSzeg. AH. 1977. LVIII. 13–19. l.

Feldolgozások

Bartha Antal: Őstörténeti tévutak. MH. 1977. 10. évf. 303. sz. 15. l.

Bartha Antal: Sumérok és magyarok. A magyar őstörténet és az emigráció. Nsz. 1977. 35. évf. 54. sz. 6. l.

Bartha Antal: „A szó Jákob szava, de e kezek Ézsau kezei". (A sumer-kérdéshez). MT. 1977. 22. köt. 4. sz. 294–296. l.

Benkő Lóránd: A magyar nyelv három évezrede. Az ősmagyar kor. ÉIT. 1977. 32. évf. 16. sz. 483–485. l., Az Ómagyar kor. ÉIT. 1977. 32. évf. 18. sz. 554–555. l.

Bodrogi Tibor: A magyar és az „uráli rokonsági rendszer" viszonyának kérdéséhez. NKNT. 1977. 10. sz. 9–33. l.

Erdélyi István: Őseink nyomában a kazár birodalomban. ÉIT. 1977. 32. évf. 15. sz. 451, 453. l.

Fodor István: Research on the Proto-Hungarians. NHQ. 1977. Vol. 18. No. 68. 145–150. l.

Fodor István: Az uráli és finnugor őshaza kérdéséhez. (Régészeti áttekintés). MTAFT. 1977. 26. köt. 3. sz. 279–302. l.

Györffy György: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs, 1977. 21. évf. 1. sz. 103–113. l.

Hajdú Péter: A sumer kérdés és a Valóság. MT. 1977. 22. köt. 4. sz. 292–294. l.

Komoróczy Géza: Flat-Earth Sumerology. NHQ. 1977. Vol. 18. No. 68. 132–145. l.

László Gyula: „A magyarok első bejöveteléről." N. 1977. 105. évf. 296. sz. 7. l.

Magyar Kálmán: A nagyecsedi Sárvár története és régészeti kutatása. I. Adatok Szatmár megye államalapítás-kori történetéhez. SzSzSz. 1977. 12. évf. 1. sz. 61–74. l.

Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Bp. 1977. Akad. K. 341 l., ill.

Németh Péter: Honfoglalás-kori vasbányászatunk egy szabolcsi emlékéről. SzSzSz. 1977. 12. évf. 1. sz. 75–77. l.

Sági Károly: A fenékpusztai erőd története újabb ásatások alapján. ÉIT. 1977. 32. évf. 21. sz. 643–646. l.

Schütz Ödön: Egy régi török lovas szakkifejezésünk. 1977. 73. évf. 1. sz. 67–76. l.

Cs. Sós Ágnes: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. ZGy. 1976. 103–141. l.

Tardy Lajos: A naiv őshazakutatás múltjából. A XIX. sz. első felében Oroszországban élt magyarok néhány levele. Keletkutatás, 1975. 153–161. l.

Váczy Péter: A magyarok vándorútja keletről nyugatra. AT. 1975. 2. köt. 2. sz. 283–285. l.

Vargyas Lajos: Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban. TSz. 1977. 20. évf. 1. sz. 107–121. l.

Ismertetések

Fodor István: Verecke híres útján ... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Bp. 1975. Gondolat K., 298 l., 94 kép térképvázlat. – Ismerteti: *Bartha Antal.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 391–395. l.

László Gyula: Vértesszőllőstől Pusztaszerig. Bp. 1974. Gondolat, 277 l. – Ismerteti: *Kőhegyi Mihály.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 139–140. l.

Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp. 1975. Akadémiai K. 335 l. – Ismerteti: *Bálint Cs.* AAr. 1977. Tom. 27. fasc. 1–2. 296–297. l.

Vajay de, Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933) Mainz, 1968. 173 l. – Ismerteti: *Bartha Antal.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1154–1156. l.

Magyarország története 1526-ig

Általános munkák

Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteimtől. (Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában Budapesten. 1977-ben Bev.: Györffy György.) Bp. 1977. Magyar Helikon, 172 l.

Bálint Sándor: A cserhalmi ütközeti ikonográfiája. Va. 1977. 42. évf. 6. sz. 379–380. l.

Bendefy László: Sabaria Anonymus „Gesta"-jában. VSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 419–429. l.

Brodarics (István) Históriája a mohácsi vészről. (De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio.) Ford. és jegyz.: Szentpétery Imre. Bp. [1903]. Lampel. [Hasonmás kiad.] (Bev. Klaniczay Tibor. 2. kiadás,) Bp. 1977. Zrínyi K. 67 l.

Dienes Erzsébet: Az Érdy-kódex a „Magyar nyelvemlékek"-ben. MNy. 1977. 73. évf. 2. sz. 208–211. l.

Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. 26. közlemény: VSz. 1977. 31. évf. 1. sz. 138–145. l.; 27. közlemény: VSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 594–597. l.

Hoyer, Siegfried: Der ungarische Bauernkrieg in deutschen Flugschrften und Chroniken. GOB. 461–469. l.

Kovács V. Sándor: Humanistisches Epos über György Dózsas Heldenkampf. GOB. 487–495. l.

Kristó Gyula: História és kortörténet a Képes Krónikában. Bp. 1977. Magvető K. 163. l. (Gyorsuló Idő.) – Ismerteti: *Rákos István.* Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 109–110. l.

Mátyás István: Gertrud síremléke, királyok kúriája. Faragott kövek Pilisen. (Interjú Gerevich Lászlóval.) N. 1977. 105. évf. 291. sz. 8. l.

Ransanus, Petrus: Epithoma rerum Hungarorum . . . Curam gerebat Petrus Kulcsár [Péter]. Bp. 1977. Akad. K. 232. l. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Ser. N. Tom. 2.)

Régi magyar olvasókönyv. Szerk.: V. Kovács Sándor) Bp. 1977. Tankönyvkiadó 327 l.

Rónay György: Szent László gesztája és legendája. Va. 1977. 42. 6. 366–373. l.

Szőke Béla Miklós–Vándor László: Pusztaszentlászló IX. századi temetője. ZGy. 1976. 141–157. l.

Tóth Imre H.–Kristó Gyula: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. TSz. 1977. 20. évf. 1. sz. 142–145. l.

Vértesy Miklós: A száz évvel ezelőtt Konstantinápolyból visszakapott kódexek. Kts, 1977. 27. évf. 4. sz. 229–231. l.

Feldolgozások

Borosy András: Határőrség és határőrök az Árpádok korában. HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 543–557. l.

Dercsényi Dezső: A középkori Sopron. TV. 1977. 108. évf. 8. sz. 361–363. l.

Draskóczy István: Adatok Dorog középkori történetéhez. UF. 8. évf. 1976. 3. sz. 46–56. l.

Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Bp. 1977. Panoráma. 510 l., 4 t., 1 mell.

Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. Akadémiai K. 218 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 82. sz., – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 12. sz. 959. l.

Gerics József: Über das Rechtsleben Ungarns um die Wende des XIII–XIV. Jahrhunderts. AUSBhist. 1976. 17. köt. 45–80. l.

Gerics J(ózsef): Über eine ungarländische Anwendung des Terminus „status" in der Bedeutung „Versammlung, congregatio" im Gesetz von 1298. AUSBhist. 1976. 17. köt. 109–117. l.

Gerőné Sándor Mária: Középkori várfalak és városfalak Pécsett. BarMüv. 1977. 3. sz. 97–103. l.

Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977. 390 l. ill. (Veszprém megyei Levéltár Kiadványai. l.)

Karinthy Ferenc: Irószobám. Beszélgetés Győrffy Györggyel. Kortárs, 1977. 21. évf. 7. sz. 1138–1148. l.

Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976. 99 l. AUSzeg. AH. 55.

Mollai Károly: A három középkori városháza. (Helytörténetírásunk időszerű kérdései): SSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 234–247. l.

Németh Péter: Milyen volt egy Árpád-kori megyeszékhely? ÉlT. 1977. 32. évf. 38. sz. 1191–1194. l.

Ripoche, J. P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország választási kérdése a középkorban. Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 79–92. l.

Szőke Béla Miklós: Zalavár. ZGy. 1976. . 6. sz. 68–103. l.

Trogmayer Ottó: Szertől a Pusztaszerig. (Régészeti problémák a Dél-Alföld középkorának kutatásában.) V. 1977. 20. évf. 6. sz. 95–99. l.

Gazdaság, társadalom

Bácskai Vera: Die Entwicklung und Funktion der Marktflecken nach dem Bauernaufstand. GOB. 303–309. l.

Balogh István: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV–XV. században. (Debrecen határának kialakulása) HBmL. 3. 5–23. l.

Bolla Ilona, G.: Das Dienstvolk der königlichen und kirchlichen. Güter zur Zeit des frühen Feudalismus. AUSBhist. 1976. 17. köt. 15–43. l.

Heckenast Gusztáv: Die mitteleuropäische Handels- und Finanzkrise der Jahre 1512/1513, und der ungarische Bauernkrieg GOB. 107–113. l.

Kristó Gyula: Vita a jogilag egységes jobbágyosztály magyarországi kialakulásáról. ÁtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 271–276. l.

Léderer Emma: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 653–677. l.

Stefanescu, Stefan: Sozialrechtliche Lage des Bauernstandes in der Walachei und im ungarischen Königreich im 15–16. Jahrhundert. GOB. 318–389. l.

Szendrey István: Versuche, die Bindung an die Scholle vor 1514 in Ungarn einzuführen. GOB. 403–407. l.

Zolnay László: Vigalmak a hajdankorban. Bp. 1977. 15. évf. 2. sz. 39–41. l.

Politika – Árpád-kor

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. Gondolat K. 668 l.

Györffy György: László király emlékezete. Bp. 1977. Magyar Helikon, 85 l., 35. kép. Bibliotheca Historica.

Györffy György: A „lovagszent" uralkodása (1077–1095). TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 533–564. l.

Kristó Gyula: Különkormányzat az Árpád-kori Dráván túlon és Erdélyben. TSz. 1977. 20. évf. 1. sz. 53–72. l.

Kulcsár Péter: I. László törvényei. ÉlT. 1977. 32. évf. 1. sz. 3–6. l.

Anjouk és Hunyadiak kora

Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. (1387–1437.) Bp. 1977. Akad. K. 229 l. – Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 83. – Ismerteti: MT. 1977. 22. k. 12. sz. 959. l.

Klaniczay Tibor: Galeotto Marzio és Mátyás. Vg. 1977. 18. évf. 1. sz. 32–35. l.

Kósa László: Mátyás király. (Népünk történelmi emlékezete. 1. r.) Forrás, 1977. 9. évf. 3. sz. 92–95. l.

Kósa László: Meghalt Mátyás király, oda az igazság. (Népünk történelmi emlékezete. 2. r.) Forrás, 1977. 9. évf. 4. sz. 93–96. l.

Kósa László: A török iga alatt. (Népünk történelmi emlékezete. 3. r.) Forrás, 1977. 9. évf. 5–6. sz. 93–96. l.

Nehring, Karl: Quellen zur ungarischen Aussenpolitik der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. I. LK. 1976. 47. évf. 1. sz. 87–120. l.

Dózsa – 1514

Barta Gábor: Keresztesek áldott népe. Bp. 1977. Móra K. 220 l., ill.

Barta Gábor: Der Ungarische Bauernkrieg vom Jahre 1514. GOB. (63–71. l.)

Báti László: Montaignes Aufzeichnungen über György Dozsa Tod. GOB. (457–461. l.)

Bónis György: Die Retorsionsgesetze von 1514. GOB. 309–317. l.

Elekes Lajos: Die ständische Regierung und die antifeudalen Kämpfe der Bauern in Ungarn von der Hussitenzeit bis 1514. GOB. 39–57. l.

Gyimesi Sándor: Zur sogenannten Szekler-Schicht des Bauerkrieges von 1514. GOB. 203–207. l.

Kardos Tibor: Bemerkungen zur Ideologie des bewaffneten Kampfes in der Dózsa-Revolution. GOB. 207–217. l.

Katona Imre: Dózsa und die Bauernbewegungen in der ungarischen Volksüberlieferung. GOB. 469–481. l.

Kovács Magda: Dózsa in der Literatur der Reformzeit. GOB. 481–487. l.

Mikesy Sándor: Geschichte und Ursprung des Namens Dózsa. GOB. 1977. 509–515. l.

Pach Zsigmond Pál: Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft" GOB. 275–303. l.

Pach Zsigmond Pál: Begrüssungsansprache. GOB. 13–17. l.

Pamlényi Ervin: Der Bauernkrieg von 1514 in der neueren ungarischen Geschichtsschreibung 435–449. l. GOB. 1977. 435–449. l.

Perjés Géza: Versuch eines Vergleiches der militärischen, ideologischen und politischen Ziele des Bauernkrieges von 1514. GOB. 227–251. l.

Ratkos, Peter: Die Problematik des Widerhalls des Dózsa-Aufstandes in der Slowakei. GOB. 137–147. l.

Székely György: Der Dózsa-Aufstand GOB. 21–39. l.

Szűcs Jenő: Die Ideologie des Bauernkrieges. GOB. 157–189. l.

Varga János: Die Regelung des Verhältnisses zwischen untertänigen Bauern und Boden nach der Niederschlagung des Bauernaufstandes. GOB. 407–413. l.

Mohács – 1526

Ipoly N. Márta: A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 206–222. l.

Kormos László: Utóhang „Mohács emlékezeté"-hez. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 337–341. l.

Marosi Endre: A mohácsi csatatér további kutatásainak lehetőségeiről. Honismeret, 1977. 2–3. sz. 43–47. l.

Nemes Imre: Hozzászólás Perjés Géza: A mohácsi csata című tanulmányához. HK. 1977. 24. évf. 1. sz. 105–116. l.

Perjés Géza: Clausewitz és a tevék. („A háború logikája és a Mohács-vita" c. cikkére Rázsó Gyula által írt megjegyzésekre adott válasz.) ÉlIr. 1977. 21. évf. 29. sz. 2. l.

Perjés Géza: Válasz Nemes Imrének. HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 280–291. l.

Rázsó Gyula: Ketrecbe zárt logika ÉlIr. 1977. 21. évf. 26. sz. 2. l.

Szakály Ferenc: The 1526 Mohács disaster. NHQ. 1977. 18. évf. 65. sz. 43–63. l.

Taksonyi József: Mohács után. Va. 1977. 2. évf. 7. sz. 479–484. l.

Kultúra, tudomány

Aradi Nóra: Das Dózsa-Thema in der bildenden Kunst des 19–20. Jahrhunderts. GOB. 449–457. l.

Benkő Lóránd: A legrégibb magyar szövegemlékcsoport. [1] MNy. 1977. 73. évf. 2. sz. 130–146. l.

Benkő Lóránd: A magyar nyelv három évezrede. A középmagyar kor. ÉIT. 1977. 32. évf. 20. sz. 614–615. l.

Czagány István: Az európai orvos- és gyógyszertudomány feudalizmus-kori befolyása a magyarországi orvoslásra. II. XIV. századtól 1526. OtK. 1976. Vol. XXII. No. 2–3. 149–166. l.

Dávid Katalin: Adatok Zala megye középkori művelődéstörténetéhez. ZGy. 1976. 157–171. l.

Entz Gábor: Építészettörténeti kérdések Sopronban, Életünk, 1977. 3. sz. 249–251. l.

Erdődi József: Időszámításunk. (A magyaros hónapnevek ügyében). MNy. 1977. 73. évf. 1. sz. 49–66. l.

Feuerné Tóth Rózsa: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp. 1977. M. Helikon-Corvina, 244 l. ill.

Harmatta János: Latin írásbeliség és nyelvi szubsztrátum a középkori Magyarországon. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 75–81. l.

Horváth János: Les poésies inconnues de Janus Pannonius dans le Manuscrit de Séville. ALitt. 1977. Tom. 19. fasc. 1–2. 1–38. l.

Horváth József: A makranci emlékkő. ÉIT. 1977. 32. évf. 44. sz. 1387. l.

Lendvay András: Gyógyszerészek a XIII. századi magyar alkimista perekben. Gyógyszerészet, 1977. 21. évf. 4. sz. 153. l.

Marosi E[rnő]: Vorläufige kunsthistorische Bemerkungen zum Skulpturenfund von 1974 der Burg von Buda. AHA. 1976. Tom. 22. fasc. 3. 333–373. l.

Mezey László: II. Lajos. „atramentariuma". MK. 1976. 92. évf. . sz. 385–390. l.

Mizser Lajos: Neveink világa. ÉIT. 1977. 32. évf. 44. sz. 1388–1389. l.

Pogány-Balás Edit: Észrevételek a Corvin János-arcképekkel kapcsolatosan. MüÉ. 1977. 26. évf. 3–4. sz. 275–284. l.

Radocsay Dénes: Falképek a középkori Magyarországon. Bp. 1977. Corvina. 182 l., ill.

Vajay Sz[abolcs]: La relique stéphanoise dans la Sainte Couronne de Hongrie. AHA. 1976. 22. évf. 1–2. sz. 3–20. l.

Valter Ilona: Románkori falusi templomok Zala megyében. Művészet, 1977. 18. évf. 4. sz. 5–9. l.

Valter Ilona: A zalalövő-zalamindszenti r.k. templom kutatása. ZGy. 1976. 171–199. l.

Vándor László: A csácsbozsoki r.k. templom kutatása. ZGy. 1976. 199–219. l.

Vargyas Lajos: Gesellschaftliche Spannungen und Forderungen in den Balladen des 14–15. Jahrhunderts. GOB. 267–275. l.

Vayer L[ajos]: Un ritratto sconosciuto di Galeotto Marzio. AHA. 1976. 22. évf. 1–2. sz. 107–116. l.

Vízkelety András: Iniciálék a kéziratos könyvek korában. ÉlT. 1977. 32. évf. 20. sz. 623–626. l.

Zolnay László: A budai várostörténet régészetének újabb fejezetei. (13–15. század) Budapest, 1977. 15. évf. 6. sz. 38–41. l.

Zolnay László: A budavári ásatások újabb eredményei. Budapest, 1977. 15. évf. 5. sz. 5–7. l.

Zolnay L[ászló]: Der gotische Skulpturenfund von 1974. in der Burg von Buda. AHA. 1976. Tom. 22. fasc. 3–4. 171–331. l.

Zolnay László: Kincses Magyarország. (középkori művelődésünk története) Bp. 1977. Magvető K. 555 l. – Ismerteti: *Gyenes Tibor:* Kincses középkor ÉlIr. 1977. 21. évf. 22. sz. 6. l.

Zolnay László: A körmöcbányai Curia Civitatis gótikus torzói. MüÉ. 1977. 26. évf. 1. sz. 44–48. l.

Zolnay László: A régi zólyomi ispánság építkezéseinek történetéhez. (2. közlemény). ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 203–222. l.

Ismertetések

Bonfinius, Antonius de: Rerum Ungaricarum Decades. Tom IV. Pars II. Appendix, fontes, index (Ed: Margarita Kulcsár, Petrus Kulcsár) Bp. 1976. Akadémiai K. 285 l. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova.) Ismerteti: *Fügedi Erik.* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 603. l., *Szepessy Tibor.* ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 262–263. l.

Folberth, Otto: Gotik in Siebenbürgen. Wien–München, 1973. – Ismerteti: *J. Végh.* AHA. 1977. Tom. 23. fasc. 1–2. 159–162. l.

Hungary and Sweden. Early contacts, early sources (Magyarország és Svédország. A korai kapcsolatok forrásai.) Ed. by the Swedish Hungarian Historical Committee. Bp. 1975. Akadémiai K. 121 l. – Ismerteti: *N. Balogh Anikó.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1167–1168. l.

Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Tanulmánykötet). Szerk.: Horváth János és Székely György. Bp. 1974. Akad. K. – Ismerteti: *Kurcz Ágnes.* IT. 1977. 9. évf. 3. sz. 758–760. l.

Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. Bp. 1976. Gondolat, 254 l., 45 kép. (Magyar História sor.) – Ismerteti: *W. T.* ArsH. 1977. 5. évf. 1. sz. 181–182. l.

Nehring, Karl: Mathias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. München, 1975. R. Oldenbourg Verlag, 244 l. – Ismerteti: *Komjáthy Miklós.* LK. 1976. 47. évf. 1. sz. 121–123. l.

Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Bp. 1975. Akadémiai K. (Sorsdöntő történelmi napok.) – Ismerteti: *Nemeskürty István.* IT. 1977. 9. évf. 3. sz. 757–758. l.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. 5. Bd. 1438–1457. Bearbeitet von Gustav Gündisch. Köln–Wien. 1975. LX. 638 l., 4 t. – Ismerteti: *Engel Pál.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1156–1157. l.

Zolnay László–Szakál Ernő: A budavári gótikus szoborlelet. Bp. 1976. Corvina, 56 l., 84 kép. – Ismerteti: *Wehli Tünde.* ArsH. 1977. 5. évf. 1. sz. 182. l.

Zolnay László: Ünnep és hétköznap a középkori Budán. Második bőv. kiadás. Bp. 1975. Gondolat, 280 l., 115 kép. – Ismerteti: *Marosi Ernő.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 144–146. l.; *Vásárhelyi Judit.* IT. 1977. 9. évf. 3. sz. 760–762. l.

Magyarország története 1526–1711

Források

Badál Ede: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből X. (1700–1703.) ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 285–296. l.

Bakos József: Nyelvtörténeti adatok. A szitkozódás, a káromkodás, a becstelenítés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben. (1690–1800). MNy. 1977. 73. évf. 1. sz. 119–124. l.

Bánkuti Imre: Iratok a kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez. (1704. január–április) SMM. 65–122. l.

Barlay Ö. Szabolcs: 400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága. MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 156–166. l.

Benda Kálmán: A Felső Magyarországi Rendek kassai részgyűlése 1607 márciusában. HBmL. 3. sz. 159–177. l.

Bornemisza Péter: Ördögi kísértetekről, avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak. (Vál., utószó és jegyz.: Nemeskürty István.) Bp. 1977. M. Helikon – Szépirod. K. 168 l.

Humanista történetírók. (Vál. jegyz.í Kulcsár Péter) Bp. 1977. Szépirodalmi K. 1195 l. (Magyar remekírók.) – Ismerteti: *Albert Gábor:* Könyv – okulásul. ÉlIr. 1977. 21. évf. 48. sz. 10. l.

Jankovich Miklós: Újabb források a Wesselényi féle hűtlenségi per történetéhez. LK. 1975. 46. évf. 2. sz. 279–288. l.

A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Vál. és sajtó alá rend.: Varga Imre. Bp. 1977. Akad. K. 897 l., 7 t.

Mindszenthy Gábor diáriuma öreg János király haláláról. Utószó: Makkai László. Bp. 1977. Magyar Helikon, 47 l. Bibliotheca historica.

Pavercsik Ilona: Laurenz Brewer hagyatéki leltára. MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 174–178. l.

Prokopp Gyula: Levelek II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának történetéhez. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 177–184. l.

L'autobiographie d'un prince rebellé. Confession et Mémoires de II. *François Rákóczi.* Choix des textes, pref. et comment. Béla Köpeczi. ([La Confession est traduit du latin par] Ilona Kovács.) Bp. 1977. Corvina. 679 l., 16 t.

Szamosközy István: Erdély története. (1598–1599, 1603.) Vál., bev. és jegyz.: Sinkovics István. Ford.: Borzsák István.) [2. kiad.] [Bp.] 1977. Magyar Helikon. 492 l., 22 t.
(Bibliotheca historica.)

Tóth István: Egykorú adatok a baranyai hódoltságról. BarMüv. 1977. 3. sz. 104–108. l.

Gazdaság

Blázy Árpád: A gyógyszertárak szerepe a mezővárosi települési struktúrában. PVEAB. 1977. 1. 213–220. l.

Búza János: Beiträge zu den wirtschaftlichen Verhältnissen der unter türkischer Herrschaft lebenden Bauernschaft im 17. Jahrhundert. GOB. 317–325. l.

Búza János: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században. TSz. 1977. 20. évf. 1. sz. 73–106. l.

Dávid Géza: The Age of Unmarried Children in the Tahrir-Defters (Notes on the Coefficient). AO. 1977. Tom. 31. fasc. 3. 347–357. l.

Gierszewski, Stanislaw: Rézexport Magyarországról Gdanskba a 16. század első felében. Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 534–543. l.

Horváth István: Esztergom és környékének pusztulása a XVI–XVII. században. (Adatok Esztergom vidéke nemzetiségi képének kialakulásához). UF. 1976. 8. évf. 3. sz. 33–38. l.

Kiss Ákos: Tinnye, Uny régebbi története, közbirtokosságának kezdetei (1526–1711). Bp. 1977. 159 l., 6 t.
(Komárom Megyei Múzeumok.)

Makkai László: Adatok és kérdések Debrecen törökkori agrártörténetéhez. HBmL. 3. 25–40. l.

Marsina, Richard: Zur Problematik der „zweiten Leibeigenschaft" GOB. 363–375. l.

Nagy I[stván]: Die ungarische Kammer und die Wiener zentrale Finanzverwaltung. 1686–1848. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 291–327. l.

Orosz István: Hajdúföld és jobbágybirtok Szoboszlón a XVII. században DDMévk. 1975. 291–301. l.

Solymosi László: A hódoltság néhány somogyi település történetében. (Részlet Nagybajom nagyközség készülő monográfiájából.) SMM. 1977. 11–64. l.

Sugár István: Az egri vár 1594–95. évi számadása. (Második, befejező közlemény). Archívum, 1977. 6. sz. 5–48. l.

Politika

Bánkuti Imre: Klassenkampf der Bauern zwischen ständischen Unabhängigkeitskämpfen und Habsburg-Absolutismus. GOB. 1977. 57–61. l.

Barta Gábor: Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez.) TSz. 1977. 20. évf. 1. sz. 1–30. l. – Ismerteti: *N[agy] J[ózsef] Zs[igmond]:* A túlélők felelőssége. Nsz. 1977. 35. évf. 255. sz. 10. l.

Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 635–680. l.

Benczédi L[ászló]: Historischer Hintergrund der Predigerprozesse in Ungarn in den Jahren 1673–74. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 257–289. l.

Benczédi László: Der leopoldinische Absolutismus und die Leibeigenschaft in Ungarn. (1670–1681) GOB. 71–77. l.

Demény Lajos: Die Rolle des Soldatenelements in der Volksbewegungen des 17. Jahrhunderts. Der Charakter des Sejmen-Aufstandes in der Walachei im Jahre 1655. GOB. 91–103. l.

Diószegi István: Egy birodalom végvidékén. Új adalékok a török hódoltságról. MN. 1977. 33. évf. 202. sz. 9 l.

Kósa László: Deres, robot, úriszék. (Népünk történelmi emlékezete. 5.) UF. 1977. 19. évf. 9. sz. 93–96. l.

Köpeczi Béla: Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban. Bp. 1977. Szépirod. K. 250 l. – Ismerteti: *Kis Tamás* MH. 1977. 10. évf. 273. sz. 10. l.

Marosi Endre: Válasz Détshy Mihály: Végvárrendszerünk XVI. századi kiépítésének kérdéséhez, c. vitacikkére. HK. 1977. 24. évf. 1. sz. 117–120. l.

Molnár Imre: Földerítő szolgálat végvárainkban a török hódoltság idején. BarMüv. 1977. 4. sz. 116–119. l.

Nagy László: Bűbájos Báthory Anna titka. Egy különös hősnő a regényben és valóságban, avagy a történeti források hitelességéről. IPM. 1977. 3. évf. 1. sz. 68–74. l.

Nagy László: Egy régi bűnper krónikája. (Báthory Erzsébet (1560–1611)) IPM. 1977. 3. évf. 5. sz. 133–140. l.

Péter Katalin: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 93–113. l.

Podraza Antoni: Bauernbewegungen in den Karpaten vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. GOB. 121–131. l.

Rácz István: Heiduckenfreiheit im System der zweiten Leibeigenschaft. GOB. 131–137. l.

Szakály Ferenc: Das Bauerntum und die Kämpfe gegen die Türken bzw. gegen Habsburg in Ungarn im 16–17. Jahrhundert. GOB. 251–267. l.

Szántó Imre: Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán a Hont-Nógrád megyei várak ellen. TSz. 1977. 20. évf. 1. sz. 31–52. l.

Szántó Imre: Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen. 1526–1541. AUSzeg. AH. 1977. LXI. 161 l.

Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében. AUSzeg. AH. 1977. LVIII. 21–45. l.

Szántó Imre: Der Zar-Jovan-Nenad-Aufstand im Jahre 1526/27. GOB. 383–403. l.

Tardy Lajos: Régi hírünk a világban. Szolimán emir. MN. 1977. 33. évf. 142. sz. 4 l.

Tardy Lajos: Spanyol szemtanú Eger ostromáról. (Régi hírünk a világban) MN. 1977. 33. évf. 38. sz. 4. l.

Varga J. János: Katonai bíráskodás a 16–17. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban. (Seregszék, hadiszék, úriszék). Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 439–462. l.

Zolnay László: Emlékezés Marsigli tábornokra (1658–1730.) Budapest, 1977. 15. évf. 9. sz. 38–41. l.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. Akadémiai K. 462 l. (Humanizmus és reformáció 6.)

Rákóczi-szabadságharc

Bánkuti Imre: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január–április). Bp. 1975. Akadémiai K., 173 l. [Értekezések a történeti tudományok köréből. 78.]

Benda Kálmán: François II. Rákóczi et l'idée d'un État hongrois indépendant. NÉHong. 1977. Vol. 12. 201–208. l.

Benda Kálmán: Rákóczi szökése a bécsújhelyi börtönből. Honismeret, 1977. 2–3. sz. 41–45. l.

Benda Kálmán: Rákóczi fejedelem kancellárja. Confessio, 1977. 2. sz. 186–197. l.

Cernovodeanu Paul: Das Echo des Rákóczi-Aufstandes in der Walachei und in der Moldau. GOB. 83–91. l.

Féja Géza: Bottyán János (Elhangzott Esztergomban 1977. augusztus 20-án.) UF. 1977. 8. évf. 3. sz. 126–129. l.

Gazdag István: Debrecen in the Rakoczi War of Indepedence. AUDhist. 1977. mt. 10. 5–13. l.

Kósa László: A halhatatlan Rákóczi. Népünk történelmi emlékezete. 4. Forrás, 1977. 9. évf. 7–8. sz. 90–95. l.

Köpeczi Béla: La guerre d'indépendance hongroise au début du XVIIIe siècle et l'Europe. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 349–374. l.

Köpeczi Béla: Les Mémoires de François II. Rákóczi. ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 349–374. l.

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1009–1017. l.

A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés. Vaja, 1976. január 29–30.

([Rend. az] Országos Rákóczi Emlékbizottság; Tudományos Ismeretterjesztő Társulat; Történelmi Választmány stb Szerk.: Molnár Mátyás. Kiad.: a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Szabolcs-Szatmár Megyei Szervezet; Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeum Igazgatósága stb.) Vaja-Nyíregyháza, 1976. 93 l.

Rázsó Gyula: La situation militaire générale et la querre d'indépendance de Rákóczi. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 367–375. l.

Tolnai Gábor: François Rákóczi –– l'écrivain. ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 279–295. l.

Ugróczky Mihály: Az első magyar újság Ocskay Lászlóról. (Mercurius Veridicus, 1705–1710) MN. 1977. 33. évf. 298. sz. 10. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Évolution sociale et autonomie de l'État. (L'absolutisme des Habsbourg et l'indépendance de la Hongrie.) AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 343–365. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Társadalmi fejlődés és állami önállóság. (Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország). Sz. 1976. 110. 6. sz. 1018–1051. l.

Zachar József: A Rákóczi-szabadságharc és Európa. TSz. 1977. 20. évf. 1. sz. 146–154. l.

Kultúra, tudomány

Abrahamowicz, Zygmunt–Hopp Lajos: Rákóczi és a török könyvnyomtatás. MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 178–181. l.

Bán Imre: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség. Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1052–1069. l.

Batári Gyula: Evlija Cselebi magyarországi útikönyvének orvosi vonatkozásai. OHl. 1977. 118. évf. 52. sz. 3171–3172. l.

Bitskey István: Társadalomszemlélet Pázmány Péter beszédeiben. Vg. 1977. 18. évf. 7. sz. 411–417. l.

Buzinkay Géza: Az Egyetemi Nyomda és orvosi- természettudományos szakirodalmunk kezdetei. (1577–1877) MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 25–37.

Cenner[né] Wilhelmb Gizella: Utilisation de modèles iconographiques et stylistiques dans l'art du portrait en Hongrie au XVIIe siècle. AHA. 1976. 22. évf. 1–2. sz. 117–132. l.

Csernyánszky Mária: Nagyvarsány és művészeti emlékei. 3. A nagyvarsányi terítő. SzSzSz. 1977. 12. évf. 1. sz. 88–91. l.

Dümmerth Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában. 1641–1648. (A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghiúsult reformja.) Bp. 1977. 20 l.
(Klny.: Filológiai Közlöny 1976.)
(A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 38. W)

Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete és története. (Kísérlet egy 17. századi nyomda felszerelésének rekonstrukciójára.) MG. 1977. 21. évf. 4. sz. 72–77. l.

Feuerné Tóth Rózsa: A magyar reneszánsz építészet európai helyzete. ArsH. 1977. 5. évf. 1. sz. 7–29. l.

Graciotti, Sante: Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco Europeo. ALitt. 1977. Tom. 19. fasc. 1–2. 147–152. l.

Gyenis Vilmos: Les „Confessions" de Rákóczi et la tradition littéraire. ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 297–319. l.

Hopp Lajos: Pensées littéraires et sociales de Kelemen Mikes, chambellan de François II Rákóczi. ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 321–348. l.

Jajczay János: Vita Dürer származásáról. Va. 1977. 42. évf. 9. sz. 583–585. l.

Juhász Géza: Csokonai-tanulmányok. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Juhász Izabella. Bp. 1977. Akadémiai K. 413 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 10. sz. 796. l.

Karner Károly: Két soproni polgár könyvtára a 17. század harmadik negyedében. MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 111–133. l.

Kovács József László: Irodalompártolás és a reneszánsz Sopronban (1550–1631). MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 167–174. l.

Kovács Sándor Iván: A siklósi harc és a szigetvári kirohanás. (Szimmetria és barokk kompozíció a „Szigeti veszedelem" III. és XV. énekében.) Jelenkor, 1977. 20. évf. 12. sz. 1139–1144. l.

A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. (Válogatta és sajtó alá rendezte: Varga Imre.) Bp. 1977. Akadémiai K., 897 l. – Ismerteti: MT. 22. köt 12. sz. 958. l.

László Emőke: Flandriai és francia kárpitok a régi Magyarországon. (16–17. sz.) MüÉ. 1977. 26. évf. 2. sz. 181–185. l.

Nagy József: Az egri „vitézlő oskola". HSz. 1977. 5. évf. 1. sz. 55–58. l.

Péter Katalin: Drabik Miklós, a lehotkai próféta. Vg. 1977. 18. évf. 1. sz. 36–41. l.

Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Összeáll.: Tardy Lajos. Bp. 1977. Gon-

dolat K. 453 l. – Ismerteti: *Káldy-Nagy Gyula.* MN. 1977. 33. évf. 295. sz. 6. l.

Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 9. köt. A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660.) [Sajtó alá rend.: Varga Imre.] Bp. 1977. Akadémiai K. 796 l., 17 kép. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 9. sz. 717. l.

Staud Géza: Iskolai színjátékok Sopronban (1616–1776). SSz. 1977. 31. évf. 1. sz. 11–33. l.

Tárkányi Bóta László: Magyar zsoltár – reneszánsz valóság. Vg. 1977. 18. évf. 5. sz. 307–311. l.

Tolnai Gábor: A magyar barokk és a mediterrán világ. IT. 1977. 9. évf. 2. sz. 273–297. l.

Tombor Ilona: Nagyvarsány és művészeti emlékei. 2. A nagyvarsányi református templom. SzSzSz. 1977. 12. évf. 1. sz. 81–88. l.

Vas József: Mióta miséznek a nép nyelvén. Va 1977. 42. évf. 3. sz. 153–159. l.

Ismertetések

Bálint Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége. – Ismerteti: *Vásárhelyi Judit.* IT. 1977. 9. évf. 3. sz. 762–765. l.

Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XVI. században. Bp. 1976. Akadémiai K. 270 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 2. sz. 160. l.

Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba, 1976. 93 l., 1 térk.mell. Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 7. sz. – Ismerteti: *Kurunczi Jenő.* BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 515–516. l.; *Vass Előd.* LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 382–384. l.

Dán Róbert: Humanizmus, reform áció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. Akadémiai K., 272 l. – Ismerteti: *Fodor A.* AO. 1977. Tom. 31. fasc. 2 268–270. l.

Demény, Ludovic: Székelyek az 1595-ös havasalföldi felszabadító hadjáratban. Revista de istorie, 1975. 4. sz. 495–515. l. – Ismerteti: *B[ogyirka] E[mil].* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 186–187. l.

Fehér Géza: Kunsthandwerk der Türkenzeit. Bp. 1975. – Ismerteti: *Egyed Edith.* AHA. 1977. Tom. 23. fasc. 1–2. 162. l.

Fehér G[éza]: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából. Bp. 1975. Corvina. – Ismerteti: *Fodor István.* AÉ. 1977. 104. köt. 1. sz. 109–110. l.

Gerő Győző: Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp. 1976. Corvina, 46 l., 40 kép. – Ismerteti: *Dávid Géza.* ArsH. 1977. 5. évf. 1. sz. 186. l.

Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. Gondolat K. 291. l. (Magyar Historia) Ismerteti: *Kovács Ágnes.* SzSzSz. 1977. 12. évf. 2. sz. 95–97. l.; *Kőhegyi Mihály.* Forrás, 1977. 9. évf. 7–8. sz. 91. l.; MT. 1977. 22. köt. 3. sz. 246. l.; *Nagy József Zsigmond:* Élet a török hódoltságban. Nsz. 1977. 35. évf. 288. sz. 7. l.; *Nemeskürty István:* A török világ Magyarországon. ÉlIr. 1977. 21. évf. 5. sz. 11. l.

Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége". A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976. Akadémiai K. 384. l. Ismerteti: *Benczédi László.* A XVII. századi Európa magyarságképe. Nsz. 1977. 35. évf. 76. sz. 7. l.; *Galavics Géza.* ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 354–355. l.; MT. 1977. 22. köt. 1. sz. 78. l.; *-y-r.* A Thököly-felkelés az európai közvéleményben ThSz. 1977. 20. évf. 5–6. sz. 191–192. l.; *Várkonyi Ágnes.* MT. 1977. 22. köt. 9. sz. 711–713. l.

Köpeczi B.–R. Várkonyi Á.: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1976. Gondolat, 462 l. – Ismerteti: *Galavics Géza.* ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 354–355. l.

A magyarországi gályarab predikátorok emlékezete. (Szerk.: Makkai László) Bp. 1976. Magyar Helikon, 170 l. – Ismerteti: *Vargha Balázs:* Elfelejtsük? ÉlIr. 1977. 21. évf. 5. sz. 11. l.

Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: Galavics Géza. Bp. 1975. Akadémiai K. 561 l. – Ismerteti: *Rozsondai Marianne,* MT. 1977. 22. köt. 1. sz. 71–72. l.; *Vayer Lajos.* AHA. 1976. TSz. 22. fasc. 3–4. 375–378. l.

Molnár József: A török világ emlékei Magyarországon. Bp. 1976. Corvina, 126 l. – Ismerteti: *Dávid Géza.* ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 353–354. l.; *Kelemen András.* Honismeret, 1977. 5. sz. 62–63. l.

Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. 1972. Akadémiai K. 221 l. – Ismerteti: *Borosy András.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1164–1166. l.

Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp. 1975. Gondolat, 203 l. (Magyar História). – Ismerteti: *Benczédi László.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1159–1161. l.

Rákóczi Ferenc, II. Fejezetek a Vallomásból. (Vál. bev. és jegyz.: Benkő Samu. Bukarest, 1977. Kriterion. 272 l. (Téka) Ismerteti: *r. p.* Rákóczi vallomásainak kiadásáról. Va. 1977. 42. évf. 8. sz. 570–571. l.

Rákóczi hadserege, 1703–1711. (Dokumentumkötet.) Bp. 1976. Zrínyi K. – Ismerteti: *Benczédi László.* Nsz. 1977. 35. évf. 294. sz. 7. l.

A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. Pécs. 1974. 166 l. – Ismerteti: *Heckenast Gusztáv.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1151–1152. l.

Tanulmányok és szövegek a magyar református egyház 16. századi történetéből. Szerk.: Bartha Tibor. Kiad.: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Bp. 1973. 1975. 1022. l. Ismerteti: *Kulcsár Péter.* IT. 1977. 91. évf. 3. sz. 750–754. l.; *Ladányi Sándor.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 396–398. l.

Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez.) Bp. 1976. Akadémiai K., 217 l. – Ismerteti: *Hajdú Lajos.* ÁJ. 1977. 20. köt. 3. sz. 43 6–439. l.

Vanyó Tihamér: Somogy vármegye hadügyi gazdasági viszonyai és közállapotai (1640–1690). Klny. a Soproni Szemle, 1976. I–III. számából, 63 l. – Ismerteti: *Degré Alajos.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 199–201. l.

Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. Akadémiai K. 167 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből 80.) – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 2. sz. 160. l.

Magyarország története, 1711–1790

Források

Bél Mátyás: Pest megyéről. (Notitia Hungariae novae historico geographica divisa . . .) Szentendre, 1977. 176 l., 2 térk. (Pest megyei múzeumi füzetek 10.)

Bél Mátyás: Vas vármegye leírása. Ellenőrizte, jegyz. és irodalommal ellátta: Bendefy László. VI. közl: VSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 266–294. l.; VII. közl. VSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 446–469. l.

Benda Gyula: Tabellae procreationis frugum – a mezőgazdaságtörténet forrásai. (1769–1790.) PVEAB. 1977. 1. 31–43. l.

Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai. 1715–1730. Békéscsaba, 1977. Kner. 176 l., 4 t. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 8.)

Garas Klára: Das Reisejournal des Architekten Johann Michael Küchel aus dem Jahre 1737. Die Reise in Ungarn. AHA. 1976. 22. évf. 1–2. sz. 133–154. l.

Mária Terézia-kori urbáriumok a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban. Miskolc, 1977. 62 l. Borsodi Levéltári Füzetek 5.

II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendeletéből. Va. 1977. 42. évf. 7. sz. 463–466. l.

A Rákóczi emigráció Törökországban. Török iratok a szófiai Nemzeti Könyvtár Orientalisztikai Osztályának anyagában. Összeáll.: Maria M. Mravkarova. Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1121–1130. l.

Gazdaság, társadalom

Andrásfalvy Bertalan: A település-szerkezet és a táji munkamegosztás. (A baranyai Hegyhát példája.) PVEAB. 1977. 1. 85–91. l.

Bán Péter: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVIII. század első felében. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 24–71. l.

Bársony István: A Bihar megyei egyházi birtokok jobbágynépessége a XVIII. század első harmadában. HBmL. 3. 41–56. l.

Bársony, István: Die Leibeigenenbevölkerung der kirchlichen Grundbesitze im Komitat Bihar im ersten Drittel des 18. Jahrhunderts. AUDhist.mt. 1977. 10. 15–46. l.

Bogdán István: Volt-e papírmalom Budán? Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 544–560. l.

Degré Alajos: Két zalai család felemelkedése az egytelkes kurialisták közül a birtokos nemességbe. PVEAB. 1977. 2. 183–189. l.

Farkas Gábor: Fejér megye német lakossága 1768–1848 között. PVEAB. 1977. 1. 259–273. l.

Fügedi Erik: A dunántúli városok fejlődése 1767–1848 között. PVEAB. 1977. 1. 125–135. l.

Füves Ödön: A görögök állandója letelepülésének meggyorsulása Pesten (1774–1780). AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 106–109. l.

Heckenast Gusztáv: A kislődi vashámor. PVEAB. 1977. 1. 291–297. l.

Heiczinger János: A cigány lakosság életviszonyai Fejér megyében a XVIII. században. PVEAB. 1977. 1. 273–291. l.

Kállay István: A móri uradalom birtokosainak genealógiája 1691–1848. PVEAB. 1977. 2. 215–233. l.

Kállay István: Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata 1773–1848. PVEAB. 1977. 1. 251–259. l.

Kállay István: Az uradalmi gazdasági bizottság a késő feudális nagybirtokon. LK. 1976. 47. évf. 1. sz. 61–86. l.

Kisasszondy Éva: Tolna megye nemzetiségi viszonyai a XVIII. században és a XIX. század első felében. PVEAB. 1977. 1. 297–305. l.

Kotnyek István: A zalai tanítók munkája és életkörülményei a két Ratio Educationis között. PVEAB 1977. 2. 49–59. l.

Kováts Valéria: Szigetvár településtörténetének váltakozásai. PVEAB. 1977. 1. 161–173. l.

Lakatos Ernő: Pest megye Duna jobbparti települései. (1728–1828) PVEAB. 1977. 1. 135–153. l.

Mérey Klára, T.: Egy somogyi nagybirtok településtípusai. PVEAB. 1977. 1. 91–105. l.

Orosz István: Szőlőtermelés a hajdúkerület városaiban. a XVIII–XIX. században. HBmL. 1977. 3. 57–74. l.

Ortutay András: Esztergom és környékének újjáépítése a XVII–XVIII. században. UF. 1976. 8. évf. 3. sz. 39–45. l.

Sarosácz György: Délszlávok Baranyában. PVEAB. 1977. 1. 333–337. l.

Simonné, Tigelmann Ilona: Zalaegerszegi kézművesek a XVIII–XIX. században. PVEAB. 1977. 1. 179–185. l.

Szaszkó István: A Jeszenszky család jelentősége különös tekintettel a baranyai ágra. PVEAB. 1977. 2. 207–215. l.

Székely György: Az európai településhálózat átalakulása a XVI–XIX. században és a Dunántúl. PVEAB. 1977. 1. 9–24. l.

Vargha Károly: Adatok a zselici németség betelepedéséhez. PVEAB. 1977. 1. 315–327. l.

Politika

H. Balázs Éva: A szabadkőművesség a XVIII. században. Vg. 1977. 18. évf. 4. sz. 216–223. l.

Kósa László: Betyárok és katonák. (Népünk történelmi emlékezete. 7.) Forrás, 1977. 9. évf. 11. sz. 93–96. l.

Kovács Ágnes: A mezővárosi önkormányzat és a földesúri joghatóság a dél-alföldi Károlyi-uradalmakban. (1722–1848) AUDhist. mt. 10. 47–91. l.

Mályuszné Császár Edit: Schedius Lajos politikai magatartásának ürügyén. (II. József titkosrendőrségéről.) IT. 1977. 59. évf. 1. sz. 201–204. l.

Péterffy Ida: Pálóczi Horváth Ádám a somogyi banderista Budán. (1790) SMM. 1977. 187–208. l.

Reisinger János: Rákóczi vallomásai. (A száműzetés első évtizede.) Va. 1977. 42. évf. 7. sz. 454–463. l.

Regölyi Zsolt: Adalékok a nemzetiségek helyzetéhez Baranyában a II. József-kori abszolutizmus idején. PVEAB. 1977. 1. 337–341. l.

Šebjanic, Franč: A magyar és szlovén parasztok közös ellenállása az ellenreformációs katonai intervenció idején (1732-ben). VSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 260–265. l.

Kultúra, tudomány

Bartha Lajos: Az „egri csillagász-torony" két évszázada. ÉIT. 1977. 32. évf. 10. sz. 291–294. l.

Bartha Lajos ifj.: Heil Miksa és a földrajzi helymeghatározás pontossága a XVIII. században. TechSz. 1977. 9. sz. 89–100. l.

Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. SMM. 1977. 123–134. l.

Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. század második felében PVEAB. 1977. 2. 33–41. l.

Benkő Ferenc: Adatok a XVIII. század gyógyszerészetéhez a debreceni Baranyi-perben. OtK. 1976. Vol. XIII. No. 2–3. 167–173. l.

Bozóky Éva: Mit olvastak a magyar gyerekek 1711–1861 között? Köznevelés, 1977. 33. évf. 40. sz. 4. l.

Bödey József: Rákóczi József sírlaptöredéke mint bolgár egyházi emlék. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 503–520. l.

Csillag István Dr.: Martinovics orvosi könyve. Tudománytörténeti ritkaság. MH. 1977. 10. évf. 31. sz. 11. l.

Csóka J. Lajos: Kollár Ádám és az 1777-i Ratio Educationis. MP. 1977. 3–4. sz. 388–408. l.

Gazda István ifj.: Az 1777-es Ratio Educationis és a reál tantárgyak. MN. 1977. 33. évf. 17. sz. 8. l.

Gazda István ifj.: Mikor jelent meg az első Ratio Educationis? MT. 1977. 22. köt. 5. sz. 369–361. l.

Gergely Pál: Százhetven éve halt meg Révai Miklós. MN. 1977. 33. évf. 257. sz. 5. l.

Kosáry Domokos: A kétszáz éves Ratio Educationis. MP. 1977. 3–4. sz. 375–387. l.

Kotnyek István: A zalai népoktatás az I. Ratio Educationis bevezetésekor. PSz. 1977. 27. évf. 11. sz. 1037–1045. l.

Lőkös István: Megyénk irodalmi kistükre IX. (Alexovics Vazul). HSz. 1977. 5. évf. 3. sz. 53–56. l.

Marosné, Lugosi Mária: Első javaslat 1751-ből egyetemi gyógyszertár felállítására. Gyógyszerészet, 1977. 21. évf. 5. sz. 177–178. l.

Móra Magda: Népoktatás Fejér megyében. PVEAB. 1977. 2. 41–49. l.

Nagybákay Péter: Beriszló Péter horvát bán veszprémi címeres sírköve. PVEAB. 1977. 2. 233–243. l.

Náhlik Zoltán: Pestalozzi erdélyi követői. PSz. 1977. 27. évf. 6. sz. 518–525. l.

Oláhné Erdélyi Mária: Az 1777-i Ratio Educationis és a matematikaoktatás. MP. 1977. 3–4. sz. 409–422. l.

Oláhné Erdélyi Mária: Matematikai tankönyvek a két Ratio idejében (1777-1848). PSz. 1977. 27. évf. 11. sz. 1028–1036. l.

Pecze Ferenc: A hazai agrárfelsőoktatás hálózatának kialakulása. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 149–175. l.

Pelle János: A felvilágosodás eszmerendszerének irodalmi vetülete. MFSz. 1977. 21. évf. 3–4. sz. 379–397. l.

Péterffy Ida: Pálóczi Horváth Ádám, a „császári fi". UF. 1977. 8. évf. 3. sz. 69–80. l.

Prokopp Gyula: Barkóczy Ferenc érsek esztergomi építkezése. MüÉ. 1977. 26. évf. 3–4. sz. 261–269. l.

Ravasz János: Az 1777-i Ratio Educationis általános tantervi céljairól. PSz. 1977. 27. évf. 11. sz. 996–1014. l.

Sárdi Margit S.: Czvittinger Dávid bizonysága. (Születésének 300. évfordulóján). IT. 1977. 59. évf. 1. sz. 3–17. l.

Sasvári László: A magyarországi görögök a XVIII–XIX. században. Kultúrtörténeti adalékok. MFSz. 1977. 21. évf. 3–4. sz. 430–442. l.

Sugár István: Markhót Ferenc (1718–1792). HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 58–62. l.

Sugár István: Miért nem létesült a XVIII. században egyetem Egerben.? MN. 1977. 33. évf. 298. sz. 10. l.

Szántó Imre: A katolikus népművelés Magyarországon különös tekintettel a Dunántúlra. (1711–1848) PVEAB. 1977. 2. 21–32. l.

Tétényi Mária: The Parallel and Diverging Features of XVIIIth Century Russian and Hungarian Literary Development. ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 390–398. l.

Tóth Béla: Hatvani István filozófiai munkája. (1718–1786.) V. 1977. 20. évf. 3. sz. 62–68. l.

Tóth István: A felvilágosodás gondolatvilága a pécs-baranyai irodalomban. PVEAB. 1977. 2. 59–71. l.

Tóth Lajos: A Ratio Educationis hatása Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenységére. PSz. 1977. 27. évf. 11. sz. 1015–1027. l.

Tóth Lajos: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1977. 437 l. – Ismertetés: MT. 1977. 22. köt. 9. sz. 718. l.

Vissi Zsuzsa: A bábamesterségnek eleje. UF. 1977. 8. évf. 1. sz. 71–80. l.

Vörös Imre: A Károlyi család és a korai felvilágosodás. ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 197–203. l.

Zibolen Endre: Az I. Ratio Educationis metszeteiről. MP. 1977. 3–4. sz. 423–434. l.

Zibolen Endre: Közoktatásügyünk kétszáz éves szabálykönyve. Köznevelés, 1977. 32. évf. 27. sz. 8–10. l.

Ismertetések

Bajkó Mátyás: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1976. Akadémiai K. 292 l. Ismerteti: *Csomasz Tóth Kálmán:* Kollégiumok a magyar művelődés történetében. Confessio. 1977. 2. sz. 252–255. l.; *Ködöböcz József.* MP. 1977. 3–4. sz. 459–461. l.; MT. 1977. 22. köt. 3. sz. 247. l.

Benkő Samu: A nagyszentmiklósi mezőgazdasági iskola és Tessedik Sámuel. Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1971. Kriterion, – Ismerteti: *Büchl Antal.* AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 292. l.

Mikes Kelemen Összes Művei IV. köt., Az Ifjak Kalauza. Sajtó alá rend.: Hopp Lajos. Bp. 1974. Akadémiai K., 789 l. – Ismerteti: *Gyenis Vilmos.* Helikon, 1977. 23. évf. 1,sz. 197–200. l.

Pelle János: A felvilágosodás közvéleménye. Valóság, 1976. 12. sz. – Ismerteti: *A. M.* Nsz. 1977. 35. évf. 5. sz. 6. l.

Pest-Budai hivatali utasítások a XVIII. században. Szerk.: Bónis György. Bp. 1974. Főv. Lt. 178.

1. Ismerteti: *Kállay István.* Lk. 1975. 46. évf. 2. sz. 320–322. l.; *Rácz Lajos.* ÁI. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 226–229. l.; *Rácz Lajos:* ÁJ. 1977. 20. évf. 1. sz. 152–155. l.

Reöthy Ferenc: A Balaton halászóhelyei. Somogyi Almanach. 23 sz. Szerk.: Dr. Kanyar József. Kaposvár, 1975. 58 l., 1 térk. – Ismerteti: *Andrásfalvy Bertalan.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 195–196. l.

„Sorsotok előre nézzétek". A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerk.: Köpeczi Béla és Sziklay László. Bp. 1975. Akadémiai K. 447 l. – Ismerteti: *Mezei M.* ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 268–270. l.

Takács Lajos: Egy irtásfalu földművelése. Bp. 1976. Akadémiai K., 288 l. – Ismerteti: *Gerstner Károly.* MNy. 1977. 73. évf. 3. sz. 375–377. l.

Tóth Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp. 1976. Akadémiai K. – 86 l., 1 ábra. – Ismerteti: *Csendes László.* TechSz. 1977. 19. sz. 61–63. l.; *Kádár Zoltán.* Confessio, 1977. 2. sz. 249–250. l.

Magyarország története, 1790–1849

Források

Balázs Péter: Viale Prelá pápai nuncius jelentései a magyar forradalomról és szabadságharcról 1849-ben. LK. 1975. 46. évf. 2. sz. 289–314. l.

Bilibok Péterné: Egy 132 éves emlékbeszéd Tessedik Sámuelről. BékÉl. 1977. 12. évf. 1. sz. 33–38. l.

Cseh Mária: Táncsics Mihály tárgyi emlékei és dokumentumai a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban. MMMKözl. 1977. 1. sz. 36–43. l.

Csorba Csaba: Válasz Spira Györgynek: a történeti forráspublikálás védelmében. Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 597–600. l.

Füves Ödön: 1836. évi rendtartás a pesti görögök szegényintézetében. OtK. 1976. Vol. XXII. No. 2–3. 247–248. l.

Jankovics József: Ismeretlen Kossuth-levél. (1848. jún. 24.) Tt. 1977. 31. évf. 9. sz. 63–64. l.

Konrádyné Gálos Magda: Útikalauzok Pest-Budáról (1800–1820). Budapest, 1977. 15. évf. 3. sz. 35–37. l.

A Könyves Tóth család familiáris könyvéből. [1849.] (közli: Békés István) 1. rész: Alföld, 1977. 28. évf. 8. sz. 72–76. l.; II. rész: Alföld, 1977. 28. évf. 9. sz. 27–31. l.

Nevelési emléklapok. Szerk. és kiad.: [Tavasy] Tavasi Lajos. 6. füzet. Pest 1848. Trattner. Hasonmás kiad. + Melléklet: Orosz Lajos: Tavasi Lajos és az első egyetemes tanítógyűlés. Bp. 1977. OPKM. XVI, 120 l., 1 mell.: 16 l.

Pozder Miklós: Egy egri kereskedő a múlt századból. HSz. 1977. 5. évf. 2. sz. 33–36. l.

Széchenyi István, [gróf]: Előzetes és következtetés. Széchenyi István vesztőhelyi érdeklődéséről, naplójegyzései alapján. [Összeáll. és bev.]: Jékely Zoltán. Kortárs, 1977. 21. évf. 7. sz. 1132–1137. l.

Szeghi Kiss László: [Naplórészletek.] [Közread. és bev.]: Kovássy Zoltán: Borsod megye képe egy 19. századi napló tükrében. MHOM.közl. 1976. 15. évf. 54–61. l.

Terjék József: Collection of Tibetian MSS and xylographs of Alexander Csoma de Kőrös. Bp. 1976. MTA Könyvtár. 114 l., ill. (Keleti tanulmányok 3.)

Tóth Gyula: Néhány lap 1848–49 emlékiratirodalmából. Tt. 1977. 31. évf. 9. sz. 65–76. l.

Varsányi Péter István: Adalékok az 1848-as délvidéki harcokhoz. (Csernovics Péter–Vukovics Sebő–Kiss Ernő ismeretlen levelei). Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 735–748. l.

Varsányi Péter István: Forradalom és szabadságharc Hódmezővásárhelyen. (Dokumentumok 1848–1849-ből). Tt 1977. 31. évf. 4. sz. 39–47. l.

Vedres István levelei Rumy Károlyhoz a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában. Közli: Bendefy László. Vízgazdálkodás, 1977. 2. sz. 64–69. l.

Vörösmarty Mihály: Publicisztikai írások. Sajtó alá rend.: Solt Andor, Fehér Géza. + Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok. Sajtó alá rend.: Gergely Pál. Bp. 1977. Akad. K. 819 l., 5 t.
(Vörösmarty Mihály összes művei 16.)

Gazdaság, társadalom

Andorka Rudolf: A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban. (Alsónyéken és Kölkeden) – Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. TStT. 1977. 215–237. l.

Andorka Rudolf: The Peasant Structure in the 18th and 19th Centuries. AEt. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 321–348. l.

Barta László: Szentes az örökváltság évében. 1836. Szeged, 1977. Csongrád megyei könyvtár 13–17. l. Szentesi Tanulmányok. Csongrád megyei könyvtári füzetek 8. sz. 100. l.

Bencze Géza: Vízépítmények Somogyban a XVIII-XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 1. 111–119. l.

Benczéné Nagy Eszter: A nagykanizsai polgárok hagyatéki leltárainak vizsgálata a XVIII–XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 2. 85–93. l.

Benda Gyula: A Somogy megyei adózók termése 1816-ban. SMM. 1977. 135–186. l.

Béres András: Állategészségügy a XIX. sz. eleji Hortobágyon. HBmL. 3. 75–92. l.

Bogárdi Mihály: Újszülöttellátás a múlt század első harmadában. (Egy bába-tankönyv alapján) Egészségügyi Munka, 1977. 24. évf. 12. sz. 360–365. l.

Czeglédi Imre: Adalékok a Madách-család tragédiájához (1849). BékÉl. 1977. 12. évf. 1. sz. 90–97. l.

Dankó Imre: A dunántúli népi árucsere nemzetiségi vonatkozásai a XVIII–XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 1. 239–251. l.

Dányi Dezső: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtt Magyarországon. TStT. 1977. 5–104. l.

Dóber Viktor: A Bezerédj család története – főleg zalai vonatkozásaiban. PVEAB. 1977. 2. 189–207. l.

Draskóczy István: Esztergom megye jobbágyságának gazdálkodása a XIX. század húszas éveiben. PVEAB. 1977. 1. 75–85. l.

Duka Zólyomi Norbert: Pozsonyi himlőjárványok és himlőhalálozások a 18. század végén. (1786–1800) TStT. 1977. 325–348. l.

Faragó Tamás: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. TStT. 1977. 105–214. l.

Hegedűs Lajos: Kossuth Lajos közegészségügyi tevékenysége. OHl. 1977. 118. évf. 46. sz. 2785. l.

Horváth Ferenc: Malmok és duzzasztók a Rábában a 19. században. VSz. 31. évf. 3. sz. 406–409. l.

Kisasszondy Éva: Sobri Jóska utolsó rablása. (1857.) Somogy, 1977. 4. sz. 81–83. l.

Kiss Mária: Szombathely kereskedelmi élete a XVIII–XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 1. 195–201. l.

Kopasz Gábor: Adatok az 1848 előtti pécsi ipar történetéhez. PVEAB. 1977. 1. 173–179. l.

Lendvai Anna: A nagykanizsai iparosok a XVIII–XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 1. 185–195. l.

Molnár Imre: Baranya lakossága 1845-ben. BarMüv. 1977. 1. sz. 124–129. l.

Molnár József: Házassági szerződés és hozomány a reformkorból. Múzeumi Kurir, 1977. III. köt. 3. sz. 43–46. l.

Orosz István: A polgári földtulajdon megteremtése. Alföld, 1977. 28. évf. 9. sz. 8–13. l.

Ortutay András: Komárom és Esztergom városok gazdasági viszonyai a XVIII–XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 1. 153–161. l.

Pozdner Miklós: A debrői dohány 1804-ben. Dohány-ipar, 1977. 6. sz. 238–239. l.

Pozdner Miklós: Hogyan látta egy egri kereskedő Heves megye bortermelését 1804-ben? Kertgazdaság, 1977. 9. évf. 4. sz. 85–87. l.

Ruszoly József: A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon (1836–1881). Szeged, 1977. 39 l. (AUSzeg AjP. 24/3.)

Somkuti Éva: Székesfehérvár kereskedelme a XVIII–XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 1. sz. 201–213. l.

Szabó Ferenc: Békés megye és a reformkor vasútépítési tervei. BékÉl. 1977. 12. évf. 1. sz. 39–44. l.

Szabó Károly: Méhészkedés ősi módon Debrecenben. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 154–177. l.

Szita László: A Dunántúl nemzetiségi összetételének alakulása a XIX. század első felében. Honismeret, 1977. 4. sz. 35–39. l.

Szita László: A Dunántúl nemzetiségi struktúrájának alakulása a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig. PVEAB. 1977. 1. 221–239. l.

Takács Béla: A sárospataki tűzoltóság emlékeiből. ÉlT. 1977. 32. évf. 45. sz. 1419–1422. l.

Tatay Jenő: Egy Sopron vármegyei iskolamester, kántor, notárius, postamester, egyben harangozó élete az 1848–49-i szabadságharc körüli időkben. (Raszkovits Mihály) SSz. 1977. 31. évf. 1. sz. 42–49. l.

Tóth Kálmánné: Parasztgazdaságok a Hegyháton a XIX. század első harmadában. PVEAB. 1977. 1. 67–75. l.

Tóth Tibor: Adatok az állattenyésztés kezdeteihez Somogyban a XVIII–XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 1. 105–111. l.

Varga J. János: Széchenyi István és a Duna Gőzhajózási Társaság (Budapest Főváros Levéltára anyagából). Budapest, 1977. 15. évf. 7. sz. 40–41. l.

Záborszky Miklós: Egy suri parasztcsalád útja a XVIII. század végén és a XIX. század elején. PVEAB. 1977. 2. 147–157. l.

Politika

Arató Endre: New motives in the Hungarian liberal and conservative national ideology of the forties. AUSBhis. 1976. 17. köt. 131–149. l.

Boreczky Beatrix: A magyar jakobinusok. Bp. 1977. Gondolat K. 239 l. (Magyar História.)

Both Ödön: A stuprum violentum a kései feudális magyar büntetőjogban. (1790–1848) Szeged, 1977. 35. l. AUSzeg AjP. 24/2. Ismerteti: Somogyi Könyvtári Műhely, 1977. 1–4. sz. 60–62. l.

Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban. Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 463–499. l.

Erdődy Gábor: A forradalmi kormányzat nemzetközi tájékozottsága. (1848–49.) Alföld, 1977. 28. évf. 9. sz. 13–19. l.

Fekete Sándor: Haza és haladás. A reformküzdelmek kora. (4. kiad.) Bp. 1977. Móra K. 159 l., 2 t., ill. (Képes történelem.)

Ferenczy Miklós: Dunaalmás 1848–49. (Kiad. a Hazafias Népfront Komárom Megyei Bizottsága.) [Dunaalmás], 1977. 36 l., 16 t.

Frank Tibor: 1848–49: Magyarország és Amerika. ÉlIr. 1977. 21. évf. 11. sz. 4. l.

Kávássy Sándor: Kossuth nemzetelmélete. HSz. 1977. 5. évf. 3. sz. 48–52. l.

Kiss Géza: A magyar nyelv államnyelvvé nyilvánításáért folyó harc kutatásnak problémái a soknemzetiségű Baranyában. PVEAB. 1977. 1. 305–315. l.

Kósa László: Kossuth Lajos kiadta a parancsot . . . Népünk történelmi emlékezete. 6. Forrás, 1977. 9. évf. 10. sz. 93–96. l.

Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. Bp. 1977. Magvető. 222 l.
(Gyorsuló idő.)

Kovássy Zoltán: A lengyel sas zászlaja alatt. (Wysocki József lengyel születésű negyvennyolcas honvédtábornok). (1809–1874). Honismeret, 1977. 2. sz. 26–27. l.

Lackó Mihály: „Széchenyi felrázta nemzetét". A Hitel és a magyar politika. Vg. 1977. 18. évf. 6. sz. 366–373. l.

Láczay Magdolna: A nemzetőrség szervezése Szabolcsban 1848 nyarán. SzSzSz. 1977. 12. évf. 2. sz. 65–72. l.

Mészáros László: „Egy szál fenyőre felakasztották . . . " Gróf „Zisy" Ödön kivégzése Lóréven korabeli iratok tükrében. Budapest, 1977. 15. évf. 9. sz. 32–33. l.

Miskolczy Ambrus: Leopold Max Moltke és Kossuth Lajos. Alföld, 1977. 28. évf. 9. sz. 20–23. l.

Nemeskürty István: „Kik érted haltak, szent Világszabadság". A negyvennyolcas honvéd hadsereg katonaforradalmárai. Bp. 1977. Magvető K. 485 l. ill.

Nemeskürty István: Lenkey százada. ÉlIr. 1977. 21. évf. 11. sz. 1. l.

Pásztor Emil: Kazinczy Lajos honvéd tábornok aradvári fogsága, emlékirata és vértanúhalála. BSz. 1977. 22. évf. 2. sz. 41–52. l.

Pásztor Emil: Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz 1840 nyarán. MNyőr. 1977. 101. évf. 3. sz. 330–338. l.

Péterffy Ida: Pálóczi Horváth Ádám ünnepi köszöntője. (Teleki László 1812. márciusában Somogy megye főispáni székébe történt beiktatása alkalmával). Somogy, 1977. 1. sz. 76–82. l.

Próhle Jenő: Berzsenyi Lénárd honvéd ezredesről. (1805–1886.) VSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 430–436. l.

Ring Éva: Martinovics politikai pályafutása. Vg. 1977. 18. évf. 5. sz. 287–293. l.

Sándor Pál: Deák und die Frage der Hörigen auf dem Reichstag der Jahre 1832–1836. Bp. 1977. Akad. K. 94 l., ill. SH. 127.

Sasvári László: Kiss Pál honvédtábornok. ÉlIr. 1977. 21. évf. 39. sz. 2. l.

Spira György: Még egyszer Csorba Csaba Mészároskiadványáról. Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 800. l.

Spira György: Mészáros Károly önéletrajza előtt. Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 587–596. l.

Spira György: Számvetés az 1848-as forradalomról K. 1977. 2. sz. 18–19. l.

Spira György: A testvérharc küszöbén. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 681–727. l.

Száraz György: Az aradiak legendája. ÉlIr. 1977. 21. évf. 40. sz. 7. l.

Szolonkin, Ivan: Táncsics – a magyar jobbágyság ideológusa. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 611–625. l.

Takács Péter: Deák Ferenc és a Törvényhatósági tudósítások. AAPNY. 35–52. l.

Veliky János: Kossuth és a hazai polgárság politikai szövetségéről. Alföld, 1977. 28. évf. 9. sz. 3–7. l.

Kultúra, tudomány

Alexits György: Bolyai János világa. Bp. 1977. Akad. K. 167 l., ill.

Benkő Lóránd: A magyar nyelv három évezrede, Az újmagyar kor. ÉIT. 1977. 32. évf. 22. sz. 678–680. l.

Bíró Ferenc: Berzsenyi és a felvilágosodás. ItK. 1977. 81. évf. 1. sz. 33–37.

Czagány István: Budapest klasszicista építészetének előzményei. (Adatok és szempontok az 1840-es évtized architektúrájának kialakulásához). MüÉ. 1977. 26. évf. 2. sz. 153–161. l.

Fenyő István: A Kritikai Lapok harca az irodalom respublikájáért. ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 133–149. l.

Fried István: Soproni diákok klasszicizmusa. SSz. 1977. 31. évf. 1. sz. 76–81. l.

Gazda István, ifj.: Az utópista Bolyai Farkas. Vg. 18. évf. 1977. 7. sz. 43–446. l.

Hegedűs Rajmund: Adalékok Esztergom művelődési viszonyainak átalakulásához a XVIII–XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 2. 109–123. l.

Hevesi Attila: Kászonújfalvi Szabó János (1767–1858) pályája és földrajzi munkássága. FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 417–430. l.

Huszka László: A szegedi tanítóképző kezdetei 1842–1849. Somogyi könyvtári műhely, 1977. 1–4. sz. 13–34. l.

Kanyar József: Középiskola és középfokú oktatás a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. SMM. 1977. 223–242. l.

Kanyar József: A népiskola és a középfokú oktatás Dél-Dunántúlon a kései feudalizmus korában. 1770–1848. PVEAB. 2. 1977. 6–21. l.

Kanyar József: Népiskola Somogyban a kései feudalizmus korában. Honismeret, 1977. 2–3. sz. 47–51. l.

Károlyi Zsigmond: Beszédes József, 1786–1852. (Megemlékezésül halálának 125. éves évfordulójáról.) Vízgazdálkodás, 1977. 3. sz. 106–112. l.

Katona Géza: Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei. Bp. 1977. Közgazd. Jogi K. 407 l.

Kerényi Ferenc: A budai Várszínház bérletes közönsége (1834–1835). ItK. 1977. 81. évf. 3. sz. 362–369. l.

Kerényi Ferenc: Toldi Miklós a régi magyar színpadon. IT. 1977. 9. évf. 2. sz. 460–472. l.

Küllős Imola: Az 1848-as szabadságharc emléke népdalainkban. ÉIT. 1977. 32. évf. 10. sz. 295–296. l.

Lőbl Árpád: A Pleitz-család kiadói tevékenysége. PVEAB. 1977. 2. 157–163. l.

Lőkös István: Megyénk irodalmi kistükre VII. (Pápay Sámuel) HSz. 1977. 5. évf. 1. sz. 47–49. l.

Mándoki László: Baranya délszláv onomasztikája. PVEAB. 1977. 1. 327–333. l.

D. Mátai Mária: Egy reformkori nyelvművelőről. MNyőr. 1977. 101. évf. 1. sz. 40–47. l.

Nemeskürty István: Mészáros Lázár akadémiai székfoglaló előadása 1845-ben. HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 601–610. l.

Pókász Endre: Kemény Zsigmond nemzeti eszméi. (1840–1853) AAPNY. 5–33. l.

Rinner, Fridrun: Hungarikák Josef Hormayr „Taschenbuch für die vaterländische Geschichte" (1811–1849) című kiadványában. Helikon 1976. 22. évf. 2–3. sz. 225–231. l.

V. Szendrei Júlia: A romantikus történelemszemlélet és Jósika Miklós II. Rákóczi Ferenc című regénye. ItK. 1977. 81. évf. 378–383. l.

Tirnitz József: Sopron város kulturális fejlődése a XVIII–XIX. század fordulóján. PVEAB. 1977. 2. 93–109. l.

Ujváry Zoltán: A kolera gyógyítása 1831-ben. Múzeumi Kurir, 1977. III. köt. 3. sz. 55–58. l.

Ismertetések

B. O.: Kilencvennégy Engels-cikk a magyar szabadságharcról. – Ismerteti: Vg. 1977. 18. évf. 12. sz. 738. l.

Berzsenyi Emlékkönyv. (Szerk.: Merényi Oszkár.) 1976. 749 l. – Ismerteti: *Laczkó András.* ItK. 1977. 81. évf. 3. sz. 439–442. l..

A debreceni színészet története. Debrecen, 1976. – Ismerteti: *(valachi).* ÉlIr. 1977. 21. évf. 16. sz. 6. l.

Fenyő István: Az irodalom respublikájáért 1817–1830. Irodalomtudomány és kritika. Bp. 1976. Akadémiai K. – Ismerteti: *Sziklay*

László. Nagyvilág, 1977. 22. évf. 6. sz. 924–925. l.

Föltámadott a tenger... (Az 1848–1849-i magyar forradalom és szabadságharc irodalmából. Bp. 1976. – Ismerteti: *Pásztor Emil.* HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 78. l.

Horváth Zoltán: A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében. Bp. 1976. Akadémiai K., 344 l. – Ismerteti: *Vörös Károly.* SSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 377–379. l.

Hiteles márciusok. – Föltámadott a tenger... Bp. 1976. Kozmosz, 501 l.; A Tűz márciusa Bp. 1976. Kozmosz, 498 l. – Ismerteti: *Zöldi László.* ÉlIr. 1977. 21. évf. 12. sz. 11. l.

Komoróczy György: A reformkori Debrecen. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 6. sz. Debrecen, 1974. 355 l. – Ismerteti: *Faragó Tamás.* AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 279–280. l.

Kovács Endre: Szabadságharcunk és a magyar közvélemény Bp. 1976. Akadémiai K. 330. l. Ismerteti: *Urbán Aladár.* MN. 1977. 33. évf. 49. sz. 13. l.

Molnár László: Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon. Bp. 1976. Akadémiai K., 163 l. – Ismerteti: *Jávor Anna.* ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 356–357. l.

Pándi Pál: Első aranykorunk. Bp. 1976. Szépirodalmi K. 620 l. Ismerteti: *Kretzoi Ch.* The Hungarian P. E. N. 1977. 18. sz. 121–122. l.; *Mezei József:* A magyar valóság nyomában. IT. 1977. 59. évf. 1. sz. 246–252. l.; *Mezei József.* ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. l. *Nemes István.* Jelenkor, 1977. 20. évf. 2. sz. 181–183. l.; *Orosz László.* Forrás, 1977. 9. évf. 10. sz. 88–89. l.

Sas Andor: A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig. 1818–1848. Budapest, 1973. Gondolat, Bratislava, Madách K. 336 l. – Ismerteti: *Fogarassy László.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1171–1172. l.

Sőtér István: Sas és serleg. Akadémiai arcképek. Bp. 1975. Akadémiai K. 204 l. – Ismerteti: *Vajda György Mihály.* ItK. 1977. 81. évf. 3. sz. 432–434. l.; *Mezei József:* Az ifjú nemzet címeréről. IT. 1977. 9. évf. 2. sz. 524–528. l.

Spira György: Petőfi napjai. Bp. 1976. Akadémiai K. 82 l. (Sorsdöntő történelmi napok.) – Ismerteti: *Kovács Magda.* ItK. 1977. 81. évf. 3. sz. 441–442. l.

Turóczi-Trostler József: Petőfi belép a világirodalomba. Bp. 1974. Akadémiai K., 246 l. – Ismerteti: *Galla Endre.* ALitt. 1977. Tom. 19. fasc. 1–2. 217–220. l.

Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc te csillag... Bp. 1976. Gondolat K. 278 l. (Magyar Historia) Ismerteti: *Gergely András.* MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 630–633. l.; *Pásztor Emil:* HSz. 1977. 5. évf. 3. sz. 61–62. l.; *Szegedy-Maszák Mihály–Veres András.* ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 270–273. l.; *Urbán Aladár.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 819–822. l.; *Vörös Károly.* V. 1977. 20. évf. 2. sz. 107–109. l.

Magyarország története, 1849–1918

Források

Ady Endre publicisztikai írásai. 1898–1918. I–III. k. (Vál. és jegyz.: Vezér Erzsébet) Bp. 1977. Szépirodalmi K. I. k: 690 l.; II. k.: 704 l.; III. k.: 672 l. (Ady Endre művei) Ismerteti: *Ruffy Péter:* A Szentlélek lovagja. Kortárs, 1977. 21. évf. 11. sz. 1827–1834. l.; *Varjas Endre:* Az Itélkező. ÉlIr. 1977. 21. évf. 47. sz. 11. l.

Alpári Gyula Szabó Ervinről (Közli: Kende János). PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 159–167. l.

Eötvös József, báró: Vallomások és gondolatok. (Összegyűjt., szerk., [bev.] és jegyz.: Bényei Miklós.) [Bp.] 1977. M. Helikon Szépirod. K. 918 l. (Eötvös József művei.)

Eötvös József elfelejtett írása. Közzéteszi: Fenyő István. K. 1977. 9. sz. 4–6. l.

Erdős Ferenc: Fejér megye Törvényszékének iratai (1860–1871). LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 13–20. l.

Perczel Miklós: Naplóm az emigrációból. (Vál., bev. és jegyz.: Závodszky Géza.) [Bp.] 1977. Tankönyvkiadó. 189 l.

Szabó Ervin: Hol az igazság? [cikkek, tanulmányok.] Vál., szerk. és jegyz.: Remete László. [Bev.]: Litván György.) Bp. 1977. Magvető. 556 l., 16 t.

Szabó Ervin levelezése. I.k. (1893–1904) Szerk. biz.vez.: Vass H.) Bp. 1977. Kossuth K. 694 l. Közreadja: a MTA Történettudományi Intézete, MSzMP. Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Ismerteti: *Hajdú Tibor:* Egy forradalmár postája. Szabó Ervin levelezése 1893–1904. Nsz. 1977. 35. évf. 270. sz. 7. l.; *Köves Rózsa:* Részlet egy levélgyűjteményből. Szabó Ervin születésének 100. évfordulója alkalmából kiadott, kortársaival

folytatott levelezésének most megjelent I. kötetéről. MN. 1977. 33. évf. 224. sz.; 4. l.
Köves Rózsa: MN. 1977. 33. évf. 248. sz. 4. l.

Szabó Ervin. 1877. (Madzsar József: Szabó Ervin. + Szabó Ervin: A szerkesztő előszava Marx és Engels válogatott művei 1. kötetéhez. Ford.: Gruber József, Kollár István. Szerk.: Farkas Mária.) Bp. 1977. Kossuth K. 209 l., ill.
(Orosz és angol nyelven is.)

Szita László: Újabb dokumentumok az 1882. évi első általános pécsi bányászmunkássztrájkhoz. BarMüv. 1977. 3. sz. 115–126. l.

Tidrenczel Sándor: Egy politikai gúnydal 1849-ből. SzSzSz. 1977. 12. évf. 2. sz. 73–75. l.

Válogatott dokumentumok a Vasas Szakszervezet történetéből. (1877–1977.) Szerk.: Telefay Csaba. Bev.: Méhes Lajos.) Bp. 1977. Táncsics K. 109 l., 38 t.

G. Vass István: Egy békéscsabai újság cikke Leninről 1918 januárjában. [Békéscsaba és Vidéke.] BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 405–406. l.

Gazdaság, társadalom

Barbarits Lajos: A gabonaaratás gépeinek meghonosodása Magyarországon a múlt század aratógép-versenyeinek és gépkiállításainak tükrében. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 178–198. l.

Bókay Árpád: Milyen volt az 1860-as évek Pestje? (Sajtó alá rend.: Bókay János) 2. közl.: Budapest, 1977. 15. évf. 1. sz. 36–39. l.; 3. közl.: Budapest, 1977. 15. évf. 2. sz. 36–38. l. (Az első közl.: 1976. 12. számában)

Cserdi András: A Komlói Állami Szénbányászat első napjai. BarMüv. 1977. 4. sz. 136–139. l.

Csifféry Gergely: Az egercsehi szénbánya története. 1901–1976. Eger, 1977. 98 l., 9 t.
(Tanulmányok Heves megye történetéből 3.)

Füzes Miklós: Baranya megye éghajlati és egészségügyi helyzete az 1859–1860. években a megyei tisztifőorvos jelentése alapján. BarMüv. 1977. 1. sz. 135–138. l.

Gaál László: A Gaál–Kropf család pusztamiskei gazdasága. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 219–234. l.

Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 626–640. l.

Halkovics László: A kereskedelmi és iparkamarák iparstatisztikai felvételei a XIX. század második felében. StSz. 1977. 55. évf. 8–9. sz. 903–914. l.

Harcsa István: A társadalmi struktúra változásának néhány vonása 1869–1910. StSz. 1977. 55. évf. 3. sz. 299–314. l.

Kálnoki Kis Tamás: A környezetvédelemnek is van története. Tagányi Károly válasza egy nemzetközi kérdőívre. TSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 103–106. l.

Katona Imre: A magyar kubikusok élete. 19–25. l. Szentesi tanulmányok. Csongrád megyei könyvtári füzetek 8. Szeged, 1977. 100 l.

Kempler Kurt: Progresszív javaslatok a Népegészségügyi Országos Nagygyűlésen. (1917. okt. 25–28 között.) OHl. 1977. 118. évf. 16. sz. 935–938. l.

Kerekes László: Pest és Buda közegészségügyi helyzete és az itt „uralgott" járványos betegségek történelme az egyesítés idején. OtK. 1976. Vol. XXII. No. 2–3. 189–198. l.

Kócziánné Szentpéteri Erzsébet: Budapest kocsigyártó ipara a századfordulón. KtSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 81–85. l.

Koroknai Ákos: Az Osztrák-Magyar Bank és a Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs tevékenysége (1878–1948). LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 289–299. l.

Kovács Ferenc: A mai magyar munkásosztály kialakulása és jellemzői. TtKözl. 1977. 7. évf. 1. sz. 47–56. l.

Lehoczky Alfréd: A tőkések szociálpolitikájának néhány vonása Borsod megyében, a század elején. BSz. 1977. 22. évf. 4. sz. 17–28. l.

Mádai Lajos: Hygienic and demographic conditions in Budapest in 1870-ies. (Településhigiénés és demográfiai viszonyok a Fővárosban az 1870-es években.) OtK. 1976. Vol. 22. No. 2–3. 57–69. l.

Major Iván: A hírközlés és a híradástechnika „nekilendülése" a 60-as években. V. 1977. 20. évf. 10. sz. 6–72. l.

Mayer Mária: Adatok a századforduló ruszin (kárpátukrán) értelmiségének elmagyarosodásához. TSz. 1977. 20. évf. 2. sz. 260–279. l.

Nagy Endre: Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon. GJ. 1977. 11. köt. 1–2. sz. 85–114. l.

Nyíri Kristóf: Filozófia és öngyilkosság-statisztika Ausztria–Magyarországon. Vg. 1977. 18. évf. 10. sz. 627–637. l.

Orosz Béla: A hivatalos családnév-változásokat megalapozó tényezők a XIX. század második

felében. MNyőr. 1977. 101. évf. 1. sz. 31–40. l.

Pápa Miklós: A Székesfőváros Községi Élelmiszerárusító Üzeme. Budapest, 1977. 15. évf. 4. sz. 10–11. l.

Rácz, István: Emigration from Hungary to the U.S.A. AUDhist. mt. 10. 117–154. l.

Selmeczi Kovács Attila: Képek egy Fertő melléki község egykori életéből. (Adatok Fertőendréd hagyományos gazdálkodásához. SSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 256–262. l.

Sprém István: A környezetvédelem jogi szabályozásának történeti előzményei Magyarországon. ÁJ. 1977. 20. köt. 2. sz. 259–274. l.

Szabó Dezső: A Magyar Metropol Vasúttól a Metróig. (A budapesti gyorsvasúthálózatra vonatkozó tervek, 1895–1948). KtSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 1–12. l.

Szállási László: Bulgárkertészek Esztergom környékén. UF. 1977. 3. sz. 102–110. l.

Szántó Ferenc: Élet a bányabárók tatabányai birodalmában. UF. 1977. 2. sz. 77–88. l.

Székely Vera–Bertalan János: Versengés a Margitszigetért. Budapest, 1977. 15. évf. 7. sz. 38–39. l.

Szili Ferenc: Cukorrépa-termesztés a Mezőgazdasági Ipar Rt. kaposvári cukorgyárának vonzáskörzetében. (1894–1904.) SMM. 1977. 243–289. l.

Szita László: Statisztikai fölmérés a Batthyány-Montenuovo uradalom majorságainak gazdálkodásáról 1855-ben. BarMüv. 1977. 1. sz. 130–134. l.

Takács Lajos: Részes aratás a Várong körüli pusztákon. NKNT. 1977. 10. 137–159. l.

Tomka Miklós: A felekezeti arányok és a szekularizáció Magyarországon. Vg. 1977. 18. évf. 4. sz. 235–238. l.

Tóth Zoltán: Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 199–218. l.

Turányi Kornél: Pest és Buda vasúti összeköttetése (1877.) Honismeret, 1977. 2. sz. 41–43. l.

Politika

Benkő Péter: Baranya parasztságának politikai orientációja az első világháború előtt. BarMüv. 1977. 4. sz. 140–144. l.

Bohány György: A sovinizmus fogalmához. HSz. 1977. 5. évf. 3. sz. 56–58. l.

Diószegi István: Andrássy és Anglia 1877 nyarán. V. 1977. 20. évf. 10. sz. 30–41. l.

Dolmányos István: Die Grundfragen der politischen Geschichte am Anfang des Jahrhunderts mit besonderer Rücksicht auf die Koalitionsregierung. (1906–1910). 1. AUSB hist. 17. 169–207. l.

Az első világháború és a forradalmak képei. (Szerk. és a képszövegeket írta: Farkas Márton és Józsa Antal.) Bp. 1977. Európa K. 506 l., ill.

Fekete Éva: Lukács György az első világháború éveiben. V. 1977. 20. évf. 2. sz. 33–44. l.

Fekete Gyula: Egy galileista életmű. (Sós Aladár). Budapest, 1977. 15. évf. 5. sz. 32–34. l.

Gazdag Ferenc: Giesswein Sándor részvétele a Huszadik Század vitáiban 1904–1918. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 329–361. l.

Gergely Jenő: A kereszténységszocializmus Magyarországon, 1903–1923. Bp. 1977. Akadémiai K. 357 l.

Hanák Péter: Börtön vagy mintaállam? A Monarchia utóélete. ÉlIr. 1977. 21. évf. 26. sz. 5. l.

Hanák Péter: Kastély az ugaron. – Ady nemzedékének közéleti kötöttsége. ÉlIr. 1977. 21. évf. 37. sz. 7. l.

Hanák Péter: A megszenvedett közéletiség. Két magyar sors a korfordulón. ÉlIr. 1977. 21. évf. 39. sz. 3. l.

Hanák Péter: Mocsáry Lajos függetlenségi alternatívája. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 85–88. l.

Hebeny Zoltán: A tanítóegyletek megalakítása Szabolcs megyében. SzSzSz. 1977. 12. évf. 3. sz. 86–92. l.

Jemnitz János–Litván György: Szerette az igazságot. (Károlyi Mihály élete.) Bp. 1977. Gondolat. 451 l.

Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 749–774. l.

Kemény G. Gábor: Mocsáry Kelet-Európája. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 49–63. l. Ua.: MT. 1977. 22. köt. 1. sz. 3–12. l.

Kemény G. Gábor: A nemzetiségi kérdés a régi Népszavában az első világháborúig. Tt. 1977. 31. évf. 6. sz. 58–69. l.

Köszegfalvi Ferenc: „Szántó Kovács mér' haltál mög? . . . " Honismeret, 1977. 4. sz. 19–22. l.

Litván György: Pulszky Ágost két magyar reformnemzedék között. Szoc. 1977. 2. sz. 202–206. l.

Litván György: Somló Bódog munkássága. Szoc. 1977. 4. sz. 503–507. l.

Lukács Lajos: Egy év az olaszországi magyar légió történetéből. HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 179–205. l.

Merényi László: Adatok a Békés megyei politikai mozgalmakhoz 1913 nyarán és őszén. BékÉl. 1977. 12. évf. 2. sz. 225–231. l.

Merényi László: Háborúellenes akciók 1913–14-ben. Budapest, 1977. 15. évf. 1. sz. 30–31. l.

Merényi László: Háborúellenes mozgalom Borsod-Abaúj-Zemplénben 1917 június–október között. BSz. 1977. 22. évf. 2. sz. 53–67. l.

Merényi László: Károlyi Mihály békeakciója 1917-ben. ÉlT. 1977. 32. évf. 47. sz. 1480–1482. l.

Merényi László: Sopron politikai élete 1917 június–decembere között. (Elsősorban sajtóvélemények alapján). SSz. 31. évf. 1. sz. 58–68. l.

Mucsi Ferenc: A februári orosz forradalom magyarországi visszhangja és hatása. Budapest, 1977. 15. évf. 2. sz. 32–33. l.

Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1914. TSz. 1977. 20. évf. 2. sz. 280–314. l.

Névai László: A polgári eljárásjog alapjai Magyarországon. JK. 1977. 32. évf. 6. sz. 313–320. l.

Niederhauser Emil: Social Shifts and the National Movement in Hungary on the Eve of World War I. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 484–494. l.

Pirigyi István: A hajdúdorogi egyházmegye felállítása. (1912). Va. 1977. 42. évf. 8. sz. 548–553. l.

Révész T. Mihály: Adalékok a gyülekezési jog magyarországi fejlődéshez. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 185–193. l.

Sugár István: Híres emberek a megyéből. Puky Miklós (1806–1887). HSz. 1977. 5. évf. 3. sz. 32–38. l.

Szabad György: Hungarian political trends between the revolution and the compromise. (1849–1867.) Bp. 1977. Akadémiai K. 184 l. SH. 128.

Szabad György: Kossuth politikai pályája, ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. Kossuth K. – M. Helikon. 211 l.

Szabad György: Kossuth Lajos születésének 175. évfordulóján. Honismeret, 1977. 6. sz. 62–70. l.

Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. TSz. 1977. 20. évf. 2. sz. 169–208. l.

Szakács Kálmán: Az 1905–1907-es mezőgazdasági bérharcok gazdasági mérlege. BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 417–433. l.

Szászi Ferenc: Újabb adatok a XIX. század végi Szabolcs megyei földmunkás és szegényparaszt mozgalmakról. AUDhist. mt. 10. 93–115. l.

Szita János: A burzsoá pénzügyi jog és pénzügyigazgatás kezdete Magyarországon (1848–1867). Pénzügyi Szemle, 1977. 21. évf. 7. sz. 539–547. l.

Szűcs Sebestyén: Budapest székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban. Bp. 1977. Bp. Fővárosi Levéltár, 196 l. (Várostörténeti tanulmányok I.)

Tóth Ede: Mocsáry Lajos helye XIX. századi történelmünkben. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 65–84. l.

Vadász Sándor: Egy eltűnt magyar szabadságharcos nyomában. (Maxmilian Leve.) ÉlIr. 1977. 21. évf. 45. sz. 8. l.

G. Vass István: Egy szarvasi orvostanhallgató fényképfelvételei a frontbarátkozásokról 1917-ben. BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 399–404. l.

Munkásmozgalom

Borbás Lajos: Képek a szentesi munkásmozgalomból, a századfordulótól a felszabadulásig. 27–45. l. Szentesi tanulmányok. Csongrád megyei könyvtári füzetek, 8. Szeged, 1977. 100 l.

Erényi Tibor: Garami Ernő és a magyarországi szociáldemokrácia. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 38–76. l.

Erényi Tibor: Szabó Ervin – a szocialista forradalmár és ideológus. TáSz. 1977. 32. évf. 7–8. sz. 130–136. l.

Erényi Tibor: Szabó Ervin és a magyar szocialista mozgalom eszmei fejlődése. MH. 1977. 10. évf. 196. sz. 9. l.

Gábor István: A Vigadó szerepe a munkásmozgalomban. Budapest, 1977. 15. évf. 2. sz. 34–35. l.

Hegyi András: A Népszava és a magyar munkásmozgalom. Tt. 1977. 31. évf. 6. sz. 69–76. l.

Jemnitz János: Szabó Ervin és a nemzetközi munkásmozgalom. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 200–207. l.

Kemény Gábor: Szabó Ervin és a magyar társadalomszemlélet. (Utószó: Soós Pál.) Bp. 1977. Magvető. 220 l. (Gyorsuló idő.) – Ismerteti: *Kelecsényi Gábor.* MH. 1977. 10. évf. 167. sz. 10. l.

Kende János: Emlékezés Szabó Ervinre. Életünk, 1977. 6. sz. 497–506. l.

Kende János: Szabó Ervin és az 1917–1918-as antimilitarista forradalmi szocialista mozgalom. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 193–200. l.

G. Kiss Mária: A társláda intézménye a tatai szénmedencében. (Adalékok a bányászérdekvédelmi szervezetek tevékenységének történetéhez. UF. 1977. 8. évf. 2. sz. 89–96. l.

Litván György: Szabó Ervin és a magyar történelem. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 185–193. l.

Litván György: Szabó Ervin pályájának kezdete. (1877–1904) Mfg. 56–84. l.

Litván György: A szocializmus moralistája. Szabó Ervin öröksége. ÉlIr. 1977. 21. évf. 34. sz. 10. l.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története. [Közread. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. (Szerk. biz. [vez.]: Nemes Dezső.) [Bp.] 1976. Kossuth K. 674 l., 28 t.

A magyar munkásmozgalom rövid története. Olvasókönyv. (Vál és összeáll.: Kende János.) [Bp.] 1977. Kossuth K. 271 l.
(A Magyar Szocialista Munkáspárt tanfolyama.)

A magyar munkásmozgalom története. 1868–1976. Egyetemi és főiskolai tananyag. Szerk.: Szakács Kálmán. Bp. 1977. Kossuth K. 329 l.

Mucsi Ferenc: Szabó Ervin és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 178–185. l.

A munkásmozgalom kiemelkedő szolnoki harcosai. (Szerk.: Zádor Béla. Kiad.: a Szolnok. Városi Tanács, Művelődésügyi Osztály.) Szolnok, 1977. 109 l., ill.

(Nagy János, B.): A forradalmi ifjúsági mozgalom története Magyarországon. (Rövid áttekintés.) [Közread. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. Bp. 1977. Zrínyi K. 61 l., ill.

Nagy József László: Az egri munkásmozgalom előtörténete. (1849-től 1890-ig) HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 65–67. l.

Nemes Dezső: A tudós és a nevelő. (Szabó Ervin). PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 159–163. l.

Olvasókönyv a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozásához. 1848–1976. (Összeáll., szerk.: Vági József. [Közread. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Budapesti Bizottság, Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem, Magyar és Nemzetközi Munkásmozgalom Története Tanszék. Bp. 1976. Kossuth K. 694 l.

Schlett István: A munkásmozgalom fejlődésének kérdései. Bp. ELTE Áll. – Jogtud. Kar. actái. 1977. 20. 87–102. l.

Soós Pál: A Szabó Ervin-irodalomról. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 3–37. l.

Soós Pál: Szabó Ervin pályakezdése különös tekintettel művelődéspolitikai nézeteire. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 170–178. l.

Soós Pál: A pályakezdő Szabó Ervin, politikai és kulturális törekvései. (Fejezetek a magyar századforduló munkásművelődésének történetéből.) Bp. 1977. Akadémiai K. 241 l.

Studies on the history of the Hungarian trade-union movement. (Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről.) Ed.: E(rnő) Kabos, A(ndrás) Zsilák. Bp. 1977. Akadémiai K. 307 l.

Szűcs László: Szabó Ervin és a magyar társadalom. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 163–170. l.

Szűcs László: Szabó Ervin társadalomtudományi tevékenységéről. MT. 1977. 22. köt. 11. sz. 822–828. l.

Tegzes Ferenc: Az agitációs és propagandatevékenység a munkásművelődés érdekében Pécsett és Baranyában (1869–1890). BarMüv. 1977. 4. sz. 120–125. l.

Vincze Edit, S.: Az útkeresés évtizedei. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből. 1868–1898. [Bp.] 1977. Gondolat. 418 l. – Ismerteti: *Diószegi István.* MN. 1977. 33. évf. 149. sz. 13. l.

Kultúra, tudomány

Berényi Márta–Tóth Róbert: Szabó Ervin a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárában 1900–1904. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 325–335. l.

Birtalan Győző: Orvostörténelmi irodalmunk a XX. század fordulóján. OHl. 1977. 118. évf. 40. sz. 2407–2409. l.

Boros László: Pulszky Ágost tudományszervező tevékenysége. Szoc. 1977. 2. sz. 214–217. l.

K. Csilléry Klára: A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. ET. 1977. 88. évf. 1. sz. 14–30. l.

Dedinszky Gyula: Az úgynevezett „zugiskolák" Békéscsaba tanyavilágában. BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 496–505. l.

Erdődi Gyula: A pécsi vasárnapi Ipartanodáról. BarMüv. 1977. 4. sz. 131–135. l.

Fenyő, D. Mario: A viharmadarak. A haladó magyar irodalom és olvasóközönsége 1908-tól a forradalmakig. Könyvtári Figyelő, 1977. 23. évf. 3–4. sz. 340–349. l.

Fenyő István: Magyarság és emberi egyetemesség. (Eötvös József, a publicista). I. rész. Új Irás, 1977. 17. évf. 9. sz. 64–80. l., II. rész. 10. sz. 80–94. l.

Földy Ferenc: A sárospataki tanítóképzés története. BSz. 1977. 22. évf. 1. sz. 84–92. l.

Gábor Éva: Adalékok a fiatal Mannheim Károly portréjához. Mfg. 440–472. l.

Galambos Ferenc: Fraknói Vilmos (1843–1924). Kts. 1977. 27. évf. 10. sz. 617–619. l.

Gerlóczy Gedeon–Németh Lajos: Csontváry emlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból. Bp. 1977. 306 l. – Ismerteti: *Mezei Ottó.* Művészet, 1977. 18. évf. 9. sz. 43–45. l.

Gopcsa Katalin: A Nyugat című folyóirat építészeti és fotókritikájáról. Életünk, 1977. 1. sz. 73–79. l.

Hatvany Lajos: Szalontától Pestig. Cikkek, tanulmányok Arany Jánosról. Bp. (1977). Szépirod. K. 187 l. – Ismerteti: *Kelemen János:* Az Arany rejtély. ÉlIr. 1977. 21. évf. 48. sz. 11. l.

Hermann István: Alexander Bernát, az esztéta és filozófus. Mfg. 41–55. l.

Hermann István: A XX. század elejének magyar filozófiájáról. Mfg. 5–40. l.

Heverdle László: Kőhalmi Béla és a Huszadik Század. MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 66–71. l.

Kapronczay Károly–Szemkeő Endre: Az első magyar orvostársaságok. OHl. 1977. 118. évf. 36. sz. 2164–2166. l.

Kapronczay Károly–Szemkeő Endre: Magyar orvostársaságok a 19. század második felében. OHl. 1977. 118. évf. 42. sz. 2533–2536. l.

Kelemen Elemér: A szervezett felnőttoktatás kezdetei Somogy megyében. Somogy, 1977. 1. sz. 43–48. l.

Kempler Béla: Lenhossék Mihály (1863–1937). OHl. 1977. 118. évf. 2. sz. 98–99. l.

Kempler Kurt: Schédy Sándor és a Gyógyszerészeti Hetilap. (Egy élet a gyógyszerész szaksajtó szolgálatában). OHl. 1977. 118. évf. 48. sz. 2914–2919. l.

Kiss Endre: Nietzsche századelőnk filozófiai életében – különös tekintettel Fülep Lajosra és Prohászka Ottokárra. Mfg. 165–210. l.

Kiss Ferenc: Kosztolányi publicisztikája a világháború éveiben. ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 150–167. l.

Koczogh Ákos: Kós Károly templomai és vallomásai. Confessio, 1977. 2. sz. 236–244. l.

Krisztián Béla: A felnőttoktatás első kongresszusa Magyarországon. (Hetven éve tartották Pécsett a „Szabad Tanítás Országos Kongresszus"-át.) BarMüv. 1977. 4. sz. 11–19. l.

Krokovay Zsolt: Érték és progresszió. Fogarasi Béla pályakezdése. Mfg. 412–439. l.

Kürti Katalin, Sz.: Kossuth-szobraink története. Alföld, 1977. 28. évf. 9. sz. 24–26. l.

Lendvai L. Ferenc: A drámakönyv történelemképe és helye a fiatal Lukács munkásságában. MFSz. 1977. 21. évf. 1. sz. 1–27. l.

Lendvai L. Ferenc: Lukács György útja Marxhoz. Mfg. 377–411. l.

Litván György: Jászi Oszkár, a magyar progresszió és a nemzet. Mfg. 85–120. l.

Mervó Zoltánné: Korszerű mezőgazdasági ismeretek oktatása a debreceni tanítóképzőben a XIX. sz. második felében. HBmL. 1977. 3. sz. 93–108. l.

Miskolci kistükör. Jegyzetek a város művelődés – és irodalomtörténetéből. Összeállította: dr. Kárpáti Béla. Napjaink, 1977. 16. évf. 9. sz. 11. l.

Nagy Endre: Modern művészet, szociális művészet. Adalékok a marxista esztétikai gondolkodás és kritika magyarországi kezdeteihez. Bp. 1977. Magvető. 332 l. (Elvek és utak.)

Nagy Endre: Pulszky Ágost társadalom- és államtana. Szoc. 1977. 2. sz. 207–213. l.

Novák Zoltán: A Vasárnapi Társaság. Mfg. 300–376. l.

Orosz Gábor: Adalékok az első nyíregyházi tanítóképző szervezésének történetéből. SzSzSz. 1977. 12. évf. 3. sz. 71–77. l., 3. sz.

Remete László: Szabó Ervin a bibliológus és könyvtárszervező. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 207–214. l.

Remete László: Szabó Ervin kultúrpolitikai hagyományának időszerűsége. Könyvtári Figyelő, 1977. 23. évf. 5–6. sz. 413–418. l.

Sárdi Béla: Az állami tanítóképzés kezdetei Nyíregyházán. SzSzSz. 1977. 12. évf. 3. sz. 78–85. l.

Szabó József: A tankötelezettség megvalósítása Szabolcsban 1868–1945 között. SzSzSz. 1977. 12. évf. 3. sz. 93–97. l.

Varga József: Szocialista eszmék a Nyugat első korszakában. (1908–1919) TSZI. V. 140–154. l.

Várnai András: Varga Jenő pályakezdése. Mfg. 237–299. l.

Vincze László: Egy elfelejtett magyar pedagógus emlékezete – Alvinczy Sándor (1852–1925). PSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 236–245. l.

Voigt Vilmos: A népköltészet változása a XIX. században. ET. 1977. 88. évf. 1. sz. 49–61. l.

Zolnay László: A múlt századi divat történetéből. Budapest, 1977. 15. évf. 3. sz. 38–41. l.

Zsigmond Gábor: Hunfalvy Pál útja az embertudománytól az etnográfiáig. NKNT. 1977. 10. 207–251 l.

Zsigmond Gábor: Pulszky Ágost etnológiai munkássága. Szoc. 1977. 2. sz. 196–201. l.

Zsigmond Gábor: Somló Bódog és a magyar etnológia. Szoc. 1977. 4. sz. 508–515. l.

Ady Endre

Erényi Tibor: Ady, a szociáldemokrácia és a szocializmus. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 3–71. l.

Hanák Péter–Király István: Ady és a századforduló. (Kiad.: a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.) Bp. 1977. TIT. 42 l.

Király István: A megélt imperializmus: a fordulatélmény. Ady és a világháború. ItK. 1977. 81. évf. 4–6. sz. 480–497. l.

Király István: Útban az internacionalizmus felé. (Ady Endre és a nemzetiségi kérdés) 96–140. l. TSZI. V.

Lukács György: Ady Endréről. [Tanulmányok.] Bp. 1977. Magvető. 81 l. (Gyorsuló idő.)

Lukács György: Ady jelentősége és hatása. (Részlet egy tanulmányból.) MN. 1977. 33. évf. 273. sz. 11. l.

Markovits Györgyi: Az „emigráns" Ady. (Dokumentumok, mozaikok a honiak két háború közötti Ady-irodalmából). IT. 1977. 9. évf. 4. sz. 1013–1024. l.

Marosán György: „Véreim, magyar proletárok!". K. 1977. 7. sz. 4–5. l.

Pásztor József M.: Adalékok az Ady-életmű továbbéléséről a magyar munkásmozgalomban. (1919–1944). PtK. 1977. 23. évf. . sz. 105–129. l.

Pomogáts Béla: Ady Endre és a népiség. Jelenkor, 1977. 20. évf. 6. sz. 549–554. l.

Rónay György: A kezdet kezdete (Ady Endre). ItK. 1977. 81. évf. 4–6. sz. 451–463. l.

Sarkady Sándor: Egy Ady-kép margójára. Jelenkor, 1977. 20. évf. 12. sz. 1117–1118. l.

Simon Zoltán: Kassák Ady-képe. Alföld, 1977. 28. évf. 11. sz. 94–99. l.

Sőtér István: Ady és a mi korunk. Jelenkor, 1977. 20. évf. 11. sz. 1009–1012. l.

Sőtér István: Ady és Károlyi. Alföld, 1977. 28. évf. 11. sz. 52–53. l.

Szabó Sándor Géza: Ady és Debrecen. Alföld, 1977. 28. évf. 11. sz. 117–123. l.

Szappanos Balázs: Az Ady-kép változásai. Kts. 1977. 27. évf. 11. sz. 671–677. l.

Szentmihályi Szabó Péter: Ady-emlékülés Miskolcon. ÉlIr. 1977. 21. évf. 16. sz. 4. l.

Sziklay László: Ady és szomszédaink. IT. 1977. 9. évf. 4. sz. 787–813. l.

Takács Péter: Ady a cári Oroszországról. SzSzSz. 1977. 12. évf. 4. sz. 53–63. l.

Tamás Bertalan: Ady örökösége. ThSz. 1977. 20. évf. 11–12. sz. 365–368. l.

Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról. (Szerk.: Láng József.) Bp. 1977. Petőfi Irodalmi Múzeum-Népművelési Propaganda Iroda. 457 l., ill.

Tóth Endre: Ady Endre és Oláh Gábor kapcsolata. Alföld, 1977. 28. évf. 11. sz. 127–138. l.

Tudományos ülésszak Ady életművéről. (A Magyar Tudományos Akadémián Ady Endre születésének 100. évf. alkalmából rendezett tudományos ülés). Nsz. 1977. 35. évf. 288. sz. 7. l.

Tüskés Tibor: „Kötésünket a sors akarta". Adyünnepségek Pécsett 1919-ben. Jelenkor, 1977. 20. évf. 11. sz. 976–981. l.

Tüskés Tibor: A pécsi Nyugat-est története. Jelenkor, 1977. 20. évf. 5. sz. 461–466. l.

Varga István Cs.: Ady Endre barátsága Bíró Lajossal és látogatása Hevesen. Archívum, 1977. 6. 100–102. l.

Varga József: Ady és Hatvany a Nyugat-ban. (1908–1919). ItK. 1977. 81. évf. 4–6. sz. 652–662. l.

Varga József: Ady és kora. Bp. 1977. Kossuth K. 572 l. Ismerteti: *Hajdú Ráfis Gábor:* Adyról mindenkinek. Nsz. 1977. 35. évf. 273. sz. 14. l.; *Pósa Zsuzsa.* N. 1977. 105. évf. 272. sz. 8. l.

Varga József: A politikus Ady. N. 1977. 105. évf. 272. sz. 5. l.

Vargha Kálmán: Móricz Zsigmond első írása Adyról. ÉlIr. 1977. 21. évf. 52. sz. 3. l.

Vezér Erzsébet: Ady Endre élete és pályája. (2. átdolg. kiad.) Bp. 1977. Gondolat K. 556 l. Ismerteti: *Kun András.* K. 1977. 11. sz. 28. l.; MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 638–639. l.

Vezér Erzsébet: Ady és a radikálisok. IT. 1977. 9. évf. 4. sz. 814–857. l.

Zádor András: Költőnk Csehországban. *(Ady.)* ÉlIr. 1977. 21. évf. 47. sz. 6. l.

Ismertetések

Antal Gábor: Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról. MN. 1977. 33. évf. 273. sz. 13. l.

Bridge, F. R.: From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria Hungary 1866–1914 (Sadowától Szarajevóig. Ausztria–Magyarország külpolitikája, 1866–1914). London–Boston, 1972., XVI. 480 l. Great Britania and Austria–Hungary 1906–1914: A diplomatic history. (Nagy-Britania és Ausztria–Magyarország 1906–1914). London, 1972. XII. 320 l. – Ismerteti: *Jeszenszky Géza.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 154–157. l.

Dolmányos István: A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Bp. 1976. Akad. K., 321 l. – Ismerteti: *Erényi Tibor.* PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 246–250. l.; MT. 1977. 22. köt. 2. sz. 160. l.

Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900–1914 között. Bp. 1973. Akadémiai K. 289 l. – Ismerteti: *Almási János:* Munkásmozgalom és az agrárkérdés. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 210–211. l.

Fenyő Miksa: Feljegyzések és levelek a Nyugatról. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Vezér Erzsébet. Bp. 1975. Akadémiai K. 546 l. – Ismerteti: *Bitskey István.* ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 276–279. l.

Gaál Endre: Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből 1890–1904. (Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae XLII. [1972.], 45 l., L. [1947] 103.) – Ismerteti: *Soós Pál.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1175–1176. l.

Gazan, Georghe Nicolae: A román–osztrák–magyar gazdasági kapcsolatok fejlődése (1878–1886). Revista de istorie, 1975. 3. sz. 365–385. l. – Ismerteti: *B[ogyirka] E[mil].* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 191–193. l.

Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950; A keresztényszocializmus Magyarországon. 1903–1923. – Ismerteti: *Szabó Dániel:* Katolicizmus az egyházon kívül. Nsz. 1977. 35. évf. 199. sz. 7. l.; MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 639. l.

H. Haraszti Éva: Kossuth emléke már elhalványult . . . [Magyarország az angol közgondolkodásban 1865–1870.] ÉlIr. 1977. 21. évf. 28. sz. 6. l.

Hanss, Ludwik: [A magyar szabadkőművesség társadalmi-foglalkozási összetétele (1868–1920).] Acta Poloniae Historica, 1974. XXX. 71–117. l. – Ismerteti: *ifj. B[arta] J[ános].* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 624–625. l.

Iszlamov, Tofik: Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt. 1906–1914. Értekezések a történeti tudományok köréből 81. Budapest 1976. Akadémiai Kiadó, 121 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 2. sz. 160. l.

Kalmár I. György: Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914). Akadémiai Kiadó, 1976. 247 l. – Ismertetés: MT. 1977. 22. köt. 5. sz. 407. l.

Kubinszky Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890) Bp. 1976. Kossuth K. 274. l. Ismerteti: *–y–s:* ThSz. 1977. 20. évf. 11–12. sz. 380–381. l.

Lőrinc Péter: Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880–1918. Ujvidék, 1973. 263 l. – Ismerteti: *Mérey Klára T.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 822–824. l.

A megismételhetetlen Ady. (Endre Ady: Sztihi, Hudozsesztvennaja Literatura, Moszkva, 1975.) – Ismerteti: *Veress Miklós.* Nagyvilág, 1977. 22. évf. 5. sz. 762–764. l.

Nagy Gyula: Parasztélet a vásárhelyi puszták. Békéscsaba 1975. 4, 682 l., 176 képmell. – Ismerteti: *Katona Imre.* BékÉl. 1977. 12. évf. 1. sz. 108–112. l.

Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1976. Magvető K. 567 l. Ismerteti: *Ádám Péter.* The Hungarian P.E.N. 1977. No. 18. 124–125. l.; *Imre László.* Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 102–104. l.

Oláh József: Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a 19–20. század fordulóján. Bp. 1975. Akadémiai K. 282 l. – Ismerteti: *Vörös Antal.* MTAFT. 1977. 26. köt. – 1–2. sz. 208–209. l.

Pereházy Károly–Bibó István–Komárik Dénes: Régi házak Pest-Budán. Bp. 1976. Műszaki Kiadó, 197 l., 198 t. – Ismerteti: *Hajnóczi Gábor.* ArsH. 1977. 5. évf. 1. sz. 185–186. l.

Pölöskei Ferenc–Takács Ferenc: Dunántúli történetek. (Szociográfia.) Bp. 1976. 207 l. – Ismerteti: *Kőbányai János.* Forrás. 1977. 9. évf. 5–6. sz. 89–90. l.

Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976. Akadémiai K. 277 l. – Ismerteti: *Szabolcs Ottó.* Ttan. 1977. 22. évf. 3. sz. 30. l.

Sashegyi Oszkár: Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849–1867. Bp. 1974. 436 l. (Felsőoktatástörténeti kiadványok 3.) – Ismerteti: *Vörös Károly.* LK. 1976. 47. évf. 1. sz. 123–125. l.

Sipta István: A törvényhatóságok egységesítésére irányuló reformmunkálatok 1873–74-ben. Acta universitatis Szegediensis. Acta iuvenum. Sect. Jur. et pol. Series nova. Tom. I. 111–150. l. Klny. Szeged 1976. – Ismerteti: *Degré Alajos.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 198–199. l.

Soós Pál: A pályakezdő Szabó Ervin politikai és kulturális törekvései. (Fejezetek a magyar századforduló munkásművelődésének történetéből). Bp. 1977. Akadémiai K., 241 l. – Ismerteti: *MT. 22. köt. 12. sz. 960. l.*

Szabó Károly huszonöt levele Haan Lajoshoz. (1866–1899 között) Bev. és összeáll.: Lipták Pál. Békéscsaba, 1976. 31 l. Ismertetik: *Borsa Gedeon* Kts. 1977. 27. évf. 3. sz. 176–177. l.; *Szabó Ferenc.* BékÉl. 1977. 12. évf. 2. sz. 254–256. l.

Tarr László: A délibábok országa. Bp. 1976. Helikon K. 312 l. Ismerteti: *Lányi Gusztáv:* Mindennapok a Monarchiában. Vg. 1977. 18. évf. 5. sz. 315–318. l.; *Lázár István.* ÉlIr. 1977. 21. évf. 11. sz. 10. l.; *Tamás István.* Nsz. 1977. 35. évf. 60. sz. 6. l.

Tóth Tibor: Nagybirtoktól a nagyüzemig. Bp. 1977. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 367 l. – Ismerteti: *Görgényi Pálné.* Gazdálkodás, 1977. 21. évf. 7. sz. 72–73. l.

Vekerdi László: Két új Téka-kötetről. *Veress Zoltán:* Jókai természettudománya, valamint *Ormós Zsigmond:* Szabadelmű levelek vagy . . . c. munkájának ismertetése. Tt. 1977. 31. évf. 2. sz. 81–85. l.

Visszaemlékezések a Hajdú-Bihar megyei munkásmozgalom történetéből 1900–1948. Szerk.: Fehér András. – Ismerteti: *Gazdag István.* Alföld, 1977. 28. évf. 10. sz. 97–98. l.

Vita Zsigmond: Jókai Erdélyben. Bukarest, 1975. Kriterion K. 287 l. – Ismerteti: *Nagy Miklós.* ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 273–276. l.

Magyarország története, 1918–1919

Források

Győr–Sopron megyei internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. 1917–1922. Visszaemlékezések, életrajzok. (Az életrajzokat írták, a visszaemlékezéseket szerk. Gecsényi Lajos, Kovács Győzőné, Környei Attila. Kiad. a M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[párt] Győr–Sopron Megyei Bizottság.) Győr, 1977. 241 l., ill.

[Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum,] Károlyi Mihály Emlékszoba. Mihály Károlyi Memorial Rooms. [Guide.] Comp.: Károly Vigh. Bp. 1976. NPI. 16 l., ill.

Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül. Bp. 1977. Magvető K. 485 l. – Ismerteti: *Czine Mihály:* N. 1977. 105. évf. 172. sz. 6. l.; *Ferencz László–Kellner György:* Válasz egy keserű könyvre. A magyar antifasiszta mozgalom a háborús Angliában. (Gondolatok, megjegyzések Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül c. művéről. ÉlIr. 1977. 21. évf. 42. sz. 6. l.; *Hajdú Tibor:* Egy könyv hazatért. ÉlIr. 1977. 21. évf. 26. sz. 4. l.; *Haraszti Éva:* MN. 1977. 35. évf. 149. sz. 9. l.; *Kis Tamás:* MH. 1977. 10. évf. 149. sz. 5. l.; *Mesterházi Lajos:* Károlyi Mihály történelmi pillanatai. Nsz. 1977. 35. évf. 173. sz. 9. l.; *Németh G. Béla:* K. 1977. 10. sz. 22–23. l.; *Ránki György:* A hit, az illúzió és a politika. V. 1977. 20. évf. 9. sz. 59–66. l.; *Vörös László:* Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 74–78. l.

Korvin Ottó. „. . . a Gondolat él . . .” – (Visszaemlékezések és dokumentumok Korvin Ottóról.) (Vál., szerk. és [bev.] Simor András. Jegyz.: Márton János.) Bp. 1976. Magvető. [Szeged]. 275 l., 28 t.

Kun Béla: Brüder, zur Sonne, zur Freiheit! Ausgewählte Reden und Artikel zur Zeit der ungarischen Räterepublik 1919. [Ausgew.] Tibor Hajdú. [Bp.] 1977. Corvina. 136 p.

Magyarország és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom dokumentumokban. (Összeáll. Barabás Péter.) Bp. 1977. [Magyar Szovjet Baráti Társaság.] 37 l.

Merényi László: A cenzúrabizottság jelenti. Levelek az Októberi Forradalom első itthoni fogadtatásáról. Nsz. 1977. 35. évf. 262. sz. 12. l.

Rácz László: Emlékeim hát évtizeddel ezelőttről. Levél Mexikóból. Nsz. 1977. 35. évf. 248. sz. 7. l.

Romsics Ignác: Dokumentumok Sinkó Ervin Kecskeméti városparancsnokságának történetéhez. Forrás, 1977. 9. évf. 5–6. sz. 69–75. l.

Sereg József: A Nagy Október zászlóvivői. (1917–1920) A Nemecz testvérek Gyöngyösön. HSz. 1977. 5. évf. 2. sz. 39–45. l.

Szerémi Borbála: Utam a forradalmi munkásmozgalomhoz. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 168–179. l.

Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. III/a. Magyarok a Nagy Október győzelméért. 1917–1921. Vál. és szerk: Milei György és Petrák Katalin. Közread: az MSzMP KB. Párttörténeti Intézete. Bp. 1977. Kossuth K. 512 l. Ismerteti: *Gáliczky Éva:* Pártélet, 1977. 22. évf. 10. sz. 92–94. l.; *Gergely Jenő:* PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 280–232. l. *Honfi József:* Magyarok a Nagy Október győzelméért. PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 248–251. l.; *Józsa Antal:* TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 106–109. l.; *Köves Rózsa:* MN. 1977. 33. évf. 260. sz. 4. l.; *Pesti János:* Magyarok a Nagy Október győzelméért. Ttan. 1977. 22. évf. 4. sz. 28–29. l.; *Tóth Gyula:* Százezren a Nagy Októberért. Kortárs. 1977. 21. évf. 11. sz. 1696–1699. l.

Vas Zoltán: Útnak indulok. Visszaemlékezés (1918–19.) I. r. MN. 1977. 33. évf. 274. sz. 7. l.; II. r. MN. 1977. 33. évf. 275. sz. 7. l.; III. r. MN. 1977. 33. évf. 276. sz. 5. l.

Véber Károly: Jegyzőkönyv az Ady-emlékszobor – bizottság megalakulásáról. (1919 febr.) K. 1977. 11. sz. 19–20. l.

Vengrija i Velikaja Oktjabr'szkaja Szocialisztícseszkaja Revoljucija v szvete dokumentov. [Magyarország és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom dokumentumokban.] [Izd.]: Obcsesztvo vengerszkoj–szovjetszkoj druzsbü [Bp.] 1977. MTI. 45 l.

Gazdaság, társadalom

Huszka Lajos: Szegedi szükségpénzek, 1918–1919. Somogyi Könyvtári Műhely, 1977. 1–4. sz. 41–44. l.

Péteri György: A társadalmasítás korlátai 1919-ban. (Adalékok a magyarországi Tanácsköztársaság ipartörténetéhez). TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 593–611. l.

Politika

Bosnyák István: Egy „nagyvilági" életmű „vidéki" kötődése. (Sinkó Ervin, 1898–1967). Forrás. 1977. 9. évf. 5–6. sz. 62–69. l.

Csugunov, M.: Magyar internacionalisták a szovjetek hatalmáért a Tomszki Kormányzóságban. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 496–520. l.

Csukly László: Néhányan az igazlátók közül... – Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomért. Komárom megyei Könyvtáros, 1977. 10. évf. 3. sz. 3–10. l.

Feigel Mihály: Szamuely Tibor internacionalizmusa. SzSzSz. 1977. 12. évf. 4. sz. 27–39. l.

Gerő András: Magyar válasz az orosz forradalomra. MN. 1977. 33. évf. 275. sz. 10. l.

Györkei Jenő: Tungir menti partizánok. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 521–538. l.

Hajdú Ráfis Gábor: Ady, Babits és a Tanácsköztársaság. K. 1977. 11. sz. 20–21. l.

Horváth Sándor: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom tükröződése Nyíregyháza sajtójában. SzSzSz. 1977. 12. évf. 4. sz. 16–20. l.

Illés László: „... Várni a világforradalmat". ÉlIr. 1977. 21. évf. 12. sz. 1., 4. l.

Józsa Antal: Magyar internacionalisták a szovjethatalomért. Pártélet, 1977. 22. évf. 11. sz. 29–34. l.

Kállai Gyula: A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója. KGy. Helyünk... 7–31. l.

Király István: Mi történt Nagyatádi Szabó Istvánnal 1919 márciusában Kaposvárott? SMM. 1977. 307–342. l.

Kuc, I. F.: Magyar internacionalisták Közép-Ázsiában. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 451–464. l.

Marosán György: Egy régi munkás a Szovjetunióért. K. 1977. 11. sz. 8–9. l.

Merényi László: „Szentpétervár felé nézünk égő szemekkel." ÉlT. 1977. 32. évf. 14. sz. 421–423. l.

Mátyás Ferenc: Magyar költő (Bányai Kornél) a krasznojarszki mezőkön. Nsz. 1977. 35. évf. 293. sz. 7. l.

Mesterházi Lajos: Károlyi Mihály történelmi pillanatai. Nsz. 1977. 35. évf. 173. sz. 9. l.

Milei György: A lenini eszmék magyarországi terjedésének kezdeteiről. PtK. 1977. 3. sz. 107–156. l. Ismerteti: *S. L.:* Az első lépések. Nsz. 1977. 35. évf. 278. sz. 10. l.; TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 92–93. l.

Mucsi Ferenc: Az októberi forradalom magyarországi hatása. Pártélet, 1977. 22. évf. 1-. sz. 35–38. l.

A Nagy Október és a magyar nép. Szövetségünk születése. N. 1977. 105. évf. 261. sz. 6. l.

Najda, Sz. F.: Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság 1919-ben. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 391–405. l.

Nemes Dezső: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a magyarországi forradalmi harc kibontakozása és a Magyar Tanácsköztársaság. V. 1977. 20. évf. 10. sz. 1–17. l.

Nemes János: „Emberivé tenni a világot." Ötvennyolc éve alakult meg a Tanácsköztársaság. Nsz. 35. évf. 67. sz. 1977. márc. 20.

Németh Gábor: Kovács Mihály, a hatvani forradalmi törvényszék biztosa. Hatvani Művelődés, 1977. 3. sz. 20–21. l.

Október katonái voltak. (Szerk. Borzák Lajos, Szolnoki István. [Kiad. a] Munkásőrség Országos Parancsnoksága.) Bp. 1977. 102 l., ill.

Reszler Gábor: Szabolcs-szatmári internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. SzSzSz. 1977. 12. évf. 4. sz. 40–47. l.

Révay Zoltán: Lenin rejtjelzett távirata Kun Bélának (Moszkva–Budapest, 1919. május). ÉlT. 1977. 32. évf. 18. sz. 547–449. l.

Romsics Ignác: A Duna melléki ellenforradalom I. r. V. 1977. 20. évf. 1. sz. 18–35. l.; 2. r. V. 1977. 20. évf. 2. sz. 56–68. l.

Rónai Mihály András: Nem lehetsz polgári demokrata. Budapest, 1977. 15. évf. 6. sz. 31–33. l.

Rózsa Zoltán: Gramsci és a Magyar Tanácsköztársaság. MH. 1977. 10. évf. 131. sz. 9. l.

Sereg József: A Nagy Október zászlóvivői. Magyar internacionalisták a szovjet hatalomért, jeniszei tartományban vívott harcban. HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 50–54. l.

Sereg József: Tanulók, tanárok, tanévek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom időszakában. Hevesi Művelődés, 1977. 3. sz. 9–15. l.

Siklós A.: Ungarn im Oktober 1918. (Magyarország 1918-ban) AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 1–41. l.

Szabados István: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Nógrád megye internacionalistáira. NSz. 1977. 8. évf. 4. sz. 31–36. l.

Szabó Ágnes: Landler Jenő az „Öreg". K. 1977. 11. sz. 10–11. l.

Szathmári Gábor: Az élő 1919. N. 1977. 105. évf. 67. sz. 1. l.

Sziklai Sándorné: Magyar internacionalisták a szovjethatalom turkesztáni győzelméért és védelméért vívott harcokban. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 426–450. l.

Szita Szabolcs: 90 éve született Kellner Sándor, a forradalmár soproni politikai biztos. SSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 326–328. l.

Tóth Erzsébet: Az úton nem lehet megállni. (Csepel és a Nagy Októberi Forradalom.) MN. 1977. 33. évf. 262. sz. 7. l.

Vas Zoltán: A pártalapításról. Kortárs, 1977. 21. évf. 11. sz. 1700–1713. l.

Vincze Péter: Tizenkilencben. MH. 1977. 10. évf. 67. sz. 5. l.

Kultúra, tudomány

Békés István: Babits Mihály Ady-szemináriuma. – 1919. Nsz. 1977. 35. évf. 67. sz. 6. l.

Kiss Ferenc: Kosztolányi és a Pardon-rovat. (Jelenlét és függetlenség konfliktusai – anno 1919.) V. 1977. 20. évf. 6. sz. 18–35. l.

Pomogáts Béla: Október és a kortársi magyar irodalom. Budapest, 1977. 15. évf. 11. sz. 10–11. l.

Szabolcsi Miklós: Az Októberi Forradalom és a magyar irodalom. TSZI. V. 1977. 8–17. l.

Vezér Erzsébet: Hajnal Jenő halálára. ÉlIr. 1977. 21. évf. 32. sz. 4. l.

„Wir stürmen in die Revolution". Studien zur Geschichte der ungarischen sozialistischen Literatur. Hrsg.: Miklós Szabolcsi, László Illés, Farkas József. Institut für Literaturwissenschaften [Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet.] Bp. 1977. Akadémiai K. 473 l., ill.

Ismertetések

Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közi történetéhez. Bács-Kiskun megyei Levéltár kiadványai III. Kecskemét, 1976. 741. l. – Ismerteti: *Farkas Márton.* HK.

1977. 24. évf. 4. sz. 651–653. l.; Leblancné Kelemen Mária. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 373–376. l.

Győr-Sopron megye forradalmi harcosainak életrajzgyűjteménye. Szerk.: Kovács Győzőné. Győr 1975. 260. l. – Ismerteti: *Katona Jenő.* Kts. 1977. 27. évf. 3. sz. 180. l.

Józsa Antal–Milei György: Vengerszkie internacionalisztü v bor'be za pobedu oktjabrja (A magyar internacionalisták az Október győzelméért). Moszkva, 1977. 384 l. – Ismerteti: *Györkei Jenő.* HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 647–648. l.

Magyarország története 8. kötet. 1918–1919., 1919–1945. Bp. 1976. Akadémiai K. 1400 l. Ismerteti: *Bényei Miklós:* A forradalmak és ellenforradalmak kora. Alföld, 1977. 28. évf. 5. sz. 77–78. l.; *Blaskovits János.* PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 238–239. l.; *Fenyő István:* K. 1977. 4. sz. 26. l.

Magyarország története, 1919–1944

Források

Bárczy Lajos: Kiugrási kísérlet – ejtőernyővel. (Visszaemlékezés. A pápai repülős tisztek átállási kísérlete a szovjetek oldalára a második világháború utolsó hónapjaiban) ÉlIr. 1977. 21. évf. 30. sz. 4. l.

Bartók Béla tervezett londoni hangversenyének levéltári háttere. Közreadja: Valkó Arisztid. MZ. 1977. 18. évf. 1. sz. 99–105. l.

Bécs–Hatvan–Párizs: Újabb dokumentumok József Attiláról. K. 1977. 8. sz. 14–20. l.

Botka Ferenc: Börtönszociográfia a húszas évekből. (A „Zselezo i kameny" – A vas és kő – 1930-ban Moszkvában megjelent könyvecske a doftanai börtön borzalmairól, magyar irodalmi vonatkozásairól.) – ÉlIr. 1977. 21. évf. 48. sz. 8. l.

Búvópatakok. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései. [Antológia.] Gyűjt. és sajtó alá rend. M. Pásztor József. Bp. [1976]. NPI, 226 l.
(Irodalmi múzeum.)

Csonkaréti Károly: A m. kir. folyamőrség felállításának, szervezetének irataiból. (1920–1929). HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 265–279. l.

Domokos József: Innen és túl az Operencián. Bp. 1977. Gondolat, 300 l.

Erdei Ferenc: Levelek Erdei Sándorhoz. Forrás, 1977. 9. évf. 2. sz. 23–28. l.

Fogarassy László: Iratok az osztrák–magyar határkérdés történetéhez. II. SSz. 1977. 31. évf. 1. sz. 81–87. l.

Fortusz, Marija [Alekszandrovna]: Az Alba Regia hőse. Visszaemlékezés. (Marija Fortusz visszaemlékezései alapján, összeáll. Élő Zoltán, Pap László. [Közread. a] TiT Fejér Megyei Szervezete.) 2. kiad. Székesfehérvár, 1977. 31 l.

Gaál Gábor kiadatlan leveleiből. Bev. és jegy.: Tasi József. K. 1977. 3. sz. 14–15. l.

Halász Gábor Válogatott írásai. (2. bőv. kiad.) Bp. 1977. Magvető. 802 l.

Haraszti Sándor: Baranyai Köztársaság. V. 1977. 20. évf. 1. sz. 36–49. l.

Három kis adalék Thomas *Mann* magyarországi kapcsolataihoz. Közli: Réz Pál. IT. 1977. 59. évf. 1. sz. 232–236. l.

Hevesy György levelezése Ortvay Rudolffal. Fizikai Szemle, 1977. 27. évf. 2. sz. 69–80. l.

Hogyan lettem partizán. Beszélgetés *Uszta Gyulával* a Magyar Partizánszövetség Főtitkárával. Mezei András interjúja. Szovjet Irodalom, 1977. 4. sz. 147–155. l.

Az igazságért harcoltunk. A munkásmozgalom zalai veteránjainak visszaemlékezései a felszabadulás előtti időkre. (Vál., összeáll. és szerk. Timár Ede.) [Közread. a] M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Zala Megyei Bizottság. Zalaegerszeg, 1977. 96 l.

Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919–1945. [Közread. a] Magyar Országos Levéltár. Bp. Kossuth K. 5. köt. A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete. 1927. január–1931. augusztus 24. (Bev., összeáll. és jegyz.: Karsai Elek.) 1976. 587 l.

Jász Dezső: Egy a sok közül. Bp. 1977. Gondolat K. 172 l. Ismerteti: *Ács Pál:* A sok közül egy. A nyolcvanéves Jász Dezső új könyvéről. Kortárs, 1977. 21. évf. 12. sz. 2006–2007. l.; *Diószegi András:* Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 78–82. l.; *Iszlai Zoltán:* ÉlIr. 1977. 21. évf. 36. sz. 11. l.; MT. 1977. 22. köt. 10. sz. 797. l.; *Tamás István:* Egy forradalmi életmű összegezése. Nsz. 1977. 35. évf. 216. sz. 7. l.; nő: K. 1977. 12. sz. 23. l.

Jékely Zoltán: Kuncz Aladár hét levele. ItK. 1977. 81. évf. 3. sz. 403–408. l.

József Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fehér Erzsébet.

Bp. 1976. Akadémiai K. 530 l. – Ismerteti: *Péter László.* ItK. 1977. 81. évf. 3. sz. 422–429. l.; *Fodor András.* Forrás, 1977. 9. évf. 4. sz. 82–83. l.; *Levendel Júlia:* „... Én kilépek elibétek." IT. 1977. 9. évf. 3. sz. 775–778. l.; *Tverdota György:* Lt. 1976. 3. évf. 2. sz. 169–178. l.; *Stoll Béla.* MK. 1977. 93. évf. 1. sz. 92–93. l.

Kahána Mózes: Nagy időknek kis embere. [Publicisztikai írások, visszaemlékezések.] Vál. Szántó Kovács Gábor. (Utószó: Szántó Gábor András.) Bp. 1977. Kossuth K. 290 l.

Kállai Gyula: A múltról a jelennek. Bp. 1976. Kossuth K. 290 l. Ismerteti: *Boldizsár Iván* K. 1977. 2. sz. 20. l.

Kelen Jolán: Eliramlik az élet ..., Bp. 1976. Kossuth Kiadó, 239 l. – Ismerteti: *Benke Zsuzsanna.* Nsz. 1977. 35. évf. 58. sz. 7. l.

Kiss Kálmán: Demokratikus, szocialista irányzatok és mozgalmak Kisújszálláson a XIX. század végétől 1944-ig. A Damjanich János Múzeum Közleményei, 38–39. Szolnok, 1975. – Ismerteti: *Szabó István.* Jászkunság, 1977. 23. évf. 1–2. sz. 94–95. l.

Kovács Győzőné szerk.): Győr–Sopron megye forradalmi harcosainak életrajzgyűjteménye. Győr, 1975. 259 l. – Ismerteti: *Szita Szabolcs.* SSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 280–281. l.

Kovács József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945. Irodalom-szocializmus. Bp. 1976. Akadémiai K. 437 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 5. sz. 406. l.; K. 1977. 5. sz. 25. l.

László Gyula: Búvópatakok. (Visszaemlékezések, vallomások 1919–1944.) Új Irás, 1977. 7. sz. 119–128. l.

Lukács György: Korunk örököse. Vg. 1977. 18. évf. 6. sz. 358–365. l.

Lukács György: Szükségből erény. K. 1977. 6. sz. 15–17. l.

A Magyar Népfront története. Dokumentumok. 1935–1976. I–II. k. (szerk: Szabó Bálint) Bp. 1977. Kossuth K. I. k: 494 l.; II. k: 522 l. Ismerteti: *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1977. 22. évf. 10. sz. 94. l.; *Jánossy Imre.* ThSz. 1977. 20 évf. 11–12. sz. 374–377. l.; *K. T.:* A magyar népfront dokumentumai. MH. 1977. 10. évf. 143. sz. 10. l.; *Nagy László:* Szövetségi politikánk dokumentumai. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 250–253. l.; *Vass Henrik.* MN. 1977. 33. évf. 125. sz. 3. l.; *Vida István.* Nsz. 1977. 35. évf. 170. sz. 7. l.

A Márciusi Front- csendőrszemmel. Bev. és a csendőrségi jelentéseket vál. K. Nagy Magda. K. 1977. 4. sz. 13–15. l.

Megfigyelés alatt ... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséről. (1920–1944). Szerk. Beránné Nemes Éva, Hollós Ervin. Bp. 1977. Akadémiai K. 484 l.

A Munkásírók körének levelezéséből. (1940–1945). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Merva Mária. K. 1977. 8. sz. 20–32. l.

Nagy Zoltán: Nógrádi summásdalok. Gyűjt. –. (Kiad. a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága.) [Salgótarján, 1977] 103 l.

Nagytekintetű kir. Itélőtábla. A magyar progresszió dokumentumai. Közreadja: Tasi József. K. 1977. 9. sz. 3. l.

Sej a mi lobogónkat fényes szelek fújják ... Népi kollégiumok 1939–1949. (Főszerk. és bev: Kardos László. szerk. és bev.: Kardos László. Szerk.: Rottler Ferenc) Bp. 1977. Akadémiai K. 507 l. Ismerteti: *Császvay István:* Közösséget teremtő mozgalom. MH. 1977. 10. évf. 238. sz. 8. l.; *Ember Mária:* A NÉKOSz története dokumentumokban és szociológiai elemzésben. (2 részben) MN. 1977. 33. évf. 224–225. sz. 5. l.; *Gerő János.* N. 1977. 105. évf. 232. sz. 9. l.; MT. 1977. 22. köt. 12. sz. 959–960. l.; *Sarkadi László.* K. 1977. 12. sz. 22–23. l.

Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. Válogatott tanulmányok. (Vál. és szerk.: Sükösd Mihály) Bp. 1977. Gondolat K. 484 l. Ismerteti: *Illés László:* Megszüntetve megőrzött utópia. ÉlIr. 1977. 21. évf. 44. sz. 11. l.; *Körmendy Zsuzsanna:* MN. 1977. 33. évf. 271. sz. 4. l.; *Wintermantel István:* Nsz. 1977. 35. évf. 269. sz. 7. l.

Somogyi János: Kapostól a Donig, Dontól az Oderáig. Honvéd-e a honvéd a Don-kanyarban. HK. 1977. 24. évf. 1. sz. 85–104. l.

Szabó Júlia: Egy jegyzetfüzet Kmetty János Hagyatékából. ArsH. 1977. 5. évf. 1. sz. 119–127. l.

Szerényi Sándor: Révai József 1930-as hazatérésének körülményeiről. PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 183–187. l.

Thomas Mann und Ungarn. Essays, Dokumente, Bibliographie. Einl., Hrsg.: Antal Mádl, Judit Győri. (Die Bibliographie besorgte Ferenc Szász.) Köln–Bp. 1977. Böhlau–Akadémiai K. 693 l., ill.

Új művészek könyve. [Szerk.] Kassák Lajos, Moholy–Nagy László. Wien, 1922. Fischer.

[Hasonmás kiadás.] (Utószó: Körner Éva.) Bp. 1977. Európa–Corvina. [52] lev. ua. németül is.

Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. (Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt, Csongrád Megyei Bizottság; Csongrád [megye], Megyei Tanács, Végrehajtó Bizottság.) Szeged. 1919–1944. A Csongrád megyei munkásmozgalom 1919. aug. 1–1944. okt. 10. (Szerk., bev. Serfőző Lajos. Mutatók: Földváriné Kocsi Luca.) Szeged, 1977. 807 l.

Vargyai Gyula: Móricz Zsigmond és a katonai cenzúra. (dokumentumok). Új Tükör, 1977. 14. évf. 31. sz. 20. l.

Gazdaság, társadalom

Andrássy Antal–Rózsavölgyi Imre: Kék kerítések mögött . . . Festeticstől a DRVV-ig. A Dunántúli Regionális Vízmű és Vízgazdálkodási Vállalat, valamint jogelődjeinek története a dokumentumok és visszaemlékezések tükrében. Szeged, 1977. 191 l.

Angelusz Róbert–Balogh Zoltán–Körmendi Mária–Léderer Pál–Székelyi Mária: Adalékok a jogászság szakmai mobilitásához. Szoc. 1977. 4. sz. 457–486. l.

Bakó Ferenc: Bükki barlanglakások. Miskolc, 1977. Hermann Ottó Múzeum 136 l. (Borsodi kismonográfiák 3.)

Balázs György: Adatok a Csongrád megyei földmunkások helyzetéhez, különös tekintettel a kubikosokra az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása és berendezkedése idején (1920–1924). AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 235–250. l.

Dóka Klára: A nicki gát építése. VSz. 1977. 31. évf. 1. sz. 129–137. l.

Füzes Miklós: Vókány mezőgazdasága a XX. század elejétől a földreformig. BarMűv. 1977. 4. sz. 151–158. l.

Gergely Ferenc: Testnevelés és sportszervezés az ellenforradalmi erők hatalomra jutásának idején. (1920–21). Testneveléstudomány, 1975. 3–4. sz. 45–67. l.

Husz Zoltán: Adalék a Tokaji-hegység érckutatásainak történetéhez. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat, 1977. 110. évf. 2. sz. 116–118. l.

A népi kollégisták útja. 1939–1971. Statisztikai–szociológiai tanulmány és táblázatok. (Szerk.: Illés János, írta és a táblázatokat összeáll.: Tánczos Gábor). Bp. 1977. Közp. Stat. Hivatal–Statisztikai K. 213. l. – Társadalomstatisztikai Közlemények. Ismerteti: *Andorka Rudolf.* Szoc. 1977. 4. sz. 572–573. l.

Öcsényi Dezső: Munkavédelem a két világháború között Magyarországon. (II.) FMK. 1977. 4. sz. 89–99. l.

Tegzes Ferenc: Délszláv szakreferens jelentése a baranyai délszláv nemzetiségiekről (1922). Barműv. 1977. 1. sz. 148–153. l.

Varga Ilona: A kivándorlás irányváltozása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között. Szeged, 1976. 51 l.
AUSzeg AH LVI. (Studia Latinoamericana. Latin-amerikai tanulmányok 8.)

Politika

Barczy Zoltán: A magyar légvédelmi tüzérség 1943-ban a radar bevezetése idején. HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 222–241. l.

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931). Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 270–319. l.

Borsányi György: Az emigráció első éve. Fejezetek Kun Béla életéből. V. 1977. 20. évf. 12. sz. 36–49. l.

Borsányi György: Kun Béla – problémák. K. 1977. 7. sz. 16–17. l.

Bozó Gyula: A „Dolgozók Lapja" és a KMP két-fontos harca a népfrontpolitika magyarországi alkalmazásában. NSz. 1977. 8. évf. 2. sz. 72–85. l.

Csatári Dániel: A Márciusi Front szerepe és jelentősége. Honismeret, 1977. 5. sz. 16–22. l.; Tt. 1977. 31. évf. 5. sz. 57–65. l.

Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége, az ellenforradalmi rendszer első éveiben. Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 48–78. l.

Diószegi István: Die Aussenpolitik Ungarns zwischen den beiden Weltkriegen. AUSBhist. 17. 1976. 239–257. l.

Dombrády Lóránd: Adalékok a magyar uralkodó osztályok katonapolitikájához (1927–1936). HK. 1977. 24. évf. 1. sz. 3–30. l.

Fehér István: A második bécsi döntés hatása a magyarországi német nemzetiségi mozgalomra LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 135–148. l.

E. Fehér Pál: Áldozatok, felelősök. Jegyzetek a nacionalizmus következményeiről. ÉIlr. 1977. 21. évf. 2. sz. 3–4. l.

E. Fehér Pál: Tanulságok – négy évtized múltán. A Márciusi Frontról. K. 1977. 3. sz. 3. l.

Féja Géza: Makó és a Márciusi Front. Honismeret, 1977. 5. sz. 28–32. l.; Tt. 1977. 31. évf. 5. sz. 51–57. l.

Féja Géza: A Márciusi Front. Honismeret. 1977. 5. sz. 8–9. l.

Fenyő István: Költői tudósítás a Szovjetunióról az ellenforradalmi Magyarországon. Illyés Gyula: Oroszország. Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 18–25. l.

Fomin, V. I.: A proletár internacionalizmus lenini zászlaja alatt. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 406–425. l.

Gazda László: Történelmi jelentőségű tett volt. – Beszélgetés Kállai Gyulával a Márciusi Frontról. Alföld, 1977. 28. évf. 90–92. l.

Gergely Imre: Magyarok a spanyol néppel. 1936–1939. Bp. 1977. Kossuth K. 495 l. 12 t. Ismerteti: *Jemnitz János:* Egy tanú vallomása. Gergely Imre: Magyarok a spanyol néppel 1936–1939. Nsz. 1977. 35. évf. 158. sz. 7. l.; *Németh István:* Köznevelés, 1977. 33. évf. 31. sz. 12. l.

Gerő János: Magyar honvédek a csehországi ellenállásban 1945 tavaszán. N. 1977. 105. évf. 196. sz. 8 l.

Gerse János: Kommunista szervezkedés 1932-ben Körmenden és környékén. VSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 251–259. l.

Györffy Sándor: „Hűség lefelé". A magyar népfrontmozgalom zászlóbontásának 40. évfordulójára. MN. 1977. 33. évf. 61. sz. 7. l.

Györkei Jenő: Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban. Bp. 1977. Zrínyi K. 229 l. – Ismerteti: *Németh István.* Köznevelés, 1977. 33. évf. 31. sz. 12. l.

Hajdú Ráfis: A Korunk és a Márciusi Front. IT. 1977. 9. évf. 2. sz. 395–405. l.

Hasznára lenni a Duna-táj népeinek. (Beszélgetés *Balogh Edgárral* szociográfiai kérdésekről.) – Az interjút készítette: Hatvani Dániel. Forrás, 1977. 9. évf. 7–8. sz. 76–88. l.

Hegedüs Sándor: Rózsa Richárd (1904–1943). PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 215–235. l.

Illyés Gyula: A vak remény. A márciusi frontról. Új tükör, 1977. 14. évf. 11. sz. 3–5. l.

Jáki Tibor: A Horthy-korszak politikai viszonyai Vas megyében (1919–1933). VSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 561–571. l.

Jász Dezső: Mi is volt a Kassai Munkás? Nsz. 1977. 35. évf. 88. sz. 7. l.

Juhász Gyula: Az üszkös pillanat. (Magyar–angol titkos tárgyalások 1943-ban I. r.). Új írás, 1977. 17. évf. 5. sz. 66–91. l.; II. r.; Új Irás, 1977. 17. évf. 6. sz. 54–80. l.

Kállai Gyula: Amiért küzdöttünk. KGy. Helyünk . . . 33–40. l.
(A felszabadulás 30. évfordulójára, az 1940-es évek feleleventése).

Kállai Gyula: Április 4. KGy. Helyünk . . . 56–60. l.

Kállai Gyula: A magyar népfront négy évtizede. V. 1977. 20. évf. 4. sz. 1–13. l.

Kállai Gyula: A magyar népfront négy évtizedéről. Bp. 1977. Magvető. 145 l.
(Gyorsuló idő).

Kállai Gyula: Sorsdöntő félesztendő. KGy. Helyünk . . . 41–48. l.
(Magyarország felszabadulásának fél esztendeje).

Kállai Gyula: A teljes felszabadulásért. KGy. Helyünk . . . 50–53. l.

Kápolnai Iván: Az 1936. évi mezőkövesdi „Memorandum". Matyóföld, 1976–1977. 86–91. l.

Király István: Megbosszulták-e a Kaposvári Cukorgyár urai 1919-t? Somogy, 1977. 1. sz. 71–75. l.

Kis András: A 6. hadosztály. Bp. 1977. Zrínyi K. 87 l., ill.

M. Kiss Sándor–Vitányi Iván: A magyar progresszió szétválása és egysége a két világháború között. V. 1977. 20. évf. 1. sz. 1–17. l. – Ismerteti: TáSz. 1977. 32. évf. 2. sz. 101–102. l.

Korom Mihály: A Márciusi Front és a függetlenségi mozgalom. Honismeret, 1977. 5. sz. 22–27. l.

Kovacev, Vujica: Adalékok a baranyai magyar kommunista emigránsok jugoszláviai szervezkedéséről (1921–1922). PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 103–121. l.

Kővágó László: A magyar kommunista párt nemzetiségpolitikája a Tanácsköztársaság megdöntésétől a felszabadulásig. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 77–102. l.

Labádi Lajos: Az SZDP szentesi szervezetének tevékenysége 1935–1937 között. Honismeret, 1977. 4. sz. 39–42. l.

Lackó Miklós: Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról. Bp. 1975. Gondolat, 362 l. – Ismerteti: *K. Nagy Magda:* Gondolatok „Közös dolgainkról." Megjegyzések Lackó M. tanulmányához. PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 211–221. l.; *Romsics Ignác.* V. 1977. 20. évf. 3. sz. 113–115. l.

Lagzi István: Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején. Zalaegerszeg, 1975. 190 l. Zalai Gyűjtemény 3. sz. – Ismerteti: *Kovács István* Alföld, 1977. 28. évf. 2. sz. 95–96. l.; *Mollay Károly.* SSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 280. l.

Litván György: Mihály Károlyi et la France. AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 133–150. l.

Lőrincz Péter [*Löbl Árpád*]: Harcban a földért. A magyar fasizmus jugoszláviai földbirtokpolitikája. (1941–1944.) Bp. 1977. Akadémiai K. 250 l.

A Márciusi Front debreceni emlékülése. (Kállai Gyula megnyitó beszéde.) Honismeret, 1977. 5. sz. 3–5. l.

A Márciusi Front makói emlékülése. S. Hegedüs László megnyitó beszéde. Honismeret, 1977. 5. sz. 14–16. l.

Molnár István: Lengyelek Magyarországon. Új adalékok a lengyel menekültek történetéhez. Jelenkor, 1977. 20. évf. 4. sz. 383–384. l.

Nagy János: Kommunista szervezkedés 1922-ben Szombathelyen. VSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 383–393. l.

Ördögh Piroska: A szakszervezetek antifasiszta tevékenysége a Gömbös-kormány idején. Bp. 1977. Akadémiai K. 317 l.

Pál György: Az első tárgyilagos híradás a Szovjetunióról Magyarországon. Illyés Gyula: Oroszország. SzSzSz. 1977. 12. évf. 4. sz. 64–73. l.

M. Pásztor József: 1932 szeptemberében történt. József Attila és társai a bíróság előtt. MH. 1977. 10. évf. 220. sz. 8. l.

Pintér István: A demokratikus Magyarország programja. Negyven éve alakult a Márciusi Front. Nsz. 1977. 35. évf. 61. sz. 9. l.

Pintér István: A KMP és a Márciusi Front. Honismeret, 1977. 5. sz. 9–13. l.

Pintér István: A KMP és a Márciusi Front. Párttörténeti Közlemények, 1976. 4. sz. – Ismerteti: TáSz. 1977. 32. évf. 2. sz. 100–101. l.

Pintér István: Az MSzDP vezetői a fasizmusról és fasizmus ellen hirdetett „szellemi offenzivá"-ról. Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 500–533. l.

Pintér István: Az SzDP és az „orosz kérdés" a második világháború elején (1939–1941). PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 130–158. l.

Porga Lajos: Múzeumkert – 1937. március 15. ÉlIr. 1977. 21. évf. 11. sz. 4. l.

Pozsgay Imre: A NÉKOSZ-ra emlékszünk. K. 1977. 1. sz. 4. l.

Pölöskei Ferenc: Horthy (Miklós) és hatalmi rendszere. 1919–1922. Bp. 1977. Kossuth K. 222 l. Ismerteti: *Gergely Jenő:* Horthy hatalmi rendszere 1919–1922. Jegyzetek Pölöskei Ferenc könyvéről. MN. 1977. 33. évf. 213. sz. 4. l.; *L. Nagy Zsuzsa.* Nsz. 1977. 35. évf. 194. sz. 7. l.

Rácz Lajos: A póhalmi honfoglalás. BékEl. 1977. 12. évf. 1. sz. 98–105. l.

Rottler Ferenc: A NÉKOSZ megalakulásának évfordulójára. MTAFT. 1977. 26. köt. 3. sz. 305–320. l.

Rozsnyói Ágnes: A Szálasi-puccs. Bp. 1977. Kossuth K. 105 l. (2. kiad.) (Népszerű történelem).

Salamon Konrád: A Márciusi Front előzményeihez. V. 1977. 20. évf. 12. sz. 63–72. l.

Sipos Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. Irodalomtörténeti füzetek 91. Bp. 1976. Akadémiai K. 152 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 2. sz. 159. l.

Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Budapest, 1970. Akadémiai K., 261 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Lóránt.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1178–1180. l.

Svéd László: A KIMSZ II. kongresszusa résztvevőinek találkozója. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 201–203. l.

Szinai Miklós: István Bethlen und die politische Konsolidierung des ungarischen konterrevolutionären Regimes 1919–1922. AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 43–73. l.

Szita László: Adatok a baranyai munkás-eszperantó mozgalom történetéhez. Barműv. 1977. 4. sz. 145–150. l.

Talpassy Tibor: Márciusi fiatalok: 1932. K. 1977. 3. sz. 9–11. l.

Tamasi Mihály: A Márciusi Front és Erdei Ferenc. Honismeret, 1977. 5. sz. 32–36. l.; Tt. 1977. 31. évf. 3. sz. 61–66. l.

Tánczos Gábor: Népi kollégisták útja. V. 1977. 20. évf. 6. sz. 64–75. l.

Tóbiás Áron: Történelmi mementó. Beszélgetés Féja Gézával. Új Tükör, 1977. 14. évf. 11. sz. 5–6. l.

K. T.: Tompa utca, 1937. szeptember 16. MH. 1977. 10. évf. 218. sz. 5. l.

Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi akciója 1943–44-ben. Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 114–138. l.

Vargyai Gyula: A harmincas évek magyar politikája a budapesti osztrák követség jelentéseinek tükrében. I. rész. MN. 1977. 33. évf. 29. sz. 8. l.

Vas Zoltán: Horthy. [Életrajz.] (3. kiad.) Bp. 1977. Szépirod. K. 714 l.

Vas Zoltán: Találkozás Károlyi Mihállyal. MN. 1977. 33. évf. 65. sz. 6. l.

Vásárhelyi Miklós: A lord és a korona. Bp. 1977. Kossuth K. 144 l., 8 t. (Népszerű történelem.)

International Commission for the History of the Second World War. *Vass Henrik:* Ungarns Stellung und Rolle innerhalb der Strategie Nazi-Deutschlands (Beitrag). AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 495–500. l.

Veress D. Csaba: A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története. (1944. december 1–1945. március 30.) Veszprém, 1976. 494 l., ill.

Vida Sándor: Szocialista *Munkásegység Blokk* Újpesten 1936-ban. Budapest, 1976. 14. évf. 11. sz. 32–33. l.

Zsiga Tibor: Az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutásának közigazgatási, katonai eszközei és sajátosságai Vas megyében (1919–1920). VSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 394–405. l.

A magyar munkásmozgalom kiemelkedő személyiségei

Botos János: Aranyossi Pál. (1887–1962). Pártélet, 1977. 22. évf. 8. sz. 83–85. l.

Lajtai Vera: Braun Éva. (1917–1945). Pártélet, 1977. 22. évf. 10. sz. 87–88. l.

Nagy Eta: Házi Ferenc (1902–1938). Pártélet, 1977. 22. évf. 12. sz. 97–99. l.

Bajomi Lázár Endre: „Akik ütni is tudnak". Hevesi András hősi halála. K. 1977. 5. sz. 18. l.

Borsányi György: Hoffmann Ottó (1902–1934). Pártélet, 1977. 22. évf. 5. sz. 85–87. l.

Kende János: Dr. Jahn Ferenc. (1902–1945.) Pártélet, 1977. 22. évf. 2. sz. 82–84. l.

Sárkány Jenő: Jahn Ferenc dr., a nagy forradalmár orvos. Népegészségügy, 1977. 58. évf. 1. sz. 1–3. l.

Székely Sándor: Jahn Ferenc (1902–1945). OHl. 1977. 118. évf. 6. sz. 339–340. l.

Lajtai Vera: Kállai Éva (1917–1957). Pártélet. 1977. 22. évf. 3. sz. 81–83. l.

Pintér István: Kilián György (1907–1943). Pártélet, 1977. 22. évf. 3. sz. 79–81. l.

Emlékezés Kolacskovszky Lajosra (1891–1954). HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 55–57. l.

Ananyev, V. I.: Lukács József (1885–1938) magyar internacionalista. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 478–495. l.

Friss Istvánné: Martos Flóra (1897–1938). Pártélet, 1977. 22. évf. 9. sz. 87–89. l.

Borsányi György: Egy bátor harcos emléke. Nyolcvan éve született Őri Károly. MH. 1978. 11. évf. 53. sz. 5. l.

Benedek István Gábor: Pataki Ferenc hősi élete. (Harc a fehérek, a fasiszták ellen). MH. 1977. 10. évf. 249. sz. 3. l.

Borsányi György: Sallai Imre (1897–1932). Pártélet, 1977. 22. évf. 12. sz. 95–97. l.

(k. r.): Nyolcvan éve született Sallai Imre. MN. 1977. 33. évf. 296. sz. 5. l.

Sipos Péter: Sallai Imre. MH. 1977. 10. évf. 296. sz. 7. l.

Vadász Ferenc: Egy év Sallai életéből. Nsz. 1977. 35. évf. 296. sz. 6. l.

Végh Oszkár: 80 éve született Sallai Imre. N. 1977. 105. évf. 296. sz. 5. l.

k. r.: Stollár Béla emlékezete. (1917–1944). MN. 1977. 33. évf. 253. sz. 5. l.
33. évf. 253. sz. 5. l.

Botos János: Szalai András (1917–1949). Pártélet, 1977. 22. évf. 2. sz. 78–80. l.; Uő: Igaz forradalmár volt. (Emlékezés Szalai Andrásra.) MH. 1977. 10. évf. 30. sz. 4. l.

Sz. I.: Emléke makulátlan. Szalai András születésének 60. évfordulójára. N. 1977. 105. évf. 31. sz. 4. l.

Vadász Ferenc: Szalai Andrásról. Születésének 60. évfordulóján. Nsz. 1977. 35. évf. 31. sz. 4. l.

Vadász Ferenc: Mozzanatok egy agitátor életéből. (Szilágyi Dezső). Nsz. 1977. 35. évf. 301. sz. 4. l.

Vida Sándor: Szilágyi Dezső (1897–1967). Pártélet, 1977. 22. évf. 12. sz. 99–100. l.

Szívünkben élnek tovább. A ráckevei járás forradalmi munkásmozgalmának harcosai. Szerk.: Mészáros László. (Kiad. a Pest Megyei Tanács, Ráckevei Járási Hivatal, Művelődési Osztály.) Ráckeve, 1977. 126 l. (Ráckevei járási Füzetek 7.)

Erdei Ferenc: Tóth László emlékezete. Forrás, 1977. 9. évf. 2. sz. 11–15. l.

Fortusz Maria: Egy a százezerből. HK. 1977. 24. évf. 1. sz. 61–79. l.

Petrák Katalin: Dr. Weil Emil (1897–1954) Pártélet, 1977. 22. évf. 2. sz. 76–78. l.

Sárfi Rózsi: Emlékezés dr. Weil Emilre. Egészségügyi Munka, 24. évf. 3. sz. 65–66. l.

Simonovits István: Emlékezés dr. Weil Emilre. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 180–187. l.

Trencséni Tibor: Emlékezés Weil Emilre. OHL. 1977. 118. évf. 8. sz. 1–3. l.

Kultúra, tudomány

Aczél Géza: Komját Aladár avantgardizmusa. Alföld, 1977. 28. évf. 2. sz. 75–82. l.

Aradi Nóra: Háy Károly László. 1907–1961. Pártélet, 1977. 22. évf. 4. sz. 85–87. l.

Bánszkyné Kiss Éva: Iparművészet és nagyipar kapcsolata Magyarországon a két világháború között. ArsH. 1977. 5. évf. 1. sz. 87–105. l.

Bata Imre: Gaál Gábor és Veres Péter kapcsolata. Literatúra, 1976. 3. évf. 2. sz. 115–118. l.

Béllyei László: Ady-est Prágában. Visszaemlékezések a cshszlovákiai magyarság Ady-kultuszára. Somogy, 1977. 4. sz. 8–15. l.

Benedek István: Benedek Marcell. Bp. 1977. Magvető, 669 l. – Ismerteti: *Marx József:*. ÉlIr. 1977. 21. évf. 20. sz. 10. l.

Botka Ferenc: A Korunk és a szovjet irodalom. IT. 1977. 9. évf. 2. sz. 415–423. l.

Breuer János: Magyar–szovjet színházi kapcsolatok, 1937. Színház, 1977. 10. évf. 1. sz. 36–38. l.

Breuer János: Zenekultúrák találkozása. (Magyar–szovjet zenei kapcsolatok a két világháború között.) ÉlIr. 1977. 21. évf. 45. sz. 4. l.

Csanda Sándor: Fábry Zoltán kapcsolata Győry Dezsővel. Napjaink, 1977. 16. évf. 9. sz. 6–7. l.

Csaplár Ferenc: Kassák és a Korunk. IT. 1977. 9. évf. 2. sz. 406–414. l.

Csaplár Ferenc: Munkásmozgalom és művészet. (Vita a Népszavában). TSZI. V. 435–458. l.

Csiszér Alajos: „Megtettem mindent, amit megtehettem." Hetven éve született Dsida Jenő. Va. 1977. 42. évf. 10. sz. 667–670. l.

Dankó Imre: A Déri-gyűjtemények. (A debreceni múzeum hetvenöt éves jubileumára). Múzeum Kurír, 1977. III. köt. 3. sz. 3–6. l.

Dózsa B.–Fonay T.–Szathmáry L.: Pedagógussorsok, emlékek. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 240 l. – Ismerteti: *Dobiné Mónus Erzsébet.* PSz. 1977. 27. évf. 10. sz. 943–944. l.

Erdei Ferenc: Levelek Nyugatról. Forrás, 1977. 9. évf. 2. sz. 20–22. l.

Erki Edit: Fenyő Miksa. ÉlIr. 1977. 21. évf. 49. sz. 7. l.

E. Fehér Pál: Háborúban, Budapesten. (Adalék a közép-kelet-európai sorsközösséghez.) ÉlIr. 1977. 21. évf. 29. sz. 5. l.

Emlékek az Ady Társaságról. (Kardos László, Ménes János, Tóth Béla, özv. Juhász Gézáné, Juhász Izabella, Kiss Tamás visszaemlékezése). Alföld, 1977. 28. évf. 11. sz. 141–149. l.

Galambos Ferenc: Rexa Dezső (1872–1964). Kts. 1977. 27. évf. 2. sz. 106–107. l.

Gyertyán Ervin: Marx, Freud, József Attila. Két új József Attila könyv tanulságai. IT. 1977. 59. évf. 1. sz. 139–185. l.

Halmos Pál: A Neumann-legenda. TV. 1977. 1. sz. 14–17. l.

Hegyi Béla: A kereső Kassák. Va. 1977. 42. évf. 9. sz. 608–616. l.

Horváth György: Dési Huber István. (1895–1944). Bp. 1977. Gondolat K. 310 l. – Ismerteti: *Dévényi Iván.* Életünk, 1977. 4. sz. 380–381. l.

Huszár Tibor: A Korunk és a magyar szellemi áramlatok. I. r. V. 1977. 20. évf. 3. sz. 29–47. l. II. r.: V. 1977. 20. évf. 4. sz. 27–96. l.

Hülvely István: Gaál Gábor és a „Korunk". MFSz. 1977. 21. évf. 6. sz. 677–694. l.

K. B.: Kassák Miskolci afférja. Napjaink, 1977. 16. évf. 6. sz. 7. l.

Kemény Ferenc: Egy ismeretlen költőnk: Kovács Norbert. IT. 1977. 9. évf. 2. sz. 474–477. l.

G.: A kilencvenéves Karinthy Frigyes. K. 1977. 6. sz. 19. l.

Komlós Aladár: Kritikus számadás. (Tanulmányok.) Bp. 1977. Szépirodalmi K. 662 l. Ismerteti: *Kenyeres Zoltán:* Kritikus számadás. Komlós Aladár válogatott írásai. Jelenkor, 1977. 20. évf. 5. sz. 470–472. l.

Környei Elek: Babits előadása Székesfehérvárott Vörösmartyról és a hazafiságról. MN. 1977. 33. évf. 270. sz. 7. l.

Lackó Miklós: Politika, kultúra, realizmus. Lukács György a 100% időszakában. Új írás, 1978. 18. évf. 2. sz. 77–93. l.

Láncz Sándor: A szocialista képzőművészek csoportja. Jelenkor, 1977. 20. évf. 11. sz. 998–1002. l.

Magyar Bálint: A Nemzeti Színház története. 1917–1944. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 414 l. Ismerteti: *Kerényi Ferenc.* K. 1977. 12. sz. 26–27. l.; *Ungvári Tamás:* A Nemzeti Színháza.; *Magyar Bálint:* A Nemzeti Színház története. a két világháború között. ÉlIr. 1977. 21. évf. 37. sz. 10. l.

Markovits Györgyi: Magyar emigránsok a fasizmus és a háború ellen. TSZI. V. Bp. 1977. 527–547. l.

Nádasy László: Filmművészetünk első nemzedéke. V. 1977. 20. évf. 3. sz. 99–105. l.

Nagy Endre: Harrer Ferenc (1874–1969), a magyar közigazgatásszociológia megalapítója. ÁI. 1977. 27. évf. 8. sz. 732–743. l.

E. Nagy Sándor: Remenyik Zsigmond társadalmi „kiszakadása". HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 70–74. l.

Pintér István: Gergely Győző (1877–1945). Pártélet, 1977. 22. évf. 2. sz. 84–86. l.

Pomogáts Béla: Radnóti Miklós. Bp. 1977. Gondolat. 226 l. – Ismertetés: MT. 1977. 22. köt. 9. sz. 716. l.

Pomogáts Béla: Rend a romokon. (Illyés Gyula pályafordulata a harmincas évek közepén). Alföld, 1977. 28. évf. 12. sz. 6–9. l.

Schweitzer Pál: Thomas Mann feljegyzései első budapesti felolvasásáról. IT. 1977. 9. évf. 2. sz. 478–482. l.

Soós Károly: A népi kollégiumi mozgalom 30. évfordulóján. VSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 437–445. l.

Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977. Akad. K. 801 l., 21 t.
(Irodalomtörténeti könyvtár 32.)

Szalai Pál: Csécsy Imre (1893–1961). Budapest, 1977. 15. évf. 8. sz. 34–35. l.

Szállási Árpád: Negyven éve kapott Nobel-díjat Szent-Györgyi Albert. OHl. 1977. 118. évf. 46. sz. 2782–2783. l.

Szigeti Jenő: Stein Aurél és Budapest. MN. 1977. 33. évf. 257. sz. 10. l.

Sziklai László: Lukács György vitája a proletár irodalom lehetőségeiről. K. 1977. 12. sz. 13. l.

Sziklai László: Marx kontra Lukács. Megjegyzések Bojtár Endre cikkéhez. K. 1977. 10. sz. 14–15. l.

Tamás Aladár: A szovjet irodalom Magyarországon az 1920-as években. Szovjet Irodalom, 1977. 12. sz. 154–157. l.

Tasi József: Így olvasta József Attila a Tőkét. Nsz. 1977. 35. évf. 14. l.

Tasi József: József Attila és Korunk. MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 134–155. l.

Ungvári Tamás: Déry Tibor útja az avantgarde-tól a realizmusig. Kortárs, 1977. 21. évf. 12. sz. 1979–1981. l.

Vértesy Miklós: Gárdonyi Albert (1874–1946). LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 117–119. l.

Ismertetések

Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. Bp. 1973. Akadémiai K. 103 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből 66.) – Ismerteti: *Pintér János.* AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 281–282. l.

Bartók Béla levelei. Szerk.: Demény János. Bp. 1976. – Ismerteti: *Breuer János.* MZ. 1977. 18. évf. 2. sz. 218–220. l.

Füst Milán: Napló. I–II. Bp., 1976. Magvető K. 490 l.; 495 l. (Tények és tanúk.) – Ismerteti: *Kloss Andor.* Életünk, 1977. 2. sz. 179–181. l.

Gergely Ferenc–Kiss György: Horthy leventéi. Budapest 1976. Kossuth Kiadó, 284 l. – Ismerteti: *Szőkefalvi-Nagy Zoltán:* PSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 271–272. l.

Godó Ágnes: Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban. Bp. 1976. – Zrínyi–Kossuth K. 447 l. – Ismerteti: *Dombrády Lóránd.* HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 304–306. l.; *Gerő János.* N. 1977. 105. évf. márc. 5. 6. l.; *Imre Gábor.* MH. 1977. 10. évf. 67. sz. 10. l.; *Vida István:* Magyar támogatás a lengyel antifasisztáknak. Nsz. 1977. 35. évf. 110. sz. 7. l.; *Závodszky Géza.* Tt. 1977. 22. évf. 3. sz. 28–29. l.

A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon, 1918–1945. Bp. 1976. Kossuth K. 397 l. – Ismerteti: *P. L.* Somogyi-könyvtári műhely, 1977. 1–4. sz. 62–63. l.

Hazatért szövegek. Magyar emigráns antifasiszták írásai 1919–1945. Összeállította és a bevezetőt írta: Markovits Györgyi. Bp. 1975. Gondolat K. 344 l. – Ismerteti: *B. Juhász Erzsébet.* MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 206. l.; *Vásárhelyi Miklós.* ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 287–288. l.

Somlyai Magda: Nagy csaták után, 1944–1945. Bp. 1975. Kossuth K., 185 l. – Ismerteti: *Sávoly Mária.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1180–1182. l.

Száraz György: Egy előítélet nyomában. Bp. 1976. Magvető. 284 l. – Ismerteti: *Bata Imre.* K. 1977. 6. sz. 29–30. l.; *Szabó Miklós:* Egy előítélet történetéhez. (Jegyzetek Száraz György könyvéről.) MN. 1977. 33. évf. 17. sz. 8. l.

Tankok ellen, száz halálon át. Münnich Ferenc a spanyol polgárháborúban. Budapest 1976. Gondolat, 171 l. – Ismerteti: *Harsányi Iván.* HK. 1977. 24. évf. 1. sz. 125–126. l.

Tilkovszky L.: Pál Teleki (1879–1941). Bp. 1974. Akadémiai K. 70 p. – Ismerteti: *L. Nagy Zs.* AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 194–197. l.

Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 1944–45. Bp. 1975. Zrínyi Katonai Kiadó, 288 l., 10 vázlat, 30 kép. – Ismerteti: *Ölvedi Ignác.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 414–416. l.

Magyarország története, 1945 után

Források

Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Bp. 1977. Tankönyvkiadó 438 l.

Budapest Főváros Levéltára anyagából. Igy indult meg az élet 1945-ben. Budapest, 1977. 15. évf. 4. sz. 28. l.

Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből. (1945–1948). Bp. 1977. Kossuth K. 914 l. (Források a magyar népidemokrácia történetéhez 2.) – Ismerteti: *Szabolcs Ottó.* Ttan. 1977. 22. évf. 3. sz. 29–30. l.

Az első magyar–szovjet barátsági szerződés 30. évfordulójára. Külpolitika, 1977. 4. évf. 4. sz. 100–133. l.

Erdei Ferenc: Levelek szülővárosába. [Közread. és bev.] Forgó István. Forrás, 1977. 9. évf. 2. sz. 30–33. l.

Erdei Ferenc publikálatlan írásai, levelei. Forrás, 1977. 9. évf. 2. sz. 3–33. l.

Felkai Dénes: Az új hadseregben. (Visszaemlékezés). HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 629–644. l.

Források a népi demokratikus átalakulás Fejér megyei történetéből. 1945–1948. (Dokumentumok. Szerk.: Élő Zoltán, Farkas Gábor.) Kiad. a M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Fejér Megyei Bizottság.) Székesfehérvár, 1976. 371 l.

Kállai Gyula: A győzelem ünnepén. (1946 május 9.-én írt cikk.) KGy. Helyünk . . . 85–88. l.

Kállai Gyula: Helyünk a világban. (1946-os országgyűlési felszólalás – politikai elemzés). KGy. Helyünk . . . 89–96. l.

Kállai Gyula: Május elseje, a munkásosztály nemzetközi ünnepe. (Az 1946-ban elhangzott beszéd, a kor politikai helyzetképe). KGy. Helyünk . . . 75–83. l.

Kopka János: Beszélgetés Gyenge Károllyal. SzSzSz. 1977. 12. évf. 2. sz. 79–88. l.

Németh László: Jelentés a miniszternek. Töredék az író hagyatékából. (1947.) Tt. 1977. 31. évf. 4. sz. 95–96. l.

Simonffy András: Anyám naplója – 1944. Életünk, 1977. 6. sz. 507–517. l.

Szántó Miklós: Ezer szállal a szülőföldhöz. Dokumentumok a három Anyanyelvi Konferenciáról (1970, 1973, 1977). Kortárs, 1977. 21. évf. 7. sz. 1101–1109. l.

Szinkovich Mária: Az Országos Szövetkezeti Hitelintézet Jogügyi Osztályának iratai (1947–1952). LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 63–87. l.

Vida István: Három Chorin-levél. Sz. 1977. 11. évf. 2. sz. 362–380. l.

Gazdaság

Angyal Viktória: A hazai városfejlődés sajátosságai. Nsz. 1977. 35. évf. 225. sz. 4–5. l.

Ballai László: A 15 éves lakásépítési terv teljesítésének tapasztalatai, TáSz. 1977. 32. évf. 6. sz. 14–22. l.

Bányászatunk 30 éve. 1945–1975. (Szerk. biz.: Szabó László, Zsákay János stb. [Közread. a] Magyar Szénbányászati Tröszt, Magyar Alumíniumipari Tröszt stb.) Bp. 1977. Műszaki K. 255 l., ill.

Barta Györgyi: A területi gazdasági különbségek változása 1960 és 1975 között. Területi Statisztika, 1977. 27. évf. 5. sz. 522–537. l.

Berend T. I.: Current Hungarian Economic Policy in a Historical Perspective. Acta Oeconomica, 1977. Vol. 18. No. 2. 105–123. l.

Berend T. Iván: Mai gazdaságpolitikánk – történelmi összefüggésben. MT. 1977. 22. köt. 6. sz. 429–477. l. – Ismerteti: *P. K.* ÁI. 1977. 27. évf. 8. sz. 765–766. l.

Csöndes Mária–Szántó Lajos–Vas Zoltán Péter: The role of science and technology in Hungary's economic development. (Publ.): Institut of Cultural Relations. Bp. [1977]. Hung. Esperanto Assoc. 95 l.

Dóczi László: Szentes iparosodásának és a munkásosztály fejlődésének főbb vonásai. 47–51. l. Szentesi tanulmányok. Csongrád megyei könyvtári füzetek. 8, Szeged, 1977. 100 l.

Donáth Ferenc: A korszerű szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek kialakítása 1962–1967. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 104–143. l.

Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása. 1945–1975. Bp. 1977. Akadémiai K. 282 l. – Ismerteti: (Csatár) MN. 1977. 33. évf. 244. sz. 13. l.; *Gunst Péter.* V. 1977. 20. évf. 12. sz. 105–107. l.; MT. 1977. 22. köt. 10. sz. 796. l.; Molnár Zoltán. ÉlIr. 1977. 21. évf. 42. sz. 10. l.

Erdmann Gyula–Pethő Iván: A magyar szénbányászat a felszabadulástól a hároméves terv végéig. Bp. 1977. Akadémiai K. 207 l.

Fazakas Péter: Sárvár fejlődésének jelentős tényezői. VSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 341–347. l.

A földosztás a történelem mérlegén. (Szerk.: Vlcskó Lajos.) Bp. 1976. Kult. Int. 215 l., ill.

Gazdag István: Adalékok a debreceni tanyavilág felszabadulás utáni történetéhez. HBmL. 3. 125–136. l.

Horváth Miklós: 30 úttörő év Szabolcs-Szatmár megyében. SzSzSz. 1977. 12. évf. 1. sz. 138–140. l.

Izikné Hedri Gabriella: A gazdaságpolitikai kutatómunkáról. MT. 1977. 22. köt. 9. sz. 665–670. l.

Kovács Dénes: Gazdaságtörténet, gazdaságpolitika, Beszélgetés Friss István akadémikussal. Nsz. 1977. 35. évf. 42. sz. 4–5. l.

Kovács Ernő: A kollektivizálás története Szentsimonban. BSz. 1977. 22. évf. 2. sz. 68–79. l

Kovács Judit: Európai gyűrű. Interjú Berend T. Iván akadémikussal. MN. 1977. 33. évf. 262. sz. 11. l.

Lengyel Zsuzsa: A mezőgazdaság szocialista átszervezése és következményei. TtKözl. 1977. 7. évf. 1. sz. 68–82. l.

Mikecz Ferenc: A földreform végrehajtásának sajátosságai Hajdu megyében. HBmL. 1977. 3. sz. 109–123. l.

Molnár István–Szabóné Medgyesi Éva: A termelőszövetkezeti gazdálkodás fejlődésének néhány jellemzője. StSz. 1977. 55. évf. 12. sz. 1207–1220.

Orosz Gyuláné: Létszám, termelékenység és keresetek a magyar építőiparban. (1950–1975). BME. marx.–len. tan. közl. 1977. 5. évf. 1. sz. 59–67. l.

Párdi Imre: Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok. Pártélet, 1977. 22. évf. 11. sz. 18–24. l.

Petri Edit: Az alföldi tanyás településrendszer földrajzi vizsgálatai az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetben és a téma jövője. FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 321–326. l.

Sereg József: Gyár a város peremén. (A gyöngyösi Váltó- és Kitérőgyár negyedszázados jubileuma). HSz. 1977. 5. évf. 1. sz. 31–33. l.

Szecskó Károly: A mezőgazdaság szocialista átszervezése Egerben. HSz. 1977. 5. évf. 1. sz. 25–30. l.

Szpirulisz Ildikó: A magyar vasút termelőerőinek fejlődése a szocialista gazdaságban. TtKözl. 1977. 7. évf. 2. sz. 30–38. l.

Tóth József: Adalékok az alföldi városfejlődési ütem értékeléséhez. FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 353–360. l.

Ujlaki Zoltán: A debreceni állami gazdaság gazdálkodása 1951–1956 között. HBmL. 1977. 3. 137–146. l.

Vas Zoltán: 30 éves a forint. + Gonda Lajos: Az Állami Pénzverő újjászületése 1945 után. Bp. 1977. 42 l.
(Magyar Nemzeti Bank, Közgazdasági Főosztály közleményei 69.)

Zoltán Zoltán: Budapest posztindusztriális fejlődési szakasza. Budapest, 1977. 15. évf. 7. sz. 28–29. l.

Társadalom

Bacskó Piroska: A szocialista életmód néhány kérdéséről. Pf. 1977. 4. sz. 3–5. l.

Beluszky Pál: A lakosság életkörülményeinek járásonkénti színvonala és szerkezete. FöK. 1977. 26. évf. 1. sz. 87–117. l.

Beluszky Pál: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben. Hátrányos helyzetű területek Magyarországon. FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 301–312. l.

Benedek Sándor: Változások a magyar munkásosztály belső struktúrájában. ItK. 1977. 7. évf. 4. sz. 28–44. l.

Enyedi György: A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon FöK. 1977. 26. évf. 1. sz. 67–87. l.

Enyedi György: Magyarország elmaradott területeinek vizsgálata. MT. 1977. 22. köt. 5. sz. 347–351. l. – Ismerteti: *P. K.* ÁI. 1977. 27. évf. 10. sz. 959–960. l.

Fáller János: Felszabadult hazánk új hadseregének egészségügyi anyagellátása 1945-ben. Honvédorvos, 1977. 29. évf. 1. sz. 87–97. l.

Hántó Sándorné–Varga János: Osztályszerkezet, társadalmi mobilitás Vas megyében. VSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 161–175. l.

Harsányi Ernő: A paraszti életmód változásának néhány tendenciája. Pártélet, 1977. 9. sz. 25–34. l. – Ismerteti: *K. K.:* A mezsgyék összeszántása. Nsz. 1977. 35. évf. 231. sz. 10. l.

Héthy Lajos–Makó Csaba: A technikai haladás hatása az ipari munkásokra. Tt. Közl. 1977. 7. évf. 4. sz. 3–28. l.

Juhász Jánosné–Szerdahelyi Péter–Udovecz Gábor: A termelőszövetkezetek jövedelemdifferenciáltsága az 1971–1975. években. StSz. 1977. 55. évf. 7. sz. 693–707. l.

Kenéz Győzőné: A települési tényező szerepe a családok életformájának alakulásában. Szoc. 1977. 4. sz. 537–555. l.

Komócsin Mihály: A tanyakérdés Csongrád megyében. Szeged, 1976. Csongrád m. Lapkiadó. 40 l., ill.
(Csongrád megyei politikai füzetek.)

Lakatos Menyhért: A cigánykérdésről. – Utólagos kerekasztal-beszélgetés. K. 1977. 6. sz. 5–6. l.

Lázár Tibor: Az erdők-mezők ártatlan szívű gyermekei. (Beszélgetés Orsós Jakabbal a cigánykérdésről.) Életünk, 1977. 1. sz. 49–55. l.

Lengyel Zsuzsa: A szövetkezeti parasztság életmódját alakító tényezők. MFSz. 1977. 21. évf. 5. sz. 538–554. l.

Lettrich Edit: Faluhálózatunk fő vonásai. FöK. 1976. 25. évf. 2–4. sz. 313–320. l.

Lontsák László–Molnár Pál: Salgótarján város iparának fejlődése és a munkahely-struktúra változásainak hatása a város foglalkoztatási szerkezetére 1945-től napjainkig. 1977. 6. sz. 10–12. l.

Módra László: Az értelmiség falun. Bp. 1977. MSZMP. Társadalomtudományi Intézete 149 l.

Nagy Géza: Karcsa mai család- és ragadványnevei. Bp. 1977. ELTE. 66. l.
(Magyar személynévi adattárak 16.)

Rózsa József: A gyermekgondozási segélyezés egy évtizede. KgSz. 1977. 24. évf. 5. sz. 535–544. l.

Takáts László–Fäller János–Leitner Ferenc: Katonaegészségügyi szolgálatunk megalakulása és működése a felszabadulás évében (1945). HK. 1977. 24. évf. 1. sz. 31–60. l.

Tamás Ervin: Urbanizálódó ország. Komló. Budapest, 1977. 15. évf. 8. sz. 6–9. l.

Tamás Ervin–Révész Tamás: Búcsú a cigánytelepről. [Szociográfia és fotóalbum. Szöveg]: Tamás Ervin. [Fotó]: Révész Tamás. [Bp.] 1977. Kossuth K. 274 l., ill.

Tamasi Mihály: A Duna–Tisza közének parasztsága. A felszabadulás utáni agrárfejlődés társadalmi-politikai ellentmondásai. Tt. 1977. 31. évf. 10. sz. 50–57. l.

Tomai Éva: Adalékok a cigánygyermekek társadalmi beilleszkedésének kérdéséhez. MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 537–546. l.

Tomka Miklós: A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegeződés. Szoc. 1977. 4. sz. 522–536. l.

Tóth Dezső, J.: Egy falu parasztsága társadalmi struktúrájának változásai. (1945–1973.) [Bp.] 1977. Sportprop. 87 l.
(Tudományos szocializmus füzetek 46.)

Végső Zoltán: A parasztság helyzetének változása, élet- és munkakörülményeinek alakulása a felszabadulás után Szolnok megyében. Területi Statisztika, 1977. 27. évf. 2. sz. 186–200. l.

Vengerszkomu zdravoohraneniju 30 let. (Red.: János Balog). [Izd.] Minisztersztvo zdravoohranenija. Bp. 1977. 185 l., ill.

Virányi István: Változások a somogyi értelmiség soraiban a felszabadulás óta. Somogy, 1977. 1. sz. 57–63. l.

Zafir Mihály: A lakosság jövedelme és fogyasztása az 1947–1976. években. StSz. 1977. 55. évf. 10. sz. 949–969. l.; *Uő:* A lakosság jövedelme és fogyasztása alakulásának tendenciái (1960–1976 között). StSz. 1977. 55. évf. 12. sz. 1189–1206. l.

Politika

Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus. [Cikkek, beszédek, interjuk.] Bp. 1977. Kossuth K. 271 l. – Ismerteti: *Jovánovics Miklós.* Nsz. 1977. 35. évf. 256. sz. 11. l.; *Nemeskürty István.* ÉlIr. 1977. 21. évf. 49. sz. 3. l.; *Nagy Péter:* Szabadság–szocializmus. Aczél György új kötetéről. Nagyvilág, 1977. 22. évf. 12. sz. 1882–1884. l.

Aczél György: The Socialist State and Churches in Hungary. NHQ. 1977. Vol. 18. No. 66. 49–62. l.

Balázs György: Makó, 1944–45. A közigazgatás újjáéledése az első felszabadult magyar városban. ÉlT. 1977. 32. évf. 12. sz. 358–359. l.

Besnyő Károly: 20 éves az állampolgársági törvény. ÁI. 1976. 27. évf. 9. sz. 788–795. l.

Blaskovits János: A szocialista nemzeti egység osztályalapjairól. MH. 1977. 10. évf. 31. sz. 9. l.

„Csak, aki olyan fiatal . . ." Írások a KISz zászlóbontásának huszadik évfordulójára. (Szerk.:

Neményi László. Kiad.: a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség, Székesfehérvár Városi Bizottság.) Székesfehérvár, 1977. 179 l., ill.

Csatári Dániel: Legendák és mítoszok nélkül. (A népi kollégiumi mozgalom társadalmi, politikai szerepe.) Tt. 1977. 31. évf. 2. sz. 72–80. l.

Csizmadia Andor: Kétoldalú szerződések. Az állam és az egyházak kapcsolatának jogi rendezése. Vg. 1977. 18. évf. 3. sz. 129–133. l.

Gáspár Sándor: A magyar szakszervezetek és a fejlett szocialista társadalom. N. 1977. 105. évf. 250. sz. 3–5. l.

Horváth István: A szakszervezetek káder- és tömegoktatása. 1945–1948. Bp. 1977. 137 l. (Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Történelmi tanulmányok.)

Kádár János: A szocializmus építésének néhány magyarországi tapasztalata. Nsz. 1977. 35. évf. 19. sz. 3. l.

Kállai Gyula: Függetlenségünk, szocialista fejlődésünk záloga a magyar–szovjet barátság. (A magyar–szovjet barátsági és együttműködés, kölcsönös segélynyújtási egyezmény 10. évfordulója. KGy. Helyünk ... 139–148.

Kállai Gyula: A polgári nemzettől a szocialista nemzetig. KGy. Helyünk ... 149–175. l.

Kállai Gyula: A Szovjetunió és Magyarország. (Szovjet–magyar kapcsolatok 1947-ben) KGy. Helyünk ... 97–111. l.

Kállai Gyula: Új ország, új nép született. (Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Ideiglenes Kormány megalakulásának 20. évfordulóján elhangzott beszéd.) KGy. Helyünk ... 61–74. l.

Karsai Elek: Itél a nép. Bp. 1977. Kossuth K. 292 l. – Ismertető: *Timár István.* MN. 1977. 33. évf. 254. sz. 7. l.; *Tamás István.* ÉlIr. 1977. 21. évf. 40. sz. 10. l.

Katona István: Pártunk fő irányvonalának húszéves alapelvei. TáSz. 1977. 32. évf. 6. sz. 27–96. l.

Kovács András: A Magyar Kommunista Párt első pécsi munkáselőadása. (1945 febr.) BarMűv. 1977. 4. sz. 159–160. l.

Köteles Lajos: A kommunisták és a baloldaliak harca a demokratikus kultúráért Békés megyében 1944–1945-ben. BékÉl. 1977. 12. évf. 4. sz. 456–465. l.

Kun László: Politikai tendenciák Borsodban 1956. március–júliusa között. BSz. 1977. 22. évf. 4. sz. 29–39. l.

Miklós Imre: Újtípusú kapcsolatok. Az állam és az egyházak kapcsolatának alakulása Magyarországon. Vg. 1977. 18. évf. 1. sz. 1–5. l.

Molnár István: A Szakszervezeti Ifjúmunkás- és tanoncmozgalom politikai befolyásának növekedése. Bp. 1977. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete 317 l. Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete Történeti Tanulmányok.

Molnár János: Irányzatok harca a Szociáldemokrata Pártban 1946–1947-ben. PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 3–68. l.

Nagy Éta: Busi Vince (1907–1968). Pártélet, 1977. 22. évf. 2. sz. 80–82. l.

Nagy László: Húsz éve bontott zászlót a KISZ. SzSzSz. 1977. 12. évf. 2. sz. 89–91. l.

A Nagy Október és a magyar nép. Birtokba vett barázdák. N. 1977. 105. évf. 262. sz. 7. l.

Németh József: A műszaki értelmiség és a szakszervezeti politika néhány kérdése 1948-ban. PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 109–137. l.

Németh Péterné: A Nemzeti Bizottságok szerepe a közigazgatás újjászervezésében. (Szabolcs megye 1944–1945.) AAPNy. 53–70. l.

F. I.: Nőhrer Árpád (1902–1970). Pártélet, 1977. 22. évf. 9. sz. 89–90. l.

Rathmanné Tury Mária: A Kisgazdapárt demokráciakoncepciója. 1945–1947. Bp. 1977. 84 l. (Tudományos Szocializmus füzetek 44.)

Szabó Árpád: A magyar Forradalmi Honvédő Karhatalom. (1956. november–1957. június). ([Bev.] Uszta Gyula.) Bp. 1977. Zrínyi K. 164 l., 12 t.

Szabó Bálint: Proletárdiktatúra – szocialista demokrácia. (A magyarországi fejlődés néhány tanulsága.) TáSz. 1977. 32. évf. 6. sz. 23–38. l.

Szecskó Károly: A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének tevékenysége Heves megyében, 1945–1948. Archívum, 1977. 6. sz. 80–95. l.

Szita Szabolcs: A Sopron megyei népi kollégiumi mozgalom történetéhez (1946–47-es tanév). SSz. 1977. 31. évf. 2. sz. 106–128. l.

Taba István: A közigazgatás újjászervezése a felszabadult Kőbányán. ÁI. 1977. 27. évf. 4. sz. 342–351. l.

Tar Imre: A Nagy Október és megyénk. SzSzSz. 1977. 12. évf. 4. sz. 1–5. l.

Toldi Ferenc: Húszéves az államigazgatási eljárási kódex. JK. 1977. 32. évf. 11. sz. 606–613. l.

Varga József: Húszéves az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló törvény. ÁI. 1977. 27. évf. 10. sz. 877–888. l.

Vass Henrik: A szocialista nemzeti egységhez vezető úton. Az MSZMP szövetségi politikájának tapasztalatai. BSzoc. 1977. 20. évf. 12. sz. 40–48. l.

Vida István: Egy harminc év előtti választásról (1947). Békés megyei Népújság, 1977. aug. 31.

Vida István: Fejezetek Dobi István életéből. (1898–1968.) Bp. 1977. Zrínyi K. 64 l., 6 t.

Wiener György: A helyi igazgatás funkciói és a közigazgatáspolitika, (A községi igazgatás funckciói és a tanácsi körzetesítés). Szoc. 1977. 4. sz. 487–502. l.

Nevelés, oktatás

Gyüszi László: A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban. UF. 1977. 1. sz. 113–117. l.

Ilku Pál: Korszerű műveltség – szocialista ember. Szerk.: Horváth Márton. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 367 l. Ismerteti: *Köte Sándor.* MP. 1977. 3–4. sz. 450–453. l.; MT. 1977. 22. köt. 10. sz. 797. l.; *Szarka József.* PSz. 1977. 27. évf. 6. sz. 555–557. l.

Iványosi-Szabó Tibor: Az oktatásügy megindulása a felszabadult Kecskeméten (1944–1945). LSz. 1977. 27. évf 1. sz. 29–56. l.

Jakab Róbertné–Stark Ferenc: Nemzetiségi oktatásunk. PSz. 1977. 6. sz. 496–502. l. – Ismerteti: TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 112. l.

Keresztúry Dezső: Válasz Németh Lászlónak – egy félbemaradt jelentésre. ÉlIr. 1977. 21. évf. 20. sz. 3. l.

Lóránd Ferenc: Szocialista demokratizmus a közoktatásban. TáSz. 1977. 32. évf. 6. sz. 78–85. l.

Nárai Gábor: Az iparfejlődés és a szakoktatás néhány összefüggése Somogy megyében (1949–1969). Somogy, 1977. 1. sz. 49–54. l.

Székely Endréné: A nevelés szerepe a társadalom szocialista átalakulásában-átalakításában. MFSz. 1977. 21. évf. 5. sz. 489–507. l.

Vaskó László: A koalíciós időszak nevelési elméletének és gyakorlatának néhány kérdése a Tiszántúlon 1945–1948 között. MP. 1977. 2. sz. 233–246. l.

Zibolen Endre: Köznevelésünk társadalmi-gazdasági keretei. Köznevelés, 1977. 33. évf. 24. sz. 9–10. l.

Zilahi Lajos: Adatok a tanyai iskolák felszabadulás utáni életéről. BékÉl. 1977. 12. évf. 2. sz. 232–240. l.

Kultúra, tudomány

Bíró Zoltán, T.: Népi–nemzeti kultúra a szocialista társadalomban. Tt. 1977. 31. évf. 7. sz. 49–58. l.

Budavári Róbert: Magyar igazságügyi orvostan: 1946–1976. MJ. 1977. 24. évf. 1. sz. 40–44. l.

Bódy Gábor: A fiatal magyar film útjai. V. 1977. 20. évf. 10. sz. 73–78. l.

Boldizsár Iván: Pályám emlékezete avagy emlékezetem pályája. Új Irás, 1977. 17. évf. 10. sz. 115–128. l.

Bónis Ferenc: Kodály Zoltán egyetemessége. ÉlIr. 1977. 21. évf. 10. sz. 5. l.

Breuer János: Ady-hatások Kodály művészetében. Kortárs, 1977. 21. évf. 11. sz. 1780–1786. l.

Dobozi Imre: Két zászló. (Szocialista hazafiság és internacionalizmus mai irodalmunkban.) ÉlIr. 1977. 17. sz. 1., 4. l.

Erdődy Edit: Az „Értékek és eszmények a felszabadulás utáni magyar irodalomban" c. témához készült próbaelemzésekről. Lt. 1976. 3. évf. 3–4. sz. 200–216. l.

Fehéri György: Lukács György értékelése Angliában. Vg. 1977. 18. évf. 4. sz. 242–243. l.

Germanus Gyula: Emlékeim között, otthonomban. Budapest, 1977. 15. évf. 6. sz. 16–19. l.

A Haditechnikai Intézet három évtizede. Haditechnikai Szemle, 1977. 11. évf. 3. sz. 73–83. l.

Hermann István: Ob aktual'noszti idej Djordja Lukacsa. Etudü o Vengrii, 1977. Tom. 12. 115–124. l.

Kaposvári Gyula: „Kötelességünk, hogy újjáépítsük". A Szolnoki Művésztelep 1945 utáni évei. Jászkunság, 1977. 23. évf. 3. sz. 30–36. l.

Kissné Nagypál Judit: Műemlékvédelmünk eredményei- és gondjai Sopronban. Életünk, 1977. 3. sz. 256–262. l.

G. Komoróczy Emőke: A kassáki örökség. Életünk, 1977. 2. sz. 169–173. l.

Kovács András: Írók, művészek, tudományos munkások szabad szakszervezete és a pécsi Kultúrtanács. BarMűv. 1977. 3. sz. 127–129. l.

Köpeczi Béla: A magyar kultúra 30 éve. 1945–1975. Bp. 1977. Kossuth K. 243 l. (2. bőv. kiad.) – Ismerteti: *Gerő János.* N. 1977. 105. évf. 278. sz. 7. l.

Köpeczi Béla: A szovjet kultúra Magyarországon. N. 1977. 105. évf. 267. sz. 3. l.

Lipták Irén: Fővárosi műemlékhelyreállítások 20 éve. MV. 1977. 21. évf. . sz. 310–316. l.

Miklósvári Sándor: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom – és a pedagógiai gondolkodás fejlődése hazánkban 1945 után. – PSz. 1977. 27. évf. 10. sz. 867–874. l.

Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei megvalósításának tapasztalatai és időszerű feladatai. MT. 1977. 22. köt. 9. sz. 641–655. l.

Művészetpolitikánk időszerű kérdései Tanulmányok. (Szerk.: Agárdi Péter.) [Bp.] 1977. Kossuth K. 401 l.

Pereházy Károly: A fővárosi ingatlankezelő szervek műemlékvédelmének húsz éve. MV. 1977. 21. évf. 4. sz. 305–309. l.

Román András: A magyarországi népi műemlékek fogalomkörének meghatározása. Életünk, 1977. 4. sz. 349–353. l.

Z. H.: Socialist Democracy in Hungary – Issues of Cultural Polity. NHQ. 1977. Vol. XVIII. No. 68. 102–112. l.

Szabó B. István: A magyar játékfilmről – Október évfordulóján. Filmkultúra, 1977. 13. évf. 5. sz. 14–32. l.

Szathmáry Lajos: A szabadművelődés korszaka, 1945–1949. Kultúra és közösség, 1977. 1. sz. 5–33. l.

Tóth Dezső: Harminc év szocialista magyar irodalma és művészete. TSZI. V. 598–603. l.

Tőkei Ferenc: Jegyzetek *Lukács György* posztumusz műveiről. TáSz. 1977. 32. évf. 5. sz. 72–78. l.

Nekrológok, méltatások

Aranyossi Magda (1896–1977). (Vass Henrik gyászbeszéde). PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 236–239. l.

E. Fehér Pál. A megértés hirdetői. Arató Endrétől búcsúzva. – Nsz. 1977. 35. évf. 208. sz. 8. l.

Bene Lajos (1903–1977). (A Fővárosi Statisztikai Hivatal nyugalmazott vezetője, az MTA Demográfiai Bizottságának tagja, a Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Osztályának munkatársa). D. 1977. 20. évf. 4. sz. 475–476. l.

Németh József: Benedikt Ottó (1897–1975). Pártélet, 1977. 22. évf. 5. sz. 87–88. l.

Bán András: Bortnyik – utószó egy életműhöz. Művészet, 1977. 18. évf. 10. sz. 28–29. l.; Bortnyik halálára. ÉlIr. 1977. 21. évf. 2. sz. 12. l.

Németh Péter: Búcsú Csallány Dezsőtől (1903–1977). SzSzSz. 1977. 12. évf. 2. sz. 92–93. l.

Dobozy Imre: Emlékezés Darvas Józsefre. ÉlIr. 1977. 21. évf. 9. sz. 3. l.

Siklós János: Elhunyt Dénes Leó. N. 1977. 105. évf. 267. sz. 4. l.

Benda Kálmán: Eperjessy Kálmán. 1893–1976. Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1195–1196. l.

Huszár Tibor: Erdei Ferenc, a politikus és a tudós. Forrás, 1977. 9. évf. 2. sz. 59–67. l.

Kis Tamás: Nagy tudós, termékenyítő szellem. 75 éve született Erdey-Grúz Tibor. MH. 1977. 10. évf. 253. sz. 5. l.

Polinszky Károly: Erdey-Grúz Tibor (1902–1976). MT. 1977. 22. köt. 1. sz. 66–70. l.

Duba Gyula: Fábry Zoltán szocialista útjának kezdetei. Napjaink, 1977. 16. évf. 8. sz. 5. l.

Hegyi Gyula: A műfaj neve: antifasizmus. Nyolcvan éve született *Fábry* Zoltán. MH. 1977. 10. évf. 185. sz. 8. l.

Jócsik Lajos: Két születésnap. (Fábry Zoltánról, születésének 80. évf. alkalmából.) Napjaink, 1977. 16. évf. 8. sz. 1–2. l.

Nyolcvan éve született Fábry Zoltán. K. 1977. 9. sz. 2. l.

Szathmári István: Megemlékezések az Eötvös Kollégiumban. (Tudományos ülésszak Gombocz Z. születésének 100. évf.) MNy. 1977. 73. évf. 4. sz. 389–392. l.

Tompa József: Gombocz Zoltán a tanítvány szemével. MNy. 1977. 73. évf. 4. sz. 409–414. l.

Tompa József: Száz éve született Gombocz Zoltán. MH. 1977. 10. évf. 142. sz. 6. l.

Tóth Gábor: Gombocz Zoltán és az Eötvös Collegium. MNy. 1977. 73. évf. 4. sz. 421–425. l.

Winkler Zsuzsanna: Gombocz Zoltán diákévei. MNy. 1977. 73. évf. 4. sz. 475–480. l.

V. Kovács Sándor: Horváth János (1911–1977). IT. 1977. 9. évf. 3. sz. 781–783. l.; V. K. S. ItK. 1977. 81. évf. 3. sz. 447–448. l.

Borsa Iván: Ila Bálint (1903–1975). LK. 1975. 46. évf. 2. sz. 383–384. l.

Grezsa Ferenc: Történelem és morál, dráma és példázat. *Illyés Gyula:* Embereljük meg magunkat. Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 61–64. l.

Pomogáts Béla: A pusztától Párizsig és a pusztától a pusztáig. Jelenkor, 1977. 20. évf. 11. sz. 1044–1049. l.

Somlyó György: Hommage à Illyés. Nagyvilág, 1977. 22. évf. 11. sz. 1733–1737. l.

E. Fehér Pál: Jász Dezső nyolcvan éves. Nsz. 1977. 35. évf. 294. sz. 6. l.

Dévényi Iván: Kortársak Kassák Lajosról. Életünk, 1977. 2. sz. 174–175. l.

Szabó Júlia: Kassák évfordulóra. Életünk, 1977. 2. sz. 166–168. l.

Ruffy Péter: Nagy erdélyiek. A kolozsvári levéltáros. (Kelemen Lajos, 1877–1963). MN. 1977. 33. évf. 232. sz. 9. l.

Benkő Samu: Búcsú Kós Károlytól. Tt. 1977. 31. évf. 10. sz. 95–96. l.

Pálfy G. István: Kós Károly (1883–1977). Alföld, 1977. 28. évf. 10. sz. 92–94. l.

Száraz György: Búcsú Kós Károlytól. ÉlIr. 1977. 21. évf. 36. sz. 5. l.

Czeglédy Károly: Ligeti Lajos 75 éves. Nsz. 1977. 35. évf. 254. sz. 7. l.

Kis Tamás: A keleti nyelvek kézikönyve. Ligeti Lajos dolgozószobájában. (Születése 75. évf.) MH. 1977. 10. évf. 265. sz. 6. l.

László Gyula: A magyar falu régészéről. (Méri István). N. 1977. 105. évf 72. sz. 6. l.

Kakuk Zsuzsa: Németh Gyula (1890–1976). MT. 1977. 22. köt. 5. sz. 394–396. l.

Julius Németh (1890–1976). AO. 1977. Tom. 31. fasc. 1. 1. l.

Eörsi Gyula: Nizsalovszky Endre (1894–1976). MT. 1977. 22. köt. sz. 313–315. l.

Botka Ferenc: Szalatnai Rezső (1904–1977). IT. 1977. 9. évf. 3. sz. 784–785. l.

Metzl János: Szalatnai Rezső (1904–1977). SSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 277–279. l.

Sárközy Péter: Szauder József (1917–1975). ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 375–378. l.

Bodó László: Dr. Veress Judit (1922–1976). PSz. 1988. 27. évf. 1. sz. 80. l.

Emlékezés Vértes Györgyre. MN. 1977. 33. évf. 300. sz. 5. l.

Ismertetések

Aczél György: A szocialista állam és az egyházak Magyarországon. Világosság, 1976. 10. sz. – Ismerteti: *F. M.* ÁI. 1977. 27. évf. 4. sz. 383–383. l.; *Cserháti József,* pécsi püspök: Nyitott kapuk. Va. 1977. 42. évf. 3. sz. 145–153. l.

Az államosítás közoktatásunkban. Szerk.: Arató Ferenc. Bp. 1976. 264 l. – Ismerteti: *Simon Gyula.* PSz. 1977. 27. évf. 7–8. sz. 717–719. l.

Dokumentumok Kecskemét történetéből. I. (1944. október 31–1945. május 8.) – Ismerteti: *Gazdag István.* LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 206–207. l.

Domé Györgyné: Demokrácia a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1976. Kossuth K. – Ismerteti: *Prugberger Tamás.* ÁJ. 1977. 20. köt. 2. sz. 278–283. l.

Erdei Ferenc: Agrárgazdasági tanulmányok I–III. k. Bp. 1976. Akadémiai K. 309. l.; 343. l.; 355. l. – Ismerteti: *Varga Gyula.* TáSz. 1977. 32. évf. 6. sz. 115–118. l.

Étjudü o Vengrii (Études Hongroises). Vol. 10. Bp. 1975. – Ismerteti: *Benczédi M.* NÉHong. 1977. Vol. 12. 280–281. l.

1944–1945. Documents sur la liberation de la Hongrie. Bp. 1975. Corvina K. 173 l. 16 t. (Dokumentumok Magyarország felszabadulásáról. 1944–1945). Bev.: Kállai Gyula, vál.: Esti Béla). Ismerteti: *Benczédi M.* NÉHong. 1977. Vol. 12. 281–282. l.

Faludi Sándor–Pécsi István: A közös útja Hevesen. Fejezetek a Rákóczi Termelőszövetkezet negyedszázados történetéből. Heves, 1975. 135 l., ill. – Ismerteti: *Á. Varga László.* Archívum, 1977. 6. évf. 111–114. l.

Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1976. Kossuth K. 334 l. – Ismerteti: *Benet Iván.* StSz. 1977. 55. évf. 2. sz. 203–209. l.; *Nagy Gyula.* Gazdálkodás, 1977. 21. évf. 4. sz. 75–77. l.; *Takács József.* TáSz. 1977. 32. évf. 2. sz. 97–99. l.; *Vági Ferenc.* KgSz. 1977. 24. évf. 2. sz. 240–243. l.

Foglalkozások és életmódok. (Válogatott tanulmányok a honismereti szakkörök és kutatók munkáiból.) Szerk.: Dobrossy István. A miskolci Herman Ottó Múzeum kiadványai VII. Miskolc, 1976. – Ismerteti: *Dankó Imre.* BSz. 1977. 22. évf. 2. sz. 95–96. l.

Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai. (1957–1960). Bp. 1976. Kossuth K. 379 l. Ismerteti: *Forgács Katalin.* TáSz. 1977. 32. évf. 6. sz. 113–115. l.

Gazsó Ferenc: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Bp. 1976. Kossuth K. 137 l. – Ismerteti: *Kozma Tamás.* Szoc. 1977. 2. sz. 265–267. l.

30 év neveléstudomány és művelődéspolitika. Szerk.: Horváth Márton és Zibolen Endre. Bp. 1976. 334 l. – Ismerteti: *Zrinszky László.* PSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 269–271. l.

Herczeg Ferenc: Az MSzMP nemzetiségi politikája. Bp. 1976. Kossuth K. 94 l. Ismerteti: *Sz. Szabó László:* Nemzetiség–szocializmus–

közművelődés. Gondolatok egy könyv ürügyén. Alföld, 1977. 28. évf. 5. sz. 79–81. l.

Illyés Gyula: Iránytűvel. Bp. 1975. Szépirodalmi Kiadó. – Ismerteti: *Poszler György.* IT. 1977. 59. évf. 1. sz. 237–245. l.

Kiss György: Jegyzetek az első évekről. 1944–1948. Bp. 1976. Gondolat, 481 l. – Ismerteti: *Strassenreiter Erzsébet:* Egy könyv margójára. PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 226–230. l.

Kozma Ferenc: Jólét szocialista módra. (A szocialista életmód kérdéséhez.) Bp. 1976. Kossuth K. 132 l. – Ismerteti: *Újvári József.* Szoc. 1977. 2. sz. 257–260. l.

Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból. 1945–1975. Bp. 1976. Corvina, 471 l., 176 kép. – Ismerteti: *Horváth György.* ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 361–363. l.

Kulcsár Viktor–Lackó László: Magyarország megyéi és városai. Bp. 1975. Kossuth K. 656 l. – Ismerteti: *Mosolygó László.* BékÉl. 1977. 12. évf. 2. sz. 252–253. l.

Mód Aladárné–Kozák Gyula: A munkások rétegeződése, munkája, ismeretei és az üzemi demokrácia a Dunai Vasmű két gyáregységében. Bp. 1974. Akadémiai K., 105 l. – Ismerteti: *Egri Pál.* MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 216. l.

Szabó István: Agrárforradalom a Viharsarokban (1945–1947). Bp. 1976. Akadémia K. 193 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 2. sz. 160. l.

Szerdahelyi István: A magyar esztétika története 1945–1975. Bp. 1976. Kossuth K. – Ismerteti: *Ádám Péter.* The Hungarian P. E. N. 1977. No. 18. 123–124. l.; *Hermann István.* Tt. 1977. 31. évf. 10. sz. 67–72. l.; *Kelecsényi László.* V. 1977. 20. évf. 2. sz. 114–116. l.; *Süksd Mihály.* ÉlIr. 1977. 21. évf. 9. sz. 11. l.; *Veres András.* Lt. 1976. 3. évf. 3–4. sz. 225–230. l.

Vida István: A Független Kisgazda Párt politikája 1944–1947. Bp. 1976. Akadémiai K. 367 l. – Ismerteti: *MT. 1977. 22. köt. 5. sz. 407. l.; F. J.* MH. 1977. 10. évf. 143. sz. 10. l.; *Strassenreiter Erzsébet:* A jobboldali erők gyűjtőhelye. Nsz. 1977. 35. évf. 182. sz. 7. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNET

Általános munkák

Ágh Attila: Társadalmi formációk és az ember fejlődése. I. Az ősi közösségek és az antikvitás. Vg. 1977. 18. évf. 5. sz. 257–263. l. II. Az egyéni munka világa, Vg. 1977. 18. évf. 6. sz. 343–348. l.

Arciniegas, Germán: A karibi világ életrajza. Bp. 1977. Európa. 543 l.
(Századok-emberek.)

Bihari Ottó: Forradalom és alkotmány. AI. 1977. 27. évf. 10. sz. 865–876. l.

Duka Zólyomi Nórbert: Az alkoholellenes mozgalmak különböző irányzatai a történelmi fejlődés folyamán. Alkohológia, 1977. 8. évf. 4. sz. 220–224. l.

E. Fehér Pál: Nemzet és nemzetiség. K. 1977. 12. sz. 3–4. l.

Elvin, Mark: Fejlődés és stagnálás a kínai történelemben. (The pattern of the Chinese past.) Bp. 1977. Kossuth K. 395 l., ill. – Ismerteti: *Polonyi Péter:* Kína történelme új megvilágításban. Szoc. 1977. 4. sz. 574–577. l.; *Vekerdi László.* V. 1977. 20. évf. 10. sz. 110–112. l.

Gecse Gusztáv: Történelem és kereszténység. Egyház- és dogmatörténeti tanulmányok. Bp. 1977. Magvető. 576 l.
(Elvek és utak.)

Gonda Imre–Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Bp. 1977. Gondolat K. 362 l.

Filep László: A matematika nagy nőalakjai. TV. 1977. 108. évf. 2. sz. 77–80. l.

Hahn István: Antik és modern szekularizáció. Vg. 1977. 18. évf. 8–9. sz. 470–478. l.

Hermann István: A művészet szabadságharcáról. Vg. 1977. 18. évf. 8–9. sz. 509–515. l.

Horváth Árpád–Kováts Zoltán): A haditechnika évezredei. (Fejezetek a hadianyaggyártás történetéből.) Bp. 1977. Zrínyi K. 432 l., ill.

Hubai Péter: A zsidóság – egy nép és vallása. ThSz. 1977. 2. évf. 3–4. sz. 81–86. l.

Huszár Tibor: Fejezetek az értelmiség történetéből. Bp. 1977. Gondolat K. 565 l.

Káldy Zoltán: A XVI. századból a XX. századba. A reformáció emlékünnepén. ThSz. 1977. 20. évf. 11–12. sz. 357–361. l.

Kedrov, B. M. Az anyag fogalmának evolúciója a természettudományban és a filozófiában. MFSz. 1977. 21. évf. 2. sz 136–150. l.

Lőrincz (L.) László: Mongólia története. Bp. 1977. Gondolat. 294 l., 18 t.

Moskovszky Éva: Játék-gyártás és kereskedelem az évezredeken át. ÉIT. 1977. 32. évf. 22. sz. 688–691. l.

Nyíri Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1977. Szt. István Társ. 617 l.

Passuth László: Cortez vagy Atahualpa? ÉlIr. 1977. 21. évf. 11. sz. 2. l.

Pásztor János: Afrika hagyományos vallásai. ThSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 92–97. l.

Pákozdy László Márton: A vallások, a „vallás" és a társadalom. ThSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 66–69. l.

Sajó András: A keresztény államtól a Leviatánig: a szekularizált legitimáció. Vg. 1977. 18. évf. 8–9. sz. 516–521. l.

Samu Mihály: A hatalom és az állam. Bp. 1977. Közg. és Jogi K., 546 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 640. l.

Stingl, Miroslav: A maja városok. Bp. 1977. Gondolat. 166 l., 16 t. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 11. sz. 878. l.

Szabolcsi Bence: Bevezetés a zenetörténetbe. (Bev. Bónis Ferenc.) Bp. 1977. Zeneműkiadó. 156 l.
(Szabolcsi Bence művei, 1.)

Szabó Imre: Az emberi jogok jövője. V. 1977. 20. évf. 5. sz. 1–10. l.

Szlatky Mária: Ötezer év orvosi ruhái. CMed. 1976. Vol. XXII. No. 2–3. 71–110. l.

Szücs Margit, B.: Franciaország építészete. Bp. Corvina. 1977. 119 l., ill.
(Az építészet világa 8.)

Takács Lajos: „Kapával ásni . . ." (A földművelés korai időszaka kutatásának néhány kérdése.) NKNT. 1977. 10. sz. 35–44. l.

Vág Ottó: Tanulmányok az egyetemes nevelés-történet köréből. (Közread. az) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar. Bp. 1977. 340 l.

[*Vasziljev*] *L[eonyid Szergejevics]*: Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában. Bp. 1977. Gondolat, 386 l., 166 t.

Vidrányi Katalin: Az „anonim kereszténység" elmélete. A szekularizáció problémája a katolikus teológiában. Vg. 1977. 18. évf. 8–9. sz. 543–547. l.

Ismertetések

Agrikultúra. Nitra (Nyitra), Csehszlovák Szocialista Köztársaság, 1970–1975. – Ismerteti: *Vadkerty Katalin.* AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 287–291. l.

Antalffy György–Papp Ignác: A politikai és jogi tanok története. Bp. 1974. Tankönyvkiadó. 454 l. – Ismerteti: *Maklári László.* MJ. 1977. 24. évf. 2. sz. 174–175. l.

Biraben, N.: Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. T. 1. La peste dans l'histoire – T. 2. Les hommes face à la peste. (Az emberek és a pestis Franciaországban, az európai országokban és a Földközi-tenger mentén. 1. köt. A pestis a történelemben. II. köt. Az emberek küzdelme a pestissel. Paris – La Haye, 1975. Mouton. 455 és 416 l. – Ismerteti: *D. D.: D.* 1977. 20. évf. 4. sz. 485–486. l.

Chesneau, Jean: Legyen a múltból „tabula rasa"? (Du passé faisons table Tase? Maspero, Paris, 1976.). Ismerteti: *Klaniczay Gábor:* Új francia történelem-elméleti könyvek. V. 1977. 20. évf. 9. sz. 112–114. l.

Cipolla, M. Carlo: Az ipari forradalom előtt. Európai társadalom és gazdaság 1000 és 1700 között. London, 1976. 326 l. – Ismerteti: *Orthmayr Imre.* MFSz. 1977. 21. évf. 5. sz. 599–604. l.

Dokumente zur deutschen Geschichte (Német történelmi dokumentumok). Berlin, 1975. 1–4. füz. – Ismerteti: *Barabás László.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 171–174. l.

Dyos, H. J.–Aldcroft, D. H.: British Transport. An economic survey from Seventeenth Century to the Twentieth (A brit közlekedés. Gazdasági áttekintés 17. századtól a 20. századig.) London, 1974. 511 l. – Ismerteti: *Ránki György.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 402–403. l.

Az értelem társadalmi elosztása – Huszár Tibor tanulmánykötetéről. *(Huszár Tibor:* A cselekvő ember. Bp. 1975.) – Ismerteti: *Vitányi Iván.* Szoc. 1977. 2. sz. 263–264. l.

A háborúk és a hadművészet története. Szovjet szerzői kollektíva *Sz. Sz. Lotockij* vezetésével. Bp. 1975. Zrínyi Katonai Kiadó, 516 l., 56 vázlat. – Ismerteti: *Zachar József.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 03–405. l.

Juhász László: Burgenland. Történelmi útikalauz. München, 1976. 284 l. – Ismerteti: *Foga-*

rassy László. SSz. 1977. 31. évf. 3. sz. 285–286. l.

König, Marie E. P.: A kultúra kezdetén. Az ősi ember jelbeszéde. (Am Anfang der Kultur. Dies Zeichensprache des frühen Menschen). Berlin 1973. – Ismerteti: *Moskovszky Éva* Művészet, 1977. 18. évf. 3. sz. 40–41. l.

Történeti kronológia. Szerkesztette: Bodor András és Csetri Elek. Bukarest, 1976. Kriterion K. – Ismerteti: *ifj. Gazda István.* TechSz. 1977. IX. 51–53. l. TechSz. 1977. IX. 51–53. l.

Források

[*Apollodoros*]: Mitológia. (Bibliothéké.) [Irta] Apollodórosz. Utószó: Szepessy Tibor. Jegyz.: Zsolt Angéla. Bp. 1977. Európa. 250 l. (Az ókori irodalom kiskönyvtára.)

Castiglione László: Egy 2500 éves diplomáciai levéltár. (Évezredek dokumentumai.) ÉIT. 1977. 32. évf. 11. sz. 323–325. l.; Száműzve a cipész akaratából. (Évezredek dokumentumai). ÉIT. 1977. 32. évf. 24. sz. 757–760. l.; A római szenátus a bacchánaliák ellen. (Évezredek dokumentumai.) ÉIT. 1977. 32. évf. 36. sz. 1133–1137. l.

Castiglione László: Jelentés egy világbirodalom kormányzásáról. ÉIT. 1977. 32. évf. 50. sz. 1590–1593. l.

Strabón: Geógraphika. Bp. 1977. Gondolat. 999 l.

Feldolgozások

Bartha Antal: A dákóroman kontinuitás problémái. MH. 1977. 10. évf. 125. sz. 9. l.

Bartha Antal: Szibéria és Amerika őstörténetének kutatója. (Vázlat Okladnyikov akadémikusról.) Nsz. 1977. 35. évf. 244. sz. 15. l.

Castiglione László: Az alexandriai Paneion. A görög–egyiptomi vallásos színkretizmus társadalmi–gazdasági alapjainak kérdéséhez. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 1–13. l.

Bökönyi Sándor: Délkelet-Európa korai állattartásának kialakulása és közel-keleti kapcsolatai. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 1–23. l.

Borzsák István: Az antik manierizmus kérdéséhez. AT. 1975. 22. köt 2. sz. 233–246. l.

Borzsák István: Curtius Rufus és Tacitus. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 36–44. l.

Darkó Jenő: Császárimádó Róma, képromboló Bizánc. Bp. 1977. Magvető. 118 l. (Gyorsuló idő.)

Ecsedy Ildikó: Selyemvaluta és mandarintekintély (A kínai külkereskedelem az első évezredben). Keletkutatás, 1975. 19–27. l.

Ferenczy Endre: A római házasságjog kialakulása. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 28–35. l.

Fröhlich Ida: A patriarcha – történetek. Vg. 1977. 18. éfv. 3. sz. 148–153. l.

Fröhlich Ida: A zsidó honfoglalás és a bírák kora. Vg. 1977. 18.,évf. 12. sz. 739–745. l.

Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése. Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 11–47. l.

Hahn István: Ázsiai termelési mód és rabszolgatartó társadalom. MTAFT. 1977. 26. köt. 3. sz. 323–3248. l.

Hahn István: A mitikus őstörténet. Vg. 1977. 18. évf. 2. sz. 76–86. l.

Hahn István: A mózesi törvények. A törvények isteni eredetének fikciója. Vg. 1977. 18. évf. 11. sz. 682–691. l.

III. History by Chronological Periods. 1. Antiquity. Centres et périphéries de la civilisation antique. *András Mócsy:* Der Limes und die Provinzen. (Referat). AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 420–429. l.

Horváth Vera: Görög istenek Indiában. Gandhára művészete. Bp. 1977. Akad. K. 167 l., 12 t. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár 15.) Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 9. sz. 717–718. l.

Kenedíné Szántó Lívia: Az etruszkok nyomában. Bp. 1977. Corvina. 186 l., 28 t.

Kerényi Károly: Görög mitológia. Bp. 1977. Gondolat 515 l.

Klengel, Horst: Az ókori Szíria története és kultúrája. Bp. 1977. Gondolat K. 151 l., 22 t. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 12. sz. 959. l.

László A.: Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens. AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 1–2. 53–75. l.

Lhote, Henri: Sziklafestmények a Szaharában. Bp. 1977. Gondolat. 289 l., 32 t.

Lőrincz Barnabás: Újabb adat a 154. évi consullistájához. AÉ. 1977. 104. évf. 1. sz. 76–78. l.

Lőrincz László: Attila népe. IPM. 1977. 3. évf. 4. sz. 66–73. l.

Lőrincz László: A mongol hősének. ET. 1976. 87. évf. 4. sz. 498–502. l.

Lőrincz László: Sonnenmythos, Sonnen- (Solar) heros und Kulturheros in der mongolischen Mythologie). AO. 1977. Tom. 31. fasc. 3. 365–389. l.

Az ősi társadalom magyar kutatói. Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és az életrajzokat írta: Zsigmond Gábor. A magyar néprajz klasszikusai. Budapest, 1977. Gondolat, 423 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 639. l.

Pokora, Timoteus: A Mobile Freezer in China in B. C. 99? AO. 1977. Tom. 31. fasc. 3. 311–346. l.

Polányi Károly: A polisz és az agora politikai gazdaságtana. V. 1977. 20. évf. 9. sz. 22–38. l.

Regöly–Mérei Gyula: Ó-egyiptomi gyógyászati kifejezések. CMed. 1976. Vol. XXII. No. 2–3. 219–236. l.

Sárkány Mihály: Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. Szoc. 1977. 4. sz. 516–521. l.

Schultheisz Emil: A készülő Corpus Medicorum Syriacumhoz. Keletkutatás, 1975. 139–141. l.

Szabó Árpád: Periklész kora. Történeti és politikai áttekintés. Bp. 1977. Magvető K. 237 l. (Gyorsuló idő.)

Szepessy Tibor: Nisibis ostroma és a Héliodóros-kronológia. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 52–74. l.

Tóth István: Marcus Aurélius esőcsodája és az egyiptomi kultuszok. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 45–51. l.

Török László: A késő-meroéi papság társadalmi helyzete és rangrendje. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 14–27. l.

Török L[ászló]: Notes on Prae-Coptic and Coptic Art. AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 1–2. 125–153. l.

Ürögdi György: Nero [Bp.] 1977. Gondolat. 252 l. 20 t.

Vanyó László: A „túlvilág" és az „örök élet" a korai kereszténység teológiájában. Teológia, 1977. 11. évf. 2. sz. 75–80. l.

Vargyas Péter: Egy új sémi nyelv fölfedezése. 15 000 ékírásos agyagtábla az i. e. III. évezredből. ÉlT. 1977. 32. évf. 5. sz. 134–137. l.

Wellhausen, Julius: Mózes öt könyvének történeti vizsgálata. Vg. 1977. 18. évf. 10. sz. 638–643. l.

Ismertetések

Benedek István: Varázslás és orvoslás az azték, maya és inkabirodalomban. Bp. Magvető 1976. – Ismerteti: *Kerekes György:* Letűnt idők. Nsz. 1977. 35. évf. 46. sz. 7. l.

Castiglione László: Pompeji. Bp. 1973. Corvina, 153 l. – Ismerteti: *Szabó Miklós.* AT. 1975. 22. köt. 2. sz. 296. l.

Csillag Pál: Augustus családjogi intézkedései. Bp. 1975. Akadémiai K. – Ismerteti: *Sóvágó Gábor.* MJ. 1977. 24. évf. 6. sz. 539–541. l.

Falus Róbert: Az antik világ irodalmai. Bp. 1976. Gondolat, 759 l. – Ismerteti: *Albert L.* ÉlIr. 1977. 21. évf. 12. sz. 10. l.; *Bécsy Ágnes.* K. 1977. 5. sz. 24. l.; MT. 1977. 22. köt. 3. sz. 248. l.

Ferenczi Endre: From the Patrician State to the Patricie–Plebeian State. – Ismerteti: *Hahn István.* MTAFT. 1977. 26. köt. 3. sz. 351–352. l.

Hegyi Doloresz: ΜΗΔΙΣΜΟΣ – Perzsabarát irányzat Görögországban i. e. 508–479-ben. Bp. 1974. Akadémiai K., 103 l. – Ismerteti: *Kertész István:* MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 207–208. l.

Lakatos Pál: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden (Forráskönyv a gepidák történetéhez). AU Szeg, Acta Antiqua et Archeologica. Tom. XVII. Szeged, 1973. 135 l. – Ismerteti: *Bartha Antal.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 814–815. l.

Macdermot, Violet: The cult of the seer in the ancient Middle East. London, Wellcome Institute of the History of Medicine, 1971. 829 l. – Ismerteti: *Péter Katalin.* CMed. 1976. Vol. XXII. No. 2–3. 278–279. l.

Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Bp. 1976. Gondolat, – Ismerteti: *Lengyel László.* V. 1977. 20. évf. 9. sz. 99–101. l.

Rodinson, Maxime: Mohamed. (Pelican Books, 1973. XX + 361 l.) – Ismerteti: *Dávid Géza.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1158–1159. l.

Seibert, I.: A nő az ókori Keleten. Bp. 1975. Corvina, 67 l., 117 kép. – Ismerteti: *Castiglione L.* AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 1–2. 291–292. l.

Szilágyi János György: Etruszko-korinthosi vázafestészet. Bp. 1975. Akadémiai K., 284 l. 48 képtábla. – Ismerteti: *Széphelyi F. György.* ArsH. 1977. 5. évf. 2. sz. 345–346. l.

Ürögdi György: Kard és törvény. Marius és Sulla kora. Bp. 1974. 226 l. – Ismerteti: *Maróti Egon.* AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 147–149. l.

Wirtschaft und Gesellschaft im Alten Vorderasien. (Hrsg. von J. Harmatta und G. Komoróczy.) Nachdruck aus den Acta Antiqua Akademiae Scientiarum Hungaricae Tom. XXII. 1–4. 1974. Bp. 1976. Akademie Verlag, 540 l. – Ismerteti: AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 1–2. 297–298. l.

Középkor

Források

Gesta Romanorum. (Sajtó alá rend. Belia György. Vál. és utószó: Kelecsényi Gábor. [Bp.] 1977. M. Helikon – Európa. 255 l.

Fekete L[ajos]: Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente. Aus dem Nachlass des Verf. hrsg. von G[yörgy] Hazai. [Mit.]: (B[ozorg] Alavi, M[anfred] Lorencz etc.) Bp. (1977). Akad. K. 594 l., 121 t.

Maróth Miklós: Al-Huvarizmi Közép-Ázsiáról. AT. 1976. 23. köt. 1. sz. 178–211. l.

Szádeczky-Kardoss Sámuel: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl anderssprachiger Quellen. Szeged, 1972. 140 l. Ismerteti: *Bartha Antal.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 815. l.

Feldolgozások

Belohorszky Pál: A Hamlet Duns Scotus skolasztikus bölcseletének fényében. V. 1977. 20. évf. 6. sz. 36–51. l.

Bennassar, B.–Goy, J.: A 14–16. századi élelmiszerfogyasztás történetéhez. (1973 októberében tartott francia gazdaságtörténeti kongresszus „Élelmiszerfogyasztás szekció" okt. 4-iki ülésen elhangzott hozzászólások anyagából.) Annales 1975. 2–3. sz. 404–430. l. Vt. 1977. 27. sz. 33–64. l.

Ecsedy Ildikó: Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age. AO. 1977. Tom. 31. fasc. 1. 3–15. l.

Ferenczy Mária: Kínai történetírók Kína és a szomszéd népek viszonyáról. Keletkutatás, 1975. 29–37. l.

Geremek, Broniszlav: A példabeszéd helye a középkori kultúrában. Vg. 1977. 18. évf. 3. sz. 141–147. l.

Harmatta János: Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban. AT. 1975. 22. köt. 2. sz. 256–261. l.

Hoffmann Tamás: Parasztok. Vázlat a termelés és fogyasztás ellentmondásairól a prekapitalista Európában. V. 1977. 2-. évf. 10. sz. 34–52. l.

Hopp Lajos: A lengyelországi könyvnyomtatás 500. évfordulója. Helikon. 1977. 23. évf. 1. sz. 202–203. l.

Huizinga, Johan: A középkor alkonya. [Der Herbst des Mittelalters.] Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században. A képeket vál. és magyarázatokkal ellátta: Urbach Zsuzsa. Utószó: Klaniczay Gábor. Jegyz.: Vidrányi Katalin.) [Bp.] 1976. M. Helikon–Európa. 327 l., 52 t.

Kapronczay Károly: Diákélet a középkor egyetemein. ÉlT. 1977. 32. évf. 2. sz. 40–43. l.

Király Péter: Az óbolgár krónikák Ogre népneve. MNy. 1977. 73. évf. 1. sz. 31–49. l.

Nagy Árpád: Az Al-Duna menti bizánci városok pusztulása és a balkáni avar hadjáratok (568–626) néhány kérdése. Cumania, 1976. 4. sz. 79–87. l.

Németh Pál: Mohammed és az iszlám. ThSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 86–92. l.

Olajos Teréz: Megjegyzések Maurikios császár avar háborújának utolsó éveihez Theophylaktos Simokattés elbeszélésében. AUSzeg. AH. LVIII. 1977. 3–11. l.

Pach Zsigmond Pál: Contribution to L. V. Cherepin and V. T. Pashuto's Report on the Formation of the Russian Centralized State Viewed from a Comparative-Historical Aspect. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. sz. 441–454. l.

Rozsondai Marianne: Anton Koberger és a 15. századi kiadói kötések. MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 101–110. l.

Székely György: Ótestamentumi elemek a cseh huszitizmusban. Vg. 1977. 18. évf. 3. sz. 134–140. l.

Székely György: Towns and Languages in East Central Europe (Report). AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 429–440. l.

Tardy Lajos: Perzsia és a Nyugat Mohács előtt. Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 728–734. l.

Uray Géza: Évkönyvírás a VII–IX. századi Tibetben. Keletkutatás, 1975. 39–65. l.

Varga Domokos–Vekerdi László: Európa születése. Európa a IV–XIII. században. Bp. 1977. Móra K. 159 l., 4 t., 1 mell., [15] lev., ill. (Képes történelem.)

Ismertetések

Bóna I.: A középkor hajnala. Bp. 1974. 103 l., 81 kép. – Ismerteti: *Kovrig I.* AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 1–2. 294–296. l.

Constantinescu, M. Pascu, S. Diaconu, P.: Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania. Bucuresti, 1975. – Ismerteti: *Bartha Antal:* A dácoromán kontinuitás problémái. MT. 1977. 22. köt. 2. sz. 145–156. l.

Darkevics, V. P.: Hudozsesztvennüj metal vosztoka VIII–XIII vv. Moszkva, 1976. 199 l. – Ismerteti: *Csanád Bálint.* AO. 1977. Tom. 31. fasc. 2. 271–277. l.

A XVI–XVIII. század története

Források

Brit moralisták a XVIII. században. (Vál., jegyz. Márkus György. Utószó: Ludassy Mária.) Bp. 1977. Gondolat. 897 l. (Etikai gondolkodók.)

(Bueno, Salvador–León–Portilla, Miquel): Így látták. Indián és spanyol krónikák. [Antológia.] (Vál. tanulmányok: –. Életrajzi jegyz.: Salvador Bueno.) Bp. 1977. Európa. 456 l.

Comenius, Johannes Amos: A világ útvesztője és a szív paradicsoma. (Utószó és jegyz. Komor Ilona 2. kieg. kiad.) Bratislava–Bp. 1977. Madách K.–Európa. 243 l.

Newton, Isaac: A világ rendszeréről és egyéb írások. (Vál., ford. és utószó: Fehér Márta.) Bp. 1977. Helikon–Európa, 426 l. – Ismerteti: *Vekerdi László.* V. 1977. 20. évf. 8. sz. 97–99. l.

Feldolgozások

András László: Alapos gyanú. A Kolumbusz-rejtély. Bp. 1977. Magvető K. 173 l. (Gyorsuló idő.)

Bérenger, Jean: A lengyel–francia kapcsolatok és az Oppeln–Ratibori hercegségek 1664–1665. TSz. 1977. 20. évf. 1. sz. 132–141. l.

Bojtár Endre: A kelet-európai felvilágosodás. V. 1977. 20. évf. 12. sz. 1–18. l.

Bolyki János: Newton teológiatörténeti jelentősége. ThSz. 1977. 20. évf. 11–12. sz. 337–341. l.

Földes Éva: Kulturelle Bestrebungen der antifeudalen Wiedertäuferbewegungen der Zeit des deutschen Bauernkrieges. GOB. 1977. (193–203. l.)

Friedenthal, Richard: Luther élete és kora. (Luther. Sein Leben und seine Zeit.) 2. kiad. Bp. 1977. Gondolat, 658 l.

Gierowski, Józef: Die politische Bedeutung der Bauernbewegungen in Polen im 17. Jahrhundert. GOB. 1977. 103–107. l.

Hoffmann, Alfred: Zur Typologie der Bauernaufstände in Oberösterreich. GOB. 1977. (325–325. l.)

Horváth Róbert: Adam Smith munkássága és az indexelmélet. StSz. 1977. 55. évf. 8–9. sz. 888–902. l.

Horváth Róbert: Adam Smith statisztikai koncepcióiról. StSz. 1977. 55. évf. 1. sz. 71–81. l.

Huszár Tibor: A „homo politicus" önállósulása. Niccolo Machiavelli, a társadalmi cselekvés bölcsője. Vg. 1977. 8. évf. 8–9. sz. 500–509. l.

Józsa György Gábor: Egy „javíthatatlan" forradalmár a XVIII. században. (Német krónika) MN. 1977. 33. évf. 34. sz. 4. l.

Káldy-Nagy Gy.: The First Centuries of the Ottoman Military Organization. AO. 1977. Tom. 31. Fasc. 2. 147–183. l.

Karaman, Igor: Die wirtschaftliche und soziale Bedeutung der bauerlichen Bewegungen in Nordkroatien im 16. und 17. Jahrhundert. GOB. 1977. 335–341. l.

Koči, Josef: Die Klassenkämpfe der Untertanen in der böhmischen Ländern während des Dreissigjährigen Krieges. GOB. 1977. 341–351. l.

Koropec, Joze: Diskussionbeitrag. GOB. 1977. 351–353. l.

Laube, Adolf: Einige Bemerkungen zur Bündnisfrage in den Bauernbewegungen vor und während der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland. GOB. 1977. 353–363. l.

Leszczynski, Józef: Die Ergebnisse der polnischen Historiographie über den Klassenkampf der schlesischen Bauern im spätfeudalen Zeitalter. GOB. 1977. 495–509. l.

Ludassy Mária: Az „ideológusok". – avagy a francia felvilágosodás fináléja. Vg. 1977. 18. évf. 10. sz. 600–607. l.

Makkai László: Gelöste und ungelöste Probleme der Geschichte der Bauernbewegungen. GOB. 1977. 523–531. l.

Mandrou, Robert: Volksideologien und Volksaufstände in Frankreich im 17. Jahrhundert. GOB. 1977. 217–227. l.

Mawrodin, Wladimir, Wassiliewitsch: Die historische Bedeutung der Bauernkriege in Russland. GOB. 1977. 113–121. l.

Mrówczinski, Tadeusz: A korszerűsített Aquinói Tamás. Vg. 1977. 18. évf. 5. sz. 280–285. l.

Niederhauser Emil: Bauernkriege und Bauernbewegungen in der osteuropäischen Geschichtsschreibung. GOB. 1977. 515–523. l.

Niederhauser Emil: Nagy Katalin. A republikánus cárnő. IPM. 1977. 3. évf. 6. sz. 116–121. l.

Orosz István: Freizügigkeit und Gemeinadel in Osteuropa im 15–16. Jahrhundert. GOB. 1977. 375–381. l.

Ring Éva: A lengyel közoktatás reformja 1774–1793 között. MP. 1977. 3–4. sz. 435–444. l.

Salvucci, Pasquale: Adam Smith politikai filozófiája. (La filosofia politica di Adam Smith.) Filozófiai tanulmányok. Bp. 1976. Gondolat. 176 l. – Ismerteti: *Neumer Katalin.* MFSz. 1977. 21. évf. 3–4. sz. 453–457. l.

Steinmetz, Max: Der deutsche Bauernkrieg und seine Stellung in der Geschichte der Bauernbewegungen. GOB. 1977. 147–157. l.

Szalay A. Sándor: Pierre Simon Laplace (1749–1827). ÉIT. 1977. 32. évf. 9. sz. 280–281. l.

Szigeti József: Denis Diderot une grande figure du matérialisme militant du XVIII siècle. Bp. 1977. Akad. K. 94 l.

Az újkor komplex forradalma. *J. Purš* cikke a Československý Časopis Historický, c. folyóirat 1971. 2. számából, 181–212. l. Vt. 1977. 27. sz. 102–148. l.

Ungvári Tamás: Erkölcs, vallás, történelem. Daniel Defoe példája. Vg. 1977. 18. évf. 6. sz. 374–379. l.

Vogler, Günter: Die Auswirkungen der Niederlage des deutschen Bauernkrieges von 1524/25 auf die Klassenauseinandersetzungen bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. GOB. 1977. 413–425. l.

Wallerstein, Immanuel: A feudalizmusból a kapitalizmusba. Átmenet vagy átmenetek. (Az American Historical Association 1974. dec. 28–30-ig tartott konferenciáján elhangzott előadás javított változata). Vt. 1977. 27. sz. 18–32. l.

Wallerstein, Immanuel: A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai. (Részlet a „Comparative Studies in Society and History 1974. 4. számában megjelent tanulmányból.) Vt. 1977. 27. sz. 5–17. l.

Wyczanski, Andrzej: Bauernpacht in Polen im 16. Jahrhundert. GOB. 1977. 427–435. l.

Ismertetések

Agrarnaja isztorija Szevero-zapada Rosszii. Vtoraja polovina XV–nacsalo XVI. v. (Északnyugat Oroszország agrártörténete a 15. század második fele–16. sz. eleje). Leningrád, 1971. 402 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 142–144. l.

Alexander T., John: II. Katalin, a pestisjárvány és a moszkvai ipar problémája. The American Historical Review, 1974. jún. 637–671. l. – Ismerteti: *ifj. B[arta] J[ános].* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 189–190. l.

Der arm man 1525 Volkskundliche Studien. Szerk.: Strobach Hermann. Berlin, 1975. 366 l. – Ismerteti: *Müller, Hans-Heinrich.* AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 29. l.

Bardach, Juliusz: Tanulmányok a litván főhercegség szervezetéről és jogáról a 14–17. században. (Studia s ustróju is prawa Wielkiego ksziestwa litewskiego XIV–XVII. v.), Warszawa, 1970. 46 l. – Ismerteti: *Jozef Karpát.* MJ. 1977. 24. évf. 2. sz. 175–176. l.

Dominique, Julia: Oktatásszociológia – történeti szemmel. (A 18. századi francia kollégiumokról.) Les Nouvelles littéraires, 1977. jan. 13.–jan. 20. – Ismerteti: V. 1977. 20. évf. 6. sz. 116–117. l.

Dreike, Beate Monika: Naturauffassung in ihrer Beeinflussung durch Leibniz' Philosophie. Wiesbaden, 1973. – Ismerteti: *Rathmann János:* Tartalmas könyv a német felvilágosodás történetéhez. MFSz. 1977. 21. évf. 3–4. sz. 449–451. l.

Dutu, Alexander: A délkelet-európai felvilágosodás. Egy kultúrtörténeti kérdés átértékelése. Revista de istorie, 1975. 7. sz. 1041–1057. l. – Ismerteti: *B[ogyirka] E[mil].* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 188. l.

A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta: Ludassy Mária. Bp. 1975. Gondolat, 949 l. – Ismerteti: – *Nagy Péter.* Vg. 1977. 18. évf. 5. sz. 319–321. l.; – *Pelle János:* A felvilágosodás időszerűsége. MFSz. 1977. 21. évf. 3–4. sz. 451–453. l.

A francia színház a XVIII. században. Szerk.: Staud Géza. Bp. 1974. Gondolat K., 230 l. – Ismerteti: *Hopp Lajos.* Helikon, 1977. 23. évf. 3. sz. 377–378. l.

Galbraith, J. K.: A pénz története. (Money. Whence im came, where it went. Hougton Mifflin, Boston 1975.) – Ismerteti: *V.* 1977. 20. évf. 6. sz. 105–106. l.

Grasshoff, Helmut–Lauch, Annelies–Lehmann Ulf: Humanistischen Traditionen der Russischen Aufklärung. (Az orosz felvilágosodás humanista-hagyományai). Berlin, 1974. 429 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1161–1162. l.

Harris, Róbert D.: A francia pénzügyek és az 1777–1783-as amerikai háború. The Journal of Modern History, 1976. 2. sz. 233–258. l. – Ismerteti: *Cs[ákvári] F[erenc].* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 618–620. l.

Kozlovszkij, P. G.: Magnatszkoje hozjajsztvo Bjelorussziji vo vtoroj polovinye XVIII. veka (Bjelorusszia uradalmi gazdálkodása a 18. század második felében). Minszk, 1974. 181 l. – Ismerteti: *Gebei Sándor.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1162–1164. l.

Krasznobajev, B. I.: A 18. századi orosz kultúra. A kutatás tárgya, feladatai. Isztorija SzSzSz. 1976. 6. sz. 29–45. l. – Ismerteti: *M[enyhárt] L[ajos].* Sz. 1977. III. évf. 3. sz. 616–618. l.

Kretzoi Miklósné: Az amerikai irodalom kezdetei. (1606–1750). Bp. 1976. Akadémiai K., 406 l. – Ismerteti: *Sz. Zehery Éva.* Helikon, 1977. 23. évf. 1. sz. 200–201. l.

Maier, Pauline: Samuel Adams és a róla alkotott ítéletek kérdése. The American Historical Review, 1976. 1. sz. 12–37. l. – Ismerteti: *Cs. K[ontra] Gy[örgyi].* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 417–418. l.

Panova, Snezka: Zur Frage der Handelsbeziehungen zwischen den bulgarischen und den rumänischen Länden im XVII. Jahrhundert. Études Balkaniques, 1975. 1. sz. 103–114. l. – Ismerteti: *Markó László.* AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 293. l.

Rapporti veneto–ungheresi all'epoca del Rinascimento (Velencei–magyar kapcsolatok a reneszánsz korában). Budapest, 1975. Akadémiai K. 438 l. – Ismerteti: *Takács József.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1168–1169. l.

Schooler, Carmi: Serfdom's Legacy: An Ethnic continuum. (A jobbágyság öröksége). The American Journal of Sociology, 1976. 6. sz. – Ismerteti: *Gergely Attila.* Szoc. 1977. 3. sz. 438–443. l.

Tazbir, Janusz: A lengyel reformáció társadalmi és területi kiterjedése. Kwartalnik Historyczny. 1975. 82. évf. 4. sz. 723–735. l. – Ismerteti: *P[etneki] Á[ron].* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1185–1186. l.

Two Renaissance Book Hunters. The letters of Poggius Braccolini to Nicolaus de Niccolis. New York–London 1974. 393 l. – Ismerteti: *Dán Róbert.* MK. 1977. 93. évf. 2. sz. 208–209. l.

Veselá-Pranasilová, Z.: A szlovák nép viszonya az oszmán expanzióhoz. Československy Časopis Historicky, 1976. 5. sz. 687–705. l. – Ismerteti: *H[eiszler] V[ilmos].* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1188. l.

1789–1917

Aradi Nóra: A sarló-kalapács történetéről. Nsz. 1977. 35. évf. 262. sz. 16. l.

Barabás László: 1848–49 néhány kérdése az NDK történetírásában. SzSzSz. 1977. 12. évf. 2. sz. 76–78. l.

Berend Ivan T.–György Ránki: East Central Europe in the 19th and 20th Centuries Bp., 1977. Akadémiai K. 163 l.

Bulgária felszabadulása az oszmán rabság alól. (Oszvobozsdenito na Bölgarija ot oszmanszko robsztvo.) Az 1877–78-as orosz-török felszabadító háború 100. évfordulójára. (Szerk.: Lengyel Károly.) Kiad. a [Budapest],Bolgár Kulturális Központ; T[udományos] I[smeretterjesztő] T[ársulat]; Történelmi Választmány. Bp. – Szolnok, 1977. Damjanich Múz. 49 l., 9 t.

Csatári Dániel: Románia függetlenségének centenáriuma. N. 1977. 105. évf. 107. sz. 5. l.

Diószegi István: Bolgár népmozgalmak 1878–79-ben. Bulgária felszabadulása az oszmán rabság alól. Bp. 1977. 35–47. l.

Diószegi István: Az orosz–török háború keletkezéséről. MN. 1977. 33. évf. 99. sz. 8 l.

Diószegi István: A román függetlenségi nyilatkozat 1877-ben. MN. 1977. 33. évf. 111. sz. 8 l.

(Erényi Tibor): Adler, Victor. (1852–1918) NMTÉvk. 1977. 191–193. l.

Az 1879-es német–osztrák kettős szövetség és a csehek *(Jiří Kořalka* cikke a Československý Časopis Historicky 1970. 2–3. számában, 237–246. l.) Vt. 1977. 27. sz. 149–189. l.

Frank Tibor: Művészetszemlélet és történelemfelfogása a viktoriánus műtörténetírásban. MűÉ. 1977. 26. évf. 1. sz. 1–9. l.

Frank Tibor: A porosz–osztrák háború és az angol közvélemény. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 521–532. l.

Frank Tibor: Der preussisch-österreichische Krieg und die englische öffentliche Meinung. AUSBhist. 1976. 17. köt. 151–167. l.

Frank Tibor: Szekularizmus a viktoriánus Angliában. Vg. 1977. 18. évf. 8–9. sz. 548–554. l.

(Gonda Imre:) Hilferding, Rudolf (1877–1941). NMTÉvk. 1977. 204–206. l.

Gonda Imre: Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjahren. (1916–1918.) Bp. 1977. Akad. K. 427 l.

Gondos Ernő: Az első világháború és előzményei. 1870–1918. Bp. 1977. Móra K. 159 l., 2 t., 1 mell., [16] lev. (Képes történelem.)

Gorilovics Tivadar: A századvégi francia irodalom és a szocializmus. TSZI V. 66–96. l.

Haraszti Éva H.: Lovett, William (1800–1877). NMTÉvk. 1977. 210–212. l.

Hronszky Imre: A gőzsűrűségmérések szerepéről az atomelmélet 19. századi fejlődésében. TechSz. 1977. 9. sz. 211–218. l.

Jászay Magda: Mazzini. Bp. 1977. Gondolat. 295 l., 10 t.

Jéki László: Egy nagy élet tanulsága. Marie Curie-Sklodowska, a tudós és az ember. MH. 1977. 10. évf. 260. sz. 6. l.

(Jemnitz János:) Daniel de Leon, (1852–1914). NMTÉvk. 1977. 197–199. l.

Jemnitz János: A finnországi munkásmozgalom a forradalmi harcok érlelődése idején. (1917. március–október). NMTÉvk. 1977. 152–156. l.

Jemnitz János: A genti nemzetközi munkáskongresszus 1877. szeptember 9–16. NMTÉvk. 1977. 126–132. l.

(Jemnitz János:) Kol, Hendrik Hubert van (1852–1925). NMTÉvk. 1977. 206–208. l.

Jemnitz János: A II. Internacionálé stuttgarti kongresszusa. 1907. augusztus 18–24. NMTÉvk. 1977. 139–143. l.

Jemnitz János: Revolution and Reform in the West European Parties of the Second International. (Report). AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 455–467. l.

Jeszenszky Géza: A brit külügyminisztérium és Magyarország 1890–1914. TSz. 1977. 20. évf. 2. sz. 209–246. l.

Kalmár Péter: Fejezetek a papír történetéből. MG. 1977. 21. évf. 6. sz. 49–52. l.

Kalocsai Dezső: Egyén és közösség – a polgári társadalomban. TtKözl. 1977. 7. évf. 2. sz. 64–85. l.

Komor Vilma: Az emlékező Uljanovszk. (A forrástól a tengerig.) MN. 1977. 33. évf. 256. sz. 7. l.; 258. sz. 7. l.

Kövér György: Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón. TSz. 1977. 20. évf. 2. sz. 247–259. l.

Köves Erzsébet: A szlavofil ideológia keletkezése. V. 1977. 20. évf. 8. sz. 33–48. l.

Lammel Inge: Adatok a német munkásmozgalom Beethoven-recepciójához. MZ. 1977. 18. évf. 1. sz. 42–48. l.

Lipcsey Ildikó: Az 1907-es romániai általános parasztfelkelésről. NMTÉvk. 1977. 144–151. l.

Macera, Pablo: A perui cukornádültetvények munkaerő-gazdálkodása a XIX. században. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 72–103. l.

Major Zoltán László: Pestalozzi életművéről. Halálának 150 éves évfordulójára. ThSz. 1977. 20. évf. 11–12. sz. 342–345. l.

Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszinok) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Bp. 1977. Akadémiai K . 255 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 12. sz. 959. l.

Milei György: Száz éve született a Szlovák Tanácsköztársaság elnöke. Emlékezés Antonín Janoušekre. Nsz. 1977. 35. évf. 196. sz. 16. l.

Mucsi Ferenc: A cárizmus megdöntése. A februári orosz forradalom 60. évfordulójára. Nsz. 1977. 35. évf. 60. sz. 4. l.

Mucsi Ferenc: Februártól októberig. Az 1917. évi oroszországi forradalmak 60. évfordulója. NMTÉvk. 1977. 5–15. l.

Murányi Mihály: Mi a szekularizáció? Tények és értelmezések a vallás helyzetéről a polgári társadalomban. Vg. 1977. 18. évf. 8–9. sz. 458–469. l.

Niederhauser Emil: A császár kivégzése. (1867. Miksa, mexikói császár kivégzésének történelmi előzményei.) IPM. 1977. 3. évf. 7. sz. 118–123. l.

Niederhauser Emil: Az 1877–78-as orosz–török háború és Bulgária felszabadulása. Bulgária felszabadulása az oszmán rabság alól. Bp. 1977. 18–35. l.

Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1977. Akadémiai K. 385 l.

Niederhauser Emil: Románia függetlenségének 100. évfordulóján. Nsz. 1977. 35. évf. 107. sz. 6. l.

(Niederhauser Emil): Zápotocký, Ladislav (1852–1916). NMTÉvk. 1977. 216–218. l.

Niederhauser Emil–Szász Zoltán: Románia függetlenségének századik évfordulója. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 215–229. l.

Perényi József: Az 1877–78-as orosz–török háború. (A balkáni nemzeti államok megalakulása). ÉIT. 1977. 32. évf. 19. sz. 597–599. l.

Puskás Julianna: Some recent Results of Historic Researches on International Migration. AH. 1977. Tom. 23. 1–2. sz. 151–169. l.

Ránki György: Finnország gazdasági fejlődésének néhány kérdése. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 381–390. l.

Šolle, Zdenek: A cseh szociáldemokrácia 1907-es választási sikere és a válságának előjelei. NMTÉvk. 1977. 133–138. l.

Somlai Péter: Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás. (Max Weber bürokráciaelmélete, a gazdaság és a politika viszony a századforduló Németországában.) Bp. 1977. Akad. K. 151 l. (Szociológiai tanulmányok 18.)

Szász István: Hat évtized után. A februári fordulat. MN. 1977. 33. évf. 49. sz. 7. l.

Száz éve született a Szlovák Tanácsköztársaság elnöke. Emlékezés Antonín *Janoušekre.* Nsz. 1977. 35. évf. 196. sz. 16. l.

Tóth Attiláné: Az utópista szocialisták jövőképe. BME marx-len, tan. közl. 1977. 5. évf. 1. sz. 144–154. l.

Vadász Sándor: Egy asszony, aki hadat üzent a cárizmusnak. Vera Figner (1852–1942). ÉIT. 1977. 32. évf. 9. sz. 262–264. l.

Vadász Sándor: A kölni kommunista per és a Kommunisták Szövetsége feloszlatásának néhány tanulsága. (1852). NMTÉvk. 1977. 121–125. l.

Vadász Sándor: Visszaemlékezések az orosz emigránsok hétköznapjaira. 1917 előzményei. ÉIT. 1977. 32. évf. 3. sz. 71–73. l.

Vadász Sándor: A zimmerwaldiak harmadik, stockholmi konferenciája (1917). NMTÉvk. 1977. 157–161. l.

Varga Csaba: A polgári átalakulás kései kódexei és kodifikációs problematikája. JK. 1977. 32. évf. 6. sz. 320–329. l.

Vaskó László: Az utópista szocialisták pedagógiai nézetei. Bp. 1977. Tankönyvkiadó. 158 l., ill.
(Egyetemes neveléstörténet 26–27.)

Zacher József: Az Osztrák–Magyar Monarchia 1868-as véderőtörvényének néhány osztrák vonatkozása. HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 163–178. l.

Zibolen Endre: Állomások Pestalozzi életútján. Köznevelés, 1977. 33. évf. 7. sz. 8–9. l.

Zsigmond László: Claude-Henri de Saint-Simon. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. ([Közread. az] Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék.) Bp. 1977. Akad. K. 290 l. Ismerteti: *Zala Tamás:* MN. 1977. 33. évf. 244. sz. 13. l.; *Lackó Miklós:* A pozitivizmus megalapítója. Nsz. 1977. 35. évf. 152. sz. 7. l.; *Tokody Gyula:* PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 242–246. l.

Ismertetések

Abray, Jane: Feminizmus a nagy francia forradalomban. The American Historical Review, 1975. 1. sz. 43–62. l. – Ismerteti: *Cs[ákvári] F[erenc].* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 620–622. l.

Aquarone, A.: A kubai háborútól a „nyitott kapuk" politikájáig: századvégi amerikai imperializmus (1898–1900). Rivista Storica Italiana, 1970. 4. sz. 400–471. l. – Ismerteti: *T[eke] Z[suzsa].* *Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 197–200. l.*

Arcképek a német történelemből. Életek és Korok. Szerk.: H. Balázs Éva. Bp. 1976. Akadémia. Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 1. sz. 78–79. l.

Bartel, H.–Schröder, W.–Seeber, G.–Wolter, H.: Der Sozialdemokrat (1879–1890). Berlin, 1975. Dietz Vlg. Ismerteti: *Pók Attila.* NMTÉvk. 1977. 242–244. l.

Bouvier, Jean–Girault, René: L'impérialisme français d'avant 1914. (A francia imperializmus 1914 előtt.) Páris, 1976. 305 l. – Ismerteti: *Ránki György.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 405–407. l.

Chastain, James: Jules Bastide és a német egység 1848-ban. Revue Historique, 1974. július–szeptember. – Ismerteti: *E[rdődiné] Cs[orba] Cs[illa].* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 833–834. l.

Chesnais, J.–C.: Les morts violentes en France depuis 1826. Comparaisons internationales. (Az erőszak alkalmazásából származó halálozások alakulása Franciaországban 1826 óta. Nemzetközi összehasonlítások.) Paris, 1976. 346 l. (Travaux et Documents No. 75.) – Ismerteti: *V. E. D.* 1977. 20. évf. 4. sz. 486–490. l.

Dzsedzsula, K. E.: Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsoaznaja revoljucija konca XVIII. v. (Oroszország és a Nagy Francia

Polgári Forradalom a 18. század végén.), Kijev, 1971. 380 l. – Ismerteti: N[*yikolaj*] *D*[*erzsaluk*]. Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 817. l.

Egy dokumentumkötet margójára. Orosz írók magyar szemmel. (Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai.) 1820–1920). Szerk.: D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp. 1974. Tankönyvkiadó, I–II. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Nsz. 1977. 35. évf. 34. sz. 7. l.

Heym, Stefan: Lassalle. Bp. 1976. Gondolat. – Ismerteti: *Jemnitz János:* „Az egyik legjelentékenyebb fickó volt Németországban." Nsz. 1977. 35. évf. 199. sz. 7. l.

Elcock, Howard: Portrait of a Decision. The Council of Four and the Treaty of Versailles. (Egy döntés képe. A négyek tanácsa és a Versaillesi szerződés). London, 1972. XIII,, 386 l. – Ismerteti: *Jeszenszky Géza.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 407–408. l.

A felnőtté válás időszaka. (A nemzetközi munkásmozgalom történetét és elméleti kérdéseit feldolgozó hétkötetes szovjet kiadvány második kötetéről. (Moszkva 1976. 654 l.) (1871–1904.) – Ismerteti: *Sejgyin, L.* BSzoc. 1977. 20. évf. 5. sz. 130–132. l.

Fichte, J. G.: Az erkölcstan rendszere; Az ember rendeltetése. Budapest. 1976. Gondolat K. – Ismerteti: *Bacsó Béla.* V. 1977. 20. évf. 6. sz. 102–103. l.

Filoszofszko-lityeraturnoje naszlegyije G. V. Plehanova. Moszkva, 1973. Nauka, I–III. köt. Ismerteti: *Jemnitz János:* Plehanov szellemi öröksége. PtK. 1977. 23. évf. 2. sz. 215–218. l.

Formanov, V. F.: Az orosz abszolutizmus gazdasági–társadalmi bázisa az imperializmus korában. Voproszi Isztorii, 1976. 5. sz. 20–36. l. – Ismerteti: *M*[*enyhárt Lajos*]. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 421–422. l.

Freidel, Frank: Amerikai történészek: felmérés a kétszázadik évfordulóra. The Journal of American History, Vol. LXIII. No. 1. June 1976. 5–20 l. – Ismerteti: *Cs. K*[*ottra*] *Gy*[*örgyi*]. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 429–430. l.

From Sweden to America. (A history of the migration.) [Svédországból Amerikába. (A kivándorlás története)]. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala, Almquist Wiksell, 1976. 391 l. – Ismerteti: *Gellén József.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 824–825. l.

Galántai József: Szarajevótól a háborúig. 1914 júliusa. Bp. 1975. Kossuth K., 223 l. – Ismerteti: *Sávoly Mária.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1180–1182. l.

George Barit si contemporanii sai. (George Barit és kortársai). I. köt. Bukarest, 1973. Editura Minerva. 483 l. – Ismerteti: *Miskolczy Ambrus.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1172–1173. l.

Gonda Imre: A monarchiabeli cseh nemzeti mozgalom szerepe az első világháború éveiben. (1916–1917). Századok,1976. 110. évf. 4. sz. Ismerteti: *O. R.:* Nemzeti és demokratikus mozgalmak. Nsz. 1977. 35. évf. 80. sz. 6. l.

Girault, René: A balkán-államok és a francia–orosz kapcsolatok alakulása 1912-ben. Revue Historique, 1975. (Javier–mars.) – Ismerteti: *Cs*[*orba*] *Cs*[*illa*]. Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 193–194. l.

Helmert, Heinz–Usczeck, Hansjürgen: Bewaffnete Volkskämpfe in Europa 1848–49. (Fegyveres népi küzdelmek Európában 1848–49). Berlin, 1973. 352 l. – Ismerteti: *Barabás László.* Sz 1977. 111. évf. 2. sz. 400–402. l.

Illustrierte Geschichte der deutschen Revolution 1848–49. (Az 1848–49-es német forradalom képes története). Berlin. 1973. Dietz Verlag, 381 l. – Red.: Walter Schmidt. – Ismerteti: *Barabás László.* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 606–608. l.

Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben, 1914–1917. Bp. 1975. Akadémiai K., 607 l. – Ismerteti: *Gonda I.* AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 185–189. l. *Gonda Imre.* MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 211–216. l.; *Kende János.* PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 221–223. l; *M. Kondor Viktória.* MT. 1977. 22. köt 4. sz. 321–323. l.

Kogalniceanu, Mihail: A parasztság sorsának könnyítése. Bukarest, 1975. Kriterion, 224 l. – Ismerteti: *Büchl Antal.* AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 284–287. l.

Kuropjatnyik, G. P.: A földkérdés és a forradalmi helyzet Észak-Amerikában a függetlenségi háború előestéjén. Voproszi Isztorii, 1976. 8. sz. 75–93. l. – Ismerteti: *M*[*enyhárt Lajos*]. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 418–419. l.

Landau, Zbigniew: Lengyelország hosszútávú gazdasági fejlődésének összehasonlító vizsgálata. Acta Poloniae Historica, XXIX. 1974. 111–136. l. – Ismerteti: *ifj. B*[*arta*] *J*[*ános*]. Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 628–629. l.

Lavericsev, V. Ja.: A burzsoá-liberális mozgalom fejlődésének általános tendenciája Oroszországban a századfordulón. Isztorija SzSzSzR, 1976. 3. sz. 46–65. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 423–425. l.

Luxemburg, Rosa: Irodalmi és művészeti írások. Bp. 1977. – Ismerteti: *Tuba Imre:* A forradalmár vallomásai. Napjaink, 1977. 16. évf. 11. sz. 9. l.

Markova, Zina: Balgarszkoto carkovno-nacionalno dvizsenie do krimszkata vojna (A bolgár nemzeti egyházi mozgalom a krími háborúig). Szofija, 221 l. – Ismerteti: *Niederhauser E.* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 603–605. l.

Michel, Bernard: Banques et banquiers en Autriche au début du 20e siècle. Paris, 1976. Presses de la fondation nationale des sciences politiques, 404 l. – Ismerteti: *Ránki Gy.* AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 171–176. l.

Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. 1976. Kossuth K., 248 l. Ismerteti: *Fried István.* Helikon, 1977. 23. évf. 3. sz. 366. l.; *Heiszler Vilmos* MN. 1977. 33. évf. 43. sz. 13. l.; *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1186–1188. l.; *Szabó István:* A nemzetté válás hasonlóságai. Napjaink, 1977. 16. évf. 10. sz. 9. l.; *Szőke Domokos.* Alföld, 1977. 28. évf. 3. sz. 88–89. l.

Ocserki revoljucionnüh szvjazej narodov Rosszii i Pol'si 1815–1917. (Vázlatok Oroszország és Lengyelország népeinek forradalmi kapcsolatairól, 1815–1917). Moszkva, Nauka, 1976. 602 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 605–606. l.

[A penzai terület történetének vázlata.] Penza 1973. 328 l. – Ismerteti: *Kurunczi Jenő.* BékÉl. 1977. 12. évf. 1. sz. 120–121. l.

Piszarjev, Ju. A.: Obrazoványije jugoszlavszkogo goszudárszvta. Pervaja mirovaja vojna. Oszvoboditelnaja borba jugoszlavszkih narodov Avsztro–Vengrii. Krusenyije Monarchii Habsburgov. Moszkva 1975. 416 l. – Ismerteti: *Józsa Antal.* HK. 1977. 24. évf. 1. sz. 123–124. l.

Reeve, Carl: The Life and Times ob Daniel de Leon. New York, 1972. Humanities Press, 193 l. – Ismerteti: *Jemnitz J.* AH. 1977. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 176–177. l.

Repertoire des ministrères canadiens depuis la Çonfédération (A kanadai minisztériumok címtára a Konföderációtól kezdve 1867. július 1–1973. április 1.) – Ismerteti: *Székely Vera.* LK. 1975. 46. évf. 2. sz. 321–323. l.

Roják, Dezider–Toman, Štefan: Odkaz minulosti. (100 rokov revolúcného robotnického hnutia a KSČ v Kosičach 1870–1970) Košice. 1971. (A múlt üzenete. A kassai forradalmi munkásmozgalom 100 éve és a CSKP. 1870–1970). Ismerteti. *Sz. Gyivicsán Mária.* NMTÉvk. 1977. 250–251. l.

Salgó László: Gyarmatpolitika Napóleontól De Gaulleig. Bp. 1977. Kossuth K., 385 l. – Ismerteti: *Ormos M.* AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 183–185. l.

Scott, Samuel, F.: A törvényesség és a rend problémái 1790-ben, a francia forradalom „békés" esztendejében. The American Historical Review 1975. 4. sz. 859–888. l. – Ismerteti: *ifj. B[arta] J[ános]*. 1977. 111. évf. 4. sz. 832–833. l.

Solta, Ján–Zwahr, Hartmut: Geschichte der Sorben. Band 2. von 1879- bis 1917. (A szorbok története. 2. köt. 1789–1917). Bautzen. 1974. 328 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 818. l.

Somogyi Éva: A birodalmi centralitációtól a dualizmusig. (Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez). Bp. 1976. Akadémiai K. 255 l. Ismerteti: *Galántai József.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 153–154. l.

Szigyelnyikov, Sz. M.: Az önkényuralom parasztpolitikája a Duma üléseit megelőző időszakban. Isztorija SzSzSzR, 1976. 4. sz. 124–135. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 425–426. l.

Szirotkin, V. G.: [A 19. sz. első negyedének idegen nyelvű oroszországi sajtója mint történeti forrás.] Isztorija SzSzSzR, 1976. 4. sz. 77–97. l. – Ismeri: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 419–421. l.

Teátr v nacional'noj kul'ture sztran Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evropü XVIII–XIX vv. (Színház a Közép- és Dél-Kelet-európai országok nemzeti kultúrájában a 18–19. században). Moszkva, 1976. 340 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1977. 1 111. évf. 2. sz. 398–402. l.

Vasziljev, B. N.: [A gyáripari proletariátus száma, összetétele és területi megoszlása Oroszország európai részén a századfordulón.] Isztorija SzSzSzR., 1976. 1. sz. 86–105. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1193–1194. l.

Vinogradov, V. N.–Piszarjev, Ju. A.: [Az 1905–1907-es év Oroszországban és a Balkán

forradalmi mozgalmai.] Voproszi isztorii, 1976. 6. sz. 65–76. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 422–423. l.

Weintraub, Stanley: Bernard Shaw 1914–1918. London 1973. Routledge et Kegan. Ismerteti: *Jemnitz János.* NMTÉvk. 1977. 253–254. l.

Weltherrschaft im Visier. Dokumente zu den Europa- und Weltherrschaftsplänen des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis Mai 1945. (Dokumentumok a német imperializmus Európa- és világhatalmi terveiről a századfordulótól 1945 májusáig). Berlin, 1975. 406. l. – Ismerteti: *Barabás László.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 162–164. l.

Whitcomb A. Edward: Napóleon prefektusai. The American Historical Review, 1974. október, 1089–1118. l. – Ismertetés: *ifj. B[arta] J[ános]*. Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 190–191. l.

Vinogradov, V. N.: [Románia belépése az első világháborúba.] Novaja i novejsaja isztorija, 1976. 5. sz. 53–70. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 626–628. l.

Zdrada, Jerzy: Zmierzch Czartoryskich (A Czartoryskiak alkonya), Warszawa, 1969. 466 l. – Ismerteti: *Kovács Endre.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 146–148. l.

Legújabb kor, 1917–1945

Források

Amit a történelem igazolt. K. 1977. 11. sz. 5–6. l.

Daniss Győző: Az első évek ritka dokumentumai. ÉIT. 1977. 32. évf. 43. sz. 1350–1352. l.

Dokumentumok. (Közli: Szabó Ágnes) (Új Lenin-dokumentumok, Dokumentumok az 1927-es bécsi eseményekről.) NMTÉvk. 1977. 77–98. l.

Goldfinger Ágoston: A távolkeleti partizánok között. 1918–1920. I. (Egy internacionalista visszaemlékezései.) A visszaemlékezést gyűjtötte és közreadta: Milei György és Petrák Katalin. Budapest, 1977. 15. évf. 12. sz. 14–17. l.

Így látták a kortársak 1917–1919. Magyar költők, publicisták a Nagy Októberről. Bp. 1977. 543 l. Kossuth K. – Ismerteti: *B. Gy.* N. 1977. 105. évf. 249. sz. 8. l.; *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1977. 22. évf. 10. sz.

(Lenin, [Vlagyimir Iljics]): Dekret o mire. Dekrétum a békéről. ([Ill.] Kass János.) Bp. (1977.) Zrínyi K. 102 l. (Angol, francia és német nyelven is.)

Lenin, [Vlagyimir Iljics]: Az Októberi Forradalomról. Bp. 1977. Kossuth K. 138 l. – Ismerteti: Gáliczky Éva. Pártélet, 1977. 22. évf. 10. sz. 91. l.

Lenin nemzedéke. (Tanulmányok, visszaemlékezések, levelek. Vál. és [bev.] Fehér Pál, E.) Bp. 1977. Gondolat. 355 l.

Lovas Gyula: Csillagosok, katonák . . . MN. 1977. 33. évf. 257. sz. 7. l.

A marxista pedagógia dokumentumokban. (3.) A szovjet nevelésügy története 1945-ig. (Összeáll., magy. jegyz. Vág Ottó.) Bp. 1977. Tankönyvkiadó. 264 l.

A nagy forradalom plakátjai. (Vál. és képismertetők: Győrffy Sándor. Bev. tanulmány. Ruzsa György.) Bp. 1977. [10] lev., 24 t.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom magyarországi dokumentumai. [Kiad. a] K[ulturális] M[inisztérium]. Képzőművészeti és Közgyűjteményi Főosztály, Levéltári Osztály; Népművelési Propaganda Iroda. [Bp. 1977.] [35] lev.

Népművelés, kultúra, forradalom. Október művelődéstörténeti dokumentumaiból. Összeáll.: Varga Mihály. V. 1977. 20. évf. 10. sz. 18–33. l.

Az Októberi Forradalom első napjának lenini dokumentumai. BSzoc. 1977. 20. évf. 11. sz. 3–6. l.

Vadász Sándor: Egy elfelejtett brosúra. ÉlIr. 1977. 21. évf. 38. sz. 8. l.

A NOSZF és polgárháborúk

Barabás László: Az 1917-es oroszországi forradalmak és az Egyesült Államok. SzSzSz. 1977. 12. évf. 4. sz. 21–26. l.

Belicsev, Sz.: A Pravda a szovjet hatalom első éveiben. (1917–1919.) MS. 1977. 18. évf. 10–11. sz. 346–347. l.

Borsányi György: Hatvan éve. A júliusi események. MN. 1977. 33. évf. 167. sz. 7. l.

Csonka Rózsa: A demokráciáért és a szocializmusért folyó harc egysége. A lenini „Áprilisi tézisek" megjelenésének 60. évfordulójára. Pártélet, 1977. 22. évf. 4. sz. 37–41. l.

Diósdi László: A forradalom szülőföldje. Lenini emlékhelyeken. N. 1977. 105. évf. 251. sz. 2. l.; Milliók történelemórája. N. 1977. 105. évf. 250. sz. 7. l.

Gárdos Miklós: A bolsevikok mégis támadtak. IPM. 1977. 3. évf. 6. sz. 5–13. l.

Jemnitz János: John Reed, a tíz nap után. Nsz. 1977. 35. évf. 262. sz. 12. l.

Józsa György–Kőhalmi Ferenc: Marxista helyzetelemzés – forradalmi cselekvés. Az Áprilisi Tézisekről. TáSz. 1977. 32. évf. 4. sz. 42–46. l.

Kékesdi Gyula: Így jutottak el máig. Lapok a Szovjetunió történetéből. 1. Amikor Lenin megérkezett. Nsz. 1977. 35. évf. 250. sz. 6. l.

Kirschner Béla: A lenini forradalomelmélet és az Októberi Forradalom. PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 35–6. l. – Ismertetés: TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 92. l.

Nyenarokov, A. P.: 1917 [Ezerkilencszáztizenhét]. A Nagy Október – történelmi áttekintés, dokumentumok, fényképek. Bp. 1977. Kossuth K. 231. l. ill. Ismerteti: *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1977. 22. évf. 10. sz.; *K. T.:* MH. 1977. 10. évf. 273. sz. 10. l.

Ormos Mária: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában. 1918 október–1919 április. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 401–439. l.

Szászi József: Történelmi lecke a forradalomról. Alexandr F. Kerensky közbeszól. MH. 1977. 10. évf. 262. sz. 18. l.

Vadász Sándor: Az októberi forradalom történelmi körülményei. Pártélet, 1977. 22. évf. 10. sz. 29–34. l.

Vámos Imre: Lenin hazatérése. (1917. ápr.) MN. 1977. 33. évf. 260. sz. 8. l.

Wrzosek, Mieczyslaw: Lengyelek a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 465–477. l.

Zarodov, Konsztantyin: A győzelem és a demokratikus forradalom. (Az 1917. febr.-i forradalom 60. évfordulója.) BSzoc. 1977. 2. sz. – Ismerteti: Nsz. 1977. 35. évf. 33. sz. 4. l.

A NOSzF visszhangja, hatása, jelentősége

Berecz János: Az októberi forradalom a világtörténelem új korszakának nyitánya. Pártélet, 1977. 22. évf. 10. sz. 3–9. l.

Biszku Béla: Az októberi forradalom tanulságai útmutatásul szolgálnak. Pártélet, 1977. 22. évf. 11. sz. 3–9. l.

Bozsik Sándorné: A Nagy Október és napjaink kérdései. BSz. 1977. 22. évf. 4. sz. 11–16. l.

Cunhal, Alvaro: A Nagy Október és a világforradalmi folyamat. BSzoc. 1977. 20. évf. 12. sz. 16–24. l.

Csurdi Sándor: A magyarországi sajtó az Októberi Forradalomról 1947-ben. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 485–502. l.

Darvasi István: Ünnepi levél. (A Nagy Október). MH. 1977. 10. évf. 262. sz. 7. l.

Duyos, Oscar: A Nagy Október jelentősége országunk számára. (Kuba). A KGST-tagállamok gazdasági együttműködése, 1977. 5. sz. 19–22. l.

[Fedoszejev], P[jotr] Ny[ikolajevics]: Az októberi forradalom és a proletár internacionalizmus fejlődése. [Bp. 1977.] 21 l. (MSzBT dokumentáció.)

Filipov, Grisa: Soha el nem múló történelmi jelentőségű hozzájárulás. Október győzelme – a 20. század fő eseménye, amely gyökeresen megváltoztatta az egész emberiség fejlődésének menetét. A KGST-tagállamok gazdasági együttműködése, 1977. 5. sz. 2–6. l.

Frelek, Ryszard: A XX. század lefőbb eseménye. BSzoc. 1977. 20. évf. 4. sz. 3–9. l.

Gadanecz Béla: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a vasútasmozgalomra. Vasút, 1977. 27. évf. 11. sz. 1–2. l.

Gerda Sándor: November fénye. Vízgazdálkodás, 1977. 5. sz. 161–162. l.

Gyenes András: Történelmi sorsforduló. N. 1977. 105. évf. 262. sz. 5. l.

Hat évtized, amely megváltoztatta a világot. [Közread. a] Magyar–Szovjet Baráti Társaság. Bp. 1977. 140 l.

Hudanics, V. I.: A Nagy Október és a világforradalmi folyamat. SzSzSz. 1977. 12. évf. 4. sz. 7–16. l.

Husák, Gustav: Híven Október örökéhez. BSzoc. 1977. 20. évf. 11. sz. 18–28. l.

Huszti Kálmán: A nagy forradalom. Világtörténelmi távlatok, teológiai tanulságok. ThSz. 1977. 20. évf. 9–10. sz. 257–262. l.

Jemnitz János: Az 1917-es oroszországi forradalmak nyugat- és közép európai visszhangja. NMTÉvk. 1977. 16–29. l.

Kállai Gyula: A haladó emberiség nagy ünnepén. KGy. Helyünk . . . 177–189. l.

Kárpáti Sándor: Az Októberi Forradalom és a világforradalmi folyamat. PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 3–34. l.

Lakos Sándor: Október és a szocialista demokrácia fejlődése. Nsz. 1977. 35. évf. 262. sz. 5. l.

A létező szocializmus növekvő erő a világ alakításában. Tudományos konferencia Moszkvában az Októberi Forradalom nemzetközi hatásá-

ról. (Borisz Ponomarjov előadása). Nsz. 1977. 35. évf. 265. sz. 3–4. l.

Lázár György: A haladó emberiség ünnepe. MH. 1977. 10. évf. 262. sz. 5. l.

Lilov, Alekszander: Október eszméinek és ügyének diadala. BSzoc. 1977. 20. évf. 9. sz. 54–57. l.

Longo, Luigi: Az Októberi Forradalom megváltoztatta a világ arculatát. (Nemzetközi vonatkozások) BSzoc. 1977. 20. évf. 11. sz. 29–31. l.

Mesterházi Lajos: Töprengés az elkötelezettségről Október évfordulóján. K. 1977. 11. sz. 3–4. l.

Morgadinho, Maria da Piedade: Október és a portugál forradalom. BSzoc. 1977. 20. évf. 9. sz. 63–66. l.

Muhri, Franz: A példa lelkesítő ereje. Az oroszországi szocialista forradalom tapasztalatainak időszerűségéről. BSzoc. 1977. 20. évf. 11. sz. 32–38. l.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentősége. Honvédségi Szemle, 1977. 31. évf. 12. sz. 67–72. l.

Niederhauser Emil: Az oroszországi forradalmak hatása Kelet-Európában. NMTÉvk. 1977. 30–39. l.

Nyilas Márta: A forradalom legkorábbi költői visszhangja. (Magyarországi német ajkú munkásköltők.) N. 1977. 105. évf. 261. sz. 6. l.

Október és a történészek. I. Minc akadémikus nyilatkozata. MN. 1977. 33. évf. 224. sz. 8. l.

O'riordan, Michael: Október, Lenin, Írország. BSzoc. 1977. 20. évf. 9. sz. 19–21. l.

Pálos Tamás: A szocializmus elleni támadások középpontjában. Pártélet, 1977. 22. évf. 10. sz. 39–43. l.

Rácz Pál: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nemzetközi kapcsolatok. Külpolitika, 1977. 4. évf. 3. sz. 3–13. l.

Rajcsányi Péter: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nemzetközi kapcsolatok. Külpolitika, 1977. 4. évf. 4. sz. 49–58. l.

Reinhold, Otto: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista internacionalizmus kialakulása. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 13–16. l.

Rohliček, Rudolf: A Nagy Október eszméinek megvalósulása, A KGST-tagállamok gazdasági együttműködése, 1977. 5. sz. 16–19. l.

Saenz, Tirso: Az Októberi Forradalom – az új típusú nemzetközi kapcsolatok létrejöttének előfeltétele. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 18–21. l.

Spriano, Paolo: Fordulópont az emberiség történetében. BSzoc. 1977. 20. évf. 9. sz. 36–37. l.

Szabó Imre: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a marxista jogelmélet fejlődésére. MT. 1977. 22. köt. 11. sz. 803–810. l.

Szokodi József: Orvostanhallgatók a nagy októberről. Alföld, 1977. 28. évf. 10. sz. 15–17. l.

Cs. B.: Tíz világrengető nap a magyar sajtó tükrében. MH. 1977. 10. évf. 245. sz. 6. l.

Vadász Sándor: Az 1917-es oroszországi forradalmak és a történelmi reminiszcenciák. V. 1977. 20. évf. 9. sz. 49–58. l.

Vadász Sándor: Az 1917-es oroszországi forradalmak nemzetközi visszhangja. PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 157–190. l.

Vadász Sándor: 1917. nemzetközi visszhangja. Politikusok, pártok és lapok az oroszországi forradalmakról. ÉlT. 1977. 32. évf. 37. sz. 1155–1158. l.

Várnai Ferenc: Világesemény. Nsz. 1977. 35. évf. 267. sz. 1. l.

Zsivkov, Todor: Október nem halványuló fénye. BSzoc. 1977. 20. évf. 10. sz 3–12. l.

A NOSzF 60. évfordulója

Ajkai Lajos: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 59–62. l.

Ancsel Éva: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 47–50. l.

Andics Erzsébet: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 50–53. l.

Apró Antal: Hat hősi évtized. Nsz. 1977. 35. évf. 261. sz. 3. l.

Balázs György: Október hatvan éves. Vg. 1977. 18. évf. 11. sz. 660–663. l.

Balogh Mihály–Kálovits Géza: A haladó emberiség ünnepére. NSz. 1977. 8. évf. 3. sz. 3–7. l.

Befejeződött az Akadémia tudományos tanácskozása a 60. évforduló alkalmából. MN. 1977. 33. évf. 254. sz. 3. l.

Berecki László: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 54–56. l.

Boldizsár Iván: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 28–30. l.

Brezsnyev, L.: Történelmi mérföldkő a kommunizmushoz vezető úton. BSzoc. 1977. 20. évf. 12. sz. 3–15. l.

Dobicz János: A Nagy Október az irodalomban. Ttan. 1977. 22. évf. 4. sz. 26–28. l.

Garai Gábor: Kortársak tanúsága. Magyar írók, költők, publicisták a Nagy Októberről, 1917–1919. Kortárs, 1977. 21. évf. 11. sz. 1693–1695. l.

Géczi János: Október ünnepén. (Beszéd a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóján Salgótarjánban rendezett díszünnepségen). NSz. 1977. 8. évf. 4. sz. 3–11. l.

Győri Imre: Elvi alapokon nyugvó, internacionalista barátságunk. TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 3–12. l.

Győri Imre: Forradalmi egység. BSzoc. 1977. 20. évf. 9. sz. 22–24. l.

Honecker, Erich: Hat évtizedes küzdelem a békéért és az emberiség boldogságáért. BSzoc. 1977. 20. évf. 7. sz. 3–9. l.

Illyés Gyula: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 62–63. l.

Jánossy Lajos: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 31–34. l.

Kádár János: Nagy eszmék diadala. (Az Okt. Forr. 60. évf.) Nsz. 1977. 35. évf. 244. sz. 3. l.

Kállai Gyula: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 63–67. l.

Király István: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 57–60. l.

Köszöntjük a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóját. TtKözl. 1977. 7. évf. 3. sz. 3–4. l.

Lukács József: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 67–73. l.

Marx György: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 34–38. l.

Mesterházi Lajos: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 73–75. l.

Nagy Béla: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 75–79. l.

A Nagy Október a jelenkor forradalma. Tudományos ülés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából. (1977. okt. 26–27.) N. 1977. 105. évf. 253. sz. 1., 3. l.

A Nagy Október és a magyar nép. Kitárt út a tudománynak. N. 1977. 105. évf. 262. sz. 6. l.

A Nagy Október 60. évfordulója. (Beszámoló az 1977. május 13. és 16. között „A Nagy Október és a proletárinternacionalizmus diadala a Szovjetúnióban" Taskentben tartott tudományos elméleti konferenciáról.) Összeáll. Szpirulisz Ildikó. TtKözl. 1977. 7. évf. 2. sz. 86–89. l.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója. Tudományos ülésszak, Budapest. 1977. október 26–27. (Tanulmánykötet, szerk.: Vass Henrik, Halay Tibor, Vészi Béla). Bp. 1977. Akadémiai K. 285 l. Ismerteti: *Sipos Levente.* Nsz. 1977. 35. évf. 305. sz. 7. l.
(Az egyes cikkek külön is szerepelnek).

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója. Tanulmányok. (Fel. szerk.: Kraici István Márton. [Közread. a] Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.) Bp. 1977. 133 l.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójára. FMK. 1977. 6. sz. 3–22. l.

Nagy Sándor: Hatvan év, amely megváltoztatta a világot. MP. 1977. 3–4. sz. 323–327. l.

Nemes Dezső: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom s a világ változásának hat évtizede. TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 3–18. l.

Az Október eszméjének útján. N. 1977. 105. évf. 256. sz. 7. l.

Pákozdy László Márton: Gondolatok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóján. Confessio, 1977. 2. sz. 131–142. l.

Pozsgay Imre: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 79–80. l.

Puja Frigyes: Hatvan év a haladás és a béke szolgálatában. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 3–14. l.

Rideg Gábor: Megvédjük a vörös virágot. Magyar képzőművészek tiszteletadása a Nagy Októberi Forradalomnak. (Nov. 4-én a Műcsarnokban megnyílt képzőműv. kiállítás). Művészet, 1977. 18. évf. 11. sz. 2–5. l.

Rottler Ferenc: Előtérben a társadalmi valóság. A tudományos ülésszak vitájához. MN. 1977. 33. évf. 258. sz. 8. l.

Sarlós István: Hatvan év. MN. 1977. 33. évf. 262. sz. 3. l.

Sevarnadze, Eduard: Október nagysága – a kor nagysága. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 41–45. l.

Strassenreiter József: A Nagy Október 60. évfordulója. (Szemelvények a Társadalomtudományok c. szovjet folyóiratból.). TtKözl. 1977. 7. évf. 3. sz. 97–100. l.

Szabó István: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 38–41. l.

Szuszlov, Mihail: A világtörténelem új korszaka. BSzoc. 1977. 20. évf. 11. sz. 7–17. l. BSzoc. 1977. 20. évf.

Tudományos konferencia korunk és a Nagy Október összefüggéseiről. Szuszlov és Ponomarjov beszéde, Nemes Dezső felszólalása. N. 1977. 105. évf. 265. sz. 2. l.

Tudományos konferencia Moszkvában a Októberi Forradalom nemzetközi hatásáról. Nemes Dezső felszólalása. Nsz. 1977. 35. évf. 265. sz. 4. l.

Tudományos ülés az Akadémián. (A nagy október évfordulóján.) MH. 1977. 10. évf. 253. sz. 1., 4. l.

Tudományos ülés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából. (1977. okt. 26–27., Magyar Tudományos Akadémia). Az elhangzott előadásokat, hozzászólásokat röviden összegezte: Bagó Eszter. Ipargazdasági Szemle, 1977. 4. sz. 69–72. l.

Tudományos ülés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából. (Akadémia, 1977. okt. 26–27.) Nsz. 1977. 35. évf. 253. sz. 4. l.

Tyerebilov, V.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójára. A szovjet igazságügy keletkezése és fejlődése. MJ. 1977. 24. évf. 10. sz. 849–860. l.

Ujfalussy József: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 41–43. l.

Vajda György: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 80–83. l.

Vámos István: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 9. sz. 60–63. l.

Varga Imre: Gondolatok a Nagy Októberről. TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 43–46. l.

Bodnár György: A huszadik századi magyar irodalmi fejlődés és a forradalmi folyamat. NOSzF. 31–37. l.

Halay Tibor: A fejlett szocializmus értelmezéséről. NOSzF. 43–49. l.

Harsányi Iván: Az Októberi Forradalom és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet feltételei. NOSzF. 99–107. l.

Kovács Ferenc: Október és a magyar munkásosztály eszmei-politikai fejlődése. NOSzF. 65–68. l.

Kővágó László: A Nagy Október és a népek önrendelkezése. NOSzF. 85–90. l.

Kulcsár Kálmán: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a társadalomtudományok fejlődése Magyarországon. NOSzF. 37–42. l.

Lakos Sándor: Október és a szocialista demokrácia fejlődése. NOSzF. 209–217. l. (Kirschner Béla, Kárpáti Sándor, Berecz János, Bihari Ottó, Vészi Béla, Schmidt Péter, Kiss Arthur, Búza Márton, Kudrjavcev, V. N., korreferátumaival. 217–277. l.)

Marton Imre: Október és a szocializmusba való átmenet sokfélesége a fejlődő országokban. NOSzF. 91–98. l.

Milei György: Október és a leninizmus eszméinek terjedése Magyarországon 1917–1919. NOSzF. 55–64. l.

Mucsi Ferenc: Februártól októberig. A polgári–demokratikus forradalom továbbfejlesztése szocialista forradalommá. NOSzF. 51–54. l.

Nagy László: A lenini békedekrétum és a békés egymás mellettélés politikája. NOSzF. 77–84. l.

Siklós András: Adalékok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom magyarországi historiográfiájához. NOSzF. 109–114. l.

Sipos Aladár: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista gazdaság. NOSzF. 117–127. l. (Nyers Rezső, Barla–Szabó Ödön, Hetényi István, Gyenis János, Szabó Kálmán, Hoós János, Falusné, Szikra Katalin, Kozma Ferenc, Nyilas József korreferátumaival. 127–201. l.)

Szabó Bálint: A proletárdiktatúra elméletnek és gyakorlatának egyes kérdéseiről. NOSzF. 69–75. l.

Szabó Imre: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a magyar jogelmélet fejlődésére. NOSzF. 201–209. l.

Vass Henrik: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentősége és nemzetközi érvénye. NOSzF. 17–31. l.

A Szovjetunió

Gazdaság, társadalom

Bajbakov, Nyikolaj: A Nagy Október és a szocialista tervezés. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 37–41. l.

Braginszkij, B.: A gazdasági fejlődés üteme és arányai a lenini újratermelési sémákban. Tájékoztató, 1977. 1. sz. 139–151. l.

Ciepielewski, Jerzy: A Szovjetunió gazdaságtörténete. Bp. 1977. Kossuth K. 405 l.

Erdei Lászlóné: A nő a szocializmus hat évtizedében. Nsz. 1977. 35. évf. 263. sz. 5. l.

A forradalom értelmisége. (Lenin nemzedéke. Bp. 1977. Gondolat K., 334 l.) – Ismerteti: *Varjas Endre.* ÉlIr. 1977. 21. évf. 45. sz. 10. l.

Hacsaturov, T. Sz.: A szovjet gazdaság fejlődésének hatvan esztendeje. Gazdaság, 1977. 11. évf. 3. sz. 7–16. l.

Karkabi, Z.–Carrera, J.: A szocializmus falun. BSzoc. 1977. 20. évf. 7. sz. 21–36. l.

Kővári László: Gondoskodás az emberről. Gazdaságpolitika – hatvan év tükrében. MH. 1977. 10. évf. 262. sz. 17. l.

Kun László: 60 év távlatából. (Testnevelés a Sz. U.-ban 1919–1924). A testnevelés tanítása, 1977. 13. évf. 4. sz. 97–100. l.

Lendvai István: A szovjet ipar 60 éve. Ipargazdasági Szemle, 1977. 4. sz. 7–12. l.

Meszjac, V. K.: A Nagy Október és a mezőgazdaság szocialista átalakítása. Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle, 1977. 21. évf. 5. sz. 6–12. l.

Nagy Aladár: A szovjet gazdaság 60 éve. BSz. 1977. 22. évf. 3. sz. 1–12. l.

Nagy Sándor K.: Az SzKP agrárpolitikája. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 15–25. l.

Rózsa Klára: A szovjet munkások képzettsége és szerepük a tudományos–technikai haladásban. TtKözl. 1977. 7. évf. 3. sz. 55–70. l.

Seres Imre: A szocialista állam és a földtulajdon. JK. 1977. 32. évf. 11. sz. 598–606. l.

Szabó József: A Szovjetunió szerepe a szocialista gazdaság felépítésében. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóján. KgSz. 1977. 24. évf. 11. sz. 1249–1258. l.

A szocializmus győzelmes előrehaladása. 1917–1977. (Összeáll. Központi Statisztikai Hivatal, Tájékoztatási Főosztály.) Bp. 1977. Stat. Kiadó. 44 l.

A Szovjetunió népesedési trendjei az elmúlt hat évtizedben. D. 1977. 20. évf. 4. sz. 289–394. l.

A Szovjetunió számokban 1976 évben. (SzSzSzR v cifrah v 1976 godu.) Rövid statisztikai adatgyűjtemény. [Közread.]: Szovjetunió. (Central'noe sztatiszticseszkoe upravlenie.) Bp. 1977. Központi Statisztikai Hivatal. 238 l.

Volodarszkij, L. M.: A szovjet gazdaság 60 éves fejlődése. StSz. 1977. 55. évf. 11. sz. 1063–1073. l.

Volodarszkij, Lev M.: A világ élvonalában. BSzoc. 1977. 20. évf. 11. sz. 52–56. l.

Politika

Agapova, A.–Morozov, L.–Pedoszov, A.: Az SzKP tapasztalatai a szocializmusért vívott harcban. PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 191–233. l.

Butenko, A.: A szocializmus mint társadalmi rendszer. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 23–35. l.

Görög Tibor: A szocializmus múltja, jelene és jövője a polgári szovjetológia görbe tükrében. BME marx.-len. tan. közl. 1977. 5. évf. 1. sz. 3–26. l.

Gyürky Zoltán: A szovjet békepolitika hatvan esztendeje. NSz. 1977. 8. évf. 4. sz. 18–31. l.

Honfi József: „Egy jó jakobinus kellene." *F. E. Dzerzsinszkij* születésének 100. évfordulójára. Nsz. 1977. 35. évf. 1977. 214. sz. 4. l.

Kádár Béláné: A Szovjetunió történelmi fejlődése a forradalomtól a kommunizmust építő 10. ötéves tervig. 1917–1977. [Bp.] MTI. 39. (MSzBT dokumentáció.) [Elhangzott Balatonaligán . . . 2.]

Kanyó András: Forradalmi hagyományok folytatói. Hatvanéves az Izvesztyija. Nsz. 1977. 35. évf. 61. sz. 6. l.

Kapitonov, I. V.: A Szovjetunió Kommunista Pártja – a Nagy Október pártja. Pártélet, 1977. 22. évf. 11. sz. 10–18,l.

Keresztes Eszter: Az államvezetés és a szocialista demokrácia. Lenin halálának 53. évfordulója. Nsz. 1977. 35. évf. 17. sz. 4–5. l.

(Krausz Tamás): Dzerzsinszkij, Felix Edmondovics (1877–1926). NMTÉvk. 1977. 199–201. l.

Liptai Ervin: A forradalom hadserege. MH. 1977. 10. évf. 67. sz. 9. l.

Lőrincz Lajos: A szovjet államigazgatás fejlődésének hatvan éve. TáSz. 1977. 32. évf. 6. sz. 55–61. l. – Ismerteti: P. J. ÁJ. 1977. 27. évf. 10. sz. 953–954. l.

Lukács György: Lenin. (Tanulmányok. Szerk. Vajda Mihály. 2. kiad.) Bp. 1977. Magvető. 244 l. (Magvető zsebkönyvtár.) – Ismerteti: *Hermann István.* Kortárs, 1977. 21. évf. 11. sz. 1822–1824. l.

Lunacsarszkij, Anatolij: Az új világ embere. (Adalékok Lenin személyiségének megismeréséhez.) Szovjet Irodalom, 1977. 4. sz. 3–6. l.

Mucs Sándor: A Szovjetunió Fegyveres Erői a Nagy Október vívmányainak védelmében. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 351–369. l.

Nagy József: A szocialista szovjet állam hat évtizede. Hevesi Művelődés, 1977. 3. sz 6–8. l.

Pethő Tibor: Hat évtized békepolitikája. MN 1977. 33. évf. 262. sz. 5. l.

Rogozsin, A. J.: A Nagy Októberi Forradalom és a szocialista jog létrejöttének törvényszerűségei. MJ. 1977. 24. évf. 11. sz. 999–1004. l.

Sajti Enikő A.: „Hogy különböző nemzetek szabadon és békésen megférjenek együtt . . ." Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 14–17. l.

Szabó András György: A proletárforradalom világnézete. Bp. 1977. Magvető K. 375 l. – Ismerteti: *Csongrády Béla:* NSz. 1977. 8. évf. 4. sz. 124–125. l.

Szabó L. István: Ki volt Vasziljevszkij? Nsz. 1977. 35. évf. 291. sz. 4. l.

Szmirnov, P. sz.: Az SZKP – A szocializmus védelmének szervezője. HK. 1977. 24. évf. 3. sz. 370–390. l.

A szovjet szakszervezetek a lenini úton Részletek L. I. Brezsnyev elvtársnak a szovjet szakszervezetek XVI. kongresszusán elhangzott felszólalásából. Szakszervezeti Szemle, 1977. 6. évf. 4. sz. 5–11. l.

Sztyepanov, I.–Orlov, V.: V. I. Lenin a szovjet jogalkotás kezdeteinél. MJ. 1977. 24. évf. 12. sz. 1089–1093. l.

(Tiskov), A[rszenyij Vasziljevics]: Feliksz Dzerzsinszkij. 1877–1977. Bp. 1977. BM Tanulmányai és Prop. Csoportfőnökség. 127 l. 12 t.

(Vadász Sándor): Figner, Vera (1852–1942). NMTÉvk. 1977. 201-202. l.

Kultúra, tudomány

(Afanaszjev), K[irill] N[ikolaevics]: Eszmék, tervek, épületek. Szovjet építészet 1917–1932. Bp. 1977. Corvina, 86 l., 36 t. – Ismerteti: *Rózsa Gyula:* A szovjet építészet bonyolult hőskora. Nsz. 1977. 35. évf. 295. sz. 7. l.

Aradi Nóra: 1917: új korszak a képzőművészetben. Életünk, 1977. 6. sz. 553–558. l.

Berecz György: A 60 éves szovjet tudomány. Csillagászati Értesítő, 1977. 1. sz. 3–16. l.

Botka Ferenc: Az emigráció prózairodalma a Szovjetunióban. ItK. 1977. 81. évf. 2. sz. 168–179. l.

Fekete E. Imre: Napjaink szovjet tudományáról. TáSz. 1977. 32. évf. 4. sz. 47–55. l.

Fejezetek a szovjet természettudományok eredményeiből. (1917–1977. [Közread. a] Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.) Szerk. Berecz György. Bp. 1977. 224 l.

Fenyő István: Lukács György Leninről. Napjaink, 1977. 16. évf. 10. sz. 10. l.

Fodor László: Forradalom és újságírás. MS. 1977. 18. évf. 8. sz. 227–231. l.

Galambos Ferenc: A szovjet ex libris-művészet hatvan éve (1917–1977). HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 10–16. l.

Grósz Károly: A Nagy Október és az újságírás. RTSz. 1977. 9. évf. 4. sz. 5–11. l.

Gyertyán Ervin: Október filmművészeti forradalma, Filmkultúra, 1977. 13. évf. 5. sz. 5–12. l.

Hazanova, B.: Az első ötéves terv városépítészeti elképzelései. Életünk, 1977. 6. sz. 559–571. l.

Illyés Gyula: Találkozások a szovjet irodalommal. NSz. 1977. 35. évf. 262. sz. 20–21. l.

Jovcsuk, M. T.: A szovjet szellemi kultúra fejlődésének kérdései és az eszmék mai harca. MFSz. 1977. 21. évf. 2. sz. 177–188. l.

Kállai Gyula: A Nagy Októberi Forradalom és a kultúra. KGy. Helyünk . . . 123–137. l.

Komlósi Sándor: V. A. Szuchomlinszkij a marxista pedagógia nagy alakja. (1918–1970). BarMűv. 1977. 4. sz. 3–11. l.

Koncz János: A pedagógusok a szovjethatalom első évtizedében. PSz. 1977. 27.,évf. 10. sz. 875–882. l.

Köpeczi Béla: Október és a tudomány. MT. 1977. 22. köt. 11. sz. 801–802. l.

Lebegyeva, Viktoria: A szovjet művészet fejlődésének útjai és jelenkori problémái. Jelenkor, 1977. 20. évf. 11. sz. 993–997. l.

Lőkös István: Krleža és a szocialista forradalmak. (1917–1924-ig). HSz. 1977. 5. évf. 4. sz. 74–77. l.

Major Máté: Hatvanéves a szovjet építészet. Magyar Építőművészet, 1977. 6. sz. 9–12. l.

Maróthy János: A forradalom zenéje és a zene forradalma. Muzsika, 1977. 20. évf. 11. sz. 1–5. l.

Nagy Andor: A szovjet pedagógia a forradalom pedagógiája. Hevesi Művelődés, 1977. 3. sz. 25–27. l.

A Nagy Forradalom plakátjai (Vál. és képismertetők: Győrffy Sándor. Bev. tanulmány: Ruzsa György.) Bp. 1977. Képzőműv. Alap [10] lev., 24 t. Ismerteti: *Lóska Lajos.* Művészet, 1977. 18. évf. 11. sz. 42–43. l.

Nagy István György: A szovjet űrhajózás úttörői. (K. E. Ciolkovszkijtól az első szputnyik fellövéséig). ÉlT. 1977. 32. évf. 39. sz. 1237–1241. l.

Perényi Imre: A Szovjetunió városépítésének kezdeti szakasza és hatása az egyetemes városépítésre. Településtudományi Közlemények, 1977. 26. sz. 39–56. l.

Petrikás Árpád: A szovjet neveléselmélet és a pedagógiai gyakorlat gazdagodó forrásai. PSz. 1977. 27. évf. 12. sz. 1059–1067. l.

Pincsukov, E. M.: A Nagy Október és a Szovjetunió felsőoktatása. Felsőoktatási Szemle, 1977. 26. évf. 11. sz. 648–652. l.

Ponomarjov, Borisz: Az SZKP elméleti munkájának néhány kérdése az Októberi Forradalom utáni 60 esztendőben. BSzoc. 1977. 20. évf. 9. sz. 6–18. l.

Rényi Péter: A nyomdászat forradalmától a forradalom nyomdászatáig. MG. 1977. 21. évf. 5. sz. 4–8. l.

Sári Katalin: A szovjet képzőművészet első külföldi kapcsolatai. Művészet, 1977. 18. évf. 11. sz. 37–39. l.

Scherchen, Hermann: Zenei élet a bolsevista Pétervárott. MZ. 1977. 18. évf. 3. sz. 232–236. l.

Szabanyejev, Leonyid: Zene és zenei körök a háború utáni idők Oroszországában. MZ. 1977. 18. évf. 3. sz. 237–241. l.

Sziklai László: A forradalom szava. (Az Okt. Forr. és az orosz művészeti élet.) Vg. 1977. 1977. 18. évf. 11. sz. 657–659. l.

Szilágyi Ákos: Líra és a forradalom. V. 1977. 20. évf. 12. sz. 19–35. l.

A Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet tevékenysége a Szovjet Tudományos Akadémia keretein belül. (A szovjet Tudományos Akadémia 250. évfordulójára.) [*D. F. Markov* beszámolója. Szovetszkoe Szlavjanovedenie, 1974. 3. sz. 1–7. l.] Vt. 1977. 27. sz. 190–197. l.

A SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének együttműködése a szocialista országok tudományos intézményeivel. (A SzUTA 250. évfordulójára.) [*Sz. V. Vasziljev–G. P. Klepikova–B. F. Sztahejev* cikke a Szovetszkoje Szlavjanove denie, 1974. 4. számából, 11–23. l.]. Vt. 1977. 27. sz. 198–215. l.

Varga Mihály: „Az emberiség legszebb korszaka". A szocialista kulturális forradalom kezdeti szakaszáról. Nsz. 1977. 35. évf. 262. sz. 20. l.

Varga Mihály: Színes szelek. A húszas évek szovjet irodalmi életéről. Kortárs, 1977. 21. évf. 11. sz. 1685–1692. l.

Zappe László: A haladás gondjai. Szovjet viták a TTF és a művészet kapcsolatáról. K. 1977. 11. sz. 12. l.

Ismertetések

Bakcsi György: Forradalmak, háborúk, irodalom. Orosz- és szovjet-orosz irodalom 1890-től napjainkig. Bp. Gondolat, 1976. 578 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 1. sz. 78. l.; *Jagusztin László,* Alföld, 1977. 28. évf. 4. sz. 70–71. l.; *Szőke György.* Kortárs, 1977. 21. évf. 11. sz. 1827–1828 l.

Csonka Rózsa: Agrárproblémák, parasztmozgalmak és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája 1919–1920. Bp. 1974. Akadémiai K. – Ismerteti: *Almási János:* Munkásmozgalom és agrárkérdés. MTAFT. 1977. 26. köt. 1–2. sz. 210–211. l.

Gorbunov, V. V.: Lenin bírálata Oroszország kultúrtörténeti fejlődésének mensevik koncepciójáról. Voproszi Isztorii KPSzSz. 1975. 8. sz. 36–48. l. – Ismerteti: *K[rausz] T[amás].* Sz. 1977. 11. évf. 1. sz. 184–185. l.

Illés Lajosné: A szovjet pedagógia története (1917–1972). Bp. 1975. Tankönyvkiadó. – Ismerteti: *Kovács Géza.* TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 90–91. l.

Isztorija Kommunisztyicseszkoj Partii Szovjetszkogo Szojuza (A SZU Kommunista Pártjának története). 5. bőv. kiadás. Moszkva, 1977. 782 l. – Ismerteti: *Vlagyimirov, I.* – BSzoc. 1977. 20. évf. 11. sz. 141–143. l.

Október első éveinek agitációs tömegművészete. Moszkva 1971. – Ismerteti: *Ruzsa György.* MűÉ. 1977. 26. évf. 1. sz. 67. l.

Oszipova, T. V.–Szobelev, P. N.: Lenin koncepciója az osztály-erőviszonyok alakulásáról az Októberi Forradalomban. Voproszi Isztorii KPSzSz, 1975. 1. sz. 89–99. l. – Ismerteti: *K[rausz] T[amás].* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1191–1192. l.

Szamojlov Je.: [M. I. Kalinyin és a penzai sajtó.] Penza 1975. 31 l. – Ismerteti: *Kurunczi Jenő* BékÉl. 1977. 12. évf. 1. sz. 121. l.

[A szovjet külpolitika dokumentumai. XX. és XXI. kötet.] (Az 1937 és 1938-as évek eseményei). Politizdat, Moszkva, 1976. – Ismerteti: Külpolitika, 1977. 4. évf. 2. sz. 147–148. l.

Szovjetszkij tül v Velikoj Otecsesztvennoj Vojne (A szovjet hátország a Nagy Honvédő Háborúban). Moszkva, 1974. 1. köt. 294 l.; 2. köt. 366 l. – Ismerteti: *Nádor Tibor.* HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 301–304. l.

Trani, Eugene P.: Az Oroszország elleni amerikai intervenció: Woodrow Wilson döntésének újraértékelése. The Journal of Modern History. Vol. 48. Nr. 3. Szept. 1976. 440–461. l. – Ismerteti: *Cs[ákvári] F[erenc].* Sz. 1977. 11. évf. 4. sz. 834–836. l.

Ucsaszt'i jugoszlávszkih trudjascsihszja v Oktjabr'szkoj revoljucii i grazsdanszkoj vojne v SzSzSzR. Szbornik dokumentov a mate-

rialov. Moszkva, Nauka, 1976. 556 l. – A forradalmi testvériség izgalmas dokumentumai. – Ismerteti: *Dino V.* BSzoc. 1977. 20. évf. 4. sz. 137–138. l.

Vorobcova, J. I.: Internacional'naja dejatel'nost' bol'sevisztszkoj partii v period podgotovki Oktjabr'ja. (1917. február–október.) [A bolsevik párt internacionalista tevékenysége Október előkészítésének időszakában.] Leningrád, 1975. 126 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 245–247. l.

Nemzetközi munkásmozgalom a két világháború között

Anderle Ádám: A kommunista pártok népfrontpolitikája Latin-Amerikában (1935–1938). NMTÉvk. 1977. 52–63. l.

Anderle Ádám: J. C. Mariátegui és a perui munkásmozgalom az 1920-as években. Latinamerikai tanulmányok IX. AUSzeg. AH. LIX. 1976. 57–84. l.

Anderle Ádám: A Perui Kommunista Párt működésének kezdete 1930–1936. PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 69–108. l.

A Bolgár Kommunista Párt története. Bp. 1977. Kossuth K. 276 l. – Ismerteti: *Nagy Károly:* Kommunisták, „Földművesek" és a Többiek. MH. 1977. 10. évf. 226. sz. 10. l.

(Boros Zsuzsanna:) Péri, Gabriel (1902–1941). NMTÉvk. 1977. 214–216. l.

Garro, Jakub: A szíriai munkásosztály kialakulása. BSzoc. 1977. 20. évf. 10. sz. 106–113. l.

Gergely Jenő: A Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége két világháború közötti tevékenységének néhány kérdéséről. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 72–104. l.

Gramsci, Antonio: Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez. (Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo Stato moderno.) (Börtönfeljegyzések 1929–1935). Bp. 1977. M. Helikon–Európa. 437 l.

Harsányi Iván: Az 1937-es annemassei konferencia és a nemzetközi munkásegység. NMTÉvk. 1977. 40–51. l.

Horváth Jenő: Az antifasiszta egységfront kialakulása az olasz munkásmozgalomban Bp. 1977. 59 l.
(Tudományos Szocializmus füzetek 43.)

Horváth Jenő: Die Herausbildung der antifaschistischen Arbeiter-Einheitsfront in der italienischen Arbeiterbewegung. (1933–1934). AUSBhist, 1976. 17. köt. 209–237. l.

(Horváth Jenő): Morandi, Rodolfo (1902–1955). NMTÉvk. 1977 212–213. l.

Huszár Tibor: Gramsci az értelmiségről. (Szabványosodás vagy intellektualitás.) MH. 1977. 10. évf. 244. sz. 9. l.

Ibárruri, Dolores: Az egyetlen út. [Visszaemlékezések.] (2. kiad.) Bp. 1976. Kossuth K.–Magvető. 441 l.
(Tények és tanúk.)

(Iradzs Szaman:) Arani, Tagi (1902–1940). NMTÉvk. 1977. 194–195. l.

Kerekes György: José Carlos Mariátegui, latinamerika kiemelkedő gondolkodója. AUSzeg. AH. LIX. 1976. 9–21. l. Latin-amerikai tanulmányok. IX.

Mescserjakov, M. T.: Madridtól Aragoniáig. NMTÉvk. 1977. 168–175. l.

Niederhauser Emil: Kolarov, Vaszil Petrov (1877–1950). NMTÉvk. 1977. 208–210. l.

Novotny, Vladislav: Csehszlovákia Kommunista Pártja, 55 éves útjának mérföldkövei. BSzoc. 1977. 20. évf. 2. sz. 138–139. l.

Pécsi Anna: Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban (1928–1930). PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 138–161. l.

(Simó Endre): Goçalves, Bento (1902–1942). NMTÉvk. 1977. 202–204. l.

Szuhay-Havas Ervin: Sacco és Vanzetti. Egy „jogi" gyilkosságról, 50. évfordulóján. Nsz. 1977. 35. évf. 196. sz. 10. l.

Zimmerling, Zeno: Ernst Thälmann. [Életrajz.] (Ford. Kenesei István.) Bp. 1977. Kossuth K. 133 l., ill.

Polgári államok a két világháború között – fasizmus

Ádám Magda: Dunai konföderáció vagy kisantant. TSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 440–487. l.

Ádám Magda: A kieli találkozó és a bledi egyezmény értékeléséről. (Hozzászólás Pritz Pál tanulmányához). Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 561–586. l.

Arató Endre: Contribution to R. Fanning's Report on Leadership and Transition from the Politics of Revolution to the Politics of Party: the Example of Ireland 1914–1939. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 468–476. l.

Gulyás András: Az indiánkérdés az 1920-as évek irodalmában és Mariátegui marxista kon-

cepciója. Latin-amerikai tanulmányok IX. AUSzeg. AH. LIX. 1976. 25–41. l.

Hollósi Tibor: Hosszú kések éjszakája. Bp. 1977. Kossuth K. 211 l.
(Népszerű történelem).

Karsai László: Guernicától az ETA-ig. A baszk nép a polgárháborúban és ma. Tt. 1977. 31. évf. 1. sz. 79–84. l.

Kerekes Lajos: Österreichs Weg zur Sanierung (1922). AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 75–97. l.

L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században. Bp. 1977. Kossuth K. 177 l. Népszerű történelem. – Ismerteti: *Benedek István:* A polgári ellenállás páholya. ÉlIr. 1977. 21. évf. 26. sz. 6. l.; *A.* MN. 1977. 33. évf. 89. sz. 13. l.

Pittman, John: Vessük emlékezetünkbe a történelem tanulságait! Palmiro Togliatti: Előadások a fasizmusról c. művének az Egyesült Államokban való megjelenése alkalmából. BSzoc. 1977. 20. évf. 10. sz. 137–139. l.

Poór József: A szekularizáció és a XX. századi protestáns teológia a tőkés társadalomban. Vg. 1977. 18. évf. 8–9. sz. 530–542. l.

Surányi Róbert: Az 1927. évi angol szakszervezeti törvény. NMTÉvk. 1977. 162–167. l.

Vámos Imre: Guernica negyven év óta mementó. ÉlIr. 1977. 21. évf. 17. sz. 6. l.

A második világháború

Csujkov, V. I.: Az évszázad ütközete. (Szrazsenie veka) Visszaemlékezések a sztálingrádi csatára) Bp. 1977. Zrínyi K. 477 l. Ismerteti: *Sugár Jenő.* HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 294–297. l.

Dolmatovszkij, [Evgenij Aranovics] *J.:* A győzelem kézjegyei. Feliratok a Reichstag falán. [Riportok.] ([Bev.] G[eorgij Konsztantinovics] Zsukov.) Bp. 1977. Zrínyi K. 240 l., ill.

Grecsko, A[ndrej] A[ntonovics]: A Kárpátokon át. (Cserez Karpatü.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Gellért György.) Bp. 1977. Zrínyi K. 459 l., 10 t.

A győzelem útján: (Lengyel haditudósítók.) (Vál. és szerk. Zenon Wilczewski.) Bp. 1976. Interpress. 105, 34 l., ill.

A második világháború története. 1939–1945. Főszerk. biz. [vez.]: A[ndrej]A[ntonovics] Grecsko. Bp. Zrínyi K. 3. köt.: A háború kezdete. A Szovjetunió etleni agresszió előkészítése. (Szerk. biz. [vez.]: P[etr] M. [Derevjanko] Gyerevjanko. Ford. Harsányi János, Nádor Tibor.) 1977. Magyar Néphadsereg Térképészeti Int. 655 l., ill., 13 térk.

A Nagy Honvédő Háború története. (Velikaja otecsesztvennaja vojna.) (Szerk. P[avel] A[ndreevics] Zsilin. Uzsgorod–Bp. 1976. Kárpáti K.–Kossuth K. 539 l., 32 t.

Pintér István: Szonja jelent Direktornak. Egy rendkívüli sorsú asszony önéletrajzáról. Nsz. 1977. 35. évf. 279. sz. 8. l.

Ránki György: Egy világtörténelmi nap. (1945 május 9.) Uj Tükör, 1977. 14. évf. 19. sz. 5. l.

Rolski, Tadeusz H.: Fehér sas kék mezőben. Bp. 1977. Kossuth–Zrínyi K. 286 l.

Sipos Péter: Tudományos emlékülés Berlinben a fasizmus felett aratott győzelem 30. évfordulója alkalmából. NMTÉvk. 1977. 257–259. l.

Szanati József: A tábori tüzércsapatok szervezési változásai és fejlődése a második világháborúban. HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 558–579. l.

[*Stemenko*] *Sz[ergei] M[atveevics]*: Ahol a győzelmet kovácsolták. Fejezetek „A vezérkar a háború éveiben" című műből. [Visszaemlékezések.] 2. kiad. Bp. 1977. Kossuth K.–Zrínyi K. 303 l., 5 t., 4 térk.

Kultúra, tudomány

Aradi Nóra: A spanyol polgárháború és a képzőművészet. TSZI. V. 509–522. l.

E. Fehér Pál: Párizstól Szófiáig. (Az európai írók 1938-as párizsi tanácskozása.) ÉlIr. 1977. 21. évf. 23. sz. 1–2. l.

E. Fehér Pál: A szlovák szocialista irodalom folyóirata, a DAV. Kortárs, 1977. 21. évf. 6. sz. 971–973. l.

Galla Endre: Társadalom és nemzet egy XX. századi kínai szatírában. Keletkutatás, 1975. 5–18. l.

Kollin Ferenc: A Prager Könyvkiadó története. Bp. 1977. Akadémiai K. 170 l. (Irodalomtörténeti füzetek 92.) Ismertetés: MT. 1977. 22. köt. 10. sz. 796. l.

Kovács András: A protestáns ethosz és a kapitalista szellem. Megjegyzések Max Weber hipotézisének vitájához. Vg. 1977. 18. évf. 8–9. sz. 479–484. l.

Mann, Katia: Megíratlan emlékeim. (Meine ungeschriebenen Memoiren). [Visszaemlékezések.] Bp. 1976. Magvető. 150 l.
(Tények és tanúk.)

Mesterházi Miklós: Ernst Bloch – az expresszionizmus filozófusa. Vg. 1977. 18. évf. 6. sz. 349–357. l.

Peschka V.: Das bürgerliche rechtsteoretische Denken in der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderst. AJ. 1977. Tom. 19. fasc. 1–2. 1–29. l.

Pevsner, Nikolaus: A modern formatervezés úttörői. Bp. 1977. Gondolat. 267 l., ill.

Pomogáts Béla: Két arckép: Balogh és Méliusz. ÉlIr. 1977. 21. évf. 28. sz. 4. l.

Stuckenschmidt, H. H.: Festészet és zenei gondolkodás a modern művészetben. – Kandinsky és Schönberg. Universitas, 1977. márc. – Ismertetés: V. 1977. 20. évf. 6. sz. 122–123. l.

Szegő Andrea: A célracionális cselekvés történetfilozófiai problémái Max Weber szociológiájában. MFSz. 1977. 21. évf. 6. sz. 635–664. l.

Sziklai László: Történelmi lecke, haladóknak. Cikkek és tanulmányok. Bp. 1977. Magvető. 443 l.
(Elvek és utak.)

Thomas Mann naplója. „Szenvedés Németországért". MN. 1977. 33. évf. 248. sz. 8. l.

Ismertetések

Badaloni, Nicola: Il marxismo di Gramsci. Torino, 1975. – Ismerteti: *Szántó Tibor:* Gramsci marxizmusa. MFSz. 1977. 21. évf. 6. sz. 728–730. l.

Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1976. Közg. és Jogi K. 723 l. Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 4. sz. 325. l.

Die Brüsseler Konferenz der KPD (3–15. Oktober 1935). (Német Kommunista Párt brüsszeli konferenciája, 1935. okt. 3–15). Berlin, 1975. 621 l. – Ismerteti: Sz. G. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 256. l.

Busch, Eberhard: Karl Barths Lebenslauf. Chr. Kaiser Verlag. 1975. 555 l. – Ismerteti: *Groó Gyula.* ThSz. 1977. 20. évf. 11–12. sz. 372–374. l.

Cahiers d'Histoire de l'Institut Maurice Thorez (A párizsi Thorez Intézet történeti folyóirata, 1970–1975). – Ismerteti: *Johancsik János.* PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 204–211. l.

Colodny, Robert G.: Spain: The Glory and tragedy. (Spanyolország dicsősége és tragédiája). New York, Humanities Press, 1970. 96 l. – Ismerteti: Jemnitz János. Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 610–611. l.

Constance, Mariano: Vörös évek Guernicától Mauthausenig. – Ismerteti: Jemnitz János: Kilenc rendkívüli esztendő. Nsz. 1977. 35. évf. 176. sz. 7. l.

Conte, Francis: Lloyd George és a rapallói szerződés. Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1976. jan.–márc. – Ismerteti: *E[rdődiné] Cs[orba] Cs[illa].* Sz. 1977. 11. évf. 4. sz. 838–840. l.

Csonka Rózsa: Agrárproblémák, parasztmozgalmak és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája (1919–1929). Budapest, 1974. 256 l. – Ismerteti: *Vida István.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1176–1178. l.

Demeter János: Századunk sodrában. Bukarest, 1976. Kritérion. – Ismerteti: *Pomogáts Béla.* Tt. 1977. 31. évf. 11. sz. 82–84. l.

Duczynska Ilona: Bécs – 1934 – Schutzbund. Tények és tanúk. Bp. 1976. Magvető K., 228 l. Ismerteti: *Jemnitz János:* Elmulasztott lehetőség. Nsz. 1977. 35. évf. 28. sz. 7. l.; *Jemnitz János.* V. 1977. 20. évf. 4. sz. 98–100. l.; *Köves Rózsa.* MN. 1977. 33. évf. 67. sz. 5. l.; *Simor András.* ÉlIr. 1977. 21. évf. 2. sz. 11. l.

Egerton W. George: Lloyd George kormánya és a Népszövetség létrehozása. The American Historical Review, 1974. ápr. 19. 444 l. – Ismerteti: *ifj. B[arta] J[ános].* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 194–195. l.

Falaschi, Candiano: Az olasz fasizmus végnapjai. Bp. 1975. Kossuth K., 119 l. – Ismerteti: *Sávoly Mária.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1180–1182. l.

E. Fehér Pál: Közös érték. Jegyzetek egy szovjet Petru Groza monográfiáról. K. 1977. 2. sz. 13. l.

Havens, Thomas R. H.: A japán nők és a háború 1937–45. The American Historical Review. Vol. 80. Nr. 4. okt. 1975. 913–934. l. – Ismerteti: *Cs. K[ottra] Gy[örgyi].* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 841–842. l.

Isztorija vtoroj mirovoj vojni 1939–1945. (A második világháború története, 1939–1945), Vojenizdat, Moszkva, 1975. 5. köt., 512 l. – Ismerteti: *Nádor Tibor.* HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 292–294. l.

Jánossy Imre: Barth Károly politikai bizonyságtétele. Safenviltől a II. világháború végéig. ThSz. 1977. 20. évf. 7–8. sz. 238–245. l.; A II. világháború végétől haláláig. ThSz. 1977. 9. sz. 274–283. l.

Johnson, H. G.: Keynes „általános elmélete": forradalom vagy függetlenségi háború. The Canadian Journal of Economics, Toronto 1976. 4. sz. – Ismerteti: *Dobozi István.* KgSz. 1977. 24. évf. 6. sz. 724–725. l.

Johnson, Oakley C.: The Day is Coming. Life and Work of Charles E. Ruthenberg. New-York, 1957. International Publishers. (Eljön a nap. Charles E. Ruthenberg élete és munkássága). Ismerteti: *Gárdos Emil.* NMTÉvk. 1977. 248–249. l.

Karpacev, B. A.: Krasznij Internacional Profszojuzov (A Szakszervezetek nemzetközi Szövetsége), 1929–1924. Szaratov, 1976. 223 l. – Ismerteti: *Kabos Ernő:* A Profinter első éveiről. PtK. 1977. 23. évf. 4. sz. 254–255. l.

Katukov, M. E.: Na osztrie glavnovo udara (A főcsapás élén). Moszkva, 1976. 429 l. – Ismerteti: *Nádor Tibor.* HK. 1977. 24. évf. 4. sz. 645–646. l.

Kovaljova, T. A.: A Komintern és Nagy-Britannia Kommunista Pártja politikai irányvonalának kidolgozása az angol kommunisták által 1920–1929-ben. Voproszi Isztorii KPSzSz, 1976. 2. sz. 123–131. l. – Ismerteti: *K[rausz] T[amás].* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 195–197. l.

KSČ o ozbrojených silách. (A CsKP a fegyveres erőkről). Praha, 1976. Naše Vojsko, 368 l. – Ismerteti: *Godó Ágnes.* HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 299–301. l.

Kupferman Fred–Machefer, Philippe: A sajtó és politika az 1930-as években: a „Petit Jornal"-esete. Revue d'histoire moderne et contemporaine. 1975. jan.–márc. – Ismerteti: *E[rdődiné] Cs[orba] Cs[illa].* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 840–841. l.

La Feber, Walter: Roosevelt, Churchill és Indokina: 1942–45. The American Historical Review, 1975. 5. sz. 1277–1295. l. – Ismerteti: *ifj. B[arta] J[ános].* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 842–843. l.

Longo, Luigi–Salinari, Carlo: Torinói szárnybontás. Bp. 1976. Kossuth K. – Ismerteti: *Jemnitz János.* V. 1977. 20. évf. 12. sz. 107–119. l.; Uő.: Lenyűgöző vallomás. Nsz. 1977. 35. évf. 217. sz. 7. l.

A második világháború története. 1–2. köt. Bp. 1976–1977. Zrínyi K. – Ismerteti: *Tóth László.* Köznevelés, 1977. 3. évf. 36. sz. 29. l.

Merzsanov, Martin: Berlinben, a háború végén. Bp. 1974. Kossuth K., 119 l. – Ismerteti: *Sávoly Mária.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1180. 11–82. l.

L. Nagy Zsuzsa: Az Egyesült Államok és a Dunamedence. Sz. 1976. 1. sz. 51–77. l. – Ismerteti: *Cs. B.* Nsz. 1977. 35. évf. 17. sz. 8. l.

Parker, Geoffrey: Ha az armada partraszállt volna . . . (II. világháb. 1943–1944.) History, 61. évf. 203. sz. 1976. okt. 358–368. l. – Ismerteti: *J[eszenszky] G[éza].* Sz. 1977. 111. évf. 4. sz. 831–832. l.

Párkány Antal: Sas Andor helye a csehszlovákiai magyar kulturális életben. Bratislava, 1975. 171 l. – Ismerteti: *Leblancné Kelemen Mária.* Honismeret, 1977. 4. sz. 58–59. l.

A pedagógusok a népek antifasiszta ellenállási harcában (Lehrer im antifaschistischen Widerstandkampf der Völker. Volk und Wissen, Berlin 1974) – Ismerteti: *Vág Ottó.* PSz. 1977. 27. évf. 10. sz. 939–941. l.

Polonsky, Anton: The Little Diotators. The History of Eastern Europe since 1918. (Kis diktátorok. Kelet-Európa története 1918 után.) London, 1975. 212 l. – Ismerteti: *Ránki György.* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 608–609. l.

Reisberg, Arnold: 1934 február. Egy felkelés okai és következményei. Bp. 1975. Kossuth K. 262 l. – Ismerteti: Béki Ernő. PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 224–226. l.

Rexford G. Tugwell: In search of Roosevelt (Esszék Rooseveltről). Cambridge, 1972. 313 l. – Ismerteti: *Láng Imre.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 157–161. l.

Rjazanszkij, A. P.: V ognye tankovih szrazsenyij. Moszkva 1975. 240 l. – Ismerteti: *Nádor Tibor.* HK. 1977. 24. évf. 1. sz. 121–122. l.

Santarelli, Enzo: Fasizmus és újfasizmus. Bp. 1976. Kossuth–Gondolat K. 279 l. – Ismertetik: *Rathmann János:* A fasizmusról – Gramsci nyomán. Nsz. 1977. 35. évf. 76. sz. 7. l.; *Arató Gábor.* MH. 1977. 10. évf. 67. sz. 10. l.

Shinwell, Emanuel: I've lived through it all. (Végigéltem az egészet). London 1973. 280 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 408–410. l.

Sziklay László: Szomszédainkról Bp. 1974. Akadémiai K., 347 l. – Ismerteti *Nagy Miklós.* ALitt. 1977. Tom. 19. fasc. 1–2. 210–214. l.

Tabares del Real, José A.: Guiteras. La Habana, Ediciones de Ciencias Sociales. 1973. 572 l. – Ismerteti: *Anderle Ádám.* Sz. 1977. 111. évf. 3. sz. 611–612. l.

Togliatti, Palmiro: Antonio Gramsci. Roma, 1972. Ed. Riuniti. Ismerteti: Remete László. NMTÉvk. 1977. 251–253. l.

Truhanovszkij, V. G.: Winston Churchill. Bp. 1976. Kossuth K.–Gondolat K. 440 l. – Ismerteti: *Bodó György.* Ttan. 1977. 22. évf. 2. sz. 31–32. l.

Villa, Brian L.: Az amerikai hadsereg, a feltétel nélkül megadás és a potsdami nyilatkozat. The Journal of American History. Vol. LXIII. No. I. June 1976. 66–91. l. – Ismerteti: *Cs. K[ottra] Gy[örgyi].* Sz. 1977. 11. évf. 3. sz. 629–631. l.

Zabarko, B. M.: Klasszovaja Borba i Mezsdunarodnaja rabocsaja Pomoscs. Iz isztorii mezsdunarodnoj proletarszkoj szolidarnosztyi 1924–1929. Kijev, 1974. Naukova Dumka. (Az osztályharc és a Nemzetközi Munkássegély. A nemzetközi proletárszolidaritás történetéből. 1924–1929. Ismerteti: *Surányi Róbert.* NMTÉvk. 1977. 255–256. l.

Zubakov, V. J.: Ostromgyűrűben. Bp. 1974. Kossuth K., 241 l. – Ismerteti: *Sávoly Mária.* Sz. 1976. 110. évf. 6. sz. 1180–1182. l.

1945-től napjainkig

Szocialista országok

Bálint József: A Nagy Október hatása – a KGST-országok statisztikai együttműködése. StSz. 1977. 55. évf. 11. sz. 1074–1088. l.

Bognár József: Külgazdaság és fejlődés kölcsönhatásai a szocialista gazdaság intenzív periódusában. Külgazdaság, 1977. 21. évf. 8. sz. 563–569. l.

Botos János: Új könyvek a fejlett szocialista társadalomról. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 267–278. l.

Botos Katalin: A pénzügyek szerepe a KGST-integráció elmélyítésében. Külgazdaság, 1977. 21. évf. 8. sz. 570–585. l.

Bouček, Miroslav–Klimeš, Miloslav: Drámai februári napok 1948. Bp.–Bratislava, [1977]. Kossuth K.–Nakl. Pravda. 449 l., 16 t.

Brezsnyev, Leonyid I.: A gazdaságirányítás kérdései a fejlett szocialista társadalomban. Bp. 1977. Kossuth K. 672 l. – Ismerteti: *Földes István:* Tizenkét év a hatvanból. Nsz. 1977. 35. évf. 262. sz. 11. l.; *Mezei Éva, B.:* A fejlett szocializmus gazdasága. N. 105. évf. 272. sz. 3. l.; *Tábori András* MH. 1977. 10. évf. 262. sz. 12. l.

Brezsnyev, Leonyid Iljics (Leonid Il'ics *Brezsnev.) Rövid életrajz.* [Közread. a] SzKP Központi Bizottságának Marxizmus–Leninizmus Intézete [Kommuniszticseszkaja Partija Szovetszkogo Szojuza, Insztitut marxizma–leninizma]. Bp. 1977. Kossuth K. 182 l., ill.

Butenko, A.: A szocialista társadalmi rendszer. Bp. 1977. Kossuth K. 376 l. – Ismerteti: *Császtvay István.* MH. 1977. 10. évf. 273. sz. 10. l.; *Marjanek Károlyné* Nsz. 1977. 35. évf. 270. sz. 7. l.

Cholaj, Henryk: A fejlett szocializmus építése és a szocialista közösséghez tartozó országok közeledése. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 26–28. l.

Cseres Tiborné: A mezőgazdasági munkaerő-foglalkoztatás problémái és szerepe a Román Szocialista Köztársaság gazdasági fejlődésében (1950–1975.) Gazdálkodás, 1978. 22. évf. 1. sz. 70–72. l.

Csonka Rózsa: Agrárreform és telepítési törvény Jugoszláviában (1945). NMTÉvk. 1977. 176–182. l.

Dao Van Tap: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok új típusa – az Októberi Forradalom győzelmének eredménye. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 12–13. l.

Davaadorzs, Cedevszuren: A Nagy Október eszméi és a testvérország egymáshoz való közeledése. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 21–23. l.

Dolmányos István: A Szovjetunió külpolitikája a második világháború után és az egyetemen folyó internacionalista nevelés. FSz. 1977. 26. évf. 6. sz. 351–353. l.

Dulea, Mihai: Az új típusú nemzetközi kapcsolatok kialakulásának kérdéséről. (A Nagy Október fényében). A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése. 1977. 6. sz. 23–26. l.

Éliás András–Kulcsár Viktorné: Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek termelése és külkereskedelme a KGST-országokban. Külgazdaság, 1977. 21. évf. 6. sz. 414–424. l.

Gyürky Zoltán: Az emberiség békéjéért, jövőjéért. (A kommunista világmozgalomról, az 1957-es moszkvai értekezlet 20. évfordulóján.) Nsz. 1977. 8. évf. 3. sz. 8–17. l.

Heider, Paul: Az NDK és fegyveres erői katonai hagyományai. HK. 1977. 24.,évf. 4. sz. 580–600. l.

Kádár János: Internacionalizmus, szolidaritás, hazafiság. Bp. 1977. Kossuth K. 449 l.

– Ismerteti: *E. Fehér Pál:* Internacionalizmus, nemzeti érdek. K. 1977. 1. sz. 3. l.; *Komlós János.* K. 1977. 11. sz. 7. l.; *Maróthy László:* Történelmi lecke, eszmei szilárdság. TáSz. 1977. 32. évf. 10. sz. 26–34. l.; *Pethő Tibor.* MN. 1977. 33. évf. 244. sz. 5. l.; *Orbán László.* Nsz. 1977. 35. évf. 279. sz. 6–7. l.; *Siklós János.* N. 1977. 105. évf. 299. sz. 4–5. l.; *Szőke Domokos.* HSz. 1977. 5. évf. 1. sz. 62. l.; *Varga József.* MH. 1977. 10. évf. 262. sz. 13. l.

Kállai Gyula: A Szovjetunió és a népi demokráciák egységével a nemzetközi imperializmus ellen – a békéért! (Nemzetközi kapcsolatok 1948-ban.) KGy. Helyünk . . . 113–121. l.

Kárpáti Sándor: A népi demokratikus forradalom. Nsz. 1977. 35. évf. 280. sz. 4–5. l.

Katusev, Konsztantyin: A Nagy Október és a szocialista államok közösségének megszilárdulása. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 4–6. l.

Kolos Miklós: A Lengyel Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatai az 1970-es években. Külpolitika, 1977. 4. évf. 2. sz. 16–28. l.

Krsztev, Gancso: A Nagy Október 60 éve és a KGST-tagországok mezőgazdaságának fejlődése. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 45–48. l.

Kudrov, Vlagyimir: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója és a két szemben álló társadalmi rendszer gazdasági versenye. Külpolitika, 1977. 4. évf. 4. sz. 59–74. l.

Laki László: Kína kohó- és gépipara. Külgazdaság, 1977. 21. évf. 6. sz. 464–468. l.

Lakos Sándor. A szocialista országok gazdasági együttműködése – a Nagy Október eszméinek megvalósulása. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 16–18. l.

Lukanov, Andrej: A nemzetközi szocialista munkamegosztás – a Nagy Október történelmi ügyének megvalósulása. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 9–11. l.

Matoušek, Stanislav: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság Nemzeti Frontja. BSzoc. 1977. 20. évf. 7. sz. 150–153. l.

Molnár S. Edit: Harc a nacionalizmus ellen. Jugoszlávia. MH. 1977. 10. évf. 265. sz. 2. l.

Mosóczy Róbert: A Szovjetunió és a szocialista országok gazdasági-kereskedelmi együttműködése. Külgazdaság, 1977. 21. évf 11. sz. 803–816. l.

Müller, R.: Der Übergang vom Kapitalismus zum Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik. AAPNY. 1977. 89–106. l.

A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976. (Vál. és jegyz.: Horváth Jenő, Johancsik János stb. [Bev.] Harsányi Iván, Szántó György.) Bp. 1977. Kossuth K. 705 l.

Olszewski, Kazimierz: A Nagy Október és a KGST-tagországok együttműködése. A KGST-tagállamok gazdasági együttműködése, 1977. 5. sz. 12–16. l.

Puja Frigyes: The National Interest and International Policy. NHQ. 1977. Vol. 18. No. 66. 37–48. l.

Rohlíček, Rudolf: Az Októberi Forradalom eszméinek megvalósulása a szocialista gazdasági integráció fejlesztésében. A KGST-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 6. sz. 7–9. l.

Rutkevics, M.: A szocialista életmód és fejlődése. Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 75–90. l.

Sinkovics Alfréd: A szocialista gazdasági integráció lényege és történelmi szerepe a szocialista világgazdaság fejlődésében. KgSz. 1977. 24. évf. 6. sz. 715–721. l.

Sopov, V.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a bolgár mezőgazdaság fejlődése. Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle, 1977. 21. évf. 5. sz. 13–17. l.

Štrougal, Lubomír: A párt szociálpolitikája és gazdaságpolitikája a fejlett szocializmus építésének időszakában. BSzoc. 1977. 20. évf. 4. sz. 18–27. l.

Szabady Egon: Az európai szocialista országok népesedéspolitikája. StSz. 1977. 55. évf. 11. sz. 1089–1100. l.

Szabady Egon: A Világ Népesedési Akcióterv alapelvei és az európai szocialista országok népesedési politikája. D. 1977. 20. évf. 4. sz. 395–405. l.

Szokolay Katalin: A szocialista fejlődés néhány kérdése a Lengyel Népköztársaságban a LMP VII. kongresszusának tükrében. (1975. dec.). Tájékoztató, 1977. 3. sz. 107–122. l.

(Szokolay Katalin:) Clementis, Vladimir) (1902–1952). NMTÉvk. 1977. 195–196. l.

A szocializmus építésének elméleti és gyakorlati problémái. Tanulmányok Todor Zsivkov válogatott műveinek 23 kötetes kiadásáról. Bp. 1977. Bolgár Kulturális Közp. 64 l.

A társadalmi élet internacionalizációja a fejlett szocialista társadalomban. (A „Voproszi filoszofii" kerekasztala, Voproszi filoszofii,

1974. 10., 11., 12. sz. – Rövidítve). Tájékoztató, 1977. 4–5. sz. 91–136. l.

Trócsányi László: Tézisek a munkaviszony alapkérdéseiről az európai szocialista országok jogának tükrében. ÁJ. 1977. 20. köt. 3. sz. 313–334. l.

Völkerling, Fritz: Lenin szövetkezeti tervének alkotó megvalósítása az NDK-ban. (Die schöpferische Verwirklichung von Lenins Genossenschaftsplan in der DDR.) Keszthely, 1977. 23 l.
(A Keszthelyi Mezőgazdaságtudományi Kar közleményei 19. l.)

A Szovjetunió új alkotmánya

Barabás Péter: Milliók alkotmánya. (A SzU. új alkotmánya). N. 1977. 105. évf. 238. sz. 2. l.

Bokosné Szegő Hanna: Az új szovjet alkotmánytervezetről. Az állampolgári jogok alapvető biztosítéka. MH. 1977. 10. évf. 232. sz. 9. l.

[Brezsnyev], L[eonyid] I[ljics]: A szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Alkotmányának (Alaptörvényének) tervezetéről és a tervezet országos megvitatásának eredményeiről. Előadói beszéd, jelentés és zárszó az SzSzKSz Legfelsőbb Tanácsának soron kívüli hetedik ülésszakán 1977. október 4-én és 7-én. [Előadó] L. I. Brezsnyev. Bp. 1977. Kossuth K. 38 l.

Kraszev, K.: A fő irány: a demokrácia bővítése. (A Szovjetunió új alkotmányának tervezetéről.) BSzoc. 1977. 20. évf. 10. sz. 78–85. l.

Kis Csaba: A Szovjetunió új alkotmánya. TáSz. 1977. 32. évf. 11. sz. 19–27. l.

Lovas Gyula: Össznépi alaptörvény. MN. 1977. 33. évf. 238. sz. 1. l.

Serény Péter: A szovjet nép új alkotmánya. Nsz. 1977. 35. évf. 238. sz. 1. l.

A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya (alaptörvénye). (Tervezet). ÁI. 1977. 27. évf. 7. sz. 620–640. l.

A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya (alaptörvénye). Elfogadta az SzSzKSz Legfelsőbb Tanácsának soron kívüli hetedik ülésszaka 1977. október 7-én. Bp. 1977. Kossuth K. 52 l.

(A Szovjetunió új alkotmányának tervezete, 2.) Mi az új a szovjet alkotmány tervezetében? (Szerk.: Weisz Györgyi. Kiad.: a Magyar–Szovjet Baráti Társaság.) [Bp.] 1977. 30 l.
(Magyar–Szovjet Baráti Társaság dokumentáció.)

Vajda Péter: A Szovjetunió új alkotmánytervezete. Pártélet, 1977. 22. évf. 9. sz. 48-52. l.

Wirth Ádám: A szocialista állam történelmi múltja. Az új szovjet alkotmány: a fejlődés tapasztalatainak összegezése. MH. 1977. 10. évf. 250. sz. 9. l.

A kapitalista és fejlődő államok

Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a 20. század első felében. Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 230–269. l.

Árkus István: A katolikus egyház és a latin-amerikai katonai diktatúrák. Vg. 1977. 18. évf. 6. sz. 387–392. l.

Bassa Endre: Visszapillantás a munkásmozgalomra. 1975. július–1976. május. NMTÉvk. 1977. 219–240. l.

Cohen, Francis: Október és a szocializmusba való átmenet problémája Franciaországban. BSzoc. 1977. 20. évf. 9. sz. 49–51. l.

Corvalán, Luis: Válogatott beszédek, cikkek. (Vál., életrajz és jegyz.: Kerekes György.) [Bp.] 1977. Kossuth K. 232 l., 1 t.

[Dellagrammatikas, Jannis]: A fasizmus uralma és bukása Görögországban. Bp. 1977. Kossuth K. 385 l.

Erdős Tibor: A profit nagyságának meghatározottságáról a „tiszta kapitalizmusban". KgSz. 1977. 24. évf. 10. sz. 1169–1182. l.

Fenyves András: A gaulle-ista és a de Gaulle utáni francia külpolitika egyes vonásai. Külpolitika, 1977. 4. évf. 2. sz. 29–46. l.

Georgiev, Ljuben: Az államosítás társadalmi-politikai tartalma a felszabadult országokban (Afroázsiai országokban.) BSzoc. 1977. 20. évf. 7. sz. 119–126.

Horn Gyula: Realitások és forradalmi lehetőség Nyugat-Európában. MH. 1977. 10. évf. 279. sz. 9. l.

Jánossy Imre: A huszadik század kereszténysége. (II.) Confessio, 1977. 2. sz. 153–162. l.

Johancsik János: A háború utáni haladó koalíciós kormányok felbomlása Olaszországban és Franciaországban. NMTÉvk. 1977. 64–75. l.

Joó Rudolf: Nemzetiségek és nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában. Bp. 1977. Kossuth K., 189 l. – Ismerteti: *Fülöp Mihály László.* Kül-

politika, 1977. 4. évf. 4. sz. 141–144. l. *Kósa László.* V. 1977. 20. évf. 10. sz. 116–117. l.

Joó Rudolf: A nemzetiségi kérdés az 1945 utáni európai államközi dokumentumokban. Külpolitika, 1977. 4. évf. 2. sz. 79–92. l.

Kardos Tamás–Pásztori Veronika: Gondolatok az 1974–75-ös tőkés gazdasági válságról. Külgazdaság, 1977. 21. évf. 8. sz. 609–619. l.

Kollár Zoltán: Külföldi tőke és elmaradottság. AUSzeg. AH. LIX. 1976. 45–55. l. Latin-amerikai tanulmányok IV.

Kukovecz György: Az 1952-es bolíviai forradalom. NMTÉvk. 1977. 183–190. l.

Lőrincze Péter: Az Egyesült Államok gazdasága 1974–1975-ben. Külgazdaság, 1977. 21. évf. 7. sz. 544–551. l.

Major László: Katalónia. Spanyolország önálló nemzetiségi területe. ÉlT. 1977. 32. évf. 47. sz. 1487–1490. l.

Máté Sándor: Megnyílt Nagy-Britannia Kommunista Pártjának XXXV. kongresszusa. Nsz. 1977. 35. évf. 267. sz. 2. l.

Molnár Ferenc: Az 1974–1975-ös amerikai gazdasági válság és néhány tanulsága. KgSz. 1977. 24. évf. 6. sz. 671–691. l.

Muhri, Franz: Politikai demokrácia és osztálydiktatúra. BSzoc. 1977. 20. évf. 4. sz. 11–17. l.

Nyilas József: Változó erőviszonyok. Az 1974–75. évi tőkés világgazdasági válság hatásai. MH. 1977. 10. évf. 291. sz. 9. l.

Pákozdy László Márton: Izrael és az arab világ – zsidók és muszlimok ma. ThSz. 1977. 20. évf. 5–6. sz. 134–141. l.

Pásztor János: Faji megkülönböztetés és az egyházak Dél-Afrikában. ThSz. 1977. 20. évf. 5–6. sz. 159–165. l.

A Portugál Kommunista Párt Központi Bizottsága 1975. december 13-i teljes ülésének határozata. (Közli és jegyzetekkel ellátta: Harsányi Iván) NMTÉvk. 1977. 99–113. l.

Ruffy Péter: Lehet-e megmaradni? A nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában. MN. 1977. 33. évf. 167. sz. 11. l.

Sárközy Tamás: Az állammonopolkapitalista gazdaságirányítás és a közjog-magánjog felosztás bomlása. ÁJ. 1977. 20. köt. 3. sz. 335–357. l.

Sipos Aladár: A technikai haladás hatása a fejlett tőkésországok agrárviszonyaira. Bp. 1977. Akadémiai K. 234 l.

Szántó György: Contribution to E. A. Bagramov and S. S. Salychev's Report on Democratic Aims and Purposes in the Activities of Communist Parties. AH. 1976. Tom. 22. No. 3–4. 476–480. l.

Szerb István: Kína és Nyugat-Európa kapcsolatai 1970–1975 között. Külpolitika, 1977. 4. évf. 3. sz. 27–41. l.

Tolnai Gyula: Képviseleti rendszer a tőkés üzemben. (Munkásképviselet a II. világháb. után a fejlett nyugati országokban.) TtKözl. 1977. 7. évf. 2. sz. 39–63. l.

Tóth Tamás: Városproblémák a fejlett tőkésországokban. (Az ideológiai harc és a városok). Vg. 1977. 18. évf. 12. sz. 721–728. l.

Vámosi Imre: A CSU rövid története. Válaszút előtt a bajor keresztényszocialisták. Vg. 1977. 18. évf. 5. sz. 322–328. l.

Kultúra, tudomány

Aradi Nóra: A szocialista képzőművészet főbb szakaszai. Jelenkor, 1977. 20. évf. 11. sz. 988–992. l.

Bihari Péter: Ki, miért és hogyan mentse meg az „Annales"-t? MFSz. 1977. 21. évf. 3–4. sz. 458–461. l.

Golebiowski, Janusz W.: A LEMP KB Társadalomtudományi Főiskolája Munkásmozgalmi Intézetének feladatai. PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 169–175. l.

Heyden, Günter: Az NSZEP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének középtávú terve. PtK. 1977. 23. évf. 1. sz. 162–168. l.

Hofmann, Hans-Georg: A mai polgári nevelés céljairól és feladatairól. PSz. 1977. 27. évf. 12. sz. 1092–1100. l.

Högemann-Ledwohn E.: Irodalom és osztályharc. BSzoc. 1977. 20. évf. 7. sz. 139–145. l.

Kállay István: Közigazgatástudományi irányzatok. LSz. 1977. 27. évf. 1. sz. 121–126. l.

Klare, Herman: A szocialista országok tudományos akadémiái által folytatott közös alapkutatások egyes időszerű feladatai. A KGST.-tagállamok Gazdasági Együttműködése, 1977. 5. sz. 71–74. l.

Kocsis Tamás: Hat évtized a magyar kultúra szolgálatában. Látogatóban a berlini Humboldt-egyetem magyar tanszékén. N. 1977. 105. évf. 279. sz. 7. l.

Köpeczi Béla: Les courants idéologiques de notre époque et la littérature française contemporaine. ALitt. 1977. Tom. 19. fasc. 1–2. 135–146. l.

Köpeczi Béla: Az európai szocialista országok új irodalmáról. Nagyvilág, 1977. 22. évf. 11. sz. 1708–1712. l.

Köpeczi Béla: Korunk eszmei áramlatai és a mai francia irodalom. MT. 1977. 22. köt. 7–8. sz. 494–502. l.

Nagy László A.: Népi kultúra a csehszlovákiai magyarok életében (vázlat). Tt. 1977. 31. évf. 5. sz. 76–78. l.

Spielmann József: A közjó szolgálatában. Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. Kriterion, 349 l. – Ismerteti: MT. 1977. 22. köt. 10. sz. 797. l.

Szalai Sándor: Paul Lazarsfeld (1901–1976). Szoc. 1977. 2. sz. 190–192.

Történeti témájú kiadványok a Kínai Népköztársaságban. *(Sz. L. Tyihvinszkij* cikke a „Nowe drogi" c. folyóirat 1976. 2. számából, 160–170. l.) Vt. 1977. 27. sz. 216–226. l.

Ismertetések

Az állami tulajdon és az antimonopolista harc a fejlett tőkés-országokban. Bp. 1976. Közgazdasági és Jogi Kiadó. – Ismerteti: *Mihalik István.* Tájékoztató, 1977. 3. sz. 216–226. l.

Berlinguer, Enrico: Válogatott beszédek és írások. Bp. 1976. Kossuth K. 401 l. – Ismerteti: *Radnai Zoltán.* TáSz. 1977. 32. évf. 12. sz. 89–92. l.; *Faragó Jenő:* Az olasz valóságról és a demokratikus átalakulás távlatáról. Nsz. 1977. 35. évf. 22. sz. 7. l.

Bokorné Szegő Hanna: Az ENSz helye a nemzetközi jogalkotásban. Bp. 1976. Akadémiai K. 179 l. – Ismerteti: *Herczegh Géza.* ÁJ. 1977. 20. köt. 1. sz. 140–143. l.

The Chilean Road to Socialism. New-York, 1973. Anchor Press. (A chilei út a szocializmushoz. szerk. és bev.: Dale L. Johnson). Ismerteti: *Deme Péter.* NMTÉvk. 1977. 244–245. l.

Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart, 1974. Ernst Klett Verlag, 596 l. – Ismerteti: *Tokody Gy.* AH. 1977. Tom. 23. Nr. 1–2. 179–183. l.; Uő.: Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 174–177. l.

Kerekes György: Chile – egy tragédia tanulságai. Bp. 1976. Kossuth K. 243 l. – Ismerteti: Tájékoztató, 1977. 3. sz. 228–231. l.

Lavreckij, Ioszif: Salvador Allende. Bp. 1976. Kossuth K. 318 l. – Ismerteti: Gáliczky Éva: Elnök elvtársnak nevezték. Nsz. 1977. 35. évf. 52. sz. 7. l.

Lopatov, V. V.: Az európai szocialista országok és a harmadik világ. Együttműködés a vegyes vállalatok keretében. Narodi Azii i Afriki, Moszkva, 1976. 6. sz. – Ismerteti: *Dobozi István.* KgSz. 1977. 6. sz. 722–723. l.

Nagy László: Változások az Amerikai Egyesült Államok stratégiájában és taktikájában. J. F. Kennedy elnöksége (1961–1963). Ismerteti: *Zs. A.:* Kandidátusi értekezés J. F. Kennedy elnökségéről. TtKözl. 1977. 7. évf. 2. sz. 119–123. l.

Das Neue Österreich. Geschichte der Zweiten Republik. Graz–Wien–Köln. 1975. 415 l. – Ismerteti *Farkas Márton.* HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 312–314. l.

Palánkai Tibor: A nyugat-európai integráció. Bp. 1976. Közgazdasági és Jogi Kiadó. – Ismerteti: *Gál Péter.* V. 1977. 20. évf. 6. sz. 100–102. l.

Pocock, J. G. A.: Brit történelem: egy új tárgy védelmében. The Journal of Modern History, 1975. 4. sz. 601–628. l. – Ismerteti: *F[rank] T[ibor].* Sz. 1977. 111. évf. 2. sz. 427–429. l.

Ripp Géza: A válság gazdaságtana. Bp. 1976. – Ismerteti: *Harmat Zsigmond:* A kapitalizmus legújabb válságának tükröződése a polgári ideológiában és a politikai gazdaságtanban. Tájékoztató, 1977. 3. sz. 225–227. l.

Studia Historica Slovaca VIII. Bratislava, 1975. 256 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1977. 111. évf. 1. sz. 177–179. l.

Szczepanski, Jan: A szociológus szemével. (Lengyel munkások, parasztok, értelmiségiek a felszabadulás óta). Bp. 1977. Gondolat K. – Ismerteti: *Lakatos Gyula.* Nsz. 1977. 35. évf. 282. sz. 7. l.

A szocialista országok jogi dokumentációs forrásainak katalógusa (1–3. köt.) (Verzeichnis der juristischen Dokumentationsquellen der sozialistischen Länder. Szerk.: Nagy Lajos. Spezialbibliographien zu Fragen des Staates und des Rechts – Heft 16. Bd. 1–3.) Potsdam–Babelsberg, 1976., 224., 210., 143 l. – Ismerteti: *Sprém István.* JK. 1977. 32. évf. 6. sz. 358–359. l.

Szocial'naja organizacija narodov Azii i Afriki. Otvetsztvennüe redaktorü: D. A. Ol'derogge, S. A. Maretina. Akad. Nauk SzSzSzR Moszkva, 1975. 315 l. – Ismerteti: *Ecsedy*

Ildikó. AO. 1977. Tom. 31. fasc. 2. 266–268. l.

Tokarjeva, P. A.: A KGST tagállamok államközi gazdasági szervezeteinek alapítása. Moszkva, 1976. Nauka, 178 l. – Ismerteti: *Bragyova András.* ÁJ. 1977. 20. köt. 40–442. l.

Tuzmuhamedova, R. A.: Az el nem kötelezettségi mozgalom dokumentumai és anyagai (Dvizsenyije nyepriszojegyinyenyija v dokumentah i materialah), Moszkva 1975. Nauka, 263 l. – Ismerteti: *K. F.* Külpolitika, 1977. 4. évf. 2. sz. 131–133. l.

Új szovjet folyóirat: Obscsesztvennije nauki. Ismerteti: *Strassenreiter József.* PtK. 1977. 23. évf. 3. sz. 251–253. l.

Vo Nguyen Giap: A népi háborúról. Bp. 1976. Zrínyi Kiadó, – Ismerteti: *Bögös László.* TáSz. 1977. 32. évf. 4. sz. 109–111. l.

Zapolski, Stanislaw: Wojna partyzancka w Wietnamie 1946–1954. (A vietnami partizánháború 1946–1954). Warszawa, 1976. 480 l. – Ismerteti: *Windisch Aladárné.* HK. 1977. 24. évf. 2. sz. 298–299. l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Ж. П. Пах:* Линия левантийской торговли через Трансильванию на рубеже XV–XVI столетий – *А. Урбан:* Правительственный кризис и Лайош Баттяни как премьер-исполнитель в сентябре 1848 г. – СООБЩЕНИЯ – *Л. Надь:* „Тяжбы по случаю обвинения в колдовстве" в Трансильвании на службе политической власти – *Л. Лукач:* Ватикан и Версаль весной 1871 г. – ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ – *Е. М. Жуков:* О соотношении общесоциологических и исторических закономерностей – ОТЧЕТ – Отчет в деятельности Общества венгерских историков за 1977 г. – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРПТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – БИБЛИОГРАФИЯ

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES – *Zs. P. Pach:* La voie de parcours du commerce de Levante en Transylvanie au tournant des XV–XVIe siècles. – *A. Urban:* La crise de cabinet et la fonction de premier ministre délégué de Lajos Batthyany en septembre 1848. – COMMUNICATIONS – *L. Nagy:* „Proces de sorcellerie" en Transylvanie au service du pouvoir politique – *L. Lukács:* Le Vatican et Versailles au printemps de l'année 1871. – THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE – *J. M. Jukov:* L'interdépendance des régularités en sociologie générale et en histoire – COMPTE RENDU – Compte rendu sur l'activité de la Société Historique Hongroise pendant l'année 1977. – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE PÉRIODIQUES – BIBLIOGRAPHIE

CONTENTS

STUDIES – *P. Zs. Pach:* The Levant-Trade Route at the Turn of the 15–16. Centuries – *A. Urbán:* Cabinet Crisis and the Managing Premiership of Lajos Batthyány in September of 1848 – COMMUNICATIONS – *L. Nagy:* „Witchcraft Trials" in Transylvania in the Service of Political – *L. Lukács:* The Vatican and Versailles in the Spring of 1871 – THEORY AND METHODOLOGY – *J. M. Zsukov:* Mutual Interrelation of General Sociological and Historical Regularities – REPORT – Report on the 1977 Activity of the Hungarian Historical Association – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – BIBLIOGRAPHY

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *Zs. P. Pach:* Der siebenbürgische Weg des Levantehandels an der Wende des 15–16 Jahrhunderts – *A. Urbán:* Regierungskrise und geschäftsführende Ministerpräsidentshaft Batthyánys im September 1848 – BEITRÄGE – *L. Nagy:* Siebenbürgische „Hexenprozesse" im Dienste der politischen Macht – *L. Lukács:* THEORIE UND METHODOLOGIE – *J. M. Shukow:* Wechselverhältnis der allgemeinen soziologischen und geschichtlichen Gesetzmäßigkeiten – BERICHT – Bericht über die Tätigkeit der Ungarischen Historikergesellschaft im Jahre 1977 – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. X. 11. – Terjedelem: 28.70 (A/5) ív + 13 melléklet
79.6387 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Ára: 19,— Ft
Évi előfizetési ára: 114,— Ft

INDEX: 25 779
ISSN 0039—8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114,— Ft

1 szám ára: 19,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST